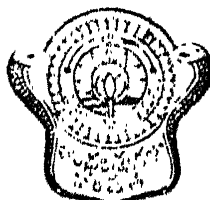
ఆంధ్ర

వ్యాకరణసంహితా సర్వస్వము

కారక సమాస తద్ధిత క్రియాః కృత్ ప్రకీర్ణక పరిచ్ఛేదములు

రెండవ సంపుటము

గ్రంథకర్త:
కళాప్రపూర్ణ
వజ్ఝల చినసీతారామస్వామిశాస్త్రి

ఆంధ్రవిశ్వకళాపరిషత్
ప్రచురితము

వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్ వారిచే
వాసిష్ఠప్రెస్సున ముద్రితము
1952

 [వెల. రూ. 25-0-0.

ముఖ్య విషయ సూచిక

విషయసంఖ్య. ఫుట.

కారకపరిచ్ఛేదము

A

విషయసంఖ్య. పుట.

ప్రకీర్ణకపరిచ్ఛేదము.

—

ఆంధ్ర
వ్యాకరణసంహితా సర్వస్వము
కారకపరిచ్ఛేదము.

సర్వవిభక్తిస్సంస్కృతతుల్యా. (ఆం. చిం. హలం. ౧౫ కారి. అహో. ౪౨౩ పుట)

ప్రాతిపదికార్థ లిఙ్గ పరిమాణ వచనమాత్రే ప్రథమా. (౨-౩-౪౬) నియతోపస్థితికః ప్రాతిపదికార్థః (సి. కౌ. కారక. ౫౩౨ సూ.)

నన్నసూ థర్వణీయము. ౨౩౪ విషయము.

లక్ష్యార్థసంబుద్ధ్యుక్తార్థే ప్రిః. (వృత్తి) లేః ప్రాతిపదికస్యార్థే, సంబోధనే, త్యైః = ప్రత్యయై రుక్తార్థే, కేసతి చ, ప్రిః = ప్రథమా స్యాత్. కృష్ణః - శ్రీః - జ్ఞానమ్ - హేవిష్ణో - సర్వో ఒరోచ్య జీవనః పాతా బానీయః ప్రభవో లయః. (ముగ్ధ. వ్యా. కారక. ౨౮౦ సూ.)

కల్పతరువు, ౨౩౪ విష:—సర్వవిభక్తిః = సమస్తమగు విభక్తియు, సంస్కృతతుల్యా = సంస్కృతవ్యాకరణోక్తరీతిని తెలుఁగునందును నగును. ఇట్లు భట్టారకుఁడు సంక్షేపించిచెప్పుటచేత నీప్రకరణమున సంస్కృతవ్యాకరణములలోఁ జెప్పఁబడిన విభక్త్యర్థబోధకసూత్రములు మూలముగాఁ జూపఁబడుచున్నవి. తఱుచుగాఁ బాణినీయసూత్రము లుదాహరింపఁబడును. సుబోధములగు ముగ్ధబోధసూత్రములును నచ్చటచ్చట జూపఁబడును.

తత్సమాచ్ఛికపరిచ్ఛేదములలో సుబ్విభక్త్యంతరూపములు సాధింపఁబడెను. ఇందు విభక్త్యర్థములు వివరింపఁ బడుచున్నవి. "క్రియాజనకం కారకమ్. కరోతి క్రియాం నిర్వర్తయతీతి భాష్యే వ్యుత్పత్తిదర్శనాత్" (సి. కౌ. ౫౩౪ సూ. వ్యాఖ్యా.

ప్రాతిపదికార్థేత్యాదిః—ప్రాతిపదికార్థ = ప్రాతిపదికార్థ మాత్రమందును, లిఙ్గ = లిఙ్గమాత్రాధిక్యమందును, పరిమాణ = పరిమాణమాత్రమందును, వచన మాత్రే = సంఖ్యామాత్రమందును, ప్రథమా = ప్రథమావిభక్తి యగును. నియతోపస్థితికః = నియతమగు నుపస్థితిగలది, ప్రాతిపదికార్థః = ప్రాతిపదికార్థ మనిపించు

కొనుము. “యస్మిన్ ప్రాతిపదికే ఉచ్చారితే యస్యార్థస్య నియమే నోపస్థితిః స తదర్థ ఇత్యర్థః” (సి. కౌ. ౫౩౨ సూ. బాలమ. వ్యాఖ్య.) ఏ ప్రాతిపదిక ముచ్చరింపఁబడు నప్పటి కేయర్థము నియతముగా స్ఫురించునో యదియే యా ప్రాతిపదికమున కర్థమని తాత్పర్యము. “ప్రవృత్తినిమిత్తం వ్యక్తిశ్చేతి ద్వికం ప్రాతిపదికార్థః; ప్రవృత్తినిమిత్తం - వ్యక్తిః - లిఙ్గంచేతి త్రికం ప్రాతిపదికార్థః; ప్రవృత్తినిమిత్తం - వ్యక్తిః - లిఙ్గం - సంఖ్యాచేతి చతుష్కం ప్రాతిపదికార్థః; ప్రవృత్తినిమిత్తం - వ్యక్తిః - లిఙ్గం - సంఖ్యా - కారకంచేతి పఞ్చకం ప్రాతిపదికార్థః. ఇత్యేతే పక్షాః ‘సరూపాణామేకశేష ఏకవిభక్తౌ’ ‘స్త్రియామ్’ ఇత్యాదిసూత్రేషు భాష్యే స్థితాః” (సి. కౌ. ౫౩౨ సూ. బాలమ. వ్యా.) ప్రవృత్తినిమిత్త మనఁగా జాతి. ‘ఘట’ అను ప్రాతిపదికమునకు ‘ఘటత్వ’ రూపజాతియే యర్థ మనునది యొకపక్షము, ఘటత్వజాతియు దాని కాశ్రయమగు ఘటవ్యక్తియుఁ బ్రాతిపదికార్థము లనునది మఱియొకపక్షము. ఘటత్వజాతియు ఘటవ్యక్తియు దానిపుంలింగమును బ్రాతిపదికార్థము లనునది మఱొకపక్షము. సంఖ్యయనఁగా వచనము, కారకమనఁగాఁ గర్తృకరణాదికము. కాన వచనమును గల్పిన యర్థచతుష్కమును బ్రాతిపదికార్థమనునది యింకొకపక్షము. కారకమును గలిపిన యర్థపంచకమును బ్రాతిపదికార్థమే యనునది యైదవపక్షము. ఈయైదుపక్షములును మహాభాష్యసమ్మతములె యగుటచేఁ బ్రమితములె యనఁదగును. ఈసందర్భమున నేపక్షము నాశ్రయించినను సరే ప్రాతిపదికార్థముల కచటి ప్రత్యయము ద్యోతకమగుననియుఁ దక్కినయర్థములకుఁ బ్రత్యయము వాచకమగుననియు నెఱుంగనగును. అగ్నియందుండు దహనశక్తి ప్రకటితమగుటకు శుష్కేంధనము సాధనమయినట్లు ప్రాతిపదికార్థములకుఁ బ్రత్యయము ద్యోతకమగుట విరుద్ధము కానేరదు. “తటః - తటీ - తట మిత్యాద్యనియతలిఙ్గేషు నియమేన కస్యాపి లిఙ్గస్యోపస్థిత్యభావాత్ ప్రాతిపదికార్థశబ్దేనా ఽగ్రహణాత్ పృథక్ లిఙ్గగ్రహణ మావశ్యక మితిభావః” (సి. కౌ. ౫౩౨ సూ. బాలమ. వ్యా.) అనుచొప్పున ననియతలింగశబ్దములకు లింగము ప్రాతిపదికార్థము కానేరదుగానఁ బ్రత్యయార్థమే యని యెన్ననగును. పయిపక్షములలోఁ బరిమాణసామాన్యప్రతీతి లేకుండుటచేఁ బరిమాణమాత్రమునఁ బ్రథమ యగుననునదియును నావశ్యక మనిభావము. “ద్రోణో వ్రీహిః” అని పరిమాణోదాహృతి. (విస్తర1.). “అనియతలిఙ్గాస్తు తటాదిశబ్దాః లిఙ్గమాత్రాధిక్యస్యోదాహర

విస్తర I. ౫౩౨ విష:—ద్రోణ మనఁగాఁ గుంచమువంటి పరిమాణము, ధాన్యరాశి యనియర్థము. “జాలసూర్యమరీచిస్థం । త్రసరేణు రితి స్మృతమ్। తే

ఖాలము.) అనురీతిని క్రియాజనక మనఁగాఁ క్రియాకాంక్షను గలిగించునది కారక మనఁబడును. 'దేవదత్తుఁడు' అనినపిదప వాక్యమున వచ్చెడు మున్నగు నేదేని క్రియ యాకాంక్షితముకాకతీరదు గాన నది కారక మనిపించుకొనును. "కర్మ కరణ కర్తృ సంప్రదానాపాదానాధికరణానా మేకతమత్వం కారకత్వ మితియావత్ - క్రియా నిమిత్తం కారకం లోకసిద్ధమితి దుర్గసింహః - చైత్రస్యేత్యాదౌ ధనాదికమే వాకాంక్షితంస్యా న్నతు గచ్ఛేత్యాదికమ్. తేన సంబన్ధస్య క్రియానిమిత్తత్వా భావా న్నకారకత్వమ్. ఏవం లిఙ్గార్థసంబోధనయో రపీతి." (దుర్గా. వ్యా. ముగ్ధ. వ్యా. కార. ౩౧౬ సూ. వ్యాఖ్య.) అనుచొప్పునఁ క్రియానిమిత్తములగు కర్మ కరణ కర్తృప్రభృతు లాఱిటిలో నన్యతమము కారకమనిపించుకొనును. 'చైత్రుని యొక్క' అని ప్రయోగించినవెంటనే వాక్యమున 'ధనము - గుణము' మున్నగు నవియె యాకాంక్షితములగునుగాని క్రియ యాకాంక్షితము కానేరదు. కావున సంబంధార్థము (శేషషష్ఠి) కారకము కానేరదు. అట్లె వాక్యగతము కాని లింగార్థ మనఁగాఁ బ్రాతిపదికార్థమగు ప్రథమయు నిరాకాంక్షమగు సంబోధనమును గారక విభక్తులు కానేరవు. ఇంక 'ఉక్తార్థప్రథమ' మాత్రమె కారకవిభక్తి యనిపించు కొనును.

"నను కృష్ణఇత్యత్ర క్రియారహితం వాక్యం నాస్తీతిన్యాయాత్ భవతీత్య క్రియాధ్యాహారేణైవ ఉక్తార్థత్వాత్ ప్రథమాప్రాప్తౌ లిఙ్గ (ప్రాతిపదికార్థ) గ్రహణం కథమితిచేత్, సత్యమ్. యత్ర అసమాపకక్రియాపదం కర్త్రాదిపదఞ్చానుక్తం తత్రైవ తన్న్యాయాత్ భవత్యాదిక్రియాధ్యాహారః. యత్రతు కేవలో గుణాఢ్య శబ్దః ప్రయుజ్యతే తత్ర వాక్యత్వాభావాత్ తన్న్యాయస్యావసరో నాస్తి." (ముగ్ధ. ౨౮౦ సూ. దుర్గా. వ్యాఖ్య.) అనుచొప్పున వాక్యేతరస్థలములం దనఁగాఁ గోశాదులందుఁ బ్రయుక్తమగు ప్రథమ ప్రాతిపదికార్థమాత్రమెకాని "ఉక్తార్థము" కానేరదుగాన నది కారకవిభక్తికానేరదు. అస్తి భవత్యాద్యధ్యాహారమును నట్టిదియు వాక్యగతమై యుక్తార్థప్రథమ కానోపు ననరాదు. అసమాపకక్రియాది ప్రయోగముచే వాక్య మసమాప్తమై నిల్చిపోయినపుడుమాత్రమె "అస్తి - భవత్యాద్యధ్యాహారము" కల్గుట శాస్త్రసిద్ధము.

ప్రాతిపదికార్థేత్యాదిః—ప్రాతిపదికార్థ = ప్రాతిపదికార్థ మాత్రమందును, లిఙ్గ = లిఙ్గమాత్రాధిక్యమందును, పరిమాణ = పరిమాణమాత్రమందును, వచన మాత్రే = సంఖ్యామాత్రమందును, ప్రథమా = ప్రథమావిభక్తి యగును. నియతోపస్థితికః = నియతమగు నుపస్థితిగలది, ప్రాతిపదికార్థః = ప్రాతిపదికార్థ మనిపించు

కొనుసు. "యస్మిన్ ప్రాతిపదికే ఉచ్చారితే యస్యార్థస్య నియమే నోపస్థితిః స తదర్థ ఇత్యర్థః" (సి. కౌ. ౫౩౨ సూ. బాలమ. వ్యాఖ్య.) ఏ ప్రాతిపదిక ముచ్చరింపఁబడు నప్పటి కేయర్థము నియతముగా స్ఫురించునో యదియె యాప్రాతిపదికమున కర్థమని తాత్పర్యము. "ప్రవృత్తినిమిత్తం వ్యక్తిశ్చేతి ద్వికం ప్రాతిపదికార్థః; ప్రవృత్తినిమిత్తం - వ్యక్తిః - లిఙ్గంచేతి త్రికం ప్రాతిపదికార్థః; ప్రవృత్తినిమిత్తం - వ్యక్తిః - లిఙ్గం - సంఖ్యాచేతి చతుష్కం ప్రాతిపదికార్థః; ప్రవృత్తినిమిత్తం - వ్యక్తిః - లిఙ్గం - సంఖ్యా - కారకంచేతి పఞ్చకం ప్రాతిపదికార్థః. ఇత్యేతే పక్షాః 'సరూపాణా మేకశేష ఏకవిభక్తౌ' 'స్త్రియామ్' ఇత్యాదిసూత్రేషు భాష్యే స్థితాః" (సి. కౌ. ౫౩౨ సూ. బాలమ. వ్యా.) ప్రవృత్తినిమిత్త మ్మనఁగా జాతి. 'ఘట' అను ప్రాతిపదికమునకు 'ఘటత్వ' రూపజాతియె యర్థ మనునది యొకపక్షము, ఘటత్వజాతియు దానికాశ్రయమగు ఘటవ్యక్తియుఁ బ్రాతిపదికార్థము లనునది మఱియొకపక్షము. ఘటత్వజాతియు ఘటవ్యక్తియు దానిపుంలింగమును బ్రాతిపదికార్థము లనునది మఱొకపక్షము. సంఖ్యయనఁగా వచనము, కారకమ్మనఁగాఁ కర్తృకరణాదికము. కాన వచనమును గల్పిన యర్థచతుష్కమును బ్రాతిపదికార్థమనునది యింకొకపక్షము. కారకమును గలిపిన యర్థపంచకమును బ్రాతిపదికార్థమె యనునది యైదవపక్షము. ఈయైదుపక్షములును మహాభాష్యసమ్మతములె యగుటచేఁ బ్రమితములె యనఁదగును. ఈసందర్భమున నేపక్షము నాశ్రయించినను సట్టి ప్రాతిపదికార్థములకచటి ప్రత్యయము ద్యోతకమగుననియుఁ దక్కినయర్థములకుఁ బ్రత్యయము వాచకమగుననియు నెఱుంగనగును. అగ్నియందుండు దహనశక్తి ప్రకటితమగుటకు శుష్కేంధనము సాధనమయినట్లు ప్రాతిపదికార్థములకుఁ బ్రత్యయము ద్యోతకమగుట విరుద్ధము కానేరదు. "తటః - తటీ - తట మిత్యాద్యనియతలిఙ్గేషు నియమేన కస్యాపి లిఙ్గస్యోపస్థిత్యభావాత్ ప్రాతిపదికార్థశబ్దేనా ఽగ్రహణాత్ పృథక్ లిఙ్గగ్రహణ మావశ్యక మితిభావః" (సి. కౌ. ౫౩౨ సూ. బాలమ. వ్యా.) అనుచెప్పున ననియతలింగశబ్దములకు లింగము ప్రాతిపదికార్థము కానేరదుగానఁ బ్రత్యయార్థమే యని యెన్నఁనగును. పయిపక్షములలోఁ బరిమాణసామాన్యప్రతీతి లేకుండుటచేఁ బరిమాణమాత్రమునఁ బ్రథమ యగుననునదియు నావశ్యక మనిభావము. "ద్రోణో వ్రీహిః" అని పరిమాణోదాహృతి. (వి_స్తర I.). "అనియతలిఙ్గాస్తు తటాదిశబ్దాః లిఙ్గమాత్రాధిక్య స్యోదాహర

వి_స్తర I ౨౩౮ విమః—ద్రోణ మనఁగాఁ గుంచమువంటి పరిమాణము. ధాన్యరాశి యనియర్థము, "జాలసూర్యమరీచిస్థం । త్రసరేణు రితి స్మృతమ్ । తే

ణమ్. తత్ర లిఙ్గానా మనియతోపస్థితికతయా ప్రాతిపదికా ర్థానన్తర్భావాత్" (సి. కౌ. ౫౩౧ బాలమ. వ్యా.). ముగ్ధబోధవ్యాకరణకర్తయగు వోపదేవుఁడు ప్రాతిపదికార్థ సంబుద్ధ్యుక్తార్థములందుఁ బ్రథమయగునని యీక్రిందిరీతిని సూత్రిం చెను. లఙ్గ్వర్థేత్యాదిః—లఙ్గర్థ = ప్రాతిపదికార్థమందును, సంబుద్ధి = సంబోధన మందును, ఉక్తార్థే = తిఙాదిప్రత్యయములచే నుక్తమగు నర్థమందును, ప్రి = బ్రథమ యగును. కేనతి = కారకమందే యుక్తార్థమునఁ బ్రథమవచ్చును. కృష్ణః = కృష్ణుఁడు. శ్రీః = లక్ష్మి. జ్ఞానమ్ = జ్ఞానము. అనునవి ప్రాతిపదికార్థమున వచ్చుప్రథమ కుదాహృతులు. 'కృష్ణః' అనునపుడు - 'కృష్ణత్వము - తదాశ్రయకృష్ణవ్యక్తి - పుంస్త్వము - 'ఏకత్వసంఖ్య' అనునవి ప్రాతిపదికార్థములు. ఇట్లె యంతటను నెఱుంగునది. హేవిష్ణో = ఓవిష్ణువా. ఇది సంబోధనప్రథమోదాహరణము. ప్రత్య యములచే (తిఙ్-కృత్తద్ధిత) నుక్తమగు నర్థమందుఁ బ్రథమవచ్చుట కుదాహృతులు:- సర్వో ర్చ్యో జీవన ఇత్యాదిక ముదాహరణము. సర్వః = ఈశ్వరుఁడు, అర్చ్యః = అర్చింపఁదగినవాఁడు. జీవనః = జీవింపఁజేయువాఁడు. పాతా = రక్షించువాఁడు. దానీయః = భక్తితోఁ బత్త్రపుష్పఫలాదిక మీఁదగువాఁడు. ప్రభవః = ప్రపంచో త్పత్తికిఁ గారణమైనవాఁడు. లయః = ప్రపంచము తనయందె లయించువాఁడు. ఇట - "అర్చ్యతే అయమితి అర్చ్యః" అనువ్యుత్పత్తి (ఇతఁ డర్చింపఁబడు ననివ్యుత్ప త్త్యర్థము) చొప్పున కర్మార్థమున ఘ్యణ్ ప్రత్యయము వచ్చినది. ఇట 'సర్వః' అను నది కర్మము. ఇట్టియెడల ("సర్వః శివః-అర్చ్యః - అర్చ్యతేఽయమితికర్మణి ఘ్యణి... అత్రసర్వఇతికర్మోక్తమ్." ముగ్ధ. కార. ౨౮౦ సూ. దుర్గాదాసవ్యాఖ్య.) ద్వితీయ (సర్వమ్) రావలసియున్నది. అట్లయినను నచటి ఘ్యణ్ ప్రత్యయము కర్మార్థమును జెప్పుచుండుటచేఁ బునరుక్తముగ "ఉక్తార్థానా మప్రయోగః" అను న్యాయము చొప్పునఁ గర్మార్థకద్వితీయ మరల రానేరదు. అట్టియెడల "న కేవలా ప్రకృతిః ప్రయోక్తవ్యా, నాపి ప్రత్యయః" అనున్యాయము చొప్పునఁ గేవలప్రాతిపదికము వాక్యమునఁ బ్రయోజ్యము కామింజేసి శబ్దసాధుత్వార్థముగఁ బ్రాతిపదికార్థప్రథ

ఒష్టౌ లిక్షాతు తా స్త్రిస్రో। రాజసర్షప ఉచ్యతే। గౌరస్తు తేత్రయ షష్టే। యవో మధ్యస్తు తేత్రయః। కృష్ణలః షణ్ణతే మాష। స్తే సువర్ణస్తు షోడశ। పలం సువర్ణా శ్చత్వారః। పఞ్చ వాపి ప్రకీర్తితమ్। పలద్వయంతు ప్రసృతం। ద్విగుణం కుడబం మతమ్। చతుర్భిః కుడబైః ప్రస్థః। ప్రస్థా శ్చత్వార ఆఢకః।ఆఢకై స్తైశ్చతు ర్భిస్తు। ద్రోణ ఇత్యభిధీయతే। కుమ్భో ద్రోణద్వయం శూర్పః। ఖారీ ద్రోణాస్తు షోడశ ఇతిస్మరణాత్" (సి. కౌ. బాలమ. కార. ౫౩౨ సూ. వ్యా.)

మరియు యనువాదముగ నిల్చెనని తెలుంగునది. ఇట్లె యంతటను సమన్వయించునది. (వి_స్తర II) సంబోధనమునందును నుక్తార్థమునందును ప్రథమవచ్చునని పాణినీయు లును వచించిరి.

"సంబోధనేచ. (౨-3-౪౭) ఇహ ప్రథమాస్యాత్ - హేరామ" (సి. కౌ. కార. ౫33 సూ.) "అనభిహితే (౨-3-౧) ఇత్యధికృత్య. 'కర్మణిద్వితీయా' (౨-3-౨) అనుక్తే కర్మణి ద్వితీయాస్యాత్ - హరిం భజ - అభిహితేతు కర్మణి 'ప్రాతిపదికార్థమాత్రే' ఇతి ప్రథమైవ. అభిధానంచ ప్రాయేణ తిజ్కృత్తద్ధిత సమాసైః........." (సి. కౌ. ౫3౬-౫3౭ సూ.). (వి_స్తర III) సంబోధన మనఁగా నభిముఖీకరణము. "అన్యత్ర వ్యాసక్తస్య కార్యాన్తరే నియోజనార్థ మాభిముఖ్యవిధానం సంబుద్ధిః - హేవృక్ష - హేలతే - ఇత్యాదా వచేతనేతు

వి_స్తర II ౨3౪ విష:—"కర్త్రాదీనా ముక్తార్థత్వే 'ఉక్తార్థానా మప్రయోగ ఇతి న్యాయాత్ ద్వితీయాదీనా మప్రాప్తౌ లిఙ్గార్థ (ప్రాతిపదికార్థ) మాశ్రిత్య ప్రథ మైవ భవిష్యతి." (ముగ్ధ. ౨౮౦ సూ. దుర్గా. వ్యాఖ్య.). "విభక్తి రిహానువాదికా-శబ్దసాధుత్వార్థం ప్రయోజ్యా. 'న కేవలా ప్రకృతిః ప్రయోజ్యా-నాఽపి ప్రత్య యః' ఇతి. అనభిహితసూత్ర భాష్యసిద్ధన్యాయా దితిభావః." (బాలమ. వ్యాఖ్య. ౫3౨ సూ.). ఉక్తార్థతావిషయమునఁ జేటికావ్యాఖ్యాత "నామవాచక శబ్దార్థ ముక్తార్థ మగుటంజేసి" (౨౬౫ పు.) మున్నగురీతిని మిక్కిలి సంప్రదాయ విరుద్ధముగ వ్రాసెను. ఈక్రిందిగాణపతవివరణపంక్తు లుక్తార్థతా స్వరూపము నీక్రిందిరీతిని సంప్రదాయవిరుద్ధముగా వివరించుచున్నవి. "ఉక్తార్థము = క్రియా దులచేఁ జెప్పఁబడిన యర్థముగలది. అనఁగా నాకాంక్షయందు.........ఎవఁడు సంహరించెను ? అని యాకాంక్షగలిగినపుడు (సంహరించెనను క్రియ) రామునిఁ జెప్పుచున్నది. కాన రామశబ్దముకన్నఁ బ్రథమావిభక్తివచ్చినది. రామునిచే రావ ణుఁడు సంహరింపఁబడెను. ఇట ఎవఁడు సంహరింపఁబడియె ? అను నాకాంక్షచే రావణుఁడు చెప్పఁబడెను. కాన రావణశబ్దముకన్నఁ బ్రథమవచ్చినది......... ఆదిచేఁగృత్తద్ధిత సమాసములు గ్రహింపఁబడు. కృత్ :—రాముఁడేలిక, తద్ధిత:— వాఁడువగకాఁడు, సమాస:—శివుఁడు ముక్కంటి"(గాణ. కార. ౧౭౦ సూ. వివ.)

వి_స్తర III. ౨3౪ విష: —"తిఙ్-హరి స్సేవ్యతే. కృత్-లక్ష్మ్యా సేవితః.తద్ధిత-శతేనక్రీత శ్శత్యః. సమాస - ప్రాప్తః ఆనందో యంస ప్రాప్తానందః-క్వచి న్నిపాతే నాభిధానమ్. యథా - 'విషవృక్షోఽపి సంవర్ధ్య । స్వయం ఛేత్తు మసాంప్రతమ్.' సాంప్రత మిత్యస్యహి యుజ్యత ఇత్యర్థః". (సి. కౌ. కార. ౫3౭ సూ. వివరణము.)

ఇతిశబ్దముచేత నైత ముక్తార్థత కలదు. ఉదా:—దశరథుఁ డని చెప్పఁబడిన వాఁడు. "ఇతిశబ్దేనా ప్యుక్తార్థతా యథా:—కృష్ణ ఇత్యవ్యయం నామ......... దశరథ ఇత్యుదాహృతః. ఇత్యాది" (ముగ్ధ. దుర్గా. వ్యాఖ్య. ౨౮౦ సూ.).క. నిను సౌమ్యుఁడవని యెఱిఁగితి.........(శాంతి. 3 ఆ. ౫౬ ప.). 'హరి స్సేవ్యతే' అనుచో "తిఙు" చేతను, 'లక్ష్మ్యా సేవితః' అనుచో 'క్త' ప్రత్యయముచేతను (కృత్తుచేతను) గర్మార్థము చెప్పఁబడుటచే 'హరి' అనుదానికర్మత్వ ముక్తమగుటచేఁ గర్మార్థమున రావలసినద్వితీయ రాక ప్రాతిపదికార్థప్రథమయే వచ్చినది. 'శత్యః అశ్వః' అనుచోఁ గర్మార్థమున యత్ ప్రత్యయము విధింపఁబడెనుగాన నట్టితద్ధితముచే నశ్వమునందలికర్మత్వ ముక్తమైనది కానఁ గర్మార్థద్వితీయ రాక ప్రాతిపదికార్థ ప్రథమయి వచ్చెను. 'ప్రాప్తః ఆనన్దో యంసః = ప్రాప్తానందః గ్రామః' అనుచో నే గ్రామము నానందము పొందెనో యాగ్రామ మనునప్పుడు ద్వితీయాబహువ్రీహిచే గ్రామమునందలి కర్మత్వ మభిహిత మైనదిగాన నటఁ గర్మార్థద్వితీయ రాక ప్రాతిపదికార్థప్రథమయి వచ్చెను. 'ప్రాప్తానంద' అనునది ప్రాతిపదికము. 'నయుజ్యతే'అను కర్మార్థముగల "అసాంప్రతమ్" అను నిపాతముచే విషవృక్షమందలి కర్మత్వ ముక్తమగుటచేఁ గర్మార్థద్వితీయ రాక ప్రాతిపదికార్థప్రథమయై వచ్చినది. ఇట్లె కర్తృకరణాదికారకము లభిహితము లగునపుడును బ్రథమయై వచ్చును. కల్పతరువున నుదాహృతమగు ముగ్ధబోధశ్లోకమునకు దుర్గాదాసుఁ డుదాహరించెను. అందలి 'అర్చ్యః' అనునది కల్పతరువున నుదాహరింపఁబడెను. "జీవ్యతే ఽనేనేతి జీవనః. కరణే ఽనట్. అత్ర సర్వ్యఇతి కరణ ముక్తమ్. పాతీతి పాతా-కర్తరి తృన్-అత్ర సర్వ్యఇతి కర్తా ఉక్తః. దీయతేఽస్మై ఇతి దానీయః. అత్ర కృద్యోఽనభావ ఇత్యనేన సంప్రదానే ఽనీయః-అత్ర సర్వ్యఇతి సంప్రదానముక్తమ్. ప్రభవత్యస్మాదితి ప్రభవః-అపాదానే అల్ - అత్ర సర్వ్యఇత్యపాదాన ముక్తమ్ - లీయతే ఽస్మిన్నితి లయః-అధికరణే అల్-అత్ర సర్వ్య ఇత్యధికరణ ముక్తమ్......సంబన్ధస్యా ప్యుక్తార్థత్వే పీతమమ్బరం యస్యాసౌ పీతామ్బరో హరి రిత్యాదౌ ప్రథమాస్యాత్......" (ముగ్ధ. ౨౮౦ సూ. దుర్గా. వ్యాఖ్య.) పీతాంబరుఁడు 'ఎవ్వనియొక్క యంబరము పచ్చనిదో యతఁడు' అనుబహువ్రీహిచే సంబంధ ముక్తమైనది గాన "పీతాంబర"అను ప్రాతిపదికముపైని శేషషష్ఠి నిలువక ప్రాతిపదికార్థ ప్రథమయై నిల్చినది. "పీతామ్బర" అనుసమాసము ప్రాతిపదికము.

అనభిహితత్వమం దన్ననో కర్మాది కారకములకు ద్వితీయాదివిభక్తులు వచ్చును. అపుడవి యీ ప్రాతిపదికార్థప్రథమ కపవాదములగును. 'కృష్ణుని స్మరించెదను' అను

ఉపచారః." (ముగ్ధ. దుర్గా. వ్యాఖ్య. కార. ౨౦౦ సూ. వ్యాఖ్య.) అచేతనముల సంబోధనమునం దభిముఖీకరణ మౌపచారిక మనితాత్పర్యము.

బాలవ్యాకరణ వివరణము ౨౩౮ I వివ.

ప్రాతిపదిక సంబోధ నోక్తార్థంబులం బ్రథమయగు. ౧.

ప్రాతిపదికార్థమునందు:—రాముఁడు - రావణుఁడు. నియతోపస్థితికము ప్రాతిపదికార్థము. సంబోధనము నందు:—ఓరాముఁడ, ఓరావణుఁడ. ఉక్తార్థమందు:—రాముఁడు రావణుని సంహరించెను. ఉక్త మనఁగాఁ జెప్పఁబడినది. ఈవాక్యమునం దాఖ్యాతము కర్తను జెప్పినదిగావునఁ దద్వాచకమగు రామశబ్దము నకుఁ బ్రథమయయ్యె. రామునిచే రావణుఁడు సంహరింపఁబడియె. ఈవాక్యమునం దాఖ్యాతము కర్మమును జెప్పినదిగావునఁ దద్వాచకంబగు రావణశబ్దంబునకుం బ్రథమ యయ్యె ననియెఱుంగునది.

సంజీవని. ౨౩౮ I వివ:—ఈసూరిసూత్రము కల్పతరువులో నుదాహరింపఁబడిన ముగ్ధబోధవ్యాకరణసూత్రమునకు సరిగనున్నది. ఏప్రాతిపదిక ముచ్చరింపఁబడఁగానే, యేయర్థము నియతముగా స్ఫురించునో యాప్రాతిపదికమున కది యర్థమని యెఱుంగనగును. ఉక్తార్థమనునది కల్పతరువున విపులముగా వివరింపఁబడెను. ఆఖ్యాత మనఁగాఁ డిజ్ప్రత్యయము. లేదా తిఙన్తశబ్దము ననవచ్చును. "ఆఖ్యాతమ్" త్రి. కథితే-వ్యాఖ్యాతే. న-తిఙ్,........." (శబ్దా. చిం.) "ఆఖ్యాత. త్రి. (ఆ+ఖ్యా+కర్మణి క్తః) కథితే - ఆఖ్యాతే - వ్యాకరణప్రసిద్ధే తిఙన్తే పదేచ..." (శబ్దస్తో) "అభిధానంచ ప్రాయేణ తిఙ్కృత్తద్ధితసమాసైః" (సి. కౌ. కార. ౫౩౭ సూ. వివ.). సూరి, యుదాహృతులు రెంటను సమాపకక్రియాపదస్థతిఙ్ఞచేత మాత్రమె కర్తృకర్మము లభిహితములగుటను జూపెను. ప్రత్యయాంతరములచే నభిహితములగుట నేలొకో యుదాహరింపలేదు. భావార్థకాదికృత్తులచేఁ గర్తృకర్మము లభిహితమగుట తెల్గున విపులముగా నున్నది. ఉదా:—చైత్రుఁడు చదువఁగా మైత్రుఁడు వినెను. ఇచట కర్త్రర్థక భావలక్షణార్థ నుజీచేఁగర్త యభిహితమయ్యెను. అట్లగుటచేఁ గర్తృవాచకచైత్రశబ్దముపైఁ గర్త్రర్థకతృతీయ నిలువక ప్రాతిపదికార్థ

నపుడు స్మరణక్రియకుఁ గర్మము 'కృష్ణుని' అనునది. అది తిఙాదిప్రత్యయములచే నభిహితము కాలేదు. కాన నటుఁ గర్మార్థమున ద్వితీయ వచ్చినది. తిఙ్ఞచే నభిహితముకర్త కాన 'నేను' అనునది ప్రథమాన్తమె యైనది.

ప్రథమయె నిల్చినది. చైత్రునిచేఁ బాఠము చదువఁబడుట మైత్రునకు వినఁబడ లేదు. అనుచో 'చదువఁబడుట' అనుకర్మార్థక ధాత్వర్థప్రత్యయముచేఁ గర్మ ముక్త మాయెను. గానఁ గర్మవాచిపాఠశబ్దముపైఁ గర్మార్థద్వితీయ నిల్వక ప్రాతిపదికార్థ ప్రథమయె నిల్చినది. "లకారాదులు సకర్మకంబునకుం గర్తృకర్మంబులందును లాఁతికిఁ గర్తయందును నగు." (బా. క్రియా. ౪౧ సూ.) అనుసూత్రమునందలి యాది శబ్దముచే లడాదులవలెనె భావార్థకాదులును గర్త్రర్థమునందును గర్మార్థమునందును విధింపఁబడిన వనుటకు సందియము లేదు. ఇట్లు భావార్థకాదిప్రయోగమునఁ గర్తృ కర్మవాచకములకుఁ బ్రథమ సిద్ధించుచుండఁగా సూరి "భావార్థకాదియోగంబునం గర్తకుం బ్రథమయగు" (బా. కా. ౩౨ సూ.) అని పునరుక్తముగా సూత్రించెను. ఇటఁ గర్తనుమాత్రము ప్రథమనువిధించుట నరయఁగా నీతఁడు తిఙ్గుచేమాత్రమె యభిహితత్వము గలదనియు భావార్థకాదులచే నభిహితత్వము లేమింజేసి యిట్టి యెడలఁ గర్తృవాచకముపైఁ దృతీయ నిల్వవలసివచ్చుననియుఁ దలఁచి యీసూత్ర మును రచించెనని తోఁచకమానదు. బా. క్రియా. ౩౫ సూ. మొ. ౪౫ సూ. నకు భావార్థకాది ప్రత్యయములు విధింపఁబడెను. అట్లె బా. క్రియా. ౧౨౨ సూత్రముచేత విధింపఁబడిన నుజియు నీభావార్థకాదులలోఁ జేర్పఁదగినదె. (విస్తర I)

సూరిగారి యుదాహృతుల సమన్వయము:—'రాముఁడు రావణుని సంహా రించెను.' అనువాక్యమున (దిజ్విభక్తియగు లిట్టు 'రాముఁడు' అను కర్తను జెప్పు చున్నది. అనఁగా "లకారాదులు సకర్మంబునకుం గర్తృకర్మంబులందును లాఁతికిం గర్తయందును నగు" (బా. క్రియా. ౪౧ సూ.). అనుసూత్రముచే లిట్టు కర్త్రర్థ మున విధింపఁబడినది గాన లిట్టుచేఁ గర్తచెప్పఁబడినది. కావున గర్తృవాచకమగు రామశబ్దముపైఁ గర్త్రర్థమున నిలువవలసిన తృతీయ (బా. కార. ౩ సూ.) 'ఉక్తా ర్థానా మప్రయోగః' అనున్యాయముచొప్పునఁ బునరుక్తముగ నిలువదయ్యె. అట్టి

విస్తర I ౨౩౪ I విష:—బా. క్రియా. ౧౨౨ సూత్రపు నజి వాడినచోటఁ గర్తకుఁ బ్రథమయె కాక షష్ఠియువచ్చుట గలదు. ఉదా: ఇది నేను జేయఁగాదు. ఇది నాకుఁ జేయఁగాదు. నుజ్యంతముతో నన్వయింపక కర్త వలయ్యాదులతో నన్వ యించుటచే షష్ఠ్యంత మగపడు చున్నది. క. వీరికిఁ జోరనగు I వీరికిఁ గాదను విచారవిషయము గలదే. (ఆది. ౬ ఆ. ౩౧.) ఆ-వె. కాన నింక వేఁడఁగాదు నాకు (సభా. ౨ ఆ. ౨౬౩.) ప్రథమకు:—ఉ.........I దైవముతోఁ బ్రదకఁ వలయు,.....(ఉద్యో. ౩ ఆ. ౭౩.) క............నాకు నీ వేమియుఁ జెప్పనువల వదు. (ద్రోణ. ౧ ఆ. ౯౪.), మొ.

యెడఁ బ్రయోగయోగ్యతకై "(న కేవలా ప్రకృతిః ప్రయోక్తవ్యా-నాపి ప్రత్యయః" అనున్యాయముచొప్పున) ప్రాతిపదికార్థప్రథమయె నిల్చినది. ఇట్లె 'రామునిచే రావణుఁడు సంహరింపఁబడియె' అనునపుడును ల్టిట్టు కర్త్రార్థమునందు విధింపఁబడెను గాన (బా. క్రియా. ౪౮ సూ.) లిట్టుచే గర్త్రార్థ మభిహితంబయ్యె. అక్కా- రణమునఁ గర్మవాచక రావణశబ్దముపైఁ గర్మార్థక ద్వితీయ (బా. కార. ౨ సూ.) పునరుక్తముగ నిలువక ప్రాతిపదికార్థప్రథమయె నిల్చినది. ఇట్లె భావార్థకాది కృత్తులును బా. క్రియా. ౪౮ సూత్రముచొప్పునఁ గర్తృకర్మార్థములందు విధింపఁ బడుటంజేసి వానిప్రయోగమునందును గర్త్రర్థమునఁ దృతీయయుఁ గర్మార్థమున ద్వితీయయుఁ బునరుక్తముగ నిలువక ప్రాతిపదికార్థప్రథమయె నిల్చును. ప్రయోగ ములు:—చ. అమలినతారకాసముదయంబుల నెన్నను సర్వవేదశా। స్త్రముల యశేషపారము మఁదంబునఁ బొందను బుద్ధిబాహువి। క్రమమున దుర్గమార్థజల గౌరవభారతభారతీసము। ద్రము దరియంగ నీఁదను విధాత్రునకైనను నేరఁబోలునే (ఆది. ౧ ఆ. ౧౯.) మ........భూపతి సహింయింప నోపునె (సభా. ౨ ఆ. ౯౮.) సీ........నన్నిట్లు పీతదయుండవై విడిచి చనఁగఁ।దగునె నీకు........(అర. ౨ ఆ. ౮౨.). ఉ........వాయుసుతుండు మల్లయు। ద్ధమ్మున నోర్వ నాతని నుదగ్ర మహాభుజశక్తి యేర్పడన్. (సభా. ౧ ఆ. ౧౬౨.) చ. తడయక యేఁగి నీతిబల దర్పము లొప్పఁగ........(సభా. ౧ ఆ. ౧౬౪.) చ........మా కధికశత్రు జయం బగుటేమి పెద్ద........(సభా. ౧ ఆ. ౧౬౬.) చ........నవసౌరభప్రసవ చిత్రవనావళి గల్గుదాని (సభా. ౧ ఆ. ౧౭౩.) చ........హంసుఁడు డిభకుండు నంతక। తుయగతులైన నిప్డు........(సభా. ౧ ఆ. ౧౬౧.). శా. ఆదుర్యోధనుఁ డుద్భవిల్లుడును........(ఆది. ౫ ఆ. ౧౦౬.) గీ. ఉత్తమజ్ఞానవృద్ధు నా నుండెనేని (సభా. ౨ ఆ. ౨౫.). ఆచ్ఛికశబ్దములకునైతము ప్రాతిపదికార్థసంబోధనము లందుఁ బ్రథమ యగును. ఉదా:—తండ్రి - తల్లి - గోడ - ఓతండ్రీ - మొ. 'తండ్రి' అనుచో "తండ్రితనమను జాతియుఁ దదాశ్రయమగు పితృవ్యక్తియు మహాదర్థకత్వ మును ననునవి ప్రాతిపదికార్థము లగుచున్నవి. తెలుఁగున మహ త్త్వామహత్త్వ మహతీత్వములె లింగస్థానీయములు. కాన నవియుఁ బ్రాతిపదికార్థములే యనుటలో విప్రతిపత్తిలేదు. తెల్గునందును మిత్త్రుఁడు - మిత్త్రము - కంధర - కంధరము - దూత- దూతుఁడు మున్నగు ననియతలింగసరుములు గలవు. అట్టియనియతలింగసమత్వము నను వచనాదులును బ్రత్యయార్థములనియు, బ్రాతిపదికార్థములు కావనియు, సాంధ్ర వైయాకరణుల యాశయము. "ఇట్లనేకలింగంబులుగల శబ్దంబులయొద్ద (మిత్త్రము-

మిత్త్రు(డు) లింగము ప్రాతిపదికార్థములలో నంతర్భూతమని యంగీకరింపక విభక్త్యర్థమే యని గ్రహించుకొనునది” (బా. గు. ప్ర. కా. ౧ సూ. వ్యాఖ్య. ౨౦౪ పుట. ద్వి. ము.). (విస్తర II)

సర్వవిభక్తిః సంస్కృతతుల్యా. (ఆం. చిం. హలం. ౧౫ అహో. ౪౨౩.)

కర్తురీప్సితతమం కర్మ॥ (౧-౪-౪౯.) కర్తుః క్రియయా ఆప్తుం ఇష్టతమం కారకం కర్మసంజ్ఞం స్యాత్. కర్మణి ద్వితీయా (౨-౩-౨.) అనుక్తే కర్మణి ద్వితీయా స్యాత్. హరిం భజతి. (సి. కౌ. ౫౩౬ సూ.)
తథా యుక్తం చానీప్సితమ్ (౧-౪-౫౦.) ఈప్సితతమవత్ క్రియయా యుక్త మనీప్సితమపి కారకం కర్మసంజ్ఞం స్యాత్-గ్రామం గచ్ఛం స్తృణం స్పృశతి.
నన్నయా విషం భుఙ్క్తే. (సి. కౌ. ౫౩౭ సూ.)
౨౩౫ విషయము అకథితం చ. (౧-౪-౫౧.) అపాదానాదివిశేషై రవివక్షితం కారకం కర్మసంజ్ఞం స్యాత్.-శ్లో. దుహ్యాచ్-పచ్-దణ్డ్-రుధి-ప్రచ్ఛి। చి-బ్రూ-శాసి-జి-మథ్-ముషామ్। కర్మయుక్ స్యా దకథితం।తథా స్యా న్నీ-హృ-కృష్వహామ్. దుహాదీనాం ద్వాదశానాం తథా నీ ప్రభృతీనాం చతుర్ణాం కర్మణా యద్యుజ్యతే తదే వాఽకథితం కర్మేతి పరిగణనం కర్తవ్యమిత్యర్థః. గాం దోగ్ధి పయః......(సి. కౌ. ౫౩౮ సూ.)
కర్మప్రవచనీయకే కూర్చిః (ఆం. చిం. అజం. ౫ కారి. అహో. ౨౬౦ పుట.)

విస్తర II ౨౩౪ I విష:—సూరి కారకశబ్దార్థమును వివరింపక యుపేక్షింపఁగాఁ ద్రిలింగలక్షణశేషమునఁ బూరింపఁబడెను. “కారకంబులనం గర్త్రాదులు. అవి యాఱు. కర్మకారకము-కర్తృకారకము - కరణకారము - సంప్రదానకారకము - అపాదానకారకము-- అధికరణకారకము. క్రియాన్వయము గలిగించునది యనఁగాఁ గ్రియాన్వయము కలదియని కారకశబ్దార్థము.” (ప్రౌఢ. కార. ౧ సూ.). ఉదా:— దేవదత్తుఁడు ఘంటకమును వండెను. మొ.

కల్పతరు. ౨౩౫ విష:—సర్వవిభక్తి రిత్యాదికారిక ౨౩౮ విషయమున వ్యాఖ్యాత మయ్యెను. కారకప్రక్రియలో సంస్కృతవ్యాకరణసూత్రములను మూలముచేయుట కిదియే కారణము. కాన నిది యెల్లెడల వాని మొదటఁ జూపఁబడును.

కర్తురిత్యాది. కర్తుః = కర్తకు, క్రియయా ఆప్తుమ్ = క్రియతో వ్యాపారించుటకు, ఇష్టతమరి కారకమ్ = మిక్కిలియిష్టమైనది కారకమై, కర్మ = కర్మసంజ్ఞ గలదగును. అనుక్తే కర్మణి = అనభిహితకర్మవాచకముపైని ద్వితీయాస్యాత్ = ద్వితీయ నిల్చును. ఉదా:—హరిం భజతి = భక్తుఁడు హరిని భజించుచున్నాఁడు. భక్తుని భజనవ్యాపారమున కీప్సితతముఁడు హరి గావున హరి కర్మమయ్యెను. అట్టి యనుక్తకర్మమునకు వాచకమగు హరిశబ్దముపై ద్వితీయావిభక్తి నిల్వఁగా '(భక్తో) హరిం భజతి' అని సిద్ధించినది.

తథా యుక్తంచేత్యాది:—తథాయుక్తంచ = ఈప్సితతమమువలెఁ గ్రియతో సంబంధించునట్టియు, అనీప్సితమ్ = కర్త కిష్టతమము కానిదియుఁ గారకమై కర్మసంజ్ఞగలదగును, గ్రామం గచ్ఛన్ = గ్రామమునుగూర్చి పోవుచు, తృణం స్పృశతి= తృణమును దాఁకుచున్నాఁడు. తృణస్పర్శము కర్త కిష్టతమము కాకున్నను గర్మసంజ్ఞ కల్గుచున్నది. విషం భుఙ్క్తే = విషమును రోగి దినుచున్నాఁడు. ఇందును నైరీతినె గ్రహింపనగును. సామాన్యముగా విషాశన మీప్సితము కాదు సరేకదా యనిష్టమును నై యుండును.

"య త్క్రియతే త త్కర్మేతి ప్రసిద్ధమ్. కరోతే ర్నిఖిలక్రియావాచకత్వాత్ కర్తు ర్వ్యాపారేణ యత్ సాధ్యతే తత్ కర్మే త్యర్థః."(కర్తయొక్క వ్యాపారముచే సాధింపఁబడినది కర్మమనియర్థము. దేవదత్తుని పచనవ్యాపారముచేఁ బాకము సాధింపఁబడెను. అట్టిపాకమున కాశ్రయమగు నన్నము కర్మసంజ్ఞిత మగును.) "అతఏవ క్రియావ్యాప్యం కర్మేతి క్రమదీశ్వరః. కర్తు రీప్సితతమం కర్మేతి పాణినిః. తద్భిన్న త్వేసతి క్రియాజన్యఫలశాలిత్వం కర్మత్వ మిత్యపరే." (ముగ్ధ. ౨౮౧ సూ. దుర్గా-వ్యా.) క్రియాభిన్నమై క్రియాజన్యఫలమున కాశ్రయమైనది కర్మసంజ్ఞగల దను నీమూఁడవపక్షముచేఁ బాణినీయలక్ష్యము లెల్ల సంగ్రహింపఁబడుచున్నవి.

అకథితం చేత్యాదిః—అకథితంచ = అపాదానాదివిశేషములచే వివక్షింపఁబడని యనఁగా నపాదానాదిరూపమున వివక్షింపఁబడక కర్మరూపమున వివక్షింపఁబడిన యట్టికారకము నైతము కర్మసంజ్ఞగలదగును. ఉదా:—గాం దోగ్ధి పయః= గొల్లఁడు గోవును బాలను బిదుకుచున్నాఁడు. అనుచో నీప్సితతమకర్మము పాలు.

క్రియతో నన్వయించు గోశబ్దవాచ్యపశునం దపాదానము వివక్షింపక కర్మత్వమును వివక్షించుటచే నదియుఁ గర్మమయ్యెను. అపాదానవివక్షయందు 'గొల్లఁడు గోవు నుండి పాలను బిదుకుచున్నాఁడు' అనియే యేర్పడును. ఇట్టి ద్వికర్మకక్రియలు కొన్ని పరిగణింపఁబడినవి. అవియే దుహాదులు. దుహ్ = పిదుకు, యాచ్ = యాచించు, పచ్ = పచించు = వండు, దణ్డ్ = దండించు, రుధి = ఆవరించు = నిరోధించు, ప్రచ్ఛి = పృచ్ఛించు, చి = ఫలాదులనుగోయు, బ్రూ = వచించు = చెప్పు, శాసి = శాసించు, జి = జయించు, మథ్ = మథించు, ముష్ = దొంగిలించు, నీ = తీసికొనిపోవు, ఇట్లె హృ = కృష్ - వహ్. మొ. ముగ్ధబోధవ్యాకరణమున "యాచ్ఞార్థ - దుహ - చి - ప్రచ్ఛ । రుధ్ - బ్రూ - శాస - జి - నీ - వహాః । హృ - దణ్డి - గ్రహ - క్రుష్ - మన్థ । ముష్ - పచాద్యా - ధవో - ద్విధాః." అని చెప్పఁబడెను. కౌముదిలోఁ బరిగణింపఁబడినట్లు పదునారేకాక యింకను 'ద్విధాః' = ద్వికర్మకములు గలవని 'పచాద్యాః' అనుచు గణము వచింపఁబడెను. "ఆద్యశబ్దాత్ హిన = వర్ధనే - గతౌ - గురుః శిష్యం గ్రామం ప్రాపిణోతీత్యాది.........వృక్షం నౌకాం కరోతీత్యాది. ఏకమేవ కర్మ ప్రకృతివికృతిభేదేన భిన్నం. సువర్ణం కుణ్డలం కరోతీత్యాదివత్." (ముగ్ధ. ౨౦౪ సూ.) దీనినిబట్టి వర్ధకి వృక్షము నోడను జేసెను. కమసాలి సువర్ణమును గుండలమును జేసెను. మున్నగురీతిని స్థలాంతరములందును ద్వికర్మకత్వము గలుగునని యెన్నవగును.

మైత్రుండు చైత్రునిగూర్చి యిట్లనియె. (ఇట్లనఁగా నీవాక్యమును.) ఇందు 'ఇట్లు' అనునది ముఖ్యకర్మము. 'చైత్రుని' అనునది యముఖ్యకర్మము. "వచ్యర్థాముఖ్యకర్మంబునకుఁ దోడ-కు వర్ణకంబులు ప్రాయికంబుగ నగు. ఉదా:—మైత్రుండు చైత్రునితోడ నిట్లనియె. మైత్రుండు చైత్రున కిట్లనియె. ప్రాయికంబనుటచే నొకానొకచో ద్వితీయయు నగు." (బా. కార. ౬ సూ.) అని సూరి సూత్రించెను. ఒకానొకచో ననఁగా—'మైత్రుండు చైత్రునిగూర్చి యిట్లనియె' అనియుఁ గ్వాచిత్కముగా నుండనగునని యెఱుంగునది.

'సర్వవిభక్తి స్సంస్కృతతుల్యా'అని భట్టారకుఁడు వచించుటచేఁ బయిరీతిని ద్వికర్మకక్రియలు నిరూపింపఁబడెను గాని యిట్టి ద్వికర్మకతాప్రయోగము తెల్గున మిక్కిలియరుదు. పై నుదాహరించిన సూరిసూత్రముచొప్పునఁ బయిచోట్లులందుఁ బ్రాయికముగా "తోడ-కు" వర్ణకములు వచ్చుటే తెలుఁగు సంప్రదాయము. సీ...............గీ. అధిక ! బలుఁడు. శూరుండు గట్టుము పట్ట మతని (ద్రోణ. ౧ ఆ. ౬౨ ప.) చ. పలుకఁడె నిన్న నేఁడు నినుఁ బట్టము గట్టెదనంచు బొంకొకో (భాస్క.

రా. అయో. ౪౯ ప.) (విస్తర I, 1().) ఇట్టి ద్వికర్మకము లరుదు. వచ్యర్థకధాతు ప్రయోగమునఁ బయి సూరిసూత్రముచొప్పున 'తోడ-కు' వర్ణకము లముఖ్యకర్మ

విస్తర I ౨౩౫ విషః—సంస్కృతభాషాప్రసిద్ధవిభక్తులు కొన్ని తెలుఁగునఁ బ్రయుక్తములగుట సంప్రదాయముకాదు. కావున "సర్వవిభక్తి స్సంస్కృతతుల్యా" అనుభట్టారకసూత్రము ప్రాయోఽభిప్రాయమున వచింపఁబడెను. కావునవె దాని వెంటనె "అన్యస్యాః క్వచి ద్భవే చ్చాన్యా" అనిసూత్రించినవాఁడయ్యెను. "ఉపాన్వధ్యాఙ్వసః" (౧-౪-౪౮.) ఉపాదిపూర్వస్య వసతే రాధారః కర్మ స్యాత్-ఉపవసతి-అనువసతి - అధివసతి - ఆవసతి - వా - వైకుణ్ఠం హరిః." (సి. కౌ. ౫౪౪ సూ.) ఉపాదిపూర్వక వస్ధాతువున కధికరణము కర్మసంజ్ఞగల దగును. "ఉపవసతి వైకుంఠం హరిః" = వైకుంఠమును హరి యధివసించుచున్నాఁ డనియర్థము. తెలుగున నిట్టిప్రయోగ ముండదు. వైకుంఠమందు హరి యధివసించుచున్నాఁ డని ప్రయోగించుటయె సంప్రదాయము. ఇట్లె "ఉభ సర్వతసోః కార్యా|ధి గుపర్యాదిషు త్రిషు | ద్వితీయా ఽమ్రేడితాన్తేషు | తతో ఽన్యత్రాపి దృశ్యతే. (సి. కౌ. ౧౪౪౪ వార్తికము.) 'ఉభయతః-సర్వతః.' అనువాని ప్రయోగమునందును ధిక్శబ్దప్రయోగమునందును నామ్రేడితములగు "ఉపరి - అధః - అధి" అనువానియోగమునందును నిట్టి మఱికొన్నిటి యోగమునందును ద్వితీయ వచ్చును. ఉభయతః కృష్ణం గోపాః = కృష్ణునిని రెండుప్రక్కలను గోపకులు గలరు. ఇట్టి ద్వితీయ తెల్గున వాడఁబడదు. ఇట్టయెడల షష్ఠి మున్నగునవియె తెల్గున వాడఁబడును. మఱియు ధిగ్గాదిశబ్దములకుఁ దెల్గునఁ దత్సదృశప్రయోగమును లేదు. కృష్ణున కిర్వంకలను గోపకులు గలరు. ఈరీతినే "అకర్మకధాతుభి ర్యోగే దేశః కాలో భావో గన్తవ్యో ఽధ్వాచ కర్మసంజ్ఞక ఇతివాచ్యమ్. కురూన్ స్వపితి - మాస మాస్తే - గోదోహ మాస్తే - క్రోశ మాస్తే." (సి. కౌ. ౫౩౯ సూ. ౧౧౦౩-౧౧౦౪ వార్తి.) అకర్మకధాతుప్రయోగమున దేశకాలాదులు కర్మసంజ్ఞ గలవగును. దేవదత్తుఁడు గ్రామసమూహమును నిద్రించుచున్నాఁడు. ఇట్టివాడుక తెలుఁగున లేదు. దేవదత్తుఁడు గ్రామసమూహమందు నిద్రించుచున్నాఁడని ప్రయోగించుటయె సంప్రదాయము. "కాలాధ్వనో రత్యన్తసంయోగే. (౨-౩-౫) ఇహ ద్వితీయా స్యాత్. మాసం కల్యాణీ. మాస మధీతే. మాసం గుడధానాః. క్రోశం కుటిలా నదీ. క్రోశ మధీతే........" (సి. కౌ. ౫౫౮ సూ.) గుణక్రియాద్రవ్యములచేఁ గాలాధ్వముల కవిచ్ఛిన్నసంయోగము గమ్యమగుచుండఁగా ద్వితీయ యగును. "మాస మధీతే = ఒకనెలను విచ్ఛేదము లేకుండఁ జదువుచున్నాఁడు." ఇట్టివాడుకలు తెల్గున

మునకు రాకుండుటయుఁ బ్రయోగదృష్టమగుచున్నది. క. అని వెండియు నాపతి కురు। జననాథుగుఱించి పలుకు శుక్రుఁడుతోడై........(శల్య. ౨ ఆ. ౫౦.). చ. అనవిని యన్నరేశ్వరుఁడు హాసముతో నతనింగుఱించి యి। ట్లను........ (శల్య. ౨. ఆ. ౭౩.) గీ. ఆతఁ డారణ్యకోద్గీతమైన వాక్య। సంచయము విష్ణుగుఱిచి

లేవు. ఒకమాసమున విచ్ఛేదము లేకుండఁ జదువుచున్నాఁ డనురీతిని బ్రయోగించుటయే సంప్రదాయము. ఇంకను "కాలాధ్వములకుం బ్రాయికంబుగఁ బ్రథమ యగు." (బా. కా. ౨౫ సూ.) అనుచోట్పున "వాఁడు నిన్న వచ్చెను - వాఁడు క్రోశము నడచెను." అనురీతిని బ్రథమ వచ్చుటయు సంప్రదాయమై యున్నది. చ. పలుకఁడె నిన్న నేఁడు నినుఁ బట్టముఁ గట్టెద నంచు........(భాస్క. అయో. ౪౯ ప.)

కర్మప్రవచనీయక ఇత్యాది చింతామణిసూత్ర మీావఱకు ౧౩౫ విషమున వ్యాఖ్యాత మయ్యెను. సంస్కృతవ్యాకరణములలో "ప్ర - పరా - పీత్యాది ప్రాదుల లోని కొన్నిటికి—"అను - ఉప - ప్రతి - అభి - అధి - సు - అతి-అపి" - అనువానికిఁ గొన్నిటికి—గత్యుపసర్గసంజ్ఞ కపవాదముగఁ గర్మప్రవచనీయసంజ్ఞ గలదనియు నట్టి వానియోగమున ద్వితీయావిభక్తి వచ్చుననియుఁ జెప్పఁబడెను. "లక్షణేత్థంభూతాఖ్యాన భాగ వీప్సాసు ప్రతిపర్యనవః. (౧-౪-౯౦.) ఏష్వర్థేషు విషయభూతేషు ప్రత్యాదయ ఉక్తసంజ్ఞాః స్యుః." (సి. కౌ. ౫౫౫ సూ.) "కర్మప్రవచనీయ యుక్తే ద్వితీయా (౨-౩-౮.) ఏతేన యోగే ద్వితీయా స్యాత్. పర్జన్యో, జపమను, ప్రావర్షత్." (సి. కౌ. ౫౪౮ సూ.) "జపమనుప్రావర్షత్ - ఇచట 'అను' అను దానిచే లక్షణము (హేతువు) ద్యోత్యమగును........జపజ్ఞానముచే వర్షము జ్ఞానవిషయమగును." (కౌముదీశరదాగమము. ౨౭ పుట.) "లక్షణమన లక్ష్యలక్షణ భావము. (జ్ఞాప్యజ్ఞాపకభావము.)" (కౌ. శర. ౨౯ పు.) "కర్మక్రియాం ప్రోక్తవన్తః కర్మప్రవచనీయాః........క్రియానిరూపితమగు సంబంధవిశేషమును ద్యోతనము చేయునవి యనియర్థము." (కౌము. శర. ౨౭ పు.) (విభక్త్యర్థప్రకరణము.). పై సందర్భమునుబట్టి "పర్జన్యో, జపమను, ప్రావర్షత్." అనఁగా నింద్రుఁడు జప హేతువుచే వర్షించె ననునర్థము విశదమగుచున్నది. ఇట్టియెడల హేత్వర్థకతృతీయ సాధారణముగా రావలసియుండఁగా (పర్జన్యో జపేన ప్రావర్షత్.) ద్వితీయ, కర్మప్రవచనీయయోగమునఁ గల్గెనని యెఱుంగునది. ఇట్టి వ్యస్తములగు కర్మప్రవచనీయములకుఁ (అను.మొ) దెల్గునఁ దత్సమప్రయోగము లేదు. ఇట్టి కర్మప్రవచనీయార్థకములగు తెల్గువిభక్తులకును దెనుఁగుప్రబంధములందు సాధారముగాఁ బ్రయోగము

[బా. కార. ౨. సూ.] వైషయికసప్తమిచోటఁ బర్యాయముగ 'కూర్చి' విభక్తినిల్చును పఠించె నధిప. (శాం. ౬ ఆ. ౩౬౨.). ఇట్టియెడల గుఱించి ప్రభృతులు గుఱించు ధాతుక్త్వార్థకరూపంబు లనియు నవి పరమగునపుడు ద్వితీయావిభక్తినిల్చుననియు నెఱుంగునది. క. ఇందుముఖి వేఁడు మెద్దియిష్టము నీకున్. (సభా. ౨ ఆ. ౨౫౭.) ఎద్దియిష్టమో దానిని నన్ను వేఁడుమని యర్థము. ఇట్లు యాచ్ఞార్థకములెల్ల ద్వికర్మకము లగును.

లేదు. కాని "కర్మప్రవచనీయకే కూర్చిః" (౧౩౪ విష.) "కూర్చి - ల - ను - నయో భవేద్ద్వితీయా తు." (౧౧౯ విష.) "కర్మప్రవచనీయజవిభక్తిః" (౮౨ విష.) అని భట్టారకుఁడును "అందు - పట్టి - కూర్చి - విభక్తిషు" (౮౮ విష.) అని యథర్వణాచార్యుఁడును వచించియుండుటంజేసి కర్మప్రవచనీయ ద్యోతిత్వార్థములలో నేదానైన "కూర్చి" యను తెనుఁగువిభక్తి నంగీకరింపక తీరదు. నేఁటి ముద్రణములలోఁ బ్రాచీనకావ్యములందు "కూర్చి" అను విభక్తియె యుస్మాలితమైనది. నన్నయాథర్వణులు పేర్కొన్న యీవిభక్తి ప్రాచీనకావ్యములలో లేదనుట విశ్వసనీయము కాదు. కాన లేఖకపాఠకాదికృతమగు నీసాహస ముపేక్ష్యము. నాచూచిన తాళపత్రమాతృకలలో భారతమందే కొన్నియెడల నయ్యది యుపలబ్ధ మగుచువచ్చెను. నన్నయాథర్వణీయములోని 'కూర్చి'కి సరియగు 'గుఱిచి - గుఱించి' అనునవి 'విభక్త్యర్థాభిధాయకశబ్దములు నంగీకార్యములె. ఇంక నియ్యది కర్మప్రవచనీయార్థములలో నెట్టియర్థమున వచ్చుచున్నదో పరిశీలింపవలసి యున్నది.

పయి నుదాహరించిన లక్షణేత్థంభూతాఖ్యానేత్యాది సూత్రోపదిష్టార్థములలో నొకటియగు నిత్థంభూతాఖ్యానార్థమునఁ గూర్చివిభక్తి వచ్చుట నన్నయాథర్వణసమ్మతమని తోఁచుచున్నది. "కస్యచిత్ ప్రకార స్యాపత్తిః ఇత్థంభావః...... భక్తో విభుమభి (అభిరభాగే) = విభౌ విషయే భక్తిభావాపన్నః........."(ముగ్ధ. దుర్గా. వ్యాఖ్యా. ౨౮౬ సూ.) "భక్తో విష్ణుంప్రతి.........విషయతాసంబన్ధః ప్రత్యాదిద్యోత్యోఽర్థః......విష్ణు విషయకభక్తిమా నిత్యర్థః. అత్ర భక్తః భక్తిరూపం ప్రకారవిశేషం ప్రాప్తత్వా దిత్థంభూతః..." (సి. కౌ. ౫౫౨ సూ. బాలమ. వ్యాఖ్యా.) "భక్తో విష్ణుంప్రతి" అనఁగా విష్ణు విషయకమగు భక్తిగలవాఁడని యర్థము. ఇకానొకప్రకారవిశేషము నొందినవాఁడిత్థంభూతుఁ డనిపించుకొనును. అట్టివానిరీతి యిందుఁ జెప్పఁబడెను గాన నిది యిత్థంభూతాఖ్యాన మనఁగును. విష్ణువు విషయము. భక్తి విషయి. విష్ణునకును భక్తికిని గల విషయవిషయిభావరూపసంబంధము 'అభి' 'ప్రతి' మున్నగు కర్మప్రవచనీయములచే ద్యోతిత మగుచున్నది. ఇచట వైషయికసప్తమి కావలసియుండఁగాఁ

కర్మప్రవచనీయయోగమున ద్వితీయవచ్చినది. తెల్గున నిట్టియర్థమునఁ గూర్చివిభక్తి ప్రయోగదృష్ట మగుచున్నది. ఆ-వె. ఆశమీకపుత్త్రుఁ డంబుజసంభవుఁ । గూర్చి భక్తితోడ ఘోరతపము । సేయుచున్న సుప్రసిద్ధుండు,........(ఆది. ౨ ఆ. ౧౬౯ ప.) ('అంబుజసంభవు/గుఱిచి'అని ముద్రణపాఠము.) ఈభట్టారకుని పద్యముః నందలి కూర్చివిభక్తి యిత్థంభూతాఖ్యానమున వచ్చినది. అంబుజసంభవునకును భక్తి పూర్వకతపశ్చరణమునకును గలవిషయవిషయిభావ మిందు గ్రహింపవలయును. అంబుజసంభవవిషయకము తపశ్చరణమని యర్థము. ఇట్లె యంతటను "కూర్చి - గుఱిచి - గుఱించి" యనువాని కర్మప్రవచనీయతను సమన్వయించుకొనుసది. సంస్కృతభాషాప్రసిద్ధవిభక్తులకుఁ బర్యాయముగాఁ దెలుఁగు విభక్తులవాడుకలను జూపునభిని వేశముతో భట్టారకుఁ డిట్లు కర్మప్రవచనీయజ విభక్తిని జూపనే కాని యిట్టిస్థలములందలి కూర్చి ప్రభృతుల కుద్దేశార్థకత్వమున సముస్థనము కుదురకపోదు. పైయాదిపర్వపద్యమున శమీకపుత్త్రుఁ డంబుజసంభవు నుద్దేశించి భక్తితోడఁ దపముచేయుచున్నవాఁడని సమన్వయించుటలో విరోధము లేదుగదా, 'కు' విభక్తితోఁ గుదురుపడుచున్నను సంస్కృతభాషాప్రసిద్ధ తాదర్థ్యార్థకావి స్థలము లందుఁ జతుర్థీవిభక్తి నంగీకరించి భట్టారకుఁడు "కొఱకు-కై" అనువాని నుపదేశింప లేదా ? శేషషష్ఠీ నిర్వాహమునకయి తా నెన్నటనువాడనట్టి యొక్క విభక్తి నుప దేశింపలేదా ? ఆరీతినె కర్మప్రవచనీయవిభక్తి ద్యోతకార్థమునందు 'కూర్చి' విభక్తి పర్యాయముగా నిల్చునని భట్టారకునియాశయము నెన్నవగును. విషయవిషయి భావము వ్యక్తమగుస్థలములందలి కూర్చి విభక్తి కర్మప్రవచనీయార్థకమనియుఁ దద్భిన్నములగు కేవలోద్దేశార్థకస్థలములందలి "కూర్చి" ప్రభృతులు కర్మ ప్రవచనీయార్థకములు కాక ద్వితీయాంతముల యినని. "పరే షూండాద్యది శబ్దేషు । సప్తమ్యాద్యా విభక్తయః" (౨౮౭ విష.) అనునథర్వణవచనముచొప్పున నను ప్రయుక్తములగుశబ్దము లనఁదగుననియు నెఱుంగనగును. ఈద్వివిధములగు కూర్చి ప్రభృతులు నిల్చుటలోని ప్రక్రియయు భిన్నముగ నేయున్నది. కర్మప్రవచనీయార్థక కూర్చి ప్రత్యయము ప్రాతిపదికముపై నిల్చునపుడు "అందు పట్టి కూర్చి విభక్తిషు" (౮౮ విష.) అను నథర్వణవచనముచొప్పున నుమాగమము రాఁగా "అంబుజసంభవ+ కూర్చి = అంబుజసంభవు+కూర్చి = అంబుజసంభవు+నుమ్+కూర్చి = అంబుజసంభవుం గూర్చి" అనురీతిని రూపసిద్ధికల్గును. అనుప్రయుక్తకూర్చి శబ్దమునిల్చునపుడు ద్వితీయాంతశబ్దముపయి "తన్నున్+కూర్చి = తన్నుఁగూర్చి" అనురీతిని 'కూర్చి' శబ్దమునిల్చుటచే రూపసిద్ధిగల్గును. ఇట్టి 'తన్నుఁగూర్చి - నన్నుగూర్చి' మున్నగు

చోటులం దెన్నఁడును గర్మప్రవచనీయకూర్చి విభక్తియని భ్రమింపరాదు. మఱియు నీక్రిందిరీతిగల ప్రయోగములందు సయితము వైషయికసప్తమికిఁ బ్రసక్తి లేమింజేసి కర్మప్రవచనీయార్థము కాదని గ్రహింపవలయును. క. అని వెండియు నాపతికురు| జననాథుగుఱించి పలుకు.........(శల్య. ౨ ఆ. ౫౦.). ఇట్లే సీ. అబ్జాసనుఁడు తన్ను నర్థితోఁగుఱిదియ, ఱించుటఁగోరి సృజించె సురల (హరి. పూ. ౧ ఆ. ౯౭.) అనురీతి ప్రయోగములందును గర్మప్రవచనీయ విభక్తియని తలంపఁరాదు.

"ఉద్దేశార్థమునందు ద్వితీయకు గుఱిచియునను ప్రయుక్తంబగు......... సముచ్చయగ్రహణము కూర్చి జ్ఞాపనార్థము" (ప్రౌఢ. కార. ౨ సూ.). ఈతఁడు 'గుఱించి' అనుదానిని జూచికొనలేదు. ఇందు 'కూర్చి' జ్ఞాపనార్థమనుటచే నీతఁడు చింతామణ్యుపదిష్ట కూర్చి విభక్తిని స్పృశించెనని తోఁచుచున్నది. కాని కర్మప్రవచనీయార్థకకూర్చి ప్రభృతులు ద్వితీయా విభక్తిమీఁద నిల్చుననుట కేవలము నసంగతము. విభక్తిప్రత్యయములు ప్రాతిపదికములపై నిల్చుటగదా వైయాకరణ సంప్రదాయము! కావుననేకదా 'రాముంగూర్చి భక్తితోఁదపము చేసె' మున్నగువాని సిద్ధికయి యథర్వణాచార్యుఁ డట్టియెడల నుమాగమమును విధించినవాఁ డయ్యెను.

ఉద్దేశార్థమున 'గుఱించి' ప్రభృతు లనుప్రయుక్తములు కాకుండుటయుఁ (లోపించుటయు) గలదు. చ.........సుతున్ హతుఁడయ్యె ననంగ విన్నయంతన యింతఁ డాయుధంబు దిగఁద్రావి యచేష్టతఁబొందు (ద్రోణ. ౫ ఆ. ౩౦౫) (సుతుని గూర్చి విన్నయంతనె యనియర్థము.). "ఆ-వె. వేఁటఁ బోయినారు విభు లిప్డు వత్తురు (అర. ౬ ఆ. ౧౬౩.). అవ్విభుండు పోల మేఁగెను." (వి-పు. ౭ ఆ. ప్రౌఢ. కార. ౧౩ సూ. వివ.). క......బల మెక్కుడికి నరుగు నందుఁ బోవఁగడఁగి వెడలితిన్. (శాంతి. ౩ ఆ. ౧౪౪.) ఉ.........ఎందుఁ బోయిరో శౌ వారనినన్. (ఆది. ౪ ఆ. ౨౭.) ఇట్టియెడల "వేఁటంగూర్చి పోయినారు - పోలముఁగూరిచి యేఁగెను. అందుఁ గూర్చి పోవఁగడఁగి - ఎందుగుఱించి పోయిరో" అనురూపములలోని కూర్చి ప్రభృతులులోపించెనని యెఱుంగునది. తాదర్థ్యచతుర్థికి షష్ఠివచ్చినచో వేఁటకుఁ బోయిరనియు నుండవచ్చును.

విస్తర II ౨౩౫ విష:—కర్మప్రవచనీయముల విషయమున నహోబల పండితుఁ డీక్రిందిరీతిని వ్రాసెను. "ఆద్యవ్యాకరణే కర్మప్రవచనీయయుక్తే ద్వితీయేతి సూత్రేణ యా ద్వితీయా విహితా తత్ర కూర్చీతి స్యాత్. జపముంగూర్చి వర్షము.........." (అహో. ౨౬౦ పు.). సంస్కృతమునందలి కర్మప్రవచనీయ ద్వితీయాస్థలములందెల్లఁ గూర్చివిభక్తి వచ్చుననుట సరికాదు. ఇత్థంభూతాఖ్యా

నేతరస్థలద్వితీయకుఁ దెలుఁగునఁ గూర్చివిభక్తి నిల్చిన ప్రయోగ మెచ్చటను లేదు. 'జపమను ప్రావర్షత్' అనుదానికి సరిగ నహోబలపతి 'జపముంగూర్చి వర్షనము'అని యుదాహరించుట సరికాదు. హేతుభూతజపోలక్షితము వర్షమును వర్షమున పట్టి ప్రయోగ మెంతమాత్రమును దెలుఁగుకావ్యములందు లేదు. తుదికిఁ దెలుఁగు వాడుకలందును పట్టిప్రయోగము లేదు. అట్లయినను నహోబలపతి యుదాహరించె ననుచు నర్వాచీనులు కొందఱట్లె యుదాహరింపసాగిరి. ఈవిషయమున నాంధ్ర భాషాచరిత్రకర్తగారు వ్రాసినవిషయములు మిక్కిలి వింతగనున్నవి. "౧౮-కర్మప్రవచ నీయకే కూర్చిః. కర్మప్రవచనీయార్థమున "కూర్చి" (యనునదువచ్చును)" (ఆం. భా. చ. ౧౬౨౭ పు.) అనుసూత్రమున కంతటను "నదీ మన్వవసితా సేనా......వృక్షం ప్రతి (పరి-అను) విద్యోతతే విద్యుత్ = మెఱుపు చెట్టునంక (ప్రక్క-వైపు) మెఱయుచున్నది. భక్తో విష్ణుం ప్రతి (పరి-అను) = విష్ణునియెడ (వంక-యందు) భక్తుఁ డు........" అనియిట్లు సంస్కృతవ్యాకరణవాక్యములును, వానియర్థములును నుదాహరింపఁబడెను. చింతామణిసూత్రమునకు వ్యాఖ్యచేయుచున్న విషయమును మఱచి కూర్చివిభక్తితోడి యుదాహృతి నొకచోటనైనఁ జూపలేదు. తుదికి విష్ణుని యెడ భక్తుఁడని చూపఁబడెనే కాని 'విష్ణువునుగూర్చి భక్తుఁడు' అనియేని చూపఁ బడలేదు. "అంబుజసంభవుఁగూర్చి" మున్నగుచోట్ల 'కూర్చి'కిఁ బూర్వమునసున్న ద్రుతము "పట్టికూర్చివిభక్తిషు"అను నథర్వణవచనముచొప్పున వచ్చిన నుమాగమ సంబంధియని గ్రహింపక యది ద్వితీయా'ను'వర్ణకమనియు నచటికూర్చి యట్టె ద్వితీయపై నిల్చిన కర్మప్రవచనీయశబ్దమనియు ననుకొని యట్లు నన్నయ నిరూపింప కుండుట చింత్యమనుచు నీక్రిందిరీతిని విమర్శించిరి. "పై వివరణమునుబట్టి కర్మప్రవచ నీయకము లనునవి సాధారణముగఁ గర్మమును దెలుపుపదముల ద్వితీయావిభక్త్యంత రూపములపైఁ జేరుచుండుననియు తామమాత్రము విభక్తిప్రత్యయములు కావనియుఁ దెలిసికొనవచ్చును. కాని చింతామణి 'కూర్చి'ని ద్వితీయావిభక్తి ప్రత్యయముగాఁ దెలుపుచున్నది. అట్లు చెప్పుట వైయాకరణసంప్రదాయవిరుద్ధము. కూర్చియెప్పుడును ద్వితీయావిభక్త్యంతపదములమీఁదనే వచ్చుచుండుటచే దానికిఁ గర్మప్రవచనీయసంజ్ఞ తగియున్నది. కాని యది ద్వితీయావిభక్తిప్రత్యయము కానే రదు. "కూర్చి"అను నొక్కదానినే కర్మప్రవచనీయార్థమునఁ జెప్పి తత్తుల్యములగు 'వంక - ఎడ - అందు - వెంబడి - ప్రక్క - వైపు - పట్టి - చేసి - మొదలగువానిని గూడఁ గర్మప్రవచనీయసంజ్ఞికములుగ నుదాహరింపకుండుట చింత్యము." (ఆం. భా. చ. ౧౬౨౭ పుట.) వీరువ్రాసిన కర్మప్రవచనీయ శబ్దార్థము శాస్త్ర

కర్మంబున ద్వితీయ యగు. ౨.

బాలవ్యా. ౨౩౫ I విమర్శనము.

ధాత్వర్థఫలాశ్రయంబు కర్మము నాఁబడు. దేవదత్తుఁడు వంటకమును వండెను, ఇట వండె నను మాటకు వంటచేసె ననియర్థము. వంట ఫలము. చేయుట, వ్యాపారము. వంటయనఁగాఁ బాకము. పాకమున కాశ్రయము కావుటంజేసి వంటకము కర్మంబయ్యెనని యెఱుంగునది.

సంజీవని ౨౩౫ I విమ:—కర్మంబునన్ = కర్మార్థమునందు ద్వితీయ యగును. తిజాదిప్రత్యయములచే ననుక్తమగు కర్మంబున ద్వితీయావిభక్తి యగును. (విస్తర) తిజాదిప్రత్యయములచేఁ గర్మం బుక్తమైనచోఁ ద్వితీయ రానేరదనియుఁ బ్రథమయే వచ్చుననియు నీవఱకు సవిస్తరముగాఁ జెప్పఁబడెను. (౨౩౮ I విమ.). ధాతువునకు 'ఫలము - వ్యాపారము'నని యర్థములు రెండు. అందు ఫలాశ్రయము కర్మము. వ్యాపారాశ్రయము కర్త. ధాత్వర్థమగు ఫలమున కాశ్రయము కర్మంబనం బడుననిసూరి కర్మస్వరూపమును నిరూపించెను. ఈలక్షణము నుదాహృతియందు సూరియె 'ఇట.........' ఇత్యాదివాక్యముచే సమన్వయించెను. దేవదత్తుఁడు

విరుద్ధము. సంస్కృతపద్ధతిని దెలుఁగువ్యవహారము లేనపుడంతయు దానిరీతినె యుండు టెట్లుపొసఁగును. వంకప్రభృతులు కర్మప్రవచనీయార్థకములని యెవ్వరును వచింపలేదు. 'కూర్చి' అమ్ప్రత్యయమువంటి ద్వితీయాప్రత్యయ మగుట సంప్రదాయవిరుద్ధ మెట్లగును? దానికి ముందటి ద్రుతకార్యములు ద్వితీయాప్రత్యయ'ను'వర్ణక సంబంధులనుకొనుట భ్రాంతిమూలకము. 'వెంబడి - వైపు - వంక - ప్రక్క' మున్నగునవి యుదాహృతవాక్యములలో షష్ఠ్యంతములపై నిల్చియున్నవి. వానికి 'కూర్చి'తో సామ్యమెట్లు? ఉదాహృతసంస్కృత వాక్యములలోని "నదీ మన్వవసితా.........భక్తో విష్ణుం ప్రతి" మున్నగువాక్యములలోని—నదీవిష్ణుప్రభృతులు ద్వితీయాంతములు కర్మవాచకము లనుకొనుట కేవలభ్రాంతిమూలకము. శాస్త్రవిరుద్ధము. అచటిద్వితీయకర్మార్థమున వచ్చినది కాదు. కర్మప్రవచనీయయోగమున వచ్చినదయియున్నది.

విస్తర. ౨౩౫ I విమ:—"క్రియచేఁ జెప్పఁబడని కర్త కర్మలకు, (వింత ప్రయోగము) తృతీయవచ్చును. ఉదా:—రాముని చేత బాణము చేత వాలికూల్పఁబడెను." (ఆం. భా. అ. కార. ౨౭ సూ.) అనభిహితకర్మమునకుఁ దృతీయవచ్చు ననుట కేవలము ప్రామాదికము.

వంటకమనఁగా నన్నము వండెననుచో వంటచేయుట యనువ్యాపారమున కాశ్ర యుఁడు దేవదత్తుఁడు కర్త. వంటయనఁగాఁ బాకము (మెత్తన) ఫలము. దాని కాశ్రయము వంటక మనఁగా నన్నము కాన వంటకము కర్మంబయ్యె. అట్టి కర్మం బున ద్వితీయవచ్చి 'వంటకమును' అని సిద్ధించెను. 'వండెను' అనుక్రియలోని తిజ్విభక్తి కర్త్రర్థకమగుటచేఁ గర్తను జెప్పుచున్నదిగానఁ గర్తృవాచిదేవదత్త శబ్దముపైఁ గర్త్రర్థకమె యగు తృతీయ రాక ప్రాతిపదికార్థక ప్రథమావిభక్తి నిల్చెను. కాఁగా 'దేవదత్తుఁడు వంటకమును వండెను' అనునది సిద్ధించెను.

సర్వవిభక్తి స్సంస్కృతతుల్యా (ఆం. చిం. హాల ౧౫ కా. అహో. ౪౨౩ పు.)

నన్నయా ౨౩౬ విషయము.

గతి - బుద్ధి - ప్రత్యవసానార్థ - శబ్దకర్మ - కాకర్మ కాణా మణికర్తా సణౌ. (౧-౪-౫౨) గత్యాద్యర్థానాం శబ్దకర్మణా మకర్మకాణాం చాణౌ యఃకర్తా స ణౌ కర్మస్యాత్. శత్రూ నగమయత్ స్వర్గం। వేదార్థం స్వా నవేదయత్। ఆశయ చ్చామృతం దేవాన్। వేద మధ్యాపయ ద్విధిమ్। ఆసయ త్సలిలే పృథ్వీం। య స్స మే శ్రీహరి గ్గతిః. (సి. కౌ. కార. ౫౪౦ సూ.).

కల్పతరు. ౨౩౬ విష:—సర్వవిభక్తి రిత్యాదిసూత్రము ననుసరించి గతి బుద్ధిత్యాది పాణినిసూత్ర మిటవివరింపఁబడుచున్నది. 'ణిచ్' అనునది సంస్కృత మునఁ బ్రేరణార్థకప్రత్యయము. గత్యర్థకాదిక్రియల కప్రేరణమునఁ గర్త యగునది ప్రేరణమునఁ గర్మంబగును. గత్యర్థకములనఁగా గమనార్థకములు. బుద్ధ్యర్థకములన జ్ఞానార్థకములు, ప్రత్యవసానార్థకములన భోజనార్థకములు. శబ్దకర్మ కములనఁగా మాట = పలుకు మున్నగునవి కర్మముగాఁగల ధాతువులు. అకర్మకము లనఁ గర్మాకాంక్షలేనివి. ఉండు - కలుగు - అగు - మేల్కాను - వర్ధిలు - లజ్జించు - క్షీణించు - భీతిల్లు - జీవించు - చచ్చు - శయనించు - మున్నగునవి. కొన్ని యర్థ ములుగల ధాతువు లకర్మకములగునని వైయాకరణులు వివరించిరి. శ్లో. సత్తా - లజ్జా - స్థితి - జాగరణం। వృద్ధి - క్షయ - భయ-జీవిత మరణమ్। శయన - క్రీడా- రుచి - దీప్త్యర్థా। నైతే కర్మణి ధాతవ ఉక్తాః" (ముగ్ధ. గిరిశచంద్రకృతవ్యాఖ్య. ౧౬౦ పుట.) ఇట్లె యింకను ననేకధాతువులు చెప్పఁబడినవి. విస్తరభీతి నుదాహరింప లేదు. (ముగ్ధ. దుర్గాదాసవ్యాఖ్య. ౯౩౨ సూ.).

శత్రూనిత్యాది:—ఏహరి శత్రులను స్వర్గమును బొందించెనో (గత్యర్థోదాహృతి), తనవారిని వేదార్థము నెఱుంగునట్లుచేసెనో (బుద్ధ్యర్థ), దేవతల నమృతమును దినిపించెనో (అశనార్థ), బ్రహ్మను వేదమును జదివించెనో (శబ్దకర్మక), సముద్ర జలమున భూమి నుండునట్లు చేసెనో (అకర్మక), యట్టిశ్రీహరియె నాకుగతి యని యుదాహృతశ్లోకార్థము. 'శత్రువులు స్వర్గమును బొందిరి' అనునది యప్రేరణ వాక్యము. 'శ్రీహరి శత్రువులను స్వర్గమును బొందించెను' అనునది ప్రేరణ వాక్యము. శత్రులు స్వర్గమును బొందునట్లు శ్రీహరి చేసెను గాన శ్రీహరి ప్రేరణ కర్త. అప్రేరణమునఁ గర్తయగు 'శత్రువు' ప్రేరణమునఁ గర్మంబయ్యెను. కావునఁ గర్మవాచకమగు 'శత్రువులు' అనునది 'శత్రువులను' అనెడి ద్వితీయాంతరూపము నందెను. ఇట్టిపద్ధతిచే నప్రేరణమున నకర్మకమగు క్రియ ప్రేరణమున సకర్మకమగును. ఉ. సముద్ర జలమందు భూమి నుంచెను. అప్రేరణమున సకర్మకమగు క్రియ ప్రేరణమున ద్వికర్మకమగును. ఉ. హరి శత్రులను స్వర్గమును బొందించెను. అప్రేరణమున ద్వికర్మకమగునది ప్రేరణమునందును ద్వికర్మకముగనే యుండును. అప్రే:—దేవదత్తుఁడు రాజును ధనమును యాచించెను. ప్రేర:—యజ్ఞదత్తుఁడు దేవదత్తునిచే రాజును ధనమును యాచింపించెను. ఇందు దేవదత్తుఁ డనభిహితకర్త యగుటచే - బా - కార - 3 సూత్రముచొప్పున ననభిహిత కర్తృవాచకము తృతీయాంత మయ్యెను. అభిహితకర్తృవాచకమగు యజ్ఞదత్త శబ్దము ప్రథమాంత మయ్యెను. అప్రేరణకర్తయగు దేవదత్తుఁడు యజ్ఞదత్తునిచేఁ బ్రయోజ్యుఁడు గానఁ బ్రయోజ్యకర్తయు ననఁబడును. యజ్ఞదత్తుఁడు ప్రయోజక కర్త. ప్రయోజ్యకర్త = అనభిహితకర్త = అప్రేరణకర్త. ప్రయోజకకర్త = అభిహితకర్త = ప్రేరణకర్త.

ప్రయోగములు:—తే-గీ. విదురుఁడు.........నిన్ గఱపె బుద్ధి. (ఆది. ౬ ఆ. ౧౮౫.). సీ. ద్రోణగాంగేయులు దురితవిదూరులు నిన్నెద్ది గఱపిరి నెమ్మితోడ (ఆది. ౮ ఆ. ౪౩.) క. తడయక యబ్జాది శుక్రుఁ ద్రావించి రొగిన్. (ఆది. 3 ఆ. ౧౧౪.) క. విను మాచార్యులు నూర్వురు।.........అజ్జనపతి వినిపింతురు తత్త్వనిరూపకశాస్త్రములు.........(శాంతి. ౪ ఆ. 3౪౦.) చ..........నీవు మున్। కనినది విన్నయట్టిది ప్రకామకుతూహలచిత్తుఁడైన కృ। ష్ణుని వినిపింపు నావుడు (అను. ౪ ఆ. ౪౧3.) (ప్రాసప్రయోగము). (పయివానిలోని - శాస్త్రములు; వినినది మున్నగునవి ద్వితీయార్థక ప్రథమలు.) క. విమలాత్ముఁడు పారాశ। ర్యమునీంద్రుఁడు శిష్యులను మహాభారతపం। చమములగు వేదముల। మే। లిమిమీఁదఁ బ్రీతి నొప్పఁ గరుణఁ జదివించెన్. (శాంతి. ౬ ఆ. 3౯౯.).

అంతర్గతప్రేరణార్థకములు:—ఆ-వె...విధులఁ గడచి యెందు।"..." గఁబడినవాని లోఁగక చేయుట।యధమగతికి మార్గము.........(ఆది. 3 ఆ. ౨౨౦.) (ఆఁగు. ప్రే. ఆఁగు = ఆఁపు. ఆఁగఁబడిన = నిషిద్ధ.). క. కఱచునెడ నేయునెడ వడిఁ। బఱచునెడం బెనఁగునెడ నపారబలంబుల్। మెఱయునెడ.........(ఆది. ౫ ఆ. ౧౬౮) "మెఱయు—దే - అ - క్రి - ప్రకాశించు......అం - ప్రే - బయలుపఱుచు." (శ-ర). ఆ-వె.........।కలయ బెరసినపుడు కలితనంబు। మెఱయునుగురు మహాత్ములు .... (విరా. ౪ ఆ. ౨౨౩.) (కలితనము = సామర్థ్యము.). సీ. అసకాంబుదంబులు పరఁగి పెన్నెత్తురుఁ, గండలుఁ గురిసె మార్తాండబింబ। ము...... (అశ్వ. ౪ ఆ. ౩౭ ప.) "కురియు దే - అ - క్రి - ౧ వర్షించు. అం-ప్రే-కురియించు." (శ-ర). సీ.........విను శంతనుసుతుండు। గురుఁడును విదురుఁడు కూర్కొని కూర్కొని, చెవులలోఁ బోయమె సవిశేషకార్య (తే-గీ.) వచనములు......... (స్త్రీ. ౧ ఆ. ౧౪౨.) "కూరుకొను - దే - అ-క్రి - చొచ్చు, అం-ప్రే, చొప్పించు, క్రుక్కు. (రూ - కూర్కొను.)." (శ-ర).

గతి - బుద్ధి - ప్రత్యవసానార్థ - శబ్ద - కర్మ - కాకర్మకం
బుల కప్రేరణంబునం గర్తయగునది ప్రేరణంబునం
గర్మంబగు. ౧౨౩. (క్రియాపరిచ్ఛేదము)

పొందు మొదలగునవి గత్యర్థకంబులు. తెలియు మొద
బాలవ్యా. లగునవి బుద్ధ్యర్థకంబులు. తిను మొదలగునవి ప్రత్య
వివరణము. వసానార్థకంబులు. విను - చెప్పు - చదువు - మొద
౨౩౬ I విషయము. లగునవి శబ్దకర్మకంబులు. అకర్మకంబులు ప్రసిద్ధంబులు.
మైత్రుండు గ్రామంబుం బొందెను. చైత్రుండు
మైత్రుని గ్రామంబుం బొందించెను. లాఁతిచోసహిత
మిక్కార్యంబు గానంబడియెడి. మైత్రుండు పుడమి
నేలెను. చైత్రుఁడు మైత్రునిం బుడమి నేలించెను.

సంజీవని. ౨౩౬ I విష:—గత్యర్థకములు = గమనార్థకములు, బుద్ధ్యర్థకములు = జ్ఞానార్థకములు, ప్రత్యవసానార్థకములు = భోజనార్థకములు, శబ్దకర్మకములు = పాఠము మాట మున్నగునవి కర్మముగాఁ గలవి. అకర్మకములు = కర్మాకాంక్ష లేని ధాతువులు. ఉండు - కలుగు - అగు - చచ్చు - లజ్జించు - భీతిల్లు - మేల్కొను - మొదలగునవి. 'మైత్రుండు గ్రామంబుం బొందెను' అనునది గత్యర్థకమగు నప్రేరణవాక్యము. ఇందలి కర్తయగు మైత్రుండు ప్రేరణమున గర్మంబయ్యెను.

కాఁగా నట్టికర్మవాచకము 'మైత్రుని' అనుద్వితీయాంతరూపము నంది ప్రేరణవాక్యమున నిల్చెను. అట్టియెడలఁ మైత్రుని గ్రామమును బొందించిన చైత్రుఁడు ప్రేరణకర్త యయ్యెను. అట్టికర్త 'పొందించెను'అను క్రియలోని కర్త్రర్థక లిట్టుచే నభిహితమయ్యెను గానఁ గర్త్రర్థకతృతీయ రాక ప్రాతిపదికార్థప్రథమయె వచ్చినది. కాఁగా 'చైత్రుండు మైత్రుని గ్రామంబుం బొందించెను'అను ప్రేరణవాక్యము సిద్ధించినది. పొందుధాతువు సకర్మకము గానఁ బ్రేరణంబున ద్వికర్మకి మయ్యెను.

లాఁతిచోసహిత మనఁగా గత్యర్థకాదులలోఁ జేరనిధాతువుల ప్రయోగములందును నిక్కార్యం బనఁగా 'అప్రేరణంబునఁ గర్తయగునది ప్రేరణంబునం గర్మంబగుట' అనునట్టి కార్యము సంభవించుట కవిప్రయోగంబులం గలదని యర్థము. ఏలుధాతువు గత్యర్థకాదులలో నిది కాకున్నను నట్టికార్యము గల్గెనని యుదాహరించుచున్నాఁడు. మైత్రుండు పుడమి నేలె ననెడి యప్రేరణస్థలములోని కర్తయగు మైత్రుఁడు ప్రేరణమునఁ గర్మంబయ్యెను. అచటఁ బ్రేరణకర్తృవాచక చైత్రుశబ్దము ప్రథమాంతముగనుఁ బ్రేరణంబునఁ గర్మంబయిన మైత్రునకు వాచకమైనశబ్దము ద్వితీయాంతముగను నిల్వఁగా 'చైత్రుఁడుమైత్రునిం బుడమి నేలించెను.' అను ప్రేరణవాక్యము సిద్ధించెను. (విస్తర I. II). గురువు శిష్యునిచే నక్షరములను బలికించెను. మున్నగునవియు లాఁతిస్థలములలోనివె యనఁదగును.

విస్తర I. ౨౩౬. I విషః—సంస్కృతమునందును నిట్టి లాఁతిచో సహితమిక్కార్యము గలదని శ్రీరామగంగాధర తర్కవాగీశభట్టాచార్యుఁడు ముగ్ధబోధవ్యాకరణ వ్యాఖ్యలో వ్రాసియున్నాఁడు."ఏవం జ్ఞానార్థత్వేఽపి శ్రోర్గ్రహాణాం క్వచిదన్యత్రాపీతి జ్ఞాపనార్థమ్. తేన—'పురుహూతద్విషో ధుర్షు। యుక్తాన్ యానస్య వాజినః। ఆయామ్పి త్వతు నిర్భిద్య। ప్రాభఞ్జని రమోచయ దితిభట్టిః. శూరసేనం పౌరుషం త్యాజయతి. ముక్తాజాలం చిరపరిచితం త్యాజితో దైవగత్యా. దేవదత్తం శతం దాపయతీత్యాది స్యాత్." (ముగ్ధ. వ్యాఖ్య. ౭౮౪ సూ. ౧౮౧ పుట.) ఇట్లగుటచేతనే భట్టారకాదులును లాఁతిస్థలములందు నైత మిక్కార్యమును బ్రయోగించిరి. క.........అవనీభర మా। తనిఁ బూన్చి (సభా. ౧ ఆ. ౫౯ ప.) (ప్రాసగతము.). మ.........భువనేశత్వభరంబుఁ బూన్పఁదగునే పూరున్ జఘన్యాత్మజున్. (ఆది. 3 ఆ. ౧౯౬.). చ. మద మడఁగించి భూపతిసమాజము నెల్లను నిన్నుఁ గొల్వఁజే। యుదు నని పూని.........నీసుతులు మంత్రులు బాబలు జూదమార్చిసం। పదఁగొని.........(ఉద్యో. 3 ఆ. ౭౮౦.) మ.........షడ్వక్త్రుండు.........దేవతల నేలించుం ద్రిలోకంబులన్. (నన్ని. కు. ౧౦ ఆ. ౫౦౬ ప.)

మ. మునులవ్వీరు భజింపరే క్రతువు లామోదంబుతో సమ్మహా। త్మునిఁ జేయింపరె (శాంతి. ౧ ఆ. ౨౮౭.) (ప్రాసప్రయోగము.) క. మాతలి పాణగ్రహణం। బా తనిఁ జేయించి.........(ఉద్యో. 3 ఆ. ౨౯3.)

వి_స్తర. II ౨౩౬ I విషః—పాణినీయులును గత్యర్థకాదులలోఁ జేరిన కొన్నిటి ప్రయోగమున 'నీవహ్యోర్న' మున్నగు వా_ర్తికాదులచొప్పునఁ ద్వై_కార్యములు రావనియు, గత్యర్థకాదులలోఁ జేరని కొన్ని ధాతువుల ప్రయోగమున "దృశేశ్చ. దర్శయతి హరిం భక్తాన్ (గురుః)", "హృక్రో రన్యతరస్యామ్ (౧-౪-౫౩) హారయతి-కారయతివా భృత్యం భృత్యేన కటమ్" (సి-కౌ). మున్నగురీతిని ద్వై కార్యములు వచ్చుననియు వచించియున్నారు. (అనుబంధము I) "ప్రభుః భృత్యేన భారం వాహయతి" (ప్రభువు భృత్యునిచే భారమును వహింపించుచున్నాఁడు.) అనునది మొదలగుచోట్ల వహ్ధాతువునకు గత్యర్థకత్వమే లేదు. అట్లయినను నద్దాని కెట్లు టోఁగత్యర్థకత్వమును గల్పించి యానిషేధమును వైయాకరణులు సమర్థించిరి— "యద్యపి నీవహ్యోః ప్రాపణ మర్థః తథాపిగత్యనుకూలవ్యాపారార్థకే ప్రాపణే గతే ర్విశేషణత్వేన ప్రవిష్టతయా గత్యర్థత్వాత్ ప్రా_ప్తి రిత్యర్థః. (బాలమ.

అనుబంధము I వి_స్తర II ౨౩౬ I విషః—"దృశేశ్చ" మున్నగునవి త_త్త ద్ధాతుమాత్రపరములె కాని త_త్తదర్థకధాతుపరములు కావు. అట్లె కానిచో గత్యర్థకములు మున్నగురీతిని జెప్పినట్లె దృశ్యర్థకములు మున్నగురీతిని జెప్పియుండరా? ఇంతయేల! "గతిబుద్ధ్యాదిసూత్రే (సి. కౌ. ౫౪౦) జ్ఞానసామాన్యార్థానా మేవ గ్రహణమ్-నతు తద్విశేషార్థానా మిత్యనేన జ్ఞాప్యతే. తేన స్మరతి జిఘ్రతిత్యాదీనాం న." (సి. కౌ. కార. ౫౪౦సూ. భట్టోజీవృ_త్తి) "ఆదినాప్రేక్షత్యాదీనాం నంగ్రహః" (బాలమ.వ్యాఖ్య.) అని కంఠో_క్తముగనే చెప్పఁబడెను.ఇట్లగుటంజేసి దృశ్యర్థకములకు వచ్చునని వ్రాసిన యాక్రింది-బా-గు-ప్ర-వ్యాఖ్యాదులు నిర్మూలములు. "దృశేశ్చ-అనువా_ర్తికముచేత సంస్కృతవ్యాకరణానుసారంబుగా నాంధ్రభాషయందుం జూడ గత్యాద్యర్థకధాతువులకుఁ బ్రేరణంబున, నప్రేరణంబందలి క_ర్త కర్మంబగుట ప్రస_క్తంబగుచుండ—" (బా.గు.ప్ర.క్రియా.౧౨౪ సూ.వ్యాఖ్య.) "సంస్కృతవ్యాకృతి ననుసరించి (దృశేశ్చ) దృశ్యర్థధాతుయోగమునను నప్రేరణక_ర్తకుఁ బ్రేరణమునఁ గర్మత్వము గలుగవలసియున్నది" (బా-సా-వే-క్రియా-౧౨౪ సూ-వ్యాఖ్య). ఇట్లగుట చేతనే "కన్యాదియోగంబునం బ్రయోజ్యక_ర్తకు షష్ఠి నిత్యంబుగ నగు" (బా. కి. ౧౨౪ సూ.) అని సూరిసూత్రింపఁగల్గెను.

౧౧౦౯ వార్త్తికవ్యాఖ్య) గమనములేక వహనముగాని ప్రాపణముగాని సంభవింపదుగాన నయ్యవి గమనార్థకములుగాఁ గల్పింపఁబడుచున్నవని తాత్పర్యము. ఈకల్పనమును గొందఱు నిరసించుచున్నారు "ఇట్టికల్పనమునం దరుచిచేతనే మతాంతరము వెలసియున్నది. "నీవహ్యో-ధాతువులు ప్రాపణార్థకములుగాని గత్యర్థకములు కావు. అని కొందఱమతము. వీరిమతమున 'నీ వహ్యోర్న' అను నిషేధ మనావశ్యకమని గ్రహించునది" (కౌముదీశరదాగమము.విభక్త్య. ౧౮౫) ఇట్టి యభిప్రాయభేదములచేతనే (అనుబంధ II) సూరి లాఁతిచో సహిత మిత్యాది వివరణము చేయుటయు భట్టారకాదులు గత్యర్థకాదీతరస్థలములందును నేతత్సూత్ర కార్యములను బ్రయోగించుటయు సంభవించెనని యెఱుఁగునది. ఇట్లు గతిబుద్ధిత్యాది సూత్రమునకు విషయములుకాని "పూను ఏలు" మున్నగు ధాతువుల ప్రయోగమున నయిత మప్రేరణకర్తకుఁ గర్మత్వము ప్రయోగింపఁబడుటయేకాక యయ్యది యనభిహితకర్తయగుటచేఁ దృతీయాంతముగాఁ బ్రయోగింపఁబడుటయుఁ బ్రయోగదృష్ట మగుచున్నది. "ద్విపద-క్రతు వమ్మహాత్ముచేఁ గావించెనేని" (రంగ. రా. యు. ము. ౧౮౫.) "మైత్రుండు పుడమి నేలె ననుదానికిఁ జైత్రుఁడు మైత్రునిచేఁ బుడమి

అనుబంధము II విస్తర II ౨౩౬ I విష. గుప్తార్థప్రకాశికాకర్తలాఁతిచో సహిత మిత్యాది సూరివివరణమునకుఁ వ్యాఖ్యచేయక యుపేక్షించి గత్యర్థకాదులలోఁ జేరని యట్టి లాఁతివానియందు గత్యర్థకత్వాదులను గల్పింప యత్నించెను. "మ...భార్గవదౌహిత్రుఁడు పాత్రుఁ డీయదుఁడు లోకఖ్యాతుఁ డుండంగ నీభువనేశత్వభరంబు పూన్పఁదగునే పూరున్ జఘన్యాత్మజున్ (ఆది. 3 ఆ. ౧౯౬)...ఇచ్చటను 'బూను'నకుఁ బొందుట యర్థము చెప్పవలయును......వహించుట యర్థము చెప్పుకొన్నచో 'నీ వహ్యోర్న' అనువార్త్తికముచే...కర్మత్వనిషేధ మున్నందున... తృతీయావిభక్తి వచ్చి 'పూరుచే' అని ప్రయోగింపవలసివచ్చును...ఈప్రయోగంబు ప్రామాదికంబని చెప్పవలసివచ్చునుగాన నిచట సందర్భవశమునఁ బూన్పుటకుఁ బొందించుట యర్థంబని యూహించునది" (బా. గు. ప్ర. క్రియా. ౧౨౩సూ. వ్యాఖ్య.). ప్రామాదిక మనవలసివచ్చు నని లేని గత్యర్థమును గల్పింపవలయునఁట! అపుడు ప్రామాదికత్వము తప్పి పోవునఁట! ఇట్టి లేనిపోని కల్పనములను జేయుట కంటె సంస్కృతమునందే యీవిషయమున నభిప్రాయభేదము లుండుటచేతను సంస్కృతమునందును గత్యాద్యర్థకేతరస్థలములందును నేతత్సూత్రకార్యములు కవిప్రయుక్తములయి యుండుటచేతను (విస్తర. I ౨౩౬ I విష.) భట్టారకాదులు లాఁతిచో సహితము ప్రయోగించి రనుట యుక్తముకాదా?

నన్నయా. తత్ర తృతీయా షష్ఠీచ । విభక్తీ సమ్మతే ఉభే (వికృ.
౨౩౭ విష. క్రియా. ౨౩ కారి. అహో. ౫౦౩ పుట.)

కల్పతరు-౨౩౭ విష:—ఈకారిక "నతు ణౌ భవేచ్చ లోపో౽న్యార్థే యో వర్తతే పరే తస్మిన్" అను చింతామణిసూత్రమును నవరించుసందర్భములోనిది గాన నిందలి 'తత్ర' అనుదాని కాణిజర్థమందని యర్థము చెప్పవలయును. తత్ర = అప్రేరణార్థమునందు, అప్రేరణకర్తకుఁ బ్రేరణమున ద్వితీయ రానప్పుడు దానికి, తృతీయా - షష్ఠీ-చ-ఉభే-విభక్తీ = తృతీయ-(ఒకప్పుడు) షష్ఠి (ఒకప్పుడు) అనెడి రెండువిభక్తులును, సమ్మతే = సమ్మతములగును. అప్రేరణకర్తృవాచకము ప్రేరణమున ద్వితీయాంతము కానపుడు కొన్నియెడలఁ తృతీయాంతమును గొన్ని యెడల షష్ఠ్యంతమును నగుట సమ్మతమని తాత్పర్యము - 'సర్వవిభక్తి స్సంస్కృత తుల్యా' అను చింతామణి చొప్పున నప్రేరణకర్తృవాచకము ప్రేరణమున ద్వితీయాంత మగుటయుఁ గానపుడు తృతీయాంతమగుటయు సంస్కృత వ్యాకరణములనుండియే తెలియఁగలదు. అట్లు ద్వితీయరానపుడు తృతీయ మాత్రమె వచ్చుటకాక కొన్నియెడల షష్ఠి వచ్చుటయుఁ గలదని చకారస్వారస్యమున నెన్నవగును-(వి సర.) -ఉదా:—అప్రే:—దేవదత్తుఁడు

నేలించెననియు వాక్యములు గలుగనేరవని తెలుచున్నది" (బా. సా. వే. క్రియా. ౧౨౩ సూ. వ్యా.) అను వేటికావాక్యము నిరాధారము. "లాంతిచోసహిత మిక్కార్యంబు గానంబడియెడి" అని మాత్రమే సూరి వివరించెనుగాని యక్కార్యంబు నిత్యంబని వచింపలేదు. ప్రయోగములును దాని నిత్యతను నిర్వహింపఁజాలవు: కావున నట్టికార్యమున కనిత్యతను బాటించునపు డట్టి యనభిహిత కర్తకుఁ దృతీయ వచ్చుటయే సహజముగదా! (బా. కార. ౩సూ.). కావుననే కదా సూరి. "చైత్రుఁడు మైత్రునిచేత వంటకమును వండించెను" అని యుదాహరించెను (బా. క్రియా. ౧౨౨. సూ. వివ.). ము...సమద దేవారాతిరించోళిచేఁ । దినిపించెన్ దృణరాజి...(దశా. ౨ ఆ. ౪౦౦. సూ. రా. ని.) అను నిట్టి యశనార్థకధాతు ప్రయోగము నందును నప్రేరణకర్తకుఁ బ్రేరణమునఁ గర్మత్వము లేకుండుటనరయ నర్వాచీనులెల్లెడ నిక్కార్యము బహుళమని తలంచి రననగును.

విస్తర ౨౩౭ విష:— ఈ తత్రేత్యాదికారిక కర్మార్థకవాక్యపరముగా నహోబలపతిచేతను దదనుయాయి కవిజనమందనకారాదులచేతను నన్వయింపఁ బడెను. "తత్ర తృతీయా షష్ఠీచ.....ఇత్యథర్వణవచనాత్ విభక్తిద్వయమ్.

వంటకమును వండెను. ప్రే:—యజ్ఞదత్తుఁడు దేవదత్తునిచే వంటకమును వండించెను. అ-ప్రే-భరతుఁడు రాజ్యము నేలెను. ప్రేర:—రాముఁడు భరతుని రాజ్యము నేలించెను. = రాముఁడు భరతునిచే రాజ్యము నేలించెను. షష్ఠివచ్చుటకు:—అప్రే. అర్జునుఁడు తత్త్వముం దెలిసెను (తెలిసికొనెను). కృష్ణుఁ డర్జునునిఁ దత్త్వముం దెలిపెను - కృష్ణుఁ డర్జునునకుఁ దత్త్వముం దెలిపెను. అ-ప్రే:—రాముఁడు రామాయణమును వినెను. ప్రేర:—కుశలవులు రాముని రామాయణమును వినిపించిరి. కుశలవులు రామునకు రామాయణమును వినిపించిరి. (ప్రేర) అర్జునుఁడు తనయన్నలఁ దమ్ముల నుత్తరుని గానిపించెను. (ఉత్తరుఁ డర్జునునియొక్క యన్నలఁ దమ్ములఁ గనెనని యప్రేరణవాక్యము). అర్జునుఁ డుత్తరునకుఁ దనయన్నలఁ దమ్ములఁ గానిపించెను. (కనుధాతు ప్రేరణరూపము కానిపించు). ప్రయోగములు:—మ. ఈవచ్చు ను|న్నదవీరావళికిం భుజావిభవవిన్యాసంబు గాన్పించి (విరా. ౪. ఆ. ౨౬౩). ఉ. అత్తఱి లేచివచ్చి తన యన్నలఁ దమ్ములఁ గానిపించె న | య్యుత్తరు నర్జునుండు...(విరా. ౫ఆ. ౩౪౨) క. వానిం దోడ్కొనిచని యా|భూనాథునిఁ గానిపించి...(ఆర. ౭ఆ. ౭ప.) క. చనుదెంచి పేడితనమును | వనితారూపమ్ము నమర వాసవసుతుఁడా|మనుజాధీశునకు సభా | జనులకుఁ దనుఁ జూపి మందసంచారమునన్ (విరా. ౧ఆ. ౨౭౯).

ఈసూత్రమునందలి తత్ర శబ్దము చింతామణిలోని నతు నణా విత్యాది నాకర్షించుచున్నది. కావున వికృతివివేకము చింతామణి శేషగ్రంథమనుట స్పష్టమగుచున్నది.

అనభిహితకర్త కొకానొకచో షష్ఠి బహుళంబుగా
నగు. ౧౨౪ (క్రియాపరిచ్ఛేదము). రాముఁడు మిథిలం

మాచే ఘటింపఁబడియెన్ = మాకు ఘటింపఁబడియెన్." (అహో. ౫౦౩ పు) (వికృ. క్రియా. ౨౩. సూ. వ్యాఖ్య; నారా. గాణ. ౨౯౪. కారి. ౧౪. ప. కారక). మాచే ఘటింపఁబడియె ననుదానికి మాకు ఘటింపఁబడియె ననునది పర్యాయమనుట యెంతమాత్రము సరికాదు. 'మాచే ఘటింపఁబడియె' అను నర్థమునందు మాకు ఘటింపఁబడియె నని యెచ్చటను బ్రయోగింపఁబడి యుండలేదు. అచటి 'మాకు' అనుదానికి 'మానిమిత్తము' అనునర్థము వచ్చునేకాని 'మాచే' అనునర్థము రానేరదు. ఆవాక్యమున ఘటింపఁబడియె ననుదానికి వేఱొకకర్త యధ్యాహార్యము కావలసియున్నది. "మాకు నీచే ఘటింపఁబడియె" అనురీతి నావాక్య ముండవలసియున్నది.

గనియె. రామునకు మిథిల గనంబడియె. రామునిచే
మిథిల గనంబడియెను. మైత్రుఁడు తత్త్వంబుం దెలిసెను.
బాలవ్యాకరణ చైత్రుండు మైత్రునకుం దత్త్వంబుఁ దెలిసెను. కర్త్రాది
వివరణము. యోగంబునం బ్రయోజ్యకర్తకు షష్ఠి నిత్యంబుగా
౨౩౭ I విషయము. నగు. విశ్వామిత్రుఁడు రామునకు మిథిలం గానిపించెను.
కృష్ణుం డర్జునునకు విశ్వరూపంబుం జూపెను.

సంజీవని. ౨౩౭ I విష:— తిఙాదిప్రత్యయములచేఁ గర్త్రగ్రహితము కానపు డట్టికర్తృవాచకమున కొకానొకప్పుడు షష్ఠివచ్చునని సూత్రార్థము. బా. కార.3 సూత్రముచొప్పున నట్టికర్తృవాచకముపైఁ దృతీయ వచ్చుట సహజమె. 'రాముఁడు మిథిలను గనియె' అనునది కర్త్రర్థకవాక్యము. 'రామునిచే మిథిల గనంబడియెను' అనునది దానికర్మార్థకవాక్యము. 'కనంబడియెను' అనుక్రియలోని తిఙ్ఞు కర్మార్థకముగాన నీకర్మార్థకవాక్యమునఁ గర్మం బభిహితమగుగ్ననుగాని కర్త యభిహితముకాలేదు. కావున నట్టి యనభిహితకర్తృవాచకము బా. కార. 3. సూత్రము చొప్పునఁ దృతీయాంతమగుట సహజమె. అట్టికర్తృవాచకము షష్ఠ్యంతమును నగునని ప్రకృతసూత్ర ముపదేశించుచున్నది. కాని యిట్టియర్థమున షష్ఠివచ్చుట కవిప్రయోగములం దెచ్చుటను లేదు. (విస్తర-I) ఇట్టిసూరిగారి యపమార్గమున కహోబలపండితీయములోని వెనుకవివరింపఁబడిన (విస్తర. ౨౩౭ విష.) ప్రామాదిక సమన్వయమును "మాచే ఘటింపఁబడియె=మాకు ఘటింపఁబడియె" (అహో. ౫౦౩ పు.) అనుప్రామాదికోదాహృతియు మూలములై యున్నవి. 'రామునకు మిథిల గనంబడియె' అనుదానిలోని 'రామునకున్' అనునది "రాముచేతన్" అనుదానికిసరి యగు నర్థముగలది కాకున్నను ఘుణాక్షరన్యాయమున సూరిచే నుదాహరింపఁబడిన వాక్యములు రెండును దుల్యమయిన యర్థము గలవానివలెఁ గన్పట్టును. తుల్యార్థము లనునపుడు సూరి యుదాహృతిలోని 'కనంబడియె' అనునది యకర్మకమును 'ప్రత్యక్షమగు - గోచరించు' అనునర్థము గలదియు నగు వేఱొకధాతువునుండి

విస్తర I ౨౩౭ I విష:—సుప్తార్థప్రకాశికా పేటికావ్యాఖ్యలును నీ ప్రామాదికమార్గముననె యున్నవి. "రామునకు మిథిల గనంబడియె......కర్తయైన రాముఁడు ఆఖ్యాతముచే నభిహితుండు కానందున - కార - 3 సూత్రముచే 'చేత' వర్ణకము ప్రాప్తించుచుండఁగా నీ సూత్రముచే 'చేత' వర్ణకంబునకు మాత్రము బాధకంబై షష్ఠివచ్చి పై విధంబుగా వాక్యంబయ్యె" (బా. సు. ప్ర. ౭౨౭, పుట. ద్వి. ము.) పేటికయు నిట్లెయున్నది (బా. సా. పే. ౭౫౭ పుట.)

యేర్పడిన రూపమే కాని సకర్మకమగు 'కను' ధాతువుయొక్క కర్త్రర్థకరూపము కాదు. "కనఁబడు = కానఁబడు. అ. క్రి (కనన్ + పడు) అగపడు - కనుపట్టు - గోచరించు" (సూ. రా. ని.) ("కనఁబడు=కనుటనుబొందు=కనుటకుఁబడు=గోచరించు".) ఇంకఁ బ్రేరణమున ననభిహితకర్తృవాచకమున కనఁగాఁ బ్రయోజ్యకర్తృవాచకమునకుఁ బైఁగాషష్ఠివచ్చుటకు ఉదా:—"అప్రే:—మైత్రుండు తత్త్వంబుం దెలిసెను. ప్రే:—చైత్రుండు మైత్రునకుం దత్త్వంబు దెలిపెను" అని సూరి యుదాహరించెను. ఇచట నప్రేరణమున బుద్ధ్యర్థకమగు 'తెలిసెను' అనుదాని కర్త మైత్రుఁడు. ప్రేరణవాక్యమునఁ 'తెలిపెను' అనుచోటి యాఖ్యాతముచే నభిహితంబు గాకుండుటం జేసి యట్టి ప్రయోజ్యకర్తృవాచకమునకుఁ బ్రకృతసూత్రముచే షష్ఠి పాక్షికముగ వచ్చెను. చైత్రుండు మైత్రునిఁ దత్త్వంబుం దెలిపె నని ద్వితీయయుఁ బక్షాంతరమున రావచ్చును. (విస్తర II)

"కన్వాదియోగంబునం బ్రయోజ్యకర్తకు షష్ఠి నిత్యంబుగ నగు. విశ్వామిత్రుఁడు రామునకు మిథిలం గానిపించెను. కృష్ణుఁ డర్జునునకు విశ్వరూపంబుం జూపెను" అని సూరి వివరించెను. అనభిహితేత్యాది ప్రకృతసూత్రములోని బహుళగ్రహణముచే 'కను - చూచు' మున్నగు ధాతువుల ప్రయోగమునఁ బ్రేరణవాక్యమునందలి ప్రయోజ్యకర్తృవాచకమున కనఁగా ననభిహితకర్తృవాచకమునకు రావలసిన తృతీయ పాక్షికముగానైన రాదనియు షష్ఠియె నిత్యముగా వచ్చుననియు సూరిగారి వివరణమునకుఁ దాత్పర్యము. ఇందులకు సూరిగారిచ్చిన రెండుదాహరములందును దృశ్యర్థకధాతువవలె నీఁబడినస్వారస్యముచేఁ గన్వాదులిటఁ 'కను - చూచు' మున్నగుదృశ్యర్థకములుమాత్రమె యని సూరియాశయము

విస్తర II ౨౩౭ I విష:— "సూత్రములోని బహుళగ్రహణమున నొకానొకచో ద్వితీయము నగు ఉదా. క. కడుఁదడవు నిద్రపోయితిఁ। బడఁతీ ననుఁ దెలుపవలదె...... (ఆర ౭ ఆ. ౨౪౩) (బా. గు. ప్ర. ౭౨౪ పు. ద్వి. ము.)" అనెడి గుప్తార్థప్రకాశిక వ్రాఁత సరికాదు. ఈ పద్యములోని తెలియుధాతు వకర్మకము. సూరివాక్యములోనిదన్ననో సకర్మకము. "తెలియు. దే. అ. క్రి.........౩. మేల్కను" (శ. ర). అకర్మక మగుటచే ప్రేరణకర్త కర్మంబయ్యెను గాన 'చైత్రుఁడు మైత్రునకుఁ దత్త్వంబు దెలిపెను' అను సూరియుదాహృతికిది పక్షాంతరము కాదు. సూత్రములోని బహుళగ్రహణమున షష్ఠికి మాఱుగ రాలేదు. షష్ఠికిచటఁ బ్రసక్తియే లేదు.

నభివర్ణింపనగును. (విస్తర III). ఈ సూరిగారి షష్ఠీనిత్యతావివరణము నీక్రింది మహాకవిప్రయోగములు ప్రతిఘటించుచుండుటంజేసి షష్ఠీనిత్యత పొసఁగదు. పాక్షికషష్ఠి యంగీకార్యమె యగుట కీఁజెఱుఁ బ్రయోగములు చూపఁబడెను. ఉ. అత్తఱి లేచివచ్చి తనయన్నలఁ దమ్ములఁ గానిపించె నయ్యుత్తరు నగ్జ నుండు.........(విరా. ౫ ఆ. 3౪౨ ప.) క. వానిం దోడ్కొనిచని యా భూనాథునిఁ గానిపించి (ఆర - ౭ ఆ - ౭ ప) క. ఆసమయమునఁ గుమారిం। గ్రైసేసి తదీయజననిఁ గాన్పించి చకో। రీసుదతి సుప్రయాణ। శ్రీసూచనచేసి ప్రణతి సేయుం చుటయున్ (విక్ర. ౪ ఆ. ౧౯౨ ప.). "కానిపించు" అనుదానికి 'గోచరించు' అను నర్థమందును వాడుకలు గన్పట్టుటంజేసియు నట్టియెడల షష్ఠీనిత్యత యుక్తమగుటం జేసియు సూరి యిట్లుభ్రమింపవలసె ననితోఁచెడిని. "కానిపిం(న్పిం)చు. కనిపించు స. క్రి. (కానుచు) చూపు - చూపించు - దర్శింపఁజేయు.........అ. క్రి. కన్పడు - ప్రత్యక్షమగు...... శా. ఈచందంబునఁ బంక్తికంఠునకు వాణీశుండు గాన్పించి (ఉ-రా. ౨ ఆ. ౧౭౯)" (సూ. రా. ని.)

విస్తర III ౨౩౭ I విషః—"కను - విను - తిను. ఇత్యాదులు కన్వాదులు" (బా - గు - ప్ర. క్రియా - ౧౨౪ సూ - వ్యా) అనియిట్లు గుప్తార్థప్రకాశికాకర్త కన్వాదిగణమున దృశ్యర్థకములు కానట్టి 'విను - తిను' యున్నగువానిని సూరియభిప్రాయమునకు విలక్షణముగాఁ బఠించుటంజేసి యీక్రింది తిక్కయజ్వప్రయోగములు బాధకములు కావలసివచ్చెను. చ......నీవుమున్। కనినది విన్నయట్టిగి ప్రకామకుతూహలచిత్తుఁడైన కృ। ష్ణుని వినిపింపు నావుడు (అను. ౪ ఆ. ౪౧3) (ఇందలి ద్వితీయ ప్రాసస్థలగతము). క. విను మాచార్యులు నూర్వురు......అజ్ఞన పతి వినిపింతురు త। త్త్వనిరూపకశాస్త్రములు.........(శాంతి. ౪ ఆ. 3౪౦.) షష్ఠి నిత్యముగా రావలసిన కన్వాదిగణములో వినుధాతువును జేర్చుటంజేసి యీద్వితీయాప్రయోగములు బాధకములగుచున్నవి. ఇంక 'తిను' ధాతుస్థలమున నిత్యముగాఁ గాకున్నను బాక్షికముగా నైతము షష్ఠిపొసంగ నేరదు. మ...... సమదదేవారాతిరింఛోళిచేఁ। దినిపించెం దృణరాజి (దశ. ౨ ఆ. ౪౦౦.). గతి బుద్ధ్యాదిసూత్రముచే నిట ద్వితీయవచ్చుట సహజమే కాన "దేవారాతిరింఛోళినిం। దినిపించెం దృణరాజి" ననియుండినను నుండనగును. దేవారాతిరింఛోళికిం దినిపించెం దృణరాజి ననుట సంగతముకానేరదు.

గుప్తార్థప్రకాశికాకర్త వినుతినుల షష్ఠి శ్రుతికటువుకాకుండు స్థలములను రెండిటిని గల్పించి యీక్రిందిరీతిని జూపెను. "భీష్ముండు ధర్మజునకు ధర్మంబుల

సంజీవని. ౨3౭ II విష:— ప్రసంగవశమున నిట గనుధాతుప్రేరణరూపములు సాధింపఁబడుచున్నవి. బా - క్రి - ౭౦ సూత్రముచే 'కను' ధాతువునకుఁ బ్రేరణార్థమున నించుక్కు రాఁగా "కను+ఇంచు" అని యేర్పడును. బా. క్రి. ౭౮ సూత్రముచొప్పున "పు"గాగమము రాఁగా 'కను+పు+ఇంచు' అగును. బా. క్రి. ౭3 సూత్రపు వివరణములోని "బాహుళకంబుచేఁ గొన్నింటికిఁ బుగాగమంబు లేదు. అను - అనుపించు, తిను - తినుపించు, కను - కనుపించు, దీనియత్వంబునకు దీర్ఘంబు నగు కానిపించు." అనుచొప్పున 'కనిపించు - కానిపించు' అనురూపము లేర్పడును. వీని యందలి 'ను' అనుదాని ఉకారము బా. క్రి. ౭౫ సూత్రము చొప్పున 'ఇ' కారమయ్యెనని గ్రహింపవలెను. బా. క్రి. ౭3 సూత్రములోని బహుళగ్రహణముచే 'కను' ధాతువునకుఁ బ్రేరణమున 'చుక్కు' వికల్పముగా వచ్చుననియు నట్టియెడ 'కను' ధాతు 'క' కారముమీఁది 'అ' కారమునకు నిత్యముగా దీర్ఘమగుననియు నెంచినచో "కను+చు = కాను+చు = కానుచు"అను ప్రేరణరూప మేర్పడును. బా - క్రి - ౭౭ సూత్రముచొప్పున నందలి 'ను' వర్ణస్థానమున నిండుసున్న నిల్వఁగా 'కాంచు' అను ప్రేరణరూపాంతర మేర్పడును. క. మానంబుతోడ నర్థిస్సానంబొనరించుచున్న సాత్యవతేయుం। గానిచి......... (వి. పు. ౮ ఆ. 3౯౯ ప. సూ. రా. ని.).- (ప్రాసస్థలప్రయోగము.) గీ. కాన్పు మతనికి (ఉద్యో. ౧ ఆ. ౨౭౦.). ఇట్టిప్రేరణరూపములలో 'కానిపించు' అనుదాని యప్రేరణకర్త ప్రేరణంబునఁ గర్మంబగుట యీావఱకు విపులముగా నుదాహృతమయ్యెను. (౨3౭-౨3౭ I విష.). 'కానిపించు - కనిపించు' అనువానికి 'గోచరమగు= ప్రత్యక్షమగు'అనునర్థమును గలదని యీావఱకువ్రాయఁబడెను. (౨3౭I విష.) అట్టి

వినిపించెన్. జనని పుత్త్రునకు నన్నమును దినిపించెన్. ఇత్యాదిప్రయోగంబులు కారకము ౨౧ సూత్రమున (ఒకానొకచో నొకవిభక్తికి మఱియొకవిభక్తియు నగు. కార. ౨౧ సూ.) కర్త్రర్థంబున షష్ఠివచ్చి సాధువులైనవని తెలియవలయును. అథవా 'కన్వాదియోగంబున ....' అనుసూత్రంబున......షష్ఠి యయ్యె." (బా. గు. ప్ర. ౪౨3 పు. ద్వి. ము.) అనుగుప్తార్థప్రకాశికాపంక్తులు విమర్శసహములు కావు. ఇట్టియెడల నిత్యషష్ఠి యనభిహితకర్తకుఁ జెప్పుట సరికాదుగాని పాక్షికషష్ఠివచ్చుట కాటంక మేమున్నది? ఇట్లు షష్ఠి ౧౨౮ సూత్రముచేఁ బాక్షికముగ సాధ్యమగుచుండఁగా బా-కార-౨౧ సూత్రమునకుఁ బ్రసక్తియెట్లు? ఉక్త సూత్రముల సాధ్యముకాని కవిప్రయోగముల విషయమునఁగదా యగతికగతిగా బా. కార. ౨౧ సూత్రము నుపయోగించుట సంప్రదాయము!

యర్థమునందును నవి ప్రేరణరూపములె యనఁదగును. అచటి ప్రేరణార్థము నీక్రింది రీతిని గ్రహింపనగును. ఉదా:—అప్రే:-చైత్రుఁడు మైత్రుని గనెను. ప్రే:-మైత్రుఁడు తన్నుఁ జైత్రుని గనునట్లు చేసెను=మైత్రుఁడు తన్నుఁ జైత్రుని గానిపించెను = కనిపించెను = మైత్రుఁడు చైత్రునికిఁ గానిపించెను=కనిపించెను=(మైత్రుఁడు చైత్రునకు గోచరించెను.). 'కానుచు - కాంచు' అనువాని ప్రేరణార్థమునుసైత మీక్రిందిరీతి నెన్నవలయును. ఉదా:—ప్రే—చైత్రుఁడు మైత్రుని గాంచెను = కానిచెను = చైత్రుఁడు తన్ను మైత్రుని గనునట్లు చేసెను. తన్ను మైత్రుఁడు చూచుటలోఁ దాను మైత్రునిఁజూచుట సంభవించునుగదా. ఇంక ప్రేరణకర్తృవాచక కానుశబ్దము ప్రేరణమునఁ గర్మవాచకమయ్యెను. దీనియందలి ప్రేరణరూపమునుబట్టి యిట్టి యర్థకల్పన చేయవలసెను. ఇట్టి ప్రేరణార్థమును గ్రహింపకయో రుచింపకయో "కానుచు = కాంచు" అనువానిని ప్రేరణార్థకములుగాఁ గోశకర్తలంగీకరింపలేదు. (విస్తర.)

సర్వవిభక్తిస్సంస్కృతతుల్యా. (ఆం. చిం. వ్యాల. ౧౫ కారి. అహో. ౪౨౩ పు.).

స్వతన్త్రః కర్తా. (౧-౪-౫౪) క్రియాయాం స్వాత

విస్తర. ౨౩౭ II విష:—"కాంచెనను రూపము కానిపించెనను ప్రేరణరూపమును ధరియింపఁగా........" (బా. సా. వే. ౪౯౩ పుట.) అనువేటి కావ్యాఖ్య ప్రామాదికము. "కానిపించు" అనునది "కను" ధాతు ప్రేరణరూపము. (బా. క్రి. ౨౩-౭౦ సూ.). "కానిపించనుదాని కప్రేరణార్థమును బ్రయోగసిద్ధమగుటం జేసి యట్టిరూపము యోగమునమాత్రము ముందటివివరణమునం జేసి ప్రేరణార్థాభావమున షష్ఠి కర్తకుఁగలుగదు." (బా. సా. వే. ౪౯౩-౪౯౪ పుటలు.). ఈవేటికా పంక్తులు కేవలము నసంగతములు. ముందటిసూత్రపు వివరణమున 'అనభిహితకర్తకు షష్ఠి విధింపఁబడినది. రామునకు మిథిల గాలిపించె ననఁగా గోచరించె ననియర్థము చేయునపుడు ప్రేరణార్థాభావమున మిథిలగదా కర్త. అది యభిహితమే యగుచున్నది. దానికి షష్ఠి యెట్లును రాదు. అభిహితకర్త గాన నటఁ బ్రథమవచ్చినది. అప్రయోజ్యకర్తృవాచకము షష్ఠ్యంతముగ నేయున్నది (రామునకు). కాన నీవేటికా వాక్యము లసంగతార్థములు, ఇంక నా నిరూపించినరీతిని "రామునకు మిథిల తన్నుఁ గానిపించె" నని ప్రేరణము నెన్ని యచట నప్రేరణమునందలి కర్త రాముఁడు కానఁ దద్వాచి రామశబ్దము (అనభిహితకర్తృవాచి) షష్ఠ్యంతమయ్యె నని గ్రహింపవలెను.

స్త్రైణ వివక్షితో ఽర్థః కర్తా స్యాత్. (సి. కౌ.
నన్నయా. ౫౭౫౭౯ సూ.)

౨౩ర విషయము · కర్తృకరణయో స్తృతీయా (౨-౩-౧౮) అనభిహితే కర్తరి కరణేచ తృతీయా స్యాత్. (సి. కౌ. ౫౬౧ సూ.)

రామేణ హతో వాలీ.

టాసశ్చేతః. (ఆం. చిం. అజం. ౬ కారి. అహో. ౨౬౩ పు.)

కల్పతరువు. ౨౩ర విష:—సర్వవిభక్తి రిత్యాదికారిక ౨౩౪ విషయమున వ్యాఖ్యాతము. పాణినిసూత్రములను మూలముగాఁ గొనుట కిదియె మూలము. స్వతన్త్ర ఇత్యాది:—క్రియాయామ్ = క్రియయందు, స్వాతన్త్ర్యేణవివక్షితః అర్థః = స్వతంత్రతతో వివక్షింపఁబడినయర్థము, కర్తా స్యాత్ = కర్త యనిపించుకొనును. 'దేవదత్తుఁడు వంటకము వండెను.' 'దేవదత్తునిచే వంటకము వండఁబడెను'. అను వాక్యములలోఁ బచనక్రియాజననమందు దేవదత్తునకే స్వాతంత్ర్యము గలదు. కాన దేవదత్తుఁడు కర్త. ధాతువునకు వ్యాపారము, ఫలము ననునవి యర్థములు. ఇందుఁ బ్రధానమైన పచ్ధాత్వర్థమగు పచనక్రియ దేవదత్తునందున్న వ్యాపారము, దాని కాశ్రయుఁడగు దేవదత్తుఁడు కర్త. "యః కరోతి స కర్తా ఇతిసర్వవర్మా, కృత్యాశ్రయః కర్తేతి తార్కికాః" (ముగ్ధ. కార. ౨౦౮ సూ. దుర్గా. వ్యా.) కృత్యాశ్రయుఁడు = ధాత్వర్థీభూత వ్యాపారాశ్రయుఁడు. ప్రకృతోదాహృతిలో వండుట యను వ్యాపారమున కాశ్రయుఁ డగుటంజేసి దేవదత్తుఁడు కర్త. అట్టికర్తృవాచి దేవదత్తశబ్ద ముత్తరసూత్రముచొప్పున తృతీయాప్రత్యయరూప చేత వర్ణకాంత మగుచున్నది.

కర్తృకరణయోరిత్యాది:— కర్తరి = కర్తయు, కరణేచ = కరణమును, అనభిహితే=చెప్పఁబడనివై యుండఁగా తృతీయాస్యాత్ = తృతీయావిభక్తి యగును. రామేణ హతో వాలీ = రామునిచే వాలి చంపఁబడినవాఁడు. హనన క్రియాశ్రయుఁడు రాముఁడు కర్త. కానఁ గర్తృవాచక రామశబ్దము తృతీయాంత మయ్యెను. హననఫలాశ్రయుఁ డగు వాలి కర్మంబు. ఇందు 'హతః' అను దానియందలి కర్మార్థకక్తప్రత్యయముచేఁ గర్మం బభిహితమగుటంజేసి కర్మవాచకవాలిశబ్దముపయిఁ బ్రాతిపదికార్థప్రథమ నిల్చినది. ఇట్లే దేవదత్తుని చేత వంటకము వండఁబడె ననుచోటను సమన్వయించుకొనునది. ప్రయోగము:—

చ. ఈ యవనిపులెల్ల నాతనిదయం బరిముక్తులు వానిచేత నా। హావజితులున్......
(సభా. ౨ అ. ౨౪ ప.) ఇందు 'పరిముక్తులు' అనునది 'ముచ్' ధాతువునుండి పుట్టిన

కర్త్రార్థక క్తప్రత్యయాంతరూపము. 'జితులు' అనునది 'జి' ధాతువునుండి పుట్టిన కర్త్రార్థక క్తప్రత్యయాంతరూపము. మోచనవ్యాపారాశ్రయము కృష్ణునిదయ. జయవ్యాపారాశ్రయుఁడు తచ్ఛబ్దార్థకృష్ణుఁడు. కావునఁ గర్తృవాచకములు రెండును ('ఆతనిదయన్ = ఆతనిదయచేత, వానిచేతన్' అనునవి) దృతీయాంతము లయ్యెను. ధాత్వర్థఫలాశ్రయత్వమునఁ గర్మసంజ్ఞగల 'అవనిపులు' కర్త్రార్థక క్తప్రత్యయముచేఁ జెప్పఁబడుటంజేసి యట్టికర్మవాచకమగు 'అవనిప' శబ్దముపై ప్రాతిపదికార్థప్రథమ నిల్చినది.

ద్వికర్మకధాతువులు కర్త్రార్థకము లగునపుడా రెండుకర్మములలోను నొకటి యభిహితమై ప్రథమాంతమగును. తక్కినది ద్వితీయాంతముగనె యుండిపోవును. అందేది యభిహితమగునో యనువిషయము మహాకవ్యధీనము. (విస్తర.) ఇట్టివాడుకలు తెనుఁగున మిక్కిలియరుదు. ఆ-వె. ....రాజుఁ బెద్దదొరలుఁ। జీర లొలువఁబడిరి. (విరా. ౪ ఆ. ౨౨౨.) "మనము రాజులను బెద్దదొరలను జీరల నొలిచితిమనునది కర్త్రర్థకవాక్యము. 'ఒలుచు' ధాతువు పచాదిగణములోనిది గాన ద్వికర్మకంబయ్యె. ఇందు గౌణకర్మములు రాజులును - బెద్దదొరలును, ముఖ్యకర్మము చీరలు. ఇందు గౌణకర్మము లభిహితములయ్యెను. కానఁ దద్వాచకములు ప్రథమాంతములయ్యె. ముఖ్యకర్మము ద్వితీయార్థక ప్రథమగనె నిల్చెను. కాఁగా 'మనచే రాజును బెద్దదొరలును జీరల నొలువఁబడిరి' అనువాక్య మేర్పడెను.

టాసశ్చేతఇత్యాది:—ఈసూత్రము ౧౩౪ III విషయమున వ్యాఖ్యాతమయ్యెను. 'టా - భ్యామ్ - భిస్' అనుతృతీయకు 'చేత - చే' వర్ణకములు తెల్గున వచ్చునని యర్థము.

విస్తర. ౨౩౮ విష:—ఈవిషయమున సంస్కృతవ్యాకరణములయం దీక్రింద వివరింపఁబడిన రీతిగల నియమముగలదు. "న్యాది ఞ్యన్తాథ గత్యర్థా। ముఖ్యే ధే ధత్వ మాప్నుయుః। గౌణే యాచాదయో ఽన్యేతు। యథేష్టం ద్విధధుష్వితి. (ముగ్ధ. వ్యా. ౯౩౨ సూ.). (ధ=కర్మము. ఞ్యన్త=ణిజన్తము=ప్రేరణార్థకము. త్య=ప్రత్యయము. ధు = ధాతువు. ఇవిముగ్ధబోధవ్యాకరణసంజ్ఞలు.) న్యాది=నీ-వహ్-హృ - దణ్డ - గ్రహ - కృష్ - మన్థ - ముష - ధాతువులును 'పచా'దిధాతువులును (పచాదికమాకృతిగణము.) నకర్మక ణిజంతములును గత్యర్థకణిజంతములును, ముఖ్యేధే = ముఖ్యకర్మమందు, ధత్వ మాప్నుయుః = కర్త్రార్థకప్రత్యయముల నందును. యాచాదయః = యాచ్ఞార్థకధాతువులు, గౌణే = గౌణకర్మమందుఁ గర్త్రార్థకప్రత్యయము నందును. అన్యేతు = తక్కినద్వికర్మకధాతువులు, యథేష్టమ్ = కవిసమ్మతముగఁ, గర్త్రార్థకప్రత్యయమునందును.

చేతవర్ణకంబు కర్తకగు. 3.

బాలవ్యా. ౨3౮ I విష.

ధాత్వర్థవ్యాపారాశ్రయంబు కర్త నాఁబడు. దేవదత్తునిచే వంటకము వండఁబడియె. వండఁబడియె ననఁగా వంటచేయఁబడెనని యర్థము. చేయుట కాశ్రయుండగుటం జేసి దేవదత్తుఁడు కర్త యయ్యె.

సంజీవని. ౨3౮ I విష:—తిఙాదులచే నభిహితము కానట్టి కర్తకు వాచకమైనది చేత వర్ణకాంతమగునని యర్థము. 'చే' అనునది చేతవర్ణక సంక్షేపరూపమె కాన నదియుఁ గర్తృవాచకముపై నిల్చును. 'తోడ - తో' వర్ణకములు కరణసహార్థములలో వచ్చునని ముందు విధింపఁబడును. ధాత్వర్థమగు పచనాదివ్యాపారమున కాశ్రయుండు కర్త యనఁబడును. దేవదత్తునిచేత వంటకము వండఁబడియె ననుచోటఁ బచనవ్యాపారమున కాశ్రయుఁడు దేవదత్తుఁడు కర్త. అట్టి కర్తృవాచకముపైఁ దృతీయావర్ణకములలో 'చేన్ - చేతన్' అనునవి నిల్చునని సూత్రార్థము.

సర్వవిభక్తిః సంస్కృతతుల్యా (ఆం. చిం. హలం. ౧౫ కారి. అహో. ౪౨3 పు.)

నన్నయా ధర్వణీయము. ౨3౯ విషయము.

సాధకతమం కరణమ్. (౧-౪-౪౨.) క్రియాసిద్ధౌ ప్రకృష్టోపకారకం కారకం కరణసంజ్ఞం స్యాత్...... (సి. కౌ. ౫౬౦ సూ.). రామేణ బాణేన హతో వాలీ. హేతౌ (౨-3-౨3.) హేత్వర్థే తృతీయా స్యాత్. దణ్డేన ఘటః. (సి. కౌ. ౫౬౮ సూ.)

కల్పతరు. ౨3౯ విష:—సర్వవిభక్తి రిత్యాగికారిక ౨3౪ విషయమున వ్యాఖ్యాతము. పాణినీయసూత్రాదికమును మూలముగాఁ గొనుట కిదియె మూలము. క్రియాసిద్ధౌ = క్రియాఫలసిద్ధియందు, ప్రకృష్టోపకారకం కారకమ్ = అతిశయింతోపకారియగు కారకము, కరణసంజ్ఞం స్యాత్ = కరణసంజ్ఞగల దగుచున్నది. కరణార్థమున "కర్తృకరణయో స్తృతీయా" అనుచోప్పున (౨3౮ విష.) తృతీయావిభక్తి నిల్చును. ఉదా:—'రామేణ బాణేన హతో వాలీ.' అనుచో బాణము వాలిహననమున ముఖ్యసాధన మయ్యెనుగాన నట్టికరణార్థకబాణశబ్దము తృతీయాంత మయ్యెను.

హేతావిత్యాది:—హేత్వర్థే=హేతుమాత్ర మర్థమగునపుడు, తృతీయా స్యాత్=తృతీయా విభక్తియగును. ఉదా:—దణ్డేన ఘటః=దండముచే ఘటము నిర్మితమగుచున్నది. ఘటనిర్మాణమునకు దండము ప్రకృష్టసాధనముగాదు, సాధనమాత్ర

మగుచున్నది. 'హేతుః ఫలసాధనయోగ్యః' (ముగ్ధ. కార. ౨౮౭ సూ. శ్రీరామ తర్కవాగీశ వ్యాఖ్య.) ఫలమును సాధించుట కర్హమైనదెల్ల హేతు వనిపించుకొనును. కరణము:—"క్రియాయాం సాధ్యాయాం బహూనాం కారణానాం మధ్యే కారణాన్తరవ్యవధానాభావే యద్వస్తు క్రియానిష్పత్తికారణం వివక్షితం తదేవ సాధనం భవతి........'కారణాఽవ్యవధానేతు । క్రియానిష్పత్తికారణమ్ । యస్యైవ వివక్షితం తేషు । కరణం తత్ప్రకీర్తితమ్.' (ముగ్ధ. ౨౮౭ సూ. దుర్గా. వ్యాఖ్య.) ఏహేతువు కారణాంతరవ్యవధానము లేకుండఁ గ్రియానిష్పత్తికారణముగ వివక్షితమగునో యది కరణ మనిపించుకొనును. రామేణ బాణేనేత్యాది స్థలమున వాలిహననమునం దనేక కారణములున్నను బాణము కారణాంతరవ్యవధానము లేకుండఁ గ్రియానిష్పత్తిజనక మయ్యెను గాన బాణము కరణ మయ్యెను.

చేతవర్ణకంబు హేతుకరణంబులకు, గ్రహ్యాదియో
గజంబగు పంచమికిని బహుళంబుగ నగు. ౪.

ఫలసాధనయోగ్యంబగు పదార్థంబు హేతువు. క్రియాసిద్ధిం బ్రకృష్టోపకారకంబు కరణంబు. హేతువునకు:—ధనముచే సౌఖ్యంబుగలుగు. విద్యచేత యశంబుగలుగు. పక్షంబున వలన వర్ణకంబగు. కరణంబునకు:—ఖడ్గంబుచేత ఖండించె. కోలచేతఁ గూలనేసె. పక్షంబునం దోడవర్ణకంబగు. గ్రహ్యాదియోగంబునందు:—జరాసంధుండు రాజులచేతఁ గప్పంబుగొనియె. మైత్రుండు చైత్రునిచేత ఋణంబు గొనియె. ఈయర్థంబును నీచేత నెఱింగితి. ఈవృత్తాంతంబు వానిచేత వింటి. పక్షంబున వలన వర్ణకంబగు. ఇత్యాదికంబు లెఱుంగునది.

బాలవ్యా. వివరణము. ౨౩౯ I విషయము.

సంజీవని. ౨౩౯ I విష:—కల్పతరువున నుదాహరింపఁబడిన లక్షణములె హేతుకరణములకు సూరిచే వివరింపఁబడెను. సౌఖ్యరూపఫలమును సాధించుట కర్హమైనది ధనము గాన నది హేతువు. కాన నట్టి హేత్వర్థకముపైని బ్రకృతసూత్రముచేఁ దృతీయ నిల్చెను. 'ధనముచేత సౌఖ్యంబుగలుగు' అని యేర్పడెను. ఇట్లె 'విద్యచేత యశంబుగలుగు' అనుచోటను గ్రహింపవలెను. తృతీయరానిపక్షంబున వలన వర్ణంబువచ్చునని వివరించుచున్నాఁడు. దీనిమూలముననే హేత్వర్థమునన వర్ణకమువచ్చునని గ్రహింపవలెను. బా. కార. ౧౮ సూత్రము వివరణమున

సైతము "షష్టివర్ణకంబు హేతువులగు గుణక్రియలకగు...ఇచట వలన వర్ణకంబునగు. జ్ఞానమువలన ముక్తుండగు" (బా.కా.౧౪సూ.) అని హేత్వర్థకముపై వలన వర్ణకము నిల్చునని వచింపఁబడెను. 'ఖడ్గంబు చేత ఖండించె' అనుచో ఖండనక్రియాసిద్ధియందు ఖడ్గము సాధకతమమగుచున్నదిగాన నయ్యది కరణ మనిపించుకొనును. దాని పైని బ్రకృతసూత్రముచేత 'చేత' వర్ణకమును బా. కా. ౫ సూత్రముచొప్పున తోడ' వర్ణకమును నిల్చును. ఖడ్గముతో ఖండించెననియుఁ జెప్పనచ్చును. బా. కా. ౯ సూత్రమున "గ్రహణమునకు:—మైత్రునివలన ధనంబు గొనియె."అని వివరింపఁ బడును. అట్టి గ్రహణశబ్దముచేత 'ఎఱుఁగు - విను' మున్నగునవియు నుద్దేశింపఁ బడెనని ప్రకృతసూత్రము వివరణమువల్లనే విశదమగుచున్నది. అట్టి యుద్దేశముతోనె గ్రహ్యాదియోగజపంచమికి 'చేత' వర్ణకంబగునని ప్రకృతసూత్రమున వచింపఁ బడెను. కావున "జరాసంధుండు రాజులచేతఁ గప్పంబుగొనియె. రాజులవలనఁ గప్పంబు గొనియె" అని రెండువిధములుగాను నుండనగును. "ఈయర్థంబు నీచేత నెఱింగితి. ఈయర్థంబు నీవలన నెఱింగితి" అను ద్వివిధప్రయోగములును సమ్మతములె యగును. (విస్తర. I)

ప్రయోగములు:—మ. పరఁగన్ దక్షిణదిఙ్మహీపతులచేఁ బౌలస్త్యుచే..... కప్పముల్ గొనియె. (సభా. ౧ ఆ. ౨౬౪.) తరువోజ.........। భూనాథ నీగుణంబులు హంసచేతఁ బొలుపుగా విని.........(ఆర. ౨ ఆ. ౪౭.) సీ. ధర్మతనయుఁ। డాదిగాఁగల తమ్ములందఱు నాచేత నెఱిఁగి.........(ఉద్యో. ౪ ఆ. ౨౯.) సీ.........ఆ-వె.........అ। క్కథకువలన మునినికాయ మెల్ల । వివిధపుణ్య కథలు వినుచేడ్క.........(ఆది. ౧ ఆ. ౨౮.)

విస్తర I. ౨౩౯ I విష:—"నీచేత నెఱింగితి - వానిచేత వింటి" అను నిట్టివి సంస్కృతము ననుసరించి నిర్దిష్టములుగాని తెనుఁగున సహజమగువాడుకకు మాత్రము విరుద్ధముగఁ దోఁచెడిని. వలన వర్ణకయోగమె సహజముగఁ దోఁచెడిని" (బా. సా. పే. ౨౭౦ పుట.) అను పేటికావ్యాఖ్య కేవలము ప్రామాదికము. సంస్కృతమున నట్టి తృతీయాప్రయోగ మెంతమాత్రము సమ్మతముకాదు. ఇట్టి తృతీయ యాంధ్రమహాకవిసమ్మతమయియున్నది. సీ. ధర్మతనయుఁ। డాదిగాఁగల తమ్ము లందఱు నాచేత, నెఱిఁగి. (ఉద్యో. ౪ ఆ. ౨౯.) తరువోజ. భూనాథ నీగుణంబులు హంసచేతఁ బొలుపుగా విని.........(ఆర. ౨ ఆ. ౪౭.) గీ. నన్నుఁ గొని పోయె నాచేత నిన్ను వినిన। యపుడె. (ఉద్యో. ౪ ఆ. ౨౮౦.) ఆ-వె......... నీచేత। నేఁడు విన గవలసె వేఁడిపలుకు. (భీష్మ. ౩ ఆ. ౧౭౭ ప.). గీ. నారదుచేత వింటి (హరి. ఉభా. ౨ ఆ. ౧౨౬.)

చే - చేత - వర్ణకములకు మాఱుగా జడవాచకములపై ద్వితీయావిభక్తి (ఇతరత్రచ ద్వితీయా. అం. చిం.) యు, నుదంతజడవాచకములపై నేకత్వమున 'న' వర్ణకమును, (ఇది చింతామణిమతమున సప్తమీప్రత్యయముకాన 'అన్యస్యాః క్వచి ద్భవే చ్చాన్యా' అనుచింతామణిసూత్రముచొప్పున వచ్చును.) నౌపవిభక్తికములపై నేకత్వమున 'అన్' అనునదియుఁ('కేషాంచి దుదన్తానామ్......ఔపవిభక్తికనామ్నా మత్వం స్యాత్.' అనుచొప్పున వచ్చునది.) దృతీయాసప్తములందు వికల్పముగా వచ్చుట మహాకవిప్రయోగసమ్మతమై యున్నది. (విస్తర II) క.........భీమా సురసం। ఘాతంబు తత్తఃణంబ ని। పాతింతును దిన్యశస్త్రపటుఘాతములన్. (ఆర. 3 ఆ. 3౬.). తే.గీ. విద్యయొసఁగును వినయంబు వినయమునను। బడయుఁ బాత్రత పాత్రత వలన ధనము। ధనమువలనను ధర్మంబు దానివలన। నైహికాముష్మిక సుఖంబులందు నరుఁడు. చ. అనవుడు ధర్మజుండనియె నధ్యయనంబున దేవభావముం। గను నవనీసుపర్యఁ దధికవ్రతశీలత సాధుభావమున్...... (ఆర. ౭ ఆ. ౪3౧.). శా. భల్లంబొక్కట విల్లుద్రుంచి రయమొప్ప న్నాల్గిటన్ వాజులన్। ద్రెళ్ళం బెట్టుగనేసి సూతుశల సందీప్తైక బాణాహతిన్। డొల్లంజేసి... (ద్రోణ. ౪ ఆ. 33 ప.)

విస్తర. II ౨3౯ I విషః—"తృతీయాపక్షే జాడ్యముచేత బద్ధుఁడు. కర్తృకరణయో స్తృతీయా ఇత్యాదిసూత్రవిహిత తృతీయాస్థానే టాసశ్చేత ఇతి విధానాత్. తత్త్వం తు:—జడప్రకృతిభ్య స్తృతీయాస్థానే "అన్యస్యాః క్వచి ద్భవే చ్చాన్యా" ఇతి సూత్రోక్తరీత్యా విహితే ద్వితీయా సప్తమ్యావేవ (ఇందలిసప్తమి'న' వర్ణకరూపము.) హేతుతృతీయేతి వ్యవజహార స్వయమాచార్యః. తత్రాపి 'చేసి' శబ్దః ప్రాయశః ప్రాయుక్త." (అహో. ౨౭౨ పు. షట్త్రింశతు పఞ్చమీత్యాదిసూత్ర వ్యాఖ్య.) జడవాచకములగు ప్రకృతులపైని హేతు తృతీయచోట 'చే - చేత' వర్ణకములు రావనియు ద్వితీయగాని 'న' వర్ణకముగాని నిల్పుననియు నట్టివాని పైని 'చేసి' శబ్దము తఱుచుగానిల్పుననియుఁ బై కవిశిరోభూషణపంక్తుల తాత్పర్యము. ఇది సరికాదు. "అన్యస్యాః క్వచి ద్భవే చ్చాన్యా." "ఇతరత్రచ ద్వితీయా తస్యాః ప్రథమాచ జడపదానాం స్యాత్." అను సూత్రములచొప్పున జడవాచకములపైఁ దృతీయాద్యర్థములందు ద్వితీయాదులు నిల్పుటయుఁగలదని మాత్రమె చెప్పఁ బడెనుగాని "చే-చేతలు" నిల్పరాదని చెప్పఁబడలేదు. క. తనవిద్యాతపముల చే। త నుపార్జితమైన పేర్మి. (హరి. ఉత్త. ౪ ఆ. ౨౧౦. సూ. రా. ని.)

"పరే షూండ్యాదిశబ్దేషు । సప్తమ్యాద్యా విభక్తయః । క్వచిన్నిత్యాః క్వచిద్వాస్యః........" (వికృ. అజం. ౮౨ కా. అహో. 3౬౨ పు.) (౨౪౭ విష.) అనుచోప్పునఁ జేత విభక్త్యర్థక ప్రత్యయము వలన వర్ణకమును బూర్వమందు గలదై చేసి శబ్దము నిలుచుట తెలుచుగాఁ బ్రయోగములయందు వెలయుచున్నది. ఉ. భారతభారతీ శుభగభస్తిచయంబులఁజేసి (ఆది. ౧ ఆ. ౨౨.) సీ. క్షత్త్రియుల చేత । సంశుద్ధ రత్నపుంజములఁజేసి పూజితుండయి (సభా. ౧ ఆ. ౨౧౫.) చ. తన గదఁజేసి రాక్షసుల దారుణ శస్త్రచయంబు నశ్రమం। బున నతివీరుఁడై నిలిపి (అర. 3 ఆ. 3౬౭. అర. ౪ ఆ. ౧౮.). ఉ. ఈసున నీశుఁదొట్టి సురలెల్ల నభీష్టవరంబు లిచ్చుటం । జేసి కృతార్థుఁడైన కురుసింహము (అర. ౨ ఆ. ౨౯౫.) గీ. ఇంకఱకు నిన్ని భంగుల నిడుమఁ గుడువ। వలసె ధర్మతనూభవువలనఁజేసి (విరా. ౨ ఆ.౨౨౫.). (విస్తర. III)

విస్తర III ౨౩౯ 1 విష:—చేసి శబ్దానుప్రయోగవిషయమునఁ బ్రౌఢవ్యాకర్త యీక్రిందిరీతిని సూత్రించియున్నాఁడు. "కొన్నియెడలఁ జేతవిభక్త్యర్థక వర్ణకంబులకును వలన వర్ణకంబునకును దఱచుగఁ జేసి యను ప్రయుక్తంబగు. ఉ......... వీకవిప్రసం । బోదనఁ జేసి.......(అర. ౨ ఆ.).........సంప్రయోగమునఁ జేసి (సభా. ౧ ఆ.)........." (ప్రౌఢ. కార. ౪ సూ.) చేత విభక్త్యర్థక వర్ణకంబుల కనుటంజేసి 'చే - చేత' వర్ణకములకు "చేసి" శబ్దానుప్రయోగము కల్గనేరదనఁ దగును. "ద్విపద. మహనీయపాయస మహిమచేఁ జేసి (రంగ. రా. బాల. ౨౧ పుట. ౫౪౦ ప.) ద్వి. మహనీయ రావణ మహిమచేఁ జేసి. (రంగ. రా. యుద్ధ. 3౮౬ పుట. ౭౮౧ ప.) (యూ. ము.)." ఇట్టిప్రయోగములకుఁ బ్రామాణికకవిప్రయోగాంతర హస్తావలంబము లభింపలేదు. రెండిటను "మహిమనుజేసి" అనిసవరించుట కవకాశము కన్పట్టుచున్నది. "అయ్యది యొక్కచోఁ జెక్కుచోట్ల గొక్కటియు చాలెడి. సీ.........కర్కశస్తనములఁ గరమువాఁడి । చూడ్కుల నతిరాగ సురుచిరాధరముల మదవిలాసాలస మందగతుల । వక్త్రాలకంబుల వలుద పిఱుందుల దర్ప గద్గదభాషితములఁ జేసి. (ఆది. ౮ ఆ. ౭౪ ప.). (ప్రౌఢ. కార. ౫ సూ.) చ. సతతకృతోపవాసముల, శాకఫలోదకమూల పారణ। వ్రతముల, దేవ పూజల నపారజపంబులఁ జేసి నిష్ఠతో। నతుల తపంబుసేసె. (అర. 3 ఆ. ౭౮ ప.) ఒకట 'న' వర్ణకమునకును నొక్కటఁ జేత వర్ణకార్థకద్వితీయకును 'చేసి' యొక్కటియె యను ప్రయుక్తమగుటఁగలదు. తే-గీ. అనఘ యేము ముప్వురము మూఁడగ్నులట్లు। నీమహాయజ్ఞ కారణంబు నిరఁహింతు । మాజరాసంధ ఖశుపున నఖిలశాత్ర। వాహు

సర్వవిభక్తి స్సంస్కృతతుల్యా. (ఆం. చిం. హాలం. ౧౫ కా. అహో. ౪౨౩ పు.)
సాధకతమంకరణమ్ (౧-౪-౪౨). కర్తృకరణయో స్తృతీయా. (౨-౩-౧౮). సహయుక్తే ఽప్రధానే. (౨-౩-౧౯) సహార్థేనయుక్తే అప్రధానే తృతీయా స్యాత్. పుత్రేణ సహాగతః పితా, ఏవం - సాకం - సార్థం - సమంయోగేపి. వినా పితదోగ్యగం తృతీయా-

నన్నయా. వృద్ధోయూనేత్యాది దర్శనాత్. (సి. కౌ. ౫౬౪ సూ.)

౨౮౦ విషయము. తుల్యార్థై రతులోపమాభ్యాం తృతీయాన్యతరస్యామ్. (౨-౩-౭౨) తుల్యార్థైరోగ్యగే తృతీయా వా స్యాత్. పక్షే - షష్ఠీ. తుల్య స్సదృశ స్సమో వా కృష్ణస్య - కృష్ణేనవా. అతులోపమాభ్యాంకిమ్ - తులా - ఉపమా వాకృష్ణస్య నాస్తి. (సి. కౌ. సూ. ౬౩౦.)

తులం, జేసి తృప్తులమగుచు బలిమి." (సభా. ౧ ఆ. ౧౨౬.). పైస్థలములందు "ఉపవాసములన్ = ఉపవాసముల చేతను,........జపములం జేసి = జపముల చేతను" అని యిట్లర్థముచేసి 'పెక్కిటి కొక్కటి చాలు' అనుసూత్రము నుజ్జగింపరాదా యను శంకపొడముచున్నది. కాని "సీ. రత్నంబులను వధూరత్నంబులను జేసి, తత్తపోవిఘ్న విధాననిరతు । లయి (ఆది. ౮ ఆ. ౯౬.) "అట్టిగౌతమాను గ్రహంబునను నీదుర్గబలంబుననుం జేసి యీ మాగధుల నెవ్వరును జయింపనోపరు (సభా. ౧ ఆ. ౧౭౬ గద్య.) మున్నగుచోటులందలి చేసి శబ్దమునకు ముందటి సముచ్చయార్థక 'ను' శబ్దములచే నట్టి మార్గాంతరము సరికాదని తోఁచెడిని, స్థలాంతరములందును 'చేత' వర్ణకార్థక ప్రత్యయములకు వ్యవహితముగ 'చేసి' శబ్దప్రయోగము చూపట్టుచున్నది. ఉ. చేయుము రాజసూయమెడ సేయక దానన చేసి దోషముల్ । వాయు...(సభా. ౧ ఆ. ౯౮.) ద్వి. నాకును నీకారణమునఁగా చేసి। చేకూరె. (బసవ. ౩ ఆ. ౨౨౦.) ద్వి. కాన నాతప్పునఁగా చేసి (బసవ. ౩ ఆ. ౨౯౯.) (కా = కదా.). ఆ-వె. తండ్రిపనుపుఁ జేసి ముదిమిఁగొని. (ఆది. ౩ ఆ. ౯౫.) ఆ-వె. భీష్మపనుపుఁ జేసి శేలవైతి (సభా. ౨ ఆ. ౧౧.) ఇట్టిచోటులందలి ద్వితీయ "ఇతరత్ర చ ద్వితీయా" అను చింతామణిచేఁ జేత వర్ణకార్థమగుచున్నదని ప్రౌఢ వ్యాకర్త సమర్థించెను. అది చింత్యము. (ప్రౌఢ. కార. ౪ సూ. వివృతి.). (చూ. విస్త I. ౨౫౫ పు.)

తోడసహార్థే టాసః. (ఆం. చిం. అజం. ౭ కారి.
సన్నయా. అహో. ౨౬౯ పు.)
౨౮౦ విష. శబ్దా యేచ సముత్పన్నా।ఆద్యాయామత్ర తే ఖిలాః।
కథితా వైకృతై శ్శబ్దైర్భవన్తి సదనుగ్రహాత్. (వికృ.
అజం, ౧౭ కారి, అహో. ౨౭౦ పు.)

కల్పతరు. ౨౮౦ విష:—సర్వవిభక్తి రిత్యాదిసూత్రము ౨౩౮ విషయమున వ్యాఖ్యాతము. పాణినీయాదుల మూలముగాఁ గొనుట కిదియె మూలమగుచున్నది. 'కర్తృకరణయో స్తృతీయా' అను పాణినీయసూత్రము ౨౩౭ విషయమునందును 'సాధకతమం కరణమ్' అనుసూత్రము ౨౩౯ విషయమునందును వ్యాఖ్యాతము లయ్యెను. కరణకారకమందు వచ్చిన తృతీయకుఁ దెలుఁగున "టాసశ్చేతః" అను చొప్పున 'చే - చేత' వర్ణకములేకాక (౨౩౭ విష.) మహాకవిప్రయోగములందుఁ బ్రసిద్ధము లయియుండుటచే 'తో - తోడ' వర్ణకములును వచ్చును. 'బాణేన హతో వాలీ' అనునది కరణకారకమునవచ్చు తృతీయ కుదాహరణ మీవలకుఁ జూపఁబడెను. దానికిఁ దెలుఁగున బాణముచేత వాలి హతుఁ డయ్యె ననుటయే కాక బాణముతో వాలి హతుఁడయ్యె ననియుఁ జెప్పవచ్చును.

సహయుక్తఇత్యాది:—సహార్థేనయుక్తే = సహార్థకశబ్దములతోఁగూడిన, అప్రధానే=అప్రధానాన్వయముగల శబ్దమందును దృతీయ యగును. పుత్రేణ సహాగతః పితా=పుత్త్రునితోఁగూడఁ దండ్రి వచ్చినాఁడు. ఇందుఁ బిత కాగమనక్రియాసంబంధము శబ్దసిద్ధము. పుత్త్రునకన్ననో పితృసాహిత్యమున గమ్యమగుట నర్థసిద్ధమై యున్నది. కావున దాని కప్రధానత్వము గల్గెనని గ్రహించునది. "పితు రత్రాగమన క్రియాసంబన్ధ శ్శాబ్దః, పుత్త్రస్యతు తత్సాహిత్య (కూడిక) గమ్య ఆర్థికఇతి తస్యా ఽప్రాధాన్యమ్" (బాలమ. వ్యాఖ్య. ౫౬౭ సూ.). సహార్థకశబ్దము లనుటచేత "సాకం - సార్థం - సమం=సహ" మున్నగువాని యోగమందును దృతీయవచ్చును 'పుత్రేణసాక (సార్థం - సమంవా) మాగతః పితా'అనియు నుదాహరింపనగును. వినాపి తద్యోగం తృతీయా. వృద్ధోయూనేత్యాది దర్శనాత్=సహార్థకశబ్దయోగము లేకున్నను దృతీయవచ్చును. వృద్ధోయూనా తల్లక్షణశ్చే దేవ విశేషః. (౧-౨-౬౫.) యూనాసహోక్తౌ గోత్రం శిష్యతే........" (సి. కౌ. ౯౩౧ సూ.) అను సూత్రమునందలి గ్రంథకర్తగారి ప్రయోగము చూపట్టుచున్నది. తెల్గునందును సహార్థకమగు 'కూడన్' మున్నగునవి లేకున్నను దృతీయవచ్చును. పుత్త్రునితోఁ దండ్రి వచ్చెను = పుత్త్రునితోఁగూడఁ దండ్రి వచ్చెను.

తుల్యార్థైరిత్యాది:—తుల్యార్థైః = తుల్యార్థకశబ్దయోగమునందుఁ దృతీయ వైకల్పికముగా వచ్చును. తృతీయ రానపుడు షష్ఠివచ్చును. "తులా - ఉపమా" అనుశబ్దములయోగమునఁ దృతీయ రాక షష్ఠిమాత్రమె వచ్చునని "అతులోపమాభ్యామ్" అను పర్యుదాసమునకుఁ దాత్పర్యము. ఉదా:—తుల్య - స్సదృశః సమోవాకృష్ణస్య - కృష్ణేనవా = కృష్ణునకు (లేదా) కృష్ణునితోఁ దుల్యుఁడు, సదృశుఁడు, (లేదా) సముఁడు. అతులోపమాభ్యాం కిమ్ - తులా - ఉపమావాకృష్ణస్యనాస్తి = అతులోపమాభ్యా మననేల కృష్ణునకుఁ దుల (లేదా) ఉపమ లేదు. ఇటఁ దృతీయ రాదు. 'కృష్ణునితోఁ దుల (లేదా) ఉపమ లేదని' ప్రయోగింపరాదు.

తోడ సహార్థఇత్యాది:—ఈసూత్రము ౧౩౫ III విషయమున వ్యాఖ్యాతమయ్యెను. 'సహాయుక్తేఽప్రధానే' అనుసూత్రముచొప్పున వచ్చు సహార్థ తృతీయకుఁ దెలుఁగున తోడవర్ణకమగునని యర్థము. 'సహ-సాకమ్' మున్నగు సంస్కృతశబ్దములకు మాఱుగఁ దెలుఁగున 'కూడన్' మున్నగు శబ్దములు ప్రయుక్తములగును. ఉ. తండ్రితోఁ గూడఁ బుత్త్రుండు వచ్చెను. 'కూడన్' అనునది లేకున్నను "తండ్రితోఁ బుత్త్రుఁడు వచ్చెను"అని వాడుటయు కవిప్రసిద్ధము. కూడన్ - అర్వాచీనము. తుల్యార్థైరిత్యాదిసూత్రముచొప్పున వచ్చు తృతీయాషష్ఠులును గవిప్రయోగసిద్ధములగుటచే సర్వవిభక్తిరిత్యాది సూత్రముచొప్పునఁ దెల్గున రావచ్చునని యెఱుంగునది. అట్టియెడలఁ దుల్యాదిశబ్దములకు మాఱుగాఁ దెలుఁగున "సరి - సాటి - ఉద్ది" మున్నగునవి నిల్చునని యథర్వణుఁడు వివరించుచున్నాఁడు.

శబ్దా యేచేత్యాది:—ఆద్యాయామ్ - సంస్కృతభాషయందు, యేచశబ్దాః సముత్పన్నాః = సదృశ - తుల్యాదిశబ్దములు సహ-సాకం ప్రభృతిశబ్దములు ననునవి యేవిగలవో ? అఖిలాఃతే = అవియెల్ల, సదనుగ్రహాత్ = సత్కవులయనుగ్రహమున, వైకృతైః శబ్దైః = 'సరిసాటి - ఉద్ది - కూడన్' మున్నగు నాచ్ఛికశబ్దములచేత కథితాః భవన్తి = చెప్పఁబడుచున్నవి. "ఆచార్యప్రయోగే కథం సరీత్యాది కేవల వికృతిపదం సంగచ్ఛత ఇతిచేన్నైషదోషః. వికృతిపదై స్సంస్కృతపదార్థాభిధానస్యాపి 'సర్వవిభక్తి స్సంస్కృతతుల్యేతి సూత్రస్వరసప్రాప్తత్వాత్" (అహో. ౨౭౦ పుట.)

కరణ సహార్థ తుల్యార్థయోగంబులం దృతీయకుం దోడ
వర్ణకంబగు. ౫.

బాలవ్యాకరణ వివరణము ౨౮౦ I విష.

కరణంబునందు:—కోలతోడఁ గూలనేసె. సహార్థము నందు:—రాజు సేనలతోడ వచ్చె = సేనాసహితుం డయి వచ్చె నని యర్థము. తుల్యార్థయోగంబు నందు:—చైత్రునితోడ మైత్రుండు తుల్యుండు. తృతీయ కనుటంజేసి చైత్రునకు మైత్రుండు తుల్యుం డని తుల్యార్థయోగంబున షష్ఠియు నగు.

సంజీవని. ౨౮౦ I విష:—కరణశబ్దార్థ మీావఱకు ౨౩౯ విషయమున విశదీ కరింపఁబడెను. కరణకారకమున వెనుక వ్రాసినరీతిని (౨౩౯ విష.) చే - చేతవర్ణ ములును బ్రకృతసూత్రముచే 'తో - తోడ' వర్ణకములును వచ్చును. సూత్రము లోని తోడశబ్దము 'తో' అనుదానికిని నుపలక్షణము. ఉదా:—రాముఁడు వాలిని గోలచేతఁ గూలనేసెను. కోలచేఁ గూలనేసెను. కోలతోడఁ గూలనేసెను. కోలతోఁ గూలనేసెను. కూలనేయుసాధనములలోఁ గోల యనఁగా బాణము సాధకతమ మనఁగాఁ బ్రకృష్టసాధనము గాన నది కరణ మనిపించుకొనును. ఇట్లె సహార్థకశబ్ద యోగమునందును, దుల్యార్థకశబ్దయోగమునందును 'తో - తోడ' వర్ణకంబులగును. ఉదా:—'రాజు సేనలతోడ వచ్చెను - సేనలతో వచ్చెను - సేనాసహితుఁడై వచ్చె నని యర్థము.'అని సూరియే యుదాహరించెను. అట్లె తుల్యార్థకయోగమున 'తోడ - తో'వర్ణకములే కాక కువర్ణకము నగును. చైత్రునితోడన్ - చైత్రునితోన్- చైత్రునకున్ - మైత్రుండు తుల్యుండు. తుల్యార్థకములు:—సీ. ప్రత్యనీక - ప్రతి పక్ష - సమాన - ప్రతిద్వంద్వి - నిభ - సజాతీయములును | .... | సహ లక్షణ - ప్రతిచ్ఛంద - విరోధి - సదృక్ష - సవర్ణ - సపక్షములును|............ (కావ్యాలం. ౫ ఉల్లా. ౧౫ ప.) ఇట్లె ఎదురు - ఎదుర్కొను - మార్కొను మున్నగునవియుఁ దుల్యార్థకములలోనివె.

ప్రయోగములు:—ఉ.........ఈ| బాహుబలంబుతోఁ గడఁగి పార్థుని దాఁకెడుబుద్ధి.........(విరా. ౫ ఆ. ౨౧౮). ఇది హేతు తృతీయ. ఇంక సహార్థ యోగతృతీయకు:—క. దేవసముల్నైన యనుజుల| తో విప్రులతో రథాళితో వచ్చి. (అర. ౨ ఆ. ౫ ప.) క. గీర్వాణప్రభుఁ డాదిగ | గీర్వాణగణంబు - కాల కేయులతోడన్ | గర్వించి రణముసేసిరి.........(అర. 3 ఆ. ౪౧.) తరల. దివిజ ముఖ్యులతోడ నేనును దివ్యబాణము లిచ్చితిన్. (అర. ౧ ఆ. ౩౭౪.). క. విపరీత మతిని సుందుఁడు | నుపసుందుఁడు దాఁకి పొడిచి రొండొరుతోడన్. (ఆది.

ర ఆ. ౧౧౨.). ఆ.వె. బాలుఁ డొంటి యిట్లు పలువురతోడఁ బో। ౭౦౪ (ద్రోణ. ౨ ఆ. ౬౧.).

తుల్యార్థయోగతృతీయావష్ఠులకు:—క. సురసిద్ధమునీంద్ర తప। శ్చరణలు నాతపముతోడ సరిగావంటిన్. (ఆది. 3 ఆ. ౨౧౬.)క....।...మునిగణప్రవరులభా। సురతపములు నాదగు దు।ష్కరఘోరతపంబు సరియుఁ గావమరేంద్రా (ఆది. 3 ఆ. ౨౧౦.). తపంబు+యొక్క+సరి = తపంబుసరి = తపమునకు సరియని యర్థము. "కువర్ణకంబును గొన్నియెడల సంబంధంబునందగు" (బా. కార. ౧౫ సూ.) ఇట్లు శేషషష్ఠిచోట "కు" వర్ణకంబు వచ్చుటయుఁ గలదు. క. సతు లీభార్గవికి భాగ్య సంపద నెనయే (ఆది. 3 ఆ. ౧౭౧ ప.) క.........దివ్యసభలెల్ల నరే। శ్వర చూచితి నవి దీనికి। సరిగా వత్యంతవిభవసౌందర్యమునన్. (సభా. ౧ ఆ ౯౦.) క. నీదుకులమునకుఁ దగఁగఁ బ్ర। తోదము గొని.........(ఆది. ౬ ఆ. ౫౬.) తగన్ = సదృశముగ. మాఱు - మాఱ్కొను - ఎదుర్కొను మున్నగునవియు సదృశార్థకములె:—మ.........అ। య్యనినాతోడఁ జతుర్దశాబ్దమున మాత్రై పోరు కర్ణాది (సభా. ౨ ఆ. ౨౯౭.) శా. నాతోమాఱ్కొనలేరు (ఉ. హరి. అప్ప. 3 ఆ. 3౧౯.) వీనియోగమున కర్మకారకద్వితీయయునగు. క. నను మాఱ్కొని గెలువఁగ న। య్యనిమిషులకు (భీష్మ. ౧ ఆ. ౧౫౮ ప్రాసస్థలగతము.) మ......... ఈ। తని దేవావళియైన మాఱ్కొనునె దుర్దాంతుండు భీష్ముండు పో। రిన యన్నా ళ్ళను. (ద్రోణ. ౧ ఆ. ౧3౦.) (ప్రాస) (విస్తర. I). క. వీనికి మాఱ్కొనఁ జాలెడు। దానికి (విరా. ౧ ఆ. ౯.) చ.........పాండుపుత్త్ర సై। న్యమునకు

విస్తర. I ౨౮౦ I విష:—"కర్తృకర్మాదులందప్పు నెల్లయర్థముల నీతుల్యార్థమందేగాక సామాన్యముగఁ దెలుఁగున 'కు' షష్ఠియె ప్రాచీనకావ్యములందును సహజమై చూపబ్బెడి. (చూ. ప్రౌఢ. కా. ౧3 సూ) సంస్కృతవ్యాకరణకారక ప్రకరణము ననుసరించి కారకము విధించుటేగాని తెలుఁగున కవి యసహజములై........." (బా. సా. వే. కార. ౫ సూ. వ్యాఖ్య.) ఈవ్రాత కేవలము నపరిశీలనమూలకము. పయిరీతిని సంస్కృతవ్యాకరణోక్తకారకాదివిభక్తులు నన్నయ తిక్కనాదులగ్రంథములలో వేలకొలఁదిగఁ బ్రయుక్తము లగుచుండ నవి యసహజము లెట్లగును? "కు షష్ఠియే ప్రాచీనకావ్యములందు సహజమై చూపబ్బెడి" అనుట యెట్లు పొసఁగును ?

మార్కొనం దలంచె (ద్రోణ. ౧ ఆ. ౯.) చ. కనియెదు సైంధవుం గడచి క్రందుగ నాకు నెదిర్చురాజులన్. (ద్రోణ. ౨ ఆ. ౩౧౨.) (విస్తర. II).

విస్తర II. ౨౪౦ I విష:—త్రిలింగలక్షణశేషమున 'తోడ' వర్ణకవిషయమునఁ గొన్నివిశేషము లిట్లు సూత్రింపఁబడెను. "ఒకానొకచోఁ దోడకుఁ బ్రత్యేకప్రయోగంబునుం జూపట్టెడి. తే-గీ. స్తంభగతరత్నపుత్రికతనముబోఁటి। యని విలోకించి తోడ మాటాడకునికి। నలుగడలు చూచి తెలిసి యచ్చెలువ బెదరి।......... (తోడన్ = తనతోడ) (రామా. ౪ ఆ. ౧౫౮.) (ప్రౌఢ. కార. ౬. సూ.). చ.... హలాయుధప్రభృతియాదవలోకము తోడరా (ఉద్యో. ౧ ఆ. ౪౭ ప.) చ. పరువడి నగ్నిహోత్రములు బంధులు శిష్యులు తోడరా.........(అర. ౧ ఆ. ౧౧.) సీ.........ఆ-వె. ఒడలితోడ నీకు నూర్ధ్వలోకమునకు। నరుగవచ్చు; నెప్పుడగుగు తలఁపు। దోఁచె నప్పుడిదియుఁ దోడిదయ్యె ప్రీతి। నరుగుదెంచు ననియెఁ గురువరేణ్య (అను. ౧ ఆ. ౮౦.) (తోడన్+అది = తోడన్+ఇ+అది = తోడిది) (బాల. సమా. ౯. సంధి-౪౩-౪౫ సూ.)

"కొన్నియెడల 'ను' శబ్దప్రయోగంబునం దోడకు లోపంబును వ్యవహితత్వంబును బహుత్వంబునం గానంబడియెడి. గీ...అతనికిఁ బరలోక।విధుల శాస్త్రదృష్టి వెలయఁజేసె। నాపగాతనూజుఁ డఖిలబాంధవులయు। బ్రాహ్మణులయుఁ దోడ భాను నిభుఁడు (ఆది. ౪ ఆ. ౨౧౬.) క. నెమ్మిని ధర్మజు నలువురు। తమ్ములుఁ దమవస్త్రములయుఁ దమశస్త్రవరూ। థమ్ములతోడను సకలహి। తమ్ముగఁ బాయంగవలయు దాస్యమువలనన్. (సభా. ౨ అ. ౨౬౧.) (ప్రౌఢ. కార. ౭ సూ.). (అనుబంధ)

అనుబంధ - విస్తర. II ౨౪౦ I విష:—"తమ యాయుధముల తమవర్మవరూ। థమ్ములయుఁ దోడ" అనుపాఠము వావిళ్ళవారిముద్రణమందును సూ-రా నిఘంటునందును జూపట్టుచున్నది. వర్మవరూథశబ్దములు రెండును గవచవాచకములన్న తలంపునఁ బునరుక్తిలేకుండ 'వస్త్ర' శబ్దమును జొనిపి ప్రౌఢవ్యాకర్త సవరించెననఁదగును. కాని వరూథశబ్దము రథపర్యాయము గలదు. "వరూథః - పుం - రథగుప్తౌ.........వరూథోరథగుప్తిర్యా। తిరోధత్తే రథస్థితమితి సజ్జనః........." (శ.బ్దార్థచిం.) మ. నరనాగాశ్వవరూథయూథములతో (ఆది. ౪ ఆ. ౨౦౧.) వ. భీష్ముండును దనరథంబు నివర్తింపించి.........నిలిచిన.........చ.........కురుసింహవరూథము నిట్లు క్రమ్మఱం। చునె యితఁ డంచు.........(ఆది. ౪ ఆ. ౨౦౭.) అని భట్టారకుఁడె రథపర్యాయముగఁ బ్రయోగించెను గాన నిందుఁ బునరుక్తిలేమిం జేసి ప్రౌఢవ్యాకర్త సవరణము సరికాదని యెఱుంగునది.

వచ్యర్థాఽముఖ్యకర్మంబునకుఁ "దోడ - కు" వర్ణకం
బాలవ్యా. బులు ప్రాయికంబుగా నగు. ఉ.
౨౮౧ విషయము. మైత్రుండు చైత్రునితో నిట్లనియె. మైత్రుండు
చైత్రున కిట్లనియె. ప్రాయికం బనుటచే నొకానొకచో
ద్వితీయయు నగు.

సంజీవని. ౨౮౧ విష:—"దుహ్ - యాచ్ - పచ్ - దణ్డ్ - రుధి - ప్రచ్ఛి - చి - బ్రూ - శాసు - జి - మథ్ - ముషామ్ । కర్మయుక్ స్యా దకథితం । తథా స్యా న్నీ - హృ - కృష్ - వహామ్" (౨౩౫ విష.) అనుచొప్పున బ్రూధాతు ప్రయోగమున, నకథితత్వప్రయుక్తకర్మంబును కర్తురీప్సితతమం కర్మేతి సూత్రసిద్ధ కర్మంబును (౨౩౫ విష.) వెలయుచుండును. "అర్థనిబన్ధనే యం సంజ్ఞా.......... మాణవకం ధర్మం భాషతే - అభిధత్తే - వక్తీత్యాది" (సి. కౌ. ౫౩౯ సూ. వివృతి.) అను దీక్షితులవారి వివరణముచొప్పున వచ్యాదులెల్ల ద్వికర్మకములె యగును. (మాణవకం ధర్మం భాషతేఽభిదత్తే - వక్తి = బాలకునిగూర్చి గురువు ధర్మమును భాషించుచున్నాఁడు. పల్కుచున్నాఁడు - వచించుచున్నాఁడు.). వానిలో 'కర్తృ

పై ప్రయోగములలో రెండవదానినిబట్టి యొక్కచోట నుశబ్దమున్నను జాలునని విశదమగుచున్నది. "తోడ = తో.........ఇది కొన్ని ప్రయోగములందు సముచ్చయపూర్వకమై వ్యవహితముగాను కాన్పించుచున్నది." (సూ. రా. ని.). ఇట్లు ప్రౌఢవ్యాకర్తయుఁ దదనుసారి సూ. రా. నిఘంటుకర్తలును సముచ్చయ'ను'శబ్దముండవలయునని వచించిరేకాని 'ను'శబ్దము లేకయు నట్టిప్రయోగము గలదు. క.........అధి।కుల, హీనులతోడ నైనఁ గొఱగా దధిపా. (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౮౬.) కంటెవర్ణకమునకును నిట్టి ప్రయోగము గలదు. ఉ. సూతసుతుండు వీఁడనక సూనుల తమ్ములకంటె నాకు సం। ప్రీతి యొనర్చి. (ఉద్యో. ౮ ఆ. ౩౯.)

"ఒకానొకచోఁ దోడకుఁ దోడుత నని రూపాంతరంబును గలదు. అయినను దానికివలె దీనికి నితరకార్యంబు గలుగదు. ఉ. చ. పగతురచేతిలోఁబడక ప్రాణము తోడుత నున్నవాఁడవే" (భాగ. ౧౦ స్కం. పూ.) (ప్రౌఢ. కార. ౮ సూ.). ఇతర కార్యంబు = ప్రత్యేకప్రయోగాదికము. తిక్కనయు ప్రయోగించియున్నాఁడు. సీ. త్రాసులుంబోని చిత్తంబులతోడుతఁ, బ్రజవివాదములెడఁ బక్ష ముడిగి (శాంతి. ౨ ఆ. ౩౭౮.) గీ. ఓర్చి యడఁకువతోడుత సునికి యరిది (విరా. ౧ ఆ. ౧౧౮.) (సూ. రా. ని.) ('తోడన' వావిళ్ళవారిముద్రణము.). ఉ.........బో। ద్ధతశ్రీము తోడుతన్ సమరధర్మము........(జై. భా. ౧ ఆ. ౫౬. సూ. రా. ని.)

రీప్సితతమం కర్మేతి సూత్రసిద్ధకర్మము ముఖ్యకర్మము. అకథితత్వమున సిద్ధించుకర్మ మముఖ్యకర్మము. దీనిని గౌణకర్మమనియు వ్యవహరింతురు. సంస్కృతమున నీద్వివిధ కర్మంబులకును బ్రాయికముగా ద్వితీయయే వచ్చును. తృతీయ రానేరదు. షష్ఠి యరుదుగా నగును. "కింకర్మః, కస్యవా బ్రూయః ఇత్యాదిశిష్టప్రయోగదర్శనాత్" (ముగ్ధ. ३०౨ సూ. వ్యాఖ్య. దుర్గా.) తెల్గునం దన్ననో ముఖ్యకర్మకు ద్వితీయయె వచ్చును. గౌణకర్మంబునకు 'తోడ - కు' వర్ణకంబులు పర్యాయంబుగ నగును. ద్వితీయయు నరుదుగ నిల్చును. ఈవిషయమునే సూరిగారు "ప్రాయికంబనుటచే" నిత్యాదివాక్యముతో వివరించిరి. ప్రయోగములు. సీ. ఓడకుమని నన్ను నూఱడఁ బలికిన (ఆర. ౨ ఆ. ౮౨ ప.) ఉ.........అప్పుడే। మంటి వృపేంద్ర నన్నని రణాగ్రమున న్నిను మూదలించెదన్. (ఉద్యో. 3 ఆ. ౫౯.) ద్విపద. చేయుదు నన్నింత చెప్పంగనేల (బసవ. ౧ ఆ. ౨౭౭.) మ.........గోవింద ని। న్ననుమా నింపక యాడుమన్న తెఱఁగే మారాజు వాక్యంబుగా (హరి. ఉ. భా. ౧ ఆ. ౭.) ఉ.........ఉసురోర్వఁజాఁడీ యను నింతిబోఁటులన్. (హరి. ఉ. భా. 3 ఆ. ౪౪.) ఇట్లు వచ్యర్థకప్రయోగమున ద్వికర్మకత్వము కవిప్రయోగసిద్ధము. కూర్చి - గుఱిచి- గుఱించిశబ్దము లనుప్రయుక్తములగునపుడును వచ్యర్థకముల ద్వికర్మకప్రయోగము ౨3౫ విషయమున నుదాహరింపఁబడెను. 'తోడ-కు' వర్ణకములకుఁ బ్రయోగ ములు. క. రురునకు నిట్లనియె మునివరుం డనురక్తిన్. (ఆది. ౧ ఆ. ౧౫౬.) ఉ.........ఎమ్మెయి గెల్చితి నాకుఁ జెప్పుమా ? (విరా. ౫ ఆ. ౨౮౨.) క...... ఇ। ట్లను నత్యాదరము మెఱయ నాతనితోడన్. (విరా. ౫ ఆ. ౨౭౪.) ఉ...... ఇట్లను నర్వజనంబుతోఁ దగన్. (విరా. ౫ ఆ. ౨౬౫.) క.........కుంతీ। తన యాగ్రజుఁ డిట్లు లనియె.........న। జననాయకుతోడ.........(విరా. ౫ ఆ. ౨౫౬.) (విస్తర.)

విస్తర. ౨౪౧ విష:—పయిరీతి నముఖ్యకర్మంబునకు మూఁడువిభక్తులు వచ్చిన ప్రయోగములు వెలయుచుండఁగా నీక్రిందిరీతి నపరిశీలితముగాఁ జేటికా వ్యాఖ్యాత వ్రాయుట సరికాదు "చైత్రునితోడ నిట్లనియె. చైత్రున కిట్లనియె. అని రూపద్వయము గలుగును. ద్వితీయయైనఁ జైత్రు నిట్లనియె నని రూప మేర్ప డును. తోడవర్ణకయోగమే యాంధ్రభాషాసహజముగఁ దోఁచెడి" (బా. సా. పే. కార. ౬ సూ. వ్యా.) ఈవ్యాఖ్యలోనె "అనియె - అనుదానికి మాటలాడెననియు నర్థము కాన నిది సామాన్యముగా నంతర్గతకర్మార్థకమయ్యెడి" అనుట వింత. అకర్మకముగాఁ బ్రయోగింపఁబడుననని తలంచెనేమో ?

సర్వవిభక్తి స్సంస్కృతతుల్యా. (ఆం. చిం. హ. ౧౫
నన్నయా కా. అహో. ౪౨౩ పు.
౨౮౨ విషయము. ఆఖ్యాతోపయోగే (౧-౪-౨౯.) నియమపూర్వక విద్యాస్వీకారే వక్తా ప్రాక్సంజ్ఞఃస్యాత్. ఉపాధ్యా యా దధీతే. (సి. కౌ. ౫౯౨ సూ.)

కల్పతరువు. ౨౮౨ విష:—సర్వవిభక్తిరిత్యాదికారిక ౨౩౪ విషయమున వ్యాఖ్యాతము. పాణినీయసూత్రాదికమును మూలముగాఁ గొనుట కిది యె మూలము. ఆఖ్యాతేత్యాది:—నియమపూర్వకవిద్యాస్వీకారే = నియమముతో శిష్యుఁడు విద్యనుగ్రహించునపుడు, వక్తా = ఆఖ్యాత యనఁగా గురువు, ఉక్త సంజ్ఞః స్యాత్ = అపాదానసంజ్ఞకలవాఁడగును. అట్టి యపాదానత్వమునఁ బంచమీ విభక్తి (అపాదానే పంచమీ) వచ్చును, ఉపాధ్యాయా దధీతే = ఉపాధ్యాయుని వలననుండి యధ్యయనముచేయుచున్నాఁడు. "ఉపాధ్యాయా దధీతఇతి:—నియమ విశేషపూర్వకం ఉపాధ్యాయనోచ్చారణ మనూచ్చారయతీత్యర్థః" (సి. కౌ. బాల మనోరమావ్యాఖ్య.) ఉపాధ్యాయుఁ డుచ్చరించినతోడనే దాని యనూచ్చారణము చేయుచున్నాఁడని యర్థము. సీ.........భూసురవరుల వలన। వేదంబులును ధను ర్వేదాదివిద్యలు, గఱచుచు.........(ఆది. ౩ ఆ. ౧౨ ప.) ఇట్లిచట సంస్కృత పద్ధతి ననుసరించి పంచమి ప్రయోగింపఁబడినను దెలుఁగున 'తోడ' వర్ణక మిట్టి యెడలఁ దఱచుగాఁ బ్రయోగింపఁబడుచుండును.

ఉపయోగమునం దాఖ్యాతకుం దోడవర్ణకంబగు. ౭.
బాలవ్యా. నియమపూర్వకవిద్యాస్వీకారం బుపయోగం బనం
౨౮౨ I విషయము. బడు. రామకృష్ణులు సాందీపనితోడ వేదంబులం జది విరి. సాందీపనివలన నని యర్థము.

సంజీవని. ౨౮౨ I విష:—శాస్త్రోక్తములగు నియమములతో నుపాధ్యా యునియొద్దనుండి శిష్యుఁడు విద్యాగ్రహణముచేయునపుడుపాధ్యాయున కపాదాన సంజ్ఞగలుగుననియు - నక్కారణమునఁ దద్వాచకము పంచమ్యంత మగుననియు సంస్కృతమునఁ జెప్పఁబడెను. ఉపయోగమనఁగా నియమపూర్వకవిద్యాస్వీకారము. ఆఖ్యాత యనఁగా వక్త = ఉపాధ్యాయుఁడు. ఇచటిది యాఖ్యాతృశబ్దము.

పయిరీతిని బంచమి సంస్కృతవ్యాకరణముచొప్పున రావలసియుండుటంజేసి యట్టి పంచమిని భట్టారకుఁ డొకచోఁ బ్రయోగించెను. సీ.........భూసురవరుల వలన। వేదంబులును ధనుర్వేదాదివిద్యలు గఱచుచు (ఆది. ౩ ఆ. ౧౨.). ఇటు

ప్రయోగించినను నిట్టియెడల గురునితోడి యనూచ్చారణమున కనుకూలముగ 'తోడ'వర్ణక ప్రయోగము రుచించుటంచేసి భట్టారకుఁడును దర్వాతివారును నట్టిప్రయోగమును దఱచుగాఁ జేసిరి. అదిచూచి సూరి భట్టారకుని పంచమీ ప్రయోగమును జూచికొనక తోడవర్ణకవిధానమును మాత్రమె నిత్యముగ సూత్రించెను. (విస్తర. I).

'రామకృష్ణులు సాందీపనితోడ వేదంబులం జదివిరి'అని సూరి యుదాహరించెను. సందీపనపుత్త్రుఁడైన మునివలననుండి బలరామకృష్ణులు విద్యాగ్రహణమును జేసిరని యర్థము. (విస్తర. II) వలన వర్ణకప్రయోగ ముదాహృతమయ్యెను. తోడ - తో వర్ణకములకు:—సీ. సాంగంబులగుచుండ సకలవేదంబులు, సదివె వసిష్ఠుతో.........(ఆది. ౪ ఆ. ౧౬౫.) తే-గీ. చ్యవనసుతుఁడైన ప్రమతితోఁ జదివె సకల। వేదవేదాంగములు ....(ఆది. ౨ ఆ. ౧౬౩.) సీ......... ద్రోణుండు.........ధనుర్వేద మగ్నివేశులతోడ నర్థిఁ గఱచి। (ఆది. ౭ ఆ. ౫.) సీ. చిత్రసేనుడ గంధర్వపతితోడ గారవమున (అ-వె.) వజ్రధరుఁడు గీతవాద్య నృత్యంబులు గఱపఁబంచెఁ బార్థు. (అర. ౧ ఆ. ౩౬౯.). వ అభిమన్యుండు. మత్త కోకిల.........ధౌమ్యుతో। వేదమంగయుతంబుగాఁ జదివెన్ ధనంజయుతో ధను। ర్వేద మిమ్ముగ నభ్యసించె (ఆది. ౮ ఆ. ౨౧౬-౨౨౭.). క. విలువిద్య గఱచుచుండిరి। బలయుతులు కుమారకులు కృపద్రోణాచా। ర్యులతోడ (ఆది.

విస్తర. I ౨౮౨ I విష:—"తోడ = తో.........నియమపూర్వక విద్యా స్వీకారమున గురువాచకశబ్దముల కనుప్రయుక్తము" (సూ. రా. ని.) ఇది సరికాదు, విభక్తిప్రత్యయముల ననుప్రయుక్తములనుట సంప్రదాయవిరుద్ధము.

విస్తర. II ౨౮౨ I విష:—బాలవ్యాకరణపుస్తకములు పెక్కిటియందు 'సాందీపునితోడ - సాందీపునివలన' అనియె యున్నది. బాలవ్యాకరణ ప్రథమ ద్వితీయముద్రణములందును నట్లె యున్నది. గుప్తార్థప్రకాశికాపేటికావ్యాఖ్యాతలును నట్టియపపాఠమునె యనుసరించిరి. "ఇచ్చో సాందీపుఁడు.........సాందీపుని తోడ ననఁగా సాందీపునివలన నని యర్థము." (బా. గు. ప్ర. ౨౧౨ పుట. ద్వి. ము. ౧౪౭ పు. ప్ర. ము.) "సాందీపునిం జెప్పు సాందీపశబ్దమునకు.........సాందీపునితోఁ గలసి" (బా. సా. పే. ౨౭౩ పు.) ఇది కేవలము ప్రామాదికము. "సాందీపని - పు. సందీపనస్యాపత్యమ్. ఇఞ్. రామకృష్ణయో రాచార్యే" (శబ్దస్తో) "సాందీపనిః - పుం - మునివిశేషే.........అవంతి పురవాసిని రామకృష్ణయోర్గురౌ. సందీపన స్యాపత్యమ్. అతఇఞ్" (శబ్దా. చిం.)

౫ ఆ. ౧౮౧ ప.) క. కడఁక విలువిద్య శివుతో । నెడపక కావించునప్పు డీపున... ......(భాస్కర. రా. బాల. ౭౩౮ ప.) ద్విపద. కరమొప్ప విలువిద్యఁ గడిమిమై నేను । హరునితోఁ దొల్లి యభ్యాసంబు సేయ । (రంగ. రా. ౮౮ పు. యూ. ము.)

(విస్తర. III)

సర్వవిభక్తిః సంస్కృతతుల్యా. (ఆం. చిం. హలం. ౧౫ కా. అహో. ౮౨౩ పు.)
కర్తృకర్మణోః కృతి. (౨ ౩.౬౫) కృద్యోగే కర్తరి కర్మణిచ షష్ఠీస్యాత్. (సి. కౌ. ౬౨౩ సూ.)
కృష్ణస్యకృతిః. జగతః కర్తా కృష్ణః.

నన్నయా. ౨౮౩ విషయము. కృత్యానాం కర్తరివా. (౨-౩-౭౧.) మయా మమవా సేవ్యో హరిః. (సి. కౌ. ౬౨౫ సూ.)
ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యానమ్. ప్రకృత్యా చారుః (సి. కౌ. ౧౮౬౬ వా. ౫౬౧ సూ.)
సహావారణ సమోనార్థార్థవినా పృథజ్నానాద్యైః (ముగ్ధ. ౨౮౯ సూ.)

కల్పతరువు. ౨౮౩ విష:—సర్వవిభక్తిరిత్యాదిసూత్రము ౨౩౮ విషయమున వ్యాఖ్యాతము. పాణినీయాదిసూత్రములను మూలముగాఁ గొనుట కిదిరెండు మూలము.

సంస్కృతవ్యాకరణప్రసిద్ధములగు విషయములు సూరి సంగ్రహింపనివి పెక్కుగలవు.

విస్తర. III ౨౮౨ I విష:—పయిరీతినున్న మహాకవిప్రయోగముల నరయని కతంబునఁ బేటికావ్యాఖ్యాత యీక్రిందిరీతిని మిక్కిలి పొరపాటుగ వ్రాసెను. "ఇట్టిచోటుల గ్రహణార్థమున నాఖ్యాతకు 'వలన' వర్ణకముగలుగుటయే తెలుఁగు వాడుకకు సహజము. కాని తోడవర్ణకము సహజముగాదు.........సంస్కృతము నందును సంస్కృతలక్షణానుసారులగు లాక్షణికప్రయోగములందును దప్ప...... తెలుఁగు వాడుకకు విరుద్ధవిషయ మిది యన సందియములేదు" (బా. సా. పే. కార. ౭ సూ. వ్యాఖ్య.) ఏమివింత! "సంస్కృతమునందును సంస్కృతలక్షణాను సారులగు లాక్షణికకవులప్రయోగములందును దప్ప" అనుటనుబట్టి చూడఁగా నీవ్యాఖ్యాత "అఖ్యాతోపయోగే" అనుసూత్రమును స్మరించినట్లు కన్పట్టదు.

"కర్తృకర్మణోః కృతి. (౨-3-౬౫.) కృద్యోగే కర్తరి కర్మణిచ షష్ఠీస్యాత్." (సి. కౌ. ౬౨3 సూ.) కృత్ప్రత్యయాంతముతోడి యోగమునఁ గర్త్రర్థమందును గర్మార్థమందును షష్ఠివచ్చును. కృష్ణస్య కృతిః = కృష్ణునియొక్క కృతి. కృతిశబ్దము భావార్థక క్తిన్ ప్రత్యయాంతము. కృతి కృష్ణకర్తృకమగుటచే రావలసిన తృతీయ రాలేదు. జగతః కర్తా కృష్ణః = కృష్ణుఁడు జగమునకుఁ గర్త. ఇటఁ గర్మార్థమున ద్వితీయ రాలేదు. "కృత్యానాం కర్తరి వా (౨-3-౭౧) మయామమవా సేవ్యో హరిః" (సి. కౌ. ౬౨౯ సూ.) కృత్యప్రత్యయయోగమున షష్ఠి వైకల్పికముగ నగును. "తవ్య - అనీయ - య" మున్నగునవి కృత్యప్రత్యయములు. హరి నాచేత సేవ్యుఁడు - నాకు సేవ్యుఁడు. క. లోకోత్తరచరితుండగు। నాకావ్యతనూజ నీకు నారాధ్యను. (ఆది. 3 ఆ. ౧3౫.) "ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యానమ్. ప్రకృత్యా చారుః" (సి. కౌ. ౧౪౬౬ వార్తి ౫౬౧ సూ.) ప్రకృత్యాదిశబ్దములకుఁ బరముగాఁ దృతీయ నిల్చును. ప్రకృతిచేత సుందరుఁడు = స్వభావముచేతనే సుందరుఁడని యర్థము. "సహవారణసమోఽనార్థార్థ వినా పృథఙ్నానాద్యైః" (ముగ్ధ. ౨౮౯ సూ.) సహార్థకములతోను వారణార్థకముతోను, తుల్యార్థకములతోను, 'ఊనార్థక' ములతోను ప్రయోజనార్థకములతోను వినాశబ్దముతోను బృథక్ శబ్దముతోను నానాదిశబ్దములతోను యోగము గల్గునపుడు తృతీయవచ్చును. సహార్థములు తుల్యార్థములును నీవలఁ కుదాహరింపఁబడెను. (౨౮౦ విష.) నానాదులకుఁ దెల్గునఁ బ్రయోగము లేదు. అట్టి యర్థముగల యాంధ్రికశబ్దముల యోగమునఁ దృతీయవచ్చును. క. తుదిఁ గృష్ణుఁడు పాండుసుతులతో వేఱగునే. (ఉద్యో. 3 ఆ. ౧౬3.) మొ.

సయితము - సైతము - మున్నగుశబ్దములతోడి యోగమునఁ దృతీయయుఁ బ్రథమాద్వితీయలును వచ్చుననెడి "సహితాదిపదానాం స్యా" దిత్యాద్యథర్వణ కారిక యీవలఁకె వివరింపఁబడెను. ఉదా:—దానితో సైతము - దానితో సయితము - దానితో సహితము. దానిని సయితము. మొ. (౨33 III విషయము.)

ఈవిషయములను బాలవ్యాకర్త్రప్రభృతులు సంగ్రహింపలేదు.

సర్వవిభక్తి స్సంస్కృతుల్యా. (ఆం. చిం. హలం. ౧౫ కారి. అహో. ౪౨3 పుట.)

కర్మణా య మభిప్రైతి స సంప్రదానమ్. (౧-౪-3౨)

దానస్య కర్మణా య మభిప్రైతి స సంప్రదాన సంజ్ఞ స్స్యాత్. (సి. కౌ. ౫౬౯ సూ.)

చతుర్థీసంప్రదానే. (౨-3-౧౩) విప్రాయ గాం దదాతి.
అనభిహిత ఇత్యేవ. దీయతేఽస్మై దానీయో విప్రః.
నన్నయా క్రియయా య మభిప్రైతి సోఽపి సంప్రదానమ్.
ధర్వణీయము. (వా. ౧౦౮౫.) పత్యే శేతే. (సి. కౌ. ౫౭౦ సూ.)
౨౮౪ విషయము. తాదర్థ్యే చతుర్థీవాచ్యా. (౧౪౫౭ వా. ౫౭౦ సూ.)
ముక్తయే హరిం భజతి.
క్రియార్థోపపదస్య కర్మణి స్థానినః. (౨-3-౧౪) క్రియా
ర్థా క్రియా ఉపపదం యస్య తస్య స్థానినోఽప్రయుజ్య
మానస్య తుమునః కర్మణి చతుర్థీస్యాత్. ఫలేభ్యో
యాతి - ఫలాన్యాహర్తుం యాతీత్యర్థః.........
(సి. కౌ. ౫౭౧ సూ.)

కల్పతరువు. ౨౮౪ విష:—సర్వవిభక్తి రిత్యాదిసూత్రము ౨౩౪ విషయమున వ్యాఖ్యాతము. పాణినీయాదిసూత్రములను మూలముగాఁ గొనుట కిదియె మూలము.

దానస్య కర్మణా = దానముయొక్క కర్మపదార్థముచేత, యమభిప్రైతి = భోక్తృత్వమున నెవ్వని నుద్దేశించుచున్నాఁడో యతఁడు సంప్రదానసంజ్ఞ నొందుచున్నాఁడు. సంప్రదానే=అనభిహితసంప్రదానమున, చతుర్థీస్యాత్ = చతుర్థీవిభక్తి యగును. విప్రాయ = విప్రునికొఱకు, గామ్ = గోవును, దదాతి = ఇచ్చుచున్నాఁడు. విప్రు నుద్దేశించి గోవు నిచ్చుచున్నాఁడని యర్థము. అనభిహిత ఇత్యేవ = అనభిహితత్వముండే చతుర్థివచ్చును. దానీయః విప్రః = గోవు నీఁదగువాఁడు విప్రుఁడు - వీనికొఱ కియ్యఁబడు ననునర్థమున 'అనీయ' అను ప్రత్యయము సంప్రదానార్థమున వచ్చినది. కావున నిట 'అనీయ' ప్రత్యయముచే సంప్రదానము చెప్పఁబడుచుండుటంజేసి "ఉక్తార్థానా మప్రయోగః" అనుచోట్నున సంప్రదాన చతుర్థి రాదయ్యెఁగుగానఁ బ్రాతిపదికార్థప్రథమయే వచ్చినది. అకర్మకక్రియలయందు గర్మచే నుద్దేశించుట సంభవింపదుగాన నట్టియెడల "క్రియయా = క్రియచేత, యమభిప్రైతి = ఎవ్వని నుద్దేశించునో, సోఽపి = వాఁడును, సంప్రదానసంజ్ఞఃస్యాత్ = సంప్రదాన సంజ్ఞికుండగును." అనువార్తిక మారంభింపఁబడెను. ఉదా:—పత్యే = పతికొఱకు, శేతే=శయనించుచున్నది. పతి నుద్దేశించి శయనించుచున్నదని యర్థము.

తాదర్థ్యఇత్యాదిః—తస్మై కార్యాయ ఇదం తదర్థమ్. తస్య భావః = తాదర్థ్యమ్. తాదర్థ్యే = తదర్థత్వమున, ఉపకార్యవాచియయి చతుర్థీవాచ్యా = చతుర్థి

వచ్చునని వచింపఁదగును. తాదర్థ్యము = ఉపకార్యోపకారకభావరూపమగు సంబంధము. ఇది పెక్కువిధములు. కార్యకారణభావము ప్రకృతివికృతిభావము మొదలగునవి. 'ముక్తయే హరిం భజతి = ముక్తికొఱకు హరిని భజించుచున్నాఁడు' అనునపుడు ముక్తికార్యము. హరిభజనము కారణము. ఈతాదర్థ్య చతుర్థిచేతనే సంప్రదానచతుర్థియు సిద్ధించుచున్నది. 'విప్రాయగాం దదాతి' అనునపుడును, విప్రుఁ డుపకార్యుఁడు-గోవుపకారకము. ఇట్లగుటచేత సంప్రదానసంజ్ఞాకరణమును, నందుఁ జతుర్థివచ్చు ననుటయు నేల యని శంకింపరాదు. రుచ్యర్థానాం ప్రీయమాణ ఇత్యాదులందు దానికి సార్థక్యముగలదని యెఱుంగునది. "నచైవ మపి అనేనైవ సిద్ధే చతుర్థీసంప్రదానే ఇతిసూత్రం సంప్రదానసంజ్ఞావిధానంచ వ్యర్థమితివాచ్యమ్. హరయే రోచతే భక్తిః-ఇత్యాదౌ 'రుచ్యర్థానాం ప్రీయమాణః' ఇత్యాద్యర్థం తదావశ్యకత్వాదితిభాష్యే స్పష్టమ్" (బాలమ. వ్యా. ౫౭౦ సూ. వ్యాఖ్య.) రుచ్యర్థానాం ప్రీయమాణ ఇత్యాదులందలి సంప్రదానత్వము ముస్ముందు వివరింపఁబడును. (౨౮౬ విష.).

క్రియార్థేత్యాది:—క్రియార్థోపపదస్య=క్రియయర్థముగాఁ గలది క్రియయె. క్రియ యుపపదమగుట యసంభవముగానఁ గ్రియావాచక ముపపదముగాఁగల, స్థానినః = అప్రయుజ్యమానమగు (దీని కీయర్థము వైయాకరణసంప్రదాయసిద్ధము.) తుమున్నంతముయొక్క, కర్మణి=కర్మమును బోధించెడి ప్రాతిపదికముకంటెఁబరముగా, చతుర్థీస్యాత్ = చతుర్థీవిభక్తి యగును. ఉదా:—ఫలేభ్యోయాతి = పండ్లకొఱకు వెళ్ళుచున్నాఁడు = ఫలాన్యాహర్తుం యాతీత్యర్థః = పండ్లు తెచ్చుటకొఱకు వెళ్ళుచున్నాఁడని యర్థము. ఇందు 'యాతి' అనునది ఉపపదము. ఇట్టి యుపపదముగల ప్రయోగింపఁబడని "ఆహర్తుమ్" అను తుమున్నంతమునకుఁ గర్మ ఫలములు. కావున ఫలశబ్దము చతుర్థ్యంతమయ్యెను.

సంప్రదానంబునకుం జర్థియగు. ౮.

త్యాగోద్దేశ్యంబు సంప్రదానంబు నాఁబడు. జనకుండు రామునికొఱకుఁ గన్య నిచ్చెరు. కొన్నియెడల నుద్దేశ్యమాత్రంబునకగు. పురుషార్థముకొఱకు యత్నింపవలయు. చతుర్థికి మాఱుగా షష్ఠియే తఱుచుగాఁ బ్రయోగంబులం గానంబడియెడి. జనకుండు రామునకుం గన్య నిచ్చెను. పురుషార్థంబునకు యత్నింపవలయు.

బాలవ్యా. ౨౮౮ I విష.

సంజీవని. ౨౮౮ I విష:—త్యాగోద్దేశ్యము సంప్రదానమనఁగా దేయ ద్రవ్యోద్దేశ్యము సంప్రదానమని యర్థము. జనకుఁడు రాము నుద్దేశించి కన్య నిచ్చెను గాన రామశబ్దమునకుఁ జతుర్థివచ్చినది. ఉద్దేశ్యవాచకమాత్రమునకె చతుర్థి యగునను పక్షము నాశ్రయించునపు డింక "క్రియార్థోపపదస్యేత్యాది" సూత్రలక్ష్యములు సైతము దీనిచే సిద్ధించు ననఁదగును. ఫలేభ్యోయాతి = ఫలముల నుద్దేశించి యనఁగా ఫలములను దెచ్చుట నుద్దేశించి వెళ్ళుచున్నాఁడని సమన్వయింప నగును. తాదర్థ్యార్థకచతుర్థీలక్ష్యమగు "ముక్తయే హరిం భజతి" అనుచోట సైతము ముక్తి నుద్దేశించి హరిని భజించుచున్నాఁడని సమర్థింపవచ్చును. (విస్తర. I). ఆంధ్ర శబ్దచింతామణియందుఁ జతుర్థికి "కయి-కొఱకు" అనునవి ప్రత్యయములుగఁ జెప్పఁబడినను నా రెండిటికిని 'కు' ప్రత్యయమె (కున్ + అయి = కయి - కొఱ + కున్ = కొఱకున్) మూలమగుటచేతను జతుర్థిచోట షష్ఠిని బ్రయోగించు నలవాటు విస్తరించుటచేతను (విస్తర. II) జతుర్థ్యర్థమున "కు" ప్రత్యయమూలమునఁ గల్పించిన "కయి - కొఱకు"లె కాక "అర్థము - తదర్థము - పొంటెన్" అనునవియు సమర్థ

విస్తర. I ౨౮౮ I విష:—"అర్థా చ్చతుర్థీ విధానే నైవేష్టసిద్ధౌ తాదర్థ్యఇతి శబ్దార్థయో ర్గౌరవం జ్ఞాపయతి. అర్థశబ్దస్యాత్ర ప్రయోజనం నివృత్తి శ్చేతి ద్వావర్థౌ గ్రాహ్యౌ. తథాచ 'అర్థోభిధేయే రై వస్తు ప్రయోజన నివృత్తిషు' ఇత్యమరః.........జ్ఞానాయపఠతి = పాఠస్య జ్ఞానం ప్రయోజన మిత్యర్థః, మశకాయ ధూమః = మశకస్య నివృత్తయే ఇత్యర్థః." (ముగ్ధ. దుర్గా. వ్యాఖ్య. ౨౯౮ సూ.) ఇట్టియెడల సైతము "జ్ఞానము నుద్దేశించి పఠించుచున్నాఁడు, మశకముల నుద్దేశించి యనఁగా మశకబాధానివృత్తి నుద్దేశించి పొగవేయుచున్నాఁడు." అనురీతి నుద్దేశార్థక ప్రయోగముచే నర్థసిద్ధిని సంగ్రహింపనగును. "గత్యర్థకర్మణి ద్వితీయాచతుర్థ్యౌ చేష్టాయా మనధ్వని (౨-౩-౧౨)......గ్రామం గ్రామాయవాగచ్ఛతి" (సి. కౌ. ౫౮౫ సూ.) గమనార్థధాతువుల కర్మమునందు, ద్వితీయాచతుర్థులగును. గ్రామమునుగూర్చి (లేదా) గ్రామముకొఱకు వెళ్ళుచున్నాఁడని యర్థము. ఇట్టి చోటులందు సైతము గ్రామము నుద్దేశించి వెళ్ళుచున్నాఁడని యుద్దేశార్థకచతుర్థిని సమర్థింపనగును. ఉద్దేశార్థమున ద్వితీయవచ్చుననియు నద్దానిపయిం 'గూర్చి - గుఱిచి- గుఱించి' అనునవి యనుప్రయుక్తములగుననియు నీవఱకు వచించియేయున్నాను. (౨౩౫ విష.)

విస్తర. II ౨౮౮ I విష:—సంస్కృతమునందే చతుర్థిచోట షష్ఠీప్రయోగమారబ్ధమయ్యెను. "ఏవం శిష్ట ప్రయోగానుసారా దన్యత్రాపి - యథా - మాసా

ములై యుండుటచేతను భట్టారకుఁ డట్టివానినె ప్రయోగించుచువచ్చెను. కొఱ కును, యొక్కను వలెనె ప్రయోగింపలేదు. కయి విభక్తిని ప్రయోగించియున్నాఁడు. తర్వాతి తిక్కన "కొఱకును" ధారాళముగాఁ బ్రయోగించెను. అట్లని భట్టారకుని నాఁటికి 'కొఱకు' అనుదానికి మూలమగు 'కొఱ' శబ్దము లేకపోలేదు. క......... నీకున్ । మడవక మాయట్టివారి మాటలు కొఱయే (సభా. ౨ ఆ. ౧౯౦.)

ప్రయోగములు:—ఆ.వె.........మీకు సకలవృద్ధ । రాజులొద్ద నర్ధ రాజ్యమిచ్చితి (ఆది. ౮ ఆ. ౬౬.) మ.........గాండీవమున్ చాపర । త్నము నిచ్చెన్ వరుణుండు పార్థునకు నుద్యద్విక్రమోద్భాసికిన్. (ఆది. ౮ ఆ. ౨౫౩.) మత్తకోకిల:—నీతదర్థమ కాఁగ దేవవినిర్మితంబిది.........(ఆది. ౨ ఆ. ౨౦౮.) సీ. నీతదర్థంబులై నిఖిలవేదంబులు వర్తిల్లు. (సభా. ౧ ఆ. ౨౯.) తే.గీ. నాతదర్థ । మాచరింపుము బ్రహ్మహత్యావ్రతంబు (ఆరణ్య. 3 ఆ. ౨౭౫.) గీ. ఏను గుర్వర్థ మర్థినై మానవేశ । కడఁగి వచ్చితి. (ఆది. ౧ ఆ. ౯౫.) ఆ-వె. సురహితంబు పొంటె (ఆది. ౮ ఆ. ౯౬.) ఆ-వె. కార్యసిద్ధి పొంటె (అర. 3 ఆ. 3౪౮.) సీ. చైద్యునకై పూని సన్నద్ధులైయున్న. (సభా. ౨ ఆ. 3౮.) గీ. అనఘ మా మామ శకుని నాకై కడంగి । జూదమాడెడి. (సభా. ౨ ఆ. ౧౭౪ యతిస్థానము.) క.........ఎఱిఁగిం । చితి నీపరిపాటి కర్మశీలత కొఱకున్. (శాంతి. ౪ ఆ. ౯౮.) క.......స । మ్మానిత శాంతికొఱకు వి । జ్ఞానంబున (శాంతి. ౫ ఆ. ౯౦.) క.........త్రి । భువనములం బరమహితము పొంటెం గరుణన్. (అను. ౫ ఆ. ౨౭౨.) (విస్తర. II.) ఇట్టిచోటులం దెల్ల "కు" వర్ణకమును నిల్పినను సహజముగనె యుండును. కావుననె సూరి "చతు

నా మశ్నీయా దితిభాష్యమ్. నచోపలేభే వణిజాం పణాయాశితిభట్టిః. సాలక్ష్మీ రుప కురుతేయయా పరేషా మితికిరాతే, నారాయణ స్యానుకరోతి, గురువిప్రతపస్విదుర్గ తానాం । ప్రతికుర్వీత భిషక్ స్వభేషజైః. శ్రుతసోఽ్యపకరోతియః, కింకుర్మః కస్య వాబ్రూమో నాస్తీహభూతలే ఇత్యాది దర్శనాత్. (దుర్గా. వ్యాఖ్య.) "నచ స్నిహ్యతి కస్యచిదితిభట్టిః. సాలక్ష్మీ రుపకురుతే యయా పరేషామితిభారవిః........." (శ్రీరామతర్కవాగీశవాఖ్య. ముగ్ధ. ౩౦౨ సూ.) చతుర్థ్యా అపిషష్ఠీ స్యాత్ (షడ్భా. ౪ పుట.) అనియిట్లు ప్రాకృతమున షష్ఠియే ప్రయోగింపఁబడును.

విస్తర. III ౨౪౪ 1 విష:—"కై కొఱకులను నన్నయ వాడలేదనియు నాతని కాలపు శాసనములందయినను నవి కానరావనియు నింతకుముందు తెలుపఁ బడినది." (ఆం. భా. చ. ౧౬౨౯ పు.) . "కొఱకు - కై (అనునవి) చతుర్థికగును... ......వీనిలో కొఱకును నన్నయ వాడలేదు. అతనికాలపు శాసనములందును నవి

ర్థికిమాఱుగ షష్ఠియే తఱుచుగాఁ బ్రయోగంబులం గానంబడియెడి" అని వివరించి యుదాహరించెను. ఈ షష్ఠికిఁగల ప్రయోగప్రాచుర్యము ముందు విపులముగ నుదాహరింపఁబడును. (౨౪౫ II, III వివ.) గీ. వలసినప్పుడు చేత కై వలన యొక్క । యందు ననునవి యగుఁ దృతీయాదులందు । .... క. కమియంగ నికి నకులు త । త్సమములఁ బోఁ ద్రోచి నిలుచు షష్ఠి చతుర్థిన్...... (ఆం. భూ. ౪౬ పద్య.)

కానరాదు. 'కై' అనుదాని కొకటి రెండు ప్రయోగము లున్నను వానిని 'కు+అయి' అని ఛేదము చేయవచ్చును. అస్థలములం దచ్చునకే ప్రాధాన్య మీయఁబడినది. కాఁబట్టి 'కై' కూడ చతుర్థీవిభక్తి ప్రత్యయముగ నన్నయ యంగీకరించి యుండఁడు." (ఆం. భా. చ. ౧౬౨౩ పు.) ఇట్లాంధ్రభాషాచరిత్రమున వ్రాయఁబడెను. అచ్చునకుఁ బ్రాధాన్య మీయఁబడుట విభక్తిత్వవ్యపదేశమునకుఁ బ్రతిబంధక మెట్లగును? ద్విపద. ఆదట ద్వాపరమందు విష్ణుండు. (బసవ. ౬ ఆ. ౭౦౯.) సీ.........ప్రజాపతు, లం దచింత్యాకుం డైనయట్టి (తే.గీ.) విష్ణుఁ డెక్కుడు నాకంటె వినుఁడు తెలియ. (అశ్వ. ౨ ఆ. ౧౬౨.) ఆ-వె. అంతరంగంబు । నందుఁ జిక్కి కినుక నలఁతిఁ జేసె. (సౌప్తి. ౧ ఆ. ౭౭.) స్వరయతిలోఁ బ్రయోగింపఁబడిన "అందు" అనునది ప్రత్యయము కాదందురా? "కొఱకుకయి చతుర్థ్యాః స్యుః" "జేసః కయికొఱకూ" అని కంఠోక్తముగాఁ జెప్పుచుండ నవి విభక్తిప్రత్యయములు కావనుట యెట్లు? భాషాచరిత్రకర్తగారి మతముచొప్పునఁ జింతామణి నన్నయకృతము కాకున్నను మఱెవ్వరైన రచించిరనక తీరదుగదా. ఎవ్వరైన 'కై' అనుదానియందు స్వరప్రాధాన్యము నంగీకరింపనివారుగలరా? కావ్యాలంకారచూడామణిలో "తృతీయకు "చేత-తోడ" అనునవియుఁ జతుర్థికి 'కై-కొఱక'నునవియు... ......అయ్యె" (కావ్యాలం. ౯ ఉల్లా. ౫౩ పుట. ౯౭ వచనము.) అని యిట్లు కయికొఱకులు చతుర్థీవిభక్తిప్రత్యయములుగాఁ జెప్పఁబడెను. "క. కూఁతులకై కూఁతుకొఱకుఁ గూఁతులవలన్." (కావ్యాలం. ౯ ఉల్లా. ౫౬ పుట. ౧౧౨ ప.) క. పలుకుల తుదఁ గైశబ్దం । బలవడ నిలిచినఁ జతుర్థియగు విశ్వమహీ । లలనునికై యలఘునికై । చెలువారం గృతులు కవులు చెప్పుదు రనిసన్. (కావ్యాలం. ౯ ఉల్లా. ౪౯ పు. ౭౬ ప.) ఇట్లు 'కై' శబ్దము చతుర్థీవిభక్తియని ధారాళముగఁ జెప్పఁబడెనుగదా! ప్రాచీనాంధ్రవాఙ్మయప్రపంచమునం దెచ్చటనేని "కై" శబ్దమున స్వరప్రాధాన్యము లేకుండుట ("కున్+అయి = కున్+ఐ") స్వరప్రధానయతిని మాని యఖండప్రాణియతిని నిల్పుట మచ్చునకేనిఁ జూపఁగలరా? తే.గీ. పొదలుఁ దఱుగుటకై, షోడశాదవుఁ బడుట । కై, కడుం జేరుఁ బాయుటకై, జనించుఁ ।

సర్వవిభక్తి స్సంస్కృతతుల్యా. (అం. చిం. హల. ౧౫౯ కా. అహో. ౪౨౩ పు.)

నన్నయా. ౨౪౫ విషయము యస్మై దిత్సా ఽసూయా క్రోధేర్ష్యా రుచిద్రోహ స్థాహ్ను శ్లాఘుస్పృహి శప్రాధీక్షా ప్రతిశ్రుప్రత్యను గృాధా ర్యర్థా భం చీ తాదర్థ్యేచ. (వృత్తి) యస్మై దాతు మిచ్ఛా, అసూయాదయః స్థాదేరర్థశ్చ యస్మై తత్ భసంజ్ఞం స్యాత్. తత్రచీ - తాదర్థ్యేచ. (ముగ్ధ. ౨౯౪ సూ.)

కల్పతరువు. ౨౪౫విష:—సర్వవిభక్తిరిత్యాది కారిక ౨౩౪ విషయమున వ్యాఖ్యాతము. యస్మై దిత్సా=యస్మై దాతు మిచ్ఛా=ఎవనికొఱకు ఇచ్చెడి యిచ్ఛయో? యస్మై = ఎవనికొఱకు, అసూయాదయః = అసూయాదులో? యస్మై = ఎవ్వనికొఱకు, స్థాదేరర్థశ్చ = స్థా మొదలగు ధాత్వర్థములప్రయోగమో? తత్ = ఆపదార్థము, భసంజ్ఞంస్యాత్ = సంప్రదానసంజ్ఞ గలదగును. తత్ర = ఆసంప్రదానమున, చీ = చతుర్థీవిభక్తి, స్యాత్ = అగును. తాదర్థ్యేచ = తాదర్థ్యమందును జతుర్థి యగును. "భ = సంప్రదాన. చీ = చతుర్థి" అనునవి ముగ్ధబోధవ్యాకరణసంజ్ఞలు. "రుచ్యర్థానాం ప్రీయమాణః. (౧-౪-౩౩.) రుచ్యర్థానాం ధాతూనాం ప్రయోగే ప్రీయమాణోర్థః సంప్రదానసంజ్ఞః స్యాత్." (సి.కౌ. ౫౭౧ సూ.)అనునది మున్నగు

బొలియుటకు నై, సుఖంబులఁ బొందు దుఃఖ। మొందుటకు నై, పదార్థము లెందు నధిప. (శాంతి. ౧ ఆ. ౨౦౬.) భట్టారకుఁడు "గీ. అనఘ మా మామ శకుని నాకై కడంగి" అని స్వరప్రధానయతిని బ్రయోగింపఁగా "క. భూతమ్ముల సృజియించుట। కై తోయములందు మునిఁగి యత్యుగ్రతపః। స్థితుఁడనై...... (సౌప్తి. ౨ ఆ. ౧౧౭.) అని సోమయాజియు స్వరప్రధానయతినె నిల్పెను. పై సోమయాజి ప్రయోగములలో "కై" అనునది వైయాకరణుల వచనముచొప్పునఁ జతుర్థీవిభక్తియనియు, "కునై" అనెడివ్యస్తపదముల జంట విభక్త్యర్థాభిధాయక మనియు, గ్రహింపవలెను. ఇట్లు చతుర్థీవిభక్త్యర్థమున 'కునై' అను జంటనే కాక "కుఁగాన్" అనుజంటను సైతము తాదర్థ్యస్ఫూర్తికయి తిక్కయజ్వప్రయోగించి యున్నాఁడు. తే-గీ. అనుజతనుజులుఁ జెలులు వియ్యములు నడుగు। మాలిపోదురు నీకుఁగా మనుజనాథ. (ఉద్యో. ౩ ఆ. ౩౪౧.) సీ........అడుగుము నీకుఁగా నని నేయు టొక్కటి। దక్కంగ. (భీష్మ. ౧ ఆ. ౧౫౭.) మ. ఉ। త్కటదుఃఖంబుల మీరలొందితి రథేచ్ఛస్థైర్యులై నాకుఁగాన్. (శాంతి. ౧ ఆ. ౩౯౪ ప.)

పెక్కు పాణినీయసూత్రముల నీయొక్క సూత్రమె సంగ్రహించునదగుటచేతను నీసూత్రములలోని యలంతివిషయములుమాత్రమె తెలుఁగునకు పచరించునవగుట చేతను నట్టి పాణినీయసూత్రములనెల్ల నిచట నుదాహరించి వ్యాఖ్యానింపలేదు. ఈముగ్ధబోధసూత్రములోని "యస్మైదాతుమిచ్ఛా - తాదర్థ్యేచ" అనువిషయము లీవఱకుఁ బాణినీయసూత్రోదాహరణపూర్వకముగ వివరింపఁబడినవి. ఇంక మిగిలిన యీసూత్రములోని విషయములందును "దేనికొఱ కసూయాదులో యది సంప్రదానసంజ్ఞగలదగునను విషయముమాత్రమె తెల్గునకు పచరించును. "అసూయ- క్రోధము - ఈర్ష్య - రుచి- ద్రోహము - శ్లాఘ - స్పృహ"-అనునవి యెవ్వనికొఱకో యట్టివానిని దెల్పుశబ్దము చతుర్థ్యంతమగును. ఉదా:—గోపీగణః కృష్ణాయ అసూయతి, కుప్యతి, ఈర్ష్యతి, రోచతే, ద్రుహ్యతి, స్పృహయతి = కృష్ణునికొఱకు గోపికాగణము, అసూయపడుచున్నది, క్రోధించుచున్నది, ఈర్ష్యపడుచున్నది, ప్రీతి పడుచున్నది, ద్రోహముచేయుచున్నది, శ్లాఘించుచున్నది, స్పృహపడుచున్నది. మొ. ఇట్టి చతుర్థిచోట సయిత్తము భట్టారకుఁడు మున్నగువారు 'కు'షష్ఠినె ప్రయో గించిరి. క. ఆక్షణమ మునీంద్రుఁ డగ్నికతిరోషమునన్. వచనము. నీవతిక్రూరుం డవు సర్వభక్షకుండవు గమ్మనిశాపం బిచ్చిన. (ఆది. ౧ ఆ. ౧౩౫-౧౩౬.) తే-గీ॥... ......। జగదనుగ్రహ నిగ్రహ శక్తియుక్తుఁ। డయిన యట్టి యయాతికి నలిగి యేమి। కారణంబున శాపంబు కావ్యుఁ డిచ్చె. (ఆది. ౩ ఆ. ౯౮.) క.......... రాజును విప్రుల। కలిగి చెఱుపఁబోయి తాన యనయంబు చెడున్. (శాంతి. ౨ ఆ. ౧౭౨.) చ. ఇతనికిఁ గూర్తురేని ధనమిత్తురుగాక.........(సభా. ౨ ఆ. ౧౦.) గీ. కుడిచినచోటికిఁ గూర్ప వెపుడు. (సభా. ౨ ఆ. ౧౮౮.) అసూయాదిస్థలము లందేకాక స్థలాంతరములందును నిట్టి చతుర్థి గలదు. క. నిఘృణుఁడపై నీమఱఁదికి। నప రాధశతంబు సైఁపుమయ్య యుపేంద్రా. (సభా. ౨ ఆ. ౫౯.) పైవిషయములను బాలవ్యాకర్త సంగ్రహింపలేదు.

పర్వవిభక్తిస్సంస్కృతతుల్యా. (ఆం. చిం. వ్యాలం. ౧౫ కా. అహో. ౭౨౩ పుట.)

చతుర్థీచాశిష్యాయుష్య మద్ర భద్ర కుశల సుఖార్థ హితైః. (౨-౩-౭౩.) ఏతదర్థైర్యోగేచతుర్థీవాస్యాత్. పక్షే షష్ఠీ.........చిరంజీవితం కృష్ణాయ కృష్ణస్య వా భూయాత్. ఏవం మద్రం - భద్రం - కుశలం నిరామయం సుఖం శం అర్థః ప్రయోజనం హితం

పథ్యం వా భూయాత్. (సి. కౌ. ౬౩౧ సూ.)
దూరాన్తికార్థైః షష్ఠ్యన్యతరస్యామ్.(౨-౩-౩౪.) ఏభి
నన్నయా. ర్యోగే షష్ఠీస్యాత్ పఞ్చమీచ. దూరం - నికటం
౨౪౫ I విషయము. గ్రామస్య గ్రామాద్వా. (సిద్ధా. కౌ ౬౧౧ సూ.)
నమః స్వస్తి స్వాహాస్వధాలం వషడ్యోగాచ్చ
(౨-౩-౧౬.) ఏభిర్యోగే చతుర్థీస్యాత్. హరయే
నమః - ఉపపదవిభక్తేః కారకవిభక్తి ర్బలీయసీ. (ప.
౧౦౩.) నమస్కరోతి దేవాన్. ప్రజాభ్యః స్వస్తి.
అగ్నయేస్వాహా - పితృభ్యః స్వధా. అలమితి పర్యా
ప్త్యర్థగ్రహణమ్. (వా. ౧౪౬౨.) తేన దైవేభ్యో
హరిరలం. ప్రభుః - సమర్థః - శక్తఇత్యాది. ప్రభ్వాది
యోగే షష్ఠ్యపిసాధుః. తస్మై ప్రభవతి. (౧౭౬౫
సూ.) స ఏషాం గ్రామణీః. (౧౮౭౮ సూ.) తేన
ప్రభు ర్బుభూషు ర్భువనత్రయస్య ఇతి సిద్ధమ్. వష
డిన్ద్రాయ.........(సి. కౌ. ౫౮౩ సూ.)

కల్పతరువు. ౨౪౫ I విష:—సర్వవిభక్తిరిత్యాదిసూత్రము ౨౩౪ విషయ మున వ్యాఖ్యాతము. పాణినీయాదిసూత్రములను మూలముగాఁ గొనుట కిదియె మూలము.

చతుర్థీ చేత్యాది:—ఆశీరర్థాదుల యోగమునఁ జతుర్థియు షష్ఠియు నగును. ఆశీర్విషయక క్రియతో నన్వయించు నర్థముగల ప్రాతిపదికమునకును జతుర్థి షష్ఠులగును. ఆయుష్యము చిరంజీవితమును గృష్ణునికొఱకు లేదా కృష్ణున కగుఁ గాక, కృష్ణునకు హితము. మొ. దూరాన్తికార్థైరిత్యాది:—'దూరము-సమీపము' అనునర్థములుగల శబ్దములతోడి యోగమున షష్ఠీపంచములగును. దూరం - నికటం గ్రామస్య - గ్రామాద్వా = గ్రామమునకు గ్రామమువలన దూరము లేదా సమీపము. ఇందలి పంచమి తెలుఁగున లేదు. గ్రామమునకు దూరమనియె యుండును.

నమఃస్వస్తీత్యాది:—నమః ప్రభృతిశబ్దయోగమునఁ జతుర్థి యగును. హరయే నమః = హరికొఱకు నమస్కారము. హరికి నమస్కారము. దేవాన్ నమస్కరోతి = దేవతలను నమస్కరించుచున్నాఁడు. ఇటఁ గర్మకారకమున ద్వితీయ వచ్చినది. ఉపపదేత్యాది = ఉపపదవిభక్తికన్నఁ గారకవిభక్తి బలవత్తరమను న్యాయముచొప్పునఁ గారకవిభక్తి బలీయము. ఒకశబ్దముతోడి కూడికవలన వచ్చు

విభక్తి యుపపదవిభక్తి. తెలుఁగున నిట్టిభేదములేక కారకవిభక్తిచోట సైతము చతుర్థి పాక్షికముగ వచ్చును. ఉదా:—రామునకు నమస్కరించి- రాముని నమస్కరించి. మొ. ప్రజాభ్యః స్వస్తి = ప్రజలకౌఁలకు స్వస్తియగుఁగాక. స్వాహాస్వధావషట్ శబ్దములకుఁ జత్సమరూపమునఁ బ్రయోగములేదు. అలంశబ్దార్థములనుటచే శక్తసమర్థాదిశబ్దయోగమునఁ జతుర్థి యగును. 'స ఏషాం గ్రామణీః'ఇత్యాది పాణినిసూత్రప్రయోగముచొప్పున "గ్రామణీః - ప్రభుః" అనునది మున్నగువాని యోగమునఁ జతుర్థీషష్ఠులగును. 'ప్రభుర్బుభూషుః భువనత్రయస్య' = ముల్లోకములకుఁ బ్రభువు గాఁగోరువాఁడై అనిభారవిప్రయోగము. ఇన్ద్రాయవషట్ = ఇంద్రోద్దేశ్యకము హావిర్దానమని యర్థము. ఇట్లె స్వధాస్వాహాస్థలములందును నర్థము నెన్నునది.

ప్రయోగములు:—క. కరమిష్టముచేసితి మా। కరిసూదన దీన నీకు నగు సత్ఫలముల్. (ఆది. ౧ ఆ. ౧౨౦.) మనకుఁ గుశలముచేయు. (ఆర. ౧ ఆ. ౧౪౩.) "ఆ-వె. మీరు నాకు నేకు మీకు నెన్నండు ము। న్నహిత మాచరించినదియు లేదు. (సభా. ౧ ఆ. ౧౭౬.) నాకిది యుఇష్టము. (ఆది. ౬ ఆ. ౫౧.) క. హరికిఁ బడయన్ । దూరము. (ఆర. ౧ ఆ. ౩౮౧.) క. మాకు సమీపస్థుండవ । దూరంబున నుండియుం జతుర్భుజ మాకున్. (సభా. ౨ ఆ. ౭౨ ప.) తరల. గిరిసుతాదిక దేవతాతతికి న్నమస్కృతిసేసి. (ఆది. ౧ ఆ. ౨౧.) ఆ-వె. అమ। రేశ్వరునకు మ్రొక్కియిట్టు లనియె. (ఆది. ౪ ఆ. ౩౬.) ఉ.........వం। దుష్టమ్ముని నప్పరాశరసుతుం బ్రణమిల్లి. (ఆది. ౧ ఆ. ౮౮.) క...........అస్మదాదుల కెల్లన్ । స్వస్తి యొనర్పంగ.........(ఆది. ౨ అ. ౨౧౯.) క.........బ్రాహ్మణులకుఁగా । క.........ఒరులకలవియె. (ఆర. ౪ ఆ. ౧౨౫.) చ.........నాకపకారము నేసె. (ఆది. ౧ ఆ. ౧౨౨.) ఇది హితశబ్దగ్రహణముననె సంగ్రహింపఁబడును, 'హితము - అహితము - ఉపకృతి - అపకృతి'మున్నగునవెల్ల దానిచే సంగ్రహింపఁదగినవె. ఇట్లె శక్తార్థములనుటచే "అర్హము - తగు - తగదు - పోలును - అగును - కాదు - నేరదు-చాలదు." మున్నగునవెల్ల సంగ్రహింపఁదగును. (విస్తర I ౨౩౪ I). ఉ.........ధర్మ వెఱుంగ వీనికిం। బోలునె.........(సభా. ౨ ఆ. ౨౨.) చ.........విధాతృనకైనను నేరఁబోలునే. (ఆది. ౧ ఆ. ౧౯.) ఎ - గీ.........ఒరు ఏమి సేయనేర్తు రిందుకులుఁడ. (సభా. ౨ ఆ. ౩౧౩). సీ. కాంత నీ కెఱిఁగింపఁగాని యట్టి. (అను. ౪ ఆ. ౪౨౨.) ఆ-వె. కాన యింక వేఁడఁగాదు నాకు. (సభా. ౨ ఆ. ౨౬౩.) ఆ-వె. చనునె నీకు నిట్టిసాహసక్రియఁజేయ. (ఆర. ౩ ఆ. ౩౮౮.,

క.........నీవు దురాగ్రహమగునే. (ఉద్యో. ౩ ఆ. ౩౩౦ ప.) అర్థార్థ:— క. నీదుకులమునకుఁ దగఁగ. (ఆది. ౬ ఆ. ౫౬ ప.)

గత్యర్థకర్మణీత్యాదిసూత్రసిద్ధపాక్షికచతుర్థి (విస్తర I ౨౪౪ I విష.):—సీ. ఆతనిఁ యమునానదీతీరమున కేఁగి. (ఉద్యో. ౪ ఆ. ౩౬౩.) చ. అడవికి వేఁటకై యరిగి. (పాండు. ౫ ఆ.) చ. అతఁ డొకనాఁడు వేఁటకొఱకై......పైన మాటఁ గని. (భల్లా. ౭ ఆ.) ఇది తాదర్థ్యచతుర్థియన్నను సరియె. ఇట వేఁటకుఁ బయనమగుటఁ గని యన్నను ననవచ్చును. ద్వికర్మకములలోని యముఖ్యకర్మస్థల'కు'షష్ఠి:— ఎ.గీ.........అధిక । బలుఁడు శూరుఁడు గట్టుము పట్ట మతని (ద్రోణ. ౧ ఆ. ౬౨.) శా. భవ్యంబైన బలాధిపత్యమునకుం బట్టంబు గట్టుండు. (ద్రోణ. ౧ ఆ. ౭౪ ప). "వీప్సయందును గాలపరిమితియందును నామంబులకుఁ గువర్ణకంబగు...... వీప్సయందు - మ్రానికి మ్రానికి నరిగె. (ఆర. ౨ ఆ.)" (ప్రౌఢ. కార. ౧౪ సూ.). ఇట వీప్సయందు రాలేదు. గత్యర్థయోగమునను వచ్చినది. దేశాధ్వకాలములకు షష్ఠి:—కొండొకసేపునకుఁ దెలిసి. (హరి. ఉ. ౧ ఆ.) నా మగుడివచ్చువంతకు. (ఆర. ౩ ఆ. ౩౧.) క్రిందికి డిగెను. మీఁది కెగసెను. రేపటికి వచ్చును. ఇత్యాదు లెల్ల గత్యర్థయోగమునకె లక్ష్యము లనుట లెస్స.

సర్వవిభక్తిః సంస్కృతతుల్యా. (ఆం. చిం. వ్యా. ౧౫ కా. అహో. ౪౨౩ పు.)

ధ్రువమపాయేఽపాదానమ్. (౧-౪-౨౪) అపాయో విశ్లేషః - తస్మిన్సాధ్యే ధ్రువమవధిభూతం కారక మపాదానం స్యాత్. (సి. కౌ. ౫౮౬ సూ.)

నన్నయా. అపాదానే పఞ్చమీ. (౨-౩-౨౮) గ్రామాదాయాతి.

౨౪౬ విష. (సి. కౌ. ౫౮౭ సూ.)

యతోఽపాయ భీ జుగుప్సాపరాజయ ప్రమాదాదాన భూ త్రాణ విరామాన్తర్ధివారణం జం పీ. (వృత్తి) యత ఏతే తజ్జ సంజ్ఞం స్యాత్-తత్ర పీ-విభీషణః పదా ద్భ్రష్టో। భ్రాతుర్భితో జుగుప్సితః। ....(ముగ్ధ. కార. ౨౯౯ సూ.)

కల్పతరువు. ౨౪౬ విష:—సర్వవిభక్తిరిత్యాదిసూత్రము ౨౩౪ విషయమున వ్యాఖ్యాతము. పాణినీయాదిసూత్రములను మూలముగాఁ గొనుట కిదియె మూలము. ధ్రువమిత్యాది:—అపాయ మనఁగా విశ్లేషము. అట్టి విశ్లేషము

సాధ్యమగుచుండఁగా స్థిరమై నిల్చునది యనఁగా నట్టివిభాగమున కవధియగునది యపాదానసంజ్ఞ గలదగును. అపాదానే పఞ్చమీ = అపాదానవాచకము పంచమ్యంతమగును. ఉదా:—గ్రామాదాయాతి = దేవదత్తునకు గ్రామమునకు విశ్లేషము కలుగునపుడు గ్రామము ధ్రువమైయుండెను గానఁ దద్వాచకము గ్రామశబ్దము పంచమ్యంతమగును. గ్రామాదాయాతి = దేవదత్తుఁడు గ్రామమునుండి వచ్చుచున్నాఁడు. యతోఽపాయేత్యాది= దేనినుండి యపాయము కల్గునో, దేనినుండి భయమో; దేనినుండి జుగుప్సాదులో యది, జమ్ = జసంజ్ఞగల దనఁగా నపాదానసంజ్ఞగలదగును. తద్వాచకముకంటెఁ బరముగ, పీ = పంచమి, స్యాత్ = అగును. 'జం పీ' అనునవి ముగ్ధబోధసంజ్ఞలు. పెక్కు పాణినీయసూత్రాదుల నిది యొక్కటే సంగ్రహించుచుండుటచే నిది యుదాహృతమయ్యెను. మఱియు నించుకేని వరుస దప్పక సూరి దీనినె యనుకరించి సూత్రించుటచేత సైత మిది చూపఁబడెను. ఉదా:—విభీషణః పదాద్భ్రష్టః = పదమువలననుండి విభీషణుఁడు భ్రష్టుఁడయ్యెను. భ్రాతుః = అన్నయగు రావణునినుండి, భీతః = భీతుఁడయ్యెను. జుగుప్సితః = ఏవగించెను. మొ. ఈసూత్రములోని ఆదాన మనఁగా గ్రహణము. (రాజు జనుల నుండి కప్పములఁ గొనెను. మొ). పాణినీయమున వచింపఁబడలేదు. "విప్రాద్వస్త్రం గృహ్ణాతీత్యాదౌ గౌణాపాయావధిత్వేన వివక్షితత్వాత్ జత్వమ్." (ముగ్ధ. శ్రీరామతర్కవాగీశవ్యాఖ్య. ౭౯౫ సూ.) విప్రునినుండి వస్త్రమును గ్రహించుచున్నాఁడనుచో విప్రునినుండి వస్త్రమున కపాయము గౌణముగా నున్నందున జత్వ మనఁగా నపాదానత్వము గల్గునని తాత్పర్యము. "బుద్ధిపరికల్పితమగు నపాదానము నాశ్రయించియే "జుగుప్సావిరామ" అనువార్తికమును 'భీత్రార్థానాం భయహేతుః' మున్నగు వక్ష్యమాణసూత్రములను భాష్యకారుఁడు ప్రత్యాఖ్యానముఁ జేసెను." (కౌ. శర. ౬౮ పుట.)

> అపాయభయ జుగుప్సాపరాజయ ప్రమాదగ్రహణ
> భవత్రాణ విరామాంతర్ధివారణంబు లెద్దాన నగు
> దానికి వలన వర్ణకంబగు. ౯.
>
> అపాయము = విశ్లేషము, భయము = వెఱపు, జుగుప్స = ఏవ, పరాజయము = డయ్యుట, ప్రమాదము = పరాకు, గ్రహణము = కొనుట, విరామము = విరమించుట, అంతర్ధి = మఱుఁగుట, వారణము = వారించుట. అపాయంబునకు - మైత్రుండు రాజ్యంబు

బాలవ్యా. వలన భ్రష్టుండయ్యె. భయంబునకు - చోరునివలన భయపడియె. జుగుప్సకు - పాపంబువలన నేవగించె.
వివరణము. పరాజయమునకు - అధ్యయనమువలన డస్సెను,
౨౮౬ I విషయము. ప్రమాదంబునకు - పాడివలనం బరాకుపడియె. గ్రహణంబునకు - మైత్రునివలన ధనంబు గొనియె. భవనంబునకు - మనువువలనం బ్రజలు పుట్టిరి. త్రాణంబునకు - చోరునివలనం గాచె. విరామంబునకు - భోగంబువలన విరమించె. అంతర్ధికి - కృష్ణుండు తల్లి వలనఁ దాఁగె. వారణంబునకు - శోకంబువలన వారించె. ఈపంచమికి షష్ఠియుం గొండొకయెడల నగు. చోరునకు వెఱచె. పాపంబున కేవగించె. అధ్యయనంబునకు డస్సె. పాడికిం బరాకుపడియె, మనువునకు నిక్ష్వాకుండు పుట్టె. ఇత్యాదు లూహించునది.

సంజీవని:—౨౮౬ I విష:—అపాయాదులెద్ది యవధిగా జరుగునో యది యపాదానకారకమనిపించుకొనును. తద్వాచకము పంచమ్యంతమనఁగా వలన వర్ణకాంతమగును. రాజ్యకలితుఁడై యుండిన మైత్రుఁడు రాజ్యమునుండి తొలఁగెను. రాజ్యము ధ్రువమై నిల్చెనుగాన నయ్యది యపాదానమయ్యెను. కావున రాజ్యశబ్దము వలన వర్ణకాంతమయ్యెను. "ద్వయోః స్సంయుక్తయోః రన్యతరస్య చలనాద్విశ్లేష ఇతిస్థితిః-తత్ర తా దృశచలనాఽనాశ్రయభూతం ధ్రువమ్" (సి.కౌ.౫౮౬సూ. బాలమ. వ్యా.) ఇట్లె భయాదులును దేనివలనఁగలుగునో యది యపాదానసంజ్ఞ గలదగునుగానఁ దద్వాచకము వలన వర్ణకాంతమగును. అపాయాదులకెల్ల సూరి వరుసగ నుదాహృతులనొసంగెను. ఉదాహృతులు ప్రాయికముగా సిద్ధాంతకౌముదిలోనివి. భయమునకు - "చోరాద్బిభేతి" చోరునివలన భయపడియె. భయము చోరునివలనఁగల్గెనుగానఁ జోరశబ్దము వలన వర్ణకాంతమయ్యెను. జుగుప్సకు - "పాపాజ్జుగుప్సతే" పాపమువలన నేవగించె. ఏవ పాపమువలనఁ గల్గెనుగాన పాపశబ్దము వలన వర్ణకాంతమయ్యెను. (విస్తర.) పరాజ - "అధ్యయనాత్పరాజ

విస్తర. ౨౮౬ I విష:—"ఈసూత్రంబువలన......'చోరభీతి' ఇత్యాది స్థలములయందుఁ బంచమీతత్పురుషంబె తప్పక చెప్పికొనవలయును. షష్ఠీతత్పురుషాదు లశాస్త్రీయంబులు.........కావుననే సమాసపరిచ్ఛేదంబునందలి తృతీయ

యతే - గ్లాయతీత్యర్థః". అధ్యయనంబువలన డస్సె. డయ్యుటయనఁగా బడలిక యధ్యయనమువలనఁ గల్గెనుగాన నధ్యయన శబ్దము వలన వర్ణకాంతమయ్యెను. ప్రమాద - "ధర్మాత్ ప్రమాద్యతి" పాడివలనం బరాకుపడియె. పాడియనఁగా ధర్మము - నీతి. గ్రహణః—మైత్రునివలన ధనంబుగొనియె. బా. కా. ౭ సూత్రపు వివరణమున, నెఱుఁగు - విను మున్నగునవి గ్రహ్యాదులెయనియు నకారణమున "ఈయర్థంబు నీచేత నెఱింగితి. ఈవృత్తాంతము వానిచేతవింటి. పక్షంబున వలన వర్ణకంబగు" అని యుండనగుననియు వచింపఁబడెను. భవనమునకు - "బ్రహ్మణః ప్రజాః ప్రజాయన్తే" మనువువలనం బ్రజలు పుట్టిరి. త్రాణ - "చోరాత్త్రాయతే" చోరునివలనం గాచె. విరామ - "పాపాద్విరమతి". భోగంబులవలన విరమించె. అంతర్ధి - "మాతు ర్నిలీయతే కృష్ణః". కృష్ణుండు తల్లివలనఁ దాఁగె. వారణ - శోకంబువలన వారించె. ఈసూత్రమునఁ జెప్పఁబడిన యపాయాదిస్థలములలోఁ గొన్నిటఁ బంచమికి మాఱుగా 'కు' షష్ఠియు నిల్చుట గలదనుచు సూరి భయ జుగుప్సాపరాజయప్రమాదభవనముల స్థలములలో షష్ఠి నుదాహరించెను. చోరునకు వెఱచె. మొ.

సూత్రంబునొద్ద "దొంగభయము" అనునది పంచమీతత్పురుషంబునకు నుదాహరణమ్ముగా నీయఁబడినది" (బా. గు. ప్ర. కా. ౯ సూ. వ్యా. ౨౧౮ పుట. ద్వి-ము.) గుప్తార్థప్రకాశికా ప్రథమముద్రణమునందును నిట్లెయున్నది. 'దొంగ భయము' అనునది పంచమీతత్పురుషమనుట చింతామణి విరుద్ధము. సూరి నిర్బాధమగు 'రామునిబాణము' అనునదితప్పఁ దక్కినయుదాహృతులెల్ల సమాసపరిచ్ఛేద తృతీయసూత్రవివరణమున నాచ్ఛికతత్పురుష సమాసములనె యుదాహరించుట నరయఁగాఁ జింతామణి విరుద్ధముకాని 'దొంగబయము' అను నాచ్ఛికసమాసమునె యుదాహరించెనని తోఁచుచున్నది. చింతామణిలోని "లోపశ్చ విభక్త్యాదేశ్చష్టేషు స్యాత్సమాసకాఙ్క్షేషు" అనుసూత్రము సాధ్యసాంస్కృతిక సమాసములందును మిశ్రసమాసములందును సమాసవిభక్తిలోపమును వచింపఁజాలదు. ఈ రెండువిధములగు (సాంస్కృతిక-మిశ్ర.) తత్పురుషములందును షష్ఠీతత్పురుషముమాత్రమె చింతామణి సమ్మతమగునుగాని తక్కిన ద్వితీయాతత్పురుషాదులు సాధ్యములు కానేరవు. షష్ఠీతత్పురుషములందుమాత్రము "షష్ఠీభవేద్ద్వితీయాతుల్యా। తత్పురుష సంస్థితానామ్నామ్" అనుచొప్పున, "రామునియొక్క+బాణము = రామునిన్+బాణము - దొంగయొక్క+భయము = దొంగన్+భయము" అని యేర్పడును. పిదప "ద్రుతస్యసర్వత్ర లుక్ సమాసేషు" అనుచొప్పున నట్టి ద్వితీయాద్రుతము లోపించి "రామునిబాణము - దొంగభయము" అనునవి సిద్ధించును.

ప్రయోగములు:—ఆ. వె. మనునిభుండు ధర్మతనయుండు దాస్యంబు। వలనఁ బాయవలయు వసుమతీశ. (సభా. ౨ ఆ. ౨౯౯.) క. నెమ్మిని ధర్మజు నలువురు। తమ్ములు......పాయంగవలయు దాస్యమువలనన్ (సభా. ౨ ఆ. ౨౬౧ ప.) చ. అనిమిషు లెల్లవానికి భయంపడుచుండుదు రట్టి (ఆది. ౮ ఆ. ౩౭.) తే-గీ. వీరలని పాండుసుతులకు వెఱతు నేను (ఆది. ౬ ఆ. ౧౨౧.) క. విను కర్ణునకే నోడితి। నన నేఁటికి నీవు నోడి తనిలజమాద్రీ। తనయులు మున్నే యోడిరి। మనతోఁ గూడంగఁ గంసమర్దియు నోడెన్ (కర్ణ. ౩ ఆ. ౯౩.) కం. పాండవులవలని కీడో। కొండును లే దధిప......(స్త్రీ. ౧ ఆ. ౮౩.) క. క్షితిపతులవలన సముపా। ర్జితమైన ధనంబు......(సభా. ౧ ఆ. ౨౭౭.) చ. నరవరుఁడైన భీమువలనం బ్రభవించె హిడింబకున్ సుతుం। డు (ఆది. ౬ ఆ. ౨౩౯.) కం. చ్యవనునకు సుకన్యకకు। ద్భవమయ్యె ఘనుండు ప్రమతి......(ఆది. ౧ ఆ. ౧౪౯.) తే-గీ. నన్ను ననుచితకృత్యంబునకుఁ దొలంగఁ। ద్రోచితివి......(కర్ణ. ౩ ఆ. ౭౯ ప.) గీ. విద్య యొసఁగును వినయంబు వినయమునను। బడయుఁ బాత్రత పాత్రతవలన ధనము। ధనమువలనను ధర్మంబు దానివలన। నైహికాముష్మికసుఖంబు లందు నరుఁడు.

నన్నయా. పరేషూండ్యాదిశబ్దేషు। సప్తమ్యాద్యా విభక్తయః
౨౮౭ విషయము. క్వచిన్నిత్యం క్వచిద్వాస్యా। దహో తేషాం ప్రకారితా. (వికృ. అజం, ౮౩ కారి. ఆహో. ౩౬౨ పు.)

కల్పతరు. ౨౮౭ విష:—ఉండ్యాదిశబ్దేషు పరేషు = ఉండ్యాదిశబ్దములు పరములగునపుడు, సప్తమ్యాద్యాః-విభక్తయః = సప్తమీప్రభృతులగు విభక్తులు, ప్రయుక్తములగుచుండును. ఈవిధమైన యునికి, క్వచిన్నిత్యమ్ = ఒకప్పుడు నిత్యముగాను, క్వచిద్వాస్యాత్ = కొన్నియెడల వైకల్పికముగాను సంభవించును. ఆసప్తమ్యాదులపై నుండ్యాదులు నిల్వకుండుటయుఁ గలదనియర్థము. తేషామ్ ప్రకారితా = అవిభక్తులయు, నాయుండ్యాదుల యునికియొక్కయుఁ బ్రకారిత యనఁగా (ప్రకారమె) రీతి, అహో = వింతయైనది. ఉండ్యాదియను చోటియాది శబ్దముచేత, ఉంచి - కూర్చి - గుఱించి - గుఱిచి-చేసి-తొట్టి - కోలెన్ - కొలెన్-వంటి - బోఁటి - పోని - అట్టి - పోలెన్ - బలెన్ - వలెన్ - అట్లు - కరణి - రీతి - భాతి - ప్రభృత్యర్థకములు మున్నగునవి గ్రహింపనగును. 'సప్తమ్యాద్యాః' అనుటచేత, సప్తమి - ప్రథమ - ద్వితీయ - పంచమి - తృతీయ యనువిభక్తులు చెప్పఁబడుచున్నవి. 'వలనన్ - అందున్ - నన్ - లోన్' అనునవి యుండి శబ్దపరకత్వమున నిల్చును, ఉంచి శబ్దము పరమైనపుడు ద్వితీయావిభక్తి నిల్చును, కూర్చి - గుఱించి

గుఱిచి శబ్దములు పరమగునపుడును ద్వితీయయే నిల్చును. ఇవి కర్మప్రవచనీయార్థమునవచ్చు విభక్తులగునపుడు వీనికిఁ బూర్వాగమముగా సుప్పునచ్చునుగాన నది ద్వితీయ యని భ్రమింపరాదు. (౨౩౫ విష.). చేసి శబ్దము పరమగునపుడు తృతీయా విభక్తి (౨౩౮ I విష.) యనఁగాఁ జేతవర్ణకార్థములు నిల్చును. క్వాచిత్కముగా వలనవర్ణకమును నిల్చును. తొట్టిశబ్దము పరమగునపుడు ద్వితీయావిభక్తి నిల్చును. 'కొలెన్ - కోలెన్' శబ్దములు పరమగునపుడు సప్తమి నిల్చును. కొన్నియెడల నివి పరమగునపుడు సప్తమ్యంతదానన్ శబ్దలోపమునంజేసి భూతార్థవిశేషణము పూర్వపదముగా నిల్చినట్లు తోఁచుటయుఁ గలదు. (ఇతఁడు పుట్టినకోలె = పుట్టిన దానంగోలె౨౧౦ VIII విష.).వంటి మున్నగు నుపమానవాచకములు పరమగునపుడు, షష్ఠీద్వితీయాప్రథమలు యథాప్రయోగముగ నిల్చును. ప్రథమ నిల్చునపుడది ద్రుతపరకమై నిల్చుటయుఁగలదు.తక్కిన మొదలు మున్నగు ప్రభృత్యర్థకములు పర మగునపుడు ప్రథమావిభక్తి నిలుచును. ఇట్టివి సదా తత్తద్విభక్తులకుఁ బరముగా నియతముగాఁ బ్రయుక్తములగుచువచ్చుటంజేసియు త్తరోత్తరవైయాకరణులు కొందఱట్టి శబ్దములు తత్తద్విభక్తుల కనుప్రయుక్తము లనుచు సూత్రించుట సంభవించెను. కాని యవెల్ల ననుప్రయుక్తము లనిపించుకొనవు. వానిలోఁ గొన్ని సాధారణముగా నర్థవంతములై తత్తద్విభక్తులతో నదికి తత్తద్వాక్యములందలి క్రియాదులతో నన్వయించుచుండుటంజేసి యథర్వణుఁడు వీని నట్లుపదేశింపఁడయ్యె. కాని 'చేసి'శబ్దమున కన్వయ మిపుడు స్ఫురింపలేదు. అది లోపించినను దృతీయావిభక్త్యర్థస్ఫూర్తికి భంగములేదు. కావున దాని ననుప్రయుక్తశబ్ద మన్న ననవచ్చును. 'తొట్టి - కోలెన్ - కొలెన్' అనునవియుఁ బ్రభృత్యర్థకములును నుపమానవాచకములగు పోలె ప్రభృతులును లోపించినచో నన్వయభంగమె కల్గునుగాన వానిననుప్రయుక్తశబ్దము లనరాదు. 'కూర్చి - గుఱించి - గుఱిచి' అనునవియు నర్థవంతములై సుసమన్వితము లగుచున్నను నవి లోపించినను నర్థభంగములేదు గాన నేని ననుప్రయుక్తశబ్దములన్నను ననవచ్చును. (౨౩౫ విష.).ఇవి ద్వితీయావిభక్తిపయిననుప్రయుక్తము లగునని ౨౩౫ విషయమున విశదీకరింపఁబడెను. 'చేసి' శబ్దము చేతవర్ణకార్థకప్రత్యయములపై ననుప్రయుక్తమగుననియు వలన వర్ణకముపైని పయిత మరుదుగ ననుప్రయుక్తమగుట గలదనియు ౨౩౮ I విషయమున స్పష్టపఱుపఁబడెను. (విస్తర. I)

విస్తర. I ౨౭౭ విష:—"పరేష్వాం డ్యాదిశబ్దేషు । సప్తమ్యాద్యా విభక్తయః" అనుకారికలో "సప్తమ్యాద్యే విభక్తయః" అనుపాఠ మహోబలపండితీయు

తోట్టి - కొలెన్ - కోలెన్ - మొదలు - మొదలగునవి పరమగునపుడు ద్వితీయాదులు నిల్చుట కీక్రిందిప్రయోగములు కన్పట్టుచున్నవి. క. త్రిదశేంద్రుం దొట్టి యష్టదిక్పాలవరుల్. (అర. ౪ ఆ. ౩౭.) చ........నిన్నుఁ దొట్టి యీ। యనిమిషులెల్ల........(ఆది. ౪ ఆ. ౩౭.) తరల........ఉ। త్వగసురాస్త్రముఁ దొట్టి యుత్తరధారుణీశులు. (సభా. ౧ ఆ. ౨౪౧.) సీ.......ఆపె. పరమునః దొట్టి పాశుపత మాదిగా దివ్య। శరము లిచ్చి రక్తి. (ఆ. ౧ ఆ. ౩౭౮.) చ. హారు కరుఁ దొట్టి పూరుభరతేశకురుప్రభుపాండు భూపకోటుల్. (ఆది. ౧ ఆ. ౧౪.) సీ. జననుత దానివత్సంబు నిన్నటఁగోలె, నుడుగక యేఁ అనుచుచున్న గఁడియు. (ఆది. ౮ ఆ. ౧౧౮.) సీ. గోగ్రహణంబునఁగోలె నెంతయు మెచ్చఁబడకుండుదురె వారు... ......(ఉద్యో. ౩ ఆ. ౯౨.) సీ.........తే-గీ. ఇతఁడు పుట్టినకోలెను నెపక మెసఁగు। దర్పమునన వర్తిలు. (విరా. ౧ ఆ. ౭౪.) (పుట్టినకోలెను = పుట్టిదానం గోలెను.) శా.........భూపాలుఁ డా। రామఖోణికిఁ జన్ననాఁటఁగొలె (వసు. ౪ ఆ. ౭౬.) క. ఇది మొదలుంగాన్. (ఆది. ౮ ఆ. ౫౯.) క. భూసురు లాదిగఁ గల జను। లీసుర సేవించిరేని యిది మొదలుగఁ బా। పాసక్తిఁ బతితు లగుదురు। .... (ఆది. ౩ ఆ. ౧౨౧.) "నాఁటఁగోలె.........అది సుత (మొదల్కొని) నినుఁ దొట్టి బంధుజనములు ఇత్యాది" (అహో. ౩౬౩ పు.) సంస్కృతమునఁ బ్రభృత్యర్థక యోగమునఁ బంచమి వచ్చును. "కార్తిక్యాః ప్రభృతీతి భాష్యప్రయోగాత్. ప్రభృత్యర్థయోగే పంచమీ. భవాత్ ప్రభృతి ఆరభ్య వా సేవ్యో హరిః" (సి. కౌ. ౫౯౫ సూ.) వంటి మున్నగునవి పరమగునపు డీక్రిందిరీతి విభక్తులు నిల్చునని ప్రౌఢవ్యాకర్త సూత్రించెను. (విస్తర. II)

మున నుదాహృతమయ్యెను. "పరేష్వాం డ్యాదిశబ్దేషు। సప్తమ్యాద్యే విభక్తయః।... ......ఆద్యే ప్రథమా ద్వితీయే ఇత్యర్థః. నిన్నుండి........" (అహో. ౩౬౨ పు.) ఈపాఠము పక్షమున "చేసి వలన" శబ్దములకు ముందు తృతీయ నిల్చుట(౨ ౩౯ I విష.) యుపమానవాచకములకు ముందు షష్ఠ్యాదివిభక్తులు నిల్చుట మున్నగువిషయములు సంగ్రహింపఁబడఁజాలవుగాన "సప్తమ్యాద్యాః" అనుపాఠమె యథార్థాభిప్రేత మనఁదగును.

విస్తర. II ౨౪౭ విష:—"అట్లు పోలె బలె వలె శబ్దంబు లివార్థకంబులు. ఉపమేయము ప్రథమాంతమగునపు డట్లు పరంబగుచో నుపమానంబులగు నామత దస్మద్యుష్మదాత్మార్థములకు షష్ఠియు, పోలె బలె లు పరంబు లగుచో నామతచ్ఛబ్దార్థ ములకుఁ బ్రథమయు నస్మదర్థప్రభృతులకు ద్వితీయయు, వలె పరంబగుచో నాను

ఉండి - ఉంచి:—వీనిని బ్రమాదముగాఁ గొంద ఱాధునికులు 'నుండి-నుంచి' అని వాడుటయుఁ గలదు. ఇవి పంచమీవిభక్తి ప్రత్యయములె యని కొందఱును బంచమీవిభక్త్యర్థప్రకాశకములగు ననుప్రయుక్తశబ్దములని కొందఱును నవ్యత నులు తలంచుచున్నారు. ఇవి ప్రయుక్తములగునపుడు సప్తమ్యాదివిభక్తులు వీనికిఁ బూర్వమున నిల్చి వీనితో నన్వయించును. ఉండుధాతు క్త్వార్థకరూపము 'ఉండి' అనునది. ఈధాతువునకుఁ బ్రేరణరూపము 'ఉంచు' అనునది. దీని క్త్వార్థకరూపము

తచ్ఛబ్దార్థములకు షష్ఠీగను నస్మదర్థాదులకు షష్ఠీద్వితీయలయం దొక్కొక్క టియుఁ గ్రమంబుగ నగు. ఉపమేయము ద్వితీయాద్యంత మగునపుడు పోలె ప్రభృతులు పరంబగుచో నుపమానంబుల నుపమేయవిభక్తుల యగు. పోలినయెడఁ దచ్ఛబ్ద మేతదాదులకు నుపలక్షణముగా గ్రహించునది. అట్లు కరణాద్యదులకు గ్రాహకము. ఉ. పాయకపాకశాసనికి భారతఘోరరణంబునందు నా। రా యణునట్లు.........(ఆది. ౧ ఆ. ౨౫.).........పరికాఁడుబోలె. (ఆది. ౪ ఆ.) ....శా. కానీరా యిటువంటినీతము లనేకంబుల్ నినుంబోలె వి। న్నాఁడ న్నేను (శాం. 3 ఆ.) తామరపాకు నీరుబలె. (హరి. 3 ఆ.).........ఉ. భీరులఁ బోలె నేల వెఱపించెదు మాటల మమ్ము.........(ఆర. ౬ ఆ.) క. జ్ఞానులచే మానులచే।.........బద్ధుం డగునే। శ్రీనాథుఁడు భక్తియుతులచేతంబోలెన్. (భాగ. ౧౦ స్కం. పూ.) ఉ.........దేవరకుంబలె నవ్వధూటికిం। దొత్తగుచున్ బనుల్ సలుపుదున్. (కళా. ౪ ఆ.)" (3౦ సూ.)."ప్రథమాంతములమీఁద పోలె బలె పోనిశబ్దంబులు ద్రుతపూర్వకంబులు విభాషనగు. ఉదా:—సమిద్ధహవ్యవహుఁడుం బోలెన్. (హరి. ఉ. ౧౦ ఆ.)......అమృతధారాపాతంబునుబోలె. (ఆర. ౨ ఆ.)" (3౯ సూ.)."అట్టి పోని బోఁటి వంటి శబ్దంబులు పదర్థకంబులు. బోఁటి తనంతఁ బ్రత్యయార్థంబునగు. అట్టి ప్రభృతులు పరంబులగుచో నట్లు ప్రభృతిపరకనామాదులకుం బలెఁ బూర్వపదంబులకు విభక్తులు త్రివిధంబులం బరఁగు. అందు బోఁటివంటులు సమానంబులు. అవి పరంబులగుచో నాత్మార్థమునకు నామతచ్ఛబ్దంబులకుంబోలెఁ గార్యంబు. పోని పరంబగుచో డు వర్ణకంబుమీఁద ద్రుతంబు నిత్యంబు. ఉదా:—.........రెండవమన్మథుండునుంబోనివాని. (ఆర. ౨ ఆ. ప.) నీయట్టి పుణ్యాత్మకుల్ గలరే (భాగ. ౧౦ పూ.) ఎ-గీ. వరుణేంద్రు దేవియుఁ। బోని దాని దేవయానిఁ గనియె. (ఆది. 3 ఆ.).........నినుబోంట్లను నమ్మక యేనును బ్రదికెద (శాంతి. 3 ఆ.) ఎ-గీ. నాకు మిమ్ముంవంటి లోకోత్తరుల కియ్యఁ। గలిగె (వి. పు. ౭ ఆ.) క. మీవంటిగృహస్థుల సుఖ। జీవనము (మను. ౧ ఆ.)" (ప్రౌఢ. ౪3 సూ.).

'ఉంచి' అనునది. "ఉంచి కూడా వల్ల వలన । వంకయుం డీతిపంచమీ" (అథర్వణ వ్యాకరణము. IV కాండ.) అని శరణ్యకర్తగా రొకప్రమాణవాక్యముగా దీనిం జూపిరి. తిక్కనకు సమకాలికుఁడును వికృతివివేకమనెడి యథర్వణకారికావళిని రచించినవాఁడును నగు నథర్వణుఁ డీయుంచికూడా కారికాకర్త కాఁడు. ఇతఁడు కేవల మాధునికుఁడు. ఇది భ్రమింపఁజేయుటకుఁ జూపిన యొకయర్వాచీనవ్యాకరణకారిక. "ఉంచికస్య పట్టికంటే నుండివలన వంకోండ్యోః జసిసః. ఏతేపంచమ్యాఃస్యుః" ఇది నవీనశ్లోకప్రమాణమఁట. ఇది కేవలము నాధునికమని యనుటలో విప్రతిపత్తియే లేదు. (ఆంధ్రకౌముది. బాలక. ౧౯౩-౧౯౪ పు.). "గీ. కాంచి యమ్మంత్రి యెచ్చోటినుంచి వచ్చె" (కృష్ణరాయవిజయ. IV ఆ.) (బాలక. ౧౯౪ పు.) ('ఎచ్చోటనుంచివచ్చె' అని శరణ్యమునఁ బొరపాటుగఁ బడినది.). ఈయొక్కటం దప్పఁ దక్కినప్రయోగములం దెల్ల (బాలకవిశరణ్యములోనివి. ౨౦౧ పు.) 'ఉండి' శబ్దము నిల్ప నసువైనస్థలములె. "శా. న । న్నుంచే" అస్పష్టము. పైకృష్ణరాయ విజయపద్యమునందువలెనె "ఉంచి" అనుదానికి ముందు ద్వితీయమాత్రమె నిల్పి సుసమన్వితమగును. ఎచ్చోటిని 'ఉంచి' = వదలివచ్చె నని యన్వయము. ఎచ్చోట నుంచి యన్నచో నన్వయము కుదురదు. ఎచ్చోటను నమ్మంత్రి దేనిని నుంచి రాలేదుగదా. 'ఇంట నుంచివచ్చెను' అన్నచో నింటియం దేదేని యుంచివచ్చెనను ననభిప్రేతార్థము సిద్ధించును. ఇట్లె "వనముననుండి వచ్చెను, అచ్చోటనుండివచ్చెను, నీరిలోనుండి వచ్చెను." మున్నగు పెక్కు సప్తమీస్థలములలో "ఉండి" అనునది నిల్చునపు డన్వయము కుదురుపడినట్లు "ఉంచి" అనునది నిల్చినచోఁ గుదురుపడదు. కావుననే సూరి 'ఉండి' శబ్దానుప్రయోగము నంగీకరించి 'ఉంచి' శబ్దానుప్రయోగము నంగీకరింపఁజాలఁడయ్యెను. (విస్తర. III) ద్వితీయావిభక్తిమీఁది యుండి శబ్దప్రయోగమునుగాని యుంచిశబ్దప్రయోగమునుగాని నిర్వహింపఁజాలు ప్రాచీన మహాకవిప్రయోగము లభింపలేదు. శరణ్యకర్తగా రుదాహరించిన యర్వాచీనకవి ప్రయోగములు పెక్కు ప్రకృతమగు నపాదానపంచమీస్థలములు కావు. ఆప్రయోగములలో సప్తమిని 'ఉండి' శబ్దమును నిల్పినచో, సుసమన్వితముగా నుండును.

విస్తర. III ౨౮౭ విష:—పై సందర్భమునుబట్టి "వాఁడు ఇంటిలోనుంచి పుస్తకము తెచ్చెను, అని ప్రయోగించడమే సహజముగా కనబడుతున్నది" (బాలక. ౧౯౧ పు.) అనువాక్యము సరికాదని స్పష్టపడుచున్నది. "ఉంచి"కి వదలి అనే అర్థ మెట్లు చెప్పఁగలిగిరో మాకు తెలియదు" (బాలక. ౧౯౨ పు.) ఏల తెలియదో ఉండునట్లుచేయు = ఉంచు, ఉండిపోవునట్లుచేయుట యనఁగా వదలివేయుటయేకదా.

ఉ......పురి వెల్వడినప్పటనుండి నీ మొగం। బున్న తెఱంగుఁ గాంచి దిగులొందుచు నుందు......" మొ. (బాలక. ౧౯౫ పు.). క. అప్పటనుండియు నెవ్వగ (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౧౯.) (అప్పటన్+ఉండి యిప్పటికిని నెవ్వగఁ గప్పికొనిన.) సంస్కృతమున నపాదానార్థమున "గృహా దాజగామ-వనా దాజగామ" అనురీతి నపాదానపంచమి వచ్చుచుండును. తెల్గునందును నల్లె బాల- కారక- ౯ సూత్రము చొప్పున గృహము వలన వచ్చెను. వనమువలన వచ్చెను. అనురూపములు సంస్కృతానుకారులయి సాధువులు కానోపును. ప్రయోగములు:—క. విద్యయొసఁగును వినయంబు వినయమునను। బడయుఁ బాత్రత పాత్రతవలన ధనము। ధనమువలనను ధర్మంబు దానివలన। నైహికాముష్మికసుఖంబు లందు నరుఁడు చ. నరవరుఁ డైన భీమువలనం బ్రభవించె హిడింబకున్ సుతుం। డు (ఆది. ౬ ఆ. ౨౩౫.) (౨౮౬ I విష.). ఇట్టి వలనవర్ణకముఁయొక్క యర్థమును బ్రకాశింపఁజేయుచు దీనిపై 'ఉండి' శబ్ద మనుప్రయుక్తమగునని సూరి సూత్రించెను. అది సరికాదు. అట్టి ప్రయోగములు మృగ్యములు. ఒకటి రెండు ప్రయోగము లున్నను నందలి 'వలనన్' అనునది యాపవిభక్తిక వలనుశబ్దపు సప్తమ్యంతరూపమనియు నట్టి సప్తమి యధికరణార్థకమయి యచటి యుండుధాతు క్త్వార్థముతో నన్వయించుననియు గ్రహింపవలయును. ఆ-వె. విష్ణుపదమువలన విధునివలన సూర్యు। వలన మేఘరూపకలితుఁ డైన। విష్ణువలనఁ ద్రిపురవిజయిమౌళివలన। నుండి హిమనగమున నొలసె గంగ. (అను. ౨ ఆ. ౧౧౭.). వలను శబ్దమునకిట్టి యాపవిభక్తికసప్తమ్యర్థక ప్రయోగములు ప్రసిద్ధములెయ్యియున్నవి. సీ. కమలాక్షి యెవ్వరిఁయింటఁ దానుండె నఁయ్యింటివలనఁ। బెఱవారు సనకుండ. (ఆది. ౭ ఆ. ౧౧౫.) సీ. వడి దాని పోయినవలనిఁ జూచు. (అర. ౨ ఆ. ౨౬.) సీ. వర్గత్రయంబున వలనను సప్తాంగములయందుఁ జిత్తంబు మెలఁగుచుండ. (శాంతి. ౬ ఆ. ౨౦౦.)

సప్తమీవిభక్తి ప్రత్యయంబు లన్నిటిమీఁదను 'ఉండి' శబ్దము సుసమన్వితమై యుండును. ఇయ్యది మహాకవి ప్రయోగసమ్మతము. సీ.........గీ. ఇతఁ డపూర్వమనుజుఁ డెందుండివచ్చెనో.........(అర. ౨ ఆ. ౩౯.) సీ.........కావున దేవి యుద్దేవపథము। నందుండి వసుమతి కొందంగఁ జనుదేరవలయు. (అర. ౩ ఆ. ౮౦ ప.) సీ.........హరుశిరంబు। నందుండి భువనైకవందిత సురనది, ధరణీతలంబున కరుగుదెంచి. (అర. ౩ ఆ. ౮౩.) గీ. అద్దనుజవరుని తనువునందుండి.........పురుషుండు వెడలిన. (శాంతి. ౩ ఆ. ౧౮౧.) క.........సనత్కుమారుఁడు మహికిం। జనుదెంచె బ్రహ్మలోకం। బుననుండి

(ఆది. 3 ఆ. ౯౧.) క.........వచ్చెన్ గగనం। బునసుండి కమలమిత్త్రుఁడు (ఆది. ౫ ఆ. ౨౦.) సందర్భయోగ్యపదవ్యవధానమును గలదు. వచన. ఎందేనినుండి యొక్కమహాముని వచ్చి. (ఆది. 3 ఆ. ౧౮౦.) వచన.........ఋషు లెందేనినుండి యాత్త్రాపరులై కురుక్షేత్త్రంబునకుం బోదురు. (అర. ౨ ఆ. ౨౬౪.)

ద్వితీయమీఁది యుండికిఁ బ్రాచీనమహాకవి ప్రయోగములు కన్పట్టలేదు. "వనమునుండి వచ్చెను - గృహమునుండి వెడలెను" మున్నగు వ్యావహారికవాక్యములు సాధువులనువారు సయితము "వనమున్+ఉండి - గృహమున్+ఉండి" అని ఛేదముచేసి యచటి ద్వితీయకు "ఇతరత్త్రచద్వితీయా" అనుచింతామణిసూత్త్రము చొప్పున (ప్రౌఢ. కార. ౪ సూ. వివరణము.) సప్తమ్యర్థము చెప్పుకొనుటకన్న వేఱగు ప్రాచీనవైయాకరణసమ్మతమార్గము లేదుగదా. కావున నెచ్చటనైన 'ఉండి' శబ్ద పూర్వసప్తములెల్ల నధికరణార్థకములె యనియు నవి యుండుధాతుక్త్వార్థకమగు 'ఉండి' శబ్దముతో నన్వయించుచున్నవనియు నెన్నవలెను. వాని నపాదాన పంచమికాదేశములుగా సూరి సూత్త్రించుటయు, నచటి 'యుండి' శబ్దముఁ విభక్త్యర్థద్యోతకమగు ననుప్రయుక్తశబ్ద మనుటయు సరికాదు. ఈక్రింది యుదాహరణములలోని "ఉండి" శబ్దములేని యంద్వాదిసప్తమీవిభక్తి ప్రత్యయములును ద్వితీయాప్రత్యయములును నపాదానార్థకపంచమికాదేశములె ('అన్యస్యాః క్వచి ద్భవేచ్చాన్యా' అనుచొప్పున) యనియు నధికరణార్థకములుగాని కర్త్రర్థకములుగాని కానేరవనియుఁ జెప్పుట యుక్తము. ఉండిశబ్దములేని సప్తమికిఁ బ్రయోగములు:— క. పడినది వీఫున వెడలిన (అశ్వ. ౪ ఆ. ౬౪.) ఉ.........తన్ముఖనేత్త్ర నాసికా। ద్వారములందు వెల్వడియె దారుణవహ్నిశిఖాకలాపముల్. (అర. ౪ ఆ. ౪౧౦.) (ద్వారములందున్ = ద్వారములవలన) (అపాయార్థపంచమి.). క. నలుఁ దొల్లి యాక్రమించిన। కలి కర్కోటకవిషంబుఁ గ్రక్కుచు నోడలన్। వెలువడి............... (అర. ౨ ఆ. ౧౭౯.) వ. నాయం దధికథనంబుఁ గొనిపొమ్ము. (ఆది. ౨ ఆ. ౧౯3.) (ఇది గ్రహాద్యదియోగజపంచమి.) క.........ముఖనేత్త్రనాసికా రంధ్రములం। దనవరతరోషపావక। జనితశిఖావితతు లక్కజంబుగ వెడలెన్. (అర. ౬ ఆ. 3౧౬.) చ......నూతిలో। వెలువడఁ గోమలిం దిగిచె. (ఆది. 3ఆ. ౧౪౪.) (విస్తర. IV) చ..........నీరిలో। ను వెడలకుండి కార్శ్య మతనుస్థితి. (అను. ౧ ఆ. ౨3౨.) సీ..........నరేంద్ర.........మనువర్యునీయందుఁ బడయు నెన్నిక...

విస్తర. IV ౨౪౭ విష:—"వలన కాదేశంబగు ద్వితీయాసప్తములమీఁది యుండికి లోపంబు బహుళంబుగానగు. (ద్వితీయమీఁదనున్న యుండి కొక్క

...............వచ్చితి, ననురాగవతినైన ననువరించి । పడయుము నాయం దపత్యంబు. (మనుచ. ౬ ఆ. ౯౮.) ఇట్టియెడల "అందు" విభక్తికి లేని 'వలన' వర్ణకార్థము నంగీకరించి, సూ. రా. నిఘంటుకర్త లుదాహరించిరి. (చూ. సూ. రా. ని. అందు శబ్దమునొద్ద.) ఈపక్షమున నీక్రిందిప్రయోగములచొప్పున ద్వితీయా 'ను' ప్రత్యయమునకును వలన వర్ణకార్థము నేల యంగీకరింపలేదో తెలియకున్నది. ఉండిలేని ద్వితీయా ప్రయోగములు. చ.........చే దినం । దను తనువున్ బృహద్రుధిరధారలు బోరన మీఁది కొల్కుఁగన్. (సభా. ౨ ఆ. ౬౮ ప.). (విస్తర V) ఉ.........పృథుదేహము వెల్వడి తేజమంబరం । బెల్ల వెలుంగవచ్చి. (సభా. ౨ ఆ. ౬౯.) క.........విద్యాధరసములు పురము వెల్వడిరి. (అర. ౧ ఆ. ౧౫౪.) ఉ.........కూ । ర్మమ్ము గడంగి నీర్వెడలి. (అను. ౧ ఆ. ౨౩౩.) (నీర్వెడలి = నీరిని వెడలి = నీరివలన వెడలి.). శా.........మృత్యువున్ । గావం గోరు బహుప్రకారముల లోకంబు......(నిర్వ. 3 ఆ. ౬౯.) (మృత్యువున్ గావన్=మృత్యువు వలనఁ గావన్. త్రాణార్థకపంచమి.)

ప్రయోగమైనఁ గలదా.). బహుళగ్రహణముచే నందు మీఁదియుండికి లోపంబు కలుగదని యెఱుంగునది. ఈసూత్రము నిట్లు చెప్పుట కంద్వితరసప్తమ్యర్థకవర్ణకం బులమీఁది యుండికి లోపంబు వచ్చుట ప్రయోజనంబు" (ప్రౌఢ. కార. ౧౧ సూ.) పైరీతి నందువర్ణకముమీఁది యుండిలోపమును జూచికొనక ప్రౌఢవ్యాకర్త ప్రమాదపడి వ్రాసెను. గుప్తార్థప్రకాశికాకర్త యీప్రౌఢవ్యాకరణవిషయములఁ దనగ్రంథములో నెక్కించెను. "బహుళగ్రహణముచేత వనమందుండి వచ్చెను ఇత్యాదులందలి యుండికి లోపంబు గలుగదు........." (బా. కు. ప్ర. కార. ౧౧ సూ. వ్యాఖ్య.)

విస్తర. V ౨౮౭ విష:—పయిరీతి నుండి లేనిస్థలములందు బహుళముగా వలనకు ద్వితీయా సప్తమ్యాదేశములుగల ప్రయోగములు వెలయుచుండఁగాఁ జేటికావ్యాఖ్యాత యీక్రిందిరీతిని వ్రాయుట కేవల మపరిశీలనమూలకము. "ఉండి లేని వలన వర్ణకమున కీవిధి గలుగదని గ్రహించునది. (౨౭౭ పుట.). "ద్వితీయ మీఁద నున్న యుండికిని సప్తమ్యర్థకముమీఁద నున్న యుండికిని లోపము ప్రాచీన ప్రయోగములం దగపడమింజేసి (యు) సూరి త్రిలింగలక్షణశేషమార్గము నాదరింపఁ డయ్యెను.........ఇట్టి యుండి లోపించిన ప్రయోగములు తొలుతటి తెలుఁగుఁ గబ్బముల మృగ్యములయ్యె. నన్నయప్రయోగముల నుండి పరముగా సప్తమియే దృష్టము." (౨౭౮ పు.) (బా. సా. పే. కార. ౧౧ సూ. వ్యాఖ్య.)

ఉండిపదం బో కానోశచో వలనవర్ణకంబున కను
ప్రయుక్తం బగు. ౧౦.

హిమగిరివలననుండి గంగ వొడమె. నాకంబువలన
నుండి నారదుండు వచ్చె.

బాలవ్యాకరణ ఉండిశబ్దము పరంబగునపుడు వలనకు ద్వితీయాసప్త
వివృతి. ములు ప్రాయికంబుగ నగు. ౧౧.

౨౮౭ I విష. వనమునుండి వచ్చె, వనమందుండి వచ్చె, ఊరినుండి
వచ్చె, ఊరనుండి వచ్చె. వనమునుంచి - ధనమునుంచి
యని యుంచి శబ్దానుప్రయోగంబుతోఁ గొందఱు
వ్యవహరించెదరు. కాని యది సాధుకవిప్రయోగా
రూఢంబుగాదని యెఱుంగునది.

సంజీవని. ౨౮౭ I విష:—౧౦ సూ. వ్యాఖ్య:—వలన పై ననుప్రయుక్తమగు "ఉండి" శబ్దమునకుఁ బ్రయోగములు మృగ్యంబులనియు నేదే నొకటి రెండుస్థలములు దొరకినను నందలి 'వలనన్' అనునది యాపవిభక్తిక వలనుశబ్ద సప్తమ్యంతరూపమె యనఁదగియుండుననియు నీవఱకు వ్రాయఁబడెను. (౨౮౭ విష.). ఆ-వె. విష్ణుపదమువలన విధునివలన సూర్యు । వలన మేరురూపకలితుఁడైన । విష్ణు వలనఁ ద్రిపురవిజయిమౌళివలన । నుండి హిమనగమున నొలసె గంగ. (అను. ౨ ఆ. ౧౧౮ ప.). ఇందుఁ బెక్కు వలనల కొక్క యుండిశబ్దము నిల్పఁబడుటయు నిందలి 'వలనన్' అనునది ప్రత్యేకపదమనుటకు సహకారియగుచున్నది. వివిధసప్తమ్యంతముల మీఁదను 'ఉండి' శబ్దము నిల్చుచుండుటయు నద్దానితో నట్టి సప్తమ్యంతములన్వయించుచుండుటయు బహుప్రయోగప్రదర్శనపూర్వకముగా నీవఱకుదాహరింపఁబడెను. (౨౮౭ విష.). అట్టి విషయమునె "పరేషూండ్యాదిశబ్దేషు । సప్తమ్యాద్యా విభక్తయః" అను నథర్వణకారిక విశదీకరించుచున్నది.

౧౧ సూ. వ్యాఖ్య:—"వనమందుండివచ్చె - ఊరనుండివచ్చె" అనురీతి సప్తమ్యంతప్రయోగములు మహాకవిసమ్మతములు నథర్వణసమ్మతములు (౨౮౭ విష.) నయి యున్నవిగాని వానిలోని యందువర్ణకము వలన కాదేశముగా వచ్చినదనుట సరికాదు. ఉండిశబ్దముతో నన్వయించుచున్న యచటి 'అందు' వర్ణక మధికరణార్థకము. సంస్కృతములోని యపాదానపంచమీస్థలములు పయిరీతిని 'ఉండి' శబ్దముతో నన్వయించు నధికరణార్థకసప్తమిచేఁ దెలుఁగున వచింపఁబడునని యెఱుంగునది. శా.........నన్నుఁ జూడఁ జనుదే వెన్నాళ్ళనో యుండి" (పాండు. ౩ ఆ.)

అనురీతి ప్రయోగములందలి 'ఉండి' శబ్దము ప్రభృత్యర్థకముగానఁ బ్రకృతమగు నపాదానార్థస్థలవిషయకము కాదని కొందఱయాశయము. "ఉండి - అవ్య...... ౪. ప్రభృతి (మొదలుకొని) అనునర్థమును దెలుపును. ఉ.........సుధారసము చింది పయిం దిగువాఱ నంతనుం। డి న్నేల సన్నగిల్లు. (విజ. వి. ౧ ఆ. ౭.) (అంత నుండిన్.........అదిమొదలుకొని) (అంతన్, అనునది ప్రథమాంత మెట్లగును ?)" (సూ. రా. ని.). "నాటనుండి - నేఁటనుండి - ఇంతటనుండి - అంతటనుండి. అవని రాజ్యభరంబుఁ బూనిన యంతనుండి.........ఇత్యాది వచన మాచార్యస్య. అందుండి పలికి రప్పుడు ఇత్యాదౌ 'ఉండి' శబ్దస్య స్థిత్వేత్యస్య పర్యాయత్వమ్..." (అహో. 3౬3 పు.) అని యహోబలపతి వ్రాసెను. పైవానియందును నుండిశబ్దమునకు సప్తమితో నన్వయము కుదురకపోలేదు. ప్రభృత్యర్థకములకునుండుఁ బ్రథమ నిల్చుట యుక్తము. ఇంక "వనమునుండివచ్చె-ఊరినుండివచ్చె" అనురీతిని ద్వితీయమీఁద నుండిశబ్దము నిలిచి యపాదానపంచమ్యర్థమును వచించు ప్రయోగములు ప్రాచీనమహాకవి గ్రంథములందుఁ గన్పట్టలేదు. "గుడిసుండే గుడిరాళ్లు మ్రింగుట-అని రుక్మాంగదచరిత్ర ప్రయోగము కనబడుతున్నది" (బాలక. ౧౯3 పు.). అని శరణ్యకర్తగారు వ్రాసిరికాని యీప్రయోగము ప్రకృతమగు నపాదాన పంచమీస్థలముకాదు. అధికరణార్థకము. ఏవేని యర్వాచీనప్రయోగములలో "వనమునుండివచ్చె - ఊరినుండివచ్చె" అనురీతిని బ్రయోగింపఁబడినను నచటి ద్వితీయ "ఇతరత్రచ ద్వితీయా" అనుచొప్పున సప్తమ్యర్థకమెకాని యపాదాన పంచమ్యర్థకముకాదని యచటి "ఉండి" శబ్దముతోడి యన్వయము విశదపఱుపఁ గలదు. వనమున్ = వనమందు, ఉండి = ఆవలికునుండి, వచ్చె ననునర్థ మచట సుసంగతముగా నుండును. ఇట్లె యంతటను నెఱుంగునది. "నన్నుండి - నిన్నునుండి - వారినుండి - వీరినుండి - మమ్ముండి - మమ్మునుండి - అందుండి - ఎందుండి - ఇందుండి........." (అహో. 3౬౨ పు.) అని కవిశిరోభూషణమున నుదాహరింపఁబడెను. వీనియందలి 'అందుండి' మున్నగునవి సప్తమ్యంతములె. 'నన్నుండి' మున్నగునవి కవిప్రయుక్తములయినచో నట "ఇతరత్రచ ద్వితీయా" అనుచింతామణి సూత్రముచొప్పున సప్తమ్యర్థమునవచ్చిన ద్వితీయలే యని చెప్పవలసి యుండును. "ఉండి - అవ్య.........3 హేత్వర్థకము. క. నిన్నుండి వీనిరూపముఁ। గన్నులఁ జూడంగఁ గలిగె.........(అని. ౨ ఆ. ౧3౭.) (నిన్నుండి = నీవు కారణముగా,.........)" (సూ. రా. ని.). ఇచట "నిన్నున్ = నీయందు = నీసహాయముందు, ఉండి = ఉండుటచేత" అని యర్థముచేసినచో హేత్వర్థకత్వము లభింపఁ

గలదు. అజడస్థలములందును ద్వితీయవచ్చుట కవిప్రయుక్తమగుట నది విరుద్ధము కాదు. "ఒక్కొకచో భూతార్థకాసమాపకక్రియ హేత్వర్థకంబగు. ఉదా:— రాహు కంఠము దెగి దేహము ధరణిఁబడియె. (భార. ఆది. ౨ ఆ.)" (ప్రౌఢ. క్రియా. ౧౫ సూ.). "వనమునుంచి - ధనమునుంచి........" అనువాక్యముచే సూరి 'వనమునుంచి వచ్చెను' ఇత్యాదివాక్యముల నంగీకరింపకుండుట యుక్తమె కాని కొన్నియెడల ద్వితీయమీఁది 'ఉంచి' శబ్దప్రయోగము సుసమన్వితమగుచుండుట చేత నట్టియెడల నర్వాచీనకవిప్రయోగములనుబట్టి సాధుత్వము నంగీకరించుట యుక్తము. 'మంచమునుంచి దిగెను' అనుచో మంచము నచట నుంచివేసి దిగె నను నర్థము సుసమన్విత మగుచున్నదిగదా. పరేష్వాఙ్యాదిశబ్దేష్విత్యాద్యర్థధర్వణ సూత్రములోని యాదిశబ్దముచే 'ఉంచి' శబ్దమును ప్రయోగానుసారముగ గ్రహించుట యావశ్యకము. "కాంచియమ్మంత్రి యొచ్చోటినుంచివచ్చె" (కృష్ణ రాయవిజయము. IV ౨౬౦ బాలక. ౧౯౮ పు.) ('ఏచ్చోటనుంచి' అనుపాఠము ముద్రణసంస్కర్తృప్రమాదకృతము.). ౨౮౭ విషయమున "ఉండి - ఉంచి' అను వానినిగుఱించి విపులముగ వివరింపఁబడెను. (విస్త౯.)

సర్వవిభక్తిః సంస్కృతతుల్యా. (ఆం. చిం. హలం. ౧౫ కారి. అహో. ౮౨౩ పుట.)

అన్యారాదితరర్తేదిక్ శబ్దాఞ్చూత్తర పదాజాహి యుక్తే. (౨-3-౨౯.) ఏభిర్యోగే పఞ్చమీ స్యాత్. అన్యేత్యర్థగ్రహణమ్. ఇతరగ్రహణం ప్రపఞ్చార్థమ్ - అన్యో భిన్న - ఇతరో వాకృష్ణాత్. ఆరాద్వనాత్ - ఋతేకృష్ణాత్ - పూర్వో గ్రామాత్.....చైత్రాత్పూర్వః ఫాల్గునః..........ప్రాక్ ప్రత్యగ్వా గ్రామాత్........(సి. కౌ. ౫౯౫ సూ.)

నన్నయా. ౨౮౭ విషయము.

కంటేఽన్యార్థాదాదేః. (ఆం. చిం. అజం. ౮ కారి. అహో. ౨౭3 పు.)

విస్తర. ౨౮౭ I విష:— "ఉండిపదంబు పరంబగుచో వలన కందువర్ణకమట్లు నవర్ణకంబు నగు" (ప్రౌఢ. కా. ౧౦ సూ.). "వలన కాదేశంబగు ద్వితీయాసప్తముల మీఁది యుండికి లోపంబు బహుళంబుగా నగు........బహుళగ్రహణంబుచే నందు మీఁదియుండికి లోపంబు కలుగదు........" (ప్రౌఢ. కార. ౧౧ సూ.) అని యిట్లు బాలవ్యాకరణమును సవరించుచుఁ ద్రిలింగలక్షణశేషకర్తయు ద్వితీయాసప్తములు వలన కాదేశమనియె వచించెను.

కల్పతరు. ౨౮౯ విషః—సర్వవిభక్తి రిత్యాదిసూత్రము ౨౩౮ విషయమున వ్యాఖ్యాతము - పాణినీయాదిసూత్రములను మూలముగాఁ గొనుట కిదియే మూలము. అన్యారాదిత్యాదిః—అన్య = అన్యశబ్దార్థకములగు 'ఇతర - భిన్న' మున్నగుశబ్దముల యోగమందును, ఆరాత్ = దూరసమీపార్థకశబ్దముల యోగమందును; ఇతర - ఋతే - దిక్ శబ్దాఞ్చూత్తరపద - ఆచ్ - ఆహియుక్తే = 'ఇతర - ఋతే' అనుశబ్దములయు, అఞ్చుధాతూత్తరపదకములగు దిక్ శబ్దములయు, ఆచ్ - ఆహి ప్రత్యయాంతములయు, యోగమునందును బంచమీస్యాత్ = పఞ్చమీ విభక్తియగును. అన్యశబ్ద మన్యార్థపరమగుటచే సూత్రములోని 'ఇతర' శబ్దమన్యాదుల విస్తృతిని దెల్పును. ఉదా:—అన్యో - భిన్న - ఇతరో వా కృష్ణాత్ = కృష్ణు కంటె = కృష్ణునకు - నన్యుఁడు - భిన్నుఁడు - ఇతరుఁడు. ఆరాద్వనాత్ = వనము కంటె = వనమునకు - దూరము సమీపము. ఋతే కృష్ణాత్ = కృష్ణునికంటె = కృష్ణునకుఁ దప్ప, పూర్వో గ్రామాత్ = గ్రామముకంటె = గ్రామమునకుఁ బూర్వము. చైత్రాత్పూర్వః ఫాల్గునః = చైత్రమునకంటెఁ=చైత్రమునకు-బూర్వము ఫాల్గునము. ప్రాక్ - ప్రత్యగ్వా వనాత్ = వనముకంటెఁ = వనమునకు - దూర్పు - పడమర. మొ. పైస్థలములందుఁ దెల్గున "కు" వర్ణకమునకును వాడుకగల్గుటంజేసి యట్లు చూపఁబడెను.

కంటేఽన్యారాదిత్యాదిః—అన్యారాదాదేః = అన్యారాదిత్యాది పాణినీయ సూత్రసిద్ధమగు పంచమిచోట, కంటే = కంటెవర్ణకమగును. సంస్కృతమున హ్రస్వ వక్రములు లేమింజేసి భట్టారకునిచే "కంటే" అని ప్రయోగింపఁబడినను నచట 'కంటెన్' అనునదియే యుద్దేశింపఁబడినదని యెఱుంగునది. ఉదా:—రామునికంటె నితరుఁడు, వనముకంటె = వనమునకు దగ్గఱ. మొ. ప్రయోగములు:—చ...... అంబుజనాభునిఁ బ్రీతుఁజేయుకంటె | యెను హితమైనకృత్య మొకటిం గలదే...... (ఉద్యో. 3 ఆ. ౧౫౮.) ఒకటి = వేఱొకటి, ఒకటి యన్యార్థకము. "ఏకే ముఖ్యాన్య కేవలాః" అని యమరము. ఒకటిశబ్ద మేకశబ్దార్థకము. సీ. ఇంత | కంటెను గష్టంబు గలదె యెందును, (సభా. ౨ ఆ. ౨౮౯.) అధికహీనాదిశబ్దయోగమునందును "కంటె" వర్ణకమగును. ఉదా:—నీకంటె నధికుఁడు. మొ. ఇట్టి 'కంటె' వర్ణకముచోట'కు' వర్ణకము నిల్చుటయుఁ గలదు. "అధికశబ్దేన యోగేస ప్తమీ పఞ్చమ్యావిష్యేతే." 'తస్మిన్నధికమ్' (సి. కౌ. ౧౮౭౬ సూ.) ఇతి, 'యస్మాదధికమ్' (సి. కౌ. ౬౮౫ సూ.) ఇతి చ సూత్రనిర్దేశాత్" (సి. కౌ. ౬౮౩ సూత్రపువివరణము.) అని సంస్కృతమునందును నధికశబ్దయోగమునఁ బంచమి యంగీకరింపఁబడెను. క......ప్రజా | పరిపాలనంబు

కంటెను । ధరణీశ విశేష మొండు ధర్మము గలదే. (ఆర. ౧ ఆ. ౨౫౫.). పెక్కుశబ్దముల కొక్క 'కంటె' వర్ణకము నిల్చుటయుఁ గలదు. ఉ. సూతసుతుండు వీఁ డనక సూనుల తమ్ములకంటె నాకు సం । ప్రీతి యొనర్చి. (ఉద్యో. ౪ ఆ. ౩౯ ప.) కువర్ణక స్థితికిఁ బ్రయోగము:—గీ...... జలపూర్ణమంగళకలశమునకుఁ । బాద్యమునకును గుశలసంప్రశ్నమునకు । మిగుల నొండు జనార్దను మెచ్చుగాదు. (ఉద్యో. ౩ ఆ. ౧౬౦.) ఉ.........ఉ । ర్వీవరుఁ డాత్మశక్తి కతిరిక్తములైన సముద్యమంబులన్. (శాంతి. ౩ ఆ. ౧౭౨.) క. విలువిద్య నొరులు నీక । గ్గలముగ లేకుండ నిన్నుఁ గఱపుదు.........(ఆది. ౫ ఆ. ౨౩౯.). కంటె వర్ణకమున కర్వాచీన రూపము 'కన్న' అనునది. చ.........అ । న్నినదముకన్నఁ దిన్నయి. (వసుచ. ౨ ఆ. ౫౬.) క. నిన్నుఁ జెఱగొన్న హైహయు । కన్నం దోర్వీర్య మెక్కుడగు భార్గవు లీ । ల న్నిర్జించినరాముని । కన్నను శూరుండు ముజ్జగంబులఁ గలఁడే. (చమత్కారరామాయణము. అప్పక. ౩ ఆ. ౨౩౮ ప.)

కంటె వర్ణకం బన్యార్థాదియోగజంబగు పంచమి కగు. ౧౨.

బాలవ్యా. రామునికంటె నన్యుండు ధానుష్కుండు లేఁడు.

వివరణము. లోభంబుకంటె నితరంబు దోషంబులేదు. ఇచట

౨౪౮ I విషయము. షష్ఠియు నగు. రామున కన్యుండు ధానుష్కుండు లేఁడు. అన్యము - ఇతరము - పూర్వము - పరము - ఉత్తరము ఇత్యాదు లన్యాదులు.

సంజీవని. ౨౪౮ I విష:—అన్యార్థాదియోగజంబగు అన్యారాదిత్యాది పాణినీయసూత్రోక్తశబ్దయోగమునఁ గల్గుపంచమికి "కంటె" వర్ణకంబగు నని యర్థము. ధానుష్కుండు = ధనుర్విద్యాకుశలుండు. ప్రయోగాదులెల్ల ౨౪౮ విషయమున విస్తరింపఁబడెను.

సర్వవిభక్తి స్సంస్కృతతుల్యా. (ఆం. చిం. ౧౫ కా. హాలం. అహో. ౪౨౩ పు.)

సన్నయా. షష్ఠ్యవధివిభక్తే (౨-౩-౪౨.) విభాగోవిభక్తమ్. నిర్ధా

౨౪౯ విష. ర్యమాణస్య యత్ర భేద ఏవ తత్ర షష్ఠ్యవధి స్యాత్. మాథురాః పాటలిపుత్రకేభ్య ఆఢ్యతరాః. (సి. కౌ. ౬౩౯ సూ.)

కల్పతరు. ౨౪౯ విష:—సర్వవిభక్తిరిత్యాదిసూత్రము ౨౩౪ విషయమున వ్యాఖ్యాతమయ్యెను. పాణినీయాదిసూత్రములను మూలముగాఁ గొనుట కిదియె మూలము.

పఞ్చమీత్యాది:—విభక్త మనఁగా విభాగము. నిర్ధారణావధికిని నిర్ధార్యమాణమునకును నెచట భేదమె యుండునో యచట నిర్ధారణావధివాచకముకంటెఁ బంచమి వచ్చునని యర్థము. ఉదా:—మాథురాః = మధురాదేశీయులు పాటలిపుత్రకేభ్యః = పాటలిపుత్రవాసులకంటె, ఆఢ్యతరాః = అధికధనవంతులు. ఇచట మాథురులు పాటలిపుత్రవాసులును బరస్పరము భిన్నులు. నిర్ధార్యమాణులు మాథురులు. నిర్ధారణావధిభూతులు పాటలిపుత్రవాసులు. కాన నిర్ధారణావధివాచక పాటలిపుత్రశబ్దమునకంటెఁ బంచమి యయ్యెను. "అత్ర మధురాదేశీయత్వ పాటలిపుత్ర దేశీయత్వయోః గోత్వాశ్వత్వవత్ విరోధాత్ కథంచిదపి తద్రూపేణ నాఽభేదఇతి నిర్ధారణావధేః పఞ్చమీతిభావః" (బాలమ. వ్యాఖ్య. ౬౩౯ సూ.) "కాకాత్ కోకిలః కృష్ణః ఇత్యాది నిర్ధారణే పఞ్చమ్యేవ నతు షష్ఠీసప్తమ్యావితి వక్తవ్యమ్" (ముగ్ధ. దుర్గా. ౩౧౩ సూ.) కాక కోకిలములు పరస్పరవిభిన్నములు గాన నిర్ధారణావధివాచకము పఞ్చమ్యంతమయ్యెనని భావము. షష్ఠీసప్తములు వచ్చెడి నిర్ధారణముగల "మనుష్యులలో క్షత్రియుఁడు శూరుఁడు" అనునట్టిచోట్ల లందు క్షత్రియులును మనుష్యులే కాన నిట్టి కేవలభేద మచట లేదని తాత్పర్యము. పైరీతిని సంస్కృతమున "పఞ్చమీవిభక్తే" అనుసూత్రముచొప్పున "కాకాత్ కోకిలః కృష్ణః" మున్నగుచోట్లఁ బంచమియే వచ్చునుగాని తెలుఁగున "కాకముకంటెఁ గోకిలము నల్లనిది. కాకమునకుఁ గోకిల నల్లనిది" అని యిట్లు పంచమియు షష్ఠియుఁ బర్యాయమున నగును. క. భూరిగుణోన్నతు లనఁదగు।వారికి ధీరులకు ధరణి వల్లభులకు వా।క్పారుష్యము సన్నె మహా।దారుణ మది విషముకంటె దహనము కంటెన్. (సభా. ౨ ఆ. ౧౨ ప.) ఆ-వె. కర్ణు నగవు లోకగర్హితుం డగు దుస్స।సేను చెయిదికంటె.........నామనంబు.........నేర్చుచున్నయది. (అర. ౧ ఆ. ౧౩౯.) క. నరసిద్ధసాధ్యవిద్యా।ధరసురకన్యకలకంటె దమయంతియ సుం।దరి.........(అర. ౨ ఆ. ౩౧.) చ. నుతజలపూరితంబులగు నూతులు నూఱిటికంటె సూనృత।వ్రతయొకబావిమేలు మఱిబావులు నూఱిటికంటె నొక్కస।త్క్రతు వది మేలు తత్క్రతుశతంబునకంటె సుతుండు మేలు త।త్సుతశతకంబుకంటె నొకసూనృతవాక్యము మేలు భూవరా. (ఆది. ౪ ఆ. ౯౪.) సీ. నీకంటె వారి బుద్ధిలేకయే నిజనేత్రకమలంబు పూన్చి చక్రంబు గొనియె।మఘువుండు నీకంటె మఱులైయె క్రతు

తతి, నర్చించి దేవేంద్రుఁడై వెలింగె । నిఖిలదేవాళియు నీకంటె నవివేకులయియె సేవించి భోగాత్ములైరి । .... (నన్ని. కు. ౨ ఆ. ౧౬౪ ప.) (ఇందు హరి ప్రభృతులు నీకంటె నెక్కువవారని యర్థము నెన్నునది.) షష్ఠికిఁ బ్రయోగములు:— తే.గీ. విత్తరక్షకుఁ గడుమేలు వృత్తరక్ష. (అర. ౪ ఆ. ౧౩౦.) క.........నాక శాదీ । త్రిలోకముల కధికుఁ జూచితిమి యొకయెఱుకున్. (ఆది. ౨ ఆ. ౨౬౯.) క.........పుణ్య । వ్రతచర్యను నీవ యెల్లవారికి నత్యు । న్నతుఁడవు......... (అర. ౨ ఆ. ౨౩౮ ప.) తే.గీ. సాధ్యులకు దేవతలకుఁ బ్రజాపతులకు । శాశ్వతుఁ డితండ యని. (ఉ. హరి. ౬ ఆ. ౧౪ ప.)

కంటె వర్ణకంబు నిర్ధారణ పంచమికగు. ౧౩.

బాలవ్యాకరణ వివరణము. ఎచ్చట నిర్ధార్యమాణంబు జాత్యాదులచే భేదంబె కలిగియుండు నచటం బంచమి యగు. ఆపంచమికిం ౨౪౯ I విషయము గంటె వర్ణకం బగునని యర్థము. జానపదులకంటె నాగరులు వివేకులు. మానహానికంటె మరణము మేలు.

సంజీవని. ౨౪౯ I విష:—జానపదులు పల్లెలయందు వసించువారు, నాగరులు = పట్టణవాసులు. జానపదత్వనాగరత్వములు పరస్పరము కేవలము విభిన్నములు. నాగరులు వివేకులుగా నిర్ధారణము చేయఁబడెను గాన నిర్ధార్యమాణ నాగరులు జాతిగుణక్రియాద్రవ్యములచే నిర్ధారణావధిభూతజానపదులకంటె భేదమే కలిగియుండుటం జేసి నిర్ధారణావధివాచకజానపదశబ్దము కంటె వర్ణకాంత మయ్యెనని గ్రహింపవలయును. ఇట్లె యంతటను నెఱుంగునది. ఇందులకు మహాకవిప్రయోగములు ౨౪౯ విషయమునఁ జూపఁబడెను. అట్టి ప్రయోగములనుబట్టి "జానపదులకు నాగరులు వివేకులు - మానహానికి మరణము మేలు" అని షష్ఠియు నుండవచ్చును. సూరి యట్లు వచింపకుండుటకుఁ గారణము తెలియకున్నది.

సర్వవిభక్తిస్సంస్కృతతుల్యా. (ఆం. చిం. హాలం. ౧౫ కారి. అహో. ౪౨౩ పుట.)
విభాషాగుణేఽస్త్రియామ్. (౨-౩-౨౫.) గుణే హేతా వస్త్రీలిఙ్గే పఞ్చమీవాస్యాత్. జాడ్యాజ్జాడ్యేన వా బద్ధః - గుణేకిమ్ - ధనేన కులమ్ - అస్త్రియామ్ కిమ్-
నన్నయా. బుద్ధ్యా ముక్తః - 'విభాషా'ఇతి యోగవిభాగాదగుణే
౨౫౦ విష. స్త్రియాంచ క్వచిత్ - ధూమా దగ్నిమాన్ - నాస్తి ఘటోఽనుపలబ్ధేః. (సి. కౌ. ౬౦౨ సూ.)

పట్టీతితు పఞ్చమీగుణే హేతౌ. (ఆం. చిం. అజం. ౭ కారి. అహో. ౨౭౧.)
కేచి న్నా న్త్వాచ్చ గుర్వాదే ర్ద్వ్యక్షరా త్పట్టి మూచిరే. (వికృ. క్రియా. ౧౯ కారి. అహో. ౪౯౯ పు.)

కల్పతరు. ౨౫౦ విష:—సర్వవిభక్తిరిత్యాదిసూత్రము ౨౩౪ విషయమున వ్యాఖ్యాత మయ్యెను. పాణినీయాదిసూత్రములను మూలముగాఁ గొనుట కిదియె మూలము.

గుణే = గుణము, హేతౌ = హేతువగుచుండఁగా, అస్త్రియామ్ = స్త్రీలింగే తరస్థలమున, పఞ్చమీ = పంచమీవిభక్తి, వాస్యాత్ = వైకల్పికముగా నగును. ఉదా:—జాడ్యాత్ - జాడ్యేనవా బద్ధః = జాడ్యముంబట్టి, (లేదా) జాడ్యము చేతను, బద్ధుండగుచున్నాఁడు. గుణేకిమ్ = 'గుణము' అననేల ? ధనేనకులమ్ = ధనముచేత కులము గల్గునని యగునే కాని ధనముంబట్టి కులము గల్గునని సిద్ధింపదు. అస్త్రియామ్ కిమ్? బుద్ధ్యా ముక్తః=అస్త్రియామ్మని చెప్ప నేల? బుద్ధిచే ముక్తుఁడగును. బుద్ధిశబ్దము స్త్రీలింగముగాన 'బుద్ధేః ముక్తః' అనురీతిని బంచమి కలుగదు. గుణవాచకే తరస్థలములందును స్త్రీలింగవాచకస్థలములందును బంచమి "ధూమా దగ్నిమాన్ - నాస్తి ఘటోఽనుపలబ్ధేః" అనురీతిని బ్రయోగింపఁబడుటంజేసి - ప్రకృతసూత్రమున 'విభాషా" "గుణేఽస్త్రియామ్" అని యోగవిభాగముచేసి యట్టివానిని సమర్థింప నగునని "విభాషా' ఇతియోగవిభాగా"దిత్యాదివాక్యమునకుఁ దాత్పర్యము. "విభాషా" (వ్యాఖ్యా) హేతౌపఞ్చమీవాస్యాదిత్యర్థః.........గుణేఽస్త్రియామ్ (వ్యాఖ్య)...గుణే హేతౌ వస్త్రీలిఙ్గే పఞ్చమీ వా స్యా దిత్యుక్తోఽర్థః" (బాలమ. వ్యాఖ్య. సి. కౌ. ౬౦౨ సూ.)

పట్టీత్యాది:—గుణేహేతౌ = గుణము హేతువగుచుండఁగా, వచ్చు' పఞ్చమీతు = పంచమీవిభక్తి, పట్టీతి = 'పట్టి' అను ప్రత్యయముచే వాచ్యమగును. "జాడ్యము+పట్టి - బద్ధుఁడు" అనుచో "అందు పట్టి కూర్చి విభక్తిషు"అను నథర్వణ సూత్రముచొప్పున (౮౮ విష.) నుమ్మురాఁగా "జాడ్యము+ను+పట్టి = జాడ్యముం బట్టి బద్ధుఁడగు" ననురూపము సిద్ధించును. సంస్కృతమునందలి యొక్కొక్కవిధమగు విభక్తి యర్థమునఁ దెలుఁగున నొక్కొక్క ప్రత్యయమగునని చూపుట కిట్లు వచింపఁ బడెనే కాని తెలుఁగునఁ బ్రాయికముగా హేత్వర్థమునఁ దృతీయాపంచమ్యు లెట్లును సిద్ధించునుగదా? గీ. విద్య యొసఁగును వినయంబు వినయమునను | బడయుఁ బాత్రతవలన ధనము|.........

కేచిదిత్యాది - ద్వ్యక్షరాత్ = రెండక్షరములుగల్గినట్టియు, గుర్వాదేః = గుర్వక్షరము పదాదిని గల్గినట్టియు, నాన్తాచ్చ = భావార్థక నకారాంతశబ్దమునకుఁ బరముగాను, కేచిత్ = కొందఱు, పట్టిమూచిరే = పట్టి విభక్తివచ్చునని పల్కిరి. నకారాంతమనఁగా నుజ్యంతమని యర్థము. నాంతపదము విభక్తియోగయోగ్యము కాకున్నను బ్రత్యేకవిధాన సామర్థ్యమున దానిపై ని'పట్టి' మాత్రము నిల్చును. (విస్తర.) (౩౦౯ విష. చూ.) ఉదా: నీవుగలుగంగఁబట్టి

బాలవ్యా. ౨౫౦ I విషయము.

పట్టివర్ణకంబు హేతువులగు గుణక్రియల కగు. ౧౮. జ్ఞానముంబట్టి ముక్తుఁడగు. నీవు వచ్చుటంబట్టి ధన్యుఁడ నయితిని. ఇచట వలన వర్ణకంబు నగు. జ్ఞానమువలన ముక్తుండగు.

సంజీవని. ౨౫౦ I విష:—సంస్కృతమునందె గుణవాచకేతరస్థలములందును బంచమి యంగీకరింపఁబడుటం జేసియుఁ గ్రియ హేతువగునపుడును బంచమి ప్రయోగ దృష్టమగుటం జేసియు "హేతువులగు గుణక్రియలకు" అని సూరిగారు సవరించిరి. కాని దేనికిని మహాకవిప్రయోగము లభింపలేదు. గుణమునకు:—జ్ఞానముంబట్టి ముక్తుఁడగు. క్రియకు:—నీవు వచ్చుటంబట్టి ధన్యుఁడనైతిని. ఇట్టియెడల వలన వర్ణకమును వచ్చునని వివరించి 'జ్ఞానమువలన ముక్తుండగు'అని యుదాహరించిరి. బా. కార. ౮ సూత్రముచొప్పున 'చేత'వర్ణకము నగునని యేల యుదాహరింపరైరో తెలియకున్నది. జ్ఞానముచేత ముక్తుండగుననియు నుండనగును.

విస్తర. ౨౫౦ విష:—"కొన్నియెడల హేతువునం దన్నంతక్రియల మీఁదను బట్టివర్ణకంబు విభాషనగు. ఉదా:—గీ.........ఎట్టు సమకూరు వీరికి నీప్రభావ। మీవు గలుగంగఁబట్టి కాకిందువదన (కాశీ. ౩ ఆ. ౮౮.) పక్షంబునఁ గలుగుటంబట్టి, మొ." (ప్రౌఢ. కా. ౧౨ సూ.) ఈశ్రీనాథప్రయోగమున కీక్రింది శంభుదాసప్రయోగము మూలము కానోపును. మ. గతవిద్వేషుఁడు ధర్మనంద నుఁడు గల్గంబట్టి యిప్పాట దు। ర్గతికిందప్పితి. (అర. ౬ ఆ. ౯౧ ప.) ప్రాచీనకాలమున నిట్లు రెండక్షరములుగల క్రియలమీఁదమాత్రమె, పట్టివర్ణకము మాత్రమె భావార్థక నుజ్యంతములపై నిల్చుచుండుటం జేసి యథర్వణుఁ డట్లు వచించెనుగాని కాలక్రమమున, "విడువఁబట్టి" మున్నగురీతిని త్ర్యక్షరాదుల మీఁదను "పట్టి" ప్రయుక్తము కాఁజొచ్చెను. భావార్థకమయ్యును నద్దానిపైఁ బట్టీతరవిభక్తులు నిలువనేరవని పట్టివర్ణక ప్రత్యేకవిధానము నియమించుచున్నది. (చూడు. ౩౦౯ విష.)

సర్వవిభక్తి స్సంస్కృతతుల్యా. (ఆం. చిం. హలం.
౧౫ కారి. అహో. ౭౨౩ పు.)

నన్నయా. షష్ఠీ శేషే. (౨-౩-౫౦.) కారక ప్రాతిపదికార్థవ్యతిరిక్తః
౨౫౧ విషయము. స్వస్వామిభావాదిసంబన్ధః శేషః. తత్ర షష్ఠీస్యాత్.
రాజ్ఞః పురుషః. (సి. కౌ. ౬౦౭ సూ.)
యొక్కచ శేషే షష్ఠీ. (ఆం. చిం. అజం. ౮ కా.)

కల్పతరు. ౨౫౧ విష:—సర్వవిభక్తి రిత్యాదిసూత్రము ౨౩౮ విషయమున వ్యాఖ్యాతము. పాణినీయాదిసూత్రములను మూలముగాఁ గొనుట కిదె మూలము.

షష్ఠీత్యాదిః—కారకప్రాతిపదికార్థవ్యతిరిక్తః = కర్త్రాదికారకవ్యతిరిక్తముగు నట్టియుఁ బ్రాతిపదికార్థవ్యతిరిక్తమగునట్టియు, స్వస్వామిభావాదిసంబన్ధః = స్వస్వామి భావము మున్నగుసంబంధము శేష మనిపించుకొనును, అట్టి యర్థమునందు షష్ఠి యగును. ఉదా:—రాజ్ఞః పురుషః = రాజుయొక్క పురుషుఁడు. రాజు స్వామి-పురుషుఁడు వాని స్వమ్ము. కాన రాజపురుషులసంబంధము స్వస్వామిత్వరూపము. "విశిష్టధీహేతుః సంబన్ధః - సచానేకప్రకారః - స్వస్వామిత్వ జన్యజనకత్వావయ వావయవిత్వ ప్రతియోగ్యనుయోగిత్వాధారాధేయత్వాదిః. సంబన్ధస్యోభయనిష్ఠ త్వేపి సంబన్ధస్య నిరూపకత్వాత్ స్వామ్యాదేః షష్ఠీస్యాత్. యదుక్తమ్ - భేద్యభేద కయోః శ్లిష్టః। సంబన్ధోఽన్యోన్యమిష్యతే।ద్విష్ఠో యద్యపి సంబన్ధః। షష్ఠ్యుత్పత్తిస్తు భేదకాత్." (ముగ్ధ. శ్రీరామతర్కవాగీశ వ్యాఖ్య. ౩౦౨ సూ.) సంబంధము ద్విష్ఠ మైనను ననఁగా వస్తుద్వయమందును నుండునదైయైనను స్వామ్యాదిసంబంధివాచ కముపైనె షష్ఠీప్రత్యయము నిల్చునని యర్థము. 'రాజుయొక్క పురుషుఁడు' అనుచో రాజుశబ్దము భేదక మనఁగా విశేషణము. పురుషశబ్దము భేద్య మనఁగా విశేష్యము. రాజనిష్ఠస్వామిత్వనిరూపిత స్వత్వాత్మకసంబంధశాలి పురుషుఁడని శాబ్ద బోధము కల్గును. 'దశరథునియొక్క పుత్త్రుఁడు రాముఁడు' అనుచో జన్యజనకభావ రూపము సంబంధము. ఇట్లె యితరసంబంధములను నరయునది. కర్త్రాదివివక్షచేయక సంబంధసామాన్యవివక్షచేయునపుడు శేషషష్ఠివచ్చునని యెఱుంగునది.

యొక్కచేత్యాదిః—శేషేషష్ఠీ = శేషార్థములం దనఁగా స్వస్వామిత్వరూపాది సంబంధార్థమునఁ బాణినీయసూత్రమునవచ్చు షష్ఠి, తెల్గున - యొక్కచ = యొక్క ప్రత్యయవాచ్యమును నగుచున్నది. చకారస్వారస్యముచే బ్రాయికముగా యొక్క ప్రత్యయము ప్రయోగింపఁబడదనియు ననఁగా లోపించుననియుఁ గొన్నియెడల 'యొక్క' అనుదానిచోట 'కి-కు' ప్రత్యయములు నిల్చుననియు, గ్రహింపవలయును.

(విస్తర.). సమాసమందుఁగాని వ్యస్తతయందుఁగాని యేకవచనమందయినను బహు వచనమందైనను యొక్క ప్రత్యయము నిలువక లోపించుటయే ప్రాచీనవైయాకరణ కవీంద్రసంప్రదాయము. చ. ద్రుపదతనూజులం గెలిచి.........క। ర్ణుపడుట భీష్ములేమిని గురుండు మృతుండగుటం ధరాధిపా. (శల్య. ౨ ఆ. ౬౯ ప్రాసస్థలము.)

విస్తర. ౨౫౧ విష:—"యద్యపి యొక్కషష్ట్యర్థప్రతిసంవిధానం సమాస ఏవ, వాక్యస్య తు ప్రయోగః ప్రబన్ధేషు ప్రాయశోనదృశ్యతే. తథాపి తస్య ప్రయోగఇష్టఏవ, కళామధ్యేతత్పాఠేన ప్రయోగస్య జ్ఞాపితత్వాత్. కి-కు ఇతి విభక్తిస్తు అసమాసే కారకషష్ఠీతి జ్ఞేయమ్." (అహో. ౨౭౪ పు.) అను కవిశిరోభూషణవ్యాఖ్య సరికాదు. "ప్రాయశోన దృశ్యతే" అననేల? ప్రాచీనమహాప్రబంధములందు మచ్చునకేని యొక్కప్రత్యయప్రయోగము లేదు. సమాసములందు నైతము విగ్రహమున నిల్చునేకాని సమాసమున "యొక్క" అనుదానిచోటు "షష్ఠీభవే ద్ద్వితీయాతుల్యా। తత్పురుషసంస్థితా నామ్నామ్" అనుచొప్పున ద్వితీయా విభక్తి తుల్యమగునాకారమే నిల్చును. అట్టి ద్వితీయారూప'ను' ప్రత్యయసంబంధ ద్రుతము "ద్రుతస్య సర్వత్ర లుక్ సమాసేషు" అనుచొప్పున లోపించును. ల ప్రత్యయమును లోపింపదు. దానిద్రుతముమాత్రమె సమాసమున లోపించును. ఉదా:—రామునియొక్కగుణములు = రామునిన్ + గుణములు= రామునిగుణములు. రాములయొక్కగుణములు = రాములన్ + గుణములు = రాములగుణములు. వ్యస్తస్థితిలోను యొక్క లోపించును. "చ.........తన చిన్నిరామచంద్రుని నగు నగుమోము" (రాఘవ. ౨.ఆ.౯.) (తనయొక్క+చిన్ని రామయొక్క+చంద్రుని నగు మోము. (భార.) తనయొక్క చిన్నిరామచంద్రునియొక్క+నగుమోము. (రామా.) అట్లయినఁ గళలలో యొక్కను బరిగణింప నేల యని యహోబలపతి శంకించెను. పైరీతి వ్యస్తప్రయోగములలో "చిన్నిరామ" అను లుప్తశేషము కళ యని తెలియుట, యొక్కకళాత్వకథనమునకుఁ బరమప్రయోజన మగుచున్నదిగదా. మఱియు, సంస్కృతవ్యాకరణోక్తవివిధవిభక్తులకును బ్రతిగా జాతి కొకటిగఁ దెనుఁగువిభక్తుల నుపదేశించుటకై యాంధ్రవ్యాకర్తలు యొక్కాదులగు కొన్నిటిని వచించిరేకాని యొక్కవిభక్తి నెవ్వరును బ్రయోగించియుండలేదు. "ఒడయుండు షష్ఠియు (ఆం. భూ. ౬౭ గద్య.) ఒడయఁ డనఁగా స్వామిగాన దీనిచే స్వస్వామిభావాదిసంబంధమును దెల్పు యొక్కషష్ఠి చెప్పఁబడెనని యెఱుంగునది. ఇందు యొక్కషష్ఠికి "సుతునిధనము - సుతుధనము-సుతులధనము" అనునవి యుదాహరింపఁబడినవి. (ఆం. భూ. ౮౮-౮౯ ప.) "షష్ఠికిం గి కు కారంబులును యొక్క లోపల యనుశబ్దములును.........అయ్యె." (కావ్యాలం. ౯౭ గద్య. ౫౩ పుట.)

క. మనవారి కపుడు భీష్ముని। చనుటయుఁ గోదండగురుని సమయుటయును గ। ర్ణుని
పాలియుటయును గ్రొత్తై. (శల్య. ౧ ఆ. ౩౦౩.) క.........। తమమును చూపిన।
యాతం డగుటకు. (ఆర. ౪ ఆ. ౧౭౭.) చ. కురుకులజుండు పాండునకుఁ గుంతికిఁ
బుత్త్రుఁడు.........(ఆది. ౬ ఆ. ౪౫.) ఇట్టివి పెక్కు విస్తరమునఁ జూపఁబడినవి.

యొక్క లోపించినప్రయోగములు:—"యొక్క కులోపంబు బహుళంబుః
క. నెమ్మినిధర్మజు నలువురు। తమ్ములు........(సభా. ౨ ఆ. ౨౬౧.) (నలువురు -
ప్రథమాబహువచనరూపము.) ఎ-గీ. అపుడు సమ్మెట కోలల యంకుశముల। చేటు
కోలల ప్రేటుల. (ద్రోణ. ౩ ఆ. ౪౭.) క. నరగోమృగసింహంబుల। కరుణాము
లగు.........స్వరములు. (హరి. పూ. ౬ ఆ.) ఉ. ఇమ్ముగ సర్వలోకజను లెవ్వని
యేని ముఖామృతాంశుబిం। బమ్మున.........(ఆది. ౧ ఆ. ౭౭.)" (ప్రౌఢ. కార.
౧౬ సూ.) ఏకత్వమునందును బహుత్వమునందును సమాసమునందును వ్యస్తత
యందును యొక్కవర్ణకము నిలువనేరదు. ఎ-గీ. వరుస। తోడ దుర్మర్షణునియును
దుర్ముఖునియు। నిండ్లు గవలకు సంప్రీతి నిచ్చె నృపతి. (శాంతి. ౧ ఆ. ౩౯౬.)
క.........తా। నచ్చట నంతర్హితుఁడై। యిచ్చఁ జనియెఁ దోఁచు నేఁటి యెల్లిటి
లోనన్. (విరా. ౫ ఆ. ౩౦౧.) (ఇందలి 'లోనన్' అనునది యాపవిభక్తిక లోను
శబ్దరూపము.) వచ. ఇప్పాండవులయు ద్రౌపదియు వస్త్రంబు లపహరింపుము. (సభా.
౨ ఆ. ౨౨౯.) మ. విను నీ నా యెడఁబాటు సెల్లె. (అను. ౧ ఆ. ౨౬౩ ప.)
ద్విపద. దాన సందియమె గౌతముని దధీచి। వ్యాసుని శాపంబు వహ్నిపాలైన।
భూసురులకు భక్తి వోలుపొంద నగునె. (బసవ. ౧ ఆ. ౪౯-౨ ప.) సర్వజ్ఞు నెట్టన
శరణుల రాక। కు.........(బసవ. ౭ ఆ. ౭౫౯ ప.) "గీ.........మనుజవిభుని।
సరులు లేని దృక్కంజనశాబకములు." (నైష. ౩ ఆ. ప్రౌఢ. కార. ౧౬ సూ.) బహు
త్వమునః—సీ. అంగనాజనులయుత్తుంగసంగతకుచ, కుంకుమచందనపంకములయు।...
......నవపుష్పదామములయు। ....సురభినిశ్వాసములయు। ....
ధూపములయు। విలసితసౌరభావళులు దాల్చె. (ఆది. ౩ ఆ. ౧౫౬.) చ.........
భూ। పతులయు విప్రముఖ్యుల సభన్.........(సభా. ౨ ఆ. ౧౦.) క. అనుజుల
తనుజుల చావులు। గనుఁగొని......(ఉద్యో. ౪ ఆ. ౨౦౯.) క. మనవారల వారి
వారి మానము లధిపా.(ఉద్యో. ౪ ఆ. ౨౧౯.)క. వారి తమ కొలఁదు లెఱుఁగరు.
(భాస్క. యుద్ధ. ౧౩౩.) క. నీ మాహృదయములు. (భాస్క. యుద్ధ.౧౩౭.)"ధాతుజ
విశేషణభావార్థక పూర్వవ్యవహితావ్యవహితకర్తృపదప్రథమకుఁ దఱచుగ యొక్క
షష్ఠియగు॥ (౧లో౧.) ధాతుజవిశేషణపూర్వవ్యవహితకర్తృపదప్రథమకు.....

తెలుఁగున శేషషష్ఠి యర్థవిశేషబోధకము నగుచున్నది. ఆ-వె. కఱకు దర్భపూరి పఱపులు. (ఆది. ౭ ఆ. ౨౨౬.) దర్భయొక్క పూరి = దర్భపూరి = దర్భరూప

చ. తన మును పడ్డబన్నములు............(ఉద్యో. 3 ఆ.) ....(౨౪౧.) భావార్థకపూర్వావ్యవహితకర్తృపద ప్రథమకు.........వచ. మన పుట్టి బుద్ధి యెఱుఁగుట మొదలు. (హరి. పూ. ౫ ఆ.) (౨౪౨.) భావార్థకపూర్వావ్యవహితకర్తృపద ప్రథమకు.........క.........పరీక్షి। జ్జనపాలు చనుట.........(ఆది. ౨ ఆ.) తఱచుగ ననుటచే భావాంకుండు రథంబు గడపు నేర్పునకు ఇత్యాదు లెఱుంగునది. క. మేను ప। లింపనిశాస్త్రము లె మాఁకలింపని శ్రుతులే. (ఆము. ౬ ఆ.)" (ప్రౌఢ. కార. ౧౫.) "యొక్కకు లోపంబు బహుళంబు.........బహుళగ్రహణంబుచే ధాతుజవిశేషణభావార్థకముల ముందటికర్తృపదంబుల యొక్కకు నిత్యంబుగ లోపం బని యెఱుంగవలయు." (ప్రౌఢ. కార. ౧౬ సూ.) ఇట్లు వ్రాయుటకు మఱెచ్చట యొక్కలోపము గల్గదో తెలియకున్నది. ఇట్టి ప్రయోగము లింకను ననేకములు గలవు. క.........భీ। మునిచేసిన యది సంజయ। ....। విని పింపుము. (శల్య. ౨ ఆ. 3౮౮ ప్రాసస్థలము.) క.........తకు మును చూపిన। యాంతం డగుటకు (ఆర. ౪ ఆ. ౧౮౮.) చ. ద్రుపదతనూజులం గెలిచి......... క। ర్ణుపడుట భీష్ములేమిని గురుండుమృతుం డగుటం ధరాధిపా. (శల్య. ౨ ఆ. ౬౯ ప్రాసస్థలము.) క. మనవారి కపుడు భీష్ముని। చనుటయుఁ గోదండగురుని సమయుట యును క। ర్ణుని పొలియుటయును గ్రొత్తే.........(శల్య. ౧ ఆ. 30౩.) (ప్రాసస్థలము.) ప్రథమ నిల్పుటకు:—సీ. రోదసీకుహరంబు రుచిరాంశుతతిఁజేసి, యర్కుండు వెలిఁగించునట్లు లమృత। సందోహనిష్యందచంద్రికఁజేసి శీ, తాంశుఁ డానందించునట్టు.........(సభా. ౨ ఆ. ౬.) (అనందించు = ఆనందింపఁజేయు.) ద్విప. నందీశ్వరుఁడు చేయునవ్రతపంబు. (బసవ. ౧ ఆ. ౨౨౧.)

౭. కులు శేషషష్ఠ్యర్థమున నిల్పుటకు:—ఉ. ఈతఁడు మీకు నాపదలకెల్లను మూలము. (ద్రోణ. 3 ఆ. ౧౮3.) (మీకు నాపదలకెల్ల = మీయొక్క యాపదలకెల్ల.) చ. కురుకులజుండు పాండునకుఁ గుంతికిఁ బుత్త్రుఁడు. (ఆది. ౬ ఆ. ౪౫.) సీ. నీవు రాజవుగాక నీ కేను రాజనే. (అశ్వ. ౧ ఆ. 3౪.) ఆ-వె.........యజ్ఞమునకు। విఘ్న మాచరించె.........। బభ్రుభార్యఁ దనకుఁ భార్యఁజేసె. (సభా. ౨ ఆ. ౬౫.) క.........నాకుఁ జిత్త మూరడి యుండున్. (సభా. ౨ ఆ. ౨౮౮.) క.........కన్ను మూయదు నాకున్. (ఆర. ౧ ఆ. ౨౭౦.) ఇట్టి వింతవ్యవధానము గల ప్రయోగములును గన్పట్టుచున్నవి.

మగు గడ్డి. దర్భపూరియొక్క+పటఅపులు = దర్భరూపమగు గడ్డితో నిర్మించిన పటఅపులు. ఉ.........దృఢదీర్ఘ బాహు వీ। ర్యమ్ములవారు......(ఆది. ౭ ఆ. ౧౪౦.) బాహువీర్యమ్ములయొక్క+వారు = బాహువీర్యమ్ములు గలవారు. సీ......... కవలవారు.........(ఆది. ౭ ఆ. ౧౯౫.) కవలయొక్క+వారు = జంట జన్మము గలవారు = యమళులు. క............నాగాయుత బలంబువాఁడు. (ఆది. ౭ ఆ. ౨౨౮.) అయుత = పదివేలు. నాగాయుత బలంబు యొక్క వాఁడు = పదివేల యేనుఁగుల బలము గలవాఁడు. క. కడుఁ బేదమనసు వా. డని। చెడఁ బాడుదురు... ......(శాంతి. ౧ ఆ. ౧౧౭.) పేదమనసుయొక్క+వాఁడు = పేదమనస్సుగలవాఁడు = అనుద్ధతుఁడు. చ.........నృపుఁ డెట్టిభంగి వా। ని యెడ. (శాంతి. ౨ ఆ. 3౫౦.) ఎట్టిభంగియొక్క+వానియెడ = ఎట్టిరీతిగలవానియెడ. మ. సుతువాఁడై వినయంబు నేకొనక.........(ఉద్యో. 3 ఆ. ౨౫.) సుతుయొక్క+వాఁడు = సుత పక్షపాతము గలవాఁడు. ఇట్టి షష్ఠీ సమాసమునె యథర్వణుఁ డాభాస బహువ్రీహి యని వ్యవహరించెను. "త్రినేత్రః - పీతామ్బరః - ఇత్యాద్యనుసారేణ మూఁడు కన్నులవాఁడు - పీతాంబరమువాఁడు - పట్టుపుట్టముదొర - ఇత్యాద్యాఆభాస బహువ్రీహయః పుంసి. స్త్రీత్వేతు - మూఁడుకన్నులయది - పట్టుపుట్టమునది. ఇత్యాద్యాః, స్యాదాభాసబహువ్రీహిః। ప్రథమాది ప్రయోగత ఇత్యథర్వణః - ప్రథమాన్తశ్చాత్ర - తచ్ఛబ్ద శ్చాన్యశబ్దశ్చ, వేఁడివెలుంగు ఇత్యాదావపి షష్ఠ్యర్థ వివక్షాయాం ప్రథమాంత ప్రయోగ ఇష్టఏవ. వేఁడివెలుఁగువాఁడు ఇత్యాది" (అహో. ౪3౬ పు.)

డిః స్యాత్సంబన్ధార్థే। సర్వస్మా ద్యుష్మదస్మ దాత్మభ్యః।
ద్వితివర్ణకః. (ఆం. చిం. హలం. ౧౦ కా. అహో.
నన్నయా ౪౦౨-౪౦3 పు.)
౨౫౧ I విషయము. ఏకత్వేచ బహుత్వేచ। సంబన్ధే డి వి వర్ణకౌ. (వికృ.
అజం. 3౬ కారి. అహో. 3౧౦ పు.)
క్వచిత్ప్రత్యయయోగేచ। తథాత్వ మభిధీయతే.
(వికృ. సంధి. ౨౫ కా. అహో. ౧౮౯ పు.)

కల్పతరువు. ౨౫౧ I విష:—సంబన్ధార్థే = శేషషష్ఠ్యర్థమున, సర్వస్మాత్ = ప్రాతిపదికము లన్నిటికంటెను బరముగ (డి-వి ప్రత్యయములనుబట్టి యమహత్త్వమందనునర్థము వ్యక్తమగుచున్నది.) డిఃస్యాత్ = డిప్రత్యయమగును, యుష్మదస్మదాత్మభ్యః = నీ - నా - తా మన శబ్దములకంటెఁ బరముగ, ద్వితివర్ణకః = 'దు' అను

ప్రత్యయమగును. అథర్వణుఁడు సవరించుచున్నాఁడు:—ఏకత్వేచ బహుత్వేచ = సంబంధివస్తువుల యేకత్వమునందును బహుత్వమునందును, సంబన్ధే = సంబంధార్థమున, ది వి వర్ణకౌ='ది-వి' అను ప్రత్యయములు వరుసగ నగును. సంబంధివస్తువుల యేకత్వమున 'ది' ప్రత్యయమును బహుత్వమున 'వి' ప్రత్యయమును నగును. సంబంధివస్తువు లమహత్తులై యున్నపుడే యీప్రత్యయము లగునని యెఱుంగునది. యుష్మదస్మదాత్మశబ్దములకు సుభయార్థమునకును బరముగ సంబంధివస్తుబహుత్వమునఁ బ్రత్యయవిధానము లేఁదని విశదపఱుచుట కథర్వణుఁడు 'దు'వర్ణకమును విడిచి 'ది'వర్ణకమును మాత్ర మనువదించెనని యెఱుంగునది.

క్వచిదిత్యాది:—క్వచిత్ = క్వాచిత్కముగ, ప్రత్యయ యోగేచ ప్రాతిపదికము (ది-వి) ప్రత్యయములతోఁ గూడునపుడును, తథాత్వమ్ = షష్ఠి ద్వితీయాతుల్యాకారముతో నిల్చుట, అభిధీయతే=చెప్పఁబడుచున్నది. "షష్ఠీ భవేద్ద్వితీయాతుల్యా తత్పురుషసంస్థితా నామ్నా" మ్మనుసూత్రమునుండి యియర్థము లభించును. 'నీ-నా-తా' మఃశబ్దములచోటి షష్ఠి ద్వితీయాకారమునందదు.(౨౭౦విష.) ఉదా:— రామునియొక్క = రామునిన్+ది = రామునిది (గుణము) 'ద్రుతస్య సర్వత్ర లుక్ సమాసేషు' అనుచొప్పున నంతటను ద్వితీయాకారము తుదిని నిల్చిన తిఙ్మధ్యశాస్త్రసిద్ధమగు ద్రుతము లోపించును. రాములయొక్క = రాములన్+ది = రాములది (శక్తి) రామునియొక్క = రామునిన్+వి = రామునివి (గుణములు) రాములయొక్క = రాములన్+వి = రాములవి (అవతారములు). "దా। నిది కలరూపు" (ఆది. ౪ ఆ. ౩౦.) అనుచో దాసియొక్క+కలరూపు = దానిన్+ది+కలరూపు = దానిది కలరూపు" అని రూపసిద్ధి నెఱుంగునది. 'ది-వి-దు' అనునవి సంబంధార్థక ప్రత్యయము లనుటచేత షష్ఠ్యంతములవలెనె యీప్రత్యయములతోఁగూడిన శబ్దములు వ్యస్తములని గ్రహింపవలెను. ఇవి వ్యస్తములనుటకు "శబ్దేభ్యో యుష్మదాదిభ్య। స్సమాసోఽపి గురు ర్భవే" త్తనుకారికయు విశదపఱుపఁగలదు. (చూ. ౨౭౧-౨౭౧ I విష.) నాయొక్క=నా+దు=నాదు.(గుణము)ఇచట'యొక్క' స్థానమున 'దు' ప్రత్యయము నిల్చెను. ద్వితీయాకారము (నన్నున్) రాలేదు. (౨౭౦ విష.) ఇట్లే "మాదు (గుణము) నీదు (గుణము) మీదు (గుణము)తనదు (గుణము) తమదు (గుణము) మనదు(గుణము)"అనురూపములు సిద్ధించును. 'నాదుగుణములు' అనురీతి ప్రయోగములు భట్టారకునిమతమున సాధువులు కావు, ప్రయోగములు:—చ... ......దా। నిది కలరూ పెఱుంగ నవనీపతి......... (ఆది. ౪ ఆ. ౩౦.) (దానియొక్క = దానిన్+ది = దానిది = ఆశకుంతలది (కలరూపు) సీ.........వారి

వ ధమ్మిల్లభారావకలితదివ్యామోదనవపుష్పదామములయు। వారివ.........నిశ్వా సములయు। వారివ.........ధూపములయు............(ఆది. 3 ఆ. ౧౫౬.) (వారియొక్క = వారిన్+వి+అ = వారివ.) (పుష్పదామములు.) మధ్యాక్షరము. ద్వాదశమాసిక.........। నీదు మనోరథ మెట్లు సలుపంగనేర్తు.........(ఆది. ౮ ఆ. ౧33.) సీ,.........ఆ-వె.........నెమ్మి నడపెఁ దనదు నేప్ప పేర్మి. (ఆది. 3 ఆ. ౧౧౦.) క.........తనదుకీర్తి వెలుంగన్. (ఆది. ౫ ఆ. 3౭.) చ. సదయము నీమఁ బంచశిఖసంయమిమోక్షముఁ దెల్పె నంటి నీ। హృదయము నాదు చొచ్చుటకు నెంతయు రోసితి.........(శాంతి. ౬ ఆ. ౨౦౨.) శేషషష్ఠి విశేష్యముతో నె యన్వయించునుగాన 'నీదు మనోరథము' మున్నగుచోట్ల 'మనోరథము'మున్నగునవి నిల్చినవి. కావున నవి(నాదుమనోరథము-మొ)షష్ఠీసమాసములని భ్రమింపరాదు.క... జనంబులదయిన......(సభా. ౨ ఆ. ౭౧.) మున్నగుస్థలములందువలెనే సీ...... ఆ-వె. తనదైన దివ్యదీప్తి. (అర. ౧ ఆ. 3౪౮.) మున్నగుస్థలములందును 'తనది+ఐన' అనియే పదచ్ఛేదము చేయవలెను. 'తనదు' అని ఛేదము చేయరాదు. 'తనదు' = (తనయొక్క) అనునది విశేష్యముతో నన్వయించునేకాని 'అయిన' మొదలగు ధాతుజవిశేషణములతో నన్వయింపదు. తనయొక్కయయిన 'దివ్యదీప్తి' అనురీతి ప్రయోగములసంభవములుగదా. చ. అనుపమశౌర్య నీదుసముదగ్రగుణంబులు... (అర. ౧ ఆ. 3౬౨.) అను నన్నయపద్యమునందలి 'నీదు సముదగ్రగుణంబులు' అనుచో 'నీదుసముదగ్రగుణావళి' అని తాళపత్త్రమాతృకలలోఁ గన్పట్టుచున్నది. అదియె నన్నయప్రయుక్తపాఠ మనఁ దగును. అది - అవిశబ్దముల తుదివర్ణములె ది-వి-ప్రత్యయములనియుఁ బ్రాచీనకాలమందుఁ దెలుఁగున నైత ముండెడిదని యూహింపఁదగిన "అదు" (= అది) అనుదాని సంక్షేపరూపమె 'దు' ప్రత్యయ మనియు శబ్దతత్త్వశాస్త్రపద్ధతిని నెన్నఁగును. నన్నయప్రయోగములలో నీపద్ధతికి విరుద్ధములగు బలమయిన ప్రయోగములు కానరాలేదుగాని తిక్కయజ్వప్రయోగ ములలో 'దు' ప్రత్యయము విషయమున వైరుధ్యము కన్పట్టుచున్నది. "అదు-అవు" (అది-అవి) అనురూపములు తెల్గునఁ గన్పట్టమింజేసి యట్టివాని యర్థస్ఫూర్తి తెలుఁ గునఁ గల్గకపోవచ్చును. సంబంధిపదంబు మహద్వాచియగునపుడును బహువచనాంతమై యున్నపుడును 'దు' ప్రత్యయమువచ్చుట కవిబ్రహ్మగారిప్రయోగములలోఁ జూపట్టు చున్నది. క. పాండవులవలని కీడొ। క్కొండును లే దధిప నీదు కొడుకులు ధరణీ.........(స్త్రీ. ౧ ఆ. ౮3.) ఆ-వె. కోరియిచ్చెఁ దనదుకూఁతుల ముప్పురఁ. (నిర్వ. ౨ ఆ. ౮౨.) తే-గీ.........నీదుగర్భమున వాఁడు.........(ఆది. ౪

ఆ. ౬౨.) అను నన్నయప్రయోగమునందలి 'నీదు' అనునది 'గర్భము' అనుదానితో నన్వయించుచున్నది. గాని 'వాఁడు' శబ్దముతో నన్వయింపలేదు గాన విరోధము లేదు. తర్వాతికవులు సోమయాజి ననుసరించిరి. ద్విపద. తమతమవీథులఁ దమదు లోఁగిళ్ళ. (రంగనా. రా. యుద్ధ. ౬౦౭ ప.) తే-గీ. తమదు పంచమములు తృతీయ ములు నగుచు. (అప్పక. 3 ఆ. 3౨౭ ప.) తే-గీ. అట్టిపని నీదుచే నేలయగు!... (స్త్రీ. ౧ ఆ. ౧3౭.) అనుపాఠము సరికాదు. దీనిటిప్పణములో "అట్టిపని యేల నీచేత నగు" అనుపాఠాంతరము వావిళ్ళవారిముద్రణమునఁ జూపఁబడెను. అట్లె తాళపత్త్రమాతృకలో నున్నది. కాన నదియె కవిప్రయుక్తపాఠము కానోపును. అహోబలపతి యీసందర్భమునఁ బొరపడెను. "ప్రాతిపదికమాత్రా దస్యవిధిః" అనుట సరికాదు. (అహో. ౪౦3 పు.) తానే యావ్యాఖ్యలోనే 'తనదుకీర్తి' అని యుదాహరించెను. ద్విపద. మద్భక్తదేహంబు మాదుదేహంబు. (బసవ. ౪ ఆ. ౮౧౨ ప.) బాలవ్యాకర్త యీవిషయములను సంగ్రహింపలేదు.

శేషషష్ఠికి యొక్కయు నగు. ౧౫.

బాలవ్యా. ౨౫౧ II విష. ఇచట శేషం బనఁగా సంబంధంబు. రామునియొక్క గుణములు. నాయొక్క మిత్త్రుఁడు. వానియొక్క తమ్ముఁడు. కువర్ణకంబును గొన్నియెడల సంబంధంబు నందగు. నాకుం దమ్ముఁడు. మీకు నెచ్చెలి.

సంజీవని. ౨౫౧ II విష:—రామునియొక్కగుణము లనఁగా రాముని సంబంధమైనగుణములని సూరిగారియాశయము. వ్యస్తమందు 'యొక్క' శబ్ద ప్రయోగము ప్రాచీనవైయాకరణకవీంద్రసమ్మతము కాదని కల్పతరువున విపులముగా వివరింపఁబడెను. అట్లయినను "తథాపి తస్య (యొక్కస్య) ప్రయోగ ఇష్టఏవ, కళా మధ్యే తత్పాఠేన ప్రయోగస్య జ్ఞాపితత్వాత్........" (అహో. ౨౭౪ పుట.) అను నహోబలపతివాక్యములచొప్పున నాధునికులవాడుక ననురోధించి వ్యస్తతలో యొక్కశబ్దము నుదాహరించిరి. యొక్కస్థలమున "కి-కు-ల" ప్రయోగము కల్ప తరువునఁ జూపఁబడెను. నాకుందమ్ముఁడు = నాయొక్క తమ్ముఁడు - నీకు నెచ్చెలి = నీయొక్క నెచ్చెలి.

సర్వవిభక్తిః సంస్కృతతుల్యా. (ఆం. చిం. ౧౫ కా. అహో. ౪౨3 పు.)

నన్నయా. ధర్వణీయము. ౨౫౨ విషయము.

యతశ్చ నిర్ధారణమ్. (౨-3-౪౧) జాతిగుణక్రియా సంజ్ఞాభిః సముదాయాదేకదేశస్య పృథక్కరణం నిర్ధారణం యత స్తతః షష్ఠీసప్తమ్యౌ స్తః. నృణాం నృషు వా ద్విజః శ్రేష్ఠః. గవాం గోషు వా కృష్ణా బహుక్షీరా. గచ్ఛతాం గచ్ఛత్సు వా ధావన్ శీఘ్రః. ఛాత్త్రాణాం ఛాత్త్రేషు వా మైత్త్రః పటుః. (సి. కౌ. ౬౩౭ సూ.) (విస్తర. I) లోపల నిర్ధారణోద్భవా షష్ఠీ. (ఆం. చిం. అజం. ౧కారి. అహో. ౨౭౪ పు.)

కల్పతరు. ౨౫౨ విష:—సర్వవిభక్తి రిత్యాదికారిక ౨౩౪ విషయమున వ్యాఖ్యాతమయ్యెను. పాణినీయాదిసూత్త్రములను మూలముగాఁ గొనుట కిదియె మూలము. సముదాయాత్ = ఒకసమూహమునుండి, ఏకదేశస్య = ఆసముదాయములోని యొకభాగమునకు, జాతిగుణక్రియాసంజ్ఞాభిః = జాతిగుణక్రియాసంజ్ఞలలో దేనిచేతనయినను, పృథక్కరణమ్ = వేఱుచేయుట, నిర్ధారణమ్ = నిర్ధారణ మనిపించికొనును, అట్టి నిర్ధారణము, యతః = దేనినుండి కల్గునో, తతః = దానికంటెఁ బరముగ, షష్ఠీసప్తమ్యౌ = షష్ఠీసప్తములు, స్తః = అగుచున్నవి. జాతిచే:—నృణాం నృషు వా ద్విజః శ్రేష్ఠః = మనుష్యులలోపల (లేదా) మనుష్యులందు ద్విజుఁడు శ్రేష్ఠుఁడు. గుణముచే:—గవాం గోషు వా కృష్ణా బహుక్షీరా=గోవులలోపల(లేదా) గోవులందు నల్లనిగో వధికక్షీరములు గలది. క్రియలచే:—గచ్ఛతాం గచ్ఛత్సు వా

విస్తర I ౨౫౨ విష:—"ఈసందర్భమున సిద్ధాంతకౌముదిని గలయుదాహరణములనెల్ల మక్కికి మక్కిగా నాంధ్రీకరించిన సూరి 'నృణాం నృషు వా బ్రాహ్మణః శ్రేష్ఠః' అను నుదాహరణమునుమాత్ర మట్లుచేయక 'మనుష్యుల లోపల క్షత్రియుండు శూరుండు' అనిక్రొత్తదానిని సృజించుటంజేసి యీతఁడు బ్రాహ్మణద్వేషి యగుట స్పష్టమని యంద్రు" (బా. సా. వే. ౨౦౬ పు.) అనునభిప్రాయము సరికాదు. ఇంతమాత్రమున బ్రాహ్మణద్వేషియనుట న్యాయముకాదు. మనుష్యులలో బ్రాహ్మణులె యుత్తములను ప్రాచీనాభిప్రాయమునందు వైమత్య ముండిన నుండవచ్చును. "నరాణాం నరేషు నరేభ్యః క్షత్త్రియ శ్శూరతమః. గవాంగోషు గోభ్యో వా కృష్ణా గౌః క్షీరిణీ. అధ్వగానా మధ్వగేషు అధ్వగేభ్యో వా ధావన్తః శీఘ్రతమాః........" (ముగ్ధ. ౩౧౩ సూ. శ్రీరాతర్కవాగీశవ్యాఖ్య.) అనురీతి నుదాహరించుటయుఁ బ్రసిద్ధమేకదా. మఱియు ద్విజుఁ డనఁగా బ్రాహ్మణుఁడా మాత్రమే యనరాదుగదా.

ధావన్ శీఘ్రః = పోవుచున్నవారిలోపల (లేదా) పోవుచున్నవారియందు పరుగిడు వాఁడు శీఘ్రగామి. సంజ్ఞచే:—ఛాత్రాణాం ఛాత్రేషు వా మైత్రః పటుః = శిష్యుల లోపల (లేదా) శిష్యులందు మైత్రుఁడనువాఁడు బలమైనవాఁడు. నిర్ధార్యమాణ వస్తువుసయిత మవధిభూతవస్తువులలోనిదే యగుచుండఁగా నిర్ధార్యమాణవస్తువు నందలి విశేషధర్మమునుబట్టి వేఱుచేయుట ప్రకృతసూత్రమునందలి నిర్ధారణమునకు లక్షణము. ఇట్టి నిర్ధారణమున నవధిభూతవస్తువాచకమునకుఁ బరముగా షష్ఠీ సప్తములలో నొకవిభక్తి నిల్చును. నిర్ధార్యమాణవస్తు వవధిభూతవస్తువులలో నంతర్భూతము కాక వానికంటెఁ గేవలము భిన్నమె యైయుండునప్పటి నిర్ధారణము ౨౮౯ విషయములోనిది. అవధివస్తు నిర్ధార్యమాణవస్తువులలో నిర్ధార్యమాణ వస్తువు నాధిక్యముగాని హైన్యముగాని పై రెండుస్థలములందును నిర్ధారితమగును. కాన నధికాదిశబ్దప్రయోగ మున్నను నీద్వివిధనిర్ధారణస్థలములందును ౨౮౭ విషయమునకుఁ బ్రసక్తి కలుగదు. "జాతిగుణక్రియాణా ముత్కర్షేణాపకర్షేణ వా సజాతీయా త్పృథక్కరణం నిర్ధారః. యథా మనుష్యాణాం బ్రాహ్మణః శ్రేష్ఠః. మనుష్యాణాం చణ్డాలో హీనః" (ముగ్ధ. 3౦౨ సూ. దుర్గాదాసవ్యాఖ్య.)

లోపలేత్యాది:—నిర్ధారణోద్భవా = యతశ్చ నిర్ధారణమ్మను పాణినీయ సూత్రముచొప్పునఁ గల్గు, షష్ఠీ = షష్ఠీవిభక్తి, లోపల = లోపలవిభక్తి ప్రత్యయ వాచ్యమగును. ఇందలి షష్ఠి యనునది సప్తమికిని నుపలక్షణము. 'లోపలన్-లోనన్' అనుశబ్దములు సయితము లుప్తవిభక్తికములగు 'లోపల - లోను' శబ్దముల సప్తమ్యంతరూపములె. ఉ.........కాలకేయులు బయల్పడి తోఁచిరి దానిలోపలన్. (ఆర. 3 ఆ. 3౯.) అట్లైనను నిర్ధారణమునందలి సంస్కృతవ్యాకరణోక్తషష్ఠిని సంగ్రహించుటకై చింతామణికర్త 'లోపలన్' అనుశబ్దమును నిర్ధారణషష్ఠీప్రత్యయ ముగా నుపదేశించినవాఁడయ్యెను. కావున 'లోపలన్' అను వానిచరిత్రమునుబట్టి యీనిర్ధారణమున సంస్కృతవ్యాకరణోక్తరీతిని సప్తమియు వచ్చుననుట యుక్త ప్రాయమె యగుచున్నది. ఇట్లు 'అందున్' అనెడి సప్తమీప్రత్యయమే కాక 'నన్' అనుసప్తమీప్రత్యయమును, సప్తమ్యర్థకములగు ద్వితీయాప్రత్యయములును (బా. కార. ౨౨ సూ.) నీనిర్ధారణమున రావచ్చును. ఏకత్వార్థకమగు 'నన్' ప్రత్యయ మీనిర్ధారణమున నెట్లు సంభవించునని శంకింపరాదు. నన్ప్రత్యయాంతసమూహార్థకశబ్దము లీవిషయమునఁ బ్రయుక్తము లయియున్నవి. (విస్తర. II) ప్రయోగ

విస్తర. II ౨౫౨ విష:—"అందులవారనునట్టి ప్రాచీనరూపములందువలెనే లోపుశబ్దముపై 'ఉల' చేరి పలుకుబడిలో నుకార మకారమై వికృతినంది ప్రత్య

ములు:—సీ.........ఆ-వె. పూజనీయులైన పురుషులలోపల। నెవ్వఁ డయ్యెఁ గృష్ణుఁడు. (సభా. ౨ ఆ. ౧౧.) పూజనీయులగు పురుషులలోపలఁ గృష్ణుఁ డెవ్వఁడును గాఁడనఁగా నపూజ్యుఁడని భావము. సీ. జ్యోతిస్సులందు వర్యుఁడు రవి భూతంబు, లం దగ్ని వరుఁడు విద్యలఁ బ్రధాన। సావిత్రి దేవతాసమితిఁ బ్రజాపతి ఘనుఁడు వేదముల ముఖ్యంబు ప్రణవ। మనిలచయమ్మునఁ బ్రాణ మగ్ర్యము ఛంద, ములను గాయత్రి యగ్గలము పశువు। లను మేటియజ ముఖలచతుష్పదములను, ధేనువు మిక్కిలి మానవులను. తే-గీ. బ్రాహ్మణుండు వరిష్ఠుండు పక్షులందు। శ్యేన మధికంబు యజ్ఞవిధానముల హు। తంబు పెద్ద యుగములఁ గృతంబు మేలు। ధాతువర్గములోన నుత్తమము పసిఁడి. (అశ్వ. ౨ ఆ. ౧౬౧.) సీ. యవలోషధులలోన నన్నంబు భక్ష్యభోజ్యములందు జలము పేయములలోన। నమరాచలము పర్వతములలోఁ బ్లక్షంబు, దరువులలోన నూర్ధ్వంబు దిశల। జాహ్నవి నదులందు సాగరంబు సరస్సులందు గృహస్థత్వ మాశ్రమముల। నెక్కుడ రయ నెక్కుడేను ప్రజాపతు లం దచింత్యాత్మకుం డైనయట్టి. తే-గీ. విష్ణుఁ డెక్కుడు నాకంటె వినుఁడు తెలియ। నీశ్వరుఁడు దేవతావళి నెల్ల నెక్కు। డతఁడు నా నేననఁగ విష్ణుఁ డనఁగ వస్తు। వొకఁడు మూర్తిత్రయంబున నుల్లసిల్లు. (అశ్వ. ౨ ఆ. ౧౬౨.) వీనిలో మొదటి పద్యమున "పశువులను మేటి యజము, చతుష్పదములను ధేనువు మిక్కిలి, మానవులను బ్రాహ్మణుండు వరిష్ఠుండు" అను స్థలముల నజడసప్తమిచోట ద్వితీయలక్షణవిరుద్ధ మనుకొని కావలయును (ఇతరత్రచ ద్వితీయా తస్యాః ప్రథమాచ జ డ పక్షానాం స్యాత్. ఆం. చిం.) ముద్రాపకులు కుషష్ఠిని నిల్పిరి. "పశువులకు మేటి యజ ముఖల చతుష్పదములకు ధేనువు మిక్కిలి మానవులకు। బ్రాహ్మణుండు వరిష్ఠుండు." (వావిళ్ల. ముద్ర. అశ్వ. ౨ ఆ. ౧౬౧ ప.) అది సరికాదు. అజడవాచకసప్తమిచోట సయితము ద్వితీయ మహాకవిసమ్మతము. (ప్రౌఢ. కార. ౧౮ సూ.) సీ......... గీ.........నలుగాలివాన గోవును.........మనుజాల విప్రుండు। సమధికత్వభాజనము లండ్రు. (శాంతి. ౧ ఆ. ౭౧.) ఆ వె. వనజముఖులు పురుషులను దృష్టి బొందుట। గలుగ దండ్రు కోవిదులు మునీంద్ర. (అను. ౨ ఆ. ౧౭౪ ప్రాసస్థలము.(మఱియుఁ బై "పశువులను మేటి........" మున్నగుస్థలములు ప్రకృతమగు

యత్వమునందిన శబ్ద మిది యని తోఁచెడి" (బా. సా. వే. ౨౮౬ పు.) ఈ వ్రాఁత పొరపాటు. 'లోపు' శబ్ద మేకోశమందును లేదు. అందులశబ్దమున 'ఉల' చేరె ననుట సరికాదు. అందుశబ్దము మీఁదివిభక్తులకు లట్టురాఁగా "అందులకు" మున్నగునవి సిద్ధించును. వెలుపల మున్నగువానిలోవలెనే 'లోపల' శబ్దము లోనిది 'పల' శబ్దము.

"యతశ్చ నిర్ధారణ"మ్మను నిర్ధారణమునకు లక్ష్యములగుటంజేసి యట్టిచోనెడల 'కు' షష్ఠి ప్రాచీనవైయాకరణకవీంద్రసంప్రదాయవిరుద్ధమునునై యున్నది. చ. పురుష విశేషవిత్తముఁడు పూజ్యుఁడు రాజులలోన నీయుధిష్ఠిరుఁడు (సభా. ౨ ఆ. ౧౨ ప.) సీ. అప్సరో, గణములలో నగ్రగణ్యయైన। దాని మేనక......(ఆది. ౪ ఆ. 3౫.) క. అమరవరులందుఁ బురుషో। త్తముఁ డెట్లు విశేషుఁ డట్ల ధరణిం గల తీ। ర్థములందుఁ బుష్కరత్రిత। యము గరము విశేష మభిమతార్థప్రదమై. (అర. ౨ ఆ. ౨౪౮.) సీ. ఏపురయందును ద్రోవది ప్రీతితో, నొక్కొక్క నింటఁ దా నొక్కయేఁడు। క్రమమున నుండఁగ (ఆది. ౮ ఆ. ౧౧౫.) క. మాయం. దొక్కరు నభీష్టమతి వరియింపన్। దోయజముఖిఁ బ్రార్థింపుము. (అర. ౨ ఆ. ౪౫.)

నిర్ధారణషష్ఠికి లోపల వర్ణకంబగు. ౧౬.

జాతిగుణక్రియాసంజ్ఞలచేత సముదాయంబునుండి యేక దేశంబునకుఁ బృథక్కరణంబు నిర్ధారణం బనంబడు. ఎద్దానివలన నిర్ధారణంబగు నచ్చటి షష్ఠికి లోపల వర్ణకంబగునని యర్థము. మనుష్యులలోపల క్షత్త్రి యుండు శూరుఁడు. గోవులలోపలఁ గపిల బహుక్షీర. అధ్వగులలోపలం బాఱువాఁడు శీఘ్రగామి. ఛాత్త్రుల లోపల మైత్త్రుండు సమర్థుండు. ఇట సప్తమియుఁ గలదు. మనుష్యులయందు క్షత్త్రియుండు శూరుఁడు. ఇత్యాదు లెఱుంగునది.

బాలవ్యా. ౨౫౨ I విషయము.

సంజీవని. ౨౫౨ I విష:—ఇందలివిషయమెల్ల సంస్కృతవ్యాకరణోక్తమె, కాన నిందలి నిర్ధారణాదులవివరణము కల్పతరువునఁ గనందగు. అధ్వగులు = బాట సారులు, పాఱువాఁడు = పరుగిడువాఁడు. ఈనిర్ధారణమున సప్తమివచ్చుట ప్రచురము.

సర్వవిభక్తిస్సంస్కృతతుల్యా. (ఆం. చిం. హలం. ౧౫ కారి. అహో. ౪౨3 పుట.)

ఆధారోఽధికరణమ్. (౧-౪-౪౫.) కర్తృకర్మద్వారా తన్నిష్ఠ క్రియాయా ఆధారః కారక మధికరణసంజ్ఞం స్యాత్. (సి. కౌ. ౬3౨ సూ.)

సప్త మ్యధికరణేచ (౨-3-3౬.) అధికరణే సప్తమీ స్యాత్. ఔపశ్లేషికో, వైషయికో, ఽభివ్యాపక

శ్చేత్యాధార స్త్రిధా - కటే ఆస్తే - స్థాల్యాంపచతి.
మోక్షే ఇచ్ఛా అస్తి - సర్వస్మి న్నాత్మాస్తి........
సన్నయా. నిమిత్తాత్కర్మయోగే (వార్తి. ౧౪౯౦.) నిమిత్త
౨౪౩ విషయము. మిహ ఫలమ్. యోగ స్సంయోగ స్సమవాయాత్మకః.
చర్మణి ద్వీపినం హన్తి । దన్తయో ర్హన్తి కుఞ్జరమ్ ।
కేశేషు చమరీం హన్తి । సీమ్ని పుష్కలకో హతః. ఇతి
భాష్యమ్. హేతౌ తృతీయాత్ర ప్రాప్తా. సీమా అణ్డ
కోశః - పుష్కలకో గన్ధమృగః" (సి. కౌ. ౬౩౩ సూ.)
విషయ నిమిత్తాదిజా తథై వాన్యా. (ఆం. చిం. అజం.
౮ కా. అహో. ౨౭౪ పుట.)
భావాదిజన్య జిప్తుల్యః । సుపా స్స్యాదత్ర సర్వదా ।
సత్యర్థజా సప్తమీచ । వర్తమానార్థతాం గతా. (విక్ర.
అజం. ౧౮ కారి. అహో. ౨౭౬ పు.)

కల్పతరు. ౨౪౩ విష:—సర్వవిభక్తిరిత్యాదికారిక ౨౩౪ విషయమున వ్యాఖ్యాతమయ్యెను. పాణినీయాదిసూత్రములను మూలముగాఁ గొనుట కిదియె మూలము.

ఆధారఇత్యాది - ఆధారః = ఆధారము, అధికరణమ్ = అధికరణ మనిపించుకొనును. 'ఘటమందు జలమున్నది' మున్నగువ్యవహారములలో జలాదికమునకు ఘటాదిక మాధారము. జలాదిక మాధేయము. కర్తృకర్మములును క్రియ కాశ్రయములే. కానఁ గర్తృద్వారమునఁగాని కర్మద్వారమునఁగాని కర్తృకర్మములందుండు క్రియ కాధారమగునది కారకమగుచు నధికరణసంజ్ఞగల దగునని కర్తృకర్మద్వారేత్యాదివృత్తికిఁ దాత్పర్యము. ఇట్లు పరమ్పరగాఁ గ్రియ కాధారమగునది యధికరణసంజ్ఞగలదని యెఱుంగునది.

అధికరణేచ = అధికరణమందు, సప్తమీ = సప్తమీవిభక్తి యగును. అధికరణవాచకమునకుఁ బరముగా సప్తమీవిభక్తి యగునని యర్థము. ఆధారః = ఆశ్రయము, ఔపశ్లేషికః = ఏకదేశసంబంధముగలది యనియు, వైషయికః = విషయతాసబంధమున గోచరించునదనియు, అభివ్యాపకః = సర్వావయవములందును వ్యాపించి యుండునదనియు, త్రిధా = మూఁడువిధములుగలది. ఉదా:—ఔపశ్లేషిక:—కర్తృద్వారమునఁ గ్రియ కాధారము:—కటే ఆస్తే = చాపయందున్నాఁడు. చాపయొక్క యేకదేశమున నున్నాఁడని యర్థము. కర్మద్వారమునఁ గ్రియ కాధా

రము:—స్థాల్యాంపచతి = గిన్నెలో నేకదేశమున వండుచున్నాఁడని యర్థము. వైషయికః:—మోక్షే ఇచ్ఛాస్తి = మోక్షమం దిచ్ఛగలదు. కర్తయగు నిచ్ఛకు మోక్షము గోచరముగుచున్నది. అభివ్యాపకః:—సర్వస్మి న్నాత్మాస్తి = అంతటను నాత్మ గలదు. అన్నివస్తువులం దన్నియవయవములందును నాత్మ వ్యాపించి యున్న దని యర్థము.

"వస్తుతస్తు ఉప సమీపే శ్లేషః, సంబన్ధః, తత్కృత మౌపశ్లేషికమితి వ్యుత్పత్త్యా సామీపికమేవాధారత్వ మౌపశ్లేషికమ్......ఏవంచ కటే ఆస్తే... ...ఇత్యాదౌ గౌణ మప్యధికరణం సప్తమ్యర్థఏవ" (సి. కౌ. ౬౩౩ సూ. బాలమ. వ్యా.) "అభివ్యాపకఇతి - సకలావయవవ్యాప్తికృత ఆధారః." (సి. కౌ. ౬౩౩ సూ. బాలమ. వ్యా.) వైషయికసప్తమి మిక్కిలి విస్తృతము. "గోవిన్దః కేళౌ కుశలః=కేళివిషయే పటురిత్యర్థః." (ముగ్ధ. ౩౦౯ సూ. దుర్గా. వ్యా.) "ఆకాశే శబ్దో జాయతే - ధర్మే వేదాః ప్రమాణమ్ - తీర్థే వసతి-గురౌవసతి-ఇత్యాది. ఆకాశ శబ్దయో రవినాభావ స్సంబన్ధః - ధర్మవేదయో ర్బోధ్యబోధకభావ స్సంబన్ధః-తీర్థవాస యో రాశ్రయాశ్రయిభావ స్సంబన్ధః. గురుశిష్యయో రుపాస్యోపాసకభావ స్సంబన్ధః- ఇతి సర్వస్యాత్ర విషయతా." (ముగ్ధ. ౩౦౯ సూ. శ్రీరామతర్కవాగీశవ్యాఖ్య.) ఆకాశే శబ్దోజాయతే = ఆకాశమందు శబ్దము పుట్టును = శబ్ద మాకాశగోచరమని యర్థము. ధర్మే వేదాః ప్రమాణమ్ = ధర్మవిషయమున వేదములు ప్రమాణము. తీర్థే వసతి = తీర్థవిషయమున వసించుచున్నాఁడు. గురౌ వసతి = గురుసేవావిషయ మున వసించుచున్నాఁడు. ఇ ట్లనేకస్థలములం దీవైషయికసప్తమి విలసిల్లుచుండును.

ఔపశ్లేషికాధారస్థలమున నాధారాధేయముల సంబంధము సంయోగ రూపముగాని సమవాయరూపముగాని కావలయును. ఘటమందు జలము సంయోగ సంబంధమున నుండును. శరీరమందు జీవుఁడు సమవాయసంబంధమున నుండును. ద్రవ్యద్రవ్యములసంబంధము సంయోగరూపము. అవయవావయవులకును, జాతి వ్యక్తులకును, గుణగుణులకును, క్రియాక్రియావంతములకును గలసంబంధము సమ వాయరూపము. "రూపే రూపత్వమస్తి-శరీరే చేష్టాస్తీత్యాదౌ సమవాయేన ఔపశ్లేషికమాధారత్వ మిత్యాది జ్ఞేయమ్." (సి. కౌ. ౬౩౩ సూ. బాలమ. వ్యా.)

నిమిత్తాదిజేత్యాదిః—"నిమిత్త మనఁగా ఫలము. ఫలమునకుఁ గర్మమందు సంయోగసంబంధమునఁగాని సమవాయసంబంధమునఁగాని వృత్తి యుండఁగా ఫలరూపహేతువాచకముకంటెఁ బరముగా సప్తమి యగునని యర్థము. "కర్మ యోగే హేతువాచకాత్ శబ్దాత్ సప్తమీ వాచ్యేత్యర్థః." (సి. కౌ. ౬౩౩ సూ.

బాలమ. వ్యా.) "నిమిత్తముతో నన్వయముగల క్రియయందు కర్మయగుదానితో సంబంధ మున్నప్పుడు నిమిత్తవాచకముకంటె సప్తమి యగును" (కౌముదీశరదాగమము. ౬౩౬ సూ.) హేతుతృతీయ ప్రాప్తింపఁగా నిది వచింపఁబడెను. చర్మణి = చర్మనిమిత్తమున, ద్వీపినమ్ = పులిని, హన్తి = చంపుచున్నాఁడు. దన్తయోః = దంతములనిమిత్తమున, కుఞ్జరమ్ = ఏఁనుగును, హన్తి = చంపుచున్నాఁడు. కేశేషు = కేశములనిమిత్తమున, చమరీమ్ హన్తి = చమరీమృగమును జంపుచున్నాఁడు. సీమ్ని = అండకోశమునిమిత్తమున, పుష్కలకః = గంధమృగము (బూతుపిల్లి) హతః = చంపఁబడెను. పులినిజంపుట చర్మముకొఱకుఁ గాన నిటఁ జర్మము నిమిత్త మనఁగాఁ గ్రియాఫలము. ద్వీపి కర్మము. ద్వీపిచర్మములకును నండకోశగంధమృగములకును సంబంధము సమవాయము. తక్కినవాని సంబంధము సంయోగము. 'చర్మమందు ద్వీపిని జంపెను' అనురీతి సంస్కృతానుసార ప్రయోగములు తెనుఁగుకావ్యములందు లభింపలేదు.

విషయేత్యాది:—విషయనిమిత్తాదిజా = వైషయికాద్యధికరణవాచకములకును, 'నిమిత్తాత్కర్మయోగే' అనువార్తికముచొప్పున నిమిత్తవాచకమునకును బరముగావచ్చు, అన్యా = ఈవఱకు వివరించినవిభక్తులకంటె భిన్నమైనసప్తమియు, తథైవ = ఆసంస్కృతవ్యాకరణోక్తప్రకారముగనే తెల్గునందును నగును. ఉదా:— విషయాది:—మోక్షము దిచ్ఛగలదు. ఘటమందు జలమున్నది. అంతట నీశుఁడు గలఁడు. నిమిత్తాది:—చర్మమందు పులినిజంపెను = జర్మము విషయమునఁ జంపెనని యర్థము.

ఇట్లు సప్తమివచ్చునని చెప్పుటచేత, 'అందున్ - నన్ - అన్' అను సప్తమీప్రత్యయములును, లోపలన్ - లోనన్ - లోన్ మున్నగు సప్తమ్యర్థకశబ్దములును సప్తమ్యర్థకద్వితీయాప్రత్యయములును యథాసంభవముగ నగునని గ్రహింపనగును. అనఁగా నుదంతజడవాచకముల యేకవచనమున నవర్ణమును నౌపవిభక్తికములపై 'అన్' అనునదియు నిట్లు యథార్థముగఁ దక్కినవియు నగునని యెన్నఁనగును. (విస్తర. I)

విస్తర 1 అ॥3 విష:—అహోబలపండితుఁ డిచింతామణిసూత్రమునకు వ్యాఖ్యచేయుటలో మిక్కిలి పొరపాటుపడెను. "విషయనిమిత్తాద్యర్థజా, అన్యా విభక్తిః, సప్తమీత్యర్థః. తథైవ = తేన ప్రకారేణ ప్రథమాంతత్వలక్షణేన తిష్ఠతీత్యర్థః. ఆదిశబ్దేన సత్యర్థసప్తమీ గ్రాహ్యా. తద్విధాయకంచ శాస్త్రం యస్యచ భావేన భావలక్షణమిత్యాది. ఇతరయోర్విధాయకంతు నిమిత్తాత్కర్మయోగే.

ప్రయోగములు:—ఔపశ్లేషికము—తే. గీ. ఎల్లయందును దా వసియించు నెల్ల । యదియుఁ దనయందు వసియించుట... (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౩౨౬.) ఇందు "ఎల్ల యదియుఁ దనయందు వసియించుట" అనునది యౌపశ్లేషికసప్తమీలక్ష్యము. విశ్వమెల్లయు వాసుదేవునిబొజ్జలో నేకదేశముగఁగదా వసించియుండును.

సప్తమ్యధికరణేచ. ఇత్యాదిశాస్త్రమ్.........భృత్యులవిషయము గౌరవ।మత్యంత చలంబు సత్య మవనీశులకున్. చర్మము నిమిత్తము ద్వీపిం జంపెన్ । వాలము నిమిత్తము చమరిం జంపెన్ ।.........భృత్యుఁ డావులఁ బిదుకఁగ వచ్చెన్...... షష్ఠీచానాదరే - పుత్రుఁడు దుఃఖింప సన్న్యసించెన్ ఇత్యాది.........ప్రథమాన్తత్వంతు సర్వత్ర సమానమ్. విషయనిమిత్తశబ్దయోః ప్రయోగఏవాయం విధిః. అన్యత్ర మోక్షమునం దిచ్ఛగలదు. ఇత్యాదిరూపం భవత్యేవ."(అహో.౨౭౫-౨౭౬ పు.) అహోబలపండితుఁడు "ఆదిశబ్దేన సత్యర్థసప్తమీ గ్రాహ్యా"అని వ్యాఖ్యచేసి, చింతామణియం దొక్క వైషయికసప్తమిమాత్రమె సంగ్రహింపఁబడినట్లును నౌపశ్లేషికాభివ్యాపకాధారసప్తములు స్మరింపఁబడనట్లును వ్యాఖ్యచేయుట పొరపాటు. చింతామణిలోని యాదిశబ్దముచే సంగ్రహింపఁబడకుండుటచేత నేకదా యథర్వణుఁడు సత్యర్థసప్తమిని సంగ్రహింపవలసెను. మఱియు నావైషయికసప్తమియందును 'నిమిత్తాత్కర్మయోగే' అనువార్తికముచొప్పున వచ్చుసప్తమియందును 'అంద్వాదిసప్తమీప్రత్యయములె యంతటను వచ్చునని చెప్పక విషయనిమిత్తశబ్దప్రయోగమునఁ బ్రథమావిభక్తియే నిల్చుననుచు "తత్రైవ" అనుదానికి "ప్రథమాన్తత్వలక్షణేనైవ తిష్ఠతీత్యర్థః"అని వ్యాఖ్యచేయుటయు "భృత్యులవిషయము గౌరవమత్యంత చలంబు. చర్మమునిమిత్తము ద్వీపిని జంపెన్" ఇత్యాదిరీతి నుదాహరించుటయు మిక్కిలి ప్రామాదికములు. 'తత్రైవ' అనుచింతామణికి "ప్రథమాన్తత్వలక్షణేనైవ"అను నర్థ మీతని కెట్లు లభించెనో తెలియకున్నది. మఱియు విషయనిమిత్తశబ్దముల ప్రయోగమునందును సప్తమీస్థలములందు "విషయమున - నిమిత్తమున" అని ప్రయోగించుటే వైయాకరణసంప్రదాయము. కావున "భృత్యులవిషయమున గౌరవము, చర్మమునిమిత్తమున ద్వీపిని జంపెను" అనురీతినే యిట నుదాహరింపవలసియుండును. సంస్కృతమునందును "క్రీడావిషయే నిపుణః" (ముగ్ధ. దుర్గా. వ్యా.) అనియు 'చర్మణి ద్వీపినం హన్తి అనియు సప్తమ్యంతములు' నుదాహరించుటే సంప్రదాయముగాని ప్రథమాంతము నుదాహరించుట సమ్మతముకాదు. ఒకప్పుడు తెల్గున-"అన్యస్యాః క్వచిద్భవేచ్చాపన్యా" అనుపద్ధతిని "భృత్యులవిషయము" అని ప్రథమాంతవ్యవహార ముండుటచే నహోబలపతి యట్లు భ్రమించెనేమో? మఱియు

సీ. ద్రోవది ప్రీతితో, నొక్కొక్క నింటఁ దా నొక్కయేఁడు। గ్రమమున నుండును గమలాక్షి యెవ్వరియింటఁ దానుండె నయ్యింటివలనఁ। బెఱవారు సనకుండ (ఆది. ౮ ఆ. ౧౧౫.) వ. ఇవ్వర్షాకాలంబు మాయందయుండి (ఆది. ౮ ఆ. ౧౮౦ వచ.) (మాయంద = మాస్థలమునంద) గీ. అతిథివై వచ్చి నీవు మాయంద కుడిచి (అర. ౩ ఆ. ౩౯౦.) క. పగవారియింటఁ గుడిచిన (ఉద్యో. ౩ ఆ. ౨౨౪.) గీ. ఇందు మీయందుఁ గలవస్తు వెద్దియైన (సభా. ౧ ఆ. ౨౩౯.) చ...రాజసూయముఖ

"నిమిత్తము - అర్థము - తదర్థము" మున్నగునవి ప్రథమాంతములుగఁ బ్రయుక్తములగునపు డవి 'కొఱకు' శబ్దార్థకములై తాదర్థ్యచతుర్థీవాచకములగు నే కాని సప్తమ్యర్థకములు కావు. తే. గీ. ఏను గుర్వర్థ మర్థినై మానవేశ ।..(ఆది ౧ ఆ. ౯౫ ప.) మత్తకోకిలము. నీతదర్థమ కాఁగ దేవవినిర్మితం బిది...(ఆది. ౨ ఆ. ౨౦౮) (౨౪౪ 1 విష.). సప్తమ్యర్థమున "అందున్"మున్నగు సప్తమ్యర్థకప్రత్యయముతో నిట్టినిమిత్తాదిశబ్దములు ప్రయోగింపఁబడుట సంప్రదాయము. "నీవును గుర్వర్థంబునందు ఋణవిముక్తుండ వైతివి." (ఆది. ౧ ఆ. ౧౨౧ గద్యము.). కవిజనమండన గాణపతవివరణకారాదు లీకవిశిరోభూషణమార్గము నె యనుసరించిరి. ఆంధ్రభాషాచరిత్రకర్తగా రీ "విషయనిమిత్తాదిజా తత్రైవాన్యా" అను చింతామణిసూత్రము న వర్ణకవిధానార్థకమనిరి. "అన్యా" అనుపదము సప్తమీప్రత్యయమగు 'న' వర్ణకమును మాత్రము తెలియఁజేయునని తలంపవచ్చును......అన్య ప్రత్యయము 'న' అనునది......మహద్వాచకపదములపై 'న' వర్ణక మెప్పుడు చేరు ననునదియే ప్రస్తుతసూత్రవిషయ మనుటకు సందేహము లేదు......విషయమునన్ - నిమిత్తమునన్......మొదలగు నవర్ణకయుతసప్తమ్యంతపదములతోఁ గలసియుండునని యీసూత్రమున సూత్రకారుఁడు వివరించియున్నాఁడు. నీకృతమునఁ (శాసితరిత్వయి) గౌరవాన్వయ మకిల్బిషకీర్తిఁ బ్రకాశితంబగున్ (అర. ౧ ఆ. ౫౧ ప.(మొ." (ఆం. భా. చ. ౧౬౩౨ పుట.) ఇది విమర్శసహమై యుండ లేదు. 'అన్యా' అనుదాని కన్యప్రత్యయమగు 'నవర్ణకమని' యర్థమఁట. 'విషయనిమిత్తాదిజా' అనుదానికి విషయమునన్ - నిమిత్తమునన్ - కారణమునన్ మొదలగుపదములు లక్ష్యములఁట. మహద్వాచకపదములపై 'న' వర్ణకము చేరునఁట. 'నీకృతమునన్' అను (భారతపద్యమందలి) పదము సప్తమీప్రత్యయాంతమఁట. ఔపశ్లేషికాద్యధికరణ సప్తమిని నన్నయాథర్వణులు స్మరింపనే లేదని యీసమన్వయమునఁ బర్యవసితమగుచున్నది. నన్నయాథర్వణులు నవర్ణకమును స్మరింపలేదని వీరియాశయము. అది సరి కాదు. (చూడు. ౨౫౩ II విషయము.)

మున్నతిఁ జేసినధన్యు లింద్రునం। దునికియు (సభా. ౧ ఆ. ౬౫.) (ఇంద్రునందున్ = ఇంద్రుసన్నిధిని.)

వైషయికము:—చ. అనుపమకార్ముకాది వివిధాయుధ విద్యలయందుఁ గోవిదుం। డనఁగ...(ఆది. ౬ ఆ. ౯౬.) సీ. చారువిభూషణాహార విహారశయ్యాసన భోగంబులందు విముఖి (ఆర. ౨ ఆ. ౨౬.) క. ఇం దీవరలోచన నీ। యందే నభినందితాత్మ నైనట్టులు నీ। నందనులయందుఁ బౌత్రుల। యందును నభినంద్య వగుము యని దీవించెన్. (ఆది. ౮ ఆ. ౬.) వచన. నీమంతులు మంత్రంబులు నాయందుఁ బనిసేయవు (ఆది. ౨ ఆ. ౧౯౧.) వ. నీవును గుర్వర్థమునందు ఋణవిముక్తుండ వైతివి (ఆది. ౧ ఆ. ౧౨౧.)

అభివ్యాపకము:—తే. గీ. ఎల్లయందును దా వసియించుట...(ఉద్యో. ౨ ఆ. ३౨౬.) వ. ఎక్కడఁ జూచినం దానయై...(భీష్మ. ౨ ఆ. ౧३౭.)

నిమిత్తాదిజసప్తమి:—చర్మమం దేనుఁగును బులిని జంపెను. జర్మనిమిత్తమున బులినిజంపెను. మొ.

భావాదీత్యాది:—భావాదిజన్యజిప్ = "యస్యచ భావేన భావలక్షణమ్. (౨-३-३౭) యస్య క్రియయా క్రియాన్తరం లక్ష్యతే తతః సప్తమీస్యాత్ - గోషు దుహ్యమానాసుగతః..." (సి. కౌ. ౬३౮ సూ.) అనునది మొదలగుసూత్రముల చొప్పున వచ్చుసప్తమి ('జి. ఓస్. సుప్' అను సప్తమీప్రత్యయముల ప్రత్యాహారము 'జిప్' అనునది.) సుసా = ప్రథమావిభక్తితో ('సు. ఔ. జస్' అను ప్రథమా ప్రత్యయముల సమాహారము.) తుల్యః = సరియై, అత్ర=ఈ తెనుఁగుభాషయందు; సర్వదా = అంతటను ప్రయుక్తమగును. సత్యర్థ...గతా = ఇట్టిచో నీసత్యర్థజ సప్తమి వర్తమానార్థకమగును. ఇట్టియెడల భావలక్షణార్థక నుజ్యంతక్రియ యంతటను బ్రయుక్తమగును గాన దానిచే నచటి కర్తృకర్మము లభిహితము లగుటం జేసి యచటఁ బ్రాతిపదికార్థ ప్రథమయె కర్తృకర్మవాచకములకుఁ బరముగా వచ్చును. "భావార్థకాదియోగంబునం గర్తకుఁ బ్రథమయగు" అని సూరి సూత్రించెను. (బా. కా. ३౨ సూ.) గోషు దుహ్యమానాసు గతః దేవదత్తః = గోవులు పిదుకఁబడుచుండఁగా దేవదత్తుఁడు వెడలినాఁడు. ఇది కర్మవాచకమునకుఁ బరముగా సప్తమివచ్చినస్థలమున కుదాహరణము. కర్తృవాచకస్థలమునకు:— బ్రాహ్మణే ష్వధీయానేషు గతః = బ్రాహ్మణులు చదువుచుండఁగా వెడలినాఁడు. ఇట్టియెడల సంస్కృతమునవచ్చు సప్తమి తెల్గునందలి ప్రథమకు సరియైయుండునని యథర్వణాశయము. సర్వదాయనుటచే నీసందర్భములోని సప్తము లన్నిటియెడలను

నిక్షి ప్రథమయె నిల్చునని విశదమగుచున్నది. "అర్థానాం కర్తృత్వే నర్థానా మకర్తృత్వే తద్వైపరీత్యేచ" సత్సు తరత్సు అసన్త ఆసతే = సత్పురుషులు వెడలుచుండఁగా నసత్పురుషులు నిల్చుచున్నారు. (సి. కౌ. వా. ౬3౮ సూ.) షష్ఠీ చానాదరే (౨-3-3౮.) అనాదరాధిక్యే భావలక్షణే షష్ఠీసప్తమ్యౌ స్తః. (పుత్రాదౌ) రుదతి రుదతోవా ప్రావ్రాజీత్ =రుదన్తం పుత్రాదిక మనాదృత్య సన్న్యస్తవానిత్యర్థః= పుత్రాదులు శోకించుచుండఁగా (వారి ననాదరించి) తండ్రి సన్న్యసించెను. అధికరణ సప్తమీస్థలములందును నిట్టిభావలక్షణను జ్యస్తప్రయోగము సత్యర్థజసప్తమియూల మున సంభవించునని సూత్రములోని సర్వదా శబ్దస్వారస్యమున నెన్నునది. "ఉదితే ఆదిత్యేజుహోతీత్యత్రతు సామీపిక మధికరణత్వం సప్తమ్యర్థః. ఉదితాదిత్యసమీప కాలే ఇత్యర్థః. ఆదిత్యోదయోత్తరసమీపకాల ఇతి పర్యవసన్నోర్థః." (సి. కౌ. ౬3౫ సూ. బాలమ. వ్యా.) 'ఉదితే ఆదిత్యే జుహోతి = ఆదిత్యుఁ డుదితుఁ డగుచుండఁగా హోమముచేయుచున్నాఁడు' అనుచోటి యధికరణసప్తమీస్థలమందును నీభావలక్షణను స్తమ్యర్థక నుజ్యంత ప్రయోగము గల్గెనని యెఱుంగునది. <u>(విస్తర II.)</u>

విస్తర. II ౨౫3 విష:—వికృతివివేకటీకాకర్త యీయథర్వణకారికను దిద్ది యపార్థమును జేసెను. "భావాదిజన్యజిప్తుల్య । సుస్సాస్యాదత్ర సర్వదా ।...... టీక. అత్ర = ఈతెలుఁగునందు, సర్వదా = ఎల్లపుడు, సా = ప్రసిద్ధమైన, భావాది జన్యజిప్ = భావాద్యర్థమువలనఁ బుట్టిన, సప్తమీవిభక్తి, తుల్యసుః = సమానమైన ప్రథమైకవచనముగలది. స్యాత్ ...తా. విషయనిమిత్త సత్యర్థంబులఁబుట్టిన సప్తమీ విభక్తి ప్రథమాతుల్యం బగును. అందు సతిసప్తమి వర్తమానార్థమును బొందును. భృత్యులవిషయముగారవ । మత్యంతచలంబుసత్య మవనీశులకున్. చర్మనిమిత్తము దుప్పిం జంపెన్......(వికృ. అజం. ౧౮ కా.) చింతామణిలోని "విషయనిమిత్తాది జాతశ్చైవాన్యా" అను సూత్రవ్యాఖ్యయగు నహోబలపండితీయమున నీయథర్వణ కారికయుండుటచే నట్టి కవిశిరోభూషణగ్రంథము సరిగా నర్థముచేసికొనక యాతఁ డీరీతి నపవ్యాఖ్యాచేసినవాఁ డయ్యెను. 'గోవులు పిదుకఁబడుచుండఁగా' అనుచోటి ప్రథమాబహువచనమునైనఁ జూచికొనక సుప్రత్యయమాత్ర మను నపార్థము గలపాఠమును బ్రక్షేపించుట మిక్కిలి వింతగా నున్నది. చింతామణి సూత్రముచే సిద్ధింపని భావలక్షణార్థసప్తమి నథర్వణుఁడు వివరించుచున్నాఁడని గ్రహింపక చింతామణ్యుదాహరణములుసయితమీయథర్వణసూత్రమునకు లక్ష్యములని తలంచుట మిక్కిలి వింత.

ప్రయోగములు:—మ. కురువృద్ధుల్ గురువృద్ధబాంధవు లనేకుల్ సూచు చుండన్......(సభా. ౨ ఆ. ౨౩౩.) మ. గురుభీష్మాదులు సూచుచుండ సభ మీఁకుం గీడు నాఁడట్లు......(ఉద్యో. 3 ఆ. 3౬.)

"స్వామీశ్వరాధిపతి దాయాదసాక్షిప్రతిభూప్రసూతైశ్చ. (౨-3-3౯) ఏతైః సప్తభి ర్యోగే షష్ఠీసప్తమ్యౌ స్తః. షష్ఠ్యా మేవ ప్రాప్తాయాం పాక్షిక సప్త మ్యర్థం వచనమ్. గవాంగోషు వా స్వామీ" (సి. కౌ. ౬3౬.) ఇత్యాదిసూత్ర ముల లక్ష్యములందుఁ దెలుఁగున షష్ఠియె కన్పట్టుచున్నది. తెలుఁగున 'గోవులకు స్వామి' అనియె ప్రయోగింపఁబడుట సహజము. గోవులయొక్కస్వామి. ఇట శేషషష్ఠి యని యెఱుంగునది.

అధికరణంబునకు సప్తమియగు. ౧౭.

బాలవ్యాకరణ వివరణము. ౨౧3 I విషయము. — అధికరణంబు నా నాధారంబు. ఔపశ్లేషికంబు - వైష యికం బభివ్యాపకంబని యాధారంబు త్రివిధంబు, ఘటమందు జలమున్నది. మోక్షమం దిచ్ఛగలదు. అన్నింటియం దీశ్వరుండు గలండు.

సంజీవని. ౨౧3 I విషయము:—చింతామణిచెప్పిన వివిధసప్తములలో నధి కరణార్థకసప్తమినిమాత్రము సూరి యిట్లు సంగ్రహించెను. ఔపశ్లేషికాదుల స్వరూ పము ౨౧3 విషయమున విస్తరించి వివరింపఁబడెను. ఔప:—ఘటమందు జల మున్నది. వైష:—మోక్షమం దిచ్ఛ గలదు. అభివ్యా:—అన్నింటియం దీశ్వ రుండు గలండు.

నన్నయా. ౨౧3 II విష. — జేన్నః స్యా త్తోఽపి ముఖ్యాన్తం । వినా వుప్రత్యయా న్వితమ్ । అమహాన్నాము జడగం । చోదన్తం నాన్యతో విధిః ॥ (వికృతి. అజం. ౧౬-౧౭ కారి. అహో. ౨౬౭.)

కల్పతరువు. ౨౧3 I విష:—ఈకారికలు ౧3౭ విషయమున వ్యాఖ్యా తము లయ్యెను. ౨౨౭-౨33 విషయమునందును నీవిషయము కొంత ప్రసంగింపఁ బడినది.

బాలవ్యా. ౨౧3 III విష. — ఉకారాంతజడంబునకు 'న' వర్ణకంబగు. ౧౮. ఘటంబున జలంబున్నది - దేవదత్తునకు మోక్షమున నిచ్ఛ గలదు.

సంజీవని. ౨౫3 III విషః—నవర్ణకము సైతము సప్తమీప్రత్యయమే యగుటచేత నది పూర్వసూత్రముచో నొప్పున నధికరణార్థమున వచ్చునని వేఱ చెప్ప నక్కఱలేదు. కాని 'అందు' వర్ణకమువచ్చుచోటులందెల్ల 'న'వర్ణకము రానేరదు. కావున 'న'వర్ణకము వచ్చుస్థలము లిందు నిరూపింపఁబడినవి.

నన్నసూ. అన్యస్యాః క్వచి ద్భవే చ్చాన్యా (ఆం. చిం. హాలం. ౨౫౮ విషయము. ౧౫ కా. అహో. ౪౨౭ పు.)

కల్పతరు. ౨౫౮ విషః—బా. కా. ౧౯-౨౦ సూత్రములు కారకపరిచ్ఛేదములోని విశేషణముల విభక్తివచనప్రసంగమున నుండుట యుక్తమని తోఁచి వానిని బా. కా. ౨౬ సూత్రమునకుఁ బూర్వమున నిల్పి నెంచి యిచటఁ గ్రమము తప్పించి యీ ౨౧ సూత్రపుమూలము నిల్పఁబడెనని యెఱుంగునది.

అన్యస్యాః = ఒకవిభక్తిచోట, అన్యా = మఱొకవిభక్తి, క్వచిత్ = ఒకానొకప్పుడు, భవేచ్చ = అగుటయుఁ గలదు. సంస్కృతవ్యాకరణసూత్రముల చొప్పున నొకవిభక్తి రావలసియుండఁగా నద్దానిచోట వేఱొకవిభక్తివచ్చుటయు నాంధ్రమహాకవిప్రయోగములందుఁ గన్పట్టుచున్నదని యర్థము. చింతామణికర్త సూరివలె సంస్కృతవ్యాకరణసిద్ధవిభక్తులకు భిన్నములగు విభక్తులు తెల్గునవచ్చుటఁ గలదని యాయావిభక్తులస్థలములను నిరూపింపలేదు గానఁ జింతామణిసూత్రమున కర్థముచేయుటలో సంస్కృతవ్యాకరణసిద్ధవిభక్తులచోట నితరవిభక్తులు తెల్గునవచ్చుటయుఁ గలదనుటయె యుక్తము. అట్టివానిఁ గొన్ని తానె (చింతామణికర్త) వివరించును. "ఇతరత్ర చ ద్వితీయా। తస్యాః ప్రథమాచ జడపదానాం స్యాత్". మొ. "ఉపయోగమునం దాఖ్యాతకుఁ దోడవర్ణకంబగు" (బా. కార. 2 సూ.) "చతుర్థికి మాఱుగ షష్ఠియె......కానంబడియెడి" (బా. కా. ౮ సూ.) "ఉదంతజడంబు తృతీయకు నవర్ణకంబగు" (బా. కా. ౨3 సూ.) మున్నగు సూరిచెప్పిన మార్పులెల్ల నీచింతామణిసూత్రమునకు లక్ష్యములు కానోపును. అవ్విభుండు పాల మేఁగెను. (వి. పు. 2 ఆ. ప్రౌఢ. కార. ౧3 సూ.) చ. చిరముగఁ బ్రహ్మకుం దపముసేసి (ఆది. ౨ ఆ. ౧౨౯.) మున్నగు బాలవ్యాకరణాసాధ్యవిభక్తులును దీనికి లక్ష్యములు కానోపును. ఇట్లె "క్వచి దన్యవిభక్త్యర్థే। ప్రథమాపి ప్రదృశ్యతే." (వికృ. అజం. ౮2 కా. అహో. 3౬౫ పు.) అను వికృతివివేకకారికకు లక్ష్యములు వేఱయుండుటచేత నీక్రిందిప్రయోగములు ప్రకృతచింతామణిసూత్రమునకు లక్ష్యములనుటయె యుక్త మనఁదగును. చ...దు। ర్మతులు......తీర్థము

లాడనోపరు (అర. ౨ ఆ. ౨౮౬.) ఆ. వె. ఎఱుకు నన్ను నుఱక నేసినశరములు। నెఱకులాడి...వేదనఁగావించు (అర. ౧ ఆ. ౩౧౪ ప.)

సంస్కృతవ్యాకరణాసాధ్యవిభక్తులును నీక్రిందిరీతిని దీనికి లక్ష్యములు కాఁదగును. "స్వాగతావృత్తము. ఆగిరీంద్రసుత హర్షముతో శై। వాగమోదిత విధాయతితో సు। స్వాగతాభిరుతవాక్యములం ద। భ్యాగతోచిత సపర్యలఁ దన్పెన్ (నన్ని. కు. ౭ ఆ. ౮౩౬.) శా...వరాంగములు సోకుం బుష్కరాగ్రం బునం। దాటోపం బొనరించు...(నన్ని. కు. ౧ ఆ. ౧౦౦.) గీ. ముప్పురముగూడ నీశిలీముఖమునందుఁ। దెగితిమి (భాస్కర. అయో. ౧౮౧ ప.)" (సూ. రా. ని. అందు శబ్దము.) ఈపద్యములందలి 'అందు' విభక్తికిఁ బైరీతిని వివక్షావశమునఁ బ్రయోగము నంగీకరింపక సూ. రా. నిఘంటుకర్తలు 'అందు' శబ్దమునకుఁ దృతీయార్థమె కలదని వ్రాయుట సరికాదు. సంస్కృతమునందును నిట్లె వివక్షావశమునఁ గారకవిశేషములను బ్రయోగించుటఁ గలదు. "ఏవం వివక్షావశా ద్యత్ర వస్తుతో దానం తత్రాపి న - సమమబ్రాహ్మణే దానం। ద్విగుణం బ్రాహ్మణబ్రువే। ఆధీతే శతసాహస్ర। మనన్తం వేదపారగే. ఇతి మనుః." (ముగ్ధ. కార. ౨౯౪ సూ. వ్యాఖ్య.) "గృహే ప్రవిశతీత్యత్ర గృహస్య కర్మతయా ద్వితీయా ప్రాప్తా అధికరణస్య వివక్షయా సప్తమీ, వివక్షావశాద్ధికారకాణి భవన్తీతి న్యాయాత్.........తపో వనేషు స్పృహయాళురేషా ఇతి రఘుః ఇత్యాదౌ సంప్రదానే అధికరణవివక్షా. ఇత్యాదయో మహాకవిప్రయోగాత్ వివక్షయా సమాధానీయాః. స్థితేర్గతి శ్చిన్తనీయేతి న్యాయాత్. తేన స్వేచ్ఛయా—గ్రామే గచ్ఛతీత్యాది ప్రయోగోనకర్తవ్య ఇతి సాంప్రదాయికాః" (ముగ్ధ. దుర్గా. వ్యాఖ్య. ౩౧౬ సూ.) ఇట్లె కవిప్రయుక్తములగు విభక్తులు వైవక్షికములని సమాధానము చేసికొనవలయును. మ. అభిజాతుండవు ధర్మశీలుఁడవు నీయం దైనసంబంధము (ఆది. ౮ ఆ. ౫౨.) సీ. కౌరవైశ్వర్యంబు గౌరవంబున సమన్వితమయ్యె నీయంద పేర్మితోడ (సభా. ౨ ఆ. ౧౦౨.)

ఏకవాక్యమున నపునరుక్తముగఁ బ్రయుక్తమైన యొక్కపదమె రెండుచోట్ల నన్వయించునపు డందొకకారకమె రెండవదాని నడంచి నిల్చును. "ద్వయోర్యుగపత్ ప్రాప్తౌ కర్తృకర్మాధికరణం।కరణం సంప్రదానకమ్।అపాదానంచ సందేహే।పరం పూర్వేణ బాధ్యతే ఇతి వచనా ద్వ్యవస్థా. గంగాం గత్వా స్నాతి (గంగనుగూర్చి యేఁగి స్నానముచేయుచున్నాఁడు.) ఇత్యాదౌ అధికరణం బాధిత్వాకర్మప్రవృత్తమ్. గృహం ప్రవిశ్య నిస్సరతి (గృహమును బ్రవేశించి వెడలుచున్నాఁడు) ఇత్యత్ర

అపాదానం బాధిత్వా కర్మ ప్రవృత్తమ్. వర మాహూయ కన్యాం దదాతి (వరు నాహ్వానించి కన్య నిచ్చుచున్నాఁడు)......ఇత్యత్ర సంప్రదానం బాధిత్వా కర్మ ప్రవృత్తమ్. అశ్వే స్థితో గచ్ఛతి (అశ్వమందుఁ గూర్చుండి పోవుచున్నాఁడు.) ఇత్యాదౌ కరణం బాధిత్వా అధికరణం ప్రవృత్తమ్. ఏవ మన్యద ప్యూహ్యమ్" (ముగ్ధ. కార. ౩౧౬ సూ. దుర్గా. వ్యా.) పైవానిలో 'గంగనుగూర్చి యేఁగి గంగలో స్నానముచేయుచున్నాఁడు' మున్నగురీతిగల వాక్యములలో సధికరణము నడంచి కర్మకారకము నిల్చెనని యిట్లు గ్రహింపవలయును. సీ...సుందరి నీపతు లందుఁ బ్రీతిఁ। బతిభక్తి యొప్ప నపత్యంబుఁ బడయుము. (ఆది. ౮ ఆ. ౪.) ఇటఁ "బతులందుఁ బతిభక్తి యొప్పఁ బతులవలన నపత్యంబుఁ బడయుము" అనఁదగి యుండ నపాదనము నడంచి యధికరణము నిల్చినది. సీ...ఎద్ది చెప్పఁ డిష్టంబు... (ఆది. ౮ ఆ. ౨౧.) ఎద్ది యిష్టంబు దానిఁ జెప్పుఁ డని యుండవలసియుండఁగాఁ గర్మకారకము నడంచి కర్తృకారకము నిల్చినది. త్రిలింగలక్షణశేషకర్త యిట్టి యెడలఁ బైరీతిని గ్రహింపక విభక్తి విపరిణామాన్వయము నంగీకరించెను. "కొన్నియెడల విభక్తి విపరిణామంబు గ్రాహ్యంబు ఉదా:—ఉ...ఈతనితో సాటి యనంగ మేలన...(నిర్వ. 3 ఆ.)...ఇక్కడఁ దృతీయకుఁ బంచమిగా మార్పు గలిగెనని తెలియవలయును. మొ." (ప్రౌఢ. కార. ౭౬ సూ.) "ఈతనితోసాటి; ఇతనికంటె మేలు" అనుచో నేకవాక్యప్రయోగమునఁ బంచమి నడంచి సహార్థతృతీయ నిల్చెననుట యుక్తము. ఉ...నీ। యేపున కోర్వ దేవతల కేనియు దైత్యుల కేని రాదు పో। మ్మేపగతేని గెల్వుము......(శాంతి. ౨ ఆ. ౪౩౭.) 'ఏపగ తెదిర్చిరేని వారిని గెల్వుము' అని యుండవలసియుండఁగా గర్మ కారకము నడంచి కర్తృకారము నిల్చినది.

బాలవ్యాకరణ వివరణము. ౨౫౪ I విషయము.

ఒకానొకచో నొకవిభక్తికి మఱియొకవిభక్తియునగు. ౨౧. మైత్రుండు గృహమును వెడలెను. గృహము నుండి యని యర్థము. వాఁడు వాహనమును దిగెను. వాహనమునుండి యని యర్థము. వారు సుఖ మున్నారు. సుఖముతో నని యర్థము. ఇత్యాదు లెఱుంగునది.

సంజీవని. ౨౫౪ I విష:—"అన్యస్యాః క్వచి ద్భవే చ్చాన్యా" అను చింతా మణిసూత్రమె దీనికి మూలమైనను సంస్కృతవ్యాకరణోక్తవిభక్తులను నాంధ్ర మహాకవి ప్రయోగారూఢములగు సంస్కృతప్రసిద్ధవిభక్తివిలక్షణములగు విభక్తు

లను జాలవఱకు సూరి సూత్రించినవాఁడగుటంజేసి సూరిగారి యీసూత్రమున కర్థము చేయునపుడు సంస్కృతవ్యాకరణోక్తవిభక్తులకును సూరి సంగ్రహించిన విభక్తి విశేషములకును విలక్షణములగు విభక్తులు వచ్చుటయుఁ గలదని వ్యాఖ్య చేయవలసియుండును. 'మైత్రుండు గృహమును వెడలెను' అనుచో నపాదాన పంచమి రావలసియుండుననియు నట్టియెడల "ఉండి" శబ్దానుప్రయోగమును బంచమీవిభక్తి వలనకు ద్వితీయాదేశమును రాఁగా 'గృహమువలననుండి=గృహము నుండి' (బా. కా. ౯-౧౦-౧౧ సూ.) అని యేర్పడుననియు నట్లగుటచే నిట 'గృహమువలన' అను పంచమీవిభక్తికి మాఱుగ నుండి శబ్దరహిత ద్వితీయయె ప్రకృతసూత్రముచొప్పున వచ్చెననియు సూరిగారియాశయము. ఇట్లే వాహన మును దిగె ననుచోటను గ్రహింపవలయును. వారు సుఖముతోనున్నారని సహార్థ తృతీయ రావలసియుండఁగా నద్దానికి మాఱుగఁ బ్రథమవచ్చి ప్రకృతసూత్రము నకు లక్ష్యమగుచున్నదని యెఱుంగునది. సూరి 'కాలాధ్వములకుం బ్రాయికం బుగఁ బ్రథమయగు' (బా. కా. ౨౫.) అనిమాత్రము సూత్రించుటచేత దేశ (ప్రదేశ) వాచకముల సప్తమ్యర్థక ప్రథను సంగ్రహింపఁబడదయ్యె. అద్దానిని ప్రౌఢ వ్యాకర్త పూరించుటకై "ఒక్కొకచో జడంబు సప్తమికిం బ్రథమయు నగు (ప్రౌఢ. కా. ౨౦ సూ.) అని సూత్రించి తీర్థమాడి (తీర్థమందాడి = స్నానముచేసి) నెఱకు లాడి (మర్మస్థానములందు గ్రుచ్చుకొని) పేరోలగముండి (పెద్దసభయందుండి) యున్నగువాని నుదాహరించెను. బా-గు-ప్రకర్త యట్టి కవిప్రయోగపద్యముల నెల్ల స్వీకరించి ప్రకృతసూత్రమునకు లక్ష్యములనుగా నుదాహరించెను.

సూరి పయిరీతిని వివరించెనేకాని "గృహముడుండి వెడలెను - వాహనము నుండి దిగెను" అనురీతి ప్రయోగములు మృగ్యములు. అపాదానపంచమ్యర్థమున వచ్చిన ద్వితీయకుఁ ('గృహమును వెడలెను' అనురీతివి) బ్రయోగములు గలవు. క...। కలి కర్కోటకవిషంబుఁ గ్రక్కుచు నొడలన్ వెలువడి (ఆర. ౨ ఆ. ౧౯౩.). 'సుఖముండె' అనుటకు "సుఖముండు మింక" (అది. ౭ అ. ౧౨౯ ప.) అనురీతి ప్రయోగములు గలవు.

నన్నయా. ఇతరత్ర చ ద్వితీయా (ఆం. చిం. అజం. ౧౫ కారి. ౨౫౫ విషయము. అహో. ౩౨౦ పు.)

కల్పతరు. ౨౫౫ విష:—"అన్యస్యాః క్వచి ద్భవేచ్చాన్యా" అను సూత్రపు స్థలములనె కొన్నిటిని వివరించుచున్నాఁడు. జడపదానామ్ = జడవాచకములకు, (ఉత్తరసూత్రమునుండి యనువృత్తివచ్చును.) ఇతరత్ర = ద్వితీయేతర తృతీయాదివి

భక్తులచోట, ద్వితీయా=ద్వితీయా విభక్తిః, స్యాత్=అగును. ఇట్లితరవిభక్తు లన్నిటిచోటను ద్వితీయ వచ్చునని చెప్పఁబడినను దృతీయాసప్తమీవిభక్తులచోట మాత్రమె ద్వితీయ నిల్చుటమహాకవిప్రయోగదృష్ట మగుచున్నది. అహోబలపండితుఁడు నిట్లె యభిప్రాయపడెను. "ద్వితీయావిభక్తిః స్వవిషయవ్యతిరిక్తవిషయేఽపిస్యాత్ రాముఁడు హేతి సమరారుల నఱకెన్, రాముఁడయోధ్య నున్నవాఁడు. అద్యే (ఉదాహరణే)తృతీయాస్థానే "అమ్" (ద్వితీయ), ద్వితీయే(ఉదాహరణే)సప్తమీస్థాన ఇతి,వివేకః.పక్షే. హేతిచే నఱకెన్ ఇత్యాదికం రూపం సంస్కృతన్యాయే.సజడవిషయ ఏవాయమ్." (అహో. 3౨౦ పు.) (పంచమిచోట ద్వితీయ యరుదు. ౨౫౭ I విష.) అందును బహువచనమునందే యంతటను ద్వితీయ నిల్చును. ఏకత్వమున నను దంతములకు మాత్రమె తృతీయాసప్తములచోట ద్వితీయనిల్చును. ఉదంతముల కన్ననో తృతీయాసప్తములచో 'నన్' అనునదియే నిల్చును. ఔపవిభక్తికములకు 'అన్' అనునది నిల్చును (బా. కా. ౧౮-౨3 సూ. ఆచ్ఛి. 3౮ సూ. ౨౫3 I విష. ౨౫౬ విష. ౨౨౭-౨33 విష.). (విస్తర. I) ఉదా:—వనములన్ = వనములచేతన్ - వనములందున్. త్రాడులన్ = త్రాడులచేతన్ - త్రాడులందున్ - హేతు

విస్తర. I ౨౫౫ విష:—త్రిలింగలక్షణశేషకర్త యుదంతజడములకు సైతము కొన్నియెడలఁ దృతీయాసప్తములచోట ద్వితీయ యగునని వివరించెను. "ఒకానొకచో నేకవచనంబున నుకారంబుమీఁది ద్వితీయయుఁ దృతీయావిభక్త్యర్థక మయ్యెడునని తెలియవలయు. ఈయర్థమునకు 'ఇతరత్ర చ ద్వితీయా' అను స్థాననియమశూన్యవిధియు నవకాశ మిచ్చుచున్నది. ఉ:—ఎ. గీ. తండ్రి పసుపుఁ జేసి......(ఆది. 3 ఆ. ౯౫.) సీ. దాశకన్యాకేళి తప్పుఁజేసి (స్వా. ౨ ఆ. ౭3.) మొ. ఇట్లనుటచే ఇవ్విధము నాననముల్ గలవార (నిర్వ. ౪ ఆ. ౮౭.) అను నిట్టి ప్రయోగములును నిర్దుష్టము లగుచున్నవి" (ప్రౌఢ. కార. ౪ సూ.) ఇట్లె ఆ. వె. భీష్మపసుపుఁజేసి చేలవైతి. (సభా. ౨ ఆ. ౧౧.) అనిభట్టారకుఁడు స్థలాంతరమునందును బ్రయోగించెను. అరయ నరయ నీప్రయోగములందలి 'చేసి' శబ్దము 'దుర్గబలంబునంజేసి' (సభా. ౧ ఆ. ౧౭౬ గద్య) మున్నగుచోటులందువలెనె యన్వయశూన్యమై యనుప్రయుక్తమయ్యెననియు, 'పసుపునన్ - తప్పునన్ -' అను తృతీయలచోట 'పసుపున్ - తప్పున్' అను ద్వితీయ నిల్చుటచేత వానిపైనను బ్రయుక్తమయ్యెననియుఁ జెప్పుట న్యాయ్యమని తోఁచునుగాని 'ఉ' దంతములపై మఱెచ్చటను దృతీయార్థమున నిట్లు ద్వితీయ నిల్చు ననుటను నిర్వహింపఁజాలు ప్రామాణిక ప్రయోగములు లేమింజేసియు నీప్రయోగములకు మార్గాంతరమున

లన్ = హేతులచేతన్ - హేతులందున్. హేతిన్ = హేతిచేన్ - హేతియందున్. వనమునన్ = వనముచేతన్ - వనమునందున్. త్రాటన్ = త్రాటిచేతన్ - త్రాటియందున్. మొ. ఉదంతములు సహజముగా నుకారాంతశబ్దములు కావచ్చును. లేదా "స్యా దమహతాం విభక్తౌ" "సర్వ త్రో దోతో ర్వా ర్భవతి మువత్" అను చింతామణిసూత్రములచొప్పున వచ్చునాగమ 'ము - వు' లం గూడుటచే నేర్పడు 'ఉ' కారాంతములును గావచ్చును. ఉదా:—చిగురునన్ - వనమునన్ - తరువునన్ - మొ. చకారముచే నీసూత్రము పాక్షికమని గ్రహింపవలెను. ఉ. లతన్ = లతచేతన్ - లతయందున్ - మొ. ఉదంతజడవాచకములయు నొపవిభక్తికజడవాచకములయు ద్వితీయాంతరూపములకుఁ దృతీయాసప్తమ్యర్థములు కల్గనేరవు. ఉదా:—వనమున్ = వనమును, త్రాటిన్ = త్రాటిని. మొ. 'వనమున్.' అనుదానికి 'వనముచేతన్ - వనమందున్' అనియు, 'త్రాటిన్' అనుదానికి "త్రాటిచేతన్ - త్రాటియందున్" అనియు నర్థములు లేవని యెఱుంగునది.

కొన్నియెడల బహుత్వమున సజడవాచకముల తృతీయాసప్తములచోట సయితము ద్వితీయావిభక్తి నిల్చుట నన్నయేతరకవిప్రయోగదృష్ట మగుచున్నది. సీ...తే-గీ. అనిన నలుగాలి వాన గోవును నశేష|శబ్దముల మంత్రమును లోహజాతిఁ గాంచ | నమును మనుజుల విప్రుండు సమధికత్వ | భాజనము లండ్రు వేదప్రపంచవిదులు. (శాంతి. ౧ ఆ. ౭౧.) 'మనుజులన్ = మనుష్యులయందు' అని తిక్కయజ్వ ప్రయోగించెను. స్థలాంతరములందును నిట్టి ప్రయోగములు గలవు. సీ...ఆ-వె. వనజముఖులు పురుషులను దృష్టిఁబొందుట | గలుగదండ్రు (అను. ౨ ఆ. ౧౭౩.) సీ...పశువు | లను మేటి యజ్ఞ ముఖులచతుష్పదములను | ధేనువు మిక్కిలి మానవులను. తే గీ. బ్రాహ్మణుండు వరిష్ఠుండు ఫతులందు | శ్యేనము......(అశ్వ. ౨

సమాధానము చూపట్టుచుండుటం జేసియు నీత్రిలింగలక్షణశేషకర్త యాశయము నంగీకరించుట కవకాశము చాఁకున్నది. పై ప్రయోగము లీక్రిందిరీతిని సుసమాధేయములై యున్నవి. "తండ్రిపనుపున్ = తండ్రియాజ్ఞను, చేసి = నెఱవేర్చి" "దాశకన్యాకేళి తప్పుఁజేసి = దాశకన్యాక్రీడ యనుతప్పిదము గావించి" "భీష్మపనుపుఁజేసి = భీష్మునియాజ్ఞను జరపి" అని యిట్లుచటద్వితీయలు చేసి శబ్దముతో నన్వయించుచున్నవనుటలో క్షతి కానరాదు. ఇట్లె "ఇవ్విధముయొక్క+ఆననముల్= ఇవ్విధమున్+ఆననముల్ = ఇవ్విధము నాననముల్ = ఈవిధముగల ముఖములు" అని శేషషష్ఠీసమాసముచే (౨౩౧ విష.) నిర్వచనోత్తర రామాయణపద్యమును నిర్బాధమగుచున్నది.

ఆ. ౧౬౧.) (ఇందు - పశువులకు - మున్నగురీతిని సుస్థానమున 'కు' వర్ణకము ముద్రణములందుఁ బ్రక్షిప్తములని యచటి ౧౬౧-౧౬౨ పద్యములలోని ప్రక్రమము విశదపఱుపఁజాలును. మఱియు నచట "యతశ్చనిర్ధారణమ్" అను పాణినీయ సూత్రముచొప్పున వర్తిల్లు నిర్ధారణషష్ఠికి (౨౫౨-౨౫౨ II విష.) 'కు' వర్ణకము వచ్చుట శాస్త్రవిరుద్ధము. (విస్తర. II) తృతీయాసప్తమ్యర్థక ద్వితీయకును, 'ఉ' దంతస్థలమున సవర్ణకమునకును బ్రయోగములు:—ఉ. ఆశ్రిత పోషణంబున ననంతవిలాసమునన్ మనీషి వి। ద్యాశ్రమ తత్త్వవిత్త్వమున దాన

విస్తర. II ౨౫౫ విష:—కొన్నియెడల నజడంబు తృతీయాసప్తములకును బహుత్వంబున ద్వితీయ చూపట్టెడి. ఉదా:—తృతీయకు. ఎ-గీ...... । ఘనతర స్తన చక్రవాకముల నలరు । నంబను......(హరి. ఉ. భా. ౭ ఆ.) సప్తమికి సీ...ఆ-వె. బలిమిఁ గొనినధనముఁ । బడి వేలయొంటెలఁ । బెఱికి రాఁగ......(సభా. ౧ ఆ. ౨౬౮.) మనుజుల విప్రుండు (భార. శాంతి. ౧ ఆ.) (ప్రౌఢ. కా. ౧౭ సూ.)

పయి యుదాహృతులలో మొదటి రెండును సరికావని యీక్రిందిరీతిని వేటి కావ్యాఖ్యాత వ్రాసెను "స్తనములందుఁ జక్రవాకత్వ మారోపిత మగుటంజేసి చక్రవాకనిష్ఠమగు నజడత్వమున కిటఁ బ్రసక్తి యంతగ లేమిని స్తనధర్మము ననుసరించి చక్రవాకములనుగూడ జడములుగఁ దలంపనగుం గాన నిది యంతగా నీవిధి కుదాహరణము గాఁజాలదేమో ? యని తోఁచెడి. 'పెఱికి రాఁగ' అను క్రియల కొంటెలు కర్తలైనట్లు స్పష్టపడుచున్నది గాన నిట నొంటె లనునది సప్తమ్యర్థక ద్వితీయగాక ప్రథమా బహువచనాంతమని యనవలెను. కాన నిదియు నీవిధికి సరియైన యుదాహృతి కాఁజాలదనియే తోఁచెడి......శబ్దరత్నాకరమున నొంటె లనునది గర్త్రర్థకముగనే యుదాహృత మయ్యెను. చూ. శ. ర. పెఱుకుశబ్దము. (౫౧౬ పుట) ఇంక మిగిలినది మనుజుల విప్రుం డనునదే" (బా. సా. వే. కార, ౨౨సూ. వ్యాఖ్య.)"మనుజులవిప్రుండు" అను సోమయాజిప్రయోగము నంగీకరింపక తీరనపు డింకఁ దక్కినవాని నేవేవో యపమార్గముల నాశ్రయించి నిరాకరించుట వృథా ప్రయాసముగదా. ఇంక నట్టి నిరాకరణమును బ్రమాదభూయిష్ఠముగనే యున్నది. స్తనములందుఁ జక్రవాకత్వము నారోపించుటచేఁ జక్రవాకముల నజడములనుగా భావింపనగు ననుట కేవలము పొరపాటు. ఇట్లయిన నీక ముఖ చంద్రుఁ డనుచోఁ జంద్రుఁడును జడవాచకమె యగును గాన "ముఖచంద్రము" అనవలసినదేనా ? ఆరోపితవస్తుధర్మావభాసమె యారోపణఫలముగుచుండ నద్దాని యందు విషయధర్మము లెట్లు భాసిల్లును ?

గుణాభిరతిన్ సమస్త వ। ర్ణాశ్రమ ధర్మరక్షణమహామహిమన్ మహిఁ నొప్పు సర్వలో। కాశ్రయుఁ డాదిరాజనిభుఁ డత్యకలంకచరిత్రసంపదన్ (ఆది. ౧ ఆ. ౬ ప.) క. మనుజేంద్ర వానిఁ బెడచెవు। లను బెట్టుము వేఱుగాఁ దలంపక దయతో (కర్ణ. ౩ ఆ. ౯౩ ప.) ఉ. ధనార్థులఁ దన్పి దిక్కులన్। నించె యశంబు... (సభా. ౧ ఆ. ౧౭.) క. విమలమణిమయములగు దూ। లములం గంబముల గోడలను వేదులఁ గు। ట్టిమములఁ జొట్టినప్రాకా। రములను గర మొప్పుచుండ రచియించె సభన్. (సభా. ౧ ఆ. ౧౧.) సీ. సురుచిరహారినీలకిరణజలంబులఁ బద్మరాగారుణపద్మములను। రాజితరాజీవరాజహంసావళి నిర్మలసౌవర్ణకూర్మములను। కమనీయవైదూర్యకుముదంబులను వజ్రమీనమౌక్తిక నవఫేనములను। మరకత శైవలోత్కరముల విలసిల్లఁ గొలను (సభా. ౧ ఆ. ౧౩ ప.) ఈసూత్రమునకు "ఆం-భా-చ-కర్తగారుచేసిన యపార్థము విస్తర. II ౧౮౫ విషయమున నిరసింపఁబడినది.

జడంబు తృతీయాసప్తములకు ద్వితీయ బహుళంబు గానగు. ౨౨.

బాలవ్యా. ౨౫౫ I విషయము. రాముఁడు వాలి నొక్కకోలం గూలనేసె. కోలతో నని యర్థము. లంకం గలకలంబుపుట్టె. లంకయందని యర్థము. బాహుళకంబుచే నిక్కార్యం బుదంతంబునకు బహుత్వమందె యగు. అర్జునుండు శత్రుసేనలను బాణంబులను రూపుమాపె. బాణంబులచే నని యర్థము. మీనంబు జలంబుల నుండు. జలంబులందని యర్థము.

సంజీవని. ౨౫౫ I విష:—"ఒకానొకచో నొకవిభక్తికి మఱియొకవిభక్తియు నగు" (బా. కా. ౨౧ సూ.) అనుసూత్రమునఁ జెప్పఁబడినరీతిని వచ్చువిభక్తివ్యత్యాసములను గొన్నిటిని వివరించుచున్నాఁడు. చింతామణికర్త "ఇతరత్ర చ ద్వితీయా" అని చెప్పినను నట్టి ద్వితీయ తృతీయాసప్తములచోటనె బహుళముగాఁ గన్పట్టుటంజేసి యట్టిరీతిని సూత్రమును మార్చి యుపదేశించుచున్నాఁడు. జడములనఁగా నచేతనవాచకములు. అట్టివాని తృతీయాసప్తములచోట ద్వితీయావిభక్తి వైకల్పికముగా నిల్చును. 'ఒక్కకోలన్' అను ద్వితీయ కొక్కకోలతో నని తృతీయార్థమును సూరిగారే వివరించిరి. అట్లె "లంకన్" అను ద్వితీయకు "లంకయందని" యర్థ మనుచు వివరించిరి. బహుళగ్రహణముచే నుదంతములకు నేకవచనమునఁ

దృతీయాసప్తమ్యర్థములు లేవనియు బహువచనమునందు మాత్రమె యట్టి యర్థములు ద్వితీయకుఁ గల్గుననియు "బాహుళికంబుచే" నిత్యాదివాక్యముతో వివరించి యుదాహరించిరి. 'బాణంబులను' అనుదానికి బాణంబులచే ననియు, 'జలంబులను' అనుదానికి జలములందనియు నర్థములని వివరించిరి. దీనినిబట్టి యుదంతములగు వీని ద్వితీయైకవచనముచోటఁ దృతీయాసప్తమ్యర్థములు లేవని స్పష్టమగుచున్నది. ఉ:—"బాణంబున్ = బాణమును; జలంబును = జలమును" అనియే యర్థము. తృతీయాసప్తమ్యర్థములు లేవు.

నన్నయా. అన్యస్యాః క్వచిద్భవేచ్చాన్యా. (ఆం. చిం. హలం.

౨౫౬ విష. ౧౫ కారి. అహో. ౭౨౭ పుట.)

కల్పతరు. ౨౫౬ విష:—ఈసూత్రమునకు ౨౫౮ విషయమున వ్యాఖ్య చేయఁబడెను.

బాలవ్యాకరణ ఉదంత జడంబు తృతీయకు నవర్ణకంబగు. ౨౩.

వివరణము. రాముఁ డొక్క బాణంబున వాలిం గూలనేసె. బాణ

౨౫౬ I విషయము ముచే నని యర్థము.

సంజీవని. ౨౫౬ I విష:—'అందు - న - సప్తమి' అని బా. తత్స. ౭ సూత్రమునఁ జెప్పఁబడుటచే 'న' వర్ణకము సప్తమీవిభక్తి ప్రత్యయమాత్రమె యగుటచేత నిటు తృతీయార్థమునందును వచ్చునని సూత్రింపవలసెను. ఇట్లు నవర్ణకము వచ్చుట వైకల్పికమనియె యొఱుఁగునది. బా. కా. ౧౮ సూత్రముచే సప్తమ్యర్థమున నుదంతజడంబులకు 'అందు' విభక్తికిఁ బర్యాయముగా న వర్ణకమువచ్చునని యుపదేశింపఁబడెను. (౨౫౩ II విష.) అట్టిస్థలములందే తృతీయార్థమునందు నైతము న వర్ణకమువచ్చునని ప్రకృతసూత్రమున కర్థము. ఉదంతత్వము 'చిగురు' మున్నగువానియందు సహజము. ముగాగమ వుగాగమములచో నైతము (బా. తత్స. ౭౦-౭౫ సూ.) నుదంతత్వము నంగీకరించి వానిపైన వర్ణకముఁను నిల్పనగును. ఉ. 'బాణంబునన్' అనుదానికి 'బాణముచే' నని యర్థ మనుచు సూరిగారే వివరించిరి. 'బాణమునన్' అనుదానికి 'బాణమందున్' అనియు బా. కా. ౧౮ సూత్రము చొప్పున నర్థము సిద్ధించును. ఉదంతజడంబులకు నైతము 'నన్' ప్రత్యయము రానపుడు 'బాణముచేతను - బాణముతోడను' అనురీతిని 'చేత - చే - తోడ - తో' ప్రత్యయములును వచ్చును. ఈయుదంతములకు బహుత్వమున నవర్ణకము రానేరదు. ఉదా:—"బాణంబులన్ = బాణంబులచేతన్, తరువులన్ = తరువులచేతన్, చిగురులన్ = చిగురులచేతన్" అని యిట్లు బా. కా. ౨౨ సూత్రము

చొప్పునఁ దృతీయాసప్తమ్యర్థములందు ద్వితీయయే వచ్చును. బా. కా. ౨౨ సూత్రమునందు బహుళగ్రహణముచే నుదంతముల దృతీయాసప్తములచోట ద్వితీయ రానేరదని వివరింపఁబడుటంజేసి యట్టి యుదంతజడములకుఁ బ్రకృత సూత్రముచేతను బా. కా. ౧౮ సూత్రముచేతను నవర్ణకము పాక్షికముగా వచ్చునని యుపదేశింపఁబడెను. (విస్తర.). ప్రయోగములు:—ఉ. ఆశ్రిత పోషణంబున ననంతవిలాసమునన్ మనీషి వి। ద్యాశ్రమతత్త్వవిత్త్వమున......మహి నొప్పు సర్వలో। కాశ్రయుఁడు......(ఆది. ౧ ఆ. ౬ ప.) చ. అన విని యమ్మహీ రమణుఁ డాతని కిట్లను మీకు నాకతం। బున బహుదుఃఖముల్ గలిగె......... నీమనం। బునఁ గృపపుట్టి కాచినను బోయెద నిప్పుడ యేను గానకున్ (కర్ణ. 3. ఆ. ౯౭.) (ప్రాసస్థలము.) క. విని క్రీడి......ఊరుతలము కరతలం। బున నప్పళించె......(శల్య. ౨ ఆ. ౨౭౨ ప.) (ప్రాసస్థలము).

నన్నయా. తస్యాః ప్రథమా చ జడపదనాం స్యాత్. (ఆం. చిం. ౨౫౭ విషయము. అజం. ౧౫ కారి. అహో. 3౨౧ పు.)

కల్పతరు. ౨౫౭ విష:—జడపదానామ్ = జడవాచకములయొక్క, తస్యాః = ఆద్వితీయకు ('ఇతరత్రచద్వితీయా' అను పూర్వసూత్రములోని ద్వితీయా' అనునది 'తస్యాః' అనెడి యీతచ్ఛబ్దముచేఁ బరామృష్ట మగుచున్నది.) ప్రథమాచ = ప్రథమయు, స్యాత్ = అగును. చకారముచేతఁ బ్రథమ వికల్పముగ వచ్చునని యెఱుంగునది. జడవాచకద్వితీయకుఁ బ్రథమ వికల్పముగ నాదేశమగు నని యర్థము. ఉదా:—నీరు త్రాగెను = నీటిని ద్రాగెను. ఇల్లు నేసెను = ఇంటిని నేసెను. మొ. ప్రయోగములు:—సీ. గరుడధ్వజుం డప్డు కరుణాసమేతుఁడై యమ్మాగధుల కెల్ల నభయ మిచ్చెఁ (సభా. ౧ ఆ. ౨౧౫.) క...భరతా। మ్నాయులగు పాండ వేయుల। శ్రీ యిమ్మెయిఁ గొనిన నిన్నుఁ జీ యనరే యొరుల్ (సభా. ౨ ఆ. ౧౮౫.) (శ్రీ = శ్రీని - ప్రాసస్థలము.) చ. అనిలుఁడు పక్షయుగ్మ మమృతాంశుఁడు వీఁపన లుండు మస్తకం। బినుఁడు సమస్తదేహమును నెప్పుడుఁ గాచుచు నీ కభీష్టముల్।

విస్తర. ౨౫౮ I విష:—"ఒక్కచో నుదంతంబగు నజడంబు తృతీయకును నవర్ణకంబు గానంబడియెడి. ఉదా:—ఉ ఏపునఁ గిట్టి యేనుఁగున నేనుఁగు వ్రైచుచు వాజి వాజిచే। రూపడఁగంగ మోదుచును. (భాస్క. యుద్ధ.) దీనికిఁ బ్రయోగాంతరంబు మృగ్యంబు" (ప్రౌఢ. కార. ౧౭ సూ.) "ఉ. ఏపునఁ గిట్టి యేనుఁగుల నేన్గుల వ్రైచుచు" అనియె గ్రంథకృత్ప్రియుక్తమున్నను క్షతిలేదుగాన నీప్రయోగము సమర్థముకాదు.

ఘనముగఁ జేయుచుండెదు జగన్నుత యున్నతియుం జయంబుఁ జే। కొనుమని యిచ్చె దీవనలు గోరి ఖగేంద్రునకుం బ్రియంబునన్ (ఆది. ౨ ఆ. ౫౭.) ఇందు 'దేహమును' అనుచోటి 'ను' అనునది సముచ్చయార్థక మనఁదగును. లేదా 'దేహమును' అనునది ద్వితీయయె యని యెంచి ద్వితీయాంతములును ద్వితీయార్థక ప్రథమలును నేకవాక్యమునఁ గలసియుండనోపునని యంగీకరించినను నంగీకరింపవచ్చును. ఈవిషయమును నిర్వహించు మార్పరాని ప్రయోగము గలదు. ఉః—మాకు నతిప్రియుండవు సమస్తవిదుండవు చెప్పుమయ్య యీ। లోకములోని వర్తనములుం దగువారి నెఱుంగుదు......(ఆది. ౭ ఆ. ౧౫౬.) ఇందు 'వర్తనములున్' అనుచో 'వర్తనములన్' అని సవరింపరాదు. 'వర్తనములు' అనుచోటి 'లు' అనునది యతిస్థలము.

జడంబు ద్వితీయకుం బ్రథను బహుళంబుగా నగు. ౨౮.

వాఁడు పూవులు దెచ్చె = వాఁడు పూవులను దెచ్చె.

బాలవ్యా. ఆకె సొమ్ములు దాల్చె = ఆకె సొమ్ములను దాల్చె.

౨౫౭ I విషయము, వాఁ డిల్లు వెడలె = వాఁ డింటిని వెడలె. బాహుళకముచేఁ దృతీయాసప్తములకు విధించిన ద్వితీయకుం బ్రథమరాదు.

సంజీవని. ౨౫౭ I విష:—జడంబు ద్వితీయకు = జడవాచకముపై నున్న ద్వితీయకు, ప్రథమ = ప్రథమావిభక్తి బహుళముగా నాదేశమగునని యర్థము. ద్వితీయైకవచనమునకుఁ బ్రథమైకవచనమును ద్వితీయాబహువచనమునకుఁ బ్రథమాబహువచనమును నాదేశములగునని యెఱుంగునది. ఆకె = ఆమె. 'వాఁ డింటివలన వెడలె' అనుచోటి యపాదానపంచమికి, బా. కా. ౧౦ సూత్రముచొప్పున 'ఉండి' శబ్దానుప్రయోగమును, బా. కా. ౧౧ సూత్రముచొప్పున వలనకు ద్వితీయాదేశమును రాఁగా 'ఇంటినుండి వెడలె' అని సిద్ధించును. అట్టి ద్వితీయకు 'ఉండి' శబ్దముతోడి దానికిఁ బ్రకృతసూత్రముచేఁ బ్రథమావిభక్తి యాదేశము కాఁగా 'ఇల్లు వెడలె' అనురూపము సిద్ధించును. ప్రథమాదేశము రానపుడు "ఇంటినుండి వెడలె" అని యుదాహరించుటయె న్యాయ్యము. కాని బాలవ్యాకరణపుస్తకము లన్నిటియందును 'వాఁడింటిని వెడలె' అనురూపమె కన్పట్టుచున్నది. ఉండిలోపమును సూరి వచింపలేదు. ఉండి పరమగునపుడె వలనకు ద్వితీయాదేశమును బా. కా. ౧౧ సూత్రము విధించుచున్నది. కావున "ఇంటిని వెడలె" అనుచో 'ఇంటినుండి వెడలె' అని యుండనగును. ఆచటి 'ఉండి' శబ్దము ప్రథమ

ముద్రణమందె భ్రష్టమయ్యెను. లేదా "వాఁ డింటివలన వెడలె" అను పంచమ్యంత రూపమున నుండి పదానుప్రయోగము లేనిదానికి బా. కా. ౨౧ సూత్రముచొప్పున వచ్చెడి 'ఇంటిని వెడలె' అను ద్వితీయాంతరూపము సూరిగారిచే నుదాహృత మయ్యెనని యైన గ్రహింపవలయును. కాని సూరి యట్లు వివరింపలేదు. పంచమి కాదేశముౖన ద్వితీయకుఁ బ్రథమ యాదేశ మయినట్లె తృతీయాసప్తములకు బా. కా. ౨౨ సూత్రముచొప్పున నాదేశ మగు ద్వితీయకును బ్రథమ యాదేశమగుననియు 'లంకం గలకలంబు పుట్టె' అనుచో "లంక కలకలంబు పుట్టె" అను ప్రథమాఘటితరూపమును సాధువే యనియు భ్రమింపరాదనుచు సూరి "బాహుళకముచేఁ దృతీయాసప్తములకు విధించినద్వితీయకుం బ్రథమ రాదు" అని వివరించెను (విస్తర. I) సూరి యుదాహరించినస్థలము వంటిదె యనందగు నీక్రిందిచోటఁ బంచమీస్థలమున "అన్యస్యాః క్వచి"దిత్యాది సూత్రముచొప్పున వచ్చుద్వితీయస్థానమునఁ బ్రథమ కన్పట్టుచున్నది. ఉ...కూర్మము గడంగి నీర్వెడలి (అను. ౧ ఆ. ౨౩౩ ప.) 'నీటివలననుండి వెడలి' అనుచో నపాదానపంచమి. నీటినుండి వెడలి - అపాదానపంచమీస్థలమున వచ్చినద్వితీయ. అట్టి ద్వితీయచోట వచ్చినప్రథమ:—నీరు వెడలి=నీర్వెడలి. (విస్తర. II, III).

విస్తర. I ౨౫౭ I విష:—ఇట్లు స్పష్టముగను గంఠోక్తముగను సూరి వచించుచుండఁగాఁ బేటికావ్యాఖ్యాత "ఒక్కొకచో జడంబు సప్తమికిం బ్రథమయగు" (ప్రౌఢ. కార. ౨౦ సూ.) నని దీనిని సవరించుటను గమనించునది. దీనఁ దృతీయాసప్తములకుఁ గల్గినద్వితీయలలో సప్తమికిఁ గల్గినద్వితీయ ప్రథమాంతమై సప్తమ్యర్థకముగావచ్చుననుట తెల్లము" (బా. సా. పే. కార. ౨౮ సూ. వ్యాఖ్య. ౨౯౬ పు.) అని యిట్లువ్రాయుట సరికాదు. ప్రౌఢ. కార. ౨౦ సూత్రమునందలి "ఒక్కొకచో" అనుదాని కందలి యుదాహరణముల స్వారస్యమునుబట్టి యుదంతస్థలములందె యట్లు సప్తమికిఁ బ్రథమావిభక్తి వచ్చునని యర్థమునుచు వ్యాఖ్య చేయవలసియున్నది. కావున నుదంతముల సప్తమికి (౨౫౫ I విష.) ద్వితీయవచ్చుట వైయాకరణ కవిప్రయోగసమ్మతము కామిం జేసి పేటికావ్యాఖ్యాత యాశయము పరాస్తమగుచున్నది. మఱియు సప్తమికిఁ బ్రథమ వచ్చుస్థలములలో నొక్కటనైన ద్వితీయవచ్చిన ప్రయోగము మచ్చునకేని లేదుగదా. ఉదంతేతరశబ్దములందు సప్తమికిఁ బ్రథమవచ్చులక్ష్యములు ప్రౌ. కా. ౨౦ సూత్రమునఁ జూపఁబడలేదు.

విస్తర. II ౨౫౭ I విష:—త్రిలింగలక్షణశేషకర్త యీసూత్రమున రెండు విషయములు కొఱవడినవనుచు నీక్రిందిరీతిని బూరించెను.

"ఒకొక్కచో జడంబు సప్తమికిం బ్రథమయునగు. ఉదా:— వాహీకమునాఁగఁ బరఁగు తీర్థమాడి మేధాసమన్వితులగుదురు. చ. వ్రతములు లేనివారు...తీర్థము లాడనోపరు. (భార. అర. ౨ ౫౦౬ ప.) ఉర్విం గల్గుతీర్థంబు లెల్లను నే నాడుచు. (హరి. పూ. భా. ౫ ఆ.) క. ఎఱుకు నన్ను నుఱక యేసినశరములు । నెఱకులాడి... (భార. అర. ౧ ఆ.) చ. పొరిఁబొరి మోము బాష్పజలపూరము గ్రమ్మఁగ...... (భార. శల్య. ౧ ఆ.) ఆవమిడినఁ బగిలిపోవుటయు (భార. స్త్రీ. ౧ ఆ.) ఎ-గీ. ముట్టి కందముల్ వడిఁ గత్తి పెట్టిపెట్టి (హరి. పూ. ౬ ఆ.) శా. భావంబుల్ భయ ముజ్జగించి చొరఁ డీ......(హరి. పూ. ౭ ఆ.) మ......సురసంఘుం జెకతం బుండఁగన్ (హరి. పూ. ౫ ఆ.) ఎ-గీ. లీలఁ జెరోలగంబున్న నీలవర్ణు (ఉ. హరి. ౪ ఆ.) శార్ఙ్గగుణగాఢరవంబు నభంబు నిండఁగన్ (నిర్వ. 3 ఆ.) అదియున్ మే నుచ్చి (రా. అర. ౨ ఆ.) జనయిత్రి చిచ్చుఱికిన (జై. ౮ ఆ.) తే-గీ.................. పంకము గొరిజ దిగఁబడి పఱవలేవు (స్వా. ౪ ఆ.) పత్యాంతరమునఁ దీర్థముండాడి. మొ. ఇట్టి ప్రయోగములచేత. 'అన్యస్యాః క్వచి ద్భవే చ్చాన్యా' అను శబ్దానుశాసనుల సూత్రము సార్థకమగుచున్నది" (ప్రౌఢ. కార. ౨౦ సూ.) ఈ ప్రౌఢవ్యాకరణ సూత్రములోని 'ప్రథమయు' అనుచోటి 'యును' అనుదానిచేత సప్తమియు నిల్చుననియుఁ బ్రథమ పాక్షికమనియు విశదమగుచున్నది. "సప్తమికిని" అనుచోటి 'ను' శబ్దము చేత బాలవ్యాకరణము కా-౨౪ సూత్రముచెప్పిన ద్వితీయకేకాక సప్తమికిని బ్రథమ వచ్చునను గ్రంథకర్త యాశయము స్పష్టపడుచున్నది. పరిశీలింపఁగా నేతత్సూత్రవిషయము - బా - కార - ౨౫ సూత్రమునకు సవరణముగాఁ జెప్పుట యుక్తము. ఉత్తరసూత్రమున నిది వివరింపఁబడును.

విస్తర. III ౨౫౭ I విష:—"కొన్నియెడల నజడంబు ద్వితీయకును బ్రథమ కానఁబడియెడి. ఉదా:—చ. అని లజవంబునం బఱచు నమ్మదనాగ మెదిర్చి క్రమ్మఱిం । చిన పరికాఁడువోలెఁ గురుసింహవరూథము నిట్లు క్రమ్మఱిం । చునె (భార. ఆది. ౪ ఆ. ౨౦౭ ప.) చ. తన వారణేంద్రముఁగ్రుక్కురుకుల వీరమీఁద నెస కొల్పిన (భార. అర. ౬ ఆ.) తత్క్రతుహయోత్తము మొక్కెడఁ గట్టఁ బంపుచున్ (జై. ౫ ఆ.) మొ." (ప్రౌఢ. కార. ౧౯ సూ.) ఇట్లు చింతామణికి సరియగు బాలవ్యాకరణసూత్రమును సవరించుటను. నిర్వహింపఁజాలు ప్రమాణములుగ నీలక్ష్యములు కనవట్టుచున్నవి. మొదటి యుదాహృతిలో "అమ్మదనాగ మెదుర్పఁ గ్రమ్మఱిం । చిన" అని గ్రంథకృత్ప్రియుక్తపాఠ మన్నచో క్షతి కానరాదు. రెండవ యుదాహృతిలో "తనవారణేంద్రు నక్కురుకులవీరుమీఁద" అని గ్రంథకృదుద్దిష్ట

నన్నయా. క్వచి దన్యవిభ క్త్యర్థే । ప్రథమాపి ప్రదృశ్యతే
విషయము. ౨ ౫౧ (విక్ర. అజం. ౧౭ కా. అహో 3౬౫ పు.)

కల్పతరువు. ౨౫౧ విష:—ఈకారికకు ౨౨౦-౨౨౪ విషయమున వ్యాఖ్య చేయఁబడెను. అచట సమాసమందె దీని కుదాహరణములు చూపఁబడెను. ఇచట వ్యస్తతయందును సమాసమందును నుదాహృతులు చూపఁబడుచున్నవి. అన్యవిభ క్త్యర్థే = ఇతరవిభక్తులయర్థమున, ప్రథమాపి = ప్రథమావిభ క్తియు, క్వచిత్ = కొన్నియెడల, ప్రదృశ్యతే = కనఁబడుచున్నది. అపిశబ్దముచే నీవిధి పాక్షికమని గ్రహింపవలయును. I దేశాధ్వకాలవాచకముల సప్తమికిఁ బ్రథమయు, II విశేషణ విశేష్యములలోఁ బ్రథమప్రయుక్తమునకు ద్వితీయాదిస్థానమునఁ బ్రథమయు, III విశేషణముల ద్వితీయాదిస్థానమునఁ బ్రథమయు బహుళముగా నగును. I ఉదా:—పేరోలగముండె. తీర్థములాడె, నిన్నవచ్చె, తేపు చనియె, క్రోశమునడచె. II ఉదా:—మనుష్యులందఱకు దేవుఁడు పూజ్యుఁడు-పుస్తకములునాల్గిటిని దెమ్ము- III ఉదా:—తల్లి ద్రౌపదితోడన్. మొ. ప్రథమ రానపుడు పేరోలగమందుండె, తీర్థములందాడె (స్నానముచేసె) నిన్నటియందు వచ్చె. తేపటియందుఁ జనియె. క్రోశమునందు నడచె. మనుష్యులకందఱకు దేవుఁడు పూజ్యుఁడు. పుస్తకములను నాల్గిటిని దెమ్ము. తల్లితో ద్రౌపదితో. మొ. దేశాధ్వకాలవాచకములకు సంస్కృతమున ద్వితీయాసప్తములు వచ్చును. "అకర్మకధాతుభి ర్యోగే దేశః కాలో భావో గన్తవ్యోఽధ్వాచ కర్మ సంజ్ఞక ఇతి వాచ్యమ్......" (సి. కౌ. ౫3౯ సూ. ౧౧౦3-౧౧౦౪ వార్తి.) (విస్తర. I ౨3౫ విష.). "సప్తమ్యధికరణేచ (౨-3-3౬) (సి. కౌ. ౬33 సూ.)" అనుచోఁ జెప్పిన దేశాధ్వ కాలవాచకములకు సంస్కృతమున ద్వితీయాసప్తములు వచ్చును. తెల్గునందన్నో యట్టియెడలఁ బ్రకృతసూత్రమునఁ బ్రథమయుఁ బ్రథమ రానపుడు సప్తమియు నగును. ఉదా:—పేరోలగ ముండె-పేరోలగమందుండె. క్రోశము నడచె-క్రోశ

పాఠమని చెప్పినఁ జెప్పవచ్చును. ఇట్టిపాఠమె వావిళ్ళవారిముద్రణమునఁ గన్పట్టుచున్నది. మూఁడవయుదాహృతిలో "క్రతుహయోత్తము నొక్కెడఁ గట్టఁబంచినన్" అని గ్రంథకృదభిప్రేతపాఠమనుటలో బాధ చూపట్టదు- "అశ్వోత్తమున్ దవ్వులన్" (ఆది. ౨ ఆ. 3౦.) అని యిట్టి ప్రయోగము మహాకవిసమ్మతమె యైయున్నది. పైరీతిని మూర్వరానిప్రమాణాంతరము దీని నిర్వహించుటకుఁ గన్పట్టలేదు..

మందు నడచె - నిన్నవచ్చె - నిన్నటిదినమందువచ్చె. ఇట్టియెడల సంస్కృతమందు వలె ద్వితీయ రానేరదు. (విస్తర I. II.).

దేశవాచకములకుఁ బ్రయోగములు:—విస్తర. II ౨౫౭ I విషయము నందలి త్రిలింగలక్షణశేషోదాహరణములెల్ల నిందలి దేశవాచకముల ప్రథమ కుదా హృతు లగుచున్నవి. ప్రౌఢవ్యాకర్త యాశయముచొప్పున బా-కా-౨౮ సూత్ర మునకు నవరణముగా నయ్యది యుదాహృతమయ్యెనుగాని యది బా-కా-౨౫

విస్తర. I ౨౫౮ విష:—"కాలాధ్వనో రత్యన్తసంయోగే. అనుదాని ననుస రించి యీసూత్రము గలిగెనని యనుమానింపఁదగును." (బా. సా. వే. ౨౫౨ పు.). అను వేటికావ్యాఖ్య సరికాదు. అత్యంతసంయోగాభావమున సప్తమీద్వితీయలు పర్యాయముగా వచ్చును. తెలుఁగునందు సప్తమి పాక్షికముగా నయినవచ్చును. పై పాణినిసూత్రముచే నత్యంతసంయోగమున ద్వితీయ నిత్యమగుటంజేసి సప్తమి యైనను బాక్షికముగా సమితము రానేరదు. ఇట్టి పాణినీయసూత్రము ననుస రించి ప్రకృతసూత్రము గలిగెననుట యసంగతము.

విస్తర. II ౨౫౮ విష:—అధ్వవాచకములకు సూత్రము సప్తమీప్రథమ లీక్రిందిరీతిని సంస్కృతమున వచ్చునని వోపదేవుఁ డుపదేశించియున్నాఁడు. "సీమాం తమార్గాత్ ప్రీచాంతే. ఉదా:—సోమనాథాచ్ఛతం క్రోశాః । కృష్ణః క్రోశేషు చాయుతే । గఙ్గాయమునయోర్మధ్యే । కతిక్రోశాశ్చ జాహ్నవీ." (ముగ్ధ. కార. ౩౧౮ సూ.) "అవధిభూతయోరన్తర్వర్త్యధ్వవాచినః ప్రథమా సప్తమ్యౌ స్యాతా మిత్యర్థః." (ముగ్ధ. శ్రీరామతర్కవాగీశవ్యాఖ్య.) "సీమాద్వయమధ్యవర్తి మార్గ పరిమాణవాచకాత్ శబ్దాత్ అన్తే గమ్యమానే ప్రథమా - చకారాత్ సప్తమీ చస్యాదిత్యర్థః. అన్తగమ్యమానాభావేతు కేవలం ప్రథమాస్యాదత్యర్థశ్చ వక్తవ్యః" (గిరిశచంద్ర విద్యారత్నవివరణము) అంతమం దనునర్థము గమ్యమానమగు చుండఁగా సరిహద్దులనడుమనుండు నధ్వ (మార్గ) వాచిశబ్దముకంటెఁ బరముగాఁ బ్రథమాసప్తములు పర్యాయముగ వచ్చునని యర్థము. ఉ. సోమనాథక్షేత్రము మొదలుకొని నూఱుక్రోశములు కృష్ణుఁ డున్నాఁడు = నూఱుక్రోశములతుదిని గృష్ణుఁ డున్నాఁడని యర్థము. (ఆయూరి కీయూరు నాల్గుక్రోశములు, అనురీతి నెన్నునది.) పదివేలక్రోశములం దున్నాఁడనియుఁ జెప్పవచ్చును. 'గంగాయమున నలనడుమ గంగ యెన్నిక్రోశములు' అని యుత్తరార్థమునకర్థము. "గంగాయమున యోర్మధ్యే జాహ్నవీ కతిక్రోశాః-కతిక్రోశాన్ వ్యాప్య తిష్ఠతీత్యర్థః - అత్ర కేవలం ప్రథమా" (గిరిశచంద్రవిద్యారత్న వివరణము.)

సూత్రమునకు నవరణముగాఁ బ్రౌఢవ్యాకర్త సూత్రించుట యుక్తము. ఆసూత్రమును "ఒక్కొకచో నుదంతదేశవాచకముల సప్తమికిని బ్రథమ వైకల్పికముగనగు" అని సూత్రించుట యర్హము. ప్రదేశవాచకములకుమాత్రమె యుదంతములకు మాత్రమె యట్టి ప్రథమ కొన్నియెడలఁ గన్పట్టుచున్నది. ఉదంతేతరశబ్దములం దట్టిప్రథమ ప్రయోగదృష్టము కాలేదు. వాఁడడవినుండె ననుచోట వాఁడడవి యుండె ననరాదుగదా. ఉదంతదేశవాచకములకు సైత మంతటను బ్రథమ నిలువదు. చంద్రుఁడు తూర్పునఁ గలఁ డనుచోఁ జంద్రుఁడు తూర్పు గలఁడని చెప్పరాదు గదా. మఱికొన్ని ప్రయోగము లిటఁ జూపఁబడుచున్నవి:—మధ్యాహ్నకరము మాయన్నయా దేశమునఁజేసి సర్వతీర్థములాడుచు (ఆది. ౮ ఆ. ౧౩౩.) (తీర్థములు = తీర్థములందు, ఆడుచు = స్నానముచేయుచు.) ఆరణ్యపర్వ ద్వితీయాశ్వాసమున నిట్టివి యనేకప్రయోగములు గలవు. తే-గీ. కొల్వుండు బుద్ధి (విరా. ౫ ఆ. ౩౧౭.) గీ. వచ్చి యిమ్మెయిఁ దపమున్నవార మేము (ఆర. ౭ ఆ. ౧౯౨.) చ. కడుపడి నాధనంజయుని కాంక్షిత మెక్కడ నక్కడెల్ల.........తేరుపఱపెన్ (ద్రోణ. ౧ ఆ. ౨౪౮.) మ. తమదిక్కొర్పులఁ దూర్యనాదములు నత్యంతంబు శోభిల్ల (శల్య. ౧ ఆ. ౨౭౧.) సీ. అంత దేవాహితులు.........మంతనం బుండి (ఆది. ౨ ఆ. ౨౧.) (మంతనంబు = ఏకాంతము) ఇట్టివియుం గలవు. చ. వెలయఁగ నొక్కఁడున్ రిపుని వీ డపశంకతఁ జొచ్చె (హరి. ఉ. భా. ౨ ఆ. ౧౩౫.) కాలవాచకములకు:— క. అనవిని యూరడి నిద్రా । జనితసుఖం బంది రేపు జనపతి యనికిం । జను టయు.........(భీష్మ. 3 ఆ. ౯.) (రేపు = ప్రాతఃకాలమందు.) క......వఱపు ధరిత్రీ । తాపంబుఁజేసె జనముల । పాపంబున వత్సరములు పండ్రెం డధిపా (శాంతి. 3. ఆ. ౨౭౯.) చ.........సురాసురయుద్ధమునాఁడు దైత్యులన్ వెలయఁగ నోర్చి.........(ఆది. ౮ ఆ. ౨౮౭.) ఆ-వె...ముందర నింద్రుపంచిన మహా । దారుణాంబుధరశతంబుచేత (ఆది. ౮ ఆ. ౨౩౮.) (ముందర = ముందటిసమయమున) ఉ. జాను సెడంగ నీక్షణమ చంపరె కోపపరీతచిత్తులై (ఆర. ౨ ఆ. ౨౧౫.) అధ్వవాచక:—"వచన - నీయుత్తరీయంబు పడినయెడ యిచ్చోటికి నొక్కయోజనంబు గలదు (ఆర. ౨ ఆ. ౧౭౩.) వచ. అది యిచ్చటికి లక్షయోజనంబులు గల దనుగు మునిన (ఆది. ౨ ఆ. ౭౯.) క. నరవరుఁడు నలుఁడు గాకె । వ్వరు శతయోజనము లొక్కవాసరమున వ । తురు.........(ఆర - ౨ ఆ - ౨౧౪.)

కాలాధ్వములకుం బ్రాయికంబుగాఁ బ్రథమ యగు.

బాలవ్యాకరణ ౨౦౯.
వివృతి. వాఁడు నిన్న వచ్చె. వీఁడు నేఁడు వోయెను. మాపు
౨౦౯ I విషయము. నిలువుము. తేపు పొమ్ము. వారు క్రోశము నడచిరి.
వీ రామడ వోయిరి.

సంజీవని. ౨౦౯ I విష:—నిన్న = పూర్వదినము, నేఁడు = ఈదినము, మాపు = రాత్రి, తేపు = మఱుసటిదినము లేదా ప్రాతఃకాలము. ఇవి కాలవాచకముల ప్రథమ కుదాహరణములు. ప్రథమ రానపుడు 'వాఁడు నిన్నటిదినమందు వచ్చె' అనురీతి నన్నిటను సప్తమి యగును. 'క్రోశము - ఆమడ' అనునవి యధ్వవాచకోదాహరణములు. ప్రథమ రానపుడు. 'వారు క్రోశమందు నడచిరి' మున్నగురీతిని సప్తమివచ్చును. దేశవాచకముల ప్రథమను సూరి సూత్రింప మఱచుటచేతఁ ద్రిలింగలక్షణశేషకర్త (కార. ౨౦ సూ.) "ఒక్కొకచో జడంబు సప్తమికిం బ్రథమయు నగు.........(విస్తర. II ౨౦౭ I విష.) అని సూత్రించెను. (౨౦౯ విష.) (విస్తర.)

విశేష్యంబునకుంబోలె విశేషణంబునకును లింగవిభక్తి
వచనంబులగు. ౧౯.

బాలవ్యా. నందతనయుండు కృష్ణుండు నాకు దిక్కు. దేవకీపుత్త్రు
౨౧౯ విషయము. హరిని నుతింతు నెపుడు. శుభవిధాయుల రామ
కృష్ణులఁ భజింతు. భువనవంద్యను రుక్మిణిఁ బ్రస్తు
తింతు.

విస్తర. ౨౦౯ I విష:—"కాలపరిమితియందు నామంబులకు "కు" వర్ణకమగునని ప్రౌఢవ్యాకర్త ఆఱునెలలకు అను మొదలగునుదాహృతుల నిచ్చియుండుటను గమనించునది." అనుపేటికావ్యాఖ్య సరికాదు. ప్రౌఢ. కా. ౧౪ సూత్రమున కయ్యవిలక్ష్యములు. "కొండొకసేపునకుఁ దెలిసి - వర్షావధికిఁ బెట్టంగల యప్పనములు - పార్థశిర మాఱునెలలకుఁ ద్రెళ్ళు" అను తత్సూత్రలక్ష్యము లవధి ప్రభృత్యర్థములందు వచ్చినవి. కావుననె యీయుదాహృతులచోటఁ బ్రకృత సూత్రము చొప్పునఁ బ్రథమావిభక్తిని నిల్పుటకు వలనుపడదు. "కొండొకసేపు తెలిసి - వర్షావధి పెట్టంగల యప్పనములు - ఆఱునెలలు త్రెళ్ళు" అనునవి సంగతార్థములు కావుగదా! "ఆమడకు నడచెను" అని చెప్పరాదుగదా! ఆమడ నడచె ననియే వ్యవహార మగపడుచున్నది.

సంజీవని. ౨౫౯ విష:—విశేష్యలింగవిభక్తివచనములె విశేషణమునకు నగు. కృష్ణుండు పుంలింగము మహద్వాచకము ప్రథమావిభక్తి యేకవచనము నగుటచే విశేషణమగు 'నందతనయుండు' అనునదియు నట్లె పుంలింగము మహద్వాచకము ప్రథమావిభక్తి యేకవచనము నయియున్నది. ప్రథమావిభక్తిని మార్చి ద్వితీయావిభక్తిగల విశేష్యవిశేషణములను జూపుటకై దేవకీపుత్త్రు నిత్యాది ద్వితీయోదాహరణము చూపఁబడెను. బహువచనవిశేష్యవిశేషణములఁ జూపుటకయి శుభవిధాయుల నిత్యాది తృతీయోదాహృతి చూపఁబడెను. స్త్రీలింగవిశేష్య విశేషణములను జూపుటకయి నాల్గవయుదాహరణము ప్రదర్శింపఁబడెను. విశేష్య విశేషణము లిట్లు సమానలింగవిభక్తివచనకములై సాధారణముగ నుండవలయు ననునది సంస్కృతభాషాప్రసిద్ధమగుటచే నన్నయాథర్వణులు వేఱుగ నుపదేశింప లేదు. సూరి యట్టి విషయమును బైరీతిని సూత్రించెను. (విస్తర I.)

విస్తర. I. ౨౫౯ విష:—"నందతనయుండు. అనుపదార్థంబునకు 'కృష్ణుండు' అను ప్రథమా కారక ద్వారంబుననే క్రియాన్వయంబు కాని సాక్షాదన్వయంబు లేదనుకొని విశేషణంబుపైఁ బ్రథమాదివిభక్త్యాదులు ప్రాప్తింపకపోవుచుండఁగా నీసూత్రంబుచే నవి యపూర్వంబుగా విధింపఁబడినవి." "శాస్త్రంబున నాలోచింపఁగా విశేష్యంబునకుంబోలె విశేషణంబునకును 'కృష్ణుండు దిక్కుగున్' 'నందతనయుండు దిక్కుగున్' అని ప్రత్యేకంబుగాఁ గ్రియాన్వయంబుకలదని యంగీకరింపక తీరదు. కావుననే గీర్వాణాదిభాషలలో విశేషణంబులపైనిఁ గూడఁ గారకవిభక్తి గలుగుచున్నది. కారకవిభక్తి పుట్టినపిమ్మట విశేషణవిశేష్యభావము కల్పింపవలెను." (బా. గు. ప్ర. కార. ౧౫ సూ. వ్యాఖ్య.) అని గుప్తార్థప్రకాశికలో వ్రాయఁబడెను. దీని ననుసరించియే పేటికావ్యాఖ్యాతయు విశేషణంబులకు లింగవిభక్తివచనములు "సిద్ధింపవను నపోహమును నిర్మూలింపఁగ నీసూత్ర మారబ్ధమయ్యెనని (బా. సా. పే. ౨౨౮ పుట.) వ్రాసెను. కాని యిచట సూరిగారు విశేషణముల క్రియాన్వయము విషయమున నేమియు వ్రాయలేదు. విశేషణవిశేష్యములు సాధారణముగ సమానలింగవిభక్తివచనకము లయియుండు ననువిషయమును మాత్రమె సూత్రించిరి. అట్లు వచించుట గీర్వాణభాషయందును గలదు. "ఉదితే విధౌ-విధౌ రుదయక్రియానంతరం, అనేన విధావితి 'ప్తీ'. (సప్తమీ. ముగ్ధబోధసంజ్ఞా.). ఉదిత ఇతి తద్విశేషణత్వాత్ 'ప్తీ' (సప్తమీ.). యదుక్తమ్. విశేష్యస్యచ యల్లిఙ్గం । విభక్తివచనేచయే । తాని సర్వాణి యోజ్యాని విశేషణపదేష్వపీతి." (మహామహోపాధ్యాయ శ్రీరామతర్కవాగీశ భట్టాచార్యవ్యాఖ్య. ముగ్ధ.

తెలుఁగున మహత్త్వమహతీత్వామహత్త్వములె లింగమునకు మాఱు వాడఁబడుననియు నట్లగుటచేతనే మహద్వాచకవిశేషణములును మహత్తులె యని యిట్లు విశేషణవిశేష్యముల మహత్త్వాదికమును దుల్యముగనె సాధారణముగా నుండుననియు నీవఱ కుపదేశింపఁబడెను. (౧౨౪౯-౧౨౪౯ I - II - III - IV - విషయములు.)

పయిరీతిని వ్యవహరింపఁబడు పుంలింగాదికమును మహత్త్వాదికమును విశేషణవిశేష్యములకుఁ దుల్యముగా నుండుట సాధారణ నియమము. వానికి వ్యత్యాసమును గలదు. లింగవ్యత్యాస మీవఱకుఁ గొన్నియెడల వివరింపఁబడెను. (౧౦౬౬-౧౦౬౬ I - II - III - IV - విష.) అట్లె మహత్త్వామహత్త్వముల వ్యత్యాసమును లింగవ్యత్యాసమును ౧౨౬-౧౨౬ I మొ. ౧౨౬ VIII వ. విషయములలో వివరింపఁబడెను.

ఆచ్ఛికశబ్దములపట్ల లింగవ్యవహారము లేమింజేసి యవి పుంలింగసమములు స్త్రీలింగసమములు నపుంసకలింగసమములు నని వ్యవహరింపఁబడుననియు వానివిష

వ్యాక. కార. 3౦౯ సూ.) ఇంతయేల ? "పాణి న్యమర జయ నేన్ద్రా । జయ న్త్వష్టాది శాబ్దికాః" అనుచొప్పున నాదిశాబ్దికులలో గణింపఁబడిన యమరసింహుఁడును నిట్లె వచించెను. "స్త్రీ దారాద్యై ర్యద్విశేష్యం । యాదృశైః ప్రస్తుతం పదైః । గుణద్రవ్యక్రియాశబ్దా । స్తథాస్యు స్తస్య భేదకాః" (నామలింగానుశాసనము. 3 కాం. విశేష్యనిఘ్నవర్గము. ౨ శ్లో.) వ్యాఖ్య:—"అస్మిన్వర్గే లిఙ్గజ్ఞానోపాయమాహ. యాదృశైః = యాదృగ్రూప లిఙ్గవచనవిభక్తియుక్తైః, స్త్రీదారాద్యైః = స్త్రీదారకళత్రాదిభి స్సుబన్తశబ్దైః, యద్విశేష్యమ్ = కర్తృత్వకరణత్వాద్యర్థ విశేష సంఖ్యావచ్ఛిన్న మర్థస్వరూపం భార్యాదికమ్, ప్రస్తుతమ్ = ఉపస్థాపితమ్, తస్య = తాదృశపదోపస్థాపితస్య తథా భూతవిశేష్యరూపార్థస్య, భేదకాః (విశేషణములు) గుణద్రవ్యక్రియాశబ్దాః = గుణద్రవ్యక్రియా యోగోపాధిలక్షణస్వార్థద్వారేణ అవచ్ఛేదకాః శబ్దాః, తథాస్యుః = విశేష్యవాచకస్త్రీదారాదిశబ్దవత్ లిఙ్గసంఖ్యోపాధికరూపవిశేషభాజో భవన్తి." (లింగయసూరి విరచితపదవృత్తి వ్యాఖ్య.) "యాదృశైః = ఏలింగముగలవైన, స్త్రీదారాద్యైః పదైః = స్త్రీదారకళత్రాదిపదములచేత, యద్విశేష్యమ్ = ఏవిశేష్యమైన యర్థము, ప్రస్తుతమ్ = ఉపక్రమింపఁబడెనో, తస్య = ఆవిశేష్యమునకు, భేదకాః = విశేషణములైన, గుణద్రవ్యక్రియాశబ్దాః = గుణవాచక ద్రవ్యవాచక క్రియావాచకశబ్దములు, తథాస్యుః = ఆవిశేష్యలింగము గలవే యగును." (గురుబాలప్రబోధిక, టీక.)

యమున విశేషణవిశేష్యములకు లింగసమత్వవిషయక సామ్యము నియతము కాదనియు వ్యత్యాసమె ప్రాయికమనియు ౧౯౦-౧౯౦ I విషయములందును ౧౮౬ విషయమునందును వివరింపఁబడెను. కొన్ని సంస్కృతసమశబ్దములకును బుంలింగాది సమత్వ వ్యవహారముగలదని తత్సమ ప్రకరణమున ౧౬౪ మున్నగు విషయములలో నుపదేశింపఁబడెను. అట్టివాని విశేషణవిశేష్యముల లింగవ్యత్యాసము సముచితము ౧౮౬ మున్నగువిషయములలో వివరింపఁబడెను. వివిధవిశేషణ విశేష్యవచనవిభక్తి వ్యత్యాసములు ౨౬౦ మున్నగు విషయములలో ముందు వివరింపఁబడును. (విస్తర II.)

విస్తర. II ౨౫౯ విష:—లింగవచనవిషయకములగు కొన్ని ప్రయోగవిశేషములు:—క......నీవలి। గిన నడ్డమె పురహరాజకేశవు లైనన్. (ఆది. ౪ ఆ. ౧౮౫ ప.) క......అడ్డంబగువా। రాయతభుజశక్తి నడ్డమగుఁడు......(ఆది. ౪ ఆ. ౧౯౯.) తే-గీ. హరుఁడు వానికిఁ బ్రత్యక్షుఁడయి (ఆర. ౪ ఆ. ౨౪౪.) క......రావణుఁడు సమ్ముఖమై (నిర్వ. ౫ ఆ. ౨౯.) సీ. అనఁగ నీ వాదిమధ్యాంత మగుట (ఉ. హరి. ౨ ఆ. ౨౧౨.) క......మదనుఁడు భస్మం బయ్యెన్ (నన్ని. కు. ౫ ఆ. ౫౨౯.) ఉ......మీ। రెక్కడ మాయమైతిరి (నన్ని. కు. ౫ ఆ. ౫౫౯.) చ. హరునకు రెండు రెండొకొ గజాజినముం దహనాంబకంబు నాన్. చ. ...గంగయుఁ జంద్రుఁడు రెండురెండు నా। శిరమునఁ బొంది రబ్జపథసింధుసుధాకరు లద్భుతంబుగాన్ (నన్ని. కు. ౮ ఆ. ౨౬.) ద్వి. హరియును గిరియును నజుఁడును గిజుఁడు। సురలును గిరలును హరుని సమంబె (బసవ. ౬ ఆ. ౭౪౧ ప.) "సమానార్థకంబులైన యీడెన సరిసాటి లోనగు దేశ్యవిశేషణశబ్దములును. (నిత్యైకవచనాంతములు.) సభలెల్ల......దీనికి సరిగావు......(సభా. ౧ ఆ)......సరులులేని దృక్షంజన శాబకములు. అని యొకచోఁ బ్రయోగము కానంబడుచున్నది......"
(ప్రౌఢ. శబ్ద. 3౨ సూ.).

"కొన్నియెడల విధేయవిశేషణమొండె బహువచనాంతంబయి విశేష్యంబులు పెక్కిటికన్వయయోగ్యంబగు. క. ఇది దక్షిణాపథంబున। కిదియు విదర్భాపురమున కిది కోసలకిం। దిది యుజ్జయనికిఁ దెరువులు.........(ఆర. ౨ ఆ. ౭౦.) బహువచనాంతము కాక యేకవచనాంతమైనచోఁ దెరువు లైదుండవలెను. (ప్రౌఢ. కార. ౨౫ సూ.) క. కరులకు నైరావతమును। హరులకు నుచ్చైశ్శ్రవంబు నవనీస్థలిపై। నరులకు నృపతియు హిమగిరి। గిరులకు నేలుఁబ కుదధియుఁ గీర్తితభర్తల్ (హరి. పూ. భా. ౧ ఆ. ౯౬ ప.) ఉ. ఎవ్వతనేని ధాత సృజియించెఁ దగన్ మగ

ఏకత్వం భేదకగతబహువచనానాంచ దృశ్యతే వికృతౌ
నన్నయా. (ఆం. చిం. వాలం. ౧౫ కారి.) (అహో. ౪౩౦.)
౨౬౦ విషయము. క్వచిదేకత్వమిష్టం స్యా । దప్రాణి స్త్రీవిశేషణే । సిద్ధ

వానిఁగాఁగ నా । కొవ్వుమిఁజేసి యట్టి నిను నుగ్మలినేయఁగ నొల్ల........శిఖండినీ (భీష్మ. 3 ఆ. 3౨౨.) కం. నినుఁ గూల్చెదఁ । జూ యొవ్వత నైతి నేమి చూచెదు నన్నున్. (భీష్మ. 3 ఆ. 3౨౫.) క. మానవపతి నన్నెక్కడి । దానవు నీవనియె నేని ద్రౌపదికడ సున్నానంబువడసి మెలఁగుదు । నానగరుల నృత్యగురువ ననఁగలవాఁడన్ (విరా. ౧ ఆ. ౯౦.) (పేడియగు నర్జునువాక్యము.) చ. నలదమయంతు లిద్దఱు మనఃప్రభవానల దహ్యమానలై.........(ఆర. ౨ ఆ. ౨౪.) "పుమాన్ స్త్రియా. (౧-౨-౬౭.) స్త్రియాసహోక్తౌ పుమాన్ శిష్యతే - తల్లక్షణ ఏవ విశేషశ్చేత్." (సి. కౌ. ౯౩౩ సూ.) అనుచొప్పున 'నలదమయన్త్యౌ' అనుదాని విశేషణమగు 'దహ్యమాన' శబ్దము "దహ్యమానశ్చ - దహ్యమానాచ = దహ్యమానౌ" అని పుంలింగముగనే నిల్చునుగాన "దహ్యమానులై" అని యుండవలయు ననుకొని కొంద ఱట్టిపాఠమును బ్రక్షిప్తము గావించుచున్నారు. కాని "పరవల్లిఙ్గం ద్వన్ద్వ తత్పురుషయోః. (౨-౪-౨౬.) ఏతయోః పరపదస్యేవ లిఙ్గం స్యాత్" (సి. కౌ. ౮౧౨ సూ.) అను సూత్రముచొప్పునఁ బరపదమగు దమయన్తీశబ్దస్త్రీలింగమె కలుగఁగా 'దహ్యమానలై' అనురూపమే యచట సాధువని యెఱుంగనగును. "కుక్కుటమయూర్యా విమే ఇతి. అయంచ ఇయంచ ఇమే ఇత్యత్ర......... విశేష్యనిఘ్నత్వైవ......ద్వన్ద్వవిశేషణస్య తత్పురుషవిశేషణస్య చానుప్రయోగే తదేవలిఙ్గమితి భాష్యకైయటయోః స్థితమ్. తతశ్చ - కుక్కుటమయూర్యా విమే ఇత్యుదాహరణే 'అయంచ ఇయంచ' ఇతి విగ్రహే 'పుమాన్ స్త్రియా' ఇతి పుంశేషేపి 'పరవల్లిఙ్గమ్' ఇతి విశేషణత్వాత్ స్త్రీలిఙ్గత్వే........" (సి. కౌ. ౯౩౧ సూ. బాలమ. వ్యాఖ్య. ౪౧౬ పు.)

"ప్రకృతే ర్వికృతే ర్వాపి । యత్రోక్తత్వం ద్వయోరపి । వాచకః ప్రకృతే స్సంఖ్యాం । గృహ్ణీయా ద్వికృతే ర్నతు॥ యథా ఏకోవృక్షః పఞ్చనౌకా భవతి. పఞ్చవృక్షాః ఏకా నౌ ర్భవన్తీత్యాది" (ముగ్ధ. ౯౬౪ సూ. దుర్గా. వ్యాఖ్య.) అను చొప్పున తెల్గునందును "ఒకమ్రాఁకు పదిబల్లలగుచున్నది. పదిబల్లలొకతలుపగుచున్నవి" అని యిట్లు ప్రకృతి వికృతులలోఁ బ్రకృతియొక్క యేకత్వాదివచనమె నిల్చును. దీనికి విరుద్ధప్రయోగములును గలవు. "ద్వౌద్వౌ మాఘాదిమాసౌ స్యా దృతు స్తై రయనమ్" (నామలిం. కాల. ౧౩.) (చూ. ౧౧౯ విష.)

మ్వాన్త స్త్రీసమయో । స్సద్విశేష్యక యో స్తథా.(వికృ.
హాలం. ౧౫-౧౬ కా. అహో. ౪౩౦.)

కల్పతరు. ౨౬౦ విష:—విశేషణ విశేష్యముల లింగవ్యత్యాసము. ౧౮౬-౧౮౬ II విషయములలోఁ జూపఁబడెను. వచనవ్యత్యాసము నుపదేశించుచున్నాఁడు. భేదకగతబహువచనానామ్ = విశేషణగతబహువచనమునకు, ఏకత్వమ్ = ఏకవచనము, దృశ్యతేచ=కవిప్రయోగములందుఁ గన్పట్టుచున్నది. ఇట్టిది సార్వత్రికముగా నుండ రాదనుచు నది యుండెడిస్థలముల నథర్వణుఁడు చాల్వివరణముగాఁ జూపుచున్నాఁడు:—క్వచిత్ = ఒకప్పు డనఁగా నీక్రింద వివరింపఁబడిన స్థలములందు, అప్రాణి=అప్రాణివాచక 'ము' వర్ణకాంతమగునట్టియు (ముపర్ణకాంతత్వ ముత్తరార్థమునుండి యాకృష్టమగుచున్నది.) స్త్రీ = స్త్రీసమమగునట్టియు, విశేషణే = విశేషణమందు, ఏకత్వమ్ = చింతామణిలోఁ జెప్పఁబడిన యేకవచన మనఁగా విశేషణగతమగు బహువచనమునకు వచ్చు నేకత్వము, ఇష్టం స్యాత్ = పాక్షికముగా నగుట సమ్మతమగును. "సిద్ధమ్వాన్త స్త్రీసమయోః" అను దానిచొప్పున "అప్రాణి స్త్రీవిశేషణే" అనుస్థలమందలి 'అప్రాణి' శబ్దమునకు ముపర్ణకాంతజడవాచకమని యర్థము చేయఁబడెను. అట్టి ముపర్ణకాంతజడవాచకము తత్సమమయినం గావచ్చును. ఆచ్ఛికమైనను గావచ్చును. స్త్రీసమమనునది యాచ్ఛికమె కావలయును. ఉదా:—ఇష్టమగుపదార్థములు. కులిశధారలు కుంఠితమయ్యె. బా. తత్స. ౮౬ సూ. ౧౮౬ విష. చొప్పునఁ గులిశధారా శబ్దవిశేషణమగు కుంఠితాశబ్దమునకుఁ బాక్షికక్లీబత్వము రాఁగాఁ బ్రకృతసూత్రముచే నేకవచనము వైకల్పికముగఁ గల్గెను. అందమగువస్తువులు, మాటలు పెక్కేల ? "తాపహర్తలగు నుద్యానములు" అనుచో బా. తత్స. ౫౨ సూ. చొప్పున (౧౫౬ I విష.) "తాపహర్తలు" అను విశేషణమునకు స్త్రీత్వ మతిదిష్టమైనను నాచ్ఛికము కామింజేసి యేకవచనము రానేరదు.

ఉత్తరార్థవ్యాఖ్య:—సిద్ధమ్వాన్త స్త్రీసమయోరిత్యాది—సద్విశేష్యకయోః= (సచ్ఛబ్దము ప్రాణిపరము.) ప్రాణివాచకము విశేష్యముగాఁగల, సిద్ధమ్వాన్త = సహజ (సిద్ధశబ్ద మాచ్ఛికమాత్రపరము) సిద్ధ'ము'వర్ణకముతోఁగూడిన యనఁగా నపుంసకలింగసమమగు విశేషణమునకును, (సిద్ధ) స్త్రీసమయోః=ఆచ్ఛిక స్త్రీసము విశేషణమునకును, తథా = ఆప్రకారముగానే బహువచనమున కేకవచనము పాక్షికముగ నగుట సమ్మతమగును. "తద్విశేష్యకయో రప్రాణి స్త్రీవిశేష్యకయో రిత్యర్థః. 'అందము - చొక్కము' ఇత్యాదయః సిద్ధమ్వాన్తాః - ఇంపు సొంపు ఇత్యాదయః

స్త్రీసమాః" (అహో. ౪౩౦ పు.) ఇందలి 'తద్విశేష్యకయోః' అనుచోటి 'తత్' అనునది ప్రక్షిప్తపాఠము. అహోబలపతి వ్రాతచొప్పున నద్దాని యర్థ మప్రాణి స్త్రీవిశేష్యకమనియె యంగీకరించినచో నది పూర్వార్ధమునకె పునరుక్తమగుట నుత్తరార్థము వ్యర్థ మనవలసివచ్చును. కావునఁ బూర్వార్ధ మప్రాణివిశేష్యపర మనియు నుత్తరార్థము ప్రాణివిశేష్యపరమనియు నర్థముచేసికొనుట యుక్తము. ఉదా:— పెక్కేనుంగులు - ఏనుంగులు పెక్కు. ఇంపయినజవరాండ్రు - "ఇంపయిన ప్రియురాండ్రు" (అహో. ౪౩౦ పు.) మొ. తత్సమప్రాణి విశేషణములకు రాదనునియమముచే "వంద్యములగు దైవతములు - జితసింహము లగు నేనుంగులు, జగద్భర్తలగు సురలు" ('భర్త' అనుదానికి స్త్రీత్వ మతిదిష్టము. బా. తత్స. ౫౨ సూ.) (౧౫౬ విష.) మున్నగుచోటులందు 'వంద్యమగుదైవత ములు' మున్నగు ననిష్టరూపములు కల్గనేరవు. 'అన్న - తండ్రి' మున్నగు విశేష్యస్త్రీసమములు విశేషణములుగా వాడఁబడినపు డీవిధి వర్తిల్లనేరదు. ఉదా:— అన్నలగుమానుసులు - ఇట 'అన్నయగుమానుసులు' అనురీతి ననిష్టరూపము సిద్ధింపనేరదు.

మహన్మహతీవాచక స్త్రీసమవిశేష్యకతత్సమ విశేషణము (తల్లిసదయ-తండ్రి సదయుఁడు. మొ.) లకు "వికృతౌచస్త్రీలిఙ్గాః స్త్రీలిఙ్గక సర్వనామధేయాః స్యుః." (౧౮౬ విష.) (౧౯౦ విష.) మున్నగుసూత్రములచొప్పున ముపర్ణకాంతత్వమె సంభవింపదుగాన, మనోహరులగు కొడుకులు - మనోహరలగు నింతులు - బల్లిదు లగు కొడుకులు మున్నగుచోట్ల నీవిధికిఁ బ్రసక్తియేలేదు. "ఏకత్వం భేదకగత బహువచనానాంచ దృశ్యతే వికృతౌ...ఇంపైనప్రియురాండ్రు - ఒప్పైనసిరులు- ఇత్యాది. వికృతి పదప్రయోగస్వారస్యేన శుద్ధాంధ్రే ష్వైకత్వ మాచార్యస్యసమ్మ తమితి విజ్ఞాయతే..." (అహో. ౪౩౦ పు.) ఇదిసరికాదు. "గుణవర్ణో ద్వితీయైక వచనతుల్యో భవే ద్వికృతౌ" అని యిట్లు వికృతిశబ్దమును గేవల సంస్కృతసమశబ్ద విషయమునఁ జింతామణికర్త యుపయోగించుటచేతను "కులిశధారల్ కుంఠితం బయ్యె" అని భట్టారకుఁడు ప్రయోగించియుండుటచేతను బై యహోబలపతి వ్యాఖ్య సరికాదనియుఁ బ్రయోగానుసారముగా నేకవచనమువచ్చునని చింతామణి వచింపఁగా నట్టి విషయము నథర్వణుఁడు వివరించెననియుఁ జెప్పుట యుక్తము. ప్రయోగములు:— లింగవిభక్తివచనసమతకు:— సీ. తనకుల బ్రాహ్మణు ననురక్తనవి రళ, జనహోమతత్పరు విపులశబ్ద । శాసను సంహితాభ్యాసు బ్రహ్మాండాది, నానా

పురాణవిజ్ఞాననిరతుఁ । బాత్రు నాపస్తంబసూత్రు ముద్గలగోత్రజాతు.........నన్న పార్యుఁ జూచి.........(ఆది. ౧ ఆ. ౯ ప.) ఉ. రాజకులైకభూషణుఁడు రాజ మనోహరుఁ డన్యరాజతే । జోజయశాలిశౌర్యుఁడు.........రాజమహేంద్రుఁ డున్నతిన్. (ఆది. ౧ ఆ. 3 ప.) ఆ-వె......వరుణేంద్రదేవియు । పోనిదాని దేవ యానిఁ గనియె (ఆది. 3 ఆ. ౧౪౦.) ఉ. రాజకులాగ్రగణ్య మృగరాజపరాక్రమ రాజరాజ.........(ఆది. ఆ. ౧ ఆ. ౧౬౨.) కం. ఓంకారవాచ్యునకు నన । హంకార విరూఢభావనారాధ్యునకున్ ।.........హరిహరనాథునకు.......... (విరా. ౧ ఆ. 3౨ మొ. 3౬ వ).

విశేషణవిశేష్యముల వచనవ్యత్యాసమునకు:—ఉ. యోధుల సింహనాదకము మదోత్కటవారణబృంహితంబు వే । గాధికవాజిహేషితమహారవమున్ రథనేమి ఘోషమున్ । బాధితకర్ణరంధ్రముయి పర్వె.........(సభా. ౧ ఆ. ౨౬౬.) చ......అనివారితమై చెలఁగెన్ మదీయవా । హిని భటసింహనాదహయహేషిత సింధురబృంహితధ్వనుల్ (సభా. ౧ ఆ. ౧౭౬.) మ......మూత్రై పోరుకర్ణాది దు । ర్జనసంఘంబుల (సభా. ౨ ఆ. ౨౯౭.) స్రగ్ధర.........కులిశధారల్ గుంఠితం బయ్యె......(ఆది. ౨ ఆ. ౭౨.) కం......పెక్కులు పలుకుల్ । పలుకంగనేల (సభా. ౨ ఆ. ౧౭౨.) సీ. మాటలు పెక్కేల మానిసిగుట్టు మేనుంగనుపేరెల్లఁ ద్రుంగె (సౌప్తి. ౧ ఆ. ౨౦౨.) కం.........మాయట్టివారిమాటలు కొఱయే (సభా. ౨ ఆ. ౧౯౦.) ప్రాణివిశేషణముల బహువచనమున కేకవచనప్రయోగ ములు:—సీ. ఏనుంగు నెక్కి పెక్కేనుంగు లిరుగడ రాఁ బురవీథులఁ గ్రాలఁగలదె (విరా. ౫ ఆ. ౨౦౪ ప.) (పెక్కు లేనుంగులు - ఏనుంగులు పెక్కు) ఇంపైన జవరాండ్రు. "మదికింపులు నింపుకలస్వనంబుతో" (వసు. ౨ ఆ. ౧౯.) అని యింపు శబ్దమునకు బహుత్వప్రయోగమును గలదు.

"మ. అదె నక్తంచరులందు నిందును (అర. ౭ ఆ. ౨౫౫.)" (అరుగో నక్తంచ రులని వ్యవహారము) మున్నగుచోటులందు 'అదె' అనుదానికి 'చూడుము' అను నర్థాన్యాహృతక్రియతో నన్వయముకాన నట్టివి దీనికి లక్ష్యములు కానేరవు (౨౧౫ II విష.). 'సరసములు+వచనములు' మున్నగుచోట్లఁ బ్రకృతకారికలోని పూర్వార్ధముచొప్పున నప్రాణి ప్యంత విశేషణమున కేకత్వము రాఁగా "సరసము+ వచనములు" అని సిద్ధించును, పిదప "మోస్తువిభక్త్యేకవచనకే పు-ంపూ" అను చొప్పున 'పు-ంపులు' రాఁగా "సరసపువచనములు - సరసంపువచనములు" అనురీతి రూపములు సిద్ధించును. (౯౪ విష.)

స్త్రీసమంబులగు విశేషణంబులయు మువర్ణకాంత విశే
షణంబులయు బహువచనంబున కేకవచనంబు బహు
బాలవ్యా. ళంబుగానగు. ౨౦.

౨౬౦ I విష(యము. మాటలు పెక్కేల - మాటలు పెక్కులేల, కులిశధార
లుకుంఠితంబయ్యె, కులిశధార లుకుంఠితంబులయ్యె.
ఇష్టమగుపదార్థములు - ఇష్టములగు పదార్థములు.

సంజీవని. ౨౬౦ I విష:—"మాటలు పెక్కేల - మాటలు పెక్కులేల" అనునవి స్త్రీసమవిశేషణోదాహరణములు. "ఇష్టమగుపదార్థములు - ఇష్టములగు పదార్థములు" అనునవి 'ము'వర్ణకాంత విశేషణోదాహరణములు. 'కులిశధారల్ కుంఠితంబయ్యె' (కులిశ = వజ్రాయుధముయొక్క, ధారల్ = దారులు, కుంఠిత మయ్యె = మొక్కవోయెను = వ్యర్థములయ్యెను.) అనుచో బా. తత్స. ౮౬ సూత్రముచొప్పున మహతీతర స్త్రీలింగవిశేషణమగు కుంఠితశబ్దమునకు వైభాషిక క్లీబత్వముర౯ాగా "కుంఠితములు" అనురూప మేర్పడెను. పిదప౯ బ్రకృతసూత్రముచే బహువచనమున కేకవచనము ర౯ాగా "కుంఠితము" అనురూపము సిద్ధించెను. బా. తత్స. ౮౬ సూత్రముచొప్పున౯ గ్లీబత్వము రానిపక్షమున బా. తత్స. ౮౫ సూత్రముచొప్పున స్త్రీలింగకులిశధారాశబ్దవిశేషణమగు కుంఠితశబ్ద మాకారాంత మగుచు రమాశబ్దమువలె రూపముల నంది 'కులిశధారలు కుంఠితలయ్యె' అనియే నిల్చును. కుంఠితశబ్దమునకు౯ గ్లీబత్వము వచ్చినను౯ బ్రకృతసూత్రముచే బహువచనమున కేకవచనము రానిపక్షమున "కులిశధారలు కుంఠితములయ్యె." అనురూపము గల్గును.

సూరి యథర్వణవచనమునందలి 'అప్రాణి' శబ్దమును సూత్రమున సంగ్రహింపకుండుటచే "వంద్యములగుదైవతములు - జితసింహములగు నేను౯గులు - జగద్భర్తలగుసురలు" మున్నగుచోటులందును సూరి సూత్రముచొప్పున నేకత్వము కల్గి "వంద్యమగుదైవతములు - జితసింహమగు నేను౯గులు - జగద్భర్తయగుసురలు" మున్నగు ననిష్టరూపములు దుర్వారము లగుచున్నవి. ఇట్లె "అన్నలగు మానుసులు లేరె యితరుల్ నీలీలకుం బాత్రముల్" మున్నగుచోటులందును "అన్నయగుమానుసులు - లేరె యితరుల్ నీలీలకుం బాత్రము" మున్నగురీతి ననిష్టరూపములు సూరి సూత్రమున దుర్వారము లగుచున్నవి.

గుప్తార్థప్రకాశికాకర్త "ఈసూత్రంబునందు స్త్రీసమంబులును మువర్ణకాంతంబులును జడవిశేషణంబులె గ్రహింపవలెను." (బా. గు. ప్ర. ౨౨౫ పుట. ద్వి.

ము.) అని వ్రాసి యీక్రింది తిమ్మకవి సూరకవి లక్షణములను బ్రమాణముగాఁ జూపెను. ఈ బా-గు. ప్ర. పక్షమున "సుస్థితులగు కొండలు" అనుచో "సుస్థితియగుకొండలు" అనెడి యనిష్టరూపము దుర్వారమగుచున్నది. ఈతనిపక్షమున ఏనుంగులు పెక్కు - ఇంపైనప్రియురాండ్రు మున్నగురూపములెల్ల నసాధువులు కావలసివచ్చును. ఈతఁడు చూపిన సూరకవి తిమ్మకవి లక్షణములును సరిగా నుండలేదు. క. తెలుఁగునఁ బ్రాణిపదంబులు। వెలిగా బహువచనమునకు విస్పష్టముగా। నిలుచును విశేషణంబై।పొలుపొందఁగ నేకవచనము మఖధ్వంసీ (సర్వల. ౨ ఆ. ౧౧ ప. ౫౭ పు.) క. జడపదబహువచనములకు। నిడఁదగును విశేషణములనేకవచనముల్। మృడుని ఘనకీర్తులు బెడం। గడరెం దట్టుచుయి దిశల నన్నవిధమునన్ (కవిసం. ౯ తరం. ౨౦ లక్ష.) వీ రీవిధి పాక్షికమనకుండుటచేత "ఇష్టములగు పదార్థములు" మున్నగురూపములె దుర్లభములగుచున్నవి. ఇంతియుకాక వీరు స్త్రీసమముల కనువిషయమునె స్మరింపకుండుటచేత 'మాటలు పెక్కేల' మున్నగు తిక్కనాదులప్రయోగములును (సౌప్తి. ౧ ఆ. ౨౦౨.) నసాధువులె కావలసివచ్చును. మఱియు "మనోహరయగులతలు" అనురీతిగల యసాధుప్రయోగములు సయితము వీరిలక్షణముచొప్పున సాధువులె యనవలసియున్నది.

బా. సా. వే. వ్యాఖ్య యీవిషయమున బొత్తిగాఁ బ్రమాదభూయిష్ఠమై యుండుటచే విస్తరభీతి నద్దాని విమర్శ ముపేక్షితమగుచున్నను.

నన్నయా. క్వచిదన్యవిధత్వర్థే। ప్రథమాపి ప్రదృశ్యతే (వికృ.
౨౬౧ విష. అజం. ౮౭ కారి. అహో. ౩౬౫ పుట.)

కల్పతరు. ౨౬౧ విష:—ఈకారిక. ౨౫౭ విషయమున వ్యాఖ్యాతము.

సర్వనామ సంఖ్యాభిధాన తద్విశేష్యంబులయం
దెయ్యది ముందు ప్రయోగింపంబడు దాని ద్వితీ
యాదులకుం బ్రథమ బహుళంబుగానగు. ౨౬.

బాలవ్యాకరణ అన్నిగుఱ్ఱములకు = అన్నింటికి గుఱ్ఱములకు, గుఱ్ఱము
వివరణము. లన్నిఁటికి=గుఱ్ఱముల కన్నింటికి, సాహిణులు ముప్పురు.
౨౬౧ I విషయము. రెండుగుఱ్ఱములకు = రెండింటికి గుఱ్ఱములకు, గుఱ్ఱములు రెండింటికి = గుఱ్ఱములకు రెండింటికి సాహిణులు నలుగురు, లక్షగుఱ్ఱములకు = లక్షకు గుఱ్ఱములకు, గుఱ్ఱములు లక్షకు = గుఱ్ఱములకు లక్షకు రవుతులు లక్ష. ఇత్యాదు లెఱుంగునది.

సంజీవని. ౨౬౧ I విష:—ఇతరవిభక్తివిశేషణము ప్రథమాంతముగా నుండు స్థలము చూపఁబడుచున్నది. సర్వనామము దానివిశేష్యము నను జంటలో నేది ప్రథమప్రయుక్తమగునో యది ప్రథమాంతమై తక్కినది ప్రథమేతరవిభక్త్యంతమై యుండనగును. ఈవిధి బహుళముగానఁ బ్రథమప్రయుక్తము నైతము తక్కిన దానితో సమానవిభక్తిక మయి యున్నను నుండవచ్చును. ఉదా:—గుఱ్ఱము లన్నింటికి = గుఱ్ఱముల కన్నింటికి, అన్నిగుఱ్ఱములకు = అన్నింటికి గుఱ్ఱములకు, సాహిణు లనఁగా రవుతులు మువ్వ రనునది యన్వితవాక్యమగుటకయి నిల్పఁబడెను. సంఖ్యావాచకము తద్విశేష్యము నను జంటలో నేది ప్రథమప్రయుక్తమగునో యది ప్రథమాంతమై తక్కినది ప్రథమేతరవిభక్త్యంతమై యుండనగును. బహుళవిధిగానఁ బ్రథమ ప్రయుక్తము నైతము తక్కినదానితో సమానవిభక్తికమయి యున్నను నుండవచ్చును. ఉదా:—రెండుగుఱ్ఱములకు = రెండింటికి గుఱ్ఱములకు, గుఱ్ఱములు రెండింటికి = గుఱ్ఱములకు రెండింటికి 'సాహిణులు నలుగురు' అను దానితో నన్వయము. తెలుఁగున సంఖ్యావాచకమెల్ల సర్వనామమె యైనను సంస్కృతమున నట్లు కామింజేసి తత్సమసంఖ్యావాచకములందును నీవిధి వర్తించుటకై 'సంఖ్యాభిధాన' శబ్దము సూత్రమున వచింపఁబడెను. అద్దాని కుదాహరణము:—లక్షగుఱ్ఱము లకు = లక్షను గుఱ్ఱములను, గుఱ్ఱములు లక్షకు = గుఱ్ఱములకు లక్షకు 'రవుతులు లక్ష' అనుదానితో నన్వయము. 'రవుతులు లక్ష' అనుచోటి మహద్విశేషణ లక్షశబ్దమునకు "లక్షసంఖ్యవారు" అని యర్థము. (౨౨౩ విష.). ద్వితీయాదుల కనెడి సూత్రములోని వచనముచొప్పున, "గుఱ్ఱము లన్నిటిని = గుఱ్ఱముల నన్నిటిని, గుఱ్ఱము లన్నిటియందు = గుఱ్ఱములం దన్నిటియందు" మున్నగులక్ష్యములను గ్రహింపనగును. సూరి యమహత్తులను మాత్రమె యుదాహరించినను సూత్రమున నట్టి నియమము లేమింజేసి "మనుష్యులందఱను = మనుష్యుల నందఱను, జనులంద ఱయందును = జనులయం దందఱయందును మొదలగులక్ష్యములను నైత మెన్న నగును.

'రెండుగుఱ్ఱములు' అనుదానిలోని రెండుశబ్దమును 'అన్నిగుఱ్ఱములు' అను దానిలోని 'అన్ని' శబ్దమును బ్రథమాంతములనుచు నుదాహరించుటంజేసి యవి వ్యస్తములె యను సూరియాశయమును గ్రహింపవలయును. అవి సమాసగతము లన్నచోఁ బ్రకృతసూత్రమునకు లక్ష్యములు కానేరవు. సూరి యట్లు సూత్రించెనే కాని కొన్నియెడల నీవిధి వర్తిల్లనేరదు. 'మాయిద్దఱిలో = మా లో నిద్దఱిలో' అనుచో 'మేమిద్దఱిలో' అనురీతి ప్రయోగములు గన్పట్టలేదు. ఇట్లె 'మనయంద

అలో' అనుచో "మనమందఱలో" అని సిద్ధింపనేరదు. (విస్తర.) ప్రయోగములు:—కం......మన। కీచకులందఱను రాత్రి గీటడఁచె రహా। స్యోచిత...... (విరా. ౫ ఆ. ౩౩౧.) ఉ. ఆరయ నీకు నాకుఁ గులమంతకు నీనృపకోటి కున్వికిన్ (ఉద్యో. ౩ ఆ. ౨౬౨) ఉ...పార్థివసూను లిద్దఱుం। గ్రీడయపోలెఁ గిట్టి...... (అర. ౭ ఆ. ౧౧౧.) సీ. దివ్యదేహోద్ధత దీప్తిసంతానంబు దిశలు పదింటను దీటుకొనఁగ (మహా. ప్ర. ౧ ఆ. ౪౮.) చ. అతఁ డొకరుండ లోకముల కన్నిటికిన్ మహనీయ దై। వతము........(అను. ౫ ఆ. ౩౧౭.) తే.గీ. వానియన్నింటి కంటె మేలైనశాంతి (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౧౫.) క. మాయిరువురతోఁ గయ్యము। సేయ (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౧౩౫.) తే.గీ. ఏటికొను మీవు మాయేవురందు (శల్య. ౨

విస్తర. ౨౬౧ I వివ:—"సంఖ్యాప్రయుక్తవిశేషణము............అని సూత్రించి సూరియొక్క యీసందర్భమును ద్రిలింగలక్షణశేషకర్త సవరించుటనరయునది" (బా. సా. పే. కార. ౨౬ సూ. వ్యా. ౨౯౯ పు.) అను పేటికా వాఖ్య సరికాదు. సూరిగారి యీసందర్భమునకును ద్రిలింగలక్షణశేషకర్తగారి యాసూత్రములకును నేమియు సంబంధము లేదు. ఆప్రౌఢవ్యాకరణసూత్రము బా. కా. ౨౬ సూత్రమును సవరింపలేదు. "ఒకటి = ఒకఁడు, ఒకండ్రు." అను శబ్దములయు 'అర - పావు - మున్నగు సంఖ్యార్థకశబ్దములయుఁ బ్రయోగము సమాసవ్యస్తతలలో నుండు వచనములరీతినిమాత్రమె యాప్రౌఢవ్యాకరణసూత్రము వివరించుచున్నది. అట్టి వివరణమునైతము చాలవఱకు నిరాధారము. (ప్రౌఢ. శబ్ద. ౪-౫ సూ.) 'డెబ్బదియొక్క రథము' అనవలెనుగాని 'డెబ్బదియొక్క రథములు' అనరాదఁట - వ్యస్తతలో 'రథములు డెబ్బది యొక్కటి' అని యిట్లు విశేష్యము పూర్వపదమే కావలెనఁట. ఇట్లనుట కాధారమేమో తెలియకున్నది. రెండున్నర రూపాయవంటి ప్రయోగములు బొత్తిగా లభింపవు. "సంఖ్యాప్రయుక్తవిశేషణమేకాంతంబయి యమహద్విశేష్యకమయ్యు, తదంశాంతంబయి మహదమహద్విశేష్యకమయ్యు, సమస్తంబు వ్యస్తంబు నగుచో విశేష్యంబు క్రమంబుగ నుత్తరపదంబు నేకవచనాంతంబును, పూర్వపదంబు బహువచనాంతంబునగు. ఉదా:— డెబ్బదియొక్కరథము = రథములు డెబ్బదియొక్కటి; రెండున్నరమాసిసి = మాసులు రెండున్నర; రెండున్నరరూపాయ = రూపాయలు రెండున్నర. మొ.'' (ప్రౌఢ. శబ్ద. ౪ సూ.) ఇట్టిసూత్రము ప్రకృతసూత్రమును (బా. కార. ౨౬ సూ.) సవరించుననుట యెట్లు? "రథములు డెబ్బదియొక్కటికి" అని ప్రకృతసూత్రము చొప్పున వచించుటకుఁ బ్రతిబంధ మేమున్నది?

1078 ఎల్లవిభక్తుల విశేషణములును బ్రథమాంతములు కానోపు. [౨౬౨ వి. కల్ప.]

ఆ. ౧౦౪ ప.) క. అనేకములు గలవు వాని యన్నిటిలోనన్ (అను. ౨ ఆ. ౧౩౮.) క. తమ ముప్వురుఁ బూర్వజ పూ। ర్వముగఁ బ్రమోదంబుతో వివాహంబైనన్ (నిర్వ. ౨ ఆ. ౮౩ ప.) ఇట్టియెడల "అవి యన్నిటికంటె-మే మిరువురతో-మే మేవు రందు-అవి యన్నిటిలోనన్ - మున్నగురీతి బ్రయోగములు కన్పట్టలేదు.

షష్ఠీ విశేషణానాం। ప్రథమాస్యాత్ ఆం. చిం.

నన్నయా. అజం. ౧౪ కారి. అహో. ౩౧౫ పు.)

౨౬౨ విషయము. విభాషయా సుసన్తం స్యా। దత్ర షష్ఠీవిశేషణమ్

(వికృ. అజం. ౪౧ కారి. అహో. ౩౧౫ పు.)

కల్పతరు. ౨౬౨ విష:—షష్ఠీ విశేషణానామ్ = షష్ఠ్యన్తములకు విశేషణము లగు శబ్దములకు, ప్రథమాస్యాత్ = ప్రథమావిభక్తి యగును. ఉదా:—సుగుణాభిరాముఁడు రామునకు వందనము. ఈవిధి పాక్షికమని చింతామణి చెప్పకుండుటంజేసి యథర్వణుఁడు సవరించుచున్నాఁడు:—అత్ర = ఈ తెల్గుఁభాషయందు, షష్ఠీ విశేషణమ్ = షష్ఠ్యంతవిశేషణము, విభాషయా = వైకల్పికతచేత, సుసన్తం స్యాత్ = ప్రథమాంతము నగును. ఉదా:—సుగుణాభిరాముఁడు రామునకు నమస్కారము - సుగుణాభిరామునకు రామునకు నమస్కారము. "భ్యాదత్యర్థవ్యవధానేతు। భేదస్యస్య నిఖిలం భవేత్" (౨౬౩ విష.) అను నథర్వణవచన స్వారస్యముచే షష్ఠీతరవిభక్త్యంతముల విశేషణములకు భ్యాదత్యర్థవ్యవధానము లేనపుడు ౨౬౧-౨౬౧ I విషయములచొప్పునఁ బ్రథమావిభక్తి నిల్చుట కొన్నిచోట్ల నగునని యు షష్ఠీవిశేషణములుమాత్రము విభాషగఁ బ్రకృతసూత్రముచొప్పునఁ బ్రథమాంతము లగుట సార్వత్రికములనియు గ్రహింపవలెను. చ. కురుకులజుండు పాండునకుఁ గుంతికిఁ బుత్త్రుఁడు రాజధర్మ బం। ధురచరితుండు నీ వితనితోడ రణం బొనరించెదేని (ఆది. ౬ ఆ. ౪౫ ప.) చ. మృదుకఁడనైన నాదుబలమును జలమును వివిధాస్త్రసం। పదలును బోయి మాగురుఁడు భార్గవుచే వినుము. (ఉద్యో. ౪ ఆ. ౨౪౬.) ప్రయోగము లిట్లుండ నహోబలపతి యాక్రిందిరీతిని వ్రాయుట సరికాదు. "ఆద్యుఁడు హిరణ్యగర్భునం దంతకంటె - నిత్యాదికవిపితామహాద్యుక్తిస్తు నిర్మూలైవ." (అహో. ౩౧౫ పు.) (బా. గు. ప్ర. కర్త. యిట నసంగతముగా వ్రాసెను. చూ. ౨౩౬ పు. ద్వి. ము.) అనెడి కవిశిరోభూషణవ్యాఖ్య సాహసైకమూలము. "క్వచిదన్య విభక్త్యర్థే। ప్రథమాపి ప్రదృశ్యతే" (౨౫౮ విష.) అని యథర్వణుఁ డట్టిప్రయోగములను సంగ్రహించియున్నాఁడు. "కొన్నియెడల విశేషణంబు ద్వితీయాదులకును బ్రథమ చూపట్టెడి. చ అహీనబాహుబలసారఘనుల్ మధుకైటభాది

దై । త్యపతులనెల్లఁ ద్రుళ్ళడఁచె (నిర్వ. ౫ ఆ. ౧౨ ప.) క. తండ్రి ఘటోత్కచుఁడు మీ । తండ్రి గలుగఁగాదె తల్లి ద్రౌపదితోడన్ ।.........(జైమి. ౧ ఆ. ౯౭.)" (ప్రౌఢ. కా. ౨౨ సూ.). ఆథర్వణమున కుదాహరణాంతరములు. ఎ-గీ. ఆదిత్యుఁడు హిరణ్యగర్భునం దంతకంబు (అను. 3 ఆ. ౮౦ ప.) క......మున । కీచకులందఱను రాత్రి గీటడఁచె రహ । స్యోచిత.........(విరా. ౫ ఆ. 3౩౧.) క. మాతండ్రి పరాశరసుతు । చేతం బడసితి ననుజ్ఞ (ఆశ్ర. ౧ ఆ. ౮౨ ప.) సీ. దివ్యదేహోద్ధత దీప్తిసంతానంబు, దిశలు పదింటను దీటుకొనఁగ (మహా. ప్ర. ౧ ఆ. ౪౮.) మ... ప్రయో । జన.........దుశ్చారిత్రకుం డాసు యో । ధను'న్'.........(ఉద్యో. 3 ఆ. ౯౮.) సీ......ఆ-వె......అస్త్రకళాస ము । జ్జ్వలుఁడు పార్థుతోడ (కర్ణ. ౨ ఆ. ౪౨.) ఉ......పార్థివసూను లిద్దఱం । గ్రీడయపోలె.........(అర. ౭ ఆ. ౧౧౧.) బాల. కార. ౨౬ సూత్రమును ప్రౌఢ. కార. ౨౨ సూత్రమును సంగ్రహించుచున్న పై యథర్వణకారికకుఁ బయిప్రయోగములు మూలమగుచున్నవి.

సమాసపూర్వావయవము షష్ఠ్యంతవిశేష్యమునకు విశేషణమయినను ప్రథమాంతమగుట మహాకవిప్రయోగదృష్ట మగుచున్నది. "విశేష్య స్యాభిన్న త్వేపి ఇదం విశేషణమ్. ఉ. ప్రల్లదుఁడైన యొక్కరులపాంసను చేసినదానఁ దత్కులం బెల్లను నిత్యా ద్యాచార్యోక్తి రత్ర మానమ్." (అహో. 3౧౫ పు.) ఈప్రయోగము భ్యావద్యర్థవ్యవథానము గల్గియున్నది. ఇట్లుగాకున్నను ప్రథమాంతమగుట కలదు. "ఒక్కచో సమాసాంతర్గతవిశేష్యంబులకగు విశేషణంబుల షష్ఠికిని ప్రథమ చూపబ్టెడి. ఉదా:—ఉ......పార్థివ । ప్రాగ్రసరుండు ధర్మసుతుపన్నిది నీకు నలంఘ్యము (అర. ౫ ఆ. ౪౧౬.) చ. లసదగణ్యగుణౌఘువిచిత్రుఁ డమ్మహా । త్మ చరితంబులు మ. ఉత్ఫుల్లలోచనుఁ డావిష్ణుమూర్తితో (హరి. ఉ. ౫ ఆ.) ఉ. విస్ఫురన్మహా । విక్రముఁ డైనదేవుఁడు త్రివిక్రముసొమ్ములు (హరి. ఉ. ౬ ఆ.)" (ప్రౌఢ. కార. ౨౧ సూ.). క......భుజా । టోపభయంకరుఁ డర్జును । కోపానల మడరి ముట్టికొనదే వారిన్ (ఉద్యో. ౧ ఆ. ౪౬.). అహోబలపత్యాదుల యను రోధమునఁ బయిరీతిని వ్రాయఁబడెనేకాని బాగుగఁ బరిశీలించినచో నట్లు చెప్పవలసిన ప్రసక్తి యగపడదు. పైప్రయోగములందలి శేషషష్ఠ్యంత విశేష్యములెల్ల యొక్కవిభక్తిలోపించిన వ్యస్తరూపములె యని చెప్పుటలో బాధ యగపడదు. అట్టివి పెక్కుప్రయోగములు ౨౫౧ విషయమునఁ జూపఁబడెను. మఱియు నహోబలపండితీయ త్రిలింగలక్షణశేషాదుల వ్రాఁతలచొప్పున "భుజా । టోపభయంకరుఁ

డర్జునకోపానలము" అనురీతి ప్రయోగములును సాధువులనవలసివచ్చుచున్నది. అట్టివి సాధువులు కానేరవు, సిద్ధసమాసగతషష్ఠ్యంత విశేష్యముయొక్క విశేషణము నకుఁ బ్రథమవచ్చు ప్రయోగములు కానరావు. ఇచటి నారాయణీయగాణపత వివరణములును సరిగ లేవు (నారా. ౨౦౭ కారిక. ౮ పద్య.).

"క్రియాన్వయంబున రెండుపదంబులకు స్వస్వామిసంబంధంబుగలచో సంబంధి పదంబు షష్ఠికి ద్వితీయయగు. క. కొన్ని వెడమాటలాడుచు। నన్ను నతఁడు చెట్టవట్టినన్ (విరా. ౨ ఆ. ౧౭౪.) ఉ. కట్టియ వైచె నెన్నుదురు గాఁడ భవత్త్రన యుఁండు మాద్రిలేఁ। బట్టివి (శల్య. ౧ ఆ. 3౭౭.) మ. రాముతమ్మున్ లవుం। డిరు మూఁడమ్ములఁ జాపముం దునుమ (జై. ౬ ఆ.) క. నగసూను నపుడు కర్ణుఁజుఁ। డిరుమూఁడు శిలీముఖము లెదసించిన (జై. ౭ ఆ.) మొ." (ప్రౌఢ. కా. ౨3 సూ.). ఈ ప్రౌఢవ్యాకరణసూత్రమునైత మనావశ్యకమె. రెండవయుదాహృతిలో "మాద్రిలేఁబట్టి నుద్దేశించి కట్టియవైచె"నని యన్వయింపనగును. మొదటియుదాహృతిలో "నన్నుఁ గొన్ని వెడమాటలాడుచు నతఁడు చెట్టవట్టినన్" అని యన్వయింపనగును. మూఁడవయుదాహృతిలో "తమ్మున్ లవుండు" అనుచో 'తమ్ముని' అనునది 'యొక్క' షష్ఠి లోపింపఁగా మిగిలినవ్యస్తపదము. అట్లె నాల్గవయుదాహృతియందును "నరసూను" అనునదియు 'యొక్క' విభక్తి లోపింపఁగా మిగిలినవ్యస్తపదము. (౨౪౧ విష.) రెండిటియందును నజయ్యతారూపార్థవిశేషబోధకచార్థక 'ను' శబ్దయోగమున "రాముతమ్మున్ - నరసూనున్" అనురూపములు సిద్ధించును. (౮౪ విష.)

షష్ఠ్యంతవిశేష్యము 'కు' విభక్త్యంతముగునపుడు దానివిశేషణము వైకల్పికముగాఁ బ్రథమాంతమగుటలో వివాదమే లేదు. మ......ఉద్దండగం। డక వేదండ వరాహవాహరిపుఖడ్గవ్యాఘ్ర మీఁమొంచుకొం। డకు రాఁజెల్లునె (మనుచ. ౨ ఆ. ౧౬ ప. ప్రాసస్థలము.). "నన్నయ యీరీతిగ 'అయిన' అగు మొదలగు ధాతుజ విశేషణములతో వ్యవ్యవహితము లయినప్పుడే షష్ఠీవిశేషణములకుఁ బ్రథమా విభక్తిని వాడియున్నాఁడు. 'అనఘచరితుఁడు రఘునందనునకుఁ బ్రణతి' అను నిట్టి ప్రయోగముల నాతఁడుచేయలేదు." (ఆం. భా. చ. ౧౬3౭ పుట.) అను భాషా చరిత్రవ్రాత కల్ల. క. ఆచార్యుఁడు ద్రో। ణునకున్ శిష్యుఁడ నెందును। నన వద్యుఁడ నేకలవ్యుఁ డనువాఁడ మహిన్ (ఆది. ౫ ఆ. ౨3౭.) ఉ......పార్థివ। ప్రాగ్రసరుండు ధర్మసుతు పన్పిది (ఆర. ౫ ఆ. ౪౧౬.) ఇట్లు నన్నయ ప్రయోగించియున్నాఁడు.

ఒకానొకచో విశేషణంబుల షష్ఠికిం బ్రథమ విభాష

బాలవ్యా. నగు. ౨౭.

౨౬౨ I విషయము. సుగుణాభిరాముఁడు రామునకు జోహారు వొనర్చెద-

సుగుణాభిరామునకు రామునకు జోహారు వొనర్చెద.

సంజీవని. ౨౬౨ I విష:—స్పష్టార్థము. ప్రౌఢ. కార. ౨౧ సూత్రము దీనిని సవరించుటకై యుపదేశింపఁబడినది. ఆవిషయమును బా. గు. ప్ర. వ్యాఖ్యాత యీసూత్రపుటీకలో సవిస్తరముగా విమర్శించి సంస్కృతవ్యాకరణవిషయము లను చెక్కిటి నెక్కించెను. వానినెల్ల బా. సా. వే. వ్యాఖ్యాత స్వీకరించెను. కల్పతరువులో వివరించినరీతిని "భుజాటోపభయంకరుఁ డర్జును కోపానలము" మున్నగుస్థలములు వ్యస్తములె యగుటచే వారివిమర్శ మెల్ల వృథయగుచున్నది.

నన్నయా. భ్వాద్యర్థవ్యవధానేతు। భేద్యస్య నిఖిలం భవేత్

౨౬౩ విషయము. (వికృ. అజం. ౪౧ కారి. అహో. ౩౧౫ పు.)

కల్పతరువు. ౨౬౩ విష:—భ్వాద్యర్థ = భూప్రభృతిధాతువులరూపముల వ్యవధానేతు = వ్యవధానమందైనచో, విశేషణవిశేష్యములకు భూప్రభృతి ధాతురూపముల యన్వయవ్యవధాన మున్నచో, భేద్యస్య = విశేష్యమునకు, నిఖిలంభవేత్ = సకలవిభక్తులు నగును. విశేషణము ప్రథమాంతముగాను విశేష్య మితరవిభక్తులుగలదిగాను వికల్పముగ భ్వాద్యర్థవ్యవధానమందు యథేష్టముగాఁ బ్రయోగింపవచ్చునని యర్థము. భ్వాద్యర్థవ్యవధానముచేయక విశేషణవిశేష్య ములను సమానలింగవిభక్తివచనములు గల్గునట్లును బ్రయోగింపనగును. భ్వాద్యర్థము లనఁగా, భూధాత్వర్థకము 'అగు' మున్నగుధాతువులు. ఆది శబ్దముచే 'అను' ధాతువు మున్నగునవి గ్రాహ్యములు. అట్టిధాతువులనుండిపుట్టిన విశేషణరూపము లనఁగా అగు-కాని మున్నగు ధాతుజవిశేషణములు. వ్యవధానమనఁగా విశేషణము ధాతుజవిశేషణముతో నన్వయించుచుండఁగా నట్టి ధాతుజవిశేషణము విశేష్య ముతో నన్వయించుటయని తాత్పర్యము. సమాపకక్రియలందలి తిఙ్ఞుచే కర్తృకర్మాదు లభిహితము లగునపుడట్టి కర్తృకర్మాదివాచకములకుఁ దృతీయ ద్వితీయ మున్నగు నవి రాక ప్రాతిపదికార్థ ప్రథమ వచ్చునట్లు ధాతుజవిశేషణాన్వయమునందును గర్తృ కర్మాదులు కృత్తుచే నభిహితములగునుగాన నట్టిస్థలములందలి కర్తృకర్మాదు లకును బ్రథమయేవచ్చునని "కర్మాదేః కర్తృత్వం ప్రథమాచ నవర్ణకశ్చ త ద్వత్ స్యాత్" అను చింతామణిసూత్రముపదేశించుచున్నది. (బా. సమా. ౨౬ సూ. ౨౭౮. విష.) కాననట్టిపద్ధతిచొప్పున విశేష్య మేవిభక్తితోనున్నను ధాతుజవిశేషణా

న్వయమున విశేషణవాచకము ప్రథమాంతమెయగునని తాత్పర్యము. విశేష్యము లకువలెనె విశేషణములకును క్రియాన్వయము సంస్కృతాంధ్రవైయాకరణ సమ్మతమైయున్నది. (౨౪౯ విష.). ఇట్లగుటంజేసి ప్రకృతాథర్వణకారిక సిద్ధాన్తాను వాదకమెయని యెఱుంగునది. ఉదా:—సుగుణుఁడగు మనజునకు శ్రేయము గల్గును. సుగుణుఁడయిన మానవుని. సుగుణుఁడుకానిమనుష్యునకు శ్రేయస్సు దుర్లభము. మొ. ఇవి భూధాత్వర్థకముల కుదాహృతులు. ఆదిశబ్దముచే - పండితుఁడను ప్రసిద్ధిగలరామునికి - పండితుఁడని యెన్నికగన్నరామునిచే - పండితుఁడు నాఁబరఁగురాముని - పండితుఁడనఁబడని దేవదత్తునికై. మొ. ప్రయోగములు. చ.....ప్రసిద్ధులై విమలసద్గుణశోభితులైన పాండవో। త్తముల చరిత్ర (ఆది. ౧ ఆ. ౧౪.) చ. అమలసువర్ణశృంగఖురమై కపిలంబగు గోశతంబును.........(ఆది. ౧ ఆ. ౧౫.) ఉ......తనకిష్టుఁడున్ సహా। ధ్యాయుఁడునైనవాఁడు. క. దేవసములైన యనుజుల। తో విప్రులతో రథాళితో వచ్చి...... (అర. ౩ ఆ. ౫ ప.) క. వినుఁడేఁ బుణ్యశ్లోకుం। డనఁగ సదా యజ్ఞనిరతుఁడనఁగ ధరిత్రిం। దనరిన నలుభార్యను స। జ్జననుత దమయంతియనఁగఁ జనియెడు దానన్ (అర. ౨ ఆ. ౯౯.) ఉ. తే। జోలలితుండు నిర్మలయశుండగు ధర్మతనూజుపాలికిన్ (అర. ౨ ఆ. ౨౯౨.)

భవత్యర్థవ్యవహితంబులగు విశేషణంబులకుం బ్రథమయగు. ౨౮.

అగు మొదలగునవి భవత్యర్థములు. విద్యాశాలియగు పురుషుని సకలజనులు సన్మానింతురు. భూతదయాళురగు మహాత్ములకు శ్రేయంబుగలుగును. అతిమానుష మత్యద్భుత। మతిదుష్కరమయిన కేశవార్జునకృతి.

భవత్యర్థకంబు సన్నిహితవిశేషణంబునకు నద్దాని ముందువిశేషణంబుల కయిపదంబును బహుళంబుగా ననుప్రయుక్తంబగు. ౨౯.

బాలవ్యాకరణ అతులుఁడయి యప్రమేయుఁడౌ హరిని గొలుతు.

వివరణము. అయిపదానుప్రయోగంబు లేనిచోఁ దుది

౨౬3 I విషయము. విశేషణంబునకేని విశేషణంబు లన్నింటికేని మీఁద నుచ్ఛ్రయార్థంబు విభాషం బ్రయోగింపఁబడు. 3౦.

నతుఁడప్రమేయుఁడు నగు హరినిగొలుతు.

ఆద్యుఁడు నప్రమేయుఁడునౌ హరినిఁగొలుతు.
ఆద్యుఁ డప్రమేయుండగు హరిని గొలుతు.

ధాతుజవిశేషణవ్యవధానంబున విశేషణంబు
లన్నిటి కయి పదం బనుప్రయుక్తంబగు. 3౧.

బాలవ్యా. ౨౬3. I విషయము. ఆద్యుడయి యప్రమేయుఁడై యఖిలసేవ్యుఁడై యొసఁగెడు దేవుని నభినుతింతు. ఇచట మఱియుం బ్రయోగవైచిత్ర్యంబు గల దది ప్రయోగంబుల నెఱుంగునది.

భావార్థకాదియోగంబునం గర్తకుం బ్రథమ
యగు. 3౨.

రాముఁడు వచ్చుట, రాముఁడు రాఁగా లక్ష్మణుండు గాంచె. రాముఁడు విల్లందినం ద్రిలోకంబు లాకులంబులగు. రాముండు పట్టినప్రతిన వారింపం దరంబుగాదు.

సంజీవని. ౨౬3 I విష:—బా. కా. ౨౮ మొ. 3౨ సూత్రమువఱకుఁగల బాలవ్యాకరణవిషయములుఁ నయితము సిద్ధార్థానువాదకములె యనఁదగునుగాని వానివైఖరినిబట్టి చూడఁగా సూరి యట్లు తలంచెనని తోఁచకున్నది. భావార్థకాదిప్రత్యయములెల్ల బా. క్రి. ౪౮ సూత్రముచొప్పునఁ గర్త్రర్థమందును గర్మార్థమందును విధింపఁబడిన వగుటంజేసి వానిచేఁ గర్తృకర్మార్థము లభిహితములె యనఁదగును గాన నట్టి కర్తృకర్మవాచకములకుఁ బ్రాతిపదికార్థ ప్రథమయె వచ్చును. కావున "భావార్థకాదియోగంబునం గర్తకుం బ్రథమ యగు" (బా. కా. ౨౮ సూ.) అనుసూత్రము సిద్ధార్థానువాదకమె యనుటలోఁ సందేహములేదు. బా. కా. ౨౮ సూత్రమునఁ జెప్పఁబడిన భవత్యర్థవిశేషణములును ౨౯-3౦-3౧ సూత్రములలోఁ జెప్పఁబడిన భవత్యర్థధాతుజవిశేషణములును 'అయి' పదంబును భావార్థకాదులలోనివె (బా. కా. 3౨ సూ.) యగుటం జేసి వానితోఁ నన్వయించు విశేషణములును బ్రథమాంతములగుట సిద్ధార్థమెకాని యపూర్వవిషయముకాదు.

౨౮ సూత్రపుటీక:—ఇందుఁ జెప్పఁబడిన భవత్యర్థము లనఁగా "అగు" ధాతుజన్యములగు విశేషణములుమాత్రమె యని గ్రహింపవలయును. ౨౯-3౦-3౧ సూత్రములలో వచింపఁబడిన 'అయి' పదంబుసయితము భవత్యర్థకరూపమె

యయినను నద్దానిని సూరి యిందుద్దేశింపలేదు. ౨౯-౩౦-౩౧ సూత్రములలో 'అయి' పదప్రయోగమునఁగల్గు వాక్యన్యాయసిద్ధవిషయములు వివరింపఁబడును. భ్వాద్యర్థేత్యాద్యథర్వణ వచనమునందలి 'ఆది' శబ్దము సర్థము సూరిచే సంగ్రహింపఁబడనే లేదు. అగుధాతుజన్యములగు విశేషణములు విశేషణవిశేష్యములకు వ్యవధాయకము లగునపుఁడు విశేష్యమే విభక్తితో నున్నను విశేషణము ప్రథమాంతమగునని సూత్రార్థము. 'పురుషునిన్' అనువిశేష్యము ద్వితీయాంతమయినను 'అగు' అనెడి భవత్యర్థకవిశేషణముచే వ్యవధాపితమగు 'విద్యాశాలి' అనువిశేషణము ప్రథమాంతమైయున్నది. ఇట్లె తక్కినస్థలములందును లక్ష్యలక్షణసమన్వయమును గ్రహింపవలయును. అగుధాతుజవిశేషణము పెక్కువిశేషణముల కొక్కటియే వ్యవధాయక మగుటకు 'అతిమానుష' మిత్యాది భట్టారకపద్యభాగ ముదాహరింపఁబడెను. క. అతిమానుష మత్యద్భుత। మతిదుష్కరమైన కేశవార్జునకృతి గో। పతి చూచి మెచ్చి సురపరి। వృతుఁడయి చనుదెంచెఁ గృష్ణవిజయుల కడకున్ (ఆది. ౮ ఆ. ౩౧౯ ప) (గోపతి = స్వర్గపతి. 'కృతిన్' అనిభేదము.) "అతిమానుష మత్యద్భుత। మతిదుష్కరమైన కేశవార్జునకృతి ఇత్యాదిస్థలంబులయందు" (బా. గు. ప్ర. ౨౩౭ పుట. ద్వి. ము.) అని ప్రకాశికాకర్త యుదాహరించుట పొరపాటు. ఈవాక్యమున ద్రుతలోప మసంభవము.

౨౯ సూత్రపువ్యాఖ్య:—'అయి' అనునది యగుధాతుక్త్వార్థకరూపము. 'ఔ' అనునది 'అగు' ధాతుతద్ధర్మార్థకవిశేషణరూపము. కాన రెండును భవత్యర్థరూపములు భావార్థకాదులలోనివియు నగుచున్నవి. అయిపదముతో నన్వయించు 'ఆద్యుఁడు' అనువిశేషణమును, 'ఔ' పదముతో నన్వయించు 'అప్రమేయుఁడు' అనువిశేషణమును ప్రాతిపదికార్థప్రథమాంతములయినవి. 'అయి' అనుక్త్వార్థకము 'ఔ' అనుధాతుజవిశేషణముతోను నట్టిధాతుజవిశేషణమగు 'ఔ' పదము "హారిని" అనువిశేష్యముతోను వాక్యసామాన్యన్యాయసిద్ధముగా నన్వయించుచున్నవి. ఇట్టివాక్య న్యాయసిద్ధవిషయములను సూరి ప్రత్యేకముగా సూత్రించుట కేవల మనావశ్యకము. బహుళమనుటచే "ఆద్యుఁ డప్రమేయుఁడౌ హారిని గొలుతు" అనియు నుండవచ్చును. చ. అనిలజవాశ్వయుక్తమయి హాటకరత్నవిచిత్రతార్క్ష్యకే। తనమయి మేఘనాదమయి దారుకసారథియైన దివ్యకాం। చన రథమెక్కి (సభా. ౨ ఆ. ౮౪.)

౩౦ సూత్రపువ్యాఖ్య:—పయిరీతిని 'అయి' పదప్రయోగము లేనపుడు ప్రథమాంతవిశేషణములు పెక్కులున్నచో వానియన్నిటి తుదిని సముచ్చయార్థక

'ను' శబ్దము నిల్పుటయు లేక ౮౮ I విషయములోని "అయుతా వపి సంయుతా" అను నథర్వణసూత్రముచొప్పున యథాసంభవముగా 'ను' శబ్దము నిల్పుటయు వాక్యన్యాయసిద్ధములై యున్నవి. అట్టి విషయములను బ్రత్యేకముగా సూత్రించుట యనావశ్యకము. సూరి యిట్లు సూత్రించెనే కాని తానే యుదాహరించిన "అతిమానుష మత్యద్భుత । మతిదుష్కరమైన కేశవార్జునకృతి (సీ)" (ఆది. ౮ ఆ. 3౧౯ ప.) అను భట్టారకపద్యమున నొక్కటేని సముచ్చయార్థక 'ను' శబ్దము ప్రయోగింపఁబడలేదే! తానును 'ఆద్యుఁ డప్రమేయుఁ డగుహరిని గొలుతు' అని యుదాహరించెనుగదా. మొదటియుదాహృతిలోఁ దుదివిశేషణముమాత్రము 'ను' శబ్దాంతమై యుండునట్లును రెండవయుదాహృతిలో విశేషణములన్నియు 'ను' శబ్దాంతములై యుండునట్లును మూఁడవయుదాహృతిలో విభాష ననుదానికి సరిగ నొక్క విశేషణమేని 'ను' శబ్దాంతము కాకుండునట్లును సూరి తనసూత్రమున కుదాహరించెను.

3౧ సూత్రపువ్యాఖ్య:—అగుధాతు భిన్నమగు వేఱొండుధాతువునుండి పుట్టినవిశేషణము వ్యవధాయకమగునపుడనఁగా నట్టి యితరధాతుజవిశేషణము విశేష్యమునకు సన్నిహితమయి దానితో నన్వయించునపు డట్టి విశేష్యపువిశేషణములెల్ల 'అయి' పదముతో నదుకునని యర్థము. ఉదా:—ఆద్యుఁడయి యప్రమేయుఁడై యఖిలసేవ్యుఁడై యెసంగెడు దేవుని నభినుతింతు = ఇందు 'దేవునిన్' అను విశేష్యమునకు విశేషణములయ్యు - 'అయి' పదముతో నన్వయించునవగుటంజేసి 'ఆద్యుఁడు' మున్నగువిశేషణములు ప్రథమాంతములయ్యెను. అట్టి యగుధాతుక్త్వాంతరూపములగు 'అయి' పదంబులన్నియు 'ఎసంగెడు' అనుధాతుజ విశేషముతో నన్వయించుచున్నవి. అట్టి ధాతుజవిశేషణము 'దేవునిన్' అను విశేష్యముతో నన్వయించుచున్నది. ఇట్టి వాక్య న్యాయసిద్ధవిషయములను సూరి ప్రత్యేకించి సూత్రించుట యనావశ్యకము. వాక్యమున నర్థవంతమయి ప్రత్యేకాన్వయముకల్గిన 'అయి' పదంబు ననుప్రయుక్తమని వచించుట సరికాదు. ఇంకను వివిధములగువింతలు మహాకవులవాక్యములందుఁ గలవనియు వాని నట్టి ప్రయోగంబుల నెఱుంగ నగుననియు సూరి యింతతో విరమించుట ప్రశంసార్హము.

ప్రయోగములు:—మధ్యాక్షరము - అని ననివృత్తులై పుణ్యచరితులై యాత్మప్రబోధ । వినిహితచిత్తులై సర్వధర్మార్థవిదులయి తృప్తిఁ । దనరెడు రాజర్షి వరులకు.........(అర. ౧ ఆ. ౧3౮.) మఱియుం బ్రయోగవైచిత్ర్యంబు:—

క. నీ యడిగిన యర్థాభి। ప్రాయములకు నుత్తరంబు పరువడిఁ జెప్పన్ । ధీయుత బ్రాహ్మణులకుఁ గా । కాయతమతులయ్యు నొరుల కలపిరె చెప్పన్. (అర. ర ఆ. ౧౨౫.) 'ఆయతమతులయియు' అనురీతిని విశేషణ మయి పదాంతమయి యుండఁగా నొరులకు ననువిశేష్యమునకు ముందేదేని ధాతుజవిశేషణముకాని 'ఉండినను ము న్నగు సుగ్రహాన్వయముగల పదములుగాని లేకుండుట వింత. సీ. చక్రధరుండయ్యు జలరుహనాభుండు గాండీవధరుఁడయ్యుఁ బాండవుండు । నుండిరి, (ఆది. ౮ ఆ. ౨౬౧.) క. పంబి యజనాధ్యయనదా । నంబుల వర్తిల్లె బ్రాహ్మణప్రియమయి ధ। ర్మ్యంబయి క్షత్త్రియవైశ్యకు । లం బవిరతపుణ్యకర్మలాలసమగుచున్ (ఆది. ౮ ఆ. ౮౫ ప.) వీనియందెల్ల 'అయి' పదప్రయోగ మున్నను విశేష్యమునకు ముందు ధాతుజవిశేషణప్రయోగము లేకుండుట విశేషము.

3౨ సూత్రవ్యాఖ్య:—బా. క్రియా. 3౫ సూత్రము మొదలు ౪౭ సూత్రమువఱకుఁగల విధులచేఁ జెప్పఁబడిన "ట - కజీ - మిజీ - ఇ - కజీ - నుజీ - న - డును - చును - ఎడి - ఎడు - తల్లోపము - ఉన్న - కల - న - నిజీ" అనువర్ణకములును, బా - క్రి - ౧౨౨ సూత్రముచే విధింపఁబడిన నుజీవర్ణకమును భావార్థకాదులు. అట్టివర్ణకములయోగంబున ననఁగాఁ దత్తద్వర్ణకాంతములతో నన్వయించు కర్తృవాచకమునకుఁ బ్రథమయగునని యర్థము. బా - క్రియా - ౪౮ సూత్రముచొప్పున లడాదులును భావార్థకాదులును గర్తృకర్మార్థములందు విధింపఁబడుటంజేసి కర్తృకర్మము లభిహితములగును గాన బా - కా - ౨-3 సూత్రముల చొప్పునఁ గర్తృకర్మవాచకములపైని దృతీయయు ద్వితీయయు నిల్వనేరవు. కావున నవి ప్రాతిపదికార్థప్రథమాంతములై యగునని ప్రకృతసూత్రము సిద్ధార్థానువాదక మగుచున్నది. సూరిగారి యుదాహృతులలో 'రాముఁడు వచ్చుట' అనునది టవర్ణకోదాహరణము. 'రాముఁడు రాఁగా' అనునది భావలక్షణార్థక నుజీకి నుదాహృతి. 'రాముఁడు విల్లందినన్' అనునది వృత్తంబగుభావలక్షణమునందలి నవర్ణకమున కుదాహరణము. 'రాముఁడు పట్టినప్రతిన' అనునది క్తవదర్థకనవర్ణకోదాహృతి. (ఒరులు) 'వారింప' అనునది తుమర్థకనుజీకి నుదాహరణము. ఇట్లే తక్కినస్థలములకు నుదాహృతుల నరయునది. ౨౮ మొ. 3౨ వ. సూత్రముల రచనము నరయఁగా నీ సూత్రములు పయిరీతిని బ్రత్యాఖ్యేయములని సూరి తలంచి నట్లగపడదు. (౨3౪ I విష.). ప్రయోగములు:—తే.గీ. ఉత్తమజ్ఞానవృద్ధు నా నుండెనేని । బాలుఁడయ్యును బూజ్యుండు బ్రాహ్మణుండు (సభా. ౨ ఆ. ౩౫). ఉ......వాయుసుతుండు మల్లయు । ద్ధమ్మున నోర్చు నాతని నుదగ్రమహాభుజశక్తి

యేర్పడన్ (సభా. ౧ ఆ. ౧౬౨.) శా. ఆదుర్యోధనుఁ డుద్భవిల్లుఁడును........ (ఆది. ౫ ఆ. ౧౦౬.) మ.....కర్ణుఁడు దర్పహీనుఁడగుడున్ ద్రోణాత్మజుం డెద్దియూ। త్మరథస్థుండుగఁజేసి యేసె విజయుణ్ (ద్రోణ. ౪ఆ. ౩౦౨.) చ...నిన్ను శాశ్వతవిభుండుగ (నిర్వ. ౭ ఆ. ౧౫.) ఉ. భీమవృథక్షురప్రచయభిన్నతనుండుగఁ జేసె నాతఁ డాభూమిపునిట్లు (భీష్మ. ౨ఆ. ౩౦౯.) సీ. నిన్ను బాధితుండుగఁజేసె(అశ్వ. ౧ ఆ. ౭౪.) ఇట్లగుధాతు నుజ్యంత యోగమున విశేషణద్వితీయచోఁ బ్రథమ నిల్చుటయేకాక ద్వితీయయె నిల్చిన ప్రయోగములును గన్పట్టుచున్నవి (చూ ప్రౌఢ. కార. ౨౪ సూ.) సీ. ఏపుణ్యురాలొకో యిప్పుడు నినుఁ బుత్త్రుఁగాఁ గాంచుటకు...(ఆర. ౭. ఆ. ౩౪౪.) ఉ.....మహోభుజంగము నద్భుతమంత్రనిరస్తదర్పముం। గానొనరించునట్లు......। (ద్రోణ. ౧ ఆ. ౪౭.) క. ననుఁ దగియొను నతిథింగా। (కర్ణ. ౨ ఆ. ౨౭౬.) ఇట్టియెడ ల 'కన్ - కాన్' అనునవి యను ప్రయుక్తములనియు (బా. క్రి. ౧౧౫ సూ.) విశేష్యవిభక్తి విశేషణమున కయ్యెననియు నెఱుంగునది. క. అనఘా యగ్నిషోముల। ననుఁగా భావింప.........(శాంతి. ౬ ఆ. ౪౩౦.) కొన్ని కృదంతములయోగమునందును నిట్టి ప్రయోగములు చూపట్టుచున్నవి. సీ......చూడు। తే-గీ. మాముహాత్ములు దక్కు నున్మార్గచరుల। దండితులఁ జేత వినమె.........(శాంతి. ౧ ఆ. ౧౦౮). (చేత = చేయుట.) క. నకులము నులూకమును బోకకు సంతస మందియుండి గ్రక్కున నమ్మూ। షికము........ (శాంతి. ౩ ఆ. ౨౧౦.) (పోకకు = పోవుటకు.) ఉ. ఏను సుమాలికూఁతుర మునీశ్వర మిమ్ములఁ దండ్రిపంపునన్। జూడఁగ రాక యంచు (నిర్వ. ౩ ఆ. ౫౦ ప.) (రాక = వచ్చుట) ద్విపద......। ఎసఁగ లంజెఱిక మే నీరాత్రి సేత (బసవ. ౩ ఆ. ౨౧౨ ప.) (చేత = చేయుట.). వలయ్యాదిక్రియా కర్తృభూతక్రియల నుజ్యంతములతోఁడి యోగమునఁ గర్తృవాచకముపైని షష్ఠీవిభక్తియె భట్టారకప్రయోగములందుఁ గన్పట్టుచున్నది. అట్టి షష్ఠి వలయ్యాదులతోఁడి యన్వయమునఁ గల్గు ననఁదగును. ఉదా:—ఈపని నీకుఁజేయవలయును. ఇచటఁ బనిచేయుట నీకు వలయునని యన్వయము నెన్నునది. "ఈపని నీవు చేయవలయు." అనుచో 'నీవు' అనునది చేయుధాతువునకుఁ గర్తయగుటచేఁ బ్రథమాంతమయ్యెనని యెన్ననగును. షష్ఠికి—ఉ.....ధర్మ వెఱుంగ వీనికిం। బోలునె (సభా. ౨ ఆ. ౨౨.) ఆ-వె......। కాన యింక వేఁడఁగాదు నాకు (సభా. ౨ ఆ. ౨౬౩) క. పితృ సంకల్పము సేయఁగ। సుతుల కవశ్యమును వలయు.........(సభా. ౧ ఆ. ౯౪.)

ప్రథమకు:—క......నాకు నీవేమియుఁ జె। ప్పను వలవదు........(ద్రోణ. ౧ ఆ. ౬౪.) క. వినవలయు వానినెల్లను । జననాయక వింటి వీవు......(అశ్వ ౧ ఆ. ౭ ప.) ఉ...। దైవముతోడ్పడన్ వలయు (ఉద్యో. 3 ఆ. ౭3.)

అస్మద్యుష్మద్వాచ్యా। దేకత్వ ఇతో నివీ పరేషాంతు।
ధర్మోత్తమమధ్యమవ, ద్బహుషు న మధ్యవదుతోచ్చ
సర్వేషు. (ఆం. చిం. హలం. ౧౪ కా. అహో. ౪౨౦.)

నన్నయా. ౨౮౪ విషయము.

ఇతో స్మద్యుష్మ దర్థాత్ స్యా। న్నామ్నో నిర్విశ్చ
వా క్వచిత్ । ఉభయార్థే విశేష్యేతు । భేదకాత్
స్యా స్నువర్ణకః. (వికృ. హలం. ౧౪ కా. అహో.
౪౧౯-౪౨౧)దాఽ పృఽ హోఽ గాఽకే ; (వికృ. అజం.
3౯ కా. అహో. 3౧౧ పు.)

కల్పతరువు. ౨౮౪ విష:—అస్మద్యుష్మద్వాచ్యాత్ = అస్మద్యుష్మదర్థకముగు ననఁగా నస్మద్యుష్మద్విశేషణముగు, ఇతః = ఇకారాంతమునకుఁ బరముగా, ఏకత్వే = ఏకవచనమందు, నివీ = 'ని - వి' అనునవి యగును. అనఁగా నస్మదర్థకవిశేషణవాచకప్రథమాంతముపై 'ని' అనునదియు, యుష్మదర్థకవిశేషణవాచకప్రథమాంతముపై 'వి' అనునదియు నిల్చునని యర్థము. ఉదా:—నేను రవిని (౧3౪ విష.) నీవు రవివి. 'నేను, రవిని' అనునవి ప్రథమాంతములు గాన కళలు. వీని తుదిస్వరము కవిభల్లటసూత్రముచొప్పున వికల్పముగ (౨౧౦ II విష.) లోపించును. ఉదా:—నేన్, రవిన్. మొ. ఇవి ద్రుతాంతములు.

పరేషాంతు = ఇకారాంతవ్యతిరిక్తములగు నస్మద్యుష్మ ద్విశేషణవాచకప్రథమాంతములపై నేకవచనమున, ధర్మోత్తమమధ్యమవత్ = తద్ధర్మార్థకక్రియలకుత్తమమధ్యమ పురుషైకవచనముల వచ్చుప్రత్యయములవంటివి యనఁగా 'ను - వు' అనునవి వరుసగా నగును. అనఁగా నేకత్వమున నస్మద్విశేషణ ప్రథమాంతముపై 'ను' వర్ణకమును యుష్మద్విశేషణప్రథమాంతముపై 'వు' వర్ణకమును నిల్చునని యర్థము. ఉదా.—నేను పండితుఁడను, నీవు పండితుఁడవు. ఇచట నైతము 'నేను - పండితుఁడను' అనునవి ప్రథమాంతములు గానకళలు. వీని తుది యుకారము కవిభల్లటసూత్రముచొప్పున (౨౧౦ II విష.) వైకల్పికముగా లోపించును. ఉదా:—నేన్ బండితుఁడన్ - మొ. ఇవు డివి ద్రుతాంతములు. బహుషు = బహువచనములందు, నమధ్యవత్ = మధ్యమపురుషేతరములగు నుత్తమప్రథమ పురుషములందలి ప్రత్యయములవంటి వనఁగా 'ము - రు' లగును. బహువచన

మున నస్మదర్థకవిశేషణవాచక ప్రథమాంతముపై 'ము' వర్ణకమును యుష్మదర్థక విశేషణవాచకప్రథమాంతముపైని 'రు' వర్ణకమును నగునని పర్యవసితార్థము. ప్రథమమధ్యమోత్తమపురుషము లనెడివరుసను మనంబున నిడికొని యహోబలపతి "నమధ్యవత్." అనుదానిచేఁ బ్రథమోత్తమవత్తనునర్థము లభించుననియు నక్కారణమునఁ జింతామణిలోని "అస్మద్యుష్మత్త"ను వరుస యవివక్షితమనియు యుష్మదస్మదర్థకవిశేషణములకు 'రు - ము' లు వచ్చునని గ్రహింపవలయుననియు నీక్రింది రీతి నసంగతముగా వ్రాసెను. "సూత్రే అస్మచ్ఛబ్దస్య పూర్వనిర్దిష్టత్వ మవివక్షిత మితి యుష్మచ్ఛబ్దా దేవ ప్రథమపురుష 'రు' వర్ణక ఇతిధ్యేయమ్. ఆచార్యప్రబన్ధేషు ప్రయోగ శ్చాత్రమానమ్." (అహో. ౪౨౧ పు.) కాని భట్టారకుఁ డుత్తమ మధ్యమ ప్రథమపురుషములనెడి వరుస నీసందర్భమున నుద్దేశించెనని "అస్మద్యుష్మద్వాచ్యాత్త" నెడి ప్రక్రమమే విశదీకరించుచున్నది.

సర్వేషు = ఈసందర్భమునఁ జెప్పఁబడిన ప్రత్యయములెల్లఁ బరమగునపుడు, ఉతః = పూర్వస్థితోకారమునకు, అచ్ఛ = హ్రస్వాకారాదేశము నగును. ఉదా:—పండితుఁడు+ను = పండితుఁడ+ను = పండితుడను. పండితుఁడు+వు = పండితుఁడ+వు = పండితుఁడవు. పండితులు+ము = పండితుల+ము - పండితులము, పండితులు+రు = పండితుల+రు = పండితులరు. 'ని - వి' అనునవి పరమగునపుడు పూర్వమున "ఉ" కారము (కవిని - కవివి.) లేమింజేసి వాని కిచటఁ బ్రసక్తిలేదు.

ఇతోఽస్మదిత్యాది:—అస్మద్యుష్మదర్థాత్ = అస్మద్యుష్మదర్థక విశేషణమగు, ఇతః = ఇకారాంతపదము తుదినున్న 'ఇ' కారమునకుఁ బరముగ, నిః - విశ్చ = నివర్ణక వివర్ణకములువచ్చుట, నామ్నః = తచ్ఛబ్దాను ప్రయోగములేని శబ్దములకు మాత్రమె. ఇట్లనుటచేత "ను - వు - ము - రు" అనునవి ద్రవ్య గుణవాచక విశేషణములకును క్రియాజన్య విశేషణములకును బరముగా సంయుతము నిలుచుచుండునని వ్యక్తమగుచున్నది. ఉదా:—నేను రవిని నీవు రవివి, నేను కృష్ణుఁడను - నేను నల్లనివాఁడను - నేను వచ్చిన వాఁడను - వచ్చినాఁడను - నేను రానివాఁడను. మొ. వాక్వచిత్ = పయిని వివరించినరీతిని యుష్మదస్మద్విశేషణములకు వచ్చెడి - "ని - వి; ను - వు; ము - రు." అను ప్రత్యయములు, క్వచిత్ = కొన్నియెడల, వా = వికల్పముగానగును. ఉదా:—గర్వగరిష్ఠుఁడవగునిన్ను - గర్వగరిష్ఠుఁడగునిన్ను. మొ. (విస్తర. I.)

విస్తర. I ౪౬౭ విషః—ఇతోఽస్మదిత్యాద్యథర్వణకారికకు "ఇకారాంతము లకుమాత్రమె 'ని-వి' అనునవి వైకల్పికముగవచ్చునని యర్థముచేసికొని యహోబల

ఉభయార్థ ఇత్యాదిః—ఉభయార్థే = అస్మద్యుష్మ దుభయవాచకమగు "మనము" అనునది, విశేష్యేతు = విశేష్యమైయున్నపుడు, భేదకాత్ = వాని విశేషణమునకుఁబరముగా, 'మువర్ణకః='ము' అను ప్రత్యయము, స్యాత్ = అగును. ఉదా:—మనము పండితులము. దీనినిబట్టి, యన్యయుష్మదస్మ త్సహ ప్రయోగమున నుత్తరోత్తరము బలీయమగునని విశదమగుచున్నది. ఉదా:—వాఁడును నీవును నేనును బండితులము. ఇట్టి బలిష్ఠత పురుషవిషయమున నిత్యమనియువచనవిషయ మునఁ బాక్షికమనియు నెన్నఁనగును. పాక్షికతయనఁగాఁ గర్తృబహుత్వమున బలిష్ఠపురుషమునందు బహువచనమునిల్చుట యొకపక్షము. యుష్మదస్మదన్యతర సంబంధివచనముమాత్రమె నిల్చుట పక్షాంతరము. ఉదా:—నేనును నీవును బండితు లము. వాఁడును నీవును బండితులరు. వాఁడును నీవును నేనును బండితులము. ఇవి మొదటిపక్షమునకు లక్ష్యములు. వజ్రము నీవును బిడికిటితాఁకున నొఱఁగు దువు. (శాంతి ౪. ఆ ౩౯౮) ఏనును నాదళమును బెనఁగెదను. మొ. (విస్తరII.).

పతి యాక్రిందిరీతినివ్రాసెను. "ఇతో౽స్మద్యుష్మదర్థాత్ స్యా । న్నామ్నో నిర్వేశ్చ వాక్యచిత్. ఇత్యథర్వణః. తేన నేనుహాకవివచ్చితి నిన్నుఁజూడ ఇత్యాదిసిద్ధమ్" (అహో. ౪౧౯ పు.). క్వాచిత్కమగు నీవైకల్పికత "ని-వి" అనువానికే కాక యన్నిటి పట్లనుగలదని నావ్రాసినరీతి నర్థముచేసికొనమింజేసి "పాండుభూ।వరునకుఁ గోడలైతి॥ (ఉద్యో. ౩ ఆ. ౧౦౮.) ఇత్యాదివచనం త్వనాకరమేవ" (అహో. ౪౨౦.) అని యిట్లు కవిబ్రహ్మాదులప్రయోగముల నహోబలపండితుఁడు నిరసింపవలసినవాఁడ య్యెను. ఇట్టి యీయహోబలుని యపవ్యాఖ్యనే కవిజనమండన నారాయణీ యాదులును ననుసరించెను. "తే. అతివ, 'వి-ను' లిదంతమా యుష్మదస్మదర్థ। (ఛందోభంగము.) భేదకములయందు విభాష వెలయు నొకెడ (నారా. కార. ౨౯౮ కారి. ౧౭ ప.)

ఈసందర్భమునందలి చింతామణిసూత్రములలోఁ దద్ధర్మక్రియా ప్రత్యయ ములవంటి వర్ణకములువచ్చునని చెప్పఁబడుటచే "నస్యాత్తద్ధర్మోత్కః" అనుచోప్పున వీనికి సంధి రాకపోవలసివచ్చునని యహోబలపతి చర్చించెను. (అహో. ౪౨౧ పు.) ఇదియాతిదేశికవిధి యగుటచే నట్టి యనుపపత్తి కలుగదు. మఱియును దర్థార్థకయు లందలి ధాతూకారమునకుమాత్రమె సంధిని దత్సూత్రము నిషేధించునుగాన నీప్రత్యయముల యుకారమునకు సంధివచ్చుట నిర్బాధము (౭౩ విష.)

విస్తర. II ౨౬ర విష:—మొదటిపక్షమునకుఁ బ్రయోగములు. తే.గీ...। విదురుఁడును నీవు నుండుఁడు ముదముతోడ (సభా ౨ ఆ. ౧౨౭.) క...రాధా।

తనయుని నరుఁ డేఁ గుంభజు । ననిఁ జంపుదు మేల వగవ నంబుజనేత్రా (అర. ౧ ఆ. ౧౮౫.) మ......విజయుండు నేను దగ......భూచక్రరా । జ్యమునేకొందుము... (అర. ౧ ఆ. ౩౯౮.) క...పార్థుండు నీవు......విజయా । స్పద బాహుల రగుడు ధర్మపరిరక్షకులై (అర. ౧ ఆ. ౩౯౭.) చ. అనుపమశౌర్యవంతుల రనంతబలాఢ్యుల రీవు నీజనా । ర్దనుఁడును.........(అర. ౩ ఆ. ౧౬౫.) క. నీవును భీష్ముఁడు ద్రోణుఁడు । భూవినుత విశుద్ధధర్మబుద్ధుల రగుటన్ । (ఆది. ౮ ఆ. ౫౦.) పక్షాంతర మునకుం బ్రయోగములు:—చ......నేను బుత్త్రులును బంధులుఁ దమ్ములు కొల్చి యుండెదన్ (విరా. ౫ ఆ. ౩౪౮.) క. ఏనును నాదళమును ద్రుప । దానీకవి రాటసైన్యయాదవబల సం । తానములతోడఁ బెనఁగెదఁ । బూనుఁడు మీరెల్లఁ బాండుపుత్త్రుల గెలువన్ (భీష్మ. ౩ ఆ. ౧౮౧ ప.) క......వజ్రము నీవును బిడి । కిటికాఁకున నొఱగు దేను కినిసితినేనిన్ (శాంతి. ౪ ఆ. ౩౯౮.) అస్మదర్థమువంటి ప్రాబల్య మాత్మార్థమునకు నిత్యముగ గన్పట్టుచున్నది. క......విహరించుచుండె సఖులుం దానున్ (ఆది. ౪ ఆ. ౪౩ ప.)

ఈవిషయమునకు బా. గు. ప్ర. వ్యాఖ్యాత సంస్కృతముతోఁ బోలిక గలదనుచు "త్యదాదీనా మ్మిథ స్సహోక్తౌ యత్పరం తచ్ఛిష్యతే" (వార్తి. ౮౧౧. సి. కౌ. ౯౩౮ సూ.) అను వార్తికపద్ధతితో దీనిని సమీకరించెను. "త్యదాదులు:—త్యద్ - తద్ (వాఁడు - అది) యద్ (ఎవఁడు - ఏది) ఏతద్ - ఇదమ్ - అదస్ (వీఁడు - ఇది) ఏక - ద్వి (ఒకటి - రెండు) యుష్మద్ (నీవు) అస్మద్ (నేను) భవత్ (నీవు)......ఈశబ్దార్థంబులకు సముచ్చయంబు సంభవించినప్పుడు పై గణ పాఠములోఁ జూపినక్రమమున నేశబ్దంబు పరమో యది శేషించి తక్కినశబ్దంబు లోపించు. 'యూయమ్' అనునప్పుడు 'తేచ+యూయంచ' (వారును మీరును) అన్నవృత్తి పైనిం జూపఁబడియె." (బా. గు. ప్ర. బా. కా. ౩౬ సూ. వ్యా. ౨౪౪ పుట. ద్వి. ము.) ఈవార్తికము ప్రకృతోపయోగికాదు. సంస్కృతమున "తేచ+యూయంచ = యూయమ్" అను నేకశేష మేర్పడినట్లు తెలుఁగున "వారును+మీరును" అనుచో 'మీరు' అని శేషింపదు. 'వారును మీరునువచ్చితిరి' అన వలెనుగాని సంస్కృతమందువలె నట్టియర్థమున 'మీరువచ్చితిరి' అని తెలుఁగునఁ బ్రయోగింపరాదుగదా. మఱియు సంస్కృతమునందునైతము 'రామశ్చ+త్వంచ' అనుచోఁ బై వార్తికమునకుఁ బ్రవృత్తిలేదు. ఇట్లని 'అన్యయుష్మ దస్మత్స హోక్తిలో నుత్తరోత్తరంబు బలీయము' అనుపద్ధతి సంస్కృతమున లేదని నాయభిప్రాయముకాదు. "లిఙ్గయుష్మదస్మదాం యుగపదుక్తౌ తిబాదిత్రయ్యా సిబా

దిత్రయ, మిబాదిత్రయాణాం యుగపత్ ప్రాప్తౌ యత్ పరంభవతి తదేవస్యాత్ - తథాపి సముదాయస్య సంఖ్యానుసారేణ ద్వివచనం బహువచనం వేతి. కిఞ్చాత్ర లిఙ్గాదీనాం పాఠక్రమ మనాదృత్య భవిష్య ద్విభక్తీనాం పరత్వమేవ గ్రాహ్యమ్. (లిఙ్గ మనఁగా యుష్మదస్మద్భిన్నము.) (బా. కా. ౩౬ సూత్రమునకిదియే మూలమా యనునట్లున్నది.)............అహంచ భాష్యకారశ్చ। కుశాగ్రీయధియా వుభౌ। నైవ శబ్దామ్బుధేః పారం। కిమన్యే జడబుద్ధయ ఇతి - అత్ర 'నైవ' ఇతి క్రియా పదమ్." (ముగ్ధ. ౯౬౮ సూ. దుర్గాదాసవ్యాఖ్య.) లిఙ్గయుష్మదస్మదామ్ = అన్య యుష్మదస్మదర్థములకు, యుగపదుక్తౌ = ఒక్కటఁజెప్పఁబడుటలోను, తిబాది...... యుగపత్ ప్రాప్తౌ = తిప్ మున్నగు పురుషత్రయవిభక్తులకు నొక్కటఁ బ్రాప్తికల్గు చుండఁగా, యత్ పరంభవతి తదేవ స్యాత్ = వానిలోననఁగాఁ బ్రథమ మధ్య మోత్తమపురుషములలో నుత్తరోత్తరము ప్రబలమై వర్తిల్లును. తథాపి...... వచనంచేతి = కర్తృద్విత్వ బహుత్వములంజేసి ద్వివచన బహువచనములగును. కిఞ్చాత్ర........గ్రాహ్యమ్ = అన్యయుష్మదస్మదర్థక ప్రయోగములోని వరుస భేదమున మార్పేమియు లేదు. అహంచేత్యాది = కుశాగ్రబుద్ధులమగు నేనును భాష్యకర్తయు నను నిద్దఱము శబ్దసముద్రపారమును, నైవ = న+ఐవ ('ఇగతౌ'అను ధాతువు, లఙుత్తమపురుషద్వివచనరూపము) పొందము = పొందలేదు - ఇతరజడ బుద్ధులమాట యేమి?" అని తాత్పర్యము.

సంస్కృతమునలేని విశేషమొకటి యీవిషయమునఁ దెలుఁగునందుఁగలదు. యుష్మదర్థకకర్తతోఁ బ్రథమపురుషకర్తలకు సహోక్తి గల్గునపుడు యుష్మదర్థక కర్తకు సరిపడు పురుషవచనాదులతోఁ గ్రియయు విశేషణమును బ్రయోగింపఁ బడుటయు నటఁ బ్రథమపురుషాదులకు సరిగఁ బ్రయోగము లేకుండుటయు నట్లె యస్మదర్థకకర్తతో నన్య యుష్మదర్థకకర్తలకు సహోక్తిగల్గునపు డస్మదర్థకకర్తకు సరి పడునట్లు క్రియయు విశేషణమును బ్రయోగింపఁబడుటయు నటఁ బ్రథమపురుషాదు లకుఁ బ్రయోగము లేకుంటయుఁ బ్రాచీకముగాఁ గవిప్రయోగములందుఁ గన్పట్టు చున్నది. ఆత్మార్థకము కర్తయగునపుడు పైపద్ధతి నిత్యముగాఁ బ్రాచీనమహాకవి ప్రయోగములందుఁ జూపట్టుచున్నది. "ఒకానొకచో సహార్థంబున యుష్మదస్మ దర్థంబు లభిహితంబులగునపుడు క్రియలు తత్కర్తృకంబులు (అనుబం.) విభాషనగు ఉదా:—ఉ. విప్రకులుండ వెల్వడుము వేగమ నీవును నీనిషాదియున్ (ఆది. ౨ ఆ.

అనుబంధము. విస్తర. ౨౬౮ విష:—తత్కర్తృకంబులనఁగా యుష్మ దస్మదర్థకములకు సరియగు పురుషవచనములుగలవియనియర్థము. బా. గు. ప్ర.

దాన ఇత్యాది:—సంబోధనాదికే = తదర్థకము 'ఆ' శబ్దముయొక్క యుష్మదస్మద్రూపమగు 'అది' అనునది విశేషణములకు విధేయతావివక్షయం దనుప్రయుక్తమగునపుడు దాని సంబోధనరూపమందును నాదిశబ్దముచే యుష్మదస్మద్విశేషణములందును 'అది' శబ్దమునకు, దాః = దానాదేశమగును. ఉదా:—ఓచిన్నదాన - నేను చిన్నదానను - నేను వచ్చినదానను - నీవు చిన్నదానవు - నీవు వచ్చినదానవు - మొ. (౨౧౫ I విష.)

ప్రయోగములు:—ప్రత్యయము వచ్చుటకు:—క. లోకోత్తరచరితుండగు। నా కావ్య తనూజ నీకు నారాధ్యను నేఁ। బ్రాకటభూసురకన్యక। నీకట్టినమైల కట్ట నేర్తునె చెపుమా. (ఆది. 3 ఆ. ౧3౫.) క. అనవద్యధర్మచరితం। బున నున్నతుఁ

ఒ౮.) క......ముకుం। దుని నాశ్రయింపవయ్య యి। తనిఁబొందినఁ బ్రదుకు దీవుఁ దమ్ములు సుతులున్ (ఉద్యో. ౨ ఆ. 3౨౧.) ఉ......నేను నా। నేనయు దాడివెట్టెద విశృంఖలతన్ (హరి. ఉభా. 3 ఆ. ౯౮ ప.).........పక్షమున - ము......మోహాంధుండు భీష్ముండు కే। శవనీవుం గడఁగుండు. (సభా. ౨ ఆ. ౬3.) (ప్రౌఢ. క్రియా. ౨౬.) "ఆత్మార్థం బభిహితంబగుచోఁ దల్లింగసంఖ్యాభిధాయి వచనంబు ధాతువిశేషణంబులకగు. రాముఁడు రావణుంబరిమార్చి సీతయుందాను సౌమిత్రిసహితంబుగఁ బుష్పకారూఢుండయి సాకేతంబునకేతెంచె" (బా. క్రియా. ౧౨౦ సూ.) ఇట్టిప్రయోగములు పెక్కుగలవు:— సీ...............। అను జులు దానును జనుదెంచె (ఆది. ౮ ఆ. ౬3.) మొ. (చూ. 3౫౦ విష).

కర్త యీసూత్రమునందలి ప్రయోగములను స్వీకరించి యట్టిప్రయోగములందు "పురుషవిపరిణామం బూహించుకొనవలయు"ననియు "భిన్నవాక్యంబుచేసి సమన్వయించుకోవలయు"ననియువ్రాసి కర్తృబహుత్వమున్నను క్రియ యేకవచనమందుండుట గీర్వాణభాషయందునుగలదని యప్రసక్తముగఁ గొన్నిశ్లోకముల నుదాహరించెను. కాని పురుషవిపరిణామము నుదాహరింపఁజాలఁడయ్యెను. (బా. గు. ప్ర. ౨౮౬-౨౮౭ పుటలు. ద్వి. ము.) మఱియునట్టి ప్రయోగము తెలుఁగున సమ్మతముకాదు. పురుషభేదము లేనపుడుమాత్రమే కర్తృబహుత్వమున భిన్నవాక్యకల్పనముచేసికొని విరోధమును దొలఁగించికొనుట సంప్రదాయము (చూ. 3౦౨ విష.)

డైన నహుషుపుత్త్రుఁడఁ బూరుం । డను మధ్యమలోకేశ్వరు । జనకుండ యయాతి యనఁగఁ జనియెడువాఁడన్. (ఆది. ౩ ఆ. ౨౧౪.) క. క్షత్త్రియులము పాండు ప్రియ । పుత్త్రుల మేనగ్రజుండ............(ఆది. ౭ ఆ. ౨౩౮.) ఉ. మాకు నతి ప్రియుండవు సమస్తవిదుండవు చెప్పుమయ్య...........(ఆది. ౭ ఆ. ౧౫౬.) చ. భరతకులప్రసూతులరు భాసుర శస్త్రమహాస్త్రవిద్యలం । గరము ప్రసిద్ధుఁడై పరఁగు గౌతమశిష్యుల రిట్టిమీరు......(ఆది. ౫ ఆ. ౨౧౦ ప.) సీ. వినవయ్య నహుషుఁడన్ జనపతి నేను మీ, పూర్వజులకునటఁ బూర్వజుండ।ననఘ సుత్రాముని కెనయగు వాఁడ..........ఆ-వె. కలశభవుఁ డగస్త్యుఁ డలిగి యత్యుగ్రాహి । వగుమనియును శాప మొసగిన యిచ్చె । ......నవయుచున్న వాఁడ నాఁటఁగోలె (ఆర. ౪ ఆ. ౧౧౯ నన్నయపద్యము.) సీ......పాండవులధర్మపత్నినై గోవిందు, చెలియలనై వీనిచేత నిట్లు । పరిభూతనగుచు...ఆ-వె. ధన్యులార యేన దాసినే దాసినే ।యెఱుఁగఁజెప్పి ...(సభా. ౨ అ. ౨౪౪.) సీ. సర్వధర్మజ్ఞుల రుర్వీశపూజ్యుల రనోశ్యన్య నిత్యసౌహార్ద యుతుల । రగణితగుణయుక్తిఁ బొగడంగఁదగువార లిట్టి మీకేవురకు.......... (ఆది. ౮ ఆ. ౯౩.) ఇందు "మీరుపొగడంగఁదగువారలనిఁ బ్రత్యయము లేకుండుట ముద్రణసంస్కర్తృసాహసకృతము. ప్రత్యయమునుమానుట భట్టారక భారత భాగమం దెచ్చటను లేదు. క. వలవదు చనుఁ డీరు చిఱుతవారల రనినన్ (ఆర. ౩ ఆ. ౨౪౭.) ఇట్టియెల్లయెడలను భట్టారకుఁడు ప్రత్యయమును బ్రయోగించుటయే సంప్రదాయము. చ. అవినయబుద్ధివై హరికి నర్ఘ్యమయోగ్యమ యంటి నీవు మూ । ర్ఖవు శిశుపాల.........(సభా. ౨ ఆ. ౨౪. ప్రాసగతము.) ఉ. పూజ్యుఁడ వెల్ల వంశముల భూపతులందును ధర్మనిర్మల । ప్రాజ్యవిభూతి నద్ది విజపాలకునట్టిఁడ నీకయొప్పె......(సభా. ౧ ఆ. ౨౭౯.). ఇట "దివిజపాలకు నట్టిఁడ నీకయొప్పె" అని కాని పాఠాంతరముగాఁ జూపఁబడినట్టియుఁ దాళపత్త్రమాతృలలోనున్నట్టియు ప్రాజ్యవిభూతి యద్దివిజపాలకు నట్టిద" అనునది కాని నన్నయప్రయుక్త మనఁ దగును.

తిక్కనాదులప్రయోగములలోఁ బ్రత్యయాభావమును మిశ్రగతియు బహుళముగఁగలదు. తే-గీ. నరుఁడు నారాయణుండు ననంగఁబరఁగు । నిత్యపురుషులు నీవును నేనుఁ జుమ్ము । భువనహితమాచరింపఁగాఁ బూని వేడ్క । వచ్చి యిమ్మహిఁ బుట్టిన వారమనఘ (శాంతి. ౬ ఆ. ౪౧౯.) క. గురుఁడును నీవును మద్రే । శ్వరుఁ డును గర్ణుండుఁ గృపుఁడు సౌబలుఁడు ననున్।ధర యేలింపఁగ నున్నా । రరు మీకుం

దగునె సంగరములోఁ గలఁగన్ (ద్రోణ. ౫ ఆ.౧౧౧ ప్రాసస్థలము.)చ.జనసుత వీరు దివ్యులరు సమ్మతి దేవహితార్థ మిమ్మహిన్ । జననము నొందినారరు.........(ఆర. ౪ ఆ. ౧౮౧.) చ. వరమునఁ బుట్టితిన్ భరతవంశముఁజొచ్చితి నందుఁ బాండుభూ । వరునకుఁ గోడలైతి.........। సరసిజనాభ యిన్నిటఁ బ్రశస్తికి నెక్కినదాన నెంతయున్ (ఉద్యో. 3 ఆ. ౧౦౮.) ఉ. నీతలఁ జేను గంటి.........ఇంత జే । లైతి గదే.............(ఉద్యో. 3 ఆ. ౧౫౯.) (జేల వైతివిగదే యని యర్థము. ప్రాసస్థలము.) చ. జనసుత నీవు నిక్కముగ శక్రుఁడవో యల కాధిపుండవో । యనలుఁడవో సమీరుఁడవో యట్టులుగాక జగన్నుతుండు మ । జ్జనకుఁడు ధర్మదేవతవొ సత్కృపఁ జెప్పుము నాకు నేర్పడన్ (ఆర. 2 ఆ. ౪౬౦.) ఇట్లు యుష్మదస్మదర్థకవిశేషణములకుఁ బ్రత్యయములు కొన్నిటఁ జూపట్టలేదు. ఆ-వె. ఎఱుఁగ వలయుదాని నెఱిఁగి కోవిదుఁడగు । నట్టి నీకు వగవనగునె పార్థ. (ద్రోణ. ౨ ఆ. ౨౫౮.) క. గురుఁడవుగాక పగతుఁడవె । దురమునఁ గుపితుఁడగు నిన్నెదుర్కొన (ద్రోణ. 3 ఆ. 23.) చ...ఇయ్యెడ నీవ యొక్కఁడుం । దక్క నొరుండు......(ద్రోణ. 3 ఆ. ౨౭౯.) క......బాహువిక్రము । ఘనుఁడగు నాకాజి జయము గలుగుం జాలుకన్ (కర్ణ. ౧ ఆ. ౫౮) తే-గీ. అతుల ధర్మశీలుండగు నన్ను......(కర్ణ. 3 ఆ. 3౪3.) సీ...గీ. అది నిజంబుగఁ గొనక జేలైతి నాదు । జేలతనమున (కర్ణ. 3 ఆ. ౬౧.) ఉ......నీ । వొక్కరుఁ డున్నవాఁడవు.........(శల్య. ౨ ఆ. ౪౦౧.)

"అగు ధాతురూపములతోఁ జేరనపుడు 'నీవు ధన్యుఁడు - నేను కృతార్థుఁడు - మేము పుణ్యాత్ములు' అని ప్రయోగింపరాదు" (ఆం. భా. అ. కార. ౫2 సూ. వివ.) అని యనుశాసనమున వ్రాయఁబడెనుగాని యది సరికాదు. "తే-గీ. నరుఁడు నారాయణుండు ననఁగఁ బరఁగు । నిత్యపురుషులు నీవును నేను జుమ్ము । భువనహిత మాచరింపఁగాఁ బూని వేడ్క।వచ్చి యిమ్మహిఁ బుట్టినవార మనఘ (శాంతి. ౬ ఆ. ౪౧౯.) చ......నీదగుమూర్తి కేను భా । జనమటె (కర్ణ. 3 ఆ. 3౮౯.) క. ఏ మిందఱుఁ దలఁప నొక్క యెత్తు కుమారా (శల్య. ౧ ఆ. ౫3.) మ.........ఏ మీముప్వురున్ మన్ననల్ । వడయంగాఁ దగునట్టివారము (ఉద్యో. ౨ ఆ ౨౮౨ ప.)" అనురీతి నగు ధాతురూపములతోఁ జేరకున్నను ప్రత్యయములు నిల్వకుండుట కవి ప్రయోగసిద్ధమైయున్నది. ఉభయార్థకమునకు:—తే-గీ. నరుఁడు నారాయణుండు ననఁగఁ బరఁగు । నిత్యపురుషులు నీవును నేను జుమ్ము । భువనహిత మాచరింపఁగాఁ బూని వేడ్క।వచ్చి యిమ్మహిఁ బుట్టినవార మనఘ(శాంతి. ౬ఆ.౪౧౯)

తే-గీ. నరుఁడు నారాయణుండు నాఁ బరఁగునాడి। మునుల మిద్దఱ మందు నీ వనఘ న రుఁడ । వేను నారాయణుండ ననూనశక్తి । యుతులమై మర్త్యయోనిఁ బుట్టితిమి పేర్మి (ఆర. ౧ ఆ. ౧౩౧.) క. మన మిందఱు పైఁబడి (భాస్కర.యుద్ధ. ౭౯౯.) క...... । క్షమాయుతులమైన మనలఁ గౌరవులు (ఆర. ౧ ఆ. ౨౪౩.) ఆ-వె.... అందఱుఁ దగ । వైనపనుల నిలుచు టభిమతంబు. క. మనలోన......(విరా. ౧ ఆ. ౬౪-౬౫.) 'అందఱము' అనలేదు. ఆ-వె......ఎవ్వరి । దాన వేమిపనికిఁ బూని యిప్పు । డు........(విరా. ౧ ఆ. ౩౧౨.) (దానాదేశము ప్రాసయతిగతము.) తే గీ. నీవు దుర్జాతి గామికి నీవ సాక్షి । (విరా. ౨ ఆ. ౫౩.) చ. ఇనకులముఖ్యుఁ డుత్సుకత నెవ్వరివారల రీప్రబంధ.........(నిర్వ. ౧౦ ఆ. ౧౨౩.) చ......... ధనుర్ధరుఁ డుఖ్యుఁ డగణ్యవస్తు సం । భరణుఁడ నేన యంచు (హరి. పూ. భా. ౪-౪౫.) ద్విపద - ముల్లోకములకెల్ల ముత్తవ వ్వాకు (బసవ. ౩ ఆ. ౩౯౯.) ఇట వు ప్రత్యయమునకై యశాస్త్రీయమగు వకారమునీఁది యుల్లోపము నంగీకరించుట ముద్రణ సంస్కర్త్ప్రమాదకృతము. 'ముల్లోకముల కెల్ల ముత్తవ్వ నాకు' అనియొ కవ్యభిప్రేత పాఠ మనఁదగును. వు ప్రత్యయము లేకుండుట విరుద్ధము కాదు గదా. ఆ-వె......నిన్ను నధముఁడగుట । ....ఎఱింగియుఁ దగ । నావు లస్త్య్ర మనుమఁ డని తలంచి.........(నిర్వ. ౫ ఆ. ౧౫ ప.) (అధముఁడవగుట - మనుమఁడవని.) ఉ...నీకు మృత్యువై । ....అయోనిజమూర్తిఁ దాల్చెదన్ (నిర్వ. ౫ ఆ. ౧౯.) (మృత్యువవై.)

ప్రథమాంతంబులగు యుష్మదస్మ ద్విశేషణంబుల కేక త్వంబున వు - ను - లును, బహుత్వంబున రు - ము - లు నంతాగమంబులు ప్రాయికంబుగ నగు. ౩౩.

ఈ యాగమంబులు పరంబులగునపు డుత్వంబున కత్వం బగు. ౩౪.

నీవు ధనుర్ధరుఁడవు - నేను ధనుర్ధరుఁడను - మీరు ధనుర్ధ లరు - మేము ధనుర్ధలము. ఇకారంబుమీఁది ను - ను - వు క్రియావిభక్తుల యుత్వంబున కిత్వంబగునను సూత్రముచేత వు - ను - ల కిత్వంబగు - నీవు సుకృతివి - నేను సుకృతిని. ఆర్తిహరుఁడవు నినుఁగొల్తు నంబుజాక్ష - గర్వగరిష్ఠుండగు నన్ను - మీరలు పెద్దలు - ఇద్యాదులు ప్రాయికగ్రహణముచే రక్షితంబులయ్యె.

బాలవ్యాకరణ వివృతి. ౨౬౪ I విషయము.

అది శబ్దంబునకు వు ను లు పరంబులగునపుడును సంబో
ధనంబునందును దానయను నాదేశంబగు. 3౫.
నీవు చిన్నదానవు - నేను జిన్నదానను - ఓచిన్నదాన.

సంజీవని. ౨౬౮ I విష:—33-3౮ సూత్రములవ్యాఖ్య:—యుష్మదస్మద్విశేషణంబులకు 'వు - ను' లగుననుటచే యుష్మద్విశేషణమునకు 'వు' వర్ణకమును నస్మద్విశేషణమునకు 'ను' వర్ణకము నగునని యర్థము నెన్నునది. అట్లె బహుత్వమున రు - ము లంతాగమములగు ననుటచే యుష్మద్విశేషణమునకు 'రు'వర్ణకమును, నస్మద్విశేషణమునకు 'ము' వర్ణకమును నంతాగములగునని యర్థము గ్రహింపనగును. తెలుఁగున యుష్మదర్థకము 'నీ' శబ్దము. అస్మదర్థకము 'నా' శబ్దము. ప్రథమాంతంబులగు ననుటచే షష్ఠ్యర్థము నవచ్చు ప్రథమ యయినను నీసూత్రము వర్తిల్లునని యెఱుంగనగును. ఉదా:—మహాత్ముఁడవగు నీకు - మొ. నీశబ్దమున కుదాహృతులు - నీవు ధన్యుఁడవు - మీరు ధన్యులరు. 'ధన్యుఁడు+వు' అని యుండఁగా 3౮ సూత్రముచొప్పున 'డు' అనుదానిమీఁది 'ఉ' కారమునకు 'అ' కారాదేశముకల్గఁగా "ధన్యుఁడవు" అయ్యెను. అట్లె - "ధన్యులు+రు = ధన్యులురు = ధన్యులరు" అనురూపము సిద్ధించును. అస్మదర్థకమున కుదాహరణములు:— నేను ధన్యుఁడను - మేము ధన్యులము. వీనిప్రక్రియను బైరీతినె గ్రహింపవలెను. ఇకారాంతవిశేషణములమీఁద నేకత్వమున యుష్మదర్థకమునకుఁ దుదిని 'వు' అనునదియు నస్మదర్థకము తుదిని 'ను' అనునదియు నిల్చునపుడు బా. తత్స. ౨౬ సూత్రముచే 'వు ను' లు 'వి - ని' అనురూపమును వరుసగా నందునని "ఇకారంబు మీఁదీత్యాది"వాక్యముచే సూరిదేవివరించెను. "నీవు సుకృతి+వు = నీవు సుకృతివి. సుకృతి+ను=సుకృతిని" అని ప్రక్రియ నెన్నునది. ఇట్లుదాహరణములుపూర్తి యయినపిదప మరల 'ఆర్తిహరుఁడవు+ఓ=ఆర్తిహరుఁడవో' అను యుష్మదర్థకమును సూరియుదాహరించెనని విశ్వసింపరాదు. కాని బాలవ్యాకరణ-ప్రథమముద్రణము నందుసైతమిట్లేయున్నది. అట్లయినను బైకారణముచే నిట "ఆర్తిహరుఁడు+అవు = ఆర్తిహరుఁడవు" అనురీతినె సూరి వు ప్రత్యయరహితమునె ప్రాయికగ్రహణరక్షితముగ 'గర్వగరిష్ఠుండగుదున్న' అను 'ను' ప్రత్యయవిరహితరూపమును వలెనె యుదాహరించెనని గ్రహించుటయుక్తము. ఇట్లగుటచేఁ బ్రత్యయరాహిత్యమున యుష్మదర్థకమునకు "ఆర్తిహరుఁడవు నిన్ను......" అనుదానిని నస్మదర్థకమునకు "గర్వగరిష్ఠుండగు నన్ను" అనుదానిని నుదాహరించెనని తలంపనగును. మ...... గ | ర్వగరిష్ఠుండగు నన్ను నిద్దెసకుఁ దేరన్ జాలుటన్ వాసవీ (నిర్వ. ౭ ఆ. ౯౧.)

అను పద్యమునుండి తీసి ''గర్వగరిష్ఠుండగు నన్ను'' అనుదానిని సూరి యుదాహ రించెను. అట్లె "ఆర్తిహరుఁడవు నినుఁగొల్తు నంబుజాక్ష" అను గీతిచరణము వేరేని కవిపద్యమునుండియే తీసి యుదాహరించెనని విశ్వసింపనగును.

౩౫౭ సూత్రపువ్యాఖ్య:—క. జనసుత దమయంతియనఁగ జనియొదుదానన్ (ఆర. ౨ ఆ. ౯౯.) ఆ-వె......ఎవ్వరి । దాన వేమి పనికిఁ బూని యిప్పుఁడు (విరా. ౧. ఆ. ౩౧౭. ప్రాసగతము.)

బాలవ్యా. అన్యయుష్మదస్మత్కార్యంబులం దుత్తరోత్తరంబు బలీయంబు. ౩౬.

౨౬౪ II విమ. వారును మీరును ధన్యులరు. మీరును మేమును ధన్యులము.

సంజీవని. ౨౬౪ II విమ:—'ఉభయార్థవిశేష్యే తు । భేదకాత్ స్యా న్మవర్ణకః' అను (౨౬౪ విమ.) నధర్వణకారికలో యుష్మదస్మదర్థకములలో నస్మదర్థకము నకుఁ బ్రాబల్యమునంగీకరించి 'ము'వర్ణకమును విధించినస్వారస్యము నాశ్రయించి "లిఙ్గయుష్మదస్మదాం యుగప దుక్తౌ......యత్ పరం భవతి తదేవ స్యాత్...... (౨౬౪ విమ.) అను సంస్కృతభాషా ప్రసిద్ధవిషయమును సూరిగారిట్లు సూత్రించిరి. అన్యమనఁగా యుష్మదస్మద్భిన్నము. పై సంస్కృతసూత్రములోని లిఙ్గశబ్దమునకును యుష్మదస్మద్భిన్నమనియే యర్థము. లిఙ్గయుష్మదర్థకముల యుగపదుక్తిలో యుష్మదర్థక మునకును లిఙ్గయుష్మదస్మదర్థకములలో నస్మదర్థకమునకును సరియగు పురుషబోధక ప్రత్యయములు క్రియకును విధేయ విశేషణమునకును నగుననియు కర్తృబహుత్వ మూలకమగు బహువచనము గల్గుననియు గ్రహింపవలయును. ఉదా:—సమాపకక్రి యకు:—రాముఁడును నీవును నేనును 'జదివితిమి-విధేయవిశేషణమునకు:-రాముఁడు నీవు నేనును బండితులము. రాముఁడు నీవును బండితులరు-'రాముఁడు నీవును జదివి తిరి' అని క్రియాపక్షమునందలి యుదాహృతి. యుష్మదస్మదర్థకముల యుగపదుక్తి యందుఁ దెలుఁగున నుభయార్థక'మన' శబ్దమును దదనుసారి సమాపకక్రియయు విధేయవిశేషణమును బ్రయుక్తములగును. ఉదా:—నీవును నేనును నన: గా మనము చదువుదము. నీవును నే ననఁగా మనము పండితులము. ఉభయార్థ కర్తృకస్థలమునఁ బైరీతిని విశేషరూపము గల్గుట "ఉభయార్థే భవే దత్వ। మర్థభేదే క్వచి న్న తత్" అను నధర్వణకారిక చెప్పిన నర్థవిశేషమందుమాత్రమె యనఁగా "ఉభయప్రార్థనంబున దుగాగమంబున కత్వంబగు" (బా. క్రి. ౩౦ సూ.) అను చెప్పిన నుభయకర్తృక ప్రార్థనాద్యర్థములందుమాత్రమెయని తోఁచుచుండునది.

తక్కినచోట్ల నిట్టివిశేషములేదు. మనము లేక మేము చదువుదుము - చదివితిమి = చదువవము. మొ.

వ్యవహితాశ్చ సర్వే స్యుః. (ఆం.చిం. అజం. ౧౪ కా. అహో. 3౧౬ పు.)

నన్వయా ధర్వణీయము. ౨౬౫ విషయము.

వ్యవధానంచ సాధు స్యాత్। ప్రకృతార్థప్రకాశకమ్। క్రియాయాస్తు ప్రయోగః స్యా। త్కారకాద్యన్త భాగయోః। మధ్యభాగే తత్ప్రయోగో। నసాధు స్యాదయఙ్గమః। (వికృ. అజం. ౪౨ కా. అహో. 3౧౬ పు.)

క్వచిత్కులకసంబన్ధోఽ। ప్యత్ర నాహితకృద్భవేత్। అధ్యాహారస్య సంయోగ। స్త్వత్ర నైవ సుఖావహః (వికృ. అజం. ౫3 కారి. అహో. 3౭౨ పుట.)

కల్పతరు. ౨౬౫ విష:—వ్యవహితా ఇతి. సర్వే = విశేషణ విశేష్యములె కాక వాక్యగతపదములెల్ల, వ్యవహితాశ్చ స్యుః = అన్వయక్రమముగా నుండక పరస్పరవ్యవధానముకల్గియు నుండవచ్చును. ఇట్లనుటచె నన్వయక్రమముగా నుండుట సహజమెయని తాత్పర్యము. "సర్వే = సర్వవిభక్తి విశేషణములును, వ్యవహితాశ్చ = విశేష్యముతో వ్యవధానము గల్గియును" (బాలస.) అని యిట్లీ వ్యవధానాంగీకారము విశేషణ విశేష్యమాత్రవిషయకమె యని బాలసరస్వతులు వివరించినను "సర్వే శబ్దాః వ్యవహితాశ్చ భవేయుః చా దవ్యవహితాశ్చ. రాముఁ దలఁచెద సద్గుణారాము నెపుడు. రాము నభిరాము సద్గుణారాముఁ దలఁతు నిత్యా ద్యుదాహరణ" మ్మని యహోబలపతి వ్యాఖ్యానముచేసెను. "గీ. చను వ్యవహిత ముగను విశేషణములెల్ల" (నారా. కార. ౨౮౭ కారి. ౮ పద్య.) అనురీతిగల బాలసరస్వతీయానుసారివ్యాఖ్యయు సరికాదు. "ఉ......భ। గ్నోరుతరోరుఁ జేసెద సుయోధను నుగ్రరణాంతరంబునన్" (సభా.౨ఆ ౨౪౯)అనురీతిని బహుళముగనున్న భట్టారకాది ప్రయోగము లీవ్యవధానాంగీకారము విశేషణ విశేష్యమాత్రవిషయ కము కాదని విశదీకరించుచున్నవి. భారతాదినున్న మొదటిశ్లోకము మొదలుకొని 'చలికాల్య న్వయాభరణుఁ డిట్టులనియెఁ గరుణతోడ" (ఆది. ౧ ఆ. ౫ ప.) అనుదా నితో ముగిసిన యేకవాక్యము దీని కుదాహరణము కానోపును. ఈవ్యవధానాంగీ కారముచే వాక్యగతపదముల పూర్వోత్తరస్థితి వ్యత్యాసముసయిత ముక్తప్రాయ మగుచున్నది. పై నుదాహరించినవాక్యములో "కరుణతోడ నిట్టులనియె" అనుటను

మాఱుగా "ఇట్టులనియెఁ గరుణతోడ" అని ప్రయోగింపఁబడెను. ఇట్టి వ్యవధానాంగీకారము ఛందోనురోధమునఁ సంభవించెనుగాన వచనములం దిట్టివ్యవధానము ప్రచురముకాదని యెఱుంగునది. అథర్వణుఁడీసూత్రమును ననరించుచున్నాఁడు.

వ్యవధానంచేత్యాది:—వ్యవధానంచ = అంగీకృతమగు వాక్యగతపదముల పరస్పర వ్యవధానముసయితము, ప్రకృతార్థప్రకాశకమ్=ప్రస్తుతవివక్షితార్థప్రకాశకమగునదే, సాధుస్యాత్ = సాధువగును - ఇట్లనుటచే "రాముఁడు దండెత్తి చంపెను లంకపై గపిసేనతో రావణుని" అనురీతివాక్యములు సాధువులు కావని విశదమగుచున్నది. ప్రకృతార్థప్రకాశమగు వ్యవధానమున కీక్రిందిభట్టారకపద్యము నహోబలపతి యుదాహరించెను. "చ......భవ|జ్జనకుఁ బరీక్షితున్ భుజగజాల్మఁ డసహ్యవిషోగ్రధూమకే । తన హాతిఁజేసి చేసె నతిదాంతుఁ గృతాంతనికేతనాతిథిన్. ఇత్యాద్యా వాగనుశాసనానాం వాచః." (ఆది. ౧ ఆ. ౧౨౮ అహో. ౩౧౬ పు.) క. అక్కొడుకు నబ్జనాభుం । డక్కజముగ నెత్తికొనుడు నందఱు చూడన్ । గ్రక్కున నొక్కట నడఁగెను । మిక్కిలి చేతులును వాని మిక్కిలి కన్నున్ (సభా. ౨ ఆ. ౫౭.) "అబ్జనాభుం డెత్తికొనుడు.........అక్కజముగ.........నడఁగెనని యన్వయక్రమమున నుండవలయును. ఉ. కర్మఫలంబు నర్పితముగాఁ దగ నీశ్వరునందుఁ జేఁత స। ద్ధర్మము............(శాంతి. ౧ ఆ. ౧౮౯.) ఈశ్వరునం దర్పితముగాఁ జేఁత సద్ధర్మము." అనునది యన్వయక్రమము. ఉ......ఆసరో । జాసనుఁదొట్టి వారితెఱఁగారయ వచ్చి రమర్త్యు లందఱున్ (నిర్వ. ౫ ఆ. ౬౨ ప.) ఆసరోజాసనుఁదొట్టి యమర్త్యు లందఱును వారి తెఱఁగారయ వచ్చిరని యన్వయక్రమము. సీ. వంశవృద్ధులు పుత్త్రవర్గవియుక్తులై, యున్నవా రేమిట నుమ్మలింతు|రో యనువుఱలోట నాయుధిష్ఠిరుఁడు దమ్ములకును దగు నమాత్యులకు నిష్ట । భృత్యులకును "వీరారు ప్రీతియు భక్తియు, నాంబికేయునిదెస నతిశయిల్ల । నారాజుపంచినయట్లచేసి చరింపుఁ, డతని నారాధించు టస్మదీయ. ఆ.వె. చిత్తమునకుఁ బ్రియము సేయుట యత్ననికి । మనసుగాని యట్టిపనియొనర్పు । టగ్గలంపుదుఃఖ మావహించుట"యని । యనుదినంబుఁ జెప్పు మనుజనాథ. (ఆశ్ర. ౧ ఆ. ౧౦.) ఇట్టివాక్యాంతరగర్భితవాక్యములును మహాకవిసమ్మతములని యెఱుంగునది. (చూ. ప్రౌఢ. వాక్య. ౨౧సూ.)

క్రియాయా శ్చేత్యాది:—కారకాద్యన్తభాగయోః = తనతో నన్వయించుచున్న కారకముల కాదియందుఁగాని యన్తమందుఁగాని, క్రియాయాః = క్రియయొక్క, ప్రయోగశ్చ = ప్రయోగముసైతము, స్యాత్ = సమ్మతమగును, మధ్యభాగే=అట్టిస్వాన్వితకారకములనడుమ, తు, అప్రయోగః=అక్రియయొక్క ప్రయోగము,

నసాధుహృదయజ్గమః = మహాకవిసమ్మతముకాదు. దీని కహోబలపతి యీ క్రిందిరీతి నుదాహరించెను. "నడచె నేనుఁగు గుఱ్ఱము, ఏనుఁగు గుఱ్ఱమునడచెను. ఇత్యాది పూర్వార్థ ఉదాహరణమ్. ఏనుఁగునడచెను గుఱ్ఱము ఇత్యాదిప్రయోగో న సాధు సమ్మతః" (అహో. 3౧౬ పుట.) ఇట్టి కారికచే "గాలివీచెను జల్లగా - చల్లగా వీచెనుగాలి" అను సూరిగారి యుదాహృతులు దుష్టములగుచున్నవనియు "అధర్వ ణోక్తి ననుసరించి యుందలి రెండు ఉదాహరణము లసాధువులగుచున్నవి" (బా. సా. వే. 3౧౫ పుట.) అనియు వ్రాసినవ్రాఁత పొరపాటు. ఆవాక్యములలో నట్టి కారకముల నడుమఁ గ్రియ నిల్వలేదు. 'గట్టిగా' అనునది కారకము కాదు.

క్వచిదిత్యాది:—కులకసంబన్ధోఽపి = ఏకవాక్య గతానేకపద్య సంబంధము నైతము, అత్ర = ఈ తెల్గుభాషయందు, క్వచిత్ = ఒకానొకచో, న - అహిత కృత్ = సమ్మతముకాకపోదు - దీని కహోబలపతి యీ క్రిందిరీతి నుదాహరించెను. "ఉ......తత్ఫలావళుల్।వారలకెల్లఁ బెట్టి యనవద్యుఁడు దానొకపండుచెచ్చెరన్" క. కొని ప్రచ్చుఁడు,.........(ఆది. ౨ ఆ. ౧౯౯-౨౦౦ ప.) ఇత్యాచార్యస్య కులక మిష్టమేవ" (అహో. 3౭౨ పుట.) ఈ యహోబలపతి లక్ష్యములె గాణపత వివరణమున స్వీకరింపఁబడెను (గాణ. ప్రకీర్ణ. ౪౨౭ కారి. ౭ ప.) త్రిలింగలక్షణ శేషకర్త పయివిషయములను వాక్య. ౨3 సూత్రమున వివరించెను. అహోబల పతి పైరీతి నిచట (3౭౨ పుటలో) వివరించియు ౪౧౧ పుటలో నీక్రిందిరీతిని వ్రాయుటవింత. "భాగవతే:—నృపకుమారులఁ జదివింప నేర్పుగలుగు. ఇతివిశేషణాం తత్వేన పద్యంసమాప్య - గురుజనంబులు విను మూఁడుకోట్లమీఁద" ఇతివిశేష్యా దిత్వేన పద్యోపక్రమః ప్రామాదిక ఇత్యేవ ధ్యేయమ్" (అహో. ౪౧౧ పు.) అని వ్రాయుట సరికాదనఁదగును. సంస్కృతమున నర్థర్ధాంతమునందును శ్లోకాంతము నందును సమానపదమును సమాసమును దెగిపోవలయునుగాని తెలుఁగున నట్టినియ మము లేదు. ఉ. దైన్యముదక్కి దూతయుచితంబుగఁ।బొందునృపాలుపాలు రాఁజన్య వరుండు ధర్మజుఁడు సమ్మతివేఁడెను నన్న లోకసా।మాన్యవిధిం దగంగ...(ఉద్యో. ౧ ఆ. 3౨ ప.) ఉ. శ్రీయన గౌరినాఁ బరఁగు చెల్వకుఁజిత్తము పల్లవింప భ।ద్రాయితమూర్తి యై హరిహరంబగు రూపము దాల్చి విష్ణురూ। పాయ నమశ్శివాయయని పల్కెఁడు భక్తజనంబు వైదిక। ధ్యాయిత కిచ్చమెచ్చు పరతత్వముఁ గొల్చెద విష్టసిద్ధికిన్ (విరా. ౧ ఆ. ౧ ప.) ఉ......మనోహర। ద్యోతకగోస్తనీఫలమధుద్రవగో ఘృతపాయస ప్రసా। రాతిరస ప్రసారరుచిర ప్రసరంబుగ సారెసారెకున్.(కవిపిశా మహాంసి యుత్పలమాలిక. ౨౫-౨౬ ౨౭ చరణములు.)

"ఛన్దోబద్ధపదంపద్యం । తే నైకేనచ ముక్తకమ్ । ద్వాభ్యాం తు యుగ్మకం జ్ఞేయం । త్రిభిః శ్లోకై ర్విశేషకమ్ । కాలాపకం చతుర్భిః స్యా । త్తదూర్ధ్వం కులకం స్మృతమ్" (సాహిత్య. ౬ పరి. ౩౧౪ కారి.). "కులక - న. (కుల+అచ్ - సంజ్ఞాయాం కన్.) ...... ఏకవాక్యతాపన్నే పఞ్చాదిక శ్లోకసముదాయే......" (శబ్దస్తో.) అని చెప్పఁబడియున్నను వెనుకనుదాహరించిన యహోబలసతి యుదాహృతులచొప్పున శ్లోకద్వయసముదాయము నైతము కులకముగానె యంటఁ దలంపఁబడుచున్నది. లేదా యధర్వణకారికలోని కులకశబ్దము యుగ్మకాదులకును నుపలక్షణమని గ్రహింపనగును.

శ్లో. శ్రీవాణీగిరిజా శ్చిరాయ దధతో వక్షో ముఖాఙ్గేషు యే । లోకానాంస్థితి మావహ న్త్యవిహతాం స్త్రీపుంసయోగోద్భవామ్।తే వేదత్రయమూ ర్తయ స్త్రిపురుషాః సంపూజితా వ స్సు రై । ర్భూయాసుః పురుషో త్తమామ్బుజభవ శ్రీకన్ధరా శ్శ్రే యసే. (ఆది. ౧ ఆ. ౧.) అనునది మొదలు ౯ పద్యమువఱకుఁగులక మె. అట్లె ఆది. 3 ఆశ్వా. ౮ వచనము "ఆవైశంపాయనుండు........." అనునది మొదలు ౧౧ పద్యము శా.........నానా వేద వేదాంత విద్యా । యుక్తంబగుదానిఁ జెప్పఁ దొడఁగెం దద్భారతాఖ్యానమున్" అనుదానివఱకుఁ గులక మె. ఇట్టివి పెక్కు-గలవు.

అధ్యాహారస్యేత్యాది:—అధ్యాహారస్య = వాక్యమునఁ బ్రయుక్తములు కానిపదముల, సంయోగః = యోజన, అత్ర = ఈ తెలుఁగునందు, నైవసుఖావహః = సమ్మతమైయుండదు. ఉదా:—వీఁడు దేవదత్తుఁడు - రాముఁడు బ్రాహ్మణుఁడు ఇది కర్తవ్యము - రాముఁడు వచ్చినవాఁడు - మున్నగువాక్యములలోఁ వీఁడు దేవదత్తుఁడై యున్నాఁడు - రాముఁడు బ్రాహ్మణుఁడగును - ఇది కర్తవ్యమగుచున్నది. రాముఁడు వచ్చినవాఁడై యున్నాఁడు మున్నగురీతిని సమాపకక్రియాధ్యాహారము తెలుఁగున హితముకాదని యెఱుంగునది. సుఖావహము కాదనుటచే నసఁగా నిషేధింపకుండుటచేతఁ గ్వాచిత్కముగా సుఖావహముగు నధ్యాహారముండిన నుండుననునర్థము తోఁచుచున్నది. (విస్తర.) "సంస్కృతభాషాయామివాన్వయానుప పత్తిబలే నాత్రాధ్యాహారస్య సంకల్పః సుఖావహో నైవభవతి" (అహో.

విస్తర. ఆంధ్ర విషః—సుఖావహములగు నధ్యాహారములు కొన్ని త్రిలింగలక్షణశేషమునఁ జూపఁబడెను. "౧౧. కొన్నియెడలం దదాదులు విశేషణంబు- లధ్యాహార్యంబు లగు. క. కలకంఠకంఠి కన్నీ । రొలికిన సిరి యింట నుండ నొల్లదు సుమతీ (ఇంటన్ = ఆయింట). క. పురుషుండు రెండు తెఱఁగుల । ధర

32-౨ పుట.) అని యహోబలపతి వ్రాసెనే కాని సంస్కృతమునందును నధ్యాహార విషయమున మతభేదములు గలవు. "క్రోరావః - కా సీతా. ఇదం జ్ఞాన మిత్యాదా ఉక్తార్థత్వాఽభావేపి ల్యర్థే (ప్రాతిపదికార్థే) ప్రీ. (ప్రథమా.). యేతు సర్వం హి వాక్యం క్రియయా పరిసమాప్యతే ఇతిన్యాయా దస్తీత్యాద్యధ్యాహార స్తి తన్మతే

సుత్తముఁ డనఁగఁ బరఁగు.........(రెండు తెఱఁగులన్=ఈక్రింది రెండు తెఱఁగుల చేత.) (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౪౧.). ౧౨ కొన్నియెడల సంబంధంబునం బూర్వవాక్యంబు నందలి పదం బధ్యాహార్యం బగు. ఉదా:—గొంతి సంకటపాటుఁ గోడలిబన్నంబు... ......(భార. భీష్మ. ౨ ఆ.) (కోడలిబన్నంబు = గొంతికోడలిబన్నంబు.)......... దానవేశ్వరునకుఁ దమ్ములకును (నిర్వ. ౨ ఆ. ౮౨.) (ఆతనితమ్ములకని యర్థము.). ౧3 న్యూనవచోవాక్యంబునఁ దద్వచనంబు లధ్యాహార్యంబులగు. (న్యూనవచ నంబులు - ఐన - ఏని - ఏ - ఓ - మో. ఉదా:—ఎత్తెఱఁగున ధర్మక్రియఁ । జిత్తం బునఁ జేర్పనలయు.........(ఎత్తెఱఁగునన్ = ఎత్తెఱఁగునైనను లేక ఎత్తెఱఁ గుననేని.).........కర్మములు మేలునిచ్చును (కర్మములు = కర్మములే......)... ......౧౪. కొన్నియెడలం గర్తృకర్మక్రియ లధ్యాహార్యంబు లగు. ఉదా:— కర్తకు:—నన్నుఁ జూచి నగరె. (జనులు. కర్త. అధ్యాహార్యము) (భార. ఆర. ౨ ఆ.) చ. దవదహనం బుదగ్రతనుదాహము సేయుచు నున్నఁ జూచి......... (చూచి = దాహముచేయుటను జూచి-కర్మ అధ్యాహార్యము) (భార. ఆర. ౨ ఆ.)" (ప్రౌఢ. వాక్య.). వీనిని గాణపతవివరణకర్త స్వీకరించెను (గాణ. ప్రకీ. ౪౨౭ కారి వివరణము. ౪3౪-౪3౫ సూ.). "ఒక్కొకచో సమాసగతపూర్వపదంబు వ్యవహి తోత్తరపదం బొంటితోడను వానిపెక్కింటితోడను నన్వయించెడి. ఉదా:— రాహుకంఠము దెగి దేహము ధరణిఁ బడియె. (భార. ఆది. ౨ ఆ.) క. ఒక్కొక కన్నును జెవియును । జెక్కును......... । అక్కజముగ మనుజశకల మపుడుద యించెన్ (సభా. ౧ ఆ.) క. పరులధనమునకు విద్యా । పరిణతికిం దేజమునకు బలమునకు మనం । బెరియఁగ.........(భార. ఉద్యో. ౨ ఆ.) క. నాయింటం బడిగడవల । నేఁటిఁ బెరుఁగుఁ బాలు ద్రావె.........(హరి. పూ. 3 ఆ.) (ప్రౌఢ. సమా. 3౪ సూ.)" దీనిని జాలవఱకు యథాస్థితముగ గాణపతవివరణకర్త స్వీకరిం చెను (గాణ. సమా. ౨౭ సూ.). పైవానిలోని "రాహు - ఒక్కొక - పరుల- పడిగడవల -" అను సమాసపూర్వావయవములు వ్యస్తపదములతో నన్వయించు చున్నవనుటకంటె నవి యామూచోటులం దధ్యాహృతము లగుచున్నవనుట యుక్త మనితోఁచెడిని.

ల్యర్థగ్రహణమ్ (ప్రాతిపదికార్థగ్రహణమ్). కృష్ణః - శ్రీః - జ్ఞానమిత్యాదౌ లక్ష్యార్థ మాత్రప్రతీత్యాం ప్రీ (ప్రథమా) విధానార్థమ్'' (ముగ్ధ. ౨౦౦ సూ. శ్రీరామ తర్కవాగీశవ్యాఖ్య. ౧౭౦ పుట.) (౨౩౮ విష. చూ.). "కో రామః = ఎవఁడు రాముఁడు? కా సీతా = ఎవతె సీత? ఇదం జ్ఞానమ్ = ఇది జ్ఞానమ్" మున్నగు వాక్యములలో 'అస్తి - భవతీ' త్యాది క్రియాధ్యాహారము చేయనివారిపక్షమునం దాఖ్యాతము లేమింజేసి యుక్తార్థత్వము లేకున్నను బ్రాతిపదికార్థప్రథమావిభక్తి - 'కః - కా - ఇమ్' మున్నగుచోట్లఁ గల్గుననియు - "అస్తి - భవతీ" త్యాద్యధ్యాహారపక్షమున ౨౩౮ విషయముచొప్పున నట్టియెడలఁ బ్రాతిపదికార్థప్రథమ వచ్చు ననియుఁ బై వ్యాఖ్యకుఁ దాత్పర్యము.

'అస్తి - భవతీ' త్యాద్యధ్యాహారపక్షమందును "ఆఖ్యాతే వాక్య సమాప్తిః...... క్త క్తవతు కృత్యైశ్చేత్యేకే ప్రాహుః, కృత్యాః స్తవ్యాదయః - తథాహి - రామేణ వనం గతమ్ - రామో రావణం హతవాన్ - సాధుభిః రామః స్మర్తవ్యః - ఏషు భవత్యాది క్రియాధ్యాహారో నాస్తి. రామో జగతాంకర్తా - రామో జగతాం సంహారకః - రామేణస్వర్గః సుగమః - ఇత్యాదౌ భవతీత్యాది క్రియాణా మధ్యాహారం వినా వాక్యసమాప్తి ర్నాస్తీత్యర్థః." (ముగ్ధ. ౩౧౯ సూ. దుర్గా. వ్యాఖ్య.) అనుచొప్పున - క్త ప్రత్యయాంతములయు 'క్తవతు' ప్రత్యయాంతములయు "తవ్య - ఆనీయ - య' మున్నగు కృత్యప్రత్యయాంత ములయుఁ బ్రయోగమున "అస్తి - భవతీ" త్యాదుల యధ్యాహార మక్కఱ లేదనియుఁ దక్కిన తృణాదిప్రత్యయముల ప్రయోగమున 'అస్తి - భవతీ' త్యాదుల యధ్యాహార మావశ్యకమనియుఁ గొందఱ అభిప్రాయపడుచున్నారు. వింతలగు నధ్యాహారములును సంస్కృతమునఁ గలవు. "శ్లో. అనుభవతి శచీత్థం సాఘృతాచీ ముఖాభి ర్న సహ సహచరీ భి ర్నన్దనాన్త ముచ్చైః। ఇతిమతి రుదయాసీ త్పతిణః ప్రేక్ష్య భైమీం। విపిన భువి సఖీభిః సార్థ మాబద్ధఖేలామ్." (నైష. ౨ సర్గ. ౧౦౯ శ్లో.) అత్ర, దమయన్తీం ప్రేక్ష్య పక్షిణః మతి రుదయాసీ దిత్యన్వయః. సఖులతోఁ గ్రీడించు దమయంతిని జూచి హంసకు శచీదేవియు నిట్టియానందము ననుభవింప లేదనుమతి యుదయించెననియర్థము. "భైమీమ్ = భీమనన్దినీం, దమయన్తీ మిత్యర్థః, ప్రేక్ష్య = దృష్ట్వా; పక్షిణః = హంసస్య-ప్రేక్ష్యేతి క్త్వా ప్రత్యయాన్తస్య అనన్తరక్రియయాసహ ఏకకర్తృకత్వనియమాత్ 'స్థితస్యేతి పక్షిణ ఇత్యస్య విశే షణ మధ్యాహార్యమ్" (జీవానందవిద్యాసాగర భట్టాచార్యవ్యాఖ్య) దమయంతిని

జూచి పక్షి కట్టి బుద్ధి కల్గినపుడో "దమయంతిని జూచియున్నట్టి పక్షిక"నురీతిని 'ఉన్నట్టి' (స్థితస్య) అనునది యథార్థార్థమని పై వ్యాఖ్యకుఁ దాత్పర్యము.

ఏకవాక్యంబునం దొకానొక్కండు దక్క సర్వపదం
బులు గ్రమనిరపేక్షంబుగం బ్రయోగింపంజను. ౩౭.

బాలవ్యాకరణ వివృతి. పూర్వమిది పరమిది యను నియమ మపేక్షింపక వాక్యమం దెల్ల పదంబులు వలచినట్లు ప్రయోగింపం దగును.

౨౬౫ I విషయము. ఏని ప్రభృతిశబ్దంబులు కొన్ని నియమ సాపేక్షంబులయియుండు. గాలి చల్లగా వీచెను. వీచెను జల్లగా గాలి. చల్లగా గాలి వీచెను. వీచెను గాలి చల్లగా. గాలి వీచెను జల్లగా. చల్లగా వీచెను గాలి.

ఇది కారకపరిచ్ఛేదము.

సంజీవని. ౨౬౫ I విష:—సూత్రములో "ఒకానొక్కండు దక్క" అను దానిని "ఏని ప్రభృతిశబ్దంబులు కొన్ని నియమ సాపేక్షంబులయి యుండు" అను వాక్యముతో సూరిగారే వివరించిరి. 'ఏని ప్రభృతి' అనుటచే - అగు - వలెను - పోలెను - పోని - వంటి - అట్లు - కరణి - మున్నగుశబ్దములు గ్రాహ్యములు. ఇట్టివి తమ సంబంధిపదముతోడి వ్యవధానమును సహింపవని గ్రహింపవలయును. ఉ. 'రాముఁడేని కృష్ణుఁడేని వచ్చెను.' అనుచో 'ఏని రాముఁడు వచ్చెను' మున్నగు రీతిని బ్రయోగింపరాదు. ఇట్లె తక్కినవానినిసయితము చూచుకొనవలెను.

వేటికావ్యాఖ్యాత యీసూరియుదాహృతులలోని "రైదా ఉదాహరణము లసాధువులని వ్రాయుట (బా. సా. వే. ౩౧౫ పుట.) సరి కాదనియు నటఁ గారకములనడుమ క్రియాప్రయోగము లేదనియుఁ గల్పతరువున విశదీకరింపఁబడెను.

సూరి తన సూత్రమునఁ బ్రకృతార్థప్రకాశకమగు వ్యత్యాసముండ నగునని యథర్వణవచనమును సంగ్రహింపకుండుట సరి కాదు. ఏన్యాదులకే కాక యెల్లపదములకును వివక్షితార్థప్రకాశనక్షమమగు స్థాననియమ ముండకతీరదు. 'వలచినట్లు' అనెడి సూరివచనముచొప్పున "రాముఁడు దండెత్తిచంపెను లంకపైఁ గపిసేనతో రావణుని" అని వాక్యము నిల్పరాదుగదా. అట్టివాక్యము "రాముఁడు కపిసేనతో లంకపై దండెత్తి రావణునిజంపెను" అనువాక్యము నర్థము నీయఁజాలదుగదా.

ఇది కారకపరిచ్ఛేదము = కారకపరిచ్ఛేద మింతటితో ముగిసినదని యర్థము.

కారకపరిశిష్టము

౨౬౫ II విషయము:—"భ్వాద్యర్థవ్యవధానేతు । భేద్యస్యాఖిలం భవేత్" అనునథర్వణవచనమును దానివివరణమే యనఁదగు "భవత్యర్థవ్యవహితంబులగు విశేషణంబులకుం బ్రథమ యగు......విద్యాశాలియగు పురుషుని............" "భావార్థకాదియోగంబునం గర్తకుం బ్రథమయగు......రాముఁడు పట్టినప్రతిన వారింపం దరంబుగాదు......" (బాల. కార. ౫౮ మో. 3౨ వ). అను సూరి సూత్రములును సిద్ధార్థానువాదములె కాని యపూర్వములు కావని యాయా విషయములలో వ్రాయఁబడెను. అథర్వణుఁడుద్దేశించిన భ్వాద్యర్థములెల్లఁ గృదంత రూపములు:—అగు - ఆయెడు - అయ్యెడి - అవుచున్న - అయిన = ఐన - కాఁగల - కాని - అయి = ఐ - కాక - అగుచున్ - అయినన్ - కాన్ - అగుట - కామి - అను - అనెడు - అనెడి - అనఁగన్ - అనిన - అనన్ - నాన్ - మొ. సూరి పేర్కొన్నభవత్యర్థకములు పైనివ్రాసిన భూధాతుకృదంతరూపములె, భావార్థ కాదులుసయితము పైనివ్రాసినకృదంతములతుదిని నిల్చియున్నకృత్ప్రత్యయములు మాత్రమె.

పయినివ్రాసిన కృత్తుల వ్యవధానమున విశేషణముపయిని బ్రథమావిభక్తి నిల్చునని భ్వాద్యర్థ ఇత్యాద్యథర్వణవచనమునకుఁ దాత్పర్యము. భ్వాద్యర్థ వ్యవధాన మనఁగా భ్వాద్యర్థకకృదంతములతోఁడి యన్వయమున విశేషణము ప్రథ మాంతమగునని యర్థము. అట్లె భావార్థకాదియోగమున ననఁగా భావార్థకాది కృత్తులతో నన్వయించుటచేతఁ గర్తృవాచకము ప్రథమాంతమగునని సూరి సూత్రమునకును దాత్పర్యము. పైవానిలో "న - చున్న - కల - ని - ఎడి - ఎడు - తల్లోపము" అను విశేషణఘటకములగు కృత్తులు కర్త్రర్థకము లనుటలో విప్రతిపత్తియే లేదు. "కర్తరికృత్ (3. ర. ౬౭.) కృత్ ప్రత్యయః కర్తరిస్యాత్." (సి. కౌ. ౫౮3౨ సూ). అనుచొప్పున నవి కర్త్రర్థకము లనుటలో సందేహమే లేదు. రాముఁడు పట్టినప్రతిన మున్నగుచోటులందలి 'పట్టిన' అను క్తవదర్థక 'న' ప్రత్య యము కర్త్రర్థకమె యగుటచేత నట్టికృత్తుచే 'రాముఁడు' అనుకర్త యభిహితమగు టంజేసి కర్తృవాచకమగు 'రాముఁడు' అనునది తృతీయాంతము కానేరక ప్రాతి పదికార్థప్రథమాంతమయ్యెను. ఇట్లె ధాతుజవిశేషణములెల్లఁ గర్త్రర్థకకృదంత

ములె యగుటచేత వానితో నన్వయించుకర్తృవాచకము ప్రథమాంత మగుననువిధి సిద్ధార్థానువాదమె యనుటలో సందియ మేమున్నది?

ఈవిషయమున సంస్కృతాంధ్రములకుఁ జాలభేదము గలదు. సంస్కృతమున సాధారణముగా విశేషణవిశేష్యములు సమానలింగవిభక్తివచనకము లయియుండుటయు నట్టివిశేషణము విశేష్యముతోనె యన్వయించుటయు సంప్రదాయము. తెల్గున నట్లుగాక విభక్త్యంతములగు విశేషణములు క్రియాజన్యవిశేషణాదులతో నన్వయించుటయు నట్టిక్రియాజన్యరూపములు విశేష్యములతోఁగాని క్రియాంతరములతోఁగాని యన్వయించుటయు విశేష్యవిశేషణములు భిన్నవిభక్తివచనకము లయియుండుటయు ననెడిపద్ధతిసయితమతిప్రచురముగ నున్నది. సీ. గుణవంతులగుచున్న కొడుకులుగలవాఁడు.........(ఆది. ౮ ఆ. ౨౫) ఉ. తన శిష్యుఁడన్ సహాధ్యాయుఁడు నైనవాఁడు. (ఆది. ౧ ఆ. ౨౫) క. దేవసములైన యనుజులతో (అర. ౨ ఆ. ౫ ప). ఇట్టి ప్రయోగము లనంతముగాఁగలవు. విశేషణము ప్రత్యేకముగాఁ గ్రియతో నన్వయించుపద్ధతి సంస్కృతమున వివాదగ్రస్తమైనను (చూ. అనభిహితసూత్రభాష్యము) దెలుంగున ధారాళముగా నున్నదని పయిరీతిగల ప్రయోగశతములు నిర్ణయించుచున్నవి. అట్లగుటచేతఁ బయిప్రయోగములలోని "అగుచున్న - అయిన - ఐన" మున్నగు కర్త్రర్థకధాతుజవిశేషణముల తుదినున్న 'చున్న - న' మున్నగుకృత్తులచేత "గుణవంతులు - సహాధ్యాయుఁడు" మున్నగుకర్త లభిహితములగుటంజేసి యట్టి కర్తృవాచకములు తృతీయాంతములుగానేరక ప్రాతిపదికార్థప్రథమాంతము లయియున్నవనుట యుక్తముగాని యవి వాచనికప్రథమాంతములనుట యుక్తముకాదుగదా. ఇట్లె యనేకస్థలములందుఁ బ్రసిద్ధమయియున్న సామాన్యపద్ధతిచే లభించుచున్న ప్రథమను విధించుట సిద్ధార్థానువాదకమెకాని యపూర్వవిధి కానేరదుగదా.

ఇంక - ట - అమి - క్త్వా - మున్నగు భావార్థకకృత్తులచేఁ గర్తృత్వ మభిహితమయ్యె ననుట విరుద్ధమగుటంజేసి 'రాముఁడువచ్చుట' మున్నగుస్థలములందలి కర్తృవాచకప్రథమయైన వాచనిక మనకతీరదుగదాయని శంకింపరాదు. క్రియ నిరాశ్రయమైయుండుట యసంభవమగుటంజేసి "రాముఁడువచ్చుట" అనుస్థలము నందలి గమనక్రియకాశ్రయుఁడగు రాముఁడనుకర్తతో నన్వయించుచున్న 'వచ్చుట' అనుస్థలమందలి భావార్థక'ట' ప్రత్యయాదిస్థలములందాభాసకర్తృత్వ మంగీకార్యమగుచున్నది. 'రాముఁడు చంపిన రావణుఁడు - గోవు నిచ్చిన విప్రుఁడు' మున్నగుచోటులందు 'చంపిన - ఇచ్చిన' మున్నగువానికి లేని విశేషణత్వము

నాభాసరూపముగా నంగీకరించి యట్టిస్థలములు "స్యాత్కర్మధారయాభాసః కర్తృత్వే కారకాశ్రితే" అనుచొప్పున నాభాసకర్మధారయములని యథర్వణాచార్యు డంగీకరించియుండ లేదా?

చ. అమలసువర్ణశృంగఖురమై కపిలం బగుగోశతంబును......(ఆది. ౧ ఆ. ౧౫) క. వినుఁ డేఁబుణ్యశ్లోకుం । డనఁగ సదాయజ్ఞనిరతుఁ డనఁగ ధరిత్రిం । దన రిన నలుభార్యను స । జ్జనసుత దమయంతి యనఁగఁ జనియెడు దానన్ (ఆర. ౨ ఆ. ౯౯) మ. కురువృద్ధుల్ గురువృద్ధబాంధవు లనేకుల్ సూచుచుండన్ మదో । ద్ధురుఁడై ద్రౌపది నట్లుచేసినఖలున్ దుశ్శాసనున్ లోకభీ । కరలీలన్ వధియించి తద్విపుల వక్షఃశైలరక్తౌఘుని । ర్ఝర ముర్వీపతి సూచుచుండ నని నాస్వాదింతు నుగ్రాకృతిన్ (సభా. ౨ ఆ. ౨33) మున్నగుప్రయోగశతములందు "సువర్ణశృంగఖురమై - కపిలం బగు - పుణ్యశ్లోకుఁ డనఁగ - యజ్ఞనిరతుఁ డనఁగ , దమయంతి యనఁగ - బాంధవులు చూచుచుండఁగా - ఉర్వీపతి చూచుచుండన్" అనురీతిగలచోటులందెల్లఁ గ్రియలు నిరాశ్రయములనియు నచటి ప్రథమవాచసికమనియుఁ జెప్పుట యుక్తము కాదుగదా.

క. పదపడి దుస్తరమగు నీ । పదుమూఁడవయేఁడు కడవఁబడుట యరిది... (ఉద్యో. ౧ ఆ. ౯) మున్నగుచోటులందు "పడ్వ"నుబంధమనెడి నిపాతముచేఁ గర్త యభిహితమయ్యెనుగానఁ గర్తృవాచి ప్రాతిపదికార్థప్రథమాంతమయ్యెనని యెఱుంగునది.

ఆంధ్ర
వ్యాకరణసంహితా సర్వస్వము
సమాసపరిచ్ఛేదము

కల్పతరువు ౨౬౬ విష:—సమాసలక్షణము సంస్కృతవ్యాకరణప్రసిద్ధమే యనుతలంపునంగాపలయు నన్నయాథర్వణులు వచింపలేదు. "ద్వైక్యం సోఽన్వయే. ద్వయో ర్బహూనాం వా దానా మైక్యం ససంజ్ఞం స్యాత్ (ముగ్ధ. ౩౧౭ సూ). ('ద=పద; స=సమాస.' అనునవి ముగ్ధబోధవ్యాకరణసంజ్ఞలు) రెండుపదముల యైక్యముకాని పెక్కుపదముల యైక్యముకాని సమాస మనఁబడును. పరస్పరాన్వయముగలపదములు సముదాయశక్తిచే నేకార్థబోధకంబులగుట సమాసమని యర్థము. ఇచటిపదములనఁగా సుబంతములనియె యర్థము, కావున "వచ్చును+పోవును" మున్నగుస్థలములందు సమాసము కానేరదు. "దంపదమ్. తచ్చ స్యా (స్యా) ద్యన్తమేవ......అన్యథా లిఖతిచ పఠతిచ ఇత్యాదావపి సమాసాపత్తిః స్యాత్. అతఏవ 'నామ్నాం సమాసో యుక్తార్థ। స్తత్స్థా లోప్యా విభక్తయ' ఇతి సర్వవర్మా. ప్రణమతి, నిషేధతీత్యాదౌ సమాసస్తు 'వ్యస్య గ్యనుకా' రేత్యాది విధ్యన్తరాత్......" (ముగ్ధ. దుర్గా. వ్యాఖ్య. ౩౧౭ సూ). నిషేధతి = నిషేధించుచున్నాఁడు మున్నగుచోట్ల సుబన్త తిజన్తముల సమాసము "వ్యస్య గ్యనుకారేత్యాది విశేషవిధిచే (ముగ్ధ. ౫౨౮ సూ). సంభవించునుగాన సామాన్యముగా సుబంతపదములకే సమాసమని యెఱుంగునది. (విస్తర). 'రామునియొక్క+పుత్త్రుఁడు' అనురీతి భిన్నభిన్నములగు పదములు సామర్థ్యముగలవై సముదాయశక్తిచే 'రామసంబంధిపుత్త్రుఁడు' అను నేకార్థమునుబోధించుచు 'రామునిపుత్త్రుఁడు' అనురీతి నేర్పడునని యెఱుంగనగును.

విస్తర. ౨౬౬ విష:—సుబంతములు తిజంతములతో సమసించువిశేషవిధి— "వ్యస్య గ్యనుకార డాచ్ఛ్వి కిణేలంసన్నోఽదోన్తః పురోఽస్తం తిరస్ కారికో ర్యాదేర్ధా సః. వృత్తిః—"ఏషాం వ్యానాం (అవ్యయానామ్) ధా (ధాతో) పరదే

సామర్థ్యము రెండువిధములు. ౧ వ్యపేక్షాసామర్థ్యము. ౨ ఏకార్థీభావసామర్థ్యము. 'కాష్ఠములతో స్థాలియం దోదనమును వండుచున్నాఁడు' అనురీతివాక్యములలో నాకాంక్షావశమునఁ బదము లన్వితములయియుండుట వ్యపేక్షాలక్షణసామర్థ్యము. పృథగ్ఖ్యాతములగు నర్థములుగల పదములు సముదాయశక్తిచే నేకార్థప్రతిపాదకములగుట యేకార్థీభావలక్షణసామర్థ్యము. ఇది సమాసములందే కల్గును. "సామర్థ్యం ద్వివిధమ్. వ్యపేక్షాలక్షణమ్ - ఏకార్థీభావలక్షణంచ, తత్ర స్వార్థపర్యవసాయినాం పదానా మాకాంక్షాదివశా ద్యః పరస్పరాన్వయః తత్ వ్యపేక్షారూపం సామర్థ్యమ్......ఇదం రాజ్ఞః పురుష ఇత్యాది వాక్యఏవ భవతి......ఏకార్థీభావలక్షణసామర్థ్యంతు ప్రక్రియాదశాయాం ప్రత్యేక మర్థవత్త్వేన పృథగ్గృహీతానాం పదానాం సముదాయశక్త్యా విశిష్టైకార్థప్రతిపాదకతారూపమ్......ఇదంచ సామర్థ్యం రాజపురుష ఇత్యాది వృత్తావేవ." (బాలమ. ౬౪౭ సూ. వ్యాఖ్య.). వాక్యగతపదములకును నన్వయముండునుగాని యందుఁ బరస్పరాకాంక్ష లేనివానికి సమాసము కలుగనేరదు. "కాష్ఠైః స్థాల్యా మోదనం పచతీత్యత్ర పచన క్రియాయాః కరణం కాష్ఠమ్ - ఏవం పచనక్రియాయా అధికరణం స్థాలీ. పచనక్రియాయాః కర్మ ఓదనః, తేన కాష్ఠైఃస్థాల్యా మోదన మిత్యత్ర యాణాం పరస్పరాకాంక్షాఽభావా న్న సమాసః." (ముగ్ధ. ౩౧౭ సూ. దుర్గా. వ్యా.)

(ఉరపదే) సః స్యాత్ (సమాసః స్యాత్)"(ముగ్ధ. ౫౪౩ సూ.) దీనివ్యాఖ్య:—"అత్ర సమాసః ఏకపదీభావమాత్రమ్. ద్వన్ద్వాదిసంజ్ఞాస్తు స్యాద్యన్తానామేవ.........". ప్రాదులకును మఱికొన్ని యవ్యయములకును (గి+అనుకార+డాచ్+చ్వి+కణే+అలమ్+సత్+మనస్+అదస్+అస్తర్+పురస్+అస్తమ్+తిరస్+కారికా + ఊర్యాది) ధాతువు పరమగుచుండఁగా సమాసంబగునని యర్థము. "ప్రణమతి - నిషేధతి - ఇత్యాదౌ వ్యస్య గేత్యాదినా సమాసేఽపి తిబాదే ర్న లోపః......" (ముగ్ధ. ౩౧౯ సూ. వ్యాఖ్య).

"ప్రణమతి - నిషేధతి" అనునవి మున్నగునవి సమస్తపదములు కావనియు వ్యస్తములనియు నట్లు వ్యస్తములయినను వానికట్టిచోఁ బదాంతరవ్యవధానముండదనియుఁ బాణినీయుల సిద్ధాంతము. కాని యీపక్షమున "అనుభవించెను - ఉపవసించెను" మున్నగు పరిణతి సంపృతి క్రియారూపములందలి "అను - ఉప" మున్నగుప్రాదులు తెల్గున వ్యస్తముగాఁ బ్రయుక్త మగునను సరికామింజేసి యిట్టివి పైరీతిని సమస్తపదములనుటయే యుక్తమనితోఁచుచున్నది.

సన్నయా   సమాసయుగ్భవే దాద్య । ఆత్మాదిగ విభక్తిగః. (వికృ.
థర్వణీయము.   హాలం. ౧3 కారి. అహో. ౪౧౭ పు).
౨౬౬ I   అభిన్నస్యాపి నాదేః స్యా । ద్భిన్నేనాపి సమన్వయః (వికృ.
హాలం. ౨౫ కా. అహో. ౪౫3 పు).

కల్పతరువు. ౨౬౬ I వివ:—ఆత్మాది గ = 'తా' మున్నగుశబ్దములపై నిల్చిన, విభక్తిగః=విభక్తులతో నన్వయించునట్టి, ఆద్యః = సంస్కృతపదము, సమాసయుగ్భవేత్ = సిద్ధసమాసగతమగుటయుఁ గలదు. వ్యస్తములగు తనయొక్క - నీయొక్క - నాయొక్క మున్నగువానితో నన్వయించు సంస్కృతపదము సిద్ధసమాసాద్యవయవమగుటయుఁ గలదని యర్థము. ఉ. తన నామమహిమ. అభిన్నస్యాపి, నాదేః = సమాసగతములగు నవర్ణకాంతాది విశేషణశబ్దములకు, భిన్నేనాపి సమన్వయః = వ్యస్తపదముతో సమన్వయము కలుగవచ్చును. ఉదా: నేనుజేసినపని - నేనుజేయుని పని - మొ. ఇచట 'నేను' అనువ్యస్తపదము 'చేసిన' అను సమాసపూర్వావయవముతో నన్వయించుచున్నది. దీని నేకదేశాన్వయ మందురు. "సీ. తనధర్మవిభవపు తతసంస్తవామోదపరిపూర్ణులైన భూసురులు గొలువ. ఇత్యాద్యాకారేణ సమాసో న కార్యః. వికారేతు,తతసంస్తవప్రీతిఁ బరిపూర్ణులైన. ఇత్యాద్యాకారేణ సమాస స్సాధురేవ" (అహో. ౪౧౭ పు). దీనినిబట్టి - తన - నీ - నా మున్నగువానితో సమాసముండునపుడు సమాసోత్తరపదము తన ప్రభృతులతో నన్వయించు నర్థసందర్భ ముండవలయుననని యహోబలపతి తలంచిన ట్లగపడుచున్నది కాని యట్టినిర్బంధము కవిప్రయోగములలోఁ గానరాదు. సంస్కృతమందును నేకదేశాన్వయము గన్పట్టుచున్నది. సముదాయశక్తిచే నేకార్థబోధకములగు పదములలో నొకదానికి సమాసగతిలేనిచోఁ దక్కినవానికిని సమాసము గల్గనేరదు. "బుద్ధస్య రాజ్ఞో మాతఙ్గా ఇత్యత్ర బుద్ధస్యేతి విశేషణస్య రాజ్ఞ ఇతి విశేష్యేణ సమాసాభావే రాజ్ఞ ఇతి పదస్య మాతఙ్గా ఇతిపదేన సమాసో నస్యాత్. తేన బుద్ధస్య రాజమాతఙ్గా ఇతి నస్యాదితి. యత్ర ప్రతియోగిపద (ప్రతియోగః.........సంబంధః) (శబ్దా. చిం.) కారకపదయోరపేక్షా వర్తతే తత్రస్యాదేవ. యథా రామస్య నామమహిమా-కృష్ణమాశ్రితమనాః - బాణేన భిన్నహృదయః - రామేణ హతభర్తృకా - విప్రాయ దత్తభూమిః - వ్యాఘ్రాల్లబ్ధభయః - సిన్ధౌ నిమగ్నసర్వస్వ ఇత్యాది. తథాచ - ప్రతియోగిపదా దన్యద్ । యదన్య త్కారకాదపి । వృత్తిశబ్దైకదేశస్య । సంబన్ధ స్తేన నేష్యతే - ఇతి ప్రాఞ్చః - ఏవం వృద్ధస్య బాహోరపత్య మిత్యత్ర వృద్ధస్య బాహవిరితి నస్యాత్ - వీరం పుత్ర మిచ్ఛతీత్యత్ర వీరం పుత్రకామ్య తీత్యపి నస్యాత్"

(ముగ్ధ. దుర్గా. వ్యాఖ్య. ౩౧౭ సూ). శ్రీరామతర్కవాగీశ భట్టాచార్యుఁడును నిట్లె యుదాహరించెను. "ప్రతియోగిపదా దన్య । దన్యదన్య త్కారకాదపి । వృత్తిశబ్దైకదేశస్య । సంబన్ధస్తేన నేష్యతే ॥ యథా:—తరుణోర్య వృషలీభార్యః । ప్రవీరం పుత్త్రకామ్యతి । బుద్ధస్య రాజమాతఙ్గా । ఇతి న స్యుః ప్రయుక్తయః ॥ చైత్రస్య దాసభార్యేయం । లూనచక్రరథో మయా । శరైః శాతితపత్త్రోయం । వృక్షో దితి సతాంమతమ్......అసమానాధికరణ సాపేక్షస్య గమకత్వేన సాభ్యుపగమాత్ (సమాసాభ్యుపగమాత్) సమానాధికరణసాపేక్ష్య మసమర్థం భవతీతి కశ్చిత్. అన్యేతు "సమస్త స్యాసమస్తేన । నిత్యాపేక్షేణ సంగతిః" (ముగ్ధ. శ్రీరామ. వ్యాఖ్య. ౩౧౭ సూ). సిద్ధసమాసగతవిశేష్యమునకు విశేషణము వ్యస్తముగా నుండరాదనియు శేషషష్ఠ్యంతపదముగాని కారకపదముగాని వ్యస్తముగా నుండ వచ్చుననియుఁ బర్యవసితార్థము. ఉదా:—బుద్ధుఁడయిన రాజుయొక్క మాతంగములనుచో బుద్ధుఁడగు రాజమాతంగము లనరాదు. (బుద్ధుఁడగు రాజు మాతంగము లనుట నిర్బాధము.) దేవదత్తుని యుపాధ్యాయుని కులమనుచో దేవదత్తుని యుపాధ్యాయకుల మనవచ్చును. రామునియొక్క నామముయొక్క మహిమ యనుచో రాముని నామమహిమ యనవచ్చును. బాణముచే భిన్నమగు హృదయము గలవాఁడనుచో బాణముచే భిన్నహృదయుఁ డనవచ్చును (విస్తర.)

విస్తర. ౨౬౬ I విష:—"కొన్నియెడల సిద్ధసమాసమధ్యగతపదంబులతోఁ దద్భిన్నపదంబుల కన్వయంబు చూపట్టెడి......ఒకటిచే జనితాధరపీడనై...... (కళా. ౫ ఆ)." (ప్రౌఢ. సమా. ౩౫ సూ). పైసూత్రము నుదాహృతులలోఁ బ్రౌఢవ్యాకర్త "వారి యస్మదీయోరుచమూసమూహములు (హరి.ఉ. ౨)" అనియుఁ బ్రామాదికముగా నుదాహరించెను. గాణపత వివరణకర్త యలవాటు చొప్పున నట్టి యుదాహృతిని స్వీకరించి "లాఁతిచో సహిత మిందేకదేశాన్వయంబు చూపట్టెడి" (గాణ. సమా. ౨౨౮ సూ). అని సూత్రించి యాప్రయోగమును దానితో పాటు మఱికొన్ని ప్రామాదికోదాహరణములను నొసంగెను. "వారి = వారియొక్కయు, అస్మదీయ = మాయొక్కయు, ఉరుచమూసమూహములని యర్థమనియు, 'వారియొక్క' అనువ్యస్తషష్ఠ్యంతము 'చమూసమూహములు' అను సమాసైకదేశమగు నుత్తరపదముతో నన్వయించుచున్నదనియుఁ బైవారియాశయము. ఇట్టి ద్వంద్వసమాసైకదేశము వ్యస్తముగానుండుట కేవలము నసంభవము. ఇది కవ్యభిప్రేతమునుగాదు. ఈవిషయము విశదపడుటకయి యిట పద్యము పూర్తిగాఁ జూపఁబడుచున్నది. ఉ. వైరి యవధ్యుఁ డాతనికి వారక

ప్రయోగములు:—శా. "ఆనారాయణపాండవేయగుణమాహాత్మ్యామల జ్యోత్స్న (ఆది. ౩ ఆ. ౨౧ ప). ఇత్యాదివచనమాచార్యస్య" (అహో. ౪౧౭ పు). అని నన్నయప్రయోగమునుజూపి వెనుక వ్రాసినరీతిని సిద్ధసమాసోత్తరపదము "తన - నీ - నా - ఆ - ఈ" అనురీతి శబ్దములతో నన్వయింపఁదగిన యర్థసందర్భము గల్గియుండ వలయునని యహోబలపండితుఁడు తలంచెనే కాని యట్టియర్థసందర్భములేని యేక దేశాన్వయములు నన్నయప్రయోగములందును గన్పట్టుచున్నవి; సీ. ఆ. వె. అవనీశులెల్ల నీ। యనుజవీర్యవిజితులయి (సభా. ౧ ఆ. ౨౭౨). సీ...ఆ. వె. అతని కరతల ద్వయావమర్దితములై। కందియును మహాసుగంధికుసుమ। తతులు...... (ఆర. ౨ ఆ. ౧౯౭). క. నా వీర్యప్రభువులైన నలువురుసుతులన్ (ఆది. ౮. ఆ. ౩౦౧). తే. గీ. నా యథాశక్తిఁజేసి యసాధ్యపథముఁ। బరిహరించి (సభా. ౧ ఆ. ౫౭). చ...బహువేదఘోషములఁజేసి నిరస్తసమస్తకిల్బిషా। త్కరులగు చున్న ధన్యులు......(ఆర. ౧ ఆ. ౧౧). సీ. హరుచేత సంప్రాప్తవరుఁడయ్యె నరుఁ డని, యొుత్తేఁగి (ఆర. ౧ ఆ. ౩౩౭). ఉ...ప్రధానవరులందు సమర్పితరాజ్య భారుఁడై (ఆర. ౩ ఆ. ౨౦౦). క...ఇక్ష్వాకుని। కులతిలకుఁడు......(ఆర. ౩ ఆ. ౩౨౫). శా. నీ కంఠార్పితకాలపాశము.........(భాస్కర. సుందర.) ద్విపద. ఆ యగ్రహార మహాజనోత్తము ని। కాయపూజిత పాదకమలద్వయుండు (బసవ. ౧ ఆ. ౫౬ ప. ఇట్టి విచట నంబిదాఱుచరణములుగలవు). ఆ మహాత్ముని సముద్య త్కృపాపూరి। తామృత హస్తకృతావతారుండు (బసవ. ౧ ఆ. ౬౪ ప). ఇతని

యొున్నఁగఁ బెద్దసైన్యముల్; । సారబలోద్ధతిం దొడరి చంపుదు మేని ననేకవర్ష వి। స్తారములందునుం దెగవు; సంతసయ మొుందును వాలి యస్మదీ। యోరుచమూ సమూహ; మిటులూరక యేటికి నిందుఁ జావఁగన్. (హరి. ఉభా. ౨ ఆ. ౧౦౫) వ్రాలు ధాతురూపాంతరము వాలు. 'వాలి'యనఁగా యుద్ధమునకు దిగియని యర్థము. యుద్ధమునకుఁగడగి సేనలు తుయ మొుందు ననెడి సముచితమైనయర్థము కవిప్రయుక్త మనఁదగియున్నది. గాణపతసూత్రవివరణకర్తయు నిట్లుదాహరించెను. "లస దగణ్యగుణౌఘ విచిత్రుఁ డమ్మహాత్మ చరితంబులు. ఉత్ఫుల్లలోచనుఁ డా విష్ణుని మూర్తితో, (హరి. ఉ. ౫ ఆ). భుజాటోపభయంకరుఁ డర్జును కోపానలము (ఖార. ఉద్యో. ౧ అ)." ఇవి యేకదేశాన్వయోదాహృతులు కావు. ఇందలి "మహాత్మ - విష్ణుని - అర్జును" అనునవి శేష షష్ఠ్యంతములె యనవచ్చును. (౨౬౨ విష). ప్రౌఢ వ్యాకర్తయు నిట్టివి యేకదేశాన్వయోదాహృతులని తలంపలేదు. కావుననే వీనిని వేఱుసూత్రముతో సమర్థించెను (ప్రౌఢ. కార. ౨౧ సూ).

పాదోదకాయత సిద్ధిఁగాదె. (బసవ. 3 ఆ. ౭౬౮). సీ. ఆ పర్వతాగ్రహేమైక శృంగంబునా। నమరు జటామకుటావి భాతి। ఆ తుంగశృంగ శిలాపూర్ణ సరసినాఁ బొంగారు...... । ఆ నిమ్నసరసి విహారమరాళి కాపంక్తినా...... । ఆ. వె. ఆ మహామరాళి కాఉబర్హినాఁబొల్చు......(నన్ని. కు. ౧ ఆ. ౨ ప). క. అనిపలుక సంతసిలి, యా। ఘనవిద్యాకలితుఁడగుచుఁ గౌసల్యానం। దనుఁడు......వెలిఁగె...... (భాస్కర. బాల. ౨౧౭ ప). సీ...తే. గీ. అనయ భూమి కుచాగ్రహారాభమైన । శ్రీతెనాల్యగ్రహారనిర్ణేతవు (పాండు. ౧ ఆ. ౨3). 'అసమానాధికరణసాపేక్షస్య గమకత్వేన సా (స = సమాస) భ్యుపగమా" త్తనుచెప్పుటను (ముగ్ధ. 3౧౭ సూ. శ్రీసాము. వ్యా). 'ఆత్మాదిగ విభక్తిగః' అను నాథర్వణ విభక్తిదళ స్వారస్యమునను బయిరీతిగల "ఆ రథాధిరూఢుఁడు" (అర. ౨ ఆ. ౧౭3). మున్నగు సాధురసమానాధికరణ సమాసస్థలములు లక్షణసమ్మతములు కాకున్నను మహాకవిప్రయుక్తములగుటచేఁ బ్రమితము లనకతీరదు.

కావున ద్వి-అప్పుగాఁ దాఁ జౌదళాబ్జంబు గడచి (బసవ. ౧ ఆ. 3౮ ప.) ద్వి-అల్లవో బసవయ్య ముల్లోకవంద్య (బసవ. ౧ ఆ. ౬౦౭.) మున్నగు సోమనారాధ్య ప్రయుక్తములగు సాఫల్యకర్మధారయకలితములయిన "చౌదళాబ్జ - ముల్లోకవంద్య" ప్రభృతులును బ్రమితములెయనియు నవి బసవపురాణ పీఠికాకర్తగారు తలంచినట్లు (బస. పీ. ౯౭. ౯౭ పు.) వైరిసమాసములని భ్రమింపరాదనియుఁ దెలియనగును. ఇట్టి వింకను నిందుఁగలవు. ద్వి. ముల్లోకనాథుని ముట్టఁగొల్చియును (బసవ. ౭ ఆ. ౭౬౭.) మొన్నఁబల్కించిన ముల్లోకనుతుఁడు (బస. ౨ ఆ. ౯౦.). మఱొకవిధ మగు నేకదేశాన్వయము:—ద్వి - కటకంఠు (టు) శ్రీపాదకమలాంతరంగ (బస. 3 ఆ. 3౧3.) అనుచో "అతనికరతల ద్వయాముద్రితములై (అర. ౨ ఆ. ౧౯౭.) నావీర్యప్రభవులు (ఆది. ౭ ఆ. 3౦౧.)" మున్నగు నన్నయాదిప్రయోగముల చెప్పుటను లాక్షణిక సమ్మతిచెప్పుటను "కటకంఠు (టు)" అను షష్ఠ్యంత వ్యస్త పదము సిద్ధసమాసగతపదములతో నన్వయించుట సాధువైయుండును. "కటకంఠ శ్రీపాదకమలాంతరంగ" అను వైరిసమాసచ్ఛందోభంగదోష దూషితపాఠము ముద్రణసంస్కర్తృ ప్రమాదకృతమె కాని సోమనారాధ్య ప్రయుక్తము కాదని రూఢియగునది. పయిరీతిని భట్టారకుఁడే పెక్కుచోట్లఁ బ్రయోగించియుండఁగాఁ దిమ్మకవి - తన నీ నా శబ్దముల స్థలములందుమాత్రమె యేకదేశాన్వయము గలదని వ్రాయుట సరికాదు. క. తన నా నీ యను పదముల। కొన సంస్కృతశబ్దవితతిఁ గూర్చి సమాసం। బొనరింపఁజెల్లుఁ గృతులన్ । ధనపతిసన్మిత్ర కరటివానవజైత్రా.

సీ. తనయశో విశదముక్తా సౌధపాళికి, సంబుదాయనము వాతాయనముగ (వసుచరిత్ర) (పర్వాల. ౨ ఆ. ౧౭ - ౧౮ ప.). కేతన యీ క్రిందిరీతి నొక్క 'సీ' శబ్దము చోటుమాత్రముచూపుట మఱియు వింత. "క. 'సీ' సంస్కృతంబుతోడ స। మాసించును సీ వినూత్నమణి నూపురశ। బ్దాసక్త చిత్తహంస। త్రాసకరాంబుదము నాఁగఁ దఱుచై యుసికిన్ (ఆం. భూ. ౧౩౪ ప.)

అభిన్నస్యాపి నాదే రిత్యాది కుదాహృతులు:—చ...వాఁడు దానవికిఁ జేసినసెయ్య మెఱుంగి.........(ఆది. 3 ఆ. ౧౮౬.) చ...దానముచేసిన తత్ఫలంబు (ఆది. ౧ ఆ. ౧౫.)

కల్ప. ౨౬౬ II విప:—సమాసము సాధారణముగా నైచ్ఛికము—సుగుణాభిరామునకు రామునకు వందనము = సుగుణాభిరామరామునకు వందనము. కొన్నియెడల సమాసముకల్గదు. ఉదా. సీత జానకి. కొన్నిట సమాసము నిత్యము. ఉదా:...నమస్కరించెను. నమస్కారము. "సర్వ స్సమాసో వికల్పితః......చత్వారో భుజా యస్య తస్మై నమః = చతుర్భుజాయ నమః. నీల ముత్పల మిదమ్=నీలోత్పల మిదమ్......పఞ్చభి ర్గోభిః క్రీతోయ మశ్వః = పఞ్చగు రశ్వః. కృష్ణ మధికృత్య కథా = అధికృష్ణం కథా ఇత్యాది. క్వచిన్నిత్యః - యథాకృష్ణసర్పః. లోహిత శాలిః ఇత్యాదౌ సమాసయోగ్యవాక్యం నతిష్ఠతీతి. క్వచిత్ సమాసో న స్యాత్ - తేన - రామో జామ దగ్న్యః, వ్యాసః పారాశర్యః.........తథా చ - నిత్యోఽనిత్యో వికల్పశ్చ। సమాసః కర్తు రిచ్ఛయేతి ప్రాఞ్చః" (ముగ్ధ. 3౧౭ సూ. దుర్గా. వ్యాఖ్య.) "విభాషా. (౨. ౧. ౧౧.) అధికారోఽయమ్. (దీనినే మహావిభాషాధికారమందురు) తతశ్చ ఉత్తరత్ర సమాసవిధిషు ఏతదనువర్తతే. ఇతిలభ్యతే" (సి. కౌ. బాలమ. ౬౬౫ సూ.)

కల్పతరువు. ౨౬౬ III విప:—సంస్కృతమందువలెనె తెల్గునందును నలుక్సమాసములును గలవు. "ఇచ్ఛ విభక్త్యన్తమస్య జేరలిచ" అను చింతామణిసూత్ర జ్ఞాపకముచే "చేతాదులకు" లోపములేదు. నాచేతిసొమ్ము - నీతోడిచెలిమి. వానివలనిభయము. నాయందలికరుణ. షష్ఠీ భవేద్ద్వితీయేత్యాది సూత్రసిద్ధద్వితీయకు లోపములేదు. ఉదా:—రామునిబాణము - గుణములప్రోక - మొ.

బాలవ్యాకరణ	సమర్థంబులగు పదంబు లేకపదంబగుట సమాసంబు. ౧.
వివృతి.	పృథగ్భూతంబులగు నర్థంబుల కేకార్థీభావంబు సామ
౨౬౬ IV విప.	ర్థ్యంబు. పృథక్ప్రసిద్ధార్థంబులగు పదంబుల కేకార్థము నందు వృత్తి సామర్థ్యము.

సంజీవని. అ౬౬ IV వివ:—పదర్థంబులగు = సామర్థ్యముగల, పదంబులేక పదంబగుట సమాసంబనంబడు. వేర్వేఱుగఁ బ్రసిద్ధములగు నర్థములుగల పదము లేకార్థమునందు వర్తించుట సామర్థ్య మనఁబడును. దీనినె భంగ్యంతరముగ సూరి వచించెను. పృథగ్భూతంబులగు నర్థంబుల కేకార్థీభావంబు సామర్థ్యంబు. 'రాజు యొక్క+పురుషుఁడు' అని వేర్వేఱుగఁ బ్రసిద్ధంబులగు నర్థంబులుగల యాపదంబులు 'రాజపురుషుఁడు = రాజసంబంధిపురుషుఁడు' అను నేకార్థమును బోధించుట సామర్థ్యము. ఇట్టి సమాసములందలి సామర్థ్య మేకార్థీభావసామర్థ్యమనఁబడును. 'రాముఁడు రావణుని జంపె' ననురీతివాక్యములందలి సామర్థ్యము వ్యపేక్షాలక్షణ సామర్థ్య మనఁబడును.

ప్రౌఢవ్యాకర్త "సమాసమనఁగా సంయోగదశయందుఁ గలిగెడు విభక్తి లోపాత్మకపదస్వరూప సంగ్రహము. ఇది లుక్సమాసవిషయము" అని లక్షణము చూపెను. "పశ్యతోహరుఁడు" మున్నగుచోటులందు విభక్తి లోపరూపసంగ్రహము లేదుగాన నీలక్షణము "అలుక్స"మాసములయెడ సరిపడదని యాతఁడు తలంచెను.

నన్నయా థర్వణీయము. అ౬౭ విషయము. కేవల వికృతిపదై ర్యః। సమాసకం తం బ్రువన్తి వాక్యజ్ఞాః। సంస్కృత వైకృత శబ్దై। ర్మిశ్రసమాస స్స ఏవ విజ్ఞేయః. (ఆం. చిం. ౧౨ కారి. అహో. ౪౪౭ పు.)

కల్పతరువు. అ౬౭ వివ:—కేవల వికృతిపదైః = అచ్చాంధ్రపదములతోఁ బరస్పరముజరగు, యః = ఏసమాసముగలదో, తమ్ = దానిని, వాక్యజ్ఞాః = వైయాకరణులు, సమాసకమ్ = సమాసకమను సంజ్ఞగలదానినిగ, బ్రువన్తి = వచించుచున్నారు. ఉదా:—౧. ముక్కంటి - ౨. అరపదిమోముల వేలుపు - మొ. సంస్కృత వైకృతశబ్దైః = సాంస్కృతికాచ్ఛికముల మిశ్రణముగాజరగు సమాసమేది గలదో, సఏవ = అదియే, మిశ్రసమాసః = మిశ్రసమాసమని, విజ్ఞేయః = తెలియఁ దగినది. ఇంక కేవల సంస్కృతపదములతోఁ జరగుసమాసము సాంస్కృతికమని యర్థసిద్ధ మగుచున్నది. మిశ్రసమాసము రెండువిధములుగ నున్నది. ౧. శుద్ధ సంస్కృతవిభక్త్యంత మాచ్ఛికపదముతో సమసించునది. ఇది కవిప్రయుక్తరీతి గలది మాత్రమె సాధువు. ఉదా:—సిద్ధ+అన్న = సిద్ధన్న = సిద్ధన - మొ. ౨. తత్సమ పద మాచ్ఛికముతో సమసించునది. తెల్లయశ్వము. సరసపుమాట. ఇవిరెల్ల సాధ్యసమాసములె. ఇంక సాంస్కృతికమును రెండువిధములె. ౧. సంస్కృత

వ్యాకరణముచొప్పున సంస్కృతమందె సిద్ధించునది. ఇయ్యది సిద్ధసమాసమనఁ బడును. ౨. తెలుఁగువ్యాకరణపు విధులచొప్పున సాధింపఁదగినది. ఇది 'సాధ్య సాంస్కృతికము' అనఁబడును. ఉదా:—సాంస్కృతికము - సిద్ధము:— రాజపురుషుఁడు - సరసవచనము - మొ. సాంస్కృతికము సాధ్యము:—రాజుపురుషుఁడు - సరసపువచనము - మొ.

సాంస్కృతికాచ్ఛికమిశ్రభేదంబుచే సమాసంబు త్రివిధంబు. ౨.

బాలవ్యాకరణ వివరణము. ౨౬౭ I విషయము.

సాంస్కృతికంబని యాచ్ఛికంబని మిశ్రంబని సమాసంబు త్రివిధంబు. అందు సాంస్కృతికంబు సిద్ధంబని సాధ్యంబని ద్వివిధంబు. కేవల సంస్కృతశబ్దంబుల సమాసంబు సిద్ధంబు నాఁబడు. రాజాజ్ఞ. తటాకోదకము. లక్ష్మీవల్లభుఁడు. సంస్కృతసమంబుల సమాసంబు సాధ్యంబు నాఁబడు. రాజునాజ్ఞ - తటాకంబునుదకము, లక్ష్మీవల్లభుఁడు. తక్కిన తెనుఁగుల సమాసం బాచ్ఛికం బనంబడు. తేనియానతి - చెఱువునీరు - సిరిచెలువుఁడు. ఉభయంబులు గూడినది మిశ్రం బనంబడు. రాజుముదల - చెఱువునుదకము. సిరివల్లభుఁడు.

సంజీవని. ౨౬౭ I విష:—సాంస్కృతికేత్యాది వాక్యమునకు "సాంస్కృతికంబని........."అను వాక్యముతో సూరిగారే వివరణము వ్రాసిరి. కేవల సంస్కృతపదంబులనఁగా సంస్కృతవిభక్త్యంత శబ్దములని యర్థము. కావున "రాజుయొక్క+ఆజ్ఞ, రాజునాజ్ఞ" మున్నగునవి సిద్ధసమాసములు కావనియు, "రాజ్ఞః+ఆజ్ఞా = రాజాజ్ఞా" (దీనితత్సమము రాజాజ్ఞ) అనునదిమున్నగురీతివే సిద్ధము లనిపించుకొనుననియుఁ దాత్పర్యము. అర్థభేదము లేకున్నను పదముల భేదములచే సిద్ధత్వ సాధ్యత్వ సాంస్కృతికత్వాదిభేదములు కల్గుటను సూరిగారు నిపుణముగా నుదాహరించిరి. 'రాజాజ్ఞ - తటాకోదకము - లక్ష్మీవల్లభుఁడు' అనునవి సంస్కృతవిభక్త్యంత విగ్రహములచే నేర్పడినవిగాన సిద్ధసమాసములని భావము - సమాసార్థబోధక వాక్యము విగ్రహమనఁబడును. రాజ్ఞః (రాజుయొక్క) ఆజ్ఞా (ఆజ్ఞ) 'రాజాజ్ఞా' ఇది సిద్ధసమాసరూపము. దీని తత్సమరూపము 'రాజాజ్ఞ' అనునది. వీని సాధ్యసమాసరూపములు 'రాజునాజ్ఞ' మున్నగునవి. ఇవి యాంధ్రవిభక్త్యంతములయి

నను (రాజుయొక్క+ఆజ్ఞ) సంస్కృతశబ్దములై యగుటచే సాంస్కృతికములే. 'తేనియొక్క+ఆనతి = తేనియానతి' మున్నగునవి మూఁడును దేశ్యాచ్ఛికపద ఘటితములగుటచే నాచ్ఛికసమాసము లనిపించుకొనును. ఇంక 'రాజుయొక్క ముదల' అను రీతి విగ్రహములుగల 'రాజుముదల' మున్నగు మూఁడును సంస్కృతాచ్ఛిక మిశ్రితములగుటచే నవి మిశ్రసమాసము లనఁబడును. సూరి చింతామణి వచించిన 'సమాసక'మను నాచ్ఛికసమాససంజ్ఞను వివరింపలేదు. విభక్తిలోపాదిక విషయమున సమాసకములకును సమాసములకునుగల కొన్నిభేదములను సూరిగ్రహించినట్లగపడదు. ఆవిషయములు ముందు విశదీకరింపఁబడును. "సాధ్యములుగాని మిశ్రములుగాని తత్పురుషకర్మధారయములై యయ్యెడిఁగాని యితరములుగాఁజాలవు" (బా. సా. వే. ౩౧౮ పు.) అను వేటికావ్యాఖ్య సరికాదు. పుల్లోకములు - మున్నగు ద్విగుసమాసములు సయితము మిశ్రములగు సాధ్యములగుటలో విప్రతిపత్తి యేమున్నది? మఱియు నితఁడు 'సాధ్యములుగాని మిశ్రములుగాని' అనుట సరికాదు. మిశ్రములు సాధ్యములేకదా? ఇంతియకాక సాధ్యములు "ముక్కంటి - తల్లిదండ్రులు" అనునవి వరుసగా బహువ్రీహి ద్వంద్వము నయియున్నవిగదా. తెలుఁగుపదముల విగ్రహమునుండి యేర్పడు సమాసము సాధ్యసమాసమనంబడును.

నన్నయా ౨౬ర విషయము.

ద్విగు కర్మధారయౌ త, త్పురుష ద్వన్ద్వౌ బహు
వ్రీహిః। అన్యేచ కేచి దుపమా; నోత్తర పదలోప రూప
కాఖ్యాద్యాః. పరిదృశ్య ఇహ.........(ఆం. చిం.
హలం. ౧౬ - ౧౭ కా.) (అహో ౪౩౧).
పూర్వత్వ మపరత్వం స్యా। న్నామ్నాం నేతు
ప్రయోగతః. (వికృ. హలం. ౨౨ కా. అహో.
౪౪౪ పుట.)

కల్పతరువు. ౨౬౮ విష:—ద్విగు కర్మధారయౌ = ద్విగుసమాసమును కర్మధారయ సమాసమును, తత్పురుష ద్వన్ద్వౌ = తత్పురుషసమాసమును, ద్వన్ద్వసమాసమును, బహువ్రీహిః = బహువ్రీహిసమాసమును, అన్యే = ఇతరములైన, సంస్కృతభాషా ప్రసిద్ధములగు, ఉపమానోత్తరపదలోపరూప కాఖ్యాద్యాః = 'ఉపమితము, ఉత్తరపదలోపము, రూపకము' అను పేర్లుగలవి, ఆద్యాః = మొదలగు, కేచిత్ = మఱికొన్ని, సమాసములును, ఇహాచ = ఈ యాంధ్రభాషయందును, పరిదృశ్యాః = కనఁబడుచున్నవి. సిద్ధసమాసము లెట్లును వెలయుచునే

యుండును. 'ఇహచ' అను దళము స్వారస్యముచే సమాసముల లక్షణములు సంస్కృతవ్యాకరణోక్తములె ప్రామాణికముగా నిందును గ్రాహ్యములని విశదమగుచున్నది. ద్విగుప్రభృతులను జెప్ప యవ్యయీభావమును వచింపకుండుటచేఁ దెలుఁగున నవ్యయీభావసమాసము లేదని విశదమగుచున్నది. అట్లయినను సిద్ధసమాసములద్వారమున దానికిఁ దెలుఁగున బ్రయోగము గలదు. ఉదా:— ప్రతిదినము వచ్చును. (దినేదినే = ప్రతిదినమ్.)

సేతు = సమాసమునకు, నామ్నామ్ = శబ్దములకు, ప్రయోగతః = కవిప్రయోగానుసారముగ, పూర్వత్వమ్ = సమాసపూర్వావయవమగుటయు, అపరత్వమ్ = సమాసోత్తరావయవమగుటయు, స్యాత్ = అగును. సంస్కృతమందె పూర్వనిపాతాదిశాస్త్ర మనిత్యమని యంగీకరింపఁబడెనుగాన నట్లె యాచ్ఛిక సమాసములందును సమాసపదముల పౌర్వాపర్యము కవిప్రయోగానుసారముగ నెన్నవలెను. (చూ. అను VII విష.)

కల్ప. అను I:— సంయీరీతిని ద్విగుప్రభృతిసమాసములు తెల్గునఁ గలవని మాత్రమె చెప్పఁబడెనుగాని యా ద్విగుప్రభృతుల లక్షణములు నన్నయాథర్వణీయమున వివరింపఁబడలేదు. "శాస్త్ర మపౌరుష మాద్యమ్,........" అను చింతామణి కారిక చెప్పున నట్టిలక్షణములు సంస్కృతవ్యాకరణమునుండి తెలిసికొనవలసినదే యని నన్నయాథర్వణుల యాశయము. కావున వానిలక్షణముల నిట దిఙ్మాత్రముగా వివరించుచున్నాను.

"కృత్తద్ధిత సమాసైకశేష సనాద్యన్తధాతురూపాః పఞ్చ వృత్తయః - పరార్థాభిధానం వృత్తిః। వృత్త్యర్థావబోధకం వాక్యం విగ్రహః. సద్వివిధః— లౌకికోఽలౌకికశ్చ. పరినిష్ఠితత్వా త్సాధు ర్లౌకికః। ప్రయోగానర్హోఽసాధు రలౌకికః- యథా - రాజ్ఞః పురుషః (ఇది లౌకికవిగ్రహము). రాజన్+ఙస్+పురుష+సు, ఇతి (ఇది యలౌకికవిగ్రహము) - అవిగ్రహో నిత్యసమాసః - అస్వపదవిగ్రహో వా" (సి. కౌ. ౯౭౯ సూత్రము తరువాయి. సర్వసమాసశేషప్రకరణము). "విగ్రహవాక్యావయవపదార్థేభ్యః పరః అన్యః యోఽయం విశిష్టైకార్థః తత్ ప్రతిపాదికా వృత్తిరిత్యర్థః, (బాలమ. ౪౧౭ పుట.) వృత్త్యవయవ పదార్థములకంటె భిన్నమగు నర్థముతోఁ గూడిన స్వార్థమును (వృత్త్యవయవ పదార్థమును) బోధించునది వృత్తియని తాత్పర్యము. "కృద్వృత్తిః...భజన్త ఇతి భక్తాః......తద్ధితవృత్తిః.........అదితే ర పత్యాని పుమాంసః = ఆదితేయాః......(సమాసవృత్తి ముందు వివరింపఁబడును) సనాద్యన్తధాతువృత్తిః...... వైరమాచ రతివైరాయతే.

ఏకశేషవృత్తిః......మాతాచ పితాచ = పితరౌ." (సమాస కుసుమావళి.) కృద్వృత్తియందు "భజ్+క్త" భక్త అను ప్రాతిపదికమేర్పడును. తద్ధితవృత్తి యందు "అదితి+జస్+ఏయ=ఆదితేయ" అనుచో "సుపో ధాతు ప్రాతిపదికయోః" (సి. కౌ. ౬౫౦ సూ.) అనుచోప్పున 'జస్' అనుసుప్పు లోపించును. సనాద్యన్త ధాతువృత్తియందు "వైర+అమ్+య" అనుచో "అమ్ము" (ద్వితీయైకవచనము) "సుపోధాతు ప్రాతిపదికయోః" అనుచోప్పున లోపించును.

కృదాదివృత్తు లయిదిటియందును, వృత్త్యవయవశబ్దములలోఁ బ్రధానశబ్దము గాని యప్రధానశబ్దముగాని యన్యతరశబ్దార్థసంవలితమగు స్వార్థమును బోధించు చుండుననియు గ్రహింపనగును. రాజపురుషశబ్దములలో నొక్కొకటి యితరశబ్దార్థ సంవలితస్వార్థమును బోధించునని సంప్రదాయము. శబ్దసముదాయరూప సమాస మందలి యభిధాశక్తియె వృత్తియనఁబడును. అట్టిశక్తికి లేదా వృత్తి కాశ్రయ మగుటచేత సమాసము వృత్తి యనఁబడుచున్నది. కాన వృత్త్యాశ్రయము సమాస మని ఫలితార్థము.

సమాసవృత్తి యింక వివరింపఁబడుచున్నది. "సమాస శ్చతుర్ధేతి ప్రాయోవాదః. అవ్యయీభావ తత్పురుష బహువ్రీహి ద్వన్ద్వాధికార బహిర్భూతానామపి 'సహసుపా' ఇతి (సి. కౌ. ౬౪౯ సూ.) విధానాత్. పూర్వ పదార్థప్రధానోఽవ్యయీ భావః. ఉత్తరపదార్థప్రధాన స్తత్పురుషః; అన్య పదార్థప్రధానో బహువ్రీహిః. ఉభయపదార్థప్రధానో ద్వన్ద్వః." ఇత్యపి ప్రాయో వాదః = ప్రాయోఽభిప్రాయః. సూపప్రతి - ఉన్మత్తగఙ్గ సూపస్య లేశః = సూప ప్రతి, (సి. కౌ. ౬౬౩ సూ.) ఉన్మత్తాగఙ్గాయస్మిన్ సదేశః = ఉన్మత్తగఙ్గమ్ (సి. కౌ. ౬౭౫ సూ.) మిత్యాద్యవ్యయీభావే, అతిమాలాదౌ తత్పురుషే, ద్విత్రాః (ద్వౌవాత్రయోవా) ఇత్యాది బహువ్రీహౌ, దన్తోష్ఠమి (దన్తానామోష్ఠయోస్స మాహారః) త్యాదిద్వన్ద్వేచాఽభావాత్. (పూర్వపదార్థప్రాధాన్యాది లక్షణములు లేవనిభావము) తత్పురుషవిశేషఃకర్మధారయః - తద్విశేషోద్విగుః - అనేకపదత్వం ద్వన్ద్వ బహువ్రీహ్యోరేవ. తత్పురుషస్య క్వచిదేవేత్యుక్తమ్. (సి. కౌ. బాలమ. ౫౧౮ పుట.) (ద్వే అహనీజాతస్య = ద్వ్యహజాతః - ఇట్టివి త్రిపద తత్పురుషము లగుదు.)

అవ్యయీ భావాదులు నాలుగే సమాసములనుటయుఁ బూర్వపదార్థ ప్రధానమవ్యయీ భావమనునది మొదలగువాని లక్షణములును బ్రాయోభి ప్రాయమునఁ బెద్దలచేఁజెప్పఁబడినవనియు నవి నిమర్శసహములు కావనియు భట్టోజి

దీక్షితులవారు వచించిరి. అట్లయినను నిందు సంక్షేపముగాఁ దెలుపఁదలంచి యుండుటచేత నిట నట్టి ప్రాయోవాదమె చూపఁబడుచున్నది. ఇటఁ బ్రాధాన్య మనఁగాఁ గ్రియాన్వయిత్వమని యెఱుంగునది. "యథాశక్తి వచించెను" అను నవ్యయీభావమునందుఁ బూర్వపదీభూత యథాశబ్దార్థము క్రియతో నన్వయించుచున్నది. కర్మధారయమును దదంతర్భూతములగు ద్విగువును దత్పురుషాంత ర్భూతములె కావున నమ్మూఁటియందును—"రాజపురుషుఁడు - నీలోత్పలము - త్రిలోకములు" అను మూఁడిటియందును—నుత్తరపదము క్రియతో నన్వయించును. ఉదా:—తత్పు - రాజపురుషుఁడు వచ్చెను. కర్మ - నీలోత్పలమును జూడుము. ద్విగు - త్రిలోకములు భీతిల్లెను - మొ. వ్యధికరణము తత్పురుషము. రాజ త్వము రాజునందును బురుషత్వము పురుషునందును వర్తిల్లునుగాన నిది వ్యధికరణ సమాసము - కర్మధారయము సమానాధికరణము. 'నీలోత్పలము' అనుచో నీల త్వమును నుత్పలత్వమును నుత్పలమునందే వర్తిల్లునుగాన నిది సమానాధికరణ సమాసము. 'త్రిలోకములు' అనుచోఁ ద్రిత్వమును లోకత్వమును లోకమందే వర్తిల్లునుగాన నిదియు సమానాధికరణ సమాసమె. సంఖ్యావాచకము మొదటఁ గల్గియుండుట కర్మధారయముకన్న నిందలి విశేషము. బహువ్రీహియందు సమాస పదములలో నొకదానికిని బ్రాధాన్యముండదు. 'పీతాంబరుఁడు వచ్చెను' అనుచోఁ బచ్చని యంబరముగల 'విష్ణువు' అనునదే క్రియతో నన్వయించుచున్నది. ద్వంద్వ సమాసమున సమాసపదములన్నియుఁ గ్రియతో నన్వయించును. 'బ్రహ్మ విష్ణు మహేశ్వరులకు నమస్కరింతును' అనుచో మూఁడుపదములును గ్రియతో నన్వయించుచున్నవి. "హరిహరా విత్యాది ద్వన్ద్వేతు పరస్పరసాహిత్యమే వాన్వ యః" (ముగ్ధ. 302 దుర్గా. వ్యా.) అనుచోప్పున సమాసగతపదార్థముల సాహి త్యమే ద్వంద్వసమాసమందలి యేకార్థీభావలక్షణసామర్థ్యమని గ్రహింపవలెను.

"ప్రథమానిర్దిష్టం సమాస ఉపసర్జనమ్ (౧. ౨. ౪౩.) సమాసశాస్త్రే ప్రథ మానిర్దిష్ట ముపసర్జనసంజ్ఞం స్యాత్. ఉపసర్జనం పూర్వమ్. (౨. ౨. ౩౦) సమాసే ఉపసర్జనం ప్రాక్ ప్రయోజ్యమ్" (సి. కౌ. ౬౫౩ - ౬౫౪ సూ.). సమాసవిధాయక సూత్రములలోఁ బ్రథమావిభక్తితో నిర్దేశింపఁబడినది సమాసమునఁ బూర్వపద ముగాఁ బ్రయోగింపఁదగును. "విశేషణం విశేష్యేణ బహుళమ్" (౨. ౧. ౫౭) అనుచొప్పున నగు నీలోత్పలాదిస్థలములలో విశేషణము సమాసపూర్వావయవ మగుచున్నదిగదా.

"సుపో ధాతు ప్రాతిపదికయోః. (౨. ౪. ౭౧) ఏతయో రవయవస్య సుపో లుక్ స్యాత్." (సి. కౌ. సమా. ౬౫౦ సూ.) అనుచొప్పున ధాతువునకుఁగాని

ప్రాతిపదికమునకుఁగాని యవయవములగు సుబ్విభక్తులు లోపించును. "రాజన్+జస్+పురుష+సు" అను నలౌకిక ప్రక్రియావాక్యమున నేకార్థీభావసామర్థ్యవివక్షచే సమాసము సంభవింపఁగా నట్టి సమాసరూపమగు (కృత్తద్ధిత సమాసాశ్చ - అనుచొప్పున) ప్రాతిపదికమున కవయవములగు సుబ్విభక్తులు లోపించునని వైయాకరణసంప్రదాయము. అట్లులోపింపఁగా 'రాజపురుష' అను ప్రాతిపదికము నిల్చును. "కృత్తద్ధితసమాసాశ్చ(౧-౨-౪౬) కృత్తద్ధితాన్తా సమాసాశ్చ ప్రాతిపదికసంజ్ఞాః స్యుః (సి. కౌ. ౧౭౯.సూ.) అను సూత్రముచొప్పున "రాజన్+జస్+పురుష+సు" అను సమాసమునకే ప్రాతిపదికసంజ్ఞకలుగునని గ్రహింపనగును.'ఆత్మనః పుత్రమిచ్ఛతి'అనునది మున్నగు నామధాతుస్థలములందు"పుత్ర+అమ్+య"అను రీతిగలచోటులందు ధాత్వవయవమగు సుప్పులోపించి 'పుత్రీయతి' మున్నగురూపములు సిద్ధించును. "స్వౌజసమౌట్ఛష్టాభ్యాంభిస్ జేభ్యాంభ్యస్ జసిభ్యాంభ్యస్ జసోసాం జ్యోస్సుప్" (౪.౧. ౨) (సి. కౌ. ౧౮౩ సూ.) అను సూత్రముచొప్పున నట్టి సమాసాదిరూప ప్రాతిపదికముపై సుబ్విభక్తులు నిల్చునని యెఱుంగునది.

అవ్యయీభావము

కల్పతరు. అధ్యా II విష:—"అవ్యయం విభక్తి సమీప సమృద్ధి......... (౨. ౧. ౬) అవ్యయం సమర్థేన సహ సమస్యతే. సోఽవ్యయీభావః." (సి. కౌ. ౬౫౨) అను సూత్రముచొప్పున సప్తమీవిభక్త్యర్థమును, సమీప సాదృశ్య వీప్సా పర్యంతాద్యర్థములును, గలయవ్యయము సామర్థ్యముగల పదముతో సమసించును. అట్టి సమాస మవ్యయీభావ మనిపించుకొనును. అందుఁ బ్రథమానిర్దిష్టమగుటం జేసి యవ్యయము సమాసమునఁ బూర్వావయవమగును. "దినేదినే = ప్రతిదినమ్= ప్రతిదినము" దినదినమందును నని యర్థము. "అవ్యయీభావశ్చ (౨. ౪. ౧౮) అయం నపుసకమ్ స్యాత్",(సి. కౌ. ౬౫౯ సూ.) అనుచొప్పున నవ్య యీభావ సమాసము నపుంసకమగును. "అవ్య యీభావశ్చ" (౧. ౧. ౪౧) (సి. కౌ. ౪౫౧ సూ.) "అవ్యయసంజ్ఞః స్యాదితి శేషః" (బాలమ. వ్యా.) అను సూత్రము చొప్పున నవ్యయీభావసమాస మవ్యయమె యగును గాన "అవ్యయా దాప్ సుపః (౨.౪.౮౨) అవ్యయా ద్విహిత స్యాపః సుపశ్చ లుక్ స్యాత్" (సి.కౌ.౪౫౨ సూ.) అను సూత్రముచొప్పున నవ్యయమునిమీఁది సుబ్విభక్తులు లోపించుటంజేసి దానికి నపుంసకత్వవిధాన మేలయని శంకింపరాదు. "అధిగోపమ్" మున్నగుస్థలములందుఁ బ్రాతిపదికదీర్ఘమునకు హ్రస్వమువచ్చు ప్రయోజనముగలదుగదా. (సి. కౌ. ౬౫౯ సూ.) "అవ్యయీభావశ్చ. (౨. ౪. ౧౮.) అయం నపుంసకంస్యాత్" "హ్రస్వో

నపుంసకే ప్రాతిపదికస్య.' (సి. కౌ. 3౧౮ సూ.) (గోపాశబ్దము 'ఆ'కారాంతము - విశ్వపా శబ్దమువంటిది.) అనుచోప్పున హ్రస్వమయ్యెను.

అవ్యయీభావమందు హ్రస్వమువచ్చెడి వేఱొకస్థలము:—"దిశో రర్ధే= అపదిశమ్" = అపదిశము = రెండుదిక్కుల నడిమిభాగము. విదిక్కనియర్థము. అపదిశమ్మనుచో "గో స్త్రియో రుపసర్జనస్య. (౧. ౨. ౪౮.) ఉపసర్జనం యో గోశబ్దః స్త్రీప్రత్యయాన్తంచ తదన్తస్య ప్రాతిపదికస్య హ్రస్వః స్యాత్" (సి. కౌ. ౬౫౬ సూ.) అను సూత్రముచొప్పున 'దిశా' శబ్దమునకు హ్రస్వము వచ్చును. (విస్తర.)

ఇటమధ్యార్థకమగు "అప" అను నవ్యయము సమసించినది.

పయిరీతి నవ్యయములగు నవ్యయీభావసమాసములు తత్సమములగునపుడు వానిపై మరల దెనుఁగువిభక్తులు నిల్చుటయుఁ గలదు. (౧౧౨ విష.) నాయథాశక్తిఁజేసి. (సభా. ౧ ఆ. ౫౬.) మొ. అవ్యయీభావసమాసము తుదిని 'అ' ప్రత్యయము సమాసాన్తమగును. ఉదా:—"అక్ష్ణోః సమీపమ్=సమక్షమ్ (సమ్ + అక్షిన్ + అ) సమక్షము (కన్నులయెదుట). నీసమక్షమున మొదలగురీతి ప్రయోగములు నరయునది. సాధ్యసమాసము లవ్యయీభావము లుండనే యుండవు. సిద్ధసమాసములందును మహాకవి ప్రయుక్తములే ప్రయోజ్యములని యెఱుంగనగును.

కల్పతరు ౫౬౮ III తత్పురుషము. ఉత్తరపదము క్రియతో నన్వయించు చుండఁగాఁ బూర్వపదము విభక్త్యన్తరముగాఁ జు నుత్తరపదముతో నన్వయించుట

విస్తర. ౫౬౮ II విష:—ఇట నుపసర్జనమనఁగా సాధారణముగా లోక ప్రసిద్ధమయిన యప్రధానరూపము కాదనియు విగ్రహవాక్యమున నియతవిభక్తి గలది యుపసర్జన మనఁ బడుననియుఁ బాణినీయుల సిద్ధాంతము. (చూ. "ఏకవిభక్తిచా పూర్వనిపాతే. (౧. ౨. ౪౪.) విగ్రహే యన్నియత విభక్తికం త దుపసర్జనసంజ్ఞం స్యాత్ - నతు తస్య పూర్వనిపాతః." సి. కౌ. ౬౫౫ సూ.) బాల. వ్యాఖ్య:— "ప్రకృతేచ దిశో రర్ధయోః మధ్యం మధ్యేవేత్యాది విగ్రహవాక్యేషు దిశా శబ్దస్య నియతవిభక్తికత్వాత్ ...". 'దిశో రర్ధే' అనుచో దిశాశబ్దము నియత షష్ఠ్యంతముగానే నిల్చును. కాని యీనిర్వచనము సైతము లోకసాధారణనిర్వచ నమునకు సాధారణముగా సరిపడుచునే యుండును. ముగ్ధబోధవ్యాకరణమున నిట "అప్రధాన"రూపమె యని సూత్రింపఁబడెను. 'గవా బాదేః స్త్ర్యాప్తే గౌణ్యేఽనీయ సః. (వృత్తి) అప్రస్థితస్య గోః, అప-ఈప . ఉపశ్చ స్వః (హ్రస్వః) స్యాత్. అప్ర ధానత్వేసతి - నత్వీయసః" (ముగ్ధ. 3౩౦ సూ.)

సాధారణముగా నిందు సంభవించుచుండును. ఇందుఁ బూర్వోత్తరపదార్థములకు సామానాధికరణ్య ముండదు. కాన దీనిని వ్యధికరణసమాస మందురు. రాజపురుషుఁడు వచ్చుచున్నాఁడు. ఇట 'రాజుయొక్క పురుషుఁడు' అన్నది షష్ఠీతత్పురుష (లౌకిక) విగ్రహము. రాజత్వము రాజునందును బురుషత్వము పురుషునందునే యుండును. కావున రాజత్వపురుషత్వములు సమానాధికరణములు కావు. విభిన్నాధికరణములు.

"ద్వితీయా శ్రితాతీత పతిత గతాత్యస్త ప్రాప్తాపన్నైః (౨-౧-౨౪) ...... ద్వితీయాన్తం శ్రితాదిప్రకృతికైః సుబన్తైః సహ వా సమస్యతే. కృష్ణం శ్రితః=కృష్ణశ్రితః (కృష్ణు నాశ్రయించినవాఁడు). దుఃఖ మతీతో దుఃఖాతీతః=(దుఃఖము నతిక్రమించినవాఁడు)........." (సి. కౌ. సమా. ౬౮౬ సూ.) సమాసవిధాయక సూత్రమున శ్రితాది శబ్దములు తృతీయాంతములుగ నుపదేశింపఁబడినవిగాన నవి సమాసమున నుత్తరపదములుగ నిల్చును. ద్వితీయాంతము సమాస పూర్వపదమై యుండును. ఇల్లై యంతటను బూర్వోత్తరస్థితి నరయుచుండునది. ఇంకను నీవిషయమునఁ బెక్కు సూత్రములున్నవి. విస్తరభీతి నొక్కొకటిమాత్రమె చూపెదను.

'పూర్వ సదృశ సమోనార్థ కలహ నిపుణ మిశ్ర శ్లక్ష్ణైః" (౨-౧-౩౧) తృతీయాన్తమేతైఃప్రాగ్వత్. మాసపూర్వః (మాసముచేఁ బూర్వుఁడు) 'మాసేన + పూర్వః' అని విగ్రహము). మాతృసదృశః, (మాత్రా + సదృశః = తల్లితో సదృశుఁడు)" "అవరస్యోపసంఖ్యానమ్ (వార్తి). మాసేన అవరో మాసావరః = (నెలచేతఁ జిన్నవాఁడు) (సి. కౌ. సమా. ౬౯౩ సూ). ఇచట కారకసూత్రములచేఁ గొన్నిరెడలఁ దృతీయకుఁ బ్రాప్తి లేకున్నను నీసూత్రవిధానమునఁ దృతీయ వచ్చును. మాసపూర్వుఁడు మొ॥ "అన్నేన వ్యఞ్జనమ్. (౨-౧-౩౪) సంస్కారద్రవ్యవాచకం తృతీయాన్త మన్నేన ప్రాగ్వత్. దధ్నా + ఓదనః = (దధి + ఓదన) దధ్యోదనః (దధ్నా = పెరుఁగుచేతఁ దడుపఁబడిన, ఓదనః = అన్నము) ఇహాన్తర్భూతోపసేకక్రియాద్వారా సామర్థ్యమ్"=(దధ్యోదనములకు నంతర్భూతమగు నుపసేకక్రియ మూలమున నేకార్థీభావసామర్థ్యమును గ్రహింపవలెను). (సి.కౌ. ౬౯౬ సూ.)

"చతుర్థీ తదర్థార్థ బలి హిత సుఖ రక్షితైః(౨-౧-౩౬)చతుర్థ్యన్తార్థాయ యత్ తద్వాచినా, అర్థాదిభిశ్చ చతుర్థ్యన్తం వా ప్రాగ్వత్......యూపాయదారుః = యూపదారుః" (యూపస్తంభమునకై యగుదారువు). (సి. కౌ. ౬౯౮ సూ.) ఇచట యూపము కొఱకగు దూలమని యర్థము. సూత్రమున బలి రక్షితశబ్దముల పృథగ్గ్రహణజ్ఞాపనముచే ('భూతేభ్యో+బలిః'=భూతములకొఱకు బలి. బలి, తదర్థార్థమె

గదా). తదర్థశబ్దమునఁ బ్రకృతివికృతిభావమును గ్రహింపవలయును. యూపము వికృతి - దారువు ప్రకృతి. ఇట్టి జ్ఞాపకముచేత 'రన్ధనాయస్థాలీ' (వంటకొఱకగు గిన్నె) యనుచోఁ బ్రకృతి వికృతిభావము లేమింజేసి చతుర్థీతత్పురుషసమాసము కల్గ నేరదు. బలిరక్షితశబ్దములకు: బృథగ్విధానముచేత సమాసము గల్గును—'భూతేభ్యో బలిః = భూత బలిః' (భూతములకొఱకు బలి) మొ. "అర్థేన నిత్యసమాసో విశేష్యలిఙ్గతాచేతి వక్తవ్యమ్" (సి. కౌ. వార్తి. ౭౨౮ సూ.). చతుర్థీత్యాదిసూత్రములోని 'అర్థ' శబ్దముతోడి సమాసము నిత్యము - మహావిభాష దీనియందు వర్తింపదు. నిత్యసమాసములందలి విగ్రహము 'అస్వపదము'. అనఁగా సమాసగతపదములకన్న భిన్నమైనపదములును విగ్రహమున నిలుచును. మఱియు నిందు విశేష్యలింగము వర్తిల్లును. అనఁగా "పరవల్లిఙ్గం ద్వన్ద్వ తత్పురుషయోః (౨-౪-౨౬) ఏతయోః పరపదస్యైవ లిఙ్గం స్యాత్" అనుచొప్పునఁ దత్పురుషసమాసమున నుత్తర పదలింగమె వర్తిల్లునన్న నియమముచొప్పున,నర్థశబ్దముతోడి సమాసమున నుత్తరపదీభూతార్థశబ్దముయొక్క పుంలింగము నిలువదనియు విశేష్యలింగమె కల్గుననియు భావము. 'ద్విజాయ + అయమ్ = ద్విజార్థః సూపః' = (పప్పు) 'ద్విజాయ + ఇదమ్= ద్విజార్థమ్ పయః' = (పాలు) ఇచటఁ బయశ్శబ్ద నపుంసకత్వమె యర్థశబ్దమునకుఁ గల్గినది.

"పఞ్చమీ భయేన (౨ - ౧-౩౭)" పఞ్చమ్యంతము భయశబ్దముతో ననఁగా "భయ భీత భీతి భీ భిరితి వాచ్య" మ్మనుచొప్పున భయ - భీత - భీతి - భీశబ్దములతో సమసించు నని యర్థము. 'చోరాత్ + భయమ్=చోరభయమ్.' (సి. కౌ. ౭౨౯ సూ. (ఇట్లె చోరభీతి మొ.). "అపేతా పోఢ - ముక్త-పతితాపత్రస్తై రల్పశః (౨-౧-౩౮) (అపేతాదిశబ్దములతోఁ బంచమ్యంతములు కొన్నిమాత్రమె సమసించును) సుఖాత్ + అపేతః = సుఖాపేతః" సుఖమునుండి తొలఁగినవాఁడు. కొన్నిపంచమ్యంతము లనుటచేతఁ బ్రాసాదపతితుఁడను సమాసము లేదు. (సి. కౌ. సమా. ౭౦౦ సూ.)

"షష్ఠీ"(౨-౨-౮)"షష్ఠ్యన్తం సుబన్తేన సమస్యతే, సతత్పురుష ఇత్యర్థః. రాజపురుష ఇతి రాజన్+జస్+పురుష+సు-ఇత్యలౌకికవిగ్రహవాక్యే సమాసేసతి సుబ్లుకి అన్తర్వర్తినీం విభక్తిం ప్రత్యయలక్షణేన ఆశ్రిత్య నలోపః (నకారలోపము)" (సి. కౌ. ౭౦౨ సూ. బాలమ.) అని షష్ఠీతత్పురుషవిధి. "పూర్వాపరాధరోత్తర మేకదేశినైకాధికరణే. అవయ వినాసహ పూర్వాదయః సమస్యన్తే. ఏకత్వసంఖ్యావిశిష్టశ్చే దవయవీ. షష్ఠీసమాసాపవాదః-పూర్వం + కాయస్య=పూర్వకాయః..." "సర్వోప్యేక దేశోఽహ్నా సమస్యతే."...మధ్యాహ్నః (అహ్నోమధ్యమ్). కేచిత్తు

సర్వ్వైకదేశః కాలేన సమస్యతే-నత్వహ్నైవ...మధ్యరాత్రః (మధ్యం రాత్రేః)" (సి. కౌ. ౭౧౨ సూ.). ఏకత్వసంఖ్యావిశిష్టకుగు నవయవితో పూర్వాదులు సమసించును. పూర్వకాయము = శరీరపూర్వభాగమని యర్థము. 'అహన్' శబ్దముతో సమస్తములగు నేకదేశవాచకములు సమసించును. కొందఱు 'అహన్' శబ్దముతో నననేల? కాలవాచకముతో నేకదేశవాచి సమసించు నందురు. మధ్యాహ్నము = అహముయొక్క మధ్యభాగము. కాలమునకు:—మధ్యరాత్రము = రాత్రియొక్క మధ్యభాగము. ఈయేకదేశిసమాసము షష్ఠీసమాసమున కపవాద మనఁగా నిందు షష్ఠ్యంత ముత్తరపదమై యుండును. ప్రథమాంతమగు నేకదేశవాచకము సమాసపూర్వపదమై యుండును. ఇట్లగుటచే నిది ప్రథమాతత్పురుషమనియు 'కృష్ణాశ్రితుఁడు' మున్నగునవి ద్వితీయాదితత్పురుషములనియు సమాస కుసుమావళీకారుఁడు వ్యవహరించెను. "తత్పురుషోఽష్టవిధోఽభూ। త్ప్రథమాదివిభక్తి నఞ్కృతై ర్భేదైః...ప్రథమాతత్పురుషః...ఉత్తరః + కాయస్య = ఉత్తరకాయః..." (సమాసకుసుమావళి ౧౦౪ పుట.) ఇందు సమాసపూర్వపదము క్రియతో నన్వయించును. కావుననే "పూర్వపదార్థ ప్రధానోఽవ్యయీభావః - ఉత్తరపదార్థ ప్రధానస్తత్పురుషః" ఇత్యాదిలక్షణములు ప్రాయికములని చెప్పఁబడెను. అహోబలపండితుఁ డిట్టివాని నేకదేశిసమాసములని వ్యవహరించెను. "ఆదిశబ్దేన - అరగన్ను - క్రేగన్ను - సామేను - కొనచేయి - పెడతల - ఇత్యాద్యా ఏకదేశిసమాసా గ్రాహ్యాః" (అహో. ౪౪౪ పుట.)

"సప్తమీ శౌణ్డైః. సప్తమ్యన్తం శౌణ్డాదిభిః ప్రాగ్వద్వా - అక్షేషు శౌణ్డః = అక్షశౌణ్డః = (పాచికలయాటయందు సమర్థుఁడు). ఇది సప్తమీతత్పురుషము. విభక్తి కొకటిరెండుసూత్రములుమాత్రము పై రీతిని దిఙ్మాత్రముగఁ జూపితినిగాని యిట్టివి పెక్కువిధులు గలవు.

కల్ప అ౬ర IV విష:—కర్మధారయము:—"తత్పురుషః సమానాధికరణః కర్మధారయః" (౧-౨-౪౨)(సి-కౌ ౭౪౫ సూ). సమానమైన యాధారముగల పదార్థములు సమానాధికరణము లనిపించుకొనును. అట్టిపదములు సమసించు తత్పురుష మనఁగా నుత్తరపదార్థప్రాధాన్యము ప్రాయికముగాఁగల సమాసము కర్మధారయ మనిపించుకొనును. ఉదా:—నీలోత్పలము. (నీలంచ తత్ ఉత్పలంచ=ఉత్పలమందు నీలత్వమును నుత్పలత్వమును నున్నవి.)'నీలోత్పలము వికసించెను' అనుచో నుత్తరపదము క్రియతో నన్వయించుచున్నదిగదా. "విశేషణం విశేష్యేణ బహులమ్ (౨ - ౧ - ౫౭). భేదకం సమానాధికరణేన భేద్యేన బహులం ప్రాగ్వత్ (సమస్యతే). నీలముత్పలమ్ = నీలోత్పలమ్. బహులగ్రహణాత్ క్వచిన్నిత్యమ్ - కృష్ణసర్పః.

క్వచిన్న - రామో జామదగ్న్యః" (సి.కౌ. ౭౩౬ సూ). కర్మధారయమునఁ బ్రాయిక ముగా విశేషణము సమాసపూర్వావయవమై యుండు నను టకై యీవిధియందు విశేషణశబ్దము ప్రథమాంతముగ నిర్దేశింపఁబడెను."పూర్వాపర ప్రథమ చరమ జఘన్య సమాన మధ్య మధ్యమ వీరాశ్చ (౨-౧ ౫౮). పూర్వనిపాతనియమార్థమిదమ్. పూర్వవైయాకరణః......అపరస్యార్థే పశ్చ భావో వక్తవ్యః (వార్తి. 3౨౫3). అపర శ్చాసా వర్ధశ్చ=పశ్చార్ధః. కథ మేకవీర ఇతి......బహుళగ్రహణా ద్భవిష్యతి" (సి. కౌ. ౭3౭ సూ). ఇట్లు కొన్ని కర్మధారయములందు విశేషణము సమాసోత్తరపద మయి యుండుటయుఁ గలదు. ఇందు 'పూర్వా'దిశబ్దములు ప్రథమావిభక్తితో నిర్దేశింపఁబడుటచే వానికిఁ బూర్వనిపాతత్వము నియతమని తాత్పర్యము. వైయాకరణశబ్దము విశేషణముగా వివక్షితమయినను "వైయాకరణపూర్వః" అనరాదని తాత్పర్యము.

"శ్రేణ్యాదయః కృతాదిభిః (౨ - ౧ - ౫౯). శ్రేణ్యాదిషు చ్వ్యర్థవచనం కర్తవ్యమ్. (వార్తి. ౧౪౯౬). అశ్రేణయః శ్రేణయః కృతాః శ్రేణికృతాః" "చ్విప్రత్యయార్థే భూతతద్భావే గమ్యే శ్రేణ్యాదీనాం సమాసోవక్తవ్య ఇత్యర్థః. శిల్పేన పణ్యేన వా జీవినాం సమాహారః శ్రేణయః........" (సి. కౌ. ౭3౮ సూ. బాలమ.) అభూతతద్భావమనఁగా పూర్వమున లేకయుండఁ దర్వాతఁ గల్గుట. అభూతతద్భావార్థమున "చ్వి" ప్రత్యయము తద్ధితప్రకరణమునఁ జెప్పఁబడును. పూర్వము శిల్పముచే జీవించుట కసమర్థు లిపుడు దానిచే జీవింప సమర్థులుగాఁ జేయఁబడిరి యనునర్థమున "అశ్రేణయః శ్రేణయః కృతాః." అనువిగ్రహముగలదై "శ్రేణికృతాః" అను సమాసము సిద్ధించునని భావము. ఇట శ్రేణిశబ్ద మికారాంతము. చ్విప్రత్యయ మిట వచ్చినచో "చ్వౌచ" అనుచొప్పున దీర్ఘమువచ్చును. 'శ్రేణీకృతాః' అను నిత్యసమాస మేర్పడును. (చూడు. "కు గతి ప్రాదయః" (౨-౨ ౧౮) (సి. కౌ ౭౬౧ సూ).

"శాకపార్థివాదీనాం సిద్ధయే ఉత్తరపదలోపస్యోపసంఖ్యానమ్ (వార్తి ౧3౧౦ - ౭3౯ సూ)." "శాకః ప్రియః యస్యసః శాకప్రియః...... శాకప్రియశ్చాసౌ పార్థివశ్చేతి విగ్రహే బహువ్రీహిగర్భో విశేషణసమాసః. తత్ర పూర్వఖణ్డే బహువ్రీహౌ ఉత్తరపదస్య ప్రియశబ్దస్యలోపః. దేవబ్రాహ్మణఇతి. దేవాః ప్రియాః యస్య స దేవప్రియః, సచాసౌ బ్రాహ్మణశ్చేతి విగ్రహః. పూర్వవదుత్తరపదలోపః. దేవపూజకో బ్రాహ్మణఇతి వా విగ్రహః" (సి. కౌ. ౭3౯ సూ. బాలమ.) శాకపార్థివుఁ డనఁగా శక్తి ప్రియ మైనదిగాఁగలరాజని యర్థము. ఇందు

ప్రియశబ్దము లోపించినది. దీని నుత్తరపదలోపసమాసమనియె నన్నయ వ్యవహరించెను. దీనిని మధ్యమపదలోప సమాసమనియు వాడుదురు. ఈసమాసము పెక్కుస్థలములం దుపచరింపవలసిన విస్తృతవ్యాప్తి గలది. "లోకశబ్దోఽత్ర లోక సముదాయపరః. త్రయ్యవయవో లోక స్త్రిలోకఇతి మధ్యమపదలోపీ సమాసః. ఏతచ్చ 'ద్విగో ర్లు గనపత్యే' ఇతి సూత్రే భాష్యే స్పష్టమ్. షోడశపదార్థానా మిత్యత్రతు 'షోడశసంఖ్యాకాః పదార్థాఇతి మధ్యమపదలోపీ సమాస ఇత్యలమ్" (సి. కౌ. ౭౨౭ సూ. బాలమ.) (విస్తర)

"ఉపమానాని సామాన్యవచనైః. (౨ - ౧ - ౫౫) ఘన ఇవ శ్యామో ఘనశ్యామః. ఇహ పూర్వపదం తత్సదృశే లాక్షణిక మితి సూచయితుం లౌకికవిగ్రహే ఇవశబ్దః ప్రయుజ్యతే. పూర్వనిపాత నియమార్థం సూత్రమ్" (సి. కౌ. ౭౩౮ సూ.)

విస్తర I అధ్యా IV విషః—"శాకపార్థివాద్యాః—శాకపార్థివాద్యా నిపాత్యన్తే. శాకః శక్తిః ప్రధానం యస్య సః శాకప్రధానః పార్థివః = శాకపార్థివః. మేరునామా మహీభృత్ = మేరుమహీభృత్. సుగ్రీవనామా కపిః = సుగ్రీవకపిః, శ్రీహర్షనామా నృపతిః = శ్రీహర్షనృపతిః, ముఖయుక్తా నాసికా = ముఖనాసికా, త్రిగుణీకృతా జగతీ = త్రిగతీ, అర్ధావశిష్టం ఘృతమ్=అర్ధఘృతమ్. ఇత్యాది శాకపార్థివాది రాకృతిగణః"(ముగ్ధ ౩౭౭ సూ. శ్రీరామతర్కవాగీశ వ్యాఖ్య.) "పక్షే. శాకపార్థివాదిత్వా దధికపదస్య లోపే ద్విచత్వారింశత్. శాకపార్థివాది ర్యథా:—శాకప్రధాన శ్చాసౌ పార్థివశ్చేతి శాకపార్థివః, అత్ర ప్రధానశబ్దస్య లోపః. శాకః శక్తిః (అనుబంధ) ఏవం దధ్నా మిశ్రితః ఓదనః=దధ్యోదన ఇత్యాది" (ముగ్ధ. ౩౫౧. సూ. దుర్గా. వ్యాఖ్య)"ద్వి అధికా దశ ఇతి శాకపార్థివాదిత్వాత్ అధికశబ్దలోపే ద్వ్యాద్యాదేశః. ఏవం ద్వావింశతిః - త్రయోవింశతిః - అష్టావింశతిః - ద్వాత్రింశత్ - త్రయస్త్రింశత్ - అష్టాత్రింశత్ - ద్వాచత్వారింశదిత్యాది..." (ముగ్ధ. ౩౫౧ సూ. శ్రీరామ. వ్యాఖ్య.) ఇట్లే - శతాబ్దము మున్నగునవియు సాధ్యము లగును - (చూడు. విస్తర. II అ IV.)

అనుబంధము-విస్తర I అధ్యా IV:—"జవ్వాదిసెట్టి.పచ్చళ్ళబాపత మొదలైనవి యుత్తరపదలోపములు" (బాలసరస్వతీయ టీక. ద్విగుకర్మధారయావిత్యాది కారిక). "జవ్వాదిసెట్టి - పచ్చళ్ళబాపత - గాజులసెట్టి ఇత్యాద్యా ఉత్తరపద లోపాః..." (అహో. ౭౭౭ పుట.) పైవ్యాఖ్యలలోని 'పచ్చళ్ళబాపత' అను నుదాహృతి నరయఁగా బాలసరస్వత్యహోబలపండితులు "శాకపార్థివుఁడ"నుదానికి "కూరలు ప్రియమైనవిగాఁగలవాఁడ"ని యర్థము చేసికొన్నట్లు తోఁచుచున్నది.

ఉపమానవాచిపదములు సాధారణధర్మవాచకపదములతో సమసించును, ప్రథమా నిర్దిష్టమగు నుపమానవాచిపదము సమాసపూర్వావయవమై యుండును. 'ఘనః = మేఘము, శ్యామః = నల్లనివాఁడు' అనుచోట నేకార్థీభావలక్షణ సామర్థ్యము లేదు గావున నద్దాని సిద్ధికై "ఘనసదృశుఁడు శ్యాముఁడు" అని యర్థము నెన్నవలెను. అనఁగా ఘనశబ్దము ఘనసదృశార్థమును లక్షణాశక్తిచే నొసంగునని గ్రహింపవలెను. ఈవిషయమును విశదపఱుచుటకే "ఘన ఇవ శ్యామః" అను లౌకికవిగ్రహ మేర్పడినది. 'ఘనసదృశ - శ్యామ'అను రెండిటిలో నొకటిమాత్రమె విశేషణమను టకు వినిగమకము లేనందున నుపమానవాచిపదమునకుఁ బూర్వనిపాతనియమమును బ్రథమానిర్దేశముచే సూత్రకర్త విశదపఱిచెను.

"ఉపమితం వ్యాఘ్రాదిభి స్సామాన్యాఽప్రయోగే. (౨ - ౧ - ౫౬). ఉప మేయం వ్యాఘ్రాదిభి స్సహ ప్రాగ్వత్ (వా సమస్యతే) సాధారణధర్మ స్యాఽప్రయోగేసతి. పూర్వనిపాతార్థం సూత్రమ్. పురుషవ్యాఘ్రః, నృసోమః, వ్యాఘ్రాది రాకృతిగణః - సామాన్యాప్రయోగేకిమ్-పురుషో వ్యాఘ్ర ఇవ శూరః" (సి. కౌ. 23౫ సూ.) ఉపమితమనఁగా నుపమేయము. ఉపమానోపమేయ సమభివ్యాహార మున నుపమానమె విశేషణమగు నను నియమము చొప్పునను "విశేషణం విశేష్యేణ బహుళమ్" అను విశేషణ సమాస విధాయకశాస్త్రముచొప్పునను "వ్యాఘ్రపురు షుఁడు" అను ననిష్టరూపము కలుగకుండుటకయి యీసూత్ర ముపదేశింపఁబడినది. కావునఁ బ్రథమానిర్దిష్టమగుటచే నుపమేయమే పూర్వపదమైయుండునని యెన్న నగును. వ్యాఘ్రశబ్దమునకు వ్యాఘ్రసదృశుఁడని యర్థము. 'శూరః' మున్నగు సాధారణధర్మవాచకము ప్రయోగింపఁబడునపుడు సమాసము కానేరదు. 'పురు షుఁడు వ్యాఘ్రముపలెఁ గ్రూరుఁడు' అనియె ప్రయోగింపవలయును.

'వ్యాఘ్రమువంటి పురుషుఁడు =వ్యాఘ్రపురుషుఁడు' అనురీతి సమాసము సాధువుకాదని యీసూత్రమె విశదపఱుచుచున్నది. ఉపమానోపమేయ శబ్దము లకు సమాసముగల్గినపు డుపమేయవాచియే సమాస పూర్వపదమై యుండునని కదా ప్రకృతసూత్రమునకుఁ దాత్పర్యము. (విస్తరII) "భాష్యోక్తిః క్వాతిగమిష్యాఽర ఇతికై యట ప్రయోగస్తు మయూర వ్యంసకాదిత్వా త్సమాధేయః - భాష్యమే

విస్తర II ౨౬౮ IV విషః—కొందఱాంధ్రకవు లుపమాన పూర్వపదకర్మ ధారయములను బ్రయోగించిరి. ద్విపద - బింబోష్ఠములు చంద్రబింబాననములు (రంగ. రా. యుద్ధ ౫33౮ పద్య. ౫౨౮ పు. ౬ పం. యూ. ముద్ర). కం...... పసిఁడి కంబము లనఁగాఁ । గరమొప్పు నగతనూజకుఁ । గరభోరులుఁ బొలుచు

వాబ్ధిరితి రూపకం వా." (సి. కౌ. ౭3౫ సూ. బాలమ. వ్యాఖ్య). 'అతిగంభీరమగు భాషాబ్ధి యొచ్చట' అని పై కైయటప్రయోగమున కర్థము. సాధారణ ధర్మప్రయోగ ముండుటచే నుపమితసమాసము కానేరదనియు మయూరవ్యంసకాదులలోఁజేర్చి సాధుత్వము నెన్నదగుననియుఁ దాత్పర్యము.

"మయూరవ్యంసకాదయశ్చ (౨ - ౧ - ౭౨). ఏతే నిపాత్యన్తే. మయూరో

మదనకరికరలీలన్.।(నన్ని. కు. 3 ఆ. ౨౯౧). సీ. అళికేశి లక్తకా ధరపాదతలములు నమృతాంశు ముఖశుక్తికాంఘ్రియుగము । కంబుకంధర ప్రీహికర్భాభ జంఘులు బిసహస్త రంభోరు లసితరుచియుఁ । బూర్ణకుంభ స్తన పులిననితంబంబు హరిమధ్య వేదిమధ్యాభినుతియుఁ । గుంభికుంభనితంబ కోక స్తనమ్ములు కరభోరు మృదు లతా కరయుగంబు. ఆ. వె. కామశరధిజాను క్రముకకంఠంబును । గమఠపాద వికచ కమలముఖముఁ । బల్లవాంఘ్రితల సుబర్హిణాలకములు । నజునకైనఁ బొగడ నరిది గాదె. (నన్ని. కు. ౮. ఆ. ౧౮ ప). చ. సరసిజశస్త హస్తములఁ జంద్రనిభాస్యముఁ గంబుకంఠమున్... గ్రసించిరి మాంసభక్షకుల్. (భాస్క. రా. ఆరణ్య. ౨ ఆ. ౨౭౨ ప). పయివానిలోని "అళికేశి-అమృతాంశుముఖ-మున్నగు నుపమానపూర్వపద బహువ్రీహులు నిర్దుష్టములు. అట్లె సరసిజశస్త హస్తములు మున్నగు నుపమానసాధారణ ధర్మసమాసములును లక్షణసముచితములె. ఇంక - రంభోరులు - కోకస్తనములు కంబుకంఠము మున్నగు నుపమానపూర్వపద కర్మధారయములు లక్షణసమ్మతములు కానేరవు. ఇట్టిప్రయోగములు కవిత్రయమువారు నాచన సోముఁడు శ్రీనాథుఁడు మున్నగువారి గ్రంథములలోఁ గానరాలేదు కాని కాళిదాసే యిట్టి ప్రయోగమును జేసియున్నాఁడు. "అముం పురః పశ్యసి దేవదారుం । పుత్రీకృతోసౌ వృషభధ్వజేన । యో హేమకుమ్భస్తన నిఃసృతానాం । స్కన్దస్య మాతుః పయసాం రసజ్ఞః" 'ఏ దేవదారువృక్షము పార్వతీదేవిచేతఁ బుత్త్రునిగాఁ చేయఁబడినదో-యట్టిదాని నెదుటఁ జూచితివా' యని తాత్పర్యము (రఘువంశము. ౨ సర్గము 3౬ శ్లో.) (దేవదారుపక్షమున):—"హేమ్నః కుమ్భ ఏవ స్తనః తస్మాన్నిస్సృతానాం పయసా మమ్బానాం రసజ్ఞః". (స్కన్దపక్షమున) "హేమకుమ్భ ఇవ స్తన ఇతి విగ్రహః పయసాం క్షీరాణామ్......స్కన్దసమానప్రేమాస్పద మితిభావః..." (మల్లినాథవ్యాఖ్య) ఇట్టియెడల "చంద్రసదృశం ముఖమ్" = చంద్రముఖము అను రీతిని మధ్యమలోపసమాసమును బై మహాకవు లంగీకరించిరా యని యాలోచింప వలసియున్నది.

వ్యంసకః=మయూరవ్యంసకః. వ్యంసకో ధూర్తః,..."(సి. కౌ. ౭౫౮ సూ). "వ్యంసకశ్చాసౌ మయూరశ్చ" అని విగ్రహము. ధూర్తమగు నెమిలి. విశేష్యమునకుఁ బూర్వనిపాతము సిద్ధించుటకయి సూత్ర మువదేశింపఁబడెను. "ముఖమేవ పఙ్కజమ్ = ముఖపఙ్కజమ్" = "ముఖపంకజము" అనుచో ముఖమువంటిపంకజమని విగ్రహము చేయరాదు. ఇంక, పంకజమువంటి ముఖమని యుపమితసమాసమును గాని 'ముఖమనెడి పంకజము' అని రూపకసమాసమునుగాని గ్రహింపవలయును. ఆయాస్థలములందలి సందర్భమునుబట్టి యుపమితరూపకములను నిర్ణయించుకొనవలయును. (విస్తర III) 'మయూరవ్యంసకాదయశ్చ' అను ప్రకృతసూత్రమె రూపకసమాసవిధాయకశాస్త్రమును నని గ్రహింపవలయును.

"నాస్తి కించన యస్య సః=అకించనః, నాస్తి కుతో భయం యస్య సః=అకుతోభయః"అనునవి మొదలగు నన్యపదార్థప్రధానములు సయితము బహువ్రీహి కపవా

విస్తర III, ౨౬౮ IV విషః—"ముఖచన్ద్రం పశ్యామీ త్యత్ర కిం ముఖం చన్ద్ర ఇవే త్యుపమా. ఉత ముఖమేవేతి రూపక మితి సన్దేహః. సాధకబాధకయో ర్ద్వయో రేకతరస్య సద్భావే పునః న సన్దేహః. యథా 'ముఖచన్ద్రం చుమ్బతి' ఇత్యత్ర చుమ్బనం ముఖస్యానుకూల మిత్యుపమాయాః సాధకమ్. చన్ద్రస్య తు ప్రతికూలమితి రూపకస్య బాధకమ్. "ముఖచన్ద్రః ప్రకాశతే" ఇత్యత్ర ప్రకాశాఖ్యో ధర్మః రూపకస్య సాధకో ముఖే ఉపచరితత్వేన సమ్భవతీతి నోపమాబాధకః...
......'సున్దరం వదనామ్బుజమ్' ఇత్యాదౌ సాధారణ ధర్మప్రయోగే 'ఉపమితం వ్యాఘ్రాదిభి స్సామాన్యాప్రయోగే' ఇతి వచనాత్ ఉపమా సమాసో న సంభవతీతి ఉపమాయా బాధకః - ఏవం చాత్ర మయూరవ్యంసకాదిత్వా ద్రూపకసమాస ఏవ" (సాహిత్యదర్పణము ౧౦ పరి. ౭౫౭ కారిక. ౬౨౩ - ౬౨౮ పుటలు), మయిరీతిని సాధకబాధకముల పరిశీలనమునకు వలనుపడకుండునట్లుగ నుపమారూపకముల సాంకర్యమును మాఘకవి ప్రయోగించియున్నాఁడు—లిలఙ్ఘయిషతో లోకా । నలఙ్ఘ్యా నలఘీయసః । యాదవామ్భో నిధీన్ రున్ధే వేలేవ భవతః క్షమా (శిశుపాలవధ. ౨ సర్గము. ౫౮ శ్లో). యాదవులనెడి సముద్రములను నీయోర్పి చెలియలికట్టవలె నరికట్టుచున్నదని యర్థము. "జలపూరణముచే లోకముల నాక్రమించునవి సముద్రములు. పరాక్రమముచే లోకముల నతిక్రమించునవి యాదవసైన్యములు" అనురీతిగల సాధారణ ధర్మప్రయోగముచే నుపమితము బాధితము గాన యాదవులనెడి యంభోనిధులని రూపకసమాసమును గ్రహింపవలయును గాని "వేలేవ"=చెలియలికట్టవలె నను కంఠోక్తమగు నుపమ నంగీకరింపకతీరదు "వస్తుతస్తు

సాధారణధర్మప్రయోగాత్తత్ర రూపక మేవ. వేలేవే త్యుపమైవ." (అహో ౨౨౧ పు) (అనుబం) "యాతవ్యపార్ష్ణిగ్రాహాది । మాలాయా మధికద్యుతిః । ఏకార్థతన్తు ప్రోతాయాం । నాయకో నాయకాయతే" (శిశు. ౨ స. ౬౩ శ్లో) ఇందును 'నాయకాయతే' అనెడి యాచారార్థ క్యజ్జుచే నుపమను గ్రహింపకతీరదు. ఏకార్థతన్తుప్రోతాయా మ్మనుదానిచే మాలికయందే గ్రుచ్చఁబడుట సరియగును గాన రూపకమున కనుకూలత గలదు. కాన నిందును రూపకోపమసంకరము చెప్పఁదగియున్నది. ద్వాదశరాజమండల మనెడి మాలికయందు విజిగీషువు నాయకమణివంటివాఁ డని తాత్పర్యము. "ఏకార్థతన్త్విత్యత్ర రూపకత్వే అధిష్ఠాన తిరోధానేన ఆరోప్యమాణ తన్తుత్వస్యైవ ఉపోద్బలకత్వా త్ప్రతీతత్వసిద్ధిః. తద్బలాదేవ పార్ష్ణిగ్రాహాది మాలాయామిత్యత్రాపి రూపక మేవ. నాయాం కాయత ఇత్యత్ర తూపమైవ. అన్యథాను శాసనవిరోధాత్." (అహో. ౨౨౧ పు). (సి. కౌ. క్యజ్విధి ౨౬౬౫ సూ). ఇట్టియెడల నరసింహాసంకర మనఁదగు నని విన్నకోట పెద్దన వచించెను. "నరసింహాసంకరము,..........మ. పనితో దగ్రుఁడు విశ్వనాథుఁ డనిలోఁ బర్జన్యచందంబునన్ । గనుపట్టున్ బటహారవంబు మొరయం గర్జోపమానోద్ధతిన్ । దనరించున్ రుధిరాపగా నికరముం దదోర్విధబాహుభ్రము । ర్ధనకోదండపయోధర ప్రవిగళ ప్పాండావళీవర్షముల్" (కావ్యాల. ౭ ఉల్లా. ౧౦ ప) రూపకోపమాసంకరము.

అనుబంధము. విస్తర III అలం IV విష:—ఈక్రింద నుదాహరింపఁబడు యాతవ్యేత్యాది శ్లోకమందువలెనే యిందును నుపమారూపక సంకరమును మల్లినాథుఁడు వ్రాయకుండుట సరికాదని యహోబలపతి చర్చించెను (అహో. ౨౨౧ పు).

ఇట్టియెడల శబ్దసాధర్మ్యమేకాని యర్థసాధర్మ్యము లేమింజేసి సాధారణధర్మప్రయోగము లేదనియే తలంచి యుపమిత సమాసము చేయనగునని వైయాకరణులు చెప్పుచున్నారు—"సాధారణధర్మస్యానుగామిత్వ మేవేతిమతే, నాత్ర విశేషణ స్యానుగామిత్వమ్. ఏకత్ర లఙ్ఘనం జలపూరణే నాక్రమణమ్. అన్యత్ర విజయ ఇత్యాద్యర్థభేదస్య విద్యమానత్వాత్. అత ఏవ భాష్యాబ్ధిః క్వాతిగమ్భీరః, క్వచాల్పవిషయా మతిరితి కైయటోక్తౌ ఏకత్ర గాంభీర్యం దుష్ప్రవేశత్వమ్, అన్యత్ర దుర్విజ్ఞేయత్వమితి నానుగామిత్వ మిత్యభియుక్తైరుక్తమ్. మనోరమాయాంతు 'అత్ర గామ్భీర్యేణ సాదృశ్యం న వివక్షితం, కింతు వితతమురవగాహత్వాదినా, తస్య ప్రయోగోనాస్త్యేవేతి సమాసో నిర్బాధ ఏవేత్యుక్తమ్. అత్రిత్య శబ్దమాత్రం సాధర్మ్య మిహాపి సంభవతీత్యాలంకారికమతమ్.............." (అహో ౨౨౧ పు.).

దములగుచుఁ ద్రిపదతత్పురుషములనుపేర దీనికి (మయూరవ్యంసకాదిశాస్త్రమునకు) లక్ష్యములగుచున్నవి. "న బ్రాహ్మణో௨బ్రాహ్మణః" (బ్రాహ్మణుఁడు కానివాడు.) 'న అశ్వః=అనశ్వః'=అశ్వము కానిది.ఇత్యాదులు నఞ్ తత్పురుషములు "అతి క్రాన్తో మాలా మతి మాలః" మాల నతిక్రమించినవాడు. మున్నగునవియు (పూర్వపదార్థ ప్రధాన తత్పురుషములు) "ప్రగతః ఆచార్యః=ప్రాచార్యః" (ప్రాదిసమాసములు) మున్నగునవియుఁ (కుగతిప్రాదయః.సి-కౌ.౭౬౧సూ.) దత్పుష భేదములె."పుంవత్కర్మ ధారయజాతీయ దేశీయేషు (౬-3 ౪౨) కర్మధారయే జాతీయ దేశీయయోశ్చ పరతః భాషితపుంస్కాత్పరః ఊజభావోయస్మిం స్తథా భూతం పూర్వం పుంవత్ .... మహానవమీ (మహతీ నవమీ) కృష్ణచతుర్దశీ (కృష్ణాచ సా చతుర్దశీ)." (సి. కౌ. ౭౪౬) ఇత్యాదిసూత్రములచొప్పునఁ గర్మధారయమునఁ బుంవద్భావమగును. మహచ్ఛబ్దతకారమునకు 'ఆ'కారాదేశ మగును.

భాషితపుంస్క మనఁగాఁ బున్నపుంసకత్వములందుఁగాని పుంస్త్రీత్వములందుఁ గాని (తుల్యప్రవృత్తినిమిత్తకము) యర్థభేదములేక వర్తించునది. (అ౬ా IV. బహువ్రీహి). ఉదా:—"శుక్లః పురుషః - శుక్లాస్త్రీ. మృదుః పురుషః - మృదు వస్త్రమ్." ఇట్లు శుక్ల - మృదు ప్రభృతిశబ్దములు భాషితపుంస్కములు. 'శుక్లాచ సా తనుశ్చ = శుక్లతనుః. (శుక్లయగు తనువు = శుక్లతనువు) ఇందు స్త్రీలింగశుక్లా శబ్దము పుంలింగమువంటిరూపముతో నిల్చెను. ఇట్లె పైనుదాహరించిన "కృష్ణ చతుర్దశీ - మహానవమీ" అనుస్థలములందును బుంవద్భావము నరయునది. ఊజన్తమునకుఁ బుంవద్భావము రాదు. ఉదా:—"వామోరూభార్యః"=వామోరు వగు ననఁగా రమ్యములగు "ఊరు" వనఁగాఁ దొడగలభార్యగలవాఁడు=వామోరూ భార్యుఁడు. మె. "రాజాహస్సఖిభ్య ష్టచ్ (౫-౪-౯౧) ఏతదన్తాత్ తత్పురుషాట్టచ్ స్యాత్ - పరమరాజః - అతిరాజః - కృష్ణసఖః (సి. కౌ. ౭౮౮ సూ.)" ఇత్యాది విధులచొప్పునఁ దత్పురుషసమాసమున ననఁగాఁ దత్పురుష కర్మధారయ ద్విగువుల ననేకములగు సమాసాన్తప్రత్యయములు మున్నగునవి వచ్చును. విస్తరభీతిని వివరింపలేదు.

కల్ప. అ౬ా V విషః—ద్విగుసమాసముః—సమానాధికరణతత్పురుషసమా సములలో సంఖ్యావాచక పూర్వపదకసమాసములు ద్విగుసమాసములు. ౧.తద్ధితార్థ ద్విగువు. ౨.ఉత్తరపదద్విగువు. 3.సమాహారద్విగువు.

"సంఖ్యాపూర్వోద్విగుః.(౨-౧-౫౨)తద్ధితార్థ (౭౨౮ సూ.) ఇత్యత్రోక్తః త్రివిధః సంఖ్యాపూర్వో ద్విగుః స్యాత్." "బాలమః—తద్ధితార్థే విషయే, ఉత్తరపదేచ

పరతః, సమాహారేచ వాచ్యే ఇత్యేవం త్రిప్రకారో యః సంఖ్యాపూర్వః సమాస ఉక్తః స ద్విగురితియావత్."(సి. కౌ. ౭౩౦సూ.) "తద్ధితార్థోత్తరపదసమాహారేచ" (౨-౧-౫౧) అనుసూత్రమునఁ,(సి. కౌ. ౭౨౮ సూ.) దద్ధిత ప్రత్యయార్థమువిషయ మగునపుడును నుత్తరపదము పరమగునపుడును సమాహారమందును (సమాహామము-మొత్తము) దిగ్వాచక సంఖ్యావాచకములు సమానాధికరణపదముతో సమసించునని చెప్పఁబడెను. అట్టి మూఁడువిధముల స్థలములందలి సంఖ్యాపూర్వపదస్థలములు ద్విగుసంజ్ఞగలవని యర్థము. ఉదా:—"పఞ్చభి ర్గోభిః క్రీతః = పఞ్చగుః." ఇది తద్ధితార్థద్విగువు, ఇందు "క్రీతః"అనునర్థమును ద్విగుసమాసము చెప్పుచున్నది గానఁ దద్ధితప్రత్యయము నిల్వలేదు. (ఉక్తార్థానా మప్రయోగః). ఇంక నుత్తరపదపరక ద్విగువు:—"పంచ గావో ధనం యస్యేతి త్రిపదే బహువ్రీహౌ అవాన్తరతత్పురుషస్య వికల్పే ప్రాప్తే - 'ద్వన్ద్వ తత్పురుషయో రుత్తరపదే నిత్యసమాసవచనమ్' (వార్తి. ౧౨౮౭)........పఞ్చగవధనః" = పంచగవధనుఁడు = ఐదుగోవులు ధనముగాఁ గలవాఁడు. ఈబహువ్రీహిలోని 'పంచగవమ్' అనునది తత్పురుషము. మహావిభాషచే నట్టితత్పురుషమునకు వైకల్పికత్వము కల్గుచుండఁగాఁ బైవార్తికము చెప్పిన నిత్యత గల్గినది. కాఁగా నట్టి యుత్తరపదపరకమగు సమాస ముత్తరపద పరద్విగువున కుదాహరణమగుచున్నది. సమాహారద్విగువునకు:—"పఞ్చానాంగవాం సమాహారః = పఞ్చగవమ్ = అయిదుగోవుల మొత్తమని యర్థము. "ద్విగురేక వచనమ్. (౨-౪-౧) ద్విగ్వర్థః సమాహారః ఏకవత్ స్యాత్" (సి. కౌ. ౭౩౧ సూ.), "స నపుంసకమ్. (౨-౪-౧౭) సమాహారే ద్విగు ర్ద్వన్ద్వశ్చ నపుంసకంస్యాత్. పరవల్లిఙ్గాపవాదః - పఞ్చగవమ్........" (సి. కౌ. ౮౨౧ సూ.) అనుసూత్రముల చెప్పిన సమాహారద్విగువు నపుంసకము నేకవచనాన్తము నగును. (విస్తర I) పఞ్చగవము=అయిదుగోవుల సమాహామము. "అకారాన్తోత్తరపదో ద్విగుః స్త్రియా మిష్టః" (వార్తి. ౧౫౪౬ ౮౨౧ సూ.) ద్విగువులోని యుత్తరపదము 'అ'కారాంత మగునపు డాద్విగువు స్త్రీలింగమగును. "ద్విగోః. (౪-౧-౨౧) అదన్తా ద్విగోర్ఙీప్ స్యాత్" (సి. కౌ. ౪౭౧ సూ.). స్త్రీత్వమునం దదంతద్విగువునకు ఙీప్ప్రత్యయము

విస్తర. I ౨౬౮ V విష:—ఆంధ్రలాక్షణికులు పై మూఁడువిధములలోఁ జేరనిచోటులందును సంఖ్యాపూర్వపదకర్మధారయమును (ముల్లోకములు) సంఖ్యాపూర్వపదమధ్యమపదలోపిసమాసములను సైతము (ముప్పది) ద్విగువులని వ్యవహరింతురు. (విష. ౨౮౩) "ద్విగో రమిశ్రతాయాంతు । ప్రాయ ఏకత్వ మిష్యతే । మిశ్రతాయాం బహుత్వం స్యాత్" (అథర్వణుఁడు). (చూ. ౨౮౪ విష).

వచ్చును. "త్రయాణాం లోకానాం సమాహారః త్రిలోకీ"=త్రిలోకములు "పఞ్చానాం నలానాం సమాహారః=పఞ్చ+నల = పఞ్చనలీ" "పాత్రాద్యన్తస్య న" (వా_ర్తి. ౧౪౪౯. సూ. ౮.౨౧.). "బాలమ:—పాత్రాదిర్గణః-తద_న్తస్య సమాహారద్విగోః న స్త్రీత్వమితి వక్తవ్య మిత్యర్థః" (సి. కౌ. ౮.౨౧ సూ.). పాత్రాదులకు 'అ' కారాంత శబ్దము ఉత్తరపదములగునపు డాద్విగువు స్త్రీలింగము కాదు. ఇంక నపుంసక మే యగును. ఉదా:—ద్విపాత్రము - త్రిపాత్రము - త్రిభువనము. వెం.

పయిరీతిని ముబ్విధములగు స్థలములందే ద్విగుసమాస మంగీకరింపఁబడుట చేత చతుర్యుగములు - త్రిపురుషులు - త్రిలోకములు - పంచపాండవులు - శతాబ్దములు మున్నగునవి ద్విగువులు కానేరవు. అయ్యవి తత్పురుష భేదములె (కర్మధారయములె) యనవలయును. (విస్తర. II)

విస్తర. II ౨౬౮ V విష:—చతుర్యుగములు మున్నగు సమాసములె యసాధువులని కొందఱ యాశయము. 'తద్ధితార్థో త్తరపద సమాహారేచ' (సి. కౌ. ౭౨౮ సూ.) అనుసూత్రమునఁ జెప్పఁబడిన మూఁడువిధములలోను బయిటివాని సమాస మేదియుఁ గాకుండుటచేత వానిద్విగుసమాసమునకే సాధుత్వము లేదని వారి యాశయము. "దిక్సంఖ్యే సంజ్ఞాయామ్. (౨-౧-౫౦)" "బాలమ:—దిక్సంఖ్యే సమానాధికరణేన సుబన్తేన సమస్యేతే స తత్పురుష ఇత్యర్థః" (సి.కౌ.౭౨౭ సూ.). అనుచెప్పున దిగ్వాచకములు సంఖ్యావాచకములును సంజ్ఞావాచిత్వమందే సమానాధికరణమగు సుబంతముతో సమసించునని చెప్పఁబడుటచేత నవి "స_ప్తర్షయః = సప్తర్షులు" అనుదానివలెనే సంజ్ఞావాచకములె యనఁదగును. (చతుర్యుగములు = కృత త్రేతా ద్వాపర కలియుగములకే సంజ్ఞ). కాన వానిసమాసము సాధువనఁదగును. చతుశ్శ్రుతులు నేరకయున్నవి నాకు శక్యమే (నిర్వ. ౧ ఆ. ౧౮ ప.) మ.........వినరు నెవ్వారుం ద్రిలోకంబులన్. (ద్రోణ. 3 ఆ. ౧౬౨.) 'చ. కొను మిదె నీమనఃప్రియుని గోమలి పీఁడు చతుశ్శతాబ్దముల్ । మను నిటమీఁద...... (అర. 2 ఆ. ౨౫౧.) 'చతుశ్శతాబ్దముల్' అనునది తక్కినవానివలె సంజ్ఞావాచి కాదనక తీరదు. కాన నిట "చతుశ్శతసంఖ్యాః అబ్దాః" అనురీతి విగ్రహముగల యుత్తరపదలోప మనఁదగును. (చూడు. విస్తర II ౨౬౯ IV విష.) (౨౬౮ IV విష.) "షోడశపదార్థానా మిత్యత్రతు షోడశసంఖ్యాకాః పదార్థా ఇతి మధ్యమపదలోపీ సమాసః" (సి. కౌ. ౭౨౭ సూ. బాలమ. వ్యాఖ్య.) ఇంకఁ బాత్రాదులలోనిదగు 'త్రిభువనమ్' అనుదానికి "త్రిభువనీ" అనురూప మెట్లు సిద్ధించునని యాలోచింపవలసియున్నది. చ.........కలితప్రభవస్థితి సంహృతిక్రియా । నిరతి;

ఇవి సంజ్ఞావాచకములు కావు గాన "దిక్ సంఖ్యే సంజ్ఞాయామ్" (౨-౧-౫౦) (సి. కౌ. ౭౨౭ సూ.) అనుసూత్రముచొప్పునఁ గర్మధారయములు కానేరవనియు "త్రిసంఖ్యాకాః లోకాః త్రిలోకాః" అనురీతిని మధ్యమపదలోప సమాసము నంగీకరింపనగుననియుఁ బ్రామాణికుల యాశయము. "త్రిలోకశబ్దస్య అసంజ్ఞాత్వాత్ త్ర్యవయవో లోకః ఇతి మధ్యమపదలోపీ సమాసః" (సి. కౌ. ౭౨౭ సూ. బాలమ. వ్యాఖ్య.) ఇట్లె 'శతాబ్దములు - శతాబ్దము' అనురూపములును సాధువు లగుచున్నవి. "శతసంఖ్యాకాః అబ్దాః శతాబ్దాః = (శతాబ్దములు) శతావయవో అబ్దః శతాబ్దః = (శతాబ్దము)" దీనివలన 'శతాబ్ది' అనుసమాహారద్విగ్వర్థము నిర్వహింపఁబడుచున్నది. "దిక్ సంఖ్యే సంజ్ఞాయామ్" అనుసూత్రముచేఁ కర్మధారయసమాసము రాఁగా "త్రయశ్చ తే లోకాశ్చ। త్రిలోకాః-(త్రిలోకములు)...... అనురీతిని నీశబ్దములు పాణినీయముచేతనే సాధితములైనవి" అనెడి బ్ర॥ శ్రీ. పోతుకుచ్చి సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రిగారివ్రాత పైసందర్భమునుబట్టి సరికాదనుట స్పష్టము (పాణినీయము - కావ్యవాఙ్మయము. ౪౧ పు.).

కల్ప. అధ్యా VI. విమ. బహువ్రీహిసమాసము:—సమానాధికరణములగు పదముల కన్యపదార్థ బోధకత్వమునఁ గల్గునది బహువ్రీహిసమాసము. ఉదా:— "పీతమ్+అమ్బరమ్+యస్య సః=పీతామ్బరః" = (పీతాంబరుఁడు - పచ్చనివస్త్రముగలవాఁడు. ఇది తద్గుణసంవిజ్ఞానబహువ్రీహి యనఁబడును. పీతాంబరుఁడు వచ్చెననుచోఁ బీతాంబరునితో నంబరము సంయుతము వచ్చును. "దృష్టః సాగరో యేనసః= దృష్టసాగరః" = దృష్టసాగరుఁడు = చూడఁబడిన సాగరముగలవాఁడు. ఇది యతద్గుణసంవిజ్ఞాన బహువ్రీహి యనఁబడును. దృష్టసాగరుఁడువచ్చె ననుచో దృష్టసాగరుఁడు మాత్రమె వచ్చును. సాగరము రానేరదుగదా, బహువ్రీహిసమాసము సమానాధికరణములగు ప్రథమాంతములకే కల్గును. అయ్యవి ప్రథమేతరమగు ద్వితీయాదులయర్థమును జెందుచుండును. ద్విపదబహువ్రీహి బహుపదబహు

వివ ర్తితత్రిభువనీ మహనీయుని, దైత్యమర్ది.........(శల్య. ౧ ఆ. అధ్య).

స్రగ్ధర. భువనీ చక్రాచలేంద్రాంబుధి కుహరదిశాపూర్ణ మై.........(భేరీరవ) (నన్నె. కు. ౧౧ ఆ. ౬౩౩). ఇట్లు భువనీశబ్దము వెలయుచుండుటచేత "తిస్రః భువన్యః = త్రిభువన్యః - తాసు మహనీయః." అనురీతి నర్థము చేయనగును.

కు. ధరణీనాథ.........ఈ। యరదం బెక్కి వధింపు మీవును మదీయస్ఫారసారథ్యని। ర్భరభంగిన్ దశకంధరుం ద్రిభువనీభంగోన్నమత్కంధరున్. (ఆర. ౭ ఆ. ౧౪౭ ప.)

వ్రీహియు నుండును. ఉదా:—"ఆరూఢో వానరో యం సః = ఆరూఢవానరో వృక్షః." (వానరము దేని నధిరోహించెనో యది యనఁగా నట్టివృక్షము "ఆరూఢ వానరము" అనిపించుకొనును. ఇట్లె తృతీయార్థమునందు:—"ఊఢో రథో యేన సః = ఊఢరథః = "(ఊఢరథము వృషభము). దేనిచే రథము వహింపఁబడెనో యది యూఢరథ మనిపించుకొనును. ఇట్లు ద్వితీయాదివిభక్త్యన్తాన్యపదార్థముల బహువ్రీహులు సంభవించునని పాణినీయుల యాశయము. కాని ప్రథమావిభక్త్యర్థ మందును బహువ్రీహిగలదని ముగ్ధబోధవ్యాకరణాశయము. "ద్వితీయాన్తాద్యన్య పదార్థా బహువ్రీహయ ఇతి సర్వే మన్యన్తే. వయంతుతు ప్రథమాన్తాన్యపదార్థోపి, యథా సహ మాత్రా వర్తతే యోఽసౌ = సమాతృకః = (ఎవఁడు తల్లితోఁ గలసి యున్నాఁడో వాఁడు సమాతృకుఁడని పించుకొనును) ఏవం సముపక్షకః - సనామకః" (ముగ్ధ. 3౨౮. దుర్గా. వ్యాఖ్య). పాణినీయులమతమున వ్యధికరణ పద బహువ్రీహి సమ్మతముకాదు. "సమానాధికరణానాం బహువ్రీహి ర్వక్తవ్యః. కింప్రయోజనమ్. వ్యధికరణానాం మాభూదితి. పఞ్చభిః భుక్త మస్యేతి" (మహాభాష్యము. ౨. అ. ౨. పా. ౨. ఆహ్ని. ౪౫౦. పు.). 'సప్తమీ విశేషణే బహువ్రీహౌ' (౨. ౨. 3౫). "సప్తమ్యన్తం విశేషణంచ బహువ్రీహౌ పూర్వం ప్రయోజ్యమ్. కణ్ఠేకాలః. అతఏవ జ్ఞాపకా ద్వ్యధికరణపదో బహువ్రీహిః" (సి. కౌ. ౮౫౪. సూ). అను దీక్షితులవారివృత్తిచొప్పున వ్యధికరణపదబహువ్రీహి పాణినీయసమ్మతమే కాదా యని శంకింపరాదు. "సప్తమ్యుపమాన పూర్వపద స్యోత్తరపదలోపశ్చ. సప్తమ్యన్తం ఉపమానంచ యస్య తస్య పదాన్తరేణ సమాసః ఉత్తరపదలోపశ్చ భవతీత్యర్థః. కణ్ఠేస్థః కాలః యస్య సః కణ్ఠేకాలః. ఉష్ట్రముఖమివ ముఖం యస్య సః ఉష్ట్రముఖః......" (౨. అ. ౨ పా. ౨. ఆహ్ని. ౪౫౦. పు. ప్రదీపోద్ద్యోతసహిత మహాభాష్యము). (బాలమనోరమాసహిత. సి.కౌ. అనేక మన్యపదార్థే. (౨. ౨. ౨౪.) పుట. ౮3౦. సూత్రమునొద్ద). అనుచొప్పునఁ బాణినీయు లట్టియెడల సామానాధికరణ్యమునే సంపాదించుచున్నారు. "యద్యపి కణ్ఠేస్థశబ్దః ప్రథమాన్త ఏవాత్ర బహువ్రీహౌ పూర్వపదమ్. తస్య కాలశబ్దేన సామానాధికరణ్య మస్త్యేవేతి (విస్తర I) కథం సప్తమీగ్రహణం వ్యధికరణపద బహువ్రీహి జ్ఞాపకమ్. కించ విశేషణత్వా దేవసిద్ధే కిం వా సప్తమీగ్రహణేన."

విస్తర. I. ౨౬౮. VI విఽ:—ఇట్టిస్థితిలో బ్రహ్మశ్రీ పోతుకుచ్చి సుబ్రహ్మణ్య శాస్త్రులుగారు "మనుమూర్ధః" అనునది............'ఉష్ట్రముఖః' అనుదానివలె సమానాధికరణబహువ్రీహిగానే సాధితమైనది. దీనిని శ్రీశాస్త్రిగారు వ్యధికరణ

(బాలమ. సి. కౌ. ౭౯౭. సూ. వార్తి.) ఇయ్యరీతిని వ్యధికరణబహువ్రీహి నంగీకరింప నక్కఱలేకున్నను పాణిన్యాచార్యసూత్రములోని సప్తమీ గ్రహణము వ్యర్థము కావలసివచ్చు ననుభీతిచేతఁ బాణినీయవ్యాఖ్యాతలు వ్యధికరణబహువ్రీహినిసయితమంగీకరించిరి. పాణినిమునిసూత్రములోని సప్తమీశబ్దము సప్తమ్యంత

బహువ్రీహి యనుట ప్రమాదము. వ్యధికరణబహువ్రీహులు కంఠేకాలాదులు." (పాణినీయము, కావ్యవాఙ్మయము 3౯. పుట). అని యెట్లు వ్రాయఁగడంగిరో తెలియకున్నది. వెనుక నుదాహరించిన మహాభాష్యోదాహరణములనుబట్టి "ఉష్ట్రముఖః" అనుదానివలెనె "కణ్ఠేస్థః కాలో యస్యసః కణ్ఠేకాలః" అనునదియు సమానాధికరణబహువ్రీహియనుటలో విరోధమేమియుఁ గన్పట్టదు. ఇట్లు "సప్తమీ విశేషణే బహువ్రీహౌ" అను పాణినిసూత్రములో సప్తమీగ్రహణమున సప్తమ్యంతపదఘటితోపపదసమాసమునకే పూర్వనిపాతము విధింపఁబడెనని గ్రహింపవచ్చును. వ్యధికరణబహువ్రీహి జ్ఞాపితమగుచున్నదని వ్యాఖ్యాతలు వ్రాసిరేకాని మునిత్రయమువారు వచింపలేదు. ఇట్లె "ప్రహరణార్థేభ్యః పరే నిష్ఠాసప్తమ్యౌ" (వార్తి. ౧౪౨౫). "(వాహితాగ్న్యాదిషు." (౨. ౨. 3౭) అను సి. కౌ. ౯౦౦. సూత్రమునొద్దది). మున్నగుస్థలములందును "దణ్డః పాణిగతః యస్యసః దణ్డపాణిః" అనురీతిని విగ్రహము నంగీకరించి సామానాధికరణ్యమును సంపాదింపనగును. ఇట్టి వానినిబట్టి సప్తమ్యంతపదఘటితోపపదసమాసమునకుఁ బరనిపాతము జ్ఞాపితమగుచున్నదని వ్యాఖ్య చేయవలసియుండును. ఇట్టిస్థితిలో వ్యధికరణబహువ్రీహి పాణినీయసమ్మతముకాదని నేను వ్రాయుటలో (చిం. వి. ప. ౧౧౫. పు. ౮౧. విమ). నేమి విరోధ మున్నదో తెలియకున్నది.

ఇట్లగుటచేత నీక్రిందిరీతిని వ్రాసిన శ్రీసుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రులుగారివాక్యములు సరికావని గ్రహింపవలెను. "శ్రీశాస్త్రిగారి యాశయ మేమో నాకుఁ దెలియదు. పాణినీయానుశాసకులగు మువ్గురు మహర్షులును నేకకంఠముగా వ్యధికరణబహువ్రీహి పాణినీయసమ్మతమని చెప్పియున్నారు." (పాణినీయము - కావ్యవాఙ్మయము. 3౭ పుట.) మహాభాష్యకర్త సామానాధికరణ్యమును జూపుచు వివరించిన "సప్తమ్యుపమాన పూర్వపద స్యోత్తరపదలోపశ్చ" "సప్తమ్యన్తం ఉపమానంచ యస్య తస్య పదాన్తరేణ సమాసః ఉత్తరపదలోపశ్చ భవతీత్యర్థః. కణ్ఠేస్థః కాలో యస్యసః కణ్ఠే కాలః........"(మహాభాష్యము. ౨ అ. ౨ పా. ౨ ఆహ్ని. ౪౫౦ పుట. ప్రదీపోద్ద్యోతసహితమహాభాష్యపుస్తకము.) అనుభాష్యపంక్తులను గొంత మార్చి స్వవాదానుకూలము లనుకొనుచు సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రులుగా రుదాహరించుట వింతగ నున్నది. వీరి మఱికొన్ని యపసిద్ధాంతములు:—

"త్రిలోకీ - త్రిలోకాః - త్రిభువనమ్ - త్రిభువనం - త్రిభువనాని" ఇత్యాది మహాకవిప్రయుక్తములగునపుడు పాణినీయసూత్రములతో సమర్థి[illegible] యిట్టివెల్ల సంజ్ఞావాచకములని బ్రహ్మశ్రీ. సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రిగారు ధారాళముగా వచించిరి. (పాణినీయము - కావ్యవాఙ్మయము ౪౦ పు.) "త్రిలోకశబ్దస్య అసంజ్ఞాత్వాత్" (బాలమ. వ్యా. సి. కౌ. ౭.౨౭ సూ.) అని వాసుదేవదీక్షితులవారు చెప్పిరి. (చూ-విస్తర II ౨౬ V విష.) సామాన్యధర్మప్రయోగమునందును నుపమిత సమాసములు మహాకవిప్రయుక్తము లుండుటయు, నపాణినీయములగు కుంభస్తనములు మున్నగు నుపమానపూర్వపదకర్మధారయములు మహాకవిప్రయుక్తములగుటయు నీవఱకుఁ బ్రదర్శింపఁబడెను. (౨౬ IV విష. విస్తర II, III). శ్రీసుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రిగారు స్వవాదానుకూల్యమునకయి వింతవింతలు వ్రాసిరి: కావ్యకర్తలు ప్రమాదపడినపుడు శాస్త్రకర్తలు గౌరవార్థమై వానిని ఛాందసములు నార్షములు నని చెప్పుదురఁట! మహాకవిప్రయోగములను బ్రయోగశరణులగు వైయాకరణులు దప్పులనిచెప్పుట యెట్లు పొసఁగును? (పాణి. కావ్య. ౬౮-౫౦-౫౧ పు.)

పాణినీయమునకు మంచివ్యాఖ్యలు పుట్టనికాలపుఁబ్రాచీనమహాకవులు సాధువులనుకొని కొన్ని యపప్రయోగములను జేసిరఁట!(పాణి.కావ్య.౪౬-౫౭ పుట.)సూత్రములను గల్పించి షిత్తులగు ప్రత్యయములను విధించి గాత్రనేత్రాదిశబ్దములను సాధించికొన్నచో జీష్ప్రత్యయము సుప్రాపమగునఁట! (పాణి. కావ్య. ౫౦-౫౧ పుటలు.) ఒక్కొక్కవ్యాఖ్యాత యొక్కొక్కరీతి సూత్రములను సమన్వయించునపుడందు దేనిచేతఁ బ్రయోగము సరిపడినను సరిపడిన దనుకొననగునఁట! అందేదియు శాస్త్రవిరుద్ధ మనరాదఁట! దేనిచేఁ గుదిరినప్రయోగమును దానిచే సాధించుకొనవలసిన దే. (పాణి. కావ్య. ౪౭ పుట.) పాణిని సంయోగోపధములకు జీష్ ప్రత్యయము రాదని చెప్పి యైదిటికిమాత్రము వచ్చు ననెను. (పుష్ఠ. జఙ్ఘా. దన్త. కర్ణ. శృఙ్గ). కాత్యాయనుఁడు పుచ్ఛశబ్దమునకును వచ్చు ననెను. ఇంకను "అఙ్గ - అన్త్ర - నేత్ర - గాత్ర - కణ్ఠ" అనునవి కొఱవడినవి. పైరీతిని పాణినిచెప్పని| మాఁటిని చేర్చుకొనునపుడు త్యాజ్యచిహ్నములనడుమ నిల్పి పుచ్ఛశబ్దమును చేర్చు-

(బాలమ. సి. కౌ. ౮౯౮. సూ. వ్యా.). పయిరీతిని వ్యధికరణబహువ్రీహి నంగీకరింప నక్కఱలేకున్నను పాణిన్యాచార్యసూత్రములోని సప్తమీ గ్రహణము వ్యర్థము కావలసివచ్చు ననుభీతిచేతఁ బాణినీయవ్యాఖ్యాతలు వ్యధికరణబహువ్రీహినిసయితమంగీకరించిరి. పాణినిమునిసూత్రములోని సప్తమీశబ్దము సప్తమ్యంత

బహువ్రీహి యనుట ప్రమాదము. వ్యధికరణబహువ్రీహులు కంఠేకాలాదులు." (పాణినీయము, కావ్యవాఙ్మయము ౩౯. పుట). అని యెట్లు వ్రాయఁగడంగిరో తెలియకున్నది. వెనుక నుదాహరించిన మహాభాష్యోదాహరణములనుబట్టి "ఉష్ట్రముఖః" అనుదానివలెనె "కణ్ఠేస్థః కాలో యస్యసః కణ్ఠేకాలః" అనునదియు సమానాధికరణబహువ్రీహియనుటలో విరోధమేమియుఁ గన్పట్టదు. ఇట్లు "సప్తమీ విశేషణే బహువ్రీహౌ" అను పాణినిసూత్రములో సప్తమీగ్రహణమున సప్తమ్యంతపదఘటితోపపదసమాసమునకే పూర్వనిపాతము విధింపఁబడెనని గ్రహింపవచ్చును. వ్యధికరణబహువ్రీహి జ్ఞాపిత మగుచున్నదని వ్యాఖ్యాతలు వ్రాసిరే కాని మునిత్రయమువారు వచింపలేదు. ఇట్లె "ప్రహరణార్థేభ్యః పరే నిష్ఠాసప్తమ్యౌ" (వా_ర్తి. ౧౪౨౫). "(వాహితాగ్న్యాదిషు." (౨. ౨. ౩౭) అను సి. కౌ. ౯౦౦. సూత్రమునొద్దది). మున్నగుస్థలములందును "దణ్డః పాణౌగతః యస్యసః దణ్డపాణిః" అనురీతిని విగ్రహము నంగీకరించి సామానాధికరణ్యమును సంపాదింపనగును. ఇట్టివానినిబట్టి సప్తమ్యంతపదఘటితోపపదసమాసమునకుఁ బరనిపాతము జ్ఞాపితమగుచున్నదని వ్యాఖ్య చేయవలసియుండును. ఇట్టిస్థితిలో వ్యధికరణబహువ్రీహి పాణినీయసమ్మతముకాదని నేను వ్రాయుటలో (చిం. వి. ప. ౧౧౫. పు. ౮౧. విమ). నేమి విరోధ మున్నదో తెలియకున్నది.

ఇట్లగుటచేత నీక్రిందిరీతిని వ్రాసిన శ్రీసుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రులుగారివాక్యములు సరికావని గ్రహింపవలెను. "శ్రీశాస్త్రిగారియాశయ మేమో నాకుఁ దెలియదు. పాణినీయానుశాసకులగు మువ్వురు మహర్షులును నేకకంఠముగా వ్యధికరణబహువ్రీహి పాణినీయసమ్మతమని చెప్పియున్నారు." (పాణినీయము - కావ్యవాఙ్మయము. ౩౭ పుట.) మహాభాష్యకర్త సామానాధికరణ్యమును జూపుచు వివరించిన "సప్తమ్యుపమాన పూర్వపద స్యోత్తరపదలోపశ్చ" "సప్తమ్యన్తం ఉపమానంచ యస్య తస్య పదాన్తరేణ సమాసః ఉత్తరపదలోపశ్చ భవతీత్యర్థః. కణ్ఠేస్థః కాలో యస్యసః కణ్ఠే కాలః........"(మహాభాష్యము. ౨ అ. ౨ పా ౨ ఆహ్ని. ౪౫౦ పుట. ప్రదీపోద్ద్యోతసహితమహాభాష్యపుస్తకము.) అనుభాష్యపంక్తులను గొంత మార్చి స్వవాదానుకూలము లనుకొనుచు సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రులుగా రుదాహరించుట వింతగ నున్నది. వీరి మఱికొన్ని యపసిద్ధాంతములు:—

"త్రిలోకీ - త్రిలోకాః - త్రిభువనము - త్రిభువనం - త్రిభువనాని" ఇవి మహాకవిప్రయుక్తములగునపుడు పాణినీయసూత్రములతో సమర్థింపఁబడని యట్టివెల్ల సంజ్ఞావాచకములని బ్రహ్మశ్రీ. సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రిగారు ధారాళముగా వచించిరి. (పాణినీయము - కావ్యవాఙ్మయము ౪౦ పు.) "త్రిలోకశబ్దస్య అసంజ్ఞాత్వాత్" (బాలమ. వ్యా. సి. కౌ. ౭౨౭ సూ.) అని వాసుదేవదీక్షితులవారు చెప్పిరి. (చూ-విస్తర II అ౮౮ V విమ.) సామాన్యధర్మప్రయోగమునందును నుపమిత సమాసములు మహాకవిప్రయుక్తము లుండుటయు, నపాణినీయములగు కుంభస్తనములు మున్నగు నుపమానపూర్వపదకర్మధారయములు మహాకవిప్రయుక్తములగుటయు నీవఱకుఁ బ్రదర్శింపఁబడెను. (అ౮౮ IV విమ. విస్తర II, III). శ్రీసుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రిగారు స్వవాదానుకూల్యమునకయి వింతవింతలు వ్రాసిరి: కావ్యకర్తలు ప్రమాదపడినపుడు శాస్త్రకర్తలు గౌరవార్థమై వానిని ఛాందసములు నార్షములు నని చెప్పుదురఁట! మహాకవిప్రయోగములను బ్రయోగశరణులగు వైయాకరణులు దప్పులనిచెప్పుట యెట్లు పొసఁగును? (పాణి. కావ్య. ౬౮-౯౦-౯౧ పు.)

పాణినీయమునకు మంచివ్యాఖ్యలు పుట్టనికాలపుఁబ్రాచీనమహాకవులు సాధువులనుకొని కొన్నియపప్రయోగములను జేసిరఁట!(పాణి.కావ్య.౭౬-౫౭ పుట.)సూత్రములను గల్పించి షిత్తులగు ప్రత్యయములను విధించి గాత్రనేత్రాదిశబ్దములను సాధించికొన్నచో జీష్ప్రత్యయము సుప్రాపమగునఁట! (పాణి. కావ్య. ౫౦-౫౧ పుటలు.) ఒక్కొక్కవ్యాఖ్యాత యొక్కొక్కరీతి సూత్రములను సమన్వయించునపుడందు దేనిచేతఁ బ్రయోగము సరిపడినను సరిపడిన దనుకొననగునఁట! అందేదియు శాస్త్రవిరుద్ధ మనరాదఁట! దేనిచేఁ గుదిరినప్రయోగమును దానిచే సాధించుకొనవలసినదే. (పాణి. కావ్య. ౪౭ పుట.) పాణిని సంయోగోపధములకు జీష్ప్రత్యయము రాదని చెప్పి యైదిటికిమాత్రము వచ్చు ననెను. (ఓష్ఠ. జఙ్ఘా. దన్త. కర్ణ. శృఙ్గ). కాత్యాయనుఁడు పుచ్ఛశబ్దమునకును వచ్చు ననెను. ఇంకను "అఙ్గ - అన్త్ర - నేత్ర - గాత్ర - కణ్ఠ" అనునవి కొఱవడినవి. పైరీతిని పాణినిచెప్పని యాఱిటిని చేర్కొనునపుడు వ్యాజ్యచిహ్నములనడుమ నిల్పి పుచ్ఛశబ్దమును నేను చేర్కొనఁగా "పుచ్ఛాచ్చ" అనునది వార్తికమని తెలియక వ్రాసినట్లుగ నిరసించిరి. అది కాశికాకారునిసూత్రమనియె నేను దలంచియున్నచో దానిని గాశికావాక్యములఁ జేర్పక వేఱుపంక్తిలోఁ వ్యాజ్యచిహ్నములనడుమ నిల్పుదునా? (చిం. వి. పరి. ౧౧౧ పుట.) పాణినిసూత్రములు కానివాని నచటఁ బ్రదర్శించుటయే యచటి నాయుద్దేశము.

"పుపుతిత్రీయియిషిషతి. (ముగ్ధ. ౧౯౯ సూ.) యనుదానివంటి ప్రయోగములు లేవనుట యెట్లు? ఎచటం బ్రయోగింపంబడెనో? చూచితిరా? సర్వవేదపారిషదం హీదం శాస్త్రమ్.........సప్తద్వీపా వసుమతీ, త్రయో లోకాః, వాకో వాక్య మితిహాసః పురాణం వైద్యకమ్మని మహాభాష్యకర్త శాస్త్రమునకు విషయమును జూపెను. ఈనాఁడు వైదికవాఙ్మయమున బాహ్వృచాదులలో నొక్కశాఖయైనను లభింపకున్నది. లౌకికవాఙ్మయమున నైనను సప్తద్వీపా వసుమతీ యని యతఁడుదాహరించెను. సప్తద్వీపములలోని భాషమాట యటుండ సప్తద్వీపములలోని యొక్క ద్వీపమునైనను శ్రీశాస్త్రిగారు చూడలేదు. (వీరి యీ యభిప్రాయమును బట్టి పాణినీయసాధితశబ్దములను దెలిసికొనవలెనన్న దేశాంతరములను ద్వీపాంతరములను దిరుగుటయేకాక స్వర్గమునకుఁ బోవలయునని పర్యవసిత మగుచున్నది. అట్టి పండితుఁడు దుర్లభుఁడుగదా.) తుద కిప్పటికి సంస్కృతమునకుఁ బేరువడియున్న నేపాళకాశ్మీరాదిదేశములనైన వీరు చూచియుండరే. ఏయేదేశమున నెట్టిశబ్దము లెట్టివ్యవహారమునఁ గలవో? ఎంత వాఙ్మయ మెక్కడ నెక్కడ దిగఁబడియున్నదో? శిథిలమైపోయిన వాఙ్మయ మెంతకలదో వీరి కెట్లు తెలియును?......" (పాణి. శావ్య. ౧౩౦ పు.) అని వ్రాసిరి. ఇంకఁ బాణినీయసాధితరూపములకుఁ బెక్కిటికిఁ బ్రయోగములు లేవనుట తప్పుకాదా? ఇంక "మేకాధీశా శబ్దార్థ శతకోటి"లోని ప్రయోగములవిషయమున నయిత మప్రయుక్తతా శంకాంకూరమునకైనఁ బ్రసక్తి యుండఁబోదు. దానిరీతి దిఙ్మాత్రముగఁ జూపెదను. "ధీశాః = అనుభవబుద్ధిమన్తః - వ్యా. లోమాదిత్వాత్ 'శ' ప్రత్యయః" (3 పుట.) "మూ. మేకాధీశా మేకాధీశా - పదచ్ఛేదముః— మేకా. ధీశాః, మేకాధీశ— అ. (మేకా ధీశేత్యస్య తన్త్రేణ ఆవృత్తిః). వ్యా. హే మేకాధీశ = మేకావంశాధినాథ, అ = అనన్తః - ధీశాః = ధీశా ఇతి విభక్తిః, మేకా = షష్ఠీవిభక్తిః, అనుపదం వ్యాఖ్యాత మేతత్ :— మశ్చ+ ఆశ్చ+ఈశ్చ = మయః, మడాగమ డట్ ప్రత్యయ జీప్ప్రత్యయాః; తే, ఏ = అజ్ఞనే, యస్యాస్సా = మేకా = మడాగమ డట్ ప్రత్యయ జీప్ప్రత్యయ పురస్సరా, మ+సు, అ+సు, ఈ+సు, ఇత్యలౌకికే విగ్రహే సుపోలుకి, మే ఇతి జాతే తతః, మే+జస్, అ+జీ ఇతిస్థితే సుపోలుకి పూర్వరూపే శేషా ద్విభాషేతి కప్ - టాపి సుప్రత్యయే లుకిచ - మేకా ఇతి రూపనిష్పత్తిః - యద్యప్యత్ర మడాగమ డట్ ప్రత్యయ జీప్రత్యయ పురస్సరత్వం షష్ఠీవిభక్తౌ నాస్తి. పరం తు షష్ఠీ విభక్తిప్రతిపాదకషష్ఠీపదే వర్తతే. తథాపి ద్విరేఫో భ్రమర ఇతివత్ లక్షితలక్షణయా షష్ఠీపదప్రతిపాదక మేకాపదేన షష్ఠీవిభక్తి ర్లక్ష్యతే.ఏవంచ ధీశానాం =

పదఘటితోపపదసమాసపదపరమని వారేల తలంపరైరో తెలియకున్నది. పయిరీతిని వ్యధికరణబహువ్రీహి నంగీకరించుపక్షమునఁ బ్రథమాంతములకే బహువ్రీహియను తమసిద్ధాంతమును పాణినీయులు విడిచికొనవలసినదే. ఇంతమాత్రమే కాదు. వెనుక నుదాహరించినరీతినున్న "సమానాధికరణానాం బహువ్రీహిర్వక్తవ్యః. కిం ప్రయోజనమ్. వ్యధికరణానాం మా భూదితి" (౨. అ. ౨. పా. ౨. ఆహ్ని. ౪౫౦. పుట. ప్రదీపోద్ద్యోతసహిత మహాభాష్య పుస్తకము). అను మహాభాష్యసిద్ధాంతమును సైతము విడిచికొనవలసినదే. ఈ క్రిందిరీతిని బాలమనోరమావ్యాఖ్యాత వ్రాసెను. "తథాపి 'స్థ' పద మనాదృత్య కణ్ఠే ఇత్యస్య వ్యధికరణత్వం. తస్య చ కాలరూపే ఉత్తరపదార్థే ఉపసంక్రమః. తదా కణ్ఠే ఇత్యస్య అప్రథమాన్తత్వాత్ బహువ్రీహేరప్రసక్తేః తత్ర సప్తమ్యన్తస్య పూర్వనిపాతవిధి రభిత్తిచిత్రాయితః స్యాత్. తతశ్చ సప్తమీగ్రహణాత్ అప్రథమాన్తోపి బహువ్రీహిః క్వచిదస్తీతి విజ్ఞాయతే ఇతి దౌరాజ్యమ్. తేన సచ్ఛాస్త్రజన్మాహి వివేకలాభః ఇత్యాది సిద్ధమ్" (బాలమ. సి. కౌ. ౭౯౭. సూ. వ్యాఖ్య). "సచ్ఛాస్త్రజన్మాహి వివేకలాభః" అనుచో సైతము "సచ్ఛాస్త్రగతమగు జన్మముగలది," అనురీతిని సామానాధికరణ్యము సుఘటమే యగుచున్నది.

బహువ్రీహిసమాసమునందు భాషితపుంస్కములకుఁ (విశేష్యనిఘ్నశబ్దములకు)బుంవద్భావము వచ్చును. "స్త్రియాః పుంవద్భాషితపుంస్కాదనూఙ్సమానాధికరణే స్త్రియామపూరణీ ప్రియాదిషు. (౬-3-3౪) తుల్యే ప్రవృత్తినిమిత్తే యదుక్తపుంస్కం తస్మాత్పరః ఊఙోఽభావో యత్ర తథాభూతస్య స్త్రీవాచకస్య పుంవాచకస్యేవ రూపం స్యాత్ సమానాధికరణే స్త్రీలిఙ్గే ఉత్తరపదే. న తు పూరణ్యాం ప్రియాదౌ చ పరతః" (సి. కౌ. ౭3౧ సూ.) స్త్రీత్వమందును పుంస్త్వమందును దుల్యప్రవృత్తినిమిత్తకమగునది (విశేష్యనిఘ్నము) భాషితపుంస్కమనఁబడును. (చూ. కర్మధా.) ఏయర్థమునఁ బురుషుఁడు చెప్పఁబడునో యాయర్థము

పణ్డితానామ్, అః = భావః = ధీశాః = పాణ్డిత్యమ్, అకారః ప్రశ్లిష్యతే - తస్మాత్ - ధీశాః=పాణ్డిత్యా దితి తదర్థః, హాహావత్ పఞ్చమ్యన్తమిదమ్. ఏవంచ న వ్యాకరణవిరోధ ఇతి తదాశయ ఇతి సిద్ధాన్తః" (౧౧-౧౨ పుటలు.) "మా. మేకాధీశా." పదచ్ఛేదః—మా+ఇ+కా+ధీశ+అ, వ్యా:—ఇ ఇతి సంబోధనే. ధీశ = హేపణ్డిత, మా = మితిః = అనుమితిః, పూర్వోక్తా, మేకాః - ధీశాః - ధీశా ఇత్యనుమితిః, కా = కథమ్ - అ = అద్భుతమ్. సాధ్యహేత్వోర్వైకాత్మ్య దియ మనుమితి ర్నోపపద్యత ఇత్యాశ్చర్యమితి" (౧౨ పు.)

భాషితపుంస్కపదార్థము. భాషితపుంస్కశబ్దమునకంటెఁ బరముగు, "ఊఙ్" ప్రత్యయములేని స్త్రీవాచకశబ్దమునకుఁ బూరణీ ప్రియాది భిన్నమగు స్త్రీలింగశబ్దము పరమగుచుండఁగాఁ బుంలింగమునకువలె రూపము కల్గునని సూత్రార్థము. ఉదా:— "చిత్రాః గావో యస్యసః (చిత్రవర్ణమగు గోవులుగలవాఁడు.) = చిత్రగుః," ఇచటఁ జిత్రశబ్దము పుంస్త్వమందును స్త్రీత్వమందును (తుల్యప్రవృత్తినిమిత్తకము) నర్థభేదము లేక వర్తించును గాన నది భాషితపుంస్కము. (చూ. అధ్యా IV విష. కర్మధా.) కాన నది పుంలింగమువంటి రూపముతో నిల్చెను. పిదప "గోస్త్రియోరుపసర్జనస్య. (౧-౨-౪౮) ఉపసర్జనం యో గో శబ్దః స్త్రీప్రత్యయాంతంచ తదన్తస్య ప్రాతిపదికస్య హ్రస్వః స్యాత్" (సి. కౌ. ౬౫౬ సూ) (ఉపసర్జనత్వమున గోశబ్దమునకును స్త్రీప్రత్యయాన్తమునకును హ్రస్వమగును. (ఓకారమునకు హ్రస్వము కారమే.) అనుసూత్రముచేఁ బైస్థలమున హ్రస్వము రాఁగా "చిత్రగు" (చిత్రగో) అనురూపము సిద్ధించినది." రూపవతీ భార్యా యస్యసః=రూపవద్భార్యః" (రూపవతి యగుభార్య గలవాఁడు.) ఇట్టి పుంవద్భావవిధులు పెక్కుగలవు.

సమాసాంతప్రత్యయములును గలవు:—"నద్యృతశ్చ. (౫-౪-౧౫౩) నద్యుత్తరపదా దృదన్తోత్తరపదాచ్చ బహువ్రీహేః కప్స్యాత్" (సి. కౌ. ౮౩౩. సూ.), నదీసంజ్ఞగల (ఈదన్తములును 'ఊ'దన్తములును నగు నిత్యస్త్రీలింగశబ్దములు నదీసంజ్ఞగలవి.) శబ్ద ముత్తరపదముగాఁ గల్గినట్టియు ఋదన్తముత్తరపదముగాఁ గల్గినట్టియు బహువ్రీహికంటెఁ బరముగా 'కప్' ప్రత్యయ మగును. "బహవః కర్తారః యస్యసః = బహుకర్తృకః (అనేకు లగు కర్తలు గలది.) పూజితా గౌరీ యేన సః = పూజితగౌరీకః. (పూజింపఁబడిన గౌరిగలవాఁడు.)" "సమాసాన్తవిధిరనిత్యః, పూజితగౌరిః." (నిత్యముగా విధింపఁబడిన సమాసాన్తప్రత్యయములు సైతము కొన్నియెడల రాకుండుట గలదు.)

"శేషా ద్విభాషా (౫-౪-౧౫౪). అనుక్తసమాన్తా చ్ఛేషాధికారస్థా ద్బహువ్రీహేః కబ్వా స్యాత్. మహాయశస్కః-మహాయశాః......" (సి. కౌ. ౮౯౧. సూ. మఱొకసమాసాన్త ప్రత్యయము చెప్పఁబడనట్టియు శేషాధికారములోనిదగునట్టియు బహువ్రీహికంటెఁ బరముగ 'కప్ప్ర'త్యయము వైకల్పికముగ నగును. 'మహాత్ +యశః+యస్యసః' = అనుచో 'మహాయశస్కుఁడు = మహాయశుఁడు' అను ద్వివిధరూపములు గల్గును. (సమానాధికరణసమాసములలో 'మహాత్' అను దాని తకారము 'ఆ'కార మగును), ఇంక సమాసాన్తములును ననేకములు గలవు.

'దశానాం సమీపే'యే సన్తి ఉపదశాః=పదిసమీపమున నుండు సంఖ్యలు-తొమ్మిది - లేదా పదునొకండని యర్థము. 'ఆసన్నవింశాః'. = వింశతికి సమీపగతములు. 'ద్వౌ వా త్రయో వా ద్విత్రాః' = రెండుగాని మూఁడుగాని. "వార్థే బహువ్రీహిః" (బాలమ. సి. కౌ. ౮౪౬. సూ). ఇట్టివానికి బహువ్రీహిసంజ్ఞ మాత్రముగలదు కాని యివి యన్యపదార్థ ప్రధానములుగావు. 'దక్షిణస్యాశ్చ పూర్వస్యాశ్చ దిశో రన్తరాళం = దక్షిణపూర్వా.' (ఆగ్నేయదిక్కు) సర్వనామములకు వృత్తిమాత్రమునఁ బుంవద్భావము గల్గును గాన 'దక్షిణాపూర్వా' అని కానేరదు. "కేశేషు కేశేషు గృహీత్వా ఇదం యుద్ధం ప్రవృత్తం తత్ కేశాకేశి - దణ్డైశ్చ దణ్డైశ్చ ప్రహృత్య ఇదం యుద్ధం ప్రవృత్తం తత్ దణ్డాదణ్డి," ఇట్టివి వ్యతీహారబహువ్రీహులు, "ముష్టాముష్టి ఇతి పూర్వపదాంతస్య ఆత్వ ముపాణినీయమ్" (సి. కౌ. ౮౪౬. సూ. బాలమ. వ్యా). 'ముష్టీముష్టి' అనురీతిని బూర్వస్వరదీర్ఘము మాత్రమె సాధువని తాత్పర్యము. కాని ముగ్ధబోధవ్యాకర్త "ముష్టాముష్టి" అనుదానికిని సాధుత్వమును సూత్రించెను. "వ్యతీహారే చిః పూర్వో ర్ఘోన చ్యావా. (వృత్తి) వ్యతీహారే యో హః (బహువ్రీహిః) తస్మా చ్చిః స్యాత్. పూర్వస్య చ దీర్ఘః స్యాత్ - ఆ. వా, నత్వచి" (ముగ్ధ. ౩౪౯. సూ). "యుద్ధా దన్యత్రాపి దృశ్యతే. కర్ణాకర్ణి జపన్తి హన్త నిభృతమితి మహానాటకే. పరస్పర మేకజాతీయ క్రియాకరణం వ్యతీహారః" (దుర్గా. వ్యాఖ్య). క. భీమాసుర వీరులము। ష్టాముష్టి రణచ్ఛటాచ్ఛటాశబ్దంబు । ద్దామంబై.........(ఆర. 3. ఆ. ౩౯౨. ప) "పుత్త్రేణ సహావర్తత ఇతి సపుత్త్రః (ఇందు సహాశబ్దమునకు 'స' అనునది వికల్పముగ నాదేశమగును) సహపుత్త్రః. అవిద్యమానః పుత్త్రో యస్య సః = అపుత్త్రః = అవిద్యమాన పుత్త్రః = (పుత్త్రులులేనివాఁడు) ప్రపతితం పర్ణం యస్మాత్ సః = ప్రపర్ణః = ప్రపతితపర్ణః" (రాలిన యాఁకు గలచెట్టు) అనురీతి వివిధబహువ్రీహులును గలవు. విస్తరభీతిని వాని లక్షణములను వివరింపలేదు.

కల్పతరువు. ౨౬౮ VII విష:—ద్వన్ద్వసమాసము:—"చార్థే ద్వన్ద్వః. (౨. ౨. ౨౯.)" (సి. కౌ. ౯౦౧. సూ). చార్థమందు వర్తించు సుబన్తములకు వైకల్పికముగా సమాసము కల్గును. అది ద్వంద్వసంజ్ఞ గలదగును. సముచ్చయాన్వాచయేతరేతరయోగ సమాహారములు చార్థములు. పరస్పరనిరపేక్షములగు సనేకపదముల కొక క్రియయందు వేర్వేఱుగ నన్వయము సముచ్చయము. ఉదా:—'ఈశ్వరం గురుంచ భజస్వ' అనుచో, 'ఈశ్వరుని భజింపుము - గురునినైతము భజింపుము' అని యర్థము. భజనక్రియయందు సహాన్వయము లేదు' ఈశ్వరం గురుం' అనువానికి

బరస్పరాపేక్ష లేదు. భజనక్రియతోఁ గర్తనుగా 'ఈశ్వరమ్' అనునది యన్వయించిన పిదపఁ గ్రియయొక్క యావృత్తిచే 'గురుమ్' అనునదియు నన్వయించును. కావున నిట సముచ్చయమం దేక 'చ' శబ్ద ప్రయోగము మాత్ర మిందును. రెండువస్తువులలో నొకటి ప్రధానమై మఱొకటి యప్రధాన మగునపు డాచశబ్దార్థ మన్వాచయ మనఁబడును. (భిక్షా మట - గాం చానయ) భిక్ష కేగుము - గోవును సైతము దెమ్ము. ఇచట భిక్ష కేగు మనునదియే ప్రధానము. అట్లేగునపుడు మార్గమున లభించెనేని గోవును సైతము తెమ్మని తాత్పర్యము. ఈసముచ్చయాన్వాచయములు రెండిటియందును నేకార్థీభావలక్షణరూపసామర్థ్యము లేమింజేసి సమాసము కానేరదు.

పరస్పరాపేక్షగల యనేకపదార్థముల కొకక్రియయం దన్వయ ముండునపుడు చార్థ మితరేతరయోగము. పరస్పరసాహిత్యసూచనమునకై యిందు'చ'శబ్దద్వయప్రయోగ ముండును. "ఇతరేతరయోగంలక్షయతి-మిళితానామితి పరస్పరాపేక్షితానాం సముదితానా మేకస్మిన్ క్రియాపదేఽన్వయో యత్ర, తత్రేతరరేతరయోగః. పరస్పరసాహచర్యం చార్థః ప్రత్యేతవ్య ఇత్యర్థః. యథా ధవశ్చ ఖదిరశ్చ ధవఖదిరావితి. అత్ర పరస్పరసాహిత్యసూచనాయ చకారద్వయప్రయోగః" (బాలమ. వ్యాఖ్య. సి. కౌ. ౯౦౧ సూ.) కొన్నియెడల ద్వంద్వఘటితపదార్థముల సాహిత్యము శాబ్దబోధమునందుమాత్రమె వర్తిల్లును. క్రియానివృత్తియందద్దానికిఁ బ్రసక్తి లేకపోవచ్చును. "మాతాపిత్రోర్మృతేఽహనీతివ ద్బోధే సాహిత్యం న తు క్రియానివృత్తౌ" (వృద్ధిసూత్ర ప్రదీపోద్యోతము.) ఇందు మాతాపితృమరణముల కేకకాలికత్వము వక్తృతాత్పర్యసిద్ధము కాదుగదా. శాబ్దబోధమందును సాహిత్యము కొన్నికవిప్రయోగములందుఁ బాటింపఁబడలేదు. 'రామలక్ష్మణులు రావణేంద్రజిత్తులను వధించిరి.' అనువ్యవహారమున రావణేంద్రజిత్తుల హననమువ రామలక్ష్మణు లిద్దఱకు సహవ్యాపారము భాసిల్లుటచే రాముఁడు రావణుని లక్ష్మణుఁ డింద్రజిత్తును వధించిరను ప్రత్యేకార్థము లభింపనేరదు. ఖావ్యసమ్మతము కాకున్నను బ్రయోగానురోధమున యథాసంఖ్యాన్వయమును వేఱుగ వ్యాఖ్యానించుకొనవలసినదె యని రొఱుంగునది. ఇతరేతరద్వంద్వము బహుపదఘటితమును గావచ్చును. ఉదా:—'రాముఁడును+లక్ష్మణుఁడును+భరతుఁడును+శత్రుఘ్నుఁడును=రామలక్ష్మణభరతశత్రుఘ్నులు.' ఇందు 'చ' శబ్దార్థము సమాసశక్తిచే బోధ్యమగునుగాన విగ్రహ వాక్యములోని చశబ్దములు సమాసమున లోపించును. సమాసఘటితపదార్థముల సంఖ్యనుబట్టి యిందు వచన మేర్పడును. సమాసచరమావయవశబ్దముయొక్క

లింగము నిల్చును. "సీతాచ+రామశ్చ = సీతారామౌ" = సీతయు రాముఁడును = సీతారాములు, ద్వంద్వాంతమున నిల్చుశబ్దము ద్వంద్వఘటితపదము లన్నిటితోను బ్రత్యేకముగ సంబంధించును. ఉదా:—కృష్ణార్జునప్రభావము వర్ణనాతీతము = కృష్ణప్రభావము నర్జునప్రభావమును వర్ణనాతీతములు. ద్వంద్వఘటితపదముల పౌర్వాపర్యము విషయమున వైయాకరణులు పెక్కునియమములను వచించిరి. కాని యవెల్లఁ బ్రాయికములు. అట్టినియమములకు విలక్షణములగు ప్రయోగ ములును గలవు. అట్లయినను వానిలోఁ గొన్ని యిటఁ బ్రదర్శింపఁబడుచున్నవి. "ద్వంద్వే ఘి (౨-౨-3౨) ద్వన్ద్వే ఘి సంజ్ఞం పూర్వం స్యాత్ - హరిశ్చ+హరశ్చ = హరిహరౌ" (సి. కౌ. ౯౦3 సూ.) నదీసంజ్ఞికములు కాని (స్త్రీప్రత్యయాంతములు కాని) యిదుదన్తములు ఘిసంజ్ఞగల వగును. సఖిశబ్దమునకు ఘిసంజ్ఞ లేదు. రవి - హరి - గురు-విష్ణు - మొ. "అనేకప్రాప్తా వేకత్ర నియమోఽనియమ శ్శేషే (వార్తి. ౧౪౧౦) హరిగురుహరాః - హరిహరగురవః" - పెక్కుఘిసంజ్ఞికము లున్నపుడొక్క చోటనే యీనియమము చెల్లునని వార్తికార్థము. (సి. కౌ. ౯౦3 సూ.)

"అజాద్యదన్తమ్ (౨-౨-33) ఇదం ద్వన్ద్వే పూర్వం స్యాత్. ఈశకృష్ణౌ, బహుష్వనియమః, అశ్వరథేన్ద్రాః=ఇన్ద్రాశ్వరథాః". "ఘ్యన్తా దజాద్యదన్తం విప్రతి షేధేన (వార్తి. ౧౪౨౬) ఇన్ద్రాగ్నీ" (సి. కౌ. ౯౦౪) అచ్చు పదాదియందును 'అ'కారము పదాంతమందును గలది యజాద్యదన్త మనిపించుకొనును. అట్టిది ద్వంద్వమునఁ బూర్వపద మగును. ఘ్యన్తముకన్నను నజాద్యదన్తము పూర్వపద మగును. ఈశకృష్ణులు - ఇంద్రాగ్నులు "అల్పాచ్తరం పూర్వమ్. (౨-౨-3౪) (అల్పసంఖ్యాకస్వరములు గలది మొదట నిల్చును. శివకేశవులు.) శివకేశవౌ...... లఘ్వక్షరం పూర్వమ్ (వార్తి. ౧౪౧3) కుశకాశమ్ - అభ్యర్హితంచ. (వార్తి. ౧౪౧౨) తాపసపర్వతౌ (పూజార్హము = శ్రేష్ఠము = అభ్యర్హితము - కృష్ణార్జు నులు) - (మాతాపితలు (గర్భధారణపోషాభ్యాం । పితుర్మాతాగరీయసీ)" (సి.కౌ ౯౦౫ సూ.) "మాతాపితరా విత్యుదాహరతా ప్రాయేణ ద్వన్ద్వే స్త్రీలిఙ్గస్యైవ పూర్వస్థితి రితి సూచితమ్. తేన........వధూవరౌ ఇత్యాది. క్వచిన్న........ తేన "సోఽభవ ద్వగవధూ సమాగమః........ఇతిరఘౌ" (ముగ్ధ. 3౨౧ సూ. దుర్గా. వ్యాఖ్య.)

కల్పతరు. ౨౬౮ VIII సమాహారద్వంద్వము:—సమాహార మనఁగా సమూ హము. ద్వంద్వఘటితపదార్థముల సమూహము సమాహి ద్వారమునఁ గ్రియతో నన్వయించును. ప్రధానమగు సముదాయ మొక్కటే సమాసబోధ్య మగుటచే నిది

యేకవచనాంతమె యగును. "స నపుంసకమ్. (౨-౪-౧౭) సమాహారే ద్విగు ర్ద్వన్ద్వశ్చ నపుంసకం స్యాత్ - పరవల్లి ఙ్గాపవాదః." (సి. కౌ. ౮౨౧ సూ.) షయిసూత్రము చొప్పున సమాహారద్వంద్వ మేకవచనాంతము నపుంసకలింగము నగును. "ద్వన్ద్వశ్చ ప్రాణితూర్య సేనాఙ్గానామ్ (౨-౪-౨) ఏషాం ద్వన్ద్వః ఏకవత్ స్యాత్. పాణిపాదమ్." "(పాణ్యోః పాదయోశ్చ సమాహారః" అని విగ్రహము. ఇది ప్రాణ్యంగోదాహరణము) 'మార్దఙ్గికపాణవికమ్' (ఇది తూర్యాఙ్గోదాహరణము. 'మార్దఙ్గికపాణవికయో స్సమాహారః' అని విగ్రహము. మృదంగవాదక పణవవాదకుల సమూహమని యర్థము) 'రథికాశ్వారోహమ్' (ఇది సేనాంగోదాహరణము. 'రథికానా మశ్వారోహాణాం సమాహారః' అని విగ్రహము. రథికులయు నశ్వారోహులయు సమూహమని యర్థము.) (సి. కౌ. ౯౦౬ సూ.) ఇట్లు ప్రాణ్యంగ తూర్యాంగ సేనాంగముల కేకవద్భావ మనఁగా సమాహారద్వంద్వము నెన్నగును. బహుపదసమాహారమును నుండును. రథగజతురగపాదాతము. "సమాహార మేకరూమే కాన నచట నేకవద్భావము సిద్ధముగుచుండ సమాహారద్వన్ద్వవిషయకమగునీ ప్రకరణము నియమార్థ మగును. ప్రాణ్యంగాదులకు సమాహారముందే సమాస మగునుగాని యితరేతరయోగమున లేదని నియమస్వరూపము" (కౌము. శర. ౩౮౨ పుట.) "విభాషా వృక్ష మృగ తృణ ధాన్య వ్యఞ్జనపశు శకు న్యశ్వబడబ పూర్వాపరాధరో త్తరాణామ్. (౨-౪-౧౨) వృక్షాదీనాం సప్తానాం ద్వన్ద్వః, అశ్వబడబేత్యాది ద్వన్ద్వత్రయంచ ప్రాగ్వద్వా (ప్రాగ్వత్ = సమాహారద్వన్ద్వః ఏకవత్ స్యాత్).........ప్లక్షన్యగ్రోధమ్, ప్లక్షన్యగ్రోధాః, (ప్లక్షాశ్చ న్యగ్రోధాశ్చ అని విగ్రహము) (వృక్ష). రురువృషతమ్. రురుపృషతాః (మృగ). కుశకాశమ్- కుశకాశాః (తృణ). వ్రీహియవమ్ - వ్రీహియవాః (ధాన్య). దధిఘృతమ్ - దధిఘృతే (వ్యఞ్జన). గోమహిషమ్ - గోమహిషాః (పశు). శుకబకమ్ - శుకబకాః (శకుని)..." (సి. కౌ. ౯౧౬ సూ.) ఇట్టి యేకవద్భావవిధులు పెక్కుగలవు.

సమాసాన్తవిధులు-సమాసాశ్రయవిధులును నీద్వంద్వమందుఁ బెక్కు గలవు. "ఆనఙ్ ఋతో ద్వన్ద్వే (౬ - ౩ - ౨౫). విద్యాయోని సంబన్ధవాచినాం ఋదన్తానాం ద్వన్ద్వే ఆనఙ్ స్యాత్ ఉత్తరపదే......మాతాపితరౌ పితాపుత్రౌ. హోతృపోతృనేష్టోద్గాతారః - హోతాపోతానేష్టోద్గాతారః" (పుత్రేన్యతరస్యామ్మను సూత్రము నుండి మండూకప్లుతిచే పుత్రశబ్ద మనువర్తించును) (సి. కౌ. ౯౨౧. సూ.). విద్యాసంబంధవాచకములు యోనిసంబంధవాచకములు నగు ఋదంతశబ్దములకు ద్వంద్వమం దట్టిసంబంధమేగల ఋదంతముగాని పుత్రశబ్దముగాని యుత్తరపద మగు

నపుడు 'ఆఙా'దేశ మగును. "మాతాచ పితాచ = మాతాపితరౌ" అనుచో, ఋత్ప్రత్యాదనమందు వారికి యోనికృతసంబంధము గలదు. 'ఆనఙ్'అనునది ఋవర్ణ స్థానమున నా దేశమయ్యెను. ఙకార మిత్సంజ్ఞము - అకార ముచ్చారణార్థము-నకారము సమాసమున లోపించును. 'పితాచ పుత్త్రశ్చ = పితాపుత్రౌ' అనుచో వారికి జన్యజనకభావరూపమగు యోనిసంబంధము గలదు గాన నానఙు వచ్చినది. "హోతా చ+పోతాచ+నేష్టాచ+ఉద్గాతాచ = హోతృపోతృనేష్టోద్గాతారః" అనుచో వారికేకయజ్ఞమునందు విద్యాద్వారమున ఋత్విగ్రూపసంబంధము గలదు గాన 'ఆనఙు' వచ్చినది. హోత = హోమముచేయువాఁడు - పోత = ఋత్విజులలో నొకఁడు - నేష్ట = ఋత్విజులలో నొకఁడు - ఉద్గాత = ఋత్విజులలో సామవేదతంత్రము నడపువాఁడు. వీనిలో నుత్తరపదపరకత్వము నేష్టృశబ్దమునకే గలదు గాన దానికి మాత్రమే 'ఆనఙు' వచ్చినది. "హోతాచ+పోతాచ = హోతాపోతారౌ, నేష్టాచ+ఉద్గాతాచ = నేష్టోద్గాతారౌ, హోతాపోతారౌచ + నేష్టోద్గాతారౌచ" అనుద్వంద్వ ద్వయగర్భమగు ద్వంద్వసమాసమున నన్నిటికిని నుత్తరపదపరకత్వము సంభవించునుగాన మూఁడుచోటులందును 'ఆనఙు' రాఁగా 'హోతాపోతానేష్టోద్గాతారః' అనురూపము సిద్ధించును.

"దేవతాద్వన్ద్వేచ (౬ - 3 - ౨3) (సి. కౌ. ౯౨౨). విద్యాయోనిసంబంధములు ఋదంతత్వము లేమింజేసి యీసూత్ర మారంభింపఁబడెను. వేదమందుఁగాని లోకమందుఁగాని సుప్రసిద్ధమగు సంబంధముగల దేవతావాచకద్వంద్వమందు నట్టి దేవతావాచియగు నుత్తరపదము పరమగుచుండఁగా 'ఆనఙు'వచ్చును. ఉదా:— 'మిత్రశ్చ+వరుణశ్చ = మిత్రావరుణౌ' 'సూర్యశ్చ+చన్ద్రమాశ్చ = సూర్యాచన్ద్రమసౌ' మొ. "మాతరపితరావుదీచామ్. (౬ - 3 - 3౨). మాతరపితరౌ" (సి. కౌ. ౯౨౯). "మాతాచ+పితాచ" అనుద్వన్ద్వమున 'మాతరపితరౌ' అనియు రూపము గలదని తాత్పర్యము. ఆనఙువచ్చుటచే 'మాతాపితరౌ' అనురూపమును సిద్ధించు చున్నది.

"ద్వన్ద్వా చ్చుదషహాన్తా త్సమాహారే (౫ - ౪ - ౧౦౬). (సి. కౌ. ౯30.) చవర్గాంతములకన్నను దకార షకార హకారాంతములకన్నను సమాహార ద్వంద్వమున 'టచ్' ప్రత్యయ మగును. "వాక్ చ+త్వక్ చ తయోస్సమాహారః = వాక్త్వచమ్. త్వక్ చ+స్రక్చ - తయోస్సమాహారః = త్వక్స్రజమ్. శమీదృషదమ్ - ఛత్రోపానహమ్" మొ. ఇట్టివి పెక్కుగలవు. అహోరాత్రము వాఙ్మనసము - మొదలగునవి పెక్కుసమాసాంత ప్రత్యయాన్తములు గలవు - విస్తరభీతి నుదాహరింపలేదు.

కల్పతరువు. అ౨ర IX విష:—ఏకశేషవృత్తి:—ఏకశేషవృత్తి ద్వంద్వాపవాదము. ఏకశేషమునకు ద్వంద్వసంజ్ఞయు సమాససంజ్ఞయు లేవు. 'రామశ్చ+రామశ్చ' అనుచో 'రామరామౌ' అని కానేరదు. ఇంక 'రామౌ' అనియే రూపసిద్ధి కల్గును. అట్టి యేకశేషస్థలములు వివరీకరింపఁబడుచున్నవి. "సరూపాణా మేకశేష ఏకవిభక్తౌ (౧-౨-౬౪) ఏకవిభక్తౌ యాని సరూపాణ్యేవ దృష్టాని తేషా మేక ఏవ శిష్యతే.........రామౌ (రామశ్చ+రామశ్చ). (సి. కౌ. ౧౮౦ సూ.)" ఎల్లవిభక్తులందును సమానరూపమే కల శబ్దములలో నొకశబ్దమే మిగులును. "రామశ్చ+రామశ్చ=రామౌ" (రాముఁడును+రాముఁడును=రాములు) అని రూప మేర్పడును. కొన్నివిభక్తులందు రూపభేదము లేకున్నను నెందేని భేదమున్నచో నేకశేషము కానేరదు - "మాతాచ + (పరిచ్ఛేత్త) (కొలుచువాఁడు) మాతాచ (తల్లి) మాతృమాతరౌ" అని ద్వంద్వమే యగును. "మాతా - మాతరౌ - మాతరః" అని జననీవాచకత్వమందును 'మాతా - మాతారౌ - మాతారః' అని పరిచ్ఛేత్తృవాచకత్వమందును బ్రథమావిభక్తియందు రూపభేదము వీనికిఁ గన్పట్టుచున్నదిగదా. "మాతృశబ్దస్తావ జ్జననీవాచీ, పరిచ్ఛేత్తృవాచీచ, తత్ర మాతృభ్యా మితిభ్యామా దౌక్య చిత్సారూప్యే సత్యపి, ఔజసాదిషు మాతరౌ - మాతారావితి వైరూప్యదర్శనాత్ నైకశేషః" (బాలమ. వ్యా. సి. కౌ. ౧౮౦. సూ.) "పుమాన్ స్త్రియా. (౧ - ౨ - ౬౭). స్త్రియా సహోక్తౌ పుమాన్ శిష్యతే, తల్లక్షణ ఏవ విశేషశ్చేత్ - హంసీచ హంసశ్చ = హంసౌ" (సి. కౌ. ౯33 సూ.) స్త్రీవాచకముతోడి సహోక్తియందుఁ బుంవాచకము శేషించును. ఆరెండిటికిని బుంస్త్వస్త్రీత్వ భేదముమాత్రమే యున్నపుడె యట్లు సంభవించును. "హంసశ్చ వరటాచ - హంసవరటే" అనుచో నేకశేషము కానేరదు. వరట యనఁగా హంసి యనఁగా నాఁడుహంసము. "పితా మాత్రా. (౧ - ౨ - ౭౦). మాత్రా సహోక్తౌ పితా వా శిష్యతే - మాతాచ పితాచ = పితరౌ - మాతాపితరౌ" (సి. కౌ. ౯3౬). మాతృశబ్దముతోడి సహోక్తిమందు పితృశబ్దము వైకల్పికముగా శేషించును. "పితరౌ = మాతాపితరౌ = మాతరపితరౌ" = తల్లిదండ్రులు. ఇచటి లింగవిశేషములనుగూర్చి అ౫౯ విష. విస్తర II చూడవలెను. "గ్రామ్యపశుసంఘే ష్వతరుణేషు స్త్రీ (౧ - ౨ - ౭3) ఏషు సహ వివక్షాయాం స్త్రీ శిష్యతే. పుమాన్ స్త్రియే త్యస్యాపవాదః. గావ ఇమాః" (సి. కౌ. ౯3౯. సూ.) అనేకశఫములగు గ్రామ్యపశువుల సంఘములలో (లేఁతవి కానపుడు) పుంలింగములతోడి సహోక్తియందు స్త్రీలింగము శేషించును. "గావశ్చ (ఎద్దులును) గావశ్చ (ఆవులును) గావః" అని యగును. అట్టి 'గావః' అనునది

స్త్రీలింగమని విశదీకరించుటకు 'ఇమాః' అనునది నిల్పఁబడెను. అశ్వాము లేకశఫములు (ఒకడెక్కగలవి) గాన నవి గ్రామ్యపశుసంఘములైనను నీవిధి వర్తింపదు. "అశ్వాశ్చ + (మగగుఱ్ఱములు) అశ్వాశ్చ = (ఆఁడుగుఱ్ఱములు) అశ్వా ఇమే" అని యగును. పుంలింగము శేషించెనని తెల్పుటకై 'ఇమే' అనునది నిల్పఁబడెను. "నపుంసక మనపుంసకే నైకవ చ్చాన్యతరస్యామ్. (౧ - ౨ - ౬౯)" (సి. కౌ. ౯3౫ సూ) నపుంసకమునకు నపుంసకేతరములతోడి సహవివక్షయందు నపుంసకమే శేషించును. ఇట్టి నపుంసకశిష్టత నిత్యమె యగును. ఆ శేషించినది యేకవచనాంతము వైకల్పికముగ నగును. వానికి లింగకృతమగు భేదముమాత్రము గల్గునపుడే యీవిధి వర్తిల్లును "శుక్లశ్చ + (పటము) శుక్లాచ+(పటి) శుక్లంచ = (పటమ్) శుక్లమ్— శుక్లాని" అని రెండువిధములుగాను శేషించును.

కల్పతరు. ౨౬౮ X విష:—అలుక్ సమాసములు కొన్నియెడల సమాస విభక్తికి "సుపోధాతు........."అను (౨౬౮ I విష.) సూత్రముచెప్పిన లోపము కల్గకుండుటయుఁ గలదు. అలుక్ సమాసవిధాయకసూత్రములు సుపో ధాత్విత్యాది కపవాదములు. అట్టివి "అలుక్ సమాసములు" అనఁబడును. అట్టివి తెల్గున "సీ. వనజేక్షణాకునోధన పశ్యతో హారుండు" అనురీతిని బ్రయోగింపఁబడు చుండును.

"పుంసానుజో జనుషాన్ధ ఇతిచ (వార్తి. 3౮౮౧.) యస్యాగ్రజః పుమాన్ సపుంసానుజః (పురుషునిచేత ననుజుఁడు = పురుషుఁ డగ్రజుఁడు గాఁగలవాఁడు) జనుషాన్ధో = జాత్యన్ధః" (జనుషా = జన్మముచేతనే, అన్ధః = అంధుఁడు) (సి. కౌ. ౯౬౦ సూ.) "వైయాకరణాఖ్యాయాం చతుర్థ్యాః (౬-3-౭) ఆత్మనః, ఇత్యేవ ఆత్మనే పదమ్" (సి. కౌ. ౯౬౪ సూ.) "పరస్యచ (౬-3-౮) పరస్మైపదమ్........" (సి. కౌ. ౯౬౫.) "వాగ్ దిక్ పశ్యద్భ్యః యుక్తిదండహారేషు. (వార్తి. 3౮౯౭) షష్ఠ్యాఅలుక్. వాచోయుక్తిః (యుక్తియుక్తమగుమాట). దిశోదణ్డః (దిక్కుయొక్క దండము=దిక్కునందలి దణ్డము) పశ్యతోహారః" (పశ్యన్త మనాదృత్య హరతీత్యర్థః) = (చూచుచున్నవానిని వంచించి దొంగిలించువాఁడు) (సి. కౌ. ౯౭౯ సూ.) "ఋతో విద్యాయోని సంబన్ధేభ్యః (౬-3-౨3)" (సి. కౌ. ౯౮౧ సూ.) ఋదన్తము లగు విద్యాయోనిసంబంధవాచకములకంటెఁ బరముగనున్న షష్ఠి విద్యాయోని సంబంధవాచకములు పరముగునపుడు లోపింపదు. "పితుర న్తేవాసీ (తండ్రికిశిష్యుఁడు). పితుః పుత్త్రః" (తండ్రికిఁగుమారుఁడు), అన్యతరపరత్వ మంగీకృత మగుటచేత "హోతుః పుత్త్రః" (హోతయొక్క పుత్త్రుఁడు) అనియు నలుక్ సమాసము సాధు

వగును. "భ్రాతృజాయా" మ్మను మేఘసందేశ ప్రయోగము 'పితామహః పితృపితా' అనునమరోక్తియు వీని కన్యథాత్వమును జూపుచున్నవి. పితుఃస్వస (మేనత్త)మాతుః. స్వస(పినతల్లి) 'పితృష్వస-మాతృష్వస' అనుపాఠికరూపములును వైయాకరణసమ్మతములు. "ఇవేన సమాసోవిభక్త్యలోపశ్చ (వా ౖర్తి.౧౨౩౬ ౧౩౮౧) జీమూతస్యేవ" (మేఘమునకువలె) (సి. కౌ. ౬౫౦ సూ.) ఈసమాసము వైకల్పికమనుట భాష్యసమ్మతము కావుననే 'ఉద్బాహురివ వామనః' (రఘు. ౧ సర్గ.)అనుకాళిదాస వ్యస్తప్రయోగము సాధువగుచున్నది. దేవానాం ప్రియుఁడు = మూర్ఖుఁడు (బౌద్ధులబిరుదము.) దాస్యాః పుత్రుఁడు = నింద్యుఁడు మొదలగునవియును వైయాకరణసమ్మతములు. "అమూర్ధ మస్తకాత్ స్వాఙ్గా దకామే (౬-3-౧౨) కణ్ఠేకాలః" (కంఠమున నల్పుగలవాఁడు = శివుఁడు) (సి. కౌ. ౯౭౦ సూ.) (విస్తర II. ౨౬౮ VI విష.) మూర్ధమస్తకశబ్దభిన్నములయిన స్వాంగవాచకములకంటెఁ బరమగు సప్తమికిఁ గామశబ్దేతరము పరమగుచుండఁగా సంజ్ఞయందు లోపము గల్గదని సూత్రార్థము. కంఠేకాలుఁడు. మొ. "హాలదన్తా త్సప్తమ్యా స్సంజ్ఞాయామ్. (౬-3-౯)......... యుధిష్ఠిరః (యుధి+స్థిరః = యుద్ధమందు స్థిరుఁడు) హాలన్తమునకంటెను 'అ'దన్తము కంటెను బరమగు సప్తమికి సంజ్ఞయందు లోపము కల్గదని యర్థము. దివిజాలు - సరసిజము మున్నగు పెక్కులగు సలుక్కు లింకను గలవు. విస్తరభీతిని జూపలేదు.

కల్పతరు. ౨౬౮ XI విష:—సర్వసమాసాంతప్రకరణము:—ఆయాప్రకరణములం దాయాసమాసములందు వచ్చు సమాసాన్తప్రత్యయము లీవలకుఁ జూపఁబడెను. ఇందు సర్వసమాసముల తుదిని వచ్చు ప్రత్యయములు మిశ్రముగఁ జెప్పఁబడుచున్నవి. "ఋక్పూరబ్ధూః పథా మానక్షే. (౫-౪-౭౪) అ-అనక్షే ఇతి ఛేదః. ఋగాద్యన్తస్య (ఋక్-పూర్-అప్-ధూర్-పథిన్) సమాసస్య అప్రత్యయో ఽన్తావయవః స్యాత్. అక్షేయాధూస్తదన్తస్య తు న. అర్ధర్చః...విమలాపం సరః." (సి. కౌ. ౯౮౦ సూ.) "అర్ధ+ఋచ్+అ = అర్ధర్చః. (ఋక్కులో సగము) విమల+అప్+అ = విమలాపమ్ = (నిర్మలజలముగలది సరస్సు.) విష్ణు+పుర్+అ=విష్ణుపురమ్. రాజన్+ధుర్+అ = రాజధురా (రాజ్యభారము) రమ్య+పథిన్+అ = రమ్యపథః" అని రూపము లేర్పడును. ఇట్టివి పెక్కుగలవు. "స్త్రీచ+పుమాంశ్చ = స్త్రీపుంసమ్-వాక్ చ+మనశ్చ = వాఙ్మనసమ్ - పురుషస్య+ఆయుస్=పురుషాయుషమ్" మున్నగు నిపాతములు నింకననేకవిశేషములును గలవు. విస్తరభీతి నుదాహరింపలేదు.

కల్పతరువు. ౨౬౮ XII విష:—సమాసాశ్రయవిధులు:—సమాసపదముల నడుమ జరిగెడి పెక్కుకార్యవిశేషములు సంస్కృతవ్యాకరణమున నుపదేశింపఁబడినవి. అట్టి విట దిక్ప్రదర్శనముగఁ జూపఁబడుచున్నవి.

నన్నిచోడుని పద్యము ననుకరించెను. మఱియుఁ [illegible] ములు వారంగీకరించిన 'పార్వతీజలజావాసము' అనెడు [illegible] మున్నది. నన్నిచోడుఁ డందు వ్యస్తరూపకము నంగీకరించెను. "అళిధమ్మిల్ల - మృణాల హస్త" మ్మను చోటులందు "అళులవంటి ధమ్మిల్లము గలది. మృణాళములవంటి హస్తములుగలది" అనురీతి సమానపూర్వపదబహువ్రీహి నన్నిచోడ కవిప్రయుక్తము. ఆపక్షమున దోషలేశమును లేదు. ఆయాస్థలములందలి యుపమానములనుండి యారోపితవస్తు సహధర్మము లుపచరితములు కాఁగలవు. కొంకణాదిత్యుని పద్యమున నుపమారూపకాలంకారములు రెండును వర్తిల్లును. రామలింగకవిపద్యమున రూపకాలంకారముమాత్రమె విలసిల్లును. "పార్వతిన్ = పార్వతిననెడి, జలజావాసమును," "అనుచో 'ఏవార్థక' మధ్యాహృతమగునట్లె 'ఉమ=ఉమయనెడి, బోటి=స్త్రీ' అనుచో 'ఇత్యర్థక' మధ్యాహృతమగును. ద్విపద. ఉమబోటి యాత్మలో నుత్తలపడఁగ. (బసవ. 3 ఆ. ౨౭౮ ప.) (చూ-౨౬౫ విమ. దానివిస్తరము).

తత్పురుషాదులకు లక్షణంబు ప్రాయికంబుగ సంస్కృతోక్తం బ యగు. 3.

తత్పురుషబహువ్రీహిద్వంద్వంబులని సమాసంబులెల్లం ద్రివిధంబు లయియుండు. అవి ప్రాయికంబుగా నుత్తరాన్యోభయపదార్థప్రధానంబు లయియుండు. అందుఁ దత్పురుషంబు వ్యధికరణంబని సమానాధికరణంబని ద్వివిధంబు. ద్వితీయాదులకు మీఁది పదంబుతోడ సమాసంబు వ్యధికరణంబు నాఁబడు. నెలతాల్పు - నెలతక్కువవాఁడు - దేవరమేలు - దొంగభయము. రామునిబాణము - మాటనేర్పరి. విశేషణంబునకు విశేష్యంబుతోడ సమాసంబు సమానాధికరణంబు నాఁబడు. ఇదియె కర్మధారయంబు నాఁబడు. సరసపు వచనము - తెల్లగుఱ్ఱము - మంచిరాజు; ఇది సంఖ్యాపూర్వకంబు ద్విగువు నాఁబడు. ముజ్జగములు - ముల్లోకములు. బహువ్రీహి-ముక్కంటి-చలివెలుఁగు. ద్వంద్వము - తల్లిదండ్రులు. అన్నదమ్ములు. ప్రాయికంబుగా ననుటచే సంస్కృతలక్షణంబు తొడరని సమా

బాలవ్యాకరణ వివరణము శిక్షా విషయము.

సమాసాశ్రయవిధులు వ్యాకరణమున ననేకములు గలవు. విస్తరభీతి నుదాహరింపలేదు.

ఇయ్యిరీతి సిద్ధసమాసములు సంస్కృతవ్యాకరణమున సవిస్తరముగా విశదీకరింపఁబడెను. ఎంత చెప్పినను గొంతంత యుండక తీరదు "కృత్తులు - తద్ధితములు - సమాసములు" అనువానిలక్షణము పూర్ణముగఁ జెప్ప శక్యముకాదు. "కృత్తద్ధిత సమాసానా । మభిధానం నియామకమ్ । లక్షణం త్వనభిజ్ఞానాం । తదభిజ్ఞాన సూచకమ్. ఇతి ప్రాఞ్చః." (ముగ్ధ. ౧౧౮౩ సూ. వివ.)

౨౬౮ XIII విశే:—కొన్ని సిద్ధసమాసాదివిశేషప్రయోగములు.—తే-గీ. మున్న కొనివచ్చు గణికాసమూహితోడ. (నన్ని. కు. ౩ ఆ. ౩౫౧.౧౦ ఆ. ౩౮౫-౩౮౬ ప.) ద్విపద - భక్తసమూహికి బసవయ్యమహిమ. (బసవ. ౨ ఆ. ౬౮౭ ప.) పనిఁగొని సకలభక్తసమూహి చూడ. (౭ ఆ. ౯౮౮ బసవ.) సమూహిశబ్దము దుష్టమగు వైరిపదమువంటి యసాధారణప్రయోగముగ బసవపురాణపీఠికలో నుదాహరింపఁబడెను. (బసవ. పీ. ౯౯ పు.) కాని యిది సాధువె యనందగును. "సుప్యజాతౌ ణిని స్తాచ్ఛీల్యే. (౩-౨-౭౮) అజాత్యర్థే సుపి ధాతోర్ణిని స్స్యాత్ - తాచ్ఛీల్యే ద్యోత్యే, ఉష్ణభోజీ. (ఉష్ణం భోక్తుంశీల మస్య).........ఇహ వృత్తికారేణ ఉపసర్గభిన్న ఏవ సుపి ణిని రితి.........తచ్చ భాష్యవిరోధా దుపేక్ష్యమ్, ప్రసిద్ధ శ్చోపసర్గే ణినిః-స బభూ వోపజీవినామ్, అనుయాయివర్గః, పత త్యధో ధామ విసారి. నవఘ్నవీయాః ప్రభవో నుజీవిభిరి త్యాదౌ" (సి. కౌ. కృదన్త. ౨౯౮౮ సూ.) "భాష్యవిరోధాదితి - సుబ్గ్రహణ ముపసర్గగ్రహణానువృత్తి నివృత్త్యర్థమ్ - ఉపసర్గే అనుపసర్గేచ సుబన్తే ఉపపదే ధాతోర్ణిని రిత్యేవ భాష్యే ఉదాహృతత్వా దితిభావః" (బాలమ.) అనురీతిని 'సమూహితుం పరస్పర మేకీభవితుం శీలమస్య = సంఘుస్య సమూహీ' అనువ్యుత్పత్తిచొప్పున సమూహిశబ్దము సిద్ధించుచున్నది. ఏకీభవించు శీలము గల సంఘ మని యర్థము.

౨ ద్విపద. మఱియును విను బెజ్జ మహాదేవి యనఁగ (బసవ. ౩ ఆ. ౩౧౩). ఇట్టిచోటులందలి మహాశబ్దము మహచ్ఛబ్దభవ మని (మాశబ్దమువలెనె) బసవపురాణపీఠికలో వ్రాయఁబడెను. (బస. పీ. ౧౦౨ పు.) ఇది సరికాదు. మహాశబ్దము మహచ్ఛబ్దభవమైన స్త్రీసమమైయైనచో 'తెల్ల+వాఁడు' మున్నగురీతిని 'మహావాఁడు' మున్నగు ననిష్టరూపములు దుర్వారములు కావలసివచ్చును. కావున 'ఆ'కారాంతమగు మహాశబ్ద మిట్టియెడల కవ్యభిప్రేతమని యెన్ననగును. "మహా - పు. (మహ+ఘఞర్థే క) ఉత్సవే. సతతానందజనకవ్యాపారే. తేజసి - యజ్ఞే........" (శబ్దస్తో.)

'శ్లో. మహైః। ర్మద్ధస్సన్ మమహాన్దసాహి రయతే సార్థాభిధా మస్వహామ్' (వేంకటపతిరాయల శాసనము.) "మహా = తేజో యుక్తయగు దేవి. లేదా ఆనందయుక్తయగుదేవి" అని మధ్యమపదలోపసమాసము నంగీకరింపనగును. 'మాకేమి పట్టుము మహాలింగదేవ' (బసవ. ౨ ఆ. ౬౫౦) అని యిట్లు పెక్కుచోట్ల దీనిని సోమనారాధ్యుఁడు ప్రయోగించియున్నాఁడు. పయిరీతి మధ్యమపదలోపిసమాసములును సోమనారాధ్యునకు సమ్మతములె. "అనురాగచిత్తుఁడు (బసవ. ౧ ఆ. ౧౫౪-౬౧౧ ప.) ఆశ్చర్యహృదయుఁడై (౫ ఆ. ౧౬౮). సంతోషచిత్తుఁడై (౫ ఆ. ౭౭). సంతాపచిత్తులై చయ్యన నేఁగి (౨ ఆ. ౩౯౪) (౨ ఆ. ౨౪౩-౨౮౨.)

3 ద్వి. ఇది సుమహాత్తత్వము......(బస. ౧ ఆ. ౭౬౮). ఇట 'సుమహాతత్వ'మని సవరింప నగునుగాని సోమనారాధ్యునకు "మహాత్" అనుదానిని గర్మధారయమునఁ బ్రయోగించుట యభిలషితము. ద్వి. 'ప్రోద్గతసూత్రమహద్గురుపుత్త్ర। మండలిలో భవన్మహదాజ్ఞ...(పండితా). అని ప్రాసాదిస్థలములలోఁ బ్రయోగించినాఁడు (బస. పీ. ౯౯ పు.). అట్లైన "ఆన్మహతః సమానాధికరణజాతీయయోః (౬-3-౪౬) మహతః ఆకారోఽన్తాదేశః స్యాత్ సమానాధికరణే ఉత్తరపదే, జాతీయేచ పరే.మహాదేవః....." (సి. కౌ. ౮౦౨ సూ.) అనుచొప్పున 'మహాతత్వము - మహాగురుపుత్త్ర' అనురీతిని నాకారాదేశము రావలదా యని శంకింపరాదు. ఇచటిది విపులవ్యుద్ధాదర్థక మహచ్ఛబ్దము కాదు. ఇంకఁ బయినుదాహరించిన యుత్పన్నతేజః ప్రభృత్యర్థక మహాశబ్దమునుండి యేర్పడిన యాచారార్థకక్విబంతనామధాతువుయొక్క శత్రంతరూపము. "సర్వ ప్రాతి...కేభ్యః క్విబ్వా వక్తవ్యః" (వార్తి. ౧౭౭౭) (సి. కౌ. ౭౬౬౫ సూత్రమునొద్ద) అనుచొప్పున "మహాఇవాచరతి = మహాతి = నిత్యానందివలె నొప్పుచున్నాఁడు. దీని శత్రంతరూపము. 'మహాత్' అని యేర్పడును. నిత్యానందియగుచున్న యని యర్థము. తేజోవంతమగుచున్న యనియు నర్థము చెప్పవచ్చును. ఇట్టి నిరవద్యములగు వింతప్రయోగములచేఁ బ్రతిపక్షులను భ్రమింపఁజేసి ధిక్కరించుట వీరశైవమతాచార్యుఁడగు సోమనారాధ్యున కభిలషితము. ఇట్టి యీతని ప్రయోగము లిం దనేకము లీవఱకుఁ జూపఁబడెను. ఇంకను జూపఁబడును. ఆచారార్థక క్విబంతనామధాతుప్రయోగములు:—

"శ్లో. వాదీ మూకతి రఙ్కతి క్షితిపతి ర్వైశ్వానర శ్శీతతి। క్రోధీ శామ్యతి దుర్జన స్సుజనతి క్షిప్రానుగః ఖఞ్జతి। గర్వీ ఖర్వతి సర్వవిచ్చ జడతి త్వన్మన్త్రణాయన్త్రితః। శ్రీనిత్యే వనజన్మఖి ప్రతిదినంకల్యాణితుభ్యంనమః" (ముగ్ధ. లిథు. ౮౪౮ సూ. దుర్గా. వ్యా.) మఱికొందఱు మహాకవులును నిట్టిప్రయోగము నంగీకరించి

యున్నారు. దళితాంభోరుహాసక్తషత్త్ర సుమహాత్కాశాసనోఘంబు.........
.......(వన్ని. కు. ౬ ఆ. ౭౬౫ ప). సీ. దహనకుండోపమ మహాదక్షి నివ
హంబు (భాస్క. యుద్ధ. ౧౯౫౫౭ ప.) క. అక్షతపౌరుషనిధి హా। రక్షసరాక్ర
ముడు మహాదహాంక్షతిశోడన్. (భాస్క. యుద్ధ. ౨౦౩౧ ప.) క. కంఠీరవముఖ
ఖరా। కుంఠకతో రారవాతిఘూర్ణితసిహాతో। త్కంఠోత్కదహాసమహాదుప। కంఠము
నై దేహి దఱిసి కళవళపడుచున్. (జై. అశ్వ. ౬ ఆ.)

ర. మ.........బా। దనెమొ నా దిగ్బధిరీకృతం బగుచు నిత్యంబున్
జెలంగుం బురిన్. (వన్ని. కు. ౭ ఆ. ౯౬౨) క. మునితతి కరముకులితులై । విను
తించుచు..........(వన్ని. కు. ౭ ఆ. ౯౧౮). చ.........శంఖకాహళా। దికనిన
దంబు లెల్లఁ గడు దిగ్బధిరీకృతమై చెలంగఁగా. (వన్ని. కు. ౮ ఆ. ౨౮.) 'బధిరీకృత
దిక్కము - ముకులితకరము' అనురీతిని 'క్త' ప్రత్యయాంతము బహువ్రీహిని బూర్వ
పదమై యుండుట సామాన్యవిషయము. "వాహితాగ్న్యాదిషు. (౨-౨-౩౭)"
(సి. కౌ. ౯౦౭ సూ.) అనుచోప్పున నది సమాసోత్తరపదమై 'అగ్న్యాహితః'
అనున ట్లుండుట విశేషప్రయోగము. "అహితాః = ఆధానేన సంస్కృతాః
అగ్నయః యేన సః = అగ్న్యాహితః = ఆహితాగ్నిః" అని ద్వివిధప్రయోగ
ములును శాస్త్రసమ్మతములే.

౫ మ. అళిధమ్మిల్ల మృణాళహస్తఁ గమనీయావర్తనాభిన్ మహో। త్పల
గంధిం గలహంసయాన విలసద్బంధూకకర్ణోష్ఠను। త్పలనేత్రం గమలాస్య నంగజర
సాంభః పూరఁ దత్పార్వతిన్। జలజావాసముఁ జొచ్చి యాడక మనోజాతానలం
బాఱునే (వన్ని. కు. ౬ ఆ. ౧౨౮.) 'పార్వతిన్ జలజావాసమున్ = పార్వతి యనెడి
సరస్సును' అని వ్యస్తరూపకము నెన్నునది. ఇట 'పార్వతీ జలజావాసము' అని
రూపకసమాసపాఠము నంగీకరించి బ్రహ్మ. శ్రీ. మానవల్లి రామకృష్ణకవిగారు క్రింది
రీతిని టిప్పణమున వ్రాసిరి. "ఉపమానోపమేయవిపర్యయమును విశేషణవిశేష్య
లింగభేదమును దోషములుగా గ్రహించి వానిఁ దొలఁగింపనని కాఁబోలును తెన్నాలి
రామలింగకవి తనకందర్పకేతువిలాసములో నిట్లు మార్చి పద్యమును గూర్చు
కొనెను.మ. లలితాస్యాంబుజహంబు నీలకచరోలంబంబు నేత్రాసితో। త్పల ముచ్చై
స్తనకోక మోష్ఠవిలసద్బంధూక ముద్యత్కటీ। పులినం బుద్గతచిత్తజాతరసవాః
పూరంబు ప్రాణేశ్వరీ। జలజావాసము సొచ్చి యాడక మనోజాతానలంబాఱునే॥
ఇది. సరికాదు. టిప్పణకర్తగారు వెంకటాదిత్యునిపద్యమున దోషము లున్నవని
తలంచిరే కాని రామలింగకవి యట్లు తలంచియుండఁడు. అతఁడు రచనాభేదమున

నన్నిచోడునపద్యము ననుకరించెను. మఱియుఁ దిప్పకవి మొదలగు కొందఱి ప్రయోగములు నాంగీకరించిన 'పార్వతీజలజావాసయు' అనెడిపాఠాంతర మున్నవి. నన్నిచోడుఁ డందు వ్యస్తరూపకము నంగీకరించెను. "అళిధమ్మిల్ల - మృణాలహస్త" మున్నగుచోటులందు "అళులవంటి ధమ్మిల్లముగలది. మృణాళములవంటి హస్తములుగలది" అనురీతి సమానపూర్వపదబహువ్రీహి నన్నిచోడకవిప్రయుక్తము. ఆపక్షమున దోషలేశమును లేదు. ఆయాస్థలములందలి యుపమానములనుండి యారోపితవస్తుసహధర్మము లుపచరితములు కాఁగలవు. కొంకణాదిత్యుని పద్యమున నుపమారూపకాలంకారములు రెండును వర్తిల్లును. రామలింగకవిపద్యమున రూపకాలంకారముమాత్రమె విలసిల్లును. "పార్వతిన్ = పార్వతిననెడి, జలజావాసమును," "అనుచో 'ఏవార్థక' మధ్యాహృతమగునట్లె 'ఉమ=ఉమయనెడి, బోఁటి=స్త్రీ' అనుచో 'ఇత్యర్థక' మధ్యాహృతమగును. ద్విపద. ఉమబోఁటి యాత్మలో నుత్తలపడఁగ. (బసవ. 3 ఆ. ౨౭౮ ప.) (మూ-౨౬౭ విమ. దానివిస్తరము).

తత్పురుషాదులకు లక్షణంబు ప్రాయికంబుగ సంస్కృతోక్తంబ యగు. 3.

తత్పురుషబహువ్రీహిద్వంద్వంబులని సమాసంబు లెల్లం ద్రివిధంబు లయియుండు. అవి ప్రాయికంబుగా నుత్తరాన్యోభయపదార్థప్రధానంబు లయియుండు. అందుఁ దత్పురుషంబు వ్యధికరణంబని సమానాధికరణంబని ద్వివిధంబు. ద్వితీయాదులకు మీఁది పదంబుతోడ సమాసంబు వ్యధికరణంబు నాఁబడు. నెలతాల్పు - నెలతక్కువవాఁడు - దేవరమేలు - దొంగభయము. రామునిబాణము - మాటనేర్పరి. విశేషణంబునకు విశేష్యంబుతోడ సమాసంబు సమానాధికరణంబు నాఁబడు. ఇదియె కర్మధారయంబు నాఁబడు. సరసపువచనము - తెల్లగుఱ్ఱము - మంచిరాజు; ఇది సంఖ్యాపూర్వకంబు ద్విగువు నాఁబడు. ముజ్జగములు - ముల్లోకములు. బహువ్రీహి-ముక్కంటి-చలివెలుఁగు. ద్వంద్వము - తల్లిదండ్రులు. అన్నదమ్ములు. ప్రాయికంబుగా ననుటచే సంస్కృతలక్షణంబు తోడరని సమా

బాలవ్యాకరణ
వివరణము
శిక్షా విషయము.

సంబుం గలదని సూచింపఁబడియె. దానంజేసి చిగురుఁ
గేలు - జంటిమోవి యిత్యాదులయిన యుపమాన
పూర్వపదకర్మధారయంబులు గ్రాహ్యంబులు. ముఖ
పద్మము చరణకమలములు. ఇట్టియుపమానోత్తరపదం
బులు గలవుగాని విపరీతంబులు సిద్ధంబులు లేవని
యెఱుంగునది. సిద్ధంబు సర్వంబు గ్రాహ్యంబు. రాజ
పురుషుఁడు - నీలోత్పలము - పీతాంబరుఁడు - రామ
లక్ష్మణులు. కేవలసంస్కృతశబ్దము వికృతిశబ్దముతోడ
సమసింపదు. దానంజేసి యనేకదూతలు లల్పదండు
లిత్యాదులు దుష్టములని తెలియునది.

సంజీవని. అద్వ, విమ:—తత్పురుషాదులకు లక్షణంబు ప్రాయికంబుగ సంస్కృతోక్తం బనిచెప్పియు "సిద్ధంబు సర్వంబు గ్రాహ్యంబు" అనిచెప్పియు సూరిగారు సిద్ధములగు తత్పురుషాదులకు వరుసగ "రాజపురుషుఁడు - (తత్పు.) - నీలోత్పలము (కర్మ.) పీతాంబరుఁడు (బహు.) రామలక్ష్మణులు (ద్వంద్వ.)"అని యుదాహరించిరి. సిద్ధద్విగువునకు "త్రిలోకి" అనియు నవ్యయీభావమునకు 'యథాశక్తి' అనియు నేల యుదాహరింపలేదో తెలియకున్నది. మఱియు "ద్విగుకర్మధారయా" విత్యాదికారికలను భట్టారకుఁ డాచ్ఛికసమాసముల విషయమున నుపదేశించెనే కాని తదితరసాధ్యసమాసముల విషయమున— 'సాధ్యసాంస్కృతిక సమాసము - మిశ్రసమాసము' అనువానివిషయమున—నుపదేశింపలేదు. సూరి యాకారికలను వివరించునుద్దేశముతోనే ప్రకృతసూత్రమును దీనివివరణమును వ్రాయసాగెనుగాని యీసూత్ర వివరణములలో నాచ్ఛికములనే కాక "రాముని బాణము—సరసపువచనము" అను సాధ్యసాంస్కృతికములను "దొంగభయము - ముజ్జగములు - ముల్లోకములు" అను మిశ్రసమాసములను నైత ముదాహరించినవాఁడయ్యెను. అవ్యయీభావము నజ్జగించుట యుపమారూపకాదులను బ్రసంగించుట మున్నగువానినిబట్టి ద్విగుకర్మధారయావిత్యాదికారికల ననుసరించియే యీసూత్రమును దీనివివరణమును నుపదేశించెనుటలో సందియము లేదు. తత్పురుషభేదముల నుదాహరించుటలో సూరి యహోబలపతినే యనుసరించెనుగాని యొకటిరెండుచోటులందు సవరింపఁబోయి పొరపడెను. చింతామణియాశయముచొప్పున ద్విగుకర్మధారయా విత్యాదికారికల నాచ్ఛికసమాసములనే యుదాహరించుట యుక్తముగుటంజేసి యహోబలపతి యట్లే యుదాహరించెను. "పడగతాల్పు - తేనెతిండి (పడగను

దాల్పునది - తేనెను తినునది) ఇత్యాదౌ ద్వితీయాతత్పురుషః - అత ఏవ ధరిత్రి చాచుగరుతాల్చినకేల నిత్యాదయః కవీనాం ముక్తయఃసంగచ్ఛన్తే.పట్టుపుట్టముతాల్పు ఇత్యాదౌ వలుగ్ద్వితీయాతత్పురుషః. (విస్తర I) ఉలితునుక-నెలతక్కవ బిడ్డ ఇత్యాదౌ తృతీయాతత్పురుషః - '(ఉలిచేతఁ దునుక. నెలచేతఁ దక్కువ.' అని విగ్రహములు) ....దేవరమేలు ఇత్యాదౌ చతుర్థీతత్పురుషః...........దొంగయలుకు ('దొంగవలనన్+అలుకు = భయము' అని విగ్రహము) ఇత్యాదౌ పంచమీతత్పురుషః దొరమూసిని - తేఁటిపిల్ల - మల్లెపూవు - జాబిల్లి- వెన్నెల - గట్టుపట్టి - రాచకొలము - సేతిముంత - కూటికుండ - ఇత్యాద్యాః షష్ఠీతత్పురుషాః - మాటనేర్పరి ఇత్యాదౌ సప్తమీతత్పురుషః" (అహో ౭౩౭ పుట). ఇట్లంతటను నాచ్ఛికసమాసములనే యహోబలపతి యుదాహరించెను - అట్టియహోబలపతి యుదాహృతులనె స్వీకరించి యుదాహరించుటలో సూరి యించుక సవరించెను. ముద్రితాహోబలపండితీయమున 'దొంగయలుక ఇత్యాదౌ పంచమీతత్పురుషః' అని ప్రమాదముగఁ బడినది. భద్రాద్రిశాస్త్రిగారిటీకయందును నట్లె యున్నది కాన సూరి చూచిన కళిరోభూషణమునందును నట్లెయుండుననని తోఁచెడిని. "అలుక = కోపము" అనుదాని కట్టి పంచమీతత్పురుషములో సందర్భము లేనందున సవరించి "దొంగభయము" అను

విస్తర. I అటఁగా విషః—తిండిశబ్దమునకు "తినువాఁడు" అనునర్థము కాన రాదు. తినుట యనియె యర్థము కన్పట్టుచున్నది. కాన ద్వితీయావిభక్తి కిచటఁ బ్రసక్తిలేదు. "తేనెతిండి = తేనెతిండిగాఁగలది తుమ్మెద" అనువిగ్రహమున నది బహువ్రీహి యనవలెను. లేదా "తేనెతిండి = తేనెయొక్క+తిండి = తేనెతిండి"అని యర్థముచేసినచో షష్ఠీతత్పురుషము కావలెను. అట్లె "పట్టుపుట్టముతాల్పు" అనుచో 'పట్టుపుట్టమును+తాల్పు = ధరించువాఁడు' అనినచో ద్వితీయ లోపించిన తత్పురుషమె యగును. అలుక్సమాసముకాదు. లేదా "పట్టుపుట్టముయొక్క+తాల్పు" అనినచో షష్ఠికాదేశముగావచ్చిన ద్వితీయావిభక్తిరూపము లోపింపలేదనియు ద్రుతమాత్రము లోపించెననియుఁ జెప్పినచో నలుక్షష్ఠీతత్పురుషమనుట యుక్తము. "పట్టుపుట్టముయొక్క+తాల్పు=('షష్ఠీ భవే ద్వితీయాతుల్యా తత్పురుష సంస్థితా నామ్నామ్' అనుచెప్పున ద్వితీయాతుల్యరూప మాదేశము కాఁగా) "పట్టుపుట్టమునున్+తాల్పు"అగును. "నిరమో మహతాం లుక్చ స్యాత్" త్తను చెప్పున 'ను' వర్ణకలోపమును "ద్రుతస్య సర్వత్ర లుక్సమాసేషు' అనుచెప్పున ద్రుతలోపమును కాఁగా "పట్టుపుట్టముతాల్పు" అని యేర్పడునుగాన ద్వితీయ లోపింపలే దనుట సరికాదు. షష్ఠి లోపింపలే దనవలెను.

దానిని సూరి సిల్పైనని విశ్వసింపనగును. సమాసకముల ననఁగా సాచ్ఛికసమాసములను మాత్రమె యీకారికలచోట నుదాహరించుట యావశ్యకమని తలంపనివాఁడగుట చేతనే సూరి రామునిబాణము మున్నగువానిని సైతము నుదాహరించినవాఁ డయ్యెను. (విస్తర I).

సమానాధికరణాదుల స్వరూప మీవలను విశదీకరింపఁబడెను.(ఆటు IV విష.) ‘చిగురుఁగేలు’ మున్నగువానివంటి యుపమానపూర్వపదకర్మధారయములు సంస్కృ

విస్తర II ఆటా విష:—చింతామణిపద్ధతులచొప్పున ‘దొంగభయము’ అను పంచమీతత్పురుషసమాసము సాధువు కాదు. సమాసకమునందుమాత్రమె సమాస విభక్తికి లోపమును జింతామణి యుద్దేశించినది. తక్కిన సాధ్యసాంస్కృతికము లందును మిశ్రసమాసములందును సమాసవిభక్తిలోపమును జింతామణి యుద్దేశింప లేదు. తత్పురుషములలో షష్ఠీతత్పురుషమునుమాత్రమె సాధ్యసాంస్కృతికమిశ్ర సమాసములలో “షష్ఠీ భవే ద్ద్వితీయాతుల్యా తత్పురుషసంస్థితా నామ్నామ్” అను సూత్రమున నంగీకరించెను. ఎల్లకారకములందును శేషషష్ఠీ వివక్ష నిర్బాధము గావున “దొంగయొక్క+భయము = దొంగనున్ = దొంగన్+భయము” అని యుండఁగ ద్రుతస్య సర్వత్ర లుక్ సమాసేషు” అనుచొప్పున ద్రుతలోపము రాఁగా ‘దొంగభయము’ అనుషష్ఠీతత్పురుషముమాత్రము సిద్ధించును. అచటి షష్ఠి ద్వితీయాతుల్యరూపముతో నిల్చి లోపింపమింజేసి “అలుక్ షష్ఠీతత్పురుష” మనఁ దగును. బాలవ్యాకరణకర్త యట్టి చింతామణియాశయమును గ్రహింపలేక “సమాసవిభక్తికి లోపంబగు లట్టునకుఁ గాదు” (బా. సమా. ౨౫ సూ.) అని యిట్లు సాధ్యసమాసముల విభక్తులకెల్ల లోపమును విధించెను. కావున “దొంగ వలనన్+భయము = దొంగభయము” అను సాధ్యమిశ్రపంచమీతత్పురుషము బాల వ్యాకరణపక్షమున సాధు వగుచున్నది. కాని యీసూరిరచనమునందు “నెలయ వరుఁడు (నెలచేతన్+అవరుఁడు) నెలప్రభవుఁడు. (నెలవలనన్+ప్రభవుడు=బుధుఁడు) మున్నగు ననిష్టరూపములు దుర్వారములగును. మఱియు “సమాసవిభక్తికి లోపం బగు........” (బా. సమా. ౨౫ సూ.) అనెడి సూరిసూత్రము నిర్మూల మగుటఁ జేసి యశాస్త్రీయము. “లోపశ్చ విభక్త్యాదేః శబ్దేషు స్యాత్సమాసకాఙ్క్షేషు” అని యిట్లు చింతామణి సమాసకములందే విభక్తిలోపమును వచించెనుగాని తక్కిన సాధ్యసమాసములలో విభక్తి లోపము నంగీకరింప లేదు. సమాసకవిభక్తి లోపము సైతము కవిప్రయుక్తములందె చెల్లును. ఈసందర్భమున నూతనపద్ధతి నవలంబించి సూరిమార్గము కేవల మపమార్గమని ముందు నిరూపింపఁబడును.

తమునందును బ్రయుక్తములయ్యెననియు నట్టి సిద్ధసమాసము లాంధ్రకవిప్రయుక్తములు గలవనియు నీవఱకు విశదీకరింపఁబడెను. (విస్తర. II ౨౬౮ IV విష.) కేవల సంస్కృతశబ్దము వికృతిశబ్దముతోడ సమసింపఁ దనఁగా నాంధ్రవిభక్త్యాదుల నందని సంస్కృతశబ్ద మట్లు సమసింపదని యర్థము. కాన 'అనేకమాఱులు' అనునది యసాధువు. 'అనేకముమాఱులు'అను తత్సమరూపముల సమాసము సాధువగును. ఇట్లె 'అల్పపుదండులు' అనురీతిని సైతము సాధువె యగును.

లోపశ్చ విభక్త్యాదేః శబ్దేషు స్యాత్సమాసకాఙ్గేషు.
(ఆం. చిం. హలం, ౧౭ కారి. అహో. ౪౪౭ పు.)
షష్ఠీ భవే ద్ద్వితీయా, తులాఖ్య తత్పురుష సంస్థితా నా
మ్నామ్. (ఆం. చిం. ౧౩ కారి. అహో. ౪౧౭ పు.)
స్యా ద్దుత్తరస్య లోపేపి।ద్వితీయా నియతా మతా ।
నన్నయా. అన్యత్రాపి తదిష్టి స్స్యాత్ । ప్రయోగ స్తత్ర కార
౨౭౦ విష. ణమ్॥ (వికృ. హలం. ౨౦ కారి. అహో ౪౪౪ పు.)
క్వచిత్ ప్రత్యయరూపోగేచ । తథాత్వ మభిధీయతే.
(వికృ. సంధి. ౨౫ కారి. అహో. ౧౪౯ పు.)
క్వచి దన్యవిభక్త్యర్థే । ప్రథమాపి ప్రదృశ్యతే. (వికృ. అజం. ౮౭ కారి. అహో. ౩౬౫ పు.)

కల్పతరు. ౨౭౦ విష:—సమాసకాఙ్గేషు = ఆచ్ఛికసమాసావయవములగు (సమాసక = ఆచ్ఛికసమాస) నవఁగా నాచ్ఛికసమాసరూపప్రాతిపదికమునకు నవయవనములగు, విభక్త్యాదేః = సుబ్విభక్తులు-ఉత్తరపదములు మున్నగువానికి, లోపశ్చ= లోపమునయితము, స్యాత్ = అగును. చశబ్దముచే నీలోప మరుదుగను బ్రయోగానుసారముగను గల్గును. ఈసూత్ర మిాక్రిందిసంస్కృతవ్యాకరణవిషయముల నుద్దేశించుచున్నది. కావున నట్టిసంస్కృతపద్ధతిచే సమాసవిభక్తిలోపము నుత్తపదాదిలోపమును జేయవలయునని దిఙ్మాత్రముగా నుపదేశింపఁబడెను.

"సుపో ధాతు ప్రాతిపదికయోః.(౨-౪. ౭౧) (వృత్తి.) ఏతయో రవయవస్య సుపో లుక్ స్యాత్. (సి. కౌ. ౬౫౦.) శాకపార్థివాదీనాం సిద్ధయే ఉత్తరపదలోపస్యోపసంఖ్యానమ్. (వార్తి. ౧౩౧౦-౭౩౯ సూ.)" మున్నగుసూత్రములచేత సమాసోత్తరపదాదిలోపమును వచింపఁబడెను. అలౌకవిగ్రహమునందే సామానాధికరణ్యాదివివక్షచేత సమాససంజ్ఞ కల్గఁగా నట్టి సమాసమునకు "కృత్తద్ధిత సమాసాశ్చ (౧-౨-౪౬) కృత్తద్ధితాన్తా సమాసాశ్చ ప్రాతిపదికసంజ్ఞాః స్యుః" (సి. కౌ. ౧౭౯ సూ.)

అనుసూత్రముచేఁ జెప్పఁబడిన ప్రాతిపదిక సంజ్ఞ కల్గఁగా నట్టి ప్రాతిపదికమున కవయవ భూతములగు శబ్దములలోని సుబ్విభక్త్యాదులు "సుపో ధాతు ప్రాతిపదికయోః" అను సూత్రముచేఁ జెప్పఁబడిన లోపించును. లోపింపఁగా మిగిలిన ప్రాతిపదికముపైని వాక్యా న్వయయోగ్యములగు సుబ్విభక్తులు నిల్చును. ఇట్లే తద్ధితాదివృత్తులందును విభక్త్యాదిలోపము నరయునది. ఆచ్ఛికసమాసాదులందును నైరీతినే 'కృత్తద్ధితసమా సాశ్చ' అనుచేఁ జెప్పఁబడిన ప్రాతిపదికత్వము గల్గిన సమాసక తద్ధితాద్యవయవములగు శబ్దములందలి విభక్త్యాదులు ప్రకృతమగు "లోపశ్చవిభక్త్యాదేః శబ్దేషు స్యాత్స మాసకాఙ్క్షేషు" అనుసూత్రముచే లోపించుటయు మిగిలిన ప్రాతిపదికరూపశబ్దము పైని వాక్యాన్వయయోగ్యసుబ్విభక్తులు నిల్చుటయు సంభవించును. వేల్పు+ఆమ్+ దొర+సు = (వేల్పులయొక్కదొర) అనుచో సమాసరూప ప్రాతిపదికావయవములగు 'ఆమ్ సు' అనునవి లోపింపఁగా "వేల్పుదొర" అను ప్రాతిపదికభాగము నిల్చెను. దొంగ+భ్యస్+అలుకు+సు = (దొంగవలనియలుకు) అనుచో "దొంగయలుకు" అను ప్రాతిపదికభాగము లుప్తశేషమగును. మూఁడు+జస్+కన్ను+జస్ (మూఁడు కన్ను లెవనికిఁగలవో వాఁడు) 'మూఁడుకన్ను = ముక్కన్ను+ంటి = ముక్కంటి' అను ప్రాతిపదికము నిల్చును. ప్రయోగసిద్ధములగు కొన్నియాచ్ఛికసమాసకములం దును గొన్నిజ్ఞాపకసిద్ధసమాసముల (శోకార్తపుటోడలులతో) యందును దప్పఁ దక్కినసాంస్కృతి కాచ్ఛిక మిశ్రసమాసములం దీసంస్కృతవ్యాకరణప్రసిద్ధ సమాససామాన్యపద్ధతి యుపచరింపదు. "రాజన్+జస్+ఆన+సు అనుచో "రాజ యాన' అను ననిష్టరూప మేర్పడును. కావుననే యట్టిచోటులందు నన్న యాథర్వణులు "షష్ఠీ భవే ద్ద్వితీయాతుల్యే"త్యాది చెప్పిన మార్గాంతరమున రూపసిద్ధి నుపదేశించిరి.

లోపశ్చ విభక్త్యాదేరిత్యాది కాంధ్రీకరణమగు "లోపమును సమాసకగత మా పదములపయి విభక్తికి........" అనుదానికి గాణపతవివరణకర్త "ఉత్త రార్థోదాహృతి.........తమ్మునికొడుకు - ననలదండ - వేల్పులదొర. విభక్తి పరమగునపుడు ప్రకృతికి విధింపఁబడిన 'ని-ల'లు విభక్తి సంబంధులుగాక ప్రకృత్యవ యవములగుటంజేసి వానికి లోపము రాదు" అని వివృతి వ్రాసెను. (గాణ. ౩౦౮ కారి. ౭ పద్య) ఇది సరికాదు. అలౌకికవిగ్రహవాక్యములోనె సమాససంజ్ఞ కల్గఁగా నట్టిసమాసరూపప్రాతిపదికమున కవయవములగు సుబ్విభక్తులు లోపించుటచేత 'ని-ల' లు వచ్చుటకుఁ బ్రసక్తిలేదు. మఱియు గాణపతవివరణకర్త యిచ్చిన యుదా హృతులు "షష్ఠీ భవే ద్ద్వితీయాతుల్యే" త్యాదిసూత్రమునకు లక్ష్యములుగాని

లోపశ్చ విభక్త్యాదే రిత్యాదిసూత్రమునకు లక్ష్యములు కానేరవు. అలౌకికవిగ్రహమునందే సుబ్విభక్తులు లోపించుటచే "తమ్ముకొడుకు - ననదండ - వేల్పుదొర" అనియే సిద్ధించును. ఇట్లె "కన్ను+ఓస్+కవ+సు" అనువిగ్రహమున సుబ్విభక్తులు లోపింపఁగా "కన్నుఁగవ" అని సిద్ధించును. "ఉ.........మున్నుఁగొంటి మేఁవన్ననదండ యొక్క మగవాఁడిడ........." (ఆను. ౧ ఆ. ౧౮). మధ్యా......... ఉవిద కన్నుంగవ మొగిచి తెఱవక యుండె భయమున. (ఆది. ౮ ఆ. ౨౫౮) ఉ... ......క। న్నుంగవ యాక్రమించుకొనునో ముఖచంద్రునటంచు.........(మను. ౨ ఆ. 3౨.)

సమాసకములం దిట్లు విభక్తిలోపము గల్గుసమాసములు మహాకవి ప్రయోగానుసారముగ నెన్నవలెను. "షష్ఠీ భవే ద్వితీయా తుల్యేత్యాదిసూత్రము (చిం. హలం. ౧3 కా) చొప్పున నన్ననో సాంస్కృతిక మిశ్రసమాసము లేకాక యాచ్ఛిక సమాసములును ధారాళముగా నేర్పడును. ఉదా:—తమ్మునికొడుకు - ననలదండ- వేల్పులదొర - కన్నులకవ మొ. ఇట్టియెడల "కన్ను+ఓస్+కవ+సు" అనునపుడు షష్ఠీ భవే దిత్యాదిచొప్పున రూపసిద్ధి చికీర్షితమగునపుడు సమాసరూపప్రాతిపదికము యొక్క యవయవములోని "ఓస్" ప్రత్యయము లోపింపక దానిచో "శాట్" ప్రత్యయరూపద్వితీయాకారము నిల్చును. కవ శబ్దమువిూఁది సుప్రత్యయము మాత్రములోపించును - కాఁగా "కన్నులకవ' అని రూప మేర్పడును.

సమాసకేతరస్థలములందు "షష్ఠీ భవే"దిత్యాద్యుత్తరసూత్రసిద్ధ షష్ఠీతత్పురుషమునకుఁ దప్పఁ దక్కినతత్పురుషకర్మధారయాదులకు సాంస్కృతికమిశ్రరూపసాధ్య సమాసస్థితి లేదని పయిసందర్భమువలనఁ దోఁచుచున్నను - "సరళే పరుషే చైవ... వికారాచ్చాపి కేచన" (౮౮. విష). "దారార్థేత ఉదపి రో మోస్తు విభక్త్యేకవచనకే పుంపూ" (౯3. ౯౮. విష). "సామానాధికరణ్యేషు........." (౯౧. విష). "ద్విగో రమిశ్రితాయాఁతు। ప్రాయ ఏకత్వ మిష్యతే। మిశ్రితాయాం బహుత్వం స్యా దన్యత్రాపి క్వచి ద్భవేత్" (౨౮౮. విష). "ఇచ్చ విభక్త్యన్తిమస్య........." (౧౦౫. విష). అనునవి మొదలగు విధులచేత నితరవిధములగు తత్పురుష కర్మధారయ ద్విగువులకును నభ్యనుజ్ఞ తత్తద్విధానసామర్థ్యమున జ్ఞాపిత మగుచున్నది. కావున నట్టి జ్ఞాపకసిద్ధసమాసములందుఁ దత్తద్విధుల కనుకూలముగాఁ దత్తద్విధుల ననుసరించి శాస్త్రకవిప్రయోగవిరోధము లేనిరీతిని విభక్తిలోపాదికమును "సుపో ధాతుప్రాతిపదికయోః" (సి. కౌ. ౬౫౦. సూ). అమరీతిని నను క్తన్యాయమునఁ

గల్పించికొనవలయును. "సుపో ధాతు ప్రాతిపదికయోః" అనుదానినే యుద్దేశించు చున్న "లోపశ్చ విభక్త్యాదేః........" (చిం. హల౧. ౧౭. కా) అనుసూత్రము నైరీతిసమాసములందును "శోకార్తపుటోడలులతో-చేసిన తత్ఫలము" మున్నగు కవి ప్రయోగజ్ఞాపకసిద్ధ సాంస్కృతికాచ్ఛిక మిశ్రసమాసములందునుమాత్రమె యుపయో గింపనగుచుగాని యెల్లయెడలను నుపయోగింపరాదు. జ్ఞాపకసిద్ధములందు "రామ+ జి+భక్తి+సు" అనుచో 'రామునందలిభక్తి' అనునర్థమును వివక్షించునపుడు "జేర లిచ" అనుసూత్రపుజ్ఞాపకమున నందలి 'జి' లోపింపదు. 'సు'ప్రత్యయము లోపిం చును. జ్ఞాపకసిద్ధసమాస స్థలములం దిట్లాయా సూత్రముల ననుసరించి దీని నుప యోగించుకోవలెను. సీ. ఉల్లతెల్లని తురగోత్తము వాలంబు (ఆది. ౨. ఆ. ౩౮. ప). క. శోకార్తపు టోడలులతో (స్త్రీ. ౨. ఆ. ౧౨౮. ౮. ప). మున్నగు ప్రయోగ ములనుబట్టియు, "సామానాధికరణ్యే షూదస్తానాం టుగాగ మోచి స్యాత్...... మోస్తు విభక్త్యేకవచనకే పుంపూ" మున్నగువిధులనుబట్టియు సాంస్కృతికమిశ్ర రూప సాధ్య సమానాధికరణ సమాసము లభ్యనుజ్ఞాతము లగుచున్నవని యెఱుంగు నది. సమాసకములందేకాక సాంస్కృతిక మిశ్రసమాసములందును విధానసామర్థ్య మున జ్ఞాపకసిద్ధసమాసములు చెల్లును. వానిప్రక్రియను బయిరీతినె గ్రహింపవలెను. శోకార్త+జస్+ఒడలు+జస్ = శోకార్త+జస్+ఒడలు = శోకార్తములు+ఒడలు = శోకార్తము+ఒడలు = శోకార్తపుటోడలు - శోకార్తపుటోడలులతో. ఆ+జి+ పురుష+జి = ఆపురుష—ఆపురుషునందు = అప్పూరుషునందు-మొ. పుంలింగములును బుంలింగసమములునగు సంస్కృతములు సమాసపూర్వావయములు కారాదు. శోకార్తముగఁడు' అనరాదు. అట్టిప్రయోగములు లేవు. వేల్పులదొర - కొమరుని పేర్మి మున్నగుచోటులందలి షష్ఠి ద్వితీయాకారమున నిల్చియుండుటచే నట్టివి "అలుక్షష్ఠీసమాసములె" అని చెప్పనగును. (౨౭౦. విషయము). వానితోడన్+ ఇ+చెలిమి = వానితోడిచెలిమి. వీనియందున్+అలి+పేర్మి = వీనియందలి పేర్మి. (౧౦౫. విష). ఇట్టివి తృతీయాద్యలుక్ సమాసలు. "ఇవేన సమాసో విభక్త్యలోపశ్చ" అనుచోప్పున (౨౬౮. విష). నుపమానవాచకములతోడి సమాసమున విభక్తి లోపాభావము సాధ్యసమాసములందును గలదు. "క... । తిరముగ వాక్య సమాసా । చరణంబుల ద్వివిధ యగుచు శ్రోత్రియుఁ దనరున్ (నరస. ౫. అ. ౧౦. ప). శా = నీదోఃఖడ్గమహీంద్రుఁడో యనఁదగు న్నిదివ్యతేజోభరం । బాదిత్యుం డును బోలెఁ బొల్చు......"(నరస. ౫. ఆ. ౧౮. ప). ఇటఁ బ్రథమావిభక్తి 'ఇవార్థకము

తోడి, సమాసమున లోపింపలేదు. (విస్తర). తలన్+పోయు+ప్రాలు = తలంబ్రాలు. ఒడిన్+కట్టు+ప్రాలు = ఒడిఁబ్రాలు. ఊరన్+తిరుగు+పంది = ఊరఁబంది. మొదలగు మధ్యమపదలోపి సమాసములందును (౨౭౦. విష) ద్వితీయాది ప్రత్యయము కొన్ని యెడల లోపింపక "అపరాస్త" ఇత్యాదిచే బిందుపూర్వకముగా 'తలంబ్రాలు' మున్నగు నలుక్సమాసములు సిద్ధించును. (౧౨. III. ౧౭. ౯౦. ౯౦ I విష). సప్తమీ

విస్తర. ౨౭౦. విషః—వలె ప్రభృతిశబ్దములతోడ సమాసము గల్గునపుడు తెలుఁగునఁ గొన్ని విశేషములు గలవు. సంస్కృతమున 'ఇవ' శబ్దముతోడి ప్రయోగమున నుపమానోపమేయములు సమానవిభక్తికములుగనె యుండును. "ముఖం చంద్ర ఇవ భాతి - ముఖస్య చన్ద్రస్యేవ విలాసః" అనురీతినే యుండును. తెల్గున నట్లుకాదు - ఉపమేయము ప్రథమేతరవిభక్తులతో నున్నపు డుపమానమును నట్టి విభక్తులతోనె యుండును. ఉపమేయము ప్రథమాంతమైయున్నపు డుపమాన మీక్రిందిరీతిని షష్ఠ్యాదివిభక్తులతో నుండును. సంస్కృతమునందు సదృశాదిశబ్దములతోడి సమాసమున నిట్టిభేదమె యుండును. "ముఖం చన్ద్రసదృశమ్=చన్ద్రేణ సదృశమ్ = చన్ద్రస్య సదృశమ్" మొ. ఈవిషయమునఁ ద్రిలింగలక్షణశేషకర్త యీక్రిందిరీతిని సూత్రించియున్నాఁడు. "అట్లు - పోలె, బలె - వలె శబ్దంబు లివార్థకంబులు. ఉపమేయము ప్రథమాంతమగునపు డట్లు పరంబగుచో నుపమానంబులగు నామతదస్మద్యుష్మదాత్మార్థములకు షష్ఠియు, పోలె బలె లు పరంబులగుచో నాము తచ్ఛబ్దార్థములకుఁ బ్రథమయు; నస్మదర్థప్రభృతులకు ద్వితీయయు, వలె పరంబగుచో నామతచ్ఛబ్దార్థములకు షష్ఠియు, నస్మదర్థాదులకు షష్ఠీద్వితీయుల యందే దియే నొక్కటియుఁ, గ్రమంబుగ నగు. ఉపమేయము ద్వితీయాద్యంతమగునపుడు పోలె ప్రభృతులు పరంబులగుచో నుపమానంబుల కుపమేయ విభక్తుల యగు. పోలినయెడఁ దచ్ఛబ్దమే తదాదులకు నుపలక్షణముగా గ్రహించునది. అట్లు కరణ్యాదులకు గ్రాహకము" (ప్రౌఢ. సమా. 3౭. సూ). ఉదాః—మీరు బకు నట్లు చత్తురు. మీరు బకునికరణిఁ జత్తురు. ఉపమేయము ద్వితీయాద్యంతమగునపుడు 'అట్లు-కరణి - మున్నగువాని వాడుక వీలుపడదు. ముఖము పద్మము పోలె (పద్మమువలె) నున్నది. నేను నినుంబోలె, (నినుంబలె) విన్నాను. ముఖము చంద్రునివలె నున్నది. వాఁడు నావలె (లేదా) నన్నువలె నున్నాఁడు- భీరులఁబోలె మమ్మునేల వెఱపించెదు. మొ.

"ప్రథమాంతములమీఁది పోలె - బలె - పోనిశబ్దంబులు ద్రుతపూర్వకంబులు విభాషనగు". (ప్రౌఢ. సమా. 3౯. సూ). ఉదాః—నిధిఁ గన్న పేదయుఁ

బోలె. ఇది యాగమము కాదనియు సర్వవిశేష బోధకమనియు నీవఱకు వ్రాయఁబడెను. (౮౮. I విష). పేదవోలె - పుణ్యజనాఖ్యయుంబలె - పుణ్యజనాఖ్యబలె - మన్మథుండునుంబోనివాని - వీంద్రును వాంద్రును బలె. మొ. "కొన్నియెడల నుపమానంబులు పెక్కులగుచో నివి కడదాని కొక్కటికి చూపట్టెడి (ప్రౌఢ. సమా. ౪౦)."

"అట్టి - పోని - బోఁటి వంటి - శబ్దంబులు పదర్థకంబులు. బోఁటి దనంతఁ బ్రత్యయార్హంబునగు. అట్టి ప్రభృతులు పరంబులగుచో నట్లు ప్రభృతిపరకనామాదులకుంబలెఁ బూర్వపదంబులకు విభక్తులు త్రివిధంబులం బరఁగు, అందు బోఁటి వంటులు సమానంబులు. అవి పరంబులగుచో నాత్మార్థమునకు నామతచ్ఛబ్దంబులకుం బోలెఁ గార్యంబు. పోని పరంబగుచో డువర్ణకంబుమీఁద ద్రుతంబు నిత్యంబు". (ప్రౌఢ. సమా. ౪౩. సూ). ఉదా:—రామునియట్టి - నీయట్టి; మన్మథుండునుంబోనివాని - దేవివోని - దేవియుంబోనిదాని - నన్నుఁబోని - తన్నుఁబోని - నిన్నుఁబోనివానికి - రామునిబోఁటి - రామునివంటి - వానిబోఁటి - వానివంటివానికి - నాబోఁటి-నమబోఁటి - నీబోఁటి - నినుబోఁటివాఁడు. తనబోఁటివాఁడు - తనవంటివానికి ('తన్ను వంటి' అనరాదు). మముబోంట్లకు - పల్కులవంటి = పల్కుల్వంటి (పాండు. ౧. ఆ. ౭౯. ప). వీనికిఁ బ్రమాణములగు కవిప్రయోగములు త్రిలింగలక్షణశేషంబున నాయాసూత్రంబులకడఁ జూపఁబడెను - ఈసూత్రము విషయము లుపమేయ మే విభక్తిలో నున్నను వర్తిల్లును - ఉదా:—"నాబోఁటివాఁడు. నాబోఁటివానికి - నాబోఁటివానిచే మొ. పోనిశబ్దము పోలనిశబ్దసంక్షేపరూపము కానోపును. కావున దానికి ముందు'ను' శబ్దస్థితి యంతటను నిత్యమై యుండుట యావశ్యకముగ నుండును. మన్మథుండునుంబోనివాని = మన్మథుఁడు నైతము పోలఁజాలనివాని నని యర్థము. నాయకరత్నంబునుంబోని రాజమహేంద్రవరంబునన్ (ఆది. ౧. ఆ. ౮).

కొన్నివిశేషప్రయోగములు:—ఇవశబ్దముతోడి సమాసము సంస్కృతమునందె నిత్యముగా మింజేసి (౨౬౮ X విష.) తెల్గునందును నివార్థకశబ్దములతోడి సమాసమున కనిత్యత నంగీకరించుట వింతకాదు. మఱియు 'ఆదిత్యుండునుబోలె. మన్మథుండునుంబోనివాని' మున్నగుచోటులందలిది ద్రుతాగమము కాదనియు సర్థవిశేషబోధక నుశబ్దమనియుఁ (౮౮ I విష.) జేసిన సిద్ధాంతము నైతము దీనివ్యస్తతను నిర్ణయింపఁజాలును. కావున నివార్థకములతోడి ప్రయోగములం దవధారణార్థక శబ్దప్రయోగమును దుష్టము కానేరదు. 'నదివోలె' మున్నగుచోటులందలి వాదేశమును నిట్టి వ్యస్తతను దెల్పును. క........హిమమయూఖుఁడ పోలెన్. (ఆది. ౩ ఆ. ౧౨౪.) చ........వైశ్యులపోలె పశ్యులై. (సభా. ౨ ఆ. ౯౬.) చ. అన

విని సూతసూనుఁడు భయం బెదఁ గూరినవాఁడుపోలె నై। వెనుక కొదింగె. (ద్రోణ. ౨ ఆ. ౧౦౬.) ను.........ఆలుఁగల దీపమట్లుతఁడు మండుంగాక (కర్ణ. 3 ఆ. ౪౯.) ('దీపమట్లు' అనుచో షష్ఠీసమాస సమ్ము రాలేదు). క. అనిన.........అమృత ధారాపాతం। బునుబోలె నైన. (అర. ౨ ఆ. ౧౫). (సు శబ్దము ప్రాసగతము) సీ. రంగదుత్తుంగతరంగహస్తంబుల నాడెడునదివోలె.........వఱలెడునదివోలె ....తొడరెడునదివోలె.........నగియెడునదివోలె.........ఓపనియది వోలె నుచ్ఛభీమ. (ఆ-వె.) నినదమగుచునున్న నీరధియొద్దకు......... (అర. 3 ఆ. 3౮ ప.) 'అనుచో అగుచునున్న' అనుదానికర్త 'సంద్రము' అను నుపమేయము ప్రథమాంత మధ్యాహృత మగుచున్నదిగాన బాధలేదు. సీ. అనఘ సోమము లేని యధ్వరంబును శశి లేని రాత్రియు రవి లేని నభము।......... పుష్ప. సంపద లేని భూజమునుబోలె. (అను. ౨ ఆ. ౧౦౬.) ఇట్లు పెక్కిటి కొక్క వాచకమును బ్రయోగించుట గలదు. (ద్రోణ. ౧ ఆ. ౪౯ ప.). క. పెనుమంట నుఱుకు శలభం। బును బోలెన్.........(ద్రోణ. ౪ ఆ. ౧౧౬.) (సు శబ్దము ప్రాసగతము.) సీ. త్రాసులుంబోని చిత్తంబులతోడుత.........(శాంతి. ౨ ఆ. 3౭౪). మ..., ...ఐరావతం। బునుబోలెన్. (నిర్వ. ౭ ఆ. ౪౭.) చ.........మలపఁగనున్న కల్పలత, మన్మథునారి నమర్పనున్న కో। మలతరపుష్పబాణ మ్మహిమద్యుతిఁ జూడఁగ నున్న పద్మకు। ట్మల, మలరంగనున్న మధుమంజరి, నా మధుజృంభితాంగదో। హాలరుచి నొప్పె గౌరి...(నన్ని. కు. 3 ఆ. ౨౮3 ప.) (పెక్కిటికొక్కసాన్ శబ్దము) (ప్రౌఢ. క్రియా. 3౦ సూ. చూ.) తే-గీ. విగతజీవుఁడై పడియున్న వేదమూర్తి। యతనిచేత సంజీవితుఁడై వెలింగె। దనుజమంత్రి యుచ్చారణాదతుచేత। నభిహితం బగుశబ్దంబు నట్లుపోలె. (ఆది. 3 ఆ. ౧౨౭.)(వాచకద్వయ) ఆ-వె. అతనిమేను కుంతి యట్టుల కైవడి। యరయ నేను జూచి...(శాంతి. ౧ ఆ. ౧౨ ప.)గీ. అర్జునుఁడైనట్లు వోలె. (హరి. పూ. భా. ౫ ఆ. ౧౫౦.) 'ద్వి. వచ్చు వహిత్రంబు వడువునుబోలె.' (బసవ. ౨ ఆ. ౨౫౫.) కరమర్థి నందిచ్చుకరణియుఁబోలె. (బస. ౨ ఆ. ౨౭౦). ఆ-వె.........అర్చన లిచ్చుపగిదివోలె. (నన్ని. కు. ౧ ఆ. ౪౯.) తే-గీ. బలసి కుల గిరులఁ గొలువున్న భంగివోలె. (నన్ని. కు, 3 ఆ. ౨౫౬.) శారద నీరద సమూహి చాడ్పునఁబోలెన్. (నన్ని. కు,౧౦ఆ. 3౮౫). సీ.........ఉదయించువడువవోలె। ....కరణివోలె। ....అట్లుపోలె। రమణవోలె।.........తెఱఁగు వోలె।.........(నన్ని. కు. 3 ఆ. ౨౭౨). అట్టిప్రభృతులకు:—ఉ. ద్వైత వనంబు నట్టి సుఖవాసము గోవుల కెందు లేదు (అర. ౫ ఆ. 3౬౦). గీ. అనఘు

నవర్ణకము లోపింపని మధ్యమపదలోపిసమాసములును నలుక్సమాసములుగ నెన్నఁ దగును. ప్రౌఢవ్యాకరణమున నివి వేర్వేఱువిధములుగ సూత్రింపఁబడినవి:—కొన్ని యెడల సప్తమీతత్పురుషమునందు నవర్ణకంబునగు (అలుక్సమాసము) ఉదా:— కువలయంబునవారు మొ. కువలయంబునన్+గల+వారు = కువలయంబునవారు-ఇట్లె వారాణావతంబునవారు. - చిత్తమునదుఃఖంబుల్ - మొ. (ప్రౌఢ. సమా. ౩౭. సూ). షష్ఠీతత్పురుషంబులందు నగాగమంబు విభాషనగు. ఉదా:—ఎలజవ్వనంబున విలసనంబు (ప్రౌఢ - సమా. ౧. సూ) 'జవ్వనంబునన్+కలుగు+విలసనంబు' అనురీతిని వీనిని సప్తమ్యలుక్కులుగానె సమర్థింపనగును:- ఒకానొకచో మతుబర్థంబున నవర్ణంబు చూపట్టెడి. ఉదా:—క. అనిలజ........ఇట్టి దివ్యతేజంబునవాఁ డథమాన్వయమునఁ బుట్టునె...(ప్రౌఢ తద్ధి. ౧౯. సూ). ఇట్టివి నైతము నలుక్కులుగానె గ్రహింపనగును. దివ్యతేజంబునన్+వెలుంగు+వాఁడు = దివ్యతేజంబునవాఁడు. ఇట్లె సీ. వర్గత్రయంబునవలనను సప్తాంగములయందుఁ జిత్తంబు మెలఁగుచుండ........(శాంతి. ౬. ఆ. ౨౦౦. ప). మున్నగు ప్రయోగాంతరములందును నలుక్సమాసము నెన్ననగును. 'వర్గత్రయంబునన్+గల+వలనను' (వలను= నేర్పు). అనురీతిని సమర్థింపనగును.

షష్ఠీభవేదిత్యాది:—తత్పురుషసంస్థితా = తత్పురుషసమాసగతమగు, నామ్నామ్ = ప్రాతిపదికములపయి నిల్చియున్న, షష్ఠీ = షష్ఠీవిభక్తి, ద్వితీయాతుల్యా= ద్వితీయావిభక్తితుల్యమగు నాకారముగలది, భవేత్ = అగును. లోపశ్చ విభక్త్యాదేరిత్యాదిసూత్ర మాచ్ఛికసమాసమాత్రవిషయకము జ్ఞాపకసిద్ధసమాసవిషయకము నగుటచేతఁ దక్కినసాంస్కృతిక మిశ్రరూప సాధ్యసమాసముల విభక్తిలోపము చింతామణి సమ్మతము కాదు. అట్టియెడల సర్వకారకబాధకమగు శేషషష్ఠి నంగీకరించి యట్టిసమాసముమాత్రము చేయనగుననియు నట్టి షష్ఠి ద్వితీయాతుల్యాకారమునంది నిల్చుననియు, నట్టియెడల ద్వితీయకు లోపము ప్రకృతసమాసవిధిచేఁ గల్గనేరదనియు నచ్చోటి ద్వితీయాసంబంధియగు తిఙ్మధ్యశాస్త్రసిద్ధమగు ద్రుతము మాత్రము (౮౨ విష.) 'ద్రుతస్య సర్వత్ర లుక్సమాసేషు' (౮౭ విష.) అను

మాబోఁటులకుఁ బ్రియంబైనపనికి. (అర. ౭ ఆ. ౩౬౮.) సీ.........తే-గీ. సిద్ధులకు నసుఁబోంట్లకుఁ జెప్పనేల. (ద్రోణ. ౧ ఆ. ౧౩౯). తే-గీ. అలిగి జమునాలుకయుఁ బోని యతులశక్తి. (కర్ణ. ౩ ఆ. ౧౬౨ ప.) సీ. గిరిశృంగములఁబోని కరిశిరముల (కర్ణ. ౩ ఆ. ౧౭౬). ఆ-వె. 'తన్నపోనిదానిఁ దన్వి' అనుచో 'తన్నపోలుదానిఁ దన్వి'యని కవిప్రయుక్తమైయుండు. (ఆది. ౮ ఆ. ౨౩౮.)

సూత్రముచొప్పున లోపించుననియు నెఱుంగనగును. ఉదా:—రామునియొక్క+బాణము = రామునిన్+బాణము = రామునిబాణము. రాముయొక్క+బాణము= రామున్+బాణము = రాముబాణము. రామునియొక్క+కొడుకు = రామునిన్+కొడుకు=రామునికొడుకు. రాముయొక్క కొడుకు = రామున్+కొడుకు = రాముకొడుకు. మొ. "లోపశ్చవిభక్త్యాదేః" అనునది సార్వత్రికము కాదు. సమాసకము లందు నైతము విభక్త్యాదిలోపము సార్వత్రికము కాదు. (౨౭౨ విష.) అయ్యది సమాసకములందును జ్ఞాపకసిద్ధసమాసములందును బ్రయోగానుసారముగాఁ జెల్లును. ఉదా:—'కొమరునియొక్క యునికి = కొమరయునికి' అని యుండ నేరదు. 'కొమరుని యునికి'అనియే నిల్చును. కావున సమాసకములందును మిశ్రాదిసమాసములందును నెల్లయెడల నీషష్ఠీభవేదిత్యాదిసూత్రము వర్తిల్లును.

సూత్రమునందలి 'ద్వితీయాతుల్యా' అనుదానికిఁ దంత్రముచే నావృత్తి నంగీకరించి, షష్ఠి, ద్వితీయాతుల్యాకారము గలదగునపుడె, ద్వితీయాతుల్యా = అట్టి ద్వితీయాంతమువంటి రూపముతో నిల్చునని వ్యాఖ్య చేసికొనవలయును, అనఁగా 'యొక్క' లోపించిన షష్ఠీరూపము తిజ్మధ్యసూత్రముచేత ద్రుతము చేరక ముందటి ద్వితీయాంతరూపమును బోలియున్నపుడే యీసూత్రము వర్తిల్లునని తాత్పర్యము. ఉదా:—సీతయొక్క+శక్తి = సీతనున్+శక్తి = (పాక్షికనులోపము) సీతన్+శక్తి = సీతశక్తి. ఇట్లే రూపసిద్ధి నంగీకరింపవలయును గాని 'సీతనుశక్తి' మున్నగు ననిష్టరూపసిద్ధి నంగీకరింపరాదు. 'సీతనున్' అనుద్వితీయారూపములోని 'ను'అనునది "లుక్చస్యాత్" త్తను సూత్రముచొప్పున విభాషను లోపింపఁగా (చూడు. ౧౩౧ విష.)'సీతన్' అనియేర్పడును. అట్టిరూపములోని తిజ్మధ్యసూత్రసిద్ధద్రుతము చేరక ముందటి 'సీత'అనునది 'సీతయొక్క'అనుదానిలోని 'యొక్క' లోపించినదానిని బోలియుండు నే కాని 'సీతనున్' అనుదానిలోని ద్రుతము చేరక ముందటి 'సీతను' అను నది యద్దానినిబోలి యుండదుగదా. కాన నిట్టి ద్వితీయాతుల్యాకారము (సీతనున్) నిల్వనేరదు. ఇట్లె నీ-నా-తా-మనశబ్దములయొక్క విభక్తి లోపించిన షష్ఠీరూపములు 'నీ-నా-తా-మన' అనునవి వానిద్వితీయారూపములను, 'నిన్ను-నన్ను-తన్ను-మనల' అను వానిని బోలియుండమిచేత 'నీ-నా-తా-మన'శబ్దములయెడల బ్రకృతమగు షష్ఠీభవేదిత్యాదిసూత్రము వర్తిల్లనేరదు. మనలన్ - ద్వితీయ. (ఆది. ౬ ఆ. ౧౫౭ ప.) మనయొక్క షష్ఠి. (ఆది.౨ ఆ. 3౮).(౨౧౯ I విష.)ఉదా:—నావాఁడు-మావాఁడు-తనమాట - తమమాట - మనవాఁడు - మనవినతి. తక్కినసర్వనామములచోట ద్వితీయాతుల్యతయు గల్గును. ఉదా:—వానిమాట - వారిమాట. మొ. 'నీయొక్క

పుత్త్రుఁడు' మున్నగుచోటులందలి షష్ఠికి ద్వితీయాతౌల్యము లేనపుడు 'యొక్క'కు సాంస్కృతిక మిశ్రసమాసములలో లోప మెట్లు కల్గునని శంకింపరాదు. "శబ్దేభ్యో యుష్మదాదిభ్య ఇత్యాది సూత్రము విశేషవిధిగ వానికి 'యొక్కలోపము' కల్గుట కథర్వణునిచే సూత్రింపఁబడెను. (౨౭౧ విష.) ఇట్టిచోట్ల "యొక్క చ శేషేషష్ఠీ" అనుచోటి చకారముచేత "యొక్క" నిల్వదన్నను ననవచ్చును. కావున' నీయొక్క+పుత్త్రుఁడు = నీపుత్త్రుఁడు' మున్నగురూపములు నిర్బాధముగా సిద్ధించును. షష్ఠి ద్వితీయాకారముతో నుండువానికే యీవిధి చెల్లునపు డింక ద్వితీయాతుల్యాకార విధానము చేయ నేల యని శంకింపరాదు. సాధ్యములగు సాంస్కృతికమిశ్ర సమాసములలో సమాసావయవపదముల విభక్తులకెల్ల సమాసకముందువలెనే లోపము నంగీకరించినచో 'రామునియొక్క+కౌమారుఁడు' అనుచో రాముకౌమారుఁడు" అనురీతి ననిష్టరూపము లుత్పతిల్లును. (విస్తర II ౨౬౯-౨౭౦-౨౭౧ విష.) యొక్కవిభక్తి' వ్యస్తతలోను నిత్యముగా లోపించునుగాన రాముని కొడుకు మున్నగురూపములకై షష్ఠీతత్పురుషమునుమాత్ర మంగీకరింపనేల యని శంకింపరాదు. రాజుయొక్క+ఆజ్ఞ = రాజునాజ్ఞ మున్నగుచోట్ల సామాసిక 'ను' మాగమము సమాసాంగీకారములేక సిద్ధింపనేరదుగదా. మఱియు నుత్తరపదలోప రూపకాదుల యర్థముల సిద్ధికి సమాసాంగీకార మత్యావశ్యకముగదా.

స్యా దుత్తరస్యేత్యాది:—ఉత్తరస్యలోపేపి = ఉత్తరపదలోపముందును సమాసపూర్వపదమునకు,ద్వితీయా అనియతా=ద్వితీయా తుల్యాకారము నియతము కానిదై యనఁగాఁ గొన్నియెడలమాత్రమువచ్చునని యర్థము.మతా=సమ్మతమగును. అన్యత్రాపి=ఉత్తరపదలోపేతరసమాసస్థలములందును, తదిష్టిఃస్యాత్ = ఆద్వితీయా తుల్యాకారస్థితి కొన్నియెడల సమ్మతమగును. తత్ర=ఆవిషయమున, ప్రయోగః = మహాకవి ప్రయోగమె, కారణమ్=మూలము. ఉదా:—'జవ్వాది యమ్మకపు సెట్టి = జవ్వాదిన్+సెట్టి = జవ్వాదిసెట్టి. ఊరన్+తిరుగు+పంది = ఊరఁబంది. ఇట ద్వితీయా రూపములేదు. రెండువే లధికముగు నలువది = రెండువేలన్+నలువది = రెండువేల నలువది. ఇట్టివి సైత ముత్తరపదలోపసమాసోదాహృతులె. మో మనెడి తమ్మి = మోముతమ్మి, తీఁగెవంటి కౌను = తీఁగెకౌను. ప్రేపల్లె యను వాడ = ప్రేపల్లెవాడ. ఇట్టివెల్ల 'అన్యత్రాపీత్యాది కుదాహరణములు,క్వచి త్ప్విత్యయేత్యాదికారిక ౨౬౧ I విషయమున వ్యాఖ్యాతమయ్యెను. ఉదా:—షష్ఠి ద్వితీయాకారముతోనె నిల్చుటకు:—దానియొక్క+కలరూపు = దానిన్+ది+కలరూపు = దానిదికలరూపు. వారియొక్క+నిశ్వాసములు = వారిన్+వి+నిశ్వాసములు = వారివి నిశ్వాసములు.

రామునియొక్క+శక్తి = రామునిన్+ది+శక్తి = రామునిది శక్తి. తథాత్వ మ్మనుట చేత "సీతనుదిశక్తి - నిన్నుదుశక్తి" మున్నగు ననిష్టరూపములు గల్గనేరవు. 'సీతయొక్క+శక్తి = సీతన్+ది+శక్తి = సీతదిశక్తి' అనురీతినిమాత్రమె రూపసిద్ధి కల్గును. నీ-నా-తా-మనశబ్దములచోటనైతము షష్ఠి ద్వితీయాకారముతో నిల్వదు. కాఁగా 'యొక్క' విభక్తిపలెనె వానికి 'దు' ప్రత్యయమము చేయను. ఉదా:— నీయొక్క+శక్తి = నీదుశక్తి - మీాదుశక్తి. మొ.

క్వచిదన్యవిభక్త్యర్థ ఇత్యాదికారిక ౨౨౦ మొ ౨౨౮ విషయమున వ్యాఖ్యాతము. 'ఇరువది యధికముగు నొకటి' అనువిగ్రహముగల యుత్తరపదలోపిసమాసమున షష్ఠిచోట ద్వితీయాకారము నిల్వక ప్రథమయొక్క యాకారము నిల్చును. 'ఇరువదియొకటి' అనియే యగును. ఇరువదిటియొకటి యని కానేరదు. ఈసూత్రము "స్యాదుత్తరస్య లోపేని........."అనుసూత్రమున కపవాదము. ఉత్తరపదలోపి సమాసమున షష్ఠి ద్వితీయాకారమును నిల్వక ప్రథమాకారమున నైతము నిల్చునని యర్థము.

బాలవ్యా. సమాసవిభక్తికి లోపం బగు లట్టునకుఁ గాదు. ౨౫.
౨౭౦ I రామునిబాణములు. సరసపువచనములు. వేవెలుఁగు.
విషయము. గుణములప్రోక.

సంజీవని. ౨౭౦ I విష:—సమాసావయవపదముల విభక్తికి లోపంబు గలుగును. బా. తత్స. ౩౧ సూత్రముచే విభక్తికి లడాగమంబు విధింపఁబడుటచే 'లట్టు' నైతము విభక్తిగ గణింపఁబడునుగాన దానికిని లోపము ప్రకృతసూత్రముచే సూరిమతమునఁ బ్రాప్తించుచుండఁగా నట్టి లట్టునకు లోపంబు గలుగదని వచింపవలసెను. "రామునియొక్క+బాణములు" అనుచో 'రాముని' అనుదానియందలి 'ని'అనునది బా. తత్స. ౨౩ సూత్రముచే బ్రకృతికి విధింపఁబడినది గాన నయ్యది లోపింపదని సూరి యాశయము. కాన 'రామునిబాణములు' అనుచో విభక్త్యంతము లోపము రాఁగా 'రామునిబాణ' అనుదానికిఁ బ్రాతిపదికత్వముకలిగి ప్రథమావిభక్తి రాఁగా 'రామునిబాణములు' అనురూపము సిద్ధించె నని సూరి తాత్పర్యము. ఇట్లె 'సరసములు వచనములు' అనుచో విభక్తిలోపము కల్గఁగా 'సరసము వచనములు' అని సిద్ధించెను. ముగాగమము ప్రకృత్యవయవము గాన నయ్యది లోపింపదని సూరితలంపు. బా. సంధి. ౩౭ సూత్రము చొప్పున ముగాగము, ముపర్ణమునకు 'పు'వర్ణాదేశము రాఁగా 'సరసపువచనములు' అనురూపము సిద్ధించెను. 'వే+వెలుఁగులు (గలవాఁడు)' అనుచో బహువ్రీహిని బ్రథమావిభక్తిలోపముకల్గి

ప్రాతిపదికత్వము కల్గఁగా ప్రథమావిభక్తి యుదయించి 'వేవెలుఁగు' అనురూపము సిద్ధించెను. 'గుణములయొక్క ప్రోక' అనుచోఁ బయిరీతినె రూపసిద్ధి నెన్నునది. ప్రకృతసూత్రముచొప్పున లట్టుగను లోపము కల్గలేదని యెఱుంగనగును. సూరి 'ల' అనుదానిని జింతామణిచొప్పున ద్వితీయావిభక్తి ప్రత్యయముగా నంగీకరింప కుండుటచేతను 'టాది' పరకత్వమున బ్రకృత్యాగమముగా నంగీకరింపకుండుట చేతను 'షష్ఠీ భవే ద్వితీయాతుల్యేత్యాదికమగు ప్రక్రియను మార్పుటచేతను బయిరీతిని సూత్రించుకొనవలసివచ్చెను. ఈసూత్రములోని యనుపపత్తు లీవఱకే కొన్ని చూపఁబడినవి. (వి. స్త. II ౨౬౯-౨౭౦ పుట)

అలౌకికవిగ్రహవాక్యములోనే సమాససంజ్ఞకల్గి యుట్టి సమాసమునకుఁ బ్రాతిపదికత్వము సిద్ధించి తదవయవీభూత సర్వవిభక్తిలోపము కల్గునపుడు 'లట్టుసకుఁ బ్రాప్తి యెట్లు? "లట్టునకుఁ గాదు" అనువిధానము సార్థముచేసది యొఁటగినచోటి విభక్తులు లోపింపవన్నచో నందును ననుపపత్తులు తోఁచుచున్నవి. లట్టు లోపింప నపుడు దాని మూలములగు విభక్తులును లోపింప వనక తీరదుగదా. ఇంక లట్టు లానిస్థలముల సమాసవిభక్తులే లోపించునని సూత్రమున కర్థముచేయవలసివచ్చును. 'గుణములప్రోక' అను నుదాహరణమునుబట్టి విభక్తిప్రత్యయము లోపించి 'ల' మిగులు ననుట దుర్ఘటము. 'ల' అనుదానితోఁగూడిన మొత్తము విభక్తియగునపు డందుఁ గొంతభాగము లోపించునను నర్థ మెట్లు లభించును. ఉదాహృతినిబట్టి యంగీకరింతమన్నను 'గుణములప్రోకలతో' అనుచో "గుణములప్రోకల" అనుదానికిఁ బ్రాతిపదికత్వము సిద్ధించి యనిష్టరూపోత్పత్తి దుర్వారమగును. సమాసపూర్వపద విభక్తి లోపముమాత్రమె సూరికి సమ్మతమన్నచో నుత్తరపదస్థ విభక్తితోఁ గూడిన భాగమునకే యనిష్టమగు సామాసికప్రాతిపదికత్వము సిద్ధింపవలసివచ్చును. సమాసమున నుత్తరపదస్థవిభక్తియే లోపింపదన్నచో సముదాయమున నేకపదీభావమే దుర్ఘటమై సమాసమునకుఁ బ్రాతిపదికసంజ్ఞ లేకపోవలసివచ్చును. మఱియు మధ్యమపదలోపిసమాసమున నుత్తరపదలోపము నుపమానవాచకలోపము మున్నగునవి సిద్ధింపమింజేసి యనేకములగు కవిప్రయోగము లీసూరిమార్గమున సంగ్రహింపఁబడనేరవు. కాన నీసూరిమార్గ మపమార్గ మనకతీరదు.

తత్పురుష కర్మధారయ ద్విగు సమాసవిధులు.

అందుఁ దత్పురుషసమాసము.

శబ్దాత్తచ్ఛబ్దాతః. (అం. చిం. సంధి. ౭ కా. అహో ౧౯౩ పుట)

నన్నయాథ. సంబద్ధే క్వచిదర్థః స్యాత్ । దసంబద్ధే వికల్పతః (విక్ర.
౨౭౧.విష. సంధి. ౨౬. కారి. అహో. ౨౨౪. ౩౮౬. పు).
శబ్దేభ్యో యుష్మదాదిభ్యః । స్సమాసోపి గురు ర్భవేత్.
౩౭. (విక్ర. అజం. ౧౯. కా. అహో. ౨౭౮.పు)

కల్పతరు. ౨౭౧ విష:—'శబ్దాత్.........' అను నన్నయకారికయు 'సంబద్ధే.........'అను వికృతివివేకకారికయు ౧౦౭ విషయమున వ్యాఖ్యాతములు. షష్ఠ్యంతపదములకుఁ దచ్ఛబ్దార్థకము లుత్తరపదములగునపు డట్టి తచ్ఛబ్దార్థకములగు "అది - అవి" శబ్దములు స్వార్థమునె యనఁగా నచటి సంబంధార్థమునే బోధించుననియు వాని 'అ'కారము బహుళముగా లోపించుననియు నల్లె కొన్ని విశేషణములు తచ్ఛబ్దార్థకములతో గర్మధారయ మగునపు డట్టివిశేషణములు విధేయకోటి నధిరోహించుననియు నట్టియెడల నైతము 'అది - అవి' శబ్దముల 'అకారము' వికల్పముగ లోపించుననియు "శబ్దాత్.........సంబద్ధే........." అనుకారికలకుఁ దాత్పర్యము. ఉదా:—రామునియొక్క+అది = రామునిది, తెల్ల+అది = తెల్లది మొ. 'తెల్లది' మున్నగునవి కర్మధారయాభాసములు. తెల్లది-తెల్లదానిన్ - తెల్లదానిచేన్ - చిన్నవి - చిన్నవానిచేన్. చదువుచున్నవాఁడు - చదువుచున్నవానిచేన్ - మొ. ఆ. వె.........స్వయం । వరము చేయుచున్న వాఁడు వాఁడు (ఆది. ౭. ఆ. ౩౬). "నల్లనివాఁడు.........నల్లనియది......... ఇత్యాద్యాః కర్మధారయాభాసాః". (అహో. ౪౩౩. పు.) కడు మొదలగు కొన్ని విశేషణముల కిట్టి సమాసము చూపట్టలేదు.

శబ్దేభ్య ఇత్యాది:—యుష్మదాదిభ్యః = 'నీ - నా - తా - మన' అనెడి, శబ్దేభ్యః = శబ్దములకంటెఁ బరముగ నున్నశబ్దములకు, సమాసోఽపి = సమాసము నైతము, గురుర్భవేత్ = సాధువగుచున్నది. యుష్మదాదిశబ్దముల షష్ఠి ద్వితీయాకారమున నుండదుగాన వీని షష్ఠీసమాసము "షష్ఠీ భవే ద్ద్వితీయాతుల్యా......" అనువిధికి (౨౭౦. విష.) విషయము కాదు. సమాససామాన్యపద్ధతిచొప్పున నలౌకికవిగ్రహమునందె సమాససంజ్ఞ కల్గెడిపద్ధతి చొప్పునఁ బ్రక్రియ నడచినచో - మీయొక్క+ఆన - తమయొక్క+ఆన" మున్నగుచోటులందు "నీయాన - తాయాన" అనురీతి ననిష్టరూపములు గల్గవలసివచ్చును. మఱియు మిశ్రసమాసము నన్నయాథర్వణీయసమ్మతము కామింజేసి నీ యాజ్ఞ మున్నగునవి సాధువులు కాక పోవలసివచ్చును. కాఁగా వాని సమాస మిట్లు ప్రత్యేకముగ నుపదేశింపఁబడినది. ఇట్టి ప్రత్యేకకథానజ్ఞాపకముచేత 'నీయాన'మున్నగు సమాసకము లేకాక 'నీయాజ్ఞ'

మున్నగు మిశ్రసమాసములును సిద్ధించుచున్నవనియు, వీనియెడల సమాససామాన్య పద్ధతి సంపూర్ణముగ వర్తిల్ల నేరదనియు (వర్తిల్లిఁచో 'మీయాజ్ఞ'యనుచోట 'నీయాజ్ఞ' అని యేర్పడవలసివచ్చును) నిదియునొక జ్ఞాపకసిద్ధసమాసము యనియు, వీని యీ సమాసవిధి యపి శబ్దమువలన బాహుళకమనియు, నీసమాసవిధానము సప్రయోజన మగుటకై సమాసవిభక్తికిలోపము మాత్రము జరగుననియు విశదమగుచున్నది. ఉదా:—నీయొక్క+ఆజ్ఞ = నీయాజ్ఞ. నీయొక్క+ఆన = నీయాన. మీయొక్క+ఆజ్ఞ = మీయాజ్ఞ - మీయొక్క+ఆన = మీయాన, మొ. ఇట్టిసమాసము కలుగని పక్షమున 'నీయొక్కశక్తి = నీదుశక్తి - నీశక్తి మీదుశక్తి - మీశక్తి మున్నగు వ్యస్తరూపములును సమ్మతములగును, వ్యస్తతయందును యొక్క విభక్తి లోపించునుగాన 'నీశక్తి - మీశక్తి' మున్నగునవి వ్యస్తరూపములును నగుచున్నవి. ఇట్టిరూపములు సిద్ధించునపు డింక నేతత్సమాసవిధాయకసూత్ర మేల యని శంకింప రాదు. వీనిసమాసమునే యుపదేశింపనిచో 'నీయొక్క+అది = నీది - మీయొక్క+అది = మీది - నాయొక్క+అవి = నావి మున్నగుస్థలములందు "శబ్దాత్తచ్ఛబ్దాత్" (౧౦౭ విష. ౩౭౦. విష.) అనుసామాసికసంధిశాస్త్రము వర్తిల్లమింజేసి 'అది - అవి' శబ్దముల 'అ' కారమునకు లోపము సంభవింపకపోవలవచ్చును. మఱియు సంబన్ధే క్వచి దిత్యాదిచోప్పున నిష్టార్థసిద్ధియుఁ గల్గకపోవలసివచ్చును. (విస్తర) వీనిసమాసము వైకల్పికముగాన సమాసాభావపక్షమునఁ బయి నుదాహరించిన

విస్తర. ౩౭౧విష:—అహోబలపండితుఁడు "శబ్దేభ్య"ఇత్యాదికారికయొక్క యుపయోగమును సరిగ గ్రహింపక దీనిని "షష్ఠ్యు నిమిత్తాది జేత్యాది చింతామణి సూత్రసందర్భమున నుదాహరించెను. అట్లయినను 'నీ నా తా మన' శబ్దముల సమాసమునకు సాధుత్వ మెట్లని శంకించుకొని (షష్ఠీ భవే ద్వితీయాతుల్యేత్యాది చొప్పున ద్వితీయాతుల్యాకారము లేదు. సమాసక మనుటకు విభక్తిలోపము ప్రాతిపదికము నిల్చుట మున్నగునవి లేవు.) నన్నయప్రయోగములనుబట్టి వానిసమాసము సాధువని యీక్రిందరీతిని వ్రాసెను. "ని నిమిత్తంబున నిత్యాది తత్పురుషసమాసో ఒపి సాధుః నీ । కారణంబునఁ జేసి సర్వజగంబులోఁగల భూపతుల్. తనకుల బ్రాహ్మణు. తమ తమకులముల్ ఇత్యాద్యాచార్యప్రయోగాత్. సమాసస్య తత్పురుషత్వే వారల కారణమునఁ నెగ్గుపుట్టెఁ గౌంతేయులకున్. ఇత్యాద్యాచార్య ప్రయోగ ఏవ - అథర్వణాచార్యేణ తు - శబ్దేభ్యో యుష్మదాదిభ్య । స్సమాసోఽపి గురు ర్భవే దిత్యుక్తమ్" (అహో. ౩౭౮ పుట.) కవిజనమండనకర్త పైయహోబల పంక్తుల తాత్పర్యమును సరిగ దెలిసికొనక పంక్తులి యసంగతముగ వ్యాఖ్యచెసెను.

"నీశక్తి - మాశక్తి - నీదుశక్తి మాదుశక్తి" అనువానివలె "నీయది - నాయది - మాయది - మాయవి - తమయవి మున్నగురీతిని "శబ్దాత్తత్పశ్చద్దాతః" అనుసూత్రము (౧౦౭ పిప) చొప్పున 'అ' కారలోపము కల్గని రూపములు సిద్ధించును. నీదుశక్తి- మాదుశక్తి" అనునవి సమాసరూపములని భ్రమింపరాదనియు "నీశక్తి - మాశక్తి" అనురీతివి మాత్రమె సమాసరూపములన్న ననవచ్చుననియుఁ బ్రకృతశబ్దేభ్య ఇత్యాదిసూత్రమె విశదీకరించుచున్నది. దువర్ణాంతములు వ్యస్తములగుటచేతనే. స్వరపరకసంధిలో "షష్ఠ్యా ఉతోఽచి నుమ్ నేచ" అను సామాసిక నుమ్ము రానేరదు. ఉదా:—నీదు+ఆజ్ఞ = నీదాజ్ఞ, నీదు నాజ్ఞ అని కానేరదు. చ.........నీదయ సమగ్రత యాపరిపాటి యేమనన్ (రాఘు. ౧ ఆ, ౪౪ ప.) 'నీదు+అయుసమగ్రత+ ఆపరిపాటి (అయ శ్శ్యభావహోవిధిః)' అని భారతపక్షమున ఛేదము. 'నీయొక్క+దయ యొక్క+సమగ్రత' అని రామాయణపక్షమున నర్థ మెన్నునది. మఱియు 'ది-వి-దు' ప్రత్యయములు 'యొక్క' విభక్తి పర్యాయములు గాన నివి సదా విశేష్యముతోనె యన్వయించును. క.........తనదుకీర్తి వెలుంగన్. (ఆది. ౫ ఆ. ౩౭.) సీ...... వారివ ధమ్మిల్ల భారావకలిత దివ్యామోద నవపుష్ప దామములయు।......వారివ ....వారివ (ఆది. ౩ ఆ. ౧౫౬.) ఇందు "వారి+వి+అ = వారివ" అనురీతి

"యుష్మదాదిశబ్దములకంటెఁ బరమైన సమాసమందును నిమిత్తపర్యాయపదంబులకు సర్వవిభక్తుల ప్రయోగము శ్రేష్ఠమగును. ఉదా:—నీ నిమిత్తంబునన్ - ఇచ్చటఁ దృతీయ - నీ। కారణంబునఁజేసి సర్వజగంబులోఁ గలభూపతుల్ - ఇచ్చటఁ బంచమి. అలుక్సమాసమందును గలదు. వారల కారణమున నెగ్గు పుట్టె: గౌరవ్యులకున్ - ఇత్యాదులు గ్రహింపవలయును." అని యిట్లు శబ్దేభ్యోయుష్మదాదిభ్య ఇత్యాది కారికను వ్యాఖ్యచేయఁబడెను.(వికృ. అజం. ౧౯ కారికాత్ప.) నారాయణీయాంధ్ర వ్యాకరణగాణపతవివరణకర్తలు నయయహోబలపండితీయపంక్తులనె యనుసరించిరి. "తే.గీ.........। సాధువు సమాసమున్ యుష్మదాదులపయి" వివృతి = '...... నీ। కారణంబునఁజేసి సర్వజగంబులోఁ గలభూపతుల్. వారలకారణమున నెగ్గు పుట్టుఁ గౌరవ్యులకున్' మొ. (నారా. గాణ. ౩౦౧ కారి. సమా. ౩ పద్య. ౨౬౦ పుట.) "వారలకారణమున........." ఇత్యాదిపద్యభాగ మిట నహోబలపండి తీయమునఁ బడియున్నదని యెక్కింపఁబడెనే కాని దీని కిటఁ బ్రసక్తిలేదు. 'వారలన్' అనునది యుష్మదాదులలోఁ జేర్పఁదగినది కాదు. దానిని 'షష్ఠీ భవే ద్వితీయే'త్యాది చొప్పున 'వారలయొక్క+కారణము = వారలన్+కారణము = వారలకారణము' అని సాధింపనగును.

నవధారణార్థకశబ్దవ్యవధానము నైతము వీని వ్యస్తతను విశదీకరించుచున్నది. (చూడుడు, ౨౫౧ I విష.).

సర్వశబ్దంబులు సంబంధంబునందుఁ దచ్ఛబ్దంబుతోడ
సమసించును. ౮.
నావాఁడు - నాయది. ఇంటివాఁడు - ఇంటిది. రాముని
వాఁడు - రామునిది.
ధాతుజవిశేషణంబులకు విభక్తి వివక్షించునపుడు
తచ్ఛబ్దం బనుప్రయుక్తం బగు. ౯.
బాలవ్యాకరణ. వచ్చినవాఁడు - వచ్చినది. రానివాఁడు - రానియది.
వివరణము. ఎల్లయెడల ధాతుజవిశేషణంబుల కట్టి యను పదంబు
౨౭౧ I విషయము. విభాష ననుప్రయుక్తంబగు. ౧౦.
వచ్చినట్టిరాముఁడు - వచ్చినరాముఁడు - వచ్చునట్టి
వాఁడు - వచ్చువాఁడు.
యుష్మదస్మదాత్మార్థకంబుల కుత్తరపదంబు పరంబగు
నపుడు దుగాగమంబు విభాష నగు. ౧౧.
నీదుకరుణ - నీకరుణ - నాదు నేరిమి - నా నేరిమి.
తనదు రూపు - తనరూపు.

సంజీవని. ౨౭౧ I విష:—సమస్తపదములును సంబంధార్థమున తచ్ఛబ్దార్థకములగు "అది - అవి - వాఁడు" మున్నగుపదములతో సమసించునని యర్థము. షష్ఠ్యంతపదము సంబంధార్థకమె యగుచుండఁగా మరల నట్టి యర్థమందే తచ్ఛబ్దము సమసించు ననఁగా నట్టి తచ్ఛబ్ద మచట స్వార్థమునే బోధించునని తాత్పర్యము. 'నాయొక్క+వాఁడు = నావాఁడు' మున్నగు నుదాహృతులలో "సమాసవిభక్తికి లోపంబగు........." (౨౭౦ I విష.) అను ౨౫ సూత్రముచే యొక్కవిభక్తి లోపమును జేయనగునని సూరి యాశయము. 'ఇంటియొక్క+అది = ఇంటి+అది' అని యేర్పడఁగా, బా, సంధి. ౮౫ సూత్రముచొప్పున 'అది' శబ్దాకార లోపము రాఁగా 'ఇంటిది' అనురూప మేర్పడును. ఇట్లె "రామునియొక్క+అది = రామునిది" అనియు సిద్ధించును, ఇంటిది మున్నగువానినుండి 'ఇంటివి - ఇంటిదానిన్ - ఇంటిదానిచేతన్' మున్నగురూపముల నూహించునది.

౯ సూ.-వ్యాఖ్య:—అచ్ఛికవిశేషణములకు విభక్త్యంతరూపభేదములుండవు. అవి స్త్రీసమములు గాన వానికిఁ బ్రథమైకవచనలోపము కల్గి పదత్వము సిద్ధించును.

అట్టి విశేషణము విశేష్యముతోఁ గర్మధారయముగ సమసించును. ఉదా:—చదివిన పుస్తకము. మొ. ఇట్లే ధాతుజవిశేషణములు తచ్ఛబ్దార్థకములగు 'అది - అవి - వాఁడు' మున్నగువానితో సమసించును. కాని యంతటి తచ్ఛబ్దార్థకమున కర్థవిశేష ముండదు. ఉదా:—వాఁడు వచ్చినవాఁడు = వాఁడు వచ్చినవాఁడు. మొ. ఇంక నిట్టి తచ్ఛబ్దార్థకముతోడి సమాసముకూలమున నట్టి ధాతుజవిశేషణమునకు విభక్తి యోగయోగ్యత వాక్యమున విధేయ మగుట మున్నగు ప్రయోజనములు గల్గును. ఉదా:—వచ్చిన+అది = వచ్చినది. (బా. సంధి. ౮౫ సూత్రముచే 'అ' కారలోపము) దీనినుండి 'వచ్చినది - వచ్చినదానిన్ - వచ్చినదానికిన్ - వచ్చినదాన' మున్నగురూపము లేర్పడును. "అది వచ్చినది" అనుచో "అది వచ్చెను" అను రీతిని విధేయతయుఁ గల్గును. ఇట్లే 'రానివాఁడు - రాని యది' మున్నగువాని నరయునది. బా. సంధి. ౮౫ సూత్రముచొప్పున 'అది' శబ్దపు 'అ' కారము లోపింపనపుడు 'రాని యది' అనురూప మేర్పడును. సూత్రములోని "ధాతుజ విశేషణంబులకు" అనునది పెక్కువిశేషణంబుల కుపలక్షణము. ఉదా:—చిన్న+ వాఁడు = చిన్నవాఁడు - చిన్నవానిన్. చిన్న+అది = చిన్నది-చిన్నదానిన్ - రెండవది - రెండవదానిన్ - రెండవవాఁడు - రెండవవానిన్. మొ.

౧౦ సూ-వ్యా:—అట్టిశబ్దము తాదృశార్థకమగు విశేషణము. అయ్యది ధాతుజవిశేషణముల తుది నర్థవిశేషబోధము లేకయే విభాషగ నిల్చునని యర్థము. ఉదా:—వచ్చినట్టివాఁడు - వచ్చినవాఁడు. వచ్చినట్టిది = వచ్చినది. సీ. అనవుడు నద్దేవి యాదరభరితయై బాలార్కబోధితపద్మజాత। యైనట్టి దాన శ్రీమున లక్ష్మి నా భూమి యనఁగ వెలుంగుదు. (శాంతి. ౫ ఆ. ౮ ప. సూ. రా. ని.). అట్టి - ఇట్టి- ఎట్టి శబ్దములు మహద్వాచకతచ్ఛబ్దముతో సమసింపఁగాఁ దచ్ఛబ్దలోపమున "అట్టీఁడు - అట్టిరు - ఇట్టీఁడు - ఇట్టిరు - ఎట్టీఁడు - ఎట్టిరు" అనురూపములు సిద్ధించును. (౨౧౦ VIII విష.) 'అట్టిది' అనుదానినుండి 'అట్టియందు' ఇట్లే 'ఇట్టియందు' అని యేర్పడును. (౨౧౦ VIII విష.) ఉ......దుష్టనిగ్రహము పూని జగంబులు గాచునట్టి తోఁ। బుట్టువు. (ఉద్యో. 3 ఆ. ౧౧౮.) ధాతుజవిశేషణములకు 'అట్టి' శబ్దమువలెనె "ఇట్టి" శబ్దమును 'అది' శబ్దమువలెనె 'ఇది' శబ్దమును ననుప్రయుక్తము లగుట గలదు. తే-గీ. అనఘ యూర్వశి యిచ్చిన యిట్టిశాప। ము.........(ఆర. ౧ ఆ. 3౬౭.) సీ. ఒక్కకర్ణంబు నీలోత్పలశ్యామమై తనువెల్ల శశిహంసధవళమైన। యిట్టిగుఱ్ఱములు వే యిక్కన్యకుంకువ.........(ఆర. 3 ఆ. ౧3౨.). క. ఏ నిన్ను మూఢు యనియెడు। దీనికిఁ దగ నిమ్ము భారతీకన్యక (నిర్వ. ౧ ఆ. 3.) ప్రయోగ

ములు:—ధాతుజవిశేషణములమీఁది తచ్ఛబ్దానుప్రయోగమునకు:—క...... వీని విడువుఁడు। యని నోడినవాని హీనునయశోవీర్యున్. (ఆది. ౭ ఆ. ౪౭.) ('వీనిన్' అనునపుడు 'ఓడినవానిన్' అనుచోటి తచ్ఛబ్ద మూర్ధనంతము కానేరదుగదా) వ. వీరి నిందఱ రక్షించుట నీకుఁ బ్రియంబేని.........తే-గీ. వీరి సుఖసుప్తులై యున్న వారి నిద్ర। నెడఁగ బోధింపనోప.........(ఆది. ౬ ఆ. ౧౯౯). ఉ.........వాఁడిట వచ్చువాఁడొ యే। నందుల కేఁగుదాననొ.........(అర. ౨ ఆ. ౨౦౩.). విధేయకోటి నధిరోహించునపుడే కాక విశేషణ మగునపుడును దచ్ఛబ్దవకార లోపము గలదు. క. మున్నిట్టి భవదనుగ్రహ। మెన్నఁడు గన్నారు గలరె యివ్వారలు.........(హరి. ఉ. భా. ౮ ఆ. ౫౪ ప.) క. ఎంత యెఱుక గలవారును దు। ర్వారవికారముఁబొందెదు। వారు.........(అర. ౧ ఆ. ౩౨.) చ.........తీర్థయాత్ర చనువాఁడు పరాశరుఁ డన్మునీంద్రుఁడు.....(ఆది. ౩ ఆ. ౩౬.) (చను పరాశరుఁ డని యర్థము.), విశేష్యమును దొలి నిలిపి కొంతవాక్యము నడుమనిచ్చి విలంబాసహనమునఁ దద్విశేషణమును దదర్థార్థకముగను దచ్ఛబ్దానుప్రయోగము గలదానిగనుఁ బ్రయోగించుట నన్నయసంప్రదాయము. "అయ్యుదంకుండు గురుకార్యధురంధరుండై గురుపత్నీనియోగంబునఁ బౌష్యుం డనురాజు దేవికుండలంబులఁ బ్రతిగ్రహించి తేరం బూని వనంబులో నొక్కరుండ చనువాఁ డెదుర.....నొక్కదివ్యపురుషుం గని.........(ఆది. ౧ ఆ. ౯౪. ఇట్టిదె ఆది. ౧ ఆ. ౧౦౨ పద్యమునఁ గలదు.) ఇతరులవాడుకలో నిచట చనువాఁ డనుచో 'చనుచు' నని ప్రయోగింపఁబడును. (ఇట్టి దింకను ఆది. ౭ ఆ. ౩౭. ఇందు రెండుస్థలములు గలవు.) సీ.........ఏ మఱుదెంచు। వారము త్రైలోక్యవర్తి నంబుజభవప్రభవు నారదుఁ గని (ఆది. ౮ ఆ. ౧౬౧.). సీ.........ఆ-వె. కోమలాంగి యిపుడు గులుకొని పాంసుల। స్థలమునందు నిద్ర తగిలినదియు. (అర. ౨ ఆ. ౭౭ ప.) (తగిలినది=తగిలెనును) ఆ-వె. నిటుఃఖంబు దీర్ఘనిశ్వాసధూమసం। హతులఁజేసి కలుషమైన యదియు (సభా. ౨ ఆ. ౯౨) (కలుషమైన యదియు=కలుషమయ్యెనును.) విశేషణములకుఁ దచ్ఛబ్దానుప్రయోగము:—ఉ. ఒక్కొకవానివాకిటఁ. (భాస్క. యుద్ధ. ౧౬ ప.) ఒక్కొకవాని (భాస్క. యుద్ధ. ౩౦౫ ప.) ఆ-వె. ఇట్టిదేని మనకు నిందుండఁగా నేల (ఆది. ౬ ఆ. ౧౫౪.) ఆ-వె. చెలఁగి లేవ నేడ్చు చిఱుతుకదాని. (ఆది. ౪ ఆ. ౪౭.) ఉ. మానముకంటెఁ బ్రాణములు మంచివియే.....(ఉ. హరి. ౬ ఆ. ౧౩౭.) అదిశబ్దానుప్రయోగములేని విశేషణప్రయోగము మత్తకోకిలము:- ...పూజనీయులు వీరిలోఁ। బ్రీతి నెవ్వఁడు సద్గుణంబులఁ బెద్ద యట్టి మహాత్ము...

(సభా. ౨ ఆ. ౪ ప.) క....పెద్దల। చరితం బల్పులకు నెఱుఁగ శక్యమె యెందున్. (సభా. ౨ ఆ.౧౯ ప.) ఉ...సూర్యబాణమే। నేసితి నింద్రుఁ డొట్టి సురలెంతయు సంతస మందఁగా జగ। త్త్రాసి తమిస్రరాశి నిహతంబుగ దిక్కులు తెల్లగా మహో గ్రాసుర లాహవంబున భయింపడ మాతలి మెచ్చి యార్వఁగాన్. (అర. ౪ ఆ. ౭౨ ప.) (తెల్లగా = తెల్లవికాఁగా.)

౧౧ సూ-వ్యా:— యుష్మదస్మదాత్మార్థకంబుల కనఁగా నీ-నా-తాశబ్దంబుల కుత్తరపదంబు పరంబగునపు డనుటంజేసి సమాసమం దనునర్థము లభించుచున్నది. సూరి యుదాహృతులందును 'నీదుకరుణ = నీకరుణ' అని దుగాగమరహిత పాక్షిక సమాసరూప ముదాహృతమగుటయు దుగాగమము సమాసాశ్రయవిధియే యని విశదపఱుచుచున్నది. 'నీయొక్క+కరుణ' అనుచో బా - సమా - ౨౫ సూత్రము చొప్పున యొక్కవిభక్తి లోపింపఁగా, యుష్మదర్థకాచ్ఛికశబ్దమునకు 'నీ' అనుదాని కంత్యావయవముగా 'దు' అనునది యాగమంబుకాఁగా 'నీదుకరుణ' అని యగును. దుగాగమాభావపక్షమున 'నీకరుణ' అని యేర్పడును. ఇట్లె 'నాదు నేరిమి' మున్నగు తక్కినవాని ప్రక్రియ నెఱ్ఱునది.

'నీదుకరుణ' మున్నగు రూపములు సమాసములని సూరి తలంచుటసరికాదు. 'దు' అనునది యాగమమనుటయు సరికాదు. చింతామణి "దిః స్యాత్ సంబన్ధార్థే, సర్వస్మా; ద్యుష్మ దస్మ దాత్మభ్యః। ద్విలివర్ణకః" అని 'ది-దు' అనువానిని సంబంధార్థక ప్రత్యయములుగా నుపదేశించెను. అథర్వణాచార్యుఁడును "ది-వి-వర్ణకౌ" అని వీనిని ప్రత్యయములనియే వచించెను. కాఁగా నివి "యొక్క చ శేషే షష్ఠీ" అనుదాని కపవాదములగు ప్రత్యయములనుట స్పష్టము. కాన 'దు' అనునది సమాసాశ్రయ విధికాదు. నీదు-నాదు మున్నగునవి షష్ఠ్యర్థకములగుటంజేసి యవి సమాసగతములె యన్నచో "నీదు+ఆజ్ఞ" మున్నగుచోట్ల "షష్ఠ్యా ఉతో౽చి నుమ్ నేచ" అనుచొప్పున నుమ్మురాఁగా "నీదు న్నాజ్ఞ" అనురీతి ననిష్టరూపములు గలుగవలసి వచ్చును. "చ.....నీదయ సమగ్రత యాపరిపాటి యేమనన్. (రాఘ. ౧ ఆ. ౪౪.) "నీదయు+యొక్క+సమగ్రత" అని రామాయణార్థము. "నీదు+అయసమగ్రత" అని భారతార్థము. (చూ. ౨౫౧ I విష.) క. ఆదట నీ-నా-తనయును। చో దుత్వము గలుగు షష్ఠి చూపెదు నెడలన్। నాదు కళాసంపదయును। నీదు వివేకంబుఁ దనదు నిపుణతయు ననన్. (కావ్యాలం. ౯ ఉల్లా. ౧౩౨ ప.) అని 'దు' అనునది షష్ఠీవిభక్తి యనియు పెద్దిరాజు వచించెను.

దెనిఁగింప సంస్కృతములం। దెనుఁగులు సంధించిరేని దెగడుదు గార్యుల్. (ఆం. భూ. ౧౩౧ ప.) ఇట్లు లాక్షణికులెల్ల వైరిపదదోషమును నిరాకరించియున్నారు. పాల్కురికి సోమనారాధ్యుఁడు తనపండితారాధ్యచరిత్రమున "ద్విపద, జల్లి ప్రాసక ఘుపశబ్ద మక్రమము.........వైకల్య ముక్త్యుక్తి వైరిపదంబు.........ద్రాఘ ఛందోవిరుద్ధం బాదియగు న। లాఘప్రలాపోక్తి లాఘవం బనక। మది గూర్పు కృతులు...బిలిబి లికృతుల్ కృతులె" అని వైరిపదమును నిరసించియున్నాఁడు. ఇట్టి సోమనారాధ్యుఁడె తనబసవపురాణమున వైరిపదదోషదూషితప్రయోగములు చేసె నని బసవపురాణపీఠికాకర్తగారిట్లు వ్రాసిరి. "సోమనారాధ్యుఁడు బసవపురాణ మున మాత్రము ప్రయోగించిన వైరిపదములఁ జూపుచున్నాఁడను. పుట ౬ దీప గంభంబులు. పుట ౧౫ చౌదళాబ్జంబు. పు - ౨౬ ముల్లోకవంద్య - పుట ౩౦ ముల్లోకనుతుఁడు - పు - ౨౮౦ ముల్లోకనాథుని - పు - ౪౪ నిత్యనేమంబు పు. ౫౫ నిత్యపడి. పుట ౧౩౪ నిత్య; (ఇట్టివి పెక్కుమార్లు) పు - ౫౫ పుడమిశ. పు - ౬౦-౬౩ సర్వాంగకచ్చడము - పు - ౧౨౪ భక్తకూటువలు. పు - ౧౭౭ మజ్జనబావి- పు- ౨౦౧ ఇతరవేల్పులు- పు- ౪౫-౨౦౫ తవనిధి- పు- ౨౪౦ తవరాజు- పు- ౧౫౭ తవరాజవల్లభుఁడు-పు - ౨౦౧ సిరిమహాదేవాదిసురలు-పు - ౧౪౦ శర్మకవితె. ఇత్యా దులు." (బసవ. పీఠిక. ౯౭-౯౮ పుటలు.) సోమనారాధ్యునివంటివాఁడు తాను నిరసించిన వైరిపదమును పలుచోటులఁ బ్రయోగించె ననుట విశ్వసనీయము కాదు. పై నుదాహరింపఁబడినవానిలో 'దీపగంభము' అనుచో గకారాదేశము ముద్రణ స్ఖాలిత్యమనియు 'కంభ'శబ్దము సంస్కృతమునఁ గలదనియు నీవలను వివరింపఁ బడెను. (విస్త. ౬౦ II విష.) నిత్యనేమము మున్నగుచోటులందలి 'నిత్య'శబ్దము 'నిత్య'శబ్దభవమగు నాచ్ఛికము. (కన్యాశబ్దము కన్నె యయినట్లు) (విస్తర. ౬౦ III విష.). పుడమిశబ్దము సంస్కృతమని యీవలను నిరూపింపఁబడెను. (విస్తర. ౬౦ II విష.) 'సర్వాంగకచ్చడము' అనునది ముద్రణసంస్కారలోపకృతము - రెండు స్థలములందును వరుసగ 'కచ్ఛట - కచ్ఛటిక' అనునవి కవిప్రయుక్తము లననగును. "కచ్ఛా కచ్ఛటికా కక్షా పటీ - కౌపీన మిత్యపి" అని యమరము (త్రికాండశేషము). "కట్టితి సర్వాంగకచ్ఛట యనుచు" "అంతకుఁదగిన సర్వాంగకచ్ఛటిక" అని కవి ప్రయుక్తపాఠములు కానోపును. 'భక్తకూటువలు' ముద్రణసంస్కారలోప కృతము. 'భక్తకూటములు' అని కవిప్రయుక్తము కానోపును. 'మజ్జనబావి'అను చోటి జకారము దంత్యమనినచో నది తద్భవమె యగును. 'ఇతరవేల్పునకు' అనుచో 'ఇతరు వేల్పునకు' అనినయెడల వైరిపదదోషము తొలఁగును. ఇతరమతము

వాని వేల్పున కని యర్థము. "కాన కర్తల కర్త మానీలగళుఁడు" (బసవ. ౬ ౭౭౭ ప.) అని యిట్లు 'తనవేల్పు - ఇతరునివేల్పు' అనురీతి వాడుక కవి కభిమతము. 'తపనిధి-తపరాజు - తపరాజవల్లభుఁడు' అనురీతి వానిలో 'తప' అను సంస్కృతశబ్దమును దాని తద్భవమగు 'తపము' అను శబ్దమును గ్రహించి సమర్థింపనగును. తపధాతువుమీఁద 'పచాద్యచ్' ప్రత్యయమును నిల్పినను "తప"శ్శబ్దము మీఁద 'అర్శ ఆద్యచ్' ప్రత్యయమును నిల్పినను 'తప' అను 'అ' కారాంతశబ్దమేర్పడును. కాన "తపనిధి - తపరాజవల్లభుఁడు - తపరాజు" అనునవి సుసాధమలగును. "భువి జను లెల్లను బొగడుచు నుండఁ। దవనిధి తేడదదానయ్యకీడె. (బస. ౬ ఆ. ౮౯౭.) అను నీప్రాసస్థలమున 'తపనిధి' శబ్దభవము 'తవనిది' యని సమర్థింపనగును. 'తపస్వి' అనుదానికిఁ దద్భవము 'తపసి' అనియు 'కపిల' అనుదానికిఁ దద్భవము 'కవిల' అనియు భట్టారకుఁడె ప్రయోగించెనుగదా. (౬౩ III విష.) (తద్భవవికృతులు. విస్తర. ౬౦ II విష. విస్తర. ౬౦ III విష. చూచునది.) 'ధర్మకవిలె' అనునది ముద్రణసంస్కారలోపకృతము. 'ధర్మకపిల' అని కవిప్రయుక్తమనం దగును. "మీఁదత్తి మీఁప్రాఁత మీఁధర్మకపిల" (బసవ. ౭ ఆ. ౧౦౨౩ ప.) ధర్మార్థము విడిచిన (వృషోత్సర్జనము) కపిలధేనువు. దీని తద్భవరూపము 'దమ్మకవిల'. 'అపుడల ల్వంచుచు నయ్యె మీఁ దమ్మ। కవిలల మంచును గడుదైన్యపడుచు' (బస. ౭ ఆ. ౩౯౭.) ధర్మకపిల నెవ్వరును హింసింపరు. 'దమ్మకవిలె' అనిచెప్పి 'ధర్మముల చిట్టాపుస్తకము' అనుటయు సుసంగతముగా నుండదు. (విస్తర. IV ౬౩ III విష.) ఇంక 'చౌదళాబ్జంబు-ముల్లోకవంద్య - ముల్లోకనుతుఁడు - ముల్లోకనాథుని-సిరిమహాదేవాదిసురలు.' మున్నగువానిలోని 'చౌ - సిరి' మున్నగునవి 'చతుర్ - శ్రీ' మున్నగువాని వికృతిరూపములు - మూఁడు అనునది దేశ్యము. ఇవి సాధ్యసమానాధికరణసమాసగతములయి సిద్ధసమాసపూర్వావయవముతో నన్వయించుచున్నవి. కాన వైరిపదదోషమునకుఁ బ్రసక్తి లేదు. ఇట్టివి సాధువులె యని నిర్ణయించు నేకదేశాన్వయవిషయము మీఁదటను వివరింపఁబడెను. (౨౬౬ I విష.) పాల్కురికి సోమనారాధ్యుని వైదుష్యము వర్ణనాతీతము. ఆతఁడు నియమోల్లంఘనము చేయువాఁడని భ్రమింపరాదు. మతవిషయమునందువలెనె భాషావిషయమునందును నాతని పోకడలు వింతవింతలుగా నుండును. (చూ. విస్త. ౬౦ II విష. విస్త. ౬౦ III విష. తద్భవములు. విస్తర. IV ౬౩ III విష. మాలుమాలశబ్దములప్రయోగములు.)

బా - సమా - ౧౯ సూ - వ్యాఖ్య:—నామ్న్యాదికనుమ్న్యాదులకు సమాసము లందునూత్రము చూపట్టు పజ్-ప-వర్ణకము లోపవిభక్తికములె యని నన్నయాధర్వ

'జనుపకాం'—ఇందు 'జేనము' పూర్వపదముకాదు [౨౭౨ I వి. సంజీ.]

యాశయము. (౨౨౭ మొ. ౨౩౩ వ. విష.) తక్కిన యాపవిభక్తికములవలె నివి విభక్తులకు ముందు నిలువవుగాన వీనివిధి సమాసాశ్రయవిధులలోని దనుటయె యుచితమని సూరి యాపవిభక్తికప్రకరణమున వీని నుపదేశింపక యిట సమాస ప్రకరణమున వచించెను. నాము+చేను = నాఁపచేను (లేఁత చేను) జిత్తుబిందు పూర్వక మగునుగాన నామ్వాదులకు వచ్చు పవర్ణము బిందుపూర్వకమైయుండును. 'నాఁపచేను' అనుచో దీర్ఘపూర్వకమగుటచే పూర్ణపూర్వకత్వము లేదయ్యెను. ఇట్లె 'అమ్ము+శయ్య = అంపశయ్య. ఎమ్ము+ముక్క = ఎఁపముక్క.' అనుచో మ్ము వర్ణస్థానమున పజ్జు రాఁగా నుడి తొలియచ్చుమీఁది దగుటంజేసి ఖండబిందువు రాదయ్యెను. పూర్ణము రాఁగా 'అంపశయ్య' అని సిద్ధించెను. ఇట్లె యంటతను నెఱుంగునది. 'కనుము+పులు' అనుచో మువర్ణస్థానమున 'ప' అనునది నిల్వఁగా 'కనుపపులు' (రెల్లుగడ్డి) అని యేర్పడెను. ఇత్యాదులు కనుమ్వాదులనుటచేఁ గనుమ్వాదు లాకృతి గణమని తెలియనగును. నామ్వాదులు కనుమ్వాదులు స్త్రీసమములె యని తోఁచెడి. "నాము = దే-వి-జొన్న లోనగువాని కొయ్యగాలునఁ జిగిరించిన మొలక. దీనిని పసులు తిన్నను మృతినొందును" "జనము-వై-వి-ఒకవిధమైనపైరు. 'ద్వి—జనము గలంగె రాజనము మలంగె. (విష్ణు. పూ. 3 ఆ.) (దీనికట్టెల యందు నారతీయుదురు.)" (శ-ర) 'జనుము' అనునది కోశములందు లేదు. పైప్రయోగములోని శబ్దాలంకారనియమమునుబట్టియు శణశబ్దప్రకృతినిబట్టియు 'జేనము' అనియె యుండవలయునని కోశకారుల యాశయము. పయికారణములచే నిదిమాత్రము నపుంసకసమ మనవలసియున్నది. కాని "జేనమ్ము - జేనఁబు" అనుప్రయోగములు కానరావు. "శణ-పు. (శణ-అచ్) స్వనామఖ్యాతే క్షుపభేదే" "క్షుప-పు (క్షు+పక్) హ్రస్వశాఖాశిఫాయుక్తే శాఖోటాదిద్రుమే" (శబ్దస్తో) అనుచెప్పున పొట్టికొమ్మలును నూడలును గలచెట్టు జనుము (జనము) కామింజేసి శణశబ్దభవము జేన మనుట విశ్వసనీయమై యుండలేదు. కాన 'జనుము' అని యుకారమధ్యమె యాశబ్దమనియు నిదియు స్త్రీసమమె యనియుఁ దోఁచెడిని.

కర్మధారయము

సంస్కృతపదేన పరిమిత, మాన్ధ్రపదం కర్మధారయో భవతి. (ఆం. చిం. హాలం. ౧౯_కారి. అహో. ౭౨౮ పుట.)

ద్వ్యత్రాది చతుర్వర్ణ । పర్యన్త జననామసు । లోపః
సన్నయా. సాక్షి డ్వాదివర్ణానాం । శబ్దే రా (యా) జాదికే పరే ।
౨౭౩ విషయము. క్వచి దత్త్వం క్వచి చ్చాత్త్వం । క్వచి దిత్త్వం క్వచి

త్పతా। క్వచిన్నత్వం యథాయోగ। మనశ్చచ్చ వ్యవ
హారతః. (వికృ. అజం. ౧౦౮-౧౦౯-౧౧౦ కారి.
అహో. ౩౭౬ పు.)

కల్పతరు. ౨౭౩ వివ:—పరిమితమ్ - అర్ధ్రిపదమ్ = అల్పాక్షరములుగల యాచ్ఛికపదము, సంస్కృతపదేన = ఆంధ్రవిభక్తిచిహ్నితముకాని శుద్ధసంస్కృత పదముతో, కర్మధారయో భవతి = కర్మధారయముగ సమసించును. ఉత్తర సూత్రమందలి "స్వస్వవిభక్తి వికారైః" అనుదాని స్వారస్యముచే నిందలి సంస్కృత పద మాంధ్రవిభక్తిసంపర్కము లేని దనునర్థము లభించును. ఉదా:—రామః+సు+ అన+సు = రామన (౬= I విప.) భీమ+అన = భీమన. పరగెను దొల్లి శ్రీపతి పండితయ్య (పండితా) భక్తయ్య (బసవ. ౪ ఆ. ౧౮౪.). మొ. 'అర్ధ్రిపదమ్' అనునది యుపసర్జన సంజ్ఞకలదనియు సమాసపూర్వావయవము కావలెననియు నన్నయ యుపదేశింపలేదు. అన-అయ్య మున్నగునవి పూజ్యతావాచకములు. రామన = పూజ్యుఁడగు రాముఁడు. శ్రీపతి పండితయ్య = శ్రేష్ఠుఁడగు శ్రీపతిపండితుఁడు. ఈసూత్రమున కహోబలపతి వేఱువిధముగ వ్యాఖ్యచేసెను. అది సరికాదు. "స్వల్పం కేవలవికృతిపదం సంస్కృతపదేన సమస్య కర్మధారయసమాసో భవతి-వేఁడి పయోధారలు - వాఁడిమయూఖములు - కలికి భుజంగకన్యకలు - వేల్పువీరభట వర్గము ఇత్యాది. కఱకు దర్భపూరికఱపులు. (ఆది. ౭ ఆ. ౨౨౬ ప.) ఇత్యాచార్య ప్రయోగే 'దబ్బపూరిపఱపులు' ఇత్యేవ పాఠః - నాచులతలు ఇతి ప్రయోగే షష్ఠీతత్పురుషేణ కథంచి త్సాధుత్వ మున్నేయమ్......స్వల్పత్వంచ షడ్వర్ణపరి మిత మితి నియమః - అర్ధ్రిం షడ్వర్ణపర్యన్తం। పదం స్యా త్కర్మధారయే ఇత్యా థర్వణవచనాత్. తేన - అతనిఁ దాఁకె, వేయిమున్నూఱు దంతావళములు ఇత్యాది తిక్కయజ్వాదికవిజనవచనాని సాధూని." (అహో. ౪౫౨-౪౫౩ పు.) ఈయపవ్యాఖ్యనే "బా-సు-ప్ర" వ్యాఖ్యాతయు (బా. సు. ప్ర. ౨౬౧ పు.) గాణపతవ్యాఖ్యాతయు (౩౦౮ కా. ౧౧ ప. సమా.) ననుసరించిరి. ఈయహోబలవ్యాఖ్య సరికాదు. అహోబలపతి యిచ్చిన యుదాహృతులెల్ల నాంధ్రవిభక్తికార్యచిహ్నిత సంస్కృతపద ముల సమాసములె యగుటంజేసి యవెల్ల "స్వస్వవిభక్తివికారై ర్బహవశ్చ యథా తథం సమస్యన్తే" (౨౭౨ విప.) అను నుత్తర సూత్రమునకును దానివివరణమగు సంస్కృతాంధ్రపదా న్యత్ర। సమస్యన్తే యథా తథమ్......" ఇత్యా ద్యథర్వణకారికకును లక్ష్యము లయియున్నవి. "వాఁడి-వేఁడి" మున్నగునవియు మయూఖములు-పయోధారలు మున్నగునవియు నాంధ్రవిభక్త్యన్తములె. ఈసూత్రములోని

సంస్కృతపదశబ్దము తెనుఁగు విభక్తుల సంపర్కములేని శుద్ధసంస్కృతపరము. 'వేయి మున్నూలు' అనునది గ్రైదక్షరములది గాన దాని సమాసము సాధు వననేల ? 'తొమ్మిదివేల తొమ్మన్నూట యెనుబదిశ్లోకములు' (ఆది. ౧ ఆ. ౩౫.) "నాలుగు వేల మున్నూట పదునొకొండు శ్లోకంబులు. (ఆది. ౧ ఆ. ౩౭.) ఇట్టి వీసందర్భమున ననేక ప్రయోగములు గలవు. ఇవియెల్ల సాధువులు కావా ? 'కటికి చీఁకటి తిండి కరములు' అను కవిపితామహ ప్రయోగము సాధువు కాదా ? మఱియు నాంధ్రవిభక్త్యంతముల సమాసములలోఁ గర్మధారయమె యననేల ? తత్పురుషద్విగువులు మాత్రము సాధువులు కావా ? వేయి మున్నూలు దంతావళము లనెడిది ద్విగు సమాసమేకదా ? పయినుదాహరించిన తొమ్మిదివేల తొమ్మన్నూట యెనుబదిశ్లోకంబులు మున్నగునవెల్ల ద్విగువు లేకదా ?-'పంటచెలిపట్టికూఁతు మహిము' ఇత్యాదులగు తత్పురుషములు సాధువులు కావా ? కావున సంస్కృతపదే నేత్యాదిసూత్రములోని సంస్కృతపదము తెల్గువిభక్తుల సంపర్కమునందని సంస్కృతపదముల పరమె యనుటలో సందేహము లేదు (వి స్తర.) అట్టిచో-రాముని-భీముని - సీతమ్మ - కృష్ణరాయఁడు మున్నగునవె యీసూత్రమునకు లక్ష్యములనియు నీ విశేషవిధిచేతనే యిట్టి సామాన్యశాస్త్రవిరుద్ధమగు శుద్ధసంస్కృతపదముతోడి మిశ్రసమాసము సాధువని విశద మగుచున్నదనియు నెఱుంగనగును.

అథర్వణునిసవరణము:—ద్వ్యక్షరాది = రెండక్షరములు మొదలుగాని, చతుర్వర్ణపర్యన్త = నాల్గువర్ణములవఱకుఁ బరిమితిగల, జననామసు = జనుల

విస్తర. I ౨౭౩ విష:—పేటికావ్యాఖ్యాత పైసిద్ధాంతము నంగీకరించియు నిటఁ బక్షాంతరము యుక్తతర మనుచు నీక్రిందిరీతిని వ్రాసెను. "నిపుణముగఁ బరిశీలింప నన్నయ తాఁ బ్రయోగించిన 'కపిలకన్నులు - కపిలజడలు - కపిలగడ్డము'అను మొదలగు నాంధ్రవిభక్తి చిహ్నితములు కాని శుద్ధసంస్కృతపదములకుఁ దెలుఁగు పదములతోడైన కర్మధారయసమాసములను సంగ్రహించి సాధుత్వ మొసంగ నీసూత్రము ప్రత్యేకించి యారంభించెనేమో యని యనుమానము గలిగెడి" (బా. సా. వే. ౩౨౬ పు.) ఇట్లనుమానించుట సరికాదు. ఇట్లంగీకరించినచో నింక శ్వేతకన్నులు - విపులగడ్డము మున్నగు ననంతము లగు ననిష్టరూపములు దుర్వారము లగును. ఇంక వైరిపదము దోషమె కాదనవలసివచ్చును. సంస్కృదపదే నేత్యాది నన్నయసూత్రములోని పరిమితశబ్దమె నిష్ఫల మగును. ఇంతకును నన్నయ కపిలకన్నులు మున్నగువానిని బ్రయోగింపనే లేదు. (౬౩ III విష.) అవి యనింద్య గ్రామ్యములు కావు. కేవలము నింద్యగ్రామ్యములు.

బిరుదనామములలోని, రాజా (యా ?) దికే - శబ్దే = రాజు - రావు - రాయఁడు - అన్న - అన - అమ్మ - అమ - దేవి - శాస్త్రి - సెట్టి పదున్నగు పూజ్యతను శ్రేష్ఠ్యమును దెలుపునదము, పరే = పరమైయుండఁగా, ఢ్యాదివర్ణానామ్ = సువిభక్తులకు, లోపః = లోపము, స్యాత్ = కలుగును. (ఢ్యాదు లనునవి మూలభూత సుప్పులకే వాచకము) వానిలోఁ బూర్వపదము తుదిని - క్వచిత్ = కొన్నియెడల, అత్త్వమ్ = అత్త్వమును, క్వచిచ్చ = మఱికొన్ని చోటులందు, ఆత్త్వమ్ = ఆకారమును, క్వచిదిత్త్వమ్ = వేఱొక కొన్నియెడల 'ఇ' కారమును, క్వచిత్ = ఇంకొక కొన్నిచోటులందు, పతా = పవర్ణము, క్వచిత్ = కొన్నియెడల, మత్వమ్ = మవర్ణమును, వ్యవహారతః = పండితవ్యవహారానుసారముగ, అన్యచ్చ = ఇతరకార్యజాతమును, యథాయోగమ్ = యథార్హముగ కగును. సంస్కృతపదేన పరిమిత మిత్యాది చింతామణిసూత్రసిద్ధ కర్మధారయములు జననామములందె కన్పట్టుచుండుటచే నథర్వణుఁ డిట్లు వివరించెను. సామానాధికరణ్యే ష్విత్యాదిసూత్రముచే సమానాధికరణ సాంస్కృతిక మిశ్రసమాసము లభ్యమనుజ్ఞాతము లగుచున్నను (చూ. ౨౭౦ విమ.) నితరశుద్ధసంస్కృతశబ్దము (తెల్గువిభక్తిసంపర్కము లేనిది) మహత్ పుంలింగముగాని మహత్ పుంలింగసమాచ్ఛికశబ్దముగాని కర్మధారయసమాస పూర్వావయవముగ నిల్చు ప్రయోగములు లేమింజేసి యట్టి సమాసము లట్లు జ్ఞాపకసిద్ధములు కానేరవని యీావలకే వ్రాయఁబడెను. (చూ. ౨౭౦ విమ.) "శ్లోకార్థ+సు+మగ+సు = శ్లోకార్థమగఁడు" అనరాదు. అట్టి కవిప్రయోగములులేవు. అవి వైరిపదసమాసములు. కాని బిరుదజనసామములందట్టి వైరిపద సమాసములును కవిప్రయోగదృష్టము లగుటచే సాధువులెయని విశదపఱుచుటకై ప్రకృతసూత్ర మారంభింపఁబడెను. 'అ-ఆ ఇ ప-మ' మున్నగునవి యట్టిసమాసమునందలి పూర్వపదాంతమున నిల్చునని యు వచించెను. పురుషవాచకముల తుదిని 'అమ-అప' అనునవి నిల్చెనటుట సరికాదనియు, 'కృష్ణమరాజు' మున్నగురీతిని 'అము' మున్నగువానిపై మరల 'రాజు' మున్నగునవి నిల్పుట సరికాదనియుఁ దలఁచి కావలయు, పత్వ మత్వముల నుపదేశించినవాఁడయ్యెను. ఉద :—రామ+సు+(రాముఁడు) అన+సు+ = రామన. భీమ+సు+అన+సు=భీమన. కృష్ణ+సు+రాయ+సు = కృష్ణరాయఁడు. సుబ్బ+సు+శాస్త్రిన్+సు = సుబ్బశాస్త్రి - సుబ్బాశాస్త్రి. రామ+సు+రెడ్డి+సు = రామరెడ్డి - రామారెడ్డి - రామిరెడ్డి. అప్ప+సు+సెట్టి+సు = అప్పిసెట్టి. సుబ్బ+సు+సెట్టి+సు = సుబ్బిసెట్టి - సుబ్బ+సు+రాయ+డు = సుబ్బారాయఁడు - సుబ్బరాయఁడు. శంకర

దాసు+సు+ము+అయ్య = శంకరదాసమయ్య. కృష్ణ+సు+రు+రాజు+సు = కృష్ణను రాజు. వెంక+సు+ప+శాస్త్రిన్+సు = వెంకపశాస్త్రి. మొ. ద్వి. కట్టుగ్రలీల శంకర దాసమయ్య. (బసవ. ౪ ఆ. ౩౩౫.౪ ఆ. ౩౩౨.౬ ఆ. ౭౨౨.౫ ఆ. ౧౨౫.) కృష్ణమరాజు నున్నతిన్. (కళా. ౧ ఆ.). సడి సన్న శరణుండు శంకరదాసి. (బసవ. ౪ ఆ. ౨౭౩.) కాక శబ్దభవము కాకి యయినట్లు దాసశబ్దభవము 'దాసి' కానోపును. పిదప 'శంకర+సు+డు+దాసి+సు = శంకరదాసి' అనురీతిని సమాసము నెన్నవగును. లేదా 'కాళిదాసు' అనురీతిని 'శంకరదాసు' అను తత్సమరూపమునె (వృద్ధ-వంటిదె దాసు.) యంగీకరింపవచ్చును. (విస్తర II.) కర్మధారయమునం బూర్వావయవముగ మహత్పంలింగములు పుంలింగసమాచ్ఛికశబ్దములును నిల్చుట లాక్షణిక కవిసమ్మతము కామింజేసి యిట్టివానిసిద్ధికయి యిట్టి విశేషవిధి యత్యావశ్య మని రొఅుంగునది. 'నన్నపార్యుఁడు' తిక్కనామాత్యుఁడు మున్నగునవి యీసూత్రములకు లక్ష్యములు కావు. అట్టియెడల 'నన్న+అప = నన్నప - తిక్క+ అన=తిక్కన' అనువానిని సంస్కృతములుగ ననుకరించి 'నన్నప శ్చాసౌ వార్యశ్చ - తిక్కన శ్చాసౌ వమాత్యశ్చ' అనురీతిని సిద్ధసమాసములుగ నంగీకరింపనగును. "లక్ష్మమావరతనయా" (పాండు. ౧ ఆ. ౨౪ ప.). పైసందర్భమునుబట్టి "ఆద్య్రిం షడ్వర్ణపర్యన్తం। పదం స్యాత్కర్మధారయే" ("ఆద్య్రిః షడ్వర్ణపర్యన్తం। సంస్కృతేన సమస్యతే" పాఠాంతరము.) అనుకారిక యథర్వణాభిప్రేత ప్రక్రియావిలక్షణ మగుటంజేసియు ద్వ్యక్షరాదీత్యాదికారికకుఁ బునరుక్తమె యనఁదగుటంజేసియు

విస్తర. II ౨౭౩ విష:—పయివిషయములను బాలవ్యాకరణకర్త సంగ్రహింపకుండఁగాఁ ప్రౌఢవ్యాకర్త యీక్రిందిరీతిని సంగ్రహించెను.

౨ "కర్మధారయంబు బిరుదాద్యుత్తరపదంబగునేని ద్వ్యక్షరాదంత స్త్రీపుంసంజ్ఞావాచకంబగు పూర్వపదంబు నంత్యాక్షరంబున కంతట దీర్ఘంబు బహుళంబుగా నగు. అంతట ననఁగా సాంస్కృతికాదులు మాఁట నని యర్థము. ఉ. రామాశాస్త్రి - సుబ్బాశాస్త్రి. రామారెడ్డి - సుబ్బారెడ్డి."

౩ "ఇటఁ బూర్వపదంబు నత్వఁబున కిత్వంబు బహుళంబుగ నగు. ఉ. సుబ్బినాయుఁడు - ఎల్లిసెట్టి."

౪ "కొన్నియెడల నిచ్ఛో నకారాగమంబులగు. తిక్కన సోమయాజి."

౫.........౬ "కర్మధారయం బియ్యది మిశ్రంబు సిద్ధసమాసం బట్లమగు. ఉ.........కృష్ణరాయఁడు. రామరావు.........మొ." (ప్రౌఢ. సమా.)

నథర్వణప్రోక్తము కాదనియు నథర్వణకారికలను సమగ్రముగా నెఱుఁగనట్టియు కేవల కొన్నికారికలను బండితపరంపరాయతముగ వచ్చినవానిని మాత్రమె యెఱింగి నట్టియు బాలసరస్వత్యాదులచేఁ బ్రక్షిప్తము చేయఁబడినదే యనియు గ్రహింప నగును. (మా. చిం. వి. ప. ౫౬ విష.). (విస్తర. III)

విస్తర. III ౨౭౩ విష:—అహోబలపండితుఁడు భిన్నమార్గగామి గావున "ద్వ్యక్షరాదీత్యాది" కారిక "సంస్కృతపదేనేత్యాదికారికకు నవరణమని గ్రహింప లేదు. మఱియు ద్వ్యక్షరాదీత్యాదికారికలు బిరుదనామాక్షరవిషయకములని గ్రహింపక సమాసపూర్వపదీభూత సంజ్ఞానామపరములుగాఁ దలంచి యుదాహరించెను. "ద్వ్యక్షరాదిచతుర్వర్ణ।.........ద్వ్యక్షరేఫం రామరాజు.........త్ర్యక్షరేఫం బసవరాజు.........బరనీఁడు.........చతురక్షరేఫం - నరసింగరాజు......" (అహో. ౩౭౬-౩౭౭ పు.) ఈయహోబలపంక్తులె యనువ్యాఖ్యానాతిరిక్తముగ నారాయణీయగాణకతవివరణకర్తలచే స్వీకరింపఁబడెను. "తే.గీ. సంస్కృతపదం బుతోఁగూడ సాధ్వి పరిమి। తమగు నాంధ్రపదము కర్మధారయ మగు। ఆఱు వ్రాలకు మీఱని యాంధ్రపదమె। తనకుఁ గావలె ననియె నథర్వణుండు. వివృతి - వేఁడిపయోధారలు - వాఁడిమయూఖములు - కలికిభుజంగకన్యలు. మొ. ఉత్తరార్థ - అతనిఁ దాఁకె వేయి మున్నూఱు దంతావళములు ఒక్కచో నాఱువ్రాలకు మీఱిన పూర్వపదములు గనుపట్టుచున్నవి. కటికిచీఁకటి తిండికరముల గిలింత......... (మను. ౧ ఆ.) పాలకడలి పట్టి రామణీయకము..." (నారా. గాణ. ౩౦౮ కారి. సమా. ౧౧ పద్య.) "తే.గీ. రాయఁడు మొదలైన నుడుల్ పరంబులైన। రెండు మొదలు నాల్గువఱకు నుండు.........వివ. రెండు లిపులుఁగల.........రామరాయఁడు.........మూఁడు లిపులు.........బసవ రాజు.........నాలుగు లిపులుగల:- నరసింగరాజు........." (నారా. గాణ. సమా. ౩౧౬ కారి. ౧౮ పద్య.) ఈయహోబలపత్యాదులవివరణముల చొప్పున నింక "వీరవేంకటనరసింగరాజు" మున్నగునవి లక్షణసమ్మతములు కావనవలసి వచ్చునుగదా!

ఆంధ్రభాషాచరిత్రకర్తగా రిచటఁ జేసిన విమర్శమెల్ల నపరిశీలనమూలకమె యని పైసందర్భమువల్ల విశదమగుచున్నది. వారి విమర్శవాక్యముల నిట మచ్చునకై యొండు రెండు చూపెదను. "ఆంధ్రః షడ్వర్ణపర్యన్త" మనుకారిక యథర్వణుని గ్రంథములో నుండుట చింతామణి యాశయమునకు విరుద్ధమగుటకుఁ గారణ మేమి?.........కృష్ణరాయఁడు - అంచయాన - కఱకంఠుఁడు (కలగాయపులగముగ నుదాహరించిరి.)

ఆర్యామ్బాదికశబ్దాః స్యుః । శ్రేష్ఠతావాచకా యతః॥
తత స్తదన్తశబ్దేభ్యో । నైవ శ్రేష్ఠత్వగోచరాః. (వికృ.
అజం. ౧౧౧ కారి. అహో. ౩౭౭ పుట.)

నన్నయా. ముఖ్యాన్తా దపి శబ్దాచ్చ । మాఃఖ్యశబ్దః ప్రయుజ్యతే.
౨౭౪ విష. (అహో. ౩౭౮ పుట)

ఉపమానానువాదేఽపి । విధి రన్యస్య సమ్మతః । స్యా
ద్విశేషవివక్షాయాం । పునరుక్తిః క్వచి ద్ధియా. (వికృ.
హాలం. ౧౯-౨౦ శ్లో, అహో. ౪౪౦ పుట.)

కల్పతరు. ౨౭౪. విష:—ఆర్యామ్బాదికశబ్దాః = "అయ్య-అమ్మ" మున్నగు శబ్దములు, యతః = ఏకారణమునకుఁ బరముగానిల్చి శ్రేష్ఠతావాచకాః = శ్రేష్ఠత్వమును దెలుపునవి, స్యుః = అగుచున్నవో, తదన్తశబ్దేభ్యః = అట్టి - "అయ్య - అయ అన్న - అన - అమ్మ - అమ" మొదలగు శబ్దములు తుదినిగలశబ్దములకంటెః బరముగ, శ్రేష్ఠత్వగోచరాః = శ్రేష్ఠతావాచకములు, నైవ = మరలఁ బ్రయోజ్యములు కావు. ఉదా:—కోన+అమ = కోనమ. దీనిని సంస్కృతముగా ననుకరించి "అమ్బా" శబ్దమును జేర్పఁగా "కోనమామ్బా" అని యేర్పడును - ఇట్టివి ప్రాచీన మహాకావ్యములలో లేవు. అర్వాచీనమహాకవు లిట్టివానిని బ్రయోగించిరి. క. తేజమున రాఘవుని యంభోజేక్షణ తిమ్మమాంబఁ బోల్పందగునా (పాండు. ౧. ఆ. ౫౫.) క.....శ్రీరంజితకొండమాంబ చిరపుణ్యమునన్ (పాండు. ౧. ఆ. ౫౬). మొ. ప్రభుశబ్దాదులు సంయుతము శ్రేష్ఠతావాచకములె యనుచు నహోబలపతి యిట్లు వ్రాసెను. "రామయప్రభుఁడు-రామయమంత్రి-రామయప్రధానుఁడు-కోనమాంబ" ఇత్యాదరూ న ప్రయోగార్హాః శబ్దాః, కింతు-రామప్రభుఁడు కోనాంబ ఇత్యాద్యాకారేణ ప్రయోగార్హాః........" (అహో. ౩౭౮. పుట.) ఇది సరికాదు. ఈపక్షమున "నన్నపార్యుఁడు నన్నయభట్టు - తిక్కనామాత్యుఁడు మున్నగునవికూడ లక్షణవిరుద్ధములె యనవలసివచ్చును. కావున, "నన్నయప—తిక్కనయ్య" మున్నగు నార్యామ్బాదిశబ్ద పౌనరుక్త్యమాత్రము సాధువు కాదని యథర్వణాశయమును గ్రహింపవలయును. సీ........అనఘులు కేతన, మల్లన సిద్ధనామాత్యవరుల (విరా. ౧. ఆ. ౧౦. ప.) సీ...గీ...నన్నపార్య...(ఆది. ౧. ఆ. ౯ ప.)

ఇత్యాదిసమాసములు 'సంస్కృతవైకృతశబ్దైః........' అనుసూత్రమునఁ జెప్పఁబడిన మిశ్రసమాసముల కుదాహరణములగును." (ఆం. భా. చం. ౧౬౬౩ పుట.)

ముఖ్యాన్నా దపి శబ్దాచ్చ=ఉత్తమ ప్రధానాదిశబ్దములు తుదినిగల శబ్దములపై మరల - ముఖ్యశబ్దః = ఉత్తమప్రధానాదిశబ్దములు, ప్రయుజ్యతే = ప్రయోగింపఁ బడుచున్నవి. ఉదా:—ఉత్తమోత్తముఁడు - ఈ కారికలోని 'ప్రయుజ్యతే' అనుపది యహోబలపండితీయమున లేదు, సందర్భమునుబట్టి నాచేఁ జేర్పఁబడినది - "ముఖ్యాన్తాదపి శబ్దాచ్చ ముఖ్యశబ్ద ఇతివచనంతు సంస్కృతసిద్ధార్థానువాదకమ్. ముఖ్యాన్తాత్ ముఖ్యాదిత్యర్థః. ఎట్టి యాపదవచ్చిన గట్టిపడుచుఁ జిత్త ముండుట యత్యుత్తమోత్తమంబు ఇత్యుదాహరణమ్........" (అహో. ౩౭౮. పు.) ఇట్లగుటం జేసి కవిజనమండన టీకాకర్త ప్రక్షిప్తముచేసిన "న ముఖ్యార్థపదా ద్యుక్తం। కర్తృ (కర్తుమ్? = ప్రయోక్తుమ్) ప్రభ్వాదికం సదా। ఏషార (క?) తి స్సదా గ్రాహ్య। సావధానం విచక్షణైః" (వికృ. అజం. ౧౧౩. కారి) అను కారిక యాథర్వణము కాదని యెన్నఁ నగును. ఈకారిక యహోబలపండితీయమున లేదు. వికృతివివేకటీకాకర్త పంయి యహోబలపండితీయ పంక్తులను వివరించుటకయి యిట్లు ప్రక్షేపించె ననియుఁ దోఁచుచున్నది. ఈ ప్రక్షిప్తకారిక యర్థవంతమును గాదు. న ముఖ్యార్థేత్యాది పూర్వార్థము ముఖ్యాన్తాదపీత్యా ద్యథర్వణకారికకు విరుద్ధము కావుననె దానిని కవిజనమండనకర్త త్రోసిపుచ్చుచు నుత్తరార్థమును బ్రక్షేపించి యిట్లు దానికిఁ దాత్పర్యము వ్రాసెను. "ముఖ్యార్థపదముకంటెః బరముందుఁ బ్రభ్వాదివాచక ప్రయోగము యుక్తమైనదిగాదు; ఈసంయోగము పండితులచేత నిష్కళముగా గ్రహింపఁదగినది. ఉదా:—రామయ ప్రభుండు - రామార్య ప్రభుండు ఇత్యాదులు. సంస్కృతసిద్ధార్థానువాదక ముఖ్యార్థవాచకంబుకంటెః బరంబునఁ బ్రయోగింప వచ్చును. గీ. "ఎట్టి యాపదవచ్చిన గట్టిపడుచుఁ। జిత్త ముండుట యత్యుత్తమోత్తమంబు" ఇత్యాదులు. రామప్రభుండు ఇత్యాదులు నిర్వివాదంబులు......" (వికృ. టీక. ౧౩౬. ౧౩౭. పుటలు). నారాయణీయగాణపతవివరణకర్త లీకవిజనమండనములోని యవలక్షణములనెల్ల స్వీకరించి యీ ప్రక్షిప్తకారికను వివరించిరి. "తే-గీ. వలదు ముఖ్యార్థమునపంయిఁ బ్రభ్వాదికర్త। లిద్ది సావధానముగ గ్రహింపవలయు... ఉదా:—రామప్రభువు మొ. రామయప్రభువు ఇత్యాదులు తగవు. (ఇట్లు తగవని కవిజనమండనకర్త వ్రాయలేదు)........" (నారా. గాణ. సమా. ౩౧౮. కారి. ౨౧. పద్య.)

ఉపమానేత్యాది:—ప్రసక్తానుప్రసక్తముగ నిట యుపమానపౌనరుక్త్యవిషయకముగు నథర్వణకారిక వివరింపఁబడుచున్నది. ఉపమానానువాదేతు = ఉపమానము ననువదించునపుడు, అన్యస్యవిధిః = మఱొకయుపమానమును బ్రయో

గించుట, సమ్మతః = సమ్మతమగును. ఉదా:—చంద్రుని నగు మోముతామరసిరులు (రాఘ. ౨. ఆ. ౯. ప.) మొ. (రామచంద్రు నగుమోము తామర. (రామాయ) తన చిన్నిరామ=మాద్రి. చంద్రుని నగు మోము తామర. (భారతా) విశేషవివక్షాయామ్= గుణవిశేషమును వివక్షించునపుడు పునరుక్తిః = దానితోడనే మరలఁ బోల్చుట, క్వచిత్ = ఒకానొకచో, హితా = సమ్మతమగును. ఉదా:—ప్రసన్నచంద్రునిఁబోలు నామె ముఖచంద్రబింబము. ప్రసన్నత - వర్తులత్వము ననెడి సమానధర్మములభేద ముచే నిట: బునరుక్తి లేదు—"నను నేత్రమ్ముల తమ్ములైన కనుదమ్ముల నిత్యాదేః కవివచనస్య పౌనరుక్త్యగ్రస్తత్వాత్కథం సాంగత్య మితిచేత్ 'ఉపమానువాదేతు విధి రన్యస్య సమ్మతః। స్యాద్విశేష వివక్షాయాం। పునరుక్తిః క్వచి ద్ధితా' ఇత్య థర్వణోక్త్యా తత్సాధుత్వ మవధేయమ్. విశేషవివక్షాయాం గుణవిశేషవివక్షాయా మిత్యర్థః. ప్రకృతే వైపుల్యలక్షణగుణవిశేష వివక్షాయాం పునర్విశేషణ ప్రయోగ ఇతి న పౌనరుక్త్యమ్. తన చిన్నిరామచంద్రుని నగుమోము తామరసిరుల్ ఇత్యా దికం (రాఘ. ౨. ఆ. ౯). కవివచన మనువాద ఆన్ధ్రకవీనామ్. ఉభయత్రాపి న సంస్కృతకవీనా మస్వరసః. ముఖపఙ్కజం భవతి చన్ద్రసన్నిభమ్............ ప్రసన్నేన్దుని భ స్తస్యా స్తదాసీ న్ముఖచన్ద్రమా ఇత్యాది" (అహో. ౪౪౦. పు.)

భవే ద్బిరుదశబ్దేషు। యథేచ్ఛం వర్ణకల్పనా। గ్రామ
మానుష్య బిరుద। శబ్దానామపి సో మతః। గ్రామ
నామ్నః సమాసేషు। వికారోపి క్వచి ద్ధితః। క్వచిత్
స్యా దుత ఈ దిచ్చ। యణ్ చాన్యస్మిన్ న యణ్మతః।
నన్నయా. స్వరూపత స్సమాస స్స్యా। ద్వికారస్య శ్రుతావపి।
౨౭౫. విషయము. క్వచి దన్తిమవర్ణస్య। సమాసే స్యా త్పరిగ్రహః।
క్వచి దేద న్తతాయాం తు। స్యాదవ్యయ సమస్థితిః।
క్వచి దాన్ధ్రవికారస్తు। సమాసే స్యా ద్విరోధకృత్.
(వికృ. హాలం. ౯. మొ. ౧౩. కా. అహో.
౪౧౨. పు.)

కల్పతరు. ౨౭౫. విష:—బిరుదశబ్దము ప్రసిద్ధసంస్కృతకోశములలోఁ గాన రాదు—"గద్యపద్యమయీ రాజ। స్తుతి ర్విరుద ముచ్యతే." (సాహి. ద. ౬. పరి. ౫౭౦. శ్లో.) "వ. బయో ర భేదః" అనుచొొప్పున 'బిరుద' శబ్దము నంగీకరింపనగును. "బిరుదము. సం. వి. అ. పుం. సామర్థ్యచిహ్నము" (శ. ర) "బిరుదు (వికృతి) - (శూరుఁడు-సమర్థుఁడు - శూరచిహ్నము) బిరుదః ప్రకృతి (వైకృతదీపిక.)" "బిరుదు -

వై. వి. ౧. సామర్థ్యచిహ్నము.........౨. శౌర్యచిహ్నము.........విశే. ౧. సమర్థుఁడు - సమర్థము.........౨. శూరుఁడు......" (శ. ర) బిరుదుశబ్దము నర్థములకు శబ్దరత్నాకరమున భారతప్రయోగములు చూపఁబడెను. "సీ. నవ్వేడు తలలను గ్రొవ్వారు చేతుల బిరుదులు వెట్టిన చరణములను (భార. కర్ణ. 3. ఆ)" (శ. ర.) మొ. కాని ప్రామాణిక సంస్కృతకోశములలో బిరుదశబ్దము కన్పట్టలేదు. "క. బిరుశబ్దంబు విరోధో। త్కరము మహారాష్ట్రభాష దత్ప్రదవిధులన్। బిరుదములనఁ జనువానిన్। ధర బిరుదావళి యొనర్పఁ దగు నండ్రు బుధుల్. ౨౫. చ. అతులకుల క్రమాగతములై, భుజవిక్రమసంభవంబులై। ప్రతిపదసార్థకంబులయి పార్థివకర్ణకఠోరకంబులై।వితరణశబ్దపూర్వపృథివీవరచిహ్నములై తనర్చు ను।ద్యతబిరుదాళి చేత బిరుదార్థము చెప్పుట యొప్పు నెప్పుడున్. ౨౬. క. వినయభుజవిక్రమక్రమ। ఘనవితరణరణవిహారకరుణాదికళా।జననస్థలులగు గుణములఁ।బెనుపొందఁగఁ జెప్పవలయు బిరుదావళికిన్. ౨౭. ...."(కావ్యాలం. ౮. ఉల్లా.) ఇట్టి పెద్దిరాజువివరణమునుబట్టి బిరుదశబ్దమునకు విరోధమును బుట్టించునది యనఁగా నొకవీరుని శూరతాచిహ్నమునుగాని శూరతా ప్రతిపాదకశబ్దముగాని మఱొకవీరునకు హృదయభేదకమగుచు విరోధమును బుట్టించునది యని యర్థము విశద మగుచున్నది. కాఁగా 'వైరద (సం) = బిరుద (మహారాష్ట్రప్రాకృత) = బిరుదు. (తె. తద్భవ)' అనురీతి నద్దానిచరిత్రము నరయఁదగునని తోఁచెడిని. ఇట్లగుటనే యిది (బిరుద) ప్రసిద్ధసంస్కృతకోశములలో లేదయ్యెనని యుఁ దోఁచుచున్నది. ఆప్టీనిఘంటువున "విరుదః-దం. Proclaiming. 2. Crying aloud. 3. Panegyric laudatory poem; గద్యపద్యమయీ రాజ। స్తుతి ర్విరుద ముచ్యతే. (G. D. ౫౭౦.) నదన్తి మదదన్తినః పరిలసన్తి వాజిప్రజాః। పఠన్తి విరుదావళీ మహితమన్దిరే వన్దినః. (R. G.)" అని యున్నది - ఈపక్షమున విపూర్వక'రుద్'ధాతువునుండి 'విరుద'శబ్ద మేర్పడిన దనుట సరికాదు. 'రుదిర్' అశ్రువిమోచనే' (సి. కౌ. తత్వ. అదాది. 3౭౯. పు) 'రుద రోదనే' (శబ్దస్తో) అనుచొప్పున 'రుద్' ధాతువుతోడి రూపము ప్రకృతార్థబోధనక్షమముగ నగపడదు. ఇంక 'వి' పూర్వక'రు'ధాతువునుండి 'విరు'అను క్విబన్తరూపమును సాధించి 'విరు+ద=విరుద'అనురీతి సమర్థింపవలసియున్నది. అపుడు "రు - ధ్వనౌ - అదా..." (శబ్దస్తో) అని'రు'ధాతువున కర్థమగుటంజేసి "రాజస్తుతిరూపధ్వని నిచ్చునది విరుద మనునర్థము సంగతము కాఁగలదు. క్విబన్త విరుశబ్ద మప్రసిద్ధమగుటంజేసి పైని వివరించినరీతిని "వైరద"శబ్దమూలకత్వము నంగీకరించుటయే యుక్తమని యెన్నఁదగును.

భవేదిత్యాది:—బిరుదశబ్దేషు = పౌరుషనామములం దనఁగా గ్రామ-మను ష్యాదుల సామర్థ్యాది స్తావక సంజ్ఞలందు, వర్ణకల్పనా = అక్షరములవ్యత్యాసము, యథేచ్ఛమ్ భవేత్ = వక్తయిచ్ఛానుసారముగ నిల్పనగును. అట్టి సంజ్ఞలయందు వ్యుత్పత్తి సరిపడకున్నను క్షతిలేదని భావము. ఈసిద్ధాంతముచేతనే "అహోబలుఁడు అథర్వణుఁడు మున్నగునవి నిర్విచికిత్సముగ గ్రాహ్యములని యెఱుఁగనగును. గ్రామమానుష్యబిరుదశబ్దానామపి = అట్టి లక్షణాతిక్రమవర్ణవ్యత్యాసకలిత వ్యుత్పత్తివిదూర బిరుద భాషాంతరశబ్దములకును, సః - మతః = సిద్ధసమాసఘటన కవిసమ్మతము. ఈసమాసములందును వైరిపదదోషము లేదని తాత్పర్యము. ఉదా:—మనుమనృపతి - మన్మభూపాలుఁడు తిరుమలమహారాయాగ్రణి - సిరంగ రాయవసుధేంద్రుఁడు - చౌహత్తమల్లుఁడు - జగనొబ్బగండఁడు (జగదేకవీరుఁడు). జగదేవదండనాయకుఁడు (బసవ. ౭ ఆ. ౨౫౮ ప.) 'గ్రామనామ్నః' అనునదిమున్నగు వానితోడి సహచరితన్యాయమున నిచటి బిరుదశబ్దము సంజ్ఞానామమాత్ర పరమును ననవచ్చును. సమాసేషు - సమాసములయందు, గ్రామనామ్నః = గ్రామ నామములకు, వికారోపి = ఆంధ్రవిభక్త్యుపవిభక్తిరూపవికారముసయితము, క్వచిత్ = ఒకప్పుడు, హితః = సమ్మతమగును. ఇందలి గ్రామశబ్దము మనుష్యాదిశబ్దములకును నుపలక్షణము. భాషాంతరసంజ్ఞ లనుకృతములయి సంస్కృతమున వాడఁబడునపు డట్టి గ్రామాదినామములం దాంధ్రభాషాసహజములగు విభక్త్యుపవిభక్త్యాదుల సమ్మేళనము సిద్ధసమాసములయందుఁ గల్గినను గల్గవచ్చునని తాత్పర్యము. ఉదా:— మాగల్లుపురము - మాగంటిపురము. అట్టి ప్రకృతిని విస్తరించి చూపుచున్నాఁడు. క్వచిత్ = ఒకానొకచో, ఉతః = నామము తుదనున్న 'ఉ'కారమునకు ఈత్ + ఇత్ + చ = ఈకారము - ఇకారమును, యణ్ చ = యణాదేశమును. స్యాత్ = అగును. ఉదా:—విరూరివేదాద్రిపతి-మానూరీపురి. తెనాల్యగ్రహారము. మొ. అన్యస్మిన్ = అచ్చికపదాద్యచ్చు పరమగునపుడు, నయణ్ - మతః = యణాదేశము సమ్మతము కాదు. తెనాలి యనుపురము. తెనాల్యనుపుర మనరాదు. వికారస్య = ఆంధ్ర వికారముయొక్క, శ్రుతావపి = శ్రుతియందును, స్థలాంతరములం దాంధ్రవికారము ప్రయుక్తమైయున్నను, స్వరూపతః = ఆంధ్రవికారము చేరని స్వస్వరూపముతో, సమాసః స్యాత్ = సమాసముగుటయుఁ గలదు. ఉదా:—మాగంటిపురము = మాగల్లుపురము. క్వచిత్ = ఒకానొకప్పుడు, అంతిమవర్ణస్య = పదాంతమం దుండెడి 'ము' వర్ణకాదికముయొక్క, పరిగ్రహః = ప్రయోగమును, సమాసే = సిద్ధసమాసమందు, స్యాత్ = సంభవించును. ఉదా:—గుజ్జముపంశము - జమ్ముల

వంశము. మొ. క్వచిత్ = ఒకప్పుడు వీద న్తరాయాంశో = హ్రస్వముగు 'ఏ'కారము పరమందుఁ గల్గుట సంభవించుచుండఁగా, సంస్కృతమున 'ఏ' అను హ్రస్వము లేమింజేసి 'ఏ త్త' న్నను 'ఏ' అని యర్థముచేయు సంప్రదాయమును గలదు. 'ఏద న్తశ్చా చ నామ్నా మ్' అని నన్నయ వాడెను. అన్వయసమస్థితిః=అన్వయముతో సమానస్థితియు, స్యాత్ = అగును. అన్వయమును యథాస్థితముగా నిల్పినట్లు దానిని సైతము 'ఏ' కారముగా మార్చక సిద్ధసమాసమందును 'ఏ'కారమె నిల్పఁబడునని తాత్పర్యము. వ్రేపల్లెవాడనగరి. తెనాల్యగ్రహారము. క్వచిత్=ఒకప్పుడు-సమాసే= సిద్ధసమాసమున, ఆన్ధ్రవికారస్తు=ఆంధ్రభాషాసహజమగు వికారము, విరోధకృత్ = కవిసమ్మతివిరుద్ధము, స్యాత్ = అగును. ఉదా:—'తిర్మలరాయఁడు వంశభూష ణుఁడు' అనరాదు. 'తిర్మలరాయవంశభూషణుఁడు' అనవలయును. మొ. ప్రయోగములు:—శా.........విరూరిపట్టణపతిన్ వేదాద్రిమంత్రీశ్వరున్. (పాండు. ౧ ఆ. ౧.) సీ..........తే-గీ..........। భద్రగుణసీరి విరురివేదాద్రిశౌరి (పాండు. ౧ ఆ ౨౮ ప.) చ.........మన్మభూ। వరుఁడు దగంగ.........(నిర్వ. ౧ ఆ. ౨ ప.) ఎ-గీ.........మరుమనృపతి. (నిర్వ. ౧ ఆ. ౪ ప.) శా.......సీ। తా భామాపతి ప్రోచుతన్ దిరుమలేంద్ర శ్రీమహారాయునిన్. (వసు. ౧ ఆ. ౧.) 'తిరు - మల - రాయ' అనునవి యాచ్ఛికములె యైనను సంస్కృతములుగా నసుక రింపఁబడి సిద్ధసమాసగతములైనవి. మ.........తిర్మలమహారాయతమావల్లభున్. (వసు. ౧ ఆ. 3 ప.) బత్తిసాదిరాగములు (బసవ. 3 ఆ. ౯౧౬) చ......... అరఘురాథనృపాలు కూర్మినో। దరుఁడు సిర్నగరాయ వసుధావరుఁ డాత్మ...... (వసు. ౧ ఆ. ౭౧ ప.) "మాగంటి పట్టణ మహేశమ్.........మానూరీపట్టణం గతః.........అధికొండవీడు రిపవః......అగ్రహీత్ కొండవీడౌ......జమ్ముల వంశపావనుఁడు. కట్టమువంశపావనుఁడు.........రేపల్లెవాడనగరీ........." (అహో. ౪౧3 పు). (అహోబలపండితీయోదాహృతకవిప్రయోగములు.).

సంస్కృతపదేనేత్యాదిసూత్రలక్ష్యములందువలెనె (౨౭3 విష.) యీబిరుద శబ్ద సమాసములందును వైరిపదపోషము లేదని పైసందర్భమునుబట్టి పర్యవసిత మగుచున్నది.

నన్న సూ. హ్రస్వో౽దీర్ఘసమాసే౽పి । క్వచిన్ జీపః ప్రయోగతః.

౨౭౬ విష. (వికృ. అజం. ౧౯ కారి. అహో. ౨౯౯ పు)

కల్పతరు. ౨౭౬ విష:—అదీర్ఘసమాసే౽పి = పొడుగయినదికాని సిద్ధసమాస మనఁగా పొట్టిసమాసమందును, జీపః = జీప్ప్రత్యయమునకు, (ఇది 'జీప్' మున్నగు

వానికి నుపలక్షణము) క్వచిత్ = కాౣచిత్కముగా, ప్రయోగతః = మహాకవి ప్రయోగానుసారముగ, హ్రస్వోఽపి = హ్రస్వమువచ్చుటయు సమ్మతమగును. దీర్ఘసమాసమందుఁ జెప్పెడి దేమి యని భావము. ఇట్లు సిద్ధసమాసాశ్రయవిధుల నాంధ్రవైయాకరణు లుపదేశించుట మిక్కిలి యరుదు. (మా. ౨౮౬ విష.) ఉదా:—క. నది సుతగురు కర్ణశల్యనాగపురీశుల్. (ఆది. ౧ ఆ. ౬౯ ప.) ఈపద్యము కొన్ని తాళపత్త్రమాతృకలలో లేదనియు "తరల:—పదిదినంబులు భీష్ముఁ డాహవభారకుండు........" (ఆది. ౧ ఆ. ౬౮.) అనుపూర్వపద్యమున కిది పునరుక్తి యనియు నిది ప్రక్షిప్తమనియుఁ గొందఱు దలంచుచున్నారు. అది సరి కాదు. ఇది పునరుక్త మనుభ్రాంతిచేఁ గొందఱు తాళపత్త్రమాతృకాలేఖకు దీనిని వ్రాయ మానియుండవచ్చునుగాని యిది ప్రక్షిప్తము కాదు. మహాకవు లుక్తార్థమునె భంగ్యంతరముగాఁ బునరుక్తిచేయుట సంప్రదాయమై యున్నది. "స్వకేలిలేశస్మిత నిర్జితేన్దునో। నిజాంశదృక్ తర్జిత పద్మసంపదః। అతద్ద్వయీనిర్జితసున్దరాన్తరే। న తన్ముఖస్య ప్రతిమా చరాచరే. సరోరుహం తస్య దృశైవ నిర్జితం। జితాః స్మితే నైవ విధోరపి శ్రియః। కుతః పరం భవ్య మహో మహీయసీ। తదానన స్యోపమితౌ దరిద్రతా" (శ్రీహర్ష. నైషధము ౧ సర్గము. ౨౩-౨౪ శ్లోకములు.)

తే.గీ. ఎంతయును సంతసంబునఁ గుంతిదేవి. (ఆది. ౬ ఆ. ౬ ప.) అని యిట్టి నన్నయప్రయోగము కన్పట్టుచున్నదిగాని హ్రస్వేకారాంత కుంతిశబ్దమును జూపట్టుచున్నది. "కున్తిః - స్త్రీ - యుధిష్ఠిరాదిపాణ్డవానాం మాతరి.........(శబ్దా. చిం.) కున్తి.....యుధిష్ఠిరాది మాతరి-స్త్రీ - వా జీప్"......(శబ్దస్తో.) వనవాస క్లేశంబున కోపదు కుంతిదేవి......(సభా. ౨ ఆ. ౨౮౧) ఇట్లుగాఁగను హ్రస్వో దీర్ఘసమాసే పీత్యాదికి మూలముగ నన్నయప్రయోగము నొకటి లేకపోలేదు. క.........। త్రిదశాలయమునకు మాద్రిదేవియుఁ దానున్. (ఆది. ౫ ఆ. ౧౫౪) సీ......... సింధు। వారకంకేళి ఖర్జూరశాల్మలిఘన, సారచంపకబీజపూరదేవ। దారు సల్లకికర వీర.........(నన్ని. కు. ౪ ఆ. ౪౬౫ ప.) "సల్లకీ, స్త్రీ.........గౌరాదిత్వాత్ జీప్"........(శబ్దస్తో.) "సల్లకీ. స్త్రీ.........గౌరాది (శబ్దా. చిం.)" క...... గం। గానదితీరమునఁ గాంచె గౌరీవనమున్. (నన్ని. కు. ౬ ఆ. ౭౪౪ ప.) దీనిని బట్టి నన్నిచోడుఁడు 'నది సుతగురుకర్ణశల్యేత్యాది పద్యభాగము నన్నయప్రయుక్త మని తలంచియుండు నని తోఁచకమానదు. ఆ-వె. గౌరివనమునందు గౌరిదేవి. (నన్ని. కు. ౬ ఆ. ౭౪౬.) "గౌరిదేవి - మాద్రిదేవి" మున్నగుచోటులందు "ఙ్యాపోః సంజ్ఞాచ్ఛన్దసో ర్బహులమ్. (౬-౩-౬౩)" (సి. కౌ. ౧౦౦౧ సూ.) అను

పాణినిసూత్రముచొప్పున హ్రస్వము వచ్చుననుట సరి కాదు. జీఙంతములగు గౌరీ - మాద్రీశబ్దములవలె సంజ్ఞావాచకములు. దేవీశబ్దముతోడి సమాసమున సంజ్ఞాత్వము కల్గలేదు. "జ్యాపోః - ఉత్తరపదే హ్రస్వః స్యాదితి శేషః - రేవతీపుత్త్ర ఇతి - కస్య చిత్సంజ్ఞేయమ్......" (బాలమ. వ్యా.)......నిరంచినమంచితము. (జై. ౧ ఆ.) సీ. భావజ్ఞులము బరాకశ్యంతి మధ్యమా.........(జై. ౧ ఆ. ౪ ప.) సీ...... తే-గీ. ప్రళయసంరంభశుంభదారభటిపటిమ । భగదవఫాలాక్ష ఫాలసంభవదభంగ । దహనమహనీయదివ్యప్రతాపవిసర । దనుజమహారి వొడ్డయ యళ్ళశౌరి. (కాశీ. ౧ ఆ. ౨౦ ప.) స్రగ్ధర. జంభారాతిభశోభాచకచకనిభముల్ శాంభవియాట్టహాసా । రంభావష్టంభరేఖారభటిపటిమముల్......యశః శ్రీవధూవిభ్రమంబుల్. (కాశీ. ౧ ఆ. ౪౬.) "ఆరభటీ - స్త్రీ (ఆరభ్యతేఽనయా - ఆ+రభ+అటి+జీప్) నాట్య - రచనాభేదే" (శబ్దస్తో.).

సంస్కృతమునందే యిట్టి హ్రస్వప్రయోగము కన్పట్టుచున్నది. "రతిదూతిపదేషు కోకిలాం । మధురాలాపనిసర్గమఞ్జుళామ్. (కుమా. సం. ౪. స. ౧౬. శ్లో)" "జీబన్తస్యాపి దూతీశబ్దస్య ఛన్దోభఙ్గభయాద్ధ్రస్వః - అపి మాషం మషం కుర్యాచ్ఛన్దోభఙ్గం త్యజేద్గిరామ్ ఇతి కేచిత్ - ఉణాదయో బహుళమితి బహుళగ్రహణాద్ధ్రస్వ ఇతి వల్లభః" (మల్లినాథసూరి సంజీవనీవ్యాఖ్య) కాళిదాసు ఛందస్సు కుదురక హ్రస్వప్రయోగము చేసె ననుట పరిహసనీయము. ఉణాదుల బాహుళ్యము స్త్రీప్రత్యయపాక్షికతను ఘటించునా? సంస్కృతకోశకారులు కాళిదాసప్రయోగప్రామాణ్యమున హ్రస్వాన్తదూతిశబ్దమును సైత మంగీకరించిరి. "దూతి (తీ) స్త్రీ. దూ+క్తిచ్, వాజీప్.....రతిదూతిపదేషు ఇతి కుమారః" (శబ్దస్తో) "దూతీ - స్త్రీ...గౌరాది- జీష్" "దూతిః - స్త్రీ - దూతికాయామ్ (దూయతే - దూఙ్ + క్తిచ్") (శబ్దా చిం.) "షిద్గౌరాదిభ్యశ్చ" (౪ - ౧ - ౪౧) (౪౯౦. సూ) అనుసూత్రము పాక్షికము కామింజేసి కోశకారాదుల 'దూతి' శబ్దకల్పనము సరియని తోఁచదు. కావున నిట్టియెడల నధర్వణునిమార్గమె సముచితమని యెన్నఁనగును. ఈవిషయమున నహోబలపతి యీక్రిందరీతిని వ్రాసెను. "దీర్ఘాణాం హ్రస్వః స్యాన్నచ దేశ్యపదే న చైకవర్ణేపి (ఆం. చిం.) వ్యాఖ్య.............అత్రేయం చిన్తా:—హ్రస్వవిధాయకం శాస్త్రం (రమా = రమ - విశ్వపా = విశ్వప - మొ.) భిన్నవిషయకమేవ నతు సమాసవిషయకమపి. సమాసే తాదృశప్రయోగ స్యాదృష్టత్వాత్, న చ గ్రామణిపుత్త్ర ఇత్యాది స్తద్విషయ ఇతి వాచ్యమ్. ఇకో హ్రస్వోఽఙ్యో గాలవస్య. (జీప్రత్యయాంతము కానట్టి యిగంతమున కుత్తరపదము పరముగుచుండఁగా హ్రస్వము వికల్ప

ముగా నగును. గ్రామణీపుత్త్రుఁడు గ్రామణిపుత్త్రుఁడు) (సి. కౌ. ౯౯౯ సూ. ౬. 3. ౩౧ సూ.) ఇతి శాస్త్రేణ తత్సిద్ధేః........తర్హి-నది సుతగుసకర్ణశల్యనాగపురీ కుల్. ఇత్యాదౌ కథం హ్రస్వ ఇతిచేత్ హ్రస్వో దీర్ఘసమానేపి క్వచి న్నిశః ప్రయోగతః - ఇత్యథర్వణోక్తేః హ్రస్వః - న చాత్ర ఙ్యాతీమాతుల్యతా ప్రతిపాదకశాస్త్ర ప్రవృత్తిః-యత్ర సమాసాంతర్గతపదస్య సప్తవ్యాన్తే నాన్వయ స్తత్రైవ తత్ప్రవృత్తేః. న చ ఙ్యాపో స్సంజ్ఞాచ్ఛన్దసో ర్బహుళ మితిసూత్ర (ఙ్యంతములకు, ఆబంతములకును సంజ్ఞయందు ఛందస్సునందును సూత్రపతనము పరమగుచుండఁగా బహుళముగా హ్రస్వమగును) మత్ర వర్తతే. శబ్దస్యాస్య సంజ్ఞాత్వేన రేవతిపుత్త్రాదివత్ హ్రస్వవిధ యతత యాద్య ప్రకృత్యాం వ్యవహారాభావాత్, అథర్వణవచనం చాత్ర మానమ్. ప్రయోగత ఇత్యనేన స్థితి నిత్యాహార్థమిదం నచ గర్భ - నాపూర్వశబ్దకల్పనార్థ మపీత్యయ మర్థోదోశ్యత్యతే. మాగసు శాసన సాంప్రస్యాత్ర రుచి ర స్తీతి జ్ఞాయతే ఆదిపర్వణి । చ - నళినరజస్సుగంధియమునాసదితుంగతరంగసంగతా । నిలశిశిరస్థ కాంతరవినిర్మిత నిర్మలహర్మ్యరేఖలన్ ఇతి పాఠస్య బహుషు పుస్తకేషు దర్శనాత్" (అహో. ౨౯౯. పు.) (ఈయాదిపర్వపద్యమున నేఁటిముద్రణములందు "యమునానదితుంగ......" అనుచో" యమునాహ్రదతుంగ" అని యున్నది (ఆది. ౮. ఆ. ౨౩౨. ప.) ఇట 'నది' అను హ్రస్వప్రయోగము సరికాదని ముద్రణసంస్కర్తలు 'హ్రద' అని ప్రక్షిప్తము చేసియుందురని విశ్వసింపనగును. (క. నది సుతగుసకర్ణ...ఆది ౧ ఆ. ౬౯).

సంస్కృతమునందువలెనె తెలుఁగునందును సమాసాశ్రయవిధులు గలవు. (౨౭౨ విష) పయిఁ నుదాహరించిన సామాసిక హ్రస్వము మున్నగునవి సమాసాశ్రయ విధులె యనఁదగును. సంధిప్రకరణమునందలి సమాససంధికార్యములెల్ల సమాసాశ్రయవిధులె, యనఁదగును. ౯౬ విషయమునందలి నుక్కు (రాజువాజ్ఞ) ౧౦౫ విషయమునందలి 'ఇన్ - అలి' అనునవి ౧౦౭ విషయమునందలి యది యవి శబ్దముల 'అ' కారలోపము (నీచేతిరక్షణము - నీవలనిరక్ష - నీతోడిబాంధవము-నాయందలి కరుణ - రామునిది - రామునివి మొ.) తత్పురుషాశ్రయవిధులె.

ఆ - ఈ - ఏ - యను సర్వనామంబులు త్రికంబునాఁ

బడు. ౪.

బాలవ్యాకరణ కర్మధారయంబు త్రికస్త్రీసమ ముగంత ధాతుజవిశే

వివరణము షణ పూర్వపదంబయి యుండు. ౫.

౨౭౭ విషయము. అచందము - ఈచిందము - ఏబృందము, వాఁడిమాట - పోఁడిపాట - బెడిదపుటడిదము. మడిసెడుదడములు.

గాని క్రియాజన్యవిశేషణముగాని కావలయును. తద్భిన్నశబ్దము కర్మధారయమునం బూర్వావయవమై యుండరాదని భావము. ఇట్లగుటచేతం బుంలింగసమాసాదికము పూర్వావయవము కారాదని తాత్పర్యము. ఈవిషయమునే "ఈనియమముచే" నిత్యాదివాక్యమున సూరియే వివరించెను. కావున 'బల్లిదల్లుఁడు - కావల రావణుఁడు' మున్నగునవి సాధువులు కావని తాత్పర్యము. త్రికపూర్వకత్వమునకు:— ఆచందము - ఈచందము. ఏచందము. స్త్రీసమపూర్వకత్వమునకు:— వాఁడిమాట - పోఁడిమాట. (వాఁడి = తీక్ష్ణము, పోఁడి = ఒప్పిదము) ముగన్తపూర్వకత్వమునకు:— బెడిదము+అడిదము = బెడిదపుటడిదము. (సంధి. ౩౭. సూత్రముచొప్పున 'పు'వర్ణాదేశము, సంధి ౭౦ సూత్రముచొప్పున 'టు'గాగమము వచ్చెను) ఇచటిది మువర్ణకము. 'బెడిదము+అడిదములు = బెడిదపుటడిదములు' అనునది ముగన్తోదాహరణము - కావున సూత్రమునందలి 'ముగంత' శబ్దము 'మువర్ణకాంతము'నకు నుపలక్షణము. ధాతుజవిశేషణపూర్వకత్వమునకు:— మడిసెడుదడములు. సూరిపక్షమున ధాతుజవిశేషణములు స్త్రీసమములు కావు కావుననే వేఱుగ సూత్రమునం జేర్పఁబడెను. ఇట్లగుటం జేసియే (౮౭ IIవిష.) బా-సంధి ౭౫ సూత్రముచొప్పున 'మడిసెడుదడములు' అనుచో నుక్కు రాలేదని యొఱుంగునది. 'మడిసెడుదడములు' అనునది యనిష్టరూపమని సూరి తలంపు. ౪. సూత్రములోని 'ఆ - ఈ - ఏ' అనువానికి సంధిచేసి హరికారికాకర్త "అయే" అని వచించెను. (ఆ+ఈ = ఏ+ఏ = అయే) అతఁడు త్రికసంజ్ఞను గల్పింపలేదు. "ముగన్త, సర్వనామాఽయే, స్త్రీసదృగ్ధాతు భేదకైః । సపూర్వపదకః కర్మ । ధారయోఽవ్యాత్ర దృశ్యతే" అని తెలిఁగించెను. (హరికా. సమా. ౩ కా. బా. గు. ప్ర. ౨౭౪౭ పు. ద్వి. ము.) ఈ స్థితినిబట్టి హరికారికావళియే మూలగ్రంథమునియు సూరి యిట్లు సవరించి తెలిఁగించెననియు బా. గు. ప్రకర్త యొకదుర్బలయుక్తిని జూపెను (బా. గు. ప్ర. ౨౭౨ పు. ద్వి. ము.) తత్త్వనిర్ణయమున కిది యొకయుక్తి యగునా? త్రికసంజ్ఞను సూరి మఱి రెండుచోటులందుమాత్రమె (బా. సమా. ౧౪. ౧౭. సూ.) యుపయోగించుకొనెను. ఈమాత్రమునకు నూతనసంజ్ఞావిధానగౌరవ మేల యని హరికారి

కాత్ర యనుపేక్షించుట యర్హముకాదా? "అచి శ్నుధాతుభ్రువాం య్వోరియజు వజ్" (౬. ౪. ౭౭) (సి. కౌ. అజన్త. ౨౭౧ సూ.) అను పాణినిమార్గము ననుస రించి (ఇ+ఉ = యు. దీని షష్ఠీద్వివచనము = య్వోః) యా త్రికమునకు సంధిని ఘటించుట సుసంభవమేకదా.

ఈసూత్రద్వయమునకును నన్నయాథర్వణీయమూలము చూపట్టదు. ఇది సూరిగారు కల్పించినదే. ఇం దయిదవసూత్రము (కర్మధారయంబుత్రిక...) సరిగా నున్నట్లగపడదు. పదములకు సమాసము సమ్మతముకాని 'ఆ-ఈ-ఏ' అను ప్రాతిపది కములకు సమసించు నర్హత లేదుగదా. సూరి త్రికము విభక్త్యంతమని యెచ్చటను నిరూపింపలేదు (౨౮౦ విమ.). బా. తత్స ౪౧ సూత్రముచెప్పిన మువర్ణకమున కేదేని కార్యము విధించుటయు ౯ట్టికార్యము మువాగమమునకును నగుటయు నర్హమై యుండఁగాఁ బ్రకృతసూత్రమున 'ముగంత'ము నుపదేశించుట సరికాదు. 'వాఁడి - పోఁడి'మున్నగు విశేషణములతోపాటుగ ధాతుజవిశేషణములును స్త్రీసమములె యైయుండఁగా వానిని వేఱుగ వచించుటయు సరికాదు. మఱియుఁ గర్మధారయమే యననేల? మూఁడులోకములు, నాలుగువిధములు మున్నగు ద్విగు వులు సయిత మి ట్లుదాహరింపఁదగినవేకదా, ఇంతియకాక సూరి యీసూత్రమున కాచ్చికసమాసములనే యుదాహరించుటలో నభిప్రాయమేమో తెలియకున్నది. సరస పుటలుక (బా. సంధి. ౨౮ సూ.) సరసపువచనము (బా. సంధి. ౩౨. సూ.) మున్నగు వానిని గర్మధారయములుగ నీవలకు నుదాహరించియుండెనే. మఱియు 'వాఁడి-పోఁడి' మున్నగు విశేషణములు మాత్రమే స్త్రీసమము లనుటయెట్లు? "వికృతౌ సర్వే శబ్దాః... ......స్త్రీవత్ స్యుః స్త్రీసమాః" (౧౮౯ విమ.) అనుచెప్పిన 'వాఁడి-పోఁడి' అనురీతి విశేషణములేకాక మడసెడు - మడియుచున్న మడిసిన మున్నగు ధాతుజవిశేషణ ములు ఇది తుదికి చేసి - చేయక - చేసినన్ మున్నగు లాక్షణికావ్యయ ములు కటకట - అక్కట - ఔర - ఆహా మున్నగు ప్రతిపదోక్తావ్యయములును స్త్రీసమములెకదా? వానికి స్త్రీసమత్వము నంగీకరించి స్త్రీలింగ ప్రథమైకవచన లోపముచేయనిచో నవి పదములె యనిపించుకొనక వాక్యప్రయోగార్హములె కాకపోవును (౪౨ I విమ. ౧౮౯ I విమ.). ఇట్లగుటంజేసి కర్మధారయమున స్త్రీసమ మాత్రము పూర్వావయవమై యుండనగుననుట సరికాదు. ఇంక సామానాధిక రణ్యమునఁ గర్మధారయ మగుననుటయె యుక్తము కాఁగలదు. విశేషణములె యగు డుమంతములు పూర్వపదములు కావన్నచో నట్లు విశేషవిధి నంగీక రించుట యుక్తము.

నన్నయాథర్వణీయమున "లోపశ్చ విభక్త్యాదే, శ్శబ్దేషు స్యాత్సమాసకా ద్గేషు" అనుచొప్పున సమాసకములం దనఁగా నాచ్ఛికసమాసములందుమాత్రమె విభక్త్యాదిలోపము వదింపఁబడుటంజేసి సాధ్యసాంస్కృతిక మిశ్రసమాసముల స్థితి కవకాశము లేకున్నది. అట్లయినచో "స్వస్వవిభక్తి వికారైః........" "సంస్కృతాన్ధ్రపదానత్ర........" అను (౨౭౨ విష.) విధులు నిర్విషయములు కావలసివచ్చునని శంకింపరాదు. "షష్ఠీ భవే ద్ద్వితీయాతుర్యే"త్యాదిచే (౨౭౦ విష.) సార్వత్రికముగా షష్ఠీతత్పురుష మంగీకరింపఁబడుచుండుటచే సాధ్యసాంస్కృతిక మిశ్రషష్ఠీసమాసములు సైతము నన్నయాథర్వణాభ్యనుజ్ఞాతము లగుచున్నవి. "ఇద మద ఏత దత్త్తచ్ఛబ్దాః..." (౨౮౦ విష.) అనుసూత్రమును "సుమోప్చాతః పరుషే సరళే చైవ। సమాసే నుముతో భవేత్......స్వారసాత్...... వికారాచ్చాపి........" అను (౮౮ విష.) సూత్రములును "దారాగ్త్థేత ఉదపి రో, మోస్తు విభక్త్యేకవచనకే పుం పూ" (౯౩-౯౪ విష.) అనువిధులును "సామానాధికరణ్యే। షూదన్తానాం టుగాగమోఽచిస్యాత్" (౯౧-విష.) అనువిధియు మిశ్రాదికర్మధారయ సమాసస్థితి కభ్యనుజ్ఞ నొసఁగుచున్నవి. "ద్విగో రమిశ్రతాయాంతు। ప్రాయ ఏకత్వ మిష్యతే। మిశ్రతాయాం బహుత్వం స్యా। దన్యత్రాపి క్వచి ద్భవేత్" (౨౮౪ విష.) అను నథర్వణకారిక మిశ్రద్విగువును గంఠోక్తముగ నంగీకరించుచున్నది. "ఇచ్ఛ విభక్త్య న్తిమస్య। జే రలిచ" "అల్యా గమస్స్యా దంద్వంద్వో। ర్భవే దిన్ జసిచేతరయోః।......" (౧౦౫ విష.) అనుసూత్రములచే నలుక్ తృతీయాదితత్పురుషములును మధ్యమపదలోపసమాసమును సాధ్యసాంస్కృతికమిశ్రసమాసములందు సయితము నభ్యనుజ్ఞాతము లగుచున్నవి. కావున 'స్వస్వవిభక్తివికారై' రిత్యాది (౨౭౨ విష.) సూత్రములు నిర్విషయములు కానేరవు. ఇంకను బయిరీతి కర్మధారయాభ్యనుజ్ఞా జ్ఞాపకసూత్రములు పెక్కుగలవు. (౨౭౮ విష. అభిన్నస్యాపీత్యాది. చూ.). మువర్ణాంతముల సమానాధికరణసమాసములు చికీర్షితము లగునపుడు సమాసావయవపదములను ప్రథమాంతములుగా విగ్రహము నిల్పి సామాసికప్రాతిపదికమును సంపాదించి పిదప దత్తద్వాక్యానుకూలవిభక్తివచనములతోడి రూపములను యథాసంభవముగా గ్రహింపవలయునని "మో స్తు విభక్త్యేకవచనకే పుంపూ" అను నన్నయవచనము జ్ఞాపకము చేయుచున్నది. అట్టి సమానాధికరణసమాసములో సమాసపూర్వపదవిభక్తి "సుపో ధాతు ప్రాతిపదికయోః" అనుదానిరీతిగల "లోపశ్చ విభక్త్యాదే"రిత్యాది సూత్రము చొప్పున (౨౬౮ I విష.) లోపింపదనియు దానిచోట 'ము'వర్ణకమును దానిచోట

'పుం-పు' లును సాదేశము లగుననియు, "మోస్తు విభక్త్యేకవచనకే పుం-పూ" అను 'పుం-ంపు'ల విధానము జ్ఞాపకముచేయుచున్నది. ఉదా:—'సరస+సు+వచన+సు' అను నలౌకికవిగ్రహమున సమాససంజ్ఞ కల్గి దానికిఁ బ్రాతిపదికత్వము కల్గఁగా 'లోపశ్చ విభక్త్యాదే'రిత్యాదిసూత్రముచే నుత్తరపదస్థవిభక్తి లోపించి పూర్వపద విభక్తిచోట మువర్ణకము దానిచోట "పు"వర్ణాదేశము రాఁగా "సరసపువచన" అను ప్రాతిపదిక మేర్పడును. దానినుండి సరసపువచనము - సరసపువచనములు - సరసపువచనముచేన్ మున్నగురూపములు సిద్ధించును. 'సరస+జస్+వచన+జస్' మున్నగు నలౌకికవిగ్రహస్థలములందుఁ బూర్వపదవిభక్తికి "మోస్తు విభక్త్యేకవచనకే పుం-పూ" అనుజ్ఞాపకముచొప్పున లోపము కల్గనేరదు. మఱియు ౨౬౦ విషయము చొప్పున బహువచనమున కేకత్వమును గల్గును. కాన 'సరస+సు+వచన' అను ప్రాతిపదిక మేర్పడును. కావున దానినుండి 'సరసపువచనములచేన్' ఇత్యాదిరూపములు సుసాధము లగును. ఇట్లె "శోకార్తపు టోడలులతో" (స్త్రీ. ౨ ఆ. ౧౨౮.) మున్నగుస్థలములందును రూపసిద్ధి నరయునది. ఇట్లె జ్ఞాపకసిద్ధములగు "మూఁడు లోకములు - ఆచోటుబందు - ఆపురుషుఁడు - ఆపురుషులచే" మున్నగురూపములను సాధించికొనవలెను. పైచోట్ల "ఆ+సుప్+చోటు+సుప్" అనురీతి నలౌకికవిగ్రహమును, గల్పించికొనవలెను. గుణవంతురాండ్రు మున్నగుచోటులందు 'గుణవంత+జస్+ఆలు+జస్' అనురీతి నలౌకికవిగ్రహమును, గల్పింపనగును. ఇట్లు సమానాధికరణసమాసములు సాధ్యములగును. కాని యిట్టి కర్మధారయములలో మహాత్ముం లింగములు మహాత్ముంలింగసమములు మున్నగునని కవిప్రయోగాభావముచే సమాసపూర్వపదములు కానేరవని గ్రహింపనలయును.

కర్మాదేః కర్తృత్వం, ప్రథమాచ నవర్ణకశ్చ తద్వాత్ స్యాత్ (అం. చిం. హాలం. ౧౨ కా. అహో. ౮౦౬ పుట.)

నన్నయా థర్వణీయము. ౨౭౮ విషయము.

భూతార్థే ప్రతిషేధార్థే। నశ్చ నిశ్చ భవేత్క్రమాత్ । కర్మాదికర్తృకాయాం చ। తౌ క్రియాచ విశేషణమ్ । (వికృ. హాలం. ౭-౯ కారి. అహో. ౮౦౭ పు.)

స్యాత్ కర్మధారయాభాసః । కర్తృత్వే కారకాశ్రితే। (వికృ. హాలం. ౧౭ కారి. అహో. ౮౩౩ పు.)

అభిన్నస్యాపి నాదేః స్యా । ద్భిన్నేనాపి సమన్వయః। (వికృ. హాలం. ౨౫ కారి. అహో. ౮౫౩ పు.)

కల్పతరు. ౨౭౮ విష:—కర్త్రాదేః = కర్త్రాదికారకములకు, కర్తృత్వమ్ = ఆభాసకర్తృత్వమును, ప్రథమాచ = యథార్థమగు కర్తృవాచకమునకుఁ బ్రథమావిభక్తియును, తద్వత్ - సవర్ణకశ్చ - స్యాత్ = 'భూతార్థానాం తు నః క్రియాణాం స్యాత్' అనుపూర్వసూత్రముచొప్పున యథార్థముగాఁ గ్రియయొక్క కర్తకు విశేషణ మగునపుడు వచ్చు సవర్ణకమువలెనే (సామానాధికరణ్యేపి సమాసః సాధుః - తేన 'ఇంతుల నేచుపాతక మదింతటఁ బోవదు సుమ్ము పాంథలోకాంతక - దీనులఁ బ్రోచు పుణ్యము........అహో. ౪౧౦. ప.) యీయాభాసకర్తకువిశేషణమగు క్రియకు సవర్ణకమును నగును. 'రాముఁడు రావణుని జంపెను' అనునపుడు హననక్రియాశ్రితుఁడు రాముఁడుగాన "రావణుని జంపిన రాముఁడు" అని యట్టియర్థమున వ్యవహరించినను గర్తృత్వమునకును గ్రియకును సామానాధికరణ్యము సరిగనే యుండును. అట్టియెడలఁ గర్మకారకము విశేష్యముగను గ్రియ విశేషణముగను నుండునట్లు "రాముఁడు చంపిన రావణుఁడు" అను రీతిని నైతము తెలుఁగున వ్యవహరించుట ప్రసిద్ధము - ఏ రావణుని రాముఁడు చంపెనో యారావణుఁ డని యావాక్యమున కర్థము. అట్టియెడల నావాక్యమున విశేషణమగు క్రియకును విశేష్యమునకును సామానాధికరణ్యము సరిపడమింజేసి (చంపినరావణుఁడు—రావణుఁడు చంపలేదు గదా) యచటి విశేషణవిశేష్యభావ మాభాసరూపమే యనియు నచటి సమాసము కర్మధారయాభాసరూపమే యనియు నట్లయినను సహజసామానాధికరణ్యముగల స్థలమునందువలెనే యిచట నైతము క్రియ భూతార్థక సవర్ణకాంతమగుననియుఁ దాత్పర్యము. కావున నిచట "కర్త్రాదేః కర్తృత్వ మిత్యాదిసూత్రములోని కర్తృత్వమనఁగాఁ గర్త్రాదికారకములకుఁ గర్తృగతక్రియతో సమానాధికరణాన్వయము మాత్రమె యనఁగా విశేషణవిశేష్యభావము శాబ్దముమాత్రమె యని యర్థము. ఇచట సయితము గర్తృత్వము భూతార్థకప్రత్యయముచే నభిహితమె కావునఁ గర్తకుఁ దృతీయ రాక ప్రథమయే వచ్చునని తాత్పర్యము. ఇట్లె "ఎట్టి సాధ్వులకును బుట్టినయిండ్లను బెద్దకాల మునికి తద్ద తగదు (ఆది. ౪ ఆ. ౬౬ ప.) అనుచోట "ఇంటఁ బుట్టిన సాధ్వులు" అను సహజమగు సామానాధికరణ్యముగల స్థలమందువలెనే యధికరణమునకు విశేష్యత్వము (కర్తృత్వము) గల్గునట్లు "సాధ్వులు పుట్టిన యిండ్లను" అనుసామానాధికరణ్యాభాసముగలచోట (ఏయిండ్లను సాధ్వులు పుట్టిరో యాయిండ్ల నని యర్థము) (కర్మధారయాభాసస్థలమునందు) నైతము క్రియ 'న'వర్ణకాంత విశేషణ మగుటయు నధికరణమునకుఁ గర్తృత్వము (విశేష్యత) గల్గుటయుఁ గర్తకుఁ బ్రథమ వచ్చుటయు సంభవించునని యెఱుంగునది. ఇట్లె కర్త్రర్థము

సందువచ్చు 'న'వర్ణకాంతస్థలములందే కాక, కర్మార్థమునవచ్చు 'న'వర్ణకాంత విశేషణస్థలములందును రూపసిద్ధి నెఱుంగునది, "రాముఁడు పళ్ళెములో నన్నము తినెను" అనుచోఁ గర్త్రర్థమున, "పళ్ళెములో నన్నము తినినవాఁడు" అను యథార్థమగు సామానాధికరణ్యము గల రూపమును "రాముఁ డన్నము తినిన పళ్ళెము (ఏపళ్ళెములో నన్నము తినెనో యాపళ్ళెమని యర్థము)" అనియు, "రాముఁడు పళ్ళెములోఁ దినిన యన్నము" అనియుఁ గర్మధారయాభాసరూపములును వెలసినట్లె కర్మార్థమునందు "వానిచే నన్నము తినఁబడిన పళ్ళెము" "వానిచేఁ బళ్ళెములోఁ దినఁబడిన యన్నము" అను నాభాసకర్మధారయరూపములు వెలయుచుండును. అహోబలపండితుఁడును జాలవఱకు దీని కిట్లె వ్యాఖ్య చేసెను. "కర్మాదికారకార్థానాం కర్త్రర్థతా స్యాత్, కర్మార్థతాప్రయుక్తాయా స్తృతీయాయాః ప్రథమా చ స్యాత్. తద్వద్బ్యాకార్థే న వర్ణకశ్చ స్యాత్. కర్త్రర్థతాయాం (ఇట 'కర్మార్థతామ్' అని తప్పుపడినది. 'భద్రాద్రిశాస్త్రిగా రాతప్పునకే టీక వ్రాసిరి) చ ద్వయం త్రయాణాం సముచ్చయద్యోతకమ్ (కర్తృత్వము ప్రథమ నవర్ణకము) ఇతరత్ర తు ద్వయో స్సముచ్చయద్యోతకమ్. కర్త్రర్థత్వం చాత్ర కర్తృగతక్రియా ('వాచకక్రియా అని యిట నధికముగాఁ బొరపాటు పడినది) సామానాధికరణ్యం వివక్షితమ్. నీచేత నుతింపంబడిన రాజు ఇత్యాదయః కర్మార్థాః. ఆవిన్ గాధితనూజుచే సగము సేయంబడ్డ మిన్నేఱు. ఇత్యాద్యాః కవీనాం వాచః, 'కర్మణ్యనుబన్ధః స్యాత్ పతిధాతు' రితి సూత్రేణ 'పడు' ఇతి పతిధాత్వర్థస్య కర్మణ్యనుబన్ధతా. త్వయా రాజానుత ఇత్యాదౌ ప్రకృత్యామాన్యాయాం యథా కర్మణి క్త విధానాత్ క్తప్రత్యయేన రాజాదిపదగతార్థ కర్మత్వేఽభిహితే కర్తృకరణయో స్తృతీయేతి తృతీయా 'ప్రాతిపదికార్థేతి సూత్రేణ ప్రథమా చ భవతి తథాత్రాపి పడుధాతునా కర్మత్వేఽభిహితే విభక్తిద్వయమ్" (అహో. ౨౦౮ పు.). 'నీచేత' అనుచోఁ దృతీయయు-'రాజు' అనుచోఁ బ్రథమయు వచ్చెనని భావము. కర్త్రర్థమునందలి "నీవు నుతించిన రాజు" అనురీతి యుదాహృతినిగాని యందువచ్చెడి కర్తృత్వ ప్రథమా నవర్ణకముల వివరణముగాని యహోబలపతి చూపకుండుట మిక్కిలి వింతగానున్నది. మఱియు నీతఁడిచ్చిన ప్రయోగముసంయుతము కర్మధారయాభాసోదాహరణము కాదు. సహజమగు సామానాధికరణ్యమె యందు వెలయుచున్నది.

చింతామణిలోని పూర్వసూత్రమందుఁ "ప్రతిషేధవాచినాం ని । ర్ఖ్యాతార్థానాంతు నః క్రియాణాం స్యాత్" అని నవర్ణక నివర్ణకములు రెండు చెప్పఁబడియుండఁగా నొక్క నవర్ణకమునకే చెప్పనేలయని యథర్వణుడు 'ని' వర్ణకస్థలము

లందును నిట్టికార్యములు గల్గునని పూరించుచున్నాఁడు. భూతార్థ ఇత్యాది:— భూతార్థే - ప్రతిషేధార్థే = భూతార్థమునందును వ్యతిరేకార్థమునందును, క్రమాత్ = వరుసగా, నశ్చ - నిశ్చ = నవర్ణకము నివర్ణకము నగునుగాన, కర్త్రాది కర్తృతాయాంచ = కర్త్రాదికారకములకుఁ గర్తృత్వమునఁగాఁ గర్తృగతక్రియా సామానాధికరణ్యముగల్గు నపుడు సైతము, తౌచ = ఆ నవర్ణక నివర్ణకములను 'చ' కారముచే 'ఉన్న' మున్నగువానిని బొంది, క్రియా = క్రియ, విశేషణమ్ = విశేషణమగుటయు సంభవించును. కర్త్రాదికారకములకుఁ గ్రియ విశేషణమగుట శాబ్దమేకాని యర్థసిద్ధము కామింజేసి యట్టిచో వచ్చు నవర్ణక నివర్ణకములు పృథగుక్తములు కావలసివచ్చెనని యెఱుంగునది.

అథర్వణుఁడు 'ఉన్న' అను వర్తమానార్థకము 'ఉండిన' అనుదానిరూపాంతరమె యనుచు 'క్వచి న్నవర్ణే డే ర్లోపః । క్వచి డ్డో శ్చ తథా భవేత్ । క్వచి త్తదర్థే డయుగం । క్వచి న్నస్యేచ్చ లోపవాన్" (వికృ. పాలం. ౭-౮ కారి. అహో. ౪౦౫ పుట. ౩౧౫౬ పు.) అని ముస్ముందు వివరించును. తద్ధర్మార్థక విశేషణములను "డో శ్చ ధేవకతాపి స్యా" త్తని ముందు (వికృ. క్రియా. ౧౦ కారి. అహో. ౪౮౭ పు.) (౩౧౬ పు.) వివరింపనున్నాఁడు. 'కలుగు' అనుదాని రూపాంతరమె కలయను విశేషణము, కావున నిట్టి ధాతుజవిశేషములచోటులందెల్లఁ బ్రకృతసూత్రోక్త ప్రయోగవిశేషములు సంభవించును. అట్లగుటంజేసి పైయథర్వణకారికలోని నవర్ణక నివర్ణకములు తక్కినధాతుజవిశేషణముల కెల్ల నుపలక్షణములని యెఱుంగునది. "క్రియాజన్యవిశేషణే ప్యేవం ప్రయోగః - దానిం బుచ్చుకొనువిధంబు - సుతుల విద్యాప్రవీణతఁ జూచువేడ్క - ఇత్యాద్యాచార్యవచన మత్ర మానమ్" (అహో. ౪౦౯ పు.) 'క్రియాజన్యవిశేషణేపి' అనునది సరికాదు. నవర్ణక నివర్ణకాంతములు మాత్రము క్రియాజన్యవిశేషణములు కావా?

"కర్త్రాదేః" అనుటచేఁ గర్త్రాదికారకస్థలములందేకాక షష్ఠీస్థలమునందు నిట్టి ప్రయోగము గలదు "క. తెక్కలు విఱిగినపులుఁగులు..............ఇతి నవర్ణకే షష్ఠ్యా ముదాహరణమ్" (అహో. ౪౦౭ పు.) "గీ. నీనుపదభక్తి లేని యన్నీచమతికి,.........ఇతి (నివర్ణకే) షష్ఠ్యా ముదాహరణమ్." (అహో. ౪౦౯ పు.) తే.గీ. 'నీదు పదభక్తి లభియించు నిర్మలులకు ....ఇతి (తద్ధర్మవిశేషణే) షష్ఠ్యా ముదాహరణమ్!' (అహో ౪౧౦. పుట).

ఇట్లు సామానాధికరణ్య మయథార్థమై శాబ్దమాత్ర మగుటచే నిది కేవలము కర్మధారయ మనిపించుకొనదని యథర్వణుఁడు వచించుచున్నాఁడు - సాక్షాత్కర్మధా

రయేత్యాది:—కర్తృత్వే = కర్తృగతక్రియా సామానాధికరణ్యరూప కర్తృత్వము, కారకాశ్రితే = కర్త్రాది కారకగత మగుచుండఁగాఁ గ్రియ కర్త్రాది కారకములకు విశేషణమగుచుండఁగానని యర్థము. కర్మధారయాభాసః = కర్మధారయ మాభాస రూపమైనది, స్యాత్ = అగును. ఉదా:—'వాఁ డన్నము తినిన పళ్ళెము' అనుచో 'తినినపళ్ళెము' అనెడి పళ్ళెరము తినుట యథార్థము కామింజేసి యచటి విశేషణ విశేష్యభావ మాభాస రూపమని తాత్పర్యము - అహోబలపతి యీకారిక నీసందర్భమున నుదాహరింపక స్థలాంతరమున నుదాహరించుట సరికాదు. "నల్లనివాఁడు - తచ్ఛబ్దోత్ర పురుషవాచకః - నల్లనియది-అదిశబ్దః స్త్ర్యాదిపరః. ఇత్యాద్యాః కర్మధారయాభాసాః-స్యాత్కర్మధారయాభాసః। కర్తృత్వే కారకాశ్రిత ఇత్యథర్వణోక్తేః" "కన్నులు మూఁడు గలవాఁడు ఇత్యాదౌ కర్మధారయాభాస ఏవ"(అహో ౭౩౩-౭౩౬ పుట). 'నల్లనివాఁడు, నల్లనియది' మున్నగు చోటులందు "కర్తృత్వే కారకాశ్రితే" అనుదానికి సంగతియే లేమింజేసి యిటదీనిని బ్రమాణముగాఁ జూపుట కేవలము నసంగత మనకతీరదు. కాని యిట్టివి యాభాసకర్మధారయములు కావనరాదు. విశేషణములకు విభక్తియోగమును సంఘటించి విధేయతా సంపత్తిని గల్గించుచో యిచటి తచ్ఛబ్దవిశేష్యతకు ఫలముగాన నిచటి విశేణవిశేష్యభావ మాభాస రూప మనుటకు సందియము లేదు. (౨౭౧ విష) కావున "స్యాత్కర్మధారయాభాస ఇత్యాదికారిక యిట్టివాని కుపలక్షణ మనుట యుక్తము. సీ...ఆ. వె...... తత్స్వయం। వరము సేయుచున్నవాఁడు వాఁడు. (ఆది. ౭ ఆ. ౩౬) ఇందలి రెండవ వాఁడుశబ్దము విశేష్యమగుటంజేసి మొదటిదగు 'వాఁడు' శబ్దము విశేష్యాభాసమె యన నగునుగదా. చ...సు। ప్రతుఁడయి తీర్థయాత్ర చనువాఁడు పరాశరుఁ డన్మునీంద్రుఁ డ। య్యతివ (ఆది. ౩ ఆ. ౩౬.) సీ...తన్ వినుచున్నవారల। కభిమత శుభకరం బయినదాని......(ఇందిట్టి "అయినదాని" అనునవి పెక్కు) చ...విదితంబగుదాని సభాంతరంబులన్. శా...వేదాంతవి। ద్వ్యాయుక్తం బగుదానిఁ జెప్పఁదొడఁగెన్ దద్భారతాఖ్యానమున్ (ఆది. ౩ ఆ. ౯-౧౦-౧౧ పద్య.)

అభిన్నస్యాపీత్యాది:—దీనికివఱకె ౨౬౬ I విషయమున వ్యాఖ్యచేయఁబడెను. ధాతుజవిశేషణములు విశేష్యములతోఁ గర్మధారయముగ సమసించుననియు నట్టిసమాసపూర్వావయవములతో వ్యస్తములగు పదము లన్వయింపనగుననియు (నేను జదివినపాఠము - వాఁ డన్నముఁ దినిన పళ్ళెము మొ.) నీకారికకుఁ దాత్పర్యము - ఈకారికచే నంగీకరింపఁబడిన సమాస మాచ్ఛికమే కావలయుననుటకు

సూచనము లేమింజేసియు నీక్రింది నన్నయాది ప్రయోగములంజేసియు సాధ్యసాం స్కృతిక మిశ్రరూపకర్మధారయమును సమ్మతమగుచున్నది. ప్రయోగములు:- చ.... దానము చేసిన తత్ఫలంబు...(ఆది. ౧ ఆ. ౧౫ ప). చ...వాఁడు దానవికిఁ జేసిన నెయ్యమ్ము మెఱింగి (ఆది. 3 ఆ ౧౮౬). ఆ. వె. ఎట్టిసాధ్వులకును బుట్టినయిండ్లను। బెద్దకాల మునికి తద్ద తగదు (ఆది. ४ ఆ. ౬౬). క.........ఎఱుఁగని నాఁడెల్లపాట నెఱిఁగింపఁదగున్ (ఆది. ४ ఆ. ౭౨) క. నా యొఱి గినట్లు యున్నియు। నీ యిచ్చిన వరము నెఱుఁగు (ఆది. ४ ఆ. ౮౧)ఉ...........పడతోఁ। గట్టిన యోడవోలె (సభా. ౨ ఆ. ४०) సీ. అర్జును నోర్చెద ననిలోన నేనని, యతనితోఁ బలికిన ప్రతిన నెఱప........జమదగ్నిసుతు కృపాశ్రయమునఁ బడసిన విలువిద్య కలరూపు వెలయఁజేయుఁ ॥ఆ-వె॥ గనుట...(విరా. ४ ఆ. ౨౦౫) క.........చేవ చెడిపోయి నప్పుడు (విరా. ४ ఆ. ౨౧౧). క. నిను నీవ పొగడికొని పల్కిన పల్కులు పెక్కు గలవు (విరా. ౫ ఆ. ౨౨) ఉ.........సుతులు చేరని చెందని యట్టిచోట... (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౧౨౦ ప.)

బాలవ్యాకరణ వివరణము. ౨౭౮. I విష. కర్త్రాదులకుఁ బ్రాధాన్యవివక్షయందు ధాతుజ విశేషణంబులు కర్తతోడంబోలె వానితోడ సమసించు. ౨౬. రాముఁడు రక్షించిన భృత్యుఁడు - రాముఁడు వాలి నేసిన బాణము, రాముఁడు గోవు నిచ్చిన విప్రుఁడు రాముఁడు వెడలిన వనంబు. రాముఁడు వసించిన పర్ణగృహము. రాముఁడు వసించిన చోటు.

సంజీవని. ౨౭౮ I విష:—వాక్యమునందుఁ గ్రియ ప్రధానము. తర్వాత నట్టి క్రియతో నన్వయించునది ప్రధానము. ('ఉత్తరపదార్థ ప్రధాన స్తత్పురుషః' ౨౬౮ I విష.) కాఁగాఁ గర్త్రాదికారకములు క్రియతో నన్వయించును గానఁ గర్త్రాదికారకముల యపేక్షచేఁ గ్రియయే ప్రాధాన్యము గలదగుచున్నది. అట్టిక్రియకన్నఁ గర్త్రాదికారకములకే ప్రాధాన్య ముండునట్లు వివక్షించుట యనఁగాఁ గర్త్రాదికారకములతోఁ గ్రియ యన్వయించునట్లు ప్రయోగించుట యని యర్థము. క్రియ విశేషణముగను గారకము విశేష్యముగను నుండునట్లు ప్రయోగించుట యని పర్యవసితార్థము. అట్టిప్రయోగము తెల్గున సుప్రసిద్ధము - అట్టివివక్షయం దట్టిధాతుజవిశేషణములు కర్తతోడంబోలె ననఁగాఁ గర్తతో సహజముగా నర్థవంతముగా సమసించినట్లె వానితో ననఁగాఁ గారకములతో సయుతము సమసించు ననియర్థము. ఉదా:— 'రాముఁడు భృత్యుని రక్షించెను' అనుచో 'భృత్యుని రక్షించిన రాముఁడు' అని

ప్రయోగించుటలో వింత లేదు - ధాతుజవిశేషణ మిట్లు కర్తతో నన్వయించి సమసించినట్లె కారకములతో సమసించుట యీసూత్రమునఁ జెప్పఁబడిన విశేషము. కర్మకారకముతో సమసించునపుడు 'రాముఁడు రక్షించిన భృత్యుఁడు' అనురూప మేర్పడును. ఇట్లు వాచనికముగు నన్వయము వెలసినను రక్షించినవాఁడు భృత్యుఁడు కామింజేసి యీవాక్యమందలి విశేషణ విశేష్యభావము కుదురుపడి యుండలేదు. (విస్తర) ఇట్లగుటచేతనే యథర్వణాచార్యుఁ డిట్టిసమాసమును గర్మధారయాభాసమని వచించెను. (౨౭౮ విష.) సూరియిట్లు నన్నయాథర్వణుల యాశయమును సంక్షేపముగా వచించెనేకాని నన్నయాథర్వణులు తలంచిన యీప్రయోగముల లోని యనుపపత్తులను గ్రహించినట్లగపడదు. గ్రహించియున్నచో 'న'వర్ణకాదుల ప్రాప్తిని సయితము విధించియుండఁడా?

విస్తర.౨౭౮ I విష:—బా-గు-ప్ర-వ్యాఖ్యాత కర్తృగతక్రియావ్యాపారము కర్మాదులం దారోపితమగుచున్న దనుచు నీక్రిందిరీతిని వ్రాసెను. "కర్తముఖ్యముగా నెఱవేర్చునట్టి వ్యాపారంబు కర్మాదికారకంబులపై నారోపింపఁబడినచో ధాతుజ విశేషణంబులు కర్తకుంబలెఁ గర్మాదికారకములకును విశేషణంబగునని యర్థము." (బా. గు. ప్ర. ౨౬౫ పుట. ద్వి. ము.) వాచనికముగు విశేషణ విశేష్యభావ మాభాసరూపముగాఁ జెల్లునని నన్నయాథర్వణులు వచించిరేకాని క్రియావ్యాపార మారోపిత మగునని వచింపలేదు. 'రాముఁడు రక్షించిన భృత్యుఁడు' మున్నగు వాక్యములం దారోపణము భాసిల్లలేదు. రాముఁ డేభృత్యుని రక్షించెనో యా భృత్యుఁడని యావాక్యమునకుఁ బ్రామాణికమగుకవి వివక్షితార్థమేకాని యందారోపణ మేమియు లేదు. ఇట్లె 'రాముఁ డన్నము తినిన పళ్లెరము'ను వాక్యమునకు "రాముఁ డేపళ్లెరమున నన్నముతినెనో యాపళ్లెర మని యాంధ్ర వ్యవహర్తలు వివక్షించు నర్థము.

పేటికావ్యాఖ్యాత, బా-గు-ప్ర-వ్యాఖ్యావిషయములను సూరి వాక్యములను న్యూనతగాఁ గొని ప్రాధాన్యశబ్దమునే యంతటను వాడుచువచ్చెను. అతఁ డీసందర్భమును సరిగా నవగాహించినట్లగపడదు. "రాముఁడు వాలి నేసిన బాణము - రాముఁడు బాణముచే నేసిన వాలి యనునది సహజవాక్యము. ఇట బాణముచే నను కరణమునకుఁ బ్రాధాన్యము వివక్షిత మయ్యెఁ గాన బాణము ప్రథమాంతమై యేసిన యను ధాతుజవిశేషణముతో సమసించుటంజేసి యీ ప్రయోగము గలిగెనని గ్రహించునది" (బా. సా. వే. 3౫౭ పు.) "ధాత్వర్థ వ్యాపారాశ్రయః కర్తా" అనుచో ళ్లనఁ గర్తకుఁ దల్క్రియాజన్య విశేషణము వేదక

సవర్ణకాదే స్తద్ధర్మాత్ । క్వచిత్ స్యా ద్వ్యవధానతా।
నిర్ధారణాదౌ మాత్రం స్యాత్।క్వచి న్మాత్రాచ కథ్యతే.
నన్నయా. (వికృ. హాలం. ౨౩ కారి. అహో. ౪౫౦ పు)
౨౭ విష. విశేషణ సమాసోఽపి । క్వచి దిష్టో భవే న్మరు. (వికృ. అజం. ౭౪ కారి. ఆహో. ౩౫౬ పు.)

కల్పతరువు. ౨౭ విష:—సవర్ణకాదేః = భూతార్థక సవర్ణకము మున్నగు దానికంటెను, తద్ధర్మాత్ = తద్ధర్మార్థకవిశేషణముకంటెను, క్వచిత్ = ఒకానొకప్పుడు, వ్యవధానతా = విశేష్యమునకు శబ్దాంతరముతో వ్యవధానమున్నైతము, స్యాత్ = కలుగును. (చూ. విస్తర. ౨౭ విష ను) నిర్ధారణాదౌ = నిర్ధారణాద్యర్థములందు, మాత్రంస్యాత్ = మాత్రశబ్దము నపుంసకమగును, క్వచిత్ = ఒకానొకప్పుడు, మాత్రాచ కథ్యతే = స్త్రీలింగమాత్రాశబ్దమును బ్రయుక్తమగును. ఉదా:—"ఎ. గీ. గగనమును రుద్రభూమి నేకతమ తిరుగు।నదరు లుమిసెడు కొఱవిదయ్యంబు వీఁడె (నైష. ౨ ఆ)" అనురీతి ప్రయోగము లథర్వణునికాఁటికే విపన్మతములయ్యె నేమో యని యాలోచింపవలసియున్నది."ఇచ్చినయంతమాత్రము.........వచ్చిన యంతమాత్రలోన్ -।ఇచ్చుమాత్రలోన్......తత్క్షణమాత్రనె ముక్తజీవుఁడై - దీనిమాత్రము-ఒక్కమాత్రలోన్ ఇత్యాద యో వాగనుశాసనానాం వాచః"(ఆహో. ౪౫౦). 'మాత్రచ్' ప్రత్యయమే కాక (౨౬౩ విష). 'మాత్రమ్ మాత్రా' అను పదములును సంస్కృతమునఁ గలవు. "మాత్రమ్-న 'కార్త్స్న్యే యథా-జీవమాత్రం నహింసేత' అవధారణే - యథా - పయోమాత్రం భుఙ్క్తే........"మాత్రా- స్త్రీ - కర్ణభూషణే - విత్తే - ద్రవ్యే - మానే - అక్షరావయవే. హస్త్యశ్వాదౌ పరిచ్ఛదే - స్వల్పే........" (శబ్దా - చిం).

మగునపుడు మాత్రమె సహజవాక్య మేర్పడును. కావున గర్తృభిన్నుఁడగు వాలి విశేష్యమగు నపుడు సహజవాక్య మెట్లేర్పడును. 'ఏసిన వాలి' అనుచో నేసిన వాఁడు వాలి కాఁడుగదా. ఏసినవాఁడు రాముఁడుగదా. అది సహజవాక్య మెట్లగును ? మఱియు "బాణము ప్రథమాంతమై యేసిన యను ధాతుజవిశేషణముతో సమసించుటంజేసి" అనుట కేవలము పొరపాటు. బాణము ప్రథమాంత మేల కావలయు ? 'రాముఁడు వాలి నేసిన బాణమందు శక్తిగలదు' మున్నగు రీతిని బ్రథమేతరవిభక్తులు తత్తద్వ్యాఖ్యానుకూలముగా నుండుటలో బాధ యేమున్నది ? "కర్మాదేః కర్తృత్వం ప్రథమాచేత్యాది చింతామణి సూత్రములోని ప్రథమాశబ్ద మీతని కిట్టిభ్రాంతిని గల్గించియుండును. అచటఁ గర్తకుఁ బ్రథమ వచ్చునని చెప్పఁబడెను గాని కర్మాదికారకములకుఁ బ్రథమవచ్చునని చెప్పఁబడలేదు,

విశేషణ సమాసోఽపి = విశేషణోభయపదకర్మధారయము సయితము, క్వచిత్ = క్వాచిత్కముగా - మమ=నాకు (అథర్వణునకనుట.) ఇష్టః భవేత్ =సమ్మతమగును. ద్విగుకర్మధారయా విత్యాదికారికలోని 'రూపకాఖ్యాదయాః'' అనుచోటి యాద్యశబ్దముచేతనే సంస్కృతమున 'స్నాతానులిప్త' ఇత్యాదిస్థలములందుఁ బ్రసిద్ధమయియున్న యీవిశేషణసమాసము సిద్ధించుచున్నను స్పష్టప్రతిపత్తికయి యథర్వణుఁ డిట్లు ప్రత్యేకముగ వివరించెనని యెఱుంగునది "విశేషణసమాసోపి। క్వచిదిష్టో భవేన్మమ. ఇత్యథర్వణవచనాత్ విశేషణసమాసః - మెత్తనివలుదపాదుఁగు-వినని కనని మహిమలు-సంస్కృతభాషావిదో విశేషణస్యాపి విశేష్యత్వ వివక్షాయాం స్నాతానులిప్త ఇత్యాదౌ 'విశేషణం విశేష్యేణ బహుళ' మితిసమాస నిర్వాహాఇతి వదన్తి,సూరిచేతోరుచిరాబ్జబోధనరతుండగు దివ్యనిత్యాదౌ ప్రయోగా దాచార్యస్యాపి సమ్మతఏవాయం సమాసః—'' (అహో. 3౫౬ పు) (స్నాత = స్నానము చేసినవాఁడు. అనులిప్త = చందనము పూసికొనినవాఁడు అని రెండును విశేషణములే) ప్రయోగములు:—క. హృదయరోచనములగు నేన్ప। ర్వంబులను భీష్మపర్వము। (ఆది. ౧ ఆ. ౪౬) క...ద్రోణాభిషేక మాదిగఁ గలయ। య్యెనిమిది పర్వములను... ....(ఆది. ౧ ఆ. ౪౮) ఆ-వె.........శల్యాదికములైన నాల్గుపర్వముల వినంగఁజాలి...(ఆది. ౧ ఆ. ౫౨). ఉ......సుతులు చేరని చెందని యట్టిచోట... ......(ఉద్యో. ౨ ఆ. ౧౨౦). ఉ.........కడుతియ్యని కమ్మని పండులు...... (అర. ౭ ఆ. ౧౧.) (విస్తర.)

విస్తర. ౨౭౯ విష:—"ఆయీత్యాదిఘటితంబులు విశేషణోభయపదకర్మధారయంబులు. ఉదా:-ఆయీ, నేరములు'' (ప్రౌఢ. సమా. ౧౭ సూ.). ఈ యాదేశం బననేల (స్వా. ౧ ఆ).........."కొన్నియెడల విశేషణోభయపదంబులు త్రికక్రియాజన్యవిశేషణ ఘటితంబులు సందర్భయోగ్య పదవ్యవహితంబులగు. క - ఈ కన్నులు తెఱవని శిశు। వే కీడొనరించె.........(భోజ. ౬ ఆ). సీ.........గీ......... నెఱులుగల మరునీలంపు టురుల సికల। నరులుగొనఁజాలి నరులను మరులు గొలుపు నిరులు గెలిచిన తుమ్మెద గఱులఁ దెగడు। కురుల నులిదీర్చి విరులిడి కొప్పువెట్టి(భాగ. ౧౦ స్కం ఉ). ఎ - గీ - గగనమును రుద్రభూమి నేకతము తిరుగు। నదరులు మిసెడు కొఱవిదయ్యంబు వీఁడె. (నై. ౨ ఆ) చ. బలిమిఁ గుబేరునిం గెలిచి బాగుగఁ గొన్న రవిప్రకాశమై। యలరుచునున్న పుష్పకమునందు రమింపుము కోర్కులారఁగన్(రా. అర. కాం. ౨ ఆ).........క. చిక్కని చక్కని సున్నని। స్రుక్కని తోలూడ్వఁబడని ఛుల్లిసెగలచే। నొక్కఁబడని దండంబులు। తక్కక యుపనయనవేళఁ దాల్పఁగ

ఆకారంబున కామ్రేడితంబునకుం దదర్థంబున కయి
యాయి యను శబ్దములు విభాష నగు. ౨౧.

బాలవ్యా. వక్ష్యమాణవిధిచేత నయి యను దాని కైకారాదే
వివరణము. శంబు నగు. ఆయయి కాలము - ఆయాయి కాలము.
౨౭౯ I విషయము. అయ్యయి కాలము - అయ్యాయి కాలము - అయ్యై
కాలము - అయ్యైకాలము - ఆయాకాలము - ఆయ
క్కాలము - అయ్యాకాలము - అయ్యక్కాలము.

సంజీవని. ౨౭౯ I విష:—విశేషణోభయపద కర్మధారయమును నిరూపింప కున్నను నేతత్సూత్రము విశేషణోభయపదకర్మధారయ విషయకమే యనఁ దగును. ఈసూత్రము మొదలు కర్మధారయ సమాసాశ్రయవిధు లుపదేశింపఁబడు చున్నవి. 'ఆ+ఆ+ఈ = ఆ యా యీ' అనుదాని సంక్షేపరూపము లే-'ఆ యా యి- ఆ య యి' అనురూపములని తోఁచెడిని. ఈ యా దేశంబననేల (స్వా. ౧ ఆ.) మున్నగురీతి ప్రయోగములు గలవు. శా. ఆ యా వేళల నాసరోజముఖి నా యా లీలలం దేల్చి (పారి. ౧౪ ప౦. సూ. రా.) ఆ యా యీ విషయములు మున్నగు వాడుకలునుగలవు. సూరి శబ్దస్థిత్యనుసారముగాఁ బ్రక్రియ చూపుచున్నాఁడు. 'ఆ+ఆ' అనుచో నామ్రేడిత తదర్థకము రెండవ 'ఆ' శబ్దము. దానిచోట 'ఆయి' అనియు, 'అయి' అనియుఁ బర్యాయముగా నాదేశములు వికల్పముగా నగును. బా - క్రియా - ౧౦౩ సూత్రముచొప్పున 'అయి' అనుదానికి 'ఐ' అను నాదేశము వైకల్పికముగా నగునని వక్ష్యమాణవిధిచే నిత్యాదివాక్యమున సూరియే వివరించెను. ఉదా:—'ఆయాకాలము (తత్తత్కాలమని యర్థము.). 'ఆయాయి కాలము - ఆయయికాలము - ఆయైకాలము' అనునవి ప్రకృతసూత్రముచే సిద్ధించును. పిదప నంతటను బా - సమా - ౧౩-౧౪ సూత్రములచేత వేర్వేఱుగఁ ద్రికస్వర పరహల్లునకు ద్విత్వమును ద్రికహ్రస్వమును రాఁగా "ఆయాకాలము - అయ్యాకాలము - ఆయక్కాలము - అయ్యక్కాలము - అయ్యాయికాలము - అయ్యయికాలము - అయ్యైకాలము" అనురూపములు సిద్ధించును. (విస్తర.)

వలయున్ (విజ్ఞా. ఆచా) (ఇట్టిప్రయోగములు కవిత్రయమువారి గ్రంథముల యందు దొరకినవికావు)" (ప్రౌఢ. సమా. ౧౮ సూ).

విస్తర. ౨౭౯ I విష:—త్రిలింగలక్షణశేషమునఁ గొన్ని కర్మధారయ విషయములు చూపఁబడినవి. (విస్తర. IV ౯౮ I విష. చూ.). క్రొత్తాదులు లుప్త శేషంబులు దేశ్యంబులతోడంబలెఁ దత్సమంబులతోడం గొన్నియెడలఁ గర్మ

ప్రయోగములు. ఉ.........తదీ | యానుమతిం దగం బడసి యయ్యయిచోటుల నాచరింపరే (అను. ౨ ఆ. 3౯౪.) క. అయ్యెడ కర్మంబులదెస | నెయ్యం బెసలార... (అను. 3 ఆ. 3౦౬ ప.). ఆయాయి లోకంబులు. (కాశీ. 3 ఆ. ౧౪౧.) శా. ఆయా వేళల నాసరోజముఖి నాయాలీలలం జేల్చి. (పారి. ౧ ఆ. ౪౦ సూ. రా. ని.).

పద మధ్యగత స్యాత్తు | చ్ఛద్గా [illegible]యే బహూం
శతసు | హ్రస్వాంత ప్రపదస్థ దీర్ఘా | [illegible] సంపర్కత
నన్నయా. రస్య జనయా స్తు (ఆం. శబ్ద. మాల. నా. కా. అహో.
౨౮౦ విష. ౪౦౧ పు.)
ఊష్మరేఫాన్వినా ద్విత్వ | మయుక్తస్య హలో మతమ్|

ధారయంబగు. ఉదా:—క్రొంబులకలు. క్రొంబులకల్ జనించె సభకున్. (ఉ. రా. ౬ ఆ.) క్రొన్నారాచములు. క. క్రొన్నారాచములు మూఁడు గొని నుదురేయన్. (రా. అర. కాం. ౧ ఆ.) నెమ్మనము చ. అనుపమయోగలీల నమృతాంబుధియం దుదయించు దేవు నె | మ్మనమున నావహించి.........(లక్ష్మి. 3 ఆ.) పెన్నగము. ఏడు పెన్నగములు సంచలించె.........(రా. అర. కాం. ౨ ఆ.) ముంగోపము. ఆ-వె. మొగముఁ బోడువలేని ముంగోపు మింక నెప్పుడు. (ఉ. రా. 3 ఆ.) వింజామరము. ఎ-గీ. రమణ శ్రీదేవి వింజామరంబు వీవ. (శేష. ౫ ఆ.) ఇవి ౨౮౮ విషయమునఁ జేరఁదగినవె.........(ప్రౌఢ. సమా. ౭ సూ.). ధాతుజవిశేషణంబులు తథార్థకావ్యయంబుతోడం గర్మధారయంబగు. ఉదా:......చదువునట్లు...... (ప్రౌఢ. సమా. ౮ సూ.). ఇది యనావశ్యకము. 'అట్లు' అనునది యవ్యయము కాదు. అదియు విశేష్యమె. (౨౧౧ విష. దాని విస్తరము.). సమాసఘటితం బీశబ్దం బొక్కచో సూచనార్థకం బగు. ఉదా:—ఈయున్న పౌష్యపాలికిఁ | బోయి (ఈయున్న = ఇదిగో నున్న యని యర్థము.) (భార. ఆది. ౧ ఆ.). ఒకా నొకచో గుణవాచక ధాతుజవిశేషణంబు లవయవవిశేష్య పూర్వకంబులై యవయవితో సమసించెడి. ఉదా:—ఒడలు తెల్లని తురగోత్తము వాలంబు. (ఒడలు తెల్లని = తెల్లని యొడలుఁగల యని యర్థము.) (భార. ఆది. ౨ ఆ.). తనువు మీన్ పోల వల్చు జాలరిదాన(తనువు మీన్ పోల వల్చు=మీన్ పోల వల్చు తనువుగల యని యర్థము.) (భార. ఆది. 3 ఆ.). తమ్ముఁ గుట్టులు - చిలుక మొకరి యిత్యాదులు విశేష్యపూర్వ పద కర్మధారయంబులు. ఉదా:—తమ్ముఁ గుట్టులు నీవుఁ దగ విపినంబున | కరిగితిరి. (భార. అర. ౭ ఆ.) క. ప్రభావతి | మోదము.........చిలుక మొకరిం బలికెన్. (శుక. ౨ ఆ.). (ప్రౌఢ. సమా. ౧౬ సూ.)

ఋకారంచ వికుచ్ఛస్యా । త్ప్రాణినాం ద్విత్వ
సంగతిః. (వికృ. హలం. ౬-౭ కా. అహో. ౪౦౧ పు.)

కల్పతరువు. ౨౫౦ విష:—హలంతములగు నిద మాదిశబ్దముల కర్మధారయ రూప మిశ్రసమాసమున కథ్యనుజ్ఞ నొసఁగుచుఁ దదాశ్రితవిధుల నుపదేశించు చున్నాఁడు. శబ్దాన్తరాన్వయే = తత్సమ తద్భవదేశ్యములలో దేనితోనైనను సమానాధికరణ సమాసము నందునపుడు, ఇదమ్........శబ్దాః = ఇదమాది సంస్కృత శబ్దములకుఁ బర్యాయములగు 'ఆ. ఈ. ఏ' అను నాచ్ఛికశబ్దములు, దీర్ఘాః = దీర్ఘ రూపములగు తమతమ ప్రాతిపదికరూపములతో ననఁగా'ఆ.ఈ.ఏ' అనురూపములతో సమాసపూర్వావయవములై నిల్చి, బహుళమ్ = బహుళముగా, హ్రస్వం ప్రపద్య= హ్రస్వరూపమునంది, ఉపర్యక్షరస్య = ఉత్తరపదాది హల్లునకు, ద్విత్వమ్ = ద్విత్వమును, జనయన్తి=పుట్టించుచున్నవి. "శబ్దాన్తరాన్వయే" అనుచు శబ్దమాత్రముతో సమసించునపుడని వచించుటచేత సమాసకమందే కాక మిశ్రసమాసమందును నిట్టివిధి వర్తిల్లునని జ్ఞాపితమగుచున్నది. 'ఇదమ్ - అదస్ - ఏతద్' అనుమూఁటికిని దెల్గున నొక్క 'ఈ'శబ్దమె పర్యాయముగలదని తెల్పుటకయి వానిమూఁటిని జేర్కొనెను. ఇట్టి మిశ్రసమాసము నంగీకరించుట కీక్రిందిరీతి ప్రయోగములు ప్రమాణములగు చున్నవి. క. ఈయగ్ని దేవుఁడసురకు ।.......... । ఆయసుర నన్ను...(ఆది. ౧ ఆ. ౩౪ ప.) సీ. అప్పురుషుం డింద్రుఁ డయ్యుచ్చైశ్శ్రవ మైరావతంబు...అయ్యాశ్వర్వరు॥ ఆ-వె॥ ఆ తురంగమగ్ని.........(ఆది.౧ ఆ. ౧౧౯). ఇట్టియెడల "ఇతఁడు+అగ్ని దేవుఁడు= ఈయగ్ని దేవుఁడు" అనురీతిని సమానాధికరణ విగ్రహము నెన్నునది.

బహుళశబ్దార్థము నథర్వణుఁడు వివరించుచున్నాఁడు. (విస్తర.) ఊష్మరేఫాన్ వినా = రేఫఊకారములను శషసహలను విడువఁగా, అయుక్తంస్య హలః = హలంతర సంయుక్తము కాని హల్లునకు, ద్విత్వమ్ = ద్విత్వము, మతమ్ = కవిసమ్మతము,

---

విస్తర. ౨౫౦ విష:—"బహుళగ్రహణా దేకాక్షరేపి ద్విత్వమ్. ఎద్ది అద్ది- ఇద్ది - ఏది - ఇత్యాది" (అహో. ౪౦౧ పు.) అను కవిశిరోభూషణ వివరణము సరికాదు. ప్రకృతసూత్రము త్రికసమాసవిషయకము మాత్రమె. 'ఆ+ప' మున్నగు వానిలోని 'ది' వర్ణము ప్రత్యయము గాన 'శబ్దాన్తరాన్వయే' అను భట్టారక వచనమునకు విషయము కానేరదు. అద్ది మున్నగువానికే కాక 'అవ్వి-ఇవ్వి-ఎవ్వి' మున్నగువానికిని, ఉయ్యేల = ఊయేల, ఆయెన్ = అయ్యెన్, ఏలినము = ఎల్లినము. (బా. ప్రకీ. ౬ సూ.) మున్నగువానికిని "అద్విత్వంచ భవేద్ద్విత్వం । దీర్ఘో హ్రస్వశ్చ కేషుచిత్." (౨౧౫ విష.) అనునది గతియగుట యుక్తము.

ఋకారంచ = ఋౠవర్ణములను సైతము విడువఁగా, ప్రాణానామే=అచ్చుల కనఁగా సంధికానిచోట్ల నచ్చులకు ముందునిల్చు లఘు యకారమునకును, ద్విత్వసంగతిః = ద్విత్వము, స్యాత్ = అగును. పూర్వస్థితద్రుతలోపాదుల విషయమున ఋౠవర్ణములకు హల్లుల్యత కవిప్రయోగసమ్మత మగుచున్నను, నీవిశేషవిషయమున హల్లుల్యత లేదనియు ఋౠపరకత్వమున లఘు యకారాగమమె రావనియు విశదపఱుచుటకై ఋకారంచేత్యాదిక ముపదేశింపఁబడెను. ఉదా:—ఆ+ముదితను = అమ్ముదితను. ఉ. అమ్ముదితన్ విభీతహరిణాక్షి కలాపవిభాసి కేశభా। రమ్మున నున్నదాని (సభా. ౨ ఆ. ౨౪౭.) ఆ+అమలాత్మ = అయ్యమలాత్మ. ఏ+అది = ఎయ్యది. ఉ. అయ్యమలాత్మతోడఁ బవనాత్మజుఁ డిట్లను ధర్మపుత్త్రు నీ। వెయ్యది యుక్తహేతువుగ నిమ్మెయి బాసెను నీదు పన్నుఁగం। గయ్యము సేసి భూపతి సకాయములం బరిమార్చెఁ దల్లి నీ। కియ్యన లక్ష్మి నూఁది చరియింపక యిప్పుడు వాయఁ బాడియే. (ఆశ్ర. ౧ ఆ. ౧౫౯.) క. అమ్మానిసి వ్రయ్యలు గని। యమ్ముదితలు వెఱది వీని నాత్మజుఁడని నె। య్యమ్మున నెట్టులు చూపుదు। మిమ్మను జేశ్వరున కనుచు నె తలయు లజ్జన్. (సభా. ౧ ఆ. ౧౪౬) ఉ.........ఎజ్జగంబులన్. (విరా. ౧ ఆ. ౨౯౫.) మ.........ఎక్కాలము.........(విరా. ౫ ఆ. ౨౪౭.) ఝల్ ప్రత్యాహారవర్ణములు ద్విరుక్తము లగునపుడు వానిలోని మొదటివర్ణమునకు జస్త్వ చర్త్వములుస్వాభావికముగఁ గల్గును. "ఝలాం జశ్ ఝశి. (౮-౪-౫౩) ఝలాం స్థానే జశ్ స్యాత్ ఝశిపరతః. (సి. కౌ. ౫౨ సూ.) ఖరిచ (౮-౪-౫౫) ఖరి ఝలాం చరః స్యుః. (సి. కౌ. ౧౨౧ సూ.). క. వృద్ధు లొక లక్షయున్నను। బుద్ధియె యెవ్వరికిఁ వారిఁ బూజింపంగా। నిద్ధరణీశులలో గుణ। వృద్ధని పూజించితిమి త్రివిక్రము భక్తిన్. (సభా. ౨ ఆ. ౨౭.) ఈ+ధరణీశులలో = ఈ+ధ్+ధరణీశులలో = ఈ+ద్+ధరణీశులలో = ఇద్ధరణీశులలో. మొ. శా.........। అద్ధీరాగ్రణి గెల్పు టుత్సవము సందర్శ్యైన్.........(ఆ. ము. ౪ ఆ ౬ ప.) ఇట్టి భట్టారకాది ప్రయోగములను జూచికొనక బా-సా-వే-వ్యాఖ్యాత "వర్గద్వితీయములకును జతుర్థములకును సాధారణముగా ద్విత్వరాహిత్యమె శ్రావ్యమై గనుపట్టుటం జేసి వలసినయెడల నదియు బహుళఫలము క్రిందనే యాదరించుట తగును." (బా. సా. వే. ౩౩౯ పు.) అని వ్రాయుట పొరపాటు.

అసంయుక్త హల్లునకే యిట్లు ద్విత్వము వచ్చుననుచు నథర్వణుఁడు వచించినను దర్వాతికవులు సంయుక్త హల్లునకును ద్విత్వమును బ్రయోగించిరి. తే-గీ. పటలు నచ్యుత సఖ్యాతి వర్ణితాతు। లప్పుడీక్షి సిట్లలరు నీవిప్పుడీఖాత।

మెందుఁ బెట్టని కోటగా నెఱఁగుచు........(రాఘ. ౨ ఆ. ౧౦౪ ప.) ఇందు రామాయణార్థమున "నీ+విప్ప్రభావము = విప్రత్వము = బ్రాహ్మణత్వము." అని పదచ్ఛేదము. భారతార్థమున "నీవు+ఈ+ప్రభావము = నీవు+ఇప్+ప్రభావము = నీవిప్ప్రభావము" అని పదచ్ఛేదము. 'ప్రభావము' అనుచోటి పకారము రేఫ సంయుక్తమై యున్నను బ్రకృతసూత్రము చెప్పిన హ్రస్వద్విత్వములు వచ్చినవి. రామాయణార్థమున 'విప్ప్ర' శబ్దములోని పకారమునకును దాని ప్రాసయతి స్థలమగు 'అతులప్ప్రదీప్తి' అనుచోటి పకారమునకును ద్విత్వము 'అనచిచ' అను పాణినీయ సూత్రముచే లభించును. "అనచిచ (౮-౪-౪౭) అచః పరస్య యరో ద్వే వా స్తో నత్వచి." (సి. కౌ. ౪౮ సూ.) లేదా ౧౯౯ I విషయము చెప్పినఁ త్రికసంధిలో వచ్చిన ద్విత్వములోని యొకహల్లునకు లోపము నంగీకరించిరైన నిచటి యర్థాంతరమును సమర్థించుకొన నగును. ఉదా:—ఆ+ప్రమద = ఆ+ప్+ప్రమద = అప్ప్రమద = అప్రమద. మొ. ఇట్లు సంయుక్తాక్షరమునకు ద్విత్వము కల్గుట ద్వ్యర్థి కావ్యములందు మాత్రమె యని బా-సా-వే వ్యాఖ్యాత వ్రాయుట సరికాదు. "ద్వ్యర్థి కావ్యప్రయోగములందు సంయుక్తము తొలిదానికిని ద్విత్వము త్రికము మీఁద నగపడెడి." (బా. సా. వే. ౩౩౯ పు.) ద్వ్యర్థికావ్యములందే కాక స్థలాంతరములందును విమర్శకు లంగీకరించుచున్నారు. బసవపురాణమునందును సోమనారాధ్యుఁడు ప్రయోగించెనని యిట్లు చూపఁబడెను. ద్విపద. అక్షతధూప దీపాదు లొనర్చి । యక్షణంబునఁ బంచభక్షములఁ గుడిచి. (బస. ౧ ఆ. ౩౦౮ ప.) ఆ+క్షణంబునన్ = ఆ+క్+క్షణంబునన్ = అక్క్షణంబునన్. ఇందలి 'క్ష' అనుదాని ప్రాసస్థానమగు 'అక్షత' శబ్దములోని కకారమునకు 'అనచిచ' అనుపాణిని సూత్రముచే ద్విత్వముచేసి ప్రాసమును సమర్థించుకొన నగును. ఇట్లే సోమనారాధ్యుఁడు స్థలాంతరమునందును బ్రయోగించెను. ద్వి. అక్షణమాత్ర నెయ్యంబుతోఁ దనదు । వక్షంబు దెఱచి యా వరలింగ మూర్తి. (బస. ౬ ఆ. ౬౭౨.) కారదామూర్తియుఁ బ్రయోగించెను. "అనుచు నక్షత్రకులసిత" (హరిశ్చంద్ర. నలో. ౩ ఆ. ౨౬.) (హరిశ్చం. నక్షత్రకు+లసిత. నలో:—ఆ+క్షత్రకులసిత=ఆ+క్+క్షత్రకులసిత యని యర్థద్వయము నెన్నునది.) "అక్షత........ । అక్షణంబున" అని యిట్లు కవిప్రయోగించెనన్నను క్షతి కానరాదు. ఊష్మరేఫా న్వినేత్యాది చెప్పిన 'ఆశంభుఁడు - ఈ షండుఁడు - ఏ సాధువు - ఆ హయము - ఆ రాముఁడు - ఈ ఱెక్క - ఆ ఋషి' అనురీతి స్థలములందు హ్రస్వద్విత్వములు రానేరవు. ఇచటి రేఫశబ్దముచే శకటమును గ్రహింప నగును.

ద్విరుక్తంబగు హల్లు పరంబగునపు డాచ్ఛికంబగు
దీర్ఘంబునకు హ్రస్వంబగు. ౧౩.
త్రికంబుమీఁది యసంయుక్త హల్లునకు ద్విత్వంబు
బాలవ్యా. బహుళంబుగా నగు. ౧౪.

వివరణము. అక్కన్య, ఆకన్య, ఇక్కాలము - ఈ కాలము, ఎల్లో
అం I విషయము. కము - ఏలోకము, అయ్యశ్వము - ఆ యశ్వము,
బాహుళకముచే నూష్మరేఫంబులకు ద్విత్వంబు గలు
గదు. ఆరూపము - ఈశబ్దము - ఏషండము. ఆసు
కృతి - ఆహయము.

సంజీవని. అం I విష:—౧౩ సూ. వ్యాఖ్య:—త్రికసమాసస్థలములందే కాక ముజ్జగములు ముల్లోకములు మున్న గుస్థలనులందును, బా. ప్రకీ. ౭ సూత్రము స్థలములగు - ఊయేలె - ఉయ్యేల = ఆయెన్ = అయ్యెన్ - ఏలినము = ఎల్లి దము మున్న గు సమానపదములందును నీహ్రస్వద్విత్వములు వచ్చునని విశదపఱుట కయి మార్గాంతరముగ సూరి సూత్రించుచున్నాఁడు. ఆచ్ఛికదీర్ఘమునకు హ్రస్వము కల్గుననిమాత్రమె చెప్పుటచేత మిశ్రసమాసమునందును ననఁగాఁ సంస్కృతసమశబ్దపు హల్లుపరమైనను హ్రస్వముకల్గుట నిర్బాధము - 'అక్కన్య - ఇక్కాలము' అను సూరి యుదాహృతులును బయివిషయమున కనుకూలముగ నున్నవి. ఈవిధి బహుళ ముగాన 'ఆకన్య'మున్న గు రూపములును నిల్చును.

౧౪. సూ-వ్యాఖ్య:—బా. సమా. ౪ సూత్రముచొప్పునఁ ద్రికమనఁగా— 'ఆ-ఈ-ఏ'. అనుశబ్దములు. త్రికంబుమీఁది యసంయుక్తహల్లున కనఁగా సమా నాధికరణ సమాసమందలి త్రికంబుమీఁది హల్లున కనియె యర్థము. సమానాధికరణ సమానేతరస్థలమునఁ ద్రికమునకుఁ బ్రయోగమే యుండదుగదా. సమానాధికరణ సమాసమందును విశేష్య మవ్యవహితముగాఁ బరమగునపుడే హ్రస్వద్విత్వములు గల్గునుగాన "ఈ చంద్రుని నగు మోము"అనుచో "ఇచ్చంద్రుని నగు మోము" అని కానేరదు. ఇట 'ఈ'శబ్దము 'మోము' అనుదానికి విశేషణము. కాని 'చంద్రుని' అనుదానికి విశేషణము కాదుగాన 'చంద్రుని' అనుదానిలోని 'చ' కారము నకు ద్విత్వము రానేరదు - ద్విత్వమె రానపుడు పూర్వస్థదీర్ఘమునకు హ్రస్వ ప్రసక్తియే లేదు. 'ఈ చంద్రుని నగు మోము' అనియె నిల్చును. (౩౭౯ విష. విస్తర). అజాదిశబ్దపరకత్వమున సంధిలోనిల్చు యకారమునకె ద్విత్వము కల్గి పూర్వస్థదీర్ఘమునకు హ్రస్వము కల్గునని విశదపఱుచుటకయి 'ఆయశ్వము=అయ్య

శ్వము' అని సూరి యుదాహరించెను. ఈవిషయమునకె మూలమగు "అజాదిశబ్దా న్యయమేతు లఘు యకారసై్యవ ద్విత్వమ్. అయ్యార్యుఁడు........." (అహో. ౮౦౧ పు.) అను కవిశిరోభూషణపంక్తికర్థముచేసి బా - సా - వే - వ్యాఖ్యాత "సంధి వశమునసైన యడాగమ యకారమునకే యిట్లు ద్విత్వమగునని యహో బలుఁడనుట విచార్యము" (బా. సా. వే. 33౮ పు.) అని వ్రాయుట యుక్తముకాదు. 'ఆ + యమ్యుఁడు = అయ్యమ్యుఁడు' అనురీతిని సలఘు యకారమునకు ద్విత్వము గాదని యాయహోబల పంక్తికర్థము.

సూరిగారి యీసహజమగు భాషాశాస్త్రమ్మతమగు ప్రక్రియచే (చెప్త) ప్రకృతమగు త్రికసంధిరూపములేకాక తుల్లోకములు - ఉయ్యెల (ఊయెల) మున్నగురూపములును సమర్థితములగుచున్నవి - కాని - వేన్నిళ్ళు - మూన్నాళ్ళు - నాన్నాళ్ళు (ప్రౌఢ. సంధి. ౧౫ సూ.) నీళ్ళు - త్రాళ్ళు - కాళ్ళు - నాళ్ళు - మున్నగు స్థలములందునుగల్గు హ్రస్వమును వైయాకరణులు సమ్మతింపరు. అట్టిచోడల హ్రస్వమును నిర్ణయించు ప్రయోగము దుర్లభము. కాన సూరిగారి యీమార్గము బాధితమగుచున్నది. క. రు లు డు డు లంత్యములైనన్ । లులనెనయు తదంత్యములకు ళ్ళుత్తుకు బహుంతన్ ।బలుగోళ్లను కొనవ్రేళ్ళను గల నూళ్ళన్ శేళ్ళునాఁగఁ గ్రమమై యునికిన్. (ఆం. భూ. ౭౭ ప.) అనుచొప్పున 'ళ్లు' నిల్వదు. (చూ. ౨౦౧ విష. ౧౯౯ విష.) "అద్విత్వంచ భవే ద్ద్విత్వం । దీర్ఘో హ్రస్వశ్చ కేషుచిత్" (౨౧౫ విష.) అని యిట్లు 'కేషుచిత్' అనుచు వచించిన యథర్వణవచనమె యర్థముగుచున్న దనఁదగును. 'ఆడ - ఈడ - ఏడ' అనుస్థలములందుఁ బ్రకృతసూత్రముల చేత 'అడ్డ - ఇడ్డ - ఎడ్డ' అను నసిష్టరూపములు గల్గునని భ్రమింపరాదు. ఉత్తర పదాద్యక్షర మూ యూఁటియందును లోపించినది. సీ.........ఆ-వె.........ఆడ నీడ యేడ......నాఁగ గ్రామ్య మయ్యె" (ఆం. భూ. ౨౫ ప.) అను కేతనవాక్య ము పరిశీలనమూలక్షము-తరువోజ, ఏనేడ నింద్రాదు లేడ వారలకు నెప్పుడు మ్రొక్కుదు నేను నీధనమ । భూనాథ.........(ఆర. ౨. ఆ. ౮౭ ప.) చ. అనమున విూఁదె యుంగళ మహాగ్రహవృత్తిఁ గడంగి చెచ్చెరన్ । బసులకుఁ గూఱుగాఁ జనిరొుఁ

విస్తర. ౨౮౦ I విష:—సమానపదమున నిట్టిహ్రస్వము కల్గుట ప్రాకృతమందును గలదు, "సంయోగే (౧. ౨.౮౦). సంయోగే పరే పూర్వస్య హ్రస్వో భవతి... (పూర్వః) = పువ్వో............... (షడ్భా. ౨౧-౨౨ పుట.) (ఏకో = ఎక్కో, రాజ్యమ్ = రజ్జం. మొ.) ప్రాకృతమున ద్విత్వేతర సంయోగము నిల్వనేరదుగాన నీసూత్రములోని సంయోగశబ్దమునకు ద్విత్వమె యర్థము.

బాపఁడు కౌరవసేన యేడ యొం। టిసనుట యేడ (వి.రా.౫౪.౨౩౮). ('ఆడ-ఈడ' అనువానికిట్టి భారతప్రయోగములు లభింపలేదు) ఆ-వె. ప్రాకటముగఁ గృతుల నాకడ నీకడ। యనుచుఁ బల్కుచోట నాడ నీడ। యనినవర్ణలోప మగు......... (సర్వల. ౧ ఆ. 3 ప. ౭ పుట.) అను తిమ్మకవి పద్యము నుదాహరించి వాని సాధుత్వమునకుఁ బయి భారతపద్యములు బా-గు-ప్రవ్యాఖ్యాతచే నుదాహరింపఁబడెను. పయిభారతపద్యములచే 'ఏడ' అనుశబ్దము సాధువని నిర్ణీతమగునుగాని మఱియే మియు నిర్ణయింపఁబడదు. సూ-రా-నిఘంటువునందును 'ఆడ - ఈడ - ఏడ' అను శబ్దములు 'ఆకడ - ఈకడ - ఏకడ' అనువాని సంక్షేపరూపములనియె చూపఁబడెను గాని 'ఆడ' మున్నగునవి 'ఆయెడ' మున్నగువాని సంక్షేపరూపములనుట యుక్తమని తోఁచుచున్నది.

భాషేయ మమితా తత్ర। దేశ్యా చిత్ర స్వభావయుక్
తచ్చిత్రతాను మంతవ్యా। పూజ్యపాద సుభాషితే॥
పన్న సూ. (వికృ. క్రియా. 3౬ కారి = అహో ౫౧3 పు.)
౨౮౧ విష. భూయసీ దేశ్యశబ్దేషు। లోపవర్ణాగమ శ్రుతిః (వికృ. అజం. ౯౪ కా. అహో. 3౭౨ పు.)

కల్పతరువు. ౨౮౧ విషః—ఈ కారికలకు ౭౭ I ౨౧౯ విషయములలో వ్యాఖ్యచేయఁబడెను. కర్మధారయాది సమాసాశ్రయవిధులు కొన్ని సూరిచే నీక్రిందిరీతిని జూపఁబడెను. అట్టివానికెల్లఁ బైయథర్వణకారికలె మూలమని యొఱుంగునది.

కృతహ్రస్వంబగు త్రికంబుమీఁది చోటుశబ్దంబు
నోత్వంబున కత్వహ్రస్వంబులు విభాషనగు. ౧౫.
అచ్చోటు - అచ్చటు - అచ్చొటు, ఇచ్చోటు -
బాలవ్యా. ఇచ్చటు - ఇచ్చొటు, ఎచ్చోటు - ఎచ్చటు -
వివరణము. ఎచ్చొటు. వీని ద్విత్వంబునకు వక్ష్యమాణ విధిచేఁ
౨౮౧ I విషయము. బాహుళకంబుగ లోపంబగు. అచటు - అచోటు, ఇచటు-
ఇచోటు, ఎచటు - ఎచోటు, మంచోటులు - మంచ్చ
టులు - మంచొటులు - అనురూపంబులు ప్రయో
గంబులం గానంబడియెడి.

సంజీవని. ౨౮౧ విషః—కృతహ్రస్వంబగు.........బా - సమా - ౧3-౧౮ సూత్రముల చొప్పున ద్విత్వహ్రస్వములు గల్గిన స్థలమునందలి చోటు శబ్దపు 'చో

అనుదాని యోత్వము పోయి యచట "ఒత్వము" గాని 'అత్వము' గాని పర్యాయ ముగా వికల్పమున నిల్చునని యర్థము. హ్రస్వమనఁగా 'ఒత్వము' వచ్చునపుడు 'అచ్చొటు - ఇచ్చొటు - ఎచ్చొటు' అగును. 'అత్వము' వచ్చునపుడు 'అచ్చటు - ఇచ్చటు - ఎచ్చటు' అని యేర్పడును. అత్వహ్రస్వములు రానిపక్షమున 'అచ్చోటు- ఇచ్చోటు - ఎచ్చోటు' అను త్రికసమాస సంధిరూపములె యథాస్థితముగ నిల్చును. వక్ష్యమాణవిధిచే ననఁగాఁ బ్రకీర్ణము ౮ సూత్రముచెప్పిన జడ్డకుఁ బాక్షిక లోపము కల్గఁగా 'అచోటు - ఇచోటు - ఎచోటు - అచటు - ఇచటు - ఎచటు' అనురూపము లేర్పడును. కృతహ్రస్వంబగు త్రికంబుమీఁది చోటు శబ్దంబగుటచేఁ ద్రికమునకు హ్రస్వము కల్గని పక్షమందలి, 'ఆచోటు - ఈచోటు - ఏచోటు' అనువాని చోటు శబ్దము నోత్వమున కత్వహ్రస్వములు రానేరవు గాన "ఆచోటు- ఆచటు" మున్నగు ననిష్టరూపములు కల్గనేరవు. "అచ్చోటు - ఇచ్చోటు - ఎచ్చోటు" అను నత్వహ్రస్వములురాని రూపములు 'అక్కటాదులలోఁ' జేరమిం జేసి 'అచోటు - ఇచోటు - ఎచోటు' అను ననిష్టరూపములు కల్గనేరవు. "మూఁడు+ చోటులు = ముచ్చోటులు = ముచ్చొటులు=ముచ్చటులు = ముచ్చట్లు" అనురూప ములు ప్రయోగదృష్టము లగుచున్నవనుచు సూరివ్రాసెనే కాని యట్టిప్రయోగ ములను జూపలేదు. త్రికముమీఁదనే కాక మూఁడుశబ్దముమీఁద నిల్చునపుడు సైతము చోటు శబ్దము నోత్వమున కత్వహ్రస్వములు గలవని సూరి యాశయము. "హ్రస్వాతః స్థానార్థా చ్చోటోః హ్రస్వః స్యా ద్వా త్రిసంఖ్యార్థతః" అను సూరిగారి సంస్కృతసూత్రాంధ్రవ్యాకరణ సూత్రమున హ్రస్వము మాత్రమె విధింపఁబడెను. సూరిగారి యాంధ్రశబ్దానుశాసనమున "ముచ్చోటులు - ముచ్చొటులు - ముచ్చ టులు" అను నిపాతసూత్రమున 'ముచ్చటులు' అనెడి "అత్వ" రూపము సైతము చేర్పఁబడెను. పరిశీలింపఁగా సూరిగారు వ్రాసికొనుచున్న యాంధ్రనిఘంటువును శిష్యులగు బ. సీతారామాచార్యులుగారు స్వీకరించి శబ్దరత్నాకరమును రచించిరను సూరిగారి చరిత్రము చొప్పున సంగ్రహించిన యీక్రిందిప్రయోగము శబ్దరత్నా కరమునఁ జేర్పఁబడెనని తోఁచెడిని. "ముచ్చట్లు. దే - వి - బ. (మూఁడు+చోట్లు) మూఁడుప్రదేశములు. తే. చరణములు కేళ్ళు గడిగి ముచ్చట్లు చఱచి । పీఠమున నుండి కాళ్ళుఁ దాఁ బృథివి మోపి । యర్ఘి సాపోశనమును బ్రాణాహుతులును । గొని గృహస్థుండు మౌనియై కుడువవలయు (ఇచట చఱచుటకు తుడుచుట యర్థము.) విజ్ఞా- ఆచా- కాం" (శ-ర). ఈశబ్దరత్నాకరోదాహృతినె బా-గు-ప్ర-వ్యాఖ్యాత స్వీకరించి యుదాహరించి యుండును. (బా. గు. ప్ర. ౨౭౨ పు.) పై విజ్ఞానేశ్వరీయ

పద్యములోని 'ముచ్చట్లు' అనునది 'మూఁడుచోటులు' అనుదాని సంక్షేపమని స్పష్టముగాఁ దోఁపకుండుటచేఁ గావలయు నద్దానిని బా - సా - వే - కర్త స్వీకరింప లేదు. "చరణములు కేళ్ళుఁ గడిగి ముచ్చట్లుచఱచి । (విజ్ఞా - ఆచా - కాం.) శుద్ధి యగు ముచ్చట్లున్. (విజ్ఞా - ఆచా - కాం - ౬౦.) ముచ్చాటులనియు నొకచోఁ జూపబ్డెడి - ము । చ్చాటులు చఱపంగవలయు సద్ధర్మగతిన్. (విజ్ఞా - ఆచా - కాం - ౭౯.)" (గాణ. సమా. ౨౭౭ సూ. వివ. ౨౭౭ పు.) ప్రయోగములు:—క. చోటు చోటనఁ బొద పద యె । క్కటి యొక్కొకటి.........చోటు:—క. కటకట పేరిన వెన్నె । త్తుట జొత్తిలియున్న మోముతోడం గొడు కె । చ్చటఁ బడి యున్నాఁడో య । చ్చోటు చూపెడువారు లేరె చూచెద వానిన్. (ద్రోణ. ౨ ఆ. ౨౫౧ ప.)" (సర్వల. ౨ ఆ. ౬౭-౬౫.) "మోముతోడఁ గొడుకే చ । క్కటిఁ బడి" అని నేఁటి ముద్రణముల పాఠము. బా - గు - ప్ర కర్త యీ ప్రయోగమును జూపుటలో "మోముతోడం గొడు కె । చ్చటఁబడి" అని యుదాహరించుట వరయఁగా నతఁడు తిమ్మకవి ప్రయోగమును స్వీకరించెనని తోఁచకమానదు. క. నము । త్కట కాంచన రాసులు న । చ్చటఁ బొడమెన్ జూడ నక్కజంబగు భంగిన్. (అశ్వ. ౧ ఆ. ౨౩ ప.) చ. అచటన యుండి లోకముల నన్నిటి.........అట్లుగాన నా । కచటు నివాసమయ్యె విను మన్యతలంబులు దానిఁ బోలునే. (అను. ౭ ఆ. ౭౩౮). మ. ఇటకుం దోకొని రమ్ము నావుకు నతం డేతెంచి విచ్చేయు మ । చ్చోటికిన్ నిన్ను విభుండు రమ్మనియె నంచుం జెప్ప నాశీర్వచ । స్స్ఫుటనాదంబులతో సుమిత్రకొడుకుం భూపుత్త్రియుం దాను నొ । క్కొకటఁ దేరెక్కి నృపాల ఫాలముల మ్రొక్కుం గేలుదో యొప్పఁగన్. (భాస్క. అయో. ౩౧ ప.) క.........యూరక । చను టధిపతి నరసి తా నిచటఁ గానక యా । తని (విరా. ౭ ఆ. ౨౫౯).

ఉత్తరపదంబగు చోట శబ్దము టాక్షరమునకు
లోపంబు విభాష నగు. ౧౬.

బాలవ్యా. వివరణము. ౨౭౧ II విషయము. చోటు శబ్దం బౌపవిభక్తికంబు గావున దాని యంతిమాక్షరంబు సప్తమ్యాదేశమయిన యకారంబుతోడం బాక్షికంబుగ లోపించునని యర్థము. అచ్చో నున్నాఁడు - అచ్చోట నున్నాఁడు. ఒకచో నుండె - ఒకచోట నుండె.

సంజీవని. ౨౭౧ II విష:—'ఉత్తరపదంబగు' అనుటచేతఁ ద్రికసమాస మాత్రమునందె కాక యెల్లయెడలను సమాసమాత్రమం దుత్తరపదమయినం జాలు

నను నర్థము లభించుచున్నది. ఉదా:—ఒకచోన్ - ఎల్లచోన్ - వచ్చినచో. మొ. చోట శబ్ద మనుటచేత నొపవిభక్తికములకు సప్తమియందు వచ్చు (ఆచ్ఛి. ౩౮ సూ.) 'అత్వముతోఁ' గూడిన శబ్దమున కను నర్థము లభించుచున్నది. ఉదా:—ఆచోటన్ = ఆచోన్. మొ. టాక్షరమునకు లోపమనుటచేత నట్టి యత్వమునకును శబ్దగత టకారమునకును బాక్షికలోపము కల్గునని విశదమగుచున్నది. ఉదా:—అచ్చోటన్= అచ్చోన్ - ఇచ్చోటన్ = ఇచ్చోన్ - వచ్చినచోటన్ = వచ్చినచోన్ - ఆచోటన్ = ఆచోన్. మొ. చోట శబ్ద టాక్షరమునకు లోపమనుటచేత, "అచ్చొటన్ - అచ్చటన్" మున్నగు శబ్దములలోని టాక్షరములకు లోపము రాదని విశదమగు చున్నది. బా - ఆచ్ఛి - ౩౮ సూత్రమునందలి 'అత్వము' తృతీయా సప్తములలో విధింపఁబడినను "ఊరు చోటు మేన్వాదులకుఁ దృతీయయం దత్వము ప్రయోగ దృష్టము కామింజేసి (౨౩౩ విమ.) సప్తమ్యాదేశమైన యకారంబని సూరి వివ రించెను. భట్టారకునకును నీ టాక్షరలోపము సమ్మతమె. ప్రయోగములు:— సీ.........ఆ-వె. అతని । యున్నచోన ప్రీతి నుండుద మిందుండ । నేలయనుచుఁ బౌరులెల్లఁ దెరలి. (ఆది. ౬ ఆ. ౧౪౩.) చ.........తా జరణ మెత్తె సభన్ సహ దేవుఁ డట్టిచో । నుడిగి సభాసదుల్ వలుకకుండిరి తద్దయు భీతచిత్తులై. (సభా. ౨ ఆ. ౩౦.) క. దేవతలకైన నొక్కొ-క।చో వలయునకాదె శత్రుసూదనవిధి...... (విరా. ౧ ఆ. ౫౩.) ఉ. తా వెసఁ బోవునప్డు బలదర్పసముగ్రులు పాండుపుత్త్రు ల।చ్చో వసియింపకున్కిఁ దనచూచిన కార్య మతండొనర్చె.........(సౌప్తి. ౧ ఆ. ౨౧౦.) శా.........ఇ। చ్చోనుండన్ సమకూరునే మనకు నంచున్. (ఉ. హరి. ౪ ఆ. ౬౫ ప.) ద్విపద. అచ్చోన పోవిడ్చి యవల వైచుదును. (బస. ౪ ఆ. ౯౧౪.) చొచ్చె నగ్గుడియ తా నెచ్చోనొ యడఁగె. (బసవ. ౧ ఆ. ౬౦౪.) 'ఎచ్చునో యడఁగె' అనునది ముద్రణసంస్కర్తృ ప్రమాదకృతమగు తప్పుపాఠము.

నన్నయా.   నివర్ణకః స్యా ద్బహుళే । మదన్తా ద్గుణవాచకాత్.
౨౮౨ విమ.   (వికృ. అజం. ౬౯ కారి. అహో. ౩౫౩ పు.)

కల్పతరువు. ౨౮౨ విమ:—అదన్తాత్ = అకారాంతమగు, గుణవాచకాత్ = గుణవాచకమగు శబ్దముకంటెఁ బరముగా, బహుళేమ్ = బహుళముగా, గర్భ ధారయ సమాసమునందు, నివర్ణకః స్యాత్ = నివర్ణకమగును. ఉదా:—తెల్లని యశ్వము - తెల్లయశ్వము. మొ. "నివర్ణకః స్యా ద్బహుళే । మదన్తా ద్గుణవాచ కాత్ - నల్లనికలువ - నల్లకలువ, తెల్లనికలువ - తెల్లకలువ, తెల్లనితమ్మి - తెల్లతమ్మి, బహుళగ్రహణాత్ చక్కనివాఁడు ఇత్యేవ. ఉదన్తాదపి క్వచిత్ - మధురనివాఁడు -

ఇతిరూపమ్. తత్రోకార స్యాత్వంచ, అదన్తా దితుక్తేః వెలిదమ్మి - వెలిదామర - ఇత్యాదౌ న నివర్ణకః" (అహో. 3౫3 పు.) అని యి ట్లహోబలపతి వివరించెను. దీని ననుసరించి యధునాతన వైయాకరణులు పెక్కురు ''చక్కశబ్దముకంటె ని ప్రత్యయము నిత్యమని వ్రాయసాగిరి. "బహుళగ్రహణమువలన చక్కనివాఁ డిత్యాదుల నివర్ణలోపంబు లేదు." (కవిజనరుండనవ్యాఖ్య. ౯౬ పుట.) "బహుళంబని చెప్పుటచేత చక్క - చిక్క - ఇత్యాదిగుణవాచకంబుకంటె నిగాగమంబు నిత్యంబు." (బా. గు. ప్ర. ౨౮౯ పుట.) "బహుళ మనుటంజేసి యీ నిగాగమము చిక్క - చక్క మున్నగు గుణవాచకములకంటె నిత్యముగా నగుటయు........." (బా. సా. వే. 33౬ పు.) "బాహుళకముచేఁ జక్కనివాఁ డిత్యాదుల నివర్ణకము నిత్యము" (గాణ, ౨౭౪ పుట) "బహుళమనుటచే చక్క శబ్దమునకు నిత్యము. చక్కనిమాట - చక్కనిమొగము." (ఆం. భా. అ. సమా. 33 సూ. వివ.) ఇ ట్లహోబలపతివ్రాఁత విస్తరించినది. కాని చక్క శబ్దమునకు 'ని'వర్ణకరాహిత్యము కవిప్రయోగములందుఁ గన్పట్టుచున్నది. "సీ. చక్క చాయఁ జరింప నమకూర కుండుట, నిడఁ బింగళను గాలి యొక్క డిగ్గు. (కాశీ. ౨ ఆ. ౧౨౧), వ......... అప్పు డర్కుని రథంబు చక్కచాయ నడచె.........(కాశీ. ౨ ఆ. ౧౫౯) (సూ. రా. ని. చక్కశబ్దము). "నిగాగమమునందెడు గుణవాచకములకగు సమాసములు కర్మధారయములుగాక కర్మధారయాభాసములని 'స్యాత్కర్మధారయాభాసః । కర్తృత్వే కారకాశ్రితః (తేః)' అని యథర్వణుఁడు పేర్కొనుటను గమనించునది" (బా. సా. వే. 33౬ పు.) అను వేటికావ్యాఖ్య భ్రాంతిమూలకము - నల్లనిగుఱ్ఱము మున్నగునవి కర్మధారయములె - అవి కర్మధారయభాసము లెంతమాత్రము కావు. వేటికావ్యాఖ్యాత యీ క్రింది యహోబలపండితీయ పంక్తులుచూచి సరిగా నర్థముచేసికొనక భ్రమించినట్లు తోఁచుచున్నది. "నల్లనివాఁడు తచ్ఛబ్దోత్ర పురుషవాచకః - నల్లనియది - అదిశబ్దః స్త్ర్యాదిపరః - ఇత్యాద్యాః కర్మధారయాభాసాః - స్యాత్ కర్మధారయాభాసః । కర్తృత్వే కారకాశ్రితే ఇత్యథర్వణోక్తేః" (అహో. ౪33 పు.) నల్లనివాఁడు మున్నగునవి కర్మధారయాభాసము లనఁదగును. ఇట వి శేషణములకు విభక్తి వివక్షించి తచ్ఛబ్దము ప్రయోగింపఁబడెను గాన వాఁడు శబ్దము సరియగు విశేష్యము కానేరదు. కావున నిచటి కర్మధారయ మాభాసరూప మనుట యుక్తము. (౨౭౧-౨౭౨ విష.) పై కవిశిరోభూషణపంక్తులలోని కారకాశ్రిత ఇత్యుక్తేః" అనుచోట "కారకాశ్రితః" అని ప్రామాదికముగా బదచ్ఛేదము చేసికొనుటయుఁ గేవలము పొరపాటె.

గుణవచనంబులగు నల్లాదులకుం గర్మధారయంబు
బాలవ్యాకరణ. నందు నిగాగమంబు బహుళంబుగా నగు. ౧౨.
వివరణము. నల్లనిగుఱ్ఱము - నల్లగుఱ్ఱము, నల్ల - తెల్ల - పచ్చ -
౨౮౨ I విషయము. ఎఱ్ఱ - చామ - తియ్య - కమ్మ - పుల్ల - విన్న - తిన్న -
అల్ల - ఇత్యాదులు నల్లాదులు.

సంజీవని. ౨౮౨ I విష:—అదన్తా ద్గుణవాచకా త్తని యుపదేశించినను "పెద్ద - చిన్న" మున్నగు కొన్ని యదంతగుణవాచకములకుఁ బరముగ నిగాగమము రామింజేసి నల్లాదులనుచు సూరి యొక యాకృతిగణమునకు నిగాగమము వచ్చునని నేర్పుగా వివరించెను. ఇట్టి సూరి జాగ్రత్తను దెలిసికొనక గుప్తార్థప్రకాశికాకర్త "మూలంబునందు నదంతగుణవచనంబులనుట యావశ్యకంబు-అందున. తెలిదమ్మి వెలిదామర ఇత్యాదులందు నిగాగమంబులేదు." (బా. గు. ప్ర. ౨౬౯ పు.) అని వ్రాయుట సరికాదు.

బాలవ్యాకరణమున నల్లాదిగణము ప్రకృతసమాససూత్ర వివరణమందును దద్ధితప్రకరణమునందలి యాఱవసూత్రపు వివరణమునందును బఠింపఁబడెను. అహోబలపత్యాదులు చక్క శబ్దమునకు నిగాగమము నిత్యమని యుద్ఘోషించుచుండఁగా సూరి దానిని బ్రకృతసూత్రపుగణమునఁ జూపనేలేదు. ఇంక "ఇత్యాదులు" అను దానిచే దానిని సంగ్రహించికొనవలయును. ఇట్లె తద్ధితసూత్రపు నల్లాదిగణమున నుదాహృతములగు 'చప్ప - ఒయ్య - తిమ్మ - ప్రేఁక' శబ్దములును బ్రకృతసూత్రమునఁ జూపఁబడలేదు. ఒక్కగణమునె యిట్లు పరస్పర భిన్నముగాఁ బఠించుట వింత. చిక్క - నున్న మున్నగు మఱికొన్ని శబ్దములు రెండిటను జూపఁబడలేదు. వానినెల్ల నాది శబ్దముచే సంపాదించికొనవచ్చును. రెండుచోటులందును నల్లాదిగణ మాకృతి గణముగనె సూరిచేఁ జూపఁబడెను. "సవురు (సవురని) మనోజ్ఞము" అను నహోబలపత్యంగీకృతశబ్దము కారాంత మగుటచేతను సూరిపఠించిన వెల్ల నకారాంతములె యగుటచేతను నది సూరిచే నుపేక్షితమేమో? సూరిగారు తద్ధి. ౬ సూత్రమున నధికముగఁ బఠించిన 'ఒయ్యన' శబ్దము ప్రత్యాఖ్యేయమె యనఁదగును. "ఒయ్య - ఒయ్యని" అను విశేషణరూపములుగాని 'ఒయ్యన' అను విశేష్యరూపముగాని ప్రయోగదృష్టములు కాలేదు. 'ఒయ్యన్-ఒయ్యనన్' అను క్రియావిశేషణరూపములు మాత్రమె ప్రయోగములందుఁ గన్పట్టుచున్నవి. శబ్దరత్నాకరకర్త దీనిని విశేష్యమని పొరపాటుగా వ్రాసినను దానికిఁ బ్రమాణముగాఁ జూపిన ప్రయోగము క్రియావిశేషణమసియె సరా

పించును. కావుననే సూ - రా - నిఘంటుకర్తలు 'ఒయ్యన్ - ఒయ్యనన్' అను క్రియావిశేషణరూపములనే యనఁగా నవ్యయములనే చూపిరి. అట్లే 'ప్రేఁకన' అను దానిని సయితము తద్ధిత సూత్రోదాహృతులనుండి తొలఁగించుట యుక్తమని తోఁచెడిని. 'ప్రేఁక' అను విశేషణరూపమే లేనపుడు దానిపై నిలువవలసిన నవర్ణకములకుఁ బ్రసక్తియెట్లు? 'ప్రేకము' అను విశేషణరూపమును, (ప్రేఁకపుఁగీడుఁ నై. ౧ ఆ. శ-ర) ప్రేఁకన (ధరిత్రికంటె ప్రేఁకనయగుదాని. ఆర. ౭ ఆ.) యను విశేష్యరూపమును ప్రేఁగుధాతుజన్యము లుండుట విరుద్ధముకాదు. 'ప్రేఁకని బండి వానికిని - ప్రేఁకని మోపు' అని శబ్దరత్నాకరమునఁ (తెప్పగొంటు శబ్దమునొద్ద) గేతనపద్యభాగముల నుదాహరించుట పొరపాటు. ఆరెండుచోటులందును 'చామన చాయ' అనురీతినె 'ప్రేఁకన' అను ప్రేఁగు ధాతుకృదంతరూపము నంగీకరించుటయె యుక్తము. "ప్రేఁకనయొక్క + మోపు = ప్రేఁకనగలమోపు = ప్రేఁకనమోపు. చామనయొక్క + చాయ = చామనగలచాయ = చామనచాయ" అనురీతి నీరెండుచోటులందును నాభాస బహువ్రీహి నంగీకరింపనగును. సూరిగారు సమాస తద్ధిత సూత్ర వివరణములు రెండింటను చామశబ్దము నుదాహరించిరే కాని 'నల్లనగు' అనునర్థముగల "చామ - చామని (చాయ)" అను విశేషణరూపములను, నిర్వహించు ప్రయోగములుగాని ప్రామాణికలాక్షణికోదాహృతులుగాని లేవు. శబ్దరత్నాకర సూర్యరాయాంధ్ర నిఘంటువులందును నట్టి విశేషణరూపములు లేవు. "చామన చాయ-వి. (చామన+చాయ) ౧ శ్యామవర్ణము - ఆకుఁబచ్చ" (సూ. రా. ని.) శబ్దరత్నాకరకర్త యీ నిగాగమవిషయమున భిన్నమార్గమును బ్రదర్శించెను. "తియ్య - దే - విణ - మధురము........." (శ-ర) "తియ్యన - దే - వి - తియ్యఁదనము. మాధుర్యము. (విశేషణమగుచో తియ్యనిపలుకులు. మొ. చూ. అలకన)" (శ-ర) "అలకన దే - వి - సూక్ష్మత - విణ - సూక్ష్మము. 'అలకని తెల్వి' హరి. ఉ. ౭ ఆ. 'అలకనిజీబు.' స్వా. ౬ ఆ. (విశేషణమైనప్పుడు సమాసమునందు కడపటి అకారమునకు ఇకారము వచ్చెడి.)" (శ-ర). ఈశబ్దరత్నాకరోదాహృతులనుబట్టి 'తియ్య - తియ్యన - తియ్యని' అను క్రమము 'మధుర - మాధుర్య - మాధుర్యిన్' అనురీతిని స్ఫురింపఁ జేయుచున్నది. ఈశబ్దరత్నాకరమార్గము స్వరసము కావింజేసిదే యాధునిక వైయాకరణు లెవ్వరును దీని నంగీకరింపలేదు. తుదికి సూ-రా-నిఘంటుకర్తలును నధర్వణుని నిగాగమమార్గమునె యాదరించిరి. "తియ్య = తియ - తీయ - విణ. (త-తీయం) ౧ మధురమైనది. (దీనికి కర్మధారయమందు నిగాగమము వైకల్పికము.)" (సూ. రా. ని). ఇట్లు కర్మధారయసమాసమున వచ్చు నొక

యాగమమె యీ 'ని' అమనదియని సర్వసమ్మతమైయున్నది. నివర్ణకస్థితికిఁ బ్రయోగములు:—క. కొని వ్రచ్చెదు లోపల న। ల్లని క్రిమిసై......... (ఆది. ౨ ఆ. ౨౦౦ ప.) చ. అనయము.........ధర్మసూతి మె। త్తనిపులి......... (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౧౪.) క..........ఎ। ఱ్ఱనికన్నులునై యశుచి। త్వనిరూఢుం డొకఁడు......... (శాంతి. ౨ ఆ. ౨౧౬.) మ. అని కోపంబున......అ। ల్లని సవ్యాప్పఁగ.........(శాంతి. 3 ఆ. 3౯౧.) క.........ప్ర। న్ననితలము చందమునఁ దోఁ। చిన సూయింబోలె.........(అను. ౪ ఆ. ౪౦౯.) క. చిక్కని చక్కని నున్నని। స్రుక్కని.........దండంబులు. (విజ్ఞా. ఆచా.) నివర్ణకము చేరనిచోటుఁ గలవు. సీ. పరమైన చెలువంబు గరగరికయుఁ దియ్య తెలినీరు గలిగిన దీర్ఘికలును. (ఉద్యో. ౧ ఆ. ౯౩.) క.........అల్ల నవ్వునఁ। దనవదనము వింతచెన్ను దలకొనఁగా... హరి. ఉ. ౬ ఆ. ౧౦౯. (సూ. రా. ని. అల్ల శబ్దమునొద్ద.) క. నరుఁ డలుక వొడమి యును సు। స్థిరుఁడై తనయెఱ్ఱ సెరల చెలువున......... (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౧౩౨.) ఇట్టి 'ని' వర్ణకము ద్రుతమనియు "తెల్లని - నల్లని" మున్నగునవి వ్యస్తములగు ద్రుతప్రకృతికములైన విశేషణములనియు సమాసమున దీనికి లోపము గల్గుననియు నట్టిలోపము గల్గినను బరస్థిత పరుషములు సరళములుగా మాఱుననియు "ద్రుతస్య సర్వత్ర లుక్ సమాసేషు" అను సూత్రము ద్రుతలోపమునకు మూలమనియు నప్పకవి మిక్కిలి ప్రామాదికముగా నీక్రిందిరీతిని బ్రసంగించెను. "ద్రుతలోప సమాసములు:—మూ. సూ:—ద్రుతస్య సర్వత్ర లుక్ సమాసేషు. తే-గీ. వనధితనయేశ యయినటువంటి యనుచుఁ। బరపదవిశేషణము తేటపఱచుకొనుచుఁ। తొలుతటి పదంబు కొననుండు ద్రుతముగుడియు। సమసనమునందుఁ జెందులోపములు కృతుల. (అప్పక. ౫ ఆ. ౧౬౪.) పరపదము విశేష్యమనుట యుక్తముగాన "పరపద విశేష్యతను దేటపఱుకొఱకు" అని ద్వితీయచరణపాఠముండుట గ్రంథకృదభిప్రేత మనఁదగును. క. కడపలిద్రుతమును గుడియును। బొడవడఁగినఁ బిమ్మట బరుష ములు సరళములౌఁ। జెడవుపెఱ హల్లులెల్లను। సడలక ప్రాణంబులెల్ల సంధులు గాంచున్. ౧౬౫. తే-గీ. జగతిఁ జప్పనికూరకుఁ జప్పగూర। చదువు జక్కని చాయకుఁ జక్కజాయ। హెచ్చుపచ్చని టోపికిఁ బచ్చడోప। గరిమఁ గమ్మని తావికిఁ గమ్మదావి. ౧౬౬. ఆ-వె- చల్లగాలి తీయ విల్లు నా సరళ స్థి। రాక్షరములు తొల్లి టట్ల నిలుచుఁ। బంచబాణజనక పచ్చావు నల్లావు। ననుచు నచ్చులెల్ల నదుకు నిట్లు. ౧౬౭. (అప్పక. ౫ ఆ. శ్రీ గిడుగువారు సవరించిన ముద్రణము.) 'తెల్లని' మున్నగునవి వ్యస్తపదములనుట కేవలము తప్పు. 'తెల్ల - నల్ల' మున్నగు విశేషణ

ములకుఁ గర్మధారయమునఁ బాక్షికముగ వచ్చునది యీ 'ని' వర్ణకమని యథర్వణుఁడు వచించుచుండఁగా నప్పకవి యిట్లు వచించుట కేవలము పొరపాటు. వ్యస్తతలో 'ని' వర్ణకము నిల్వనే నిల్వదు. "తెల్లనివస్త్రము" అనుదానికిఁ బదచ్ఛేదము చేసినచో "తెల్ల+వస్త్రము" అని నిల్చుటయే యథర్వణాశయము. "ద్రుతస్య సర్వత్ర లుక్సమాసేషు" అను చింతామణిసూత్రమున కిట్టివి లక్ష్యములు కావు(చూడు. ౮౭-౯౦ విష.). ఇట్టి సమాసాశ్రయవిధి సిద్ధమగు 'ని' వర్ణకము ద్రుతమనుట యొకతప్పు. ఆదేశసరళపరకత్వమందును ద్రుతలోపము గల్గెననుట రెండవతప్పు. "ద్రుతస్య సర్వత్ర లుక్ సమాసేషు" అనుచో నప్పున నీ 'ని' వర్ణకము సమాసమున నిత్యముగా లోపించు ననుట మూఁడవతప్పు. 'చక్కజాయ' మున్నగురీతిగల కళోపరిస్థగజడదబాదేశస్థితి నంగీకరించుట నాల్గవతప్పు. ఇట్టి ప్రమాదస్థితి యప్పకవివంటివాని కెట్లుతోఁచెనో తెలియకున్నది. ప్రకృతసూత్రోక్త (౨౫౨ విష.) ని వర్ణకము యొక్కయు బా - తద్ధి ౬ సూత్రమున విధింపఁబడిన నవర్ణకముయొక్కయు స్వరమునకు లోపము క్వాచిత్కముగఁ గల్గుటయు నట్టియెడల ద్రుతకార్యములు గల్గుటయుఁ గలదు. (చూ. ౪౪-౨౨ III విష.) "గుణవాచకంబులు కొన్నింటి నిగాగమంబునకుఁ బరుషంబులు పరంబులగునపుడు బిందువగు. ఉదా:—కష్మఁదేనె - కష్మందేనె. మ. మరువాలారు శరంబులం దొరఁగు కష్మందేనె.........(నైష. ౨ ఆ. ౯౯ ప.)" (ప్రౌఢ. సమా. ౧౩ సూ.) ఇట్లు నివర్ణకమునకు బిందువు గల్గురూపంబులు భారతమునఁ గన్పట్టలేదు. "గుణవాచకంబు క్రియావిశేషణం బగుచో నొక్కెడ నవర్ణకంబునకు బిందువు గానంబడియెడు. ఉదా:—మ. ససి చక్కంగఁ బ్రియంబు వర్ధిలుటకై......(కాశీ. ౨ ఆ.)" (ప్రౌఢ. సమా. ౧౪ సూ.) (చక్కన+కన్ = చక్కంగన్.) క....మాకుం గుడు మిం। డిదె మీారు వ్రక్క గొనుఁడని। చదు రడిచిన మనసుపొందు చక్కంబడునే (ఉద్యో. ౧ ఆ. ౩౧౨.) క. వారలంగొని। యే చక్కంబెట్టువాఁడ నేఁ బాండవులన్ (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౨౫౦.) తెల్లంగన్ - నల్లంగన్" మున్నగు ప్రయోగములు భారతాదిప్రాచీన ప్రబంధములం దెందును గానరావు. తెల్లంగ - తెల్లంగలుగ - నల్లంగలుగ - మున్నగురీతిని సంయుతము ప్రబంధములందుఁ జూపట్టలేదు - తెల్లగన్ మున్నగునవి (తెల్ల = తెలుపు. నల్ల = నలుపు) మున్నగు విశేష్యములకు నుజ్యంతమగు నగు ధాతురూపము చేరుటచే నేర్పడెనని యెఱుంగునది.

సంజ్ఞ. ౨౫౨ II విషయము:—ధ్వన్యనుకరణశబ్దములకు విశేషణత్వ వివక్షచే నీ నిగాగమము వచ్చుట గలదు. "ధ్వన్యనుకరణశబ్దంబులు కొన్నిటి కిందు నిగాగమం

బగు. (ఇందున్ = కర్మధారయసమాసమందని యర్థము.) ఉదా:—గనగనని నిప్పులు. (స్వా. ౪ ఆ.) తళతళని తరణి మెఱుఁగులు. (౫ ఆ.) నిగనిగని కుందనపుఁ దగడు. (౪ ఆ.) మొ." (ప్రౌఢ. సమా. ౧౨ సూ.).

పయినుదాహరించినవె కాక సంధిప్రకరణమందును ననేకములగు కర్మధారయ సమాసాశ్రయవిధులు వివరింపఁబడెను.

౭౬, విష. ద్విరుక్త టకారవిధి, (కట్టుసుడు.) ౮౭ I విష - ద్రుతలోపవిధి, (ఇది సమాసాశ్రయవిధి యనఁదగును.) ౮౭ IV విష:—సుగాగమవిధి, ౯౧ విష - టుగాగమవిధి, ౯౩ విష - రుగాగమవిధి, ౯౪ విష:—పుంప్వాదేశవిధి, ౯౫ విష:—సంధినిషేధవిధి (నుగాగమవిధి), ౯౮ విష:—ప్రాఁతాదిసంధివిధి, మున్నగునవెల్లఁ గర్మధారయ సమాసాశ్రయవిధులె యని యెఱుంగునది.

ద్విగుసమాసము

అద్విత్వంచ భవే ద్విత్వం। దీర్ఘో హ్రస్వశ్చ కేషుచిత్.

నన్నయాథ. (వికృ. అజం. ౩౭ కారి. అహో. ౩౧౦. పు.)

౨౮౩.విష. భూయసీ దేశ్యశబ్దేషు । లోపవర్ణాగమశ్రుతిః ।

(వికృ. అజం. ౯౪. కారి. అహో. ౩౭౨. పు.)

కల్పతరువు ౨౮౩, విష:—ఈ కారికలు ౮౮ I విషయమున వ్యాఖ్యాతము లయ్యెను (౨౧౯. ౨౮౧. ౨౧౫. ౨౧౫ I విష. చూ.). వీనిచొప్పున మూఁడుశబ్దమునకు సమానాధికరణమగు నుత్తరపదము పరమగునపుడు, బిందుపూర్వక డువర్ణకమునకు లోపమును బరిశిష్టమగు'మూ' అనుదానికి హ్రస్వమును నుత్తరపదాది హల్లునకు ద్విత్వమును బహుళముగ నగునని గ్రహింపనగును. ఉదా:—మూఁడు +లోకములు = ముల్లోకములు - మూఁడు + ఏడుమాఱులు = ముయ్యేడుమాఱులు - పక్షంబున మూఁడులోకములు - మొ - ఇట్టియెడల నేకదేశాన్వయము కవిప్రయుక్త మగుచున్నదని యీవఱకు వివరింపఁబడెను. (౨౭౨ I విష. ౨౬౬ I విష.) బహుళమును వ్యాఖ్యచే - మిశ్రతలో హ్రస్వద్విత్వములు కవిప్రయుక్తములు మాత్రమె సాధువులని యెన్నవలెను.

సమానాధికరణంబగు నుత్తరపదంబు పరంబగునపుడు
బాలవ్యా. మూఁడుశబ్దము డువర్ణంబునకు లోపంబును మీఁది
౨౮౩ I హల్లునకు ద్విత్వంబు నగు. ౧౭.
విషయము. మూఁడు+జగములు = ముజ్జగములు, మూఁడు+లోకములు ముల్లోకములు.

సంజీవని. ౨౮3 I విష:—విశేష్యమగు నుత్తరపదము పరమగుచుండఁగా విశేషణమగు మూఁడుశబ్దపు డుజ్‌వర్ణంబున కనఁగా బిందుపూర్వక డువర్ణమునకు లోపంబగుననియు (విస్తర I-II)నుత్తరపదాది హల్లునకు ద్విత్వము గల్గుననియు నర్థము. అట్టి ద్విరుక్తహల్లు పరమగునపుడు పూర్వస్థమగు 'మూ' అను దాని దీర్ఘమునకు బా-సమా-౧3 సూత్రము చొప్పున హ్రస్వము కల్గునని సూరి తలంచిన ప్రక్రియ నరయునది. ఉదా:—మూఁడు+జగములు - మూ+జ్‌+జగములు = ముజ్జగములు. ఇట్లె యంతటను బ్రక్రియ నెన్నునది-సూరి యిట్లు హ్రస్వము వచ్చుట సార్వత్రికమని సూత్రించినను నన్న యాథర్వణీయపద్ధతి చొప్పునఁ బండితకవీంద్ర లాక్షణిక ప్రసిద్ధ్యను సారముగ హ్రస్వము కల్గునని యెఱుంగునది. (మూ. ౨౮౦. I విష-విస్తర. ౨౮౦ I విష.)

విస్తర I ౨౮3 I విష:—"కొన్ని పొత్తంబులలో మూలసూత్రంబునందు "డు జ్వర్ణకంబునకు" అని పాఠము గలదు. అయ్యది ప్రామాదికంబు. నకారాది యైన యుత్తరపదంబు పరంబగునపుడు పూర్వపదాంతిమ డకారంబునకు నకారంబగు. ఉదా:—రెన్నాళ్ళు (రెండు+నాళ్ళు) మూన్నాళ్ళు (మూఁడు+నాళ్ళు)......" (బా. గు. ప్ర. సమాస. ౧౭ సూ. వ్యాఖ్య.) (ఇట్లు ప్రౌఢ. సంధి. ౧౫ సూత్రము స్వీకరింపఁబడెను.) "కొన్ని బాలవ్యాకరణప్రతులలో డు జ్వర్ణమునకని పాఠమగపడెడి. కాని త్రిలింగలక్షణశేషము ముందు చెప్పినరీతిని డకారమునకని యనుటను (ప్రౌఢ. సంధి. ౧౫ సూ.)........దీనిని డుజ్‌వర్ణమని ప్రథమైకవచన ప్రత్యయమువలె జిత్తుగా వ్యవహరింప నాధారములు లేమిని........డువర్ణమును టయే యుచితము.........ఏకారో దిద్దియుండురు........." (బా. సా. వే. సమా. ౧౭ సూ. వ్యాఖ్య. 3౮3 పు.) ఇట్లిద్దఱు వ్యాఖ్యాతలును గ్రంథకృత్ ప్రయుక్త పాఠమును డువర్ణంబునకని దిద్దివేసిరి. ఏవో కొన్ని బాలవ్యాకరణప్రతులలో "డుజ్వర్ణ" మను పాఠమున్నదననేల? ఎల్లప్రతులలోను 'డుజ్వర్ణ' మను పాఠమె యున్నది. ఏరో యిట్లు దిద్దిరనుట సాహసము. ఆంధ్రసాహిత్యపరిషత్తువారి యొద్దనున్నట్టియు సూరిగారి జీవితకాలములో ముద్రితమయినట్టియుఁ బ్రథమముద్రణములోను నాయొద్దనున్న ద్వితీయముద్రణములోను డుజ్‌వర్ణమను పాఠమె కలదు. ప్రథమైకవచనము డుజ్‌వర్ణకము. ఇది డుజ్‌వర్ణము. ఖండబిందుసహితముగ లోపించుటకై బా-తత్స-౧౯ సూ-జిత్తు బిందుపూర్వంబగునను బాలవ్యాకరణ సంప్రదాయానుకూలముగ సూరి డుజ్వర్ణమని యుపదేశించె ననుటయె సహజము - సత్యము - నిర్బాధము.

ఆంధ్రభాషానుశాసనమున "సంఖ్యావాచక శబ్దము పూర్వమందుండు కర్మధారయము ద్విగు వనంబడును." సప్తసముద్రములు - ఏకలోకములు........" (ఆం. భా. అ. సమా. 3౫. సూ.) అని సూత్రించియు "కర్మధారయమున మూఁడు లోని డువర్ణమునకు లోపమును ఊకారమునకు హ్రస్వమును మీఁదిహల్లునకు ద్విత్వమును బహుళముగా నగును. ముజ్జగములు......" (ఆం. భా. అ. సమా. ౪౦. సూ.) అని సూత్రించుట సుసంగతముగాఁ గన్పట్టదు. సంస్కృతవ్యాకరణ సిద్ధాంతము చొప్పున సప్తసముద్రములు మున్నగునవి కర్మధారయ సమాసములె యనవలసి యున్నను "ఏడుసముద్రములు" మున్నగువానిని నాంధ్రవైయాకరణులు ద్విగువులె యని వ్యవహరింతురు. (విస్తర. I అ౭౮ V విష) (అ౭౮ V విష.), "ద్విగోరమిశ్రతాయాంతు। ప్రాయ ఏకత్వ మిష్యతే।మిశ్రతాయాం బహుత్వం స్యా। దన్యత్రాపి క్వచిద్భవేత్" (అ౭౪ విష.) నుఁథర్వణకారిక చొప్పున "ఏడుసముద్రములు - ముల్లోకములు" మున్నగు మిశ్రసమాసములు ద్విగువులని కంఠోక్తముగ నంగీకరింపఁబడిన వనకతీఁదు. సూరి యుపదేశింపకున్నను నీవిధి బహుళమె యనఁ

విస్తర II అ౭3 I విష:—"రెండు మొదలగు సంఖ్యలు బహుత్వబోధకము లగుటంజేసి.........ద్విగుసమాసమున నుత్తరపద మేకవచనాంతమె యగునని శాసించుట ప్రసక్తమయ్యె........." (బా. సా. వే. 3౪3-3౪౪ పు.) అని యిట్లు వేటికావ్యాఖ్యాత యీ సందర్భమునఁ గొన్నిసంప్రదాయ విరుద్ధవిషయము లను వ్రాసెను. 'ముచ్చిచ్చు' మున్నగుచోట్లు సమాహారద్విగువులనియు, నక్కారణమున నచట 'మూఁడుచిచ్చుల మొత్తము'అని విగ్రహమునియుఁ దలంపక 'మూఁడుచిచ్చులు'అని యర్థముచేసికొన్నవాఁడగుటచే నీతఁడు పయిరీతిని వ్రాయ వలసినవాఁడయ్యెను. సంస్కృతభాషావాసనచే సమాహారద్విగువునందుఁ బ్రాచీన మహాకవులు "ద్విగు రేకవచనమ్." (అ౭౮ V విష.) అను పాణినిసూత్రము చొప్పునఁ బ్రాయికముగ నేకవచనముగఁ బ్రయోగించుచువచ్చిరి. ప్రాచీనలాక్షణికు లట్లె యనుశాసించుచువచ్చిరి. మిశ్రద్విగువున సమాహారవిగ్రహము సందర్భ పడమింజేసి యద్దాన బహువచనము నంగీకరించిరి. మహత్సంఖ్యావాచకములగు "మువ్వురు - నలువురు" మున్నగువానితుదనున్న ప్రథమాబహువచన రువర్ణకము లోపించుటయు "ద్విగు రేకవచనమ్" "స నపుంసకమ్" (అ౭౮ V విష.) అను ద్విగు సమాసలక్షణములు గల్గుటయు నసంభవమగుటంజేసి మహాకవిప్రయోగదృష్టము కాకుండుటచేత "ద్విగువు మహదర్థఘటితం బదృష్టంబు" (ప్రౌఢ ముక్తలక్షణవివేచ నము ౯౫ పు.) అని త్రిలింగలక్షణశేషమున సూత్రింపఁబడెను.

దగును. హ్రస్వద్విత్వాదులు డులోపము రాకుండుటకు:—క......ఉ । ద్దామభుజ వీర్యసంపద । తోమూఁడుజగములు నోపుదురు సాధింపన్ (సభా. ౧. ఆ. ౧౧౫) తే-గీ. అనఘ యేము ముప్పూరము మూఁడగ్నులట్లు । ....(సభా. ౧ ఆ. ౧౨౬). చ......... । కమలహితుండు నేనునంబు కాచితి మొక్కట మూఁడువర్ష ముల్ । ....(అర. ౨ ఆ. ౨౧౭). తే॥గీ మూఁడులోకంబులందు నెవ్వాఁడు (విరా. ౨ ఆ. ౫౬). ద్విపద - మూఁడుదినఁబులు ముక్కంటియచట । లేఁడో... లేమి...(బసవ ౬ ఆ. ౩౭). మఱియు - మ - పదుమూఁడేఁడులు నీవునుం దిరిగి రాఁ బాలీకపోవచ్చునే (ఉద్యో. ౩ ఆ. ౯౩ ప.) ఇట్టిచోటులందు "పదుముయ్యేఁడులు" అనురీతి రూపములు సమ్మతములు కావనియు నెన్నఁనగును. డులోపహ్రస్వ ద్విత్వములు వచ్చుటకు:—శా. ముల్లోకంబుల మూర్తులన్ బటములన్ ముద్రించి—(ఉ-హరి. ౫. ఆ. ౧౩౫). ఉ......భీము నొంది ము । చ్చిచ్చును నేర్చునట్టులుగ (భీష్మ. ౨ ఆ. ౨౭౭) ఆ-వె. పార్థతుండు శక్తిఁ బరఁగింప నతఁడు ము । త్తునియఁ జేసె మఱియు ద్రుపదసుతుఁడు (భీష్మ. ౨ ఆ. ౫౩ ప.) క.........పశువులు మున్నూ । అలఘు యశోమహిత.........(అశ్వ. ౮. ఆ. ౧౪౧ ప.) ద్విపద - నల్లవో బసవయ్య ముల్లోకవంద్య (బసవ. ౧ ఆ. ౬౦౭) (నల్లో వో = ఔరా). ముప్పూట నిమ్మార్గముసఁ జరింపంగ (బసవ. ౬ ఆ. ౧౩ ప). ఉ. దక్షిణ యిచ్చె ముజ్జగము దానగుణప్రవణుం డతండు.........(కాశీ. ౮ ఆ. ౧౭౯).

ఈ డుజ్‌లోప హ్రస్వ ద్విత్వములు కొన్నియెడల నిత్యముగ వచ్చుటయుఁ గలదు. "౧౬ ముయ్యేడ్వాదులందు హ్రస్వ ద్విత్వంబులు నిత్యంబులు. ఉదా:— రాముఁ డలుకన్ ముయ్యేడుమాఱుల్ రణ । ప్రీతిన్ వైరిధరాతలేశ్వరులఁ జంపెన్ బల్మిరన్ (ఆది. ౧ ఆ. ౭౯.) క. ముయ్యాఱుమార్గణంబుల (రా. యు. కాం.) సీ. దీని ముమ్మడుగగు; గణము (ఆది. ౧ ఆ. ౪౧ ప.)" (ప్రౌఢ. సమా. ౧౦ సూ.) ముయ్యేడ్వాదులు మధ్యమపదలోపసమాసములు - మూఁటిచే గుణితమగు నేడు = మూఁడు+ఏడు = ముయ్యేడు = ఇరువదియొకట్టి.

నన్నయా ద్విగో రమిశ్రతాయాంతు । ప్రాయ ఏకత్వ మిష్యతే
థర్వణీయము. మిశ్రతాయాం బహుత్వం స్యా । దన్యత్రాపి క్వచి ద్భ
౨౪౮ విషయము. వేత్ (ప్రక్రి. హలం. ౧౬-౧౭ కారి. అహో. ౮౩౧ పు.)

కల్పతరువు. ౨౪౮ విష:—ద్విగోః = సమాహారద్విగువునకు, అమిశ్ర తాయామ్=మిశ్రత లేనపుడనఁగా నాచ్ఛికసమాసమందు - ప్రాయః = తఱుచుగా,

ఏకత్వమ్ = ఏకవచనము, ఇష్యతే = సమ్మతమగుచున్నది. సంస్కృతమునందలి "ద్విగు రేకవచనమ్" అను సూత్రముచొప్పున సమాహారద్విగువునఁ గల్గు నేకవచన మాచ్ఛికసమాసమందుఁ బ్రాయికముగఁ గల్గుననియుఁ బ్రాయికమగుట నాచ్ఛిక సమాసమందును గ్వాచిత్కముగా బహువచము వచ్చుట గలదనియుఁ దాత్పర్యము. ఉదా:—ముచ్చిచ్చు - (మూఁడగ్నుల సమాహారము) నల్గడ = నాలుగుదిక్కుల మొత్తము - నల్గడలనియుఁ గ్వాచిత్కముగాఁగలదని యెఱుంగునది. ఇట్టిది ద్విగుమాత్రమే. సమాహారము కానేరదు. ముచ్చిచ్చు మున్నగుచోటులందు, మూఁడుశబ్దమునకు సబిందుక డులోపము, లుప్తశేషమునకు హ్రస్వము, పరహల్లు నకు ద్విత్వమును, (౭౬3-౭౬3 I వివ.) (కవిప్రయుక్తస్థలములందు మిశ్రతలోఁ గల్గుచు) గల్గునని తెలియునది. మిశ్రతాయామ్ = మిశ్రద్విగువునందు, బహుత్వం స్యాత్ = బహువచనమె యగును. ఉదా:—ముల్లోకములు - మువ్విధములు - నాల్గుదిక్కులు - అన్యత్రాపి = సమాహారద్విగుసమాసేతరమగు సమాహారద్వన్ద్వము నందును, క్వచిద్భవేత్ = క్వాచిత్కముగ నేకవచన మగును - ఉదా:—"తఃకూ డుసీరకై కాంచన మడిగి ఇత్యాదయ స్తిక్కయజ్వాదికవిప్రయోగా స్సానవః" (అహో.౮3౨ పుట.) ప్రయోగములు:—ఆచ్ఛిక ద్విగువునందు:—మ...తూలశక లాకారంబులై వారిద। ప్రతతుల్ సాల్పడి నల్గడన్ జెదరఁగా.....(ఆది. ౨ ఆ. ౯౨.) ఇట సమాసాశ్రయవిధి సిద్ధము గనుడదవాదేశము. (౭౬ IV. ౭౯ విప.) చ.........భూరిశిఖావళి ఖాండవంబు న। ల్గడఁ గడుఁ బర్వఁగాఁ బెరిఁగి కాల్పఁ దొడంగె (ఆది. ౮ ఆ. ౨౪౯.) ఉ. చిచ్చున నేయి వోసిన విశేషము దోఁపఁగ భీము నొంచి ము। చ్చిచ్చును నేర్చునట్టులుగఁ జేసెఁ దదూర్జితసేన నంత.....(భీష్మ. ౨ ఆ. ౨౭౭.) చ...అక్కజం। బుగ వెస మాగధుం దునిమె భూస్థలి నయ్యొకపీనుఁగుం బడన్ (భీష్మ. ౨ ఆ. ౨౦౯.) ఆ. వె. పార్థుఁడు శక్తిఁ బరఁగింప నతఁడు ము। త్తునియఁ జేసె.........(భీష్మ. ౨ ఆ. ౪3 ప.) చ.........త్రిగర్తనా। థులు నిరుదెరఁ దద్రథముతో గదియించి.........(విరా. 3 ఆ. ౨౦౦) చ. అనుటయు భీతి వేఁడికొని యావులు వేయును నెడ్డు లాఱునూ। ఱును రథముల్ శతం బును......దంతిసప్తకముం గొని శాంతిఁ బొందవే। యనినను మానఁడయ్యె... ......(కర్ణ. ౨ ఆ. ౯౧ ప.) (ప్రాసస్థలము.). క. నలుగాలివాన, బతుల।... ....। పాలిచెం బశువులు మున్నూ। ఱలఘు యశోమహితా........... (అశ్వ. ౪ ఆ. ౧౭౧ ప.) ఉ.........నల్దెసఁ దూలి పాఱఁగన్ (హరి. ఉ. ౨ ఆ. ౧౭౬.) ఆచ్ఛికమునబహుత్వము:—చ...............నల్। గడలను విస్ఫులింగ ములు గప్పఁగ (ఆది. ౨ ఆ. ౧౫.) క. ఉఱుముచు మెఱుముచుఁ బిడుగులు। పఱలఁ

గ నలుగడలఁ బడ నవారిత వ్యాప్తుల్ | గఁ బుగోప........(ఆది. ౭ ఆ. ౨౭౦.) క. పెలయంగ నశ్వమేధం | బుఁ బ వేయును నొక్కసత్త్వమును నలుగడలం | దులసిఁడ తూఁపఁగ.....(ఆది. ౮ ఆ. ౯౫.) మిశ్రద్విగువున బహుత్వమునకు:—శా. పేడ క్షౌహిణు లెన్నఁ బాండవబలం | బు......(ఆ. ౧ ఆ. ౭౦.) తరల - పదిదినం బులు భీష్ముఁ డాహవభారకుండు.........(ఆని. ౧ ఆ. ౬౮.) ఉ.........| ఆదిఁ బోడంగి మూఁడుక్కృతు లాంధ్రకవిత్వ విశారదుఁ డందు వి | ద్యాదయితుం డొనర్చె......(విరా. ౧ ఆ. ౬ ప.) శా. ముల్లోకంబుల మూర్తులం బటముల న్ముద్రించి (ఉ. హరి. ౫ ఆ. ౧౩౫.) తే. గీ. ఆక్కమాయందు నలుదిక్కులందుఁ గాంచు (మువ్విధములు మొదలగుచోటులందుఁ బలెనె 'నాల్గు'నకు 'నలు'నిల్చెను) (నైష. ౩ ఆ. ౭౮.) (విస్తర). ౨౨౦ మొ. ౨౨౮ విషయపుఁ గల్పతరువునఁ పదునొకండు - పండ్రెండు - పదుమూఁడు - పదునాలుగు - పదునేను - పదునాఱు - పదునేడు - పదునెనిమిది. పందొమ్మిది - ఇరువది - ముప్పది - నలువది - ఏఁబది - అఱువది - డెబ్బది - ఎనుబది - తొంబది - మున్నగు మధ్యమపదలోప (౨౬౮ IV విష.) స్థలములందలి సమాసాశ్రయవిధులు వివరింపఁబడెను. ఆంధ్రలాక్షణికుల పద్ధతి చొప్పున వీనినినైతము ద్విగువులనిన ననవచ్చునని తలఁచి యిచట బ్రసంగింపఁ బడెను.

విస్తర. ౨౮౮ విష:— త్రిలింగలక్షణ శేషమునం దీ సందర్భమునఁ గొన్ని విశేషములు సూత్రింపఁబడెను:—"ఒక్కచో ద్విగువు మిశ్రం బేకవచనాంతఁబు నగు-క.........శివుఁడును..........న | ల్దిక్కులిందిరిగి నిలిచి యాపురించుచు నుండెన్ (ఉ. హరి. ౬ ఆ. ౧౬౮) ఉ..........అ | స్తోకనిజప్రభాములు సూపెడి గద్దియ మీఁద నెక్కె ముల్లోకము దాన యేలుగతి......(పారి. ౧ ఆ.) ముమ్మహార్త మునకు (జై. ౭ ఆ.)" (ప్రౌఢ. సమా. ౨౦ సూ.) "ప్రాయో లుక్కగ చజతదపయు వామ్. (౧. ౩. ౮) అసంయుక్తానా మనాదౌ వర్తమానా నామేషాం పరేషాం కా దీనాం ప్రాయో లుక్ స్యాత్" (షడ్భా. ౧౧.పుట.) అనుచొప్పునఁ గల్గెడి కకారాదుల లోపము ప్రాకృతములలోఁ బైశాచియఁదు "ప్రాయో లుక్కాది ఛల్షట్ఛమ్యన్త సూత్రోక్తమ్ (౩. ౨. ౬౩) ప్రాయో లుక్కగేతి సూత్ర మారభ్య ఛల్షట్ఛ మ్యన్త సూత్రపర్యన్తం యే. విధయః ప్రాకృతే తే పైశాచ్యాం నభవన్తి (షడ్భా. ౧౯౦. పు.) అనుచొప్పునఁ గల్గనేరదుగాన - లోకము జగము మున్నగునవి పైశాచీ ప్రాకృతసమత్వమున నాచ్ఛికములై ముల్లోకములు ముజ్జగములు మున్నగువాని కమిశ్రద్విగుత్వమును ఘటింపఁగలవనుచు నాచ్ఛికసమాసమందుమాత్రమె ప్రాస్వద్వి

ద్విగువున కేకవచనంబు ప్రాయికంబు గానను, మిశ్రంబు
బాలవ్యా. నకుఁ గాదు. ౧౮.
౨౦౮ I వి. ముచ్చిచ్చు - ముక్కారు - ముప్పాతిక - ముత్రోవ-
ముద్విధములు.

సంజీవని ౨౦౮ I విష:—ఆచ్ఛికద్విగు సమాసము ప్రాయికముగా నేకవచ నాంత మగును. మిశ్రద్విగుసమాసము బహువచనాంత మగును. ముచ్చిచ్చు = మూఁడగ్నుల సమాహారము - ముక్కారు = మూఁడుకారుల మొత్తము. ముప్పాతిక = మూఁడుపాతికల సమాహారము. ముత్రోవ = మూఁడుత్రోవల సమాహారము. (ముత్త్రోవద్రిమ్మరి = త్రిపథగ) ఇవి యాచ్ఛిక ద్విగువున కుదాహృతులు - ముద్విధములు - ఇది మిశ్రద్విగువున కుదాహరణము. ఈయుదాహరణము లన్నిటియందును సమాసపూర్వపదమగు మూఁడుశబ్దమునకు డుజ్లోపము - లుప్త శేషమునకు హ్రస్వము నుత్తరపదాది హల్లునకు ద్విత్వమును బా-సమా-౧౩-౧౪-౧౫. సూత్రములచొప్పున నయ్యెనని యెఱుంగునది.

బహువ్రీహి

స్యాద్ దాభాస బహువ్రీహిః । ప్రథమాది ప్రయోగతః (వికృ. హలం. ౧౯ కా. అహో. ౪౩ఋ).

త్వములు గల్గునను తలంపునఁ గావలయు నహోబలపతి యీక్రిందిరీతిని వ్రాసెను— "ముల్లోకంబులు ముజ్జగంబులు, ఇత్యత్ర అమిశ్ర సమాసత్వ మపి సూపపాదమ్. కథ మితి చేత్—వైశాచీ సమత్వేన భవతి తత్ - నచ ప్రాయో లుక్కాగ చజతదపయవా మితి ప్రాకృతసూత్ర స్యాత్ర మహిమా-న ప్రాయో లుక్కాది ఛల్ షట్ ఛమత్త సూత్రోక్తమితి తన్నిషేధాత్" (అహో. ౪౩౨. పు) ఇది సరికాదు. లోకము మున్నగు వికారలేశము లేని ప్రాకృతపదముల కాచ్ఛికత్వ మాంధ్రలాక్షణిక సమ్మత ముకాదు. 'జగము' సంస్కృతసమము - జేగము=తద్భవము గాన 'ముజ్జెగము' అనునది యాచ్ఛికసమాస మనుట సమ్మత మవఁదగును. "వారార్థకంబు లద్విరుక్తంబులు తఱచుగ సంఖ్యాపూర్వకంబు లగు - ఉదా:—ఒకతడవ - ఒకతూరి. ఒకతేప - ఒకమాటు - రెండుతడవలు.........అద్విరుక్తంబు లనుటచే తేపతేపకు. తఱచుగ ననుటచే తడవకు ఇత్యాదు లెఱుంగునది." (ప్రౌఢ. సమా. ౨౧. సూ.) ప్రౌఢ - సమా - ౨౨. మొ - ౨౬ వ - గల సూత్రములలోని సంఖ్యావాచకముల సమాసముల నాశ్రయించిన విధానము లెల్ల విస్తరము ౨౨౨ విషయమున వివరింపఁబడెను.

కార్యా ఔపవిభక్తికవ దన్తవిధయశ్చ. (ఆం. చిం. హలం. ౧౬. కారి. అహో. ౪౩౧. పుట.)

నన్నసూ. ౨౮౫ విషయము ఉత్వ మిత్వం తథైవాత్వం। సమాసే మతు బర్థకమ్ (వికృ. హలం. ౨౧. కారి. అహో. ౪౪౪. పు.)

క్వచి దన్తిరు వర్ణస్య । సమాసాన్తత్వ మిష్యతే (వికృ. హలం. ౨౨ కారి. అహో. ౪౪౬ పుట.)

కల్పతరువు. ౨౮౫ విష:—ముక్కంటి (మూఁడుకన్నులుగల శివుఁడు) వేవెలుఁగు (వేయి కిరణములుగల సూర్యుఁడు) మున్నగు సమానాధికరణ బహువ్రీహులును కవ్వడి (౨౮౦ I విష. చేతుల కవయందు వడిగల యర్జునుఁడు) మున్నగు క్వాచిత్కవ్యధికరణ బహువ్రీహులును సంస్కృతమందువలెనే యచ్చాంధ్రము నందును గలవు. బహువ్రీహిఘటితపదములు సాధారణముగా స్త్రీసమములె యై యుండును. "ఆనందపు రూపుని విష్ణుని" అనుదానివంటి సాధ్యసాంస్కృతిక బహువ్రీహు లుండనేరవు. 'ఆనందపురూపము' అనియే యచట 'గవిప్రయుక్తము. (శాంతి. ౨ ఆ. 30). అట్లె మిశ్రబహువ్రీహియు నుండనేరదు. 'కలికంఠుఁడు ఇత్యత్రమిశ్ర బహువ్రీహిః' (౪౩౬ అహో.) అను కవిశిరోభూషణవాక్యము సరి కాదు. అందలి త కారమును నిర్వహించు ప్రయోగము లేదు. "కలికంఠు - సంబోధనము - కలికంఠా" అను రూపములె యచట సాధువులుగ నంగీకరింప నగును (౬3 I విష. చూడు.)

ఆభాసబహువ్రీహులు త్రివిధసాధ్యసమాసములు నుండవచ్చును. ఆభాస బహువ్రీహి నుపదేశించుచున్నాఁడు:—ప్రథమాది ప్రయోగతః = తత్పురుషమున శేషషష్ఠీస్థానమున నిల్చు - ప్రథమా ద్వితీయాకార విభక్తుల ప్రయోగము మూలమున (౨౭౦ విష.), ఆభాసబహువ్రీహిః = బహువ్రీహ్యాభాసము, స్యాత్=అగును. బహువ్రీహ్యర్థము లభించుననియు నది బహువ్రీహిలక్షణ లక్షితము కామింజేసి బహువ్రీహ్యాభాస మనిపించుకొనుననియుఁ దాత్పర్యము. 'షష్ఠీ భవే ద్ద్వితీయా తుల్యా తత్పురుష సంస్థితా నామ్నామ్......క్వచి దన్య విభక్త్యర్థే। ప్రథమాపి ప్రదృశ్యతే" అను కారికలచొప్పున (౨౭౦ విష.) వచ్చు ద్వితీయా - ప్రథమా విభక్తుల ప్రయోగమున బహువ్రీహ్యర్థము భాసించుటయుఁ గలదని పర్యవసితార్థము - ఉదా:—పీతాంబరముయొక్క + వాఁడు = పీతాంబరమున్ + వాఁడు = పీతాంబరమువాఁడు = పీతాంబరము గలవాఁడు. ఇరువదింటియొక + రెండు = ఇరువది+రెండు = (ఇట షష్ఠి

ప్రథమాకారమున నిల్చినది.) ఇరువదిరెండు = ఇరువది యధికముగఁగల రెండు. మూఁడుకన్నులవాఁడు = (ముక్కంటి) మొ. ఇట్టిచోటులందు వాఁడుమున్నగు తచ్ఛబ్దార్థకములకు స్వార్థబోధముండదే తాత్పర్యమనఁగా షష్ఠ్యర్థరూపసంబంధమె యర్థమని యెఱుంగునది. (చూ. ౨౭౧ విష. ౨౭౧ I విష.) ము. నరుఁడీమానము వాఁ డసంగవశమే (ఉద్యో. ౪ ఆ. ౨౫౯) హార్ష్య నిమానసంహతులదాని (ఆర. ౧ ఆ. ౩౪౫). "త్రినేత్రః - పీతామ్బర ఇత్యాద్యనుసారేణ మూఁడుకన్నులవాఁడు - పీతాంబరమువాఁడు - పట్టుపుట్టముదొర-ఇత్యాదావ్ ఆభాసబహువ్రీహయః పుంసి. స్త్రీత్వేతు మూఁడుకన్నులయది - పట్టుపుట్టమునది - ఇత్యాద్యాః - స్వార్థాభాస బహువ్రీహిః। ప్రథమాది ప్రయోగత ఇత్యర్థవ్యాణః - ప్రథమాన్త శ్చాత్ర తచ్ఛబ్ద శ్చాన్యశబ్దశ్చ. వేఁడివెలుఁగు ఇత్యాదావపి షష్ఠ్యర్థవివక్షాయాం ప్రథమాంత ప్రయోగ ఇష్టఏవ వేఁడివెలుఁగువాఁడు ఇత్యాది" (అహో. ౪౩౬). ఇందలి 'ప్రథమా న్త శ్చాత్రేత్యా ద్యహోబలవాక్యములు ప్రామాదికములు. 'వాఁడు - అది' మున్నగు తచ్ఛబ్దార్థకములుగాని యట్టివానివలె నిల్చిన యన్యశబ్దములుగాని ప్రథమాంతములె యై యుండు ననుట సరికాదు. "పీతాంబరమువానిన్—పీతాంబరము దానిచేతన్ - పట్టుపుట్టము దొరకొఅకున్" మున్నగుచోట్లులందు మాత్రము బహువ్రీహ్యర్థ సిద్ధి లేకపోదుగదా - మఱియు వాక్యాన్వయయోగ్యముగ నుత్తర పదమం దేవిభక్తి నిల్చిన నేమి? దానిమూలమున బహువ్రీహ్యర్థ మచట లభించుచున్నదనుట కేవలము నసంగతముకాదా? అచటి శేషషష్ఠీ సమాసానుగ్రహమునఁ గదా బహువ్రీహ్యర్థసిద్ధి గలుగుచున్నది!

కార్యాఇత్యాది:—ఔపవిభక్తికవత్ - టి - ంటి - తి-ఇ-మున్నగు వానివంటి కార్యాః = కార్యములు, అన్తవిధయశ్చ = సమాసాంత ప్రత్యయములును నగుచున్నవి - టి ంట్యాదులు విభక్తులు పరముగునపుడు వచ్చుట - సమాసపూర్వపదములందు నిల్చుట మాత్రమెకాక సమాసాంత ప్రత్యయములును నగుచున్న వనితాత్పర్యము. ఉదా:—మూఁడు+కన్నులుగలవాఁడు = ముక్కంటి. (౨౯౩ విషయము చెప్పిన నిచట నైతము మూఁడుశబ్ద డుజ్వర్ణలోపాది కార్యములు గల్గును). మూఁడు+కన్ను = ముక్కన్ను + ంటి = ముక్కంటి మొ.

'ఔపవిభక్తికసంజ్ఞాః......తేహి విభక్తౌ సమాసేచ' (౨౨౭ మొ. ౨౩౩ వ. విషయ.) అను చింతామణిచెప్పిన - "కంటిచేతన్"మున్నగుచోట్ల విభక్తిపరకత్వమందును - 'కంటిపొర - వేఁపచెట్టు' మున్నగుచోట్ల సమాసపూర్వపదమందును నౌపవిభక్తికస్థితి యుపదేశింపఁబడెనుగానఁ బ్రకృతసూత్రముచే సమాసోత్తరపదము

తుదిని నిల్చు నౌపవిభక్తికవర్ణమునంటి సమాసాన్తప్రత్యయ ముద్దేశింపఁబడెనని తలంపనగును. 'ఔపవిభక్తికవత్' అని ప్రాచీనాభిప్రాయమునఁ జెప్పఁబడినను నౌపవిభక్తికముల వంటివి కానట్టి సమాసాన్తవిధులును గలవని యెఱుంగునది. "నాలుగు+వాయి = నలువా+అ = నలువ." అనుచోట 'యి' వర్ణము లోపించినది. పిదప మత్వర్థీయమగు 'అ'త్వము నిల్చినది. 'వేవెలుఁగు చలివెలుఁగు' మున్నగు వానిలో సమాసాంత ప్రత్యయము నిల్వలేదు.

ఉత్వ మిత్వ మిత్యాది:—ఉత్వమ్ = 'ఉ' అనునదియు, ఇత్వమ్ = 'ఇ' అను నదియు, అత్వమ్ = 'అ' అనునదియు సమాసమునందు, మతుబర్థకమ్ = అస్త్యర్థక ములుగాఁ దుదిని నిల్చును. అనఁగా 'అ - ఇ - ఉ' అనునవి మతుబర్థకములయి సమా సాన్తమున నిల్చు ననియర్థము. ఉదా:—అలరు+విల్లు గాఁగలవాఁడు—అలరు+ విల్లు = అలరువిల్లు+తి+ఉ = అలరువిల్తుఁడు. కమ్మవిల్తుఁడు - పచ్చవిల్తుఁడు మొ. అలరువిలుకాఁడు మున్నగుచోటులు నిట్టివె యన్నను ననవచ్చును. సర్వధని మున్నగు సంస్కృతసమాసములందును నిట్టి మత్వర్థీయములు నిల్చుట గలదు. "చౌదంతీతి (చతుర్దన్తీ) సిద్ధావస్థయా నిష్పన్నం రూపమ్. సుకేశీ - హిరణ్యకేశీ త్యాది భాష్య వచనాత్—నకర్మధారయా న్మత్వర్థీయో బహువ్రీహిరితి నిషేధో ననిత్య ఇతి చతుర్ద న్తీతి రూపమపి సాధ్వితి వ్యాకరణపారీణాః. అతఏవ శోకప్రీతిచకోర పారణపటుర్ జ్యోతిష్మతీ లోచనే ఇత్యాదీని మహాకవి (మురారి) వచనాని సామంజస్యం లభన్తే" (అహో. ౮౩౭) పయిరీతిని 'అలరువిల్తుఁడు' మున్నగుచోటులందు సమానాధికరణ బహువ్రీహియందు 'తి' అనుసమాసాంత ప్రత్యయముమీఁద మతుబర్థకమగు 'ఉ' ప్రత్యయము నిల్చినది - తమ్మి+చూలు = (పద్మము జననమూలగర్భముగాఁ గల వాఁడు) 'తమ్మిచూలు' దీనిపై మత్వర్థీయమగు 'ఇత్వము' నిల్వఁగా 'తమ్మిచూలి' యని యేర్పడును - నాలుగు+వాయి = (నాలుగుముఖములు గలవాఁడు) నలువా+ అ = నలువ. దీనిపై మత్వర్థీయమగు 'అత్వము' నిల్చినది. (నాలుగు = నలు - ఆంధ్ర విష.)

క్వచిదిత్యాది - క్వచిత్ = ఒకానొకప్పుడు, అన్తిమవర్ణస్య = శబ్దముతుది వర్ణమునకే, సమాసాన్తత్వమ్ = సమాసాన్తమందునిల్చు మత్వర్థీయ ప్రత్యయ త్వము, ఇష్యతే = అంగీకృతమగుచున్నది. ఉదా:—'చౌదంతి' అనుశబ్దముతుది 'ఇకారము' సమాసాన్తప్రత్యయమని తాత్పర్యము. "చౌదంతీత్యత్ర......... దన్తీతి సిద్ధావస్థయా నిష్పన్నం రూపమ్" (అహో. ౮౩౭ పుట.) 'ఇట్లే—'రాజ ఖారి' శబ్దభవమగు రాయబారి మున్నగునవి దీనికి లక్ష్యములనఁదగును.

అహోబలపతి యీసందర్భమున భిన్నరీతిని వ్యాఖ్యచేసెను. "ఆడిః (తావి+ఇ = తావిగల మొల్ల) పుష్పనీళ్ళు (పువ్వు+ఉ = పువ్వుగలః మతుప్ సమాసా గ్రాహ్య ఇతి సరస్వతోక్తమ్. "ఉత్వ మిత్వం త్వ సమాసే మతుబర్థక మితి ఉకారాదేర్మతు బర్థకతా సమాసేఽస్తీతి ద్వితీయ సిద్ధాన్తాత్. తత్ర మతుబన్తేన సహ కర్మధారయో బోధ్యః, రవ్వమానిసి ఇత్యాదిక మకారోదాహరణమ్ (రవ్వ+అ+మానిసి = రవ్వమానిసి=రవ్వగలమానిసి)" (అహో. ౨౨౨ పు.) "నడగుఱ్ఱము ఇత్యాదౌ అకారాదేః మతుబన్తత్వేనవా నిర్వాహః (నడ+అ = నడకగల)" (అహో. ౨౨౭ పుట.) సమాసమధ్యమునఁ బూర్వపదాంతిమ వర్ణమునె ప్రత్యయముగాఁ గల్పించి యున్నరూపునే సాధించి దానికిమతుబర్థమును గల్పించుట యనావశ్యకము. అచట షష్ఠీ సమాసముతోనే యట్టియర్థమును సంపాదింపవచ్చును. (౧౮౫ వి.) (౧౭౦ సి.) (౧౯౧ విష.). రవ్వయొక్క మానిసి = రవ్వగలమానిసి = రవ్వమానిసి. "కుసుమరసపక్షే పువ్వునీరు ఇత్యత్ర షష్ఠీసమాసో బోధ్యః" అని యహోబలపతియే వచించెను. (అహో. ౨౨౨ పు.) సమాస పూర్వ పదాంతమ సహజవర్ణమును సమాసాశ్రయవిధిసిద్ధప్రత్యయముగ బఱిరీతిని వచించి నట్లె సమాసోత్తరపదాంతిమసహజవర్ణమునుసమాసాంత ప్రత్యయముగ, నీక్రిందిరీతి నసంగతముగ నుదాహరించి "క్వచిదంతిమవర్ణస్యే"త్యాది కారికకు లక్ష్యములను గల్పించికొనెను. "వేఁడివెలుఁగు - ఉకార స్సమాసాంతః - క్వచి దన్తిమవర్ణస్య । సమాసాన్తత్వ మిష్యత ఇత్యథర్వణః" (అహో. ౨౨౬ పు.)

"ముజ్జగంబుల చూలిబొడ్డువాఁడు ఇత్యాదయః కవీనాంవాచః - ఉకారాంతపాఠే త్వథర్వణ వచనానురోధేన ఉకారఏవ (చూలుశబ్దము తుది 'ఉకారమే') సమాసాన్త ఇతి ధ్యేయమ్" (అహో. ౨౨౬ పు.) "రాయబారులు ఇత్యత్రాథర్వణోక్త మిత్వమ్" (అహో. ౨౩౬) అని వెఱ్ఱొకచో నహోబలపతి వ్రాసెను. (రాయబారము+ఇ = రాయబారి). ఔపవిభక్తిక 'వదన్త విధయశ్చ' అను చింతామణి సూత్రమున కుదాహరించుటలో నహోబలపతి "అలరువిల్తుఁడు ఇత్యత్ర తకారః. ముక్కంటీ త్యత్ర బిన్దుపూర్వక ష్టికారః........ నెత్తమ్మి చూలీత్యాదౌ ఇకారః........" (అహో. ౨౨౬ పు.) అనురీతి నుదాహరించెను - ఇందలి తకారమౌపవిభక్తికము కాదు. 'టి' అనునది యౌపవిభక్తికము. ఇట్లె మఱికొన్ని విధములగు నుదాహృతులు నసంగతముగాఁ జూపఁబడెను.

బాలవ్యాకరణ వివరణము. ౧౮౫ I విషయము.

స్త్రీసమఘటితంబ యొకానొకండు బహువ్రీహి చూపబడెడు. ౬.

ముక్కంటి - వేగంటి - చలివెలుఁగు - వేవెలుఁగు -

మోటబరి. ఇత్యాదులు వ్యవహారసిద్ధంబులు
గ్రాహ్యంబులు.

సంజీవని. ౨౮౫ I విష:—ముక్కంటి = మూఁడుకన్నులు గలవాఁడు = శివుఁడు, వేగంటి = వేయికన్నులు గలవాఁడు = ఇంద్రుఁడు. (బా. సమా. ౨౦ సూత్రముచొప్పున 'యి'వర్ణలోపము) చలివెలుఁగు=చల్లని కిరణములు గలవాఁడు = చంద్రుఁడు. వేవెలుఁగు = వేయి కిరణములు గలవాఁడు = సూర్యుఁడు. "మోట బరి. ద్వ - వి. బరువుమోసెడియెద్దు". (శ - ర) ఇది ద్వ్యయమునుటచే బరిశబ్దము భారి శబ్దభవమె యని శబ్దరత్నాకరాశయము నెన్నఁగును-కావున, "మోటయొక్క (ఎడ్లను గట్టి త్రోలుచు నీరెత్తెడి యంత్రవిశేషము) భారముగలది" యని వ్యధికరణ బహువ్రీహి విగ్రహము సూరి కభిప్రేతమా యని యాలోచింపవలసియున్నది. (విస్తర.) మోటబరిశబ్దమునకు మహాకవిప్రయోగము కన్పట్టలేదు. పూర్వోత్తర పదంబులు రెండును నాచ్ఛికములె స్త్రీసమములె యైనను నెల్లయెడల బహువ్రీహి కానేరదు - ప్రయోగానుసారముగనే గ్రహింపవలయును. 'తెల్లకంటి' మున్నగు రీతిని యథేచ్ఛముగాఁ బ్రయోగింపరాదు. పూర్వపదము స్త్రీసమము కాకున్నను 'మచ్చెకంటి' మున్నగునవి ప్రయుక్తములగుచున్నవి. "మచ్చెకంటి - ద్వ.- వి- (మచ్చెము+కన్ను) ౧ చేపలవంటి కన్నులుగల యాఁడుది. ౨ ఆఁడుది - మత్త - మచ్చెకంటి మముందలంతువె మానసంబున (కళా. ౩ ఆ.)" (శ - ర). క...... ఆనం। దపురూపుని విష్ణుఁ దలఁచెదను మోహాత్మున్ (శాంతి. ౨ ఆ. ౩౦.) 'ఆనందపు రూపుని' అనునది (బహువ్రీహి) ముద్రణస్ఖాలిత్యము. 'ఆనం। దపురూపము విష్ణుఁ దలఁచెదను' అనుపాఠము కవిప్రయుక్తమనఁదగును. ప్రయోగములు:—

విస్తర. ౨౮౫ I విష:—"మోటగు బరువు గలది యనుట. 'మోటు=బరువు' బరువుశబ్దమునందలి వువర్ణకము లుప్తమై స్త్రీసమంబై బహువ్రీహిని బ్రవేశము నందె. కాన నీరెండును స్త్రీసమములె, సమాసాంతకార్య మివర్ణము తుదినిగల్గి మోటబరి యయ్యె, మోటుశబ్దమునందలి టువర్ణము సమాసమున టవర్ణమయ్యెను. లేదా 'మోట'యను వ్యవహారసిద్ధశబ్దమనియేని యనఁదగును" (బా. ప్రా. పే. ౩౨౭-౩౨౮ పు.) (ఈ కల్పనమునకు బా. గు. ప్ర. ౨౬౮ పుటలోని గ్రంథము మూలము.) బరువుశబ్దములోనిది వువర్ణకముకాదు, 'బరువు' అనునది యే స్త్రీసమము. శబ్దరత్నాకరమున మోటశబ్దమునైతము కలదు. 'మోట - మోటు'అను రెండిటికిని 'దుర్భరమయిన' యనునర్థము కానరాదు.ఇవర్ణలోపాదికమునకు యుక్తి కన్పట్టదు.

క. మఁటి హారుదేహ మంటం।గంటి సుమాధిశు నసురకంటకు హారు వ
గఱకంటుఁ జూడం । గంటిఁ గృతార్థుండ నైతిఁ గడుఁ బుణ్యమునన్
33౮.) క. ఎఱు కని యెఱుఁగక । ...... । కఱకంటా తమియుం...........
(అర. ౧ ఆ. 3౨౬.) తరల.........। విడిచి పుచ్చుమ యేను గృష్ణుఁడ వీఁడు
భీముఁడు వాఁడు గ । వ్వడి.........(సభా. ౧ ఆ. ౧౯౨.)

బహువ్రీహిని సమాసాంత కార్యంబులు చూ
బాలవ్యా. పట్టెడి ౨౨.
అంగి IIవి. ముక్కంటి - కడలిరాచూలి. నలువ - గట్టువిలు
తుఁడు.

సంజీవని అంగి II వి ష:—ముక్కంటి = శివుఁడు, కడలిరాచూలి = కడ
లిరా = సముద్రము, చూలు = జననస్థానముగు గర్భముగాఁగలది = లక్ష్మి. నలువ =
నాలుగు వాతులు (నోరులు) గలవాఁడు = బ్రహ్మ. గట్టువిలుతుఁడు = గట్టు = మేరు
పర్వతము, విల్లుగాఁ గలవాఁడు = ఈశ్వరుఁడు.

చింతామణిసూత్రములోని 'ఔపవిభక్తికవత్' అనుదళము పేక్షితమయ్యెను-
కాని తెలుఁగున వచ్చు సమాసాంత ప్రత్యయములు ప్రాయికముగా నౌపవిభక్తిక
వర్ణములవంటివే కాన నట్లు పేక్షించుట సరికాదు - సూరి యట్లుగ నౌపవిభక్తికముల
వంటివను దళము నుపేక్షించుటచేత 'ముక్కంటి'అనుచో "ఆచ్ఛికము 33 చే నా 'టి'
వర్ణమునకుముందు నిత్యముగ నిండుసున్నయగును" (బా. సా. పే. 3౮౮ పు.
బా. గు. ప్ర. ౨౭౮. పు. ద్వి. ము.) అని వ్యాఖ్యాత లిద్దఱును వ్రాసిన నిండుసున్న
లభింపనేరదు. బా. ఆచ్ఛి. 33 సూత్ర మౌపవిభక్తిక టివర్ణ మాత్ర విషయకము-
అట్లైకానిచో 'అచటివారు' మున్నగుచోటులందును నిండుసున్న వచ్చి 'అచంటి
వారు' మున్నగు ననిష్టరూపములు గల్గును. కావున బాలవ్యాకరణ పక్షమున
'మూఁడు+కన్ను' అనుసమాసములో బిందుపూర్వక టివర్ణకమె సమాసాన్త మనవల
యును. ఇట్లె - కడలిరాచూలి మున్నగుచోట్లను సమాసాన్తకార్యముల ప్రక్రియ
నెన్నునది - "కడలిరాజే" అనుచోటి'జు'వర్ణలోపమును, 'నాలుగు' అనుదానిచో
'నలు' అను వికృతియు మున్నగునవి (బా. సమా. ౨౦ సూ) 'నిక్కలాదులు......
...' అనుదానిచే సాధింపనగును.

బహువ్రీహిని స్త్రీవాచ్యంబగుచో నుపమానంబు
బాలవ్యా. వి. విరాఁది మేనునకు బోఁడి యగు. ౨3.
అంగి III వి. అలరుబోఁడి - ననబోఁడి - పూబోఁడి - విరిబోఁడి.

సంజీవని అం౫ III విషః—ఈవిషయమునకు నన్నయాథర్వణీయమున మూలములేదు. "మెఱుఁగుఁబోఁడి తమ్మికంటి ఇత్యాద్యా ఉపమాన గర్భ బహువ్రీహయః" (అహో ౪౩౬ పుట.) అను కవిశిరోభూషణవాక్యమును "అలరు విలుతుఁడు కఱకుఁ దుఁడు మొదలైనవి బహువ్రీహులు - మెఱుఁగుఁబోఁడి మచ్చెకంటి మొదలయినవి యుపమానములు" (బాలసర. ౪౧ పుట. ద్విగుకర్మధారయావిత్యాదిసూత్రవ్యాఖ్య - వావిళ్ళవారి ముద్రణము) అనుబాలసరస్వతీయ వాక్యమును నీసూరి కల్పనమునకు మూలములు కానోపును. 'మచ్చెకంటి' అనుదాని సాహచర్యమున "మెఱుఁగుఁబోఁడి" అనునదియు నుపమానగర్భ బహువ్రీహియనియె బాలసరస్వతులుసైతము బహువ్రీహి ప్రస్తావమున వ్రాసినట్లు విశదమగుచున్నది. అహోబలపతి దానినె విశదీకరించెను. సార్ధబిందుకమగు 'బోఁడి' శబ్ద మప్రసిద్ధమగుటంజేసి బాలసరస్వతియు నహోబలపండితుఁడును "పోఁడి" శబ్దమునె యచట నుద్దేశించిరనివిశ్వసింపనగును. మెఱుఁగువంటి పోఁడి = (ఒప్పు)గలది యనఁగా మనోజ్ఞురాలగు స్త్రీయనియర్థము. "పోఁడి - దే - వి - ఒప్పు. ఉత్సాహ......చచ్చియుం। బోఁడి దోఁచఁగకున్నయట్టి పొల్పునన్.........(స్త్రీ. ౨ ఆ. ౯౩) (ప్రాసస్థలము). విణ. ఒప్పిదము. ఉ.........సిష్టమెయిన్ భవదగ్నిహోత్రముల్ । పోఁడిగ వేల్వఁగాఁబడియె (ఆది. ౩ ఆ. ౧౧౨)" (శ-ర) అనుశబ్దరత్నాకరము చొప్పున "పోఁడి" శబ్దమునకు విశేష్యత్వమున "ఒప్పు" అనియు విశేషణత్వమున "ఒప్పిదమైనది" అనియు నర్థములు ప్రయోగదృష్టములయి యున్నవి. ఇందు విశేష్యత్వమున "మెఱుఁగుఁబోఁడి - నననఁబోఁడి - తీయఁబోఁడి - విరిఁబోఁడి" మున్నగు చోటులందు బహువ్రీహియు విశేషణత్వమున నుపమానపూర్వపద కర్మధారయమును (మెఱుఁగువలె నొప్పిదమైనది = స్త్రీ) పోఁడిశబ్దమునకు సందర్భపడుచున్నవి. కట్లు ప్రసిద్ధమగు 'పోఁడి'శబ్దముతోడి సమాసము మూలముననే మెఱుఁగుఁబోఁడీత్యాదులు సిద్ధించుచుండుటంజేసియే నన్నయాథర్వణు లట్టివాని సిద్ధికై ప్రత్యేకముగ సూత్రింపరైరని యూహింపనగును. అలరుఁబోఁడి - నననఁబోఁడి - తీయంబోఁడి - విరింబోఁడీత్యాది పూర్ణబిందుఘటితరూపములు భారతాదిప్రాచీనకవిప్రయోగదృష్టములు కామింజేసి కావలయు నట్టి సమాసములలోని యుత్తరశబ్దము 'బోఁడి'యని సూరితలంచెనని తోఁచుచున్నది. మఱియు 'బోఁడి'శబ్దమె యప్రసిద్ధమగుటంజేసి యచట సందర్భపడుచున్న 'మేను'శబ్దమున కది యాదేశమనియు నుపదేశించియుండును. సూరిగారి జీవితకాలములో ముద్రితమైన బాలవ్యాకరణ ప్రథమముద్రణమునందును దానికి సరియగు ద్వితీయముద్రణమునందును దరాతి

కొన్ని ముద్రణములందును "మేనునకు బోఁడియగు. అలరుబోఁడి. సనబోఁడి - పూఁబోఁడి - విరిబోఁడి" అనియే యున్నది. 'అలరుబోఁడి' శబ్దమునందున్నట్లును 'అలరు' అనుదానితర్వాత ఖండబిందువు లేకుండుట సహజముగా "పూఁబోఁడి" శబ్దములో "పూ" అనుదానితర్వాతి ఖండబిందువు ముద్రణస్ఖాలిత్యమనియు నెల్లయెడలను 'బోఁడి'శబ్దమునకుఁ బూర్వమున ఖండబిందువు లేకుండుటయే సూరిగారికి సమ్మతమనియు నిశ్చయింపవచ్చును. కావున "ఒకకాలపు బాలవ్యాకరణముద్రణము ననుసరించి మేనుశబ్దమున కాదేశమగునది 'బోఁడి' అనునదిగాని 'పోఁడి' అనునది కాదను నొకవివాదము వెడలియున్నది.........ఏకో యననేల.........ముద్రణాలయములందలి సంస్కర్తలే 'మేనునకుఁబోఁడి' అనునపుడు 'కు'వర్ణమునకుఁ దరువాతి యర్ధబిందువును దొలఁగించియుందురు........." (బా. సా. వే. 3౫౧-3౫౨ పు.) అనుపేటికావ్యాఖ్యాత వాక్యము కేవలము సత్యవిదూరము. బాలవ్యాకరణ ప్రాచీనముద్రణములం దెందును 'బోఁడి'శబ్దమునకుఁ బూర్వమున (ముద్రణస్ఖాలిత్యముగఁబడిన పూఁబోఁడిశబ్దమునందక్క) ఖండబిందువు లేదు. అన్నియెడలను బోఁడిశబ్దమునకుఁ బూర్వమున ఖండబిందు వర్వాచీనులు ప్రక్షిప్తము చేసినదే కాని వేఱు కాదు. సమాససరళ పరకత్వమున వచ్చు నుమా (గా) గమము సంభవించుట 'పోఁడి' 'బోఁడి' అను రెండిటికిని దుల్యమె. రెండిటిలో నేది పరమైనను నుదంతము లకు ద్రుతాగమము (౮౮ విష. ౮౮ II విష.) "సరళే పరుషే చైవే"త్యాద్యథర్వణసూత్రముచేతను "సమాసంబుల నుదంతంబులగు.........(బా. సంధి. ౨౫ సూ.)" అను బాలవ్యాకరణసూత్రముచేతను సిద్ధించును. ఉదంతేతరములకు రెండిటిచేతను లభింపదు. అచట బిందువు వలయునేని యుదంతేతరములకు రెండిటి యందును ద్రుతాగమము పలక్షితమగుచున్నదని వ్యాఖ్య చేసికొనకతీరదు. నిర్బిందుక 'బోఁడి'శబ్దము స్త్రీలతాస్ఫోరకమగు నుండితత్త్వార్థబోధకమగుటంజేసిసూరి (చక్కని స్త్రీని బోధించు సందర్భమున) యర్ధాని నుజ్జగించి సబిందు 'బోఁడి'శబ్దము నాదేశించె నని విశ్వసింపనగును. 'పోఁడి'శబ్దము నాదేశముగా నంగీకరించుపక్షమునకు సాధకములుగాఁ బేటికావ్యాఖ్యాత చూపిన "వాఙ్మయమున నెల్లయెడల నిట్టిసమాసముల బకారమున కిరువంకల నర్ధబిందువు తోఁచుచుండుటయు........." మున్నగు యుక్తులెల్ల నకించిత్కరము లగుటచే విచారసహములు కావు. "చిగురుఁ బోఁడి మితోదరాత్త" అను ద్వ్యర్థివాక్యము పేటికావ్యాఖ్యాతృ కల్పితమే కాని కవి ప్రయుక్తము కాదు. "పోఁడి - దే - వి - విణ - పోఁడియొక్క రూపాంతరము. ఎ. గీ. మేటి రతులకు సురతాణి మించుఁబోఁడి" (శశా. ౪ ఆ.)" (శ-ర) అను రీతిగల

'మిసిమింబోఁడి' యున్నగు రూపముల సాధనమునకు "పోఁడి"శబ్దము నాదేశించు నపుడే దాని రూపాంతరమగు 'పోణి'శబ్దము విషయమునఁ బ్రకృతసూత్రకార్యములు సంభవించునని యెడి యుక్తియు సరికాదు. 'పోఁడి'యను ప్రత్యేకప్రయోగసిద్ధమగు పదమునకే పోణి యనుపదము రూపాంతరమగునుగాని "పోఁడి"యను నాదేశమునకది రూపాంతరము కానేరదు. బాల ప్రక్రి. ౧౩ సూత్రమునందలి యడంగ్వాదులలోనిది ప్రత్యేకప్రయోగార్హ ప్రసిద్ధ'పోఁడి' శబ్దమేకాని యాదేశరూప'పోఁడి' శబ్దముకాదు. కాన నాదేశరూప 'పోఁడి' శబ్ద డకారము ణకారము కానేరదు. మఱియుఁ బ్రసిద్ధ'పోఁడి' శబ్దము వెలయుచుండఁగా నట్టిదానితో సమాసమును ఘటించుట యుక్తముగాని యట్టిరూపము నాదేశముగ విధించుట కేవలము నసంగతముగదా — 'రామలక్ష్మణులు' అనుదానిని సాధించుటకయి రామ సౌమిత్రులని నిల్పి యందలి మిత్రిశబ్దస్థానమున లక్ష్మణశబ్దము నాదేశించుట కేవలము నసంగతము గదా. కావున సూరిగారు తలంచినట్లు 'బోఁడి'శబ్దము నాదేశముగా విధించుటే కొంతమేలు. లేదా - బాలసరస్వత్యహోబలపత్యాదులు వ్రాసినట్లు "అలరువంటి పోఁడియనఁగా నొప్పిదముగలది యనుచోఁ బూనుపమానగర్భ బహువ్రీహి నంగీకరింపవచ్చును - లేదా 'అలరువలె నొప్పిదమైనది = యనఁగా మనోజ్ఞురాలగు స్త్రీ' అనురీతి నర్థము చేసికొని యీక్రింది త్రిలింగలక్షణశేషమార్గము నవలంబించుటయేని యుక్తము. "అలరుఁబోఁడీత్యాదులుపమానపూర్వపద కర్మధారయంబులు. ఇటఁ బోఁడి పరంబగుచో నెల్లెడల నుమ్మగు. ఆనిపదంబుచే తియ్యఁబోఁడి - ననఁబోఁడి - విరిఁబోఁడి - ఇగురుఁబోఁడి - చిగురుఁబోఁడి - తలిరుఁబోఁడి - పువ్వుఁబోఁడి - పూవుఁబోఁడి - పూఁబోఁడి యిత్యాదులు గ్రాహ్యంబులు - (అలరు+పోఁడి) దీనికిఁబువ్వువలె మనోజ్ఞురాలైనదని యర్థము. ఇట్లంతట నెఱుంగవలయు. ఉదా:— ము - చిగురుంబోఁడి యెఱుంగుదే యదుపతి స్త్రీ లెవ్వారే నిందు లే। రుగదా (కళా. 3 ఆ.) శా......ద్రోపదన్। తీయంబోఁడి వరింపఁగా వసుధకేతేఁజూచు నాదిత్యులో। (పాంచా. 3 ఆ.) వేల్పుం బువుంబోండ్లు (య. ౧ ఆ.) క. యౌవనము కలిగినప్పుడ। పూవుంబోఁడులకుఁ బతుల భోగంబులుగా। క.........(కళా. ర ఆ. మొ.)" (ప్రౌఢ. సమా. ౧౯ సూ.) ఇట్టిప్రయోగములందు 'బోఁడి' శబ్దము పరమైనను ద్రుతాగమము రాఁగా - బా - సంధి - ౧౯ సూత్రముచొప్పునఁ బూర్ణబిందుస్థితి సుఘటమె కాఁగలదు. ఖండబిందుస్థితిని నిర్వహించు నాధారము లెవ్వియు లేవు. పూర్ణబిందు స్థితికిసైతము భారతాది ప్రాచీన ప్రయోగములు లభింపలేదు. నైషధ వసుచరిత్రాది కావ్యముల ప్రయోగములు

మఱికొన్ని యుదాహరింపఁబడుచున్నవి. ఉ. అలకుంభోఁడి........నీకాంతాస్య ముంభోలఁగా। వలదా యీశశికిన్ (నైష. ౯ ఆ. ౧౯౫. సూ. రా. ని.) ఉ...... ...ఆచికురుటాకుంభోఁడి నీకే తగున్ (వసు. ౨. ఆ. ౫౨) శా. పూర్ణాంభోఁడిసుధాంశు బింబసుషమా పూర్ణాభిషేక.........(వసు. 3 ఆ.)

ద్వంద్వసమాసము

ద్వన్ద్వః కేషాంచి దిష్టః స్యాత్।త్యాగ్యశబ్దేన కుత్రచిత్।
(వికృ. హలం.- ౧౯ కారి. అహో. ౪౩౫ పు.)
పరుషాణాం।గసడదవాః స్యుః పదాద్ ద్వన్ద్వే (అం.
చిం. సంధి. ౧౦ కారి. ఆహో. ౨౨౨ పుట)
ఉర్ ద్వన్ద్వే రః (అం. చిం. అజం. ౧౬ కారి. అహో.
నన్నయా. 3౨౪ పుట.)
౨౪౬. విషయము. ఆనజః స్యా దృతో ద్వన్ద్వే । రేఫ శ్చారికవే ర్మతే
(వికృ. అజం. ౪౭ కారి. అహో. 3౨౪ పు.)
ద్వన్ద్వేతు స్త్రీవ దిష్టం స్యాత్ । భవే ద్రూపం మునా
పిచ (వికృ. అజం. ౯౫ కారి. అహో. 3౬౫ పు)
అన్యత్రాఽపి క్వచి ద్భవేత్ (వికృ. హలం. ౧౭ కారి.
అహో. ౪౩౧ పు.)

కల్పతరువు. ౨౪౬ విష:—సంస్కృతమందువలెనె (౨౬౯ I విష. ౨౬౯ VII విష.) యచ్చతెల్గునందును 'చా'ర్థమున నితరేతరయోగ ద్వంద్వమును-సమాహారద్వంద్వమును నగును. తెల్గు విగ్రహమున చశబ్దార్థకము 'ను' శబ్దము నిలిచి సమాసమున లోపించును - సాధారణముగా ద్వంద్వమునఁ బూర్వపద మాచ్ఛిక స్త్రీసమపదము నుత్తరపద మాచ్ఛిక మాత్రమును నై యుండును. సాధ్యసాంస్కృతిక ద్వంద్వమును మిశ్రద్వంద్వమును నుండనేరవు. ఇతరేతర యోగద్వంద్వమున సమాసఘటిత పదార్థముల సంఖ్యనుబట్టి వచనము నిల్చు ననఁగా బహువచనాంతమె యగును - సమాహారద్వంద్వ మేకవచనాంతమే యగును - ఉదా:—తల్లియుఁ దండ్రియును (వచ్చిరి)=తల్లిదండ్రులు (వచ్చిరి), కూడును జీరలు ననువాని సమాహారము = కూడుసీర. "తన కూడు సీరకై కాంచన ముడిగి ఇత్యాదయ స్త్రీక్కుయుక్వాది కవిప్రయోగా స్సాధవః" (అహో. ౪౩౨ పు.) సమాహార మనఁగా సమూహాము లింపున సమాహారద్వంద్వ మేకవచనాంతమె యగును, ద్వంద్వఘటితపదములు భిన్న గాగకములెనైనను నుత్తరపదలింగమె సమాసమున కగును - ద్వంద్వఘటితపదముల

పౌర్వాపర్యము సంస్కృతమందువలె నచ్చుతెల్గునందును గ్రహింపనగును. (అరా VII విష.) ఏకశేషవృత్తియు సంస్కృతమందువలెనె తెల్గున నూహింపనగును (అరా IX విష.)। ఉదా:—తల్లియు+తల్లియు=తల్లులు-ఇట "తల్లిదల్లు" లనరాదు. సమాహారద్వంద్వమును సయితము సాధారణముగ సంస్కృతమార్గముననె యెన్నునది (అరా VIII విష.)

ద్వన్ద్వః కేషాంచి దిత్యాదిః—త్వార్థశబ్దేన=భావార్థక కృదంత శబ్దములతో (ఏకవచన మవివక్షితము - లేదా "త్వార్థశబ్దైశ్చ" అనుపాఠ మంగీకరింపనగును.)

ఘటితమగు ద్వంద్వసమాసము, కేషాంచిదిష్టః స్యాత్ = కొందఱకు సమ్మతమై యుండును. త్వప్రత్యయము భావార్థకతద్ధితముగాన నిట "త్వార్థశబ్దము" భావార్థమాత్రపరము. లేదా కవిశిరోభూషణములోని "క్త్వార్థశబ్దేన" అనుపాఠమునె యంగీకరించినను నవ్యయములగు క్త్వార్థులు భావార్థకములె కాన "క్త్వార్థశబ్దేన" అనుదానికి భావార్థకశబ్దముతో నని యర్థము నెన్ననగును. (చూ. ౩౦వ విష.) "టవర్ణకః క్రియాన్తే స్యాద్ । భావార్థే సాసమాసయోః" అని ముందువచింపఁబడును. ఉదా:—ఆటపాటలు - వ్రాతకోఁతలు - రాకపోకలు - వచ్చురాములు- (ఇట్టిచోటులందుఁ బూర్వపదాంత్యవర్ణలోపము గల్గునని వ్యాఖ్యానించునది) వచ్చుటయు రామియు). ఔగాములు (ఔటయు+కామియు) విని వినములు (వినికియు+వినమియు) మొ. ఈ తుది యుదాహృతులందువలెనె యుత్తరపదము వ్యతిరేకభావార్థకముగనె యుండెడి భావార్థక ద్వంద్వసమాస మీక్రిందిరీతిని బ్రిలింగలక్షణశేషమున సూత్రింపఁబడెను - "భావద్వంద్వంబునం దొలిపదంబు టవర్ణకంబునకు లోపంబగు. టవర్ణకం బిటఁ గృత్ప్రత్యయంబున కుపలక్షణంబు. ఉదా:— ఔగాములు (ఔట+కామి) (పర. 3 ఆ.) చెల్లుచెల్లములు (చెల్లుట+చెల్లమి) (వేం. పంచ. ౧ ఆ.) వచ్చురాములు - (వచ్చుట+రామి) (పాండు. ౪ ఆ.) వినివినములు (వినికి+వినమి) (సా. ౨ ఆ.) (వినికి = వినుట)." (ప్రౌఢ. సమా. ౩౧ సూ.) కవిశిరోభూషణమునఁ బ్రకృతాథర్వణకారిక యీక్రిందిరీతి నుదాహరింపఁబడి యున్నది. "వచ్చిరాములు - చేసిచేయములు - చొచ్చిచొరములు - ఇత్యాదావపి ద్వన్ద్వసమాసః సాధురేవ. ద్వన్ద్వః కేషాంచి దిష్టః స్యా త్త్వార్థశబ్దేన కుత్రచిత్. ఇత్యాథర్వణవచనాత్. వచ్చిరాని కుచంబులు ఇత్యాదౌ క్త్వార్థపదస్య భిన్నత్వమేవ. వచ్చిరానికుచంబులు ఇతి దీర్ఘప్రయోగస్తు న ప్రామాణికః" (అహో. ౪౩౫ పుట.) పైయహోబలోదాహృతులలో ద్వంద్వఘటితపదార్థముల కేకక్రియాన్వయముగాని పరస్పరసాహిత్యరూపమగు నేకార్థీభావరూపసామర్థ్యముగాని లేకుండుటంజేసి యట్టి

యొడల ద్వంద్వసమాసము దుర్ఘటమై యున్నది. "హరిహరావిత్యాది దః స్త్వేతు ... స్పరసాహిత్యమేవాస్వయః (౨౬ర I విష.)" "పరస్పరాపేక్షితానాం సముదితానా మే కస్మిన్ క్రియాపదేఽన్వయో యత్రతత్రేతరేతరయోగః-పరస్పరసాహచర్యం,చార్థః, ప్రత్యేతవ్య ఇత్యర్థః, యథా ధవశ్చ ఖదిరశ్చ ధవఖదిరావితి-అత్రపరస్పర సాహిత్య సూచనాయ చకారద్వయప్రయోగః" (౨౬ర VII విష) అను నిట్టి ద్వంద్వ సమాసలక్షణములు పంౙ యహోబలపతి యిచ్చిన "వచ్చిరాములు-చేసిచేయములు చొచ్చిచొరములు" మున్నగువానియం దెంతమాత్రమును లేవు. వీనియందు సమాసమునకు విషయముకానట్టి వ్యపేక్షాలక్షణసామర్థ్యమే చూపట్టుచుండుటం జేసి "వచ్చిరాని కుచంబులు ఇత్యాదౌ క్త్వార్థపదస్య భిన్నత్వమేవ" (అహో. ౪౩౫ పు.) అనురీతి నవి వాక్యగతములగు భిన్నపదములుగ "వచ్చియు రామి" అనురీతిని బ్రయోగింపఁదగినవె యననగును, లేదా వానియెడల "వచ్చు రాములు (వచ్చుటయు+రామియు) చేయుచేయములు (చేయుటయు+చేయమియు) చొచ్చుచొర ములు" (చొచ్చుటయు+చొరమియు.)" అనురీతిని నిల్పనగును. అర్వాచీను లగు కవిజనమండనకారాదులెల్ల నీయహోబలపతిమార్గమునె యనుసరించిరి. "ఏకధాతునిష్పన్నములైన క్త్వార్థకవ్యతిరేక భావార్థకములు ద్వంద్వమగును. ఉదా:—చేసిచేయములు - ఓహాళికనుట భిన్నధాతునిష్పన్నములు ద్వంద్వము క్వాచిత్కమనుటకు - ఇచ్చిపుచ్చుకొనుటలు - మొ." (ఆం. భా. అ. సమా. ౭౮ సూ.) ఇట్టిసమాసములు శాస్త్రవిరుద్ధములగుటచే నగ్రాహ్యములు - గాణపతవివ రణకర్త క్త్వాంతమునకే టప్రత్యయాంతార్థమును జెప్పచు నీక్రిందిరీతిని వివరించెను. "శోభిల్లు నొక్కెడఁ గలిప। యాభీష్టంబగుచు ద్వంద్వ మాక్త్వార్థముతో." (నా రా. ౩౭ర కారి. ౩౦ పద్య-సమా.) "ఉదా:—వచ్చి రాములు(వచ్చుటరాకపోవుట) చేసి చేయములు - చొచ్చిచొరములు - ఇచ్చిపుచ్చుకొనుటలు - చెల్లిచెల్లములు - వినివినములు - మొ. ఈ యుదాహరణములందు వచ్చి ప్రభృతుల క్త్వార్థకప్రత్య యము భావార్థకము." (గాణ.) అవ్యయములగు కృత్తులు భావార్థకములనుటలో విరోధము లేకున్నను 'ఇచ్చి' మున్నగువానికి 'ఇచ్చుట' అను 'ట' ప్రత్య యాంతార్థము కవిప్రయోగములం దెచ్చటను నప్రసిద్ధమగుటంజేసి యిట్లు క్త్వాంతమును నిల్పి సమన్వయించుమార్గము గ్రాహ్యము కానేరదు. (విస్తర I).

విస్తర. 1 ౨౬ర. విష:—"ఒకెడ ననుటచేఁ బెగాములని యుండఁదగదు. బెగాము లనురూపముండును - వచ్చిరాని కుచంబు లిత్యాదుల వచ్చి మొదలగునవి వ్యస్తములు - వచ్చీరాని కుచంబులను దీర్ఘరూపము ప్రామాణికముకాదని

గసడదవాః స్యు రిత్యాదికారిక ౭౯ విషయమున వ్యాఖ్యాతమయ్యెను. ఉదా:—తల్లిదండ్రులు - ఔగాములు - "కొన్నియెడల ద్వంద్వంబునం బదంబు మీఁది చతపలకు సదవలుగానంబడవు" (ప్రౌఢ. సంధి. ౬ సూ.) (౭౯ I విష.) రాకపోకలు - అందచందములు - మొ. ఇట్టియెడలనున్న పరుషములనుగాని, వాని చోట రాఁదగిన గసడదవలనుగాని నిర్వహించు ప్రాసాదిగత ప్రయోగములు లభింప లేదు. (౭౯ విష. ౭౯ I విష.)

ఉర్ ద్వన్ద్వే ర ఇత్యాది:—ద్వన్ద్వే = ద్వన్ద్వసమాసమునందు, ఊః = ఋకారమునకు, రః = రేఫాదేశము, వా = వికల్పముగా నగును. ఉ ద :—మాత్రపితలు (మాతృ+పితృ.) ఈసూత్రమునర్థము నథర్వణుఁడు స్పష్టపఱుచుచున్నాఁడు.

ఆనజః స్యా దిత్యాది - ద్వన్ద్వే = ఋదంతసర్వావయవ ద్వంద్వమునందు, ఋతః = పూర్వపదాంత్య ఋకారమున కా దేశముగా సంస్కృతవ్యాకరణములందు

యపహోబలపతివ్రాసెను. పూర్వకవుల ప్రయోగములుగలవు. చ నియమిత దుందుభి ధ్వని వినీవినమిన్ బురిలోని సైనికుల్ (జైమిని. ౮ ఆ. ౧౧౬ ప.) దుర్భాషణముల్ వినీ వినసీ భంగిన్ (శృం. నై. ౬ ఆ. 33.) నమ్మిానమ్మకి. (భారశాంతి. ౨ ఆ. ౩౪౧ Edn. ౧౯౦౧.)" (గాణ. ౧౨౪౪ పుట.) అని గాణపతవివరణమున నవిమర్శితముగ వ్రాయఁబడెను. చేసిచేయములు సాధువనుటకును 'ఐగాములు' అసాధువనుటకును బ్రమాణమేమో తెలియకున్నది. 'వచ్చీరాని కుచంబులు' అనుచో 'వచ్చిన్ రాని కుచంబులు' (వచ్చిన్ = వచియున్) అనియు, 'వినీవినమిన్' అనుచోఁ వినిన్ విన మిన్ (వినిన్ = వినియున్ ౮౮ విష. ౮౮ I విష. చూ.) అనియు, 'వినీవినసి' అనుచో 'వినిన్ వినసి' (వినిన్ = వినియున్) అనియు 'నమ్మిానమ్మకి' అనుచో 'నమ్మిన్ నమ్మక' (నమ్మిన్ = నమ్మియున్) అనియుఁ గవి ప్రయుక్తి పాఠములనుటలోఁ బ్రతిబంధమేమో తెలియకున్నది. అఖండితలేఖకులయు ముద్రణసంస్కర్తలయు వ్యావహారికభాషా వాసనా ప్రక్షిప్తములను బ్రమాణీకరించుచుఁ బండితకవీంద్ర సమ్మత భాషాలక్షణముల నన్యథాకరించుట యుక్తమా? "క. నమ్మమి మృత్యువు పెద్దయు। నమ్ముట యపమృత్యు వగుట నరపతి నమ్మిా। నమ్మక పనిగొనునది నిత్యమ్మును సూక్ష్మమతిఁ దాను నరయఁగవలయున్. (శాంతి. ౨ ఆ. ౩౪౧.) అను పద్యమున 'నమ్మిా' అనుచోట "మిత్రున్। నమ్మినను లుగొనునది అని పెక్కుప్రతులు" అనుచుఁ డిప్పణమున వ్రాయఁబడెనుగాని యీపాఠము 'నమ్ముట యపమృత్యువ'ను దానికి విరుద్ధముగాన గ్రాహ్యముకాదు. "నమ్మిన్। నమ్మక పనిగొనునది (నమ్మిన్ = నమ్మి యున్)" అను పాఠమె సుసంగతమై కవిప్రయుక్తమని విశ్వసింపఁదగియున్నది.

విధింపఁబడిన, ఆనజః = ఆనజాదేశస్థానమున, రేఫః = రేఫాదేశము, శౌరిక వేర్మ తే = శౌరికవిమతమందనఁగా వైకల్పికత్వమున, స్యాత్ = అగును. ఉదా:— మాత్రపితలు - మాతాపితలు. (మాతృ+పితృ) సంస్కృతవ్యాకరణములం దానజాదేశము నిత్యమగుటచేత "మాత్రపితలు" మున్నగు నానజాదేశము లేని రూపము లసాధువులు కావలసివచ్చు నను నుద్దేశముతో నట్టివాని సాధుత్వమునకయి నన్నయాథర్వణు లిట్లు సూత్రించిరని యెఱుంగునది. (విస్తర. II) రేఫాదేశమానజ్సమానస్థానికమని యథర్వణవివృతికిఁ దాత్పర్యము.

సంస్కృతవ్యాకరణములం దానజాదేశవిషయమున నీ క్రిందిరీతిని వ్రాయఁబడెను. "ఆనజ్ ఋతో ద్వన్ద్వే. (౬ 3-౨౫.) విద్యాయోని సంబన్ధవాచినాం ఋదన్తానాం ద్వన్ద్వే ఆనజ్ స్యా దుత్తర పదే పరే. హోతాపోతారౌ. హోతృ పోతృ నేష్టోద్గాతారః. (యజ్ఞమునందలి ఋత్విజులు) మాతాపితరౌ. పుత్రేన్యతరస్యామ్. (౯౮౦ సూ.) (౬-3-౨౨.) ఇత్యతో మణ్డూకప్లుత్యా పుత్రే ఇత్యనువృత్తేః - పితాపుత్రౌ" (సి. కౌ. ౯౨౭ సూ.) దీని బాలమనోరమావ్యాఖ్య. "ఋదన్తానామితి........ఋదన్త సర్వావయవకానా మిత్యర్థః......హోతృపోత్రితి:—అత్ర హోతృశబ్దస్య పోతృశబ్దస్యచ నానజ్. నేష్టృశబ్దేన వ్యవధానాత్-ఉత్తరపద పరకత్వాభావాత్. తథాచ నేష్టృశబ్దస్యైవ వానజ్. ఉత్తరపదేన తు న పూర్వపద మాక్షిప్యతే, సమర్థసూత్ర నేష్టృశబ్ద స్యానజ్ దర్శనాత్.(విస్తర. III) అథ యోనిసంబన్ధ ముదాహరతి, మాతాపితరావితి, పితృపితామహాః ఇత్యాదౌతు నానజ్, ఋదంతసర్వావయవక త్వాభావా దితిభావః." (సి. కౌ. ౯౨౧ సూ.

విస్తర. II ౨౮౬ పిప. 'మాతరపితలు' అనియుఁ బర్యాయరూపము గలదు. 'మాతరపితరా వుదీచామ్ (౬-3-3౨) (సి. కౌ. ౯౨౯ సూ.) చ. వరములు గన్న మోదమున వచ్చి కుమారయుగంబు మున్ను మా । తర పితృవందనంబును బదంపడి.........(ఉ. హరి. ౪ ఆ. ౧౭.) ఏకశేషవృత్తిపక్షమున 'పితలు' అనియు నానజాదేశపక్షమునందు 'మాతాపితలు' అనియు రూపములు గలవు.

విస్తర. III ౨౮౬ పిప:—"హోతృపోతృనేష్టోద్గాతారః. తర్హ్యిన సిద్ధ్యన్తి. హోతాపోతానేష్టోద్గాతార ఇతి (ఇత్యేవ) ప్రాప్నోతి" (సమర్థసూత్రమహాభాష్యము ౨-౧-౧.) దీని కైయటము:—"యదా బహూనాం సమాస స్తదా సర్వాన్తే ఉత్తరపదే పరత ఏకస్యైవ వానజ్ భవిష్యతి. ద్వయో ర్ద్వయోస్తు సమాసే క్రియమాణే ఏకం (నాల్గవదానిని) వర్జయిత్వా సర్వేషా మానజా భావ్యమ్."

వ్యాఖ్య.) ద్వంద్వఘటితపదములు రెండును ఋదంతములెయ్యై యుండఁగా నా రెంటికిని విద్యాసంబంధముగాని యోనిసంబంధముగాని వెలయుచుండఁగా నట్టి ఋదన్తోత్తరపద పరకత్వమున ఋదన్తపూర్వపదీభూత శబ్దముతుది ఋకారము స్థానమున నానజాదేశము నిత్యముగా నగును. అట్టి యానజ్జు స్థానమున వైకల్పికముగా రేఫాదేశము తెల్గునఁ గల్గునని పై యథర్వణవచనమునకు భావము. ఇట్టి యేర్పాటుచేత గీ. మాత్రపితలను సేవించు పాత్రుఁడితఁడు" (కల్పితగీతిచరణము) మున్నగుచోటులందుఁ బ్రయోగబాధ తొలఁగునని నన్నయాథర్వణులు పయిరీతిని సంస్కృతవ్యాకరణవిధిని సవరించిరి. ఇట్లు సవరింపనిచో "మాతాపితలు" అనియే నిత్యమగు నానజాదేశరూపము గల్గి ప్రయోగబాధ గల్గునని గ్రహింపవలయును.

అహోబలపండితుఁడును జాలవఱకీమార్గముననె వ్రాసెను. "ఋకారాంత ద్వన్ద్వే పూర్వపదసంబన్ధీ యో ఋకారః తస్య స్థానే రః స్యాత్. మాత్రపితృబుద్ధి వైదేహాపుత్రిఁ దలఁతు ఇత్యాది (విస్తర IV). క్వచిద్ గ్రహణ సోఽభయ త్రాన్వయో ('ఉర్ ద్వన్ద్వే రః క్వచిద్గకారోవః' అనుచోటి క్వచి చ్ఛబ్దమున కని భావము) మాతాపితృబుద్ధి సీత మదిలో నెంతున్. ఇత్యాదిరూపాన్తరం సిధ్యతి. ఆనజః స్యాదృతో ద్వన్ద్వే । రేఫ శ్చైకికవే ర్మతే. ఇతివదద్భి రథర్వణాచార్యై రస్యైకమత్యంచ సిధ్యతీతి జ్ఞేయమ్. ఆనజ్ ఋతో ద్వన్ద్వే ఇతిసూత్రే ఉత్తరపదేన పూర్వపదం నాక్షిప్యతే. ఇతి మధ్యమపద స్యాప్యానజ్. తేన హోతాపోతానే ష్టోద్గాతార ఇతి భాష్యకైయటాదౌ స్థితమ్. తత్రాపి రేఫప్రయోగే హోత్రపోత్రనేష్ట్రోద్గాత లితి రూపం జ్ఞేయమ్. క్షత్రియవంశ్యులై జగతి నిత్యాదిపద్య పద్యే చతుర్థపాదే మాంధాతృపదస్య సంయుతాసంయుత ప్రాసత్వేన ఋకారాంతత్వ మేవ. న స రేఫత్వమితి జ్ఞేయమ్. పితాపుత్రా విత్యత్రాపి రేఫే పిత్రపుత్రులు ఇత్యపి రూపం సమంజస మేవ" (అహో. 3౨౮-3౨౯ పు.)

ఈకవిశిరోభూషణచర్చయందుఁ గొన్ని విమర్శనీయాంశములు గలవు. "ఆనజ్ ఋతో ద్వన్ద్వే ఇతిసూత్రే ఉత్తరపదేన పూర్వపదం నాక్షిప్యతే ఇతి మధ్యమపదస్య

విస్తర. IV ౨౮౬ వివ:—పుత్రశబ్ద మేకతకారకమును సాధువగుటచేత "మాత్రపితృబుద్ధి వైదేహాపుత్రిఁ దలఁతు" అనుచో ప్రాసము నిర్బాధము. "పుత్ర (త్రి) పు. పుతి త్రాయతే (పుత్+త్రై+క) 'పున్నామ్నో నరకా ద్యస్మా । త్పితరం త్రాయతే సుతః........పూ+క్త్ర - హ్రస్వశ్చ........." (శబ్దస్తో.) "పుత్ర. (త్ర) పు.........పునాతి పితౄదీనితి. (పూ+క్త్ర) 'పువోహ్రస్వశ్చ' (ఉణాది. ౪ అ. ౧౬౪.) ఇతిక్త్రః. ధాతోః హ్రస్వత్వంచ." (శబ్దకల్పద్రుమకోశము.)

నజ్" అను క్రిందలి పంక్తులనుబట్టి యహోతృపతి 'హోతాచ+పోతాచ+నేష్టాచ+ ఉద్గాతాచ' అనెడి బహుపదద్వంద్వవిగ్రహము నాశ్రయించెననుట స్పష్టము. కానట్టియెడల 'హోతృపోతృనేష్టోద్గాతారః' అను సమాసరూపమే సిద్ధించును గాని యీ క్రింద వివరింపఁబోవు ద్వంద్వద్వయగర్భ ద్విపద ద్వంద్వవిగ్రహమునందు సిద్ధింపవలసిన 'హోతాపోతానేష్టోద్గాతారః' అను సమాసరూపము సిద్ధింపనేరదు. కానఁ బయి కవిశిరోభూషణపంక్తులు ప్రామాదికములని తోఁచుచున్నది.

పాణినీయులమతమున నానఙ్ బహుపదద్వంద్వమున మొదటిపదములకు రాకుండుటయు మూఁడవపదమునకు మాత్రము వచ్చుటయు (హోతృపోతృ నేష్టోద్గాతారః) బయినుదాహరించిన కౌముదీ బాలమనోరమా గ్రంథములనుబట్టి విశదమగుచున్నను ద్వంద్వద్వయగర్భ ద్విపద ద్వంద్వ విగ్రహ స్థలమున సమాసములోని మూఁడుపదములకును నట్టియానఙ్వచ్చుట సమ్మతమయియున్నది. "అనేకోక్తేః హోతృపోతృనేష్టోద్గాతారః. ద్వయో ర్ద్వయో ర్ద్వన్ద్వం కృత్వా పునర్ద్వన్ద్వేతు హోతాపోతానేష్టోద్గాతారః" (సి.కౌ. "చార్థే ద్వన్ద్వః (౨-౨-౨౯)" అను ౯౦౧ సూత్రపు వివరణము.) దీని బాలమనోరమా వ్యాఖ్య:— "అనేకోక్తే రితి...... హోతాచ పోతాచ నేష్టాచ ఉద్గాతాచ ఇతివిగ్రహే బహూనామపి ద్వన్ద్వార్థ మనేక గ్రహణ మితిభావః. అనఙృతో ద్వన్ద్వే ఇతి నేష్టృశబ్దస్యైవ ఉత్తరపదపరకత్వాత్ 'ఆనఙ్; నతు హోతృపోతృశబ్దయోరపి, ఉత్తరపదస్య మధ్యమపద వ్యవహితత్వేన హోతృపోతృశబ్దయో రుత్తరపదపరకత్వాభావాత్. నను తర్హి హోతాపోతానేష్టోద్గాతారః ఇతి కథ మిత్యత ఆహ, ద్వయోరితి:—హోతాచ పోతాచేతి ద్వయో ర్ద్వన్ద్వః. హోతృశబ్దస్యానఙ్. తతశ్చ. నేష్టాచ ఉద్గాతాచేతి ద్వయో ర్ద్వన్ద్వః. నేష్టృశబ్దస్య ఆనఙ్, తతః హోతాపోతారౌచ నేష్టోద్గాతారౌచేతి ద్వన్ద్వద్వయ గర్భో ద్వన్ద్వః. తత్ర నేష్టోద్గాతృశబ్దే ఉత్తరపదే హోతాపోతృశబ్దస్య ఆనజిత్యర్థః. ఆనజి ఙకార ఇత్. ఙిత్త్వా దన్తాదేశః. అకార ఉచ్చారణార్థః. అన్తర్వర్తినీం విభక్తి మాశ్రిత్య పదత్వా న్నస్య లోపః" (బాలమ. సి.కౌ.౯౦౧ సూ). (విస్తర V.)

విస్తర V ౨౮౬ విష:—పయిసందర్భమునుబట్టి బహుపదద్వంద్వ సమాస మధ్యమున నొక్కఋదంతపద మున్నను నట్టి ఋకారమునకు రేఫాదేశ మగు నను చుఁ గవిసంశయవిచ్ఛేదమున నడిదము సూరకవి వ్రాయుట మిక్కిలి పొరపాటగుటకు సందియము లేదు. ఇట్టి యపమార్గమునే సుప్రార్థప్రకాశికా కర్తయు ననుసరించెను - ఇందలి ప్రమాదముల నిటఁ జూపుచున్నాను.

తే.గీ. ధర ఋకారాంత శబ్దంబు ద్వంద్వ మైన । రేఫమగుచుఁ బ్రవర్తిల్లు దృఢముగాను । పత్త్రివరహాయవాగ్వధూనేత్రముఖసు । రాభినందితపాదాబ్జ యన్నయట్లు,

(పత్త్రివరహాయః = గరుడవాహనః+ వాగ్వధూనేతా (తృ = బ్రహ్మ). ప్రయోగము. ఆదిపర్వము. నన్నయభట్టు. ఉ. క్షత్త్రియవంశ్యులై ధరణిఁ గావఁగఁ బుట్టినవారు బ్రాహ్మణ। క్షత్త్రియవైశ్యశూద్రు లనఁగా నుతికెక్కిన నాలుగుజాతులన్ స్వచా। రిత్రము దప్పకుండఁగఁ బరీక్షితు కాచినయట్లు రాముమాం। ధాత్రరఘుక్షితీశులు ముదంబునఁ గాచిరె యేయుగంబులన్ (ఆది. ౨ ఆ. ౧౭౭) (కవిసం ౧ తరం-౧౩౨-౧౩౩ ప.). ఇట్లీతఁ డీరేఫాదేశమును నిత్యముగా విధించెను. ఈపక్షమునఁ బైకల్ప తరువులో నుదాహరింపఁబడిన ప్రయోగములెల్లఁ బ్రతిఘటించుచున్నవి. పైనన్నయ ప్రయోగ మహాబల పండితుఁడు వ్రాసినట్లు సంయుతాసంయుత ప్రాసముచే సమర్థిత మగుచుండఁగా నట్టి యలక్ష్యమును మూలముగాఁగొని పై నన్నయాది ప్రయోగములకును నన్నయాథర్వణ వచనములకును విలక్షణముగా సూరకవి యిట్లు లక్షణ సృష్టి చేయుట కేవలము పొరపాటు (చూడు. ౧౯౨౦ క్రీ. శ. రౌద్రిసంవత్సర జ్యేష్ఠాషాఢమాస సాహిత్యపరిషత్పత్త్రికలోని నారచించిన "ఆంధ్రచ్ఛందస్సు" అను వ్యాసము).

ఇట్టిసూరకవి యపసిద్ధాంతమును రాద్ధాంతీకరించుచు బాలవ్యాకరణగుప్తార్థ ప్రకాశికాకర్త యీక్రిందిరీతి నసంగతముగ వ్రాసెను. క్షత్త్రివంశ్యులై యను పద్యమునందలి ప్రాసములో 'త్త్రి' అనునది ద్విత్వతకారకమను నిశ్చయముతో గుప్తార్థ ప్రకాశికాకర్త యీక్రిందిరీతి నందు సంయుతా సంయుతప్రాస మనుట సరికాదని చర్చించెను. "ఆ-వె. క్రింద జడ్డలును బిఱుంద బిందువులును। నూఁది ప్రాసములకు నుండెనేని। హ్రస్వ మొకటి నిడుదయక్కరం బొక్కటి। వానిమొదల నిలుపవచ్చు నెందు. (అప్పక. 3 ఆ. ౨౮౪) అను లక్షణపద్యము ననుసరించి.........క్షత్త్రియ ఇత్యాదులందు హ్రస్వపూర్వకమైన సంయుక్తతకార ప్రాసంబునకు 'మాంధాతృ' అను నాల్గవపాదమందు సంయుక్తము కాని కేవలతకారప్రాసంబు దీర్ఘపూర్వకంబై ప్రతిఘటంబుగా నెట్లు లుండఁజాలును?........" (బా.గు.ప్ర.ప్రకీర్ణ.౪౯ ౭ పు. ద్వి. ము.) ఈ గుప్తార్థప్రకాశికాచర్చ కేవలము నవిమర్శమూలకము. ప్రాసపూర్వాక్షర మొకయెడ గురువైనచోఁ దక్కినపాదంబులందును గురువే కావలయుననియు నొక యెడ లఘువైనచోఁ దక్కినచోట్లను లఘువే కావలయు ననియును సిద్ధాంతము. ఈసిద్ధాంతపువివరణమె పైని వ్రాసిన "క్రింద జడ్డలు" అను పద్యము. క. గురులఘువులలో నెయ్యది। మురహర తొలిచరణమునకు మొదల నిలుచు ని। ద్ధర నాపైనిడు ప్రాసా। క్షరముల పూర్వమున నదియ కదియింప నగున్। (అప్పక - 3 ఆ. ౨౭౨ ప.) దీని మూలమె యనఁదగు ననంతుని లక్షణము. క.ఆదిని గురులఘువులలో। నేది నిలిచె

నదిరయె మొదల సిడి పాదములు । త్వాదింపవలయు నుపజా । త్యావుల మిశ్రములు దక్క సంబుజనాభా (ఛందోద. ౧ ఆ. ౩౦). ఇట్లగుటచేత "క్షత్రియవంశ్యులై... ......" అను నన్నయపద్యము సంయుతాసంయుత ప్రాసమునకు లక్ష్యమనుటలో విరోధమేమియు లేదు. కావుననే యీనన్నయపద్యమునఁ బ్రాసభంగము లేకుండు టకై "మాంధాత్రరఘుక్షితీశులు" అను రేఫాదేశపాఠము నంగీకరించి క్షత్రియ శబ్దము ద్విత్వకారకమగుటచేఁ బ్రాసములందు ద్విత్వావృత్త్యనావశ్యకతా సిద్ధాంత మును నెలకొల్పక తీరదనెడి సుప్తార్థప్రకాశికా వాదమునకుఁ బ్రసక్తి లేకున్నది. (బా. సు. ప్ర. ప్రకీర్ణ. ౪౯౭ పు. ద్వి. ము.) "క్షతం నాశం శత్రూణాం రాతి దదా తీతి క్షత్రమ్ = (శత్రులకు నాశమును గలిగించువాఁడు.) క్షత్+రా+క = క్షత్ర" అను ప్రక్రియచొప్పున నేకతకారక క్షత్రశబ్దమును సాధింపనగును. (రా = దానే - గ్రహణేచ - అదాది...శబ్దస్తో). సర్వశబ్దసంబోధినీ శబ్దరత్నాకరాది కోశములలో క్షత్రశబ్ద మేకతకారకముగానె చూపఁబడినది. అట్లయినను క్షత్రశబ్దము ద్విత్వకారక మని ప్రామాణికులు తలంచుచున్నారు. "క్షత్-పు. (క్షణ క్విప్. క్షత్) తత స్త్రాయతే (క్షత్+త్రై)+క) క్షత్త్రః. క్షతా త్కిల త్రాయత ఇత్యుదగ్రః । క్షత్త్రస్య శబ్దో భువ నేషు రూఢః. ఇతిరఘుః" (శబ్దస్తో). ఇట్లు క్షత్త్రశబ్దము ద్విత్వకారకమే యన్న పక్షము నందును హాలంతరసంయుక్తమగు ద్విత్వమునందలి యొకహల్లు లోపించు ననెడి (౧౯౯ I విష.) పద్ధతిచొప్పున 'క్షత్ర' అను నేకతకారకరూపము సాధువగుచున్నది. మఱియు ద్వంద్వసమాసఘటితముకాని మాంధాతృశబ్దము సయితము 'క్షత్రియ' శబ్దపుప్రాసమున నీక్రిందిరీతిని గవిప్రయోగదృష్ట మగుచుండుటచేత క్షత్రియశబ్ద మే కతకార మగుటయుఁ గవిసమ్మతమే యని నిశ్చితమగుచున్నది. సుప్తార్థప్రకాశికాసిద్ధాం తమును నున్మూలిత మగుచున్నది. క. క్షత్రియధర్మంబున మాం । ధాతృఁడు రాజ్యంబు నీతిఁ దగఁ బాలించెన్ । (నందిసింగన బలరామ విజయములోని దని లక్షణ చూడామణియను నామాంతరము గల రంగరాట్ఛందమునఁ దృతీయాంకమున సంయుతా సంయుతప్రాససందర్భములో నుదాహరింపఁబడినది).

సుప్తార్థప్రకాశికాకర్త సమాసపరిచ్ఛేదమునందలి ప్రకృతసూత్రమునకు వ్యాఖ్య చేయునప్పటికి "క్షత్రియవంశ్యులై యనుభారతాదిపర్వపద్యపుఁ జతుర్థచరణమున 'మాంధాతృ' 'మాంధాత్ర' అను రెండుపాఠములు నుండవచ్చునను తలంపుతో నుండి యేవేవో యశాస్త్రీయవిషయములను (౨౮౧. ౨౮౨. ద్వి. ము.) వ్రాసెను. తర్వాత గ్రంథాంతమునఁ (౪౯౭. ౪౯౮. పు. ద్వి. ము.) బయిరీతి నడిదము సూర కవిగారి "యడిదంబే బెడిదంబనుచు" నట్టి యపమార్గము ననుసరించి వ్రాసెను.

సమాసపరిచ్ఛేదమున నింకను ననేకములగు నశాస్త్రీయ ప్రసంగములు చేసెను. "ద్వన్ద్వే ఙ్గైర్వాణికే దీర్ఘాత్పరతో ఽపి వికల్పతః" అనెడి యాథర్వణాచార్యుని యాధార కారికనుదాహరించి "దీర్ఘంబుతరువాత నచ్చు ఋకారంబునకు రేఫాదేశంబు కలుగునని చెప్పుటచేత 'మాత్రపితృబుద్ధి సంభోధి ఘ్రుత్రిం గొలుతు' ఇత్యాదికవిప్రయోగంబులు సాధువులయ్యె. హ్రస్వంబునకుం దరువాతవచ్చు ఋకారంబునకు నీసూత్రంబుచే రేఫాదేశంబుగలుగదు. అందున 'పితాపుత్రులు' అన్న యానజాదేశయుక్తరూపంబే సాధువగునుగాని "పిత్రపుత్రులు' అను రేఫాదేశసంయుక్తరూపంబు శాస్త్రీయంబు కాదు.........కావుననే యీక్రిందిపదద్వంద్వంబునం బితృశబ్దంబు రేఫాదేశాంతము కాలేదు. క. సాధువుల 'బితృపితామహానామంబుల......" (౨౭౧ పుట. బా. గు. ప్ర. ద్వి. ము.) అని యిట్లెన్నెన్నో యశాస్త్రీయప్రసంగములను నన్నయాథర్వణులకు సమ్మతములు కానివానిని బ్రసంగించెను. దీర్ఘము తర్వాత నున్నచో—'మాత్రపితామహులు'—అనునదిసమంతము ఋకారాంతపదపరకము కాకున్నను సాధువేయని కదా యీయన యభిప్రాయము.సందియమేల? "శాస్త్రంబునమాంధాతృ రఘు కీతిశుల అన్నద్వంద్వంబులో రఘుతీతిశశబ్దంబు సమాసచరమావయవంబు (కడపటిపదంబు) కాన దానికిం బూర్వంబునందున్న మాంధాతృశబ్దంబునకు రేఫాదేశంబు రావచ్చును........." అని కంఠోక్తముగనే వ్రాసిరి. (౨౭౨ పుట. బా. గు. ప్ర. ద్వి ము.) ఇట్టి వింకను నిట ననేకములగు నన్నయాథర్వణసూత్ర విరుద్ధవిషయములు పెక్కు గలవు. విస్తరభీతిని జూపలేదు.

బా - సా - వే - వ్యాఖ్య (౧౯౩౭ క్రీ. శ. ముద్రితమైనది.) లో ౧౯౨౦ సంవత్సరపు (క్రీ-శ) రౌద్రిసంవత్సర జ్యేష్ఠాషాఢమాస పరిషత్పత్రికలోం బ్రచురితమగు నా రచించిన "ఆంధ్రచ్ఛందస్సు" అనువ్యాసము ననుసరించి యీసందర్భము వ్రాయంబడుటచే "కాన సిద్ధద్వంద్వమునం దానజాదేశమున కవకాశము తోంచెడి స్థలములందలి ఋకారమునకు రేఫము వికల్పముగ నగునని సూత్రార్థము" (బా. సా. వే. ౩౫౩ పు.) అని యిట్లుగ నథర్వణసిద్ధాంతానుకూలముగ వ్రాయబడినను వ్యాఖ్యాత కానజు వచ్చెడిస్థలము సరిగ బోధపడమింజేసి కావలయును కొన్ని యశాస్త్రీయ ప్రసంగములను వ్రాయంబడెను. "బహుపదద్వంద్వమునను పూర్వాపూర్వములగు ఋకారములకే రేఫంబగును........." (బా. సా. వే. ౩౫౩ పు.) అని వ్రాయంబడెను. బహుపదద్వంద్వంబునం బూర్వపూర్వముల ఋకారమునకు రేఫాదేశముగాని యానజుగాని రాదనుట యీవఱకు విశదీకరింపంబడెను. ఈతఁడు గూఢార్థప్రకాశికను విమర్శించుచు నీక్రిందిరీతిని వ్రాసెను. "మఱియుం

ఇంక నీవిషయమునఁ బ్రయోగవిమర్శము చేయవలసియున్నది. క...... నిజ మా । తా పితృ పక్షప్రబల భ । యాపహుఁ డాస్తీకుఁడు......(ఆది. ౨ఆ. ౧౬౨.) క......మాతాపితృ భా । వన నతఁడు వారిఁ బ్రోచిన......(శాంతి. 3 ౪33.) పయి పాణినీయసిద్ధాంతముచొప్పునఁ బయి ప్రయోగముల నొకరీతిని సమర్థించుకొననగును. తే-గీ. మాతృపితృహీన యైనను భ్రాతృరహిత । భావ మొందిన... (అను. ౨ ఆ. ౨౨౭.) ఇందుఁ బయిపద్ధతి నొక్కున "మాతాపితృహీన" అనినచో ఛందోభంగమగునుగాన "గీ. మాత్రపితృహీన యైనను భ్రాతృరహిత" అని యిట్లు రేఫాదేశపాఠము నంగీకరించి సంయుతాసంయుత ప్రాసమూలమున సాధుత్వమును గల్పించుకొన నగును. ఈరీతినే యీక్రిందివానిని సమర్థించుకొనవచ్చును. తే-గీ. మాతృపితృదారపుత్రక భ్రాతృశత స । హస్రకంబులు.........(శాంతి. ౧ ఆ. ౨౧౮.) ఇందును "మాత్రపితృదారపుత్రక భ్రాతృశత" అను పాఠము నంగీకరించి పయిరీతిని సమర్థించుకొనవచ్చును. క. మృతుఁడయ్యెను భ్రాతృపుత్రమిత్ర యుతముగన్. (స్త్రీ. ౨ ఆ. ౧3౭.) ఋకారాంతమునకు ఋవంతము పరమైనను బుత్రశబ్దము పరమైనను ఆనఙ్గాని రేఫాదేశముగాని రావచ్చునుగాన నిట్టి యెడలసయితము "భ్రాత్రపుత్ర" అనురీతిని రేఫాదేశపాఠము నంగీకరించి సమర్థింపనగును. పయిదానిలోఁ గొన్ని ఋవంతసర్వావయవ ద్వంద్వములు కాకున్నను మొదటి రెండిటికిని వేఱుగ నొక ద్వంద్వమును దక్కినవానికి వేఱుగ మఱొక ద్వంద్వమును సంగీకరించి యట్టి ద్వంద్వద్వయమునకును మరల ద్వంద్వమును ఘటించుటలోఁ బయిపాణినీయపద్ధతిచొప్పున విరోధము కల్గనేరదు. ఈరీతిని మొదటి

బైసందర్భముంబట్టి గడపటివిదకునకు ముందున్న ఋకారాంతసంబంధమైన ఋకారమునకే యీరేఫాదేశ మనియు, దీర్ఘాకారాంతములుగా నుదాహరించిన ప్రయోగములెల్ల రేఫాదేశాభావపక్షమున సంస్కృతవ్యాకృతి సిద్ధమగు నానజా దేశముచే నైనవనియు నిరూపింపశక్యమగుచుండ........." (బా. సా. వే. 3౫౪ పు.) ఈవ్రాఁత తాను విమర్శించుచున్న గుప్తార్థప్రకాశికవాదము నవగాహనముచేసికొని వ్రాసినట్లు తోఁచదు. గుప్తార్థప్రకాశికాకర్త యుదాహరించిన "మాతృపితృగురులు". మున్నగుచోటులందు రేఫాదేశము సయితము రాదని కదా యాతఁ డుదాహరించెను. ఇట్టిస్థలములకుఁ దానేమియు సమాధానము వ్రాయలేదే. "దీర్ఘాకారాంతములుగా నుదాహరించిన ప్రయోగములు" అని వ్రాసెను. అట్టిప్రయోగము నొక్కటినేని గుప్తార్థప్రకాశికాకర్త యుదాహరింపనే లేదు.

ఋదంత సర్వావయవద్వంద్వము తర్వాత నెట్టివానితో నెట్టిసమాసమునందినను క్షతిలేదుగదా.

ఇంక నీక్రింది ప్రయోగములు పయిరీతిగ సంఘటితము కుదురుపడకున్నవి. క. ...నె । మ్మది నట్లుగఁ దలఁపఁగవల । వదె పితృపుత్రాది బంధువర్గమునధిపా. (శాంతి. ౮ ఆ. ౧౦.) సీ. పితృమాతృహీనసైౖ యతినైచ్యవృత్తి నే, నెబ్భంగి (కాశీ. ౫ ఆ. ౩౧౧ ప.) వీనిలో మొదటిపద్యమున 'పిత్రపుత్రాది' అనియు రెండవపద్యమున "పిత్రమాతృహీనసైౖ' అనియు సవరించినచో ఛందోభంగము వాటిల్లును, కాన నివి యానఙ్ఙు రాఁ దగిన స్థలములు గావని కవిబ్రహ్మ కవిసార్వభౌములు తలంచి రనకతీరదు. లేదా యీరెండు ప్రయోగములను నీక్రిందిరీతిని పాణినీయపద్ధతిని గుదురుపాటు చేయవచ్చునేమో? "ధర్మధర్మిణో రభేదః" అను చొప్పున "మాతుః పితుశ్చ హైౖన్యం యస్య సః" అను త్రిపదబహువ్రీహియందు "ద్వన్ద్వ తత్పురుషయో రుత్తరపదే నిత్య సమాసవచనమ్" అను (సి. కౌ. తద్ధితార్థోత్తరపద సమాహారేచ (౨-౧-౫౧.) అను ౭౨౮ సూత్రము క్రింద) వార్తికముచొప్పున మాతృపితృశబ్దములకు నిత్యముగు ద్వంద్వసమాససంజ్ఞ (రుహా విభాష కపవాద) యున్నను నుత్తరపదపరకత్వాభావమున "ఆనఙ్ఙు రానేరదు, కావున రేఫాదేశమును రాదు. ఇట్లె ఆనఙ్ ఋతో ద్వన్ద్వే" అను సూత్రమునఁ బుత్రశబ్దపరకత్వ ముపదేశింపఁబడఁ లేదుగాన పుత్రశబ్దము ననువృత్తిచేసి వాక్యభేదమున నన్వయించుటచేత నట్టివిధి లక్ష్యానుసారముగ వర్తించునే కాని సార్వత్రికము కానేర దనెడి పాణినీయ పద్ధతిచొప్పున ననిత్యమగుటంజేసి "పితృపుత్రాదిబంధువర్గము" అనుచోట "ఆనఙ్ఙు" రాకున్న రాకపోవచ్చును, కాన రేఫాదేశము నట్టిదేయనవచ్చును. అనియీరీతిని సమర్థింపనగుననియు నాలోచింపనగును.

లేదా! యిట్టిమార్గములం దరుచిచేతనే కావలయు నీక్రిందిరీతి నీ యానజా దేశవిషయక పాణినీయ వ్యాఖ్యాతల మార్గములను శ్రీరామగంగాధర తర్కవాగీశ భట్టాచార్యుఁడును నంగీకరింపలేదు. "హోతాచ పోతాచ నేష్టాచ హోతృపోతృ నేష్టారః. ఇత్యత్ర నస్యాత్. సే (సమాసే) సర్వాది దమ్ (ద = పద) ఆదిదమ్. సర్వాన్తద ముత్తరద మితి పూర్వాచార్యవ్యవస్థితమ్. అతః పోతృశబ్దేన వ్యవహితత్వాత్. హోతృ పోతృ నేష్టారశ్చ ఉద్గాతాచ తే హోతృ పోతృ నేష్టోద్గాతారః ఇత్యత్రతు స్యాదేవ. సమస్తా సముస్త యో ర్ద్వయోః పునశ్చ ఇతి పూర్వోత్తర వ్యవస్థాయా అవిరుద్ధత్వాత్" (ముగ్ధ సమాస. ౩౨౧ సూ. వ్యాఖ్య.) ఈపక్షమున "ఋకారాన్తద్వన్ద్వే పూర్వపదసంబన్ధినో ఋకారః........" అను నవహోబల

పండితవ్యాఖ్య చొప్పున ఋదంతోత్తరపద పరకత్వమున సమాస పూర్వపదస్థిత ఋదంతశబ్దమునకే యానఙాదేశము వచ్చునని యంగీకరింప నగుటచేత "మాతృపితృభావనే" త్యాది సమాస స్థలములందు మాతృశబ్దమే పూర్వపదమును భావనాశబ్దమే యుత్తరపదమును నగుటచేత నట్టియెడల నానఙాదేశము రానేరదని సమాస పూర్వపదోత్తరపద వ్యవస్థచొప్పునఁ జెప్పవలసియున్నది. 'మాతాపితరౌ - పితాపుత్రౌ' మున్నగు ద్విపదద్వంద్వములందు మాత్రమే యానఙాదేశము వచ్చుననియు నట్టిద్వంద్వము సమాసాంతర ప్రవిష్టమగునపు డానఙాదేశము రానేరదనియు నీమతమున నేర్పడుచున్నది. ఈపక్షమునఁ బైనుదాహరించిన నన్నయతిక్కన ప్రయోగములలో "నిజమాతాపితృపక్ష ప్రబలథ। యా పవమానుఁడు..." (ఆది. ౨ ఆ. ౧౬౨.) "క......మాతాపితృ భా। వన నతఁడు వారిఁ బ్రోచిన..." (శాంతి. 3 ఆ. ౪33 ప.) అనుచోటులం దానఙ్ఞున కెట్లు ప్రసక్తియని శంకింపరాదు. ఆప్రయోగములలో నానఙ్ఞు రాలేదనియు, నచటి 'మాతా' శబ్దమాకారాంత స్త్రీలింగమనియు నీపక్షమున నెన్నఁగును. "మాతా-స్త్రీ. (మా+అతచ్) జనన్యామ్, విశ్వేశ్వరీం విశ్వమాతా మితిదుర్గాస్తవః" (శబ్దస్తో), "మాతా - ఆ - స్త్రీ, జననీ, యథా - విశ్వేశ్వరీం విశ్వమాతాం। చణ్డికాం ప్రణమామ్యహమితి శివరహస్యే దుర్గాస్తవదర్శనాత్" (సర్వశబ్దసంబోధిని.) ఇట్లే యహోబలపండితీయోదాహృతమగు 'మాతాపితృబుద్ధి సీత మదిలో నెంతున్' అను ప్రయోగమునందును నాకారాంత స్త్రీలింగ మాతాశబ్దమె ప్రయుక్తమయ్యెనని గ్రహింపనగును. ఇట్లే యందలి "మాత్రపితృబుద్ధి వైదేహపుత్రిఁ దలంతు" అనుచోట సయుతము "మాతృపితృబుద్ధి" అను పాఠము నంగీకరించి సంయుతాసంయుత ప్రాసమున సమర్థించికొననగును.

ద్వన్ద్వేతు స్త్రీవదిత్యాదిః—ద్వన్ద్వేతు = వర్ణనిర్దేశవిషయమున, వర్ణములను బదములుగ నంగీకరించి ద్వంద్వసమాసము చేయునపుడు, స్త్రీవత్ - ఇష్టంస్యాత్ = ద్వంద్వసమాసాంతవర్ణము స్త్రీసమరూపముతో నిల్చుటయు సమ్మతమగును. అక్షరము లమహత్తులుగాన మువర్ణకాంతములు కావలసియున్నను స్త్రీసమరూపముతోఁ బ్రయోగింపఁబడుటకును తలఁచని తాత్పర్యము. క్వచిత్ = ఒకానొకప్పుడు - మునాపిచ రూపమ్ = మువర్ణకము తోడిరూపమును గన్పట్టును. ఉదా:—చజలు = చకార జకారములు = చాయును జాయును = చజములు. మొ. దీర్ఘః స్యాద్వర్ణనిర్దేశ ఇత్యాదికారికల`పరిశిష్టము. (౨౭ I విష.) ప్రయోగములు:—క.థర ఙఞలను నీరెండ। తురములు......... । మరఙలవములను నే న। తురములు.........

(కవిజ. సంజ్ఞాధి. ౭౨ ప.) క. పోలఁగ పుఫుబుభులకు మూ। పోలికవడి. (కవిజ. సంజ్ఞాధి. ౭౩ ప.) క. అ ఆ లై ఔ లకు మఱి। ఇ ఈ లు ఋకారసహిత మె ఏలకు నో। ఉ ఊల్ దమలో నొడఁబడి। ఒ ఓ లకు వళ్ళగున్ నయోన్నచరితా. (కవిజ. సంజ్ఞాధి. ౬౩ ప.) క. వలసినచో లళమ్ముల్ డళ। ములు మఱి ఋక్రాంప వర్ణములు ప్రాసములై ।......... (కవిజ. సంజ్ఞాధి. ౯౦ ప.) (ఇట్లు గణపగము లైన యక్షరముల ద్వంద్వమునందును స్త్రీసమరూపములు మువర్ణ కాంతరూప ములును బ్రయోగదృష్టము లగుచున్నవి. ఉ. భానుసమాన విన్ భరనభారలగం బులఁ గూడి.........(కవిజ. వృత్తాధి. ౧౦౨ ప.) చ.........నజభజాజలు రేఫముఁ గూర్చి సత్కవుల్. (అప్పక. ౪ ఆ. ౨౪౬.) పంచచామరము. కనద్యకా జరంబులో జకారమున్ రజంబులున్। జవన్ గకారయుక్తిఁ బంచచామరంబగున్. (కవిజ. వృత్తాధి. ౮౨ ప.) 'ఆ-ఐ-ఔలకు' మున్నగు ద్వంద్వములలోని, విసంధులు. 'అ-ఆలు' మున్నగుచోటులందలి పూర్వాక్షరగౌరవములు మున్నగునవి కేవలము వింతప్రయోగములు.

అన్యత్రాపీత్యాది:—అన్యత్రాపి = సమాహార ద్విగుసమాసేతరమగు సమా హారద్వంద్వసమాసమందును, క్వచిత్ = ఒకానొకప్పుడు, ఏకవచనము, భవేత్ = అగును. సమాహారద్వంద్వమున సంస్కృతపద్ధతి ననుసరించి ప్రాణితూర్యసేనాం గాదుల కేకవచన మెట్లును నగును. అదిగాక యితరస్థలములందును సమాహారద్వం ద్వము ననేకత్వమగును. "అన్యత్రాపి క్వచి ద్భవే దిత్య నేన కాలు సేయి ఇత్యాదా వేకత్వ మితి జ్ఞేయమ్. వస్తుతస్తు ప్రాణ్యంగత్వే నైవా త్రైకత్వం సిద్ధమ్. (ఆంధ్ర VIII విష.) సూత్రాగమ్యేణతు 'తన కూడు సీరకై కాంచన మడిగి' (శాంతి. 3 ఆ. ౧౬౪) ఇత్యాదయ స్తిక్కయజ్వాది కవిప్రయోగా స్సాధవః." (అహో. ౪3౨ పుట.) సంస్కృత సమాహారద్వంద్వపద్ధతులు ఆంధ్ర VIII విషయమున వివరింపఁబడెను. కాని యవి సాకల్యముగఁ దెనుఁగున నంగీకరింపఁబడలేదు. సంస్కృతమున ప్రాణ్యంగాదుల సమాహారద్వంద్వస్థలములం దితరేతరయోగ ద్వంద్వము వర్తి ల్లదు. తెలుఁగున నట్లు కాదు. "ద్వంద్వం బప్రాణివాచక కృదంత శబ్ద ఘటితం బేకవచనాంతంబు నగు. ఉదా:—కూడు గుడ్డ. కూరగాయ (జై. ౪ ఆ.) దరిదాపు (భోజ. ౨ ఆ.) రేవగలు. (రామా. ౨ ఆ.) తాఁకుందగులు. (హరి. ఉ. ౫ ఆ.) ను శబ్దంబుచే కూరగాయ లిత్యాదులు బహువచనాంతంబులును నగునని యెఱుంగవలయు" (ప్రౌఢ. సమా. ౩౦ సూ.). ప్రయోగములు సీ. కూడు గూరలు దొరకాల్పి.........(శాంతి. 3 ఆ. ౧౭౭.) "..........ఉ..........కూర

గాయలుం । గోయుచు..... (నన్నె. కు. సం. ౬ ఆ. ౬౬౨ ప.)" (సూ. రా. ని.) సీ.........ఆ-వె..........కూరగాయలును వంటకట్టెచులును గడ్డి।.......... (ఉద్యో. ౧ ఆ. ౯3 ప.) గీ. కూరగాయ కట్టియ కిల్చి కొనగ వలచి. (భా. పూ. ౬ ఆ. ౫2 ప. సూ. రా. ని. కూరశబ్దమునొద్ద) "కాలుసేయాడుతఱియంద గదలవలయు" (కాశీఖండము. గా౫.౨౮౨ పుట.)" కాలుసేయి ఇత్యాదావేకత్వమ్." (అహో. ౪3౨.) కాలు+చేయి = కాలుసేతులు. (బా. సంధి. ౧౫ సూ.) సీ. అడవులఁ గొండలఁ బడి యాలుబిడ్డ ప్రోదటుఁగని వైరి ధాత్రీశులందు. (విరా. ౧ ఆ. 32 ప.) ఆ-వె. ఆలుబిడ్డ లేని యట్టి త్రిమ్మరి యగు. (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౯.) పయిని జూపిన ప్రయోగములనుబట్టి ప్రాణ్యంగాదులకే సమాహారద్వంద్వ మనెడి సంస్కృతవ్యాకరణ నియమమును దెలుఁగున లేదని విశదమగుచున్నది. "గీ. అత్త మామ నాఁగ నాలు మగండనఁ । గొడుకుగోడలనఁగఁ గొలుచుచేను (కొలుచు = నాకిలుదు. చేను=కిలుదు.) నాఁగ రేయి పగలు నాఁగ నిట్టి సమాస । ములుసు గలుగుఁ గవులు దెలియవలయు". (కావ్యాలం. ౯ ఉల్లా. ౧౪౧ ప.) ఆ-వె. తల్లిదండ్రు లన్నదమ్ములు గూర్డూర । లెలమి నాలుబిడ్డ లెద్దుబండ్లు । బఁటుతేఁడు లాటపాటలు నుభయప్ర । ధానమునకు నివి యుదాహరణలు. (ఆ. భూ. ౧౧2 ప.)

ఆచ్ఛికశబ్దంబుతోడ స్త్రీసమంబు ప్రాయికంబుగా ద్వంద్వంబగు. 2.

బాలవ్యాకరణ వివరణము. ౨౮౬ I విషయము. అన్నదమ్ములు - తల్లిదండ్రులు - ఊరువల్లెలు - ఆలుమగలు. మగఁడును+బిడ్డలును, పల్లమును+గల్లెమును, ఇత్యాదులు సమసింపవని యీ నియమంబున నెఱుంగునది.

సంజీవని. ౨౮౬ I విష:—'ఆచ్ఛికంబుతోడ' అను తృతీయాంతప్రయోగమునంజేసి ద్వంద్వమున నుత్తరపద మాచ్ఛికమాత్రమయినం. జాలుననియు 'స్త్రీసమంబు' అను ప్రథమాంతప్రయోగమునంజేసి ద్వంద్వమున మొదటిపదము స్త్రీసమమగు నాచ్ఛికమే కావలయుననియు స్పష్టపడుచున్నది. ఇట్టి లక్షణములుగల యాచ్ఛికద్వంద్వసమాసకమును సిద్ధద్వంద్వసమాసము సర్వము సాధువులనియుఁ దద్భిన్నములు సాధువులుకావనియుఁ దాత్పర్యము. ఈవిషయమునె "మగఁడును+బిడ్డలును" అనురీతి పుంలింగసమపూర్వపదకస్థలములును, 'పల్లము+కళ్లెము' అనురీతి నపుంసకసమస్థలములును ద్వంద్వసమాసయోగ్యములుకావని సూరి వివరించెను. దీనినిబట్టి మిశ్రద్వంద్వసమాసములును సాధ్యసాంస్కృతిక ద్వంద్వములును

సాధువులు కానేరవని విశదమగుచున్నది. "స్త్రీసమములయిన తత్సమములు తత్సమములతోఁగలసి యొక్కొకచో ద్వంద్వములగును. ఉదా:—కర్త కర్మ క్రియలు. మొ........" (ఆం. భా. అ. సమా. ౭౩ సూ.) అను ననుశాసన సూత్రోదాహరణములు సాధువులుకానేరవు. 'కర్త కర్మ క్రియలు' అనునది వ్యావహారిక రూపమేకాని కవిప్రయుక్తముకాదు. ఇట్టి లక్ష్యలక్షణములకుఁ బ్రామాణికకవి ప్రయోగముగాని ప్రామాణికలాక్షణిక సూత్రముగాని యాధారములేమింజేసి యివి గ్రాహ్యములుకావు. తల్లిదండ్రులు మున్నగుచోట్ల సంధి - ౧౫ సూ - చొప్పున గసడదవాదేశము సరయునది. పం౦౦ బాలవ్యాకరణనియమములకు లోఁగని కొన్నివిధములగు ద్వంద్వసమాసములు కవిప్రయోగదృష్టములు త్రిలింగ లక్షణశేషమునఁ జూపఁబడినవి. "ఒకానొకచో ద్వంద్వంబునం బూర్వపదంబు క్లీబసమంబగు. అగుచో నా మువర్ణకంబునకు లోపంబగు. ఉదా:—అందచందములు (అని. ౫ ఆ.) (అందము+చందము.). వెచ్చసచ్చములు (వేం. పంచ. ౧ ఆ.)" (ప్రౌఢ. సమా. ౩౯ సూ.) (వెచ్చము+సచ్చము = చిల్లర రొక్కము మప్పు) సీ. చెల్లుసెల్లముల కీతుంపవచ్చిన సొమ్ము మగుడ నీలేని కోమటిగులాము । చే నేత విశ్వసించినవారి వెచ్చసచ్చముల దెల్పుటుచు వైజాతితొండ (పంచ. వేం. ౧ ఆ.) (వైజాతితొండ శబ్దము నొద్ద. శ-ర.) (వైజాతితొండ = ఊసరవెల్లి - ఊసరవెల్లి వంటి వేసాలమారియని యర్థము.) ("అందచందము = విణ (అందము.) అందమైనది. మనోహరము. గీ....అందచందముగుచు । నొనరు సుచైత్రశ్శ్రవంబు నేత్రోత్సవముగ (దశా. ౩ ఆ. ౨౨౭.)" (సూ. రా. ని.) "ఒకానొకచో ద్వంద్వంబు మిశ్రంబును, అందలి పూర్వపదంబు క్లీబసమంబునుగఁ గానంబడియెడి. ఉదా:—అవసరమక్కలు. క. అవసరమక్కలం గై । దువు కర్జములందు వేఁటవోట్లయందున్ । దవ్వులైన ప్రాంతవెంకల । మవుటన్ (రామా. ౨ ఆ.)" (ప్రౌఢ. సమా. 33 సూ.) ఇది యనింద్య గ్రామ్యమనఁదగును. కావున దీనికిమాత్రమె సాధుత్వ మెన్నునది. "కొన్నియెడల మహద్వంద్వంబునం బూర్వపదాంత్య స్వరంబునకు దీర్ఘంబును జూపబడెడు. ఉదా:—అన్నాదమ్ములు. (ఉ. హరి. ౪ ఆ.) అప్పాచెల్లెండ్రు. (నిర్వ. 3 ఆ.) తల్లీదండ్రులు (భల్లా. ౪ ఆ.)" (ప్రౌఢ. సమా. ౩౮.) ఈ ప్రయోగములు కవిప్రయుక్తములని విశ్వసింపరాకున్నవి. క. సన్నిధిఁ బన్నగహారుఁడు । వెన్నిధిఁగని పొంగుచున్న పేదలక్రియ న । య్యన్నాదమ్ములఁ గని మీ । కెన్నఁగ నేవరము లిచ్చు యిచ్చెద వానిన్. (ఉ. హరి. ౪ ఆ. ౧౫ ప.) అను నీ సోమునిపద్యమున "అ । య్యన్నందమ్మునిఁగని" అని కవిప్రయుక్తమనుటలో

హృతి కానరాదు. నిర్వచనోత్తర రామాయణపద్యము:—"క. విను ముక్కుదితియు దితియును। ననఁ గశ్యపుభార్య లిరువు రప్పఁ జెలియ లి। ట్లనిమిషుల నసురగణముం। గనిరి........." అని తాళపత్త్రమాతృకలలో నున్నది. (వి_స్తర. ౭౬ I విమ.) ఇట్లె భల్లాణచరిత్ర పద్యమునందును "తల్లిదండ్రియు" అని కవిప్రయుక్తమనుటలో బాధ కానరాదు.

బాలవ్యాకరణ   ద్వంద్వంబునందు ఋకారంబునకు ర వర్ణంబు విభాష
వివరణము.   నగు. ౨౮.
౨౮౬ II విమ.   మాత్రపితలు, మాతాపితలు, ఇత్యాదులు.

సంజీవని. ౨౮౬ II విమ:—"ఉర్ ద్వన్ద్వే రః" అను చింతామణి సరిగ సూరిచే భాషాంతరీకరింపఁబడినది. అథర్వణాహోబలపతి సమన్వయముల జాడ (౨౮౬ విమ.) యీసూత్రమందుఁ గానరాదు. కాని వారి సమన్వయముల కనుకూలముగ వారిచ్చిన యుదాహృతులె సూరిచేఁ జూపఁబడినవి. అనఁగా రవర్ణాదేశ మానజాదేశ సమాన స్థానిక మన్నట్లె ర వర్ణాదేశముతోను 'అనజా' దేశముతోను నుదాహరింపఁబడెను.

నన్న సూ.   క్వచిత్సమాసేऽన్తగస్య। శబ్దస్యాదావపి స్థితిః. (వికృ.
౨౮౭ విమ.   హలం. ౧౭ కారి. అహో. ౪౩౫ పు.)

కల్పతరువు. ౨౮౭ విమ:—క్వచిత్ = ఒకానొకప్పుడు, సమాసే = (ద్వంద్వ) సమాసాంతసమున, అన్తగస్య = తుదినున్న శబ్దముతో నన్వయింపఁదగినట్టి శబ్దస్య = శబ్దమునకు, ఆదావపి = సమాసపూర్వపదమునందును, స్థితిః = ఉనికి యనఁగాఁ బూర్వపదముతో నైత మన్వయించుట సమ్మతమగునని తాత్పర్యము. ఈవిధి ద్వంద్వమందును విశేషణోభయపద కర్మధారయమందును నుపచరించును. ఉదా:— కాల్సేయు వడఁకు, తోవదమ్మి విందు, పుట్టుగ్రుంకు గట్లు - కన్న పెంచినవారు - విన్న కన్నయది. మొ. "కన్న పెంచినవారు ఇత్యత్ర అంతగస్యాపి తచ్ఛబ్దార్థస్య పూర్వత్రాప్యన్వయః - క్వచిత్సమాసేऽన్తగస్య......ఇత్యాద్యథర్వణవచనాత్" "కన్న పెంచినవారు విన్నకన్నవారు ఇత్యాదౌ ద్వన్ద్వసమాసః" (అహో. ౪౩౫ పుట.) 'కన్న పెంచినవారు' ఇత్యాదులు విశేషణోభయపద కర్మధారయములనుట లెస్స. (౨౭౬ విమ.) (౨౭౧ విమ. ౨౭౧ I విమ.). "ద్వంద్వంబునం బూర్వపదాంత్యావయవంబునకు లోపం బొండె నగు. ఉదా:—పుట్టుగ్రుంకు గట్లు. (య. ౫ ఆ.) తోవదమ్మి విందు. (రామా. ౩ ఆ.) విన్నకన్నది. (వి. పు. ౨ ఆ.)" (ప్రౌఢ. సమా. ౩౨

సూ.) పుట్టు గ్రుంకుగట్లనఁగా పుట్టుగట్టు క్రుంకుగట్టు = ఉదయాస్తాచలములని యర్థము.

భాషేయ మమితా తత్ర । దేశ్యాచిత్ర స్వభావయుక్ ।
తచ్చిత్ర తానుమ_స్తవ్యా । పూజ్యపాద సుభాషితే
(వికృ. క్రియా. ౩౬ కారి. అహో. ౫౧౩ పు.) భూయసీ
సన్నయా. దేశ్యశబ్దేషు । లోపవర్ణాగమ శ్రుతిః (వికృ. అజం.
౭౮౭ విషయము. ౯౪ కా. అహో. ౩౭౨ పు)
తత్తత్పదం పరిగ్రాహ్యం । యథా త్సహ్యావయే
హితమ్. (వికృ. అజం. ౯౩ కారి. అహో. ౩౭౧ పు.)

కల్పతరువు. ౭౮౭ విష:—ఈ కారిక లీవఱకు వ్యాఖ్యాతములు. (౮౭ I విష. ౭౮౧ విషయ.)

సమాసములం దనేకవిధములగు లోపవర్ణాగమాదేశాదులు సంభవించుచుండును. అట్టివి మహాకవిప్రయోగముల మూలమునఁ దెలిసికొనవలయును. "కృత్తద్ధిత సమాసానా । మభిధానం నియామకమ్ । లక్షణం త్వనభిజ్ఞానాం । తదభిజ్ఞానసూచకమ్" (ముగ్ధ. ౧౧౮౩ సూ. వివృతి.) అని సంస్కృతవైయాకరణులు సైతము సమాసవిషయములు దిఙ్మాత్రప్రదర్శన యోగ్యమాత్రములె యని వచించియున్నారు. "పృషోదరాదీని యథోపదిష్టమ్. (౬-౩-౧౦౯.) పృషోదరప్రకారాణి శిష్టై ర్యథోచ్చారితాని తథైవ సాధూని స్యుః - పృషత్ + ఉదరమ్ = పృషోదరమ్ (తలోపః)........"(సి. కౌ. సమాసాశ్ర. ౧౦౩౪ సూ.) ఉదా:—నలువది - అలువది - ఇరువది - ఎనుబది - డెబ్బది - 'అలవడు' మున్నగు శబ్దపల్లవములందలి కార్యములును నిట్టివె - అలవు+పడు = అలవడు - వెలుపల+పడు = వెలువడు - తలఁపు+పోయు = తలపోయు - తెల్లవాఱు - మొ. కవ్వడి - (కవ+వడి) = రెండుచేతులందును వడిగలవాఁడు - నిక్కల (నిక్కము+కల) = నిజముగుకల. మూఁడు+నాళ్ళు = మూన్నాళ్ళు - నాన్నాళ్ళు (నాలుగు+నాళ్ళు) అంత+దాఁక = అందాఁక - ఆవు+తోఁక = ఆఁదోఁక. సగము+పాలు = సగపాలు = సాఁబాలు. ప్రయోగములు:—చ......పిం । గళ నయనుం డుమేశ్వరుఁడు గవ్వడి డాయఁగ వచ్చెఁ జెచ్చెరన్ (అర. ౧ ఆ. ౩౦౧.) క. నాకల నిక్కల యయ్యెడు । శోకింపకు మమ్మ (అర. ౬ ఆ. ౪౦౦.) సీ...తే-గీ...సు । ధాంశులును వచ్చు మున్నాట మఱువదింట (శాంతి. ౫ ఆ. ౪౬.) క. ఎనుబదిరెనిమిది వేవురు । దనుజుల కాధ్యుండు.........(ఉ. హరి. ౪ ఆ. ౬.) ఏ+నాఁడు = ఎన్నఁడు. క...... గ్రు । చ్చినఁ జెల్లి యెన్నఁడో చ । చ్చినయట్లు (ద్రోణ. ౨ ఆ. ౫౧.) మొ.

బాలవ్యాకరణ నిక్కులాదులు యథాప్రయోగంబుగ గ్రాహ్యం
వివరణము. బులు. ౨౦.

౨౮౮ I విషయము. నిక్కుల - కవ్వడి - పువ్విలుకాఁడు - ఇత్యాదులు.

సంజీవని. ౨౮౮ I విష:—నిక్కుల = సత్యమైనకల. కవ్వడి = సవ్యసాచి. పువ్విలుకాఁడు = మన్మథుఁడు. 'నిక్కము+కల = నిక్కుల.' అనుచో గతసూత్రములప్రకారము 'నిక్కపుఁగల' అని యేర్పడును. ఇటఁ బ్రాఁతాదిసంధిచొప్పున 'నిక్కుల' అని కానేరదు. "నిక్కము+కల = ని+కల" అనుచో లుప్తశేషమునకు బా. సంధి. 32 సూత్రముచొప్పున నుగాగమమురాఁగా 'నింగల' అను వనిష్ట రూపము సిద్ధించును గావున 'నిక్కుల' అనునది మహాకవిప్రయోగానుసారముగ సాధు వని ప్రకృతసూత్రమునకు లక్ష్యము కావలసెను. 'కవ+వడి' = కవయందు (చేతులజంటయందు) వడి = బాణము వేయుటలోని వేగము గలవాఁడను విగ్రహము చొప్పున వ్యధికరణ బహువ్రీహిచే నర్థసిద్ధి గల్గుచున్నది. కాని యట్టియెడ 'కవ వడి' అనియే కావలసియుండును. అట్టి ప్రయోగములు లేవు. ఇంక 'కవ్వడి' అనురూపమే ప్రయుక్తమగుచున్నది గాన నిది ప్రకృతసూత్రమునకు లక్ష్యమగు చున్నది. (౨౮౩ విష.) మఱియు వ్యధికరణ బహువ్రీహి స్వరసము కామింజేసి (విస్తర. II ౨౬౮ VI విష.) యిది ప్రయోగానురోధమున సాధువగుచుఁ బ్రకృత సూత్రమునకు లక్ష్యమగుచున్నది. "కవశబ్దం బాద్యక్షరశిష్టంబగుటయు ఉత్తర పద వకారంబు ద్విత్వం బొందుటయు తద్ధితపరిచ్ఛేదంబులోని పదునొకండవ సూత్రం బుచే నందిన 'కా' ప్రత్యయంబు లోపించుటయుఁగలిగె." (బా. గు. ప్ర. సమా. ౨౦ సూ. వ్యాఖ్య. ౨౭౬ పుట. ద్వి. ము.) బహువ్రీహి నంగీకరించుటచే సిద్ధించు చుండఁగా, 'కా' ప్రత్యయము ఘటింపనేల? దానికి లోపము చేయనేల? 'పువ్వు+ విలు+కాఁడు' అనుచో 'వ్వు' వర్ణలోపమును పరపదాదిద్విత్వమును బ్రకృత సూత్రముచొప్పుననే సంభవించెనని యెఱుంగునది. బా - సంధి - 36 సూత్రము చొప్పున (అన్యంబులకు సహితము.........) నీ సూత్రపులక్ష్యములు మాఁటిని సాధింపరాదాయని శంకింపఁజనదు. అన్యంబుల కిత్యాదిసూత్రము సైతము ప్రయోగమూలకమె కావున నిది ప్రకృతసూత్రపు ప్రపంచమెయని గ్రహింప నగును. త్రిలింగలక్షణశేషమున నీసూత్రార్థమె పునరుక్తముగ నీక్రిందిరీతి నుప దేశింపఁబడెను. "ఆచ్ఛికసమాసంబులం దఱచుగ వర్ణలోపాగమాదేశ వికారంబులు నిత్యవైకల్పికములుగాఁ బెక్కులు గానంబడియెడి. ఉదా:—అందాఁక (అంత+ దాఁక) ఇట్లు ఇంద్యాఁక - ఎందాఁక - అచ్చుతెల్పు (అచ్చము+తెల్పు) ఆదోఁక

(ఆవు+తోఁక) ఆవల (ఆ+వలను) ఇట్లు ఈవల. ఇబ్బంది (ఇరు+పంది) = (అడవి పందికిని ఊరఁబందికిని బుట్టినపంది). ఇరువెవి (ఇరుగు+చెవి). ఉద్దరి (పెద్ద+దరి) = (వాటమై మిక్కిలి పొడవైన గట్టు) ఎడవంక (ఎడమ+వంక) ఇట్లు వలవంక. ఎగు దల (ఎగువ+తల). ఇట్లు - దిగుదల. ఏటవాలు (ఏటము+వాలు) కప్పురవీడెము (కప్పురము+వీడెము) కవ్వడి (కవ+వడి) కుఱుమాపు (కుఱుచ+మాపు) గందవొడి (గందము+పొడి) గుండ్రకడుపు (గుండ్రము+కడుపు) గొబ్బండు (గొప్ప+పండు) చిత్తరుబొమ్మ (చిత్తరువు+బొమ్మ) చిమ్మనగ్రోవి (చిమ్మనము+క్రోవి.) చిఱుచప్పుడు (చిఱుత+చప్పుడు) చెంద్రకావి (చెంద్రము+కావి). ఇట్లు చందురకావి. చనుమఱి (చను + మఱక) చప్పరమంచము (చప్పరము + మంచము) చొక్కసగతులు (చొక్కము+సగతులు = గట్టిము పల్లముమీఁది చక్కనైన తీఁగమోడిపని). తెగుదారి (తెగువ+దారి) దట్టకెంపు (దట్టము కెంపు) దొంతర (దొంతి+తరఁగ) నడురేయి (నడుము+రేయి) నాన్నాళ్ళు (నాలుగు+నాళ్ళు) నాటకసాల (నాటకము+సాల) నిక్కల (నిక్కము+కల) నిడుమోము (నిడుద+మోము) నెత్తపలక (నెత్తము+పలక) పసిపట్టు (పసిమి+పట్టు) పెందుఱుము (పెనువు+తుఱుము) పెత్తనము (పెద్ద+తనము) పొంగట్టు (పొన్ను+గట్టు) బొప్పురె (బొప్పు+పురె) బెబ్బులి (పెద్ద+పులి) బెల్లముండెఁగ (బెల్లము+మండెఁగ) బొందళెము (బొంత+దళెము) బోనపుట్టిక (బోనము+పుట్టిక) మిండతపసి (మిండఁడు+తపసి) ముంగల (ముందు+కలను) ఇట్లు - వెనుకల. ముయ్యేడు (మూఁడు+ఏడు) ఇట్లు ముయ్యాఱు (ఈ రెండు శబ్దములు నీవలఱుపు సాధింపఁబడినవి. ప్రౌఢ. సమా. ౧౦ సూ. కాన నిటఁజేర్పుట సరికాదని తోఁచెడిని.) మోసల (మొగ+సాల) వలిపవెన్నెల (వలిపము+వెన్నెల) వలచెవి (వలను+చెవి) వాతెఱ (వా+తెఱపి) వాలురమ్ము (వాలు+అమ్ము) వేగురుఁజుక్క (వేగు+చుక్క) సగపాలు (సగము+పాలు) సాఁబాలు (సాము+పాలు) సుంకసరకు (సుంకము+సరకు) ఇత్యాదు లూహ్యంబులు........"(ప్రౌఢ. సమా. 3౬ సూ.)

ఇది సమాసపరిచ్ఛేదము = సమాసపరిచ్ఛేద మింతతో ముగిసెను.

ఆంధ్రవ్యాకరణసంహితా సర్వస్వము

తద్ధితపరిచ్ఛేదము

త్వార్థే తసశ్చ వికృతౌ, స్యాత్. (ఆం. చిం. హలం. ౧౦ కారి. అహో. ౪౦౪ పుట.)

క్వచిత్ప్రత్యయ యోగేచ। తథాత్వ మభిధీయతే.

నన్నయా. (వికృ. సంధి. ౨౯ కారి. అహో. ౧౮౯ పు.)

అర్థ విష. అన్యేచ కేచిదుపమానో త్తర పదలోప రూపకాఖ్యాద్యాః........లోపశ్చ విభక్త్యాదేః। శబ్దేషు స్యాత్సమాస కాజ్గేషు. (ఆం. చిం. హలం. ౧౬-౧౭ కారి. అహో. ౪౩౧-౪౪౭ పు.)

కల్పతరువు. అర్థ విష:—“తద్ధితః - పుం - వృత్తివిశేషే, తద్ధితా ఇత్యధికారవిహిత ప్రత్యయేషు. తేచ ద్వివిధాః - ప్రకృత్యర్థ భిన్నార్థాః - స్వార్థికాశ్చ, తేభ్యః ప్రయోగేభ్యో హితః” (శబ్దా. చిం.) అనుకోశము చెప్పిన నాయాయర్థములకుఁ బ్రకృత్యర్థ భిన్నార్థ స్వార్థములకు హితమైనవనఁగా నాయాయర్థములను దెల్పునవి తద్ధితములని యర్థము. “తస్యభావ స్త్వతలౌ. (౫-౧-౧౧౯.) ప్రకృతి జన్యబోధే ప్రకారో భావః, గో ర్భావో గోత్వమ్, గోతా.” (సి. కౌ. తద్ధి. ౧౭౮౧ సూ.) “గుణవచన బ్రాహ్మణాదిభ్యః కర్మణిచ. (౫-౧-౧౨౪.) గుణోపసర్జన ద్రవ్యవాచిభ్యో బ్రాహ్మణాదిభ్యశ్చ షష్ఠ్యన్తేభ్యో భావే కర్మణి చార్థే ష్యఞిత్యర్థః (బాలమ.) జడస్య కర్మ భావో వా జాడ్యమ్. మూఢస్య భావః కర్మ వా మౌఢ్యమ్, బ్రాహ్మణ్యమ్........” (సి. కౌ. తద్ధి. ౧౭౮౮.) మున్నగు సూత్రములచేత భావాద్యర్థములందు సంస్కృతవ్యాకరణమున ‘త్వ’ ప్రత్యయాదు లనేకములు విధింపఁబడినవి. అట్టి తద్ధిత ప్రత్యయాంతములెల్లఁ దెనుఁగునఁ దత్సమములుగ వాడుకొనఁ బడుచున్నవి. ఉదా:—గోత్వము - గోత - జాడ్యము - జడత్వము = జడత - మౌఢ్యము - మూఢత్వము - మూఢత - బ్రాహ్మణ్యము - బ్రాహ్మణత్వము - బ్రాహ్మణత. మొ. “యావాదిభ్యః కన్. (౫-౪-౨౯.) యావ ఏవ యావకః మణికః.” (సి. కౌ. తద్ధి. ౨౦౯౭.) మున్నగు సూత్రములచేత స్వార్థిక కన్ ప్రత్యయాదులును

జెప్పఁబడియున్నవి. ఉదా:—యావము = యావకము. (లక్ష్య). మొ. ఇట్లె స్వార్థికాది తద్ధిత ప్రత్యయములును ననేకములు గలవు. అట్టివెల్ల బహువిస్తృతము లగుటచే సంస్కృతవ్యాకరణములవలననె తెలిసికొననగును. ఇంక నాచ్ఛిక తద్ధిత ప్రత్యయములును విస్తృతములె యగుటచేత వానిలో జాతికొకటిగ భావార్థక స్వార్థిక ప్రత్యయములను దిక్ప్రదర్శనముగా భట్టారకుఁ డుపదేశించుచున్నాఁడు. త్వార్థే= సంస్కృతభావార్థక 'త్వ' ప్రత్యయముయొక్క యర్థమందు, వికృతౌ = తెలుఁగున, తనశ్చ స్యాత్ = తనప్రత్యయమును నగును. చ శబ్దముహిముచే 'ఇమి' మున్నగు ప్రత్యయములును భావార్థమునఁ గల్గునని యెఱుఁగునది. సమాసవృత్తియందు వలెనె తద్ధితవృత్తియందును దద్ధితవిగ్రహవాక్యమందలి ప్రాతిపదికమున కవయవము లగు సుబ్విభక్తులు (౨౬౮ । విష) సంస్కృతవ్యాకరణములోని "సుపోధాతు ప్రాతిపదికయోః" అనుచొప్పున లోపించును. అట్టి తద్ధితాంత ప్రాతిపదికముపైని వాక్యాన్వయ యోగ్యములగు సుబ్విభక్తులు నిల్చును. ఈవిషయములకు లోపశ్చ విభక్త్యాదే రిత్యాది చింతామణిసూత్ర ముపలక్షణ మనఁదగును. ఇట్లె కృత్తులవిషయమునను నంగీకరింపనగును. ఉ. బంటుయొక్క+భావము = బంటు తనము=భటత్వము. ఉ. బంటుతనంబు మాటలకుఁ బాఱకు (ఉద్యోగ. 3 ఆ. ౫౯.) "బానసీఁడు - ద్వ - విణ - (బానసము+ఈఁడు.) ఉ......బానసీని నొకనిన్...... (భా. ర. విరా, ౧ ఆ.)" (శ-ర) "జూదరి. జూఁజరి. విణ - జూదము+అరి. ౧ జూద మాడువాఁడు. మ. అరయం దప్పొకయింత నావలన లే దాధర్మపుత్త్రుండు జూ। దరి వెంటన్...(భా. ఉద్యో. 3 ఆ, 3౫3.) (శ-ర)" పయి ప్రయోగములలో "బాన సము+ఈ+ఁడు = బానస+ఈ+ఁడు = బానసీఁడు ; జూదము+అరి = జూద+అరి = జూదరి" అని ప్రక్రియ నరయునది. శూరుఁడు ధర్మివాచకము. శూరత్వము ధర్మ వాచకము, శూరత్వ ధర్మముగలవాఁడు శూరుఁడు, శూరుని ధర్మము శూరత్వము. త్వప్రత్యయము వలెనే యీ తన ప్రత్యయముసైతము ధర్మివాచకములపైనె నిల్చును. కాన "బంటుతనము = భటత్వముగలవాఁడు = బంటు" అని యర్థము. ఇట్లగుటచే నీభావార్థక ప్రత్యయములు పోఁడిమి వాఁడిమి మున్నగు ధర్మవాచక ముల పయి నిలువనేరవు. పెద్దతనము = చిన్నతనము మున్నగుచోటులందు 'పెద్ద - చిన్న' మున్నగు ధర్మివాచకములు స్త్రీసమవిశేషణములుగాన వానిపయి షష్ఠీవిభక్తి నిలువనేరదు. కానఁ దద్ధితవృత్తి విగ్రహరచనకై వానికి విభక్తి వివక్షించునపుడు (౧౦౭-౨౭౧-౨౭౧ I విష.) తచ్ఛబ్దముతో నవి నయసించును గాన నట్టిరూప ముతో విగ్రహరచనము చేయవలయుననియుఁ దద్ధిత ప్రత్యయము నిల్చునపు డా

విభక్తితోఁ దచ్ఛబ్దము సైతము లోపించి ప్రాతిపదికమె నిల్చుననియు నెఱుంగ నగును. ఉదా:—పెద్దదానియొక్క+తనము = పెద్దతనము. చిన్నదానియొక్క+తనము = చిన్నతనము. ఇట్లె 'అకొన్నదానియొక్క+తనము = ఆకొన్నతనము' మున్నగు క్రియాజన్యవిశేషణములును దనప్రత్యయాంతము లగునప్పటి ప్రక్రియను వర్ణింపనగును. తే-గీ. దుర్బుద్ధితనము మాని (కర్ణ. 3 ఆ ౮౫.) (దుర్బుద్ధివాని తనము.). సూరి యిట్లు వివరింపకున్నను గొప్పతనము మున్నగు నాతని యుదాహరణముల ప్రక్రియకు వేఱుమార్గము లేదు. ఇట్లు వీని ప్రక్రియ నెన్నఁగునని తెలిసి కొనక ప్రౌఢవ్యాకర్త "తనవర్ణకంబు పరంబగునపుడు తచ్ఛబ్దార్థంబునకు లోపంబు విభాషనగు.........పెల్లాకొన్నతనాన" (భీష్మ. ౨ ఆ.) (ప్రౌఢ. తద్ధి. ౨ సూ.) అని పునరుక్తముగా సూత్రించెను. "తన. ప్ర. భావార్థమున వచ్చు తద్ధిత ప్రత్యయము. ....కొన్నిచోట్ల క్రియాజన్యవిశేషణముల మీఁద విభక్తి నిమిత్తకమగు తచ్ఛబ్దము లేకుండఁగనే యియ్యది కనఁబడుచున్నది. ఉదా:—ఆకొన్నతనము - ఓర్వలేనితనము. మొ." (సూ. రా. ని.) అని సూ. రా. నిఘంటువు పై ప్రౌఢవ్యాకరణ విషయములను స్వీకరించెను. ఇది గాణపతవివరణమునందును స్వీకరింపఁబడెను. (గాణ. తద్ధి. ౨౬౭ పుట.) క్వచి త్ప్రత్యయయోగే చేత్యాది కారిక యీ (౨౪౧ I విష. ౨౭౦ విష.) వఱకు వ్యాఖ్యాతము. ది-వి. ప్రత్యయపరకత్వమునందువలెనె (రామునిది శక్తి - దానిది కలరూపు - వారిని—విశ్వాసముల) యీ తనప్రత్యయ పరకత్వమునందును షష్ఠి ద్వితీయాకారమునందును. ఉదా:—రామునియొక్క+తనము = రామునిన్+తనము = రామునితనము. సీతయొక్క+తనము = సీత తనము. "యొక్క లోపించినట్టి దుమంతేతరాచ్ఛిక రూపములు ప్రథమైకవచన తుల్యములై యుండును గాన నీప్రకరణమున నెల్లరూపములు ప్రథమైకవచనములుగనే నిర్దిష్టములగును" (బా. సా. వే. 3౬౦ పుట.) అను పేటికావ్యాఖ్య కేవలము భ్రాంతిమూలకము. ఎల్లయెడలను నీ తనప్రత్యయము షష్ఠ్యంతమునకుఁ బరముగా భావార్థమున వచ్చును. కొన్ని స్త్రీసమశబ్దములకు వచ్చునపుడు మాత్రమె పయి నుదాహరించినరీతిని తనప్రత్యయము చేరిన ప్రాతిపదికమున కవయవమగు షష్ఠీవిభక్తి లోపించినట్లు కనఁబడు.తక్కిన పుంలింగ సమముల కును నపుంసకలింగ సమములకును 'పెద్ద' మున్నగువానికిని దనప్రత్యయ పరకత్వమున నట్టి ప్రక్రియ యుపచరింపదు. క్వచిత్ ప్రత్యయయోగే చేత్యాది కారిక చెప్పిన ద్వితీయాకారముతోనె నిల్చుటయు నచటిద్రుతము ద్రుతస్య సర్వత్రేతి సూత్రముచే లోపించుటయు సంభవించును. తత్సమ శబ్దములకును నీ తనప్రత్యయము వచ్చు

టయు నచ్చుటి షష్ఠియు ద్వితీయాకారమునవె నిల్పుటయు ద్రుతలోపము వచ్చుటయు సంభవించును. ఉదా:—మనుమునియొక్క+భావము (ధర్మము) మనమునిన్+తనము = మనుమునితనము - విలుకానితనము - రాముతనము - సీత తనము. మొ. "ఉ. సుందరకుండు నేనును నసూయతనంబున........(దశకు. ౫ ఆ. ౪౫.)... ఇట్లు స్వార్థమున 'తనము' కనఁబడుచున్నది." (సూ. రా. ని. తనము శబ్దమునొద్ద.) ఇట్టి ప్రయోగములు భారతమందుఁ గన్పట్టవు. ఉదంత స్త్రీసమములకును నదంత గుణవాచకములకును 'తన' వర్ణకపరకత్వమున నుమాగమము ద్రుతకార్యములు నగును. (౭౮౯ ౨ I విష.) సొగసుందనము తెల్లఁదనము - పరుసందనము. (ఉద్యో. 3 ఆ. ౨3.) 'పరుస' అను స్త్రీసమరూపమును గలదు. (చూ. శ. ర.) ప్రయోగములు:—క. నెట్టన సభలో నేవుర । కట్టెదుర నరాతితనము గాకెంతయు వా। రెట్టితులువలో ద్రౌపది । నట్టుల పఱచెడిదె జూదమాడరె యెందున్. (ఉద్యో. ౧ ఆ. 3౪౪.) తే........దుర్బుద్ధితనములు మాని......(కర్ణ. 3 ఆ ౭౯.) (దుర్బుద్ధి = దుష్టబుద్ధిగలవాఁడు.) క. అని కొలిచి యే బృహన్నల । యను నామముతోడఁ గన్యకాంతఃపురవ । ర్తన మొనరించుచు లాసిక।తనమున నిపుణుండనై యతని మెచ్చింతున్. (విరా. ౧ ఆ. ౭౯.) "లాసికా. స్త్రీ. (లస+ణ్వుల్) నర్తక్యామ్. లాసకా ఒన్యత్ర." (శబ్దస్తో.) క. వెఱ పెట్టిదియో యున్నఁడు । నెఱుఁగని నీయట్టివాని కెవ్వరొకో యీ । పిఱికితన మింత యెలవడఁ । గఱపినవా రనుచు శౌరి కలకల నవ్వెన్. (ఉద్యో. 3 ఆ. ౫౭.) ౯౨ I విషయమున 'చెడుగుందనము-అల్లందనము-పరుసందనము - ఎఱుకుందనము' అనువాని ప్రయోగములు గలవు.

తనవర్ణకంబు స్వార్థంబునుం దగు. ౧. స్వార్థంబనఁగా
బాలవ్యా. భావంబు. ప్రకృతిజన్యబోధంబునందుఁ బ్రకారంబు
వివృతి. భావంబు. రామునితనము, మనుమునితనము, సీత
౭౮౯ I విష. తనము - గొప్పతనము - కొఱతనము - నల్లఁదనము -
పుల్లఁదనము.

సంజీవని. ౭౮౯ I విష:—ప్రత్యయమునిల్పుటకుఁ బూర్వపుశబ్దము ప్రకృతి. రామునితన మనుచోటి ప్రకృతియగు 'రామునియొక్క' అనుదాని బోధమున - "రామత్వా వచ్ఛిన్నో రామః=" రామత్వమను ధర్మముతోఁగూడినవాఁడు రాముఁడు = రామునితనముతోఁ గూడినవాఁడు రాముఁడు - రామునితనమను ధర్మము (రామత్వధర్మము) ప్రకారమగుచున్నది యని తాత్పర్యము. 'రాముని యొక్క+భావము (ధర్మము)' అనుచోటి యొక్క విభక్తి బా. సమా. ౨౫

సూత్రముచేత లోపించుననియు నా సూత్రములోని సమాసశబ్దము తద్ధితవృత్తికి నుపలక్షణమనియు లేదా "సమాసము మున్నగువాని, విభక్తికి = విభక్త్యాదులకు" అని యచట వ్యాఖ్యచేయవలయుననియు సూరియాశయము. కావున రెయొక్క విభక్తిలోపింపఁగా "రామునితనము" అని రూపసిద్ధియగునని తాత్పర్యము. ఇట్లె - మనుమనితనము - సీతతనము - మున్నగుచోటులను సమన్వయించుకొనునది. గొప్పతనము మున్నగుచోటులందు 'గొప్పదానియొక్క+తనము' అను విగ్రహమెన్ని విభక్త్యాదులకు లోప మను పై వ్యాఖ్యచొప్పునఁ దచ్ఛబ్దార్థకశబ్దమునకు విభక్తితోఁగూడ లోపముఁగల్గఁగా 'గొప్పతనము' మున్నగురూపముల సిద్ధిగల్గునని గ్రహింపవలెను. త్రిలింగలక్షణశేషకర్త యీరీతిని గ్రహింపక "తద్ధితప్రత్యయంబులు పరంబులగునపుడు పదంబుల డువర్ణకాదులకు లోపంబగు" (ప్రౌఢ. తద్ధి. ౧ సూ.) అనియు "తనశబ్దకంబు పరంబగునపుడు తచ్ఛబ్దార్థంబునకు లోపంబు విభాషనగు." (ప్రౌఢ. తద్ధి. ౨ సూ.) అనియు సూత్రించెను. ఈమార్గముచే "ఆకొన్నతనము" మున్నగు క్రియాజన్యవిశేషణస్థలములుమాత్రమె కాక గొప్పతనము (గొప్పదానితనము) నల్లఁదనము (నల్లదానితనము) మున్నగునవి సైతము సిద్ధించునుగాని యందట్లు స్పష్టపఱుపఁబడలేదు. సూ. రా. నిఘంటుకర్త లీవిషయములను స్వీకరించుటలోఁ గ్రియాజన్యవిశేషణస్థలములందు మాత్రమె యీరీతి గల్గునని వివరించిరి. (సూ. రా. ని. 'తన' శబ్దము) (౨౮౯ విష.) కొంచతనము = అల్పత్వము. నల్ల+తనము - మున్నగుచోటులందు బా. సంధి. 3౭ సూత్రముచొప్పున నుగాగమమును ద్రుతకార్యములను వరయునది. ఈతనప్రత్యయము సంస్కృత సమశబ్దములమీఁదసైతము నిల్చునని పఱియుదాహృతులె విశదీకరించుచున్నవి. అట్టి కవిప్రయోగము లీవలను ౨౮౯ విషయమునఁ బ్రదర్శింపఁబడెను.

ఇట విశేషం బుత్సర్గంబునకు విభాషను బాధకంబగు.

౨ స్పష్టము.

బాలవ్యాకరణ చిన్నాదులకు ఆరికవర్ణకంబగు. 3. చిన్నఆరికము.
వివరణము. కన్నెఆరికము. చిన్న - కన్నె - చుట్టము - దొంగ -
౨౮౯ II విషయము. వేవ - మిండ - లంజె. ఇత్యాదులు చిన్నాదులు.

ఉత్వంబున కత్వంబు ఆరికము పరంబగునపు డగు. ౪
తొత్తఆరికము - వెడ్డఆరికము - వెజ్జఆరికము.

సంజీవని. ౨౮౯ II విష:—ఇటననఁగా నీతద్ధితప్రకరణమున నుత్సర్గమునకనఁగా సామాన్యవిధికి విశేషంబు వైకల్పికముగా బాధకం బగును. విశేషవిధి

సామాన్యవిధికి నిత్యముగా బాధకము కావలసియున్నను నిచట వైకల్పికముగా
మాత్రమె బాధకమగునని యర్థము. ఱికాది ప్రత్యయములు భావార్థమున
విశేషవిధులు విధింపఁబడునుగాని యవి వైకల్పికముగామాత్రమె యగుననియు
వానివానిచోటులందు సామాన్యవిధ్యుక్తమగు తన ప్రత్యయము ప్రయోగాను
సారముగా నిల్చునని నేఁకొందఱనియుఁ దాత్పర్యము.

కాని తనవర్ణకపరకత్వమున 'ము'వర్ణకమునకు 'పు-ంపు' లు వచ్చుటయు వానిపై
నుగాగమమువచ్చుటయు లాక్షణిక మహాకవిప్రయోగసమ్మతములు కావు. అథర్వణ
కారికకుఁ బొరపాటుగా సూరి యర్థముచేసికొనుటచే నాతఁడీవిధిని సూత్రములో
నిల్పెనని యీావఱకు వ్రాయఁబడెను. (చూ. I విభ. ౮౮ విభ.) (విస్తర.). కావున,
'చుట్టముతనము' అనియె యుండనగును - చుట్టపుఁదనము మున్నగురీతిరూపముల

విస్తరము. ఆంధ్ర II విభ:—"తద్ధితవృత్తియైనను 'తన'వర్ణకంబు పరం
బగుచోఁ దక్కిన ప్రత్యయంబులందుం బలెఁ బ్రథమావిభక్తి మువర్ణకంబునకు
లోపంబు సామాన్యంబుగా రాదు. ఈయర్థంబు సంధిపరిచ్ఛేదములోని ముప్పది
యేనవసూత్రముచే 'తన' వర్ణకంబు పరంబగునపుడు 'పుంపు'లకు.........నుగా
గమంబు విధించుటంజేసి యనుమేయింపఁబడుచున్నది." (బా. గు. ప్ర. తద్ధి. 3
సూ. వ్యాఖ్య. ఆంధ్ర పు. ద్వి. ము.) భావార్థక తనప్రత్యయము నిల్చునప్పటి
విగ్రహములోఁ బూర్వపదము ప్రథమాంతమగుట యసంభవము. చుట్టముయొక్క
భావము=తనము మున్నగుచోటులందలివి ప్రథమా 'ము'వర్ణకము కాదు. అది
ముగాగమము. ఇతర తద్ధితములందును నంతటను బ్రథమాంతమె నిల్చుననుట పొర
పాటు. "కుంచముయొక్క+పరిమాణము = ఎడు = కుంచెడు" మున్నగుచోటు
లందును బూర్వపదము షష్ఠ్యంతమె యగును. సమాసవృత్తియందే సమాసము
నకుఁ బ్రాతిపదికత్వము నంగీకరించి తదవయవములగు సుబ్విభక్తులకెల్ల లోపము
చేయు సంస్కృతవ్యాకరణపద్ధతి నంగీకరింపక సమాస మధ్యగత విభక్తికి మాత్రము

సంగీకరింపరాదు. తికప్రత్యయప్రయోగములు:—గీ...బాల్యమగుఁ జిన్నతీక మన.........(ఆం. భా. ౨-౧౧౭.) క... । కన్నెతీకపు రతియుఁబోలెఁ గడునిం పొసఁగెన్ (మనుచ. 3 ఆ. ౧౧౭.) ద్వి. కఱపినవాఁడవో కన్నెఱ్ఱ మిడఁగ - (పండితా. పురా. ౧౧౫ పా.) గీ. పాండవులు ధార్తరాష్ట్రులు పుండరీక । నేత్ర చుట్టతీకంబున నీకు నొక్క । రూప (ఉద్యో. 3 ఆ. ౧౨౬.) సీ. కులములో వన్నె తక్కువ యయ్యెనే గాధి, పట్టికి మేనక చుట్టతీకము (మనుచ. ౨౪. ౭3.) మ. దుర దుం దుర్గము రాయబారము మఱిన్ దొంగఱ్ఱమున్.........(కాళ. శ. ౧౧౧.) (పయితీకప్రయోగములు. సూ. రా. ని. లోనివి.) క. కడు పేదతీకంబుకంటెఁ గష్టము గలదే (విక్ర. ౨ ఆ. ౪. ౮.) మిండతీకము = జారత్వము. ఎ-గీ...... ఈ వి । భుండు పదియాఱువే లాండ్ర పిండు నిండు । మిండతీకమున...(పాంచా. ౨ ఆ. ౪. ౮.) ద్వి. ఎసఁగ లంజెతీక మే నీరాత్రి సేఁత (బసవ. 3 ఆ. ౨౧౬.). రికమనియు నర్వాచీనలువాడిరి. "రికము - దే - అప.........చ. అరయఁగఁ దల్లి కక్కసెలి యుండ్రకు దక్కను గల్గినట్టి చు । ట్టరికము వారికిన్........." (ప్రభా.

ప్రత్యేకముగా లోపమును విధించుకొన్న సూరి ప్రక్రియలోఁ దద్ధితవృత్తిలోని విభక్తి లోపించుననెడి సంస్కృతవ్యాకరణపద్ధతి నుపయోగించుట యాతని యుద్దేశ మని విశ్వసింపరాదు. సూరి యీ తద్ధితవృత్తి విభక్తిలోప విషయమును స్మరింపకయె విడిచెనని తోఁచెడిని. ఇంక - బా - గు - ప్ర - వ్యాఖ్యపక్షమున "రాముని తనము" మున్నగుచోటులయందు 'స' మున్నగువాని లోపాభావ మెట్లు పొసంగును? ఇట్టియెడల నట్టిజ్ఞాపకములు లేవే. "చిన్నదానియొక్క+తనము" మున్నగు చోటులందుఁ దచ్ఛబ్దార్థకలోప మెట్లు? అట్లు వృత్త్యర్థకల్పనము చేయక సంప్రదాయ విరుద్ధముగ బా - సా - పే - వ్యాఖ్యాతవలె "చిన్నయొక్కతనము = చిన్నతీకము - తద్ధితవృత్తిని విభక్తిలోపము." (బా. సా. పే. 3౬౧ పు.) అని వచింపరాదుగదా. ఆచ్ఛికవిశేషణములపైఁ 'యొక్క' మున్నగు విభక్తులు నిల్పుట యాంధ్రవ్యాకరణ కవిప్రయోగ విరుద్ధముగదా. ఇంక సూరిగారి సుగ్విధాన జ్ఞాపకముచే మువర్ణక లోపాభావమును సాధించుకొందు మన్నచో విరోధములేదు గాని యట్టి సుగ్విధానమును దానికి మూలమగు పుంపులస్థితియుఁ దనవర్ణకపరకత్వమున నిరాధారములై యగ్రాహ్యము లగుచుండుటచేత (౯౭ I విష. ౮౮ విష.) చుట్టపుఁ దనము - చుట్టంపుం దనము మున్నగురూపములు గ్రాహ్యములు కానేరవు. గుప్తార్థ ప్రకాశికాకారులేని యట్టి ప్రయోగములు చూపకయె వాని నుదాహరించుట యుక్తముకాదు. (బా. గు. ప్ర. తద్ధి. ౨౮౯ పుట.)

3 ఆ. ౪-౭.) "ఱికము - దే. అప.........క.......శుధ్యమునకుఁ జే । దఱిక మొసఁగెనని యజు నం । దఱు దూఱుట.........(భో. 3 ఆ. ౪-౭.) క. ఎఱుఁగమి చీఁకటి నీ పె । ద్దఱికంబు దలంప నేమి తప్పు కలిగినన్ । ......(విరా. ౫ ఆ. 3౫౭.) అని తిక్కన శకటము ప్రయోగించెనుగాన నదియె ప్రాచీనరూపము. ఇట్లు పెద్దశబ్దమును "చిన్నా"దులలోఁ జేర్పనగును.

౭ సూ. వ్యాఖ్య:—ఱికము పరంబగుచో ముందటి 'ఉ'కార మకార మగును. తొత్తు+ఱికము = తొత్తఱికము = తొత్తుందనము = దాస్యము. వెడ్డఱికము = వంచన = కాపట్యము. వెజ్జఱికము = వైద్యము. వీనిస్థితి కాధారముగఁ బ్రయోగములు లభింపలేదు. 'తొత్తఱికము' అనుదానికి శబ్దరత్నాకరములోఁ జూపఁబడుటయె ప్రమాణముగ సూ. రా. నిఘంటువున వ్రాయఁబడెను. తక్కిన రెండును శబ్దరత్నాకరమునందుసైతము చూపఁబడలేదు. అందు వెడ్డుశబ్దము ధర్మవాచకముగ శబ్దరత్నాకరమునఁ బ్రదర్శింపఁబడియున్నది. ఆపక్షమున ఱికము నిల్చుటే సరికాదు. ఇంక నీసూత్రమున కాధారమేమో తెలియకున్నది.

బాలవ్యాకరణ	పేర్వాదుల కిమి వర్ణకంబగు. ౫.
వివరణము.	పేరిమి - కడిమి - పేరు - కడు - ముచ్చు - మేలు -
తద్ధిత III విష.	చెలి - పోఁడి - వాఁడి - వేఁడి - ఇత్యాదులు పేర్వాదులు.

సంజీవని. తద్ధిత III విష:—పేరు మున్నగు శబ్దములకు భావార్థమున 'ఇమి' అను ప్రత్యయము వచ్చునని యర్థము. తనవర్ణకమునుఁ బ్రయోగానుసారముగ నగును. అర్థములు:—పేరు = అధికము - పెద్దది, కడు=గొప్పది, ముచ్చు = దొంగ, మేలు = శ్రేష్ఠము (మేలు = శుభము - శుభమైనది యని యిట్లిది యర్థవిశేష ములలో ధర్మవాచకము - ధర్మివాచకము నయి యున్నది.) చెలి = మిత్త్రుఁడు పోఁడి = ఒప్పిదమైనది. ('ఒప్పు' అను ధర్మవాచిత్వమును గలదు.) వాఁడి = నిశితము (నైశిత్యమను ధర్మవాచిత్వమును గలదు.) వేఁడి = ఉష్ణము ('ఔష్ణ్యము' అను ధర్మవాచియు.) పేరు+ఇమి = పేరిమి = పేర్మి = ఆధిక్యము - గౌరవము. కడు+ఇమి= కడిమి = పరాక్రమము - బలము. ఈరెండుచోటులందును 'తన' ప్రత్యయ యోగము కానరాదు. 'పేరుతనము - కడుతనము' అనురీతిగల తనప్రత్యయాంత రూపములు లేవు. బలశబ్ద వికృతి బలిమి. కాన శంకాస్పదముకాదు. "కడిమి-యు - దే - వి. ౧ అతిశయము. గీ. కినిసి యాఁకటి కడిమి న య్యనిలసుతుఁడు. (ఉ. రా. ౫ ఆ. ౧౬౧.).........౨ పరాక్ర - ము ఆ-వె. నీలుఁ డంతఁ గఱకు దేలు

వెంద్రుకల రా। కాసిబంటుఁ బోదివి కడిమి నొక్క। కడిమిఁ బెఱికిసైచెఁ గడిమి జేజేలు మి। న్నునఁ జెలంగి కన్గొనుచుఁ బొగడఁగ. (అచ్చ. రా. యు.) (ఈయర్థము ప్రశస్తముగాఁ దోచలేదు.)" (శ-ర) కడు శబ్ద భావార్థకరూపమగు కడిమి శబ్దమూ ధిక్యమును దెల్పుట సరికాని పరాక్రమును నెట్లు తెలుపునని శబ్దరత్నాకరక ర్తయెట్లు తలంచెనో తెలియకున్నది. సూ - రా - నిఘంటుకర్తలు దీనిని మన్నింపక భట్టార కుఁడె పరాక్రమార్థమునఁ బ్రయోగించె ననుకొనుచు నిట్లుదాహరించిరి. "కడిమి (డ్మి)వి. (కడు-త - కడుమై) ౧ బలము - పరాక్రమము-శౌర్యము. గీ......... నాకడిమి వినుము.........ఉ. క్రచ్చఱ నొక్క రక్కసుఁడ కాఁడు సురాసురు లెల్ల నొక్కఁడై। వచ్చిన నీవచూడఁగ నవార్యబలోద్ధతిఁ జేసి వారలన్। వ్రచ్చి వధింతు.........(భార. ఆది. ౬ ఆ. ౧౫౭-౧౫౯.) కాని యీ భట్టారక ప్రయో గమున 'నా కడిమి విను మనఁగా నాయాధిక్యము = నాగొప్పతనము=విను మను నర్థము సుసంగతమై యున్నది. ఈరెండర్థములకు నిట్టి సాన్నిధ్య ముండుటచేతనే యర్వాచీనులు పరాక్రమార్థమునందును బ్రయోగింపసాగిరని యెన్నదగును. బా - సంధి - ౧౨ సూత్రము (౭౬ విష.) సమాస సంధి మాత్ర విషయక మగుటచేత 'కడు+ఇమి' అనుసంధిలో ద్విరుక్త టకారము రానేరదు. "చెలి+ఇమి = చెలిమి" మున్నగుచోట్ల బా - సంధి - ౧౧ సూత్రముచొప్పున (౭౫ విష.) నపదాది స్వర సంధి నిత్యముగ వర్తిల్లును. కొన్ని ముఖ్యములగు ప్రయోగములు:—

క. సత్యము। వలనన ములు సూపు గౌరవంబున వేర్మిన్. (ఆది. ౪ ఆ. ౯౫.)
సీ. జను లొక్క తఱిఁ దొల్లి సమయంబుఁ దమలోనఁ జేసి క్రూరతయు మ్రుచ్చి మియు అంకు। సైఁపక. (శాంతి. ౨ ఆ. ౨౫౭ శ. ర.) చ.........పగకు మేలిమి లేమి ధ్రువంబు కేశవా.(ఉద్యో. 3 ఆ. ౨౧.) క. చెలిమియు సంభాషణమును। బలిమి.........(ఉద్యో. ౨ ఆ. ౪౬.) చ.........ఘనముగఁ జెల్మి సేయుము... (ఆది. ౨ ఆ. ౧౨౬.) తరోజ. చెలితనంబున గంగ చెల్వ పార్వతికి,.........(హరి. ఉ. ౭ ఆ. ౭౫ సూ. రా. ని.) క. మూఁడక్షోహిణు లిమ్మెయిఁ। బోఁడిమి నెడి పాఱఁ బవనపుత్త్రుని యెదురన్। పేఁడిమి సూఁపగ నొకఁడున్। వాఁడి మగఁడు లేఁడ యేమ్మఁగ లదధిపా. (కర్ణ. 3 ఆ. 3౫౭.) క. వేఁడికొని కృపణులై కను। పోఁడిమి యుడియేల రాజపుత్త్రులు దమమై। వాఁడిమి దప్పిన నిప్పుల। ఫేఁడిమి చడిఁట్లు జనులు విని యులుకుదురే. (ఉద్యో. 3 ఆ. ౧౯౭.)

నవర్ణకంబు గుణవచనంబులగు నల్లాదుల కగు. ఉ.

బాలవ్యాకరణ నల్లన - తెల్లన - నల్ల - తెల్ల - పచ్చ - ఎఱ్ఱ - చామ -
వివరణము. తియ్య - కమ్మ - పుల్ల - చప్ప - విన్న - తిన్న - అల్ల -
అరా. IV విష. ఒయ్య - తిమ్మ - చక్క - ప్రేక - ఇత్యాదులు
నల్లాదులు.

సంజీవని. అరా. IV విష:—గుణవాచకములగు నల్లాదులకు భావార్థంబునందు న వర్ణకమగునని యర్థము. సామాన్య విధ్యుక్తనుగు తనవర్ణకము సైతము పాక్షికముగా వీనికిని వచ్చునని యెఱుంగునది. అర్థములు. "విన్నన=వైవర్ణ్యము - అల్లన = ఒయ్యన = మెల్లన - తిన్నన. తిమ్మన = స్వాస్థ్యము - ప్రేకన = భారము." (శ-ర). సమాసపరిచ్ఛేదమునందును నీ నల్లాదిగణము పేర్కొనంబడినది. కాని యిందు 'చప్ప - ఒయ్య - తిమ్మ - చక్క - ప్రేక' శబ్దము లధికముగఁ జూపఁబడినవి. చక్క చిక్క నున్న మున్నగునవి పేర్కొనఁబడలేదు. ఆకృతిగణమగుటచే నిట్టి వ్యత్యాసము విరోధింపదు. అట్లయినను నీగణమునుండి "ఒయ్య - ప్రేక - చామ" శబ్దములు తొలఁగింపవలసి యుండునని సమాసపరిచ్ఛేదమున సవిమర్శముగా నిరూపితమయ్యెను. (అరా. I విష.). 'చామనచాయ' అనుచో 'చామన' శబ్దము శ్యామల శబ్దభవ మనఁదగును. బా - సంధి - 38 సూత్రము చొప్పున (౯౭-౯౭ I విష.) నదంతగుణవాచకములకు వచ్చు నుగాగమ మిా నల్లాదులలోని శబ్దములకు మాత్రమె వచ్చును. నల్ల+తనము = నల్ల+ను+తనము = నల్లఁదనము = నల్లందనము పెద్ద - చిన్న మున్నగువానికిరాదు. పెద్దతనము - చిన్నతనము. మొ.

"గుణవాచకంబు క్రియావిశేషణంబగుచో నొక్కెడ నవర్ణకంబునకు బిందువు గానంబడియెడి. ఉదా:—మ. సఖి చక్కంగఁ బ్రియుందు.........(కాశీ. ౨ ఆ.)" (ప్రౌఢ. సమా. ౧౭ సూ.) (చక్కన+కన్ = చక్కంగన్.) క. మనసు పొందు చక్కంబడునే. (ఉద్యో. ౧ ఆ. ౩౧౨.) క.........చక్కంబెట్టువాఁడ నేఁ బాండవులన్. (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౨౫౦.) తెల్లగన్ - నల్లగన్ మున్నగుచోట్ల 'తెల్ల=తెలుపు' మున్నగురీతిని విశేష్యములగు తెల్లాదులపై 'కన్' శబ్దము నిలువఁగా గసడదవాదేశమయ్యెనని యెఱుంగునది. సూ - రా - నిఘంటువునందు నల్లాదుల న వర్ణకరూపములు విశేష్యములుగఁ జూపఁబడినవి కాని వానిప్రయోగములు చూపఁబడలేదు. కొన్నిటికి ఆంధ్రభాషార్ణవము ప్రమాణముగాఁ జూపఁబడెను. కొన్నిటికి శబ్దరత్నాకరము బ్రౌణ్యనిఘంటువును ప్రమాణములుగాఁ జూపఁబడెను. ఇఁక నీ న ప్రత్యయాంతరూపము లెల్ల విశేషణము లనఁగా ధర్మివాచకములుగాను నంగీకరింపఁబడినవి

అట్టి విశేషణత్వమునకుఁ బ్రయోగములు బహుళముగాఁ జూపఁబడినవి. కాని యాప్రయోగములెల్ల నప్రత్యయాంతముల విశేష్యతకే యనఁగా ధర్మవాచకత్వమునకె లక్ష్యములనియు సూ - రా - నిఘంటుకారుల ప్రమాదమున నవి విశేషణతా స్థాపకములుగా నుదాహృతము లయ్యెననియుఁ జెప్పుట సాహసముకాదు. నవర్ణకము ధర్మవాచకమనియు నివర్ణకము ధర్మివాచకమనియుఁ బ్రసిద్ధమయియున్న సంప్రదాయమును సూ - రా - [illegible] లుల్లంఘించుట [illegible] "నల్లన. వి. (∠నల్లని) కృష్ణవర్ణము. సీ........నల్లన నలుపు [illegible] నొప్పఁ గృష్ణ। వర్ణంబు.........(ఆం. భా. ౧-౧౦౮.) విణ - నల్లనిది సీ...... శ్రీహరి తద్విషంబు। ధీరుఁడై యారగించిన దేహమెల్ల। నల్లనయ్యెను వ్యాపించి నాఁటనుండి. (దశా. ౨ ఆ. ౨౨౦) సీ. [illegible] మేఘముల్ [illegible] [illegible] చూచుకములు నల్ల[illegible] ([illegible])" (సూ. రా. ని. ఇది) యంతటను వ్రాయఁబడెను. రెం డుదాహృతుల [illegible] + అయ్యెన్ = నల్లని దయ్యెను. నల్లనివయ్యెను" అని పొరపాటుగా నర్థముచేసికొనుటచే నిట్లు వ్రాయవలసెను. అగు ధాతువునకు 'కలదియగు' అనునర్థ మున్నదని వీరు తలంపరైరి. "దేహము నల్లనయ్యె = దేహము నల్లఁదనముగల దయ్యెను." "చూచుకములు నల్లనయ్యెను = చూచుకములు నల్లఁదనముగల వయ్యెను." అని యచటి కవి వివక్షితార్థముల నెన్నఁగును. సూ - రా - నిఘంటుకర్తలు పూర్వోత్తర సందర్భములను జూచికొనక విస్మరించిరేకాని పై యర్థ మగుధాతువునకు వీరే చూపియున్నారు. "అగు = (వు) ఔ - అక్రి.........౧౫. కలదియగు - కలిగియుండు. క.........శంభుం। గనిసతి నివ్వెఱ నైనని। ల్చెను వడఁకుచు (నన్ని. కు. సం. ౭ ఆ. ౮౬.) క.........ప్రతి నై। న్యముఁ దెప మొగమయ్యెఁ బటుగుణధ్వని చెలఁగన్. (ద్రో. ౫ ఆ. ౧౧౨.) మ. ఖురలీవిహారన్ సురథాణీ నింకకొలువై. (హర. పీఠి ౨౨ ప.) గీ. అలుపగఁడును నొకకుత్తుకైనఁగాక। యిట్టి ధర్మంబు మిన్నక యెట్లు కలుగు. (హర. ౨ ఆ. ౬౦.)" (సూ. రా. ని.) శబ్దరత్నాకరకర్తయీ నవర్ణకాంతములు విశేష్యములె యనఁగా ధర్మవాచకములె యనియు నవి 'ఇ' ప్రత్యయముతోఁ గూడి ధర్మివాచకము లనఁగా విశేషణములగుచుండు ననియు ధారాళముగా వ్రాయుచువచ్చెను. "నల్లన - వై - వి. నలుపు. కృష్ణవర్ణము. (విశేషణమగుచో ఉ. నల్లనివాఁడు పద్మనయనంబులవాఁడు.........(భాగ. ౧౦ స్కం. పూ.) (చూ అలకన) అలకన. దే. వి. సూక్ష్మత.........విణ - సూక్ష్మము. "అలకనితెల్వి" (హరి. ఉ. ౭ ఆ.) 'అలకనిజీబు' (స్వా. ౬ ఆ.) (విశేషణమైనప్పుడు

సమాసమునందు కడపటి అకారమునకు ఇకారము వచ్చెడి)." (శ-ర) ఇట్లె యంతటను వ్రాయఁబడియున్నది.

బాలవ్యా. ఇకవర్ణకం బగ్గలాదులకగు. ౭.

ఆంధ్ర V వివరణము. అగ్గలిక. ఒమ్మిక - అగ్గలము - ఒమ్ము.

సంజీవని. ఆంధ్ర V వివ:—అగ్గలము = అధికము, అగ్గలిక = ఆధిక్యము, ఒమ్ము = ఒప్పిదమైనది, ఒమ్మిక = ఒప్పు - పొలుపు. "అగ్గలము+ఇక=అగ్గలిక = అగ్గలమైనదాని భావము. (ధర్మము)" అనుచో 'ము' మున్నగు భాగము లోపించి 'అగ్గల' అను ప్రాతిపదికము నిల్వఁగా(ఆంధ్ర I విష.) బా - సంధి - ౧౧ సూత్రముచొప్పున నపదాదిస్వర నిత్యసంధిచే "అగ్గలిక" అనురూపము సిద్ధించును. చ.........అ । గ్గలిక నెదిర్చి యిట్లనిరి. (భీష్మ. ౨ ఆ 3౭౬.) అగ్గలికమని నపుంసక సమరూపమును గలదు. సీ. చతురంగబలపతి సాంగ్రత్తఁ గొనిన యగ్గలికమునకు బెగ్గడిలక। ...... (విరా. ౪ ఆ. ౬౨.) సీ. అర్చినఁ బేర్చిన యగ్గలికంబున నాసూతనందనుఁ డతని సూతుఁ। జంపి కేతువు ద్రుంచి శాతశరంబుల నంగంబు నొప్పించె. (కర్ణ. ౨ ఆ. ౧౯౧.) "ఒమ్మిక - వి - (ౘ - ఒమ్ము.) ౧ పొలుపు - అందము - వ. శ్రీకారంబుల జోకయుఁ దొమ్మిదింటి లెక్కల యొమ్మికయు మోదుగు విరుల సిరులును పోసరించి వాసివడయు శ్రుతిశష్కులికలును (పాండు. 3 ఆ. ౧౭౯. ప్రబంధ. ౫౨.) (సూ. రా. ని.)" అని యిట్లొమ్మిక శబ్దమునకు 'ఒమ్ము' అను ధర్మివాచకము మూలమని యంగీకరించియు సూ - రా - నిఘంటుకర్తలు 'ఒమ్ము' శబ్దమునకు 'పొలుపైనది - అందమైనది' అనునర్థము నీయకుండుట యుక్తముకాదు. "ఒమ్ము.........విశ - (హొమ్ము) స్థూలము-పెద్ద.........క. కుచలో యొమ్మగు తుమ్మెద । గలులో..." (సూ. రా. ని.) అనుపద్యమునఁ దుమ్మెదగలుల కొమ్మగు ననఁగా నొప్పిదమగు నను నర్థమె సుసంగతమై యుండును.

మగఁటిమ్యాదులు యథాప్రయోగంబు గ్రాహ్యంబులు. ౮.

బాలవ్యా. వివరణము. ఆంధ్ర VI వివ.

మగఁటిమి - మగతనము - పేదటిమి - ఒజ్జనము - కోటరము - కోడంట్రము - కోడంట్రికము - కోడటికము - కోడులికము - చెలికారము - తెలుపు - ఎఱుపు - పసుపు - నలుపు - టికాదులు రానిపక్షమందుఁ దనప్రత్యయం బన్నింటి కగు. చిన్నతనము - మ్రుచ్చుఁదనము - నల్లఁదనము - అగ్గలంపుఁ దనము- ఒజ్జతనము.

సంజీవని. ౨౮౯ VI వివ:—మగఁటిమి మున్నగు భావార్థకరూపములు సుసాధములు కామింజేసి మహాకవి ప్రయోగానుసారముగా వాని వాని రూపములను గ్రహింపవలయునని యర్థము. అట్టివానిలోఁ గొన్ని యిట సూరి ప్రదర్శించుచున్నాఁడు. మగఁటిమి = మగతనము = పౌరుషము=శౌర్యము. (మగ+టి+ఇమి) నా। మగఁటిమిఁయు లావు మాన్పుట। తగవా గురునకు......(ద్రోణ. ౨ ఆ. 3౫౯.) ఉ.........అర్జునుం। డే విడిపించు మేదిని గడింది మగంటిమి యుల్ల సిల్లఁగా। ....(ఉద్యో. ౨ ఆ. ౨౬౭.) చ.........వే। డ్రైఱ నని సేయఁ బూనితిఁ గడింది మగంటిమి తోడు సాలదే. (ఉద్యో. ౨. ఆ. ౨౯౮.) "పేదఱిమి - ద్వ - వి - ౧ దారిద్ర్యము. (చూ. పేదర్కి.) ౨ పిఱికితనము. తే. దండివై లెమ్ము మనసు పేదఱిమి విడిచి. (భీష్మ. ౧ ఆ. ౧౯౨.) పేదర్కి - ద్వ - వి. పేదఱిమియొక్క రూపాంతరము.(దారిద్ర్యమునకు. సీ. కమ్మఁ బువ్వులఁ బూఁత కల లోపలను లేక పేదరికతమునఁ బెండ్లి లేక. (పంచ. నా. ౫ ఆ.)" (శ-ర)బా - తద్ధి-3 సూ - పేదఱికము= పేదతనము. "ఒజ్జనము - వి - (∠ఒజ్జ) ఒజ్జతనము. సీ.........నాపసాని। యొజ్జన మొనరింప నుచితక్రమంబునఁ బుణ్యాంగనల్ గడఁ బ్రోలుచొచ్చి. (కళా. ౭ ఆ. ౮౩.)" (సూ. రా. ని.) ఒజ్జనము = ఉపాధ్యాయత్వము. బా - తద్ధి - 3 సూత్రము చొప్పున ఱిక ప్రత్యయము వచ్చుటయుఁ గలదు. "ఒజ్జఱికము = ఒజ్జతనము. ఉ. చిత్తరు బిత్తరుల్ నడ భజించి గనన్ జిగి నీలికాసె ద।ళ్లొ_త్తెడు పాత్ర క_త్తియల కొజ్జఱికంబు వహించి.........(చం. రా. 3 ఆ. ౬౪.)" (సూ. రా. ని.). కోటరము=కోడలితనము. చ.........చె। చ్చెరఁ జని కోటరంబు దగఁ జేయుదునో...(ఉద్యో. 3 ఆ. ౧౧౨.) కోట్రమనియుఁ గలదు. "సీ. వైవాహిక క్రియావ్యసనంబు గొన్నేండ్లు గొన్నేండ్లు కోడంద్ర కోట్రములును." (వి. పు. ౫ ఆ. ౧౮౭. సూ. రా. ని.) "కోడంట్రము. దే-వి - కోటఱికము. క. ఓ। రమణీమణి నీకోడం। ట్రము నెఱుఁగరు వారు యోగ రసనిశ్చలతన్. (కళా. ౭ ఆ. ౮౯.) కోడంట్రికము. దే-వి- (కోడలితనము.) క. పకపక నగి దళకంఠు డు। నకి నా తనుజునకు నీవు సతివై కోడం। ట్రిక మెప్పుడు చేసితివి.........(ఉ. రా. ౪ ఆ. ౨౦౬.)" (శ-ర) "కోడఱికము = కోడంట్రికము. (కోడలు+ఱికము).........సీ. కోడంట్రమునఁగఁ గోడఱిక మంచన స్నుషాత్వ మలరును. (ఆం. భా. ౨-౧౧౧.) కోటఱికమనియుఁ గలదు. "కోటఱికము = కోడంట్రికము. వి (∠కోడలు).........చ. పలుకుఁ బడంతిరో యువిదపజ్జలఁ గోటఱికంబుసేయు. (రామా. ౧ ఆ. ౨ ప. శ. ర. పా.)" (సూ. రా. ని.). ఈపద్యమున 'కోడఱికంబు' అనియే కవిప్రయోగించి యుండు

ననుటలో బాధయుగపడదు. ఈపదమందలి టకారస్థితికి బలమైన ప్రమాణము కానరాదు. "కోమలికము. వి - (∠కోమలి) సౌందర్యము - చక్కఁదనము. క. ఈ ము క్కీ చెవు లీ మొగ। మీా మేలిమి పొలుపుగలదె యే చెలువకు నీ। కోమలిక మెఱుఁగుటకు నై।.........(భాస్క. రా. అర. ౧ అ. ౧౮౮.) సీ. మెఱుఁగారు ముంజియు మేని కోమలికంబు......(కళా. ౮ ఆ. ౮౮.)" (సూ. రా. ని). కోమలశబ్దము సంస్కృతము. కోమలము = మృదువైనది. కోమలా - కోమల = మృదువైనది. దీని వైకృతము - కోమలి = మృదువైన శరీరముగల స్త్రీ. దీని భావార్థకము. "కోమలికము = మార్దవము" అన్నను యుక్తమె. ఇట్టి స్థితిలో "కోమలి శబ్దంబుపైఁ గ ప్రత్యయంబు లేదా కోమలశబ్దంబుపై ఇక ప్రత్యయము గలుగఁ గోమలిక మను రూపమయ్యెను" అని (బా. సా. పే. ౩౬౮ పు.) పేటికావ్యాఖ్యాత వ్రాయుట సరికాదు. సంస్కృత కోమలశబ్దముపై నాచ్ఛికము గు 'ఇక' ప్రత్యయము గు...యు నట నపదాది స్వరసంధి వర్తించుటయు నసంభవములు. కోమలి శబ్దంబుపైఁగ ప్రత్యయం బనుపక్ష మీాక్రింది యసంగతముగు బా - గు - ప్ర - వ్యాఖ్య మూలమున సంభవించియుండును. "కోమలిశబ్దంబుపైఁ గ ప్రత్యయంబు- అపవాదిస్వరసంధి. (చూ. సంధి. ౧౧ సూ.)" (బా. గు. ప్ర. ౨౦౭ పుట. ప్రథమ ముద్రణము. ౪౯౩ పుట. ద్వి. ముద్ర.). హలాదిక ప్రత్యయవిధానమున నపదాది స్వరసంధి కేవలము నసంగతముకదా. "చెలికారము. వి. (చెలి+కారము) చెలిమి - స్నేహము. క. నెలకొను చుట్టఱికంబును। చెలికారము.........(యయా. ౩ ఆ. ౪౯.)" (సూ. రా. ని.). బా - తద్ధి - ౪౬ సూత్రముచొప్పున "చెలిమి = చెలితనము" అని సిద్ధించును. ఇట్లు సూరి 'చెలికారము' అను రూపమును సాధించియుండఁగా త్రిలింగలక్షణశేషకర్త దీనికిఁ బ్రత్యేకముగా సూత్రించుట (అర్ధా V విస్తరము.) పునరుక్తమనఁదగును. "చెలికారము - చెలిశబ్దంబుపై భావార్థంబునందు 'కార' ప్రత్యయంబు. 'నయగారము (మృదుత్వము) నుడికారము, (మాట చమత్కృతి) కొలగారము' ఇత్యాదులుపై దానివలె గ్రహింపవలె." (బా. గు. ప్ర. ౪౯౩ పుట. ద్వి ముద్ర.) అను గుప్తార్థప్రకాశికా వ్యాఖ్య ప్రామాదికము. 'చెలికారము - నయగారము' అనునవి భావార్థకరూపములు. నుడికారములోని కారప్రత్యయము స్వార్థికము. (చూ. ప్రౌఢ. తద్ధి. ౧౩ సూ.). తెలుపు మున్నగునవి తెల్ల మున్నగువాని భావార్థకరూపములు. ఇవి తెల్ల మున్నగువాని స్వార్థికరూపములుగ నైతము వెలయుచున్నవని సూ - రా - నిఘంటువున వ్రాయఁబడెను. శబ్దరత్నాకరమందు నట్లె చాలవఱకు వ్రాయఁబడెను. 'ఎఱుపు' అనుదానికి

మాత్రము రెండిటను విశేషణార్థము చూపఁబడలేదు. "తెలుపు² (తెల్పు) వి. [∠ తెల్ల) ౧ ధావళ్యము - తెల్లఁదనము. సీ. తెలుపును గప్పును వెలయంగ మెఱుఁగెక్కు తారకంబులఁ గల్కితనము దోడఁగ. (విరా. ౧ ఆ. ౨౮౫.)........విణ - తెల్లనిది - కపిలకము. క. తెలుపులగు చీరలను బూని । తలఁ బువ్వులఁ గొప్పి... (విరా. ౫ ఆ. ౬౧౫)" శబ్దకోశకారుల నంతటను "ఆగు" ధాతువునకుఁ "తెలుపు కలిగియుండు" (చూ. ఆగు. ౧౫ అర్థము. సూ. రా. ని.) అను నర్థము. ఇట్టి కవ్యభిప్రేత మనియు నక్కారణమున 'తెలుపు' మున్నగు పువర్ణకాంతములు 'తెల్ల' మున్నగు ధర్మివాచకముల ధర్మమునె తెలుపుననియు (తెల్లన మున్నగు నప్రత్యయాంతములవలెనె) గ్రహింపనగును. (౨౮ IV విష.). కాని వాని ధర్మివాచకతను స్థాపించున వనఁదగు కొన్ని ప్రయోగములు కోశకారులచే నుదాహరింపఁబడి యున్నవి గీ. జ్యోత్స్న నాఁగఁ దమిస్ర నా నుభయ భార్య । లుండు పతికి నందు నొకతె తెల్పొర్తు నలుపు । తాను వారికి మెచ్చుగాఁ దాల్పెఁ బోలుఁ । దెలుపు నలుపును నగు మేను నెలఁత యితఁడు. (నైష. ౮ ఆ. ౧౮౮ సూ. రా. ని. తెలుపు శబ్దము నొద్ద.) ఇం 'దొకతె తెల్పొర్తు నలుపు' అనుచో 'నొకతె తెల్లనిది యొకతె నల్లనిది' యని కోశకారుల యర్థము. కాని యచట నొకతె 'తెలుపైనది - యొకతె నలుపైనది' యనురీతి నంతర్భూతమై లోపించియున్న యగు ధాతురూపములచే 'తెలుపుగలది - నలుపుగలది' యను నర్థములు లభించును గాన నచటి తెలుపు నలుపు శబ్దములు ధర్మవాచకములుగనే కవ్యభిప్రేతములని తోఁచెడిని. పయి పద్యము నుత్తరార్థమున "తెలుపు - నలుపును నగు మేను" అని యగు ధాతువుతోనె ప్రయుక్తమగుటచే వివాదమే లేదు. గీ. కలయ జగమునఁ గల యట్టి నలుపులెల్లఁ । దెలుపులుగఁ జేసి నీడలు దెలుపు సేయఁ । గా వశముగామి...... (మనుచ. ౩ ఆ. ౨౭ సూ. రా. ని. తెలుపు శబ్దము నొద్ద.) ఇందుఁ బూర్వార్థమున 'నలుపులు - తెలుపులు' అను మొదటి రెండును భావార్థకములె యనుటలో విప్రతిపత్తియే లేదు. ఇంక 'నీడలు తెలుపు సేయఁగా' అనుచో నీడలను దెల్లనివిగాఁ జేయుటకను నర్థమును బట్టి యచటి తెలుపు శబ్దము ధర్మివాచకమనఁగా విశేషణమని కోశకారుల యాశయము. కాని యచటను సైతము 'నీడలను దెలుపగునట్లు'గా నని యర్థము చేయవచ్చునుగదా. శబ్దప్రణాళినిబట్టి చూచినను 'నల్లది - నల్లనిది' అనునవి విశేషణము లనియు 'నల్లన - నలుపు - నల్లఁదనము' అనునవి విశేష్యములనియుఁ దోఁచుచున్నది. 'అగ్గలంపుఁదనము' అనుచో సూరి పక్షమున, "అగ్గలము+తనము = అగ్గలంపు+తనము = అగ్గలంపు+ను+తనము =

అగ్గలంపుఁదనము" అనురీతిని రూపసిద్ధి - బా - సంధి - 32 సూత్రము చెప్పిన సంభవించును గాని తనవర్ణక పరకత్వమున నుగాగమమును, దానిచే జ్ఞాపితమగు పు - ంపుల విధానమును కవిప్రయోగసిద్ధములు కావని యీవఱకు నిరూపింపఁ బడెను. (అర్ధ II విమ.)

> సామ్నః క వర్ణకః స్యాత్ । స్వార్థే స్యా దుత్వ మపి
> పరే తస్మిన్. (ఆం. చిం. హలం. ౧౧ కారి. అహో.
> ౪౦౪ పుట.)

నన్నయా. తద్ధి. విమ.
> భవే త్కః స్త్రీ సమా న్నామ్న । ఉత్వం తస్మిన్ పరే
> భవేత్. (వికృ. క్రియా. ౨౧ అహో. ౫౦౨ పుట.)
> అన్యేచ బహవో దేశ్యే । వర్ణకా అర్థభేదకాః । క్వచి
> ద న్త్యస్య లోపః స్యాత్ । క్వచి ద్వర్ణాగమో మతః.
> (వికృ. అజం. ౫౨-౫౩ కారి. అహో. ౩౭ పుట.)

కల్పతరువు. తద్ధి. విమ:—సామ్నః = ప్రాతిపదికమునకు, స్వార్థే = స్వార్థమందు, కవర్ణకః = కప్రత్యయము, స్యాత్ = అగును. పూర్వసూత్రము నుండి చ శబ్దానువృత్తిచే నిది వైకల్పిక మనవలెను. తస్మిన్ పరే=ఆ 'క' ప్రత్యయము పరమగుచుండఁగా, ఉత్వమపి = ముందటి 'అ' కారమునకు 'ఉ' కారము సయితము. స్యాత్ = అగును. కొన్నియెడల 'ఇ' కారమునకును 'ఉ'త్వమగును. ఉదా:— వెలఁదుక - నాతుక. మొ. దీనిచేఁ బ్రాతిపదికమున కెల్లఁ గ ప్రత్యయము గల్గు ననుకొనరా దనుచు నథర్వణుఁడు నన్నయాశయమును వివరించుచున్నాఁడు. స్త్రీసమాత్ - నామ్నః = స్త్రీసమ నామమునకంటెఁ బరముగా నఁగా వాచ్యికమగు స్త్రీసమ ప్రాతిపదికమున కంటెఁ బరముగా, కః, భవేత్ = కప్రత్యయము వైకల్పికముగ నగును. తస్మిన్ పరే = ఆకప్రత్యయము పరమగుచుండఁగాఁ బూర్వమున, ఉత్వమ్ = ఉత్వము, భవేత్ = నిత్యముగా నగుటయుఁ గలదు. స్త్రీసమ ప్రాతిపదికముపైని 'క - ఉక' అను ప్రత్యయములు పాక్షికముగా నిల్చునని పర్యవసితార్థము. బియ్యము మున్నగు నపుంసక సమాదులపై నివి నిల్వనేరవని యెఱుంగునది. తద్ధితములలో స్వార్థికములెల్లఁ బ్రాతిపదికముపై నిల్చును. భావార్థకాదులు సుబంతములపై నిల్చుట సంప్రదాయము. కావుననె నన్నయాథర్వణులు 'నామ్నః' అని స్వార్థిక కప్రత్యయమును విధించిరి. ఉదా:—మంచుక - ఎముక - ఎమ్ముక - నిప్పుక - మెలిక - పాత్రిక - చిఱుతుక - నాతుక - నెలఁతుక - మెఁతుక - మొలాఁతుక - [illegible] - [illegible] - [illegible] - [illegible] మొ. ఉత్వము వచ్చినా నిత్యము

గానే వచ్చును. లేదా రానే రాదు. కాన, నెలఁతక - పడఁతక మున్నగురూపము లనిష్టములని యెఱుంగునది. అపిశబ్ద మహిమచే 'క' ప్రత్యయమును స్వార్థికమని వ్యాఖ్య చేయనగును. మంచు - ఎమ్ము - నిప్పు - మెలి - పొత్తి - చిఱుత - నాతి - నెలఁత (మెలఁత) మెలుఁత - పడఁతి - పుడఁతి - పొలఁతి - వెలఁది. మొ. "౨౧౭ II విష- ౨౨౧ విష." అను వానిలో 'ఒకర్తు - ఒకర్తుక - ఎవతె-ఎవతుక' మున్నగునవి చూపఁబడెను. ప్రయోగములు. ఉ. వాలి శరంబు లొక్కమొగి మంచుక గప్పిన మాడ్కి. (నిర్వ. 3 ఆ. ౨౬.) ఎలమి దధీచిచే నెముకబలసి. (నరస. ౧ ఆ. ౧౧౬.) సీ. మొగిని దధీచి యెమ్మునఁ బుట్టదయ్యెనే, వాసవాయుధమైన వజ్రమదియు. (ఆది. ౬ ఆ. ౫౯.) గీ. ఎమ్ముకలు చల్లినట్టి చో టెఱుఁగఁ దయ్యె. (కాశీ. ౫ ఆ. ౭౩) ద్వి. మఱుపడ్డ నిప్పుక మాడ్కి నున్నాఁడు. (హరిశ్చం. ఉత్త. ౧33 - 33౪ పం.) (సూ. రా. ని.) క.........కురిసెన్ । గనగనగన మనుచు నిప్పుకలు గుప్పలుగన్. (పాండు. ౫ ఆ. శ. ౪.) క. నిప్పులఁ బొరలిన యట్లయి । చొప్పడ దించుకయు నిద్ర శుద్ధవిచారా. (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౧౯) చ. ఒకఁడు.........ని । ప్పుకలఁ బొరల్చినట్లు మదిపొక్కెడు. (ఉ. హరి. ౫ ఆ. ౨౮౭) "పొత్తి-వై - వి - ౧ మెత్తని సన్నని ప్రాఁతవస్త్రము.........క. అత్తఱి నరవీథుల నా । పొత్తులలో శిశువు.........(కళా. ౫ ఆ.)......పొత్తిక - వై - వి - మెత్తని సన్నని చిన్న వస్త్రము. క. కురువీరుల గెలిచి తదం । బరములలోఁ జిత్రవర్ణ భాసురములుగా ।... ......బొమ్మ పొత్తికలకుం దెండీ. (విరా. ౪ ఆ. ౪౭.)" (శ-ర). ఆ-వె. చిఱుత వాని కింత తఱుసంటి పలుకులు. (సభా. ౨ ఆ. ౨౨౮.) ఆ-వె. చెలఁగి లేవనేర్చు చిఱుతుకదానిఁ గ్ర । వ్యాద ఘోరమృగము లశనబుద్ధి. (ఆది. ౪ ఆ. ౪౬.) క. ఇమ్ముగఁ దద్ధామా ఘ్రా । ణమ్మున గర్భములు దాల్చి నాతులు.........(అర. 3 ఆ. ౨౧౬.) "క. నను మన్ననఁ జేసి యనుచు నాతుక మ్రొక్కెన్. (కళా. ౧ ఆ. ౬౧.)" (సూ. రా. ని.) ఉ. ఆపురి మించుటో వరుల నాడు మెలంతల గానమాధురిన్. హ. న. ౧ ఆ.) క.........ముని । లోకము నేరుటయు నమ్మెలుఁత యెలుఁ గెసఁగన్. (అను. ౩ ఆ. ౨౨౧.) పయి యానుశాసనిక ప్రయోగమునుబట్టి యంతటను 'ఉ'కారమధ్యముగ దిద్దుట యుక్తము. మెలుఁత - మెలుఁతుక. శబ్దరత్నాకరములోని 'అ'కార మధ్యత నిర్మూలము. క. ఈ నెలత గన్న మన్మథుఁ । డైన. (విరా. ౨ ఆ. ౨౮.) సీ. గంధర్వ లేపుర గఁడని చెప్పె నన్నెలతుక మాటలు నిక్క మొకో. (విరా. ౨ ఆ. [illegible]) క. [illegible]......(ఉద్యో. [illegible]

ఆ. ౪౪.) "క. వే! వే లింటం జేజే నవ! లా లుండఁగ నీకు నివ్వోలందుక కొంటయే. (అప్ప. రా. సుం.) (స్వార్థమున ఉ క)" (శ-ర.) "స్త్రీ సమూత్ - స్త్రీ లింగా దైవ్యకృతాచ్చ ప్రాతిపదికాత్ స్వార్థేక వర్ణకోపి స్యాత్." (అహో. ౪౦౪ పు.) అని యిట్లుగ నహోబలపతి వ్యాఖ్య చేయుటలో నాతని యభిప్రాయమేమో తెలియకున్నది. స్త్రీలింగాత్తని వ్యాఖ్య చేసెనే కాని యట్టి సంస్కృత స్త్రీలింగ శబ్దముల కప్రత్యయము నుదాహరింప నైన లేదు.

అన్యేచేతి (౨౧౭ I ౨౨౧ విష.) అన్యేచ = నన్నయాథర్వణులు ప్రత్యేకించి చెప్పకున్నవే కాక, బహవః = అనేకములైన, దేశ్యవర్ణకాః = దేశ్యములగు కృత్తద్ధిత ప్రత్యయములు, అర్థభేదకాః = అర్థవిశేషములుగలవి, ప్రయోగ దృష్టములగుచున్నవి. భావార్థమున సూరి చూపిన ఱిక - ఇమి - న - ఇక- మున్నగు ప్రత్యయములును ముం దుదాహరింపఁబోవు సూరి సంగ్రహించిన ప్రత్యయ విశేషములును, ద్విలింగ లక్షణశేషమున నుదాహరింపఁబడిన ప్రత్యయవిశేషములును నథర్వణోద్దిష్టములె యని గ్రహింపనగును. క్వచిత్ = ఒకానొకప్పుడు దేశ్య తద్ధిత ప్రత్యయము పరమగుచుండఁగా, అన్త్యస్యలోపః స్యాత్ = ప్రకృతి యొక్క తుదివర్ణమునకు లోపము గల్గును. క్వచిత్ = ఒకానొకప్పుడు, వర్ణాగమో మతః = వర్ణవిశేష మాగమ మగుట సమ్మతమగును. ఉదా:—అంత్య వర్ణలోపమునకు:—కోడలు+ఱికము = కోడఱికము, ఒండు+టి = ఒంటి, చెలిమి+కాఁడు = చెలికాఁడు. మొ. వర్ణాగమమునకు:—మగ+ఇమి = మగ+ట్+ఇమి = మగటిమి. పేద+ఱ్+ఇమి=పేదఱిమి. ఈసూత్ర మాదేశాదులకును నుపలక్షణము. తెల్ల+పు= తెలుపు. కోడలు+ఇకము = కోడంట్రికము. అందము+కాఁడు = అందగాఁడు. మొ. కవిశిరోభూషణమున నన్యేచేత్యాదికారికల కీ క్రిందిరీతి నుదాహరింపఁబడెను. "కల్లరి- వెరవరి (అరి మత్వర్థీయము) ముక్కిఁడి - వెరవిఁడి కట్టిఁడి - (ఇఁడి తదభావార్థకము.) ఎద్దడి. (ఎరవు+తడి = ఎద్దడి నీటిదారిద్ర్యము.) (ఇందుఁ దద్ధిత ప్రత్యయ మెట్టిదో తెలియకున్నది.) చలిమిరి - వలిమిరి (మిరి. స్వార్థిక ప్రత్యయము) (శబ్దరత్నాకరమున వలిమిరి శబ్దము లేదు గాని వలి శబ్దమునకును శైత్యమే యర్థము.) కన్నెఱికము. (ఱిక ప్రత్యయము భావార్థకము) 'పలువరము - కనికరము - వేగిరము - తేజరము' (వీనిలోని ప్రత్యయములు శబ్దరత్నాకరమునఁ జూపఁబడ లేదు. 'తేజరము' అను శబ్దమె చూపఁబడ లేదు. 'పలు+వా = పలువ = దుష్టుఁడు' అని శబ్దరత్నాకరమున నున్నది. పలుమాటలాడువాఁడని యర్థము చేయనగును. 'అర' 'ఇర' ప్రత్యయములు స్వార్థికములని యహోబలపతి యాశయము కానోపును. 'పలువరము. వై-

వి - ప్రలాపము - పలువరింత' అని శబ్దరత్నాకరమునఁ గలదు. 'కనియు = పరిపక్వ మగు' అను ధాతువు కలదు. దీనికృదంతము 'కనిక = మెత్తఁదనముఁ' కానోపును. కనికర మనఁగా మనసు మెత్తబడుటయేకదా. 'వేగ' అను తద్భవముగలదు. వేగ+ఇరము = వేగిరము. తేజు+అరము = తేజరము = ప్రకాశము - తేజరిల్లు.) కోమలికము (కోమలి+ఇకము - ఇక భావార్థకము) దొరతనము ఇత్యాద్యా బహవో వర్ణకాః - స్త్రీత్వే - ఒక్కతె - ఒకర్తు - ఓర్తు - ఎవ్వతె. అవ్వతె - ఇవ్వతె (ఈతుదివి ప్రయోగములందుఁ గానరావు) ఇత్యాద్యాః - చెలి కాఁడు = చెలిమి కాఁడు - గట్టివాతనము = గట్టివాయితనము. మిండగీఁడు ఇత్యాదౌ లోపాగమకార్యమ్." (మిండ+గ్+ఈఁడు = మిండగీఁడు.) (అహో. 3౨౯ పు) ఈయహోబల పండితీయోవాహ్యాతులనె మూలముగాఁ గొని సూరి కొన్ని తద్ధిప్రత్యయవిశేషములను సూచించె నని యెన్నవగును.

బాలవ్యా. అరమరాదులకు స్వార్థంబునం దిక వర్ణకం బగు. ౯.

వివరణము. అరమరిక - ఆమిక - అరమర - ఆము - అల్లి బిల్లి-గండి -

౨౯౦ I విషయము. నడవడి - నాడు - నివ్వాళి - పొత్తి - మూన - మెలి -

వాలు - ఇత్యాదు లరమరాదులు.

సంజీవని. ౨౯౦ I విషః—"అరమర. ద్వ - వి-(అర+మరలుట) సందేహము. భేదము (అరమరము - తా మది నమ్మకున్నది విదర్భ నరేంద్ర తనూజ నిన్ను సు। త్రాముఁడ వంచు నీ యరమరంబునఁ బో మనసీవు నీవు......(నైష. ౮ ఆ.౭౫.)" (శ-ర). "అరమరిక - అఱమర - భేదము.........అరమరికయు లేక యందఱిలోన। నిరవొంద సుగ్రీవు నిష్టుఁడై యుండె. (రంగ. రా. ఉ. ౯౭ పా. ౨౮ పం.)" (సూ. రా. ని.). 'అఱమర' అనియుఁ గోశకారు లుదాహరించుచున్నారు. "అఱమర - ద్వ - వి - (అఱ+మరలుట.) ౧ సందేహము. క. మఱియు నొకమాట యెవ్వరు । నెఱుఁగని యది దశరథునకు నేకాంతమునం । దఱమర లేక దృఢంబుగ । నెఱుకవడం జెప్ప వింటి నే నొకరుండన్. (నిర్వ. ౯ ఆ. ౫౭.)" (శ-ర). "ఆము = ఆమి. వి. (సం - అహమ్.) మదము - గర్వము. సీ. ఆము శేషుఁగు సామి ముద్దుల పట్టి.........(రసిక. ౧ ఆ. ౨.) ఆమిక = హామిక. వి. (సం - అహమహమికా.) గర్వము - మదము. సీ. గర్వంబు మేనులు గన్నట్టు లుండెడు దొరల యామిక లెందుఁ దొలఁగిపోయె. (విజ. వి. పీఠి. ౪౨.)" (సూ. రా. ని.) "అల్లిబిల్లి దే - వి - పెనఁకువ. ౨ ఒద్దిక. గీ. అరిగి తనకూర్మి చెలులతో నల్లిబిల్లి । యగుచు........ (పర. 3 ఆ.౨౭౪.)" (శ-ర). 'అల్లిబిల్లిక' అనురూపమును గోశకారులు చూపలేదు

గాని 'అల్లిక బిల్లిక' అను దానిని జూపిరి. "ఉ...... । అల్లిక బిల్లికం దనరు... ......(కృ. శకుం. ౨ ఆ. ౨౨౦ సూ. రా. ని.)" గండి=రంధ్రము - సందు. 'గండిక' శబ్దమునకుఁ బ్రయోగము దొరకక కావలయు సూ - రా - నిఘంటుకర్తలు "గండిక= గండి. (శ-స)." అని వ్రాసిరి. నడవడి = నడక - ప్రవర్తనము - నడవడిక శబ్దమున కును బ్రయోగము లభింపక కావలయును "నడవడిక - వి......(శ-ర. చి. ని.)" అని సూ - రా - నిఘంటుకారులు వ్రాసిరి. 'నాడు' శబ్ద మీగణములో నిర్బిందువు గానే బాలవ్యాకరణ ప్రథమ ద్వితీయ ముద్రణములందు సైతము వెలయుచున్నది. శబ్దరత్నాకరకోశమున కాలవాచక మగునపుడు 'నాఁడు' శబ్దము సబిందుకముగను దేశవాచకమగునపుడు నిర్బిందుకముగను జూపఁబడెను. సూ - రా - నిఘంటువున రెండర్థములందును సబిందుక మనుట యుక్తమనియు, దేశవాచకమగునపుడు తత్వ నిర్ణాయక ప్రయోగములు లేవనియు శాసనములలో నర్ధబిందువు గన్పట్టుచున్న దనియు వ్రాయఁబడెను. కావుననె 'నాఁడిక' అనురూపము సైతము సబిందుకము గానె చూపఁబడెను. "క. అన్నా తియు నొడయఁడు నటు । లన్నారని నీవు కోన కరు దెంచినచో । నన్నా యన్నాడిక య । న్నన్నా యాఁగుకొనఁ జాలు నట్టిదె చెపుమా" (అచ్చ. రా. అయో. ౧౧౦ శ-ర. నాడిక శబ్దమునొద్ద.) నివ్వాళి = నీరాజనము. శబ్దరత్నాకరమున నివ్వాళికయనియుఁ జూపఁబడెనుగాని "ద్వి. వనజ లోచనలు నివాళిక లొసఁగ. (రంగ. రా. బాల. ౭౫ పొరట.)" (శ-ర). అని నివాళిక శబ్దమునకు మాత్రమె ప్రయోగము చూపఁబడెను. సూ - రా - నిఘంటు వున "నివ్వాళిక" శబ్దమె చూపఁబడలేదు. నివ్వాళి శబ్దము సప్రయోగముగఁ జూపఁబడినది. పొత్తి = పొత్తిక=మెత్తని సన్ననివస్త్రము. "క. బొమ్మ పొత్తికలకుం దె-డీ. (విరా. ౪ ఆ. ౪౭) స్త్రీసమ 'మాన' శబ్దము శబ్దరత్నాకరమున కుడపార్థక ముగఁ జూపఁబడెను. ప్రయోగము లేదు. కాని మానిక శబ్ద మాచ్ఛికము మాన శబ్ద రూపాంతరముగాఁ జూపఁబడలేదు. 'మాన' అను నాచ్ఛికపు స్త్రీసమశబ్దము సంస్కృత మానశబ్ద వైకృతమని వైకృతదీపికలో నున్నది. 'మానిక' అను సంస్కృత మానికా శబ్దము శబ్దరత్నాకరమునఁ జూపఁబడినది. "మానికా - ఆ - స్త్రీ. అఞ్జలి ద్వయ పరిమాణమ్" కుడవమ్. తె. ౧ మానెఁడు" అని సర్వశబ్ద సంబోధినీ కోశమునఁ గలఁదు. "మెలిక - వై - వి - మెలి = మెలుసు = పెన" అని యిట్లు శబ్దరత్నాకరమున 'మెలి = మెలిక' అనునవి రెండును జూపఁబడినవె కాని ప్రయో గము చూపఁబడలేదు. వాలు = వాలిక = దీర్ఘము "శ. అకటకట యుత్తరుఁడు గొం । డొక కాంభోజుండునుం గడుం బాలుఁడు వా । లిక కైదువు లాడిన నే । ల

కొంటెఁగి యొప్పి రభిమన్యు లక్షణుల క్రియన్. (స్త్రీ. ౨ ఆ. ౮౪ ప.) గీ. వాలుగాఁ గై వ్రాలు.........(రామా. ౧ ఆ.)" (శ-ర). శా. ఆవాలుం గనుదోయి యానగు మొగం బాగుబ్బ పాలిండ్ల పెం। పావేణీ భరము......(పి. శకుం. ౨ ఆ. ౧౮౭.) (కళా. అప్పక. 3 ఆ. 32౪ ప.)

ఉక వర్ణకంబు చిఱుతాదులకు స్వార్థంబునం దగు. ౧౦.

బాలవ్యాకరణ. చిఱుతుక - నాతుక. చిఱుత - నాతి - నెలఁత - వివరణము. మెలఁత - పడఁతి - మడఁతి - పొలఁతి - వెలఁది -

౨౯౦ II విషయము. నిప్పు - ఎమ్ము - ఇత్యాదులు చిఱుతాదులు.

సంజీవని. ౨౯౦ II విష:—"నిప్పు - ఎమ్ము" అను రెండిటిలోఁ "ఉ"కార మున్నను వేఱుగ 'క' ప్రత్యయవిధాన మేలయని తలఁచి సూరి వానికిని 'ఉక' ప్రత్యయముగ నెయుపదేశించెను. అంతటను బా - సంధి - ౧౧ సూత్రము చొప్పున నపదాది స్వరసంధి నిత్యముగా నగును. పఱి వానిలోఁ బెక్కిటికి విపుల ముగా ౨౯౦ విషయమునఁ బ్రయోగములు చూపఁబడెను.

నన్న సూ. ౨౯౧ విష. కాఁడు గ్గాఁ డు ర్భవే దీఁడు।ర స్తిత్వా దర్థబోధకాః। ఏకత్వ వాచకా త్పుంసి । స్యా ద్దాఁడు స్త్వన్యథా మతః । స్త్రియా మాఁడి ర్భవా త్యే స్యాత్ । పుంసి దీర్ఘా న్ని రుచ్యతే. (వికృ. అజం. ౫౦-౫౧ కారి. అహో. 3౨౯ పుట.)

కల్పతరువు. ౨౯౧ విష:—ఈకారికలు ౧౯3 విషయమున వ్యాఖ్యాతములు:—ఏకవచనాం తాచ్ఛిక శబ్దములకుఁ బరముగ న స్త్యర్థమునందును గొన్నియెడల స్వార్థమునందును మహత్త్వమున 'కాఁడు' అని కొన్నిటికిని 'గాఁడు' అని కొన్నిటికిని, 'ఈఁడు' అని కొన్నిటికిని వచ్చును. ఆఁడు ప్రత్యయము ప్రథమా బహువచనమునకుఁ బరముగా వచ్చును. ఆబహువచన ప్రత్యయము లోపింపదు. మహతీత్వమున 'ఆఁడి' ప్రత్యయ మగును. అపుడును లుప్రత్యయము లోపింపదు. 'విల్లుకాఁడు - అందగాఁడు, కొండీఁడు - వగలాఁడు' అనునవి పుంలింగ సమరూపములు. డుమంతరూపములు. ఇవి ఏకాదిగణము లోనివి.'దీర్ఘా న్ని రుచ్యతే' అనుటచేతఁ బయివిషయము స్పష్టపడుచున్నది. 'వగలాఁడి' అను రీతిగల రూపములు మాత్రము స్త్రీసమరూపములు. ఆఁడి ప్రత్యయవిధి సందర్భమునకయి 'కాఁడు' ప్రభృతు లట్లు వేర్కొనఁబడినవి కాని యవి నిజముగా 'కా - గా - ఈ - ఆ' అను ప్రత్యయములె యని గ్రహింపనగును. మఱియు నీతద్ధి

కాంత ప్రాతిపదికముల దీర్ఘము హ్రస్వము కాదని విశదపఱుచుటకును బ్రథమైక వచనాంత పరినిష్ఠితరూపములు వేర్కొనఁబడినవి. 'స్త్రియా మాఁడిః' అని యుపదే శించియు నథర్వణుఁడు 'కత్తె - కత్తియ - గత్తె - గత్తియ' ప్రత్యయముల నుపదే శింపకుండుట నరయఁగా నవి 'కా-గా' ప్రత్యయములపై ('ఎవ్వతె - ఒక్కతె' మున్నగు వానియందు వలెనె) 'తె' అను దానిని నిల్పి సాధించుకొనవలయు నని యాతఁడు తలంచినట్లు విశదమగుచున్నది. ౫౧౭ I విషయమునందును ౩౨౧ విషయమునందును జెప్పఁబడినరీతిగా 'వేఁటకా+త్+ఎ = వేఁటకత్తె' "అందగా+ త్+ఎ = అందగత్తె" అని సాధించికొనవలయును. ౪౫౦ విషయమునఁ జెప్పఁబడిన రీతిని దద్ధిత ప్రత్యయ పరకత్వమున వర్ణాగమాదులు ప్రయోగానుసారముగా నంగీకార్యము లగుటంజేసి కాప్రత్యయ దీర్ఘమునకు హ్రస్వమును తకారద్వయా గమమును గల్గఁగా 'వేఁటకత్తె' అను రూపమేర్పడును. ఇట్లె గాప్రత్యయ దీర్ఘ మునకు హ్రస్వమును 'త'కారద్వయాగమమును గల్గఁగా 'అందగత్తె' అను రూప మేర్పడును. పిదప ౩౧౦ విషయము చొప్పున 'ఎ'కారమునకు 'ఇయ' అను రూపము గల్గఁగా (అంతె = అంతియ - ఇంతె = ఇంతియ) 'వేఁటకత్తియ - అంద గత్తియ' అను రూపాంతరములును సిద్ధించును. 'వేఁటకత్తె - వేఁటకత్తియ' మున్నగునవి స్త్రీసమరూపములు. తత్సమ ప్రకృతులమీఁద నయిత మీప్రత్యయ ములు గన్పట్టుచున్నట్లు శబ్దరత్నాకరమందును సూ - రా - నిఘంటువునందును వ్రాయఁబడెను. (౧౫౩ విష.) "కోపకత్తె - మి - గ్రా - విణ - (కోపము+కత్తె) కోపముగలది. ఆఁడుది - "కోపకాఁడు - మి - గ్రా - విణ-(కోపము+కాఁడు) కోపము గలవాఁడు." (శ-ర). "కోపకత్తె. మి - విణ - (కోపము+కత్తె) కోపముగలది (స్త్రీ) సీ. సుతుమిత్రియుకులంబు నిత్యశత్రుముగఁ జేయు। కొడుకుఁ గాంచిన యట్టి కోపకత్తె (క్రీడా. ౧౨౫.) కోపగాఁడు. మి - విణ - (కోపము+కాఁడు) కోపముగలవాఁడు. గీ. నినుఁ గలయు భర్త కోపగాఁ డనఁగ నేల. (సారం. ౨ ఆ. ౧౧౫.) క. ద్వైపా యనముని వెడలం। ద్రోపించిన కోపగాఁడు ధూర్జటి.........(భీమ. ౪ ఆ. ౧౩.) గీ. అన్న మీఁతండ్రి కోపగాఁ డౌనొ కాఁడొ (కాశీ. ౪ ఆ. ౯౦). కార్యకాఁడు. మి - విణ - (కార్యము+కాఁడు) కార్యము నెఱవేర్చుకొనువాఁడు. ఆ-వె......... కార్యకాఁడొ యంకకాఁడొ నృపుఁడు. (ఆము. ౪ ఆ. ౭౬౩.)" (సూ. రా. ని.) (విస్తర.) పయి. ప్రయోగములలో 'కోపకత్తె' అనుచో "కోపకర్త్రి" అనియు

విస్తర. ౪౫౧ విష:—'కోపకత్తె' అనుచో 'క'కారమును "కోపగాఁడు" అనుచో 'గ'కారమును నిల్పుటలో యుక్తియేమున్నది. ఇట్లె సూ - రా - నిఘంటు

'కోపకాఁడు' అనునెడల 'కోపకుండు' అనియు 'కార్యకాఁడు' అనుచో 'కర్జకాఁడు' అనియుఁ గవి ప్రయుక్త పాఠములు కానోపునని సమర్థింపనగును. ("కోపకుండు - సం-విశే - (అ. పికా. అ.) కోపించువాఁడు)" (సూ. రా. ని.). కాని తిక్కయజ్వయే తత్సమముపై 'కా' ప్రత్యయమును బ్రయోగించి యున్నాఁడు. "సీ......... గీ.........। ఆమిషము గాలకాని కెట్లట్ల.........(ఆను. ౫ ఆ. ౨౫౬.) (చూ. ౩౨౬ I విష.) 'అంకకాఁడు' అనునది యాచ్ఛికమె యనియు మిశ్రము కాదనియుఁ దలఁచుచు శబ్దరత్నాకరకర్త యొక్కకవి శ్లేష నిర్వాహణమునకై 'అంకకాఁడు' శబ్దము మచ్చగలవాఁడను మిశ్రస్థలముగాఁ బ్రయోగించెనని వ్రాసియుండఁగా సూ-రా-నిఘఁటుకర్తలు 'చలపాది' అను నర్థముగల స్థలములందెల్ల నదిమిశ్రపదమె యని వ్రాసిరి. "అంకకాఁడు. దే - విశే - (అంకము+కాఁడు) చేలముపట్టువాఁడు - చలపాది. గీ. ఎలమి యేప్రొద్దుఁ గనుఁగొంద నీక మరుఁడు। కలహమున కంకకాఁడయి కాలుద్రవ్వ. (ఆము. ౫ ఆ. ౮౪.) (అంకశబ్దమునకు వృత్తియందు చలమర్థమని యెఱుఁగవలెను. ఇది యొకా నొక కవిచే శ్లేషయందు గుఱుతుగలవాఁడను నర్థమునఁ బ్రయోగింపఁబడియున్నది. చ. హిమకరుఁ డంకకాఁడు మధు వెప్పుడు జాతి విరోధి.........(కవిక. ౩ ఆ. ౯౮.)" (శ-ర). "అంకకాఁడు. మి - విశే - (క- - అంకకాఱు.) బ - అంకకాఱు. అంకకాండ్రు. ౧ మొనగాఁడు - ముఖ్యుఁడు - శూరుఁడు. ద్వి.........పండిత మల్లికార్జునప్రభువు। ....। గరడికెక్కిన యంకకాఁడును బోలె। నెడ విడఁబడ్డ మత్తేభంబుఁ బోలె (పండితా. వాద. ౧౭౬ పు.) గీ. కలహమున కంకకాఁడయి కాలుఁద్రవ్వ. (ఆము. ౫ ఆ. ౮౪.) ౨ చలపాది-మాత్సర్యశీలుఁడు. ఆ.వె. కార్యకాఁడొ యంకకాఁడొ నృపుఁడు. (ఆము. ౪ ఆ. ౨౬౩.) మ.........ప్రాణంబు దా। యలు గాడ్పుల్ శశి యంకకాఁడు పిక మయ్యయ్యో గళగ్రాహి......(విజయనందన విలాసము ౨ ఆ. ౧౨౨.) చ. హిమకరుఁ డంకకాఁడు మధు వెప్పుడు జాతివిరోధి.........(కవిక. ౩ ఆ. ౯౮.) ఇట 'అంకకాఁడు' అనఁగా నొకపక్షమున 'కళంకముగలవాఁడు' అనియు ఒకపక్షమున 'చలపాది' అనియు నర్థము." (సూ. రా. ని.) 'అంక' శబ్దము 'చేలము'ను నర్థమున నాచ్ఛికమని వ్రాసిన శబ్దరత్నాకరకర్త యాశయమును మార్చి యెల్లయర్థములందును నది సంస్కృతమె యని సూ - రా - నిఘంటుకారులు వ్రాసి "అంకకాఁడు" అనునది యెల్ల, యర్థములందును మిశ్రపదమె యని నిరూపించిరి. అట్లె 'అంక'

వున 'కొండెకత్తె - కొండెకాఁ (గా) డు' అని యొకచో ద్వివిధవర్ణములు నంగీకరింపఁబడెను. ఇట్టి యనియమము నిరాధారముగ నేల పాటింపవలయునో?

శబ్దము పార్శ్వమను నర్థమున దేశ్యరుని వ్రాసిన శబ్దరత్నాకరపు వ్రాఁతయు నుపేక్షింపఁబడెను. పరిశీలింపఁగా "అంకము" అను తత్సమరూపమునకు 'అంక' అను స్త్రీసమరూపము తద్భవమనియు నక్ర్యారణమున 'అంకకాఁడు' అనునది యెల్ల యర్థములందును శుద్ధమగు నాచ్ఛిక శబ్దమె యనియు నందు మిశ్రత లేదనియు నీమార్గమున శబ్దరత్నాకరోదాహృతములగు 'అంక - దేశ్యము' 'అఁకించు - దేశ్యము' మున్నగు స్థలములెల్ల నవిరుద్ధము లగుననియుఁ దోఁచుచున్నది. ఇంత యేల ? సూ - రా - నిఘంటుకారులే "అంకించు" అను దేశ్యధాతువు నుదాహరించి దాని కనేకములగు నర్థవిశేషములను జూపిరి. అట్లే, అంకవన్నియ - అంకపొంకములు - అంకాపొంకములు మున్నగు దేశ్యశబ్దములను నుదాహరించిరి. వానిని మిశ్రములన లేదు.

కా-క_త్తియ వర్ణకంబులు పుం_స్త్వ స్త్రీత్వంబుల మతు
బర్థంబునం దాటాదుల కగు. ౧౧.
కా ప్రత్యయాంతంబునకు మగాది గణంబునంజేరి
డుజ్జగు. ఆటకాఁడు - ఆటక_త్తియ. ఆట - అడపము -
ఎమ్మె - ఓయారము - కటారి - కొల్ల - చెలిమి -
బాలవ్యా. చేరువ - చొరవ - జట్టి - జాజర - జూదము - తిండి -
౨౯౧ I వి. తేర - దొడ్డ - నీటు - నే_స్తము - బేరము - వగ -
విలు - వెచ్చము - సొగసు - ఇత్యాదులాటాదులు.
కా క_త్తియల కకారంబునకు గకారంబు కొండొక
చోఁ గానంబడియెడి. ౧౨.
అందగాఁడు - అందగ_త్తియ - కొండెగాఁడు - కొండె
గ_త్తియ - బేరగాఁడు - బేరగ_త్తియ - ఇత్యాదులు.

సంజీవని. ౨౯౧ I విష:—ఆట మొదలగు శబ్దములకుఁ బరముగ మతుబర్థంబున మహదర్థము వాచ్య మగునపుడు కా ప్రత్యయంబును మహత్యర్థము వాచ్యమైనపుడు, క_త్తియ ప్రత్యయంబును నగును. 'తదస్యా_స్త్యస్మిన్నితి మతుప్' (౫-౨-౯౪) (సి. కౌ. ౧౮౯౪ సూ.) అనుపాణిని సూత్రముచే వచ్చు మతుప్ప్రత్యయముయొక్క యర్థంబున 'కా-క_త్తియ' లగునని తాత్పర్యము. "అది దీనికిఁ గలదు లేదా - అది దీనియందుఁ గలదు." అని మతుప్ప్రత్యయమున కర్థములు. "భూమనిన్దా ప్రశంసాసు । నిత్యయోగే ఒతిశాయనే।సంసర్గే ఒ_స్తి వివక్షాయాం । భవ_న్తి మతుబాదయః" (వా_ర్తి. ౩౧౮౩.) అను శ్లోకరూప వా_ర్తికము మతుబర్థములను

వివరించుచున్నది. 'తిండికాఁడు = తిండిగలవాఁడు' అనుచో నెల్లరును దిండి కలవారే యగుటచే నధికముగు తిండిగలవాఁడని యిచటి మతుప్ప్రత్యయము భూమార్థమును బోధించును. 'జూదగాఁడు' నిందార్థము గలుగుచున్నది. 'సొగసుకాఁడు' అనుచోఁ బ్రశంసార్థము భాసిల్లుచున్నది. 'ఒయారకాఁడు' అనుచో నిత్యయోగము భాసిల్లుచున్నది. బా - అచ్చి - ౨౩ సూత్రము చొప్పున (౨౧౦ విష.) 'ఇమ' అనుదానికి 'ఎ'కారము రాఁగా 'ఆటకత్తె' యగును. ఎకారము రానపుడు 'ఆటకత్తియ' అనియె యుండును. కా ప్రత్యయము మగాదిగణములోని దగుట చేత బా - అచ్చి - ౪ సూత్రముచొప్పున (౧౯౧ I విష.) 'కా - ఈ - ఆ' అను ప్రత్యయములు తుదినిగల శబ్దములు డుమంతంబులగును. 'ఆటకానిన్' మున్నగు రీతిని వీనికి నిత్యముగా నిగాగమంబగును. 'అడపము+కాఁడు = అడపకాఁడు - జూదము+కాఁడు = జూదగాఁడు' మున్నగుస్థలములందు బా - సమా - ౨౭ సూత్రముచొప్పున (౨౬౦ విష.) మువర్ణకము లోపించును. (౨౮౯ I విష) జూదగాఁడు, కొండెగాఁడు మున్నగు నలంతిస్థలములందు 'కా' ప్రత్యయ కకారమునకుఁ బ్రకృతమగు బా - తద్ధి - ౧౨ సూత్రముచే 'గ'కారమగును. కోశములలో 'జూదకాఁడు - జూదకత్తియ' అని కకారముతోనె యుదాహరింపఁబడెను. ఇట్లె 'కొండెకాఁడు - బేరకాఁడు' అనియే చూపఁబడెను. సూ - రా - నిఘంటువునందలి యేతద్విషయకమగు నియమరాహిత్య మీమాంసకు విస్తర ౪౯౧ విషయమునఁ జూపఁబడెను. శబ్దరత్నాకరమందును దఱచుగా "కా - కత్తియ"లే వ్రాయఁబడినను గొన్నియెడల 'అందగాఁడు - ఇబ్బందిగాఁడు.' మున్నగుచోట్ల 'గ'కారమును నిల్పుటలో యుక్తియేమియుఁ గానరాదు. ఈవిషయమును నిర్ణయింపఁజాలు ప్రాసాదిగత స్థలములు లభింపలేదు. అయినను నథర్వణుఁడు 'కాఁడు - గ్గాడుః' అని వచించుట చేతను నేఁటి వాడుకలో 'అందగాఁడు - కొండెగాఁడు' మున్నగుచోట్ల 'గ'కారమె వినఁబడుచుండుటచేతను సూరి యుదాహృతులు సరికావనుట యుక్తముకాదు.

ప్రయోగములు:—గీ. అలరి తొలుకరి పేరిటి యాటకాఁడు।......(ఆటవాఁడు=నర్తకుఁడు) (రామా. ౬ ఆ. శ. ౧.) సూ - రా - నిఘంటువున నీపద్యమె "అలరి తొలుకరి పేరిటి యాటవాఁడు।........." అని యుదాహరింపఁబడెను. 'ఆట యొక్క+వాఁడు = ఆటవాఁడు' అను నాభాసబహువ్రీహి రూపముగు షష్ఠీ సమాసము 'కలవాఁడు' అను నర్థము నిచ్చును. కాన నెల్లయెడల "ఆటకాఁడు - ఆటకత్తె - వేఁటకాఁడు - వేఁటకత్తె" మున్నగుచోట్ల "ఆటవాఁడు - ఆటది - వేఁటవాఁడు - వేఁటది" మున్నగునవి పర్యాయము లగుననుటకు సందియములేదు. 'అ-వె' ఊరి

యాటకాఁడ యీరీతి యటఁపులా' అను (ప్రభా. ౧ ఆ. ౧౦౬.) పద్యమున నాటకాఁడనఁగా దొమ్మరివాఁడు. అడపము = వక్కలాకులతిత్తి - ముంగలతిత్తి. అడపము+కాఁడు = అడపకాఁడు = తాంబూలకరండవాహి. అడపకత్తె = తాంబూలకరండవాహిని. గీ. కప్పురపుఁ దావి చిలుకు బాగాలొసంగ । నడపకత్తెలు తెలనాకు మడుపులొసఁగ. (వైజ. ౧ ఆ. ౧౧౩. సూ. రా. ని.). 'అడప = అడపకాఁడు' (బా. తద్ధి. ౨౮ సూ.) దీనికొక్క ప్రయోగము శబ్దరత్నాకరమునఁ గలదు' చ. కలికివరాటరా జడప కప్పురవీడెము.........(నైష. ౬ ఆ. ౧౮౧.) (చూడు. ౫౯ I విష.) ఇందలి 'అడప' అనుచో 'అపుడు' అని సర్వంకషావ్యాఖ్యాపాఠము. అదియు సూ - రా-నిఘంటువుచే నాదరింపఁబడినది. 'అడప' శబ్దము మతుబంత మను పక్షమున దీనిమీఁది కా ప్రత్యయము స్వార్థిక మనవలెను. ఎమ్మె=విలాసము - 'ఎమ్మెకత్తె' అనునది కోశద్వయమునందును జూపఁబడలేదు. ఎమ్మెకాడు = విలాసవంతుడు. సీ. అనుపమచ్ఛాయావిహార మందఁగఁ గల్గెఁ, జిమ్మచీఁకటి క్రిందగు నెమ్మెకాని । కి.........(నరస. ౨ ఆ. ౫౨. సూ. రా. ని) ఓయారము = విలాసము. దీనిపైనిగాని దీనిరూపాంతరములగు 'ఒయ్యారము - ఒయారము' అనువానిమీఁదఁ గాని 'కా - కత్తియ' వర్ణకము లేకోశమందును జూపఁబడలేదు. "ఒయారికాఁడు - ఒయ్యారికాఁడు - ఒయారికత్తె - ఒయ్యారికత్తె" అనురూపములు 'ఒయ్యారి' అను నర్థముగలవి లక్ష్మీనారాయణీయ కోశమునఁ జూపఁబడియున్నవి. "చ.........ఒక్కొకతఱిం బువుఁబోండ్లు కటారి కత్తియల్. (కళా. ౧ ఆ. ౩౧.) చ. బిరుదు కటారి కాండ్రు. (కళా. ౮ ఆ. ౧౦౧.) గీ. బల్లిదుండయి చీఁకటి కొల్లకాఁడ । వక్రవిక్రమగతి. (ఘటికా. ౨ ఆ. ౧౮౦.)"(సూ. రా. ని.) 'కొల్లకత్తియ' కలదనుటకు సూ - రా - నిఘంటువున, శబ్దరత్నాకరస్థితియు ప్రమాణముగఁ జూపఁబడెను. "క.........చెలిమికత్తెలు నగరే (ఉ. హరి. ౫ ఆ. ౧౬౩.) గీ......... చెలిమికత్తియలు గాఁగ (వాల్మీకిచ. ౧ ఆ. ౨.) క...... । గతకల్మషుతోడఁ జెలిమికాఁడై యుండెన్. (వేం. పంచ. ౨ ఆ. ౬౩.)" (సూ. రా. ని.) "చేరువ (ర్వ) (∠ చేరు).........౬. సేనాధిపతి. ద్వి..........ముప్పదిరెండుకోట్ల చేరువలు । నెమ్మి నందొక్కొక్కనికి వేయి వేయి. (రంగ. రా. యుద్ధ. ౩౩౮ పొ. ౨౭ పం)" అని సూ - రా - నిఘంటువులోఁ జూపఁబడెను గాని "చేరువకాఁడు = సేనాధిపతి" అనుచోటి కా ప్రత్యయము స్వార్థికమె యనఁదగును. 'చేరువ = సమూహము' అను నర్థమును గలదు. గీ.........। కలరు నాకిట్టి చేరువకాండ్రు దేవ. (రామా. ౭ ఆ. ౨౭. సూ. రా. ని.) 'చేరువకత్తె' అను శబ్దము కోశద్వయమునందును జూపఁ

బడలేదు. చొరవకర్త కలదనుటకు శబ్దరత్నాకరమునఁ జూపఁబడుచే ప్రమాణముగ సూ - రా - నిఘంటువునఁ జూపఁబడెను. చొరవకాఁడు. విశే. (చొరవ+కాఁడు) ప్రవేశించువాఁడు. (చంద్రా. ౪ ఆ. ౬౧.) ౨ సాహసికుఁడు. గీ......పఖలెక్క చొరవకాండ్రు. (ఆము. ౪ ఆ. ౬౧.) (సూ. రా. ని) (చొరవ = ప్రవేశము) 'జట్టికర్త' దీనికి శబ్దరత్నాకరస్థితియె యాధారము. "జట్టికాఁడు. విశే......... క్రేత = కొనువాఁడు. గీ. అనుచు రసమర్మ సరసోక్తులాడునట్టి । జట్టికాండ్ర...... (వసు. ౧ ఆ. ౧౦౯.)' ౨ వర్తకుఁడు.సీ......ఆ-వె. జట్టికానికేది సంభవించె.(ఆను. ౫ ఆ. ౭౫.) జాజర = జజ్జర = వంచన; కపటము. జజ్జరకర్త - జాజరకర్త' అనువాని స్థితికి శబ్దరత్నాకరస్థితియే యాధారము - 'జజ్జరకాఁడ నీ చనుత్రోవఁ జయము. (ద్వి. హరిశ్చం. ఉ. ౬౭౦ పం.) గీ. నడుమ జాజరకాఁడు మన్మథుఁడువచ్చి. (పి. శకుం. 3 ఆ. ౨౧౫.) (సాం. మాన. ౧౨.) (సూ. రా. ని). జూజము - జూదము= ద్యూతము - జూజకాఁడు - జూజకర్తియ యనునవి వేఱుగఁ జూపఁబడలేదు. 'జూదకర్త' అనుదానిస్థితికి శబ్దరత్నాకరస్థితియె యాధారము. 'జూదకాఁడు' (ఆం. భా. ౨-3౦౪.) (సూ. రా. ని.). 'జూదరి' = (జూదకాఁడు) అనుదానికి భారత ప్రయోగములె ముందు చూపఁబడును. 'తిండికర్త' అనుదానికి శబ్దరత్నాకర స్థితియే యాధారము. తిండికాఁడు = తిండిపోతు - దురాశావంతుఁడు. క. విను కొడుకు గొన్న వేఁదుఱ । కొని కొట్టిన తిండికాఁడు......(ఉద్భో. ౧ ఆ. ౫౬) ఆ-వె.........। తీపుఁగోరి యెలుకు తిండికాఁడును బోలె ।.........(స్త్రీ. ౧ ఆ. ౧౯. సూ. రా. ని.) "తేరకర్త.........అన్యురాలు. ఉ..........। ఇవ్వలఁ దేరకర్త యగు. (ఆము. ౫ ఆ. ౫౬.) తేరకాఁడు.........అన్యుఁడు. క. ఉరు బాహుబలము కలిగియు । వెరవిఁడినై తేరకాని విధమున.........(భాస్క. యుద్ధ. ౧3౯౫ ప.) ౨ క్రొత్తవాఁడు - అపరిచితుఁడు. సీ. ఆతఁడు వేటకై యరిగిరచో వజ్రి; దిగ్భాగ్రింతి పుట్టించి తేరకాఁడు । సమనట్లు సేయు. (ఆమ. ౧ ఆ. ౨౭౭.) దొడ్డకాఁడు.........గీ.........। దొడ్డకార్లచే బడిపోయెఁ దూర్పుదిక్కు. (శ. హరి. 3 ఆ. 3౪.)" (సూ. రా. ని.). 'దొడ్డకర్త' అనుదానికి శబ్దరత్నాకరస్థితియె యాధారము. "నీటుకర్తియ.........విలాసముకల యాఁడుది - ఆఁడుది...... క......మొ । క్కలపు దొరకరాని నీటుకర్తియ యగుటన్. (కువల. ౨ ఆ. ౧3౯.) నీటుకర్తియ = నీటగు ఖడ్గము అని రెండవయర్థము. నీటుకా (గా) ఁడు......... అందగాఁడు.........ద్వి. కలికిమారుఁడు నీటుకాఁడనుటెంతె. (ద్వి. నల ౧ ఆ. ౬౫౧.) ...... గీ. నిక్కి నిక్కి నిరీక్షించు నీటుగాని । నందముల కెల్ల నెల్ల యా

నందగాని. (చంద్రా. ౨ ఆ. ౧౩౬.)" (సూ. రా. ని.). సూ - రా - నిఘంటువున 'అందగాఁడు' అనుచో 'గ'కార మంగీకరింపఁబడెను. దానితోడి యంత్యాను ప్రాసమున 'నీటుగాఁడు' అనుచో 'గ'కారము సమర్థిత మగుచున్నదని కోశకారుల యాశయము. ఈయెడల 'క-గ'ల సందేహమును నిర్వహించు ప్రయోగము ప్రాసాదిగత మొక్కటేని నెచ్చటేనిఁ జూపఁబడలేదు. పయి సమర్థనము కేవలము బలహీనమైనది. 'నేస్తకత్తె' శబ్దస్థితికి శబ్దరత్నాకరస్థితియె యాధారము. గీ. కటికి చీఁకటి నెఱ నేస్తకాఁడు దాను. (శుక. ౨ ఆ. ౧౮౫. సూ. రా. ని.) 'బేరగాఁడు' అనుచోటి గకారము శబ్దరత్నాకరమున లేదు. 'బేరకాఁడు - బేరకత్తె' అనియె యుదాహరింపఁబడెను. ప్రయోగములు శబ్దరత్నాకరమునఁ జూపఁబడలేదు. 'వగకాఁడు - వగకత్తె' అనువానికిని శబ్దరత్నాకరమునఁ బ్రయోగములు చూపఁబడలేదు. "వగ = సంతాపము - శోకము - విలాసము." అనుదానికిఁ బ్రయోగములు గలవు. 'విలుకత్తె - వెచ్చకత్తె' అనుదానికిని బ్రయోగములు చూపఁబడలేదు. క. అరిది విలుకాని యుజ్జ్వల । శరమొక్కని నొంచు.....(ఉద్యో. ౨ ఆ. ౩౬.) (విలుకాఁడు = ధన్వి) వెచ్చకాఁడు.....విటుఁడు - మిక్కిలి వెచ్చము (వ్యయము) చేయువాఁడు. తే-గీ. సురల యాఁకటికూడు మ్రుచ్చులకుఁ గీఁడు । .... । లచ్చిసైదోడు రేబోటి వెచ్చకాఁడు. (కవిజనరంజనము. ౩ ఆ.) సొగసుకత్తెకుఁ బ్రయోగము శబ్దరత్నాకరమునఁ జూపఁబడలేదు. చ.........వన్నెకాఁడవై । కలయ మెలంగు బల్ సొగసుకానికి నెత్తులు పెట్టలేము.........(చంద్రా. ౧ ఆ. ౪-౫.) కోశద్వమునందును 'అందకత్తె - అందగాఁడు' అనురూపములు చూపఁబడెను. 'కత్తె' అనుచో 'గ'కారము రాకుండుటకును 'కాఁడు' అనుచో వచ్చుటకును యుక్తిగాని కవిప్రయోగముగాని ప్రమాణము చూపఁబడలేదు. తే-గీ. అందముల కెల్ల నెల్లయా నందగాని. (చంద్రా. ౨ ఆ. ౧౩౬.) 'అందకత్తె' అనుదానికిఁ బ్రయోగము చూపఁబడలేదు. శబ్దరత్నాకరమునందు 'కొండెకాఁడు - కొండెకత్తె' అనియు సూ - రా - నిఘంటువున "కొండెకత్తె - కొండెకా(గా)ఁడు" అనియుఁ జూపఁబడెను. గకారస్థితి విషయమునందలి యుట్టి వ్యత్యాసమునకుఁ బ్రమాణ ప్రదర్శనమెందును లేదు. 'కొండెకత్తె' అనుటకుఁ బ్రయోగము చూపఁబడలేదు. సీ. కుమతియుఁ జుట్టంబుఁ గొండెకాఁడు ప్రియుండు । ....(రామలిం. ౧౧ ప. సూ. రా. ని.) ఆ-వె. కొండెగాఁడు చావఁ గొంపదనుకఁ బోవ । వంతుకింతెగా(?)ని వగుపు లేదు. (వేమన. ౨-౫౮. ఆం, భా. ౭-౧౩ సూ. రా. ని.) 'బేరకత్తె - బేరకాఁడు' అనియె శబ్దరత్నాకరమునఁ జూపఁబడెను. ప్రయోగములు చూపఁబడలేదు. నాకి

యొక యేలినవాఁడవి పూనికాఁడవై. (నన్ని. కు. సం. ౮ ఆ. ౮౧౫.) ఇందు 'పూనిక+వాఁడు = పూనికాఁడు' అని యెన్నఁదగును. వకారలోప మధర్వణవచనము చొప్పున నయ్యె ననఁదగును. అభిమానకత్తె దానగుట నీవనుచు।......(బసవ. ఆ.) అనుచో 'అభిమానకర్త్రి దానగుట' అని కవిప్రయుక్తపాఠ మనఁదగును. అయ్య గారు - అత్తగారు. (౨౧౧ IV విశ.) గోపాలిగాఁడు. (౧౮౦ విశ.) మున్నగు స్థలములందు 'గారు - ఇగాఁడు' మున్నగునవి వేఱు. ఇచ్చటి 'కాఁడు - గాఁడు' అనునవి వేఱు. "చ. పులియఁడు బూచిగాఁడు.........అనుమంతిగాఁడు. (మను. ౮ ఆ. ౩౨ ప) ఇయ్యవి శునకభేదములు........" (బా. గు. ప్ర. బా. తద్ధి. ౧౮ సూ. వ్యా.) అని యిట్లు 'బూచిగాఁడు - అనుమంతిగాఁడు' అనువానిని బా - తద్ధి - ౧౮ సూత్రమునకు లక్ష్యములుగా గుప్తార్థప్రకాశికా వ్యాఖ్యాత చూపుట పొరపాటు.

కా - కత్తియలు కొండొక వానికి స్వార్థంబునం
జూపట్టెడు. ౧౩.

బాలవ్యా. చెలికాఁడు - చెలికత్తియ, హెగ్గడికాఁడు - హెగ్గడి
వివరణము. కత్తియ.

౨౯౧ II విశ. కావర్ణకంబు తిర్యక్కులకుం గానంబడియెడి. ౧౮.
ఇబ్బందిగాఁడు - ఒంటిగాఁడు - కొమ్ముకాఁడు - పరి
కాడు, ఇత్యాదులు మృగవిశేష వాచకంబులు.

సంజీవని. ౨౯౧ II విశ:—కొన్నియెడల నర్థవిశేషబోధము లేకుండఁగనే ప్రాతిపదికార్థమునందె 'కా - కత్తియ' ప్రత్యయములువచ్చును. చెలి = స్నేహితుఁడు స్నేహితురాలు. చెలుకాఁడు = స్నేహితుఁడు. చెలికత్తియ = స్నేహితురాలు. హెగ్గడి = అంతఃపురపుకావలివాఁడు - అంతఃపురపుకావలి యగుస్త్రీ. హెగ్గడికాఁడు = అంతఃపురపుకావలివాఁడు. హెగ్గడికత్తె = అంతఃపురపుకావలి యగుస్త్రీ. "సీ. చెలికత్తె నెలుఁగెత్తి చీరు తొయ్యలిఁ దమ కులముని కోయిలల్ గుంపు గూడ. (ఉ. రా. ౬ ఆ. ౨౭.) క. అత్తఱి మ్మురిపపు నడఁ జెలి । కత్తియగమి గొలువ (మనుచ. ౬ ఆ. ౩౦.) తే.గీ. కట్టికమిటారి మొకరిచెల్కత్తె గములు (కువల. ౮ ఆ. ౧౩౯.) చ. అనవుఁడు నిట్లను న్విదురుఁ డక్కట ధర్మసుతుండు బాంధవుం । డును జెలికాఁడునున్.........(ఉద్యో. ౨ ఆ. ౨౮౫)." (సూ. రా. ని). "ఉ.........సఖి। వారముతో రమారమణి వచ్చెను హెగ్గడికత్తె లెందఱేఁ। గోరి భజింప (కళా. ౨ ఆ)." (శ-ర).

౧౪ సూ:—తిర్యక్కులలో మగవానిని దెలుపుశబ్దములకుఁ బరముగా 'కా' ప్రత్యయము వచ్చును. ఉదా:—"ఇబ్బంది. దే - వి. (ఇరు+పంది) అడవిపందికిని ఊరబందికిని పుట్టినపంది" (శ-ర). అని వ్రాసియు "ఇబ్బందిగాఁడు - దే - వి. (ఇబ్బంది+కాఁడు) బెబ్బులికిని చిఱుతపులికిని పుట్టినపులి" (శ-ర). అని మాత్రము శబ్దరత్నాకరమున వ్రాయఁబడుట వింత. ఇబ్బందిశబ్దార్థమునుబట్టి 'ఇబ్బందిగాఁడు' అనుదానికి సంకరజాతిపంది యనియైనను నర్థము వ్రాయుట యుక్తము. చిన్నయసూరి (వ్రాఁతప్రతి) నిఘంటువులో "ఇబ్బంది = పెద్దపులికిని జిఱుతపులికిని బుట్టినపులి" అని యున్నదని సూ. రా. నిఘంటువున వ్రాయఁబడెను. దీనినిబట్టి సూరి బాలవ్యాకరణమునఁ బై రీతిని వ్రాయుట యెంతయు సుసంగతమగుచున్నది. పయిశబ్దరత్నాకరములోని యసంగతి నరసియే సూ. రా. నిఘంటుకర్తలు 'ఇబ్బంది' శబ్దమునకు "సంకరజాతిమృగము" అని యర్థమును వ్రాసిరని యెన్నవగును. 'ఇబ్బంది - ఇబ్బందిగాఁడు' అనువానికిని గోశద్వయమునందును బ్రయోగము చూపఁబడలేదు. "ఒంటి = ఏకాకిత్వము" (శ-ర). ఒంటి+కాఁడు = ఏకాకిత్వముగలవాఁడు - అసహాయశూరత్వముగలది. "తే-గీ. క్రొవ్వి నడ గొండకైవడి గునుకు నొక్క యొంటికాని మహీనాథుఁ డొడిఁగి యేయ । (మనుచ. ౪ ఆ. ౪౭ ప). ఒంటికా (గా)ఁడు = ఒంటరికా (గా)ఁడు. సీ. క్రమ్మి యొంటరిగాని దొమ్మి నొంచు యశంబు.........(చంద్రా. ౧ ఆ. ౨౦)." (సూ. రా. ని). "కొమ్ము - దే - వి......క. పందికోఱ. సీ. నీటిలో మునిఁగిన నేలచేడియఁ గొమ్ము కొన నుబ్బ నెత్తిన ఘోణి వీవ (పారి. ౧ ఆ. ౪౯). కొమ్ము+కాఁడు = కొమ్ముగలది = అడవిపంది. "కొమ్ముకాఁడు .దే - వి. ౧ వరాహము. అగసాలెవాఁడు. సీ. నరకహేతు హిరణ్యహరణవృత్తిఁ జరించు కొమ్ముకాని భజించు కొదవ లెల్ల (వసు. ౧ ఆ. ౬౨ ప.)" (సూ. రా. ని). "పరి - దే - వి...... ౨ సమూహము. పరికాఁడు - దే - వి. తెగకు ముఖ్యమైన యేనుఁగు - యూథపము. చ. దంతి ము । ట్టినఁ బరికాఱ మొత్తము వడిం బఱతెంచిన మూఁకు...... (భీష్మ. ౧ ఆ).

'క్వచి దముహాతోఽపి డుజ్ స్యాత్' అను చింతామణిసూత్రముచొప్పున (౧౯౧ విష). కాప్రత్యయాంతములిట్లు డుమంతములగునని యెఱుంగునది.

అటమటాదులకు మతుబర్థంబునం దీవర్ణకంబు ప్రం
స్త్వంబునం దగు. ౧౫.
'ఈ,' ప్రత్యయాంతంబు మగాదిగణంబు, అటమ

బాలవ్యా. టీఁడు = కమ్మతీఁడు - అటమటము - కమ్మతము -
వివరణము కన్నడము - కొండెము - బానసము - బూటకము -
౨౯౧ III విష. మందడి - మన్నెము - సుంకము - ఉక్కివంబునకు
వలోపంబగు - ఉక్కీఁడు ఇత్యాదులు.
ఈ ప్రత్యయంబు కొన్నింటికి స్వార్థంబునందగు. ౧౬.
మొక్కలీఁడు - కల్లరీఁడు.

సంజీవని. ౨౯౧ III విష:—అటమటాది శబ్దములపై మతుబర్థంబున మహదర్థము వాచ్యమగునపుడు 'ఈ' ప్రత్యయం బగును, ఈప్రత్యయంబు మగాదిగణము లోనిది గాన బా - ఆచ్ఛి - ౪ సూత్రము చొప్పున (౧౯౧ I విష.) 'ఈ' ప్రత్యయాంతంబులు డుమంతంబు లగును. అటమటము = అటమట = మాయ - వంచన, కమ్మతము = సేద్యము - కృషి, కన్నడము = కన్నడభాష, కర్ణాటదేశము. కొండెము = చాడి, పైశున్యము. బానసము = వంట, వంటసాల. బూటకము = మాయ, వంచన. మందడి = అశ్వశాల, మందుర. మన్నెము = సన్మానించి యిచ్చిన భూమి, సుంకము = పన్ను, ఉక్కివము = కపటము, మౌర్ఖ్యము. మొక్కలము = ముష్కరత్వము, ధైర్యము. కల్లరి = అసత్యముచెప్పువాఁడు. అటమటము గలవాఁడు = అటమటము+ఈ+ఁడు = అటమటీఁడు. ('అటమటకాఁడు - అటమట కత్తె' అనియు మత్వర్థీయరూపములు కోశములందుఁ జూపఁబడెను.) వంచకుఁడు - మోసగాఁడు. ఆ-వె. వాదులానితోడ......... । అటమటీనితోడ నడియరి (లోభి) తోడను । వెలకు నెత్తమాడ వెరవుగాదు. (ఉ. హరి. 3 ఆ. ౧౧౨.) సీ. శితికంఠునకును నెచ్చెలికాఁడు కాఁడొకో । యటమటీఁడైన యీ యక్షభర్త. (కాశీ. ౭ ఆ. ౬౦.) కమ్మతీఁడు = కమతీఁడు = సేద్యగాఁడు. '(కమ్మతగాఁడు - కమ్మత కాఁడు - కమతకాఁడు' అనియు రూపాంతరము లుదాహరింపఁబడెను.) సీ...... కల్పకంబుల పంట కమ్మతీఁడు. (మనుచ. ౫ ఆ. ౪౭.) తే-గీ. నమ్మిక వసంతు డను పేరి కమ్మతీఁడు.........(రామా. ౧ ఆ. ౧౬౮.) కన్నడీఁడు = ఉపేక్ష చేయువాఁ డను నర్థమునందలి దీనిస్థితికి శబ్దరత్నాకరమె యాధారము. కర్ణాటకుఁడు - కన్నడదేశపు వాఁడు. సీ. కన్నడీఁ డనఁగను గర్ణాటకుం డొప్పు. (ఆం. భా. ౨-౧౦౭.) సీ. ఆరెలు కన్నడీ లరవలుం దెలుఁగులు, తనబిరు దంది యం దగిలి కొలువ. (ద్వా. ౧ ఆ. ౪౨.) కొండీఁడు = కొండెముచెప్పువాఁడు. సీ. కొండీని నాలుక రెండుగాఁ జీరెదు...... (మార్క. ౨ ఆ. ౯౫.) ('కొండెకాఁడు - కొండెగాఁడు - కొండెకత్తె - కొండెగీఁడు' అనురూపము లుదాహరింపఁబడెను. "కొండీయుఁడు' అని భారతమున వాడఁ

బడెను. ఉ. క్రూరుఁడు లోభియున్ శఠుఁడు కొండియుఁడున్ జడుఁడున్ గృతఘ్నుఁడున్ ....। జేరువ నున్కి భూపతికిఁ జెట్టయొనర్చు నరేశ్వరోత్తమా. (శాంతి. 3 ఆ. ౪౬౯.) (సూ. రా. ని.) (శబ్దరత్నాకరమందును గొండియుఁ డనియె యున్నది. 'కొండియమువాఁడు = కొండియఁడు' అనుట యుక్తమని తోఁచెడిని.) బానిసీఁడు = వంటవాఁడు. ఉ.........నన్। విరాటుఁగ బానిసీని నొకనిం బురిఁ గాననియట్లు. (విరా. ౧ ఆ. ౭౩.) బూటకీఁడు = మాయావి. ఆ-వె. బూటకీఁడు పాటిపోయె నంద్రు. (బస. ౧ ఆ.) (బూటకుఁడనియుఁ గలదు. ముందడీఁడు = గుత్తిపువాఁడు. ఎ-గీ.........। మాటిమాటికిఁ బరికించి ముందడీల। కెల్ల నూఱట యగుచు వర్తిల్ల నేర్తు. (విరా. ౧ ఆ. ౯౫.) తే. అంతఁ దనపట్టి యగువాలి నడఁగఁజేసె। నీకొమరుఁడంచు వేల్పు మన్నీఁడు ప్రొద్దు। నలమి ముట్ట వేయించె ననఁగమబ్బు। తెగలు వడిఁ బర్వె చుక్కల తెరువునందు. (అచ్చ. రా. కిష్కి౦.) సుంకీఁడు = పన్ను తీయువాఁడు. ('సుంకరి - సుంకరీఁడు' అనియు రూపము లుదాహరింపఁబడెను.) (శ-ర) ('సుంకీఁడు' అనుటకుఁ బ్రయోగము శబ్దరత్నాకరమునఁ జూపఁబడ లేదు.(ఉక్కీఁడు = మూర్ఖుఁడు. ఉ.........:ఉ। క్కీని మనంబు గీము పరికించుచు నె క్రొవ్వినఁ జేటు దప్పునే. (విరా. 3 ఆ. ౭ ప.) ఉ.........ఉ। క్కీలయి నేర్పు లేక తమకించి పయింబడి. (నిర్వ. 3 ఆ. ౧౧.) ఉక్కివుఁ డనియుఁ గలదు. 'మొంక్కలి' యనఁగా మూపక్కరుఁడని యర్థముగాన 'మొంక్కలీఁడ'ను పదంబునందలి 'ఈ'ప్రత్యయము స్వార్థికమె. "సీ. మంత్రి విద్వేషంబు మానక్ష పరాభవంబును బ్రజాపీడనంబులును గలిగి। మొంక్కలీఁ డగుటయు. (అశ్వ. ౧ ఆ.) (మొంక్కలికాఁ డనియు నుదాహరింపఁబడెను.)" (శ-ర). 'కల్లరి = అసత్యమాడువాఁడు' ఇట్లగుటచే "కల్లరీఁడు" అను దానిలోని "ఈ"ప్రత్యయమును స్వార్థికమె యనందగును. (దీనికి సాంబనిఘంటువుఁ ప్రమాణముగఁ జూపఁబడెను.) (సూ. రా. ని.)

అరివర్ణకంబు మతుబర్థంబున జాలాదుల కగు. ౧౭.

బాలవ్యాకరణ జాలరి - ఓటకరి. జాల - ఓటపు. కల్ల - చదువు-

వివరణము. జూదము - టక్కు - తగవు - తీరుపు - తెంపు -

౨౯౧ IV విమ. తెరువు - నేరుపు - మతకము - వెరవరి - వేఁట-

సిగ్గు - సుంకము. ఇత్యాదులు.

సంజీవని. ౨౯౧ IV విమః—'జాల'మున్నగు శబ్దములకుఁ బరముగా మతుబర్థమందు 'అరి'అను ప్రత్యయమగును. ఇది స్త్రీసమరూపముగుటచేత, మహాన్మహాత్మ్యమహదర్థంబులు ప్రయోగానుసారముగ వాచ్యములగుచుండును. ఉదా:—

"సీ. దొరలు గద్దింపఁ గల్లరివార్త నిజముని (శుక. ౧ ఆ. ౫౫). తనువు మీన్ బోల వల్చు జాలరిదానను (ఆది. 3 ఆ. ౪౦). క. అల్లదె తాటకయని యెడు । కల్లరి రాకాసి (అచ్చ. రా. బాల. ౧౧౨ ప)." (సూ. రా. ని). తీర్పరి పలుకు. (అచ్చ. భార. ౧ ఆ. ౪). (అమహదర్థమువాచ్యము). జాల = చేఁపలనుబట్టువల. ఒఱపు = సౌందర్యము. కల్ల = అసత్యము. జూదము = ద్యూతము. చదువు = విద్య. టక్కు = మాయ. తగవు = న్యాయము. తీరుపు = న్యాయము - చక్కఁబాటు. తెంపు = తెగువ - సాహసము. తెరువు = దారి - మార్గము. నేరుపు = నేరిమి - సామర్థ్యము. మతకము = మాయ. వెరవు = ఉపాయము. వేఁట = మృగయ. సిగ్గు = లజ్జ. సుంకము = పన్ను - అరి - కరము. "జాలరి = కైవర్తుఁడు. క,..... అంత వేడుక । కాఱులు జాలరులు సొచ్చి క్రందు కొనంగన్ (శాంతి. 3 ఆ. ౧౯౨). తరలము.........తనువు మీన్ బోల వల్చు జాలరిదాన (ఆది. 3 ఆ. ౪౦). ఒఱపరి = సుందరుఁడు - విలాసి. చ. ఒఱపరిఁ గన్నఁ గూడఁజను.....జార ధారణిన్ (జై. 3 ఆ. ౨౮). కల్లరి = అసత్యమైనది - అసత్యమాడువాఁడు - దుష్టురాలు - దుష్టుఁడు. సీ. తచ్చనగొండి పోతరకత్తె కల్లరి............(చెన్న. ౨-౨౪). సీ. దొరలు గద్దింపఁ గల్లరి వార్త నిజముగా నిర్వహింపని జేటి నీటు కత్తె । (శుక. ౧ ఆ. ౫౫). (ఇందు మహదర్థము వాచ్యమగుచున్నది). క. కల్లరి తొలువేలుపు తేఁ । డల్లనఁ జెఱపట్టి.........(అచ్చ. రా. అర. ౬౯ ప). చదువరి = విద్యావంతుఁడు. తే-గీ. చదువరులు గాని విప్రులు చాల ముగ్ధులు......(హరి. ఉ. ౧౦ ఆ. ౨౪౪). జూదరి = జూజ మాడువాఁడు. మ. అరయం దప్పొకయింత నావలన లే దాధర్మ పుత్త్రుండు జూ । దరి వెంటం దమకించి సౌబలుని చేతం భూమి (ఉద్యో. 3 ఆ.3౫3). సీ. బొజుఁగులాఁడి లడారి బొల్లి పల్లాకి జూదరి యెబ్బరాసి గాతలకొటారు. (చెన్న. ౨ ఆ. ౨౪). ('జూదరికత్తె - జూదకత్తె - జూదకాఁడు - జూజకత్తె - జూజకాఁడు' అనియు రూపము లుదాహరింపఁబడియున్నవి). టక్కరి = మాయావి. ఉ. టక్కరులుక్కివుల్ బలుతుటారులు క్రూరులు (సమీర. ౪ ఆ. ౨౨). '(తక్కరి. తక్కరీఁడు - టక్కరికాఁడు' అనియు నుదాహరింపఁబడియున్నది). తగవరి = తీర్పరి = న్యాయాధిపతి. క. తగవరియగు తా నొంచినఁ । దగు దండము.........(విజ్ఞా. ప్రా. ౧౨౨). ('తగవులాఁడు = తగవరి' అనియు నుదాహరింపఁబడెను). "తీరుపరి = తీర్పరి = ధర్మజ్ఞుఁడు. తే-గీ...ఒజ్జ, బాపనయ్యలు తీర్పరుల్ బలసికొలువ (నీలా. ౨ ఆ. ౪౯)......... 3 కార్యకర్త. సీ. రాజాగ్రసేనుఁడై రాజిల్లఁ దాను దీర్పరి తనం బెంతయుఁ బ్రభుతతోడ । నడపువాఁడయ్యె...............(హరి. ఉ. ౨ ఆ.

౧౭౮ ప). ౫ మనోహారమైనది. క. జగదంపుం గూటి వేలుపు । తెగజడ హరి గమి గాటి తీర్పరిపలుకుం । బాగడితనుబ్బెదు సామికి.........(అచ్చ. భార ౧ ఆ. ౮). (ఇచట నమహదర్థము వాచ్యమగుచున్నది)." (సూ-రాని) తెంపరి = సాహసికుఁడు . సాహసికము. క......చావునకుం । దెంపరివై పదరువాని తెఱఁగునఁ గుమతీ (భాగ- ౭ స్కం. ౨౭౦). క. తెంపరిమాటలు పతికిని । నింపగునో.........(రుక్మా. ౫ ఆ. ౧౫౨). తెరువరి = బాటసారి. (తెర్వరి) క. కను బ్రమసిన తెరువరి తన । కన పాయంబైన మార్గ మరసి........(ఉద్యో. ౨ ఆ. ౨౮౦). నేరుపరి = నేర్పరి = చతురుఁడు. క. అరిది విలుకాని యుజ్జ్వల । శరమొక్కనిఁ జంపుఁ దప్పి జనినం జను నే । ర్పరియైనవాని నీతి । స్ఫురణము పగ రాజు నతని భూమిం జెఱుచున్ (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౩౬). మతకరి = మాయావి. చ. మతకరి చాలుఁ జాలు నిఁక మాదెస రాకు మటంచు నల్కతో । నతివ బొమల్ ముడించె (నరస. ౩ ఆ). చ. ...అ । మ్మతకరి వేలుపుం దపసి మమ్ముఁ దలంపఁగ నేల యచ్చుటన్ (పారి. ౧ ఆ. ౭౮). వెరవరి = ఉపాయశాలి. చ. వెరవరి గాక వీఁడు కురు వీరులకుం దల సూపువాఁడె (విరా. ౮ ఆ. ౯౧). చ. బళిరె పురే యరే యరరె బాపురె యంచు వచింప వేఁటరుల్ (చంద్రా. ౨ ఆ. ౪-౭). "సిగ్గరి = లజ్జగలవాఁడు - లజ్జగలది - సిగ్గరికత్తియ యనియుఁగలదు. వ. ఎట్టకేలకుం జెట్టకాలకుం జెవియొగ్గిన సిగ్గరికత్తియలు (వసు. ౮ ఆ). (రూ. సిగ్గరికత్తె) (స్వార్థమున కత్తియ)" (౪-౭). "సుంకరి = సుంకరీఁడు = సుంకీఁడు. క. అడిగినఁ బలితో నిట్లనుఁ । దడవాయెను సుంకరీఁడు తను లెక్కలకై । ......(హంస. ౮ ఆ. స్వార్థమున. ఈఁడు). ఆదిశబ్దముచే బొంకరి. మొ. ఉ. నేరనివాఁడు బొంకరియు.........(శాంతి. ౩ ఆ. ౪౬౯). ఉ. ఆ । బొంకరి దివ్యవాణియుఁ దపోధనులున్ మము నిట్లలంతురే (కర్ణ. ౩ ఆ. ౫౯ ప.) (వి సర).

విస్తర. ౨౯౧ IV విష:—"అప్పకవి.........అకారాంతసీసమాలికలో గద్దఱిశబ్దంబు శకటరేఫయుక్తంబని వచించెను. 'గద్దె (ఉన్నతపీఠము)+అరి' ఇట్లుండ... దిట్టతనంబు గలవాఁడని లాక్షణికార్థంబునందు నియ్యది గ్రమంబుగాఁ బ్రయోగింపఁబడుచున్నదనియుఁ గొందఱు లాక్షణికుల మతంబు" (బా. గు. ప్ర. ౨౯౯ పు. ద్వి. మ.) గద్దఱిశబ్దము శకటరేఫయుక్తంబనుచు రేఫఘటితమగు 'అరి' ప్రత్యయము నదికి వ్యుత్పత్తి వ్రాయుట యసంగతము. 'గద్దఱి' శబ్ద మరి ప్రత్యయాంతమని యే కోశమునందును వ్రాయఁబడలేదు. అందు గద్దెశబ్దము ప్రకృతియనియు నెవ్వరును దెలుపలేదు. గద్దరిశబ్దమును నెందును లేదు. ఈగుప్తార్థప్రకాశికలోని యసంగతవాక్యములను జూచి శబ్దరత్నాకరమును జూడకయె యందీప్రత్యయము

ఇవర్ణకం బోయారాదులకు మతుబర్థంబున నగు. ౧౮.
ఓయారి - అక్కసి. ఓయారము - అక్కసము -
బాలవ్యా. వి. కడలు - చాగము - జోగము - తమకము - తుటా
౪౫౧ V విమ. రము - బండారము - బిత్తరము - బిటారము -
బేహారము - మచ్చరము - మిటారము - విన్నాణము -
వెక్కసము - ఇత్యాదులు.

సంజీవని. ౪౫౧ V విమ:—ఓయారాదిశబ్దంబుల కస్త్యర్థంబున 'ఇ' ప్రత్యయం బగును. సంస్కృతమునందు నిట్టి ప్రత్యయము గలదు. ఉదా:—'ధన-ధనిన్, గుణ-గుణిన్.' మొ. "శ్లో. ఉత్వ మిత్వం తథైవాత్వం । సమాసే మతుబర్థకమ్." (౪౭౫ విమ.) అనునవి సమాసాంతమున నిల్చు ప్రత్యయములు గాన నవి భిన్నవిషయకములు. ఇప్రత్యయాంతము లును స్త్రీపరములె యగును గాన నవి మహాన్మహాత్మమహాదర్థములను బ్రయోగానుసారముగ బోధించును. (మూ. ఒయ్యారి.) ఒయారము = విలాసము. (ఒయ్యారము - ఓయారము.). "అక్కసము. దే - వి - సంతాపము." (శ. ర.) (ఇది యాక్రోశశబ్దభవమనుట లెస్స.) "కడలు = తరంగము. సీ. తూలెడు పరియ్యద దుఃఖాంబునిధిలోనఁ గడలుచందంబునఁ గడలుకొనఁగ (హరి. పూ. ౯ ఆ.). చాగము = త్యాగము, జోగము = యోగము - తమకము = త్వర - మోహము. తుటారము = దిట్టతనము. బండారము = బొక్కసము, బిత్తరము = శృంగారచేష్ట. (విలాసము). బిటారము = విలాసవిశేషము, బేహారము = వ్యవహారము - వర్తకము. మత్సరము = మాత్సర్యము - చలము. మిటారము = నిక్కు. విన్నాణము = విజ్ఞానశబ్దభవము = నేర్పు, వెక్కసము = దుస్సహత్వము." (శ-ర). ప్రయోగములు:—ఓయారి = ఒయ్యారి = ఒయారి = విలాసిని. విలాసి. క. ఆయంగన క్రేఁగన్నుల । యోయారపుఁ గలికిచూపు టుసులఁ బడి.........(విక్ర. ౫ ఆ. ౧౭౧.) శా.........మునీంద్ర మాకు నెపుడున్ జేతోభవుం గన్న యో। య్యారిన్ శౌరి వరించు వేడుకలు మల్లాడున్. (వరాహ. ౯ ఆ. ౨౦.) సీ. కలిమి యొయ్యారి నోముల ఫలంబు. (ఉ. రా. ౧ ఆ. ౮౦.) సీ. వేలుపుఁ బూఁబోండ్లఁ గెలిసేయు నొయారి చెలువలు.........(మయా. ౪ ఆ. ౧౫౯.) శా.........నావలనఁ దప్పేమో యొయారీ యయో । నామీఁదం దయ లేదకో చెలి ననున్ మన్నింపవే కోమలీ. (సారంగ. ౨ ఆ ౨౧౧.)

శకటరేఫవంతముగ నున్నదనియు నతిప్రత్యయమనియు వేటికొవ్యాఖ్యాత వ్రాయుట కేవలము తప్పు. (బా. సా. వే. ३२०.) అసత్యము.

సీ. చిన్ని క్రొన్నెల నెన్నునె న్నొసళ్ళ నొయారి యలంతి కస్తురిరేక లనువుమీఱ. (అచ్చ. రా. బా. ౮౭.) ఇట్లిట మహన్మహత్వ మహదర్థంబులు వాచ్యము లగుచున్నవి. అక్కసి = అక్కసు కాఁడు = ఆగ్రహముగలవాఁడు. కడలి = సము ద్రము. సీ. కడలిమత్స్యంబవై నీవు కడలి నడురు. (నైష. ౮ ఆ. ౧౨౦.) చాగి:— ఉ. చాగులు పుణ్యభాగులును శాశ్వతరాగులు......(భాస్క. కిష్కిం. ౪౯౦ ప.) జోగి = యోగి. (జోగము+ఇ = జోగి.) (జోగు+ఇ = జోగి = భిక్షుకుఁడు. శ-ర.) క.........। జోగులము మేము మా కట। రాఁగూడదు గాన రాజు రమ్మనుఁ డిటకున్. (ద్వా. ౧౨ ఆ. ౪౨.) ఆ-వె. రాచజోగి రిక్కరాయఁడ నీవు మా। నగరు సేరు టెల్ల మిగులమేలు. (అచ్చ. రా. బా. ౯౦.) (ఇట్టిచోటుల జోగి భిక్షుకుఁడు గాఁడు.) తమకి = లోభి. క. పతి ధరణీప్రజ। మనికికిఁ దగ నడచునది తమకి గా కెపుడున్. (శాంతి. ౨ ఆ. ౧౭౯.). తుటారి = దిట్టతనముగలవాఁడు. గీ. రాచ పుడమి। వేలుపు తుటారి తాపసి వెంట నరుగు। మనుచు నీరాము నేరీతిఁ బనుచు వాఁడ. (చం. రా. ౨ ఆ. ౬౪). దిట్టతనముగలది. సీ. చానల తలమిన్నఁ గానరు. గద గొర, వంకలార తుటారి జీకలార. (అచ్చ. రా. అర. ౮౬.) ఇట నమహదర్థము వాచ్యము. చ. చిలుక తుటారి బోటియును. (నీలా. ౧ ఆ. ౬ ప.) తుటారి = దుష్టుఁడు. ఉ. టక్కరు లుక్కుపుల్ బలు తుటారులు క్రూరులు.........(సవిూర. ౪ ఆ. ౨౨.) (సూ. రా. ని.). "బండారి = బొక్కసమున కధికారి. ఎ-గీ. తనరు చలమర్తి గండప్రతాపరుద్ర। మనుజవరునకు బండారియును మహాధి। కారియును నాప్తుఁడును నయి......(మార్క. ౧ ఆ.). బిత్తరి = విలాసిని - ఆఁడుది. క. మరుఁజిత్రలిఖితుఁ గని బి। త్తరి వెఱవ......(నరస. 3 ఆ.) బిత్తరి వాలుఁ జూపులున్. (రాజ. 3 ఆ.) బిటారి = విలాసిని. ద్వి. రాజితశైవాల రమ ణీయ రోమ। రాజిలతల్ బిటారములు వాటింప. (విష్ణుమా. పూ. ౨ ఆ.) బేహారి= వర్తకుఁడు. క. సరకమ్మెడు బేహారులు। నరపతి సుంకరుల లెక్క నమ్మికతోడన్। సరకమ్మిన సొమ్మునఁ దా। రిరువదియగుపాలు సుంక మీఁదగుఁ బ్రీతిన్. (విజ్ఞా. ప్రా. కాం.) (బేహారి బెహారి యనియు రూపములు గలవు.) మచ్చరి= చలపాది. చ. మదమున దేవదానవులు మచ్చరులై కడుఁ బిచ్చలించి సం। పదలను గోరి పోరునెడ.........(భాగ. ౬ స్కం.) మిటారి = నిక్కుగలది. "దే - వి - మదముగల యాఁడుది. ౨ ఆఁడుది. (ప్రమద.) విశే. ౧. మదముగలది. 'మిటారి తొత్తు' 'మిటారిమూపు' ౨ నిక్కుగలది 'మిటారిగుబ్బ' 3 ఉన్నతి గలది. 'మిటారి బట్టిపిట్టుఁడు' విన్నాణి=సన్నాణి. ఆ-వె. వేదవిదునిచేత విన్నాణిచేతను। దపసిచేతఁ

బిన్నవానిచేత । రాయబారిచేత రాయసుంకరులచేః । గూలి పుచ్చుకొనుట చాలఁ దప్పు. (విజ్ఞా. ప్రా. కాం.) విన్నాణి = నేర్పరి. మ. బహువర్షంబులు బ్రహ్మ తొల్లి జగ ముత్పాదింప విన్నాణి గాక. (భాగ. ౨ స్కం.). వెక్కసీ. దే-విణ. (వెక్కసము+ ఇ) దుస్సహుఁడు - దుస్సహురాలు. మ.........గో గోపక గోపికా నికరముల్ విభ్రాంతిమై బిట్టు మేల్ । కనిచూడం జనుదెంచి రర్భకులకెల్లన్ వెక్కసిన్ రక్కసిన్. (వి. పు. ౭ ఆ.)" (శ-ర.) ఇత్యాదులనుటచే 'జవ్వని' మున్నగువాని నెన్నునది. జవ్వనము+ఇ = జవ్వని = యువతి. చ. అనుపమ దివ్యమూర్తి దరహాస విలాస విభాతి నిండు జ । వ్వని సుకుమారి......(నన్ని. కు. సం. ౮ ఆ. ౧౨౪.) సూ - రా - నిఘంటుకర్తలు "కైవారము+ఇ = కైవారి" అనుదానిని నయిత ముదాహరించిరి. "కైవారి = కయివారి. వి. (కైవారము+ఇ) (ఇది ఒక మారి వంటిది) స్తోత్రపాఠకుఁడు..........మ. కమలాక్షస్మరఘస్మరాబ్జభవులుం గైవా రులు...(హరి. పూ. ౧ ఆ. ౪.)"(సూ-రా-ని) క. నావుడు నిదియా సంజయ। కైవా రము నేసె దీవు కౌంతేయుల.........(ఉద్యో. ౨ ఆ. ౨౨౭.) అనియిట్లు కైవార మనునది భారతమందును గలదు. కాని శబ్దరత్నాకరకర్త 'కైవారము' అనునది సంస్కృత సమమనుచు నీక్రింది ప్రయోగముం జూపెను. మ.........కైవార దుర్భాషణంబులకుం గాని యతండు మెచ్చఁడు.........(నైష. ౭ ఆ. ౧౯.) ఇట్లు కైవారశబ్దము సంస్కృతమైనపుడ స్త్యర్థకమగు 'ఇని' ప్రత్యయముచే 'కైవారి' అను తత్సమరూపము సుసాధమగును. కావుననె శబ్దరత్నాకరకర్త 'కైవారము - కైవారి' అను రెండిటిని సంస్కృత సమములుగ నుదాహరించి పైలక్ష్యములనె చూపెను. మఱియు "లయగ్రాహి. రసాలములవేడ్కఁ గయివారములు సేయు చును ధీర మునురాస్యల్. (భాను. ౨ ఆ.) అను ప్రయోగమును జూపి "కయి వారము = కైవారము" అను పదములను నైత మంగీకరించి 'కైవారము' అనునది 'దేశ్యము తత్సమము' నయి యుండుటచే 'ఉభయము' అని పేర్కొనెను. ఈసంద ర్భమున నీతఁడు త్రొక్కినమార్గము యుక్తతరముగనే యున్న దనఁదగును. కాని "కయివారము - కైవారము" అనునవి దేశ్యములనుట సరికాదనవలసి యున్నది. శబ్దార్థసామ్యము పూర్తిగా నుండుటచేత 'కయివారము' అనునది తద్భవరూప మనుట యుక్తము. అట్లయినను 'కైవారము' అనునది యచ్చతెలుఁగుకావ్య ములలోఁ బ్రయుక్తమైయుండుట ("గీ. అనుచుఁ గైవార మొనరించు" నీలా. ౨ఆ. ౪౨ ప). చేతను దానిని దద్భవమనుట కంటెఁ దత్సమముకన్న భేదమేమియుఁ జూపట్టమిచేతను నతఁ డద్దానిని దేశ్యముగ నంగీకరింపవలసినవాఁ డయ్యెనని

తోఁచుచున్నది. ఇట్లేల సంకోచపడవలెనో తెలియకున్నది. 'కయివారము' అను దానిని మాత్రము వైకృతముగా నంగీకరించి దాని స్థితిచే భ్రాంతుండై కూచిమంచి తిమ్మకవి 'కైవారమ'నియుఁ దన యచ్చతెల్గు కావ్యములలోఁ బ్రయోగించెననుట యుక్తతరము కాదా? "భాషించినాఁడవు బహుదేశ బుధులతో విద్యాపరీక్షణ వేళలందు" (భీమ. ౧ ఆ.) అనుచెప్పిన వేమారెడ్డిగారి యాస్థానమున విద్యాపరీక్షాధికారి పదవి నలంకరించిన కవిసార్వభౌముఁడు భ్రాంతిపడె ననుటకన్నఁ దిమ్మకవికి భ్రాంతినంగీకరించుట యుక్తతరము కాదా? "కైవార దుర్భాషణంబు లనుచో 'ము' లోపమును 'నెత్తపలక - చప్పరమంచము' ఇత్యాదులయందుంబోలె నొండె, రాహుత్తశబ్దమువలె కైవారశబ్దము సంస్కృతేతరమయ్యును సంస్కృత భ్రమచే సిద్ధసమాసమందు ఘటితమైనదనియు దానంజేసి ములోపము కలిగినదనియు నొండె తలంపవలయును." (సర్వంకషావ్యాఖ్య. ౫౮౩ పు. నైష. ౭ ఆ. ౮౫ ప. అని కీర్తిశేషులగు కళాప్రపూర్ణ వేంకటరాయశాస్త్రులవారు వ్రాయుట సరికాదని పై సందర్భమునుబట్టి చెప్పఁదగును.- నెత్తపలక మున్నగునవి యాదృచ్ఛికసమాసములు. వానిపోలిక దీనికెట్లు పొసంగును. మఱియు నిట కైవారశబ్దము భాషాంతరములలో నున్నదని వ్రాయఁబడెను. అదియొక విశేషము కాదు. హిందూదేశభాష లన్నిటిలోను సంస్కృతశబ్దములు విస్తరించి యున్నవని యెల్లరకును విదితమేకదా. సూ - రా - నిఘంటుకర్తలును సర్వంకషామార్గమునె యనుసరించిరి. "శ్రీనాథుఁనకు సంస్కృత సమాసమున సంస్కృతేతరపదములఁ జేర్చు నలవాటు గలదు. ఇట్లె హేరాళపదమునుగూడఁ బ్రయోగించినాఁడు. క... వసియించున్। హేరాళ క్రీడా సం। చారిణి నూకాంబ భర్త జనరక్షణకై. (భీమ. ౧ ఆ. ౧౦౦.)" (సూ-రా-ని) శబ్దరత్నాకరకర్త యీపద్యమునె ప్రమాణముగఁ జూపి హేరాళశబ్దము సంస్కృతమని నిరూపించెను. రాహుత్తశబ్దము కవిపితామహునిచే సిద్ధసమాసమునఁ బ్రయోగింపఁబడెను. శా. ఓరాజన్య మహేంద్ర యోమణిగణ ప్రోతాసి వాతాశన। ప్రారజ్య త్కటిచక్ర యోముఖరశార్జ్గ క్రూరబాహార్గళా। యోరుక్ష్మాచలకల్ప యోకవిచిత్రపూర్వాంగ కావంగదే। యోరాహుత్త శిరోమణీ నికవధి ప్రోద్యత్త్ప్రితాపారణీ. (మనుచ. ౪ ఆ. ౭౧.). ఈమహాకవు లీశబ్దములను సంస్కృత కావ్యములలో నరసియె యిట్లు ప్రయోగించిరని నానమ్మకము. "రాహుత్తః 'అ - పుం' అశ్వారోహకః" (సర్వశబ్దసంబోధిని). ఇట్లె యొకచో శ్రీనాథ కవిపితామహ ప్రయుక్తములగు "పణినాపత్య - పణినసూనుశబ్దములు ప్రామాదికములని వేంకటరాయ శాస్త్రులవారు భ్రమించి వ్రాసిరి. (చిం. వి. పరి. ౮౭ విష.). కైవారశబ్ద యాదృచ్ఛిక

మనుటకు వీరీక్రిందిరీతి యుక్తులను జూపుదురు. "కయివారము అను రూపాంతర ముండుటచేతను అచ్చ తెనుఁగు గ్రంథములలో (కైవారశబ్దము) నుండుటచేతను సంస్కృత నిఘంటువులలో (కైవారశబ్దము) లేకపోవుటచేతను దీని నాచ్ఛికముగా గ్రహించుటయే యుక్తము." (సూ. రా. ని. "కైవారము I" శబ్దమునొద్ద.). కయివారమను రూపాంతరము గలదందురే కాని యట్టిరూపము భారతాది ప్రాచీన ప్రామాణికగ్రంథములలోఁ జూపఁగల్గిరా? ఉన్నను నట్టి వైకృతరూప మేమి నిర్ణయింపఁగలదు? సామాన్యకవియగు తిమ్మకవిప్రయోగమునుబట్టి శ్రీనాథమహాకవికి భ్రాంతిని గల్పించుటగాని లక్షణస్ఖాలిత్యమును గల్పించుటగాని యుచితమా? ఇంక సంస్కృతనిఘంటువులలో లేదందురే! ఎన్నిశబ్దములు వాచస్పత్యాదులలో లేనివి సంస్కృతమున నున్నవో పరిశీలింతురుగాక "ఏధి వహోర్ల్యశ్చతుః. ఏధతుః = పురుషః. వహతు రనడ్వాన్" (సి. కౌ. ఉణాది. ౭౮ సూ.) "అర్జి మది మన్దిభ్య ఆరన్...మదారో వరాహః...(ఉణా. ౪౧౪. సి. కౌ.) "కుడి కమ్పోర్న్య లోప శ్చ...కుడి ర్దేహః..."(సి. కౌ. ఉణా. ౫౮౩ సూ.) "భ్రస్జి గమి నమి హని కిశ్యశాం వృద్ధిశ్చ........గాత్రమ్ = శకటమ్, నాత్రమ్ = స్తోత్రమ్, హాత్రమ్ = మరణమ్, వైష్ట్రమ్=పిష్టపమ్, ఆష్ట్ర మాకాశమ్." (ఉణా. ౫౯౯ సూ. సి. కౌ.) "కృదరాదయశ్చ - కృదరః = కూసూలః - స్మదరః = సర్పః." (సి. కౌ. ఉణాది. ౭౧౯ సూ.) ఈశబ్దములు వాచస్పత్యసార శబ్దస్తోమమహానిధిలో లేవు. ఇంకను బ్రసిద్ధము లగు "ఆవళీ - ఆలోకన - లోకన - నిటల - ధారుణి - పారావార - కవన - మున్నగు నెన్నెన్నియో యిందు విస్మృతములయ్యెను. మఱియు కైవారశబ్దమునకు మూలమును వ్యాకరణమునఁ గన్పట్టుచున్నది. "కేవృ సేవే, కర్వ దర్పే" అని కవి కల్పద్రుమమున వాంతధాతువు కన్పట్టుచున్నది. "కేవ - సేవనే, భ్వాదిః ఆత్మ - సక-సేట్ - కేవతే............"(శబ్దస్తో.) ఉణాదులలో ౪౧౪ మొదలు ౪౨౦ వఱకుఁగల సూత్రములందు ఆరన్ ప్రత్యయ ముపదేశింపఁబడెను. అందు "తుషారాదయశ్చ" (ఉణా. ౪౧౯.) అనుచోప్పనఁ దుషారాదులలోనిదిగా "కైవార" శబ్దము సుసాధ మగుచున్నది. "కుఞ్జి మృజిభ్యాం చిత్......కుంజ్జారో మయూరః - మార్జారః" (సి. కౌ. ఉణా. ౪౧౭ సూ.) అను సూత్రము సందర్భము మృజ్ధాతువునకు వలెనె యీ 'కేవ' ధాతువునకు వృద్ధి బ్రయోగానుస్మృతి నంగీకరింపనగును. కేవ్+ఆర = కైవ్+ఆర = 'కైవార' అనురీతిని సాధింపనగును, "ఉణాదయో బహుళమ్. (3-3-౧) ఏతే వర్తమానే సంజ్ఞాయాంచ బహుళం స్యుః - కేచిదవిహితా అప్యూహ్యాః. 'సంజ్ఞాసు ధాతురూపాణి I. ప్రత్య

యాశ్చ తతః పరే । కార్యా ద్విర్వాచ్యా దనూబన్ధ । యేత చ్చాస్త్ర మఙణాదిషు.' (భాష్యమ్)" (సి. కౌ. ౩౧౬౯ సూ.) అని మహాభాష్యమునఁ జూపఁబడెను. స్తుతి పాఠకవంది సేవావిషయమని ధాత్వర్థమునకు సందర్భము నరయునది.

తవర్ణకంబు కులవాచకంబునకు స్త్రీ వాచ్యంబగునపు
డు మతుబర్థంబునం దగు. ౧౯.

బాలవ్యాకరణ వివరణము.

కొఱవత - చాకిత - కొఱవ - చాకి - బోయ - వానె -
ప్రే - సాలె ఇత్యాదులు కులవాచకంబులు.

౨౯౧ VI విషయము.

తవర్ణకంబు పరంబగుచో నొకానొకచో నెత్వంబు
చూపట్టెడు. ౨౦. చెంచెత - మాలెత.
యువతి - విటీ - రజస్వలలు గుబ్బెత - మిండత -
ముట్టుతలు నాఁ బడుదురు. ౨౧. స్పష్టము.

సంజీవని. ౨౯౧ VI విషః—కులవాచకశబ్దంబులకంటెఁ బరముగా 'త' ప్రత్యయంబు స్త్రీత్వము వాచ్య మగునపుడు వచ్చునని యర్థము. 'ఎన్నెత-ఒక్కత' అను చోటులందువలెనె యిచటి 'త' ప్రత్యయము స్త్రీప్రత్యయం బనఁదగును. నన్నయాథర్వణీయపక్షమున 'అ' ప్రత్యయంబు స్త్రీత్వవాచకంబనియు 'త' కార మాగమం బనియు గ్రహింపనగును. "కొఱవ = ఒకానొక తమ్ములజాతి" (శ-ర). "కొఱవ = ఒకానొక కొండజాతి" (సూ. రా. ని.). 'కొఱవ+త = కొఱవత = కొండజాతి స్త్రీ' ఇట్లై యంతటను లక్ష్యలక్షణసమన్వయము చేసికొనవలెను. ఇట సూరిమార్గము సరియని తోఁచదు. 'చాకి' అనునది చాకలజాతికి వాచకము కాదు. చాకి యనుటకు రజకుఁడను నర్థము ప్రయోగములఁ గన్పట్టుచున్నది. క...కృష్ణుండు శిరము తెగి పడఁగొట్టెన్ । బౌరుల గుండెలు పగులఁగ । వీరోద్రేకిన్ మదావివేకిన్ జాకిన్ (భాగ. ౧౦ స్కం. పూ. ౧౨౬౦ ప. సూ. శా. ని). "పుం యోగా దాఖ్యాయామ్ (౪-౧-౪౮). యా పుమాఖ్యా పుం యోగాత్ స్త్రియాం వర్తతే (పుం యోగమాశ్రిత్య లక్షణయా స్త్రియాం వర్తతే) తతో జీష్ స్యాత్" గోపస్య స్త్రీ గోపీ (సి. కౌ. స్త్రీప్రత్యయ. ౫౦౪ సూ.) అనురీతిని దత్తజ్జాతి పురుషవాచకముకంటెఁ బరముగ 'త' ప్రత్యయము వచ్చు ననుట యుక్తము. ఉదా:—చాకియొక్క (చాకలవానియొక్క) స్త్రీ = త = చాకిత. ఇట్లై కొఱవ - బోయ మున్నగునవియును, 'కొఱవవాఁడు - బోయవాఁడు' మున్నగునవి పురుషులకును వాచకములై కాన వానిపయి 'త' ప్రత్యయము వచ్చుచున్నదని గ్రహింపవలయును. కొఱవయొక్క = (కొఱవవానియొక్క) స్త్రీ = కొఱవత. బోయయొక్క (బోయవానియొక్క) స్త్రీ =

బోయత. మొ. చాకల - కుమ్మర - మంగల-మున్నగునవి కొన్ని యోగారూఢాదుల లోనివిగాన నాజాతిగలవాఁడను నర్థమున నవి బా. తద్ధి. ౧౮ సూత్రముచొప్పున 'ఇ' ప్రత్యయాంతము లగును. చాకలి = రజకుండు. (చాకల+ఇ), కుమ్మరి = కులాలుఁడు (కుమ్మర+ఇ). మంగలి = క్షౌరకుఁడు (మంగల+ఇ). ఇ ప్రత్యయ పరకత్వమున 'చాకల' శబ్దములోని 'ల'వర్ణమునకు లోపము విభాష నగును. దీనికిఁ బ్రయోగము మీఁద జూపఁబడెను. చాకలి=(చాకల=చాకి) చాకి. తే-గీ. వలయుఁ బ్రాఙ్ముఖోదఙ్ముఖత్వముల నొకటి। తారకంబులు దిథులును వారములును। జోస్యు లెఱిఁగించినవి మేలు సుప్రతైక। శీల మంగలిపనికిని దైలమునకు. (ఆను. ౪ ఆ. ౧౨౧). క. తుదిఁ గుమ్మరి కొకయేఁడును। గుదికొక పెట్టన్నమాటకున్ సరిరచ్చెన్ (కాశీ. ౨ ఆ. ౯౯. సూ. రా. ని). సీ. ఇంక నాల్గావంబు లిడనై తిఁగా యంచుఁ గుమ్మరి నెమ్మదిఁ గుందికొనఁగ (శుక. ౨ ఆ. ౫౬౩- సూ. రా. ని). బాలవ్యాకరణ ప్రథమ ద్వితీయ ముద్రణము లందునయితే మీఁకులవాచకములలో 'కుమ్మర' శబ్దము కన్పట్టలేదు. బా. గు. ప్ర. వాఖ్యలో 'కుమ్మరి - గొల్ల' శబ్దంబులు రెండు చేర్పఁబడినవి. అందు 'కుమ్మరి' అని జాతివాచకము చూపఁబడుట సరికాదు. అట్లె బాల వ్యాకరణముచొప్పునఁ గులవాచకములకు 'త' ప్రత్యయము వచ్చునని నిశ్చయించు కొని సూ. రా. నిఘంటుకర్తలును శబ్దరత్నాకరకర్తయు "కుమ్మరత = కుమ్మరది" అని యుదాహరించుటయు సరికాదు. వారును "కుమ్మర = కుమ్మరజాతి" "కుమ్మరి= కులాలుఁడు" అనియు యుదాహరించిరి. పయిసందర్భమునుబట్టి "కుమ్మరిత = కులాల స్త్రీ" అని వ్రాయుట యుక్తమయియున్నది. స్త్రీ ప్రత్యయాంతములోనిది 'ఇకారమో' 'అకారమో' నిర్ణయించు యతిస్థానగతప్రయోగము లభింపలేదు. ఇట్లె 'కుమ్మరపాన - కుమ్మరసారె' మున్నగుచోటులందును 'అ'కార ఘటితరేఫము సూ. రా. నిఘంటువున (శబ్దరత్నాకరమునందును) నంగీకరింపఁబడుట సరికాదనియె చెప్పనగును. గీ. ధాత్రి కుమ్మరి సారె విధమునఁ దిరిగె (హంసో. ౪ ఆ. ౧౧౬. సూ. రా. ని). 'మంగలిత - చాకలిత - కుమ్మరిత' అనువానికిఁ బ్రయోగములు కోశద్వయమునందును జూపఁబడలేదు. ఆశబ్దములును జూపఁబడలేదు. 'చాకిత' అనుదానికి సూ. రా. నిఘంటువునఁ జూపఁబడెను. "సీ. మితి లేని కూలి చాకితకిచ్చి కైకొను.........(శుక. ౨-౪౩౪. భోజరా. ౪-౧౪౫ సూ. రా. ని). 'కొఱవత (సూ. రా. ని). వానెత' అనుశబ్దములు శబ్దరత్నాకరమునను నుదాహరింపఁబడెనే కాని వానికిఁ బ్రయోగములు చూపఁబడలేదు. కాని 'వానె' శబ్దమునయితము శబ్దరత్నాకరమునఁ జూపఁబడెను. "వానె. వై. వి. వైశ్యకులవిశేషము. క...

......ఆనందవనమునం దొక | వానె వణిజు నింటనుండి వైశ్యుండు పదార్థానము నార్థము.........(కాశీ. ౫ ఆ. శ. ౫). 'సాలెత' శబ్దమున్నైతము శబ్దరత్నాకర మునఁ జూపఁబడలేదు. 'సాలె = సాలెకులము' అనిమాత్రమున్నది. బోయ, బోయత = బోయెత = బోయవాని స్త్రీ. "బోయ - దే - వి. కిరాతుఁడు. తే గీ... ...... | అనఁగఁ గొందఱు బోయలు విని కడంగి | యుఱక మొఱకులై ...... (సం. తతః కిరాతా స్తద్రుష్ట్వా......) (ఉద్యో. ౨ ఆ)" (శ-ర). "బోయఁడు- దే. వి. బోయవాఁడు. (బోయయొక్క రూపాంతరము" "బోయత - దే - వి - బోయది = (బోయయొక్క స్త్రీ) ద్వి. తనువు జుమ్మన బోయతను బిట్టు గదిసి|...... (విష్ణుమాయా. పూ. 3 ఆ)." బోయెత - దే - వి. బోయతయొక్క రూపాం తరము. చ. అతినవపల్లవోజ్జ్వల తరాంబరయానా తొలుసంజ గబ్బిబో | యెత తఱి వేచి వెంటఁ గదియించిన.........(హ-స. ౪ ఆ)." (శ-ర). వ్రేత. "వ్రేఁడు-దే-వి- గొల్లవాఁడు - గోపకుఁడు." "వ్రేత - దే - వి - గొల్లది - గోపిక. ఉ. వ్రేతలఁ గూడి యిట్లు వనవీథుల.........(వి. పు. ౭ ఆ)." (శ-ర). (వ్రేనియొక్క స్త్రీ = వ్రేత). ఇట్లె గొల్లని స్త్రీ = గొల్లత. "గొల్లత - వై - వి - గోపిక. గీ. అనఁగ వేఱొక్క గొల్లత, యమ్మవినుము |........."(హరి. పూ. ౫ ఆ. శ. ౯). "గొల్లత - వి. (గొల్ల I + త) గొల్లది - గోపిక. ఉ. గొల్లతలన్ విరాళి తగఁ గొల్పెడు కృష్ణుఁడు. (మొల్ల రా. పీఠి. 3 ప. హరి. పూ. ౫ ఆ. ౨౨3." సూ. రా. ని). పాఱుత = పాఱుని స్త్రీ - బ్రాహ్మణి - మొ.

బా. తద్ధి. ౨౦ సూ:—స్త్రీ ప్రత్యయమగు 'త'వర్ణకము పరమగునపుడు ముందటి యచ్చునకు 'ఎ'త్వము కొన్నియెడలఁ గనఁబట్టుచున్నదని యర్థము. 'బోయ తకు రూపాంతరము బోయెత' అనునది సప్రయోగముగ నిందుఁ జూపఁబడెను. అయ్యది సూరిచేఁ జూపఁబడలేదు. 'చెంచెత = చెంచిత' అను రెండురూపములును సూ. రా. నిఘంటువున నంగీకరింపఁబడెను. శబ్దరత్నాకరమందును త్రిలింగలక్షణ శేషమునందును "చెంచిత" అను రూపముమాత్రమె గ్రాహ్యమని వ్రాయఁబడెను. 'ఇ-ఎ' అను రెండిటికిని స్వరయతిచెల్లునుగాన నీవిషయమును యతిస్థానగతప్రయోగ ములనుబట్టి నిర్ణయింపశక్యముకాదు. గీ. చెంచు నింటికిఁ బోయి చెంచెతకుఁ బ్రియము | చెప్పి నమ్మించి......(కాశీ. ౫ ఆ. ౭౧. సూ. రా. ని). ఇట్టిప్రయో గము లీట సందేహాస్పదాయకములు కాఁజాలవు. శబ్దరత్నాకరకర్త త్రిలింగలక్షణ శేషమున నీక్రిందిరీతిని నిర్ణయించెను. "క. మతుబర్థంబునం జెంచునకుఁ దవర్ణ కంబు కరంబగు చో నిత్వం బగు. ఉ. చెంచిత. క. చెంచితలన్ బింఛపత్త్రచేలాంచి

తలన్ (భాగ. ౧౦ స్కం. పూ. ౭౬౩ ప). గ్రామ్యజనుల పాటలయందును జెంచీత యని యికారదీర్ఘంబు వినంబడియెడి" (ప్రౌఢ. తద్ధి). ఈరెండుయుక్తులును మిక్కిలి బలహీనములై యున్నవి. "చెంచెతలన్ బింఛపత్రచేలాంచితలన్" అనుపాఠము నందును సంత్యానుప్రాసమునకు భంగములేదు. ఇంక దాసరివాండ్ర పాటలనుబట్టి గ్రాంధికభాషాశబ్ద నిర్ణయముచేయుట హాస్యాస్పదమైన విషయము. 'బోయెత - మాలెత - గుబ్బెత' మున్నగుచోట్లఁ బ్రసిద్ధమయి యంగీకరింపఁబడుచున్న 'ఎత' అనురూప మీయకించిత్కర ప్రమాణములచే మార్పఁబడుట యుక్తముకాదు. మాలెత = మాలనిస్త్రీ "క. త్రోయక విప్రుఁడు మాలెతఁ । గాయజ సుఖకేళిఁ గలసి.........(విజ్ఞా. ప్రా. కాం. ౪-౭.)

బా - తద్ధి - ౨౧ సూ:—గుబ్బెతశబ్దము యువత్యర్థకముగను (యువతి = యౌవనవతి.) మిండతశబ్దము విటీశబ్దార్థకముగను ముట్టుతశబ్దము రజస్వలార్థకముగను నీసూత్రముచే నిపతింపఁబడినవి. "నిజముగ నాలోచింప గుబ్బలుగలది గుబ్బెత యనియు, మిండఁడుగలది మిండతయనియు, ముట్టుగలది ముట్టుతయనియు నర్థము విశదమయ్యెడి" (బా. సా. వే. ౩౭౧ పుట.) కుచములుగల దనఁగాఁ గఠినములగు కుచములుగలది. ఇందలి మతుబర్థకము ప్రశంసార్థకమని యెన్నునది. "మిండత" (జారిణి) అనుచో 'మిండనియొక్కస్త్రీ' అని తద్ధిత విగ్రహమునెన్నుట యుక్తము. ముట్టుశబ్దమునకు శబ్దరత్నాకరమున 'రజస్సు' అనియు'రజస్వల'యనియు నర్థము వ్రాయఁబడెను. ముట్టుశబ్దమునకు సహజమైనయర్థము 'తాఁకుడు' అనునది గాన రజస్సుయొక్క తాఁకుడు గలదియని యర్థముచేయుట యుక్తమని తోఁచెడిని. ప్రయోగములు:—"గుబ్బ - కుచము. ఉ. కుప్పసముల్ వదల్చి వలిగుబ్బల నొత్తిరి.........(ఆము. ౫ ఆ. ౧౦౪. సూ. రా. ని.) "గుబ్బెత=గుబ్బలాఁడి. వి. (గుబ్బ+ఎత) యువతి. ఉ.........ఆ । గుబ్బెత రేపులెల్లఁ దఱిఁ గొంకు నిరంకుశ లజ్జ పెంపునన్. (ప్రభా. ౫ ఆ. ౯౯. సూ. రా. ని.)" "మిండత - ద్వ - వి - (మిండఁడు+త) జారిణి. ద్వి. ధనమంతయును మిండతలకిచ్చె." (హరిశ్చ. ౨ భా.) శబ్దరత్నాకరమున "ముట్టుత. దే - వి - ముట్టుది - రజస్వల" అని మాత్రము చూపఁబడెను. ప్రయోగము చూపఁబడలేదు.

వగాదులకు బహువచనాంతంబులకు స్త్రీవాచ్యంబగు
నపుంసమత్వర్థంబునం దాఁడి వర్ణకంబగు. ౨౨.
వగలాఁడి. వగ - చిన్నె - కులుకు - వన్నె - దొమ్మి -
ఎమ్మె - ఇత్యాదులు వగాదులు.

బాలవ్యాకరణము. వగాదులకు బహువచనాంతంబులకుఁ బుంస్త్వంబున
వివరణము. మతుబర్థం బాకారంబగు. ౨౩.
౨౯౧ VII విష. ఆప్రత్యయాంతంబు మగాదిగణంబు. వగలాఁడు -
చిన్నెలాఁడు.

సంజీవని. ౨౯౧ VII విష:—ఈసూత్రములకు మూలమగు నథర్వణవచనము ౨౯౧ విషయమున వివరింపఁబడెను. ఆప్రత్యయాంతములు మగాదిగణములోనివి గాన నవి డుమంతరూపముల నందును. వగలాఁడు - వగలానిన్ - వగలాండ్రు - వగలాండ్రన్. మొ. ఆఁడిప్రత్యయాంతములు స్త్రీసమములు - వగలాఁడి - వగలాఁడులు - వగలాఁడిని - వగలాడులను మొ. "వగలాఁడు - దే - విశ - (వగలు ఆఁడు) వగకాఁడు = విలాసవంతుఁడు." "వగలాఁడి - దే - విశ - (వగలు+ఆఁడి) ఉ. ఏవగఁ ద్రోసినన్ విడువ దీ వగలాఁడి బళా రె......(శకాం. 3 ఆ.)" (శ-ర.) "చిన్నెలు+ఆఁడు = చిన్నెలాఁడు = విలాసి. చిన్నెలు+ఆఁడి = చిన్నెలాఁడి = విలాసవతి" వీనికిఁ గోశద్వయమునందును బ్రయోగములు చూపఁబడలేదు. కులుకులు+ఆఁడి = కులుకులాఁడి = శృంగారపు కుదిలికలు గలది = విలాసము గలస్త్రీ. స్త్రీ. కులుకులాఁడు శబ్దము కోశద్వయమునందును జూపఁబడలేదు. "గీ.........సింగార మొలుక ముద్దుఁ। జిలుకకడ నిల్చెఁ గోమటి కులుకులాఁడి. (శుక. ౧ ఆ. ౧౪౮.) చ. అప్పలుకుల కుల్కులాఁడి నను భవ్య కవిత్వధురీణుఁ జేయుతన్. (భోజసుతా. ౧ ఆ. ౬.) వ.........చిలుకలవలెఁ బలుకనేర్చిన కొందఱు కులుకులాఁడులు...... (ఉ. రా. ౫ ఆ. ౨౪౮.)" (సూ. రా. ని.). "వన్నెలాఁడి. ద్వ - విశ - (వన్నెలు+ఆఁడి) విలాసవతి" "వన్నెలాఁడు. ద్వ - విశ - (వన్నెలు+ఆఁడు) విలాసవంతుఁడు. సీ. కలికిరో యాతఁడే కులుకుఁ బాయపు గొల్లకన్నెల వలపించు వన్నెలాఁడు. (రుక్మి. ౫ ఆ.)" (శ-ర) "దొమ్ములాఁడి - దొమ్ములాఁడు" అను శబ్దములు కోశద్వయము నందును జూపఁబడనేలేదు. ఎమ్మెలాఁడు శబ్దము శబ్దరత్నాకరమున లేదు. 'ఎమ్మెకాఁడు' శబ్దమును 'ఎమ్మెలాఁడి' శబ్దమును జూపఁబడినవి. సూ - రా - నిఘంటువునందును 'ఎమ్మెలాఁడు' శబ్దము చూపఁబడలేదు. "ఎమ్మెకాఁడు = అందగాఁడు - ఎమ్మెలాఁడి = విలాసిని" అను శబ్దములు సప్రయోగముగఁ జూపఁబడినవి. "సీ. అనుపమచ్ఛాయావిహార మందఁగఁ గల్గెఁ జిమ్మచీఁకటి మిృంగు నెమ్మెకాని। కి......(నరస. ౨ ఆ. ౯౨.) సీ. ఘుమఘుమార్భటితోడ ఘోషించు నదులైన, నీఁది పోవ నిదేటి యెమ్మెలాఁడి. (హంస. ౧ ఆ. ౧౨౨. శుక. ౧ ఆ. ౫౫)" (సూ. రా. ని.). ఆదిశబ్దముచే "రజ్జులాఁడు-

రజ్జులాఁడి" మున్నగువానిని గ్రహించునది. (విస్తర.) ఉ.........వారి భూరి శౌ। ర్యాయుధ నైపుణ క్రియలయందుఁ బదాఱవపాలుఁ బోలఁడీ। వాయువు రజ్జులాఁడు ....(ఆర. ౬ ఆ. ౬౩ ప. శ-ర).

విస్తర. ౫౯౧ VII విష:—"మాయలాఁడు - మాయలాఁడి" అనియు శబ్దరత్నాకరమున నుదాహరింపఁబడియున్నవి. వీనిలోఁ బ్రకృతిభూత మాయాశబ్దము సంస్కృత మగుటచే దానిపై నీతద్ధితములు నిల్చెననుట యుక్తము కాదు. సీ.........తే-గీ. మానుషంబులు నడపంగ మాయకానిఁ। గాఁక.........(ఆను. ౪ ఆ. ౩౭౪ ప.) ఇట్టియెడల "మాయము+కాఁడు" అని తద్ధితవృత్తి విగ్రహము నంగీకరించి మాయాశబ్దవైకృతమగు 'మాయము' అను తద్భవమును (శబ్దరత్నాకరకర్త దీనిని దేశ్యమనెను) గ్రహించి తద్ధితవృత్తిలో 'ము' విభక్తిలోపమయ్యె ననఁ దగును. "మాయము. దే-వి. మాయ. క. ఏమి యుపాయంబున నే। నీమాయపు పుర్వె వెస జయించి తొలఁగుదున్. (హరి. పూ. ౭ ఆ.) విణ - అదృశ్యము. వ...... ఇతఁ డెవ్వాఁడొకో నేత్రోత్సవంబై డాయం జనుదెంచె నంతటను మాయంబయ్యె. (నైష. ౩ ఆ.)" (శ-ర.) 'మాయలాఁడు' అనుదానికిఁ గవిప్రయోగంబు లగపడుచుండుటచే వానిగతి యేమని యాలోచింపవలసియున్నది. "మాయలాఁడు. వి - విణ. (మాయలు+ఆఁడు) మాయాశీలుఁడు - మాయావి. క. అనుఁడు దరహాసరసమునఁ। దనవదన జరద్విధుండు దారుణ్యము నైగ। కొన మందాందోళన మే। ళనమున శిరము నుర మాయలాఁ డిట్లనియెన్. (పాండు. ౫ ఆ.)" (శ-ర). మ. ఇవియెల్లం గల మాయలాఁడు. (హరి. పూ. ౮ ఆ. ౬౩.) ఉ. ఓరి నిశాచరాధముఁడ యుగ్రసముద్ధతి మాయలాఁడవై।.........(భాస్క. యుద్ధ. ౧౭౧౩ ప.) అనియుఁ బ్రయోగములు గలవు. కాని శబ్దరత్నాకరకర్త పయిరీతిని సంస్కృత సమములపై నాచ్ఛిక ప్రత్యయములను నిల్పి మిశ్రపదములనుచు ననింద్యగ్రాహ్యములనియైన వ్రాయకుండుట సరియై యుండలేదు. ఇట్టి మిశ్రపదము లసాధువులనక తీరదు. కావున నిట్టివాని సాధుత్వము వెనుక వ్రాసిన ౫౧౦ VIII విషయము చొప్పున "తచ్ఛబ్ద వస్య లోపః।. స్యా" త్తనురీతిని వాఁడు శబ్దవకారలోపమును జేసి సంపాదించి కవిప్రయోగ విరోధమును వారించికొనవలయును. (౧౯౩ విష.). 'మాయలాఁడు' అనురీతి ప్రయోగములు బాలవ్యాకరణ సాధ్యములు గానేరవు. (చూ. బా. క్రియా. ౧౧౭.) పైయాథర్వవచనము చొప్పున సాధువులగుచున్నవి. కాని 'వగలాఁడు - వగలాఁడి' అనువాని సామ్యభ్రమచే శబ్దరత్నాకరమున "మాయలాఁడు" అను దానితోపాటు "మాయలాఁడి" అనుపదమును సాధువుగాఁ జూపుట పొరపాటు.

బాలవ్యాకరణ వివరణము. ౨౯౧ VIII విశ.

ముక్కులోనగువానికిం దదభావద్యోతకంబయి మతు
బర్థంబునం దిఁడి వర్ణకంబగు. ౨౪.
ముక్కిఁడి = ముక్కులేనివాఁడని యర్థము. ముక్కు-
వాలు - సిగ్గు - ఇత్యాదులు ప్రయోగంబుల నెఱుం
గునది.

సంజీవని. ౨౯౧ VIII విశ:—తదభావద్యోతకంబయి మతుబర్థంబున వనఁగా, ముక్కు మొదలగువానియొక్క "లేమి గలినది" యనురీతి మతుబర్థమును సందర్భపఱుచుకొనవలయును - తదభావవత్త్వ మిఁడి ప్రత్యయార్థము. 'వాలు' అనునది వాలశబ్దతద్భవము. (శబ్దరత్నాకరమున దీనికి లాంగూలార్థము వ్రాయఁబడలేదుగాని శబ్దరత్నాకరకర్త వైకృతదీపికలో నిట్లువ్రాసెను. "వాలు = (కత్తి - తోఁక - దీర్ఘము). వాలః" (వైకృతదీపిక). "ముక్కిఁడి ద్వ - విశ - (ముక్కు+ ఇఁడి) ముక్కుపోయినవాఁడు - విగ్రుఁడు" "వాలిఁడి. ద్వ - వి. (వాలు+ఇఁడి) తోఁకలేనికోఁతి. తోఁకలేనిది" "సిగ్గిఁడి. దే - విశ (సిగ్గు+ఇఁడి) లజ్జచెడినవాఁడు - లజ్జచెడినది" (శ-ర). వీనికిందుఁబ్రయోగములు చూపఁబడలేదు. అహోబలపతి 'ముక్కిఁడి - వెఱవిఁడి - కట్టిఁడి' అనువాని నుదాహరించెను. (౨౯౦ విశ.) "వెర విఁడి - దే - విశ - (వెరవు+ఇఁడి) ఉపాయహీనుఁడు. చ. గురుని యుపేక్షఁజేసి తనకున్ సమరోద్ధతి సెల్లె దాని నీ। వెరవిఁడి గానలేఁడు దనవీరము కాఁ గొని విఱ్ఱవీఁగెదున్ (ద్రోణ. ౨ ఆ. ౨౬)." (శ-ర). "కట్టిఁడి - దే - విశ. (కట్టు + ఇఁడి) క్రూరుఁడు. శా......। కానం దెర్వులు గట్టియేఁగు ప్రజలం గట్టిఁడియై దోచి... ......(పాండు. ౫ ఆ.)" (శ-ర). ఉ. నెట్టన యాపగా సుతుఁడు నేలకువ్రాలె ననంగ విన్న నా। కట్టిఁడి వీనులు......(భీష్మ. ౧ ఆ. ౬౫). "వేఱిఁడి. దే - విశ. (వేఱు+ ఇఁడి) అవివేకి. ఉ. వేఱిఁడియైన మానిసికి వెండి వివేకము గల్గనేర్చునే (ఉద్యో. 3

మాయాలాఁడి శబ్దము సాధువు కానేరదు. దానిని నిర్వహించు మహాకవిప్రయోగ మును లేదు. తే.గీ. మాయదైవము యేనేమి సేయుదాన. (విరా. ౨ ఆ. ౬౨.) చ. అలమటఁ బొందు మాయవిధియా యని దైవము దూఱు.........(విరా. ౨ ఆ. ౧౦౪ ప.) సీ......మాయదైవంబని మఱుఁగువారు. (విరా. ౨ ఆ. ౧౪౬.) ఇట్టియెడల మాయాశబ్ద శేషషష్ఠ్యంతరూపమునకు సాభాసబహువ్రీహిచొప్పున వస్త్వర్థము లభించును గాన మాయగల దైవమని యర్థముచేయనగును. లేదా "మాయిదైవము" అనురీతిని గవిప్రయుక్త మనఁదగును. "మాయా - పుం...... మాయావిని (సప్తమ్యంతము)" (శబ్దా. చిం.)

ఆ. ౧౦౭ ప). ఉ.........వే। ఱిండితనంబుచేత" (ఉ. హ. ౪ ఆ. ౧౪౮)." "వీఱిఁడి - దే - వి. వేఱిఁడియొక్క రూపాంతరము" (శ - ర). ముద్రణములలో 'వీఱిఁడి' అనియున్నది. కాని 'వీఱు' శబ్దమేని కన్పట్టదు. వేఱు = భేదము = స్వ పర భేదము - లేదా మంచిచెడుగుల భేదము తెలియనిదని యవయవార్థము నూహింపనగును. "పరువు......వై...... ౨ గౌరవము." (శ-ర) 'పరువీఁడి' శబ్దము శబ్దరత్నాకరమునఁ జూపఁబడలేదు. సీ. పరమేష్ఠి నీకంటెఁ బరువీఁడియే శిర మొప్పించి నిత్యుఁడై యున్నవాఁడు." (నన్ని. కు. సం. ౨ ఆ. ౧౬౪). పరువు+ ఇఁడి = పరువీఁడి. గౌరవములేనివాఁడు. బ్రహ్మదేవుఁడు నీకంటెఁ బరువీఁడియే = నీపాటి గొప్పతనములేనివాఁడా యని రతి మదనునితోఁ జెప్పిన సందర్భము.

మానార్థా న్నిత్య మేకత్వే। ఎఁడుః స్యా త్పరిమాణకే।
(వికృ. సంధి. ౭ కారి. అహో. ౧౯౧ పుట.)
క్వచి న్నిత్యం క్వచి ద్వా స్యాత్ । క్వచి దేనేశ్చ పూర్వ
తః। మానార్థా చ్చైనే రత్ర స్యా। ద్భవే త్తో స్సో౽పి
నన్నయా. విభాషయా । (వికృ. ౫౫ అజం. అహో. ౩౩౫ పు.)
ధర్వణీయము. ప్రసృత్యా దే ర్లివర్ణస్య। లోపశ్చ పరిదృశ్యతే (వికృ.
౭౯౨ విషయము. సంధి. ౭ కా. అహో. ? పుట.)
జని చాత్ర భవే దేని। రిత్యాహ మృదుభాషణః (వికృ.
అజం. ౩౮ కా. అహో. ౩౧౧ పు.)
కథితార్థాత్ క్వచి ల్లు ర్లః। క్వచి ల్లు ర్థానవాచకాత్
(వికృ. అజం. ౫౪ కారి. అహో. ౩౩౫ పుట.)

కల్పతరువు. ౭౯౨ విష:—పరిమాణకే = పరిమాణార్థమునందు, మానార్థాత్ = కొలతచేయు నుపాధిని తెలుపుశబ్దముకంటెఁ బరముగ, నిత్య మేకత్వే = సదా యేకవచనముమీఁదనే, ఎఁడుః స్యాత్ = ఎఁడువర్ణక మగును. 'గంపయొక్క పరిమాణము = గంపెఁడు' అనునట్లు. 'గంపలయొక్క పరిమాణము = గంపెడు' అనియుఁ గావచ్చుననియుఁ దద్ధితవృత్తిలో విభక్తులు లోపించి ప్రాతిపదికమె నిల్చు ననియుఁ దలంప కుండుటకయి యిట్లు చెప్పఁబడెను. 'నాలుగు గంపల వెసలు' అనుచో ఎఁడు ప్రత్యయము రాదని తాత్పర్యము. "పరిమాణార్థంబునం బ్రథమైకవచనంబు నంద యెఁడు వర్ణకంబగు (ప్రౌఢ. తద్ధి. ౧౬. సూ.)......పుట్టెఁడు తవిదలకు..." అను ప్రౌఢవ్యాకరణ సవరణమును దీని నామోదించిన వేటికావ్యాఖ్యయు (బా. సా. వే. ౩౭౩ పు.) సుసంగతములు కావు. ఎఁడుప్రత్యయమునకుఁ బ్రకృతియగునది

బహువచనాంతము కాఁగూడఁదని మాత్రమె యాశయము. విశేష్యవిభక్తివచనములతో నెట్టును బ్రసక్తిలేదు. క్వచిన్నిత్యమ్ = అట్టి యేఁడు ప్రత్యయము, కొన్నియెడల నిత్యముగాను, క్వచి ద్వా స్యాత్ = కొన్నియెడల వైకల్పికముగాను నగును. క్వచిత్ = ఒకప్పుడు - ఏసేశ్చ పూర్వతః = ఏసివర్ణకమునకు ముందుగాను నగును. ఏసిశ్చ = ఏసిప్రత్యయము సయితము, మానార్థాత్ = పరిమాణార్థకశబ్దమునకుఁ బరముగ, అత్ర = ఈయాంధ్రభాషయందు, స్యాత్ = అగును. సోఽపి = ఆ యేసిప్రత్యయముసైతము, విభాష యా భవేత్ = వైకల్పికముగనగును. 'ఏసి' వర్ణకము విభాగమందలి పరిమాణమును దెలుపును. ప్రసృత్యాదేః........= 'పుడిసిలి' (అంజలి) పిడికిలి' మున్నగువానియొక్క, లివర్ణస్య=లివర్ణమునకు, లోపశ్చ= లోపమును గల్గును (ఇది నిత్యముగనె కల్గును) ప్రసృత్యాదేరిత్యాదివచన మహోబలపండితీయమునఁ గానరాలేదు. వికృతివివేకమునఁ గన్పట్టుచున్నది. కవిజనమండన టీకాకర్త కహోబలపండితీయమె మూలమగుటచే నాతని గ్రంథమున నిది యుండుట యకించిత్కరము. కవిజనమండన టీకాకర్త యహోబలపండితీయములోని కారికలను యథేష్టముగా మార్చుచుండుట యనేకస్థలములందు చూపట్టుచున్నది. "అన్యేచ బహవో దేశ్యా। వర్ణకా అర్థభేదకాః। క్వచి దన్తస్య లోపస్స్యాత్। క్వచిద్వర్ణాగమో మతః" (౭౯౦ విష.) అని యథర్వణుఁడు వచించియె యున్నాఁడు కావున నీకారిక యథర్వణోక్తమని విశ్వసింపరాదు. ఉదా:...... బారెఁడు - మూరెఁడు - గంపెఁడు. బారెఁడుత్రాడు = బారత్రాడు. కోసెఁడు దూరము = కోసుదూరము. బారెఁడేసిత్రాడులు. నాలుగేసి పుస్తకములు = ఒకొక్కరికి నాలుగుపుస్తకములు. పిడికిలి+ఎఁడు = పిడికెఁడు - దోసిలి+ఎఁడు = దోసెఁడు - గుప్పెఁడు - పుడిసెఁడు - మొ. ఆమడదూరము, మున్నగుచోటులందు 'ఎఁడు' ప్రత్యయస్థితి కానరాదు. ఇట్లె "పుక్కిలి - దోయిలి" మున్నగు చోటులందు లివర్ణలోపమును గానరాదు. వీనియం దెఁడు ప్రత్యయస్థితియుం గన్పట్టదు. 'జసి చాత్ర భవే'దిత్యాదికారికయు 'కథితార్థా'దిత్యాదికారికయు ౭౦౪ విషయమున వ్యాఖ్యాతములు. ప్రథమాబహువచనముమీఁద నేసి వర్ణకము నిల్చుటయుఁ గలదు. ఉదా:—ఇంతలేసి దొరలు. (ఉద్యో. 3 ఆ. ౯౫), ఇంతేసి దొరలు. 'అంత - ఇంత' మున్నగుశబ్దములే పరిమాణవాచకములు. వానిపైని 'లు-ల' వర్ణకములు మరలనిల్చుట గలదు. ఉదా:—అంతసేసి - అంతలునేసి - తమయంతలవారితోడ చెలిమిచేయనగును - గోరంత - గోరంతలు - కొండంత - కొండంతలు - మొ. ఇట్టివి తద్ధితప్రత్యయము లనరాదు. ఇవి సుబ్విభక్తులె. జసి చాత్ర

భవే దేనిరిత్యాదిపాఠమున కర్థమే లేదు. కావుననే "మృదుభాషణీ ము రూపంతు న ప్రసిద్ధమ్" అని యహోబలపతి వ్రాయవలసెను. (అహో. ३౧౧ పు). ప్రయోగములు:—౨౧౪ విషయమున నిందలి 'అంత - ఇంత-లు - ల' అనువానికిఁ బ్రయోగములు చూపఁబడెను. "గీ. అతఁడు పుడిసెఁడు నీరన యప్పు డతనిఁ। దెలచి (అశ్వ. ౧ ఆ. ౮౪). చ. పిడికెఁడుకొనుఁ గొప్ప గని......(ఆము. ౧ ఆ. ౮ ప). మ. కదిపెండేసి కొమాళ్ళఁ గూఁతులఁ దగన్ గన్నట్టి యిల్లాండ్రకున్ (కళా. ౭ ఆ. ౧౧౯ కదుపు = సంఘము). ఎఁడు ప్రత్యయ మాపవిభక్తికముగ వ్యస్తముగాఁ బ్రయోగింపఁబడును. ద్వి. జేనెంట నొక్కొక శివమూర్తి గలదు।........ మూరెంట నొక్కొక మునిపల్లె గలదు। ......। బారెంట నొక్కొక పర్వతం బలర। ....(పండితా. పర్వ. ३౮౪ పొరట). చ. కెరలక క్రమ్మఱింప నమ గెంటనె నిల్చి నొకింత నూకినన్। (పాండు. ౧ ఆ. ౧౧౪). సీ. ఇది గాలి కనిన మూకవరాహదనుజేంద్రుడైన జట్టెంటిలో నాఁగఁజాలు (మనుచ. ४ ఆ. ३౧). జేనెంట జేనెంటన్ = జేనెఁడు జేనెఁడు దూరమందు. (కాశీ. ३ ఆ. ౧౦३)." (సూ. రా. ని). ద్వి. అందంద బారెంట నంత మూరెంట (బసవ. ४ ఆ. ౮౫౭). ఏసికి:—"ఆ-వె. కృష్ణుఁడిచ్చు నాలుగేసిచీరలం కూర్చి। నింతులకును నాలుగేసి మణులు। తీనితోడ దోసెఁడేసిమాడలు కడు। నింపెసంగ గంపెఁడేసిసొమ్ము (కావ్య చింతామణి. అప్పక. ३ ఆ. ౨౨౦). క. ఆసమయంబునను దివో। దాసుఁడుఁ గాశీశ్వరుండుఁ దరుణికి నిన్నూ। ఱేసి హయంబుల నిచ్చె ము। హాసత్యుల సుతులఁ బడసి రధిక ప్రీతిన్ (ఉద్యో. ३ ఆ. ३౧౭)." అను నీరెండుపద్యములు "వంతుు" అను నర్థమున కుదాహృతులుగ సూ. రా. నిఘంటువునఁ జూపఁబడెను. ఇందలి 'దోసెఁడేసి - గంపెఁడేసి' అనునవి 'ఎఁడు+ఏసి' అనుజంట కుదాహృతులె - ఇంక 'నాలుగేసి - నూఱేసి' అనునవియు విభాగార్థమునకేకాక పరిమాణమునకును నుదాహృతులె యనఁదగును. కావుననె యిందలి యతి కప్పకవి 'విభాగయతి' యని పేరిడెను. క. తులసీభూషణ సంఖ్యకుఁ। దెలుఁగునఁ బరిమాణసంజ్ఞ దేట కలుచు ప। ట్టుల నేసి యనుపదమునకుఁ నలరు విభాగవడి యనఁగ నచ్చును హల్లున్। (అప్పక. ३ ఆ. ౨౧౮ ప). మ. తలఁపంగూడునె యింతలేసి దొర లీదైన్యంబు (ఉద్యో. ३ ఆ. ౯౫). (చూ. ౨౦४ విష). ఏసిలమికి:—క. ఇంతలు పుట్టిన చోటను।శంతనునందన యహీనశాంతిపరుండై। కొంతేయాగ్రజుఁడాలము। పొంతం బో నొల్లఁ డనుము బుధు లియ్యకొనన్ (ఉద్యో. ౧ ఆ. ३౭౫).

మానార్థంబున కేకత్వంబునం దెఁడు వర్ణకం బగు. ౨౫.

తూమెఁడు - ముంతెఁడు - ఎత్తెఁడు - వీసెఁడు -

బాలవ్యా. జేనేఁడు - మూరెఁడు - కుండెఁడు - గంపెఁడు.
౨౮౨ I విష. ఎఁడు వర్ణకంబు పరంబగునపుడు లివర్ణకంబు లోపించు. ఉఁ.
కమికెఁడు - కొడిదెఁడు - దోసెఁడు - పిడికెఁడు - పుడిసెఁడు - సందెఁడు.

సంజీవని. ౨౮౨ I విష:—ఎత్తు = రెండుపిసెలు. "కమికిలి = వంపఁబడిన వ్రేళ్ళుగల పుడిసిలి." (శ-ర). "కొడిదిలి = కొణిదిలి = బొట్టనవ్రేలుగాక తక్కిన నాల్గువ్రేళ్ళను వంకఁగా నేర్పడిన చేర." (సూ. రా. ని.). "దోసిలి = దోయిలి = వంపఁబడిన రెండుచేరల చేరిక = అంజలి." "పిడికిలి = ముడువఁబడిన వ్రేళ్ళుగల ఱఱచేయి = ముష్టి." "పుడిసిలి = కుదియఁబట్టిన చేరలో సగము = ప్రసృతి." (శ-ర.) "సందిలి = దండచేయి ప్రగండము." "ప్రగండము = మోచేతికి మీఁదిభాగము = సందిలి." (శ. ర) అని శబ్దరత్నాకరమున 'సందిలి' అనుదాని కర్థము వ్రాయఁబడెను. కాని యీయర్థమునఁ బరిమాణము పొసఁగదు. లోకమున "సందెఁడుగడ్డి" మున్నగు చోటులందు వ్యామప్రాప్యపరిమాణ మను నర్థము ప్రసిద్ధమై యున్నది. వ్యామము= "తతయో ర్బాహ్వో రన్తరం। వ్యామ ఇత్యభిధీయతే". "వ్యామప్రాహ్యా స్తనీభి। శబరయువతిభిః" అని భట్టమురారి వ్యవహరించెను. ఇంచుకవంచి చాఁచిన రెండుచేతుల నడిమిప్రదేశము సందిలియనియు వ్యామమనియు గ్రహింపనగు. "వ్యామ = తిర్యక్ పార్శ్వతో విస్తృతయో ర్బాహ్వో రన్తరాళ పరిమాణే" (శబ్దస్తో). త్రిలింగలక్షణశేషకర్త యిచటచేసిన సవరణము సుసంగతము గాదని యీవఱకు వ్రాయఁబడెను. (౨౮౨ విష.). పీసె+ఎఁడు = పీసెఁడు. ఈసందర్భపు లక్ష్యములందంతటను బా - సంధి - ౧౧ సూత్రముచొప్పున నపవాది స్వరపరకసంధి (౭౫ విష.) నిత్యముగానె వర్తిల్లును. ప్రత్యయాచ్ పరకత్వమున నెకారమునకును బరరూపసంధి నిత్యముగానె వర్తిల్లును. ఇట్లె 'దోసిలి+ఎఁడు' మున్నగుస్థలములందును లివర్ణము లోపింపఁగాఁ బరరూపసంధి నిత్యముగా వర్తిల్లునని యెఱుంగునది.

నన్నసూ. మాత్ర జర్థేతు బంట్యాది। స్తతః పూర్వత్ర నః
౨౮౩ విష. క్వచిత్. (వికృ. అజం. ౫౬ కారి. అహో. 33౫ పు.)

కల్పతరువు. ౨౮౩ విష:—మాత్ర జర్థేతు = మాత్రచ్ ప్రత్యయార్థమందనఁగాఁ బరిమాణార్థమందు, బంట్యాదిః = బంటి మున్నగునవి యగును, తతః పూర్వత్ర = ఆ (బంటిమొ.) ప్రత్యయములకుఁ బూర్వమున, నః='న' అనునది, క్వచిత్= క్వాచిత్కముగ నిల్చును. నిర్ధారణాదౌ మాత్రం స్యాత్। క్వచి న్మాత్రాచ

కథ్యతే. (౨౭౯ విప.) అనుదానిని స్మరింపక కవిజనమండన టీకాకర్త యీకారిక పాఠమును "మాత్రో దఘ్నే తు బంట్యాది। స్తతః ప్రాగ్వత్ర నః క్వచిత్." (విక్ర. అజం. ౫౭ కా.) ఆరీతిగ మార్చుట కేవలము పొరపాటు. 'మాత్రము' అనునది సంస్కృతప్రత్యయము - సంస్కృతశబ్దమును నైయున్నది. ఆచ్ఛికప్రత్యయముగా దానికిఁ బ్రయోగము లేదు. (౨౯౩ I విప.). మాత్రచ్ ప్రత్యయము సయితము దఘ్నార్థకముగనె సంస్కృతవ్యాకరణమునఁ జెప్పఁబడెను. "పరిమాణే ద్వయసజ్ దఘ్నఞ్ మాత్రచః. (౫-౨-౩౭.) తదస్య ఇత్యనువర్తతే. ఊరూ ప్రమాణమస్య - ఊరుద్వయసమ్ - ఊరుదఘ్నమ్ - ఊరుమాత్రమ్." (సి. కౌ. తద్ధిత. పాఞ్చమిక. ౧౮౩౮ సూ.) "ప్రథమశ్చ ద్వితీయశ్చ। ఊర్ధ్వమానే మతౌ మమ." ఇతిభాష్యే ఉక్తమ్. ప్రమాణ మిహ పరిచ్ఛేదక మాత్రమ్ - తత్ర మాత్రచ్, ప్రస్థమాత్ర మారుమాత్ర మిత్యాది. ఇతికైయటః" (బాలమనోరమ) "యద్యపి మాన మితి సామాన్యే నోక్తం తథాపి దఘ్నద్వయసా వూర్ధ్వమానే స్యాతామ్." (ముగ్ధ. శ్రీరామతర్కవాగీశ వ్యాఖ్య.) ఇట్లు దఘ్నప్రత్యయ మూర్ధ్వమాన మాత్రవాచక మగుటచేత దఘ్నార్థమున బంటి కొలఁది ప్రత్యయములను విధించుట యుక్తము కామింజేసి యథర్వణాచార్యులు దఘ్న ద్వయసముల నుపేక్షించి "మాత్రజర్థేతు బంట్యాదిః" అని సూత్రించినవాఁ డయ్యెను. 'బంట్యాదిః' అనుచోటి యాది శబ్దముచే 'కొలఁది' ప్రత్యయమును సంగ్రహింపవలయును. ఉదా:—బొమ్మబంటి-బొమ్మకొలఁది, ముక్కుబంటి - ముక్కుకొలఁది, ముక్కునబంటి. మొ. "ఆదిశబ్దేన ముక్కుకొలఁది - మోఁకాలిబంటి - మోఁకాలికొలఁది ఇత్యాది శబ్దానాం సంగ్రహో బోధ్యః" (అహో. ౩౩౫ పు.) "బంటి. దే - అప. నీళ్ళకొలఁదిని దెలిపెడు ప్రత్యయము. (మోఁకాలిబంటి - మొలబంటి - పుక్కిటిబంటి - ఈఁతబంటి. మొ.)" (శ-ర.)

ఇందలి మొలబంటి మున్నగుచోటులందలి బంటిప్రత్యయ మూర్ధ్వమానమును దెల్పుచున్నను 'ఈఁతబంటి = ఈఁదుటకుఁ దగినలోఁతు' అనుచో నధోమానమునె తెల్పుచున్నదిగదా. చ. మురహర పద్మజాదులకు ముక్కున బంటిగఁ గేరు లోకభీ। కరు.........(నన్నె. కు. సం. ౧౨ ఆ. ౯౭.) గీ. ల స్తకంబున కొలఁదికి లక్ష్మి ణుండు। వెడఁద యమ్మున.........(భీష్మ. ౨ ఆ. ౮౫.) ఉ. జేతికొలంది గొఁగిటను జేర్చిన కన్నియ (పెద్దన యుత్పలమాల). ఇట నూర్ధ్వమాన మనరాదుగదా. ఇట్లగుటచే బంటి కొలఁదులు దఘ్నార్థకము లనుటకన్న మాత్రజర్థకములనుటయె యుక్తముగుచున్నది. మాత్రశబ్దము ప్రత్యయముగుటయే కాక "నిర్ధారణా దౌ మాత్రం స్యాత్। క్వచి న్మాత్రా చ కథ్యతే" అను (౨౭౯ విప.) చొప్పునఁ బ్రత్యేకశబ్దమును

నగుచున్నట్లు బంటి కొలఁదులును మాత్రశబ్దమువలెను 'అందు' శబ్దమువలెను ప్రత్యేకపదత్వమును సైత మందుచున్న యవస్థలో నున్నట్లగపడుచున్నది. కావునను యీ రెండును షష్ఠీసమాసోత్తర పదములవలెఁ గన్పట్టును. ఉదా:—కొలఁదిశబ్దము ప్రత్యేకపదముగ సైతము ధారాళముగ నగపడుచున్నది. ఇట్లగుటచేతనే మోఁకాలి బంటి మున్నగుచోటులందుఁ బూర్వపదముమీఁద నాపవిభక్తిక చిహ్నములును గన్పట్టును. కావుననె యివి తత్పురుషపదముల కుత్తరపదములయ్యును జూపట్టును. ఉదా:—మోఁకాలిబంటి - మోకాలికొలఁది - ఎంతబంటి - అొమ్ములబంటి - కటిబంటి- శక్తికొలఁది. మొ. ప్రయోగములు:—క. బలశశిహారభాషలకును । బొలుపుగ మితిలేనిమాడ్కి మొలబంటై అొమ్ములబంటై మెడబంటై । తలమునుకలు నయ్యె నరస ధరణీపుత్రీర్తుల్. (నరస. ౫ ఆ. ౭౫ ప.) సీ. నరకాసురప్రాణ నాళోత్తరణకేళి రణకేళి వలకేళి రమణుఁజూపె ।......తే-గీ. వీర రసపార కాసార విహరణంబు । విన్ననవు నొప్పు నతనితో విగ్రహింప। దొరకొనిన వచ్చు మునకు ముద్దులు మునింగి । పాఱ వెంపళ్ళ తమకెంత బంటియనుట. (ఉ. హరి. ౪ ఆ. ౧౨౪ ప.) "దఘ్నార్థంబునం దత్పురుషపదంబుల మీఁదను బంటి గానంబడియెడి. ఉ. కటిబంటి నెత్తురు కాలువల్. (రామా. ౭ ఆ.)" (ప్రౌఢ. తద్ధి. ౧౭ సూ.) (ఇట 'బంటి' శబ్దము తద్ధిత ప్రత్యయమునుగొనుట పొరపాటు.) ద్వి. బలువిడిఁబొఱు నేఱుల నట్టనడుమఁ । జలికాలమెల్లఁ బుక్కిటిబంటి నిలిచి. (బసవ. ౧ ఆ. ౨౦౩ ప.) ఉ.........పె। న్నోఱకు భంగి మాంసములు ముక్కునబంటిగ మ్రింగుచుండు. (భోజరా. ౧ ఆ. ౧౧౫ గాణపత్యవ్యాఖ్య. ౭౫౭ పు.) చ. మురహార పద్మజాదులకు ముక్కునబంటిగఁ గేరు లోక భీ। కరు (నన్ని. కు. ౧౨ ఆ. ౯౭౭ ప.) తే-గీ. లస్తకంబున కొలఁదికి లక్ష్మణుండు । వెడఁదయమ్మున నభిమునుష్టి విల్లు దునియ । నేసి యార్చిన. (భీష్మ. ౨ ఆ. ౭౫.) స్రగ్ధర. ఖడ్గిన్ జెండాడు మ్రాఁకుల్ కవుఁగిటికొలఁదుల్ కత్తి నొక్కొక్కఘాతన్......(మనుచ. ౪ ఆ. ౭ ప.) ఉ. చేతికొలంది గౌఁగిటను జేర్చిన కన్నియ చిన్ని పొన్ని మేల్ । మూఁతల చన్నుదోయివలె........(అల్లసాని పెద్దనార్యనుత్పలమాల). కోశకారులు 'కొలఁది' శబ్దమును ప్రత్యయముగనె చూపలేదు. అదియొక ప్రత్యేకశబ్దముగనె చూపఁబడెను. "కొలఁది. దే - వి - పరిమితి. విశశక్యము:—ఇప్పుడు రాజకులంబులు కొలందికి మిగిలి నాకు భరియింపం గొలందిగాక యున్నయవి. (హరి. పూ. ౫ ఆ.)" (శ-ర.) "ఆ-వె. నిద్ర పెంపె, నిద్ర నిగ్రహించుటయును । గొలఁది మీఱు కడుపు గుడువమియును. (అను. ౫ ఆ. ౨౬౩.) క. తలఁపఁగ రిపులకు నిమ్మగు । కొలఁది గడచి వచ్చితిమి........(విరా. ౪ ఆ.

౯౩ ప.) చ. కోలఁది యెఱుంగ కిట్టి పలుకుల్ వలుకందగు: గాదు వాక. (భార. ఆది. ౫ ఆ. ౨౦౩.)" (సూ. రా. ని.)

సంస్కృతమయట్ ప్రత్యయార్థక మయశబ్దము సైతము ప్రత్యేకపదముగ నాంధ్రకవులచేఁ బ్రయోగింపఁబడ సాగెనని చెప్పవగును. "మయడ్వైతయోర్భాషాయామభక్ష్యాచ్ఛాదనయోః. (౪-౩-౧౪౩.) ప్రకృతిమాత్రాత్ మయ డ్వా స్యాత్ వికారావయవయోః." (సి. కౌ. ౧౫౨౩ సూ.) "తత్ప్రకృతవచనే మయట్. (౫-౪-౨౧) ప్రాచుర్యేణ ప్రకృతం ప్రస్తుతమ్ - తస్యవచనం ప్రతిపాదనమ్...... అన్నమయమ్ - అపూపమయః." (సి. కౌ. ౨౦౮౯ సూ.) ఇత్యాదిసూత్రములచే మయట్ ప్రత్యయ ముపదేశింపఁబడినది. "ప్రకృత మన్నమయమితి - ప్రచుర మన్నమిత్యర్థః...... అపూపమయఇతి - ప్రచురోఽపూప ఇత్యర్థః." (బాలమ. వ్యా.). ఉత్సాహ. మానినీ జనంబు సేరి మగధనాథుఁడగు జయు | త్సేనుచుట్టు వేడ్క నధికదీన నాదరములకు నా | మానసంబు సాంద్ర కరుణమయతఁ బొందె మోహనం | బైన యిట్టి యేడ్పు లెందు నంబుజాక్ష వింటిమే." (స్త్రీ. ౨ ఆ. ౧౪౧ ప.). ఈపద్యమందలి కరుణ శబ్దము రసపరమనుట పొసఁగమింజేసి కారుణ్యపరము స్త్రీలింగ తత్సమ రూపము ననకతీరదు. కాఁగా "కరుణమయతన్ = కరుణామయత్వమును." అని యర్థమగుటంజేసి 'మయట్' ప్రత్యయార్థక 'మయ' శబ్దము ప్రత్యేకపదముగాఁ బ్రయోగింపఁబడెనని యంగీకరింపవలసియున్నది. కాన "ప్రాచుర్యార్థంబునం దెనుఁగుపదంబులమీఁదను మయట్ ప్రత్యయముచూపట్టెడు:—తనమయము..." (ప్రౌఢ. తద్ధి. ౧౮ సూ.) అని త్రిలింగలక్షణశేషమునందు సూత్రింపఁబడుట సరికాదు. పైని వివరించినరీతిని 'మయము = ప్రచురము' అనునది ప్రత్యేకతత్సమ పదమని చెప్పుట యుక్తము. ప్రయోగములు:—"వ. విచ్చలవిడిని దనమయంబుగ గగనంబున నిగుడు నచ్చక్రంబుం గనుగొని. (హరి. ౩ ఆ.) తమమయము. ఎ-గీ......చదలు తమమయంబు గాఁగ (నిర్వ. ౬ ఆ. ౪౮.) తే-గీ. ప్రథనభూమి మెదడు ప్రోవులమయమయ్యె మిక్కుటముగ. (హరి. ఉ. ౧౦ ఆ. ౫౮.)" (ప్రౌఢ. తద్ధి. ౧౮ సూ.) ద్వి. ప్రమథుల లోకముల్ తమమయంబుగను. (బసవ. ౫ ఆ. ౧౩౭.)

బాలవ్యా. దఘ్నార్థంబున బంటి కొలఁదు లగు. ౨౭.

౨౯౩ I విషయము. మోకాలిబంటి - మోఁకాలికొలఁది - ఱొమ్ముబంటి - ఱొమ్ముకొలఁది.

సంజీవని. ౨౯౩ I విష:—వెనుక నుదాహరించిన పాణినిసూత్రముచొప్పున (౨౯౩ విష). దఘ్నార్థమనఁగా పరిమాణము. పరిమాణార్థమున 'బంటి' 'కొలఁది'

అను ప్రత్యయము లాచ్ఛికశబ్దములకంటెఁ బరముగా నగునని యర్థము. ఉదా:— త్రొమ్ముకోలఁది - త్రొమ్ముబంటి - దఘ్న ప్రత్యయ మూర్ధ్వమానమును దెల్పును గాన "మాత్ర"యర్థమునం దనుట యుక్తమని యు బంటి కోలఁదు లూర్ధ్వమానమందే కాక యధోమానమందును 'సాయామా'ది పరిమాణమాత్రమందును వర్తిల్లు ననియు నీవఱకుఁ బైకల్పతరువులో వివరించియే యున్నాను. కోసుకోలఁది - ఈఁత బంటి - మొ. బంటికోలఁదులు ప్రత్యేకపదములుగాక "మాత్రశబ్దమువలె" ('అందు' ప్రత్యయమువలెనె) మహాకవులచేఁ బ్రయోగింపఁబడుచున్న వనియు నీవఱకు సోదాహరణముగ వ్రాయఁబడెను. ఉదా:— మోకాలికోలఁది - మోకాలి బంటి = త్రొమ్ములబంటి - వేలకోలఁది - కౌఁగిటికోలఁది - కోలఁదికిమీఱి - మొ. ఇట్లివి వ్యస్తముగానైనను ప్రయోగింపఁదగిన వగుటచేతఁ దత్సమములమీఁద నిల్చుటయు వింతకాదు. ఉదా:— కటిబంటి - లస్తకంబునకోలఁది - మొ. కవి జనరంజన టీకాకర్త యీసందర్భమునందలి సూరిపారపాటులకు మూలముగా నథర్వణకారికాపాఠమును మార్చి యసంగతవ్యాఖ్య చేయఁగా దాని ననుసరించి పేటికావ్యాఖ్యాత యంతకన్నను నసంగతముగ వ్రాసెను. "మాత్రో దఘ్నేతు బంటాద్యః" అని పాఠమును మార్చి "దఘ్నార్థమున మాత్ర బంటాదిశబ్దము లగును.........కటిమాత్ర మిచ్చటి పుష్కరములు - ముక్కునబంటి - ముక్కు బంటి - ఆదిశబ్దమువలన ముక్కుకోలఁది........." (వికృ. టీక. ౮౭ పుట.) 'మాత్ర' అనునది సంస్కృత ప్రత్యయము. దీని నీతఁడు చెప్పనేల? "మాత్ర" అనునది సంస్కృతశబ్దమన్నచో నిచటఁ బ్రత్యయములతోఁ జోడించి చెప్పనేల? మఱియు సందర్భాంతరమున "నిర్ధారణాదౌ మాత్రం స్యాత్........." అని యీవఱకుఁ జెప్పఁబడిన విషయమును (౨౭౯ విష.) మరలఁ బునరుక్తము చేయనేల? "మాత్రో దఘ్నేతు బంటాది। స్తతః పూర్వత్ర నః క్వచిత్. అను నాథర్వణము నూఁతగాఁ గొని యీసూత్రమును బ్రౌఢవ్యాకర్త రచించె ననుట స్పష్టము." (బా. సా. వే. 3౭౫ పు.) పేటికావ్యాఖ్యాత యాథర్వణమని చూపిన కారిక యర్థముగల సూత్రము ప్రౌఢవ్యాకరణమున లేదు. ఆ కారిక పూర్వార్థ మాథర్వణము కాదు.

నన్నయా. సమా సేఽవస్తు సర్వదా. (వికృ. అజం. ౮౯ కా. ౨౯౪ విష. అహో. 3౬౭.)

కల్పతరువు. ౨౯౪ విష:— ఈ కారిక. "౨౨౦ మొ. ౨౨౪" విషయమునందు వ్యాఖ్యాతమయ్యెను. దీని బాలవ్యాకరణ వివరణమును ౨౨౪ విషయమున వ్యాఖ్యాత మయ్యెను. సంఖ్యావాచకములపైని బూరణార్థమున 'అవ' ప్రత్యయము నిల్చును. ఉదా:— రెండవజాము. మొ.

నన్నయా. అన్యేచ బహవో దేశ్యా । వర్ణకా అర్థభేదకాః । క్వచి
౭౯౬ విష. దన్త్యస్య లోపః స్యాత్ । క్వచి ద్వర్ణాగమో మతః
(వికృతి. అజం. ౫౨-౫౩ కారి. అహో. ౩౭౯ పుట).

కల్పతరువు. ౭౯౬ విష:—ఈకారికలు ౨౧౭ I - ౨౨౧ - ౭౯౦ విషయములందు వ్యాఖ్యాతములయ్యెను. నన్నయాథర్వణులు వచింపనివి యింకను ననేకము లాచ్ఛిక (దేశ్య) తద్ధితప్రత్యయములుగఁ బ్రయోగములందు వెలయుచున్నవనియు నట్టి ప్రత్యయములు పరమగునపు డాచ్ఛికప్రకృతులందు వర్ణాగమ వర్ణలోప వర్ణాదేశాది వికారములు పెక్కువిధములు గల్గుననియుఁ బైకారికల యభిప్రాయము. అట్టి ప్రత్యయములె కొన్ని సూరిచే వివరింపఁబడెను. త్రిలింగలక్షణశేషమున నింకను మఱికొన్ని చూపఁబడెను. ఎవరెన్ని చెప్పినను బరిపూర్ణత గల్గనేరదు. సంస్కృతవైయాకరణులె యది శక్యముకాదని యిట్లు వచించిరి. "కృత్తద్ధిత సమాసానా । మభిధానం నియామకమ్ । లక్షణం త్వనభిజ్ఞానాం । తదభిజ్ఞానసూచకమ్" (ముగ్ధ. ౧౯౮౩ సూ. వివ.) (౨౬౮ XII విష.). కృత్తద్ధిత సమాస విషయములను జెప్పుట నియమార్థ మాత్రము. పూర్తిగఁ జెప్పశక్యము కాదు. అట్లయిన వ్యాకరణప్రయోజన మేమని శంకింపరాదు. అభ్యాసకులకుఁ గృత్తద్ధితసమాస స్వరూపము సూచించుటకు మాత్రమె లక్షణ మనఁగా వ్యాకరణము ప్రవర్తించుచున్నదని యియభియుక్తోక్తికిఁ దాత్పర్యము.

అర్థవిశేషంబుల వర్ణకాంతరంబులును మహాత్ప్రయో
గంబుల నెఱుంగునది, ౨౮.
మంటమారి - తిండిపోతు - శాచ్ఛీల్యంబున మారి -
బాలవ్యాకరణ పోతు వర్ణకంబులు. అడప = తాంబూలకరండ
వివరణము. వాహి - మతుబర్థంబునం ద ప్రత్యయంబు. పెండ్లము=
౭౯౬ I విషయము. ఊఢ - పెండ్లి శబ్దంబునకు మతుబర్థంబునం దము
ప్రత్యయంబు. ఇత్యాదు లూహ్యంబులు.

ఇది తద్ధిత పరిచ్ఛేదము.

సంజీవని. ౭౯౬ I విష:—తద్ధితప్రత్యయములను బూర్ణముగ వివరించుట యశక్యమని తలఁచి సూరియు నీక్రిందిరీతి నుపదేశించుచున్నాఁడు. కొన్ని కొన్ని యర్థములందుఁ గొన్ని కొన్ని యాచ్ఛికతద్ధిత ప్రత్యయములు వచ్చుచుండుననియు నట్టివి మహాకవిప్రయోగైకవేద్యములనియు సూరిసూత్రమునకుఁ దాత్పర్యము. అట్టివానిని గొన్నింటిని సూచించుచున్నాఁడు. శాచ్ఛీల్యంబున మారి, పోతు వర్ణ

కంబులగును. తాచ్ఛీల్య మనఁగాఁ దచ్ఛీలభావము = అట్టిశీలము గల్గియుండుటయని యర్థము. "మంటమారి - దే - విశే. ౧ జ్వలనశీలుఁడు. మ. రవిఁ దీవ్రద్యుతి యం ద్రు పావకుని నేఁడా (నింద్యైన) మంటమూ రంద్రు వా। రివిధంబుల్ పెనుపంజు (దివిటీ) క్రిందిదివియల్ రేరాజ నిన్నెన్నుచో। ......(చంద్ర. నేఁడా శబ్దము నొద్ద) 2 కోపశీలుఁడు. తే.........మఱియు నమ్మంటమారి 'I గలయ నెక్కించు కొని వచ్చు మల యనఁగ' ఖు। జంగవిషదిగ్ధపవను పైఁ జలము వొడము (వసు.౪ఆ.)" (శ-ర). "తిండిపోతు = దే - విశే - తిండికాఁడు = (తినునట్టిస్వభావముగలవాఁడు) తిండికత్తె. (తిండీఁడనియుఁగలదు)" (శ-ర). ఆ-వె. తిండిపోత నీకు భండనం బేటికిఁ। గడవఁజేరి మనసు కాంక్షదీఱ। నోపుకొలఁది మ్రింగి యూరక నీవింటి। కడన యుండు మింక నడిచిపడక (ద్రోణ. ౪ ఆ. ౨౩౯ ప). మతుబర్థంబునందు 'అ' ప్రత్యయంబు - అడపము+అ = (అడపము = తాంబూలకరండము) అడప = తాంబూలకరండవాహి = వక్కలాకులతిత్తిని బట్టుకొనువాఁడు. అట్టివాఁడుది యనియుఁ జెప్పవచ్చును. 'అడపమువాఁడు - అడపకాఁడు -.అడపకత్తె' అనునవి యీసందర్భమున నిర్వివాద ములు. 'అడప = తాంబూలకరండవాహి - తాంబూలకరండవాహిని' అను మతు బర్థకముగు 'అ' ప్రత్యయమున కొక నైషధప్రయోగము గన్పట్టుచున్నది. అయ్యది వివాదగ్రస్తము.అయినను సూరిపక్షమె యుక్తము. (విస్తర I). మతుబర్థంబునందు 'అము' ప్రత్యయము ."పెండ్లము- దే-వి-(పెండ్లి+అము) వివాహమైనభార్య (ఊఢ). క. అడ్డముచెప్పక కడపటి। బిడ్డఁడు రాముఁడు సుతులఁ బెండ్లము నచటన్। గొడ్డంటం

విస్తర. 1 ౨౫౭ 1 విష:—"అడప. దె - వి - అడప ముంచుకొనియుండు ఆఁడుది. చ. కలికి వరాటరా జడప కప్పురవీడెము వెట్టి వంచనన్। నలు నడపంబు వానికి ఫణాధరవల్లి దళాంతరంబునన్। బలితపుఁ దేలు మైనమునఁ బన్ని; యతం డది సూచి భీతిఁ దిమ్ముల మిల వైచిన న్నగిరి మూఁగిన రాజకుమారు లందఱున్ (నైష. ౬ ఆ. ౧౪౧ ప.)" (ఫణాధరవల్లి = నాగవల్లి). ఇందలి 'వరాటరా జడప' అనుచోట "వరాటరాజుయొక్క+అడప (= తాంబూలకరండవాహిని = అడపకత్తె) అని శబ్ద రత్నాకరకారుల యాశయమైయుండును. అప్పుడు. 'వరాటరాజు+అడప' అనుచో ౯౬ II విషయముచొప్పున 'నుక్కు'రాకుండుట వింతకాదు. ఇంతవఱకు సూరి కనుకూలమె. ఈ నైషధపద్యమునకు మూలమగు సంస్కృతనైషధమున నిట్లు న్నది. శ్లో. ముఖే నిధాయ క్రముకం నలానుగైః। రథోజ్ఝి పర్ణాలి రవేక్ష్య వృశ్చికమ్। దమార్పితాన్న ర్మఖవాస నిర్మితం। భయావిలైః సంభ్రమహాసితాఖిలైః (శ్రీహర్ష నైష. ౧౬ సర్గ. ౧౦౯ శ్లో.) ఇందలి దమార్పితేత్యాదికి "దముఁడనువానిచే

నీయఁబడినట్టియుఁ బరిమళ ద్రవ్యముచే నిర్మింపఁబడినట్టియు వృశ్చికమును జూచి" అని విశేషణోభయపదకర్మధారయముగా నర్థము చేసికొనుటచే దముఁడను వరాటరాజే మాయావృశ్చికకలిత తాంబూలము నిచ్చెననుట మూలానుసారియై యుండుననియు నక్కారణమున "కలికివరాటరాజప్రుడు" అను పాఠమె యంగీకార్యమనియు రెండవ పక్షమువారి (సూ. రా. ని.) యాశయము. ఈపక్షమున 'అడప' అనుమతుబంత రూపము నిరాధారమై యగ్రాహ్యమగుచున్నది. 'దమునిచేనీయఁబడిన పరిమళ ద్రవ్యముచే నిర్మింపఁబడిన వృశ్చికమును' అని మూలమున కర్థముచేసినచోఁ (శ. ర. పక్షమున) దాంబూల మిచ్చినవాఁడు దముఁడు కాఁడను నర్థము లభింపఁగలదు సర్వంకషావ్యాఖ్యాత 'వరాటరా జడప' అనుపాఠమును స్మరింపక "వరాటరాజప్రుడు" అను పాఠమునే యంగీకరించి వ్యాఖ్యచేసెను. "వరాటరాజు = వరాట యువరాజు దముఁడు (కలికి = మనోజ్ఞము. ఇచ్చోట పెద్దరాజునకు ఈచేష్టలను ఆరోపించుట అనుచితముగాన, దానికిట 'చిన్న'యని లక్ష్యార్థమును చెప్పుకొనవలయు)." (నైష. సర్వంకష ౫౩౯ పుట.) సూ. రా. నిఘంటుకారులు చాలవఱకీ సర్వంకషావ్యాఖ్యనే యనుసరించిరికాని పద్యములో 'అడప' అనుచో 'అపుడు' అని నిల్పుట సత్యవిదూరమని కొంత సంకోచించిరి. "అడప అని కొన్నిపాఠములును 'అపుడు' అని కొన్నిపాఠములును గలవు. దీనికి (ఈనైషధపద్యమునకు) ముందటివచనము చివర 'అప్పుడు' అని అన్నిప్రతులలోను ఉండుటచే 'చి. ని. శ-ర కర్త'లు 'అడప' అను పాఠమును గ్రహించి యుందురు. కాని 'అపుడు' అను పాఠమే మూలానుసారముగానున్నది. శ్లో. దమార్పితాంతర్ముఖవాసనిర్మితం. సం. నైష. ౧౬ స. ౧౧౦ శ్లో. ఇట దముఁడు = కలికివరాటరాజు. ఆపక్షమున పూర్వపువచనమందలి 'అప్పుడు' అనునది తీసివేయవలయును." (సూ. రా. ని. 'అడప' శబ్దమునొద్ద) పరిశీలింపఁగా "ఔచిత్యం బాదరించియు ననౌచిత్యంబు పరిహరించియు" (నైష. ౧ ఆ. ౩౦౭ వచ.) అను తన నియమముచొప్పున శ్రీనాథుఁడు రా జడపకానితో హాస్యప్రచారము చేయుట యనుచితమని తలంచి వరాటరాజుగారి యడపకత్తె నలుని యడపకానితోఁ బరిహాసప్రచారము నడపెననుట యెంతయు నుచితముగను రసపోషకముగను నుండుననుచు నిట 'అడప' అను పాఠమునె నిల్పి సవరించెననుట మిక్కిలి యుక్తముగాఁ గన్పట్టుచున్నది. "పెద్దరాజునకు ఈచేష్టలను ఆరోపించుట అనుచితము" అని వ్రాసిన (చూడు. మీఁదు) సర్వంకషావ్యాఖ్యాతలు యువరాజునకు మాత్ర మీచేష్టలు తగునా యనియు నందును నలు నడపకానితో వరాటయువరాజు హాస్యప్రవర్తనము చేయుట తగునా? యనియు వివేకింపకుండుట చింత్యము.

దెగనడిచిన । జడ్డనఁ దలయూఁచి మెచ్చె జమదగ్ని మదిన్ (భాగ. ౯ స్కం.)" (శ-ర) ఇత్యాదు లూహ్యార్థంబులనుటచే 'చిచ్చఱ - చిచ్చుఱ' మున్నగుచోటు బందలి మయట్ ప్రత్యయార్థకంబులకు 'ఱ - ఉఱ' మున్నగు ప్రత్యయముల నెన్నునది. "చిచ్చఱ - వై - విశ (చిచ్చు+అఱ) అగ్నిమయము. చ.........మందు చుండెః జి । చ్చఱ పిడుగుల్ వడిం దొరఁగు చాడ్పున నంబర వీధి నుగ్రమై. (విరా. ౫ ఆ. ౧౪3)." (శ-ర). "చిచ్చుఱ - వై - విశ - (చిచ్చు ఉఱ). అగ్నిమయము. చ.........చి । చ్చుఱ పిడు గెట్టు లట్టశరి శూరుల గొంత్తము నుగ్గు సేసెదన్ (విరా. ౪ ఆ. ౮3)." (శ-ర). ఇట్లె మఱికొన్ని తద్ధిత ప్రత్యయములు త్రిలింగలక్షణ శేషమునఁ జూపఁబడెను. (విస్తర II).

సంజీవని:—ఇది తద్ధితపరిచ్ఛేదము = తద్ధితపరిచ్ఛేద మింతటితో ముగిసినది.

విస్తర. II అని I పుట:—"౩. మతుబర్థంబునం దరి వర్ణంబు పరంబగునప్పుడు పూజ సొన్నముల కడ యచ్చునకు వైకల్పికముగాను నిత్యముగాను దీర్ఘంబగు. ఉదా:—పూజారి - పూజరి - సొన్నారి" (ప్రౌఢ. తద్ధి). "పూజరి. ద్వ - వి - (పూజ+అరి). అర్చకుఁడు. సీ. పూజరి బ్రాహ్మణపుత్త్రి యొకర్తు సు - గాత్రినాఁ బరఁగెడు కాంత గలదు (కళా. ౪ ఆ). పూజారి. ద్వ - వి - పూజరియొక్క రూపాంతరము. ఉ.........పూ । జారి వధూటి వచ్చి జలజాతవిలోచనఁ జూచి యిట్లనున్ (విక్ర. ౬ ఆ.) సొన్నారి. ద్వ - వి - (సొన్నము+అరి) అగసాలెవాఁడు. మ. జత సొన్నారి కెలంకునం దనరె (చంద్రా. ౪ ఆ.)" (శ-ర). "౫ చెడుగు - దుడుకు - నిడుపులకుఁ బుంస్త్వంబున మతుబర్థంబకారంబగు. ఉదా:—చెడుగఁడు - దుడుకఁడు - నిడుపఁడు" (ప్రౌఢ. తద్ధి). ఇయ్యవి మగాదిగణములోఁ జేర్చఁదగినవి - చెడుగనిన్ - దుడుకనిన్ - నిడుపనిన్ - మొ. "చెడుగఁడు - దే - వి - (చెడుగు + అఁడు) క్రూరుఁడు. మ.........అ । చ్చెడుగం డుగ్రతఁ దద్వ్రజంబుఁ జెనకన్...... (హరి. పూ. ౮ ఆ). దుడుకఁడు - వై - విశ - (దుడుకు+అఁడు) దుష్టుఁడు. క. ఉడుగఁడు మధురిపుకథనము । .... । దుడుకనిఁ జదివింప మాకు దుర్లభ మధిపా (భాగ. ౭ స్కం)." (శ-ర) "నిడుపఁడు. వి.........పాము. (చంద్రికా పర్ణనము) సీ. శశిమౌళి తిరుపుచే జడఁజుట్టు నిడుపఁడు,.........(రా. వి. 3 ఆ. ౧౧)." (సూ. రా. ని) "౬. వేఁటున కడవర్ణకంబు స్వార్థంబునం దగు. ఉదా:—వేఁటడము" (ప్రౌఢ. తద్ధి.). "వేఁటడము - దే - వి. భేదము. క.........అం । డ్రకు మగలకు నిట్టి వేఁటడంబులు గలవే. (భో. ౬ ఆ)." (శ-ర). "౭ వెల్ల కడి వర్ణకంబు స్వార్థంబునం దగు. ఉ. వెల్లడి" (ప్రౌఢ. తద్ధి.). "వెల్లడి - వై - వి. ౧ బయలు. ౨ ప్రసిద్ధి." (శ-ర). ౮. "కెలివి, వెరివి, విసికి - లేమి - రాపులకు

స్వార్థంబునం దిడి వర్ణకంబగు. ఉదా:—తెలివిడి - విరివిడి - వినికిడి - లేమిడి - రాపిడి" (ప్రౌఢ. తద్ధి.). "తెలివిడి - వి - (∠ తెలియు) ౧ జ్ఞానము. గీ. తెలివియనఁగ నెఱుక యనఁ దెలివిడి యనఁ। బరఁగు జ్ఞానంబు. (ఆం. భా. ౧ ఆ. ౧౦౨.)" (సూ. రా. ని.). తెలివిడి పదమునకు 'తెలివి' అను ప్రాతిపదికము మూల మనుట యుక్తము. తెలియు ధాతువు జనకపదమని సూ - రా - నిఘంటుకారులు వ్రాయుటసరి కాదు. "విరివిడి - దే - వి - (విరివి+ఇడి) విస్తృతి......" "వినికిడి - దే - వి - (వినికి+ఇడి) వినికి..." "లేమిడి - దే - వి - (లేమి+ఇడి) దారిద్ర్యము" (శ-ర.). 'వెల్లడి - తెలివిడి - విరివిడి - వినికిడి' అనువానికి శబ్దరత్నాకరమునఁ బ్రయోగములు చూపఁబడ లేదు. "రాపిడి - దే - వి - ఒరయిక (ఆమ్రేడితమునందు రారాపిళ్ళు) శా. రా రాపిళ్ళ భుజాంగదంబుల మణుల్ రాలంగ (మను. ౪ ఆ.)" (శ-ర.). ౯. "ఇతవర్ణకం బింపు బిగి పోరులకు స్వార్థంబునం దగు. ఉదా:—ఇంపితము - బిగితము - పోరితము" (ప్రౌఢ. తద్ధి.). ఇం దింపిత మనుదానికి సూ - రా - నిఘంటువునందు సైతము ప్రయోగము చూపఁ బడ లేదు. "బిగితము - దే - విశే - (బిగి+ఇతము) దృఢము. సీ. బిగితంపు ముష్టిఁ గంపితమైన యసిధార విమత కరాస్థులు విఱిచి విఱిచి. (హరి. ఉ. 3 ఆ.)" "పోరితము - దే - వి - (పోరు+ఇతము) కలహము. సీ. తనయులిం కేభంగి ధనవిభాగములకై, పోరితంబులు లేక పొసఁగియుందురు. (కాశీ. 3 ఆ.) ౨ యుద్ధము. ఉ......పోరితంబు లే। కయ్యెడ కార్యసిద్ధి వెడఁగైనను నొల్లక యొండు సేయునే. (ఉద్యో. ౧ ఆ.)" (శ-ర.) "౧౦. ఇదవర్ణకంబొప్పు తప్పు పెల్లులకు స్వార్థంబునందును క్రొవ్వు బెట్టులకు మతుబర్థంబునందును నగు. ఉదా:—ఒప్పిదము - తప్పిదము - పెల్లిదము - క్రొవ్విదము - బెట్టిదము." (ప్రౌఢ. తద్ధి.). "ఒప్పిదము. దే - వి - (ఒప్పు+ఇదము) ౧ అందము. సీ. కాళ్ళ యొప్పిద మూఁడు కట్ట నుజ్జ్వలము సేయుంగ. (విరా. ౧ ఆ. ౨౨౮.). క్రొవ్విదము. దే - వి - (క్రొవ్వు+ఇదము) దుష్కార్యము. గీ.........క్రొవ్విదంబులు సేయఁ। జొచ్చు టిచ్చగించి చూతురయ్య. (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౯.)" (శ-ర.) "తప్పిదము. వి - (∠తప్పు) ద్వి. తనయుండు సేసిన తప్పిదంబునకు।......(ద్వి. శ-సా. ౧ ఆ. ౪3 పొరటు.)" (సూ. రా. ని.) "క. మంత్రంబున బె। ట్టిదముగఁ బడవైచిన యొ। ప్పిదమున. (భీష్మ. ౨ ఆ.)" (శ-ర.) "పెల్లిదము. దే - వి - (పెల్లు+ఇదము) పెల్లు - అతిశయము. క. ఉదవెడు తృష పెల్లిదమున। వదనము వఱువట్లు వట్టె........(విరా. ౨ ఆ.)" (శ-ర.). "౧౧. స్వార్థంబునం దిరి వర్ణకంబు వాఁపున కగు. ఉదా:—వాఁపిరి" (ప్రౌఢ. తద్ధి.) "వాఁపిరి. దే - వి - (వాఁపు+ఇరి) ఏఁకరుట - వేఁకట (మిక్కిలి యపేక్ష)" (శ-ర.) "౧౨. అర వర్ణకంబు నాయఁకశబ్దంబునకు భావంబునం దగు. ఉదా:—నాయఁకరము" (ప్రౌఢ. తద్ధి.) "నాయంకరము - దే - వి - (నాయఁకుఁడు+కరము) అధి

పత్యము. గీ. దళవాయి నాయఁకరపు పట్టమున నిలిచి (పాండు. ౧ ఆ.)" (శ-ర). కర ప్రత్యయ పరకత్వమునఁ "నాయఁక" అను నాచ్ఛిక ప్రకృతియొక్క కకారములోపించినది. "నాయఁకుఁడు - వై - వి. ౧ అధిపతి. ఎ-గీ.........ఎలుకు నాయంకుఁడొక్కరుఁడు వచ్చి। పుడమిరావేల్పు రాయని కడను నిల్చి (చంద్రా. ౨ ఆ)." (శ-ర). "౧౩ కార వర్ణకంబు చెలి నయములకు భావంబునందును, నుడి కొలతలకు స్వార్థంబునందు నగు. ఈ కకారమునకుఁ గొన్నియెడల గకారంబగు. ఉదా:—చెలి కారము-నయగారము, నుడికారము - కొలగారము." (ప్రౌఢ. తద్ధి). "చెలికారము. వి. (చెలి+కారము) చెలిమి - స్నేహము. క. నెలకొను చుట్టఱికంబును। జెలికారము.........(యయా. 3 ఆ. ౪౯.)" "నయగారము - వి. (నయము+కారము) మనోజ్ఞత - ఒప్పు - అందము. (మృదుత్వము. శ-ర). క. ప్రియమై రమణీయమణీమయమై యతిచిత్రభిత్తిమంజిమ నయమై। నయమైన చిలుకపలుకుల। నయగారమునం జెలంగిన, యగారమునన్ (సారంగ. ౧ ఆ. ౧౩౫)." "నుడికారము - వి.........(నుడి+కారము స్వార్థమున) ౧ పలుకు - మాట మాట మొదలగువానియందలి చమత్కారము - సరసత.........ఉ.........నుడికారము సొంపెసలార భారతం। బెట్టు రచించి తీవు......(కాశీ. ౭ ఆ. ౧౬౨). గీ..........। పలుకు నుడికారమున నాంధ్రభాషయందు। రు.........(భీమ. ౧ ఆ. ౧౫)." (సూ. రా. ని.). "కొలగారము - దే - వి - ధాన్యము కొలత కిచ్చెడు కూలి (శ-ర). "౧౪ చలికి మిరి వర్ణకంబు స్వార్థంబునం దగు ఉదా:—చలిమిరి" (ప్రౌఢ. తద్ధి). "చలిమి (ల్మి) రి - వి (∠ చలి) చలువ - శైత్యము. సీ. మలయానిలుం డింత, చలిమిరితోఁ గ్రాలి నడపాడునోజ యెన్నండొ పడసె (నన్ని. కు. సం. ౫ ఆ. ౬౦౦ ప)." (సూ. రా. ని). "౧౫. టివర్ణకం బొండు సంఖ్యావర్ణంబునకు భావంబునం దగు. ఉదా:—ఒంటి" (ప్రౌఢ. తద్ధి) "ఒంటి - విశే (∠ - ఒండు).........ఏకాకి - ఒంటరి. చ.........కౌరవసేనయెడ యొం। టి సనుట యెడ.........(విరా. ౫ ఆ. ౨౩౪).........వి. ఏకాకిత్వము - ఒంటరితనము - అసహాయత్వము. క. ఒంటి మెయిఁ దాఁక నా ము। క్కంటికి వశమగునె కృష్ణగాండీవుల (కర్ణ. ౨ ఆ. ౮౫)." (సూ. రా. ని.). "౧౬ ఒకానొకచో మతుబర్థంబున నవర్ణకంబు చూపట్టెడి. ఉ. క.........ఇట్టి దివ్యతేజం। బున వాఁడథమాన్వయమునఁబుట్టునె చెపుమా. దివ్యతేజంబునవాఁడు=దివ్యతేజముఁగలవాఁడు (ఆది. ౬ ఆ.) ఇతరంబులు ప్రయోగదృష్టంబులు గ్రాహ్యంబులు." (ప్రౌఢ. తద్ధి). ఇట్టిచోటులందలి 'న' అనునది యొక తద్ధిత ప్రత్యయ మనుట సరికాదు. ఇది స్పష్టముగు సప్తమీవిభక్తి ప్రత్యయముగఁ గన్పట్టుచున్నది. ఇట్టివి మధ్యమపదలోపి సప్తమ్యలు క్సమాసములనుట యుక్తము. "దివ్యతేజంబు+నన్+వాఁడు = దివ్యతేజంబునం దుండు వాఁడు = దివ్యతేజముఁగలవాఁడు" అని ప్రక్రియ నరయునది. (౨౭౦ విష).

ఆంధ్రవ్యాకరణసంహితాసర్వస్వము

క్రియాపరిచ్ఛేదము

ఆంధ్రశబ్దచింతామణిలో సంస్కృతధాతువులనుండి యేర్పడు క్రియాపదముల రూపనిష్పత్తి మాత్రమె ప్రధానముగా మొదట సాధింపఁబడెను. కావున సంస్కృతధాతువులు తత్సమములగుచుఁ దెలుఁగులోనికి వచ్చురీతి మొట్టమొదట "ఉపకృతి పరిణతి సంవృతి భేదా" దిత్యాదికారికచే నిరూపింపఁబడెను. అట్లు తుదిముట్టఁ దత్సమధాతు రూపసాధనమునె యుపదేశించి తుదిని "అత్త్వాది తత్సమానామివ దేశ్యానాం క్రియా పదానాంచ" అని యిట్లుగ నాచ్ఛికధాతువులనుండి క్రియారూపములను సైతమీ తత్సమ క్రియాసాధక సూత్రముల మూలముననె సాధించికొనవలెనని భట్టారకుఁడు వచించెను. చింతామణి సంక్షేపాభిప్రాయముతో రచింపఁబడినదగుటంజేసియు నాచ్ఛికధాతురూపసాధనప్రక్రియ మిక్కిలి విస్తృతముగఁ జెప్పవలసి యుండుటంజేసియు నద్దాని నుపేక్షించి భట్టారకుఁడు పైరీతిని క్రియాపరిచ్ఛేదమును నడిపినవాఁడయ్యెను. ప్రకృతగ్రంథము విద్యార్థిలోకమున విద్వల్లోకమునఁ బ్రసిద్ధమైయున్న బాలవ్యాకరణపు వరుస ననుసరించి నడుపఁబడుచుండుటంజేసి యాంధ్రశబ్దచింతామణి క్రమమును వీడి బాలవ్యాకరణక్రమమున యథాపూర్వముగ సందర్భపఱుపఁబడుచున్నది. బాలవ్యాకరణమునఁ దత్సమాచ్ఛిక సాధారణముగా భూతాద్యర్థములును నట్టి క్రియావిభక్తిప్రత్యయములును నుపదేశింపఁబడుటంజేసి వానికి మూలమునఁ దగు నన్నయాథర్వణకారిక లిటఁ బ్రదర్శింపఁబడుచున్నవి. ఆంధ్రశబ్దచింతామణిలోని క్రియావిభక్తి ప్రత్యయములు మొదటఁ దత్సమధాతువులకె యుపదేశింపఁబడినను నత్త్వాది తత్సమానా మివ దేశ్యానామిత్యాది సూత్రముచే నట్టి ప్రత్యయములు తత్సమాచ్ఛికధాతు సాధారణములె యనఁదగును. అట్టి నన్నయాథర్వణోపదిష్ట తద్ధర్మాద్యర్థములును క్రియావిభక్తి ప్రత్యయములును నిటఁ బ్రదర్శింపఁబడుచున్నవి.

> తద్ధర్మ వర్తమా నాతీ తాగామ్యర్థకాః క్రియా
> జ్ఞేయాః। తత్ర ద్వితీయ తుర్యౌ। యా తౌ స్తః
> సానుబన్ధకా వేవ. (ఆం. చిం. క్రియా. 3 కారి.
> అహో. ౧౬౯-౧౮౧ పు.)

వసతి రనుబన్ధకః స్యా । ద్యత్ర లడర్థో వివక్షిత స్తత్ర ।
అస్తి రనుబన్ధకః స్యా । ద్యత్ర ల్బడర్థో వివక్షితో
ధాతోః. (ఆం. చిం. క్రి. ౪ కారి. అహో. ౪౬౧ పు)
చు రితి క్రియాపదానాం । సర్వేషాం వర్తమాన కాలే
స్యాత్. (ఆం. చిం. కాలం. ౧౧ కారి. అహో.
౮౦౫ పు.)

దన్నయా. ౨౯౬ విష. అత్త్వాది తత్సమాసా । మిన దేశ్యానాం క్రియాపదా
నాంచ. (ఆం. చిం. క్రియా. ౧౭ కారి. అహో.
౫౧౨ పుట.)

వ్యతిరేకా దా భావిని । చాత్ స్యాత్ క్త్వా భూత
యోః క్రియా స్వైత్. (ఆం. చిం. క్రియా. ౬
కారి. అహో. ౪౭౩-౪౭౪ పు.)
దు తి వర్ణకా క్రమాత్ స్తో । నాద్య స్యాదా ద్వయో
శ్చ భూతార్థే. (ఆం. చిం. క్రియా. ౧౧ కారి.
అహో. ౪౮౨ పుట.)
పున రాగమః క్రియాణాం । పర్యాప్తో మన్మతే తు
సజ్కేతః. (ఆం. చిం. క్రియా. ౧౪ కారి. అహో.
౪౯౪ పు.)

కల్పతరువు. ౨౯౬ విష:—క్రియాః = క్రియలు = ధాతువులు, తద్ధర్మ వర్తమా నాతీ తాగామ్యర్థకాః = ధాత్వర్థభూతవ్యాపారము, వర్తమానవ్యాపారము, భూతవ్యాపారము, భావివ్యాపారమును నర్థముగలవని, జ్ఞేయాః= తెలియందగియున్నవి. వెనుకఁ గారకకరిచ్ఛేదము ౨౩౪ విషయమున వివరించిన రీతిని జాతి వ్యక్తి లింగ సంఖ్యా కారకము లైదును బ్రాతిపదికార్థము లె యున్నట్లిచట నయితము "క్రియాత్వము-క్రియ-(వ్యాపారము) వచనము - కాలము - అన్వయము." అను నైదిటికిని ధాతువులె వాచకములనియు లడాది ప్రత్యయములు ద్యోతకము లనియు నెఱుంగునది. (విస్త. I) తత్ర = అట్టివానిలో, యా ద్వితీయ తురీయా =

విస్తరము I. ౨౯౬ విష:—తద్ధర్మ శబ్దార్థ విషయమునఁ జింతామణికిని బాల వ్యాకరణమునకును జాలభేదము గలదు. "తత్ = ఆధాతువుయొక్క, ధర్మము = వ్యాపారము." అని చింతామణి పక్షమునందలి యర్థము. తద్ధర్మ - తచ్ఛీలాద్యర్థములను దెలుపునది యని బాలవ్యాకరణ పక్షమున నర్థము. (చూ. బా. క్రి. ౨౨

వర్తమానార్థక భవిష్యదర్థకము లేవి గలవో, తా = అవి=ఆధాతువులు, సానుబంధకా వేవ = ఈ క్రిందఁ జెప్పఁబడు ననుబంధములతోఁ గూడికొనియే, స్తః = ప్రయోగింపఁబడును. తద్ధర్మ మనఁగా ధాత్వర్థమే. ధాతువులు వ్యాపారమాత్రార్థమందె క్రియావిభక్తులతోఁ గూడి పదములై వాక్యప్రయోగార్హము లగునని తాత్పర్యము. ధాతువు స్వార్థవ్యాపార మాత్రబోధకమైనను డాయాస్థలములందలి సందర్భములనుబట్టి యాయా చోటులందు వర్తమాన భవిష్యదాద్యర్థములును దచ్ఛీల సంభావనాశీరాద్యర్థములును గ్రాహ్యములగుచుండునని యెఱుంగునది. ఉదా:—వాఁడు రేపు వండున్ = భావ్యర్థకము. వాఁడిదె వచ్చున్ = వర్తమానార్థకము. అన నతఁ డిట్లనున్ = ఇట్లనెన్ = భూతార్థకము. అగ్ని మండున్ = తచ్ఛీలార్థకము. నీకు శుభం బగున్ = ఆశీరర్థకము. వాఁడు చెప్పి యుండున్ = సంభావనార్థకము. మొ. "భూతాద్యర్థత్రయ విలక్షణః కశ్చిదర్థ స్తద్ధర్మాఖ్య ఇత్యాచార్యై ర్వ్యవహ్రియతే, వికృతౌ. వర్తమాన భవిష్యదర్థయోః క్రియాయా స్సానుబన్ధకత్వమ్. భూతార్థే ఏకత్వే ఏత్వమ్. బహుత్వే ఇత్వంచ వర్తతే. ఇత్యేతద భావా దస్య తత్త్రితయ విలక్షణత్వమ్,తత్రాచార్యైః కాల మవివక్షిత్వైవ ధాత్వర్థమాత్రే వివక్షా క్రియతే.అతఏవ తద్ధర్మ ఇత్యన్వర్థా సంజ్ఞా.తస్యధాతోర్ధర్మః వాచ్యార్థమాత్రమితి. ధర్మోత్తమ మధ్యమవ దిత్యత్ర తచ్ఛబ్దపరిత్యాగేన సోర్థో నిర్దిష్టస్సూత్రకారేణ, సఏవ నిర్దేశో ఽన్వర్థ సంజ్ఞాయాం మానమ్, కేవలసంజ్ఞాపక్షేతు తద

సూ. ౫ సూ.) ఇట్టి భేదమును గ్రహింపక వేటికావ్యాఖ్యాత పక్షద్వయ మిశ్రణ కలుషితముగా వ్రాయుచు వచ్చెను. "తత్రాచార్యైః కాల మవివక్షిత్వై" వేత్యాది కవిశిరోభూషణపంక్తుల (అహో. ౭౫౯ పు.) నుదాహరించి "ఒకానొక ధర్మముగల యొకానొక పదార్థమని భావము. ధాత్వర్థమాత్రమున నీ లకార మగునని ఫలితము." (బా. సా. వే. ౩౭౦ పుట) నన్నయలడాదుల విధింపలేదు. డుజాది ప్రత్యయములు పురుషవచనాదిద్యోతకములె కాని తద్ధర్మాదిద్యోతకములు కావు. ఇట్లె యీసందర్భమున మఱికొన్ని ప్రమాదములును గలవు. బా-గు-ప్ర-వ్యాఖ్యనుండి స్వీకరించుటలోఁ గల్గినవి కొన్ని. "భూతకాలికపదార్థము దేవదత్తుఁడు"(బా. సా. వే. ౩౭౯.). దేవదత్తుని వంటకము ముగిసెనుగాని దేవదత్తుఁడు ధ్వంసము నందలేదుగదా. "జాతి వ్యక్తి లింగ సంఖ్యా కారకంబులేనను ప్రాతిపదికార్థములే గాన ధాతువు వర్తమాన కాలికపదార్థ వ్యాపారబోధక మగుట య విరుద్ధము........" (ఇట్లె యీచటి ధోరణి) (బా. సా. వే. ౩౭౮) ఇందలి కార్యకారణభావ మసంగతము. ధాతువు ప్రాతిపదికము కాదుగదా.

యోగా దితి ధ్యేయమ్." (అహో. ౨౫౯ పు.). ఈసందర్భమున నహోబలపండితుఁడు "ప్రథమ శ్చోత్తమ శ్చైవేత్యా (౭౩ విష.) దథర్వణ కారికలనుబట్టి యథర్వణ మతమున నుదంతములు నాంతములు నగు తద్ధర్మక్రియాపదములకు మాత్రమే తద్ధర్మసంజ్ఞ చెల్లునని వ్యాఖ్యచేయుట సరికాదు. "న స్యా త్తద్ధర్మతః" అను సూత్ర మునం (౭౩ విష.) దలి తద్ధర్మశబ్దమునకు వివక్షించిన యర్థము నచట యథర్వణుఁడు వివరించెనే కాని యంతటను దద్ధర్మశబ్దమున కదియే యర్థమని యథర్వణాశయము కాదు. (౭౩ విష.). అట్లు కానిచో 'ఘటింతురు' మున్నగు క్రియారూపముల కథర్వణమతమున సిద్ధి యెట్లు? అథర్వణుఁ డట్టివాని రూపసిద్ధిని వేఱుగ సాధింపలేదే! "తద్ధర్మప్రథమే స్యాతాం డు డి వర్ణౌచ నాంతకౌ" అనుచో నప్పున నాతఁడు (విక్ర. క్రియా. ౯ కారి. ౨౯౬ I విష.) 'డి' వర్ణకమును దద్ధర్మప్రత్యయముగ నెట్లంగీకరించెను? కావున "ప్రథమైకవచనాంతయో ర్నాంతయోః పదయో రేవ తద్ధర్మ సంజ్ఞికత్వ ముక్తమ్.........తేన 'చేసెదన్ - ఘటించెదన్' ఇత్యాదా న తద్ధర్మ సంజ్ఞా. కింతు భావిక్రియా వ్యవహారఏవ, ఘటింతు రిత్యాదా వపి నాంతత్వా భావా న్న తద్ధర్మసంజ్ఞా. వాగనుశాసన మతే త్వేషాం తద్ధర్మార్థకత్వమేవేతి." (అహో. ౨౫౯ పు.) అను కవిశిరోభూషణపంక్తులు సరికావని గ్రహింపవలెను. (౨౨౧ పు. అహో. చూ.) అహోబలపతి వివేకింపక కొన్నియెడల నిట్లు నన్నయాథర్వణకారికలు వేర్వేఱు గ్రంథములని భ్రమించుచుండును.

తద్ధర్మక్రియలవంటివి విస్తృతమగు సంస్కృతభాషయందు నయితము లేవు. సంస్కృతమునఁ దాచ్ఛీల్యసాతత్యాదులందు లట్టునే వాడుదురు. 'వర్తమానే లట్' అనుచోటి వర్తమానశబ్దమునకు భూతభావివిలక్షణత్వ మర్థమని వ్యాఖ్య చేయుదురు. ఇట్లే వ్యతిరేకార్థక క్రియలవంటి ప్రత్యేకపదములును సంస్కృతమున లేవు. సంస్కృతమున వ్యతిరేకార్థము 'న' శబ్దముచే సంపాదింపవలసినదే. ఉదా:—(తె.) చదువఁడు = (సం.) న పఠతి. (తె.) చదువకుము = (సం.) న పఠ. (తె.) చదువమి = (సం.) అపఠనమ్. (తె.) చదువఁబడనిది (చదువనిది) = (సం.) అపఠితమ్. (తె.) చదువక = (సం.) అపఠిత్వా. మొ.

నన్నయాథర్వణులు తద్ధర్మశబ్దమున కిట్లర్థము చేసినను సూరి తద్ధర్మాద్యర్థము లందు లాట్టును విధించుటచే లాట్టు రూపములకుఁ దద్ధర్మాద్యర్థకములనెడి వ్యవహారము ప్రసిద్ధమయ్యెను. తద్ధర్మార్థక క్రియ యనఁగాఁ దద్ధర్మాద్యర్థబోధక క్రియయని బాలవ్యాకరణపక్షమున నర్థము నెన్నవలెను.

తెలుఁగునఁగల యీ యసాధారణరూపవిశేషములను సరిగా గ్రహింపక యాంధ్రభాషాభూషణ కావ్యాలంకార చూడామణి కర్తలు 'ద' గాగమయుక్త

తద్ధర్మ రూపములను వర్తమానార్థకములుగను, 'దు' గాగమయుక్త తద్ధర్మ రూపములను భావ్యర్థకములుగను నుపదేశించిరి. మఱియు, చింతామణ్యుక్త వర్తమానార్థక భావ్యర్థక రూపములు ప్రత్యేకసమానపదములుగాక శబ్దద్వయఘటితములను తలంపునఁ గావలయు వాని నుపేక్షించిరి. క. డును దరు లొరులకు నెఱిరికిఁ। దనరంగా దు దవు దరులు తనకు దను దముల్‌। చను నేకబహువచనములు। మనుసన్నిభ క్రియల వర్తమానార్థంబుల్. క. అడిగెడు నడిగెద రనఁగా। ....ఉదాహరణంబుల్ (ఆం. భూ. ౧౪౨-౧౪౩ ప.). క. ఉను దురు లొరులకుఁ జెప్పను। దనరఁగ దువు నురు లెఱిరికిఁ దనకు దును దుముల్। దనరఁగ నివి యేక బహువ। చనములగు భవిష్యదర్థ సంసూచకముల్. క. పలుకును బలుకుదురనఁగా। ....(ఆం. భూ. ౧౪౪-౧౪౫ ప). క. అరిగెడు నరిగెద రనఁగా। ....వర్తమానఫణితార్థ మగున్. క. చేయుం జేయుదు రనఁగా......భవిష్యదర్థముఁ జెప్పున్ (కావ్యాలం. ౯ ఉల్లా. ౧౫౧-౧౫౫ ప.) కేతనయుఁ బెద్దిరాజును వచించిన యీవిషయములు ప్రామాదిక ములనియు, దగాగమ,యుక్తరూపములు భావ్యర్థమును దుగాగమ యుక్తరూప ములు వర్తమానార్థమును రెండును భూతార్థమును దాచ్ఛీల్యాదులను బోధింప వచ్చునవియు సారచించిన చింతామణివిషయ పరిశోధనమున సవిస్తరముగఁ జూపఁ బడెను. (చిం. వి. పరి. ౬౨-౬౩-౬౪ విష.) అథర్వణాచార్యుఁ డొకానొకసంద ర్భమున (ఎ) ద గాగమయుక్తరూపములు భావ్యర్థకములని వచించెను. "అథర్వణ గ్రంథేతు పోయెద నిత్యాదౌ 'భావిక్రియాసు యస్య స్యా। దేత్వ మేవ ప్రయో గతః".........' (అహో. ౧౫౩ పు.) అని కవిశిరోభూషణమున నుదాహరింపఁ బడెను. 'ఎద' రూపము భవిష్యదర్థకమగుటః—సీ. పని యేమి పంచినఁ బదపడి చేసెద ననక త న్పంచిన యాజ్ఞ నంబ చేయుచు......(ఆది. 3 ఆ. ౧౧౦). చ......సుతు లార యీబిలము నొయ్యనఁ బోయి చొరుండు దీనిఁ గ। ప్పెద ఘనపాంసుజాల ముల భీమశిఖావళి దాఁకకుండఁగన్. (ఆది. ౮ ఆ. 3౦). "తతోఽహం పాంశునా ఛిద్ర మపిధాస్యామి పుత్రకాః (ఆది. ౨౫౬ అధ్యా. ౧౬ శ్లో.)

దుగాగయుక్తరూపములు వర్తమా ర్థకములగుటః—సీ. మీవంశమున నర దేవోత్తములదైన, సద్ధర్మమార్గంబు సలుపుదయ్య। ధర్మవిదుండవై ధర్మకామం బులొం, డొంటిని బాధింపకుండ నుచిత। కాలవిభక్తముల్ గాఁజేసి సేవింతె ధర్మువు నందుఁ జిత్తంబు నిలిపి। యిమ్ముల నపరరాత్రంబులం దెప్పుడుఁ జింతింతె నిజబుద్ధిఁ జేయఁదగిన. ఆ-వె. రాజకృత్యములు.........(సభా. ౧ ఆ. ౨౬ ప). శ్లో. కచ్చి దాచరితం పూర్వై। ర్నరదేవ పితామహైః। వర్తసే వృత్తి మక్షుద్రాం। ధర్మార్థ

సహితాం త్రిషు । కచ్చి దర్థేనవా ధర్మం । ధర్మేణార్థ మథాపివా । ఉభౌవా ప్రీతి సారేణ । న కామేన ప్రబాధసే । కచ్చి దర్థంచ ధర్మంచ । కామంచ జయతాం వర । విభజ్య కాలే కాలజ్ఞః । సదా వరద సేవసే । కచ్చి చ్చా పరగాత్రేషు । చిన్తయ స్వర్థ ధర్మవిత్ (సభా. ౫ అధ్యా.)

మగాగమరూపములు భూతార్థబోధకములగుటః—క. భూమీశ హంసడి భకులు । నామగధాధీశ్వరుండు నమ్మువ్వురుఁను । బ్దాహుభుజవీర్యసంపద । తొల్లి మూఁడు జగంబు నోపుదురు సాధింపన్ (సభా. ౧ ఆ. ౧౧౫). (హంసడిభకులా నాఁటికిఁ జచ్చిరి గాన (౧౧౬-౧౧౭,) నిట 'ఓపుదురు - ఓపెడివారు' అని యర్థము. ఇది భూతార్థ మెంతమాత్రమును గానేరదు.) చ. ఇది మునికన్యయేని మతి యేలొకో యీ లలి తాంగియందు నా । హృదయము దగ్గయుం దవిలె నిప్పలు కింకను నమ్మనేరన । య్యెడ విజితేంద్రియుం డనఁగ నిమ్మహిఁ బాయక యుందు నంచు దా । నిది కల రూ పెఱుఁగ నవనీపతి యుత్సుకుఁ డయ్యెనాత్మలో (ఆది. ౪ ఆ. 30 ప.) ఇచట 'యుందు'ను నది యెంతమాత్రమును భవిష్యదర్థము కాదుగదా.

వసతి రనుబంధక ఇత్యాదిః—క్రియలు సానుబంధకములయినయే క్రియావి భక్తుల నంది ప్రయోగింపఁబడునని యీవఱకుఁ జెప్పెనుగాన నట్టి యనుబంధములను జేర్చొనుచున్నాఁడు. యత్ర = ఎచట, లడర్థః = వర్తమానార్థము, వివక్షితః = వివక్షింపఁబడునో, తత్ర = అచట, ధాతోః = ధాతువునకు, వసతిః = వస్ధాత్వర్థకముగు (వస. నివాసే.) 'ఉండు' ధాతువు, అనుబన్ధకః = అనుబంధము, స్యాత్ = అగును. యత్ర = ఎచట, లృడర్థః = భవిష్యదర్థము, వివక్షితః = వివక్షింపఁబడునో, తత్ర = అచట, అస్తిః = అస్ధాత్వర్థకముగు (అస్ = భువి = విద్యమానతాయామ్) కలుగుధాతువు, ధాతోః = ధాతువునకు, అనుబన్ధకః = అనుబంధము, స్యాత్ = అగును. వర్తమా నార్థమందు 'ఉండు' ధాతురూపములను భవిష్యదర్థమందు 'కలుగు' ధాతురూప ములను నెల్లధాతువులను జేరునని తాత్పర్యము. వస్ధాతువునకు నివసించుట యర్థము. అస్ధాతువునకే, 'కలుగు - ఉండు' అను రెండర్థములు గలవు. అట్లయి నను ప్రయోగములచేతను, 'అస్' ధాతువునకు 'కలుగు' అనునర్థము నిచటఁ జెప్పఁ దగియుండుటచేతను వస్ధాతువున కిచటఁ బ్రయోగానుసారముగా 'ఉండు' అను నర్థము చెప్పఁబడియున్నది. ఇట్టి యనుబంధములగు 'ఉండు - కలుగు' ధాతువుల మీఁదనే క్రియావిభక్త్యాదులు నిల్చును. వర్తమానార్థమున వచ్చు 'చు'వర్ణమును ధావినివచ్చు 'అత్వమును' ననుబంధపరకత్వమున మూలధాతువులకుఁ బరముగ నిల్చును. నన్నయ యాదృచ్ఛిక క్రియారూపములను బ్రత్యేకించి సాధింపలేదుగాన

'ఉండు - కలుగు' ధాతువుల కెట్టిరూపములు వర్తమాన భావ్యర్థములలోఁ గవిప్రయుక్తములయి యుండునో యట్టిరూపము లెల్లధాతువులకైని నిల్చుటచే నాయా ధాతువుల వర్తమానభావిరూపము లగుచుండునని తాత్పర్యము. ఆంధ్రశబ్దచింతామణి నన్నయభట్ట ప్రణీతమగుటంజేసి యాతఁడు వర్తమానభావ్యర్థములలోఁ బ్రయోగించిన 'ఉండు - కలుగు' ధాతురూపముల చేరికచే నెల్లధాతువులును వర్తమానభావ్యర్థకము లగుచుండును. అట్లగుటంజేసి "వర్ణాగమో విశేషః । పురుషేష్వర్థేషు చాపి వచనేషు" అను చింతామణివచనముచొప్పున (౩౨౨-౩౨౫ విష.) వర్ణలోప వర్ణాగమ వర్ణాదేశాదులను గల్పించికొనుచు శాబ్దికధాతువులనుండి కవిప్రయుక్తరూపములను సాధించుకొనవలయునని యెఱుఁగునది. ఉదా:—వర్తమానము (మహత్.) (ప్ర.):—వండుచున్నవాఁడు - వండుచున్నవారు. (మ.) వండుచున్నవాఁడవు - వండుచున్నవారరు. (ఉ.) వండుచున్నవాఁడను - వండుచున్నవారము. (అమహత్) (ప్ర.) వండుచున్నది - వండుచున్నవి. తిర్యగ్జడ కర్తృకత్వమున మధ్యమోత్తమపురుషములు మహద్వివక్షలేక సంభవింపనేరవుగాన నట్టియెడల మహత్కర్తృకతాపక్షరూపములె వర్తిల్లును. ఏకత్వమున 'దాన' అను దానితోడిరూపములు మహతీత్వమున నిల్చును. ఉదా:—నీవు చదువుచున్నదానవు - నేను - చదువుచున్నదానను - మొ. భవిష్యదర్థము:—(మహత్.) (ప్ర.) వాఁడు చేయఁగలవాడు - వారు చేయఁగలవారు. (మ.) నీవు చేయఁగలవాఁడవు - మీరు చేయఁగలవారరు - నేను - చేయఁగలవాఁడను - మేము చేయఁగలవారము. (అమహత్) ప్ర. అది - చేయఁగలదు - అవి - చేయఁగలవు. తిర్యగ్జడకర్తృకత్వమున మధ్యమోత్తమపురుషములు మహద్వివక్షలేక సంభవింపనేరవు. కాన నట్టియెడల మహత్ కర్తృకతాపక్షరూపములె నిల్చును. ఏకత్వమున 'దాన' అను దానితోడిరూపములు మహతీత్వమున నిల్చును. ఉదా:—నీవు చేయఁగలదానవు - నేను+చేయఁగలదానను - మొ. ఇట్లు సాధించిన క్రియారూపములు ౨౭౮ విషయమున సాధింపఁబడిన క్రియాజన్యవిశేషణమూలకరూపములె యగుచుండుట యొకవిరోధమని తలంపరాదు. (౨౯౯ విష.) అహోబలపండితాదులు ప్రామాదికముగా సాధించిన వన్నియానభిమతములగు నర్వాచీనరూపములందును నిట్టి యాకారసామ్యము వర్తిల్లుచునేయున్నది. (౨౯౯ విష.) ఉదా:—వండు+చు+ఉండు+డుజ్ = వండు+చు+ఉన్న+వా+డుజ్ = వండుచున్నవాఁడు = వండుచున్నాఁడు. ఇట్లు సమాపకక్రియారూపసాధన ప్రక్రియ నరయునది. వండుచున్న+వాఁడు = వండుచున్నవాఁడు = వండుచున్నాఁడు. ఇట్లు విధేయవిశేషణరూప

సాధన ప్రక్రియ నరయునది. ఇట్లె యనుహత్కర్తృకత్వమందును ద్వివిధరూపము లకును నేకాకారము సంభవించును. ఉదా:—వండు+చు+ఉండు+ది = వండు+చు+ఉన్న+ది = వండుచున్నది. ఇది సమాపకక్రియా ప్రక్రియ. వండుచున్న+అది = వండుచున్నది. ఇది విధేయవిశేషణరూపప్రక్రియ. ఇట్లె వండుచున్న వారు = వండుచున్నారు - మొదలగురూపములను సాధించుకొనునది. వర్తమానభవిష్యదర్థకములగు సమాపకక్రియలు ౨౬౪-౨౭౧-౨౭౧ I విషయములలో సాధింపఁబడిన విధేయవిశేషణరూపములవలెనె యుండును. అట్టివానినె సమాపకక్రియలుగఁ బ్రక్రియాంతరమున సాధించికొనవలయుననితలంచినవాఁడగుచు భట్టారకుఁడు సమాపకక్రియావిభక్తి ప్రత్యయములను గా వ్యతిరేకార్థే ల్రుటి లటి డుజ్ స్యా దిత్యాది రీతి (౨౬౬ I విష.) నుపదేశించినవాఁడయ్యెను. (౨౬౯ విష.) (చిం. వి. పరి. ౧౧౩ విష.) పయిపద్ధతి భట్టారకసమ్మత మనుటకు విధేయవిశేషణరూపసాధనవిషయమున "ధర్మోత్తమమధ్యమవత్ -బహుష్ష న మధ్యవత్" అని యాతఁ డుపదేశించుట యొకనిదర్శన మనఁదగును. ఉండు ధాతుభూతార్థక విశేషణముగు 'ఉండిన'అనుదాని రూపాంతరమె 'ఉన్న' అనునది యనుట నిజమె యైనను (చూ. ౩౧౫వి.) (ఉండినన్=ఉన్నన్.) 'ఉండిన' అనురూపము భూతార్థకముగను 'ఉన్న' అనురూపము వర్తమానార్థకముగను బ్రయోగములందుఁ—నన్నయ ప్రయోగములందుఁ - గన్పట్టుచున్నది. ఉ.........అ। వ్వాయుజ సవ్యసాచుల నవార్యబలోన్నతిఁ బోలుచున్న మా। ద్రేయులు......(ఆది. ౮ ఆ. ౪౭.) ఆ-వె. నేఁడు పుణ్యదినము నెమ్మితో రోహిణీ। యుక్తుఁడయి శశాంకుఁ డున్నవాఁడు. (ఆది. ౭ ఆ. ౨౫౨.) చ. అలఘులు కృష్ణపార్థులు మహాత్ములు యాదవ కౌరవాన్వయం। బులు వెలిగించుచున్న నృపపూజ్యులు వీరల......(ఆది. ౮ ఆ. ౨౮౭.) ఉ. ఆధృతరాష్ట్రు చేసిన యనర్ఘమణిప్రకరానుబద్ధ శో। భాధృతి నొప్పుచున్న సభ.........చూచి.........(సభా. ౨ ఆ. ౧౬౨.) చ.........ఇప్డు గతగర్వమునన్ మగధేశ్వరుండు ని। శ్చయమతి నున్నవాఁడు.........(సభా. ౧ ఆ. ౧౬౧.) తే-గీ. అయ్య యేము నీ పితరుల మధికనిష్ఠ। బ్రహ్మచారివై నీవు తపంబు సేయు। చున్నవాఁడవు.........(ఆర. ౨ ఆ. ౩౨౫.) సీ. తపనతేజుండైన కపిలుకోపంబున గతజీవులై పుణ్యగతులయందు। నిహతులై మత్పితామహు లున్నవారు......(ఆర. ౩ ఆ. ౮౦.) 'ఉన్నవాఁడు - ఉన్నవారు' అనురీతినె నన్నయ ప్రయోగించునుగాని 'ఉన్నాఁడు - ఉన్నారు' అనురీతిని వకారలోపము నెన్నఁడును బ్రయోగింపఁడు. ఏధాతువయినను వర్తమానార్థక 'చు' వర్ణాంతమగుచు 'ఉన్నవాఁడు - ఉన్నవారు' మున్నగురూపముల చేరికవలన వర్తమానార్థక క్రియగా నేర్పడుచుండును.

భట్టారకుఁడు సూత్రింపలేదుగాని యేధాతువునైనను 'అన్' అనువానితోఁ గూడినపిదప 'ఉన్న - ఉన్నవాఁడు - ఉన్నవారు మున్నగువాని చేరికవలన (పోవు ధాతువు చేరికవలనను భావార్థము వచ్చును. నేఁ జెప్పఁబోవువానిని ముందే గ్రహించితివి) భావార్థక క్రియగా నేర్పడును. ఉదా:—చ.....రాజసూయ ము। న్నతి నొనరింపనున్న యమనందను యత్నమెఱింగి. (సభా. ౧ ఆ. ౨౪౩.) సీ......। మన చేత జితులైన మనుజేశులెల్లను,.....ఆజి, వేచి ప్రాణములను విడువనున్న। వారు. (ఆర. ౧ ఆ. ౨౬౯.) వ్యస్తతయుండును నిట్టి ప్రయోగములుగలవు. తరలము।......। తివిరి యీతఁడు మత్ప్రియంబున దేవకార్యము దీర్పఁగా। సవినయస్థితి నున్నవాఁడు ......(ఆర. ౧ ఆ. ౩౭౪.) తరలము.....భవత్కృతదారుణంబను వహ్ని నార్పఁగ నున్న య।క్కడిఁది వీరులు వీరలిద్ధఱు......(సభా. ౧ ఆ. ౧౯౩.) ఇట్టి 'ఉన్న' శబ్దమునకు సరియగురూపమే 'కల' యను కలుగు ధాతుజన్యరూపము. 'కలవాఁడు. కలవారు' మున్నగునవి 'అ'న్నంతమగు నేధాతువుతోఁదనిల్చినను నది భావార్థ క్రియఁగా నేర్పడును. (౩౦౧ విష. ౩౪౪ విష. ౨౧౦ VIII విష. చూడు.) ఉదా:—వ. అందులకుం బోవుద మనినం గొడుకులెల్ల వల్లె యని నిరూపించిన విధం బ చేయంగలవారమని యొడంబడి.........(ఆది. ౭ ఆ. ౩౨ వచ.) తే-గీ. అనఘ మామామ శకుని నాకై కడంగి। జూద మాడెడి నీతోడఁ గాదు నాక। యీతఁడొడ్డిన ధనరాశు లెవ్వియైనఁ। బోఁడిగా నీకు నీఁగలవాఁడ నేను. (సభా. ౨ ఆ. ౧౭౪.) క......మనుజులఁ। గావంగలవార మేము గౌరవయుక్తిన్. (ఆర. ౩ ఆ. ౩౮౪.) నన్నయప్రయోగము లిట్లే యుండును వకారలోప ముండదు. 'కావఁగలాఁడు' అనురీతి రూపమును నన్నయ ప్రయోగింపఁడు. అట్టివి సోమయాజి ప్రయోగించెను. ఉ. ఎవ్వరు సూచినం జగము లిన్నియు గెల్వఁగలారు లావునన్. (భీష్మ. ౨ ఆ. ౧౧.) క. క్రేవులు దో రా దుర్గతి। ప్రాపింపఁగలార.........(అను. ౩ ఆ. ౭౦.) ఎఱ్ఱా ప్రెగడ 'కలఁడు - కలరు' అను తచ్ఛబ్ద వాకారలోపముగల (౨౧౦ VIII) వానిని సైతము భావార్థకరూపములలోఁ బ్రయోగించెను. క. జపనియమస్వా ధ్యాయ। ప్రపంచములు విడువఁగలరు బ్రాహ్మణులు జనా। ధిప శూద్రులు విపుల తపః। కృపితులు గాఁగలరు వినవె కలికాలమునన్. (ఆర. ౪ ఆ. ౨౮౯.) ఆ-వె... ......సం। కరము సేయఁగలరు కలియుగమున. (ఆర. ౪ ఆ. ౨౮౮.) క...... ధరణీ। సురులు గడఁగి వాణిజ్యము। గరిసనమును జేయఁగలరు కలికాలమునన్. (ఆర. ౪ ఆ. ౨౯౩.)

నన్నయ తిక్కనల భారత భాగములలో నిట్టి భావార్థకరూపములు కన్పట్ట లేదు గాని కలఁడు - కలరు - కలదు - కలవు మున్నగు ప్రత్యేకరూపము లస్త్యర్థక

ములు చూపట్టుచున్నవి. చ. ఉఱఁడు సురేంద్రునైన బలియుండు హిడింబుఁడు వాని ఘాతికిన్ । వెఱవని వారలుం గలరె. (ఆది. ౬ ఆ. ౧౫౯.). క......... అనిష్టుఁడగు తనూజుఁడు గలఁడే. (ఆది. ౬ ఆ. ౨౭౭.) చ. బలయుతు లిట్టివారలకు భవ్యుల కెందు నసాధ్య మెద్దియుం । గలదె చరాచరాఖిలజగంబులఁ బెద్దల కారె సద్ద్విజుల్. (ఆది. ౭ ఆ. ౧౮౪.) క.........శరణాగతుఁ జంపఁగ నోడఁబడుదు । ర్మతి కిహముం బరము గలదె మదిఁ బరికింపన్. (ఆది. ౬ ఆ. ౨౭౪.) సీ...... భోగముల్...............కలవు నీ కనుభవింప. (సభా. ౨. ఆ. ౧౦౨.) ఇట్టివి భావ్యర్థకములలో ననుబంధముగా నిల్వనేరవు. భావ్యర్థకములలో ననుబంధముగా నిల్చునది ప్రాప్త్యర్థకమగు కలుగుధాతువు. సామర్థ్యార్థకములలో నిట్టి యస్త్యర్థక కలుగుధాతు రూపములు నన్నయప్రయోగములందే కన్పట్టుచున్నవి. క. అహితులు మద్బాహుగదా । నిహతికి మార్కొనఁగఁ బోర నిలువం గలరే. (అర. ౧ ఆ. ౨౫౪.) క.............కార్ముకవిద్యం । దనరినవాఁడుం దీనికి । మొనసెం గా కన్యుఁ డిట్లు మొనయంగలఁడే. (ఆది. ౭ ఆ. ౧౮౧.) మధ్యాత్కురము. నడుమఁ బర్జన్యుఁ డనుగ్రహింపని నాఁ డేమిసేయుఁ । గడఁగి చేయంగలదానిఁ జేయునుగాక కర్షకుఁడు. (అర. ౧ ఆ. ౨౩౫.) కలుగు ధాతువునకుఁ బైరీతి నస్త్యర్థకత్వమున నకర్మకత్వమును బ్రాప్త్యర్థమున సకర్మకత్వమును నన్నయ భారతభాగమునను గలవు. కలఁడు = కలవాఁడు. తే-గీ. ఎఱుక గలఁడేని మఱి శక్తుఁడేని... (ఆది. ౭ ఆ. ౧౮౬.) ఎ-గీ.........ఎఱుక గలరె మగువ లెందు. (ఆది. ౨ ఆ. ౩౮.) క......ఎఱుక గలరె తరుణులు ధరణిన్. (అర. ౩ ఆ. ౧౭౧ ప.) క......... జ్ఞానము । గలఁడేనిన్ బాలుఁడయినఁ గడువృద్ధు మహిన్. (అర. ౩ ఆ. ౨౮౭.) ఇట్లు నన్నయ తచ్ఛబ్ద 'వా'కారలోపము (౨౧౦ VIII విష.) చేయునే కాని డలోప రేఫ లోపములను జేయఁడు. అట్టిది నన్నయప్రయుక్తమని విశ్వసింపఁదగిన ప్రయోగమును లభింపలేదు. ఆ-వె. బలిముఖుండ దయయుఁ గలవేని.........నీదు । రూపుఁ జూడవలతు. (అర. ౩ ఆ. ౩౩౩.) ఇట 'దయయుఁ గలదేని' అనునది నన్నయ ప్రయుక్తపాఠము కానోపును. ఆ-వె. చనునె నీకు నిట్టి సాహసక్రియఁ జేయ । నెల్లవారికంటె నెఱుక గలవు. (అర. ౩ ఆ. ౩౭౭.) ఇందును 'ఎఱుకగలదు' అనునదె నన్నయప్రయుక్త పాఠ మనఁదగును. ఇట్లె "అంత యెఱుక లేనె." (అర. ౧ ఆ. ౨౩౧) (లేనె = లేనిదాననె.) అనునెడలను 'యెఱుక లేదె' అనియె నన్నయ ప్రయుక్తపాఠ మనఁదగును. ఇట్లె నన్నయ డకార రేఫలోపముగలవాని నె కాక వకార లోపము గలవానిని సైతము వాడఁడు. 'ఉన్నాను - ఉన్నాము - ఉన్నావు -

[బా. క్రి. ౧మొ. ౨౯సూ.] నన్నయభావ్యర్థములందుఁ దచ్ఛబ్ద 'వా' లోపమంగీకరింపఁడు

ఉన్నారు-ఉన్నాఁడు - ఉన్నారు' అనురూపములను నన్నయ ప్రయోగింపఁడు. నన్నయ భారతమున నస్త్యర్థకములగు 'కలఁడు - కలరు - అదికలదు - ఆవికలవు' అను రూపములు గన్పట్టునే కాని "కలను-కలము-కలవు' అనురూపములును గానిపింపవు. నన్నయ యస్త్యర్థక ప్రాప్త్యర్థక కలుగు ధాతురూపములగు 'కలఁడు - కలరు' అను వానిని బ్రయోగించువాఁడయినను గలుగు ధాత్వనుబంధముగల భవిష్యద్రూపములలో నట్టి 'కలఁడు - కలరు' అనువాని నైత మాతఁడు ప్రయోగింపఁడు గాన 'ఘటింపఁగలఁడు - ఘటింపఁగలరు' అనునవి సయితము నన్నయ సమ్మతములు కానేరవు. "ఘటింపుచున్నాను - చేయుచున్నాను - ఘటింపఁగలను - చేయఁగలను." (అహో. ౪౭౦ పు.) "ఘటింపఁగలఁడు - చేయఁగలఁడు - ఘటింపుచున్నాఁడు." (అహో. ౪౭౬.) మున్నగురూపములు చింతామణి సమ్మతములు కానేరవని యెఱుంగనగును. అట్లయినను నట్టివి నేఁడసాధువు లనరాదు. అర్వాచీన మహాకవు లట్టివానిని నైతము ప్రయోగించియున్నారు. ప్రాచీనాంధ్రమహాకవులు ప్రాప్త్యర్థక కలుగు ధాగురూపములనే భావ్యర్థరూపములలో ననుబంధములుగాఁ బ్రయోగించిరి ప్రాప్త్యర్థకములగు "కలఁడు - కలరు" అనునవి "కలవాఁడు - కలవారు" అనువాని సంక్షేపరూపములయినను "కలను - కలము - కలవు" అనునవి ప్రాప్త్యర్థకములైన "కలవాఁడను - కలవారము - కలవాఁడవు" అనువాని సంక్షేప రూపములు కావనియు నవియు "కలఁడు - కలరు" మున్నగునవియు నస్త్యర్థక కలుగు ధాతువునుండి యేర్పడిన ప్రత్యేకరూపములె యనియు గ్రహింపవలయును.

"వసతి రనుబన్ధకః స్యా" త్తనుచోటి "వసతిః" అనుదానికి 'ఉండు' ధాతువని యర్థమె కాని 'ఉన్న' అనునది యర్థముకాదు. అట్లె 'అస్తిరనుబన్ధకః స్యా' త్తను చోటి 'అస్తిః' అనుదానికి "కలుగు" ధాతువని యర్థమెకాని 'కల' అనునది యర్థము కాదు. (విస్తర.) కావున "ఉన్న - కల" అనునవి యర్థమనుచుఁ దప్పుగఁ బ్రక్రియను జూపిన యహోబలవ్యాఖ్యను బట్టి చింతామణి నవ్యమనెడి నేఁటి విమర్శకుల వాదము సరి కాదు.

సంస్కృతవ్యాకరణమునందుఁ గ్రియార్థములను గ్రియావిభక్తులను నిరూపించుటలో పదివిధముల లకారములు "లట్ - లిట్ - లుట్ - ల్ృట్ - లేట్ -

---

విస్తర. II ౨౯౬ విషః—"ఇక్ శ్తి పౌ ధాతునిర్దేశే (వా. ౨.౨.౨౬.) పచిః - పచతిః." (సి. కౌ. ఉత్త. కృత్. 3౨౮౫ సూత్రమునొద్ద.). "ధాతుస్వరూపే నిర్దేష్టవ్యే 'ఇక్ - శ్తిపౌ' వక్తవ్యా విత్యర్థః - ధాతుస్వరూప మేవ వాచ్యమితి ఫలితమ్." (పయివార్తికపు. బాలము.)

లోట్ - లఙ్ - లిఙ్-లుఙ్ - లృఙ్' ఏషు పఞ్చమో లకార శ్ఛన్దో మాత్ర గోచరః." (లఘుకౌముది. ౪౦౪ సూ.) అనునవి యుపదేశింపఁబడెను. వానిలోని లకారముల కెల్ల "తిప్ - తస్ - ఝి, సిప్ - థస్ - థ, మిప్ - వస్ - మస్, (పరస్మైపద ధాతువులకు.) త - ఆతామ్ - ఝ, థాస్ - ఆథామ్ - ధ్వమ్, ఇట్ - వహి - మహిఙ్." (ఆత్మనేపదములకు.), (3-౪-౭౮.) (సి. కౌ. ౨౧౬౪ సూ.)" అను క్రియావిభక్తి ప్రత్యయములు ప్రథమ మధ్యమోత్తమ పురుషముల యేక ద్వి బహువచనములం దాదేశింపఁబడినవి. వాని కాదేశాగమాది కార్యములను విధించుచు నాయా లకారముల సమాపక క్రియారూపములను సాధించుకొనిరి. వానిలోని మొదటి 'తి' అనునది తుది యుదర్ణమగు ఙకారముతోఁ జేర్పగా 'తిఙ్' అని క్రియావిభక్తి ప్రత్యయముల ప్రత్యాహార మేర్పడును గాన "తిఙు" లనఁగా సమాపక క్రియా ప్రత్యయములని యెఱుంగునది. అట్టి లకారముల కీ క్రిందిరీతి నర్థముల వివరించిరి. లట్టు వర్తమానార్థకము. "౨౧౬౧ - వర్తమానే లట్ - (3-౨-౧౨౩.)" (సి. కౌ.) వర్తమాన మనఁగా "ఆవలి కారంభింపఁబడి ముగియకున్నది." పఠతి = చదువుచున్నాఁడు. అట్టి యర్థమందే కాక తెనుఁగునందలి తద్ధర్మాద్యర్థములవంటి స్థలములందును గొన్నిట నీ లట్టె సంస్కృతమున నుపయోగింపఁబడుచున్నది. ఉదా:— విహగా డయన్తే = పక్షు లెగురును. అగ్ని ర్జ్వలతి = అగ్ని మండును. ఈశో రక్షతి = దేవుఁడు రక్షించును. మొ. కావుననే వర్తమానశబ్దమునకు "కాలస్యతు వర్తమానత్వం అతీతా నాగత భిన్న కాలత్వమ్. భూతభవిష్యతోః ప్రతిద్వన్ద్వీ వర్తమానః కాల ఇతిభాష్యమ్." (బాలమ.) అని వ్యాఖ్యచేయఁబడెను. "ఆరబ్ధోఽపరి సమాప్తి ర్వర్తమానః యథా మహాభారతం పఠతి - సో ఽపి చతుర్విధః - ప్రవృత్తోపరతశ్చైవ। వృత్తావిరత ఏవచ। నిత్యప్రవృత్తి స్సామీప్య। వర్తమాన శ్చతుర్విధః. మాంసం న ఖాదతి - ఆదౌ ప్రవృత్తం మాంసభోజనం నివర్తయతీత్యర్థః. (మాంసభోజనము మానుచున్నాఁడు.) ఇహ కుమారాః క్రీడన్తి - తదానీన్తన క్రీడనాభావేఽపి, పూర్వక్రీడాయా బుద్ధౌ వర్తమానత్వాత్. (ఇట పిల్ల లాడుచుందురు.) పర్వతా స్తిష్ఠన్తి - నిత్యప్రవృత్తత్వాత్. (పర్వతములున్నవి.)......సామీప్య ద్వివిధః - భూతసామీప్యే యథా 'కదాఽగతోఽసీతి ప్రశ్నే అధ్వఖేదాదే ర్వర్తమానత్వాత్ ఏషోఽహ మాగచ్ఛామీతి ఆగతోఽపి వదతి - భవిష్యత్సామీప్యే యథా - కదా గమిష్యసీతి ప్రశ్నే ఏషోఽహం గచ్ఛామీతి గమనాయ క్రియమాణోద్యమోపి వదతి." (ముగ్ధ. ౯౩౩ సూ. దుర్గాదాసవ్యాఖ్య.) లిట్ - లఙ్ - లుఙ్లులు భూతార్థకములు - భూతమనఁగా జరిగిపోయినది. సంస్కృతవ్యాకరణమున

భూతకాలమం దవాంతరభేదములు వివక్షితము లగుటచేత మూఁడు లకారము లుపదేశింపఁబడినవి. "లుఙ్ (3-౨-౧౧౦.) భూతార్థవృత్తే ర్ధాతో ర్లుఙ్ స్యాత్. (౨౨౧౮ సి. కౌ.) అనద్యతనే లఙ్ - (3-౨-౧౧౧.) అనద్యతన భూతార్థవృత్తే ర్ధాతో ర్లఙ్ స్యాత్. (సి. కౌ. ౨౨౦౫.) పరోక్షే లిట్ - (3-౨-౧౧౫.) భూతానద్యతన పరోక్షార్థవృత్తే ర్ధాతో ర్లిట్ స్యాత్." (సి. కౌ. ౨౧౭౧ సూ.) "అతీతరాత్రే రన్త్యయామేన ఆగామిరాత్రే రాద్యయామేన సహితో దివసః అద్యతన ఇతి లఙ్ సూత్రభాష్యే కైయటే స్థితమ్. పరోక్షత్వంతు వర్షశతవృత్తత్వ మిత్యేకే - వర్ష సహస్రవృత్తత్వ మిత్యపరే. ద్వ్యహావృత్తత్వం త్ర్యహావృత్తత్వం చేత్యన్యే - కుడ్య కటాద్యన్తరితత్వ మితీతరే. ఏతే పక్షా భాష్యే స్థితాః - తత్ర ప్రయోక్తు రింద్రియా ఽగోచరత్వం పరోక్షత్వ మిత్యేవ సర్వసమ్మత మిత్యలమ్." (బాలమ. ౨౧౭౧ సూ. వ్యాఖ్య.) ఇట్టి భూతకాలములోని యవాంతరభేదములను (నేఁటి భూతము - అనద్యతనభూతము - పరోక్షభూతము) సంస్కృతమహాకవులు పాటింపమింజేసి ముగ్ధబోధకారాదు లిట్టిభేదముల నుపేక్షించిరి. "అభూన్నృపో విబుధసఖ ఇతిభట్టిః. స్వహస్తదత్తే ముని మాసనే ముని। శ్చిరన్తన స్తావదభిన్యవీవిశ దితిమాఘః. ఇత్యాదౌ అనద్యతనేఽపి 'టీ' (లుఙ్. సంజ్ఞ) దర్శనాత్ (ఇట్టియెడల లఙ్డుండవలయును). ఏవమ్ - అ ద్యావద ద్దశముఖై ర్దశకన్ధరో ఽసౌ ఇతి భట్టిః - ఇత్యాదా వద్యతనేపి 'ఘీ' (లఙ్సంజ్ఞ) దర్శనాత్ (ఇట్టియెడల లుఙ్డుండవలయును). ఏవఞ్చ - వ్యాతేనే కిరణావలీ ముదయన। స్సత్తర్కతేజో మయీమ్ - ఇత్యాచార్యః - ఇత్యాదా వపరోక్షేఽపి 'ణి' (లిట్టునకు సంజ్ఞ) దర్శనాత్. ఏతా న్యనేన (వోపదేవేన) ఉపేక్షితాని - తతశ్చ చిరాతీతే - నికటాతీతేవా, పరోక్షే అపరోక్షేవా 'ఘీ' (లఙ్) టీ (లుఙ్) ణ్యః (లిట్) స్యురితి. ఏవ మద్యతన భవ్యే 'డీ' (లుట్) దూరభవ్యే 'తీ' (లృట్) ఇతి సంప్రదాయః" (ముగ్ధ. ౯౩౩ సూ. దుర్గాదాసవ్యాఖ్య) భవిష్యదర్థక మనఁగా ముందు జరుగఁబోవుదానిని దెల్పునది. లుట్ లృట్టులు భావ్యర్థకములు. భూతార్థమందువలెనె భవిష్యదర్థమందును నవాంతరభేదములు సంస్కృతవ్యాకరణమున వచింపఁబడెను. "అనద్యతనే లుట్ (3-3-౧౫) భవిష్య త్యనద్యతనే లుట్ స్యాత్ (సి. కౌ. ౨౧౮౫ సూ.). లృట్ శేషేచ (3-3-౧3) భవిష్యదర్థా ద్ధాతో ర్లృట్ స్యాత్. (సి. కౌ. ౨౧౯౩)." వీని యవాంతరభేదమునైతము భూతార్థమునందువలెనె కవిసమ్మతిలేమింజేసి యుపేక్షణీయమె యనఁదగును. లృఙ్డునైతము భావ్యర్థక మగుటయేకాక క్రియయొక్క యనిష్పత్తి గమ్యమానమగుట మున్నగు

విశేషము లిందుండును. "లిఙ్నిమిత్తే లృఙ్ క్రియాతిపత్తౌ. (3-3-౧3౯) హేతు హేతు మద్భావాది లిఙ్నిమిత్తం తత్ర భవిష్య త్యర్థే లృఙ్స్యాత్ క్రియాయా అనిష్పత్తౌ గమ్యమానాయామ్." (సి. కౌ. ౨౨౯ సూ.). ఈలృఙ్ఙు సూరిచే క్రియా. ౧౧౯ సూత్రమున నిషేధముగా సంగ్రహింపఁబడెను. ఇంక సంస్కృతములో లిఙ్ లోట్టులు విధ్యాద్యర్థములం దగును. "౨౨౦౮. విధి నిమన్త్ర ణామన్త్ర ణాధీష్ట సంప్రశ్న ప్రార్థనేషు లిఙ్ (3-3-౧౬౧). లోట్ చ. (3-3-౧౬౨). విధ్యాది ష్వర్థేషు ధాతో ర్లోట్ స్యాత్." (సి. కౌ. ౨౧౯౪ సూ.) "ఆశిషి లిఙ్ లోటౌ. (3-3-౧33). (సి. కౌ. ౨౧౯౫ సూ.)" ఇట్టి లకారములలోనివే చింతామణికర్తచేఁ బ్రకృతసూత్రమున "లడర్థః - లృడర్థః" అని వ్యవహరింపఁ బడెను. అట్లె ముందును "వ్యతిరేకార్థే లృటి లటి డుఙ్స్యాత్" అని వ్యవహరింపఁబడును. సూరియు వీనిలోని 'లట్ - లిట్ - లృట్టులను వ్యవహరించెను (బా. క్రి. ౨-3-౪ సూ.) సూరి వీనిలోని లిఙ్లోట్టులు రెండిటికి మాఱుగా లూట్టును గల్పించెను. ఇట్లె యర్థవిశేషములందు 'లాట్టు - లజీ' అనువానిని గల్పించెను.

చురితి క్రియాపదానా మిత్యాది:—వర్తమానకాలే = వర్తమానార్థమందు, సర్వేషాం క్రియాపదానామ్ = ఎల్లవిధములగు క్రియలకును చురితి స్యాత్ = 'చు' అనునది నిల్చును. ఇది యనుబంధమునకుఁ బూర్వమున నిల్చును. ఉదా:—వచ్చు+చు+ఉండు+వా+ఁడు=వచ్చుచున్న వాఁడు. వచ్చు+చు+ఉన్న = వచ్చుచున్న. వచ్చు+చున్ = వచ్చుచున్ బలికెను. (౬౬ I విమ.) సర్వేషామ్మనుటచే వర్తమానార్థక సమాపక క్రియలందును, వర్తమానార్థక విశేషణములందును శత్రర్థకమగు లాక్షణికావ్యయరూపమునందును 'చు' అనునది నిల్చునని యెఱుంగనగును. అందు శత్రర్థకము పదమగునుగాన 'కళాత్వము' లేమింజేసి ద్రుతప్రకృతిక మగును. వర్తమానార్థక విశేషణమునైతము "వచ్చుచున్నన్" అనురీతిని జింతామణిపక్షమున ద్రుతప్రకృతికమె యగును.

అత్త్వాదీత్యాది:—అత్త్వాది="వ్యతిరేకాదౌ భావిని చాత్-స్యాత్" అను చింతామణికారిక మొదల్కొన్న క్రియాపరిచ్ఛేదకారికలలోఁ జెప్పఁబడిన 'అత్' మున్నగు కార్యములు, తత్సమానామివ = తత్సమధాతువులకువలెనె, దేశ్యానాం క్రియాపదానాంచ = దేశ్యధాతువులకును నగును. కావున నింక గ్రియాపరిచ్ఛేద సూత్రము లాచ్ఛికధాతువులచోటను నుదాహరింపఁబడును. చింతామణికర్త తన చింతామణిలో మొదటి నాల్గుపరిచ్ఛేదములందును దత్సమాచ్ఛికమిశ్రితముగా

వ్యాకరణకార్యములను వచించి క్రియాపరిచ్ఛేదమునందుమాత్రము కేవల తత్సమ ధాతువులకుఁగల్గు వ్యాకరణకార్యములనుమాత్ర ముపదేశించుట ప్రధానముగా నిరూపించి యవి యథాసంభవముగా దేశ్యక్రియలకును గల్గునని యీసూత్రమున వచించెను. చింతామణి తత్సమరూపసాధనము ప్రధానముగాఁజేసికొని యుప దేశించుననుట కీయొక్కనిదర్శనమె చాలును. (ఆం. భా. చ. ౧౬౭౭-౧౬౭౮ పుటలవిషయము దీనిచే నిరస్తము.). ఇట్లు తత్సమక్రియారూపసాధన ప్రధానమగు నిందు నన్నయభారత భాగప్రయుక్త తత్సమక్రియారూపములుమాత్రమె సాధింపఁబడినవి. కావుననె "రక్షించెడి (రాముఁడు) రక్షించెడు (రాముఁడు) రక్షిం చెడున్ = రక్షించుతన్" అను జాతిగల తత్సమరూపములు నన్నయభాగమునఁ బ్రయుక్తములు కానివి చింతామణిలో సాధింపఁబడలేదు. నన్నయభారతభాగమున నరుదుగ బ్రయుక్తములగు రక్షింపమి - అపేక్షించుడున్ - రక్షించెడునున్ - రక్షిం తము - రక్షింపకుము - రక్షింపక మున్నగునవిసయితము చింతామణిలో సాధింపఁ బడలేదు. అట్టివానిని సాధించుటకయి యీక్రింద వివరింపఁబడు "పునరాగమ" సూత్ర ముపదేశింపఁబడెను. చింతామణి నన్నయభారతభాగముల కిట్టి యాంతరంగిక సంబంధము పెక్కుచోట్లఁ గలదు. (౭౧ విష.) ఇవి వీని యేకకర్తృకత్వమునకుఁ బ్రబలనిదర్శనములు.

వ్యతిరేకాదావిత్యాది:—వ్యతిరేకాదౌ = వ్యతిరేకాద్యర్థక క్రియారూప ములందును నాదిశబ్దముచే దుమర్థభావలక్షణాద్యర్థములందును, భావినిచ = భవిష్య దర్థకరూపములందును ధాతువు తుదిని, అత్ స్యాత్ = 'అ' వర్ణము నిల్చును. ఉదా:—చేయు+అ+ఁడు = చేయఁడు. చేయు+అ+కల్గు+వాఁడు = (పునరాగమః క్రియాణా మితిసూత్రముచే 'అత్వము'నకుఁ దర్వాత నకారాగమము చేరఁగా) చేయఁగలవాఁడు. 'భావినిచ' అనుచోటి చ శబ్దముచే సామర్థ్యార్థమునందును 'అత్' అనునది నిల్చును. కలుగు ధాత్వనుబంధమును నుపలక్షణత్వమునఁ గల్గును. చేయఁగలఁడు - నిలువంగలరే (ఆర. ౧ ఆ. ౫౬౮). మొనయంగలఁడే (ఆది. ౭ ఆ. ౧౮౧). చేయంగలదానిని జేయును. (ఆర. ౧ ఆ. ౫౩౬). అహోబలపండి తుఁడు పైస్థలములందుఁ బైరీతిని "పునరాగమ" సూత్రముచే నకారమును సాధిం పక "అన్యేద్రుత ప్రకృతయ" ఇత్యాదిసూత్రముచే సంపాదించుట పొరపాటు. "పోషింపఁగలఁడు ఇత్యాది. భావ్యర్థే ఏతాదృశస్థలేషు సర్వత్ర అకళాత్వా ద్ద్రుత ప్రకృతికకార్యమ్." (అహో. ౮౭౩ పు.). విభక్త్యన్తముకానిదే పదము కానేరదు. పదములకే కళాద్రుతప్రకృతికత్వ వివక్ష కావునఁ బ్రక్రియాదుధ్యమున నకళాత్వ

మూలక ద్రుతప్రకృతికత్వము కల్గనేరదు. పరుషా ద్రుత ప్రకృతికా దిత్యాది సూత్రములోని ద్రుతప్రకృతికశబ్దము ద్రుతాంతములకును నుపలక్షణముగాన సరళాదేశాది ద్రుతకార్యములు గల్గును. వ్యతిరేకార్థకరూపములనుటచేత వ్యతిరేకార్థక సమాపక క్రియలందును, వ్యతిరేకార్థకములగు నసమాపక క్రియలయందును ధాతువు తుదిని 'అ'కారము నిల్చును. అట్లే యచటి యాదిశబ్దముచేత "శత్రర్థక తుమున్నాద్యర్థకాదులందును నీయత్వము కల్గును. ఉదా:—చేయమి (చేయకుండుట.) చేయనిది - చేయక, మొ. చేయఁబడెన్ - చేయన్, మొ. తు మున్నాద్యర్థకాది స్థలమందుమాత్ర మయ్యది పదమగును గాన "అన్యే ద్రుతప్రకృతయ ఇత్యాదిచే ద్రుతప్రకృతిక మగును. 'చేయఁబడెన్' మున్నగుచోట్లఁ బున రాగమ సూత్రముచే నకారాగమము వచ్చును.

క్త్వా భూత యో రిత్యాది:—క్త్వా=క్త్వార్థమందును, భూత యోః = భూతార్థక రూపములందును, క్రియా న్తస్య = ధాతువుతుదిని, ఇత్ = ఇవర్ణము నిల్చును. ఉదా:—వండు+ఇ = వండి - క్త్వార్థకము. తిఙ్మధ్యశాస్త్రముచే నిది కళయగుచున్నది. వండు+ఇ+తి+వి = వండితివి. భూతార్థసామాన్యమున కిత్వము విధించుటచే వండినది - వండినన్ మున్నగుస్థలములందును 'ఇ'త్వ మగును.

దుతివర్ణ కా విత్యాది:—దుతివర్ణ కా = 'దు - తి' అనునవి తద్ధర్మభూతార్థములందు, ('డాచోర్లక్ తద్ధర్మే-ప్రథమైక స్యైక ద్విభవేచ్ఛ భూతార్థే' అను పూర్వసూత్రములనుండి యవి వరుసగా ననువర్తించును.) క్రమాత్ =వరుసగా నాగమము లగును, తద్ధర్మార్థమందు 'దు' వర్ణకమును భూతార్థమందు 'తి' వర్ణకమును నగునని యర్థము. ఆద్యస్య = తద్ధర్మార్థకముయొక్క, ఆదౌ = ప్రథమపురుషైకవచనము పరమగుచుండఁగా, న = దువర్ణకము నిలువదు. భూతార్థే = భూతార్థమందు, ద్వయోశ్చ= ప్రథమపురుషైకవచన బహువచనములు రెండును బరమగుచుండఁగా, న=తివర్ణకము నిలువదు. ఉదా:—చదువున్ - చదువుదురు, చదువుదువు - చదువుదురు, చదువుదును - చదువుదుము, చదివెన్ - చదివిరి, చదివితివి - చదివితిరి, చదివితినిన్ - చదివితిమి. మొ.

పునరాగమేత్యాది:—క్రియాణామ్ = క్రియలకు, పునరాగమః = విశేషాగమమును బ్రయోగానుసారముగా నగును. సఙ్కేతః = శబ్దార్థసిద్ధి, మన్మతే = నామతమందు, పర్యాప్తః = కవిప్రయోగప్రసిద్ధి చొప్పుననె సప్తుతమగును. చింతామణి కర్త క్రియాపరిచ్ఛేదమునఁ దాను భారతమున నరుదుగఁ బ్రయోగించిన కొన్ని తత్సమక్రియారూపములను సాధింపలేదు. అట్టివానిని దీని చొప్పునఁ బ్రయో

గానుసారముగవర్ణ విశేషాగమాదేశాదులనుజేసి సాధించుకొనవలెనని తాత్పర్యము. 'చదువుదును' మున్నగుచోటులందలి 'దు' వర్ణముపైని దీనిచేఁ బూర్వమున 'ఎ' త్వము పరమున 'అ'త్వమును నాగమములుగాఁ జేసి 'ఎ+దు+అ = ఎద' అను దానిని సంపాదించి 'రక్షించెదనున్' మున్నగురూపములను సాధించుకొనవలెను. ఇట్లె యీ సూత్రముచే రక్షింతము - రక్షింపకుము - రక్షింపమి - రక్షించుడున్ - రక్షింపక - రక్షించు (విశేషణము) మున్నగు తత్సమక్రియారూపములను నట్టి యాచ్ఛిక క్రియారూపములను సాధించుకొనవలెను. చదివెదనున్ - చదివెదము - చదివెదవు- చదివెదరు - చదువున్ - చదివెదరు. (చిం. వి. పరి. ౧౧౧ విష.). ఇట్టి 'ఎ'త్వమునె "భావిక్రియాసు యస్య స్యా। దేత్వమేవ ప్రయోగతః" (౫౩ విష. ౨౯౬ I విష.) అను కారికచే నథర్వణుఁ డనువదించెను. రక్షింపక - (౩౧౦ విష.) రక్షింపమి (౩౧౦ విష.) రక్షింపకుము (౧౦౯-౩౦౭ విష.) రక్షింతము (౩౦౬ విష.)" అను జాతిరూపములును జింతామణి పక్షమున నీ పునరాగమ సూత్రముచేతనే సంగ్రహింపనగును గాని యట్టి రూపముల నథర్వణుఁడు సాధించియుండుటచేత వానిని విడిచి తక్కిన నన్నయాథర్వణసూత్ర సాధ్యములు కాని రూపములనే యీసూత్రముచేత సంగ్రహించికొననగును. కలుగు పదు ధాత్వనుబంధములు పరమగునపుడు పూర్వస్థిత ధాతువుమీఁది వ్యతిరేకాదా విత్యాది సూత్రసిద్ధమగు 'అ'త్త్వము పదాంతము కామింజేసి తిమ్మ్యథర్వశాస్త్రసిద్ధ ద్రుతము కల్గనేరదు. కాన నచట ద్రుతాగమ మీ సూత్రముచేతనే సంభవింపవలయును. ఉదా:—రక్షింపఁబడెన్-రక్షింపఁ గలఁడు. మొ. కలుగు ధాతువునకు "త్రర్థ శత్రర్థములందు 'అ'త్త్వమును 'గు'లోపమును నీసూత్రముచేతనే కల్గవలెను. ఈసూత్రము సంస్కృత సమపరమె యనఁదగి యున్నను 'అత్త్వాదితత్సమానా' మిత్యాది సూత్రముచొప్పున దీనిని దేశ్యక్రియల విషయమునందును నుపయోగించుట విరుద్ధముకాదు. కేవల దేశ్యక్రియల విషయమున ననుక్తములగు వర్ణాగమాదులు "వర్ణాగమోవిశేషః........." మున్నగు సూత్రములచే సంపాదింపఁదగును. ఎడ్యేడు ప్రత్యయాంతములగు తద్ధర్మార్థక విశేషణముల నథర్వణుఁడు వచించినను (౩౧౬ విష.) 'రక్షించు' మున్నగురీతిగల 'ఉ' ప్రత్యయాంత విశేషణములను సాధింపలేదు. కాన నట్టి 'ఉ' ప్రత్యయమును బ్రకృతసూత్రముచేతనే సంగ్రహింపనగును. ఇట్లె 'చేయుడు = చేయుట' అను రీతిగల భావార్థక డుప్రత్యయమును దీనిచేతనే సంపాదింపనగును. క. కానలఁ బరిభ్రమించెద.........(ఆర ౨ ఆ. ౯౯౫.) క.........మనుజులఁ । గావంగల వార మేము కావవయుక్తిన్. (ఆర. ౩ ఆ. ౩౮౪.) తే.గీ. పౌరు లట్లు నివర్తింపఁ

బడిరి. (ఆర. ౧ ఆ. ౯.) ఉ. ధాత్రిఁ బరిభ్రమించు బలదర్ప పరాక్రమ దక్షుఁడు... ......(ఆది. ౧ ఆ. ౧౦౭.) క..........రక్షించు పురుషకారాన్వితులే. (ఆది. ౧ ఆ ౧౩౭.) క. షడరత్ని ధనుర్ధరుఁ డై। యొడ్డడ నజితుఁడుగాన వాని హీనుంగాఁ జే। యుఁడు కాకుఁ జతురశ్రగము........(ఆది. ౭ ఆ. ౧౬). మొ.

ప్రథమైకవచనలోప స్తద్ధర్మాతీతయోః క్రియాణాం
స్యాత్ (ఆం. చిం. క్రి. ౬ కా. అహో. ౪౭౬).
తద్ధర్మే ప్రథమే స్యాత్తాం। డు డి వర్ణౌచ సాన్తకౌ।
(విక్రృ. క్రియా. ౯ కారి. అహో. ౪౮౭ పు).
ప్రథమైక స్యైత్వ ద్భవేచ్చ భూతార్థే (ఆం. చిం.
క్రియా. ౧౦ కారి. అహో. ౪౮౨ పుట).
డు డ్యాదివర్ణే భూతార్థే। చాపి త స్యైత్వ ద్భవే త్సదా
(వికృ. సంజ్ఞా. ౨౩ కారి. అహో. ౧౫౧ పు). (తద్వ
ద్భవే త్సదా. అహో. ౪౮౭ పు).

నన్నయా. వ్యతిరేకార్థే ల్యటి లటి డుజ్ స్యాత్। స్త్ర్యర్థే పున ర్ధు
౨౯౬ I విషయము. దీ భవతః (ఆం. చిం. క్రియా. ౭ కా. అహో. ౪౭౬).
తిర్యగ్జడేషు కర్తృషు। బహువచనం చైకవచన మే
వ స్యాత్। భూతే తద్ధర్మేచ (ఆం. చిం. క్రియా. ౮
కారి. అహో. ౪౭౮ పు).
య ద్యన్యసహయోగః స్యా। ద్రూప మేవం నవిద్యతే
(వికృ. క్రియా. ౬ కారి. అహో. ౪౭౮ పు).
అస్యత్ర పు వీ స్త్రీవ దేకవచనంతు (ఆం. చిం. క్రియా.
౮ కారి. అహో. ౪౭౯ పు).
దుదీ తిర్యగ్జడస్త్రీషు। తే ష్వర్థే ష్వేకతాం గతౌ। (వికృ.
క్రియా. ౫ కారి. అహో. ౪౭౭ పుట).

ప్రథమైకేత్యాదిః—తద్ధర్మాతీతయోః = తద్ధర్మమందును, భూతార్థమందును, క్రియాణామ్ = క్రియలకు, ప్రథమైకవచనలోపః = ప్రథమపురుషైకవచన ప్రత్యయమునకు లోపము, స్యాత్ = అగును. సంస్కృత ప్రథమపురుషైకవచన 'తిప్' ప్రత్యయమునె నిల్పి దానికి లోపమును జేయవలెను. "ప్రథమైక స్యైత్వ ద్భవేచ్చ భూతార్థే" అనుచోట్లన 'ఏత్వము' భూతార్థమునందు వచ్చును. "అన్యే ద్రుతప్రకృతయః" అనుచోట్లన నీరెండును (తద్ధర్మ-భూత-క్రియలు) ద్రుతప్రకృతి

కము లగును ఉదా:—వచ్చు+ఎ+తిప్ = వచ్చు+ఎ+న్ = వచ్చెన్. ఇది భూతార్థకము. వచ్చు+తిప్ = వచ్చు+న్ = వచ్చున్. మొ.

తద్ధర్మేత్యాది:—తద్ధర్మ ప్రథమే = తద్ధర్మాద్యర్థక ప్రథమపురుషైకవచనము నందు, నాస్తకౌ - డు - డి - వర్ణౌచ = ద్రుతాంతములగు - డు - డి - వర్ణకములు వైకల్పికముగా, స్యాతామ్ = అగుచున్నవి. ఇందు 'నాస్తకౌ' అనునది "అన్యే ద్రుతప్రకృతయః" అను సూత్రముచే సిద్ధించు ద్రుతప్రకృతికత్వమున కనువాద మగుచున్నది. ప్రథమపురుషైకవచనములు 'డుజ్' వర్ణకాంతములై కళలగుట సహజముగుటచేత నిట నట్లుకాదని తెల్పుటకై యిట్లనువదింపబడెను.

ప్రథమైకస్యేత్యాది:—భూతార్థే = భూతార్థమందు ప్రథమైకస్య = ప్రథమ పురుషైకవచనాంతమునకు దుదిని 'ఏత్ - భవేత్ = హ్రస్వమగు 'ఎ కారము'కల్గును (సంస్కృతమున హ్రస్వవక్రము లేమింజేసి 'ఏత్' అని పదచ్ఛేదము చేయవలెను). 'క్త్వా భూతయోః క్రియాన్తస్యేత్' అనుచోట్లన భూతార్థక ప్రథమపురుషైక వచనమున 'ఇత్త్వము' రాదనియు 'ఎత్వము' వచ్చుననియు నెఱుంగునది. (చూ. 3౨౦ విష). అథర్వణుఁడు నవరించుచున్నాఁడు.

డుడ్యాదీత్యాది:—భూతార్థే = భూతార్థమందును, (ప్రథమైక స్యే ద్భవే త్తను నన్వయసూత్రమున కనువాదము) డుడ్యాదివర్ణేఽపిచ = తద్ధర్మాద్యర్థకము లగు 'డు - డి' మున్నగునవి పరమగుస్థలములందును, తస్య = అట్టిక్రియకు సదా = నిత్యముగా, ఏత్ - భవేత్ = ఎత్వమగును. తద్వ ద్భవే త్తను పాఠము పతుమునను నిదె యర్థము. 'డు - డ్యాది' అనుచోటి యాదిశబ్దముచేత "పున రాగమః క్రియాణామ్" అను సూత్రముచొప్పున లభించు 'వచ్చెదను' మున్నగు రూపములందలి "ఎత్వమును" ననువదింపఁబడుచున్నది. ఉదా:—వచ్చు+ఎ+తిప్= వచ్చు+ఎ+డున్ = వచ్చెడున్ - వచ్చు+ఎ+డిన్ = వచ్చెడిన్. వచ్చెడువాఁడు - వచ్చెడివాఁడు - వచ్చెదనున్ - మొ. డోస్తు ఖేదకతాపి స్యాత్తనుచొప్పున ధాతుజ విశేషణరూపములందును, డు - డి వర్ణకములగును (చూ. 3౧౬ I విష).

'వచ్చెన్' మున్నగువాని ప్రక్రియ నడుపునపుడు 'క్త్వా భూతయోః క్రియాన్తస్యే' త్తను చొప్పున 'ఇత్త్వము' చేసి పరరూపసంధి నహోబలపతి వక్కాణం జేసెను. "డు డ్యాదివర్ణే భూతార్థే । చాపి తస్యైద్భవే త్సదా ఇతి ఎత్వమ్... అచో ఽచి క్వచి ల్లోపో । బహుళం స్యాత్ ప్రయోగతః. ఇతి ఇకారలోపః - చనెన్ - ఇత్యాది." (అహో. ౧౫౧ పు.) ఈవిషయములు ప్రామాదికములు. (చూ. 3౨౦ విష.)

అహోబలపతి డు - డ్వాదివర్ణ ఇత్యాది సూత్రమును బయిరీతిగఁ ప్రథమైక స్యై ద్భవే దిత్యాది చింతామణి సూత్రమునకు సవరణముగా సమన్వయింపక "భావి క్రియాసు యస్య స్యా" దిత్యా ద్యథర్వణ కారికకె తరువాయి సూత్రముగా సమన్వయించెను. "తద్ధర్మ్య ప్రథమే స్యాతాం। డు డివర్ణౌచ నాన్తకౌ। డోస్తు భేదకతాపి స్యా। దితి కేషాంచి దీరితమ్। డు డ్వాదివర్ణే భూతార్థే। చాపి తద్వ ద్భవే త్సదా. ఇతిచోక్తమ్. పోయెడిన్ వచ్చెడున్. నవు రాజిల్లెడు మోమువాఁడు ఇత్యాది. తద్వ ద్భవే దిత్యస్య ఏత్వం భవే దిత్యర్థః "భావి క్రియాసు యస్య స్యా। దేత్వ మేవ ప్రయోగతః ఇతి పూర్వసూత్రాత్." (అహో. ౪౮౭ పుట) ఈసమన్వయము సరికాదు. తెనుఁగు పదములలోని యకారముమీఁది స్వరము "ఏత్వమా? అత్వమా?" అను సందేహమునఁ దత్వనిర్ణయమునకై యుపదేశింపఁబడిన (౫౩ విష.) 'అద్యః క్రియాస్వి'త్యాది సూత్రమును సవరించుటకయి వచింపఁబడిన 'భావి క్రియా స్వి'త్యా ద్యథర్వణకారిక సందర్భమున దాని యను పదముందె డు డి వర్ణకములను విధించు నట్టియు (యకారాంతములకే కాక యెల్లధాతువులకును) నని పరమగునపుడు 'ఏత్వము'ను విధించునట్టియు సూత్రములను సంజ్ఞాపరిచ్ఛేదమున నథర్వణుఁ డుపదేశించెననుట కేవలము నసంగతము. అవి క్రియాపరిచ్ఛేదమునఁ బ్రథమపురుష ప్రత్యయమును విధించు చింతామణి సూత్రములకు సవరణముగా నుపదేశించుట యెంతయు సుసంగతమై యుండును. పయిరీతి నుదాహరింపఁబడిన 'వచ్చున్ - వచ్చెడున్ - వచ్చెడిన్ - వ న్' మున్నగురూపములెల్ల 'అన్యే ద్రుతప్రకృతయః' ఇత్యాది సూత్రముచే ద్రుతప్ర తికము లయ్యెనని యెన్నునది.

వ్యతిరేకార్థ ఇత్యాది:—భూత తద్ధర్మ ప్రథమపురుషైకవచన విషయము నుపదేశించి తక్కిన వ్యతిరేకాదు లందలి మహత్కర్తృక ప్రథమపురుషైకవచన విషయము నుపదేశించుచున్నాఁడు. వ్యతిరేకార్థే = వ్యతిరేకార్థమునందును, ల్రుటి = భవిష్యదర్థమునందును, లటి = వర్తమానార్థమునందును, మహత్ కర్తృక ప్రథమపురుషైక వచనమున, డుజ్ స్యాత్ = డుజ్ వర్ణకమగును. జిత్తుగాన బిందు పూర్వకమగును (౧౩౦ విష.). త్ర్యర్థేపునః = మహతీకర్తృకత్వమునం దన్ననో, దు దీ భవతః = వ్యతిరేకభావ్యర్థములందు 'దు' వర్ణకమును వర్తమానార్థమున 'ది' వర్ణకమును నగును. "వ్యతిరేకాదౌ భావిని చాత్ స్యాత్" అను దానిని బట్టి "వ్యతిరేకార్థే ల్రుటి లటి" అనువాని లోని 'ల్రుటి' అను దానిని "వ్యతిరేకార్థే" అను దానితో జోడించుట యుక్తమగుటచేతఁ బయిరీతిని వ్యాఖ్య చేయఁబడెను. వ్యతిరేక భావ్యర్థములలో "వ్యతిరే కాదౌ భావిని చాత్ స్యాత్త"ను

చొప్పున (౨౯౬ విష.) అత్త్వము వచ్చును. భావ్యర్థమున "పునరాగమః క్రియాణామితి సూత్రముచే నట్టి 'అ'త్త్వమునకుఁ దర్వాత నకారము రాదు. కావున వండు+అ+ఁడు = వండఁడు. వండు+అ+న్+కలుగు = వండఁగలుగు+ఁడు = వండఁగలవాఁడు. ఇట 'అస్తి రనుబద్ధకః స్యాద్యత్ర లృడర్థో వివక్షితో ధాతోరితి సూత్రముచే 'అస్' ధాతురూపము నిలువవలెనుగాన "వర్ణాగమో విశేష ఇత్యాది చింతామణిసూత్రముచే నిట్టిరూపములను సాధించుకొనవలెను. (౨౯౬ విష.) ఇట్లే వండు+చు+ఉండు = వండుచుండు+ఁడు = వండుచున్నవాఁడు. ఇచట సయితము పైని వ్రాసిన వర్ణాగమో విశేష ఇత్యాదిసూత్రముచేతనే రూపసాధనము చేసికొనవలెను. మహతీకర్తృకత్వమున - వ్యతిరేకమున - "వండు+అ+దు=వండదు" అనియు లృట్టు "వండు+అ+న్+కలుగు+దు=వండఁగలదు"అనియు లట్టు "వండు+చు+ఉండు+ది = వండుచున్నది" అనియు రూపముల సాధింపనగును.

తద్ధర్మభూతార్థక ప్రథమపురుష బహువచనరూపముల సాధించుచున్నాఁడు. తిర్యగ్జడే ష్వి త్యాది:—తిర్యగ్జడేషు కర్తృషు=తిర్యక్కులు జడములును గర్తలగునపుడు, భూతే తద్ధర్మేచ = భూతతద్ధర్మార్థములలో, బహువచనంచ = బహువచనరూపము సైతము, ఏకవచనమేవ స్యాత్ = ఏకవచనరూపమే యగును. ఉదా:— భూత - పక్షులు వచ్చెన్ (పక్షి వచ్చెన్). వృక్షములు కదలెన్ (వృక్షము కదలెన్). తద్ధర్మ-పక్షులు వచ్చున్ (పక్షి వచ్చున్). వృక్షములు కదలున్ (వృక్షము కదలున్.).

యద్యన్యే త్యాది:—అన్య సహయోగః స్యాద్యది = తిర్యగ్జడేతరవాచకములతోడఁ దిర్యగ్జడవాచకములును గర్తృవాచకములై యుండునపుడు, ఏవం రూపమ్ = ఇట్టిరూపము, న విద్యతే=కలుగదు. ఉదా:—మృగములును వేటకాఁడును జచ్చిరి. "కాంచిరి తామరయు నెలయు ఘన సుఖవృత్తుల్." (అహో. ౪౭౮ పుట). (నెల = చంద్రుఁడు - మహత్తు) "అనేక కర్తృకక్రియకు సమీప కర్తయొక్క లింగవచనంబులగు. ఉదా:—క. ఏవాని బంధుమిత్త్రులు। జీవధనంబులును దప్పిఁ జెందును గృశునిం। గా వాని నెన్నఁగాఁ దగు (శాంతి. ౧ ఆ. ౫౨). క, సుర గంధర్వ ప్రభృతులు। ధరణీ శైలాపగాబ్ధి ధాత్రీజాదుల్ । నరవర నీ కేయుపకృతి। నరయఁగఁ గావించె జగములందు........(రా. అర. కాం. ౨ ఆ. ౩౮౨). తమ సేనలు వారును విశ్రమించిరి (హ. హరి. ౪ ఆ). వ. భూతంబులు దేవాసురులు వినాశగతులు కారె. (రా. అర. ౨ ఆ.) మొ." (ప్రౌఢ. వాక్యపరి. ౧౫ సూ.) చ. ధరణియు సోముఁడున్ నభము ధాత్రియు గాడ్పును గాచుచుండెడున్. (అర. ౧ ఆ. ౨౮౫.) తే-గీ. ధరణియును బుక్షములుఁ బరాశరుఁడు గోస। మూహములు

వత్సములు గౌతముండుఁ గప్రులుఁ। దోయధియు నింత పుణ్యంబు సేయునే......
......(శాంతి. ౨ ఆ. ౯౮.) ఇట్టివిశేషములు ప్రథమపురుషస్థలమందు మాత్రమే. (చూ. ౨౯౮ వి.) మధ్యమోత్తమపురుషవిషయము ముందు చెప్పఁబడును.

అన్యత్ర వు వీత్యాదిః—అన్యత్ర=భూతతద్ధర్మేతర స్థలములందనఁగా వ్యతిరేక భావివర్తమానములందుఁ దిర్యగ్జడంబులు కర్తలగునపుడు - వు వీ= వువర్ణక వివర్ణకములగు ననఁగా వ్యతిరేక భావ్యర్థములందు 'వు' వర్ణకమును వర్తమానార్థమునందు వి వర్ణకమును బహువచనమునం దగునని తాత్పర్యము. ఏకవచనంతు = తిర్యగ్జడకర్తృకత్వమున వ్యతిరేక భావివర్తమానార్థములం దేకవచనము, స్త్రీవత్ = మహతీకర్తృకత్వ మందువలెనె యగును. అనఁగా "స్త్ర్యర్థే పున స్తు దీభవతః" అను చొప్పున వ్యతిరేక భావ్యర్థములందు 'దు' వర్ణకమును వర్తమానార్థమున 'ది'వర్ణకమును నగునని యర్థము. "వ్యతిరేకా దౌ భావిని చాత్ స్యాత్" అను సూత్రమునందు జోడించుటయే యంతటను నారెండిటి యేకకర్తృకత్వమునకు సూచకమగుచున్నదని యీవలనె వ్రాయఁబడెను. 'స్త్ర్యర్థే పున ర్దు దీభవతః' "స్త్రీవ దేకవచనంతు" అను చింతామణి సూత్రములు సందర్భభేదముల నుపదిష్టములగుటచేత స్పష్టప్రతిపత్తికయి యా రెంటిని జోడించి యథర్వణుఁడు సూత్రించుచున్నాఁడు.

దుదీత్యాదిః—తిర్యగ్జడస్త్రీషు = తిర్యగ్జడమహత్యర్థకములు కర్తలగునపుడు తేష్వర్థేషు = వ్యతిరేక భావివర్తమానార్థములందు, దు దీ = 'దు-ది'వర్ణకములు, ఏకతాంగతా = ఏకవచనద్యోతకము లగుచున్నవి. ఉదా:—ఆస్త్రీ పలుకదు - పలుకఁగలదు - పలుకుచున్నది; ఆపక్షి పలుకదు - పలుకఁగలదు - పలుకుచున్నది. తిర్యగ్జడకర్తృకత్వమున భూతతద్ధర్మార్థములం దేకవచనరూపమె బహుత్వమును బోధించును. మహతీకర్తృకత్వమున నట్లు బోధింపదు. ఉదా:—ఆపక్షి పలికెను - ఆపక్షులు పలికెను - ఆస్త్రీ పలికెను - ఆస్త్రీలు పలికిరి - ఆపక్షి పలుకును - ఆపక్షులు పలుకును - ఆస్త్రీ పలుకును - ఆస్త్రీలు పలుకుదురు. మొ. సమాపక క్రియా ప్రత్యయములు సాధారణముగా సర్వనామశబ్దముల సంక్షేపరూపములె యనఁగా వాని తుదివర్ణములె యనఁదగియున్నవి. మహతీవాచకసర్వనామముయొక్క యమహ దేకవచనరూపములగు ద-ది అనునవి వ్యతిరేక భావివర్తమానార్థక సమాపక క్రియలందు మాత్రమె భాసించుచున్నవి. (౨౨౫-౨౨౫ I వి.) 'అదు-అవు' శబ్దములు 'అది-అవి' శబ్దములకుఁ బర్యాయములుగఁ బ్రాచీనకాలపు వ్యవహారమున వెలయుచుండెడివి. అయ్యవి వ్యవహారమున నశించినను వాని మూలమునఁ గల్గిన క్రియారూపములు నేఁటికిని బైరీతిని నిల్చియున్నవని యెఱుంగునది.

ఉత్వయుతౌ వ న కారౌ । స్యాతాం మధ్యోత్తమైక
వచనానామ్ । సర్వేషాం బహువచనే ఘ ఇతి స్యాత్ ।
నన్నయా — దుత్తమస్యతు భవేన్మః. (ఆం. చిం. క్రి. ౯ సూ.
ధర్వణీయము. — అహో. ౨౮౦. ౨౮౧ పు.)
౫౯ II విషయము భూతా దుతాం పరేషా మిత్. (ఆం. చిం. క్రి. ౧౧
కారి అహో. ౨౮౩ పు.)

కల్పతరువు. ౫౯ II విష:—ఉత్వయుతౌ, వ న కారౌ = ఉకారముతోఁ గూడిన వకార నకారములనఁగా 'వు-ను' అనునవి, మధ్యోత్తమైక వచనానామ్ = మధ్యమపురుషైక వచనమునకును నుత్తమపురుషైక వచనమునకును వరుసగా, స్యాతామ్ = అగును. ఉత్తమపురుషైక వచనమునకు 'ను' ప్రత్యయమును, మధ్యమపురుషైక వచనమునకు 'వు' ప్రత్యయమును నగునని తాత్పర్యము. సర్వేషామ్, బహువచనే = అన్నిపురుషముల బహువచనములందును, ఘ ఇతి = 'ఘ' అనునది, స్యాత్ = అగును, ఉత్తమస్యతు = ఉత్తమపురుషముయొక్క బహువచనమున నన్నయో, మః=మువర్ణకము. భవేత్ = అగును, ఉత్తమపురుష బహువచనమున 'ము' ప్రత్యయమును, ప్రథమోత్తమ పురుషముల బహువచనమున 'రు' ప్రత్యయమును నగునని యర్థము.

భూతాదిత్యాది:—భూతాత్ పరేషామ్ = భూతకాలిక క్రియకంటెఁ బరముగనున్న, ఉతామ్ ప్రత్యయముల తుది 'ఉ'కారములకు, ఇత్ = 'ఇ'కార మగును. ఇట్లేర్పడిన ప్రత్యయములలో 'వు-రు-ము' అనునవి "తిఙ్మధ్యశేష షష్ఠీ త్యాది సూత్రము చెప్పునట్లు దిఙ్మధ్యములు గానఁ (౨౬ విష.) గళలగుచున్నవి. 'ను' ప్రత్యయము మాత్రము "అన్యే ద్రుతప్రకృతయ ఇత్యాది సూత్రము చెప్పున ద్రుతప్రకృతిక మగుచున్నది. (౨౬ విష.). ఉదా:—భూతకాలము:— వండు + తి + నున్ = వండు + ఇ + తి + ను+ఇ+న్ = వండితిని. దుతి వర్ణకావిత్యాదిచే (౫౯ విష.) 'తి' అనునది వచ్చును. క్త్వా భూతయో రిత్యాది సూత్రముచే (౫౯ విష.) ధాతువు తుదిని 'ఇ' వర్ణమునిల్చెను. భూతా దుతా మిత్యాది సూత్రముచేఁ (౫౯ II విష.) ప్రత్యయముల మీఁది 'ఉ'కార మికార మగును. ఇట్లె "వండితిమి - వండితివి - వండితిరి." అను రూపముల ప్రక్రియ నడుపునది. "ద్వయోశ్చ భూతార్థే" (౫౯ విష.) అను చెప్పున భూతప్రథమపురుషమున 'తి' అనునది రాదుగాన భూతప్రథమపురుష బహువచనము 'వండిరి' అనియే యేర్పడును. భూతప్రథమపురుషైక వచనరూప

ములు (వండెన్ మొదలగునవి.) ౨౯౬ I విషయమున సాధింపఁబడెను. వర్తమానః—ప్ర - వండుచున్నవారు, మ - వండుచున్నవాఁడవు - వండుచున్నవారరు, ఉ - వండుచున్నవాఁడనన్ - వండుచున్నవారము. వండు+చు+ఉండు+ము = వండుచున్నవారము. ఇట్టియెడలఁ గల్గు చింతామణ్యనుక్త వర్ణాగమాదులు “వర్ణాగమాదివిశేషః । పురుషే ష్వర్థేషు చాపి వచనేషు (3౨౨-3౨౮ విష.) అను చింతామణి సూత్రము చొప్పున సంపాదింపఁదగును. భవిష్యదర్థకరూపములు:- వండు+అ+కలుగు+నున్=వండఁగలవాఁడనున్ - వండఁగలవారము, వండఁగలవాఁడవు, వండఁగలవారరు, వండఁగలవారు (ఇది ప్రథమపురుష బహువచన క్రియ.) ఈరూపములందును జింతామణ్యనుక్త వర్ణాగమాదులను “వర్ణాగమాదివిశేష ఇత్యాది సూత్రము చొప్పున (3౨౨-3౨౮ విష.) సంపాదింపఁ దగినవె. తద్ధర్మార్థకరూపములు:—ఉత్త - వండు+దు+నున్=వండుదునున్—వండుదుము. మ. వండుదువు - వండుదురు, ప్ర - బ - వండుదురు. రూపాంతరము:—వండు+ఎ+దు+అ+నున్ = వండెదనున్. ఇట్లె వండెదము - వండెదవు - వండెదరు. మొ. ఇందలి ‘ఎత్వాత్వములు’ పునరాగమ ఇత్యాది సూత్రముచే (౨౯౬ విష.) సంపాదింపఁదగినవి. వ్యతిరేకార్థకరూపములు:—ఉత్త - వండు+అ+నున్ = వండనున్ - వండము - మ - వండవు - వండరు - ప్ర - బ - వండరు. పైవానిలో - వర్తమాన భావ్యర్థములందనుబంధములుగాఁ జేరు ‘ఉండు - కలుగు’ ధాతువులరూపము లాచ్ఛికము లగుటం జేసి పునరాగమ సూత్ర సాధ్యములుకావు. ఆచ్ఛిక క్రియల సాధించునపుడు క్రియాపరిచ్ఛేద సూత్రానుక్త విషయములు “వర్ణాగమాదివిశేషం ఇత్యాది సూత్రముచే సంపాదింపఁదగును. తత్సమరూపములను సాధించునపుడు క్రియాపరిచ్ఛేద సూత్రానుక్త విషయములను “పునరాగమ” ఇత్యాది సూత్రముచే సంపాదింపవగును. (విస్తర.) (చిం. వి. ప. ౧౧౧ విష.)

విస్తర. ౨౯౬ II విష:—పయి నుదాహరించిన సమాపక క్రియారూపములు పయిరీతిని నన్నయాథర్వణీయ సమ్మతములని విశదపడుచుండఁగా నాంధ్రభాషాచరిత్రకర్తగా రాంధ్రశబ్దచింతామణిని బరిహసించు నభినివేశముతోఁ జింతామణిసూత్రముల చొప్పున “రక్షింపుపుండునున్ - రక్షింపుపుండువు - రక్షించుపుండువు - రక్షింపుచూఁడువు - రక్షించుచున్నను. (వర్తమానోత్తమ పురుషైకవచనము.) రక్షించుచున్నము - రక్షించుపున్నము - రక్షింపుపున్నము - రక్షింపకలుగువు - రక్షింపకలుగురు.” మున్నగు క్రియారూపములు సిద్ధించుచున్నవనుచుఁ గొన్ని యపకతపక క్రియారూపముల పట్టికల నుదాహరించిరి. (ఆం. భా.

అహోబలపండితుఁడు - వంచెదనున్ మున్నగువానిని పఱని వ్రాసినచోటని బునరాగమసూత్రముచే సంపాదింపక భట్టారకుని ప్రయోగములు గలవు గాన నవి సాధువులని వ్రాసెను. “పోయెదన్ - వచ్చెదన్ - ఇత్యాది ప్రయోగాత్ దువర్ణక స్యాత్వం - తస్మిన్ పరే వత్వమ్—వతదేత్వ మత్వం చాచార్య ప్రబంధేషు దేశ్య క్రియా స్వేవ ప్రాయశః శ్రూయతే. వైచెదవు ఇత్యాది రూపమపి తదిష్టమేవ. వైచెదవు ఇత్యత్వపహితం రూపం త్వాథర్వణమ్. ‘క్వచి ద్వ్యవర్ణకే చాపి। కేచి త్త స్యా స్త్రితాఁజగుః’ ఇత్యాథర్వణం వచనమ్. తచ్ఛబ్దేనాత్వ ముచ్యతే. ఉభయార్థే భవే దత్వ మితి పూర్వసూత్రాత్.” (అహో. ౭౮౪ పు.). ‘వైచెదువు’ అను ‘ఉ’త్వ ఘటిత దకారరూపము సైతము నన్నయ సమ్మత మనుట సరికాదు. వువర్ణక పరకత్వ మున ‘దకారముమీఁది ‘ఉ’త్వమును నిర్వహించు ప్రయోగము నన్నయ భారత భాగమందె కాక మహాకవి ప్రబంధములం దెచ్చటను లేదు. ‘వైచెదు’ అనురూప మును బట్టి ‘వైచెదువు’ అని యుండునని యహోబలపతి భ్రమించినట్లు కన్పట్టు చున్నది. (303 విష.) మఱియు ‘వైచెదవు’ అనుచోటి దకారముమీఁది ‘అత్వము’ క్వచి ద్వ్యవర్ణకే చాపీ త్యాథర్వణ సూత్ర సిద్ధమనుటయు సరికాదు. ఈవిషయము ముందు విశదీకరింపఁబడును. (303 విష.).

ధాతువునకు. ౧.

ఇది యధికార సూత్రంబు, ఇంక నెయ్యది యుపక్ర మింపంబడు నయ్యది ధాతువునకగునని యెఱుంగునది.

వర్తమానంబున లట్టగు. ౨.

బాలవ్యా. వివృతి. ౨౯౭ విష. వర్తమాన క్రియావృత్తియగు ధాతువునకు లడ్వర్ణకం బగు. వర్తమానంబనఁ బ్రారబ్ధా ఉపరిసమాప్తంబు. అప్పటికి ముగియకుండునది.

భూతంబున లిట్టగు. 3.

భూతక్రియా వృత్తియగు ధాతువునకు లిడ్వర్ణకం బగు. భూతంబు నా విద్యమాన ధ్వంసప్రతియోగి, ముందుండి యిప్పటికి లేకుండునది.

చ. ౧౬౭౨ A. ౧౬౭౨ B. మొ. పుటలు.) హాస్యరసావేశమున వ్రాసిన విషయము విమర్శనయోగ్యములు కావుగదా. “పట్టికలందు వివరించిన యనేకరూపములకు నన్నయ భారతమునఁ బ్రయోగములు కానరావు.” (ఆం. భా. చ. ౧౬౭౫ పు.) అని వ్రాసిరి. మఱియేగ్రంథమునసైన నట్టిరూపములున్నవా? ఉండునా? నన్నయ భారతమున లేవనవేల ?

భావిని లృట్టగు. ౮.

బాలవ్యా. భావి క్రియా వృత్తియగు ధాతువునకు లృడ్వర్ణకం
వివరణము. బగు. భావి నా విద్యమాన ప్రాగభావ ప్రతియోగి.
౨౯౭ విషయము. అప్పటికిఁ బుట్టకుండునది.

తద్ధర్మాదులందు లాట్టగు. ౫.

తద్ధర్మాది క్రియా వృత్తియగు ధాతువునకు లాడ్వ
ర్ణకంబగు. తచ్ఛీల - సంభావనా - సంప్రశ్న - సా
తత్య - వర్తమాన భావ్యాశీరాదు లాదిపదగ్రా
హ్యంబులు.

ఆశీ శ్శాప సంప్రార్థన విధులందు లూట్టగు. ౬.
ఆశీరాదులందు ధాతువునకు లూడ్వర్ణకంబగు.

వ్యతిరేకంబు న ఒజీ యగు. ౭.
వ్యతిరేక విశిష్ట క్రియా వృత్తియగు ధాతువునకు
ఒజీ వర్ణకంబగు.

సంజీవని. ౨౯౭ విష:—౧ సూ - వ్యాఖ్య:— క్రియాపరిచ్ఛేద సూత్రము లందుఁ గృదంతపరిచ్ఛేద సూత్రములందును వలసినపుడెల్ల 'ధాతువునకు' అనుపద మను వృత్త మగుచుండునని సూరిగారి వివరణమున కభిప్రాయము. ఇయ్యది గంగా ప్రవాహ న్యాయమున నెల్లెడలను ననువృత్తియగును గాన దీనికి గంగాస్రోత మను సంజ్ఞ గలదు. "అధికారః - పుం.........వ్యాకరణమతే పూర్వసూత్ర స్థితపదస్య పరసూత్రే షూపస్థితౌ = అనువృత్తౌ, స త్రివిధో యథా:—శ్లో. సింహావలోకి తాఖ్యశ్చ। మణ్డూక ప్లుతి రేవచ। గఙ్గాస్రోత ఇతి ఖ్యాత। అధికారా స్త్రయో మతా ఇతి" (శబ్దా. చిం.).

౨ సూ - వ్యాఖ్య:—ప్రవర్తమాన వ్యాపారమును బోధించుచున్న ధాతు వున కనఁగాఁ బ్రకృతికిఁ బరముగ లట్టు నిల్చునని యర్థము. 'లట్' అనునది సంస్కృతవ్యాకరణ ప్రసిద్ధసంజ్ఞయని యీపనికు వివరింపఁబడెను. (౨౯౬ విష.) కాలవచనాదులు ధాత్వర్థములె యనియు నట్టి యర్థములకుఁ బ్రత్యయములు ద్యో తకములనియుఁ బయిని గల్పతరువున వివరింపఁబడెను. (౨౯౬ విష.). ప్రారబ్ధా ఒపరి సమాప్తంబు = ఆవలకే యారంభింపఁబడి యప్పటికి ముగియకుండున దని యర్థము. అప్పటి కనఁగా వాక్య ప్రయోగ కాలమున కని యర్థము. ఉదా:—చదువు చున్నాఁడు = ఆవల కెప్పుడో చదువనారంభించి యింకను జదువుచున్నాఁడని

యర్థము. ఇచటి బా - సా - వే - వ్యాఖ్యలో నిరూపణము లిట్ విషయము విస్తరముగ
ప్రదర్శింపఁబడెను.

3 సూ - వ్యాఖ్య:—జరిగిపోయిన వ్యాపారమును బోధించు ధాతువు
పరముగా లిట్టు నిల్చును. విద్యమాన ధ్వంసప్రతియోగి = అప్పటికున్న ప్ర
ప్రధ్వంసాభావమునకుఁ బ్రతియోగి భూతమని యర్థము. అభావమునకు ననుయోగి
యనియు వస్తుస్థితికిఁ బ్రతియోగి యనియు వ్యవహారము. ప్రతియోగి యనఁగాఁ
బ్రతిద్వంద్వి. అభావమునకుఁ బ్రతియోగి వస్తుస్థితి. అభావములు నాల్గువిధ
ములు. ౧ ప్రాభాగవము. ౨ ప్రధ్వంసాభావము. 3 అన్యోన్యాభావము. ౪
అత్యంతాభావము. ఇంక "ఘటము పుట్టఁగలదు" అను ప్రతీతికాలములో నుండెడి
పుట్టనున్న ఘటముయొక్క 'అభావము' ప్రాగభావము. ఘటము ధ్వస్తమయ్యె
నను ప్రతీతికాలమం దుండెడి ధ్వస్తమగు ఘటముయొక్క యభావము ప్రధ్వంసా
భావము. 'ఘటము పటముకాదు - పటము ఘటముకాదు' అను ప్రతీతిలో నుండెడి
ఘటమందలి పటత్వాభావమును బటమందలి ఘటత్వాభావమును నన్యోన్యా
భావములు. "వంధ్యాపుత్త్రుఁడు లేఁడు - శశవిషాణము లేదు - గగనారవిందము లేదు"
అను ప్రతీతులలోని వంధ్యాపుత్త్రాద్యభావ మత్యంతాభావము. ఉదా:—'వాఁడు
చదువఁగలవాఁడు = చదువనున్నవాఁడు' అను ప్రతీతులలో నప్పటికి వాఁడు
చదువనారంభింపలేదు గావున నప్పుడున్న పఠనాభావము ప్రాగభావము. దానికిఁ
బ్రతియోగి భవిష్యత్పఠనక్రియ. పఠనప్రాగభావ నిష్ఠానుయోగితా నిరూపిత
ప్రతియోగితాశాలి భావిపఠనక్రియ యని నిష్కృష్టార్థము నెన్నునది. 'వాఁడు
చదివెన్' అను ప్రతీతిలో నప్పటికిఁ బఠనక్రియలేదు. ఇంకఁ బఠన ప్రధ్వంసా
భావమే కలదు. దానికిఁ బ్రతియోగి యతీతపఠనక్రియ. వర్తమాన పఠన
ప్రధ్వంసాభావ నిష్ఠానుయోగితా నిరూపిత ప్రతియోగితాశాలి యతీత పఠన
క్రియ యని నిష్కృష్టార్థము. లిట్టునకు సంస్కృతవ్యాకరణమున ననద్యతన పరోక్ష
భూతమె యర్థమైనను నది సంస్కృతమహాకవులచే సయితము వేక్షితమై యర్వాచీన
వ్యాకరణకర్తలచే నుపేక్షితమగుటచే భూత మాత్రమె యర్థమను (లిట్ విష.)
సిద్ధాంతము నాశ్రయించి సూరి భూతంబున లిట్టగునని సూత్రించిన వాఁడయ్యెను.
ఉదా:—వాఁడు నిన్న చదివెన్. మొ.

౪ సూ - వ్యాఖ్య:—భావిక్రియా వృత్తియగు ధాతువున కనఁగా జరుగ
నున్న వ్యాపారమును దెల్పు ధాతువునకుఁ బరముగ లృట్టు నిల్చునని యర్థము.
ధాతువునందుఁగల యట్టి భావిత్వమునకు లృట్టు ద్యోతకమగునని తాత్పర్యము.

ప్రాగభావ ప్రతియోగి యనుదాని యర్థము పూర్వసూత్రవ్యాఖ్యలో విశదీకృత మయ్యెను. ఉదా:—వాఁడు రేపు చదువఁగలవాఁడు = చదువనున్న వాఁడు.

౫ సూ:—తద్ధర్మ తచ్ఛీలాదులు తద్ధర్మాదులని సూరియే వివరించెను. తద్ధర్మ మన = ఆవస్తువుయొక్క లేదా ఆతనియొక్క వృత్తి మొదలగునవి. కులాలుఁడు కుండలు వానును. తచ్ఛీలము=ఆవస్తువుయొక్క స్వభావము - జ్వాలనజ్వాల లుష్ణం బెగయును. (చూ. బా. క్రి. ౭౨ సూ. వివృతి) సంభావన=ఊహము - వాఁడచ్చటి కీపాటికిఁ జేరున్. సంప్రశ్నము - నీవు చదువుదువా ?. సాతత్యము = సర్వదా వర్తిల్లుట. పర్వతము చలింపకయుండున్. వర్తమానము - నే నిప్పుడు వచ్చెదను. భావి - నేను రేపు వచ్చెదన్. ఆశీరాదులు - నీకు మంగళంబగున్. మొ. లా ట్టను నది సూరిచేఁ గల్పితమగు లకారము - సంస్కృతమున నిట్టి యర్థములను దెల్పు లకార మొక్కటి లేమింజేసి దీని కప్రసిద్ధ లకార కల్పనమె యుచితము.

౬ సూ - వ్యాఖ్య:—ఆశీస్సు = ఆశీర్వదించుట. శాపము = శపించుట. సంప్రార్థనము = ప్రార్థించుట. విధి = ఆజ్ఞాపించుట. ఇట్టి యర్థములందు ధాతువునకు లూట్టగును. లూట్టునకు లేని యర్థములు కొన్ని సంస్కృతపు లిజ్ లోట్టు లకుఁ గలవు. లూట్టున కాదేశములగు 'ఎడున్ - తన్' అనునవి సర్వపురుషవచన సాధారణములు. మఱియు లూట్టున కాదేశమగు 'అది' వర్ణకము విధ్యర్థక మాత్రమె. ముడుజ్లులు మధ్యమపురుష మాత్రముననె వచ్చును. కావున లూట్టు సైతము లిజ్ లోట్టులకంటెఁ గొంత వైలక్షణ్యముఁగలదె యన నగును గాన దీనికిని లూట్టను నప్రసిద్ధ లకార కల్పన ముచితమె యన నగును. ఉదా:—నీకు మంగళంబయ్యెడున్-వానికి రాక్షసత్వ మగుతన్-వాఁడు నా చెప్పినపని చేయునది - నీవు నను గతింపుము - మీరు పొండు. మొ.

౭ సూ - వ్యాఖ్య:—వ్యతిరేక విశిష్టక్రియావృత్తి = ధాత్వర్థవిరుద్ధక్రియా వృత్తియగు ధాతువునకు లజియగును. ఉదా:—వాఁడు వండఁడు - వీరు చదువరు. మొ.ఇట్టి లకారము సంస్కృతమున లేదు గాన దీనికిని నప్రసిద్ధ లకారసంజ్ఞ యుచితమె యనఁదగును. ఈసందర్భమున బా - గు - ప్ర - వ్యాఖ్యాత "లజి" అను జిత్త్వకల్పనముచేయుట సరికాదని చేసిన యాక్షేప మీవఱకే నిరాకృత మయ్యెను. (౧౨౭ విష. విస్తర I - ౧౨౭ విష. చూ.) ఇట్లె సూరి యీనూతన లకారములను గల్పించుటచే నితనికి సంస్కృతములోని లకారములు తెలియవనుట యుఁ దన్మూలమున నీతని గ్రంథము మూలము కాదనుటయు మున్నగు విషయ ములు కేవలము నసంగతములు. (బా. గు. ప్ర. ద్వి. ము. ౫౨౭ మొ. పుటలు.)

"మూలము-'తద్ధర్మ న ర్తమా నాతీతా గామ్యర్థకాః క్రియా జ్ఞేయాః' అని నాలుగర్థములనే వివక్షించి ప్రక్రియను నడపెను. అయినను సూరి బహుప్రయోగ దృష్టింజేసి లూట్టు లజీయను మఱిరెంటిని క్రొత్తగ నంగీకరించి......" (బా. సా. వే. ౩౭౭ పు.) అని వ్రాయుట యపరిశీలన మూలకము. "వ్యతిరేకాపా భావిని చాత్ స్యాత్.........వ్యతిరేకార్థే ల్బటి లటి డుజ్ స్యాత్........." అనునవి యాదిగాఁగల సూత్రములచే సూరిగారి లజీరూపములను జింతామణి సాధించియే యున్నది. "ప్రార్థనార్థే ము రేకత్వే.........ప్రార్థనే ము మ్ము డుజ్స్థితిః...... తద్ధర్మ ప్రథమైకత్వే। వాచకార్థి క్రియా క్రియాపదాత్। అవిశబ్దప్రయోగః స్యా। ద్విశేషార్థే నిరీక్షితే.........డుము కాతౌ కావుతాద్యాః........." మున్నగు కారికలను నధర్వణుఁడు సూరి చెప్పిన లూట్టునకు మూలముగా వచించియె యున్నాఁడు. ఇంకను విస్తరించి యహోబలపండితుఁడు కవిశిరోభూషణమున ననేక విషయముల నుదాహరించియు నున్నాఁడు.

లకారంబునకు డు - ద్రు - వు - రు - ను మ్ములగు. ౯.
లడాది లకారంబులం దొక్కొక్కటికి డుజాదు లాదే
శంబులగు. ఇందు ఞకారంబు ప్రత్యాహారార్థంబు.
అందు వరుసను రెండేసి ప్రథమ మధ్యమోత్తమంబు
లనంబడు. ౯

బాలవ్యాకరణ. వివరణము. ౯౭ విషయము.

డుజ్ - రు ప్రథమము, వు - రు - మధ్యమము, ను - ము, ఉత్తమము.
వానిలో రు - ము లు బహువచనంబులు - పెఱ లేక
వచనంబులు. ౧౦
నాము యుష్మ దస్మ దర్థంబులందుం బ్రథమ మధ్య
మోత్తమంబు లగు. ౧౧

సంజీవని. ౯౭ విష:—౭ సూ - వ్యాఖ్య:—లట్ - లిట్ - ల్బట్ - లాట్ - లూట్ - లజీ" అనెడి యాఱిటిలోని లకారములలో నొక్కొక్కదానికి 'డుజ్ - రు, వు - రు, ను - ముఞ్' అనునవి యాదేశములగును. లడాదులలోని లకారే తరము లిద్వర్ణములు. సంస్కృతవ్యాకరణ వాసనచేఁ బ్రక్రియోపదేశ సౌలభ్యము నకయి సంస్కృతవ్యాకరణ రీతినె లడాదులు పేర్కొనఁబడినవి. సంస్కృతమున లడాదులకుఁ దిజ్విభక్తు లాదేశింపఁబడినట్లె యిందు డుఞ్విభక్తు లాదేశింపఁబడినవి. సంస్కృతమున బరస్మైపదులకు వేఱుగను నాత్మనేపదులకు వేఱుగను గ్రియావిభక్తి

ప్రత్యయములున్నట్లు తెలుఁగున లేవు. తెలుఁగున నాత్మనేపదికి 'కొను' ధాతువు వను బంధముగాఁ జేయుట మాత్రమె కలదు. డుజ్ఞులోని జకార మిత్సర్ణ మగుటచే బా - తత్స - ౧౯ సూత్రముచొప్పున 'డు' వర్ణకము బిందుపూర్వక మగును. 'ముఞ్' అను దానిలోని ఞకారము ప్రత్యాహార ఘటకము యిద్వర్ణముగాఁ జేర్పఁబడెను. (విస్తర. I. ౫ II కప. ౧౨౭ విష.) కాన 'డుఞ్' అను ప్రత్యాహారముచే 'డుఞ్ రు - వు రు - ను ము' అను ప్రత్యయములు చెప్పఁబడును. ఇట్లె 'వుఞ్' అనుదానిచే 'వు రు - ను ము' అను ప్రత్యయములు చెప్పఁబడును. ఇందలి నుప్రత్యయము ద్రుతాంతమని సూరి వచింపలేదు. కాన నట్టి 'ను' ప్రత్యయమె ద్రుతస్వరూప మనియు దానికి స్వరలోపము గల్గఁగా 'న్' అను వ్యంజనరూపము నందుననియు (చదువఁగలను = చదువఁగలన్ - చదువుదును = చదువుదున్. మొ.) సూరి యాశయము. ద్రుతప్రకృతికముల ద్రుతమును సూరి కంఠోక్తముగ వచించెను. బా - సంజ్ఞా - ౧౧-౧౨-౧౩ సూత్రముల చొప్పున వానికి ద్రుత మంతమందు చేరుట బాలవ్యాకరణ సంప్రదాయము కాదు. కావుననె "లూట్టు ముజ్ఞున కెడు త వర్ణంబులు ద్రుతాంతంబు లగు." (బా. క్రి. ౨౬ సూ.) అని యిట్లు సూరి వచించు చునే యుండును. ఇట్టి ప్రక్రియ చింతామణికి విలక్షణము. (౧౨౦ విష.) చింతా మణిలో నుత్తమ పురుషైకవచనమున విధింపఁబడిన (ఉత్వేయుతో వనకారా స్యాత్తాం మధ్యోత్తమైక వచనానామ్.) 'ను' ప్రత్యయము 'అన్యే ద్రుత ప్రకృతయః' అనుచొప్పున ద్రుతప్రకృతిక మగును గానఁ జింతామణి ప్రక్రియ చొప్పున చేయఁ గలనున్ - చేయుదునున్ - చేయనున్-చేసితినిన్ మున్నగురూపములు సిద్ధించును. తే.గీ. ఏను నీయింతియును గాని యెఱుఁగ రన్యులు.........తే.గీ. అన్య తెలుఁ గమిఁజేసి లోకాపవాద । భీతి నెఱిఁగియు నిత్తన్వి(బ్రీతి: దప్పి । యెఱుఁగ నంటిని నింద ఱ కిప్డు డెఱుఁగ । జెప్పె నాకాశవాణి యచ్చెరువు గాఁగ. (ఆది. ౪ ఆ. ౧౦౮ ప.) 'అంటినిన్' అనుచోటి నకారము ద్రుతమాత్రమె కాని యర్థవిశేష బోధక 'ను' శబ్దముకాదు. (ఆం. భా. చ. ౯౬౦౨ పుట.) 'ఎఱిఁగియున్' అనుచో 'చార్థక 'ను' శబ్ద ముండుటచేత 'అంటినిన్' అనుచోట 'ను' శబ్దస్థితి సుప్రసక్తము కానేరదు. లూట్టుచోట నీప్రత్యయములెల్ల నిలుపవు. లూట్టు ముజ్ఞున కెడు త లాదేశింపఁబడును. (బా. క్రి. ౨౬ సూ.)

౯ సూ - వ్యాఖ్య:...ముజ్ఞునందలి ప్రత్యయము లాఱిటిలోను వరుసగా రెండేసి ప్రథమ మధ్యమోత్తమ పురుషము లనంబడును. మొదటి 'డుఞ్ - రు' అను రెండును ప్రథమ పురుష ప్రత్యయములు. తరువాతి 'వు - రు' అను రెండును

మధ్యమ పురుష ప్రత్యయములు. తుది రెండును 'ను - ము' అనునవి యుత్తమ పురుష ప్రత్యయములు.

౧౦ సూ - వ్యాఖ్య:—అట్టి ద్వికములు మూఁడిటిలోను మొదటి దేక వచనము - రెండవది బహువచనము. కాఁగా 'డుజ్ - వు - ను' అనునవి యేకవచన ప్రత్యయములు. 'రు - రు - ము' అనునవి బహువచన ప్రత్యయములు ఈవిషయమునే సూరి నిపుణముగా సూత్రించెను.

౧౧ సూ - వ్యాఖ్య:—నామ మనఁగా యుష్మ దస్మ ద్భిన్నము. అస్మదర్థము కర్తగాఁగల క్రియ యుత్తమపురుషమగును. యుష్మదర్థము కర్తగాఁగల క్రియ మధ్యమ పురుషము. తక్కిన యేది కర్తయై యున్నను గ్రియ ప్రథమపురుష మగును. ఉదా:—నేను వండుచున్నాను - మేము వండుచున్నాము - నీవు వండుచున్నావు - మీరు వండుచున్నారు - వాఁడు వండుచున్నాఁడు - వారు వండుచున్నారు - రాముఁడు వండుచున్నాఁడు - రాములు వండుచున్నారు. మొ.

అమహాదర్థంబునందు డుజ్రులకు దు వు లగు నున్నాను
బంధంబు మీఁద దివి యగు. ౧౨.
ఉదంతంబునకు లట్టు పరంబగునపు డున్నానుబంధం
బగు. ౧౩.
ఉదంతంబయిన ధాతువునకు లట్టు పరంబగునపుడు
బాలవ్యా. 'ఉన్న' అను శబ్దం బనుప్రయుక్తం బగు.
వివరణము. ఉన్న శబ్దంబు పరంబగునపుడు చు వర్ణకంబగు. ౧౪.
౨౯౯ విష. ది వీతరంబగు డుజ్జు పరంబగునపు డున్నానుబంధంబు
నకు దీర్ఘంబగు. ౧౫.
ప్రథమము - వాఁడు వండుచున్నాఁడు - వారు వండు
చున్నారు - అది వండుచున్నది - అవి వండుచున్నవి -
మధ్యమము - నీవు వండుచున్నావు - మీరు వండు
చున్నారు. ఉత్తమము - నేను వండుచున్నాను. మేము
వండుచున్నాము.

సంజీవని. ౨౯౯ విష:—౧౨ సూ - వ్యాఖ్య:—డుజ్ ప్రత్యాహారము లోని ప్రత్యయములయందలి 'డుజ్ - రు' అను ప్రథమపురుష ప్రత్యయము లమహత్కర్తృక క్రియలపైని నిలువవు. కావున వాని విషయమున సూత్రించుచున్నాఁడు. అమహాదర్థంబునందు = అమహాదర్థము వివక్షిత మగుచుండఁగా ననఁగా

నమహత్కర్తృక స్థలములందని యర్థము. 'డుజ్ - రు' లకు 'దు - వు' లాదేశము లగును. ఉన్నానుబంధంబు మీఁది 'డుజ్ - రు'లకు 'ది - వి' అనునవి వరుసగా నాదేశము లగును. ఉదా:—అది వండఁగలదు - అవి వండఁగలవు - అది వండదు - అవి వండవు. ఉన్నానుబంధంబు మీఁద - అది వండుచున్నది - అవి వండుచున్నవి. మొ.దుఙ్గునఁగా సమాపక క్రియావిభక్తి ప్రత్యయములు,అవి పురుషబోధక సర్వనామములల సంక్షేపరూపములె యనఁగా వాని తుది వర్ణములె యనఁదగును. ఉదా:— వాఁడు - డు, వారు - రు, నీవు - వు, మీరు - రు, నేను - ను, మేము - ము, అదు - దు, అవు - వు, అది - ది, అవి - వి. 'అది - అవి' అనువానికిఁ బర్యాయములుగ "అదు - అవు" అనునవి పురాతనకాలమునందుఁ దెలుఁగు దేశమున నైతము వ్యవహరింపఁబడుచుండెడివి. నేఁటికిని కర్ణాటములో నవియె తచ్ఛబ్దార్థకామహద్రూపములయి యున్నవి. అమహత్కర్తృకత్వమునందును మధ్యమోత్తమ పురుషప్రత్యయములు మహత్కర్తృకత్వమునందలివె నిల్చును. మహన్మహత్వమహదర్థములు మూఁటను నీ నా శబ్దరూపము లొక్కతీరుననే యుండును గాని వానికి భేదము లేదుగదా. అమహత్తులకు మహద్వివక్షలేనిదే యుష్మదస్మదర్థ వ్యవహారము సంభవింపదుగదా.

౧౩ సూ - వ్యాఖ్య:—ధాతువులెల్ల సాధారణముగఁ దెలుఁగున నుదంతములె. "సంస్కృతంబున కంగలాదుల కించుక్కగు." (బా. క్రి. ౬౩ సూ.) అను చొప్పున "అంగల-అడక" మున్నగు ధాతువు లుదంతములు కాకున్నను నవి స్వార్థేంచుక్కతోఁ గూడి 'ఉ'దంతములె యగును. ఇట్లె "అప్పాదులకు నజీ యగు." (బా. కృదంత. ౧౩ సూ.) అను సూత్రమునఁ బేర్కొనఁబడిన 'అప్ప' మున్నగు ధాతువులును నంగలాదులలోనివె కాన స్వార్థేంచుక్కతోఁ గూడి యుదంత ధాతువులె యగుచున్నవి. ఉదా:—అంగలించు - అడకించు - అప్పించు - అప్పగించు. మొ. ఇంక "కలుగున" కస్త్వర్థంబునందు లట్టు పరంబగునపుడు కలయగు. (బా. క్రి. ౧౦౮ సూ.) అనుచొప్పున నాదేశభూతమగు 'కల' అను నదంతమునకు "ఉన్నా"నుబంధమును వారించుట యీసూత్రములోని "ఉదంతంబునకు" అనుదళమునకుఁ బ్రయోజనము కన్పట్టుచున్నది.

౧౮ సూ - వ్యాఖ్య:—ఉన్నశబ్దంబు పరంబగునపుడు ధాతువునకు 'చు' వర్ణకం బగును. ఉన్నానుబంధ మనక "ఉన్నశబ్దంబు" అనుటచేత ఉన్న కలజీ న వర్ణకంబులు భవద్భావి శతృక్తవదర్థంబులం దగు." (బా. క్రి. ౪౬ సూ.) అను సూత్రముచొప్పున వచ్చు 'ఉన్న' అనునది పరమగునపుడును 'చు' వర్ణక మగునని

యొఱుంగునది. ఉదా:—వండు+లట్ = వండు+చు+ఉన్న+ఁడు = వండుచున్నాఁడు. వండు+(భవచ్ఛత్రర్థక) ఉన్న = వండు+చు+ఉన్న = వండుచున్న (రాముఁడు.) మొ.

౧౫ సూ - వ్యాఖ్య:—అనుహాత్కర్తృకత్వమున 'డు ౘ్రుల' కాదేశమయిన (బా. క్రి. ౧౨ సూ.) 'డి-వి' అనునవి తప్పఁ దక్కిన డుజ్ఞు పరముగునపు డున్నానుబంధమునకు దీర్ఘము వచ్చును. డుజ్ఞులోని 'డు ౘ్రుల' కాదేశములగుటచేత 'డి-వి' అనునవియును 'డుజ్ఞు' లోనివె యనఁదగి యుండుటం జేసి వానిని బృథక్కరింపవలసెనని యెఱుంగునది. వాఁడు వండుచున్నాఁడు:—వండు+లట్ = వండు+డుజ్ = వండు+ఉన్న+ఁడు = వండు+చు+ఉన్న+ఁడు = వండుచున్నాఁడు ప్రకృతసూత్రముచే 'ఉన్నా'నుబంధమునకు దీర్ఘమయ్యెనని యెఱుంగునది. ఇట్లే తక్కిన "వండుచున్నారు - వండుచున్నావు - వండుచున్నారు. - వండుచున్నాను - వండుచున్నాము." అను రూపముల ప్రక్రియ నెఱ్ఱునది. అది వండుచున్నది:— వండు+లట్ = వండు+డుజ్ = వండు+ఉన్న+ది = వండు+చు+ఉన్న+ది = వండుచున్నది. ప్రకృతసూత్రమున "ది వీతరంబగు డుజ్ఞు"నుటచేత 'ది' వర్ణక పరకత్వమున 'ఉన్న' అనుదాని తుదిస్వరము దీర్ఘము కాదయ్యెనని గ్రహింపవలెను. (ఈసమాపక క్రియలతో సూరిగారు నడపిన ప్రక్రియాంతరము చొప్పున సిద్ధించు ఉండు ధాతు రూపము (బా. క్రి. ౫౬.) లేకాకారము గలవె. (వండు+చున్+ఉన్నాను.) కానివానికి భిన్నములు గావనుబుద్ధి నొదవించుచున్నవి. (౨౯౬ విమ.). ఉదా:—ఉండు+లట్= ఉండు+ఉన్న+డుజ్. (బా. క్రి. ౧3 సూ. చొప్పున ఉన్నానుబంధము.) "ఉన్న శబ్దంబు పరంబగునపు డుండు ధాతువునకు లోపంబగు." (బా. క్రి. ౫౬ సూ.) అను సూత్రము చొప్పున 'ఉండు' ధాతువు లోపించుటం జేసి బా - క్రి - ౧౪ సూత్రము చొప్పున 'చు'వర్ణకము రాకపోఁగా 'ఉన్నాఁడు' (బా. క్రి. ౧౫ సూత్రముచే 'ఉన్నా'నుబంధమునకు దీర్ఘము.) అని సిద్ధించును. ఇట్లే "ఉన్నారు - ఉన్నావు - ఉన్నారు - ఉన్నాను - ఉన్నాము." అను రూపములును సిద్ధించును. (ఈసూరిగారి ప్రక్రియను మఱచి కావలయు ననేకస్థలములందు 'ఉండుచున్న' మున్నగు రూపములను బా - గు - ప్ర వ్యాఖ్యాత ప్రయోగించెను. "వర్తమాన కాలంబునందు దాని ధ్వంసము ఉండుచున్నట్లు" "వస్త్వుత్పత్తికి ముందుండుచున్న యభావము." "వాక్యప్రయోగకాలంబునం దుండుచున్నట్లు." (బా. గు. ప్ర. ప్రథమముద్ర. ౨౧౮ పు. 3౦౮.పుట. ద్వి. ము.) ఇట్లు పెక్కుచోట్లఁ బ్రయోగించెను.) పైరీతి నేర్పడిన 'ఉన్నాను-ఉన్నది' మున్నగురూపములెల్ల ధాతువుల శత్ర

ర్థక చువర్ణకాంత శబ్దములతోఁ గూడి యా యా ధాతువుల వర్తమాన లట్టు రూపముల కన్యూత్నానతిరిక్తాకారములు గలవగుచున్నవి. ఇట్లె 'ఉండు' ధాతువు యొక్క భవచ్ఛత్రర్థమున బా - క్రి - ౪౬ సూత్రము చొప్పున వచ్చు 'ఉన్న' వర్ణకము పరమగునపుడు బా - క్రి - ౫౬ సూత్రముచేత 'ఉండు' ధాతువు లోపింపఁగా నేర్పడిన 'ఉన్న' అను క్రియాజన్యవిశేషణము బా - సమా - ౯ సూత్రము చొప్పున విభక్తి వివక్షయందుఁ దచ్ఛబ్దాంతమై 'ఉన్నవాఁడు - ఉన్నవారు' మున్నగురూపముల నొదవింపఁగా బా - క్రి - ౧౧౭ సూత్రము చొప్పునఁ దచ్ఛబ్ద వకారలోపమువచ్చి 'ఉన్నాఁడు - ఉన్నారు' (ఉన్న+అది = ఉన్నది. ఉన్న+అవి = ఉన్నవి.) మున్నగు రూపములు గల్గును. అట్టివాని మూలముననైతము 'వండుచున్+ఉన్నవాఁడు = వండుచున్+ఉన్నాఁడు = వండుచున్నాఁడు.' మున్నగు రూపము లేర్పడును.

సూరి యిట్లుగ బాలసరస్వత్యహోబలపండితులు పడిన ప్రమాదమార్గముననె పోయి పయిరీతిగల "ఉన్నాను" మున్నగు రూపములను సాధించినవాఁడయ్యెను. "వస నివాసే ఇతి ధాత్వర్థోనుబన్ధకః 'ఉన్న' ఇతి, అపరత్ర అస భువీతి ధాత్వర్థోనుబన్ధకః కలఇతి 'భవతి క్రియాపదానామ్.' (అహో. ౪౬౧ పు.) "వర్తమానార్థ వివక్షయా వసతి రనుబంధః - ఇంచుగాగమః - పాదేశః - చు రితి క్రియా పదానా మితిచః - వ్యతిరేకార్థ ఇత్యాది వక్ష్యమాణ సూత్రేణ డుజ్ - అనుక్త న్యాయేన సానునాసికోచ్చారణం జిత్. నుతింపుచున్నాఁడు - పోషింపుచున్నాఁడు." (అహో. ౪౬3 పు.) "పునరాగమః క్రియాణామ్.........ఘటింపుచున్నాఁడు ఇత్యత్ర దీర్ఘో ప్యనేనైవ సిధ్యతీతి." (అహో. ౪౯౪ పు.) "ఘటింపుచున్నావు.........ఘటింపుచున్నాను - చేయుచున్నాను." (అహో. ౪౮౦ పు.) బాలసరస్వత్యహోబల పండితులను సూరిని ననుసరించి యర్వాచీనులెల్ల నీరూపములనె సాధింపసాగిరి. ఇతరుల మాట యటుండఁగా నారాయణీయాంధ్రీకర్తయకారికల నాంధ్రీకరించుటలోఁ గవిజనాంజనములో నుదాహరింపఁబడిన వనుచు రెండు ప్రక్షిప్తకారికల నుదాహరించి వాని నాథర్వణములుగా విశ్వసించి యాంధ్రీకరించెను. వానికి గాణపతవివరణకర్త వ్యాఖ్యచేసి యాధునిక ప్రయోగములను బెక్కిటిని జూపెను. (నారా. క్రియా. 3౫౫-3౫౬ కారి. ౨౧-౨౨ ప.) ఇది సరికాదు. (విస్తర.). నన్నయాథర్వణ సూత్రముల నిర్వహించుటకు వారి

విస్తర. ౨౯ విష:—కవిజనాంజన కారికలు:—శ్లో. లఘుపూర్వా నకారాన్త। క్త్వార్థోపరి భవేచ్చ యః।భూతార్థ స్యైకవచనే। ప్రథమాయా మితీరితః।

త్త్వేత్వ సైత్వత్వంచ రిత్వంచ। వ్వా భూతే ప్రథమాద్వయోః। తత్ర నాఁడ్వాదికం భూతే। సర్వేషా మితి కేచన.” వీని యాంధ్రీకృతి:—క. కని మొదలైన ఒకపురా పథ। కనకారాంతముల క్త్వార్థకంబుల మీఁదన్। జను యత్వము ప్రథమపురుష। మున నేకవచనమునందు భూతార్థములోన్. ౨౧. ౩౪౬. క. త్త్వేత్వంబునకంటె నెత్వము। రిత్వము భూతమున నగుచు రెండిటఁ బ్రథమై। కత్వాదుల నన్నిటికిన్। సత్వగుణా, యొక్క రంద్రు నాఁడ్వాదికమున్. ౨౨. (నారా. క్రియా.) పయికారిక లాథర్వణములు కావు. అహోబలపండితీయమున నివి లేవు. ప్రథమపురుషార్థమునఁ ‘బ్రథమాయామ్’ అని స్త్రీలింగశబ్దమును బ్రయోగించుటచేత నయితము తత్కారికాకర్త యథర్వణాచార్యుఁడు కాఁడని నిశ్చయింపనగును. ప్రథమపురుషము విషయమున నన్నయభట్టు “నాద్యస్య” అని ‘దుతి’ వర్ణకా విత్యాది కారికలోఁ బ్రయోగించెను. ‘కనియెన్ = కనెన్ - కనిరి’ మున్నగురూపములను సాధించుట కయి యథర్వణుఁడు “ఇత్ స్యాత్ భూత బహుత్వేతు। దేశ్యే తూభయతో భవేత్। యః స్యా ద్దేశ్య క్రియాన్తేతు। భూత ఏకత్వ వాచకే। ఇత ఏవ పరః స స్యా” దిత్యాది కారికల నుపదేశించియే యున్నాఁడు. అట్టి కారికలు కవిశిరోభూషణమున నుదాహరింపఁబడి యున్నవి. అట్టి కారికల నాంధ్రీకరించియుఁ బిన రుక్తములగు కవిజనాంజన ప్రక్షిప్తకారిక లాథర్వణములని నారాయణీయాంధ్ర వ్యాకరణకర్త యెట్లు విశ్వసించెనో తెలియకున్నది. మఱియు నట్టి ప్రక్షిప్తకారికల ప్రక్రియయు కేవలము నవ్యుత్పన్నకృతముగాఁ గన్పట్టుచున్నది. క్త్వార్థకరూప పదమును బ్రకృతిగా నిల్పి దానినుండి ‘కనియెన్’ అనురీతి భూతార్థరూపములను సాధించుట కేవలము సంప్రదాయవిరుద్ధము. “క్త్వా భూతయోః క్రియాన్తస్యే” త్తని ప్రత్యేకముగా భట్టారకుఁడు సూత్రించి యుండెనుగదా. ‘ఇత ఏవ పరః స స్యాత్త’’ని కదా యథర్వణుఁడు వచించెను. ఇట్లాకారిక లుపేక్షణీయములె య్యైనను రెండవ శ్లోకము నుత్తరార్థమునకై వీనిని నారాయణీయాంధ్ర వ్యాకరణ కర్తగారు పీడఁజాలరైరి. కాని యందలి నాఁడ్వాదుల నథర్వణుఁ డుపదేశించె ననుట విశ్వసనీయము కాదని భావింపరైరి. ‘నాఁడు - నారు, నావు - నారు, నాను - నాము’ అనునవి నాఁడ్వాదులు. నన్నయ ‘వచ్చినవాఁడను’ అని వకారము తోనె ప్రయోగించును. అందు వకారలోపముగల ‘నాఁడను - నారము, నాఁడవు - నారరు = నారు, నాఁడు - నారు.’ అనురీతిగలవి తిక్కయజ్వాచేఁ బ్రయోగింపఁ బడినవి. అందలి ‘డ-ర’ వర్ణముల లోపముగల ‘నాను - నాము, నావు.’ అను రూపములు ప్రాచీనప్రామాణిక కవిసమ్మతములు కావు. అట్టివి ధూర్జటి మొద

లొక్కన్న మహాకవులచే నంగీకరింపఁబడినవి. ప్రాచీనకావ్యములలోని రంగనాథ రామాయణమునం దట్టి ప్రయోగములు కన్పట్టుచున్నవి. కాని యాకాలపు మహాకవులును దర్వాతి ప్రాచీనమహాకవులును నట్టి ప్రయోగముల నాదరింపలేదు. రంగనాథ రామాయణ ప్రయోగములను బట్టి యాకాలమున నట్టివి వ్యావహారిక రూపములై యుండెడివని (నేఁడు వీనికిఁ బర్యాయములై మహాకవులచే నాదరింపఁ బడని, చేశాను = చేసేను, చేశావు = చేసేవు, మున్నగు వానివలెనె.) తోఁచు చున్నది. రంగనాథరామాయణపు యూనివర్సిటీ ముద్రణసంస్కర్తలు వానిలోఁ బెక్కిటిని దిద్దివేసిరి. ఒకచో నట్లు దిద్దఁబోఁగాఁ బ్రమాదమున యతి భ్రష్టమైనది. నెమ్మది నున్నావు నీకిది తగునె. (వావి. ము. ౧౭౬ పు.) నెమ్మది నున్నాఁడ విది నీకుఁ దగునె. (యూని. ము. ౨౦౧ పు.) (చూ. విస్తర. IV ౬3 III విష.) యూనివర్సిటీ ముద్రణమందు నైత మింకను గొన్ని సంస్కర్తల ప్రమాదమున మిగిలియున్నవి. "చిరకాల మమరేంద్రుఁ జెఱఁబెట్టితావు । .... । నాకంబు విక్రమోన్నతి మించినావు. (యూని. ము. 3౦౭ పు.) ఎప్పుడు సూచినా నీభూము లెల్ల. (యూని. ము. ౨౬౧ పు.) వితత విక్రము సైన్య విభుఁ జేసినావె. (యూని. ము. ౧౫౫ పుట.) అర్వాచీన మహాకవులు వీనిని ధారాళముగాఁ బ్రయోగించిరి. "ఇట్లె నాను - నాము - నావ్వంతములున్ను శిష్టవ్యవహారమందున్నందున కవులు ప్రయోగించినారు. రంగనాథరామాయణములో.........మునుపఁగా గడి దుర్గ ముల నుంచినావె.........అనిన్ని పిడుపర్తి సోమన బసవపురాణములో 'జరిగి నావు' (పుట. ౬౪.) ధూర్జటి కాళహస్తిమాహాత్మ్యములో 'ఒనరించినాను' (III ౨౧౮.) కోట శివరామయ సానందోపాఖ్యానములో 'తలంచినాను' (3౭ పు.) వెళ్ళినాను. (౮౪ పు.) మొల్లరామాయణములో నేర్చినాను. (౧ ఆ. ౧౨.) తెనాలి రామయ్య ఘటికాచలమాహాత్మ్యములో 'ఒనరించినాను.' (౨ ఆ. ౧౫౮.) సవరంచిన నారాయణ కువలయాశ్వచరిత్ర - చదువుకొన్నాము. (౨ ఆ. ౭౯.) మల్లారెడ్డి షట్చక్రవర్తి చరిత్రలో చూపించినాను. (3 ఆ. ౧౨౭.) శంకర కవి హరిశ్చంద్రో పాఖ్యానములో 'మోదినావు' (౨ ఆ. ౧౪౭.) రుద్రకవి నిరంకుశోపాఖ్యానములో ఒక్క సీసపద్యములోనే 'పట్టినావు - కోరినావు - నడచినావు - పడినావు - కాచినావు' (3 ఆ. ౨౯.) కుందుర్తి వేంకటాచలకవి మిత్రవిందాపరిణయములో 'చదివినావు-రచి యించినావు-ఘటియించినావు-చాటించినావు-అలరినావు.' (కవులచరిత్ర. ౪౪3 పు.) అప్పకవి-దాఁచినావు. (౨ ఆ. 3౦.) ఇచ్చినావు. (౪ఆ. ౪౧3-౪౧౪-౪౧౫.) కూచి మంచి తిమ్మకవి రాజశేఖరవిలాసములో 'చాలినావు' (౨ఆ. ౭.) కృష్ణయ ఇందుమతీపరి

[బా. క్రి. ౧౨మొ. ౧౯సూ.] సమాపక క్రియలు విధేయవిశేషణములు నేకారములు·

కాలములోని ప్రామాణిక కవి ప్రయోగములను జూపుట యావశ్యకము. "ఉన్నాను - ఉన్నావు - ఉన్నాము - చేయుచున్నాను - చేయుచున్నాము - చేయుచున్నావు." అను రీతిగల ప్రయోగములు నన్నయ భారత భాగమందే కాక తిక్కన శ్రీనాథాదుల గ్రంథములందును లేవు. అవి ప్రాచీన ప్రామాణిక కవిప్రయుక్తములు కావు. వీనిని సూత్రి విడిచి తక్కినవానిని సాధించు టుచితము.

ఇంక ౨౯౬-౨౯౯ విషయములలో సాధింపఁబడిన సమాపక క్రియారూపములను ౨౫౮-౨౭౧-౨౩౧ I విషయములలో సాధింపఁబడిన విధేయ విశేషణ రూపములు నేకారాకారము లగుట విరుద్ధముకాదు. విధేయ విశేషణముల నొక రీతిని సమాపక క్రియల నొకరీతిని సాధించుకొనుట సంప్రదాయము. విధేయ విశేషణములు సైతము సమాపక క్రియలవలెనె వాక్య సమాప్తిని జేయునవై యుండును. కాన వాని యందలి తచ్ఛబ్ద వకారలోపము గలిగి స్వరసంధి జరిగిన స్థలమందు సంహిత మఖండపదమందు వలెనె ప్రాణి యతని మహాకవులు ప్రయోగించిరి. ఉ.............కొల్వఁబూని యు । న్నా రటు గాక మీ కవి మనంబున కప్రియ మేని. (ఉద్యో. 3 ఆ. ౨౭౮.) గీ. అబల నీమంత్రబలమున నరుగుదెంచి । నాఁడ నీవాఁడనైతి మనః ప్రియంబు । (ఆర. ౬ ఆ. ౨౫౦.) సీ.........కల్పించి, నాఁడఁ గావున నీమనంబునందు । (ద్రో. ౨ ఆ. ౧౬౦.) తే-గీ. నాకు దక్షి

ణయములో 'నేర్చినావు' (3 ఆ. ౮.) పాపకవి చెన్నబసవపురాణములో 'తలంచినావు' (౧౨౬ పుట.) పుష్పగిరి తిమ్మన సమీరకుమారవిజయములో 'పలికినాను' (3 ఆ. ౧౦౮.) వ్రాల్చినావు. (౮ ఆ. ౨౨౯.) దిట్టకవి నారాయణ రంగరాయ చరిత్రములో 'నడచినాము - పంచినావు' (౨ ఆ. ౧౬౧.) కంకంటి పాపరాజు ఉత్తర రామాయణములో 'హసించినావు' (౭౨ పు.) వచ్చినావు. (౧౭౬ పు.) వచ్చినాను (౧౨౦ పు.) ఇట్లు ౧౫-౧౬-౧౭ శతాబ్దములలో అనేక కవులు.........ప్రయోగించినారు." (బాలక. ౨౨౬-౨౨౭ పు.). "నన్నయ తిక్కన నన్నిచోడుఁడు ఎర్రన-జక్కన - మారన శ్రీనాథుఁడు మొదలు పూర్వాంధ్రకవులు ఇవి ఏవీ వాడలేదు." (బాలక. ౨౩౦ పు.) గాణపత వివరణకర్త చూపినవి చాలవఱకీ ప్రయోగముల లోనివె. "చూచినావు" (శుక. ౧ ఆ. ౧౬.) 'కనుపట్టకున్నావు' 'తక్కువయినాను' (పార్వ. 3 ఆ. ౬౯-౭౦.) శా. కానీరా.........వి । న్నా వేనున్. (శశాంక. 3 ఆ. ౫౯.)" అనునవి చేర్పఁబడినవి. (గాణ. ౩౧౮ పు.) ఇట్టి రూపముల నర్వాచీన కవులు ప్రయోగించుటచే నివి నేఁటి వైయాకరణులు సంగ్రహించు టుచితమె కాని యథర్వణుఁడు వీని నుపదేశించె ననుట సరికాదు.

ణగా నిచ్చినాఁడ వింక. (శాంతి. ౨ ఆ. ౮౭.) తే-గీ.........చెంది। నాఁడ లోభాదు లొందవు నన్ను నింక. (శాంతి. ౪ ఆ. ౫౨.) గీ. నన్నుఁ గనలించి బ్రతుకఁ గన్నారు లేరు. (ఉ. హరి. ౪ ఆ. ౬౦ ప.) భట్టారకుఁడు "చదువుచున్న వాఁడను" మున్నగువాని వంటి రూపములను విశేషణరూపములుగనె కాక సమాపక క్రియా రూపములుగను బ్రయోగించుచు వచ్చెను. ఆంధ్రశబ్దచింతామణి యట్టి రూపములనె సమాపక క్రియలుగ సాధించుచున్నది. తరువాతఁ దిక్కన యజ్వా మొదలొకన్న మహాకవులు 'చదువుచున్నవాఁడను - చదువుచున్నాఁడను. చదువుచున్నవాఁడు - చదువుచున్నాఁడు.' అను రీతిగల వకార ఘటిత రూపములు లుప్త వకారక రూపములును విశేషణములుగను సమాపక క్రియలుగను బ్రయోగించిరి. కావున వారి కాలము వాఁడగు నథర్వణుఁడు తచ్ఛబ్ద వకార పాక్షిక లోపము నుపదేశించినవాఁ డయ్యెను. (౨౧౦ VIII విష.) పిదప ధూర్జటి మొదలొకన్న మహాకవులు డకార రేఫ లోప ఘటిత రూపములను సైతము—చదువుచున్నాను - చదువుచున్నాము మున్నగు వానిని సైతము—ప్రయోగించిరి. నేఁటి కాలపు సూరి యిట్టి వానిని (బా. క్రి. ౫౬ సూ.) సంగ్రహించుట యుక్తమె కాని సూరి ప్రాచీన మహాకావ్యభాషను మాత్రమె సంగ్రహింప నుద్యమించినవాఁ డగుటం జేసి యట్టి రూపములను సాధించుట సరికాదనక తీరదు. (చూ. ౨ విష.) ఇట్టి రూపములు చింతామణి సాధితము లనెడి భ్రాంతి బాలసరస్వత్యహోబల పండితులు చేసిన యపవ్యాఖ్యల మూలమున (౨౯౯ విష.) సూరికి సంభవించుటచే సూరి యిట్టి పొరపాటునకు లోనయ్యెను. ప్రయోగములు:—నన్నయ:—ఆ-వె.........కృష్ణ యనఁగఁ బంకజాక్షి।యుద్ధవిల్లెఁ బెరుఁగుచున్నది తత్స్వయం। వరము సేయుచున్నవాఁడు వాఁడు. (ఆది. ౭ ఆ. ౩౬ ప.) సీ. విషయోపభోగాభిలషణ మింకను నాకు వదలక పెరుఁగుచున్నదియుఁ గాన।......... (ఆది. 3 ఆ. ౯౫.) సీ.........ధృతరాష్ట్ర నందనుల్.........ఆ-వె. నిద్రలేక తమకు నిలుచు నుపాయంబు। లొందు దక్క వెదకుచున్నవారు. (ఆది. ౬ ఆ. ౨౭౧.) (ఇచటి స్వరయతిచే నిది సమానపదము కాదని శంకింపరాదు. తే-గీ. అనఘు మా మామ శకుని నాకై కడంగి. (సభా. ౨ ఆ. ౧౭౪.) సీ.....ప్రజాపతు। లందచింత్యాత్మకుండైన యట్టి. (అశ్వ. ౨ ఆ. ౧౬౨.) ఇట్టివెల్ల—నాకై - ప్రజాపతులందున్—సమానపదములు కావనఁ జాలముగదా.) వ.........అట బకాసురుండును ఆ-వె. ప్రొద్దు నేఁడు పెద్ద వోయి నిత్యము నిట। తెచ్చి యిచ్చు బలియుఁ దెచ్చి యీఁగ। నొల్ల కెలుఁగు లిచ్చుచున్నవాఁ డమ్మను। బాధముండు

మెచ్చఁ డయ్యె నరుచు. (ఆది. ౬ ఆ. ౨౯౨-౨౯3.) ఈవర్తమాన రూపములు వ్యస్తముగాఁ బ్రయోగింపఁ బడుటయుఁ గలదు. మధ్యాక్షరము......తపము। మానుగాఁ జేయుచు నున్నవాఁ డేల మసలెనో రాక।.........(అర. ౧ ఆ. 3౯౨.) చేయుచున్నవాఁడు మున్నగు సమాపక క్రియలందు "చేయుచు+ఉన్న" మున్నగు రీతిని నపదాది నిత్యస్వరసంధియని యెఱుంగునది. 'చేయుచు నున్నవాఁడు - చేయుచునుండె - చేయుచునున్న' మున్నగు చోటులందు శత్రర్థక చువర్ణక పాక్షికసంధ్యభావమని యెన్ననగును. 'ఉన్నవాఁడు' అనునది సమాపక క్రియ యన్నను ననవచ్చును. సీ.............ఆ-వె.........కందర్ప బాధిత యగుచు నున్నయది ధరాధినాథ. (అర. ౨ ఆ. ౨౬.) ఇచట సైతము 'అగుచున్' అనునది వ్యస్తమె యనియు 'ఉన్నయది' అనునది విధేయ విశేషణమనియు గ్రహింపవలయును. మత్త. భూరి సత్త్వులు సర్వలోక విభుల్ విభూతి సమృద్ధు లి। ద్ధోరు తేజులు నిన్నుఁ గోరుచు నున్నవా రమరోత్తముల్. (అర. ౨ ఆ, ౪౯.) చ.........నిన్ను నీ సహో। దరులు నిరంతరంబును ముదంబునఁ జూడఁగఁ గోరు చున్నవా। రరిమదభేది..........(అర. ౪ ఆ. ౭౭ ప.). సీ.........ఆ-వె............। మునివరేణ్యు శాపమునఁ జేసి యిప్పాట। నవయు చున్నవాఁడ, నాఁటఁ గోలె. (అర. ౪ ఆ. ౧౧౯.) వ.........నీవు నధర్మ ప్రవృత్తుండవై.........కౌరవుల కాపద యాపాదించుచున్నవాఁడవు. (సభా. ౨ ఆ. ౪౪ గద్యము.) ఇట్టివి సమాపక క్రియ లనుటలో బాధ యేమియు లేదు.

తిక్కనాదుల వాడుకలు:—క. కరముత్సహించుచున్నాఁ। డరయ నతని వచన రచన నంతయుఁ దెలిసెన్. (ఉద్యో. 3 ఆ. 3౭౯.) తే-గీ. భీమతనయుండు మాయపుఁ బెనకువలను। గర్ణు నొప్పించుచున్నాఁడు......(ద్రోణ. ౫ ఆ. ౨౧౨.) క. లక్కయిలు గాలినది మొద। లక్కట మాతల్లి మాకునై నెవ్వగతోఁ। బెక్కడు మలఁ బడుచున్నది.........(ఉద్యో. 3 ఆ. ౧3౬.) తే-గీ.........ఆ.డుఁ। బుట్టువులతోడ నీవును బుట్టినాఁడ। వు.........(విరా. ౨ ఆ. ౫౦.) (పుట్టినాఁడవు = పుట్టితివి.) క. గోవులకు వెనుకరై వెసఁ। బోవుచు నున్నారు.........(త్రిగర్తులు కర్త) (విరా. 3 ఆ ౧3౭.) క..........ఉ। న్నారమని పలుకుదురు నిజ। మారయ.............(ఉద్యో. ౨ ఆ. ౬ ప.) సీ. దేవలోకంబున నీవిప్పు డెవ్వత.........లోలాత్మకఁగాఁ జేయుచున్నాఁడవు.........(స్త్రీ. ౨ ఆ. ౭౧.). మ..........కౌతూహలం। బెలయంగాఁ బ్రియకామినీ సహితుఁడై యేతెంచు చున్నాఁడు........(అరణ్య. ౫ ఆ. 3౭3.) చ. అనఘుఁడు మిమ్ముఁ జూచుటకునై

యిట వచ్చుచుచునున్నవాఁడు........(ఆర. ౪ ఆ. ౧౫౦.) (ఎఱ్ఱాప్రెగడ.) గీ. మఱియు నినుఁ జూచుచున్నాఁడు మగువ వాఁడె। దీప్తభుజుఁడైన కాళింగదేశ విభుఁడు. (ఆర. ౬ ఆ. ౧౫౪.) ఉన్న కలన వర్ణముల మీఁది వకారము లోపింపఁగా నేర్పడిన శబ్దములు పైరీతిగల సమాపక క్రియల వంటి యాకారముతోనె యుండి వాక్య సమాప్తి నొఁడవించును. సంస్కృతము నందును నిట్టియెడల "అస్తి భవతీత్యాది క్రియా ధ్యాహారము నైత మక్కఱలేదని చెప్పఁబడెను. "ఆఖ్యాతా స్తిబాదయః - తేషాంచ ప్రధానత్వం వాక్య సమాపకత్వాత్ - అతఏవా ఖ్యాతే వాక్య సమాప్తిః.........క్త - క్తవతు - కృత్యైశ్చే త్యేకే ప్రాహుః - కృత్యాక్త స్తవాద్యదయః - తథాహి రామేణ వనం గతమ్. రామో రావణం హతవాన్-సాధుభిః రామః స్మర్తవ్యః - ఏషు భవత్యాది క్రియా ధ్యాహారో నాస్తి." (ముగ్ధ. దుర్గా. వ్యాఖ్య. ౩౧౬ సూ. వ్యాఖ్య.)

పయిరీతిగల వానిని విశేషణములుగా వాడుటయుఁ గలదు. సీ......... కాలుఁడు చావ నేరి కెద్ది తే-గీ. తఱి యతండప్పు తెగటార్చు దాని నీవు। చేసినాఁడవుగా మదిఁ జింత సొనిపి। యుడుకు టొక వెఱ్ఱి. (శాంతి. ౧ ఆ. ౨౮౨.) తే-గీ.........రూప విహీనులు దారు రూపు। గలిగి తొలుమేనఁ గొనటులఁ బలికినారు. (కొనటి = కురూపి.) (అను. ౫ ఆ. ౮౩.) 'పలికినారు' అనునది విశేషణమె. ఇది సమాపక క్రియ వంటిది కాదు. (ఎవరు తొలుమేనఁ గురూపుల (కొనటుల)ను వెక్కిరించిరో వారు రూపహీనులు.) చ. జ్వరమున గుల్మపీడ నతి సారమునన్ బలు పుండులన్ మహా। దరమున వాత పిత్త కఫదారుణ రోగములన్ నిరంతరా। తురు లగు వారు నిర్దయతఁ దొల్లి వినోదము గాఁగ జీవులం। దరమిడి చంపినారు గురుఁ దల్లడ పెట్టినవారుఁ బార్వతీ. (అను. ౫ ఆ. ౧౦౩.) (ఇందు 'చంపినారు' అనునది సమాపక క్రియా స్థానమున నిల్చినది కాదు. జీవులను దొలుమేన నిర్దయముగాఁ జంపినవారును, గురుని దల్లడ పెట్టినవారును రోగములచే నిరంతరాతురులగుదురని యర్థము.) ఈసందర్భమున నిట్టి ప్రయోగములు పెక్కు సోమయాజిచేఁ బ్రయోగింపఁబడెను. "పై పద్యములలో 'పలికినారు' ఉద్దేశ్యము. 'రూపవిహీనులు' విధేయము. అట్లే 'చంపినారు' 'తల్లడపెట్టినవారు' అనునవి యుద్దేశ్యములు. 'ఆతురులగువారు' విధేయము." అను విషయము పై యానుశాసనిక పద్యసందర్భమును బట్టి యంగీకరింపక తీరదు.

లిఙ్గాట్టుల డుఙ్జున కెను - ను-వర్ణంబు లగు. ౯౬.

లిడాదేశంబగు డుఙ్జునకు - ఎను - అనునదియు

లాడాదేశంబగు డుజ్జునకు - ను - అనునదియు నాదే
శంబులగు.

బాలవ్యాకరణ భూతంబునం దిగాగమం బగు. ౧౭.

వివరణము. భూతార్థవృత్తియగు ధాతువున కిగాగమంబగు.

3౦౦ విష. లిట్టు వుజ్జు పరంబగునపుడు తివర్ణకం బగు. ౧౮.
ఇకారంబు మీఁది కు - ను - వు - క్రియావిభక్తుల
యను సూత్రముచే రుజ్జున కిత్వంబు. ప్ర. వండెను -
వండిరి. మ. వండితివి - వండితిరి. ఉ. వండితిని -
వండితిమి.

సంజీవని. 3౦౦ విష:—౧౬ సూ - వ్యాఖ్య:—భూతార్థమునందును దద్ధర్మాద్యర్థము లందును బ్రథమపురుషైక వచనమున డుజ్జు నిలువదు. కాన లిట్టున కాదేశమగు డుజ్జునకు 'ఎను' అనునదియు లాట్టున కాదేశమగు డుజ్జునకు 'ను' అనునదియు నాదేశము లగునని సూరి సూత్రించెను. బా - క్రి - 3 సూత్రముచే లిట్టును, ౫ సూత్రముచే లాట్టును విధింపఁబడెననియు నట్టి లిఙ్లాట్టుల ప్రథమ పురుషైక వచనమున 'డుజ్జు' బా - క్రి - ౮ సూత్రమున విధింపఁబడెననియు నట్టి 'డుజ్జునకే' ప్రకృత సూత్రముచే 'ఎను - ను' వర్ణకము లాదేశము లయ్యెననియు నెఱుంగునది. బాలవ్యాకరణము పక్షమున ద్రుతము ను స్వరూపము గాన 'ఎను-ను' వర్ణకములలోని 'ను' ద్రుతస్వరూపము. చింతామణి పక్షమున నిట్టి రూపములు సాధువులు కావు. 'చదివెన్ - చదువుదున్' అని రూపసిద్ధికల్గును. నన్నయ భారత భాగమున "చదివెను - చదువును" అను 'ను' స్వరూప ఘటిత ప్రయోగ మెచ్చటను లేదు. (చిం. వి. పరి. ౧3౮-౧3౯-౧3౬ విష.)

యవర్ణము వచ్చు ధాతువుల భూతార్థ ప్రథమైక వచనములగు 'ఆయెన్ - పోయెన్' మున్నగు వాని లోని 'యె' అనునది వ్యవహారమున నపభ్రష్టమై 'య' అనునదిగా వినఁబడుటయుఁ గలదు. ఇట్టి యెడల 'అ'త్వ ముండరాదని "అద్యః క్రియాసు భూతార్థద్యోతిన మాద్యగం వినా సర్వః" అను చింతామణి వచనము విశదపఱుచుచునే యున్నది. అట్లయినను నట్టివాఁడుక యాముక్తమాల్యదాకారు నిచే నాదరింపఁబడినది. చ........వసంతుఁడు దా దయచేసెఁగాక యా! యలె నిజశక్తి నా యనుచు నా పసకుం గొదవెట్టె నీసునన్. (ఆము. ౫ ఆ. ౧33.) ఇట్లై యొకరిని జూచి యొకరు వాడసాగిరి. "శా. అయ్యో నీసుతు గ్రద్ద తన్నుకొని పోయన్. (పంచ. ౧ ఆ.) (వేంకటనాథకవి.) మ. అని శాపావధి చెప్పి ముద్గలుఁడు

పోయన్ బోవ నాలోన. (పంచ. ౪ ఆ.) శా. అయ్యెన్నాలవజాము చొచ్చెఁ దడ వాయన్ వచ్చి.........(పంచ. ౪ ఆ.) ఇయ్యవి ప్రామాదికంబులు." (బా. గు. ప్ర. ౩౧౩ పు. ద్వి. ము.) కవు లిట్లు విశ్రమస్థానమున బుద్ధిపూర్వకముగఁ బ్రయోగించుటచే వీనికి సాధుత్వము సాధునిక వైయాకరణులు ప్రసాదించుట యుక్తమని తోఁచెడిని. ఇందు 'ఆయలె' అను నాముక్తమాల్యదా ప్రయోగమును వ్రోసి వేయఁ జాలక శబ్దరత్నాకరకర్త యీక్రిందిరీతిని మార్గాంతరమున సమర్థించెను. "ఆయలే, దే - అవ్య. (ఆ+అ+లెస్సు.) అనాదరమును దెలిపెడిని. చ.........ఆ। యలె నిజశక్తి నా.........(ఆము. ౫ ఆ.)" (శ-ర). కవులు కోరి చేసిన ప్రయోగము నిట్లనవ్యథాకరించుట సరికాదని తలఁచి కావలయు సూ - రా - నిఘంటుకర్త లిట్లు వ్రాసిరి. "ఆయలె (లే) అవ్య (౭. అగు. ఆయెన్+లే = అయినదిలే. ఇది క్రమముగా భ్రష్టమై 'ఆయలే - ఆయలె' అని యై యుండును. ('ఆ+అ+లెస్సు' - అని - శ - ర.) అనాదరమును దెలుపును. చ.........ఆ। యలె నిజశక్తి నా.........(ఆము. ౫ ఆ. ౧౩౩.)........." (సూ. రా. ని.).

౧౨ సూ - వ్యాఖ్య:—భూతార్థవృత్తియగు ధాతువున కిగాగమం బగునని భూత సాధారణముగా వచించుటం జేసి 'వచ్చితిని' మున్నగు సమాపక క్రియలం దే కాక "వచ్చినది - వచ్చినన్" మున్నగు భూతార్థక విశేషణ చేదాద్యర్థకములందు నైతము 'ఇ' గాగమం బగునని యెఱుంగునది. 'ఇక్' అని కిత్తుగా నుపదేశించుట చేత ధాతువునకుఁ దుదిని నిల్చునని గ్రహింపనగును. క్త్వార్థమందు వచ్చు 'ఇ' అనునది (బా. క్రి. ౩౮ సూ.) ప్రత్యయ మగుటంజేసి వేఱుగఁ జెప్పఁబడెను.

౧౪ సూ - వ్యాఖ్య:—లిట్టున కాదేశమగు 'వుఙ్ఞు' అనఁగా 'వు - రు, ను - ము' అను వుఙ్ ప్రత్యాహారము. ఈ ప్రత్యయములలో నేది పరమైనను ధాతువునకు 'తి'వర్ణకము చేరును. 'వుఙ్ఞు' పరమగునపు డనుటచేతఁ బ్రథమపురుషైక వచన బహువచనములు పరమగునపుడు 'తి'వర్ణకము రానేరదని యెఱుంగునది. ప్ర. వండు+ఇ+ఎను = వండెను. అపదాది స్వరనిత్యసంధి (బా. సంధి. ౧౧ సూ.) యయ్యెను. వండు+ఇ+రు = వండిరి. ఇట, బా - తత్స - ౨౬ సూత్రము "ఇకా రంబు మీఁది రు - ను - వు - క్రియావిభక్తుల యుత్వంబున కిత్వంబగు." అను సూత్రముచేఁ బ్రథమపురుష బహువచన రుప్రత్యయోకార మికారమయ్యెను. ఇట్టి యుత్వము 'రుఙ్ఞు' పరంబగునపు డనఁగా 'రు-వు-ము-ను-ము' అను రుఙ్ ప్రత్యాహార ప్రత్యయములలో నేది పరమైనను వచ్చునని సూరియే వివరించెను. ఉ-వండు+ఇ+తి+వు = వండితివి. ఇట్లె తక్కినవాని ప్రక్రియ నరయునది. ఉత్తమ

పురుషైకవచన 'ను' ప్రత్యయము ద్రుతప్రకృతిక మగుటచే వాని యుత్వమున కిత్వము వచ్చిన 'వండితిని' మున్నగు వాని లోని 'ని' అనునదియు ద్రుతస్వత్వ రూపమె యని గ్రహింపవలెను. కావున బా - సంధి - ౨౦ సూత్రము చొప్పున 'వండితిన్ - వండితి' అను రూపములును లభించును. చింతామణి పక్షమున ద్రుతము నకార స్వరూపమె యయినను 'వండితినిన్' అనునది చింతామణి సమ్మతరూపముగానఁ దత్పక్షమునందు 'వండితినిన్ - వండితిని - వండితిన్ - వండితి.' అను రూపములు సిద్ధించునని యెఱుంగనగును. ప్రయోగములు:—చ. ఉరుతర.........కాం। చిరి నవసౌరభ......(సభా. ౧ ఆ. ౧౭౩). క.........మదో। ద్ధతిమైఁ బరాజితులఁ జే। సితి వారల కిట్టు.........(సభా. ౨ ఆ. ౧౮౬.) ఉ.........ధారుణీతలం। బెల్లను నొడ్డి యోటువడియెన్.........(సభా. ౨ ఆ. ౧౯౪.) క. తెల్లము సేసితిరి బ్రదికితిమి మీకరుణన్. (విరా. ౧ ఆ. ౧౪౨.) క.........అతి నిర్మల సఖ్యము చేసితి బ్రహ్మాదులును...(శాంతి. ౬ ఆ. ౪౫౪.) భావిని వివక్షించు భూతము:— క. మానవపతి నన్నొక్కడి। దానవు నీవనియు నేని ద్రౌపదికడ స। మ్మానమ్ము వడసి మెలఁగుదు। నా నగరుల నృత్యగురుడ ననఁగలవాఁడన్. (విరా. ౧ ఆ. ౯౦.) సీ.........సిద్ధుఁ డమరుఁడు మీ యేడ్పు, లాలించి దయ బాలు నసువు లొసఁగె ఆ-వె. నేని మేలకాదె యిది యేల పోయెద। రనిన.........(శాంతి. 3 ఆ. 322 గృధ్రజంబుకోపాఖ్యానము లోనిది.) కొన్ని వింతభూతములు:—క...... వంశహీనత మమ్ముం। జేరక యుండఁగఁ దగఁ బరి।హారము సేసి తది యేల యవగుణ మయ్యెన్.('అది యేల యవగుణ మగును' అని వాడఁదగిన స్థలము.)(అను. ౨ఆ. ౨౧౬) క. నెయ్యము సెడినను మాటల। తియ్యఁ దనము వట్టి పగ మదిన్ మఱచినఁ జా। వయ్యెం జేటయ్యెఁ గలఁక।యయ్యె నొకటి మూఁడుఁగాక యది మేలగునే. (శాంతి. 3 ఆ. ౨౪౬.) (ఇటఁ జావుగాని చేటుగాని కలఁకగాని యొకటి మూఁడు (సంభవించును) నని యర్థము.) ఆ-వె. ఎచట మెలఁగె నేమి! యెట్లుండె నేమి! దా। నేమి సేసె నేమి యొల్ల సంగ। ములను విడిచెఁ గుడుపువలన నియతి గల్గు। యతికి మోక్ష వీథి యూట పట్టు. (అను. ౪ ఆ. ౪౩.) (ఎచట మెలఁగుఁ గాక - ఏమిచేయుఁ గాక......... ఏమిలోపము. సుఖానుభవమున నియతిగల మునికి మోక్షము సులభమని యర్థము.) సీ.........। ఎంత కోపించిరో యేమని వగచిరో, తృషనెట్లు తూలిరో దిక్కు-మాలి। రి............(భాస్కర. అయో. ౧౮౧ ప.) (దశరథ బాణ హతుఁడై పలవించు బ్రాహ్మణకుమారుని వాక్యము. ఆతని తలిదండ్రు లింకను వగచుచునే యుందురు గాన నిట వర్తమాన క్రియలు ప్రయోజ్యములు.). వర్తమానమున

భూతము:—శా......వీఁడె వ। చ్చెం గుంతీసుత మధ్యముండు.........(విరా. ౪ ఆ. ౯౫.). "కొన్నియెడలఁ ద్వరితార్థ సూచకంబయి భావిని భూతంబు చూపఁబడెడి. ఉదా: ఉ.........రా। వచ్చె సుదర్శనాయుధుఁడు.........(భాగ. ౧౦ స్క. ప్రాథ. క్రియా. ౨ సూ.)". యత్తచ్ఛబ్దాన్వయ భూతము:—ఈమంత్రంబునని వెయ్యేని నొక్క వేల్పు నారాధించి తద్వేల్పు నీ కోరిన యట్టి పుత్త్రకుల నిచ్చు. (ఆది. ౫ ఆ. ౧౭ ప.) సీ.........। ద్రోణ గాంగేయులు దురిత విదూరులు నిన్నెద్ది గఱపిరి నెమ్మితోడ। దానిన చేయుట ధర్మువు.........(ఆది. ౭ ఆ. ౪౩.) ఆ.వె. ఇందు లక్ష్య మెవ్వఁడేసె నాతని వరి। యింపు నెమ్మితోడ నిందువదన. (ఆది. ౨ ఆ. ౧౨౨.) సీ.........కమలాక్షి యెవ్వరి, యింటఁ దానుండె నయ్యింటి వలనఁ। బెఱవారు చనకుండ...........(ఆది. ౭ ఆ. ౧౧౫.) తే-గీ. వీర లిరువురు మాన్యులు వీరితోడి। కయ్యమున కిప్డు మనమంత గాలుద్రవ్వ। వలవ దెచ్చోటు నెదురుగా మెలఁగి రచట। మనరథం బల్లనల్లన చనఁగ నిమ్ము. (విరా. ౫ ఆ. ౧౦.) క. ధృతరాష్ట్రుం డిట మీఁదను। సుతులును శకునియును సూత సుతుఁడును దను నే। గతి నడపించిరి వారల। మతమె యనుష్ఠించుఁ గాక మరలం బడునే. (ఉద్యో. ౧ ఆ. ౩౧౨.) చ.........నీగురువు.........ఎట్లు సె। ప్పె నటుల భక్తిమై నడవు (ము) ....పెంపెసలార......... (విరా. ౧ ఆ. ౨౫౨.) చ.........ధీరతయున్ వెరవుం జలంబు నె। వ్వరి దెసఁ గాంచి తెక్కుడుగ వారి నుతింపుము......(కర్ణ. ౨ ఆ. ౨౭.) ఎ-గీ.........అచ్యుతుండు। నెట్లు దనకు రుచించెఁ దానట్లు నేయు. (ద్రోణ. ౫ ఆ. ౩౨౯.) క. మన సంవాదం బెవ్వరు। వినిరి నియతి నజ్జనులకు విభవము.........కల్గు నుత్పలనయనా. (అను. ౫ ఆ. ౩౦౭.) తే-గీ.........ఆహాంస డిభకు లే నాఁట నేది। నడపి రది చెల్లుఁగాక వర్ణములకెల్ల. (ఉ. హరి. ౪ ఆ. ౧౦౩ ప.)

ధాతువుల భూతార్థక విశేషణ రూపములు సయితము విధేయతా వివక్షయందుఁ దచ్ఛబ్దంబుతోఁ గూడినవై భూతార్థక సమాపక క్రియల స్థానము నధిరోహించును. అయ్యవి విశేషణ మాత్రములుగను నుండవచ్చును. ఉ. ఆదిజుఁడైన బ్రహ్మ యుదయంబున కాస్పద మైనవాఁడు వే। దాది సమస్త వాఙ్మయములందుఁ బ్రశంసితుఁ డైనవాఁడు.........(సభా. ౨ ఆ. ౧౭.) తే-గీ.........ఆఁడుఁ। బుట్టువులతోడ నీవును బుట్టినాఁడ। వట్లు. (విరా. ౨ ఆ. ౫౦.) తే-గీ. నీతనూజుల నిక్కము నిగ్రహింపఁ। దలఁచినాఁ డమ్మహాత్ముండు.........(ఉద్యో. ౨ ఆ. ౩౧౭.) సీ. సంప్రీతి నొసగంగ జన్మించినాఁడవు. (ఉద్యో. ౪ ఆ. ౫౯.) చ.........ఇమ్మ

హీన్ | జననము నొందినారరు.........(ఆర. ర ఆ. ౧౮౧.) సీ.........కల్పించి |
నాఁడఁ గావున నీమనంబునందు.........(ద్రోణ. ౨ ఆ. ౧౭౦.) విశేషణముగాఁ
బ్రయోగించుటః—క. జనపతులు రాజసూయం | బొనరించినవారు శక్రుతోడ్డన్
సురపూ | జ లొందుచుండుదురు. (సభా. ౧ ఆ. ౮౮.) సీ.........తే.గీ.........
దాని నీవు | చేసినాఁడవుగా మదిఁ జింతసేనివి యుడుకుట. (శాంతి. ౧ ఆ. ౨౮౨.)

కల జ్యనుబంధంబు ల్పట్టు పరంబగునపు డగు. ౧౯.
ల్పట్టు పరంబగునపుడు ధాతువునకు 'కలజి' అనునది
యను ప్రయుక్తంబగు.

బాలవ్యా. జీత్తు పరంబగునపు డుత్త్వంబున కత్వంబగు. ౨౦.

వివరణము. జీత్తు పరంబగునపుడు ధాతువు నుత్వంబున కత్వంబగు.

౩౦౧ విషయము కలజి పదజులు పరంబు లగునపుడు నుగాగమం
బగు. ౨౧.
ద్రుతకార్యంబు. ప్ర. వండఁగలఁడు - వండఁగలరు.
వండఁగలదు - వండఁగలవు. మ. వండఁగలవు - వండఁ
గలరు, ఉ. వండఁగలను - వండఁగలము.

సంజీవని. ౩౦౧ విష:—౧౯ మొ. ౨౧ సూ:—ల్పట్టు పరంబగునపుడు ధాతువునకు 'కలజి'అనునది యను ప్రయుక్తమగును. వర్తమానార్థమునందు 'ఉన్న' అనునది చేరునట్లు భవిష్యదర్థమున ధాతువు తుదిని 'కల' అనునది చేరును. జీత్తు పరంబగునపుడు ధాతువు తుది నున్న 'ఉ'కార మకార మగును. (విస్తర.) భవిష్య

విస్తర. ౩౦౧ విష:—ఆంధ్రభాషానుశాసనమున నీ జీత్తులగు ప్రత్యయము లెల్ల 'అ'కారాదులుగనె యుపదేశింపఁబడెను. అట్లగుటచేత పత్వ వత్వాది విధులు "అకారాది ప్రత్యయములును మధ్యమపురుష ము డు వర్ణకములును పరమగునపుడు చే - ఇంచేల చేకారమునకును తలఁచే మున్నగు కొన్ని ధాతువుల చేకారమునకును పకారము బహుళముగా నాదేశమగును." (ఆం. భా. అ. క్రియా. ౭౬ సూ.) అనురీతి నుపదేశింపఁబడెను. కాని యీ చేసిన మార్పు' ననేక స్థలము లందు గ్రంథకర్త మఱచుటచే "చొరుక - చూడుక - తేరుక - (క్రియా. ౭౭ సూ.) వితేయక - (క్రి. ౭౮ సూ.) చాయక నోయక" (క్రియా. ౮౫.) మున్నగు ననిష్టరూపములు దుర్వారము లగుచున్నవి. "అకారాది ప్రత్యయములు పరమగునపుడు అగు - వచ్చు - చొచ్చు - చూచు - ఇచ్చు - తెచ్చులకుఁ గ్రమముగా కా - రా - చొరు - చూడు - ఈ - తే - తేరు - లగును. అగుచోఁ బ్రత్యయ

దర్థము నందలి 'కలజీ' యనునదియుఁ గర్త్రర్థమునందలి 'కడజీ' అనునదియుఁ బరంబు లగునపుడు పైసూత్రము చొప్పున వచ్చిన 'అ'త్వమునకుఁ దర్వాత 'ను' అనునది యాగమంబగును. 'ను' అనునది ద్రుతస్వరూపము గాన బా-సంధి-౧౬-౧౭ సూత్రముల చొప్పున 'కలా'నుబంధ కకారము గకారమగుటయు దానికి ముందున్న ద్రుతమునకు ఖండపూర్ణ బిందుసంశ్లేషములు పర్యాయమున వచ్చుటయు సంభవించును. ఉదా:—వండు+అ+ను+కల+డు=(బా. క్రి. ౮-౭-౧౨ సూ.)వండఁగలఁడు-వండంగలఁడు-వండన్గలఁడు. మొ. ఇట్లె తక్కిన పురుషవచన రూపముల ప్రక్రియ నరయునది. జీ+ఇత్=జీత్=జీత్తు. జకార మిత్తుగాఁ గలది బిందుపూర్వకంబగు. (బా. తత్స. ౧౯ సూ.). 'జీ' అనునది యుద్వర్ణముగాఁ గలది పరమగునపుడు ముందటి 'ఉ'కారము 'అ'కారమగును. (౧౨౩ విష. చూ.) తిర్యగ్జడ కర్తృకత్వమున - వండు+అ+ను+కల+దు (బా. క్రి. ౧౨ సూ.) = వండఁగలదు. ఇట్లె 'వండఁగలవు' అనురీతి రూపములను సాధింపనగును. మహతీకర్తృకత్వమున నేకవచనమందు 'వండఁగలదు' అనియు, బహువచనమునందు 'వండఁగలరు' (బా. ఆచ్ఛి. ౨౬ సూ.) అనియును రూపములను సాధించుకొనునది. "ఈ నుగాగమవిధాన మనావశ్యక మనియు

ముల మొదటి యచ్చు లోపించును." (ఆం. భా. అ. క్రి. ౭౭ సూ.) "ఏతెంచు మున్నగు వాని లోని తెంచునకును - తే - తేరులగును." (ఆం. భా. అ. క్రి. ౩౮ సూ.) ౭౭ సూత్రము నందువలె ౭౮ సూత్రమునఁ బ్రత్యయాది స్వరలోపమిందు విధింపఁబడలేదు. అనువృత్తి చేయుదు మందురేమో? అనువృత్తి చేసినచో "ఏతేరుక" అను ననిష్టరూప ముప్పతిల్లును. అనువృత్తి గేమనిచో 'ఏతేయక' అను రూపము సిద్ధింపకతీరదు. ఇట్లె యీసందర్భమెల్లఁ జెడినది. "అకారాది ప్రత్యయములు ము-డు వర్ణకములును పరమగునపుడు - చచ్చు - నొచ్చులకుఁ గ్రమముగా 'చా (చావు - ముద్రణ భ్రష్టము కాఁబోలును.) నో, నోవు' బహుళముగా నాదేశములగును." (ఆం. భా. అ. క్రి. ౮౫ సూ.) ఇందును బ్రత్యయాది స్వరలోపము విధింపఁబడలేదు గాన 'చాయక - నోయక' అను ననిష్టరూపములు గల్గుచున్నవి. ప్రత్యయాది స్వరలోపము చెప్పినచో "నోవుక - చావుక" అను ననిష్టరూపములు గల్గుచున్నవి. బాలవ్యాకరణ సూత్రములకుఁ దలవిఱుపులు పెట్టి స్వీకరించునపుడు జాగ్రత్త యధికముగా నుండవలయును. ఈవిషయమును సంబంధించిన పెక్కు స్థలము లిట్లె దూషితము లయినవి. ఇట్లె ౮౬ సూత్రమునందును 'నాయక = నాయమి' మున్నగు ననిష్టరూపములగు. సూరి ప్రక్రియ కిట్టి చిక్కులెంతమాత్రమును గల్గనేరవు.

నుబంతముల మీఁదఁ గలఁ డిత్యాది కలుగు ధాతురూపములు చేయుటం జేసి పైరూపములు గలిగెననియు ముందే యుక్తము." (బా. సా. వే. ౩౯౧ పు). ముందే యుక్తమనఁగా ౩౭౬ పుటలోఁ జెప్పఁబడెనని యాశయము. కాని వేటికా కర్త ౩౭౬ పుటలో నీరూపము లనావశ్యకములని చెప్పలేదు. "శత్రర్థ చువర్ణ భావ లక్షణ నుబులకు వర్తమాన భావికాల స్పష్టీకరణశక్తి లక్షణము ననుసరించి కలదని చెప్ప నవకాశము లేమింజేసి లక్షణకర్త యిమ్మార్గము ననుసరించెనని తోఁచెడి." (బా. సా. వే. ౩౭౬.) అని వ్రాసెను, శత్రర్థక చువర్ణకాంతములతో నుండు ధాతు లద్రూపములు చేయునపుడు వర్తమానార్థ స్పష్టీకరణము సంభవింపదనుట సత్యముకాదు. భావలక్షణార్థక నుబంతముతోఁ గలుగు ధాతు లద్రూపములు చేర భావ్యర్థము తోఁచునని తలంచుటయు నసంగతమె. "భావలక్షణము - చైత్రుండు వండ నతిథి వచ్చెను." (బా. క్రి. ౪౦ సూ. వి.) అనురీతిగల భావలక్షణార్థక నుబంతముతోఁ గలుగు ధాతు లద్రూపములు చేయుననుట కేవలము నసంగతము. భావలక్షణార్థమున నేమో వివేకింపక వేటికాకర్త యట్లు భ్రమించెను.

కలుగు ధాతుజన్యరూపములు - కలఁడు - కలరు మున్నగునవి ప్రత్యేక ప్రయోగార్హము లయి వెలయుచున్నను నందు "కలను - కలము - కలవు" అను రూపములు భవిష్యదర్థక క్రియలలో నిల్పుట ప్రాచీనమహాకవి సమ్మతముకాదు.

"కలుగున కర్త్రర్థంబునందు లట్టు పరంబగునపుడు కల యగు. ౧౦౪సూ. ప్ర. కలఁడు. కలరు. కలదు. కలవు. మ. కలవు. కలరు. ఉ. కలను - కలము". (బాల. క్రియా). "త్రర్థంబునంగలాదేశంబు విభాషనగు. ౧౦౫ సూ. ఎడి యెడుల లోపంబిట నిత్యంబు. కలవాఁడు - కలుగువాఁడు." (బా. క్రి. ౧౦౪-౧౦౫ సూ). ఈకలాదేశము కలుగుధాతువున కర్త్రర్థకత్వమందును ప్రాప్త్యర్థకత్వమందును లట్ పరకత్వమున నిత్యముగాఁ గల్గును. అర్త్యర్థకమగు నకర్మక కలుగుధాతురూపములు కలాదేశకలితములు:—"(వాఁడు) కలఁడు - (వారు) కలరు - (అది) కలదు - (అవి) కలవు - (నీవు) కలవు - (మీరు) కలరు - (నేను) కలను - (మేము) కలము" అనునవి ప్రత్యేకప్రయోగార్హములై మాత్రమే కన్పట్టుచున్నవి. అందు "కలను కలము కలవు" అనునవి నన్నయభారతభాగమునఁ జూపట్టలేదు. ఇంకఁ బ్రాప్త్యర్థక కలుగుధాతుజన్య కలాదేశకలితరూపములు:—"కలవాఁడను - కలవారము - కలాఁడను - కలారము - కలవాఁడవు - కలవారరు - కలాఁడవు - కలారరు - కలఁడు - కలరు - కలవాఁడు - కలాఁడు - కలవారు - కలారు" అనునవి ప్రత్యేకప్రయోగార్హములగుచును భవిష్యదర్థకక్రియానుబంధములగుచును మహాకవులగ్రంథము

లందు వెలయుచున్నవి. భవిష్యదర్థకక్రియలలో "కలను - కలము - కలవు". అను తచ్ఛబ్దరేఫ డకార లోపకలితరూపములను నన్నయతిక్కనలే కాక ప్రాచీన మహాకవు లెవ్వరును బ్రయోగింపరు. అట్టి 'చేయఁగలను - చేయఁగలము చేయఁగలవు' అనియెడు భవిష్యదర్థక సమాపకక్రియారూపములను బ్రాచీన భాషానుశాసనతత్పరుఁడగు సూరి సాధించుట యుక్తముగా దనకతీరదు. అట్టి రూపములు చింతామణిచే సాధింపఁబడుచున్నట్లుగ బాలసరస్వత్యహోబలపండితులు చేసిన చింతామణిసూత్రముల యపవ్యాఖ్యలే సూరికాని యిట్టిరచనకు మూలములని గ్రహింపనగును. (౫౬ విష). "ఘటింపఁగలవు - చేయఁగలవు - ......ఘట్టింపఁగలను - చేయఁగలను.........ఇత్యాది". (అహో. ౪౬౦పుట). సోమయాజినైతము భవిష్యదర్థకక్రియలను బ్రయోగించునపుడు నన్నయరీతిని దచ్ఛబ్దవకారఘటితరూపములను మఱియు లుప్తవకారకరూపములను వాడెనే కాని రేఫ డకారలోపరూపములను (చేయఁగలను. చేయఁగలము. చేయఁగలవు) దచ్ఛబ్దవాకార లోపరూపములను (చేయఁగలఁడు. చేయఁగలరు) వాడలేదు. ఎఱ్ఱాప్రెగడ వాకారలోపరూపములను వాడినను రేఫ డకారలోపరూపములను వాడలేదు. ఇట్లని "చేయఁగలను - చేయఁగలము-చేయఁగలవు" అనుఁరీతి రూపములు నేఁడసాధువు లనరాదు. అట్టివి పయిత మర్వాచీనకవులచే బ్రయుక్తములయి యున్నవి.

ప్రయోగములు:—నన్నయ—వ.........మీఁపంచిన విధంబ చేయంగలవారము. (ఆది. ౭ ఆ. ౩౨ వచ). తే-గీ. ఈతఁ డొడ్డిన ధనరాశు లెవ్వియైనఁ। బోఁడిగా నీకు నీఁగలవాఁడ నేను (సభా. ౨ ఆ. ౧౭౪ ప). క......మనుజులఁ। గావంగలవార మేము గౌరవయుక్తిన్. (ఆర. ౩ ఆ. ౩౬౪). తిక్కన:—క... మానవపతి నన్నొక్కఁడి। దానవు నీ వనియెనేని ద్రౌపదికడ స। మ్మానంబు వడసి మెలఁగుదు। నానగరుల నృత్యగురువ నవఁగలవాఁడన్ (విరా. ౧ ఆ. ౫౦). వ. అయ్యుర్వీశ్వరుండు మత్పూర్వ వృత్తం బడిగె నేనియు ధర్మపుత్త్రుతోడి మైత్త్రిం దగిలి యతని పాల వసియింతు నవఁగలవాఁడ. (విరా. ౧ ఆ. ౭౩ వచ.) వ......... అమ్మహీపతి నీ వెవ్వరివాఁడవని యడిగెనేనిఁ బాండవాగ్రజునకు బానసంబు సేయుదు ననంగలవాఁడ. (విరా. ౧ ఆ. ౬౪.) ఏవ్వారైనను మనవార్త లడిగిరేని ద్వైతవనంబున మమ్ము విడిచిపోయి రట రేుఉుంగ ననఁగలవారు (విరా. ౧ ఆ. ౧౧౯ వచ). మ.........ఉ। న్నతిఁ బొందంగలవారమై యునికి కృష్ణా నేఁడుగా వచ్చెనే (ఉద్యో. ౩ ఆ. ౬౦). చ. జనులు వినంగ రాజ్యమున సాము గొనంగలవార మన్న. (ఉద్యో. ౩ ఆ. ౧౪౨). క. కయ్యము సేయక తగు సా। హాయ్యము సేయఁగలవాఁడ

నని పలికితి (భీష్మ. 3 ఆ. ౨౮౬). మ.........ఏతత్ప్రాకరతా ఘోరకపే। ష్టలు మానంగలవాఁడఁ బటి గురువై సాధించె సద్బోధమున్ (శాంతి. 3 ఆ. 3౨౫). ఉ. ఎవ్వరు సూచినం జగము లిన్నియు గెల్వఁగలాడు లావునన్ (భీష్మ. ౨ ఆ. ౧౧). క. క్రేపులు, దో, రా దుర్గతి । ప్రాపింపఁగలారు (అను. 3 ఆ. ౭౦). ఆ.వె. సం। కరము సేయఁగలరు కలియుగమున (ఆర. ౪ ఆ. ౨౮౮). క. జపనియమస్వా ధ్యాయ । ప్రపంచములు విడువఁగలరు బ్రాహ్మణులు జనా । ధిప శూద్రులు విప్రు లతపః । పితులు గాఁగలరు వినవె కలికాలమునన్. (ఆర. ౪ ఆ. ౨౮౯). క.........ధరణీ । సురులు గడఁగి వాణిజ్యము । గరిసనమును జేయఁగలరు కలి కాలమునన్ । (ఆర. ౪ ఆ. ౨౯3). మ. ధరణీరక్షణ మాచరింపక నృపుల్ దర్పం బునం బళ్ళతో । హారులై పాథులఁ ద్రోచి చేకులు తదీయ స్త్రీధనక్షేత్రముల్ । హరి యింపంగలవారు. (ఆర. ౪ ఆ. ౨౯౯). ఇట్టిరూపములను జూచి భ్రమించి కా బలయు నర్వాచీనకవులు రేఫడకారలోపకలుషితరూపములను బ్రయోగించిరి. "కలఁడు మున్నగురూపముల మధ్యస్వరము దీర్ఘ మగుటయుఁ గలదు. ౧౨...... దైత్యారికాఁబోలు నీ । యన గాకున్నఁ గలావె యన్యులకు నీ యంచత్ప్రభావోన్న తుల్. (ఉ. రా. ౧౭౨ పుట). సకలమహీశులు నీదు పట్టికిని జేకు । ఆంగలా వంగ లార్వఁ గురంగనయన.........కలాను (పరిశా. ౨ ౧౭౧; ౪-౪౦; 3-౨౫౪; ౫ ౧౭౯)". (ఆం. భా. అ. క్రియా. ౧౨ సూ). "కలాను ప్రభృతిరూపంబులుం గొన్నియెడలఁ జూపట్టెడి. ఉదా:—కని మొక్కంత కలాదొ లేదో? (మల్లభూ. నీతి ౨౨)........ఇటువంటి ఛాందసము లెన్నైనం గలావు (దశా. 3 ఆ. ౬౬)... ......వియోగవేదనం జిక్కఁగలాని. (దశా. ౨ ఆ. ౭౪). ఇవి ప్రౌఢప్రయోగ ములు" (గాణ. క్రియా. 3౪౭ సూ. వివ). ఇట్టిని ప్రౌఢప్రయోగము లనుట కంటె నప్రౌఢప్రయోగము లనుట లెస్స.

ప్రాచీనులు ప్రాప్త్యర్థక కలుగు ధాతు రూపములను "కలఁడు=కలవాఁడు" అనురీతిని బ్రత్యేకముగాను బ్రయోగించిరి. క. మగఁటిమి గలఁడనియెడు న । మ్మిగఁ జూచుచునుండు విషము మ్రింగిన యేసిన్. (ఉద్యో. ౧ ఆ. 3౧౫.) సీ......... మహితవిభవ । ఘనియగు శిశుపాల తన యుండు దోర్దర్ప, ధుర్యుండు ధృష్టకేతుండు సమర. తే.గీ. లంపటుండు శిఖండియు లావు తెంపు । గలరు నీయెడ ననురక్తి గలవు సాలఁ। బెంపు గల రుక్మ ముట్టిన తెంపు గలరు । కోరి పతులుగఁ జేయు మహీహి ణులకు. (ఉద్యో. ౪ ఆ. ౧౧౯.) ఉ. పాడియు సత్యముం గలరు పాండు తనూ జులు.........(భీష్మ. ౨ ఆ. ౨౬౦.). అప్త్యర్థమునందలి "కలఁడు - కలరు - కలవు"

మున్నగు వానికి సమస్తము ప్రత్యేక ప్రయోగము గలదు గాని "కలవు - కలను - కలము" అను వానికి భవిష్యదర్థక సమాపక క్రియలలో ననుబంధరూపమగు ప్రయోగము లేదు. క......భూవరులెల్లను నొక్కట । ద్రోవదికై తోడరి యత నితోఁ బెనఁగి కడుం । జేవ సెడి పోవునప్పుడు । నీ వచ్చటఁ గలవో లేవో నిక్కము చెపుమా.' (విరా. ౪ ఆ. ౨౧౧.) ఆ-వె. ఎచట నున్నవాఁడ వేమైతిఁ బ్రాణానఁ గలవె యేను నిన్నుఁ గాన కునికి. (ద్రోణ. ౧ ఆ. ౨౬౨.) క. వసుదేవసుతుం । డా సేనఁ గలఁడు దత్సము । నీసేనం జూపుమా నరేశ్వర నాకున్. (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౩౦౮). క.........దు । ర్మతి కిహముం బరము గలదె.........(ఆది. ౬ ఆ. ౨౭౪.) చ.........వాని ఘాతికిన్ । వెఱవని వారునుం గలరె. (ఆది. ౬ ఆ. ౧౯౫.) (చూ. ౨౯౬ విష. ౨౧౦ VIII విష. ౩౪౪ విష.)

లాట్టు రుఙ్ఞు పరంబగునపుడు దుగాగమం బగు. ౨౨.

ప్ర. వండును - వండుదురు. మ. వండుదువు - వండుదురు. ఉ. వండుదును - వండుదుము. లాదర్థంబుల యందోలి నుదాహరణంబులు వక్కాణించెద - తద్ధర్మంబు:— కులాలుఁడు కుండలు వానును. తచ్ఛీలంబు - జ్వలనజ్వాలంబు లుప్పరం బెగయును. సంభావన:— ఇప్పుడు వాఁడింట నుండును. సంప్రశ్నము:— ఉందునా? పోదునా ? సాతత్యము:— సర్వంబునం దీశ్వరుం డుండును. సర్వం బీశ్వరునియం దుండును. వర్తమానంబు:— మేన నిప్పుడుం బులకలు వొడమెడును.

బాలవ్యా. ౩౦౨ విషయము. వక్ష్యమాణవిధిచేఁ బ్రాయికంబుగ వర్తమానంబు నం దెడుగాగమంబులగు - భావి - జేపువచ్చును. ఆశీస్సు - శుభం బగును. వచ్యర్థంబుల కొకానొకచో భూతంబున లాట్టు గానంబడియెడును.

లాట్టు రుఙ్ఞు పరంబగునపు డెదగాగమంబును బ్రథమ 'ను' వర్ణకంబు పరంబగునపు డెడు గెడి గాగమంబులును బహుళంబుగా నగు. ౨౩.

ప్ర. వండెదును - వండెడిని - వండెదరు. మ. వండెదవు - వండెదరు. ఉ. వండెదను - వండెదము.

తిర్యగ్జడంబులు వాచ్యంబు లగునపుడు లిఙ్గాట్టుల

ప్రథమ బహువచనంబున కేకవచనంబగు. ౨౫.

చిలుకలు పలికెను - చిలుకలు పలుకును - చిలుకలు పలికెడును. మేఘములు గర్జిల్లెను- మేఘములు గర్జిల్లును. మేఘములు గర్జిల్లెడును.

సంజీవని. 30౨ విమ:—౨౨ సూ - వ్యాఖ్య:—'డుజ్ రు వు రు ను ముఙ్' అను వానిలో (బా. క్రి. ౮ సూ.) డుజ్జునకుఁ దర్వాతి 'రు' అనునది తుది ఇకార ముతోఁ గూడి 'రఙ్' ప్రత్యాహారమగుచున్నది. కాన రఙ్ఙనఁగాఁ బ్రథమపురుషైక వచనేతరములగు పురుషబోధక ప్రత్యయములని యర్థము. అవి పరమగునపుడు ధాతువునకు దుగాగమం బగునని యర్థము. దుక్కు కిత్తుగాన ధాతువు తుదిని జేరును. వండు+దు+రు = వండుదురు. మొ. 'వండు+డుజ్' అనుచో బా - క్రి - ౧౬ సూత్రము చెప్పిన 'డుజ్జునకు' 'ను' అనునది యాదేశము కాఁగా 'వండును' అని యేర్పడు. ఇది చింతామణి సమ్మతరూపము కాదు. చింతామణిచే 'వండున్' అనియే యేర్పడును. నన్నయ భారతభాగమున నెచ్చటను'వండును'అను సు స్వరూ పమును నిర్వహింపఁజాలు ప్రయోగము లేదు. (చూ. 300 విమ. చి. వి. పరి. ౧3౮-౧3౫-౧3౬ విమ.) వండు+దు+వు = వండుదువు. ఇట్లె తక్కిన వాని ప్రక్రియ నరయునది. ఉత్తమ పురుషైక వచనమున 'వండుదునున్' అనురూపము చింతామణి చెప్పిన నేర్పడును. (చూ. ౨౯౬ II విమ.) బాలవ్యాకరణ పక్షమున 'వండు దును' అని మాత్రమె సిద్ధించును. తిర్యగ్జడ కర్తృకత్వమున లాట్టునందలి ప్రథమ పురుష బహువచన మేకవచన రూపముతోనే యుండును గాన (బా. క్రి. ౨౫ సూ.) "చిలుకలు పలికెను మేఘములు గర్జిల్లెను" అని యుండును. బా - క్రియా - ౨3 సూత్రము చెప్పినఁ బ్రథమ పురుషైక వచనమున 'ఎడు గెడి' గాగమంబు లగును గాన 'చిలుక పలికెడును - చిలుకలు పలికెడును - మేఘము గర్జిల్లెడును - మేఘములు గర్జిల్లెడును' మున్నగు రూపములును గల్గును. లాడర్థంబులయం దనఁగా బా - క్రి - ౫ సూత్రమున నుదాహరింపఁబడిన తద్ధర్మాద్యర్థములం దోలి ననఁగా వరుసగా నుదాహరించుచున్నానని యర్థము. వరుసగా ననఁగా నట్టి ౫ సూత్రమునఁ జెప్పఁబడిన తద్ధర్మ తచ్ఛీల సంభావనా సంప్రశ్న సాతత్య వర్త మాన భావ్యాశీరాదు లనెడి వానిని వరుసగా నుదాహరించుచున్నానని యర్థము. తద్ధర్మంబు:—కులాలుఁడు = కుమ్మరవాఁడు. కుండలను వానుట కుమ్మరికి ధర్మము = విహితకృత్యము = వృత్తిగాన నిది తద్ధర్మార్థమున కుదాహరణ మని భావము. తచ్ఛీలంబు = దాని స్వభావము. జ్వలన జ్వాలంబులు = అగ్నిజ్వాలలు, ఉష్ణరంబు=

ఆకాశమునందు, ఎగయును. "ప్రసిద్ధ మూర్ధ్వజ్వలనం హవిర్భుజః." (భారవి.) అగ్నిజ్వాలలు మీఁదికి లేచుట స్వభావము. సంభావన = ఊహము. ఇప్పుడు వాఁడిఁట నుండును, సంప్రశ్నము = ప్రశ్నించుట. ఉందునా ? పోదునా ?. సాతత్యము= సతతత్వము = సదావర్తిల్లుట:—సర్వంబు నందీశ్వరుం డుండును. సర్వం బీశ్వరునియందుండును. వర్తమానము = మేన నిప్పుడుం బులకలు వొడమెడును = శరీరమునందిప్పుడు నైతము గగుర్పాటు గలుగుచున్నది. బా - క్రి - ౨౩ సూత్రము చెప్పిన 'ఎడు' గాగమము వచ్చిన తద్ధర్మాద్యర్థక ప్రథమ పురుషైక వచన రూపము. పొడము+ఎడు+ను = పొడమెడును = అంకురించుచున్నవి. వర్త్యమానవిధిచే ననఁగా బా - క్రి - ౨౩ సూత్రముచేఁ బ్రాయికంబుగ వర్తమానంబునం దెడుగాద్యాగమంబు లగునని సూరి వివరించెను. కాని ఎడు గెడి గాగమంబులు వర్తమానమందె కాక యర్థాంతరము లందును బ్రయుక్తము లయి యున్నవి. క. వనవాస పరిక్లేశం । బున కోర్వదు కుంతిదేవి భోజాత్మజ గా । వున నాగృహమున నుండెడు । ననవరతము భక్తితో మదభ్యర్చితయై. (సభా. ౨ ఆ. ౨౮౧.) తరలము.................యాదవ సైన్యస । న్నహానదుందుభిరావముల్ గగనంబు దిక్కులు నిండ దు । స్సహము లయ్యెడు ధార్తరాష్ట్రుల సైన్యవీర భటాళికిన్. మ.........మదీయాస్త్రౌఘమున్ ధార్తరా । ష్ట్రనికాయోత్తమ కాయఖండన పటిష్ఠం బయ్యెడుం బోరిలోన్. (అర. ౩ ఆ. ౧౬౬, ౧౬౭ ప.) ఈ తుది పద్యములు రెండును బలదేవ సాత్యకి ప్రభృతులు కౌరవులపై దాడి చేయ యత్నించు సందర్భములోనివి. భావ్యర్థము లాడ్రూపములకు:—వాఁడు రేపు వచ్చును=రాఁగలఁడు. ఆశీస్సు - శుభంబగును = శుభంబగుఁగాక. వచ్యర్థంబు లనఁగా 'అను - చెప్పు - పలుకు - ఆడు' మున్నగు ధాతువులు. ఇట్టి ధాతువుల లాట్టు రూపము లొకానొకచో భూతంబునఁ బ్రయోగింపఁబడునని సూరి వివరణమున కాశయము. ఆశీరాదు లనుచోటి యాదిశబ్దమున కిట్టి స్థలము సూరిచేఁ జూపఁబడెను. క.........శైలతనయ.........ఈశా । మునితో మృదురీతి నిట్లనుం గమలేశా. (అను. ౫ ఆ. ౨౮౮.) (ఇట్లనున్ = ఇట్లు పలికెను.) (యతిస్థలము). ఒకానొకచో ననవేల ? ఇట్టిరీతినే తఱుచుగాఁ బ్రయోగింపఁబడును. 'అనెన్' అను రూపము ప్రాచీనమహాకవి సమ్మతము కామింజేసి 'అన నతఁ డిట్లనున్' అను రీతినె ప్రయోగింపఁబడుచుండును. వచ్యర్థ స్థలములందే కాక పెక్కు స్థలముల భూతమందును లాట్టు రూపములు గన్పట్టుచున్నవి. బా - గు - ప్ర - వ్యాఖ్యాత వచ్యర్థంబుల లాట్టునకు భూతార్థ ప్రయోగమున కీ క్రిందిరీతి నుదాహరించెను.

తే-గీ. సర్వతీర్థాభి గమనంబు సర్వవేద। సమధిగమము సత్యంబుతో సమముఁ గావు। ఎఱుఁగు మెల్ల ధర్మంబులకెల్లఁ బెద్ద। యంద్రు సత్యంబు ధర్మజ్ఞులైన మునులు. (భార. ఆది. ౪ ఆ.) ఇట్టివె 'అంద్రు' అనునవి మఱికొన్ని యుదాహరింపఁ బడెను. పిదప "పై నుదాహరింపఁబడిన 'అంద్రు' ఇత్యాది లాట్ప్రత్యయాంతంబు లకు 'అనిరి' అని భూతకాల మర్థము." (బా. గు. ప్ర. 3౧౮ పుట. ద్వి. ము.) అని వ్రాయఁబడెను. అట్టి సత్యాది ధర్మంబు లుత్కృష్టములని యప్పటి పెద్దలే కాదు, తర్వాతి పెద్దలును జెప్పుచునే యుందురు గాన నచటి లాట్టు భూతార్థక మనుట సరికాదు. మునులు చెప్పుదురని శకుంతల పలుకుట భూతవ్యాపారము గాని పెద్ద లట్లు చెప్పుట భూతవ్యాపారము కానేరదు. ఇట్టి ప్రయోగము లనేక ములు గలవు. ఇట్టివే భూతార్థ విషయమున లక్ష్యము లగునపుడు సూరి "వచ్యర్థంబుల కొకానొకచో భూతంబున లాట్టు గానఁబడియెడును." అని వివరించుట యసంభవము కాదా? 'ఒకానొకప్పుడు గానంబడియెడి' అని ప్రకాశికా కర్తయు వ్యాఖ్య చేసెను.

౨3 సూ - వ్యాఖ్య:—ఇచటను 'రుఞ్'ను ప్రత్యాహారము మొదటి రువర్ణ ముతోనే ఘటింపఁబడెనని గ్రహింపవలెను. కాన - ప్ర - బ - రు ప్రత్యయము మధ్య మోత్తమ పురుషైకవచన బహువచన ప్రత్యయములును బరమగు నపుడును ధాతువునకు ఎదగాగమంబు బహుళంబుగా నగునని యెన్నునది. ఎదగాగమము కిత్తు గాన ధాతువు తుదిని నిల్చును. బా - క్రి - ౧౬ సూత్రముచే నాదేశింపఁబడిన ప్రథమపురుషైకవచనమునందలి 'ను' ప్రత్యయము పరమగునపుడని విశదపడుట కయి ప్రథమ 'ను' వర్ణకంబని సూరి వచించెను. లేనిచో నుత్తమైకవచనద్యోతక 'ను' ప్రత్యయ పరకత్వమునం దనెడి యపార్థము స్ఫురించునుగదా. ప్రథమ 'ను' వర్ణక పరకత్వమున "ఎడుక్ - ఎడిక్" అనెడి యాగమములు రెండును బహుళ ముగా నగును. ఈసూత్రమునందలి విధులకు బహుళత్వమును వచించుట లోని ప్రయోజన మంతగాఁ గన్పట్టకున్నది. నన్నయేతర కవుల ప్రయోగములం దివి వైకల్పికముగనే ప్రయోగింపఁ బడుచున్నవి. ఆంధ్రశబ్దచింతామణి యం దివి వచింపఁ బడలేదని కావలయు సూరి వీనిని బహుళమని సూత్రించెను. భట్టారకుఁడు తన భారత భాగమునఁ దత్సమ ధాతువుల పైని 'ఎద' గాగమమును మిక్కిలి యరు దుగఁ బ్రయోగించెను. ఎడు గెడి గాగమములను దత్సమ ధాతువుల పైని నిల్పి ప్రయోగింపనేలేదు. (చిం. వి. పరి. ౫౮ విమ. ౧౦౧ విమ.) (విస్తర.) తిక్కనాదులు

విస్తర. 3౦౨ విమ:—పేటికా వ్యాఖ్యాత నా రచించిన చింతామణి విమర్శ

దుగాగమయుక్త రూపములతోఁపాటుగ 'ఎద' గాగమయుక్త తత్సమ ధాతు రూపములను, 'ఎడు గెడి' గాగమయుక్త తత్సమ ధాతురూపములను ధారాళముగాఁ బ్రయోగించియున్నారు. పయివిషయములను సరిగాఁ బరిశీలింపక యాంధ్ర భాషాభూషణకర్తయుఁ గావ్యాలంకార చూడామణికర్తయు దుగాగమయుక్త రూపములు కేవల భావ్యర్థకములనియు 'ఎద' గాగమయుక్త రూపములును 'ఎడు' గాగమయుక్త రూపములును గేవల వర్తమానార్థకము లనియు వ్రాసిరి. అట్టి వ్రాత కేవలము నపరిశీలన మూలకమని యీపటము ౭౯౬ విషయమున సోదాహరణముగ విశదీకరింపఁబడెను. (ఈవిషయము నా రచించిన చింతామణి విషయ పరిశోధనమునందు విశదపఱుపఁబడెను. ౬౨-౬3-౬౪ విష.)

ప్రకృత సూత్రమున సూరి 'ఎడు గెడి' గాగమములు వర్తమానార్థకములని వచింపకున్నను బూర్వ సూత్ర వివృతిలో నట్టి యభిప్రాయమును జూపెను. అది సరికాదనియు నీ 'ఎడు గెడి' గాగమములు వర్తమానేతరార్థములందును బ్రయోగింపఁబడిన వనియు నచట కొంత విమర్శింపఁబడెను. ఈవిషయము ముందు ప్రయోగ ప్రదర్శన సందర్భమున నింకను విపులముగఁ జూపఁబడును.

౨౫ సూ - వ్యాఖ్య:—తిర్యగ్జడ కర్తృకత్వమున, భూత, తద్ధర్మాద్యర్థక ప్రథమపురుష బహువచన మేకవచన రూపముతోనె యుండునని యర్థము. అనఁగాఁ దిర్యగ్జడ కర్తృకత్వమున బా - క్రి - ౧౬ సూత్రము చొప్పున నాదిష్టమగు 'ఎను' వర్ణకమె భూతార్థక ప్రథమపురుషైకవచన బహువచన రూపములందు నిల్చుననియు, నట్లె యీ సూత్రముననె డుఙ్ వర్ణకమున కాదేశింపఁబడిన 'ను' వర్ణ

పరిశోధనమును జూచియుఁ దడఁబడి యీక్రిందిరీతిని వ్రాయుట వింత! "తత్సమ ధాతువు లెడు గెడిగాగమములతోడను దుగాగమము తోడను నన్నయ భారత భాగమునఁ జూపట్టు టరుదు." (బా. సా. పే. 3౯౫ పు.) ఎడు గెడిగాగమముల తోడి తత్సమ ధాతువు లరుదుగా మాత్రము నన్నయ భారత భాగమునఁ గలవా? ఱిక్కచేసి యిచ్చునకైనఁ గానరాదే! ఇంక దుగాగమముతోడి తత్సమ ధాతు రూపములు నన్నయ భారతమునఁ ధారాళముగా వెలయుచుండఁగా నరుదనుట కేవలము పొరపాటు. ఇంకను ఎదగాగమయుక్త తత్సమ ధాతురూపముల నన్నయ మిక్కిలి యరుదుగా వాడె ననుట యుక్తము. సేవింతె - చింతింతె - రక్షింతె - వర్తింతురయ్య - పాలింతె - వీక్షింతె - ఉత్సహింతె. (సభా. ౧ ఆ. ౨౬-౨౭-33-౪౨-౪౯-౫౪ ప.) కీర్తింతువు - నిందింతువు. (సభా. ౨ ఆ. ౧౮౭.) అతిక్రమింతురే. (సభా ౨ ఆ. ౨౨౪.) ఆస్వాదింతున్. (సభా. ౨ ఆ. ౨33.). మొ.

కమె తద్ధర్మాదర్థక ప్రథమపురుషైకవచన బహువచనములందు నిల్చునని యుఁ గ్రహింపవలెను. భూత:—చిలుక పలికెను - చిలుకలు పలికెను. తద్ధర్మ:—చిలుక పలుకును - చిలుకలు పలుకును. ఇవి తిర్యక్కర్తృకతోదాహృతులు. ఇంక జడకర్తృకత్వమునందలి భూత:—మేఘము గర్జిల్లెను - మేఘములు గర్జిల్లెను. తద్ధర్మ:—మేఘము గర్జిల్లును - మేఘములు గర్జిల్లును. బా - గు - ప్ర. వ్యాఖ్యాత 'పలికెను' అనుదాని రూపసాధన ప్రక్రియలో "పలుకు+రు, ఇట్లుండః ప్రకృత సూత్రంబున నేకవచన డుజ్జు రా 'పలుకు+డు' అయ్యె, పదునాఱవ సూత్రంబున 'ఎను' వర్ణకంబు గలిగి 'పలుకు+ఎను' అయ్యెను. అపదాది స్వర నిత్యసంధియు, ఎనుబరి రైదవ సూత్రంబుచే లకారంబు యొక్క 'ఉ'త్వంబున కిత్వంబును గలిగి 'పలికెను' అయ్యె" అని చూపెను. (బా. గు. ప్ర. 3౨౦ పు. ద్వి. ము.) కాని "భూతంబునం దిగాగమంబగు" (బా. క్రి. ౧౭ సూ.) అను సూత్రము చొప్పున ధాతువు తుదిని జేరు 'ఇ'గాగమము నేల చూపలేదో తెలియకున్నది. "పలుకు+ఇ+ఎను" అనురీతిని ప్రక్రియ చూపి యపదాది స్వర నిత్యసంధిని జేయుట యావశ్యకము. 'పలికిరి' మున్నగు చోటులన్నిటను వచ్చెడి "ఇ"గాగమంబు ప్రథమపురుషైక వచనమున మాత్రము రాకుండునా ? కొన్ని ధాతువులకుఁ బ్రథమపురుషైక వచనమునందును నీ 'ఇ'గాగమముం (అనియెను - పడియెను. మొ.) వచ్చి నిల్చుచునే యున్నదిగదా. (చూ. 3౨౦ విష.) "చిలుకలు పలుకును" అనుచో "పలుకు+లాట్ = పలుకు+రు= పలుకు+డుజ్ = పలుకు+ను = పలుకును" అని ప్రక్రియ సరయునది.

౨౨-౨3-౨౪ సూత్రముల విధులకుఁ బ్రయోగములు:—క......... భుజవీర్య సంపద । తో మూఁడు జగములు నోపుదురు సాధింపన్. (సభా. ౧ ఆ. ౧౧౪) ఇందలి దుక్కు యతి స్థానగతము. ఓపుదురు సమర్థులగుదురు. తరలము. ఇది కుబేరు వనంబు దీనికి నెవ్వరుం జనుదేర నో । డుదురు నీవిట వచ్చి యేల కడుం బ్రమాదముఁ జేసి తిం । దు.........(ఆర. 3 ఆ. 3౬౦.) దీనిని బట్టి 'ఉదు' కాదు 'దు' అని విదితమగును. క. దమయంతి రోయింగా జా । దము నీతో నాడఁ గడగెదను ధరణీ రా । జ్యము.........(ఆర. ౨ ఆ. ౨౨౨.) 'ఎద' లోని 'ద' యతి స్థానగతము. ఇందలి 'ఎద'రూపము భావ్యర్థకము. చ. ఇదె ప్రళయాగ్నిపోలె దెసలెల్లను గప్పఁగ విస్ఫులింగముల్ । వదలక వాయు సారధి జవంబునఁ దానిట వచ్చె నేమి సే । యుదు సుతులార యీబిలము నొయ్యన పోయి చొరుండు దీనిఁ గ । ప్పెద ఘనపాంసు జాలముల భీమశిఖావళి దాఁక కుండఁగన్. (ఆది. ౮ ఆ. 3౦౪) ఇందు 'ఎ'దగాగమ దుగాగమ దకారములు ప్రాసగతములు. ఎదగా

గమము నందలి 'ఎ' కార ఘటిత ద్విత్వపకారము ప్రాణి యతి స్థానగతము. కప్పెద ననునది భవిష్యదర్థకము. ఏమిచేయుదు ననునది యశక్తతను బరితాపమును దెల్పు చున్నది. క. పరమాన్న భక్ష్య భిక్షా। పరిపూర్ణ తరంబులైన పాత్రముల యేప్పు। వుడు నిత్యంబు నివేదిం। తురు దల్లికిఁ గరము భక్తితో వినయమునన్. (అది. ౬ ఆ. ౨౪౦ ప.) 'నివేదించుచుండు' అను దానినుండి యేర్పడిన 'నివేదింతురు' అను దాని లోని 'తు' యతి స్థానగతము నివేదింతురు = నివేదించుచుండెడివారు. (భూత వ్యాపారమె) చ............విజితేంద్రియుం డనఁగ నిమ్మునిఁ బాయక విందు నంచు.................. (ఆది. ౪ ఆ. 3౦.) (విందున్ = వినుచున్నాను.). తే-గీ. పాండుపుత్త్రులకెప్పుడుఁ బక్షపాతి। విదురుఁ డనిచెప్పఁ దొల్లియు విందు.............(సభా. ౨ ఆ. ౧౨౬). విందున్ = వింటిని - భూతార్థకము. క.........జూదం। బునకుం బ్రియుఁడవు దక్షుఁడ। వన విందుము నిన్నుఁ బ్రీతి నక్షజ్ఞులచేన్ (సభా. ౨ ఆ ౧౬౪). విందుము = వినుచున్నాము. వర్తమానా ర్థకము. సీ. వివిధోపభోగముల్ దివిజేశునకుఁగల యట్టుల కలవు నీకనుభవింప। సకలభూపతులుఁ బాయక భక్తియుక్తులై యొలసి నీపనుపుసేయుదురు పేర్మి।...... ...(సభా. ౨ ఆ. ౧౦౨). చేయుదురు = చేయుచున్నారు. సీ. పరులగుణంబులు పలుమారుఁ గీర్తింతు పక్షంబ పలుకుదు పాండవులకు। ధార్తరాష్ట్రుల సంతతంబు నిందింతువు.........(సభా. ౨ ఆ. ౧౮౮). దుర్యోధనుఁడు విదురుని నిరసించు సందర్భములోనిది. ఇందలి విదురునిగుణము లాతనిధర్మములుగాఁ జెప్పఁబడెను గాన నిందలి దుగాగమ ఘటితరూపములు తద్ధర్మార్థకములు. తాచ్ఛీల్యమును బోధించుచున్నవన్నను ననవచ్చును. క. అన్న సహదేవ నీవును। నన్నలతో నరిగె దయ్య యట యడవుల కీ। వున్నను సుతులందఱు నిం। దున్నట్టుల నాకుఁ జిత్త మూఱడి యుండున్ (సభా. ౨. ఆ. ౨౮౮). అరిగెదు+అయ్య = అరిగెదవా = పోవుచున్నావా ? చిత్తమూఱడియుండున్ = ప్రత్యాశాత్మక సంభావనార్థకము. చ. అమలచరిత్ర నిట్లు దమయంతిఁ బతివ్రతఁ బల్కుదే నృపో। త్తమ......... (అర. ౨ ఆ. ౨౧౭). పల్కుదువు+ఏ = పల్కుదు+ఏ = పల్కుదే = పల్కఁదగునా? సంప్రశ్నార్థకము - పల్కరాదను వ్యతిరేకవ్యంజక ప్రశ్నార్థకము. చ. ఇతనికిఁ గూర్తురేని ధన మిత్తు రభీష్టములైన కార్యముల్। మతి నొనరింతు రిష్టుఁడని మంతురు గాక.........(సభా. ౨ ఆ. ౧౦ ప.) కూర్తురేని = ప్రియపడుదురేని. ధనమిత్తురు గాక = ఇచ్చుట యుక్తము. "ఎదక్కు - దుక్కును" సందర్భమునుబట్టి కాలత్రయ ద్యోతకములగునని యీపలు కుదాహరణములు పెక్కు (౭౩౬ విమ.) భట్టారక

ప్రయుక్తములు చూపఁబడెను. ఎదగాగమయుక్తరూపములు తత్సమములు మిక్కిలియరుదుగా భట్టారకునిచేఁ బ్రయోగింపఁబడెను. క.........| కానలఁ బరిభ్రమించెదఁ । గానరె మీరారు.........(అర. ౨ ఆ. ౧౦౫ ప.) క. త్ర్యంబక నాకు ననభీష్ట వ । రంబుఁ బ్రసాదించెదేని.........(అర. ౧ ఆ. ౩౭ ప.) వచనములలో మఱి నాల్గు గనంబడుచున్నవి. రచియించెద. (ఆది. ౧ ఆ. ౨౦ వచ.) వివరించెద (ఆది. ౩ ఆ. ౭౩ గద్య.) ధరియించెద (అర. ౩ ఆ. ౮౧ గద్య.) జీవించెద (ఆది. ౭ ఆ. ౫౧ వచ) ఎదు గెడి గాగముంబుల రూపంబులు తత్సమంబులు నన్నయప్రయుక్తములు గానంబడలేదు.

తర్వాతికవులు ధారాళముగా 'ఎద'గాగమ ఘటితతత్సమరూపములను 'ఎదు'గాగమ యుక్తరూపములను వ్యవహరించిరి. సేవించెదను - కీర్తించెదను - విస్తరించెద. (నన్ని. కు. ౧ ఆ. ౧౪-౧౫-౪౮). ఉ.........పద్యముల గద్యములన్ రచియించెదం గృతుల్. (విరా. ౧ ఆ. ౩౦). క. నృపధర్మములన్నియు నీ । కుపదేశించెద.........(శాంతి. ౨ ఆ. ౧౬౪). క.........కొలిచి వ । ర్తిల్లెదు తెఱంగులెంతయుఁ । దెల్లము.........(విరా. ౧ ఆ. ౧౪౨). మ...... నిర్దోషత్వమున్ రాజరం । బును శోభిల్లెదు నెవ్వఁడే నొకజగత్ పూజ్యుండు... ......(విరా. ౧ ఆ. ౨౩౧). క. చని వెడ వికసిల్లెదు నా । ననపద్మముతోడ... ......(విరా. ౨ ఆ. ౨౭౦). ఇట్లు విశేషణములుగను సమాపకక్రియలుగను దత్సమక్రియలు "ఎదు గెడి" గాగమయుక్తరూపములును నన్నయేతర ప్రాచీనకవుల గ్రంథములందుఁ గన్పట్టుచున్నవి. ఎదు గెడి గాగమములు వర్తమానకాలద్యోతకములేకాక భూతభావ్యర్థకములును గలవు. ఈ విషయమునందలి నన్నయప్రయోగము లీవఱకుఁ జూపఁబడెను. క. మన మొక యేవుర మిాయం । గనయుం దో నరుగుదేరఁగా నెయ్యెడఁ బో । యిన నెఱుఁగకుండుదు రె యి । ద్దినములు గడవంగ నెద్ది చెఱఁగయ్యెడినో. (విరా. ౧ ఆ. ౬౦). ఈదినములు గడచుట కేది యుపాయము కాఁగలదోయని యర్థము. చ. తడఁబడె దివ్యబాణముల తంత్రము మంత్రము దప్పెడున్ గడున్ । వడఁకెడుఁ జాపదండము మనంబును నాకు వశంబు గాదు వీ । డ్వడియెడు చెయ్వులంగము గడంక దొఱంగెడు నేఁటిభంగిఁ గ । వ్వడి దనపూన్కి దీర్చుట ధ్రువంబని బుద్ధి జనించెఁ బుత్రకా. (భీష్మ. ౩ ఆ. ౩౫౧). తనకు జరిగిన తడఁబాటులను ద్రోణుఁడు కొడుకుతోఁ జెప్పిన సందర్భముగాన నిందలి 'ఎదు గెడి' గాగమ ఘటితరూపములు భూతార్థకము లనఁదగును. ఇంక వర్తమానార్థక ప్రయోగములు:—చ......ఈ । కొడు కిటు వోకతున్ మనము కుందెదు

గ్గని నూరడిల్లెదన్ (విరా. ౨ ఆ ౨౧౯). కుందెదన్ = సహదేవుఁ డనఘాత్ర వాప న కే.ంటచేఁ దనమునను కుందుచున్నదని యుసంతసించు ద్రౌపది యుండుటచే నూరడిల్లుచున్నదని యుఁ గుంతి పల్కినవాక్యము. చ. మనుజాటు సేయ నెవ్వరు సమస్తము నీశ్వరు నాజ్ఞఁ జెలెదన్ (శాంతి. ౧ ఆ. ౨౭౭). చ. మునివర్గవాహనుఁ డవై చనుదెమ్మను మంత దీతెదన్ (ఉద్యో. ౧ ఆ. ౧౭౬). తీతెదన్ = చక్కఁబడఁ గలదు. (ఉద్యో౧ఆ౧౭౬)మ. అదె కౌరవ్యులశక్తదుర్జనత సేయంబూని పైఁ బాఱఁ జూచెద రమ్మెఁ దమచేతఁ దీఱునె జయశ్రీకాంతు దైత్యాంతకున్।బొదువన్...... (ఉద్యో. ౩ ఆ. ౩౯౬). చూచెదరు = చూచుచున్నారు. చ.........వినాశము పొందెద రేమిసేయుదున్ (ఉద్యో. ౩ ఆ. ౪౦౩). (పొందెదరు = పొందఁగలరు - ఏమిచేయుదున్ = ఏమిచేయఁగలను). సీ. అదయుఁ । డని పల్కుదురు కొంద ఱి ప్పార్థుఁ జేరి గాంగేయునిఁ ద్రోణుని గెడయఁ బొదువ ఆ-వె. బనుప నెట్లు నేర్చె తని పల్కుదురు కొంద । అతఁడు మోము వాంచి యసుగుచుండ. (స్త్రీ. ౧ ఆ. ౧౨౧). (యుద్ధానంతరమున యుద్ధభూమి కేఁగిన ధర్మజునిఁ గురుకాంతలు తిట్టినసందర్భము.) (పల్కుదురు = పల్కిరి). ఉ. బకపుంగవుఁ డెట్లగు నొక్కొ దైవమా (శాంతి. ౩ ఆ. ౫౦౨). (ఎట్లగునొక్కొ = ఏమయ్యెనొక్కొ). శా. తానున్ భార్యయు వేఁగుఁ జేరడవికిన్ దానొక్కఁడైనం జనున్ । ....వానప్రస్థధర్మములు. అడవికిఁ జనుట మున్నగునవి వానప్రస్థాశ్రమధర్మములు. ఇట్టిక్రియ లీసందర్భమునఁ బెక్కు గలవు. మ. హరిఫాలంబునఁ బుట్టి ధర్మమున కాలై యర్థమున్ పుత్రకున్ । సిరిగాంచెన్ దగవారు ముయ్వురుచు సుస్థేమోన్నతిన్ సంశ్రయిం । తురు భూపాలక ....(శాంతి. ౨ ఆ. ౨౧౭). (ఆ ముయ్వురును సతతము నను, రాజు నాశ్రయింతురు. సాతత్యార్థకము). సీ.........పాండునందను లాంబికేయు । నెడ భక్తి వినయంబు లెసఁగంగ వర్తింతురు...... । తే-గీ. అతఁడును నాదరంబు । గాఢవత్సలత్వంబును గలిగియుండు. (ఆశ్ర. ౧ ఆ. ౮ ప.). (వర్తింతురు = వర్తించిరి = వర్తించుచుండెడివారు. ఉండును = ఉండెను = ఉండెడివాఁడు). (యుద్ధానంతరమునందలి ధృతరాష్ట్రపాండవుల వర్తనము). కం. వాదున నీ హరి వేధయుఁ । గాదే యురు లింగమూర్తి కడగానక యేఁ । డాసిగ వెదకెద రట్టిమ । హాదేవుఁడ పూజ్యుఁ డనఁగ నగునే నీకున్ (నన్ని. కు. ౨. ఆ. ౧౬౫) (వెదకెదరు = వెదకిరి). (ఈశ్వరశరీరము పొడవును బ్రహ్మవిష్ణులు తెలియ యత్నించి యసమర్థులైరని పురాణగాథ గలదు).

బా-క్రి - ౨౫ సూత్రము ప్రయోగములు. మాలిని. సురపతి సభఁ జూడం జూడ నంగారవృష్టుల్ । గురిసెఁ గులిశధారల్ గుంఠితంబయ్యె దిక్కుం । జర

మదము లడంగెన్ 'సర్వాదిశ్వాలకాంతః। కవనములు భయోద్యోగిబులన్ సంచ లించెన్. (ఆది. ౨ ఆ. ౮౨.) సీ. ధృతరాష్ట్ర విభుని మందిరమున ...గోమాయువుల్..........విద్యుత్ సహస్రముల్ విలసిల్లె.........(సభా. ౨ ఆ. 300.) క. మూసె నభోమణి నక్కలు । కూసెన్ గలయంగ దెసలకుం బలు చాయల్ । నేసెం బలుమేయిళ్లు లడరి । మ్రోసెం దమయంతీ దూర్యము లపధ్వ నులై. క. ఇగ్గజములు మిన్నకయును । మ్రొగ్గెడు నుత్తమ తురంగములు బాష్ప జలం । బగ్గలము విడుచుచున్నవి । దగ్గెడుఁ గారణము లేక తడఁబడి పడగల్. (విరా. ౪ ఆ. ౮౬-౮౭ ప.) ఈవిషయ మాఛ్ఛిక పరిచ్ఛేదమున విస్తరింపఁబడెను. (౨౧౦ XII విష.) త్రిలింగ లక్షణ శేషమున "బహుద్బహుకర్తృక క్రియకు నేక వచనంబు విభాషనగు. ఉదా:—క. తన యెఱిఁగిన యర్థం బొరుఁ । డనఘా యిది యెట్టు చెప్పుమని యడిగినఁ జె । ప్పని వాఁడును సత్యము సె । ప్పని వాఁడును ఘోర నరక పంకమునఁ బడున్. (ఆది. ౧ ఆ. ౧౩౭.) పక్షమున. క బలవంతుఁడు పైనెత్తిన । బలహీనుఁడు ధనము గోలుపడిన యతఁడు మ్రు । చ్చిల వేఁగు నతఁడు కాముఁ । కుల చిత్తుఁడు నిద్ర లేక కుందుదు రధిపా. (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౨౧.) మొ." అని సూత్రోదాహృతులు వ్రాయఁబడెను. కాని 'తనయెఱిఁగిన' యను పద్యమున "చె । ప్పని నాఁడను సత్యము సె । ప్పని నాఁడును ఘోరనరక పంకమునఁ బడున్' అని ముద్రణసంస్కర్తలు సవరించిరి. కాని యట్లు సవరించుట సరికాదు. ఇట్టియెడల 'పడున్' అను క్రియకుఁ బ్రత్యేకాన్వయమును ఘటించి భిన్నవాక్యములుగా సమ ర్థించుకొనుట యుక్తము. నన్నయ స్థలాంతరమునందును నిట్లు ప్రయోగించెను. అట సంస్కర్తలు సవరింపను లేదు. క. కులము గలవాఁడు శౌర్యము। గలవాఁడును నధికసేన గలవాఁడును భూ । తలమున రాజను నామము । విలసిల్లఁగఁ దాల్చు మూఁడు విధముల పేర్మిన్. (ఆది. ౬ ఆ. ౪౭ ప.) ద్వి. ఆరామ విభునకీ యంగనా మణియుం । నీరామ కారాము నృపతియుఁ దగును. (రంగ. రా. సుందర. యూ. ము. ౨౮౬ పు. ౪ పం.). పురుషభేదము లేనపు డిట్టి భిన్నవాక్య కల్పనము సంస్కృత మున మిక్కలి ప్రచురముగఁ గలదు. "పాఞ్చజన్యం హృషీకేశో । దేవదత్తం ధనఞ్జయః । పౌణ్డ్రం దధ్మౌ మహాశఙ్ఖం । భీమకర్మా వృకోదరః. (మహాభార. భీష్మ. భగవద్గీత. ౧ అధ్యా.) (చూ. బా. గు. ప్ర. కారక. 3౬ సూ. వ్యా. ౨౪౭ పు.) ఇట్టి భిన్నవాక్య కల్పనమునందు బహుకర్తృకత్వమే క్రియకు సంభవింప నేరదు గాన పై త్రిలింగలక్షణ శేష సూత్రము గ్రాహ్యము కాదని యెఱుంగునది.

నన్న సూ. భూతే లయో ర్ద్వికేఽప్యేక । మితి కేచి ద్వ్యథా పిచే ।
౨౦౩ పు. ష్యుర్ద్వ్యర్ధేకే చాపి । కేచి త్త సాధుచే దసౌ ॥

(వి. క్రియా. ౧ కా. ఆహా. ౪౮౬-౪౮౫ పుటలు.)

కల్పతరువు. 303 విమ:—భూతే = భూతార్థమునందు, తయోః = ఆ రెండిటికిని ననఁగా 'ఉత్వయుతౌ / వనకారౌ' విత్యాది సూత్రోక్తములగు 'ను-వు' అను వాని యుత్వమున కిత్వము వచ్చిన (భూతా దుతాం పరేషా మిత్.) 'ని-వి' అను రెండిటికిని, వికల్పత్వమ్ = వైకల్పికత్వ మగును. ఇతి - అని, కేచి ద్వభాషిరే = కొందఱు చెప్పిరి. ఉదా:—వండితినిన్ = వండితిన్, వండితిని - వండితి. మొ. వండితినిన్' అను దానినుండి, 'వండితిన్' అను రూప మేర్పడుట 'కవిభల్లట' సూత్రముచేతనే సంభవించును. (౨౧౦ II విమ.) ఈయథర్వణ వచనము నందలి 'ని'వర్ణకలోపకథన మనువాద మాత్ర మె యని యెన్నునది. 'వండెదనున్ - వండు దునున్' మున్నగు రూపములనుండి, 'వండెదన్ - వండుదున్' మున్నగు రూపములు కవి భల్లట సూత్రముచే (౨౧౦ II విమ.) సిద్ధించుటవల్లె, 'వండితినిన్' అను రూపము నుండి, 'వండితిన్' అను రూపము లభించుననుట కేవలము యుక్తముకదా. 'వి'వర్ణక లోపకథన సందర్భమున 'ని'వర్ణకమునకుఁ గల్గుచున్న లోపమును సయిత మను వదించుట సుసంగతమని యథర్వణుఁడు తలంచి యట్లు సూత్రించెనని యెఱుంగ నగును.

క్వచి ద్వువర్ణక ఇత్యాది:—క్వచిత్ = ఒక కొన్నియెడలను, వువర్ణకేచాపి= వువర్ణక విషయమునందును, తస్య = ఆ వికల్పస్థితికి, అస్తితామ్ = అస్తిత్వమును (వువర్ణకము నిల్చుట - పాక్షికముగా లోపించుట.) కేచిత్ = కొందఱు, జగుః = చెప్పిరి, కొన్నియెడల వువర్ణస్థితికిని పాక్షికత్వము కలదని భావము. ఉదా:—వండు దువు = వండుదు, చదువుదువు = చదువుదు, రక్షింతువు = రక్షింతు. మొ. ఇట్టి వులోపము క్వచిత్తనఁగాఁ దద్ధర్మ క్రియలయందు మాత్ర మె సంభవించునని మహా కవిప్రయోగములను బట్టి వ్యాఖ్య చేయనగును. తద్ధర్మ క్రియల యందును వులో పము గల్గుతఱిని "పునరాగమ సూత్రము చొప్పున, 'వండెదవు' 'రక్షించెదవు' మొదలగు చోటులందు వచ్చు 'ఎ'త్వాత్వములలో అత్వము రానేరదనియుఁ బ్రయోగములను బట్టి వ్యాఖ్య చేసికొనవలయును. ఉదా:—వండుదువు = వండుదు, వండెదవు = వండెను. రక్షింతువు = రక్షింతు, రక్షించెదవు = రక్షించెదు. మొ. వులోపపాక్షికస్థితి తద్ధర్మ క్రియలందు మాత్ర మె కల్గు ననుటచేత "వండఁ గలవు - వండవు" మున్నగు చోట్ల వువర్ణకము నిత్యముగనె నిల్చునని యెఱుంగు నది. ఇట్లు సమన్వయించికొనక యహోబలపండితుఁడు 'వండెదు' మున్నగు రూప ముల స్థితికై "వండెదువు" మున్నగు రూపములు కూడ సమ్మతములె యని నిరా ధారముగా ననఁగాఁ బ్రయోగవిరుద్ధముగా వ్రాయుటయు, 'క్వచి ద్వువర్ణకే చాపి

త్యాది ప్రకృతాథర్వణ వచనమునందలి 'తస్య' అను దానికి 'అత్వమునకు' అని యర్థముచేసి "చేసెదవు" అను రూప మాథర్వణ మనుటయు సమీచీనములు కానేరవు. 'చేసెదవు' అనుచోటి 'అత్వము' క్వచి ద్వ్యవర్ణకే చాపీత్యాది వచనముచే సంపాదించునపుడు 'ఎత్వము'ను సంపాదించు నథర్వణ వచనమెద్ది? ఎత్వము పురగాగమసూత్ర సంపాద్యమై చింతామణిచే సిద్ధించునన్నచో 'అత్వము' మాత్రమేల తత్సంపాద్యము కారాదు. ఒక్కరూపమును సాధించుటలో నసంపూర్తిగా 'ఎత్వ'మును మాత్రము సంపాదింపనెంచి "అత్వము"ను స్మరింపక చింతామణికర్త విడిచెననుట విశ్వసనీయ మగునా? మఱియు "క్వచి ద్వ్యవర్ణకేచాపి" అను ప్రకృత సూత్రముచే 'వండెదవు' అను మధ్యమ పువర్ణక పరకస్థలమును మాత్ర మథర్వణుఁడు సాధించి "వండెదనున్ - వండెదము - వండెదరు - (మధ్యమపురుషము) వండెదరు. (ప్ర - పు.)" అనురీతిగల తక్కిన పురుషవచనముల రూపములనెల్ల సాధింపక యుపేక్షించె ననుట మిక్కిలి యసంభావ్యము కావా? అట్లు మధ్యమ పువర్ణకమాత్ర పరకత్వమునందు మాత్రము 'అత్వము'ను విధించుటచే 'వండెదునున్ - వండెదుము - వండెదురు' మున్నగు ప్రయోగ విరుద్ధములగు ననిష్ట రూప పరంపర దుర్వారము కాదా? పై సందర్భమును బట్టి యీక్రింది కవిశిరోభూషణ పంక్తులు గ్రాహ్యములు కావనకతీరదు. "వైచెదువు ఇత్యాది రూపమపి తదిష్టమేవ, వైచెదవు ఇత్యత్వసహితం రూపం త్వాథర్వణమ్. 'క్వచి ద్వ్యవర్ణ కేచాపి। కేచిత్తస్యాస్తితాం జగుః' ఇత్యాథర్వణం వచనమ్. తచ్ఛబ్దే నాత్వ ముచ్యతే. ఉభయార్థే భవేదత్వమితి పూర్వసూత్రాత్. ఘటియించెదువు - ఘటియించెదవు - ఘటియించెదన్ ఇతి తత్సమ రూపాణితు ద్వితీయాచార్యస్య సామాన్య వచనేవ జ్ఞేయాని." (అహో. ౧౨౫౭-౧౨౫౮ పు.) ఇట్లి యహోబలపండితుఁడు ౧౨౫౭ పుటలో వ్రాసిన 'తలంపుదయ్య - సేవింతే........ఇత్యాద్యాచార్య వచనాత్' అను వ్రాఁతయుఁ బ్రామాదికమె. 'ఘటియించెదువు' అనునది యపశబ్దము. 'తలంపుదయ్య' అనునది నన్నయ సమ్మతమనుట కేవలము పొరపాటు. అట్టి దానికి సరియగు నన్నయ సమ్మత రూపము 'తలంతయ్య' అనునది. (దా చోర్థ్న క్త తద్ధర్మే. బిందుపరస్య తకారో దోః స్యాత్. 33 ౨. విమ.) 'తలంపుదుమ్ము' అను దాని లోని పత్వమునుగాని 'చుదు' అను వాని స్థితిని గాని నిర్వహించు ప్రయోగము భట్టారక భారత భాగమున మచ్చునకేని లేదు.

ప్రయోగములు:—భూతమునందలి 'వి' లేకుండుటకు:—క. ఆ మతభుజ నీవు తాల్చి-తఖిషిక్తుఁడవై (ఆది. ౨ ఆ. ౨౦౨). (తాల్చితివి = తాల్చితి+అభిషిక్తుఁ

డవై). క.........మంత్రులఁగా। నొనరించితె కార్యసంప్రయోగముపొంటెన్. (సభా. ౧ ఆ. ౨౭). సీ. ఋత్విజుండని విచారించి పూజించితే ద్వైపాయనుం డుండ ధర్మయుక్తి (సభా. ౨ ఆ. ౧౧). గీ. నీవివేకంబు నాప్తియు నెఱపి తీవు। తల్లి దండ్రుల మాడ్కి హితంబు సెప్పి। తేసు నారాక కెఱఁగెల్ల నేర్పడంగఁ। జెప్ప... ......(ఉద్యో. 3 ఆ. ౨3౬). 'వు' లేకుంటకు:—కం.........దామో। దర దూత్రెదుగాని తెగవు తలఁపవు కంటే. (ఉద్యో. 3 ఆ. 3౫౬). తే-గీ......... చెప్పవయ్య వాని। నెఱుఁగుదేని మాపడియెడు నీయవస్థ (ఆది. ౨ ఆ. ౧౪౫). (ఎఱుఁగుదువు = ఎఱుఁగుదు+వని). సీ.........సద్ధర్మమార్గంబు సలుపుదయ్య। ....సేవింతె......చింతింతె నిజబుద్ధిఁ జేయఁదగిన। ....(సభా. ౧ ఆ. ౨. ౬). (చలుపు+దు + వు = చలుపుదు+అయ్య; సేవింతువు = సేవింతు+ఎ; చింతింతువు = చింతింతు+ఎ). ఉ.........జీవితేఁబులా। యుత్తముసేసి యిత్తె... ......(ఇచ్చు+దు+వు = ఇత్తె). చ. వినుము కిరీటి దివ్యశరవేదివి నాఁ జను దేను లేనిచో। టను.........పాండురా। జునకు జనించితేనిఁ దెగి చూపుము శౌర్యము నస్త్రవీర్యమున్ (ద్రోణ. 3 ఆ. ౧౯౫).

లిఙ్లాట్టుల వకారంబునకు లోపంబు విభాష నగు. ౨౪.
వండితి - వండితివి. వండుదు - వండుదువు, వండెదు - వండెదవు.

1 బాలవ్యా.

303 I విషయము. 30 సూ. వివృతి:—జీత్తుపరంబగునపు దుత్వంబున కత్వం బగునను సూత్రముచే లజి పరంబగునపు డత్వం బు:—ప్ర - వండఁడు - వండరు - వండదు-వండవు; మ. వండవు-వండరు; ఉ. వండను - వండము.

సంజీవని. 303 I విష. ౨౪ సూ. వ్యాఖ్య:—లిఙాదేశ ప్రత్యయముల లోని 'వి'వర్ణకముయొక్కయు లాఙాదేశ ప్రత్యయములలోని 'వు'వర్ణకము యొక్కయు వకారరూపవ్యంజనమునకు లోపము వికల్పముగా నగును. అట్టి వకార వ్యంజనము లోపింపఁగా దానిమీఁదియచ్చుతోఁ బూర్వస్వరమునకు సవదాదిస్వర నిత్యసంధి కల్గును. ఉదా:—వండితి+వ్+ఇ = వడితి+ఇ = వండితి = వండితివి. వండుదు+వ్+ఉ = వండుదు+ఉ = వండుదు = వండుదువు. వండెద + వ్ + ఉ = వండెద+ఉ = వండెదు = వండెదవు. అహోబలపతి "వండెదవు" మున్నగు ననిష్ట రూపములను వెనుకవ్రాసినరీతి నంగీకరించినను (303 విష.) మహాకవిప్రయోగము లం దట్టిరూపములు మృగ్యము లగుటం జేసి సూరి యట్టివాని నుపేక్షించెను. "వండి

తివి - వ-డుకువు” అను రెండుస్థలములందును ‘వి - వు’ వర్ణములకు స్వరసహిత
ముగా లోపమువిధించిన రూపనిష్పత్తిలోన భేదము కల్గదు గాని, ‘వండెదవు’ అనుచో
‘వు’వర్ణమునకు స్వరసహితముగా లోపము కల్గెనేని ‘వండెద’ అను ననిష్టరూపము
కల్గవలసివచ్చును. కావునఁ బ్రక్రియాలాఘవమునకై వకారవ్యంజనమునకు
మాత్రమె యన్నిటను లోపము విధింపఁబడెను. వండెదను - వండెదము - వండె
దవు - వండెదరు మున్నగువానిని సాధించుటలో నన్నయాథర్వణీయమునకును
బాలవ్యాకరణమునకు మార్గభేదముండుటచేత నన్నయాథర్వణీయమున నీరూప
ములలోని స్వరసహితవకారమునకు స్థితి లేదని (పాక్షికముగ) చెప్పుటలో విరోధము
లేదయ్యెను. (విస్తర I). తద్ధర్మ ప్రథమపురుషైకవచనముగు ‘చనున్’ అనుదానికిఁ
బర్యాయముగ ‘చన్’ అని నన్నయ ప్రయోగించెను. (౨౧౦ II విష.) ఆ-వె.

విస్తర. 303 I విష:—త్రిలింగలక్షణశేషకర్త క్రియాపరిచ్ఛేదమునఁ
దద్ధర్మక్రియల ప్రయోగవిశేషములను గొన్నిటిని సూత్రించెను. “3 సూ-తద్ధర్మ
భూతక్రియ లార్యాద్యర్థపరకంబులయి ప్రశ్నార్థకంబులగు. ఉదా:—సీ. మీవంశ
మున నర। దేవోత్తములదైన సద్ధర్మమార్గంబు సలుపుదయ్య। (సభా. ౧ ఆ. ౨౬).
క. సన్మానితులయి వర్తింతురయ్య నీదైవజ్ఞుల్ (సభా. ౧ ఆ. 33). ౪. సూ-ఒక్కొ
కచోఁ దద్ధర్మక్రియ యార్యాద్యర్థపరకంబయి వ్యతిరేకవ్యంజక ప్రశ్నార్థకంబగు.
ఉదా:—చ. తనయుఁడు తండ్రి యగ్రజుఁడు తమ్ముఁడనం జనునయ్య రాజ్యముం।
గొనునెడ.........(నిర్వ. 3 ఆ.) ఉ.........సురాంగనలెల్ల నిట్టి నీ। చేతకు
మెత్తురమ్మ (స్వా. 3 ఆ.) ౫. సూ-ఆర్యాద్యర్థ మొకచోఁ నటుశబ్దపూర్వకంబు నగు.
ఉదా:—చెల్లునటయ్య - చెల్లునటమ్మ. ఉ.........దయసేయక తిన్నని మేనువెన్నె
లన్। వేఁతురటమ్మ యింత కనువేదురు సెల్లునటమ్మ యింతికిన్. (స్వా. 3 ఆ.) మొ.”
౪ సూత్రమునకు భారతప్రయోగములును గలవు. ఉ.........అంతఁ బో।
కేచిన సూతు లీ యెడలి కింత యపాయ మొనర్తురమ్మ (విరా. 3 ఆ. ౪౫). (ఒనర్తు
రమ్మ = ఒనర్పఁదగదనిభావము). చ.........ఇట్లనఁదగునయ్య యే నిచట నైనది
యేటిది యింత యేటికిన్. (విరా. 3 ఆ. ౨౨౬). (అనఁదగునయ్య = అనరాదు).
చ. తులువలుగాక యిట్టిదొర దుర్ణయవృత్తికిఁ జొత్తురయ్య.........(ఉద్యో. 3
ఆ. 33౧). (చొత్తురయ్య = చొరరు.). తద్ధర్మక్రియలె కాక భూతక్రియలును వ్యతి
రేకవ్యంజకము లగును. వ్యతిరేకక్రియలును నార్యాద్యర్థపరకములై వ్యతిరేకవిశిష్ట
క్రియావ్యతిరేకము ననఁగా స్వార్థమును బోధించును. (ద్వౌ నఞౌ స్వార్థం ఘట
యతః). సీ.........శరస్తంబ జన్ముఁడు గాఁడె ధర్మవిదుఁడు తే-గీ. గృపుఁడు,

విప్రసతికి నూఱు వేఁడఁ జన్ వరములు (సభా. ౨ ఆ. ౨౬3). దీనినిజూచి కాలవశముఁ బాల్కురికి సోమనారాధ్యుఁ డనుప్రయుక్తరుగు 'కొనున్' అనుదానికిఁ బర్యాయముగ 'కొన్' అనుదానిని వ్యవహరించెను. ద్వి. అద్దుకొన్ వీరెవ్వరయ్యరో యనుచు. (బసవ. 3 ఆ. 3౮౬). (అద్దుకొన్ = అద్దుకొనుచు). ఇట్టిరూపములను బట్టియె, "చన్+ఎ = చన్నె' దొరకొన్+ఎ = దొరకొన్నె" మున్నగురూపములు బయల్వెడలినవి. ప్రయోగములు:—ఆ.వె. విప్రసతికి నూఱు వేఁడఁ జన్ వరములు (సభా. ౨ ఆ. ౨౬3). ద్వి. అద్దుకొన్ వీరెవ్వ రయ్యరో యనుచు. (బసవ. 3 ఆ. 3౮౬). క.........ధర్మక్రియలకు । బాధ యగున్ గ్రోధిగాఁ దపస్వికిఁ జన్నే (ఆది. ౨ ఆ. ౧౭౮). చ.........ఒం । దొరల మొగంబు చూచి నగుచుండఁగ జన్నె యుపాయహీనతన్ (ఆది. ౫ ఆ. ౨౧౦). ఆ-వె. చిఱుతవాని కింత తలుపంటి పలుకులు । సన్నె వృద్ధజనము లున్నచోట (సభా. ౨ ఆ. ౨౨౮). ఎ-గీ. నాపనుపు సేయకుండఁ జనునె నీకు (ఆది. ౬ ఆ. ౨౦౨). ఉ. మునీంద్ర నీకుఁ జ । న్నే నళినాక్షులందు మతి నిల్పఁగ నంచును.........(ఆది. ౮ ఆ. ౧౭౯). ఉ......... అహితమున్ భయమున్ దొరకొన్నె నాకు నాపుత్త్రులకున్.........(సభా. ౨ ఆ. ౧33). క. నన్నెఱిఁగి యెఱిఁగి యిట్లనఁ । జన్నే.........(కర్ణ. 3 ఆ. ౮౭). ఉ.........నన్నెడఁబాయ నీకుఁ జ । న్నే యనుఁ దల్లి సేఁపఁ జనునే యను...... (ద్రో. ౨ ఆ. ౨౮౨). ద్వి. ముక్కంటి ముట్టినే మూర్కొన్నె చెప్పుడు (బసవ. 3 ఆ. ౪౬౫). 'మూర్కొనెనె' అనుదాని పరిణామ మనుట సరికాదని కావలయు 'మూర్కొనెనె' అను ఛందోభంగపాఠ మీఁబడెను. 'మూర్కొనునె' యనుదాని పరిణామమె యని యంగీకరించి యచటి తద్ధర్మక్రియ భూతార్థమందు వాడఁబడె ననుట యుక్తము.

పయి నుదాహరించిన విశేషరూపములలోఁ గొన్ని త్రిలింగలక్షణశేషకర్తచే నీక్రిందిరీతిని జూపఁబడెను. "ఒకానొకచోఁ దద్ధర్మార్థకంబులగు నుండు చను చేయు కొనులు ప్రశ్నార్థకై కారపరకంబు లగునపుడు వాని కడయచ్చులకు లోపంబు

ఘటసంభవుఁడుగాఁడె కీర్తిపరుఁడు । వరుఁడు ద్రోణుండు, విప్రులవలనఁ బుట్టె । రైరె క్షత్త్రియప్రభు లవనిఁ గావఁ । గడఁగి, మీజన్మములు నిట్ల కావె వినఁగ (ఆది. ౬ ఆ. ౬౦). (కాఁడె = అగును. పుట్టరైరె = పుట్టిరి). కొన్నియెడల నామములపైని 'ఎ'దాదులునిల్చి వ్యతిరేకవ్యంజకములగును. ఉ.........వారి మూర్కొనుట కోర్చితి నేనొక బ్రాహ్మణుండనే. (ద్రో. ౫ ఆ. 3౨). (బ్రాహ్మణుం డనే = బ్రాహ్మణుఁడను గాను).

విభాషనగు. అగుచో నుండు డకారంబునకు నకారంబగు. చేసుకొను అనఁగా నను ప్రయుక్తమగు కొను ధాతువని యర్థము. (ప్రౌఢ. క్రియా. ౨ సూ.)

303 II విష. 30 సూ. వ్యాఖ్య. మూఁడు పురుషములందును బూర్ణముగా గతసూత్రములచేతనే సిద్ధించియుండుటచేత లజీరూపములు సూరిగారి వరుస తప్పించి ముందుగాఁ జూపుచున్నాను. చింతామణియందును నిట్టివరుసయే యనుసరింపఁబడెను. లజి జీత్తుగాన నయ్యది పరమగునపుడు ధాతువు తుది 'ఉ'కారమునకు 'అ'కార మాదేశ మగును. (బా. క్రి. ౨౦ సూ.) బా-క్రి-౮-౧౨ సూత్రముల చొప్పున నాదేశములకు పురుషవచన ప్రత్యయములను జేర్పఁగా వండఁడు మున్నగురూపములు సిద్ధించుచున్నవి. ఉదా:—వండు+అ+ఁడు = వండఁడు-మొ-ప్రథమపురుషమున మహత్కర్తృకత్వమునందు 'వండఁడు - వండరు' అను రూపములును నమహత్కర్తృకత్వమున 'వండదు - వండవు' అను రూపములును వరుసగా నేకవచన బహువచనములం దగుచున్నవని యెఱుంగునది. లజీకిఁ గాలవిషయముపదేశింపఁబడమిచే నయ్యది కాలత్రయ ధాత్వర్థాది వ్యతిరేకములను బోధించునను నభిప్రాయము విశదమగుచున్నది, (విస్తర). ప్రయోగములు:—సీ......ఆ-వె. ఎఱిఁగి యెఱిఁగి వారి నేటికి వారింప|రిట్టి గోత్రకలహ మేల పుట్టె (ఆది. 3 ఆ. ౫౭ ప.) (వారింపరు = వారింప లేదు). మత్తకోకిలము.........అన్యులు । ధీత లేశ్వర దీనిఁ జేయరు......(ఆది. ౨ ఆ. ౨౦౮). (చేయరు = చేసినవారు కారు = చేయ లేదు.) ఉ.........కచుండు నేనియున్ । రాఁడు......(ఆది. 3 ఆ. ౧౧౨) (రాఁడు = రా లేదు.) ఉ.........పార్థుఁడు వైరివాహినీ । వ్యూహము వ్రచ్చు చోట మఘువుండును వానికి మార్కొనంగ ను । త్సాహము సేయఁడు (ఆది. ౮ ఆ.

విస్తర. 303 II విష:—ఈవిషయమునె త్రిలింగలక్షణశేషకర్త యిట్లు వివరించెను. "వ్యతిరేకక్రియ యర్థత్రయ బోధకంబగు. అర్థత్రయము = వర్తమాన భూత భవిష్యదర్థములు:—ఉదా:—వర్తమానమునకు:—ఉ. పాఱఁడు లేచి దిక్కులకు (భాగ. ౮ స్కం). (పాఱఁడు = పాఱుచున్నవాఁడు కాఁడు.) పలుకదు సఖులతో లలితాంగి. (ఆర. ౨ ఆ.) (పలుకదు = పలుకుచున్నది కాదు). భూతమునకు:—క. నలుఁ గాన మివ్వనంబున (ఆర. ౨ ఆ). (కానము=కనినవారము కాము.) ఱెక్కలు రావు పిల్లలకు (భాగ. 8 స్కం.) (రావు = వచ్చినవి కావు). భవిష్యత్తునకు:—వాసుదేవుఁడున్ రాఁడను (భాగ. ౧౦ స్కం. పూ.) (రాఁడు = రాఁగలవాఁడు కాఁడు). నలున కాని నళినదళనేత్ర వరియింప, దట్టె. (ఆర. ౨ ఆ.) (వరియింపదు = వరియించునది కాదు). ఇత్యాదులెఱుంగునది" (ప్రౌఢ. క్రియా. ౮ సూ.)

౪౬). (చేయఁగా = చేయఁజాలఁగా. చేయఁదలఁపఁడు) క. దరణీధరు చక్రము రకుఁ । బురహరాంశతనూజు బాణముఁ గని కోనె । స్వారు మార్కొన నోపర (ఆది. ౭ ఆ. ౨౭౪). (మార్కొననోపర = మార్కొనఁజాలరైరి. ఖాండవదహన సందర్భము.) చ.........శూరులైన దీ । నిని మది మెచ్చ రీబలము నీదెసఁ దేఱియుఁ జూడ దింతకున్ । మును భయహేతువైనవిధముం దగఁ జెప్పుము నాకు నిత్తఱిన్. (విరా. ౪ ఆ. ౬౧). (ఉత్తరుఁడు దూరమునఁ గౌరవసైన్యముఁ జూచి వెఱచి పాఱు నప్పటి యర్జునవాక్యములు). (శూరులు మెచ్చుట స్వభావము కాదు. తేఱియుఁ జూడరు = నీవైపు చూడనైన లేదు). ఉ. కావలివారిఁ దోలి యొసకంబున గోవులఁ బట్టికొంటి నం । చీ వెడ మాటలేల ? ధరణీశ్వర యింతకు మున్న వీటికిం । బోవవు శత్రు నేఁపుడిపి పోయెడు వాఁడవు కావు, నీవు సై । న్యావళియైనఁ జేడ్పడక యాతల కేద్గుట లేదు నేనియున్ (విరా. ౪ ఆ. ౧౯౨). (వీటికిం బోవవు = నీపురికిఁబోలేదు-పోయిన వాఁడవు కావు. పోయెడు వాఁడవు కావు = బోవుచున్న వాఁడవు కావు). చ. సవినయవృత్తిఁ గొల్వ విటఁ జన్మదినంబుల.........(విరా. ౫ ఆ. ౩౫౧). (కొల్వము-కొల్వలేదు). చ. అన విని నవ్వి యొక్కఁడు మదస్త్రబలంబున కోర్వఁడు ....(భీష్మ. ౨ ఆ. ౩౨౭). (ఓర్వఁడు = ఓర్వఁజాలఁడు.) క. భూనాథుఁడు బొంకఁడు విను । మేనును ధర్మంబు దప్పఁడు.........(ద్రోణ. ౫ ఆ. ౩౬౩). (బొంకఁడు = బొంకలేదు. తప్పను = తప్పలేదు). గీ. ఒరుల యున్నతి సైరింప నోపఁడధిక । బలుఁడు.........గాన వైరంబు విడువఁడు కౌరవేంద్ర (స్త్రీ. ౧ ఆ. ౭౯). (సైరింపఁడు = సైఁచు స్వభావము గలవాఁడు కాఁడు - విడువఁడు = విడువలేదు). చ.........తారకాసురున్ । గెలువఁడు పోరిలో.........(నన్నె. కు. ౪ ఆ. ౩౮౬). (గెలువఁడు = గెలువఁజాలఁడు).

డుమ కాలే కావు తాద్యా । ఆశీర్థేతు సమ్మతాః
(వికృ. అజం. ౬౬ కా. అహో. ౩౫౩).
నిబన్ధనేషు ప్రాచాం చే । చ్ఛబ్దోన్యః పరిదృశ్యతే ।
సూత్రస్థితాద్యశబ్దేన । గ్రాహ్యః సంఖ్యావదుత్తమైః.
సన్నయా. (అహో. ౧౭౧ పు). (వికృతివివేకమున నిది లేదు).
౩౦౪ విషయము. క్వచి ద్ధర్మక్రియామాత్ర । మార్యై రత్ర ప్రయుజ్యతే । (వికృ. అజం. ౬౬ కారి. అహో. ౩౫౩).
తద్ధర్మ ప్రథమైకత్వ । వాచకాద్ధి క్రియాపదాత్ । అది
శబ్దప్రయోగః స్యాద్ । విశేషార్థే నిరీక్షితే । (వికృ.
క్రియా. ౧౮-౧౯ కారి. అహో. ౪౯౬ పు).

కల్పతరువు. ౩౦౮ విష:—డుము కాతౌ = 'డుము' అనునదియు, 'కాతన్' అనునదియు, కావృతాద్యాః = 'కావృతన్' మున్నగునవియు, ఆశీరర్థేతు సమ్మతాః = ఆశీర్వాదార్థకములుగ సమ్మతములగుచున్నవి. 'ఆద్యాః' అనుటచేతఁ 'చేయుతన్' (కళా. ౧ ఆ. ౧). (రాఘు. ౧ ఆ. ౨) మున్నగునవి గ్రాహ్యములగుచున్నవి. 'డుము' అనునది ధాతువులపైని నిల్చు ప్రత్యయము. "కాతన్ కావృతన్" అనునవి ప్రత్యేకశబ్దములు. 'కావృతన్ - కాతన్' అనునవి యాశీరర్థక 'త' ప్రత్యయాంతములగు 'అగు' ధాతురూపము లనఁదగును. వీనినిబట్టియే కాలక్రమమునఁ జేయుతన్ - మున్నగు 'త' ప్రత్యయాంతరూపములు వెలసిన వనఁదగును. ఆంధ్ర సాహిత్య పరిషన్ముద్రిత బాలసరస్వతీయోపేత చింతామణియందును దదనుసారి నారాయణీయాంధ్రవ్యాకరణమునందును "ఆశిషి కావృత కాతా। వెుమ తేత్యాద్యా భవన్తి కాకళ్ళ" (బాలస. ౬౬ పుట. నారా. క్రియా. ౩౭౬ కారి. ౮౨ పద్య). అనునది భట్టారకకృతముగాఁ జూపఁబడెను. వివరణములును వ్రాయఁబడెను. అయ్యది ప్రతిక్షిప్తమని "డుము కాతా" విత్యాది ప్రకృతాథర్వణసూత్రమె విశదీకరింపఁజాలును. చింతామణిలోనె కాత కావృతాదులు చెప్పఁబడియున్నచో నీయథర్వణకారిక యారంభింపఁబడ నేరదుగదా. పరిషత్తువారు మాతృకాంతరమునఁ గలదనుచుఁ జూపినం జూపుదురుగాక. నన్నయాథర్వణకారికల సంబంధము నరసిన నారాయణీయకర్త యెట్లు దీనిని నన్నయకృతమని తలంచెనో తెలియకున్నది. మఱియు నీతఁడు "డుము కాతా విత్యాది ప్రకృతసూత్రములోని 'డుము' ప్రత్యయమును బరిశీలింపక యీకారికను "డు జ్ము కాదా కావృతాద్యాః" అనురీతిని దిద్దివేసి "౩౭౭.........డు జ్ము కావృత ప్రభృతులు.........౮౩" (నారా. క్రియా.) అని తెల్గించెను. డుజ్ములను జింతామణికర్తయే వచించియుండఁగా నథర్వణుఁడు మరల వాని నేల చెప్పుననియైనఁ దలంపకుండుట వింత! "ఈ డు జ్ములు మధ్యమ పురుషమునందలి వని తెలియునది" అని గాణపతవివరణమున వ్రాయఁబడెను. (గాణ. ౩౨౫ పు).

నిబన్ధనేష్విత్యాది:— ప్రాచాం నిబన్ధనేషు = ప్రాచీనమహాకవుల ప్రబంధములందు, అన్యః శబ్దః పరిదృశ్యతేచేత్ = కళగా మఱేదేని శబ్దము కనఁబడినచో, సూత్రస్థితాద్య శబ్దేన = త్రిజ్మధ్యసూత్రములోని యాద్యశబ్దగ్రహణముచేత, సంఖ్యావదుత్తమైః = పండితశ్రేష్ఠులచే, గ్రాహ్యః = కళాశబ్దముగా గ్రహింపఁదగినది. ఈకారికను వికృతివివేక టీకాకర్త చూచికొని గ్రహింపలేదు. ఈపద్ధతి చొప్పున "డుము - అది" అనునవి (ఆశీర్వాదార్థసందర్భములోనివి) కళలని యెన్ను

నది. ఇంకేవేనిఁ గవిప్రయుక్తములై యున్నచో వాసని గళలనుగా భావించునది. తక్కిన 'కావుత - కాత' - అనునవి 'అన్యేద్రుతప్రకృతయః' అనుచొప్పున ద్రుతప్రకృతికములనియుఁ బ్రయోగానుసారముగ గ్రహింపనగును. డు డ్వాదివర్ణే ....ఇత్యాదిసూత్రములోని యాదిశబ్దముచే (౨౫౬ I విప). 'డుము' పరకత్వమున ధాతువు తుదిని 'ఎ'త్వము నిల్చును. ఉదా:—పొందెడు మంచు. (ఆది. ౭ ఆ. ౧౮౨). ఉ.........శాంబరీ। భిల్లుఁడు కృష్ణరాయల కభీష్ట శుభ ప్రతిపాదిగావుతన్ (మనుచ. ౧ ఆ. ౨). 'డుము' = అని కొన్నియెడలఁ దాళపత్రమాతృకలలోఁ గన్పట్టుచున్నది.

క్వచిదిత్యాది - క్వచిత్ =ఒకానొకప్పుడు, అత్ర = ఈయాశీర్వాదార్థమందు, ధర్మక్రియామాత్రమ్ = తద్ధర్మక్రియామాత్రమె, ఆర్యైః = పూజ్యులగు కవులచే, ప్రయుజ్యతే = ప్రయోగింపఁబడుచున్నది. ఉదా:—చ.........వాసుకి మాకుఁ బ్రసన్నుఁడయ్యెడున్ (ఆది. ౧ ఆ. ౧౦౬). ఇట్లె. ౧౦౫-౧౦౭-౧౦౮ పద్యములలోసయితము ప్రయుక్తమయ్యెను. శా.........రా। జీవాత్ముండు గృతార్థుఁ జేయు శుభదృష్టిం గృష్ణరాయాధిపున్. (మనుచ. ౧ ఆ. ౧ ప). (చేయున్ - ఆశీరర్థకము - తద్ధర్మక్రియ).

సూరిగారు 'ఎడు - త' - ల ద్రుతమున కచ్చుపరంబగునపుడు మకారంబగు (బా. క్రి. ౨౮ సూ). అని సూత్రించిరి. 'ఎడున్ - తన్ - కాతన్ - కావుతన్' అనునవెల్ల ద్రుతప్రకృతికములె యనియు నట్టిద్రుతము స్వరపరక మగునపుడు మకారమగుననియు సూరిగారి యాశయము. అథర్వణుఁడు వీనిని వచించుటలో 'డుము' అనుదానినిమాత్రమె 'ము'వర్ణఘటితముగఁ జేర్కొని తక్కినవాని నట్లు పేర్కొనకుండుటచే "డు" మేతరములందు మువర్ణస్థితి లేదని తోఁచుచున్నది. వీనిలో నెద్దానియందును మకారస్థితిని నిర్వహింపఁజాలు ప్రామాణిక కవిప్రయోగము కానరాదు. కాని ముద్రణములందేకాక తాళపత్రమాతృకలందును వీనిలో మకారస్థితి కన్పట్టుచున్నది. 'డుము' లోని మకారమునుబట్టి సామ్యభ్రమచేఁ దక్కిన కావుతాదులందును స్వరసంధిలో మకారస్థితి యర్వాచీనులచేఁ బ్రతిక్షిప్తమగుచువచ్చెనని తోఁచుచున్నది. తద్ధర్మక్రియల కాశీరర్థకత్వము సర్వసమ్మతమగుటచేఁ "ఇష్టసిద్ధులఁ జేయు నెల్లప్పు డీశ్వరుఁడు" మున్నగుచోటులందువలెనె, 'చేసెడున్ - చేసెడిన్' మున్నగువానియందును స్వరసంధిలో మకారాభావము న్యాయ్యము. ఇట్లగుటచేతనేకదా 'డుము' అని మకారఘటితము నథర్వణుఁడు విధింపవలసెను. కాఁబట్టి కావుతాదుల ద్రుతమునకును స్వరపరకత్వమున మకారాదేశము రానేరదనుట యుక్తము.

తద్ధర్మ ప్రథమైకత్వేత్యాది:—విశేషార్థే = అర్థవిశేషము, నిరీక్షితే = కనఁబడుచుండఁగా, తద్ధర్మ ప్రథమైకత్వ వాచకాత్ క్రియాపదాత్ = తద్ధర్మ ప్రథమపురుషైక వచనరూపముకంటెఁ బరముగ, అది శబ్దప్రయోగః = 'అది' అనుదాని ప్రయోగము, స్యాత్ = అగును. ఉదా:—చేయున్+అది = చేయునది = తప్పక చేయవలయునను విధివాచ్యమగుచున్నది. 'తద్ధర్మ' అనుటచేత 'చేసెడునది' మున్నగు రూపములును సాధువులె యననగును గాని యట్టి కవిప్రయోగములు లభింపలేదు. ఎడమాదులకు:—ఉ........తత్కార్యసంసిద్ధి ను। త్తముఁడై పొందెడు మంచునుండిరి........(ఆది. ౭ ఆ. ౧౮౨ ప). వ. నీకు లగ్గయ్యెడుమని (సభా. ౨ ఆ. ౨౬౮ వచనము). వ. మిమ్ము చంద్రాదిత్యులు........రక్షించుచుండెడు మెల్ల కార్యములయందును........భవత్పునర్దర్శన మయ్యెడు మరుగుండు........ (సభా. ౨ ఆ. ౨౮౩ వచనము). సీ........ఇష్ట। సంసిద్ధి యయ్యెడు సర్వవిఘ్నములును శాంతిఁ బొందెడుమని (అర. ౧ ఆ. ౨౮౩). క........వు। ట్టువు కాకుండెడు........బ్రాహ్మణకులమునంద యయ్యెడు నాకున్ (అర. ౧ ఆ. ౨౮౮). చ........నభము ధాత్రియుఁ గాడ్పును గాచుచుండెడున్ (అర. ౧ ఆ. ౨౮౯). (ఇవెల్ల ద్రౌపదీవాక్యములు). సీ........ధర్మనందనుఁడు. ఆ. వె......ఒనరించు। చుండుఁ గావుతమ యఖండితముగ (ఆది. ౮ ఆ. ౬౩ ప). 'ఒనరించు। చుండుఁ గావుతన్న ఖండితముగ' అని కవిప్రయుక్త మనఁదగు. వెనుకవ్రాసినరీతిని 'కావుతా' దుల లోని మకారస్థితి విశ్వసనీయము కాదు. క. దీవెన లగునెడఁ గాతయుఁ। గావుతయుం దెనుఁగుకవుల కబ్బంబులలో। శ్రీవెలిగెడు నధిపుడు మే। ల్గాంచుంగాత మేలుగావుత యనఁగన్ (ఆం. భూ. ౧౬౦). (విస్తర). (ఇందు 'యనఁగన్' అనుట

విస్తర ౩౦౮ విష:—"ఎడము - తము - ఇవి ప్రాచీనరూపములు, క. 'దీవన కెడమయుఁ గాతయుఁ। గావుతమును దెలుఁగులందుఁ గల వంద్రు మహిన్। శ్రీ వెలుఁగెడ మధిపుఁడు మే। ల్గాంచునుగాత, మేలుగావుత మనఁగన్' అను కేతనార్యుని లక్షణము ముద్రణములో మాఱిపోయినది. 'అయ్యెడమ - కావుతము' అనురూపములు పూర్వశాసన తాళపత్రగ్రంథములఁ గనవచ్చుచున్నవి........" (ఆం. భా. అ. క్రియా. ౨౩౮ పు. తృతీయముద్రణము). విమర్శకులు చూచుకొనుట కనువుపడునట్లు పై ప్రమాణములు గల స్థలముల ననుశాసనకర్తగారు నిర్దేశింపరైరి. ఆశాసనము లేవో? ఆతాళపత్రమాతృక లెచటివో? ఆకేతనపద్యము గల మాతృక యెచటిదో? తెలియదయ్యె - మఱియు నథర్వణకారికనుబట్టియు భారతప్రయోగములనుబట్టియు 'ఎడమ' అనుస్థితి సరిగాయున్నట్లు తోఁచదు. 'ఎడున్' అనుదానినిబట్టి 'ఎడుము' అనునదియె నిజరూపమనియుఁ దోఁచుచున్నది.

యచ్చుత శ్రవణతీరదు. "కావుత ననఁగన్ లేదా కావుత మనఁగన్" అని యుండ వలెను. ఈపద్యము ధోరణినిబట్టి 'కాత - కావుత'ల తుదిని స్వరసంధిలో మకార స్థితిని బ్రాచీనుఁడగు కేతనయు నుద్దేశింపలేదనుట స్పష్టము. కావున 'మేలు కావుత ననఁగన్' అనునదియే కవిప్రయుక్త మనఁదగును. విన్నకోట పెద్దిరాజును 'కాత' అను దానితుదిని మకారస్థితి నుద్దేశింపలేదు. ఆ-వె. ఉరు - దురు - లకు - మీఁద నొగిఁ గాత యున్న నా । శీర్వచనమునకును జెల్లు నవియు । శివము చేయుఁగాత శివుఁడు శోభనము చే । యుదురుగాత మీకుఁ ద్రిదశు లనఁగ (కావ్యాలం. ౯ ఉల్లా. ౧౫౮ ప). తద్ధర్మ క్రియలమీఁదనేకాక ప్రత్యేకముగను "కాత - కావుతలు" ప్రయోగింపఁబడును. సీ. నీబుద్ధి ధర్మైకనిష్ఠ గావు తము । సమగ్రదక్షిణ......... (అను. ౫ ఆ. ౮౮౨). (కావుతను అని కవిప్రయుక్తమునఁదగును). చ. దైవము తోడుపాటునుం । గలిగెడుఁగాక.........(కర్ణ. ౧ ఆ. ౮౯). అనురీతిని 'కాక' శబ్దముసయితము తద్ధర్మక్రియలపై నిల్చి యాశీరర్థమును బోధించును. 'డుము' అనునది యట్టిదికాదు. అయ్యది ధాతువుపై నిల్చు ప్రత్యయము. సీ......... జిహ్వాస్ఫూర్తిలేక, రసాలివివేక మెడలి (తే-గీ.) యుండెడుము కప్పలు......... (శాపము) (అను. 3 ఆ. ౧౮3). డుములోని మకార మిట్లు తాళపత్రమాతృక లందును వెలయుచున్నది. కొన్నియెడలఁ గొన్ని తాళపత్రమాతృకలో 'ఉండెడుము కప్పలు' అనియున్నది. ఇట్టివానినిబట్టి యీప్రత్యయము 'డుము' అనియో 'డుము' అనియో నిర్ణయింపరాకున్నది.

తే-గీ.........వార । లొక్కమొగి వింటిగొనయంబు పెక్కు తునియ । లయ్యెడుము యనవ్రడు నది యట్లయయ్యె (సౌప్తి. ౨ ఆ. ౧౨౮) తే-గీ. కలుగకుండెడు మెల్లలోకములఁ నని శ । పించె శక్తికర్త. (శాంతి. ౧ ఆ. ౮౧). తే-గీ... ......విష్ణుఁడు । ఇష్టదాయి ప్రసన్నుఁ డయ్యెడుము నాకు (శాంతి. ౮ ఆ. ౨౨౨). తే-గీ. వైభవము నయ్యెడుము నీకు.........(అను. ౨ ఆ. ౨౭౭). చ......... గోసము । త్కరమును నన్ను నెప్డు గనుఁ గావుత మంచెద గోవులం దలం । తురు (అను. 3 ఆ. 3౮). ('కనుఁగావుతనంచెద' అని కవిప్రయుక్త మనఁదగును). పయి ప్రయోగములందెల్ల 'మ'కార ఘటితపాఠములె తాళపత్రమాతృకలందును గలవు. సీ.........ఇచ్చుచుండుఁ । గాత మివ్వసుమతి యీతెఱంగు (హరి. పూ. ౧ ఆ. ౧౨౮). ("ఇచ్చుచుండుఁగాత నివ్వసుమతి" అని కవిప్రయుక్తపాఠ మనఁదగును). తద్ధర్మక్రియ మీఁది 'అది' శబ్దప్రయోగము:—క......... । ధర్మువ తాత్పర్యముగా । నిర్మలమతి నెగడునది వినీతాత్ములరై (ఆది. ౭ ఆ. 3౫). వ్యాసుఁడు

పాండవులతోఁ బల్కినమాట. ఇది విధి యన్న ననవచ్చును. సూరి దీనిని విధ్యర్థక మనెనే కాని వివిధములగు నర్థములు దీనియందు గలిపిల్లునని చెప్పలేదు. అది పొరపాటు. యయాతిపూరునకుఁ దనపుత్త్రునకుఁ జేసిన సదుపదేశములు:— క. ఎఱుకగల వారిచరితలు । గఱచుచు సజ్జనులగోష్ఠి గదలక ధర్మం । బెఱుఁగుచు నెఱిఁగినవానిని । మఱవక ననుష్ఠించునది సమంజసబుద్ధిన్. (ఆ. 3 ఆ. ౨౦3). క. ఇచ్చునది ధనము పాత్రున । కచ్చుగ నొరు వేఁడకుండునది యభిముఖులై । వచ్చిన యాశార్థుల వృథ । పుచ్చక చేయునది సర్వభూతప్రీతిన్. (ఆది. 3 ఆ. ౨౦౪). ఇట్టి వీసందర్భమునఁ బెక్కు గలవు. ప్రార్థనార్థమందు:— క. ద్వారవతి నుండియును నిట । యారసి యుండునది దానవాంతక.........(సభా. ౨ ఆ. ౮౨). సమ్మతిని దెల్పుటః— క. ఇమ్ముని వరువకు నన్నుఁ బ్రి । యమ్మున నిమ్మనది మీకు నలిచింతాభా । రమ్మేల.........(అర. ౨ ఆ. 33౨). హితము తెల్పుట. సీ.........। శాపంబు నీకిచ్చె...... ఆ-వె.........। మంత్రతంత్రవిధు లమర్చి యేమఱకుండునది. (ఆది. ౩ ఆ ౧౮౧). పెద్దలు పిన్నవానిని వేఁడుటః— తే-గీ. కడఁగి నీ కెగ్గు నేసె నా కొడుకు దీని । మఱచునది నీకు నేనొండ్లు గఱపనేల (సభా. ౨ ఆ. ౨౬౫). ఇట్టి యర్థవిశేషము లింకను ననేకములుగలవు. కాన దీనిని సూరివలె విధ్యర్థక మనుటకంటె నర్థవిశేష ద్యోతకమని యథర్వణుఁడు వచించుట యెంతయు సమంజసముగనున్నది. ఈరీతినె 'ఉండునది' అనునది 'ఉన్నది' అనురీతిగఁ బరిణమించుట 3౧౫ విషయమునఁ బ్రదర్శింపఁబడెను. (ఆది. 3 ఆ. ౨౦౬-౬ ఆ. ౨౭౦ శాంతి. 3 ఆ. ౨3౯ పద్యములు చూపఁబడెను.) సీ. ధనములు సెడిన బాంధవులు సచ్చినఁ దదీ, యములగు గుణములయందు మనసు । పెట్టక యున్నది యెట్టన్నవగచిన, దాపంబునొందుట దక్క నొండు । గలుగునే సుఖము.........(అను. ౫ ఆ. ౨3౦). వలయ్వాదిశబ్దములతోను నిట్టియర్థములు ప్రకాశితములగును. నీవు నాచెప్పినపని చేయునది = నీవు నా చెప్పినపని చేయవలయును.

లూట్టు దుఙ్ఞున కెడు - త - వర్ణంబులు ద్రుతాంతంబు

బాలవ్యాకరణ లగు. ౨౬.

వివరణము. ఆశీస్సు - మీకు మేలుగలిగెడును - మీకు మేలు

3౦౪ I విషయము. గలుగుతను. శాపంబు-నీకు రాక్షసత్వంబు గలిగెడును. నీకు రాక్షసత్వంబు గలుగుతను. సంప్రార్థనంబు - హరి ననుఁ గృపఁ గాంచెడును. హరిననుఁ గృపఁ గాంచు

తను. విధియందు లూట్టునకు మాఱుగ నది యను
తచ్ఛబ్దంబును ముందు నుగాగమంబు నగు. ౨౭.
మైత్రుండు నా నిర్దిష్టకార్యంబు చేయునది. వానికి నీవు
బాసటరై యుండునది.
ఎడు తల ద్రుతంబున కచ్చుపరంబగునపుడు మకారం
బగు. ౨౮.
నీకు మేలు గలిగెడు మనియెను. నీకు మేలు గలుగుత
మనియెను.

సంజీవని. 3౦౪ I విష:—౨౬ సూ:—విధ్యర్థమునందలి లూట్టు డుజ్ఞున కుత్తరసూత్రముచే 'అది' శబ్దము నాదేశింపనున్నాఁడుగాన నీసూత్ర మాశీశ్శాప సంప్రార్థన మాత్రవిషయకమని (బా. క్రి. ౬ సూ. ఆ శీశ్శాపసంప్రార్థనవిధులు లూడర్థములు) సూరిగారియాశయము. ఆశీశ్శాప సంప్రార్థనార్థములందు ధాతువునకు 'ఎడున్-తన్' అను రెండు ప్రత్యయములుమాత్రమె వచ్చునని తాత్పర్యము. సూరి నన్నయాథర్వణీయ విలక్షణముగ లూడాదేశము లగు డుజాది పురుషబోధక ప్రత్యయము లన్నిటికిని నాదేశముగా "ఎడు - త - అది" అనువానిని విధించుటచేత నయ్యవి పురుషత్రయమునందును బ్రయోగింప నర్హములను నపార్థము సూరి పక్షమున దుర్వార మగుచున్నది. సూరిగారి యుదాహరణ స్వారస్యమునుబట్టి ప్రథమపురుషమునందు మాత్రమె యేకత్వ బహుత్వభేదములేక 'ఎడు - త' లు వచ్చుననియు ద్రుతపూర్వకమగు 'అది' శబ్దము, ప్రథమ మధ్యమపురుషము లందుమాత్రమె వచ్చుననియు 'ఎడు - త' లాశీశ్శాప సంప్రార్థనములందు వచ్చుననియు ద్రుతపూర్వకమగు 'అది' శబ్దము విధ్యర్థమందుమాత్రము వచ్చుననియు సూరి తలంచినట్లు తోఁచుచున్నది. కాని 'ఎడు - త' లాశీశ్శాపములందు మాత్రమె ప్రథమపురుషమునందుమాత్రమె వచ్చుటయు ద్రుతపూర్వకమగు 'అది' శబ్దము విధ్యర్థమందే కాక ప్రార్థనాద్యర్థవిశేషములందును మధ్యమపురుషమందుమాత్రమె వచ్చుటయు మహాకవిప్రయోగములందుఁ గన్పట్టుచున్నవి. (విస్తర). సంప్రార్థనమందలి 'ఎడు - త' లకు సూరిగారు "హరిననుఁ గృపఁగాంచెడును - హరిననుఁ

విస్తర. 3౦౪ I విష:—"(౧) అతండు శుభప్రతిపాదిగావుతన్. (౨) వారు శుభప్రతిపాదులుగావుతన్. (3) నీవు శుభప్రతిపాదివిగావుతన్. (౪) మీరలు శుభప్రతిపాదులరుగావుతన్. (౫) నేను శుభప్రతిపాదినిగావుతన్. (౬) మేము శుభప్రతిపాదులుగావుతన్..."సంస్కృతభాషలోఁగూడ సమానప్రత్యయాంతమైన

[బా. క్రి. ౨౬ మొ. ౨౮ సూ.] ఆశీరర్థకమధ్యమోత్తమములు గలవను 'బాగు. ప్ర. తప్పు'

గృహఁ గాంచుతను" అని యుదాహరించిరే కాని యవియును నాశీరర్థోదాహృతులె యనఁదగియున్నవి. 'హరి నన్ను దయతోఁ గాంచుఁగాక' అను నాత్మాశీర్వాదమె యందుఁ దోఁచుచున్నదిగాని ప్రార్థనార్థస్ఫూర్తి కానరాలేదు. యుష్మదర్థకశబ్దము కర్తగా లేనపుడు ప్రార్థనార్థ మెట్లు పొసఁగును? సూరిగారి యుత్తరసూత్రము విధ్యర్థమాత్రవిషయకము కాదనియు నయ్యది విధిప్రార్థనాద్యర్థ విశేషవిషయక మనియు విశదపడునట్లు పూర్వవిషయంబున ననేకోదాహరణంబులు ప్రాచీనకావ్యములనుండి (౩౦౮ విష.) ప్రదర్శింపఁబడెను, కాన నుత్తరసూత్రము విధ్యర్థమాత్ర విషయకమనుట పొరపాటు. ప్రకృతసూత్రమున 'మీకు మేలు గలిగెడును' అనునది యాశీరుదాహృతియు రాత్రుసత్వము గలిగెడుననునది శాపమనియు స్పష్టమగుటచే విస్తరించి వివరింప నక్కఱలేదు. 'కలిగెడున్' మున్నగురూపములు లాట్టు ప్రథమపురుషైకవచనరూపములె యగుటచేతను (బా. క్రి. ౨౩ సూ.). లాడర్థములలో నాశీరర్థ మొకటి యగుటచేతను సూరి ప్రకృతసూత్రమునం దుపదేశించిన 'ఎడున్' అనునది పునరుక్తమని శంకింపరాదు. 'నీకు బహుపుత్త్రులు కలిగెడున్' అనురీతి వాక్యములందలి 'కలిగెడున్' మున్నగునవి లాడ్రూపములని సమర్థింపరాదు గదా. మహత్కర్తృక బహువచనమున 'కలుగుదురు' మున్నగురీతి నుండవలెను

శబ్దంబుల యర్థంబులకు యుష్మదస్మదాది శబ్దార్థంబులతోడి సంబంధంబు గానంబడు చుండు...కాఁబట్టి సర్వపురుషంబులయందును నాశీరాద్యర్థవిషయంబున ద్రుతాంతమైన యెడు - త వర్ణంబులును విధ్యర్థవిషయంబున నది శబ్దంబును నిరాతంకముగాఁ బ్రవర్తిల్లవచ్చును...పూర్వకవిప్రయోగంబులలోఁ బ్రథమపురుషక్రియలయందుం బలె మధ్యమోత్తమపురుషక్రియలయందు 'ఎడు త'వర్ణంబులు గానంబడ వందురేని ...కవిప్రయోగంబులు గనుంగొనంజాలని స్వదౌర్బల్యదోషంబును శాస్త్రంబునం దారోపించుట యుక్తంబుగాదు గావున నిబ్బహుళాంధ్రోక్తిమయ ప్రపంచంబునఁ బండితపుంగవులు పరమశ్రద్ధాపూర్వకంబుగాఁ గవిప్రయోగంబుల గవేషింతురు గాక!" (బా. గు. ప్ర. ౩౮౯ పు. మొ. ౩౯౮ పు. వఱకు. ద్వి. ము.) సంస్కృత భాషలోని భావార్థక ప్రథమపురుషైకవచనసామ్యము పట్టుచున్నదిగాన నీపద్ధతి నిరాతంకముగను నప్రతిహతముగను వర్తిల్లవలసినదేయఁట! ఈపద్ధతి యుత్తమ పురుషాదులందు వర్తిల్లెడి ప్రయోగములు లేవన్నచో బహుళాంధ్రోక్తిమయ ప్రపంచములో వెదకికోవలెనంట. లేనిదానిని వెదకిన ప్రయోజనమేమి? చేతనయినచోఁ దానట్టి ప్రయోగములను జూపి నిర్వహించుట యుక్తముకాని లేనివానిని వెదకికొమ్మనుట యుక్తమా?

గదా. ఇట్లు సూరిగ్రంథము సుసంగతమగుచున్నను "నీకు బహుపుత్త్రులు కలిగెడున్" అనురీతి వాక్యములు వ్యాకరణానుసమ్మతములు కామింజేసియు నట్టి మహాకవిప్రయోగములు లేమింజేసియు నవి సాధువులు కానేరవు. అట్టియెడల "నీకు బహుపుత్త్రులు కల్గెదరు" అని ప్రయోగింపనగునని డుము కారాదిత్వాద్యర్థ ర్వాణవచనముచొప్పున గ్రహింపనగును. "వ......మిమ్ము భూమియు గాడ్పును జంద్రాదిత్యులు నెల్లకాలము రక్షించుచుండెడు నెల్లకార్యంబులయందును నప్రమత్తులరయి వర్తిల్లునది. భవత్పునర్దర్శన మయ్యెడు మరుగుండని కలిపిన......" (సభా. ౨ ఆ. ౨౮౩). తాళపత్త్రమాతృకయందును 'డుము' అనునదియె యున్నది. కావున లాద్రావేతరముగు 'కలిగెడున్' అను బాలవ్యాకరణ సమ్మతముగు లూప్రాపము నవ్వయాథర్వణీయ విరుద్ధమగుటంజేసి యసాధువని యెన్ననగును. ప్రకృత సూత్రోపదిష్టములగు "ఎడు - త"ల లో "త" ప్రత్యయముచే సిద్ధించు "కావుత - కాత" అను 'అగు' ధాతుజన్యరూపములు ౩౦౮ విషయమున విపులముగా నుదాహరింపఁబడెను. తక్కినచోటులందలి 'త' ప్రత్యయాంతరూపములకు భారతమునఁ బ్రయోగములు లభింపలేదు. కాన నర్వాచీనుల ప్రయోగము లుదాహరింపఁబడుచున్నవి. శా.........వం । దాన్యల శ్రీనరసింహకృష్ణవిభు నిత్య శ్రీయుతుం జేయుతన్ (కళా. ౧ ఆ. ౧ ప). శా.........కృష్ణమేఘము జగత్ ప్రీతిం గడుం జేయుతన్. (రాఘ. ౧ ఆ. ౨ ప.) "ఈవుత - ద్రు - ఇచ్చుధాతువుయొక్క ఆశీరర్థక రూపము. 'ఇచ్చుతన్' అనుదానికి రూపాంతరము. చ. సరస్వతీశ్వరుఁ డుదారత మాకుఁ జిరాయు వీవుతన్ (ఉ. రా. ౧ ఆ. ౫)" (సూ. రా. ని.) 'ఈవుతన్' అనునది సాధువనుటకు మార్గముకన్పట్టదు. అంతలి "చకారము వకారమగుట మున్నగునది శాస్త్ర విరుద్ధము - ప్రయోగవిరుద్ధము. "చిరాయు విచ్చుతన్" అనియె కవి ప్రయుక్తమనఁదగును. ఇట్లె నేటిముద్రణములలోని 'ప్రోవుతన్' మున్నగునవియు నసాధువులె. 'ఈవెడున్ - ప్రోవెడున్' అనియు సూ- రా. నిఘంటుకారు లంగీకరింతురు కాఁబోలును ?

౨౭ సూ: వ్యాఖ్య:—విధ్యర్థమున లూడాదేశములగు డుజాదులస్థానమున ద్రుతపూర్వకముగు 'అది' శబ్దము నిల్చునని యర్థము. ఉదా:—మైత్త్రుండు నానిర్దిష్టకార్యము చేయునది = మైత్త్రుఁడు నేను చెప్పినకార్యము చేయవలయును. ఇట్లు మధ్యమపురుషేతరస్థలములందు దీనివాడుక మహాకవిప్రయోగములందుఁ గన్పట్టలేదు. "దేవదత్తా నీవు నానిర్దిష్టకార్యము చేయునది" అనురీతినే ప్రయోగములు మధ్యమపురుషమునందే వెలయుచున్నవి. 'నీవు వానికి బాసటవై యుండు

నది' అను సూరియుదాహృతి యట్టిదే. ఇవి విధ్యర్థమందే కాక ప్రార్థనాద్యర్థములందును బ్రయుక్తమగుచున్నది. ఇట్టి యర్థవిశేషములందలి ప్రయోగములు ౩౦౪ విషయమున ననేకములు ప్రదర్శింపఁబడెను. ద్రుతవిధానము లేమింజేసి 'అది' శబ్దాంత క్రియ కళయని యెఱుంగునది.

౮౦ సూ. వ్యాఖ్య:—బా. క్రి. ౭౯ సూత్రమున విధింపఁబడిన 'ఎడు-త'లు ద్రుతాంతములుగ నుపదేశింపఁబడినవి. అట్టి ద్రుతమునకు హల్లుపరమగునపుడును నవసానమునందును ద్రుతకార్యములు గల్గుననియు నచ్చు పరమగునప్పుడా ద్రుతము మకారముగాఁ బరిణమించుననియుఁ బ్రకృతసూత్రమునకుఁ దాత్పర్యము. ఉదా:— నీకు మేలు గలిగెడున్+అనియెను=నీకు మేలు గలిగెడు మనియెను. నీకు మేలు గలుగుతన్+అనియెను = నీకు మేలు గలుగుత మనియెను. "పొందెదుమంచు" (ఆది. ౭ ఆ. ౧౮౨). మున్నగు నన్నయ తిక్కనల ప్రయోగముల నరసియు సూరి "దుము తాతా విశ్యాది" కారికను సరిగ గ్రహింపమింజేసి యట్టి మకారస్థితిని సమర్థించుటకయి ప్రకృతసూత్రము నుపదేశించెనని యెన్నవలసును. "పొందెదుమంచు" అనురీతిగల నన్నయాదుల ప్రయోగములలో "పొందెదున్+అంచున్' అని సూరి పక్షమందుఁ బదచ్ఛేదమనియు, 'పొందెదుము+అంచున్' అని నన్నయాథర్వణీయ పక్షమునఁ బదచ్ఛేదమనియు నెఱుంగునది. ఇందలి సూరిపక్షము నన్నయాథర్వణీయ విరుద్ధముగుటంజేసి నిర్మూలమని చెప్పనగును. ఈ క్రింది మహాకవిప్రయోగములును సూరిపక్షమును విరోధించుచున్నవి. తే-గీ.........వార । లొక్క మొగి వింటి గొనయంబు పెక్కుతునియ । లయ్యెడుము యనవుడు నది యట్ల యయ్యె । (సౌ.ప్తి. ౨ ఆ. ౧౨౪ ప.) తే-గీ......... । ఇప్పుడాయి ప్రసన్నుఁడయ్యెడుము నీకు (శాంతి. ౪ ఆ. ౨౨౨). తే-గీ. వైభవము నయ్యెడుము నీకు.........(అను. ౨ ఆ. ౮౭). ఇట్టి ప్రయోగము లథర్వణవచన సమ్మతములగుచుండఁగా సూరికై వీనిని సవరించి యన్యథాకరించుట యుక్తము కాదుగదా. ఈ ప్రయోగములన్నిటను దాళపత్రమాతృకలందు 'మ'కారస్థితి నియతముగఁ గన్పట్టుచున్నది.

ఏకత్వే ఽథ బహుత్వే, ము దుజౌ సంప్రార్థనార్థకే
షు స్తః. (ఆం. చిం. క్రియా. ౧౦ కారి. అహో. ౪౮౧ పు.)

నన్నయా ధర్వణీయము. ౩౦౪ విషయము.

ప్రార్థనార్థే ము రేకత్వే । కథ్యతే మధ్యమార్థకః ।
విభాషాతో వదన్త్యేకే । న ప్రాణేతు కదాపిచ. (వికృ. క్రి. ౭ కా. అహో. ౪౮౪ పుట.)

కల్పతరువు. 30౫ విమ:—ఈ కారికలకు ౧౦౯ విషయమున వ్యాఖ్య చేయఁబడెను. 'సం ప్రార్థనార్థకేషు' అను బహువచన స్వారస్యముచే ప్రార్థనార్థమందే కాక యాశీర్నాప విధ్యాద్యర్థములందును మధ్యమపురుషమున నేకత్వమున 'ము' వర్ణకమును బహుత్వమున 'డుజ్' వర్ణకమును నగుననియు జిత్త్వముచే 'డు' వర్ణకము బిందుపూర్వక మగుననియుఁ జింతామణి కారికకుఁ దాత్పర్యము. అందలి మువర్ణకము హల్పరకత్వమందును నవసానమునందును వైకల్పికమనియు స్వరపరకత్వమున నిత్యమనియు నథర్వణుఁడు నవరించెను. స్వరపరకత్వమునందును 'ము' వర్ణకలోపమును దిక్కనాదులు ప్రయోగించిరి. (౧౦౯ I విమ.) ఉదా:—నీవు నన్ను రక్షింపుము - రక్షింపు. మీరు రక్షింపుఁడు - రక్షింపుఁడు. రక్షింపు నన్ను - రక్షింపుము నన్ను. మొ. ప్రయోగములు:—క. తకకుఁ డతిభీతుండై । యాతుణమున నరిగె సురగణాధిప నన్నున్ । రక్షింపుము రక్షింపుమ । రక్షింపుము యనుచు నప్పురందరు కడకున్. (ఆని. ౨ ఆ. ౨౧౭ ప.) క. పుట్టిన విధమెట్లు చెప్పు, పొలుపుగ నాకున్. (సభా. ౧ ఆ. ౧౩౪ ప.) ఆ-వె. ప్రియము హితఁబును । నాత్మఁ గోరు వారి నడిగి చూడు. (ఉద్యో. ౧ ఆ. ౩౦౦.) (క.........ము । త్సాయుకముల నినుఁ గూల్చెదఁ । జూ యెవ్వత నైతి నేని చూచెదు నన్నున్. (భీష్మ. 3 ఆ. 3౨౫.) ఉ. ఆడిదె నీదు పందెము. (కళా. ౬ ఆ.) (ప్రౌఢ. సంధి. ౧౮ సూ.) వీనిలో స్వరపరక ము లోపము. చూడు—(౧౦౯-౧౦౯ I విమ.) ము......... మోహాంధుండు భీష్ముండుఁ గే । శవ నీవుం గడఁగుండు నాకు నెదురై సంగ్రామరంగంబునన్. (సభా. ౨ ఆ. ౬3.) మత్తకోకిలము..........ఈతని బుద్ధి మీ । రేవగింపక చేకొనుం డిది.........(సభా. ౨ ఆ. ౨3౬.).

లూణ్మధ్యమ పురులకు ము డుజ్లు లగు. ౨౯.
ఆశీస్సు - దీర్ఘాయు వగుము - దీర్ఘాయుల రగుఁడు.
బాలవ్యాకరణ. శాపంబు - రాక్షసుఁడ వగుము - రాక్షసుల రగుఁడు.
30౫ I విమ. సంప్రార్థనంబు - నన్ను రక్షింపుము-నన్ను రక్షింపుఁడు.
విధి - నా చెప్పినపని చేయుము - నా చెప్పినపని చేయుఁడు.

సంజీవని. 30౫ I విమ:—లూణ్మధ్యమ పు రులకు = లూట్+మధ్యమ+పు-రు లకు: బా- క్రియా - ౮ సూత్రము చొప్పున నాదేశింపఁబడిన లూట్టు మధ్యమ పురుష 'పు-రు' లకు వరుసగా 'ము డుజ్లు' లాదేశమగు ననఁగా 'పు' అనుదానికి 'ము'అనియు, 'రు' అనుదానికి 'డుజ్' అనియు నాదేశము లగునని తాత్పర్యము.

ఇట్టి ప్రక్రియ చొప్పున లోడర్థములగు నాశీశ్శాప సంప్రార్థన విధులయందు, మధ్యమపురుషమున 'ము డుజ్జు' లగునని పర్యవసిత మగుచున్నది. సూరియే వరుసగ నుదాహరించుచున్నాఁడు. ఆశీస్సు:—దీర్ఘాయువు+అగు+వు = దీర్ఘాయుఃవు+ అగు+ము = దీర్ఘాయువగుము. ఇచట బా - కార - 33-3౪ సూత్రముల చొప్పున 'దీర్ఘాయువు వగుము' అను రూపము సిద్ధింపవలసియున్నను వాని వివరణములోని "మీరలు పెద్దలు ఇత్యాదులు ప్రాయిక గ్రహణముచే రక్షితంబు లయ్యె" అను చొప్పున 'వు' ప్రత్యయము రాకపోవుటచేత నట్టి రూపము కలుగలేదు. బాలవ్యాకరణ ప్రథమ ద్వితీయ ముద్రణములందు సైతము "దీర్ఘాయువ వగుము" అను రూపము లేదు గాన నట్లు సవరింపరాదు. పయిని జూపిన ప్రక్రియ చొప్పుననే "దీర్ఘాయుల రగుఁడు" మున్నగు వాని ముడుజ్జుల రూపములను సాధించుకొనవలయును. బా - క్రి - ౨౭ సూత్రము చొప్పున, ద్రుతపూర్వకమగు 'అది' శబ్దమును, ప్రకృతసూత్రము చొప్పున 'ము డు'జ్జులును విధ్యాద్యర్థములం దగునని యెఱుంగునది. ఉదా:—నీవు నా చెప్పినపని చేయునది = చేయుము. మీరు నా చెప్పినపని చేయునది = చేయుఁడు. మొ. సూరి ప్రక్రియ చొప్పున "ఎడు తలును ము డుజ్జులకుఁ బర్యాయములుగ వచ్చునని చెప్పవలసియున్నను నట్టి స్థితికి మహాకవి ప్రయోగ ప్రామాణ్యము గాని నన్నయాథర్వణీయ మూలకత్వము గాని లేమింజేసి యుపేక్షణీయ మనఁదగును. కాన "ఆశీశ్శాప సంప్రార్థనంబులందు "ఎడు-త-వర్ణంబులు ఇరువదియాఱవ సూత్రంబుచే విధింపఁబడఁగా 'నీవు దీర్ఘాయువయ్యెడున్ - నీవు దీర్ఘాయువగుతన్' ఇత్యాదికమైన రూపంబులును......... అగునని తెలిసికొనునది." (బా. గు. ప్ర. 3౨3 పు. ద్వి. ము.). "ఆశీశ్శాప సంప్రార్థనముల, నెడు - త, వర్ణములును గలుగ నగుననియుఁ గాన 'నీవు దీర్ఘాయువయ్యెడున్ - నీవు దీర్ఘాయువగుతన్' అను మొదలగు రూపములును నుండునని గ్రహించునది." (బా. సా. వే. ౪౦౦ పుట.) అను వ్యాఖ్యలు సరికావని గ్రహింపనగును.

"కాతన" అను రూపములోని 'త' వర్ణము లోపించిన 'కాన్' అను రూపమును నాశీశ్శాపార్థములం దర్వాచీనకవులు ప్రయోగించుట గలదు. అట్లె "కలియుతన్" మున్నగు వానిలోని వ్యంజన తకారలోపము చేసి "కలియన్" మున్నగు వాని నాశీశ్శాపార్థములం దర్వాచీనులు ప్రయోగించుటయుఁ గలదు. ఉదా:— నీవడి ధూళి పాలు గాను. నీచేతవిల్లు మంటఁ గలియ. ఇట్టి వాడుకలు వ్యావహారికాంధ్రమున ధారాళముగా నున్నవి. "నీవెట్టి బంగారుగాను ఇత్యాదీనాం

గ్రామ్యత్వేపి ప్రయోగార్హా తేతి సరస్వతీకణ్ఠాభరణే వర్ణనీయః." (అహో. ౧౭౭ పుట.) అను కవిశిరోభూషణ పంక్తుల చొప్పున "నీయిల్లు బంగారుగాను నీమొగాన పసుపు కుంకము పెట్ట." మున్నగురీతి నాశీరర్థమందును నిట్టి వ్యావహారిక ప్రయోగములు పెక్కు గలవని గ్రహింపనగును. "కేవల తుమున్నంతంబు చేతను గూడ శాపార్థమును బ్రకటించుట వసుచరిత్ర కాలమునుండియుఁ జూపట్టెడి 'ధూళిపాలు గాన్ = ధూళిపా లగుఁగాక = అగుత = అయ్యెడి అని దీని యర్థము." (బా. సా. వే. ౪౦౦ పుట.) పేటికాకర్త యీక్రింది బా-గు-ప్ర. వ్యాఖ్యను స్వీకరించుటలోఁ బ్రమాదపడి "వసుచరిత్ర కాలమునుండి" అని వ్రాసెనే కాని వసుచరిత్రలో నిట్టి ప్రయోగము కానరాదు. బా-గు-ప్ర. వ్యాఖ్యాతృ ప్రమాద వశమునఁ జూపిన వసుచరిత్ర పద్యములోని సుజ్యంతమున కిట్టి యర్థము కాదు. మఱియు 'తు' మున్నంతమునకు శాపార్థము గల్గుననుటయు నసంగతమె. ఇదియు బా-గు-ప్ర. వ్యాఖ్యను స్వీకరించుటలోఁ గల్గిన ప్రమాదమె. "కేవల తుమున్నంతముచేతను సైతము శాపార్థము తెలుపఁబడు...............చ.......... పవమాన.........నీవడి ధూళిపాలుగాన్. (కళా. ౨ ఆ.) ....తే-గీ. నీరజారాతి నినుఁ దన నెలవు గూల నేల సృజియించె విధి సృజియించుఁగాక। యేల జైవాతృకునిఁ జేసె. (వసు. ౪ ఆ. ౩౫ ప.) (ఇది యిట లక్ష్యముగఁ జూపఁబడుట పొరపాటు. ఇందు "తననెలవు గూలన్" అను దానికి "నెలవుకూలుంగాక" అని యర్థము కాదు. తననెలవు గూలిపోవునట్లుగా నీరజారాతి నిను నేల సృజియించెనని యర్థము.) తే-గీ.........ముగుదలఁ దెరువరులను। బూని యేతువె నీ పూన్కి బుగ్గిగాను।..........(నీలా. ౩ ఆ.) క..........। మరుఁడా నీచేతివిల్లు మంటం గలియన్. (నీలా. ౩ ఆ.) (ఇట్టివిచట నీలా సుందరీ పరిణయములోనివె పెక్కు చూపఁబడినవి.)" (బా. గు. ప్ర. ౩౨౩-౩౨౪ పుటలు. ద్వి. ముద్ర.). కేవలతుమున్నర్థకమున కిట్టి శాపార్థము లభించుననుట సరికాదు. కావుననె పైరీతిని 'తన్' ప్రత్యయాంత సంక్షేపరూపముగాఁ జూపఁబడెను. లేదా తుమున్నంతమున కనక 'సుజ్యంత' రూపమునకే యాశీశ్శాపాద్యర్థములు కవిప్రయోగాదులందు గలవన్నను విరోధములేదు. (చూ. ౨౧౫ II విష.)

"ఇంద(ము) అవ్య. (త-ఇంద) 'ఇదిగో పుచ్చుకొమ్ము' అను భావము దెలుపును. గీ. బొమ్మ పొత్తిక లడిగితి కొమ్మ యింద। మనుచు నిచ్చెఁ దాఁ దెచ్చిన యంబరములు. (భార. విరా. ౫ ఆ. ౩౦౪.) ఆ-వె..........। శార్ఙ్గమింద నీవు సమరంబె కోరదు।..........(ఉ. హరి. ౧ ఆ. ౧౫౫.)" (సూ. రా. ని.). ఇందలి

'ము' ప్రత్యయ తల్లోపముల నరయఁగా నివి 'ఇంద' అను ధాతువుయొక్క లూఙ్మధ్య మైకవచన రూపములనుట యుక్తమని తోఁచెడిని "సదృశం త్రిషు లిఙ్గేషు । సర్వాసుచ విభక్తిషు । వచనేషుచ సర్వేషు । య న్న వ్యేతి త దవ్యయ మ్మ"ను రీతిగల యవ్యయ లక్షణ మిందుఁ జూపట్టలేదు.

నన్నసూ. ఉభయార్థే భవే దత్వ। మర్థభేదే క్వచి న్న· తత్.

౩౦౬ విష. (వికృ. క్రి. ౬ కారి. అహో. ౪౭౪ పు.)

కల్పతరువు. ౩౦౬ విష:—బాలవ్యాకరణపు వరుస చొప్పున నన్నసూ థర్వణ సూత్రములు చూపఁబడుచుండుటచే నీసూత్ర మిటఁ జూపవలసెను, గాని దీనిని "దు తి వర్ణకా క్రమాత్ స్తో। నాదక్ష స్యాదేః." అను దాని యొద్దఁ జూపుట యుక్తము. వండుదము' మున్నగు 'అ'త్వఘటిత రూపము లుభయకర్తృక ప్రార్థనార్థకములుగా సూరిచే నుద్దేశింపఁబడుటచే నాతఁ డీ ప్రార్థనార్థకరూప ప్రకరణమున నిట్టి రూపముల ప్రక్రియను బ్రదర్శించెను. నన్నయాథర్వణులు "మనము వండుదము" అనురీతి రూపములను దద్ధర్మక్రియలను గానె తలంచిరి. అట్లగుట చేతనే యీ రూపములందు "దు"కు నకుఁ బ్రసక్తి కల్గెను.

ఉభయార్థే = యుష్మదస్మ దుభయకర్తృకత్వమున, అత్వమ్ = దు తి వర్ణకా విత్యాది చింతామణిసూత్రముచే విధింపఁబడిన 'దు'వర్ణకముయొక్క 'ఉ'కారమునకు 'అ'కారము, భవేత్ = అగును. క్వచిత్ = కొన్నియెడల, అర్థభేదే = అర్థవిశేషమునందు, తత్ = ఆ 'అ'త్వము, న = కాదు. నన్నయాథర్వణులమతముచఁ దద్ధర్మమనఁగా ధాత్వర్థమాత్రమె యగుటచేతను (౨౫౬ విష) సందర్భవశమున నట్టియెడల దచ్ఛీలసంభావనా సంప్రశ్నసాతత్య వర్తమాన భావ్యాశీరాద్యర్థములను గల్పించుకొనవలసియుండుటచేతను 'మనము వండుదము - మనము వండుదము' మున్నగువాక్యములలోని యర్థవిశేషములు కల్పించుకొనఁదగినవై యుండును. ఉత్తమపురుష బహువచన క్రియలకు సందర్భవశమున, 'మేము-మనము' అను వాని లో నేదేని కర్తృవాచకము కావచ్చును. ౧. మనకు వండవలసియున్నదని తెలిసి యున్నచో మన మపుడే వండుదుము. ౨. తరుణీ మన కీశాపము గల్గియుండనిచో నీదినములలో మనము భోగసక్తులమై యుండుదుము. ఇట్లుభయకర్తృకత్వమున 'దు'గాగమ ఘటితతద్ధర్మక్రియలును నిలువవచ్చును. ౩. మనము వండుదము. ఈవాక్యమున యుష్మదస్మచ్ఛబ్దవాచ్యు లిరువురును గలసి పచనవ్యాపారము జరపి కొనుట కభ్యనుజ్ఞ మాత్రమె బోధ్యమగుచున్నది. ౪. మనము వీనిని రక్షింతము. ఈవాక్యమున రక్షణక్రియలో యుష్మచ్ఛబ్దవాచ్యుని సాహాయ్యము నస్మచ్ఛబ్ద

వాచ్యుఁడు ప్రార్థించుచున్నట్లు బోధ్య మగుచున్నది. ఇట్టిస్థలములనే సూరి యుభయకర్తృక ప్రార్థనార్థకములుగాఁ జెర్కొనెను. పరిశీలింపఁగా నిట్టిస్థలములం దెల్లఁ బ్రార్థన మంతగాఁ గనుపట్టదు. అస్మచ్ఛబ్దవాచ్యుఁడు యుష్మచ్ఛబ్దవాచ్యుని బ్రేరించుటమాత్రమె తెలుచుగాఁ దోఁచుచుండును. ఇట్టి యర్థవిశేషముగల తద్ధర్మక్రియలందలి 'దు'వర్ణకముయొక్క 'ఉ'త్వమునకె 'అ'త్వమును బ్రకృతసూత్రము విధించుచున్నది. ఇట్టివాకులకు విలక్షణములగు పైని జూపినస్థలములవంటివాని యందలి (మొదటి. ౧-౨ వాక్యములవంటి స్థలములందలి) దువర్ణకోత్వమున కత్వము కల్గదు. ఈవిషయమునె "అర్థభేదే క్వచి" న్న తత్త్వను వచనము చెప్పుచున్నది. ఇట్లె "మనము వండుదము" మున్నగు నుభయకర్తృక ప్రార్థనస్థలములందెల్ల 'అ'త్వము కల్గుచుండునని యెఱుంగునది. ఉదా:—మనము వండుదము = (వండు+దు+అ+ము = వండుదము). ఇందలి "ము" ప్రత్యయ ముత్తమపురుష బహువచన సంబంధియని యెఱుంగునది. (౨౬౮ II విష). ఇట్లె వర్తమానాదులలో సైతము మనశబ్దవాచ్యకర్తృకత్వమున మనము వచ్చుచున్నాము - మనము వచ్చితిమి - మనము రాఁగలము - మనము వచ్చెదము మనమురాము మున్నగురీతిని ముప్రత్యయ మస్మత్కర్తృకత్వమందువలెనె వచ్చును. దుగాగమము వచ్చు తద్ధర్మక్రియలందుమాత్రమె వెనుక నుదాహరించినరీతి నర్థవిశేషములనుబట్టి 'అత్వ - తదభావములు (౧-౨-3-౮ వాక్యములు - వండుదుము - ఉండుదుము - వండుదము - రక్షింతము) వచ్చుచుండును. అహోబలపండితుఁడు దుగాగమమున కత్వము నన్నయప్రయోగములనుబట్టి చింతామణిపక్షమున "వ్యతిరేకాదా భావిని చాత్ స్యా" త్తనుచొప్పునఁ జేయవలెనని వ్రాసెను. "తద్ధర్మేతు (మనము) ఘటింతము - రంజిల్లుదము ఇతి విశేషః. 'సలుపుద మిా నిదాఘదివసంబులు నీవును నేను' (ఆది. ౮ ఆ. ౨3౨). 'ఇత్తరుణిఁ బరిగ్రహింతము' (ఆది. ౭ ఆ. ౨౧౫). ఇత్యాచార్య ప్రయోగాత్ వ్యతిరేకాదా ఇత్యనేన అత్వమ్. అధర్వణేనతు 'ఉభయార్థే భవే దత్వ। మర్థభేదే క్వచి న్న తత్' ఇత్యుక్తమ్. గీ. భూమినందన సాకేతపురము నందు। మిగుల దీపించు కనకపుమేడలోన। చారుతర పుష్పమయమైన శయ్య మిాఁదఁ। బవ్వళింతుము మనము సంభ్రమము మిాఱ. ఇత్యాదా వర్థభేదః (విస్తర)

విస్తర. 30౬. విష:—కవిశిరోభూషణమున 'పవ్వళింతము మనము' అని తప్పుగ ముద్రితమయ్యెను. 'పవ్వళింతము మనము సంభ్రమము మిాఱ-ఇత్యాదా వర్థభేదః' అను నహోబలపతివాక్యమె 'అర్థభేదే క్వ చి న్న త' త్తనుచొప్పున 'అ' త్వము రాలేదని విశదీకరించుచుండుటచేత "పవ్వళింతము' అను పాఠము తప్పు.

'ఇపుడు మన మొనరింతుమె యిట్టిపనులు' ఇత్యాదౌ వ్యతిరేకార్థో ద్యోత్యతే క్వచిత్. ఇపుడు మనమొనరింతుమె ఇత్యాదౌతు ప్రశ్నమాత్రం ప్రతీయతే" (అహో. ౪౦౪ పు). "వ్యతిరేకాదౌ భావిని చాత్ స్యాత్త"ను చింతామణి సూత్రముచే ధాతువులతుది నత్వము నిల్చుట మాత్రమె విధింపఁబడెను గాన నిట దువర్ణకోత్వమున కత్వమును వేఱుగ విధించుటయె యుక్తమని తలఁచి యథర్వణుఁడు ప్రత్యేకముగ సూత్రించెను. మఱియుఁ జింతామణికతమున 'వండుదము' మున్నగు నుభయకర్తృక ప్రార్థనార్థక క్రియలకుండవలె 'ఆత్వము పునరాగమ సూత్రముచేత (చిం. వి. పరి. ౧౧౧ విమ) సంపాదింపనగును (౭౯౬ విమ). కాని పునరాగమసూత్ర మగతికగతి స్థలమగుటచేత నథర్వణుఁడు వేఱుగ నుపదేశించుట పునరుక్తము కానేరదు. మఱియుఁ జింతామణి క్రియాపరిచ్ఛేదము సంస్కృతసమ క్రియల రూపసాధనమె ప్రధానముగా రచింపఁబడిన దగుటచేతను నట్టి యుభయ కర్తృకప్రార్థనార్థక తత్సమక్రియలు నన్నయభారతమున మిక్కిలి యరుదగుటచేతను జింతామణియందు వాని రూపసాధనప్రక్రియ సువిస్తరముగాఁ జూపఁబడదయ్యెను. నన్నయతిక్కనాదుల భారతాదులలో నాచ్ఛికములగు నీయుభయకర్తృక ప్రార్థనార్థక క్రియలు ప్రచురప్రయుక్తములై యుండుటచేత నట్టివాని రూపసాధన ప్రక్రియ సువిస్తరముగఁ బ్రత్యేకించి చూపఁబడుట యత్యావశ్యకమగుటచే నథర్వణుడు వేఱుగ సూత్రించెనని యెఱుంగునది. ప్రయోగములు:—చ. జలరుహనాభ రమ్యగిరిసానువనంబుల వేఁటలాడుచున్ । జలుపుద మీ నిదాఘదివసంబుల నీవును నేను.........(ఆది. ౮ ఆ. ౨౩౨). సీ. జనమేజయునిచేయు సర్పయాగమునకు విఘ్నమందఱము గావింతము......అడుగుద మీ క్రతువునకు మనియు ....దోషంబులని హేతువులు సూపి యుడిగింతము.........ఆ-వె.........వెలిపింతము..........(ఆది. ౨ ఆ. ౧౩౧). ఇందుఁ గొందఱు నాగకుమారులు దక్కినవారిని బ్రేరించుట మాత్రమె తోఁచును. క.........ఇ। త్తరుణిని బరిగ్రహింతము।..........(ఆది. ౭ ఆ. ౨౧౫). ఇందు ధర్మజుఁడు తన నిశ్చయమును వచించెనుగాని ప్రార్థింపలేదు. పరిగ్రహించుటలోని ప్రేరణము మాత్రమె కలదు. ఉ. వీఁడొక మంత్రసిద్ధుఁడు.........ఇతనిం జని చూతము యంచు.........భూసురులాదిగ వచ్చి చూచిరి (ఆది. ౬ ఆ. ౩౦౮). ఇందొకరి నొక రాహ్వానింపనైనలేదు. వీని చూత మనుకొనుచు వచ్చి చూచిరి. మానసోద్దిష్టప్రేరణము

ఇది విచారింపక గాణపతవివరణకర్త 'పవ్వళింతము' అను తప్పు పాఠమునే యాదరించుట చింత్యము (గాణ. క్రియా. ౩౬౫ కారి. ౩౪ పద్యపు వివరణము).

మాత్రము తోఁచుచున్నది. "పౌరులెల్ల.........సీ.........లోభి దుర్యోధనుండు । రాజుగా నీతని రాజ్యంబుఁగం దెట్టు । లుండంగ నేర్తు మీయుర్వి నింక । నేదిధర్మువు.........పాండుసుతుల । యరిగినచోటికి యరుగుదమని......... (అర. ౧ ఆ. ౫౯ ప). ఇందును పౌరులు పాండవులవెంట నరుగుటను భావించికొనుటలో మానసోద్దిష్టప్రేరణముమాత్రమె తోఁచుచున్నది. మత్తకోకిలము - వీరభోజ్యమనుమ్ము రాజ్యము వింటె నీవును నేను దు । ర్వ్యాపవృత్తి రథంబులెక్కయసంఖ్యవిక్రము మేర్పడన్ । భూరి వీరరణం బొనర్తము.........(అర. ౨ ఆ. ౨౨౩). నలుఁడు విరోధియగు పుష్కరునితోఁ జేసిన ప్రసంగమియ్యది. ఇందుఁ బ్రార్థనమునకుఁ బ్రసక్తిలేదుగదా, డీగొనుటలోని ప్రేరణము గలదనిన, ననవచ్చును. క. ధీరమతి విదురుతోడ వి । చారింతము.........(సభా. ౨ ఆ. ౧౨౮). ధృతరాష్ట్రుఁడు దుర్యోధనునితోఁ బల్కినవాక్యము కావున నిందుఁ బ్రార్థన మున్నదనవచ్చును. క. విను నీ వదితిసుతుండవు । వినతకొడుక నేను పిట్టవీఁగెడు మనకున్ । జనకుఁడు కశ్యపుఁ డొక్కఁడ । దనుజుల శోధించి చంపుదము యూరుపురమున్ (ఉద్యో. ౩. ఆ. ౨౬౫). (అత్యఘటిత 'ద'వర్ణము యతిస్థానగతము).

ఈసందర్భమున బయల్వెడలిన వింత యొకటి యిటఁ బ్రదర్శింపఁబడుచున్నది. పోవు ధాతువునకు దక్కు ముత్తును బరముగనపుడు వు వర్ణలోపము కవిప్రయోగసిద్ధమైనది. క. మేదిని నిలుతురె క్రమమునఁ । బోదుముగా కెల్లజనులుఁ బోవు తెరువునన్. (ద్రోణ. ౨ ఆ. ౨౬౮.) సీ.........ఆ-వె. పొదలలోన డాఁగి పొడసూప కిట్లేల । యున్నవాఁడ విట్టి యుగ్రభావ । మేల నీకు వలసె నేటవోదు నింకెట్లు । గాంతు నిన్ను నుగ్రకాననమున. (అర. ౨ ఆ. ౮౨.) ఇట్టి వులోప ముభయకర్తృక స్థలములందును బ్రయుక్తమయి యున్నది. చ. వలవదు వీని యింటఁ గుడువన్ మనకున్ ధన మిచ్చునేని ని । మ్ములఁ గొనిపోద మిప్పుడని......(అర. ౨ ఆ. ౩౭౭.) క. అతులతపో వీర్యబలో । న్నతిఁ బోదము గంధమాదనంబునకు.........(అర. ౩ ఆ. ౨౮౮.) క. మనదేశమునకుఁ బోదము । మనమల్లన తెరువు వట్టి.........(విరా. ౫ ఆ. ౨౨౦.) ఇట్టి 'పోదము' అను నుభయకర్తృక రూపమునకు సంక్షేప రూపమనెడు భ్రాంతి నొదవించుచున్న "పాదము - పదము" అను రూపము లర్థవిశేష బోధకము లగుచు మధ్యమపురుషైక వచనములుగాఁ దిక్కయజ్వచేఁ బ్రయోగింపఁబడినవి. క. పలువురకుఁ బుట్టి నిచ్చలుఁ । గలుఁ ద్రావుచుఁ బెరిఁగి యిట్లు గఱతురు శీలం । బులు నుచితములగు భాషణ । ములు నీ విమ్మాట లుడిగి పాధపాద మునికిన్. (కర్ణ. ౨ ఆ. ౭౮.) క. పదపదఁ డంచు దిశలు

గ్రక్కదలఁగ.........(నిర్వ. ౬ ఆ. ౯౨.) (పోదము+పోదము = పోద పోదము. పోదఁడు+పోదఁడు = పోద పోదఁడు. చూ. ౧౧౧ I విష.) పోదము = మన మిద్దఱము కలసి పోవుదము. పోదము=నీవు వెళ్ళుము. నీవెంట నేనును వచ్చెదను. 'పోద' మనునది యుభయకర్తృక ప్రార్థనాద్యర్థ కోత్తమపురుష బహువచన రూపము. "పోదము = పదము" అనునవి ప్రార్థనాద్యర్థక మధ్యమపురుషైక వచన రూపములు. (పదమా యొల దోఁటఁ జరింప కింటికిన్. మనుచ. 3 ఆ. 38.) ఇవి "పోవుము = పొమ్ము" అను వానికి రూపాంతరము లనుటకును వలనుపడదు. "పోవుము = పొమ్ము" అనుటకు 'నీవు వెళ్ళుము' అని మాత్రమె యర్థము. "పోదము = పదము" అను వానికి "నీవు వెళ్ళుము నేను నీవెంట వచ్చెదను" అని యర్థము. ఇట్టివి (పదము - పోదము) యుభయకర్తృక ప్రార్థనాద్యర్థక రూపములు ('పోదము' అను దానివలె) కాకున్నను గేవల ప్రార్థనాద్యర్థక మధ్యమపురుషైక వచనములె యైనను 'నేను నీవెంట వచ్చెద' నను నస్మదర్థ సహావస్థానమును సైతము బోధింపఁ జాలియున్నవి. అట్లే వీని బహువచన రూపములగు "పోదఁడు=పదఁడు" అనునవి సయితము "మీరు వెళ్ళుఁడు. మీవెంట నేనును వచ్చెదను" అను నర్థమును బోధించుచున్నవి. ఇట్లగుటచేత నివి సయితము "పోదము = పోవుదము" అను వానివంటి యుభయకర్తృక ప్రార్థనాద్యర్థ కోత్తమపురుష బహువచన రూపములుకాక ప్రార్థనాద్యర్థక మధ్యమపురుష బహువచన మాత్రములె యగుచున్నవి. ఇట్టివి మధ్యమపురుష క్రియలె యైనను వీనియందున్న "అత్వ"సహిత దుగ్ధకార మహిమచే నివి "మీరు పదండు మీవెంట నేనును వచ్చెదను" అను నస్మదర్థ సాహిత్యమును బోధింపఁ గల్గుచున్నవి. ఇంతమాత్రమున వీని నుభయకర్తృక ప్రార్థనాద్యర్థక క్రియలని వచింతురు. ఈరీతిని సోమయాజి "పోదము=పదము. పోదఁడు=పోదండు =పదఁడు = పదండు" అను రూపముల నంగీకరింపఁగా సోమనారాధ్యాదులగు నితర కవులు వీని సామ్యమున "వెదకుదండు-చూతండు-చెప్పుదండు." మున్నగు రూపములను బ్రయోగింపసాగిరి. కాని "పోదము - పదము" అను వాని వంటి యేకవచన రూప విశేషముల నెవ్వరును బ్రయోగింపలేదు. "వెదకుము-చూడుము-చెప్పుము" మున్నగునవి వాని యేకవచన రూపము లనరాదు. "వెదకుదండు" అను బహువచన రూపమునకు "మీరు వెదకుఁడు - మీవెంట నేనును వెదకెదను" అను నర్థవిశేష మున్నట్లు 'వెదకుము' అను నేకవచన రూపమునకు "నీవు వెదకుము - నీవెంట నేనును వెదకెదను" అను నర్థవిశేషము లేదుగదా. ఈవిషయములను సరిగాఁ బరిశీలింపక సూరి యీక్రిందిరీతిని సూత్రించెను. "పోవుటకు దుఘ్నుత్తులు;

మఁజ్ఞు, బరంబగునపుడు వృత్తోపంబుం బొంద పఁలుకు విభాష నగు. పోదుదు - పోవుదుదు; పోఁడు - పోవఁడు, పొదము - పదము - పొమ్ము." (బా. క్రి. ౯౮ సూ.). ఇందు మఁజ్ఞు పరమగునపుడు - పొవ పదల నాదేశించుటయు, 'పొదము - పదము' అనునవి 'పొమ్ము' అను దానికిఁ బర్యాయము లనుటయు సరి కాదనక తీరదు. "పొమ్ము = నీవు వెళ్ళుము. పొదము = నీవు వెళ్ళుము. నీవెంట నేనును వచ్చెదను" అని యర్థమగుటచేత నివి వేర్వేఱు జాతుల రూపములె కాని పర్యాయములు కావు. 'పొవ - పద' - ల లోని యుభయార్థ బోధకమగు 'అ'త్వ సహిత దుద్గకారపు మహిమచే వీనియం దస్మదర్థ సాహిత్య రూపార్థవిశేషము వెలయుచున్నది. ఈతిక్కన ప్రయోగములందలి రహస్యమును గనిపెట్టి యసాధారణ పాండిత్య ప్రతిభాశాలియగు పాల్కురికి సోమనారాధ్యుఁడు "పదండు = పొదండు" అను వాని సామ్యమును మూలముగాఁ గొనియే కావలయును "పోదండు - చూతండు - చెఱుపుదండు" మున్నగు వానిని బ్రయోగించెను. తర్వాతి కవులును దదనుసార ముగ వెదకుదండు మున్నగు వానిని బ్రయోగించిరి. తిక్కన ప్రయోగించిన 'పొదండు' అను దానికి "పోదండు" అనునది పూర్వరూపమని సోమనారాధ్యుఁడు తలంచియుండును. పోదండు పదండు పొదండుల యేకవచన రూపములు 'పొవము పదము' అనునవి వెలసినట్లు "చూతండు" మున్నగు వాని కేకవచన రూపములు వ్యవహారమున లేమింజేసియు "చూతము - చెఱుపుదము" మున్నగునవి యుభయ కర్తృక ప్రార్థనాద్యర్థకోత్తమ పురుష బహువచనములుగ వ్యవహారముండుట (చూతాము చెఱుపుదాము. మొ.) గవిప్రయోగములందును బ్రసిద్ధములయి యుండుటం జేసియు నట్టి యేకవచన రూపముల కల్పనమునకు సాహసింపఁ డయ్యెను. ఇట్లగుటచేతనే యుభయకర్తృక ప్రార్థనాద్యర్థకములందలి యుత్తమ పురుష బహువచన 'ము' ప్రత్యయమునకును గేవల ప్రార్థనాద్యర్థక మధ్యమ పురుషైకవచన 'ము' ప్రత్యయమునకును భేదము పాటింపక కవులు భ్రమించిరని శబ్దతత్త్వశాస్త్రజ్ఞులు వచించుటకు సాహసింపరాదు. పయి విషయములను సరిగా గ్రహింపక బసవపురాణ పీఠికాకర్త యీ క్రిందిరీతిని వ్రాసెను. "యుష్మదస్మత్సమాహార సంప్రార్థనాద్యర్థక క్రియ:—పు. ౧౫౦ చెప్పుదండు. పు. ౧౭౮ చెఱుపుదండు. పు. ౧౭౯ పోదండుగాక. పు. ౨౧౫ చూతండు. పండితారాధ్యచరిత్ర. ౨ వ. ప్రకరణమున - పడుదండు - ఉండుదండు - తీర్తండు - ఇత్యాదులు పెక్కులు. ఇవి యితరకవుల కృతులలో - చెప్పుదము - చెఱుపుదము - పోదము - పొవము-పదము- పదండు - చూతము - పడుదము - ఉండుదము - తీర్తము. అను రూపములతో

వ్యవహృతము లగుచున్నవి. ఒక్క 'పోవు' ధాతువునకు మాత్ర మీ కవి ప్రయో గించిన పోదండు - పొదండు - పొదరు - రూపము లితరకవులును బ్రయోగించిరి. తక్కిన ధాతువులపై నాకిట్టి రూపములు శివకవుల కృతులలోనే తక్క నింక నెక్క డను గానరాలేదు. ఈరూపములు క్రొత్తగానున్నవి." (బసవపురాణ పీఠిక. ౧౦౨-౧౦౩ పుటలు.). 'చెప్పుదండు' మున్నగునవి 'చెప్పుదము' మున్నగు వానికి రూపాం తరము లనుట సరికాదు. "చెప్పుదండు" మున్నగు వాని లోని 'డు' మధ్యము పురుష బహువచన ప్రత్యయము. 'చెప్పుదము' మున్నగు వాని లోని 'ము' అను నది యుభయార్థకోత్తమపురుష బహువచన ప్రత్యయము. మఱియు 'పోదండు' అనుదానికి 'పొదము - పదము' అనునవి సైతము రూపాంతరము లనుట కేవలము భ్రాంతిమూలకము. 'పోదండు' అను దాని లోని డు మధ్యమపురుష బహు వచన ప్రత్యయము. 'పొదము - పదము' అను వాని లోని 'ము' అనునది మధ్యము పురుషైకవచన ప్రత్యయము. పోవు ధాతువు సంబంధమయిన సోమనారాధ్యుఁడు ప్రయోగించిన 'పొదరు' అనునది యితరకవులు ప్రయోగించిరని వ్రాసిరే కాని యిట్టి ప్రయోగమును జూపరైరి. అట్టి 'పొదరు' శబ్ద మశ్రుతచరము. యుష్మదస్మ త్పరూపార సంప్రార్థనాద్యర్థక క్రియలు "శివకవుల కృతులలోనే తక్క నింక నెక్కడను గానరాలేద"నియు వ్రాసిరి. ఇదియు సత్యముకాదు. చ. అరయఁగ నుండనోపుఁ గమలాకరమందు జలంబు ద్రావి వే। ధరణి తనూభవన్ వెదకుదండు పదండు కపీంద్రులార యం। చరిగి.........(భాస్కర. కిష్కిం. ౬౪౧ ప.) క... ......। పోవుఁ జుమీ పలకవ్రాయి పోదండనినన్. (ఉత్తరహరి. 3 ఆ. ౧౩౯.) వావిళ్లవారి ముద్రణమున 'పోదండనినన్' అనుచోట "పొవ పొవఁడనినన్" అని సవరింపఁబడియున్నది. బసవపురాణ ప్రయోగములు:—ద్విపద. కల్పవృక్షం బీగి ఘన మందమేని। యల్పభోగము కాక యపవర్గ మిద్ది। చింతామణుల యీగి చెప్పుదండేని। చింతింప శాశ్వత సిద్ధియం దెద్ది. (బసవ. ౫ ఆ. ౨౧౩ ప. ౧౫౦ పుట.) (ఇట్టి ప్రయో గములె 'అందము' మున్నగు వాని వలెనె 'చెప్పుదండు' మున్నగునవియు నుభ యార్థకోత్తమ పురుష బహువచన రూపాంతరములనెడి భ్రమ నొదవించుచుండును.). జినసమయులు దీనిఁ జెలుపుదఁ డనుచుఁ। గనుఁగొని పెక్కువిఘ్నములు గావింప. (బసవ. ౬ ఆ. ౧౦౮ పద్య. ౧౭౪ పుట.) (నాకులభించిన రెండు తాళపత్త్రమాతృకల లోను 'చెలుపుదండు' అనియె యున్నది.) చచ్చు। నా, దీనఁ దప్పేమి పోదండు గాక. (బసవ. ౬ ఆ. ౨౫౦.) (తాళపత్త్రమాతృకలు రెంటను 'పోదండు' అనియె యున్నది.) ఉంపుడు బండి పోకుండఁ జూతండు. (బసవ. ౭ ఆ. ౨౦౩-౨౧౫ పుట.)

ఉభయ ప్రార్థనంబున దుగాగమంబున కత్వంబగు. ౩౦.

బాలవ్యా. మనము వందుదము. (బాలవ్యాకరణమున నిచట
వివరణము. వ్రాయఁబడిన లజీ రూపముల యువాహృతి యీ
౩౦౬ I విషయము. వఱకు ౩౦౩ I విషయమునఁ జెప్పఁబడెను గాన నిట
మరల వ్రాయలేదు.)

సంజీవని. ౩౦౬ I విష:—ఉభయ ప్రార్థనంబున=యుష్మదస్మ దుభయాకర్తృక ప్రార్థనార్థమున మన శబ్దము ('నీవు నేను' అని కాని 'మీరు మేము' అని కాని యర్థము) కర్తగా నుండునపుడు దాని సమాపక క్రియలోని "దుక్కు" చోట 'ద' వర్ణము నిల్చునని తాత్పర్యము. ఉదా:—మనము వందుదు+ము = మనము వందుదము. సూరి లాడర్థములలోఁ బ్రార్థనార్థమును జేర్కొనలేదు. లాడ్రూపముల కట్టి యర్థము నుదాహరింపను లేదు. చింతామణికర్తవలె సూరి తదర్థశబ్దమును ధాత్వర్థపరముగా వ్యవహరింపమింజేసి తదర్థక్రియకు సందర్భవశమునఁ బ్రార్థనార్థమును గల్పించుట కవకాశము లేదు. మఱియు లూడర్థములలోఁ బ్రార్థనార్థమును జేర్చెను. కాని లూట్టు పరమగునపుడు ధాతువునకు దుగాగమమును విధింపలేదు. ఇట్టి స్థితిలో 'ఉభయ ప్రార్థనంబున దుగాగమంబున కత్వంబగు'ననుట యెట్లు పొసఁగునో తెలియకున్నది. వేటికాకర్త "సంప్రార్థనము లాడర్థములలో నొకటి యని ముందే యుక్తము." (బా. సా. వే. ౪౦౦ పుట.) అనుట సత్యవిదూరము. ఇంక సంస్కృత వ్యాకరణ వ్యాఖ్యల పద్ధతి ననుసరించి ప్రార్థనమున దుక్కున కత్వమును విధించిన సామర్థ్యముచే "అత ఏవ దుక్" అనురీతి నుభయప్రార్థనార్థమున "దుక్కు"ను ఘటించికొనవలయును. మనము వందు+దు+అ+ము = మనము వందుదము. బా. కార - ౩౬ సూత్రము చెప్పిన రీతి యుష్మదస్మదర్థములలో నస్మదర్థము బలీయము గాన నుత్తమపురుషబహుత్వము నందలి "ము" నిల్చెను.

నన్నయా వ్యతిరేకే ప్రార్థనార్థే। కుః స్యాన్ముం పు పరశ్చ సః.
౩౦౨ విషయము. (వికృ. క్రి. ౯ కారి. అహో. ౪౪౬ పుట.)

కల్పతరువు, ౩౦౨ విష:—౧౦౯ విషయమున నిది వ్యాఖ్యాతము. ప్రార్థనార్థే - వ్యతిరేకే = ప్రార్థనార్థ వ్యతిరేకమునందు, కుః స్యాత్ =(ముడుజ్ పరకత్వమున) ధాతువు తుదిని 'కు' అనునది నిల్చును. సః = ఆ 'కు' అనునది ముంపుపరశ్చ = ముంవర్ణక పరమే కాక పువర్ణక పరమును నగును. ప్రార్థనార్థమున "ఏకత్వే ఉభ బహుత్వే। ముడుజౌ సంప్రార్థనార్థకేషు స్తః" అను చింతామణి చెప్పిన నెట్లును 'ము డుజ్' వర్ణకములగును. అట్లయినను "ము పుపరశ్చ సః" అను ప్రత్యేక విధాన

ముచే నేకత్వమున ము వర్ణకమే కాక వు వర్ణకము నైతము నిల్చును. చ శబ్దముచే నందలి 'వు' వర్ణకము కవిప్రయోగ ప్రామాణ్యమున "ఎ - ఏ" శబ్దములతోఁ గూడియే యుండునని వ్యాఖ్యానము చేసికొనవలయును. "చేయకుము" అనురీతిని 'చేయకువు' అని ప్రయోగింపరాదనియు 'చేయకువే చేయకువె' అనురీతి నెత్వ సహితముగ మాత్రమె ప్రయోగింప నగునని కూఁ దాత్పర్యము. ము డుజ్జులపైని ౩౦౮ విషయము చొప్పున 'ఇ-ఆ ఈ-ఊ' అను స్వరములు స్వార్థమున నిల్చును. "వ్యతిరేకాదా భావిని చాత్ స్యాత్" అను చింతామణి సూత్రము చొప్పున 'కు' వర్ణపరకత్వమున ధాతువు తుదిని 'అ'త్వము నిల్చును. డుజ్జు జేర్చుగాన బిందు పూర్వక మగును. (౧౩౦ విష.). ఉదా:—చేయకుము - చేయకువె-చేయకుఁడు - చేయకుడు - చేయకుమూ - చేయకుమీ - చేయకుము. 'సంప్రార్థనార్థకేషు' అను బహువచన స్వారస్యముచేత విధ్యాద్యర్థ విశేషములందును నీరూపములు వర్తిల్లును. విధి - నీవు చేయకుము - మీరు చేయకుఁడు. మొ. హల్పరకత్వమందును నవసానమందును నీ 'ము' వర్ణకస్థితియుఁ బాక్షికమె. ఉదా:—చదువకుము+దానిని = చదువకుము దానిని - చదువకు దానిని. దానిని జదువకుము - దానిని జదువకు, చదువకుమిప్పుడు. 'చదువకిప్పుడు' అనునదియు భారతేతర కవిసమ్మతము. నన్నయాథర్వణ సమ్మతము గాదు. (చూ. ౧౦౯-౧౦౯ I-౧౧౦ విష.) వ్యతిరేక ప్రార్థనార్థ కువర్ణక పరకత్వమున "మఱవకుము" అను రూపము "మఱాకుము" అను రూపముగాఁ బరిణమించుటయు మహాకవి ప్రయోగములందుఁ గన్పట్టుచున్నది. చ. అనుపమ సత్య విస్ఫురణ నాడిన మాట మఱాకుమన్న......(ఉద్యో. ౪౩.౭౦ప.) ద్విపద. నమ్మి పోయెదము సుమ్మమ్మ మఱాకు । మమ్మ. (బసవ. ౩ ఆ. ౪౦౭ ప.) ఉ. బాంధవ మెల్ల ప్రొద్దుఁ దలఁపందగు నాత్మ మఱాకు మింక. (భాస్కర. యుద్ధ. ౧౭౭౦ ప.) క. అమరఁగ నెప్పుడును మఱవకయ్య ముకుందా. (హరి. ఉ. భా. ౯ ఆ. ౨౫౫.) 'అమరఁగ నెప్పుడు మఱాకుమయ్య ముకుందా' అని పాఠాంతరము. "యమరంగ నెప్పుడును మరకుమయ్య ముకుందా" (తాళపత్రమాతృక) "వ్యతిరేక ప్రార్థనార్థే । కుః స్యాన్మువు పరస్తు సః ఇతి తేనైవ(అథర్వణేనైవ)కు వర్ణకో విహితః. కుః ప్రార్థనార్థవ్యతిరేకే మువర్ణక పూర్వః వ్యతిరేకమాత్రే వువర్ణక పూర్వ ఇత్యర్థః. ము వు పర ఇత్యత్ర బహువ్రీహి సమాసః. 'ము వు' వర్ణకయో రుపలక్షణత్వేన 'డుజ్-రు' వర్ణకయో ర్బహువచనయోరపి గ్రహణమ్. ఘటింపకుము - ఘటింపకుఁడు. అలుగకువే ఇత్యాది" (అహో. ౪౮౬ పు.) అని యిట్లహోబలపతి యీ సందర్భమున నపమార్గమున వ్యాఖ్యచేసెను. ఈ యపమార్గమె కవిజనమండన

నారాయణీయాంధ్రవ్యాకరణముల ప్రమాదములకు మూలమయ్యెను. ౩౦౮ I విషయమునఁ జూపఁబడు సూరి గారి తప్పుదారులకును మూలమయ్యెను. (విక్ర. క్రియా. ౯ కారి. వ్యాఖ్య. నారా. ౩౨౦ పుట. క్రియా. ౩౬౮ కారి. ౩౮ ప.) పువర్ణకమును ముపర్ణక తుల్యకోటికముగా నహోబలపతి వ్యాఖ్యచేసెనే కాని ఏ-ఏఁటితోఁ గూడునప్పుడే 'పు' వర్ణకము ప్రార్థనాద్యర్థక సుశబ్దము (చేయకువె) కాఁగలదు. ము వర్ణకము 'ఏ - ఏ'లతోఁ గూడెనేని యుష్మచ్ఛబ్దమగు వింతయైన (కాయుమే) యపశబ్దమగును. ప్రార్థనాద్యర్థక బహువచన మునుటచేతనే సిద్ధించిన డుజ్ వర్ణకమును లక్షణాశక్తి మూలమున సంపాదించుటేల? అట్టి డుజ్ వర్ణకమునకుఁ బర్యాయముగా 'రు' వర్ణకము నుపలక్షణ మూలమున సంగ్రహించుటంజేసి లోకమందుఁగాని వాఙ్మయమందుగాని యెన్నఁడును వినఁబడని "చేయకురు=(చేయకుఁడు)" మున్నగు రీతిగల యపశబ్దపరంపర యవతరింపవలసి వచ్చెను. అహోబలపతి యుదాహరింపకున్నను 'అలుగకువే' (అహో. ౪౭౬ పు.) అను నుదాహృతి సామ్యమున చేయకురె=(చేయకుఁడు) అలుగకురె (=అలుగకుఁడు)మున్నగునవి యహోబలపత్యభిప్రేతములని యందమన్నను నట్టిరూపములకు నైతము ప్రాచీన ప్రామాణిక ప్రయోగ ప్రామాణ్యముగాని ప్రామాణిక లక్షణగ్రంథ సమ్మతిగాని లేమింజేసి యట్టి శబ్దములు నైతము కేవలము నపశబ్దము లనుటకు సందేహములేదు. ఇట్టి నిర్మూల రూపములను లక్షణాశక్తిచే సంగ్రహించుటేమి? ప్రాచీన ప్రామాణిక ప్రయోగ ముండియు వ్యాకరణము సాధింపఁజాల నపుడుగదా యుపలక్షణత్వ కల్పనమునకుఁ బ్రసక్తి.

ప్రయోగములు:—క.........పరా। శరుఁ గని యందఱుఁ బ్రార్థిం। చిరి రాక్షసమారణంబు సేయకు మనుచున్. (ఆది. ౨ ఆ. ౧౫౮). క. బహురథగజవాహన భట। సహితులు బలవంతులని విచారింపకు నీ। యహితులు.........(అర. ౧ ఆ. ౨౫౮). కం.........అట్టిది। యే చెప్పకు తద్విఘాతి-హీనవచనముల్ (విరా. ౧ ఆ. ౩౨౨). ఉ. ఎన్నఁడు నిట్టిసాహసము లింక నొనర్పకుమయ్య.........। సన్నుత దీనికొండొక విషాదముఁబొందకుమీ మనంబునన్ (అర. ౫ ఆ. ౮౩౮). పశబ్ద సహిత పువర్ణస్థితికి:—కం.........పా। పావేశము లేదు దీని కడ్డపడకువే.(శాంతి. ౩ ఆ. ౨౯౨)—చ-.........విచారహీనవయి కంపము నొందకువే తలోదరీ (హ. హరి. ౫ ఆ. ౭౨). (కాగితపుప్రాఁత ప్రతిలో సయితమిట్లేయున్నది). మానిని. అంత మదింపకువే యని పల్కిన నంత మదింపకువే యనుచున్.(కళా. ౩ ఆ. ౧౯౫). డుజ్‌వర్ణకమునకు:—క.........ఓడకుఁ డోడకుఁ। డని పలుకుచుఁ దాఁకెఁ గర్ణుఁ

దమరేంద్రసుతున్ (ద్రోణ. ౧ ఆ. ౩౮౭). చ. దిగకుండు వాహనంబులు గడింది మగంటిమి గోలుపోవ మీ॥ రు గడఁక దక్కి-పెట్టకుఁడు రూపఱ నాయుధముల్ (ద్రోణ. ౫ ఆ. ౩౮౧).

బాలవ్యాకరణ. మధ్యమ ము డుజ్లులు ముజ్ఞు నాఁబడు. ౩౧.
వివరణము. వ్యతిరేకంబున ముజ్ఞు పరంబగునపుడు కుజీ
౩౦౭ I విషయము. యగు. ౩౨.నీవు వండకుము. మీరు వండకుఁడు.

సంజీవని. ౩౦౭ I విష:—౩౧ సూ. వ్యాఖ్య. 'ము - డుజ్' అను రెండును 'ముజ్' అను సంజ్ఞ గలవని యర్థము. బా. క్రి. ౨౯ సూత్రమున విధింపఁబడిన 'ము - డుజ్' అనువానిలోని 'ము' అనునది 'డుజ్' అనువానిలోని యిద్వర్ణమగు జకారముతోఁగూడి 'ముజ్' అను ప్రత్యాహారముగ నేర్పడునుగాన నది 'ము - డుజ్' అను రెండిటికిని సంజ్ఞయగుచున్నదని తాత్పర్యము.

౩౨ సూ. వ్యాఖ్య:—బా. క్రి. ౨౯ సూత్రముచొప్పున ముజ్ఞు ప్రార్థనాద్యర్థక మనుట స్పష్టము. వ్యతిరేకార్థమున నట్టి ముజ్ఞు పరమగునపుడు 'కుజీ' యాగమ మగును. బా. క్రి. ౨౦ సూత్రముచొప్పున జీత్తగు కుజీ పరమగుచుండఁగా ధాతువుతుది 'ఉ'కార మకార మగును. వండు+అ+కు+ము = వండకుము. వండు+అ+కు+డుజ్ = వండకుఁడు - వండకుండు. డుజ్ఞు జిత్తుగాన బిందుపూర్వక మగుచున్నది. పయిరీతిని జిత్త్వ - జీత్త్వములు రెండిటికిని వేర్వేఱ ఫలద్వయము నరయునది. (విస్తర. I ౧౨౭ విష. చూ). "వ్యతిరేకమున ననఁగా లజీయందు.........వండుధాతువునకు లజీ మధ్యమపురుషైకవచనమున ౨౯ చే ముఁవర్ణకమును నది పరముగా నీవిధిచే కుజీయు.........పైరూపము సిద్ధించె (వండకుము). ఇట్లె 'వండకుఁడు' అనురూపము ప్రక్రియ నరయునది" (బా. సా. వే. క్రియా. ౩౨ సూ. వ్యాఖ్య. ౪౦౧ పుట). ఇది కేవలము పొరపాటు. 'వండకుము-వండకుఁడు' అనునవి లజీ వ్యతిరేకరూపములు గావు. అవి లూడ్ వ్యతిరేక రూపములు. బా. క్రి. ౨౯ సూత్రము లూట్టు పురులకె ముజ్ఞును విధించుచున్నది.

సంప్రార్థనార్థకాదీ, చ్చోదాతా ప్రశ్నలక్షణో భవతః॥
పన్నయా. ఏదోతౌ వ్యతిరేకా, దపి సంప్రార్థనపరౌ క్రియా
ధ్వనీయము. ణాం స్తః. (ఆం. చిం. క్రియా. ౧౫ కారి. అహో.
౩౦౮ విషయము. ౪౯౫ పుట).

అచ్చుతుష్కం భవేత్ ప్రాణి । స్థితం ప్రశ్నాదివాచ
కమ్ । తత్రాదిచ్చు భవేద్దీర్ఘు । ఏదోతౌ పుభయా

త్మకా । క్వచి దూచ్చ భవే దర్థ । విశేష ఇతి కేచన.
(వికృ. అజం. ౭౭-౭౮ కా. అహో. ౩౫౭ పుట).
ఆర్యాదిశబ్దో యుక్తః స్యా । దసంబద్ధార్థ బోధనే
(వికృ. క్రియా. ౧౫ కారి. అహో. ౪౬౬ పు).

కల్పతరువు. 3౦వ విష:—౨౧౦ XII విషయమున నీకారికలు వ్యాఖ్యాతము లయ్యెను. సంప్రార్థనాద్యర్థక క్రియలమీఁద "ఈ-ఊ - అ - ఆ" శబ్దములు స్వార్థబోధకములై యగుచు నిల్చును. ఇవి అయ్య - అమ్మ - అన్న - మున్నగువానికిని నుపలక్షణములు. ఉదా:—చేయుము+ఈ - చేయుమీ, చేయుము+ఊ - చేయుమూ, 'ఊ' శబ్దవిధానముచే "ఈ - అ-ఆ" అనువాని పాక్షికత్వము విశదపడుచున్నది. చేయుము+అ = చేయుమ, చేయుము+ఆ = చేయుమా, ఇవిమాత్రము చేరుననెడి యీవిధానముచేఁ దక్కినస్వరము లీక్రియలపై నిల్చుట సమ్మతముకాదని విశదపడుచున్నది. చేయుము+అయ్య = చేయుమయ్య. కలుగును+అమ్మ = కలుగునమ్మ - మొ. ఎ - ఏ - ఒ - ఓ - లు వ్యతిరేక క్రియలపయిని (వ్యతిరేక మధ్యమపురుష)నిలిచి ప్రశ్నార్థకములగుచుః బ్రార్థనాద్యర్థములను దెల్పును. ఉదా:— చెప్పవె = చెప్పవే = చెప్పుము. చెప్పవొ = చెప్పవో = చెప్పుము. ఇట్లె - చెప్పరె = చెప్పరే = చెప్పరొ = చెప్పరో = చెప్పుఁడు - మొ.

అచ్ఛతుష్క-మిత్యాది:—చింతామణి కారికలోఁ బ్రసంగింపఁబడిన (అ. ఇ. ఉ. ఎ. ఒ.)స్వరములై దిటిలోను 'ఉ'కారమునుగుఱించి వేఱుగ నుత్తర కారికలోఁ జెప్పుచున్నాఁడు గాన నిందు "అచ్ఛతుష్క"మ్మనుట సుసంగతమగుచున్నది. అచ్ఛతుష్కమ్మనఁగా 'అ-ఇ-ఎ-ఒ' అనునవి. హ్రస్వదీర్ఘములగు, నట్టి యచ్చులు—'అ - ఆ - ఇ - ఈ - ఎ - ఏ - ఒ - ఓ' అనునవి సుప్తిఙంతపదముల తుదిహల్లులపై నిల్చి ప్రశ్నాద్యర్థవిశేషములను బోధించును. ఉదా:—చెప్పితివ - చెప్పితివా - చెప్పుమి - చెప్పుమీ - చెప్పితివె - చెప్పితివే - చెప్పితివొ - చెప్పితివో - ఇది పుస్తకమె - పుస్తకమా - నేనొక బ్రాహ్మణుండనే - వీఁడి - వీఁడీ (రాముఁడు). మొ. ఇవి కవిప్రయోగానుసారముగ గ్రహింపవలెను. (౨౧౦ XII విష.) ఒకానొకప్పుడు ఉకారమును నర్థవిశేష బోధకమగును. ఉదా:—ఎట్టూ. మొ. అయ్య - అమ్మ అన్న మున్నగునవి సైతము ము డుజ్జులపై స్వార్థమున నిల్చును. ఉదా:—చెప్పుమయ్య. మొ. మఱియు నయ్యవి సుప్తి జంతపదముల తుదిని నిల్చి వ్యతిరేకార్థమును బోధించును. ఉదా:—ఇదీ పుస్తకమయ్య = పుస్తకముకాదు. నీవు పండితుఁడవయ్య = పండితుఁడవు కావు. చెప్పితివయ్య = చెప్పలేదు. చెప్పవయ్య =

చెప్పుము = చెప్పరయ్య = చెప్పుఁడు. 'అచ్చుతుప్క' మిత్యాది కారికలును "ఆర్యాది శబ్ద" ఇత్యాది కారికయు నెల్ల సుప్తిఙన్త సాధారణములు గాన నివియు నట్టి యర్థ విశేషములలో నొక టనఁదగు ప్రార్థనార్థమును సైతము బోధింపనగుటచే నిట నివి సురంగతములని యెన్న నగును. సంప్రార్థనార్థకా దిత్యాది చింతామణి కారిక కేవల ప్రార్థనాద్యర్థ విషయకమె. అట్టి దానిని సవరించుటలో నథర్వణుఁడు చింతామణి పేర్కొన్న స్వరములె కాక మఱికొన్ని స్వరములు శబ్దములును ప్రార్థనాద్యర్థము లనే కాక యనేకములగు నర్థవిశేషములను సైతము బోధించునని వచియించెను. సంప్రార్థనార్థకా దిత్యాది చింతామణి కారికకు వివిధములగు పాఠాంతరములు గలవు. అవెల్ల నా రచించిన బాలసరస్వతీయ పీఠికయందు విపులముగ విమర్శింపఁబడెను. (చూ. బాలస. పీఠి. ౨౯ మొ. 3౨ విష.) (విస్తర.). ప్రస్తుతమగు ప్రార్థనాద్యర్థ

విస్తర. 3౦౭ విష:—సంప్రార్థనార్థకా దిత్యాది చింతామణి కారిక పాఠ భేదముల విషయమునందలి చర్చ సంక్షేపముగా నిటఁ జూపఁబడుచున్నది. సంప్రార్థనార్థకా దిత్యాదికారిక ప్రార్థనాద్యర్థ బోధక క్రియల ప్రపంచమును విశదపఱుచుటకు భట్టారకునిచే నుపదేశింపఁబడెను. ఏకత్వేథ బహుత్వే మ దుజా విత్యాది కారికచేఁ బ్రార్థనాద్యర్థక క్రియా ప్రత్యయముల నుపదేశించి యట్టి క్రియలపై స్వార్థమాత్రమందు నిల్చు స్వరాది శబ్దములను, వ్యతిరేక క్రియలపై నిలిచి ప్రార్థనార్థము బోధించు స్వరాది శబ్దములను, ని క్కారికతో నుపదేశించుచున్నాఁడు. పాఠభేదముల నెల్లఁ బరిశీలించి యుక్తమని తోఁచిన పాఠమె పైని మూలముగాఁ జూపఁబడెను. సంప్రార్థనార్థకా దీ। చ్చో దాతౌ ప్రశ్నలక్షణౌ భవతః। ఏవోతౌ వ్యతిరేకా। దపి సంప్రార్థన పరౌ క్రియాణాం స్తః. దీనిని నిర్వహించు తాళపత్ర మాతృకా పాఠములు:—"సంప్రార్థనార్థకా ధీ।శ్చో దాతౌ ప్రశ్నలక్షణౌ భవతః। ఏవోతౌ వ్యతిరేకా। దపి సంప్రార్థన పరౌ క్రియాణాం స్తః. ప్రార్థనార్థకమైన ప్రత్యయము మొదలను ఈత్ = ఈకారము వచ్చును. రక్షింపుమీ - పొందింపుమీ - పొందుమీ - ఘటింపుడి - ఘటింపించుడి - దేశ్యక్రియలకు సేయుమీ - సేయింపుమీ - ఉదాతౌ = ఉకార అకారములు, ప్రశ్నలక్షణౌ = ప్రశ్నార్థ సూచకములు, భవతః = అవును. శేవింపుడు - పోషింపుడు - పోషింపుమా - అనుసరింపుమా - అనుభవింపుడా - ఏవోతౌ = ఏకార ఓకారాలు, వ్యతిరేకాదపి = వ్యతిరేక ప్రత్యయములమీఁద, సంప్రార్థనపరౌ = యాచ్ఞార్థపరములైన, క్రియాణాం = క్రియలకు. స్తః = అవును. రక్షింపవే - రక్షింపవో - హరింపవే - హరింపవో - భజింపవే - భజింపవో." (విజయనగర మాతృక. బాలసరస్వతీయ టీక ౪౧ తాటాకు. ౯౦కవలసమాతృకా పాఠమును పైరీతినే యున్నది.)

"సేవింపుఁడు+ఉ = సేవింపుఁడు, పోషింపుఁడు+ఉ = పోషింపుఁడు, పోషింపుము+అ = పోషింపుమా." అను సుదాహృతులలోఁ బ్రశ్నార్థభానము లేమింజేసి "ప్రశ్నలక్షణౌ భవతః" అను దానిని 'ఉదాతౌ' అను దానితోఁ జేర్చి యన్వయించుట సరికాదు. 'ఉదాతౌ' అను దానిని "ఈత్" అను దానితో జోడించి, 'ప్రశ్నలక్షణౌ భవతః' అను దానిని "ఏదోతౌ వ్యతిరేకా ఽపీశ్యా ద్యుత్తరార్ధములోఁ జేర్చి సమన్వయించుట యుక్తము. ఆపక్షమున 'ఈ' శబ్దమువలెనె "ఉత్ + అ+ ఆత్ = ఉదాతౌ" అను శబ్దములును బ్రార్థనార్థక్రియలమీఁద స్వార్థమునఁ జేరుననుటయు, వ్యతిరేక క్రియలమీఁద "ఏదోత్తు"లు చేరి ప్రశ్నార్థకములగుచుఁ బ్రార్థనార్థమును బోధించు ననుటయు సుసంగతములై యుండును. ఉదా:— చేయుమీ - చేయుము - చేయుమా. చేయవు+ఏ = చేయవే = చేయుము. చేయవు+ఓ = చేయవో = చేయుము. 'చేయుము - చేయుము - చేయుమా' అను స్థలములందుఁ బ్రశ్నార్థభాన మెంతమాత్రము లేదు. "ఉత్" అని వచించుటచే "ఈత్+ అ-ఆత్" అను వాని యోగము నిత్యము కాదని విశదమగుచున్నది. 'ఆత్' అనుచో 'అ+ఆత్' అని 'అ'కార ప్రశ్లేషము విరుద్ధముకాదు. "రక్షింపుదు - రక్షింపుదు - రక్షింపుమ" (ఆది. ౨ ఆ. ౨౧౭.) అను భట్టారక ప్రయోగ మట్టి ప్రశ్లేషమునకు మూల మగుచున్నది. 'చేయవు+ఏ = చేయవే' మున్నగు చోటులందు వ్యతిరేక క్రియలపైఁ బ్రశ్నార్థక స్వరము చేరుటచేఁ బ్రార్థనార్థభానము స్పష్టమే కదా. బాలసరస్వతియు నిట్లే సమన్వయించి యున్నను 'అర్థర్చాంతమునకు సూత్రము తెగవలయునని తలఁచి వైరీతిని లేఖక పాఠకాదులు సవరించిరో బాల సరస్వతియే యట్లు పొరపాటుగా వ్యాఖ్యచేసెనో తెలియకున్నది.

బాలసరస్వతీయములోని తప్పుపాఠము సరికాదని తలఁచి కావలయు నహోబలపండితుఁడు"ఉదాతౌ ప్రశ్నలణౌ భవత."అనుచో "సంప్రార్థనార్థకాదీ । దేదాతౌ ప్రశ్నలక్షణౌ భవతః" అని సవరించెను. "చేసితివే ? చెప్పితివా ?" మున్నగు ప్రశ్నార్థక స్థలములు దీని కుదాహృతులగును గాన నిది సుసంగతమువలె స్థూల దృష్టికిఁ దోఁచును గాని ప్రార్థనార్థక రూపోపదేశ సందర్భమునఁ బ్రశ్నార్థక రూపోపదేశము కేవలము నప్రసక్తము కాదా ? పూర్వోత్తర సూత్రములు రెండును (I-సంప్రార్థనార్థకాదీత్ - చేయుమీ; II ఏదాతౌ ప్రశ్నలక్షణౌ భవతః - చేసితివే ? చేసితివా ?; III ఏదోతౌ వ్యతిరేకా । దపి సంప్రార్థనపరా క్రియాణాం స్తః - చేయవే = చేయుము - చేయవో = చేయుము) బ్రార్థనార్థక రూపములను సాధించునవై యుండఁగా వాని నడిమి సూత్రము ప్రార్థనార్థక రూపముల కెంత

మాత్రము సంబంధింపని కేవల ప్రశ్నార్థక రూప సాధకమయి యుండునా? "చేయుమే" అనురూపము నెవ్వరును సమ్మతింపఁ జాలరుగదా. మఱియు నిట్టి పాఠమె చింతామణిలో నున్నచో నథర్వణుఁడు "అచ్చుతుష్కమి" త్యాది కారికలలో 'ఏదాత్తులను' ప్రశ్నార్థకములుగాఁ బూరించి పునరుక్తముచేసి యుండఁడుగదా.

అహోబలపండితీయములోని పై యసంగత పాఠముల వ్యాఖ్య యిటు చూపఁ బడుచున్నది. "సంప్రార్థనార్థకాదీత్-వ్యాఖ్యః—సంప్రార్థనార్థక ముడుజ్వర్ణకాన్తాత్ క్రియాపదా దీత్ స్యాత్. నను రక్షింపుమీ......రండీ. నాయం నిత్యోవిధిః- వివాహ మొనర్పు మిత్యాద్యాచార్య వచనాత్. ('ఉదాత్తే' అనుపాఠమును విడిచి కొనుటచే నిట్టి వ్యాఖ్యకుఁ బ్రసక్తి కల్గెను.) 'అచ్చుతుష్కం భవేత్ ప్రాణిస్థితం ప్రశ్నాదివాచకమ్' ఇత్యాద్యథర్వణ సామాన్యోక్తి మహిమ్నా ఏఁడీ నీపాటి-వీరినీ పాటివారు - ఏఁడీ - ఏరీ ఇతి రూపాణి సిద్ధాని" (అహో. ౪౭౫ పు.) "ఏదాత్తౌ ప్రశ్నలక్షణౌ భవతః-వ్యాఖ్యః—ఏదాత్తౌ ప్రశ్నార్థకౌ భవతః - కాచితివే మమ్ము నిపుడు కమలనయనా - ప్రోదితివా మమ్ము నిపుడు భువనాధీశా ఇత్యాది...... వ్యతిరేకేతు సుబన్తా దపీత్యుక్తే రథస్తాత్ - పల్కవిదేటికే వధూమణి - ఏమే బాల శిరీషగాత్రి - ఇత్యాది." (అహో. ౪౭౬ పుట.) "ఏదోత్తౌ వ్యతిరేకాదపి సంప్రార్థనపరౌ క్రిణాం స్తః-వ్యాఖ్యః—వ్యతిరేకాదపి క్రియా పదా దేదోత్తౌ సంప్రార్థనార్థకౌ స్తః - నన్ను రక్షింపవో రాము నళిన నయన, ప్రోవవే నన్ను........" (అహో. ౪౭౬ పుట.). ఇట్టి కవిశిరోభూషణ వ్యాఖ్య వెలసిన పిదప - బాలసరస్వతీయ మాతృకలందును నీపాఠమె విస్తరిల్ల సాగెను. ఇంకను విచిత్రముగా నహోబల వ్యాఖ్యాన పంక్తులతోడి పాఠాంతరము సైతము వెలసెను. అట్టి పాఠాంతర మసంగతమని యుపేక్షింపక యాంధ్రసాహిత్య పరిషన్ముద్రిత బాలసరస్వతీయ పుస్తకములోఁ బాఠవిశేషముగఁ జూపఁబడెను. "సంప్రార్థనార్థకము డు। జ్వర్ణాద్యన్తాత్ క్రియాపదా దీత్ స్యాత్ ।వ్యతిరేకేతు సుబన్తా। దే దాత్తౌ ప్రశ్నలక్షణౌ భవతః" (పరిషన్ముద్రిత. బాలస. 3 పుట.). కవిశిరోభూషణ వ్యాఖ్యాన పంక్తులలోని "వ్యతిరేకేతు సుబన్తా దపీత్యుక్తేః." అను వాక్యము సైతము చింతామణి కారికా భాగముగా నీప్రక్షిప్త పాఠకర్త భ్రమించెను. ఆవాక్యము 'అచ్చుతుష్క మిత్యాద్యథర్వణ కారికార్థము నహోబలపతి ప్రదర్శించిన వాక్యములలోనిదే కాని చింతామణి కారికా భాగముకాదు. మఱియుఁ బైరీతిని జింతామణి కారికలో లేని వాక్యములను జింతామణి కారికా భాగములనుగాఁ గవిత్వము చెప్పుటచేఁ బ్రక్షిప్త కారికాకర్త చింతామణిలోని నిజమైన కారిక యుత్తరార్థముగు "ఏదోత్తౌ వ్యతిరేకా।

విషయకములగు ప్రయోగములు:—క.........కనుఁగొను। మీ నీవును బంధులును సమీపస్థులరై. (భీష్మ. ౨ ఆ. ౧౨౫.) (యతిస్థలగతములు) మ......ఒదిగినం దైన్యంబు వచ్చుం జుమీ. (శల్య. ౨ ఆ. ౬౧ ప.) ఉ..........। నన్నుత దీని కొండొక విషాదముఁ బొందకుమీ మనంబునన్. (ఆర. ౫ ఆ. ౪౩౪.) చ......హితముఁ జుమ్మీ. (ఆర. ౬ ఆ. ౬౪.) క.........। మనకొక్కటి నిశ్చయింపుమీ తగు బుద్ధిన్. (ఆర. ౭ ఆ. ౪౪.) ఉ..........ని। ధ్ధారణ సేయుఁడా హితము ధర్మము.........(ఉద్యో. ౪ ఆ. ౯౦.) క..........। ఎటవోయెదొ పొమ్ము మానుమీ వలవని త్రు। ళ్ళుట.........(శాంతి. ౪ ఆ. ౩౯౮.) క. నీకట్టిన మైల గట్టి నేర్తునె చెప్పుమా. (ఆది. ౩ ఆ. ౧౩౫.) క.........పుట్టునె చెపుమా. (ఆస. ౬ ఆ. ౫౯ ప.) క.........సురగణాధిప నన్నున్। రక్షింపుము రక్షింపుము। రక్షింపుము యనుచు నప్పురందరు కడకున్. (ఆది. ౨ ఆ. ౨౧౭.) క.........పాండవాగ్రజుఁ డయ్యర్జునుఁ జ్వాచి వీని విడువుము। యని నోడిన వాని హీను నయశో వీర్యున్. (ఆస. ౭ ఆ. ౪౭.) క. తన తన మదినున్న తెఱఁగు తథ్యము చెపుడా. (విరా. ౧ ఆ. ౬౫.) క.........దైవంబు కతం। బున నాకు నొక్కచందం। బనువై యున్నయది దీని నొఁగా దనుఁడా. (విరా. ౧ ఆ. ౮౬ ప.) క. సుందరి మాయిద్దఱిలో। నిందెవ్వరి వలతు చెప్పుమీ యనవుడుఁ బూ। ర్ణేందు ముఖి సూచి మీలో। నం దెవ్వఁడు పొడిచి యొడిచె నతనిన వలతున్. (ఆది. ౮

దపి సంప్రార్థన పరో క్రియాణాం స్తః" అనునది వేఱొక కారికయొక్క పూర్వార్థముగ నంగీకరింపవలసి వచ్చెను. (చూ. నా రచించిన బాలసరస్వతీయ పీఠిక. ౨౯ విష. ౫౭-౫౮ పుటలు, వావిళ్లవారి ముద్రణము.) ఇట్టి ప్రక్షిప్తపాఠము చెన్నపురి ప్రాచ్యలిఖిత పుస్తక భాండాగారములోని '౧౧-౧౨-౫' నెంబరుగల బాలసరస్వతీయ మాతృకలోను ౩-౨౨ నెంబరుగల కవిజనాంజనమును వేరితో ముద్రింపఁబడిన బాలసరస్వతీయ టీకా భాగములోను 'కీ-శే-రావుసాహెబు - కళాప్రపూర్ణ - గిడుగు రామమూర్తి పంతులుగారు నాకొసంగిన బాలసరస్వతీయ మాతృకలోను వేఱొక కాకినాడ మాతృకలోను నున్నది. పరిష్కృద్రణమున దీనిని పాఠాంతరముగఁ జూపుటలో "ఏదోతా వ్యతిరేకాదపి సంప్రార్థనపరో క్రియాణాం స్తః" అను నర్ధర్చ మువేక్షింపఁబడెను. ఈయర్ధర్చమే వ్యతిరేక క్రియలు ప్రార్థనార్థమును బోధించుట కుపదేశింపఁబడిన (చేయువే = చేయుము. మొ.) యీసందర్భములోని చింతామణి గ్రంథమునకు ముఖ్యవిషయమని సంస్కర్త వివేకింపకుండుట శోచనీయము!

ఆ. ౧౧౦.) వావిళ్లవారి ముద్రణమున నిది పాఠాంతరముగాను "అందెవ్వరి వలతు చెప్పుమా" అనునది గ్రంథమునఁగాను బ్రదర్శింపఁబడెను. తిలోత్తమయు సుందోప సుందులును సమీపస్థులయి హస్త నిర్దేశ యోగ్యులుగా నుండుటచే నిట "ఇందెవ్వరి." అను పాఠమె యర్హము. పరోక్షస్థల ప్రయోజ్యకుగు "అందెవ్వరి" అనునది సంగతము కాదు. ఉత్తరార్థమున "అందెవ్వఁడు" అనునదే యుక్తము. అందు = ఆయుద్ధ సందర్భ మందని యర్థము.

వ్యతిరేక క్రియలు ప్రార్థనాద్యర్థముల నిచ్చుటకు:—తరలము........ పితామహా వీరి కిచ్చుటఁ జిత్తశాంతి యొనర్పవే. (సభా. ౨ ఆ. ౩౫ ప.) చ. వ్యాపగతమైన జీవమిది వచ్చు నుపాయము సేయరాకొ్కా (ఆది. ౧ ఆ. ౧౫౦). ఆ-వె. నన్నుఁ జూచి నగరె నళినాక్షి నాకేల।విప్రయోగ మేల వినవె తొల్లి। (ఆర. ౨ ఆ. ౧౩౭). 'నగరె' అనుచోట (నవ్వుదురు జనులు) 'ఎ' శబ్దము వ్యతిరేక వ్యంజక ప్రశ్నార్థకము. 'వినవె' అనుచో "ఓ జీవలుఁడా వినుము" అని యర్థము. (వినవు+ఎ = వినవె). క........మత్పదముఁ గైకొనవే (విరా. ౩ ఆ. ౨౨౩). క. విన వలతుం జెప్పవే వివేకనిరూఢా (స్త్రీ. ౧ ఆ. ౫౦). అయ్యాదులు ముద్దుజ్జుల మీఁద నిల్చుటకును:—అయ్యాదుల యోగమున వ్యతిరేక క్రియలు ప్రార్థనార్థకములగుటకును:—చ. అమలచరిత్ర యేల చెప్పుమయ్య వినం గడు వేడ్కయయ్యెడున్. (ఆది. ౧ ఆ. ౧౨౮). తే. గీ.........చెప్పు। మయ్య తపతి కపత్యులమైన కెఱఁగు. (ఆది. ౭ ఆ. ౬౬ ప.) తే. గీ. । ఆ జరత్కారుఁ గని చెప్పవయ్య వాని । నెఱుగు దేని మాపడిమోదు నీయవస్థ (ఆది. ౨ ఆ. ౧౪౫). చ........కడసె వారిరుహాయతనేత్రఁ గృష్ణ నీ। ధరణి సురాన్వయోత్తముఁడు ధర్మవిధిం జెప్పుఁడయ్య యింక నె। వ్వరికిని జన్నె వీని ననవద్యపరాక్రము నాక్రమింపఁగా (ఆది. ౭ ఆ ౨౦౭). సీ.........। ఆ-వె.........। కరుణ గలుగుమమ్మ కమలనేత్ర. (ఆది. ౮ ఆ. ౪ ప.) ఆ-వె.........చేయకు।మయ్య యిట్టి చెయ్వు లనఘ యింక (ఆర. ౩ ఆ. ౩౭౭). ఉ. వెన్నుఁడు ప్రీతిఁ జెప్పిన సవిస్తరవాక్ప్రచయంబు త్రోవఁ బో। వన్న కుమార.........(ఉద్యో. ౩ ఆ. ౩౪౮). చ. అనుపమ సత్యవిస్ఫురణ నాడినమాట మఱాకుమన్న (ఉద్యో. ౪ ఆ. ౭౦ ప.) క. నాచిత్తము వసుదేవునిఁ । జూచుటఁ గోరెడును నీవు సుమనోవృత్తిం। జూచి యనుమతి యొనర్చుట। వైచినయది నన్నుఁ బుచ్చవే ద్వారకకున్. (యతిస్థలము.) (అశ్వ. ౩ ఆ. ౩ ప.) క. వినుమయ్య శమథనాగ్రణి । వనగతులకు వేఁటలాడవల దెప్పాటన్ । (హరి. స. ౨ ఆ. ౩౬). (వినుము+అయ్య = వినుమయ్య - శమథనాగ్రణి - నలకథాపక్షము.

వినుము+అ+అశేమధనాగ్రణీ = వినుమ య్యశేమధనాగ్రణీ - హరిశ్చంద్ర కథా పథము. క.........పురుషోత్తమ నీ । వీ జన్మంబున నస్ముని । రాజికి వెఱఁగగు తపశ్చరణ మొందవనా (అను. ౪ ఆ. 33౫ ఇట్టివి పెక్కు). అచ్చుతుపక్కమిత్యాదికి ౨౧౦ XII విషయమున ననేకప్రయోగములు చూపఁబడెను. సీ.........విను శంతను సుతుండు । గురుఁడును విదురుండు గూర్కొని కూర్కొని చెవులఁ బోయ మె సవిశేషకార్య (తే-గీ.) వచనములు సంజయుఁడు పెక్కుపరుస లుభయ । బల విధఁబులు తెలియఁగఁ బలుకఁడెట్లు ।.........(స్త్రీ. ౧ ఆ. ౧౪౨). పోయమె = పోసితిమి - పలుకఁడెట్లు = పలికెను. ఆ-వె. నన్నుఁ జూచి నగరె.........(ఆర. ౩ ఆ. ౧౩౭). (నగరె = నవ్వుదురు). క......... । నీ వచ్చుటఁ గలవో లేవో ని క్కము చెపుమా (విరా. ౪ ఆ. ౨౧౧). "అపిశబ్దాత్ క్వచి దన్యత్రాపి. ఉ. వచ్చునో రాఁడో వాఁడనుచు.........సీ. వెలఁది యైరావతద్విప కుంభకుచకుంభ సంభార, హరిదధీశ్వరుని వలతో. ఇత్యాదివచనాని సాధూని.........."(అహో. ౪౯౬ పు.) మొ.

సంప్రార్థనంబుల ముజ్జున కదాదులు విభాష నను ప్రయుక్తంబు లగు. 33.

వండుము - వండుమా - వండుమి - వండుమీ - వండుఁడ - వండుఁడా - వండుఁడి - వండుఁడీ. అ- ఆ - ఇ - ఈ - ఎ - ఏ - ఒ - ఓ-అమ్మ-అయ్య ఇత్యాదు ల దాదులు.

బాలవ్యాకరణ వివరణము. 30౦ I విషయము.

ఎదాదు లనుప్రయుక్తంబు లగునపుడు ముజ్జునకు వుజీ- రజీ యగు. 3౪.

వినవె - వినవే - వినరె - వినరే- వినకువె - వినకువే - వినకురె - వినకురే.

సంజీవని. 30౦ I విష:—(౨౧౦ XIII విషయము చూడు). 'సంప్రార్థనంబులన్' అను బహువచనమునకు సూరిప్రయోజనమును వివరింపలేదు. చింతామణియందువలెనె యిందును ప్రార్థనాద్యర్థములందని సూరియాశయము కానోపును. అదాదులను సూరియే వివరించెను. ఇత్యాదు లనుటచేత 'అన్న' మున్నగు వానిని గ్రహింపనగును. అదాదులలోని 'ఇ' శబ్దమును నిర్వహించు ప్రబల ప్రయోగము కానరాదు. నన్నయ 'సంప్రార్థనార్థకా దీ'త్తని వచించుటచేత 'ఇ' శబ్దమిట నన్నయకు సమ్మతముకాదని తోఁచుచున్నది. అదాదులలోని 'ఎ' శబ్దము

మొదలుగ నున్నవి "ఏదాదులని" యుత్తరసూత్రముచే విశదమగుచున్నది. కాన 'అదా'ద్యంతర్గణము 'ఏదాదు'లని యెన్నఁగును. అదాదులెల్లఁ బ్రార్థనాద్యర్థక ముడుజ్ఞులపై స్వార్థమందె నిల్చు ననఁదగును. అదాదులలోని "ఏవాదులు" చేసిన రూపములు నిలువవు. వానికి నిత్యముగా నుత్తరసూత్రము 'వుజీ రఁజు'లను విధించుచున్నది. కాన - ము డుజ్ఞులపై - అ. ఆ. ఇ. ఈ శబ్దములుచేసిన రూపములె నిల్చి యుండునని తెలియనగును. 'అయ్య - అమ్మ' అనువాని నదాదులలోఁ బఠించెనె కాని సూరి వానితోడిరూపముల నుదాహరింపలేదు. అయ్యాదు లెవాదులలోనివి గాన నవి పరమగునపుడు "వుజీ రఁజులు" వచ్చునని యె సూరియాశయమనక తీరదు గాని యుత్తరసూత్రములో సయితము వానితోడి రూపములను సూరి యుదాహరింపలేదు. బా - గు - ప్ర - వ్యాఖ్యాత "అయ్యా"దులు పరమగునపుడు "వుజీ రఁజు"లు వచ్చినరూపముల నుత్తరసూత్రమునందలి మూలములోఁ బ్రక్షిప్తము చేసెను. బాలవ్యాకరణ ముద్రణములం దెందును "వినవమ్మ - వినరమ్మ - వినవయ్య - వినరయ్య" అను నుదాహృతులు లేవు. వీనినిబట్టి యీతఁడు "వినకువమ్మ - వినకురమ్మ - వినకువయ్య - వినకురయ్య" అనురూపములు సైత ముత్తరసూత్రమునకు లక్ష్యములని చెప్పుటకు వెనుదీయఁడని చెప్పనగును. వేటి కా వ్యాఖ్యాత "అమ్మ - అయ్య" అనునవి యేగణమునందును జేరవని యీ క్రిందిరీతిని వ్రాసెను. "అదాదు లెదాదు లనువిభాగ మచ్చులకు సంబంధించినదే గాని యయ్య - యమ్మ - యప్ప - యన్న మొదలగు పూజ్యార్థకము లందుఁ జేరవనియు దాన నదాదులు (అ. ఆ. ఇ. ఈ.) నాలుగనియు నెదాదులు (ఎ. ఏ. ఒ. ఓ.) నాలుగనియు గ్రహించి పైనాలుగచ్చులు పరమగునపుడె యీవిధి వర్తించునుగాని యయ్య మున్నగునవి పరమగునపుడు గాదనియు గ్రహించుట యుక్తమని తోఁచుచున్నది. ఆపక్షమున 'వినవమ్మ - వినవయ్య - వినరమ్మ - వినరయ్య' అనురీతిరూపములు కుదురవని శంకింప నగుం గానివాని నమ్మాదుల యోగముగల వ్యతిరేక క్రియారూపములనుండి సాధింపనగును........." (బా. సా. పే. ౪౦3 పు.) ఇట్లీతఁడు "అమ్మ - అయ్య" అనువానిని సూరియుదాహరించిన గణములనుండి ప్రత్యాఖ్యానము చేసెనే కాని యీ 33-3౪ సూత్రములు రెండిటిని నేల ప్రత్యాఖ్యానము చేయఁడయ్యెనో తెలియకున్నది. "వినవమ్మ - వినరయ్య" మున్నగునవి వ్యతిరేకక్రియలనుండి సాధింపనగునపుడు "వినవె - వినవే - వినరె - వినరే - వినవా" మున్నగు రూపములుమాత్ర మేల వ్యతిరేకక్రియలనుండి సాధింపరాదు ? నన్నయాథర్వణీయ మార్గ మదియేకదా. సూరి యట్టి యుక్తమార్గము నుపేక్షించి యీయపమార్గమున

నేల పడవలసెనో తెలియరాదు. ఈసూరిపక్షమును "నినుమయ్య శమధనాగ్రణి" (హ.న. ౨ ఆ. ౩౫). మఱాదుమన్న (ఉద్యో. ౮ ఆ. ౬౦) ద్వి......మఱాద | మమ్మ.........(బసవ. ౩ ఆ. ౮౦౬). క.........మఱాదుమయ్య ముకుందా (హరి. ఉత్త. ౯ ఆ. ౨౪౪ ప.) చెప్పుమయ్య (ఆది. ౧ ఆ. ౧౨౭; ౬ ఆ. ౫౫). చెప్పఁడయ్య (ఆది. ౬ ఆ ౨౦౬). కలుగుమమ్మ (ఆది. ౭ ఆ. ౮ ప). చేయుమ మయ్య (ఆర. ౩ ఆ. ౩౬౬). మున్నగు వెనుక నుదాహరించిన (౩౦౬-౩౦౭ విష.) నన్నయతిక్కనాది మహాకవిప్రయోగములెల్ల విరోధించును. ఇంక నహోబల పండితీయము ననుసరించి 'వినకురె వినకురయ్య - వినకురమ్మ' మున్నగురూపములును సాధువులె యనుకొని వానిసాధనమునకయి సూరి యిట్టి యపమార్గమునఁ బడవలసె నని తోఁచుచున్నది. "ము వు వర్ణకయో రుపలక్షణత్వేన డు జు వర్ణకయో ర్బహు వచనయోరపి గ్రహణమ్" (అహో. ౮౭౫ పు.) (౩౦౬ విష.). మఱియు-'వినకువె' అను నేకవచనరూపము సాధువైనపుడు 'వినకురె' అను బహువచనరూప మేల సాధువుకాదని తోఁచునుగాని యట్టి బహువచనరూపముల సాధుత్వమును నిర్వ హించు ప్రామాణిక కవిప్రయోగములుగాని ప్రాచీన ప్రామాణిక లాక్షణికసమ్మతి గాని లేదు. 'వినకువె' అను నేకవచనరూపమునకు మహాకవిప్రయోగములెకాక "ము వు పరశ్చ సః" అను నథర్వణాచార్య సమ్మతియు నాధార మగుచున్నది. ఏక వచనమందును "వినకువయ్య - వినకువమ్మ" అనురీతిగల ప్రయోగములు లేమింజేసి 'వు'వర్ణకము 'ఎ - ఏ' లతోఁ గూడిమాత్రమె సాధు వగుచున్నదని వ్యాఖ్యచేయఁ బడెను. (౩౦౬ విష.). అయ్యాదు లేకవచనాంతములయినను డుజ్జు పైనిసైతము 'అ-ఆ' మున్నగుస్వరములవలెనె నిలువనగును. వ. వారలఁ జూచి కృష్ణుం డిట్లనియె. చ.........పడసె వారి రుహాయతనేత్రఁ గృష్ణ నీ | ధరణి సురాన్వయోత్తముఁడు ధర్మవిధిం జెప్పుడయ్య యింక నె | వ్వారికిని జన్నె వీని ననవద్యపరాక్రము నాక్ర మింపఁగా. (ఆది. ౨ ఆ. ౨౦౬-౨౦౬ ప.) వ. వలవ దుడుగుండు.........(ఆది. ౨ ఆ. ౨౦౭,. క.........| అనువై యున్నయది దీని నొఁ గాదనుఁడా ? (విరా. ౧ ఆ. ౭౬). సూరిపక్షము "వినవె - వినరె - వినకువె - వినకురె - వినవయ్య" మున్నగుచోటులందు "వినుము+ఎ = వినవె; వినకుము+ఎ = వినకువె; వినుఁడు+ఎ = వినరె - వినకుఁడు+ఎ = వినకురె - వినుము+అయ్య = వినవయ్య" అనురీతిని బదచ్ఛేదము నరయునది. ఇదియొంతయు నస్వాభావికము - నసత్యము ననుటకు సందియము లేదు.

చ ర్దేశ్యో మధ్యమార్థే స్యాత్ । ప్రార్థనే ము మ్ము
నన్నయా. డుజ్ స్థితిః । ఏతి వాన్తో హ్రస్వ దీర్ఘౌ । ద్విత్వ మూ
3౦౧ II విష. ద న్తతా క్వచిత్. (వికృతి. క్రియా. ౧౬-౧౭ కారి. అహో. ౪౯౬ పుట.)

కల్పతరువు. 3౦౧ II విష:—చుః = 'చు' అనెడి నిశ్చయార్థవిశేషబోధక శబ్దము, దేశ్యః=దేశ్యము, మధ్యమార్థే - ప్రార్థనే = ప్రార్థనార్థక మధ్యమ పురుషమున, స్యాత్ = ప్రయుక్తమగును. అట్టియెడల మధ్యమపురుషమున, ముమ్ముడుజ్ స్థితిః = ఏకత్వమున 'ము-మ్ము' అను ప్రత్యయములును, బహుత్వమున డుజ్వర్ణకమును నగును. ఉదా:—చుము - చుమ్ము - చుఁడు - చుండు - చేసెదను జుమ్మీ = చేసెదనుజమీ - చేసెదనుజుఁడీ - చేసెదవుసుమీ - చేసెదవుసుమ్మీ - చేసెదరుసుఁడీ - చేసెదరుసుఁడీ - (చేయుమనెదను ప్రార్థనము వ్యక్తమగును). ఏతి = 'ఎ-ఏ' అనునవి పరమగునపుడు, వాన్తః - హ్రస్వదీర్ఘౌ స్యాత్ = 'చు' శబ్దము వకారాంతమై, హ్రస్వరూపము దీర్ఘరూపము గలదగును. ద్విత్వం స్యాత్ = ప్రయోగౌచిత్యమునుబట్టి హ్రస్వముగా నుండు నపు డా వకారము ద్విరుక్తమగును. ఉదా:—చువ్వె = చూవె. వకారము రేఫమునకు నుపలక్షణము గాన 'చూరె' అని బహువచన రూప మెన్నునది. వెళ్ళెదను జూరె - వెళ్ళెదవుసువ్వె - వెళ్ళెదవు సూవె - వెళ్ళెదరుసూరె, గసడదవాః స్యు రిత్యాది సూత్రము చొప్పున (౭౭ విష.) చకారము సకారమగును. క్వచిత్ = ఒకానొకప్పుడు, ఊదంతతా = చు శబ్దమున కూకారాంతత్వమును గల్గును. ఉదా:—చూ - కూల్చెదం జూ - చేయుదువు సూ. మెం.

ఈయథర్వణ ప్రదర్శిత ప్రక్రియనుబట్టి 'చూ' అను దాని దీర్ఘము 'ము' వర్ణకలోప మూలకము కాదనియు 'చూ' అనునది ప్రత్యేకముగాఁ బైరీతిని సాధింపనగుననియు నిట్లు వెనుక నుదాహరించిన భారత ప్రయోగమున స్వరపరక 'ము' వర్ణకలోపము లేదనియు సమర్థించుట కవకాశము గోచరించుచున్నది. కాని 'మధ్యమార్థే - ప్రార్థనే' అని యథర్వణుఁడు వచించుటచేతను, 'ము - మ్ము - డుజ్' అను ప్రార్థనార్థక మధ్యమపురుష ప్రత్యయములను విధించుటచేతను నిట స్వరపరక ము లోపమున 'చూ' అను రూపము కల్గలేదనుట సరికాదని తోఁచుచున్నది.

కవిజనమండనకర్త కవిశిరోభూషణమును సరిగాఁ జూచికొనక "ఏతి = పొందుచున్నది." అని టీక వ్రాసెను. "ఏతి = ఏకారేపర ఇత్యర్థః - ద్విత్వపక్షే హ్రస్వః - తదభావే దీర్ఘ ఇత్యర్థః." (అహో. ౪౯౭ పు.) శబ్దతత్త్వమునుబట్టి పరిశీలించు

నపుడు చుమ్ము - చూవె మున్నగునవి 'చూడు' ధాతు ప్రాగ్వాదశ్లర్థక మధ్యమ పురుష రూప మూలకములని తోఁచును. ఉదా:—చూడుము = చూ+ము = చుమ్ము - చూడుఁడు = చూ+డఁజ్ = చుఁడు. చూడనె = చూవె = చూడరె = చూరె. ఈరూపములందు మాత్రమె చూడు 'డు' లోపము కన్పట్టును. 'చూడుము = చుమ్ము.' మున్నగు వాని కర్థమునం దించుకంత భేదస్ఫూర్తి కన్పట్టుచున్నది. ప్రయోగములు:—క.........నిర్గత । శోకస్థితి నున్నదానఁ జూవె ఖగేంద్రా. (ఆది. ౨ ఆ. ౫౧.) క.........బన్నము వడి యేఁదఁ । దలఁపక యున్న తఁడ చూవె తత్త్వజ్ఞుఁ డిలన్. (ఆది. 3 ఆ. ౧౪౭.) చ. సురల వరప్రసాదమునఁ జూరె సుపుత్త్రులఁ బాండురాజు భా । సురముగఁ గాంచె...........(ఆది. ౫ ఆ. ౧౫౦) క.........భా । సురతేజుఁ డుపేంద్రసఖుఁడు సువ్వె మునీంద్రా. (ఆర. ౧ ఆ. 323.) ఉ. భావిపురాతనాద్యతన.........ఏఁ । జూవె సహింప నోపక కృశుండ వివర్ణుఁడ నైతి నెంతయున్. (సభా. ౨ ఆ. ౧౧౪.) మ......... ఒదిగిఁ కా దైన్యంబు వచ్చుం జుమీ. (శల్య. ౨ ఆ. ౬౧.) క......వాఁదగు । పలుకు వినఁగదయ్య హితము పథ్యముఁ జుమ్మీ. (ఆర. ౬ ఆ. ౬౪.) క......సం భా । పాతరళత నొందమి సూ । రే తెరవు విమోక్ష సుఖగరిష్ఠత వడయన్. (శాంతి. ౬ ఆ. 3౧౪.) క. ప్రజ్ఞయ నాకం బనంగఁ బ్రజ్ఞయ చువ్వే. (శాంతి. ౪ ఆ. ౬౮.) క. నావుడు సాత్యకి.........వచ్చుం । జూవె. (ఉ. హరి. ౫ ఆ. ౨౮3.) ద్వి. నమ్మి పోయెదము సుమ్మమ్మ మఱావు । సుమ్మ.........(బసవ. 3 ఆ. ౪౦౭.) బాల వ్యాకరణ పక్షమున 'చూవె' అనుచో 'చుమ్ము+ఎ' = చువ్వె - చూవె అనియు 'చూరె' అనుచో "చుఁడు+ఎ" అనియుఁ బదచ్ఛేద మసంగతముగఁ జెప్పవలసి యుండును. సూరి యీ క్రింది వానిని సంగ్రహింపలేదు,

> రయుగం మధ్యమైకత్వే । క్వచి దర్థే ప్రయుజ్యతే ।
> దీర్ఘో హ్రస్వశ్చ తత్రస్యా । ద్దేశోపన్యర్థ విశేషదః.
> మధ్యమస్థే క్రియార్థేతు । నిత్య మత్వ మిహేష్యతే ।
> నన్నయా. నైకవర్ణస్యతు తథా । రయోగస్య తథా గతేః.
> 3౦ా III విధ. అన్యత్రాపి త దిష్టః స్యా । త్సద్వ్యాక్యస్య తథా గతేః.
> (వికృ. క్రియా. ౨౬-౨౭-౨౮-౨౯ శ్లో. అహో. ౫౦3 పు.).

కల్పతరువు. 3౦ా III విధ:—మధ్యమపురుషైక వచనమునందు; రయుగమ్ = అత్వవిశిష్ట రేఫద్వయము, క్వచిదర్థే = అర్థవిశేషమందు, నీచత్వము భ్రక్తి

మైత్రి మున్నగు నర్థవిశేషములందు, ప్రయుజ్యతే = ప్రయోగింపఁబడును. దీర్ఘో హ్రస్వశ్చ=ఆ రయుగములో రెండవది 'అ'కారవంతము 'ఆ'కారవంతమును నగును. (చూడు. క్రి. ౨౫౫ కా. 30౭ V విష. ప్రత్యయార్థే ఇత్యాది.) తత్ర = ఱవ్వయమున, ఏకోపి = ఒక్కటి సైతము, అర్థవిశేషదః=అర్థవిశేషము నిచ్చునది, స్యాత్ = అగును. ఉదా:—రారా, = రార, = రా = రమ్ము. ఒక్కటి ప్రత్యేకముగాఁ బ్రయుక్తమగునపుడు హ్రస్వాకారముండదు. "ర = రమ్ము" అని వాడరాదు. క్రియార్థే మధ్యమస్థేతు = అట్టి యేకరా శబ్దము ర శబ్దమును వేఱొక మధ్యమ పురుష క్రియ తుదియక్షరము మీఁద నిల్చినచో, ఇహ = ఈసందర్భమున, అత్వం, నిత్యమ్, ఇష్యతే = పూర్వస్థిత క్రియాంత్య వర్ణమునకు, 'అ'త్వము సమ్మతమగుచున్నది. ప్రార్థనార్థమున మధ్యమ 'ము' వర్ణకము లోపించునపుడె క్రియాంత్యము రా శబ్దపరకమగుచుండఁ బూర్వస్థిత స్వరమునకు'అ'కారాదేశ మగును. ఉదా:—పాలింపుము+రా = పాలింపు+అ+రా = పాలింపరా = పాలింపుము. మువర్ణక లోపము లేనపుడు ర శబ్దపరకత్వమున ముప్రత్యయోకార మకారము కానేరదు. ఉదా:—చ. జననముఁ దెల్పవేఁ బిలువ సత్యము సుమ్మర కుంతి భాషణం । బని............(శాంతి. ౧ ఆ. 3౯.) ఇట్లగుటచేతనే మధ్యమ పురుష క్రియల మీఁద 'అ'కారవంతము గాని 'ఆ'కారవంతము గాని రేఫము నిల్చుట గలదని వ్యక్తమగుచున్నది. ఏకవర్ణస్యతు = ఏకాక్షరకమగు క్రియ ర శబ్ద పరకమగునపుడు పూర్వ స్వరమునకు 'అ'కారాదేశము, న = కాదు. రయోగస్య తథా గతేః = ర శబ్దయోగ మట్లు కవిప్రయోగ సిద్ధమగుటవలన నట్లు చెప్పఁబడెనని యర్థము. "ప్రయోగస్య తథా గతేః" అను పాఠము యుక్తతరము. ఉదా:—పోరా - లేరా - తేరా. మొ. అన్యత్రాపి = మధ్యమపురుష క్రియేతర పదముల మీఁద సైతము, తదిష్టః స్యాత్ = ఆద్వివిధ ర శబ్దప్రయోగమును సమ్మతమగును. సద్వాక్యస్య తథా గతేః = కవిప్రయోగము లట్లుండుటవల్ల నని తాత్పర్యము. ఉదా:—నే నా పని చేసితినిరా - వాఁడు వెళ్లెనురా, ఏమిర కర్ణ, (ద్రోణ. ర ఆ. ౨౮౭.) ప్రయోగములు:—చ. జననము దెల్పవేఁ బిలువ సత్యము సుమ్మర కుంతి భాషణం । బని తనుజత్వ జాతకృప నంబుజ మిత్త్రుఁడు వల్కె.......... (శాంతి. ౧ ఆ. 3౯.) ఉ. ఏమిర కర్ణ భీము నటు లేటికిఁ దిట్టితతఁడు దోలసి। గ్గేమియు లేక.........(ద్రోణ. ర ఆ. ౨౮౭.) శా. అత్యుర్వ్యంబుగ సాంపరాయని తెలుంగాధీశ కస్తూరికా । భిక్షా దానము సేయరా సుకవిరాడ్ బృందారక శ్రేణికిన్ । ....కవుల చరిత్రలోఁ 'బృందారకస్వామికిన్' (శ్రీనాథుఁడు) అను పాఠ

మంగీకరింపఁబడెను. మఱియు నందు రెండుచోటులం దీపద్య ముదాహృత మయ్యెను. రెండిటను 'చేయురా' అని యకార ముత్వఘటితముగాఁ బడియుండుట సరికాదు. (కవులచరిత్ర, రివైజ్డ్ ఎడిషను ౩౪౪-౩౫౭-౪౯౧-౫౧౦ పు.) మ... ......కస్తూరికా। ఘన సారాది సుగంధి వస్తువుల వేగం బిచ్చి లాలింపరా, (కవు. రివై. ౩౪౩ పు.) ఉ. ఏలర యీ చలం బుడిగి యేలర బాల రసాల మాలతీ। జాలములో.........(మనుచ. ౩ ఆ ౯౩ ప.) ఇందలి శబ్దాలంకారము "ఏలు ము+రా = ఏలు+ర = ఏలు+అ+ర = ఏలర" అను చోటి 'అ'త్వమునకుఁ బ్రమాణ మగుచున్నది.

శబ్దతత్వమును బరిశీలించినచో వచ్చు ధాతు ప్రార్థనాద్యర్థక మధ్యమ పురుషైకవచన రూపమగు 'రమ్ము' అను దాని లోని 'ము' వర్ణకము పాక్షికముగా లోపింపఁగా మిగిలిన రూపము 'రా' అని యేర్పడుననియు దానినుండి యేర్పడినదే 'ర' అనునది యనియు (చూ. ౩౦వ V విమ. ప్రత్యయార్థ ఇత్యాది.) నట్టి రెండు శబ్దములును (రా - ర) వ్యవహారవశమున నర్థమునందును బరిణామము నంది వివిధస్థలములందుఁ బ్రయుక్తములగుచు వచ్చెననియుఁ దోచుచున్నది. ఇట్లు శక్తి మాఱుటచే నథర్వణాచార్యుఁడు ర శబ్దపరకత్వమున ధాతూకారమునకు 'అ'కారాదేశము చేసెను కాని పరిశీలింపఁగా "ఏలన్+ర = ఏలుట నిమిత్తము రమ్ము" అనురీతి నత్వస్థలములం దెల్ల నుజ్యంత ధాతు రూపము వెలయుచున్నదని తోఁచక మానదు. అర్థశక్తి మాఱుటచేత నచట 'రమ్ము' అను నర్థమునకు స్ఫూర్తి బాగుగఁ దోఁచకున్నను సూక్ష్మముగ నరసినచోఁ గొంత వ్యక్తము కాకపోలేదు. కాలక్రమమున నట్టి 'అ'త్వ మేదో పొరపాటనుకొని కొందఱు సామాన్య గ్రంథకర్తలును ముద్రణ సంస్కర్తలును నట్టియెడల 'ఏలుర' అనురీతి నుకార ఘటిత లకారాదులనే నిల్పుచున్నారు. అథర్వణాచార్య వచనమునైన స్మరింపకున్నారు. కవులచరిత్రము నందు ౩౪౩-౩౪౪-౩౫౭-౪౯౧-౫౧౦ పుటలలో 'చేయురా' అనునది పడియున్నదని పైనివివరించియే యున్నాను. ఇట్లర్థమందుఁ బరిణామము గల్గుటచేతనే 'రా' శబ్ద మవ్యయము నపదము ('అపద' మనఁగాఁ బ్రత్యయాదికము) నని శబ్దరత్నాకరమున నీక్రిందిరీతిని వ్రాయఁబడెను. "ర.........దే - అప - ౧ నీచ మిత్రోద్దేశముల యందు ఉద్దేశ్య వాచకమునకు ఏకత్వంబున అంతాగమంబగును. (నీచోద్దేశమునకు:— ఉ. వంచన రాము దేవిఁ గొని వచ్చిన యట్టులు గాదు రోరి న। క్తంచర.........(రా. యు. కాం.) మిత్రోద్దేశమునకు:—"ఏలర యీచలం బుడిగి యేలర, (స్వా. ౩ ఆ.). అవ్య-ప్రశంసార్థక శబ్దమున కనుప్రయుక్తమగును. (శౌర.

బళిర. మొ.)" (శ-ర). 'ఔను+ర - ఔర' అను చోటి "ఔను" శబ్దము ప్రశంసార్థకము కాదు. రయోగమున నది ప్రశంసార్థక మయ్యెను. "రా - యు - దే - అప - ర అను దాని యొక్క రూపాంతరము. నీచోద్దేశమునకు:—'కానీరా' అను. ఒ ఆ. (కానీ = కానిమ్ము+రా.) మిత్రోద్దేశమునకు:—రారా నందకుమారక - ప్రశంసార్థక శబ్దములకు అనుప్రయుక్తములగుటకు:—'ఔరా వలరాచ వేగిరము' ఉ. హరి. ౫ ఆ.)" (శ-ర). ఇంకను బ్రయోగములు:—"మ. బళిరా సత్కవి వాము...(కళా. ౧ ఆ. ౪౪.) శా. ఏరా తమ్ముఁడ నన్నుఁ జూడఁ జనుదే వెన్నాళ్ళనో యుండి...... (పాండు. 3 ఆ. 33.) "ఏరా = ఏర. అవ్య. (ఏమి+రా.) మైత్రికోపాదులతో చేయు సంబోధనమం దుపయుక్తము.........." (సూ. రా. ని.) "ఏర = ఏరా - శివథ ౧ ఆ ౧౦3" (సూ. రా. ని.) "క్వచిదర్థే - హీనత్వార్థే - ప్రియత్వార్థేచ - రారా శ్రీరామ మమ్ము రక్షింపన్ - రారా ప్రహ్లదను లేల రణ మొనరింపన్...... రార దాసుల రక్షింప రామచంద్ర.........రా యిఁకఁ బ్రహ్లదము లేల రణ మొనరింపన్........." (అహో. ౫౦౭ పుట.) బాలవ్యాకరణమున నీనిపాతములు సయుక్తము సంగ్రహింపఁబడ లేదు.

	ప్రార్థనార్థే భవేన్నాన్తా । త్కదేత్యర్థ విశేషదః ।
	అన్యతశ్చాపి స భవేత్ । క్వచి దర్థ విశేషదః । ఉత్త
నన్నయా	మాదావపి భవే । త్ప్రశ్నాద్యర్థ విశేషదః । (వికృ.
థర్వణీయము.	క్రియా. ౧౪-౧౫ కారి. అహో. ౪౯౬).
౩౦౮ IV విష.	ఆర్యాదిశబ్దో యుక్తః స్యా । దసంబన్ధార్థబోధనే ।
	(వికృ. క్రియా. ౧౫ కారి. అహో. ౪౯౬).
	కిలార్థా దుభయోరోర్యగో । నోభయోపరి వర్ణకః ।
	(వికృ. క్రియా. ౧౬ కారి. అహో. ౪౯౬).

కల్పతరువు. ౩౦౮ IV విష:—ప్రార్థనార్థే = ప్రార్థనార్థమునందు, నాన్తాత్ = నుబ్యంతముకంటెఁ బరముగ, కదేతి = 'కద' అనుశబ్దము, భవేత్ = అగును. అర్థ విశేషదః = అర్థవిశేషబోధకమును నగును. ఉదా:—నను గావఁగదే = కావుము. సః = ఆ 'కద' శబ్దము, క్వచి దర్థవిశేషదః = ఒకప్పు డర్థవిశేషము నిచ్చునదై . అన్యతశ్చాపి = నుబ్యంతేతరములకంటెఁ బరముగను, భవేత్ = అగును. ఉదా:—ఆపనిచేసికదా రావలయును. అవిచేసినంగదా ఫలము గల్గును. దయాబ్ధి గదా. లే.తగదమ్మ (మను. 3 ఆ.) మొ. సః = ఆకదశబ్దము, ప్రశ్నాద్యర్థ విశేషదః = ప్రశ్నాద్యర్థవిశేషముల నిచ్చునదై - ఉత్తమాదావపి భవేత్ =

ఉత్తరపురుషాదిక్రియలకంటెఁ బరముగాను నిల్చును. ఉదా:—నేను జేసితిఁగదా, నీవు చేసితివా? వాఁడుచేసెనుగదా, నీవేలచేయలేవు? మొ. ఇంకను వివిధములగు నర్థవిశేషములు దీని వాడుకయందు గన్పట్టును. వాఁడురాఁడుగదా, ఏమిచేయనగును? నీవువచ్చుచుగదా; ఇంకనెవరు రారు. ('కాదు+ఆ = కాదా = కదా = కద' అనురీతి నీశబ్దము వ్యుత్పత్తి నరయనగును). అర్థబోధనే, అసంబన్ధః = జనకాదిసంబంధార్థకముకాని, ఆర్యాదిశబ్దః = అయ్య - అన్న మున్నగుశబ్దములు, యుక్తఃస్యాత్ = అర్థవిశేషములందు బ్రయుక్తములగును. ఉదా:—చెప్పన్+కద+అయ్య = చెప్పఁగదయ్య = చెప్పుము. చెప్పన్+కదా+ఏ=చెప్పఁగదే=చెప్పుము. వచ్చితివిగదయ్య - వచ్చితివిగదమ్మ - మొ. "ఆర్యశబ్దభవః అయ్యేతిశబ్దః ఏకారాది స్వరసంబన్ధరహితః. అర్థవిశేషే ప్రయుజ్యతే = ప్రోవవయ్య - రావయ్య - నను మఱతువయ్య - వినవమ్మ - వినరమ్మ ఇత్యాది - వీ రెవ్వరయ్య ద్రుపదమహారాజులె ఇత్యాచార్యవచనమ్" (అహో. ౨౯౭ పు) 'అసంబన్ధః' అనుదానికే కారాదిసంబంధరహితమని యహోబలపతి యర్థముచేసెను. "అయ్య+ఏ=అయ్యే" మున్నగునవి కేవలము నప్రసిద్ధములుకాన వానిని నిషేధించువ్యాఖ్య యుప్రసక్తము. ఆర్యాదిశబ్దములతోఁగూడిన కదేతి శబ్దము నాంతక్రియలపై నిల్చి ప్రార్థనాద్యర్థకమగునని పర్యవసితార్థము. 'కద' అను శబ్దము "కాదు+ఆ = కాదా = కదా = కద" అని యేర్పడినదేయని యీావఱకుఁజెప్పఁబడెను. "రక్షింపఁగదయ్య = రక్షింపన్+కాదు+ఆ+అయ్య = రక్షించుటకాదయ్య = రక్షించుటజరగదయ్య = రక్షింపుము" అని యచటి యర్థక్రమము నరయనగును. (చూ. 30వ V విష. ప్రత్యయార్థ ఇత్యాది). కిలార్థాత్ = కిలశబ్దార్థవాచకమగు 'అఁట' శబ్దము నకుఁ బరముగ, ఉభయో రోర్యోగః = 'కద - అయ్యాదులు' అను రెండిటియోగము గల్గును. ఉదా:—వచ్చితివఁటకద - వచ్చితివఁటయ్య - వచ్చితివఁటమ్మ - వచ్చితివఁటె. మొ. 'వచ్చితివిగదయ్య' అను రీతిరూపములు "ఆర్యాదిశబ్ద" ఇత్యాది సూత్రముచేతనే ('చెప్పఁగదయ్య' అనుదానిరీతినే) సిద్ధించును. ఉభయోపరి = "కిలార్థకము (అఁట) మీఁదను, "కద" అనుదానిమీఁదను, వర్ణకః = మధ్యమ 'వు'వర్ణకముకాని మధ్యమ 'రు'వర్ణకముకాని, న = నిల్వాదు. ఉదా:—'వచ్చితివఁటె, వచ్చితివిగదె వచ్చితిరఁటె - వచ్చితిరిగదె' అనియె యుండునుగాని 'వచ్చితివఁటవె - వచ్చితివిగదవె—వచ్చితిరటరె - వచ్చితిరిగదరె.' అనురీతిని రు - వుప్రత్యయాంతము లుండనేరవని తాత్పర్యము. "మొదటి యుభయశబ్దముచే 'కద'శబ్దమును, అయ్యాదులును, జెప్పఁబడును. రెండవ యుభయశబ్దముచే "అఁట, కద" అనునవి చెప్పఁ

బడును. "అచటికి వచ్చితివఁటకద, వచ్చితివఁటయ్య, వచ్చితివటమ్మ; పరస్పరం యోగోపి - వచ్చితివిగదయ్య ఇతి ఉభయశబ్దేన కదా కిలార్థకౌ గృహ్యేతే. తయో రుపరి కైశ్చిత్ 'వ - ర' వర్ణకౌ ప్రయుజ్యేతే. వచ్చుఁగదవె - కదరె, వచ్చునఁటవె - వచ్చునఁటరే ఇతి-తాదృశం రూప మసమంజసమితి నిరాచష్టే, నోభయోపరివర్ణక ఇతి. తత్ర వచ్చుంగదె ఇత్యాద్యేవ రూపం సమంజసమ్" (అహో. ४२ పుట). అథర్వణునినాఁటి కిట్లు 'కదవె - కదరె' "అఁటవె - అఁటరె" అను రూపములు లేమింజేసి యాతఁ డట్లు వచించెను. కాని తర్వాతికవులట్టి యథర్వణ నిరాకృతరూపములను బ్రయోగించిరి. అథర్వణుఁ డట్టివానిని, నిరసించుట వర యఁగా నాతనికాలమునకె యట్టివి వ్యవహారమున నుండెడివని తోఁచుచున్నది. ఉ.........పురంబుఁ జేర నిం। కెవ్విధిఁ గాంతు: దెల్పుఁగదవే తెరువెద్ది శుభంబు నీకగుఁ౯ (మనుచ. ౨ ఆ. ३౯). "కదవె (కదవే) = కద. I ప్రార్థనమునకు. సీ... ......చిలువవ్వు నవ్వఁగదవె. (రసిక. ౫ ఆ. ౧४౨). శా.........తెల్పఁగదవే యేతత్పురావృత్తమున్ (దశా. ౧ ఆ. ౨౨౭)" (సూ. రా. ని). "ఉ. వీయపురాల వైతిగదవే యిపుడు. (విజయ. 3 ఆ.)" (ప్రౌఢ. క్రి. ౭౯ సూ.) "కదవయ్య - (య్యా) = కద. I ప్రార్థనమునకు. గీ. కావఁగదవయ్య యర్థార్థికల్పశాఖి (నైష. ౧ ఆ. ౧౦౭). మ......ఆ। యమరుల్ నీకెవరే జయింపఁగదవయ్యా...... (ఉ. రా. ౧ ఆ. ౭౮)." (సూ. రా. ని). "కదవమ్మ (మ్మా) = కద. I సంతాపము నకు. గీ. కమ్మవిలుకానితూపులఁ గ్రమ్ముకొఁక। ముమ్మరంబయ్యెఁ గదవమ్మ ముద్దు గుమ్మ (ఇందు. 3 ఆ. ౯ ప)." (సూ. రా. ని). "కదరె. దే. అవ్య. (కద+రె) సంతాపమును దెలిపెడి......గీ.........ఎంత బడలెనొ కదరె యయ్యొమ్మెకాఁడు (రసిక. ४ ఆ. ౧౭౭). (రూ. కదరే. శా. ఈ। వ్యాజస్వాంతుఁడు రుక్మి యుబ్బు గదరే (రుక్మి. ౨ ఆ. ౭3)." (శ - ర). ("కద+ర+ఎ" అని ఛేదము చూపుట యుక్తము). "కదరయ్య - (య్యా) = కద. I ప్రార్థనమునకు. గీ.........మా పద్మగంధిఁ దోడ్తెచ్చి నన్నుఁ। గూర్పఁగదరయ్య మిము వేఁడుకొనెదఁగాక(సారంగ. ౨ ఆ. ౧౭౦)." (సూ. రా. ని). "కదరమ్మ - (మ్మా) = కద. I సంతాపమునకు. గీ.........ఎంత। వంత నడలెనొ కదరమ్మ యింతులార (రసిక. ४ ఆ. ४४)." (సూ. రా. ని). 'అఁటవె - అఁటరె' అనువానికిఁ బయిరీతిని గోశములలోఁ బ్రయో గములు చూపఁబడలేదు. కవిజనమండనకర్త 'కదవే' మున్నగునవి యథర్వణ నిరాకృతములు కావనియు, "నోభయోపరి వర్ణకః" అనుటచే "చదివితివఁట కదవె" అనురీతిని "అఁటకద"ల యుభయముమీఁద 'వ'వర్ణకము నిల్వదని యథర్వణాశయ

మనియు వ్రాసెను. (విక్ర. క్రియా. ౧౬ కారి. టీక). త్రిలింగలక్షణశేషమున "ప్రార్థనంబునం దన్ప్రత్యయాంతక్రియలమీఁదఁ గద కదవు పూర్వకంబు లన్నాదులను ప్రయుక్తంబు లగు" (ప్రార్థ. క్రియా. ౯ సూ). "తెఱచుగం గ్రియలమీఁది గద - కదవుల కన్నాదులు ప్రార్థనయం దున నను ప్రయుక్తంబులగు......తెఱచుగ ననుటచే లేఁత గదమ్మ. (మనుచ. 3 ఆ.) దశాంబు కాళిని గదమ్మ (భాగ. ౧౦ స్కం. పూ.) ఇత్యాదు లూహ్యంబులు (అనఁగాఁ గ్రియలమీఁద నేకాక నామముల మీఁదను కద కదవులు నిల్చును)" (ప్రార్థ. క్రియా. ౫౯ సూ). అని సూత్రింపఁబడెను. నాంత క్రియలమీఁద అయ్యాదిశబ్దములతోఁగూడిన కదశబ్దము ప్రార్థనార్థ మిచ్చుటకు: క.........భవ । చ్చరణంబులు గనుఁగొనం బ్రసాదింపఁగదే (ఉద్యో. 3 ఆ. ౪౦౮). ప్రసాదింపఁగదే = ప్రసాదింపుము. క..........పాండవులం । గలసి మనవయ్య కాదగు । పలుకు వినఁగదయ్య హితము పథ్యముఁ జుమ్మీ (ఆది. ౬ ఆ. ౬౪). ప్రార్థనాద్యర్థక క్రియల విశేషరూపములుగాఁ ద్రిలింగలక్షణశేషమున నీక్రిందివి సూత్రింపఁబడెను. "ప్రార్థనాదులం దన్ప్రత్యయాంత క్రియల మీఁది యిమ్ము కికారంబు విభాషనగు. సీ. ఓప్పమె నుప్పిండి యుపవాసముండ నీ । మగనాలి సరిపోల్పఁదగదు విధవ. (ఉప్పిండి = ఉప్పిండికి) (కాశీ. ౨ ఆ)...
......" (ప్రార్థ. క్రియా. ౧౦ సూ), "ఎంత జడుఁడైనం గాని కానిమ్ము ఇత్యస్మిన్నర్థే కానీశబ్దః.........ఇత్యాదిశబ్దా అన్యశబ్దేన గ్రాహ్యాః."(అహో. ౪౯౭ పు). అని యహోబలపతి పై రీతిశబ్దములను 'అన్యే ప్యర్థవిశేషే స్యు । ర న్తే శ్రుతి మనోహరాః' (౩౦ంట V విష). అను నథర్వణకారికకు లక్ష్యములనుగా నుదాహరించెను. ఇట్టివి ప్రత్యయార్థ (౩౦ంట V విష) ఇత్యాదిలక్ష్యములనుట యుక్తము. "ఇమ్ము=ఈ - కానిమ్ము = కానీ" మున్నగునవి ప్రార్థనాద్యర్థక మవర్ణకలోపమున నే (౧౦౯-౧౦౯ I విష). తెమ్ము = తే - పొమ్ము = పో - రమ్ము = రా మున్నగువానివలెనే సమర్థింపఁదగినవి. ఇంక నిట నొక్కవిశేషము గలదు. 'కానిమ్ము = కానీ' శబ్దమె 'కాని' అనురూపముతోఁ బ్రయోగింపఁబడుచున్నది. తే-గీ. వీను నీయింతియును గాని యెఱుఁగ రన్య । లు.........(ఆది. ౪ ఆ. ౧౦౭ ప). "ఒకానొకచో రండు పొండులకు రాపొండని రూపంబు గానంబడియెడి. క. నిండుదలంపునఁ దగ రా । పొండను గౌరవము లేని.........(యయా. 3 ఆ)." (ప్రార్థ. క్రియా. ౧౧ సూ). బాలవ్యాకరణమున నీవిషయములు నైతము సంగ్రహింపఁబడలేదు.

నన్నయా. ప్రత్యయార్థే విశేషేఽపిక్వచి ద్దేశ్యపదం మతమ్।
౩౦ంట V విష. అన్యే ప్యర్థవిశేషే స్యు । ర న్తే శ్రుతిమనోహరాః.
(విక్ర. క్రియా. ౧౭-౧౮ కా. అహో. ౪౯౬).

కల్పతరువు. ౩౦౪ ౯ వివ:—ప్రత్యయార్థే = ము ప్రత్యయార్థమునను, అపి విశేషేఽపి=అభిన్నమే యైనను, దేశ్యపదమ్=అట్టియర్థమందే దేశ్యపదము, క్వచిత్ = ఒకప్పుడు, మతమ్ = సమ్మతమగును. ఉదా:—కానిమ్ము = కానీ = కాని. 'కాని' అను దేశ్యపదము "కానిమ్ము = కానీ" అను ము ప్రత్యయాంత పదములకు భిన్నము కాకున్నను నట్టిది వ్యాకరణసాధ్యము కామింజేసి ప్రత్యేకపదముగా నంగీకరింపఁబడుచున్నది. తే-గీ. ఏను నీయంతియును గాని యెఱుఁగ రన్య। లు.........(ఆది. ౪ ఆ. ౧౦౭). వినుము నరేంద్ర పాండుపృథివీపతి యగ్రసుతుండు సంధిసే। యన తుదిఁగోరు మీరు తమయయ్య సగంబుకు భూమి యీక తక్కిన మఱికాని ముందర ఆొక కీడు దలంపఁడు........(ఉద్యో. ౨ ఆ. ౧౭౦). దండకము:—విద్వాంసులెల్లన్ మహాకారంబెకానీ నకారంబెకానీ (అప్పక. ౪ ఆ ౨౫౬ ప). "రమ్ము=రా=ర" అను ర శబ్దమును నిట్టిదె. చ. జననముఁ దెల్పి యేఁ బిలువ సత్యము సుమ్ముర కుంతి భాషణం। బవి........(శాంతి. ౧ ఆ. ౩౯). "కాదు+అ = కాదా= కదా = కద" అనురీతిగల "కదా - కద" శబ్దములును నిట్టివె. మ. అనుమానింపక తోఁడఁబుట్టులనె కాదా తున్మి.........(   ) శా......నుయిదాఁలే వానికిం జింత యా। కంతైనం గడమేనియుం గడమ కాదా యంచు...(పాండు. ౪ ఆ. ౨౭౫). మ.........కూల ప్రే। నెద నా కోర్కిగదా గదారణము వచ్చెం బెద్దకాలంబునన్ (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౨౯౪). క. కురుసేనఁగదా గెలుచుట। కరము భరం బర్జునునకు.........(ఉద్యో. ౨ ఆ. ౧౯౭). ఉ..........నా। దయ్యము నెత్తికోలు తుదిఁ దాఁకుట గాదె భుజంగభంజనా. (ఉద్యో. ౫ ఆ. ౬౭). అర్థ విశేషే = అర్థవిశేషములయందు, అన్తే = క్రియలతుదిని నిల్చి, అన్యేపి=మఱికొన్ని శబ్దములును, శ్రుతిమనోహరాః = మనోహరశ్రుతిహితములయి ప్రయుక్తములగుచున్నవి. ఉదా:—'పొమ్ము = పో' అనురీతిగల 'పో' శబ్దము నిశ్చయార్థకముగాఁ బ్రయుక్తమగుచున్నది. శా,.........లా వెఱఁగియుం జా వేఁడి మార్కొందురిం। తే పో తమ్ముఁ గపిధ్వజప్రభులె యంధీభూతులం జేయవే (ఉద్యో. ౧ ఆ. ౩౨౧) "కాదు+అ = కాదా = కా" అనురీతిగల 'కా' అను కళాశబ్దము కదార్థకముగా వాడఁబడుచున్నది. సీ. వేఁదుగ్గా మా కనిందితపర్వపామగ్రి.........(వసు. ౩ ఆ. ౫౫). "కా.........అవ్య - కదా.........దే - ద్రుతప్రకృతికము. ఇది యవధారణార్థకా వ్యయము మీఁద వచ్చినపుడు ఇత్యర్థకము. 'అదియును దనకమ్మ నుజేశ్వరుం డపాయంబు సేయునకాఁ దలంచి' (భార. అర. ౨ ఆ)." (శ-ర). సూ.రా. నిఘంటుకారులును నీపద్ధతినే యనుసరించిరి. కాని యీచోటులందలి 'కా'

శబ్దము ద్రుతప్రకృతిక మనుటను నిర్వహించు ప్రయోగము లెవ్వియుఁ జూపఁబడ లేదు. కాన నిట్టిచోటులందలి 'కా' శబ్దము సైతము కదార్థక కళాశబ్దమె యనియు నితశ్శర్థ మధ్యాహార్య మనియు నంగీకరించుట యుక్తమనితోఁచెడిని. "ఎంత జడుఁ డైనఁగానీ - కానిమ్ము ఇత్యస్మిన్నర్థే కానీశబ్దః. అవధరింపుము ఇత్యస్మిన్నర్థే. అవధారు దేవీతి - చేయరాకొ - చేయునొకొ - వచ్చులేవాఁడు - తనవె పో నేరములు-తనదె కా భక్తి - ఇత్యాదౌ ఒకో - ఇత్యాదిశబ్దాః అన్యశబ్దేన గ్రాహ్యాః" (అహో. ౪౯౭ పు). అని యహోబలపతి ప్రకృతసూత్రమును వివరించెను. ప్రార్థనార్థక మువర్ణకపరకత్వమున ముందటిదీర్ఘమునకు హ్రస్వమును మువర్ణకమునకు మూముడియు నగును. మువర్ణకలోపమున నట్టి ము నిమిత్తక హ్రస్వద్విత్వములు పోయి యెప్పటిదీర్ఘమె నిల్చును. ఉదా:—లెమ్ము = లే. పొమ్ము = పో. తెమ్ము=తే. మొ. ఇట్టి క్రియల రూపసాధనము బాలవ్యాకరణ క్రియాపరిచ్ఛేదమున ౬౧ సూత్రమున సంగ్రహింపఁబడెను. "అవధారు - అవధరింపుము" అను శబ్దము "అనింద్య గ్రామ్యము" అని బాలవ్యాకరణపక్షమున గ్రహింపనగును. ఇట్లాచ్ఛిక సమాపక క్రియల రూపములను వివరించి యసమాపక క్రియల వివరింప నారంభించుచున్నాఁడు.

భావే ట వర్ణకో న్తే । సర్వేషాంచ క్రియాపదానాం
స్యాత్. (ఆం. చిం. క్రియా. ౧౬ కారి. అహో.
౪౯౯ పు.)

టవర్ణకః క్రియాన్తే స్యాద్భావార్థే సాసమాసయోః।
నన్నయా. పూర్వస్య న వికారో నో । స్తస్మిన్ లోపశ్చ కస్యచిత్
థర్వణీయము. విభక్తిమాత్రం సర్వత్ర । మహితం స్యాట్టవర్ణకాత్
౩౦౯ విషయము. ప్రతిక్రియ మదాన్తత్వం । ప్రతీతంతు న గీయతే ।
క్వాచి దింప్వన్తతాం కేచి । దూచిరే నహి మే రుచిః
(వికృ. క్రియా. ౧౯-౨౦ కారి. అజం. ౯౮ కారి.
అహో. ౪౯౯ పు. ౩౭౫ పు).
కేచిన్నాన్తాచ్చ గుర్వాదే । ర్ధ్వ్యత్ఛరా త్వట్టి మూచిరే
(వికృ. క్రియా. ౨౦ కారి. అహో. ౪౯౯ పుట).
వ్యతిరేకాదౌ భావిని చాత్ స్యాత్ (ఆం. చిం. క్రి.
౬ కా. అహో. ౪౭౩ పు).

కల్పతరు. ౩౦౯ విష:—క్రియాప్రకరణమునందు సమాపక క్రియల రూపములను సాధించుటమాత్రమె సంప్రదాయము. చేయుట మున్నగు భావార్థకాది

రూపంబులు కృదంతములు. అట్టి కృత్ప్రత్యయములు "కృదంత ప్రకరణము"నం జెప్పఁదగును. కాని నన్నయాథర్వణీయములఁ గృదంతపరిచ్ఛేద మనునది వేఱుగ లేదు. మఱియు నీ 'ట' వర్ణాద్యసమాపక క్రియా సాధక ప్రత్యయములు సమాపక క్రియా ప్రత్యయములవలెనె ప్రతిధాతువునకును, సాధారణముగా వచ్చునవగుటం జేసియు ననఁగాఁ దత్సమధాతువులపైని సంయుతము నిల్చునవగుటం జేసియు నీ యర్థమునందు ధాత్వర్థవ్యాపారస్ఫూర్తి స్పష్టముగా సమాపక క్రియలందువలెనె భాసిల్లుచుండుటం జేసియు నీ ప్రత్యయములు నన్నయాథర్వణీయమందును బాలవ్యాకరణమందును క్రియాప్రకరణమునను యుపదేశింపఁబడెను. బాలవ్యాకరణమునఁ గృదంతపరిచ్ఛేదము వేఱుగ నున్నను గృత్తులు కేవల భిన్నవిషయములు. కృదంత శబ్దముల యర్థమునం దిట్లు వ్యాపారరూపార్థము సాధారణముగ స్ఫురింపమిం జేసి యవి వీనికంటె విభిన్నస్వభావము గలవనుటలో విప్రతిపత్తి లేదు. ఉదా:—'చేయు+ఇ=చేయి=హస్తము' పనులు చేయునదిగాన హస్తము 'చేయి' అయ్యెను. చేయిశబ్దమునకు "హస్తము" అనునర్థము స్ఫురించునుగాని 'చేయుట' అనుదానికివలె వ్యాపారార్థము స్ఫురింపదు. అట్లె "ఎండు+అ = ఎండ - తడివాని నెండించునది." ఎండ శబ్దమున కాతప మనునర్థము స్ఫురించునే కాని 'ఎండించుట' అను వ్యాపారము స్ఫురింపదు. కావున చేయు ధాతువుపై నిల్చిన 'ఇ' ప్రత్యయము, 'ఎండు' ధాతువుపై నిల్చిన 'అ' ప్రత్యయము మున్నగునవి కృత్తులు. 'వ్రాఁత - కోఁత' మున్నగునవి సైతము "వ్రాయుట - కోయుట" మున్నగువానివలెనె భావార్థక తజ్ ప్రత్యయాంతములగుచు వ్యాపారార్థస్ఫూర్తిగలవె యగుచున్నను నట్టి తజ్ ప్రత్యయ మెల్ల ధాతువులకును 'ట' ప్రత్యయమువలె వచ్చునది కాదు. కావున 'తజ్' ప్రత్యయము 'ట' ప్రత్యయాదికమువలెఁ గ్రియాప్రకరణమునఁ బ్రసంగింపఁబడదయ్యె. (విస్తర I). క్రియాప్రకరణమునందలి యసమాపక క్రియలెల్ల సమాపకక్రియలవలెనె వ్యాపారార్థభానము గలవె యైయుండును. సమాపక క్రియ యనఁగా వాక్యసమా

విస్తర I. 30౯ విష:—ఇట్టి భావార్థక కృదంతములు మఱికొన్ని గలవు. తే-గీ. భవ్యసంభాషణము సేఁత. (అను. ౧ఆ.౧౬౨). క. నకులము నులూకమును బో। కను సంతస మంది......(శాంతి. 3 ఆ. ౨౧౦). ఉ. శత్రుల సాజి నోర్చుటయు.........కాచుటయున్.........। పాత్రుల కర్థ మీఁగియును.........। క్షత్రియ ధర్మముల్.........(అర. ౧ ఆ. ౨౪౭). ఉ. కర్మఫలంబు నర్పితముగాఁ దగ నీశ్వరునందుఁ జేఁత (శాంతి. ౧ ఆ. ౧౪౯). చ. క్రమమునఁ నైన శాస్త్రవుల......చావఁ జేఁత ధ। ర్మము.........సంధి సేఁత దో। షము (శాంతి. ౧ ఆ. ౧౭౫).

ప్తిని జేయు క్రియ. అసమాపక క్రియ యనఁగా వాక్యసమాప్తి చేయఁజాలని క్రియ. ఉదా: సమాపక:— వాఁడు పాఠమును జదువుచున్నాఁడు. అసమాపక:—వాఁడు పాఠమును జదువఁగా నేను వింటిని. మొ.

భావే టవర్ణక ఇత్యాది:—భావే = భావార్థమునందు, అన్తే = ధాతువు తుదిని, టవర్ణకః = ట ప్రత్యయము, సర్వేషాంచ క్రియాపదానామ్ = సమస్త ధాతువులకును, స్యాత్ = అగును. భావ మనఁగా ధాత్వర్థము. ఉదా:— రక్షించు+ట = రక్షించుట. రక్షింపించుట - రక్షించికొనుట. చదువు+ట = చదువుట. చదువుధాతువునకు "చదువుట" యని యర్థము. అథర్వణుఁ డీసూత్రమును సవరించుచున్నాఁడు. క్రియాన్తే = ధాతువు తుదిని, టవర్ణకః = ట ప్రత్యయము, భావార్థే = భావార్థమందు, సాసమాస యోః = (సశ్చ+అసమాసశ్చ = సాసమాసౌ - తయోః) సమాసమందును నసమాసమం దనఁగా వ్యస్తమందును, స్యాత్ =నిల్చును. ఉదా:—అసమాసః - వచ్చుట - పోవుట - మొ. సమాస. ౯ోగాములు = (ఔట - కామి). (చూ. ౨౮౬ పిప). ఆటపాటలు (ఆడుట = ఆట. పాడుట = పాట.) నాచేయుట (నాయొక్క+చేయుట = నేను జేయుట). ఈ టవర్ణకమును సూరి క్రియాపరిచ్ఛేదమందును (3ి సూ.) కృత్తులందును (2 సూ) వేర్వేఱుగాఁ జెర్కొనెను. నన్నయాథర్వణీయమునఁ గృత్ప్రకరణము వేఱుగ లేమింజేసి యిచ్చ టనే ద్వివిధములును నుపదేశింపఁబడెను. "సాసమాస యోః.........అతఁడు వచ్చుట - మిమ్ము రక్షించుట - సమాసే.సాటివచ్చుట ఇత్యాది". (అహో. ౪౯౯). అను కవిశిరోభూషణవివరణము సరిగా నుండమింజేసి కావలయుఁ గవిజనమండన కర్త ప్రకృతకారికను మార్చి "ఉపర్ణకః క్రియాన్తే స్యా। ద్భావార్థే స్యాట్ట వర్ణకః.........తా... క్రియాంతమం దుకారమును భావార్థమందు టకారము నగును. ఉదా:—కను - చూచు - పోషించు - ఇత్యాదులు. కనుట - చూచుట - పోషించుట - ఇత్యాదులు" (విక్ర. క్రియా. ౨౦ కారి. తా.). 'కను - చూచు - పోషించు' ఇత్యాదులు కృదంతనామములనుట కేవలము పొరపాటు. అట్టి వ్రాత నిర్మూలము. భావార్థక కృదంతములు సమాసపూర్వావయవముగా నుండునని యావల కుపదేశించియున్నాఁడు. (చూ. ౨౮౬ పిప). కావున దానిచొప్పునఁ బ్రకృతసూత్రమునకు "ఔగాములు. (ఔటయు+కామియు) వచ్చురాములు (వచ్చుటయు+రామియు)" మున్నగునవి యుదాహృతులు.

పూర్వస్యేత్యాది:— తస్మిన్ = ఆటవర్ణకము పరముయియుండఁగా, పూర్వస్య- నోః = పూర్వస్థితముగు 'ను'వర్ణకమునకు, వికారః = అనుస్వార రూపవికారము,

[బా. క్రి. 3౫ మొ. 3౭.౧౨౨ సూ.] అంట-మొ. నన్నయాథర్వణసమ్మతములు కావు.

న = సాధువు కాదు. కస్యచిత్ = ఒకానొకదస్యకముకు (కు - ముక్, గు వా?కి) లోపశ్చ = లోపమున్నె తదు కల్గును. ఉదా:—'ఆడుట - విడుట - కనుట' (క్రి గొడల 'అంట - వింట - కంట' ఇత్యాదిరి ... నన్నయ ప్రయుక్తములు కానిం జేసి తనకును సమ్మతములు కావని భావము. పూర్వాకృతలోపమునకు:—ఆడుట = ఆట. పాడుట = పాట. మండుట = మంట. పండుట = పంట. తేలుట = తేట. ఊటుట = ఊట. ఉండుట = ఉంట. మొ. (బా. కృదంత 2 సూ). ఆ-వె... ......ఇ। పావురక్షు గుటిచి పాడిలెఱఁగు। తేట వడఁగ మాట లాట దా నేల మీఁ। రెక్కఁ డదదముల మహీపులాక (శల్య. ౨ ఆ. 3౨3 ప). (మాటలు+ ఆట = ఆడుట). ఉ. బంటుతనంబు మాటలకు.........అడ్డమూడ రా। కుంట యొలుంగవే మును సుయోధను..........(ఉద్యో. 3 ఆ. ౫౯). ఉ. మంటయుఁ బోని శాత్రవ............యీ। వంటలవానిచేసిన.........(విరా. 3 ఆ. ౨౨౯). అథర్వణ సమకాలికకవులు 'అంట - వింట - తింట' మున్నగువానిని బ్రయోగించి యుండ నన్నయ ప్రయోగింపనింజేసి యథర్వణుఁ డట్టిరూపములను నిరసించెనో? అట్టివానిని బ్రయోగించిన తిక్కనాదుల కథర్వణుఁ డించుకపూర్వుఁ డగుటనో? కాని తిక్కనాదులు 'అంట - వింట' ప్రభృతులను బాహుళికముగాఁ బ్రయోగించియున్నారు. "పూర్వస్య న వికారో నో రిత్యనేన "అంట-వింట-కంట' ఇత్యాది ప్రయోగస్య భావార్థేన సాధుత్వమ్. కింతు అనుట' ఇత్యాదిరేవ - ఏతేన "మధుకైటభారాతి మఱది రమ్మని పిల్చి। పనిగొంట నీకుఁ బ్రాభవముగాదె" ఇత్యాది వచనస్య ప్రామాదికత్వమేవేత్యవధేయమ్." (అహో. ౪౯ పు). నన్నయాథర్వణులుపేక్షించినను (విస్తర. II) నీక్రిందిరీతిని గేతన తిక్కనాదు లాదరించిన 'ను'వర్ణాను

విస్తర. II 3౦౯ విమ:—'ఉంట - అంట - వింట' మున్నగురీతి ప్రయోగములు నన్నయభారతభాగమున నెంతమాత్రమును లేవు. అథర్వణునినాటి కట్టి రూపములు బయల్వెడలినను వాతఁడు తనకును నట్టిరూపములు సమ్మతములుకామిం జేసి "పూర్వస్య న వికారో నో:........." అని వానిని నిరసించియుండును. తర్వాత నట్టిరూపములు ధారాళముగాఁ గవులచేఁ బ్రయోగింపఁబడినవి. నన్నయాథర్వణు లంగీకరింపని యెన్నెన్నో ప్రయోగములు తిక్కనాదులచే నంగీకృతము లయి ప్రయోగింపఁబడుటయు నవి సాధువులుగా నంగీకరింపఁబడుచుండుటయుఁ గ్రొత్తవిషయము కాదు. (చూ. విస్తర. I ౬3 I విమ). ఇంతమాత్రముననఁ దిక్కనాదులప్రయోగములను జూపి శరణ్యకర్త యేదో గొప్పభిద్రము దొరకినట్లు ప్రగల్భించి యీక్రిందిరీతి నథర్వణుని నిరసించుట యుక్తము కాదు. "ఏమియునట్లు అథ

స్వార విశారమును నవ్వృడగు నహోబలపతి యసాధువనుట సరికాదు. (విస్తర. III).

క. తినుటకును దింట యగు మతిః। గొనుటకుఁ గొంట యగుఁ గనుటకుం గంట యగున్।వినుటకు వింట యగుం దా। ననుటకు నంటయగు వలసినప్పుడు గృతులన్ (ఆం. భూ. ౧౫౨ ప). ప్రయోగములు:—ఉ......పాండునృపాలు పాలుఁ గై। కొంటయ చాలు నన్న నృపకుంజరుమాటకు నడ్డమాడ రా। కుంట యెఱుంగవే ....(ఉద్యో. 3 ఆ. ౫౯ ప). కం. పంటకలను పొలికల నిది। గంట నిధానంబు గంటకాదే మనకున్ (భీష్మ. ౧ ఆ. ౯౯). ఉ. మిత్త్రుల చెద్దఁలన్ సుఖము మేకొను నంటయుఁ జెందు దుఃఖముల్। శత్త్రులచెద్దు నంటయును......(శాంతి. ౧ ఆ. ౨౨౭). (శల్య. ౨ ఆ. ౧౭౫). (అను. ౧ ఆ. ౨౮-౨౨౩. అను. ౫ ఆ. ౬). మొ.

విభక్తిమాత్ర మిత్యాదిః—సర్వత్ర = అంతటను టవర్ణకాత్ = ఈ 'ట' ప్రత్యయమునకుఁ బరముగ, విభక్తిమాత్రమ్ = ప్రథమాదివిభక్తులు నిల్చుట మాత్రమే, మహితమ్ = సాధువైనది, స్యాత్ = అగును. ఉదా:—చదువుట చేతన్ - చదువుటకొఱకున్ - చదువుటకంటెన్ - మొ. ఇట్లుచెప్పుటచేత నీక్రిందిరీతి గల టవర్ణకలోప విధాన ప్రక్రియ గ్రాహ్యము కాదనియు "చేయుకంటె" మున్నగు

ర్వణాచార్యులంతవారు చెప్పినకారిక?" (బాలక. ౫౭ పుట). "అథర్వణుని అప్రమాదిత్వము ఎట్టిదో తెలిసినదికదా." (బాలక. ౬౧ పుట).

"అథర్వణుఁడు కేతనలక్షణము తప్పని ఎందుకుచెప్పినాడు? అంటే, అతఁడు తిక్కనకు పూర్వుడు అని కొందఱు చెప్పవచ్చినారు" (బాలక. ౫౯ పుట). అని యిట్లు వ్రాసి యథర్వణుఁ డాధునికుఁ డనుటకుఁ గొన్ని హేత్వాభాసములను శరణ్యకర్త గారు చూపిరిగాని తుదికి "పోనీ తిక్కనకు పూర్వుఁడే అయినా అథర్వణుని...... ...అథర్వణుఁడు ఎప్పటివాఁడో తెలియకపోయినా?" (బాలక. ౫౯ పు). అని యిట్లు తుదికట్టి వాదమునుండి మరలిరిగావున నిటఁ దద్విషయమును విస్తర భీతి నుపేక్షించితిని.

విస్తర. III 30౯ విషః—త్రిలింగలక్షణశేషమునందు భావార్థక ప్రత్యయ విశేషములు కొన్ని వివరింపఁబడెను. ఆ. వె. పొగడికోలుఁ బ్రచ్చికోలు (సభా. ౨ ఆ. ౭౯). ఉ.........విల్చికోలు (సభా. ౨ అ. ౧౮౧). "౧౩. భావంబునం దనుప్రయుక్తంబగు కొనునకుం గోలు విభాషనగు. ఉదా:—ఇచ్చుకోలు = ఇచ్చుకొనుట.........(ప్రౌఢ. క్రియా)." క. నరు నప్పటి యెత్తికోలునకు (విరా. ౫ ఆ. ౬౭). చ.........ఎ। క్కటి దివి చూఱకోల్ ప్రియము కాకిది యప్రియమే తలంపఁగా (ద్రోణ. ౨ ఆ. ౨౫౭).

రూపములు మార్గాంతరమున సమర్థింప నగునని యిట్లు నెఱుంగునది. "కొఱకు-కంటె లు పరంబులగునపుడు భావార్థక టవర్ణకంబునకు లోపంబు విభాషనగు. ఉదా:—క. దానిఁ జూపుకొఱకునె కాదే । యీ మయ్యెఁ బట్టి తెచ్చుట (కళా. ౩ ఆ). తే. భూమి పాలించుకొఱకునై పుట్టినాఁడ (వి. పు. ౧ ఆ). క. పతి కలుగుకంటె సౌఖ్యము । సతులకు నొండొకటి కలదె.........(విక్ర. ౬ ఆ). క. ఏపగిదిని బ్రతుకరాదె యిటు చెడుకంటెన్ (హరి. పూ. ౫ ఆ. ౨౨౦)............మొ. పక్షంబున చూపుటకొఱకు - కలుగుటకంటె - పట్టుటపాంటె - మొ." (ప్రౌఢ. క్రియా. ౧౮ సూ). ఈ ప్రౌఢవ్యాకరణసూత్ర మీక్రింది కవిశిరోభూషణమును బట్టి యవతరించి యుండును. "సర్వత్ర టవర్ణకాదేవ విభక్తయః". ఏవంస్థితే. 'సుతులఁ గనియెదుకొఱకు (భాస్క. బాల. కాం. ౮౧). నీవు ఘటించుకంటె, ఇత్యాదీనాం భాస్కర తిక్కయజ్వాది కవివచనానాం కిం మూల మితి వయం న విద్మః". (అహో. ౫౦౦ పుట). ఈ యహోబలపంక్తులు కేవలము ప్రామాదికములు - పైని భాస్కర తిక్కయజ్వాది కవిప్రయోగముల కీక్రింది భట్టారక ప్రయోగములె మూలము. క.........। కరుణను శరణాగతులగు । పురుషుల రక్షించుకంటెఁ బుణ్యము గలదే. (ఆది. ౮ ఆ. ౨౬౧ ప). తే.........। ఎలుకచేఁ జచ్చుకంటె నీజ్వాలన శిఖలఁ । గ్రాఁగి పుణ్యలోకంబులఁ గాంతుమేము (ఆది. ౮ ఆ. ౩౦౮ ప). ఇట్టి భట్టార ప్రయోగముల మూలముగాఁ గొనియే సోమయాజి యిట్టిరూపముల నీక్రిందిరీతిని ధారాళముగఁ బ్రయోగించెను. చ.........అంబుజనాభునిఁ బ్రీతుఁ జేయుకం। టెను హితమైన కృత్య మొకటిం గలదే (ఉద్యో. ౩ ఆ. ౧౫౮). ఆ. వె. పాండవులకుఁ దగిన పాలు మేదినిఁ బంచి । యిచ్చుకంటెఁ గార్య మెద్ది గలదు (ఉద్యో. ౩ ఆ. ౨౭౫). కం......। చేరం జనుకంటె నొప్పు చెప్పం గలదే (ద్రోణ. ౧ ఆ. ౩౬). ఆ-వె. సత్యరక్షణంబు సలుపుపాంటె (కర్ణ. ౩ ఆ. ౭౮). సీ......। ఆ. వె.........అధర్మంబునఁ । జాపుకంటె.........(శాంతి. ౨ ఆ. ౮౨౦). కం.........సం । జాత మనోదుఃఖభారసహముఁ డగుకంటెన్ (శాంతి. ౩ ఆ. ౮౬౮). ఇట్లయిన నింక "విభక్తిమాత్రం సర్వత్ర । మహితం స్యాట్టవర్ణకా" త్తను సధర్వ్యాణ కారిక విరోధింపదా యని శంకింపరాదు. భావార్థక టవర్ణకలోపము ప్రామాణిక సమ్మతము కాదు. "రక్షించుకంటె" మున్నగుచోటులందెల్ల 'రక్షించుదానికంటె' మున్నగువానిలోని తచ్ఛబ్దము "తచ్ఛబ్దవస్య లోప స్స్యా" త్తను సధర్వ్యాణసూత్రముచే లోపించుచున్నదని సమర్థించుకొననగును. (౨౧౦ VIII విప). ప్రౌఢవ్యాకర్త దదనుయాయి నారాయణీయాంధ్రవ్యాకరణకర్త మున్నగువారిట్లు టకారలో

పము నిట సూత్రించినను దన్నుద్ధశోప విధానముసుస్థిత మిా క్రిందిరీతిగల ప్రయోగములకును యుపపేశించుకొనక తీరనయ్యెనుగదా. (ప్రౌఢ. క్రి. ౨౧ సూ. నా రా. గాఖ. క్రియా. 3౮౫-3౮౬ సూ). క. పుత్రులం గనియెదుకొఱకును । గతివడ హాయమేధ మేను గావింతుఁదగన్ (భాస్కర. బాల. ౪౧ ప). సీ.........తే. గీ. కంటి తనయుల నీకన్నకంటె నొప్పి । యుండుదురు వారు.........(ఆశ్వ. ౨ ఆ. ౧3౧). ద్వి. ఇజ్జగం బంతయు నేలినకంటె (బసవ. ౨ ఆ. ౧౧). ద్వి. పుట్టినమొదలును బోఁకయుఁ బోగయు । (బసవ. ౭ ఆ. ౯౨౯). సీ.........తే-గీ. ఇతఁడు పుట్టినకొలెను నెసక మెసఁగ (విరా. ౧ ఆ. ౭౪). సీ. ఈబాల తన్నుఁ దా నెఱిఁగిన కొలె (నన్ని. కు. 3 ఆ. 3౪౫).

చింతామణిసూత్రములోని "సర్వేషాంచ క్రియాపదానామ్" అనుదాని స్వారస్యముచేఁ గొన్ని యలంతిధాతువులకుఁగాని భావార్థమందు "దు" ప్రత్యయాదికము నిల్చుటయుఁ గలదను నర్థము వ్యక్తమగుచున్నది. ఇట్టి భావార్థక దుప్రత్యయము మహాకవులచేఁ బ్రయోగింపఁబడియు నున్నది. క. పడరత్ని ధనుర్ధరుఁడె । య్యెడ నజితుఁడు గాన వాని హీనుంగాఁ జే । యుడు నాకుఁ జతుర్వర్గము । వడయుట యని నృపతసుతుఁడు ప్రార్థించె మునిన్ (ఆది. ౭ ఆ. ౧౬ ప). (చేయుడు = చేయుట - దుపర్ణకము, భావార్థకము - ప్రాసగతము - నుశబ్దముతోఁ జేరనిది.) ఇట్లుగనె - కేవలముగ నన్నిచో డుఁడును బ్రయోగించెను. చ. పడిఁ ద్రిదశాలి నోర్చు డోకవావిరి బీరముగాఁగ రజ్జు చెప్పుడు నది నీవుచేసిన తపోవిభవంబున నబ్జగర్భుచేఁ । బడసిన విద్యకాక నిజబాహుబలం బని చూతె.........(నన్ని. కు. ౧౦ ఆ. ౫౧౬ ప). ఇందలి 'చెప్పుడున్' అనుదాని కానంతర్యాద్యర్థ విశేషములు లేవు. రజ్జు చెప్పుడున్ = రజ్జులు చెప్పుటయు నొక బాహుబలమేనా యని యర్థము. కాన నీప్రాసగతప్రయోగము కేవలభావార్థకమె యనఁదగును. భావార్థకములు చార్థక 'ను' శబ్దాంతములై కొన్నియెడల నానంతర్యార్థ బోధకములగును. "కొన్నియెడల భావార్థకరూపము 'ను'శబ్దపరకంబయి యానంతర్యార్థకంబయ్యెడి." (ప్రౌఢ. క్రియా. ౧౨ సూ.) వ. దుర్యోధనుండు.........ధర్మజురాజసూయంబు దన కసూయాజనకం బగుటయు.........తత్సభాలక్ష్మి దన మనోనయనంబుల కగ్నిజ్వాలయుంబోలె మహాదాహంబు సేయుటయు సంతప్తుండై.........(సభా. ౨ ఆ. ౮౮ వ).చ. అనుటయుఁ బిన్ననవ్వు నగి యంబుజనాభుఁడు పల్కు.........(ఉద్యో. 3 ఆ. ౫౨ ప). ఉ. ఆముని యల్గి చూచుడును నాక్షణమాత్రన గోత్రధారుణి । ధర్మములు ప్రయుక్త.........(ఆది. ౪ ఆ. 3౮). శా. ఆదుర్యో

[బా. క్రి. ౩౫ సూ. ౩౬-౧౭ ఆకరా.] భావార్థక ఉప్రత్యయము ప్రత్యయము సరుదు.

ధనుఁ డుద్భవిల్లుడునుఁ గ్రవ్యాగ్రావకంబుల్ ।.........(ఆది. ౫ ఆ. ౧౦౬).
ఉ. అంబుజమిత్రుఁ డంబునిధియంతరితుం డగుడుం బడమటన్ । జాబు జ జ్జంబు
లకు శక్యమె కప్పఁగ.........(ఆది. ౭ ఆ. ౨౨౧) ('అగుడున్ = అగునంతమాత్ర
ముననని యర్థము. కాన నిది యానంతర్యమే కాక యర్థవిశేషములను నైతము
బోధించును. క.........'అమ్మనుఁడు పూజితుఁ డగుడున్ । తేజమున జగత్త్రిత
యమునుఁ । బూజితమయి తృప్తిఁ బొందెఁ బుణ్యసమృద్ధిన్ (భా. ౨ ఆ. ౭౫ ప).
(పూజితుఁ డగుడున్ = పూజితుఁ డగునంతమాత్రమున). సంస్కృతమునందును
'చ' శబ్దయోగమున భావార్థక 'ఉ' కారానంతర్యమును బోధించుట గలదు. "శ్లో.
విషాదలుప్త ప్రతిపత్తి విస్మితం । కుమారసైన్యం సపది స్థితం చ తత్ । వశిష్ఠధేనుశ్చ
యదృచ్ఛయాగతా । శ్రుతప్రభావా దదృశే౽థ నందినీ" (రఘు. ౩ సర్గ. ౪౦ శ్లో.).
"ద్వౌ చకారౌ సమవిలంబసూచకౌ". (మల్లినాథవ్యాఖ్యానము). స్థితం చ దదృశే చ = విషాద
విస్మితమై నిల్చినతోడనే నందిని కనఁబడెను అని యర్థము ("నా చెప్పు తెగ ఉడవుగనే
పడిపోయెను" అని వాడుకలో నైతము గలదు). సూరి యనునీ ప్రయోగములను బరికిం
పక "ఆనంతర్యంబున డు వర్ణకంబు ప్రయోగించునగు" (బా. క్రియా. ౪౨ సూ.)
అని ప్రత్యేకించి సూత్రించుట పొరపాటు. (మా. చిం. వి. మ. ౧౩౭ విమ. ౧౧౧
విమ). 'అనుడున్ = నావుడున్ - అనవుడున్' అనువానిలోని 'డు' వర్ణము నైతము
భావార్థక 'డు' వర్ణకమెయి 'ను' శబ్దకలితమై యానంతర్యమును బోధించుచున్నదని
యెఱుంగునది. క.........ఈతపం జేఁ । దోడఁగెద ననవుడును నయ్యధోముఖ
విప్రుల్ (ఆది. ౨ ఆ. ౧౪౨ ప). సోమయాజి ప్రయోగములు. ఉ.........
పేరునుం । బుట్టువు మాలి యిప్పుడిటు బ్రుంగుడు పాటును బొందఁ జూచి......
(విరా. ౨ఆ. ౧౫౭ప). కం. వేయుచుఁ బొడుచును వ్రేయుచు । డాయుచు నుద్వృత్తిఁ
దఱుముఁటయుఁ బొడి సేసెన్ । వాయుసుతుఁడు రథముల నిరు । వేయిటి రథిరథ్య
సూత వితతంబులుగాన్ (విరా. ౩ ఆ. ౨౧౩). క. ఒండేమియు లేదు విరా । టుం
డాత్మతనూజుఁ బొగడుడున్ దర్ధము దో । ర్దండత.........(విరా. ౫ ఆ. ౩౦౮).
(యతిస్థానగతములు నాల్గు) క......తో । డ్కొని కృష్ణుని విదురుఁ బనుచు డుడుం
జని యతఁడున్. (ఉద్యో. ౩ఆ. ౪౦౧). చ......బె । ట్టుగఁ దురగంబులం దునుము
డున్ (భీష్మ. ౨ ఆ. ౩౩౧). ఉ......సా । టోపత డిగ్గి వే కవియుడున్ (ద్రోణ. ౨
ఆ ౯౫). ఇట్లు 'ను' శబ్దముతోఁ గూడియే భావార్థక 'డు' ప్రత్యయము తఱుచుగఁ
బ్రయుక్త మగుచుండును. కేవలభావార్థక 'డు' వర్ణక ప్రయోగము పయి నుదాహ
రించినరీతి నరుదుగ నుండును. నన్నిచోడ కుమారసంభవమునమాత్రము మున్ద్రణసం

స్ఫూర్త భావార్థ 'డు' ప్రత్యయములను దఱుచుగా నిల్పుచువచ్చెను. చ. వడిఁ ద్రిద శాలినోర్చు డోకవారిరి బీరము.........(వన్న. కు. ౧౦ ఆ. ౫౧౬). "ఓర్చుటొక వారిరిబీరము" అన్నను క్షతి లేదుగదా.

నుశబ్దయోగమునం దానంతర్యాద్యర్థ విశేషములు దోఁచుట నిత్యము కాదు. చ. కటుగతి నా శిని ప్రవరు భావాఁవు దోమరపీడితంబు నే। యుటయును గాక త్రుంచె ధను వుగ్రకృపాణము వైశి.........(ద్రోణ. ౪ ఆ. ౩౮).

ప్రతిక్రియమిత్యాదిః—ప్రతిక్రియమ్ = సర్వధాతు సాధారణముగా, అడాన్తత్వమ్ = అడప్రత్యయాంతత్వము భావార్థమున వినఁబడుచున్నది (వ్యవహారమున) గాని, ప్రతీతంతు = కవిప్రయోగములందట్లు ప్రసిద్ధముగా ననఁగాఁ దఱుచుగా, నగీయతే = వచింపఁబడ లేదు. అలంతిధాతువులుమాత్రమే కవిప్రయోగములందు 'అడ' ప్రత్యయాంతభావార్థకములు గన్పట్టుచున్నవని తాత్పర్యము. అడ ప్రత్యయాంతము నపుంసకసమము. ట ప్రత్యయాంతము - డు ప్రత్యయాంతమును స్త్రీలింగసమములు - ట ప్రత్యయసమాన న్యాయమున నివి తత్సమధాతువుల పయిని నైతము నిలుచును. ఉదా:—రక్షించడము - పోషించడము - రక్షింపు - బోధింపు. మొ. కేరుట - కేరుడు - కేఁడము. మొ. క్వచిత్ = ఒకానొకప్పుడు, ఇంప్వన్తామ్ = భావార్థకము గు 'ఇంపు' ప్రత్యయాంతమును - కేఁటత్ = కొందఱు, ఊచిరే = వచించిరి - మే = నాకు, రుచిః, నహి = అవి రుచింపకున్నది. ఉదా:—రాణింపు - రక్షింపు - ఆరగింపు - మొ. అడ ప్రత్యయాంతములు సయితము ప్రయోగార్హములు గావనియె కవిశిరోభూషణమున వ్రాయఁబడెను. "అందడము - పొందడము - విడువడము - నిలువడము - వెలుగడము ఇత్యాదయోఽడాన్తాః శబ్దాః ప్రతీయన్తే సర్వత్ర. తథాపి తత్ర గానం నసంభవతి-తేషాం గ్రాహ్యత్వాన్న ప్రయోగార్హాతేత్యర్థః........." (అహో. ౩౭౫). అహోబలపతి యిట్లుగ 'అడ' ప్రత్యయాంతములనెల్ల నిరాకరించుట సరికాదు. అడ ప్రత్యయాంతములు కొన్నిటికిఁ గవిప్రయోగములు గలవు. కవిప్రయుక్తముల సాధుత్వము నిర్వివాద మనక తీరదు గదా! ఆ-వె. అనిన బాహ్లికాదులగు కురువృద్ధుల। నాత్మజనకుఁ గృష్ణు నాదరింప। కతఁడు రాజసమున నప్పుడు దిగ్గన। లేచి పోయె సంచలించెఁ గొలువు. తే-గీ. అతని వెనుకన కర్ణుండు ననుజ గణము। శకునియును వారి పొందైన జనపతులును। బోయి రమ్మెయిఁ జని యొక్క ప్రోవు గట్టి। వేఱ యంతంత నుండిరి గోఁడమున (ఉద్యో.3. ఆ. ౩౭౩-౩౭౪ ప.)(కోఁడము=ప్రాతికూల్యము). "కోఁడము. వి. ౧ క్రోధము. కోపము. ౨ క్రౌర్యము. 3 ప్రతికూలవచనము" (సూ. రా. ని). ఈ

కోశమున 'కోఱు' ధాతువు వేర్కొనఁబడలేదు. ఈ భారతపద్యము కోశద్వయమునందును జూపఁబడలేదు. పరిశీలింపఁగా "కోఱు = ప్రతిఘటించు" అను ధాతువు నంగీకరింపవలయునని తోఁచుచున్నది. క్రోడాడు ధాతుపర్యాయ మనుచుఁ గోఁడు ధాతువు గోశద్వయమునందును జూపఁబడియున్నది. ఆదలి రేఫమును (లఘువు) నిర్ణయించు ప్రామాణికప్రయోగము కన్పట్టదు. "కోఱాడు" ధాతువు నంగీకరించుటే యుక్తమని తోఁచెడిని. దంష్ట్రార్థక 'కోఱ' శబ్దము సర్వసమ్మతమే కదా. క. ఈఁపడములుఁ గోఁఱడములు । గాసంబీఁరలు నైన కట్టిఁడికలుఁ గల్ (కావ్యాలం. ౩ ఉల్లా. ౨౦). ఉ. నావుడు నవ్వుటాల కనినం బరమాత్మజ యింత యేటికిన్ । గేవల మోధవే పరుల కిల్బిషముల్ దలపోయ కిమ్మెయిం । జావడమైనఁ జూచి యిది చందము గాదని యంటిఁ గాక.........(ఉద్యో. 3 ఆ. ౬౧ ప). (చావడము = చచ్చుటఁ = నిస్తేజమగుట) వ్యవహారమున నిది చచ్చుటకుఁ బర్యాయమై ధాతుజముగా వాడఁబడుచున్నది. కాని, శబ్దరత్నాకరమునందును సూ. రా. నిఘంటువునందును నీశబ్దమె చూపఁబడలేదు. అవుధాతువునుండి 'కావుట' అని యేర్పడినట్లు చచ్చుధాతువునుండి 'చావడము' అని యేర్పడుటలో విరోధము కన్పట్టదు. చ.........సిద్ధము కావు పెటింగి.........(ఆది. ౧ ఆ. ౧౩౮). చావటము - రావటము - పోవటము మున్నగురీతిని సర్వధాతుసాధారణముగ గోదావర్యాది మండలములందును, చావడము - రావడము - పోవడము మున్నగురీతిని సర్వధాతుసాధారణముగా విశాఖపట్టణాది మండలములందును నాగరక జనవ్యావహారికభాషలోఁ బ్రయోగములు గన్పట్టుచున్నవి.

"కేరడము - వి (√కేరు).........పరిహాసము......గీ. తప్పు గల భర్త మ్రోల సోత్ప్రాసఫణితి । కేరడము లాడు సతి మధ్యధీర.........(వసు. ౨ ఆ. ౭౫) ......సీ.........। అద్దేవు మనుమని నద్దిరా యెటుచూతు, ననక కేరడ మెవ్వఁడలవరించె (ఉ. హరి. ౫ ఆ. ౨౮౨).........సీ.........గీ. ముప్పురను గేరడము సేయ నవ్విధంబు । సైఁపలేక.........(హరి. పూ. ౧ ఆ. ౧౭౭ ప)." (సూ. రా. ని). సీ.........పెలుచదనంబులు ప్రేలడములు । ....। కేరడంబులు పాళగింపులు కిల్బిషక్రీడనంబులు నడకించువగలు । ....తే-గీ.........ఇవి యాదిరైన । దుర్గుణంబుల ప్రోవులు......। వారకాంతలఁ దడవిన వచ్చుఁ గీడు (పాండు. 3 ఆ. ౭౩ ప). 'కేరడము - ప్రేలడము' అను నడప్రత్యయాంతములే కాక "పాళగింపులు" (= ఒడలు చాఁచుటలు) అను నింపులాంతమును బ్రయుక్తమయ్యెను. (పాళగింపుశబ్దమును దానికి మూలమనఁదగు 'పాళగించు' ధాతువును

శబ్దరత్నాకరమున లేవు. "సీ. తమ్మిపూవులు నె. ప్రాణపదంబులఁ బ్రోచు; నెలత్రావ డము = వెన్నెల పుల్గు = చకోరము) (హ. స. ౪ ఆ. ౪౩). 'మోర త్రిప్పుడమ్ము లలరఁ గేళి కయ్యపు దెంకి' (పు రత్నా. ౫ ఆ)." అని గాణపతవిధరణముగఁ జూపఁబడెను గాన, సూ. రా. నిఘంటువున "త్రిప్పుబడు" అను రూపమంగీకరింపఁబడెను. "త్రిప్ప డము" అనునది చూపఁబడ లేదు. నై హేడ్డీకరణాయుఁదక్షమను 'డ' కారమును నిర్వ హింపఁజాలము. ఇట్టివ్రతములు కేవల ప్రాచీనగ్రంథములం దగపడవు. "ఆరగింపు = ఆర గింత - వి. (✓ఆరగించు) భోజనము.........గీ. వైష్ణవ సహస్రమునకు సద్భక్తి నార। గింపు నేయించి కాని భుజింప నొల్లఁ। దు.........(పర. ౪ ఆ. ౧౯౯)." (సూ. రా. ని). "అడ్డగింపు - వి. (✓అడ్డగించు) అడ్డగింపు. సీ. అడ్డగింపులను లోనైరి పటుతరుల.........(వి. నా. ౧ ఆ. ౭౨౫). తాటింపు - వి. (✓తా టించు).........పం. నళిని పథుని తాలి తాటపుల్కమలు చేసినాఁటి నుమద హితుఁడు (పి. శకుం. ౧ ఆ. ౯౯). (కమలు = కందు)." (సూ. రా. ని).

కేచిన్నాస్త్యాచ్ఛేత్యత్రః-౧౩౫ III విషయమునందును విస్త్త. ౭౫౦ విషయము నందును సీకారిక వివరింపఁబడెను. 'కేచిన్నాస్త్యాచ్ఛ. గుర్వాదేర్ద్వ్యక్షరాత్పట్టి మాచిరే' అని యీకారిక రెండు సూత్రములుగా వచింపఁబడెను. కేచిత్=కొందఱు, నాస్త్యాచ్ఛ =వలయ్వాదిపరక నఞ్జన్తముగుండియు భావార్థము దోఁచునని తలంతురు. గుర్వా దేః-ద్వ్యక్షరాత్=గుర్వక్షర మాదినిగల ద్వ్యక్షరాత్=రెండక్షరములుగలయట్టి నా న్తాత్=నఞ్జంతమునకుఁ బరముగ, పట్టిమ్='పట్టి'అను పంచమీవిభక్తి ప్రత్యయమును మాత్రము, ఊచిరే=నిల్పువానినిఁగా వచించిరి. 'వ్యతిరేకాదా భావిని చాత్ స్యా' త్తను సూత్రముచొప్పున (౩౧౩ విష.)నాదిశబ్దముహిమచే భావార్థమున 'అత్త్వము' రాఁగా 'తజ్మధ్య.........అన్యే ద్రుతప్రకృతయః' అనుచొప్పున నయ్యది ద్రుత ప్రకృతిక మగుటచే నది నాంతక్రియ యగుచున్నది. చేయు+వలయును=చేయు+ అ+న్+వలయు = చేయవలయున్=చేయుట వలయునని యర్థము. భావార్థకమగు టచే 'చేయుట' మున్నగువానివలెనే యిదియును ('చేయ' అనునదియు) ప్రాతిపదిక మనియు సందర్భయోగ్య సువ్విభక్తినందునుగాని 'చేయవలయున్' అనుచోటి 'చేయన్' అనునది ప్రథమాంతమనియుఁ దలంపరాదు. అట్లైనచో 'పట్టి' విభ క్తినిఁ బ్రత్యేకముగా విధింపవలసిన ప్రసక్తి యుండదుగదా. కాన 'గుర్వాదేర్ద్వ్య క్షరాత్పట్టి మాచిరే' అను 'పట్టి' విధాయక సూత్రసామర్థ్యమున నీనాంతక్రియ పట్టితరవిభక్తి యోగయోగ్యముగాక నిపాతరూపమైయుండుననియుఁ కేవలపదత్వ సిద్ధికయి దసిపైని స్త్రీసమత్వాంగీకారమున సుప్రత్యయముఁ నిల్చి లోపించుననియు

[బా. క్రి. ౩౫ మొ. ౩౬-౧౨౨ సూ.] 'అన్' ప్రత్యయాంతములపై 'పట్టి' మాత్రము నిల్చును నంతమాత్రమున వానికి బ్రథమాంతత్వసిద్ధిచే కర్తృత్వము కల్గదనియు గ్రహింపవలయును (చూ. ౮౨ I విష. ౧౨౯ I విష). వలయున్ - కూడున్ - తగున్ - అగున్ - కూడదు - తగదు - మున్నగునవి వలయాద్యర్థకములు. ఈ నాంత క్రియలు పట్టివానితో నన్వయించును. ద్వికర్తృకములు సుకర్తృకాదికములు నగు నీనాంతములమీఁద 'పట్టి' విభక్తిమాత్రము కవిప్రయోగము లుండుటచే నది (పట్టి) నిల్పునని యెఱుంగునది. ఉదా:— చేయున్+పట్టి = చేయఁబట్టి = చేయుటం బట్టి యని యర్థము. ప్రాచీన కవిప్రయోగములను బట్టి ద్వికర్తృకక్రియలకు మాత్రమే యని వచింపఁబడెను గాని ప్రత్యక్షరనాది ధాతుప్రభవ భావార్థకనామముల మీఁదఁ బట్టి నిల్పుట యేఁ కాలక్రమమునఁ బ్రయుక్తమగుచువచ్చెను. ఉదా: విడువఁబట్టి చదువఁబట్టి - మొ. వలయున్నాది యోగమునకు బ్రయోగములు:— క. లోకో చ్ఛేదముఁ గన్న । వ్యాకులతేఁ బొందవలయుటకై ను । శ్లో కా........ (శాంతి. ౬ ఆ. ౨౭౮). ఆ.వె. అనఘ నిజబుద్ధి నాతిశోకము చెడయుఁ । దెలిసి కొనఁగ నాకు వలయుఁబట్టి । ధర్మకోటి నీవు తగఁ జెప్ప వలయు । దయను జెప్ప నంబుజోదరుండు (శాంతి. ౨ ఆ. ౧౬౧). పట్టి:— చ. గతవిభేదులై ధర్మవంతుఁడు గల్గంబట్టి యిప్పాటను । ర్గతికిం దప్పెను (ఆర. ౬ ఆ. ౬౧). తే.గీ. ఈవు గల్గఁగఁబట్టి గా కిందువదన (కాశీ. ౩ ఆ. ౮౮). (విస్తర. ౨౫౦ విష).

టువర్ణకంబు భావంబునం దగు. ౩౫.

భావంబనఁగా ధాత్వర్థంబు. వండుట - కండుట - వినుట - కనుట.

కజివర్ణకంబు పూర్వార్థయోగంబున విభాషను భావంబునం దగు. ౩౬.

వండకముందు = వండుటకుముందు=చేయకముందు= చేయుటకుముందు - ముందు - మున్ను - తొల్లి.

బాలవ్యాకరణ వివరణము. వలయ్యాదిక్రియలకుం గర్తయగు భావంబునందు నజియగు. ౧౨౨.

౩౦౯ I విషయము. వలయ్యాదిక్రియలకుం గర్తృభూతక్రియావృత్తి యగు ధాతువునకు నజివర్ణకంబగు. వాఁడు చూడ వలయును - వారలు చూడఁగావలయును - నీవు చూడ వలయును - మీరు చూడవలయును - నేను జూడవలయును - మేము చూడవలయును - మనము చూడవలయును.

వలయును - వలదు - కూడును - కూడదు - చెల్లును -
చెల్లదు - తగును - తగదు - ఇత్యాదులు వలయ్యా
దులు.

సంజీవని. ౩౦౯ I విష:—"భావ-పురి-.........భూ ఘఞ్-సాధ్యరూపే సిద్ధరూపే వా క్రియారూపే ధాతో రర్థే........" (శబ్దస్తో) అనుచెప్పిన స్వతస్సిద్ధఫలకమగునట్టికాని, ఫలమును సాధించునట్టికాని వ్యాపారము భావ మనిపించుకొనును. సిద్ధరూపవ్యాపారమునకు:—వర్షము కురిసెను. సాధ్యరూపః:—దేవదత్తుఁడు వంటకమును వండెను. కురిసెను = కురియుట సంభవించెను - వండెను = వంటయను వ్యాపారమును జేసెను. ఇట్టి వ్యాపారము స్వరూపముగాఁగల ధాత్వర్థము ట ప్రత్యయముచే ద్యోత్యమగునని యర్థము.

"భావశబ్దము ణిజంతంబైన భూ ధాతుపూర్వకంబై.........అచ్ ప్రత్యయము రాఁగా నిష్పన్నమైనది.........కాఁబట్టి ప్రేరణార్థక ణిజంతంబైన భావశబ్దంబునకు 'కావించుట' అని యర్థంబగును.........'కావించుట చేయుట' అనునవి పర్యాయపదంబులు.........ఉదా:—వండుట వంటచేయుట. 'నడచుట' అనఁగా నుత్తరదేశసంయోగమును జేయుట............ఫలంబులు భిన్నంబులై యుండునుగాని వ్యాపారంబుమాత్రము సర్వధాతువులకు సామాన్యార్థంబె యగును." (బా. గు. ప్ర. ౩౨౭-౩౨౮ పు. ద్వి. ముద్ర). ఈవ్రాఁతయెల్ల సాధ్యరూపవ్యాపారమున సందర్భపడునేకాని "వర్షము కురిసెను - చీఁకటి క్రమ్మెను" మున్నగు సిద్ధరూపవ్యాపారస్థలములందు సందర్భపడనేరదు. పేటికావ్యాఖ్యాత బా. గు. ప్ర. వ్యాఖ్యావిషయముల నెక్కించుటలో "పండుటయనఁ బండఁజేయుట, యనియు-వినుటయన వినునట్లొనర్చుటయనియు నర్థము లూహించునది" (బా. సా. వే. ౮౦౫ పుట). అని యిట్లు 'పండుట - వినుట' అనువానికిఁ బ్రేరణార్థములను బ్రామాదికముగ వ్యాఖ్యానించెను. ఇట్టి పొరపాటు గుప్తార్థప్రకాశికాకర్త చేయలేదు. పండుటయనఁగా ఫలించుట యర్థముగాని "పండజేయుట" కాదు. 'వినుట'యనఁగా నాలకించుట యర్థముగాని వినునట్లుచేయుట కాదు.

౩౬ సూ. వ్యాఖ్య:—ముందు - మున్ను - మునుపు - తొల్లి - మున్నగునవి పూర్వార్థకములని సూరియె వివరించెను. అట్టివానితో నన్వయము కల్గునపుడు భావార్థమునందు ధాతువునకు "కజ" వర్ణకంబు విభాష నగునని యర్థము 'కజ' వర్ణకము జిత్తుగాన ధాతువుతుది 'ఉత్తు'నకు 'అత్త్వము'కల్గును (బా. క్రి. ౨౦ సూ). వండు+అ+క = వండకమునుపు = వండుటకు ముందనియర్థము. భావార్థకము

వస్త్వంతమయిన యే పురార్థకములతో నన్వయించుట సంభవించును. కాన "వండక మునుపు" అనుదానిలోని 'వండక' శబ్దమునకు "వండుటకు" అనియే యర్థము. వేటికావ్యాఖ్యాత "వంటచేయుటకుముందు వంటచేయకుండుటయె యుండెడిఁగాన బురార్థకముల యోగమున వ్యతిరేకరూప ప్రయోగమె తోఁచుట సహజము. వండకమునుపు" (బా. సా. వే. ౪౦౫-౪౦౬ పుటలు), అని యిట్లు కేవలము పొరపాటుగా వ్రాసెను. 'వండక మునుపు' అనువానిలోని 'వండక' శబ్దము భావార్థకమేకాని వ్యతిరేకార్థకము కాదు. ఈ సూత్రమునందలి 'కజీ' భావార్థమున విధింపఁబడెనేకాని భావవ్యతిరేకమున విధింపఁబడలేదు. పురార్థకశబ్దముతో నన్వయించినపిదప వ్యతిరేకార్థ స్ఫూర్తి గల్గిన గల్గనగునుగాని పురార్థకశబ్దము వేఱ నిల్పియుండఁగా ధాత్వర్థమునకు వ్యతిరేకార్థస్ఫూర్తి యెట్లు కల్గును? వేటికావ్యాఖ్యాత వ్రాసిన పై రీతిగల వ్రాఁత ప్రామాదికము. మఱియు నీ పురార్థకయోగ ప్రయోగములందలి 'కజీ' ని భావార్థకముగాఁ బ్రత్యేకించి సూరివిధించుట సరికాదనియు నట్టిప్రయోగములు మార్గాంతరమున సమర్థించుట యనఁగా నట్టి ప్రయోగముల లోని 'కజీ'ని వ్యతిరేకక్త్వార్థక 'కజీ' గానె యంగీకరించి యయ్యది 'ఉండు' అను నధ్యాహార్య ధాతుజవిశేషణముతో నన్వయించునట్లు సమన్వయించికొని సమర్థించుట యుక్తమనియుఁ దోఁచెడిని. ఇట్టి యభిప్రాయము కలవాఁడగుటచేతనే కావలయు నథర్వణాచార్యుఁడు వేఱుగ దీని నుపదేశింపఁడయ్యె. అథర్వణాచార్యుఁడే కాక ప్రాచీనులెవ్వరును నిట్లు సూరిపద్ధతి నుపదేశింపలేదు. నాతలంచిన రీతిని 'ఉండు' ధాతుజవిశేషణాదికము నధ్యాహారముచేయుటయె (వ్యతిరేకక్త్వార్థమున కిట్టిరీతినె సమానకర్తృకత్వము కుదురును. ౩౧౧-౩౧౨ విష.) కవిసమ్మతమని యీ క్రిఁది సోమయాజి ప్రభృతుల ప్రయోగములు నిర్ణయింపఁజాలియున్నవి. చ. తునుముదు నెల్లి సైంధవునిఁ దోయజమిత్త్రుఁడు గ్రుంకకుండు ము । న్న నవ వరేణ్య.........(ద్రో. ౨ ఆ. ౨౪౧). ఉ. పొన్నలు పూచెఁ బొన్నలొగిఁ బూవకముందఱఁ బూచె గోఁగు లా । పొన్నలుఁ గొండగోఁగులును బూవకముం దఱఁ బూచె బూరువుల్ । పొన్నలు గొండగోఁగులును బూవకపులున్ మొగిఁ బూవకుండఁగా । మున్న వనంబునం గలయ మోదుగు లొప్పుగఁ బూచె నామనిన్. (నన్ని. కు. ౪ ఆ. ౪౪౭ ప). మహాకవు లీరీతిగా 'ఉండు' ధాతుజవిశేషణాదికమును వీడియుఁ బ్రయోగించుటచేఁ గావలయుఁ దర్వాతి మహాకవు లెల్ల నట్లె ప్రయోగింపసాగిరి. అట్లు 'ఉండు' ధాతుజవిశేషణాదికము నధ్యాహార్యముగాఁ దలఁచి కవులు దానిఁ బ్రయోగింపలేదని గ్రహింపక సూరి యీ భావార్థక 'కజీ' వర్ణకమును

సూత్రించెనని తోఁచుచున్నది. 'ఉండు' శబ్దమును వీడిన ప్రయోగములు:—
తే.గీ. వాడు గావక ముందఱ తేప దోలు। కోని రయంబునఁ బురికరుగుటయ నీతి (విరా. ౪ ఆ. ౬౪), ద్వి. పుట్టక యట మున్న పుట్టె మచ్చింత (బసవ. ౧ ఆ. ౧౯౭). సీ. పొడిదగ్గు కంఠంబు పొరిపుచ్చకయ మున్న తల ప్రకంపంబు పొందకయ మున్న। బొమలు కన్నులమీఁదఁ బొదివి వ్రాలకమున్న పొర నేత్రముల కడ్డు చొరకమున్న। శ్రుతిపుటంబుల శక్తి సుడిగి పోవకమున్న వళు లాననమునఁ బర్వకయ మున్న। హృదయంబులోఁ జేగ పదను దప్పకమున్న గాత్రంబు శిథిలంబు గాకమున్న। గీ. పండ్లు వేర్వాసి కదలు చూపకయ మున్న। కాకి కడకంటిపైఁ జూపు రాకమున్న। కాలు సేయాడు తఱియంద కదలవలయుఁ। దీర్థసేవకు దేహ మస్థిరముగాన (కాశీ. ౩ ఆ. ౭౪ ప). ఉ. కూఁకటి వేణితోఁ గురులు కూడకమున్న కుచప్రరోహముల్। పోఁకల తోడి సామ్యమును బొందకమున్న నితంబ సీమకున్। ప్రేఁకఁదనం బొకింత ప్రభవింపక మున్న ప్రసూనబాణుఁ డ। క్షౌఁకలఁ బెట్టెఁ దా నలవపామెత బాలికకై విటాళికిన్ (కళా. ౧ ఆ. ౨౬ ప). ఉ.........ఇనుండు పశ్చిమాం। భోనిధిలోనఁ గ్రుంగకయ మున్న రయంబున హవ్యవాహనా (మనుచ. ౨ ఆ. ౭౬).

౧౨౨ సూ. వ్యాఖ్య:—(౨౬౩ I విష. చూడు.) బా. క్రియా. ౪౦ సూత్రమున నుపదేశింపఁబడు 'నుజీ' తుమర్థక మగుటం జేసి యట్టి తాదర్థ్యార్థక నుజ్యంతము వలయ్యాదులకుఁ గర్తయై యన్వయింపనేరదు. కావునఁ బ్రకృతసూత్రముచే నట్లు కర్తయై నిల్చుట కర్హమగు భావార్థకము సాధింపఁబడుచున్నది. ఈ సూత్రముచే నుపదేశింపఁబడిన భావార్థక నుజ్యంతక్రియ వలయ్యాదిక్రియలకుఁ గర్తయగుచుండును. (చూ. ౨౬౩ I విష). నుజి జిత్తుగాన బా. క్రియా. ౨౦ సూ. చొప్పున ధాతువుతుది యుకార మకారమగును. ఉదా:—చేయు+అ+ను+వలయును = చేయవలయును = చేయుటవలయునని యర్థము. చేయుట యావశ్యకమని పర్యవసితార్థము. ఈ నుజ్యంతముతో జంటగా వలయ్యాదులు ప్రయోగింపఁబడుట తెలుచయ్యెను నిది భావార్థకము వ్యస్తము నగుటం జేసి వలయ్యాదులకుఁ దర్వాత సంయుతము ప్రయుక్తమగుచుండును. తర్వాతనె యవ్యవహితముగ నుండవలసినఁ బ్రసక్తియు లేదు. సందర్భయోగ్యముగ వాక్యములోని స్థలాంతరమందును బ్రయుక్తము కావచ్చును. వలయ్యాదిక్రియలయందలి యాఖ్యాతముచే నీకర్త యభిహితమగును గాన నియ్యది ప్రథమాంత మనఁదగును. "కర్తయగు భావంబునందు నుజీయగు" నని సూత్రించుటచే నిది కర్తగనే యుండునను నియమ మేర్పడుచుండుటం జేసి దీనిపయి నితరవిభక్తులు నిల్వనేరవు. ఈ నుజ్యంతము ప్రథ

[బా. క్రి. ౩౫ మొ. ౩౬-౧౭౨ సూ.] భట్టారకుఁడిట్టియెడల షష్ఠిని బ్రయోగించును.

మైకవచనముగనే యుండును. ఇది స్త్రీసమముగాన దీనిపై 'సు' ప్రత్యయము నిల్చి లోపించునని సూరిపక్షముఁదును బ్రక్రియ నెన్నవచ్చును. (బా. తత్స. ౫౭ సూ. ౧౬౧ I వివ). ఉదా:—నీ వీపనిఁ జేయవలయును. ఇటఁ 'జేయన్' అనువానికిఁ గర్తయగు 'నీవు' అనుచోఁ బ్రథమ వచ్చెను. (చూ. ౨౬౩ I వివ. బా. కార. ౩౨ సూ) (ప్రౌఢ. క్రియా. ౨౭ సూ. చూడు). చేయుట వలయును - చేయుట వలదు-చదువుట కూడును - చదువుట కూడదు మున్నగురీతిని భావార్థక ప్రత్యయము నరయునది. ఇట్లు వలయ్యాదులకుఁ గర్తయగు భావార్థమునందు ధాతువునకు 'నుజీ' సయితము ప్రాయికముగా నగును. ఉదా:—నీవు చేయుట వలయును = నీవు చేయవలయును. 'చేయు+నుజీ వలయును.' అనుచో బా. క్రి. ౨౦ సూత్రము చొప్పున నుజీ పరక ధాతూకారమునకు 'అ'త్వము "రాఁగా చేయను+వలయును = చేయవలయు" ననియగును. బా. సంధి. ౧౮ సూత్రముచొప్పున ద్రుతసంధిలో ద్రుతలోపము వచ్చె నని యెఱుంగునది. సూరిపక్షమునందలి సంశ్లేషరూపము చేయన్వలయునని యుండును. నుజ్యంతమునకుఁ బరముగా బా. క్రి. ౧౧౫-౧౧౬ సూత్రములచొప్పున 'బాక్షికముగా - 'కాను-కను' శబ్దము లనుప్రయుక్తము కాఁగా, 'చేయఁగావలయు, చేయఁగవలయు' అను రూపములు సిద్ధించును. ఈ నుజీ జిత్తుగాన బా. క్రి. ౮౬ సూత్రముచొప్పున ముత్తగుచున్నది, కాఁబట్టి యిది పరమగునపుడు బా. క్రి. ౯౧ సూత్రముచేత చూచుధాతువునకు 'చూడు'అను నాదేశము గల్గునుగాన - వాఁడు చూడవలయును-వారు చూడఁగావలయును మున్నగురూపములు సిద్ధించును. నీవు చూడవలయును మేము చూడఁగావలయును మున్నగురీతి నియ్యవి మూఁడుపురుషములందును నొక్కరీతినే యుండుటను సూరి యుదాహరించెను. ఇట్లె వాఁడు చూడ వలదు-వారు చూడవలదు - నీవుచూడవలదు - నీవుచూడఁగూడును - మీరుచూడఁ గూడదు - వాఁడుచూడఁజెల్లును-మేముచూడఁజెల్లదు - నీవుచూడఁదగును-వాఁడు చూడఁదగదు - మున్నగురూపముల నెఱుంగునది. ఇత్యాదులు వలయ్యాదు లను సాదిశబ్దముచేత "అగును - కాదు - వచ్చును - రాదు - చను - పోలు" మున్నగు వానిని సయితము గ్రహింపవలెను. నీవుచేయనగును - వారుచదువఁగాదు - మీరు చూడవచ్చును - నేనుజూడరాదు - మొ. 'నీ కీపని చేయవలయును' అనురీతి షష్ఠిని భట్టారకుఁ డిట్టియెడలఁ బ్రయోగించుచుండును. వలయ్యాదులు సాధారణముగాఁ దద్ధర్మార్థక ప్రథమపురుషైకవచనమున నుండును. 'వలసెను' అనురీతిని భూతార్థక ప్రథమైకవచనమును గలదు. అసమాపకముగాఁ బ్రయుక్తమగునపుడు 'ట' ప్రత్యయాంతముగను 'న' ప్రత్యయాంతాది ధాతుజవిశేషణముగను గన్పట్టును. తే.గీ.

శ్రుతము నరునిఁ బరిజ్ఞానయుతుఁ జేయు । ....కాన శ్రుతవంతుఁ డగుట వలయు" (అను. ౫ ఆ. ౧౭౮). అనురీతిఁ "వలయు" అనుదానికిఁ గర్త భావార్థకమె యగుట సహజము. ఇట్టి భావార్థక 'ట' ప్రత్యయమునకుఁ బర్యాయముగ "ను" జ్యంతము ప్రయోగింపఁబడునని ప్రకృతసూత్రార్థము. తే-గీ. బలసి నీపుత్త్రులెల్ల నొండొరులతోడ । నెట్లొడఁబడియుండుదు రట్లుచేయ । వలయు......... (సభా. ౨ ఆ. ౧౩౧). 'వలయు' అనునది ముందునిల్చుటకు:—క. వెలయు విధిదృష్టనయమున । వలయుఁ బరాక్రమము సేయ వసుధేశ్వర య । గ్గలముగు బుద్ధియుఁ గడఁకయుఁ । గల పురుషుల కిదియ చూపె కర్తవ్య మిలన్ (సభా. ౧ ఆ. ౧౩౧). వాక్యమున నెచ్చటనేని యుండుట కుదా:—క. పితృసంకల్పము సేయఁగ । సుతుల కవశ్యమును వలయు.........(సభా. ౧ ఆ. ౯౮). క. అనఘా మద్విషనిహతుల కగునే బ్రదుకన్ (ఆది. ౨ ఆ. ౯౯౦). ఆ-వె. కాన యింక వేఁడఁ గాదు నాకు (సభా. ౨ ఆ. ౨౬౩). చ.........ఇంక పలుకన్ వలసెన్.........(సభా. ౨ ఆ. ౨౮). ఇంక నాకుఁ బల్కుట వలసెనని యర్థము. సూరి ప్రథమాంతములను మాత్రమె యుదాహరించినను నంతటను నన్నయ భావార్థకక్రియకుఁ గర్తయగుదాని ప్రథమాంతము నధ్యాహార్యముఁజేసి యద్దాని షష్ఠ్యంతము వలయ్వాదులతో నన్వయించురీతిగఁ బ్రయోగించుచుండును. అట్లని యట్టికర్తకుఁ బ్రథమాంతప్రయోగము లేదనరాదు. తిక్కనాదులు ద్వివిధముగను బ్రయోగించుచువచ్చిరి. ప్రథమ:—ఉ.........దైవము తోడ్పడన్వలయు. (ఉద్యో. 3 ఆ. ౭3). క.........నాకు నీ వేమియుఁ జె । ప్పను వలవదు సంజయ (ద్రోణ. ౧ ఆ. ౯౮). క. వినవలయు వాని నెల్లను । జననాయక వింటి వీవు.........(అశ్వ. ౧ ఆ. ౮౫). వలయు ధాతు వీసందర్భమున 'ట'వర్ణకాంతముగ నయితము ప్రయుక్తమగును. ఆ-వె. అనఘ నీదు బుద్ధి యఖిలోక మగుటయుఁ । తెలిసికొనఁగ నాకు వలయునట్టి । ధర్మకోటి నీవ తగఁజెప్ప వినవల । యుటయుఁ జెప్పె నంబుజోదరుండు (శాంతి. ౨ ఆ. ౧౬౧). క. లోకోచ్ఛేదముఁ గర్మ । వ్యాకులతయుఁ గాక యుండ వలయుటకై సు । శ్లోకా.........(శాంతి. ౬ ఆ. ౨౭౮). వలయును - వలదు - కూడును - కూడదు - చెల్లును - చెల్లదు - తగును - తగదు. ఇత్యాదులు వలయ్వాదులని సూరి యుదాహరించెను. ఆదిశబ్దముచే, వలవదు - వచ్చును - చనును - రాదు - కాదు - అగును - పోలును - మున్నగువాని నెన్నునది. మఱికొన్ని ప్రయోగములు:—క. చనునె యధర్మదూష్యతం । బున నిట్టులు పాండురాజపుత్త్రులఁ బ్రభులన్ । వనఁగతులఁ జేయ దుర్యో । ధన ధృతరాష్ట్రులకు విగతదయహృదయులకున్ (ఆర. ౧ ఆ.

౩ ప). మ.........మహోగ్ర కాననాం । తరముల నుండకుండ నతిపాదుం దుర్మృగసంగమంబునం । బొరయక యుండఁగా నీవకుఁ బోలు నను౦డమునః ప్రియం బుగాన్. (అర. ౧ ఆ. ౨౪౨). ఆ-వె. అతఁ డెవ్వఁడో కొ యమ్మహాత్ముఁడిఁ గనుం । గొనఁగఁ గౌఁగిలింప వినయ మొప్ప । నర్ఘ్యపాద్యవిధుల నర్చింప భక్తి సం । యుక్తి నెపుడు గొలిచియుండ వలయు. ఇట్టిలొక్క వలయ్యాదిధాతువుతో ననేక నస్కృం తము లన్వయించుటయు సమ్మతమె. ఉ.........దైవము తోడ్పడన్ వలయు (ఉద్యో. ౩ ఆ. ౭౩). ఇందు సుబ్యంతక్రియయొక్క కర్తృప్రథమాంతము. సన్లైష సంధియుఁగలదు. (౨౬౩ I విభ. బా. క్రి. ౩౨ సూ.). చ.........ఎట్టులైనఁ జం । పన తగు (భీష్మ. ౩ ఆ. ౩౧౦). (చంపన తగు = చంపుటయే తగును). సీ. అఖిల మరుత్తుఁ డయ్యమరగురుండు నాయాగంబు నడపుట కాత్మ రోసి । నాకున్న సంవర్తుఁ బ్రార్థించి తెచ్చితి నింక నట్టులు సేయ నెట్లు వచ్చు.........(అశ్వ. ౧ ఆ. ౯౦). (అట్టులు సంవర్తుని విడుచుటలు) ('అట్టులు సేయ కెట్లు' అను ముద్రణము తప్పు. అనన్వితము. నాయొద్దనున్న తాళపత్రమాతృకలు రెంటను 'చేయ నెట్లు' అనియె యున్నది.) ఇందలి వచ్చుధాతువున కాగమన మర్థము కాదు. "వచ్చున్ = తగును = వలనుపడును" అని యర్థము. ఇట్టి వలయ్యాదులలోని 'రాదు' అనువానికిని 'వలనుపడదు - తగదు' అనియె యర్థము. తే-గీ. తేజిచూడను రాకున్కి తెల్ల మధిప (శల్య. ౧ ఆ. ౪౮). చ.........తప మాచరించి నిగమాధ్యయనం బొన రించి కానరా । దనఘ మదీయ దివ్యపరమాకృతి (భీష్మ. ౧ ఆ. ౨౨౦). ఆ-వె. అగ్ని శిఖయుఁ బోలె నంటను డాయను । జూడరాని యట్టి శుభచరిత్ర. (ఆర. ౨ ఆ. ౯౧) (చూడరాని=చూచుట వలనుపడని) క. నరుఁడును సాత్యకియు న్వృకో । దరుఁడును మునసేనఁ గలఁచెదరు సైంధవుఁ జే । రరి నీకుఁ దగునె నరసిం । జొరనిచ్చితయే ని వారిఁ జొరనీ ననఘా. (ద్రోణ. ౪ ఆ. ౧౬౩). (చొరనీన్+చొరనిచ్చుట, తగునె). క. వెగ డొంది యిట్లు పలుకఁగ । నగునే పగతురు ప్రమోద మందఁగ.........(విరా. ౪ ఆ. ౬౬). తే.......... । అనెదు సప్తవ్యసనములఁ జనదు తగుల (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౪౪). క. క్షీరోదకవృత్తి మనము । వారలుచుం గలసి బ్రదుక వలదే నెమ్మిన్ (ఉద్యో. ౧ ఆ. ౨౬౩). మ. మన కీకుండఁగ వచ్చునే.........(ఉద్యో. ౧ ఆ. ౨౬౬). ఆ-వె. కాన యింక వేడఁ గాదు నాకుఁ (సభా. ౨ ఆ. ౨౬౩). సీ.........ఆ-వె. కాన గాలము సేమనఁ గాదు తండ్రి (శాంతి. ౪ ఆ. ౨౩). ఆ-వె. నమ్మఁదగని వారి నమ్మక యున్నది । తగినవారి నైనఁ దద్ద నమ్మి । యుండఁదగదు......(శాంతి. ౩ ఆ. ౨౩౯). మ. తలఁపం గూడునె యింతలేసి దొర లీ దైన్యంబు (ఉద్యో. ౩ ఆ. ౯౫).

చ. ఆకలిత తారకాసముదయంబుల నెన్నను సర్వవేద శా । స్త్రముల యశేష పారము ముదంబునఁ బొందను బుద్ధిబాహు వి । క్రమమున దుర్గమార్థజలగౌరవ భారత భారతీ సము । ద్రము దరియింగ నీఁదను విధాతృవశైనను నేరఁబోలునే (ఆది. ౧ ఆ. ౯౯). నేరఁబోలునే = నేర్చుట పోలునే = నేర్చుట వీలుపడునా. ఇందలి 'ఎన్నన్ - పొందన్ - ఈఁదన్' అనునవి తుమర్థకములె కాని భావార్థకములు కావు. "ఎన్నుటకును - పొందుటకును - ఈఁదుటకును - నేర్చుట" అని యర్థమగుటంజేసియు భావార్థక నుఙ్యంతము చతుర్థ్యర్థక షష్ఠ్యంతమగుట సమ్మతము కామింజేసియుఁ 'తుమ్' ప్రత్యయము తాదర్థ్యార్థకమగుటచే నట్టి షష్ఠ్యర్థక నుఙ్యంతములు తుమర్థకములనుట యుక్తమగుటంజేసియు నవి భావార్థక నుఙ్యంతములు కానేర వనఁదగును. ఇట్లె యీ క్రింది ప్రయోగములందలి నుఙ్యంతములు భావార్థకములు కావనియుఁ దుమర్థకములనియు గ్రహింపనగును. ఆ-వె.........। ఏమిసేయనేర్తు రిందుకులుఁడ. (సభా. ౨ ఆ. ౩౧౩) (చేయనేర్తురు = చేయుటకు నేర్తురు = చేయుటకు నేర్తురు). సీ.........కుక్ష । లిభకుంభదళన మహిష్ఠ నిష్ఠురనఖ ముఖుఁడగు హరిమీఁద మొఱఁగఁయేమి. ఆ-వె. సేయనోపు......... (సభా. ౨ ఆ ౩౮) (చేయనోపున్ = చేయుటకు సమర్థమగును). సీ......... ఆ-వె.........తి । ట్లయినఁగాని చాలవతనిఁ బొగడ (సభా. ౨ ఆ. ౮౧). ఇట్టి యెడల నొక్కొక్కప్పుడు తాదర్థ్య చతుర్థ్యర్థక షష్ఠియే ప్రయోగింపఁబడుటయుఁ గలదు. చ.........పరలోకసౌఖ్యముల్ । గనుటకు నేర రిక్కడి సుఖంబులు.........(ఆర. ౮ ఆ. ౧౭౬). ఇట్లె శక్త్యర్థకాది యోగమందును దాదర్థ్య చతుర్థ్యర్థక షష్ఠీస్థానమందేఁ దుమర్థక నుఙి నెన్నఁదగును గాని భావార్థక నుఙి నెన్నరాదు. క.........బ్రాహ్మణులకుఁగా । క.........ఖరుల కలవియె.........(ఆర. ౮ ఆ. ౧౨౫). దీనిచొప్పుననె నుఙ్యంతమును దుమర్థకమె యని యెన్నదగును. క. మన సేనల నొక్కెత్తునఁ । గొనఁదలచి కడంగి వచ్చు గురుపుత్త్రుని మా । ర్కొన దృష్టద్యుమ్ముని గా । వను శక్యమె నీకు నిచటివారికి నధిపా. (ద్రోణ. ౫ ఆ. ౩౫౫ ప). చ. విశ్వసం । హరు నఱ కెత్తిపోయి కలహంబున నోర్వఁగ నీయలంతియే (నన్ని. కు. ౮ ఆ. ౮౩౨). మ...విశ్వసం । హరు వర్తించు మహావ్రతోపహతి సేయం బూన నీ ప్రాప్తియే (నన్ని. కు. ౮ ఆ. ౮౩౩). ఉ. చావఁగ నేయ నెవ్వఁడును జాలఁడు (భీష్మ. ౩ ఆ. ౩౧౩). ఉ. వింతయె కామశక్తి యుడివింపఁగ శక్యమె యెట్టివారికిన్ (ఆది. ౭ ఆ. ౫౯ ప). వలయ్వాదుల కర్థవిశేషములందుఁ బృథక్ ప్రయోగమును బ్రథమపురుషైకవచనాదీతరస్థల ప్రయోగములును గలవు. క. నరునత్యద్భుతవిక్రము।

పరిణతి సూడఁ గనుఁగోయిఁ పడిపోల్ వలయున్ (కర్ణ. ౨ ఆ. ౨౮౩) (చూడు. శ. ర. వలయుశబ్దము). ఆ-వె. ఇట్టి వ స్తువచుల నెత్తుడు పాండవులకుఁ। దగిలి ప్రీతిసేయఁ దగితిఁ గాని (ఆర. ౫ ఆ ౩౦౯) (ఇచట 'చేయన్' అనునది భావార్థకము కాదు. తుమర్థక నఞ్యంతము. ఉ. నా భుజవీర్య విక్రమగుణంబులకుం దగుచున్న యీ ధను। శ్లాఘము (సభా- ౧ ఆ. ౧౨౮). వన్మకవృత్తము - కొడుకుపల్కు విని కూడదు నాక దురాత్ముఁడై (ఆది. ౬ ఆ. ౨౩౦). క. తగునిది తగదని యెదలో। వగవక.........(ఆది. ౧ ఆ. ౮౪ ప). క.........నీకు దురాగ్రహ మగునే (ఉద్యో. ౩ ఆ. ౩౩౦). (అగునే = తగునా!)

నన్నయా. ౩౧౦ విషయము.
భవేత్కః స్త్రీసమా న్నామ్ని। ఉత్వం తస్మిన్ పరే భవేత్। క్త్వార్థే చ వ్యతిరేకార్థే। ధాతో స్తత్రైవ మి ర్భవేత్. (వికృ. క్రియా. ౨౧ కారి. అహో. ౫౦౨ పుట).

కల్పతరువు. ౩౧౦ విష:—భవేత్క ఇత్యాది పూర్వార్థమునకు ౨౮౦ విషయమున వ్యాఖ్య చేయఁబడెను. కవర్ణక ప్రస్తావమున వ్యతిరేకక్త్వార్థక 'క' ప్రత్యయమును నట్టి వ్యతిరేకార్థక ప్రస్తావమున వ్యతిరేకభావార్థక 'మి' ప్రత్యయమును నుపదేశింపఁబడుచున్నవి. వ్యతిరేకార్థే క్త్వార్థే చ=వ్యతిరేక క్త్వార్థమున, ధాతోః= ధాతువునకు, కః = 'క' ప్రత్యయ మగును - చశబ్దమహిమచే బూర్వార్థమునుండి 'కః' అనునది యాకృష్ట మగుచున్నది. "వ్యతిరేకాదౌ భావిని చాత్ స్యాత్" అను చొప్పున ధాతువుతుదిని "అత్త్వము" నిల్చును. ఉదా:—చేయు+అ+క = చేయక= 'అకృత్వా' అని యర్థము. తత్రైవ = అవ్యతిరేకార్థమునందె, ధాతోః = ధాతువునకు, స్వార్థే = ధాత్వర్థమునందు, మిః = 'మి' ప్రతయము, భవేత్ = అగును. 'స్వార్థే' అనునది 'నామ్నః కవర్ణకః స్యాత్। స్వార్థే' అను మూలభూతచింతామణి సూత్రమునుండి యను వృత్తమగుచున్నది. "ధాతో స్స్వార్థే వ్యతిరేకార్థే"అనఁగా వ్యతిరేకవిశిష్ట ధాత్వర్థమునం దనునర్థము లభించుచున్నది. వ్యతిరేక విశిష్టభావార్థమున ధాతువుతుదిని 'మి' ప్రత్యయము నిల్చునని పర్యవసితమగుచున్నది. "వ్యతిరేకాదౌ భావిని చాత్ స్యాత్" అను చింతామణిసూత్రముచొప్పున ధాతువు తుదిని 'మి' ప్రత్యయమునకుఁ బూర్వమున 'అత్త్వము' నిల్చును. ఉదా:— చేయు+అ+మి = చేయమి = 'చేయకుండుట - చేయకపోవుట' అనియర్థము. ఇట్లె - వండమి - చదువమి - తినమి- మొ. వ్యతిరేకక్త్వార్థము ముందు విస్తరింపఁబడును. (విష. ౩౧౨). ఆంధ్రశబ్దచింతామణి "పునరాగమః క్రియాణామ్" అనుసూత్రముచే

సాధించురూపములనే యథర్వణుఁ డిట్లు వివరించెను. (చిం. వి. ప. ౧౧౧ విష. ప్రయోగములు:—క. సమరవిముఖత్వమును రణ। విముఖులఁ జంపుటయు శరణ వేఁడిన రక్షిం। పమియును యాదవవంశో। త్తములం దివి గలవె చెప్పుము దారు తనయా (ఆర. ౧ ఆ. ౧౭౦). (రక్షింపమి = రక్షింపకుండుట ‘రక్షించుట’ అను దానికి వ్యతిరేకార్థము. ‘మి’ ప్రాసస్థలగతము). క.........తనవా। క్యము లంఘింపమికిఁ బ్రస। న్నమనస్కుండై.........(ఆర. ౩ ఆ. ౧౪౩). సీ. త్రేతాగ్ను లెల్లను దేజరిల్లమిఁ జేసి.........(ఆది. ౧ ఆ. ౧౪౧). క. క్షమియింపవలయు నొక డెఱుఁగమి నేమే నన్నంతఁ గటకటఁబడి.........(విరా. ౪ ఆ. ౨౨౫) (‘మి’ ప్రాసస్థానగతము). క. ...దైత్యాన్వయ। మృత్యువయి యొసఁగు నొప్పమికి మితిగలదే (హరివం. పూ. భా. ౪ ఆ. ౧౬౩) (మి. యతిస్థానగతము) క. క్షమియించువారిఁ గని చా। లమి వెట్టుదు రైననుం దలంప ననూన। క్షమయ కడు మెఱయు.........(ఉద్యో. ౨ ఆ. ౪౦).

బాలవ్యా. వ్యతిరేకభావంబున మిజీయగు. ౩౭.

౩౧౦ I విషయము. వ్యతిరేక విశిష్టక్రియాభిధాయి ధాతువునకు మిజీ యగు - వండమి - పండమి.

సంజీవని. ౩౧౦ I విష:—వ్యతిరేకభావార్థమనఁగా వ్యతిరేకముతోఁగూడిన ధాత్వర్థము. ఈవిషయమునె సూరి వివరించుచున్నాఁడు. వ్యతిరేకముతోఁ గూడిన వ్యాపారమును దెల్పు ధాతువునకు మిజీప్రత్యయ మగునని యర్థము. మిజీ జిత్తు గాన బా. క్రియా. ౨౦ సూత్రముచొప్పున ధాతూకారమున కాదేశముగా ‘అ’ కారమువచ్చును. వండు+అ+మి = వండమి = వండకుండుట. ఇట్లె - పండు+అ+ మి = పండమి = పండకుండుట. కల్పతరువున దీనికిఁ గవిప్రయోగములు యతిప్రాస స్థానగతములు చూపఁబడెను.

వన్నయా. క్త్వాభూతయోః క్రియాన్త స్యేత్. (ఆం. చిం.

౩౧౧ విషయము. క్రియా. ౬ కారి. అహో. ౪౭౪ పు).

కల్పతరువు. ౩౧౧ విష:—౨౯౬ విషయమున నీసూత్రము వ్యాఖ్యాత మయ్యెను. క్త్వార్థమందును భూతార్థమందును క్రియ తుదిని ‘ఇ’ వర్ణకము నిల్చు నని యర్థము. క్త్వార్థమందనఁగా సంస్కృతమున “క్త్వా” ప్రత్యయము వచ్చునర్థము నందని యర్థము. “౩౩౨౦. సమానకర్తృకయోః పూర్వకాలే (౩-౪-౨౧) సమాన కర్తృకయోః ధాత్వర్థయోః పూర్వకాలే విద్యమానాద్ధాతోః క్త్వాస్యాత్. భుక్త్వా వ్రజతి, ద్వివచన మతన్త్రమ్. భుక్త్వా పీత్వా-వ్రజతి.........” (సి. కౌ. ఉత్తర

కృదన్త) ఒకకర్త యనేకవ్యాపారములను జేయునపు డందలి తుది వ్యాపారమునకుఁ బూర్వమందు జరపిన క్రియలను దెలుపుధాతువులతుదిని సంస్కృతమున "క్త్వా" ప్రత్యయము వచ్చును - తెల్గున 'ఇ' ప్రత్యయ మగును. భుక్త్వా వ్రజతి = భుజించి వెళ్ళుచున్నాఁడు. "సమానకర్తృకయోః" అనుచోటి ద్వివచనము లెక్కించునది కాదు. భుజించి త్రాగి వెళ్ళుచున్నాఁ డనియు నిట్లు క్త్వా ప్రత్యయ మనేకధాతువులకు రావచ్చును.

ఇట్లు పాణినీయమునఁ జెప్పఁబడియున్నను నిందులకు విరుద్ధముగు ప్రయోగములు మహాకవుల కావ్యములందుఁ గన్పట్టుచున్నవి. "శ్లో. అనుభవతి శచీత్థం సా ఘృతాచీముఖాభి ర్న సహ సహచరీభి ర్నన్దనానన్ద ముచ్చైః।ఇతి మతి రుదయాసీ త్పక్షిణః ప్రేక్ష్య భైమీం।విపినభువి సఖీభి స్సార్థ మాబద్ధఖేలామ్" (నైష.౨సర్గ. ౧౦౯ శ్లో.) ఉద్యానమునఁ జెలులతోఁగూడి క్రీడించు దమయంతిని జూచి ఘృతాచి మున్నగు నప్సరసలతోఁగూడి నందనవనమునఁ గ్రీడించు శచి కిట్టి యానందము గల్గ లేదను బుద్ధి హంస కుదయించెనని పై శ్లోకమున కర్థము. ఇందు 'దమయంతిని జూచి హంసకు బుద్ధి యుదయించెను' వాక్యమున భిన్నకర్తృకత్వమునందును 'క్త్వా' ప్రత్యయము వచ్చుట సంభవించి యున్నది. చూచుటకుఁ గర్త హంస; ఉదయించుటకుఁ గర్త బుద్ధి. ఇట్టియెడల 'స్థితస్య=ఉన్నట్టి' అను పద మధ్యాహృత మగుచున్న దనియు దమయంతిని జూచి యున్నట్టి హంసకు బుద్ధి యుదయించె నని యన్వయించినచో వ్యాకరణవిరోధము తొలంగుననియుఁ బండితులు సమర్థించుచున్నారు. అట్టి యన్వయమునఁ 'దమయంతిని జూచియున్నట్టి' అనుచోఁ జూచుటకును నుండుటకును గర్త హంస యొక్కఁడే యగునుగాన సమానకర్తకత్వమునకు భంగము లేదని తాత్పర్యము. "ప్రేక్ష్యేతి క్త్వా ప్రత్యయా న్తస్య అనన్తరక్రియయాసహ ఏకకర్తృత్వనియమాత్ స్థితస్యేతి పక్షిణ ఇత్యస్య విశేషణ మధ్యాహార్యమ్" (జీవానన్దవ్యాఖ్య). "ఏకకర్తృకత్వా భావాత్ క్త్వా ప్రత్యయానుపపత్తా స్థితస్యే త్యధ్యాహార్యమితి" (ప్రేమచంద్రన్యాయరత్న విరచితాన్వయబోధినీవ్యాఖ్య) "అత్ర క్రియాణామేక కర్తృత్వ ఏవక్త్వాచ్ స్యాత్-తేన గురౌ గతే శిష్యో భుఙ్క్తే ఇత్యాదౌ న స్యాత్-కిన్తు పుత్త్రం దృష్ట్వా సుఖం భవతి - శత్రుం దృష్ట్వా దుఃఖం భవతీత్యాదౌ స్థితస్యే త్యధ్యాహారా దేకకర్తృకత్వే క్త్వాచ్" (ముగ్ధ. ౧౧౮౬ సూ. దుర్గాదాసవ్యాఖ్య). ఇట్టి ప్రయోగములు సంస్కృతమున ననేకములు గలవు. శ్లో. యద్దృష్ట్వా నాఽపరం దృశ్యం।య ద్భూత్వా న పునర్భవః।యజ్జ్ఞాత్వా నాఽపరం జ్ఞేయం। తద్ బ్రహ్మే త్యవధారయేత్ (శ్రీమచ్ఛంకర భగవత్పాదకృతాత్మ

బోధము. ౫౫ శ్లో.) 'యద్ - జ్ఞాత్వా స్థితస్య అపరం దృశ్యం న భవతి' అనురీతి నిందును 'స్థితస్య' అను దాని యధ్యాహార మావశ్యకమె. ఇట్లె నోరు తెఱచికొని పరుండెను మున్నగుచోటులయందు సమానకర్తృకక్రియలలోని పూర్వకాలి కత్వము వివక్షాధీనమని యెఱుఁగవలయును. "యద్యపి కంసపతనానన్తరమేవ ఘునత్కారో భవతి తథాపి ఘునదితి కృత్వా కంసః పతతి ఇత్యాదౌ ఘునత్కారస్య పూర్వకాల వివక్షయా క్త్వాచ్ స్యాత్, ఏవం ముఖం వ్యాదాయ నిద్రాతీత్యాది" (ముగ్ధ. ౧౧౬౬ సూ. దుర్గా. వ్యాఖ్య.)

పయి నుదాహరించిన యుద్దేశముతోనే కావలయు నీక్రిందిరీతి నాంధ్రమహా కవులును బ్రయోగించియున్నారు. క. అమరారిమర్దనుఁడు చ । క్రము గ్రక్కు న నేయ రాహుకంఠము దెగి దే । హము ధరణిఁ బడియె......(ఆది. ౨ ఆ. ౧౯) ఇచట 'కంఠము దెగియున్న దేహము' అనురీతిని 'ఉన్న' (స్థితస్య) అను పద మధ్యా హార్యము తెగుటకు నుండుటకును గర్తృకంఠమె యగుటచే సమానకర్తృకత్వము సిద్ధించుచున్నది. సీ. ఈ వెంద్రుకలు పట్టి యీడ్చిన యాచేడె.........రూ । పఱి యున్నఁ గని యుడు కాఱుఁగాక......(ఉద్యో. 3 ఆ. ౧౧౭), ఇచట "కని = చూచియున్న నాకు" అని యన్వయము. 'నాకున్' అనునది యెట్లు నధ్యాహార్యము కావలసినదె. సమానకర్తృకత్వసిద్ధికయి 'ఉన్న' (స్థితస్య) అనునది యధ్యాహా ర్యము. "ఆ-వె.........అత్తఱి నాకల । కల మెఱింగి కీచకవ్రజంబు "చ. కడు వెర వచ్చి రూపఱిన కాయము నున్న తెఱంగుఁ జూచి బి । ట్టడలుఁ మనంబునం గదిరి హా యనువారును.........పలవించు వారునై (విరా. 3 ఆ. ౫ ప.) ఇచట 'కదిరి= కదిరియుండన్' అని యన్వయముగాన 'ఉండన్' అనునది యధ్యాహార్యము. సీ.........భీము గాంధారితో భూమిఁ గూలి । యాతనిచేత సర్వాంగంబులందును గలుగు గ్రొన్నెత్తురు గాఱఁ ద్రావఁ । బడి మఱి తెగటారి పడి యున్న వాఁడు దు శ్శాసనుఁ డీతఁడు......(స్త్రీ...౨ ఆ. ౫౫ ప), ఇచట "త్రావఁబడి యుండఁగా" అని యర్థముగాన 'ఉండన్' అను పద మధ్యాహార్యము. ఇట్లె యెంతటను నధ్యా హారము చేసి యేకకర్తృకత్వమును ఘటింపఁజేయవలయును. ద్విపద. ఎనయంగ నార్యాలు నేఁబదియేఁడ్లు।పనియె నీ విట వచ్చి సంయమివర్య (బసవ. 3 ఆ. ౧౧౫౯) సీ. వెఱపులు పైకొని.........కామ మలరి.........చింతలు విజృంభించి...... ...విముగ్ధతలు బలసి.........ఎ-గీ. గోవిందునిఁ దగిలిరి......గోపకాంతలు... ......(హరి. పూర్వ. ౮ ఆ. ౧౮౭ ప). ఇట క్త్వార్థకము లన్నిటిచోటులందును 'ఉండన్' అనునదియె యధ్యాహార్యము.

సమానాశ్రయంబులు

సూ. ౩౮.

బాలవ్యాకరణ వివరణము. ఏకాశ్రయంబులగు క్రియలలోపల నెయ్యది పూర్వకాలికంబగుం దద్వాచియగు ధాతువున కి వర్ణకంబగు.

౩౧౧ I విషయము. ఇదియె క్త్వార్థంబు నాఁబడు. వండి - మండి - విని - కని. సమానకర్తృకంబు లనక సమానాశ్రయంబు లనుటం జేసి చైత్రునిచేత మైత్రుండు కొట్టఁబడి మడిసె నిత్యాది సిద్ధంబయ్యె.

సంజీవని. ౩౧౧ I విష:—సమానాశ్రయంబు లనఁగా నేకాశ్రయంబులని సూరియే వివరించెను. ఒకకర్త నాశ్రయించియున్న క్రియలలోఁ బూర్వకాలమును బోధించు ధాతువులకు 'ఇ' ప్రత్యయము వచ్చునని యర్థము. ఉదా:—రాముఁ డన్నమును వండి దాని భుజించి కొంతసేపు విశ్రమించి వచ్చెను. అనుచో 'అన్నమును వండుట భుజించుట విశ్రమించుట' అను క్రియలు మూఁడును వచ్చుటకుఁ బూర్వకాలికములె, నాలుగు క్రియలకును రాముఁడే కర్త. నాలుగు క్రియలును రామునె యాశ్రయించియున్నవి. ఇదియె క్త్వార్థక మనఁగా నీ 'ఇ' ప్రత్యయమె క్త్వార్థక మని వ్యవహరింపఁబడుచున్న దని తాత్పర్యము. క్త్వార్థకమనఁగా సంస్కృతమునందలి క్త్వాప్రత్యయముయొక్క యర్థము గలదనిభావము. పాణినీయమున "సమానకర్తృకయోః పూర్వకాలే" అని చెప్పఁబడియున్నను నట్లుచెప్పుట యాంధ్రమహాకవి ప్రయోగానుకూలము కాదనియు సమానాశ్రయముల కని తెలుఁగునఁ జెప్పుకొనుట యావశ్యకమనియు సూరి "సమానకర్తృకంబు లనక సమానాశ్రయంబులనుటం జేసి చైత్రునిచేత మైత్రుండు కొట్టఁబడి మడిసె నిత్యాది సిద్ధంబయ్యె" అను వాక్యముచే విశదపఱిచెను. సూరి యుదాహరించిన వాక్యమునఁ గొట్టుటకుఁ గర్త చైత్రుఁడు, మడియుటకుఁ గర్త మైత్రుఁడు. ఇట్లీవాక్యమున "కొట్టుట, మడియుట" అను రెండు క్రియలును విభిన్నకర్తృకములగుటం జేసి సంస్కృతపద్ధతిని క్త్వాప్రత్యయము రాఁజాలదనియుఁ దాను జెప్పినరీతిని, "కొట్టంబడుట యనుక్రియాఫలమును మడియుటయు మైత్రునొక్కనినే యాశ్రయించి యుండుటచే నవి సమానాశ్రితములగుటం జేసి క్త్వాప్రత్యయము వచ్చుట కవకాశము కల్గెననియు సూరి యాశయము. "సంస్కృతంబులో నీ వాక్యంబు తెలుంగునందువలెఁ గ్త్వార్థకంబుతో వచింప వలను పడదు. 'చైత్రేణ హతో మైత్రో మమార' అని కర్మార్థకక్త ప్రత్యయాంతంబుతో వచింపఁబడును. భాషల శైలిని జేసి వాక్యంబులు తాత్పర్యంబులో నేకంబైనను

రచనంజేసి భిన్నంబు లగును" (బా. గు. ప్ర. ౩౩౧ పుట; ద్వి ము.) అని గుప్తార్థ ప్రకాశికా వ్యాఖ్యాత వివరించెను. ఈ వివరణము బా. పా. పే. వ్యాఖ్యాత స్వీకరించి యెక్కించెను. బాలవ్యాకర్తగాని తద్వ్యాఖ్యాతలుగాని వెనుకఁ గల్ప తరువులో (౩౧౧ విష.) జూపఁబడినరీతిని సంస్కృతమందును నిట్టియెడల క్త్వాప్రత్య యముతోఁడి ప్రయోగము సమ్మతమెయని గ్రహింపరైరి. మఱియుఁ జైత్రునిచేతఁ గొట్టఁబడఁగా మైత్రుండు పడిసె ననురీతిని సమానాశ్రయంబులం బూర్వకాలంబు నందు భావలక్షణార్థక నుజీవచ్చుటయుఁ బ్రసిద్ధమె యగుటంజేసి (బా. క్రి. ౪౦ సూ.) సూరిలక్షణ మతివ్యాప్త మగుచున్నది. అట్లె చైత్రునిచేతఁ గొట్టఁబడుటచే మైత్రుండు పడిసె ననురీతిని భావార్థక ట ప్రత్యయఘటితస్థలములందు నద్దాని కతివ్యాప్తి దుర్వార మగుచున్నది. కావున నేకకర్తృకత్వదళమును వీడరాదు. ఈవిషయమునే దుర్గాదాసపండితుం డీక్రిందిరీతిని వక్కాణించెను "అత్ర క్రియాణా మేకకర్తృకత్వే వివక్షావ్యాచ్ స్యాత్. తేన గురౌ గతే శిష్యో భుఙ్క్తే ఇత్యాదౌ నస్యాత్." (ముగ్ధబోధ వ్యాకరణము. ౧౧౬౬ సూ. వ్యా.) ఇంతియకాక సూరి సూత్రము "రాహుకంఠము తెగి దేహము ధరణిఁ బడియె" (ఆది. ౨ ఆ. ౧౯). మున్నగు ప్రయోగములం దవ్యాప్తమును నగుచుండుటచేతఁ బ్రౌఢవ్యాకరణకర్త "ఒక్కొకచో భూతార్థ కాసమాపక క్రియ హేత్వర్థకంబు నగు" (ప్రౌఢ. క్రియా. ౧౫ సూ.) అని సూత్రించి "రాహుకంఠము దెగి........" మున్నగు నుదాహృతులను జూపెను. దేహము ధరణిఁ బడుటకుఁ గంఠము తెగుట హేతువగు చున్నది గాన "తెగి" అనుచోట "ఇ" ప్రత్యయము హేత్వర్థమున వచ్చెనని తాత్ప ర్యము. ఇట్టి స్థలములునైతము వెనుక వ్రాసిన (౩౧౧ విష.) ముగ్ధబోధవ్యాఖ్యాత వ్రాఁతచొప్పున కంఠము 'తెగియున్న దేహము ధరణిఁ బడియె' అనురీతిని 'ఉన్న' శబ్దాధ్యాహారముచే సమర్థితమగుచున్నది. ఇది యట్లుండఁగాఁ ద్రిలింగలక్షణశేష సూత్రమునైత మంతటను గార్యకారి కాలేదు. వెనుక నుదాహరించిన (౩౧౧ విష.) ప్రయోగములు కొన్నిటిలో హేత్వర్థకత్వమునైతము కానరాదు. "ద్విపద. ఎనయంగ నార్యాలు నేఁబది యేఁడ్లు । సనియె నీ విట వచ్చి సంయమివర్య" (బసవ. ౩ ఆ. ౧౧౫౯). ఇట సంయమివర్యుఁడు వచ్చుటచేత నార్యాలు నేఁబదియేండ్లు సనలేదుగదా. ఇట్లె యచటి తిక్కయజ్వప్రయోగమునందును హేత్వర్థకత్వము కుదురుపడలేదు. సీ.........భీము గదాహతి భూమిఁ గూలి । యాతనిచేత సర్వాం గంబులందును, గలుగు క్రొన్నెత్తురు కాంతుఁ ద్రావఁబడి మఱి తెగటారి పడియున్న వాఁడు దు, శ్శాసనుఁ డీతఁడు..........(స్త్రీ. ౨ ఆ. ౫౫ ప.) ఇందు "కూలుట,

తెగటారుట, పడియుండుట" అను క్రియలకుఁ గర్త దుశ్శాసనుఁడు త్రాగుటకుఁ గర్త భీముఁడు. పానక్రియాఫలాశ్రయము రక్తము గుటచే సమానాశ్రయత్వమును లేదు. దుశ్శాసనుఁడు భీముగదాహతిచేఁ గూలి పడియున్నవాఁడని చెప్పఁబడుటచే, బడియుండుటకు రక్తము త్రాగఁబడుట హేతువు కానేరదు. గదాహతి చేఁబడి యున్నపిమ్మటనే యాతనిరక్తము భీమునిచేఁ ద్రాగబడెను. ఇచటపయితము, "భీమునిచే రక్తము త్రాగఁబడి యుండఁగాఁ దెగటారి పడియున్నవాఁడు దుశ్శాసనుండు" అనురీతిని 'ఉండఁగా' అనుదాని యధ్యాహారముచే సమానకర్తృకత్వము సుఘటిత మగుచున్నది. త్రాగుటకును నుండుటకును గర్త భీముఁడనియు, గూలుటకును దెగటారుటకును బడియుండుటకును గర్త దుశ్శాసనుండును నగుటచేత సమానకర్తృకత్వము కుదురుపడుచున్నది. ఇట్లుండు ధాతురూపాధ్యాహారముచే "సమానకర్తృకయోః పూర్వకాలే" అను పాణినీయమందలి క్త్వాప్రత్యయలక్షణము నిర్బాధ మగుచున్నదనియు సంస్కృతభాషారీతిని బాగుగఁ జూచికొనక సూరిప్రభృతులు చేసిన సవరణములు సరికావనియు గ్రహింపవలెను. ఇట్లె "క్త్వార్థకంబు కొన్నియెడల విశేషార్థకంబు నగు. (గాణ. క్రియా. ౩౦౭ సూ.) ఉదా:—ఇచటి కిమ్మునివరేణ్యుఁ। డేతేర దొరకొని యున్నయా నాళ్ళయ్యె.........కళా. ౩ ఆ. ౩౦. (దొరకొని = మొదలుకొనుట).........మఱి యిట్టులేగి యెఱుంగవు (ఏగి= ఏగుట) (కళా. 3 ఆ. ౧౭౯)........అనుభవించి యెఱుంగ (అనుభవించి = అనుభవించుట) పిలిచి పుచ్చవలయు (ఉద్యో. ౧ ఆ. ౩౭). (పిలిచి = పిలుచుటకు)......" అనుగాణపత వివరణకర్త చూపిన ప్రయోగములుసయితము "ఏఁగియెఱుంగవు = ఏఁగియుండుట యెఱుంగవు" అనురీతినె యుండుధాతుజరూపాధ్యాహారముచేతనె సమర్థితములు కానోపును.

సంస్కృతమున "సమాసే ఽనఞ్పూర్వే క్త్వో ల్యప్ (౭-౧-౩౭) అవ్యయపూర్వపదే ఽనఞ్ సమాసే క్త్వో ల్యబాదేశః స్యాత్. తుక్ - ప్రకృత్య (నిపీయ మొ.) అనఞ్ కిమ్ - అకృత్వా........" (సి, కౌ. ౩౩౩౨ సూ.) అనుచొప్పున క్త్వాప్రత్యయస్థానమున ల్యప్పు వచ్చుటయుఁ గలదు. కావున నీ 'ఇ' ప్రత్యయమును "ల్యబర్థక" మనియు వ్యవహరింపనగును. "గ్రహించి = గృహీత్వా - సంగ్రహించి = సంగృహ్య" అని యిట్లవ్యయపూర్వకత్వమున సంస్కృతమునఁ గల్గుభేదము తెలుంగున గల్గదు.

"మిక్కిలు. దే. అ - క్రి. మీఱు - అతిశయించు" (శ-ర). అనుచొప్పున 'మిక్కిలు ధాతు క్త్వార్థకరూపము 'మిక్కిలి' యగును. క. తలఁదలతోఁ దాటిం

చినఁ । దల విూఁఱున్ గాలు గాలు గాటించిన బి । క్కలు.........(ఉ. హరి. ౬ ఆ. ౯. ౪). అట్లయినను "మిక్కిలి = అధికమైనది" అనురీతిని విశేషణమును గలదు. క. గ్రక్కున నొక్కట కడఁగెను । మిక్కిలి చేతులును వాని మిక్కిలి కన్నుల్ (సభా. ౨ ఆ. ౫౭ ప). క. పాండవుల విభవ పదవి యా । ఖండలు విభవంబుకంటెఁ గడు మిక్కిలియై । ....(సభా. ౨ ఆ. ౧౦౪). సీ.........ధేనువు మిక్కిలి మానవులకు (ఆశ్వా. ౨ ఆ. ౧౬౧). ద్విపద. కరమర్థి మిక్కిలి కన్నిచ్చుటయును (బసవ. ౪ ఆ. ౩౦౮.) (మిక్కిలి కన్ను = ఈశుని మూఁడవకన్ను)

"ఎత్తుకొని=ఎత్తుక=ఎత్తుకు" అనురీతి నను ప్రయుక్తమగు కొనుధాతువు క్త్వార్థక రూపము 'క-కు' అను నాకారములతో నర్వాచీనకవులచేఁ బ్రయుక్తమగుచున్నది. నన్నయాథర్వణీయ సమ్మతిగాని భారతాది ప్రాచీన మహాకవిప్రయోగసమ్మతిగాని యట్టిదానికిఁ గానరాదు. "శబ్దరత్నాకరములోని 'చీఁకిలించు' అనే శబ్దము క్రింద శ్రీ శిఖండములోని 'చీఁకిలించుక యుండు' అనేపద్యము నుదాహరించినారు......... కాని వ్రాఁతప్రతులలో 'చీకిలించుకొనియుండు' అనియున్నది" (బాలక. ౧౭౯ పు). ఆముక్తమాల్యదాదులలోని 'పట్టుక - పట్టుకు' అనురూపములు పెక్కు బాలకవిశరణ్యమున నుదాహరింపఁబడెను (౧౮౩ మొ. ౧౯౦ పుటలు) కాని- '(పట్టు) క' - అనియో ? '(పట్టు) కు' అనియో నిర్ణయింపఁజాలు యతిస్థానగత ప్రయోగ మొక్కటేని చూపఁబడలేదు. వాడుకలో 'పట్టుకు - తీసుకు' అనురీతి నుకారము వినఁబడుచున్నది.

నన్నయా భవేత్క్త్వః స్త్రీసమా స్నాన్న । ఉత్త్వం తస్మిన్ పరే
థర్వణీయము. భవేత్ । క్త్వార్థే చ వ్యతిరేకార్థే । (వికృ. క్రియా
౩౧౨ విషయము. ౨౧ కారి. అహో ౫౦౨ పుట.)

కల్పతరువు. ౩౧౨ విష: ఈకారికలకు ౩౧౦ విషయమున వ్యాఖ్య చేయఁబడెను. వ్యతిరేకార్థే క్త్వార్థేచ = వ్యతిరేక క్త్వార్థమునందును, కః=క ప్రత్యయము, భవేత్=అగును. 'వ్యతిరేకాదౌ భావిని చాత్ స్యాత్' అను చొప్పున (౨౯౬ విష.) ధాతువుతుదిని 'అత్త్వము' నిల్చును. చేయు+అ+క = చేయక = 'అకృత్వా' అని యర్థము. "పునరాగమః క్రియాణామ్" అను నాంధ్రశబ్దచింతామణి సూత్రమున సాధింపఁబడు రూపములనే యిట్లథర్వణుఁడు విశదీకరించుచు వచ్చెను. (చిం. వి. ప. ౧౧౧ విష.) ఇది క్త్వార్థమునకు వ్యతిరేకమాత్రమే యగుటంజేసి యిందును సమాన కర్తృకత్వాదినియమము లావశ్యకములే యని యెఱుంగునది. ఉదా:—వాఁడు చదువక యేఁగెను. చదువుటకును నేఁగుటకును 'వాఁడు' అనునదే కర్త. అట్టి యేకకర్తృక

క్రియలలోఁ బూర్వకాలికము గు చదువుటను దెల్పు చదువుధాతువునకు 'క' ప్రత్యయము వ్యతిరేకార్థమున వచ్చెను. ప్రయోగములు:—క. సకలక్షత్రియ భయంకరు। నకు బార్హద్రథికి కని మొనన్ మార్కొనవో। కక వలియం బాఱఁడె యా। మకుందుఁడు భయాతిరేకమునఁ బడి మాఱుల్ (పఞా. ౨ ఆ. ౪౬ ప. భట్టారక ప్రయోగము-ప్రాసగతము). సీ. వినవమ్మ తృణముష్టిఁ గొని వాఁడు ప్రీముఁడు, నంవగ్ని యుదయించి యతనివంటఁలమరు నంతను నింధనము లపేక్షింపక యుడుగక మండుచు నుండు మఱియు (ఆర. ౨ ఆ. ౧౯౭) ఆ-వె-చదువకయును నాకు సర్వవేదంబులు। సర్వశాస్త్రములును సంభవిల్ల। వలయు నని తలంచి వదలక నిష్ఠతో। నుగ్రతపముఁ జేయుచున్నవాఁడ (ఆర. ౩ ఆ. ౨౫౪). ఈపద్యమునందు, చదువకుండుటకు నష్టదర్థకమగు నేను (యవక్రీతుఁడు) కర్త. సంభవిల్లుటకు సర్వవేదములు శాస్త్రములును కర్తలు. ఇట్లు సమానకర్తృకత్వము లేదు. కావున "చదువకయున్న నాకు సర్వవేదములు సంభవిల్లవలయు" ననురీతిని 'ఉన్న' అను దాని యధ్యాహార మావశ్యకము. ఇట్లె యుంతటను నెఱుఁగునది, (౩౦౯-౩౧౯ I విమ.). ఇట్టియెడల సూరిగారి సమానాశ్రయత్వముగాని ప్రాథవాక్యకర్త హేత్వర్థముగాని సమర్థింపఁ జాలవు గదా. 'వారక - ఉఱక, వారని - ఉఱఁడు' మున్నగురీతిని "వారు - ఉఱు" ధాతువులకు వ్యతిరేకార్థకత్వముండె ప్రయోగము మహాకవిసమ్మతము. క. అడవికిఁ బువ్వులు దేరఁగ। వడి నరిగిన కచునిఁ జంపి వారక దనుజుల్। (ఆది. ౩ ఆ. ౧౧౪). క. కడు ననురక్తియు నేర్పును। గడఁకయుఁ గలవారి నుఱక కడవఁగ నెగ్గుల్। నొడి వెదు వివేకశూన్యులఁ। కడ నుండెను సంతకంటెఁ గష్టము గలదే (ఆది. ౩ ఆ. ౧౪౯). చ. ఉఱఁడు సురేంద్రు నైన బలియుఁడు హిడింబుఁడు...... (ఆది. ౬ ఆ. ౧౯౫. ఉఱఁడు - ఉఱుధాతువ్యతిరేక ప్రథమపురుషైకవచనము). క. వాని యలజడి పడియెడు। వారల చూ పోముగడయు వారికి నధిపా (ఉద్యో. ౨ ఆ ౭౬. వారని వ్యతిరేకార్థకవిశేషణము). "ఉఱు....ప-క్రి- లక్ష్యవెట్టి......(దీనికి వ్యతిరేకము నంద ప్రయోగము కానఁబడుచున్నది" (శ-ర). "వారు...వై-అ-క్రి-ఉపగు... (దీనికి వ్యతిరేకక్త్వార్థమందును, వ్యతిరేకార్థక విశేషణమునందును మాత్రము ప్రయోగములు కానఁబడెడి)" (శ-ర).

బాలవ్యా. కజి వ్యతిరేక క్త్వార్థంబునం దగు. ౩౯

౩౧౨ I విమ. వండక - పండక - కొట్టక - తిట్టక.

సంజీవని - ౩౧౨ I విమ:—కజి జిత్తుగాన బా. క్రియా. ౨౦ సూత్రము చొప్పున ధాతువుతుది 'ఉ' కారమునకు 'అ' కారాదేశమగును. వండు+అ+క = వండక. ఇట్లె తక్కినరూపముల రూపసాధనప్రక్రియ నరయునది.

వ్యతిరేకాదౌ భావిని చాత్ స్యాత్. (ఆం. చిం.
నన్నయాథర్వ క్రియా. ౬. కారి. అహో. ౪౭3 పుట).
3౧3 విష. తుమున్నర్థక నాన్తేన । మి సమాసః క్వచి ద్భవేత్
(వికృ. క్రియా. ౨౨ కారి. అహో. ౫౦౨ పు.)

కల్పతరువు. 3౧3 విష:—పైచింతామణి సూత్రమునకు ౭౯౬ విషయమున వ్యాఖ్య చేయఁబడెను. వ్యతిరేకాద్యర్థక క్రియారూపములందును భవిష్యదర్థక క్రియలందును ధాతువుతుదిని 'అత్త్వము' నిల్చునని యర్థము. కావున నాదిశబ్ద గ్రాహ్యములగు తుమర్థ భావలక్షణార్థములందును ధాతువు తుదిని 'అత్త్వము నిల్చును. అన్యే ద్రుతప్రకృతయ ఇత్యాదిసూత్రముచే నది ద్రుతప్రకృతిక మగును ఉదా:—చదువు+అ+న్ = చదువన్ = చదువుట నిమిత్తము. చదువఁగన్. వాఁడు చదువ వచ్చెను = వాఁడు చదవుటకొఱకు వచ్చెను (చూ. 3౦౯ I విష). వాఁడు చదువ నేను వింటిని=వాఁడు చదువఁగా నేను వింటిని=వాఁడు చదువఁగ నేను వింటిని అహోబలపతియు నీరూపముల నిట్లు సాధించెను. "వ్యతిరేకాద్యర్థేచ అస్త్యనుబన్ధే పరేచ క్రియాన్త్యవర్ణ స్యాకారాదేశః స్యాత్. ఘటింపఁడు-ఘటింపింపఁడు. చేయుం పక-ఆదిశబ్దేన ఘటింపలేఁడు - ఘటింపరాఁడు - ఘటింపవచ్చు - ఘటింపనయ్యె - ఘటింపఁగన్ - ఇత్యాది తుమర్థాః - (తుమాద్యర్థాః). నన్ను వర్తిలఁజేసెన్ - నన్ను ఘటింపఁజేసెన్ ఇత్యాది ణిజర్థవివరణవాక్యమ్. నా । రాయణభట్టు వాఙ్మయధు రంధరుఁడున్......నిర్వహింపఁగన్ (ఆది. ౧ ఆ. ౨౫ ప.) ఇత్యాదయ స్సత్యర్థా దయశ్చ గ్రాహ్యాః...అకళాత్వా ద్ద్రుతప్రకృతికకార్యమ్" (అహో. ౪౭3 పు). సంస్కృతమునందలి 'తుమున్' ప్రత్యయముయొక్క యర్థమునందును, భావలక్షణార్థమునందును 'అన్' ప్రత్యయ మగునని తాత్పర్యము. భావలక్షణార్థ మీావఱకు వివరింపఁబడెను. (౨౫3 విష.) అన్యక్రియకు లక్షణభూతంబగు క్రియ భావ లక్షణం బనఁబడునని సూరియు నిట విశరించును. ఇంక తుమున్నర్థము వివరింపఁబడు చున్నది. "తుమున్ ణ్వులౌ క్రియాయాం క్రియార్థాయామ్ (3-3-౧౦). క్రియా ర్థాయాం క్రియాయా ముపపదే భవిష్యదర్థే ధాతో రేతౌ స్తః-మాన్తత్వా దవ్యయ త్వమ్. కృష్ణం ద్రష్టుం యాతి. కృష్ణం దర్శకో యాతి........." (సి. కౌ. ఉత్తర కృత్ 3౧౭౫). క్రియాంతరము ప్రయోజనముగాఁగల క్రియ యుపపదముయి యుండఁగా నని యర్థము. "క్రియోద్దేశ్యభూత క్రియావృత్తి ధాతౌ ఉపపదే ఇత్యర్థః.......కృష్ణకర్మక భవిష్య ద్దర్శనార్థం యాన మిత్యర్థః. అత్ర యాతీత్యుప పదమ్"(బాలమ-వ్యా). దర్శనక్రియ కుద్దేశ్యము యానము 'యాతి' అనునది యుప

పదము. యానము కృష్ణకర్మకభవిష్యద్దర్శనార్థమని యర్థము. ఇట్టి తుమర్థమందుఁ దెల్గున 'అన్' ప్రత్యయ మగును. కృష్ణు దర్శింప నేఁగుచున్నాఁడు. (దర్శించు+అన్= దర్శించన్ = దర్శింపన్) = కృష్ణుఁ జూడ నేఁగుచున్నాఁడు. 'ఏఁగుచున్నాఁడు' అను నది యుపపదము. 'తిన వాంఛించుచున్నాఁడు' మున్నగు నిచ్ఛార్థక ధాతువు లుప పదము లగునపుడు 'ఇచ్ఛ భోజన విషయక మగునుగాని భోజన ప్రయోజనికము కాదు. క్రియాంతర ప్రయోజనికత్వము లేదు. అట్లయినను నచట "తుమ్" ప్రత్య యము వచ్చునుగాన నెల్లెడలను వర్తించునట్లు సూత్రించుచున్నాఁడు."సమానకర్తృ కేషు తుమున్ (3-3.౧౫౮). అక్రియార్థోపపదార్థ మేతత్. ఇచ్ఛార్థే ష్వేక కర్తృ కే షూపపదేషు ధాతో స్తుమున్ స్యాత్. ఇచ్ఛతి భోక్తుమ్........" (సి. కౌ. ౩౧౭౬ సూ). "అత్ర ఇచ్ఛతీ త్యుపపదార్థస్య ఇచ్ఛాయాః భోజనోద్దేశ్య త్వా భావేపి తుమున్" (బాలమ. వ్యా). "పాణినీయాదౌ ఇచ్ఛార్థేషు ధాతుషు ఉప పదేషు ఏకకర్తృకత్వ మభిహితమ్. (పా. 3-3-౧౫౮). ప్రాథమకోరమాదౌతు ఏకకర్తృత్వాభావే క్రియార్థాయాః క్రియాః అసంభవాత్ సర్వత్రైవ తుమున్ ప్రయోగే ఏకకర్తృకత్వ ముక్తమ్" (గిరిశచంద్రవిద్యారత్నకృత (టిప్పణి) ముగ్ధ. వ్యా. ౧౧౬౪ సూ). "తాదర్థ్యే చతుమ్ ధోః. (వృత్తి) (ధాతోః) చతుమ్ స్యాత్ తాదర్థ్యే, కృష్ణం ద్రష్టుం యాతి." (ముగ్ధ. వ్యా. ౧౧౬౪ సూ). "యస్య ధాతో రర్థః అన్యధాత్వర్థస్య ప్రయోజనం భవతి తస్మా ద్ధాతో ర్భావే భవిష్య త్కాలే చతుమ్ స్యా దిత్యర్థః...అత్ర క్రియయో రేకకర్తృత్వే సత్యేవ చతుమ్ స్యాత్- తేన విప్ర మన్నం భోక్తుం నిమన్త్రయతే ఇతి నస్యాత్ - అన్నభోజనాయ విప్రం నిమన్త్రయతే ఇత్యేవ స్యాత్" (దుర్గా. వ్యా.). తాదర్థ్యార్థమునఁ గ్రియల కేకకర్తృ కత్వమందు 'తుమ్' ప్రత్యయ మగునని యర్థము. ఇట్టియెడల 'తుమ్' ప్రత్యయ మును దాదర్థ్యచతుర్థియుఁ బాక్షికముగ రావచ్చును. కృష్ణుఁడు భుజింప నేఁగు చున్నాఁడు=కృష్ణుఁడు భోజనముకొఱకు నేఁగుచున్నాఁడు. భుజించుటకును నేఁగుటకును గృష్ణుఁడే కర్త. సంస్కృతమున నిట్టినియమ మున్నను దెలుఁగున లేదు. "కృష్ణుఁడు విప్రుని నన్నమును భుజింప నిమంత్రించుచున్నాఁడు" అని యి ట్లేకకర్తృకత్వా భావమందును "తుమర్థక"మగు 'అన్' ప్రత్యయము తెలుఁగున రావచ్చును. ఇట్టి యేకకర్తృకత్వాభావము తుమున్నంతక్రియలతో నీక్రిందిరీతిగల వ్యతిరేకార్థక సంక్షేపవాక్యము లన్వయించు పట్టునందుఁ గన్పట్టుచున్నది. ఈవిషయము నథర్వ ణుఁడు వివరించుచున్నాఁడు.

తుమున్నర్థక సాన్తేనేత్యాది:—తుమున్నర్థకనాన్తేన = తుమర్థకమగు 'అన్' ప్రత్యయము తుదిని గలశబ్దముతో, మిసమాసః = వ్యతిరేకార్థక సంక్షేపవాక్య

మడుపుట, క్వచిత్ = కొన్నియెడల, భవేత్ = అగును. 'మి' ప్రత్యయము వ్యతిరేకభావార్థకము. (చూ. 3౧౦ విష.). సమాసశబ్దమునకు సంక్షేపార్థమును గలదు. కాన మిసమాస మనఁగా వ్యతిరేకసంక్షేపము. "సమాస. పు. (సమ్. అస్. ఘఞ్) సంక్షేపే - సమర్థనే - సమాహారే - వ్యాకరణోక్తే ద్వ్యాదిపదానా మేకపదతాసంపాదకే........" (శబ్దస్తో). ఉదా:—క.........ధారుణీప్రజ । కొక నిమిషంబయినఁ బ్రకృతి నుండఁగ లావే (ఆది. ౪ ఆ. ౨౪౯). (ఉండుటకుఁ బ్రజ కర్త. లావే = లావుగలదా' అనుచో, లావుకర్త). ప్రకృతి నుండఁగన్=ప్రకృతితోనుండుటకు, లావే = శక్తిగలదా; ఉండదని యర్థము. ఇట్టివి పెక్కుగలవు. సీ.........విప్రు నలుకయు విధికృతంబు । ఆ.వె. గ్రమ్మఱింప లావె...... (ఆది. ౭ ఆ. ౧౬౧) తరువోజ......కర్మవిపాకంబుఁ గడపంగ, లావె (ఆది. ౬ ఆ. ౨౫౦). క......విధికృతము గడవనేరఁగ లావే (ఆది. ౭ ఆ. 3౧౪). ఉ.........వారలన్ । లావె రణంబులో మన కలంఘ్యబలాఢ్యుల నింక నోర్వఁగా. (సభా. ౨ ఆ. ౨౭3). క. అవనీతల సామ్రాజ్య । గ్నమునకును యోగ్యమైన సతి ద్రౌపది పాం । డవ ధర్మపత్ని నీకం । తవమానము సేయ నేమి యనపాశ్రయమే (సభా. ౨ ఆ. ౨౦3). తర్వాతి కవులును బ్రయోగించిరి. ద్వి. నెట్టన శరణుల నిలుకడ లరసి । పట్టి చూడంగ నీప్రాప్తియే చెపుమ (బసవ. ౪ ఆ. ౨౯౮). (బసవ. ౭ ఆ. ౫౦). మ.........విశ్వాసం । హారు వర్తించు మహావ్రతోపహతి సేయం బూన నీప్రాప్తియే (నన్ని. కు. ౪ ఆ. ౪3౭). చ......విశ్వాసం । హారు సుఱ కెత్తిపోయి కలహంబున నోర్వఁగ నీ యలంతియే (నన్ని. కు. ౪ ఆ. ౪3౨). క.........గురుపుత్త్రుని మా । ర్కొన ధృష్టద్యుమ్నునిఁ గా । వను శక్యమె నీకు నిచటివారికి నధిపా (ద్రోణ. ౫ ఆ. 3౫౫ ప). ఉ. వింతయె కాదు శక్తి యుడివింపఁగ శక్యమె యెట్టివారికిన్ (ఆది. ౭ ఆ. ౫౯). అహోబలపండితుఁడు 'తుమున్నర్థక నాస్తేనేత్యాది సూత్రమునకు వేఱువిధముగ వ్యాఖ్య చేసెను. కవిజనమండన గాణపతవివరణాదులు దానినె యనుసరించెను. గాణ. క్రి. ౪౧౪ కా. ౭౧ ప) "ఘటింపమి-చేయమి... సమాసే 'నానేరమి' ఇత్యాది. 'తుమున్నర్థకనాస్తేనమి సమాసః క్వచిద్భవేత్' ఇత్యుక్తత్వాత్ వానిఁ జూడఁజాలమి ఇత్యాదిసిద్ధమ్. వానిఁ జూపోపమి ఇత్యాదిరూపసిద్ధిస్తు 'క్వచి ద్రూఢ్యాపి సాధుత్వం । దృశ్యతే కవిభాషితే' ఇత్యుక్తే ర్జ్ఞేయా" (అహో. ౫౦౨ పు). ఇది సరికాదు. "చూడన్ = చూచుటకు, చాలమి = సమర్థము కాకుండుట" అని యిట్లు వయిరీతి గలవాని కర్థముగుటంజేసి యేకార్థీభావరూపసామర్థ్యము లేమింజేసియు మఱి యే సమాసలక్షణములును లేమింజేసియు

నట్టివి సమాసము లనిపించుకొనవు. అవి వ్యస్తపదములు. "చూపోవు. ద్వ. అ. క్రి. చూడసహించు. క.........భూపాలుఁడు ధనము గలుగు ప్రమత్తుల సిరిఁ దాఁ। జూపోపక కొనఁదగదు. (శాంతి. ౨ ఆ. ౩౯౬ శ్లో. ౨)" అని యిట్టు కోశములం దిది శబ్దపల్లవముగాఁ జూపఁబడినది. ఒక్క మి ప్రత్యయము కానేకాక వ్యతిరేకార్థకము లన్నిటితోను దీనికిఁ బ్రయోగములు గలవు (చూ. సూ. ౯౧). కొన్నియెడల మి సమాస మనఁగా వ్యతిరేకసంక్షేపవాక్యము లేకున్నను భిన్నకర్తృక స్థలములందుఁ దమున్ప్రత్యయము వచ్చుట కలదు. ఆ-వె. కరుణతోడ నాకు వరము ప్రసాదింప। బుద్ధియేని లోకపూజితుండు మనునిభుండు ధర్మతనయుండు దాసత్వంబు। వలనఁ బాయవలయు వసుమతీశ. (సభా. ౨ ఆ. ౨౪౯). 'వరము ప్రసాదింపన్' అనుటకు నీవు కర్త. 'బుద్ధియేని = బుద్ధికల్గునేని' అనుచో బుద్ధికర్త.

చదువఁజేసెన్ మున్నగు ప్రేరణార్థక స్థలములందును 'చదువన్' మున్నగునవి తుమర్థకములేయని యెన్ననగును. ఇవియు భిన్నకర్తృకస్థలగత తుమ్ వర్ణకస్థలములె. చ. మదముడఁగించి భూపతి సమాజము నెల్లను నిన్నుఁ గొల్వఁజేయుము ననిపూని... (ఉద్యో. ౩ఆ. ౨౮౦ప.) చ...భీష్ముని నెసకొల్పి సేనలకు ముఖ్యుఁడ వివని యుబ్బఁజేసి...ఉద్యో. ౪ఆ. ౨౦౭ ప.). 'చైత్రుఁడు మైత్రునిఁ జదువఁజేసెను' = చైత్రుఁడు మైత్రునిఁ జదివించెను.' అనుచో 'చదువన్' అనుదానికి మైత్రుఁడు కర్త. "చేసెను= ప్రేరించెను = ప్రేరణముచేసెను" అనుదానికిఁ జైత్రుఁడు కర్త. ఇట్టిచోటులు భావలక్షణార్థస్థలములు కానేరవు. (చూ. ౨౪౩ విమ).

వలయ్యాదియోగము గల భావార్థమందును వ్యతిరేకాదౌ భావినిచేత్యాది ప్రకృతసూత్రముచే నాదిశబ్దగ్రహణంజేసి 'అత్వము' వచ్చును. ఇది పదాన్తస్థల మగుటచే అన్యే ద్రుతప్రకృతయ ఇత్యాదిచొప్పున ద్రుతప్రకృతిక మగును. చేయు+అ+న్+వలయున్ = చేయవలయున్ = చేయుట వలయునని యర్థము. ఈవిషయమే కేచి న్నాన్తాచ్ఛేత్యాది సూత్రమున ననువదింపఁబడెను. (చూ. ౩౦౯ విమ.) తే.గీ. ఒలసి నీపుత్త్రులెల్ల నొండొరులతోడ। నెట్లొడంబడి యుండుమ రట్లి చేయ। వలయు...(సభా. ౨ ఆ. ౧౩౧). క. వెలయ విధిదృష్టనయమున। వలయుఁ బరాక్రమము సేయ వసుధేశ్వర.........(సభా. ౧ ఆ. ౧౩౧). ఈవిషయమున విపుల ప్రయోగప్రదర్శన పూర్వకముగ వెనుక వివరింపఁబడెను. (౩౦౯ I విమ).

కర్మార్థమందును భవిష్యదర్థమందును నీ 'అ' త్త్వము కల్గును. వానిలోనిది పదమధ్యగత మగుటంజేసి "అన్యే ద్రుతప్రకృతయః" అనుచొప్పున ద్రుతప్రకృతికత్వము కల్గదు. పునరాగమః క్రియాణా మిత్యాదిచే నకారవర్ణాగమము కల్గును.

(౨౯౬ విష). "సర్వత్ర అకళాత్వా ద్దుగ్రిత ప్రకృతికకార్యమ్" అను నహోబలపతి యభిప్రాయము సరికాదు (అహో. ౪౭౩ పు. ౨౯౬ విష.). చేయు+అ+న్+పడు = చేయఁబడు మొ. చాలుధాతుజమగు 'అన్' ప్రత్యయాంతము విశేషణముగఁ గన్పట్టుచున్నది. క. నాలవదినంబు పతిస్మృతి।కాలంబని మది నెఱింగి కడునిష్ఠమెయిం। జాల భరంబుగఁ బూనెన్ । బాల త్రిరాత్రోపవాస పరమవ్రతమున్ (ఆర.౭ఆ.౨౦౦) తే-గీ......ఇది చ్చాల సబల దీని । కలుగఁజనదు (ఆది. ౬ ఆ,౨౨౦) 'ఇది బాల యబల' అని పాఠాంతరము వావిళ్ళవారి ముద్రణమునఁ జూపఁబడెను. నాయొద్దనున్న తాళపత్త్రమాతృకలయందును 'బాల' అని యున్నది. ద్విపద-చాల మే లంద్రు సజ్జన విరోధంబు (హరి ౭ ఆ. ౭౪౬ ప). శా-చాలన్ గౌరవమొంద...(హరి. పూ. ౬ ఆ. ౧౪౭).

తుమర్థ భావలక్షణంబులందు నుజీ యగు. ౪౦.
భావలక్షణంబు నా నన్యక్రియకు లక్షణభూతంబగు క్రియ. తుమర్థంబందును భావలక్షణంబునందును నుజీ వర్ణకంబగు. తుమర్థంబు-చైత్రుండు వండను బోయెను. పాకక్రియార్థము పోయె ననియర్థము. భావలక్షణము-చైత్రుండు వండ నతిథి వచ్చెను. ఇచట వండుట లక్షణము. వచ్చుట లక్ష్యము. (౩౦౯ I విషమున బా. క్రి. ౧౨౨ సూత్ర ముదాహరింపఁబడెను.)

బాలవ్యాకరణ వివరణము. ౩౧౩ I విషయము.

సంజీవని. ౩౧౩ I విష:—తుమర్థ మనఁగాఁ దాదర్థ్యార్థమునందును భావలక్షణార్థమం దనఁగా సతిసప్తమ్యాద్యర్థము నందును 'నుజీ' వర్ణక మగును. చైత్రుండు వండను బోయెనని తుమర్థోదాహరణము. చైత్రుండు వండుట కొఱకుఁ బోయెనను తాదర్థ్యచతుర్థీఘటిత వాక్యమె పై తుమర్థ ఘటితవాక్యమునకుఁ బర్యాయము, చైత్రుండు వండ నతిథివచ్చె ననునది భావలక్షణార్థోదాహరణము, 'చైత్రే పచతి సతి అతిథి రాజగామ'అనురీతిని సంస్కృతమున నుండు దానికి సరిగఁ జైత్రుఁడు వండుచుండ నతిథి వచ్చెనని తెల్గువాక్యము ప్రయుక్తమగును. (చూ. ౨౬౩ విష.) భావమనఁగా "క్రియ"యని యర్థము. ఏవ్యాపారముచేత వ్యాపారాంతరము లక్షిత మగునో యనఁగఁ దెల్పఁబడునో యట్టి వ్యాపారమును దెల్పు ధాతువుపైని భావలక్షణార్థక 'నుజీ' వర్ణకము నిల్చునని తాత్పర్యము. అతిథి వచ్చుట చైత్రుఁడు వండు కాలమం దనియర్థము. చైత్రునిచే వండఁబడుచుండఁగా నతిథి వచ్చెననునది కర్మార్థమునందలి యుదాహృతి.

౩౦౯ I విషయమున 'తు'షర్థోదాహృతులు చూపఁబడెను. అందే భావలక్షణార్థక నుజ్యుదాహరణములును విపులముగఁ జూపఁబడెను. మ. అతులోర్వీ సురముఖ్య మంత్రహుతమాహాత్మ్యంబునన్ వాసవాచ్యుతుఁడై ముందరతక్షకుఁడురువిషాగ్నుల్ <u>ద్రూల</u> వాత్యార యోద్ధతి నుద్ధూతవివర్ధితాయత బృహద్దావాగ్నివోలెన్ విచేష్టితుఁడై మేఘ పథంబునం దిరుగుచుండెన్ విస్మితుల్ గా జనుల్ (ఆది. ౨ ఆ. ౨౩౪ ప.) సీ. ఈతని వృద్ధని యొఱిఁగి పూజించితే వసు దేవుఁ <u>డుండంగ</u> వసుమతీశ! ఋత్విజుండని విచారించి పూజించితే ద్వైపాయనుం <u>డుండ</u> ధర్మయుక్తి! నాచార్యుఁడని వినయమునఁ బూజించితే కృతమతుల్ ద్రోణుండుఁ గృపుఁడు <u>నుండ</u>!...(సభా. ౨ ఆ. ౧౧ ప.) ఇట్టివి యనంతముగాఁ గలవు. ఇట్టివాని యందెల్ల సూరి యుపదేశించిన లక్ష్యలక్షణ భావము నుపచరింపఁజేసికొనవలయును.

నన్నయా చు రితి క్రియా పదానాం!సర్వేషాం వర్తమానకాలే
౩౧౪ విష. స్యాత్ (ఆ. చిం. హలం. ౧౧ కారి. అహో ౪౦౫ పుట.)

కల్పతరువు. ౩౧౪ విష:— ఈకారిక కీవఱకు ౨౯౬ విషయమున వ్యాఖ్య చేయఁబడెను. ఎల్లవిధములగు క్రియాపదములకును వర్తమానకాలార్థమున 'చు'వర్ణము చేరును. "సర్వేషా"మ్మనుదాని మహిమచే వర్తమానార్థకవిధేయ విశేషణాభిన్న సమాపకక్రియారూపములందును వర్తమానార్థక ధాతుజవిశేషణములందును వర్తమానార్థక లాక్షణికావ్యయములందును నీ 'చు'వర్ణము నిల్చునని యర్థము, 'వసతి రనుబన్ధకః స్యాద్యత్ర లడర్థో వివక్షితస్తత్ర' అని యిట్టు 'లట్టు' యొక్క యర్థము వివక్షిత మగునపుడె 'ఉండు' ధాతుజరూపము లనుబంధముగా నిల్చుననుటచేత వర్తమానార్థక లాక్షణికావ్యయమునందు "ఉండు"ధాతుజరూపానుబంధము నిలువనేరదు. వర్తమానార్థక సమాపకక్రియయందును లడర్థకమై యగు శతృప్రత్యయార్థ విశేషణమునందును మాత్రమె 'ఉండు' ధాతుజరూప మనుబంధముగా నిల్చును. సంస్కృతమందలి శతృప్రత్యయాంతము విధేయ విశేషణమె యగుచుఁ గ్రియతోనె యన్వయించునని సంస్కృతవ్యాకరణపండితుల యాశయము (చూ. ౩౧౫ II విష). "గుణవంతులగుచున్న కొడుకులు గలవాఁడు........ (ఆది. ౮ ఆ. ౨౫). చ. అలఘులు కృష్ణపార్థులు మహాత్ములు యాదవకౌరవాన్వయం!బులు వెలిగించుచున్న నృపపూజ్యులు........(ఆది. ౮ ఆ. ౨౮౭) మున్నగు ప్రయోగము లట్టియాశయమును విరోధించుచున్నవి. కావునఁ దెలుంగున లడర్థకమగు శత్రంతము నామాన్వయియె యనకతీరదు. తెలుంగునందలి 'చు'వర్ణాంత లాక్షణికావ్యయమువంటి రూపము సంస్కృతమున లేనేలేదు. 'వచ్చుచున్న

వాఁడు'-అనుదానిని జింతామణిపక్షమున వర్తమానార్థక సమాపకక్రియ, లేదా వర్తమానార్థక విధేయవిశేషణము ననవచ్చును. 'చదువుచున్నపాఠము' అనుదానిలోని 'చదువుచున్న' అనునది వర్తమానార్థక విశేషణము. "వాఁడు చదువుచుం బోవుచున్నాఁడు. అనుదానిలోని "చదువుచున్" అనునది వర్తమానార్థక లాక్షణికావ్యయము. (చూ. ౩౧౫ II విమ). సూరి. 'చు' వర్ణమును ఉద్రూపసాధనమున వర్తమానార్థద్యోతకముగా విధింపక "ఉదంతంబునకు లట్టుపరంబగునపు డున్నానుబంధంబగు. ౧౩. ఉన్నశబ్దంబు పరంబగునప్పుడు చువర్ణకంబగు. ౧౪" అని (బాల. క్రియా.) యపమార్గమున విధించుకొన్నవాఁడయ్యెను. చువర్ణకము వర్తమానార్థకమనియు దానికిఁ బరముగా "ఉండు" ధాతురూపము నిల్చుననియుఁ బ్రక్రియఁ జూపుట యుక్తముగదా.

చువర్ణకంబు ద్రుతాంతంబు క్రియాన్వయంబున
బాలవ్యా. శత్రర్థంబునం దగు. ౪౩.
౩౧౪ I విమ. చూచుచుం బోవుచున్నాఁడు. చూచుచుం బోయెను-
చూచుచుం బోఁగలఁడు.

సంజీవని. ౩౧౪ I విమ:—'చువర్ణకంబు ద్రుతాంతంబు అనఁగా 'చున్' ప్రత్యయము శత్రర్థమునం దనఁగా వర్తమానార్థమునఁ గ్రియాన్వయము గల్గుచుండఁగా ధాతువున కగునని యర్థము. 'చూచుచున్' అనుపదము 'పోవుచున్నాఁడు' అను క్రియతో నన్వయించుచున్నది. ఇట్లే యంతటను నెఱుంగునది. "పోయెను - పోఁగలఁడు" అను క్రియలు వరుసగా భూతార్థమును భావ్యర్థమును బోధించుచున్నను బోవునప్పటి దర్శనక్రియ వర్తమానకాలిక మగుటలో విరోధము లేదని సూరి యాశయము నెన్నునది. (విస్తర) (చూ. ౩౧౫ II విమ.) బా. క్రి. ౧౪ సూత్రముచే విధింపఁబడిన చువర్ణకము 'ఉన్న' శబ్దపరకత్వమున వచ్చును. ప్రకృత

విస్తర. ౩౧౪ I విమ:—పయిసూరి యాశయము సరికాదు. "చూచుం బోయెను." మున్నగుచోటులందలి 'చు' వర్ణకము వర్తమానార్థకము కాదు. ప్రధానక్రియ యనఁగా సమాపకక్రియ భూతార్థకమగు నపుడా వాక్యములోని గౌణక్రియ యనఁగా దానితో నన్వయించు నసమాపకక్రియయు భూతార్థకమె యగుననుట వైయాకరణ సంప్రదాయము. "ధాతుసంబన్ధే ప్రత్యయాః (౩-౪-౧). ధాత్వర్థానాం సంబన్ధే యత్ర కాలే ప్రత్యయా ఉక్తాస్తతో ఽన్యత్రాపి స్యుః. తిఙన్తవాచ్య క్రియాయాః ప్రాధాన్యాత్తదనురోధేన గుణభూత క్రియావాచిభ్యః ప్రత్యయాః వసన్ దదర్శ-భూతే లట్. అతీతవాసకర్తృకం దర్శన మర్థః..." (సి. కౌ. ౨౨౨౪ సూ.). "వసన్దదర్శేత్యత్ర లడాదేశః శతృప్రత్యయో భూతకాలే ఇతి సిద్ధం భవతి" (బాలమ. వ్యాఖ్య).

సూత్రమున విధింపఁబడిన 'చు' వర్ణకమునకు 'ఉన్న' శబ్దపరకత్వ ముండదు-మఱియు నది 'చు' వర్ణకము. ఇది 'చుక' వర్ణకము. ఇది క్రియాన్వయి. అది క్రియతో నన్వయింపదు.

బాలవ్యా. ఆనంతర్యంబున డు వర్ణకంబు ద్రుతాంతం బగు. ౪౨
౩౧౪ II విష. జాబిలి తోఁతెంచుడుం గువలయంబులు వికసిల్లె.

సంజీవని. ౩౧౪ II విష:—ఆనంతర్యము—అంతర మనఁగా నెడము - అది లేనిది 'అనంతరము' దాని భావార్థకరూపము - ఆనంతర్యము = వెంటనె-తోడ్తోన. జాబిలి తోఁ తెంచుడున్=చంద్రుఁ డుదయింపఁగానే = ఉదయించినతోడనే, కువలయంబులు వికసిల్లెను=కలువలు వికసించెను. దీని ప్రయోగమునఁ గార్యకారణ భావ ముండునని బా. గు. ప్ర. వ్యాఖ్యాత వ్రాయఁగా. బా. సా వే. వ్యాఖ్యలో నది యొక్కిఁంపఁబడెను. (బా. గు. ప్ర. 333 పు. ద్వి. ము) (బా. సా. వే. ౪౧౨ పు). సూరి యిచ్చిన యుదాహృతియందుఁ గార్య కారణభావము కుదిరినను నది సార్వత్రికము గాదు. ఉ. అంబుజమిత్రుఁ డంబుధ లవాంతరితుండగుడుం దదీయ తేజంబు జగజ్జనంబులకు శక్యమె కప్పఁగ......(ఆది. ౭ఆ.౨౨౧) (ఇచట-అగుడున్=అయినంత మాత్రముచే ననియర్థము) కాననిట్టిది యానంతర్యమునే కాక యర్థవిశేషములను బోధించునని యెఱుంగనగును.

సూరి యిట్లు సూత్రించుట సరికాదనియు నిందలి 'డు' అనునది భావార్థక మనియు 'ట' ప్రత్యయము వంటిదె యనియు 'ట' ప్రత్యయమునైతము 'చార్థకమగు 'ఉను' శబ్దముతోఁగూడి యానంతర్యమును బోధించుననియు ౩౦౯ విషయమున విపులముగా విమర్శితమయ్యెను.

భూతార్థానాం తు నః క్రియాణాం స్యాత్ (ఆం.చిం.
నన్నయా ౧౨ కా. అహో. ౪౦౫ పు).
థర్వణీయము. క్వచి న్నవర్ణే డే ర్లోపః। క్వచి డ్డోశ్చ తథా భవేత్ ।
౩౧౫ విషయము. క్వచి త్తదర్థే డ యుగం। క్వచి న్నస్యైచ్ఛ లోపవాన్
(వికృ. హలం. ౭ కారి. అహో. ౪౦౮ పు).

కల్పతరువు. ౩౧౫ విష:—భూతార్థానాం క్రియాణామ్ = భూతార్థక క్రియలకు, నః = నవర్ణకము, స్యాత్ = అగును. భూతార్థకముల కని సామాన్యముగా బహువచనమున నిర్దేశించుటచేత, భూతార్థక క్రియాజన్య విశేషణము లందును, చేదాద్యర్థక లాక్షణికావ్యయములందును నీ 'న'వర్ణకము వచ్చును. క్త్వా భూతయోః క్రియాంత్య స్యేత్తనుచెప్పిన (౨౯౬ విష) నీ నవర్ణకమునకుఁ బూర్వ

ముగ 'ఇ'త్వము కలుగును. అన్యే ద్రుతప్రకృతయ ఇత్యాది సూత్రముచొప్పున నిది ద్రుతప్రకృతిక మగును.

సంస్కృతమున "చేత్ = యది" అనుశబ్దములు వాడునప్పుడు గల్గెడియర్థమందును, 'అపి' అనునది వాడునప్పటి యర్థమందును, నింకను భూతార్థమందలి భావలక్షణార్థమునందును క్త్వవదర్థమందును (భూతార్థకవిశేషణార్థమునందు) నీరీతి గల 'ఇనన్' అను ప్రత్యయము నిల్చును. చేదర్థమునఁ గార్యకారణభావము భాసిల్లును. చేదర్థవ్యవహారమునఁ గ్రియాద్వయమును భావ్యర్థకములె యై యుండుట సహజము. అట్లయినను గార్యభూతక్రియాపేక్షచేఁ గారణభూతక్రియ పూర్వకాలికమై యుండునుగాన నట్టిది భూతకాలికక్రియగ నైతము ప్రయోగింపఁబడును. ఈవిషయమునే సూరి "చేదర్థయోగంబున లృట్టునకు లిట్టగు. (బాల. క్రి. ౧౧౯ సూ). భూతార్థకములపై నప్యర్థము నిల్చునపుడును 'నన్ = ఇనన్' ప్రత్యయము వచ్చును. చేదర్థః—చ.........ఉత్తమద్విజులు పూజ్యులు వారల కెగ్గు నేసినం। జెడు నిహాముం బరంబు.........(ఆది. ౧ ఆ. ౧౩౯). అప్యర్థయోగమునకు:—చ. అడిచినఁ దిట్టిన న్మతి మహాపరుషంబులు పల్కి యల్కతోఁ । బొడిచిన నుత్తమద్విజులు పూజ్యులు (ఆది. ౧ ఆ. ౧౩౯). భావలక్షణః—క. అనినవిని రోమహర్షణ। తనయుండు (ఆది. ౧ ఆ. ౨౬). వండిన యన్నము. ఇది భూతార్థకవిశేషణము. ఇట్టివానిని ధాతుజవిశేషణములు క్రియాజన్యవిశేషణములు నని వ్యవహరింతురు. నవర్ణకము క్రియాజన్యవిశేషణమగునప్పటి వ్యాకరణకార్యవిశేషము లీవఱకు వివరింపఁబడెను (౪౨౭-౪౨౯ విమ). పయి నుదాహరించిన నాల్గువిధముల రూపములును భూతార్థకములె. మహాకవి ప్రయోగములనుబట్టి నాల్గువిధములుగాఁ జూపఁబడినవి.

క్వచి దిత్యాదిః—చింతామణి యం దాచ్ఛికక్రియల రూపసాధన ప్రక్రియ యుపదేశింపఁబడలేదు. అత్వాది తత్సమానా మివేత్యాది సూత్రముచొప్పునఁ దత్సమక్రియారూపసాధన విధులచే యథాసంభవముగ నాచ్ఛికక్రియల రూపములను సాధించుకొనుచు యథావసరముగ వర్ణలోపాగమాదేశములను గల్పించుకొనుచుండవలయునని "వర్ణాగమో విశేషః; పురుషే ష్వర్థేషు చాపి వచనేషు" అను గ్రంథాంతసూత్రము వక్కాణించుచున్నది. అట్టివర్ణలోపాగమాదేశాదివిధులు కొన్నిటి నథర్వణుఁ డుపదేశించుచున్నాఁడు:—నవర్ణే=భూతార్థక విశేషణాదుల 'న' వర్ణకము పరముగుచుండఁగా, క్వచిత్ = ఒకానొకప్పుడు, డేర్లోపః = పూర్వస్థిత డి వర్ణమునకు లోపము సంభవించును. క్వచిత్=ఒకప్పుడు, డోశ్చ=పూర్వస్థిత 'డు'

వర్ణమునకును లోపము కల్గును. క్వచిత్=ఒకానొకప్పుడు, తదర్థే = ఆనవర్ణకాంతశబ్ద మందు, డయుగమ్=ద్విత్వ డవర్ణము చూపట్టును. క్వచిత్ = ఒకానొకప్పుడు, నస్య-ఇచ్చ=నవర్ణము మీాది 'ఇ' వర్ణము, లోపవాన్ = లోపము కలదగును. ఉదా:—డిలోపము:—ఉండినన్ = ఉం+నన్=ఉన్నన్ (నకారపరకానుస్వారము నకారముగఁ బరిణమించెనని యెఱుంగునది) = ఉండినచోన్ (చేదర్థకము). ఉండినప్పటికిని (అప్యర్థకము). వాఁడున్నన్ వీఁడు వెడలెను (భావలక్షణార్థకము). ఉన్నవాఁడు (వర్తమానార్థక విశేషణము). ఇది భూతార్థకమె కావలసియున్నను వర్ణ లోపాది వికార మందినదిగాన నన్నయాది మహాకవులు దీనిని వర్తమానార్థకముగా వాడిరి. 'ఉండినవాఁడు' అనునది భూతార్థక విశేషణము. పూర్వక్షణమున ముగిసినది భూతము. ఈక్షణమున నున్నచో నది వర్తమానకాలిక మగును. "వసతి రనుబన్ధకః స్యా,ద్యత్ర లడర్థో వివక్షిత స్తత్ర" (౨౯౬విష.) అనుచొప్పున నితరధాతువుల వర్తమానార్థకరూపములందు 'ఉండు' ధాతు వనుబంధముగా నుండునుగాన వర్తమానార్థక విశేషణరూప ముత్పన్న మగునపుడు ధాతువు తుదిని,"చురితి క్రియాపదానా" మిత్యాది చొప్పున (౨౯౬ విష.) చువర్ణపూర్వకమయి యీ'ఉన్న'శబ్దము నిల్చి యాయాధాతువుల వర్తమానార్థక విశేషణరూపము లేర్పడును. ఉదా:—చదువు+చు+ఉన్న = చదువుచున్న పాఠము. ఇట్లె నన్నయాది మహాకవులెల్ల వర్తమానార్థక విశేషణములందు నియతముగ 'ఉన్న' అను నీరూపమునే ప్రయోగించుచు వచ్చుటంజేసి (౨౯౬ విష. ౧౪ పుట) 'ఉండిన' అనుదాని రూపాంతరమె యయ్యు 'ఉన్న' అనునది వర్తమానార్థక విశేషణమె యని విశదమగుచున్నది. (౨౯౬-౨౯౯ విష.) 'ఉన్న' అనుదానికి భూతార్థకత్వమునఁ బ్రయోగములు లేవు. డు లోపమునకు:—ఉండునె=ఉన్నె.(ఇందును నకారపరకానుస్వారము నకారముగఁ బరిణమించెనని యెఱుంగునది.) క. పరిపూర్ణములై । కరమొప్పుచున్నె చెఱువులు... (సభా. ౧ ఆ. ౪3) సీ. దుర్జనయోధవరులకడ నుండకున్నది కరుణ యార్జవము... నిల్పునది, శత్రుషడ్వర్గ జయ మందునది. (ఆది. 3 ఆ. ౨౦౬) ఉండకున్నది = ఉండకుండునది) ఉ......మేలుగాఁ బడసి యూళ్ళను నున్నది......(ఆది. ౬ ఆ. ౨౭౦) (ఉన్నది=ఉండునది). ఆ-వె. నమ్మఁ దగనివారి నమ్మక యున్నది।..(శాంతి. 3ఆ.౨3౯) (ఉన్నది=ఉండునది). గీ. కాని తెరువున నడుచుచున్నెని గురుని । నైన శాసింపఁగాఁ దగు......(శాంతి. 3 ఆ. ౨౭౫) (ఉన్నెని=ఉండునేని) సీ......రహస్యంబుగాక । యున్నెనిఁ జెప్పవే యన్న నద్దేవుండు (అను ౪ ఆ. ౪౨౨). డయుగమునకు:—పడినన్=పడ్డన్=పడ్డచోన్ (చేదర్థకము). పడినప్పటికిని (అప్యర్థకము). నీవుపడ్డన్ వాఁడు

వెడలెను (భావలక్షణార్థకము). పడ్డవాఁడు=సంగము సేయంబడ్డ మిన్నేఁటి (నైష.) (భూతార్థక విశేషణము) ఇట్లె-ఇడినన్=ఇడ్డన్, చెడినన్=చెడ్డన్, మొ. దీర్ఘముమీఁద నిట్టిరూపము కల్గనేరదు. 'నస్యేచ్ఛ లోపవాన్' అనుచోట 'చ' శబ్దపు మహిమచే "తగినన్=తగ్గన్" అనియు నుండునని యెఱుంగునది. నకారోపరి గతేకారలోపము నకు:—వినినన్ = విన్నన్. విన్నన్ = వినినచోన్ (చేదర్థకము). విన్నప్పటికిని (అపశ్యర్థకము; నీవు విన్నన్ వాఁడు పల్కఁడు. భావలక్షణార్థకము). విన్నవాఁడు=భూతార్థక విశేషణము. ఇట్లె=అను-కను-కొను-తిను-చను-మొ. దీర్ఘపూర్వక స్థలములలో 'ఇ' లోపమురాదు. ఉదా:—మానినన్-ఊనినన్-మొ. (విస్తర) ప్రయోగములు:—

చ. అడిచినఁ దిట్టినన్ మఱి మహాపరుషంబులు పల్కి యల్కతోఁ।బొడిచిన నుత్తము ద్విజులు పూజ్యులు వారల కెగ్గుసేసినన్ । జెడు నిహాముం బరంబు.........(ఆది. ౧ ఆ. ౧3౯). అడిచినన్ = అడిచినప్పటికిని, తిట్టినన్ = తిట్టినప్పటికిని, పొడిచినన్=పొడిచినప్పటికిని, ఇవి 'అపశ్యర్థకములు'. ఎగ్గుచేసినన్ = కీడుచేసినచోన్, కీడుచేసిన యెడల, ఇది చేదర్థకము. చ. అవని విదీర్ణమైనను హిమాద్రి చలించుటగల్గినన్ మహా। ర్ణవజలమింకినం దివసనాథుఁడు.........తేజమేదినన్ । .... । కువలయనాథ నీకు నొకకుత్సితభావము గల్గనేర్చునే (   ). ఇంక భావలక్షణార్థమునకు:—క. అనిన విని రోమహర్షణ । తనయుండు.........(ఆది. ౧ ఆ. 2౬). అనినన్ = అనఁగా,విని. ఉ.........పయోధి రిక్తమై । నందిమి కూర్మకర్కటక నక్ర.........కాలకేయులు బయల్పడి తోఁచిరి. (అర. 3 ఆ. 3౯). (నన్. యతి ప్రాసస్థానగతము). క.........భారతీకన్యక నా । కీ నర్హుఁడ వగుదనినన్ । భూనా

విస్తర. 3౧౫ విధి:—ఇయి యథద్వంశకారికలోని పూర్వార్థమును సూరి సంగ్రహింపమిచేఁ ద్రిలింగలక్షణశేషమున సంగ్రహింపఁబడెను. "ఒకానొకచోఁ దదర్థార్థకంబులగు 'ఉండు - చను - చేయకొనులు ప్రశ్నార్థకైకారపరకంబు లగునపుడు వానికడ యచ్చులకు లోపంబు విభాషనగు. అగుచో 'ఉండు' డకారంబునకు నకారంబగు. (ఉండులోని సున్న స్థిర నకారపరకత్వంబున లోపించునని చెప్పఁబడియెను. 'వేసఁగి = వేసవి' ఇత్యాదులలో నరసున్న లోపించుచున్నది గదా). 'చేయకొను' అనఁగా నను ప్రయుక్తంబగు కొనుధాతువని యర్థము. ఉదా:—క.........।పురుషార్థంబునకు హాని పుట్టక యున్నే (భార. విరా.౧ ఆ). ఉ.........మునీంద్ర నీకుఁ జన్నే నళినాక్షులందు మది నిల్పఁగ (భార. ఆది. ౮ ఆ). ఉ.........అహితముఁన్ భయమున్ దొరకొన్నె నాకు పుత్త్రులకున్ (భార. సభా. ౨ ఆ). పక్షమున ఉండునే. మొ." (ప్రౌఢ. క్రియా. ౨ సూ).

యనుపల్కు చిత్తమున కింపగుడున్ (నిర్వ. ౧ ఆ.). ఉ...ఇవి యొయ్యెడ నెమ్మెయిఁ బుట్టెనన్ననున్...తండ్రి కిట్లనున్ (నిర్వ. ౨ ఆ. ౭౪). (అన్ననున్ = అనఁగాన్ - భావలక్షణ). క. తనచేతి పుష్పములఁ జ। ల్లిన నంతటఁ జెవరి యవి యలి ప్రకరనిషే। వన మొప్పె.........(అర. 3 ఆ. ౧౦౯). 'ఇనన్' 'ఇ' యతిస్థానగతము ప్రాణియతి). క. దయమాలి పోవ నేటికి। ....। ప్రియ మెరుఁగ బ్రదుకు బ్రదుకం। డయినను మఱి పోవరాదె యని చెప్పుటయున్ (శాంతి. 3 ఆ 323). బ్రదుకండైనన్ = బ్రదుకనిచోన్ (ఇది వ్యతిరేకచేదాద్యర్థకము.

సంస్కృతమునఁ జేదర్థము నప్యర్థము భావలక్షణార్థమును నిచ్చు నిట్టిప్రత్యయము లేదు. భూతార్థక విశేషణరూపములును (3౧౪ II విభ). (క్త - క్తవతు ప్రత్యయాంతములు) వర్తమానార్థక విశేషణరూపములు (శతృ. శానచ్ ప్రత్యయాంతములు) మాత్రము సంస్కృతమునఁ గలవు, సంస్కృతమున నిట్టి చేదాద్యర్థక ప్రత్యయము లేమింజేసియే యట్టియర్థము సుప్తిఙంతపదములపైని (ధాతుజవిశేషణములపైని సమాపకక్రియలపైని) "చేత్ = యది, అపి" మున్నగుశబ్దములను జేర్చి చేదర్థమును నప్యర్థమును సంపాదించికొందురు. ఇంక సతిసప్తమ్యాదులచే ననఁగా భావలక్షణార్థక సప్తమ్యాదులచేఁ దెనుఁగులోని భావలక్షణార్థక ప్రత్యయముల యర్థమును సంస్కృతమున సంపాదించుకొందురు. పై సంప్రదాయముచొప్పుననే నన్నయాది మహాకవులును దెనుఁగున నీచేదాద్యర్థక ప్రత్యయార్థములను 'ఏనిన్' మున్నగుశబ్దములను జేర్చి నిర్వహింపసాగిరి. ఇవి సుబంతములయిని సంబంతము నిల్చును. తే-గీ. హితములగు నాదువచనంబు లిపుడు వినని। వాఁడవైతేని నప్పుడు వారు వడిరి। వీరు వడిరను పల్కులు విందుగాక। శకుని కర్ణదుశ్శాసనుల్ సమ్మతింప (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౧౫౫). (వినని వాఁడవైతేనిన్ = విన నప్పటికిని, వ్యతిరేకమునందలి యప్యర్థకము) చేదాద్యర్థాతిశయ ద్యోతనమునకయి యిట్టియెడల 'చా'ర్థకమగు నున్ శబ్దముసైతము చేరుచుండును. క. అయిదువ్వురు నొకతలయై। యాయోధనమునకు నడచునట్టిద యేనిన్।వేయేల మనము కాదెదు।రై యేత్తఱఁ దాఁక వారు నకైనను వశమే (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౧౫౧). క. సారథియు రథియునై యొక। తేరం గృష్ణు లతిఘోరతేజస్ఫార। స్ఫారతఁ దోఁచిన నైనను। ధీరత వాటించి చూచి తెలిసెదవు బలే (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౧౫౨). (తోఁచిననైనన్ = తోఁచినచో నైనను) = కొన్నియెడల సముచ్చితస్థలములందును 'చా'ర్థకశబ్దము నిల్వకుండుటయుఁ గలదు. క. వినినఁ జఱించిన వ్రాసిన। గొనియాడిన దురితపీడకుం దొలఁగి (శాంతి. 3 ఆ. 3౮౨). (చూ. ౮౪ I విభ). ఏనాద్యదిశబ్దములతోఁ జేదాద్యర్థ నిర్వాహణము:—ఇందు

‘నాఁడు’ శబ్దము ధాతుజవిశేషణముమీఁదను ‘ఏని’ సుప్తిఙంతములమీఁదను నిల్చును. క. గుఱుకొని కార్యాకార్యము । లెఱుఁగక దుశ్చరితుఁడై యహితుఁడగునేనిన్ । మఱవక గురునైనను జను । లెఱుఁగఁగ శాసించునది మహీశుఁడు బుద్ధిన్ (ఆది. ౬ ఆ. ౧౦౩) (అగునేనిన్ = అయినన్ = అగుచోన్) (స్యాచ్చేత్) (గురునైనను = గురునినైనప్పటికిని). ఉ.........అట్లు కానినాఁ । డేల గృహస్థవృత్తి......... (ఆది. ౬ ఆ. ౨౭౦). (కానినాఁడు = కానిచో). సీ.........। నేఁడు పోవని నాఁడు నిష్ఫలం బిమ్మహా, యత్నమంతయు.........(ఆది. ౧ ఆ. ౧౧౫). (పోవని నాఁడు = పోవనిచో). క. కడుఁ గ్రూరుఁడవయి నృపతుల । విడువనినాఁ డాజిఁ బాండవేయులు......... । విడిపింతురు.........(సభా. ౧ ఆ. ౧౯౮). ఉ......... ప్రొద్దును బోయెఁ గచుండునేనియున్ । రాఁడు వనంబులోన మృగరాక్షస పన్నగ బాధ నొందెనో (ఆది. ౩ ఆ. ౧౧౨). (కచుండునేనియున్ = కచుండున్నన్ రాఁడు). క. తనయొఱిఁగిన యర్థం బొరుఁ । డనఘా యిది యెట్లు చెప్పు మనియడిగినఁ జె । ప్పని నాఁడును సత్యముఁ జె । ప్పనినాఁడును ఘోరనరకపంకమునఁ బడున్ (ఆది. ౧ ఆ. ౧౩౮). ఇట్లగుటచే “మహద్బహు కర్తృకక్రియకు నేకవచనంబు విభాషనగు. ఉదా:—క. తనయొఱిఁగిన యర్థం బొరుఁ డనఘా యిది యెట్లు.........” (ప్రౌఢ. క్రియా. ౬సూ). అను త్రిలింగలక్షణసూత్రము నిరాధార మగుటంజేసి యగ్రాహ్య మని గ్రహింపవలయును. ఉ. ఇంతులగోష్ఠి నున్న యతఁ డెంత వివేకము గల్గెనేని । యత్యంత మదాభిభూతుఁడగు (ఆది. ౭ ఆ. ౫౯). వచనము. నాకు సంజీవని పని సేయదయ్యె నేని నాచేత నుపదేశంబు గొన్నవారికిఁ బని సేయుంగాక......... (ఆది. ౩ ఆ. ౧౩౨). చ. ఇతనికిఁ గూర్తురేని ధన మిత్తురుగాక (సభా. ౨ ఆ. ౧౦). తే-గీ. కడఁగ సమబుద్ధి వీనికిఁ గల్గెనేనిఁ । గాదు శాపఫలం బట్లుగాక బుద్ధి । హీనుఁడై గర్వితుం డగునేని శాప । హవ్యవాహఫలంబు వీఁ డనుభవించు (అర. ౧ ఆ. ౧౦౩). (చూ. చేదర్థయోగంబున లృట్టునకు లిట్టగు. బా. క్రి. ౧౧౯ సూ). క. ధర్మసుత, ధార్తరాష్ట్రు ల । ధార్మికులై పెఱిగిరేనిఁ దడయక విధిచే । నిర్మూలితు లగుదురు... ......(అర. ౨ ఆ. ౩౧౮). ఆ-వె. నాకు విహితభక్షణం బిది యిప్పుడుఁ బూని కావ నీకు బుద్ధియేని । ....(అర. ౩ ఆ. ౨౩౮). (బుద్ధియేనిన్ = బుద్ధి కల్గినచోన్.) ఏనిశబ్దముచోట నిట్టియెడల ‘ఏమి’శబ్దమును దిక్కన యొకచోఁ బ్రయోగించెను. ఆ-వె. ఎచట మెలఁగెనేమి యెట్టుండెనేమి దా । నేమి సేసెనేమి యెల్ల సంగ । ములను విడిచెఁ గుడుపువలన నియతి గల్గు । యతికి మోక్షవీథి యాట పట్టు (అను. ౫ ఆ. ౮౩ ప). (ఎచటమెలఁగెనేమి = ఎచటమెలఁగిననేమి ? మొ). ఇందు ‘ఏని’శబ్దమును నిల్పినచో నన్వయము కుదురదు.

చేదర్థంబునందు, వృత్తంబగు భావలక్షణంబునందు
న వర్ణకంబు ద్రుతాంతం బగు. ౪౧.

బాలవ్యాకరణ వివరణము. వానలు గురిసినం బంటలు పండును. వాఁడు రమ్మనినఁ బోయితిని.

3౧౫ I విషయము. చేదర్థయోగంబున ల్ట్టునకు లిట్టగు. ౧౧౯.
ఆ ఋషీశ్వరుండు వచ్చెనా ఫలించుఁ గార్యముల్.
వాఁడు రేపు వచ్చెనేని నీవు కార్యంబు దొరఁకొనుము.

సంజీవని. 3౧౫ I విష:—౪౧ సూ. వ్యాఖ్య:—సూరిపక్షమున ద్రుతము 'ను' స్వరూపము. చేదర్థంబునందు, = 'చేత్' అనెడి సంస్కృతశబ్దముయొక్క యర్థమందును,వృత్తంబగు భావలక్షణంబునందు=భూతార్థకమగు భావలక్షణార్థంబునందును 'నను' అనెడి ద్రుతాంత న వర్ణక మగునని యర్థము. "చేదర్థంబునం దున్నట్టి భావలక్షణంబునందు ద్రుతాంతంబైన న ప్రత్యయంబు వచ్చును"(బా.గు.ప్ర. 333 పుట. ద్వి. ము) అని ప్రామాదికముగా గుప్తార్థప్రకాశికాకర్త వ్యాఖ్య చేసెను. సప్తమ్యంతములగు రెండు ప్రత్యేకదళములతో సూత్రించి రెండిటికిని వేర్వేఱ వరుసగా రెండుదాహరణములు చూపిన సూరిసూత్రమున కిట్లుగ నేకార్థవిశేషణ సమాసముగ నన్వయించుట గ్రంథకృదభిప్రేతము కాదనుటకు సందేహము లేదు. మఱియు రెండిటికిని నైక్యము దుర్ఘటము. భావలక్షణార్థమునందుఁ జేదర్థ మెట్లు వర్తించును.'వాఁడు రమ్మనినఁ నేఁ బోయితిని'అనుచో యదృర్థ(చేదర్థ)మునకుఁ బ్రసక్తియే లేదుగదా.మఱియుఁ జేదర్థము వర్తించునపుడు కార్యభూతక్రియ నియతముగా భావ్యర్థకమయి యుండును. 'పోయితిని' అను భూతార్థ మెట్లు పొసఁగును? కావున 'వానలు గురిసినం బంటలు పండును' అనునది మాత్రమె చేదర్థకమున కుదాహరణము కానోపును. పోవుటకు రమ్మనుట లక్షణ మగుటంజేసి 'వాఁడు రమ్మనినన్.........' ఇత్యాదికము భావలక్షణోదాహరణము. (చూ. 3౧3-3౧3 I విష). 'వానలు కురిసినన్......' అను వాక్యమునకు నైతము చేదర్థమును విడిచి "వానలు కురిసినన్ = వానలు కురియఁగా" అని యర్థముచేసినచో నదియు భావలక్షణోదాహరణమె యగును. కాని సూరి 'చేదర్థమునం'దని వక్కాణించుటచే"వానలు కురిసినన్=వర్షములుకురిసినచోన్= వర్షములు కురిసినయెడలన్ (వర్షపతనం స్యాద్యది - వర్షపతనం స్యాచ్చేత్). అని చేదర్థకథన మావశ్యకమై యున్నది. భావలక్షణార్థమున నట్టి చేదర్థమునకుఁ బ్రసక్తి లేదు. పేటికావ్యాఖ్యాతయు నీ బా. గు. ప్ర వ్యాఖ్య సరికాదనియె వ్రాసెను. బాలకవిశరణకర్త యీ బా. గు. ప్ర. వ్యాఖ్య ననుసరించుటచే గావలయు

"చిన్నయ సూరికి ఇవి (ఏ?) చేదర్థకములని తోఁచి ఉండును. 'వాఁడు రమ్మనిన నేఁ బోయితిని' అనే వాక్యమున సంస్కృతమందుగాని ఇంగ్లీషునందుగాని అనువదిస్తే చేదర్థకము ప్రయోజ్యమా?" (బాలక. ౨౧౭ పు). అని వ్రాయుట తటస్థించెను. పాపము! వా రనుకొన్నట్లు సూరికిని దోఁచలేదే? సూరి యీవాక్యమును చేదర్థమున నుదాహరింపలేదే. దీనిని భావలక్షణ వర్ణకమునకుమాత్రమె సూరి యుదాహరించెను. శరణ్యకర్త యింకను సాహసముగా నన్నయవాడుకలో నీ 'నన్ = ఇనన్' ప్రత్యయమునకుఁ జేదర్థమే లేదని వ్రాసెను. "తెలుఁగులో చేదాద్యర్థకముగా నన్నయాదులు సమాపకక్రియారూపమునకు 'ఏని' చేర్చేవారు. నేను జేసితినేని........" (బాలక. ౨౧౮ పుట). "చిన్నయసూరి మొదలయినలాక్షణికులు ఈరూపములు ఉపేక్షించినారు. బాలవ్యాకరణము (క్రియా). సూ. ౪౧ లో కురిసినన్ - రమ్మనినన్ - మొ. రూపములు చేదర్థకములని ఉన్నది. గాని కావు......." (బాలక. ౨౧౭ పు). వీనిలో 'రమ్మనినన్' అనునది చేదర్థకముగా సూరిచే నుదాహరింపఁబడలేదని పైని వివరించియున్నాను. 'కురిసినన్' అనునది చేదర్థకముగా నుదాహరింపఁబడెను. "వానలు కురిసినం బంటలు పండును (బా. క్రి. ౪౧ సూ). 'రమ్మనినన్' అనునదియు నీక్రిందిరీతిని వాడినచోఁ జేదర్థకము కావచ్చును. 'నీవు రమ్మనిన నిటకు నే వచ్చెదను' (నీవురమ్మనినన్ = నీవురమ్మన్నచో). 'నన్' ప్రత్యయము చేదర్థకముగా నన్నయచే వాడఁబడలేదను వీరియభిప్రాయము పరిశీలన రాహిత్యకృతము. చ........ఉత్తమద్విజులు పూజ్యులు వారల కెగ్గు నేసినం। జెను నిహముం బరంబు........(ఆది. ౧ ఆ. ౧౩౯). ఉ........భారతియు భా। రత్యమరాపగౌఘము నిరంతరసంతత పుణ్యసంపద। న్నత్యభివృద్ధి సేయు వినినం గొనియాడిన నెల్లవారికిన్ (ఆది. ౧ ఆ. ౭౩) తే-గీ. అమ్మహాశ్వంబు ధవళదేహంబునందు। నల్లగలిగిన నీవిప్పు నాకు దాసి। వగుము మఱియందు నల్లలేకయ్యెనేని। నీకు నే దాసి నగుదుఁ బన్నిదము సఱుము (ఆది. ౨ ఆ. ౩౨ ప). సోమయాజియు బహుళముగఁ బ్రయోగించెను. ఉ. అక్కట భీముఁడైన మనయర్జునుఁడైనను మాద్రిపుత్త్రులం। దొక్కరుఁడైన నీపగఱ నుక్కడఁగింపరె యొక్క వ్రేల్మిడిన్ (ఉద్యో. ౧ ఆ. ౨౭౭) (అయినన్ = ఐనన్ = ఉండినన్ = ఉండినచోన్.) "అగు...౧౭ ఉండు" (సూ. రా. ని.). 'ఐనన్' అనుచో 'ఏని' శబ్దము నిల్పుదుమనుటకు వలనుపడదు. అట్టియెడ 'ఉండు' అనునర్థము రానేరదు. ఉ........ఆ। తండును నేము నైన విబుధప్రకరంబును మాకు నడ్డమే (శాంతి. ౧ ఆ. ౧౪). క. వినినఁ బఠించిన వ్రాసినఁ। గొనియాడిన దురితపీడకుం దొలఁగి (శాంతి. ౩ ఆ. ౩౭౨).

సంస్కృతమందలి 'చేత్ = యది' అనువానికిఁ దెల్గువ 'ఏన్యా'దులు పర్యాయములు. ఇవి సమాపకక్రియాదులపై నిల్చి చేదర్థకము లగును. అట్లు ప్రయోగింపరాదని సూరిప్రభృతులు చెప్పలేదు. "చిన్నయసూరి మొదలయిన లాక్షణికులు ఈరూపములు ఉపేక్షించినారు (బాలక. ౨౧౮)." అని శరణ్యకర్తవ్రాయుట సాహసము. "చేదర్థయోగంబున లృట్టునకు లిట్టగు. ఆబుషీశ్వరుఁడు వచ్చెనా ఫలించుఁ గార్యములే. వాఁడు తేపు వచ్చెన్నేని నీవు కార్యంబు దీరఁగొనుము"(బా. క్రియా. ౧౧౫ సూ). అని యిట్లు సూరి యుద్ఘోషించుచుండఁగా నాతఁడు సమాపకక్రియా ప్రయోగ ముపేక్షించెనని వ్రాయుట సరికాదు. ఇంత వారే యిట్లువ్రాసిన నింక వెనుదీయనేల? యని పేటికావ్యాఖ్యాతయు నిట్లు శరణ్యంగ్రథమును స్వీకరించెను. "నన్నయకాలమున నిట్టివి (నన్ = ఇనన్) చేదర్థకమై ప్రయుక్తమై నట్లగపడదు. సమాపక క్రియారూపముల కేని పదముఁ గూర్చి చేదర్థమును సూచించుట గాననగును.........కాన నీ నవ్యకరూపసాధన ప్రక్రియ 'చేస్తే - చెప్పితే' అను నవీనవ్యావహారికరూప సంస్కారముఁబట్టి యేర్పడిన దనఁదగును" (బా. సా. వే. ౪౧౧ పుట).

ఈచేదర్థము నర్వాచీనులు 'చోన్ - (చోటన్) - ఎడన్ - ఎడలన్' అను రూపములను భూతార్థకవిశేషణమునకుఁ జేర్చినరూపములతోఁ దెల్పుచున్నారు. వాఁడుచెప్పినన్ నేనువత్తును = వాఁడుచెప్పినచో నేను వత్తును. ఇట్లె 'చెప్పినయెడ - చెప్పినయెడలన్' అనువానిని సయితము చేర్చి యాధునికరూపముల నెన్నునది. "ఇప్పుడు గ్రాంథికభాషలో తమభావములు తెలియఁజేసేవారు చేదర్థకముగా 'చో - ఎడ' ప్రయోగిస్తున్నారు. నన్నయ వీటిని ఏ అర్థమందువాడెనో తెలియదు కాఁబోలు........." (బాలక. ౨౧౫ పు). అని శరణ్యకర్తగారు వ్రాయుట సరికాదు. నన్నయవాడుకలకు విలక్షణముగ నెన్నెన్నిపండితకవి సమ్మతిములై యాధునికకావ్యములలో వాడఁబడలేదు. అంతమాత్రమున నింత గొప్పవిషయమును వారికిఁ దెలియ దనవలెనా? వీరియాక్షేపముఁ జూడ నొకచరిత్ర స్మరణాతిథి యగుచున్నది "శ్రీజగన్నాథమున నొకపండితుఁడు మఱ్ఱియాకుల విస్తరి కుట్టుచుండెనఁట. అంత నొకమత్స్యభుక్కగు పండాబ్రాహ్మణుఁడు వచ్చి 'స్వామి వటపత్రశాయి కదా. ఇచట మఱ్ఱియాకుల విస్తరిపై భుజింపనగునా' అనెనఁట. అంతట నాపండితుఁడు "మీరవతారములనే భుజింతురే! "స్వామి పరుండు వటపత్త్రమున భుజింపరాదా?" అని పల్కెనఁట." "చెప్పినచోన్ - చెప్పినయెడన్" మున్నగుపండితకవి సమ్మతరూపములు "చెస్తే - చెబితే - చెప్పితే - వస్తే - వొస్తే - ఒస్తే - వాడొస్తే

నేనొస్తాను" అనురీతిగల "భాషాదేవి చాలాకాలము కష్టపడి కనిన" (బాలక. ౨౧౭ పుట) రూపములవంటివి కాకపోయినా? ఈ 'తే' ప్రత్యయపుచరిత్రము మిక్కిలి వింతైనది. "నీవుచెప్పితివేని = నీవుచెప్పితేని = నీవుచెప్పితేన్ = నీవుచెప్పితే" అని యిట్లు మధ్యమపురుషైకవచనమందు మాత్రమిది వైయాకరణసమ్మతమై యుండును. తక్కిన పురుషవచనములలో నెందును దీనికి శబ్దసిద్ధమగు సాధుత్వము లేదు. ఎల్ల పురుషములందు నెల్లవచనములందును దీనికిఁ బండితవ్యవహారమందును బ్రసిద్ధివెలసి యున్నది. ఇట్లె అప్యర్థకము వ్యవహారమున "ఎంత చెప్పినా వినఁడు - ఎంతచెప్పి ననూ విన:డు" మున్నగురీతిని వెలసియున్నది.

౧౧౯ సూ. వ్యాఖ్య:—చేదర్థయోగంబునన్ = చేదర్థము దోఁచునపుడు ల్రుట్టునకు భవిష్యదర్థక సమాపకక్రియచోట భూతార్థకసమాపకక్రియ నిలుచును. ఉదా:—ఆ ఋషీశ్వరుండు వచ్చెనా కార్యములు ఫలించును = ఆ ఋషీశ్వరుండు భావిని వచ్చునేని కార్యము లావిధవ ఫలించునని యర్థము. ఇందు రెండునుభావ్యర్థక ములె యైనను ఫలించునను దానియపేక్షచే 'వచ్చుట' పూర్వభావి గావునఁ జేదర్థ ప్రయోగమునఁ బూర్వక్రియ లిడంతముగా నుండుట విరుద్ధముకాదు. సూరి యిట్టి లిడంతత్వము నిత్యమని సూత్రించుట సరికాదు. రెండుక్రియలును భావ్యర్థకము లైనం గావచ్చును. గీ. కడఁగి సమబుద్ధి వీనికిఁ గల్గెనేని । కాదు శాపఫలం బట్లు గాక బుద్ధి । హీనుఁడై గర్వితుండగునేని శాపఁ । హావ్యవాహఫలంబు వీఁ డనుభవించు (అర. ౧ ఆ. ౧౦౩). ఇట్టియెడలఁ జేదర్థకప్రత్యయము నిల్చినను నిలువవచ్చును. ఆ ఋషీశ్వరుండువచ్చినం గార్యంబులు ఫలించును. వాఁడు తేపువచ్చినం గార్యం బునకు నీవు దొరఁగొనుము. మొ. చ. ఇతనికిఁ గూర్తురేని ధన మిత్తురుగాక (సభా. ౨ ఆ. ౧౦). ఇతనికిఁ గూర్చినం ధనమిత్తురుగాకయనియుఁ జెప్పనగును. అప్యర్థము నందును నిట్టి సమాపకక్రియా ప్రయోగములు గలవు. "నీవచనంబున సంజీవని నాకుఁ బనిసేయదయ్యెనేని నాచేత నుపదేశంబు గొన్నవారికిఁ బనిసేయఁగాక (ఆది. 3 ఆ. ౧౩౨ వచనము). తే-గీ. వనమునందుఁ బండ్రెండు సంవత్సరంబు । లుండ నేర్చితి మేనియు నొరులెఱుంగ । కుండ నజ్ఞాతచర్య యందొక్కదివస । మైన నుండంగ నేర మెట్లనిన వినుము (అర. ౧ ఆ. ౨౬౫). ఉ. ఇంతుల గోష్ఠి నున్న యతఁ డెంతవివేకము గల్గెనేని య । త్యంత మదాభిభూతుఁడగు.........(ఆది. ౭ ఆ. ౫౯). "కొన్ని యెడలఁ ద్వరితార్థసూచకంబయి భావిని భూతంబు చూపఁబట్టెడి. ఉదా:—కావచ్చె సుదర్శనాయుధుఁడు (భాగ. ౧౦ స్కం. పూ.) మొ." (ప్రౌఢ. క్రి. ౭ సూ). చ. ఇదె ప్రళయాగ్నివోలె......వాయుసారధి జవంబునఁ దా నిట వచ్చె......

...(ఆది. ౮ ఆ. ౩౦౫). శా.........కాంతారనివాస ఖిన్నమతి నస్మత్సేవపై వీఁడె వ। చ్చెం గుంతీసుతమధ్యముండు. (విరా. ౪ ఆ. ౯౫).

ఉన్న - కలజీ - నవర్ణకంబులు భవ ద్భావి శతృ క్తవ దర్థంబులం దగు. ౪౬.

బాలవ్యాకరణ వివరణము. ౩౧౫ II విషయము. ఉన్న వర్ణకంబు వర్తమానార్థక శత్రర్థంబునం దగు - కలజీ వర్ణకంబు భవిష్యదర్థక శత్రర్థంబునం దగు-నవర్ణకంబు క్తవదర్థంబునం దగు. ఇవి సత్వాభిధానంబునం దగునని యెఱుంగునది. సుబంతవాచ్యంబు సత్వంబు నాఁబడు. వండుచున్నవాఁడు - వండఁగలవాఁడు - వండినవాఁడు.

సంజీవని. ౩౧౫ II విష:—"ద్వన్ద్వాన్తే శ్రూయమాణః సర్వత్ర సంబధ్యతే" అనుచొప్పున 'శతృ' అనునది ద్వంద్వఘటితపదములు రెండిటికిని గూడను సంబంధించును. కాన 'భవ ద్భావి శతృ' అనఁగా 'భవచ్ఛతృ - భావిశతృ' అని యర్థము. 'భవత్' అనునది భూధాతువర్తమాన శత్రంతరూపము. కావున 'భవత్' అనుదానిచే వర్తమానార్థకత్వము చెప్పఁబడును. అట్లగుటంజేసి 'భవచ్ఛతృ' అనఁగా వర్తమానార్థక శతృప్రత్యయమని యర్థము. 'భావిశతృ' అనఁగా భవిష్యదర్థక శతృప్రత్యయమని యర్థము. కావున, వర్తమానార్థక శతృప్రత్యయార్థమున 'ఉన్న' ప్రత్యయమును, భవిష్యదర్థక శతృప్రత్యయార్థమున 'కలజీ' ప్రత్యయమును సంస్కృతమునందలి క్తవతు ప్రత్యయము నర్థంబున నవఁగా భూతార్థమున 'న'వర్ణకంబును నగునని సూత్రార్థము. ఈవిషయమును "ఉన్నవర్ణకంబు" మున్నగువాక్యముచే సూరి వివరించెను. ఉదా:—వండుచున్నవాఁడు - వండఁగలవాఁడు - వండినవాఁడు. వర్తమాన శత్రర్థమున 'ఉన్న'వర్ణకము వచ్చునపుడు, "ఉన్నశబ్దంబు పరంబగునపుడు చువర్ణకంబగు" (బా. క్రి. ౧౪ సూ). అనుచొప్పున ధాతువుతుదిని 'చు'వర్ణకము నిల్చును. "ధాతుజవిశేషణంబులకు విభక్తి వివక్షించునపుడు తచ్ఛబ్దం బనుప్రయుక్తంబగు" (బా. సమా. ౯ సూ). అనుచొప్పున 'వాఁడు' అనునది యనుప్రయుక్తమగును. కాఁగా 'వండు+చు+ఉన్న+వాఁడు = వండుచున్నవాఁడు' అనురూపము వర్తమాన శత్రర్థమునందు సిద్ధించును. భావిశత్రర్థమునఁ బ్రకృతసూత్రముచే 'కలజీ' ప్రత్యయంబు రాఁగా 'కలజీ' జిత్తుగాన 'జిత్తు పరంబగునపు డుత్వంబున కత్వంబగు' (బా. క్రి. ౨౦ సూ). అనుచొప్పున ధాతువు తుది 'ఉ'కారమున కత్వమును, 'కలజీపదములు పరంబగునపుడు నుగాగమంబగు' (బా. క్రి. ౨౧ సూ). అనుచొప్పున నుగా

గమంబును వచ్చును. పైనుదాహరించినరీతిని బా. సమా. ౯ సూత్రముచొప్పున 'వాఁడు' శబ్దమును ప్రయుక్తమగును. కాఁగా 'వండు+అ+ను+కల+వాఁడు = వండఁగలవాఁడు' అను రూపము భావికర్త్రర్థమున సిద్ధించును. భూతార్థమునఁ బ్రకృతసూత్రంబుచే, 'న'వర్ణకము రాఁగా "భూతంబునందిగాగమంబగు"(బా. క్రి. ౧౭ సూ). అనుచొప్పున 'ఇ'గాగమం బగును. పైరీతినె బా. సమా. ౯ సూత్రము చొప్పున 'వాఁడు' అను తచ్ఛబ్దమును ప్రయుక్తమగును. కాన 'వండు+ఇ+న+వాఁడు = వండినవాఁడు' అను రూపము క్తవదర్థంబునందనఁగా భూతార్థమున సిద్ధించును. సత్త్వమనఁగా ద్రవ్యము. ఇవి=ఈ ధాతుజవిశేషణములు, సత్త్వాభిధానంబునందనఁగా ద్రవ్యమును బోధించునపుడె యగుననియు, సత్త్వమనఁగా సుబంతవాచ్యమనియు, సూరి వివరించెను. ఈధాతుజవిశేషములు సాకాంక్షములె యగునని తాత్పర్యము. అనఁగా నీప్రత్యయములు తుదిని గలశబ్దములు విశేషణములె యగుచు విశేష్యభూత సుబంతమునె యాకాంక్షించునని పర్యవసిత మగుచున్నది. "క్తక్తవతూ నిష్ఠా (౧-౧-౨౬) ఏతౌ నిష్ఠాసంజ్ఞౌ స్తః." (సి. కౌ. కృదన్త. ౩౦౧౨ సూ). "నిష్ఠా. (౩-౨-౧౦౨) భూతార్థవృత్తేర్ధాతోః నిష్ఠా స్యాత్. (నిష్ఠా = క్త-క్తవతు)"(సి. కౌ. కృదంత. ౩౦౧౩ సూ). అను పాణినిసూత్రములచొప్పున 'క్తవతు' ప్రత్యయము భూతార్థకమని విశదమగుచున్నది. "విష్ణు ర్విశ్వం కృతవాన్ (= విష్ణువు ప్రపంచమును జేసినవాఁడు) అని యిట్లు క్తవదంత ముదాహరింపఁబడెను. (సి. కౌ. కృదంత. ౩౦౧౩ సూ.) "వర్తమానే లట్. (౩-౨-౧౨౩) వర్తమానక్రియావృత్తేర్ధాతోర్లట్ స్యాత్." (సి. కౌ. భ్వాది. ౨౧౫౧ సూ). "లటశ్శతృ శానచావప్రథమాసమానాధికరణే (౩-౨-౧౨౪). అప్రథమాన్తేన సామానాధికరణ్యే సతి తస్యార్థః......పచన్తం చైత్రం పశ్య" (వండుచున్న చైత్రుని జూడుము)" (సి. కౌ. కృదన్త ౩౧౦౦ సూ). "వర్తమానే లట్" ఇతి పూర్వసూత్రవిహితస్యైవ ఏతౌ శతృశానచౌ...పచన్త మితి, పాకానుకూలవ్యాపారాశ్రయ మిత్యర్థః. 'క్రియా. ప్రధాన మాఖ్యాతమ్. సత్త్వప్రధానాని నామాని, ఇతిసిద్ధాన్తాత్." (బాలమ.వ్యా). అను పాణినిసూత్రములచొప్పున వర్తమానశతృప్రత్యయము నెఱుఁగునది. ఈ సందర్భమునుబట్టి "పచత్ - పచన్ - చైత్రః = వండుచున్న చైత్రుఁడు" అనుట పాణిని సమ్మతము కాదని (ప్రథమాసామానాధికరణ్య మున్నదిగాన) చెప్పవలసియున్నది, కాని "లడిత్యనువర్తమానే పునర్లడ్ గ్రహణ మధికవిధానార్థమ్. తేన ప్రథమాసామానాధికరణ్యే ఽపి క్వచిత్ - సన్ (అత్. శత్రంతము) బ్రాహ్మణః (= ఉన్న బ్రాహ్మణుఁడు)" (సి. కౌ. కృదన్త. ౩౧౦౧ సూ. వివరణము). అను భట్టో

జీదీక్షితులవారి వృత్తిచొప్పున నట్టి యనుపపత్తి లేదు. ప్రయోగములు:— "శ్లో. తథాపి జిహ్మః స భవజ్జిగీషయా। తనోతి శుభ్రం గుణసంపదా యశః। సమున్నయన్ భూతి మనార్యసంగమా। ద్వరం విరోధోపి సమం మహాత్మభిః (భారవి). శ్లో. స్మర త్యదో దాశరథి ర్భవన్ భవా। నముం వనాన్తా ద్వని తాపహారిణమ్।.........(మాఘము) శ్లో. శ్రియఃపతి శ్శ్రీమతి శాసితుం జగ। జ్జగన్నివాసో వసుదేవసద్మని। వసన్ దద ర్శావతర న్త మమ్బరా। ద్ధిరణ్యగర్భాఙ్గ భువం మునిం హరిః (మాఘము. ౧ స. ౧) (I శ్లో:—సః - దుర్యోధనః భూతింసమున్నయన్ = ఐశ్వర్యము నభివృద్ధిచేయుచున్నవాఁడై, యశః - తనోతి. II శ్లో. భవాన్=నీవు, దాశరథిః=భవన్=దశరథపుత్త్రుఁడవగుచున్నవాఁడవై. III శ్లో. జగన్నివాసః=కృష్ణుఁడు, వసుదేవసద్మని=వసుదేవునింట, వసన్=వసించుచున్నవాఁడై) "శా. శ్రీవాణీగిరిజా శ్చిరాయ దధతో వక్షో ముఖాఙ్గేషు యే..." అని భట్టారకుడును బ్రయోగించెను. "యే = ఏ త్రిమూర్తులు, శ్రీవాణీగిరిజాః = లక్ష్మీసరస్వతీపార్వతులను, వక్షోముఖాఙ్గేషు = వక్షమున, ముఖమున, సర్వాంగమున, దధతః = ధరించుచున్నవారగుచున్నారో" అని యర్థము నెన్నునది. భట్టోజీపండితులు "క్వచిత్" అని చెప్పిరేకాని సంస్కృతమున నిట్టివి పెక్కుగలవు.

"తౌసత్ (3-౨-౧౨౭) తౌ శతృశానచౌ 'సత్' సంజ్ఞౌ స్తః" (సి. కౌ. కృదన్త. 3౧౦౬ సూ). "లృటః సద్వా. (3-3-౧౪) వ్యవస్థిత విభాషేయమ్.....ప్రథమాసామానాధికరణ్యే ఽపి క్వచిత్ - కరిష్యతీతి కరిష్యన్." (సి. కౌ. కృదన్త. 3౧౦౭ సూ). "ఇదంచ 'లృట్ శేషేచ' ఇతి భవిష్యదధికారవిహితే లృట్యేవ ప్రవర్తతే......" (బాలమ. వ్యా). అను పాణినిసూత్రములచే భవిష్యచ్ఛతృ ప్రత్యయము నెఱుంగునది.

పయిరీతిని వర్తమానార్థక శతృ - శానచ్ ప్రత్యయములును భావ్యర్థక శతృ శానచ్ ప్రత్యయములును బ్రథమాసామానాధికరణ్యమునందును వచ్చుట సమ్మతమగుటచేతనే వోపదేవుఁడు 'అప్రథమా సమానాధికరణే' అను పాణినీయ దళము నుపేక్షించెను. "కీ పమవత్ శతృశానౌ" (ముగ్ధ. క్త్వాది. ౧౧౦౦ సూ). (కీ = వర్తమాన - ప = పరస్మైపద - మ = ఆత్మనేపద - ముగ్ధబోధసంజ్ఞలు). "వర్తమానకాలే కర్తరి పరస్మైపదిభ్యః శతృ-ఆత్మనే పదిభ్యః శానః - ఉభయ పదిభ్యో ద్వయం స్యాత్ - ఏవం వర్తమానే కర్మణి సకర్మకేభ్యః, భావే త్వకర్మకేభ్యః శానః స్యాత్ ఇత్యర్థః" (కంబ ముగ్ధబోధ సూత్రపు దుర్గాదాసవ్యాఖ్య) తెనుఁగున ధాతువులకుం బిజ్వీభక్తులు చేరుటలో పరస్మైపదాత్మనేపదోభయపద భేదములులేవు గాన నంతటను

శత్రర్థము' అనుదానినే వర్తమానార్థముగా నాంధ్రవైయాకరణులు వ్యవహరింతురు.

ఈశతృప్రత్యయము విషయమున సంస్కృతాంధ్రపండితుల కింకను జాలభేదముగలదు.

'దుష్కార్యమును జేయుచున్న పురుషుఁడు నింద్యుఁ డగును.' అనురీతిని 'దుష్కార్యం కుర్వన్ పురుషః నిన్ద్యో భవతి'' అని యిట్లుద్దేశ్యకోటిలోని దగుచు కుర్వన్' అనునది పురుషశబ్దమునకు విశేషణముగుట సంస్కృత సంప్రదాయము కాదు. 'దుష్కార్యమును జేయుచుఁ బురుషుఁడు నింద్యుఁడగును' అనురీతిని ''చేయుచున్ ' (బా. క్రియా. ౮3 సూ). అని యిట్లు లాక్షణికావ్యయముగాఁ బ్రయోగింపఁబడుటయు సంస్కృతసంప్రదాయముకాదు. 'చేయుచున్' మున్నగువానివంటి లాక్షణికావ్యయరూపములె సంస్కృతమున లేవు. 'పురుషః దుష్కార్యం కుర్వన్ నిన్ద్యో భవతి' అనురీతిని ''కుర్వన్'' అనునది పురుషశబ్దమునకు విధేయవిశేషణముగాఁ బ్రయోగింపఁబడుట సంస్కృతసంప్రదాయము. ''పురుషుఁడు దుష్కార్యముఁ జేయుచున్నవాఁడు నింద్యుఁడగును. పురుషుఁడు దుష్కార్యమును జేయుచున్న వాఁడయి నింద్యుఁడగును'' అనువాక్యములు పయిసంస్కృతవాక్యమునకు సరియైయుండును. ఇట్టి విధేయవిశేషణస్థలములందు సాధారణముగ శత్రర్థక చు వర్ణక ప్రయోగమె తెల్లునఁ బ్రచురమైయున్నది. సీ. నిజభుజాదండమండలభూషణపరంపరలు ప్రజఁ బ్రీతిఁ బెంచుచుఁ బరమండలంబుల ధరణిపతుల | నదిమి కప్పంబుల ముదముతోఁ గొనుచును, బలిమి నీయని భూమివలయపతుల | నుక్కడఁగించుచు దిక్కులఁ దనయాజ్ఞ, వెలిఁగించుచును విప్రకులము నెల్ల | బ్రోచుచు శరణన్నఁ గాచుచు భీతుల, నగ్రజన్ములకు ననుగ్రహమునఁ | ఆ-వె. జారుతర మహాగ్రహారంబు లిచ్చుచు | దేవభోగముల మహావిభూతిఁ | దనరఁజేయు నిట్లు మనుమార్గుఁడగు విష్ణు | వర్ధనుండు వంశవర్ధనుండు. (ఆది. ౧ ఆ. ౭). ఇందలి 'పెంచుచున్ - కొనుచున్' మున్నగు లాక్షణికావ్యయ శత్రర్థక చువర్ణకస్థలములందెల్ల సంస్కృతమున శత్రంతరూపములనే విధేయ విశేషణములనుగాఁ బ్రయోగింపవలసినదే కాని యాభాషయం దీలాక్షణికావ్యయ రూపమే లేదుగదా. శ్లో. లతాకుఞ్జం గుఞ్జన్ మదవదలిపుఞ్జం చపలయన్ | సమాలిఙ్గన్నఙ్గం ద్రుతతర మనఙ్గం ప్రబలయన్ | మరున్మన్దం మన్దం దళిత మరవిన్దం తరళయన్| రజోబృన్దం విన్దన్ కిరతి మకరన్దం దిశిదిశి. (సాహిత్యదర్పణ.) లతాకుంజములందుఁ ధ్వనించుచుఁ దుమ్మెదలఁ జలింపఁజేయుచు నంగము నాలింగించుచు [illegible] బలిఁజేయుచు [illegible] కసి[illegible] [illegible]మును [illegible] దల్చుచు [illegible] బుష్పొడినందుచు

మారుతము, మెల్లమెల్లగా మకరందము నంతటను జల్లుచున్నదని యర్థము. 'గాఢ్జిన్' మున్నగునవెల్ల శత్రంతవిశేషణములె.

ఇట్టి లాక్షణికాన్వయ శత్రర్థక చువర్ణకాంతస్థలములలోఁ దద్ధర్మార్థక విధేయ (తద్ధర్మ క్రియలకు వర్తమానార్థబోధము సంగతము విరుద్ధముకామింజేసి) విశేషణములవాడుక యగపడుచున్నది. అయ్యుదంకుఁడు........ఒక్కరుండ చనువాఁడెదుర........ఒక్క దివ్యపురుషుం గని (ఆది. ౧ ఆ. ౫౪ వచ). ఇట్టియెడల "ఉదంకుఁడు చనుచు నెదుర దివ్యపురుషుం గని" అనురీతిని బ్రయోగించుటే తలుచు. (ఉదఙ్కః గచ్ఛన్ పురతః దివ్యపురుష మపశ్యత్). "ఉదంకుఁడు సంతోషించి చనువాఁడెదుర నొక్క జలాశయంబు గని (ఆది. ౧ ఆ. ౧౦౨) ఇట్లచ్చటచ్చటఁ గన్పట్టును.

ఈసూత్రములోని భూతార్థక విశేషణరూపమందలి 'న'వర్ణకమును, వర్తమానార్థక విశేషణరూపములోని 'ఉన్న' వర్ణకరూప 'న'వర్ణకమును, బా. క్రియా. ౪౧-౫౭ సూత్రములచే సిద్ధించు చేదాద్యర్థక రూపములందలి 'నన్' ప్రత్యయమును, బా. క్రియా. ౧౩-౧౪-౧౫ సూత్రములచేతను, బా. క్రియా. ౫౬ సూత్రముచేతను సాధింపఁబడు 'ఉన్నాఁడు - ఉన్నారు - ఉన్నవాఁడు - ఉన్నవారు' మున్నగురూపములందలి "ఉన్న" అనుదాని 'న'వర్ణమును నన్నయాథర్వణీయమునందలి "భూతార్థానాం తు నః క్రియాణాం స్యాత్" (ఆం. చిం) "క్వచిన్న వర్ణే డే ర్లోపః......" (వికృ.) (౩౧౫ విష) అను సూత్రములచే సిద్ధించు నవర్ణకమునకు భిన్నములు కావు. 'ఉండిన' అను భూతార్థక విశేషణమునందలి 'డి' వర్ణమునకు లోపము గల్గఁగా నేర్పడు 'ఉన్న' అను విశేషణము వర్తమానార్థకముగా మహాకవిప్రయోగానురోధమున నంగీకరింపవలెనని యీవలికె వ్రాయఁబడెను. (౩౧౫ విష) అట్లె "వసతి రనుబంధకః స్యా దిత్యాది సూత్రము చొప్పున 'ఉండు' ధాతుభిన్నములగు ధాతువులనుండి వర్తమానార్థక విశేషణములను సాధించునపుడును నాయా ధాతువులకు "చు"వర్ణపూర్వకముగ నీవర్తమానార్థకమగు 'ఉండు' ధాతుజ విశేషణరూపమైన 'ఉన్న' అనునది చేరుననియు నీవలికే (౩౧౫ విష) వ్రాయఁబడెను. అట్లె యితరధాతువుల వర్తమానార్థక సమాపక క్రియలను సాధించునపుడు "వసతి రనుబన్ధకః స్యాదిత్యాది సూత్రముచొప్పున నాయాధాతువులకుండు ధాతురూపములు చువర్ణకపూర్వకములై చేరుననియు నీవలికె వ్రాయఁబడెను. (౫౬ విష). సూరి యీసందర్భమున మార్గాంతరమును ద్రొక్కుటచేత ననహజములగు బా. క్రి. ౪౬-౫౬ ౧౩-౧౪ ౧౫ సూత్రములలోని విధులచొప్పునఁ బ్రక్రియ నడుప వలసినవాఁడయ్యెను. (చూ. బా. క్రియా. ౫౬ సూ. ౩౧౫ III విష).

ఉన్న - కలజీ - వగన్నకంబుల ప్రయోగములు:— ఉన్న:— చ. అల
ఘులు కృష్ణపార్థులు మహోన్నతుల్ యాదవకౌరవాన్వయం । బులు వెలిఁగించుచున్న
నృపపూజ్యులు వీరల........(ఆది. ౮ ఆ. ౨౮౭). చ.........శిష్టు గతగర్వము
నన్ మగధేశ్వరుండు నిశ్చయమతి నున్నవాఁడు (సభా. ౧ ఆ. ౧౬౧). 'ఉన్నవాఁడు'
అనునది చింతామణిపక్షమున 'ఉండిన' అనుదానిలోని 'డి' లోపముచే నేర్పడి కవి
ప్రయోగానుసారముగ వర్తమానకాలవాచక మయ్యెను. బాలవ్యాకరణపక్షమునఁ
బ్రకృతసూత్రముచే 'ఉన్న' ప్రత్యయము వర్తమానార్థమున రాఁగా నుండుధాతువు
బా. క్రి. ౫౬ సూత్రముచే లోపించుటఁ జేసి యేర్పడిన 'ఉండు' ధాతువు
యొక్క వర్తమానార్థక విశేషణరూపము "ఉన్న" అగును. ఆ - వె.
నేఁడు పుణ్యదినము నెన్మితో రోహిణీ । యుక్తుఁడై శశాంకుఁ డున్నవాఁడు. (ఆది.
౭ ఆ. ౨౮౨). తే-గీ. అయ్య యేము నీపితరుల మధికనిష్ఠ । బ్రహ్మచారివై నీవు
తపఁబు సేయు । చున్నవాఁడవు ...... (అర. ౨ ఆ. ౩౨౫). (చూ. ౨౯౬ విష)
ఇట్లు పెక్కుచోట్ల నిది వర్తమానార్థకమె యని నిస్సంశయముగాఁ దోఁచుచున్నను
గొన్నియెడల దీఁకి (ఉన్నయనుదానికి) భూతార్థకత్వమును గలదేమో యను సందే
హము పొడముచుండును. సీ......। గుణవంతులగుచున్న కొడుకులు గలవాఁడు
పాంచాలుఁ డేల యప్పాండుసుతుల । వినయసంపన్నుల విడుచువాఁడగు........
(ఆది. ౮ ఆ. ౨౫ ప).ఇంతఁ గొడుకులు గుణవంతులగుట నేఁటికిని నున్నదనఁదగును
గాన నిందు భూతార్థకత్వము గలదని భ్రమింపరాదు. తే-గీ. పురమువెలి మూఁ
డహోరాత్రములు వసించి । యున్న నలుపాలి కెవ్వరు నోడి రరుగ।(అర.౨ఆ. ౬౬)
జను లరుగ నోడునమయమునకు సైతము నలుఁడు పురము వెలినున్నవాఁడె కావున
నిచట భూతార్థము చెప్పక తీరదని వచింపరాదు. ఈవర్తమానాద్యర్థము లాపేక్షిక
ములు-వైవక్షికములును. కావున "అరుగ నోడిర"న్నది భూతార్థకమె యైనను నట్లు
రుగ నోడునపు డుండుట వర్తమానార్థకముగ వివక్షింపఁబడుట విరుద్ధము కానేరదు.
మహాకవిప్రయోగములలో - 'ఉండిన' అనునది భూతార్థకముగుట నిస్సందేహముయి
యుండుటచేతను గొన్నిప్రయోగములందు 'ఉన్న' అనునది వర్తమానార్థకమేయ
గుట నిస్సందేహమైయుండుటచేతను బైరీతిగలచోటులందలి 'ఉన్న' అనునదియుఁ
బైరీతిని వర్తమానార్థకమే యనుట యుక్తము. కలజీ భావ్యర్థకముగుటకు:—
తే-గీ. ఈతఁ డొడ్డిన ధనరాశు లెన్నియైనఁ । బోఁడిగా నీకు నీఁగలవాఁడ నేను
(సభా. ౨ ఆ. ౧౩౮) మ.........ఆరంగల దీపము ట్లతఁడు మండుంగాక యే
నార్చెదన్ (కర్ణ.౩ ఆ. ౮౯) ఇట్టివి ౨౯౬-౩౦౧ విషయములలో విపులముగా

నుదాహరింపఁబడెను. "ఈఁగల+వాఁడు+అ+ను = ఈఁగలవాఁడను" అనుచోట నిట్టి వానిని విధేయ విశేషణములనుగా జెప్పవలెను. 'చేయుచున్న వాఁడు - వండుచున్న వాఁడు' మున్నగునవియును భావార్థక విశేషణరూపములె యనఁదగును (సూ. ౨౯౬ వివ). భూతార్థక నవర్ణకము:—క. తనయొజ్జఁగిన యర్థంబు......... (ఆది. ౧ ఆ. ౧౩౭). చ.........దానము చేసినతత్ఫలంబు (ఆది. ౧ ఆ. ౧౫). చ. అనయము పుట్టి జూదమున యప్పుడ యొంతయుఁ జిచ్చువెట్టి కా । ల్చినయది నీయుపేక్షయ వశీకృతచిత్తుఁడు ధర్మసూతి......(ఉద్యో. ౨ ఆ. ౧౭ ప).

ఉన్నశబ్దంబు పరంబగునప్పు డుండు ధాతువునకు
లోపంబగు. ౧౮.

బాలవ్యాకరణ వివరణము. ప్ర - ఉన్నాఁడు - ఉన్నారు, ఉన్నది - ఉన్నవి,
మ - ఉన్నావు - ఉన్నారు, ఉ - ఉన్నాను - ఉన్నాము.

3౧౫ III విమ. ఉన్నవాఁడు.

చేదాద్యర్థనాంతంబైన యుండున కున్నాదేశంబు
విభాషనగు. ౧౯.
ఉన్నను - ఉండినను.

సంజీవని. 3౧౫ III విమ:—౧౮ సూ. వ్యాఖ్య:—ఉన్నశబ్దంబు = I- బాల. క్రియా. ౧౩ సూత్రముచే విధింపఁబడిన "ఉన్న" అనెడి యనుబంధము, II - బా. క్రియా. ౭౬ సూత్రముచే విధింపఁబడిన 'ఉన్న' అనెడి భవచ్ఛత్రర్థక (వర్తమానార్థక విశేషణ) ప్రత్యయము. ఇట్టియర్థములు లభించుటకే సూరి దీనిని 'ఉన్నశబ్దము' అని వ్యవహరించెను. ఇట్లె బా. క్రి. సూ. ౧౪ సూత్రమునందును బహుస్థలము లందును 'చు' వర్ణప్రాప్తికయి "ఉన్నశబ్దంబు పరంబగునప్పుడు 'చు' వర్ణంబగు" నని యుపదేశించెను. అట్లె ప్రకృతసూత్రమునందును "ఉన్నా"ను బంధము పరంబగు నపుడును భవచ్ఛత్రర్థకంబగు 'ఉన్న' ప్రత్యయంబు పరంబగునపుడును 'ఉండు' ధాతువు లోపించుననెడియర్థము లభించుచున్నది. ఉదా:—ఉండు+లట్ = ఉండు+ చు+ఉన్న+ను = ఉన్నాను. ఇటఁ బ్రకృతసూత్రముచే 'ఉండు'ధాతువు లోపించుటచే దానితుదిని నిల్వవలసిన 'చు'వర్ణమును లోపించినది. ఏకత్వనూన న్యాయమున 'ఉన్న' అనెడి యనుబంధముసయితము (బా. క్రియా. ౧౩ సూ). లోపింప వలసియేయున్నను నేతత్సూత్రవిధాన సామర్థ్యమున నట్టిలోపము కలుగదని సూరి యాశయము. బా. క్రియా. ౧౫ సూత్రముచొప్పున దీర్ఘపరంబగు 'డుఙ్ను' పరమగు టచే 'ఉ'న్నాను బంధము తుది 'అ' కారమునకు దీర్ఘము రాఁగా 'ఉన్నాను' అను

రూపము సిద్ధించినది. ఇట్లె తక్కిన వర్తమానార్థక పురుషవచనరూపములను సాధించునది. ఈరీతినె భవచ్ఛత్రర్థమునందు 'ఉండు' ధాతువునకు బా. క్రియా. ౪౬ సూత్రముచొప్పున 'ఉన్న' ప్రత్యయమును బా. క్రియా. ౧౪ సూత్రముచొప్పున 'చు'వర్ణకమును బా. సమా. ౯ సూత్రముచొప్పునఁ దచ్ఛబ్దాను ప్రయోగమును గల్గఁగా "ఉండు+చు+ఉన్న+వాఁడు = ఉండుచున్నవాఁడు" అని యేర్పడవలసి యుండఁగాఁ బ్రకృతసూత్రముచే 'ఉండు' ధాతువును దానిని జేరవలసిన 'చు'వర్ణకమును లోపింపఁగా 'ఉన్నవాఁడు' అను రూపమేర్పడును. బా. క్రియా. ౧౧౭ సూత్రముచొప్పునఁ దచ్ఛబ్దవకారము పాక్షికముగా లోపింపఁగా 'ఉన్నాఁడు' అను రూపమేర్పడు. ఇట్లు సాధింపఁబడుటంజేసి యిది యుండు ధాతుభవచ్ఛత్రర్థక విశేషణరూపమని యెన్నవలయును. ఈరీతిని బ్రథమపురుషైకవచన 'డు' ప్రత్యయమును నిల్పి సాధించిన 'ఉన్నాఁడు' అను రూపమును వర్తమానార్థక ప్రథమపురుషైకవచనమునుగా నెన్నవలయును. "ఉన్నవాఁడు = ఉన్నాఁడు" అను భవచ్ఛత్రర్థక విశేషణరూపములనుండి బా. కార. ౩౩-౩౪ సూత్రములచొప్పున 'ఉన్నవాఁడను = ఉన్నాఁడను' అను విధేయవిశేషణరూపములను సాధింపనగును. 'ఉన్నాఁడను' అనుదానిలోని 'డ'వర్ణలోపముగల్గిన "ఉన్నాను" మున్నగురూపములు ప్రాచీన మహాకవిసమ్మతములు కామింజేసి నన్నయాథర్వణీయము సాధింపలేదు. "ఉన్నాను - ఉన్నాము - ఉన్నావు' అను రూపములను నన్నయగాకున్నను దిక్కనయైనఁ బ్రయోగింపలేదు. అట్లగుటంజేసి వానిని బ్రాచీనాంధ్రభాషాస్వరూపమును నిరూపింపఁదలఁచిన సూరిసాధించుట యుక్తము కాదు. వాని నర్వాచీనమహాకవులు ప్రయోగించియుండుటచే నవి యగ్రాహ్యములన రావు. కావున వానిని బ్రౌఢవ్యాకర్త సాధించుటుచితము. (చూ. ౨౯౭ విష. విస్తర. ౨౯౭ విష).

సహజమగు చింతామణిమార్గము ననుసరించి లడర్థము వివక్షితమగునపుడు 'ఉండు' ధాతురూపము లితరధాతువుల కనుబంధములగుననియు 'ఉండిన' అనుదానిలోని 'డి'వర్ణలోపమున 'ఉన్న'శబ్దమేర్పడెననియు నట్టి వికృతిచే దానిభూతార్థము పోయి వర్తమానార్థము గల్గెననియుఁ నట్లగుటచేతనే దానికి మరల లడర్థమున వసత్యనుబంధ మక్కఱలేదయ్యెననియుఁ బ్రయోగానురోధమునఁ బ్రక్రియను చూపకుండుటచే సూరి 'ఉన్న' అనునది యేదో శబ్దవిశేషమునునట్లు సమాపకక్రియారూపములలో ననుబంధముగాను వర్తమానార్థక విశేషణప్రత్యయముగాను వచ్చుననియు నది పరమగునపుడు 'ఉండు'ధాతువే లోపించుననియు నిట్లసహజముగాఁ బ్రక్రియాకల్పనము చేసికొనవలసివచ్చెను. ఎక్కువసంఖ్యగల సూత్రముల నుపదేశింపవలసి

వచ్చెను. అట్లె 'ఉండినన్' అను చేదాద్యర్థకమునకు 'ఉన్నన్' అనునది పాక్షికముగ నాదేశమగునని వేఱొకసూత్రము నుపదేశింపవలసెను.

౫౭ సూ. వ్యాఖ్య:—చేదాద్యర్థకమగు 'నను' ప్రత్యయము (బా. క్రి. ౪౧ సూ). 'ఉండు' ధాతువుపై నిలువఁగా "ఉండు+ఇ+నను = ఉండినను" అని యేర్పడును. బా. క్రి. ౧౭ సూత్రముచొప్పున 'ఇ'గాగమము వచ్చెనని యెఱుంగునది. అట్టి 'నను' అనెడి ప్రత్యయములో బూర్వభాగమగు 'న' అనుదానితోఁ గూడిన 'ఉండు' ధాతువునకు 'ఉన్న' అను నాదేశమును బ్రకృతసూత్రము విధించుచున్నది. అట్టి యాదేశము 'ను' అను ద్రుతముతోఁగూడి 'ఉన్న ను' అనురూపము నందుచున్నది. ఉండినను = ఉన్నను = ఉన్నయెడల, ఉన్నప్పటికిని. మొ. ప్రయోగములు - చేదర్థ:— చ. దొరకొనునే ఫలంబు తతితోఁ దగు వర్షము లేక యున్న................................ (ఉద్యో. 3 ఆ. ౨౩ ప). క. కడుఁ బెద్దకాల .... | ఒడఁబడి యుండెంతకాల మున్నను మనకె య్యెడు లాభ మేమి.........(ఆది. ౭ ఆ. ౨౯). 'ఉన్నన్+ఐనన్ = ఉన్ననైనన్'. అప్యర్థ:— ఆ.వె. ఎచటనున్ననైన నెల్లప్పుడును నిన్నుఁ | గన్నులారఁ జూడఁ గాంచుఁ గాన (అర. ౭ ఆ. 3౮౦ ప).

బాలవ్యా. 3౧౫ IV విభ.

పడ్వాదుల నవర్ణకంబున కత్వంబును గడహల్లునకు ద్విత్వంబును విభాషనగు. ౫౧.

పడ్డ - పడిన - పడ్డను - పడినను, పడు - ఇడు - చెడు - తగు - అను - కను - కొను - తిను - మను - విను - చను - ఇవి పడ్వాదులు-

సంజీవని. 3౧౫ IV విభ:—'క్వచి త్తదర్థే డయుగం|క్వచి న్న స్యేచ్చ లోపవాన్' అను నర్థర్ఛమునకు వివరణ మీసూత్రము - పడ్వాదుల నవర్ణకం బనఁగాఁ బడ్వాదులపై నిల్చిన భూతార్థకవిశేషణ 'న' ప్రత్యయము (బా. క్రి. ౪౬ సూ), చేదాద్యర్థక ద్రుతాంత న ప్రత్యయము (బా. క్రి. ౪౧ సూ.) నని యర్థము. పడ్వాదులలోని 'పడు' అనునది, పతనార్థక ప్రాప్త్యర్థక పడు ధాతువును, గర్హార్థమున వచ్చు పడు ఋ్యనుబంధము నని యెఱుంగునది. ఉదా:— క్తవదర్థకమగు 'న' ప్రత్యయమును, బా. క్రియా. ౧౭ సూత్రముచొప్పున 'ఇ'గాగమమును - పతనాద్యర్థక పడుధాతువుపై నిల్వఁగా 'పడు+ఇ+న = పడిన' అని యేర్పడును. ప్రకృతసూత్రముచే నందలి 'న' ప్రత్యయమునకు 'అ' అను నాదేశమును డకారమునకు ద్విత్వమును రాఁగా 'పడ్డి+అ' అని నిల్చును. బా. సంధి. ౧౧ సూత్రముచొప్పున నిత్యముగు

నపదాదిపస్వరసంధి జరుగఁగా 'పడ్డ' అను భూతార్థక విశేషణమేర్పడును. ప్రకృత సూత్రవిధి వైకల్పికముగుటంజేసి 'అత్వద్విత్వములు' రానిపక్షమున 'పడిన' అను రూపమేర్పడును. పతనార్థః—చెట్టునుండి పడినవాఁడు - చెట్టునుండి పడ్డవాఁడు. ప్రాప్త్యర్థః—భయపడినరాముఁడు-భయపడ్డ రాముఁడు-కర్మార్థక పడు ధాత్వనుబంధః—రామునిచేఁ జంపఁబడిన రావణుఁడు - రామునిచేఁ జంపఁబడ్డ రావణుఁడు. 'పడిన వాఁడు' అనుచో బా. క్రి. ౧౧౩ సూత్రముచొప్పునఁ దచ్ఛబ్ద వకారము లోపింపఁగా "పడినాఁడు" అని సిద్ధించును. ప్రకృతసూత్రముచే నిందు 'అత్వద్విత్వములు' కల్గఁగా 'పడ్డాఁడు' అనురూపము జనించును - లేదా 'పడ్డవాఁడు' అనుదాని లోని 'అ'త్వము న వర్ణక స్థానీయముగుటంజేసి దానిపైనున్న తచ్ఛబ్ద వకారము బా. క్రి. ౧౧౩ సూత్రముచొప్పున లోపించుటచే 'పడ్డాఁడు' అను రూపము సిద్ధించు నన్నను ననవచ్చును. ఇట్లె 'చెడు' మున్నగువానినుండియు 'చెడినవాఁడు = చెడ్డవాఁడు = చెడ్డాఁడు' మున్నగురూపముల నరయునది. ఈరీతినే చేదాద్యర్థక ము 'నను' ప్రత్యయముగల రూపములందును. "పడినను = పడినన్ = పడ్డను = పడ్డన్" = మున్నగునవి సిద్ధించునని యెఱుంగునది. ఇట్లె నువర్ణాంతములగు 'అను - విను' మున్నగు ధాతువులందును 'అత్వద్విత్వములు' రాఁగా 'అనినన్ = అన్నన్, అనినవాఁడు=అన్న వాఁడు=అనినాఁడు=అన్నాఁడు' మున్నగురూపములు సిద్ధించును. ప్రకృతసూత్రమునందలి విభాష వ్యవస్థిత విభాష యగుటచేతను దీనికి మూలమగు "క్వచి న్న స్వేచ్ఛ లోపవాన్" అను వికృతివివేకకారికలోని క్వచి చ్ఛబ్ద మహిమ చేతను దీర్ఘపూర్వకస్థలములం దీ 'అత్వ-ద్విత్వములు' కల్గవేరవని గ్రహింపనగును. ఉ. పాడినన్ - మానినన్ - ఊనినన్ - మొ. మూలమునలేని "తగు" ధాతువును గవి జనమండనమునుండి సంగ్రహించి (వికృ. హలం. ౩ కా. వ్యా). సూరి పడ్వాదు లలోఁ జేర్చెనుగాని 'తగ్గపని - చంపఁదగ్గవాఁడు' మున్నగు వ్యవహారములలో నిట్టిరూపము లగపడుచున్న వే కాని మహాకవిప్రయోగములం దిట్టివి కన్పట్టలేదు. 'తగినన్' అను చేదర్థకమునకు 'తగ్గన్' అను రూపాంతరము వ్యవహారమునందునైతము వినఁబడలేదు. కావునఁ బ్రాచీనాంధ్రభాషా స్వరూపప్రదర్శన తత్పరుఁడగు సూరి 'తగు'ధాతువును'పడ్వా'దులలోఁ జేర్చుట సరికాదు. కాన 'తగినవాఁడు'అను రూపం బునకు 'తగ్గవాఁడు' అను రూపాంతరముండునుగాని 'తగ్గాఁడు' అనునది యనభిధా నంబుననుండదు" (బా. గు. ప్ర. ౩౮౮ పు. ద్వి. ము. బా. సా. వే. ౭౫౫ పుట). అనువ్యాఖ్యలును నిరాధారములె. బా. సంధి. ౭౬ సూత్రమునఁ జెప్పఁబడిన పడ్వాదులు, వేఱు. ప్రకృతసూత్రములోని(బా- క్రి-౫౧ సూ)పడ్వాదులు వేఱు. కాన

నిందొకచోట నాగణములలోని ధాత్వంతరమును గణాదిగా వచించుట యుక్తము. ప్రయోగములు:—సీ.........విప్రకులమునెల్లఁ। బ్రోచుచు శరణన్నఁ గాచుచు భీతుల.........(ఆది. ౧ ఆ. ౭ ప). చ. అనుజాఁడు పడ్డ శంఖుఁడు.........(భీష్మ. ౧ ఆ. ౨౮౬). ఉ.........పతి లేఁడనఁబడ్డ కాంత.........(కర్ణ. 3 ఆ. ౨౨౪). సీ. వేద వడ్డాఁడవు ప్రియజనంబును బరి, వారంబులేదు.........(శాంతి. ౪ ఆ. ౪౧౨). శా. కింకందా నొకరుండు గెల్పు కడిమిం గీర్తింపఁబడ్డాఁడు (హరి. ఉ. భా. ౫ ఆ. ౧౨౭). చ. తన ముసుకడ్డ బన్నములు.........(ఉద్యో. 3 ఆ. ౧౦౨). సీ. తనయులఁ గన్నాఁడు తన్నెల్లవారును వినుతింప మన్నాఁడు దన మనమున (శాంతి. ౬ ఆ. ౫౪౭). (మన్నాఁడు = మనినాఁడు) చ.........కిన్క మాను మ।న్న వచనవృత్తి నాదగు మనంబున.........(అశ్వ. ౪ ఆ. ౬). కం. కొన్ని.........వెసం। జన్న వెనుకొనుటయున్ మిగా। యున్నెడ కేనపుడు.........(విరా. ౨ ఆ. ౧౭౪). సీ.........ద్రుపద। తనయ గానవమునఁ గొని చన్నవాఁడ తాఁ। దెగినాఁడు గాదె (స్త్రీ. ౨ ఆ. ౯౫). మ.........వ।గతిఁ జన్నం జననిచ్చెఁ గాని.........(శాంతి. ౧ ఆ. ౪౬). సీ.........తే-గీ. అన్న రేంద్ర చంద్రుం డును జన్నవాఁడ (శాంతి. ౧ ఆ. ౨౪౨). ద్విపద. ఎత్తికొన్నాఁ డీఁక నిటమీఁద నెంత (బస-౫ ఆ. 3౬3). శా. ఆదిం గాధి తనూజుచే సగము సేయంబడ్డ మిన్నే లు (శృం. నై. ౨ ఆ. ౪౧).

నన్నయా డోస్తు ఖేదకతాపి స్యా। దితి కేషాంచి దీరణా (వికృ. 3౧౬ వివయము. క్రియా. ౧౦ కా. అహో. ౪౮౭ పు).

కల్పతరువు. 3౧౬ వివ:—నన్నయ డు ప్రత్యయాంత తత్సమ ధాతు రూపములు బ్రయోగింపఁడు.అధర్వణు డద్దాని నుపదేశించుచున్నాడు."తద్ధర్మప్రథమే స్యాత్తాం।డు డి వర్ణాచ న్నా న్త కా। డోస్తు ఖేదకతాఽపి స్యాత్......"అను కారికలోని(౨౯౬ I వివ)యుత్తరార్థము ప్రకృతసూత్రమై యున్నది.కాన 'డోస్తు' అను దానికి 'అ డు డి వర్ణకములలో నొకటగు 'డున్' అను ప్రత్యయమున కని యర్థము, ఖేదకతాఽపి = విశేషణత్వముసైతము, స్యాత్=అగును. నాన్తములగు డు డి వర్ణకములు తద్ధర్మార్థక ప్రథమపురుషమున వచ్చుటే కాక యందలి 'డున్' అనునది తద్ధర్మార్థక విశేషణమగుటయుఁ గలదని యర్థము. ఇతి = ఇట్లని, కేషాంచిదీరణా = కొందఱిపలుకు గలదు. కేషాంచి త్తనుటచేత నిది రాకుండుటయు ననఁగాఁ దద్ధర్మ ప్రథమపురుషైకవచనమువంటి (చదువున్ మెం) యాకారముతో నీ విశేషణము నిల్చుట సైతము గలదను నర్థము లభించుచున్నది. చింతామణిచొప్పునఁ బున గమ

సూత్రముచే "డు" ప్రత్యయము వచ్చి తద్ధర్మార్థక విశేషణరూప మేర్పడనగును గాన నట్టియెడల నిట్టి 'డు' ప్రత్యయాంతరూపమును బాహుళికముగ నిల్చునని తాత్పర్యము (చూ. ౨౯౬ విష. చిం. వి. ప. ౧౧౧ విష). డుడ్వ్యాదివర్ణే భూతార్థే। చాపీత్యాది సూత్రముచొప్పున (౨౯౬ I విష). డువర్ణకము పరమగునపుడు 'ఏ'త్వము కల్గును. "అన్యే ద్రుతప్రకృతయః........." అనుచొప్పున నెట్టును నిది ద్రుతప్రకృతిక మగును. అట్టి ద్రుతమును "డు డి వర్ణౌచ నాన్తకౌ" అను వాక్యముతో నథర్వణుఁ డనువదించెను. "రక్షించున్+వాఁడు=రక్షించువాడు" అనియుఁ బ్రకృతసూత్రముచే 'డు' ప్రత్యయమును 'ఏ'త్వమును రాఁగా "రక్షించు+ఎ+డున్+వాఁడు = రక్షించెడువాఁడు" అనియు రూపద్వయము సిద్ధించును. తద్ధర్మ ప్రథమపురుషైకవచనమున వచ్చు 'డు - డి' వర్ణకములలో నొకటగు 'డు' అను దానిని మాత్రమె యథర్వణుఁడు 'డోస్తు' అని వక్కాణించుటచే 'డి' ప్రత్యయమథర్వణసమ్మతము కాదని విశదమగుచున్నది. క.........వ్ర। స్నెడు రవమును దిగ్వలయము। గడుకొని.........(ఆది. ౨ ఆ. ౨౧౬). క.........ఇందెంత కాలమున్నను మనక। య్యెడు లాభమేమి.........(ఆది. ౭ ఆ. ౨౯). క. కడఁగి మదీయాస్త్రము లని। యెడు పటుమంత్రముల.........(ఆది. ౭ ఆ. ౧౯3). క.........చె। ప్పెడువారుఁ గాక నీకున్। మడవక.........(సభా. ౨ ఆ. ౧౯౦(ఇట్లు నన్నయప్రయోగములలో బ్రాసస్థలగతము 'డు' వర్ణకమె యని యథర్వణ వచనమునుబట్టి నిర్ణయింపనగును. 'డి' వర్ణకస్థితిని నిర్వహింపఁజాలు ప్రయోగము లభింపలేదు. కాని యీ క్రింది సోమయాజి ప్రయోగములచే 'డి' వర్ణకము సయితము - గ్రాహ్యమె యనకతీరదు. క.........ద్రౌపది। నట్టులు పతిచెడిదె. (ఉద్యో. ౧ ఆ. 3౮౮). క. నీ యట్టివాఁడు నిన్నీ। పోయెడిదే యిట్లు పోను పోను మనుడు.........(విరా. ౫ ఆ. ౨౦౬). ఇచట 'డు' ప్రత్యయమును నిల్పి సవరించినచో "నస్యాత్తద్ధర్మోత్ర" (౭3-౯౫ I విష). అనుచొప్పున "పతిచెడునదె - పోయెడునదె" అని రూపము లేర్పడి ఛందోభంగము కావలసివచ్చును. కాన నచట 'డి' ప్రత్యయమె నిల్చినదనియు "శబ్దాత్తచ్ఛబ్దాతః" అనుచొప్పున (౧౦౭ విష. ౧౦౭ I విష). "పతిచెడిది - పోయెడిది" అను రూపములె కవి ప్రయుక్తములనియు నిర్ణయింపక తప్పదు. ఇట్టిప్రయోగము లింకను గలవు. క. పనిఁ గొనఁదలఁచిన నేలెడి। దనుమానము గలిగెనేని నరిగెద నధిపా (విరా. ౧ ఆ. ౨౭౦). క. ద్విరదము లొరగెడివియు నె। త్తురు.........మూలెడివి.........పడియెడివి ....పొరలెడివి (భీష్మ. ౨ ఆ. ౨౧3). ఉ. చెప్పెడిదేమి నాకుఁగల జీవన

మంతయు నీకుఁగూర్చి.........(వసు. ౨ ఆ. ౧౩౦). డు డి ప్రత్యయములు రాక కేవలము 'ఉ' ప్రత్యయముతో నిల్చురూపముల ప్రయోగములు:—శి... ......ధాత్రిఁ బరిభ్రమించు బలదర్పపరాక్రమ.........(ఆది. ౧ ఆ. ౧౦౮ ప). క. శరణనినవారిఁ గరుణా। కరులయి రక్షించు పురుషకార్యాన్వితులే......... (ఆది. ౧ ఆ. ౧౩౭). చ.........గొంతి ముద్దునే। యుకొడుకు మేను లే.త దన యుల్లము మెత్తన.........(విరా. ౧ ఆ. ౯౮).

బాలవ్యాకరణ వివరణము.

౩౧౬ I విషయము.

తృవర్ణకార్థంబునం దెడి యెడు వన్నియ లగు.౨౨.

ప్రహరించెడివాఁడు - ప్రహరించెడువాఁడు-ప్రహర్త యని యర్థము.

వానికి లోపంబు బహుళంబుగా నగు. ౨౫.

ప్రహరించువాఁడు - ప్రహర్తయని యర్థము.

సంజీవని. ౩౧౬ I విష:—౨౨ సూ. వ్యాఖ్య:—తృవర్ణకార్థంబునన్ = సంస్కృతవ్యాకరణమునఁ బ్రసిద్ధమగు 'తృచ్' ప్రత్యయముయొక్క యర్థమునందు, ఎడి యెడు వన్నియలు = 'ఎడి - ఎడు' అను ప్రత్యయములు, అగును = ('వన్నియ' అనునది వర్ణకశబ్దభవము.) ధాతువుతుదిని నిల్చును. ప్రథమ ద్వితీయ ముద్రణము లందు సయిత మెడి యెడు వన్నియలనియె యున్నది.

ప్రహరించు + ఎడి + వాఁడు = ప్రహరించెడివాఁడు. ప్రహరించు+ఎడు+ వాఁడు = ప్రహరించెడువాఁడు. రెండుదాహృతులందులను బా. సమా. ౯ సూత్రముచొప్పునఁ దచ్ఛబ్దము 'వాఁడు' అనునది యనుప్రయుక్తమయ్యెను. ఇట్లె ప్రహరించు + ఎడి + అది = ప్రహరించెడిది. ఇట బా. సంధి. ౨౫ సూత్రము చొప్పున ననుప్రయుక్తమగు 'అది' శబ్దముయొక్క 'అ' కారము నిత్యముగా లోపించెను. ప్రహరించు+ఎడు+అది = ప్రహరించెడునది. ఇట బా. సంధి. ౨౫ సూత్రముచొప్పున 'అది' శబ్దముయొక్క 'అ' కారమునకు లోపాభావము నిత్యమని యెఱుంగునది. 'ప్రహరించువాఁడు' అనఁగా ప్రహరించుటకుఁ గర్తయనఁగా ప్రహరించుటయను వ్యాపారము చేయువాఁడని యర్థము. ఇట్టి యభిప్రాయముతోనె సూరిగారు కర్త్రర్థక తృచ్ ప్రత్యయాంత సంస్కృతశబ్దమును 'ప్రహర్తృ' అనుదానిని బర్యాయముగాఁ జూపిరి.

"ణ్వుల్ తృచౌ (3-౧-౧33) ధాతోః ఏతౌ స్తః.........కర్త్రర్థే......" (సి.కౌ. కృదంత. ౨౮౫౯ సూ.) "అనయోర్వ్యర్థమావశాలా దనన్యత్ర న ప్రయోగ

ఇతి భాష్యమ్" (బాలమ. వ్యాఖ్య.) త్ర్యర్థములకుఁ దెలుఁగున నిట్టి నియమ మున్నట్లు కన్పట్టదు. క. కడుఁ బెద్దకాల ముఁడితి । మోడఁబడి యుండె-త కాల మున్నను మన క । య్యెడు లాభమేమి........" (ఆది. ౭ ఆ. ౨౯) కావునని యథర్వణుఁడు తద్ధర్మాద్యర్థముల 'డు' ప్రత్యయమును విధించినవాఁడయ్యెను - కానఁ దద్ధర్మాద్యర్థములలో వర్తమానార్థమును బరిగణింపఁబడుటచేత వర్తమానార్థకస్థలములం దీ ప్రత్యయములు వచ్చినను రావచ్చును. సంస్కృతమునందు సైతము తృచ్ ప్రత్యయము తద్ధర్మాద్యర్థములయందును వచ్చునని చెప్పఁబడియున్నది. "తచ్ఛీల తద్ధర్మ తత్సాధు కారిణ్యపి కర్తరి తృన్స్యాత్. అధికంతు ప్రవిష్టం నతు తద్హాని రితి న్యాయాత్" (ముగ్ధ. వ్యా. ౯౯౦ సూ. దుర్గాదాసవ్యాఖ్య). "అర్హే కృత్య తృచశ్చ (3-3-౧౬౯)" (సి. కౌ. ౩౦౨౨ సూ.) "యోగ్యే కర్తరి గమ్యే కృత్యాః-తృచ్ - లిజ్ చేత్యర్థః" (బాలమ. వ్యా.) "వోఢు మర్హో వోఢా = (వహింపఁదగిన వాఁడు) (సి. కౌ. ౩౦౯౭ సూ. వివరణము) ఇట్లు పాణినీయులును వచించి యున్నారు.

౪౫ సూ. వ్యాఖ్య:—వానికి లోపంబు బహుళంబుగా నగు ననఁగా నట్టి "ఎడి - ఎడు" అను ప్రత్యయములకు బహుళముగా లోపంబు కలుగునని యర్థము. 'ప్రహరించెడువాఁడు' అనుదానిలో 'ఎడు' లోపింపఁగా 'ప్రహరించువాఁడు' అని యేర్పడును. ఎడి లోపించినను నిట్టి రూపమె నిల్చును. తచ్ఛబ్దానుప్రయోగము లేనపుడు ప్రహరించు రాముఁడు ప్రహరించెడు రాముఁడు. మొ. తద్ధర్మాద్యర్థ బోధక విశేషణ ప్రయుక్తవాక్యమునఁ గాలనిర్ణాయక శబ్దవిశేషప్రయోగము లేనపుడయ్యది కాలత్రయమునందును నైచ్ఛికముగ వర్తించునను విషయము నీక్రింది రీతిని ప్రౌఢవ్యాకర్త సూత్రించెను. "తద్ధర్మార్థక విశేషణం బసహాయతం త్రికాల వాచి యగు. ఉదా:—సీ. వారి యనువయించు । సితకృష్ణతంతు రాజితతంత్రమది. (ఆది. ౧ ఆ. ౧౧౯ ప). (అనువయించు = అనువయించుచున్న = నేయుచున్న) వ. నానేర్పువిధంబున. (నేర్పు = నేర్చిన) (భార. ఆది. ౧ ఆ.) నాపడుప్రయాసము లూర్ధక పోకయుండ (కళా. ౪ ఆ.) (పడు = పడిన). ఆ-వె. ద్రుపదు వీటిలోన దౌష్మికయక్షము రేచె । బసులఁ బట్టె విరటు పట్టణమున । మఱియు నెన్ని లేవు మార్తాండతనయుండు । తొడరి మనకుఁ జేయు దుండగములు (జైమి. ౧ ఆ.) (చేయు = చేసిన). సీ. జనమేజయుని చేయు సర్పయాగమునకు (ఆది. ౨ ఆ. ౧3౧) (చేయు = చేయఁగల)." (ప్రౌఢ-క్రియా-౧ సూ)

సన్నయా. ప్రతిషేధవాచినాం నిః (ఆం. చిం. హలం. ౧౭ శా. ౩౧౭ విషయము. అహో. ౪౦౫ పుట).

కల్పతరువు. ౩౧౭ విషః—ప్రతిషేధవాచినామ్ = వ్యతిరేక తద్ధర్మార్థక విశేషణవాచక క్రియలకు, నిః = ని ప్రత్యయ మగును. "వ్యతిరేకాదౌ భావినిచాత్ స్యాత్" అను చొప్పున ని ప్రత్యయ పరకత్వమున ధాతువుతుదిని 'అ'త్వము నిల్చును. చదువు+అ+ని+వాఁడు = చదువనివాఁడు. ఇట్లే చదువనిది (చదువు+అ+ని+అది). మొదలగురూపములు సిద్ధించును. చదువనిపాఠము - చదువని చైత్రుఁడు - మొ. ౭౭౮ విషయముచొప్పున, 'అన్నమతినని విస్తరి' మున్నగు కర్మధారయాభాసరూపములును గ్రహింపనగును.

ప్రయోగములు:—క. ధర లఖ్యుల ముచ్చులఁ గూ। ర్పనివారలఁ బగఱ వలనివారల ధృతి చా। లనివారల దుర్జనులం। బనుపవుగా రాచకార్యభారము దాల్పన్ (సభా. ౧ ఆ. ౪౧) ('ని' ప్రాసగతము). క. దనుజాహిత నీ కాహవ। మున నెదిరి మహోగ్రదహనమునఁ బడియును గా। లని మిడితవోలె నతికో। పనుఁడు జరాసంధుఁ డెట్లు బ్రదుకఁగ నేర్చున్ (సభా. ౧ ఆ. ౧౩౩). ('ని' ప్రాసగతము). క. తన యొఱిఁగినయర్థం బొరుఁడనఘా యిదియెట్టు చెప్పు మనియడిగినఁ జె। ప్పని నాఁడును సత్యము చె। ప్పనినాఁడును ఘోరనరకపంకమునఁ బడున్ (ఆది. ౧ ఆ. ౧౩౭). ('ని' ప్రాసగతము). సీ......... । నేఁడు పోవనినాఁడు నిష్ఫలం బిమ్మహా। యత్నమంతయు నని యధికచింత। (ఆది. ౧ ఆ. ౧౧౫). ఇట్టి 'ని' ప్రత్యయార్థమును వ్యతిరేక సమాపకక్రియతో ఘటించుటయుఁ గలదు. చ......... శరంబులన్ సురా। సురులకుఁ గట్టరాదవుట.........(భాస్క. సుందర. ౪౩౭ ప). (కట్టరాదవుటన్=కట్టరానిదగుటచేత)

బాలవ్యాకరణ వ్యతిరేక తృవర్ణకార్థంబున నిజియగు. ౪౭.

వివరణము. వండనివాఁడు. ఎడి ప్రభృతివర్ణకాంతంబు లేఁడును

౩౧౭ I విషయము. ధాతుజవిశేషణంబు లని ప్రాచీనులు వ్యవహరింతురు.

సంజీవని. ౩౧౭ I విషః—తృవర్ణకార్థము లీవఱకు వివరింపఁబడెను. వాని వ్యతిరేకమర్థ మగునపుడు నివర్ణక మగునని యర్థము. వండనివాఁడు = పచన వ్యాపారము జరపనివాఁడు. (వండు+అ+ని+వాఁడు.). బా. క్రియా. ౭౦ సూత్రముచొప్పున ధాతువుతుదిని 'అ'త్వము నిల్చును. ప్రకృతసూత్రముచే 'ని' వర్ణకమువచ్చును. బా. సమా. ౬ సూత్రముచొప్పున తచ్ఛబ్దానుప్రయోగము గల్గును. విభక్తి వివక్షింపఁ నపుడు - వండని రాముఁడు - వండనియన్నము - మొ.

వండుత+ఏ+అది = వండేది = వండియది. బా. సంధి. ౪౫ సూత్రముచొప్పున 'అది' శబ్దాకారలోపము పాక్షికముగ నయ్యెనని యెఱుంగునది. ఎడి ప్రభృతి వర్ణకాంతంబులు:—బాల. క్రియా. ౪౪-౪౫ సూత్రములచే విధింపఁబడిన త్ర్యర్థకములగు 'రక్షించెడి - రక్షించెడు - రక్షించు' అనురీతివి మూఁడును, బా. క్రి. ౪౬ సూత్రముచే విధింపఁబడిన 'రక్షించుచున్న - రక్షింపఁగల - రక్షించిన' అనురీతివి మూఁడును, బా. క్రి. ౪౭ సూత్రముచే విధింపఁబడిన 'రక్షింపని' అనురీతి దొకటియుఁ గలిసి—ఏడును ధాతుజవిశేషణంబులని వ్యవహరింపఁబడుననుచు సూరి వివరించెను. ధాతుజవిశేషణము లనఁగా ధాతువునుండి పుట్టిన విశేషణములని యర్థము. ఇట్టి వీనిని క్రియాజన్యవిశేషణములనియు వాడుదురు. ఇవి నామపదముతో నన్వయించునవిగాన వీనిని నామాకాంక్షాసమాపకములనియు వ్యవహరింతురు. ఏతత్సమాన న్యాయమున 'క్త్వార్థకము - వ్యతిరేకక్త్వార్థకము - శతృ-తు-మానంతర్య-చేదాద్యర్థకములును ననెడి యాఱు'ను క్రియాపదముతోనె యన్వయించునుగాన వానిని క్రియాకాంక్షాసమాపకములని వాడుదురు.

లః కర్మణి చ భావే చాకర్మకేభ్యః. (౩-౪-౬౯) లకారాః
నన్నయా సకర్మకేభ్యః కర్మణి, కర్తరి చ, స్యురకర్మకేభ్యో భావే
థర్వణీయము. కర్తరి చ (సి. కౌ. భ్వాది. ౨౧౫౨ సూ.)
౩౧౪ విషయము. అకర్మణ స్సకర్మత్వాదకర్మత్వం స కర్మణః (క్రియా. ౧౧
కారి. అహో. ౪౯౧ పు.)

కల్పతరువు. ౩౧౪ విష:—అనుక్తమన్యశబ్దానుశాసనవత్తనున్యాయము రీతి నథర్వణుఁడు వచించిన "తదనుక్తస్య కార్యస్య । వక్తా భవతి పాణినిః" (౧ V విష. వికృ. సంజ్ఞా. ౬ కారి). అను సూత్రముచొప్పున లడాదులగు సమాపక క్రియాప్రత్యయములు సకర్మధాతువులకుఁ గర్త్రర్థమందును గర్మార్థమందును నగును. అకర్మకధాతువులకుఁ గర్త్రర్థమందును భావార్థమందును నగు నను పాణిన్యుక్తవిషయ మిచట మూలముగఁ జూపఁబడెను. అకర్మకధాతువులకుఁ గర్మార్థకత్వము లేదు. తెల్గున భావార్థక సమాపక క్రియలకుఁ బ్రయోగమే లేదు. సంస్కృతమున నకర్మక క్రియలకు భావార్థమున లడాదులు వచ్చును. అవి వచ్చునపుడు ప్రథమపురుషైకవచనమందుమాత్రమె వానికిఁ బ్రయోగ ముండును. అకర్మకధాతువులకుమాత్రమె భావార్థమున నట్లు వచ్చును. "భావః - భావనా = ఉత్పాదనా - క్రియా ......యుష్మదస్మద్భ్యాం సామానాధికరణ్యాఽభావా త్ప్రథమపురుషః. తిఙ్వాచ్యభావనాయా అసత్త్వరూపత్వేన ద్విత్వాద్యప్రతీతే ర్న ద్వివచనాది. కిం త్వేక

వచనమేవ. తస్యాత్పర్గికత్వేన సంఖ్యానపేక్షత్వాత్.........త్వయా, మయా, అన్యైశ్చ భూయతే." "సత్త్వం ద్రవ్యం లిఙ్గసంఖ్యాన్వయయోగ్యమ్" (బాలమ. వ్యాఖ్య. సి. కౌ. ౨౨౫౨ సూ.) (నీచేతను నాచేతను నితరులచేతను గాఁబడును తెలుఁగునఁ బ్రయోగము చూపఁబడుటకయి గత్యంతరములేక 'కాఁబడును' అను నప శబ్దము (వ్యావహారికము) వాడఁబడెను. అకర్మకధాతువులకు "పడు" ప్రత్యయ బంధము బా. క్రియా. ౪౯ సూత్రముచే రానేరదు. సకర్మకములకు భావార్థకత్వము లేనపుడు పచనము = పాకము = వండుట - వంట మున్నగు భావార్థక రూపములకు సాధుత్వమెట్లని శంకింపరాదు. తిఙ్గుల కనఁగా సమాపకక్రియలకుఁ జెప్పిన నిషేధము కృత్తులకుఁ జెల్లనేరదు. కానఁ దెలుఁగునందును సకర్మకములకుఁ గర్తృకర్మార్థములందును నకర్మకములకుఁ గర్త్రర్థమాత్రమందును భావార్థక ట ప్రత్యయాదికృత్తులు వచ్చుట నిర్బాధము. ఇచటి కర్తృత్వ మాభాసరూపము. (చూడు. ౨౬౫ II విష.) "అకర్మకా ద్ధాతో రేవ భావే త్యాది (తిబాది) విభక్తయః స్యుః. నతు సకర్మకాత్. కృత్ప్రత్యయాస్తు సకర్మకా దకర్మకాచ్చ భావే స్యుః - తేన కాం దిశం గన్తవ్యమ్, సభాంవా న ప్రవేష్టవ్యమ్-ఛాత్రేణ గ్రంథస్య పాఠః - శిశోశ్శయన మిత్యాది." (ముగ్ధ. ౯౨౫ సూ. దుర్గాదాసవ్యాఖ్య). ఇట్లైనచోఁ గృత్తులకు భావార్థక ట ప్రత్యయాదులు సమాపకక్రియా ప్రకరణమునఁ జెప్పఁబడనేల యని శంకింపరాదు. ట ప్రత్యయాదికృత్తులు తక్కిన కృత్తులవలెఁగాక ప్రతిధాతువునకును వచ్చును. మఱియు 'ట' ప్రత్యయాద్యన్తములందుఁ దక్కిన కృదంతములందువలెఁ గాక నియతముగాఁ గ్రియార్థ మనఁగా వ్యాపారరూపార్థము స్ఫురించుచునే యుండును. తక్కిన కృదంతములందట్లు వ్యాపారార్థము భాసిల్లదు. చేయు+ఇ = చేయి = హస్తము - ఎండు+అ = ఎండ = సూర్యాతపము. (౩౦౯ వి.)

లః కర్మణీత్యాది:—లకారాః = లడాది లకారము లనఁగా సమాపకక్రియా ప్రత్యయములు, సకర్మకేభ్యః = సకర్మకధాతువులకంటెఁ బరముగా, కర్మణి - కర్తరిచ = కర్మార్థమందును గర్త్రర్థమందును స్యుః = అగును. అకర్మకేభ్యః = అకర్మకధాతువులకంటెఁ బరముగ, భావే, కర్తరిచ = భావార్థమందును గర్త్రర్థమునందును నగును. రామః రావణం హన్తి = రామేణ రావణో హన్యతే. త్వం భవసి - త్వయా భూయతే. సంస్కృతమునందు నైతము భావార్థమున నన్నిటను బ్రథమపురుషైక వచనముమాత్రమె నిల్చునని పైని వివరింపఁబడెను. తెలుఁగున భావార్థక సమాపక క్రియాప్రయోగమె సమ్మతము కాదు. ఉదా:—రాముఁడు రావణుని జంపును. రామునిచే రావణుఁడు చంపఁబడును - నీ వుంటివి - మొ. "నీచే నుండఁబడెను"

అని తెల్గునఁ బ్రయోగింపరాదు. ఇట్లె నీచేత రాఁబడెను - నీచేతఁ గాఁబడెను మున్నగునవి యపాఘవులు.

అకర్మణ ఇత్యాదిః—అకర్మణః = అకర్మక ధాతువునకు, సకర్మత్వమ్ = కర్మాకాంక్షగల్గుటయును, సకర్మణః = సకర్మకధాతువునకు, అకర్మత్వమ్ = కర్మాకాంక్షారాహిత్యమును, మహాకవిప్రయోగములందుఁ గన్పట్టుచున్నది. వివక్షావశమునఁగాని, ధాతువుయొక్క యర్థమందు మార్పుగల్గుట మున్నగు కారణములచేతఁగాని యట్టి వైపరీత్యము గల్గును. ఉదా:—కన్ను మూయను నాతున్ (ఆర. ౧ ఆ. ౨౬౦ ప.). జయతు జయ త్యార్యః = ఆర్యుఁడు సర్వోత్కృష్టుఁడుగ వర్తించుఁగాక. వాఁడు రిపులను జయించెను. (విస్తర.) ఇట 'జి' ధాత్వర్థపు మార్పువలన సకర్మక మకర్మకమగుచున్నది. 'హితాన్న యః సంశృణుతే స కిం ప్రభుః = హితమునుండి యెవఁడు వినఁడో వాఁడు చెడ్డప్రభువు' (గాణ. 330 పు.). ఇట కర్మత్వము వివక్షింపఁబడలేదు. అపాదానము వివక్షిత మయ్యెను. రామునకు నమస్కరించి - రాముని

విస్తర. ౩౧౮ విష:—అహోబలపతి 'జి' ధాతు వకర్మకమనుచు "క్వచి దకర్మణస్స కర్మత్వమ్ - జయించె రిపుల......" (అహో. ౪౯౧ పుట). అని యిట్లు వ్రాయుట సరికాదు. "జి - జయే - భ్వా - పర - సకర్మక - అనిట్ - జయతి - అజైషీత్" (శబ్దస్తో.) అనుచెప్పిన 'జి' ధాతువు సకర్మకమె. "స జయ త్యరిసార్థసార్థకీ। కృతనామా కిల భీమభూపతిః" (నైష. ౨ సర్గ.   ) ఇత్యాదులం దర్థభేదమున నది యకర్మకముగా వాడఁబడును. గాణపత వివరణకర్త సంస్కృతమున నకర్మకము తెల్గున సకర్మకమగునని యర్థముచేసెను. అదియు సరికాదు. ఉత్కర్షప్రాప్త్యర్థకమగునపుడు 'జి' ధాతువు సంస్కృతాంధ్రములు రెంటను నకర్మకమె. "శత్రులను జయించెఁ" అను రీతిగల స్థలములం దది సంస్కృతాంధ్రములు రెంటను సకర్మకమె. సత్కర్మము పాపమును హరించును. వాఁడుద్యానమున విహరించెను. ఉపసర్గవశమున నిట హృధాత్వర్థము మారుటచే సకర్మక మకర్మక మయ్యెను. అహోబలపతి "క్వచి దర్థవిశేషే సకర్మకత్వం చింతించు రాము నెప్పుడు - క్వచి దర్థవిశేషే అకర్మకత్వం చింతిల్లె దేల యిప్పుడు" (అహో. ౪౯౧ పు). అని యుదాహరించుట సరికాదు. "నతు ణౌ భవేచ్ఛ లోపో ణ్యర్థే యో వర్తతే పరే తస్మిన్" అను చింతామణిచెప్పినఁ దెలుఁగున "చింతించు" ప్రేరణార్థకము. 'చింతిల్లు' అప్రేరణార్థకమనఁగా స్వార్థికము. గాణపత వివరణకర్తయు నీయహోబల పండితమార్గమునె యనుసరించెను (గాణ. క్రియా. ౩౨౫ కారి. ౫౧ పద్య. వివరణము). "చిత - స్మృతౌ. చు. ఉభ. సక........" (శబ్దస్తో.).

నమస్కరించి. (౨౪౫ I విమ). "వేఁటఁ బోయిరి (భార. ఆర. ౬ ఆ). అశ్వఘంటము పాల మేఁగెను. (వి. పు. ౭ ఆ) .... చ. అడవికి వేఁటకై యరిగి (పాండు. ౫ ఆ)" (ప్రౌఢ. కార. ౧౩ సూ. విమ). (విస్తర. I ౨౪౪ I విమ). ఇట సకర్మకముగు 'ఏగు' ధాతువు సకర్మకముగ వాడఁబడెను. అకర్మకముల పట్టిక ౨౩౬ విషయమున వివరింపఁబడెను. కొన్ని సకర్మకము లకర్మకము లగునని సంస్కృత వైయాకరణులును వచించిరి. "తథాచ - గోయీచన్ద్రః - ధాతో రర్థాన్తరే వృత్తే - ర్ధాత్వర్థే నోపసంగ్రహాత్ । ప్రసిద్ధే రవివక్షాతః । కర్మణోఽకర్మికా క్రియేతి. ధాత్వర్థేన సహ కర్మణ ఉపసంగ్రహా దిత్యర్థః. క్రమే ణోదాహరణాని:—నదీ వహతి - క్షరతీత్యర్థః. అథుయతి వ్యాఘ్రః. భవతి ఘటః - అహాతే జనః - తపస్యతి మునిః" (ముగ్ధ. ౯౩౨ సూ. దుర్గా. వ్యాఖ్య).

లకారాదులు సకర్మకంబులకుం గర్తృకర్మంబులందును

బాలవ్యా. లాఁతికిం గర్తయందు నగు. ౪౧.

౩౧౮ I విషయము. సకర్మకంబు నాఁ గర్మాకాంక్షోత్థాపకంబు. అకర్మకం

బునాఁ గర్మాకాంక్షానుత్థాపకంబు.

సంజీవని. ౩౧౮ I విమ:—లకారాదులు 'లట్టు - లిట్టు - మున్నగు సమాపక క్రియా ప్రత్యయములును, సాదిశబ్దముచే - భావార్థకాదులనఁగా - "ట" ప్రత్యయము మున్నగు (బా. క్రి. ౩౫ సూ. మొ. ౪౭ సూ. వ). నసమాపకక్రియా ప్రత్యయములును బా. క్రి. ౧౨౨ సూత్రముచే విధింపఁబడిన భావార్థక ఞజి ప్రత్యయమును సకర్మకధాతువులకుఁ గర్త్రర్థమునందును గర్మార్థమునందును వచ్చును. అకర్మకధాతువులకుఁ గర్త్రర్థమందుమాత్రము వచ్చును. అకర్మకక్రియలకుఁ గర్మార్థక ప్రయోగము లేదు. కర్మాకాంక్షోత్థాపక మనఁగాఁ గర్మాకాంక్షను బుట్టించునది. కర్మాకాంక్షా ఽనుత్థాపక మనఁగాఁ గర్మాకాంక్షను బుట్టింపనిది. ఆకాంక్ష యనఁగా 'కోరిక'. అన్వయయోగ్యతకై పదము పదాంతరమును గోరుట. "ఆకాఙ్క్షా. స్త్రీ. (ఆ+కాఙ్క్ష+అఙ్)........న్యాయమతే వాక్యార్థజ్ఞాన హేతౌ. యత్పదం వినా యత్పద స్యానన్వయ స్తత్పదే తత్పదవత్త్వ రూపే సంబన్ధే........." (శబ్దస్తో). "ఆకాఙ్క్షా-స్త్రీ......వాక్యార్థజ్ఞాన హేతౌ పదస్య పదాన్తర వ్యతిరేక ప్రయుక్తాన్వయాభావే. ఆకాఙ్క్షా-హితం వాక్యం న ప్రమాణమ్. యథా గౌ రశ్వః పురుషో హస్తీతి న ప్రమాణ మాకాఙ్క్షావిరహాత్. న్యాయమతే యత్పదమృతే యత్పదా న్వయబోధో నభవతి తత్పదే తత్పద వత్తేతి. ప్రతీతి పర్యవసాన విరహ ఇత్యాలఙ్కారికాః" (శబ్దా. చిం). 'రాముఁడు రావణునిఁ జంపెను' అను వాక్యమునఁ జంపె

నను పదము 'రావణునిన్' అను కర్మపదము నన్వయబోధమునకయి యాకాంక్షించుచున్న దనఁగాఁ గోరుచున్నది. కానఁ గర్మము నాకాంక్షించుచున్న 'చంపెను' అనునది సకర్మకము. 'రాముఁడు వచ్చెను' అనునపు డిట్టి యాకాంక్ష 'వచ్చెను' అను దానికి లేదు గాన నది యకర్మకము. ఉదా:—సకర్మకమునకుఁ గర్త్రర్థమున లకారములు వచ్చుటకు:—రాముఁడు పాఠమును జదివెను. రాముఁడు పాఠమును జదువుచున్నాఁడు. రాముఁడు పాఠమును జదువఁగలఁడు-రాముఁడు పాఠమును జదువును-రాముఁడు పాఠమును జదువఁడు. రామఁడా పాఠమును జదువుము. రామఁడా పాఠమును జదువకుము - మొ. సకర్మకమునకుఁ గర్మార్థమున లకారములు వచ్చుటకు:—రామునిచేఁ బాఠము చదువఁబడెను - రామునిచేఁ బాఠము చదువఁబడుచున్నది. రామునిచేఁ బాఠము చదువఁబడఁగలదు. రామునిచేఁ బాఠము చదువఁబడును. రామునిచేఁ బాఠము చదువఁబడదు. ఓదేవా నాచేఁ గొలువఁబడుము. ఓదేవా నాచేఁ గొలువఁబడకుము - మొ. అకర్మకమునకుఁ గర్త్రర్థమున లకారములు వచ్చుటకు:—రాముఁడువచ్చెను - రాముఁడు వచ్చుచున్నాఁడు - రాముఁడు రాఁగలఁడు - రాముఁడు వచ్చును - రాముఁడు రాఁడు - రామా రమ్ము - రామా రాకుము-మొ. అసమాపకక్రియ లనఁగా వాక్యసమాప్తిని జేయఁజాలని క్రియలు. ఉదా:—'బాలుఁడు పాఠమునుజదువుట యింపుగానున్నది' ఈ వాక్యము 'చదువుట' అనుదానితో ముగియలేదు. చదువుట యెట్లున్నదో తెలుపునట్టి యింపుగా నున్న దనునది లేనిచో నన్వయము కుదురఁబడలేదు. వాక్యము ముగియలేదు. కావున 'చదువుట' అనునది యసమాపకక్రియ. ఇట్లె "బాలుఁడు పాఠమును జదివి నిద్రించెను. బాలుఁడు చదువుచున్న పాఠము పెద్దది." మున్నగు వాక్యములలోను "చదివి - చదువుచున్న" మున్నగునవి యసమాపకక్రియలు. ఇట్టి క్రియలయందలి 'ట - ఇ - చున్న' మున్నగు ప్రత్యయములుసయితము సకర్మకములకుఁ గర్త్రర్థమునందును గర్మార్థమునందును వచ్చును. అకర్మకములకుఁ గర్త్రర్థమునందు మాత్రము వచ్చును. ఉదా:—రాముఁడు రావణుని జంపుట లోకహిత మయ్యెను. రామునిచే రావణుఁడు చంపఁబడుట లోకహిత మయ్యెను - రాముఁ డడవి కేఁగుట లోకహిత మయ్యెను - మొ. పయివాక్యములలో మొదటివాక్యమున 'చంపుట' అనుదానిలోని 'ట' ప్రత్యయము కర్త్రర్థక మగుటచేతనే 'రాముఁడు' అను కర్తృపదము కర్త్రర్థక తృతీయాంతము కాదయ్యెను. ఇంకఁ బ్రాతిపదికార్థక ప్రథమాంత మయ్యెను. భావార్థకములందలి కర్త్రర్థకత్వ మాభాసరూపము (చూ. ౨౬౫ II విప). (చూడు. బా-కారక. 3౨ సూ. ౨౬3 I విప). బా. క్రియా. ౧౨౨

సూత్రముచొప్పున వచ్చు భావార్థక సుజికి నుదాహృతులు:—నీవు పాఠమును జదువవలెను - నీచేఁ బాఠము చదువఁబడవలెను. ఇవి సకర్మకోదాహృతులు - 'రాముఁడు రావలయును' అనునది యకర్మకోదాహరణము. 'రాఁబడవలయును' అనురీతి రూపము లసాధువులు.

సంస్కృతమున ధాతువులనుండి యర్థవిశేషబోధక ప్రత్యయముల చేరికచేత ననేకములగు ధాత్వంతరము లేర్పడును. "సనాద్యన్తా ధాతవః. (3-౧-3౨). సనాదయః కమే ర్ణిజన్తాః ప్రత్యయాః అన్తే యేషాంతే ధాతుసంజ్ఞాః స్యుః. ధాతుత్వా ల్లడాదయః" (సి. కౌ. ౨3౦౪ సూ.) "శ్లో. సన్ క్యచ్ కామ్యచ్ - క్యఙ్ క్యషో ౽థా౽౽ చారక్విప్ ణిజ్ యఙౌ తథా । యగాయ ఈయఙ్ ణిఙ్ చేతి । ద్వాదశామీ సనాదయః" (బాలమ. వ్యా). సన్నన్త - జిగీషతి (జయింపఁ గోరుచున్నాఁడు) ణిజన్త - కారయతి (చేయించుచున్నాఁడు). యఙన్త - జేగీయతే (అత్యంతము మాటిమాటికిఁ గీర్తించుచున్నాఁడు). ఆచారక్విప్ - విజయతి (అర్జునునివలె నాచరించుచున్నాఁడు). యగన్త - క్రియతే = (చేయఁబడుచున్నది).

ఇట్లె తెల్గునందును నొక్కొక్క-ధాతువునుండి పెక్కు-ధాతువు లేర్పడి లడాదుల నందుచుండును. ఉదా:—చదువుధాతువు—ఆత్మనేపదార్థమున ధాతువునకు 'కొను' అనునది చేరును. చదువుకొనెను. ప్రేరణార్థమున ధాతువునకు 'ఇంచు' మున్నగునవి చేరును. చదివించెను. కర్మార్థమున ధాతువునకు 'పడు' అనునది చేరును. చదువఁబడెను. ప్రేరణాత్మనేపదార్థకము - చదివించుకొనెను. ప్రేరణకర్మార్థకము. చదివింపఁబడెను. ప్రేరణాత్మనే పదకర్మార్థకము - చదివించికొనఁబడెను. మొ. ఇందు ప్రేరణార్థకరూపములు 3౨౬ VI విషయమునందును నాత్మనేపదార్థకరూపములు 3౨౧ I విషయమునందును నిరూపింపఁబడును. ప్రకృతమునఁ గర్మార్థకరూపములు నిరూపింపఁబడుచున్నవి.

నన్నయా. కర్మ ణ్యనుబన్ధః స్యా । త్పతిధాతుః కర్తృవచ్చ తద్వి
3౧౯ విష. ధయః. (ఆం. చిం. క్రియా. ౧౬ కా. అహో. ౫౦౨ -పుట).

కల్పతరువు. 3౧౯ విష:—కర్మణి - కర్మార్థకత్వమునందు ధాతువునకు, పతి ధాతుః = 'పడు' అనునది, అనుబన్ధః స్యాత్ = అనుబంధముగాఁ దుదిని నిల్చును. తద్విధయః = ఆకర్మార్థకత్వమందలి వ్యాకరణవిధానములు, కర్తృవచ్చ = కర్తృవిధముఁదువలెనే, యగును. పద్వనుబంధము పరముగునపుడును "వ్యతిరేకాదౌ భావిని చాత్ స్యాత్" అను సూత్రమునందలి యాదిశబ్దముచేత 'అత్వమును' "పువరా

గమః క్రియాణా"మ్మను దానిచొప్పున నకారాగమమును నగును. (౨౯౬-౩౧౩ విష). చదువు+అ+న్+పడు =చదువఁబడు. దీనినుండి కర్త్రర్థమందువలెనె - చదువఁబడెన్ - చదువఁబడున్ - చదువఁబడుచున్నది, మొదలగు సమాపకక్రియారూపములను, చదువఁబడుట - చదువఁబడమి - చదువఁబడన్ - చదువఁబడి - చదువఁబడక - చదువఁబడుచున్ - చదువఁబడినన్ - మున్నగు నసమాపకక్రియారూపములను సాధింపనగును. ఇట్లె చదువఁబడవలయును మున్నగు వలయ్యాదియోగ భావార్థక నఞ్యంతరూపములను గర్మార్థమున సాధించుకొననగును. అకర్మకధాతువులకుఁ గర్మార్థకత్వము లేదు. "రమణి నీకతమున మాకు రాఁబడె నిటకున్ ఇత్యాదౌ పడుధాతోర్ఘటక క్రియాత్వమేవ, యథా మాకు రానయ్యెన్-పోనయ్యెన్ ఇత్యాదౌ భావ్యాది ధాతూనామ్" (అహో. ౫౦౩ పు) అని కవిశిరోభూషణమున నుదాహరింపఁబడెను. మాకు రాఁబడె ననఁగా మాకువచ్చుట సంభవించెనని యర్థము గాన నట్టిప్రయోగమున 'పడు'ధాతువు కర్మార్థకము కాదనియు ఘటనార్థకమనియుఁ బయి కవిశిరోభూషణపంక్తులకుఁ దాత్పర్యము. రాఁబడె ననుచోటి 'రాన్' అనునది వచ్చు ధాతు భావార్థకరూపమనియు నచటి పడుధాతువు వలయ్యాదులలోనిదనియు గ్రహింపవలయును (బా. క్రి. ౧౨౨ సూ). సూరి స్వార్థికములని వివరించిన (బా. క్రియా. ౧౧౯ సూ) చొరఁబడు - నిలువఁబడు - కూడఁబడు మున్నగుచోటులందలి 'పడు' ధాతువునైతే మిట్టిదే యనుట యుక్తము. చొరఁబడెను = చొచ్చుట సంభవించెను - మొ. సకర్మకధాతువులందును నిట్టి ఘటనార్థకత్వము కన్పట్టుచున్నది. క......అన్య ని । న్నాదఁబు జనంబులకు వినంబడ కుండన్ (సభా.౧ ఆ. ౨౯౨ప) ఇట్టి ప్రయోగములయెడలఁ బయిరీతిని ఘటనార్థకత్వము నంగీకరింపవలసినదే(వినన్=వినుట పడకుఁడన్=సంభవింపకుఁడ)."అత్ర తృతీయా షష్ఠీచ|విభక్తీ సమ్మతే ఉభే ఇత్యథర్వణ వచనాత్ విభక్తిద్వయమ్. మాచే ఘటింపఁబడియెన్, మాకది ఘటింపఁబడియె నీతి" (అహో. ౫౦౩ పు). అను నహోబలపంక్తులచొప్పునఁ గర్మార్థక ప్రయోగస్థలములందుఁ గర్తకుఁ దృతీయ రాకుండుటయు షష్ఠి వచ్చుటయు సమ్మత మని భ్రమింపరాదు. అహోబలపతి చూపిన కర్మార్థకోదాహృతి వాక్యద్వయమును నేకరీతిది కాదు. (౨౩౭ విష. దీని విస్తరమును జూచునది). 'మాకది ఘటింపఁబడియె' అనుదానిలోని పడు ధాతువు ఘటనార్థకము. తక్కినవాక్యములోనిది కర్మార్థకము. పడుధాతు వనుబంధముగాఁ బ్రయోగింపఁబడుట కర్మార్థక ప్రయోగమందు మాత్రమె యని యహోబలపతియు వచించెను. "అనుబంధకత్వేతు నీచే రావింపఁబడితివి. ఇత్యాదికమ్." (అహో. ౫౦౩ పు.) వచ్చుధాతు వకర్మకమె యైనను బ్రేరణార్థమున

నది సకర్మకమగును గాన నట్టియెడల నది కర్త్రర్థక ప్రయోగయోగ్యమై పద్యముల ధము నొందుచున్నదని తాత్పర్యము.

కర్త్రర్థకప్రయోగము తెనుఁగునకు సహజము కాదనియు నది సంస్కృతభాషా వాసనచే లభించెననియు నట్టిప్రయోగము భారతమున లేదనియుఁ గొందఱాధు నికులు వచింతురు. అది సరికాదు. భారతమందె కర్త్రర్థకప్రయోగములు పెక్కు గలవు:—"కొన్నిచోట్ల నుచితముగా నున్నను పెక్కుచోట్లఁ గర్త్రర్థకప్రయోగము శ్రావ్యము గాదు. ఉదా:—నన్నయార్యునిచే భారతము తెనిఁగింపఁబడియె. ఇది శ్రావ్యమగునుగాని నాచే భారతము చదువఁబడినది. నేను వానిచేఁ జూడఁబడితిని. మొదలగుప్రయోగములు శ్రావ్యము గావు" (ఆం. భా. అ. కార. ౮ సూ. ౧౭3 పు. తృ. ము.) ఉదాహృతవాక్యములందలి శ్రావ్యతకు నశ్రావ్యతకును నియామక మేమియుఁ గానరాదు. ఈ క్రింది ప్రయోగములను జూచినపు డిట్టి వాక్యములు సత్యదూరములని తోఁచకమానదు. సీ.........ఆ-వె. దానములను బహువిధ క్రతుహుత జప। బ్రహ్మచర్యములను బడయఁబడిన। పుణ్యఫలము.........(ఆది. ౧ ఆ. ౭౧). క. తనయుండు దల్లిదండ్రులు। పనిచినపని సేయఁడేని పలుకెడలోఁ జే। కొనఁడేని వాఁడు తనయుం। డనఁబడునే పితృధనమున కర్హుం డగునే (ఆది. 3 ఆ. ౧౯౯.) క. పురుషులచే ధర్మస్థితిఁ। బరిగ్రహింపంగఁబడిన భార్యలకు......... (ఆది. ౫ ఆ. ౮౭). తే-గీ. భర్తచేత నియోగింపఁబడక సతికి। నొద్దియును జేయఁగాఁ దగ దెద్దియైన। భర్తచేత నియోగింపఁబడినదానిఁ। జేయకునికి దోషంబని చెప్పె మనువు. (ఆది. ౫ ఆ. ౮౮). క. పిలువంగఁబడక సభలకు। బలిమిం జని......... (ఆది. ౬ ఆ. 3౬). మ.........గర్వముం దాల్చువాఁ। డసభా సత్సభలందు మెచ్చఁబడునే హాసాస్పదీభూతుఁడై (ఆది. ౭ ఆ. ౫౦ ప). క.........।ధారుణి నట్టి యపూర్వస।భారచనలు వినఁగఁ జూడఁ బడ వెవ్వరిచేన్. (సభా. ౨ ఆ. ౧3౯) క. పరమసుఖోపాయంబునఁ। బరసంపద సేకొనంగఁబడునే ని............(సభా. ౨ ఆ. ౧౪౨) (యతిస్థల). క. బలవద్ద్యూతార్థముగాఁ। బిలువంబడిరి మగుడనగునె ....(సభా. ౨ ఆ. ౧౭౨). తే. ప్రాయఁటట్లు నివర్తింపఁబడి (యతిస్థలగతము). (అర. ౧ ఆ. ౯). చ. తడయక ఘోరదర్శన సుదర్శనపావకుచే దహింపఁగాఁ। బడి పరమేశ్వరోగ్రశరపావక దగ్ధపురత్రయాభమై। యొకరి ధరిత్రిమీఁదఁ బడియెం జెడి సౌంభకంబు.........(అర. ౧ ఆ. ౧౯౮) (ప్రాసగతము). 'కాన్ - కన్' అనునవి పై రీతిని గర్త్రర్థకములందలి నుక్కునకుఁ దర్థాత్మసైత మనుప్రయుక్తములు కన్పట్టును. (బా. క్రియా. ౧౧౫-౧౧౬ సూ.) క. గురుముఖమునఁ బడయక దు।

పృగతపమునఁజేరి పడయుఁగాఁబడు విద్యల్ (ఆర. ౩ ఆ. ౨౫౬ ప). (కా ననువది యతిస్థలగతము). క.........త్రిశూలా । కారములై పంకజములు కానంగఁ బడున్. (ఆర. ౨ ఆ. ౨౫౨ ప). తే-గీ.........పట్టు । వడిరాయి నలుచేత విడువంగఁ బడిన మాంప (ఆర. ౨ ఆ. ౧౭). క. దుస్తరమగు నీ । పదుమూఁడవయేఁడు గడవఁ బడుట యరిది.........ఉద్యో. ౧ ఆ.౯ ప). ఉ.........పతి లేఁడనఁబడ్డ కాంత ....(కర్ణ. ౩ ఆ. ౨౨౪ ప), క. వినఁ జూడం బడునం దె । ల్లను......... (శాంతి. ౬ ఆ. ౨౭౫). ఇట్లు రెండుమూఁడిటికి నొక్కచో పడ్వానుబంధము నిల్పం బడుటయుఁ గలదు. ఆ-వె. దానఁజేసి మీరు నేనును బ్రయుక్తిఁ బా । పంబు లేక వెడలఁబడితిమి.........(ప్రయుక్తి+ఉను = ప్రయుక్తిను). (మౌస. ౧ ఆ. ౨౦౧). ఇందు 'వెడలు' ధాతు వకర్మకముగాన దానికిఁ గర్మార్థకత్వము దుర్ఘటముకావున "వెడలన్+వెడలువట్లుగా, పడితిమి = ఇటఁబడినారము." అని యర్థము చేసికొనవలయును. సీ.........తే-గీ.........। విడువు మీశునకము దీని విడువఁబడుట । నాకలోకసౌఖ్యంబు నొనర్పు నీకు (మహా. ౧ ఆ. ౫౫). ఇట "నీవు దీనియొక్క విడుచుట"=అను కర్త్రర్థమునకు సరియగు "నీచేత దీనియొక్క విడువఁబడుట" అను కర్మార్థమందుఁ గర్మము వివక్షితమై యట శేషషష్ఠి వివక్షితమయ్యెనని యెఱుంగునది. వివక్షావశమునఁ గదా కారకములు సంభవించును. ఆ-వె.........రాజుఁ బెద్ద దొరలుఁ । జీర లొలువఁబడిరి.........(విరా. ౫ ఆ. ౨౨౨). "రాజును బెద్దదొరలను జీరలను నొలిచితిమి" అనునది దీనికర్త్రర్థకవాక్యము. ఇందు గర్మములు రెండును నభిహితములై ప్రథమాంతములయ్యెను. సంస్కృతమున నిట్లుకాదు. ముఖ్యకర్మము కొన్ని ధాతువులందును గౌణకర్మము కొన్ని ధాతువులందును దిబ్బుచేఁ జెప్పఁబడును. "గౌణే కర్మణి దుహ్యాదేః ప్రధానే నీహృకృష్వహామ్ । బుద్ధిభక్షార్థయో శ్శబ్ద । కర్మణాంచ నిజేచ్ఛయా । ప్రయోజ్యకర్మ ణ్యన్యేషాం । ణ్యన్తానాం లాదయో మతాః గౌ ర్దుహ్యతే పయః=(గోవుపాలను గొల్లనిచేఁ బిదుకఁబడెను.) అజా గ్రామం నీయతే=(గొల్లనిచే మేక గ్రామమును బొందింపఁబడెను) ......" (సి కౌ. భావకర్మ తిఙ్ ప్రకరణము. ౨౭౬౫ సూత్రముతరువాత. ౧౦౯౦-౧౦౯౫ వార్తి).

బాలవ్యాకరణ పడు జ్యనుబంధంబు కర్మంబునం దగు. ౯.

వివరణము. కొట్టఁబడుచున్నాఁడు - కొట్టఁబడుచున్నది. కొట్టఁ

౩౧౯ I విమ. బడుట - కొట్టఁబడనివాఁడు.

సంజీవని. ౩౧౯ I విషః—కర్మార్థమునందు ధాతువునకు "పడుజి" అనెడి యనుబంధము వచ్చును. బా. క్రియా. ౨౦ సూత్రముచొప్పున 'జి'వర్ణ మిత్తుగాఁ

గల ‘పడుజి’ పరమగునపుడు ధాతువుతుది ‘ఉ’కారమున కత్త్వము వచ్చును. భా. క్రి. ౨౧ సూత్రముచొప్పున ‘పడుజి’ పరమగునపుడు ధాతువునకు నుగాగమమును ద్రుతకార్యములు నగును. (చూ. ౨౯౬ పుట). ఉదా:—కొట్టు+అ+ను+పడు = కొట్టఁబడుచున్నాఁడు. అనుమాత్కర్తృకత్వమునఁ గొట్టఁబడుచున్నది - కర్మార్థ ప్రయోగమునందును భావార్థకాదులు వచ్చును - కొట్టఁబడుట - కొట్టఁబడనివాఁడు- మొ. భా. క్రియా. ౪౮ సూత్రమునందలి లకారాదులనెడి యాదిశబ్దముచే భావార్థకాదులును గర్మార్థమునఁ బ్రయోజ్యములే యని సూచించియే యున్నాఁడు. భావార్థకాదులలో మొదటిదగు ‘ట’ ప్రత్యయమును మఱిదగు ‘నిజి’యును సూరిచే నుదాహరింపఁబడెనుగాని కర్మార్థమున భా. క్రియా. ౧౨౩ సూత్రముచొప్పున వచ్చు ‘నజి’యుఁ బ్రయోజ్యము కానోపును. ఉదా:—కొట్టఁబడవలయును - కొట్టఁబడనగును - మొ. “ఈసూత్రముచే సాధ్యములగు క్రియారూపములనెల్ల నుజ్యంతములమీఁదఁ గల్గిన యాయా పడుధాతురూపములుగ నిరూపింప నవకాశ మగపడుచుండుటయు నది భాషాసహజమార్గముగఁ దోఁచుచుండుటను వీనిని వేఱుగ సాధింప సూత్రించుట యనావశ్యక మనఁదగును...” (భా. సా. వే. ౪౧౫ పు). అనివ్రాసి వేటికాకర్త మరల ‘కర్మార్థము నజ్యంతముచే రాదేమో’యని సంశో చించెను. కాని యనుశాసనకర్త తుమున్నంతరూపములనుండియే యీకర్మార్థకరూప ములు మున్నగు పెక్కువిధములగు క్రియలరూపములను సాధించెను:—“సకర్మ కముల తుమున్నంతరూపములపైఁ గర్మార్థమందు ‘పడు’ అను ప్రయుక్తమగును. ౫౫.........నాచే నన్నము తినఁబడెను’ అని.........ప్రయోగింపరాదు” (ఆం. భా. అ. క్రియా. ౫౫ సూ). “కొన్ని తుమున్నంతరూపములపై భావార్థమందు ‘పడు’ చేరును. ౫౬. అది కనఁబడదు. నీమాట నాకు వినఁబడదు.........” (ఆం. భా. అ. క్రి. ౫౭ సూ). “తుమున్నర్థకావ్యయములమీఁది ‘ఇమ్ము’ నకు ‘ఈ’ వైకల్పికముగ నగును. ౧౨౪. చేయనీ - చేయనిమ్ము” (ఆం. భా. అ. క్రియా. ౧౨౪ సూ). మొ. ఈవిషయము చాలవింతగ నున్నది. తుమున్నర్థకరూపముపై “పడు” అనునది యనుప్రయుక్తమగునపుడు తుమర్థమె కల్గునుగాని కర్మార్థకత్వ మెట్లు సంభ వించును ? ‘పడు’ అను ననుప్రయుక్తశబ్దముతోఁ గూడిన తుమర్థకముపై మరల లడాదుల ప్రత్యయము లెట్లు నిల్చును. అవి ధాతువుపై నిల్చునేకాని తుమర్థక పదము పయిఁ నిలువనేరవుగదా ? అట్లైన తుమర్థకముపైఁ బడు శబ్దము చేరుటచే భావార్థ మెట్లు లభించును ? భావ మనఁగా ధాత్వర్థముగదా ? తుమర్థకమునుండి యట్టియర్థ మెట్లు పొసంగును? అట్లె- ‘చేయనిమ్ము’ అనుదానినుండి వీరిరచనచొప్పున

"చేయుటనిమిత్త మిమ్ము" అను ననిష్టార్థము గల్గదా ? ఇంతియకాక "నాచే నన్నము తినఁబడెను" అను కర్త్రార్థకరూపము నేల ప్రయోగింపరాదు ?

లఘ్వేకాక్షర పూర్వా । క్రియాన్తిమ స్యానయో ర్భవే
ది ద్వా. (ఆం. చిం. క్రియా. ౧౨ కారి. అహో. ౮౦౮ పు).

నన్నయా థర్వణీయము.
న ప్రాద్యవ్యయ సంబన్ధ । స్తన్నిషేధే ప్రయోజకః.
(వికృ. క్రియా. ౧౦ కారి. అహో. ౮౦౮ పు).

౩౨౦ కమయము.
ఇల్ స్యా ద్భూతబహుత్వేతు । దేశ్యే తూభయతో
భవేత్ । యః స్యా ద్దేశ్యక్రియాన్తేతు । భూత
వేకత్త్వవాచకే । ఇత ఏవ పర స్స స్యా । ది ద్భవే
న్నాన్తకాత్ పరః (వికృ. క్రి. ౮-౯ కారి. అహో. ౧౯౧-౮౭౯ పు).

కల్పతరువు. ౩౨౦ విషః—వీనిలో లఘ్వేకాక్ష రేత్యాదికారికలు "ఇంచు గాగమ" విధులను బ్రదర్శించినవిమ్మటను, "ఇల్ స్యా" దిత్యాదికారికలు భూతకాలిక ప్రథమపురుషైకవచన రూపసాధన సందర్భమునందును నిల్పఁదగినవయ్యును నీ గ్రంథము బాలవ్యాకరణ సూత్రముల వరుస ననుసరించి సందర్భపఱుచుచుండుటం జేసి యిచట నిల్పఁబడినవి.

అనయః = జయ్ పరిణతి లేనట్టియు, (యాంతములు కానట్టి యన నగును) లఘు=లఘువగునట్టియు (విస్తర. I. ౩౦ IV విష). ఏకాక్షర=ఏకాచ్కమగునట్టియు, పూర్వక్రియా = సమాసోత్తరపదము కానట్టియు, ధాతువుయొక్క, అన్తిమస్య = తుదియక్షరమునకుఁ బరముగా నించుగాగమము నిల్చి యున్నపుడు, ఇద్వా=హ్రస్వ మగు 'ఇ'కారము వికల్పముగా నగును. ఉదా:—వచ్+ఇ+ఇంచు = వచియించు - వెను. ఇదాగమ విధానసామర్థ్యముచేత నిట నపదాదిస్వరసంధి. (౭౯ విష) వర్తిల్ల నేరదు. ఆంధ్రశబ్దచింతామణి - అందును క్రియాపరిచ్ఛేదము - తత్సమక్రియా రూపముల సాధించుటకె ముఖ్యముగ నుపదేశింపఁబడుటంజేసియు సంస్కృతధాతువులు తత్సమములుగఁ దెల్గునఁ జేరుట కించుగాగమము నిత్యముగాఁ జేరవలయుటం జేసియు నిందు "ఇంచుగాగమ పరకత్వమున" అని వేఱుగఁ జెప్పఁబడనక్కఱ లేదయ్యెను.

"అనయః" అనుటచే "శయియించు జయియించు" మున్నగు ననిష్టరూపములు జనింపనేరవు. 'లఘు' అనటచేత "యాచించు రక్షించు" మున్నగుచోట్ల

—

'స్తుతియించు' అనునది ముద్రణసంస్కర్తృ ప్రభృతులచేఁ బ్రత్యుక్తమై యున్నది. "......హరిహర హిరణ్యగర్భపద్మో మా వాణీపతుల స్తుతియించి......" (ఆది. ౧ ఆ. ౨ గద్యము). నాగపతులనెల్ల స్తుతియించి (ఆది. ౧ ఆ. ౧౧౫ గద్యము) ధర్మరాజు ధర్మనిత్యతను స్తుతియించి (సభా. ౨ ఆ. ౨ గద్య). 'నుతి - స్తుతి' మున్నగునవి యుపకృతిత్వమున ద్వ్యక్షరకములె యైనను 'ను - స్తు' మున్నగు ధాతువు లేకాక్షరకములె కాన వీనికి సహితము 'ఇ'దాగమము వచ్చుట చింతామణి సమ్మతమె యనరాదా యని శంకింపఁజనదు. ఆపక్షమున 'పోష' మొదలగునవి యుప కృతిత్వమున గుర్వక్షరకములె యైనను 'పుష్' మున్నగు ధాతువులు లఘ్వక్షరకములె యగుటచేత నట్టివానికిని "ఇ"దాగమము వచ్చుటచే 'పోషియించు' మున్నగు నవ శబ్దములును జింతామణిసమ్మతములె యనవలసివచ్చునుగదా. కేతన వచించినట్లె నుతియించు మున్నగువానికి భారతేతర గ్రంథములందుఁ బ్రయోగములు కన్పట్టు చున్నవి. లయగ్రాహి. కాలధరు నుజ్జ్వల కపాలధరు సన్నిశిత శూలధరు నీశ్వరు దయాళు నుతియింతున్. (నన్ని. కు. ౨ ఆ. ౨౩౨). ఇట్లే సంవత్సరమున నయిన పద్యములతుని నీప్రయోగము మకుటముగాఁ బ్రయుక్తమై యున్నది. ద్వి. స్తుతి యింపఁ గనుఁగొనఁ జొప్పడె నేఁడు (బసవ. ౧ ఆ. ౬౦౯ ప). "నుతి (యిం)చు. సం. స. క్రి. పొగడు.........సీ. రతి నైపుణముచూడి నుతియించువిధమున...... ...(వరాహ. ౪ ఆ. ౧౬౨ ప.)" (సూ. రా. ని).

వచ్ - ఘుట్ (వచించు, ఘుటించు) మున్నగు వానిలోని - వ - ఘు - మున్నగు నవి వ్యంజనపరకములగుటచేత (చూ. వి_స్త. I. 3౦ IV విష). గురువు లనఁదగి యున్నను సంస్కృత సంప్రదాయముచొప్పున నవి లఘువు లనుటయే యు_క్తము. వచ్ - ఘుట్ - మున్నగు సంస్కృతధాతువులందలి గురుత్వ లఘుత్వములను సంస్కృత సంప్రదాయముచొప్పున నిర్ణయించుటయే యు_క్తముగదా.

లఘ్వోకాత్క రేత్వాదిసూత్రమున "పూర్వక్రియా" అనుటచేత సంస్కరించు మున్నగుచోటులందు సంస్కరియించు మున్నగు ననిష్టరూపములు సంభవింపనేరవు. ఈయభిప్రాయముతోనే కేతన 'సంహారించుట' అను ప్రత్యుదాహరణము నొసఁగెను.

అథర్వణుని సవరణము:— ప్రాద్యవ్యయ సంబన్ధః = ప్ర - ప్రతి - మొదలగు నవ్యయముల సంబంధము, తన్నిషేధే=పూర్వక్రియేతి నస్య యను సూత్రనియమముచే నగు 'ఇదాగమ' నిషేధమునందు, న ప్రయోజకః = ప్రయోజకముకాదు. ఉదా:— ఉ_త్తరియించు - ప్రతివసియించు - సంభరియించు - మొ. ఇట్టి ప్రయోగములు భారతమునఁ గన్పట్టలేదు. కవిజనమండనక_ర్త యీాక్రింది యహోబలపండితీయ గ్రంథమును జూచి "ఉ_త్తరియించు" అను నొక్కకవిప్రయోగమే కలదని భ్రమించి కావలయును నీప్రకృతాథర్వణకారికను విడిచికొని "ఉ దిత్యవ్యయ సంబన్ధ! _స్తన్నిషేధే ప్రయోజకః" అనుపాఠము నంగీకరించి యుదాహరించెను. "న ప్రాద్యవ్యయ సంబన్ధ! _స్తన్నిషేధే ప్రయోజక ఇత్యథర్వణవచనాత్ విఘుటియించు నిత్యాదీని రూపాణి నిర్బాధాని, ఏతేన 'చదలేటు పాటెఱు జాడ యు_త్తరియించి' ఇత్యాదీని శ్రీనాథాది కవీనాం వచనాని ప్రామాణికా నీత్యవగ_న్తవ్యమ్" (అహో. ౪౮౮ పు). ప్రాద్యవ్యయ సమాసమందలి 'ఇదాగము'మునకుఁ బ్రయోగములు:— ప్రతివసి యించు (కాశీ. ౨ ఆ. ౧౮౮). గీ. భ_క్తిసంభరియించు రో పద్మబంధు.........(కాశీ 3 ఆ. ౧౭౪ ప). క. పారావారంబుతోడఁ బ్రతిఘుటియించెన్ (శృం. నై. ౪ ఆ. ౯౯ ప).

బాలసరస్వతీ యాహోబలపండితీయములందు లఘ్వోకాత్క రేత్వాది చింతా మణికారికకు వేఱువిధముగ వ్యాఖ్య చేయఁబడెను. "అనయః = అయ్ పరిణతిలేని, లఘ్వోకాక్షర పూర్వక్రియా_న్తిమస్య = లఘువైన యేకాక్షరము పూర్వమందుఁ గల, క్రియయొక్కతుదను, ఇత్ =ఇకారము, వా = వికల్పమున వచ్చును" (బాలస. క్రియా. ౧౨ కారి. టీక).

"లఘు ఏకాక్షరం పూర్వం యస్యా_న్తి మాక్షరా_త్తస్మా దయ_న్త క్రియా వర్జితాత్ క్రియాపదా దిత్వం వాస్యాత్" (అహో. ౪౮౮ పు).

పయిరీతిగల వ్యాఖ్యల పక్షమునఁ గ్రియ యుత్తరపదము కారాదను నియమము తప్పిపోవునుగాన "న ప్రాదత్యవ్యయసంబద్ధ ఇత్యాద్యథర్వణ కారికకుఁ బ్రసక్తియే లేకపోవును. కావున నాచేసినవ్యాఖ్యయే యథర్వణ సమ్మత మనఁదగును. క. అసమస్త లఘు ద్వ్యక్షర । లసితములగు తత్సమంబులం జెప్పెడిచోఁ । బొసఁగు నియించుటయున్ గ్రియ । లసదృశ, యించుటయె క్రియల నగుఁ బెజ్జెయములన్ (ఆం. భూ. ౧౫౧ ప). అని యిట్లు ప్రాచీనుఁడగు కేతనయు సమాసఘటితక్రియలలో 'ఇదాగమము' రాదనియే వచించెను. ఈమతమునకు నీక్రింది నన్నయప్రయోగము విరోధించుచున్నది. సీ. పత్నితోఁ దన పరిభ్రమియించుటయును నప్పు డలఁచి శోకించి ....(ఆర. ౨ ఆ. ౭౭ ప). ఇట్టిప్రయోగము నన్నయభాగమందే కాక విశాలమగు తిక్కనభారతభాగమందునైతము మఱొక్కటి గన్పట్టమింజేసియు నథర్వణాఖ్యనుజ్ఞంజేసియుఁ బయి చింతామణ్యాంధ్రభాషా భూషణముల వచనములంజేసియుఁ బయి నన్నయసీసమున "పత్నితోఁ దనదగు భ్రమియించుటయు" అని నన్నయప్రయుక్తపాఠమై యుండునని విశ్వసింపనగును. లఘ్వికాతుర పూర్వక్రియేత్యాది చింతామణికారికకు బాలసరస్వతీ యహోబలపండితీయ వ్యాఖ్యల చొప్పున నర్థమునంగీకరించినచోఁ బయి నన్నయసీసము విరోధింపనేరదు కాని ప్రాచీనులగు నన్నయాథర్వణ కేతనల యభిప్రాయమునకు విలక్షణముగా నిట్టియర్థము చేయుటకుఁ బయి నన్నయ సీసప్రయోగ మంత బలవత్తరమైనది కాదు. అథర్వణుని నాఁటికె కల్గినమార్పుయొక్క వాసనచే నర్వాచీను లిట్టి "పరిభ్రమియించు" అనుపాఠమును బ్రక్షిప్తము చేసియుందు రనఁదగును. కేతన ద్విస్వరధాతువులందును 'ఇయించుట' అనురూప ముండునని చెప్పినను నట్టియునికి తత్సమక్రియల యందే యని వచించెను. దేశ్యద్విస్వరధాతువుల కట్టిరూపము కన్పట్టదు. సూరి 'నగియించు' అను రూపమును సాధించెనేకాని యట్టిరూపమును నిర్వహింపఁజాలు మహాకవి ప్రయోగము కన్పట్టలేదు. సూ. రా. నిఘంటువునందును నట్టిరూపము చూపఁబడెనేకాని దానిని నిర్వహించు ప్రయోగము చూపఁబడలేదు. క.........। అప్పుడు నగుపించె నచటి యబలాజనమున్' (విరా. ౪ ఆ. ౩౯). అను పద్యము టిప్పణమున 'నగియించె' అనెడి పాఠాంతరము చూపఁబడెను. తాళపత్త్రమాతృకలందునైతము 'నగుపించె' అను పాఠమె చూపట్టుచున్నది. సూ. రా. నిఘంటువునందును "నగుపించె" అను పాఠమె యాసందర్భమున నుదాహరింపఁబడెను. "ఉ. ఎంతకు నేర రంత తెగియించినవా రది యున్న దేకదా" (శుక. ౪ ఆ. ౨౭ ప). అను నర్వాచీన సామాన్యకవిప్రయోగము సూ. రా. నిఘంటువున "తెగి(యిం)చు"

శబ్దము నొద్దఁ జూపఁబడెను. మ. ఏరవదగ్ని స్థిరభక్తితోడ ననుఁగానీ శంభుఁగానీ రమే। శ్వరుఁగానీ గుడికొంచి చొప్పఁట యీసారస్తవంబుఁ జపిం। తురు......... (కాశీ ౨ ఆ. ౮ ప). ఇందు 'గుడికొంచి' అని కవిప్రయుక్తపాఠ మనఁదగును.

పంచారీతిని దేశ్యద్విస్వర ధాతువులందు 'ఇయు' డాగమమును నిర్వహించు మహాకవిప్రయోగములు లభింపమిఁ జేసి సూరి "గురువిరహితంబులయి యయాంతంబులయిన యేకస్వర ద్విస్వరంబుల యించు గ్వాక్రంబుల కియుడాగమంబు విభాష నగు" అను సూత్రమునకు 'నగియించు' అను నుదాహృతి నొసంగుట సరికాదని చెప్పకతీరకున్నది.

లఘ్వికాతు రేత్యాదికిఁ బ్రయోగములు:—చ.........వీని నశేషధారుణీ। శ్వర నికరాపరాధు నతిసాహసికున్ వధియించి.........(సభా. ౧ ఆ. ౨౦౮ ప). సీ.........ప్రమత్తు। లయి యున్న వారల నదయుఁడై వధియించె......... (సభా. ౨ ఆ. ౬౫). చ.........మానధనాఢ్యుఁడైన భూ। పతి సహియింప నోపునె సపత్నుల వృద్ధియు నాత్మహానియున్. (సభా. ౨ ఆ. ౯౮). క. క్షమియింప వలయు నొకఁడెఱుఁ। గమి నేమే నన్న.........(విరా. ౪ ఆ. ౨౨౫). క. భ్రమియింతురు జను లిదు। ర్గమగిరి.........(అర. ౪ ఆ. ౩౦౮ ప). సీ. కోల నక్కజంబుగ నలుఁగుల మొన ఘటిక్ యించి యమ్ముల దాని కిల్లు గట్టి (ద్రోణ. 3 ఆ, ౧౬౮ ప). (యతిస్థలము). క్రిక్కిఱియించుచున్ (విరా. ౫ ఆ. ౨౦౫). (క్రిక్కిఱియు+ఇంచు). ఇది లక్ష్యము కానేరదు.

ఇత్ స్యాదిత్యాది:—'ప్రథమైక స్యైశ్చ ద్వేచ్ఛ భూతార్థే' అనుదానిని వివరించుచుఁ బ్రథమపురుషైకవచనమున వచ్చు 'ఏ'త్వముసయితము 'ఇ'దాగమపూర్వకముగుచు దేశ్యక్రియలం దుండునని చెప్పెడిసందర్భములోని దీసూత్రము. భూతార్థక్రియలందు నిల్చునీ 'ఇ'దాగమము వేఱు. లఘ్వికాతురేతి సూత్రసిద్ధమగు 'ఇ' దాగమము వేఱు. ఇట్టి విభిన్నవిషయకములను సూరి కలుపుటచే నిట్లిచట రెండిటిని జోడింపవలసెను. 'భూతబహుత్వేతు=భూతార్థక ప్రథమపురుష బహువచనమునందు మాత్రమె, ఇత్ స్యాత్ = సంస్కృతధాతువు తుదిని 'ఇదాగమము' నిల్చును. ఇట్లనుటచేతఁ బ్రథమపురుషైకవచనమున నియ్యది నిలువనేరదని విశదపడుచున్నది. "క్త్వే భూతయోః క్రియాన్తస్యే"త్తను దానివెంటనె "ప్రథమైకవచనలోపః" అని ప్రథమపురుషైకవచనలోపము విధింపఁబడుచున్నదిగాన నద్దానినుండి ప్రథమపురుషమునకే యీయథర్వణుని నవరణమని గ్రహింపవలయును. కావున "రక్షించితివి - రక్షించితిరి - రక్షించితినిన్ - రక్షించితిమి" మున్నగు మధ్యమోత్తమ పురుషైక

వచన బహువచనములలో "ఇదాగమము" వచ్చుట నిర్బాధమగుచున్నది. ఉదా:— రక్షించు+తిప్ = రక్షించు+ఎ+న్ = రక్షించెన్. ప్రథమైకవచనలోప ఇత్యాది సూత్రముచే "తిప్పునకు" లోపము బ్రకృతాథర్వణసూత్రముచే "ఇదాగమ" నిషేధమును, "ప్రథమైక స్యైద్భవే" దిత్యాదిచే "ఎ"త్వమును వచ్చెనని యెఱుంగునది. రక్షించు+ఇ+రు = రక్షించిరి. భూతాదుత్తాం పరేషా మి దితి సూత్రముచేదుది "ఉ"కార మికార మయ్యెను. రక్షించు+ఇ+తి+వు = రక్షించితివి. రక్షించితిరి - రక్షించితినిన్ - రక్షించితిమి - మొ. దేశ్యేతు = దేశ్యక్రియలయందన్ననో, ఉభయతో భవేత్ = ప్రథమపురుషైకవచన బహువచనములు రెండిటను "క్త్వే భూతయోః క్రియాన్త స్యేదితి సూత్రోక్తమగు 'ఇదాగమము' తక్కిన పురుషములందువలెనె వచ్చును. ఇట్లు భూతకాలిక ప్రథమపురుషైకవచనమునందును "ఇదాగమము"వచ్చుట యుత్తరసూత్రమగు "ఇ ద్భవే న్నాంతకాత్ పరః" అనుచోట్నునవర్ణాంత క్రియలకును దదుపలక్షితములగు 'డు'వర్ణాంత 'గు'వర్ణాంతాదులకును మాత్రమె యగునని గ్రహింపవలయును. (కనియెన్ - పడియెన్-మొ) ఇట్లగుటచే దక్కినదేశ్యక్రియల ప్రథమపురుషైకవచనమున రానేరదని గ్రహింపవలెను. (గెలుచు+ఎ+న్=గెలిచెన్-మొ.) భూత ఏకత్వవాచకే దేశ్యక్రియాన్తేషు=భూతకాలిక ప్రథమపురుషైకవచనమునందు దేశ్యక్రియలతుదిని, అనఁగా 'ఇ'దాగమమువచ్చు దేశ్యక్రియల భూతార్థప్రథమ పురుషైకవచనమునందని యర్థము. యః స్యాత్ = "య"అనునది, వచ్చును. సః=ఆయవర్ణము, ఇతః పరఏవ స్యాత్=అట్టి 'ఇదాగమము నకుఁ బరమందే నిల్చును. ఇత్ = ఆ 'ఇ'దాగమము, నాన్తకాత్ =నువర్ణాంతధాతువులకుఁ బరముగా మాత్రమె భూతకాలిక ప్రథమపురుషైకవచనమునందు, వచ్చును. 'నాన్తకాత్పరః' అనునది 'డు'వర్ణాంతాదులకును నుపలక్షణమగుచున్నది. కాన మహాకవిప్రయోగానుసారముగా, డువర్ణాంతధాతువులకును, గువర్ణాంతధాతువులకును 'ను' వర్ణాంతములకువలెనె పయికార్యము లగుననియు, నువర్ణాంతాదులు లఘుద్వ్యక్షరధాతువులె యట్టికార్యములనందుననియుఁ దద్ధర్మార్థ క్రియలందును 'ఎ' వర్ణమాదిగాఁగల ప్రత్యయము పరమగునపుడును బై కార్యములు గల్గునసియు నెఱుంగునది. ఉదా:—కను+ఇ+య+ఎ+న్ = కనియెన్. పడు+ఇ+య+ఎ+న్ = పడియెన్. తగు+ఇ+య+ఎ+న్ = తగియెన్. ఇట్లె - వినియెన్ - చెడియెన్ - మొ. తే.గీ.......వీడుకొనియె నవ్యాసవుండు (శాంతి. ౪ ఆ. ౩౮౭). క. అనవుడు ననిమిషపతి యే। యనువున నీశాంతి నీకు నగపడియె మహా। జనపూజ్య చెప్పవే నా। కని యడిగిన నిట్టులనియె నతఁడాతనితో (శాంతి. ౪ ఆ. ౩౮౨ ప). ఇట్లు శబ్దపల్లవాదులలోని

ద్విస్వరధాతువులకును 'ఇ'దాగమము వచ్చునని యెఱుంగునది. తే-గీ.........
దివ్య! పదవి యే వర్తనమునఁ జొప్పడియె నీకు. (అను. ౪ ఆ. 3౫౬). క......
మూర్ఛ మునుఁగుచుం బడియె ధరన్ (అను. ౨ ఆ. ౪౪౭). క.........! చనియె
.........(అను. ౫ ఆ. 3౦౯). ఇట్టివి పెక్కుగలవు. ఇట్లె తద్ధర్మక్రియలందును
బ్రక్రియ నడపవలయును. కను+ఇ+య+ఎడున్ = కనియెడున్; కను+ఇ+య+
ఎ+ద+న్ = కనియెదన్; కను+ఇ+య+ఎ+డు+వాఁడు = కనియెడువాఁడు - మొ.

పై ప్రక్రియలో స్వరసంధి చేయనపుడు "యశ్రుతి మాంర్యా" ఇత్యాది సూత్రముచే సంహితలో యకార మెట్లును నిల్చుచుండఁగా నథర్వణాచార్యుఁడు "యః స్యా"దిత్యాది సూత్రముచే య వర్ణాగమము నేల పునరుక్తకముగ విధింప వలయునని శంకింపరాదు. పయిస్థలము లన్నిటను నపదాదిస్వరసంధి (౭౫-౭౫ I విష), నిత్యముగా వచ్చినచో "కను+ఇ+ఎ+న్ = కనెన్'' మున్నగు ననిష్టరూపముల ప్రాప్తియు, "కనియెన్ - పడియెన్ - తగియెన్ - కనియెడున్ - కనియెదన్ - కనియెడు వాఁడు" మున్నగు సాధురూపములు సిద్ధింపకుండుటయు సంభవించును. ఇట్లగుటచేత "అచోఽచి కుత్రచి ల్లోపో! బహుళం స్యాత్ప్రయోగతః ఇతి ఎకారలోపః-'చనెన్' ఇత్యాది" (అహో. ౧౫౧ పుట). అనురీతిని "చనెన్ - వినెన్ - కనెన్" మున్నగు రూపముల నహోబలపతి సాధించుట నన్నయాథర్వణ సమ్మతముకాదని విశదమగు చున్నది. 'చనెన్ - వినెన్ - కనెన్' అనురీతిగలరూపములు నన్నయభారతభాగమునం దెచ్చటను లేవు. తరువాతి కవు లట్టిరూపములను బ్రయోగించిరి. కాని సూరి యట్టిరూపముల నేల సంగ్రహింపఁడయ్యెనో? ప్రౌఢవ్యాకర్తయైన నేల సంగ్రహింపలేదో తెలియకున్నది.

"కనియె ననవలసిన భూతార్థక్రియాపదైకవచనంబునందు వర్ణలోపము చేసి కనెనఁట యని గ్రామ్యపదముగా వాగనుశాసనులు ప్రయోగించినారు.........
ఆదిపర్వమునందు. క. వనకన్యకయఁట నేనఁట! వనమున గాంధర్వమున వివాహం బఁట నం! దనుఁ గనెనఁట మఱచితినఁట! విననగూడునె యిట్టిభంగి విపరీతోక్తుల్" (అప్పక. ౧ ఆ. ౧౨౯-౧3౦). అని యప్పకవి వ్రాసెను. "ఈపద్యము ('వనకన్యక యఁట.........' అనుకందము) పినవీరభద్రుని శృంగారశాకుంతలమునందుఁ గనఁ బడునుగాని (చూ. పు. ౯౫ శృం. శా) ఆదిపర్వమునందుఁ గనఁబడదు." అని యప్పకవీయముద్రణ సంస్కర్తలు టిప్పణమున వ్రాసిరి. నన్నయభారతములోని యాదిపర్వ చతుర్థాశ్వాసమందలి శకుంతల వృత్తాంతము సందర్భమున నిట్లున్నది.
ఏనెట్లు నీవెట సుతుఁడెట! యే నెన్నఁడుఁ దొల్లిచూచి యెఱుఁగను నిన్నున్!

మానిను లసత్యవచనలు । నా నిట్టి లసత్యభాషణం బుచితంబే (ఆది. ౪ ఆ. ౧౦౦ పు). దీని టిప్పణమున ముద్రణసంస్కర్తలు "వనకన్యకయఁట నేఁట వనమున గాంధర్వమున వివాహంబఁట నం। దనుఁ గనెఁట మఱచితి! నఁట విన హాసమునె యిట్టిభంగి విపరీతోక్తుల్. ఈపద్యమాది పర్వమున నున్నదని అప్పకవి వ్రాసి యున్నాఁడు. అయినచో నిచ్చోట నుండఁబోలు" అని వ్రాసిరి. అహోబలపండితుఁ డీయప్పకవివాక్యములను విమర్శించుచు నీక్రిందిరీతిని వ్రాసెను. "అప్పకవినాపి 'వినెన్-కనెన్ - చనెన్' ఇత్యాదిశబ్దానాం గ్రామ్యత్వేఽపి మహాకవిప్రయోగరూఢత్వా త్సాధుత్వ మిత్యుక్తమ్ - తన్న - చనె నిత్యాది శబ్దానాం శాస్త్రరూఢత్వేన అద్యః క్రియాస్వితి సూత్ర ఉక్తత్వాత్. 'నం। దనుఁ గనెఁట మఱచితి' నిత్యాదిప్రయోగా దాచార్యస్యాప్యేతాదృశ ప్రయోగో పీష్టఏవ" (అహో. ౧౭౭ పుట). కవిశిరోభూషణములోని యీ తుదివాక్యమునుబట్టి "వనకన్యకయఁట" మన్నగు కందపద్యము భారతాదిపర్వములోనిదని యహోబలపండితుఁడును నంగీకరించుచున్నాఁడు. కనెన్ - వినెన్ - చనెన్ మన్నగురూపములు నన్నయాథర్వణ సమ్మతములుకావని యప్పకవి వచింపఁగా దానిని నిరసించుచు నహోబలపండితుఁ డీక్రింది రీతిని 'అద్యః క్రియాస్వి' త్యాది సూత్రవ్యాఖ్యానసందర్భమున నట్టిరూపములకు వ్యాకరణరూఢత్వమును వివరించెను. "చనియెన్ - కనియెన్ - ఇత్యాద్యుదాహరణమ్ - తత్ర క్రియాయాం క్త్వాభూతయోః క్రియాన్తస్యే దితీత్వమ్. వర్ణాగమోవిశేష ఇతి యత్వమ్. ప్రథమైకస్యే ద్భవేచ్చ భూతార్థే ఇతి ఎత్వమ్. చనెన్-వినెన్ - కనెన్ ఇత్యాది క్రియాప్రయోగోఽపి ప్రబన్ధేషు వర్తతే. తత్ర 'ఏదన్తతాచ నామ్నా। మన్యతరస్యా మియాన్తానా మితిసూత్రం నప్రవర్తతే. నామ్నా మితి నామమాత్రస్యైవ గ్రహణాత్. కింతు వికృతి వివేకసూత్రేణ తన్నిర్వాహః. యఃస్యా ద్ద్వేశ్య క్రియాన్తేతు। భూత ఏకత్వవాచక ఇతి యః. ఇత్స్యా ద్భూతబహుత్వేపి। ద్వేశ్యే తూభయతో భవేదితి ఇత్వమ్. డుడ్వాదివర్ణే భూతార్థే। చాపి తస్యై ద్భవే త్సదా ఇతి ఎత్వమ్. చనియెన్ - కనియెన్ - వినియెన్ - ఇత్యాది. ఇయాన్తాస్సాధవ శ్శబ్దాః। క్వచి దేదన్తతాపివా ఇతివా ఎత్వమ్. అచోఽచి క్వచి ల్లోపో। బహుళం స్యాత్ ప్రయోగతః। ఇతి ఎకారలోపః. చనెన్ ఇత్యాది" (అహో. ౧౫౦-౧౫౧ పు). "కనియెన్" మన్నగువానిలోని "ఇయ" అనుభాగమునకు "ఎత్వము" చేయఁగా "కనెన్" అను రూప మేర్పడునని యొకమార్గము నహోబలపతి చూపెను. ఈమార్గమున "ఏదన్తతాచ నామ్నా"మిత్యాది చింతామణిసూత్రమున నామ్నామ్మనియుండుటచే నది వర్తిల్లనేరదనియు "ఇయాన్తాస్సాధవ శ్శబ్దాః।

క్వచి దేద స్తథాపిచ" అను సధర్కణవచనముచే "కనియెన్ = కనెన్" అను రెండు రూపములు సాధువులగుననియు నహోబలపతి యాశయము. అనఁగా "కను+ఇ+య+ఎ+న్ =" అను ప్రక్రియలో "ఇయాన్తా స్స్వధవ ఇత్యాదిచే 'ఇయ' అను భాగమునకు, "ఎత్వము" రాఁగా "కను+ఎ+ఎన్" అని యేర్పడుననియు 'అచోఽచీ' త్యాది సూత్రముచే మొదటి "ఎ"వర్ణము లోపింపఁగా "కనెన్" అను రూప మే ర్పడుననియు నహోబలపతి యాశయము. కానఁ బై యహోబలపతి తుదివాక్య ములో "ఇకారలోపః" అనునది ముద్రణప్రమాదమనియు నచట "ఎకారలోపః" అనియె యుండవలయు ననుతలంపుతో నట్లు దిద్దినది పై నుదాహరింపఁబడెననియు గ్రహింపనగును. అట్లు సవరింపనిచో నచటి గ్రంథము సమన్వితమె కానేరదు. ఇట్టి యచ్చుతప్పును జూచికొనకయె గాణపత వివరకర్త "చనెన్ (చని+ఎన్)" అని (గాణ. క్రియా. 3౫ర కారి. ౨౦ ప) 'ఇ'కారమునె చూపి ప్రక్రియ నడపుటకేవ లము భ్రాంతిమూలకము. "ఇయను" "ఎకారము" వచ్చునపు డింకను "ఇ"కార మెచట నున్నదని తలంచెనో తెలియకున్నది.

అనెన్ - చనెన్ - కనెన్ మున్నగురీతిగల రూపములు భారతమునం దును నరు దుగఁ గన్పట్టుచున్న వందురుగాని కవిప్రయుక్తములని విశ్వసింపఁదగిన యతిస్థాన ఘటి తములు కన్పట్టలేదు. క. సురసారథి ననుఁగానక । హరినందన యెందుఁ బోయి తనెఁ గడుఁభీతిన్ (ఆర. ర ఆ. ౬౯ నన్నయభాగము). "ఎందుఁ బోయి తనియెన్ భీతిన్" అని తాళపత్త్రమాతృకలో నున్నది. క.........ముదం । బున వచ్చితి వనె జనకుని । మున మానందరస పూర్ణమయతం బొందన్ (అను. ౨ ఆ. ర౬౨ ప). 'ముదం । బున వచ్చితి వనియె జనకు । న......' అని తాళపత్త్రమాతృకలో నున్నది. చ. నడవ ...దాత్మ ...గ్ని యుతా సాదనంబున నిర్గమించి యె । క్కుడు వడి పద్మగర్భు కడకుం జనె నమ్మహీతుండు మన్మథుం । గొడుకుగఁ బంచి........." (అను. ర ఆ. ౪౦౫). "చ......... ఎ । క్కుడు వడి పద్మగర్భుకడకుం జన నమ్మహీతుండు మన్మథుం। గొడుకుగఁ బంచి........." అని తాటాకుమాతృకలోనున్నది. అర్వాచీన కవి గ్రంథముల ...ధారాళముగా వెలయుచున్నవి. వెనుక నుదాహరించిన "క. వన కన్యక యఁట కేఁట । వనమున గాంధర్వమున వివాహంబఁట నం । దనుఁ గనెనఁట మఱచితివఁట । వినఁగూసనె యట్టిభంగి విపరీతోక్తుల్" (సినవీ. శృం. శా. ౯౫ పుట). అనుపద్యము శృంగారశాకుంతలమున నిర్వివాదముగా వెలయుచున్నది.

తద్ధర్మాద్యర్థక క్రియలందును వక్రపరకత్వమున వచ్చు "ఇ"దాగమమునకుఁ బ్రయోగములు:—చ. ఎడపక యర్థశక్తి మిఁచ్చుతున కిచ్చితి మిఁచ్చినదాని కిందొడం।

మదీయాస్త్రము లని । యెడు కటుమంత్రముల నిష్ఠ పేర్కొని ప్రలన్ । కపిరిక చా
హుల దర్పం । బుడిగించెదఁ దోలఁగి చూచుచుండుఁడు మీరల్ (అర. ౭ ఆ. ౧౫౩
ప). (యతిప్రాసస్థలగతము). సీ.......... । భూనాథుఁ డరియెడు బుద్ధిఁ బూజించితే
..........(సభా. ౨ ఆ. ౧౧ ప). క..........తగియెడు । వరు రోయుచునుండె
సుతకు వైదర్భుండున్ (అర. ౨ ఆ. ౩౨౭). సీ.......... ధ్రువఫేనపితతుల, నగి
యెడునదివోలె..........(అర. ౩ ఆ. ౩౮ ప). క. త్రిలసద్రాత్రియును సం । ధ్యలు
రెండును భూతయక్షదానవ గంధ । ర్వుల త్రిష్టరియెడు ప్రొద్దులు । వెలయఁగ నింక
వనిచరులు వెఱతురు నడవన్ (ఆది. ౭ ఆ. ౩౮). ('గంధ । ర్వులు గ్రుష్టరియెడు
ప్రొద్దులు' అని పాఠాంతరము). వ. ఇవ్వేళలయందుఁ గ్రుష్టరియెడువారి నెంత బల
వంతులనైనను..........(ఆది. ౭ ఆ. ౬౫ గద్యము). 'గ్రుష్టరు - త్రిష్టరు' అను
నవి లఘుదంతములు కావు. ద్విస్వరకములును గావు. ఇట్టివానిని వాక్యద్వస్తస్థా
వాచిత్వమున సంగ్రహింపవలయును. క..........అధికం । బుగఁ దగియెడు దాన
మెద్ది యన్నిటిలోనన్ (అను. ౨ ఆ. ౩౭౮ ప). క. కవపోనలును గాండీవము ।
నవల నిడం బనుపు మంద రరదము డిగు మే । ను విడప డిగియెద..........(శల్య.
౨ ఆ. ౩౩౩). మొ.

"లఘుపూర్వ నకారాన్త । క్త్వార్థోకరి భవేచ్చ యః । భూతార్థ స్సైకవచనే ।
ప్రథమాయా మితీరితః॥ త్క్వేత్వ స్త్వేత్వంచ రిత్వంచ । స్తే భూతే ప్రథమాద్వయోః
.........." మున్నగు కారికలు కవిజనాంజన టీకోదాహృతము లనుచు నాథర్వణ
ములుగా నారాయణీయవ్యాకర్త తెల్పించుట యవిమర్శమూలకము. ఆకారికలు
కేవలము ప్రక్షిప్తములు - పునరుక్తిదూషితములు - సంప్రదాయవిరుద్ధములు.
క్త్వార్థకరూపము పై యకారము నిల్చి సమాపకక్రియ యగుట కేవల మసంభవము
గదా.

> ఉరువిరహితంబు లయి యయాంతంబులయిన యేకస్వర
> ద్విస్వరంబుల యుంచు గ్వక్రంబుల కియుఁడాగమంబు
> విభాషనగు. ౫౦.
>
> ఏకస్వరధాతు ద్విస్వర ధాతువుల మీఁదిది యుంచు గ్వ
> క్రంబుల కియుఁడాగమంబు విభాషనగు. ఉరుమంతం
> బగు ధాతువులకును యాంతంబగు ధాతువులకును

విూఁదియించు గ్వాక్రంబుల కియుడాగమంబు రాదు. భుజ్ - ఇఁచ్ - ఇంచు = భుజియించు - పక్షంబున - భుజించు. గుణ - ఇయ్ - ఇంచు = గుణియించు - గుణించు. ఇంచు గ్వ్యవధానంబునంజేసి సంస్కృత ధాతువులు వక్రపరకంబులు లేవని యెఱుంగునది. యాచ్ - అర్థ - ఇత్యాదులు గురుమంతంబులు. వ్యయ - ఇదియాంతము. యాచించు - అర్థించు - వ్యయించు. జి - ఇంచు - అనుచో నిత్యంబగుటంజేసి యయుగాగమంబు;రాఁగా యాంతంబగుటంజేసి యియుడాగమంబు లేదని యెఱుంగునది. కృతాకృత ప్రసంగి నిత్యంబు నాఁబడు. నగు - ఇయ్ - ఇంచు = నగియించు - నగించు. నగు - ఇయ్ - ఎను = నగియెను - నగెను. పడు - ఇయ్ - ఎను = పడియెను - పడెను. ఇత్యాదులెఱుంగునది.

బాలవ్యాకరణ వివరణము. 3.౨౦ I విషయము.

సంజీవని. 3.౨౦ I విప:—'ఏకస్వర ద్విస్వరంబుల' అనుదానికి 'ఏకస్వరధాతు ద్విస్వరధాతువుల మీఁది' అని వివరించుటచేత నుపసర్గముచే నధికసంఖ్యాకస్వరవంత మయినను క్షతిలేదనియు ధాతుమాత్ర మేకస్వరకముద్విస్వరకమునైయుండిసం జాలు ననియునర్థముచేయనగునుగాని సూరియావిషయమును వివరించి యుదాహరింపలేదు. కాన 'ఇ'ంచుగాగమ యోగమున ధాతువున కధికసంఖ్యాక స్వరవత్త్వము గల్గినను క్షతిలేదని మాత్రమె సూరి యుద్దేశించియుండునని తోఁచుచున్నది. గురుత్వ లఘుత్వ వివరణము 3౦ IV విషయమునఁ జేయఁబడియున్నది. ఆంధ్రలాక్షణిక మహాకవి సంప్రదాయముచొప్పున వ్యంజనపరకము గురువైయైనను సంస్కృతచ్ఛందస్సంప్రదాయమున "తత్ - వచ్" మున్నగువానిలోని 'త-వ' మున్నగునవి లఘువులె యగుచున్నవి. ఇచట సంస్కృతధాతుగత వర్ణ గౌరవలాఘవములు పరిశీలింపవలయును గావున సంస్కృత సంప్రదాయ మవలంబింపఁబడెనని తోఁచెడిని. సంస్కృతమందు మాత్రము "సర్వవ్యాపీ సర్వధారీ। ధాతిభాసయతేఖిలమ్" మున్నగు స్థలములందు చరణము తుదినున్న 'ల' మున్నగునవి గురువులు కావాయని శంకించికొనరాదు. అచటిగురుత్వము వ్యంజనపరకత్వమునఁ గల్గ లేదనియుఁ బాదాంతస్థితిచేఁ గల్గెననియు సంస్కృతచ్ఛాందసికుల యాశయము. యాఁతత్వము ధాతువునకు సహజమైనను వ్యాకరణకార్య జన్యమైనను నియుడాగమ ప్రతిబంధక మగునని యెన్నునది.

వ్యయ్ - శయ్ - మున్నగుధాతువులలోని యకారము సహజము. జి - జయ్ నీ - నయ్ - మున్నగువానిలోనిది వ్యాకరణకార్యజన్యము. "ఇంచుక్కు" స్వార్థికమైనను ప్రేరణార్థకమైనను నియుడాగమనిమిత్తమె కాఁగలదు. వక్రమనఁగా "ఎ - ఏ - ఒ - ఓ" అను స్వరములలో నొకటియని యర్థముకాని యిచటఁ బ్రయోగానుసారముగా "ఎ" అనునదిమాత్రమె యుద్దేశింపఁబడెనని యెఱుంగునది. "ఇయుట్టు" టిత్తు గాన నించు గ్వక్రములకుఁ బూర్వాగమ మగును. అనఁగా "ఇయ్+ఇంచు = ఇయించు, ఇయ్+ఎన్ = ఇయెన్" అనురీతి నేర్పడునని భావము. ఏకస్వరద్విస్వరంబుల యించు గ్వక్రంబులకనుచోఁ గ్రమాన్వయము నెన్నరాదనియు నేకస్వరము లకించు గ్వక్రములలో నేది పరమైయున్నను ద్విస్వరములకును నించు గ్వక్రములలో నేది పరమైయున్నను నియుడాగమం బగునని యే సూరి యుద్దేశించెనని "నగియించు - నగించు, నగియెను - నగెను" అనునాతని యుదాహరణములె విశదీకరించుచున్నవి. అట్లయినను నేకస్వర ద్విస్వర సంస్కృతధాతువులకుమాత్రమించుక్కు పరమగునపుడును ద్విస్వరములగు నలంతియాచ్ఛిక ధాతువులకు మాత్రము వక్రము పరమగునపుడును నియుడాగమము వచ్చుట ప్రయోగదృష్టముగుచున్నది. ఏకస్వరాచ్ఛికధాతువులు లేనేలేవు. సంస్కృత ధాతువుల కించు గ్వ్యవధానముచే వక్రపరకత్వము సంభవింపనేరదు. ద్విస్వరాచ్ఛిక ధాతువులమీఁది యించుక్కునకు నియుడాగమ ప్రయోగము కానంబడదని ముందు విశదీకరింపఁబడును. సంస్కృత ధాతువుల కించు గ్వ్యవధానంబున వక్రపరకత్వము సంభవమని సూరియు 'ఇంచు గ్వ్యవధానంబునంజేసి' త్యాదివాక్యముచే వివరించెను. 'భుజ్' అనునది యేకస్వర సంస్కృతధాతువు. కాన 'భుజ్+ఇయ్+ఇంచు = భుజియించు - భుజించు' అను రూపద్వయము లభించును. "గుణ" అనునది "అదంత"మగు సంస్కృతధాతువు. కావున నది ద్విస్వరధాతువుగా నుదాహరింపఁబడినది. "గుణయతి" మున్నగు సంస్కృతరూపములలో దాని "అదంతత్వము" ప్రసిద్ధమైయున్నది. "గుణ+ఇయ్+ఇంచు" అనుచో నపదాదిస్వరసంధి. (౭౫-౭౫ I వివ). కల్గఁగా "గుణియించు-గుణించు" అను రూపద్వయము కల్గును. 'అర్థ' అనుదానిలో నిది వర్గచతుర్థ ధకారము కాదనియే తోఁచుచున్నది. వర్గచతుర్థ ధకారము గల 'అర్ధ' శబ్దము ధాతువుకాకున్నను "అర్ధించు=సగముచేయు" అను నామధాతువు కలదు. వర్గద్వితీయమగు థకారముతోడిది "అర్థత్కృజ్ యాచనే" (కవికల్పద్రుమము) అను ధాతువే కలదు. బాలవ్యాకరణ ముద్రణములలో వర్గద్వితీయ ఘటితరూపమే కన్పట్టుచున్నది. "యాచ్ - అర్థ" అనుధాతువులు గురుమంతములగుట

చేత వానికి "ఇయుట్టు" రానేరదని సూరియె యుదాహరించెను. ఇట్లె 'వ్యయించు' అనునది యాంతముగుటచే 'ఇయుట్టు' రాదు. యాచించు - అర్థించు - వ్యయించు, మొ. 'జి' ధాతువునకు 'బా. క్రి. ౬౮ సూత్రము చెప్పిన 'అయుక్కు' రాఁగా 'జయ్' అని యేర్పడును. అయ్యది యాంతముగుటచే 'ఇయుట్టు' రానేరదుగాన 'జయించు' అని మాత్రమె యేర్పడును. "అయుక్కు - ఇయుట్టు" అను రెండిటిలో "అయుక్కు" పరశాస్త్రము నిత్యశాస్త్రము నగుటచేత నట్టి "అ" యుగాగమమును ముందుగఁ జేయవలసెను. పరశాస్త్రమగుటచేతనే 'అ' యుగాగమము ముందుగఁ జేయఁదగు ననుచు "పరనిత్యాన్తరఙ్గాపవాదానా ముత్తరోత్తరం బలీయః" అను చెప్పిన వచింపవలసియుండఁగా "జి+ఇంచు అనుచో నిత్యంబగుటం జేసి...... ..." అను వాక్యముచే సూరి నిత్యత్వమునకుఁ బోనేలయని శంకించుకొని సుప్తార్థప్రకాశికాకర్త "ద్విర్బద్ధం సుబద్ధం భవతి" అను న్యాయము నాశ్రయించి దార్ఢ్యాతిశయార్థముగా సూరి నిత్యత్వపర్యంతానుధావనము చేసెనని విస్తరించి వ్రాసెను (బా. సు. ప్ర. ౩౮౧ పుట. ద్వి. ము). కృతాకృత ప్రసంగి నిత్యంబు నాఁబడు ననఁగా, నియుడాగమము చేసినను జేయకున్నను నయుగాగమము వచ్చుటకుఁ బ్రతిబంధము లేదు. అయుగాగమము చేసినచో నియుడాగమము రానేరదు. కాన నయుగాగమము నిత్యమనిపించుకొనును. ఒక్కచో సంభవించువిధులు రెండిటిలో నేది చేసినను జేయకున్నను రెండవది ప్రసక్తమగునో యది నిత్యమనిపించుకొనునని యర్థము. సూరి "నగియించు - నగించు" అని యుదాహరించెనే కాని 'నగియించు' అను రీతి గల కవిప్రయోగము కన్పట్టలేదు. ఇంచు ప్రత్యయకత్వమున నాచ్ఛికధాతువుల కియుడాగమము వచ్చుటకుఁ బ్రామాణిక ప్రబలప్రయోగము మృగ్యము. "నగించు - నగుపించు" అను రూపములు మాత్రమె ప్రయోగదృష్టము లగుచున్నవని కల్పతరువులో వివరింపఁబడెను. సూరి నగు ధాతువునకు "నగియించు నగించు." అను రూపములను జూపియు "పడు" ధాతువున కట్లు చూపకుండుట కొంత యనుకొని కావలయు ను బా. సా. వే. వ్యాఖ్యాత "నగించు - పడించు అను నియుడాగమము గలుగని, రూపములకుఁ గ్రమముగ నవ్వించుట - పడఁజేయుట యర్థము లనియు నెఱుంగునది" (బా. సా. వే. ౮౨౩ పుట). అని ప్రామాదికముగా వ్రాసెను. పడు ధాతు ప్రేరణరూపము బా. క్రి. ౧౨-౧౩ సూత్రములచెప్పిన "పఱుచు - పెలువరించు - వెలువఱుచు" మున్నగురీతి నేర్పడుననియు "పడించు-పడియించు" అనురూపములు సాధువులు కావనియు స్మరింపకుండుట శోచనీయము, ఆచ్ఛిక ద్విస్వరధాతువులకు వక్రపదకత్వమున "నగియెను = నగెను. పడియెను -

పడెను" అను సూరి యుదాహృతులు నిర్బాధములు. సూరి యుదాహరింపలేదు గాని వక్రపరకము లనుటచే "నగియెదను - నగియెడిని - నగియెడువాఁడు" మున్నగు పాఠికములగు నియుఁడాగను ఘటితరూపములు బాలవ్యాకరణ పక్షమునందును సంగ్రహింపఁబడుచున్నవని గ్రహింపనగును. "చను - తగు - అటు" మున్నగు కొన్ని యాచ్ఛిక ధాతువులకు 'చనించు - తగించు అటించు' మున్నగు ప్రేరణరూపములు కన్పట్టలేదు గాన నట్టివానికి "ఇయుట్టు" వచ్చునా? రాదా? యని చర్చింప వలసిన ప్రసక్తియే లేదు.

నన్నయా 3౨౧ విషయము. చో రాత్మనే పదే ర్థే। గృహ్ణాతే ర్వాగమస్య వేత్త్వం స్యాత్। (ఆం. చిం. క్రి. ౧3 కారి. అహో. ౮౮౯ పు).

కల్పతరువు. 3౨౧ విషః—ఆత్మనే పదేఽర్థే = ఆత్మనే పదార్థముగల, గృహ్ణాతే = కొను ధాతువు పరముగుచుండఁగా, ఆగమస్య = ఇంచుగాగమము యొక్క, చోః = చువర్ణమునకు, వా = వికల్పముగా, ఇత్త్వమ్ = ఇదాగమము, స్యాత్ = అగును. ఏతత్సూత్రార్థ స్వారస్యముచేత నే యాత్మనేపదార్థమునఁ దెల్గున "కొను" ధాతువు, ధాతువుకుదిరి నిల్చు ననునర్థము జ్ఞాపితమగుచున్నది. క్రియా ఫలము కర్తను బొందు నర్థమున నాత్మనేపదము ప్రయుక్తమగునని భావము. "స్వరితఞితః కర్త్రభిప్రాయే క్రియాఫలే. (౧-3-౭౨) స్వరితేతో ఞితశ్చ ధాతో రాత్మనే పదం స్యాత్ కర్తృగామిని క్రియాఫలే" (సి. కౌ. ౨౧౫౮ సూ). దీని బాలమనో రమావ్యాఖ్య:—"కర్తృగామి నీతి - ఏవంచ హోతా యాజ్యయా యజతీత్యాదౌ యాగఫలస్య స్వర్గస్య యజమానగామిత్వేన హోతృగామిత్వాభావాత్ నాత్మనే పదమ్. తథా వేతనేన యజ్ఞదత్తభృతః దేవదత్తః పచతీత్యత్ర పాకఫలస్య భోజనస్య పక్తృగామిత్వాభావాత్ నాత్మనేపదమ్. దక్షిణాదిలాభస్తు నఫలమ్. లోకతో వేదతో వా య దుద్దేశేన క్రియాప్రవృత్తిః తస్యైవ హ్యత్ర క్రియాఫలశబ్దేన వివక్షితత్వాత్ (౨3౫-౨3౫ I విషయములలోఁ జెప్పఁబడినరీతి నిచటి ఫలశబ్దార్థము నెన్నరాదు) కర్తృగామి ఫలక క్రియావృత్తే ర్ధాతో రిత్యర్థః. ఆత్మనేపదంతు ధాత్వర్థఫలస్య కర్తృగామిత్వం ద్యోతయతి". "దేవదత్తుఁడు పచించుకొనెన్" అనుచో పచనక్రియాఫలమగు భోజనము కర్తయగు దేవదత్తునకె యనునర్థము లభించుచున్నదిగాన నది యాత్మనేపదార్థక మనఁబడును. దేవదత్తుఁడు పచించు చున్నాఁడనుచో నట్టియర్థము కానేరదుగాన నది యాత్మనేపదార్థక మనఁబడదు. కాని యట్టిదానిని సంస్కృతమందువలెఁ బరస్మైపదార్థకమనుట తెల్గుసంప్రదాయము

కాదు. సంస్కృతమున నాత్మనేపదార్థ ద్యోతనముచేయు తిఙ్ ప్రత్యయములు వేఱురీతిగను పరస్మైపదార్థ ద్యోతనముచేయు తిఙ్ ప్రత్యయములు వేఱురీతిగను నుండును. తెల్గున నట్టిపద్ధతియే లేదు. ఆత్మనేపదార్థకత్వమున ధాతువు తుదిని "కొను" ధాతువు నిల్పుట మాత్రమే తెలుఁగుసంప్రదాయము. ఉభయపదములలోఁ గ్రియాఫలము కర్తృగామియగునపుడే యాత్మనేపద మనెడి పాణినీయుల నియమము సంస్కృతకవులచేఁ బాటింపఁబడలేదు. "అకరోదచిరేశ్వరః క్షితౌ । ద్విషదారబ్ధ ఫలాని భస్మసాదితిరఘుః - తనోతి శుభ్రం గుణసంపదా యశః (భారవి) ఇత్యాదౌ ఫలవత్కర్తరి పరస్మైపదమ్. ఫలం విశ్వోపకారాయ । ధత్తే పర్వాణి పర్వాణీతి. కమలవనోద్ఘాటనం కుర్వతే యే (సూర్యస్య రశ్మయః) ఇత్యాదౌ అఫలవత్కర్తర్యాత్మనేపదమ్" (ముగ్ధ. ౯౧౯ సూ. దుర్గా. వ్యా). ఇంచుగాగమ 'చు'వర్ణకమున కని చెప్పుటచేత స్వార్థించుక్కు చువర్ణమునకే కాక ప్రేరణించుక్కుచువర్ణకమునకును 'ఇ'త్త్వముకల్గును - వాఁడు తన్ను రక్షించికొనుచున్నవాఁడు - రక్షించుకొనుచున్నవాఁడు. (ఇది స్వార్థించు కుదాహృతి). వాఁడు రక్షింపించికొనుచున్నవాఁడు. రక్షింపించుకొనుచున్నవాఁడు. (ఇది ప్రేరణించు కుదాహృతి). అత్త్వాది తత్సమానామివ దేశ్యానా మనుచొప్పున నాచ్ఛికధాతువుల యించుక్కు చువర్ణమునకును 'ఇ'త్త్వము పాక్షికముగాఁ గల్గును. ఉదా:—వందించికొనెన్ - వందించుకొనెన్ - మొ. ఆచ్ఛికధాతువులకుఁ బ్రేరణమున నించుక్కే కాక చుగాగమమును వచ్చును కావున నద్దానికిని 'ఇ'త్త్వము వచ్చును - మాన్చుకొనెన్ - మాన్చికొనెన్. - మొ. సూత్రములోని వా శబ్దము వ్యవస్థావాచి యగుటచేత నించుగాగము చువర్ణకమునకే కాక యాచ్ఛికధాతుమాత్రము తుదిని నైత మాత్మనేపదార్థమున 'కొను' ధాతువు నిల్పుటయు నట్టి ధాతువునకును "కొను" పరకత్వమున బహుళముగా "ఇ"త్త్వము కల్గుటయుఁ గలదు. ఉదా:—వందుకొనెన్ - వందికొనెన్ - గెల్చికొనెన్ - గెల్చుకొనెన్ - మొ. బహుళమనుటచే యాంతధాతువులయాకు సకారాదేశ మగుటయు నట్టియెడల 'ఇ'త్త్వము నిత్యముగా నగుటయుఁ గలదు. ఉదా:—చేసికొనెన్ - వ్రాసికొనెన్ - మొ.

"ఇంచు గభావేఽపి - నేర్చుకొని - నేర్చికొని, అందుకొని - అందికొని, ఇత్యాదా విత్త్వం భవత్యేవ. అత్త్వాది తత్సమానా మిత్యుక్తేః. అత ఏవ - నగియించెన్ - తెగియించెన్ - మునిగియించెన్ - ఇత్యాదిరూపమపి సమంజసమితి ధ్యేయమ్" (అహో. ౨౯౦ పుట). అహోబలపతి యిట్లుగ నాత్మనేపదార్థక ధాతువిషయమగు "ఇ"త్త్వవిధాయక శాస్త్రమునుండి యించు క్పరకత్వమునందలి

[బా. క్రి. ౫౨-౫౩-౧౦౯ సూ.] ఇత్వము రాని యతిస్థానగతములు ప్రాచీనముగా లేవు.

'ఇ' త్త్వమును సాధించుట కేవలము నసంగత మనందగదు. మఱియు "నగిఱించు - తెగిఱించు - ముగిఱించు" అనురీతిగల రూపములు కవిప్రయుక్తములు కావని యీవఱకె వివరింపఁబడెను (3౨౦-3౨౦ I విష. సూ.).

ప్రయోగములు:—చ.........వ। ట్టికొనుటఁ గోరి తిర్విధము జెప్పక మెంతయు.........(ద్రోణ. ౧ ఆ. ౧౦౯ ప). సీ.........। చిత్తంబు పేరిఁ బుచ్చి కొని నిన్ను (అశ్వ. ౪ ఆ. ౨౩౭). సీ.........గీ. అచ్చటికి వచ్చి కృత్తిక లాప్పు రును మ। దీయ పుత్త్రకుఁ డనుచు నెత్తికొని రనఘ (అను. ౩ ఆ. ౧౫౦). (మూఁడిటియందును 'ఇ' త్త్వము యతిస్థానగతము. ఇత్వము రాని యతిస్థానగతప్రయోగము లభింపలేదు). ఆ-వె. ....తప్పించు। కొను తెఱంగెఱింగికొనుట మేలు (శాంతి. ౨ ఆ. ౨౭౨). వ.........కుండలంబులు.........మన్నించనంబున వాని నిప్పించుకొమ్ము (ఆది. ౧ ఆ. ౯౬ వచనము) (ఇప్పించుకొమ్ము = ఇమ్మనట్లుచేసి కొమ్ము = పుచ్చుకొమ్ము) ఆ-వె. అతని నాశ్రయించి యుపెన్కఁ జిప్పించి। కొనిన మేలు పొందు ననియె.........(శాంతి. ౩ ఆ. ౧౩౫ ప). (ఇప్పించికొను = పుచ్చుకొను = పొందు). క. అనిన విని యెఱింగికొని.........(విరా. ౪ ఆ. ౯౨ ప). (ఎఱింగికొని = తెలిసికొని). కొన్నియెడల 'కొను' శబ్దప్రయోగము లేకున్నను నాత్మనేపదార్థము భాసిల్లును. ".........సగరుం డనురాజు.........................
క. దతుమఖక్షయకరు.............ప్ర। త్యక్షము గావించె నుగ్రతపమున పేర్మిన్ (అను. ౩ ఆ ౪౭. ౪౯). (ప్రత్యక్షముకావించెను = ప్రత్యక్షము గావించికొనెను). సీ. జను లొక్కతఱిఁ దొల్చి సమయంబు దమలోనఁ। జేసి......దక్షను నండఱును గూడి శాసించువారుగా.........(శాంతి. ౨ ఆ. ౨౫౭). (చేసి = చేసికొని). అకర్మకధాతువుల కాత్మనేపదప్రయోగము తెల్లున లేదు. (బా. క్రి. ౧౨౪ సూ. విపృతి). కవిప్రయోగములం దట్టిధాతువుల తుదిని గొను ధాత్వనుప్రయోగము చూపట్టెనేని యది స్వార్థికమె కాని యాత్మనేపదార్థము కాదని యెఱుంగునది. ఉదా:—పండెను = పరుండెను. పండుకొనెను = పరుండెను. మొ.

క్రియాఫలంబు కర్తృగామి యగుచోఁ గొనుధాతు
వనుప్రయుక్తం బగు. ౫౨.

బాలవ్యాకరణ ఇదియె యాత్మనేపదార్థంబని వ్యవహరింతురు. వండు
వివరణము. కొనుచున్నాఁడు.

3౨౧ I విషయము. కొనుధాతువు పరఁబగునపు డిగాగమంబు బహుళం
బుగా నగు. ౫౩.

వండికొనియె - వండుకొనియె. బహుళం బగుటచే
యాంతంబునకు నిత్యంబు. చేసికొనియె.

పను జికొను లోకానొకచో స్వార్థంబునందును ప్రయు
క్తంబు లగు. ౧౦౯.

చొచ్చు - చొరఁబడు, నిలుచు - నిలువఁబడు, కూడు -
కూడఁబడు, పండు - పండుకొను.

సంజీవని. ౩-౨౧ I వివ:—౫౨ సూ:—క్రియాఫలంబు = క్రియాప్రవృత్తి ఫలము, కర్తృగామియగుచో = కర్తను జెందునపుడు ధాతువునకు 'కొను' ధాతువనుప్రయుక్తమగునని యర్థము. ఇట్టి స్థితిగల ధాతువునే యాత్మనేపదార్థకమందురని సూరివివరణమున కభిప్రాయము. ఉదా:—'దేవదత్తుఁడు వండుకొనెను' అనుచో దేవదత్తుని పచనక్రియాప్రవృత్తిఫల మగునట్టి వంటకపుభోజనము కర్తయగు దేవదత్తునకే యనునర్థము లభించుచున్నది. ఇట్లె సంస్కృతమున నుభయపది ధాతువులకు ఫలవత్ కర్తృకత్వమునందే యాత్మనేపద ప్రత్యయయోగము కల్గునని పాణినీయుల సిద్ధాంతము. 'దేవదత్తుఁడు వండెను' అనునపుడు పై రీతిగల యర్థవిశేషము లభింపనేరదు.

౫౩ సూ:—కొనుధాతువు పరంబగునప్పుడు = ఆత్మనే పదార్థకత్వమునందలి కొనుధాతువు పరంబగునపుడు ధాతువునకు బహుళముగా 'ఇ'గాగమం బగును. ఈయాగమము కిత్తుగాన ధాతువుకుదిని నిల్చును. ఉదా:—వండు+ఇ+కొను = వండికొను - వండికొనియె - ఇగాగమాభావపక్షమున:—వండుకొనియె. బహుళమగుటచేత యకారాంతధాతువులకు 'ఇ'గాగమము నిత్యముగా వచ్చునని సూరిగారు వివరించిరి. చేయు+ఇ+కొను = చేసికొను - చేసికొనియె. 'చేసుకొనియె' అనురీతిగల 'ఇ'గాగమాభావరూపము సాధువుకాదని తాత్పర్యము. "చేసికొనియె" అనునపు డుత్తరసూత్రముచే (బా. క్రి. ౫౪ సూ). యాకు నిత్య సకారాదేశము కల్గెనని యెఱుఁగునది. ఆత్మనేపదార్థక కొనుధాతువు పరమగునపు డనుటచేత "పండుకొను -" మున్నగుచోటులం దిగాగమము రానేరదని యెఱుంగునది. "యువర్ణాంతములకు ఇకారాదేశము (ఆదేశముకాదు. ఆగమము). నిత్యమని చిన్నయసూరి చెప్పెనుగాని పూర్వగ్రంథములందు ఉకారముతోడి రూపములుఁ గనవచ్చుచున్నవి. (ప్ర. సూ. ౨౭)". (ఆం. భా. అ. క్రి. ౫౩. సూ). అని యనుశాసనకర్తగారు వ్రాసిరికాని 'ప్రయోగవిశేష ప్రకరణమునందలి ౨౭ సూత్రములోని ప్రయోగములలో నొక్కటేని ప్రాచీనప్రామాణిక కవిప్రయో

గము కాదు. సీ. జలుతోలు కుళ్ళాయి పై నిప్పగొల్లెపు జన్నిదంబును వేసుకొని విల్లు।.........(పంచ. ఛల). క. ఆసనమును గొనకడిగా ప్రోసుకొని యచటికిఁ దాఁ బ్రముదమున వచ్చెన్ (కవిజన చకోరచంద్రోదయము. ౪ ఆ. ౧౬౬). ఇట్టి ప్రయోగములు చూపఁబడెను. ఇందును నీ రెండవ ప్రయోగమువంటివానిలోఁ 'పోసికొని' అనురీతిని గవిప్రయోగించె నన్నను నగునచ్చును. ఇకారపరకత్వమున ధాతువు తుదియందు సకారమువచ్చుటకు మహాకవిప్రయోగములు కన్పట్టుచున్నవి సీ. <u>వేసవి</u>వడగాలి <u>నోసిన</u> లేఁదీఁగ, క్రొక్కారుఁగని మవ్వమెత్తినట్లు (నన్ని. కుమా. ౭ ఆ. ౧౫౩ ప). (నోయు = నొచ్చు). క. నోసినడెందమును కగులఁగ నాపతి... ......(భాస్క. సుంద. ౨౨౪ ప). ఉకారపరకత్వమున యందు సకారాదేశము వచ్చుటకుఁ బ్రామాణిక ప్రాచీన మహాకవిప్రయోగము లుపలబ్ధము కాలేదు. "బహుళ మనుట యీసకారాదేశము - టు - సు - పరమగునప్పుడుగూడఁ <u>బూర్వ కావ్యము</u>లఁ గనవచ్చుచున్నదనుటకు." (ఆం. భా. ఆ. క్రి. ౧౩ సూ. వివృతి) అనియు ననుశాసనకర్తగారు వ్రాసిరి. కాని యందులకును బ్రామాణిక పూర్వకావ్య ప్రయోగమును జూపలేదు. "సుందరుఁ డింపుతోడఁ గొనసుం బలసూదన భోగ భాగ్యుఁడై (ద్రౌపదీపరిణయము - అల్లమరాజు రామకృష్ణకవి). సీ. వ్రాసుటకుం జతుర్భుజవిలాసము పూనిన వేల్పు సత్కృపోల్లాస మెలర్పఁ బ్రోచు శుభలక్షణు... ......(రాజరాజాభిషేకము. అంగర నృసింహకవి. ౧౦౦ పు). (ఆం. భా. అ ప్రయోగవిశేష ప్రకరణము. ౨౭ సూ)." అనునవి మొదలగు సామాన్యకవిప్రయోగములు మాత్రమె చూపఁబడినవి. ప్రయోగసంచయ సంపాదకులగు కళాప్రపూర్ణ గిడుగు వేంకటరామమూర్తిపంతులుగారిట్టి ప్రయోగము లెల్ల నుత్తరాంధ్రకవులవె యని యీ క్రిందిరీతిని వ్రాసిరి (చూ. బాలకవిశరణ్యము. ౨౦౦ పుటమీఁది యాఱు పంక్తులు). "యుకారాంత క్రియలకు <u>ఉత్తరాంధ్ర</u>ములో ఇట్టిరూపములు ఏర్పడ్డవి. గాని ప్రాచీనాంధ్రమందు లేవు" (బాలక. ౨౪౦ పు), "తెలుసును మొ. నవి అసాధువులని విడిచిపెట్టరాదు. ఇవి ఇంచుమించుగా ౩౦౦ సంవత్సరములయి వాడుకలో నెలకొనియున్నవి" (బాలక. ౨౪౦ పు). అని వ్రాసిరి. ఇట్టివానిని సూరి సంగ్రహింపకుండుట వింతకాదుగదా. ఇట్టివానిని ప్రౌఢవ్యాకర్తయేని సంగ్రహింపఁడయ్యెను.

"అనుప్రయుక్తమైన కొను ధాతువు క్త్వార్థకరూపమునకు - క - కు - అనునవి వైకల్పికముగా నాదేశములగును. అప్పుడు పూర్వమందున్న ఉకారము ఇకారము కాదు. ఉదా:—ఎత్తుక - ఎత్తుకు, ఎత్తుకొని - ఎత్తికొని, తీసుక - తీసుకు, తీసు

కొని - తీసికొని, మొ. చండగతినేగి యీడ్చుకు రండిప్పుడు కడఁగి (మార్క. వ్రాతప్రతి). ఉక్తస్సన్ కొనో ధాతో:। కం బుధాః కేచి దూచిరే (హరికా)చేసుక-చదువుక - మొదలగురూపము లెల్లెడఁ గలవు. చిన్నయసూరి యనుశాసనము చేయకున్నను ఇవి దుష్టములు కావు" (ఆం. భా. అ. క్రి. ౪౮ సూ). ప్రయోగ సంచయకర్తగారగు (బాలకవిశరణ్యము. ౨౦౦ పుట. మొదటి యాలుపంక్తులు చూచునది). కళాప్రపూర్ణ గిడుగు వేంకట రామమూర్తి పంతులుగారు 'కొ' అను దానిని సయితము చేర్చియున్నారు "అనుబంధముగా ఉండే 'కొని'......... ఉచ్చారణలో బలములేనిదై అందులోని అంత్యవర్ణమైన 'ని' లోపించడమే కాక, కవర్ణము పైనున్న అచ్చుకూడా అస్పష్టముగానో వివిధముగానో ఉంటుంది. అందుచేత, పట్టుకొ పోయెను - పట్టుకు పోయెను - పట్టుకపోయెను.........అనే రూపములు వినఁబడుతున్నవి" (బాలక. ౧౭౮ పుట). ఈసందర్భమున వీరు నలువది ప్రయోగములకుఁ బైఁగాఁ జూపిరిగాని యొక్కటైన 'కొ - కు - క' అను వానిలో నొకటిని నిర్ణయింపఁజాలు యతి ప్రాసాదిగతము కాదు. ఈప్రయోగములలోఁ గొన్ని ప్రామాణికకవుల ప్రయోగము లున్నవి గావున వీనిని సూరికాకున్నను ప్రౌఢవ్యాకర్తయేని సంగ్రహింపకుండుటకుఁ గారణము తోఁపకున్నది. ఇట్టి ప్రయోగములు ప్రాచీన ప్రామాణికకవులవి కాకుండుటచే సూరి యుపేక్షించిన నుపేక్షించుఁగాక. "ఈరూపములు కవిత్రయమువారి గ్రంథములలో మాకు కనబడలేదు... ......పిల్లలమర్రి పినవీరభద్రుని కాలమువఱకు ఈసంగ్రహరూపములు కవులు తెరుచుగా వాడినట్లు కనఁబడదు.........శబ్దరత్నాకరములో 'చీకిలించు' అనేశబ్దము క్రింద కాశీఖండములోని 'చీకిలించుక యుండు' అనేపద్యము ఉదాహరించినారు. అచ్చుప్రతులలో ఈపాఠమే కనబడుతున్నది; గాని వ్రాతప్రతులలో 'చీకిలించుకొని యుండు' అని ఉన్నది........." (బాలక. ౧౭౮-౧౭౯ పు) అనివ్రాసి శరణ్యకర్తగారీక్రింది పెక్కుప్రయోగములను జూపిరి. బా. గు. ప్ర. వ్యాఖ్యాదులందును బెక్కుప్రయోగములు చూపఁబడెను. (బా. గు. ప్ర. ౩౮౬ పు. ద్వి. ము). (నారా. గాణ- క్రి. ౩౯౧ కారి. ౪౭ ప. ౩౩౭ పు). క. సొరిది తుకారము గూడుక । సరి నేఁబది యయ్యె వర్ణసంఖ్య ధరిత్రిన్ (అనంతఛందో) ఉత్కళిక. అరద మెక్కక పూని పురికి వచ్చినవాని (అప్పక. ౮ ఆ. ౩౧౬). క.........పొల్లటకా । రము పెట్టుక సంధిఁ జెందుఁ బ్రాణముతోడన్ (అప్పక. ౪ ఆ. ౯౧ ప). క. చండగతి నేఁగి యీడ్చుక । రం డిప్పుడు.........(మార్కం. ౩౪౮పు). మ... ...। అరయంగా మెడఁ బెట్టు కొయ్యఁ దిరుగన్ హారంబులే భామినుల్ (శకుంత

౮౦ పు). ఉ. అందక యుగ్రతుండమున.........(హరిశ్చంద్రోపాఖ్యా. ౫ ఆ. ౩౧). ఉ......। పట్టుక వచ్చి పెట్టెదఁ బ్రాణముఁ దీసెదనన్న భాస్కరా (భాస్కర శతకము). క. తప్పించుక తిరుగువాఁడు ధన్యుఁడు సుమతీ (సుమ). ఉ......... వి। శ్రాంతుని నన్నుఁ గావలు దిసంతులు గొట్టుచు మోచు కేఁచుచోన్ (అము.౬ఆ. ౮౪). ఉ. మించినవేడ్క రక్కసులు మీఁగలు దీటుచు పిక్కుదుంగముల్ చించుక పాఱ సార్చుచు (కాశీ. మా. ౨ ఆ. ౧౫౫). ఉ. ఉక్కున వాఁడి తేఁకు డిగి కుక్కుర మెత్తుక పోవ నేసినన్ (జైమిని. ౫ ఆ. ౬౨ ప). సీ.........క్రింద నడుచుక సంత రించుకొనిరయి (హర. ౨ ఆ ౧౧౫ ప) ఇట్టి ప్రయోగములందెల్ల 'క' అనుచో 'చున్'అనెడి శత్రర్థక చువర్ణకము కవిప్రయుక్తమైయుండఁగా దాన్నిఁ బౌరాణికవాచన దో లేఖకాదు లీరూపమును బ్రక్షేపించిరా యని యాలోచింపవలసియున్నది. (విస్తర.) కాని యనేకస్థలములందు విస్తరించియున్న యీప్రయోగము కవిప్రయుక్తము యనుట విశ్వసనీయమై యున్నది. ప్రామాణిక కవులగ్రంథములలో సందేహాస్పదా యక యతిప్రాసాదిస్థలగత ప్రయోగములు లేమిఁజేసి యర్వాచీనగ్రంథములలో "కొన్ - కొ - కు - క - కన్" అని వివిధగతుల నీసంగ్రహరూపములు కన్పట్టు చున్నవి. క. ఇచ్చిన నుచ్చికఁ బుచ్చుక। యచ్చోలి మెచ్చుచు మునీంద్రుఁ డౌదలఁ దాల్చెన్ (దశా. ౮౫ పు). చ.........పొమ్మనినఁ దక్షిరి పుత్త్రిని వెంటఁబెట్టుకన్ (పట్టాభి. ౨ ఆ. ౮౫ పు). ఉ. క్రోధము గల్గి దెల్లెలివి గొబ్బునఁ బుత్త్రిని వెంటఁ

విస్తర. ౩౨౧ [1] విష:—హరికారికావలికర్త ప్రకీర్ణపరిచ్ఛేదాంతమున "సర్వత్ర న ద్రుతః క్త్వార్థేఽవ్యతిరేకే తు వాభవేత్। ఉత్తరస్య కొనో స్థానే కం బుధాః కేచి దూచిరే. ఓర్వకనుండె - ఓర్వకుండె ఊరడక నడవిలో వేటాడె - ఊరడకడవిలో వేటాడె........." (బా. గు. ప్ర. ౫౬౭ పుట. ద్వి. ము). అని చేర్చెను. బాలవ్యాకరణ ముత్తరగ్రంథ మగుటచేత దీనిని సమ్మతింపక విడిచెనని, బా. గు. ప్ర. కర్త పదుసాల్గవ యుక్తిచూపి చర్చించెను. (బా. గు. ప్ర. ప్రకీర్ణ. ౫౩౧ పు. ద్వి. ము). ఇదియు మిక్కిలి బలహీనమైన యుక్తియే. ప్రౌఢవ్యాకర్త యేని సమ్మతింపని పయిరెండువిషయములను భారతాది ప్రాచీనమహాకవిసమ్మతి లేమిం జేసి సూరి యుపేక్షింపఁగా హరికారికావలీకర్త సూరిగ్రంథమును సంస్కృతీక రించునపుడు చేర్చెనని యేల చెప్పరాదు? హరికారికావలికర్త క్రొత్తగాఁ జేయుట చేతనే పై కారిక క్రిందఁ గవిప్రయోగములను సయితము చూపవలసినవాడయ్యెను. అందలి భారతప్రయోగము "ఊరడక నడవిలో" అనునది ద్రుతప్రకృతికతా నిర్వాహకము కాఁజాలదని యీావలకె విమర్శిత మయ్యెను (విస్తర. ౮౭ II విష).

బెట్టుకన్ । బాధలు.........(శశిరే. ౪3 పు). సీ. పకలంబు నాక్రమించుక నొక్క-రూపమై......(శ్రీ. ప్ర. వేం. వి. ౬౪పు). బాలక. ౧౮౬-౧౮౦ పు) (పై ప్రయోగములలో 'కన్' అనుచో 'కొన్' అనుకాసిని శరణ్యకర్తగారు నిల్పి యుదాహరించిన లెస్సయైయుండు. శరణ్యమున నుదాహరింపఁబడిన ప్రయోగములలో నొకరెండు ప్రాసగతములుగలవు. క. అకటకటా మను మారుఁ జు । ట్టుక చుట్టుక తిరుగు భ్రమ నిటునటును మదిలో । ......(పిడపర్తి. సోమన. బసవ. ౧౧౮ పు). క. ఒకతెవలె నాడి యాడిం । చుకొనుటనే యిరుగుపొరుగు చూచెవొకో యీం । ప్పుకు జప్పుకు గానను జూ । చుక నడువఁగవలెఁ గులీన శుకసల్లాపల్ (నిరంకు. ౨ ఆ. ౫౮ ప). ఇట్లుగ ననుప్రయుక్తకొను ధాతుపరకత్వమున 'ఇ'త్వము గాని ప్రయోగము ప్రాచీన ప్రామాణికగ్రంథములలోనిది లభింపలేదు.

ఆత్మనేపదార్థక చరిత్రమును బ్రదర్శించుటలో బాలకవి శరణ్య కర్తగారు ధాతువుల క్త్వార్థకరూపములపైని "కొను" ధాతువు నిల్పుచువచ్చె ననియు నట్టి క్త్వార్థకరూపములు ప్రాచీనకాలమున 'ఇ' ప్రత్యయరూపముననేకాక 'ఉ' ప్రత్యయరూపమున సయితము వెలయుచుండెడివనియుఁ దమిళ కన్నడభాషల సామ్యమును జూపుచు వివరించి యట్టి చరిత్రనుబట్టియె యనుప్రయుక్త కొనుధాతుపరకత్వమున 'ఇ'త్వము బాహుళికమని వైయాకరణులు చెప్పుచున్నారనియు విస్తరించి వ్రాసిరి. 'కొను' ధాత్వనుబంధము ధాతువుపై నిల్పుటచే నాత్మనేపదార్థబోధము కల్గునుగాని క్త్వార్థకముపై నిల్పుటచే నెట్లుగల్గును? "క్త్వార్థకరూపములు అరవములోను కన్నడములోను,కొండాడు(కొనియాడు)అనే తెలుగుభాషలోని క్రియారూపములోను తరుచుగా ఉకారాంతముగానే ఉండడంచేత'కొని'అనుబంధమునకు పూర్వమందున్న క్రియారూపములు ఉకారాంతములయినా అవి క్త్వార్థకరూపములే అనిన్ని" (బాలక. ౧౮౨ పు). "పట్టుకొని - చేసికొని మొదలయినరూపములలో అనుబంధముగా ఉన్న కొనికి పూర్వమందుండే క్రియారూపము వాస్తవముగా క్త్వార్థకరూపము.........పట్టుకొని - వండుకొని - తెచ్చుకొని - మొదలైనరూపములలో పట్టు - వండు - తెచ్చు - మొదలైన క్రియారూపములు క్త్వార్థకములంటే నేటి తెల్గువారికి వింతగా తోచకమానదు. కాని సజాతీయమైన కన్నడభాషలోను అరవభాషలోను ఉకారాంతముగా ఉన్న క్త్వార్థకరూపములు చూచినయెడల ప్రాచీనాంధ్రములోకూడా క్త్వార్థకములు ఉకారాంతముగానే ఉండియుండవచ్చునని తోచకమానదు. కన్నడభాషలో.........కొత్తు (ఇచ్చి) ఈదు (ఈని) కొండు (కొని) బందు (వచ్చి).........ఇకారాంత క్త్వార్థకరూపములు.........చాలా

తక్కువగా ఉన్నవి. అగి (అయి) పోగి (పోయి) అరవములో పంపు (పచ్చి)సెద్దు (చేసి)........." (బాలక. ౧౮౦-౧౮౧ పు). ఈవ్రాత సరికాదు. తమిళ కన్నడములను నెఱింగి వ్రాసినది కాదు. భూతార్థద్యోతకమగు ద(త)కారము గాని 'ఇ'కారముగాని చేరకయే "పట్టు - తెచ్చు" మున్నగునవి భూతార్థకక్త్వా ప్రత్యయార్థము నెట్లొసంగఁగల్గును? తమిళ కన్నడములలోని భూతార్థక క్త్వార్థమున 'దు' అనునదియు దాని పరిణామములగు 'తు' మున్నగునవియుఁ బ్రత్యయములు తఱుచుగాను, 'ఇ' ప్రత్యయము నరుదుగాను వచ్చును. అట్టి 'దు' ప్రత్యయముమీఁద మఱికొన్ని ప్రత్యయములు నిల్చి భూతార్థక సమాపకక్రియ లేర్పడును. అట్టి 'దు' ప్రత్యయములోని 'ఉ'కార ముచ్చారణార్థము చేరినది. తెల్గున నన్ననో క్త్వార్థమున 'ఇ' ప్రత్యయము మాత్రమె నిల్చును. భూతార్థక సమాపకక్రియలలో 'ఇ' 'తి' అనునవి రెండును నిల్చును. కావునఁ దమిళ కన్నడములలోఁగాని తెల్గునఁగాని ద(త)కారముతోఁ గూడకయే 'ఉ'కారమాత్రముతోఁ గూడిన క్రియారూపము క్త్వార్థకమగుననుట కేవలము భ్రాంతిమూలకము.

కాల్డువెల్లుదొరగారి ద్రావిడవ్యాకరణము మొదటిముద్రణము ౪౯౨ పుట 3 వేరాలోని గ్రంథమునకుఁ దెలుఁగుతాత్పర్యము:—"I. కన్నడభూతకాలము - కన్నడమునఁ బ్రాయికముగ ధాతువునకు శ్రుతి సుభగార్థమై 'దు' అను 'ఉ'కారాంతరూపమునందిన 'ద'కారమును జేర్చుటవలన సహజముగ భూతకాల మేర్పడుచున్నది. దకారమేళనమున క్త్వార్థ మేర్పడుచున్నది. ఉదా:—కన్నడ - ఇళిదు (దిగి) నుడిదు (పలికి). ఈరూపములకుఁ బురుషబోధక ప్రత్యయములను జేర్చుటవలన భూతార్థక సమాపకక్రియ లేర్పడును. ఉదా:—కన్న - ఇళిదెను (దిగితిని) నుడిది (నీవు చెప్పితివి).........వీనియందుకలుగు వ్యత్యాసమెల్ల దకార పరిణామమును సంబంధించినదిమాత్రమె. కాఁగా 'ద'కారము 'త'కారమగుటయుఁ గలదు. ఉదా:—అఱితను (ఎగిరెను). తమిళమున దీనికి సరియగురూపము 'అఱిన్దాన్' అనునది. కొన్నియెడల భూతార్థక దకారము ధాతువు తుదివ్రాల్తోఁ గలిసి "ద్ద" అనియు "త్త" అనియు మాఱును. ఉదా:—ఇద్దను (ఉండెను)......దీనికి సరియగు తమిళరూపము 'ఇరున్దాన్' అనునది. ఎళుద=ఎద్దు(లేచి). దీనికి సరియగు తమిళరూపము "ఎఴున్దు" అనునది......". ఈసందర్భమునుబట్టి దకారయోగములేని 'ఉ'కారాంత క్రియారూపము క్త్వాంతమనుట శబ్దచరిత్ర సంప్రదాయవిరుద్ధమని విశదమగుచున్నది. అది యట్లుండఁగాఁ బ్రాచీనశబ్దచరిత్రమునుబట్టి "తీసుకొని - చేసుకొని" మున్నగు నాధునికరూపము లేర్పడెననుట మఱియు నసంభవము,

ప్రాచీనశబ్దచరిత్రము ననుసరించి యేర్పడినరూపములు ప్రాచీనకవిప్రయోగములలో మచ్చునకేని లేకుండఁగా నట్టి చరిత్రశాస్త్రగంథమునైన నాధూ[?]ణింపని పదునేనవ శతాబ్దపుఁ గవులగ్రంథములలో నవతరించెననుట మఱియు నసంభవముగదా! ఈయనుప్రయుక్త కొను ధాతువునకు (ముత్తుపరంబగునపుడు). "కొ" అను నాదేశమువచ్చునని ముస్ముందు సూరిగారు వివరింతురు. (బా. క్రి. ౬౦ సూ).

౧౦౯ సూ. వ్యాఖ్య:—పడుజ్యనుబంధమును 'కొను' ధాత్వను ప్రయోగమును స్వార్థమునం దగుట ప్రయోగదృష్టముగుచున్నదని తాత్పర్యము. చొచ్చు నిలుచు - మున్నగుధాతువు లకర్మకములగుటచేత వానికిఁ గర్మార్థకత్వము దుర్ఘటము గాన "చొరఁబడు - నిలఁబడు" మున్నగుస్థలములలోని "పడు" అనునది కర్మార్థకము కాదని యదు స్వార్థమందె నిల్చిన[?]నియుఁ దాత్పర్యము (చూడు. ౩౧౯ విష). అట్లె "పండు = నిద్రించు" అను ధాతువుసయిత మకర్మకమె కావున నాత్మనే పదార్థకము కానేరదు. (బా. క్రి. ౧౨౮ సూ.). మఱియు "పండుకొను = పండు = నిద్రించు" అను ధాతువులోని "కొను" ధాతువున కర్థవిశేషము లేమింజేసి యది స్వార్థికమె (ధాత్వర్థమాత్రబోధకమె) యనుట స్పష్టము. పడుజ్యనుబంధము విషయ మీావఱకు ౩౧౯ విషయమున వివరింపఁబడెను ముందు (బా. క్రియా. ౧౨౨ సూత్రము) వలయాద్యాదిసూత్రమునొద్ద నింకను విమర్శింపఁబడును. 'చొచ్చు+పడు' అనుచో, బా. క్రి. ౪౯ సూత్రముచొప్పునఁ గర్మార్థమందు 'పడుజి' రాఁగా, బా. క్రి. ౨౦-౨౧ సూత్రములచొప్పున 'అ'త్వము నుగాగమమును రాఁగా బా. క్రి. ౯౧ సూత్రముచొప్పున 'చొ'ర్వాదేశమును ద్రుతకార్యములును రాఁగా "చొరు+అ+ను+పడు = చొరఁబడు" అను రూపమేర్పడును. ఇట్లె తక్కినరూపముల ప్రక్రియను నరయునది. "పండుకొను" అనుచో నాత్మనేపదార్థకము కామింజేసి 'ఇ'త్వమురాదని యెఱుంగునది. 'చేకొను - పైకొను - మేలుకొను - ఇయ్యకొను - ఆఁకొను' మున్నగుచోటులందలి కొనుధాతు వాత్మనే పదార్థకము కాదు, స్వార్థికమును గాదు. ఇంక బా. క్రి. ౧౧౭ సూత్రముచొప్పున నేర్పడిన శబ్దపల్లవములోని యుత్తరావయవమని గ్రహింపవలెను.

అత్త్వాది తత్సమానా। మివ దేశ్యానాం క్రియాపదా
వర్ణయా — నాంచ। వర్ణాగమో విశేషః। పురుషే ష్వర్థేషు చాపి
ధర్వణీయము. — వచనేషు. (ఆం. చిం. క్రియా. ౧౭ కారి. అహో.
౩-౨౨ విషయము. ౫౮౨-౫౮౩ పు).

భాషేయ మమితా తత్ర । దేశ్యాచ్చిత్ర స్వభావయుక్
తచ్చిత్ర తానుమన్తవ్యా । పూజ్యపాద సుభాషితే.
(వికృ. క్రియా. ౩౬ కారి. అహో. ౫౧౩ పు).
భూయసీ దేశ్య శబ్దేషు । లోపవర్ణాగమస్థితిః. (వికృ.
అజం. ౯౪ కారి. అహో. ౩౭౨).
తత్తత్పదం పరిగ్రాహ్యం । యద్య త్పవ్యాదయే హి
తమ్. (వికృ. అజం. ౯౩ కారి. అహో. ౩౭౧ పు).

కల్పతరువు. ౩౨౨ విష:—వీనిలో, 'అత్రా'దిత్యాదికి ౭౯౬ విషయము నందును, 'భాషేయ'మిత్యాదికి, 'తచ్చిత్రతే'త్యాదికిని, ౮౮ I విష. ౨౮౧ వి. ౨౮౮ విషయమునందును 'భూయసీత్యాదికి' ౮౮ I. ౨౧౯-౨౮౧-౨౮౩-౨౮౮ విషయములందును, 'తత్తత్ప'దమిత్యాదికి. ౮౮ I. ౨౩౩ V - ౨౮౮ విషయము లందును వ్యాఖ్యచేయఁబడెను. ఆంధ్రశబ్దచింతామణి క్రియాపరిచ్ఛేదమున శబ్ద శాసనుఁడు సంస్కృత సమక్రియారూపసాధన ప్రక్రియను "వ్యతిరేకాహా భావిని చాత్ స్యాదిత్యాది సూత్రములచే వివరించి యట్టి సూత్రములనెల్ల నాచ్ఛికక్రియల విషయమున యథాసంభవముగా నుపయోగించుకొనవలయునని యుపదేశించి యట్టి యాచ్ఛికక్రియల రూపములం దనంతములగు వర్ణాదేశాది వికారములు గల్గును గాన నట్టి కార్యవిశేషలనెల్ల మహాకవిప్రయోగానుసారముగాఁ గల్పించుకొన వలయుననుచు వర్ణాగమో విశేష ఇత్యాదిసూత్రము నుపదేశించినవాఁడయ్యెను.

వర్ణాగమ ఇత్యాది:—పురుషేషు=ఉత్తమపురుషాదులందును, వచనేషు = ఏక త్వాదివచనములందును, అర్థేషు చాపి = తద్ధర్మాద్యర్థములందును. వర్ణాగమః = (ఇది యాదేశాదులకును నుపలక్షణము) వర్ణాగమ వర్ణాదేశాదికార్యములు, విశేషః = చింతామణిలోఁ జెప్పఁబడిన సామాన్యవిధులకు విశేషవిధులగుచు వర్తి ల్లును. ఈవిషయములనే భాషేయ మమితా తత్రేత్యాద్యథర్వణకారికలు విస్త రించి చెప్పుచున్నవి. కాని యట్టికార్యజాతము నంతగాఁ బ్రత్యేకించి ద్వితీయా చార్యుఁడును వివరింపడయ్యె. బాలవ్యాకరణమున నట్టికార్యములు కొన్ని వివరింపఁబడినవి. అట్టివిషయములనెల్ల బాలవ్యాకరణాదులనుండి గ్రహింపనగును.

ఇకారవక్రంబు లుక్తంబులందలివి పకంబులగుచో
బాలవ్యా. యాకు సకారంబగు. ౫౮.
౩౨౨ I విష. చేయు - చేసిరి - చేసి - చేసికొను - చేసెను - చేసె
డిని - ఇత్యాదులెఱుంగునది.

సంజీవని. 3౨౨ I విష:—కల్పతరువులో 3౨౨ విషయమునఁ జెప్పఁబడిన రీతిగా సూరిగారు వివరించిన యాచ్నిక క్రియారూపసాధనవిషయక విధులలో నిది యొకటి:—ఉక్తంబులందలివి = బాలవ్యాకరణమున నీసూత్రమువఱకుఁ జెప్పఁబడిన ప్రత్యయాగమాదేశాదుల మొదటనున్న ఇద్వ్యక్రంబులు = ఇకారమును 'ఎ - ఏ' లును (ఇకారసాహచర్యమునఁ దాలవ్యములు కాని 'ఒ - ఓ'లకు గ్రహణములేదని యున్నది), బరంబులగునపుడు పూర్వస్థితధాతువు తుదినున్న యకారమునకు సకారాదేశంబగును. ఉదా:—చేయు+ఇ+రి = చేసిరి. ఇందలి 'ఇ' అనునది బా. క్రి. ౧౭ సూత్రమున విధింపఁబడిన "ఇ"గాగమము. చేయు+ ఇ = చేసి. ఇందలి 'ఇ' అనునది బా. క్రి. ౫౭ సూత్రమున విధింపఁబడిన 'ఇ' ప్రత్యయము. చేయు+ ఇ+కొను = చేసికొను. ఇందలి 'ఇ' అనునది బా. క్రి. ౫౩ సూత్రమున విధింపఁబడిన 'ఇ'గాగమము. చేయు+ఎ+ను = చేసెను. ఇందలి 'ఎ' అనునది బా. క్రి. ౧౬ సూత్రమున విధింపఁబడిన దుజ్జున కాదేశమైనది. చేయు+ఎడి+ని = చేసెడిని. ఇందలి 'ఎ' అనునది బా. క్రి. ౨౩ సూత్రమున విధింపఁబడిన "ఎడి" గాగమ సంబంధమైనది. ఆదిశబ్దముచే బా. క్రియా. ౧౭-౨౩-౨౬-౮౮ సూత్రములచే సాధింపఁబడిన చేసినవాఁడు - చేసినట్ల - చేసెదను (తద్ధర్మార్థక) - చేసెదను - చేసెడున్ - (ఆశీరర్థక) చేసెడివాఁడు - చేసెడువాఁడు మున్నగుచోటులందును సకారాదేశంబగునని యున్నది. ఉక్తంబులందలివి యనుటచేతఁ బ్రకృతసూత్రమునకుఁ దర్వాత బా. క్రియా. ౭౦ సూత్రమున విధింపఁబడిన ప్రేరణేంచుగాగమ సంబంధి యగు 'ఇ'కారము పరమగునపుడు సకారాదేశము రానేరదు. ఉదా:—చేయు+ ఇంచు = చేయించు - వ్రాయించు - మొ. ఇట్లె - అరయు+ఇక = అరయిక (బా. కృ. ౯౨ సూ). అలయు+ఇక = అలయిక. చేయు+ ఇ = (బా. కృ. ౨౨ సూ). చేయి. మున్నగుచోటులందును సకారాదేశము యాకుఁ గలుగదని యెఱుంగనగును.

ప్రయోగములు:—క......చే। సితి వారలకిట్లు నికృతి సేయుట లగ్గె (సభా. ౨ ఆ. ౧౮౬ ప). క. ఊ। రిజితుఁడయి దానిచుట్టు విడిసెన్ (అర. ౧ ఆ. ౧౫౧). క. చే సమరికించుఁ బోడువఁగ। డాసినఁ దద్భుజముతోడ........(ఆది. ౬ ఆ. ౨౦౬ ప). క. చేసె నఘము తత్ఫలముం। జేసేతం గుడిచెఁగాని శిశువునెడన్ నా। చేసిన క్రౌర్యములే దేఁ। జేసితి మాఱొండుగీడు సెందదు నన్నున్ (శాంతి. 3 ఆ. ౨౫౧). శా. చేసేతం బృథివీశు లందికొనఁగా శ్రీ పుణ్యతోయంబులం। జేసెన్ మజ్జన......(నిర్వ. ౧ ఆ. ౨౬). సీ. వేసవి వడగాలి వోసినలేఁ దీఁగ క్రొక్కారుఁ గని మవ్వ మెక్కినట్లు (వన్ని. కు. ౭ ఆ. ౮౯౭ ప). (నోయు+ఇన = నోసిన).

క. నోసిన దేహము ప......... (........ సుం. ఆ. ..... ప్రయోగములెల్ల యతిప్రాసగతములు).

వన్నయా. శత్రర్థే తూత శ్చా, నో స్తస్య స్యాచ్చ పూర్ణబిన్దుకః
3౨3 విషయము. (ఆం. చిం. సంధి. 3 కారి. అహో. ౧౯౫-౧౯౬ పు).

కల్పతరువు. 3౨3 విష:—దీనికీవఱకు ౨౧౦ X విషయమున వ్యాఖ్య చేయఁబడెను.

బాలవ్యా. చువర్ణకంబు పరంబగునపు డన్వాదుల కుత్వలోపంబె
ని నుస్థానంబున బిందువేని విభాష నగు.౫౫.
3౨3 I విషయము. అన్చున్నాఁడు - అంచున్నాఁడు - అనుచున్నాఁడు -
అన్చును - అంచును - అనుచును. అను - కను -
కొను - తిను - మను - విను. ఇవి యన్వాదులు.

సంజీవని. 3౨3 I విష:—దీని కీవఱకె ౨౧౧ XI విషయమున వ్యాఖ్య చేయఁబడెను. సూత్రములో "చువర్ణకము" అనుటచేత బా. క్రి. ౧౪ సూత్రమున విధింపఁబడిన 'చు'వర్ణకమును, బా. క్రి. ౪3 సూత్రమున విధింపఁబడిన 'చున్' వర్ణకమును గ్రహింపఁబడుచున్నవి. కావుననె సూరి 'అంచును - అంచున్నాఁడు.' అను ద్వివిధములగు నుదాహృతుల నిచ్చెను. చింతామణిపక్షమున నిట్టి ద్వైవిధ్యము లేదు. "చురితి క్రియాపదానాం సర్వేషాం వర్తమాన కాలే స్యాత్" (౭౯-3౧౪ విష). అని యందు విధింపఁబడెను. ఆ-వె. అంచుఁ బ్రీతిఁ గౌఁగిలించుకొనియె (సభా. ౨ ఆ. ౭౯౧ ప). కా. ప్రాంచద్భ్యూషణ.........పై ! యంచుల్.........శ్రీహరీ ! యంచున్.........పా ! మ్మంచుం బ్రోచె...... (మను. ౨ ఆ. ౬౮ ప). మున్నగు ప్రయోగములు ౨౧౦ X విషయమునఁ జూపఁబడెను.

బాలవ్యాకరణమందలి యీసందర్భములోని "౫౬. ఉన్నశబ్దంబు పరంబగునపుడు........." "౫౭. చేదాద్యర్థనాంతంబయిన యుండుపకు........." అను సూత్రము లీవఱకు 3౧౫ III విషయమున నుదాహరింపఁబడినవి. అచటనె వీనికి వ్యాఖ్య చేయఁబడెను.

అన్నయాథర్వ. టవర్ణకః క్రియాన్తే స్యా ! ద్భావార్థే సాసమాస
యోః ! పూర్వస్య న వికారో వో ! స్తస్మిన్ లోపశ్చ
3౨౪ విషయము. కస్యచిత్. (వికృ. క్రియా. ౧౯-౨౦ కారి. అహో.
౪౯౯ పు).

నాత్పరస్య భవేద్దస్య। డాదేశో వా రువర్ణకే(వికృ.
క్రియా. ౩౮ కారి. అహో. ౫౦౮-౫౧౧ పు).
అన్యేషాంచ ప్రయోగమహితానామ్. (ఆం. చిం.
౧౩ కా. సంధి. అహో. ౨౩౭).

కల్పతరువు. ౩౨౮ విష:—౫౦౫ కారికలలో "టవర్ణకః........కస్యచిత్" అను కారిక కీవఱకె ౩౦౯ విషయమున వ్యాఖ్య చేయఁబడెను. అన్యేషాంచేత్యాదికి ౨౧౦ X విషయమున వ్యాఖ్య చేయఁబడెను. వికృతివివేకకర్త మార్చిన 'ఉవర్ణకః క్రియాన్తే స్యాత్' త్తను పాఠము సరికాదనియు ౩౦౯ విషయమునందె విమర్శింపఁబడెను. "పూర్వాపర్ణ న వికారో నోః" అనుచోట్లన 'అంట-వింట-తింట-ప్రభృతులు నన్నయాథర్వణసమ్మతములు కాకున్నను దిక్కన శ్రీనాథాది మహాకవులచే సంగీకృతములయి ధారాళముగఁ బ్రయోగింపఁబడి యుండుటచేత సూరి యట్టివాని నిట సంగ్రహించుచున్నాఁడు. (బా. క్రి. ౫౮-౫౯ సూ). "తస్మిన్ లోపశ్చ కస్య చి" త్తనుటచేత "ఉండుట = ఉంట, మండుట = మంట, పండుట = పంట" మొదలగునవి సర్వసమ్మతములగుటచే వానినిసయితము సూరిగారిచట నుపదేశించుచున్నారు. (బా. క్రి. ౫౮-౫౯ సూ).

నాత్ పరస్యేత్యాది:—రువర్ణకే = రువర్ణక పరకత్వమున, నాత్ పరస్య-దస్య = అను-కను-విను మున్నగు ధాతువులలోని నకారమునకంటెఁ బరమైన దకారమునకు, డాదేశః = డకారాదేశము, వా = వికల్పముగా నగును. అనుదురు మున్నగు 'ను'వర్ణాంత ధాతురూపములలోని నకార దకారములకు నడుమ నున్న 'ఉ' కారము 'నాత్పరస్యేతి విధానసామర్థ్యమునఁగాని "అన్యేషాంచ ప్రయోగమహితానామ్" అనుచోట్లనఁగాని (౨౧౦ X విష) వికల్పముగాలోపించును. అందలి నకారము నిందుసున్న వైకల్పికముగ నగును. ఉ. అంద్రు. అండ్రు. డాదేశాభావ పక్షమున నెల్లెడలను "అన్యేషాంచే"త్యాది సూత్రముచేతనే (౨౧౦ X విష). పాక్షికోల్లోపము కల్గుచుండును. తే-గీ. అమర లోకనివాసుల యండ్రు విబుధు। లా కురుక్షేత్రవాసుల.....(ఆర. ౨ ఆ. ౨౫౯). తే.గీ. ఎఱుఁగు మెల్లధర్మములకు నెందుఁబెద్ద। యండ్రు సత్యంబు ధర్మజ్ఞులైన మునులు. (ఆది. ౪ ఆ. ౯౬ ప). చ.........నీ। కరుణయి వేచి మండ్రు (ఆది. ౨ ఆ. ౪౭). ఉల్లోపము కల్గఁగా మిగిలిన నకారము నెఱసున్న యగుటకును దానిమీఁది దకారము డకారమగుటకును బ్రాసగత నన్నయప్రయోగము లభింపలేదుగాని భాషాస్వభావమునుబట్టి యట్టి లుప్తోకారక నకారము నెఱసున్న యగునని యున్నదగును. ప్రాసగతములు

కామింజేసి పై చోట్ల డాదేశము నన్నయ ప్రయుక్తమని నిర్ణయింపరాదు గాని “నాత్పరస్య భవేద్దస్య । డాదేశో వా ‘రు’వర్ణకే” అను నథర్వణవచనమునుబట్టి డాదేశమును నన్నయ ప్రయోగించెనని యథర్వణుఁడు విశ్వసించెననుటలో సందేహము లేదు. రువర్ణక పరకత్వమందే కాక తిజ్ ప్రత్యయమెద్ది పరమైనను ‘మ - తి’ వర్ణకములకు ముందున్న ‘ను’వర్ణకము చోట వికల్పముగా నెఱసున్నను భట్టారకుఁడు ప్రయోగించెనని యీక్రింది ప్రయోగములచే విశదమగుచున్నది. మఱియు నట్టి యెడల నున్నబిందువుమీఁది ‘తి’ వర్ణకము నిత్యముగా ‘టి’ వర్ణమగుననియు విశదమగుచున్నది. ఉ.........క్రోవులై యెదిరి చత్తురొ యుందురొ మానవేశ్వరా (ఆది. ౮ ఆ. ౪౬ ప). చ.........ఉ। త్పలదళనేత్ర విందుము, మహత్త్వము మీఁదని (ఆది. ౫ ఆ. ౯౦). క.........మీ మహాగుణములు ని। త్యము వింటి నారద... ......(ఆది. ౭ ఆ. ౫౬). మథ్యాక్షరము.........। అతత తేజోధికుండు నా విందును. (ఆర. ౨ ఆ. ౩౭౦). ఆ-వె.........అరటిఁ జే। కొందుఁ దమ్మి యెట్టి కుమతులైన (ఆర. ౩ ఆ. ౧౯౩). క. మంటి హాస దేహ మంటం। గంటి నుమాధీశు ననుకంటకు హారము। క్కంటిఁ గఱకంటుఁ జూడం। గంటిఁ గృతార్థుండ నైతిఁ గడుఁ బుణ్యమునన్ (ఆర. ౧ ఆ. ౩౩౪).

తిక్కయజ్వ మొదలు నన్నయాథర్వణ సమ్మతరూపముల తుల్యన్యాయమున రువర్ణకేతరవర్ణక పరకత్వమందును ‘దు’ వర్ణక ‘ద’కారమునకు డాదేశమును వికల్పముగాఁ బ్రయోగించెను. అట్లె ‘ఉండు’ ధాతువునందును “దు”వర్ణక పరకత్వమునఁ బాక్షిక ‘డు’వర్ణలోపమును (టవర్ణక పరకత్వమునందువలెనె చూ. ౩౧౯ విమ). నట్టియెడల నిల్చు నెఱసున్నమీఁది ‘దు’వర్ణక దకారమునకుఁ బాక్షిక డాదేశమును సోమయాజి ప్రయోగించెను. మఱియు నన్నయ ప్రయోగించినరీతినే యీసందర్భములోని నువర్ణాంతధాతులందలి నెఱసున్నమీఁది ‘తి’వర్ణక తకారమునకు ‘ట’త్వమును దిక్కనాదులును నిత్యముగానే ప్రయోగించిరి.

భట్టారకుఁ డెచ్చటను “ఉండు” ధాతు ‘డు’వర్ణమును “మ - తి” వర్ణక పరకత్వమునఁ లోపింపఁజేసి యొంతమాత్రమును బ్రయోగింపలేదు. “ఉండుమను - ఉండితిని” అనురీతినే ప్రయోగించుచువచ్చెను. అట్లె రువర్ణకేతర పరకత్వమున ‘దు’వర్ణకమునకు డత్వమును నైతము నన్నయ ప్రయోగింపలేదు. ఆ ‘కొందును’ మున్నగువానికిఁ బర్యాయముగ ‘ఆకొండును’ అనురీతి ప్రయోగము నన్నయ భారతభాగమున మచ్చునకేని లేదు.

ప్రయోగములు:—శా. ఎండకు వాన కోర్చి తనయిల్లు ప్రవాసపుఁజోటు నాక యూఁ। కొండ్రు నలంగితి న్నిదురకుం దఱి దప్పె.....అనక.........(విరా. ౧

ఆ. ౧3౫). (ఆఁకలి+కొందున్ = ఆఁ కొందున్). గిడుగువారు సంస్కరించిన యప్పకవీయ ముద్రణమున నీపద్యమును "థ = ధ. ద = థ" యనున్నవానివంటి వర్గప్రాస సందర్భమున "ఆఁ కొంటి నలంగితిన్" అను పాఠముతో నుదాహరించుట యవిమర్శనమూలకము. తాళపత్త్ర మాతృకలలో నిట 'ఆఁ । కొందు' అని ప్రాసభంగముతో లేఖక ప్రమాదమునఁ బడియున్నది. క. గాండీవధన్వా సాహవ । పాండిత్యముఁ దలఁప నతని భఁడనమున మా । ర్కొండునని యొకఁడు గడఁగుట । గొండం గని తగరు దాఁకఁ గోరుట గాదే (ఉద్యో. ౧ ఆ. ౨3౭). క. దండము గాషాయంబును । ముండితయుఁ గమండలువును మోక్షమొసఁగ వె । ట్లుండేని లింగములకు న । ఖండజ్ఞాన ప్రదత్వకలనము గలదే (శాంతి. ౬ ఆ. ౧౭౮). తే-గీ. విండు నారాయణ పరాయణుండు పాత । కములు గెలిచి వెలుంగుటె కాదు తన్ను । నాశ్ర యించినవారికి నతులమైన । వెలుఁగు నొసఁగంగఁ జాలుట వేధచేఁత. (అను. ౪ ఆ. 3౭౪ ప). ('వేధచేఁత' అనుచో 'వేదచరిత' అని తాళపత్త్రమాతృకలు). క. కృతా । ర్థుండనయి పెంపుతేజముఁ । గండును (సౌప్తి. ౧ ఆ. ౫౮). సీ.........ఆ-వె... ......స్వదేశవర్తులమై చూచి । కొండ మెల్లపనియు రండు వేగ (మౌస. ౧ ఆ. ౧౭3). చ. అనుటయుఁ గ్రీడి యిట్టులను నాద్రుపదాత్మజు జన్మ మూపగా । తన యవథార్థ మం ద్రడియుఁ దప్పదతండును వాని నేయఁడే।ను నతని నేయుచుందమున నూల్కొని యన్యుల నేయుచుంద్దు; వాఁడనితర వధ్యకాయుఁడగు నాయనఁ దాఁ బడనేయు నుగ్రతన్ (భీష్మ. 3 ఆ. 3౧౧ ప). (నేను ఏయుచుందున్ = ఏయుచుండుదును.) ఇచట - ఏను = అర్జునుఁడు. వాఁడు = శిఖండి. ఆయన = భీష్ముఁడు. వావిళ్ళ వారి ముద్రణమున 'ఏయుచుండు' అనియె యున్నది. ఇట 'ఏయుచుండు వాఁడన్' అనుపాఠము నంగీకరించినచో భీష్ము డితర వధ్యకాయుఁ డనవలసివచ్చును. 'ఏయుచుండున్' అను పాఠము తాళపత్త్ర మాతృకాగతమగుటచే నది గ్రాహ్యమని బాలకవిశరణ్య కర్తగారి యాశయము (బాలక. ౭౫ పు. టిప్పణము). ఆపక్షము నందును "ఉందును" అను రూపమునుండియేకదా 'ఉండును' (నేను) అనుదాని డత్వమును సాధించికొనవలయును. సీ.........। ఉందురు విదుర యుయుత్సు సంజయులు (ఆశ్ర. ౧ ఆ. 3 ప). (ఉండు రన్నను క్షతిలేదు). (విస్తర.)

విస్తర. 3౨౮ విష:—ఇట్టియెడలనెల్ల "ఉందు" డులోపముగల్గిన 'ఉందును' మున్నగురూపముల నంగీకరించినపిమ్మటనేకదా యందలి సున్నమీఁది 'ద'వర్ణమునకు డత్వము గల్గునని చెప్పవలయును. అందును - విండును మున్నగుచోటులలో "నా త్పరస్య భవే ద్దస్య । డాదేశో వా 'రు'వర్ణకే' అనుదాని సమానన్యాయమున నే

కదా సున్నమీఁది 'దా'కు 'డా' వచ్చె ననవలయును. 'ఉందురు' మున్నగు పర్యాయ రూపముల స్థితియుఁ బయిప్రక్రియకు మూల మగుఁదగును. సోమయాజి 'ఉందురు - ఉండురు' అను ద్వివిధరూపములను వాడిన ప్రయోగములు కల్పతరువునఁ జూపఁ బడెను. రంగనాథరామాయణమున నట్టివి ప్రాస్థలమునఁ గలవు. ద్విపద. ఉందురే యందుఁకై యుగ్రభావమున। సందేహమేటికి సౌమిత్రి యిటకు। (రంగనా. కిష్కిం. ౫౫౮ పు. యూ. ము). అందు పైగంధర్వు లచ్చరల్ సురలు। నుందు రాచోటుల నోడక వెదకి (రంగనా. కిష్కిం. ౫౫౯ పు. యూ. ము). ప్రాసేతరములగు పెక్కు చోటులందు రంగనాథరామాయణమున 'ఉండురు' అనునది చూపట్టుచున్నది. ఇట్టిస్థితిలో బాలకవి శరణ్యకర్తగారీ క్రిందిరీతి వ్రాయుట (ఎవరుమాతురని?) మిక్కిలి సాహసము. "వీటిలో విశేష మేమి టంటే-నన్నయకాలము మొదలుకొని మూడు నాలుగువందల సంవత్సరములవరకు 'ఉందును - ఉందుము - ఉందువు - ఉందురు' అనేరూపములు కవు లెవరూ వాడలేదు........" (బాలక. ౭౫ పుట). ప్రాచీనగ్రంథముల ముద్రణములలో 'ఉందును' అనురూపమెచ్చటనైనఁ బడియుండి నచో నది సరికాదనియు నచట 'నేను ఉండును' అనురీతినే సరియగుపాఠమని యెన్నఁ దగుననియు నీ క్రిందిరీతిని నొక్కి వక్కాణించినారు. "అచ్చుపుస్తకములలో తప్పి దారి ఎక్కడనయినా కొత్తరూపము కనబడితే తాటాకుపుస్తకాలలో ఆపాఠము అట్లా ఉండదనే మాకు నమ్మకము. మేము లెస్సగా పరిశీలించి మరీ చెప్పుతున్నాము" దీని టిప్పణము:—"అచ్చుభారతము భీష్మ III ౩౧౧ లో 'ఏయుచుందు' వ్రాత ప్రతిలో 'ఏయుచుండు' శాంతి. V ౧౮౧ లో 'ఉందు' వ్రాతప్రతిలో 'ఉండు' ఇట్లె తక్కినచోట్ల" (బాలక. ౭౫ పుట).

బాలకవి శరణ్యకర్తగారు స్థలాంతరమున 'ఉను' ధాతువు నంగీకరించి యీ క్రిందిరీతిని వ్రాసిరి. "నన్నయతిక్కనలు అక్కడక్కడ 'ఉన్నే' అనేరూపము వాడినారు. ఏమిరూపము ఇది? ప్రశ్నార్థకమైన ఏకారము తీసివేస్తే 'ఉన్న' నిలుచును. ఇది 'ఉనును' యొక్క వికారము. తద్ధర్మార్థక ప్రథమపురుషైకవచనము. ధాతువు 'ఉను' కావలెను. విను - తిను వంటిది. ఉనుదును - ఉనుదుము, ఉనుదువు - ఉనుదురు. ఉనును - ఉనుదురు - తద్ధర్మ; ఉనితిని - ఉనితిమి, ఉనితివి - ఉనితిరి, ఉనెను (?) ఉనిరి (?) భూత; ఉనుచు - ప్రేరణ - ఉనికి (కృదం)" (బాలక. ౭౪-౭౫ పు). ఇట్లు 'ఉను' ధాతువునే అంగీకరించునపుడు "ఉనుదురు = ఉందురు" అను రూపములు "నా త్పరస్య భవేద్దస్య। డాదేశో వ్వార వర్ణకే" అను ప్రకృతాథర్వణ కారికచొప్పున పాక్షికముగు 'ఉండురు' అనురూప మథర్వణసమ్మతమే యనక తీరదే! 'ఉందురు' ప్రాచీనరూపము కాదని వీరెట్లు చెప్పనగును?

సీ.........తమ్ములందఱు, సుఖ ముంచు రే నీదు సఖులు సుఖులె (ఆశ్ర. ౨ ఆ. ౪౭). ఇట 'సుఖకుండురే' అని కాని 'సుఖముండురే' అని కాని పఠింపనగును. నన్నయ యిట్టి 'ఉండు' ధాతు 'డు' లోపము నెచ్చటను బ్రయోగింపఁడు. ఉండు ధాతుభావార్థకరూపమును 'ఉంట' అను 'డు' లోపముతోఁ బ్రాసస్థలమున సోమయాజి ప్రయోగించెనేకాని నన్నయ యెచ్చటను బ్రయోగింపలేదు. (౩౦౯ విష. చూ). క. హరియును గిరీటియును.........చలువుచుండుదు రంద । య్యిరువురు నేకాత్ములు.........(సభా. ౨ ఆ. ౧౧౨ ప). తే.గీ.........। త్రిదశులకు బాధ సేయుచుండుదురు వారు ।.........(అర, ౪ ఆ. ౫౫ నన్నయదె) (ప్రాసయతిగతము). క. నాయొద్ద నుండుదేని ను । దీయ రథాశ్వములకు.........(అర. ౨ ఆ. ౧౩౧ ప). ఇట్లె "ఉంటిని" మున్నగురూపములను నన్నయ ప్రయోగింపఁడు. 'ఉండితినిన్' అనురీతినే ప్రయోగించును. క. మీ రిందుల కందఱుఁ జను । దేరఁగ నే నంద యుండితిని సభఁ జూడన్ ।.........(సభా. ౨ ఆ. ౧౩౯). క. కడుఁ బెద్దకాల ముండితి । మొడఁబడి.........(ఆది. ౭ ఆ. ౨౯). తిక్కనాదు లిట్టియెడల 'ఉంటిని - ఉండితిని' అనురీతిని ద్వివిధముగాను బ్రయోగింతురని నేఁటి పెక్కు పండితుల యాశయము. సీ.........తే-గీ. ఆడ కుండితి భీష్ముండు నస్త్రగురుఁడు ......(ఆశ్ర. ౧ ఆ. ౨౧), తే-గీ.........శోక । వనధిఁ దేలుచు నుంటి వివ్వనటఁ గంటి ।......(ఆశ్ర. ౧ ఆ. ౩౧ తాళపత్ర మాతృక) తేలుచునుండితివ్వనట(వావిళ్ల వారిప్రతి). సీ. నీవరయంగ సుఖావాప్తిఁ గొఱఁత లేకుంటినిఁ జనవును......... (ఆశ్ర. ౧ ఆ. ౨౫. తాటాకుప్రతి) 'లేకుండితి' వావిళ్ళవారి ముద్రణము. 'ఉంటిని' అనుదాని 'టి'వర్ణము ప్రాసస్థానగత మయియున్న ప్రయోగము తిక్కనభారతభాగమందును గన్పట్టలేదు. నువర్ణాంత ధాతువులందుమాత్రమె యట్టివానిని సోమయాజి ప్రాసస్థలములందుఁ బ్రయోగించెను. కం. వింటే......। కంటే......। అంటం గట్టి దగునే (అను. ౧ ఆ. ౨౮). ఉ......ఈ । వంటలవానిచేసిన యవార్యపరాక్రమ మొండుచోటులం । గంటిమె వింటిమే......(విరా. ౩ ఆ. ౨౨౯).క. మంటల ....ఆ । కొంటిం గంటే.........(ఉ. హరి. ౩ ఆ. ౧౩౨). ఉండుధాతు 'డు'లోపము చేయని రూపమును దిక్కయజ్వ ప్రాసమునఁ బ్రయోగించెను. క. ఒండొరులకు రక్షకులై । యుండుదు రట్లుండ.........(శాంతి. ౨ ఆ. ౨౦౦). క. అని మునిపతి.........ఆతని । వినితిమి యిఁక నొకటి వినఁగ వేడుక యనుచున్. (నిర్వ. ౭ ఆ. ౯౭ ప). ఉ. ఉండితిరే సహింపఁ గని యున్న విధంబున నుండ కిప్పుడీ । కొండుకవాని నమ్మి.........(నన్ని. ౧౦ ఆ. ౫౨౮). గీ.........అతనిఁ । జంపి

కా కేనయోధ్యకుఁ జనితినేని। (భాస్క. యుద్ధ. ౧౦౨౨ ప). ద్విపద. పండితుఁ డిన నెట్టివారైన శిశువు। లుండంగఁ దార కైకొందు నే యట్లు (బసవ. ౪ ఆ. ౪౯౩). దీర్ఘపూర్వక నువర్ణాంత ధాతువులకును 'చను' మున్నగు ధాతువులకును 'ను' స్థానమున బిందువుగాని 'దు-తి' వర్ణకములకు 'డు-టి' అను నాదేశములుగాని రావేరవు. చనితిని - ఆనితిని - పూనితిని - మానితిని. చనుదును - చనుదము - పూనుదును - పూనుదుము మొ.

తి - దు - టలు పరంబులగునపు డన్వాదుల 'ను' స్థానం

బాలవ్యాకరణ బున సున్నయు నుండు డు లోపంబును విభాష నగు.

వివరణము. ౫౮.

౩౨౮ I విషయము. అందురు - అంట, ఉందురు - ఉంట, పక్షంబున అను

దురు - అనుట, ఉండుదురు - ఉండుట - ఇత్యాది.

సంజీవని. ౩౨౮ I విషః—'అను - కను - కొను - తిను - మను - విను' ఇవి యన్వాదులని సూరి బా. క్రియా. ౫౫ సూత్రపు వివరణమున వ్రాసియున్నాఁడు. బా. క్రి. ౧౮ సూత్రముచే విధింపఁబడిన 'తి'వర్ణకమును, బా. క్రి. ౩౩ సూత్రమున విధింపఁబడిన 'దు'వర్ణకమును, బా. క్రి. ౩౫ సూత్రమున విధింపఁబడిన 'ట'వర్ణకమును బరం బగునపుడు 'అను' మొదలగు ధాతువులతుది 'ను'వర్ణముచోటఁ బూర్ణబిందువు నిల్చును. అట్లె 'ఉండు' ధాతు 'డు' వర్ణము లోపించును. పైవాని లోని 'దు'వర్ణకమె, బా. క్రి. ౩౦ సూత్రముచొప్పున 'ద' వర్ణకముగఁ బరిణమించును గాన నయ్యది పరమగునపుడును పై కార్యములు గల్గునని యెఱుంగునది. అన్వాదిగణము పఠితగణ మగుటం జేసి 'చను - పూను' మున్నగు ధాతువులందుఁ బయికార్యములు జరుగునా యని సందేహింప నక్కఱలేదు. కల్పతరువున నుదాహరించిన ప్రయోగములచొప్పున నేతత్సూత్రత్రయీ (౧౮-౫౯-౬౩ సూ). సాధిత రూపములన్నియుఁ బ్రాచీనములే యని గ్రహింపవలయును.

'అను+దు+రు' అనుచోఁ బ్రకృతసూత్రముచే దువర్ణక పరకత్వమునఁ బూర్ణానుస్వారము నిల్వఁగా 'అందురు' అనురూపము సిద్ధించుచున్నది. ఇట్లె 'అను+ట' అనుచో భావార్థక 'ట'వర్ణక పరకత్వమున ధాతువుతుది నువర్ణకము చోట నెఱసున్న నిల్వఁగా 'అంట' అనురూపము లభించుచున్నది. ఇట్లె 'దు - ట' వర్ణకములు పరమగునపుడు 'ఉండు' ధాతువునకు 'డు' వర్ణలోపము కల్గఁగా "ఉందురు, ఉంట" అను రూపము లేర్పడును. ఇట్లె తక్కిన 'అందును - అందుము - ఉందును - ఉందుము' మున్నగురూపములను సాధించుకొననగును. ఈసూత్ర

ముచే వచ్చు నెఱసున్న వైభాషికము గాన నయ్యది రానిపక్షమున 'అనుదురు - అనుట - ఉండుదురు - ఉండుట' మున్నగురూపములు నిల్చును. 'తి'వర్ణకము పర మగునపుడు కార్యవిశేషము నుత్తరసూత్రమున విధింపవలసియుండుటంజేసి యిట నుదాహరింపలేదు.

ఇట బిందువుమీఁది త ద ల కు నిత్య వైకల్పికంబు

బాలవ్యా. లయి ట డ లగు. ౫౯.

3.౨౮ II వివరణము. అంటివి - అనితివి, అండురు - అందురు, ఉంటివి - ఉండితివి, ఉండురు - ఉందురు.

సంజీవని. 3.౨౮ II వివ:—ఇట = పూర్వసూత్రముచేత సిద్ధించిన, బిందువు మీఁది = పూర్ణబిందువునకుఁ బరముగా నిల్చిన, త - దలకు = తకార దకారములకు, నిత్య వైకల్పికంబులయి = వరుసగా నొకట నిత్యముగను, నొకట వైకల్పికముగను, 'ట - డ' లగున్ = 'టకార, డకారము' లగును. నెఱసున్నమీఁది తకారమునకు 'ట'కారము నిత్యముగా నగుననియు నట్టి నెఱసున్నమీఁది దకారమునకు వైకల్పికముగా డకారమగుననియుఁ దాత్పర్యము. డకారాదేశము పాక్షికము గాన డత్వాభావపక్షమందలి యథాస్థిత దకారమునకుఁ బూర్వసూత్రమున నుదాహృతు లీయఁబడెను. ప్రకృతసూత్రములోని "ఇట" అను శబ్దపు స్వారస్యముచేఁ బూర్వసూత్రముచే విధింపఁబడిన నెఱసున్నమీఁదమాత్రమె యిట్టి 'ట - డ' ల యాదేశము కల్గు నను నర్థము నెన్నునది. కావున "పంతము, అందము" మున్నగు చోటులం దిట్టి 'ట - డ' ల యాదేశము కల్గనేరదని గ్రహింపవలెను. "బిందువు సోకున నీమార్పు జరుగుట సహజమనుట సరళాదేశాది ద్రుతకార్య ప్రక్రియంబట్టి వినదంబ" (బా. సా. పే. ౨౩౩ పుట). ఈ పేటిక వ్రాఁత సరికాదు. ఇచటి 'ట-డ'ల యాదేశము సరళాదేశమువంటిది కాదు. పరుషమగు (బిందుపూర్వక) తకారము చోట (బిందుపూర్వక) <u>పరుష</u> టకారమే నిల్చుచున్నది. అట్లె సరళమగు దకారము చోట సరళమే యగు డకారము నిల్చుచున్నది. మఱియు "పంతము - అందము" మున్నగుచోట్ల సున్నసోకున నిట్టి యాదేశము రానేరదు గాన నిది కేవలము సహజముకానేరదు. ఉదా:—'అను+తి+వి' = అనుచోఁ బూర్వసూత్రముచొప్పున 'ను' వర్ణముచోట నెఱసున్న నిల్వఁగా 'అంతివి' అను రూప మేర్పడును. అందలి సున్న మీఁది తకారరూపహలంశమునకు టకారాదేశము రాఁగా "అం+త్+ఇ+వి=అం+ ట్+ఇ+వి=అంటివి" అను రూపమేర్పడెను. సూత్రములోని త ద ల కనఁగా 'తకార దకారము' లనెడి హలంశములకు 'ట - డ' లగు ననఁగా "టకార-డకారము" లనెడి

హాలంశము లాదేశము లగునని తాత్పర్యము. "తదలు - టడలు" అను స్థలముల లోని 'అ'కార ముచ్చారణార్థకమని యెఱుంగనగును. పూర్వసూత్రము చొప్పున నెఱసున్న వచ్చుట వైభాషిక మగుటంజేసి సున్న రానిపక్షమునఁ బ్రకృతసూత్రము నకుఁ బ్రసక్తియే యుండదుగాన 'అనితిని' అనురూపమే యథాస్థితముగా నిల్చి పోవునని భావము. పాక్షికమగు నెఱసున్న వచ్చినపిమ్మట 'ట'కారాదేశము నిత్యము గాన 'అంటిని' అను రూపముమాత్రము సిద్ధించును. డకారాదేశము వైభా షికముగాన 'అందురు - అండురు' అను రూపద్వయము లభించును. నెఱసున్న యే రానిపక్షమున రెంటను యథాస్థితముగా 'అనితిని - అనుదురు' అను రూపములె నిల్చిపోవును.

రువర్ణకంబు పరంబగునపుడు సున్నమీఁది త - ద - డ -
బాలవ్యా ల యుత్వంబునకు లోపంబు విభాషనగు. ఉదా.
౩౨౮ III విభ. పోషింత్రు - పోషింతురు, కొంద్రు - కొందురు -
కొండ్రు - కొండురు.

సంజీవని. ౩౨౮ III విభ:— ప్రథమ మధ్యమ పురుష బహువచన 'రు' ప్రత్యయంబు పరంబగునపుడు పూర్వస్థితములగు 'తు - దు - డు' అనువానిమీఁది 'ఉ'కారము వైకల్పికముగా లోపించునని సూత్రార్థము. త - ద - డల యుత్వమనఁగా తకార దకార డకారములమీఁద నున్న 'ఉ'కారం బని యర్థము. ఈ బాలవ్యాకరణసూత్రము 'అన్యేషాంచ ప్రయోగ మహితానామ్' అను చింతామణిసూత్రమునకు వివరణము. ౨౧౦ X విషయమున వ్రాయఁబడెను. ప్రయోగములును జూపఁబడెను. సీ.........తే-గీ. కొండ్రు భూపతి లేకున్న మంత్రి జనము । లధిప (శాంతి. ౨ ఆ. ౨౫౫). ఇందు 'కొంద్రు - మంద్రు' అని పఠించినను క్షతి లేదు. ఆ-వె. తగిలి జరయు రుజయు దైవవశంబున । నయ్యెనేని వాని ననుభవింత్రు । గాక......(ఆది. ౩ ఆ. ౧౬౩). గీ. "ఉందు రందురు కందురు కొందు రనఁగ । మందు రెంతురు తగ భుజియింతు రనఁగఁ । దగు క్రియలమీఁది రేఫలు దాఁపలిదెస । యక్కరముతోడ శ్లిష్టమై యలరు నభవ. (౧౩౦). ఉండురు:— గీ. మమ్ము రక్షించి తని యేల మాటి మాటి । కభినుతింపంగ దక్షవాటాధినాథ । తల్లిదండ్రులు రక్షింపఁ దలఁప కుండ్రె । (విస్తర). ప్రజల భీమేశ బహుబాధోప

విస్తర. ౩౨౮ III విభ:— ఇందు "తలఁపకుండ్రి" అని ముద్రణ ప్రమాదమున సర్వలక్షణసార సంగ్రహమునఁ బడియున్నది. దానిని జూచియే కాఁబోలును నధునాతన లాక్షణికులెల్ల "ఉండ్రి" అని శ్రీనాథుఁడు ప్రయోగించెనని వ్రాయ

ద్రవముల । (౧౩౧). (భీమఖండము). అందురు:—సీ. వట మంద్రు గొందఱు వట మేని యాడలు...(౧౩౨) (కవికర్ణరసాయనము). అనుభవింతురు:— ఆ-వె. తగిలి ......అనుభవింత్రు । ....(౧౩౩) (ఆదిపర్వము). తే-గీ. బలముగలవానిఁ బలువురు బలవిహీను । లొక్కటై కూడి నిర్జింప నుత్సహింత్రు । మధువుఁ గొన నుత్స హించిన మనుజుఁబట్టి । కుట్టి నిర్జించు మధుకరకులము సట్లు (౧౩౪) (అరణ్య పర్వము)." (సర్వల. ౧ ఆ. ౨౯ పుట). బా. ప్రకీ. ౧౭-౧౮ సూత్రములు విభక్తి ప్రత్యయ పరకత్వమునందలి స్వరలోపమును విధించునవి కావునంజేసి (౨౧౦ X) సూరి యిట నీసూత్రము నుపదేశించినవాఁడయ్యెను.

బాలవ్యాకరణ

విపృతి.

౩౨౭ విషయము.

ముజ్జు పరంబగు నపుడు కో శబ్దంబు కొనునకు బహు
ళంబుగా నగు. ౭౦.
బహుళం బనుటచేత దీనికి నొకానొకచో నతిచారం
బని యెఱుంగునది.

సాగిరి. తిమ్మకవి యీపద్యమును 'ఉందురు = ఉంతురు" అనుదాని కుదాహరించు చున్నానని వ్రాసినవ్రాఁతను సైతము పాటింపరైరి. సాధారణముగాఁ బూర్వ పూర్వు లుదాహరించిన ప్రయోగములను స్వీకరించుచుఁ దలవిఱుపులుపెట్టి లక్షణ గ్రంథములను వ్రాయుట యలవాటగుటచే నిట్టి ప్రమాదములు ప్రబలుచున్నవి. 'ఉంద్రియనుటకుఁ తల్లిదండ్రులు రక్షింపఁదలఁపకుంద్రి. భీమ." (ఆం. భా. అ. ౧౦౦ సూ. వివృతి. ౨౬౭ పు. తృ. ము). "వెఱయచ్చులయెడఁ బ్రయోగ । విధ మెఱుఁగఁదగున్" "(అన్యేషాంచ ప్రయోగమహితానామ్) అనుటచే (ఇకారము నకును లోపము గల్గును. మమ్ము రక్షింతు వని యేల మాటిమాటి । కభినుతింపఁగ దక్షవాటాధినాథ । తల్లిదండ్రుల రక్షింపఁ దలంపకుంద్రి. అను నీ భీమఖండ ప్రయోగము నిర్దుష్టము." (నారా. గాణ. ౩౯౮ కారి, ౭౭ పద్య. క్రియా. ౩౪౬ పుట). ఈగాణపత వివరణకర్త 'తల్లిదండ్రుల' అనిదిద్ది యవధారణార్థక శబ్దమును జూనిపి యచటి గ్రంథకృద్వివక్షితార్థము నడఁగింప యత్నించెను. "ఈశ్వరుఁడా నీవు రక్షించుచున్నావని మాటిమాటికి శ్లాఘింపనేల ? తల్లిదండ్రులు బిడ్డల రక్షింప కుందురా. ఈశుఁడు తండ్రివలె రక్షించునని భావము." అనునది గ్రంథకృ ద్వివక్షి తార్థము. "నీవు రక్షింతు వని తలఁచి తల్లిదండ్రులె రక్షింపకుండిరి" అను నపార్థము నీతఁడు బలపఱిచెను. బా. గు. ప్ర. వ్యాఖ్యలో ప్రథమ ద్వితీయ ముద్రణములు రెంటను "ఉంద్రి" అనియె పడియున్నది. కాని పై వారివలె నీతఁడు బయ లుపడ లేదు.

ముజ్ఞు పరంబగునపుడు కోమ్మంబునకు హ్రస్వంబగు
మువర్ణకంబునకు మూముడియు నగు. ౬౧.
కొమ్ము - కొనుము, కొండు - కొనుఁడు.

సంజీవని. ౩౨౫ విష:—౩౨౨ విషయమునఁ జూపఁబడిన భాషేయ మమితా తత్రే త్యాద్యర్థవ్యాకారికలను వివరించుచు సూరి బాలవ్యాకరణమున ననేకములగు నాచ్ఛికక్రియారూపవిశేషములను వివరించెను. అట్టివానిలో నిది యొక విషయము. 'ము - డుజ్' అనెడి ప్రార్థనాద్యర్థక మధ్యమపురుష ప్రత్యయముల ప్రత్యాహారమె 'ముఁజ్' అనునది యని చెప్పిన జాలును. అజ్ఞమునను సూరి యట్టి విషయమునె బా. క్రి. ౩౧ సూత్రమున "మధ్యమము ముజ్ఞులు ముజ్ఞనాఁబడు" అని స్పష్టార్థముగా వచించెను. అట్టి ముజ్ఞు పరంబగునప్పుడు 'కొను' ధాతువునకు 'కో'అను నాదేశంబు బహుళంబుగా నగునని సూత్రార్థము. బహుళ మనుటచేత 'కో'అను నాదేశమున కతిచారంబును గలదని సూరియె వివరించెను. అతిచారమనఁగా నతివ్యాప్తియని యర్థము. (విస్తర). "అలక్ష్యే లక్షణ ప్రవృత్తి రతివ్యాప్తిః" అని యతివ్యాప్తిశబ్దమున కర్థము. అనఁగా ముజ్ఞు పరమగునపుడే కాక తదితరములగు వ్యతిరేకార్థకాది ప్రత్యయములు పరమగునపుడును 'కో' అను నాదేశము క్వాచిత్కముగాఁ గల్గునని యభిప్రాయము. ఉదా:—కొను+ము = కొనుము. ఇటఁ బ్రకృతసూత్రముచొప్పున 'కో+ము' అని యేర్పడఁగా 'ము'వర్ణకమునకు మూముడియు 'కో' అనువానికి హ్రస్వమును నుత్తరసూత్రముచొప్పునఁ గల్గఁగా "కొమ్ము" అను పాక్షికరూపము సిద్ధించును. ఇట్లె 'కొను+డుజ్.=కొనుఁడు' అనుచోట సంజ్ఞితము 'కో+డుజ్'అని ప్రకృతసూత్రముచొప్పున నేర్పడఁగా నుత్తరసూత్రముచొప్పున 'కో' అనుదానికి హ్రస్వము కల్గఁగా 'కొ+డుజ్'అని యేర్పడును. జిత్తు బిందుపూర్వంబగు నను (బా. తత్స. ౧౯ సూ). చొప్పున బిందువు రాఁగా 'కొండు' అనురూపము సిద్ధించును. బా. సంధి. ౨౨ సూత్రముచొప్పున నుడితొలి హ్రస్వముమీఁదిది గాన 'కొఁడు' అను పార్శ్వబిందుకరూపము కల్గనేరదు. ఇట్లె యాత్మనేపదార్థకస్థలములందును, శబ్దపల్లవస్థలములందును "చదివికొనుము =

విస్తర. ౩౨౫ విష:—జ్యోతిశ్శాస్త్ర ప్రసిద్ధమగు కుజాదిగ్రహ పంచకమునకుఁ గల్గు శీఘ్రగమన మర్థమని బా. గు. ప్ర. వ్యాఖ్యలో (బా. గు. ప్ర. ౩౫౩ పు. ద్వి. ము.) విస్తరింపఁబడెను. కాని యట్టియర్థ మిచటఁ బొసఁగియుండలేదు. "అతిచారః. పుం - అతిశయేన చారః - అతిక్రమ్య వా చారః - అతిశయితగమనే జ్యోతిశ్శాస్త్ర ప్రసిద్ధే మఙ్గలాది గ్రహపఞ్చకస్య........(శబ్దస్తో).

చదివికొమ్ము - చదివికొనుఁడు = చదివికొండు, కైకొనుము = కైకొమ్ము - కైకొనుఁడు = కైకొండు" మున్నగు రూపములు నేర్పడును. "కో" అనునాదేశమున కతిచారము గల్గునపుడు - చదివికోఁగలఁడు - (చదివికొనఁగలఁడు) చదివికోఁడు (చదివికొనఁడు) - చదివికోన్ (చదివికొనన్) మున్నగురూపములు మహాకవి ప్రయోగానుసారముగ గ్రాహ్యములగును. కవిత్రయము వారిభారతమునం దెచ్చటను నీ "కో" అను నాదేశపు రూపములు చూపట్టలేదు. "మ, తుదిరాజ్యంబు సగంబు గొన్మడవియందుం బేరువంచించియున్.........(ఉద్యో. 3 ఆ. ౯౭)" అను పద్యమున ముద్రితపుస్తకములలో "తుదిరాజ్యమ్ము సగమ్ము గొమ్మడవియందున్" అనుపాఠమె కన్పట్టుచున్నది. ఘొమ్ము - రమ్ము మున్నగువాని సామ్యమునను శబ్దాలంకారోత్సుకత్వమునను నిట్టి పాఠమేర్పడెనని విశ్వసింపనగును. 'కో' అను నాదేశమును ముజ్పరమగునపుడు సైతము భారతకవులు ప్రయోగించిరని విశ్వసింపఁదగిన ప్రాసాదిస్థలగత ప్రయోగ మొక్కటేని లభింపలేదు. నన్నయాథర్వణీయమున నట్టి విధానమును లేదు. భారతేతరకవుల కావ్యములలో మాత్రమె యట్టిప్రయోగములు చూపట్టుచున్నవి. నారాయణీయాంధ్రవ్యాకరణమునఁ గవిజనాంజనములోనిదనుచు నీక్రిందికారిక యాంధ్రీకరింపఁబడినది. '3౯౨. గృహ్ణాతే వికృతౌ యత్ర । ప్రతిషేధవిశేషణే । లుఙ్కారస్య కో దీర్ఘస్తత్రోక్తం పూర్వసూరిభిః. = క. కొనుక్రియ వ్యతిరేక విశే। షణమగు నెడఁ దొంటిబుధులు సాధ్వీమణి, చాఁ। పును బొసరించి కొకారం। బునకున్, దుదిలిపికి లోపముం బొసరింతుర్ (నారా. క్రియా. ౫౭ ప). బాలవ్యాకరణ ప్రసిద్ధమగు 'ముత్తు'నం దెల్లనీకారక్య మర్వాచీన కవులగ్రంథములలోఁ గన్పట్టుచున్నది. భారతమునం దెచ్చటనులేదు. ఇట్టిస్థితిలో నథర్వణునివంటివాఁడు ముజ్ పరకత్వమందైన విధింపక వ్యతిరేక విశేషణస్థలమందుమాత్రము విధించునని విశ్వసింపఁదగి యుండలేదు గాన నీకారిక ప్రక్షిప్తమనుటలో సందియము లేదు. "కొనుధాతువునకును, ౫౭ చే నాత్మనే పదార్థమున నైన 'కొను' అనుదానికిని 'కో'అనునది బహుళముగా నాదేశమగునని సూత్రార్థము" (బా. సా. పే. ౪౩౪ పుట). ఇట్లనుటచేత, కైకొమ్ము - చేకొమ్ము - కైకొండు - చేకొండు - మున్నగుచోట్ల రాదను నపార్థము గల్గదా? సూరి 'కొను, నకు' అని చెప్పియుండఁగా నిట్టివ్యాఖ్య యర్హమగునా? "కాని యీయతిచారము మాత్ర మనుప్రయుక్తమగు కొనునకేగాని సహజమగు కొను ధాతువునకుఁ గాదని గ్రహించునది" (బా. సా. పే. ౪౩౪ పు). ఇది సరికాదని విశదమగునట్లు గాణపతవివరణమున నీక్రిందిరీతి నున్నది "ఇది వ్యస్తమగును బ్రయో

గింపఁబడినది. 'కామును జేరికిఁ గొక క్రోధము నహంకారంబు' (హరవిలా. ౪ ఆ. 3౨) 'జవ్వనం బిచ్చి ముదిమి కొఁ జాల మనుచు' (విష్ణు. ౬ ఆ. ౧౭3 ప).'' (గాణ. క్రియా. 3౯౨ కారి. ౫౮ ప. వివరణము). ఉ. కొండని వేడ్కతోఁ బలికికొండ ధనార్థుల కెల్లఁ బంచి యీ। కుండుట (నైష. ౧ ఆ. ౫౧. సూ. వ్యా. ని. 'కొను' శబ్దమునొద్ద. ౫౦౫ పు). తే. మనసు మ్రుచ్చిలి పొచ్చిన మత్తకాశు। పేఁడు గొమ్మని చేసాచి వెలఁది యపుడు। (ఉ. హరి. ౫ ఆ. ౧౪౯ ప). దీనిచేఁబ్రథ్మ-మువర్ణక లోపమునఁ గలిగిన "అదిగొ - అదిగో మున్నగు కళాపూర్ణోదయాది ప్రయోగ ములును (౨౧౫ II విభ. చూ) 'కొ' ఆదేశమునకుఁ బ్రమాణములై యగు చున్నవి. (౧౦౯ విభ. చూ). ఇంకను బ్రయోగములు:—ద్విపద. కన్నంబు త్రాళ్ళు దాఁ గట్టుకొఁ దగునె (బసవ. ౧ ఆ. ౪3౫). ద్వి. అదిగొ మ్మనుచుఁ జల్లఁ నందందు నెగయు। సదమలోదక కణజాల మంతయును (బసవ. ౪ ఆ. ౨౪౦). ద్వి. ఇప్పుకొ రాజ్యంబు తప్పేమి యనుఁడు (బసవ. ౫ ఆ. ౧౦ ప). ద్వి. అదిగో మహారాజ యంతటఁ బోక (బసవ. ౭ ఆ. ౧౮).ద్వి.నీవ కొ విషములు చేవ్రన కిచ్చి। చావకున్నను దత్ప్రసాదంబు మీర। చేకొండు (బసవ. ౭ ఆ. ౫౯౭). "గీ. వాని మార్పునఁ జేర్కొని మానవతియు। (శృం. నైష. ౧ ఆ. ౬౨). మ......... నిమేషవ్యాప్తిఁ గైకొని దృక్। సరసీజమ్ములు.........(శృం. నైష. ౫ ఆ. ౧౮౨) ఏను బ్రార్థింపఁ గైకొక యుట్టివాని (కళా. ౪ ఆ. ౪౯).........కొ......తలపై నెక్కించుకొ జాహ్నవీ (విజయ). పయోధి లోఁతు గైకొ నెపకొల్పెనో (పాండు. 3 ఆ. ౧౪౪)........., ఇట్టివి పెక్కుప్రయోగములు గాణపతవివరణమునఁ జూపఁబడినవి.

కొనుధాతువునకు వ్యతిరేక ప్రార్థనార్థక ము డుజ్జులు పరమగునపుడిట్టి "కొ" అనుసాదేశము కల్గనేరదు. ఉదా:—కొనకుము - కొనకుఁడు - చేకొనకుము - చేకొనకుఁడు - చదివికొనకుము - చదివికొనకుఁడు - మొ. "కొనుము" మున్నగు నవి సాధువులు కానేరవని యెఱుంగునది. అట్టి ప్రయోగములును లేవు.

౬౧ సూ. వ్యాఖ్య:—ము డుజ్జులు పరంబులగునపుడు పూర్వసూత్రోక్త మగు 'కొ' అనుదాని దీర్ఘమునకు హ్రస్వమును 'ము'వర్ణకమునకు మాముడియు నగునని యర్థము. ఉదా:—కొను+ము — కొ+ము = కొమ్ము. కొ+డుజ్ = కొ+ డుజ్ = కొండు. 'కొ' అనుసాదేశము రానిపక్షమున, 'కొనుము - కొనుఁడు' అగును. బాల. సమా. ౧3 సూత్రముచొప్పున ద్విరుక్తటకార పరకత్వమున హ్రస్వము సిద్ధించునుగాని 'డుజ్జు' పరంబగునపుడు హ్రస్వము వచ్చుట కీసూత్ర

మావశ్యక మగుటచే మువర్ణక పరకత్వమునందలి హ్రస్వవిధాన మనువాదమని యెఱుంగునది. 'ము డుజ్జు' లలో 'డుజ్' పరకత్వమునందుమాత్రమె హ్రస్వము వచ్చు ననునది మొదలగు పదార్థములు కల్గకుండుటకై యట్టియనువాదమును నావశ్యకమె యనఁదగును.

కొనుధాతువును సంబంధించు రూపసాధనప్రక్రియయుఁ దద్విషయక మహాకవిప్రయోగములును బూర్వసూత్ర వ్యాఖ్యలలో విస్తరింపఁబడెను. ఇంకఁ బ్రకృత సూత్రము రమ్ము - రంకు, పొమ్ము - పొండు, తెమ్ము - తెండు, కమ్ము - కండు, లెమ్ము - లెండు మున్నగు పెక్కుస్థలములకు సాధకమైయున్నది. అట్టి యుపయోగ మాయావిషయముల సందర్భమునఁ బ్రదర్శింపఁబడును.

ఉపకృతి పరిణతి సంవృతి । భేదా త్త్రివిధా క్రియా
ఋష ణ్వాదిః । ఉపకృతి రథ భూ జ్యాదిః । పరిణతి
రస్యా తు రఞ్జి వస్యాదిః. స్యా దుపకృతిః కృదన్తా ।
సా పరిణతి ర య వ రన్విత్తైవ భవేత్ । సంవృత రహా
కాకారా।జ్జేయం త్రివిధాసు చ క్రియా స్వేవమ్ ।
(ఆం-చిం-క్రి-౧-౨ సూ.) (అహో. ౮౫౭-౮౫౯ పు).

సన్నయా భర్వణీయము. 3౭౬ విష.

స్యా త్సంవృతే రుపకృతే । రప్య భేదః క్వచి న్మతః ।
స యథా శాస్త్ర మున్నేయ । స్సా శబ్దజ్ఞాన దక్షిణైః
(వికృ. క్రి. ౧ కా. అహో. ౮౬౬).

యథాప్రసిద్ధి ధాతూనాం । ప్రయోగ స్సమ్మతో
భవేత్ । ఏవోఽప పదభాజః స్యు।స్సాధవో భ్వాదయః
క్రియాః (వికృ. క్రి. ౨ కా. అహో. ౮౬౮).

భవతి క్రియాపదానాం।త్రివిధానా మించు గాగమో
ఙేశ్చ (ఆం. చిం. క్రి. ౫ కారి. అహో. ౮౬౨).

కేచిత్తు ణిచ మిచ్ఛ న్తి।ధాతో రే వాశ్రుతాగమాత్
(వికృ. క్రి. ౧౮ కా. అహో. ౮౭3 పు).

అన్యస్మా చ్చాధాతో । ర్ధాతుత్వ వివక్షయైవ భవ
తీంచుక్ (ఆం. చిం. క్రి. ౭ కా. అహో. ౮౭౭ పు).

ఋగాదిక విశేషస్య । సంగ్రహోఽపి క్వచి న్మతః (వికృ.
క్రి. 3 కా. అహో. ౮౬౮ పు).

కల్పతరువు. 3౭౬ విష:— ఉపకృతి - పరిణతి - సంవృతి-భేదాత్ = ఉపకృతి= ఉపకృతియు, పరిణతి=పరిణతియు, సంవృతి = సంవృతియు ననెడి, భేదాత్ = భేదము

వలన, క్రియా = సంస్కృత సమధాతువు, త్రివిధా = మూఁడువిధములు గలది యగుచున్నది. ఫుషణ్యాదిః = ఫుష - ణు - మొదలుగాఁగల ధాతువు, ఉపకృతిః = ఉపకృతియను సంజ్ఞగలది. అథ = పిమ్మట, భూ - జ్యాదిః = భూ - జి మొదలుగాఁగల ధాతువు, పరిణతిః = పరిణతి సంజ్ఞగలది. రక్షి వస్యాదిః = రక్షి - వస్ మొదలుగాఁగలది (చూ. వి స్త. II ౨౯౬) అన్యాతు = తక్కిన సంవృతి యను సంజ్ఞ గలది యగును. ఉపకృతిః = ఫుష్ ప్రభృతిధాతువు, కృదన్తా = కృత్ ప్రత్యయాంతమువంటి యాకారము గలది, స్యాత్ = అగును. సా పరిణతిః = ఆ పరిణతి సంజ్ఞగల "భూ" ప్రభృతిధాతువు, అ య వ రన్యతైవ భవేత్ = 'అచ్ - అక్ - అర్' అనువానిలో నొకదాని పరిణామముతోఁ గూడినదె యగును. సంవృతిః = సంవృతి సంజ్ఞగలధాతువు, అహతాకారా = ఆకారమందు మార్పు లేనిదగుచు ననఁగా సంస్కృతధాతు పాఠమున నుపదేశింపఁబడిన యాకారముఁ గలదై యగుచుఁ, దత్సమధాతువుగా నేర్పడునని యర్థము. త్రివిధాసు = మూఁడువిధములగు ధాతువులందును, ఏవమ్ = ఈవిధమగు వ్యవస్థ, జ్ఞేయమ్ = తెలియఁదగినది. బాలసరస్వత్యహోబలపండితులును దడసుయాయి కవిజనమండన నారాయణీయకారాదులును, గృత్ప్రత్యయాన్తములగు రూపములె (ప్రాతిపదికములె) యుపకృతి ధాతువులుగ నేర్పడునని వ్యాఖ్య చేసిరి. ఇది సరికాదు. ప్రాతిపదికములు ధాతువులెట్లగును? ప్రాతిపదికములపై సుప్పులు నిల్చునేకాని తిఙులు నిలువనేరవు గదా. కావున సుబంత ప్రక్రియా సందర్భమున సంస్కృతాజంత ప్రాతిపదికములె తత్సమ ప్రాతిపదికములుగ నేర్పడుననియు హలంత ప్రాతిపదికములు ప్రథమైకవచనాన్తాది సద్యక్ రూపమునఁ దత్సమత్వ విషయమున నేర్పడుననియు నుపదేశించినట్లె (౧౬౫ విషయ) యీపట్టున నయితము సంవృతులు సంస్కృతధాతు పాఠోపదిష్టధాతువులె తత్సమధాతువులుగ నేర్పడుననియు నుపకృతులు కృదంత ప్రాతిపదికములవంటి యాకారముతోఁ దత్సమధాతువులుగ నేర్పడుననియుఁ జింతామణికర్త యుపదేశించె ననుట విశ్వసనీయమై యుండునుగదా. "ఉపకృతి క్రియా కృత్ప్రత్యయాన్తా స్యాత్.........సంవృతి క్రియా.........ఉపదేశకాలే యత్ స్వరూపం తేనైవ తిష్ఠతీత్యర్థః" (అహో. ౨౫౭ పు). "ఏవంచ సంజ్ఞాత్రయ మన్వర్థకమ్ - ఉప = సమీపే - అన్తే ఇత్యర్థః, కృతిః = కృత్ ప్రత్యయవిధానం యస్యాః సా=ఉపకృతిః. అయాద్యన్తత్వేన పరిణమత ఇతి పరిణతిః.........సమ్యక్ వృతిః = వరణం నైయత్యేన స్వరూపస్య ప్రాప్తి ర్యస్యాః సేతి......" (అహో. ౨౬౩ పుట). ఇట్టి వివరణము సరికాదనియుఁ గృదంత ప్రాతిపదికమువంటి యాకారముతో నుపకృతిధాతు

వేర్పడుననియుఁ జెప్పుటయే యుక్తము. పరిశీలింపఁగా నట్టియర్థము వాచ్యమగు నట్లు "స్యాదుపకృతిః కృదన్తాభా పరిణతి రయవరన్విత్రైవ భవేత్" అనునది (కృద న్తాఽభా = కృదంత ప్రాతిపదికమువంటిది = కృదన్త+ఆభా) గ్రంథకృత్ప్రియుక్త పాఠమేమోయని యాలోచింపనగును. అందు "స్యా" అనునది నిరర్థకముగను గన్పట్టుచున్నది.

కృత్ప్రత్యయములు ధాతువునకుఁ బరమగునపుడు సంభవించు మార్పులలో నీక్రిందిది ప్రధానమై యున్నది. "పుగన్త లఘూపధస్యచ. (౭-3-౮౬) పుగన్తస్య లఘూపధస్య చాఙ్గస్య ఇకః గుణః స్యాత్ - సార్వధాతు కార్ధధాతుకయోః." (సి. కౌ. భ్వాది. ౨౧౮౯ సూ). అను సూత్రముచొప్పున ధాతువుయొక్క యుప ధాభూతములగు యున్న లఘువులగు "ఇ - ఉ - ఋ" అను నచ్చులకు గుణాదేశ మగుట కృత్ప్రత్యయ పరకత్వమందు సంభవించును. "అదేఙ్ గుణః. (౧-౧-౨) అత్ - ఏఙ్ చ గుణ సంజ్ఞః స్యాత్" (సి. కౌ. సంజ్ఞా. ౧౭ సూ). "ఉరణ్ రపరః (౧-౧-౫౧) ఋ ఇతి త్రింశత స్సంజ్ఞేత్యుక్తమ్. తత్ స్థానే యోఽణ్ స ర పర స్సన్నేవ ప్రవర్తతే. తత్రాన్తరతమ్యాత్ కృష్ణర్ధి రిత్యత్ర (ఋవర్ణవిషయమున) అర్. తవల్కార ఇత్యత్ర (ౡవర్ణవిషయమున) అల్........" (సి. కౌ. అచ్ సంధి. ౭౦ సూ) అను సూత్రములచొప్పున 'ఇ' కారమునకు 'ఏ' కారము, 'ఉ' కారము నకు 'ఓ'కారము, 'ఋ'కారమునకు 'అర్' అనునదియు గుణములని గ్రహింపనగును. ఉదా:—పుష్+ఘఞ్ = పుష్+అ = పోష్+అ=పోష. ద్విష్+ఘఞ్ = ద్విష్+ అ = ద్వేష్+అ = ద్వేష. ధృష్+ఘఞ్ = ధృష్+అ = ధర్ష్+అ = ధర్ష - మొ. ఇట్టి కృదంతములవంటి యాకారమె తెల్గున నుపకృతిధాతు వనిపించుకొనును గాన వీనిపై "భవతి క్రియాపదానాం। త్రివిధానా మించు గాగమః" అను చింతామణి సూత్రముచొప్పున స్వార్థేంచుక్కు నిల్వఁగా 'పోషించు - ద్వేషించు - ధర్షించు' అను రూపము లేర్పడును. (విస్తర I). కృత్ప్రత్యయము పరమగునపుడు 'ఇ - ఈ,

---

విస్తర I 3.౨౬ వివః—ఘఞన్త పోషాది కృదంత శబ్దములు పోషణాది శబ్దములవలె సుప్రసిద్ధములు గాకున్నను వ్యాకరణసిద్ధములగునట్టి కృదంతరూప ములవంటి వానిని నుపకృతిధాతువులుఁగ నెన్నఁగునని విశదపఱచుటకై సుప్రసిద్ధ కృదంతశబ్దములు పరశ్శతము లున్నను 'పుష' ధాతు కృదన్త పోషశబ్ద సదృశరూప ముపకృతి కానోపునని గ్రంథకర్త వచించెను. అట్లె 'నుతి' శబ్దమె గ్రాహ్యమనియు 'నవించు' అనునది గ్రాహ్యము కాదనియు విశదపఱచుటకై ను ధాతు వుపకృతి యని యుపదేశించెను.

ఉ - ఊ, ఋ - ౠ' అను నచ్చులు తుదినిగల ధాతువ్రులతుదిని 'అయ్ - అవ్ - అర్' అను పరిణామము గల్గును. అట్టి పరిణామము నందు నట్టిధాతువ్రులె పరిణతిసంజ్ఞ గలవని యెఱుంగునది. "సార్వధాతు కార్ధధాతుకయోః. (౭-౩-౮౪) అనయోః పరయో రిగన్తస్యాఙ్గస్య గుణః స్యాత్." (సి. కౌ. భ్వాది. ౨౧౬౮ సూ). అను సూత్రముచొప్పున ధాతువుతుదినున్న 'ఇ - ఈ, ఉ - ఊ, ఋ - ౠ' అనుస్వరము లకుఁ గృత్ ప్రత్యయపరకత్వమున గుణాదేశ మగును. అనఁగా నట్టి 'ఇ - ఈ' లకు 'ఏ' అనియు, 'ఉ - ఊ' లకు 'ఓ' అనియు, 'ఋ - ౠ' లకు 'అర్' అనియు నాదేశములగును. అట్టి 'ఏ - ఓ - అర్' అనువాని కజాదికృత్ ప్రత్యయము పరమగు నపు డీక్రిందిరీతిగల స్వరసంధి కల్గును. "ఏచోఽయవాయావః. (౬-౧-౭౮) ఏచః క్రమాత్ 'అయ్ - అవ్ - ఆయ్ - ఆవ్' ఏతే స్యురచి." (సి. కౌ. అచ్ సన్ధి. ౬౧ సూ). ఏ - ఓ - ఐ - ఔ లకు నచ్చుపరమగుచుండఁగా 'అయ్ - అవ్ - ఆయ్ - ఆవ్' అనునవి యాదేశములగునని యర్థము. దీనిచొప్పున ధాతువుతుదినున్న 'ఇ - ఈ' లకాదేశముగవచ్చిన 'ఏ' కారమునకు 'అయ్' అను నాకార మేర్పడును, ధాతువుతుదినున్న 'ఉ - ఊ' లకాదేశముగా వచ్చిన 'ఓ' కారమునకు 'అవ్' అను నాకారము గల్గును. ధాతువుతుదినున్న 'ఋ - ౠ'ల కాదేశముగా 'అర్' అనునదియే నిల్చును. ఇట్టి ప్రక్రియచొప్పున నేర్పడిన 'అయ్ - అవ్ - అర్' అను పరిణామములుగల సంస్కృతధాతువులె పరిణతిసంజ్ఞగలవని యెఱుంగునది. ఇవి కృదన్తములు కావు. కృత్ప్రత్యయయోగ సందర్భమునందుఁ గల్గు పరిణామములతోఁ గూడు సంస్కృతధాతుమాత్రములె. వీనిపైని స్వార్థికమగు నించుగాగమము నిల్చును. ఉదా:—('జయ - పు - జి - భావే - అచ్' శబ్దస్తో). జి = జయ్+ఇంచు = జయించు; ('అనుభవ - పు - అను+భూ+అప్' శబ్దస్తో) అనుభూ = అనుభవ్ + ఇంచు = అనుభవించు; (తరి. (రీ) స్త్రీ. తౄ+ఇ+(వాజీమ్) - శబ్దస్తో) తౄ - తర్ + ఇంచు = తరించు. మొ. "ణుస్తుతౌ - ణు = ను+అన (ల్యుట్) = నో+అన = నవ్+అన = నవన." అనుచొప్పున 'ను' ధాతువునుండి "ను = నో = నవ్ + ఇంచు = నవించు" అను పరిణతిధాతురూపము కల్గనేరదు. "పుష ణ్యాది రుపకృతిః" అను చింతామణిసూత్రముచే నయ్యది క్తి ప్రత్యయాంతమగు కృదంత ప్రాతిపది కమువంటి యాకారముతోనె తత్సమధాతువగుచు 'ఇంచు'గాగమముఁ నెసయునని యెన్నఁనగును. "స్త్రియాం క్తిన్. (౩-౩-౯౪) స్త్రీలిఙ్గే భావాదౌ క్తిన్ స్యాత్ - ఘఞోఽపవాదః........కృతిః......"(సి. కౌ. ౩౨౭౭ సూ). ఈ క్తిన్ ప్రత్య యాంతము [illegible] ధాతూతములు నగు 'ఇ - ఈ

—

స్యాద్భేదస్సంవృతే రిత్యాదిః—సంవృతేః = సంవృతిధాతువునకును, ఉపకృతేః= ఉపకృతిధాతువునకును, అభేదోఽపి = భేదము లేకుండుటయు, స్యాత్ = కొన్నియెడల సంభవించును. సః = ఆయభేదము, సౌశబ్ద్యజ్ఞాన దక్షైః = సుశబ్దజ్ఞానమందు దాక్షిణ్యమనఁగా సమర్థత కలవారిచేత, యథాశాస్త్రమ్=సంస్కృతవ్యాకరణశాస్త్రానుసారముగా, ఉన్నేయః = తెలిసికొనఁదగినది. ఉదా:—'నినాదము - నినదము' మున్నగు ద్వివిధ కృదంతరూపములును ప్రసిద్ధములయియున్నవి. అట్టియెడల 'నినదించు' అనునది యుపకృతియు, సంవృతియుఁగా నొప్పును. "నద్" (ణద అవ్యక్తే శబ్దే) అను ధాతువుయొక్క కృదంతరూపము 'నినద' అని యేర్పడును - దానివంటి యాకారముగల 'నినద' అను నుపకృతిధాతువుపై నించు గాగమము చేరఁగా నపదాది స్వరసంధి నిత్యముగాన (౭౫ విష.) "నినదించు" అను నుపకృతిధాతు వేర్పడును. 'నద్' అనుధాతువునందు మార్పేమియు లేమింజేసి యది సంవృతి యనిపించుకొనునుగాన "ని+నద్+ఇంచు = నినదించు" అను సంవృతి ధాతురూప మేర్పడును. ఇట్లుపకృతి సంవృతి ధాతువుల కభేదము నరయునది. ఈ సూత్రము పలక్షణమగుటంజేసి యుపకృతి పరిణతులకును గొన్నియెడల భేదములేక పోవచ్చునని యెఱుంగనగును. "ప్రభవ........ప్ర+భూ - భావే అప్ = పరాక్రమే జన్మనిచ" (శబ్దస్తో) అనుచొప్పున 'ప్రభవ' శబ్దము కృదన్తము గలదు. దానివంటి యాకారముగల 'ప్రభవ' అను నుపకృతిధాతువునుండి "ప్రభవ+ఇంచు= ప్రభవించు" అను నుపకృతిధాతు వేర్పడనగును. 'ప్ర+భూ' అనుధాతువు "ప్ర+భో = ప్రభవ్" అను పరిణామమందునుగాన 'అవ్' పరిణతిగల 'ప్రభవ్' అను పరిణతిధాతువుపై నించుగాగమముచేరఁగా 'ప్రభవ్+ఇంచు = ప్రభవించు' అను పరిణతి తత్సమధాతు వేర్పడును. ఇట్లు కొన్నియెడల నుపకృతి పరిణతిధాతువుల కును నభేదము సంభవించుచుండునని యెఱుంగునది. ఈయివిషయముల నహోబల పండితుఁడీక్రిందిరీతిని వ్రాసెను.

"నినాదాద్యా విరావాంతా శ్శబ్దా నామలిఙ్గానుశాసనోక్తాః, అప్లావాప్ల వవగ్రాహావగ్రహా ప్రమాద ప్రమదాద్యాః, నిక్వాణాద్యా నిక్వణా

యథాప్రసిద్ధీతిః—యథాప్రసిద్ధి = ఏ ప్రయోగప్రసిద్ధి గలదో యట్లుండునో యట్లుగ, ధాతూనామ్ = ఉపకృత్యాది త్రివిధ ధాతువులయొక్కయు, ప్రయోగః = ప్రయోగము, సమ్మతః = సమ్మతమైనది, భవేత్ = అగును. అసంఖ్యాకములగు కృదంతములు సంస్కృతభాషలో వెలయుచున్నవనుచు నట్టి కృదంతశబ్దములకెల్ల నించుగాగమము చేర్చి ప్రయోగింపనగుననికాని యట్లే పరిణతి సంస్కృతములనుచు నాయా ధాతువులను యథేచ్ఛముగఁ బ్రయోగింపనగుననికాని తలంపరాదు. మహాకవు లేయేధాతువుల నేయేయాకారములతోఁ బ్రయోగింతురో యట్టిరూపములతో మాత్రమె ప్రయోగింపవలయునని తాత్పర్యము. 'ను' ధాతువును బరిణతిగఁ బ్రయోగింపరాదనియు నుపకృతిగా మాత్రమె ప్రయోగింపవలయుననియు నీవఱకు వ్రాయఁబడెను. ఇట్లె, 'రమ్' (క్రీడాయామ్) ధాతువుయొక్క 'క' ప్రత్యయాంత కృదంతమగు 'రామ'శబ్దమువంటి రూపమునకు నించుగాగమమును నిల్పి 'రామించు' అని యుపకృతిగాఁ బ్రయోగింపరాదు. ఇంక నట్టిదానిని 'రమించు' అనెడి సంస్కృతిరూపముతోనె కవిప్రయోగానుసారముగఁ బ్రయోగింపనగును. 'శీఙ్' (శయనే) అను ధాతువున కుపకృతిగాను బరిణతిగాను బ్రయోగములు వెలయుచుండుటచే ద్వివిధప్రయోగములును సాధువులని తలంపవలయును. శీ = శే = శయ్+ఇంచు = శయించు. (ఇది పరిణతిధాతురూపము,) శీ+అన (ల్యుట్) = శే+అన = శయ్+అన=శయన+ఇంచు = శయనించు, (ఇది యుపకృతిధాతురూపము,) దీనిని నామధాతువుగా సూరి వ్రాయుట (బా. క్రి. ౬౫ సూ) సరికాదు. "శయనమ్ - న - శయ్యాయామ్ - నిద్రాయామ్-శీఙో భావే ల్యుట్........" (శబ్దా. చిం) అనుచొప్పున శయనశబ్దము కృదన్తము గాన తత్సదృశధాతువు 'ఉపకృతి' యనఁదగును. నామధాతువు కానేరదు. (3 ఆ. III విమ). కవిశిరోభూషణమునం దుపకృత్యాదులు మిక్కిలి విపులముగా నుదాహరింపఁబడెను. "సంస్తుతిం - ప్రస్తుతిం. (ష్టుఞ్ స్తుతౌ). అనుమతిం - సమ్మతిం - (మన అవబోధనే). సంతోషిం - సంతోసిల్లుచున్నాఁడు ఇతి ప్రాకృత సమం రూపమ్-షోస్న ఇతి సాదేశాత్. సంతసించు ఇతి సంస్కృతభవమ్. (తుష తుష్టౌ). రోషిం (రుష రోషే)........" అని యారీతిగా ననేకములగు నుపకృతిధాతువులు చూపఁబడెను. (అహో. ౭౬౮-౭౬౫ పు).

ఇట్టు చూపుటలో "స్తుతిం - రోషిం" మున్నగురీతిని ధాతువులతుదిని 'ఇం' అను దానిఁ జేర్చియే యహోబలపండితుఁ డుదాహరించెను. అట్లే సంవృతిధాతువుల నన్నిటిని 'ఇం' అనుదానిని జేర్చియే యుదాహరించెను. పరిణతిధాతులకు మాత్ర మట్లు చేర్చక 'క్షయ్' మున్నగురీతి నుదాహరించెను. దీనినిబట్టి 'ఇంచు' అనుదానిలోని పూర్వభాగముమాత్రము సంక్షేపాభిప్రాయమునఁ జేర్చెననియుఁ, బరిణతులందు సంస్కృత ప్రకృతులకంటెఁ గొంతవైలక్షణ్య (అయ్. అవ్. అర్. పరిణామము) ముండుటచే వానికి 'ఇం' అని చేర్చకున్నను భేదముతెలియునని వానికిఁ జేర్పలేదనియుఁ దోఁచుచున్నది. ఉపకృతి సంవృతుల కట్లు చేర్పనిచో నవి సంస్కృత ప్రకృతులె (ప్రాతిపదిక, ధాతు) యను భ్రాంతి కల్గునని తలంచియుండును. "క్షయ్. (క్షి - క్షయే), పరాజయ్ (జి - జయే) సంశ్రయ్ (శ్రి-శ్రయే)" అనురీతిని ననేకములగు పరిణతిధాతువులు చూపఁబడెను. (అహో. ౨౬౬). "అర్థిం - (అర్థ యాచ్ఞాయామ్) ఖచిం (ఖచ. బన్ధనే)" అనురీతిని బెక్కుసంవృతిధాతువులు చూపఁబడెను. (అహో. ౨౬౭ పు). ఇట్లుదాహరించుటలోఁ గొన్ని పొరపాటు లున్నట్లు కన్పట్టుచున్నది. "వచిం (వచ సంభాషే) ప్రణమిల్లుచున్ (ణము ప్రహ్వాత్వే శబ్దే). అనువర్తిం - వర్తిం (వృత్ వర్తనే) చుమ్బిం (చుబి. చుమ్బనే)" అనురీతిగలవి కొన్ని యుపకృతిధాతువుల పట్టికలో నుదాహృతములయ్యెను. "వచ - ప్రణమ - అనువర్త - చుమ్బ" మున్నగు కృదంతశబ్దములు కేవలము నప్రసిద్ధములు. కోశములందు లేవు. ఇట్టివానిని సంవృతిధాతుపట్టికలోఁ జేర్చుట యుక్తమని తోఁచెడిని. "ఆగ్రహాదిషు సంవృత్త్యుపకృత్యో రభిన్నం రూపమ్" (అహో. ౨౬౭ పు) అను రీతిని బలువానివిషయమునందును నుపకృతుల పట్టికలో వ్రాయనైనలేదు. "ప్రజ్వలిం సంవృతిరూపంవా" (అహో. ౨౬౨ పు). అనురీతి నుపకృతుల పట్టికలోఁ గొన్నిటియొద్దమాత్రమే వ్రాయఁబడెను. మఱియు 'ప్రజ్వల' అను కృదంతశబ్ద మప్రసిద్ధ మగుటచే దీనిని గేవలసంవృతిగానే యుదాహరించుట యుక్త మనఁదగును.

ఏవోపపదేత్యాదిః—భ్వాదయః క్రియాః = 'భూ - కృ - సృ' మున్నగు కొన్ని ధాతువులు, ఉపపద భాజవేవ = ఉపపద సమాసగతములయి యున్నపుడు మాత్రమె, సాధవః = తెలుఁగునఁ దత్సమములై ప్రయోగార్హములగును. ఇట్లనుటచేత 'భవించు - కరించు - సరించు' మున్నగురీతి నియ్యవి రక్షించు, పోషించు మున్నగువానివలెఁ గేవలరూపముతోఁ ప్రయోగార్హములు కానేరవని భావము. ఇంక నట్టి కతిపయధాతువులు, గతిసమాసగతములగుచునే తెలుఁగునఁ బ్రయోగార్హము లగునని యెఱుంగునది. ప్రకృతసూత్రము లోని 'ఉపపద' శబ్దము గతి

[బా. క్రి. ౬౩ మొ. ౭౦ వ. ౧౨౧ సూ.] 'భూ-కృ'మొ. గతిసమాసమంచె వాడుక.

సంజ్ఞాకశబ్దపరమని యొఱుంగునది. (వి_స్తర II). ఉపపదశబ్దమునకు వ్యాకరణ ప్రసిద్ధ మగు "తత్రోపపదం స_ప్తమీస్థమ్ (3-౧-౯౨)" (సి. కౌ. తత్త్వ. ౭౮౧ సూ.) అను సూత్రమునఁ జెప్పఁబడిన యర్థమేకాక పైరీతి నర్థముచేయుటకును బ్రమాణము గలదు "ఉపపదమ్ - న - పదస్య సమీప పదే - సమీపోచ్చారితే పదే - వ్యాప_క్తే యథానామోత్తరే శర్మవర్మాది - లేశే - సమభివ్యాహృత స్యార్థ పోషక పదే యథా-ప్రహారాదౌ ప్రాది - ఉపోచ్చారితం పదమ్" (శబ్దా. చిం). సంస్కృత వ్యాకరణమున గతిసంజ్ఞయు దాని సమాసము విషయమును నీక్రిందిరీతిని సూత్రింపఁబడెను.

"ఉపసర్గాః క్రియాయోగే (౧-౪-౫౯). గతిశ్చ (౧-౪-౬౦). ప్రాదయః క్రియాయోగే ఉపసర్గ సంజ్ఞా గతి సంజ్ఞాశ్చ స్యుః - ప్ర - పరా-అప - సమ్ - అను - అవ - నిస్ - నిర్ - దుస్ - దుర్ - వి - ఆఙ్ - ని - అధి - అపి - అతి - సు - ఉత్ - అభి - ప్రతి - పరి - ఉప - ఏతే ప్రాదయః". (సి. కౌ. సంజ్ఞా. ౨౨-౨౩ సూ). (వి_స్తర III). "కుగతిప్రాదయః (౨-౨-౧౮). ఏతే సమర్థేన నిత్యం సమస్య_న్తే".

వి_స్తర. II ౩౨౬ వి:—"తత్రోపపదం స_ప్తమీస్థమ్ (3-౧-౯౨) స_ప్తమ్య_న్తే పదే 'కర్మణి'—(సూ. ౨౯౧౩) ఇత్యాదౌ వాచ్యత్వేన స్థితం కుమ్భాది తద్వాచకం పద ముపపద సంజ్ఞం స్యాత్ - తస్మింశ్చ సత్యేవ వక్ష్యమాణః ప్రత్యయః స్యాత్." (సి. కౌ. తత్త్వ. ౭౮౧ సూ). "ఉపపద - న.........వ్యాకరణే ప్రత్యయాది విధాయక సూత్రే స_ప్తమ్య_న్తపదేన నిర్దిశ్యమానే పదే (చ) యథా - కర్మణ్యణ్ ఇత్యాదౌ కర్మణీతి స_ప్తమ్య_న్తం పదమ్ అణ్ ప్రత్యయవిధానే ఉపపదమ్" (శబ్దస్తో). (కుంభం కరోతీత్యాది స్థలములందు కుంభాదిపదము లుపపద సంజ్ఞగలవి). గతిసంజ్ఞాకములును నుపపదములు కావచ్చును. "వస్తుతస్తు (వ్యాఘ్రీశబ్దస్థలే) ఆఙో ఘ్రీ శబ్దే నోపపద సమాసః. 'ఆతశ్చోపసర్గే' 'ఇతి స_ప్తమీ నిర్దేశాత్ - వేస్తు ఆఘ్రీ శబ్దేన గతిసమాస ఇతి" (బాలమ. వ్యా. ఉపపదమతిఙితి సూత్ర (౭౮౨ సూ). వ్యాఖ్య.) మఱియు స_ప్తమీనిర్దేశస్థలములందెల్ల నిట్టి యుపపదము స్థితి సంభవిం పదు. "భః కర్మణి ష్ట్రన్. భువోభావే. ఇత్యాదౌ స_ప్తమ్య_న్త మర్థనిర్దేశకమేవ, వ్యాఖ్యానాదితి భాష్య కైయటాదిషు స్పష్టమ్" (బాలమ. తత్రోపపద మిత్యాది సూత్ర (౭౮౧ సూ.) వ్యాఖ్య). ఇట్లగుటచేతనే యుపపదశబ్దమునకుఁ బైరీతిని శబ్దార్థచింతామణ్యు_క్తరీతి నర్థము చేయఁబడెను.

వి_స్తర. III ౩౨౬ విష:—"ఉపసర్గ బలా ద్ధాతూనా మనేకార్థత్వమ్. తదు_క్త మభియు_క్తైః—ఉపసర్గేణ ధాత్వర్థో । బలా దన్యః ప్రతీయతే। ప్రహారాహార సం

(సి. కౌ. తత్వ. ౭౮౧ సూ). (విస్తర IV)........."గతిశ్చ (౨౩ సూ). ఇత్యను వర్తమానే. ఊర్యాది చ్వి డాచశ్చ. (౧-౪-౬౧). ఏతే క్రియాయోగే గతి. సంజ్ఞాః స్యుః - ఊరీకృత్య (ఊరీకరించు = అంగీకరించు) శుక్లీకృత్య (శుక్లీకరించు = తెల్లనిదిగాఁజేయు) పటపటాకృత్య (పటపటాకరించు = పటపటయను శబ్దము చేయు).........ఊరీ - ఉరరీ - ఆవిస్ - ఆదరానాదరయోః సదసతీ (౧-౪-౬౩) సత్కృత్య (సత్కరించు) అసత్కృత్య.........భూషణేలమ్ (౧-౪-౬౪). అలంకృత్య (అలంకరించు).........పురోఽవ్యయమ్ (౧-౪-౬౭) పురస్కృత్య (పురస్కరించు).........తిరోఽన్తర్ధౌ (౧-౪-౭౧) తిరోభూయ. విభాషాకృఞి. (౧-౪-౭౨) తిరస్కృత్య (తిరస్కరించు). సాక్షాత్ప్రభృతీని చ (౧-౪-౭౪) కృఞి వా గతి సంజ్ఞాని స్యుః. చ్వ్యర్థ ఇతి వాచ్యమ్ (వా. ౧౧౪౨) సాక్షాత్కృత్య సాక్షాత్కృత్వా". (సి. కౌ. తత్వ. ౭౬౧ మొ. ౭౭౫ వ. సూ). "సాక్షాత్ - ప్రాదుస్ - నమస్", మొ. ప్రాదుర్భవించు - నమస్కరించు - మొ.

పయిరీతిని గతిసంజ్ఞగలవానితో సమసించియున్నపుడే భూ. కృ. సృ మున్నగు ధాతువులకుఁ దెల్గునఁ దత్సమరూప ప్రయోగము గల్గును. వీనికి వ్యస్తముగఁ బ్రయోగము లేదు. భవించు - కరించు - సరించు మున్నగునవి యసాధువులు.

హార। విహార పరిహారవత్. ఇతి - కైశ్చి త్తూపసర్గసంబన్ధ మనపేక్ష్యైవ ధాతూనా మనేకార్థత్వ ముక్తమ్ - క్రియావాచిత్వ మాఖ్యాతుం। ప్రసిద్ధార్థః ప్రదర్శితః। ప్రయోగతో ఽనుమన్తవ్యాః। అనేకార్థా హి ధాతవ ఇతి. అతఏవ పాదౌ కుర్విత్యాదౌ వ్యాకరణ భాష్యే కరోతే ర్స్నానార్థకత్వం ప్రదర్శితమ్" (అహో. ౪౬౮ పు).

విస్తర. IV ౩౨౬ విష:—'కుగతిప్రాదయః' అను సూత్రమున యోగవిభాగముచేసి యర్థమును గ్రహింపవలయును. 'కుప్రాదయః - గతిః' అని రెండు సూత్రములనుగా విభజింపవలయును. "కుప్రాదయః - ఇతి, గతిః ఇతిచ యోగో విభజ్యతే. కుప్రాదయః సుబన్తేన సమస్యన్తే. గతిస్తు సమర్థేన సమస్యతే. అతిజన్తశ్చ సమాస ఇతి వ్యాఖ్యేయమితి యావత్ ...... గతికారక కోపపదానాం కృదన్తై స్సహ సుబుత్పత్తేః ప్రాక్ సమాసో వక్తవ్యః.........గతిసమాస ముదాహరతి - వ్యాఘ్రీతి - వ్యాజిఘ్రతీతి వ్యాఘ్రః - వ్యాఙ్ పూర్వాత్ ఘ్రాధాతోః 'ఆతశ్చోపసర్గే' ఇతికః.........ఆఙో ఘ్రాశబ్దేన గతిసమాసః. ఆఘ్రశబ్దేన వేః గతిసమాసః." (సి. కౌ. బాలమ. వ్యా. ఉపపద మతిఙితి సూత్ర (౭౮౨ సూ) వ్యాఖ్యా).

చింతామణిసూత్రములోని "భ్వాదయః" అనుదానికి "భ్వాద్యదాదీ జుహోత్యాది ! ర్దివాది స్స్వాది రేవచ । తుదాదిశ్చ రుధాదిశ్చ । తన క్ర్యాది చురాదయః" అను దానిలోఁ జెప్పఁబడిన భ్వాదిగణమని యర్థముచేయరాదు. 'భూ - స్థ' అనునవి భ్వాదులలోనివి. 'కృ' అనునది తనాద్యాదులలోనిది. (భూసత్తాయామ్ - ష్ఠాగతినివృత్తౌ - డుకృఞ్ కరణే).

భవతి క్రియాపదానా మిత్యాదిః—త్రివిధానామ్ = ఉక్తప్రకారముల మూఁడువిధములైన, క్రియాపదానామ్ = ధాతువులకును, ఇంచుగాగమః = 'ఇంచుక్' అనెడి యాగమము, భవతి = అగును. ణేః = ణిజర్థమునకును ఎట్లనఁగాఁ బ్రేరణార్థమునను ధాతువునకు 'ఇంచుక్' అనెడిది యగును 'పోష - భవ్ - వస్ -' మున్నగు త్రివిధములగు ధాతువులపైని "ఇంచుక్" అనునది యాగమముగ నిల్చును. ఇది స్వార్థమందే వచ్చునుగాన నిది చేరుటవలన నర్థవిశేష మేమియుఁ గల్గదు. ఇట్టి స్వార్థేంచుక్కు చేరినపిమ్మటనే వానిపయిని 'తిఙ్లు' నిల్చును. ఇంకఁ బ్రేరణార్థమున నెల్లధాతువులకును నఁగా నించుగాగమాంతములగు పుక్తప్రకారాది ధాతువులకును నించుగంతములగు వంగలాదిధాతువులకును నించుగంతములగు నామధాతువులకును వండు మున్నగు నాచ్ఛికధాతువులకును 'ఇంచుక్' అనునది వేఱ నిల్చును. ఇది యర్థవంతముగాన దీనిని బ్రత్యయమనియు వ్యవహరింపవచ్చును. కిత్తగుచు వర్ణవృద్ధిరూపమునఁ జేరుటచే దీని నాగమముని వ్యవహరించుటలో విరోధములేదు. కిత్తుగాన నంత్యావయవముగ నిల్చును. ఉదా:—పోష+ఇంచు = పోషించు - అను+భవ్+ఇంచు = అనుభవించు, వస్+ఇంచు = వసించు. ఇట్టి ధాతువులపై లడాదుల కాదేశములగు తిఙ్లు నిల్చి సమాపకక్రియలును, టాది ప్రత్యయములు నిల్చి యసమాపకక్రియలును నేర్పడును. పయిరీతిగల యించుగాగమాంత ధాతువులకును 'వండు' మున్నగు నాచ్ఛికధాతువులకును దనిని ప్రేరణార్థమున 'ఇంచు' అనునది నిల్చినపిదప దానిపైఁ దిఙ్లును 'టా'ది ప్రత్యయములును నిల్చుటచేఁ బ్రేరణార్థకములగు సమాప కాసమాపక్రియ లేర్పడును. వాక్య సమాప్తిని జేయు క్రియలు సమాపకములు. వాక్యసమాప్తిని జేయఁజాలనివి యసమాపక క్రియలు. ఉదా:—పోషించెన్ - అనుభవించెన్ - వసించెన్. పోషించుచున్న వాఁడు - అనుభవించుచున్న వాఁడు - వసించుచున్న వాఁడు - మొ. ణిజంతములకు:— పోషింపించెన్ - అనుభవింపించెన్ - వసింపించెన్ - చదివించెన్ - వండించెన్ - మొ. వీనిరూపసాధన ప్రక్రియ ముందు విశదీకరింపఁబడును.

సంస్కృతవ్యాకరణమునఁ బ్రేరణార్థమందు 'ణిచ్' అను ప్రత్యయము విధింపఁబడెను. కాన "ణేశ్చ" అనుదానికిఁ బ్రేరణార్థమునకని వ్యాఖ్యచేయఁబడెను.

"తత్ప్రయోజకో హేతుశ్చ. (౧-४-౫౫) కర్తుః ప్రయోజకో హేతుసంజ్ఞః - కర్తృసంజ్ఞశ్చ స్యాత్" "హేతుమతిచ. (3-౧-౨౬) ప్రయోజకవ్యాపారే ప్రేషణాదౌ వాచ్యే ధాతోః 'ణిచ్' స్యాత్ - భవన్తం ప్రేరయతి = భావయతి...... ..." (సి. కౌ. ణిచ్ ప్ర. ౨౫౭౫-౨౫౭౬ సూ). "తస్య కర్తుః ప్రయోజకః ప్రవర్తయితా = తత్ప్రేరకః......భవన్తమితి:— దేవదత్తో యజ్వా భవతి - తం ప్రేరయతి యాజకః ఇత్యాద్యర్థే భూధాతోరర్థస్య భవనస్య ముఖ్యకర్తా యజ్వా - తస్య యజ్వభవనే ప్రవర్తయితా యాజకాదిః ప్రయోజకః......" (బాలమ. వ్యా). 'రాముఁడు వనవాసమును జేసెను' అనుటలో రాముఁడు కర్త. 'కైక రామునిచే వనవాసమును జేయించెన్' అనునపుడు రాముని వనవాసము చేయుటను బ్రేరించినది కైక కావున వనవాసకరణమునందు రాముఁడు ముఖ్యకర్త. ప్రయోజ్య కర్తయనిన ననవచ్చును. కైక ప్రయోజకకర్త.

కేచిత్తు ణిచ మిత్యాదిః— కేచిత్తు = కొందఱు, అప్రత్యాగమాత్ = ఇంచుగామము జేర్పనట్టియే, ధాతోః = ధాతువునుండి, ణిచమ్ = ణిజర్థమును, ఇచ్ఛన్తి = తలంచుచున్నారు. ఉదా:— కురియు = కురియించు, మెఱయు = మెఱయఁజేయు, ఆఁగు = ఆఁగునట్లు చేయు - కా. క.........శితశర | పరంపరలు గురిసె నుగ్రబంధురగతులన్ (విరా. ౫ ఆ. ౧४౫). ఆ-వె.........| కలయఁ బెరసినపుడు కలితకంబు | మెఱయుదురు.........(విరా. ४ ఆ. ౨౨3). మెఱయు = మెఱయించు. క. దవ్వుల విఱిగినఁ బౌరులు | నవ్వుదురకట మేలు మేలు నను నాఁగకు ....(ఆఁగు = ఆఁచు) (విరా. ४ ఆ. ౭౧). గీ. కుసుమబాణుని బాణముల్ గూడ నైదు | కరఁగి నేరిమి వాటించి కరువు గట్టి (కరఁగి = కరఁగించి) (విరా. ౨ ఆ. ౨౭). "కరఁగు తలఁగు మెఱయ్యాదు లంతర్భావిత ప్రేరణంబులు" (ప్రౌఢ. క్రి. 3४ సూ).

అన్యస్మా చ్చాధాతో రిత్యాదిః— అధాతోః=ధాతువు కానట్టి, అన్యస్మాత్ + చ = ఇతరశబ్దముకంటెను, ధాతుత్వే వివక్షయైన = ధాతువునుగా వివక్షించుటచేతనే, ఇంచుక్ = ఇంచుగాగమము, భవతి = అగుచున్నది. ఈయించుక్కు సంయితమర్థ విశేషబోధకము కాదు. స్వార్థమందే యనఁగా నామార్థమునుబట్టి యర్థముగా వివక్షించిన యర్థమందే యగును. ఇదియు 'కిత్తే' గాన ధాతువుగా వివక్షింపఁబడిన శబ్దమునకుం దుదినే నిల్చును. ఇది యిట్లు స్వార్థిక మనఁగా నప్రేరణ ధాతువే యగునుగాన దీనిపైని బ్రేరణించుక్కు నిలువవచ్చును. ఉదా:— కరుణా+ ఇంచు = కరుణించు (౭౫-౭౫ I విషయములఁచొప్పున నిత్యమగు నపదాది స్వర

సంధియయ్యెను. ఇట్లే యంతటను గ్రహింపనగును. పల్లవ+ఇంచు = పల్లవించు - మొ. అంగలాద్యాచ్ఛిక శబ్దములపయిని నుజాత మారీతిని 'ఇంచుక్' చేర్చి ధాతువుగా నెన్ననగును. ఉదా:—అంగలించు. అప్పళించు. మొ. "కరుణ - పుం - (కృ+ఉన) కరుణాఖ్యే రసభేదే.........వేజే - అరాఘే - దుఃఖితే - కరుణావతిచ. త్రి. దయాయామ్ - స్త్రీ - టాప్" (శబ్దస్తో). ఇంచు దనూర్ధ్వ కరుణాశబ్దము పైనే ధాతుత్వ వివక్షచేసి యించుగాగమము చేర్చుటచే 'కరుణించు' అను నామధాతు వేర్పడెననుట యుక్తము. పైనుదాహరించిన వ్యుత్పత్తిచొప్పునఁ గరుణాశబ్దము కృదంతమె యగుటచే దీని నుపకృతిగా నేల యంగీకరింపరాదని శంకింపఁజనదు. ధాత్వర్థస్ఫురణ విదూరములగు కృదంతములను బట్టి యుపకృతిత్వ మంగీకరించుట సంప్రదాయముకాదు. 'కరుణించు' అనుధాతువునందుఁ గృధాత్వర్థభానము లేదు గదా. భట్టారకుని నామధాతూపదేశమే పయిరీతిగల సంప్రదాయమునకు స్ఫోరకమగుచున్నది.

పల్లవశబ్దము:—"పల్లవః - పు - న - కిసలయే.........పల్యతే - సంపదాదిత్వాత్ క్విప్. (వార్తి). పల్ - లూయతే ఇతి, లవః - లూఞ్. ఋదోరప్ (3-3-57). పల్ చాసౌ లవశ్చేతి పల్లవః........" (శబ్దా. చిం). అనుచొప్పున నియ్యది సమాస మగుటంజేసి యుపకృత్యాది. త్రివిధధాతువులలోఁ జేరదనగును. కావున 'పల్లవ' అను నామముపై 'అన్యస్మా చ్చాధాతో' రిత్యాది ప్రకృత సూత్రముచే ధాతుత్వ వివక్షంజేసి యించుగాగమము చేరఁగా 'పల్లవ+ఇంచు = పల్లవించు' అను నామధాతు వేర్పడును. (విస్తర. V) "అన్యస్మా దధాతోశ్చ

విస్తర. V 3౨౬ విప:—"ఇంచు(1)......అ. క్రి. ౧ ఇంపగు...... స. క్రి. అభిలషించు......" (శ. ర) అనుచొప్పున 'ఇంచు' ధాతువే "ఇంచు" గాగమమునకు మూలమా? యని యాలోచింపవలసియున్నది. "ఇంచు (2) అప. (క. ఇచు. ఇసు. త. ఇక్కు. పూర్వశాసనములు కొన్నిటిలో.........'ఇంచు' నకు బదులుగా 'ఇచ్చు' కనఁబడుచున్నది. 'అందిచ్చు (1)' అనుచోటఁగూడ ఈరూపమే కనఁబడుచున్నది.........మొదట నిది 'ఇచ్చు' అనురూపముగానుండి పిదప 'ఇంచు' గా మాఱియుండునని యూహా పొడముచున్నది.........)" (సూ. రా. ని). 'ఇచ్చు' పూర్వరూప మనుటకుఁ దగిన బలముగు నిదర్శనములు చూపలేదు. "ఇంచు" నుండి 'ఇచ్చు' జనించుట సహజము. (వై. పా. 3౬౪ విప). పరిశీలింప నిట్టిసామ్యము ఘుణాక్షరన్యాయముగఁ గల్గుచున్నదనియు నిది వాస్తవముకాదనియుఁ దోఁచెడిని. 'ఇచ్చు' నకు మూలము 'ఈ' అనునది. 'ఇంచు' నకు మూలము 'ఇన్ = మాధుర్యము.' అనునది.

"తత్ప్రయోజకో హేతుశ్చ. (౧-౪-౫౫) కర్తుః ప్రయోజకో హేతుసంజ్ఞః - కర్తృసంజ్ఞశ్చ స్యాత్" "హేతుమతిచ. (౩-౧-౨౬) ప్రయోజకవ్యాపారే ప్రేషణాదౌ వాచ్యే ధాతోః 'ణిచ్' స్యాత్ - భవన్తం ప్రేరయతి = భావయతి......
..." (సి. కౌ. ణిచ్ ప్ర. ౨౫౭౫-౨౫౭౬ సూ). "తస్య కర్తుః ప్రయోజకః ప్రవర్తయితా = తత్ప్రేరకః......భవన్తమితి:—దేవదత్తో యజ్వా భవతి - తం ప్రేరయతి యాజకః ఇత్యాద్యర్థే భూధాత్వర్థస్య భవనస్య ముఖ్యకర్తా యజ్వా - తస్య యజ్వభవనే ప్రవర్తయితా యాజకాదిః ప్రయోజకః......" (బాలమ. వ్యా). 'రాముఁడు వనవాసమును జేసెను' అనుటలో రాముఁడు కర్త. 'కైక రామునిచే వనవాసమును జేయించెన్' అనునపుడు రాముని వనవాసము చేయుటను బ్రేరించినది కైక కావున వనవాసకరణమునందు రాముఁడు ముఖ్యకర్త. ప్రయోజ్య కర్తయనిన ననవచ్చును. కైక ప్రయోజకకర్త.

కేచిత్తు ణిచ మిత్యాది:—కేచిత్తు = కొందఱు, అప్రత్యాగమాత్ = ఇంచుగామము చేర్పనట్టియే, ధాతోః = ధాతువునుండి, ణిచమ్ = ణిజర్థమును, ఇచ్ఛన్తి = తలంచుచున్నారు. ఉదా:—కురియు = కురిపించు, మెఱయు = మెఱయఁజేయు, ఆఁగు = ఆఁగునట్లు చేయు - సీ. క.........శితశర । పరంపరలు గురిసె నుగ్రబంధురగతులన్ (విరా. ౫ ఆ. ౧౪౫). ఆ-వె.........। కలయఁ బెరసినపుడు కలితసంబు । మెఱయుచుదురు.........(విరా. ౪ ఆ. ౨౨౩). మెఱయు = మెఱయించు. క. దవ్వుల పిఱిగినఁ బౌరులు । నవ్వుదురట మేలుమేలు నను సాఁగకు ....(ఆఁగు = ఆఁచు) (విరా. ౪ ఆ. ౭౧). గీ. కుసుమబాణుని బాణముల్ గూడ నైదు । కరఁగి నేరిమి వాటించి కరువు గట్టి (కరఁగి = కరఁగించి) (విరా. ౨ ఆ. ౨౭). "కరఁగు తలఁగు మెఱయ్యాదు లంతర్భావిత ప్రేరణంబులు" (ప్రౌఢ. క్రి. ౩౪ సూ).

అన్యస్మా చ్చాధాతో రిత్యాది:—అధాతోః=ధాతువు కానట్టి, అన్యస్మాత్ + చ = ఇతరశబ్దముకంటెను, ధాతుత్వ వివక్షయైవ = ధాతువుగా వివక్షించుటచేతనే, ఇంచుక్ = ఇంచుగాగమము, భవతి = అగుచున్నది. ఈయించుక్కుసంయుత మర్థ విశేషబోధకము కాదు. స్వార్థమందే యనఁగా నామార్థమునుబట్టి యర్హముగా వివక్షించిన యర్థమందే యగును. ఇదియు 'కిత్తే' గాన ధాతువుగా వివక్షింపఁబడిన శబ్దమునకుం దుదినే నిల్చును. ఇది యిట్లు స్వార్థిక మనఁగా నప్రేరణధాతువే యగునుగాన దీనిపైని బ్రేరణేంచుక్కు నిలువవచ్చును. ఉదా:—కరుణా+ ఇంచు = కరుణించు (౭౫-౭౫ I విషయములచొప్పున నిత్యమగు నపదాది స్వర

సంధియయ్యెను. ఇట్లె యంతటను గ్రహింపనగును). పల్లవ+ఇంచు = పల్లవించు - మొ. అంగలాద్యాచ్ఛిక శబ్దములపయిని సంజాత మీరీతిని 'ఇంచుకప్రు' చేర్చి ధాతువుగా నెన్నదగును. ఉదా:—అంగలించు. అప్పగించు. మొ. "కరుణా - పుం - (కృ+ఉన) కరుణాఖ్యే రసభేదే.........దీనే - అనాథే - దుఃస్థితే - కరుణావతిచ-త్రి. దయాయామ్ - స్త్రీ - టాప్" (శబ్దస్తో). ఇందు దయార్థకు కరుణాశబ్దముపైనే ధాతుత్వ వివక్షచేసి యించుగాగమము చేర్పుటచే 'కరుణించు' అను నామధాతు వేర్పడెననుట యుక్తము. పైనుదాహరించిన వ్యుత్పత్తిచొప్పునఁ గరుణాశబ్దము కృదంతమె యగుటచే దీని నుపకృతిగా నేల యంగీకరింపరాదని శంకింపఁజనదు. ధాత్వర్థస్ఫురణ విదూరములగు కృదంతములనుబట్టి యుపకృతిత్వ మంగీకరించుట సంప్రదాయముకాదు. 'కరుణించు' అనుధాతువునందుఁ గృధాత్వర్థభానము లేదుగదా. భట్టారకుని నామధాతూపదేశమే యారీతిగల సంప్రదాయమునకు స్ఫోరకమగుచున్నది.

పల్లవశబ్దము:—"పల్లవః - పు - న - కిసలయే.........పల్యతే - సంపదాదిత్వాత్ క్విప్. (వార్తి). కల్ - లూయతే ఇతి, లవః - లూఞ్. ఋదోరప్ (3-3-౫౭). పల్ చాసౌ లవశ్చేతి పల్లవః........." (శబ్దా. చిం). అనుచొప్పున నియ్యది సమాస మగుటంజేసి యుపకృత్యాది. త్రివిధధాతువులలోఁ జేరదనగును. కావున 'పల్లవ' అను నామముపై 'అన్యస్మా చ్చాధాతో' రిత్యాది ప్రకృత సూత్రముచే ధాతుత్వ వివక్షంజేసి యించుగాగమము చేరఁగా 'పల్లవ+ఇంచు = పల్లవించు' అను నామధాతు వేర్పడును. (విస్తర. V) "అన్యస్మా దధాతోశ్చ

విస్తర. V ౩౨౬ విష:—"ఇంచు(1)......అ. క్రి. ౧ ఇంపగు...... స. క్రి. అభిలషించు......" (శ. ర) అనుచొప్పున 'ఇంచు' ధాతువే "ఇంచు" గాగమమునకు మూలమా? యని యాలోచింపవలసియున్నది. "ఇంచు (2) అప. (క. ఇచు. ఇసు. త. ఇక్కు. పూర్వశాసనములు కొన్నిటిలో.........'ఇంచు' నకు బదులుగా 'ఇచ్చు' కనఁబడుచున్నది. 'అందిచ్చు (1)' అనుచోటఁగూడ ఈరూపమే కనఁబడుచున్నది.........మొదట నిది 'ఇచ్చు' అనురూపముగానుండి పిదప 'ఇంచు' గా మాఱియుండునని యూహ పొడముచున్నది..........)" (సూ. రా. ని). 'ఇచ్చు' పూర్వరూప మనుటకుఁ దగిన బలముగు నిదర్శనములు చూపలేదు. "ఇంచు" నుండి 'ఇచ్చు' జనించుట సహజము. (వై. పా. ౩౬౪ విష). పరిశీలింప నిట్టిసామ్యము ఘుణాక్షరన్యాయముగఁ గల్గుచున్నదనియు నిది వాస్తవముకాదనియుఁ దోఁచెడిని. 'ఇచ్చు' నకు మూలము 'ఈ' అనునది. 'ఇంచు' నకు మూలము 'ఇన్ = మాధుర్యము.' అనునది.

ధాతుత్వే వివక్షరైవ ఇంచుగాగమోభవతి - తత్ర - అస్తమ్ - అహామ్ - అంతర్ - ఇత్యాద్యవ్యయానాం సుఖ - కరుణా - వర్ష - మత్సర - పల్లవాదీనాం సుబంత తత్సమానాంచ ఉదాహరణత్వమ్. అస్తమించె నిత్యాదిరూపమ్. ఉరవడి - ఇసుమడి - ముమ్మడి - తురగలి - చెంగలి - తొలుకరి - తల్లడ ఇత్యాదిదేశ్య శబ్దానామపి ఏతత్సూత్రే వైవేంచు గంతత్వమ్......అప్పగించె నతనిన్ ఇత్యాదీని తద్భవ శబ్దరూపా ణ్యత్రోదాహరణ మితి జ్ఞేయమ్" (అహో. ౪౭౭-౪౭౮ పు). అని కవిశిరోభూషణమున నుదాహరింపఁబడెను. పై నుదాహరించినరీతిని "కరుణా-పల్లవ" అనువానిని 'ఉరవడీ' త్యాద్యాచ్ఛిక శబ్దములను నామధాతువు లనుటలో వివాదము లేదు. తక్కినవాని విషయము విమర్శిత మగుచున్నది. "అస్తమ్ - అవ్య - (అస+తమి) నాశే - అదర్శనేచ." "ఆహామ్ - అవ్య - (అహ+అము) అహాజ్ఞా-రార్థే........" "అన్తర్ - అవ్య - అన్+తుడాగమశ్చ. మధ్యే........" (శబ్దస్తో) "అమే స్తుట్చ." (సి. కౌ. ఉణాది. ౨౩౮ సూ.) "అము గత్యాదిషు - అస్మా దరన్ స్యాత్ - తస్య తుడాగమశ్చ" (బాలమ). వర్ష:—"వృ తౄ వది హాని కమి కాషిభ్యః సః" (సి. కౌ. ఉణాది. ౩౪౭ సూ.) "వృ వరణే......ఏభ్యః స ప్రత్యయ ఇత్యర్థః - వర్షమితి:—ప్రత్యయావయవత్వాత్ షత్వమ్." (బాలమ). (అహోబలపతి 'వర్షిం' అను నుపకృతి నుదాహరించి యిట నామధాతు వనుట వింత). మత్సర:—"కృ ధూమా దిభ్యః కిత్. శావాంశ కాన్న షత్వమ్......మత్సరః ......" (సి. కౌ. ఉణాది. ౩౫౩ సూ). "మత్సరః - పు. మాత్సర్యే............ మాద్యతి పరకృచ్ఛ్రే - మదీ హర్షే - కృ ధూమాదిభ్యః కిదితి సరః" (శబ్దా. చిం). అనుచొప్పున 'అస్తమ్ - అహామ్ - అన్తర్ - వర్ష - మత్సర' అనుశబ్దములు "ఉణా" ద్యంతములు గాన నవి కృదంతములు కామింజేసి యుపకృతిధాతువులు కానేరవు. పరిణతి సంవృతులనుటకుఁ బ్రసక్తియే లేదుగదా. 'అస్తమ్ - అహామ్' అనువానిని సాధించు 'ఉణాది' సూత్రములు లేకున్నను "సంజ్ఞాసు ధాతురూపాణి। ప్రత్యయాశ్చ తతః పరే। కార్యా ద్విద్యా దనూబన్ధ। మేత చ్ఛాస్త్ర ముణాదిషు" (సి. కౌ. ఉత్తరకృత్. ౩౧౬ సూత్రమునొద్ద). అను భాషోక్తిచొప్పున శబ్దస్తోమ మహానిధికోశమున నట్టివి కల్పింపఁబడుటలో ననుపపత్తి లేదు. "తానిచేమాని (ఉణాది) సూత్రాణి శాకటాయనముని ప్రణీతాని. నతు పాణినా ప్రణీతాని.........ఉణాది ప్రత్యయాన్తాః శబ్దాః పాణినిమతే అవ్యుత్పన్నా ఏవ......ఉణాదయో హ్యవ్యుత్పన్నాని ప్రాతిపదికా నీతి భాష్యే ఉక్తమ్" (బాలమ. సి. కౌ. ఉణాది. ౧ సూ). ఈయిరీతి నుణాది ప్రత్యయాంతములు 'అన్యస్మా చ్చాధాతో' రిత్యాది ప్రకృత

సూత్రమునకు విషయములని యహోబలపండితుఁడు తలంచి యుండును. ఇఁక 'సుఖ' శబ్దము "సుఖమ్ - న......శోభనాని పరిపుష్టాని, ఖానీంద్రియాణి యేన తత్." (శబ్దా. చిం.) అనుచెప్పిన సమాసముగుటచే నయ్యది యుపకృత్యాది భేదత్రయమునఁ జేరదని యహోబలపతి యుద్దేశించియుండును. ఇట్లె 'దుఃఖ' శబ్దమునైతము "దుఃఖమ్ - న......దుష్టాని ఖానీంద్రియాణ్యస్మిన్" (శబ్దా. చిం.) అనుచెప్పిన సమాసమె యనఁదగును గాన నదియుఁ బ్రకృతసూత్రమున కుదాహృతి కానోపును. అట్లైన నహోబలపండితుఁడే సంవృతిధాతూదాహరణ పట్టికలో "దుఃఖం - దుఃఖ తత్క్రియాయాం.........సుఖం.........సుఖ తత్క్రియాయాం" (అహో. ౪౬౭ పు). అని యుదాహరించుటయెట్లు పొసఁగునని శంకింపరాదు. 'సుఖ - దుఃఖ' అనుధాతువులును గలవుగాన 'సుఖించు - దుఃఖించు' అనువానిని సంవృతులని చెప్పుటలోను విరోధము లేదు. మఱియు నీక్రిందిరీతిగల ప్రక్రియ చెప్పిన 'సుఖ - దుఃఖ' శబ్దములు కృదంతములును గల వనఁదగును గానఁ దత్సదృశ రూపము లుపకృతిధాతువు లగు నన్నను ననవచ్చును "సుఖమ్ - న......యద్వా - సుఖయతీతి (సుఖమ్) సుఖదుఃఖ తత్క్రియాయామ్. చురాదిః - పచాద్యచ్" "దుఃఖమ్ - న.........యద్వా - దుఃఖయతీతి దుఃఖమ్ - సుఖదుఃఖ తత్క్రియాయామ్ - చురాదిః - పచాద్యచ్" (శబ్దా. చిం). "నన్ది గ్రహి పచాదిభ్యో ల్యుణిన్యచః. (౩-౧-౧౩౪). "నన్ద్యాదే ర్ల్యుః - గ్రహ్యాదే ర్ణినిః - పచాదేరచ్ - స్యాత్ ...." (సి. కౌ. కృదన్త. ౨౮౯౬ సూ).

పయిరీతి నహోబలపండితుఁ డుద్దేశించి యుదాహరించినను భట్టారకుఁడు పాణినిసాధించిన కృదంత సదృశరూపములె యుపకృతులని వచింపలేదుగదా. ధాతువుపైని 'ణిజ్' భిన్నప్రత్యయము నిల్చుటచే నేర్పడిన నామమెల్లఁ గృదన్తమె యనఁదగి యుండునుగాన నట్టి యుణాద్యంత ప్రాతిపదిక సదృశరూపములును నుపకృతులెయని భట్టారకహృదయమై యుండునని తోఁచుచున్నది. పాణినిమునియొక్క "ఉణాదయో బహులమ్ (౩-౩-౧) (సి. కౌ. ౩౧౬౯ సూ) అను సూత్రమునకు విస్తరమె శాకటాయనమునిచే నుణాదులు విపులముగాఁ బ్రదర్శింపఁబడినంత మాత్రమున నట్టి యుణాద్యంత సదృశము లుపకృతులు కానేరవనుట యుక్తము గాదని తోఁచెడిని. కావున 'ఇంచుక్కు' చేరిన ధాతువునందు మూలధాత్వర్థభానము లేకుండువానిని నామధాతువులుగ నంగీకరింపనగుననుటయె యుక్తమని యెఱుంగ నగును. సంస్కృతమునందును నామధాతువులు గలవు. "సుప ఆత్మనః క్యచ్ (౩-౧-౮) ఇషి కర్మణః ఏషితృ సంబన్ధినః సుబన్తా దిచ్ఛాయా మర్థే క్యచ్ ప్రత్యయో

వాస్యాత్ - ధాత్వవయత్వా త్సుప్లుక్." "క్యచిచ (౭-౪-33) అస్య ఈత్ స్యాత్ - ఆత్మనః పుత్ర మిచ్ఛతి పుత్రీయతి........" (సి. కౌ. నామ. ౨౬౫౭-౨౬౫౮ సూ). "పుత్రీయతీతి:—క్యచి - పుత్ర+య - ఇతిస్థితే - ఈత్వే 'పుత్రీయ' ఇతి ధాతోః లడాది రిత్యర్థః" (బాలమ). అనుచొప్పున "పుత్రీయ" మున్నగు ధాతువులనుండి "పుత్రీయించు" మొదలగు తత్సమధాతువులను గ్రహించు సంప్రదాయము తెలుంగునలేదు. ఇట్లై "జిగీషించు - కారయించు" మున్నగురీతిగల సన్ - ణిజంతాది ధాతువులకును తెలుంగునఁ బ్రయోగము లేదు. "రక్షయతి" మున్నగు ణిజంతముల యర్థమును "రక్షింపించుచున్నాఁడు - రక్షింపఁజేయుచున్నాఁడు" మున్నగురీతిని ణిజర్థకములగు నించుగాగమాదులచే సంపాదించుకొనుటయే తెలుఁగు సంప్రదాయము. అట్లయినను "పుగాగమముతోఁ గూడిన సంస్కృత ణిజంతధాతువు ప్రయోగ మరుదుగఁ గలదని యథర్వణుఁ డీక్రిందిరీతిని సూత్రించెను.

పుగాదికేత్యాదిః—పుగాదిక విశేషస్య = పుగాగమాదికముతోఁ గూడిన రూపవిశేషముయొక్క సంగ్రహోఽపి = సంగ్రహము సయితము, క్వచి న్మతః = క్వాచిత్కముగా సమ్మతమగును. ఉదా:—స్థాపించు - స్థాధాతుప్రేరణరూపము. యథాప్రసిద్ధీతి సూత్రముచొప్పునఁ గేవల స్థా-జ్ఞా - మున్నగువానికి ప్రయోగము లేదు. "ప్రస్థాపించు = చక్కఁగా స్థాపనముచేయు" (శ - ర). సంస్కృతధాతువులలోఁ జురాదులకు స్వార్థమందును ధాతుమాత్రమునకును ప్రేరణమందును ణిచ్చు వచ్చును. అట్టి ణిచ్చుపరమగునపుడు పుగ గమ మాకారాంతధాతువుల కగును. అట్టి పుగాగమముతోడి ధాతువు తెల్గునఁ దత్సమధాతువుగా నిల్చునని పై యథర్వణ వచనమునకుఁ దాత్పర్యము. "అర్తి హ్రీ బ్లీ రీ క్నూయీ క్ష్మాయ్యాతాం పుగ్ణౌ (౭-3-3౬) ఏషాం పుక్ స్యాత్ ణౌ." (సి. కౌ. చురాది. ౨౫౭౦ సూ). "అర్తి - హ్రీ - బ్లీ - రీ - క్నూయీ - క్ష్మాయీ - ఆత్ - ఏషాం ద్వన్ద్వాత్ షష్ఠీ." (బాలమ) (సూ. ౨౫౭౦). "అర్పయతి - హ్రేపయతి - బ్లేపయతి - రేపయతి - యలోపః - క్నోపయతి - క్ష్మాపయతి - స్థాపయతి" (సి. కౌ. ణిచ్. ప్ర. ౨౫౮౭ సూత్రమునొద్ద). "అర్పయతి ఋధాతో రుదాహరణమ్. (ఋగతౌ)......... హ్రేపయతీతి 'హ్రీలజ్జాయామ్' ఇత్యస్యరూపమ్. బ్లేపయతీతి - బ్లీవిశరణే ఇత్యస్యరూపమ్. రేపయతీతి - రీఙ్‌క్షయే ఇత్యస్యోదాహరణమ్ - క్నూయీశబ్దే - ఇత్యస్య క్నోపయ తీత్యుదాహరిష్యన్.........క్ష్మాపయతీతి - క్ష్మాయీ విధూననే.........ఆద న్తస్యో దాహరతి - స్థాపయతీతి........." (బాలమ). పయివానిలోఁ గొన్నిటికి "యథాప్రసిద్ధిత్వా ద్యథర్వణకారికచొప్పునఁ బ్రయోగప్రసిద్ధి లేనందునఁ

దెల్లునఁ బ్రవేశము లేదు. 'అర్పించు - స్థాపించు - ప్రస్థాపించు - విజ్ఞాపించు - ఆజ్ఞాపించు' మున్నగువానికి మాత్రము ప్రయోగప్రసిద్ధి చూపట్టుచున్నది.

"క్వచిద్ధేతుమ త్ప్వకా ధాతో ర్గ్రహణమ్. ప్రస్థాపించె రాజన్యులన్. అర్థ వేదయో రాపు గ్వక్తవ్యః. అర్థం కరో త్యాచష్టేవా అర్థాపయతీతి పాణినీయమ్. అర్థాపిం - ఉత్థాపిం - అధ్యాపిం." (అహో. ౨౬౮ పు). 'అర్థాపయతి' అనునది నామధాతువు. అహోబలపతి 'అర్థాపిం' అని సంస్కృతిధాతువుగా నుదాహరించెనే కాని 'అర్థాపించెను' మున్నగువానికిఁ దెల్గునఁ బ్రయోగము కన్పట్టదు. కాన నీసందర్భమున "అర్థ వేదయో రాపు గ్వక్తవ్యః" (సి. కౌ. నామధా. ౨౬౭౭ సూత్రమునొద్ద. ౧౭౫౮ వార్తిక). అనుదాని నుదాహరించుట యనావశ్యకము.

సంస్కృతంబున కంగలాదుల కించు క్కగు. ౬౩.

సంస్కృతధాతువుల కంగలాదుల కించుగాగమం బగు.

బాలవ్యా. పచించు - వచించు - త్యజించు - భజించు - అంగ

౩౨౬ I విష. లించు. 'అంగల - అడక - ఆరగ - ఆవుల - ఉంక - ఉగ్గడ - ఓసర - కార - గాల - జాడ - తిలక - తులక - పంక - పరిక - పలవ - అప్పు - ఒప్పు - ఆల - ఇత్యాదు లంగలాదులు.

సంజీవని. ౩౨౬ I విష:—ఈసందర్భమున సూరి నన్నయాథర్వణీయ మార్గము నుజ్జగించి మార్గాంతరమునఁ బ్రక్రియను నడపుచున్నాఁడు. సంస్కృతధాతువు లకును 'అంగలా'ద్యాచ్ఛిక ధాతువులకును 'ఇంచు'గాగము వచ్చునని సూత్రార్థము. ఇంచుక్కు కిత్తుగాన నట్టి ధాతువుల కంత్యావయవముగా నిల్చును. "పచ్ - పాకే" మున్నగువాని కించుక్కుచేరఁగా "పచ్ + ఇంచు = పచించు" మున్నగు తత్సమ ధాతువు లేర్పడునని సూరియాశయము. (విస్తర.) ఈతనిమతమున నుపకృత్యాది

విస్తర. ౩౨౬ 1 విష:—"ఈ యించుగాగమ యుక్తంబయిన 'భరించు' ఇత్యాది ధాతువులందు నించుగాగమ సంబంధి యికారంబుగాని యట్టి యికార యుక్త హల్లుగాని యతిగా నుండవచ్చును.........కాన నప్పకవి వచనం బొప్పఁ దగినది కాదు........." (బా. గు. ప్ర. ౩౫౬ పుట. ద్వి. ము). అని యిట్లు గుప్తార్థ ప్రకాశికాకర్త విస్తరించి వ్రాసెను. 'భరించు' మున్నగుచోటులం దించు గాగ మేకారంబునకు స్వరయతి నిల్పుట భారతాది ప్రాచీనకవి సమ్మతము కామింజేసి యప్పకవి యొప్పలేదు. అట్టి యాతనిపద్ధతిని నిరసించుట యుక్తము కాదుగదా. మఱియు నీసందర్భమున నప్పకవీయములోని 'అభిన్నయతి - అభేదయతి' అనువానికిఁ

భేదములు లేవు. సూరి యుదాహరించిన నాల్గు తత్సమధాతువులును జింతామణి మతములో సంవృతిధాతువు లగుచున్నవి. పరిణతి ధాతువులను సంగ్రహించుట కయి బా. క్రి. ౭౮ సూత్రమును నుపకృతిధాతువులను సంగ్రహించుటకు బా. క్రి. ౭౬ మున్నగు సూత్రములను నుపదేశించినవాఁడయ్యెను. అట్టి ౭౬ మున్నగు సూత్రములచేత నుతించు - స్తుతించు - శయనించు - ఆలాపించు - ఆహారించు - సంతాపించు - ఆపాదించు - ప్రసాదించు - సంపాదించు - ఉత్పాదిల్లు - నివారించు - సంభావించు - అనురాగిల్లు - విచారించు - సంమానించు - మాయించు - పారించు - ధ్యానించు - ఆచ్ఛాదించు - జీర్ణించు - ఆఘూర్ణించు - మొదలగు పరశ్శతములగు నుపకృతిధాతువులు సూరిపక్షమున సంగ్రహింపఁబడవయ్యె. అట్లగుటంజేసియే "నిర్జి నామంబుల కయుగాగమంబు గలుగదు" (బా. క్రి. ౭౫ సూ) అని సూత్రించి "నుతించు-స్తుతించు ఈజ్ఞాపకంబుచేతనే నామంబులకు ధాతుత్వ వివక్షయం దించు గాగమం బగునని యెఱుఁగునది. శయనించు - పయనించు." అని వివరించుకొను నవస్థ సూరికి సంభవించెను. ఏవో యలంతిధాతువులు జ్ఞాపకసిద్ధములనుట యుక్తముగాని పరశ్శతములగు ధాతువుల నట్లు సంగ్రహించుట యుక్తమా? మఱియు నిట్లు ప్రాతిపదికములనెల్ల నిట్లు సంగ్రహించుకొనునపు డింక ద్వేషించు మున్నగువానికై బా. క్రి. ౭౬ సూత్రము నుపదేశించుట సిద్ధసాధనమె యగుచున్నదికాదా? మఱియు నీతఁడిట్లు నామధాతువులను సృజించుట కారభించుటంజేసి కరుణాది కృదంతములనుండి 'కరుణించు' మున్నగు ధాతువులను 'పల్లవా'ది సమాసములనుండి 'పల్లవించు' మున్నగు ధాతువులను 'కృత్తద్ధిత సమాసాశ్చ' (౧-౨-౮౬) (సి. కౌ. ౧౭౯ సూ) అనుచొప్పున నామత్వము నసఁగాఁ బ్రాతిపదికత్వమును సంపాదించి సంగ్రహించుకొను నవస్థయు దుర్వారమగుచున్నది. ఇంతియ కాక "అంగలా" దులో 'గాల'మున్నగు వానితోపాటుగ 'పయన'మున్నగు వానిని జేర్చుకొనుటచే "పయనించు" మున్నగు ధాతువులు సిద్ధించుచుండఁగా నట్టి వానిని సైతము జ్ఞాపకసిద్ధములనుచు సంగ్రహించుకొను చిక్కు నేల పడెనో తెలియకున్నది.

గలభేదమును దెలిసికొనంజాలకయు "కాకుస్వరయతి యనఁదగు। ...." అను ననంతుని పద్యములోని యుదాహృతులను సరిగ నర్థముచేసికొనఁజాలకయు నప్పకవి యట్టిపద్యము నభేదయతి కెట్లుదాహరించెనో గ్రహింపఁజాలకయు నీగుప్తార్థప్రకాశికాకర్త యప్పకవిని నిరసించుట—"బధిరశ్రవణంబునొద్దఁ బట్టిన శంఖధ్మానంబును స్మరింపఁజేయుచున్నది." (బా. గు. ప్ర. 3౫౭ పు). అని నిరసించుట యెంతయు శోచనీయము. అప్రసక్తమగుటచే నిట నద్దానిని విస్తరించి చూపలేదు.

శబ్దరత్నాకరాది కోశములలో "అంగలించు" అనుధాతు వుదాహరింపఁబడలేదు. "అంగలార్చు" మున్నగువానినిబట్టి 'అంగలించు = దుఃఖించు' అను ధాతువు గ్రాహ్యము కానోపునని సూరి యుద్దేశించియుండును. శబ్దరత్నాకరాది కోశములలో 'అంగవించు' అనుధాతు వుదాహృతమైయున్నది. "అంగవించు - దే - అ - క్రి. ఉత్సహించు.........స - క్రి - అతిక్రమించు. సీ. ఈక్షణ జిత పద్మ నితని నేక్రమమున, విమతపద్మము లంగవింపఁజాలు. (నై. ౫ ఆ. ౧౮౫ ప). (అంగలించు అని కొన్ని ప్రతులయందున్నది. ఆపాఠము యతికి విరుద్ధము ......)"(శ-ర).ఈశబ్దరత్నాకరపు ధోరణినిబట్టియు'అంగలించు'అనుధాతువుదాహరింపఁబడకుండుటంబట్టియు "అంగలాడు" లనుటకు బదులుగా "అంగవాడు లనఁదగునని శబ్దరత్నాకరకర్త తలంచినట్లు తోఁచెడిని. సీ. మొనలావులించి వాసన సల్లఁ బసిఁగొని, లేఁదేఁటిగము లేఁగులింపకుండ (నన్ని. కు. 3 ఆ. 3౫౧). ఈపద్యభాగము సూ. రా. నిఘంటువున 'ఆవులించు' శబ్దమునొద్ద నుదాహరింపఁబడె నేకాని 'ఏఁగులించు' ధాతువె యందుఁ జూపఁబడలేదు. 'ఏఁగులించు' అనునది యపశబ్దమని తోఁచెడిని. ఇది సంస్కర్తృప్రతీప్తమని తోఁచెడిని. 'ఏఁగులించు' అనునది యేకోశమునను లేదు. 'లేఁత' అను విశేషణము 'తేఁటు'ల కసంగతము. కాన "వే దేఁటిగము లంగవింపకుండ" అని కవిప్రయుక్తపాఠమని తోఁచుచున్నది. అంగవించు = ఉత్సహించు = వచ్చు. గాల-తిలక మున్నగువానిని ధాతువులనుటకంటె "గాలము-తిలకము" మున్నగు నామములనుండియె 'గాలించు-తిలకించు' మున్నగు ధాతువుల సంగ్రహించుకొనుట యుక్తమనితోఁచుచున్నది. 'అడకించు' అనుదానికి 'అడకము' అను నామము కన్పట్టుచున్నది. "అడకము - దే - విణ - లోపల నడఁగినది. అంతర్యాభతము. ద్వి. నానామరేంద్ర బృందము మాయలెల్ల । హరిమాయలోపల నడకముల్........." (విష్ణు. పు. ౧ ఆ). (శ. ర). ఆరగ = ఆరగించు = ఆహారించు = తిను. "ఆరగించు = భుజించు, త్రాగు - ఆహారః" (వై. దీ). ఆవుల = ఆవులించు = జృంభించు. సూ. రా. నిఘంటువున 'ఆవలించు' అను ధాతువునైత ముదాహరింపఁబడెనుగాని "ఉత్వాత్వ" నిర్ణాయక యతిస్థానగత ప్రయోగము లభింపలేదు. ఆంధ్రభాషార్ణవకోశమె 'ఆవలించు' అను 'అ'కార ఘటితరూపమున కాధారము. జృంభించునప్పటి శబ్దముయొక్క యనుకరణమె 'ఆవుల' శబ్దమని తోఁచెడిని. అట్టి 'ఆవులింత' లో 'అ'కారశ్రుతి యనుభవ విరుద్ధమనియుఁ దోఁచుచున్నది. ఉంక = ఉంకించు = యత్నించు, పూను. ఉగ్గడ = ఉగ్గడించు = ఉద్ఘాటించు. "ఉగ్గడించు= శబ్దించు, స్తుతించు - ఉద్ఘాటనమ్" (వై. దీ). ఓసర = ఓసరించు = తొలఁగఁజేయు,

విడుచు. "ఓసరిల్లు - ఓసరు = ఒదుఁగు - అపసరః" (వై. దీ.). కార = కారించు. "కారించు సం - స - క్రి. బాధించు - పీడించు." (సూ. రా. ని). ఇట్లగుటచే నిది యాచ్ఛికధాతువుగా నంగలాదులలో నుదాహరింపఁబడుట ప్రమాదమని తోఁచెడిని. "కారణ - న.........కౄఙ్ హింసాయామ్ - స్వార్థేణిచ్ - భావే ల్యుట్ - వధే.........కౄఙ్ హింసాయామ్ - ణిచ్ - యుచ్ - టాప్ - కారణా - యాతనాయామ్ - స్త్రీ." (శబ్దస్తో). "కారికా - స్త్రీ.........యాతనాయామ్." (శబ్దస్తో) అనుచోప్పున "కారించు" అనునది సంస్కృత సమధాతు వనఁదగును. "కాఱియ = తీవ్రవేదనా - కారికా" (వై. దీ.). అనుచోప్పున కారికా శబ్దభవమగు కాఱియశబ్దము గన్పట్టుచున్నది. కాని "కాఱించు = పీడించు" అనుధాతువు కోశములలోఁ జూపఁబడలేదు. గాలః—సంస్కృతమందలి "గల భక్షణే - స్రావే" "గల స్రావణే" (భ్వాది. చురాది. శబ్దస్తో) అనుచోప్పున గల ధాతువు దీనికి మూలముగానోపును. దీనినుండి పుట్టిన కృదంతరూపములు కంఠార్థక గల శబ్దము మున్నగునవి శబ్దస్తోమ మహానిధి ప్రభృతి ప్రసిద్ధ సంస్కృతకోశములలోఁ గన్పట్టుచున్నవి. అన్నాదికము కంఠమునుండి జాఱునుగాన నట్టి శబ్దములు సమర్థము లగుచున్నవి. ఆలతోఁగూడిన బియ్యమును నీటిలోఁబోసి ఆలను జార్చి బియ్యము తీయుటకు "గాలించుట" అను పదము వాడుకలోఁ బ్రసిద్ధమైయున్నది. ఇట్టి యర్థమునుండియే "గాలించుట=వెదకుట" అను నర్థము గౌణముగా నేర్పడియుండ నగును. ఈయర్థమునకుఁ గవిప్రయోగములు గన్పట్టుచున్నవి. దీని ననుసరించియే గాలశబ్దము 'బడిశ'మను (మత్స్యబంధనము) గౌణార్థమునందుఁ బ్రసిద్ధమయ్యెనని తోఁచెడిని. ఈయర్థమునకును గవిప్రయోగములు చూపట్టుచున్నవి. దీని ననుసరించి 'నూతిలోని చేఁదను దీయు'నుపకరణము'అనునర్థమును దీనికి వాడుకలోఁ బ్రసిద్ధమయ్యెనని తోఁచెడిని. ఇట్టి యర్థవికృతులు పెక్కులున్నను సాకారమందించుకేని మార్పు చూపట్టమింజేసి 'గాలము' అనుశబ్దమునుగాని 'గాలించు' అనుధాతువును గాని వైకృతమనుట కవకాశము లేకున్నది. ఇంక వానిని దత్సమములనియే చెప్పక తీరకున్నది. ఈయభిప్రాయమునకు హస్తావలంబముగా "కేశవమిశ్రుని నానార్థార్ణవ సంక్షేపమను కోశములోనిదనెడి సూ. రా. నిఘంటువునందలి యీక్రింది వ్రాఁత గన్పట్టుచున్నది. "గాలము - సం - వి - అ - పుం - ౧ గళనము. ౨ మదనము ఉన్మత్త. న. ౧ ఉన్మత్తకాయ. ౨ బడిశము - గాలము. (కే-ని)" ఇట్లుదాహరించియు సూ. రా. నిఘంటుకారులు - 'గాలము - గాలించు' అనుశబ్దముల నాచ్ఛికము లనుగా నుదాహరించుట వింతగానున్నది. శబ్దరత్నాకరమున నివి దేశ్యము

లుగా నుదాహరింపఁబడుటయె యీ సూ. రా. నిఘంటువు వ్రాఁతకు మూలమయ్యె నని తోఁచుచున్నది. గాలము = గాలాము శబ్దమును మాత్రము వైకృతమునుగాఁ జూపి 'గాలించు' శబ్దము నట్లు చూపక సూ. రా. నిఘంటుకారు లాచ్ఛికముగా జూపుట వలనఁగా వారును దీనిని దేశ్యమని తలంచిరనియె విశ్వసింపనగును. సూ. రా. నిఘంటుకారులు తద్భవక్రియలను "ఉగ్గడించు - స - క్రి. (సం. ఉద్ఘాట్ ......)" అనురీతిని వైకృతములను జూపుచువచ్చుటచేఁ బైరీతిని వ్రాయవలసెను. "ఉద్ఘాటించు-సం-స-క్రి......" అనురీతినే తత్సమములను జూపుచుందురు. "గాలము దే-వి. చేఁపలను బట్టుటకు ఉక్కుకమ్మితో వంకరగాఁ జేసిన సాధనము, బడిశము... ..." (శ-౨). "గాలము = గాలాము. వి. (సం. గాలమ్. క. తు గ్గాళ్). ౧ చేప లను బట్టుటకు ఉక్కుకమ్మితో వంకరగాఁ జేసిన సాధనము, బడిశము......౨ నూతి లోని చేద మున్నగునవి తీయుట కుపయోగించు సాధనము (వాడుక)" సూ. రా. ని). "గాలించు - దే - స - క్రి. ౧ బియ్యము లోనగువానిని నీళ్లలో పోసి ఱాళ్లు లేక శోధించు ౨ వెదకు........." (శ. ౮), సూ. రా. నిఘంటువునఁ బైశబ్ద రత్నాకర విషయములె స్వీకరింపఁబడినవి. ఇంక వీని నాచ్ఛికములనుటకుఁ గొన్ని కారణములు గన్పట్టుచున్నవి. "గాలకాఁడు - దే - వి - (గాలము+కాఁడు) చేపలను బట్టువాఁడు - కైవర్తుఁడు. సీ.........గీ.......... । ఆమిషము గాలకాని కెట్లట్లు.........(ఆను. ౫ ఆ. ౨౫౬)" (శ-౯) దీనినెల్ల స్వీకరించి సూ. రా. నిఘంటుకారులు "గాలగాఁడు" అని మాత్రమె మార్చి యుదాహరించిరి. ఈ లెక్కన ప్రయోగమునుబట్టి 'కా' ప్రత్యయాంత గాల శబ్ద మాచ్ఛిక మనవలసియున్నది. (౨౯౧ విష. చూ.). "గాలాము - దే - వి. గాలముయొక్క రూపాంతరము. సీ. వాలారుగోరు వెన్ గాలాము నేసె నే, జేజే హిరణ్యాక్షు శిశుకమునకు...(పాండు. ౨ ఆ. ౧౩౭)" (శిశుక = మత్స్యవిశేష). (శ-౮) ఈవిషయములె సూ. రా. నిఘం టువునందును నుదాహరింపఁబడెను. "ఏతము = ఏతాము, లాతము = లాతాము, బొండ్లము = బొండ్లాము, గోతము = గోతాము." (బా. ప్రకీ. ౧౫ సూ. చూ). అనువానివలెనె యియ్యదియు నాచ్ఛికము కానోపు ననవలసియున్నది. పై పాండు రంగ మాహాత్మ్య పద్యమున దీర్ఘమధ్యగాలాము శబ్ద మంగీకరింపవలసిన ప్రసక్తి యగపడదు. తగణమువలెనే భగణము సైతము సీసగణమె కదా. ఇంక సోమయాజి ప్రయోగములోని 'గాలకాఁడు' అనుచోట 'కా' ప్రత్యయము తత్సమములపై సైతము నిల్చునన్న పక్షము చొప్పున నద్దాని కాచ్ఛికత్వము నంగీకరింపక తీరదనరాదు గదా. సూ. రా. నిఘంటుకారు లుదాహరించిన కువలయాశ్వచరిత్ర పద్యము

సైతము సరియగు ప్రమాణము కానేరదు. క. చాలఁ గులగంటి మదుఁగుల । గాలాపు న్వోట లాడఁగా దొరకిన బ । ల్మీలు.........(కువల. ౨ ఆ. ౧౦౮); ఇందును "గాలంపు న్వోటలాడఁగా" అని కవిప్రయుక్తపాఠ మనఁదగును గదా. పయిసందర్భముఁనుబట్టి 'గాల' అనుధాతు వాచ్ఛికములగు నంగలాదులలోఁ బఠింపఁబడుట సరి కాదని తోఁచుచున్నది. జాడః—"జాడించు - దే - స - క్రి. ౧ కంపమొందఁజేయు, ౨ గుడ్డలు నీళ్ళలో వేసి అటు నిటు పొర్లించి యెత్తు" (శ.ర). తిలకః—"తిలకించు. దే - అ - క్రి. ౧ ప్రకాశించు.........౨ స - క్రి - చూచు ......ఈయర్థము ఆదికవుల ప్రయోగములందు కానఁబడదు." (శ. ర.) సూ. రా. నిఘంటువునందును నిది యాచ్ఛికముగనె చూపఁబడెను. "తిలక - పు - (తిల+క్వన్. తిల ఇవార్థే వా కన్ వా.........స్వనామఖ్యాతే నాపాదౌ ధార్యే చన్దనాది విశేషకే - పు - న. ప్రధానే - త్రి. రఘుకులతిలక........." (శబ్దస్తో) అను నర్థములుగల తిలకశబ్దమూ యిది యని యాలోచింపవలసియున్నది. తిలకముచే ముఖము ప్రకాశించును. బొట్టును నిదానించి చూచి పెట్టుకొందుము. వెనుకకుఁ దిరిగియున్నవారు తిలకముగల ముఖభాగము త్రిప్పుటయె చూచుటలో సంభవించును. తులకః—"తులకించు-దే-అ - క్రి. ప్రకాశించు........." (శ. ర). పంకః— "పంకించు.........వై - అ - క్రి - చలించు" (శ. ర). "పంకించు = కంపించు - కమ్పః" (వై. దీ.) (వర్ణవ్యత్యయ వికృతి). పరికః—"పరికించు = పరీక్షించు - పరీక్షా" (వై. దీ.). పలవః—"పలవించు = వై - అ - క్రి - పలవరించు......" (శ.ర). 'ప్రలాపించు' అనుదాని వికృతరూప మనఁదగి యుండుటచే నిదియుఁ దద్భవధాతువె యనఁదగును. అప్ప. ఒప్పః—'అప్పించు - ఒప్పించు' అను నవియు 'అర్పించు' అనుదాని వైకృతరూపములె యనఁదగునుగాని "అప్పించు" అను ధాతువు కోశములం దుదాహరింపఁబడలేదు. "ఒప్పించు. ఒప్పగించు (అర్పించు = ఇచ్చు).........క.........। ఒప్పించిన నిట్టు నట్టు నొఱవలుగా.........(వి రా. ౪ ఆ. ౩౯)" (సూ. రా. ని). ఆలః—"ఆలించు = ఆలక్షించు (విను) = ఆలక్షమ్" (వై. దీ). ఇత్యాదులనుటచేత "ఉరవడి - ఇనుమడి - ముమ్మడి (తురగలి) చెంగలి - తొలుకరి - తల్లడ ఇత్యాద" (అహో. ౪౭౭ పు). మున్నగునవియు నంగలాదులలోనివే యని యెఱుంగునది.

ప్రయోగములుః—క. గర్వించి పలికి తగు; నీ । గర్వము భుజవీర్యమును బ్రకాశంబుగ నీ । పర్వతవివరము తెర్చి వి । గుర్వింపుము చూత మనిన గోత్రభిదుం డున్ (ఆది. ౬ ఆ. ౨౭౫). "విగుర్వించు - దే - స - క్రి. (విఱుచు + విఱుచు =

విగుర్వించు) చక్కగావిఱుచు. క. గర్వించి పలికితివి........" (శ. ర). ఇట్లు దీనిని దేశ్యమనుట ప్రాచీనాదికము. "గు ర్వుద్యమే గర్వ మదే" (కవికల్పద్రుమము). అనుచెప్పున 'గుర్వ్' అను సంస్కృతధాతువు గలదుగాన 'విగుర్వించు' అనునది సంస్కృతిధాతువే యనఁదగును. క. తనకుం దోడ్పడి యని నా। చ్చినవానింగాంచి కడఁగి చేష్టింపక యున్న.........(శాంతి. ౨ ఆ. ౪౨౨ ప). క. నాదేహంబునఁ బుట్టిన। యాదిసుతున్ విడువ నెట్టులగు నాత్మజులం। గాదనక కఘూతించు దాయా దూరులు గలరె యిట్టు లన నీకగునే (ఆర. ౧ ఆ. ౫౬౩). క.........। ఘూతింపఁగ ....(హరి. పూ. ౧ ఆ. ౮౧). శా. ఆరూఢోరగవైరియైన శతపత్రాక్షుం బ్రవీక్షించి.........(ఉ. హరి. ౬ ఆ. ౧౮౫). ద్వి. అట్టిద కాక యహంకరించి నను (బసవ. ౪ ఆ. ౫౬౧). క. కొనియాడి కథింతు నీదు కోరిక యలరన్ (హరి. ఉ. భా. ౫ ఆ. ౧౧౦). అభ్యక్షించున్ (కాశీ. ౧ ఆ. ౧౪ ప). ఆహారించు. (కాశీ. ౨ ఆ. ౮౦). (నై. ౧ ఆ. ౧౨౩). అహంకరించు (జైమి. ౨ ఆ. ౪౩). సీ....అత్య యంబున బ్రహ్మాండ మాస్వదించు (కాశీ. ౫ ఆ. ౮౧). (౬ ఆ. ౩౯). కం. క్రతు పరులు నన్ను తెగ సం। స్తుతించి ఫలదుండఁ గంద్రు......(అశ్వ. ౩ ఆ. ౪౦ ప). గీ. అమరపతిఁ దొట్టి వేల్పుల నవమతించె (ఆర. ౪ ఆ. ౪౦౧ ప). చ......... ధర్మసుస్థిత మతినైతి నన్ననుమతింపు గుణాకర పోయి వచ్చెదన్ (ఆర. ఆ. ౧౪౪). శా......రాత్రియా। నచ్చో నెమ్మి శయించు (శాంతి. ౨ ఆ. ౨౩౩). సీ...... ఆ-వె. బ్రహ్మచర్యమునకుఁ బరమాయు వుపవాస। ములకుఁ జిత్తశుద్ధి, ఫలజలంబు। లాహారించి (ఆహారించి = తిని) యునికి కాధిరాజ్యము పత్త్ర। భక్షితకు దివంబు ఫలము లధిప (అను. ౧ ఆ. ౧౪౩). ద్వి. శ్రీరమ్యముగ నలంకారింపఁ బంచి (బసవ. ౨ ఆ. ౨౭). శా. చండావాతములం దటద్రుమము లుచ్చాటించి.........। డిం డీరాంతర వీచులం బెనుప నుడ్డీనించె..........(హరి. పూ. ౬ ఆ. ౧౧౬). క... ......శౌర్యాది గుణో। జ్జ్వలులు విశేషించి మది। యులు మీఁకొక (హరి. ఉ. భా. ౧౦ ఆ. ౨౩౩). క.........భూతే। శ్వరు వినుతించి సమాప్తిం। చిరి... ......(హరి. పూ. భా. ౬ ఆ. ౭౦). అంగలాదులకు:—అంగలశబ్దవిషయమున నీవల నుదాహరింపఁబడెను. "అరగించు - ఓసరించు - ఉగ్గడించు - పంకించు - ఒరికించు - పలవించు - అప్పించు - ఒప్పించు - ఆలించు" అనునవి వైకృతధాతువులనియు 'కారించు - గాలించు - తిలకించు' అనునవి తత్సమధాతువులె యనియు నీవలనె వివరింపఁబడెను. చ. వినయము డగ్గఱన్ సయిఁప కెంతయు (హరి. పూ. ౧ ఆ. ౧౭౦ ప). (సహించు—వికృతులు - సయించు=సయిఁచు = సైఁచు). ద్వి. అవఘారు వేదవేదాం

తావకమ్ము। అవధారు విన్నపం బాశ్రితసులభ (బసవ. ౨ ఆ. ౫౯-౫౬). (అవధరించు—వికృతి—అవధారు. దీని 'అవదారు' అని యంగీకరించు టుచితము. 'ధా' అను మహాప్రాణము ప్రాఘటితముగఁ బ్రయోగములందుఁ గన్పట్టలేదు. కాని లాక్షణికులెల్ల దీనిని వర్గచతుర్థముతోనె యుదాహరింతురు. "అవధారు దేవి ఇతిరూపమ్. అవధరింపుడు ఇతి తదర్థః" (అహో. ౪౬౯ పు). "అవధారు - వై-గ్రా-ని. వినుము. (దీనిని వర్గ తృతీయయుక్తముగాఁ జెప్పవచ్చునుగాని ప్రయోగములయందంతట నిట్లేయున్నది)." (శ. ర). (అట్టి ప్రయోగములను జూపలేదు). "అవధారు - అవ్య. (సం. అవధారయ. క. అవధారు). అవధరింపుము - వినుము.......... సీ. అవధారు దేవ మధ్యాహ్న సంధ్యావేళ.........(నైష. ౮ ఆ. ౯౧౩ ఆ. ౧౨౦. ఉ. రా. ౪ ఆ. ౨౮౨)........." (సూ. రా. ని). క.........కదిసి నసున్ గడిమిన్। మానుష దిక్కు గలిగినన్। కాని యెలుగింపు మా మొనం గలవారిన్ (కర్ణ. ౩ ఆ. ౨౧౨ ప). (ఎలుఁగు = కంఠధ్వని - పిలుచు). సీ. ఇనుఁ డున్న దెస నుండి యెలుఁగింపఁ దొడఁగెఁ బక్షులు.........(ఆర. ౬ ఆ. ౧౯౪). మొ. "అడకము - దే - విణ - అంతర్భూతము - లోపల నణఁగినది. ద్వి. నానామరేంద్ర బృందము మాయలెల్ల। హరి మాయలోపల నడకముల్" (విష్ణు. పు. ౧ ఆ). (శ. ర). క. ముసురుకొను జర భరంబున। నసు రుసురై యున్న సుమ్ము నడకించితి.........(మనుచ. ౪ ఆ. ౮౪ ప). "ఉంకు - దే - అ - క్రి. ఎగురు. గీ. నీర ముంచిన సొరకాయ యెగసినట్లు। ....। ఉంకు చెండు విధంబున.........బాఁటె నిక్కి. (ఉ. హరి. ౪ ఆ. ౨౮ ప). దీనినిబట్టి 'ఉంక' అనుటకంటె 'ఉంకు' అనుట యుక్తమని తోఁచెడి.

ఇ - ఉ - ఋల కించుక్కు పరంబగునపు డయు గవు గ
బాలవ్యా. రుక్కులగు. ౬౪.
౩౨౬ II వివ. జి - జయించు, నీ - నయించు, ద్రు - ద్రవించు,
లూ - లవించు, ధృ - ధరించు, తౄ - తరించు.

సంజీవని. ౩౨౬ II వివ:—ఆయుక్ + అవుక్ + అరుక్ = అయు గవు గరుక్కులు. ఇ - ఉ - ఋల కనఁగా "ఇ - ఉ - ఋ" అనునవి తుదినిగల ధాతువుల కించుక్కు పరంబగునపుడు వరుసగా "అయుక్కు - అవుక్కు - అరుక్కు" అనునవి యాగమంబు లగునని యర్థము. అయుగాదులు కిత్తులుగాన ధాతువున కంతాగమము లగును. 'ఇ - ఉ - ఋ' అనునవి తపర కరణము లేకుండ నిర్దేశింపఁబడినవిగాన వాని దీర్ఘములు తుదినిగల ధాతువులకును నంతాగమము లగునను నర్థము

లభించును గావున నించుకు పరంబగునపుడు 'ఇ - ఈ' లు తుదినిగల ధాతువులకు 'అయ్' అనునదియు, 'ఉ - ఊ' లు తుదినిగల ధాతువులకు 'అవ్' అనునదియు, 'ఋ - ౠ' లు తుదినిగల ధాతువులకు 'అర్' అనునదియు నంశాగమములగు నని సూత్రార్థము. "అయవర న్విత్వైప భవేత్" త్తను చింతామణి యుపదేశించిన 'అయ వర్' పరిణతి ప్రక్రియయే యిందు సూత్రింపఁబడెనని యెఱుంగునది. ఉపకృతుల కృత్ప్రత్యయ పరకత్వమునందు ధాతువు తుది స్వరమునకు వచ్చు గుణమును దర్వాత నగు 'అయ్' మున్నగు సంధికార్యములును నిట్లు నిర్వహింపఁబడెను. ఇంక లఘూపధంబులకగు గుణాదేశ మెట్లును బా. క్రి. ౭౭ సూత్రమున నుపదేశించుచునే యున్నాఁడు. ఇట్లు మార్గాంతరమును ద్రొక్కుటచేఁ గల్గిన లోపములను 3౨౬ I విషయమునఁ గొన్నిటిని జూపియేయున్నాను. ఇంకను 'యథా ప్రసిద్ధి ధాతూనాం | ప్రయోగః సమ్మతో భవే' త్తను రీతిని సూరి వచింపమింజేసి ప్రకృత సూత్రము చెప్పిన 'ను' మున్నగు ధాతువులనుండి "నవించు" మున్నగు ధాతువులు సాధువులె యను నపసిద్ధాంతము దుర్వారమె యగుచున్నది. మఱియు, బా. క్రి. ౭౪ సూత్రము - 'నిర్జి నామంబుల శయుగాగమంబు గలుగదు' - మున్నగు సూత్రముల నుపదేశించుకొను ప్రక్రియా గౌరవమును గల్గుచున్నది. ఉదా:—'జి' ఇది 'ఇ' కారాంత ధాతువు - దీనికి 'అయ్' అను నాగమము రాఁగా 'జి+అయ్+ఇంచు' అని యగును. ౭౪ విషయము చెప్పిన నిత్యమగు నపవాది స్వరసంధి కల్గఁగా 'జయ్+ ఇంచు = జయించు' అను తత్సరు ధాతురూప మేర్పడును. ఇట్లే - 'నీ+ఇంచు = నీ+ అయ్+ఇంచు = నయించు' అను ధాతురూప మేర్పడును. ద్రు - ద్రవించు, లూ - లవించు, ధృ - ధరించు, తౄ - తరించు - మొ. అనుభవించు - సంభవించు మున్నగు చోటులందును నిట్టి రీతినే రూపసిద్ధి నెన్నునది.

నిర్జి నామంబుల శయు గాగమంబు గలుగదు. ౭౪.

బాలవ్యా. 3౨౬ III విష. నిర్జికి నామధాతువుల శయుగాగమంబు గలుగదు.
నిర్జించు - నుతించు - స్తుతించు. ఈ జ్ఞాపకంబుచేత నే
నామంబులకు ధాతుత్వ విపక్షయుం దించు గాగమం
బగునని యెఱుంగునది. శయనించు - పయనించు.

సంజీవని. 3౨౬ III విష:—నిర్జి యనఁగా 'నిర్' అనునది పూర్వమందుఁగల జి ధాతువు, నామంబనఁగాఁ బ్రాతిపదికము. "నామము లనఁగా ధాతువులనుండి గలిగిన నామవాచకములు" (బా. పా. వే. ౪౩౦ పు). అను నిర్వచనము సరికాదు. ఇది యింగ్లీషు సంపర్కమున వచ్చిన శబ్దము. నామవాచకమనఁగాఁ బేరిని దెల్పునది.

పేరును దెల్పునవి మాత్రమే కాక విశేషణ సర్వనామావ్యయములెల్ల నామములే ప్రాతిపదికములే కదా. నిర్ పూర్వక 'జి' ధాతువును 'నుతి - స్తుతి' మున్నగు నామ ధాతువులును 'ఇ' వర్ణాంత ధాతువులెయ్యైనను వాని కించుగాగమము పరమగునపుడు 'అయుక్' అనునది రాదని సూత్రార్థము. ఉదా:—నిర్జించు - నుతించు - స్తుతించు - మొ. 'నిర్జయించు - నుతయించు' మున్నగు ననిష్టరూపములు గల్గనేరవని తాత్పర్యము. శా. శ్రీమాన్నాభయ ముప్రమాదమున నిర్జించున్ దృఢస్వాంతు:డై (శాంతి. ౫ ఆ. ౧౧౬). ఉ.........సమరంబునోన ని। ర్జింతునకాక యంచు వికసిల్లె.........(ఆర. ౬ ఆ. ౫౦).

బా. క్రి. ౬౩ సూత్రముచొప్పున సంస్కృతధాతువులకును నంగలాద్యాచ్ఛిక ధాతువులకును మాత్రమే యించుగాగమము విధింపఁబడుటం జేసి 'నుతి - స్తుతి' మున్నగు సంస్కృతనామముల కించుగాగమప్రాప్తియే లేకున్నను నట్టివానికి ధాతువులకు విధింపవలసిన యయుగాగమ నిషేధము వచింపఁబడుటంజేసి నామములకును ధాతుత్వ వివక్ష చేయనగు నను నర్థ మీ సూత్రముచే జ్ఞాపకవిషయ మగుచున్నది. కావున నామంబులకును ధాతుత్వ వివక్ష చేసి ధాతువులకువచ్చు కార్యములను ఘటింపనగునని "ఈజ్ఞాపకంబుచేతనే...... ..." ఇత్యాదివాక్యముచే సూరి వివరించినవాఁడయ్యెను. దీనిచే - 'నుతి - స్తుతి' అను 'ఇ' వర్ణాంతనామములే కాక పెక్కునామములు ధాతువులగుచున్నవని విశదపఱుచుట కుదాహరణాంతరము లియ్యఁబడుచున్నవి. శీ - ధాతు ల్యుడంత రూపము 'శయన' శబ్దమునుండి 'శయనించు' అను నామ ధాతు వేర్పడుచున్నది. సూరి 'పయనించు' అనుదానిని నామధాతువుగా నుదాహరించుట సరికాదని తోఁచెడిని. 'అడకము - తిలకము' మున్నగు నాచ్ఛిక శబ్దములనువలెనె ప్రయాణశబ్దభవమగు 'పయనము' అనుదానిని నయిత్వము 'అంగలాదుల' లోఁ జేర్చి సాధించుకొనుట యుక్తము. అనన్యగతిక స్థలములందు మాత్రమె నామములకు ధాతుత్వ వివక్షచే ధాతుత్వమును జ్ఞాపకసిద్ధముగా నంగీకరించుట యుక్తముగదా. కాన నిట సంస్కృతనామములకువలెనె యాచ్ఛికనామములకు ధాతుత్వ వివక్ష చేసికొని కొన్ని యగతికములగు "ఎదురు+చు = ఎదురుచు - చిగురు+చు = చిగురుచు" మున్నగు రీతిని 'చుగాగమము' (బా. క్రి. ౭౩ సూ) చేర్చిన ధాతువులను సాధించుకొనుట యావశ్యకము. (బాల. ప్రకీ. ౨౦ సూ. చూడు.)

సంస్కృతంబునకు లఘూపధంబున కించుక్కు పరంబగు
నపుడు గుణంబగు. ౬౬.

ఆ - ఏ - ఓ - ఈ మూఁడును గుణంబులు నాఁబడు.
౩౭౬ IV విష. ఋస్థానికంబగు గుణంబు రపరంబయి యుండు.
బాలవ్యా. సంస్కృత ధాతూపధలకు ఇ - ఉ - ఋ - అనువానికి
పొరిదిని ఏ - ఓ - అర్ - అనునవి యించుక్కు పరం
బగునపు డగునని యెఱుంగునది. ఛిద్ - ఛేదించు,
భిద్ - భేదించు, ఘుష్ - ఘోషించు, పుష్ -
పోషించు, వృష్ - వర్షించు, హృష్ - హర్షించు.

సంజీవని. ౩౭౬ IV విష:—ఇంచుక్కు పరమగునపుడు లఘూపధంబగు సంస్కృతధాతువు నుపధయగు స్వరంబునకు గుణాదేశం బగునని సూత్రార్థము. బా. క్రియా. ౧ సూత్రమున. 'ధాతువునకు' అనునది యనువృత్తి కాఁగా దానికి ధాతూపధలకని యర్థముచేయుచు సూరియే 'సంస్కృత ధాతూపధలకు' ఇత్యాదివాక్యమున వివరించెను, పొరిది ననఁగా వరుసగానని యర్థము. కాన 'ఇ' కారమునకు 'ఏ' కారము 'ఉ' కారమునకు 'ఓ' కారము 'ఋ' కారమునకు 'అర్' అనునదిగాను నాదేశంబులగునని యెఱుంగునది. గుణాదేశస్వరూపము కల్పతరువున ౩౭౬ విషయమున విశదీకరింపఁబడెను. ఆవిషయమునే సూరియు 'అ - ఏ - ఓ' ఇత్యాదివాక్యమున వివరించెను. ఉపధ యనఁగా "అలో ఽన్త్యాత్పూర్వ ఉపధా" (౧-౧-౬౫). "అన్త్యాదలః పూర్వో వర్ణ ఉపధాసంజ్ఞః స్యాత్" (సి. కౌ. అజం. ౨౪౯ సూ). అనుచొప్పునఁ దుదివర్ణమునకు ముందటి యక్షర ముపధ యనం బడును. ఉదా:—'ఛిద్' మున్నగు సంస్కృతధాతువులు లఘూపధంబులు. తుది వర్ణమగు దకారమునకు ముందఱనున్న ఛకారముమీఁది 'ఇ'కారము 'ఛిద్' ధాతువులోని యుపధాక్షరము. సంస్కృతమునఁ బొల్లు హల్లు పరమయియున్నను బూర్వ స్వరము గురువు కానేరదనియు నది లఘువే యనియు నీవఱకు (విస్తర. I. ౩౦ IV విష) విశదీకరింపఁబడెను. కావున నట్టి 'ఛి' వర్ణముమీఁది 'ఇ' కారమునకు 'ఏ'అను గుణాదేశము రాఁగా 'ఛే' అగును. ఛిద్ + ఇంచు = ఛేదించు. ఇట్లె "భిద్ + ఇంచు = భేదించు, ఘుష్ + ఇంచు = ఘోషించు, పుష్ + ఇంచు = పోషించు, వృష్ + ఇంచు = వర్ష్ + ఇంచు = వర్షించు, హృష్ + ఇంచు = హర్షించు." అనువాని ప్రక్రియ నరయునది. 'పీడ్ - భూష్' మున్నగునవి లఘూపదంబులు కామింజేసి గుణాదేశంబు రాదు. పీడించు - భూషించు - మొ. ఉపసర్గములతోఁ గూడినను నిట్టిరూపములు గల్గును. ఆమోదించు - సమ్మోదించు - మొ. సంతాపించు మున్నగు నుపకృతులకు వెనుకఁజెప్పిన (బా. క్రి. ౬౫ సూ) జ్ఞాపక శాస్త్రపద్ధతియు గలియని సూరి పక్షమున నెఱుంగునది.

స్పృశికి గుణంబు విభాష నగు. ౬౭.

స్పర్శించు = స్పృశించు.

లిఖ భుజ రుచ కృశంబులకు గుణంబు లేదు. ౬౮.

బాలవ్యాకరణ వివరణము. 3.౨౬ V విషయము.

లిఖించు - భుజించు - రుచించు - కృశించు. కుచ ధాతువునకు గుణంబు లేదని యొకండు వక్కాణించె నది గ్రాహ్యంబు గాదు.

సృజికి నిర్మితిని గుణంబు లేదు. ౬౯.

చతుర్ముఖుండు ప్రజలను సృజించె. అతండు విషయంబుల విసర్జించె.

సంజీవని. 3.౨౬ V విష:—లఘూపధంబులకు గుణం బెల్లయెడలను గన్పట్టకుండుటచేఁ గల్గు కొన్ని విశేషములను సూరి మూఁడుసూత్రములతో వివరించెను. 'స్పృశ్ +ఇంచు' అనుచో గుణంబు వైకల్పికంబు - స్పృశించు - స్పర్శించు. లిఖ - భుజ - రుచ - కృశ ధాతువులకు గుణము రాదు. లిఖ్+ఇంచు = లిఖించు, భుజ్+ఇంచు = భుజించు, రుచ్+ఇంచు = రుచించు, కృశ్ +ఇంచు = కృశించు. బా. క్రి. ౬౬ సూత్రముచొప్పున వీనికి గుణంబు వచ్చిన "లేఖించు - భోజించు - రోచించు - కర్శించు" అను నపశబ్దములు గల్గునుగాన నట్టివాని నీసూత్రముచే సూరి నివారించెను. సృజ్ ధాతువునకు నిర్మించు అనునది యర్థమగునపుడు గుణంబు లేదు. సృజ్+ఇంచు=సృజించు = సృష్టిచేయు. క. ఏవిధి సృజించు లోకము! లే వాఁడు... (శాంతి. ౬ఆ. ౪౮౨ ప). 'వి' అనుదానితోఁ గూడునపుడు దానికి విడుచుట యను నర్థముకల్గును. వి+సృజ్+ఇంచు=వి+సర్జ్+ఇంచు=విసర్జించు=విడుచు. సం+కుచ్+ఇంచు=సంకోచ్ + ఇంచు=సంకోచించు=వెనుదీయు. గుణాభావముతోడి రూపమును శబ్దరత్నాకరమున నుదాహరింపఁబడెను.ఈధాతువునకు బా. క్రి. ౧౨౧ సూత్రముచొప్పునఁ బ్రత్యేక ప్రయోగము లేదు. "సంకుచించు-సం-అ-క్రి - సంకోచముఁనందు. ఎ-గీ. సుఁదరత్వమునకుఁ జోటిచ్చి తా సంకు।చించె ననఁగఁ గడుఁ గృశించె నడుము. (కవిక. ౧ ఆ)." (శ. ర). "సంకోచించు - సం - అ - క్రి - సంకోచముపొందు" (శ. ర). సూరివివరింపలేదుగాని, సంపూర్వక కుచ ధాతువునకుఁగూడ "ముణిఁగిపోవు" అను నర్థమున గుణంబు రాదనియు 'వెనుదీయు' అను నర్థమున గుణంబు వచ్చుననియుఁ జెప్పుట యుక్తమని తోఁచెడిని.

బాలవ్యా. సర్వంబునకుం బ్రేరణంబునం దించు క్కగు. ౭౦.

3.౨౬ VI విష. పచింపించు - పచింపించు - ఆవ్వలింపించు - వండించు - పండించు.

సంజీవని. 3 ౨౬ VI విశ:—సర్వంబునకున్ = సర్వవిధములగు ధాతువులకును ప్రేరణార్థంబునం దించు గాగమం బగునని యర్థము. సర్వవిధములనుటచే స్వార్థేంచు గాగమముతోఁ గూడిన సంస్కృతధాతువులకును, స్వార్థేంచు గాగమముతోఁ గూడిన యంగలాదులకును జదువు-వందు మున్నగు నాచ్ఛికధాతువులకును ప్రేరణార్థమున నించుగాగము బగునని తాత్పర్యము. ధాత్వర్థీభూత వ్యాపారము నొకరు జరుపునట్లు వేఱొకరు ప్రేరించుట ప్రేరణార్థ మనఁబడును. వచ్+ఇంచు = వచించు- స్వార్థేంచు గాగమ యుక్తరూపము. రాముఁడు సత్యమును వచించెను. కైక రాముని సత్యమును వచింపించెను. రాముఁడు సత్యము వచించునట్లు కైక ప్రేరించెనని యర్థము. 'వచించు+ఇంచు' అనుచో బాల. క్రి. ౯౭ సూత్రముచొప్పునఁ ప్రేరణేంచు క్ప్రత్యయమున స్వార్థేంచుక్ చకారమునకు "ప" కారాదేశము రాఁగా "వచింపు+ఇంచు = వచింపించు" అనురూపము సిద్ధించును. ఇట్లె - పచింపించు - రక్షింపించు - మొ. 'అవుల' అను ధాతువునకు బా. క్రి. ౬3 సూత్రముచొప్పున నంగలాది స్వార్థేంచుక్కు రాఁగా "అవులించు" అని యేర్పడును. దానిపైని ప్రేరణేంచుక్కు నిల్చునపుడు స్వార్థేంచు క్చకారమునకు 'ప' కారాదేశము రాఁగా "అవులింపించు" అను రూప మేర్పడును. ఇట్లె 'ఆరగింపించు' మున్నగు రూపములను సాధించుకొనునది. 'వందు - పందు' మున్నగు నాచ్ఛికధాతువులపైని ప్రేరణార్థమున 'ఇంచుక్కు' నిలువఁగా. వండించు - పండించు - మొదలగురూపములు గల్గును. అప్రేరణార్థంబునందలి కర్త కర్మంబగును. రాముఁడు పాఠమును జదివెను- గురువు రాముని పాఠమును జదివించెను. భరతుఁడు రాజ్యము నేలెను. రాముఁడు భరతునిచే రాజ్యము నేలించెను మున్నగుచోటులందుఁ గల్గు కారకవిభక్తుల విషయము ౨3౬-౨3౭ విషయములందు విస్తరింపఁబడెనుగాన నిట వ్రాయలేదు. "తత్ర తృతీయా షష్ఠీచ। విభక్తీ సమ్మతే ఉభే" అను నథర్వణకారిక ప్రేరణార్థవిషయకమె యనియుఁ గర్మార్థవిషయకముగాఁ గవిశిరోభూషణాదులలో వ్రాయఁబడుట సరికాదనియు 3౧౫ విషయమునందును - విస్తర. I ౨3౭ విషయమునందును విశదీకరింపఁబడెను. సంస్కృతవ్యాకరణమునఁ బ్రేరణార్థమున ణిచ్ ప్రత్యయము విధింపఁబడెను (చూ. 3౬౬ విష). కానఁ బ్రేరణార్థమును ణిజర్థమనియు వ్యవహరింతురు. ప్రేరణార్థక ధాతుప్రయోగ విశేషములు సవిస్తరముగ ౨3౬ విషయమున బ్రదర్శింపఁబడెను. అంతంత ప్రేరణార్థక ధాతుప్రయోగములు సైత మచటనె చూపఁబడెను. ఇంచుగాగమము చేరకున్నను బ్రేరణార్థమును సైతము తెలుపు ధాతు వంతర్గత ప్రేరణార్థక మనఁబడును. క.........శిత శప। ...

౬౨౦ గురిసె నుగ్ర బంధుర గతులన్ (రా. ౫ ఆ. ౧౮౫). (కురిసెన్ = కురియిం చెన్ = కురియునట్లు చేసెను). ఆ-సె......... । కలయఁ బెరసినపుడు కలితసంబు । మెఱయుదురు.........(విరా. ౪ ఆ. ౨౨౩). (మెఱయుదురు = మెఱయింతురు). ణ్యంతమువైని 'చేయు' ధాతువు కల్పి ప్రేరణార్థమును బోధించును. చ. మద మడఁగించి భూపతిసహూజము నెల్లను నిన్నుఁ గొల్వఁజే । యుదుసని పూని...... (ఉపో. ౩ ఆ. ౨౮౦ ప). మొ.

అగతికంబు లగుభ్వాదులకుఁ ప్రయోగంబులేదు.

౧౨౧. భూ-సృ - కృ - రేకృ-లోకృ - లోచ-పచి-లప - ఇత్యాదులకు గతివిరహితంబులగు ధాతువుల కీభాషం బ్రయోగంబు లేదు. ప్ర - పరా - అప - సమ్ - అను - అవ - నిస్ - నిర్ - దుస్ - దుర్ - వి - ఆజ్ - ని -

బాలవ్యా. అధి - అపి - అతి - సు - ఉత్ - అభి - ప్రతి - పరి -

౩ఆ. VII విమ. ఉప - ఊరీ ప్రభృతులును సాక్షాత్ ప్రభృతులును గతిసంజ్ఞాకంబులు. ప్రాదు లిరువదిరెండు నుపసర్గంబులు నాఁబడు. ప్రభవించు - ఆవిర్భవించు - ప్రసరించు - సంస్కరించు - భస్మీకరించు - సాక్షాత్కరించు - అతి రేకించు - ఆలోకించు - ప్రపంచించు - ప్రలపించు - ఇత్యాదు లార్యప్రయోగంబుల నెఱుంగునది.

సంజీవని. ౩ఆ. VII విమ:—అగతికంబులగు = గతిసంజ్ఞగల ప్రాదులతోఁ గూడని భూ. సృ. కృ. మొదలగు ధాతువుల కాంధ్రభాషయందుఁ బ్రయోగము లేదు. ఈ సూత్రములోని భ్వాదులు సంస్కృతవ్యాకరణ ప్రసిద్ధములగు భ్వాదులు కావు. భ్వాదద్యదాదీత్యాది దశవిధ గణ ధాతువులలోనివి సంస్కృతధాతువులు ప్రాదుల కూడిక లేనిచోఁ దెల్గునఁ బ్రయోగార్హములు కావని తాత్పర్యము. "ప్రాదులును ఊరీ ప్రభృతులును సాక్షాత్ ప్రభృతులును గతిసంజ్ఞాకంబులు" అను సూరివాక్యము సరికాదు. ప్రాదులును 'ఊరీ-సాక్షాత్' ప్రభృతులును క్రియాయోగ మునననఁగా క్రియతోడి సమాసమున గతిసంజ్ఞ గలవగునని చెప్పుట యుక్తము. ఊరీ ప్రభృతులును సాక్షాత్ ప్రభృతులును వాని సమాసవిధులును ౩ఆ. కల్ప తరువున విస్తరింపఁబడెను. (విస్తర. I). "ప్రభవించు - ప్రసరించు - సంస్కరించు -

---

విస్తర. I ౩ఆ. VII విమ:—సూరి ప్రాదు లిరువదిరెండిటిని జూపి యవియు "ఊరీ" ప్రభృతులును సాక్షాత్ప్రభృతులును గతిసంజ్ఞాకంబులని వచించి కొన్ని

'అతిరేకించు - ఆలోకించు - సంస్కరించు - ప్రసంబించు - ప్రలపించు' అనునవి 'ప్ర-సమ్ - అతి - ఆ' అను ప్రాదులతో సమసించిన 'భూ - సృ - కృ' మున్నగు ధాతువుల కుదాహృతులు. "ఆవిర్భవించు - సాక్షాత్కరించు" అనునవి "ఊరి - సాక్షాత్ప్రభృతులతో సమసించిన "భూ - కృ" అను ధాతువుల కుదాహృతులు. ఆవిర్భబ్ద మూరిప్రభృతులలోనిది. ప్రాదుల కుపసర్గసంజ్ఞ ప్రసక్తానుప్రసక్తముగఁ జెప్పఁబడినదె కాని యిట దాని కావశ్యకత లేదు.

ప్ర+భూ - ప్రభవ్+ఇంచు = ప్రభవించు = (పుట్టు) (భూ సత్తాయామ్). ("ఊరీ = ఉరరీ అవ్య. అఙ్గీకృతౌ" శబ్దా. చిం). ఊరీకరించు = అంగీకరించు.

ప్రాదులతోను, "ఊరి - సాక్షా" త్ప్రభృతులతోను సమసించిన ధాతువుల నుదాహరించి యుండఁగా గుప్తార్థప్రకాశికాకర్త ప్రాదులకు గతిసంజ్ఞను సూరి విధింపలేదనియు నుపసర్గసంజ్ఞను మాత్రమె విధించెననియు నర్థముచేసికొని యీ క్రింది రీతిని బ్రామాదికముగా వ్రాసెను. "మూలవాక్యంబునందు నూరీప్రభృతులకును సాక్షాత్ప్రభృతులకును గతిసంజ్ఞయున్నట్లును ప్రాదులకు నుపసర్గసంజ్ఞ మాత్రమె యున్నట్లును విభజింపఁబడినరీతిని దోఁచుచున్నది. ఇచ్చట యుపసర్గశబ్దంబు గతిసంజ్ఞకుంగూడ నుపలక్షణంబు లేదా యావాక్యంబునకు నీరీతిగా నన్వయించికొనవలయు........." (బా. గు. ప్ర. ౪౧౪ పు. ద్వి. ము). అని యీరీతిగా వ్రాసియేదో యపమార్గమున నట్టియర్థము సంపాదించుటకుఁ గొంతగ్రంథమును వ్రాసెను. ఇటఁ బ్రాదుల కనావశ్యకమగు నుపసర్గసంజ్ఞ నుపదేశించి యత్యావశ్యకమగు గతిసంజ్ఞ నుపదేశింపకుండుటకు సూరి యున్మత్తుఁడు కాఁడుగదా ? "గతివిరహితంబులగు ధాతువుల కీభాషం బ్రయోగంబు లేదు" అని వ్రాసినవెంటనె "ప్ర - పరా......" మున్నగు నిరువదిరెండు ప్రాదులను సూరి యేల వ్రాసెనని గుప్తార్థప్రకాశికాకర్త తలంచెనో ? ఆశబ్దముల కచట నన్వయ సంబంధ మేమని తలంచెనో ? పిదప నుదాహృతుల నిచ్చుటలో "ప్రభవించు - ప్రసరించు - సంస్కరించు" మొదలగు ప్రాదులతోఁ గూడిన భూ-సృ మున్నగువాని నేల చూపెనని తలంచెనో ? తెలియకున్నది. ఇట ననావశ్యకమగు నుపసర్గసంజ్ఞ వానికిఁ గలదని చెప్పుటకై ప్రాదుల నుదాహరించెనని ప్రకాశికాకర్త చెప్ప సాహసించునేమో ? అట్లయిన "ఊరిప్రభృతులకును సాక్షాత్ప్రభృతులకును గతిసంజ్ఞ నుపదేశించినపిదప నుపసర్గసంజ్ఞను వచించు సందర్భమున వానిని సూరి పేర్కొని యుండఁడా ? ఇంతకును సూరి "ప్ర - పరా......" మున్నగు నిరువదిరెండు ప్రాదులను వ్రాసి "ఇవి ప్రాదులు" అనియైన వ్రాయలేదే! ఆశబ్దముల కచట దేనితో సంబంధము గలదని గుప్తార్థప్రకాశికాకారుఁడు భ్రాంతి నందెనో తెలియకున్నది.

ఆవిర్భవించు = ప్రభవించు = పుట్టు. ప్ర+సృ = ప్ర+సర్+ఇంచు = ప్రసరించు = వ్యాపించు (సృ = గతౌ). సమ్+కృ = సమ్+కర్=సమ్+స్+కర్+ఇంచు = సంస్కరించు = చక్కఁజేయు. (కృఞ్ = కరణే). భస్మన్+కృ = భస్మ+చ్వి+కర్+ఇంచు = భస్మీకరించు = భస్మముగాఁజేయు. సాక్షాత్+కర్+ఇంచు = సాక్షాత్కరించు = ప్రత్యక్షమగు. అతి+రిచ్+ఘఞ్ = అతిరేక+ఇంచు = అతిరేకించు = అతిశయించు. (రిచ = సంపర్కే - వియోగేచ). "అతిరేక - పు. (అతి+రిచ్+ఘఞ్) అతిశయే - భేదే - ప్రాధాన్యే - ఆధిక్యేచ" (శబ్దస్తో) అనుచెప్పున "అతిరేకించు" అనునది "రిచ్" ధాతుసంబంధి యనుట యుక్తము. సూరి 'రేకృ' ధాతు సంబంధిగా నుదాహరించుట సరికాదని తోఁచెడిని. "రేకృ శఙ్కాయామ్" అను ధాతువునకు సంబంధి యన్నచో బ్రసిద్ధమగు 'అతిశయించు' అనెడి యర్థము సంగతము కానేరదు. "రేక - పు......(రేక+అచ్) శఙ్కాయామ్ - నీచే - భేకేచ - (రేక+అ) సన్దేహే - స్త్రీ - టాప్" (శబ్దస్తో) అని రేకధాతుజ శబ్దార్థములు వెలయుచున్నవి. ఆ+లోక+ఇంచు = ఆలోకించు = చూచు (లోకృ = దర్శనే). ఆ+లోచ+ఇంచు = ఆలోచించు = ఆలోచనముచేయు (లోచ దీప్తౌ) (లోచ దర్శనే). ప్ర+పచి+ఇంచు = ప్రపంచించు = విస్తరించు. (పచి వ్యక్తీకరణే). ప్ర+లప+ఇంచు = ప్రలపించు = జల్పించు - పలవించు (లప = కథనే). "ఇత్యాదు లార్యప్రయోగంబుల నెఱుంగునది" అనుటచేత గతిసంజ్ఞగల ప్రాదులతో సమసించిన ధాతువుల ప్రయోగము నార్యప్రయోగంబుల ననఁగా మహాకవి ప్రయోగముల ననుసరించి తెలిసికొనవలయునని తాత్పర్యము. ఈసూత్రముచేతనే "యథాప్రసిద్ధి ధాతూనాం। ప్రయోగ స్సమ్మతో భవేత్" అను (3౨౬ విప). నథర్వణకారికార్థమును సంగ్రహించుటకు బా. సు. ప్ర. కర్త యత్నించెను. కాని యీసూత్రము గతిసంజ్ఞగల ప్రాదులతోఁగూడి ప్రయోగింపఁబడు ధాతువులను బ్రసంగించునదగుటచే నిందలి సూరివాక్య మట్టిధాతువుల విషయమునే వర్తింపఁగల్గునుగాని సంస్కృత ధాతువులెల్లఁ దెల్గున యథేచ్ఛముగా బా. క్రి. ౬౩-౬౫ సూత్రములచొప్పునఁ బ్రయోగింపరాదనియు మహాకవి ప్రయోగానుసారముగా మాత్రమె సంస్కృత ధాతువులను దెల్గున వ్యవహరింపవలయుననియు నుపదేశించుచున్న "యథాప్రసిద్ధి ధాతూనాం। ప్రయోగ స్సమ్మతో భవే"త్తనెడి యథర్వణ కారికయర్థమును సంగ్రహింపఁజాలదు. (విస్తర). ll

---

విస్తర. ll 3-౨౬ VII విప:—"ఈ సూత్రస్థమైన యగతికశబ్దమున కేక శేషముగాని లేక యావృత్తిగాని చేయవలయును. ఇపుడు గతిసంజ్ఞావిరహితములయిన ధ్వాదులను నిందుఁ బ్రయోగములేగన్న యొకయర్థమేకాక యగతికంబు లనఁగా

నకరణంబులు=కవిప్రయోగ కరణములు కాని భ్వాదులకు నీభాషయందుఁ బ్రయోగంబు లేదన్న యర్థాంతరమును నగును. కవిప్రయోగము లుండెనేని గతిసంజ్ఞాశబ్దరహితంబులైనను సాధువని ద్వితీయార్థ తాత్పర్యము. కనుకనే జయించు - ఈక్షించు - భ్రమించు - స్మరించు - హరించు - బోధించు - రక్షించు - ఇత్యాదులు రక్షితంబులయ్యె." (బా. గు. ప్ర. ౨౧౪ పు. ద్వి. ము). ఈవాక్యముల నరయఁగా "అగతికంబులగు భ్వాదులకనెడి ప్రకృతసూత్రము (బా. క్రి. ౧౨౧ సూ) సంస్కృతధాతువులెల్ల గతిసంజ్ఞగల ప్రాదులతోఁ గూడినపుడే తెలుఁగు బ్రయోగార్హములగుననియు నిందలి భ్వాదులనునది సంస్కృత ధాతువులన్నిటిని దెలుపుననియు సూత్రప్రకాశికాకర్త యపార్థముచేసికొనెనని స్పష్టపడుచున్నది. ఇది కేవలము భ్రాంతిమూలకము. సంస్కృతధాతువులెల్ల సాధారణముగాఁ దెలుఁగున ఇంచు క్కతోఁగూడి ప్రయోగార్హము లగుననియు నేవో కొన్నిమాత్రమె భూ - సృ - కృ - మున్నగునవి గతిసంజ్ఞగల ప్రాదులతోఁ గూడినంగాని ప్రయోగార్హములుగానేరవనియు నట్టి ప్రాదులతోఁగూడినను గూడకున్నను గొన్ని (అద్. భక్షణే. తనువి విస్తృతౌ. కము = కాన్తౌ. క్షుధ = బుభుక్షాయామ్. పా = పానే - దా = దానే. ధా = ధారణే - మొ). తెల్గునఁ బ్రయోగార్హములె కావనియు (అనుబంధము) నట్టి విశేషములు మహాకవిప్రయోగ వేద్యములనియు నీయనకు బోధపడలేదు. బా. సా. వే. వ్యాఖ్యాతకును నీ బా. గు. ప్ర. వ్యాఖ్యాతృభ్రాంతి కొంత యావేశించిన దయ్యెను. "ప్రాదు లిరువదిరెండు నుపసర్గములును నాఁబడు ననుటంజేసి వానికి గత్యుపసర్గసంజ్ఞలు రెండును గలవని యర్థము గ్రహింపవలెను. నాఁబడునను పదమునకు ముందటిసముచ్చయ ను వర్ణము స్థిరము పరముగ లోపించెనుగాన నద్దాని మూఁతగఁ గొని........." (బా. సా. వే. ౨౭౪ పు.) మొదలగు నసంగత ప్రసంగము లట్టి భ్రాంతిచేతనే చేయవలసిన వాఁడయ్యెను.

అనుబంధ. విస్తర. II ౩౨౬ VII విష:—'గమ్' ధాతువునకుఁ బ్రత్యేకప్రయోగమున నించుగాగమయోగము భారతాది గ్రంథములలోఁ జూపట్టలేదు. కాని సోమనారాధ్యాదులు ప్రయోగించిరి. ద్విపద. గమియింపరానట్టి గమకంబువాఁడు। గమియించువారికిఁ గడసూపువాఁడు. (బసవ. ౬. ఆ. ౨౦౭ ప). క... ......శీ। తనగంబు గమించి షడా। నన జన్మస్థాన.........(భాస్క. బాలకాం. ౩౪౭ ప). ఉ.........త్రిపథంబుల నిట్లు గమించెఁ గాన.........।...... త్రిపథగాహ్వయరై.........(భాస్క. బాలకాం. ౨౪౯). సూ. రా. నిఘంటువున నీశబ్దము చూపఁబడెను.

రఞ్జతి ఘటాద్యాదీనాం। బిన్దో శ్చసాన్యపి లా వుభౌ
భవతః.(ఆం. చిం. క్రి. ౧౩ కా. అహో. ౪౯౦ పు).

నన్నయాథర్వణీయము. తత్రోభయో ర్భవే దేకో। లకార ఇతి కేచన (వికృ. క్రి. ౧౩ కా. అహో. ౪౯౨ పు).

౩౨౭ విషయము. నతు ణౌ భవేచ్చ లోపో। ణ్యర్థే యో వర్తతే పరే
తస్మిన్ (ఆం. చిం. క్రి. ౧౮ కా. అహో. ౪౯౩ పు).
తద్యతాం క్వచి ద్వైకల్యం స్యా। చ్ఛబ్దశక్తి ర్హితా
దృశీ (వికృ. క్రి. ౧౧ కా. అహో. ౪౯౧ పు).

కల్పతరువు. ౩౨౭ విష:—రఞ్జతీత్యాది:—రఞ్జతి ఘటాద్యాదీనామ్ = "రఞ్జ్ ఘట్" మున్నగు ధాతువులయొక్క, బిన్దోః - చసాన్యపి = బిందుపూర్వక చవర్ణమున కనఁగా "ఇంచు" అనుదానిలోని 'ంచ్' అను భాగమునకు, లౌ - ఉభౌ = రెండు లకారము లాదేశములుగ, భవతః = అగును. కావున నించుగాగమ పరిశిష్టభాగ ముతో లద్విత్వము కూడఁగా "ఇ+ల్+ల్+ఉ=ఇల్లు" అని యేర్పడును. "రఞ్జ్+ ఇంచు = రంజిల్లు = అను రాగిల్లు. ఘట్+ఇంచు = ఘటిల్లు = కలుగు = సంభ వించు" అను రీతిని రూపము లేర్పడును. 'రంజించు = రంజిల్లఁజేయు; ఘటించు = ఘటిల్లఁజేయు.' ఇవి ణిజంతములు ముందు సాధింపఁబడును. ("రన్జ రాగే...... ఆసక్తౌ - అక. భ్వాది.........రజతి.........ఘటచేష్టాయామ్ - భ్వాది - ఆత్మ - అక.........ఘటతే". శబ్దస్తో).

తత్రేత్యాది:—తత్ర - ఉభయోః = ఆ రెండు లకారములలో, ఏకో లకారః = ఒక లకారమమాత్రమె, భవేత్ = అగుననఁగా నిల్చుటయుఁ గలదని, కేచన = కొందఱు చెప్పుదురు. ఇది వైకల్పికమని భావము. 'ఉదా:—రంజిల్లు = రంజిలు, కంపిల్లు = కంపిలు - మొ.

నతు ణా విత్యాది:—నతు ణౌ = ప్రేరణార్థకేంచుక్కు పరమగునపుడు స్వార్థేంచు గ్భాగమునకు లకారద్వయాదేశము రాదు. మఱియుఁ బ్రేరణేంచు గాగ మునకును లకారద్వయాదేశము రాదు. ణ్యర్థే యః వర్తతే = ప్రేరణార్థమందు వర్తిల్లునట్టి యే యిఁచుక్కు గలదో, తస్మిన్ పరే=అది పరమగుచుండఁగా, భవేచ్చ లోపః=స్వార్థేంచుక్కునకు లోపమునైతము కల్గును. "రంజిల్లించు - రంజించించు - రంజింపించు" మున్నగు ననిష్టరూపములు కల్గనేరవని తాత్పర్యము. ఉదా:—రాజు జనులను రంజించుచున్నాఁడు = రాజు జనులను రంజిల్లఁజేయుచున్నాఁడు = రాజు జనుల ననురాగపడునట్లు చేయుచున్నాఁడని యర్థము. ఇట్టియెడల, రాజు నద్భుత

వర్తనముచే జనులె స్వయముగా ననురాగపడుచున్నారను నర్థమున, ననఁగాఁ గర్మమునందుఁ గర్తృత్వ వివక్ష గల్గునపుడు, (దీనినె సంస్కృత వైయాకరణులు కర్మకర్త యని వ్యవహరింతురు) కొన్నియెడల ధాతుస్వార్థేంచు గాగమమునకు 'ఇల్లు' అనునది యాదేశమగునని ఫలితార్థము. ఇట్లె రాముఁడు శివధనువును భేదించెను (భేదిల్లఁజేసెను). దీని కర్మకర్తృత్వమున - "శివధనువు స్వయముగ భేదిల్లెను." అనినిల్చును. ("బాలస్వభావ సులభేన కుతూహలేన। కృష్టం ధను ర్భగవతో వృషభధ్వజస్య। తత్రానుషఙ్గిక మమఙ్గళ మిత్యశఙ్కే। సంవృత్త మ త్ర న మయా గణి తస్త్వ మాసీః" అనర్ఘరాఘవము ౪ అం.) ఇట్టియెడల ధాతువు స్వయముగా సకర్మకమె యయ్యును నకర్మకముగ నేర్పడుచుండును. ఈవిషయమును సంబంధించిన సంస్కృత వ్యాకరణవిషయము లిట నుదాహరింపఁబడుచున్నవి.

"కర్మవ త్కర్మణా తుల్యక్రియః. (3-౧-౮౭) కర్మస్థయా క్రియయా తుల్యక్రియః కర్తా కర్మవత్ స్యాత్.........కర్తు రభిహితత్వాత్ ప్రథమా - పచ్యతే ఓదనః - భిద్యతే కాష్ఠమ్ = (కట్టె భేదిల్లుచున్నది).........(సి. కౌ. కర్మకర్తృ. ౨౭౬౬ సూ)."

"ధవత్ ధఘో౽ఘే.........క్రియమాణంతు యత్ కర్మ। స్వయమేవ ప్రసిద్ధ్యతి। సుకరైః స్వైర్గుణైః కర్తుః। కర్మకర్తేతి తద్విదుః" (ముగ్ధ. ౯౨౭ సూ). దీని దుర్గాదాసవ్యాఖ్య:—"కర్మస్థ భావధాతూనా మేవ కర్మణః కర్తృత్వవివక్షా. యథా - పచ్యతే ఓదనః స్వయమేవ, భిద్యతే కాష్ఠం స్వయమేవేత్యాది. అతిదేశిక మనిత్య మితిన్యాయాత్ కర్తృస్థ భావధాతూనాం న స్యాదితి బోధ్యమ్. తేన ఖాద్యతే ఓదనః స్వయమేవ-గమ్యతే గ్రామః స్వయమేవ-ఇత్యాది న స్యాత్. తథాచ కర్మస్థః పచతే ర్భావః। కర్మస్థాశ్చ భిదాదయః। బుధస్తు భావః కర్తృస్థః। కర్తృస్థాశ్చ గమాదయ ఇతి ప్రాఞ్చః. పచతే ర్భావ స్తణ్డులాదీనాం విక్లిత్తి స్తణ్డులాదిష్వేవ భవతి నతు పాకకర్తరి. ఏవం భినత్త్యాదే ర్భావః భేదాదిః కాష్ఠాదిష్వేవ నతు భేదాదికర్తరి. బుధే ర్భావో జ్ఞానం శిష్యేష్వేవ నతు గ్రన్థాదౌ. ఏవం గమాదీనాం భావః పాదచలనాది ర్గమనాది కర్తృష్వేవ నతు గ్రామాదా విత్యర్థః"- దీనినిబట్టి సంస్కృతమున సకర్మక ధాతువులందే కర్మకర్తృత్వము గల్గునని తెలుచున్నది. 'రన్జ్-ఘుట్' మున్నగు నకర్మకముల యించుగ్భాగమునకే లకార ద్వయాదేశము నన్నయచే విధింపఁబడెనుగాన వాని ప్రేరణార్థకత్వమందలి కర్మమునుబట్టి వానియందుఁ గర్మకర్తృత్వమును జింతామణికర్త వివక్షించెనని తలంపవలెను.

పయిరీతినె తెల్గునందును సకర్మకాకర్మకములకుఁ గర్మస్థభావధాతువులగు 'భిద్' మున్నగువానికే లకారద్వయాదేశము కల్గును. కర్తృస్థభావములగు బుధా

ములను గానేరదు. రాజు జనులను రంజించుచున్నాఁడనఁగా రాజు జనులను రంజిల్లఁ జేయుచున్నాఁడు. రంజధాతుభావమగు రంజనము జనులయందే యుండునుగాన రంజధాతువు కర్మస్థభావ మనఁబడును. కావున "జనులు స్వయముగ రంజిల్లు చున్నారు" అని యగును. ఇట్లె రాముఁడు కట్టెను భేదించుచున్నాఁడనఁగాఁ గట్టెను భేదిల్లఁ జేయుచున్నాఁడనఁగా విఱుచుచున్నాఁడని యర్థము. ఇట 'భిద్' అనుదాని భావమగు భేదమనఁగా విఱుగుట కర్మమగు కట్టెయందే యుండునుగాని రామునం దుండనేరదుగాన 'భిద్' ధాతువు కర్మస్థభావ మనిపించుకొనును. కావుననే దాని యించ్ప్రాగమునకు లకారద్వయాదేశము గల్గును. కట్టె స్వయముగా భేదిల్లుచున్నది యను రూపము గల్గును. గంగ సముద్రమును సంగమించుచున్నది. ఇట సంపూర్వక గమిధాతుభావ మనఁగా సంగమము కర్తృభూతమగు గంగయం దుండును గాని సముద్రమం దుండునదికాదు గాన నది కర్తృస్థ భావధాతు వనఁదగునుగాఁ బట్టి దానియందు లకారద్వయాదేశము గల్గ దనఁగా "సముద్రము స్వయముగా సంగమిల్లుచున్నది" అను ననిష్టరూపము కల్గనేరదు. ఇట్టి వాడుకల పోలికలు సంస్కృతాంధ్రముల యత్యంత ప్రాచీన నిరూఢసంబంధమును విశ్వసింపఁజేయుచున్నవి.

తద్వతా మిత్యాది:—తద్వతామ్ = అట్టి "ఇంచు - ఇల్లు" అనునవి గల ధాతువులకు, క్వచిత్ = ఒకానొకప్పుడు, ఐక్యం స్యాత్ = అభిన్నార్థ బోధకత్వమును గల్గును. అనఁగా నించుగాగమ ఘటితరూపము ప్రేరణార్థము నియ్యక "ఇల్లు" అను దానితోఁ గూడునప్పటి యర్థమునే యనఁగా స్వార్థమునే బోధించుటయుఁ మహాకవి ప్రయోగములందుఁ గన్పట్టుచున్నదని తాత్పర్యము. ఇట్టి నియమభంగము నన్నయ భారతభాగమున నతిప్రాపఘటితములగు పూర్వరానిస్థలములందుఁ గన్పట్టలేదు. "ఇంచు - ఇల్లు" అను రెండిటికొండను నొక్కధాతువే పర్యాయముగాఁ గూడు టయు (వర్తిల్లు - వర్తించు) రెండురూపములలో 'ఇల్లు' అనుదానితోఁ గూడినది యకర్మకమగుచు స్వార్థమునే బోధించుటయు 'ఇంచు' అనుదానితోఁ గూడినది స్వార్థమును ప్రేరణార్థమును వేర్వేఱుగా నిచ్చుటయుఁ గలదు. మఱియుఁ గొన్ని ధాతువులకు స్వార్థమునందు 'ఇల్లు' అనునది నిల్చుటయు దానికిఁ ప్రేరణార్థబోధకమగు 'ఇంచు' చేరకయే యుండుటయుఁ గలదు. మూర్ఛిల్లు (ద్రోణ. ౨ ఆ. ౨౭౮). ఇట్టివెల్ల మహాకవి ప్రయోగములనుబట్టి తెలిసికొనవలయును. 'ఇల్లు' అనుదానితోఁ గూడిన దెన్నఁడును సకర్మకము కానేరదు.

ప్రయోగములు:—(౧) స్వార్థమున 'ఇల్లు' ప్రేరణార్థమున 'ఇంచు' వచ్చు స్థలములు:—క. వల్లెయని రాజనందను। లెల్లరు సమకట్టి రథములెక్కి దిశలఁ భే।

దిట్టగ వర్తిల్లి నిశా । త్తోల్లసిత త్రిపాత్ర కార్యనిర్వర్తకరవులై (శాం. ౬ ఆ. ౬౪ ప). క. తనసుతులు పాండుసుతులని । మనమున భేదింప కతిసమంజస భావం । బున నొక్కరూపకా చే । కొనియుండెన్...(ఆది. ౫ ఆ. ౧౬౨ ప). మ. ఇది యెట్లున్ సమకూర దెవ్వరికి ము న్నీవిల్లు మోపెట్టఁబో । లదు మోపెట్టియు నంతరిక్షమున నాలక్ష్యంబు భేదింపఁగా । నది బ్రహ్మాదులకైన నిం దలఁపఁ గాదంచున్ విచారించి ని । ర్మదులై కొందఱు రాజు లేఁగిరి నిజస్థాన మార్గముల్ చూచుచున్. (ఆది. ౭ ఆ. ౧౭౮). పై వానిలో 'భేదిల్లు' అనుచోటి లకారద్విత్వాదేశము (స్వార్థపరము) ప్రాసగతము. 'భేదించు' అను లుప్తస్వార్థేంచుగ్రూపము ప్రేరణార్థకము ప్రాసగతము కాకున్నను నర్థసందర్భమునుబట్టి మార్పరానిదై యున్నది. ఇట్టి చింతామణి నియమమును భంజించు ప్రయోగములు నన్నయభారతభాగమున నతిప్రాసస్థల ఘటితములై కవిప్రయుక్తములని విశ్వసింపఁదగినవి కన్పట్టలేదు. అట్టినియమమును నవరించిన యథర్వణ కారిక కుదాహృతులు.—సీ. నిషధాద్రియం దనిమిషపతి ప్రచ్ఛన్న సంచరణమున వర్తించుటయును. (విరా. ౧ ఆ. ౫౮). ఉ.........ప్ర । ర్తించెద సౌమ్యు నొక్కరు మదీయ మనోగతి వారిఁ గూడి వ । ర్తించు తెఱంగు నైకొనుట తెల్లము కౌరవజాతి కెంతయున్ (ఉద్యో. ౧ ఆ. ౨౫౬). ఉ. అంచిత......... ఎ । క్కించి.......... । సంచయ.........వ । ర్తించుచు.........(అను. ౨ ఆ. ౪౫౬ ప). తే-గీ.........మందడీల । కెల్ల నూఱట యగుచు వర్తిల్ల నేర్తు (విరా. ౧ ఆ. ౯౫). క.........ఇట్లు గొలిచి వ । ర్తిల్లెదు తెఱంగులెంతయుఁ । దెల్లము సేసితిరి బ్రదికితిమి మీకరుణన్ (విరా. ౧ ఆ. ౧౪౨ ప). ఇట్లు సోమయాజి 'ఇల్లు= ఇంచు' అనువాని కర్థభేదము లేకుండఁ బ్రయోగించియు నన్నయోపదిష్ట పద్ధతిని బ్రేరణార్థకముగా నైతము "వర్తించు" అనుదానిని బ్రయోగించెను. సీ. పదపడి విప్రులు పథముదప్పి......... । అధ్వరాదిక సత్క్రియల్ ప్రవర్తింపక......... (శాంతి. ౨ ఆ. ౭౯ ప). (ఇందు - "ప్రవర్తింపక = ప్రవర్తిల్లఁజేయక" అని యర్థముచేయక తీరదుగదా). నన్నయఁ యీ ధాతువును 'ఇల్లు'తోఁ గూడినపుడు స్వార్థకముగాను 'ఇంచు'తోఁ గూడినపుడు ప్రేరణార్థకముగాను దనచేసిన నియమము చొప్పుననే ప్రయోగించెను. తరువోజ......... । వరుసన తమతమ వర్ణధర్మముల వర్తిల్లుదురు గడవక దండనీతి । ....(ఆది. ౬ ఆ. ౧౦౩). సీ. కడఁగి యత్యుత్తమ క్షత్త్రియచరితంబునందు వర్తిలుచునుంటి (వి).........(సభా. ౧ ఆ. ౧౭౯) పై రెండుస్థలములందును 'వర్తించుదు' అని కాని 'వర్తింపుదు' అని కాని దిద్దనగుననరాదు. నన్నయ యొచ్చటను "దా చోర్ధ్వక్ తద్ధర్మే" "బిస్తుపర్యుత్తకాలో"

దోః స్యాత్" అనెడి తన నియమములను మీఱలేదు. అనఁగా "చువర్ణంబుతోడ దుగ్ధకారమునకు 'త'కారము చేయని ప్రయోగమును (బా. క్రి. ౧౦౪ సూ) జేసి యుండలేదు. ఇంక 'వర్తించు' అనుదానిని బ్రేరణార్థమునవే నన్నయ ప్రయోగించుచునచ్చెను. "పాండవపరాజయ దహనంబుఁ దనరూక్షకటాక్ష వీక్షణ వచనంబులం బ్రవర్తించుచున్నదాని........." (సభా. ౨ ఆ. ౨౨౦ గద్య). (ప్రవర్తించుచున్నదానిన్ = ప్రవర్తిల్లఁజేయుచున్నదానిని). "శకుని కైతవం బెఱింగియుం బాపద్యూతంబుఁ బ్రవర్తించి యధర్మ ప్రవృత్తుండ వైతివి" (సభా. ౨ ఆ. ౨౨౩ గద్య). ఇట్లె "ప్రకాశిల్లు" అను స్వార్థంచుక్కచోటఁ బ్రేరణార్థకముగు 'ఇంచు' క్కనునిల్పి 'ఇల్లు' అనుదానికి లోపమును స్థలాంతరములయందు నన్నయ ప్రయోగించెను. "అపర్ణాదులవలన నిన్నెఱింగినదాననై నిన్నిట రావించు నుపాయంబు దలంచి యెల్లి దమయంతీ ద్వితీయ స్వయంవరంబగునని ఋతుపర్ణునందుఁ బ్రకాశింప సుదేవుండను బ్రాహ్మణుం బుత్తెంచితి" (అర. ౨ ఆ. ౨౧౩ గద్య). (ప్రకాశింపన్ = ప్రకాశిల్లఁజేయన్). "ఋతుపర్ణుండు బాహుకుం జూచి నాకు దమయంతీ ద్వితీయ స్వయంవరంబు జూడ నొక్కనాఁటన విదర్భకుం బోవలయు. నీయశ్వనైపుణ్యంబుఁ బ్రకాశింపు మనిన........." (అర. ౨. ఆ. ౧౬౪). (ప్రకాశింపుము = ప్రకాశిల్లఁ జేయుము.) చ. అతులతపంబునన్ వరుణుఁ డన్మునిచే బహుపుణ్య కర్మసు । స్థితిఁ బ్రభవింపఁగాఁ బడిన దివ్యమునీంద్రుఁడు...(ఆది. ౪ ఆ. ౧౫౭). (ప్రభవింపఁగాఁ బడిన = ప్రభవిల్లఁజేయఁబడిన). తే-గీ. పౌరులట్లు నివర్తింపఁబడి.........(ధర్మసుతుచేత).........(అర. ౧ ఆ. ౯). (నివర్తింపఁబడి = నివర్తిల్లఁజేయఁబడి). సీ. రోదసీకుహరంబు రుచిరాంశుతతిఁజేసి యర్కుండు వెలిఁగించునట్లు, లమృత । సందోహ నిష్యంద చంద్రికఁజేసి శీతాంశుఁ డానందించునట్లు సకల । జనులకుఁ దనదైన సదమలద్యుతిఁజేసి తనరంగఁ దేజంబుఁ దనపుదాన । చేయుచునున్న సత్స్వేచ్ఛుఁడు పుండరీకాక్షుఁడు గృష్ణుఁడు.........(సభా. ౨ ఆ. ౬ ప). (ఆనందించు= సంతోసిల్లఁజేయు). ఇట్టిధాతువు నంతర్భావిత ప్రేరణార్థకమనుట సుకరమని (చూ. ౩౨౬ విష) తోఁచునుగాని సంస్కృత సముధాతువులందు "కేచిత్తు ణిచ మిచ్ఛన్తి" త్యాద్యాచ్ఛిక ధాతుమాత్ర విషయకముగు నంతర్భావిత ప్రేరణార్థము సంగీకరించుట యుక్తముకాదని పయిరీతిని వ్రాయఁబడెను.

తిక్కన పయిరీతిని నన్నయపద్ధతి నుల్లఁఘించుటచేతను నథర్వణుఁడును 'ఇల్లు - ఇంచు' అనువాని కభేదమును సూత్రించుటచేతను గావలయు లేఖక పాఠక ముద్రణ సంస్కర్తృ ప్రభృతులు నియమమువీడి యథేష్టముగా నంతటను దుదికి

నన్నయభారత భాగమందును 'ఇల్లు - ఇంచు' అనువానిని బర్యాయములుగా నిల్పి చున్నారు. మ.........నాకద్విషన్మస్తక । ప్రతతుల్ ఘోరరణంబునం బడియె భూభాగంబు కంపింపఁగా. (ఆది. ౨ ఆ. ౨౪ వావిళ్ళ వారిముద్ర). ఇచట 'కంపిల్లఁగా' అని నన్నయ ప్రయోగించియుండును. ఆయనమతమున "కంపించు = కంపిల్లఁజేయు" అనియె ప్రయోగింపవలయును. 'కంపిల్లు' అనునర్థమున 'కంపించు' అని ప్రయోగించుట నథర్వణ తిక్కనాదు లంగీకరించిరిగాని నన్నయ సమ్మతింపలేదు. క. ముంచినఁ జప్పుడు విని కం । పించు శరీరములు......(నన్ని. కు. ౯ ఆ. ౩౨౮). చ.........వీఁ । డనికిఁ గడంగినప్పుడు సురాసురముఖ్యులు తల్లడింతు రీ । ఘను నతికాయుఁడంద్రు.........(భాస్క. యు. ౧౦౨౦ ప). ఇట భాస్కరుఁడు 'తల్లడిల్లుదురు' అనునర్థమున 'తల్లడింతురు' అని ప్రయోగించెను. సీ. ధర్మతనూజుండు ధర్మువు దప్పిన ధరణీతలంబెల్లఁ దల్లడిల్లు (సభా. ౨ ఆ. ౨౨౪). ఇట్లని నన్నయపద్ధతి ననుసరించిన ప్రయోగములు తిక్కనాదుల గ్రంథములలో లేకపోలేదు. ఉ......అందుఁ బో । వొల్ల నసంగరా దచటి కూరక పోవఁగరాదు నేర్పు సం । ధిల్లఁగ దీనిఁ బాపికొను దీమస మెట్టిది యొక్కొదైవమా. (విరా. ౨ ఆ. ౯౧). సీ......బాణ మవ్వీరవరుఁడు । గైకొని బ్రహ్మాస్త్రకలిత మంత్రాభియుక్తంబుగా నొనరించి కార్ముకమున । సంధించి జగములు జయపెట్టఁ జెచ్చెరఁ, దివిచి యేయుటయును దీప్ర భంగి । ....(ఆర. ౭ ఆ. ౧౫౧ ప). (సంధించు = సంధిల్లఁజేయు). క.........ఈ । పురుషులు గూడిన సృష్టికి । వెరవగునది సంఘటిలదు వేర్పడిరేనిన్ (శాంతి. ౫ ఆ. ౬౧). క.........ఈ । యితిహాసము శ్రుతమైనఁ బ । లితమైనను నెఱయ సంఘటించును లక్ష్మిన్ (శాంతి. ౫ ఆ. ౧౬ ప). (సంఘటించుట = సంఘటిల్లఁజేయును). తే-గీ. అఖిలసిద్ధులు నఱచేత నావహిల్లు (శాంతి. ౩ ఆ. ౪౧౫). తే-గీ.........ప్రతిమఁ గావించికొని యందుఁ బరము నావ । హించి పూజావిశేషంబు లెల్లఁ జేసి (ద్రోణ. ౫ ఆ. ౪౧౬). (ఆవహించు = ఆవహిల్లఁజేయు). (కర్ణ. ౧ ఆ. ౧౭౮; కర్ణ. ౩ ఆ. ౪౨; అను. ౨ ఆ. ౬౯). ఈయర్థమునందు 'ఆవాహించు' అనియు నన్నిచోడకవి ప్రయోగించెను. శా.........ఆవేల్పు, నం, । దావాహించిన మీఁద నెవ్వరికిఁ డాయన్ ముట్టఁగా వచ్చునే (నన్ని. కు. ౯ ఆ. ౨౫౩ సూ. రా. ని). క.........తనరాగంబునఁ ద్రిజగము । ననురాగిల్లెనొ జగంబు ననురాగముతో । ననురాగిల్లెనొ తా మఱి । యన జగములతోన చంద్రుఁ డనురాగిల్లెన్ (నన్ని. కు. ౮ ఆ. ౧౦౯). సూ. రా. నిఘంటువున "అనురాగించు = అనురాగము చూపు" అనుదానికి భీష్మ. ౧ ఆ. ౧౭౦ వచన ముదాహరింపఁబడెను. 'ఇల్లు' అనుదానితోఁ

గూడిన కొన్నిరూపములకుఁ బ్రేరణార్థ కేంచుగంతరూపములు గానరావు. కం... ......తెల్లముగ.........మా । శ్భిల్లె నరుఁడు బంధులెల్లఁ జేష్టలు దక్కన్ [ద్రోణ. ౨ ఆ. ౨౭౪). ఉ. తెల్లనిజోడు వెట్టుకొని.........శో । భిల్లుచు నుండ శంఖుఁడు విభీషణశంఖనినాద మొప్పఁగన్ (విరా. 3 ఆ. ౧౪౯). శా. విల్లుం గేతువు.........శో । భిల్లన్ వైచిన శక్తియుం దునిమి.........(భీష్మ. 3 ఆ. 3౯౧). (శల్య. ౧ ఆ. ౧౨౬, ౧33). 'శోభించు = శోభిల్లఁజేయు' అనురీతిని బ్రాచీన మహాకావ్యములందుఁ బ్రయోగము లభింపలేదు. "శోభించు - సం - అ - క్రి - ప్రకాశించు - (శోభిల్లు)" (శ. ర). శబ్దరత్నాకరకర్త యిట్లుదాహరించెనే కాని ప్రయోగములను జూపలేదు. మఱియు వ్యావహారికస్థితి ననుసరించి 'శోభించు' అనుదానికి "శోభిల్లు" అను రూపాంతరమును జూపెను. 'శోభించు = శోభిల్లఁజేయు' అను నర్థమును దడవనైనలేదు.

రంజాదుల యించుక్ప్రకారంబునకు సబిందుకంబున కప్రే
రణంబున ద్విరుక్త లకారం బగు. ౭౧.
రంజిల్లు - భాసిల్లు - వర్ధిల్లు - విలసిల్లు - రాజిల్లు - ఈ
బాలవ్యా యాదేశయోగంబున భిదాదు లకర్మకంబు లగు -
3.౨౭. I విషయము. భేదిల్లు - కంపిల్లు - సంధిల్లు.
ఇంచుక్కు పరంబగునపుడు రంజాదుల యించుక్కునకు
లోపంబగు. ౭౨.
లాదేశంబున కపవాదంబు. రంజించు - భేదించు -
సంధించు.

సంజీవని. 3.౨౭ I విష:—సబిందుకంబునకు = బిందువుతోఁగూడిన, రంజాదుల యించుక్ప్రకారంబునకు=రంజ మున్నగు కొన్ని ధాతువులకు బా. క్రియా.౬3 సూత్రముచే నగు నించుక్కుయొక్క చకారరూప హల్లునకు, అప్రేరణంబునన్ = ప్రేరణార్థము లేనపుడు, ద్విరుక్త లకారం బాదేశం బగును. ఉదా:—రంజ్+ఇంచు= రంజ్+ఇ+ల్ల్+ఉ= రంజిల్లు. ఇట్లే భాసిల్లు మున్నగువాని ప్రక్రియయు నైత మరయునది. అప్రేరణంబున ననుటచే ప్రేరణార్థకేంచుగ్వాగమునకు ద్విరుక్త లాదేశము గల్గదు. ఇంకఁ గేవల స్వార్థేంచు గ్వాగమునకు మాత్రమె ద్విరుక్త లకారాదేశము గల్గును. "ఈ యాదేశయోగంబున భిదాదు లకర్మకంబు లగు" అనువాక్యముచే భిదాదులు సకర్మకంబులయ్యు నీ లకారాదేశముతోఁ గూడునపు డవియు నకర్మకంబులె యగు నను నర్థము లభించుచున్నది. అట్టి భిదాదులలో 'కంప' ధాతువు నుదా

హరించుట సరికాదని తోఁచుచున్నది. "కప - చలనే, భ్వాది......అకర్మక......కమ్పతే........." (శబ్దస్తో) "ఈద్విరుక్త లకారమునంజేసి సకర్మకములును నకర్మకములగు ననుటంజేసి యట్లకర్మకములు గాదగు వానికే యీ యాగమం బగుననియు నట్లయ్యును - వర్షించు - ఉదయించు - అస్తమించు మొదలగు నకర్మకములకుఁ గాదనియు.........గ్రహింపవలయును" (బా. సా. వే. ౪౪౩ పు). ఈవాక్యము పరస్పర విరుద్ధార్థములు గల్గి యున్నది. మఱియు నీయాగమ మనుట పొసఁగి యుండ లేదు. ఈ ద్విరుక్త లకారవిధి యాగమ రూపము గాదు. ఆదేశరూపము. "అట్ల కర్మకంబులు గాఁదగు వానికే" యనుటచేత సకర్మకము లయియుండి యాదేశ యోగమున నకర్మకములు గాఁదగు వానికే యీ యాదేశమగునను నర్థము లభించుచున్నది. కాఁగా "అట్లయ్యును" అనుటచేత 'సకర్మకములకే రాఁదగియున్నప్పటికిని' అను నర్థము లభించుచున్నది. అట్టియెడ "వర్షించు" మున్నగు నకర్మకములకు రాకుండుటలో వింతయేమున్నది? ఇందు 'అట్లయ్యును' అను హేతువాక్యమెట్లు పొసంగును?

పరిశీలింపఁగా నకర్మకముల కీద్విరుక్త లకారాదేశము రాదనిచెప్పుట గ్రంథకృదాశయము కాదని చెప్పకతీరదు. "భాస్ - వృధ్ - లస్ - రాజ్ - కమ్పు" అనునవి యకర్మక ధాతువులేకదా. అట్లగుటచేత లకారద్వయాదేశ ఘటిత రూపములెల్ల నకర్మకములే కాని సకర్మకములు కానేరవనుటమాత్రము నిర్వివాదము. అకర్మకము లకర్మకములుగానే నిల్చును. సకర్మకములు సైత మీయాదేశ యోగమున నకర్మకములగునని సూరి వివరణమునకుఁ దాత్పర్యము. సంపూర్వక 'ధా' ధాతువునుండి "సమ్+ధా+ఇంచు = సమ్+ధా + ఇ + ల్ల్ + ఉ = సంధిల్లు" అని సాధించుకొనఁదగి యుండఁగా కొందఱు 'సంధి' అను నామధాతువు నిటఁ జూపుట యుక్తముకాదు. "సంధిల్లు - సంధిశబ్దము నామవాచకము - దీనికి ధాతుత్వవివక్ష యందు నలువదియైదవ సూత్రంబుచే నించుక్కుఁ రాఁగా 'సంధించు' అయ్యె.........." (బా. గు. ప్ర. ద్వి. ము. ౩౬౨ సూ). "సంధిల్లు:—౬౭ సూత్రజ్ఞాపకముం బట్టి సంధియను నామవాచకమునకు స్వార్థము ధాతుత్వవివక్ష యందించుక్కుఁ రాఁగా సంధించనురూప మేర్పడి యీవిధిచే నిత్యముగ ద్విరుక్తలకారాదేశమగుట సంధిల్లునను రూపముగల్గె" (బా. సా. వే. ౪౪౩ పు). బా. క్రి. ౬౩ సూత్రము చొప్పున సంస్కృతధాతువునుండి తత్సమధాతువును సాధించుటకు వీలు లేనియప్పుడు గదా, బా. క్రి. ౬౭ సూత్రపు వివరణముచొప్పున జ్ఞాపకసిద్ధముగ సాధించుకొన వలసియుండును. సూరి 'సంధిలు' మున్నగు లుప్తైక లకారకరూపము నుదాహ

రింపకుండుట వింత. బా. ప్ర. ఆ సూత్రము చొప్పున నాకృతిగణమగు నక్కటాదుల పట్టికలోనైనఁ జేర్చి యుదాహరింపఁడయ్యె. "తత్రోభయోర్భవేదేకో। లకార ఇతి కేచన" (౩౨౭ విష). అని యథర్వణుఁడు వచించెను. కం.........అది సంఘటిలదు వేర్పడిరేనిన్ (శాంతి. ౫ ఆ. ౬౧). ఆ-వె. అనఘ విషమమైనయట్టి కార్యంబు పా। టిలినఁజూచి పెద్దవలచిరైన (అను. ౨ ఆ. ౨౩౧ ప్రాసగతము). మొ॰

౭౨ సూ. వ్యాఖ్య:—'ఇంచుక్కు' పరంబగునపుడనఁగాఁ ప్రేరణేంచుగాఁగమము పరంబగునపుడు, రంజాదుల యించుక్కునకనఁగా, రంజాదుల స్వార్థేంచుక్కునకు, లోపంబగునని యర్థము. ప్రేరణేంచు క్ప్రేరకత్వమున రంజాదుల స్వార్థేంచుగ్భాగమునకు ద్విరుక్త లకారాదేశము పూర్వసూత్రముచేత (బా. క్రి. ౭౧ సూ). సిద్ధించుచుండఁగా దాని కపవాదముగాఁ బ్రకృతసూత్రముచేత లోపము విధింపఁబడినదని గ్రహింపవలెను. ఈవిషయమునే సూరి 'లాదేశంబున కపవాదంబు' అను వాక్యముచే వివరించెను. దీని కుదాహరించుటలో సూరి పూర్వసూత్రములోని యుదాహృతులలో (బా. క్రి. ౭౧ సూ). మూఁడిటినిమాత్రమె గ్రహించి వాని మీఁది స్వార్థేంచుక్కునకుమాత్రమె లోపమును రంజించు - ఛేదించు - సంధించు - అని చూపుటనరయఁగా "భాసిల్లు-వర్ధిల్లు - విలసిల్లు - రాజిల్లు-కంపిల్లు" అను కొంతవడినవానియం దీవిధి వర్తిల్లనేరదని తలంచినట్లు యగపడుచున్నది. వానియం దీవిధిని వర్తిల్లఁజేసినచో "భాసించు (భాసిల్లఁజేయు,) వర్ధించు (వర్ధిల్లఁజేయు) విలసిల్లు (విలసింపఁజేయు) రాజించు (రాజిల్లఁజేయు) కంపించు (కంపిల్లఁజేయు) అనురూపము లుప్పతిల్లవలసియుండును. అట్టి ప్రేరణార్థకరూపములు ప్రాచీన మహాకావ్యములందుఁ జూపట్టలేదు. కావున నీ ౭౧-౭౨ సూత్రములు మహాకవి ప్రయోగానుసారముగ వర్తిల్లుచుండునని గ్రహింపవలయును. నన్నయేతరుల కావ్యములలో 'కంపించు' మున్నగునవి 'కంపిల్లు' మున్నగువానికిఁ బర్యాయములుగా నైతము ప్రయోగింపఁబడియున్నవి. కం.........ముంచినఁ జప్పుడువిని.........కం। పించు శరీరములు (నన్ని. కు. ౯ ఆ. ౩౨౮). మొ. ఈవిషయమునె 'తద్వతామిత్యా' ద్యథర్వణకారిక విశదీకరించుచున్నది. (౩౨౭ విష). అట్టి యుదాహృతులును నందు విస్తరించి చూపఁబడెను.

వర్ణాగమో విశేషః।పురుషే ష్వర్థేషు చాపి వచనేషు
(ఆం. చిం క్రి. ౧౭ కారి. అహో. ౫౮౨ పు).
వచనే పురుషేచార్థే । లోపవర్ణాగమాదయః । (మో
మతఃపాఠాః)(వికృ. క్రి. ౩౫ కా. అహో. ౫౧౩ పు).

భాషేయ మమితా తత్ర । దేశ్యా చిత్ర స్వభావయుక్
నన్నయా తచ్చిత్ర తానుమ న్తవ్యా । పూజ్యపాద సుభాషితే.
థర్వణీయము. (వికృ. క్రియా. 3౬ కారి. అహో. ౫౧3 పు).
3౨౮ విషయము. త త్ర త్పదం పరిగ్రాహ్యం । యద్ద త్సహ్యాదయే హి
తమ్ । భూయసీ దేశ్యశబ్దేషు । లోపవర్ణాగమ శ్రుతిః
(వికృ. అజం. ౯3-౯౪ కా. అహో. 32౧-32౨ పు).

కల్పతరువు. 3౨౮ విషః—పయివానిలో మొకటి రెండు కారికలు తప్పఁ దక్కినవానికెల్ల 3౨౨ విషయమున వ్యాఖ్య చేయఁబడెను.

వర్ణాగమ ఇత్యాదిః—చింతామణికర్త క్రియాపరిచ్ఛేదమునఁ దత్సమక్రియల ప్రక్రియను మాత్రము "వ్యతిరేకాదా భావిని చాత్ స్యాత్" మున్నగు సూత్రములతో నుపదేశించి యాచ్ఛికక్రియల రూపసాధనమును "అత్త్వాది తత్సమా సా మిన దేశ్యానా"మిత్యా ద్యర్థర్చముచేఁ దత్సమక్రియా కార్యాతిదేశమున నుపదేశించెను. అతి విస్తృతమగు నాచ్ఛికక్రియా రూపసాధన మట్టి తత్సమక్రియా కార్యాతిదేశమున సాధ్యము కాదని తలఁచి "వర్ణాగమ" ఇత్యా ద్యర్థర్చమును సూత్రించుచున్నాఁడు. పురుషేషు = ఉత్తమ మధ్యమ ప్రథమపురుషములందును, వచనేషు = ఏకవచన బహువచనములందును, అర్థేషుచాపి = (తద్ధర్మాద్యర్థము లందును) ప్రేరణాద్యర్థ విశేషములందును, విశేషః - వర్ణాగమః = చు - పు - మొదలగు వర్ణవిశేషాగమములును నగునని యర్థము. ఇందలి యాగమశబ్దము వర్ణలోప వర్ణాదేశాదులకును నుపలక్షణము. ఈవిషయమునే "వచనే పురుషేచేత్యాద్య థర్వణకారిక నవరించుచున్నది. వచనే = ఏకత్వాదివచనమందును, పురుషే = ప్రథమాది పురుషమునందును, అర్థే = ప్రేరణాత్మనే పదాద్యర్థ విశేషమందును, లోప వర్ణాగమాదయః = వర్ణాగమ వర్ణలోప వర్ణాదేశాదులు గల్గును. అట్టి వర్ణలోపాగమాదేశాదు లనంతము లగుటచే వివరింప శక్యముగాదనియు మహాకవిప్రయోగములనుబట్టి తెలిసికొనవలసినదేయనియు "భాషేయ మమితే" త్యాది కారికలచే విశదీకరించెను. అట్టి కారికల కీవఱకు 3౨౨ విషయమున వ్యాఖ్య చేయఁబడెను. అథర్వణుఁ డిట్లు సంక్షేపించిన వర్ణాగమాదుల నీక్రిందిరీతిని బాలవ్యాకరణమున సూరి కొంతవఱకు వివరించుచున్నాఁడు.

చుగాగమం బాచ్ఛికంబున కసంయుక్త న ల డ రాంతం
బునకుం బ్రేరణంబున బహుళంబుగా నగు. 23.

పూను - పూనుచు - పూనించు, తేలు - తేలుచు -

తేలించు. మగుడు - మగుడుచు - మగ్గిడించు.

బాలవ్యా. కుదురు - కుదురుచు - కుదిరించు. విను - వినుచు

3 అా I విషయము. వక్ష్యమాణంబు పుగాగమంబు - వినిపించు. బాహు

ళకంబుచేఁ గొన్నింటికిఁ జుగాగమంబు లేదు. అను -

అనిపించు. తిను - తినిపించు. కను - కనిపించు.

దీని యత్వంబునకు - దీర్ఘంబు నగు - కానిపించు.

సంజీవని. 3 అా. I విష:—హలంతరసంయోగము తుదిని లేనట్టియు 'న - ల - డ - ర' అనువానిలోనే దేనిఁ దుదిని గల్గునట్టియు నచ్చ తెలుఁగు ధాతువునకుఁ బ్రేరణార్థమునందు 'చుక్' అను నాగమము బహుళముగా నగునని యర్థము. ఇయ్యది ప్రేరణేంచుక్కును బహుళముగా బాధించి నిల్చును. "అచ్ఛికమనుటంజేసి సంస్కృత ధాతువులకుఁ బ్రేరణమున నించుక్కేగాని చుగాగమము గాదు" (బా. సా. వే. ౨౨౫ పు). అనుట సరికాదు. సంస్కృతధాతువులెల్లఁ నించు గాగమాంతము లయి యుండియే ప్రేరణప్రత్యయము నందుచుండునుగాన నవి యసంయుక్త న ల డ రాంతములు కానేరవుగావున వానికి 'చుక్కు' సంభవింపనేరదు. కాని సంస్కృత సమములగు ధాతువులలోఁ గొన్నిటితుదిని 'ఇల్లు' అను స్వార్థికము నిల్చుటగలదుగాన 'అచ్ఛికంబునకు' అనుదళము సార్థకమగుచున్నది. లేనిచో 'పాటిల్లు' మున్నగు ధాతువులకుఁ బ్రేరణ 'చుక్కు' ప్రసక్తము కావలసివచ్చును. ఈసూత్రమందలి చుక్కు కిత్తుగాన ధాతువున కంతాగమముగ నిల్చును. బహుళమనుటచే 'చుక్కు' రానిపక్షమున బా. క్రి. ౨౦ సూత్రముచొప్పునఁ బ్రేరణమున 'ఇంచు' గాగమమే యగును. ఉదా:—నాంతములకు:—పూను+చు = పూనుచు - పూనించు, లాంతములకు:— తేలు+చు = తేలుచు - తేలించు, డాంతములకు:—మగుడు+చు=మగుడుచు - మగిడించు, బా. క్రి. ౨౫ సూత్రముచొప్పున 'గు' అనుదానిమీఁది 'ఉ' కార మికారమగునని సూరియాశయము. రాంతములకు:—కుదురు+చు = కుదురుచు - కుదిరించు, ఇందును 'కుదిరించు' అనుచో 'దు' అనుదానిమీఁది 'ఉ'కారమునకు బా. క్రి. ౨౫ సూత్రముచొప్పున 'ఇ'త్వము కలిగెనని సూరితాత్పర్యము. నన్నయాథర్వణీయము దేశ్యక్రియారూపసాధనము సువిస్తరముగాఁ జేయకున్నను "చౌ రే రుపధాత్మనశ్చ లు గ్వాస్యా" త్తను సూత్రజ్ఞాపకముచేతఁ బ్రేరణార్థమునవచ్చెడి యీ చుగాగమము చింతామణి కర్త్రభిప్రేతమే యని యెఱుంగునది. (చూ. ౨౧౦ X విష). బా. క్రి. ౨౭ సూత్రముచొప్పునఁ బైనుదాహరించిన రూపములలో నుత్వలోపము కల్గఁగా 'పూన్చు - తేల్చు - మగుడ్చు - కుదుర్చు' అను రూపములు కల్గును. అందు

'పూన్చు' అనుదానికి 'పూంచు' అనురూపాంతరమును గల్గును. (౨౧౦ XI విష. చూడుడు). (౨౧౦ X విష. చూ.). బా. ప్రక్రి. ౧౭ సూత్రము ప్రత్యయాగమాది పరకత్వమునఁ బ్రవర్తించునది కావునంజేసి దానిచే నుత్వలోపము కల్గు ననరాదు. (౩౨౮ III విష. ౨౧౦ X విష. ౨౧౦ XI విష. చూచునది). నాంతమగు విను ధాతువునకు 'చుక్కు' చేరఁగా 'వినుచు' అను రూపమేర్పడును. చుక్కు రానిపక్షంబున నించుక్కు నిల్చునపుడు బా. క్రి. ౭౮ సూత్రముచొప్పున 'పుగాగమము' రాఁగా 'వినిపించు' అను రూపమేర్పడునని "వక్ష్యమాణంబు పుగాగమంబు" అను వాక్యముచే సూరిగారే వివరించిరి. అను - తిను - కను మున్నగువానికి "చుక్కు" వచ్చుట కవి సంప్రదాయసిద్ధము కామింజేసి యట్టివానికి 'చుక్కు' రాదనుచు సూరి 'బాహుళకంబుచే........' అనువాక్యముతో విశదీకరించెను. (విస్తర.) బాహుళకమనఁగా బహుళత్వము = బాహుళ్యము. బా. క్రి. ౭౮ సూత్రముచే 'పుక్కు' రాఁగా నేర్పడెడి 'కనిపించు' అనుదానిలోని 'క'కారముమీఁది 'అ'కారమునకు దీర్ఘంబును గల్గునని సూరియే వివరించి 'కానిపించు' అనియు నుదాహరించెను. 'కాంచు' అనుపదియుఁ గనుధాతు ప్రేరణరూపమే యని తోఁచుచున్నది. "కను (దీనికి - కానన్ - కానక - కానమి - కానని - కానఁడు - మున్నగు విశేషరూపములుకూడ సిద్ధించును.) స. క్రి. ౧ చూచు........సీ. కానరే కానలలోన లోకోత్తరు, నని మ్రాని మ్రానికి నరిగి యరిగి (ఆప. ౨ ఆ. ౯౮ ప)..." అను సూ. రా. నిఘంటువుచొప్పునఁ గనుధాతు 'క'కారముమీఁది 'అ'కారమునకు దీర్ఘము పెక్కుచోటులందుఁ గన్పట్టుచున్నది. కావున 'కను+చు = కాను+చు = కాంచు' అనురీతిని బ్రేరణరూపము నంగీకరించుట (బా. క్రి. ౭౭) యుక్తమనితోఁచెడిని. శబ్దరత్నాకరమున

విస్తర. ౩౨౮. 1 విషయము:—పయిరీతిని సూరి. 'వినుచు - వినిపించు' అను రూపముల నుదాహరించి 'అను - తిను - కను' అనువానికి 'చుక్కు' రాదని మాత్రమె వచించియుండఁగాఁ బేటికావ్యాఖ్యాత యీ క్రిందిరీతిని వ్రాయుట యెంతయు వింతగా నున్నది. "బహుళమనుటంజేసి యను - కను - తిను - విను మొదలగు నాచ్ఛికధాతువు లసంయుక్త నాంతంబులయ్యును బ్రేరణమున ౭౦ చే నించు గాగమమునే గాని చుగాగమము నీవిధిచే నందఁజాలవనియు......అభిప్రాయము" (బా. సా. వే. ౮౮౫ పుట). సూత్రములోని సూరివివరణమునైన సరిగాఁ జూచికొనక వ్యాఖ్యాత పయిరీతిని వ్రాయుట (విను-ధా - చేర్చుట) యెంతయు శోచనీయము. చ. గొనకొని......దివ్యవాణిదా। వినిచె ధరాధినాథునకు........(ఆది. ౮ ఆ. ౧౦౫). అని భట్టారకుండె 'వినుచు' అనురూపముం బ్రయోగించెను.

'కానిపించు - కనిపించు' మున్నగునవి ప్రేరణార్థకములని తెలియునట్లు 'ప్రే' అని గుఱితించినట్లు 'కాంచు' అనుదానియొద్ద "ప్రే" అని వ్రాయఁబడ లేదు. "కాంచు - దే - స - క్రి. ౧ చూచు........" "కానిపించు - దే........ప్రే - కనఁజేయు" (శ. ర). కవిప్రయోగములందు 'కాంచు' అనునది 'చూచు' అనునర్థము కలదిగఁ గన్పట్టుచున్నదిగాని యట్టియెడలఁ బ్రేరణకర్తను వేఱుగ నిల్పుటలేదు. అట్లయినను నట్టిచోటులందు "కను+చు = కానుచు = కాన్చు = కాంచు" అను ప్రక్రియచొప్పునఁ బ్రేరణరూప మగపడుచున్నది. కావున 'రాముఁడుఁ గృష్ణునిఁ గాంచెను' అనుచో "రాముఁడు తన్నుఁ గృష్ణుఁడు గాంచునట్లుచేసెను" అనురీతిని వేఱువిధమగు ప్రేరణము నెన్నఁదగును. ఉ...దివంబునకా। వెలయఁగ సాధువాదములు విన్చి......... (సభా. ౨ ఆ. 3౧). ఉ.......... మహామధురధ్వని వించె వానికిన్ (ఆన. ౧ ఆ. ౨౮౭ ప.) అని యిట్టి వేఱువిధమగు ప్రేరణముసైతము భట్టారక సమ్మతమయి యున్నది. "సాధు సాధు" అను దేవతాదుల పలుకులు తమ్ము సభ్యులను వినిపించెనని యర్థము. దేవదత్తుఁడు రామునకు, 'గృష్ణునిఁ జూపెను' అను ప్రేరణమునఁ బ్రయోజకకర్త ప్రయోజ్యకర్తను ప్రేరించుట భాసిల్లును. "రాముఁడు కృష్ణుని గాంచెను" అను నీప్రేరణమునఁ గర్తయగుఁ రాముఁడే కర్మమగు కృష్ణునిఁ (తన్నుఁజూచునట్లు) ప్రేరించుట భాసిల్లుచున్నది. అట్లగుటంజేసియే సామాన్య ప్రేరణార్థకరూపములగు 'కనిపించు = కానిపించు' మున్నగునవి "గోచరించు = ప్రత్యక్షమగు" అను నర్థము గలవిగా నర్వాచీనకావ్యములలోఁ గన్పట్టుచున్నవి. రామునకుఁ గృష్ణుఁడు గనిపించెను = కానిపించెను. వేఱువిధమగు నీప్రేరణమునందలి "కాంచు" అనురూపము "చూచు" అనునర్థము గలదిగ వాడుకకెక్కెను. 'రామునిచే మిథిల కనఁబడెను = చూడఁబడెను' అను కర్మార్థకవాక్యమున "రామునకు మిథిల కనఁబడెను = గోచరించెను = ప్రత్యక్షమయ్యెను" అను నర్థ పరిణామము గల్గలేదా.

పయిరీతిని 'కాంచు' అనెడిదానిలోఁ బ్రేరణార్థమగు 'చుక్క' వెలయుచుండుటచేతనె యట్టి చకారము, మహత్పరకత్వమున (మహత్తు సూచేరిసిన సంజ్ఞ బా. క్రి. ౮౩ సూ). 'ప'కారముగఁ బరిణమించుచున్నది. తే-గీ. నీవుధర్మజుపాలికి నెమ్మినరుగు। మతఁడు పేరోలగంబున్న యవసరమునఁ। గాన్పు మతనికి......... (ఉద్యో. ౧ ఆ. ౨౭౦ ప). (కాన్పుము = ఆయనకు నిన్నుఁ జూపుము). ఇట్లగుటచేతనే 'కాంచు - వాంచు - పూంచు' మున్నగు దీర్ఘపూర్వక పూర్ణబిందువులు ప్రత్యేక విధానమున విరుద్ధములు కావనియు గ్రహింపనగును.

చువర్ణము కొన్నిధాతువులం దావయవికముగాఁ గన్పట్టుచున్నది. ఉదా:—అదురుచు = చలించు - ఇది 'అదురు' ప్రేరణరూపమనరాదు. (30 V విషయముననిది 'చౌరే'రిత్యాదికి వివరణమనుచుఁ బ్రేరణార్థకమని వ్రాయఁ బడెను.). (చూ. 3౨౬ III వి.) అదురు ధాతువు కోశములందు చూపఁ బడినదిగాని యది 'అదరు = చలించు' అనుధాతువుయొక్క స్వరశక్తి (Vowel hormony) జన్యమగు వ్యావహారికరూపమె కాని కవిసమ్మతము కాదు. అది ఉకారమధ్యమని నిర్వహించు ప్రయోగములు లేవు. 'అద్రుచు - అద్రు వన్' అనురూపములనుబట్టి 'అదురుచు' ధాతువు నంగీకరింపక తీరదు. అదురు ధాతువు గలదనుచు దాని 'ఉకార'మధ్యతను నిర్వహించుటకు శబ్దరత్నాకరమున నీక్రింది ప్రయోగ మీయఁబడెను. క. అదురుదురే పగదాయకుఁ । జెదురుదురే ధైర్య మెడలి జీవితవాంఛ ।ముదురుదురే మూలల నరి । కెదురుదురే కాక శూరు లెచ్చోనయినన్ (చంద్రభానుచరిత్రము). ఇందలి ప్రక్రమభంగము నోర్వని సమ తయేకదా యుకారమధ్యతను నిర్వహింపవలయును. రెండవచరణమున భ్రమించి శబ్దరత్నాకరకర్త 'చెదురుదురే' అనుపాఠము చూపెనే కాని 'చెదురు' ధాతువే లేదు. 'చెదరు' అను ధాతువుమాత్రమె శబ్దరత్నాకరమునఁ జూపఁబడినది. ఇట్టి యసం గతిని గనిపెట్టి సూ. రా. నిఘంటుకర్తలు 'చెదురు' ధాతువునుసైతము చూపి దాని నిర్వాహమునకును బైచంద్రభాను చరిత్రపద్యమునే యుంచుకేని సంకోచింపక యుదాహరించినవారైరి. ఇట్టి ప్రమాణములు వ్యాకరణ నియమపరిశీలన విషయ మున గ్రహింపఁదగినవి కావుగదా.

పయిరీతిని 'అదురుచు' అనునది యొక ప్రత్యేకధాతువనియు 'అదురు' ధాతు ప్రేరణరూపము కాదనియు నీక్రింది ప్రయోగములలోని దాని యప్రేరణార్థమె బోధించుచున్నది. ఉ. ధరణీచక్రము దిర్దిరం దిరిగె మార్తాండుండు కుంతీ భవ । త్కిరణుం డయ్యె దిశావితానము వడంకెన్ మిన్నదిర్చెన్.........(ద్రోణ. ౫ ఆ. 3౨౨). ఆ-వె. కురిసెఁ బుష్పవృష్టి సురదుందుభి ధ్వనుల్ । చెలఁగె సకలభువన వలయ మద్రువ (ఆది. ౫ ఆ. ౧౨౮ ప).

'అద్రువన్' మున్నగురీతినున్న ప్రయోగములలోని వత్వము (బా. క్రి. ౭౭ సూ). ప్రామాదికమనియు 'అద్రుపన్' అనియే యుండనఁగుననియుఁ దలంచి కావలయును సూరి (అందలి వత్వమును నిర్వహించు ప్రాసాదిగత ప్రయోగము కాన రాదు) 'అదురుచు' ధాతువులోని 'చు'అనునది "ఎద్రుచు - విద్రుచు - పద్రుచు" అనువానియందువలెనె ప్రేరణార్థక (బా. క్రి. 23 సూ) "చుక్కు" యనుచు

“చుక్పరక రువర్ణంబునకు ముందటి దువర్ణంబు నుత్వంబునకు లోపంబు విభాషనగు. అగుచోఁ దత్పూర్వంబు గురుప్రాయ. అదురుచు=అద్రుచు, ఎదురుచు = ఎద్రుచు, పదురుచు = పద్రుచు” (బా. ప్రక్రి. ౨౦ సూ). అని (సూరి) సూత్రించినవాఁడయ్యెను. తదను రోధంబున నేనును 3౦ V విషయమునఁ దత్సూత్రమున కల్లె వ్యాఖ్యానము చేసితిని. కాని ‘అద్రుచు - అదుర్చు’ అనువాని కవిప్రయోగనములలోఁ బ్రేరణార్థభానము తోఁపకున్నది. శబ్దరత్నాకరకర్తయు, సూ. రా. నిఘంటుకారులును ‘అద్రువన్’ అనుచోటి “వత్వము” కవిసమ్మతమె యనుతలంపున ‘అదురుచు’ధాతువులోని “చు”వర్ణము ప్రేరణార్థకము కాదనియు స్వార్థికమే యనియు ‘అదురుచు’ అనునది ‘అదురు’ ధాతువు రూపాంతరమె యనియు నట్లగుటచే ‘అద్రువన్’ అనుచోటి “వత్వము” నిర్బాధమనియు నభిప్రాయపడిరి. “అదురుచు - దే - అ - క్రి - అదురుయొక్క రూపాంతరము. (రూ. అదుర్చు)........” (శ. ర). “అదురుచు (ర్చు)=అద్రుచు (∠అదురు) అ - క్రి - చలించు-వడంకు” (సూ. రా. ని). పయినివ్రాసినరీతిని వీరి యదురు ధాతువు కవిప్రయుక్తము కాదుగదా. మఱియు ‘చు’వర్ణ మర్థవిశేషశూన్యమై స్వార్థికమే యగునపు డింక వ్యావహారికము నిరాధారము ననఁదగు ‘అదురు’ ధాతువు నంగీకరింపనేల? కవిప్రయోగానురోధమున ‘అదురుచు’ అను ధాతువునుమాత్రమె యంగీకరించుట యుక్తముకాదా ? ప్రసంగవశమున నిట ‘ఎద్రుచు - పద్రుచు - విద్రుచు’ అనునవి విమర్శింపఁబడుచున్నవి. సంస్కృతనామములకు ధాతుత్వ వివక్షయందు ‘ఇంచు’ గాగమము చేరునట్లె యాచ్ఛికనామములకు ధాతుత్వ వివక్షయందు ‘చు’గాగమము చేరునని (బా. క్రి. ౬౪ సూ). (చూ. 3౨౬ III విష.) వ్యాఖ్యచేసికొననగునుగాన ‘ఎదురు=విరోధి’ అను నామమునకు స్వార్థమున ‘చుక్కు’ చేరఁగా ‘ఎద్రుచు’ అను ధాతు వేర్పడును. క. పదపడి దుస్తరమగు నీ। పదుమూఁడవయేఁడు కడవఁబడుట యరిజిత। మైదురెఱుఁగ మిక్కై యాపద। లొదవిన సైరించి రిట్టి యునికియుఁ గలదే (ఉద్యో. ౧ ఆ ౯). ఈరీతినె ‘ఎదురు’ అనునామమును “అంగలాదులలోఁ” జేర్చినచో (బా. క్రి. ౬౩ సూ). ‘ఎదిరించు’ అనురూపము సిద్ధించును. ‘ఎదురు - ఎదురుచు - ఎదిరించు’ అనునవి యప్రేరణార్థక పర్యాయరూపములె యగుచున్నవి. కాన ‘ఎద్రుచు - ఎదిరించు’ అనువానిలోనిది యాగమ చకారమగుటంజేసి ‘ఎదురుపన్ - ఎదిరింపన్’ అనియె రూపములు కల్గును. ‘ఎద్రువన్’ అనురూపము కల్గనేరదు. “విదురు = విదులు = రాలు” అనుధాతువునకుఁ బ్రేరణరూపము ‘విదురుచు’ అగుచున్నది. అట్లె “పదురు = త్వరపడు” అనుదాని ప్రేరణరూపము ‘పద్రుచు’ అగును. కాన వానినుండియు

'విద్రుపన్ - పద్రుపన్' అనురూపములె నుజ్జ్వంతములు కల్గునుగాని 'విద్రువన్ - పద్రువన్' అను ననిష్టరూపములు కల్గనేరవు. కం. ఎదురుపలేరైరి కురుకులేంద్రుఁడు వారున్ (కర్ణ. ౨ ఆ. ౧౬౪). చ. దిశలద్రువంజెలంగ.........(విరా. ౩ ఆ. ౧౮). "అదుర్చు - అద్రుచు - అద్రువన్ - అట్లనె ఎదుర్చు - ఎద్రుచు - ఎద్రువన్ అన వచ్చునో అనరాదో ఎవరు సాహసించిచెప్పఁగలరు ?" (బాలక. ౨౯ పు). ఈశరణ్య కర్తగారి సందేహమును బైరీతిగల నన్నయ తిక్కన ప్రయోగములే తీర్చినవి గదా.

"ఎదురు అనేది నన్నయకాలమందు క్రియ. ఎదిరితిని ఎదిరితివి అనేరూపములు అప్పుడు వాడుకలో ఉండేవి. ఎప్పుడుపూటినదో తెలియదుగాని ఎదుర్చున్ను దానినుండివచ్చిన ఎదిర్చితిని - ఎదిర్చితివి - ఎదుర్చును మొదలయిన రూపములున్ను కొన్ని గ్రంథములందున్నవి........." (బాలక. ౨౫-౨౬ పు). అని యిట్లు శరణ్యకర్తగారు సరిగాఁ జూచికొనకయే సాహసించి వ్రాసిరి. నన్నయయే రెండిటిని బ్రయోగించెను. క. ఎఱుకని యెఱుఁగక నిన్నున్ । మఱకువ నెదిరితిని......... (ఆర. ౧ ఆ. ౩౨౬ ప). చ. అనిలజవంబునం బఱపు నమ్మ దనాగ మెదిర్చి క్రమ్మఱిం । చిన పరిశాఁడపోలె.........(ఆది. ౪ ఆ. ౨౦౬). తిక్కనాదులు నిట్లె వ్యవహరించిరి. ఆ-వె. అనఘ నీకెదిర్చి యని సేయువాఁడనై (భీష్మ. ౧ ఆ. ౧౫౬). క......... । ఎదురుపలేరైరి కురుకులేంద్రుఁడు వారున్ (కర్ణ. ౨ ఆ. ౧౬౪ ప). చ.........వా । నికి నెదురంగ శక్యమగునే (ఆర. ౫ ఆ. ౩౬౬). సీ. గర్వంబు మెఱయ శిఖండి యశ్వత్థామ । నెదిరిన నాతండు మద మెలర్ప (భీష్మ. ౧ ఆ. ౨౫౯). చ. ఇరువురు నీలనీరద నిభేక్షణ లించిన పేడ్కతోఁ బర । స్పర మెదిరించి...... (నైష. ౩ ఆ. ౯౫ సూ. రా. ని). "పఱచునుండి పఱపక వచ్చునా ? శబ్దరత్నాకరములో 'పఱపు' శబ్దమునకు 'పఱపఁజేయు' అని వ్యుత్పత్తిచెప్పిన సీతారామాచార్యులవారి మతమున పఱచునుండి పఱపక రావచ్చునని తేలినది. గాని కవిప్రయోగములు కనఁబడవు.........కడుదుర్భరంబునన్ బఱపకుమయ్య. (ఆర. ౫ ఆ.). అకల్మషులం బఱపంగఁ బాడియే (ఉద్యో. ౧). ఈప్రయోగాలు తాము చూచి నిఘంటువులో గనబరచి యుండిన్ని సీతారామచార్యులవారు పఱపఁజేయు అని ఎట్లు వ్రాయగలిగినారో తెలియదు" (బాలక. ౧౬౭ పు). ఈవ్రాత యపరిశీలనమూలకము. పఱచుశబ్దము "పరుగెత్తు = పాఱు" అనునర్థమున నప్రేరణార్థకముగాన నందలి యావయవిక 'చ' కారమునకు వత్వము వచ్చుటలో విప్రతిపత్తియే లేదు. అందులకుఁ బ్రయోగము లేదనుట సాహసము. ఉ.........వారణ ।

వ్రాతము లుజ్జగించి పఱపంగఁ దొడంగిరి......(హరివం. పూర్వభా. 3 ఆ. ౧౨౬ ప). ఈ 'పఱచు' అను సకర్మక క్రియయొక్క ప్రేరణరూపమగు 'పఱపు' అను ధాతువునకు 'పఱవఁజేయు' అని యర్థము వ్రాయుటలో శబ్దరత్నాకరకర్తచేసిన యపరాధమేమియు లేదు. బాలకవి శరణ్యకర్త యిట వింతగ భ్రాంతిపడి పైరీతిని వ్రాసెను. 'పఱుచు' ధాతురూపాంతరమగు 'పఱచు' ధాతువు పడుధాతుప్రేరణరూపమగునపు డందలి 'చు'వర్ణము ప్రేరణార్థకముగాన సావయవికము కానేరదు. కావున నద్దాని నుదాహరించుటలో "పఱపకుమయ్య - పఱపంగఁబాడియే" అను పత్వఘటితరూపముల నుదాహరించెను. అదియే యుక్తము. పఱపు ధాత్వర్థమగు 'పఱవఁజేయు' శబ్దములోని పఱచు ప్రేరణార్థకము కాదు. స్వార్థికము. కావున నట్టి యావయవిక చకారమునకు పత్వము శాస్త్రసమ్మతము. ఒక్కరూపమె ఘుణాక్షరన్యాయమునఁ బ్రేరణా ప్రేరణార్థకమగుటచే శరణ్యకర్త నిట్లు వంచించినదని యెఱుంగునది.

'పరుగెత్తు' అనునర్థముగల 'పఱచు' శబ్దమునందువలెనె అదురుచు-అద్రుచు - మోచు - గెలుచు - నిలుచు - పిలుచు మున్నగు ధాతువులందెల్ల సావయవిక చకారము గలదు గాన ముత్పరకత్వమున దానికి (బా. క్రి. ౭౭ సూ) పత్వము గల్గుచుండును. వెనుకవ్రాసినరీతిని 'ఎసరు' అను నామమునుండి 'ఎసరుచు' అను నామధాతు వేర్పడినట్లె (బా. క్రి. ౬౪ సూ) చిగురు - చిగురుచు, చెమరు - చెమరుచు, ఇగురు - ఇగురుచు, తలిరు - తలిరిచు, మున్నగు నామధాతువు లేర్పడును గాన వాని స్వార్థికరూపములలోని యాగమచకారము ముత్పరకత్వమున 'ప'త్వఘటితమై చిగుర్పన్ - చెమర్పన్ - మున్నగురీతిని వెలయుచుండును. మఱియు నట్టి నామము లంగలాదులలోని వగుటంజేసి (బా. క్రి. ౬౩ సూ) చిగిరించు - చిగిరింపన్ - మున్నగురూపములుసైతము వెలయుచుండును.

ప్రకృతసూత్రములోని బహుళశబ్ద మహిమచేఁ గొన్ని యాచ్ఛికధాతువులకు స్వార్థమందును 'చు'గాగమమువచ్చుట కన్పట్టుచున్నది. ఉదా:—తనరు+చు = తనరుచు = తనర్చు. "తనరు - అ - క్రి. ౧ అతిశయించు.........క.......... హాలాయుధుండు సనుదెంచిన నె। మ్మనము తెలివొందె మూఁపులు। తనరె మొగంబలరె నీదు తనయున కధిపా. (శల్య. ౨ ఆ. ౨౭). చ. కనుఁగొని కోపవేగమునఁ గన్నుల నిప్పులు రాల నంగముల్। దనరఁగ సాంద్రఘర్మ సలిలంబులు గ్రమ్మ...... (విరా. ౨ ఆ. ౧౩౩)" (సూ. రా. ని). "తనరుచు (ర్చు) = తనరు. అ - క్రి - (తనరు+చు - స్వార్థము). ౧ పొంగు - అతిశయించు - అధికమగు. చ. బొమలల్కన్ ముడివడ్డ రౌద్రరస ముప్పొంగన్ దనర్పన్ భుజా। గ్రము.........

(ఉద్యో. ౨ ఆ. ౧౮౮). మానిని - ఏచి తనర్చి తలిర్చిన క్రోవుల......(ఆది. ౪ ఆ. ౨౦). స్వార్థికమయ్యు నిది యాగమచకారమె యగుటచేత ముత్పరకత్వమున 'ప' త్వమె కల్గుచుండును. వత్వమురానేరదు (బా. క్రి. ౮౮ సూ).

ప్రయోగములు: ఉ. గొనకొని వీఁడు నీకును శకుంతలకుం బ్రియనంద నుండు...శకుంతల సత్యము పల్కె...అని దివ్యవాణి దా। వినిచె ధరాధినాథు నకు......(ఆది. ౪ ఆ. ౧౦౫). క......అవనీధర మా। తనిఁ బూన్చి......(సభా. ౧ ఆ. ౧౫౯). సీ.........ద్వారకాపురిఁ గాల్చె (సభా. ౧ ఆ. ౬౫). చ. ఇతనికిఁ గూర్తురేసి ధనమిత్తు రభీష్టములైన కార్యముల్। మతి నొనరింతు రిష్టుఁడని మంతురు గాక.........(సభా. ౨ ఆ. ౧౦ ప). తరల.........చె। చ్చెర పితామహా వీరి కిచ్చుటఁ జిత్తశాంతి యొనర్పవే. (సభా. ౨ ఆ. ౩౫). (ఒనరు. ప్రే. ఒనరుచు = ఒనర్చు). ఉ.........ధర్మనందనుఁడు క్రమ్మఱిచెఱ యదువీర కోపముల్ (అర. ౩ ఆ. ౧౭౦). చ.........దివంబునన్। వెలయఁగ సాధువాదములు విన్చె......
...(సభా. ౨ ఆ. ౩౧). ("సాధు సాధు" అనెడి దేవతాదుల వాక్యములు, విన్చెన్= తమ్ము వినునట్లు చేసెను ("వినఁబడెను = శ్రుతిగోచరమయ్యెను" అని తాత్పర్యము). మ.........ఈవచ్చు ను। న్మద వీరావళికిం భుజావిభవ విన్యాసంబు కాన్పించి మా।న్పెద గర్వంబు మరల్చెదం బసుల నాచేఁ జిక్కుఁగా జెమ్మియున్ (విరా. ౪ ఆ. ౨౬౩). మ.........ఆ। దరమున వారిసేయ ముచితంబుగ నారసి వెండి కాన్పవిూ। (ఉద్యో. ౧ ఆ. ౩౬౫). ఉ. ద్రోవది బంధురంబయిన క్రొమ్ముడి గ్రమ్మన వీడ్చి (విడ్చి) వెండ్రుకల్। దా వంచేతఁ బూని (ఉద్యో. ౩ ఆ. ౧౧౪). తే-గీ.........అన్న గేంద్రు। నతఁడ కాన్పించు మనల రయమునఁ బోవ। వలయు......(శల్య. ౨ ఆ. ౩౮). ఉ.........అవక్రచరిత్రుఁడు దానవేశ్వరుం। జెచ్చెరఁ గానుపించె...
......(నిర్వ. ౪ ఆ. ౨౫). ఉ. మెంచితి ధర్మమార్గమునఁ బ్రీతి యొనర్చుచు ధారుణీ ప్రజల్। మించిత్తనేక యాగముల మానుగ దక్షిణ లిచ్చి విప్రులన్। నించితి సజ్జన స్తుతుల నిర్మలమైన యశంబు దిక్కులన్। సంచితపుణ్య సర్వగుణసంపద నెవ్వరు నీసమానులే. (ఆది. ౨ ఆ. ౨౦౩). (మను - మనుచు = మంచు) (బా. క్రి. ౭౭ సూ. చూ). సీ. మెంగి విచ్చు పసిఁడి గేదఁగి తేకు గమి మించు విశదచ్ఛదమ్ముల విద్రిచి విద్రిచి (పాండు. ౪ ఆ). బిట్టుదూలి నల్దిక్కులఁ గూల గాత్రము విదిర్చె (రా. యు. కాం). (శ. ర). చ. ఎద్రిచిన కాలపాకమున నీగతి నీమదిఁ గ్రోధ వల్లికం। బద్రిచినవారు మన్నిశిత బాణపరంపర వైవ మిణ్గురుల్। విద్రుపఁగఁ దత్ఫలంబుల చవిం జరితార్థులుగా శరీరపుం। జిద్రుపలు చేరుఁ దత్సుతుల చేతులఁ గాక

కులంబు వాతులన్ (ఉ. హరి. ౪ ఆ. ౧౦౯). ఎద్రుచులోని చుక్కుస్వార్థికము. విద్రుచులోనిది ప్రేరణార్థకము.

బాలవ్యా అట్లు పుగాగమంబును మాన్వాదుల కగు. ౨౪.

3.వ II విమ. మాను - మానుపు - మానుచు. మను - మనుపు - మనుచు. బాహుళకంబున దీని కించుక్కు లేదు.

సంజీవని. 3.వ II విమ:—అట్లు.........ప్రేరణంబున బహుళంబుగా మాన్వాదులకు 'పు'గాగమంబును నగునని యర్థము. మాన్వాదుల కనుటచేత "అచ్ఛికంబులకు - అసంయుక్త న ల డ రాంతములకు" అను వానిని బూర్వసూత్రము నుండి గ్రహింప నక్కఱ లేదయ్యెను. 'పుగాగమంబును' అనుచోటి 'ను'శబ్దముచే "చు"గాగమము పూర్వసూత్రముచొప్పున నెట్లును గల్గునను నర్థము లభించుచున్నది. మాను - మానుపు - మానుచు. ౨౩ సూత్రముచొప్పున 'మానించు' అనియు నగును (చూ. బా. క్రి. ౨౮ సూ). మనుధాతువునకు. 'మనుపు - మనుచు' అని మాత్రమె యగును. 'మనించు' అనురూపము సిద్ధింపనేరదనుచు 'బాహుళకంబున దీని కించుక్కు లేదు' అని సూరి వివరించెను. మేల్కను - మేల్కను పు= మేలుకనుపు. మేల్కొను - మేల్కొలుపు = మేలుకొలుపు. వీనికి "పు"గాగమంబు నిత్యమగుట బాహుళమనుటచేతనే యని యెఱుంగునది. శబ్దరత్నాకరమున "మానించు" అను ధాతువు చూపఁబడలేదు. కాని "మానుచు" ధాతువున కర్థము వ్రాయునపుడు- 'మానఁజేయు - మానించు' అని వ్రాయఁబడెను. క. ఐనను నిప్పటిదుఃఖము। మానింపఁగ మనకు నొండు మందెయ్యది.........(కర్ణ. 3 ఆ. ౧౪౦). మ. అని మేషస్థితి మాన్చె బిత్తరపు చూపస్వేదతావృత్తి మా। న్చె నవస్వేద సమృద్ధి బోధకళ మాన్పెఁ మోహావిభ్రాంతి......(మనుచ. ౨ ఆ. 33). క. అని తనుఁ గౌశికముని మే। ల్కనుపంగా లేచి.........(భాస్క. బాల. 33వ ప).

చు క్కువర్ణంబులు పరంబులగునపు డిత్వంబున కుత్వం బగు. ౨౫.

అట్లు చు క్కుగాగమంబు లడంగ్వాది మాయ్యాదుల కగు నగుచో వాని కడవ్రాలు లోపించు. ౨౬.

అడఁగు - అడఁచు - అడఁగించు. మాయు - మాపు - మాయించు. అడఁగు - కరఁగు - కలఁగు - నలఁగు - ఇత్యాదు లడంగ్వాదులు. మాయు - ఉడుగు - కడగు - కుడుచు - బిగియు - ఇత్యాదులు మాయ్యా

దులు. ఆఁగు ప్రభృతు లుభయగణంబులు. బాహు
బాలవ్యాకరణ వివరణము. ళకంబునం జేసి కొన్నింటి కించు క్పు క్పు గాగమంబులు
మూఁడును, గొన్నింటి కందు యథాసంభవముగా
౩.౨౦ III విష. రెండును, గొన్నింటి కొక్కటియు నగునని యెఱుంగు
నది. ఆఁగు - ఆఁచు - ఆఁపు - ఆఁగించు. రేఁగు -
రేఁచు - రేఁపు - రేఁగించు. పాయు - పాచు - పాపు.
విఱుగు - విఱుచు, చూచు - చూపు, నేరుచు - నేరుపు,
మేయు - మేపు, లేచు - లేపు, కలియు - కలుపు,
తడియు - తడుపు, తెలియు - తెలుపు. ఇత్యాదు
లెఱుంగునది.

సంజీవని. ౩.౨౨ III విష:—౨౫ సూ:—చు క్పువర్ణంబు లనఁగా బా. క్రి. ౨౩-౨౪ సూత్రములచే విధింపఁబడిన "చు - పు" అను ప్రేరణార్థక ప్రత్యయములు పరములగునపు డిత్వంబున కనఁగా నవ్యవహిత పూర్వస్థితమగు 'ఇ' కారమునకు 'ఉ' త్వ మాదేశ మగునని యర్థము. అవ్యవహిత పూర్వస్థితమను వ్యాఖ్యచే 'బిగియు - బిగుచు' మున్నగు చోటులందు "బుగుచు" మున్నగు ననిష్టరూపములు కల్గనేరవు.

౨౬ సూ. వ్యాఖ్య:—అట్లు = ప్రేరణంబున వచ్చు చుక్ - పుగాగమంబుల లోని 'చుక్కు' 'అ'డంగ్వాదులకును 'పుక్కు' మాయ్వాదులకును బహుళముగా నగును. అట్లగుచో నా రెండుగణములకును దుదివర్ణము లోపించును. అడం గ్వాదులు న ల డ రాంతములు కానక్కఱ లేకుండుటయు రెండిటికిని నంత్యవర్ణ లోపము కల్గుటయు నేతత్ సూత్రారంభమునందలి విశేషము. అడఁగు మున్నగువా నికి 'చుక్కు'ను దదభావపక్షమున 'ఇంచుక్కును' (బా. క్రి. ౨౦ సూ) మాయు మున్నగువానికి 'పుక్కును' దదభావపక్షమున 'ఇంచుక్కును' వచ్చుటయు 'చు క్పు క్కులు' వచ్చునపు డంత్యవర్ణములు లోపించుటయు వరుసగా నుదాహరింపఁబడెను.

సూత్రమున, నడంగ్వాది మాయ్వాదుల యంత్యవర్ణములకు లోపము చెప్పవలసెనుగాన సూరి "తుదివ్రాలు" అని ప్రయోగించెను. తుదివ్రా లనఁగా 'తుది యక్షరములు" అని యర్థము. (బా. అచ్చి. ౨౧ సూ. ౨౦౭-౨౦౮ I విష). పేటికావ్యాఖ్యాత యీవిషయమును స్మరింపక 'వ్రాలు' అనుదాని నేకవచనస్థలము లందుఁ బ్రయోగించుట పొరపాటు. "అడఁగు+చు:—చుక్కుపరముగా గువర్ణము తుదివ్రాలు లోపింప నడఁచని రూపమగును........'మాయు+పు = మాపు' అని కడ వ్రాలు లోపింపఁగా నీరూపమేర్పడెను" (బా. సా. పే. ౪౪౨ పు)

ఇంకను వింతగా "కడవ్రాలునకు" (బా. సా. పే. ౪౪౨ పు). (కడవ్రాలకు అనవల యును) అనియుఁ బ్రయోగించెను. బహుత్వమునందు నగాగమ మగుట యశ్రుత చరము. బహుత్వమునఁ బ్రాంతికముగా లట్టు నిల్చుచుండునుగాన సూరి "ఉవర్ణ కంబు పరంబగునపు డుకార ఋకారంబులకు నగాగమంబగు" (బా. తత్స. అ సూ). అని సూత్రించెనేకాని ఏకవచనమున నని వక్కాణింపఁడయ్యె. లు ప్రత్య యముమీఁద "నఃకా" అను చొప్పున "కు ప్రత్యయము పరమగుట యెట్లు ఘటిల్లునని పేటికావ్యాఖ్యాత తలంచెనో తెలియకున్నది.

సూరి బిగియు ధాతువును మాయ్యాదులలోఁ బఠించుట ప్రామాదికముఁ బిగియుధాతు ప్రేరణరూపము 'బిగుచు' అగునుగాన నది యడంగ్వాదులలోని దన వలయును. 'బిగువు' అను బిగియుధాతు కృదంతరూపమును స్మరించి యిట్లు భ్రమించెనా యని యాలోచింపవలసియున్నది. పేటికాకర్త "బిగియు+చు=బిగువు" (బా. సా. పే. ౪౪౬ పు. క్రియా. ౨౫ సూ. వ్యాఖ్య). అని వ్రాయుట మిక్కిలి వింతగా నున్నది. "బిగుచు - దే - ప్రే - బిగియఁజేయు" "బిగువు - దే - వి - బింకము" "బిగుతు - దే - విణ - వదులుకానిది" (శ. ర).

ఆఁగుప్రభృతు లుభయగణంబులను సూరివాక్యముచే 'ఆఁగు' మున్నగు వానికి 'చుక్కును - పుక్కును' బహుళముగా నగుననియు నట్టి చుక్పుక్కులు పర మగునపు డాఁగుప్రభృతులకును నంత్యవర్ణలోపము గల్గుననియు విశదమగుచున్నది,

బాహుళకంబునం జేసీత్యాది సూరివాక్యముచే నీసూత్రమున బహుళ శబ్దము నుపదేశింపకున్నను ౨౩ సూత్రమునుండి వరుసగా బహుళశబ్ద మనువృత్త మగుచున్నదని విశదమగుచున్నది. అక్కారణమున 'ఇంచుక్ - చుక్ - పుగా గమములు' మూఁడును యథాసంభవముగాఁ బ్రయోగానుసారమున ధాతువుల కగు చుండునని గ్రహింపవలయును. అనఁగాఁ గొన్నిటి కించుక్పుక్పుగాగమములు మూఁడును గొన్నింటి కండలివి రెండును గొన్నిటి కొక్కటియు నగునని బాహుళ కంబునం జేసీత్యాదివాక్యముచే సూరియే వివరించెను. 'ఆఁగు - ఆఁచు - ఆఁపు - ఆఁగించు. రేఁగు - రేఁచు - రేఁపు - రేఁగించు' అనునవి "కొన్నింటికి మూఁడును" అనుట కుదాహరణము. "ఆఁగు" అనునది యంతర్భావిత ప్రేరణార్థకమగుటచే దానికిని 'ఆఁగించు' అనునర్థముగలదు. "పాయు - పాచు - పాపు" అనునవి "కొన్నింటియందు యథాసంభవముగా రెండును" అనుట కుదాహరణము. "విఱుగు- విఱుచు" అనునది "కొన్నింటి కొక్కటియు" అనుట కుదాహరణము. చూచు -

[బా. క్రి. ౨౫-౨౬సూ.] 'సూ-రా-ని' ప్రేరణేంచుక్కపై స్వార్థేంచుక్క సరికాదు.

చూపు మున్నగునవి యాఱు ధాతువులు సంచితము "కొన్నింటి కొక్కటియు" అను దానికే యుదాహరణమని సూరియాశయ మనఁదగును. కాని 'చూపించు' మున్నగు రీతిని వానిలోఁ గొన్నింటికి స్వార్థేంచుగాగమ ఘటితరూపములును బ్రసిద్ధమై యున్నవి. 'చూచు - నేరుచు - లేచు' అనుధాతువులపైని స్వార్థేంచుక్క నిల్చినను 'చూపించు - నేరిపించు - లేపించు' (బా. క్రి. ౮౭ సూ). అనురూపములు సిద్ధింపవచ్చును. కాని శబ్దరత్నాకరమున నిట్టిరూపములు చూపఁబడలేదు. అదొక ప్రమాణమనియుఁ జెప్పఁజాలము. 'రేఁగించు' అనునదియు శబ్దరత్నాకరమునఁ జూపఁబడలేదు. సూ. రా. నిఘంటువున "తెలిపించు" అనునది స్వార్థేంచుగంతముగఁ జూపఁబడినది. "తెలిపించు - స - క్రి. (తెలుపు+ఇంచు - స్వార్థము). ౧ తెలియఁబఱచు - ఎఱిఁగించు - వ. అని తమ కుమారులఁ బిలిచి తెలిపించిన వార లిట్లనిరి. (కళా. ౬ ఆ. ౧౫౧). ౨ మేలుకొలుపు - లేపు. ఉ. కొండలపాటునన్ మనము గుందినఁ గంటికి నిద్ర రాక నే। నం దెలిపించి యప్డు పయనంబయి దైత్య విభుండు వోవ........(నిర్వ. ౬ ఆ. ౮౦). 3 తెలియఁబఱచు - ప్రకటించు - ద్విపద. లీలమైఁ దెలిపించు లేజవ్వనముల। నోలి వినోదించుచున్న యంగనల (రంగ. రా. ఉ. ౮౭ పొ. ౨౬ ప). ౪ తెలుపు+ఇంచు - (ప్రేరణమున). తెలుపునట్లు చేయు - ఎఱుకపఱిపించు. (వ్యవ) వానిచే ఆతని కావార్త తెలిపించితిని" (సూ. రా. ని). "చూపించు - స. క్రి. (చూపు+ఇంచు - స్వార్థమున) చూపు - కనఁబఱచు. (బ్రౌ. వా). (వ్యవ). వాఁడు మచ్చునకై కొన్ని కాగితములు చూపించినాఁడు" (సూ. రా. ని). ఇట్లాచ్ఛిక ప్రేరణరూపములపై స్వార్థేంచుగాగమము వచ్చుట శాస్త్రవిరుద్ధము. నిర్మూలము. పై కవిప్రయోగములలోని "తెలిపించు" అనురీతి చోటులందు 'తెలుపునట్లు చేసెను' అనురీతినిఁ బ్రేరణపై ప్రేరణేంచుక్కనే శాస్త్రసమ్మతముగ సందర్భపఱుచుకొననగును. (సేనం దెలిపించి=సేననుగూర్చి తెలుపునట్లు చేసి- మొ).

ప్రయోగములు:—తరల. తరుణి ద్రౌపది యిట్లు పాండవ ధార్తరాష్ట్రుల నైన భీ। కర పరస్పర కోపవేగము గ్రన్నఁ బాచి........(సభా. ౨ ఆ. ౨౬౮) (పాయు - పాచు). తే.గీ.........విప్రు। కడుపు వ్రచ్చుచు వెలువడి క్రాఁచె విప్రు (అర. ౨ ఆ. ౫౨౩). (క్రాఁచు = క్రాఁగఁజేయు). ఎ-గీ........ఎట్టివారి నైనఁ। గ్రాఁచుఁ దక్షిణంబ గర్వంబు........(అర. 3 ఆ. ౨౬౦). ఆ-వె...... ఎగచి యొగచి యందు నెగయ కుండఁగ నొక్క। హంస.....(అర. ౨ ఆ. ౧౨). ('ఎగచు - ఎగుచు' అను రూపద్వయము కోశములంగలదు. వానిలోని స్వరమును

నిర్ణయించు ప్రయోగము లభింపలేదు. ఎగయుధాతువునుబట్టి 'ఎగచు' సమూల మనఁదగు). చ.........ని। న్నొడఁబడ నిష్టుఁడై కలఁపి.........(సభా. ౨ ఆ. ౯). (కలఁచు-కలఁపు). క.........స। త్కారంబులఁ దనిపి వారి (ఆర. ౨ఆ.౧౩౯). (తనియు తనుపు). ఉ.........భీష్మ మహాభ్ర మెట్లడం। గించెనొకో శిఖండి యను కృత్రిమవాయువు......(భీష్మ. ౧ ఆ. ౫౨). గీ. అది ప్రసిద్ధము విను తృష్ణ యడఁచి కర్మ। వృత్తి విడిచి.........(శాంతి. ౧ ఆ. ౧౮౦). చ. కౌరవసేన రూపు మా। పుట యవలీల నాకు ననుఁ బొల్లుగఁ జేయుట నీకుఁ బాడియే (భీష్మ. ౨ ఆ. ౧౬౧). క. వంచనయును మాయయు మా। యించి పరాక్రాంతి (అర. ౪ ఆ. ౭౬.) మ ...... మందర మంబుధిం గలఁచు దర్పం బొప్ప.........(భీష్మ. 3 ఆ. ౧౫౯). క. దవ్వుల విఱిగినఁ బొరులు। నవ్వుదురట మేలు మేలు నను సాఁగకు......... (విరా. ౪ ఆ. ౭౧). శా.........కలంచునే సతుల మాయల్ ధీరచిత్తంబులన్ (మనుచ. ౨ ఆ. ౬౭). సీ.........యతినైన గుండె జల్లనఁ గలంప (ఆము. ౧ ఆ. ౫౯) అని యిట్లు 'కలఁచు' ధాతువు 'మదనవికారముచే క్షోభింపఁజేయు' అనునర్థమునునైతము గల్గియున్నది. కాని "చ.........నీవు తన్నుఁ గ। ల్చిన నొరుఁ దాను గల్చి చను చేడియ గల్గినఁ జూపు తెచ్చెదన్ (నన్ని. కు. ౪ ఆ. ౩౯౯ ప). మున్నగుచోటులందు 'కలఁచు' ధాతురూపము గాదనియుఁ గలుచు ధాతురూపమనియుఁ గావుననె యట ముత్పరకత్వమున వత్వము గల్గునని యు నందలి చకారమాగమాది సంబంధికాక యావయవికమె యగుచున్నదనియు గ్రహింపవలెను. చ. కలుచుట దోసమే మగలఁ గల్వక యొండురు తొల్లి యొండురు। గలుతురె (నన్ని. కు. ౭ ఆ. ౧౫౧). "కలుచు (ల్చు) స - క్రి - మోహించు - వలచు." (సూ. రా. ని).

నన్నయా క్వచి ద్బిందు ర్నినౌ దృష్టాః। క్వచిత్తేషు న నూ మతౌ.
౩౨౭ IV విష. (విక్ర. అజం. ౯౦ కారి. అహో, ౩౬౯ పు).

కల్పతరు. ౩౨౭ IV విష:—"శత్రర్థే తూత శ్చా।నో_స్తస్య స్యాచ్చ పూర్ణబిన్దురపి" (౨౧౦ X విష) అను చింతామణిసూత్రము సందర్భమున లుప్తస్వరక నకారవిధి ప్రస్తావమున నుపదేశింపఁబడిన సూత్ర మియ్యది. క్వచిత్ = ప్రేరణార్థక స్థలములలోఁ గొన్నియెడల, బిన్దుః = లుప్తస్వర నకారస్థానమున బిందువును స్వర లోపాభావపక్షమున, ని, నౌ = నివర్ణ - వ్యంజన నకారములును, దృష్టాః = కనఁబడుచున్నవి. క్వచిత్ = కొన్నిరూపములలో, తేషు = వానిలో "ని న"ల చోట ననఁగా నివర్ణ నకారములచోట 'న నూ' మతౌ=నువర్ణ నకారములు సమ్మతములగు

చున్నవి. అనఁగా భూతార్థకరూపములలో 'ని'వర్ణమును దద్ధర్మాదర్థక వర్త మానార్థక ప్రభృతులలో 'ను'వర్ణమును నిల్పుననియు స్వరలోపపక్షమున సంతటను బొల్లు నకారమును బిందువును బర్యాయముగా నిల్పుననియు నర్థము. ఉదా:— పూంచెన్ - పూన్చెన్ - పూనిచెన్ - పూంచున్ - పూన్చున్ - పూనుచున్ - పూంచుచున్నవాఁడు - పూన్చుచున్నవాఁడు - పూనుచుచున్నవాఁడు - పూన్పఁ గలఁడు - పూన్పఁడు - మొ. అహోబలపండితుఁడును జాలవఱకిట్లే యర్థముచేసి కొన్నను నిందలి యుత్తరార్థమునకు వ్యాఖ్యచేయమి నరయఁగా నాతనికి దాని సందర్భము సరిగఁ గుదురుపడలేదని తోఁచును, కావుననే దానిపాఠము గొంత సవరింపవలసివచ్చెను. "క్వచి ద్బిన్దు ర్నిరో దృష్టాః।క్వచిత్తే చ న నీ మతా।......బిన్దుః పూర్ణబిన్దుః - పూనిచెన్ - పూన్చెన్ - పూంచెన్ ఇతిరూపత్రయమ్, పూఁచెనితి రూపం త్వ ప్రామాణికమేవ. దీర్ఘాచ్ఛే త్తణ్ణ ఏవ స ఇత్యుక్తేః. దీర్ఘాత్పరస్యాను స్వార స్యోభయ విధత్వాఙ్గీకార విరోధాత్ -అతఏవ ముద్దరాజు రామభద్రకవినా. క. పూంచె న్మంచె న్మన్చె న। టంచుఁ బ్రయోగింపఁజెల్లు నమరశ్రేణిక। మంచి మనోరథనికరము।పూంచె రమాధిపుఁడు భక్తపోషకుఁ డనఁగన్. ఇతిలక్షణ ముక్త్వా క. కాంచన మాలాలంకృత। చంచత్తనులీల మెఱయ జవనాశ్వములం। బూంచిన రథమున మణిమయ। పంచాననకేతు వెత్తె బంధురభంగిన్ - (కవిజన సంజీవని, ప్రథమతరంగము. ౪౫-౪౬ ప). (వావిళ్ళవారి ముద్రణమునఁ బైలక్షణపద్యాది చరణము "పూంచెం బూనిచెఁ బూన్చె న। టంచు........." అని యున్నది). ఇతి తిక్కయజ్వవచన ముదాహృతమ్. 'మనిచెన్ - మంచెన్ - మన్చెన్-ఇతి రూప త్రయమ్" (అహో. ౩౭౯-౩౭౦).

ఇంచుక్ = చుక్ - పుగాగమ పరకత్వమున నాచ్ఛికధాతువులందుఁ గలుగు వర్ణాగమ వర్ణలోప వర్ణాదేశాది వికారములలో నీయొక్కటిమాత్రమె పైరీతిని బ్రసక్తానుప్రసక్తముగ నథర్వణునిచే నుపదేశింపఁబడెను. ఇంకను నిట్టివి యనేకములు గలవు. అట్టివానినెల్ల "వర్ణాగమో విశేషః........." "వచనే పురుషే చార్థే.........భాషేయ మమితా తత్ర........." ఇత్యాద్యథర్వణ వచనముల చొప్పున (౩-౨౮ విష) మహాకవి ప్రయోగానుసారముగ గ్రహింపవలెను. అట్టి వానిలోఁ గొన్నిటిని సూరి యీక్రిందిరీతిని వివరించుచున్నాఁడు.

ఇంచుక్ - చుక్ - పుగాగమంబులు పరంబులగునపు
డాగమాదేశలోపంబులు పెక్కుదెఱంగులం గానం
బడియెడి, ౭౭.

అగు - కావించు. వచ్చు - రావించు - రప్పించు.
విన్నపము - విన్నవించు. మోఁకాలు - మోఁకరించు.
కేక - కేకరించు. పలవ - పలవరించు - పలవించు.
ఆల - ఆలకించు - ఆలించు. వ్రక్క - వ్రక్కలించు.
నొచ్చు - నొంచు - నొప్పించు. ఉండు - ఉనుచు -
ఉంచు. డిగు - డించు - డిగించు. పెరుగు - పెనుచు -
పెంచు. తురుగు - త్రుంచు. మునుఁగు - ముంచు -
మునుచు. మొగుడు - మొగుడుచు - మొగుచు -
మోడుచు - మొగిడించు. చొచ్చు - చొనుపు -
చొప్పించు. చిదుఁగు - చించు - చింపు. త్రెగు -
త్రెంచు - త్రెంపు. తిరుగు - త్రిప్పు. చచ్చు - చంపు.
నిలుచు - నిలుపరించు - నిలుపు. కొను - కొలుపు.
పోవు - పుచ్చు - పనుచు - పంచు - పనుపు - పంపు -
అనుచు - అంచు - అనుపు - అంపు. అను ప్రయుక్తం
బగు పోవునకుం బుచ్చుమాత్రంబగు. మోసపోవు -
మోసపుచ్చు. ఇత్యాదు లెఱుంగునది.

బాలవ్యాకరణ వివరణము. ౩౭౮ V విష.

సంజీవని. ౩౭౮ V విషః—(౭౧౦ XI వి. దీని లఘువ్యాఖ్యకలదు). అగు+ఇంచు = కావించు = అగునట్లుచేయు. వచ్చు+ఇంచు = రావించు = వచ్చునట్లు చేయు. ఇవి 'అగు - వచ్చు' ధాతువులకు బా. క్రి. ౨౦ సూత్రముచొప్పునఁ బ్రేరణేంచుక్ప్రత్యయముఁ గలుగు వికారములు. విన్నపము - ఇది అంగలాదుల లోనిది, కాన స్వార్థేంచుక్ప్రత్యయమున 'పాకు' వకారాదేశము. విన్నపము+ఇంచు = విన్నవించు = విన్నపముచేయు. విన్నవించు - ఆలించు - పలవించు మున్నగు నుదాహృతులనుబట్టి ప్రేరణేంచుక్ప్రత్యయముం దేకాక స్వార్థేంచుక్ప్రత్యయమందును శాబ్దికధాతువులకుఁ గొన్నియెడల నాగమాదేశలోపాది వికారములు గల్గునను సూరియాశయము విశదమగుచున్నది. మోఁకాలు - మోఁకరించు. ఇందు 'కేకరించు' అనుదానియందువలెనె రేఫముగలదని సూరి యుదాహరించెను. కాని శబ్దరత్నాకరకర్త యీక్రింది యుత్తరహరివంశ ప్రయోగమునుబట్టి యిందు శకటము నంగీకరించి యుదాహరించెను. "మోకఱించు - దే - అ - క్రి - మోఁకాళ్లు వేల కాన, ముందఱి కొఱగు." "మోఁకఱిల్లఁబడు. ద్వ - అ - క్రి. (మోకఱిల్లన్+పడు) మోఁకఱిల్లు. తే-గీ.........తత్త। ఱించి పొండ్రుఁడు ధర మోఁకఱిల్లఁ

బడఁగ (ఉ. హరి. 3 ఆ. ౬౫)" "మోఁకారించు - దే - అ - క్రి - మోకటించు యొక్క రూపాంతరము" (శ. ర). దీనినిబట్టియు 'మోఁకటించు' అనుదానిలోని శకటము విశ్వసనీయము కాకున్నది. ఇందలి 'ఇంచు' గాగమమును స్వార్థికమె యగుచున్నది. కేక+ఇంచు = కేకరించు. "కేకరించు - ఉభ - దే - అ - క్రి. ౧ కేకలు వేయు.........సం - స - క్రి - కటాక్షించు." "కేక - ఉభ - దే - వి - పెద్ద కూఁత - సం - ఆ - స్త్రీ. నెమలికూఁత" (శ. ర). ఇట్లు శబ్దరత్నాకరకర్త దేశ్యమగు 'కేక' శబ్దమునె వీనికి మూలముగ నంగీకరించెను. "కేకరించు - సం - అ - క్రి - కడగన్నుపెట్టు." అనుచొప్పున "కేకరించు" తత్సమధాతువుగ నంగీకరించునపు డయ్యది "కేకరము - సం - వి - అ - న" అను శబ్దమునుండి యేర్పడెననియు నర్థానికి "పెద్దకూఁతకూయు" అనునర్థము లేదనియు నెఱుంగునది. పలవ+ఇంచు = పలవించు = పలవరించు = ప్రలపించు. ఆల+ఇంచు = ఆలకించు = ఆలించు = విను. వ్రక్క+ఇంచు = వ్రక్కలించు = భేదించు=వ్రక్కలుచేయు. ఈమూఁడును నంగలాది గణములోని వగుటనే వీని కించు గాగమము స్వార్థమం దయ్యెనని యెఱుంగునది. 'ఆల - పలవ' అనువానిని సూరిగారు 'అంగలా'దులలోఁ బఠించియున్నారు. (శా. క్రి. ౬3 సూ). 'ఆలకించు' అనునది "ఆలక్షించు" అనుదాని వైకృతమనియు 'పలవించు' అనునది 'ప్రలాపించు' అనుదాని వికృతియనియు నెన్నునది. నొచ్చు+ఇంచు = నొంచు = నొప్పించు. 'నొప్పించు' అనుచో 'పత్వము' బా. క్రి. ౮౭ సూత్రముచేఁ గల్గెను. ఇందలి "నొంచు" అను రూపము చుగాగమాంత మనఁదగును. ఇందంత్యలోపమే కాక బింద్వాగమమును నయ్యెను. ఇట్టి ధాతువులకెల్ల బా. క్రి. ౭౬ సూత్రముచే "చు ప్పు"గాగమములు వచ్చుననియు, అవి వచ్చునపు డాసూత్రమునఁ జెప్పఁబడిన యంత్యలోపము కొన్నిటి కగుననియుఁ గొన్నిటి కంత్యలోపమె కాక ప్రకృతసూత్రముచొప్పున నాగమాదేశలోపాదులు పెక్కువిధములు గల్గుననియు నెఱుంగునది. అట్టి యాగమాదేశలోపములను యథాసంభవముగా బుద్ధిమంతులు సులభముగా నూహింపనగుననియు గ్రహింపవలెను.

ఉండు+చు = (అంత్యలోపము) ఉంచు, బిందువునకు నువర్ణాదేశము - ఉనుచు. డిగు+ఇంచు = డిగించు (బా. క్రి. ౭౦ సూ). డిగు+చు = అంత్యలోప బింద్వాగమములు - డించు. పెరుగు+చు = అంత్యలోపము - రువర్ణమునకు నువర్ణాదేశమున - 'పెనుచు' అనియు బింద్వాదేశమున - 'పెంచు' అనియు రూపసిద్ధి గల్గును. ఈ ధాతువు సబిందుకముగ శబ్దరత్నాకరమున నీక్రింది ప్రయో

గము చెప్పున నుదాహరింపఁబడెను. "పెరుఁగు - దే - అ - క్రి. ౧ వర్ధిల్లు. క. అనఘ మదాలస కడుపున । జనియించియు యోగిమాత చనుగుడిచి పెరిం । గిన తనయు లితర.........(మార్క. 3 ఆ). ౨ ఎదుగు. గీ. వింధ్య కుముదాద్రి మాద్రికి వి విధతార । కములు మొలపూసలుగఁ బెరుంగ మదిఁ దలఁచె (పాం. పు. ౫ ఆ)...... ..." (శ. ర). తునుగు+చు = త్రుంచు. అంత్యగవర్ణలోపము నువర్ణముచో బింద్వాదేశమును 'తు' అనుదానికి రేఫాగమమును రాఁగా 'త్రుంచు' అయ్యెను. బాలవ్యాకరణ ప్రథమ ద్వితీయ ముద్రణములలో నిందు ఖండబిందువు లేదు. తర్వాతి ముద్రణములలో నందు బిందువు ప్రక్షిప్తమయ్యెను. ఇందుకు మూలము శబ్దరత్నాకరాదులె యని తోఁచెడిని. "తునుఁగు - దే - అ - క్రి. ఖండితమగు. క. స్రుక్కి తునింగిన కాళ్ళను । తెక్కలు.........(అచ్చ. అర. కాం." (శ. ర). సూ. రా. నిఘంటువునందును నీ తిమ్మకవి ప్రయోగమె బిందుస్థితి కాధారముగ నెక్కొంపఁబడెను. తిమ్మకవి ప్రయోగమును బ్రమాణీకరించి యిట్లు సవరించుట సరి కాదని తోఁచెడిని. బా. గు. ప్ర. వ్యాఖ్యాత బిందువును నిల్పలేదు. పేటికావ్యాఖ్యాత సబిందుకముగ నుదాహరించెను. సూ. రా. నిఘంటువున 'తునుచు' అనురూపము సయితో ముదాహృతమయ్యెను. "తునుచు - స - క్రి. (✓ తునుఁగు). త్రుంచు - ముక్కలుచేయు. సీ. అనుకువెన్నెలఁ దాల్చి తునిచి సేవెలుచేసి వెన్నెలపాలను జున్నొనర్చి (యయా. ౨ ఆ. ౧౮ ప). మునుఁగు+చు = మునుచు - ముంచు. మొగుడు+చు = మొగుడుచు - మొగుచు - మోడుచు. మొగుడు+ఇంచు = మొగిడించు. చొచ్చు+పు = చొనుపు. చొచ్చు+ఇంచు = చొప్పించు బా. క్రి. ౧౭ సూ. చొప్పున చకారద్వయమునకు 'పకార' ద్వయము. ఇత్యాది మాన్యాది యగుటచే ప్రేరణమున 'పు'గాగమము వచ్చెను. చినుఁగు+చు = చించు. చినుఁగు+పు = చింపు. ఇత్యాది "ఆఁగు' ప్రభృతులలోని దగుటచే. "చుక్కును, పుక్కును" వచ్చి యంత్యలోపంబును 'ను'వర్ణకస్థానమున బింద్వాదేశమును రాఁగా రూపద్వయము గల్గెను. త్రెగు+చు = త్రెంచు - త్రెంపు. పై రీతినె 'ఆఁగు' ప్రభృతులలోఁ జేర్చి యంత్యలోప బింద్వాగమముల నరయునది. తిరుగు+పు = త్రిప్పు. చచ్చు+పు = చంపు. మాయ్యాదులలోఁ జేర్చి లోపాదికార్యముల నూహించునది. నిలుచు+పు = నిలుపు. నిలుచు+ఇంచు = నిలువరించు - దీనిని 'ఆఁగు' ప్రభృతులలోఁ జేర్చి 'చుక్ పుక్కు' లను జేర్చి లోపాదికము నూహించునది. కొను+పు = కొలుపు. మాయ్యాదుల లోనిదిగాన 'పుగాగము' నంత్యలోపము రాఁగా లువర్ణమాగమమయ్యెను. క. అలిగి దశార్ణాధీశుఁడు । కొలిపెను భగదత్తుమీఁదఁ గ్రూర

గజమా.........(భీష్మ 3 ఆ, ౧౫౧). మ.........అ । గ్గలికం దార్కొని తీవ్ర బాణతతి యా శాతంబులం జేకటుల్ । గొలుపన్ నిల్పి పెనంగి.........(హరి. ఉ, భా. 5 ఆ. ౧౧౦). ఇచట "కొలుపు = పురికొలుపు - కొలుపు = పుట్టించు" అను రీతి నర్థముల నెన్నుటచే 'కొను = వెలుగుదీయు' అనునర్థము గలదాని ప్రేరణ మున "కొలిపించు" అనురూపము ప్రసిద్ధమునై యున్నది. శబ్దపల్లవాది స్థలము లందు - "పురికొలుపు" మున్నగు రీతిని 'పు' వర్ణకము మాత్రమె యగును. పోవు+చు = పుచ్చు - పనుచు - పంచు - అనుచు - అంచు. పోవు+పు = పనుపు - పంపు - అనుపు - అంపు. లోపాగమాదేశము లూహ్యములు. అను ప్రయుక్తం బగునపు డొక్క 'పుచ్చు' అనురూపము మాత్రమె యగునని సూరిగారే వివరించి యుదాహరించిరి. మోసపోవు+చు = మోసపుచ్చు.

పోవుధాతు ప్రేరణరూపములుగా సూరిచే నుదాహరింపఁబడిన యీరూపముల విషయమున నభిప్రాయభేదములు గలవు. 'పోవు+చు = పుచ్చు' అనుచోటి లోపాదేశాగమాది వికారములు కొంత సుసంభవము లనఁదగును గాని "అనుచు-పనుచు" మున్నగునవి పోవుధాతు ప్రేరణరూపము లనుట విశ్వసనీయముగ నుండ లేదు. అర్థము సరిపడినను రూపము పోవు ధాతువును సంబంధించి యుండలేదు. కావుననే శబ్దరత్నాకరకర్త పుచ్చు అనుదానికి మాత్రమె 'పోఁజేయు' అను నర్థమును జూపెను. తరలము.........చెచ్చెరన్ ధరణీశులన్ । విడిచి పుచ్చుమ (సభా. ౧ ఆ. ౧౯3). "పుచ్చు - దే - అ - క్రి - పుచ్చిపట్టు, ప్రే, పోఁజేయు.........." (శ. ర). 'పనుచు' అనునది ప్రేరణరూపమని యాతఁడు తలంపలేదు. ఇది యొక ప్రత్యేక సకర్మక క్రియ యని యాతఁడు తలంచెను. ఇయ్యది. 'పంచు-పనుపు-పంపు' అనువానికి మూలరూపము కానోపును. ఈతనిపక్షమున 'పనుపన్' మున్నగుచోటులందు 'పనువన్' మున్నగు ననిష్టరూపములు సంభవింపవలసి వచ్చునుగాన 'పని' అనునామముపయిని స్వార్థిక 'చు' ప్రత్యయము చేరుటచే 'పనుచు' (తనరు. తనర్చు. 3 అం I విషయము.) అనుధాతు వేర్పడెననియు నక్కారణమున 'పనుచు' ప్రభృతులనుండి 'పనుపన్' మున్నగు పత్వఘటితరూపములు సుసంభవము లగుచున్నవనియు గ్రహింపనగును. ఇది యంతర్భావిత ప్రేరణార్థకమగుచు 'ఆజ్ఞాపించు-పోవఁజేయు' అను నర్థముల నిచ్చు ననఁదగును.

ఇంక 'అంచు-అనుపు-అంపు' అనువానికి మొదటి రూపమనఁదగు 'అనుచు' అనునది 'అరుగు' ధాతుప్రేరణరూపమని శబ్దరత్నాకరకర్త తలంచినట్లున్నది "అనుచు-దే - ప్రే - అరుగఁజేయు పుచ్చు.........(ఇది పెరుఁగుధాతువు వంటిది)" (శ.ర).

దీనిని బట్టి వెరఁగుధాతువునుండి 'వెనుచు' అను ప్రేరణరూప మేర్పడినట్లె 'అరుగు' ధాతువునుండి 'అనుచు' అను ప్రేరణరూప మేర్పడెననుట యుక్తమని శబ్దరత్నాకర కర్త తలంచెనని యూహింపనగును. కాని యీపక్షమున దీనికి 'ఆజ్ఞాపించు' అను నర్థము సహజముకాదని తలఁచి కావలయును సూ. రా. నిఘంటుకారు లీమార్గము నుపేక్షించిరి. ఇంకఁ బ్రేరణార్థకముగు. 'పనుచు' అనుదాని యాద్యక్షరము లోపింపఁగా (౨౧౦ VI. VII. విష.) 'అనుచు' అను రూపమేర్పడెనని వీరు తలంచినట్లు తోఁచుచున్నది. "అనుచు = అంచు, అనుపు - అన్పు - అంపు - స - క్రి - (√పనుచు) ౧ పోవునట్లుచేయు - పుచ్చు. క. అనవిని సత్యవతికిఁ జెప్పిన నాయమ వనుప నంబఁ బెంపుగ వృద్ధాం। గనలం దోడుగ నప్పుడ। పనిచి యనిచితిని జనంబు ప్రస్తుతిసేయన్ (ఉద్యో. ౪ ఆ. ౨౭౬). (ఆయమ పనుపన్ = ఆసత్యవతి యాజ్ఞాపింపఁగా - వృద్ధాంగనలను దోడుగఁ బోఁజేసి యాయంబను పోవఁజేసితి నని యర్థము)." (సూ. రా. ని).

ప్రయోగములు:—సీ.........విదురుఁడు మొగము వాయ। నిడి తల వాంచి తన్నెఱుఁగక దుఃఖితుండై యుండె.........(సభా. ౨ ఆ. ౧౯౮). చ. మతి నొనరింతు రిష్టుఁ డని మంతురుగాక......(సభా. ౨ ఆ. ౧౦). (మను - మంచు). క. బలహీను లైనవారలు। బలవంతుల నోడుచు నపుడు బహుమాయల ...... (సభా. ౨ ఆ. ౧౭౦). చ.........సౌబలుండు ని। న్నోడిచె దురోదరంబున (సభా. ౨ ఆ. ౨౧౪). ఆ-వె. జలజనాభు పగతు జంభకుం డనువాని। భూరిబలుని పుత్త్రుఁ బోరిలోన। నోడిచి.........(సభా. ౧ ఆ. ౨౪౭). (ఓడు ధాతు ప్రేరణము - ఓడుచు - ఓడించు). ఆ-వె. కరము భక్తి మ్రొక్కి కరములు మొగిచి యు। ట్లనియె (అర. ౧ ఆ. ౨౯౨). (మొగుడు. ప్రే. మొగుచు). క. దేవతలకు నపకారముఁ। గావించిన (అర. ౧ ఆ. ౩౭౬). (అగు. ప్రే. కావించు). క...... ...నా। నావిషయాధీశ్వరులను। రావించెం దత్స్వయంవర వ్యాజమునన్ (అర. ౨ ఆ. ౨౮). (వచ్చు - ప్రే. రావించు). క. కాంచన మాలాలంకృత। చంచత్తను లీల మెఱయు జవనాశ్వములం। బూంచి రథంబున.........(విరా. ౪ ఆ. ౪౫). (పూను. ప్రే. పూనుచు. పూన్చు. పూంచు). క. కని యనుమతుఁడై యందఱు। పనుపఁగ మన్ననలు వడసి యరిగెం బ్రీతిన్ (ఉద్యో. ౧ ఆ. ౬౧). చ......ఓండు విల్లు నై। కొనియెడు సందునన్ నినిచెఁ గ్రూరశరంబు లురంబునందు......... (విరా. ౫ ఆ. ౧౭౬). (నిండు+చు=నినుచు = నించు). క.........హైడింబుం। డనిఁ గర్ణుని నోర్చుఁ। బనుత మతని నతనికిన్ (ద్రోణ. ౫ ఆ. ౧౯౮). (పనుచు = ఆజ్ఞాపించు - పనుచుదము - పనుతము). సీ........., జనముల సుగతికి నునుతు

రధిప (అను. ౨ ఆ. 333). (ఉండు - ఉనుచుదురు - ఉనుతురు = ఉంతురు). తే-గీ.........సేన నరుఁడు । నొంపఁగా నిట్టు లొప్పరికింపఁ దగునె (భీష్మ. ౨ ఆ. ౨౮౦). ఉ......... । న్రొంచినఁ గెంపు సొంపునఁ గనుంగవ యొప్పఁగ......... విల్ । ద్రుంచి తురంగవక్త్రముల.........మేను నొ । ప్పించినఁ జేరితోఁడ...... ...(ద్రోణ. ౨ ఆ. ౭౪). చ.........శా । ను దొలఁగి యున్న వాఁ డతని నొంపక ....(నిర్వ. ౬ ఆ. ౧౩౦). ఆ-వె. చంప మదిఁ దలంచు తెంపు సూచితె... ...... (భీష్మ. 3 ఆ. ౨౮౮). చ.........మే । దినికి డిగింపఁగాఁ గొని (హరి. పూ. 3 ఆ. ౮౦). చ.........నేఁ । బని చెద వజ్రముం జముని పాలికి నన్నరనాథు వేగమే । యనుచుట కింత యొల్లిగమె యాతనికిన్ ననయాజ్ఞ యారయన్. (అశ్వ. ౧ ఆ. ౮౧). ఉ.........ఈతనిం । బంచితి సైన్యయుక్తముగఁ బార్థివ యిట్లని పల్కి తత్తటిన్ (శాంతి. ౨ ఆ. ౪3౨). ఆ-వె. భూరిభుజుఁడు దానె పోయెనో నీ వెట । యేని పుచ్చితో నిజేచ్ఛ నతని । ....(అర. 3 ఆ. 3౭౨). "అనుచు - దే - ప్రే - ౧ అరుగఁజేయు - పుచ్చు - ఆ - వె.........విజయలక్ష్మిఁ జేకొని రమ్మని।యధిపుఁ డనిచి పుచ్చ నతఁడు వోయె. (నిర్వ. ౯ఆ-౧౦౧ ప). ౨ ఆజ్ఞాపించు చ.........నేఁ । బని చెద వజ్రముం జముని పాలికి నన్నరపాలు వేగమే । యనుచుట.........(అశ్వ. ౧ ఆ. ౮౧)" (శ. ర). 'పుచ్చు' అనునర్థమునకు నిర్వచనోత్తర రామాయణపద్యము నుదాహరించుట సరి కాదని తోఁచెడి. అందు "అనిచి= ఆజ్ఞాపించి, పుచ్చన్ = పోవఁజేయఁగా" అని యర్థముచేయుట యుక్తమని తోఁచుచున్నది. అట్లె యాజ్ఞాపించ నెడి యర్థమున కశ్వమేధ పర్వపద్యము నుదాహరించుటయు సరి కాదని తోఁచెడి. అందు వజ్రమును ప్రస్థాపించెద నని యర్థముచేయుటయె సుసంగతమై యుండును.

అన్వాదుల కించుక్కు పరంబగునపుడు 'పు'గాగమం
బాలవ్యా. బగు. మానునకు విభాష నగు. ౭౮.
3౨౮ VI విష. అనిపించు. అను - కను - తిను - విను. మానిపించు -
మానించు.

సంజీవని. 3౨౮ VI విష:—అను మున్నగు ధాతువులకుఁ బ్రేరణేంచుక్కు పరమగునపుడు 'పు'గాగమము వచ్చును. ధాతువుతుదిని 'పు' అనునది నిల్చునని యర్థము. మాను ధాతువునకు 'పు'గాగమము వైకల్పికముగా నగును. మాను ధాతు వన్వాదులలోనిది కాదు. దానికి 'పు'గాగమము వైభాషిక మనుటచే నిది యప్రాప్తవిభాష యని యెఱుంగునది. ఉదా:—అను+ఇంచు = అను+పు+

ఇంచు = అనిపించు. అను - టిను - కనులకు 'చు' గాగమము రాదని బా. క్రి. 23 సూత్రపు వివరణమున సూరియె వచించెను. వినునకు 'వినుచు - వించు' అను రూపాంతరములు గలవనియు నందు వ్యాహరించెను. ప్రకృతసూత్రముచే "విను+ఇంచు = విను+పు+ఇంచు = వినిపించు" అను రూపాంతరమును గల్గును. సూరి బా. క్రి. ౫౫ సూత్రమునందును 'అన్వాదులను' బేర్కొనెను. ఆసూత్రపు వివరణమునందు 'కొను - కను' అనునవి మఱి రెండుధాతువు లన్వాదులుగఁ బఠింపఁబడినవి. ఈసూత్రములోని 'అన్వాదులలో' వానిని సూరి యుజ్జగించెను. కాన వానికి 'పు'గాగమమే కాక 'ఇంచు'కును రావనియె సూరి తలంచినట్లు తోఁచుచున్నది. బా. క్రి. ౭౮ సూత్రపు వివృతిలో 'మను' ధాతువునకు ఇంచుక్కు లేదనియు 'మనుచు - మనుపు' అని మాత్రమె యుండుననియు సూరి కంఠోక్తముగనే వచించెను. శబ్దార్థరత్నాకరమున 'మనించు - మనిపించు - కొనించు - కొనిపించు' అను రూపములు చూపఁబడలేదు. సూ. రా. నిఘంటు విప్పటికి నకారాది శబ్దములవఱకు మాత్రమె ప్రకటితమయి యున్నది. అందు 'కొనిపించు' అనునది చూఁబడెను. కాని దానికొక వ్యావహారిక వాక్య ప్రయోగముమాత్రము చూపఁబడెను "కొనిపించు - స - క్రి - (√కొను) కొనఁజేయు. (విలువకు పుచ్చుకొనఁజేయు). ఉదా:—మగనిచే ఆమె జరీచీర కొనిపించినది" (సూ. రా. ని). ఇంక దీనిప్రేరణము "కొలుపు" (బా. క్రి. ౭౭ సూ) అని మాత్రమె కవిసమ్మతము. విను+పు+ఇంచు = వినిపించు. బా. క్రి. 23-౭౭ సూత్రములచొప్పున 'వినుచు - వించు' అను రూపములును గల్గును. కను+పు+ఇంచు = కనిపించు - కానిపించు (చూ. బా. క్రి. 23 సూ). (విస్తర.). తిను+పు+ఇంచు = తినిపించు - మూను+

విస్తర. 3-౨౭ VI విష:—"కనిపించు - వినిపించును రూపములు ప్రేరణార్థకములుగా వ్యవహారమున నేఁడు విననయ్యెడి - యథార్థముగా నాయాగణంబులం జేర్చి యాయావాని కాయారూపంబుల సంపాదించునది. వీని నంతర్భావిత ప్రేరణార్థకములుగఁ బ్రయోగములంబట్టి గ్రహింపఁదగును." (బా. సా. వే. ౭౫౧ పుట). 'కనిపించు - వినిపించు' అనువానికి వ్యవహారమున 'గోచరించు - వినఁబడు' అనునర్థములు ప్రసిద్ధములగుటచే నీవేటికా-వాక్య మనర్థకమయి యున్నది. కాన నివి యప్రేరణార్థకములుగా వ్యవహారమున విననయ్యెడినని వేటికావ్యాఖ్యాత వ్రాసి యుండుననియు నచ్చుతప్పున 'ప్రేరణార్థకములుగ' అని పడియుండుననియుఁ దోఁచెడిని. ఈపక్షమున నివి యంతర్భావిత ప్రేరణార్థకము లని వచించుట కేవలము నయుక్తము. "కరఁగు = కరఁగించు" అనురీతి నించుక్కుచేరకయే ప్రేరణార్థము నిచ్చువాని నంతర్భావిత ప్రేరణార్థకము లనుట సంప్రదాయము.

ఫు+ఇంచు = మానిపించు - మానించు - మానుచు - మాన్చు - మానుపు - మాన్పు (చూ. బా. క్రి. ౭౮ సూ). చనుధాతువునకు 'చనఁజేయు' అని మాత్రమే ప్రేరణార్థకరూపము. క. అప్పుడు నగుపించె నచటి యబలాజనమున్ (వి కా. ౪ ఆ. ౩౯). ఇంచుక్పరకత్వమున 'నగు' ధాతువునకు 'ఫు'గాగమము వచ్చునని కల్పించికొనవగును. (చూ ౩౨౦ విమ)

అడ్డాదుల కించుక్కు పరంబగునప్పుడు గుగాగమం బగు
నప్పాదులకు విభాషనగు. ౭౯.

బాలవ్యా. ౩౨౮ VII విమ. అడ్డము - అడ్డగించు. అడ్డము - ఓర - చిత్తము - పంతము - పెల్ల - బోర - మట్టము - మేళము-ఇత్యాదు లడ్డాదులు. అప్ప - అప్పగించు - అప్పించు. అప్ప - ఒప్ప - పల్లము - కోపము - ఇవి యప్పాదులు.

సంజీవని. ౩౨౮ VII విమ:—అడ్డాదులు నప్పాదులును బా. క్రి. ౬౩ సూత్రములోని 'అంగలాదులలో'నివని గ్రహింపనగును. "అప్ప - ఒప్ప అనునవి యంగలాదులలో సూరిచేఁ జూపఁబడియు నున్నవి. ఆసూత్రముచే వీనికి స్వార్థమున "ఇంచుక్కు"రాఁగాఁ బ్రకృత సూత్రము ౭౭ సూత్రపు వివరణముగా "గుగాగమము" వచ్చునని యెఱుంగునది. అడ్డము మొదలగువాని విభక్తిచేరని ప్రాతిపదికములె "ఇంచుక్కు"నకుఁ బ్రకృతులని యెఱుంగునది. ఈవిషయమును "అడక - గాల - తిలక" అనువాని నంగలాదులలోఁ జదివిన సూరివివరణమె విశదీకరించుచున్నది. అట్లె యింకను అడ్డాదులని సూచించుటయుఁ దద్విషయమును స్పష్టపఱుచుచున్నది. కావునఁ దత్తచ్ఛబ్దముల స్వస్వరూపజ్ఞానమునకై సూరి 'అడ్డము - చిత్తము - పంతము - మట్టము - మేళము - పల్లము - కోపము' అని వచించినను 'అడ్డ - చిత్త - పంత - మట్ట - మేళ - పల్ల - కోప' అనునవే యీ స్వార్థేంచుక్ప్రత్యయమునకుఁ బ్రకృతులని గ్రహింపవలయును. ఉదా:—అడ్డ+గు+ఇంచు అడ్డగించు = 'అడ్డు' అను నాచ్ఛికధాతువును 'అడ్డగించు' అను నర్థము గలది వెలయుచున్నది. 'పెల్ల - బోర' అనువానికి రంజాదులకువలెనె (బా. క్రి. ౭౧-౭౨) "పెల్లగిల్లు = పెల్లగిలు - బోరగిల్లు = బోరగిలు" అను స్వార్థేంచు గ్రూపములును, "పెల్లగించు-బోరగించు" అనెడితదీయ ప్రేరణరూపములును సాధించుకొనవలయును. కోపమును బొందునది = 'కోపగ' అనియు, చిత్తమును బొందునది = "చిత్తగ" అనియు మేళమును బొందునది 'మేళగ' అనియు సంస్కృతశబ్దములను గ్రహించి వానిపైని "అన్యేష్వస్త్వా చ్చాఽధాతో రిత్యాదిసూత్రముచొప్పున

(చూ. ౩అ౯. విష. ౩అ౯. III విష) ధాతుత్వ వివక్షచే "ఇంచుక్కు"ను జేర్చి "చిత్త గించు - మేళగించు - కోపగించు" అను రూపములను సంపాదించికొనుట యుక్తము. అందు 'మేళగించు' అనుదాని తద్భవరూపము 'మేళవించు' అనుదానిని సంగ్రహించుకొనవలయును. కాని సూరి యుపదేశించినట్లు 'కోప - చిత్త - మేళ' అను సంస్కృతశబ్దములపై నించుక్కు నిల్చునపు డాచ్ఛిక మాత్రవిషయ మనఁదగు 'గు'గాగమము చేయుట యుక్తము కాదు. అట్లగుటం జేసి యడ్డాదులలోని చిత్త - మేళ - శబ్దములును నప్పాదులలోని కోపశబ్దమును బ్రత్యాఖ్యేయములని యెన్న నగును. అప్పాదులలోని 'అప్ప - ఒప్ప' అనునవి తద్భవధాతువులని యంగలాది వ్యాఖ్యాసందర్భమున వ్రాయఁబడెను. అందలి పల్ల శబ్దముసైతము వైకృతమె. "పల్లము - గుత్తము లోనగువాని మీఁది గంత - పల్యాణమ్" (వైకృతదీపిక). పల్యాణశబ్దము శబ్దస్తోమ మహానిధిలోఁ జూపఁబడలేదు. శబ్దార్థచింతామణి కోశమున "పర్యాణమ్" అని యుదాహరింపఁబడెను. 'పల్యయనమ్' అనునది యీ రెండు ప్రామాణిక కోశములందును గలదు. కావున వైకృతదీపికలో "పల్యాణమ్" అని ప్రకృతిని జూపుట సరికాదని తోఁచెడిని. ప్రయోగములు:—"ఓరగించు - ఓరగిల్లు" రెండును స్వార్థేంచు గంతరూపములె. ("ఓరసించు - స - క్రి. (√ ఓర) తప్పుకొను........" "ఓరసిల్లు (లు). ఓసరిల్లు. అ. క్రి. (√ ఓర. సం. అపసృ. ప్రా. ఓసర) అపసరిల్లు - తొలఁగు......" (సూ. రా. ని). ఇట్లు "ఓరసించు - ఓరసిల్లు" అనియు రూపములు గలవు). తే గీ. చేది పాంచాలకేకయు లాదిగాఁగ । గల్గు భూపాలకోటి మొగ్గరము లెల్లఁ । గలఁగఁ దిరుగుడువడ నోరఁగిలఁగఁ బెల్ల । గిల్లఁ దల్లడపడ రణ క్రీడ సల్పె (భీష్మ. ౧ ఆ. ౨౬౮ ప). ద్విపద. బోరన నెగయుచుఁ బొంగుచుఁ గొమ్ము । లోరగించుచు మలయుచు వంగికొనుచు (బసవ. ౫ ఆ. ౭౬౦ పంక్తి). "పెల్లగించు - దే - ప్రే. పెల్లగిలఁజేయు - ఉన్మూలించు" (శ-ర). క. అని కలు ద్రావుట యొవ్వరి । కిని గాదని పలికి పంతగించుచు ....(యయా. 3 ఆ. శ. ర). చ. తతమున ముక్కులం జెవులఁ గన్నుల నొల్కెడు రక్తమంగ మాప్లుతముగఁజేయఁగా నతఁడు బోరగిలం బడియెఁ ధరన్ ....(శల్య. ౧ ఆ. ౨౮౫). "బోరగించు - దే - ప్రే - బోరగిల్లఁజేయు" (శ. ర). శా.........ప్రభా తాయాత వాతాహతా । లోలత్తంత్రుల మేళగింపఁ గదవే లోలాక్షి దేశాక్షికిన్ (కుసుచు. 3 ఆ. ౫౭). "మేళవించు - వై...... తే.గీ. వీరశృంగారములు మేళవించినట్టి । చెలువమున.........(జై. ౫ ఆ. శ. ర). ఉ. వావిరి కప్పనీరు మృగనాభిరసంబున మేళవించి" (నై. 3 ఆ. శ. ర). గీ......

ఆరయంగ యుద్ధంబు గాదందుఁ బుట్టు । క్రీడ మేలేమియును జిత్తగ్గింపకుండు(అశ్వ. ౧ ఆ. ౧౧౬). ఉ. వినయు జిత్తగింపు ద్రుపదాత్మజ నాసభ నట్లుచేసినన్ (ఉద్యో. ౩ ఆ. ౨౪౪ ప), 'కోపగించు - కోపగిల్లు' అను రెండును స్వార్థంబుగంతములుగనె సూ. రా. నిఘంటువున నుదాహరింపఁబడెను. ఆ-వె. కొడుకుపాటుచూచి కోపించి కాళింగ । పతి.........(భీష్మ. ౨ ఆ. ౬౪). 'కోపగించు' అనువానికిఁ బ్రాచీన కవిప్రయోగము లభింపలేదు.

ఆడోడు కూడుల డకారంబునకుం జుక్కపరంబగు
బాలవ్యా. నపుడు రేఫంబగు. ౮౦.
౩౭౮ VIII విష. ఆడు - ఆరుచు - ఆడించు. ఓడు - ఓరుచు - ఓడించు.
కూడు - కూరుచు - కూడించు.

సంజీవని. ౩౭౮ VIII విషః—ఆడు = తడుపు = స్నానమాడు, మాటలాడు - ఆటలాడు. ఓడు = అపజయపడు. కూడు = పొందు. ప్రేరణార్థకమగు చుక్క (బా. క్రి. ౨౩ సూ) పరంబగునపుడు 'ఆడు - ఓడు - కూడు' అను ధాతువుల డకారమునకు రేఫాదేశ మగును. ఆడు+చు = ఆరుచు = స్నానమాడించు = తడుపు - ఆటలాడించు - మాటలాడించు. ఓడు+చు = ఓరుచు = ఓడించు = పరాజయమొందించు. కూడు+చు = కూరుచు = కూడునట్లుచేయు. ఈ విషయము కొంత పరిశీలింపవలసియున్నది.

ఆడు ధాతు ప్రేరణరూపములలో డకారము నిల్చినది "ఆడించు" అనునది మాత్రమె గలదు. "ఆడుచు" మున్నగురూపములు లేవు. "ఆర్చు = ఆడించు" అను రూపములు గలవుగాన "ఆడు ధాతు డకారంబునకు రేఫాదేశము చేయుట యుక్తమె. క. నేర్పరి పెక్కువిధంబుల । నార్పఁగ బొమ్మలు గడంగి యాడెడు చందం । బేర్పడఁ గాన్పుము.........(శాంతి. ౧ ఆ. ౨౮౩). చ. మదిమది నుండ నీసుతుఁడు మంత్రులు పాబలు జూద మార్చి.........(ఉద్యో. ౩ ఆ. ౨౮౦). అనురీతిని 'ఆటలాడు' అనునర్థమునందు ప్రేరణరేఫాదేశము నిర్వివాద మనఁదగును. అట్లె - సీ. కెంగేలు కేలితోఁ గీలించి నెయ్యంపు మాటలఁ దగు మఱుమాట లార్తు । (విరా. ౨ ఆ. ౩౧౦). (ఆర్తును = మాటలాడింతును). అనుచోప్పున "మాటలాడించు" అనునర్థమునందును బ్రేరణరేఫాదేశ మంగీకరింపఁ దగినదే యనఁదగును. కాని "అఱచు = ఆఱుచు = ఆర్చు = బొబ్బరించు" అను వేఱొకధాతువు గలదు. అయినను "ఆడు" ధాతుప్రేరణరూపమగు 'ఆర్చు' అనునది పెద్దకేకలు వేయుట యనునర్థమునఁ బ్రయోగింపఁబడదు గానఁ దద్విషయము శంకాస్పదము కాదు.

క. విఱిచి వధియించి యార్చెన్ । వఱలఁగ భీముండు భువనవలయం బద్రువన్ (సభా. ౧ ఆ. ౨౧౨).ఆర్చు=బొబ్బరించు ప్రేరణార్థకము కాదు. మ. జలకం బార్చె ల తాంగి యోర్తు.........(పారి. ౨ ఆ. ౧౧). సీ. నీహార సలిలంబు నించి కాంచన కలశముల మజ్జన మార్పఁ జనవు లేదు. (వరాహ. ౭ ఆ. ౪౮ సూ. రా. ని). 'ఆర్పన్' అనురీతిని 'స్నానమాడించు' అను నర్థమునఁ బ్రాచీనకవి ప్రయోగములు లభింపలేదు. కాని 'సీటితోఁ దడుపు' అనునర్థమున భట్టారక ప్రయోగము లే చూపట్టుచున్నవి. సీ......ఆ-వె. ఎఱుక గల మహోత్కుఁ డెఱుక యన్ జలములఁ నార్చుఁ గ్రోధమను మహానలంబు (అర. ౧ ఆ. ౨౨౨). తరల.........వీడు గృష్ణుఁడ వీఁడు భీముఁడు వాఁడు గ(ఁ)వ్వడి భవత్కృతబాహుణంబను వహ్ని నార్పఁ గ నున్న య । క్కడిఁడి వీరలు.........(సభా. ౧ ఆ. ౧౬౩). ఈసందర్భమున నొకవిషయ మాలోచింపఁ దగియున్నది. "ఆఱు = చల్లగాలిచే దానియంతట నది చల్లాఱు." అనునర్థముగల 'ఆఱు' ధాతు ప్రేరణరూపము 'ఆడు' ధాతు ప్రేరణ రూపమునను సన్నిహితముగాఁ దోఁచును. సీ.........ఆ-వె. ఇంద్రియముల నెల్ల నివురంగఁజేయుచు । నడరు శోకవహ్ని యాఱనేర । దింద్రపదవి సేరె నేనియు (భీష్మ. ౧ ఆ. ౧౬౩). ఇట్టియెడల 'ఆర్చు = సీటితోఁదడుపు' అనునర్థమునను మూల మగు నాడు ధాతువు చెల్లనేరదు గాన భేదమును గ్రహింపవగును.

ఓడుధాతు ప్రేరణరూపములగు "ఓడించు=ఓరుచు=ఓర్చు" అనువాని యర్థ మును "ఓర్చు = స - క్రి. సహించు" అనుధాతువు నిర్వహింపఁజాలి యున్నది. కావున "ఓడు" ధాతు డకారమునకు రేఫాదేశము చేయు నేలయని శంకింపవలసి యున్నది. ఆ-వె. పరశురాముఁ డొండె హరుఁడొండె నరుఁడొండె । గాక యొరులు గలరె కర్ణు నోర్వ । బలిమి భీముఁడొండె బలదేవుఁడొండెఁ గాఁ । కొరులు నరుబం శలుర్వ నోర్వఁగలరె. (ఆది. ౭ ఆ. ౨౦౩). క.........నను మార్కొనంగఁ బురు షుల నుర్విం । గానఁ గిరీటికి నొక్కని । కే నోర్వ నతండు శరము లెక్కడెఱుఁగున్ (ఉద్యో. ౪ ఆ. ౧౪౯). (ఇటఁ గిరీటిని నొక్కని నే నోర్వనని కవిప్రయుక్త మన్నను క్షతి లేదు). ఇట్టియెడలఁ గల వత్వాగమముచే నివి యప్రేరణరూపములనుట యుక్తము, ఇట్టి ప్రయోగములను సూ. రా. నిఘంటుకారులు "ఓర్చు (రుచు) ఓడించు - స - క్రి. (√ ఓడు) ఓడఁజేయు. జయించు" అనుదానికి లక్ష్యములనుగా నుదా హరించుట యుక్తము కాదు. వత్వముతోనె యుదాహరించుట మఱియు వింత(చూ. ఎగచు సూ.రా.ని).ఇట్టియెడల జయింపఁ జాలననుదానివలెనెసహింపఁజాల నను నర్థము ను సుసంగతమె యననగును. సీ. సురసమూహంబుతో సురరాజు నోడించి ఖాండవం

బెక్కుటి కాల్చియున్న।వీరవ కఖిలాబ్ధివృతవసుంధరఁ గల రాజుల నోర్చి పరాక్రమ మున। ....(అర. ౧ ఆ. 3 ౬౮). ఇట్టియెడల రాజులనోర్చి సహించె ననుట గ్రంథకృదభిప్రేతము కాదు, సుసంగతమును గాదు. ఓడించె ననునర్థమె సందర్భశుద్ధి గల్గియుండును. క. ఆరంభరహితుఁ బొందు నె।య్యారయ సంపదలు హీనుఁ డయ్యును బురుషుం। డారంభశీలుఁడయి యక్క। తారంభుల నోర్చు నెంత యధికుల నైనన్ (సభా. ౧ ఆ. ౧౨౩). ఇట్టియెడల "ఓర్చు=సహించు" అనునది యర్థవంతమె కాదు, ఇంక "ఓడించు = హీనులఁ జేయు" అని యర్థము చెప్పక తీరదు, కావున నిట్టి ప్రయోగములను సంగ్రహించుటకయి "ఓడు" ధాతు డకారమునకుఁ బ్రేరణార్థక చుక్పర కత్వమున రేఫాదేశ ముపదేశించుట యత్యావశ్యకము. ఇట్టిచోటులందు ముత్పర కత్వమున నత్వము రాదు. సత్వమె కల్గును. ఇందులకు బాధక ప్రయోగములు లేవు. శత్రురాజుల నోరుపఁగలఁడను రీతినే ప్రయోగింపఁదగును. క.........ను। మ్మీరసమెత్తి కీడ్పఱిచి యింతలుసేసినదాన నీమదిం। గూరిన నొవ్వు సొంపునను గోపము పెంపునఁగాదె యారయన్ (ఉద్యో. 3 ఆ. ౭౮). క. వారని సంక్లేశంబులఁ। గూరు నరుఁడు బానిఁ జేయఁ గొనకొండ్రె బుధుల్. (శాంతి. ౨ ఆ. ౨౮౨ ప). అను సోను యాజి ప్రాసస్థగిత ప్రయోగములచొప్పునఁ బ్రేరణమంటేకాక యన్నియర్థము లందును 'కూడు' ధాతువునకుఁ బర్యాయముగ 'కూరు' ధాతువు వెలయుచున్న దనుటలో సందియము లేదు. కావున "ఆడోడు కూడుల........." (బా. క్రి. ౮౦ సూ.) అను ప్రకృతసూత్రమున "కూడు" ధాతువును బ్రత్యాఖ్యానము చేయుట యుక్తము. "ఆడోడు కూడుల" అనెడి సిద్ధద్వంద్వమున నాచ్ఛికపర రూపసంధిని దొలఁగించుటయుఁ గర్తవ్యమె. ఇవి స్త్రీసమములు కామిం జేసి యాచ్ఛికద్వంద్వమనుట పొసఁగదు.

బాలవ్యా. చెడునకుం జుక్పుగాగమంబులును డాక లఘు రేఫంబు
3 ౨౮ IX విష. నగు. ౮౧.

చెఱుచు - చెఱుపు.

సంజీవని:—3 ౨౮ IX విష:—బా. క్రి. ౭3 సూత్రముచొప్పున డాంత మగు చెడుధాతువునకు "చుక్కు" ను, ౭౮ సూత్రముచొప్పున 'పుక్కు' ను రాఁగా చెడుధాతు డకారవ్యంజనమునకు శకటరేఫాదేశం బగునని యర్థము. ఉదా:— 'చెడ్+ఉ+చు = చెఱ్+ఉ+చు = చెఱుచు. చెడ్+ఉ+పు = చెఱ్+ఉ+పు = చెఱుపు. రెండిటికిని 'చెడఁజేయు' అని యర్థము. ఇట్లనుటచేత "చెడించు" అను ప్రేరణేంచు గాగమాంతరూపము దీనికి లేదని విశదమగుచున్నది.

శబ్దరత్నాకరమున "చెఱచు - చెఱపు - చెఱుచు - చెఱుపు" అను నాల్గు రూపములు చూపఁబడెను. 'ఉ'కారమధ్యము కొందఱి మతమనియు 'అ'కారమధ్యము కొందఱి మతమనియు వ్రాయఁబడెను. సూ. రా. నిఘంటువునందు 'చెఱచు' అనురూపముమాత్రము చూపఁబడలేదు. కాని "చెఱపు - చెఱుచు - చెఱుపు" అనువాని వివరించుటలో నయిదుచోటులందుఁ 'చెఱచు' శబ్దము వాడఁబడెను. ఉకారమధ్యతనుగాని 'అ'కారమధ్యతనుగాని 'చు'వర్ణమునుగాని 'పు'వర్ణమును గాని నిర్ణయించు ప్రయోగ మేకోశమునందును జూపఁబడలేదు. శకటమును నిర్ణయించు ప్రయోగము చూపఁబడెను. "సీ.........ఎఱ్ఱఁగి వానితపము చెఱుపఁ బనిచె।.........(ఆది. ౫ ఆ. ౧౮౫). 'చెర్చె' అనియుఁ గలదు. ద్విపద. యజ్ఞేశుఁడేనిఁ గ్రియాదక్షుఁ డతఁడు। యజ్ఞ మేటికిఁ జెర్చె (పండితా. వాద. ౨౦౫ పా. సూ. రా. ని).

చెడుశబ్దమూలకముగుటం జేసియు 'అ'కారమధ్యతను నిర్వహింపఁజాలు ప్రయోగము లేమిం జేసియు సూరిగారిమతముచొప్పున 'ఉ'కారమధ్యముమాత్రమె యంగీకరించుట లెస్స.

పడునకుం జుక్కను డా కలఘురేఫంబు నగు. ౮౨.

బాలవ్యాకరణ పఱుచు.

వివరణము. శబ్దపల్లవంబగు పడున కించుక్క విభాషనగు నగుచో

3ఆర X విష. డాకు లఘురేఫం బగు. ౮౩.

వెలువడు - వెలువరించు - వెలువఱుచు - చొప్పడు -

చొప్పరించు - చొప్పఱుచు.

సంజీవని. 3ఆర X వివః—బా. క్రి. ౮౩ సూత్రము చొప్పున 'పడు' ధాతువునకుఁ బ్రేరణంబున 'చుక్కు' రాఁగా దాని డకారవ్యంజనమునకు శకటరేఫాదేశమగునని యర్థము. ఉదా:—పడ్+ఉ+చు = పఱ్+ఉ+చు = పఱుచు = పొందఁజేయు. పతనార్థకమగు 'పడు' ధాతువునకు "ఏనుఁగును గోతిలోఁ బఱిచెను" అను అనురీతి ప్రయోగము కన్పట్టదు. "ఏనుఁగును గోతిలోఁ బడఁజేసెను" అనియె వాడఁబడుట గలదు. కాని బాణమును బడునట్లు చేసె ననుచో "బాణమును బఱిచెను" అను రీతి ప్రయోగములు కన్పట్టును. 'పఱపు పయిని దుప్పటి పఱిచెను' అను రీతిని బతనార్థమందు 'పఱచు' అను ప్రేరణరూపము కొన్నియెడలఁ గన్పట్టుచున్నది. ఇట్టి 'తడఁబడు' అనుదాని ప్రేరణమునందును 'తడఁబఱచి' అను 'అ'కారమధ్యరూపము కవిప్రయుక్తమై యున్నది. క. సంగీతకళలఁ జెలఁగు కు। రంగాక్షీ బెడం

గులం గరంగుట తప్పో । భంగించి యిట్లు చేతుఁ బో । అంగుట తప్పో తడఁబఱచి పురుషులకున్ (శల్య. ౨ ఆ. ౨౨౪ శ. ర. పఱచు - తోఁటగు శబ్దములయొద్ద) ఈపద్యమున 'పఱపు' అనురూపము నుగన్పట్టుచున్నది. 'శరశతంబుఁ బఱపెను' అనురీతి ప్రయోగములు గలవు. ప్రకృతసూత్రమునఁ జెప్పిన "పొందు" అను నర్థముగల 'పడు' ధాతువునకుఁ బ్రేరణార్థమున 'పఱుచు' అను 'ఉ' కార మధ్యధాతు వేర్పడుచున్నది. పఱుచు= పొందించు - బాధలనొందించు. క. నెట్టన సభలో వేపుర । కట్టిదుర నరాతితనముగా కెంతయు వా । రెట్టితులువలో ద్రౌపది । ఁట్టుల పఱిచెడిదె జూద మాడరె యొందున్ (ఉద్యో. ౧ ఆ. ౩౪౪). శబ్దరత్నాకరకర్త యిట్టివ్యవస్థను జేయలేదు. ప్రేరణార్థకములగు 'పఱచు = పఱుచు' అనునవి పర్యాయములని తలఁచి యీ క్రింది రీతిని వ్రాసెను. "ప్రేరణార్థకమైన పఱచు ఒకనాట్యముమునుబట్టి ఉకారమధ్యముగా నుండవలసి యున్నను వ్రాతప్రతులయం దంతట తఱచుగా అకారమధ్యముగా నుండుటవల్లను ఒక ప్రామాణికకవి ప్రయోగమున (పింగళిసూరన కళాపూర్ణోదయమున. తడంబఱచి యతియందు కానఁబడుటవల్లను ఇట్లకారమధ్యముగానును వ్రాయఁబడియెను" (శ. ర. 'పఱచు' శబ్దము). 'పఱుపంగ' అని 'ఉ' కారమధ్యముగా వావిళ్ళవారి ముద్రణమున నున్నదాని నీతఁడు సవరించి "పఱపంగ" అని యిట్లుదాహరించెను "పఱచు - యు - దే.........వై. ప్రే..........౩ పాటు పడఁజేయు. అకల్మషులం బఱపంగఁ బాడియే. (భార. ఉద్యో. ౧ ఆ)." (శ. ర). శబ్దరత్నాకరకర్త దీనితోపాటుగ నిచ్చిన యితరోదాహృతులు పతనార్థక పడు ధాతురూపము లనఁదగును. "పఱచు - యు - దే.........ప్రే. ౧ పడఁజేయు. చ... ......కడు దుర్భవంబునన్ । పఱపకుమయ్య.........(భార. ఆరణ్య. ౫ ఆ). ౨ దుప్పటి లోనగువాని పఱచు......" (శ. ర). పయినుదాహరించిన యారణ్యపర్వ పద్యమున "దుష్టనీచజన్మమునఁ బడఁద్రోయకుమయ్య యని యర్థముగాన నదియుఁ బతనార్థకమె యనఁదగును "ఆ. వె.........క్రవ్యాద జన్ముండ । వగుము మీఁద ననియె ననిన నేను. చ. ఎఱుఁగక తప్పునేసితి సహింపఁగదే కడుదుర్భవంబునన్ । బఱపకుమయ్య నావుడుఁ గృపన్......(ఆర. ౫ ఆ. ౧౩౩-౧౩౪ ప). ఇట్లు శబ్దరత్నాకరకర్త "పఱచు - పఱుచు. పఱపు - పఱుపు" అను ప్రేరణరూపములను వ్యవస్థారహితముగఁ గలగాయపులగముగ నుదాహరించెను. "పఱచు - యు - దే - ప్రే - పఱవఁజేయు..........౩ ప్రయోగించు. దివ్యశరంబులు ద్రోణు తేరిపైఁ బఱపు కిరీటి. (భార. ద్రోణ. ౧ ఆ)." (శ. ర). "పఱుచు - దే - ప్రే. ౧ పడఁ

జేయు. వ. పదంబులు విఱిచియు - పార్శ్వంబు లగలఁ జెఱిచియు గజంబులం బఱి చియు గాత్రంబుల నుఱిపియు. (భాగ. ౬ స్కం). ౨ దుప్పటిలోనగువానిఁ బఱచు ...." (శ. ర). "పఱుపు. దే - ప్రే - ౧ పడఁజేయు - పాటుపడఁజేయు... ......" (శ. ర).

౮౩ సూ. వ్యాఖ్య:—శబ్దపల్లవంబగు పడుపఱ=బా. క్రి. ౧౧౮ సూత్రము చొప్పున శబ్దపల్లముగ నేర్పడి శబ్దమునఁ గుత్తరావయవమైయున్న పడుధాతువునకుఁ బ్రేరణంబున బా. క్రి. ౭౩ సూత్రముచొప్పున 'చు'గాగమంబును "ఇం"చుగాగ మంబును నగును. అందు "చుక్కు"వచ్చునపుడు పూర్వసూత్రము (బా. క్రి. ౮౨ సూ). చొప్పున డకారవ్యంజనమునకు శకటరేఫాదేశం బగును. వెలి+పడు+చు = వెలువఱుచు. ఇంక నించుక్కు వచ్చునపు డట్టి పడు ధాతువ్యంజన డకారంబునకు లఘురేఫాదేశం బగును. ఉదా:—వెలువడ్+ఉ+ఇంచు = వెలువర్+ఉ+ఇంచు = వెలువరించు = వెలుపలికిఁ బడునట్లుచేయు. "వెలుఁగు+పడు అను నీరెండుధాతు వులును గలిసి వెల్లడియను విలక్షణార్థమును బోధించును" (బా. సా. వే. ౮౫౩ పు) అను పేటికవివరణము సరికాదు. వెలువడుశబ్దమునకు వెల్లడి యనునర్థము సరికాదు. "వెలువడు - ద్వి - అ - క్రి - (వెలి+పడు) ౧ బయలుపడు. నూతిలో వెలువడఁ గోమలిం దిగిచె (భార. ఆది. ౩ ఆ). ౨ బయలుదేఱు - వెలువడిరయి సకేసరాజ్య విభవచ్యుతుఁడై (భార. ఆర. ౨ ఆ)........." (శ. ర). "చొప్పడు - ద్వి - అ - క్రి. (చొప్పు+పడు). కలుగు. ఉ.........వే। రుక్కునఁ బోరినన్ సుగతి గొండె జయంబును నొండెఁ జొప్పడున్ (భార. శల్య. ౧ ఆ)." (శ. ర). చొప్పడ్+ఉ+ ఇంచు = చొప్పర్+ఉ+ఇంచు = చొప్పరించు = కలుగఁజేయు. ప్రయోగములు:— సీ.........। నీయట్లు క్రూరులై నృపతులఁ జెఱఁబెట్టి పసుపరించుచుఁ బశుపతి నుమేశు। వరదుఁ బూజించినవారును గలరె. (సభా. ౧ ఆ. ౧౮౯). క. తనయుఁ బసువఱిచి తద్వపఁ। గొని వేల్చినఁ జూచి.........(ఆర. ౩ ఆ. ౨౧౫). (పసువ రించు = పసువఱుచు = యజ్ఞపశుత్వమును బొందించు = యజ్ఞపశువుగాఁజేయు). సీ.........తే-గీ. ధారుణీ సురముఖ్యు లధ్వరములందుఁ। బసుపరింపరె పశువులఁ బరమ పుణ్య।గతులు గలుగవె...(ఆర. ౫ ఆ. ౫౫), పైస్థలములందెల్ల 'పశుపరించు - పశువఱచు' అని శవర్ణమె భారతమున ముద్రింతమైయున్నది. శబ్దరత్నాకరమున 'స'వర్ణముతోఁగాని 'శ'వర్ణముతోఁగాని యీశబ్దమె చూపఁబడలేదు. ఇది 'భయ పడు' మున్నగువానివంటిది గాదు. ఇయ్యది శబ్దపల్లవము. సాధారణముగా శబ్దపల్ల వావయవము లాచ్ఛికశబ్దములె యైయుండుట సంప్రదాయము. మఱియు నందలి

వాదేశము - రేఫాదేశము - వర్ణవిశేషము మున్నగునవి మిశ్రస్థలములందు సంభవించునవి కావు. అందలి వాదేశము గ స డ ద వా దేశము కాదు. శబ్దపల్లవములందుఁ గల్గు వాదేశ విశేషము. "పసుపు+పడు+ఇంచు = పసువరించు = పసువఱుచు" అని యాంచ్ఛికశబ్దరూపముగ నంగీకరించుటయె యుక్తమనితోఁచెడిని. ఉ. పాలితధర్మయుండు శిశుపాలుఁడు బాలుఁడు వీనినేల భూ। పాలక నీకుఁ బట్టువఱుపన్ (సభా. ౨ ఆ. ౨౨). (పట్టువడు. ప్రే. పట్టువఱుచు). మత్తకోకిల. ఈ వికర్ణుఁడు బాలుఁడయ్యును నేర్పరించి యథావిధిన్। దేవమంత్రియపోలె ధర్మువుఁ దెల్పె నీతనిబుద్ధి మీ। రేవగింపక చేకొనుం డిది యెల్లయందును ధర్మ స। ద్భావ మొక్కని కేర్పరింపఁగ బ్రహ్మకైనను బోలునే (సభా. ౨ ఆ. ౨౩౬). (ఏర్పడు. ప్రే. ఏర్పరించు). క.........అదియె। ల్లను నేర్పరించి.........(విరా. ౧ ఆ. ౬౫). మ.........దర్పంబు సొం పేర్పరిం। చుటకుం జొచ్చిన.........(కర్ణ. ౧ ఆ. ౧౬). తే.గీ. ఎట్టులంటేని వినుమిది యేర్పరింతు (అను. ౫ ఆ. ౫౭). ఆ వె. వృద్ధు కొడుకుపలుకు విని క్రూరుఁడై పాప। బుద్ధిఁజేసి మిమ్ము భూతలంబు। వెలువరించి రాజ్యవిభవంబు గొని।.........(ఆది. ౧ ఆ. ౨౦౧). (వెలి+పడు+ఇంచు= వెలువరించు). ఉ. పాండవసైన్యముల్ సెదరి పాఱెనుఁ గర్ణునిచేత నొచ్చి యు। ద్దండత నీదుశౌర్యమును దర్పము నేర్పడ నిల్వరింపుమీ। (ద్రోణ. ౫ ఆ. ౨౦౨). (నిలుచు+పడు = నిల్వడు. నిలుపు+పడు = నిల్వడు. నిల్వడు = నిలువడు - ప్రే - నిలువరించు - నిల్వరించు = పాఱిపోకుండ నిలుచునట్లుచేయు). కోశములందిది వేఱు రీతిని వివరింపఁబడెను. "నిలువరము - దే - విణ - స్థిరమైనది." "నిల్వరించు - దే - అ - క్రి. చలింపకనిలుచు. ఆ-వె. వీఁడె వచ్చుచున్నవాఁడు పార్థుఁడు మన। మేమి సేయువార మీరు దక్క। నొరులు నిలువరింప నోపెడువారలె। యోటలేక తాఁకి యోర్వవలదె (భార. విరా. ౫ ఆ). అం. ప్రే. చలింపకనిలుపు.........౨ నిలుపు........." (శ. ర). ఇది యిట్లు "అకర్మకక్రియ"యనియు నంతర్భావిత ప్రేరణార్థకమనియుఁ జెప్పుట సరికాదు. ఒరులు నిలువరింప నోపెడువారె=ఇతరులు సేనలను బాఱిపోకుండ నిలుపుటకు శక్తులా యని యర్థము. అంతియకాని "అర్జునుతో నెదిర్చి నిల్చుట కోపెడువా రెవరని యర్థముకాదు. సూ. రా. నిఘంటుకారులు దీని నంతర్భావిత ప్రేరణార్థక మనక సకర్మక క్రియగానె యంగీకరించిరి. అకర్మకక్రియ కేదో చంద్రాంగద చరిత్రమనెడి యర్వాచీన గ్రంథమునుండి ప్రయోగమును జూపిరి. కాని యిది 'నిలువడు' అను శబ్దపల్లవపు ప్రేరణరూపమని వ్రాయలేదు. "నిలువ (ల్వ) రించు. స. క్రి. (√ నిలువరము) ౧ నిరోధించు - ఆఁపు........." (సూ. రా.

ని). ('నిలువరము' శబ్దమునకుఁ బ్రాచీన కవిప్రయోగములు సూ. రా. నిఘంటు వునఁ జూపఁబడలేదు). "నిల్వరించు - దే - అ - క్రి. అం - ప్రే. నిలువరించుయొక్క రూపాంతరము. చలింపక నిలుచుటకు:—క.........పాం। డవయోధులు నిల్వ రించుటకుఁ జాలక ఱే। చ్చవడిన........(భీష్మ. ౨ ఆ. ౨౮౧)." (శ. ర). ఇందును పాండవయోధులు తమసేనలను నిల్వరించుటకుఁ జాలక ఱిచ్చవడిరని సక ర్మకముగానె యర్థము సెప్పఁగఁబడు. క.........। భగదత్తుఁడు మత్తగజముఁ బఱపి యతవి నా। సగములఁబొదివిన........(భీష్మ. ౨ ఆ. ౨౩౭)......... క. కవిసి బలము జంపఁగఁ బాం। డవయోధులు నిల్వరించుటకుఁ జాలక......... (భీష్మ. ౨ ఆ. ౨౮౧). అనియున్న మహాసందర్భమున "బలముల నిల్చునట్లుచేయఁ జాలక" యని యర్థముచేయుటయె సుసంగతమై యుండుఁగదా.

నన్నయా ణిజన్తాదపి కేచిత్తు। ణిచ మాహు రనీశ్వరాః (విక్ర.
౩౯ విష. క్రియా. ౧౩ శ్లో. అహో. ౫౩౩ పు).

కల్పతరువు, ౩౯ విష:—కేచిత్తు = కొందఱు, అనీశ్వరాః = స్వతంత్రు లగు మహాకవులు, ణిజన్తాదపి = ప్రేరణార్థక ధాతువుకంటెఁ బరముగానైతము, ణిచమ్ = మఱొక ప్రేరణార్థక ప్రత్యయమును, ఆహుః = ప్రయోగింతురు. "అనీశ్వరాః = స్వతన్త్రాః" అనుటాని వ్యాసస్యముచే నట్టిప్రయోగము లరుదని వ్యక్తమగుచున్నది. ణిజన్తా త్తనుటచేతఁ బ్రేరణించుక్కు పయిని బ్రేరణించుక్కు నిల్వరాదనియు స్వార్థేంచుక్కుమీఁదఁ బ్రేరణించుక్కు నిలువవచ్చుననియు మఱియుఁ బ్రేరణార్థకములగు 'చుక్కుగాగమముల'మీఁదఁ బ్రేరణించుక్కు నరుదుగ నిల్పనగుననియు వ్యాఖ్యానము చేయనగును. ఉదా:—రక్షించు+ఇంచు = రక్షిం పించు (బా. క్రి. ౭౨ సూత్రముచే స్వార్థేంచు క్కుకారమునకు 'పత్వం బయ్యె'నని యెఱుంగునది) చచ్చు - ప్రే - చంపు - మరల ప్రేరణార్థము - చంపించు - రాజు భటులచే మృగములను జంపించెను. ఈశ్వరుఁడు రాజుచే జనులను రక్షింపించును, మొ. "వివాహ మొనర్పు మొప్పంగ నిత్యాద్యాచార్యోక్తిషు సకర్మకేషు ఒనర్పిం పుము ఇత్యాదిరూపం క్వచిత్సాధు. ప్రయోగస్తు న ప్రాయః ప్రబన్ధేషు దృశ్యతే." (అహో. ౫౩౩ పు). అని యిట్లహోబలపతి దీనికిఁ బ్రయోగ మరుదని వచించెను. అట్లయినను నథర్వణాంగీకృతిచే దీని ప్రయోగము సాధువే యనఁదగును.

ప్రేరణంబునం దించుక్కుమీఁద నించుక్కు లేదు. ౭౮.

బాలవ్యా. ఇ టను టంజేసి ప్రేరణార్థంబయిన యితరాగమంబు
౩౯ I విష. మీఁదం బ్రేరణార్థేంచు గాగమం బగునని యెఱుంగు

నది. నోచ్చు - నోంచు - నోంపించు. చచ్చు - చంపు - చంపించు.

సంజీవని. ౩౨౯ I విష:—ప్రేరణంబునం దించుక్కమీఁద నించుక్క లేద నుటంజేసి యించుగ్భిన్నములగు ప్రేరణార్థక చుగాగమ పుగాగమములమీఁదఁ బ్రేరణార్థకేంచుగాగమము నిల్వవచ్చుననియుఁ బ్రేరణేతర స్వార్థేంచుగంతము మీఁదఁ బ్రేరణార్థకేంచుగాగమము నిల్వవచ్చుననియు నర్థము లభించుచున్నది. చదువు - ప్రే - చదివించు. దీని ప్రే. 'చదివింపించు' అను రీతిరూపము ఉండనేరవని తాత్పర్యము. 'పఠించు' అనునది స్వార్థేంచుగంతము గాన దానిపైఁ బ్రేరణేంచుక్క నిలిచి 'పఠింపించు' మున్నగురీతిని దత్సమధాతురూపములు సాధువులే యగునని యెఱుంగునది. 'చచ్చు - ప్రే - చంపు - ప్రే - చంపించు' అనురీతిని ప్రేరణార్థక చుక్కుక్కలమీఁద నైతము పునఃప్రేరణవివక్షయం దించుగాగమము నిల్వవచ్చుననియు నెఱుంగునది.

ఇత్వంబుగాని యెత్వంబుగాని కూడుచో ననాద్యం
బాలవ్యాకరణ బగు నుత్వంబున కిత్వం బగు. ౮౫.
వివరణము. నిగుడు - నిగిడి - నిగిడె. మగుడు - మగిడి - మగిడె.
౩౩౦ విషయము. ఉడుగు - ఉడిగి - ఉడిగె. మునుఁగు - మునిఁగి - మునిఁగె.

సంజీవని. ౩౩౦ విష:—ధాతువుపైని 'ఇ - ఎ' అనునవిగాని యవి యాది యందుఁగల ప్రత్యయాదికముగాని నిల్చునపుడట్టి ధాతువుయొక్క శబ్దాదిగతమగు 'ఉ'కారము తప్పఁ దక్కిన 'ఉ'కారములు 'ఇ'కారములగు నని యర్థము. ఉదా:— నిగుడుధాతువుపైని క్త్వార్థేకారము నిల్వఁగా 'నిగుడు+ఇ' అనుచో 'నిగిడి' అని యేర్పడును. ఇందుఁ బదాదీతరమగు గకారముమీఁది 'ఉ'కార మికార మయ్యెనని యెఱుంగునది. ఇట్లె 'నిగుడు' అను ధాతువుపైని భూతార్థక ప్రథమైకవచనము 'ఎను' అనునది (బా. క్రి. ౧౬ సూ.) నిల్వఁగా 'నిగుడు+ఎను = నిగిడెను' అనుచో ఎకారముమూలమున గకారముమీఁది 'ఉ'కార మికారమయ్యెను. ఇట్లె తక్కిన వానియందును బ్రక్రియ నెన్నఁదగును. 'నిగుడు+ఇంచు = నిగిడించు' అని యిట్లించుక్క నిల్చునపుడు నైత మనాదిస్థితోకార మికార మయ్యెను. ఇట్టిస్థితికి బా. క్రి. ౨౩ సూత్రము మున్నగుసూత్రముల వివరణోదాహరణములలోని - మగిడించు - కుదిరించు - వినిపించు - కనిపించు మున్నగునవెల్ల లక్ష్యములె యని యెఱుంగునది. ఇట్లె పురిటిల్లు - (పురుడు,) చదివెదను - చదివితిని- మొదలగునవి నైతము దీనికె లక్ష్య

ములగుచున్నవని యెఱుంగునది. అసాధ్యంబయిన యుత్వంబుగ కనుటంజేసి కుది రించు - కుదిపించు మున్నగుచోట్ల శబ్దాదియున్న కకారమువిూఁది 'ఉ'కారమున కికారము రానేరదు. అట్లె కుదిరెను - కుదిచి మున్నగుచోటులందును 'క'కారము విూఁది 'ఉ'కారమున కికారము రానేరదు.

ఈసూత్రము సార్వత్రిక మనుటకుఁ బ్రామాణిక ప్రాచీన వైయాకరణాంగీ కారముగాని యిట్టి యిత్వమును నిర్వహించు యతిస్థలఘటిత ప్రాచీన ప్రామాణిక కవిప్రయోగముగాని లభింపలేదు. ఇంతియకాక దీనికి విరుద్ధమగు ప్రాచీన మహా కవి ప్రయుక్త యతిస్థానఘటిత ప్రయోగమునైతము కన్పట్టుచున్నది. సీ. ఆలోన గదవూన్చి యభ్రమాతంగంబు కుంభపీఠంబు పగుల్చి యసుర (హరి. పూర్వ. ౪ ఆ. ౧౫౪). శబ్దరత్నాకరమున "పురుటియాలు - పురుటిల్లు - పురుడించు" అనురీతిని బ్రకృతసూత్ర విరుద్ధరూపములు కొన్ని యుదాహృతములైయున్నవి. తాళపత్త్ర మాతృకలందును నిట్టిరూపములు కన్పట్టుచున్నవి. పయిసందర్భమునుబట్టి యిది బహుళమనుట యుక్తము.

సన్నయా. అనుబన్ధ ప్రార్థనయో, ర్ణౌ వ్యతిరేకాదికే చ చోః పః
330 విషయము. స్యాత్ (ఆం. చిం. క్రి. ౫ కా. అహో. ౪౬3 పు).

కల్పతరువు. 33౧ విష:—అనుబన్ధప్రార్థనయోః = అస్తి రను బన్ధకః స్యాది త్యాదిచే విధింపఁబడిన (చూ. ౭౯౬ విష) 'కలుగు ధాతురూపమగు ననుబంధ మును, గర్మణ్యనుబంధః స్యా దిత్యాదిస్త్రచే విధింపఁబడిన (చూ. 3౧౯ విష) పడు ధాత్వనుబంధమును, బ్రార్థనాద్యర్థక ప్రత్యయములును (30౫ విష) బరమగు చుండఁగాను, ణౌ = ప్రేరణార్థకమగు 'ఇంచుక్కు' (చూ. 3౨౬ విష) పరమగు చుండఁగాను, వ్యతిరేకాదికే చ=వ్యతిరేకాదౌ భావిని చాత్ స్యా దితి సూత్రముచే విధింపఁబడిన (చూ. ౭౯౬ విష) (303 II. 302-300-30౨-303-302 వల యాద్వి. విష. చూడు) 'అత్తు' మున్నగునవి పరమగుచుండఁగాను, చోః = ఇంచు గాదుల చకారమునకు, పః - స్యాత్ = పకారాదేశ మగును. ణి చ్చనఁగాఁ బ్రేరణార్థ కము. అది పరమగునపుడు, ధాత్వవయవ చకారమునకును, "ఇంచుక్కు - చుక్కు" అనువాని చకారమునకును 'ప'కారాదేశము నిత్యముగా నగును. ద్విత్వచకారము నకు ద్విత్వ పకార మగును. తక్కిన యనుబంధప్రార్థన పరకత్వమందును వ్యతిరేకాది పరకత్వమందును 'ఇంచుక్కు - చుక్కు' అనువాని చకారమునకుమాత్రమె పకారా దేశమగును. ధాత్వవయవ చకారమునకు 'ప'కారాదేశము కాదు. అంతేకాక ధాత్వవయవ చకారమునకు వకారాదేశ మగును. ప్రేరణార్థకస్థలములు ప్రస్తు

తము లగుటంజేసి యవి పరమగుచుండఁగా వచ్చు పత్వము ముందుగ నుదాహరింపఁబడుచున్నది. ఉదా:—ధాతుసమాజ చకారమునకు:— ఉదా:—గెలుచు-గెలుచ్+ఉ+ఇంచు = గెలుప్+ఉ+ఇంచు = గెలుపించు, బా. క్రి. ౮౫ సూత్రముచొప్పున 'ఇ'త్వము రాఁగా "గెలిపించు" అనురూపము సిద్ధించుచున్నది. ఇట్లే - వలచు (ప్రే) వలపించు, పిలుచు - (ప్రే) - పిలిపించు. ద్విరుక్త చకారమునకు బహుళముగ ద్విరుక్త పకార మగును. మెచ్చు (ప్రే) మెప్పించు - మెచ్చించు. ఇచ్చు - (ప్రే) - ఇప్పించు. తెచ్చు - (ప్రే) - తెప్పించు. చొచ్చు - (ప్రే) - చొప్పించు = చొనుపు. హెచ్చునకుఁ బత్వము ప్రయోగదృష్టము కాలేదు. హెచ్చు (ప్రే)-హెచ్చించు. చచ్చుధాతు ప్రేరణరూపము - చంపు. (బా. క్రి. ౭౭). వచ్చు - (ప్రే) - రావించు-రప్పించు (బా. క్రి. ౭౭). నొచ్చు - (ప్రే) - నొంచు - నొప్పించు - మొ. ఇంచుక్ చకారమునకు:—రక్షించు - (ప్రే) - రక్షింపించు. పోషించు - (ప్రే) - పోషింపించు. వసించు - ప్రే - వసింపించు - మొ. చుక్ చకారమునకు:—మనుచు - (ప్రే) - మనిపించు, అణఁచు - (ప్రే) - అణఁపించు. విఱుచు - (ప్రే) - విఱిపించు. ఉంచు - (ప్రే) - ఉంపించు. దంచు - (ప్రే) - దంపించు (దనుగు ధాతువు). మొ.

అనుబంధాదులు పరమగునపుడు చకారమునకుఁ బకారాదేశము గల్గుట కుదాహరణములు:—రక్షింపఁగలవాఁడు - రక్షింపఁబడియెన్ - రక్షింపుము - రక్షింపుఁడు - రక్షింపఁడు - రక్షింపమి - రక్షింపక - రక్షింపని - రక్షింపవలయున్ - మొ. 'అనుబంధ' అనుటచే 'ఉండు' ధాత్వనుబంధ పరకత్వముండును 'ప'త్వము గల్గుననుచుఁ గవిశిరోభూషణకర్త, "వర్తమానార్థ వివక్షాయాం వసతి రనుబంధకః - ఇంచుగాగమః-పాదేశః-చురితి క్రియాపదానామితి చుః - వ్యతిరేకార్థే ల్యుటి లటిక్త్వాది సూత్రేణ దుజ్. అనుక్తన్యాయేన సానునాసికోచ్చారణం జీత్-నుతింపుచున్నాఁడు - పోషింపుచున్నాఁడు" (అహో. ౪౬౩ పుట). అని యిట్లు వివరించెను. ఇది సరికాదు. భారతాది ప్రాచీనప్రబంధములందుఁగాని తుదికి శ్రీనాథకవి పితామహ గ్రంథములందుఁగాని యట్టి పత్వము వచ్చిన ప్రయోగములు లేవు. మఱియు "నుతించు+చు+ఉన్నవాఁడు" అనుచో వర్తమానార్థక చువర్ణక వ్యవధానమున ధాతువుయొక్క యించుక్కున కనుబన్ధపరకత్వము లేమిఁజేసి చింతామణిసూత్రముచొప్పున నైతము పత్వము రానేరదు. కావున నహోబలపతి చింతామణిసూత్రముల కుదాహరణముగా "నుతింపుచున్నాఁడు - పోషింపుచున్నాఁడు" అను పత్వమును జూపుట సరికాదు. అట్లే చింతామణిచొప్పునఁ దచ్ఛబ్దవకారలోపము గల్గినరూపములు సిద్ధింప

నేవుగాన "నుతించుచున్నవాఁడు" అని చింతామణిపక్షమున నుదాహరింపవలెను గాని 'నుతింప్రుచున్నాఁడు' అని యుదాహరింపరాదు. ఇంతియ కాక "సానునాసికోచ్చారణ(జిత్" అను ప్రాకృత వ్యాకరణసూత్రము చెప్పిన జిత్తగు డుజ్జులోని 'డు' అనుదానిమీఁది 'ఉ'కారము సానునాసికము కావలయునుగాని 'డు'వర్ణకమునకుఁ బూర్వస్వరము సానునాసికము కాఁగూడదు. (చూ. ౧.౨౭ విష). కాన నట్టి ప్రాకృత వ్యాకరణసూత్రముచే డుజ్జు బిందు పూర్వక మగుటను కవిశిరోభూషణ వ్యాఖ్యయు సరికాదు. ఇంక ౧.౨౭ విషయముచెప్పిన జిత్తు బిందుపూర్వక మగునని గ్రహింపవలయును.

పయిరీతిని నన్నయాథర్వణీయములకును ప్రాచీన మహాకవిప్రయోగములకును "నుతింపుచున్నవాఁడు - నుతింపుచున్నాఁడు" మున్నగుచోటులందలి పత్వము సమ్మతము కాకున్నను మధ్యకాలపు మహాకవుల ప్రయోగములం దట్టి పత్వము కన్పట్టుచుండుటంజేసి యట్టిరూపములు నేఁడసాధువు లనరాదు. కావుననే త్రిలింగ లక్షణశేషకర్త యీక్రిందిరీతిని సూత్రించి కవిప్రయోగముల నుదాహరించెను. "పకారంబు కొన్నియెడల శత్రర్థక చువర్ణకంబునందుఁ గానంబడెడి. ఉదా:— చ. మోవిమోవిఁ జే। రుపుచును.........(కళా. ౭ ఆ). ఉ.........గ। ర్జింపుచు.........(జై. ౩ ఆ). మొ." (ప్రౌఢ. క్రి. ౧౭ సూ). చ. కపటపు నిద్రవోవుతఱిఁ గౌఁగిట నానుచు మోవి మోవిఁ జే। రుపుచును గొన్నిరాత్రులు వరుం దనియించె లతాంగి......(కళా. ౭ ఆ. ౧౬౩). శా. కంపిత దిగ్విభాగముగఁ గానిలి వచ్చిన నన్నొకింత వీ। క్షింపఁడు సైన్యముల్ సరకుసేయఁడు సింహకిశోరవృత్తి గ। ర్జింపుచునున్నవాఁడు మది మృత్యుభయంబు.........(జైమి. ౩ ఆ. ౪౬ ప). ఇట్లు పింగళి సూరనార్యుఁడును బిల్లలమఱ్ఱి పిన వీరభద్రుఁడును వర్తమానార్థక చువర్ణక పరకత్వమునందును "ఇంచుక్ - చు" గాగములు చకారమునకు "ప" కారాదేశమును బ్రాస్థల ఖచితముగాఁ బ్రయోగించియుండుటంజేసి "చేరుచు+చు+ఉన్నాఁడు = చేరుపుచున్నాఁడు. గర్జించు+చు+ఉన్నాఁడు = గర్జింపుచున్నాఁడు" అను వర్తమానార్థక రూపములు సుసాధములగుచున్నవిగదా. ప్రాచీనమహాకవిప్రయోగములు లేమింజేసి సూరి యీపత్వమును సంగ్రహింపఁడయ్యె. తదుకాలమున నియ్యది సాధువేయను నిశ్చయ మహోబల పత్యాదుల మనసున నాటికొనియుండుటచేఁ గవిశిరోభూషణమునఁ జింతామణికిని నట్టిరూపములు సమ్మతములని ప్రామాదికముగా నహోబలపతిచే వ్యాఖ్యచేయఁబడెను. పెద్ద భారత ముద్రణములలో నీ చువర్ణక పరక

చకారమునకు 'పత్వము' గల రూపములు ప్రక్షిప్తము చేయఁబడినవి. కాని భారతాదులలోని యిట్టిపత్వ మెంతమాత్రమును గవిప్రయుక్తము గాదనుటకు సందేహము లేదు. క. ఉంచుల.........అనురా । గించుచు.........(విరా. ౬ ఆ. ౪౭ ప). క. పొంచాలురుఁ బాంధవులు ను । దంచిత గర్వమున ననికిఁ దఱిమి యొడలు మం । డించుచు నుండఁగ.........(ద్రోణ. ౫ ఆ. ౩౫). ఉ. ఇంచుక యేనియున్.........దూః । ఖించుచునుండఁ జూచితి సకిల్బిషచిత్తున కింత పెద్దయే (అశ్వ. ౪ ఆ. ౭౩). ఇట్లు తిక్కనగారలమునకు నయిత మిట్టి పత్వము కవిసమ్మతము గాలేదు. భాస్కరుఁడు నయిత మీ పత్వమును బ్రయోగింపలేదు. క. నీచేసిన......... । వేచుచునున్నది పుష్పక । మేచులశేఁ బొంగు జలధి విధమున సీతా (భాస్క. కిష్కిం. ౪౮౧). ఉ. పంచవ సీత నేఁ గొని పచ్చితి.....భ । క్తి న్నుంచుచుఁ గాలఁ దాఁచి నిరసింపఁగఁ బంచె పఠాంతరంబునన్ (భాస్కర. యుద్ధ. ౧౬౬ ప). ఇట్లు పైమహాకవులు ప్రాసస్థానములందుఁ బత్వాభావమునే ప్రయోగించిరి. పాల్కురికి సోమనారాధ్యుఁడును నిట్లె ప్రాసస్థానములందు వర్తమానార్థక చువర్ణక పరకమగు "ఇంచుక్" చకారమునకుఁ బత్వాభావమునె ప్రయోగించెను. ద్వి. అంచు వెండియుఁ బ్రస్తుతించుచు శంభు" (బసవ. ౨ ఆ. ౬౩౪). "ద్వి. శుభకార్యమాచరించుచు నొక్కనాఁడు (బసవ. ౭ ఆ. ౭౫౫). ఇట్టి సోమనారాధ్యుని యభిప్రాయమును జూచికొనక యర్వాచీన కవిప్రయోగసిద్ధ 'పత్వ' వాసనావాసితులయి బసవపురాణముద్రణ సంస్కర్తగారు యతిప్రాసేతరస్థలములం దెన్నెన్నియో చోటులం దీ పత్వమును బ్రక్షేపించినారు. ద్వి. అని యెల్లవారును నంకింపుచుండ (బసవ. ౧ ఆ. ౬౧౧ ప). ద్వి. శివున కర్పింపుచు శివశివ యనుచు । నవధానవంతుఁడై యారగింపుచును. (బసవ. ౭ ఆ. ౬౮౮ ప). ద్వి. నిక్కుచు నీల్గుచు నక్కళింపుచును । జొక్కుచుఁ సోలుచుఁ జక్కలింపుచును (బసవ. ౭ ఆ. ౬౯౦). ద్వి. మురియుచు గునియుచు మఱికటింపుచును (బసవ. ౭ ఆ. ౬౯౬). ద్వి. కర మనురక్తిమైఁ గౌఁగిలింపుచును । నరు దొందఁ బొత్తుల నారగింపుచును (బసవ. ౭ ఆ. ౬౯౮). ఇటొక్కపుటలోఁ బెక్కుచోటుల నీపత్వమునే నిల్పుట నరయఁగా వీరియ్యది యహోబలపతివలెనె నిత్యమనియు భావించిరా యని తోఁచుచున్నది. వ్యావహారికశబ్ద ప్రయోగకుతూహలియగు (౬౩ III విష. చూడు) రంగనాథుఁడు ప్రాచీనుఁడయ్యు నీపత్వమును బ్రయోగించెను. ద్వి. వెడలి కాననముల వేఁటలు సల్పి । పుడమియంతయుఁ బరింపుచుఁ జాల బడలి (రంగ. బాల. ౧౫౩౫ ప. యూ. ము). పెక్కురు ముద్రణసంస్కర్తలీ పత్వమును ననేక ప్రాచీనగ్రంథములలోఁ బ్రక్షిప్తము చేయుచున్నారు.

ప్రేరణేంచు క్వరకత్వమునందలి పత్వమునకుఁ బ్రయోగములు:—సహజ చకారమునకు:—సీ. మొగిజరా సంధుచే నిగృహీతు లయియున్న, పృథివీపతుల విడిపించి చెఱలు (సభా. ౧ ఆ. ౨౧౫). (యతిస్థానగతము). క. కోపమున గంగ మడువునఁ । ద్రోపించె సుయోధనుండు దురితకరుండై (ఆది. ౫ ఆ. ౧౭౧). (ప్రాసగతము) తరల. వగవనేటికి నింకనైనను పాండవుల బిలిపించి.........(సభా. ౨ ఆ. ౩౧౩). సీ.........। పెడతలపట్టి త్రోపించె వరుణుఁ । డు (అను. ౫ ఆ. ౩౮౫). ద్వి. బిజ్జలునకు వినిపింపంగ నతఁడు (బస. ౬ ఆ. ౫౯౩). ద్విరుక్త చకారమునకు:— తే-గీ. పుట్ట గ్రొప్పించి యారెంటి పాలుపుఁ గాన । కుడిగి వచ్చితి. (అర. ౩ ఆ. ౧౭౯). క. తెప్పించి తొడుగు విరాటుని । రొప్పించిన.........(విరా. ౪ ఆ. ౩౯) (ప్రాసగతము). ద్వి. రప్పించి కన్నులు పుప్పించె నంత (పుచ్చు = వెలుకు - శ. ర). సీ.........వ్రేల్మిడిఁ జాణూరు విఱిచి లోకముల మెచ్చించిన యాజగజెట్టి యతఁడె (ఉద్యో. ౩ ఆ. ౧౭౫). సీ.........। శివునితోఁ బెనఁగి మెచ్చించె నతని (కర్ణ. ౧ ఆ. ౨౧౧). సీ......సంగరంబు తే. గీ. చేసి యింద్రాదిసురుల మెచ్చించి వారిఁ । కతిథియై చని (స్త్రీ. ౧ ఆ. ౧౦౫). "మెప్పించునకు" నిట్లు యతిప్రాసగత ప్రయోగము లంభింపలేదు.

ముజ్జీత్తులు ముత్తునాఁబడు. ౧౬.
ప్రేరణేంచుక్కు పరంబరం బగునపుడు పకారంబు
చకారంబున కగు. ౧౭.

బాలవ్యాకరణ వివరణము. ౩౩౧ I విషయము.

పచించు - పచింపించు. వచించు - వచింపించు. పిలుచు - పిలిపించు. వలచు - వలపించు. పత్వంబు పొచ్చునకుం గలుగదు. మెచ్చునకు విభాషనగు. పొచ్చించు. మెప్పించు - మెచ్చించు.

సంజీవని. ౩౩౧ I విష:—చింతామణిలోఁ జెప్పఁబడిన యనుబంధాదులనెల్ల సంగ్రహించుటకై వాని నన్నిటిని సూరి జీత్తులనుగా నుపదేశించి యట్టి జీత్తులకు 'ముత్తు' అను సంజ్ఞ నుపదేశించుచున్నాఁడు. బా. క్రి. ౭౯ సూత్రముచే విధింపఁబడిన ప్రార్థనాద్యర్థక ము డుజ్జులను జీత్తులనుగా విధింపమింజేసి వానికని ముత్తను సంజ్ఞగలదని వేఱ వచించెను. ముజ్జనఁగా 'ము - డు'జ్జులు. 'ము - డుజ్' అను వాని ప్రత్యాహారమె 'ముజ్' అని వ్యవహరింపఁబడెను. (బా. క్రి. ౩౧ సూ. చూచునది). 'జీత్తు' అనఁగా 'జీ' అనునది యిద్వర్ణముగాఁ గలది. పత్వమునకు నిమిత్తము లయిన యనుబంధాదులకెల్ల 'జీ' అనుదాని నిత్తుగాఁ జేర్చి సూరి బాలవ్యాకరణ

క్రియాపరిచ్ఛేదమునందు "లజి (౮ సూ) కలజి (౧౯ సూ) కుజి (౩౨ సూ) వ్రుజి రుజి (౩౪ సూ) కజి (౩౬-౩౯ సూ). మిజి (౩౮ సూ) నుజి (౪౦-౧౨౨ సూ) నిజి (౪౮ సూ)" అని వానిని విధించెను. ఇయ్యవి (జి+ఇత్) జీత్తులు. బా. తత్స. ౨౨ సూత్రము మున్నగువానియందు విధింపఁబడిన డుజాదులు (జ్+ఇత్) జిత్తులు వీనికి భిన్నములని యెఱుంగునది. ప్రాగ్వాద్యర్థక ము - డుజ్జులును జీత్తులును ముత్తు లనుచు సంగ్రహార్థము సూరి మున్ముందు వ్యవహరించుచుండును. 'ముడు (జ్) జీత్' అనువాని ప్రత్యాహారమువంటిదే యీ 'ముత్' అను సంజ్ఞయు నని సూరిహృదయము నూహింపనగును. కాని 'జీత్' అనుదానిలోని 'త్' అనునది 'ఇత్' అనుశబ్దముయొక్క యవయవమే కాని యది 'ఇద్వర్ణము' కామిం జేసి దానిని ప్రత్యాహారమనుట పొసఁగనేరదు. (విస్తర. I. ౫ II విష).

ఇందు "జి" అనునది యిద్వర్ణముగా నిల్పరాదనునది మొదలగు బా. గు. ప్ర. వ్యాఖ్యాత యాక్షేపము సరి కాదని యీవలికె విమర్శితమయ్యెను. (౧౨౮. విస్తర. I. ౧౨౮ విష).

౭౮ సూ. వ్యాఖ్య:—ప్రేరణేంచుక్కు పరంబగునపుడు ముందున్న చకారమునకు 'ప'కారాదేశ మగును. ఆముందున్న చకారము ధాతువునకు సహజమైనను 'ఇంచుక్ - చుక్' అను నాగమముల సంబంధియైనను దానికి 'ప'కారాదేశ మగునని యెన్నవలయును. ప్రేరణేంచుక్కు పరమగునపు డనుటచేత స్వార్థేంచుక్కు పరమగునపు డిట్టి పకారాదేశము రానేరదు. 'పచ్+ఇంచు' అనుచో 'పచించు' అనియె యగునుగాని 'పపించు' అని కానేరదని యెఱుంగునది. ఆగమాన్య చకారముల పత్వమును సూరి యుదాహరించుచున్నాఁడు. ఇంచుక్ చకారమునకు:— పచించు = పచించ్+ఉ+ఇంచు = పచింప్+ఉ+ఇంచు = పచింపించు. ఇట్లె - వచించు - వచింపించు. సహజచకారమునకు:—పిలుచు+ఇంచు = పిలిపించు. వలచు+ఇంచు = వలపించు. హెచ్చునకుఁ బత్వంబు గలుగదు. హెచ్చు - హెచ్చించు. 'హెప్పించు' అని కానేరదు. మెచ్చునకు విభాషనగు:—మెచ్చించు - మెప్పించు. ఇట్లుదాహరించెనె కాని 'మెప్పించు' అనుపత్వమునకు భారతమున యతిప్రాసగత ప్రయోగము లభింపలేదు. 'మెప్పించు' అని ప్రసిద్ధముగు వాడుక గలదు.

ఆగమాన్య చకారంబుల కద్విరుక్తంబులకు ముత్తు
బాలవ్యా. పరంబగునపుడు ప-వ లగు. ౭౭.
౩౩౧ II విష. ఆగమంబు - పచింపఁడు - పచింపుము. అడఁపఁడు -
అడఁపుము. అన్యము - పిలువఁడు - పిలువుము.

సంజీవని. ౩౩౧ II విష:—ఆగమ = ఇంచుగాగమము - చుగాగమమును. అన్య = ధాతు సహజసిద్ధ మగునది. ముత్తు పరంబగునపుడు (బా. క్రి. ౭౬ సూ) ద్విరుక్తము కానట్టి "ఇంచుక్ - చుక్" అనువాని చకారమునకు 'ప'కారాదేశము నిత్యముగా నగును. ముత్తుపరంబగునపుడు ద్విరుక్తము కాని ధాతుసహజ చకారము నకు వకారాదేశము నిత్యముగా నగును. ఉదా:—ఇంచుక్కునకు:—పచ్+ఇంచు (బా. క్రి. ౬౩ సూ) = పచించు+లజీ = పచింప్+ఉ+అ+డుజ్ = పచింపఁడు (బా. క్రి. ౨౦ సూ). పచించు+ము (బా. క్రి. ౭౯ సూ). పచింప్+ఉ+ము = పచింపుము. చుక్కునకు:—అడఁగు - ప్రే - అడఁచు (బా. క్రి. ౭౬ సూ). అడఁచు+లజీ = అడఁప్+ఉ+అ+డు = అడఁపఁడు (బా. క్రి. ౨౦ సూ). అడఁచు+ము = అడఁపుము. ఆగమేతర చకారమునకు:—పిలుచు+లజీ = పిలువ్+ఉ+అ+డుజ్ = పిలువఁడు. పిలుచు+ము = పిలువ్+ఉ+ము = పిలువుము. ఇట్టి పకారాదేశ నిత్యత భారతాది ప్రాచీనకవుల గ్రంథములందె కన్పట్టుచున్నది. కావుననె త్రిలింగ లక్షణ శేషకర్త "కవిత్రయేతర ప్రయోగంబులం గొన్నిరెడల నన్ ప్రత్యయాదులు పరంబులగునపుడు పకారం బించు క్చుకారంబునకేనిఁ గానంబడదు. ఉదా:— క......ఎవ్వారినిఁ బో । రించని తుణ మొక్కటియుఁ దరింపఁగ వశమే (కళా. ౨ ఆ), క.........ఊ । హించ నొక నాల్గుగడియల । సంచారము వలయు......... (కళా. ౩ ఆ). అపి శబ్దార్థముచే-చ.........అంగన భీతులకెల్ల భీతిఁ దీ । ర్చుము వెసఁబొమ్ము నమ్ము మనుచుం గదలెన్ (కళా. ౬ ఆ). మొ." (ప్రౌఢ. క్రి. ౧౬ సూ). ద్వి. కార్చిచ్చునైనను గరువలినైన । నార్చును మార్చును నాతఁడే నేర్చు (రంగ. ౧౯౧ పు. యూ. మ). ద్వి. కట్టున.........తీర్చను జాలి కొలువ (రంగ. ౧౦ పు. యూ. ము). ద్వి. పట్టి నా కనుభవింపక పోవదనియు (రంగ. ౧౨౬ పు. యూ. ము). నన్నయాథర్వణీయ పక్షమున "అనుబద్ధ ప్రార్థనయో:" రిత్యాది సూత్రముచే (౩౩౧ విష) నాగమ చకారమునకు 'ప'త్వాదేశముమాత్రమె నిత్యముగ విధింపఁబడెను. ఆగమేతర చకారమునకు ముత్పరకత్వమునందలి నిత్య వకారాదేశము ౩౨౮ విషయమునందలి "వర్ణాగమో విశేష:.........భూయసీదేశ్య శబ్దేషు......" మున్నగు సూత్రములచొప్పున సంపాదించికొనవలసినదే.

ప్రయోగములు:—ఆగమ చకారమునకు:—క: దివిజాధిప నీకెఱిఁగిం । పవలసె నీయాజ్ఞ నాకుఁ బడయఁగవలసెన్ (ఆది. ౨ ఆ. ౧౧౮). క. ధనవృద్ధుల మ్రుచ్చులఁ గూ । ర్పనివారలఁ బగఱవలనివారల ధృతిచా । లనివారల.........(సభా. ౧ ఆ. ౪౧), (కూడు - ప్రే - కూర్చు. కూచు - ప్రే - కూర్చు). క. పంపం దగుఁ దగదని

శం। కింపక నీ కిష్టమయిన కృత్యములు నియో। గింపుము నన్ను......(సభా. ౧ ఆ. ౨౮౦ ప). ఆ-వె. పెంపుమెఱసి నిర్వహింపవలయు (సభా. ౧ ఆ. ౨౮౭). ఉ.........భూ। పాలక నీకు పట్టుపఱుపన్.........(సభా. ౨ ఆ. ౨౨). గీ. పాపకౌరవ్యులకు సహింపంగ నేల. (ఆర. ౧ ఆ. ౨౧౯). సీ........., పాపంగ నోపక యేపుటడవి (ఆర. ౧ ఆ. ౨౯౭ ప). (పాయు - ప్రే - పాచు). అన్యచకార మునకు:—ఉ. వ్యాసవసందసుండు గుడువం గుడువం బటు మూరు తాహతిం। జేసి ....(ఆది. ౫ ఆ. ౨౨౮ ప). క.........అ। జేయపరాక్రముఁడు దీనిఁ జేకొని కావన్. (సభా. ౨ ఆ. ౩౭). ఆ-వె. వానిబుద్ధి నెగడవలవదు......... (సభా. ౨ ఆ. ౧౫౦). ఉ.........విషాదవేదనం। గావఁగ లేక.........(ఉద్యో. ౩ ఆ. ౧౧౭). చ. వలవదు పీనియింటఁ గుడువన్.........(ఆర. ౨ ఆ. ౩౭౭). సీ........., క్షావుము కృప దేవదేవ మమ్ము (అను. ౫ ఆ. ౩౮౯). చ. వరుణుఁడు పద్మగర్భుఁ గొలువం జనియెన్ (నిర్వ. ౫ ఆ. ౯౨). ద్విపద. సర్వజ్ఞనెట్టన శరణుల రాక। కోర్వఁగ నెమ్మెయి నోపుదే యనిన (బసవ. ౭ ఆ. ౭౫౯). క. పూవని కావని తరువులు। లే వమ్ముని యాశ్రమమున.........(భాస్క. కిష్కిం. ౭౨౬ ప). ద్విరుక్త చకారమునకుఁ బవలు రామికి:—క.........పుత్త్రుఁడు బల ద। రోప్పిద్ధ తుఁడై మెచ్చుఁ డసు। బద్ధంబులె కాని వినఁడు పలికిన పలుకుల్ (ఆర. ౧ ఆ. ౩౮౮). శా.........రాజు మె। చ్చం గేళిగతి యుల్లసిల్లఁ జని యశ్వత్థామ......... (భీష్మ. ౨ అ. ౩౦౭). తే-గీ. త్రోచిపుచ్చంగఁ దగునయ్య నీచవృత్తి (ఉద్యో. ౭ ఆ. ౩౦౨). ఆగమచకారమునకు ద్విత్వ మసంభవము. సహజచకారము ద్విరుక్తమై యున్నపు డిట్లు 'వ'త్వము రాదని సూరి వచించెనుగాని "నొచ్చు"నకు వత్వ విశాక్రింది తిక్కనప్రయోగమునఁ గన్పట్టుచున్నది. గీ. నొవ్వఁ బలుకుదు సభలోనఁ జివ్వ కొల్ల। కేను గురుపతిఁ జూచి సహించి పోదు. (ఉద్యో. ౭ ఆ. ౨౩౮). సూరి దీనిని వేఱు మార్గమున సంగ్రహించెను. "చావు నోవులు చచ్చు నొచ్చుల కగు" (బా. క్రి. ౯౭ సూ). "ఊయేలాదులం దొలియచ్చుమీఁది హల్లునకు ద్విర్వచనం బొండె నగు" (బా. ప్రకీ. ౬ సూ). "ద్విరుక్తంబగు హల్లుపరంబగునపు డాచ్ఛికంబగు దీర్ఘంబు నకు హ్రస్వం బగు" (బా. సమా. ౧౩ సూ). అను సూత్రములచొప్పున "నొచ్చు" ధాతువునకు "నోవు" అను నాదేశమును నట్టి వకారమునకు ద్విత్వమును ద్విత్వ పరకదీర్ఘమునకు హ్రస్వమును రాఁగా. "నొచ్చు+నుజీ = నోవు+అ+న్ = నోవ్వ+ అ+న్ = నొవ్వ+అ+న్ = నొవ్వన్" అను రూపము బాలవ్యాకరణముచొప్పున సుసాధ మగుచున్నది. ఇంక వచ్చునకు 'రా' చొచ్చునకు 'చొరు' (బా. క్రి. ౯౧

సూ.) ఇచ్చునకు 'ఈ' (బా. క్రి. ౯౨ సూ.) తెచ్చునకు 'తే - తేరు' (బా. క్రి. ౯3 సూ.) చచ్చునకు 'చావు' (బా. క్రి. ౯౪ సూ.) అను నాదేశములు వచ్చును గాన వానిచోటఁ బ్రకృతసూత్రముచొప్పున వకారాదేశము వచ్చుటకుఁ బ్రసక్తియే కలుగదు. "ఇచ్చు - ఇవ్వక" మున్నగునవి యసాధువులనియె సూరి యాశయము. రంగనాథరామాయణమున "ద్వి. త్రెవ్విరాలుచు నెడత్రెవ్వని తలలు। గ్రువ్వని పేరులై కొమరొప్ప......" (రంగ. యుద్ధ. ౬౧౯ పు. ౧౦పం క్తి. యూ. ము.) అని ప్రయుక్తమయ్యెను. ఈగ్రంథమున నిట్టి యసాధువులు పెక్కుగలవు. త్రెచ్చు ధాతు వే కోశమందును లేదు. ఇచ్చు - 'ఇవ్వక' అనియు నిందుఁ గలదు (రంగ. బాల. ౮ పు. ౯ పం. వావిళ్ళ. ము). (చూ. ౬3 III విష). గ్రుచ్చు - గ్రుచ్చక - ఫ్రిచ్చు - ఫ్రిచ్చక - పొచ్చు - పొచ్చక - మెచ్చు - మెచ్చక - పుచ్చు - (పంపు) పుచ్చక - మున్నగురీతిని ద్విరుక్త చకారస్థలములందెల్లఁ బత్వాభావమె సాధువని సూరియాశయము. ఈవిషయము నిర్వహించుటకు "శా.........రాజా మె। చ్చం గేళీగతి యుల్లసిల్లఁ జని యశ్వత్థామ" (భీష్మ. ౨ ఆ. 3౦౪.) అను ప్రయోగముమాత్రము యతిస్థానగతము ప్రమాణమై యున్నది. ఇట్టి సూరిమార్గము నరయకయో యరసియు సమ్మతింపకయో పయి నుదాహరించిన తిక్కనగారి "నొవ్వఁ బలుకుదు సభలోనఁ జివ్వకొల్ల। క" అను నుద్యోగపర్వ పద్యమును మూలముగాఁ గొనియో కోశకారు లిర్వురును 'గ్రుచ్చు' మున్నగు ధాతువుల వత్వఘటితరూపముల నుదాహరించి యున్నారు. శబ్దరత్నాకరమున:—చ......మూఁడు మూఁడు శితకాండములం దగ గ్రువ్వ నేసినన్. (భాగ. ౪ స్కంధ). (గ్రుచ్చు శబ్దమునొద్ద). సీ...సొమ్ము, కొలఁది యెవ్వరికి వాక్రువ్వ రాదు (విక్ర. ౫ ఆ. వాక్రుచ్చుశబ్దము). సూ. రా. నిఘంటువున "గ్రుచ్చు" శబ్దమునొద్ద:—శా......కృతవర్ముండు......। నారాచంబులు పెక్కులొక్క మొగి మేనం గ్రువ్వ మూర్ఛిల్లె......(కర్ణ. ౧ ఆ. ౧౬౫ ప.) అనురీతిని పెక్కుస్థలములు వకారాదేశఘటితము లుదాహరింపఁబడెను. వీనిలో నొక్కటేనియుఁ గవిప్రయుక్తమని విశ్వసింపఁదగిన యతిప్రాసస్థల ఖచితము కాదు. వావిళ్ళవారి ముద్రణమున నిట 'గ్రువ్వ' అనుచో 'గప్ప' అను పాఠాంతరము వెలయుచున్నది. ఉద్యోగపర్వములోని "చ. పుడమిజనంబులెల్ల నినుఁ బ్రువ్వఁగఁ దిట్టఁగ వించు" (ఉద్యో. ౨ఆ.౧౦.) అనుచోట వావిళ్ళవారి ముద్రణమున "ఫ్రివ్వఁగ" అనియున్నది. కాని యిట 'బ్రుయ్యఁగ' అని కవిప్రయుక్తము కావచ్చు ననఁదగును. "బ్రుయ్యి - దే - అ - క్రి - నశించు. ఆ-వె. దానఁజేసి మీరు నేనును బ్రుయ్యఁ బా। పంబులేక। వెడలఁ బడితిమి" (మాన. ౧ ఆ. ౨౦౧). (శ. ర.)

చ.........పాండురాజ నం । దనతతిఁ బ్రువ్వఁ దిట్టిరె.........(శల్య. ౨ ఆ. 3౮౫). (వావిళ్ళవారి ముద్రణము). ఇచట "పాండురాజ నం । దనతతి బ్రుంగఁ దిట్టిరె (లేదా) బ్రుయ్యఁదిట్టిరె" అని కవిప్రయుక్తమున నోపును. "బ్రుంగు - దే- అ - క్రి. పూఁడు. ఆ-వె. అశ్వ సుభటతతుల యంగఖండంబులు । రుధిర కర్దమమున బ్రుంగి యున్న । ....(భార. ద్రోణ. ౧ ఆ)........." (శ. ర). 'తివ్వన్' అనునది ద్విరుక్త చకారస్థలము కాదు. 'తిగుచు = తివుచు' (బా. ఆచ్ఛి. ౨౭ సూ.) అను ధాతువు నుబ్జ్యంతరూపము 'తివువన్' అనియుఁ గా నోపును. ఇట నుచ్చారణస్వభావ సులభముగా నోష్ఠ్య వకారద్వయ మధ్యగతమగు 'ఉ'కారము పాక్షికముగా లోపించుటచేత 'తివ్వన్' అనియు నొకవకారము లోపింపఁగా 'తివన్' అనియు రూపము లేర్పడును. ఈవిషయమునె ప్రౌఢవ్యాకర్త యిట్లు వచించెను. "తిగుచు ధాతువు నన్నంతరూపములు తివ్వఁ దివ ననియు. ఉదా:—క. ఎవ్వరికిని మోపెట్టను । దివ్వను శక్యంబు గాని దృఢకార్ముకమున్ ।......(అది. ౭ ఆ. ౨౬ ప). కొప్పు వట్టి తివం బోవ (కళా. 3 ఆ)." (ప్రౌఢ. క్రియా. ౨౦ సూ). మత్త ....పాశసం । బద్ధుఁజేసి జముండు తివ్వఁగ (స్త్రీ. ౧ ఆ. ౪౧). మ......... వాసుక్యుఁగ । వ్వము త్రాడై గిరి సుట్టఁబాచె వడిఁ దివ్వం బంచె దేవాసురౌ|ఘము (నన్ని. కు. ౨ ఆ. ౧౭౨).

తిక్కనసంయమిగుు తన విశాలభారతభాగమున నొక్కటనైన నీ 'ప - వ' ల యాదేశము నుపేక్షింపలేదు. ఉ. సంపద దక్కియుండఁగ నశక్తులనం జను మమ్ముఁ బిల్చి పూ|జింపఁగ నంతపేలె......మ । న్నింపఁడ......రిత్తఁ గా । రింపక మాను మాతని.........(ఉద్యో. ౧ ఆ. 3౧౪). శా. పెంపేదన్.........విచా । రింపన్... సా । ధింపన్......శం । కింపం బట్టొకొ......(ఉద్యో. 3 ఆ. ౧౦3). తే-గీ. నేర్పు వాటించి కార్యంబు తీర్పవలయు (ఉద్యో. ౧ ఆ. ౫౪). సీ......కౌఁగిలింపఁగ భీముఁడును నీవుఁ బరమహర్ష । మున......, పరిరంభణం బొనర్పంగ నరుఁడు । ...... (ఉద్యో. 3 ఆ. 3౫3). (ఒనరు. ప్రే. ఒనర్చు = ఒనరఁజేయు). సీ......॥గీ॥...... విశ్ర । మింపుఁ డంతకు మఱి రండు సొంపు సూప (శల్య. ౨ ఆ. ౬౪). (శాంతి. ౧ ఆ. ౧౬-౪ ఆ. 3౭౦-౫ ఆ. ౨౯౮). ఈవిషయమునఁ గొన్ని వివాదస్థలములును గలవు. 'విడుచు' ధాతువు విడు = 'వీడు' ధాతువుల ప్రేరణార్థమున భారతములో వాడఁబడినది. ఉ. ద్రోవది బంధురంబయిన క్రొమ్ముడి గ్రమ్మన విడ్చి వెండ్రుకల్ । దావలచేతఁ బూని...... (ఉద్యో. 3 ఆ. ౧౧౪). క. తదీయానూన బంధపీడిత|లైన శ్రుతుల విడిచి తెచ్చి యజునకు నిచ్చెన్ (శాంతి. ౬ఆ. ౪౮౬). ఇట్టి విడుచు

ధాతువు ముత్పరకత్వమున 'విడుపన్ - విడుపక' అనురీతిని పత్వఘటితమయినదే యుండును. అర్వాచీనులు "విడుచు = త్యజించు" అను రీతిని విడుధాత్వర్థమునందే వ్యవహరించిరి. (విడుచు = తనను విడునట్లు చేయు = త్యజించు.). శబ్దరత్నాకరకర్త "విడుచు - దే - ప్రే. విడునట్లు చేయు - విమోచనముచేయు" అని వ్రాసెను. విమోచనముచేయుటకును విడఁజేయుటకును గొంత భేదముగలదు. 'రాముఁడయోధ్యను విడిచెను' అనుచోట 'వీడఁజేయు' అనునర్థము లేదు. శబ్దరత్నాకరకర్త 'విడి' శబ్దమున కర్థము వ్రాయు సందర్భమున "విడి.........విణ - విడువఁదగినది" అని విడుచుధాతువు నిట్లు 'త్యజించు - వీడు' అను నర్థమునందె వాడెనుగాని విడుధాతుప్రేరణమున వాడలేదు. కావుననే 'విడువన్' అనువత్వ ఘటితరూపము విరుద్ధము కాదయ్యెను. ఇట్టి యర్థవ్యత్యాసము గల్గుటచేతనే 'విడుపన్' అనునది వ్యవహారవాసనచే శ్రుతికటువుగా వినంబడును.

విలుగు ధాతుప్రేరణరూపము 'విలుచు' అగును. ముత్పరకత్వమున "విలుపన్ - విలుపక" అనురీతిని ప'త్వఘటితరూపములు సాధువులగును. కాని 'ఇచ్చు' ధాతువునకు 'ఇవ్వక' అనియుఁ గురియుధాతువునకు 'కురవక' అనియు వ్యవహారవాసనచే శ్రుతిహితముగా వినఁబడుచున్నట్లె 'విలుగు - విలవక' అను వత్వఘటితరూపము వ్యవహారవాసనచేత శ్రుతిహితముగా వినంబడును. ఇట్లె 'ఆ-వెం...... రాజుఁ బెద్దదొరలుఁ।జీర లొలువఁబడిరి.........(విరా. ౫ ఆ. ౨౨౨)' అని ముద్రణములు వెలయుచున్నవి. "ఒలుచు - దే - ప్రే - ఒలియఁజేయు - తోలూడ్చు......... " (శ. ర). అనుచోప్పున 'ఒలుచు' ధాతువు ప్రేరణార్థకము. "క......... పవనజుఁ। డదయుండై వీఁపు లొలియ నందఱ నీడ్చెన్ (ఆది. ౫ ఆ. ౧౬౬)." అను రీతిని 'ఒలియు' ధాతువు భారతప్రసిద్ధము. కావున దీని ప్రేరణరూపము ముత్పరకత్వమున 'ఒలుపఁబడిరి' అనియే యుండనగును. 'ఒలువఁబడిరి' అను ముద్రణము సరికాదని తోఁచెడిని. ఎగయు ధాతుప్రేరణము 'ఎగచు' అనునది. ౩౨౭ III విషయమున నుదాహరింపఁబడెను. అయ్యది ముత్పరకత్వమున 'ఎగపన్' అని పత్వఘటితముగానె యుండునని తోఁచుచున్నది. సూ. రా. నిఘంటుకారులు 'ఎగచు = ఎగుచు' అనువాని సాంకర్యమునుగూర్చి విమర్శించి "ఎగయుయొక్క ప్రేరణముగు 'ఎగచు'నకు 'ఎగవన్' అనురూపము సిద్ధించుటయుఁ జింత్యము. చూ. ఎగుచు" అని వ్రాసిరి. ఎగుచు శబ్దమును వివరించు సందర్భమునఁ బెక్కుచోట్ల 'ఎగువన్' అను వత్వఘటితరూపమును ముద్రించిరి. అందొక్కటేని కవిప్రయుక్తమని విశ్వసింపఁదగిన యతిప్రాసఖచిత ప్రయోగము కాదు. ఇందు వకారాదేశము వచ్చు

ననుట కాధారమేమో ? తెలియకున్నది. తాలిమి మున్నగు జన్యశబ్దములనుబట్టి "సహించు = ఓర్చు" అను నర్థముగల "తాలు" ధాతు వంగీకార్యమనియు నద్దాని ప్రేరణరూపము 'తాలుచు' ధాతువనియు దానికి 'ధరించు = వహించు' అను నర్థములు (సహింపఁజేయు = ఓర్వఁజేయు) ప్రసిద్ధముగుట విరుద్ధముకాదనియు గ్రహింపవలయును. కావుననే చ.........ఈ వియ! త్తలమను కంబమొక్కటియ తాల్పఁగ సుస్థిరమై.........(సభా. ౧ ఆ. ౭౯) మున్నగు పత్వఘటితరూపములు ముత్పరకత్వమున సంగతములగుచున్నవని యెఱుంగనగును.

పయిరీతినె చువర్ణక విధానసందర్భమునఁ (బా. క్రి. 23 సూ) గొన్నిధాతువుల విషయ మీ గ్రంథమున విమర్శితమయ్యెను. 'అదరుచు' ధాతువులోని 'చు'వర్ణకము ధాతువునకు సహజమనియు 'ఎద్రుచు' మున్నగువాని చువర్ణక మాగమ చకారమనియు వ్రాయఁబడెనుగాన ముత్పరకత్వమున'అద్రువన్-ఎదురుపన్-నిద్రుపన్' మున్నగురూపములు సంగతము లగుచున్నవి. ఇట్లె యచట ననేకధాతువులలోని యాగమాన్య చకారములు నిరూపింపఁబడినవి. దానినిబట్టి వానివాని పత్వ వత్వములు గ్రహింపనగును.

బాలవ్యాకరణ ఖండబిందువుమీఁది సిద్ధచకారమునకు ముత్తుపరంబగు
వివరణము. నపుడు పకారంబు ప్రాయికంబుగా నగును. ౮౯.
33౧ III విష. తలఁపక - త్రేఁపక - తోఁపక - ఏఁచునకు వైభాషికంబు-
ఏఁపక - ఏఁచక - నోఁచునకుం గలుగదు. నోఁచక.

సంజీవని. 33౧ III విష:—ఖండబిందుపూర్వకమగు ధాతుసహజ చకారమునకు ముత్తుపరమగునపుడు పకారాదేశంబు తఱుగా నగును. బా. సంజ్ఞా. ౧౬ సూత్రముచొప్పున (౫౦. I విష. ౫౨ విష) స్థిరపరకబిందువు తెల్లున నిల్వనేరదు గానఁ బూర్వసూత్రముచొప్పున ఖండబిందు పూర్వకసిద్ధ చకారమునకు 'ప'కారాదేశము గల్గనేరదు. కావున బా. గు. ప్రకర్త 'అర్థానుస్వారముమీఁది సిద్ధ చకారము ౮౮ సూత్రాంశమున వకారము రాక యీసూత్రమునఁ బకారంబే వచ్చునని పూర్వవిధికి నపవాదము" అని వ్రాయుట యవిమర్శమూలకము. పై సందర్భమునుబట్టి ముత్పరకత్వమున "తలఁచక - త్రేఁచక - తోఁచక - ఏఁచక - నోఁచక-నైఁచక" అనురీతిని 'పత్వవత్వములు' లేనిరూపములె నిల్వవలసియుండఁగా నీసూత్రముచేత 'ప్రాయిక పకారాదేశము విధింపఁబడెను. ప్రాయికమనుటచేత నెచ్చటనేని రాకున్న రాకపోవచ్చునుగాని సాధారణముగా 'ప'త్వము కల్గుచునే యుండుననను నర్థము లభించుచున్నది. అట్టి ప్రాయికగ్రహణముచేతనే ఏఁచునకు

వైకల్పికమనియు నోఁచుసకుఁ గల్గనేరదనియు సూరి వివరించినవాఁడయ్యెను. అట్టి వివరణమును నిర్వహింపఁజాలు ప్రయోగములు నాకుభారతాది ప్రాచీనప్రబంధము లలో లభింపలేదు. ఉదా:—తలఁచ్+అ+క = తలఁప్+అ+క = తలఁపక. ఇట్లె తక్కినవాని ప్రక్రియ నరయునది. త్రేఁపక (ఉద్గారింపక). తోఁపక. ఏఁపక = (పీడింపక = బాధపెట్టక) ఏఁచక. నోఁచక (నోము నోమక).

ప్రయోగములు:—చ......ఇట్టు లేఁ। ప నగునె యైన నీదయిన పం పెదఁ గైకొని చేయువాఁడ.........(విరా. ౨ ఆ. ౨౬౩ ప). శా. ఆతన్వంగి యనంగ ఝాంకరణవ జ్జ్యాముక్త చూతాస్త్ర ని। ర్ఘాతం బోర్వక తమ్ములంచుఁ దటినీ గర్భైభక సంజాత కం। జాతవ్రాతము మాటుఁజెంద నవి యేఁచన్ సాగె మున్మున్నగా। జ్ఞాతి శ్చేదనలేన కిమ్మనెడి వాచారూఢి సత్యమ్ముగా. (వసు. ౩ ఆ. ౧౦౧). క. కవలన్ సమయించుట తలఁ। ప వృథాస్ఫురణంబుగాదె పరబలభేదీ (కర్ణ. ౨ ఆ. ౩౯౩). చ.........బం। ధుర తరవారివాహములఁ తోయజబాంధవుఁ గప్పు చాడ్పు దోఁ। ప రయముమైఁ గడంగి యవి పైకొని యవ్విభుతోఁ బెనంగఁగా. (శల్య. ౧ ఆ. ౩౩౫). ఉ.........క్రూరవిచేష్టిత విభ్రమంబు దోఁ। ప న్నురుమాడుఁ బ్రౌఢ బలభాసిత భూరిభుజా విహారుఁడై (సౌప్తి. ౧ ఆ. ౧౭౫). (చూ. ౪౮ V విష). 'తోఁచు - తోఁతెంచు' శబ్దములలో ఖండబిందువు లేదని శరణ్యకర్తగారు సాహస ముగాఁ బ్రసంగించిరి (బాలక. శ. ౧౬౭-౧౬౯ పుటలు). ఇం దర సున్నయే లేనిచో 'తోఁపన్' మున్నగు ననిష్టరూపములు వకారాదేశఘటితములు దుర్వారము లగును గదా. ఉ.........। డాఁచినసొమ్ము చేరె నిచటన్ మదిఁగోరని సత్యభామకున్। నోఁచినవారి సొమ్ములవి నోఁచనివారికి వచ్చునే ధరన్ (ఉ. హరి. ౧ ఆ. ౧౬౭).

దాచోర్లుక్ తద్ధర్మే. (ఆం. చిం. క్రియా. ౧౦ కా.

సన్నయూ. ఆహో. ౪౦ పు).

౩౩౨ విషయము. బిన్దుపరస్యతకారో దోస్స్యాత్ (ఆం. చిం. క్రియా. ౧౧ కారి. ఆహో. ౪౩ పుట).

కల్పతరువు. ౩౩౨ విష:—తద్ధర్మార్థక క్రియయందు, దా = దువర్ణకము పరమగుచుండఁగా, చోః = ముందున్న 'చు'వర్ణమునకు - ఇంచు ప్రత్యయముల చువర్ణ మునకును ధాతుసహజ చువర్ణమునకును, లుక్ = లోపము కల్గును. అట్టియెడ నిల్చియుండెడి, బిన్దుపరస్య దోః = ఖండపూర్ణాన్యతర బిందువునకుఁ బరముగానున్న 'దు'వర్ణక (ముందుబిందువు లేకున్నను చులోపము గల్గినఁ జాలును గెలుతును)

దకారవ్యంజనమునకు, తకారః - స్యాత్ = తకారాదేశము నిత్యముగా నగును. ఉదా:—రక్షించు+దు+నున్ = రక్షిం+ద్+ఉ+నున్ = రక్షిం+త్+ఉ+నున్ = రక్షింతునున్; అణఁచు+దు+నున్ = అణఁ+ద్+ఉ+నున్ = అణఁ+త్+ఉ+నున్ = అణఁతునున్. గెలుచు+దు+నున్ = గెలు+ద్+ఉ+నున్ = గెలు+త్+ఉ+నున్ = గెలుతునున్. నన్నయాథర్వణపక్షమున నీ తాదేశము నిత్యమయి వర్తిల్లును. ఆంధ్రశబ్దచింతామణి తత్సమక్రియామాత్ర సాధన ప్రవణమగుటంజేసియుఁ దత్సమ క్రియలతుది నించుక్కు నియతముగా నుండఁదగుటంజేసియు 'బిందుపరస్య' అను దళము నిల్పఁబడెను. అరయనరయ నట్టి బిందుశబ్దమునకు ఖండబిందు పరముగా సంయుత మర్థముచేయుట చింతామణి కర్త్రభిప్రేతము కాదనియె చెప్పనగును గాని, "అత్త్వాని తత్సమానామివ దేశ్యానాం క్రియాపదానాంచ" అను చింతామణ్యతి దేశము నాశ్రయించి యథాసంభవముగా బిందు వుండఁదగుననుచు వ్యాఖ్య చేయఁ బడెనని యెఱుంగునది. అట్లని 'దు'వర్ణక దకారమున కెల్లయెడలను 'త'కారాదేశము వచ్చునని తలంపరాదు. పూర్వస్థిత 'చు'వర్ణలోపము గల్గునప్పుడు పరిశిష్టమయి యున్న 'దు'వర్ణక దకారమునకుమాత్రమె తకారాదేశము నిత్యముగా నగునని యెఱుంగునది. ఉదా:—గెలుచు+దు+నున్ = గెలుతునున్. ఇట్టి వ్యాఖ్యచే 'చంపుదురు' మున్నగుచోటులందు 'చంపుతురు' మున్నగు ననిష్టరూపములు గల్గ నేరవని యెన్నునది. ఉదా:—సీ.........॥ఆ-వె॥.........నీ। కేమి కీడొనర్చి రెట్టిపాటి। సాహసికులో వారిఁ జంపుదు నొంపుదు। భంగపఱుతు నిడుముపఱుతుఁ జెఱుతు (విరా. ౨ ఆ. ౧౫౮).

ప్రయోగములు:—ఇంచుక్కువిరాఁది దకారమునకు:— క............. నివేదిం। తురు దల్లికిఁ గరము భక్తితో వినయమునన్ (ఆది. ౬ ఆ. ౨౮౦). మత్తకోకిల.........ప్రతిపక్షవీరుల నేమ ని। ర్జింతు మెవ్వరు మాకు విరోదయఁ జేసి మార్కొనునంత య। త్యంతవీరులు లేరు భూవిదిత ప్రతాప బలోన్నతిన్. (అర. 3 ఆ. 3౫3). చుక్కువిరాఁది దకారమునకును ధాతు సహజ చువర్ణమువిరాది దకారమునకును:—చ. ఇతనికిఁ గూర్తురేని ధన మిత్తు రభీష్టములైన కార్యముల్। మతి నొనరింతు రిష్టుఁడని మంతురుగాక.........(సభా. ౨ ఆ. ౧౦ ప). క...... తృష్ణఁ బాతురు సుమతుల్. (అర. ౧ ఆ. ౨౫). (పాయు. ప్రే. పాచు+దురు = పాతురు). అక్కర......పదుంద్రఁ బోలెడు సుతుల నూర్వురఁ బడయంగ వలతో। ......వలతో। ......వలతో......। ......వలతో......(అర. ౨ ఆ. 3౫౧). ధాతువు తుదిని ద్విరుక్త చకారమున్నచో దానికి లోప కలిగి దువర్ణ

1624'అ'త్వమువచ్చినను దుగ్ధకారమునకు 'త' కారాదేశమగు. [33౨ I వి. సంజీ.]

దకారమునకు ద్విరుక్త తకారాదేశ మగును. క.........అనదృశు నీ| కొడుకని యీతని నెంతయు | నెడ మడుగుగఁ జూపఁ దెత్తె యిందఱు నగఁగాన్ (ఆది. ౪ ఆ. ౧౦౧). (తెచ్చు+దు+వు+ఎ = తెత్తువె = తెత్తె). బా. క్రి. ౩౦ సూత్రము చొప్పున 'అ'త్వము చేసినను నీ తకారాదేశము జరపనగును. ఉ.........ఇతనిం జని చూతము యంచు.........చూచిరి.........వృకోదరు నెల్లవారలున్ (ఆది. ౬ ఆ. ౩౦౯). తిక్కయజ్వయు నీతీరుననే ప్రయోగించి యున్నాఁడు. ఉ. ఎత్తునఁ గొందుఁ గౌరవుల నెల్లను మూర్కొని తేని గోవులం|దెత్తు మహార్థమాత్రమున ....(విరా. ౪ ఆ. ౯). ఉ. అంతలు నేసి పోవిడిచి యక్కట సంజయు చేతఁ జెప్పి పు | త్తెంతురె యిట్టి యూరట.........(ఉద్యో. ౩ ఆ. ౧౦౧). క...... ...ముఖ | వ్రాతంబు ముఖములుఁ బెడఁ | బాతురు దుర్మార్గ కర్మపరులై విప్రుల్. (అర. ౪ ఆ. ౨౯౭). (పెడఁబాయు. ప్రే. పెడఁబాచు). శా.........ఇ | త్తుం గొంతేయుల కిమ్మహీవలయముం దుర్దాంత చంచద్భుజా | ....(భీష్మ. ౨ ఆ. ౧౪౩). క. పోయి మనము వత్త మెల్లి ప్రొద్దున ననికిన్ (భీష్మ. ౨ ఆ. ౨౪౨). క. మన మంతకు వేఱొకది | క్కున నడతము.........(ద్రోణ. ౪ ఆ. ౨౦౦). క. తెత్తముగాక నరేంద్ర మ | రుత్త కలితమైన దానరూపము.........(అశ్వ. ౩ ఆ. ౧౩౮).

ఆగమ చకారంబునకు నెఱసున్న మీఁది దానికి దుక్కు-
పరంబగునపుడు పకారంబు విభాషనగు. ౯౦.
ఆకర్ణింపుదురు - దంపుదురు - చింపుదురు. పత్వంబు
బాలవ్యాకరణ రానిపక్షంబున వక్ష్యమాణ తాదేశంబు-ఆకర్ణింతురు-
వివరణము. దంతురు - చింతురు.
33౨ I విమ. చువర్ణంబుతోడ దుగ్ధకారంబు తకారంబగు. ౧౦౮.
నిలుతురు - పిలుతురు - అడఁతురు - కడతురు -
చింతురు - వెంతురు - పచింతురు - వచింతురు.
చేతురు - కోతురిత్యాదు లసాధువులని యెఱుంగునది.

సంజీవని. ౩౩౨ I విమ:—ఇంచుక్ - చుక్కల చకార మాగమ చకారము. పూర్ణానుస్వార పూర్వకమగు నాగమ చకారంబునకు దుగాగమము (బా. క్రి. ౨౨ సూ) పరంబగునపుడు వైకల్పికముగా 'ప'కారాదేశం బగును. పక్షంబున వక్ష్యమాణ తాదేశ మగునని సూరిగారే వివరింతురు. ఉదా:—ఆకర్ణించు+దు+రు = ఆకర్ణింపుదురు. దంచు+దు+రు = దంపుదురు. చించు+దు+రు = చింపుదురు. ఆక

ర్ణించు - బా. క్రి. ౬౩ సూత్రముచొప్పున వచ్చిన ఇంచుక్కు. దంగు - ప్రే - దంచు - చినుఁగు - ప్రే - చించు - బా - క్రి. ౭౬-౭౭ సూ - చొప్పున వచ్చిన ప్రేరణార్థక చుక్కు. పత్యాభావపక్షమున వత్ప్యమాణం బనఁగా బా. క్రి. ౯౧వ సూత్రమునఁ జెప్పఁబడిన తాదేశంబు రాఁగా - ఆకర్ణిం+చుదు+రు = ఆకర్ణింతురు. చిఁ+చుదు+రు = చింతురు. దం+చుదు+రు = దంతురు. ౯౧వ సూత్రమున 'చుదు' అనుదానికి 'తు' అనునది యాదేశమగును. ఈ తాదేశవిధియందు 'చు'వర్ణమునకు ముందు ఖండముగాని పూర్ణముగాని యుండ నక్కఱలేదు. ఉన్నను బాధకము కాదు. బిందువులేమి కుదా:—గెలుతురు - పిలుతురు - మొ. నన్నయాథర్వణీయమునం దీ తాదేశము నిత్యముగ వర్తిల్లును. పాదేశవిధిలో నెఱసున్న మీఁది దాని కనుటచేత "తలఁపుదురు - అణఁపుదురు" మున్నగురూపములు సమ్మతము కావనియు "తలంప్రుదురు - అణంప్రుదురు" అనికాని "తలంతురు - అణంతురు" అని కాని సాధువులనియు నెఱసున్న లేనపుడు "తలఁతురు - అణఁతురు" అనియే యుండవలెననియు సూరియాశయము నెన్నఁనగును. 'ఆకర్ణింపుదురు' అను సూరిగారి యుదాహృతి నరయఁగా "క........| ఆకర్ణింపుదురు పెద్ద లతివార్షమునన్. (భాగ ౮ స్కంధ. ౨౧ ప)" అను భాగవతపద్యమును మూలముగా నెన్నిరా యని యాలోచింపనగును. ఈసూరిపద్ధతి నన్నయాథర్వణ సమ్మతము కాదు. కావుననె "ఆకర్ణింపుదురు పెద్ద లతివార్షమునన్ ఇత్యాదౌ ఆకర్ణింతురు మహత్త్వు లతివార్షమునన్ ఇత్యాదిపాఠ ఏవ సాధుః." (అహో. ౨౮౩ పు). అని యిట్లహోబలపతి సాహసముగా భాగవతపద్యమును దిద్దపఁబూనెను. కాని పదునాల్గవ శతాబ్దమున కిట్టిప్రయోగము సమ్మతి కెక్కెననుట యుక్తము. క. తుద బహువచనమునకు నిం| ప్రుదురును నింతురును నయ్యెఁ బుధమియెడల నిం| చుదురును గలుగుఁ బ్రయోగా| స్పదములు దేశీనుసరణిఁ జనుఁ దెలియఁగన్ (౧౬౦ పద్య). సీ. శ్రీవిశ్వభూపతి చేయించుఁ గ్రతువులు, సేవింపుదురు తదాశ్రితులు సురలఁ| బండంగ నింద్రుండు పరగించు వానలు, హాలికుల్ పరఁగింతు రర్థచయము| నెసఁగించు ధర శ్రీల నేపారుఁ దద్వృత్తి, వరభటు లెఱిఁగింపుదురు జయంబు| వెలయించు కీర్తి యవ్విభు నెలయింప్రుదు, రర్థు లెల్లెడఁ బ్రతాపాతిశయము|........(౧౬౧ కావ్యాలం. ౫ ఉల్లా). ఇట్లు ప్రథమపురుష బహువచనమందు మాత్రమె 'ప్రుదురు' అనుదానిని బమనాల్గవ శతాబ్దాదివాఁడగు విన్నకోట పెద్దన యుదాహరించెను. సూరిసూత్ర మన్ననో 'ఆకర్ణింపుదును - ఆకర్ణింపుదుము' మున్నగురూపములనెల్ల సంగ్రహించుచున్నది.

పూజాసందర్భమునుబట్టి నన్నయభారతభాగమునందలి 'పుదురు' పాఠము ముద్రణసంస్కర్తృకృత ప్రక్షిప్తమని గ్రహింపవలెను. "అక్కర. ఏమేము మున్ను పూజింపుదుము రుద్రు నిం దని వేడ్క (అర. ౨ ఆ ౨౫౬). (వావిళ్ళవారిముద్రణము. శ్రీవిక్రమదేవవర్మ మహారాజావారి ముద్రణమందును నిట్లెయున్నది). "ఏమేము మున్ను పూజింత్తుము రుద్రు నిం దంచు వేడ్క" అని నాయొద్ద నున్న తాళపత్రమాతృకలు రెండిటియందును నున్నది. ఆంధ్రవిశ్వకళాపరిషత్పుస్తక భాండాగార తాళపత్రమాతృకలు మూఁడియందును 'పూజింతుము' అను పాఠమె వెలయుచున్నది. తాళపత్ర మాతృకలలోని నన్నయగారి యక్కరను నప్పకవీయ లక్షణమునకు సరిపెట్టుటలో ముద్రణసంస్కర్తలు నేఁడు సాధువుగా సమ్మతమగుచున్న యీ 'పుదురు' పాఠమును నన్నయభారతభాగమునఁ బ్రక్షిప్తముచేసిరనుటలో సందియము లేదు.

"నన్నయగారికాలములో 'చుదురు' రూపములూ లేవు. పుదురు రూపములూ లేవు. సాధ్యమైనంత శ్రద్ధతో మేము వెదకగా వెదకగా అరణ్యపర్వము రెండవ యాశ్వాసములో ౨౫౬ పద్యమందు 'ఏమేముమున్ను పూజింపుదుము రుద్రు నిం దని వేడ్క' అని మధ్యాక్కర ప్రథమచరణములో 'పూజింపుదుము' అన్న 'పుదురు' రూపము ఒక్కటిమాత్రమే మాకంటఁబడ్డది. మధ్యాక్కర నన్నయ ఏలక్షణము చొప్పున వ్రాసినాఁడో ఇదివరకు ఎవరికి లెస్సగా తెలియదు. కొన్ని మధ్యాక్కరలు లేఖకులు, కొన్ని పరిష్కర్తలు తారుమారుచేసినారని మేము నిశ్చయముగా చెప్పగలము. మావద్దనున్న ఒక వ్రాత పుస్తకములో (50b) ఈపద్యము ప్రథమచరణము 'ఏమేము మున్ను పూజింతుము రుద్రు నిందనుచు వేడ్క' అనిన్ని మఱియొకదానిలో (73b) 'ఏమేము మున్ను పూజింతుము రుద్రుని నిందును వేడ్క' అనిన్ని ఉన్నది. మఱికొన్నిటిలోకూడా 'పూజింతుము' అనేపాఠమే ఉన్నది. తిక్కన కాలములోనైనా పుదురు రూపములు కావ్యభాషలోనికి వచ్చినవో లేదో ఇంకా మేము సిద్ధాంతము చేయలేము; బహుశా రాలేదు. మల్లయ మనషి వరాహ పురాణము వ్రాసిననాటికి మాత్రము గ్రాంథికభాషలో ఉన్నవి. అవి ఈ గ్రంథమందు అనేకపద్యములలో కనబడ్డవి. గాని యతిస్థానమందు దువర్ణముగలవి మూఁడుమాత్రము ఇక్కడ ఉదాహరిస్తున్నాము. సీ......గీ...... । రూపవయసునైన తనువు లార్యులు వచింపు । దురు వరుస మూఁడటంచు నందుల నధర్మ । ....(౭ ఆ. ౧౧౦). గీ......... । భూనిలింపోత్తములు యజింపుదురు బ్రహ్మ । ....(౧౦ ఆ. ౭౬ ప). సీ........., తొడవులు ధరియింపుదురు

దివిజులు. (౧౦ ఆ. ౧౧౯). తెనాలిరామలింగకవికూడా వీటిని వాడినాడు. (చూ. పాండురంగ మాహాత్మ్యము. సుఖింపుదురు. ౨ ఆ. ౧౪౬. వసియింపుదురు. ౨ ఆ. ౨౨౪ ప. నుతియింపుదురు. ౫ ఆ. ౨౭౯ ప. ఓనర్పుదురు. ౫ ఆ. ౭౯౨ ప. ఇంకా మరికొందరు ఈరూపము ప్రయోగించినారు." (బాలకవిశరణ్యము. ౭౩-౭౪ పు). ఇట్లు కీర్తిశేషులగు కళాప్రపూర్ణ గిడుగు వేంకటరామమూర్తి పంతులవారు వ్రాసి యున్నారు. కాని వీరీ 'వుదురు' రూపము తిక్కన భారతభాగములో వేయలేనను టకేల సంకోచించిరో తెలియకున్నది. తిక్కనయేకాదు. ఎఱ్ఱాప్రెగడనైత నిట్టి రూపములను భారతమున వ్యవహరింపలేదు. కవిత్రయముమాత్రేకాదు. నాచన సోమనాథుఁడు-శ్రీనాథుఁడు - కవిపితామహుఁడు మున్నగువారునైతము "చుదురు" రూపము వేకాక "వుదురు" రూపమునుసయితము వ్యవహరింపలేదు. బాలకవి శరణ్యకర్తగారు "చుదురు" రూపము విషయమున నెవరెవరో కుప్పుసకవిగారు మున్నగు నేఁటివారి ప్రయోగములుచూపి పదిపుటలు వ్రాసిరే కాని యతిప్రాసాది స్థల ఖచితమగు నొక్క ప్రయోగమునయినఁ జూపఁజాలరైరి. (చూ. బాలక. ౬౫ మొ. ౭౫ పుటలు). సీ. పుత్రులఁ గోల్పోయి భూరిశోకంబున, వనటఁ బొందుచు విప్రవరులు చాల। ఏరాజు రాజ్యము చేని వసించుదు। రా రాజు దలపోయ నవని మీఁద (భాగవ. ౧౦ స్కంధ. ఉ. భా. ౧౨౩ ప). అనుదానిని జూపి దానిని దిద్దు టకెవరో యెంతో ప్రయాసపడిరని వ్రాసిరి. కాని యచట 'వసింపుదు ! రారాజు' అని కాని "వసించెద । రా రాజు' అని కాని కవిప్రయుక్తమనుటలో క్షతి యే మున్నది. "ఆకర్ణింపుదురు" అను భాగవత ప్రయోగమును సూరి యంగీకరింపలేదా? విన్నకోట పెద్దిరాజు సమ్మతించెనే కాని యాతనికిముందున్న వైయాకరణుల ప్రామాణిక కవీంద్రులెవ్వరును నీ 'చుదురు' రూపమును ప్రయోగించియుండుటచేఁ గవిప్రయుక్త మని విశ్వసింపఁదగిన ప్రామాణిక ప్రయోగము లేదు.

౧౦౮ సూ. వ్యాఖ్య:—చువర్ణంబుతోడ దుగ్ధకారంబు తకారంబగు ననఁగా 'చుదు' అనుదానిలోని 'చుద్' అను భాగమునకు 'త' కారవ్యంజన మాదేశమగునని యర్థము. ఉదా:—నిలుచుద్ +ఉ+రు = నిలుత్ +ఉ+రు = నిలుతురు. పిలుచుద్ + ఉ+రు = పిలుత్ +ఉ+రు = పిలుతురు. అడఁచుద్ +ఉ+రు = అడఁత్ +ఉ+రు = అడఁతురు - పచించుద్ +ఉ+రు = పచింత్ +ఉ+రు = పచింతురు. ఇట్లె తక్కినవాని ప్రక్రియనునైత మరయునది. "చేయుదురు - కోయుదురు" మున్నగురూపము లందు ధాతువు యువర్ణాంత మగుటచే 'చుదు' అనునదే లేదింజేసి తాదేశమునకుఁ బ్రసక్తి లేదు. కావున "చేయుదురు - కోయుదురు" అనియే యుండవలయుననియు,

'చేతురు - కోతురు' అనునవి వ్యావహారికరూపములు నసాధువులు ననియు సూరి వివరణమునకుఁ దాత్పర్యము. ప్రయోగములు:—ఉ. ఈయవనీశ్వర......... | చేయుదె. (సభా. ౨ ఆ. ౧౫). చ.........వాయుసారధి జనంబునఁ బానిట వచ్చె నేమినే | యుదు సుతులార యీబిలము నొయ్యన పోయి చొరఁడు దీనిఁ గ | ప్పెద ఘనపాంశు జాలముల.........(ఆది. ౭ ఆ. ౩౦౪). క......సద్భృ| త్యులకును సత్కార మర్థితోఁ జేయుదె.........(సభా. ౧ ఆ. ౩౯). క.........స | త్కృతిసేయుదె కృత మెఱిఁగెడు | పతియె.........(సభా. ౧ ఆ. ౪౬). సూరి యాంధ్రశబ్దచింతామణిని గవిత్రయమువారివి బ్రాయికముగాఁ బ్రమాణీకరించికొనుచు వ్రాయుచుండుటనుగానఁ బయిరీతిని యావర్ణంబుతోడ దుగ్ధకారంబునకు 'త'కారాదేశంబు వచ్చుటను నిరసించినవాఁడయ్యెను. కాని యిట్టిరూపములు ప్రాచీన ప్రబంధములందు లేకున్నను మధ్యకవుల గ్రంథములం దరుదుగాను నర్వాచీనకవుల గ్రంథములందుఁ దఱచుగాను బ్రయుక్తములయి యున్నవి. బాలకవి శరణ్యకర్తగారిది సందుచేసికొని గొప్పగా విజృంభించి రమారమి యేఁబదిపుటల యుపన్యాసము నీశబ్దముల విషయమున వ్రాసిరి. ఊరకే యెన్నో చూపిరిగాని ప్రాచీనాంధ్రలక్షణ ప్రామాణ్యమును జూపలేరైరి. పారావారమువలె నత్యంత విశాలమైన భారతమున లేఖకముద్రాపకాది ప్రమాదమునం బడిన రెండు మూఁడు ప్రయోగములను మాత్రమె చూపఁగల్గిరి. ఆస్థలములందుఁ దాళపత్త్రమాతృకలలో 'చేతురు - కోతురు' వంటి తాదేశ ప్రయోగములు లేవు. "క. విషనిధి కుక్షి న సంఖ్యము | నిషాదగణ ముండి ధారుణీప్రజకుఁ గడున్ | విషమము సేతురు వారి, ని | మిషమున భక్షించి చను మమిత్రవిఘాతీ (ఆది. ౨ ఆ. ౫౬)." అనితంజావూరి సరస్వతీ నిలయమందలి 27 నెంబరు పుస్తకమున నున్నదని శరణ్యకర్తగారు వ్రాసిరి. కాని వావిళ్ళవారి ముద్రమున "విషమమును జేయుదాని, ని | మిషమున........" (ఆది. ౨ ఆ. ౫౯ ప). అనియె యున్నది. నాయొద్దనున్న తాళపత్త్రమాతృకలు రెండిటిలోను "విషమంబునేయువారి, ని | మిషమున" అనియున్నది. "మడిచినచోటికిఁ గూర్చ వెపుడు." (సభా. ౨ ఆ. ౧౮౮). "మడిచినచోటికిఁ గొఱత నేతు" అను పాఠాంతరముగలదని వావిళ్ళవారి ముద్రణమునఁ గలదని శరణ్యకర్తగారు వ్రాసిరి. సత్యమే కాని నాయొద్దనున్న తాళపత్త్రమాతృకలో "మడిచినచోటికి కుఱుచ తలఁతు" అనియున్నది.

ఇంకఁ దిక్కనభారత భాగమునందలి ప్రయోగములు ప్రకాశికలో నుదాహృతములు. తిక్కన విరాట. ౨ ఆ. ౨౮౧

పాదము. మ. నా । కులతం బొందెడు నప్డు మంటపము సంక్షోభింపఁగాఁ జేతు. అని ఉన్నదని శ్రీతిరుపతి వేంకటేశ్వరులుకూడా తిక్కన దీప్రయోగ మున్న దన్నారు" (బాలక. ౮౮ పు). అట్లున్నదని చెప్పినవారు గొప్పవారే కాని పద్యము వరసినచో నట 'చేతున్' అనునది సందర్భించి యుండ లేదు. భీముఁడు ద్రౌపదితోఁ బలికిన వాక్య మిది. మ. బలియుం డా సొబగుండు భావభవదర్ప భ్రాంతుఁడై వచ్చి ని । శ్చల సర్వాంగత నున్న నన్నరసి నీచందంబు గాకున్న నా । కులతం బొందెడునప్డు మండపము సంక్షోభింపఁగా లేతుఁ గ । ట్టలుకం బెబ్బులి గోల వ్రేసినటు లుగ్రాకార మేపారఁగాన్. క. ఎఱిఁగి పిలుసనిన వెసఁ బై । కుఱుకుదు.........(విరా. ౨ ఆ ౨౮౧-౨౯౨ ప, వావిళ్ళ). "లేతున్" అనుచో 'ఏతున్' అను పాఠాంతరము చూపఁబడెను. (ఏతున్ = విజృంభించెదను. లేతు, పెచ్చుపెరిఁగెదను). ఈపాఠములే సరియనఁ దగును. ద్రౌపది కామిచే, సింహబలుఁ డాకులతఁ బొందునపుడు భీముని వ్యాపార మును దేని వేని జెప్పకయే "మండపము సంక్షోభింపఁజేతును - వాఁడు పిలుపనఁగా నుఱుకుదును" అనుట సందర్భింపనేరదుగదా.

(౨) "కర్ణపర్వము. ౧ ఆ. ౨౯౬ లో "దయసేతువుగాక" అని ఆనందముద్రణ ములో నున్నది. గాని ఫుట అడుగున 'దయసేసెదవు' అని పాఠాంతరమున్నది." (బాలక. ౮౮ పు). ఇదియొకవచనము - తాళపత్త్ర మాతృకలోనిట "దయసేసెదవు గాక" అనియె యున్నది.

(3) ఉ. నీతి దొలంగి కార్యముల నెట్టన యాగ్రహావృత్తిఁ జేసినం । బ్రీతిగ సిద్ధిఁ బొందినను భీతియుఁ గుత్సయుఁ బుట్టు భూజనుల్ । వేఁతురు చేటునేఁతలు ఫలింపక తక్కిన మున్న వచ్చు న । త్యాతురతాస్పదంబులగు నాపద లిద్ధవివేకవైభవా (సౌప్తి. ౧ ఆ, 3౫ వావిళ్ళము). నీతినివిడిచి నిద్రాపరవశులఁ జంపఁబోరాదని యశ్వత్థామకుఁ గృపాచార్యుఁడు బోధచేయు సందర్భములోని దీపద్యము. "నీతి దప్పి యెవ్వఁడేని కార్యముచేసినచో నది ఫలించినను లోకనింద గల్గును. జనులును పీడింతురు. ఇంక నట్టిచేటుకార్యము ఫలింపకే పోయినచో మొదటనే యాపదలు గల్గును" అని దీని తాత్పర్యము. ఈపద్యమున 'వేఁతురు' అనుచో 'చేతురె' అను నపపాఠము కనఁబడినట్లును (అకారణముననే) నద్దానియర్థము బోధపడనట్లును నీ క్రిందిరీతిని శరణ్యకర్తగారు వ్రాసిరి ".........చేతురె చేటునేతలు ఫలింపక ....అని తాటాకుపుస్తకములో నున్నది. అచ్చులో చేతురుకు బదులుగా వేతురు అనియున్నది. అర్థమేమో ?" (బాలక. ౮౮ పు).

(౪) "౧ ఆ. ౧౬ వ.........తిక్కన నిర్వచనోత్తర రామాయణము. అలతి యలతి తునియలగా । హాళిగూర్చినట్టు లసురం జేతున్. అని ఒక తాటాకుల

'చేతురు - కోతురు' అనునవి వ్యావహారికరూపములు నసాధువులు ననియు సూరి వివరణమునకుఁ దాత్పర్యము. ప్రయోగములు:—ఉ. ఈయవనీశ్వర.........। చేయుదె. (సభా. ౨ ఆ. ౧౫). చ.........వాయుసారధి జనంబునఁ బానిట వచ్చె నేమిసే। యుదు సుతులార యిాబలము నొయ్యన పోయి వోపండు దీనిఁ గ। ప్పెద ఘనపాంసు జాలముల..........(ఆది. ౮ ఆ. ౩౦౪). క......పద్భ్రు। త్యులకును సత్కార మర్థితోఁజేయుదె.........(సభా. ౧ ఆ. ౩౯). క.........స। త్కృతిసేయుదె కృత మెఱఁగెడు। పతియె.........(సభా. ౧ ఆ. ౪౬). సూరి యాంధ్రశబ్దచింతామణిని గవిత్రయమువారిచే బ్రాయికముగాఁ బ్రమాణీకరించికొనుచు వ్రాయుచుండుటనుగాఁబట్టి రీతిని యావర్ణంబుతోడ దుర్ధకారంబునకు 'త'కారాదేశంబు వచ్చుటను నిరసించినవాఁడయ్యెను. కాని యిట్టిరూపములు ప్రాచీన ప్రబంధములందు లేకున్నను మధ్యకవుల గ్రంథములం దరుదుగాను నర్వాచీనకవుల గ్రంథములందుఁ దఱచుగాను బ్రయుక్తములయి యున్నవి. బాల కవి శరణ్యకర్తగారిది సందుచేసికొని గొప్పగా విజృంభించి రమారమి యేఁబదిపుటల యుపన్యాసము నీశబ్దముల విషయమున వ్రాసిరి. ఊరకే యొన్నో చూపిరిగాని ప్రాచీనాంధ్రలక్షణ ప్రామాణ్యమును జూపలేరైరి. పారావారమువలె నత్యంత విశాలమైన భారతమున లేఖకముద్రాపకాది ప్రమాదమునం బడిన రెండు మూఁడు ప్రయోగములను మాత్రమె చూపఁగల్గిరి. ఆస్థలములందుఁ దాళపత్త్రమాతృకలలో 'చేతురు - కోతురు' వంటి తాదేశ ప్రయోగములు లేవు. "క. విషనిధి కుక్షి న సంఖ్యము। నిషాదగణ ముండి ధారుణీప్రజకుఁ గడున్। విషమము <u>సేతురు</u> వారి, ని। మిషమున భక్షించి చను సుమిత్రవిభూతీ (ఆది. ౨ ఆ. ౫౬)." అనితంజావూరి సరస్వతీ నిలయమందలి 27 నెంబరు పుస్తకమున నున్నదని శరణ్యకర్తగారు వ్రాసిరి. కాని వావిళ్ళవారి ముద్రమున "విషమమును జేయుదాని, ని। మిషమున...... ..." (ఆది. ౨ ఆ. ౫౯ ప). అనియె యున్నది. నాయొద్దనున్న తాళపత్త్రమాతృకలు రెండిటిలోను "విషమంబు సేయువారి, ని। మిషమున" అనియున్నది. "కుడిచినచోటికిఁ గొల్ల చెపుడు." (సభా. ౨ ఆ. ౧౮౮). "కుడిచినచోటికిఁ గొఱఁత నేతు" అను పాఠాంతరముగలదని వావిళ్ళవారి ముద్రణమునఁ గలదని శరణ్యకర్త గారు వ్రాసిరి. సత్యమేకాని నాయొద్దనున్న తాళపత్త్రమాతృకలో "కుడిచినచోటికి కుఱుచ తలఁతు" అనియున్నది.

ఇంకఁ దిక్కనభారత భాగమునందలి ప్రయోగములు:—(౧) "గుప్తార్థ ప్రకాశికలో నుదాహృతములు. తిక్కన విరాట. ౨ ఆ. ౨౮౧ పద్యము మూడో

పాదము. మ. నా । కులతం బొందెడు నప్డు మంటపము, సంక్షోభింపఁగాఁ జేతు. అని ఉన్నదని శ్రీతిరుపతి వేంకటేశ్వరులుకూడా తిక్కన దీప్రయోగ మున్న దన్నారు" (బాలక. ౭౮ పు). అట్లున్నదని చెప్పినవారు గొప్పవారే కాని పద్యము నరసినచో నట 'చేతున్' అనునది సందర్భించి యుండ లేదు. భీముఁడు ద్రౌపదితోఁ బలికిన వాక్య మిది. మ. బలియుం డా సొబగుండు భావభవదర్ప భ్రాంతుఁడై వచ్చి ని । శ్చల సర్వాంగత నున్న నన్నరసి నీచందంబు గాకున్న నా । కులతం బొందెడునప్డు మండపము సంక్షోభింపఁగా లేతుఁ గ । ట్టలుకం బెబ్బులి గోల వ్రేసినటు లుగ్రాకార మేపారఁగాన్. క. ఎఱిఁగి పిలుసనిన వెసఁ బై । కుఱుకుదు.........(విరా. ౨ ఆ. ౨౭౧-౨౫౨ ప. వావిళ్ళ). "లేతున్" అనుచో 'ఏతున్' అను పాఠాంతరము చూపఁబడెను. (ఏతున్ = విజృంభించెదను. లే.వా, పెచ్చుపెరిగెదను). ఈపాఠములే సరియనఁ దగును. ద్రౌపది కామిచే, సింహబలుఁ డాకులతఁ బొందునపుడు భీముని వ్యాపార మును దేని నేని జెప్పకయే "మండపము సంక్షోభింపఁ జేతును - వాఁడు పిలుపనఁగా నుఱుకుదును" అనుట సందర్భింప నేరదుగదా.

(౨) "కర్ణపర్వము. ౧ ఆ. ౨౯౬ లో "దయసేతువు గాక" అని ఆనందముద్రణ ములో నున్నది. గాని ఫుట అడుగున 'దయసేసెదవు' అని పాఠాంతరమున్నది." (బాలక. ౭౮ పు). ఇదియొకపచనము - తాళపత్త్ర మాతృకలోనిట "దయసేసెదవు గాక" అనియె యున్నది.

(3) ఉ. నీతి దొఱంగి కార్యముల నెట్టన యాగ్రహావృత్తిఁ జేసినం । బ్రీతిగ సిద్ధిఁ బొందినను భీతియుఁ గుత్సయుఁ బుట్టు భూజనుల్ । వేఁతురు చేటునేఁతలు ఫలింపక తక్కిన మున్న వచ్చు న । త్యాతురతాస్పదంబులగు నాపద లిద్ధవివేకవైభవా (సౌప్తి. ౧ ఆ, 3౫ వావిళ్ళము). నీతినివిడిచి నిద్రాపరవశులఁ జంపఁబోరాదని యశ్వత్థామకుఁ గృపాచార్యుఁడు బోధచేయు సందర్భములోని దీపద్యము. "నీతి దప్పి యెవ్వఁడేని కార్యము చేసినచో నది ఫలించినను లోకనింద గల్గును. జనులును పీడింతురు. ఇంక నట్టిచేటు కార్యము ఫలింపకే పోయినచో మొదటనే యాపదలు గల్గును" అని దీని తాత్పర్యము. ఈపద్యమున 'వేఁతురు' అనుచో 'చేతురె' అను నపపాఠము కనఁబడినట్లును (అక్కారణముననే) నద్దానియర్థము బోధపడనట్లును నీ క్రిందిరీతిని శరణ్యకర్తగారు వ్రాసిరి "........చేతురె చేటునేతలు ఫలింపక ....అని తాటాకుపుస్తకములో నున్నది. అచ్చులో చేతురుకు బదులుగా వేతురు అనియున్నది. అర్థమేమో ?" (బాలక. ౭౮ పు).

(౪) "౧ ఆ. ౧౬ ప........తిక్కన నిర్వచనోత్తర రామాయణము. అలతి యలతి తునియల గా । హళగూర్చినట్టు లమరం జేతున్. అని ఒక తాటాకుల

పుస్తకములో ఉన్నది. మఱియొక తాటాకుపుస్తకములో అలతితునియల గా। హాళ సంధించిన విధంబు నమరగ వలయున్ .. అని ఉన్నది." (బాలక. ౮౯ పు). పయి సందర్భమునుబట్టి తిక్కనయు "చేతురు" అనురీతిని 'తా' దేశప్రయోగము చేయ లేదనియు గ్రహింపనగును. పయిరీతిని యువర్ణాంత ధాతువుల తాదేశప్రయోగము ప్రాచీన ప్రబంధములలో లేదని శరణ్యాకర్తగారి మనస్సాక్షి బోధించుట చేతనే "ఈరూపముగా క్రొత్తగా భాషలో దూరిన గ్రామ్యము కాదనిన్ని ప్రాచీనులు తరుచుగా వాడిఉండకపోయినా అయిదువందల సంవత్సరములయి నిస్సందేహముగా కవులు వాడుచున్నారనిన్ని రుజువుచేయగలము" (బాలక. ౮౮ పుట). అని వ్రాసిరి. అర్వాచీన కవిప్రయోగములు పెక్కుచూపిరి. (బాలక. ౧౦౧ మొ. ౧౧౧ పుటలు). "ఉ. కొండలు పిండి సేతుమె.........(అచ్చ. రా. ౭౨ పు). ....చ.........కన్నియ నెన్నఁడు ప్రోడఁ జేతునో (కవికర్ణ. ౩ ఆ. ౫౫). ....సీ. నుతులు సేతు నెపుడు నతులిత.........(కృష్ణరాయవిజయము ౧ ఆ. ౧౦)................క. ధరలో వినరె యహింసా। పరమో ధర్మ యనియెంచుఁ బ్రాణివధను సే।తురె యకట యజ్ఞవిధియని। యరయఁగ నది యజ్ఞవిధియె యగుఁ జింతింపన్ (దశా. ౩౮౫)................క.......... తత్సం। హారణముఁ జేతువు శక్తిన్.........(వసా. ౬ ఆ. ౧౨౮ ప)......... ...."ఇట్లగుటచేఁ బ్రాచీనగ్రాంథికాంధ్రభాషా స్వరూప నిరూపణమె ప్రాయికముగాఁ జేయుచున్న సూరి యిట్టిరూపములను సంగ్రహింపకున్నను ప్రౌఢవ్యాకరణకర్తయేని వీనిని సంగ్రహింపకుండుట యుక్తముకాదు.

దేశ్యక్రియల రూపసాధనమునె నన్నయ యుపేక్షించెను. అథర్వణుఁడు నైతము మిక్కిలి యల్పముగా వివరించి "భాషేయ మమితా తత్ర। దేశ్యాశ్చిత్ర స్వభావయుక్।తచ్చిత్ర తాను మన్తవ్యా। పూజ్యపాద సుభాషితే......" అనురీతిని సంక్షేపించెను. (౩౨౭ విమ). అట్టిస్థితిలో సూరిగారు ప్రాచీన గ్రాంథికాంధ్రభాషలోని పరశ్శతములగు క్రియలరూపములను బ్రయోగసమ్మతముగా సంగ్రహించి చూపిరి. తర్వాత వెలసిన యాంధ్రవ్యాకరణములెల్ల బాలవ్యాకరణ విషయములనె సంగ్రహించికొని యలంతిమార్పులుచేయుచు వేర్వేఱు గ్రంథములను వ్రాసికొనిరి. ఇట్లగుటచేత సూరియెడల నాంధ్రపండితలోకము కృతజ్ఞమై యుండనగునుగాని నిరసింపరాదు. ఇంతయేల నాగమూర్య చకారములకుఁ గల్గు పత్వ వత్వములను నిరూపించు సందర్భమునఁ బ్రాచీనలాక్షణికులెంత తేల్చివేసిరో తుదికిఁ బెద్దిరాజును నవ్వుఁడగు కూచిమంచి తిమ్మకవియు నెట్లు ప్రాచీనాశయ

ముల గ్రహింపలేక యెట్లు ప్రమాదపడిరో సూరి యెంతసరిగా నిరూపించెనో యరయఁడు.

క. ఉట పరపదములై క్రియలగు చుట లొక్కెడ యుటలు పుటలు చుట్టంబులఁ ద్రో। చుట త్రోయుట యనఁ జాటలున్। బుటలును నగు సంస్కృతంబు పొందినచోటన్ (ఆం. భూ. ౧౮౭ ప). క. పుటచేత నైన నొరుఁ బం। పుట, చుటచే నైన నొరులఁ బుత్తెంచుట, చే। యుట యుటచే నగునని యా। పటుమతియగు నూత్నదండి ప్రకటము సేసెన్ (ఆం భూ. ౧౮౫ ప). ఇట్టి కేతనపద్యముల తాత్పర్య మును సరిగ గ్రహింపక విన్నకోట పెద్దిరా జీక్రిందిరీతిని భ్రామాదికముగ వచించెను. క. కోపింపుట కోపించుట। కాపించుట పసుల నొప్పఁ గాపింపుట నా। నే పారు నిట్టిపలుకులు। లోపుగ బహుళములు జగతిలో నెలుఁగఁదగున్ (కావ్యాలం. ౫ ఉల్లా. ౧౬౬ ప). క. "కావింపుట కావించుట। భావింపుట మఱియు దీని భావించుటనం। గా వెలయుఁ గృతులఁ దుహిన। గ్రావసుతా ప్రాణనాథ ప్రమథసనాథా "కావింపుట సులభమే. కావించుటకు:—ఉ. మంచిగ.........పు। త్తెంచిన... ......భ। ఱించుచు.........యూ। రించుచు.........(శ్రీనాథునిహరవి). ఉ. చంచలనేత్ర.........వీ। ఱించఁగఁ 'దోఁచు లేనగవు.........(ఆముక్త). శా.........దువా। ళించక బచ్చన వ్రాఁత లూడిపడు......... । చంచద్వాహ ములు.........(శాకమాని. బహుళాశ్వ). ఉ.........వంచనఁజేసి......... ధూళిగా। వించఁడె పిండిపిండిగను.........కిరీటరత్నముల్। దంచఁడె ఘోర సీర ముసలంబులు.........(విజయవిలాసము) మత్తకోకిల. పంచసాయక...... కూడి వ। త్తించరాదని.........(రుక్మాంగద)" (సర్వలక్ష. ౧ ఆ. ౨౦౪ పె. ౨౧౨ ప). విన్నకోట పెద్దిరాజువాడిన - కోపింపుట - కాపింపుట' అనునవియుఁ దిమ్మకవి వాడిన 'కావింపుట - భావింపుట' అనునవియుఁ గేవలము నపశబ్దములు. భావార్థక టవర్ణక పరకత్వమున నించు క్త్వుక్కుల చకారమునకు 'ప'త్వము కవిసమ్మత మనుట సరికాదు.

	అగు - వచ్చు - చొచ్చు - చూచులకు ముత్తు పరం
బాలవ్యాకరణ	బగునపుడు. కా - రా - చొరు - చూడు లగు. ౫౧.
వివరణము.	అగు - కాఁడు - కమ్ము. వచ్చు - రాఁడు - రమ్ము.
333 విషయము.	చొచ్చు - చొరఁడు - చొరుము. చూచు-చూడఁడు-
	చూడుము.

సంజీవని. 333 విష:—ముజ్జిత్తులు పరంబగునపుడు 'అగు' ప్రభృతులకు వరుసగా 'కా' ప్రభృతు లాదేశములగునని యర్థము. "యథాసంఖ్య మనుదేశః సమా

నామ్ (౧-౩.౧౦) (సి. కౌ. ౧౨౮ సూ)." అను సూత్రము నుపదేశించిన కారణమున ద్వంద్వగత పదార్థముల సాహిత్యము నుపేక్షించి క్రమాన్వయమును గ్రహింపవలయును. కావున ముత్తుపరంబగునపుడు 'అగు' ధాతువునకు 'కా'దేశమును, వచ్చుధాతువునకు 'రా'దేశమును, 'చొచ్చు' ధాతువునకు 'చొరు' అనునాదేశమును 'చూచు' ధాతువునకు 'చూడు' అను నాదేశమును నిత్యముగా నగునను నర్థము లభించుచున్నది. బా. క్రి. ౮౮ సూత్రముచొప్పున 'వచ్చు - చొచ్చు ధాతువులు ద్విరుక్త సహజ చకారఘటితము లగుటంజేసి వాని చకారమునకు వత్వము రానేరదు. మఱియు వచ్చునకు రాదేశము కవిసమ్మతమై యున్నది. చూచుధాతువునకు వత్వము కవిప్రయోగ సమ్మతముకాదు. డత్వము సమ్మము కానఁ బయి రీతిని 'కారా' - దేశాదులు విధింపఁబడెను. ఇట్లె ముం దింకను గొన్ని ముత్పరక విశేషవిధు లుపదేశింపఁబడును. ఇచ్చునకు 'ఈ' (౯౨ సూ) తెచ్చునకు 'తే-తేరు'లు, (౯౩ సూ) చచ్చు - నొచ్చులకు 'చావు - నోవులు' (౯౪ సూ) విధింపఁబడును. ప్రకృతసూత్రమున కుదాహృతులు:—అగు+లజీ (బా. క్రి. ౭ సూ). = అగు+డుజ్ = కా+ఁడు = కాఁడు. లజి జిత్తు గాన దాని యాదేశములగు డుజాదులు నుత్తు లగుచున్నవి. డుజ్జు జిత్తుగాన బిందుపూర్వక మగుచున్నది. దీర్ఘముమీఁదిది గానఁ బూర్ణము లేదు. అగు+లూట్ = (బా. క్రి. ౬ సూ) అగు+ము = (బా. క్రి. ౭౯ సూ. చొప్పున ము డుజ్జు లగును) కా+ము = (బా. క్రి. ౮౬ సూ. ముజ్జు ము త్తగుచున్నది.) క+మ్ము=(బా. క్రి. ౬౧ సూ.) కమ్ము. అగు+డుజ్ = కా+ఁడు = క+ండు = కండు. (బా. క్రి. ౬౧ సూత్రముచొప్పున లూణ్మధ్యమ డుజ్జు పరమగునపుడు 'కా' అనుదానికి హ్రస్వము రాఁగా నుడి తొలి హ్రస్వము మీఁదిదగుటచే బా. సంధి. ౨౨సూ. చొప్పున ఖండము నిల్వక పూర్ణము నిల్చెను). ఇట్లె వచ్చునకు రాదేశాదుల ప్రక్రియ నరయునది. రాఁడు - రండు. చొచ్చు+లజీ = చొరు+డుజ్ = చొరు+అ+ఁడు=(బా. క్రి. ౨౦ సూ.) చొరఁడు. చొచ్చు+ము = చొరుము. చొచ్చు+డుజ్ (లూణ్మధ్యమడుజ్) చొరుఁడు. ఇట్లె చూచుధాతునకు చూడు మున్నగు నాదేశాదుల ప్రక్రియ నరయునది. చూడఁడు-చూడుము - చూడుఁడు. ఈ 'చూడుము - చూడుఁడు' అను లూణ్మధ్యమ శబ్దముల రూపాంతరములె (౩౦౮ II విష. చూచునది) యగు "చుమ్ము - చూమీ - చూ - చూవె - చువ్వె - చుండు - చుఁడీ - చూరె" అనునవియును గవి ప్రయుక్తము లగుచున్నవి. ఇట్లె 'రమ్ము' అనుదానిమూలమున 'రా - ర - రార - రారా' అను రూపము (౩౦౮ III విష. చూచునది) లుప్పతిల్లుచున్నవని యెఱుం

గునది. పయిరీతినె కాదేశాదులు ముత్సంజ్ఞగల ప్రత్యయములెల్లఁ బరముగు నపుడు సంభవించుచుండునని యెఱుంగనగును. ఉదా:—కన్ - కాన్ - రాన్ - చొరన్ - చూడన్ - (నుజ్యంతములు) కాక - కామి - కాని - రాక - రామి - రాని - చొరక - చొరమి - చొరని - చూడక - చూడమి - చూడని - వెం. ప్రయోగములు:— చ.........సంగరము చేతకు సారథి గమ్ము రమ్ము నీ। వను టుచితంబె......... (విరా. ౪ ఆ. ౩౫). క. కలనికి రాఁడు నదీసుతు। పలుకులకుం గనలి......... (ద్రోణ. ౧ ఆ. ౨౦). (రాఁడు = రాలేదు). చ.........నీవనికిఁ బోయిన నద్దె స రాను.........(ద్రోణ. ౧ ఆ. ౨౨). ఉ. వాఁడి మయూఖముల్ గలుగువాఁడు ....కచుండు వేనియున్। రాఁడు వనంబులోన.........(ఆది. ౩ ఆ. ౧౧౨). (ప్రాసగతము). క.........శుకచం। చు విలూనముగాక యొక్క చూతఫలంబు ....(సభా. ౧ ఆ. ౧౪౩). క.........। ఘనతరతనుదీప్తు లొప్పఁగా వచ్చి వడిన్ (సభా. ౧ ఆ. ౨౧౭) (యతిస్థానగతము). క.........। కావున రావల వ దింకఁ గార్యార్థినివై (అర. ౨ ఆ. ౨౦౧). తే. కానినాఁ డిట్టికాంతి యే కాంత లందు (సభా. ౨ ఆ. ౧౬౦). తే-గీ.........। చులుక నద్వారమునఁ బ్రోలు చొరఁగ నగునె (సభా. ౧ ఆ. ౧౮౨). క.........నీకుఁ దగునె వరునిం। జొర నిచ్చితయేని వారిఁ జొరనీ ననఘా (ద్రోణ. ౪ ఆ. ౧౬౩). క. అక్కొ-డుకు నబ్జ నాభుం। డక్కజముగ నెత్తికొనుఁడు నందఱుఁ జూడన్ (సభా. ౨ ఆ. ౫౭). చ.........సాత్యకిఁ దన మేనయత్తను ముదంబునఁ జూడఁగఁ గోరి......... (సభా. ౨ ఆ. ౫౫). శా. చూడం బోదు గజాపనీత కటఖర్జూ భూర్జఖర్జూర లీ। లా డోలా.........(ఉ. హరి. ౨ అ. ౯౧ ప్రాసగతము). శా. ఓరీ దానవధూర్త నీదు వచనోద్యోగంబు లెక్కఁగొ రా। రారా యింకిట నేమి సేసెదవురా (ఉ. హరి. ౬ ఆ. ౨౧౦). ఉ. ఏమిర కర్ణ భీము నటు లేటికిఁ దిట్టితి (ద్రోణ. ౪ ఆ. ౨౮౮). "బ్ర-శ్రీ. శ్రీపాద కృష్ణమూర్తిశాస్త్రులవారు తమ క్రొత్తభారతములో......... చొరి - చొరినన్ - చొరిన - చొఱితిని (బండిఱాసుండీ) మొదలయిన వింత విచిత్ర రూపములు కల్పించి తమ భారతములో వాడినారు - చూడండి:—......... ....ఉ.........। పోటరు లెల్లరుం జొఱఁగఁ బోలినచోటిది గాని పిల్వఁగా। నేటికిఁ బోటరిం జొఱితి వే నిది ధర్మవు కాదె చూడఁగన్ (శ్రీకృష్ణభార. ౭ ఆ. ౭౨ పు). సీ. హరుఁడను నోరి యీగిరి గహ్వరము తెచ్చి; చొరి రమ్ము నాహరి చొచ్చియుందు (౯ ఆ. ౨౭౨)......................ఇట్లు పెక్కుస్థలములు చూపఁబడెను" (బాలక. ౮౧ పు). నేఁటి మహాకవులు - కవిసార్వభౌములు - కళా ప్రపూర్ణులు నిట్లు ప్రయోగించుట వింత!.

ఇచ్చునకు సర్వంబున కీయగు. గా౨.

బాలవ్యా. ఇచ్చు - ఈఁడు - ఇమ్ము. ఈయ యను నాదేశంబు
33౮ విషయము. నొకానొకచోఁ గానంబడియెడి ; బలిమి నీయని భూమి
వలయపతుల.

సంజీవని. 33౮ విషః—సర్వంబునకు - ఇచ్చునకు = ఇచ్చుధాతువున కంత టికిని, 'ఈ'యగు = ఈయను నాదేశంబు నిత్యముగా ముత్తు పరంబగునపు డగునని యర్థము. ఇచ్చు+లజీ = ఈ+డుజ్ = ఈఁడు. ఇచ్చు+ము (ముజ్జు లోనిది)=ఈ+ ము = ఇమ్ము (బా. క్రి. ౬౧ సూ). ఇచ్చు+డుజ్ (ముజ్జులోనిది) = ఈ+ఁడు = ఇండు. (బా. క్రి. ౬౧ సూ. సంధి. ౨౨ సూ. చెప్పున ఖండబిందు పూర్వకత్వము లేదు). సీ.........బలిమి నీయని భూమివలయపతుల (ఆది. ౧ ఆ. ౭ ప). అను భట్టాక ప్రయోగము చెప్పున 'ఇచ్చు' ధాతువునకు జిత్పరకత్వమున "ఈయు" అను నాదేశమును జూపట్టుచున్నది. ఇచ్చు+నిజీ = (బా. క్రి. ౮౭ సూ) ఈయని. 'ఈని' అనునది యెట్లును సిద్ధించునని యెఱుంగునది. ఊయేలాదు లాకృతిగణం బగుట చేత నందు (బా. ప్రకీ. ౬ సూ) 'ఈయ' అనుదానిని జేర్చి 'య' అనుదానికి ద్విత్వము చేసి, బా. అచ్చు. ౧3 సూత్రముచెప్పున 'ఈ' అనుదానికి హ్రస్వముచేయఁగా "ఇయ్య" అను రూపము సిద్ధించును. కావున - ఇయ్యఁడు = ఈయఁడు = ఈఁడు, ఇయ్యని = ఈయని = ఈని, ఇయ్యక = ఈయక = ఈక, ఇయ్యమి = ఈయమి = ఈమి, ముజ్జు పరమగునపు డిట్టి యాదేశము చూపట్టదేదు. కాన "ఈయుము - ఇయ్యుము, ఈయఁడు - ఇయ్యఁడు" అను ప్రార్థనాద్యర్థక లూడ్రూపములు సాధువులు కానేరవు. 'ఇమ్ము - ఇండు' అని మాత్రమె ప్రార్థనాద్యర్థక లూడ్రూపములు గలుగునని యెఱుంగునది. జిత్పరకత్వమున 'ఈయు' అను నాదేశము గల్గునసుటం జేసి యట్ల "ఈయుము = ఇయ్యుము, ఈయుఁడు = ఇయ్యుఁడు" అనునవి వ్యతిరేకార్థ క లజీరూపములన్నచో సమ్మతములె యగును. జిత్తు పరమగునపు డనుటచే "ఈయ కుము - ఇయ్యకుము - ఈయకుఁడు - ఇయ్యకుఁడు" అను వ్యతిరేక ప్రార్థనా ద్యర్థక రూపములు (బా. క్రి. 3౨ సూ) గల్గవచ్చును. భట్టారక ప్రయుక్తమగు 'ఈయని' అనుదానినిబట్టి యిట్లు సువిస్తరముగ వ్యాఖ్యచేయఁబడెరుగాని యట్టి ప్రయోగాంతరములు ప్రాచీన మహాకవుల గ్రంథములందు లభింపలేదు. కావుననే కదా సూరి "ఒకానొకచో" అని వచించినవాఁ డయ్యెను. "ఇచ్చు ముత్తుపరంబగు నపు డంతటను "ఈ" అనునది సర్వాదేశ మగుట యూహ్యము. "ఈయ" అను నాదేశము ముత్తుసంజ్ఞ గలిగిన యెల్లస్థలములం బ్రసక్తముగామి నొకానొకచో నని

వ్యాకర్త వివరించుట గలిగెనని గ్రహించునది" (బా. సా. వే. ౮౬౧ పు). అంతటను సర్వాదేశ మగుట యూహ్యమననేల ? అనుపదముండే "ఎల్లస్థలములం బ్రసక్తముగామి" అని వ్రాయనేల ?

"ఇయ్య = ఈయ. ఇయ్యఁగలఁడు - ఇయ్యఁడు - ఇయ్యక - ఇయ్యన్ - మొ. ఉ.........ఏనుఁగునిచ్చి యంకుశం । బియ్యక కయ్య మాడఁ దగునే నను నీగతి నేఁచఁ బాడియే (శశిబిందుచరిత్రము). క. ఇయ్యఁగ నిప్పింపంగల । యయ్యలకే కాక మీస మందఱకేలా ? (కవి చౌ. శ. ౧౮)." (సూ. రా. ని). "ఈయ = ఈ (ప్రార్థనాద్యర్థమందు మాత్రమే 'ఈయ' అను నాదేశమురాదు.) ఉదా:— ఈయఁగలఁడు - ఈయఁడు - ఈయని - ఈయక - ఈయన్ - మొ. సీ. బలిమి నీయని భూమి వలయుపతుల (భార. ఆది. ౧ ఆ. ౭). క.........ఈయక. (శుక. ౫ ఆ. ౨౩౨). మ.........ఈయఁగ.........(ఇందు. 3 ఆ. ౧౮)." (సూ. రా. ని). "ఇచ్చు. స. క్రి.........గీ. చెలువునకు నియ్యఁగోరు న చ్చిగురుఁబోఁడి (దశా. 3 ఆ. ౧౭).........గీ. నిన్నుఁజూచు నహల్యకు నెనరు లేదె । హృదయమియ్యదు పతి భీతి నింతెకాక. (దశా. ౭ ఆ. ౧-౧౦౮)." (సూ. రా. ని). ఇట్టి యర్వాచీన కవిప్రయోగములు పెక్కు వెలయుచున్నవి కాని 'ఈయ - ఇయ్య' అనువానికిఁ బయి నన్నయప్రయోగముతప్పఁ బ్రాచీన మహాకవి ప్రయోగాంతరము లభింపలేదు. 'ఇట్లె 'ఈవుతన్' అనునది "ఇచ్చు"ధాతువు నాశీరర్థక లూడ్రూపముగఁ జేర్కొనఁబడుచున్నది "ఈవుత. ద్రు. ఇచ్చుధాతువుయొక్క ఆశీరర్థక రూపము. 'ఇచ్చుతన్' అనుదానికి రూపాంతరము. చ.........సరస్వతీశ్వరుఁడు దారత మాకుఁ జిరాయు వీవుతన్ (ఉ. రా. ౧ ఆ. ౫)." (సూ. రా. ని). ఇందు 'ఇచ్చుతన్' అనియె కవిప్రయుక్తమేమో ? 'ఈవుతన్' అనుచోటి వుకారమును నిర్వహించు ప్రాసాదిఘటిత ప్రాచీన మహాకవి ప్రయోగము లభింపలేదు. "ఈవి = త్యాగము" అను కృదంతరూపము కన్పట్టుచున్నది.

గాణపత వివరణకర్త "ఇచ్చునకు - ఇయ్య - ఈయ - ఇవ్వ అనియు రూపంబులు గానంబడియెడి." (గాణ. క్రియా. ౩౩౭ సూ. వ్యాఖ్య). అని వ్రాసి యీక్రింది ప్రయోగములను జూపెను. "దేవర వివరంబు తెరువరి, తలవరి యెవ్వరు నివ్వరు నవ్వరనఁగ. (అప్ప. ౨ ఆ. ౧౯౬ రేఫాక్షర సీసమాల) 'దాన మివ్వరు' అని వివరణములో నుండుటచేఁ గావలయు గాణపత వివరణకర్త దీని నిచ్చు ధాతురూపముగా విశ్వసించెను. కాని కొన్నిప్రతులలో 'నొవ్వరు' అనియున్నది. ఆ ప్రతులలో 'దానము' అనునది లేదు. కాన నిది యప్పకవి సమ్మతించె ననుటకు బలముగు

నుదాహృతి కాదు. ఇవ్వఁ డవ్వాల నీఁకనేమి అవ్వపలుక (రంగరా. ౨). ఇది ప్రామాణికకవి ప్రయోగము కాదు. ద్వి. వనరాశి త్రోవయివ్వక క్రొవ్వుటయును (రంగ. రా. బాల. ౮ పొరట). ఈపద్యపాదము వావిళ్ళవారి ముద్రణమునఁ గలదు. యూనివర్సిటీ ముద్రణమున నిది చూపఁబడలేదు. రంగనాథరామాయణ కవి ప్రయోగించిన వ్యావహారిక శబ్దములలో నిది యొకటి యని యీవఱకు వ్రాయఁబడెను. (చూ. విస్తర. III. ౬౩. III విష). మఱియు 'ఇవ్వక - ఇవ్వని - ఇవ్వరు' మున్నగు వకార ఘటిత ప్రయోగములు మఱియే ప్రామాణికకవి గ్రంథములందును లభింపలేదు.

'ఈ' అనునాదేశమునకుఁ బ్రయోగములు:—గీ. ఇమ్ము నీ హోమధేనువు నెమ్మితోడ (ఆది. ౭ ఆ. ౧౦౧). (ప్రాసగతము). క. కరుణించి యిందు సాకుం। బురోహితునిగాఁగ.........(ఆది. ౧ ఆ. ౮౮). సీ.........కూఁతులఁ గన్న ఫలము దగిన । వరులకు సద్ధర్మచరితుల కీఁ గాన్పు కాదె.........(ఆది. ౭ ఆ. ౮౭ ప). తే-గీ. ఈతఁడొడ్డిన ధనరాసు లెవ్వియైనఁ । బోఁడిగా నీకు నీఁగలవాఁడ నేను (సభా. ౨ ఆ. ౧౭౪). క. అని పలుకుచున్న నృపనఁ।దనునకు మఱుమాట యీక తామరస నిభా । నన.........(ఆది. ౭ ఆ. ౭౭ ప). ఆ-వె. ఎఱిఁగి యెఱిఁగి దీని నెట్లీఁగ నగు......... । ఈనినాఁడు శాప మిచ్చు.........(అర. ౨ ఆ. 330. ఉ.........తండ్రి పా । లీరని తెంపుసేసి పఱు నెత్తిన నెత్తిరిగాక ద్రోహమే. (ఉద్యో. ౧ ఆ. 3౪౧). ఈను - ఈవు మున్నగుచోట్ల బా. తత్స. ౨౬ సూత్రము చొప్పున రావలసిన 'ఇ'త్వము బా. తత్స. ౨౭ సూత్రముచే వారింపఁబడును. కాన 'ఈని - ఈవి' అని కానేరవు. కం. దేవా.........ఈవే భక్తపరతంత్ర యేర్పడఁ గరుణన్ (శాంతి. ౪ ఆ. ౨౧౦). మ. ....ననుఁగానీ శంభుఁగానీ రమే। శ్వరుఁగానీ గుఱియించి యొవ్వరఁట (కాశీ-౨ ఆ. ౮ ప). 'కానిమ్ము' అను దానిలోని ప్రార్థనాద్యర్థక మధ్యమ పురుషైకవచన ప్రత్యయమగు 'ము' అనునది బా. సంధి. ౪౭ సూత్రముచొప్పున లోపించునపుడు మువర్ణక నిమిత్తకములై వచ్చిన మూముడియుఁ బూర్వస్వర హ్రస్వతయుఁ (బా. క్రి. ౬౧ సూ. చూ) పోఁగా 'ఈ' అనునది నిల్చుటచే 'కానీ' శబ్ద మేర్పడును (చూ. ప్రౌఢ. సంధి. ౨3 సూ). కాన్+ఇచ్చు+ము = కాన్+ఈ+ము = కానిమ్ము. వీనిమూలమున 'కాని' అనునది జనించె ననియు నందలి దీర్ఘము హ్రస్వమగుటకు విధానము లేమింజేసి యది (కాని) యవ్యయ మనఁబడుచున్నదనియు దానిమూలరూపమగు కానీశబ్దమును నవ్యయమె యనఁదగు ననియుఁ గోశకర్తలు వ్రాయుచున్నారు. "కానీ. అవ్య. (√ అగు - కాన్+ఈ. ఇది ప్రార్థనాద్యర్థక క్రియయైనను క్రమముగా అవ్యయముగా మాఱినది.) ౧. కానిమ్ము

(అంగీకారమును దెలుపును)......... ౨ కాని. వికల్పమును తెలుపును......"
(సూ. రా. ని) వికల్పము, అంగీకారము మున్నగు నర్థములను దెల్పుటచేత సంజ్ఞి
తము వీనిని గోశకారు లవ్యయములని తలంచిరి.

బాలవ్యా తే తేరులు తెచ్చున కగు. ౯౩.

౩౩౫ విష. తెచ్చు - తేఁడు - తేరఁడు - తెమ్ము - తేరుము.

సంజీవని. ౩౩౫ విష:—తెచ్చు ధాతువునకు ముత్తుపరమగునపుడు 'తే-తేరు' అనునవి నిత్యముగా నాదేశము లగును. ఉదా:—తెచ్చు+లఙ్ = తెచ్చు+డుఙ్ = తేరు+ఁడు = తేరఁడు (బా. క్రి. ౨౦ సూ. చొప్పున 'ఉ' త్త్వమునకు 'అ' త్త్వము). తెచ్చు+లఙ్ = తెచ్చు+డుఙ్ = తే+ఁడు = తేఁడు. తెచ్చు+లూట్ = తెచ్చు+ము = తే+ము = తెమ్ము (బా. క్రి. ౬౧ సూత్రముచొప్పున హ్రస్వద్విత్వములు). తెచ్చు+లూట్ = తెచ్చు+ము = తేరు+ము = తేరుము. 'తెమ్ము' అనుచో బా. సంధి. ౪౭ సూత్రముచొప్పున 'ము' లోపము గల్గుపక్షమున 'తే' అను రూపాంతర మేర్పడును. ఇట్లే తెచ్చు+లూట్ = తెచ్చు+డుఙ్ = తే+ఁడు = తెండు (బాల. క్రి. ౬౧ సూత్రముచొప్పున హ్రస్వము రాఁగా నుడి తొలి హ్రస్వముమీఁద నరసున్న నిల్చెను) (బా. సంధి. ౨౨ సూ). తెచ్చు+లూట్ = తేరు+డుఙ్ = తేరుఁడు = తేరుండు - ఇట్లే, తేన్ - తేఁరన్ - తేఁగలఁడు - తేరఁగలఁడు. తేఁబడెన్ - తేరఁబడెన్ - తేవలయున్ - తేరవలయున్ - తేరక = తేక - తేరమి = తేమి. తేరనివాఁడు = తేనివాఁడు - మొ.

ప్రయోగములు:—క. కావున మృతసంజీవనిఁ । దైవలయున్ శుక్రువలన ధృతి వడసి.........(ఆది. ౨ ఆ. ౧౦౫). తే-గీ.........గంగఁ । దేరఁ గడఁగె వీరుండు భగీరథుండు. (ఆర. ౩ ఆ. ౭౬). ఉ. సారథిఁ జూచి నీవు రథసంబునఁ బూన్పుము ఘోటకంబులం । దేరఁ దదీయ వర్మము లతిస్ఫుటబంధము గాఁగఁ బెట్టు ....(విరా. ౩ ఆ. ౧౪౪). క.........జపవిధి । నాచెప్పిన సుఖము తేదు నరకముఁ దెచ్చున్ (శాంతి. ౪ ఆ. ౧౩౧). క. తేరక యుండఁగఁ జేరున్ । దేరంగాఁ బొలియు విధి యధీనంబులుగా । కారయ విత్తంబులు.........(శాంతి. ౪ ఆ. ౩౭౩).

చావు నోవులు చచ్చు నొచ్చుల కగు. ౯౪.
చచ్చు - చావఁడు - చావుము. నొచ్చు - నోవఁడు
బాలవ్యా. నోవుము. వక్ష్యమాణంబు ద్విత్వంబు - నొవ్వఁడు.
౩౩౬ విష. జీత్తు పరంబగునపుడు వాని వువర్ణంబు విభాషను
లోపించు. ౯౫.

చాక - చావక. చాకుము - చావకుము. నోక - నోవక. నోకుము - నోవకుము.

సంజీవని. 33౬ విషః—౯౮సూ. వ్యాఖ్యః—ముత్తు పరంబగునపుడు, చచ్చు ధాతువునకు 'చావు' అనియు, నొచ్చుధాతువునకు 'నోవు' అనియు నాదేశములగు నని యర్థము. బా. క్రి. ౮౭ సూత్రముచొప్పున వీని ద్విరుక్త చకారమునకు వత్వము రాదు. ఇంక 'చచ్చున్ - నొచ్చున్' మున్నగు ననిష్టరూపము లుత్పత్తిల్ల వలసి యుండఁగాఁ బయిరీతిని మహాకవి ప్రయోగసమ్మతరూపములు సిద్ధించునట్లు సూరిచే సూత్రింపఁబడెను. ఇట్లె గతసూత్రములందును విశేషవిధు లుపదేశింపఁ బడెనని యెఱుంగునది. ఉదా:—చచ్చు+లజీ = చావు+డుజ్ = చావు+అ+ఁడు = (లజీ జీత్తుగాన 'ఉ'త్వమునకు 'అ'త్వము వచ్చెను) చావఁడు. చచ్చు+లూట్ = చచ్చు+ము = చావుము. ఇట్లె నొచ్చు ధాతురూపములగు 'నోవఁడు - నోవుము' అను రూపముల సాధింపనగును. వక్ష్యమాణంబు ద్విత్వం బనఁగా; బా. ప్రకీ. ౬ సూత్రముచొప్పున 'నోవు' అనునది "ఊయేలా"దులలోఁ బఠింపఁబడుటంజేసి హ్రస్వ ద్విత్వములు కల్గఁగా నోవఁడు = నొవ్వఁడు. నోవక = నొవ్వక. మున్నగురూపములు సిద్ధించునని తాత్పర్యము. ఉదా:—చ.........మేనముఱంది పౌత్త్రుఁ జా। వవిను తె వంత పెంపున నవారణ నీయెదురన్.........(అశ్వ. 3 ఆ. ౧౭౭), క. సేవకులరైన దానికి । నోవకుఁడీ వీరు లఘుమనోవృత్తులరై (ఉద్యో.౧ ఆ. ౨౦౮ ప). తే-గీ. నొవ్వఁ బలుకుదు సభలోనఁ జిన్న । కొల్ల కేను గురుపతిఁ జూచి సహించి పోదు (ఉద్యో. ౪ ఆ. ౨3౮). 'నొచ్చు' అనునర్థముగల "నోయు" ధాతువును గలదు. క. ఆయాసపడుట కనుఁగొని । నోయుదు ననుఁ బాసి యిటు సనుట తగ వగునే (శాంతి. 3 ఆ. 33౦). సీ. క్రొవ్విన తొవకంబెఁ గోమలంబగు మోముశ్రేయుండ ముట్టిన నోయుఁ దద్ద (నన్ని. కు. ౬ ఆ. ౬3౦).

౯౯ సూ. వ్యాః—చచ్చు - నొచ్చుల కాదేశములగు చావు - నోవుల వువర్ణము జీత్పరకత్వమున వైకల్పికముగ లోపించునని యర్థము. జీత్తు పరమగు నపు డనుటచేత వువర్ణలోపము ముజ్జు పరమగునపుడు కలుగదని తాత్పర్యము. ఉదా:—చాక = చావక. నోక = నోవక. ముజ్జు పరమైయున్నను వ్యతిరేక ప్రార్థనమున వచ్చు 'కుజీ' నడుమ నిల్చునపుడు కుజీ జీత్తుగాన 'వు'వర్ణలోపము కల్గునని విశదపఱుచుచు సూరి 'చాకుము - చావకుము. నోకుము = నోవకుము' అని యుదాహరించెను. ఉదా:—క. నాలుగుదిశలం దావ । జ్వాలావలి గవిసె క్రుంది చా నోప మహీ । పాలక.........(అర. ౨ ఆ. ౧౨౭). క. చాకుండ మున్న యొక

పరి । నా కాతనితోడ భండనము లేదయ్యెన్ (విరా. 3 ఆ. ౧౧౯). స్రగ్ధర...... చా । కుండం బోకుండఁ గౌరవ్యులకు వశమె బిట్టుల్కి మూర్ఛిల్లకుండన్. (ఉద్యో. ౧ ఆ. ౩౨౩). క.........ఉదాహరణమునం । జా నేర్పువాని చనియెకు । మానిత గతి.........(స్త్రీ. ౧ ఆ. ౧౧౧). క. నో నేసి సూతు హాయ సః । తానముఁ జంపుటయు.........(భీష్మ. ౨ ఆ. ౧౯౦). ఉ. ఆ యబలాలలాము భవదాస్యము వేడుకతోడఁ జూచి పు । ష్పాయుధుచేత నోఁ బడియె......(దశమ. ౧౦ ఆ. ౪౨ ప. సూ. రా. ని). (నోఁబడియెన్ = నొప్పి ననుభవించె). ఈప్రయోగమంత యుక్తముగా నగపడదు. నోన్ = నొచ్చునట్లుగా, పడియెన్ = బాధపడెనని కాని నొచ్చుటపడియెనని కాని యెట్లైటో సమర్థించుకొనవలెను.

అగున కను కనులకు ముజ్జీత్తులు పరంబులగునపుడు
కా నా కానలు విభాషనగు. ౯౬.

బాలవ్యా. ౩౩౮ విష. అపవాదత్వ సూత్రముచే గాకు వకారంబు. వత్వ
మాణం బౌత్వంబు. కమ్ము - అగుము - అవుము -
ఔము. కండు - అగుఁడు - అవుఁడు - ఔఁడు.
నాఁడు - అనఁడు - కానఁడు - కనఁడు.

సంజీవని. ౩౩౮ విష:—యథా సంఖ్యాన్వయము చొప్పున నీసూత్రము మూఁడు వాక్యములుగాఁ జేసికొననగును. ౧:—అగు ధాతువునకు ముజ్జు పరంబగునపుడు కాదేశము విభాషనగును. బా. క్రి. ౯౧ సూత్రముచే ముత్పరకత్వమున 'కా' దేశము నిత్య మగుచుండఁగా ముత్తులోనిదగు ముజ్జు పరమగునపుడని విభాష నగునని, నిత్యప్రాప్తికి వైభాషికత్వము దీనిచే విధింపఁబడెనని యెఱుంగునది. ౨:—అను ధాతువునకు జీత్తుపరంబగునపుడు 'నా' అనునాదేశము విభాష నగుననునది రెండవవాక్యము. ఇయ్యది యప్రాప్తవిభాష. ౩:—కను ధాతువునకు జీత్తు పరంబగునపుడు 'కాన' అను నాదేశము విభాష నగు ననునవి మూఁడవవాక్యము. ఇదియు నప్రాప్తవిభాషయె. పైసందర్భమునుబట్టి 'అగు' ధాతువునకు జీత్తు పరమగునపుడు బా. క్రి. ౯౧ సూత్రముచొప్పునఁ కాదేశము నిత్యమనియు, 'అను' ధాతువునకును, 'కను' ధాతువునకును ముజ్జు పరంబగునపుడు 'నా - కాన' అను నాదేశములు గల్గనేరవనియు విశదమగుచున్నది. ఈసూత్రమును సరిగా గ్రహింపఁజాలక హరికారికావళీకర్త దీనిని గీర్వాణించుటలో నీక్రిందిరీతిని బ్రమాదపడెను. "ముత్యగో రను కనోశ్చ । కా - నా - కానా భవన్తి వా" (హరి. క్రియా. ౪౯ కారి). ప్రకృత బాలవ్యాకరణ సూత్రములోని 'ముజ్జీత్తులు పరంబగునపుడు' అనునది

సూరి వ్యర్థముగా విభజించి వచించెననియు, ముజ్జీత్తులకు ముత్సంజ్ఞ గలదు గాన ముజ్జీత్తు లనుచో 'ముత్తు' అని చెప్పుట యుక్తమనియుఁ దలంచి హారికారికావళీకర్త యిట్లుగ నపార్థము చేసికొనెను. ఇట్టి ప్రామాదిక భాషాంతరీ కరణముచేత 'అగు' ధాతువునకు జీత్తు పరమగునపుడు సైతము కాదేశము వైకల్పికముగానే యగు ననియు 'అను - కను'లకు, 'నా - కాన' అనునవి ముజ్జు పరమగునపుడుసైతము వైకల్పికముగా నాదేశము లగుననియు నపార్థము లుప్పతిల్లుచున్నవి. ఇట్లగుటచేత "వచ్చో శూన్చో రగో శ్చొచోః ర శూన్వుడుః కా చ్చారు ర్మతి" (హారి. క్రియా. 3వ కా). అను కారికలోని 'అగోః - కా - ముతి' అనుచోట్వున 'అగునకు ముత్పర కత్వమున 'కా'దేశము నిత్యమనియుఁ బ్రకృతసూత్రముచొప్పున 'అగునకు ముత్పర కత్వమున 'కా'దేశము వికల్పమనియు నున్మత్త వచనములవలెఁ బరస్పర విరుద్ధార్థక విధానము లుప్పతిల్లుచున్నవి. అట్లె హారికారికాపక్షమున 'అగన్ - అవన్ - అగఁడు - అవఁడు' అను ననిష్టరూపములును "నమ్ము - నండు, కానము, కానఁడు" అను లూణ్మధ్యమ పురుషమునందలి యనిష్టరూపములును దుర్వారములగు చున్నవి.

ప్రకృతసూత్రమునకు సూరిగారు వివక్షించిన మూఁడువాక్యముల విధుల కును నుదాహరణంబులు:—అగు+లూట్ = కా+ము = కమ్ము. (చూ. బా. క్రి. ౯౧ సూ). కాదేశా భావపక్షమున, 'అగుము' అనునది నిల్చును. బా. అచ్చి. ౨౭ సూత్రముచొప్పున (అపదాద్యంబైన యసంయుక్తంబైన గకారంబునకు వకారంబు విభాషనగు) 'అగుము' అనుదానిలోని గకారమునకు వకారాదేశము కాఁగా 'అవుము' అను పాక్షికరూపమును నేర్పడును. బా. క్రి. ౧౦3 సూత్రము చొప్పున (అచ్చికంబులం దైన యవులకు వక్రతమంబులు బహుళంబుగా నగు) 'అవుము' అనుదానిలోని 'అవు' అను భాగమునకు "ఔ" అనునది యాదేశము కాఁగా 'ఔము' అను రూప మేర్పడుచున్నది. ఈవిషయములనే సూరి "అపదాద్య సూత్రముచే........" అను వాక్యమున వివరించెను. 'అగు+లూట్ = కా+ఁడు = కండు' (బా. క్రి. ౬౧ సూ. చూ) అని యిట్లు లూణ్మధ్యమ పురుష బహు వచనరూపము ప్రకృతసూత్రమున వైభాషికమగుచున్నది. ఇది బా. క్రి. ౯౧ సూత్రముచే నిత్యమయి యుండఁగాఁ బ్రకృతసూత్రముచే వైకల్పికత్వము నొందు చున్నది. కావున 'కండు' అనుదానికి 'అగుఁడు' అనియు రూపాంతర ముండవచ్చు నని విశదమగుచున్నది. 'అగుఁడు' అనుదానికిఁ (బా. అచ్చి. ౨౭ సూ. బా. క్రి. ౧౦3 సూ) బైరీతినె 'అవుఁడు - ఔఁడు' అను రూపాంతరములును గల్గుచున్నవి.

"అను+లజి = నా+డుజ్ = నాఁడు" అనురీతిని జీత్వరకత్వమున 'అను' ధాతువు నుండి పాక్షికరూపములు ప్రకృతసూత్రముచే లభించును. నాదేశాభావపక్షమున 'అను+లజి = అను+డుజ్ = అనఁడు' అను రీతిగల రూపములును నిల్చును. ఇట్లే - నాన్ = అనన్, నాఁబడున్ = అనఁబడున్, నాఁగలఁడు = అనఁగలఁడు, నారు = అనరు. మొదలగు జీత్వరకరూపములెల్ల సిద్ధించును. 'కను+లజి = కాన+డుజ్ = కానఁడు.' అనురీతిని జీత్వరక కనుధాతు పాక్షికరూపము లేర్పడును. కానాదేశాభావపక్షమున "కను+లజి = కను+డుజ్ = కనఁడు" అనురీతిగల రూపములు సంయుతము నిల్చును. అను - కనులకు జీత్వరకత్వమున సూత్రమె 'నా - కానా' దేశములు వైభాషికములుగా విధింపఁబడుటం జేసి ముజ్జు పరమగునప్పుడు 'నన్ను - నండు - కానను - కానఁడు' మున్నగు నవిష్టరూపములు గల్గనేరవు. ప్రయోగములు:— తే-గీ.........నీవిప్డు నాకు హాని | నగును దుఃఖియందు నల్లలేడు యుక్తినేని | ....(ఆది. ౨ ఆ. ౩౨). క.........| ఉచిత క్రోధుండ వగును యొక్కించుక | ....(ఆర. ౧ ఆ. ౨౨౦). సీ.........ఆ.వె.........| ఆత్మరూపధరుల రగుఁడని పరిదేవ | నంబు సేసె.........(ఆర. ౨ ఆ. ౫౪). క. జ్ఞానమున మాన యజ్ఞము | న్నా నయుధార్థంబు లివియు.........(ఆర. ౩ ఆ. ౨౨౪). (నాన్ (అనన్)+అయుధార్థంబులు). వసంతతి. ఈబాలు నెత్తుకొని యింటికిఁ జన్న నన్నున్ | నాబంధు లందఱు దినంబున నేమి నారె (ఆది. ౫ ఆ. ౨౯). (నారె = అనరె. 'అనారె' అనునది యపశబ్దము. ముద్రణ సంస్కర్తృ భ్రాంతికృత ప్రక్షిప్తము). పద్యక. కొడుకుపలుకు విని కూడదు నాక దురాత్ముఁడై | ....(ఆది. ౬ ఆ. ౨౩౦). (నాక = అనక). చ.........ఉత్తరుం | డని నొకరుండు నాకుము బృహన్నల సారథి గాన గెల్చు.........(విరా. ౫ ఆ. ౨౩౫). నాకుము = అనకుము. కుజి జీత్తుగాన 'నా'దేశము వచ్చెనని యెఱుంగునది. క.........ఇదిగా | డను నార.........(ఉద్యో. ౩ ఆ. ౧౯౦). (నార = అనర = అననేలేదు). క......ధర్మజుఁ | డెమ్మెయివాఁ డొక్కొ నారె యీ యున్నజనుల్ (ద్రోణ. ౪ ఆ. ౧౩౦). (నారె = అనరె). శా. ఓ నారాయణా......... | ఓ నావే భవ బంధముల్ చెఱుపవే.........(ఉ. హరి. ౨ ఆ. ౧౨౯). (నావే = అనవే). ద్వి.........మీమాట బొంకు|న్నా రాదు గాక యే న్నాఁటఁ బొల్లగునే (బసవ. ౪ ఆ. ౬౦౮). చ.........ధర్మసూతి మె | త్తని పులి యొల్లవారలు నధర్మము నీపయిఁ బెట్టునంతకున్ | వినఁడును గానఁడున్ బిదప నీకు నాకు మరల్పవచ్చునే (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౧౪). శా. దేవా విన్నప మస్మదీయ మిది యర్థిం బుత్త్రులం గానఁ డో | ద్రోవారిన్ (హరి. ఉ. భా. ౫ ఆ. ౫౭ ప).

నేరుచునకు లిఙ్లోట్టులు ముత్తుం బరం బగునపుడు రు
బాలవ్యా. చు లకు లోపంబు బహుళంబుగా నగు. ౯౭.
33ర విశ. నేచెను - నేరిచెను. నేచును - నేరుచును. నేరఁడు -
నేరువఁడు.

సంజీవని. 33ర విశ:—నేరుచు ధాతువునకు లిఙ్లోట్టులు పరంబు లగునపుడందలి 'రు'వర్ణము బహుళముగా లోపించుననియు వద్ధానికి ముత్తు పరం బగునపుడు దాని తుది 'చు'వర్ణంబునకు లోపంబు బహుళముగా నగుననియు నర్థము. 'చు'వర్ణ లోపాభావపక్షమున గెలుచు మున్నగువానికివలెనె ముత్పరకత్వమునందు దీని తుది సిద్ధచకారమునకు 'వ'త్వము కల్గును. బహుళగ్రహణముచే 'నేచుకొను' మున్నగు రూపములు గల్గునని సూరి యాశయము కాఁబోలును. కాని యిట్టియెడల 'రు'వర్ణలోపము భారతాది ప్రాచీనగ్రంథములలోఁ గానరాదు. క. నీచేఁ బాయా ద్యంతము | నేచుకొనంగలరు.........(వరాహ. ౧౨ ఆ. ౭౭ ప. సూ. రా. ని). ఇక్లి యందలి లిట్టు భూతార్థక (క్త్వవదర్థక) న ప్రత్యయమునకు నుపలక్షణ మగునదగును. క. కాచికొనివచ్చి తగ నా | నేచిన యట్లచట నచట నిలిపితి ముని నా | ధా చేటును భంగంబును | నై చిత్తము శోకమునకు నగ్గంబయ్యెన్ (మాన. ౧ ఆ. ౨౧౫). దీనినిజూచి కావలయుఁ గేతన క్త్వార్థక రూపమందును 'రు'వర్ణలోపమును బ్రయోగించెను. ఉ. నేచియు నేరకుండియును......... | త్రోచు,......... (దశకు. 3 ఆ. ౧౮౦). (ప్రాసగతము). నేరుచు+లిట్ = నేచు+డుజ్ = నేచు+ఎను = నేచెను (బా. క్రి. ౧౬ సూ). ఈ లోపాభావపక్షమున 'నేరిచెను' అనియె నిల్చును. బా. క్రి. ౮౫ సూత్రముచొప్పున 'రు'వర్ణముమీఁది 'ఉ'కారము 'ఇ'కారమయ్యెను. నేరుచు+లొట్ = నేచు+డుజ్ = నేచు+ను = నేచును (బా. క్రి. ౧౬ సూ). ముత్పరకత్వమున:—నేరుచు+లజి = నేరు+డుజ్ = నేరఁడు (బా. క్రి. ౨౦ సూ. చొప్పున రువర్ణోకార మకార మయ్యెను. చువర్ణలోపాభావపక్షమున 'నేరువఁడు' అగును. నేరుచు+లజి = నేరువు+డుజ్ = నేరువఁడు. బా. క్రి. ౮౮ సూత్రముచే 'చు'వర్ణ చకారము వకార మయ్యెను; బా. క్రి. ౨౦ సూత్రము చొప్పున వకారము మీఁది 'ఉ'కారము 'అ'కారమయ్యెను. ఇక్లి - నేరన్ = నేరువన్ (నుజి) నేరక = నేరువక, నేరమి = నేరువమి - మొదలగురూపములను సాధించుకొనునది. ప్రయోగములు:—సీ. నిలిపెదా నిది పతి నేరమి దే దైవ; వై పరిత్యం బైన వసరఁదగునె (సభా. ౨ ఆ. ౨౨౮). చ.........భారత భారతీ సము | ద్రముఁ దఱియంగ నీఁదను విధాత్మనకైనను నేరఁబోలునే (ఆది. ౧ ఆ. ౧౯). ఉ. నేరక

చేర నొక్కనిన నీటుగఁ జేయు...(శాంతి. ౧ ఆ. ౯౩. ప్రాసగతము). క. దూష్టిత క్రీడకుఁ గొండొక । నేతున్.........(విరా. ౧ ఆ. ౧౯౬). (నేరుచు+డు+ను = నేచు+దు+ను = నేతున్. బా. క్రి. ౧౦౪ సూత్రముచొప్పున 'చుదు' అనుదానికి 'తు'వచ్చును) చువర్ణలోపాభావపక్షమున - నేరతును - నేరతురు = నేర్తురు, మొదలగురూపములు గల్గును. క. నేరిమిమాటలన తీర నేర్తురె చెప్పుడు (ఉద్యో. ౧ ఆ. ౩౮౦). ఇట్లె లిట్టునందు 'రు'వర్ణలోపాభావపక్షమున 'నేరిచెన్ - నేర్చెన్' మున్నగురూపములుం గల్గును. ఉ......ఈ । పట్టున సేమ మారయఁగఁ బంచుట కెట్టులు నేర్చెఁ గ్రమ్మఱన్ (ఉద్యో. ౧ ఆ. ౩౮౨).

బాలవ్యాకరణ	పోవునకు డుఙ్మత్తులు ముఙ్ముం బరంబులగునపుడు
వివరణము.	వులోపంబుం బొద పదలును విభాష నగు. ౯౪.
౩౩౯ విష.	పోదురు - పోవుదురు, పోఁడు - పోవఁడు. పోవుము.
	పొదము - పదము - పొమ్ము.

సంజీవని. ౩౩౯ విషః—డుక్కు (బా. క్రి. ౨౨ సూ) గాని మత్తుగాని పరఁబగుచోఁ బోవుధాతువుతుది 'వు'వర్ణము లోపించును. ముఙ్ము పరంబగునపుడు పైవిధిచొప్పున 'వు'లోపమును, 'పొద' అని కాని 'పద' అని కాని యాదేశమును బర్యాయంబుగ నగును. డుక్కుపరం బగునపుడు:—పోదురు = పోవుదురు. ప్రథమ పురుషైకవచనమున డుక్కురాదుగాన వులోపము లేదు. ఉదా:—వాఁడు పోవును. మత్తుప్రకత్వమునః—పోఁడు = పోవఁడు. పోవు+లజీ = పో+ఁడు = పోఁడు - వులోపాభావపక్షమున బా. క్రి. ౨౦ సూత్రముచొప్పున 'అ'త్వము రాఁగా 'పోవఁడు' అని యేర్పడును. ముఙ్ము పరమగునపుడు:—పోవు+లూట్ = పోవు + ము = పోవుము, వులోపము గల్గునపుడు బా. క్రి. ౬౧ సూత్రముచొప్పున మువర్ణకమునకు హ్రస్వద్విత్వములు రాఁగా, 'పొమ్ము' అనురూపము సిద్ధించును. పొద పదలాదేశ మగునపుడు 'పొదము - పదము' అనురూపము లేర్పడును. ఇట్లె లూణ్మధ్యమ డుఙ్ము పరమగునపుడును, "పోవుఁడు - పొండు - పదఁడు- పొదఁడు" అను రూపములు సిద్ధించును.

ఇట 'పొదము - పదము' అనువానిని "పోవుము - పొమ్ము" అనువానికిఁ బర్యాయములనుగా నుదాహరించుట సరికాదని ౩౦౬ విషయమున విశదీకరింపఁ బడెను. "పోవుము - పొమ్ము" అనువానికి 'నీవు పోవలె'నని మాత్రమే యర్థము. 'పొదము - పదము' అనువానికి 'నీవుపొమ్ము-నీవెంట, నేనును వత్తును' అని యర్థము. ఉభయకర్తృక ప్రార్థనాదర్థక రూపముగు 'పోవుదము' (బా. క్రి. ౩౦ సూ)

అనురూపములందును వ్రయోగము చూపట్టుచున్నది. క.......... । దనుజాళి శోధించి చంపుదము గారవ్రుపమునన్ (ఉద్యో. ౩ ఆ. ౧౯౪) ఇట్టివి యుభయ కర్తృక ప్రార్థనాద్యర్థకములు లగుచున్నవి. ఇట్టి క్రియలకుఁ గర్త యుభయార్థకమగు 'మనము' శబ్దము. ఇవి బహువచనాంతములు. 'పోదము - పదము' అనువాని యందును 'అ'త్వము చూపట్టుచున్నను నవిగాని 'పోదము - పదము' అనునవిగాని 'పోవుదము' అనెడి యుభయకర్తృక ప్రార్థనాద్యర్థకోత్తమ పురుష బహువచన రూపమునకుఁ బర్యాయపదములు కానేరవు. 'పదము పోదము' అనునవి మధ్యమ పురుషైకవచనములు 'పదఁడు - పోదఁడు' అనునవి మధ్యమపురుష బహువచనాంతములు. ఇవి యుభయకర్తృకములు కావు. యుష్మత్కర్తృకములు. అందలి అ'త్వముమహిమచే నస్మదర్థ సాహిత్యము వ్యక్తమగుటమాత్రమె విశేషము. పదఁడు - పోదఁడు' అనువాని సామ్యమున 'పోవుదండు - పోదండు - చూతండు.' మున్నగురూపములను సోమనారాధ్య ప్రభృతులు ప్రయోగించిరి. "పోదఁడు - పదఁడు - పోవుదండు - పోదండు" అనువానికి 'పోదము - పదము' అను నేక వచనరూపము లున్నటులు చూతండు - వెదకుదండు మున్నగువాని కేకవచన రూపము లెచ్చట నెవ్వరును బ్రయోగించి యుండలేదు. (చూ. ౩౦౬ విష).

ప్రయోగములు:—క. మేదిని నిలుతురె క్రమముగఁ । బోదురుగా కెల్ల జనులుఁ బోవు తెరువునన్ (ద్రోణ. ౨ ఆ. ౨౯౮). సీ..........ఆ-వె.......... ఉగ్రభావ । మేల నీకు వలసె నెటు వోదు నింకెట్లు (ఆర. ౨ ఆ. ౮౨ ప). చ... మనకున్ ధన మిచ్చునేని ని । మ్ములఁ గొని పోద మిప్పుడని......(ఆరణ్య. ౨ ఆ. ౩౪౪ ప). క. అతుల తపోవీర్య బలో । న్నతిఁ బోదము గంధమాదనంబునకు... ......(ఆర. ౩ ఆ. ౨౮౮). చ. జలరుహనాభ రమ్యగిరిసాను వనంబుల వేఁట క. పోవలయు నడ్డపడియెడు । దీవస మెదఁ గలిగెనేని (విరా. ౩ ఆ. ౧౩౪). క......నీ విమ్మాట లుడిగి పోదపా దమనికిన్ (కర్ణ-౨ ఆ ౪౮). క. పదపదఁడంచు దిశలు గ్ర । క్కదలఁగ నిర్వ. ౬ ఆ. ౯౨).

దకార పరమగునప్పటివలెనె తివర్ణకము పరమగునపుడును 'పోవు' ధాతువు తుది 'వు'వర్ణమునకుఁ బాక్షికలోపము నర్వాచీనకవులు ప్రయోగించిరి "మ. అన ఘాభ్రవ్యుఁడు నిట్లు తప్పు దన నాహా కూటి మాత్రంబునన్ । మన మే యమ్ముడు పోతివో యితనికిం బాపంబు గాదంచు......" (వరాహ. ౧౦ ఆ. ౩౭ ప). "తివర్ణకము పరమగునపుడు పోయి యివర్ణము వైకల్పికముగా లోపించును. ఉదా:—పోతివి -

పోయితివి. పోతిరి - పోయితిరి. పోతిని - పోయితిని. పోతిమి - పోయితిమి. బుద్ధి। పుట్టదో నే నెటు పోతి ననియె (బస. ౩ ఆ. ౧౪౮). క. సీతారాము సుతా విడి। పోతే సుకుమార - (లంకా.) చ. కటకట మోసపోతిగదె కన్నులు మూయకు మంటన్న. (సాన.) (ఆం. భా. అ. క్రియా. ౭౫ సూ)." బసవపురాణమునందలి తృతీయాశ్వాసమున ౧౪౮ పద్యమునఁ బైప్రయోగము కానరాదు. ఉదాహృత పద్యభాగమున ఛందోభంగము. అందలి 'పోతి' అనుచో 'పోయితి' అని సవరించినచో ఛందోభంగము వారించును. ప్రాచీన మహాప్రబంధములం దిట్టి రూపములు చూపట్టలేదు. "కొందఱాధునిక కవులుపోతివి - పోతిరి యిత్యాదిరూపంబులు వర్ణహీనంబులుగా తమ కబ్బంబులఁ బ్రయోగించెదరు, అయ్యది యతిసాహసంబు. చ.........। అక్కడి కేలపోయితి మహా గుణభూషణుఁ గోలుపోయితిన్ (ద్రోణ. ౨ ఆ. ౨౪౦). చ, పలుకునె యిట్లు గొంతి విని బమ్మెర పోయితి మింత......... (ఉద్యో. ౪ ఆ. ౨౨)." (బా. గు. ప్ర. క్రియా. ౯౯ సూ. వ్యా. ౩౮౪-౩౮౫ పు. ద్వి. ము).

అగు పోవుల కడ వ్రాల కి ద్వక్రంబులు పరంబు లగు
నప్పుడు యకారంబగు. ౯౯.

బాలవ్యాకరణ వివరణము. ౩౪౦ విషయము.

వక్ష్యమాణం బైత్వంబు. అయి = ఐ. అయిరి = ఐరి. పోయి - పోయిరి - పోయెను - పోయెడు.

అగునకు వక్రంబు గూడుచో దీర్ఘంబగు. ౧౦౦.

వక్ష్యమాణంబు ద్విత్వంబు. ఆయెను - అయ్యెను. ఆయెడు - అయ్యెడు.

సంజీవని. ౩౪౦ విష:—౯౯ సూ. వ్యాఖ్య:—అగు ధాతువుయొక్కయు నందలి గకారమునకు వకారాదేశముగల్గిన (బా. అచ్చి. ౨౭ సూ). 'అవు' ధాతువుయొక్కయు 'పోవు' ధాతువుయొక్కయు తుది యక్షరమునకు (గకార వకారములకు) 'ఇ'కారాది ప్రత్యయముగాని 'ఎ'కారాది ప్రత్యయముగాని పరమగునపుడు నిత్యముగా యకారాదేశ మగును. ఉదా:—అగు+ఇ = అయ్+ఉ+ఇ = అయి. దీనికి బాల. క్రియా. ౧౦౩ సూత్రముచొప్పున "ఐ" ఆదేశము వైకల్పికముగఁ రాఁగా 'ఐ' అను నగు ధాతుక్త్వాంత రూప మేర్పడును. అగు+ఇ+ (బా. క్రి. ౧౭ సూ) రు= (బా. తత్స. ౨౬ సూత్రముచొప్పున 'రు'వర్ణకోత్వమున కిత్వము) అయ్+ఉ+ఇ+రి = అయిరి. బా. క్రి. ౧౦౩ సూత్రముచొప్పున 'అయి' అనుభాగమున కైకారాదేశము రాఁగా. 'ఐరి' అనురూప మేర్పడును. పోవు+ఇ = పోయ్+ఉ+ఇ = పోయి. పోవు+ఇరి = పోయిరి. పోవు+ఎను = పోయెను. పోవు+ఎడును = పోయెడును.

౧౦౦ సూ. వ్యాఖ్య:—అసుధాతువునై 'ఎ' కారము విభక్తిపరమగుడు 'అసు' ధాత్వకారమునకు దీర్ఘం బగును. అసు+ఎను = అయ్+ఉ+ఎను = అయ్+ఉ+ఎను = ఆయెను. బా. ప్రకీ. ౬ సూత్రము చెప్పిన యకారమునకు ద్విత్వము కాఁగా "అయ్+య్+ఉ+ఎను" అని యేర్పడును. ఈవిషయముగునే "నద్విత్వహానాంబు...……" అను వాక్యముతో సూరి సమర్థించెను. బా. సహా. ౧3 సూత్రము చెప్పిన 'ఆ' అనునది హ్రస్వము కాఁగా 'అయ్యెను' అనురూపము సిద్ధించును. ఇట్లె - అసు+ఎడును = ఆయెడును=అయ్యెడును, ఆయెదను - అయ్యెదను - మున్నగు రూపములను సాధించుకొనునది. ప్రయోగములు:—క.………ఎఱుంగ నాకర్థిత్వం । బయినది నలుగురు శార్ఙ్గకు । లయము మోహిణి మెట్లు నిర్మలజ్ఞాననిధీ (ఆది. ౮ ఆ. ౭౯౪). చ. అయ నవహీనుఁడౌ నవిక్ష్ననట్లు విభజిత పక్షతివ్యయుం। డయిన ఖగేంద్రునట్లు.........(సభా. ౧ ఆ. ౧౬౧). చ.........భయంకరం। బయి యదువృష్ణి భోజ కుకురాంధక వాహినియుం గలంగె ని। ర్దయతర.........(సభా. ౨ ఆ. 33). క. ఈయున్న పౌవ్యపాలికిఁ। బోయి కడుం బెద్దదవ్వు పోయిన యట్లు। (ఆది. ౧ ఆ. ౧౧౭). ఆ-వె. కలఁడె యిది వినంగఁ గడు నపూర్వం బయ్యె। ....(సభా. ౨ ఆ. ౨౦౮). చ.........అనంతుఁడు మాకుఁ బ్రసన్నుఁడయ్యెడున్ (ఆది. ౧ ఆ. ౧౦౫-౧౦౬-౧౦౭). క. అయ్యెడ ఖేచరులకు వెఱఁ। గయ్యెడు చందమున నట్టి యవసరమున బల్। కయ్యము గురుసబలముతో। నయ్యె యుధిష్ఠిర బలోచ్చయంబున కధిపా. (ద్రోణ. 3 ఆ ౨3౭),క. చని యక్కుమారుఁ డేను। రయ్యెనొ యిత్తెఱఁగెఱిఁగి మనకు నెఱిఁగించుట.........(విరా. ౫ ఆ. ౨3౬). ఉ. అక్కడి కేల పోయితి మహా గుణభూషణుఁ గోలుపోయితిన్ (ద్రోణ. ౨ ఆ. ౨౪౦). చ.........ఎంత చిన్నపో। యితి మది నెంత వంతగల దియది వీకులు నేల చాల ధీ। రతఁ దరలించి చిత్తముల రాజెవ రన్న మురారి యిట్లనున్ (ఉ. హరి. ౬ ఆ. ౪ ప). ఉ. ఆయవనీ సురాసురచయంబు.........జీవముల్। పోయిరి కొంద ఱోడి చెడిపోయిరి.........(నన్ని. కు. ౨ ఆ. ౨౦౧).

నన్నయా క్వచి ద_న్త్యస్య చాన్త్యస్య। లోపో దీర్ఘశ్చ కుత్రచిత్
3౮౧ విష. (విక్రృ. అజం. ౯౦ కారి. అహో. 3౬౫ పు).

కల్పతరువు. 3౮౧ విష:—ఈకారికకు ౨౧౦ VI విషయమున వ్యాఖ్య చేయఁబడెను. "మొగసాల = మోసల.........మొగము = మోము.........చా నేసెన్ = చావ నేసెన్, నోవ నాడెన్=నో నాడెన్, మఱాకు = మఱవకు,......నెర్తురు ఇత్యత్ర రేఫలోపే కేతురు ఇతి ప్రయోగోపి కవిసమ్మతః." (అహో. 3౬౭

వు). అను నహోబల వ్యాఖ్యకర్తచెప్పిన చావు నోవుల వువర్ణలోపమును జేయుచు ధాతు రు చు వర్ణలోపము మున్నగునవి క్వచిద స్త్యన్యేత్యాది ప్రకృతసూత్రము నకు లక్ష్యములు లనవచ్చును. తిక్కన చచ్చు - నొచ్చులకు చావు - నోవులగుట మున్నగునవెల్ల "వర్ణాగమో విశేషః........భాషేయమమితా........భూయసీ దేశ్యశబ్దేషు..........మున్నగు ౩౨౮ విషయపు సూత్రములకు లక్ష్యములని గ్రహింపవలెను. అట్లే "పిలుచు మొదలగు వాని" కిత్యాది సూరిసూత్రము నకు (౧౦౧ సూ) "క్వచిదస్త్య" న్యేత్యాది ప్రకృత కారిక మూలమని గ్రహింపవలయును. ప్రయోగములు:—తే-గీ. పంచి పనిగొని కడిమిమైఁ బగఱ గెలుము (విరా. ౪ ఆ. ౪౩). తే-గీ. నీవు నే జూచి నగుదు పన్నిదము నఱ ('లు' పాఠా) ము. (ఆది. ౨ ఆ. ౩౨). క. అనుపమ సత్త్వవిస్ఫురణ నాడినమాట మఱాకు చున్న. సీ। యనుజాల పలుచ్చకం గడచి మధ్యముఁ జేతను సమ్మతించితిన్ (ఉద్యో. ౪ ఆ. ౭౦). ఇట్టి తిక్కయజ్వగారి ప్రయోగము వసేను లనుసరించినిరి ద్విపద. నమ్మి పోకెయ్యి దము సుమ్మమ్మ మఱాకు। గుమ్మ (బస. ౩ ఆ. ౪౦౭). క. అనురంగ చెప్పుడు మఱాకు ముయ్యక మఱకుండా (హరి. ఉ. భా. ౯ ఆ ౨౫౫). ఉ. బాంధవ మెల్ల ప్రొద్దుఁ దలఁపందగు నాత్మ మఱాకు మింక (భాస్క. యుద్ధ. ౧౭౭౨ ప). క. పిలువుఁడు తడయక కర్ణుని। బలవిక్రమశాలి యతఁడు (ద్రోణ. ౧ ఆ. ౨౦). క. అలయక తలఁచితిఁ గాకిటు। నిలుమీ నీరణమునేత నిజముగునేఁన్ (ఉద్యో. ౪ ఆ. ౩౧౨). చ. నిలుఁనిలు మెండుఁ బోకలచ్చ నీవిటు (ద్రోణ. ౩ ఆ. ౫౨ ప). ఉ. బుద్ధులు చెప్ప వెల్ల నటు పోవిడు మెమ్మెయినైన.........(విరా. ౨ ఆ. ౭౬). తే-గీ. వేల్పురా యిందుముఖిఁ జూచి వెఱక చెప్పు. (కాశీ. ౪ ఆ. ౨౨౭.) తే-గీ. వెఱకు మని తన్ముఖంబున నెఱుకు జేని. (కాశీ. ౫ ఆ. ౭౧.) వెఱకుండుఁడు. (కాశీ. ౫ ఆ. ౩౧౦) ద్విపద. తొల తొలఁ డనుచును ద్రోవ కడ్డంబు। నిలిచి వాచఱవక నిలు నిలుఁ డనుచు. (బసవ. ౫ ఆ. ౫౨౨.) సీ. కట్టుఁగఁ దొడఁ బూయఁ బెట్టఁ గొఱఁతలేక... ......(నిర్వ. ౧ ఆ. ౩౮ ప.) (తొడన్ = తొడఁగు ధాతు మధ్యాంతరూపము.)

పిలుచు మొదలగువానికి ముత్తు పరంబగునపుడు కడ
వ్రాయి బహుళంబుగ లోపించు. ౧౦౧.

బాలవ్యా. పిలఁడు - పిలువఁడు, పిలుము - పిలువుము. లేచునకు
౩౪౧ I విమ. ముజ్జు పరంబగునప్పుడు చు లోపంబగు. లెమ్ము -
లెండు. పిలుచు - పిలుచు - తలఁగు - ఇత్యాదులు.

సంజీవని. ౩౪౧ I విషః—పిలుచు మొదలగు ధాతువులకు ముజ్జిత్తులు పరంబులగునపుడు వాని తుదియక్షరము బహుళముగా లోపించును. పిలుచు+

లజి = పిలు+డుజ్ = పిలుఁడు. లజి జిత్తుగాన నది పరముగుచుండఁగా చువర్ణము లోపించును. మిగిలిన 'పిలు' అనుదాని తుది 'ఉ' కారము (బా. క్రి. ౨౦ సూ.) 'అ' కార మయ్యెనని యెఱుంగునది. కాని తుదివర్ణము లోపింపని పక్షమందు (పిలుచు+లజి = పిలువ్+ఉ+డుజ్ = పిలువఁడు.) 'అ'త్వ - వత్వములు రాఁగా "పిలువఁడు" అనురూపము సిద్ధించును. ఇట్లె పిలుచు+లూట్ = పిలు+ము = పిలుము. ధాతువు తుది 'చు' వర్ణము లోపింపని పక్షమున బా - క్రి - ౮౮ సూత్రము చొప్పున 'చు' వర్ణ చకారము వకారముకాఁగా 'పిలువుము' అను రూప మేర్పడును. ఇట్లె 'నిలుచు' ధాతువునుండి నిలుఁడు = నిలువఁడు, నిలుము = నిలువుము, మొదలగు రూపములును 'తలఁగు' ధాతువునుండి తలఁడు = తలఁగఁడు, తలము = తలఁగుము మొదలగు రూపములును సిద్ధించును. "లేచు ధాతువునకు మఙ్జు పరంబగునపుడు చు లోపంబగు. లెమ్ము - లెండు" అని సూరి వివరించుటచే నద్దానికి జిత్తు పరంబగునపు డంత్యవర్ణలోపము రాదని తాత్పర్యము. ఉదా:— లేచు+లజి = లేచు+డుజ్ = లేవఁడు. దీనికి 'లేఁడు' అనుపర్యాయ రూపము గలుగదని యెఱుంగునది. బహుళగ్రహణ మహిమచే నిట్టి యర్థవిశేషము లభించునని సూరియాశయము కానోపును. తిమ్మకవి యీసూరి వ్రాతకు విలక్షణముగా వివరించెను. "ఆ-వె. లేవ నెత్తుటయును బావక యుండుట। వెలువ కుండుటయును మఱవకుంట। నొవ్వనేయు టనెడు నుడువులఁ గల వకా। రమ్ము లోపమొందు రాజముకుట. లేనెత్తన్:— ము. తనతో నల్గిన రాణి పాదములమీఁదన్ వ్రాల లేనెత్త నా। య్యనఁ బాళ్ళానత్వ నిజాస్యత్రి తన్ముఖములం దనోన్యన్య మొక్కవ్పు చుం। బన మబ్బాగఁ జతుర్ముఖత్వ ఫలింపం జొక్కు పద్మాసనుం। డు.........(కవులషష్ఠము. సర్వల. ౧ ఆ. ౧౭౨-౧౭౩.) జిత్తు పరంబగునపుడు లేచు ధాతు తుదివర్ణము లోపించునన్నచో "లేఁడు - లేరు." మున్నగు లజి రూపము లుప్పతిల్లవలసి యుండును. ఇట్టి రూపములు ప్రాచీనమహా కావ్యములందుఁ గన్పట్టలేదు. (చూ. విస్తర. III. ౭౧ I విష.) (ఈతిమ్మకవి యుదాహృతిని గాణపత వివరణకర్త స్వీకరించెను. గాణ. ౩౮౫ పుట.). సూరి యుదాహరించిన 'లెమ్ము - లెండు' అనువాని ప్రక్రియ నీక్రిందిరీతి నరయునది. 'లేచు+లూట్ = లే+ము' అనుచో బా - క్రి - ౬౧ సూత్రము చొప్పున దీర్ఘమునకు హ్రస్వమును 'ము' వర్ణకమునకు మూముడియుఁ గల్గఁగా 'లెమ్ము' అనురూపము సిద్ధించును. ఇట్లె "లేచు+లూట్ = లే+డుజ్" అనునపుడును బా - క్రి - ౬౧ సూత్రముచేతనే దీర్ఘమునకు హ్రస్వము రాఁగా "లెండు" అనురూపము లభించును. నుడి తొలి

హ్రస్వము మీఁదిదిగాన (బా. సంధి. ౨౨ సూ.) "లేఁడు" అను ఖండబిందు ఘటితమగు ననిష్టరూపము గలుగనేరదు. ఈయంత్యవర్ణలోపమును సూరకవియు నీక్రింది రీతిని వచించెను. క. నిలువుము పిలువుము కొలువుము। గెలువుము విడువుమనఁగాఁ దగిన బహుశబ్దం। బులకుం దృతీయవర్ణము। తొలఁగిన దోషంబులేదు తుహినాంశుధరా. (కవిసం. ప్రథమతరం. ౧౧౪ ప. ౨౧ లక్షణము.)

"కవిసంశయ విచ్ఛేదాది గ్రంథకర్తల యభిప్రాయమునం జేసి యీపిలుచు ప్రభృతిగణంబులోని నన్ని ధాతువులును చువర్ణాంతములే గ్రహింపఁదగినట్లు ధ్వనించునని కొంద అందురు. కాని బాలవ్యాకరణపుస్తకంబులు కొన్నిటిలోఁ 'దలఁగు'ను కొన్నిటిలోఁ'దలఁచు'ను ముద్రింపఁబడియె........సుధీమణులు శోధింతురుగాక" (బా. గు. ప్ర. క్రియా. ౧౦౧ సూ. వ్యాఖ్య.) అని గుప్తార్థప్రకాశికలో వ్రాయఁబడెను. దీనిని పేటికావ్యాఖ్యాత స్వీకరించెను. (బా. సా. పే. క్రియా. ౧౦౧ సూ. వ్యా.) ఉభయులును బా - సంధి - ౧౩ సూత్రము నుదాహృతులలోని 'మీరు తలఁడు' అనుచోఁ బయిరీతినే వ్రాసిరి. పేటికాకర్త బా-గు - ప్ర - వ్యాఖ్య నెక్కించుటకన్న విశేషమేమియుఁ బరిశీలింపలేదు గాని యింకను దృఢముగా "తలఁడనునది సూరిమతమున తలఁచు - తలఁగు ధాతువుల మధ్యమపురుషబహువచన రూపములలో నేదియన్నను బాధలేదు." అని వ్రాసెను. (బా. సా. పే. సంధి. ౧౩ సూ. వ్యా.) గుప్తార్థప్రకాశికాకర్త "కొన్నిటిలోఁ 'దలఁచును' ముద్రింపఁబడియెనని వ్రాసేనే కాని బాలవ్యాకరణ ముద్రణములలో నా చూచినంతవఱకే పుస్తకమందును సూరి యుదాహరించిన పిలుచు ప్రభృతులలో 'తలఁచు' అనునది లేదు. 'తలఁగు' అనునదే యున్నది. ఒక్క గుప్తార్థప్రకాశికా వ్యాఖ్యాతమాత్రము కొన్ని పుస్తకములలో నిట్లు కొన్ని పుస్తకములలో నట్లు గలదని వ్రాసితినిగదా యని తలంచి కావలయును నీసూత్రపు వివరణమున సూరి చూపిన పిలుచు ప్రభృతులలో 'తలఁచు' అనుదాని నిల్పి 'తలఁగు' అనుదానిని దొలఁగించెను. (బా. గు ప్ర. ౩౪౬ పు.) తుదికి సూరి జీవితకాలమున ముద్రితమగు ప్రథమముద్రణమునందును దానికిఁ గేవలము సరియగు ద్వితీయముద్రణమునందును 'తలఁగు' అనునదే యున్నది గాని 'తలఁచు' అనునది లేదు. 'తలఁడు' అని ప్రయోగించిన యీక్రింది మహాకవి ప్రయోగములందెల్ల 'తొలఁగుఁడు' అనునర్థమె సందర్భపడును గాని "తలంపుఁడు" అనునర్థము సందర్భపడదు. వేయేల తలఁచు ధాతు 'చు' లోపమునకుఁ బ్రయోగ మొక్కటేని లేదని దృఢముగాఁ జెప్పనగును. స్వవాదానుకూల్యమునకై గుప్తార్థ ప్రకాశికాకర్త "తలఁడు తలండనిన కతిపయకవుల గద్యంబుల యందలి ప్రయోగం

బులు మాత్ర మర్థసందర్భమునుబట్టి తలఁగునకు సాధకంబగునుగాని తలఁచునకుఁ సాధకంబుగాఁ గనంబడుచుండలేదు." (బా. గు. ప్ర. ౨౭౬ పుట. ప్ర. ము; ౩౧౦ పు. ద్వి. ముద్ర.) అని వ్రాసిన వ్రాఁత సత్యము కాదు. పద్యములందె యట్టి ప్రయోగములుగలవు. "తలఁగు(వు)=తలుఁగు. అ - క్రి - (దీనికిఁ బ్రార్థనాద్యర్థమందు 'తలఁగు(వు)ము, తలము. తలఁగు(వు)ఁడు, తలఁడు' అనురూపములును ఈయర్థము ననే యామ్రేడితమున 'తలతల, తలతలము; తలతలఁడు, తలఁడు-తలడు' అనురూపములును సిద్ధించును.) తొలఁగు - అపసరిల్లు.........చ.........మవ్వపుఁ దీఁగె లాగి పు। వ్వు లొారుబు గోయ నింకఁ దలవుండని యొప్పుగ జంకె సేయుమన్. (నిర్వ. ౮ ఆ. ౩౮.) క. లలిత కమనీయ మహిమల। నెల నాగయు సఖులు గలిసి యేతేరఁగ ముం। గల నడిచి కంచుకులును। దలతల మనఁ బలికుఁ జతురతరముగ నడచెన్. (నిర్వ. ౮ ఆ. ౬౮.) (యతిప్రాసస్థానగతము - తెక్కనప్రయోగము.) క. వలరాజు దండు వెడలఁగ। బలములు నియమించు సైన్యపతు లెవ రెవరన్। తలతలఁడను నెలుఁగుల। క్రియఁ గలకల నెలుఁగిచ్చె నెల్ల కడ రాచిలుకల్. (వి. శకుం. ౨ ఆ. ౧౩౧.) (తలతలఁడు = ముందఱకు నడువుఁడు అనిభావము.) క. తలతలమను వజ్రంబులఁ। దలతలమను నీదు రదనతతి. (సారం. ౨ ఆ. ౨౨౨.) (రదనములు వజ్రములను దలతలఁ డనుచున్నవి.) చ. తలతల మందివాఁడవుగదా గురుపుత్త్రుఁడ వంచు నిన్ను నోఁ। బలుకక యున్న.........(భోజరా. ౮ ఆ. ౨౨౬.) క. వల్లవ బాలకులని మన। మల్లవరులు పెనఁగి నేఁడు మడిసిరి వీరల్। బల్లిదులు తలఁడు తలఁడని। చెల్లా చెదరైరి పాఱి చిక్కిన మల్లుల్. (భాగ. ౧౦ స్కం. పూ. భా. ౧౩౬౭.)" (సూ. రా. ని.) ఇందుదాహరించిన ప్రయోగపరంపరలో నొక్కటనైన "తలఁచు" ధాతువు సందర్భపడనేరదుగదా. ౩౮౧ విషయపుఁ గల్పతరువులో నుదాహరింపఁబడిన, తలఁగు - తలవు - తొలఁగు - తొడుగు మున్నగు చువర్ణాంతేతర స్థలములందును నంతవర్ణలోపము ప్రయోగప్రసిద్ధమై యుండుటను జూచికొనక గుప్తార్థప్రకాశికావ్యాఖ్యాత త్రొక్కిన యీమార్గము కేవలము నపరిశీలన మూలక మనుటలో సందేహము లేదు.

లాఁటిచో సహితము, కాదేశాదులు కానంబడియెడి.

బాలవ్యా. ౧౦౨.

౩౮౨ విష. కావుతను - కాతను. అగుట - కావుట. అగుదును - కావుదును. కానను - కావునను. అనుదును - అనవుదును - నావుదును. ఇత్యాదు లెఱుంగునది.

సంజీవని. 3౮౨ విమ:—లాఁతిచో సహితమనఁగా ముత్తుపరమందు లేకున్నను దదితర ప్రత్యయాదులు పరములై యున్నపుడును 'కా' దేశాదు లనఁగా బా. క్రి ౯౧ సూత్రము మొదలుకొని చెప్పఁబడిన కాదేశాదులు కా - రా - చోపు - పూడు - ఈ - తే - తేరు - చావు - చా - నోవు - నో - నా - కాన - మొదలగు నాదేశములు మున్నగునవి మహాకవిప్రయోగములందుఁ జూపట్టుచున్నవిగాన నట్టివాని నట్టి మహాకవి ప్రయోగానుసారముగా గ్రహింపవలెనని తాత్పర్యము. ఉదా:— కావుటను:-- అగుధాతువునకు జేత్తు పరమగునపుడు నిత్యముగాను ముజ్జుపరమగునపుడు వైకల్పికముగాను 'కా' దేశము విధింపఁబడెను. (బా. క్రి. ౯౧-౯౬ సూ). అట్టి 'కా' దేశమును దానితోపాటు "వు" అనునదియు నట్టి ముత్తునకు భిన్నమైన యాశీరాద్యర్థక ద్రుతాంత'త' ప్రత్యయము (బా. క్రి. ౨౬ సూ) పరమగునపుడును వచ్చునని యెఱుంగునది. అందు 'వు' అనునది రాక కేవల 'కా'దేశముమాత్రము వచ్చినచో 'కాతన్' అను రూపమేర్పడును. అట్లే ముజ్జుపరమగు నప్పటివలెనె భావార్థక ట ప్రత్యయము (బా. క్రి. 3౫ సూ) (ముత్తుకానిది) పరమగునపుడును వైకల్పికముగాఁ కాదేశమును, 'వు' అనునదియు వచ్చుటచేత 'అగుట - కావుట' అను రూపము లేర్పడును. ఆరీతిగనే (బా. క్రి. ౪౨ సూ) యానంతర్యార్థక 'డు' ప్రత్యయము పరమగునపుడును 'కా'దేశమును 'వు' అనునదియు వైకల్పికముగా వచ్చుటచేత 'అగుడును - కావుడును' అను రూపములేర్పడును. ఇట్లు సూరి యుదాహరించెనేకాని 'కావుడున్' అనుదానికిఁ బ్రాచీన కవిప్రయోగము లభింపలేదు. పయిరీతినే 'అగు' ధాతువునకు భావలక్షణార్థక ద్రుతాంత 'న' ప్రత్యయము (ముత్తుకానిది) పరమగునపుడును 'కా' దేశమును 'వు' అనునదియు వచ్చుటంజేసి 'కావునను' అను రూప మేర్పడుచున్నది. అందు 'వు' అనునది పాక్షికమై రానపుడు 'కానన్' అను రూపమేర్పడుచున్నది. ఈరీతి నేర్పడిన 'కానను' అనునది భారతమునఁ బ్రయుక్తముకాలేదు. 'కాన్+అ' అనురీతి నేర్పడిన కళయగు 'కాన' శబ్దముమాత్రమె తిక్కయజ్వచేఁ బ్రయోగింపఁబడెను. (విస్తర. III ౭ు IV). మ. ధృతరాష్ట్రుండును బుత్త్రులు న్వనము గుంతీనందనుల్ సింహముల్ । మతి నూహింప ససింహమైన వనమున్ మర్దింతు రెందున్ వనా । వృత వృత్తంబులుగాని సింహములకున్ వేగంబ చేటొందుఁ గా । న తగం బొందుట కార్యమిా యుభయమున్ సంతుష్టిమై నున్కికిన్ (ఉద్యో. ౧ ఆ. 3౫౫). అర్వాచీనకవులు పై రీతి నేర్పడిన ద్రుతప్రకృతిక 'కానన్' శబ్దమునే ప్రయోగింతురు. పయిరీతి నున్న భారతపక్షసమర్థనము నరయక సూ. రా. నిఘంటుకారు లీక్రిందిరీతిని వ్రాసిరి. "కాన. అవ్య. ద్రు. కావున. (√ అగు. ఇది 'కావునన్' అనుదానిలోని

'వు' లోపింపఁగా మిఁగిలినరూపము. కాని భారతమునందలి యొక నిర్ధారక ప్రయోగములో కళగాఁ గాన్పించుచున్నది.) కాఁబట్టి. కనుక. మ.........అటుగానన్ మానిగాఁ డారయన్ (చంద్రా. 3 ఆ. ౧౧౫ ప). క.........। రసభావా ద్యుప నిబద్ధరసములు గానన్ (నరస. ౫ ఆ. ౨౩౦ వ). మ.........కా। న తగంబొందుట కార్యమీయుభయమున్ సంతుష్టిమై నున్కికిన్ (ఉద్యో. ౧ ఆ. ౩౫౮)." (సూ. రా. ని). అనుధాతువున కానంతర్యార్థక ద్రుతాంత 'డు' ప్రత్యయము (బా. క్రి. ౭౨ సూ) (జేత్తుకానిది) పరంబగునపుడును 'నా' దేశము 'వు' అనునదియు రాఁగా 'నావుడున్' అను రూపమేర్పడుచున్నది. సూత్రములోని 'కాదేశాదులు' అను నాదిశబ్ద గ్రహణముచేఁ బైరూపములలో 'వు' అనునది వచ్చెనని యెఱుంగునది. అట్లె 'అను' ధాతువున కానంతర్యార్థక డు ప్రత్యయము పరమగునపుడును 'వు' అనునది 'నా' దేశసహితముగను 'నాదేశ' విరహితముగను వచ్చునని యెన్నునది. కాననె 'అనుడున్' అనుదానికి 'నావుడున్ - అనవుడున్' అనునవి పర్యాయములుగ నేర్పడుచున్నవని తెలియనగును. అందు 'అనవుడున్' అనునపుడు 'అను ధాతు నువర్ణమున కత్వమును సూత్రగతాది శబ్దముహిమచేతనే కల్గెనని యెఱుంగునది. ఇత్యాదులనుటచే, రావించు - కావించు మున్నగుచోటులందును రా. కా. ప్రభృత్యాదేశాదులు వచ్చెనని గ్రహించునది. ప్రయోగములు:—క. దేవతల కప్రియంబులు। గావించి మనుష్యు లధముగతు లగుదురిలన్। గావున వారి కభీష్టము గావింపుము నన్నుఁ బ్రీతిఁ గావుము తరుణీ (అర. ౨ ఆ. ౫౦ ప). క. వనవాస పరిక్లేశం। బున కోపదు కుంతిదేవి భోజాత్మజ గా। వున నాగ్పృహమున నుండెడు। ....(సభా. ౨ ఆ. ౨౮౧ ప). 'కాన' అనుదానికిఁ బ్రయోగములు మీఁదఁ జూపఁబడెను. (ఇంకను. ఆది. ౫ ఆ. ౮౧ సభా. ౨ ఆ. ౧౭౫ సభా. ౨ ఆ. ౨౬౩ మొ). చ. అనుటయుఁ గంకుఁ డిట్లనియె నక్కడ వచ్చి సుశర్మ యోడెఁ గా। వున నిట వీరికిన్ జయ మవున్ వెఱ పేటికి నీకు నుత్తరుం। డని నొకరుండు నాకుము బృహన్నల సారథి గాన గెల్చు న। య్యనిమిషకోటినైన నతఁ డద్భుత విక్రమ జృంభణంబునన్ (విరా. ౫ ఆ. ౨౩౫). క. జీవ్రుఁడు మత్స్యమువేతుఁడు। గావ్రెఱుఁగవలయు (శాంతి. ౬ ఆ. ౩౮౫). చ. చెడు నిహాముం బరంబు నిది సిద్ధము గావుటెఱింగి.........(ఆది. ౧ ఆ. ౧౩౯). (ఆది. ౮ ఆ. ౨౮౭). ఉ. నావుడు నమ్మృగేక్షణ మనంబున రోయుచు నేను లంజియం। గావుడు వానితోడి తమకంబది లంజియగాదు (నిర్వ. ౬ ఆ. ౭౨). ఇందలి 'కావుడు' అనుచోట 'కావుట' అన్నను క్షతిలేదుగాన నిది 'డు' ప్రత్యయ నిర్ణాయకము కాఁజాలదు. క. నీవుం

దుమును నాకడ నిం। దీవర దళనేత్ర నీపతిని రోయఁగ భూ। దేవోత్తములం బంచెద। నావుడు నిట్లనిరొ భీమనందన నెమ్మిన్ (ఆర. ౨ ఆ. ౧౨౦). క. అనవుడు నట్టుల చేయుదు । నని పెరుఁగుట యుడిగి వింధ్య మణి వినయముతో (ఆర. 3 ఆ. ౨౯). క. అనవుడు రాముండు విని మహాక్రోధమునన్ (ఆర. 3 ఆ. ౧౪౭). ద్విపద మును వెల్లవేగియుఁడినికి చాబిడ్డఁ, గనిన చందంబయ్యె బసవ. ౭ ఆ. 3౧౦). (చాబిడ్డ = కడుపులోఁ జచ్చినబిడ్డ). క. అఱిముఱి చాపరువు వాఱి యల్లటు వడిరొన్ (మనుచ. ౪ ఆ. ౪౫), (చాపరువు = చావునకుఁ దెగించిన పరుగు).

బాలవ్యా. వాయిరవు ర్వక్రతమౌ. (అం. చిం. అజం. ౧౬ కా.
3౪3 విష. అహో. 3౨౧ పు.).

కల్పతరువు. 3౪3 విష:—అయిః = 'అయి' అనునదియు, అవుః = 'అవు' అనునదియు, వా = వైకల్పికముగా, వక్రతమౌ = 'ఐ - ఔ'లు, అగుచున్నవి. 'అయి' అనునది 'ఐ' గాను, 'అవు'అనునది 'ఔ'గాను బరిణతి నందు నని తాత్పర్యము. 'ఐ ఔ'లు విశ్లిష్టావయవములగు సంధ్యక్షరములు. (౧౪ విష.) (అయి = అఇ = ఐ, అవు = అఉ = ఔ) కావున వీని యుచ్చారణమునుబట్టియే యీపరిణామము సహజమని తోఁచుచున్నది. భట్టారకుఁడు స్థానాద్యాదేశ నిర్దేశము చేయకయె యుప దేశించుటం జేసి 'అయి' అనుదానికి 'ఐ' అనునదియు, 'ఐ' అనుదానికి 'అయి' అను నదియు, 'అవు' అనుదానికి 'ఔ' అనునదియు, 'ఔ' అనుదానికి 'అవు' అనునదియు నాదేశము లగునను నర్థము లభించుచున్నది. అందు 'అయి - అవు' అనువానికి 'ఐ - ఔ' అనునవి వరుసగా నాదేశములగుట తఱుచనియు విపరీతస్థితి యరుదనియు గ్రహింపవలయును. 'అయి - అవు' మున్నగు శబ్దములకే కాక సమానపదములోని యట్టి ఖండములకును, బయిరీతిగ నాదేశములగుట కవిప్రయోగసమ్మతమని గ్రహింప నగును.ఉదా:—అగు ధాతుక్త్వార్థకరూపము 'అయి' అనునది. అగుధాతు గకారము వకారము కాఁగా (బా. అచ్చి. ౨౭ సూ.) 'అవు' అనుధాతువే యేర్పడును. అట్టి వానికిఁ బ్రకృతసూత్రముచేత వక్రతమాదేశము రాఁగా 'ఐ-ఔ' అనురూపము లేర్పడును. ఘనుఁడయి వచ్చెను = ఘనుఁడై వచ్చెను. అగు = అవు = ఔ, అగుట = అవుట = ఔట. అయిన = ఐన. అయిరి = ఐరి. అయితివి = ఐతివి. అయితిరి = ఐతిరి. అయితిని = ఐతిని. అయితిమి = ఐతిమి. అవుచున్న = ఔచున్న. అవు = ఔ. అవుచున్ = ఔచున్. అవుదున్ = ఔదున్. శబ్దఖండములందు:—కయివారము= కైవారము. సయిఁచు = సైఁచు. సయితము = సైతము. అయిదు = ఐదు. కయి దువు = కైదువు. కయిత = కైత. దయివాఱు = దైవాఱు. రవుతు = రౌతు.

చవుతి = చౌతి. చవుకము = చౌకము. గవుసెన = గౌసెన. తవులు = తౌలు. నవు = నౌ. సవురు = సౌరు. కవును = కౌను. జవుకు = జౌకు. దవ్వు = దవు = దౌ. మొ. విపరీతస్థితికి:—కై = కయి. కైక = కయిక. దైవము = (దైఅము = దైయము) దయ్యము. యౌవనము = (జౌవనము = జవువనము) జవ్వనము. మొ. ప్రయోగములు:—క......ఎఱుంగ నా కర్థిత్వం। బయినది నలుగురు శార్జ్గకు। లయము మోక్షణ మెట్లు నిర్మలజ్ఞాన నిధీ. (ఆది. ౭ ఆ. ౨౯౪.) ఉ.........అశేష రా। జావళిలోన నత్యధికులైన సపత్నుల పేర్మిఁ జూచి యేఁ। జూవె సహింప నోపక కృశుండ వివర్ణుఁడ నైతి నెంతయున్. (సభా. ౨ ఆ. ౧౧౪.) ఉ.........సు। గ్గై రుధిరంబులో మునుఁగ నానిన యేనిక పిండు పక్షముల్. (ద్రోణ. ౧ ఆ. ౨౮౩.) క......సంశప్తకు లె। ల్లై రోశా యాతని పరాక్రమాతిశయమునన్. (ద్రోణ. ౧ ఆ. 3౦౯.) క......।రే నిద్రించుఁ బ్రభాతం। బైనన్ మేల్కని......
......(అను. ౧ ఆ. 3౨౨.) క. ప్రియభక్తుండవు......భక్తుం। డయి వర్తింతా నిభుకడ। .... (అను. ౧ ఆ. 3౪౮.) అవు = ఔ:—క. కవదొనలును గాండీవము। నవల నిడం బనుప ముంద రరదము డిగు మే। ను విడప డిగియొద శుభకర। మవునివ్విధ మట్లు సేయు మనుడు నతండున్. (శల్య. ౨ ఆ. 3 3 3.) క. అనవుడు నందఱు నౌఁగా। కని సంతస ముంద నధిపుఁ డభిషేకించెన్. (ఉద్యో. ౪ ఆ. ౧౪౧.) మ. ఎనయన్ లోకగురుప్రశస్తిగల నీ యిల్లాల నైకాంత వ। ర్తనలం బర్వాచు సుర్వీమానవతులన్ ధనస్థితి న్మించి రయి। ప్పిన నన్నర్హామె యిట్లనందనుల యాభీలార్తి పాల్పేఁత పా। వన మానీశ్వర యింతకంటె నయశోవాదంబులే దెన్నఁగన్. (రాఘ. ౧ ఆ. ౪౯.) (నీ+ఇల్లాలను+ఐ) (భారతార్థము) లాలన+ఏ కాంత (రామాయణార్థ) చ.........అట్టి క। ర్ణున కయి నీకు నేటికి మనోవ్యథ.........(శాంతి. ౧ ఆ. 3౯.) క. కైకా నీ వూనినపని। కై కా కై కందినట్టి.........(అచ్చ. రా. అయో. ౯౪.) మ. దయ నా యాడినమాటఁ గైకొనవు.........(ఉద్యో. ౪ ఆ. ౪౮.) ఉ. వ్రాఁత మెఱుంగులుం బసరువూను బెడంగులు చూపునట్టివా। కైతలు......(కవిపితా - ఉత్పలమాలిక) (కవిత = కయిత = కైత) ఉ. కయ్యము.........నా। దయ్యము నెత్తి కోలు.........(ఉద్యో. 3 ఆ. ౬౮.) దైవమ్ = (దైయమ్ = దయ్యము) సీ. ఎలజవ్వనంబున విలసనమును. (ఆది. 3 ఆ. ౨౮.) (యౌవనము = జౌవనము (దౌవువంటిది) = జవ్వనము.) ఉ. నావుడు.........దౌ। దౌవుల నిల్చి. (హై. ౨ ఆ. ౫౧.) మ.........।దవులం బాఱిన బట్టి తెచ్చిరి.........(ఉ. హరి. ౧ ఆ. ౬౩.) సీ. అన్నువ కౌఁదీఁగ యందంబు మది నిల్పు. (ఆది. 3 ఆ. 3౭.)

బాలవ్యా. ఆచ్ఛికంబులం దయి యవులకు వక్రతయంబులు బహు
ళంబుగా నగు. ౧౦౩.

383 I విష. అయిదు = ఐదు. అయిరేని = ఐరేని. అవుడు = ఔడు.
గవుసెన = గౌసెన.

సంజీవని. 383 I విష:—'అయి' అనుశబ్దమునకుఁ గాని యట్టి శబ్దభాగమునకుఁ గాని 'ఐ' అనునదియు, 'అవు' అనుశబ్దమునకుఁ గాని యట్టి శబ్దభాగమునకుఁ గాని 'ఔ' అనునదియు బహుళముగా నాదేశము లగునని తాత్పర్యము. బహుళగ్రహణముచే 'ఐ-ఔ' లకుఁ గ్వాచిత్కముగా 'అయి-అవు' అనునవి వరుసగా నగుగని గ్రహింపవలయును. 'ఆచ్ఛికంబులందు' అనుటచేత సంస్కృతసమములం దిట్టి మార్పు కలుగ నేరదని తాత్పర్యము. ఉదా:—దయిత (ప్రియురాలు.), దైత్యుఁడు (రాక్షసుఁడు.) భవుకము (మంగళము) కవులు (కవీంద్రులు) కైకయి (కైక.) మొ. సూరి యుదాహృతుల కర్థములు. ఐదు = పంచసంఖ్య. ఐరేని = బచ్చెనపని చేసిన పెండ్లికుండలు. అవుడు = పెదవిక్రిందిచోటు. గవుసెన = వీణె మొదలగువాని మీఁది యొఱ.

ప్రాకృతమునందును నిట్టి మార్పు గలదు. "దైత్యాదిష్వైఇ. (౧ పరి. 3౬ సూ.) దైత్యః = దఇచ్చో" (ప్రాకృతప్ర.) "పౌరాది ష్వఉః. (౧ పరి. ౪౨ సూ.) పౌరః = పఉరో," (ప్రాకృతప్ర.)

బహుళగ్రహణముచేఁ గొన్నిరొడల నియ్యది ప్రవర్తిల్లక పోవచ్చును. 'తగు= తవు మాటలు' అనుచో "తౌమాటలు" అనురీతి ప్రయోగములు చూపట్టలేదు. 'అయి యవు'లను ద్వంద్వమునందలి యకారాగమము సాధువుకాదని తోఁచెడిని.

కలుగున క్త్వర్థంబునందు లట్టు పరంబగునపుడు కల
యగు. ౧౦౪.

బాలవ్యాకరణ ప్ర. కలఁడు - కలరు - కలదు - కలవు. మ. కలవు -
వివరణము. కలరు. ఉ. కలను - కలము.

3౪౪ విషయము. త్రర్థంబునం గలాదేశంబు విభాష నగు. ౧౦౫.
ఎడి యొడులకు లోపం బిట నిత్యంబు. కలవాఁడు -
కలుగువాఁడు.

సంజీవని. 3౪౪ విష:—కలుగు ధాతువునకుఁ బ్రాప్త్యర్థము సంతతము గలదు గాన నట్టియర్థమున 'కల' అను నాదేశము రాదనియు "అస్త్యర్థమునందు" మాత్రమె కలాదేశంబు లట్టు పరంబగునపుడు వచ్చుననియు సూరి యాశయము నెఱుంగునది

లిట్టు మున్నగువానియందు "కలిగెను - కలుగును" మున్నగురూపములై యస్త్యర్థమునందు సయితము కల్గునుగాని కలాదేశంబు రాదు. కలుగు+లట్ = కల+లట్ = కల+డుజ్ = కలఁడు. బా. క్రి. ౧౩ సూత్రమున 'ఉదంతంబునకు' అని చెప్పుటం జేసి 'కల' అను నదంతంబునకు 'ఉన్నానుబంధము'ను బా. క్రి. ౧౮ సూత్రము చొప్పున 'చు'వర్ణకంబును రానేరవుగాన 'కలచున్నాఁడు' మున్నగు ననిష్టరూపములు కల్గనేరవు. సీ.........ఆ-వె. ఇది వడిఁ। గలదు మనసుకంటె గాడ్పుకంటె (ఆది. ౧ ఆ. ౧౧౫). ఇట 'కలాదేశము' వచ్చుటచేఁ ఉన్నానుబంధము, 'చు'వర్ణకము, 'డి'వర్ణకమును రావయ్యెను. కలదు=కలిగియున్నదని యర్థము. ఇదియుఁ బ్రాప్త్యర్థకలబ్ధరూపమె యనఁదగును. ప్రాప్తి ప్రభృత్యర్థములందును సూరి విధింపకున్నను 'కలాదేశము' చూపట్టుచున్నది. క. మగఁటిమిఁ గలఁ డనియెడు న। మ్మిగఁ జూచుచునుండు విషము మ్రింగినయేనిన్ (ఉద్యో. ౧ ఆ. ౩౧౫). (మగఁటిమిని గలవాఁడని యర్థము. సీ.........ఆ-వె. కరుణఁ గలుగుమమ్ము కమలనేత్ర (ఆది. ౭ ఆ. ౮). ఇట్లు కలుగుధాతువునకుఁ బ్రాప్త్యర్థమును నన్నయయె ప్రయోగించెను. లట్ పరకత్వమున 'కలాదేశము' నిత్య మగుటంజేసి 'ధనలాభము కలుగుచున్నది' మున్నగు నెడల 'కలుగుచున్+ఉన్నది' అనురీతిని రూపసాధనమును జేసికొనవలయును. ప్రాప్త్యర్థక ప్రయోగములు:—క.........జ్ఞానము । గలఁడేనిన్ బాలుఁడైనఁ గడువృద్ధు మహిన్ (అర. ౩ ఆ. ౨౮౭). సీ.........ఆ-వె. తల్లి పనిచె నని యధర్మువు సేయంగ। నగునె యెఱుక గలరె మగువ లెందు (ఆది. ౨ ఆ. ౩౮). క. అమితంబగు మీఁతపము మ। హిమ యెఱుఁగక యిట్లు చేసె నిది దీని సహిం। పుము దయమతై న్నన్య నిరో। ధము వాపుమ యెఱుక గలరె తరుణులు ధరణిన్ (అర. ౩ ఆ. ౧౭౧). ఉ. పాడియు సత్యముం గలరు పాండు తనూజులు.........(భీష్మ. ౨ ఆ. ౨౬౦). సీ.........మహిత విభవ। ఖని యగు శిశుపాలతనయుండు దోర్దర్పధుర్యుండు ధృష్టకేతుండు సమర తే-గీ. లంపటుండు శిఖండియు లావు తెంపు। గలరు నీయెడ ననురక్తి గలరు సాలఁ। బెంపుగల రుక్కుముట్టిన తెంపుగలరు। కోరి పతులుగఁ జేయు మక్షోహిణులకు (ఉద్యో. ౮ ఆ. ౧౦౯). సీ.........వల్మీకమాత్ర పర్వతము నెత్తి। కొని లావు గలఁడు వీఁడన నేడు దివసంబు, లునికి (సభా. ౨ ఆ. ౮౧). (చూ. ౨౧౦ VIII విష). (కలవాఁడు = కలఁడు - తచ్ఛబ్ద వాలోపము). పయి ప్రయోగములనుబట్టి యస్త్యర్థ మాత్రమందె కలాదేశ మగునను సూరిసూత్రము సరికాదు. కలాదేశ విషయమున నీవఱకు ౨౯౬ విషయమునందును ౨౧౦ VIII విషయమునందును ౩౦౧ విషయమునందును ప్రయోగములు విపులముగాఁ జూపఁబడియున్నవి.

ప్రాప్త్యర్థక సకర్మక కలుగు ధాతురూపములగు "కలవాఁడను - కలవారము- కలవాఁడవు - కలవారరు - కలవాఁడు - కలవారు - కలఁడు (= కలవాఁడు) కలరు (= కలవారు)" అనురూపములు నన్నయ సమ్మతములు. అస్త్యర్థక కలుగుధాతు రూపములగు "కలఁడు - కలరు - అదికలదు - అవికలవు (అమహత్కర్తృక)" అను రూపములును నన్నయ ప్రయుక్తములు గలవు. కాని "కలను - కలము - కలవు (నీవు)" అనురూపములు నన్నయభారతభాగమునఁ గన్పట్టవు. అట్టివి తిక్కనాదుల గ్రంథములలోఁ గన్పట్టుచున్నవి. అట్టి 'కలను - కలము - కలవు' అను వానికిఁ బ్రాప్త్యర్థకత్వము లేదు. "కలఁడు-కలరు" మున్నగువాని సామ్యపు భ్రమచే ముద్రణసంస్కర్త లట్టి వానికిని బ్రాప్త్యర్థకత్వమును బలుచోటులందుఁ బ్రక్షిప్తము గావించి యున్నారు. క. నేరుపు గలననుచు నహం। కారంబున మిడిసి పడితి. (హరి. పూ. భా. ౫ ఆ. ౨౪౭.) ఇందు 'కల ననుచు' అనుచో 'కల దనుచు' అనియే కవి ప్రయుక్తపాఠ మనందగును. ప్రాచీనకవులు 'కలవాఁడను' మున్నగు ప్రాప్త్యర్థక 'కలుగు'ధాతుజన్య సకర్మక రూపములలోఁ దచ్ఛబ్దవకార లోప వాకార లోపములను బ్రయోగింతురే కాని డకార రేఫ లోపములు గల 'కలను - కలము - కలవు' అనురూపములను బ్రయోగింతురనుట విశ్వసింపఁదగినది కాదు. అట్టివి ప్రయోగించి రను నమ్మకమును గలిగించు ప్రబలప్రయోగములు చూపట్టలేదు. కావుననే ఆ-వె. ఒలిముఖుండ దయయుఁ గలవేని. (అర. 3 ఆ. 333.) అనుచో "దయయుఁ గల దేని" అనియే నన్నయ ప్రయుక్త మనఁదగునని వెనుక వ్రాయఁబడెను. (౨౯౬ విష.). ఇట్లె 'ఎల్లవారికంటె నెఱుక గలవు' (అర. 3 ఆ. 3౭౭.) అనుచోటను సైతము "ఎఱుకగలదు" అనునదె కవిప్రయుక్త మనఁదగునని వ్రాయఁబడెను. (౨౯౬ విష.). ఇట్లె 'బీరము గలవేని' (అర. ౧ ఆ. 3౦౯.) అనుచో సైతము 'బీరము గలదేని' అని కవిప్రయుక్త మనఁదగును. ఆ-వె. కరుణ గలవు కృష్ణు గారవంబున సుఖా। న్వితులఁజేసి తనఘ. (ద్రోణ. ౫ ఆ. ౨౭౦.) కరుణగలవేని. (శాంతి. 3 ఆ. 3౦౦.) ఆ-వె. భక్తి గలవు. (శాంతి. ౪ ఆ. ౨౬౪.) భక్తి పెంపుగలవు. (అను. ౫ ఆ. ౪౬౭.) మున్నగు స్థలములందెల్లఁ బయిరీతినె 'కలదు' అనునదియె కవిప్రయుక్తమనియు 'వు' వర్ణక పాఠములు ప్రక్షిప్తములనియు గ్రహింపవలెను. ఇంక 'కలాఁడు' మున్నగు వాని వంటివాను సామ్యపు భ్రమచేఁ బ్రయుక్తము లయ్యెనా యని యాలోచింపఁ దగిన 'కలాను - కలాము కలావు - కలాదు' మున్నగురూపములును బ్రాచీనప్రామాణికమహాకవి సమ్మతములు గావని యీవలకె విశదీకరింపఁబడెను. (3౦౧ విష.). అస్త్యర్థక కాకర్మక కలుగు ధాతురూపములు 'కలఁడు-కలరు-కలదు - కలవు - కలను-

కలము - కలవు. (నీవు) కలరు' అనునవి ప్రత్యేకముగాఁ బ్రయోగింపఁబడును. అందును "కలను - కలము - (నీవు) - కలవు = అనువానికి నన్నయప్రయోగములు చూపట్టలేదు. తక్కినవాని ప్రయోగములు. ౩౦౧ విషయమునఁ జూడఁదగును.

౧౦౫ సూ. వ్యాఖ్య:—తృజర్థంబునన్=తృచ్ ప్రత్యయార్థమందు. సంస్కృతమున, "తృచ్" ప్రత్యయము కర్త్రర్థకము. 'కలవాఁడు' అనునది వర్తమానార్థక విశేషణ మన్నను ననవచ్చును. పూర్వసూత్రమునుండి యస్త్యర్థమునందని యను వృత్తికల్గును గాన నస్త్యర్థక కల్గు ధాతువునకు లట్టు పరమగునపుడు నిత్యముగాఁ గలాదేశ మగుననియు "తృజర్థమునందు వికల్పముగఁ గలాదేశ మగుననియు సూరి తాత్పర్యము. ఉదా:—కలవాఁడు - కలుగువాఁడు. బా. క్రి. ౪౪ సూత్రము చొప్పున 'తృ'వర్ణకార్థంబున వచ్చెడి "ఎడి - ఎడు" అనునవి బా. క్రి. ౪౫ సూత్రములోని బహుళగ్రహణముచే 'కలుగు' ధాతుస్థలమున నిత్యముగా లోపించునని "ఎడి యెడులకు లోపం బిట నిత్యంబు" అను సూరి వివరణమునకుఁ దాత్పర్యము. సిద్ధద్వంద్వము గాన 'ఎడ్యెడు'లకని వచించుట యుక్తము. క.........ఏ । ర్పడ జగములు గ్రమ్మఱఁ గలి । గెడు నప్పుడు సూచెదవు వికృతి రహితుఁడవై (అర. ౪ ఆ. ౨౩౭). అను రీతిగల ప్రయోగము విరోధించుచున్నది. "ఎడి యెడులకు లోపం బిట నిత్యంబు" అనుచోటి 'ఇట' శబ్దంబునకు "కల" అనుదానిపట్టుననే యని యర్థము చేయుద మన్న సూరి "కలిగెడువాఁడు-కలిగెడివాఁడు" అని యుదాహరింపక 'కలుగువాఁడు' అని మాత్రమె యుదాహరించెను. క......కడపెడఁ । గరము నియతి నింకఁ గలుగుకాలము వత్సా (ఆశ్ర. ౧ ఆ, ౧౭౨). సీ. గుణవంతు లగుచున్న కొడుకులు గలవాఁడు (అని. ౮ ఆ. ౨౫). సీ.........దైవసంపద గలవారలఁ బాండవవరులనేమి । (ఆది. ౮ ఆ. ౨౧). క. బలహీను లయినవారలు । బలవంతుల నొడుచునపుడు బహుమాయల న । చ్చలమునఁ జేయుట యొండును । గలయదియ జయంబ కాదె కర్తవ్య మిలన్ (సభా. ౨ ఆ. ౧౭౦ ప). ఉ. వాఁడి మయూఖముల్ గలుగువాఁ డపరాంబుధిఁ గ్రుంకె (ఆది. ౩ ఆ. ౧౧౨). ప్రాక్తన్యర్థక కలుగుధాతువును నిట్టి తృజర్థకరూపములతోఁ బ్రయోగదృష్టమగుచున్నది. చ.........భూప్రజఁ గాతు నన్విని । శ్చిత దృఢబుద్ధి గల్గుము (శాంతి. ౨ ఆ. ౨౫౩). క. తిరమైన నడవడిం గల । పరిణత చిత్తుండు (శాంతి. ౫ ఆ. ౧౮౯).

బాలవ్యాకరణ వివరణము. ౩౪౫ విషయము.

అస్త్యర్థంబునకు లజీ - మి - క - ని - వడి - వర్ణకంబులు పరంబులగునపుడు లే యగు. ౧౦౬.

ప్ర - లేఁడు - లేరు - లేదు - లేవు. మ. లేవు - లేరు. ఉ. లేను - లేము - లేమి - లేక - లేని - లేవడి.

సంజీవని. ౩౪౫ వివ:— అస్త్యర్థంబునకున్=అస్త్యర్థకముగు కలుగు ధాతువునకు (పూర్వోత్తర సూత్రమునుండి 'కలుగునకు' అని యనువృత్తి యగును. లజిప్రభృతి వ్యతిరేకార్థక ప్రత్యయములు పరమగునపుడు 'లే'అనునది సర్వాదేశం బగునని యర్థము. అస్త్యర్థంబున కనుటచేతఁ బ్రాప్త్యర్థకంబగు కలుగుధాతువునకు 'లే' అను నాదేశము రాదని సూరి యాశయము. ఉదా:—కలుగు+లజి=లే+డుజ్=లేఁడు.(బా. క్రి. ౭ సూత్రముచే లజి విధింపఁబడెను). ఇట్లే రు ప్రత్యయాదులు పరమగునపుడును బ్రక్రియ తెలుసుకొనునది. బా. క్రి. ౩౭ సూత్రముచే ఙిజియు, ౩౯ సూత్రముచేత 'కజి'యు ౪౭ సూత్రముచేత నిజియు, బా. కృ. ౨౨ సూత్రముచేత వడి ప్రత్యయమును విధింపఁబడుచుగాన నాయా ప్రత్యయములు పరమగునపుడు కలుగు ధాతువునకు 'లే' అను సర్వాదేశము కలుగునని తెలిసికొని ప్రక్రియ నడపునది. సూరి యస్త్యర్థకమునకు మాత్రమె యని వచించెనుగాని ప్రాప్త్యర్థ వ్యతిరేకమునందును సామర్థ్యార్థ వ్యతిరేకమునందును నీయాదేశము కవిప్రయుక్తముగుచున్నది. ప్రయోగములు:—అస్త్యర్థ వ్యతిరేకము:—ఉ.........సంపద గల్గియు దానికిం దగన్ । సంతతి లేమిఁజేసి యది సర్వము హేయమ కా తలంచి.........(సభా. ౧ ఆ. ౧౪౧). క. మాయందు లేని గుణములు । మీా యనురాగమునఁజేసి మిగిలి వెలింగెన్ (అర. ౧ ఆ. ౮). ప్రాప్త్యర్థ వ్యతిరేకము:—క. ధృతరాష్ట్రుండును బుత్త్రులు । ...... । మతి లేరై రింక నేటిమాటలు మనకున్ (భీష్మ. ౩ ఆ. ౨౨౭). (లేరు = లేనివారు). వ.........తొలంగి పోవ లావు లేరై రి.........(ఆశ్ర. ౨ ఆ. ౧౫౨). సామర్థ్యార్థ వ్యతిరేకము:—ఆ-వె. మన బలంబునందు మంచి మగల్ సాల । గలిగి యాబలంబు గెలువలేమి । దైవకృతము గాదె......(భీష్మ. ౨ ఆ. ౩౫౨). సీ. నిలువరింపఁగ లేక తలఁకుటయును (ద్రోణ. ౫ ఆ. ౩౨౮). సకర్మక కలుగు ధాతురూపములగు 'కలను-కలము - కలవు' అనువానిని నన్నయ తిక్కనలు ప్రయోగింపనట్లు వాని వ్యతిరేకరూపములగు 'ఎఱుకలేనె - నిలుపులేవ' అనురీతి వానిని బ్రయోగింప రనియు నవి ముద్రణములందున్నచోఁ బ్రక్షిప్తము లనియు నెన్న నగును. ఆ-వె. అంతయెఱుక లేనె (అర. ౧ ఆ. ౨౩౧). (లేనె=లేనిదానవా?) ఇట "అంత యెఱుక లేదె" అని కవిప్రయుక్త పాఠ మనఁదగును. తే-గీ......నీవును మున్ను వోలె । నిలువరింపంగఁ దగియెడు నిలుపు లేవ......(ద్రోణ. ౫ ఆ. ౩౨౬). "ఇటనీకును...... । ......నిలుపులేద" అనియె కవిప్రయుక్త పాఠ మనఁదగును. అస్త్యర్థ వ్యతిరేకమున "లేను - లేము - లేవు - లేరు" మున్నగునవి ప్రాచీనులచే ధారాళముగాఁ బ్రయోగింపఁబడును. క. భూవరులెల్ల నొక్కట । ద్రోవ

ద్వికై తొడరి యతనితోఁ బెనఁగి కడుం। జేవ నెడి పోవునప్పుడు। నీ వచ్చుటఁ గలవో లేవో నిక్కము చెపుమా (విరా. ౪ ఆ. ౨౧౧). లేవడికి సుహాహృతులు:— చ......లే। వడి యగు నీచకాంతయెడ వారక యాసలఁ బోఁగ నిట్లు పె। క్కొడలను.........(శాంతి. ౩ ఆ. ౧౬౭). బా. గు. ప్ర. వ్యాఖ్యలో 'లేవడి' అనుదానికి భారతేతర ప్రయోగములు చూపఁబడి యున్నవి. ఉ. లేవడియైన భుక్తి గొని లేవడిగం బడ దాఁకలింతయున్ (పాండు. ౪ ఆ., మొ. (బా. గు. ప్ర. ౩౯౮ పు. ద్వి. ము).

వ్యతిరేకంబునందు వలచున కొల్ల విభాష నగు. ౧౧౭.

బాలవ్యాకరణ వివరణము. ౩౮౬ విషయము.

ప్ర. - ఒల్లఁడు - ఒల్లరు. ఒల్లదు - ఒల్లవు - మ. ఒల్లవు - ఒల్లరు. ఉ. ఒల్లను - ఒల్లము. ఒల్లమి - ఒల్లక ఒల్లని. పక్షంబున వలవఁ డిత్యాది. ఒల్లమి కొల్లఁబాటని ప్రయోగంబులు గానంబడియెడి.

సంజీవని. ౩౮౬ విష:—వ్యతిరేకార్థము వాచ్యమగునపుడు 'వలచు' ధాతువునకు వైకల్పికముగా 'ఒల్ల' అను సర్వాదేశ మగునని యర్థము. "వలచు. యు. దే. అ. క్రి. వాసనగొట్టు........,గమగమ వలచు చొక్కపు జవాజి. (స్వా. ౨ ఆ). వై. స - క్రి. కోరు - దాని వినఁగ వలతు. (భార. ఆది. ౩ ఆ). ౨ కామించు." (శ. ర). "వలచు = కోరు - వల్గ" (వై. దీ). "వల - వల్ల - సంవరణే - సంచరణేచ" (సి. కౌ, తత్వబోధినీ సహిత. ౩౫౨ పు) అను ధాతువునుండి వలచు ధాతువు జనించినదని వైకృత దీపికాకారుని యాశయము. 'కోరు - కామించు' అను నర్థములుగల వలచు ధాతువునకు వ్యతిరేకార్థము వాచ్యమగునపుడు 'ఒల్ల' అను సాదేశము వైకల్పికముగ నగునని యెఱుంగునది. ఉదా:—వలచు = ఒజీ = ఒల్ల+డుజ్ = ఒల్లఁడు. ఇట్లె తక్కినవాని ప్రక్రియ నరయునది. ఒల్లాదేశము రాని పక్షమున వలచు+లజీ (బా. క్రి. ౭ సూ). వలచు+డుజ్ = వలవఁడు. బా. క్రి. ౮౮ సూత్రముచొప్పున వలచుధాతు సిద్ధ చకారమునకు వకారాదేశము వచ్చెను. మఱియు బా. క్రి. ౨౦ సూత్రముచొప్పున 'వలచు' అనుదానిలోని 'ఉ'కార మకార మయ్యెను. బా. క్రి. ౩౭-౩౯-౪౭ సూత్రములచే విధింపఁబడిన 'మిజీ - కజీ - నిజీ' అను వ్యతిరేకార్థక ప్రత్యయములు విధింపఁబడెనని స్మరించునది. ఒల్లఁడు = వలవఁడు = కోరఁడు - కామింపఁడు - మున్నగురీతిని సూరి యుదాహరించినవాని యర్థముల నెన్నునది. ఒల్లమి = వలవమి = కోరకుండుట - కామింపకుండుట. ఇందు 'ఒల్లమి' అనుదానికిఁ బర్యాయముగా

'ఒల్లఁబాటు' అనియుఁ బ్రయోగములు కన్పట్టుచున్నవని సూరి వివరణమునకుఁ దాత్పర్యము. "ఒల్లబాటు. ద్వి. వి. (ఒల్లమి+పాటు) అపేక్షలేమి. ఒల్లమి - విణ - అపేక్షింపఁబడనిది. గీ. ప్రాణములు నర్థములు నొల్లఁబాటు సేసి (భీష్మ. ౧ ఆ).' (శ. ర). "ఒల్లఁబాటు - వి. (త. ఒల్లామై). (ఒల్లమి+పాటు అని శ. ర) ఒల్లమి - అపేక్షింపమి - ఉపేక్ష - నిరసనము......విణ - అనపేక్షితము - ఉపేక్షితము. సీ. యాగాది దుర్లభంబైన దేవత్వంబు నీకొల్లఁబాటయ్యె నేఁడు సూడ. (నైష. ౪ఆ. ౭౪)." (సూ - రా-ని). పయిశోశములఁ జొప్పునఁ ఒల్లఁబాటు శబ్దలోని పూర్వావయవము 'ఒల్లమి' శబ్దమని తేలుచున్నది. కాని యిందలి పూర్వావయవము ద్రుతాంతముగు 'ఒల్లన్' అను భావార్థక నిపాతమనుట యుక్తమని యందలి ద్రుతకార్యములనుబట్టి తోఁచుచున్నది. (౯౦ I విష. విస్తర). ప్రయోగములు:—ఆ-వె. ఎల్లవారు నెఱుఁగ నొల్లని ధర్మువు। వేల నీకుఁ జెప్ప నేల వలసె। (సభా. ౨ ఆ. ౨౨౮). సీ... ......ఆ-వె. పూజ్యులైనవారిఁ బూజింప నొల్లక। భీష్ము పసువుఁ జేసి తేల పయితి (సభా. ౧ ఆ. ౧౧). చ. వలవదు వీనినింటఁ గుడువన్ మనకున్ (ఆర. ౨ ఆ. ౩౪౪). క. కావున రావలవ దింకఁ గార్యార్థినివై (ఆర. ౨ ఆ. ౨౦౧). ఉ...... నిను నుగ్మలి నేయఁగ నొల్ల నా పయిం। గ్రొవ్వెసలార నీవు.........(భీష్మ. ౩ ఆ. ౩౨౨). ఆ-వె.........జముఁడు వట్టికొన్న। వాని నైనఁ గావ వలతురు వలచిన। నొల్లకున్న నెట్టులొకొ యెఱుంగ. (ద్రోణ. ౨ ఆ. ౨౯౦). ఉ. ఒల్లరు రాజు దేవులును నొడ్డులు రాచిన చందనంబు మే। నెల్ల (విరా. ౨ ఆ. ౨౩౦). ఉ. ఒక్కొకవేళఁ బద్మముఖు లొల్లమి సేయుదురు.........(మను. ౩ ఆ.) మ......... వేఁడును నుల్లంబున నొల్లఁబాటొలసె నెట్లుం బూని యిష్మేపయిన్ (హరి. ఉ. భా. ౬ ఆ. ౧౮౨. సూ. రా. ని). "ఒల్లమి కొల్లఁబాటని ప్రయోగంబులు గానంబడియెడి" అనెడి సూరివాక్యమును విమర్శించురీతిగ గుప్తార్థప్రకాశికాకర్త యీ క్రింది రీతిని వ్రాసెను. "ఇట నొల్లమియొక్క యర్థముకంటె విశేషంబు గలదు. ఒల్లమి = అపేక్షలేమి, ఒల్లఁబాటు = అపేక్షింపఁబడనిది. అని కర్మార్థము" (బా. గు. ప్ర. ౩౯౯ పు. ద్వి. ము.) గుప్తార్థప్రకాశికా కర్త పాటు శబ్దముచుబట్టి భ్రమించి కావలయును 'ఒల్లఁబాటు' అనునది కర్మార్థకమని వ్రాసెను. దీని కుదాహరించిన పద్యము:— తే-గీ. ఎవ్వరికిఁ గాఁగ ధరణియు నెల్ల సుఖముఁ। గోరెదము వార లందఱు వీరె వచ్చి। ప్రాణములు నర్థములు నొల్లఁబాటు సేసి। కయ్యమునఁ జావ నలిమంట గంటిగాదె (భీష్మ. ౧ ఆ. ౧౮౨ ప) ఇందుఁ బ్రాణములను నర్థములను 'నొల్లఁబాటు = ఒల్లమి' చేసి యున్నారను రీతిని గర్త్రర్థము వెలయుచుండఁగాఁ గర్మార్థమని గుప్తార్థప్రకాశికా

కర్త యెట్లు భ్రమించెనో తెలియకున్నది. "పూయు = పూచు, కాయు = కాచు, వైచు = వేయు," అను రీతిని గొన్ని చాంతధాతువులు యాంతములుగా సయి తము ప్రయోగింపఁబడుట గలదు. అట్లె వలచు ధాతు యాంతరూపము 'వలయు' అని యేర్పడెనా ? యని యాలోచింపవలసి యున్నది. కాని వీనికిఁ గొంత భేదము గన్పట్టుచున్నది. 'వలచు = కోరు - కామించు'. అనుచోప్పున వలచు సకర్మకము. 'వలయు = ఇష్టమగు'. అనురీతిని 'వలయు' అనునది యకర్మకము. మఱియు వలయు ధాతువు న్యూనక్రియ.భూత తద్ధర్మ వ్యతిరేకార్థములలోఁ గొన్ని పురుషవచనములలో మాత్రమె ప్రయోగము కన్పట్టుచున్నది. వలచు ధాతువు పూర్ణక్రియ. ఎల్ల పురుషవచనములందును బ్రయుక్తమగును. కాని వలయు ధాతు వ్యతిరేకార్థక రూపమగు 'వలదు' అనునదియు వలచు ధాతు వ్యతిరేకార్థక రూప మగు "వలవదు" అనునదియుఁ బ్రయోగములందుఁ బర్యాయములుగఁ జూపట్టు చున్నవి. చ. వలవదు వీనియింటఁ గుడువన్ మనకున్.........(ఆర. ౨ ఆ. 3రర). క......... । కావున రా వలవ దింకఁ గార్యార్థినివై (ఆర. ౨ ఆ. ౨౦౧). చ. వల దని యెంతసెప్పినను వాఁడిరివై కడు వేగపాటుమైఁ । బలుమఱు నెల్లెడం దొడరఁ బాఱెదు.........(విరా. ౨ ఆ. ౨౬౦). తే-గీ.........నీవ సుత్సాహివి గాఁగ వలదు. (ఉద్యో. 3 ఆ. ర౧). పై ప్రయోగములలో 'వలవదు' అనునది వలచు ధాతురూపమె యయ్యు నవివక్షిత కర్మకమై యకర్మకముగ 'వలదు' అను వల య్వాది క్రియకుఁ బర్యాయ మనఁదగిన రీతిని (బా. క్రి. ౧౨౨) బ్రయుక్త మయ్యెను. శబ్దరత్నాకరమున వలయు శబ్దము క్రింద "ఇది వలయునా? వలవదు" అని యుట్లుదాహరింపఁబడెను. "వ్యతిరేకార్థక దువర్ణకంబు పరంబగుచో వలయు 'యు'వర్ణంబునకు లోపంబగు. ఉదా:—వలదు.........వలదునకు, వల్దు - వద్దు అని రూపాంతరములు గలవు" (గణ. 3౫౦ సూ. క్రియా). ఇట్లు 'వలదు' రూపము గాణపతవివరణమున సాధింపఁబడెను.

భూగమి క్రియయోర స్తే । ఘుటకాఖ్యా నిరుచ్యతే ।
ఉభయత్రాపి భవతి । రస్యాతు వ్యతిరేకిణీ । అన్యా
శ్చాపి స్వర్థ ఘుటకా । స్స్యు దనేకార్థతాపిచ । క్వచి

కన్నయా దర్థవిశేషస్య । వివక్షాపి న దుష్యతి । క్వచి దర్థ విశే
ధర్వణీయము. షేచ । రూఢ్యా విశ్రాన్తి రుచ్యతే । క్వచి ద్రూఢ్యాపి
3ర౭ విషయము. సాధుత్వం । దృశ్యతే కవిభాషితే (అహో. ౫౦౨).
అన్వయస్యాపి గమ్యత్వం । రూఢశబ్దేషు కుత్రచిత్ ।

క్వచి దర్థవిశేషేతు। పున రర్థ సమాగమః। పున
ర్నిర్ధారణాదర్శనాత్। క్వచిదిష్టో న వర్ణకాత్ (విక్ర.
క్రియా. ౨౩ మొ. ౨౬), (అహో. ౫౦౩-౫౦౫ పుటలు).

కల్పతరువు. ౩౮౭ విషః—అన్తే = కొన్ని క్రియలతుదిని, భూ-గమి-క్రియయోః = 'అగు - పోవు' అను ధాతువులయొక్క - ఆఖ్యా = కథనము = స్థితి, ఘటకా = అర్థవిశేష ఘటకమని, నిరుచ్యతే = చెప్పఁబడుచున్నది. అందు, భవతిః = అగుధాతువు, ఉభయత్రాపి భవతి = స్వార్థమందును వ్యతిరేకార్థమందును నగును. అన్యాతు = ఇతరమగు గమిధాతు వనఁగా 'పోవు' ధాతువు, వ్యతిరేకిణీ = వ్యతిరేకార్థములందు మాత్రమె ప్రయోగము గలదగుచున్నది. ఉదా:—స్వార్థ:—అగు:—చేయనగును - (చేయ వీలుపడును) చెప్పనగును - చేయఁగన్ - చెప్పఁగన్-చేయఁగాన్ - చెప్పగాన్ - మానుగన్ - నిజముగన్ - మొ. వ్యతిరేకః—చూడనయితిని - చెప్పరైరి. లేదయ్యెను నమ్మనేరనయ్యెదవు - లేవగున్ - వ్యతిరేక:—పోవు:—మునఁబోవక పోవఁగ రాదు - చెప్పకపోయితివి - చదువకపోను - మొ. "ఘటింపుచున్వాఁడగున్ - చేయఁగలాఁడగున్ - నీవు ఘటింపుచున్వాఁడ వగుదువు - నేను ఘటింపుచున్వాఁడ నగుదున్ - వర్తమానార్థ భవిష్యదర్థయోః భవతేస్తద్ర్థార్థకత్వమేవ......" (అహో. ౫౦౮). ఘటించుచున్వాఁడు - ఘటింపఁగలాఁడు మున్నగునవి విధేయ విశేషణములగుటంజేసి యవి 'అగు' ధాతు సమాపక రూపములతో నన్వయించుటలో విరోధము లేదుగాని యట్టి కవిప్రయోగములు గన్పట్టలేదు. వ్యతిరేక క్రియలమీఁదనె యట్టి భూతార్థక రూపములును దద్ధర్మాద్యర్థక రూపములును మాత్రము చూపట్టుచున్నవి. తద్ధర్మ రూపములందును 'ఎవ గాగమ' ఘటితంబులె ప్రచురముగఁ గన్పట్టెడి - తద్ధర్మ ప్రథమైక వచనములును గానంబడియెడి. చ.........వృష్టిలే। దవు మఱి యర్ఘ్యవుల్ దలుగు......... (ఆది. ౪ ఆ. ౨౪౯). (లేదవున్ = లేనిదగును). సీ.........ఏమికారణంబున... ......మీాపంపు సేయరైరి. ఆ-వె. యొఱఁగి యొఱఁగి వారి నేటికి వారింప। రిట్టి గోత్రకలహ మేల పుట్టె.........(ఆది. ౩ ఆ. ౫). 'వారింపరు = వారంపరైరి' అనురీతి నగు ధాత్వనుప్రయోగములేని వ్యతిరేకక్రియల ప్రయోగమును సమ్మతమె. సీ.........। మొంగిలి దధీచి యెమ్ముకఁ బుట్టదయ్యెనే వాసవాయుధమైన వజ్రము.........తే-గీ.........విప్రులవలనఁ బుట్ట। రైరె సత్ క్షత్రియప్రభులు ....(ఆది. ౬ ఆ. ౬౦ ప). చ.........ఇప్పుడు కింకను నమ్మనేరన। య్యెద ....(ఆది. ౪ ఆ. ౩౦). నీవచనంబున సంజీవని సాధుఁ బనిసేయ దయ్యెనేని

నాచేత నుపదేశంబుఁ గొన్నవారికిఁ బనిచేయుంగాక........(ఆది. ౩ ఆ. ౧౩౨. వచనము.) సీ........నాపలుకుల కెవ్వరుఁ బ్రతివచనం బేల పలుకరైరి. (సభా. ౨ ఆ. ౨౪౪). సీ........ఆ-వె........పగలిది రేయిది। యని యెఱుంగనైతి మన ములోన. (ఆర. ౧ ఆ. ౧౮౮). చ........తద్విరహితమ్ముగు కార్యశ్లోకమొప్ప దయ్యెడిన్ (ఆర. ౨ ఆ. ౨౯౦). క........కారణ మిది। యగునని యేర్పఱుప నేరనయ్యెద నెట్లున్ (విరా. ౫ ఆ. ౩౦౬). ఆ-వె........రాజరాజు పీనుంగుఁ గన్నారఁ। గానఁ బడయ నైతిమేని కృష్ణ (ఉద్యో. ౩ ఆ ౧౧౭). తే-గీ. కాన నీఁ జాలనయ్యెద వీని నేను (ఆర. ౭ ఆ. ౩౬౪). చ. నిను నొక యక్షమాత్రుఁడుగ నే మది నమ్మఁగ నేరనయ్యెదన్ (ఆర. ౭ ఆ. ౪౬౦). చ........చెప్పఁగ నిప్పుఁడు నేరనయ్యెదన్ (ద్రోణ. ౧ ఆ. ౩౬౯). ఉ. నమ్మఁగ నేరనయ్యెద వినం గడు నక్కజ మట్టులేల........(ద్రోణ. ౨ ఆ. ౮౬). తే-గీ. అం దెవ్వఁడేనియు మీకు నెగ్గు। లాచరింపనివాఁడు లేఁడయ్యెనయ్య (స్త్రీ. ౧ ఆ. ౧౭౦) తే గీ........కొంద ఱెఱుఁగఁ జాల। రయ్యెదరు సూడు........(స్త్రీ. ౨ ఆ. ౨౩). సీ........ తే-గీ. బుద్ధి నైకొనదయ్యెడు సిద్ధముఖ్య (శాంతి. ౧ ఆ ౬). సీ........పెంపు సుతు వెలయఁ జేయఁదయ్యె (శాంతి. ౧ ఆ. ౧౬). చ........ఆ। హవమున కోల్ల నయ్యెద (అశ్వ. ౪ ఆ. ౭). చ........కానన। యెద్ద దశకంధరుం డిచట నెచ్చట లేఁడు (నిర్వ. ౬ ఆ. ౧౩౦). సీ........తే గీ........అది విన్నవింపంగ నైతి నిప్పు। డు (హరి. ఉ. భా. ౮ ఆ. ౧౯).

అన్యాశ్చేతి:—అన్యాశ్చాపి=మఱికొన్ని ధాతువులు సైతము, అర్థఘటకాః= అర్థవిశేష ఘటకములగుట గలదు. అనేకార్థకాపిచ = ఒక్కొకటి యనేకార్థములు గల దగుటయుఁ గలదు. ఉదా:—చేయఁగలయును - చేయరాదు - చేయవలదు - చేయఁగూడదు. ఈరీతిగ వలయాద్యదులు నుజ్యతములమీఁద నిల్చునపు డా నుజ్యంతము భావార్థక మగును. ఇట్లు చేయఁదగును - రక్షింపఁదగును - మొ. సముద్రము దాఁటఁగలఁడు - దాఁటలేఁడు - దాఁట శక్తుఁడు - దాఁటఁజాలఁడు - దాఁటవచ్చును - దాఁటఁజాలును - మున్నగురీతిని గొన్నియెడల సామర్థ్యాద్యర్థ విశేషములు బోధ్య ములగును. సంపూర్ణము కావచ్చెను. ఆచేను పండఁబాఱెను - పండవచ్చెను- ఎండఁబాఱెను - చేయఁబోయెను - వ్రాయఁబోయెను. ఇట్లు కొన్నిచోట్ల నారంభ, సిద్ధప్రాయతాద్యర్థములు బోధ్యము లగును. ఒనరఁజేయును-చదువఁజేసెను. వ్రాయఁ జేసెను. మున్నగుచోటులందుఁ బ్రేరణార్థము వాచ్యమగును. చదువఁజూచెను- వ్రాయఁజూచెను మొదలగుస్థలములందు యత్నాద్యర్థములు బోధ్యములగును.

చేయవలయును మున్నగు చోటులందలి నుజీ భావార్థకమని యీవటుకు వివరింపఁ బడెను. (౩౦౯-౩౦౯ I విష). చెప్పకపోతివి = చెప్పవైతివి. చెప్పకపోఁడు = చెప్పును. రాకపోఁడు = వచ్చును. లేకపోదు = ఉండును. చేయకపోయెన్ = చేయఁ డయ్యెను. ఇట్టి జంటశబ్దములు వివిధము లర్థవిశేష ఘటకము లగునని యెఱుంగ నది. తెగు ధాతుప్రేరణ రూపమగునదగు తెంచుధాతువు కొన్ని ధాతువులపయిని నిల్చి యర్థవిశేష ఘటకము లగును. ఈ జంటశబ్దములు బాగముగా దేశలోపాదికమును గవిప్రయోగానుసారముగ నెన్నఁ దగును. తెచ్చునకు వలెనె యీతెంచు ధాతువు నకును ముత్వరకత్వమున 'తే - తేరు' లగును. ఉదా:—ఆఁకుదెంచు - నెగయు దెంచు. అగుదెంచు - చొత్తెంచు (చొచ్చు+తెంచు) వీతెంచు (వీచు+తెంచు) నడ తెంచు (నడచు+తెంచు) ఫ్రుత్తెంచు (ప్రుచ్చు+తెంచు) తోఁతెంచు (తోఁచు+తెంచు) తోఁతేన్-తోఁతేరన్ మొ. ఇట్టియెడల నున్న "తెంచు" అనునది స్వార్థఘటకమె యనఁ దగును. ఏతెంచు (ఏఁగు+తెంచు). ఏఁగుదెంచు - చనుదెంచు, అరుగుదెంచు - అరుదెంచు - మున్నగుచోటులం దీకత్వర్థము రాగమనార్థకము లగుచున్నవి. ఏతే రన్ = రాఁగా. ఏతేన్ = రాఁగా - మొ. కద - కదవు - కదన్న - కదవన్న - కదే - మున్నగునవి నుజ్యంతాదులపై నిల్చునపుడు ప్రార్థనాద్యర్థములు బోధ్యము లగును. ఉదా:—రక్షింపఁ గదన్న - రక్షింపఁ గదవమ్మ - రక్షింపఁ గదవయ్య - రక్షింపఁగదే - రక్షింపవుగదా - రక్షింపవుగద - మొ. (సూ. ౩౦౮ IV. V విష).

స్యాదనేకార్థతాఽపిచ:—"కాని కాక మొ॥ రన్యయే బహవో రూప (అర్థ?) విశేషా దృశ్యన్తే. పోయెంగాక - పోనిత్తునే - నీ విచ్చినంగాక కల్గునే.........వచ్చిన వచ్చుగాక - పోయినఁ బోవుఁగాక........." (అహో. ౫౦౮ పుట). వాఁడు వచ్చునుగాని ప్రయోజనము లేదు. వానిని గాని దీనిని గాని నాకిమ్ము, నీవు వచ్చినం గాని కార్యము నెఱవేఱదు - మొ.

క్వచిత్.........వివక్షా:—క్వచిత్ = ఒకప్పుడు, అర్థవిశేషస్య = అర్థవిశే షముయొక్క, వివక్షాపి = వివక్షయు, న దుష్యతి = దోషము కాదు. ఉదా:— "అతఁడు పోక యుండి కాదు. అతఁడు రాక యుండి కూడదు. అతఁడు వినక చదువఁ డితఁడు ఇత్యాదౌ పోకున్నన్ - రాకున్నన్ ఇత్యాద్యర్థస్య వివక్షా క్రియతే." (అహో. ౫౦౮ పుట). 'పోక - రాక' మున్నగు చోటులందు 'ఉన్నన్' మొదలగు రీతి నధ్యాహారము చేసికొని సమన్వయించికొనవలయును. నీవు రాకుండు మున్న=నీవు రాక మున్న (౩౦౯ I విషయ). ఇట్లు 'ఉన్నన్' ఉండు, మున్నగువాని యర్థమునకు వివక్ష గల్గునని తాత్పర్యము.

క్వచి దర్థ విశేష ఇత్యాది:—క్వచిత్ = ఒకానొకచోట అర్థవిశేషేతు=అర్థ విశేషమునందు, రూఢ్యా = ప్రసిద్ధిచేత, విశ్రాన్తిరుచ్యతే = అర్థవిశ్రాంతి గల్గును. ఉదా:—చదలు కానుపు (గాలి), గాలి మేపరి (పాము), నీటిపుట్టువు (అగ్ని), ఇంచు విలుకాఁడు=తియ్యవిలుకాఁడు=(మన్మథుఁడు) - మొ. సంస్కృతమునఁ బంకజాది శబ్దములు యోగరూఢము లయినట్లె యిట్టివి కవిసమ్మతము లగునని తాత్పర్యము. వ్యుత్పత్త్యర్థ మర్థమయి యున్నది యౌగికార్థము. అవయవార్థ స్ఫూర్తి గలది యౌగికము. ఉదా:—కర్త = చేయువాఁడు. పాచకుఁడు = వండువాఁడు. కేవల ప్రసిద్ధిచేఁ జెల్లునర్థము రూఢి. ఉదా:—గోవు. (గచ్ఛతీతి గౌః) యౌగికార్థము కుదురుపడియుండు పెక్కిటిలో నొకట రూఢ మగునది యోగరూఢి ఉదా:— పంకజము (పంక = బురదయందు, జ = పుట్టునది).

క్వచి ద్రూఢ్యా పీత్యాది = క్వచిత్ - కొన్నియెడల, కవిభాషితే = కవి ప్రయోగమునందు, రూఢ్యాపి = కేవల కవిప్రయోగ ప్రసిద్ధిచేత సాధుత్వము, దృశ్యతే=కనఁబడుచున్నది. ప్రకృతిప్రత్యయ విభాగము కుదురుపడని స్థలములందుఁ గవిప్రయోగ ప్రసిద్ధి గల్గునపుడట్టి కవిప్రయోగ ప్రసిద్ధిచేతనే సాధుత్వము నరయు నది. ఉదా:—అవధారు = అవధరింపుము. రూఢశబ్దములు క్వాచిత్కములనియా కారికకుఁ దాత్పర్యము కాదు. "చూఁపోపమి ఇత్యాది రూపసిద్ధిస్తు 'క్వచిద్రూఢ్యాపి సాధుత్వం।దృశ్యతే కవిభాషితే' ఇత్యుక్తే ర్జ్ఞేయా" (అహో. ౫౦౨ పు) ఇది సరి యగు నుదాహృతిగఁ గన్పట్టదు. "చూఁపు+ఓపు = చూఁపోపు = చూడసహించు" అను శబ్దకల్లన మవయవార్థకలిత మగుచున్నది. "చూఁపోపు - ద్వి - అ - క్రి - (చూఁపు+ఓపు) చూడసహించు.........వ్యతిరేకమునందే దీనికిఁ బ్రయోగములు కానఁబడుచున్నవి)." (శ. ర).

అన్వయస్యాపీతి:—కుత్రచిత్ = కొన్నియెడల, రూఢశబ్దేషు = ప్రసిద్ధార్థక శబ్దముల ప్రయోగమున, అన్వయస్య గమ్యత్వమపి=అన్వయము గమ్యమగుటయుఁ గలదు. ఉదా:—చ. వలదని యెంతచెప్పినను వావిరివై.........(విరా. ౨ ఆ. ౨౬౦). 'నీవు తత్తఱపడి పైపాటు చేయవలదని' అను నన్వయము గమ్యమగు చున్నది. "కొన్నియెడలఁ గర్తృకర్మ క్రియ లధ్యాహార్యంబు లగు. ఉదా:— ......నన్నుఁ జూచి నగరె (జనులు కర్త అధ్యాహార్యము)" మొ. (ప్రౌఢ. వాక్య. ౧౪ సూ). "క్రియాన్వయ వాక్యంబులు కొన్ని వ్యంగ్యార్థద్యోతకంబు లగును ....ఉదా:—వాఁడు వచ్చునేని (లేక) వాఁడువచ్చిన వీఁడు వచ్చును. వాఁడు వచ్చునేని (లేక) వాఁడువచ్చిన వీఁడురాఁడు వీనికి వ్యంగ్యార్థములు: వాఁడు

రాఁడేని వీఁడు రాఁడు - వాఁడు రాఁడేని వీఁడువచ్చును........" (ప్రౌఢ. వాక్య. ౯ సూ.) "అతనింగాని నుతింపము. అతనికిఁగాక శక్యమా మాకు........ఇత్యాది వనన్వయస్య గమ్యత్వమ్. అతని నుతింతుముగాని యన్యుల నుతింపము......" (అహో. ౫౧౫ పు).

క్వచిదర్థ విశేషేతు । పునరర్థ సమాగమ ఇతి:—క్వచిత్ = ఒకానొకప్పుడు అర్థవిశేషేతు = అర్థవిశేషముండ, పునరర్థ సమాగమః = మరల నట్టియర్థముయొక్క ప్రయోగము కలుగుచున్నది. అట్టి ప్రయోగమున, క్వచిత్ = ఒకప్పుడు నిర్ధారణాద్యన్తాత్ = 'ఏ'శబ్దాద్యంతముకంటెఁ బరముగాను, క్వచిత్ = ఒకానొకప్పుడు, నవర్ణకాత్ = నవర్ణకాంత శబ్దముకంటెఁ బరముగాను, ఇష్టః = సమ్మతమగును. ఉక్తార్థ పునరుక్తి గల్గునని యర్థము. ఉదా—"చేయనేచేసెన్......రానేవచ్చెన్. పోనేపోను. చేసెనా చేయును (లేదా) చేయనేచేయఁడు. వచ్చెనా వచ్చున్ (లేదా రానేరాఁడు) నవర్ణకముకంటె:—"చేసినఁ జేయున్......అయినంగానిమ్ము. వచ్చిన రానిమ్ము - వచ్చిన రానీ - ఇత్యాది రూపాణ్యపి సాధూని. క్వచి దర్థ విశేషేతు।పునరర్థ సమాగమః।క్వచి న్నిర్ధారణాద్యన్తా। త్క్వచి దిష్టో నవర్ణకాత్-ఇత్యథర్వణ వచనాత్-పునరర్థ సమాగమః - పున ర్థాత్వర్థ సంగతి రిత్యర్థః." (అహో. ౫౧౫ పుట). పైవిషయములలోఁ గొన్నిటిని, మఱికొన్ని విశేషములను సూరి వివరించెను. సూరి విడిచినవానిని త్రిలింగలక్షణ (బాలవ్యాకరణ శేష మనఁదగు) శేషకర్త కొన్నిటిని వివరించెను.

పడుజి కొను లొకానొకచో స్వార్థంబునం దనుప్రయు

బాలవ్యా. క్తంబు లగు. ౧౦౯.

౩౮౭ I విష. చొచ్చు - చొరఁబడు, నిలుచు - నిలువఁబడు, కూడు - కూడఁబడు. పండు = పండుకొను.

సంజీవని. ౩౮౭ I విష:—(వి. ౩౭౧ I చూ). బా. క్రి. ౪౯ సూత్రము చేత 'పడు' జ్యనుబంధము కర్మార్థమునందు ధాతువున కగుననియు, బా. క్రి. ౫౩ సూత్రముచే నాత్మనేపదార్థమున ధాతువునకు 'కొను' అనునది యనుప్రయుక్తమగుననియుఁ జెప్పఁబడెను. కాని యవి కొన్నియెడల ధాతువును స్వార్థమునందే చేరుచుండుట కవిప్రయోగ దృష్టమగుటచే నట్టివిషయము ప్రకృతసూత్రముచే సంగ్రహింపఁబడెను. "చొరఁబడు" అనుదానికి 'చొచ్చు' అనియే యర్థముగాని విశేషార్థ మేమియు లేదని సూరిగారె "చొచ్చు = చొరఁబడు" మున్నగురీతి నుదాహరించిరి. చొచ్చు+పడుజి = చొరఁబడు. 'పడుజి' జిత్తుగాన ముత్తగుటంజేసి

యది పరమగుచుండఁగా బా. క్రి. ౬౧ సూత్రముచొప్పున 'చొప్పు' ధాతువునకు 'చొరు' అనునది సర్వాదేశ మగుచుండఁగా బా. క్రి. ౨౦ సూత్రముచొప్పున "ఉ" త్వమునకు 'అ' త్వమును బా. క్రి. ౨౧ సూత్రముచొప్పున నుగాగమమును ద్రుతకార్యములును గలుగఁగా 'చొరఁబడు' అను రూపము సిద్ధించెననియు నెఱుంగునది. 'నిలుచు+పడుజీ' అనుచో బా. క్రి. ౫౫ సూత్రముచొప్పున నిలుచు ధాతు సిద్ధ చ కారమునకు వకారాదేశమును బా. క్రి. ౨౦-౨౧ సూత్రములచే 'ఉ' త్వ నుగాగమములును ద్రుతకార్యములును గలుగఁగా 'నిలువఁబడు' అను రూపము సిద్ధించును. ఇట్లే యంతటను రూపసాధన ప్రక్రియ నరయునది. పండు+కొను = పండుకొను. ఇట నాత్మనే పదార్థము లేమిం జేసి. బా. క్రి. ౪౩ సూత్రములోని బహుళ గ్రహణముచే 'ఁ' గాగమము రాదని యెఱుంగునది. ప్రయోగములు:—గీ. రథంబు। మీఁదఁ గూర్చుండఁబడియెఁ జే యూఁదికొనుచు (భీష్మ. ౧ ఆ. ౧౫౫) (కూర్చుండఁబడియె = కూరుచుండె). క..........ఇ। పట్టణమున మెలఁగి చూడఁబడదే యనఘా (హరి. పూ. ౫ ఆ. ౨౦౮). (చూడఁబడదే = చూడవలదా). "క. ఇత్తెఱఁగున సభలోపలఁ। దత్తఱమునఁ గూడఁబడిన దర్పిత సామం। తోత్తములలోన.........(ఉ. రా. ౪ ఆ). ఆ-వె. జామ పండుకొనెడి జాణయేది. (విజ).........." (బా. గు. ప్ర. ౮౦౦ పు. ద్వి. ము). (జాము+ఆ జామపండు). కొన్ని విషయము లీక్రిందిరీతిని బ్రౌఢవ్యాకర్త సంగ్రహించెను.

ప్రౌఢవ్యాకరణ వివరణము. ౩౮౭ II విషయము.

అన్నంత క్రియ చేయు యోగంబునం బ్రేరణార్థకం బగు.

ఉదా:—చొక్కుచుఁ జొక్కఁజేయుచు. (కళా. ౭ ఆ). ఉ. కేశవుఁ డవ్విరాత్రమునఁ గృష్ణసమాఖ్యఁ వహింపఁజేసెనో. (కళా. ౫ ఆ). మొ. (చొక్కఁజేయు = చొక్కించు. ఇట్లంతట నెఱుంగునది). (ప్రౌఢ. క్రి. ౧౫).

సంజీవని. ౩౮౭ II విష:—అన్నంత క్రియ యనఁగా నుజ్యంత క్రియ. చొక్కఁజేయు = చొక్కునట్లు చేయు = చొక్కించు. భారతప్రయోగములు:— ముద మడఁగించి భూపతి సమూహము నెల్లను నిన్నుఁ గొల్వఁజే। యుదు నని పూని (ఉద్యో. ౩ ఆ. ౨౫౦). చ. భీ। ష్ముని నెసకొల్పి సేనలకు ముఖ్యుఁడ వీవని యుబ్బఁజేసి (ఉద్యో. ౪ ఆ. ౨౦౭). క. నానాస్త్ర శస్త్రచయబడబానలముం గవియఁజేసి యత్యుగ్రత నే। నేనాళ్ళన యప్పాండవ। సేనాసాగరము నివురఁజేయుదు

నధిపా (ఉద్యో. ౪ ఆ. ౪౧౬). మ.........ఖీమనోగ్రంథి యుడంగఁజేయ నెస కంబునఁ బూనినవారు (ఆర. ౪ ఆ. ౧౬౦). ఉ. భూమిపు చిత్త మూతురతఁ బొం దఁగఁజేయుటకంటె.........(ఆర. ౭ ఆ. ౧౨). క. విసుత ప్రజ్ఞాబాణం। బున మోహన బాణశక్తి పోఁజేసిన.........(భీష్మ. ౨ ఆ. ౩౭౬). క. శానవముున కేగఁజేసి (ద్రోణ. ౫ ఆ. ౪౭).

ప్రౌఢవ్యాకరణ వివరణము. 3౪౭ III విష.

వ్యాపారోన్ముఖత్వంబున నన్నంత క్రియలకుఁ బాఱు
ధాతు వనుప్రయుక్తం బగు. ౧౯.
ఉదా:—సీ. పయిఁ బరామరిక చొప్పడమిఁ బాకము
తప్పి, పండఁబాఱిన పొల మెండఁబాఱె (స్వా. 3 ఆ).
మొ. (ప్రౌఢ. క్రి. ౧౯ సూ).

సంజీవని. 3౪౭ III విష:—వ్యాపారోన్ముఖత్వంబునన్ = ఒకపనియొక్క యారభించుటయందు. ఎండఁబాఱెన్ = ఎండ నారంభించెను. పండఁబాఱిన = పండుట కారంభించిన. ఆ-వె. దుష్కరంపు కీడు తుది సేరఁబాఱె......... (విరా. 3 ఆ. ౧3౧).

ఇట్లె నుబ్యంతమునకు 'ఉండు - పోవు - కలుగు' మున్నగునవి యను ప్రయుక్తములగునపుడును నర్థవిశేషములు గల్గును. ఆ-వె. చక్రధరుఁడు పాఱి చ మర నున్నాఁడు మి। మ్మింక (ఉ. హరి. ౪ ఆ. ౬౨). (భావద్యర్థము). ద్వి. ఎత్తి కొన్నాఁ డింక నిటమీఁద నెంత। యొత్తికో నున్నాఁడొ (బసవ. ౫ ఆ. 3౬3). (చూ. ౨౯౬ విష).

తెంచుధాతు వగ్వాదుల కనుప్రయుక్తంబగు, నగుచో
నుత్వంబుపయిని దాని తకారంబు దకారం బగు.
౧౧౦.
అగుదెంచు - నెగయుదెంచు - పోవుదెంచు. అగు -
నెగయు - పోవు - చొచ్చు - ఫుచ్చు - తోఁచు -
నడచు - పఱచు - మొలచు - వీచు - ఇత్యాదులు.

బాలవ్యాకరణ వివరణము. 3౪౭ IV విష.

అభ్యాగతి నరుగ్వాదుల కయ్యది యనుప్రయుక్తం
బగు, నగుచో గువర్ణంబు విభాషను లోపించు.
౧౧౧.
అరుదెంచు - అరుగుదెంచు. ఏతెంచు - ఏగుదెంచు -
చనుదెంచు.

అయ్యది పరంబగునపుడు చువర్ణంబు లోపించు. ౧౧౨.
చొచ్చు - చొత్తెంచు. పుచ్చు - పుత్తెంచు. తోఁచు -
తోఁతెంచు.
అర్థానికి ముత్తుపరం బగునపుడు తే-తేరులగు. ౧౧౩.
అగుదేఁడు - అగుదేరఁడు. అగుదెమ్ము - అగుదే
రుము.

సంజీవని. ౩౮౭ IV విష:—'అగు' మొదలయిన ధాతువులతుదిని 'తెంచు' ధాతు వనుప్రయుక్తమగును. ఉకారముమీఁది తెంచుధాతు తకారము దకార మగును. ఉదా:—అగు+తెంచు = అగుదెంచు = అయిపోవు = గతించు = కావచ్చు = గతించుటకు సమీపించు. ఇట్లిందును నించుక యర్థవిశేషము వెలయు చుండుటచే నీ 'తెంచు' ధాతు వనుప్రయుక్త మనుటకంటె నర్థవిశేష ఘటకమను టయె యుక్తము. మత్తాత్కరము - ఏనేఁడు లగుదెంచె నర్జునుం డేఁగి యింత కేతెంచు। ....(ఆర. ౪ ఆ. ౩) (అయిదేండ్లు కావచ్చెను). చ. తడ వగు దెంచె జమ్మికిఁ బ్రదక్షిణ వృత్తిగఁ దేరు వోవని। మ్ము.........(విరా. ౪ ఆ. ౧౭౧). (తడవయిపోయినది). ఉ. అంత సరోరుహాప్తుఁ డుదయం బగుదెంచె (నిర్వ. ౬ ఆ. ౮౭). (సూ. రా. ని). (ఉదితుఁడై వచ్చెను). ఉ.........। సారబలుండు సూచి మునికాదిసంబులు వోవుదెంచె నం। భోరుహ మిత్త్రుఁ డస్తగిరిఁ బొందెడు నంచు ....(ఆది. ౨ ఆ ౧౯౯). (పోవుదెంచె = సమాప్తి కావచ్చెను). "నెగయు దెంచు = (నెగయు+తెంచు. స్వార్థమున) జలాదులనుండి పైకి లేచు - తేలు. ఆ-వె. బంధనంబు లెల్లఁ బాయుడు భీముండు। నీరిలోననుండి నెగయుదెంచె।"(భార. ఆది. ౫ ఆ. ౧౯౩ ప. సూ. రా. ని). (నెగయుదెంచె=లేచివచ్చెను) (శబ్దరత్నాకరకర్తయు "సూ. రా. ని"నిఘంటుకారులు నిట్లె తెంచు స్వార్థికమె యనుచు నంతటను వ్రాసిరి.) చొచ్చు+తెంచు = చొత్తెంచు. బా. క్రి. ౧౧౨ సూ. చొప్పున 'చు'వర్ణలోపము రాఁగా. 'చొచ్+తెంచు' అగును. తదలు చకారముతో సంధించునపుడు తెల్గు నందు 'చకార'ద్వయ మేర్పడును. ఇయ్యది మహాకవిప్రయోగసమ్మతము. ఆ-వె. ఇత్త మెల్లభంగి నిత్తస్వి నని తగ। నాడి...(ఇచ్చు+దము). (నిర్వ. ౩ ఆ. ౧౧౭). (ప్రాస గతము). (విస్తర). తే-గీ...శిఖండియు వీటికేఁగు। దెంచి నిజమందిరంబు సొత్తెంచి

విస్తర. ౩౮౭ IV విష:—బా. గు. ప్ర. వ్యాఖ్యాత యిట్టిరూపము బా. సంధి. ౩౯ సూత్రముచే సాధించుకొనవలెనని వ్రాసెను. "బా. సంధి. పరి. ౩౯ సూత్రముచేతనే 'చొత్తెంచు - పుత్తెంచు' ఇత్యాదులందుఁ దకారద్విత్వంబువోలె

తల్లి । దండ్రులకు మ్రొక్కి.........(ఉషో. ౪ ఆ. 3౯) (చొత్తెంచి = చొచ్చి కొనివచ్చి). ఇట్లె 'పుత్తెంచు' అనురూపమును సాధించుకొనునది. పుత్తెంచు = పంపివేయు. (ఆర. ౨ ఆ. ౪౫. ఆర. ౧ ఆ. ౫౫). నడుచు+తెంచు = నడతెంచు = వచ్చు. ఉ. దంతిఘటల్ మహోగ్ర సముదగ్రతతో నడతేర.........(కర్ణ. ౧ ఆ. ౭౫). నడతేరన్ = రాఁగా బా. క్రి. ౧౧3 సూత్రముచొప్పున ముత్పరకత్వమున 'తెంచు'నకు "తే-తేరు"లగును. బా. క్రి. ౧౧౨ సూత్రముచొప్పున నడుచు ధాతు 'చు'వర్ణలోపము గల్గెనని యెఱుంగునది. తోఁచు+తెంచు = తోఁతెంచు = కనవచ్చు - వచ్చు - మొ. బా. క్రి. ౧౧౨ సూత్రముచొప్పున 'తోఁచు' చువర్ణము లోపించును. సీ. నీలజీమూతంబు లీల నాకేకించి నల్లనై తోఁతెంచు నల్ల గృహము (ఆది. ౬ ఆ. ౨౧౧). (తోఁతెంచు = కనవచ్చు). క. కేతన కపిభయదంబై । తోఁతేరఁగ.........వచ్చు వీరుని గంటే (కర్ణ. 3 ఆ. ౧౭౪ ప). ఈపద్యమునుబట్టి కావలయు సూ. రా. నిఘంటుకారులు 'తోతెంచు' అని దీనిని నిర్బిందుకముగా నుదాహరించిరి. సోమయాజి స్థలాంతరములందు ఖండాఖండ ప్రాసమును బ్రయోగించినవాఁడగుటంజేసి 'తోఁచు' నిర్బిందుక మనుట కిదియొక ప్రమాణము కానేరదు. (చూ. విస్తర. ౪౯ V విమ). మఱియు ఉ. క్రూరవిచేష్టిత విభ్రమంబు దోఁ। పన్నురు మాడుఁ బ్రౌఢబలభాసిత భూరిభుజా విహారుఁడై ।.........(సౌప్తి. ౧ ఆ. ౧౭౫ ప) మున్నగు తిక్కయజ్వప్రయోగములందలి 'ప'త్వమునుఱతి (నైఁచు - నైఁచన్) మందలి ఖండబిందుస్థితిని (చూ. బా. క్రి. ౯ సూ) నిర్ణయించుచున్నది. (చూ. 33౧ III విమ). పఱచు+తెంచు = పఱతెంచు. బా. క్రి. ౧౧౨ సూత్రము చొప్పున "పఱచు" ధాతు 'చు'వర్ణలోపము. పఱతెంచు = పఱుగిడివచ్చు.

నాద్యక్షరశేషంబై 'చు' ద్విత్వంబునకు లోపంబగునుగాన ప్రకృత చువర్ణలోప విధాయకసూత్రంబు క్రియాపరిచ్ఛేదమునందు ననవసరమని యందురేని యట్లన వలదు. నడతెంచు (నడుచు+తెంచు).........ఇత్యాదులందు.........సూత్రారంభం బవశ్యక ర్తవ్యంబు. ఈసూత్రంబు లేనిచో 'చొత్తెంచు' వోలె......... 'నత్తెంచు' ఇత్యాద్యనిష్టరూపంబులు.........గావఁలెనిచ్చును." (బా. క్రి. ౧౧౨ సూ. వ్యాఖ్య). ఇట్లు వ్రాసెనే కాని "చొత్తెంచు" వోలె 'నత్తెంచు' కాకుండుటకు వినిగమకమును జూపలేదు. కావున బా. సంధి. 3౯ సూత్రము సమాస స్థలమాత్ర విషయకమనియు నట్లగుటచేతనే యాద్యక్షర శేషసంధిపద్ధతిని విడిచి కొని సూరి యిట్లు 'చు'వర్ణలోపమును వేఱుగ విధించికొనెననియు వచించుట యుక్తమునఁదగును.

క.........ఒక మొసలి చూడ్కికి నగోచరమై । పటుతెంచి కుంభసంభవు । చిటుతోడ వడిఁ బట్టికొనియె శిష్యులు బెదరన్ (ఆ౩. ౫ ఆ. ౨౫౬). మొలచు+తెంచు = మొలతెంచు = మొలచి పైకిఁ జూడనగు. వీచు+తెంచు = వీచుచువచ్చు. పడు+తెంచు = పడుదెంచు = పడివచ్చు. క. చల్లని దక్షిణమారుత । మల్లన వీతెంచెఁ దగిలి యాలలనా ధ । మ్మిల్ల కుసుమాంగరాగ స । ముల్లసన సుగంధి యగుచు మునివరుమీఁదన్ (ఆది. ౪ ఆ. ౪౦). సీ. విస్తృత కేళాంబరుం డయి సౌంఖ్యకంబు వలనఁ । బడుదెంచు వసుచేవు.........(ఆ. ౧ ఆ ౯౯౧).

౧౧౧ సూ:—అభ్యాగతి = వచ్చుట. 'పోవు' అను నర్థముగల 'అరుగు' మున్నగు ధాతువులకు 'తెంచు' ధాతు వనుప్రయుక్త మగునపుడు పూర్వస్థిత 'గు'వర్ణము వైకల్పికముగ లోపించుటయు నాఁట యాగమనార్థక మగుటయు సంభవించునని తాత్పర్యము. ఉదా:—అరుగు+తెంచు = అరుగుదెంచు = అరుదెంచు = వచ్చు (అరుగు = పోవు). గువర్ణమునకు బాహులకలోపమును, 'ఉ'కారము మీఁది తెంచు తకారమునకు రెండుపక్షములందును 'ద'కారమును (బా. క్రి. ౧౧౦ సూ) గల్గెనని యెఱుఁగునది. ఏగు+తెంచు = ఏగుదెంచు = ఏతెంచు = వచ్చు. వైకల్పిక గు వర్ణలోపము. 'ఏతెంచు' అనుచో నుకారముమీఁదిది కామింజేసి తెంచుధాతు తకారము దకారము గాలేదు. 'ఏగు' సూరిమతమున నిర్బిందుకము. చను+తెంచు = చనుదెంచు = వచ్చు. అర్వాచీనులు వీని నాగమనార్థమందె కాక 'పోవు' అను గమనార్థమునందును బ్రయోగించి యున్నారు. ద్వివిధ ప్రయోగములు నిటఁ జూపఁబడుచున్నవి:—వ......ప్రభాసతీర్థమునం బండ్రెండు దినంబులు పంచాగ్ని మధ్యంబునం బవనాశను భక్షకుండై ధర్మజుండు దపంబుసేసిన. ఆ-వె. దానినెఱిఁగి రామ దామోదరులు వృష్ణి । వరులతోఁడఁ బ్రీతి నరుగుదెంచి । కనిరి.........పాండుసుతుల........(అర. 3 ఆ. ౧౫౯). "క. సమయం బరుదెంచె: దొంటి చందము గలదే (విరా. ౪ ఆ. ౧౯3). క. చంచలలోచన యెందరు। దెంచెనొ ననుఁ గానలేక.........(రసిక. ౬ ఆ. ౪౪. జైమి. ౪ ఆ. ౧౨౨)." (సూ. రా. సి). ద్వి. అనుచు సహోదర యగు నాగమాంబ। యును దాను నచ్చోట నుండఁ గాదనుచు।నరుదెంచె మఱి ఫణిహారి యింటికిని (బసవ. ౧ ఆ. ౫౦3-౫౦౪) ఏగుదెంచు = ఏతెంచు. చ. అమితబలుండు హైహయుఁడు.........జమదగ్ని మహామునీంద్రు నా। శ్రమమున కేఁగుదెంచె.........(అర. 3 ఆ. ౧౪౫). సీ.........। మగుడింపఁగా దష్టమతిఁ జేరి విమరుఁ బుత్తెంచెఁ గాకున్న నేతేరఁ డితఁడు। (ఆరణ్య. ౧ ఆ. ౫౫). "ఏగుదెంచు......౨ వెడలు = పోవు.........

చం......భీమసేనుఁ డా । గ్రహమునఁ జూచి కన్నులెదురన్ వృషకేతుని పాటుఁ గాంచి యా।యహితుల నెల్ల డించి సవనాశ్వముతోఁ బురి కేఁగుదెంచి య।మ్మహీపతిఁ గాంచి యాతని క్రమం బప్పుడేమని విన్నవించెదన్ (జై. భా. ౨ ఆ. ౭౩)." (సూ. రా. ని.). చనుదెంచు:—క. రా । నేరరుగావున నిట చను । దేరక నిలువుండ యవియు దేవపథంబుల్ (ఆది. ౫ ఆ. ౬౮). క. మీరిందుల కందఱుఁ జను । దేరఁగ నే నంద యుండితిని సభ చూడన్ । (సభా. ౨ ఆ. ౧౩౯). తరువోజ...... నిన్ను వడిఁ దోడుకొని పోవ వచ్చితి నిపుడ। చనుదెమ్ము కౌరవేశ్వరు కడ కనిన... (సభా. ౨ ఆ. ౨౦౭). తరల - ఇది కుబేరువనంబు దీనికి నెవ్వరుం జనుదేర నో । డుదురు నీ విట వచ్చి......(అరణ్య. 3 ఆ. 3౬౧). "చనుదెంచు......౨ పోవు ......చ. పర్వతుండు దాఁ । దివురుట యొప్పు మింటఁ జనుదేరఁగ (నైష. 3 ఆ. ౭ ప)." (సూ. రా. ని). అరుగుదెంచు మున్నగువాని కిట్టి గమనార్థకత్వము భారత ప్రయోగములందుఁ జూపట్టదు.

౧౧౨ సూ. వ్యాఖ్య:—అయ్యాది పరం బగునపుడు 'చు'వర్ణంబు లోపించు:— అయ్యాది = ఆ 'తెంచు' ధాతువు పరంబగునప్పుడు పూర్వస్థిత ధాత్వంతగత 'చు' వర్ణంబు లోపించును. ఉదా:—తోఁచు+తెంచు = తోఁతెంచు = ఉదయించు = కనఁబడు - చొచ్చు+తెంచు = చొచ్+తెంచు = చొత్తెంచు. పుచ్చు+తెంచు = పుచ్+తెంచు = పుత్తెంచు, ఇట్లె నడతెంచు (నడచు+తెంచు) పఱతెంచు (పఱచు+తెంచు) మొ.

౧౧౩ సూ. వ్యాఖ్య:—అద్దానికి ముత్తు పరంబగునపుడు-తే - తేరులగును. ఉదా:—పుత్తెంచు+నుజీ = పుత్తేన్ = పుత్తేరన్. 'తెంచు' ధాతువునకుఁ బ్రకృత సూత్రముచేత 'తే' అను నాదేశము కాఁగా "పుత్తేన్" అనురూపము సిద్ధించును. అట్లె ప్రకృత సూత్రముచేత 'తేరు' అను నాదేశము కాఁగా 'పుత్తేరు' అను రూపమేర్పడును. నుజీ జిత్తుగాన 'తేరు' అనుదాని తుది 'ఉకారమునకు 'అ'కారాదేశము కాఁగా 'పుత్తేరన్' అనురూపము సిద్ధించును. సూరి యుదాహృతుల ప్రక్రియ:—అగు+తెంచు+లజీ = అగుదెంచు+డుజ్ = (బాల. క్రి. ౯౧ సూ. చొప్పున నుకారము మీఁది తకారము దకార మయ్యెను). ప్రకృత సూత్రముచే 'తెంచు' ధాతువునకు 'తే' అను నాదేశము రాఁగా, బా. తత్స. ౧౯-సూత్రము చొప్పున 'డు'వర్ణకము బిందుపూర్వకము కాఁగా 'అగుదేఁడు' అనురూపము సిద్ధించును. ముజ్జులోని డుజ్జు పరమయినచో వేఱువిధమగు రూపము సిద్ధించును. అగుదెంచు+లూట్ = అగుదెంచు+డుజ్ = (బా. క్రి. ౬ సూత్రముచే లూట్టును-

బా. క్రి. ౨౯ సూత్రముచే డుజ్జును నయ్యెను) ప్రకృతసూత్రముచే 'తే' అనునది యాదేశముకాఁగా "అగుదే+డుజ్" అని యగును. బా. క్రి. ౬౧ సూత్రముచే హ్రస్వము కల్గఁగా 'అగుదె+డుజ్' అని యేర్పడును. బా. తత్స. ౧౯ సూత్రముచొప్పున జెత్తు బిందుపూర్వకము కాఁగా బా. సంధి. ౨౨ సూత్రము చొప్పున ఖండము నిషిద్ధమగుటచే 'అగుదెండు' అనురూపము సిద్ధించును. అగుదెంచు+లజీ=అగుదెంచు+డుజ్=అగుదేరఁడు, (ప్రకృతసూత్రముచే 'తేరు' అను నాదేశము రాఁగా బా. క్రి. ౨౦ సూత్రముచొప్పున 'ఉ'త్వమునకు 'అ'త్వము కల్గెను). అగుదెంచు+లూట్ = అగుదెంచు+ము = అగుదే+ము = అగుదెమ్ము. (బా. క్రి. ౬౧ సూత్రముచే 'తే' అను దీర్ఘమునకు హ్రస్వమును మువర్ణకమునకు మూముడియు వచ్చెను). అగుదెంచు+లూట్ = అగుదెంచు+ ము = అగుదేరుము (ప్రకృత సూత్రముచే 'తెంచు' ధాతువునకు 'తేరు' అనునది యాదేశమయ్యెను). ప్రయోగములు:— క. వీరలు.........చను । దేరక నిలువుండ యివియు దేవపథంబుల్. (ఆది. ౫ ఆ. ౬౮ ప). క. మీ రిందుల కందఱుఁ జను । దేరఁగ.........(సభా. ౨ ఆ. ౧౩౯). (ప్రాసగతములు). సీ.........విదురుఁ బు । త్తెంచెఁ గాకున్న నేతేరఁ డితఁడు (ఆర. ౧ ఆ. ౫౫). తరలము. ఇది కుశేశవనంబు దీనికి నెవ్వరుం జనుదేర నో । డుదురు.........(ఆర. ౩ ఆ. ౩౬౦). తరువోజ. చనుదెమ్ము కౌరవేశ్వరు కడ కనిన......(సభా. ౨ ఆ. ౨౦౭). చ.........క్ర । చ్ఛలి ము నివర్గవాహనుఁడవై చనుదెమ్మను మంతఁ దీఱెడున్ (ఉద్యో. ౧ఆ. ౧౭౬). క. ఒక మార్గంబున రా నయుఁ । డొక కన్నెయుఁ దాను నచట నొయ్యన చనుదే । నకుటిలకాంతో దాత్త । ప్రకృతి యగుట.........(నిర్వ. ౮ ఆ. ౩ ప).

భూతంబున లజీకి లిడంతంబగు నగుధాతు వనుప్రయు
క్తంబగు. ౧౧౮.

బాలవ్యా. ౩౮౭ V విష.

వాఁడు రాఁడయ్యెను - వారు రారయిరి. అది రాద
య్యెను - అవి రావయ్యెను. నీవు రావయితివి -
మీరు రారయితిరి. నేను రానయితిని - మేము రా
మయితిమి.

సంజీవని. ౩౮౭ V విష:—భూతార్థమందలి వ్యతిరేకార్థము వాచ్యమగు నపుడు లజ్యంత క్రియపైని లిడంతమగు 'అగు' ధాతురూప మనుప్రయుక్తం బగును. లజ్యంత క్రియ యే పురుషమున నే వచనమునఁ బ్రయుక్తమగునో లిడంతమైన యగుధాతువును నాపురుషమున నావచనమునందే నిల్చును. లజ్యంత

క్రియకుఁ గర్త మహత్తాయెనా లిడంతాగు ధాతురూపమును మహత్కర్తృకమె యగును. అది యమహత్కర్తృకమాయెనా నదియు నమహత్కర్తృకమె యగును. ఈవిషయములను విశదీకరించు సూరి యుదాహృతులు:—ఉదా:—వాఁడు రాఁడయ్యెను - వారు రారయిరి. అది రాదయ్యెను - అవి రావయ్యెను. నీవు రావయితివి - మీరు రారయితిరి. నేను రానయితిని - మేము రామయితిమి. ఆ స్త్రీ రాదయ్యెను - ఆ స్త్రీలు రారైరి. - వచ్చు + లజీ (బా. క్రి. ౭ సూ.) = వచ్చు+డుజ్ (బా. క్రి. ౮ సూ.). (బా. క్రి. ౯౧ సూత్రముచొప్పున రాదేశము) = రాఁడు. అగు+లిట్ (బా. క్రి. 3 సూ.). అగు+డుజ్ (బా. క్రి. ౮ సూ.) అగు+ఎను (బా. క్రి. ౧౬ సూ) అయు+ఎను (బా. క్రి. ౯౯ సూ.) ఆయు+ఎను (బా. క్రి. ౧౦౦.) ఆయెను=అయ్యెను. (బా. ప్రకీ. ౬ సూ.బా. సమా. ౧3 సూ. ద్విత్వ హ్రస్వములు.). ఇట్లె తక్కినవాని రూపసాధన ప్రక్రియ నరయునది. సూరి ప్రకృతసూత్రంబున "భూతంబున - లజీకి" అని వచించెనే కాని తద్ధర్మాద్యర్థములందును లజీకి లాడంతంబగు నగుధాతు వనుప్రయుక్తం బగుటయుఁ గలదు. ఉదా:—వృష్టి లేదగును - నేను రానయ్యెదను - దీని నేను నమ్మనేరనయ్యెదను. వాఁడు రాఁడయ్యె ననఁగా వాఁడు రానివాఁడయ్యె ననియు, నేను రానయ్యెద ననఁగా నేను రానివాఁడనయ్యెదననియు నర్థముల నెన్నునది. డ్వాది ప్రత్యయములు పురుషబోధక సర్వనామశబ్దసంబంధులె యను శబ్దతత్త్వచరిత్రము నిటఁ బరిశీలించునది. ప్రయోగములు 3౪౭ విషయపుఁ గల్పతరువున 'భూగమిక్రియరో రిత్యాది కారికావ్యాఖ్యలో విరివిగాఁ జూపఁబడెను. అట్లగుటచే నిట మరలఁ బున రుక్తముగఁ జూపలేదు.

నుజ్యంతంబగు నగు ధాతువు క్రియావిశేషణంబుల
కనుప్రయుక్తం బగు; నుజీకి విభాష నగు. ౧౧౫.
కాను అనునది నుజ్యంతంబగు నగు ధాతువు రూపంబు.

బాలవ్యా. దానికి హ్రస్వంబు విభాషనగు. ౧౧౬.

3౪౭ VI విష. లెస్సగాను - లెస్సగను. న్యాయ్యముగాను - న్యాయ్యముగను. ఇట నరళంబు నిత్యంబు. చూడఁగాను - చూడఁగను - చూడను. ఇట స్వత్వంబు లేదు

సంజీవని. 3౪౭ VI విష:—'కాను' అనునది యగు ధాతు నుజ్యంతరూపమని సూరియే వివరించెను. 'అగు+నుజీ' అనునపుడు బా - క్రి - ౯౧ సూత్రము చొప్పున నగు ధాతునకు 'కా' దేశము రాఁగా 'కాను' అనురూప మేర్పడునని

యెఱుంగునది. అట్టి కాను శబ్దము నిత్యముగాఁ గ్రియావిశేషణముల కను ప్రయుక్త మగుననియు నుజ్యంత క్రియారూపములకు విభాషగా ననుప్రయుక్త మగుననియు ౧౧౫ సూత్రమునకుఁ దాత్పర్యము. 'దానికి' అను ౧౧౬ సూత్రములోని తచ్ఛబ్దమునకు 'నట్టి యను ప్రయుక్త 'కాను' శబ్దమున' కని యర్థము. అట్టి యనుప్రయుక్తమగు 'కాను' శబ్దమునకు వికల్పముగా హ్రస్వం బగునని ౧౧౬ సూత్రమునకుఁ దాత్పర్యము. ఇట్లు 'దానికి' అను దాని స్వారస్యముచేత 'కాన్+పట్టి = కాఁబట్టి' మున్నగుస్థలములందలి 'కాను' శబ్దమునకుఁ బాక్షిక హ్రస్వము రానేరదని యెఱుంగనగు. 'కఁబట్టి' మున్నగు ననిష్టరూపములు కల్గనేరవని తాత్పర్యము. ఉదా:—"లెస్స+కాను = లెస్సగాను = లెస్సగను; న్యాయ్యము+కాను = న్యాయ్యముగాను = న్యాయ్యముగను" అనునవి క్రియావిశేషణముల 'కాను' శబ్దానుప్రయోగోదాహరణములు. లెస్సగాఁ బతికెను. న్యాయ్యము గాఁ బలికెను మున్నగు వాక్యములలో 'లెస్సగా - న్యాయ్యముగా' అనుపదములు తత్తత్క్రియానిష్ఠ విశేషమును దెల్పునవగుటంజేసి క్రియావిశేషణము లనఁ బడుచున్నవి. క్రియానిష్ఠవిశేషవాచకము క్రియావిశేషణ మనిపించుకొనును. న్యాయ్యముగాఁ బలికె ననునపుడు పలుకుటలోని న్యాయ్యతను దెలుపుచుండుట చేత 'న్యాయ్యము' అనునది క్రియావిశేషణ మగుచున్నది. ఈ క్రింద వివరింపఁబడు రీతి నిట్టియెడల 'కాను'శబ్ద మనుప్రయుక్త మనుట సరికా దనవచ్చును గాని కొన్నియెడల నిరర్థకముగా 'కాను - కను' శబ్దము లనుప్రయుక్తమగుట లేకపోలేదు. క. పిలువంగఁ బడక సభలకు. (ఆది. ౬ ఆ. 3౬.) క......ధారుణి నట్టి యపూర్వ స। భా రచనలు వినఁగఁ జూడఁ బడ వెవ్వరిచేన్ (సభా. ౨ ఆ. ౧3౯.) (చూ. 3౧౯ విష.) క.........దు। ష్కర తపమునఁజేసి పడయఁగాఁబడు విద్యల్. (అర. 3 ఆ. ౨౫౬.) (యతిస్థానగతము.)

'కాను' శబ్దము క్రియావిశేషణస్థలముల ననుప్రయుక్తమగునని చెప్పెనే కాని యట్టి 'కాను' శబ్దమునకు వాక్యమున నన్వయము సుసంగతముగఁ గన్పట్టుచుండుటంజేసి యిది యనుప్రయుక్తమన నక్కఱలేదని యెన్ననగును. విశేషణము క్రియలకు విశేషణము లగునపు డయ్యవి విశేష్యతా వివక్షచేఁ బ్రథమాంతములగుచు నగు ధాతుజ రూపమగు 'కాను' శబ్దముతో నన్వయించుననియు నట్టి 'కాను' శబ్దము క్రియతో నన్వయించుననియు గ్రహింపనగును. (చూ. ప్రౌఢ. శబ్ద. ౮-౧౨ సూ.) ఇది తళుకుగ మెఱయుచున్నది-తళు కగునట్లు మెఱయుచున్నది. ఇట నీ 'కాను' శబ్దమందలి 'ను జి' భావలక్షణార్థకమని యెన్ననగును. ఇట్టివి ప్రథ

మాంతము లగుటచేతనే యీవిశేషణముల మీఁది 'కాను - కను' శబ్దముల 'క' కారము బా - సంధి-౧౩ సూత్రము చెప్పిన నిత్యముగా "గ" కారమగుచున్నది. ఈవిషయమునె సూరి 'ఇట సరళంబు నిత్యంబు' అను వాక్యముచే వివరించెను. సూరి పక్షమున 'గ - స - డ - ద - వాదేశము బహుళ మగుటంజేసి బహుళస్థలంబుగా నిత్యమై వచ్చునని యెన్నవలెను. ఇట స్వాత్వంబులేదు:—'చూడనుగన్' మున్నగు రూపములు లేవని భావము. తెల్ల - నల్ల - లెస్స మున్నగువానికి విశేషణత్వమె కాక విశేష్యత్వమును గలదు. "లెస్స-దే - వి - క్షేమము.........ణ - క్షేమ యుక్తము........." (శ-ర). "నల్ల = నల. వి....... ౧ నలుపు. గీ. అమ్మహా శ్వంబు ధవళదేహంబునందు। నల్ల గలిగిన......(ఆది. ౨ ఆ. ౩౨.). న్యాయము విశేష్యము. న్యాయ్యము విశేషణము. "న్యాయ్యమ్. త్రి. న్యాయలబ్ధే......... న్యాయా దనపేతమ్ - ధర్మపథ్యర్థ న్యాయా దపేత ఇతియత్........." (శబ్దా. చిం.) "న్యాయముగానున్నది యని యేక యకారముతోఁ బలుకుట యవిచారిత రమణీయము. ఇచ్చట నేకయకారముతో నున్న న్యాయశబ్దము విశేష్యమే కాని క్రియావిశేషణము గానేరదు........." (బా. గు. ప్ర. క్రియా. ౧౧౬ సూ. వ్యాఖ్య. ౪౦౬ పు. ద్వి. ము.) 'న్యాయము' అను విశేష్యము 'కాను' శబ్దముతో నన్వయించుటలో నవిచారిత రమణీయత యేమి కలదో తెలియకున్నది. "ఒక్కచో ద్వితీయాంతవిధేయ విశేషణంబునకుం బ్రథమయు నగు. ఉదా:—ఉ. ఎవ్వనిం। బ్రాకటధర్మతత్త్వవిదు బ్రాహ్మణముఖ్యుఁ <u>బురోహితుండుగాఁ</u> జేకొనువారము... ......(ఆది. ౭ ఆ. ౧౫౬) (ప్రౌఢ. కార. ౨౪ సూ.). ఇట ద్వితీయాంత విశేష్యమునకు విశేషణ మయ్యు "పురోహితుఁడు" అనునది విధేయ విశేషణ మగుచుఁ గ్రియతో నన్వయించునపుడు ప్రథమాంత మగుచున్నది కాదా? (ప్రౌఢ. శబ్ద. ౮-౧౨ సూ.). సంస్కృతభాషలోఁ గ్రియావిశేషణములు ద్వితీయాంతములై యుండు నను సంప్రదాయము గలదు. "తత్ప్రత్యనుపూర్వ మీప లోమ కూలమ్. (౪-౪-౨౮.) ద్వితీయాన్తా దస్మా ద్వర్తతే ఇత్యస్మి న్నర్థే ఠక్ స్యాత్. క్రియావిశేషణత్వా ద్ద్వితీయా - ప్రతీపం వర్తతే = ప్రాతీపికః (ప్రతికూలం యథా తథా వర్తతే ప్రాతీపికః = ప్రతికూలముగ = ప్రతికూలమగునట్లుగ వర్తించుచున్నాఁడు) ...." (సి. కౌ. ౧౫౭౮ సూ. తద్ధిత.) "ప్రతీపం వర్తతే ఇత్యాది వక్ష్యమాణ విగ్రహేషు వర్తతే రకర్మకత్వా త్కథం ద్వితీయే త్యత ఆహ - క్రియా విశేషణత్వాదితి. ఇదంచ కారక నిరూపణే నిరూపితమ్. 'క్రియావిశేషణానాం ప్రథమాన్తత్వ మేవ' ఇతి తు శబ్దేన్దుశేఖరే" (బాలమనోరమావ్యాఖ్య.). "లెస్స

గాను జనివె ఇత్యాది వాక్యములందు.........సంస్కృతభాషలో మాత్రము... ....అకర్మక ధాతు క్రియా విశేషణంబులు నపుంసకము ద్వితీయాంతములె యగు నని భాషాపరిపాటీ విశేషము. ఏవిభక్తియు నిరూపింప శక్యముకానిచో సామాన్యముగాఁ బ్రాతిపదికార్థమందు ప్రథమావిభక్తియే న్యాయ్యంబు గాన "లెస్స" అను ప్రథమావిభక్తికంటెఁ బరమైన కాను శబ్ద కకారంబునకు సంధి - - ౧౩ సూత్రంబున నిత్యముగా సరళ గకారంబై ద్విరూపము సిద్ధించె" (బా. సం. ప్ర. ౪౦౬ పు. ద్వి. ము.) సంజ్ఞరీతిని క్రియావిశేషణ స్థలములందు 'కాను' శబ్దము ననుప్రయుక్తమనుట సరియని తోఁచుచున్నది. కాని "సుజేకి విభాషనగు" అను సూరివాక్యమును "దానికి హ్రస్వంబు విభాషనగు" అను ౧౧౬ సూత్రమును బ్రయోగసమ్మతము లయియున్నవి.

'చూడఁగాను = చూడఁగను = చూడను' అని సూరి యుదాహరించెను. ఇట్లు తుముశ్నా ద్యర్థక 'సుజేకే' కాక బా. క్రి. ౧౨౨ సూత్రమున విధింపఁబడిన వలయ్యాది క్రియాపరకత్వమున వచ్చు సుజేకిని 'కాను - కను' శబ్దము లనుప్రయుక్తములగుచున్నవి. ఇంతియకాక కర్మార్థమందును (బా. క్రియా. ౨౧ సూ.). (చూ. ౩౧౯ విష.) భావార్థమందును విధింపఁబడిన సుక్కునకుఁ బరముగా సంయుతము 'కాను - కను' శబ్దములనుప్రయుక్తములగుట కవి ప్రయోగదృష్ట మగుచున్నది. ప్రయోగములు:—

క్రియావిశేషణములకు:— క......ఆతని । పుట్టిన విధ మెట్లు చెప్పఁ బోలుపుగ నాకున్ (సభా. ౧ ఆ. ౧౩౪). చ.........మా । నుగ నెడ నిశ్చయించె... ......(ఆది. ౭ ఆ. ౬౯). (హ్రస్వగతము). చ. కనకగిరిం బ్రదక్షిణము గ్గా శశిభాస్కర తారకాగణం । బనవరతంబుఁ ద్రిమ్మరు.........(అర. ౪ ఆ. ౩౮). (యతిస్థానగతము). ఉ. కావున నీకు నప్రియముఁ గౌరవరాజునకుం బ్రియంబునుం । గా విధి మెచ్చ బాహుబలగర్వ మఖర్వముగాఁగ లక్ష్మికిం । జేవయుఁ గీర్తి కున్నత విజృంభణముం గలుగన్ ముకుంద గాం । డీవులఁ దాఁకి గెల్వఁదగఁ డింది మగంటిమి యుల్లసిల్లఁగన్ (కర్ణ. ౨ ఆ. ౧౦౫). ఇందు వివిధములగు కానుశబ్ద ప్రయోగములు గలవు. 'విధిమెచ్చన్ - విజృంభణము కలుగన్' అను చోటులందలి సుజ్యంతములు కాను శబ్దానుప్రయోగము లేకుండఁ బ్రయోగింపఁబడినవి. 'ఉల్లసిల్లఁగన్' అనుచోటి సుజ్యంతము కాను శబ్దానుప్రయోగకలితమై ప్రయోగింపఁబడెను. ఇట దీర్ఘమునకు హ్రస్వమును గలిగెను. ఈ ద్వివిధ ప్రయోగములును నతిప్రచురములై యంతటను వెలయుచుండును. కాన వీని కంతగాఁ బ్రయోగములఁ జూప నక్కఱలేదు. 'బాహాబల గర్వ మఖర్వముగా' అనుచో 'అఖర్వముగా' అను

విధేయ విశేషణము 'కాను' శబ్దాన్వితమగుచుఁ బ్రయుక్తమయ్యెను. ఇంక "నీకు నప్రియ (నీకు శల్యునకు) మును గౌరవరాజునకుం బ్రియంబును 'కాన్' ముకుంద గాండీవులఁ దాఁకి గెల్చెదను" అను వాక్యమున "అప్రియంబుగాను, ప్రియంబుగాను" అనునవి క్రియావిశేషణములు. 'గెల్చెదన్' అను క్రియకు విశేషణములు. చార్థక ను శబ్దముచే నొక్కచోఁ బ్రయుక్తమయినను 'కాన్' అను శబ్దము రెండు క్రియావిశేషణములతోను నన్వయించుచున్నది. కొన్నియెడలఁ గ్రియావిశేషణములు 'కాను - కన్' అనునవి లేకుండఁగనుఁ బ్రయుక్తములగును. "క్రియా విధేయ విశేషణంబుల మీఁది యగు ధాతుపూర్వ కన్నంతమునకు లోపంబు విభాష నగు. ఉదా:—క్రియావిశేషణములకు:—వెల్లు దొరఁగు నెత్తురునై (భార. భీష్మ. ౧ ఆ). క. సౌందర్య విలాసాదుల। యందున నెతగులువడి యితర మరయని మగవా। రుం దలుచు గలర.........(కళా) క. తెల్లము నాకెఱిఁగింపుఁడు। .... (విష్ణు. ౨ ఆ). విధేయ విశేషణములకు:—క. లవణంబు కప్ప మడుగుము। (ఉ. హరి. ౪ ఆ). తగువస్తువు లప్పన మంపువారు (కళా. ౮ ఆ,. వరునిప్రేమ నడుము తెరువాటు గొట్టె. (కళా. ౭ ఆ). చ.........భవ। జ్జనకుఁ బరీక్షితుం భుజగజాల్ముః దసహ్య విషోగ్ర ధూమకే। తన హతిఁజేసి చేసె నతిదాంతుఁ గృతాంత నికేతనాతిథిన్. (ఆది. ౧ ఆ). పక్షమున - వెల్లుగఁ దొరఁగు - కప్పముగ నడుగుము - కృతాంతనికేత నాతిథిగ. మొ. మిత్రులుగా నొనరించితే (సభా. ౧ ఆ). మొ. (ఇది 'కాను' శబ్దస్థితి కుదాహరణము)." (ప్రౌఢ. క్రియా. ౨౨ సూ). భవజ్జనకుని గృతాంత నికేతనాథిగఁ జేసె నను మొదలగుచోటులందు 'కృతాంత నికేతనాతిథి' శబ్దము 'జనకున్' అనుదానికి విశేషణమగుచు వాక్యములో విధేయకోటి నధిరోహించుచున్నది గాన నది విధేయ విశేషణమని ప్రౌఢవ్యాకర్త యాశయము. కాని యట్టి విధేయ విశేషణము క్రియతో నన్వయించుచున్నది గాన "ఎట్లుచేసెను? కృతాంత నికేతనాతిథి యగునట్లు చేసెను?" అనురీతిని జేయుటలోని విశేషమును నైత మయ్యది తెల్పుచున్నది గావున నది క్రియావిశేషణములలో నంతర్భూతమె యని తలఁచి కావలయును సూరి వేఱుగ వచింపలేదు. "నీ జనకుని గృతాంత నికేతనా తిథిని జేసెను" అనురీతిని ద్వికర్మకముగా నిటఁ గొంద ఱన్వయింతురు. అట్లయినను 'కాను' శబ్దాన్వయము లేకుండఁగా నైతము విధేయ విశేషణములును గ్రియా విశేషణములును గ్రియతో నన్వయించుట లేకపోలేదు. ఉ......... పాపకారులకుఁ బాయు నవశ్యము నద్ధర్మముల్ (సభా. ౨ ఆ. ౧౩౬). అవశ్యముగాఁ బాయుననిని కానుశబ్ద ప్రయోగమున నుండును. 'అవశ్యముగా' అనునది

క్రియావిశేషణము. ఉ. నీవు పాండవులు నెప్పటియట్ల........ఏలుచున్కి... ......(సభా. ౨ ఆ. ౧౩౬). (ఎప్పటియట్లుగ). ఇట్టివి పెక్కు పైని జూపఁబడినవి. చ. కనకగిరిం బ్రదక్షిణముగా శశిభాస్కర తారకాగణం। బనవరతంబు ద్రిమ్మరు (ఆర. ౪ ఆ. ౩౮). ఇందు 'ప్రదక్షిణముగా - అనవరతంబు ద్రిమ్మరును' అని యిట్లు 'కాను' శబ్ద సహితముగాను 'కాను' శబ్దరహితముగాను క్రియావిశేషణములు ప్రయోగింపఁబడెను. విధేయ విశేషణములు:—మ........మేఘపథంబునం దిరుగుచుండెన్ విస్మితుల్ గా జనుల్ (ఆది. ౨ ఆ. ౨౩౪). విస్మితు లనునది విధేయ విశేషణము. సీ. అసిచర్మ కౌశలం బరయంగఁ జూపెడువారును........లక్ష్యము లేయువారు........దక్షతఁ బ్రకటించువారును........గదా కుశలత్వ మెఱిఁగించువారును గా నిట్లు........ఆ-వె........పాండవ ధృతరాష్ట్రసుతులు... తమతమవిద్యలు మెఱసిరి........ (ఆది. ౬ ఆ. ౧౨ ప). మెఱసిరి = మెఱయించిరి). ఇందుఁ జూపెడువారు మున్నగునవెల్ల విధేయ విశేషములై యగుచు "కాను" శబ్దముతో నన్వయించుచున్నవి. ఉ........వ్రతా। ధీనతఁ బెండయన్నమును ధేనువుమూత్రముఁ బాలు పానముం। గా నియతిన్ వసించి బహు కామ్యఫలంబుల........(అను. ౩ ఆ. ౧౬ ప). కొన్ని క్రియావిశేషణ ప్రయోగములు:—ము. సుతువాఁడై........వే। గ తెగం బాఱుచు........(ఉద్యో. ౩ ఆ ౨౫౯). ఇచట 'వేగ = వేగగా = వేగముగా' అని యర్థము. ఇట్లు 'వేగ' అనునది క్రియావిశేషణ మగుటచేతనే యిచట గసడదవా దేశము రాదయ్యెను. (చూ. ౭౮ IV విష. తుదిపుట). క. కీచకుని యింట........। వే చని యిచటికిఁ గొనిర। మ్మా-మాతము........(విరా. ౨ ఆ. ౮౯ ప). ఇచటి 'వే'శబ్దమునకు 'వే+కన్ = వేగన్' అని క్రియావిశేషణపరముగనె యర్థము నెన్నవలెను. ఇట్లగుటనే యిచటను గసడదవా దేశము రాలేదు. చ. వికృతపు చావు చంపమది వేడుక పుట్టి........(విరా. ౨ ఆ. ౩౫౩ ప). (వికృతపుచావు = వికృతపుచావుగన్) ఇచటి క్రియావిశేషణము కాను శబ్ద విరహితముగఁ బ్రయుక్తమయ్యెను. ఉ. వారలు పూనినట్లు వనవాసము సల్పిరి వీరు వేచి త। మ్మారయఁగా బయల్పడని యట్లుగ నుండెడు వత్సరంబునుం। జేరువ చేరువల్ గడచె........(విరా. ౩ ఆ. ౧౦౭). 'పూనినట్ల = పూనినట్లుగనె' కాను శబ్దవిరహితముగు క్రియావిశేషణ ప్రయోగము. "బయల్పడనియట్లుగ" కాను శబ్దసహిత క్రియావిశేషణ ప్రయోగము. "చేరువ చేరువల్ గడచె" చేరువ చేరువలుగాఁ గడచిపోయినది. ఇది కాను శబ్దలోపకలిత క్రియావిశేషణ ప్రయోగము. ఇట్టివె మఱికొన్ని:—కం........

మనం। బునఁ బొంగి యనుజ సహితము । చని.........(నిర్వ. ౨ ఆ. ౮౧). ద్విపద. ఆలలనకు నతఁ డష్టాంగ మెరఁగి । (బసవ. ౬ ఆ. ౭౩).

కొన్ని ధ్వన్యనుకరణాది శబ్దస్థలములందు 'అను' ధాతు విరహితముగాఁ బ్రయోగించుటకు నట్టియెడల నట్టి యనుకరణశబ్దములు క్రియావిశేషణములుగా 'పాత్రిక' కాను శబ్దప్రయోగసహితముగాఁ బ్రయోగింపఁబడుటయుఁ గలదు. వడ వడ జమదగ్ని సూతి వడఁకెన్. (..మా. ౪ ఆ.) సీ. వేఁడిః కణకణ వేఁగు చట్రాతిపై (నిర్వ. ౩ ఆ. ౬౩.). ఇట్టియెడల 'వడవడగా' జమదగ్ని సూతి వడఁకె ననియు 'కణకణగా' వేఁగు చట్రాతిపై ననియు వీనిని క్రియావిశేషణములుగా నెన్నఁ దగునని యీక్రింది ప్రయోగము విశదీకరించుచున్నది. మ.........హరియుం భుగుల్ భుగులుగాఁ గ్రక్కెన్ వెస న్నెత్తురుల్. (ఉ. హరి. ౪ ఆ. ౨౩౧.) "సీ. అదుకుము నీకుఁగా నని సేయుటొక్కటి దక్కఁగ.........(భీష్మ. ౧ ఆ. ౧౫౭.) కం...... నీమానసమునఁ గృప గలిమికిఁ గాన్. (స్త్రీ. ౧ ఆ. ౮౭.)" అనురీతి ప్రయోగములును గలవు. కాను శబ్దమునకుఁ బరముగా 'కల' మున్నగువాని యధ్యాహారమును గవిప్రయోగ దృష్టముగుచున్నది. (చూ. ౩౦౬ I విష.) క. నీచెప్పెడు పెద్దలు ద్రో। ణాచార్యుఁడు మొదలు గాఁగ నని కొల్లని వా। రై చన్న। (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౨౫౦ ప) (ద్రోణాచార్యుఁడు మొదలు గాఁగన్ = మొదలుగాఁగలవారు.) మత్తకోకిలము. అంబుధీశుఁడు లోనుగా సుర లస్మదాకృతు లుర్వి.........(ఆర. ౪ ఆ. ౨౬౮.) (అంబుధీశుఁడు లోనుగాన్ = వరుణుఁడు లోనగు.)

"ఒకానొకచో నన్నంతమగు నగు ధాతువు దీర్ఘంబునకు భావార్థంబున నున్న పదంబగునపుడు హ్రస్వమును గానంబడియెడి. ఉదా:—క. తరుణీ యేరికిఁ జెల్లునె । యరయఁగ నేమింతవార మనుకొన నిజిగోఁ । బిరువీఁకు గనున్నది తాఁ । గర మద్భుతమైన సఖితి కయ్యము చేతన్. (కనున్నది = కానున్నది యని యర్థము. పిరువీఁకు కర్త.) (కళా. ౧ ఆ.). ఉ.........నీకు నాథుఁడు గనున్న మహామహు నా నృపాలు నా । కెప్పుడు చూడఁగాఁ గలుగు. (నాథుఁడు గనున్న=నాథుఁడు కానున్న యని యర్థము.) (కళా. ౫ ఆ.) మొం. సూరి యనుప్రయుక్తమగు 'కాను' శబ్ద దీర్ఘమునకే హ్రస్వము వచ్చునని సూత్రింపఁగా దానిని సామాన్య విధిగ నెన్ని త్రిలింగలక్షణశేషకర్త యనుప్రయుక్తము కాని స్థలమందును హ్రస్వము గల్గుట గలదని యొక విశేషమును సూత్రించెను. అట్లు సూత్రించుటలోఁ దనకు లభించిన కళాపూర్ణోదయ ప్రయోగద్వయమునందె వర్తిల్లునట్లుగ ననుగమమును గల్పించెను గాని పింగళి సూరన యట్లు ప్రయోగించుటకు మూలమా యనఁదగు స్థలాంతరము

లందును గ్వాచిత్కముగా నట్టి హ్రస్వము గవి బ్రహ్మాదిగ్రంథములందుఁ జూపట్టుచున్నది. క. తనయింటఁ గలుగు నన్నము । మును దేవతలకు నివేద్యముగఁ జేసి ప్రణా । మ నియమ సహిత సమర్పణ । మునఁ గృతకృత్యుఁడు గవలయుఁ బురుషుండనఘా. (ఆను. ౪ ఆ. ౨౬ ప) (కవలయును = కావలయును). సీ. అనుపమముక్త్యంగ నాథీశుఁడు గంగోరు నతఁడేల కుజనుల సతుల కోరుఁగు. (నన్ని. కు. ౬ ఆ. ౭౨౨). (కంగోరు = కాంగోరు). ద్విపద. నీకుఁ । దాఁ బ్రధాని గఁదగు ధరణీశ యనిన. (బసవ. ౨ ఆ. ౧౦.) తాను బ్రధాని 'కఁదగును' అని కాని 'ప్రధానిగ నుండఁ దగును' అని కాని యర్థము చేయక తీరదు. గీ. నాభిరంధ్రంబు సప్త కంఠ స్వరములు । మూఁడు నత్యంత గంభీరములు గవలయు. (కాశీ. ౪ ఆ. ౨౬ ప.)

బాలవ్యా. ఉన్న కల న వర్ణకంబుల మీఁది తచ్ఛబ్ద వకారంబునకు
౩౮౭ VII విష. లోపంబు విభాష నగు. ౧౧౭.

సంజీవని. ౩౮౭ VII విష:—ఈసూత్రమున కీవలను ౨౧౦ IX విషయమున వ్యాఖ్యచేయఁబడెను. ౨౧౦ VIII విషయము సైత (ఇందె ప్రయోగములు చూపఁబడినవి.) మీవిషయమునఁ జూడనగును. చేయుచున్నవాఁడు = చేయుచున్నాఁడు. చేయఁగలవాఁడు = చేయఁగలాఁడు. చేసినవాఁడు = చేసినాఁడు మున్నగునవి జంటపదములె యగుటచే నీసందర్భమున వివరింపఁబడెను.

బాలవ్యా. వలయ్యాది క్రియలకుఁ గర్తయగు భావంబునందు
౩౮౭ VIII విష. నజీ యగు. ౧౨౨.

సంజీవని. ౩౮౭ VIII విష:—ఈసూత్రమున కీవలను ౩౦౯ I విషయమున వ్యాఖ్యచేయఁబడెను. ౩౦౯ విషయము సంయుతము చూడ నగును. ఇవియు జంట పదములె యగుటచే నిటఁ బ్రదర్శింపఁబడెను.

క్రియాః ప్రసిద్ధా బహవ । శ్శబ్దపల్లవ సంజ్ఞికాః ।
శబ్దశక్త్యా పరిప్రాప్త । స్సర్వత్రార్థోహి గృహ్యతే.
(విక్రి. క్రియా. ౨౯-౩౨ శ్లో. అహో. ౫౦౪ విష.)
ప్రథమాయాం ద్వితీయాయా । స్సంబన్ధ స్తత్ర సమ్మతః.
సన్నయా. తయో ర్విధి ర్యథాయోగం । తత్సమా ద్వైకృతా
ధర్మణీయము. దపి । క్రియాయా ఉపచారః స్యా । త్పృథమాపద
౩౮౪ విషయము. సంగతౌ । అకర్మకత్వం ప్రాయ స్స్యా । త్పర త్రో భయ
సమ్మతిః । క్వచి ద్విభక్తి వైచిత్ర్యం । దృశ్యతే కవి
భాషితే । క్వచి న్నైవ వికారః స్యా । ద్రూఢత్వా

చ్ఛబ్ద పల్లవే। కేచి చ్ఛబ్దవిశేషాః స్యుః। క్రియాయోగే
ప్రతాన్వితాః। (వికృ. క్రి. 30-31-32-33 కా.
అహో. ౫౦౮-౫౦౯-౫౧౦ పు.)

కల్పతరువు. 3౮వ వివః—శబ్దపల్లవ సంజ్ఞకాః=శబ్దపల్లవము లను సంజ్ఞగల, బహవః - క్రియాః = అనేకములయిన జంట శబ్దములగు క్రియలు, ప్రసిద్ధాః = కవి ప్రయోగములందుఁ బ్రసిద్ధములయి యున్నవి. పల్లవ మనఁగాఁ జిగురు. రెండు దళము లేకీభవించి పల్లవముగా నంకురించినట్లు రెండుశబ్దములు కలిసి యొక శబ్దముగ నేర్పడుటచే నట్టిది శబ్దపల్లవ మనిపించుకొనును. పల్లవమువంటి శబ్దమని తాత్పర్యము. ఇట్టి వ్యుత్పత్తినిబట్టియు బాలవ్యాకరణ ప్రౌఢవ్యాకరణాదులను బట్టియు శబ్దపల్లవ పూర్వావయవము నామమే కానక్కఱ లేదనియు ధాతువైనను గావచ్చుననియు నుత్తరావయవము మాత్రము ధాతువే యై యుండవలయు ననియుఁ దోఁచుచున్నది. శబ్దపల్లవసంవర్గోపదిష్టములగు నీయాథర్వణ కారికలను బట్టియు వీనికి వ్రాయఁబడిన కవిశిరోభూషణ వివరణోదాహరణములను బట్టియు శబ్దపల్లవధాతు పూర్వావయవము సుబంతమే యై యుండవలయుననియు నయ్యది ప్రథమాంతముగఁ గాని ద్వితీయాంతముగాఁ గాని యుండుట సమ్మతమనియు విశదమగుచున్నది. అట్లె యహోబలపండితుఁడు శబ్దపల్లవములుగా నుదాహరించిన పెక్కు ధాతువులలో నొక్కటైనను ధాతు పూర్వావయవము కానరాదు. ఎల్ల యుదాహృతులును సుబంత పూర్వావయవములు గానె యున్నవి. అట్లయినను వికృతి వివేక టీకాకర్త యహోబలపతినే యనుసరించి కవిశిరోభూషణములోని సుబంత పూర్వావయవ ధాతువులను మాత్రమె శబ్దపల్లవములనుగా నుదాహరించియు శబ్దపల్లవవివరణమున "ధాత్వాదుల కనుప్రయుక్తంబులై విలక్షణార్థాభిధాయకంబులగు ననేకధాతువులు శబ్దపల్లవము లనిపించుకొనును" (వికృ. 30 కారి. టీక.) (౧౬౯ పు.) అని వ్రాసెను. ఈవ్వితింత్రిణీ సీతారామకవి పెట్టిన భిక్షమె బాలవ్యాకరణ కర్తృప్రభృతులగు తరువాతివారి కెల్ల గతి యయ్యెను. బాలవ్యాకరణాదులందె కాక నన్నయాథర్వణీయ వివరణమగు నారాయణీయాంధ్రవ్యాకరణ గాణపతవివరణములందును నట్టి వికృతి వివేక టీకా వాక్యమె విస్తరింపఁబడెను. "ధాత్వాదులకు ధాతువు లనుప్రయుక్తంబులయి విలక్షణార్థాభిధాయకంబులగు నీయవి శబ్దపల్లవంబులు నాఁబడు" (బా. క్రి. ౧౧౮.) అని సూత్రించి సూరి కవిశిరోభూషణోదాహరణములను జాలవఱకు విడిచి "మారుచుండు..............ఆఁకొను" మున్నగు మూర్ధాంతరానుకూలోదాహరణముల

నొసంగెను. ఆపి శబ్దముచే సమన్వయమును స్పష్టమగును. 'కొనిపోవు' అని సూరి యుదాహరించెను. అట్టి సూరి మార్గమును శబ్దవివారెల్ల ననుసరింపసాగిరి. అప్ప యాథర్వణీయాంధ్రీకరణ నారాయణీయము గాణపతవివరణము మున్నగు వివాదమార్గము ననె పోవుట యెంత. 'గీ. సంగతిమెయి వైకృతమెయి తత్సమమెయి నైన। ప్రథమకు ద్వితీయకు నిట సంబంధ మొదవు' (నారా. క్రి. ౧౦౫ గారి. ౭౨ ప.) అని మూలముండంగా దాని వివరణ మీక్రింది రీతిని వ్రాయుట యేమియా? "ధాతువులు ధాత్వాదుల కనుప్రయుక్తంబులయి పిలువకార్థాభి ధాయకంబులగు నయ్యవి శబ్దపల్లవంబులు నాంబడు. పల్లవశబ్దమున కిట లక్షణాచే సంప్రాప్తార్థకత్వము. శబ్దపల్లవము లనంగాం గ్రియాసామాన్యపదములకుం జివర చేరంగా నేర్పడినవి యగుటను వ్యుత్పత్త్యర్థము" ఈతండి వాక్యమున కర్థమేమో? యెవడి వ్యుత్పత్త్యర్థముతో నిట్లు సంపన్నమగునో తెలియకున్నది. "గీ. శబ్దపల్లవ క్రియలు లౌకిక ప్రతిపత్తిర్థ। ములుగ నవయవార్థ విహీనమై యొసంగు।........" (నారా. క్రియా. ౧౦౬ గారి. ౭౩ ప.) శబ్దపల్లవక్రియ లవయవార్థ విహీనము లగునంట! మీరుదాహరించిన "క్రియాయా ఉపచారః స్యాత్" అను నథర్వణ సూత్రమును దాని కవిశిరోభూషణ వివరణమును వీరికెట్టి యర్థము నిచ్చినవో తెలియకున్నది? "ఔపచారికార్థంబు = లాక్షణికార్థము. వ్యుత్పత్త్యర్థరహితమైయుండి సమస్తముగ నొక విలక్షణార్థమును దెలుపుచుండునని భావము" (గాణ. ౧౦౬ గారి. ౭౩ పద్యపు వివరణము). ఇట్లు సూరి యర్థమును స్వీకరించుట కేల యత్నించిరో తెలియకున్నది. "క్రియాయా ఉపచారః స్యాత్ ప్రథమాపదసంగతౌ" అని యథర్వణుండు శబ్దపల్లవ ధాతువుయొక్క పూర్వావయవము ప్రథమాంత మగునపుడు మాత్రమె యుత్తరావయవమగు క్రియ యర్థము కర్తయందౌపచారిక మగునని చెప్పుచుండంగా నెల్లవిధములగు శబ్దపల్లవ క్రియలును నవయవార్థ విహీనములగునని వచించుటకు వీరెట్లు గడంగిరో తెలియకున్నది. ఈసందర్భమున వీరికెల్ల మార్గదర్శకుండగు వికృతివివేక టీకాకర్త కీక్రింది కవిశిరోభూషణపంక్తి సరిగా నర్థము కాలేదని తోంచుచున్నది. "ఆధేయనిష్ఠ క్రియాయా ఆధార ఆరోపణ ముపచార ఇత్యుచ్యతే" (అహో. ౫౦౮ పు.) "ఆధేయక్రియను సాధార క్రియయందారోప ముపచారమనుట" (వికృ. టీక. ౩౧ కా. ౧౬౯ పు.) "తా - క్రియను నుపచారము ప్రథమావిభక్తితోం గూడికొనినదగు చుండంగాం దలుచుగా సకర్మకత్వ మగును." (వికృ. ౩౧ కా. తాత్పర్యము. ౧౭౦ పుట.)

౩౨౮ విషయమున వచింపంబడినట్లుగ నాంధ్రభాష యనంతమును జిత్ర స్వభావములతోం గూడినదియు నయియున్నది. "భాషేయ మతిశా తత్ర । దేశ్యా

చిత్ర స్వభావయుక్ । తచ్చిత్ర కాణాదుస్తథాప్యత్ర । పూజ్యపాద సుభాషితే...... భూయసీ దేశ్యశబ్దేషు । లోపవర్ణాగమ శ్రుతిః" (3౬౮ విమ). అను చొప్పునఁ దెల్గున విశేషార్థము గల్గునప్పుడును నొక్కొకచో నర్థవిశేష మంతగా లేనప్పుడును గొన్ని శబ్దముల మేళనము ప్రసిద్ధమై వివిధములగు లోపాదేశాదులతో ననేకస్థలము లందుఁ జూపట్టుచున్నది. అట్లు మేళగించిన శబ్దముల గుదినిని (మొత్తమును) శబ్ద పల్లవ మనుట ప్రామాణికుల యాశయము కాదు. (3౮౭-3౮౭ I మొ. 3౮౭ VI విమ). శబ్దపల్లవసంజ్ఞ సంస్కృతాది వ్యాకరణములం దెందును గన్పట్టదు. భట్టాకరుఁడును వాడ లేదు. ఈసంజ్ఞ నథర్వణాచార్యుఁడె మొదట వచించెనని తోఁచుచున్నది. పయిసందర్భమునుబట్టి - చదువుచుండు - చదువఁగల్గు - చదువఁబడు - చదువుకొను - మొదలగు ధాతువులును, బా. క్రి. ౧౦౫ సూత్రము మొదలు ౧౧౭ సూత్రము వఱకు వివరింపఁబడిన వివిధములగు శబ్దముల జంటలుగా నుండు ధాతువులును నింకను వివిధములగు శబ్దముల జంటలును శబ్దపల్లవము లనఁబడుట సంప్రదాయము కాదు. (సూ. 3౮౭-3౮౭ I మొ. 3౮౭ VI). జంటశబ్దములలోఁ బూర్వావయవము సుబంతముగాను నుత్తరావయవము ధాతువుగాను నుండు రూపములుమాత్రమె శబ్దపల్లవములని యథర్వణునిచే నుపదేశింపఁబడినట్లు కన్పట్టుచున్నది. ధాతువులు నవ్యయములును బూర్వావయవములుగా నున్నవి శబ్దపల్లవము లనుట యథర్వణసమ్మతమని యాతని పై వివరణమువలన తోఁచనేరదు. కాలక్రమమున నర్వాచీనులు నథర్వణోపదిష్ట వివరణమునకు భిన్నములగు వానిని సైత మనఁగా ధాత్వాదులు పూర్వావయవముగాను ధాతుమాత్ర ముత్తరావయవము గాను నుండునవెల్ల శబ్దపల్లవములె యని వ్యవహరింపసాగిరి. అందును నొకరీతి లేదు. ఒక్కొక్క రొక్కొక్క రీతిని వ్యవహరించియున్నారు. తుదకి బాలవ్యాకరణ ప్రౌఢవ్యాకరణములకైనను నైకమత్యము కానరాదు. బా. క్రి. ౧౦౫ మొదలు ౧౧౭ వఱకుఁగల సూత్రములందు నిలువఁబడు - పండుకొను - అపదెంచు - అరుదెంచు - (రాఁడయ్యెను) రాఁడగు - లెస్సయగు (లెస్సగ) వండుచుండు - వండఁగల్గు మున్నగు వివిధములగు జంటశబ్దములతోడి ధాతువులు ప్రసంగింపఁబడెనే కాని యవి శబ్దపల్లవములని వచింపఁబడలేదు. అథర్వణుఁడు తలంపని యొక నూతన లక్షణము వికృతివివేకానుసారి సూరిచే నుద్దేశింపఁబడినట్లు పొడముచున్నది. అట్టి జంటశబ్దముల ధాతువులలోఁ బూర్వోత్తరావయవశబ్దముల యర్థమునకన్నఁ దన్మిశ్రణ శబ్దపల్లవ ధాత్వర్థమందు వైలక్షణ్య ముండవలయునని సూరియుఁ దదనుయాయులును దలంచినట్లు బా. క్రి. ౧౧౮ సూత్రము మున్నగువానివలన స్పష్ట

పడుచున్నది. కాని ముందు వివరింపఁబోవు రీతిని వారిచ్చిన యుదాహృతులం దట్టి యర్థ వైలక్షణ్యము నియతముగాఁ జూపట్టుచున్నది. (3౮ర I విష). ప్రౌఢ వ్యాకరణకర్త యట్టి జంటశబ్దముల ధాతువులను గొన్నిటిని శబ్దపల్లవములనియుఁ గొన్నిటిని ద్వ్యక్షరమువ క్రియలనియు నీక్రిందిరీతిఁ వ్యవహరించెను. "శబ్దపల్లవ క్రియలును ద్వ్యక్షరయువ క్రియలును సమాస్తంబులం బునర్గృహీతంబులగుచోఁ దత్పూర్వావయవంబులకు లోపంబు విభాషనగు. ఉదా:—ఆ లతాంగిఁ దో। డ్కొని చనుదెమ్ము తేనసువు గూడనిపక్షిపుంగము (భోజ. 3 ఆ). ఇలపుం దివికిం జననిచ్చు నిచ్చి యేనని వెసవార్చు......(భాస్క. ఆ. కాం. ౨ ఆ). పక్షమున - చనుదే - చన నిచ్చి - మొ." (ప్రౌఢ. క్రియా. ౨౪ సూ). ఇందు 'చనుదెమ్ము' అనునది శబ్దపల్లవక్రియయనియు "చననిచ్చు" అనునది ద్వ్యక్షరయువ క్రియయనియుఁ నుదాహరింపఁబడెను. 'చనుదెమ్ము' అనునది శబ్దపల్లవ క్రియయనుట సూరికి సమ్మతముకాదు (చూ. బా. క్రి. ౧౧౧ సూ). సూరిశబ్దపల్లవముల నుదాహరించుటలో 'చనుదెంచు' మున్నగు పూర్వసాధిత రూపములలో నొక్కటినేని చూపలేదు. 'చనుదెంచు' మున్నగురూపములను ౧౦౯ మొదలు ౧౧౭ వఱకుఁగల సూత్రములతో వేఱుగ నిరూపించి తద్భిన్నములగు శబ్దపల్లవములను వేఱుగ నుపదేశించెను. (బా. క్రి. ౧౧౮).

శబ్దశక్త్యేతి:—శబ్దశక్త్యా = శబ్దమునకుఁగల యర్థబోధకతా శక్తిచేత, పరిప్రాప్తః = సంభవించినట్టి, అర్థః = అర్థమె, సర్వత్ర = అంతటను, గృహ్యతేహి = గ్రహింపఁబడును. "శబ్దశక్తిమహిమ్నా యో ఽర్థః ప్రాప్తశ్శాస్త్రమాత్రే తాదృశ ఏవార్థః ప్రామాణికైర్గృహ్యతే, వివక్షితార్థ ప్రతిపాద నాక్షమం పదం నప్రయోజ్య మిత్యర్థః." (అహో. ౫౧౦ పు). శబ్దము నుచ్చరించినతోడనె యొకానొక యర్థము స్ఫురింపఁజేయు నీశ్వరేచ్ఛ శబ్దశక్తి యనఁబడును. "శక్తిగ్రహ - పుం. శివే. కార్తికేయే - శబ్దశక్తిజ్ఞానే - అస్మాత్పదా దయ మర్థో బోద్ధవ్య ఇతీశ్వరేచ్ఛా శక్తిరితి తార్కికాః. తద్జ్ఞానంతు వ్యాకరణాదిభ్యః - అత ఏవ శక్తి గ్రహం వ్యాకరణోపమాన। కోషాప్తవాక్యా ద్వ్యవహారతశ్చ। వాక్యస్య శేషా ద్వివృతే ర్వదన్తి। సాన్నిధ్యత స్సిద్ధపదస్య వృద్ధా ఇతి ప్రాహుః" (శబ్దా. చిం). ('వ్యవహారతశ్చ' అనఁగా లోకవ్యవహారమునుండియుఁ గవిప్రబంధ వ్యవహారమునుండియు శబ్దశక్తి గ్రాహ్యమగునని తాత్పర్యము). ఈరీతిని శబ్దపల్లవముల యర్థము కవి వ్యవహారజ్ఞేయమని యొప్పుచున్నది. అర్థము మహాకవి ప్రయోగముల మూలమునఁ దెలిసికొన్నట్లె వాని సంధియందలి వర్ణలోప వర్ణాదేశ ప్రభృతులు నైతము ప్రయోగవేద్యము లని యెన్నునది.

ప్రథమాయా ఇత్యాది:—ప్రథమాయాః = ప్రథమావిభక్తియొక్కయు, ద్వితీయాయాః = ద్వితీయావిభక్తియొక్కయు, సంబన్ధః=అన్వయము, తత్ర = ఆశబ్దపల్లవము లజంట కూఁడు, సమ్మతః = సమ్మతమగును తయోః=ఆజంట శబ్దములయొక్క, విధిః=విధానము, తత్సమాత్=తత్సమశబ్దమునకంటెఁ బరమగునట్లు గాఁగాని, వైకృతాదపి = అచ్ఛికశబ్దమునకంటెఁ బరమగునట్లుగాని, యథాయోగమ్=యథాప్రయోగముగా ధాతువు నిల్పుట సమ్మతమగును. ప్రథమాపద సంగతౌ=శబ్దపల్లవపు జంటలోని పూర్వపదము ప్రథమాంతమగునపుడు, క్రియా మాః=ఉత్తరశబ్దమగు క్రియయొక్కయర్థము, ఉపచారఃస్యాత్=ఆధార భూతకర్తయం దౌపచారికముగా వర్తిల్లును. ఇట్లు ప్రథమాంతము పూర్వపదమగునపుడు, ప్రాయః=తఱుచుగ, అకర్మకత్వం స్యాత్ = ఆశబ్దపల్లవ క్రియ కకర్మకత్వము సంభవించును. 'ప్రాయః' అనుటచే నరుదుగ సకర్మకత్వమును గల్గవచ్చును. పరత్ర = అందలి పూర్వపదము ద్వితీయాంతమగునపుడు, ఉభయసమ్మతిః=సకర్మకత్వాకర్మకత్వములు రెండిటికిని సమ్మతి గల్గును. ఉదా:—పూర్వావయవము ప్రథమాంతమగునపుడు:—రూపఱు = రూపుచెడు= నశించు; పెంపఱు = పెంపుచెడు = క్షీణించు = నశించు. 'వాఁడు రూపఱెను' అనుచో రూప మాధేయము, 'వాఁడు' అను తత్పదార్థ మాధారము. ఈ వాక్యమునందు నశించినది యాధేయభూతమగు రూపమె యయినను నట్టి నశించుట యాధారభూత తత్పదార్థమం (వానియందు) దుపచరిత మగుచున్నదని గ్రహింపవలయును. ఇట్టె యంతట నెఱుంగునది. 'రూపఱు' అనుదానిలోని పూర్వావయవము తత్సమము. 'పెంపఱు' అనుదానిలోని పూర్వావయవ మాచ్ఛికము. రూపఱు పెంపఱు మున్నగు ప్రథమాపద సంగతిగల శబ్దపల్లవము లకర్మకము లగుచున్నవి. ప్రాయశ్శబ్దముచేఁ గ్వాచిత్కముగా సకర్మకత్వమును గలదు. "అలఘుభుజా నను వివాహమగుదే యనినన్" (ఆది. 3 ఆ. ౧౬3). ఇట 'వివాహమగు' అనునది సకర్మకమగు శబ్దపల్లవధాతువు ఇం దగునట్టిది యనఁగా జరుగునట్టిది వివాహము. అట్టి 'అగుట' అనునది కర్తయగు యయాతి నౌపచారికముగా నాశ్రయించుచున్నది. శబ్దపల్లవ పూర్వావయవము ద్వితీయాంతమగుట కుదాహరణము:—చిందులాడు = నాట్యమాడు = నర్తించు. 'చిందులన్ = చిందులు+ఆడు = చిందులాడు' అను శబ్దపల్లవమునందలి పూర్వావయవము 'చిందులన్ = చిందులు' అనునది ప్రథమాంతమెయైనను నది ద్వితీయార్థకము. ఇది యకర్మకత్వోదాహరణము. ఇంక ద్వితీయాంతము పూర్వావయవ మగునప్పటి సకర్మకత్వోదాహరణము:—'ఆమె వానినిఁ జెట్టపట్టెను' అనుచో 'చెట్ట' యనఁగా నడ్డిమీఁది భాగము. లేదా

హాస్తము. ఇట 'చెట్టన్ = చెట్ట' అనునది ప్రథమాంతమైనను ద్వితీయార్థకము. సకర్మకధాతువు.

పయిరీతినె యీకారికల కహోబలపండితుఁ డర్థముచేసెను. "అకర్మకత్వం ప్రాయః స్యా దిత్యస్య పూర్వేత్రాన్వయః. పరత్ర = ద్వితీయా సంబన్ధస్థల ఇత్యర్థః. అత్రాధేయ నిష్ఠక్రియాయా ఆధారే ఆరోప ఉపచార ఇత్యుచ్యతే. వెంపెక్కుచున్నాఁడు.........దెసచెడి - దిక్కుచెడి - పదనెక్కి - లావతి - వెంపతి - బలమతి.........సొంపారి - వెంపారి.........ఇత్యాదిరూపాణి ప్రథమాసంబన్ధ ఉదాహరణమ్. ప్రాయోగ్రహణాత్ క్వచిత్ సకర్మకత్వమపి.........అలఘుభుజా నను వివాహ మగుదే యనినన్ ఇత్యాదివచన మాచార్యస్య......చిందులుద్రొక్కి - నాట్యమాడి - త్రొక్కులాడి.........విజయంచేసినతఁడు .... ఏతాదృశాని రూపాణి ద్వితీయాసంబన్ధ అకర్మకత్వ ఉదాహరణమ్. అతని మార్కొని - వీడ్కొని - చేకొని.........చెట్టపట్టి.........ఇత్యాదీని బహూన్యుదాహరణాని సకర్మకత్వే." (అహో. ౫౦౭-౫౦౮ పు).

ప్రయోగములు:— తే-గీ. పథ్యముగ పల్కు ప్రియులందు బలిమినైనఁ । బలుకవలయు మోమోడక.........(సభా. ౨ ఆ. ౧౮౨). క. సుందరిఁ బాంచాలేంద్ర సు । తం దోడ్కొని రమ్ము.........(సభా. ౨ ఆ. ౨౧౧). చ......... నిన్నునుం । బుడమిని దమ్ముఁ గోల్పడిరి పార్థివ భవత్పుతులైన పాండవుల్. (సభా. ౨ ఆ. ౨౧౪). క. సాహసమున నుద్బాహు గ । దాహతి దుర్యోధనాదులగు రిపుల జగ । ద్ద్రోహుల జంపుదు నత్యు । గ్రాహవమున హరిహరాదు లడ్డంబైనన్ (సభా. ౨ ఆ. ౨౮౫). క. పోయెద నీవును విజయము । చేయుము యందులకుఁ జెలిమి సేయుము నాతోన్ (అర. 3 ఆ. ౮౮). క. నాకారణమున బుత్త్రీజుఁ । డేకాంతమ నరకగతికి నేఁగెను వానిం । దోకొని పోయెద నని శుభ । లోకంబున కరిగెఁ ద్రిదశ లోకస్తుతుఁడై (అర. 3 ఆ. ౨౨౦). మొ.

క్వచి ద్విభక్తిత్యాదిః—క్వచిత్ = శబ్దపల్లవ క్రియలలోఁ గొన్నియెడల, విభక్తి వైచిత్ర్యమ్ = వివిధ విభక్తులు నిల్చెడి వైచిత్రి, సప్తమ్యాదులచోటఁ బ్రథమనిల్చు వైచిత్రి మొదలగునది, కవిభాషితే = కవిప్రయోగములందు, దృశ్యతే= కనఁబడుచున్నది. ఉదా:—"నిన్ను దానిం బెండ్లి చేసెదన్. నీకు దానికిఁ బెండ్లి చేసెదన్. ఇద్దఱకుఁ బెండ్లియగున్ ఇత్యాదౌ విభక్తి వైచిత్ర్యం ప్రామాణిక ప్రయోగతో వగన్తవ్యమ్." (అహో. ౫౧౦-౫౧౧ పు). క. నైపము నాపద నైచిన భూపాలా.........(భాస్క. అరణ్య. శ. ర).

క్వచి న్నైవేత్యాదిః—క్వచిత్ = ఒకప్పుడు, రూఢత్వాత్ = కవిప్రయోగ ప్రసిద్ధమగుటచేత, శబ్దపల్లవే = శబ్దపల్లవక్రియయందు, వికారః నైవ స్యాత్, గ స డ ద వాదేశాది వికారమును గలుగదు. ఉదా:—"చేకొని ఇత్యాదౌ న 'గ' కారాది వర్ణవికారః. క్వచిన్నైవ వికారః స్యాత్। రూఢత్వా చ్ఛబ్దపల్లవ ఇతి తస్యైవోక్తేః" (అహో. ౫౦౯ పు). శబ్దపల్లవ పూర్వావయవము ప్రథమాంతము ద్వితీయార్థక ప్రథమాంతము, క్వచిద్వికల్పి వైచిత్ర్యమును చెప్పిన షష్ఠ్యర్థకద్వితీయార్థక ప్రథమాంతము కానోపును గాన "గ స డ ద వాః స్యుః ప్రథమామాత్రా" దిత్యాది చెప్పిన నిత్యముగా రావలసిన గ స డ ద వాదేశ వికారమున్నైతము రాకుండుట గలదని తాత్పర్యము. క.........వానిం। దోకొనఁ బోయెద నని శుభ। లోకంబున కరిగెఁ ద్రిదశలోకస్తుతుఁడై (ఆర. 3 ఆ. ౨౨౦). (ప్రాసగతము). (చూ. ౭౮ IV విధ). ఉ. ప్రాకట ధర్మతత్త్వవిదు బ్రాహ్మణముఖ్యుఁ బురోహితుం డుగాఁ। జేకొనువారము.........(ఆది. ౭ ఆ. ౧౫౫). ఉ.........పాండవుల్। నేపడిరేని చంప నఱసేయక చెప్పెద సవ్యసాచి పైఁ। గోపము పెద్ద.........(ఉద్యో. ౪ ఆ. ౬౮). క.........। పైపడు నాపద నైఁచిన। భూపాలా.........(భాస్క. ఆర. ౨ ఆ. శ. ౪). గీ. కైకొనుము దీని నని యిచ్చె నాకవనిత।.........(నైష. 3 ఆ. ౧౨౦). (౭౮ IV విధ).

కేచి చ్ఛబ్ద విశేషా ఇత్యాదిః—కేచిత్ = కొన్ని, శబ్దవిశేషాః = విశేషశబ్దములు, క్రియాయోగే = క్రియతోఁ గూడునపుడు, ద్రుతాన్వితాః = ద్రుతాగమ యుక్తములు, స్యుః = అగుచున్నవి. ఉదా:—"వెలవెలఁ బోయి - విన్నఁబోయి - ఒడఁబడి - తడఁబడి. ఇత్యాదికం చోభయత్రాపి గ్రాహ్యమ్ - కేచి చ్ఛబ్ద విశేషాః స్యుః। క్రియాయోగే ద్రుతాన్వితా ఇత్యుక్తేః. ఒల్లంబోటు ఇత్యత్ర ఒల్ల నితి వ్యతిరేకార్థకో దేశ్యశబ్ద ఇతిబోధ్యః" (అహో. ౫౧౦ పు). (చూ. ౯౦ I విధ. ౨౭౨ I విధ). ప్రయోగములు:—చ. తడఁబడె దివ్యబాణముల తంత్రము మంత్రము దప్పెడున్।.........(భీష్మ. 3 ఆ. ౩౫౧). క. చెంగట సుద్దాలేలఁ గూ। డం, గించిన్మాత్రమును దడంబడక సము। త్తుంగస్వరముల.........(వరాహ ౪ ఆ. ౯3 షూ. రా. ని). ఆ-వె. జగతి నాఁడుఁదనము మగతనమును దడం। బఱుచుకొనుఁడి యెందు నెఱుఁగఁబడదు (కళా. ౫ ఆ. ౯౨). మ......వెవ్వెలఁ బాఱె దీపకళికా వ్రాతంబు శాతోదరీ (మనుచ. 3 ఆ. ౫౬). క. ఒసఁగు నెడఁ గసరు గర్జిలు। నొసఁగి యొసఁగి వెల్లఁబాఱు (బొగి నీకడఁ జన్। విసువక యొరఁగఁగ నేర్చునె। యసన్మశగతి నంబువాహ మహాబళనరసా (కావ్యాలంకార సంగ్రహము.

౨ ఆ. శ. ర.). ఇంకను ననేకవిధములగు వర్ణలోప వర్ణాదేశాదికార్యములు శబ్దపల్లవములందుఁ గల్గును. "భూయసీ దేశ్యశబ్దేషు । లోపవర్ణాగమ శ్రుతి"రిత్యాద్యథర్వణకారికలె యందులకు మూలమని యెఱుంగునది. (3౨౦ విష). ఉదా:— తలఁపు+పోయు = తలపోయు - ఆఁకలి+కొను = ఆఁకొను. అలవు+పడు = అలవడు. ఆడట+పోవు = ఆపోవు. విజయము+చేయు = విజయంచేయు - చొప్పు+పడు - చొప్పడు - మొ.

ధాత్వాదులకు ధాతువు లప్రయుక్తంబు లయి విల
క్షణార్థాభిధాయకంబు లగు నీయవి శబ్దపల్లవంబులు
నాఁబడు. ౧౧౮.

బాలవ్యాకరణ వివరణము. 3౪౮ I విషయము.

కూర్చుచుండు - నిలుచుండు - పరుండు - పన్నుండు -
ఆకొను - ఈకొను - ఈయకొను - ఇయ్యకొను -
రక్కొను - త్రెక్కొను - మేకొను - మయికొను -
మేలుకొను - మేలుకను - మేలుకాంచు - అలవడు -
ఏరుపడు - చొప్పడు - వెలువడు - తలపోయు -
వాసపోయు - ఆపోవు - కొంపోవు - కొనిపోవు -
విజయంచేయు - కయివ్రాలు - తూపాడుచు ఇత్యా
దులు శబ్దపల్లవంబులు.

సంజీవని. 3౪౮ I విష:— ధాత్వాదులకు = ధాతువులు మున్నగువానికి, ధాతువు లప్రయుక్తంబు లయి యనుటచే శబ్దపల్లవముల యుత్తరావయవము మాత్రము ధాతువై యుండవలయుననియుఁ బూర్వావయవము ధాతువుగాని ధాతుభిన్నమగు శబ్దాంతరముగాని కావచ్చుననియు విశదమగుచున్నది. ఇంక నిట్టి శబ్దముల జంట విలక్షణార్థాభిధాయకము నగు ననఁగా నవయవభూత శబ్దద్వయపు మేళనమువలన వానియర్థమునకు భిన్నమగు నొక విలక్షణమగు నర్థము దానిచే వాచ్యమగునని యర్థము. శబ్దపల్లవ ధాతువులలోని పూర్వావయవము ధాతువు కావచ్చుననుటను స్థాపించు ప్రాచీన ప్రామాణిక వచనప్రమాణము కానరాదు. ఇంక నవయవభూతశబ్దద్వయార్థముకన్న భిన్నమగు విలక్షణార్థము కలుగవలె ననుటయు నిరాధారమే. ఈ రెండు విషయములును వికృతి వివేక టీకావాక్యము నూఁతగాఁగొని సూరి కల్పింపఁగా నర్వాచీనులెల్లఁ దన్మార్గానుయాయు లగుచు వచ్చిరి. అట్లనుసరించుటలో సైత మొకపద్ధతి లేదు. ఎవరికిఁ దోఁచినరీతిని వారు వ్రాయుచువచ్చిరి. కూరుచు+ఉండు = కూర్చుండు. కాళ్ళు మున్నగువానిని

గూరుచుచు (కూడఁ దీసికొనుచు) నుండుట యని యర్థ మగుఁదగును. కూరుచుండుటలో నధఃకాయమును గూడఁదీసికొనుట సంభవించు ననునది యనుభవసిద్ధము. ఇట్టి యర్థ మవయవ శబ్దార్థ విశేషరూపమె యగుఁదగునుగాని తద్విలక్షణమగు వేఱొక యర్థ మనుట సరి కాదు. 'కూరుచు' అనునది 'కూడు' ధాతువుయొక్క కాని, 'కూరు' ధాతువుయొక్క కాని ప్రేరణరూపము. కూడు+చు = కూరుచు. (బా. క్రి. ౮౦ సూ). "కూరుచు - దే, అ - క్రి - ప్రియపడు, ప్రే - కూడఁబెట్టు (రూ - కూర్పు) ...." (శ. ర). బా. గు. ప్ర. వ్యాఖ్యాత పయిరీతిని 'కూరుచుండు' అను దానిలోని పూర్వావయవము ప్రేరణార్థకమగు 'కూరుచు' అను ధాతువని తలంచినచో శబ్దపల్లవరూపము దర్థవైలక్షణ్యము బాగుగఁ జూపఁబడదని తలంచి కావలయు 'ప్రియపడు' అను నర్థముగల యకర్మకధాతువు దానిలోని పూర్వావయవ మనియు "కూరుచుండు - దే - అ - క్రి. (కూరిచి+ఉండు) ఆసీనుఁడగు 'నడచుచుఁ గూరుచుండుచును' (కా శీ. ౫ ఆ)........." (శ. ర). అను శబ్దరత్నాకరమును స్వీకరించి కావలయును నందలి పూర్వావయవము 'కూరిచి' అను క్త్వార్థకావ్యయమనియు నీక్రిందిరీతిని వ్రాసెను. "కూరుచుండు (కూరిచి+ఉండు). కేవల కూరుచు ధాతువునకు: బ్రియపడుట యర్థము. క్రియాంతర మేళనానంతరమందు కూరుచుండు = ఆసీనుఁడగుట యని యర్థము విలక్షణమయ్యె. నడచుచుఁ గూరుచుండుచును. (కాశీ. ౫ ఆ)" (బా. గు. ప్ర. ౪౦౯ పు. ద్వి. ము). "ధాత్వాదులకు = క్రియలు మొదలైనవానికి (ఆదిశబ్దముచే నామవాచకములు గ్రహింపఁబడును), ధాతువులు = క్రియలు, జతపఱుపఁబడినచో శబ్దద్వయ మేళనంబునకుఁ బూర్వమందున్న యర్థముకంటె నితరార్థము బోధించుచున్నవై యయ్యవి వ్యాకరణ పరిభాషంజేసి శబ్దపల్లవంబులనంబడు." (బా. గు. ప్ర. ౪౦౯ పు. ద్వి. ము). అని తాను నిర్వచించిన శబ్దపల్లవ లక్షణమునందలి యితరార్థమును బోధించుటను బయిరీతిని బాగుగఁ బ్రదర్శించెను. ఈ ప్రకాశికా వ్యాఖ్యాత శబ్దపల్లవ పూర్వావయవము ధాతువుగాని నామముకాని కావలయునని తన నిరూపణమును విడిచికొని శబ్దరత్నాకరానురోధమునఁ గావలయును క్త్వార్థక సంధినిసైతము తెచ్చిపెట్టుకొని 'కూరిచి' అనునది పూర్వావయవమనుచుఁ జూపెను. బా. సా. వే. వ్యాఖ్యాత యీప్రకాశికా వ్యాఖ్యావిషయమునెల్లఁ బూర్ణముగాఁ దనగ్రంథమున నెక్కించియుండుటచే దానిని గ్రంథవిస్తరభీతి నిట వేఱుగఁజూపలేదు. (బా. సా. వే. ౪౧౧ పు). అనుశాసనకర్త 'కూరిచి' శబ్దమును సంగ్రహించుకొనుటకుఁ గావలయు ధాత్వాదుల కనుచోటి యాదిశబ్ద మవ్యయములకును బోధకమగునని యిట్లు వ్రాసెను.

"ధాతువాచ్యాఖ్యానుకూలముగఁ జేరి కొన్ని ధాతువు లర్థాంతరమును దెల్పును. ఇవియే శబ్దపల్లవము లనఁబడును. ఉదా:— కొనిపోవు - చెప్పును - అపోవు - తలపోయు - వెలువడు - కూర్చుండు - నిలుచుండు........" (ఆం. శా. అ. క్రియా. ౪౭ సూ. ౨౪౭ పు. ద్వి. ము.). 'కొనిపోవు' అను సూరియాంధ్రీకృతియు నీమార్గమె యనుసరించినట్లు సూచించుచున్నది. నారాయణీయము గ్రాంథిక వివరణాకర్త యెల్ల గ్రంథముల నుదాహరణములను సంగ్రహించు కోర్కెతో నిచట సహా బల పండితీ యాచార్యాంధ్రోపనిషత్తుల జూపి తుదకు సూరిప్రభృతుల యాచార్యాంధ్రీకృతులను సైతము చూపుటలో 'కూర్చుండు' అనుదానిని సైతము నుదాహరించి దాని విభాగమును శబ్దరత్నాకరాదుల రీతినె "కూర్చుని+ఉండు" అనియె చూపెను.

రెండవ యుదాహరణమగు 'నిలుచుండు' అనుచోట, బా. గు. ప్ర. వ్యాఖ్యాత "కూర్చుండు" అనుదానిఁ గూర్చిన యుపన్యాసమును వీడి వేఱొక యుక్తమార్గమున శబ్దపల్లవమునందలి యుక్తయర్థవైలక్షణ్యమును జూపఁ గడంగెను. "నిలుచుండు (నిలిచి+ఉండు) = నిలఁబడియుండు, కేవల నిలుచు ధాతువునకు (౧) నిలఁబడు. (౨) ప్రతిష్ఠితమగు. (౩) ఉండు. (౪) శేషించు.(౫)అడ్డపడు అనిన, యనేకార్థములు గలవు. క్రియాంతరము మేళగించినప్పుడు 'నిలుచుండు' శబ్దమునకు నిలఁబడుట యొక్కటియే యర్థమగుచు తక్కుంగల యర్థములు స్ఫురింపవని తెలియునది. నిలుచు శబ్దార్థమైన నిలఁబడుట 'నిలుచుండు' అన్న ధాతు మిశ్రితమునకును నర్థమై నిల్చినను దక్కిన 'ప్రతిష్ఠితమగు' ఇత్యాద్యర్థము లీశబ్దంబునకు శబ్దపల్లవత్వావస్థయందు స్ఫురింపకుండుటయె విలక్షణార్థాభిధాయకత్వమని తెలియందగినది. ఇట్లే తక్కిన ధాతువులకును సౌకర్యంబున విలక్షణార్థబోధకత్వ మూహింపవలయును." (బా. గు. ప్ర. ౪౧౦ పు. ద్వి. ము). ఈసమర్థనము కేవల మసంగతమగును "విలక్షణార్థాభిధాయకత్వ"మున్నది కేవలము హాలికుఁడయని సమర్థించుచున్న దనఁదగును. 'నిలుచు = నిలుచుండు' అనునవి రెండును తుల్యార్థకములనుటలో సందియము లేదు. ఊతీయు 'నిలుచు' అనుదానికిఁ గల యితరార్థములెల్ల 'నిలుచుండు' అనుదానికి లేకుండుట "నిలుచు = నిలఁబడు. నిలుచుండు = నిలఁబడు" అనువాని విలక్షణార్థకత్వమును స్థాపించుననుట కేవలము నసంగతము లైయున్నవి. శబ్దపల్లవముల యర్థము వాని యవయవ భూతశబ్దములలో నొకదానిదై యుండిన నుండును. లేదా రెండిటి మేళనమునఁ గల్గఁదగు నుచితమగు నర్థమేని కానోపును. ఇది యర్థవైలక్షణ్య మనిపించుకొనదు. అయ్యది శబ్దమేళనమునఁ గల్గు నుచితమగు పరిణామమె యనఁదగును.

ఇట్టియెడల "కూరుచు+ఉండు = కూరుచుండు; నిలుచు+ఉండు = నిలుచుండు" అనురీతిని ఛేదము సంగీకరించుటయె యుక్తము. ధాతుద్వయ మేళనమున నట్టి యర్థ ముత్పత్తిల్లె ననుటయె సమంజసము. "నిలిచి+ఉండు = నిలుచుండు" అనురీతిని ఛేదించునపు డట్టి వ్యస్తపదములనుండియే యచటి విపక్షితార్థము సిద్ధించునుగాన వానినొక పదముగా నెన్ని శబ్దపల్లవత్వము నంగీకరింపవలసిన ప్రసక్తియే లేదు. "ఆఁకలి+కొను = ఆఁకొను" మున్నగు చోటులందలి లోపాదేశాదికము "ఆవు+తోఁక = ఆఁదోఁక" మున్నగు స్థలములందువలెనె వానివాని వృత్తిఁబొందుఁ గల్గఁ దగినదే కాన నందులకై శబ్దపల్లవత్వము నంగీకరింపవలసిన ప్రసక్తిలేదు. 'ఆఁదోఁక' మున్నగునవియు శబ్దపల్లవములె యన్నచోఁ గంక ధాతువుల విషయమునమాత్రము శబ్దపల్లవత్వమును నిరూపించుట సరికాదుగదా. "భాషేయ మమితా తత్ర । దేశ్యా చిత్ర స్వభావయుక్ । .... । భూయసీ దేశ్యశబ్దేషు లోపవర్ణాగమ శ్రుతిః" (చూ. ౩౨వ విభ). అని యథర్వణుఁడు వచించియే యున్నాఁడు.

సూరిగారి తక్కిన యుదాహృతుల వివరణము:—పరుండు - పన్నుండు:— "పరుండు. దే. అ. క్రి. (పడి+ఉండు)......" (శ. ర). "పన్నుండు - దే - అ - క్రి. శయనించు - పరుండు" (శ. ర). 'పడు+ఉండు' అనునదే రెండిటికిని ఛేదమనుట యుక్తము. క్త్వార్థకేకార సంధి నంగీకరించుట సరికాదు. పేటికావ్యాఖ్యాత "పన్ను+ఉండు = పన్నుండు" అని ఛేదము చూపెను. కాని 'పన్ను' శబ్దము శయనార్థక శబ్దపల్లవములోని పూర్వావయవమనుట సుసంగతముగా లేదు. "పన్ను. దే. అ క్రి. ౧ యుద్ధమునకు సిద్ధపడు.........౨ కలుగు.........అం. ప్రే. ౧ సిద్ధపఱుచు.........౨ కలుగఁజేయు.........స. క్రి. ఏర్పఱుచు......... ౨ చేయు.........వి. కప్పము, విణ ఒప్పు........." (శ. ర). ఆఁకొను:— "ఆఁకొను. దే. అ. క్రి. (ఆఁకలి+కొను) ఆఁకలిఁగొందు" (శ. ర). ఈకొను = ఈయ కొను = ఇయ్యకొను. వీనికి 'అంగీకరించు' అను నర్థము నిచ్చునేకాని శబ్దరత్నాకర కర్త పదచ్ఛేదము చూపలేదు. "ఈయకొను = (ఈయ = అపేక్ష+కొను) అంగీకరించుట" (బా. గు. ప్ర. ౪౧౦ పు. ద్వి. ము). అని ప్రకాశికా వ్యాఖ్యాత వ్రాసెను. "ఇచ్చు+కొను = ఈకొను, అంగీకరించు. ఇట నిచ్చున కీ యనునది యాదేశము. ఈయ యాదేశమైన నీయకొను........" (బా. సా. పే. ౪౬౧ పు). అని పేటికావ్యాఖ్యాత వ్రాసెను. ఈరెండును సరికావు. "ఇయ్య - అవ్య. (తు. ఇయ్యె). అంగీకారమును దెలుపును. ఉదా. ఒకర నాసుతునకు భార్యవగు మన్న నొడఁబడి యియ్య యనియె (భార. ఆది. ౪ ఆ. ౧౪౧). క. చక్కనగు మనిన

రక్కసు: ! డక్కజముగఁ బెరిఁగి యియ్యకొ యగు నిప్పుడు నీ । యుక్కును బీరముఁ జూచెద (భార. ఆది. ౬ ఆ. ౨౦౩)." (సూ-రా-ని) రకొ్కను:—"రకొ్కను - దే - అ- క్రి. ౧ వర్ధిల్లు...ఉ. చక్కెరవింటిరాజా నగచాపునితో (శివ) నెదిరించి పడ్డ నాఁ డెక్కడ నుండి తీవు మధుఁ డెక్కడ నుండె.....ఇపుడాతఁ డదృష్టరేఖచే । రకొ్కని క్రమ్మఱం బ్రదికి రాఁ జనవ ర్లయియారు గా శశీ (విజ. 3 ఆ).........(రెకొ్కను యొక్క రూపాంతరము). రెకొ్కను. దే. అ. క్రి. (రేకు+కొను) ౧ వర్ధిల్లు... ......" (శ. ర). ఈవిషయమునలనె ప్రకాశికా - పేటికా వ్యాఖ్యాతలు స్వీకరించిరి. త్రెకొ్కను: "త్రెకొ్కను. దే. స. క్రి. ౧ చెఱుచు.........౨ చంపు. ఉ. అక్కట తండ్రిలేని మము నమ్మెయిఁ బెంచిన తాత నిమ్మెయిం । ద్రెకొ్కనఁ గాదతండు సముద్దీర్ణభూజా.........(భీష్మ. 3 ఆ).........."(శ. ర). దీనినిబట్టి 'త్రెంచు+కొను' అనురీతి నిట ఛేదము నంగీకరింపనగునని విశదమగుచున్నది. మేకొను = మయికొను. శబ్దరత్నాకరమున 'మయికొను = మైకొను = మెయికొను = మేకొను' అను నాల్గును దుల్యముగా 'సమ్మతించు' మున్నగు నర్థములు గలవిగఁ జూపఁబడినవి. "మైకొను. దే. అ. క్రి. సమ్మతించు, ఇయ్యకొను. (మొదటి రూపము మయికొను." (శ. ర). "ఇందొక్కరుఁడైన కేశవు హితోక్తికి మేకొనఁ డయ్యె (ఉద్యో. ౪ ఆ.)" (శ. ర. మేకొను). 'మయి - మై - మెయి - మే' శబ్దములకుఁ దుల్యముగా 'పార్శ్వము' అను నర్థముగలదు. 'మయి+కొను' అను దానికిఁ బార్శ్వమును గొనుట యనఁగా సమ్మతిని గొనుట యను నర్థము సంభవించెనని తోఁచెడిని. "మేకొను (మే = శరీరము)+కొను = సమ్మతించు......" (బా. గు. ప్ర. ౪౧౦ పు). అనునది యంత సరియని తోఁచకున్నది. మేలుకొను = మేలుకను = మేలుకాంచు:—ఈమూఁడిటికిని శబ్దరత్నాకరమున 'నిద్రఁ దెలియు' అనునర్థము తుల్యముగనే చూపఁబడెను "మేలుకొను - దే. అ. క్రి. నిద్రఁ దెలియు ...." (శ. ర). జాగ్రదవస్థలో నుండుట మేలు = శుభ మని యీశబ్దముల జంట కర్థము నరయునది. "మేలుకను. దే. అ. క్రి.........క. అనిలసుతుఁ డంత టన మే । ల్కని నీల్గుడు. ఆది. ౫ ఆ." (శ. ర). అలవడు: "అలవడు. అ. క్రి. (అలవు+పడు) ౧ అభ్యస్తమగు - అబ్బు, చ. నృపసము విద్యకుం దగిన నేర్పుల వడ్డది. కొంతకొంత. (విరా. ౧ ఆ. ౧౯౭).........౪ శక్యమగు - సాధ్యమగు ...." (సూ. రా. ని). "అలవు, దే. వి. ౧ పరిశ్రమము.........౨ బలము ...." (శ. ర). 'అభ్యాసముచే వశపడు - శక్తికిలోఁబడు' అనురీతి నీశబ్దపల్లవమున కర్థమునెన్నునది. ఏరుపడు:—దీని పూర్వావయవ మనఁదగు 'ఏరు' శబ్ద

ముగను "ఎద్దులను గట్టి దున్నుటకు సిద్ధపఱిచిన నాఁగలి - నొప్పి" అను నర్థములు కోశములందుఁ జూప బడినవి. ఇవి 'ఏరుపడు - ఏర్పడు' అను శబ్దములకుఁ గల వేఱుపడు - స్పష్టపడు - మున్నగు నర్థములతో నెంతమాత్రము సందర్భపడవు. క........మహాభారత బం। ధ నిరూపితార్థ మేర్పడఁ। దెఱఁగున రచియింపు మధిక ధీయుక్తిమెయిన్ (ఆది. ౧ ఆ. ౧౬). గీ. ఊరు మూల మేర్పడఁగ నయ్యు విద వలువ। దొలఁగె.........(ఆది. ౪ ఆ. ౧౨౨). ఇట్లగుటచేత నీశబ్దపల్లవము లోని పూర్వావయవము "ఏఱు" శబ్దమనియు లఘురేఫము ప్రమాదపతిత మనియుఁ దోఁచుచున్నది. "ఏఱు - స. క్రి. ౧ (క్రిందినుండి గింజలు మున్నగు చిన్నవస్తువు లను) ఒకటొకటిగా ఎత్తు. గీ. తారు నలువురుఁ జని తృణధాన్య మల్ప। మేఱికొని వత్తు రాఁకలి దీఱకుండ. (భార. ఆశ్వ. ౪ ఆ. ౨౨౦).........౨ (కావలసిన వానిని) ఎన్ను - ఎంచు - గణించు........." (సూ. రా. ని). అలఘు రేఫము హలంతర సంయుక్త మగునపుడు లఘురేఫ మగుట సమ్మతమేకదా. (౫౮ I విమ. ౫౮ III విమ). కాని సూ. రా. నిఘంటుకారులు "ఏఱుపడు = ఏర్పడు" అని యుదా హరింపక "ఏరుప (ర్ప) డు. అ. క్రి. ౧ వేఱుపడు - వేఱుగాఁ గనఁబడు. గీ. ఏరు పడి నాల్గు పోఁజులై యుష్ణదెప్పు। దుర, దురంబునుచున్న వానరులఁ జూచి (రామా. ౬ ఆ. ౯౦)........." (సూ. రా. ని). అని లఘురేఫముతో నుదాహరిం చుట వింతగ నున్నది. శబ్దరత్నాకరమందును నిట్లేయున్నది. గుప్తార్థ ప్రకాశికా వ్యాఖ్యాతయుఁ బేటికావ్యాఖ్యాతయు "ఏర్చు+పడు" అని విభాగము చూపిరి. కాని 'ఏర్చు' శబ్దము సయితము "ఏఱు" శబ్దసంబంధి యనియె సూ. రా. నిఘంటు కారులు వ్రాసిరి. "ఏర్చు - స - క్రి. (√ ఏఱు) (కావలసినదానిని) ఏఱు - ఎన్ను ....౨ విభజించు.........౪ నిర్మించు - ఏర్పఱుచు.........౫ (పూర్ణవా ముగా) పన్ను........." (సూ. రా. ని). పయిసందర్భము నరయఁగా 'ఏఱు పడు' అని శకటముతోఁడి రూపము నంగీకరించుటకాని, పైనుదాహరించిన "ఏఱు - స - క్రి. (క్రిందినుండి గింజలు మున్నగు చిన్నవస్తువులను) ఒకటొకటిగా ఎత్తు..." అను ధాతువులోనిది లఘురేఫమేయనియుఁ దిక్కనరేఫద్వయ మైత్రి చేసినవాఁడే కానఁ బయి యశ్వమేధ పర్వప్రయోగము బాధకము కానేరదనియుఁ జెప్పుటకాని, యావశ్యక మనకతీరదు. చొప్పడు:—"చొప్పడు - ద్వ. అ - క్రి. (చొప్పు+పడు). ౧ సరిపడు. ౨ కలుగు. ఉ.........పే। రుక్మునఁ బోరనన్ సుగతి యొండె జయం బును నొండెఁ జొప్పడున్. (భా. శల్య. ౧ ఆ.)" (శ-ర) "చొప్పడు - అ - క్రి. (చొప్పు+పడు) .... ౨ (నిద్ర మొ.) వచ్చు. క. అప్పటినుండియు......।

చొప డ డించుకయు నిద్ర శుద్ధవిచారా. (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౧౫).” (సూ. రా. ని.) “చొప్పు. దే. వి. ౧ జాడ. ౨ మార్గము. 3 విధము.)” (శ-ర). వెలుపడు: “వెలు వడు. ద్వి. అ - క్రి. (వెలి+పడు) ౧ బయలుపడు. చ..........నూతిలో । వెలు వడఁ గోమలిం దిగిచె. (ఆది. 3 ఆ. ౧౪౪.)” (శ-ర). తలపోయు:—“తలపోయు= తలఁచు. అ - క్రి. (తలఁపు+పోయు) (శ-ర). ౧ యుక్తాయుక్త విచారణచేయు... ......క. నాతోఁ దలపోయక రో । పాతురతం బ్రతిన వట్టితి......(ద్రోణ. ౨ ఆ. 3౦౨). వాసపోయు:—“వాసపోయు. దే. అ - క్రి. వాసాలు పఱపు. సీ. వాస పోసెడుచోట వాసనగలవాస మేసె వాసము నొక్కఁడింతె మహీశ. (రాజవాహన విజయము. 3 ఆ.)” (శ-ర) “వాసము ఉభ - దే - వి - ఇంటికివిరాఁద పఱపెడు పట్టె.........” (శ-ర). సుప్రసిద్ధ ప్రకాశికాకర్త ప్రథమ ద్వితీయ ముద్రణ ములు రెంటను ‘వాపోయు’ అని మూలోదాహరణమందును “వాపోవు (వాయి పోవు.) ఏడ్చు.........” అని వ్యాఖ్యా సందర్భమందును బ్రామాదికముగా వ్రాసెను. (ప్ర. ము. ౨౯3-౨౯౫ పుటలు. ద్వి. ము. ౪౦౯-౪౧౧ పుటలు). దీని నుండి యెత్తి వ్రాయు నలవాటుగల వేటికావ్యాఖ్యాత “వాయి+పోవు = వాపోవు ఇట యివర్ణలోపము - ఏడ్చు.” (బా. సా. పే. ౪౮౧-౪౮౨ పు.) అని వ్రాసెను. మూలమును జూపునపుడు ‘వాసపోయు’ అని వ్రాసెను. బాలవ్యాకరణ పుస్తకములందెల్ల (ప్రథమ ద్వితీయ ముద్రణములందు సయితము) “వాసపోయు” అనియె యున్నది. దీనికి భారతమునఁ బ్రయోగములేదు. ఆపోవు:— “ఆపోవు. అ - క్రి. (ఆవల+పోవు అని శ-ర) తృప్తినొందు. క. శ్రీపతి కడు నెయ్యంబున । నాపోవక పార్థునొద్ద నారాత్రి ప్రియా । లాపములఁ దగిలి యుండెన్. (ఆది. ౮ ఆ. ౧౭౨.) (ఉద్యో. ౨ ఆ 3౨.)” (సూ. రా. ని.). కొం పోవు = కొనిపోవు:—“కొనిపోవు = కొంపోవు. స - క్రి. (కొని+పోవు) అపహ రించు - తీసికొనిపోవు. క. నాచిన్ని ముద్దుకూఁతురు । నాచక్కని తల్లి వీథి నడ యాడఁగ న । న్నీచు కొనిపోయె...........(రాజశేఖరచరిత్ర. ౨ ఆ. 3౧.) క. చంపినఁ జంపు నన్నటు । గొంపోకుండినను జాలు.........। కొంపోయిన... (ప్రభా. 3 ఆ. ౧౪3).” (సూ. రా. ని.) ఈశబ్దపల్లవమునకు భారతప్రయోగము లభింపలేదు. వీని నుదాహరించుటచేత సూరి సూత్రములోని ‘ధాత్వాదులకు’ అనుచోటి యాదిశబ్దముచేత శబ్దపల్లవ పూర్వావయవము క్త్వార్థకాదికమును గావచ్చునని సూరి తలంచినట్లు విశదమగుచున్నది. విజయంచేయు:—“విజయం చేయు. మి. అ - క్రి. (విజయము+చేయు) వచ్చు. వ. దివ్యబోధమహనీయుండైన

యమ్మహాత్ముండు విజయం చేయుటయు. (భారత. ఆర. ౨ ఆ.) .... (విజయము చేయు యొక్క రూ. చూ-విజయము చేయు)" (శ.ర) "విజయము చేయు. మి. అ-క్రి. వచ్చు. ఉగ్రసేనుని విజయము చేయు మనుడు. (హరి. ఉ. ౫ ఆ.) మ. విజయం చేయుఁడు నావుడున్ మునులు పృథ్వీనాథ......(నిర్వ. ౭ ఆ. ౧౩౫ ప.)" (సూ. రా-ని) కయివ్రాలు:—"కయివా (వ్రా) లు=కైవాలు. వంగు - ఒఱగు......చ... ......క్రిం। దికిఁ గయివ్రాలు తత్సలిల నిర్మలధార......(ఆము. ౪ ఆ. ౨౧)" (సూ. రా. ని). "కైవా (వ్రా) లు. కైవాలు అ - క్రి. వంగు - ఒఱగు......... గీ. ప్రాయ మింతకు మిగులఁ గైవ్రాలకుండ. (కాశీ. ౧ ఆ. ౭.) ...." (సూ. రా. ని.). తూపొడుచు:—"తూపొడుచు (డ్చు) అ - క్రి. స - క్రి. (√తూ) ౧ తూ తూ యనుచు) ఉమియు. వ. అచ్చటి భూరజంబు వుచ్చి పిడిచి వైచి తూ పొడిచిరి. (హరి. పూ. ౫ ఆ. ౧౮౯.) ...." (సూ. రా. ని). ఇత్యాదులు శబ్దపల్లవంబు లను నాదిశబ్దముచేత 'అందు+ఇచ్చు = అందిచ్చు' (౭౨ I విష. చూ.) "పశు+పడు+ఇంచు = పశువరించు, వెలువరించు - చొప్పరించు (చూ. 3 ౨౮ X విష. బా. క్రి. ౮3 సూ). మున్నగువాని నెన్నునది.

త్రిలింగలక్షణశేషమున నీశబ్దపల్లవముల విషయమునఁ జూపఁబడిన విశేషములు నిటఁ జూపుచున్నాను. "శబ్దపల్లవక్రియలు కొన్ని ద్విరుక్తంబులగుచో నుత్తరపదంబు పూర్వావయవంబునకు లోపంబు విభాషనగు. ఉదా:—సీ...... రయమ్మునఁ దునిమి తూఁటాడి యాడి. (భారత. విరా. ౫ ఆ). సీ.........వింధులం చర్థిఁ బిల్వఁగ నడయాడి యాడి (హరి. పూ. ౫ ఆ). పోరాడి యాడి చెన్నొందవె నేని (హరి. పూ. ౭ ఆ).........వాదడిచి యడిచి (కాశీ. ౫ ఆ). సీ......... గుఱుతులు మదిఁ బాదుకొలిపి కొలిపి (కళా. ౪ ఆ).........కుది తలపోసి పోసి (పర. ౨ ఆ). పక్షమున తూఁటాడి తూఁటాడి - మొ." (ప్రౌఢ. క్రియా. ౨౪ సూ).

"శబ్దపల్లవక్రియలును ద్వ్యవయవ క్రియలును సమాప్తంబులయి పునర్గ్రహీతంబు లగుచోఁ దత్పూర్వావయవంబులకు లోపంబు విభాష నగు. ఉదా:— చ.........అలతాంగిఁ దో। డ్కొని చనుదెమ్ము తేనవువు గూడనిపక్షమునందు (భో. 3 ఆ.). ఇలకుం దివికిం జననిచ్చు నిచ్చి యేనని వెసరార్చు. (భాస్క. ఆర. కాం. ౨ ఆ). పక్షమున - చనుదేన్ - చననిచ్చి - మొ." (ప్రౌఢ. క్రియా. ౨౫ సూ)

సంజీవని. ౩౮౯ వివ:—ఈసూత్రమునకు ౩౧౫ I విషయమున వ్యాఖ్య చేయఁబడెను.

బాలవ్యాకరణ వివరణము. ౩౯౦ వివ.

ఆత్మార్థం బభిహితంబగుచోఁ దల్లింగ సంఖ్యాభిధాయి
వచనంబు ధాతు విశేషణంబుల కగు. ౧.౨౦.
రాముఁడు రావణుం బరిమార్చి సీతయుం దాను
సౌమిత్రి సహితంబుగం బుష్పకారూఢుండగుచు సాకే
తంబున కేతెంచె.

సంజీవని. ౩౯౦ వివ:—సంస్కృతమునందలి యాత్మశబ్దపర్యాయము తెలుఁగున 'తా' శబ్దము. తాశబ్దప్రథమాది రూపములు - తాను - తాము తారు. తన్నున్ - తమ్మున్ - మొదలగునవి. అభిహితంబగుచో ననఁగా నాఖ్యాతముచేతఁ జెప్పఁబడినపుడని యర్థము. (చూ. కార. ౨౩౮ వివ). ఆత్మార్థ మాఖ్యాతముచేఁ జెప్పఁబడినపుడు, క్రియయు విశేషణములును దానికి సరియగు లింగవచనములనె యందు నని యర్థము. అనఁగా నాత్మశబ్దవాచ్య కర్తతోఁపాటుగ నితరపదార్థములును గర్తలై యాఖ్యాతముచేఁ జెప్పఁబడినను దత్తత్కర్తలచేఁ గ్రియకుఁ గల్గవలసిన (బా. కార. ౧౯ సూ) బహుత్వాదికము గ్రియకుఁ గల్గక యాత్మపదార్థకర్త్రనుకూల లింగవచనములు మాత్రమె క్రియకుఁ గల్గునని తాత్పర్యము. ఉదా:— "రాముఁడు తానును సీతయు సాకేతమున కేతెంచె." అను వాక్యమున నేతెంచె నను క్రియవిూఁది లిట్టుచే నాత్మార్థక రాముఁడను కర్తయు సీతయను కర్తయుఁ జెప్పఁబడుచున్నను సీతయను కర్తచే సముచ్చితమగుటచేఁ గల్గవలసిన (చూ. ౨౪౯ విమ) బహుత్వము క్రియకుఁ గల్గక తాను శబ్దార్థమగు 'రాముఁడు' అను కర్తయొక్క యేకవచనమును మహత్త్వరూపలింగమును మాత్రమె "ఏతెంచెన్" అను క్రియయందుఁ గల్గెనని యెఱుంగనగును. తాను శబ్దార్థమె యభిహితము కానపుడు "రాముఁడు సీతయు నేతెంచిరి" అను బహుత్వమె క్రియయందు వర్తిల్లునని యెన్నవలె. ఇట్లె సీత తానును జెలులును నుద్యానమున విహరించుచున్నది. మున్నగు స్థలములందు నభిహితాత్మార్థక కర్తృలింగ వచనములు మాత్రము క్రియయందు నిల్చుట నరయునది. సూరి యుదాహరించిన వాక్యమున నట్టి 'రాముఁడు' అను మహత్త్వమును నేకవచనమును విశేషణమగు పుష్పకారూఢుం డనుదాని యందును నిల్చెను. పయిసందర్భమునుబట్టి "అభిహితము = చెప్పఁబడుట = వాక్యమునఁ బ్రయుక్తమగుట" (బా. సా. వే. ౮౬౮ పుట). "వాక్యమున నాత్మార్థకమగు తాను శబ్దము ప్రయోగింపఁబడియున్నపుడు కర్తృబహుత్వ మమరి యున్నను

సాకర్తలకుఁ జెందిన విశేషణములును క్రియలును దాను శబ్దమునే ప్రధానముగా శాస్త్రించిన లింగవచనముల నందునని సూత్రాభిప్రాయము" (బా. సా. వే ౪౮౩ పు). అను వేటికావివరణము సరికాదని విశదమగుచున్నది. ఉదా:—"రాముఁడును లక్ష్మణుఁడును హనుమంతుఁడు దాను సేవించుచుండఁగా సాకేతమునకు సీతతో నేఁగిరి." అను వాక్యమునఁ దాను శబ్దప్రయోగమున్నను దదనుకూల లింగవచనములు సమాపకక్రియకు సంభవింపనేరవుగదా.

"కొన్నియెడల సహార్థంబున యుష్మదస్మదాత్మార్థంబు లభిహితంబులగుచో ధాతువునకును విశేషణంబునకును దల్లింగవచనంబులు విభాషనగు" (నారా. గాణ. క్రియా. ౩౭౬ సూ). అని యిట్లు గాణపత వివరణకర్త ప్రౌఢవ్యాకరణములోని క్రియాపరిచ్ఛేదమందలి ౨౬ సూత్రమును స్వీకరించి దానితోపాటుగఁ బ్రకృతబాల వ్యాకరణ విధికిని వైభాషికత్వమును సూత్రించెను. "ఒకానొకచో సహార్థంబున యుష్మదస్మదర్థంబు లభిహితంబులగునపుడు క్రియలు తత్కర్తృకంబులు విభాషనగు." ఉదా:— విప్రకులుండ వెల్లనుము వేగమ నీవును నీ నిషాదియున్ (భార. ఆది. ౨ ఆ). క. మనకాప్తుఁడు .... అ। తనిఁ బొందిన బ్రదుకు దీవ్రఁ దమ్ములు సుతులున్ (భా. ఉద్యో. ౨ ఆ). నేను నాసేనయు దాడివెట్టిన విశృంఖలతన్ (హరి. ఉ. ౩ ఆ. ౫౮.)................... ...పక్షమున - నొహరిండుం జు భీష్ముండు గే। శవ నీవుం గడఁగుండు. (భార. సభా. ౨ ఆ)..." (ప్రౌఢ. క్రియా. ౨౬ సూ). అనురీతిని యుష్మదస్మదర్థంబు లభిహితంబులగునపు డిట్టివిధికి వైభాషికత్వమున్నను నాత్మార్థ మభిహితంబగునపు డీవిధికి భారతమున వైభాషికత్వము కానరాదు. గాణపతవివరణకర్త యట్లాత్మార్థాభిహితత్వపక్షమునకు వైభాషికత్వమును సూత్రించెనేకాని యట్టి కవిప్రయోగములను జూపలేదు. "సీతయుం దాను బుష్పకారూఢులై సాకేతంబున కేతెంచిరి." అని సూరి వాక్యమునకె తలచిఱుపు పెట్టి యుదాహరించెను. సూరిసూత్రమునకుఁ బ్రయోగములు:—సీ.........ధర్మతనయుఁ। డనుజులుఁ దానును జనుదెంచె......... (ఆది. ౮ ఆ. ౬౩). క. త్రిదశాధినాథ సన్నిభుఁడు। త్రిదశాలయమునకు మాద్రి దేవియుఁ దానున్। ముద మొనర నరిగె నేటికిఁ। బదియేడగు నాఁడు దురిత బంధచ్యుతుఁడై (ఆది. ౫ ఆ. ౧౫౮). క. అంబుజలోచన.........విహరించుచుండె సఖులుం దానున్ (ఆది. ౮ ఆ. ౭౩). క. ఖలుఁడై ధృతరాష్ట్రుఁడు పు। త్రులుఁ దానును గూడి వ.మ్ము......లాకు। నిలయంబున నునిచె.........(ఆది. ౬ ఆ. ౧౮౧.) చ.........సాత్వత కుంజరుఁ డేఁగె భక్తి నా। తని ననిచెన్ యుధిష్ఠి

రుఁడు దమ్ములు దానును బావచారియై (సభా. ౨ ఆ ౮౪ ప). ఉ......... సభఁ బార్థివ ముఖ్యుఁడు ధర్మజుండు......సహోదరవీరులు దానుఁ జూచి ల। క్ష్మీధరమూర్తి యొంతయును మెచ్చె మనంబునఁ దద్విభూతికిన్ (సభా. ౨ ఆ. ౧౬౨). క, నృపవరుఁ డనుజులుఁ దానును। ద్రుపద తనూజయుఁ బ్రియంబుతో నరిగెన్ హా। స్తిపురంబునకు.........(సభా. ౨ ఆ. ౨౭౫). క.........కువలయ రాజ్య। శ్రీ మనచేఁ గాని కౌరవుఁ। డేమని తలఁచు నొకొ బుద్ధి నిష్ఠులఁ దానున్ (ఆర. ౧ ఆ. ౨౩౮). క. భీమ ప్రస్థాపిత యయి। కోమలి దమయంతి పుత్త్రకులుఁ దానును ల। క్ష్మీమహిమ వెలుఁగుచుండఁగఁ। దామరస దళాక్షి వచ్చెఁ దన పతికడకున్ (ఆర. ౨ ఆ. ౨౭౯). క.........। తమ్ముండును దాను నతిముదంబున నుండున్ । .... (ఆర. ౨ ఆ. ౩౮౧). క.........। ధర్మపత్నులుఁ దానున్ । గడురంతస పడ కరిగెన్ । దడయక సగరుండు మగుడి తనపురమునకున్ (ఆర. ౩ ఆ. ౫౨). క. అనుజులు దానును మునిశా। సనమున నవ్వేది యెక్కి సముధికవీర్యం। బున నొప్పె... ...(ఆర. ౩ ఆ. ౧౨౩). తరల - ఉచితతేజుఁడు గ్రీడ లాడుచు నుండు నింతులుఁ దాను స। మ్మదముతోడఁ గుబేరుఁడు............(ఆర. ౩ ఆ. ౩౬౦). ఇట్లు నన్నయ యంతటను నిత్యముగానె ప్రయోగించెను. తిక్కనయు నిట్లు:—ఉ....... ధర్మజుఁడు........సన్నుతి కెక్కెడుఁ దానుఁ దమ్ములున్ (ఉద్యో. ౧ ఆ. ౨౧౦). క. సుయోధ। ధనుఁడు ప్రియోక్తులఁ దగువా। రును దానును వారిజోదరుం గొనియాడెన్ (ఉద్యో. ౩ ఆ. ౨౮౬). తే.గీ. అనినఁ దానును మంత్రులు నవ్విభుండు। సులభఁ గొనియాడె నాఁడెల్ల.........(శాంతి. ౬ ఆ. ౨౨౦). మ......... పదాతుల్ సాత్యకి స్ఫారదోః। స్ఫురణన్ మ్రగ్గుట కెట్లు దాను ననుజుల్ శోకించెనో యక్కటా (ద్రోణ. ౪ ఆ. ౨౦). (ఇందు "శోకించిరో," అని పాఠాం). ఇట్లు తిక్కన కవితలోఁ గొన్నియెడలఁ బాఠాంతరములు గలవు. ప్రక్షిప్తములేమో? యుష్మదస్మ దర్థము లభిహితంబు లగునప్పటి వైభాషికతకు:—విరాటుఁడు ధర్మనందనుఁ జూచి. చ. ధరణియుఁ బట్టణంబు హయదంతి రథంబులు గోవులున్ భటో। త్కరము సమాత్యవర్గమును గాఁగల రాజ్య మితండ యేలు ని। ర్భరమున నేను బుత్త్రులును బంధులుఁ దమ్ములుఁ గొల్చియుండెదన్ । ....(విరా. ౫ ఆ. ౩౪౮). క. ఏను నాదళమును ద్రుప। దానీకవిరాటసైన్య యాదవబల సం। తానములతోడఁ బెనఁగెదఁ। బూనుఁడు మీరెల్లఁ బాండుపుత్త్రుల గెలువన్ (భీష్మ. ౩ ఆ. ౧౮౧). క......వజ్రము నీవును బిడి। కిటి తాఁకున నొఱగు దేహ కినిసితి నేనిన్ (శాంతి. ౪ ఆ. ౩౯౮). బహుత్వమునకు:—మ. వినుఁడీనాదు ప్రతిజ్ఞ నీవు నిఖిలో

ర్వినాథులున్.........(ద్రోణ. ౨ ఆ. ౨౭౭). చ......ననుఁ జూడుఁడు నీవును వాసుదేవుఁడున్ (కర్ణ. 3 ఆ. ౫౦).

అగతికంబులగు ధ్వాదుల కింపుఁ బ్రయోగంబు లేదు.
బాలవ్యా. ౧౨౧.
3౫౧ విష. భూ. సృ - కృ - రేకృ - లోకృ - లోచ - పచి - లప
ఇత్యాదులకు గతివిరహితంబులగు ధాతువుల కీ ధ్వాదం
బ్రయోగంబు లేదు.........................

సంజీవని. 3౫౧ విష:—ఈసూత్రమున కీవఱకు 3౨౬ VII విషయమున వ్యాఖ్య చేయఁబడెను.

వలయ్వాది క్రియలకుం గర్తృభూత క్రియావృత్తి
బాలవ్యా. యగు ధాతువునకు నుజీ వర్ణకం బగు. ౧౨౨.
3౫౨ విషయము. వాఁడు చూడవలయు. వారలు చూడఁగా వలయు
....

సంజీవని. 3౫౨ విష:—ఈసూత్రమున కీవఱకు 3౮౯ I. ౨౬3 I. విషయములందు వ్యాఖ్య చేయఁబడెను.

గతి బుద్ధి ప్రత్యవసానార్థ శబ్దకర్మ కాకర్మకంబుల కప్రేరణంబునం గర్త యగునది ప్రేరణంబునం గర్మం బగు. ౧౨3.

పొందు మొదలయినవి గత్యర్థకంబులు. తెలియు
బాలవ్యాకరణ మొదలయినవి బుద్ధ్యర్థకంబులు. తిను మొదలయినవి
వివరణము. ప్రత్యవసానార్థకంబులు. విను చెప్పు చదువు మొద
3౫3 విష. లయినవి శబ్దకర్మంబులు.....................

అనభిహితకర్త కాకానొకచో షష్ఠి బహుళంబుగా నగు. ౧౨౪.

రాముఁడు మిథిలం గనియె. రామునకు మిథిల గనంబడియె................................

సంజీవని. 3౫3 విష:—వీనిలో ౧౨3 సూత్రమున కీవఱకు ౨3౬ I విషయమున వ్యాఖ్య చేయఁబడెను. ౧౨౪ సూత్రమునకు ౨3౭ I విషయమున వ్యాఖ్య చేయఁబడెను. ఈ రెండుసూత్రములకు (౧౨3-౧౨౪) వెనుక వ్యాఖ్య చేయునపుడు ధాతువులకు స్వరూప ప్రేరణాత్మనేపద కర్మార్థములందుఁగల్గు సూరి వివరిం

చిన రూపవిశేషములకు వ్యాఖ్యానము చేయఁబడలేదు. అయ్యది యిఁట సవిస్తరముగఁ జూపఁబడుచున్నది:—సకర్మక ధాతువులకుఁ గొను పడ్వనుబంధములు చేర వచ్చును గాన నేదియుఁ జేరని స్వరూపము ౧+'కొను' చేరినది ౧+పడు చేరినది ౧+కొను పడులు రెండు చేరినది ౧=౪ రూపములగును. ఇట్లే యట్టిస్వరూపముపైఁ బ్రేరణప్రత్యయము నిల్చినది ౧+దానిపైని 'కొను' చేరినది ౧+పడు చేరినది ౧+రెండును చేరినవి ౧ = ౪ రూపములగును. ఇట్లు స్వరూపభేదములు ౪ +ప్రేరణ రూపభేదములు ౪ కలిపి యెనిమిదివిధములు ధాతువులు సకర్మకములకేర్పడునవియు బా. క్రి. ౫౨ సూత్రముచొప్పున నాత్మనేపదార్థమున "కొను" ధాతు వను ప్రయుక్తమగునపిదపనే దానిపైని గర్మార్థమున బా. క్రి. ౪౯ సూ. చొప్పున 'పడు' జ్వనుబంధము చేరనేకాని విపరీతముగా ననఁగా 'పడు' జ్వనుబంధము చేరినపై నాత్మనే పదార్థమున 'కొను' ధాతు వనుప్రయుక్తము కానేరదనియు నట్టి యర్థవిశేషములచే వేర్వేఱ నేర్పడిన ధాతువులనుండి లడాది సమాపక క్రియారూపములును భావార్థకాద్యసమాపక క్రియారూపములును జనించునవియు సూరిగారి "సకర్మకంబులకు స్వరూప........" అను వివరణమునకుఁ దాత్పర్యము. అట్టి యెనిమిది జాతులను వేర్వేఱ జాతికొక్కటిచొప్పున నుదాహరించుచున్నాఁడు. 1. కర్త్రర్థకము:—మైత్రుఁడు వంటకమును వండెను. 'వండెను' అనుచోటి యాఖ్యాతమగు లిట్టుచేఁ గర్త యభిహితమగుచున్నది. కాన నీక్రియ కర్త్రర్థకమని తాత్పర్యము. 2. ఆత్మనేపద కర్త్రర్థకము:—మైత్రుఁడు వంటకమును వండుకొనియెను. ఇందాత్మనేపదార్థమున 'కొను' ధాతు వనుప్రయుక్తమయ్యెను. 3. కర్మార్థకము:—మైత్రుని చేత వంటకము వండఁబడియెను. ఇందుఁ గర్మార్థమున 'పడు' జ్వనుబంధము చేరెను. 'వండఁబడియెను' అనుచోటి యాఖ్యాతముచేఁ గర్మంబగు వంటక మభిహిత మయ్యెనుగాన వంటకశబ్దముపై ద్వితీయ నిలువక ప్రథమ నిల్చెను. మైత్రుఁ డనభిహితకర్త యగుటంజేసి మైత్రశబ్దముపైఁ దృతీయ నిల్చెను. 4. ఆత్మనేపద కర్మార్థకము:—మైత్రునిచేత వంటకము వండుకొనఁబడియెను. ఆత్మనేపదకర్మార్థక మగుటచేత 'కొను - పడు'లు రెండును జేరినవి. 5. ప్రేరణకర్త్రర్థకము:—చైత్రుఁడు మైత్రునిచేత వంటకమును వండించెను. ఇందుఁ బ్రేరణకర్త యనఁగాఁ బ్రయోజకకర్త చైత్రుఁడు. అప్రేరణకర్తయగు మైత్రుని వంటకమును జేయునట్లు ప్రేరించినవాఁడు. అట్టి ప్రేరణకర్తృత్వము 'వండించెను'అనుచోటి యాఖ్యాతమగు లిట్టుచే నభిహిత మగుటచేత దద్వాచకముపైఁ దృతీయ నిలువ దయ్యెను. ఇంకఁ బ్రాతిపదికార్థప్రథమయే నిలిచెను. ఇంక నిందలి యప్రేరణకర్త మైత్రుఁడు

ఆఖ్యాతముచేత నభిహితము కాలేదుగాన నట్టి యనభిహిత కర్తృవాచకము తృతీయాంతమయ్యెను. ఈవాక్యమునందలి వండుధాతువు బా. క్రి. ౧౨౩ సూత్రముచొప్పున గతి బుద్ధి ప్రత్యవసానార్థ శబ్దకర్మ కాకర్మకములలో నెద్దియుం గామింజేసి యప్రేరణకర్త కనంగాం బ్రయోజ్యకర్తకుం గర్మత్వము సంభవింపదయ్యెను. 6. ప్రేరణాత్మనేపద కర్త్రర్థకము:—చైత్రుండు మైత్రునిచేత వంటకమును వండించుకొనియెను. అయిదవ యుదాహృతిలో లేని యాత్మనేపదార్థకత్వ మిందు విశేషముగాన నిందు 'కొను' ధాతు వనుప్రయుక్తం బయ్యె. 7. ప్రేరణ కర్మార్థకము:—చైత్రునిచేత మైత్రునిచేత వంటకము వండింపంబడియెను. ఇందు 'వండించు' అను ప్రేరణార్థకముపైని గర్మార్థకత్వమున 'పడు' ననుబంధము నిల్చెను. 'వండింపంబడియెను' అనుచోటి యాఖ్యాతముచేత వంటక మను కర్మ మభిహిత మగుటంజేసి యభిహిత కర్మవాచకముపై ద్వితీయ నిల్వక ప్రాతిపదికార్థ ప్రథమ నిల్చెను. ఇంకం బ్రేరణకర్త చైత్రుండు - అప్రేరణకర్త=ప్రయోజ్యకర్త మైత్రుండు. ద్వివిధకర్తృత్వములు నాఖ్యాతముచే ననభిహితములై యగుటంజేసి యట్టి యనభిహితకర్తృ వాచకములు రెండును దృతీయాంతములయ్యెను. 8. ప్రేరణాత్మనేపద కర్మార్థకము:—చైత్రునిచేత మైత్రునిచేత వంటకము వండించుకొనంబడియెను. ఇం దేడవ యుదాహృతిలో లేని యాత్మనేపదార్థము విశేష మగుటంజేసి 'కొను' ధాతు వను ప్రయుక్త మగుటయె దానికన్న విశేషమని యెఱుంగునది.

౧౨౪ సూ. వ్యాఖ్యలోని 'అకర్మకంబుల' కిత్యాది:—అకర్మకంబులకుం గర్మార్థకత్వమును నాత్మనేపదార్థకత్వమును (ఆత్మనేపదమునందుం గ్రియాఫలము కర్తృగామి కావలసియుండును. ధాత్వర్థ ఫలాశ్రయమగు కర్మమే లేనిది యకర్మకముగదా) ననంభవములగుటంజేసి "కొను - పడులు" సంభవింపవు. కావున నకర్మకత్వమున ధాతుస్వరూపము మాత్రమె ప్రయోగింపంబడును. బా. క్రి ౧౨౩ సూత్రముచొప్పున నకర్మక ధాతువుపైని బ్రేరణార్థక ప్రత్యయము నిల్చునపుడ ప్రేరణకర్త కర్మంబగును గాన నది సకర్మకమగును. అక్కారణమున నాత్మనేపదార్థకత్వమును గర్మార్థకత్వమును గద్దానికి సుసంభవములగుటంజేసి యట్టిధాతువుపైని 'కొను' నిల్చుటయు 'పడు' నిల్చుటయు 'కొను పడు'లు నిల్చుటయు సంభవించును. కాబట్టి కేవల ప్రేరణరూపమును 'కొను పడు'ల మూలమునం గల్గు రూపత్రయమును గలిసి నాలుగువిధములగు ధాతురూపము లీప్రేరణార్థమున సంభవించును. అట్లగుటంజేసి యకర్మకముల కప్రేరణమునందలి యొక్కటేవిధమగు రూపమును బ్రేరణమునందలి రూపచతుష్టయమును గలిసి యైదువిధములగు రూపము లేర్పడును.

ఈవిషయమునే సూరి "అకర్మకంబున కప్రేరణంబున" దిత్యాదివాక్యముచే వివరించెను. అట్టి రూపపంచకమును వరుసగా "మైత్రుఁడు మునియెను" మున్నగు వాక్యములతో నుదాహరించెను. వీనియందలి కారక విశేషములను బైనుదాహరించిన సకర్మకోదాహృతులందువలెనె గ్రహింపవలయును.

వెండియుం బ్రేరణంబునం దిత్యాది:—వెండియుం బ్రేరణంబునం దించు గాగమంబు గలిగినచో = ప్రేరణార్థకములగు చుక్కుతోఁగాని పుక్కుతోఁగాని కూడిన ధాతువుపై మగలఁ బ్రేరణార్థము వివక్షితమగుచో, బా. క్రి. ౮౭ సూత్రముచొప్పున "ఇంచు"క్కు నిలువవచ్చునుగాన నట్టియెడల సకర్మక ధాతువునకు స్వరూపమున నాల్గువిధములును బ్రథమప్రేరణమున నాల్గువిధములును బునః ప్రేరణార్థేంచుగ్యోగమున మఱి నాల్గువిధములును గలిపి పండ్రెండు విధములగు ధాతురూపభేదము లేర్పడును. అకర్మక ధాతువునకు స్వరూపమున నొక్కవిధమును బ్రథమప్రేరణమున నాల్గువిధములును బునః ప్రేరణమున మఱి నాల్గువిధములును గలిపి తొమ్మిదివిధములగు రూపభేదము లేర్పడును. అట్టి తొమ్మిదివిధములిటఁ జూపఁబడుచున్నవి:—తడియుధాతు వకర్మకము. (౧) కర్త్రర్థకము. వస్త్రము తడిసెను (ఇది స్వరూపము). ఇంకఁ బ్రథమప్రేరణము:—(౨) ప్రేరణ కర్త్రర్థకము - రాముఁడు వస్త్రమును దడిపెను. (3) ప్రేరణాత్మనేపదకర్త్రర్థకము - రాముఁడు వస్త్రమును దడిపికొనెను. (౪) ప్రేరణకర్మార్థకము - రామునిచే వస్త్రము తడుపఁబడెను. (౫) ప్రేరణాత్మనేపదకర్మార్థకము - రామునిచే వస్త్రము తడిపికొనఁబడెను. ఇంకఁ బునః ప్రేరణమున:—(౬) పునః ప్రేరణకర్త్రర్థకము - రాముఁడు రజకునిచే వస్త్రమును దడిపించెను. (౭) పునః ప్రేరణాత్మనేపదకర్త్రర్థకము - రాముఁడు రజకునిచే వస్త్రమును దడిపించికొనెను. (౮) పునః ప్రేరణకర్మార్థకము - రామునిచే రజకునిచే వస్త్రము తడిపింపఁబడెను. (౯) పునః ప్రేరణాత్మనేపదకర్మార్థకము - రామునిచే రజకునిచే వస్త్రము తడిపించికొనఁబడెను. సకర్మక ధాతువునకును నిట్లె పండ్రెండు రూపభేదములను గ్రహింపనగును.

ఇది క్రియాపరిచ్ఛేదము = ఇంతటితోఁ గ్రియాపరిచ్ఛేదము ముగిసెనని యర్థము.

ఆంధ్రవ్యాకరణసంహితాసర్వస్వము

కృదంతపరిచ్ఛేదము

ఆంధ్రశబ్దచింతామణియందుఁ గృదంత పరిచ్ఛేద మనునది వేఱ సూత్రింపఁబడలేదు. బాలవ్యాకరణమునఁ గృదంతపరిచ్ఛేదము వేఱుగ వివరింపఁబడినది. అట్లయినను సమాపక క్రియా ప్రత్యయములవలెనె ప్రతిధాతువుపైని నిల్చునట్టియు ధాత్వర్థభానమును మాపనట్టియు భావార్థకాదులగు 'ట' ప్రత్యయాదులు నన్నయా థర్వణీయమునందును బాలవ్యాకరణమునందును గ్రియాపరిచ్ఛేదముననే యుపదేశింపఁబడెను. అయ్యవి కృత్ప్రత్యయములె యనఁదగునుగాని తక్కిన కృత్ప్రత్యయములకన్న నవి విభిన్న విషయకములు. (చూ. ౩౦౯-౩౦౯ I విష). అట్టి విభిన్న విషయకములగు కృత్తులలో నొక్కటేని చింతామణిలో నుపదేశింపఁబడలేదు. అయ్యవి మహాకవిప్రయోగములవలనఁ దెలిసికొనఁదగినవె యని తలంచి దిక్ప్రదర్శకమును, తత్సమశబ్ద నిరూపణప్రధానమును నగు చింతామణియందు భట్టారకుఁడు వచింపక శిష్టపరంపరా సంప్రదాయమువలన గ్రహింపవలయు ననుచు "ప్రవాహినీ దేశ్యా" (చూ. ౪౯ విష) అనియు, "ప్రాకృత భవ సంస్కృతభవ। సంస్కృతవత్ ప్రాకృతభవ వికృతి భవాః। వ్యతిరిక్తా భూయాంసో। వ్యతిరిక్తా స్సంప్రదాయతో వేద్యాః" (చూ. ౧౮౮ విష). అనియు నుపదేశించెను. అథర్వణాచార్యుఁడును నట్టి యాచ్ఛికభాషా వ్యుత్పత్తుల విషయమును వివరింపక "అజన్యజన్య భేదేన। శబ్దాః స్యుర్వికృతా మతాః। జన్యాంతర్గత శబ్దానాం। భూయసీ స్యా ద్విచిత్రతా" (చూ. ౧౮౮ విష). అని మాత్రము వివరించెను. ఆచ్ఛికశబ్దములు వ్యుత్పన్నములును నవ్యుత్పన్నములును నని రెండువిధములనియు నవ్యుత్పన్నముల విషయము దుర్జ్ఞేయమనియు వ్యుత్పన్నములును ననంతములుగా నుండుననియు వచించి వానిని గొన్నిటినైన విస్తరింపక యీ క్రిందిరీతి నుపదేశించెను.

నన్నయా థర్వణీయము ౩౪౪ విషయము. — అన్యేచ బహవో దేశ్యా। వర్ణకా అర్థభేదకాః। క్వచి దన్త్యస్య లోపః స్యాత్। క్వచి ద్వర్ణాగమో మతః. (వికృ. అజం. ౪.౨.౪౩ కారి. అహో. ౩౭౯ పు).

కల్పతరువు. 3౫౫ విష:—ఈ కారికకు ౨౧౭ I విషయమున ౨౨౧-౨౬౦-౨౬౫ విషయములందును. వ్యాఖ్య చేయఁబడెను.

అనంతములగు "అ - ఇ"-(ఎండ - చేయి - అలుక) మున్నగు ప్రత్యయములు ధాతువులకంటిని నిల్చునపుడు వర్ణలోప వర్ణాదేశ వర్ణాగమాదిరూపమగు మిక్కిలి విస్తృతమైన వైచిత్రి వెలయుచుండుటచే నదియు శిష్టజనవ్యవహారైకవేద్యమే యని వచించి విరమించెను. స్థలాంతరములందును దేశ్యశబ్దములందలి వర్ణాగమాది వైచిత్రి మహాకవిప్రయోగవేద్యమే యని వచించెను.

భాషేయ మమితా తత్ర । దేశ్యా చిత్రస్వభావయుక్।
తచ్చిత్రతానుమన్తవ్యా । పూజ్యపాద సుభాషితే
నన్నయా (విక్ర. క్రియా. 36 కారి. అహో. ౫౧3 పుట).
థర్వణీయము. తత్తత్పదం పరిగ్రాహ్యం । యదస్య త్సహృదయే
3౫౫ విష.సూమ. హితమ్. (విక్ర. అజం. ౯3 కారి. అహో. 3౭౧ పు).
యథాశాస్త్రం యథాశక్తి । యథాశ్రోత్రానురఞ్జ
నమ్ । యథాప్రసిద్ధి సర్వత్ర । శబ్దానాం కల్పనా మతా।
(విక్ర. క్రియా. ౧౨ కా. అహో. ౪౯౧ పు).

కల్పతరువు. 3౫౫ విష:—వీనిలో భాషేయ మిత్యాది కారికకు "౮౮ I విష. ౨౮౧ వి. ౨౮౮ విష." అను విషయములందు వ్యాఖ్య చేయఁబడెను. తత్తత్పదమిత్యా ద్యర్థగ్రంథమునకు '౮౮ I - ౨౮౮' అనువిషయములందు వ్యాఖ్య చేయఁబడెను.

యథాశాస్త్రమిత్యాది:—యథాశాస్త్రమ్ = వ్యాకరణశాస్త్రపద్ధతుల నతిక్రమింపకుండునట్లుగను, యథాశక్తి = సంకేతితార్థ బోధనమను శబ్దశక్తి నతిక్రమింపకుండునట్లుగను, యథాశ్రోత్రానురంజనమ్ = మహాకవిపండితరుచి నతిక్రమింపకుండునట్లుగను, యథాప్రసిద్ధి=ఆంధ్రమహాకావ్యవ్యవహారరూపసి నతిక్రమింపకుండునట్లుగను, శబ్దానాం కల్పనా = అచ్చిశబ్ద కల్పన మనఁగాఁ బ్రకృతి ప్రత్యయాది కల్పనముచేయుట, మతా = సమ్మతమైనది. అనంతములగు కృదంతము లంతటను శైలిని మహాకవిప్రయోగానుసారముగఁ దెలియవలెనని తాత్పర్యము. ఆథర్వణాచార్యుఁ డిట్లు వచించుట యొకకొఱంతయని తలంపరాదు, కృత్ప్రత్యయములను బాణిని వచించినను ననేకము లుండిపోఁగా శాకటాయనుఁ డుణాదులనుచుఁ బెక్కిటిని వివరించెను. అట్లయినను బూర్తి కామింజేసి శ్రీభట్టోజి దీక్షితు లిట్లు వివరించిరి. "ఉణాదయో బహుళమ్. (3-3-౧) ఏతే వర్తమానే సంజ్ఞాయాంచ బహుళం స్యుః.

కేచిదవిహితా అప్యూహ్యాః. "సంజ్ఞాసు ధాతురూపాణి । ప్రత్యయాశ్చ తతః పరే । కార్యాద్విద్యాదనూబన్ధ । మేత చ్ఛాస్త్ర ముణాదిషు (భాష్యమ్)." 'కృవాపాజి మిస్వదిసాధ్యశూభ్య ఉణ్" ఇత్యాదిసూత్రాణితు శాకటాయన ప్రణీతాని. అస్మిన్నేవ బహుళగ్రహణస్య ప్రపఞ్చ ఇత్యర్థః" (బాలమ) (సి. కౌ. ౩౧౬౯ సూ). "కృతో యే యత్ర విహితా । స్తత్ర నూనం భవన్తి తే । కృద్ధోః క భావ ఇత్యుక్తే। రన్యత్రాపి ప్రయోగతః. తథాచ:—కృత్తద్ధిత సమాసానా । మభిధానం నియామకమ్ । లక్షణం త్వనభిజ్ఞానాం । తదభిజ్ఞానసూచకమ్" (ముగ్ధ. వ్యా. ౧౧౮౩ సూ. వివరణము) "యేకృతః - యత్ర = యేష్వర్థేషు, విహితా స్తే, తత్ర = తేషు, నూనమ్ = నిశ్చితం భవన్తి. ప్రయోగతః = మహాకవిప్రయోగానుసారేణ, అన్యత్రాపి స్యుః - తత్ర హేతు మాహ - కృద్ధోః క భావ ఇతివచనాత్. ఉదాహరణం తత్రైవ ద్రష్టవ్యమ్. నకేవల మహ మేవం బ్రవీమి. ప్రాఞ్చోపేవ్యేవ మాహుః. ఇత్యత ఆహ. కృత్తద్ధిత సమాసానామితి." (ముగ్ధ. ౧౧౮౩ సూ. దుర్గాదాసవ్యాఖ్య). "కృద్ధోః క భావే - వక్ష్యమాణః త్యః (ప్రత్యయః) కృత్సంజ్ఞః స్యాత్ - సచ ధోః (ధాతోః) పరః స్యాత్ -సచ కే, (కారకే) భావేచ స్యాత్." (ముగ్ధ. ౯౬౫ సూ). "సచ (కృత్ ప్రత్యయః) ధాతువిశేషాద్విహితోఽపి ప్రయోగానుసారాదన్యత్రాపి స్యాత్......ఏవ మర్థ విశేషే విహితోఽపి కృత్ ప్రయోగానుసారాదర్థాంతరేఽపి స్యాత్......అతఏవ కృద్ధోః క భావ ఇత్యుక్తే। రన్యత్రాపి ప్రయోగత ఇతి స్వయం వక్ష్యతి." (ముగ్ధ. ౯౬౫ సూ. దుర్గాదాసవ్యాఖ్య) అని యిట్లు కృత్తద్ధిత సమాసములను జెప్పుట దిక్ప్రదర్శనమాత్రమె యని యెఱుంగనగును.

సూరిసైతము కృదంతపరిచ్ఛేదము నుపదేశించెనే కాని యలంతిగ నుపదేశించితుదికి "ఇత్యాదులు మహాజనవ్యవహారంబుల నెఱుంగునది." అనియె వచింపవలసినవాఁడయ్యెను. వెనుకనుపయుంతము దేశ్యము త్రిలింగదేశవ్యవహార సిద్ధమనియే వచించెను. (౬౧-౬౧ I విమ). సూరి యొక యిరువదిరెండు సూత్రములతోఁ గృత్తులను దిక్ ప్రదర్శనముగా వివరించెను. పిదపఁ బ్రౌఢవ్యాకర్తయు మఱి కొన్నిటిని జూపెను. అవెల్ల నిటఁ బ్రదర్శింపఁ బడుచున్నవి. అర్థవిశేషములనుబట్టి యొక్కొక ధాతువుపై ననేకకృత్తులు నిలువవచ్చును. ఉదా:—కూయు. బా-కృ. ౫ సూత్రము చొప్పున తజ్ వర్ణకము:—కూఁత. బా. కృ ౨౨ సూ. చొప్పున కూయు+ఇ = కూయి. ఇట్లె కానుక - కానిక - కానుపు. (చూ. బా. కృ. ౩ సూ). మొ.

కృత్తుల కర్థంబులు యథావ్యవహారంబుగ గ్రాహ్యం
బులు. ౧.

బాలవ్యాకరణ వివరణము. 3>82 I విష.

ధాతువునకు విహితంబగు డుఙ్భిన్న ప్రత్యయంబు కృత్తు నాఁబడు. కృత్తులకు వక్ష్యమాణంబులకు భావ కర్తృ కర్మాద్యర్థంబులు మహాజన వ్యవహారాను సారముగా నెఱుంగునది. అఁక=బంధనము. మొలక = నవోద్భిదము. ఏలిక = పాలకుఁడు. కోరిక = వాంఛయు - వాంఛితంబును. మూఁక = సంఘము. ఆడిక = నింద. ఓడిక = స్రోతస్సు.

సంజీవని. 3>82 I విష:—సంస్కృతవ్యాకరణమున "కృ దతిఙ్. (3-౧-౯3) సన్నిహితే ధాత్వధికారే తిఙ్భిన్నః ప్రత్యయః కృత్ సంజ్ఞః స్యాత్." (సి. కౌ. 3౭౮ సూ). "సన్నిహితే ధాత్వధికారే ఇతి - తేన ణిజాది నిరాసః" (బాలమనో రమా వ్యాఖ్య), అని యిట్లు కృత్సంజ్ఞాస్వరూపము నిరూపింపఁబడెను. దీనినె చాల వఱకనుసరించి సూరి "ధాతువునకు విహితంబగు డుఙ్ భిన్న ప్రత్యయంబు కృత్తు నాఁబడు" అని వివరించెను. ఈ వాక్యమునుబట్టి "ధాతువునకు" అనెడి బా. క్రి. ౧ సూత్రము క్రియాపరిచ్ఛేదమునందె కాక యీకృదంత పరిచ్ఛేదమునందును నధికారసూత్రముగా సూరిచే నుద్దేశింపఁబడెనని విశదమగుచున్నది. "లకారంబు నకు డు - ఱు - వు - రు - ను - ముఙ్గు" (బా. క్రి. ౭ సూ.) అనుసూత్రమున నుపదేశింపఁబడిన. "డుఙ్ - రు - వు - రు - ను - ముఙ్" అను ప్రత్యయముల ప్రత్యాహార మిందలి "డుఙ్" అనుదానిచే నుద్దేశింపఁబడినది. పాణినిముని "తిఙ్" భిన్న ప్రత్యయము కృత్తనఁగా నీతఁడు "డుఙ్" భిన్న ప్రత్యయము కృత్తని వచిం చెను. కాని పాణినీయములోని ణిచ్చు మున్నగునవి ధాత్వధికారములోనివి కాకుండుటంజేసి వానికిఁ బాణినీయమున "కృ"త్సంజ్ఞ యతివ్యాప్తము కాద య్యెను. బాలవ్యాకరణమునందన్ననో ణిచ్చు మున్నగునవెల్ల ధాత్వధికారము లోనివే యగుటంజేసి వానికెల్ల "కృ"త్సంజ్ఞ గలదని చెప్పవలసివచ్చుచున్నది. అట్లు చెప్పినచో నట్టివానికిఁ బ్రాతిపదికత్వము గల్గి తదంతములపై సుప్పులు నిల్వ వలసివచ్చును. ఇంక నీ కృదంతపరిచ్ఛేదములోని ధాత్వధికారస్థములగు ప్రత్య యములుమాత్రమె కృత్తు లందమన్న - భావార్థకాదులగు "ట" ప్రత్యయాదులకు "కృ" త్సంజ్ఞ లేకపోవలసివచ్చును. అట్లు లేనిచోఁ దదంతములు ప్రాతిపదికములు కామింజేసి వానిపై సుప్పులు నిల్వకపోవలసివచ్చును. ఇట్టిచిక్కును వారించుకొను టకే సూరిగారు 'ఇంచు'గాదులను బ్రత్యయములని వచింప లేదందురు.

మీఁద వివరించినట్లె కృత్తులయర్థములు మహాజనవ్యవహారానుసారంబుగ నెఱుఁగనగునని సూరి వివరించెను. "యథా వ్యవహారంబుగ = మహాజన వ్యవహారానుసారముగా" అను సూరివాక్యములకు బా. సా. వే. వ్యాఖ్య యీ క్రిందిరీతి వివరణము వ్రాసెను. "ఇది గ్రాంథికభాషకు వ్యాకృతియగుట నిందలి వ్యవహారశబ్దము కవివ్యవహారబోధక మనుట కర్హముగాన గ్రాంథికపుఁ బ్రయోగముల ననుసరించి కృత్ప్రత్యయము లేయే యర్థముల నైనవియుఁ దెలియనగునని భావము తేలెడిఁగాని వానికెల్లను బ్రయోగములు వాఙ్మయమునందుఁ జూపరానివగుటచు, మహాజన వ్యవహారానుసారముగా వీనిని గవీశులు ప్రయోగించుట యనాదిసిద్ధమగుటను గృత్తుల యర్థములు మహాజన వ్యవహారానుసారముగా నెఱుంగునదని వివరించెనని తోఁచెడి" (బా. సా. వే. ౨౯౬ పు). ఇది సరికాదు. కృత్తులే కాక యేవ్యాకరణవిషయమైనను శిష్టజన వ్యవహారమునుండి మహాకవు లాదరించినదే యగును. మహాజన వ్యవహారమెల్ల నెందును సాధువు కాదు. అందుండి మహాకవు లేర్చినదియు దానిని మహాకవులు సవరించి యాదరించినదియు మాత్రమె సాధువు కానోపును. కావున సూరివాక్యములలోని మహాజనవ్యవహార మనఁగా మహాకవివ్యవహారమె యని తలంపనగును. భావకర్తృ కర్మాద్యర్థంబు లచుచోటి యాదిశబ్దముచేఁ గర్మకర్తృకరణాదికారకములు మున్నగునవి నైతము గ్రహింపఁబడుచున్నవి. భావమనఁగా ధాత్వర్థము. కృద్విషయమున సిద్ధావస్థాపన్నము:— "భావః. పు......సాధ్యరూపే సిద్ధరూపే వా క్రియారూపే ధాతో రర్థే...... ..." (శబ్దస్తో). "తత్ర క్రియాసామాన్యం భావపదార్థః - తిఙ్వాచ్యం లిఙ్గసంఖ్యాన్వయాఽయోగ్యం సాధ్యావస్థాపన్నమ్, కృద్వాచ్యంతు లిఙ్గసంఖ్యాన్వయయోగ్యం సిద్ధావస్థాపన్నమ్, 'కృదభిహితో భావో ద్రవ్యవత్ ప్రకాశతే' ఇతి భాష్యాదితి" (సి. కౌ. ౩౧౮౨ సూ. బాలమనోరమావ్యాఖ్య). "ద్రవ్య. న... ......వ్యాకరణోక్తే లిఙ్గసంఖ్యాన్వయిని పదార్థే........" (శబ్దస్తో). తిఙుచే వాచ్యమగుభావము కర్తృసాధ్యమయి యుండునుగాన దానికి లింగసంఖ్యాన్వయయోగ్యత యుండదు. కృత్ప్రత్యయవాచ్యమగు భావము ద్రవ్యమువలెనె లింగసంఖ్యాన్వయయోగ్యమగుచు సిద్ధావస్థ నందియుండు క్రియాసామాన్యము. కర్తృకర్మకారకాదుల కర్థమీవలకు కారకపరిచ్ఛేదమునఁ జూపఁబడెను. భావార్థకకృత్తుల యుదాహృతులు: ఆఁక = బంధనము, కోరిక = వాంఛ, ఆడిక = నింద, కర్త్రర్థకోదాహృతులు:— మొలక = నవోద్భిదము, మూఁక = సంఘము, ఏలిక = పాలకుండు, ఓడిక = స్రోతస్సు. కర్మార్థకోదాహృతి:— కోరిక = వాంఛితము.

'ఆఁక - మొలక' అను రెండును "కవర్ణకం బలుగ్వాదులకగు" అనెడి బా. కృ. 3 సూత్రముచేతనే సాధ్యము లగుచున్నవి. అట్లయినను "ఆఁక" అనునది (ఆఁగు+క) 'ఆఁగు' ధాతువుపై భావార్థక 'క' ప్రత్యయము నిల్పుటచే సిద్ధించును. 'మొలక' అనునది 'మొలచు' ధాతువుపైని కర్త్రర్థక 'క' ప్రత్యయము నిల్పుటచేత సిద్ధించును. 'ఆఁక' అనుదానికి 'ఆఁగుట' అనుభావ (ధాత్వర్థక్రియ) మర్థము కావున నిచటి కప్రత్యయము భావార్థకము. 'మొలక' అనుదానికి 'మొలచునది' అని యర్థము కావున నిచటి 'క' ప్రత్యయము కర్త్రర్థకము. మొలక=(సవోద్భిదము) మొలచునది = మొలచుట యను వ్యాపారమునకుఁ గర్త. ఇట్లె యంతటను గృత్తుల యర్థములను గ్రహింపవలయును. 'కోరు' ధాతువుపై బా. కృ. ౧౨ సూత్రముచొప్పున 'ఇక' ప్రత్యయము నిల్పినది. 'వానికి విద్యయందుఁ గోరిక కలదు' అనుచో 'కోరిక' శబ్దము భావార్థకమగు 'ఇక' ప్రత్యయముతోఁ గూడినదనదగును. "వానికి దేవుఁడు కోరికల నిచ్చెను" అనుచోటి కోరికశబ్దము కర్మార్థకమగు "ఇక" ప్రత్యయాంత మనఁదగును. "కోరికలను = కోరఁబడినవానిని" అని యర్థమగుటచే నిట 'ఇక' ప్రత్యయము కర్మార్థకమని యెఱుంగునది. ఇట్లె యొక్క ధాతువుపై నొక్కటె ప్రత్యయము నిల్పినపుడును సందర్భవశమున నట్టికృత్తున కర్థములు భిన్నముగానుండుటను సయితమరయునది. సూరిగా రుదాహరించినవాని యర్థములు:—ఆఁగు+క (బా. కృ. 3 సూ). = ఆఁక = ఆఁగుట - భావార్థకము - మొలచు+క (బా. కృ. 3 సూ). = మొలక = మొలచునది - కర్త్రర్థకము. ఏలు+క (బా. కృ. ౧౨ సూ) = ఏలిక = ఏలువాఁడు - కర్త్రర్థకము. కోరు+ఇక (బా. కృ. ౧౨ సూ). = కోరిక = కోరుట = వాంఛ - భావార్థకము. కోరఁబడినది = వాంఛితము - కర్మార్థకము. మూఁగు+క (బా. కృ. 3 సూ). = మూఁక = మూఁగునది - కర్త్రర్థకము. ఆడు+ఇక (బా. కృ. ౧౨ సూ). = ఆడిక = ఆడుట = నిందలాడుట = నింద - భావార్థకము. ఓడు+ఇక (బా. కృ. ౧౨ సూ). = ఓడిక = ఓడునది = పాఱునది = ప్రవహించునది = ప్రవాహము = స్రోతస్సు - కర్త్రర్థకము. కొన్నిటికిఁ బ్రయోగములు:—"ఆఁక. వి. (√ఆఁగు) నిరోధము.........గీ. ఆఁకలేక యెవ్వాని జలాశయమున । మండు వేసవియందును మనుజకోటి । యవబృథ స్నాన పానంబు లాచరించు (భా. ర. ఆను. ౨ ఆ. 3౮౬. సూ. రా. సి)." (ఎవ్వాని జలాశయమున = ఎవఁడు త్రవ్వించిన చెఱువున. అవబృథశబ్దము = యజ్ఞాంగభూతస్నానార్థక మెయైన నిట స్నానమాత్రార్థమున సోమయాజిచేఁ బ్రయుక్తమయ్యెను). "మొలక - వై - వి - ౧ అంకురము - ౨ అంకురితబీజము. వ. చతురహాలికుండు సల్లు పరువంపు మొలకల

చెలువున.........(భార. విరా. ౫ ఆ. ౬౦ గద్యము. శ. ర.)." "మూఁక. దే. వి - ౧ సమూహము.....సీ. మూఁకల విరియించి వీఁక నాచార్యాది యోధుల నెల్లను నొక్కడెసకు । వెలిచి.........(భార. ద్రోణ. ౨ ఆ. శ. ర.)." "ఆడిక. వి. (√ఆడు).........౨ నింద - అపవాదము. సీ. కువలయంబు దివంబుఁ గూల్చు నాడిక.........(వసు. ౧ ఆ. ౧౦౭ ప.)." (సూ. రా. ని.) "ఓడిక - వి. (√ఓడు ....) ప్రవాహము. క.........। ఓడికలయి పువ్వుఁ దేనె లురులఁగ నొప్పెన్. (హరి పూ. ౭ ఆ. ౧౧౭)." (సూ. రా. ని.).

ఇటం గృత్కగతపవేములు పరంబులగునపుడు క గ చ య వలకు లోపంబగు. ౨.

బాలవ్యాకరణ వివృతి. ౩౫౬ విషయము. కృత్సంబంధులగు కాదులు పరంబులగునపుడు ధాతువు నంతంబులగు క గ చ య వలకు లోపంబగు. మీఁది లక్ష్యంబులం జూడంబడు.

సంజీవని. ౩౫౬ విష:—ఇటన్ = ఈ కృదంతపరిచ్ఛేదమునందలి, కృత్ = కృత్ప్రత్యయములయొక్క, "క - గ - త - ప - వ - ఇములు = పరంబులగునపుడు కృత్ప్రత్యయముల మొదటనున్న - 'క - గ - త - ప - వ' అను హల్లులలో నేది పరమైనను, 'ఇమి' (బా. కృ. ౪ సూ.). ప్రత్యయము పరమైనను, ధాతువుతుదనున్న, క - గ - చ - య - వ - వలకున్ = "క - గ - చ - య - వ" అనువాని లో నే హల్లునకైనను దానిమీఁది స్వరముతోఁగూడ, లోపంబగు = లోపము కల్గును. క్రియాపరిచ్ఛేదాదినున్న 'ధాతువునకు' అనునది క్రియాపరిచ్ఛేదాంతము వఱకే కాక కృదంత పరిచ్ఛేదాంతమువఱకును నధికార సూత్రముగుటచే నిందును ననువృత్తమగుచు గావుననే సూరి యీసూత్రపు వివరణమునఁ ధాతువు నంతంబులగు క - గ - చ - య - వలకు లోపంబగునని వివరించెను. "మీఁది లక్ష్యంబులం జూడంబడున్" అనఁగా. "కవర్ణకం బలుగ్వాదుల కగు" (బా. కృ. ౪ సూ.). అనునది మొదలగు సూత్రముల లక్ష్యములలో నిట్టి కాదులలోపము చూడ నగునుగాన నిందు వేఱుగ నుదాహరింపఁబడ లేదని తాత్పర్యము. వెనుకటి సూత్రమున నుదాహరింపఁబడిన 'ఆఁక' మొదలగు లక్ష్యములందును నిట్టిలోపము సంభవించియే యున్నది. "ఆఁగు+క" అనుచో 'గు' వర్ణలోపము రాఁగా 'ఆఁక' అని యయ్యెను. 'మొలచు+క' అనుచో 'చు'వర్ణలోపము రాఁగా "మొలక" అని యేర్పడెను; 'మూఁగు+క' అనుచో 'గు'వర్ణలోపము కల్గఁగా 'మూఁక' అని యేర్పడెను. ఇట్లే యంతటను 'కాదుల లోపము నరయునది. 'ఇటన్' అను సూత్రస్థ

దళముచే వ్యతిరేకాద్యర్థములందు వచ్చు 'కజి' అను కృత్ప్రత్యయ కకారపరకత్వమున "కాదులకు" లోపము రాదు. ఉదా:—కలుగు+కజి = కలుగక. మొ.

కవర్గకం బలుగ్వాదుల కగు. 3.
అలుగు - అలుక. ఆఁగు - ఆఁక. ఎలుఁగు - ఎలుక.
ఇట బిందులోపంబు. ఇట్లు గొన్నింట గ్రహించునది.
కడఁగు - కడఁక. కలఁగు - కలఁక. కాఁగు - కాఁక.
బాలవ్యాకరణ వివరణము. 3౫౭ విషయము. తునుఁగు - తునుక. నడచు - నడక. నలఁగు - నలఁక. పోవు - పోక. మడఁగు - మడఁక. మలఁగు - మలక. మునుఁగు - మునుక. మూఁగు - మూఁక. మొలచు - మొలక. వచ్చునకు రా - రాక. వంగు - వంక. వీఁగు - వీఁక. ఇక - క - వులు పరంబులగు నపుడు కనునకు దీర్ఘంబగు - కానుక. కినియు - ముదియుల కుత్వంబు నగు-కినియు-కినుక. ముదియు - ముదుక. ఇత్యాదు లలుగ్వాదులు.

సంజీవని. 3౫౭ విష:—"అలుగు" మొదలగు ధాతువులకు భావాద్యర్థములందు 'క' ప్రత్యయ మగునని యర్థము. సూరి యుదాహరించిన 'అలుగు' ప్రభృతులలో "నడచు - పోవు - మొలచు - వచ్చు - కను - కినియు - ముదియు" అనునవి తప్పఁ దక్కిన ధాతువులెల్ల 'గు'వర్ణాంతములె - వానికి 'క' ప్రత్యయము పరమగునపుడు, ధాతువు తుదినున్న 'గు'వర్ణము బా. కృ. ౨ సూత్రముచొప్పున లోపింపఁగా "అలుగు+క = అలు+క = అలుక" అనురీతిని రూపము లేర్పడును. 'క' ప్రత్యయ కకారము పరుషమగుటచే నది పరమగునపుడు బా. సంజ్ఞా. ౧౬ సూత్రముచొప్పున (౫౦-౫౧ I విష) ధాతువునందలి బిందువు నిలుచుట కర్హత కలదుగాన సాధారణముగా నట్టిబిందువు లోపింపదు. ఉదా:—వంగు - వంక. ఆఁగు - ఆఁక. కడఁగు - కడఁక. కలఁగు - కలఁక. కాఁగు - కాఁక. నలఁగు - నలఁక. మడఁగు - మడఁక. మలఁగు - మలఁక. మూఁగు - మూఁక. మొ. "ఎలుఁగు - ఎలుక - ఇట బిందులోపంబు. ఇట్లు గొన్నింట గ్రహించునది" అను సూరిగారి వివరణముచొప్పున 'ఎలుక' మున్నగువానియందు ఖండము నిలువక లోపించుటయుఁ గలదని యెఱుంగనగును. ఉదా:— తునుఁగు - తునుక. మునుఁగు - మునుక - మొ. బాలవ్యాకరణ ప్రథమ ద్వితీయముద్రణములందును దర్వాతి పెక్కుముద్రణములందును 'మలఁగు - మలక' అనియె యుదాహరింపఁబడి

యున్నది. కాని వేటికావ్యాఖ్యాత 'మలఁగు - మలఁక' అని సబిందుకముఁగ నుదాహరించెను. కొన్ని బాలవ్యాకరణ పుస్తకములందును నట్టి సబిందుకరూపము చూపట్టుచున్నది. బా. గు. ప్ర. వ్యాఖ్యలోఁ బ్రథమ ద్వితీయముద్రణములు రెంటను "మలఁక - మలక - ఇట్లు అర్థబిందుసహితమును బిందురహితమును నయిన రెండుశబ్దములును 'మలఁగు' వలన నైనరూపములె" (బా. గు. ప్ర. ౩౧౦ పు) అని వ్రాయఁబడియున్నది. కాని 'మూకువ - తునక' అను నర్థములుగల నిర్బిందుకమలకశబ్దము 'మలఁగు' ధాతుజమని విశ్వసింపఁదగి యుండలేదు. బాలవ్యాకరణ ప్రథమ ద్వితీయముద్రణములలో నిర్బిందుకముగాఁ బడుట ప్రామాదికమని తోఁచుచున్నది. "మలఁక - దే - వి - ౧ చిక్కు.........౨ చుట్టు - పాప తరిత్రాటి మలంకల (కాశీ. ౫ ఆ. శ. ర)." అను రీతిగల ప్రయోగములచే నిది సబిందుకమనియే విశ్వసింపఁదగియున్నది. "మొలచు+క = మొలక. నడచు+ క = నడక" అను చోటులందు 'క' ప్రత్యయ పరకత్వమున 'చు'వర్ణమునకును, "కినియు+క = కినుక. ముడియు+క = ముడుక" అను చోటులందు 'క' ప్రత్యయ పరకత్వమున 'యు'వర్ణమునకును, బా. కృ. ౨ సూత్రముచేత లోపము సంభవించెనని యెఱుంగునది. అంతియకాక "కినియు+క = కిని+క = కిను+క = కినుక. ముడియు+క = ముడి+క = ముడు+క = ముడుక" అనురీతిని ధాతువులోని - 'ని - డి' అనువాని మీఁది 'ఇ'కారమునకు 'ఉ'కారాదేశమును నయ్యెనని "కినియు ముడియుల కుత్వంబు నగు" అని సూరిగారే వివరించిరి. 'వచ్చు+క = రా+క = రాక' అనుచో వచ్చుధాతువునకు రాదేశము కప్రత్యయ పరకత్వమునందుసయుతము గల్గు నని (చూ. బా. క్రి. ౯౧ సూ). "వచ్చునకు రా" అనుచు సూరియే వివరించెను. "కను+క = కాను+క = కానుక" అనుచో 'క' ప్రత్యయ పరకత్వమున 'కను' ధాతు 'క' కారముమీఁది స్వరము దీర్ఘమగుననుచు సూరి "ఇక - క - పులు పరంబులగునపుడు కనునకు దీర్ఘంబగు" అను వాక్యముచే విశదపఱిచెను. క ప్రత్యయ పరకత్వమందేకాక - "ఇక - (బా. కృ. ౧౨ సూ) పు (బా. కృ. ౧౧ సూ)" అనునవి పరములగునపుడును నిట్టి దీర్ఘము కల్గునని సూరివివరణమునకుఁ దాత్పర్యము. ఉదా:—కను+ఇక = కాను+ఇక = కానిక. కను+పు = కాను+పు = కానుపు. అర్థములు:—అలుక = కోపము = అలుగుట. (భావార్థకము). ఆఁక = నిరోధము (భావార్థకము). ఎఱుక = పరిచయము = ఎఱుఁగుట (భావార్థకము). "జ్ఞానము - సోదె - గుఱుతు - జ్యోతిశ్శాస్త్రమును అర్థమగునపుడు కరణార్థమందు (సాధనార్థమందు) కవర్ణక మనవలెను. దీనిచేతను యుక్తాయుక్తములు మొదలైనవి

తెలియఁబడునని వ్యుత్పత్తి చెప్పఁదగును. యుక్తాయుక్త వివేకమునకు జ్ఞానము సాధనముగదా. పరోక్షమైనసంగతి తెలియుటకు సోదె సాధనము (కరణము). వస్తునిర్ణయంబునకు గురుతు సాధనము. ఆగతానాగతములు తెలియుటకు జ్యోతిశ్శాస్త్రము సాధనము. సాధనములైన జ్ఞానాదులను తెలుపుచున్నందున నెఱుకశబ్దము కరణార్థకము." (బా. గు. ప్ర. ౮౩౨ పు. ద్వి. ము). కడఁక = పూనిక = కడఁగుట. (భావార్థకము). కలఁక = సంక్షోభము - కాలుష్యము - కలఁగుట (భావార్థకము). కాఁక = తాపము - కాఁగుట (భావార్థకము). తునుక = ఖండము - ముక్క - (తునిఁగినది - కర్త్రర్థకము). నడక = గమనము - నడచుట (భావార్థకము). నలఁక = నలఁకువ = నలఁగుట (భావార్థకము). పోక = గమనము - పోవుట (భావార్థకము). మడక = మడుఁగువస్త్రము (బాగుగ మడుఁగునది - కర్త్రర్థకము). మలఁక = మెలిక (భావార్థకము). మునుక = మునుఁగుట (భావార్థకము). మూఁక = సంఘము (మూఁగునది - కర్త్రర్థకము). మొలక = అంకురము - నవోద్భిదము (మొలచునది - కర్త్రర్థకము). రాక = ఆగమనము - వచ్చుట (భావార్థకము.) వంక = వంకర (వంగునది - కర్త్రర్థకము). వీఁక = విఱ్ఱవీఁగుట - ఓడుట (భావార్థకము). కానుక = కానిక - (ఉపాయనము - దాతలచే శ్రద్ధతోఁ జూడఁబడునది. లేదా గొప్పగాఁ జూడఁబడునది). (లేదా - గౌరవముగఁ బొందఁబడునది. కర్మార్థకము). కినుక = కోపము - కినియుట (భావార్థకము). ముదుక = వృద్ధుఁడు ముదిసినవాఁడు - ముదిసినది (కర్త్రర్థకము).

కృత్ప్రత్యయములకు మిక్కిలి యధికముగా సూరి యుదాహృతుల నిచ్చుట చేత వానికెల్లఁ బ్రయోగములు చూపిన నతివిస్తరమగుననియు, నొక్కొక రూపమున కనేకార్థము లుండుటచే వానికెల్ల నుదాహృతుల నిచ్చినచో నింకను నతి విస్తృతియగుననియు నట్టి ప్రయోగములు శబ్దరత్నాకర సూర్యరాయాంధ్ర నిఘంటువులందు విపులముగా నుదాహరింపఁబడి యుండుటచే వానినే మరల నెక్కింపనేల యనియు నీపరిచ్ఛేదమునఁ బ్రయోగప్రదర్శనము సంక్షేపింపఁబడియె. కేవలము చూపఁదగినవని తోఁచినవి మాత్రమె చూపఁబడును. ప్రయోగములు:—

ఉ.........ఉద్ధతుం । డై నెగసెన్ సమీరసుతు నక్కడఁ ద్రొక్కిడినట్లు వీఁకతో (భార. విరా. ౨ ఆ. ౩౫౦). క. ఎఱుక గలవారి చరితలు । గఱచుచు...... (భార. ఆది. ౩. ఆ. ౨౦౩). గీ. రాజునకుఁ గీడుపుట్టెడు రాజ్య మడఁగు । ననుచు నెఱుక చెప్పెడు జ్యోతిషాధములను ।......(విజ్ఞా. ప్రా. ౧౩౭ సూ. రా. ని). సీ......పాంచాలతనూజపంచకముఁ గోలు (తే-గీ.) పోకఁ జేసియు గెల్పు గెల్పుగ

షుదీయు । బుద్ధి గైకొనదయ్యెడు.........(శాంతి. ౧ ఆ. ౬). ఉ. ఏను సుమాలి కూఁతుర మునీశ్వర మిమ్మిటఁ దండ్రి పంపునన్ । గానఁగ రాకయుంచు.........(నిర్వ. 3 ఆ. ౫౦). ఆ-వె. ఎచటనుండి రాక యివ్వారి సుత వేమి (నిర్వ. 3 ఆ. ౪౯ ప). చ.........గాయకా । ది పరిజనంబుతోఁ జని తదీయరవిూరుఁడు దన్నుఁ గానరా । క పగిది వీచినం గొలువు గైకొని యుంపెద నాదరించుచున్ (నిర్వ. ౮ ఆ. ౨౪). (రాకయొక్క పగిది = రాక పగిది). ఇత్యాదు లడంగ్వాదులనుటచే నీయం డంగ్వాదు లాకృతిగణము. ఇదియె యననేల? ఈ కృత్తుల సూత్రములెల్ల నాకృతి గణవిషయకములె.

ఇమివర్ణకంబు కలుగ్వాదుల కగు. ౪.

బాలవ్యా. కలుగు - కలిమి. ఓరుచు - ఓరిమి. కూరుచు - కూరిమి.
3 ౫౮ విషయము. నేరుచు - నేరిమి. వేలుచు - వేలిమి. బడియు - బడిమి. బ్రదుకు - బ్రదిమి. ఒడ్డు - ఒడ్డిమి. తాలు - తాలిమి.

సంజీవని. 3 ౫౮ విష:—కలుగు మొదలగు ధాతువులకు భావాద్యర్థము లందు 'ఇమి' ప్రత్యయమగు నని యర్థము. సూరి యుదాహరించిన కలుగు ప్రభృతులలో 'ఒడ్డు' 'తాలు' ధాతువులు తప్పఁ దక్కిన యన్నిటికిని బా. కృ. ౨ సూత్రముచొప్పున నంత్యవర్ణలోపము కలుగఁగా బా. సంధి. ౧౧ సూత్రము చొప్పున నపదాది స్వరసంధి నిత్యముగా వర్తిల్లి "కలుగు+ఇమి = కలు+ఇమి = కలిమి" మున్నగురూపము లేర్పడును. 'కలుగు' అనుదాని తుది 'గు'వర్ణమును, 'ఓరుచు - కూరుచు - నేరుచు - వ్రేలుచు' అనువానితుది 'చు'వర్ణమును, 'బడియు' అనుదానితుది 'యు'వర్ణమును, 'బ్రదుకు' అనుదానితుది 'కు'వర్ణమును 'ఇమి' ప్రత్యయపరకత్వమున బా. కృ. ౨ సూత్రముచే లోపించెనని యెఱుంగునది. బాలవ్యాకరణ ప్రథమ ద్వితీయముద్రణములందు సైతము 'తాలు - తాలిమి' అనియె యున్నది. 'ఓర్పు - సహించు' అను నర్థముగల 'తాలు' అనునది లఘు లకారయుక్త ధాతువే యని సూరి తలంచియుండును. కోశములందు "తాళు - స - క్రి. సహించు - ఓర్చు.........అ - క్రి. (క - తాళు - త - తాళ్). ఆఁగు - నిదానించియుండు........." (సూ. రా. ని). అని తాళుధాతువు ద్రావిడమూర్ధన్య ళకారయుక్తముగా నుదాహృతమైయున్నది. లళలకు యతి ప్రాసమైత్రి లాక్షణిక సమ్మతమగుటచేతఁ గవిప్రయోగములనుబట్టి యిట సందేహ నిర్ణయము చేయుటకు శక్యము కాకున్నది, 'తాళు' ధాతువునకు భారతమందుఁ

ప్రయోగము లభింపలేదు. సూ. రా. నిఘంటుకారులు తాలిమిశబ్దము 'తాలుచు' ధాతువునుండి యేర్పడినదనుచు నిట్లు వ్రాసిరి. "తాలిమి - (ల్మి) వి. (√ తాలుచు - త. తాళ్మై). ౧ క్షమ - ఓర్పు". (సూ. రా. ని). తాలుచు ధాతువు తుది 'చు' వర్ణము 'ఇమి' ప్రత్యయ పరకత్వమున బా. కృ. ౨ సూత్రముచొప్పున లోపించి "అపదాది నిత్యసంధి" కల్గఁగా 'తాలిమి' అను రూప మేర్పడనగును. తాలుచు - ధాతువును తాలిమిశబ్దమును భారతప్రయుక్తములై యున్నవి. ఈ సందర్భమును బట్టి "తాళు అని ధాతువుగా నున్నపు డలఘు ళకారముతో నుండును. ఈ ళకారము కృదంతత్వావస్థయందు లఘు లకారమై 'తాలిమి' అగు." (బా. గు. ప్ర. ౪౩౪ పు. ద్వి. ము) అనెడి గుప్తార్థప్రకాశికా కల్పనము సరికా దనఁదగును.

కలుగు+ఇమి = కలిమి - కలుగుట - భావార్థకము. "కలిమి - భావార్థకమైనచోఁ గలియుట యర్థము. 'ఇట్టి మహిమ కలిమికిఁ గత మెయ్యది' (భా. అర. ౪ ఆ.)" (బా. గు. ప్ర. ప్ర. ము. ౩౧౧ పు. ద్వి. ము. ౪౩౩ పు). అనెడి గుప్తార్థప్రకాశిక వ్రాఁత ప్రమాదపతిత మనఁదగును. 'కలియు' అను ధాతువు నుండియుఁ బ్రకృతిసూత్రముచే 'కలిమి' అను రూపమును సాధింపనగునుగాని యట్టిది సూరిచే నుదాహరింపఁబడలేదు. కలిమిశబ్దమునకు 'కలియు' ధాత్వర్థమునఁ బ్రయోగమును జూపట్టదు. కలుగు+ఇమి = కలిమి = సంపద. అధికరణార్థకము. దీనియందు (సంపదయందు) సుఖాదికము గలుగునని వ్యుత్పత్తి నరయునది. ఓరిమి = సహనము (భావార్థకము). కూరిమి = ప్రేమము - స్నేహము. (కరణార్థకము - దీనిచేతఁ బ్రీతిని గూర్తురని వ్యుత్పత్తి నెన్నునది). నేరిమి = చతురత = నేర్చుట (భావార్థకము). వేలిమి = హోమము = వేల్చుట (భావార్థకము). బాలవ్యాకరణ ప్రథమ ద్వితీయముద్రణములందును దర్వాతి ముద్రణములన్నిటియందును "వ్రేలుచు = వ్రేలిమి" అనియేయున్నది. "బా - గు - ప్ర. బా - సా - వే." వ్యాఖ్యాతలును 'వ్రేలుచు - వ్రేలిమి' అనియె నిల్పిరి, కాని "హోమముచేయు" అను నర్థముగలది 'వేలుచు' ధాతువెకాని "వ్రేలుచు" ధాతువు కాదు. "వేలుచు - దే. స - క్రి. హోమాగ్నియందు నేయి మొదలగువాని సమర్పించు. (రూ - వేల్చు) ...." (శ-ర). "వ్రేలుచు - దే - ప్రే. వ్రేలఁజేయు. (రూ - వ్రేల్చు)... ....౨ కడుగు." (శ-ర). 'వ్రేలిమి' అనెడు వకార రేఫ సంయుక్తరూపమే కోశములందు లేదు. బడిమి = (దృష్టి దోషాదిపరిహారార్థము) దిగఁదుడుచుట (భావార్థకము). "బడిమి - దే - వి - ౧ బడియుట. ౨ చక్రాకారభ్రమణము. 'ద్వి - ఫురిచుట్టు ఒడిమిఁగాఁ ద్రిప్పి'. (సారంగధరచరిత్రము - ద్విపద. భా. ౭ శంభు

కవి) 3 భూతబలి." (శ-ర). "బడియు. దే. స. క్రి. (దృష్టిదోష పరిహారార్థము) దిగఁదీయు. నై. 3 ఆ" (శ. ర). చక్రాకార భ్రమణ మను నర్థమునుబట్టియె 'బడియు' ధాతువునకు 'దిగఁదుడుచుట' అను నర్థముఁగల్గెనని తోఁచెడిని. ఉప్పు - కాల్చినమిరపకాయలు - పసుపుమెతుకులు - ములకాకులు ('ములగ' అందురు) దృష్టిదోషము తగిలినవాని చుట్టును త్రిప్పి వీథిలో పాఱవేయుదురు లేదా యా వస్తువులను ప్రొయ్యిలో వేసి కాల్తురు. "దిగఁదుడుచు. దే. స-క్రి. (దిగన్+తుడుచు) (దృష్టి దోషము మొదలైనవానికి ఉప్పు మిరపకాయ లోనగువాని) చుట్టివేయు." (శ. ర). బ్రదిమి = జీవనము = బ్రదుకుట (భావార్థకము). ఒడ్డిమి = పందెములో నొడ్డిన ధనాదికము. (కర్మార్థకము. పందెమునం దొడ్డఁబడినది). "ఒడ్డిమి. దే. వి. ఒడ్డు - పందెము. 'వ' ఆశకుని యాడి యుధిష్ఠిరుం డొడ్డిన యొడ్డిమి యెల్లగెలుచుచు వచ్చెఁ (భార. ఉద్యో. ౧ ఆ. ౨౨ గద్యము)." (శ. ర). ఇట్లు సూరియు శబ్దరత్నాకరకర్తయు వచించి యుండఁగా దీనిని సూ. రా. నిఘంటుకారు లుజ్జగించుటకుఁ గారణము తెలియకున్నది. తాలిమి = ఓర్మి - సహనము. (తాలు ధాతుజన్య మనుపక్షమున భావార్థకము. తాలుచు ధాతుజన్యమనుపక్షమున నధికరణార్థకము. దీనియందు స్థైర్యము తాల్తురని వ్యుత్పత్తి నరయఁదగును.)

ప్రయోగములు:—క. కలిమిఁయ చుట్టలఁ జేర్చుం। గలిమియ చెలులను ఘటించు.........(భార. శాంతి. ౧ ఆ. ౫౧). ఉ. ప్రాయము కల్మి నొక్కటన భవ్యధృతిన్ మహనీయశీలతన్। ....వృద్ధుఁడవు గావె......(ద్రోణ. ౧ ఆ. ౬౪ ప). గీ. తాల్మి పుణ్యాలోట యడఁకువ తగవు మెలవు। (విరా. ౨ ఆ. 3 ప). క..........ఉ। త్తమరూపము గోరువారు తాల్తురు దానిన్ (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౪౦ ప). తే-గీ. బ్రహ్మలోకంబు కాశికి బడినివాటు (కాశీ. ౭ ఆ. శ. ర). ఉ... ......భీష్ముఁడను సాగరముం గడవంగ నీఁదఁగా। జేరిమి యెట్లొకో కలుగనేర్చె శిఖండికి నేమి సేయుదున్ (భీష్మ. ౧ ఆ. ౫౪).

తజ్వర్ణకంబు చేయ్యాదుల కగు. ౫.

చేయు - చేఁత. అలయు - అలఁత. కూయు - కూఁత.

బాలవ్యాకరణ వివరణము. 3 ౫౯ విషయము.

కోయు - కోఁత. గీయు - గీఁత. నేయు - నేఁత.

పూయు - పూఁత. పోయు - పోఁత. మాయు - మాఁత. మేయు - మేఁత. మ్రోయు - మ్రోఁత.

రోయు - రోఁత. లాయు - లాఁత. వ్రాయు - వ్రాఁత. ప్రేయు - ప్రేఁత.

సంజీవని. 3౪౯ విష:—చేయు ప్రభృతి ధాతువులకు భావాద్యర్థకములందు తజ్ ప్రత్యయమగు నని యర్థము. ప్రాయికముగా 'యు' వర్ణాంత ధాతువుల కీ ప్రత్యయమువచ్చు ననఁదగును. డాయు - దాయు - కలయు - కలియు - కాయు - పాయు - మాయు - మున్నగు ధాతువులం దీప్రత్యయము చూపట్టమిం జేసి యు వర్ణాంతములకని సూత్రించుటకు వలనుపడదయ్యె. తజ్ఞు జిత్తుగాన బా. తత్స. ౧౯ సూత్రముచొప్పున బిందుపూర్వకం బగు. 'అలఁత - అలంత' మున్నగు రీతిని హ్రస్వముమీఁద ఖండపూర్ణములు రెండును నిల్చును. తజ్వర్ణక పరకత్వమున బా. కృ. ౨ సూత్రముచొప్పున ధాతువు తుది నన్న'యు' వర్ణము లోపించును. ఉదా:—చేయు+తజ్ = చే+తజ్ = చేఁత. ఇట్లె యంతటను బ్రక్రియ నరయునది. పెక్కుచోట్ల నీప్రత్యయము టప్రత్యయమువలెనె (బా. క్రి. 3౪ సూ.) భావార్థమందు వచ్చుటయు వ్యాపారార్థము మాయని రీతి నర్థము నిచ్చుటయు భావార్థకాదులలోఁ జేరి కర్తకుఁ బ్రథమాంతత్వమును ఘటించుటయుఁ జూపట్టుచున్నను "చేఁత = కృత్యము = పని. వ్రేఁత = దెబ్బ. గీఁత = రేఖ. మూఁత = మూయు పనిముట్టు = మూఁకుడులో నగునది. మేఁత = గడ్డి మొదలగు పశువుల యాహారము." మున్నగు స్థలములయందు భావార్థభిన్నములగు నర్థవిశేషములు దీనికి వెలయుచుండుటచేతను సర్వక్రియా సాధారణము కాకుండుటచేతను నిది భావార్థక 'ట' ప్రత్యయమువంటిది కాదనియుఁ గ్రియాప్రకరణమున నుపదేశింపఁదగినది కాదనియు నెఱుంగునది.

చేఁత = చేయుట (భావా). చేఁత = పని = కృత్యము. (కర్మార్థకము-చేయఁబడునది). అలంత = అలఁత = అలయుట. (భావా). కూఁత = కూయుట-(భావా). కూఁత = వెంటి - (కర్మా - కూయఁబడునది). కోఁత = కోయుట (భావా). గీఁత = రేఖ - గీటు (కర్మా - గీయఁబడునది). నేఁత = నేయుట (భావా). పూఁత = చందనాదిపర్పు - (కర్మా - పూయఁబడునది). పోఁత = పోయుట - (భావా). మూఁత = మూయుట (భావా). మూఁత = మూసెడు పనిముట్టు - మూఁకుడులోనగునది (కర్త్రర్థకము - బిందెలు మున్నగువానిని మూయునది). మేఁత = మేయుట (భావా). మేఁత = పశ్వాద్యాహారము (కర్మా. మేయఁబడునది). మ్రోఁత = ధ్వని (కర్మా. మ్రోయఁబడునది). రోఁత = జుగుప్స. రోయుట (భావా). రోఁతలు = తిట్టులు - (కర్మా. రోయఁబడునవి). లాఁత = ఉద్రేకించుట (భావా). వ్రాఁత = వ్రాయుట (భావా). వ్రాఁత = లేఖనము (కర్మా. వ్రాయఁబడునది). వ్రేఁత = వ్రేయుట (భావా). వ్రేఁత = దెబ్బ (కర్మా. వ్రేయఁబడునది). "వ్రేఁత - వ్రేయు

టయు, కార్యకారణాభేదోపచారంబుచేత వ్రేయుటవలన (కలిగిన) దెబ్బయు నర్థములు. క. ఆసూర్యభానుఁ డీక్రియ । వ్రేసిన యప్పరిఘ దనుజవిభుఁ డధిక బలో । ల్లాసమునఁ బుచ్చుకొని పోడి । చేసె నసురు లార్వ నతని శిర మొక వ్రేఁతన్ (నిర్వ ర ఆ.) (దెబ్బచేత) భావార్థక ప్రత్యయమైనను నీయర్థమందు (కార్యము కారణముతో నభిన్నమన్న బుద్ధిచేత నిటు ప్రయోగింపఁబడియె" (బా. గు. ప్ర. ౩౧౨ పు). ఈరీతిగ "గీఁత (గీయఁబడునది, అనిన కర్మార్థమందు (దజ్వార్ణకము ; గీటు అర్థము)" (బా. గు. ప్ర. ౩౧౨ పు). అగుచో నేల వ్రాయఁడయ్యెనో ? గీయుట చేతనే కదా 'గీఁత=గీటు' ఏర్పడును. ప్రయోగములు:—ఉ. కావున మేలుసేయదె జగజ్జనకోటికి రాజునాజ్ఞమై । 'బోవుట' యూతనిం దగినపూజలఁ దృప్తునిఁజేఁత,.... (శాంతి. ౨ అ. ౨౬౦). "లాయు...రు. లయ కాలోగ్రపతంగబింబము క్రియఁ లాయుఁ యదీయోగ్ర.........చక్రంబు.........(హరి. ఉ. ౭ ఆ). "(శ. ర).

కువ వర్ణకం బడంగ్వాదుల కగు. ౬.

బాలవ్యాకరణ వివరణము. ౩౬౦ విషయము

అడఁగు - అడఁకువ. ఎఱుఁగు - ఎఱుకువ. కలఁగు - కలఁకువ. నలఁగు - నలఁకువ. పెనఁగు - పెనఁకువ. పొలయు - పొలకువ. మఱచు - మఱకువ. మెలఁగు - మెలకువ. లోఁగు - లోఁకువ. వేగు - వేకువ.

సంజీవని. ౩౬౦ విష:—అడఁగు ప్రభృతిధాతువులకు భావాద్యర్థములందు. 'కువ' అను ప్రత్యయమగునని యర్థము. అడంగ్వాదులకెల్ల 'కువ' ప్రత్యయ పరకత్వమున బా. కృ. ౨ సూత్రముచొప్పున ధాతువుల తుదినున్న 'గు - యు - చు' అనువర్ణములు లోపింపఁగా 'అడఁకువ - పొలకువ - మఱకువ' మున్నగు రూపములేర్పడును. 'ఎఱుఁగు' ధాతువునందుమాత్రము క ప్రత్యయపరకత్వమందువలెనె (ఎఱుఁగు+క = ఎఱుక) కువ ప్రత్యయ పరకత్వమందును బిందు సహిత 'గు'వర్ణము లోపించును. ఎఱుఁగు+కువ = ఎఱుకువ. ఇది నిర్బిందుకము. తక్కిన 'అడఁగు - కలఁగు' మున్నగు ధాతువులందలి సిద్ధబిందువు లోపింపక నిల్చును. ఉదా:—అడంకువ - అడఁకువ. కలంకువ - కలకుఁవ. పెనంకువ - పెనఁకువ - మొ. వేగు మున్నగు నిర్బిందుకములు కువ ప్రత్యయయోగమందును నిర్బిందుకములుగనే యుండును. ఉదా:—వేగు+కువ = వేకువ మొ.

అడఁకువ = నమ్రత = అడఁగియుండుట - అణఁకువ - రూపాంతరము (భావా). ఎఱుకువ = తెలివి. (కరణా. దీనిచేతఁ దెలియఁబడును). (ఎఱుక. భావా). కలఁకువ = సంక్షోభము = కలఁక = కలఁత. (భావా). నలంకువ = నలఁగుట (భావా).

నలఁకువ = ఆపద వ్యాధి - (దీనిచే నలఁత (శ్రమ) కలుగును - కరణా) పెనఁకువ = పెనఁగుట = పెనఁగులాట - (భావా). పెనఁకువ = యుద్ధము (అధికరణార్థకము, దీనియందుఁ బెనఁగులాడుదురు). పొలకువ = జాడ = పోబడి. (భావా). "పొలకువ- దీనియందు సంచరింతురన్న వ్యుత్పత్తిని - మార్గము. ఇత్యాద్యర్థములందు నధికరణార్థకము" (బా. గు. ప్ర. ౪౩౬ పు. ద్వి. ము). మఱకువ = అజ్ఞానము. (కరణా. దీనిచే మఱపు గల్గును). క. ఎఱుకని యెఱుఁగక మిమ్మున్ । మఱకువ మార్గోన్న తప్పు మఱవుఁడు.........(ఆర. ౧ ఆ. ౩౭౬). (శ. ర). మెలఁకువ = వర్తనము - జాగరూకతతోడి వర్తనము (భావా). "మెలఁగు - దే - అ - క్రి. ౧ వర్తించు ....౨ జాగరూకతతోవర్తించు........." (శ. ర). మెలఁకువ = మేలుకొనుట (అధికరణా - దీనియందు మెలఁగుదురు). లోఁకువ = లొంగుట = లోఁగుట (భావా). "లోఁకువ - దే - విణ - అధీనము" (శ. ర). అనెడి శబ్దరత్నాకరమును బట్టి కావలయును బా. గు. ప్ర. వ్యాఖ్యాత "లోఁకువ - అడఁగునది. ఇత్యాది విశేషణార్థమునఁ గ్రంథమందుఁ బ్రత్యయము. విశేష్యంబగుచో భావార్థకము". (బా. గు. ప్ర. ౪౩౬ పు. ద్వి. ము), అని వ్రాసెను. కాని 'లోఁకువ' అనుదానికి 'లోఁగువాఁడు - లోఁగునది' అను విశేషణపరార్థము ప్రసిద్ధముకాదు. వేఁకువ = ప్రాతఃకాలము. (అధికర. "ఈకాలమందు వేగును = తెల్లవాఱును." అని వ్యుత్పత్త్యర్థము నరయునది).

ప్రయోగములు:—క. ....వి । చ్చలవిడి భోగింపక వే । డ్కలు సలుపఁగవలయు భటుఁ డడంకువతోడన్. (విరా. ౧ ఆ. ౧౪౦). క. కాన యవశ్యము పెనఁకువ । గాని యుపాయమున.........(ఉద్యో ౩ ఆ. ౧౯). "పొలకువ - దే - వి - జాడ - పోబడి .. సీ. పొలకువ గనుఁగొన్నఁ బోవు దయ్యంబుల విసరముల్ భీతిచే విస్తరిల్లి. (హంస ౩ ఆ)." (శ. ర).

టవర్ణకం బాడ్వాదుల కగు నగుచో నంత లోపం
బగు. ౭.

ఆడు - ఆట. ఊరు - ఊట. ఊఱడు - ఊఱ
బాలవ్యాకరణ ట. ఏఁకరు - ఏఁకట. ఓడు - ఓట. తివురు - తివుట.
వివరణము. తేరు - తేట. త్రిమ్మరు - త్రిమ్మట. పండు - పంట.
౩౬౧ విషయము. పాడు - పాట. మండు - మంట. వండు - వంట.
వేసఱు - వేసట. అనుప్రయుక్తంబయిన యాట
శబ్దంబు ప్రాయికంబుగాఁ గ్లీబసమంబగు. కోలా
టము - పోరాటము. మంద్రాటము. ఇత్యాదులు.

సంజీవని. ౩౬౧ విష. ఆడు - మొదలగు ధాతువులకు 'ట'వర్ణకంబు భావార్థములం దగును. అట్లగునపుడు ధాతువు తుదియక్షరము (స్వరసహిత వ్యంజనము) లోపించును. "పండు+ట = పంట" మున్నగు చోటులందు 'డు'వర్ణము లోపించిన 'ట'ప్రత్యయము సైతము బిందుపూర్వకమగుట కర్తవ్యమగునదే కాన (బా. సంజ్ఞా. ౧౬ సూ.) నచటబిందువు లోపింపదు. బా. కృ. ౨ సూత్రము చెప్పిన "క-గ-చ-య-వ"అనునవి మాత్రమె లోపించును. ప్రకృతసూత్రపు ట ప్రత్యయము పరమగునపు డన్నదో ధాతువు తుది నేయక్షరమున్నను నది లోపించునని యెఱుంగునది. బా. క్రి. ౩౫ సూత్రపు ట ప్రత్యయము పరమగునపు డిట్టి లోపము కలుగదు. ఉదా - ఆడు+ట = ఆడుట. ఆకృతిగణముగాన చెడుట - చెట్టు మొ. (సభా. ౨ ఆ. ౩౧౩).

ఆట = ఆడుట = క్రీడ. (భావా). ఊట = ఊరిన ద్రవము. (కర్త్రి - ఊరునది). ఊఱట = ఊఱడిల్లుట. విరామము. (భావా). ఊఱట = సహాయుఁడు - ఊఱడించునది. విశ్రాంతి నిచ్చునది. (కర్త్రి) - ఊఱట గల్గించువాఁడు). గీ. మాటి మాటికిఁ బరికించి మందడీల। కెల్ల నూఱట యగుచు వర్తిల్ల నేర్తు (విరా. ౧ ఆ. ౬౫). ఏఁకట = అపేక్ష. (భావా). ఓట = పరాజయము = ఓడుట. (భావా). ('ఓటము' అను నపుంసకలింగసమరూపమును గలదు. 'ఓటమి = ఓటు' అనురూపములును గలవు). తివుట = కాంక్ష = తివురుట. (భావా). తేట = తేఱిన ద్రవపదార్థము. (కర్త్రి - నీరాఁదికిఁ దేఱునది). త్రిమ్మట = పర్యటనము = త్రిమ్మరుట. (భావా). పంట = పండుట. (భావా). పాట = గానము. (కర్మ. పాడఁబడినది). మంట=జ్వాల. (కర్త్రి - మండునది). వంట = వండుట. (భావా). వేసట = విసుగు శ్రమము. (భావా).

ఆడుధాతు కృదంతరూపమగు 'ఆట' శబ్దము స్త్రీసమమే యయినను నది మఱొకశబ్దమున కనుప్రయుక్తమగునపుడు నపుంసకలింగసమ మగు ననఁగా 'ము' ప్రత్యయముతోఁ గూడి యుండును. కోలాటము=హల్లీసక మనెడి క్రీడ (భావా). "కోలాట(ము). వి. (కోల+ఆట. త. కోలాట్టం). హల్లీసకము. స్త్రీలు చేతికోలలఁతో తాళమువేయుచు పాడుచు చుట్టును తిరిగి ఆడెడు ఒకవిధమగు ఆట.........వ. మోహనాంగు లపారశృంగారంబులు నెఱపుచు కోలాట లాడ (లక్ష్మీవిలాసము.)" (సూ. రా. ని). పోరాటము = యుద్ధము - (భావా) (సూరిప్రాయికమనుటచే కోలాట - పోరాట మున్నగు రూపములును గలవని యెఱుంగునది). "పోరాట. దే-వి (పోరాడుట). ౧ కలహము ౨ యుద్ధము. తే. గీ. అవినీతుఁడైన । యా

సుయోధనుతోడి పోరాట దక్కి (ఉద్యో. 3 ఆ)..........(యా. పోరాటము) - యుద్ధమువను క. నీరాట వనాటులకుం। బోరాటం బెట్టు గలిగెఁ బురుషోత్తముచే। నారాట మెట్టు మానెను।..........(భాగ. ౮ స్కం)......" (శ. ర). శా. నీటి పో। రాటం బోటమిఁ బొటుఁ జూపుట కరణ్యాటంబు నాచాటమై (భాగ. ౪ స్కం ౫౭౭. ('నీటి। పోరాట నోర్చుటమి' అని పాఠాంతరము). సీ. అదరి పోరాటకు దనైనవో..........(భీష్మ. ౧ ఆ. ౧౫౪). ము..........నీనిత్తంబు పోరాటకుం। బొందదే నిక్కపుకికిం దోలంగి (శల్య. ౨ ఆ. ౪౪). ఇట్లు "పోరాటము - పోరాట" అను ద్వివిధరూపములును గన్పట్టుచున్నవి. ద్వి. అనురక్తిఁ గోని యాట కదిసీవె సాక్షి (బసవ. 3 ఆ. 3౮౭). క..........మిష్టుం గొనియా। టకు నాఁతడు మనసు చేద్వడం జింతిల్లున్. (శాంతి. ౧ ఆ. ౧౭). చ..........మా। ధవుగొని యాటలం దమ కృతంబులకుఁ మెఱుఁగిడ్డ యట్లుగాన్. (అశ్వ. ౪ ఆ. ౧౭౪). ఇట్లు 'కొనియాట' అనిమాత్రమె చూపట్టుచున్నది. శా..........రిపులం జెండాట సూచింపఁగా. (ఉ. హరి. ౬ ఆ. ౬౭). ఇట్లగుటచేత "కోలాట - పోరాట- మంద్రాట అనురీతిని ముఃవర్ణక విరహితమై యాటశబ్దము వ్యస్తముందువలె నుండదని యొఱుంగునది." (బా-సా-వే-౫౦౦ పుట) అను వేటికా వ్యాఖ్య యపరిశీలనమూలక మనఁదగును. "దీన వ్యస్తమున నిది(ట) నిత్యముగ స్త్రీసమంబె యగు ననుట తెల్లము" (బా-సా-వే-౫౦౦ పుట) అను వాక్యమును సరికాదు. 'ఓటము (కొలువు) కూటము'మున్నగు రూపములు చూపట్టుచున్నవి. "ఓటము = ఓట. వి.........." (సూ. రా. ని). "కూటము..........క..........మణిదామక। ములు గట్టుఁడు పెద్దకూటమున సొంపారెన్. (భార. ఉద్యో. 3 ఆ. ౧౫౨). (భావార్థ). మంద్రాటము = సంతాపము. (భావా) "మంద్రాడుట = మంద్రాటము. దే. వి. సంతాపము. శా. పండ్రేఁడులు నీగతిం జనఁగ జంభద్వేషి ముఖ్యామరుల్। మంద్రాటం బిది యేల చెప్పెదము కామధ్వంసికిన్..........(ఉ. హరి. ౨ ఆ). ఇత్యాదులనుటచే నీ యాడ్వాదు లాకృతిగణము. సూరి యిట్లు కొన్ని సూత్రముల యొద్ద వ్రాయుచున్నను నీకృత్ప్రత్యయముల గణములెల్ల నాకృతిగణములె.

టు వర్ణకంబు పద్యాదుల కగు, నగుచో నవి యాద్య

బాలవ్యాకరణ ఉరశేషంబులయి దీర్ఘంబు నొందు. ౮.

వివరణము పడు - పాటు. చెడు - చేటు. అడుచు - ఆటు.

3౬౨ విశేషము. కఱుచు - కాటు. పొడుచు - పోటు. వయిచు - వాటు. వేయు - వేటు. ఓడు - ఓటు. వ్రేయు - వ్రేటు.

సంజీవని. ౩౬౨ విష:—పడు ప్రభృతిధాతువులకు భావాద్యర్థములందు 'టు' ప్రత్యయం బగు. అది పరమగునపుడు ధాతువు తొలియచ్చు మీఁదివర్ణంబు లెల్ల లోపించును. ఆతొలియచ్చు హ్రస్వంబగునేని యది దీర్ఘంబగును. పడు+టు= ప+టు = పాటు. కఱచు+టు = క+టు = కా+టు = గాటు. (బాలవ్యాకరణ ప్రథమ ద్వితీయ ముద్రణములందును 'కఱుచు'అని 'ఉ'కారమధ్యముగానె పడి యున్నది. అయ్యది పొరపాటు. "రెండిటికి మించిన వర్ణములు గలవాని విషయమునవే యాద్యక్షరశేషంబగు నను విధానము సార్థకంబగునని యెఱుంగునది. రెండువర్ణములు గలవానికి ౨. చే అంతిమవర్ణలోపము సిద్ధముగాన సవ్యాని విషయమున దీర్ఘవిధానమే యావశ్యక మగును." (బా - సా - పే. ౫౦౦ పుట.) ఈపేటికాపంక్తులు కేవలము నజాగ్రత్తగా వ్రాయఁబడినవి. ఈసూత్రము వివరణమున సూరి యుదాహరించిన ద్వ్యక్షరధాతువులు డు వర్ణాంతములును, 'వేయు - వ్రేయు'అనునవియునై యున్నవి. వీని తుదినున్న 'డు'వర్ణముగాని 'యు'వర్ణము గాని బా. కృ. ౨ సూత్రముచే లోపింపనేరదు. ఈ రెండవసూత్రము కృత్ - క - గ - త - ప - వేములు పరమగునపుడుమాత్రమే క గ చ య వలకు మాత్రమే లోపమును విధించుచున్నది. క - గ - త - ప - వేములలోనిది 'టు'వర్ణకము కాదు. 'డు'వర్ణము "క గ చ య వల లోనిదియును గాదు. ఈ ౨ సూత్రమంతిమవర్ణ లోప విధాయకము గాదు. ఎంతచూచికొనకుండ నీవ్యాఖ్య వ్రాయఁబడెనో తెలియకున్నది. పాటు = పడుట. (భావా). పాటు = ఆపద. (అధికర - దీనియందుఁ బడుదు రనఁగా శ్రమపడుదు రని వ్యుత్పత్త్యర్థము). చేటు = చెడుట. (భావా). చేటు = ఆపద. (అధికర - దీనియందుఁ జెడుదురు). ఆటు = ఆడుపు. హాని. (భావా). కాటు = కఱచుట. (భావా). "కఱచు = అభ్యసించు" అను ధాతువున కీ "టు" ప్రత్యయము రాదు. అట్టి ధాతువునకు 'కఱపు'అనునది కృదంత రూపమగును. పోటు = పొడుచుట. (భావా). వాటు = వైచుట. (భావా). ఏటు = ఏయుట. బాణప్రయోగము. (భావా). (ఏయు = బాణాదులను బ్రయోగించు). ఓటు = ఓడుట. (భావా). వ్రేటు - వ్రేయుట - హాని - (వ్రేయు = నలుచు - కొట్టు. వేయు = వైచు). "వేటు - దే - వి - వ్రేటుయొక్క రూపాంతరము. (అదురువేటు - కూఁతవేటు మొ.)" (శ. ర.) ఈ శబ్దరత్నాకరమునుబట్టి కావలయు సూర్యప్రకాశికాకర్త యిట్లు వ్రాసెను. "వ్రేటు—దీనికి రూపాంతరము వేటు. కొట్టు - నలుచు - అర్థము. వేయువలన వేటు అను రూపం బయినదని చెప్పఁగూడదు. అపుడు విక్షేపం బర్థమగుంగాని కొట్టుట యర్థము కాకపోవలసివచ్చును'

(బా. సు. ప్ర. ౪౨౭ పు). ఇది సరికాదు. శబ్దరత్నాకరకర్త యిచ్చిన లక్ష్యములు 'అగడువేటు - కూఁతవేటు.' అనునవి సఱుకుట యర్థముగల స్థలములు కావుగదా. "వేటు" శబ్దమునకు సఱుకుట యర్థమని నిర్ణయించు ప్రయోగమును సూర్యప్రకాశిశాకర్త చూపలేదు. శబ్దరత్నాకరమున ప్రేటు శబ్దరూపాంతరము 'వేటు'అని వ్రాయఁబడుటయు దానికి 'అదురువేటు - కూఁతవేటు'అని లక్ష్యము లీయఁబడుటయుఁ బొసఁగియుండలేదు. పరిశీలింపఁగా వేయుధాతుజమే 'వేటు' శబ్దమని తోఁచెడిని.

ప్రయోగములు:—చ. కినుకకుఁ జాల కొంతయును గీడ్పడి నా పదుపాటు లెల్ల......(విరా. ౨ ఆ. ౧౮౬). సీ. దాసత్వ మొందిరి యదల్పులఁ దిట్టుల నాటులఁ బడుచుండు పట్టినీచులు (ఆను. ౫ ఆ. ౧౦౭). ఉ. వేటుల మ్రొగ్గువారిఁ గని యించుకకొంకక యర్మిపెంపునన్ । బోటుల వాతఁ బోవు భటపుంగవుఁ గా మది మెచ్చుచుఁ గడిఁగ । ప్రేటులఁ గ్రిడపల్చి పృథివింబడు వీరులఁ ద్రొక్కికొంచు నె । చ్చోటులనైన నగ్గలికఁ జొత్తురు నెత్తురు పట్టుసేయుచున్. (విరా. ౩ ఆ. ౧౬౪) ఉ. ఎల్లధనంబు నోటువడి తిందు కులేశ్వర.........(సభా. ౨ ఆ. ౧౯౪ ప).

బాలవ్యాకరణ వివరణము. ౩౬౩ విషయము.

పవర్ణకంబు తిరియ్యాదుల కగు. ౯. తిరియు - తిరిపము. కలియున కత్వంబు నగు. కలపము. పొలయు - పొలపము. మురియు - మురిపము. సొలయు - సొలపము. వలియు - వలిపము.

సంజీవని. ౩౬౩ విష:—తిరియు మున్నగుధాతువులకు భావాద్యర్థములందు పవర్ణకంబగునని యర్థము. అట్లేర్పడిన తిరిపాదిశబ్దములెల్ల నపుంసకలింగసమములె యగును. తిరియు+ప = తిరి+ప = తిరిపము. బా. కృ. ౨ సూత్రము చొప్పున 'ప'వర్ణక పరత్వమున ధాతువుతుది 'యు'వర్ణము లోపించెనని యెఱుంగునది. తిరిపాది కృదంతములకు బా. ఆచ్ఛి. ౨ సూత్రమునఁ గ్లీబసమత్వమునంజేసి బా. తత్స. ౩౯ సూత్రముచొప్పున 'ము'వర్ణకము రాఁగా. 'తిరిపము' మున్నగురూపములు సిద్ధించును. కలియుధాతువునందలి 'లి'వర్ణముమీఁది 'ఇ'కారమునకు 'ప'వర్ణక పరకత్వమున 'అ'కారాదేశమగు ననుచు సూరిగారే 'కలియు నకత్వంబు నగు' అని వివరించిరి. దీనినిబట్టి కలియుధాతువునకుఁ బర్యాయముగు "కలయు" ధాతువు సూరిగారికి స్మృతి గోచరము కాలేదా యని యాలోచింపవలసి యున్నది. "కలయు" ధాతువునకు 'ప'వర్ణకమగునపుడు 'అ'త్వవిధానమును విశేషవిధిగఁ జెప్పన నక్కఱలేదు. శబ్దరత్నాకరకర్త 'కలఁపు' అను ప్రేరణార్థక ధాతువునుండి

యిది యుత్పన్నమైనదని తలంచినట్లు తోఁచును. "కలపము - దే - వి - ౧ కలపుట" (శ. ర). "కలపము - వి (√కలపు. త. కలప్పు) కలపుట. సీ. సచ్చందనముకంటెఁ జందనంబునఁ గలపంబుఁ జేసిన కర్పూరంబుకంటె (పి. శకుం ౬-౧౮౬). (కలపంబు చేయు = కలపు)........." (సూ. రా. ని). అని యిట్లు స్పష్టముగా 'కలపు' ధాతువునుండియే యేర్పడినట్లు సూ. రా. నిఘంటువున వ్రాయఁబడెను. తత్పక్షమున "కలపు+ప+ము" అనుచో ధాతువునకుని 'పు'వర్ణము లోపించుటకు విధానము లేకపోవును. బా. కృ. ౨ సూత్రమున "క - గ - చ - య - వ" లకు మాత్రమె కదా లోపము విధింపఁబడెను. "కలయు ధాతువును జరిపహ్యాదిగణములో భావించి నందున 'కలపము' అను రూపంబు సులభంబైనను కలియు ధాతువువలనఁ గూడ నట్టి రూపంబు సిద్ధించుటకై యుత్వంబు విధింపఁబడియె." (బా. గు. ప్ర. ౭౩౭ పు). అని గుప్తార్థప్రకాశికలో వ్రాయఁబడెను. కాని యీ 'ప'వర్ణక మెల్ల ధాతువుల పయిని నిలువవలసిన ప్రసక్తి లేదుగదా.

తిరిపము = భిక్షము. (భా వా). తిరిప = తిరిపఁడు = భిక్షించువాఁడు (కర్త్రు. తిరియువాఁడు = తిరిపముచేయువాఁడు - తిరిపరి - తిరిపకాఁడు' పర్యాయరూపములు). "తిరిపము - దే - వి - భిక్షము.........విణ - భిక్షుకుఁడు. సీ. కడఁదిరిపంబవై కాంతయు నీవును దేశంబులందెల్లఁ దిరిగి తిరిగి (కవిక. ౫ ఆ. ౧౭). (వృత్తియందు మువర్ణలోపము. ఎ-గీ. తిరిపజోగి దగునె దేవుఁడనఁగ. (వీర. ౧ ఆ. ౧౩౫)." (శ. ర). గుప్తార్థప్రకాశికా వ్యాఖ్యాతయు సూ. రా. ని. కారులును నీ శబ్దరత్నాకర విషయములనె స్వీకరించిరి. పరిశీలింపఁగా "తిరిపము" అను ము వర్ణకాంతరూపమునకు భిక్షుకుఁ డను నర్థము సరికాదని తోఁచుచున్నది. ఉదాహృతకవిప్రయోగము లచట "తిరిపము" అను రూపమును నిర్ణయింపఁజాలి యుండలేదు. "కడఁ దిరిపంబవై కాంతయు నీవును" అను కవికర్ణరసాయన ప్రయోగమున "కడఁ దిరిపండవై కాంతయు నీవును" అని కవిప్రయుక్తపాఠమై యుండు ననఁదగును. సూ. రా. నిఘంటువున "తిరిపము=భిక్షుకుఁడు" అనుదానికి మఱొక శ్రీనాథుని చాటుపద్య ముదాహరింపఁబడెను. "క. సిరి గలుగు రాచకొమరుఁడు । తరుణులఁ బదివేల మండిఁ దగుఁ బెండ్లాడన్ । దిరిపమున కిద్ద ఱాండ్రా । పరమేశా గఁగ విడుము పార్వతిచాలున్. (శ్రీనాథుని చాటువు. చాటుపద్యమణిమంజరి. ౧ భా)." (సూ. రా. ని. తిరిపము శబ్దమునొద్ద). ఇందు భిక్షమున కిద్దఱు భార్యలేలా యని యర్థము చేయనగును. లేదా 'తిరిపనికి నిద్ద ఱాండ్రా' అని కవిప్రయుక్తపాఠ మనఁదగును. కలపము = యక్షకర్దమము = లేపనద్రవ్యవిశేషము=పరిమళద్రవ్యములను జేర్చి కల

పివచందనము. (అధికరణార్థక. పరిమళద్రవ్యములు దీనియందుఁ గలిపియుండును లేదా కలయును) (పరిమళద్రవ్యముతోఁ గలపఁబడినది యని యర్థముచేసినచోఁ గర్త్రార్థకము). సీ. కలపంబు లభినవగంధంబులుగఁ గూర్చి తనపువ నలదుదు ననువు గాఁగ (విరా. ౧ ఆ. ౧౦౫). పొలపనము = వ్యాపనము - (పొలయు = వ్యాపించు) (భావా). మురిపము=నడకయందలి కులుకు, (భావా). ('మురిపెము' అను పర్యాయ రూపమును గలదు). సొలపము = పారవశ్యము. (భావా). శబ్దరత్నాకరమున "సొలయు = మూర్ఛపోవు" "సొలపు = పారవశ్యము" అను శబ్దములు గలవుగాని 'సొలపము' అను శబ్దము లేదు. వలిపము = సన్నముగా నుండు వస్త్రము. (కర్త్ర. వలియునది. వలియు = సన్నగిల్లు). సీ. నునుఁదీఁగఁ జీరికిఁ గొనని నీ మైదీఁగె మురిపంబు డెందంబు మరులుకొలిపె (అను. ౧ ఆ. ౪ ర). ఉ. భీతిలి యుండె సిగ్గు మురిపెంబును మోహము దేలు చూపు (భాగ. ౧౧ స్కం). (శ. ర).

తవర్ణకం బావులించు లోనగువాని కగు. ౧౦.

బాలవ్యాకరణ వివరణము. ౩౬౮ విషయము. ఆవులించు - ఆవులింత. ఇగిలించు - ఇగిలింత. ఓకిలించు - ఓకిలింత. కుళ్ళగించు - కుళ్ళగింత. కుసిలించు - కుసిలింత. కొక్కరించు - కొక్కరింత. కొప్పరించు - కొప్పరింత. గిలిగించు - గిలిగింత. ఇత్యాదు లెఱుంగునది.

సంజీవని. ౩౬౮ విష:—ఆవులించు మున్నగుధాతువులకు భావార్థంబున 'త' ప్రత్యయంబగును. బా. క్రియా. ౬౩ సూత్రముచొప్పున 'ఆవుల' మున్నగు వానిపయిని స్వార్థమున "ఇంచు"గాగమము నిలువఁగా "ఆవులించు" మున్నగు నాచ్ఛికధాతువు లేర్పడును. ప్రకృతసూత్రముచే భావార్థమున వానిపై "త" ప్రత్యయము నిలువఁగా "ఆవులింత" మున్నగు కృదంతరూపము లేర్పడును. 'ఆవులించు+త' అనుచోట బా. కృ. ౨ సూత్రముచొప్పున "త"వర్ణక పరకత్వమున ధాతువుతుదినున్న "చు"వర్ణము లోపించును. ఉదా:—ఆవులించు+త = ఆవులిం+త = ఆవులింత. జృంభమున "ఆవు" అనుశబ్దము వినఁబడును. కాన "ఆవులించు" అనునది యనుకరణధాతు వనఁదగును. ఈ త ప్రత్యయము భావార్థమందుఁ గతిపయధాతువులకుఁ బరముగామాత్రము నిలుచును. దీనికి ముందునైతము బిందువు గన్పట్టుచున్నది. (ఆవులింత. అప్పగింత. ఒప్పగింత. మొ). కాని యట్టి బిందువు ధాత్వవయవములోనిది. సాధారణముగా నిది 'ఇంచు' గంతధాతువుల మీఁదనే నిలుచును. "ఈఁదు - ఈఁత. కలఁచు - కలఁత. మడఁచు-మడఁత" అనురీతి

గల యించు గంతములుగాని యట్టి ధాతువులపయి నీ ప్రత్యయము నిల్చుటగలదు. ధాతువుతుదినుండు 'చు'వర్ణాదికము లోపించినను నీ 'త' ప్రత్యయము పరమగు నపుడును బా. సంజ్ఞా. ౧౬ సూత్రముచొప్పున బిందువు నిలుచుటకు యోగ్యత గలదుగానఁ బూర్వస్థితధాత్వవయవ రూపబిందువు లోపింపనేరదు. ఉదా:— ఆవులించు+త = ఆవులిం+త = ఆవులింత. ఇట్లె తక్కిన వాని రూపముల ప్రక్రియను నైత మూహించుకొనునది. ఆవులింత = జృంభము. (ఆవలింత. పర్యాయపదము) (భావా). ఆ.వె. ఆవులింత తుమ్ము హాసంబు నిష్ఠీవ । నంబు గుప్తవగ్రవములు గా.గ (విరా. ౧ ఆ. ౧౩౭). ఇగిలింత = పండ్లు కనఁబడునట్లు నోటి నించుక తెఱచుట. (భావా). ఓకిలింత = పిత్తవ్యాధి మొదలగువానివలన 'ఓక్' అనెడి ధ్వనితోఁ గడుపులోనిది నోటికి వచ్చుట (భావా). ('ఓకరింత'. అనియుఁగలదు). కుళ్ళగింత = ఫలాదు లెక్కువకాలము నిలవుంచి చెడఁగొట్టుట. (భావా). ఈశబ్దము కోశ ద్వయమునందును జేరలేదు. "క్రుళ్ళగింత" అనునది దీని పర్యాయము. కుసిలింత= అతృప్తిచే ఖేదపడుట. (భావా). కొక్కరింత = కొక్కరించుట - పరిహాసము చేయుట - బెదరించుట - కోఁతులు వెక్కిరించుట. (భావా). "ద్వి. కొనచెవుల్ ఆక్కించి కొక్కరించుచును. (రంగనాథ రా. సుంద. ౭౭౮ పొరట. ౫ పం. సూ. రా. ని). (వానరవర్ణనము). "ద్వి. మోకాళ్ళ దొడలును ముడివర్చుకొనుచుఁ । గూఁకటి గిలుపుచుఁ గొక్కరించుచును (పండితా. పర్వ. ౩౭౧ పొ) (నటవర్ణనము). కొప్పరింత = విజృంభణము - అతిశయము (భావా). కొప్పరించు......వ........ కొప్పరించియు......అదలించియుం గదలించియు (ఉ. హరి. ౪ ఆ. ౨౫౬). (సూ. రా. ని). గిలిగింత = చక్కిలిగింత = (భావా) అన్యకర స్పర్శముచేతఁ గలిగెడు చంక మొదలైన యంగముల సంకోచము (చక్కిలి=చంకిలి = చంక.) "చక్కిలిగింత = ద్వ - వి - (చక్కిలి+గిలిగింత)" (శ. ర). గీ.........ఓ సరసిజాక్షి । యేను జెక్కిలి గిలిగింత లిడుటఁ దలఁతె (నైష. ౮ ఆ. ౮౬). (గిలిగిలింత. పర్యాయ పదము). ఇదియు నాకృతిగణమె. ఈఁదు - ఈఁత = ఈఁదుట (భావా). సీ. శచికీఁత గఱపుచుఁ జదలేటి సురరాజు (మను. ౨ ఆ. ౧౧). కలఁగు - కలఁత = క్షోభము. (భావా). మడఁగు - మడఁత = వస్త్రపు మడఁత. (కర్త్రు. బాగుగా మడంగు (వంగు) నది). ఇయ్యది శబ్దరత్నాకరమున నిర్బిందుకముగఁ జూపఁబడుట చింత్యము. "మడఁగు = వంగు. మడుఁగు = వంగు - పరిశుద్ధి" అనునవి శబ్దరత్నాకరమందు సబిందుకములుగానే చూపఁబడినవి.

పువర్ణకంబు మాయ్యాదుల కగు. ౧౧.

మాయు - మాపు. మేయు - మేపు. అడుచు,

1728 'మెచ్చు' మున్నగువానికి ద్విరుక్త 'ప్పు' నిల్చును-మెప్పు. [3 కృ౹౹ వి. సంజీ.]

అడుపు ఇంచు - ఇంపు. ఏంచు - ఏంపు. ఏచు - ఏపు.

బాలవ్యాకరణ కను - కానుపు. కాచు - కాపు. చూచు - చూపు.

వివరణము. తలంచు - తలంపు. తోంచు - తోంపు. త్రేంచు-త్రేంపు.

3 కృ౹౹ విషయము. త్రోచు - త్రోపు. పూంచు - పూంపు. పెనుచు - పెనుపు. పొలుచు - పోలుపు. ప్రోచు - ప్రోపు. మెచ్చు - మెప్పు. మోచు - మోపు. వలచు - వలపు వాచు వాపు. ఇత్యాదులు మాయ్యాదులు.

సంజీవని. 3 కృ౹౹ వివ:—'మాయు' మున్నగు ధాతువులకు భావాద్యర్థంబుల 'పు' ప్రత్యయం బగును. 'మాయు+పు' అని యుండఁగా, బా. కృ. ౨ సూత్రము చొప్పున 'యు'వర్ణము లోపించుటచేత "మాపు" అను రూప మేర్పడును, ఇట్లె 'అడుచు' మున్నగు ధాతువులకు 'పు' ప్రత్యయము పరము కాఁగా, "అడుచు+పు" మున్నగు రూప మేర్పడును. బా. కృ. ౨ సూత్రముచొప్పున 'చు'వర్ణము లోపింపఁగా "అడుపు" మున్నగు రూపములు సిద్ధించును. సూరి యుదాహరించినవానిలో 'కను'ధాతువు తప్పఁ దక్కినవెల్ల 'యు - చు' అనువానిలో నొకటి తుదిని గలవే కాన వాని యు చులకు "పు"వర్ణక పరకత్వమునఁ బైరీతిని లోపంబు గల్గుటచేఁ గృదంతరూపము లేర్పడును. బా. కృ. 3 సూత్రము వివరణమున వ్రాయఁబడిన రీతిని 'పు'వర్ణక పరకత్వమున 'కను'ధాతువు కవర్ణమునకు దీర్ఘము కలుగఁగా "కానుపు"అను రూప మేర్పడును. "ఇంచు - ఏంచు. తలంచు - తోంచు. త్రేంచు-పూంచు"అను వానిలోని తుది 'చు'వర్ణము పువర్ణక పరకత్వమున లోపించినను బా. సంజ్ఞా. ౧౬ సూత్రముచొప్పున నీ పువర్ణకమునకుఁ బూర్వమున నైతము బిందువు నిలువనగును గాన వానిబిందువు నిర్బాధముగా నిల్చును. ఉదా:— ఇంపు - ఏంపు. తలంపు - తోంపు. త్రేంపు - పూంపు. ఇత్యాదు లనుటచేత మాయ్యాదికమును నాకృతిగణమె. మెచ్చుధాతువునకు 'పు'వర్ణకపరకత్వమునఁ దుదినున్న చకారద్వయము లోపించుటచేత నచటి 'పు'వర్ణకమునకు ద్విత్వము సంభవించెనని యెఱుంగునది.

మాపు = మాయుట = మఱికి = మైల (భావా). మాపు = రాత్రి. (అధికర - దీనియందు మాలిన్య మనఁగాఁ జీఁకటి క్రమ్మును. లేదా దీనియందుఁ జాక్షుష ప్రపంచము మాసిపోవు ననఁగా నగపడదు. "విశ్వం చాక్షుష మస్త మస్తి హి తమః కైవల్యమ్" (అనర్ఘరాఘవము). "రాత్రి ద్వైతప్రపంచము సుషుప్తివశంబున నీకాలమందు నశించును. అనఁగా దైనందిన ప్రళయము దీని యందు జరుగును."

(బా. గు. ప్ర. ౪౪౦ పు). "మనసో మీలనం నిద్రా" అనుచొప్పున నిద్రావశంబున ఘటపటాదులకుఁ బ్రళయము బొత్తిగా న సంభవము గాన రాత్రియందు ద్వైతప్రపంచము నశించు ననుట సరికాదు. మేపు = మేఁత (భావా). మేపు = పశ్వాద్యాహారము (కర్మా - మేయఁబడునది). అదుపు = దెబ్బ. (అణుపు రూపాంతరము) (భావా). ఇంపు - ఇష్టము - రుచించుట. (భావా). ఏఁపు = పీడ. (భావా). ఏపు = విజృంభణము - అభివృద్ధి. (భావా). కానుపు=౧. ప్రసవము, ౨. వీక్షణము. (భావా). కాపు = ౧. కాయలు కాచుట, ౨. రక్షించుట. (భావా). కాపు-రక్షించువాఁడు. (కర్త్ర - కాచువాఁడు). చూపు = వీక్షణము. (భావా). తలఁపు = తలఁచుట. (భావా). తలఁపు = ఇచ్ఛ. (కర్మార్థ. తలంపఁబడునది). తోఁపు = తలఁపు. సీ. తోఁచు తోఁపులనెల్లఁ దోఁద్రోఁడ దుల్చి నిరాలంబనుండైన యతఁ డొకండు (అశ్వ. ౧ ఆ. ౨౦౨). త్రేఁపు = ఉద్గారము = త్రేనుపు. (భావా). త్రోపు = త్రోయుట. (భావా). పూఁపు = బండి కెక్లను పూన్చిన పూఁపు. పూనిక. (భావా). పెనుపు = పెంచుట. (భావా. పెరుఁగు - ప్రేరణ - పెనుచు). పొలుపు = ఒప్పు - పొలుచుట (భావా). ప్రోపు = ప్రోచుట - పోషణము (భావా). మెప్పు=మెచ్చుట= శ్లాఘ (భావా). మోపు = గడ్డిలోనగువాని పెద్దకట్ట. (కర్మార్థ. మోయఁబడునది). వలపు = వాసన - కోరిక. (కర్మార్థ. వలవఁబడునది). వాపు = ఉబ్బు - ఉబ్బరించుట. (భావా). బాలవ్యాకరణ ప్రథమ ద్వితీయముద్రణములందున్నైతే మిది నిర్బంధకము గానే చూఁపఁబడినది. ఇట్టి నిర్బంధకరూపముగాని దీఁకి మూలమగు 'వాచు' ధాతువుగాని శబ్దరత్నాకరమున నుదాహరింపఁబడలేదు. 'మోము వాచినది.' అను రీతి నిది ధారాళముగ వ్యవహరింపఁబడుచున్నది. "వాఁచు. వై. అ-క్రి. వఁకరు. ఉ.........ఏము నైతముఁ | వాఁచినవారి యట్ల గరువంబునఁ గన్గొనుచుంటి మువ్విభున్ (వి. పు. ౬ ఆ.) ౨ ఉఁదు." (శ. ర.) అనునదిమాత్ర ముదాహరింపఁబడియున్నది.

"రక్షింపు = రక్షణము" మున్నగురీతిని భావార్థకములఁ దత్సమాదిరూపములు నైతము పువర్ణకాంతములు (ఇంపువంతములు) గలవని కేచిన్మతముగా నథర్వణుఁడు వచించెను. "క్వచి దింప్వంతతాం కేచి | దూచిరే నహి మే రుచిః" (౩౦౯-౩౦౯ I విష. చూడుఁడు). ఉదా:—రక్షింపు. బోధింపు. పోషింపు. ఆరగింపు మేళగింపు. మొ.

ప్రయోగములు:—క.........మిమ్ము ధృతరాష్ట్రుఁడు పెం | పునఁ బూజించెం గావునఁ | జనదింకను.........(సభా. ౨ ఆ. ౨౭౭). క. ఇమ్ముల ధర్మజుతో

జూదమ్మాడఁగఁ గాన్పు నాకు ధరణీశ్వర య। జ్ఞమ్ము.........(సభా. ౨ ఆ. ౧౩౮) సీ......... ఆ-వె.........। బ్రాహ్మణులకుఁ బ్రియము పాయక చేయంగఁ। గాన్పు సూవె పుణ్యక్షేత్రము (ఆది. ౬ ఆ. ౨౯౬) క. అనఘు యనుకోమ ము నఁ । పు బ్రతికోటులును లానుము ఘోంకాటయును............... (అను. ౪ ఆ. ౧౯౪). సీ. తోఁచు తోఁపుల నెల్లఁ దోఁట్రుపడంచి........... (అశ్వ. ౧ ఆ. ౨౧౨). చ..........నీ। నిలుపును బాగ్గు చాలుటయును నేఁడు గదా.........(శ్రీ. ౨ ఆ. ౩౫౫). క. తిరమునఁగ వేల్పులచే దు। ష్కరతప ముస.........(అర. ౧ ఆ. ౩౯౬). (వేలుచు హోమమును చేయు. వేల్వఁబడుదురు గాన వేల్పులు). సీ.........శకటంబు త్రోఁపును జరణనిహతి (సభా. ౨ ఆ. ౪౧).

ఇక వర్ణకం బంజ్వాదుల కగు. ౧౨

బాలవ్యాకరణ వివరణము. ౩౮౬ వివయము

అంజు - అంజిక. అమరు - అమరిక. అరయు - అరయిక. అలయు - అలయిక. ఆడు - ఆడిక. ఓడు - ఓడిక. ఓపు - ఓపిక. కను - కానిక. కూడు - కూడిక. కోరు - కోరిక. పొందు - పొందిక. పోలు - పోలిక. తూఁగు తూఁగునకగు - తూనిక. ఇత్యాదు లంజ్వాదులు.

సంజీవని. ౩౮౬ వివ:—అంజు ప్రభృతి ధాతులకు భావాద్యర్థములందు 'ఇక' ప్రత్యయ మగును. అపదాది స్వరవిత్యసంధి కలుఁగగా 'అంజు+ఇక = అంజిక' మున్నగురూపము లేర్పడును. బా. కృ. ౩ సూత్రపు వివరణముచొప్పున 'ఇక' ప్రత్యయ పరకత్వమున 'కను' ధాతువునకు 'కాను' ఆదేశము కాఁగా "కను+ఇక= కాను+ఇక=కానిక"అను రూప మేర్పడును. ఇట్లె ప్రకృతసూత్రములోని వివరణము చొప్పున "ఇక" ప్రత్యయపరకత్వమున "తూఁగు" ధాతువునకు "తూను"అను నాదేశము రాఁగా "తూఁగు+ఇక=తూను+ఇక = తూనిక"అను రూప మేర్పడును. అంజిక = భయము. (భావా). అమరిక = ఒప్పిదము. (భావా). అరయిక = అరయుట. (భావా). అలయిక = అలయుట = శ్రమము. (భావా). ఆడిక - నింద. (భావా). ఓడిక = ప్రవాహము. (కర్త్ర - ప్రవహించునది). ఓపిక = శక్తి = ఓపుట. (భావా). కానిక = కానుక = ఉపాయనము. (కర్మా. దాతలచే గౌరవముగాఁ జూడఁ బడునది. లేదా - గౌరవము పొందఁబడునది). కూడిక = కూడుట. (భావా). కోరిక = వాంఛితము. (కర్మా - కోరఁబడునది). పొందిక = చేరిక. (భావా). పోలిక = పోలుట. (భావా). తూనిక = తూఁచుట. (భావా - వే్రి). (లేదా అధి

కర. దీనియందు సరిగా తూఁగును) ఇత్యాదు లనుట నీ యంజ్యాదిక మాకృతి గణము.

అప్పాదులకు నజీ యగు. ౧౩.

బాలవ్యాకరణ వివరణము. ౩౬౭ విషయము.   అప్ప - అప్పన. ఉజ్జ - ఉజ్జన. ఒప్ప - ఒప్పన. గట్ట - గట్టన. గడ - గడన. దట్ట - దట్టన. దీవ - దీవన. పాట = పాటన. మున్న = మున్నన. వీచు = వీవన.

సంజీవని. ౩౬౭ విష:—అప్ప - మున్నగు ధాతువులపయిని భావాద్యర్థము లందు 'నజీ'అను ప్రత్యయము నిల్చును. 'జీ' అనునది యిద్వర్ణము. కావున 'నజీ' పరమగునపుడు బా. క్రియా. ౨౦ సూత్రముచొప్పునఁ బూర్వస్థితమగు ధాతువు తుదిని 'ఉ' కార మున్నచో నది 'అ' కారమగును. మఱియు బా. క్రి. ౮౬ సూత్రము చొప్పున 'నజీ' ప్రత్యయము 'ముత్'సంజ్ఞగలది గావున నయ్యది పరమగుచుండగాఁ బా. క్రి. ౮౮ సూత్రముచొప్పున 'వీచు' మున్నగుధాతువుల తుదియున్న సిద్ధ 'చ'కారము వకారమగును. ఉదా:—వీచు+నజీ = వీవు+నజీ = వీవ+న = వీవన = విసనకఱ్ఱ = వ్యజనము. 'అప్ప' మున్నగుధాతువుల తుది నుకారముగాని చకారముగాని లేమింజేసి వానియందుఁ బైకార్యములకుఁ బ్రసక్తిలేదు. 'అప్ప' మున్నగు ధాతువులు బా. క్రియా. ౬౩ సూత్రమునఁ జేర్పఁబడిన 'అంగ'లాదులలోని వగుటంజేసి వానికి స్వార్థమున 'ఇంచు' గాగమమును బా. క్రి. ౭౯ సూ. చొప్పున 'గు'గాగమమును వచ్చును. కాన సూరి సూత్ర రచనమునుబట్టియు నుదాహృతు లనుబట్టియు నట్టి 'ఇంచు' గాగమ పాక్షిక గుగాగమములు నజీ ప్రత్యయపరకత్వ మున రావని కాని వచ్చి లోపించునని కాని వ్యాఖ్యచేసికొనవలయును. 'అప్ప' మున్నగునవియు ధాతువులె యగుటచేత వానిపైని 'నజీ' విధానము నిర్బాధము.

'అప్పన - ఒప్పన - ఉజ్జేన - గట్టన - గడన - మున్నన'అను శబ్దములు "అర్పణా"ది ల్యుడంత సంస్కృత శబ్దభవములగుటచేత వీనిలోని 'న' అనునది యాచ్ఛికకృత్ప్రత్యయమనుట సరికాదని తోఁచుచున్నది. దట్టన - దీవన - పాటన-వీవనాది శబ్దసామ్యమున సూరిభ్రమించి యట్టిప్రకృతి ప్రత్యయవిభాగముచేసె ననఁదగును.

అప్పన:—"అప్పనము = అప్పన. వి. (సం. అర్పణం. అర్పణా. క. అప్పన.) ౧. అప్పగింత, ౨. ఒప్పనము........." (సూ. రా. ని). ఇట్టి సూ. రా. నిఘంటువా దాహృతినిబట్టి యది సంస్కృతభవమనుట స్పష్టము. "అప్ప+నజీ = అప్పన = అర్పణము. (భావా)"అని సూరి యాశయము. ఉజ్జన:—"ఉజ్జనము. వి. (సం.

ఉజ్ఝనమ్). త్యజించుట. విడుచుట" (సూ. రా. ని). అను కోశముచొప్పున "ఉజ్జనము" శబ్దము సంస్కృతభవ మనఁదగును. శబ్దరత్నాకరమందును, సూ. రా. నిఘంటువునందును "ఉజ్జెన"అనెడి 'ము'వర్ణక విరహితరూపము చూపఁబడలేదు. "ఉజ్జెన - ఉజ్జెనము = విడుపు = ఉజ్ఝనమ్" (వై-దీ) అని వైకృత దీపికలో 'ఉజ్జెన' అనునది సైతము 'ఉజ్ఝన' శబ్దభవముగాఁ జూపఁబడినది. "ఉజ్జె+నజి = ఉజ్జన = విడుచుట (భావా)" అని సూరి యాశయము. ఒప్పన:— "ఒప్పన = ఒప్పనము." (సూ. రా. ని). "ఒప్పనము = అప్పనము. వి. అర్పణము" (సూ. రా. ని). ఇట్లు సూ. రా. నిఘంటువున వ్రాయఁబడెనె కాని 'ఒప్పన' శబ్దము "అర్పణ" శబ్దభవమని వ్రాయఁబడలేదు. శబ్దరత్నాకరమున 'ఒప్పనము' అనునది మాత్రమె చూపఁబడెనుగాని 'ఒప్పన' అను స్త్రీసమరూపము చూపఁబడలేదు. కాని "ఒప్పన = ఒప్పనము = ఒప్పగించుట = అర్పణమ్" (వై-దీ)అని వైకృతదీపికయందు 'ఒప్పన'అనునది యర్పణ శబ్దభవమనియు స్త్రీసమరూపము సైతముగలదనియు వ్రాయఁబడెను. "ఒప్ప+నజి = ఒప్పన = అర్పణము. (భావా)"అని సూరి యాశయము. గట్టన:—"గట్టన-వి. (సం. ఘట్టనా) గట్టించుట." (సూ. రా. ని) "గట్టన. వై. వి. గట్టించుట. (గులకపోసి గట్టనచేసినాఁడు)" (శ. ర). రెండు కోశములందును "గట్టనము"అను నపుంసకలింగ సమరూపము చూపఁబడలేదు. "గట్ట+నజి = గట్టన = గట్టించుట. (భావా)"అని సూరి యాశయము). గడన:—"గడన[1] = వి. (√ గడించు[1]. సం. ఘటనా). సంపాదనము. ఆర్జనము" (సూ. రా. ని)."గడన[2]. వి. (√ గడించు. సం. గణనా) ౧. ఎన్నిక - లెక్క" (సూ. రా. ని). 'గడనము'అను రూపము కోశద్వయమునందును లేదు. "గడ+నజి = గడన = ఆర్జనము. ఎన్నిక" (భావా)అని సూరి యాశయము. మన్నన:—"మన్నన. వై. వి. ౧ సమ్మానము" (శ. ర). "మన్నన = సన్మానము = మాననమ్" (వై. దీ). 'మన్ననము'అని యే కోశమందును లేదు. "మన్న+నజి = మన్నన = సమ్మానము. (భావా)"అని సూరి యాశయము. ఇంతవఱకుఁ జూపఁబడిన 'అప్పన' మున్నగు శబ్దములెల్ల సూరి పడిన ప్రామాదికాశయముచొప్పున నాచ్ఛిక కృదంతములుగఁ జూపఁబడినను నివి సంస్కృత శబ్దభవములనుటయె యుక్తము. ఇంక నిర్బాధములగు నజి ప్రత్యయాంతములు చూపఁబడుచున్నవి. దట్టన:—"దట్టన. వి. (√ దట్టించు) అదలుపు - అదలించుట." (సూ. రా. ని). దట్ట+నజి = దట్టన. (భావా). దీవన:— "దీవన = దీవెన. వి. (√ దీవించు) ఆశీర్వాదము" (సూ. రా. ని). దీవ+నజి = దీవన. (భావా). పాటన:—పాట+నజి = పాటన = ఆదరణము (భావా).

వీవన:—వీచు+నజి = వీవు+నజి = వీవ+న = వీవన = తాళవృంతము = విసనకఱ్ఱ. (కర్త్రి. గాలిని వీచునది).

ప్రయోగములు:—క. విని యతనిం దనపై నిడు । కొని యేఁగి నియమికిఁ దగని ఘోరరాత్రి యొన । ర్చినవాఁడ వీనికు దండుఁబ్లఁడె । నని తనుఁ దెలుపుచును వారి కప్పనసేసెన్. (రాఘు. ౧ ఆ. ౨౮., ఆ. వె. మనుజ భర్తుఁ డిదియు తనకు నప్పన ముగా । నొరులవలని బాధ నొరయకుండ । దీనిఁ గాచుచుండు............ (ఆది. ౬ ఆ. ౨౬౯). ఈపద్యమున "అప్పన" మనఁగా "పన్ను = కరము". కాఁబట్టి కర్త్రార్థక మనఁదగును. రాజున కర్పింపఁబడును దని వ్యుత్పత్త్యర్థ మెన్నవలయును. సీ. సంధ్యాభివందనశ్రద్ధ యుజ్జనసేయు గీతవాద్య వినోదకేళిఁదగులు (కాశీ. ౪ ఆ. ౮౧). (సూ. రా. ని). సీ. ఒఱ గత్తి పెఱికి నీ కొప్పన మిదె యంచు సత్తికిఁ గత్తి చెయ్యెత్తి మ్రొక్కె. (కళా. ౩ ఆ. ౧౧౯ శ. ర). క. అనుజులు దానును ముని శా । సనమున నవ్వేది యెక్కి సమధిక వీక్ష్యం । బున నొప్పె బ్రాహ్మణుల దీ । వన లెసఁగఁగ ధర్మసుతుఁడు వాసవలీలన్. (ఆ. ౩ ఆ. ౧౨౩). సీ. ధ్వజము వాహనము దీవనయును నాదిగఁ బెక్కురూపులై గరుడుఁ డారూఢిఁ గొల్వ (కళా. ౮ ఆ.) (శ. ర).

బడి యేల్వాదుల కగు. ౧౪.

బాలవ్యాకరణ వివృతి ఏలుబడి - కట్టుబడి - కనుబడి - కొనుబడి - గిట్టుబడి - ౩౯౮ విషయము. చెల్లుబడి - చేరుబడి - తగులుబడి - తీఱుబడి - పెట్టు బడి - పోబడి - మ్రొక్కుబడి - వచ్చుబడి - సాగుబడి.

సంజీవని. ౩౯౮ విష:—ఏలు ప్రభృతిధాతువులకు భావాద్యర్థములందు 'బడి' ప్రత్యయం బగును. పోవుధాతు వు వర్ణము బడిప్రత్యయపరకత్వమున నిత్యముగా లోపించును. ఉదా:—పోవు + బడి = పోబడి. సూరి తెలుపకున్నను ఏల్వాదులు సైత మాకృతిగణమె. ఇంతయేల ? కృత్ప్రకరణమునందలి గణములెల్ల నాకృతిగణములె యనఁదగును. కావున "రాబడి - దే - వి - వచ్చుబడి. ఆయము" (శ. ర). మొదలగు చోటులందును 'బడి' ప్రత్యయ మగునని యెఱుంగునది.

ఏలుబడి = ఏలుట. (ఏలు = పరిపాలించు) (ఏల్బడి. రూ). (భావా). కట్టుబడి:—"కట్టుబడి. వి. (√ కట్టు). సేవచేయుటకయి భృత్యులు మున్నగు వారికి శాశ్వతముగా నిచ్చు మాన్యము......... భూమిమీఁదఁ జెల్లింపఁదగిన యొకవిధమైన పన్ను. (శ్రోత్రియము). ఇది వాడుకలోని యర్థము." (సూ. రా. ని). కట్టు+బడి = కట్టుబడి. (కట్టు = ఇచ్చు - చెల్లించు). (కర్మ. కట్టఁబడున దనఁగాఁ

జెల్లించఁబడునది). "కనుబడి. దే. వి. ఉత్పత్తి" (శ. ర). కనుబడి. (భావా). (కను = పొందు) "కనుబడి. వి. (√ కను). ౧ రాబడి. సీ. ఒకచాయఁ గరణకుల్ సకల దేశంబుల కనుబడి కవిలెలు విసికి సేయ (భోజసుతా. ౧ ఆ. ౧౦౪)."(సూ. రా. ని). (కర్తా. రాజులచేఁ గనఁబడున దనఁగాఁ బొందఁబడునది). కొనుబడి = కొనుటః (కొను=వెలకుఁదీయు). (భావా). "గిట్టుబడి. వి. (గిట్టు²+బడి). అమ్మకమునందలి లాభము. (శ. ర)" (సూ. రా. ని). సూ. రా. నిఘంటువునందలి శబ్దరత్నాకరము నందలి దనుచు నిట్టియర్థము వ్రాయఁబడెనుగాని యిది ధాత్వర్థమునకు సరిపడలేదు. "గిట్టు². అ. క్రి. చాలు. ఉదా:—కూలి గిట్టినచో ఈపని చేయుదును. గిట్టనిచో మానుకొనుదును. ౨ అనుకూలమగు - ఇష్టమగు - సరిపడు. ఉదా:—ఆనీళ్ళు నాకుఁ గిట్టలేదు........." (సూ. రా. ని). కావున 'అనుకూలత్వము'అని యర్థము చేయనగును. (భావార్థకము). చెల్లుబడి = అధికారము చెల్లుట - అధికారము సాగుట. (చెల్లు = అధికారముసాగు - మాటచెల్లు). మాటచెల్లుబడి యగుట. (భావా) చేరుబడి = చేవు = సమీపము. (చేరు = సమీపించు. ధాత్వర్థము). (కర్త్రర్థకము. సమీపించున దని వ్యుత్పత్త్యర్థము.) "తగులుబడి=వి. (√ తగులు) వ్యయము - వెచ్చము. (శ. ర. బ్రౌ). తగులుపాటు" (సూ. రా. ని). (భావా). తీఱుబడి = తీఱుపాటు - అవకాశము. (తీఱు. అ. క్రి. అవకాశము గలుగు - వీలుపడు.) (భావా). పెట్టుబడి:—"పెట్టుబడి = దేనికేని వెచ్చమునకై మొదటఁ బెట్టిన ధనము" (శ. ర). (పెట్టు = ఇచ్చు). పెట్టు+బడి = పెట్టుబడి. (కర్త్రర్థకము. ఏదేని వ్యాపారమున ముందుగాఁ బెట్టఁబడునది). పోబడి = పోవుట (భావా). పోవుధాతువు వు లోపము. మ్రొక్కుబడి = మ్రొక్కుకొనుట = దేవతా ప్రార్థన. (అధికరణార్థకము. దీనియందు ధనాదికముతో మ్రొక్కుదురు). "వచ్చుబడి. దే. వి. ధనాగమము = ఆయతి" (శ. ర). (కర్త్ర. ఇతరులనుండి వచ్చునది. రాబడి. రూ.) "సాగుబడి దే. వి. పైరుపెట్టుట. కృషి........." (శ. ర). సాగు-బడి = సాగుబడి. (సాగు. దే. అ. క్రి.........యత్నించు శ. ర). (అధికర - దీని యందు యత్నింతురు). ఈ ప్రత్యయమునకు భారతప్రయోగము లభింపలేదు.

బాలవ్యాకరణ వివృతి గడ చేర్వాదుల కగు. ౧౫

3 సూ. విషయము. చేరుగడ - తిరుగడ - తీఱుగడ - తేఱుగడ - త్రేగడ-
మనుగడ - విడుగడ - పీడుగడ.

సంజీవని. 3 సూ. విష:—చేరు ప్రభృతిధాతువులకు భావాద్యర్థంబులందు 'గడ' ప్రత్యయం బగు. తిరుగు, మున్నగుధాతువులకు 'గడ' ప్రత్యయ పరకత్వ

మున దుదినున్న 'గు' మున్నగువానికి బా. కృ. ౨ సూత్రముచే లోపము కల్గును.
ఉదా:—తిరుగు+గడ = తిరుగడ.

చేగు+గడ = చేపుగడ = పరిహాసము. (కర్తృక - పరిహాసించునది. చేయ = పరిహాసించు). చేపుగడ = శరణము = దిక్కు. (కర్మ. ఆశ్రితులచే: బొందబడునది. చేరు=పొందు). తిపుగడ:—"తిపుగడ. దే. వి. (తిపుగు+గడ) దుఱపెట్టినకొట్టము." (శ. ర). (కర్త్ర - మఱచేతం దిరుగునది). తీఱుగడ:—"తీఱుగడ. దే. వి. ౧. ముగియుట......... ౨ తీఱిక" (శ. ర). (భావా. తీఱు . ఒగింపు - ముగియు. అవకాశము.) తేఱుగడ:—"తేఱుగడ. దే. వి. ౧. ముగియుట, ౨. తెలివిడి" (శ. ర). (భావా. తేఱు = ముగియు - తేటపడు). త్రేగడ:—ఈశబ్ద కోశ ద్వయమునందును జూపఁబడలేదు. త్రేగడ = త్రేనుపు - ఉద్గారము. (భావా. త్రేఁచు = ఉద్గారించు.) (ఇందు 'చు' లోపము బిందులోపము సయోగ్యము). మనుగడ:— "మనుగడ దే. వి. జీవనము. ౨ జీవనోపాయము" (శ. ర). (భావా. మనుట జీవించు-జీవించుట) (కరణా, దీనిచేత జీవింతురు). విడుగడ=వీడుగడ:—"విడుగడ. దే. వి. విడుపు - విడుదల........." (శ. ర). (వీడుగడ శబ్దరత్నాకరమునఁ జూపఁబడ లేదు) (భావార్థ).

ప్రయోగములు:—క. వారలక యేల మాధవ । కౌరవులకు మఱి యీ సీ జగంబుల కెల్లం । <u>చేపుగడ</u> నీవ...(ఉద్యో. 3 ఆ. ౨౦౮) "తీఱుగడ...నేఁడు సంగ్రామమునఁ దీఱుగడ యగుఁగాకని. (భీష్మ. ౨ ఆ.)" (శ. ర) క. పసులయొడ మేలు గాంచిన । మనుగడ యగ్గలము చేసి మన్నింపుము. (భార. ఆశ్ర. ౧ ఆ. శ. ర). జనకానుమతంబున నా బలారికిన్ । విడుగడ చేసె" (నిర్వ. 2 ఆ. శ. ర).

బాలవ్యాకరణము+ ఇకి కోర్వాదులకగు. ౧౬.
3౭౦ విషయము. కోరికి - వునికి - పోలికి - మనికి - వినికి - చూపు
చూచున కగు - చూడికి.

సంజీవని. 3౭౦ విష:—కోరు మున్నగుధాతువులకు భావాద్యర్థంబులందు 'ఇకి' ప్రత్యయంబగును. ఇకి ప్రత్యయపరకత్వమున 'చూచు' ధాతువునకు 'చూడు' అను నాదేశమగునని సూరిగారే వివరించిరి. ఈకృదంతగణము లాకృతిగణములు గాన "ఉనికి - కానికి" మున్నగువానిని నెఱ్చునది. సీ. ఉత్సంగతలమున సుగ్రవిహా రగం బున్నట్లు నీవు మాయొద్ద నునికి (సభా. ౨ ఆ. ౧౮౮) చ.........మహా పురుషులకన్న కానికి యనవహోహము (నన్ని. కు. ౬ ఆ. ౮౨౧) (కానికి=చూపు). కోరు+ఇకి = కోరికి = ఇచ్చ (భావా. కోరు = ఇచ్ఛించు). "కోరికి. దే. వి.

ఇచ్చు. చ..........ఇత్తెఱంగు కొలి । ర్కికి గెలిచెను పాండవుల గెల్చి" (భార. ద్రోణ. ౧ ఆ. శ. ర) పూనికి = పూనిక. పూను + ఇకి = పూనికి. (భావా). పోలిక:—పోలు+ఇకి = పోలికి = పోలిక = సాదృశ్యము. పోలు = సరిపోలు. (భావా) "క. మెఱుఁగొందు లోకులను బ్రం । గినఁదేసువు నెఱ్ఱు పోలికిని శల్యుండ దా। మ్మొనఁ దన భుజబలమునఁ గలఁ । గని యుట్లుగ నిలిపె శౌర్యగర్వము మెఱయన్" (శల్య. ౧ ఆ. శ. ర). మను+ఇకి = మనికి = జీవించుట (భావా. మను = జీవించు). మనికి = వాసస్థానము. (అధికరణార్థకనిమిత్తమను మనుడునని వ్యుత్పత్తి). విను+ ఇకి = వినికి = వినుట. (భావా). చూచు+ఇకి = చూడు+ఇకి = చూడికి = చూపు (భావా) "చూడికి - వై - వి. చూపు - వీక్షణము" (శ. ర). చూచుధాతువు "సూచ పైశున్యే" (శబ్దస్తోమ) అను సంస్కృత ధాతువునుండి యేర్పడెనని శబ్ద రత్నాకరాశయము. "చూచు = కను = సూచ్" (వై-దీ). క...చూ । డ్కల లెఱఁ గెడ పొందు దెలిపెడుగా గంటిరె.........(విరా. ౨ ఆ. ౨౦౦).

వృంగ్ణకంబు మర్వాదుల కగు. ౧౭.

బాలవ్యాకరణ వివృతి. మను - మనువు. కాచు - కావు. కొలుచు-కొలువు.

౩౭౧ విషయము. చచ్చు - చావు. తడయు - తడవు. నిలుచు - నిలువు. నొచ్చు - నోవు. పూచు - పూవు. ప్రచ్చు - ప్రువ్వు.

సంజీవని. ౩౭౧ విష:—మను మొదలగు ధాతువులకు భావాద్యర్థములందు 'వు' ప్రత్యయంబగును. కాచు - కొలుచు మున్నగు ధాతువుల తుది 'చు'వర్ణము వుప్రత్యయ పరకత్వమున బా. కృ. ౨ సూత్రమువొప్పున లోపించును. ఉదా:— కాచు+వు = కావు. కొలుచు+వు = కొలువు. నిలుచు+వు = నిలువు. పూచు+వు= పూవు మొ. ఇక్లై "తడయు+వు = తడవు" అనుచో బా. కృ. ౨ సూత్రము చేతనే 'యు'వర్ణమును లోపించెను. "చచ్చు+వు = చావు. నొచ్చు+వు = నోవు" అను స్థలములందు 'చ్చు' అనెడి ద్విత్వఘటిత చువర్ణము లోపించుటచే: బూర్వా క్షర గౌరవమునకు భంగములేకుండఁ బూర్వాచ్చునకు దీర్ఘముకల్గెను. "ప్రచ్చు+వు= ప్రువ్వు"అనుచో ద్విత్వఘటిత 'చు'వర్ణము లోపించుటచే ద్విత్వఘటిత వుప్రత్య యము నిల్చెను. కృదంతగణము లాకృతిగణములు గాన 'పుట్టువు' మున్నగువాని నెన్నునది. క.........క్షత్రియకులంబునందిం కిటఁ బు । ట్టువు కాకుండెడు... (ఆర. ౧. ౨౮౪) (పుట్టు. ధా).

మను+వు = మనువు = జీవనము, మగనివరించుట. (భావా. మను (ధా) = జీవించు). ఎ-గీ.........దుఃఖ । మునకొ సుఖమునకొ నరులమనువు చెపుము

(మార్కం. ౫ ఆ. ౬. ౭). కాచు+వు = కావు. "కావు.² వి. ౧............(ట)........పిల్లలకు రక్షార్థము పెట్టు తిలకము." (సూ. రా. ని). (కర్త్రర్థకము. దృష్టి దోషాదికమునుండి కాచునది. కాచు = (ధా) రక్షించు.) కొలుచు+వు = కొలువు = సేవ - కొలుచుట. (భావా). చచ్చు+వు = చావు = మరణము (భావా). తడయు+వు = తడవు = జాగు (భావా). తడయు = ఆలస్యముచేయు "క.........। త్రావు మనన్ రాదె యింకఁ దడవేమిటికిన్. (భాగ. ఉద్యో. ౭ ఆ. ౧౯౫). నిలుచు+వు = నిలువు = నిలుచుట. (భావా). సీ. కావివేకమున నానం దింపఁ గనిన యంగన యెట్లు నిలువునఁ గ్రాఁగకుండు. (విరా. ౨ఆ. 33౫) నొచ్చు+వు =నోవు = నొవ్వు=నొప్పి = వేదన = బాధ. క. కౌరవపాండవులం దె। వ్వారలకుం జావు నోవు వచ్చిన.........(ఉద్యో. 3 ఆ. ౬. ౭). క. చావును నోవును మన యో। ధావళికిఁ గెలుపు నుబ్బు.........(భీష్మ. ౨ ఆ. ౧౯౯). పూచు+వు = పూవు = పువ్వు = పుష్పము. (కర్మా. వృక్షాదులచేఁ బూయఁబడునది.) ప్రిచ్చు+వు= ప్రువ్వు = పురుగు = కీటకము. (కరణార్థకము. దీనిచేతఁ బ్రిచ్చును = దీనిచేఁ బుప్పి పట్టును). ఇట్లె తోడకవు. మొ. ఆ.వె. తోడర వలయునట్టి తోడరువు గావించి। కొనిరి.........(శల్య. ౧ ఆ. 3౭౯) తోడరు (ధా) = యత్నించు.

అవర్ణకంబు గీఱ్ఱాదులకగు. ౧౮.

బాలవ్యాకరణ వివృతి. గీఱ - ఊఁద - ఎండ - కాయ - చదియ - తునియ-
3౭౨ విషయము. పరియ - పాయ - పిసుచ - మీట - ముడియ -
వసర - ప్రయ్య.

సంజీవని. 3౭౨ విష:—బాలవ్యాకరణ ప్రథమ ద్వితీయముద్రణములందు సయుతము గీఱ్ఱాదులకనియె పాఠము వెలయుచున్నది. శకట మన్య హల్లుతో సంయుక్తమగునపుడు లఘురేఫము కావలయును. (చూ. ౫౮ III విష) (వై-పా. ౭౨౧-౭౨౨ విష). కాని 'గీఱు'అను నాచ్ఛికశబ్దమును సంస్కృతముగా ననుక రించునపుడు యణాదేశరూప సంస్కృతసంధిలో హలంతక సంయుక్తమయ్యెను గాన శకటము నిల్చుటయె యుక్తమని సూరి తలంచియుండును. ఇట్లె యుత్తర సూత్రములందును "మాఱ్ఱాదులనియు, ఆఱ్ఱాదులనియు" సూరి ప్రయోగించెను.

గీఱు ప్రభృతిధాతువులకు భావాద్యర్థములందు 'అ' ప్రత్యయమగును. గీఱు+అ = గీఱ = గీఁత = రేఖ. (భావా. గీఱు = గోళ్ళు మున్నగు వానితో గీయు.) ఊఁదు+అ = ఊఁద = ఉబ్బుట. (భావా. ఊఁదు (ధా) = ఉబ్బు.

పైకుబుకు). ఎండు+అ = ఎండ = ఆతపము. (కర్త్ర - ఎండించునది. ఎండు = నిర్ద్రవమగు. అంతర్భావిత ప్రేరణార్థము - ఎండించు). ఆ.వె. వచ్చి రెండకన్ను వానకన్నును నేఱుం । గని పురంధ్రులెల్ల......అన్నదమ్ము జూడ (ఆశ్వ. ౧.ఆ. ౧౭3 ప). కాయు+అ = కాయ = శలాటువు. (కాయు. ధా) (కర్మ-చెట్టుచేఁ గాయఁబడినది). "శా. కాయం జొచ్చె రసాలముల్.........(హంసవింశతి. ౭ ఆ. ౧౨). చదియు+అ = చదియ = నలఁగుడు. (భావా). (చదియు - (ధా) = నలఁగు.) సీ. పదఘట్టనంబులఁ జదిసి రాలు । నులుకు గాఁగ.............(ఆది. ౬ ఆ. ౧౬౦). తునియు+అ = తునియ = ముక్క = ఖండము. (కర్త్ర - తునిసినది). "తునియు = తునుఁగు. అ. క్రి. ౧. భిన్నమగు - తెగు - ఖండితమగు - విఱుగు" (సూ. రా. ని). తే.గీ. దివిజముపతి సీకుసిల్పిన తీవ్రశక్తి । చేతఁ గవ్వడి పడునని చూతువేని । వాసుదేవునిచే నది వ్రయ్య లగుట్యఁ । మని యుబయుల్లను బోడి యయ్యె దొరఁగు ధరణి (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౨౭౨). పరియు+అ = పరియ = బీఁట-బ్రద్ద. (భావా). "పరియు - అ - క్రి......... 3. మీఁదిభాగము సారహీనమై చెక్కలువాసి రాలు......... ద్వి. మురిసినశక్తులు ముద్గరంబులును । బరిసిన పరిఘులఁ బట్టిసంబులును (భాస్క - యుద్ధ)" (శ. ర). పాయు+అ = పాయ = చీలిక - నదిలోనుండి చీలిపాఱినది (కర్త్ర - ఒకవస్తువునుండి చీలి పాసిని బాయున దనఁగా నిడుచునది). పిడుచు+అ = పిడుచ = అన్నములోనగు వానిముద్ద (కర్మ-పిడుచఁబడినది. పిడుచు = పిండు - అఱచేతితో నదుముట.) మీఁటు+అ = మీఁట = ఏతము మున్నగువానిలోని కీల. (కర్త్ర - మీఁటునది = చిమ్మునది). ముడియు+అ = ముడియ = మూట. (కర్మ - ముడుచఁబడినది) (ముడియు - ముడిపడు. శబ్దరత్నాకరమున ముడుచుధాతువు చూపఁబడినది. 'ముడుచు = దే-స-క్రి. ముడివేయు'అని వ్రాయఁబడెను). వదరు+అ = వదర = వదరుఁబోతు = ప్రేలరి. (కర్త్ర - వదరువాఁడు. వదరు (ధా) = ప్రేలు). వ్రయ్యు+అ = వ్రయ్య= వ్రక్క = ఖండము. (కర్త్ర - వ్రయ్యునది. వ్రయ్యు (ధా) = బ్రద్దలగు). "వ్రయ్యలయ్యెను." (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౨౭౨ ప.)

అక వర్ణకంబు మాత్రాదుల కగు. ౧౯.

బాలవ్యాకరణ మాఁఱు - మాఁఱకము. అమ్ము - అమ్మకము. అంపు -
వివరణము. అంపకము. పంచు - పంపు - పంపకము. పండు
323 విషయము. డకారంబు టకారంబగు - పంటకము. త్రోము -
త్రోమకము. అద్దు - అద్దకము.

సంజీవని. 323 విష:— పై సూత్రపు వివరణమున వ్రాయఁబడినరీతినె "మాఱ్పాదు"లనుచోటి శాటస్థితి సాధువగుచున్నది. మాఱు మున్నగు ధాతువులకు భావార్థములందు 'అక' ప్రత్యయము గును. 'పంచు - పంపు - పంపకము' అనుటచే 'అక' ప్రత్యయపరకత్వమున 'పంచు'ధాతు చకారము పకార మగునని సూరియాశయమును వర్ణింపనగును. "వండు+అకము = వంటు+అకము = వంటకము"అని యిట్లుగ 'అక' ప్రత్యయపరకత్వమున వండుధాతు డకారము టకారమగునని సూరియె విశదముగ వివరించెను. "త్రోము - త్రోమకము"అని బాలవ్యాకరణ ప్రథమ ద్వితీయముద్రణములందును రేఫసంయుక్త తకారమే పడియున్నది. శబ్దరత్నాకరమున 'తోము - తోముకము'అను రేఫసంయోగరహిత శబ్దములుమాత్రమె యుదాహరింపఁబడినవి. ఇది చూచి కావలయు బా. గు. ప్ర. వ్యాఖ్యాత "మూలంబునఁ గ్రావడి ముద్రణప్రమాదమూలకంబు" (బా. గు. ప్ర. ౪౪౫ పుట)అని వ్రాసెను. సూ. రా. నిఘంటువున "త్రోము = తోము. స. క్రి. మకిలిపోవునట్లు రుద్దు"అనుచు రేఫసంయుక్త తకారఘటితరూపము నైతము చూపఁబడెను. కాని యందులకుఁ బ్రమాణముగాఁ జూపఁబడిన యీ క్రిందిప్రయోగ మట్టి రేఫసంయోగమును నిర్ణయింపఁ జాలియుండలేదు. "సీ. చంద్రబింబము కాంతి సవరించి యాలేము మోమును నునుపుగాఁ ద్రోమి రోళ్కా । (భోజరా. 3 ఆ. ౨౨౪ ప) (వి. ని. పా. తోమి రోళ్కాముద్రి)." (సూ. రా. నీ.). 'తోము'అనువాని తకారము విశ్రమస్థానగతమై కన్పట్టుచున్నది, "ఉ. తోయము లాడుచో నొడలు తోమెడు కూర్మికి............(ఉ. రా. ౧ ఆ. ౨౦౦ ప)." (సూ. రా. ని. 'తోము' ధాతువువొద్ద). ఈ'అక'ప్రత్యయాంతములెల్ల నపుంసకలింగ పదములగును గాన నివి 'ము' ప్రత్యయాంతములగుచుఁ బ్రయుక్తములగును. ఉదా:— మాఱకము - అమ్మకము. వెం.

మాఱు+అక = మాఱకము = మాఱుపు = వినిమయము. (భావా). అమ్ము+అక = అమ్మకము = విక్రయము = అమ్ముట (భావా). అంపు+అక=అపకము = అంపుట = ప్రేషణము (భావా). (పోవుధాతు ప్రేరణరూపము 'అంపు'). పంచు+అక = పంపు+అక = పంపకము = విభజించుట. (భావా. పంచు (ధా) = విభజించు). పోవుధాతు ప్రేరణరూపమగు 'పంపు'ధాతువు పైని 'అక' ప్రత్యయము నిల్పినపుడును 'పంపకము' అని యేర్పడును. అట్టియెడల 'పంపకము' అనఁగా 'పంపుట'అని యర్థము. కావుననె సూరి 'పంచు - పంపు' అను రెండుధాతువుల నుండియు 'పంపకము' అనునది యేర్పడునని వ్రాసెను. పంచుధాతువులోని 'చు'

అనునది 'అక' ప్రత్యయపరకత్వమున 'పు' అనునదిగా మాఱునని యెఱుంగునది. వండు+అక = వంట+అక = వంటకము = అన్నము - వండినపదార్థము. (కర్మా-వండఁబడునది.) త్రోము+అక = త్రోమకము = తోముట = మాలిన్యము పోవునట్లు రుద్దుట. (భావా - శబ్దరత్నాకరమున రేఫసంయోగ మంగీకరింపఁబడలేదు). "తోమకము - దే - వి. తోముట. వ. 'పిడుక గోఱపంపుఁ దోమకంబునం బుటపుటనై' (ఆము. ౪ ఆ)" (శ. ర). అద్దు+అక = అద్దకము = వస్త్రమునకు వేయు రంగు. (కర్మా - వస్త్రమందు 'అద్దఁబడినది'-అద్దు - (ధా) రంగు నంటించు = రంగు వేయు).

ప్రయోగములు:—క......... । కోరినవంటకములు నా । నేరిమిఁ దగ నెఱపి కొలంతు నిశ్చలభక్తిన్ (విరా. ౧ ఆ ౨౧౯). (ఉద్యో. 3 ఆ. ౨3౦. ద్రోణ. ౨ ఆ. ౨౦౬).

డువర్ణకం బాఱ్వాదుల కగు, నగు నపుడు పకారంబు
చయుల కగు. ౨౦.

ఆఱు - ఆఱుడు. అమ్ము - అమ్ముడు. అల్లు - అల్లుడు.
ఎక్కు - ఎక్కుడు. క్రుమ్ము - క్రుమ్ముడు. చోపు -
బాలవ్యాకరణ చోపుడు. త్రొక్కు - త్రొక్కుడు. త్రోచు -
వివరణము. త్రోపుడు. దంచు - దంపుడు - దాఁచు - దాఁపుడు.
3౭౪ విషయము. దిగు - దిగుడు. దోఁచు - దోఁపుడు. పెంచు -
పెంపుడు - ప్రేఁపుడు. ప్రాఁకు - ప్రాఁకుడు.
మాయు - మాపుడు. రాచు - రాపుడు.
ఇత్యాదులు.

సంజీవని. 3౭౪ విష:—ఆఱు మొదలగు ధాతువులకు భావాద్యర్థములందు డుప్రత్యయ మగును. అట్లది యగునపుడు ధాతువు తుదినున్న 'చ-య'లకు 'ప'కారాదేశమగును. ఉదా:—త్రోచు+డు = త్రోపు+డు = త్రోపుడు. త్రోచు ధాతుపర్యాయము త్రోయు ధాతువు కలదు. దానిపై 'డు' ప్రత్యయము నిల్చినను 'య'కారమునకు 'ప'కార మాదేశము కాఁగా 'త్రోపుడు' అనియే రూప మేర్పడును. ఇట్లె దంచు - దాఁచు - దోఁచు - పెంచు - రాచు ధాతువుల చకారమునకును మాయు ధాతు యకారమునకును 'డు' ప్రత్యయపరకత్వమున 'ప'కారాదేశము కాఁగా 'దంపుడు - దాఁపుడు - దోఁపుడు - పెంపుడు - రాపుడు - మాపుడు' అను రూపము లేర్పడును.

"పెంచు - పెంపుడు - ప్రేఁపుడు" అని సూరి యుదాహరించుటచే "ప్రేఁపుడు" అనునదియు "పెంచు" ధాతు జన్యమేయని సుప్తార్థప్రకాశికలో నీక్రింది రీతిని వ్రాయఁబడెను. "పెంచు - పెంపుడు - ప్రేఁపుడు - పెంచుధాతువునకే డువర్ణకంబు పరంబగునపుడు "ప్రేఁచు" ఆదేశంబై ప్రకృతసూత్రమునకే చకారంబునకుఁ బకారంబగు. కర్త్రర్థక ప్రత్యయము - పెంచువాఁడు = వర్ధిల్లఁ జేయువాఁడు - అధికుఁడని ఫలితార్థము" (బా. సు. ప్ర. ౪౪౬ పుట). ప్రేఁపుడు శబ్దమునకు మూలమనఁదగు ధాతువు లేకుండుటచే నిట్లు వ్రాయవలసెను. పెంచు ధాతువు పెరుఁగు ధాతు ప్రేరణార్థకము. ప్రేఁపుడుశబ్దమున కధికుఁడని కోశములో నర్థము వ్రాయఁబడెను. అటాద్యాదులను చోటి శకటస్థితిని బా. కృ. ౧౮ సూత్రపు వ్యాఖ్య యందువలెనె సమర్థించుకొనవలెను.

అటు+డు = అటుడు = అటుట = నిర్ద్రివమగుట. (భావా. 'అటుడు' శబ్దము, కోశములలోఁ జూపఁబడలేదు). అమ్ము+డు = అమ్ముడు = అమ్ముట = అమ్మకము. (భావా). అల్లు+డు = అల్లుడు = అల్లుకొనుట = అల్లిక. (భావా). ఇది నిర్బిందుకమగుటచే "అల్లు+వాఁడు = అల్లుఁడు" అనుదానికంటె భిన్నమైనది. "అల్లుడు. వి. (∠అల్లు) ౧ అల్లిక. (శ. ర). ౨ ఉపఘ్నము - ప్రాఁకు. (చి-ని = చిన్నయసూరి నిఘంటువు)" (సూ. రా. ని) ఈ వ్రాఁతనుబట్టి సూరి యుంచటి 'అల్లుడు'శబ్దమునకుఁ బ్రాఁకు'అను నర్థమునే యుద్దేశించియుండు ననఁదగును. కాన నట్టియర్థమున నీ 'డు'ప్రత్యయ మధికరణార్థక మనఁదగును. లతాదికము దీనియందల్లుకొనునని వ్యుత్పత్త్యర్థము నెన్నఁదగును. ఎక్కు+డు = ఎక్కుడు = ఎక్కుట (భావా). ఎక్కుడు = వాహనము. (అధికర - దీనియందు ఎక్కుదురు). "ఉ. ఎక్కుడివారికో గరుఁడు డెక్కుడుగాఁ గలవారు. (ఉ. హరి. ౬ ఆ. 32 ప)" (శ. ర). క్రమ్ము+డు = "క్రమ్ముడు దే. వి. (కొమ్ముల) పొడుపు" (శ. ర). (భావా). చోపు+డు = "చోపుడు. వై. వి. కలఁత. గీ. కలయఁజోపుడు వెట్టింపఁ గరియుఁ గిరియు । ....మొదలగు మెకములు కలఁక దోలఁకఁ । జెవరి............ (ఉ. రా. ౨ ఆ)" (శ. ర). (భావార్థకము). త్రొక్కు+డు = "త్రొక్కుడు. దే. వి. ౧. ఆపద.........." (శ. ర) (భావా). తోఁచు+డు "తోఁపుడు. దే. వి. ౧ తోఁపు.............." (శ. ర) = (భావా). దంచు+డు = "దంపుడు. దే. వి. దంచుట = దంపు" (శ. ర) (భావా). దాఁచు+డు = "దాఁపుడు. దే. వి. దాఁచుట - గోపనము" (శ. ర) (భావా). దిగు+డు = "దిగుడు. దే. వి. ఆనతము = పల్లమైనది.............." (శ. ర). (కర్త్రు - దిగి

యుండునది). దోఁచు+డు = "దోఁపుడు. దే. వి. ౧ దోఁచుకొనుట ౨ కొల్ల" (శ. ర). (భావా). పెంచు+డు = "పెంపుడు. దే. విశే - పెంచఁబడినది. (పెంపుడు చిలుక)" (శ. ర). (కర్మా - పెంపఁబడినది). పెంచు+డు = "ప్రేఁపుడు. దే. విశే - అధికుఁడు. క. సన్నపువారల నధిపతి । మన్నించినఁ బ్రేఁపుడైన మంత్రికి ప్రభు కే । మున్నది ? మునుమున్న యతఁడు । సన్నకుప న్నచటు వాసి చనకున్నఁ జెడున్ (పంచ. నా. ౧ ఆ)" (శ. ర) (కర్త్రర్థకము - జనులను బెంచువాఁడని వ్యుత్పత్త్యర్థము నెన్నునది) ప్రాఁకు+డు = "ప్రాఁకుడు. దే. వి. ౧ ప్రాఁకుట, ౨ పాఁచి." (శ. ర). (భావా). మాయు+డు = "మాపుడు. దే. వి. మైల - కులుచ. మాపుడు పుట్టెంబు. (భార. విరా. ౧ ఆ)" (శ. ర). (భావా). రాచు+డు= "రాపుడు. దే. వి. రాచుట" (శ. ర). (భావా).

బాలవ్యాకరణము ఉవర్ణకం బడుక్వాదుల కగు. ౨౧.

౩౭౫ విష. అడుకు - అంటు - ఒప్పు - ఒలుగు - ఒరుఁగు.

సంజీవని. ౩౭౫ విష:—అడుకు మున్నగుధాతువులకు భావాద్యర్థంబులందు 'ఉ'ప్రత్యయం బగును. అడుకు+ఉ = అడుకు = దోంతి. (కర్మా - దోంతిగ నిల్పఁబడినది). "అడుకు(లు) వడ్లు నానఁబోసి వేచి కొట్టినవి. ఈయర్థమందు నిత్యబహువచనాంతము. కం. అడుకులు దిన్నట్లగు నే............(ద్రో. ౨ ఆ)" (బా. గు. ప్ర. ౨౨౬-౨౨౭ పుట) అని గుప్తార్థప్రకాశికలో వ్రాయఁబడెను. దీనినే పేటికావ్యాఖ్యాత "అటుకులను వ్యావహారికపదము నర్థమున నీధాతురూపము నిత్యబహువచనాంతముగఁ జూపట్టెడి" (బా. సా. పే ౫౦౫ పుట). అనివ్రాసెను. కాని చిపిటములనెడి యీయర్థము ధాత్వర్థమును సంబంధించి యుండ లేదు కావున నీయర్థము సూరిచే నుద్దేశింపఁబడి యుండ దననగును. "అడుకు - దే - స - క్రి. దోంతిగనిడు. వి. ౧ దోంతి. ౨. బ. వడ్లునానఁబోసి వేఁచి కొట్టినవి. చిపిటములు. క. అడుకులుదిన్నట్లగునే...(భార. ద్రో. ౨ ఆ)" (శ. ర). "అడుకు - స. క్రి. (క - అడుకు - త - అడుక్కు). దోంతిగానిడు. వి. (క - అడక) దోంతి. (శ. ర)." "అడుకులు = అటుకులు. వి. బ. చిపిటములు. పృథుకములు. (నానఁబోసి వేఁచి కొట్టిన వడ్లు) క. అడుకులు దిన్నట్లగునే............(భార. ద్రో. ౨ ఆ. ౮౯)" (సూ. రా. ని). అంటు+ఉ = అంటు = అంటుట = స్పర్శము. (భావా). అంటు = (మామిడి) అంటు. (కర్త్ర - ఒకచెట్టుకొమ్మ నంటికొన్నది). మైల - ఆశౌచము- (అపాదానార్థకము - అంటుటవల్లఁ గల్గినది). ఒప్పు+ఉ = ఒప్పు=ఒప్పిదము. (భావా). ఒలుగు+ఉ = ఒలుగు = ఒలుఁగుట (భావా). "మూలములో నుకార

మధ్యమము ప్రామాదికము" (బా. గు ప్ర. ౪౪౭ పు) అని బా. గు. ప్ర. వ్యాఖ్యయందు వ్రాయఁబడెను. బా. సా. పే. వ్యాఖ్యయు నద్దానినె వ్రాసెను శ. ర. సూ. రా. నిఘంటువులు రెండిటియందును 'ఒఱఁగు' అను 'అ'కారమధ్యమె చూపఁబడెను. కాని యొక్క ప్రయోగమైనను 'అ'కారమును నిల్పు యతిస్థానప్రయోగము చూపఁబడలేదు. ఒఱఁగు+ఉ = ఒఱఁగు = ఈఁ-బహుమానము (కర్మార్థ - ఒసఁగఁబడునది). ఆకృతిగణము. చదువు+ఉ = చదువు. అడలు+ఉ = అడలు = దుఃఖము. అని కడు నడలుకఁ బలికిన (సభా. ౨ ఆ. ౧౨౮). పలుకు+ఉ=పలుకు = మాట (సభా. ౨ ఆ. ౧౯౧). ఒడ్డు+ఉ = ఒడ్డు = పందెము. సీ.........వలువ గౌరవేంద్రుఁ। డొకొక్క యొడ్డున నొడ్డి.........(సభా. ౨ ఆ. ౧౯౬). కలుచు - ప్రేర - కలుపు+ఉ = కలుపు = బోధనము. సీ. కర్ణగాంధారుల కలుపుల విని (సభా. ౨ ఆ. ३౧३) ఎఱుఁగు+ఉ=ఎఱుకు = నోదెచెప్పువాఁడు (కర్త్ర-'కిరాతుఁడు' అను నర్థము దీని గౌణ మని తలంచుట యుక్తము. "ఎఱుకు దే-వి. ౧. కిరాతుఁడు ....(ఎఱుకు అనఁగా వ్యతిరేకలక్షణచే ఎఱుఁగనివాఁడు మూఢుఁడు అని వ్యుత్పత్త్యర్థము.)" (శ. ర). పుట్టు+ఉ = పుట్టు = జన్మము. ఉ......నా। పుట్టు కృతార్థతం బొరసె.........(విరా. ౧ ఆ. ౨౭). హెచ్చు+ఉ=హెచ్చు = ఆధిక్యము. ఉ.........। హెచ్చుగఁ గుందగుఁన్.........(ఉద్యో. 3 ఆ. ౮౪). ఉబ్బు+ఉ=ఉబ్బు. క. చావును నోవును మన యో। ధావలికిన్ గెలుపు నుబ్బు నావలికిని.........(భీష్మ. ౨ ఆ. ౧౯౯). చెప్పు+ఉ = చెప్పు = చెప్పినమాట। నా చెప్పు నేయు (నన్ని. కు. ౭ ఆ. ౮౭౧). కుడుచు+ఉ = కూడు = అన్నము. మొ.

వడిప్రభృతు లిట్లెల్లెడుంగునది. ౨౨.

వడి:—కొలువడి - గెలువడి - నడవడి. వ్యతిరేకంబున - లేనడి. వి:—తనివి - తెలివి - విరివి. అవు:—తగవు - నగవు - ఉలవు. ఇ:—చేయి - వాయి. కలి:—కనుకలి - వినుకలి. ఇత్యాదులు మహాజన వ్యవహారంబుల నెఱుంగునది. ఇది కృదంత పరిచ్ఛేదము.

బాలవ్యాకరణ వివృతి 3౭౬ విషయము.

సంజీవని. 3౭౬ విష:—వడిప్రభృతి ప్రత్యయము లనఁగా - వడి - వి - అవు - ఇ - కలి మొదలగు ప్రత్యయములు, ఇట్లు = ఈక్రింద వివరించినరీతి నెఱుంగునది. అనఁగా 'వడి'ప్రత్యయము కొలుచుప్రభృతులకును, 'వి'ప్రత్యయము తనియుప్రభృతిధాతులకును, 'అవు' ప్రత్యయము 'తగు' మున్నగు

ధాతువులకును, 'ఇ' ప్రత్యయము, చేయు మొదలగు ధాతువులకును 'కలి'వర్ణకము కను ప్రభృతిధాతువులకును భావాద్యర్థంబులం దగునని తాత్పర్యము. "ఇత్యాదులు మహాజనవ్యవహారంబుల నెఱుంగునది" అనుటచేత మీఁదఁజెప్పిన కృత్ప్రత్యయములు దిక్ప్రదర్శనముగా మాత్రము చెప్పఁబడినవనియు మహాకవి ప్రయోగములనుబట్టి తక్కిన కృత్ప్రయప్రపంచము నెఱుంగవలెననియుఁ దాత్పర్యము. ఇందును 'వడి - వి'అను ప్రత్యయములు పరమగునపుడు బా. కృ. ౨ సూత్రము చొప్పున కాదులకు లోపము కల్గునని యెఱుంగునది. ఉదా:—కొలుచు+వడి-కొలు వడి = కొలువడి. గెలుచు+వడి=గెలు+వడి = గెలువడి. నడచు+వడి = నడ+వడి= నడవడి. తనియు+వి = తని+వి = తనివి. తెలియు+వి = తెలి+వి = తెలివి. విరియు+వి = విరి+వి = విరివి. మొ.

కొలుచు+వడి = కొలువడి. "కొలువడి. దే. వి. (కొలుచు+వడి) కొలత. (భావా). గెలుచు+వడి. "గెలువడి. వి. (గెలుచు+వడి - త - కెలిప్పు) జయము - గెలుపు. గీ......జయము । గెల్పు గెలువడి గెలువము గెలు పనఁదగు...... (ఆం. భా. ౨ ఆ. ౨౨3)." (సూ. రా. ని). (భావా). శబ్దరత్నాకరమున నీశబ్దము చూపఁబడలేదు. నడచు+వడి. "నడవడి. దే. వి. (√నడ). గమనము - నడక." (సూ. రా. ని). (భావా). క. నడవడి యను మున్నీటిం । గడవం బెట్టంగ నోడక రణిం దగి............(ఉద్యో. ౨ ఆ. 3౯). బా. క్రి. ౧౦౬ సూత్రముచొప్పున వడిప్రత్యయపరకత్వమున (వ్యతిరేకంబున) 'లే' అనునది యత్యర్థక కలుగుధాతువున కాదేశంబగును గాన లే+వడి. "లేవడి. దే. వి. లేమి........." (శ. ర). (వ్యతిరేకభావార్థకము). విరియు+వి. "విరివి. దే. వి. విస్తృతి............ ......" (శ. ర). (భావా) "విరియు. దే. అ. క్రి - "వికసించు............ ౨ చెదరు......... ౬ ఉప్పొంగు" (శ. ర) అను నర్థములచే విస్తృతి యను నర్థము కల్గుట యుక్తమె యనఁదగును. తనియు+వి. "తనివి. దే. వి. ఆపేక్ష - తృప్తి" (శ. ర) (భావా). తెలియు+వి = తెలివి = వివేకము - జ్ఞానము - (కరణా - దీనిచే= వివేకముచే సర్వమును దెలియును). తగు+అవు. "తగవు. దే. వి. ౧ తగుట. క. కడునమ్మి యునికియును నె । క్కుడు నమ్మించును సుశీల కుశలత కా దె । యెయ్యెడ నైనను బుద్ధి పోనిపి । తడవి గనుంగొనఁగ వలయుఁ దగవు తగమియున్. (శాంతి. ౨ ఆ. ౧౮౭)......... ౪. పెండ్లప్పుడు పెండ్లికూఁతునకుఁ దల్లిదండ్రు లిచ్చెడు బహుమానము." (శ. ర). బహుమాన మర్థమైనపుడు కర్త్రర్థకము. తగియుండుమన తని వృత్పత్త్యర్థము. తగవు = అభియోగమునందలి తీర్పు. (అధికర - దీనియందు

తగునట్లు తీర్మానము జరగును.). మొ. నగు+అవు = నగవు = నవ్వుట - హాసము (భావా). ఉఱు+అవు. "ఉఱవు = వై-వి. ౧. ఔచిత్యము" (శ. ర). (భావా) "ఉఱు. యు-వై-అ-క్రి. ౧. శ్రేష్ఠమగు, ౨. తగు........." (శ. ర). చేయు+ఇ= చేయి (కర్త్రర్థ. పనులను జేయునది). వ్రాయు+ఇ = వ్రాయి = అక్షరము. (కర్మార్థ - వ్రాయఁబడునది.) కను + కలి = కనుకలి = చూపు. విను + కలి =వినుకలి = వినికి (భావా). "కనుకలి. వి. (కను+కలి) చూపు - దృష్టి. చ. వినుకలిచేతనే విరహవేదన నామది యింత వర్ధిలెన్ । గనుకలి నట్లు చిత్రఫలకంబునఁ గాంచిన యింతి ....(ప్రభా. ౩ ఆ. ౨౪)" (సూ. రా. ని). విను+కలి. "వినుకలి. దే. వి - వినికి. ఆకర్ణనము. చ. దీని విన్నయవ్వినుకలి (హరి. ఉ. ౩ ఆ)". (శ. ర).

ఇత్యాదులు మహాజనవ్యవహారంబుల నెఱుంగునది యన్నచొప్పున మఱికొన్ని కృత్ప్రత్యయములను త్రిలింగలక్షణ శేషకర్త వివరించెను. అవి యిచటఁ బ్రదర్శింపఁబడుచున్నవి. "౧. డయ్యు దయ్యు నొచ్చు పుచ్చుల కివర్ణకంబగు. అగుచో వానికడ హల్లులు పకారంబులగు. ఉదా:—డప్పి-దప్పి - నొప్పి పుప్పి". డయ్యు+ఇ=డప్పు+ఇ=డప్పి. "డప్పి దే. వి. దప్పియొక్క రూపాంతరము. (శ్రమము నకు. వ. నీవు కడుదూరంబు వచ్చి డస్సితి. ఇంక మరలుట లెస్స. అనిపలికిన నప్పతి వ్రత యిట్లనియె. తే-గీ. నాకు డప్పి యెక్కుడిది...............(భార. ఆర. ౭ ఆ. ౨౩౯-౨౪౦)" (శ. ర). "ఆ-వె.........। డప్పిఁ దీర్చికొని కడంగు మనిన (భా - రా. యుద్ధ- ౨౪౧ - హరి-పూ. ౨ ఆ. ౪౪)." (సూ. రా. ని. డప్పి శబ్దము నొద్ద). (భావార్థకము). దయ్యు+ఇ. "దప్పి = డప్పి - దప్పిక. వి. (√దయ్యు) గ్లాని - శ్రమ. క. పాండవబల మల్పంబై । యుండం గృష్ణుఁడు ధనంజయుండును దప్పిం । బొందుపడఁగ.........(శల్య. ౧. ఆ. ౩౦౯) .... ౨ నీరుపట్టు - దప్పి - పిపాస. ఉ.........సలిలంబు దప్పి వోఁ । దాఁగిన వారికి............. (నైష. ౨ ఆ. ౮౧)" (సూ. రా. ని) (భావార్థకము). నొచ్చు+ఇ = నొప్పు+ఇ = నొప్పి. (భావా). "క. అప్పాండవ మధ్యమునకు । ....। నొప్పి పరిహరించి దయ గనుంగొను మనినన్ (జై. ౭ఆ. ౧౧౭)" (శ. ర. నొప్పిశబ్ద). పుచ్చు+ఇ = పుప్పు+ఇ = పుప్పి = పుచ్చుట (భావా). "౨ సూ:—రాచున కిడి వర్ణకం బగు. ఉదా:—రాయిడి - రాపు" గ్రంథకర్త వచింపనున్న నీ త్రిలింగలక్షణశేషము బాలవ్యాకరణమునకు శేషగ్రంథమె యనఁదగును గాన "రాచు+ఇడి" అనుచో బా. కృ. ౨ సూత్రముచొప్పున "రాచు" అనుదాని తుది 'చు'వర్ణము లోపించెనని యెన్నవగును. బా. కృ. ౨ సూత్రమున 'ఇడి'వర్ణకపరకత్వమున లోపము చెప్పఁ

బడకున్నను 'ఇమి'వర్ణకపరకత్వమున లోపము చెప్పఁబడుటం జేసియు 'ఇడి - ఇమి' అను రెండును 'ఇ'వర్ణాదులై యగుటం జేసియు నట్టి వర్ణలోప విధా సూత్రముచే రావచ్చునని త్రిలింగలక్షణశేషకర్త తలంచియుండును. ప్రౌఢ. కృ. ౪ సూత్రము నొద్ద "కాఁచు+పురము = కాఁపురము" మున్నగుస్థలములందు బా. కృ. ౨ సూత్రమును త్రిలింగలక్షణశేషకర్త యుపయోగించుకొనుటయె పై విషయమునకు నిదర్శనము. ఇట్లె ప్రౌఢ. కృ. ౬-౭ సూత్రముల యుదాహృతులందును బా. కృ. ౨ సూత్ర ముపయోగించుకొనఁబడెను. "రాచున కిడి వర్ణకంబు నగు" అనుచోటి చార్థక 'ను' శబ్దముచేత బా. కృ. ౧౧ సూత్రముచెప్పిన 'పు'వర్ణకము నైతము రావచ్చునను తలంపున 'రాపు' అను రూపాంతరమును నుదాహరింపఁబడెను. ప్రౌఢవ్యాకర్త యుదాహరింప మఱచెనేమో కాని బా. కృ. ౨౦ సూత్రము చెప్పిన 'డు'వర్ణకమును రావచ్చును. ఉదా:—రాచు+డు = రాపుడు. సూరియుఁ బ్రౌఢవ్యాకర్తయుఁ జెప్పలేదుగాని 'రాపిడి' అనురూపమును గలదు. ఇట 'ఇడి' ప్రత్యయపరకత్వమున 'రాచు'ధాతు చకారము పకార మగునని సూత్రించుకొన వలసియుండును. రాచు - రాయిడి = ఒత్తిడి; రాచు - రాపిడి - రాపు-రాపుడు= ఒరయిక (భావార్థకములు). "3. సూ. ఈర్చుబ్బు కందు దువ్వు వడ్డించుల కెన వర్ణకం బగు; అగుచో '-ఈర్చు-ఉబ్బుల' చకార బకారములు పకారంబు లగు. వడ్డించు నించు లుప్తం బగు. ఉదా:—ఈర్పెన - ఉప్పెన - కందెన - దువ్వెన - వడ్డెన" ఎన వర్ణకపరకత్వమున 'ఈర్చులోని' చకారము పకారమగును. ఉబ్బులోని బకార ద్వయమును 'ప'కారద్వయ మగును. "వడ్డించు" ధాతువులోని 'ఇంచు' అను భాగము లోపించును. ఉదా:—ఈర్చు+ఎన = ఈర్పు+ఎన = ఈర్పెన = ఈళ్ల నీర్చెడి దువ్వెన. (కర్త్రర్థ - ఈరుల నీర్చునది) "ఈరు = దే - వి - పేనుగ్రుడ్డు. లీక్ష........" "ఈరుచు దే. స. క్రి. (ఈర్పెనతో ఈళ్ళను) ఈడ్చు - (రూ ఈర్చు)." (శ. ర). ఉబ్బు+ఎన = ఉప్పు+ఎన = ఉప్పెన - సముద్రాదికము పొంగు. (అధికర - దీనియందు సముద్రాదుల జల ముబ్బును). కందు+ఎన = కందెన = బండి యిరుసునకుఁ బూసెడి మసి. (కరణార్థ - దీనిచేత బండి యిరుసు కందును = నల్లఁ బడును.). దువ్వు+ఎన = దువ్వెన = కంకతిక = కేశప్రసాధని. (కర్త్రర్థకము - తల చిక్కును దువ్వునది). వడ్డించు+ఎన = వడ్డెన = భోజ్యపదార్థములను భోజన పాత్రమందు పెట్టుట (భావా) "౪. పురవర్ణకంబు కాఁచు దాఁచు దాయ్యాదుల కగు. ఉదా:—కాఁపురము - దాఁపురము - దాపురము. మొ." కాఁచు+ పురము = కాఁ+పురము = కాఁపురము = కాఁపు = సంసారము. (కర్త్రర్థకము -

కాఁగఁజేయునది. సంసారము జనులను కాఁగఁజేయుట ప్రసిద్ధము) కరఁగు ప్రేరణ రూపముగు 'క్రాఁచు = కాఁచు' ధాతువు సబిందుకము-కాఁపురము శబ్దము సబిందుకము. కాన "కాచు = రక్షించు" ధాతువు "కాఁపు - కాఁపురము" మున్నగు వానికి మూలము కానేరదు. "కాఁపురము. వి. ($\sqrt{}$కాఁపు[2]) ౧. నివాసము... ...... ౨. సంసారము.........." (సూ. రా. ని) "కాఁపు[2] - వి - కాఁపురము - నివాసము............" (సూ. రా. ని). ఈ సూ. రా. నిఘంటు వ్రాఁతల నరయఁగా "కాఁపు" అను విశేష్యమునుండి స్వార్థిక పుర ప్రత్యయాంతముగు "కాఁపురము" అనునది యేర్పడెనని తేలుచున్నది. ఈపక్షమున నిది తద్ధితాంతముగును గాని కృదంతము కానేరదు. ప్రౌఢవ్యాకర్త పయిరీతిని 'కాఁచు' ధాతువు నుండి 'కాఁపురము' అను కృదంత మేర్పడెనని సూత్రించెను. "కాఁచు దే. ప్రే. కాఁగఁజేయు" అనురీతిని మాత్రమె సబిందుక 'కాఁచు' ధాతువు కోశద్వయమునందును జూపఁబడియున్నది. దాఁచు+పురము = దాఁపురము = దాఁచుట. (భావా). దాయు+పురము = దాపురము = పొందుట కనువయినది (కర్త్ర - సమీపించునది. పొందుటకు వీలుగ నున్నదని యర్థము). "౫ సూ. ఎక్కు దిగులకుం ప్రేరణార్థంబున మతివర్ణకం బగు. అగుచో 'ఎగు' ఎక్కున కాదేశం బగు. ఉదా:—ఎగుమతి - దిగుమతి. ఇట్లు ఎగువ.". "ఎగుమతి. దే. వి. ఓడకు సరకు లెక్కించుట" (శ. ర). "దిగుమతి. దే. వి. (ఓడలోనున్న సరకును రేవునందు) దించుట" (శ. ర). (భావార్థకములు). 'ఇట్లు = ఇట్లె' అనుటచేత ఎక్కు ధాతువునుండి 'ఎగువ' అను కృదంతమును గల్గును. ఎక్కు+వ = ఎగువ = మీఁది భాగము. "౬ సూ. వువర్ణకం బులియ్యాదుల కగు. ఉదా:—ఉలివు. మొ". ఉలియు+వు = ఉలివు = మ్రోఁత. (భావా.) "ఉలియు. దే-అ-క్రి......౨ మ్రోయు" (శ. ర). "౭ సూ. కాచు - వీచులకు వలి వర్ణకంబగు ఉదా:—కావలి - వీవలి." కాచు+వలి = "కావలి. దే. వి. రక్షణము........." (శ. ర). వీచు+వలి = "వీవలి. దే. వి. గాలి - వాయువు ......" (శ. ర) (కర్త్రర్థకము - వీచునది యని వ్యుత్పత్త్యర్థము). గాణపత సూత్రవివరణకర్త మఱికొన్ని కృత్తులను జేర్చెను. "ఒదుగు ప్రభృతుల కిలి యగు. (౨౧౦ సూ). ఒదిగిలి - పొక్కిలి - చెక్కిలి. మొ." "౨౧౫. సూ. వ వర్ణకంబు తెగ్వాదుల కగు. ఉదా:—తెగువ - ఎగువ" "౨౨౦. సూ. అరుగ్వాదులకు దల యగు. ఉదా:—అరుగుదల. మొ." "౨౨౧. సూ. వచ్చు పోవు నిలుచులకు కడ యగు. ఉదా:—రాకడ - పోకడ - నిలుకడ" "తెలివిడి = తెలియు+విడి - తిరుగు+కలి = తిరుగలి, మొ."

ఇంకను ననంతములు కృత్ప్రత్యయములు గలవు. 'కొను' ధాతుకృదంతము. 'కోలు' అనునది - పొగడికొను - పొగడికోలు = పొగడికొనుట. ఆ-వె. అన్యకీర్తనంబు నన్యనిందయుఁ దన్నుఁ । బరఁగఁ బొగడికోలు ప్రబ్బికోలు । నాపగాతనూజ యార్యవృత్తములు గా । వనిరి వీని నాద్యులైన మునులు (సభా. ౨ ఆ. ౮౯) (ప్రబ్బికొను - ప్రబ్బికోలు = అతిశయించికొనుట). విల్చికొను - విల్చికోలు = వెలకుఁగొనుట. ఉ.............ఒక నక్కనిచ్చి సింహమ్ముల విల్చికోలు అదె.........(సభా. ౨ ఆ. ౧౮౧). ఉక్కు+ఇవము = ఉక్కివము సీ. గాండీవ మూదిగాఁగల యాయుధావళు । లుక్కివంబున నప్పు డొడిచికొనఁగ । మఱచిన వాఁడు.............(ఆర. ౧ ఆ. ౫౫ ప.) "అలుగు - అలుగుల - అలుగులము = ౧. నలఁగుడు, ౨. బాధ" (శ. ర). చ. అలుగుల మంది యందుల మృగావళియున్ విహగంబులున్ భయా । కుల గతిఁ బొంది (ఆర. ౧ ఆ. ౩౦౧). కుడుచు - కూడు = అన్నము. పన్ను - పసి. విడుచు - విడుగడ - విడుగర - విడుదల - విడుపు. మొ. కృత్తద్ధితములను సాకల్యముగ వివరించు టెవ్వరికిని శక్యము కాదు. ఈ భాగములు తెల్గున మిక్కిలి యలంతిగనున్నవి. సంస్కృతమున శాకటాయనుఁ డుణాదుల విస్తరించి యుపదేశించినరీతిగఁ దెల్గున వీనికి వేఱు గ్రంథముగ విస్తరించుట యత్యావశ్యకము.

ఇది కృదంతపరిచ్ఛేదము, ఇది = ఇంతతో ముగిసినది.

ఆంధ్రవ్యాకరణసంహితా సర్వస్వము

ప్రకీర్ణక పరిచ్ఛేదము

పదాద్యంబులు ఋ ఌ వర్ణంబులు ర ల తుల్యంబులు. ౧.

బాలవ్యాకరణ వివరణము. ౩౨౨ విషయము. ఆతఁడు ఋషి - ఇట సంధి లేదు. ఆఋషి - ఇట యడాగమము లేదు. వచ్చెఋషి - వచ్చెన్ ఋషి - వచ్చెను ఋషి - ఇట ద్రుతమునకు లోప సంశ్లేష స్వత్వములు.

సంజీవని. ౩౨౨ విష:—ప్రకీర్ణక = "ప్రకీర్ణ - న. (ప్ర+కౄ+భావే క్తః). చామరే - భిన్నజాతీయానాం మిశ్రణే చ—.....స్యాద్రేకన్............" (శబ్దస్తో) అను కోశము చొప్పున బాలవ్యాకరణములోని వివిధప్రకరణములను సంబంధించిన మిశ్రవిషయము లీ పరిచ్ఛేదమున వివరింపఁబడునని గ్రహింపవలయును.

పదాది నున్నట్టి - ఋ - ఌ వర్ణములు ర ల లవంటి వగు ననఁగా ఋకారము రేఫమువంటిదియు ఌకారము లకారమువంటిదియు నగునని యర్థము. రలలు పరమగునపు డెట్టి సంధికార్యాదులు సంభవించునో యట్టి కార్యములె ఋ - ఌవర్ణ పరకత్వమందును సంభవించునని గ్రహింపవలయును. ఈవిషయము 'ఋకారం చ వి ము చ్యేత్యథర్వణకారికచే ధ్వనితమగుచున్నది. (చూడు ౨౧౦ విష.). "అతఁడు+ ఋషి" అనుచో స్వరపరకత్వమున నిత్యముగా రావలసిన పరరూపసంధి సంభవింపక రేఫరూప హల్పరకత్వ మందువలెనె నిల్చెను. "అతఁడు ఋషి-ఇట సంధి లేదు" అను సూరి వివరణమున కిదియె తాత్పర్యము. (చూ. ౬౨౭ II విష). 'ఆ ఋషి - ఇట యడాగమము లేదు' అను సూరి వివరణముచే బా. సంధి. 3 సూత్రము చొప్పున (౬౨.౬౨ I విష) రావలసిన యకారాగమము ఋ ఌ వర్ణపరకత్వమున రాదని భావము. 'ఆ+ఋషి=ఆ+య్ఋషి=అయ్ఋషి' అనురీతి నసిష్టరూపములు కల్గనేరవని తాత్పర్యము. "వచ్చెన్+ఋషి = వచ్చె ఋషి - వచ్చెన్ ఋషి - వచ్చెను ఋషి" అనుచో రేఫ లకారరూపము హల్పరకత్వమందువలెనె బా. సంధి. ౧౮

సూత్రము చొప్పున (౮౧-౮౧ I - ౮౧ II విష) ద్రుతలోపమును ద్రుతమునకు 'ను' స్వరూపమును ద్రుతమునకు నకారవ్యంజన రూపస్థితియుఁ గల్గునని సూరియె వివరించెను. (చూ. ౮౧ II విష.). సంస్కృతభాషయందును ఋవర్ణ పరకత్వమున సంధిలేకుండుట గలదు. "ఋత్యకః - (౬-౧-౧౨౮). ఋతి పరేఽకః ప్రాగ్వత్ - బ్రహ్మఋషిః - బ్రహ్మర్షిః..........సమాసేఽప్యయం ప్రకృతిభావః - సప్త ఋషీణామ్-సప్తర్షీణామ్." (బాలమనోరమా వ్యాఖ్య "బ్రహ్మ ఋషి రితిస్థితే ఆకారస్య హ్రస్వః - ప్రకృతిభావశ్చ. తతశ్చ 'ఆద్గుణ' ఇతి రపరః అకారోన భవతి.") (సి. కౌ. ౯౨ సూ).

ప్రయోగములు:—రుథ్యాక్షరము. ఇలఁ బ్రసిద్ధుఁడు ఋతుపర్ణుఁడనెడు మహీశుఁ డిక్ష్వాకు। కులజుండు.........(అర. ౨ ఆ. ౧౭౫ ప), క. ఆ ఋషి కుమారు కట్టిన। చీరలు............(ఆర. 3 ఆ. ౧౨౮ ప.) చ. ద్విజవరులం గుమారుల నతిప్రియదర్శనులైనవారి, ఋ। గ్యజుష పదక్రమంబులు క్రియఁ గుణియించుచు..........(ఆది. ౨ ఆ. ౧౯౬.) క. గోరథమును ఋష భము వై। హారము ఋషిగిరియుఁ జైత్యకాద్రియు...... (సభా. ౧ ఆ. ౧౭౪). మత్తకోకిలము. స్నాతకుండును ఋత్విజుండును సద్గురుండును నిష్టుఁడున్।...... (సభా. ౨ ఆ. ౮). ఉ. ......। ఏవిధి నీఁగువాఁడ ఋణమెయ్యదియేనియు వేడుఁ డిచ్చెదన్ (విరా. 3 ఆ. ౨33). చ. ...... నన్నుఁ బెం। చిన గురువంపుఁ దండ్రులకుఁ జిత్తమెలర్ప ఋణంబు దీర్చెదన్ (ద్రోణ. ౨ ఆ. ౪౦. ప.) ...... జొన్నలు గొన్న ఋణంబు నీగుదున్ (నన్ని. కు. ౧౧ ఆ. ౬౦౮). మ. కరయుగ్మంబున ఋశ్యమూకమును......(భాస్క. రా. కిష్కిం. ౮౨3. ప). 'వచ్చెన్నృషి' అను సూరిపఙ్క్తు సంశ్లేష ప్రయోగ మగపడదు.

ఆచ్ఛికపదంబులం దుత్తమంబు లగు రు - లు - డు-ల
ముందఱి యేత్వంబునకు హ్రస్వంబు విభాష నగు. ౨.

బాలవ్యాకరణ విపృతి. ౩౭౦ విషయము.

నల్లేరు - నల్లెరు, పల్లేరు - పల్లెరు, పెన్నేరు - పెన్నెరు, మానేరు - మానెరు, ఆడేలు - ఆడెలు, కుందేలు - కుందెలు, తోఁడేలు-తోఁడెలు, నాఁగేలు-నాఁగెలు, నేరేడు, నేరెడు, మారేడు - మారెడు, పూరేడు - పూరెడు, తంగేడు - తంగెడు.

సంజీవని. ౩౭౦ విష:—ఉత్తమంబులగు = మూఁడక్షరములకుఁ (అక్షరము= అచ్చు. చూ. ౧౬ విష.) దక్కువ కాని యక్షరములుగల సమానపదముల తుది

నున్న - 'రు - లు - డు' అనువానిలో దేనికయినను బూర్వమందున్న 'ఏ' కార మునకు వైకల్పికముగా హ్రస్వం బగును. ఇట్టివిధి యాచ్ఛికపదములందు మాత్రమే సంభవించును. (౧౫౧ - ౧౫౧ I విష. చూచునది). ఉదా:—'నల్లేరు' శబ్దము మూఁడక్షరములుగల యాచ్ఛికశబ్దము. అందలి తుది 'రు' అనునది 'ఉత్తమమగు పదాంత్య 'రు' వర్ణము. అద్దానికిఁ బూర్వమందున్న 'ఏ' అనుదానికి హ్రస్వము రాఁగా "నల్లెరు" అను రూప మేర్పడుచున్నది. ఇట్లె యంతటను నరయునది. సమాన పద మనుటచే "మిన్ను+ఏఱు = మిన్నేఱు" అనుచో "మిన్నెఱు" అని కానేరదు. "నల్లేరు-దే. వి. ఒకదినుసు తీఁగ - వజ్రవల్లి" (శ. ర.) "పల్లేరు = పల్లెరు - దే. వి. పలంకష" (శ - ర). "పెన్నేరు = పెన్నెరు - దే. వి. అశ్వగంధ" (శ. ర). "మానేరు = మానెరు - దే. వి. ఎక్కుడుఁ దీఁగ - జ్యోతిష్మతి" (శ-ర). "ఆడేలు = ఆడెలు - దే - వి - పక్షివిశేషము - శరారి" (శ - ర). క. బకమై యుండెద వని కా । శికు నతఁడు శపించె విని వశిష్ఠునకుం గా । శికుఁడును నాడే లగు మని । ప్రకట క్రోధమున నిచ్చెఁ బ్రతిశాపంబున్. (మార్కం - ౭ ఆ. ౮). (సూ. రా.). "కుందేలు = కుందెలు - వి - ఔ. (చూ - కుందేటికొమ్ము) శశము - చెవులపిల్లి. (ఉ. ...... వంటయిల్ । కుందెలు సొచ్చి......(ఆది. ౬ ఆ. ౧౮౬)." (సూ. రా. ని). "తోఁడేలు = తోఁడెలు - దే - వి - ఔ. (అడవి కుక్క). క. ......అధిపుకై పట్టిరి బె । బ్బులి మహిష మెలుఁగుఁ గిటి తోఁ । డెలు మొదలగువానిఁ గొన్నిటిని వేఁటకరుల్ (మనుచ. ౪ ఆ. ౫౦). క. ఇవి తోఁడేలుల భంగిన్ । గవియు......(శాంతి. 3 ఆ. ౪౭3)." (సూ. రా - ని). "నాఁగేలు= నాఁగెలు = నాఁగలి - వి - ఔ - తే. గీ. అన్యములఁ డించి ముఖవర్ణ మభిలషించి । కూడె నాఁగెలు సంపంగి కోమలాంగి నాస యన మించె......(చంద్రా. ౪ ఆ. ౧౧౯). ......" (సూ - రా - ని). సూ - రా - నిఘంటుకారులు దీనిని వైకృతముగా నంగీకరింపలేదు - "నాఁగలి = నాఁగేలు = నాఁగెలు - దున్నెడు సాధనము - లాఙ్గలమ్" (వై. దీ). "నేరేడు = నేరెడు = వి - ఔ. జంబూవృక్షము. ఉ. అన్నెరెడు క్రొవిమాలమున.........(మార్క. ౪ ఆ. ౧౪౪)......గీ. నేరెటేటి యసల్ దెచ్చి......(మనుచ. ౭ ఆ. 3౬)." (సూ. రా. ని). "మారేడు = మారెడు - వై - వి - బిల్వము. రగడ - మారేటికిఁ బలు మారేటికిఁ జన...... (య. ౪ ఆ.)" (శ. ర). "మారేడు = మారెడు ఒకానొకచెట్టు - మాలూరః" (వై - దీ). "పూరేడు = పూరెడు = పక్షివిశేషము" (శ - ర). "తంగేడు = తంగెడు = దే. వి. గోశ్రేణి" (శ - ర). వ.......... ఘోటిపాటునం గంటికిం

బ్రియుండై తంగేటి జొంటి చందంబునం గొంటుఁదనం బెఱుంగక కుఱంగట నున్న యమ్మహీసురవరకుమారు......... (మనుచ. ౨ ఆ. ౬౧ వచనము). చ........ ఉ। త్తరగతిలాభవైభవము తంగెటిజున్నుగఁ జేయు గోవులు. (ఆను. 3 అ. ౪౬). సీ. కెలఁకుల నున్న తంగేటి జున్ను గృహమేధి.........(మనుచ. ౧ ఆ. ౬౬ ప). నల్లేరు ప్రభృతులాకృతిగణము.

నన్నయ డోలాభూషో త్తరీయాణి । వినైత్వం నాస్తి మధ్యమే

3౭౯ విషయము. (వికృ - సంజ్ఞా ౨3 కారి - అహో ౧౫3 పు).

కల్పతరువు. 3౭౯ విష:—ఈకారికకు ౫3 విషయమున వ్యాఖ్య చేయఁబడెను. "డోలార్థకమగు 'ఉయ్యెల' శబ్దమును, భూషార్థకము 'తాయెతు' శబ్దమును, నుత్తరీయార్థకముగు 'పయ్యెద' శబ్దమును దక్కఁ దక్కిన యే సమానపద మధ్యమునందును 'ఎ' కారయుక్త యకారము లేదు." అని ప్రకృతకారిక కర్థము. "ఇయ్యది - యకారముమీఁద అత్వ మెచట నిల్చునో ? ఎత్వ మెచట నిల్చునో!" అను విషయములను వివరించు ప్రసంగమున వచింపఁబడెను. పయిని వ్రాసిన యర్థమునుబట్టి "ఉయ్యెల - పయ్యెద - తాయెతు" అనువాని నడుమ 'ఎ' త్వము గలదని యర్థము లభించుచున్నను వీనిలోని "ఉయ్యెల - పయ్యెద" అనువాని నడుమఁ బాక్షికముగా 'అ' కారము సైతముండిన నుండవచ్చు నను నర్థమునకు బాధ కలుగ నేరదు.

ముద్దరాజు రాము నాప్పకవి కవ్యాదుల కథర్వణకారికలు సాకల్యముగా లభింపలేదు గాని మఱికొన్ని కారికలతోపాటుగ నీ ప్రకృతకారికయు లభించుటచేతఁ గావలయు వారిక్రిందిరీతి నీ విషయమునఁ బ్రసంగించిరి. తే. గీ. తాయెతును నుయ్యెలయుఁ బయ్యెదయును దక్కఁ।గలుగ దెత్వంబు మధ్య యకారములకు।... (కవిజనసంజీవ. ౧ తరం. ౧౧౭ ప.) తే-గీ.ధరణి నుయ్యెల పయ్యెద తాయెతులను। గల యకారంబులకు వక్రములు నిజంబు। ముద్దరాజు రాముని వాని మాఁటిని బద। మధ్యయాలని చెప్పె నిమ్మాట మిథ్య. ౧౮౪. తే-గీ. ఊచు నెల కా కగుటచేత నుయ్యెలయ్యెఁ। బయిని నెద కున్కి వక్రోక్తిఁ బయ్యెదయ్యెఁ। తల్లి కాపునకై కట్టఁదగిన సకులు। తేలఁ బల్కఁగఁ దాయెతు ద్వైశ్యమునను. ౧౮౫.(అప్పక.౨ ఆ) పయి సందర్భమునుబట్టి చూడఁగా డోలేత్యాద్యథర్వణకారిక ముద్దరాజురామనకు మాత్రమె లభింపఁగా నాతఁ డయ్యది యాథర్వణ మని చెప్పక యావిషయమును దాను వచించినట్లుగ నాంధ్రీకరించెననియు నవ్విషయమును రామనయె వచించె నను తలంపున నప్పకవి కూచిమంచి తిమ్మకవి మున్నగు వారి క్రిందిరీతి నద్దానిని విమర్శించిరనియుఁ దోఁచుచున్నది.

ఏలాశబ్దము హేలాశబ్దభవ మనియు నందలి‘ఏ’కారము కాకుస్వరమగుటచే హ్రస్వము కాఁగా ‘ఎల’శబ్ద మేర్పడె ననియు, “ఊఁచు+ఎల=ఊఁచెయెల = ఉయ్యెల” అనురీతిని రూపసిద్ధి కల్గె ననియు, నక్కారణమున ‘ఉయ్యెల’ శబ్ద మఖండశబ్దము కామింజేసి యందలి ‘ఎత్వము’ సమానపద మధ్యగతముగా ముద్దరాజు రామన పల్కుట సరికా దనియు నప్పకవి విమర్శమున కభిప్రాయ మున్నది. అట్లె “ఎద+పయి=పయియెద=పయ్యెద=ఎదపై నఁగా రొమ్ముపై నుండునది”అనురీతి వక్రసమాసమున నఁగా నుత్తరపదము పూర్వపదముగా నిల్చిన సమాసమున ‘పయ్యెద’ శబ్ద మేర్పడుటంజేసి యందలి యకారముమీఁది ‘ఎ’ త్వము సమానపదమధ్యగతమని రామనకవి వచించుట సరికాదని ‘పయ్యెద’ శబ్దవిషయమునఁ జేసిన యప్పకవి విమర్శమున కభిప్రాయము. ఇట్లె తాయి యనఁగాఁ దల్లియనియుఁ దల్లికట్టిన ‘ఎత్తు=రక్షా బంధము’ “తాయి + ఎత్తు = తాయెత్తు” అని యేర్పడుననియు నందలి “త్తు” అను దానిలోని ద్విత్వము దేలఁగా ‘తాయెతు’ శబ్ద మేర్పడుననియు నక్కారణమున “తాయెతు” శబ్దగత యకారముమీఁది ‘ఎ’ త్వము సమానపదగతమని కవిజనసంజీవనీకర్త వచించుట సరికాదనియు నప్పకవి విమర్శమునకుఁ దాత్పర్యము.

పయి మూఁడు స్థలములయందును నప్పకవి చేసిన శబ్దముల విఱుపు సరియే యని తోఁచుచున్నను దానన్మాత్రముచేత నవి సమానపదములు కావని చెప్పుట యుక్తము కాదు. అప్పకవి చెప్పిన ‘ఎల’ శబ్దముకాని ‘ఎతు’ శబ్దము కాని పృథక్ ప్రయోగార్హములగు సార్థవచ్ఛబ్దములు కావు. అయ్యవి యే కోశమునందును జూపఁబడలేదు. ‘పయ్యెద’ అనుచోటి వక్రసమాసము తెల్గునఁ గేవలము నప్రసిద్ధము. మఱియు నచట యకారద్విత్వరూపసిద్ధి సాధువుకాదు. ఇట్టివి వ్యుత్పత్తము లన్నచోఁ గృత్తద్ధితాంతాదులును సమానపదములు కావన వలసి వచ్చుఁగదా. కృత్తద్ధిత ప్రత్యయములును నొకప్పు డర్థవచ్ఛబ్దములె కదా. మఱియు “ఉయ్యాల=ఉయ్యాల = పయ్యద” మున్నగు ‘అకార’ మధ్యశబ్దములు మహాకవి ప్రయుక్తములయి వెలయుచుండుటంజేసి పయి పదచ్ఛేదము సరికాదనియు వాని సమానపదత్వము సమ్మతింపఁదగినదే యనియుఁ జెప్పనగును.

ఇట్లగుటచేతనే యప్పకవి విమర్శము నంతను బరిశీలించినవాఁడే యయ్యు సూరి “ఊయేల-పయ్యెద-తాయెతులం ద్రిక్క నామంబులందు యూకుం దాలవ్యవక్ర యోగంబు లేదు” (బా. ప్రకీ. 3 సూ) మున్నగు సూత్రములు నాల్గిటి నుపదేశించెను. అప్రసిద్ధమగు ‘ఎల’ శబ్దముతోఁ గూడియుండు ‘ఉయ్యెల’శబ్దమును విడిచి ప్రసిద్ధమగు ‘ఏల’ శబ్దముతోఁ గూడియున్న “ఊయేల” శబ్దమును జేర్చి పైరీతిని

సూత్రించెను "ఏల......వై. వి......౨. బ. శృంగారపుఁ బాట-ఏలలుపాడుచు ......" (శ.ర) అని యిట్లు హేలాశబ్దభవముగా నంగీకరించినను 'ఏల' శబ్దమునకు 'పాటలు' అర్థమగుటచేత డోలార్థకమగు 'ఊయేల' శబ్దమునం దద్దానికి సంగతి యసంభవ మని సూరి తలంచి యుండును. పయిరీతి నర్థమువ్రాసియు శబ్దరత్నాకరకర్త "ఊయేల ద్వ-వి. (ఊఁచు+ఏల) ఉయ్యాల" (శ. ర). అని యప్పకవీయపద్ధతి ననుసరించి వ్రాయుట శబ్దరత్నాకరకోశ బహుకర్తృకతా యాథార్థ్యమును వెల్లడించుచున్నది. "వ. హేలాశబ్దమునకు తద్భవము ఏల. అది కుఱుచ కాకు చేయఁగా హ్రస్వముగాఁ బలికిన 'ఎల' అయినది. ఊఁచెడి 'ఎల' కనుక 'ఉయ్యేల' (పదాదిగతమగు 'ఏ' కారము కాకు వగు టేమి? దానికి హ్రస్వమెట్లు) (అప్పక. ౨ ఆ. ౧౮౬) అను నప్పకవీయపు తెలివిడినిబట్టి యీస్థలమునందలి - "హేలా = ఏల = ఎల" శబ్దము విలాసార్థక మని యీపక్షమువారు చెప్పవలసియుండునుగదా. "ఊఁచునట్టిపాటలు" అనునపుడు డోలార్థము సంభవింపనేరదుగదా. కావుననె సూ. రా. నిఘంటుకారులు "ఊయేల" అను శబ్దమునొద్ద 'ఉయాల' మున్నగు పెక్కురూపాంతరములను జూపియు, 'ఉయల్' మొదలగు కర్ణాటశబ్దసామ్యమును, 'ఊచల్ - ఊంచల్' మున్నగు తమిళశబ్దముల పోల్కిని జూపియు 'ఊఁచు+ఏల' అను ఛేదమును స్వమతముగా వచింపఁజాలక "ఊఁచు+ఏల" అని ప్రాచీనుల వ్యుత్పత్తి" (సూ. రా. ని) అని వ్రాసిరి.

పయిరీతినున్న శబ్దరత్నాకరము నాధారముగాఁగొని బా. గు. ప్ర. కర్త యీక్రిందిరీతిని వ్రాయుట సరికాదనకతీరదు. "శబ్దరత్నాకరమందు 'ఊయేల' శబ్దమునొద్ద 'ఊఁచు+ఏల' అని యవయవార్థము చూపఁబడినది. ఇట్టి వాస్తవార్థంబును బరిశీలింపక సూరిగారు 'తే గీ. ఆరయుతును నుయ్యేలయుఁ బయ్యెదయును దక్కఁ। గలుగ దెత్వంబు మధ్య యకారమునకు.' అనిన కవిలోక (జన?) సంజీవని ననుసరించి యేకపదంబులన్న భ్రమమూలంబున నీ సూత్రము రచించె (సూరిగారు రచించె) నని యెఱుంగునది" (బా. గు. ప్ర. ప్రకీ. 3 సూ. వ్యాఖ్య. ౧౫౨ పుట. ద్వి. ము).

ఇట్లగుటచేతనే కావలయుఁ గూచిమంచి తిమ్మకవి పయిను దాహరించిన యప్పకవీయాక్షేపము నుపేక్షించి యాశబ్దములు "అకార" మధ్యముగా సంఙితము మహాకవి ప్రయోగదృష్టము లగుచుండుటంజేసి ముద్దరాజు రామన చెప్పినది సరికాదని మార్గాంతరమున విమర్శించెను. "తే-గీ. ఆరయుతును నుయ్యేలయుఁ బయ్యెదయను నెడలఁ। గలుగ దత్వంబు మధ్య యకారమునకు। ననుచు మును ముద్దరాజు

రామన వచించెఁ। గాని యత్వంబుఁ గృతులందుఁ గలదు శర్వ (సర్వ్వల. ౧ ఆ. ౧౯౦ ప. 3౬ పుట)." అని విమర్శించి "ఉయ్యెల ఉయ్యల, పయ్యెద - పయ్యద" అను ద్వివిధరూపములకును బ్రయోగములను జూపెను. "తాయెతు" అను 'అ' కార మధ్యస్థితికిఁ బ్రయోగములు లేవు. "ఉయ్యల - పయ్యద" అను "అకార" మధ్య స్థితి లేదని ముద్దరాజు రామన పద్యమందుఁగాని దానికి మూలమగు నథర్వణుని "డోలే" త్యాదికారికయందుఁగాని చెప్పఁబడియుండ లేదు. ఈ మూఁడిటియందుఁ దప్పు మఱెచ్చటను మధ్య యకారముపయి 'ఎత్వము' లేదనిమాత్రమె యారెండు వచనములందును వచింపఁబడెను. అంతమాత్రమున మధ్య యకారముపైని 'అత్వ ము' లేదను నర్థము రానేరదు. కావున నీ తిమ్మకవి విమర్శమునకుఁ బ్రసక్తియే లేదు.

ప్రయోగములు:—ఎకారమధ్యతకు-చ-నలుఁడు విమోహారజ్జులఁ బెనఁగి గతాగతకారియైన యు। య్యెలయునుబోలె నూఱడక యెంతయుఁ బ్రొద్దు విని శ్చితాత్ముఁడై (ఆర.౨ ఆ. ౭౯) సీ.........ప; య్యెదలోని గుబ్బ పాలిండ్లు మెఱయ (యయా, సర్వ్వల.౧ ఆ. ౧౯3 ప). ఎగీ. ఇమ్ముగా మేల్పసింది తాయెతులు మొల్ల। విరిసరుల్ దట్టముగఁ జుట్టి చేసినట్టు (? సి.౧ ఆ. శ.?). అత్వమధ్యతకు:—సీ. ఔఁదలఁ జదలేటి లేఁదరఁగలు బాలుఁ, డగుచందమామ నుయ్యాల లూఁప(హరి. పూ.౬ ఆ. 3ర శ. ర). క....ఉ। య్యలనూఁపుచుఁ బెనుపఁ దొడఁగె నా వరశిశువున్ (కళా. ౬ ఆ. ౧౯3). సీ. యాన వేగమునఁ బయ్యద కొంగు సడలిన........(షో. ౮ ఆ. శ. ర). తాయి శబ్ద మే ప్రాచీనకావ్యములందుఁ జూపట్టదు.

ఊయేల - పయ్యెద - తాయెతులం దిక్క నామంబు
లందు యాకుం దాలవ్య వక్రయోగంబు లేదు. 3.

స్పష్టము.

ఊయేల-యూ యాలల చాపుల నొండొంటికిఁ గుఱుచ
యొండె నగు. ర.

బాలవ్యాకరణ ఉయేల - ఊయెల - ఊయేల. ఉయాల - ఊయల -
వివరణము. ఊయాల - వక్ష్యమాణంబు యద్విత్వంబు-ఉయ్యేల -
3౭౯ I పిప. ఉయ్యెల - ఉయ్యాల - ఉయ్యల.

పయ్యెద - పయ్యద. ౫.

ఊయేలాదులం దొలియచ్చు విూఁది హల్లునకు ద్విర్వ
చనం బొండె నగు. ౬.

ఉయ్యేల - ఊయేల. ఊయేల - ఊయెల - ఊయాల

ఊయల - ఆగెయి - ఏలిదము - ఓయి - ఓయా
రము - కోపు (ధనురగ్రము) - జాజర - తీనియ -
తీయము - తేప (ప్లవము) తేయ - తోయలి - దీనియ -
నూవు - నోటి - నోపు - పూవు - పేయ - మోయ (అంత
రము) మోటితే - మోవు - వీయము. ఇత్యాదు లూ
యేలాదులు.

సంజీవని. 3౭౯ I విష:—— 3 సూ. వ్యా:——ఈసూత్రము విషయమున నప్పకవి, కూచిమంచి తిమ్మకవి చేసిన యాక్షేపములు 3౭౯ విషయమునఁ గల్పతరువులో విమర్శితము లయ్యెను.

త్రిక్కన్ = తక్కన్. "త్రిక్క[2] = తక్క. అవ్య - ప్ర. (√ త్రిక్క) విసార్థకము." (సూ. రా. ని). "ఏ దైత్తోః కంఠతాలు" (సి. కౌ. ౧౦ సూ. వివృతి). అనుచొప్పున 'ఏ'కారము కాలవ్య మనఁదగును. "ఎ ఏ ఒ ఓలు వక్రములు" (బా. సంజ్ఞా. ౨ సూ. వివరణము). అనుచొప్పున ఎ - ఏ - లకు వక్రసంజ్ఞ గలదు. కావునఁ దాలవ్యవక్రము లనఁగా "ఎ - ఏ"లు. ఊయేలశబ్దమె 'ఉయ్యేల' మున్నగువానికి మూలమగుటం జేసి యయ్యదియె యిందు గ్రహింపఁబడెను. అచ్చాంధ్రభాషాగత ప్రాతిపదికములలో "ఊయేల - పయ్యెద - తాయెతు" అను నీమూఁటియందు మాత్రమె శబ్దమధ్యగత యకారముపైని 'ఎ - ఏ'లు నిల్చుట గలదనియు మఱియే ప్రాతిపదికమునందును మధ్యయకారముపైని 'ఎ - ఏ'లు నిల్చుట లేదనియు సూత్రార్థము. 'స్పష్టము' అనఁగా నీసూత్రము నర్థము స్పష్టము గాన దీనికి వేఱుగ వివరణమును దాను వ్రాయ లేదని యర్థము. 'ఊయేల-పయ్యెద' అనువాని రూపాంతరములను వివరింపందలఁచి సూరి వీనిలోని 'ఏత్వము' మొదటి రూపమని విశదపఱచుటకై పై యథర్వణసూత్రము నిట్లు ముందుగా వివరించెను.

౪ సూ. వ్యాఖ్య:——ఒండొంటికి = ఒకొక్కటికి. కుఱుచ = హ్రస్వము. ఒండెన్ = వికల్పముగా. 'ఊయేల - ఊయాల' అను రెండుశబ్దములందును నొకొక్క దీర్ఘమున కొకొక్కసారి హ్రస్వమగునని యర్థము. "ఉయెల - ఉయల" అనురీతిని రెండు దీర్ఘములకును నొక్కసారి హ్రస్వము కానేరదని తాత్పర్యము. ఉదా:——ఉయేల. (మొదటి దీర్ఘమునకు హ్రస్వమువచ్చెను). ఊయెల (ద్వితీయాక్షరదీర్ఘము కుఱుచ యయ్యెను). ఊయేల (ఒకదానికిని హ్రస్వము కాలేదు. ఇట్లె 'ఊయాల' శబ్దమునకును రూపత్రయము నుదాహరించుచున్నాఁడు:——ఉయాల - ఊయల - ఊయాల. "వక్ష్యమాణంబు యదిఁ

త్వంబు" అనఁగా బా. ప్రకీ. ౬ సూత్రముచొప్పున "ఊయేల - ఊయెల, ఉయ్యాల. ఊయల" అను నాల్గుశబ్దములందును ద్వితీయాక్షరములోని 'య' కారమునకు ద్విత్వము గల్గఁగా. బా. సంధి. ౧౩ సూత్రముచొప్పున ద్విత్వపూర్వదీర్ఘమునకు హ్రస్వముఁ గల్గుటచేత వరుసగా 'ఉయ్యేల - ఉయ్యెల - ఉయ్యాల - ఉయ్యల' అను నాల్గురూపములును సిద్ధించును. బా. ప్రకీ. ౬ సూత్రముచేఁ గల్గు ద్విత్వము వైకల్పిక మగుటంజేసి ద్విత్వాభావపక్షమున 'ఊయేల - ఊయెల - ఊయాల - ఊయల' అను నాల్గురూపములును యథాస్థితముగ నిల్చును. ద్విత్వప్రసక్తియే లేని 'ఉయేల - ఉయాల' అను రెండును యథాస్థితములుగనె నిల్చును. ఈ రెండు శబ్దంబులును బా. ప్రకీ. ౬ సూత్రమునందలి "ఊయేలా" దిగణమునఁ బఠింపఁబడలేదు గాన వీనిలోని ద్వితీయాక్షరహల్లునకు ద్విత్వప్రసక్తి లేదయ్యెను. ఇట్లీ పదివిధముల రూపము లేర్పడును. ఈ పదిరూపములును గోశద్వయమునందును జూపఁబడినవి. వీనిలో నైదిటికిమాత్రమె సూ. రా. నిఘంటువునందుఁ బ్రయోగములు చూపఁబడెను. 'ఉయేల-ఉయ్యెల - ఊయేల-ఊయల-ఊయాల' అను నైదిటికిని బ్రయోగములు చూపఁబడలేదు. తక్కిన యైదిటికిఁజూపిన ప్రయోగములలో నొకటి భారతప్రయోగము. మఱొకటి హరివంశప్రయోగము. ఉయ్యాల. సీ. నిలువుటద్దములు గంటల యుయ్యాలలు హంసతూలిక పాన్పులు దోమతెరలు. (షోడశ. కుమారచరిత్రము. ౩ ఆ. శ. ౮) ఇందు "గంటల యుయ్యేలలు - గంటల యుయ్యెలలు - గంటల యుయ్యలలు" అను వానిలో నేది కవి ప్రయుక్తమన్నను క్షతి కానరాదు. ఉయ్యల:—గీ. అనుపమంబగు పసిఁడి యుయ్యలఁ గుమారు। నునిచి (పద్మ. ౧౦ ఆ ౧౯). క.........ఉ। య్యల నూఁపుచుఁ బెనుపఁ దొడఁగె నా వరశిశువున్. (కళా. ౬ ఆ. ౧౯౩). (సూ. రా. ని) ఈ రెండు ప్రయోగములందును 'ఉయ్యల' అనుచోట 'ఊయల' అని కవిప్రయుక్తమన్నను ననవచ్చును. ఉయ్యెల:— చ.........గతాగతకారిణియైన యు। య్యెలయునుబోలె నూఁగి డక యెంతయుఁ బ్రొద్దు......(భార. ఆర. ౨ ఆ. ౭౮). ఇందును "ఊయెలయును బోలె" అని కవిప్రయుక్తమన్నను బాధలేదు. ఉయ్యాల:— సీ. పొదలఁ జదలేటి లేఁదరఁగలు బాలుఁ డగు చందమామ నుయ్యాల లూఁప (హరి. పూ. ౬ ఆ. ౩౮). ఇందును "ఊయాల - ఉయాల" అను వానిలో నేది కవి ప్రయుక్తమన్నను నన వచ్చును. ఇట్లె దీని యితరప్రయోగములును బరివృత్తిసహములె యైయున్నవి. ఊయెల:— గీ......మించి। సేయుటకుఁ బంచ సపరంజి యూయెలలును (అచ్చ. రా. అరణ్య. ౧౯ ప.) ఇందును 'ఊయల' అని కవిప్రయుక్తమన్నను క్షతిలేదు.

౭ సూ. వ్యా:—'పయ్యెద' అనుదానికి 'పయ్యద' అనియు రూపాంతరము కవిప్రయోగ దృష్టమగుచున్నదని తాత్పర్యము. తాలవ్య యకారముమీఁది "ఎత్వము"చోట "అత్వ" ముచ్చారణ సౌలభ్యాపేక్షచే సుసంభవ మగుచుండు ననుటకుఁ బూర్వసూత్రములోని "ఊయాలా"ది శబ్దములును బ్రకృతసూత్రము లోని "పయ్యద"శబ్దమును నిదర్శనములగుచున్నవి. పయ్యద. సీ. యానవేగమునఁ బయ్యదకొంగు సడలిన............(షోడశ కుమారచరిత్రము. ౮. ఆ. ౪. ౮) పయ్యెద:— సీ..............జిలుఁగు ప। య్యెదలోన గుబ్బపాలిండ్లు మెఱయఁ (యయాతి సర్వల. ౧ ఆ. ౧౯౩).

౬ సూ. వ్యాఖ్య:—ఊయేల మొదలగు సాచ్ఛికశబ్దంబుల ద్వితీయాక్షర మందలి హల్లునకు ద్విర్వచన మనఁగా ద్విత్వము వైకల్పికముగా (ఒండెౕ వికల్పార్థకము) నగును. తొలియచ్చుమీఁది హల్లున కనుటచేతఁ బదాదివర్ణ మచ్చైనను (ఊయేల = ఉయ్యల) హల్లైనను (కోపు = కొప్పు) నీవిధి ప్రవర్తిల్లు నని విశదమగు చున్నది. 'ఊయేల - ఊయెల - ఊయాల - ఊయల' అనువాని యుదాహృతు లును వానిప్రయోగములును నీవఱకుఁ బ్రదర్శితములయ్యెను. (౩౭౯ I విష. ౮ సూ. వ్యాఖ్య). ఆయె:—ఇది "అగు = అవు" ధాతువుయొక్క భూతార్థక ప్రథమ పురుషైకవచనము. 'అవు+డుఙ్' అనుచో. బా. క్రియా. ౧౬ సూ. చొప్పున లిట్టు డుఙ్జున కెను వర్ణకము రాఁగా 'అవు+ఎను' అని యగును. బా. క్రియా. ౯౯ సూత్రముచొప్పున నవు ధాతువు తుది వర్ణమునకు యకారా దేశము కాఁగా "అయు+ఎను ఆయెను" అని యగును. బా. క్రియా. ౧౦౦ సూ. చొప్పున 'అయెను' అనుచోటి 'అ'కారమునకు దీర్ఘము కలుగఁగా "ఆయెను" అగును. ప్రకృతసూత్రముచేత నందలి 'యె' అనునది పాక్షికముగా ద్విరుక్త మగుటయు నట్టియెడల బా. సమా. ౧౩ సూత్రముచేత ద్విత్వపరక దీర్ఘము హ్రస్వమగుటయు సంభవింపఁగా "అయ్యెను" అనురూప మేర్పడును. ద్విత్వాభావపక్షమున యథాస్థితముగ "ఆయెను" అనురూపమే నిల్చియుండును. ప్రకృత సూత్రపు గణమున 'ఆయెను' అని పఠింపక "ఆయె"అని పఠించుటచేత బా. క్రియా. ౨౩ సూత్రముచొప్పున వచ్చు 'ఎద-ఎడున్-ఎడిన్' అనునవి పరమగు నపు డేర్పడెడి 'ఆయెదను - ఆయెడును - ఆయెడిని' అను రూపములందును, బా. క్రి. ౮౮ సూత్రముచొప్పున వచ్చెడి 'ఎడు - ఎడి' అనునవి పరమగునపు డేర్పడెడి "ఆయెడు-ఆయెడి" అను తద్ధర్మార్థక విశేషణములందును గల "ఆయె" అను పూర్వభాగ ముక్తమగుటంజేసి యట్టియెడలను దొలియచ్చుమీఁది హల్లగు 'యె'

అనుదానికి వైకల్పిక ద్విత్వమును బా. సమా. ౧౩ సూత్రము వొప్పున ద్విత్వము నకు ముందటి దీర్ఘమునకు హ్రస్వమును రాఁగా. "ఆయొదను - అయ్యొదను ఆయొదము - అయ్యొదము" మున్నగు రూపములును 'ఆయొడున్ - అయ్యొడున్. ఆయొడిన్ = అయ్యొడిన్.' మున్నగురూపములును 'ఆయొడువాఁడు = అయొఁడు వాఁడు. ఆయొడివాఁడు - అయ్యొడివాఁడు.' మున్నగు రూపములును సిద్ధించును. (చూడు. ౩౮౦ విష). క. అయ్యొడ ఖేచరులకు వెఱఁ I గయ్యొడు చందమున నట్టి యవసరమున బల్ I కయ్యమును గురుని బలముతో I నయ్యొ యుధిష్ఠిరు బలోచ్చయంబున కధిపా. (ద్రోణ. ౩ ఆ. ౨౩౭). చ......అనంతుఁడు మూఁకుఁ బ్రసన్నుఁ డయ్యొడున్. (ఆది. ౧ ఆ. ౧౦౫-౧౦౬-౧౦౭). మొ. 'ఏలి దము' = (చులుకఁదనము) అనుచోఁ దొలియచ్చువిూఁది హల్లగు లకారమునకు బాహుళిక ద్విత్వము కలుగఁగా బా. సమా. ౧౩ సూత్రముచేత ద్విత్వపరకదీర్ఘము నకు హ్రస్వము కల్గుటచేత "ఏలిదము = (ఏల్లిదము) = ఎల్లిదము" అను రూపద్వ యము సిద్ధించును. ఇట్లె తక్కిన యన్ని యుదాహృతులందును బ్రక్రియ నరయునది. క. బాలుఁడని నమ్మి రిపుతో I నేలిదమునఁ గలసి యునికి యిది కార్యమె ...... (ఆది. ౬ ఆ. ౧౧౬. వ.) గీ. ఎల్లిదంబుగఁ దలఁచుచు నిట్టులనియె. (విరా. ౫ ఆ. ౩౧౭. సూ. రా. ని) సూ. రా. నిఘంటువునఁ బెక్కు ప్రయోగములు చూపఁబడెను గాని ల ద్విత్వము ప్రాసఘటితముగా నొక్కటనైన లభింపదయ్యె. 'ఓయు' శబ్ద మే కోశమునందును గానరాదు. కాని "ఓయన = ఒయ్యన = ఒయ్య" అనుశబ్దములుమాత్రము "శ-ర; సూ. రా." నిఘంటువులు రెంటను జూపఁబడినవి. "ఓయన = ఒయ్యన - అవ్య - ద్రు. తిన్నగా - ఋజువుగా - క. ఈ యగ్ని దేవుఁ డసు రకు I నోయనఁ జెప్పుటయు విని మహోగ్రాకృతితో I ......(ఆది. ౧ ఆ. ౧౩౩) ఒయ్య=మెల్లఁగా. గీ. ఒయ్యఁ దలయంపి దిక్కున నొదిగి యుండె (హరి. ఉ. ౨ ఆ. ౧౩౬). ఒయ్యన = మెల్లగా. క.......బలంబే I ర్పడ విల్లు వంప నోపక I యుడిగిరి నృపసుతులు గొంద ఱొయ్యన లజ్జన్. (ఆది. ౭ ఆ. ౧౭౫). ఓయారము=ఒయ్యా రము=విలాసము. క. ఆయంగన క్రేఁగన్నుల I యోయారపుఁ గలికి చూపు టురులం బడినన్. (విక్ర. ౫ ఆ. ౧౭౦.) (సూ. రా. ని). సీ. హారముల్ మెఱయ నొయ్యా రంబులుగ గ్రుచ్చి ...... (విరా. ౧ ఆ. ౧౦౭). కోపు = కొప్పు = ధనురగ్రము. జాజర = జజ్జర = మోసము=వంచన. తీనియ = తిన్నియ = వేదిక=అరుగు. తేప = తెప్ప= ప్లవము. క. ఆపత్సముద్రమగ్నుం I బై పోయెడు నన్మదన్వయము వెంపెసఁగన్ I దేప యయి కడవఁబెట్టిన I నీ పుణ్యచరిత్ర కీర్తనీయము తల్లీ (అర. ౭ ఆ. ౨౭౩)

ఉ. కోపము సంహరింపు గురుకుంజర పాండవకోటి కెల్లనుం। గోపవు గావె (భీష్మ. ౨ ఆ. ౧౬౦) తేమ = తెమ్మ = ఆర్ద్రిత = తడి. తోయలి = తొయ్యలి = స్త్రీ = ఆఁడుది. దీవియ = దివ్వెకు = దీపకము. నూవు = నువ్వు = తిలసస్యము. క. నూవుం బువ్వును సంపెగ। పూవు గలిచి......(శశిబిందుచరిత్ర ౫ము. శ-ర). నోవి = నొవ్వి = నొప్పి = వేదన. ఉ తె వ్వాడు గంటులం గురవు చేరెడు నెత్తురు రాకయున్న నే। నొవ్వియు నేవికారము మనోగతిఁ జెందకయున్న......(భాస్కర. రా. యుద్ధ. ౨౧౮౫ ప). నోవు=నొవ్వు = వేదన = బాధ. క. చావును నోవును మనయో। ధావళికిన్...... (భీష్మ ౨ ఆ. ౧౯౯) పూవు = పువ్వు = పుష్పము. పేయ = పెయ్య = పశువత్సము దూడ. మోక = మొక్క = అంకురము=మొలక. మోటిక = మొట్టిక = "మొటిక = దే. వి. ౧ మొలక......" (శ-ర). మోవు = మొవ్వు = "తాటిచెట్టు లోనగువాని యందు పుట్టెడు ముదుక వీడని లేఁత ఆకు మొలక." (శ-ర). వీయము = వియ్యము = "వైవాహికసంబంధము" (శ. ర). ఊయేలాదిక మాకృతిగణము.

అకారంబు క్రింది అకారంబునకుం దుది నలుల క్రింది నలలకు లోపంబు బహుళంబుగ నగు. ౭.

అక్కటాదుల జడ్డకు లోపంబు విభాష నగు. ౮.

జడ్డక్కరంబుతోఁ బదాదిస్వరంబు కూడుచో జడ్డకు లోపంబు లేదు. ౯.

బాలవ్యాకరణ వివరణము. హాదులయు నీలుగులోనగువాని తొలి హల్లునకు లోపంబు బహుళంబుగ నగు. ౧౦.

౩౦ం విషయము. ఆరాటాదులం బ్రథమేతర దీర్ఘంబునకు హ్రస్వంబు విభాష నగు. ౧౧.

ఆరాటము - ఆరటము. ఆరాటము - కసర్కాజీతి - కేళాకూళి - కొమారుఁడు - కొమారిత - గంబూరము - పెండారము - బంగారము - ఓయారము - పీటతాటము - సంతోసము.

సంజీవని. ౩౦ం విష:—వీనిలో ౭-౮-౯ సూత్రములకు ౨౧౦ V విషయమున వ్యాఖ్య చేయఁబడెను. ౧౦ సూత్రమునకు ౨౧౦ VII విషయమున వ్యాఖ్య చేయఁబడెను.

౧౧ సూ. వ్యాఖ్య:—ఆరాటము మొదలగు నాచ్ఛిక శబ్దముల ప్రథమేతర దీర్ఘంబున కనఁగాఁ దొలియచ్చు తప్పఁ దక్కిన యచ్చుల దీర్ఘమునకు వైకల్పిక

ముగా హ్రస్వం బగునని యర్థము. ఉదా:—ఆరాటము = ఆరటము=పరితాపము. సంతాపము. తే-గీ. ఎగ్గతంబునఁ దాను గారగ్గిఁ గాలె । నలి యనాథయై దీనికి నంత రంగ । మలదురక తల్లడిల్లక యారటమున । నుడుక కలమటఁ బడక యెట్లుండుఁ జెపుమ. (ఆశ్వ. ౨ ఆ. ౧౬౩). క....... । ఆరాటమెట్లు మానెను । ఘోరాటవి లోన భద్రకుంజరమునకున్. (భాగ. ౮ స్కం. ౧౫). 'ఆరట' అని రూపాంతరమును గలదు. ప్రథమేతరదీర్ఘము లొక శబ్దమున నేకాధికము లున్నచో నన్నిటికినిగాని పర్యాయముగాఁగాని హ్రస్వము వచ్చును. కేళాకూళి=కేళకుళి = కేళాకుళి = కేళకూళి. శబ్దరత్నాకరమున "కేళాకుళి" అను రూపము చూపఁబడలేదు. సూ. రా. నిఘంటువున నదియుఁ జూపఁబడెను. బా. ప్రకి. ౧౨ సూత్రముచొప్పున వీని తొలి దీర్ఘమునకును హ్రస్వము రాఁగా "కెళకుళి - కెళాకుళి - కెళాకూళి" అను రూపములు ప్రయోగదృష్టము లగుచున్నవని శబ్దరత్నాకరమునను, సూ. రా. నిఘంటువునను జూపఁబడెను. సూరి వీనిలోని కెళాకూళిశబ్దమును మాత్రమె యుత్తర సూత్రమునఁ జూపెను. ఇవెల్ల "ఖేలాకూలమ్" అను సంస్కృత శబ్దమునుండి జనించినవని శబ్దరత్నాకరమునందును వైకృతదీపికయందును వ్రాయఁబడెను. సూ. రా. నిఘంటువున నివి సంస్కృతభవములుగఁ జూపఁబడలేదు. ఇంక దేశ్యములుగఁ జూపఁబడినవి. ఈ శబ్దములకు "క్రీడా సరస్సు" అని యర్థము. "ఖేల. సం. వి. ఆ. స్త్రీ. క్రీడ - ఆట" అనియు "కూలము. సం. వి. అ. న.........౩ తటాకము - చెఱువు" అనియు సూ. రా. నిఘంటువున నుదాహరింపఁబడి యున్నవి. వీనిని వైకృతము లనుటకుమాత్ర మీకోశకర్త లంగీకరింపరైరి. సీ. కుక్కుటేశ్వరు కేళకూళి నుద్భవమైన మణికర్ణిక నొనర్చి మజ్జనంబు (భీమ. ౩ ఆ. ౧౮౯ సూ. రా. ని). తే-గీ. తావితమ్మి కెళాకూళి దండ నొప్పు । గొప్ప పన్నీటికాల్వకు నుప్పరిగకు । నతుల జలసూత్ర మిడినట్టి యద్భుతంబుఁ । గాంచి రాజన్యమూర్ధన్యకన్యఁ బొగడె (రాజవాహనవిజయము. ౩ ఆ. ౮౧ సూ. రా. ని) శా. అకప్రంపు టనంటి మూఁక నడిచాయన్ మించు పన్నీటి కే । ళాకూళిం దిలకించి......(ఉ. రా ౪ ఆ. ౧౬౬ సూ. రా. ని). విస్తరభీతిని వీనియన్నింటి ప్రయోగములను గోశములనుండి యెత్తి చూపలేదు. కక్కూఱితి = కక్కుఱితి = లోభము. శబ్దరత్నాకరమున "కక్కూఱితి" అను దీర్ఘఘటితరూపమే చూపఁబడలేదు. "క. వల దిటువలెఁ గక్కూఱితి । పలుకులు పలుకంగ...(పారం. ౨ ఆ. ౧౦౫.) ద్వి. కడుపు కక్కూర్తికిఁ గర్మకాండంబు । ....(ప్రభులిం. ౧-గీ-పారట. ౨౧ పం.)........." (సూ.రా. ని). క. పొందొందని పలుకులు పలు । కం దగునే యోడి యకట కక్కుఱితి మెయిన్.

(హరి. ౩ ఆ. ౨౩౭). చ. కిఱుకులఁ బెట్టి పీఱి సడకించి తొలంగెద మన్న నట్టి క। కఱ్ఱుకఱితి యు కాని దైవ మనుకూలము గాదు. (జై. భా. ౬ ఆ. ౨౩౪). కొమారుఁడు = కొమరుఁడు=కొడుకు. కొమారిత = కొమరిత. గీ.........అతను నారాచమైన। రాచకొమరితఁ బొందవలెఁ జూచునపుడు। (పాంచా. ౨ ఆ. ౩౧). గంబూరము = గంబురము=కర్పూరము. (గంబుర - గంబురా - గంబూర అనియు రూపాంతరములు గలవు). సీ. మొత్తమై సూరు తాయత్తమై గంబూర; మెగయ.........(వసు. ౧ ఆ. ౧౪౧ (సూ. రా. ని). ఉ.........తెలిగంబుర వెన్నెలలోని తేట యొ। య్యారపుఁ దొకి...........కులకాంత........... (శుక. ౧ ఆ. ౯౪. సూ. రా. ని). పెండారము = పెండరము = అందె - (గండపెండారము). సీ. కడుమించు డాకాలి గండపెండారంబు......... (య. ౪ ఆ.) సీ. పొసఁగ నొదలల హొన్నొబ్బిడికంబులు పూని డాకాల గండపెండర మమర్చి (అచ్చ. రా. యుద్ధ) (శ. ర) (గండపెండెరము - గండపెండేరము - గండపెండెము - గండపెండియము - రూపాంతరములు గలవు.) సీ. బిరుదైన గండపెండేరంబునకు నీవె తగుదని తాన పాదమునఁ దొడిగె (అల్లసాని పెద్దన చాటువు). బంగారము = బంగరము. (రూ - బంగారు - బంగరు - బంగరువు). బేహారము = బేహరము = (వ్యవహార శబ్దభవము.) వాణిజ్యము. ఉత్తరసూత్రముచేఁ బదాది దీర్ఘమునకు హ్రస్వము రాఁగా - బెహారము. (రూ. బేరము). ఎ-గీ. అధిప కృషి సేయుటయును బేహార మాడు। టయును గోరక్ష గావించుటయును మొదలు। గాఁగ బ్రదికెడు తెరువులు గాసి గావె (భార. శాంతి. ౨ ఆ. శ. ర). క. వెక్కం డ్రొక్కటియై తా। రొక్క బెహారంబు నాడుచుండఁగ.........(విజ్ఞా. ప్రా. కాం. శ. ర). వీటతాటము = వీటతటము - తాఱుమాఱు. సీ. కేతనంబుల వీటతాటంబు చేసి (కర్ణ. ౧ ఆ. శ. ర). ఉత్తరసూత్రముచేఁ బదాదిదీర్ఘము హ్రస్వము కాఁగా - విటతాటము = విటతటము. (రూ. వీటతాటనము - విటతాటనము) సీ. మండిత ధ్వజదండమండలంబులు గిట్టి విటతాటనంబుగ విఱిచి వైచి (భార. విరా. ౫ ఆ). సీ. తరువు లెల్లెడ విటతాటంబులై కూలె (భాగ. ౩ స్కం." (శ. ర), ("మామిడులు విటతటముగా కాచిన"వను వాడుక యీ ప్రాంతములనేఁ గలదు. సంతోసము = సంతొసము. ఆరాటాదుల లాక్షణికగణము.

ఓయారాదులందొలి దీర్ఘంబునకు హ్రస్వంబు

బాలవ్యాకరణ విభాషనగు. ౧౨.

వివరణము. ఓయారము - ఒయారము. ఓయారము - కేళాకూళి-

౩౭౧ విమ. కోలె - గూడారము - గోరువంకసుఱి - జోకసగ

నీలుగు - పేఁడ - జేహారము - (దీర్ఘమధ్యంబు)
మూఁఱు - మూఁలుగు - మోఁఱకు - పీటకాటము - పీడి
యము - ఇత్యాదులు.

సంజీవని. ౩౪౧ విష:—ఓయారము మున్నగు సాచ్ఛికశబ్దముల శబ్దాది దీర్ఘమునకు వైకల్పికముగా హ్రస్వం బగును. పేఁడ శబ్దాదిదీర్ఘము హ్రస్వము కాఁగాఁ బవాది హ్రస్వముమీఁద ఖండబిందు వుండనేరదు గాన నది పూర్ణముగాఁ బరిణమించును. పేఁడ = పె+ఁ+డ = పెండ = పశువుల మలము.

ఓయారము = ఒయారము = విలాసము - (రూ. ఒయ్యారము. బా. ప్రకీ. ౬ సూత్రముచే యాకు ద్విత్వమును బా. సమా. ౧౩ సూత్రముచే 'ఓ' అను దానికి హ్రస్వమును వచ్చును). సీ. హారముల్ మెఱయ నొయ్యారంబులుగ గ్రుచ్చి యందంద వింతగా నలవరించు. (విరా. ౧ ఆ. ౧౦౭. ఒయ్యారంబులుగ = మనోజ్ఞముగ). క. ఆయెంగన క్రేఁగన్నుల । యోయారపుఁ గలికి చూపు టురులం బడినన్.........(విక్ర. ౫ ఆ. ౧౭౧. సూ. రా. ని). కేళాకూళి = కెళాకూళి = క్రీడాసరస్సు. దీని రూపాంతరములు ప్రయోగములును బూర్వసూత్రమునఁ జూపఁబడెను. కోలె = కొలె. "కొలె = కోలె. అవ్య. ద్ర. మొదలుకొని. శా.........ఆ । రామక్షోణికిఁ జన్న నాఁటఁ గొలె నిద్రాసౌఖ్యముల్ మానినాఁ । డేమో యంచు.........(వసు. ౪ ఆ. ౭౬). గీ. జనసుత దానివత్సంబు సిన్నటఁ గోలె నుడుగక యఱచుచు (ఆది. ౮. ఆ. ౧౧౮) గూడారము = గుడారము. (రూ - గూడారు - గుడారు) = పటకుటీరము. బట్టతో నేర్పఱిచినయిల్లు. మ.........దంష్ట్రాంకు రా । గ్రమునన్ ధారుణి యొంటికంబము గుడారంబై తగన్.........(చంద్రా. ౧ ఆ. ౭౬). ద్విపద. గూడారములు దెంల్ గొల్లైన ల్వాన్ని । వేలముల్ దప్పక విడిసె నుత్సుకత । (పండితా. పర్వ. ౩౫౦. పా. నన్నిషు. ౧౧-౬౦౦. సూ. రా. ని). గోరువంకపక్షి = గొరువంకపక్షి = శారిక = గోర = గోరంకువు శబ్దభవము. (రూ - గోరంక - గోర. గోర్వంక - గోరవంక - గొరవంక. సూ. రా. ని). అప్పకవి దీనిని శకటయుక్తమనుట చింత్యమని తిమ్మకవి నిరసించెను. క. గొరువంక యాసమాటల । మరువంకఁ దలంపు గలిగె.....(విక్ర. ౭ ఆ. ౪౯. యయా. ౨ ఆ. ౨౪). మ. శరసంధానము......... । గొరువంకల్ మొఱపెట్టి నట్లు గుణముల్ ఘోషింప.........(మను. ౪ ఆ.) జోహారు = జొహారు = నమస్కారము. (రూ - జొహారువు - జోహారువు). గీ. ధనపతి భ్రాతృకుల దేవతకు జొహారు । నత మృడాదిక సుమనస్సనకు నమస్సు (ఆము. ౬ ఆ. ౯౯

సూ. రా. ని). సీ. జోహారు మదగజ ద్రోహాగ్ర హావహా గ్రాహచ్ఛిదాహా వోత్సాహా నీకు (ఉ. రా. ౧ ఆ. ౩౨౨. సూ. రా. ని). నీలుగు = నిలుగు = ఒడలు విఱుచుకొను—చచ్చు. క. అనిల సుతుం డంతవ మే। ల్కని నీల్గుచు నతని వజ్రఘనకాయమునఁ బొం। దిన లతికాజాలము లె। ల్లను ద్రెస్సె మృణాలబాలలతి కలు పోలెన్. (ఆది. ౫ ఆ. ౧౭౨). క. బలదేవు మేను సోఁకిన। వెలిమిడిచే వేకి సఱచి విటతాటముగా। నిలుగుటతో ములుగుటతో। నలమటతో సావులింత లంతంతకుఁగాన్. (ఉ. హరి. ౬ ఆ. ౭౭). "పేఁడ = పెండ = గోమయము. (రూ - పెండ)" (శ. ర) బేహారము = బెహారము=వాణిజ్యము. 'బేహారము' అను దాని మొదటి దీర్ఘమునకు హ్రస్వము రారాదని చూపుట కీయోయూరాదిగణము లో నిది 'దీర్ఘమధ్యంబు' అని సూరి వివరించెను. బేహారము మున్నగు రూపాంతరములును ప్రయోగములును బూర్వసూత్రపు వ్యాఖ్యలోఁ జూపఁబడెను. మాఱు = మఱు = తడవ. "మఱు దే-వి. ప్రకృతియందు మఱుగు - మఱుస - మూరు శబ్దముల కాదేశరూపము (మఱుపడు - మఱునాఁడు - మఱుమాట. మొ). మ. గదతోడఁ గదచుట్టి రాఁదిగుచుచుఁ గండొప్ప లఘించి మా। ఱు దెసఁ గైకొనుచుఁ గడంగి పలుమాఱుఁ వాఁకుచున్. (శల్య. ౨ ఆ. శ. ర)." క.........పాండుతనయుల బల మే। త్రైఱ తఱుఁగక పెనఁగుట పలు। మఱు నాఁడెద వకట! యేమి మాయయొ తలఁపన్. (భీష్మ. ౩ ఆ. శ. ర). "మూలుగు = ములుగు = "నొప్పివలని బాధచే నొకవిధముగా ధ్వనించు............"(శ. ర). నిలుగు శబ్దోదాహరణ సందర్భమున " నిలుగుటతో ములుగుటతో "అను ప్రయోగము మీఁదఁ జూపఁబడెను. "మోఱకు = మొఱకు = మూర్ఖుఁడు - (మూర్ఖశబ్దభవము - రూ - మోఱకుఁడు - మొఱకుఁడు). ఉ.........పెన్। మోఱకు భంగి మాంసములు మెక్కినబంటికి మ్రింగుచుండ" (భో. ౧ ఆ. శ. ర). వీటతాటము = విటతాటము = తాఱుమాఱు. దీని రూపాంతరములును ప్రయోగములును బూర్వసూత్రమునఁ జూపఁబడెను. వీడియము = విడియము = తాంబూలము. (రూ - విడెము - వీడ్యము - విడియ. వీటికాశబ్దభవము). ఓయారాదికమును సాకృతిగణమె.

బాలవ్యాకరణ ఏతాదులకు మువర్ణకంబు పరంబగునపుడు దీర్ఘంబు విభాషనగు. ౧౫.

వివరణము. ఏఁతము = ఏఁతాము. ఏతము - కళ్ళము - గాలము -

శబ్దవిషయము. గుడ్డము - గోణము - గోతము - జాజము-జొంజము -

జోఁతము - తఁగము బొండ్లము - మండము - లా
తము - వీణము - ఇత్యాదులు.

సంజీవని. ౩౧౮ విష:—ఏఁతము మున్నగు శబ్దములలోని మువర్ణకమునకు ముందటి 'అ' కారము వైకల్పికముగా దీర్ఘంబగును. ఉదా:—"ఏఁతము = ఏఁతాము = తలుము = యన్త్రమ్" (వై. దీ). యన్త్రశబ్దభవ మనుట విశ్వసనీయమై యుండుటచే నిందు ఖండబిందుస్థితి యంగీకరింపఁదగును. అట్లయినను సూరి దీనిని నిర్బిందుకముగా నుదాహరించెను. వైకృతదీపికా శబ్దరత్నాకరము లేక కర్తృకములె యైనను శబ్దరత్నాకరమున నిది నిర్బిందుకముగాఁ బ్రమాదమునఁ బడియున్న (ఏతము - ఉభ - వై. వి......ఆరఘట్టము. శ-ర.) దీనిఁబట్టియు సూరి దీనిని నిర్బిందుకముగా నుదాహరించుటనుబట్టియుఁ దర్వాతి వైయాకరణులెల్ల దీనిని నిర్బిందుకముగానె యుదాహరించిరి. సూ. రా. నిఘంటు కర్తలు దీనిని యంత్రశబ్దభవమని యుదాహరించియు నిర్బిందుకముగా వ్రాయుట వింతగా నున్నది. "ఏతము= ఏతాము - వి. (సం. యన్త్రమ్)......" (సూ. రా. ని). శబ్దతత్వశాస్త్రజ్ఞుల మనుచుఁ గొందఱు దీనిని సంబంధించినశబ్దములు తమిళకన్నడాదులలో వెలయుచుండుటం జేసి యిది సంస్కృతభవము కాదనియు దేశ్యమనియుఁ జెప్పవత్తురు. అట్టి యభిప్రాయము కేవలము నవిమర్శకృతము. తమిళ కన్నడాదులలో మాత్రము సంస్కృతభవములు లేవా? విస్తర V. ౬౧ I విషయమునఁ దమిళాదులును సంస్కృతభవపూరితములె యను విషయము సప్రమాణముగా నిరూపింపఁబడినది గావున నిట మరలఁ జూపలేదు. పరిశీలింపఁగా, సూ. రా. నిఘంటుకారులు 'ఏతము' శబ్దమునకుఁ దమిళులు చెప్పెడి దీని వ్యుత్పత్తిని విని భ్రమించి స్వవచన వ్యాఘాతముగా దీనిని నిర్బిందువుగా నుదాహరించిరా యని యాలోచింపవలసియున్నది. తమి - ఏఱ్ఱమ్ = (ఏట్రమ్.) మల - ఏత్తమ్. క. ఏతం. తెలుఁగు - ఏతము = ఏతాము. తమిళ కన్నడములలో 'ఏఱు = ఆరోహించు' అను ధాతువు గలదు. "ఏఱు+త్ +అమ్ - ఏఱ్ఱమ్= (ఏట్రమ్) = మనుజులు దీనినెక్కి నీరు తోడుదురు" అని తమిళులు దీనికి వ్యుత్పత్తి చెప్పుదురు. ఇట్లు స్వసంబంధి ద్రావిడభాషలలో దీనియందు సున్నగాని దానికి మూలమగు ననునాసికముగాని లేమిం జేసి తెల్గునందును దీనిలో బిందు వుండ నేరదని యొకయుక్తి కన్పట్టుచున్నది. ఇది వ్యుత్పత్త్యాభాసము కావచ్చును. యన్త్రశబ్దములోని సంయుక్తరేఫము మూలమున "ఏఱ్ఱమ్=(ఏట్రమ్)" అను తద్భవము తమిళమునను వెలసియుండవచ్చును. (౧) మఱియు సంబంధి ద్రావిడపదములలోని యనునాసికము లేకాక ద్విత్వము సైతము తెల్గులోని బిందువునకు మూలముగ నుండుట

ప్రచురమైయున్నది. (౨) ఇంతియుగాక ద్రావిడ భాషాభేదములలో నొకట సబిందుకముగ నున్నను వేఱొకట నిరనునాసికమని చేయుంటయు ప్రచురముగా యున్నది (వై. పా. 3౫౫-3౫౬ పుట).

౧. తెల్లు.	తమిళము.	౨. తెలుఁగు.	తమిళము.
ఈఁటె	ఈట్టి	అలుఁగు	అలకు (బాణాగ్రము)
ఊఁదు	ఊత్తు	కడఁది	కడిదు
కలఁగు	కలక్కు	కుఱుఁగలి	కుఱుగు
కోఁట	కోట్టై	చూఁడు	చూడు
తాఁకు	తాక్కు	తోఁక	తోకై
తోఁట	తోట్టమ్	పాఁచి	పాచి
గీఁత	కీఱ్ఱు, (కీటు)	పుఁగు	పులుగు
పోఁక	పాక్కు (పూగ - సం)	మఱుఁగు	మఱుకు (సంతాపించు)
వ్రాఁత	వరైత్తల్	మీఁదు	మీదు
		ముసుఁగు	ముయి(ఱు)గు
		మోఁదు	మోదు

"కళ్లము = కళ్లాము = ధాన్యముఁ నూర్చెడుచోటు. (ఖలశబ్దభవము). క. మిను కళ్ళము తారలు చి । క్కినగింజలు.........(వరాహ. ౪ ఆ. ౧౪౮ ప)." (సూ. రా. ని). గాలము = గాలాము = చేఁపలను బట్టుసాధనము = బడిశము. ఉ..........మీను మీను లోలతఁ । గ్రక్కున నామిషంబు చవి గాలము మ్రింగిన చాడ్పు సూవె......(ఉదో్య. ౨ ఆ. ౫౨). సీ. వాలారు గోరు మేల్గాలాము సేసె నే జేజే హిరణ్యాసు శిశుకమునకు (పాండు. ౨ ఆ. ౧3౭). గుడ్డము గుడ్డాము "గుడ్డము = దే. వి. చేను......." (శ-ర). బండికెద్దులను జూఁచునపుడు బండి నెత్తికట్టెడి యుపకరణమని వ్యవహారమునఁ గలదు. "గోణము = గోణాము= కౌపీనము (రూ. గోవణము - కౌపీన శబ్దభవము). సీ. బంగారు వ్రాఁత చెఱఁగుల గోణాము, గళమున రుద్రాక్ష కంఠమాల (కాళ. ౧ ఆ. 3౦)" (సూ. రా. ని.) "గోతము = గోతాము = అల్పగోణీవిశేషము = ఒకవిధమైన చిన్నగోనె. సీ...... "అసిమి గోతము సంచి యన నల్పగోణీ విశేషముల్ గొఱలు......(ఆం. భా. ౨ ఆ. ౨౬౬)." (సూ. రా. ని). "జాజము (జాజాము) దే. వి. పాలికలయందుఁ బోసిన నవధాన్యముల సారు. (చూ - జాజాము)" (శ-ర). "గీ. శర్వరీ చంద్రపరిణయ సముచితాంకు । రార్పణక్రియలందు వియద్విభాగ । పాలికలఁ దోఁచు క్రొత్త జాజాల మొలక । లనఁగఁ దారక లొండొండ నంకురించె (కవిక. ౪ ఆ." (శ-ర). సూ. రా. నిఘంటువున నిట్లు 'జాజము' అను నేకవచనరూపములు చూపఁబడలేదు. "జాజాలు

వి - బ - శుభకర్మములందు అంకురోత్పత్తికై పాలికలయందు పోసిన నవధాన్యములు......" (సూ. రా. ని). అని చూపఁబడెను. "జుంజను = జుంజాము = జుంజుఱుకట్టు. వి. ౧ దీపావళి పండుగనాఁటి రాత్రి బాలుర కాల్చి త్రిప్పెడు తెల్ల విడువలి లోనగువాని విడుపాటి సన్నకట్టు. ౨ కాష్ఠదీపి" (సూ. రా. ని) "జోతము = జోతాము = నమస్కారము (రూ. జోత)" సూ. రా. ని). "తణగము = తణగాము = ఎద్దు మెడఁదకుండి నీళ్ళుత్రాగుడి తోలుసంచి - పకాలి (రూ. తడగము)......" (సూ. రా. ని). "బొండ్లకము = బొంస్థాము = (రూ. బొండలము. టెంకాయమీఁది బోసిక). సీ. ఎళపేటి బొందలంబులువోలె మిడదెల్ల జొత్తి వైచిన ద్రోల్లు పుత్తిగకంలు......(ఆము ౬ ఆ). చ. అమణంపుబొండ్లముల నారికేళంబులు (ఆము. ౧ ఆ)." (శ-ర). "మండము = మండాము = చేఁపలను బొడుచు బిల్లకోల" (శ-ర) "లాతము = లాతాము = పక్ష్యాదులు చేతఁ బట్టెడు దండము. సీ. కకపాలకేనాటకటకముద్రిత పాణిః గుఱ్ఱుచలాతాముతోఁ గూర్చి పట్టిని (స్వా. ౧ ఆ.)" (శ-ర) పీణము = పీణాము = సన్నవస్త్రము - వలిపము - అంశుకము. క. పన్నీట జలక మాడెను । నున్నని పీణాము గట్టెను నికలు మణిమెన్ । సన్నముగ నలఁదెఁ గస్తురిఁ । జన్నుల ముత్యాల బన్నసరములు దాల్చెన్ (జై. ౩ ఆ)." (శ-ర). ఇత్యాదు లనఁగా 'పంతా' దు లాకృతిగణ మని యర్థము.

నన్నయా థర్వణీయము. ౩౮౩ విషయము.

క్వచి త్తో దః క్వచి డ్డో ణో । దృష్టో దస్తు క్వచిచ్ఛ్రితః । (వికృ. అజం. ౯౨ కారి. అహో ౩౬౯ పు).
కేచిత్తు వైకృతా శ్శబ్దా । డావిత్వేనైవ సాధవః ।
(వికృ. అజం. ౬౩ కారి. అహో. ౩౭౦ పు).

కల్పతరువు. ౩౮౩ విష:—క్వచిత్ = ఒకానొకప్పుడు, దః=దకారము, తః = తకార మగును. ఉదా:—ఉదుకు = ఉతుకు, బ్రదుకు = బ్రతుకు, పిదుకు = పితుకు, మొ. క్వచిత్ = ఒకప్పుడు డః = డకారము, ణః = ణకారముగ, దృష్టః = చూడఁబడును. ఉదా:—వడఁకు = వణఁకు, అడఁగు=అణఁగు, నాఁడెము = నాణెము. పోఁడిమి=పోణిమి. మొ. క్వచిత్=క్వాచిత్కముగా, దస్తుశ్రితః=ద డలకుఁ బరస్పరము మార్పు గల్గును. ఉదా:—ఎద=ఎడ, కదుకొను = కడుకొను, దిగు = డిగు, దక్కు= డక్కు, దగ్గఱు = డగ్గఱు, దంచనము = డంచనము, దిమ్మరి = డిమ్మరి. దాఁగు = డాఁగు, దొప్ప = డొప్ప, దొంగ = డొంగ, దంపు = డంపు, దెందము = డెందము, మొ. కేచిత్తు వైకృతా శ్శబ్దాః=కొన్ని వికృతిశబ్దము లన్ననో, డావిత్వేనైవ=డకారమాదియందుఁ గలిగియే, సాధవః = సాధువు లగుచున్నవి. ణకారము శబ్దాది నెట్లును

నుండదు. కావునఁ గొన్ని డకారాదిశబ్దములకు దకార మాదిగాఁగల పర్యాయరూపము లుండనేరవని యీకారికకుఁ దాత్పర్యము. ఉదా:—డెబ్బది, డాలు=కాంతి, డేగ, డయ్యు మొ. కొన్నిట 'డ' కారము ణకారముగా మాఱు ననుచు నహోబలపతి 'డస్తు ('డుస్తు' ఎట్లును తప్పే) క్వచి' త్తను పాఠము నంగీకరించెను. కాని 'క్వచి ద్ణో ణః,' అనుచోటి క్వచి చ్ఛబ్దముచేతనే యట్టి యర్థము లభించును గాన నది పునరుక్త మగును. దడల మార్పును వచించుచున్న 'దస్తు' అను నా సవరించినపాఠమె గ్రంథకృదభిప్రేత మనఁదగును. అహోబలపతి "డాదిత్వేనైవ" అనుసూత్రమునకు వివరణము వ్రాయనే లేదు. ఇంక "డాసి-డాపల నిత్యాది" (అహో 3౫౨ పు). అని రెండుదాహృతులను మాత్ర మిచ్చెను. ఇట్లుదాహరించుటలో నాతని భావ మేమో తెలియకున్నది. రెండిటికిని "ద' కారాదులగు పర్యాయరూపములు ప్రసిద్ధములై యున్నవి. "దాయు = డాయు.........స. క్రి. చేరు - సమీపించు. గీ......తానడు గడుగునకును। దడఁబడి పడుచుఁ బార్వతిఁ దాయ వచ్చి।......(వరాహ. ౬ ఆ. ౧౭). ఉ. తక్కుల యాలవాలములు దాయుదురే తరుణీజనంబులున్. (విక్ర. 3 ఆ. ౭౯)" (సూ. రా. ని) "దాపల. దే. వి. డాపల......" (శ-ర.) "దాపల = డాపల. వి. జొ. ఎడమవైపు......" (సూ. రా. ని). "క్వచి త్తో ద ఇత్యాదిని నహోబపతి యిట్లు వివరించెను. "వెదకెన్ - కదికెన్ - చదికిలఁబడియెన్-పిదికెన్ - ఉదికెన్ - ఇత్యాదౌ వెతకె నిత్యాదీని తకారేణాపి రూపాణి, పోఁడిమి-ఉరవడి - నాఁడెము ఇత్యత్ర, పోణిమి - ఇత్యాది రూపాణి ణకారేణాపి సిద్ధాని. పడఁతుక - పడఁకు - పడుక - కడిమిమ్రాను - కడఁక - వేఁడుకొనెన్ - పువ్వుఁబోఁడి ఇత్యాదౌ డకారఏవ, న ణకార ఇతి జ్ఞేయమ్" (అహో. 3౯౯-3౭౦ పు). దతల పర్యాయస్థితిలో దకారఘటితరూపములు ప్రాచీనములనుటకు సందియము లేదు. అహోబలపతి యుదాహరించినవానిలో "కదుకు" శబ్ద మేకోశమునను లేదు. కతుకు శబ్దము సూ. రా. నిఘంటువున నుదాహరింపఁబడినది గాని దాని కకారాదిత్వమును నిర్వహించు ప్రాసగత ప్రయోగము చూపఁబడలేదు. ఇంక "గతుకు = గదుకు = ఎంగిలితిను" అనునని కోశద్వయమునందును నుదాహరింపఁబడెను. క......బంధుల గురులఁ। వెదకి వధియించు సౌఖ్యం। బదియేటికి...(ఉద్యో. ౧ ఆ. 33౨). చ. అతఁడు మహాప్రసాదమని యత్తొలి వాకిలి చొచ్చి యచ్చటన్। వెతకి......(ఉ. రా. ౮ ఆ. శ-ర). చ......పాండవవీరుఁడు రాజు మేన బె। ట్టిదమగు బాణ మొక్కటి వడింగొని తూఱఁగ నేయఁ జేరిపైఁ। చదికిలఁబడ్డ మూర్ఛ...(భీష్మ. ౩ ఆ. ౧౧౦). "చతికిలఁబడు" అను తకార ఘటితత్వమునకుఁ బ్రాసప్రయోగము

లభింపలేదు. చ...త్రాట ము। న్నదికిన కాటి ప్రేల నది నొక్కటఁ గ్రుంకిడి వత్తు రెందతే। వదలక......(ఆము. ౧ ఆ. ౮౩). ఎ-గీ. ఇద్ధరాదోగ్ధ్రిఁ గ్రేవుల నెలమిఁ జేర్చి। పితికికొనుఁ డని పనిచె సమ్మతము మిగుల (హరి. పూ. ౧ ఆ). ఇట్లు కవిప్రయోగసిద్ధము కోశప్రసిద్ధము విశేషించి యథర్వణాచార్యోపదిష్టము నగు నీ 'దత' లమార్పును సూరి యుపేక్షించుట చింత్యము.

డ ణ ల మార్పు సర్వసమ్మతమె. 'నాఁడెము' శబ్దమునందలి ఖండమును నిర్వహించు ప్రమాణములేమిం జేసి సూ. రా. నిఘంటుకారు లుదాహరింపలేదు. శబ్దరత్నాకరమున నిది సార్థబిందుకమని వ్రాసిరి. సూరియు దీనిని సబిందుకముగానె యుదాహరించెను. చ. యజనము దానకర్మమును.....సంగరంబునన్। విజిత విభీతిమై సురవణించుటయున్ నృపధర్మముల్......(శాంతి. ౨ ఆ. ౨౨౪) ఉ. వాఁడిమయూఖముల్.....। పోఁడిగ వేల్పుఁగాఁబడియె..... (ఆది. ౩ ఆ. ౧౧౨). క. వేఁడికొని కృపణులై కను। పోఁడిమి యదియేల?,.....(ఉద్యో. ౩ ఆ. ౧౯౭). “పోణి, దే-వి. విణ. పోఁడియొక్క రూపాంతము. ఎ-గీ. మేటి రతులకు సురతాణి మించుఁబోణి (శకాం. ౪ ఆ. శ-ర.)” “పోణిమి - దే - వి. పోఁడియొక్క రూపాంతరము. సౌందర్యమునకు సీ. పికవాణి యగువాణి పృథువేణిఁ గల పోణిమిని జాణతనమున మించనాడి (రాజ. ౧ ఆ.) ఒప్పునకు. ఉ. ప్రాణముతోడనుండి బహుభంగులఁ బుణ్యము లాచరించియుం। బోణిమిగాఁగ మోక్షమును బొందుట దుర్లభము........(రుక్మాం. ౫ ఆ). విధమునకు:—క. ప్రాణేశ్వరుండు గడు ని। ద్రాణతనున్నాఁ డిదేమి తన కన్నులకున్। రాణింపనో యితనికి మిగ। పోణిమియే లేదో యనుచుఁ బొక్కుచు మదిలోన్. (శుక. ౧ ఆ).” (శ-ర) పయిరీతి నున్నఁ పోఁడి - పోణి - పోఁడిమి - పోణిమి' శబ్దముల సంబంధము నరసినపుడు కవిశిరోభూషణమునఁ బైని వ్రాయఁబడినరీతిని 'పువ్వుఁబోఁడి' శబ్దమునందలి డకారము ణకారముగ మాఱదని జెప్పుట సరికాదని గ్రహింపనగును. మఱియు “క్వచి డ్డో ణో దృష్టః” అనుటచేతనే డకారముచోట ణకారాదేశము వచ్చుట క్వాచిత్కమనియు డాకు ణా రాకుండుట పెక్కుచోట్లఁ గలదనియు నర్థము లభించుచుండఁగా నట్టి యర్థమునె వచించెడి “డస్తు క్వచిచ్ఛ్రితః” (డకారమె కొన్నిచోట్ల నిల్చును.) అను పునరుక్తి నథర్వణుఁ డుపదేశించి యుండఁడనుట నిశ్చయము. కావున “దస్తు క్వచిచ్ఛ్రితః” అనియె యచట నథర్వణోక్తపాఠమనియు “డస్తు - డస్తు” అను కవిశిరోభూషణపాఠము లేఖన ముద్రణాది ప్రమాదకృతమనియుఁ జెప్పుటకు సందియము లేదు. 'పువ్వుబోణి' అను ణత్వఘటిత

రూపము లేదన్నట్లే యహోబలపతి 'కణక - పణకు' అను ణకారఘటితరూపములు లేవని వ్రాయుటయు సరికాదు. ద్విపద. పణిహారులను బిల్వఁ బంచి యాక్షణమె। కణకతోఁ గల్యాణకటకంబునందు (పండితా. దీక్షా. ౮౧ పొ. నీలా. ౧-౪౯. సూ. రా. ని). "పణకు - దే - వి. పడకుయొక్క రూపాంతరము" (శ-ర). ఇంక ద డ లకుఁ బ్రయోగములు:—"ఎడ. యు.....వై-వి. హృదయము. చ. ఎడఁబోడి వోని వేడుకల యేర్తెఱసొంపున నంతకంత కె। క్కుడగు ముదంబు పేర్మి......(నిర్వ. ౮ ఆ. ౭౩ ప. శ-ర). "కదుకొను - ఆ. క్రి......అతిశయించు. (సీత) చ. కదుకొని వేఁడి బాష్పములు గ్రమ్మి పయింబయిఁ బర్వ భీతిమై। నదరుచు.........భాస్క. యుద్ధ. ౨౩౪౬ ప.)" (సూ. రా. ని). క.......। కదుకొని మాయ ట్లిడుములఁ। బడిన నరులు గలరె యొరులు పరమమునీంద్రా. (ఆర. ౨ ఆ. ౪ ప). ఉ. దగ్గఱి మేదినీ పరివృఢ ప్రవరుఁడు (నై. ౮ ఆ. ౧౦౮). క. దగ్గఱి చనుదెంచి రాఁము తమ్ముని కర మున్. (భాస్క. ఆర ౨ ఆ. ౩౭౮). ఉ. డక్కను రాజ్య మంచు నకటా యటు తమ్ముని భాగ మీక......(ఉద్యో. ౨ ఆ. ౯౨). "దెందము = డెందము. హృదయము = మనస్సు. ఉ.........విప్రి మాత్రుఁగా। దెందమునం దలంచితివొ దెప్పర ముప్పని.........(దశా. ౨ ఆ. ౨౯.)" (సూ. రా. ని). "డంచు = దంచు. (√ - డంగు) స. క్రి. (ధాన్యాదులు రోఁకటితో) నలఁగఁగొట్టు......సీ. పిండి పీఁచంబుగాఁ బృథివీధరంబులు డంతునే కాలదండమున నభవ. (కాశీ. ౭ ఆ. ౭౯)." (సూ. రా. ని) "డొంగ = దొంగ. వి. (√ డొంగు) చోరుఁడు - తస్కరుఁడు. గీ. డొంగవలె వచ్చి యిచ్చట డొంగి నా వ। దేమయా......(వైజ ౪ ఆ. ౩౬)" (సూ. రా. ని). "డొప్ప. దే. వి. దొప్పయొక్క రూపాంతరము. ఎ-గీ. డొప్పచెవులును గొగ్గిపండులును గలిగి (నైష. ౭ ఆ. ౯౩). దంచన. దే. వి. పెద్దపిరంగి. ద్విపద. దంచనగుండ్లచేఁ దాఁకించి కడిమి। ముంచిన......(రంగనా. యుద్ధ)" (శ-ర). సీ. డంచనంబులుఁ దద్దడంబులు నెత్తించి (ఉ. హరి. ౨ ఆ. ౯౨). ఈ డంచనశబ్దము (శ. ర-సూ. రా. ని.) రెండుకోశములందును సంగ్రహింపఁబడ లేదు. క. పవనజుఁ డొక్కఁడె పెఱపాం। డవులును సాత్యకియు హరియు డాఁతురె యుగ్రా। హవ మునఁ బ్రాణము......(ద్రోణ. ౪ ఆ. ౨౦౮). చ.........పుచ్చికొం। టయును మదర్థముం గొనుట డాఁపక చెప్పితి నిక్క మింతయున్ (అను. ౫ ఆ. ౬ ప). "డాఁగు......శా. డాఁగెం బల్వల పంకసీమ బకజాలత్రస్త పాఠీనముల్ (పారి ౪ ఆ. ౨౦)." (సూ. రా. ని). "చ......ము। ఘనతర రాజ్యసంపదలు దాఁచక సర్వము నీకు నిచ్చితిన్. (హరిశ్చ. ౩ ఆ)." (శ-ర). "డించు. దే. ప్రే. దిగఁజేయు. ఎ-గీ.

తెగువ సాగ్రహాబుద్ధియు దింపవైతి (భాస్క. యుద్ధ.)" (శ-ర). క......బె। ట్టిద ముగఁ బెనఁగిరి చలంబు డింపక కడిమిన్. (విరా. ౨ ఆ. ౩౪౮). 'త్రిమ్మరి = డిమ్మరి' అను వింతప్రయోగములు గలవు. "√ త్రిమ్మరి. విణ. (త్రిమ్మరు) మిక్కిలి తిరుగు వాఁడు......ఉ. తెల్లముగాఁగ గంధవహ త్రిమ్మరి వాట యెఱుంగ రే జనుల్ (ఇందు. ౪ ఆ. ౫౭)" (సూ. రా. ని) క. వనితల పురుషులయెడఁ బు। ట్టిన యది వెల్లివిరి సేఁత డిమ్మరితనమె। ట్టి నికృష్టుండైనను......(శాంతి. ౬ ఆ. ౨౦౮). సూ. రా. నిఘంటువున "డిమ్మరి = దిమ్మరి. విణ" అని వ్రాయఁబడెనేకాని దిమ్మరి శబ్దము చూపఁబడ లేదు.

అడం గ్వాదుల డాకు ణకారంబు విభాష నగు. ౧౩.

అడఁగు = అణఁగు. అడఁగు - కడఁగు - చిల్లాడము - తడగము - నాఁడెము - పోఁడి - మిడుఁగు - వడఁకు - మిడుగురు - ఇత్యాదుల డంగ్వాదులు.

దక్కలోనగువాని డాకు డకారంబు విభాష నగు. ౧౪.

బాలవ్యాకరణ వివరణము. ౩౮౪ విష.

దక్క - డక్క. దక్క - దగ్గఱు - దాఁగు - దాలి-దిగు - డిగ్గియ - దాయు - దెందము - దెప్పరము - దెప్పు - దొంగ - దొప్ప - ఇత్యాదులు.

జాదాదుల దాకు జకారంబు విభాష నగు. ౨౧.

జాదము = జాజము. అవుదు - జవాది - జాది - జాదు - విరవాది.

సంజీవని. ౩౮౪ విష:—౧౩ సూ. వ్యాఖ్య:—అడంగ్వాదులలోని డకారమునకు వైకల్పికముగా ణకారాదేశ మగును. అడఁగు = అణఁగు = నమ్రమగు - తగ్గు - ఉపశమిల్లు. కడఁగు = కణఁగు = యత్నించు. "చిల్లాడము = చిల్లాణము = వక్రశస్త్రము = బాకు. క. భిల్లుఁ డొకఁడు............పైఁబడు పులి......... బెడిదపుఁ। జిల్లాణము కొలఁది గ్రుచ్చి చీరెం గేరెన్. (చంద్రా. ౨ ఆ. ౮౯)" (సూ. రా. ని). "తడగము = తణగము=ఎద్దుమీఁదనుంచి నీళ్ళు తెచ్చెడి తోలుసంచి. పఖ్కాలి. ద్విపద. ఒడలి చీర నెఱుంగ కుదరంబు పెద్ద। తడగంబు గతిఁ దోఁప... (ద్వి. హరిశ్చం. ఉ. ౧౯౫౬ పం.)" (సూ. రా. ని). (రూ. తడగాము) "నాడెము- (ఇది సబిందుకముగ శ. ర. నిఘంటువునఁ జూపఁబడెను.) నాణెము = ౧. శ్రేష్ఠమైనది. ౨. శుద్ధ దీనారము. (ముద్రింపఁబడిన రాగి వెండి బంగారముల బిల్ల అని. శ. ర)."

(సూ. రా. ని). "మిడుఁగురు దే-వి. మిణుఁగురు = మిడుఁగురుఁ బురుగు. "మింట మిడుఁగుల్ దట్టంబుగాఁ బర్వె. భాగ. ౧౦. స్కం. ఉ. (దీనికిఁ బ్రయోగాంతరము కానఁబడదు)" (శ. ర). "వడఁకు = వణఁకు = కంపించు - కంపము. క. గుణపాదని హాతిచేతను। వణఁకి గిరుల్ తరులతోడ వసుధం బడియెన్. (వీర. ౪ ఆ.)" (శ. ర). "మిడుఁగురు దే-వి. మిణుఁగురు ౧. అగ్నికణము......... ౨. మిణుఁగురుఁ బురుగు." (శ. ర).

౧౪ సూ. వ్యాఖ్య:—దక్కు మొదలగు శబ్దముల దకారమునకు వైకల్పికముగ డకారాదేశంబగును. ఉదా:—దక్కు = డక్కు = లభించు - వశమగు. "దగ్గఱు = డగ్గఱు = సమీపించు. గీ. దగ్గఱె ముహూర్తవేళ యో దశరథేంద్ర (రామా. ౪ ఆ. ౧౧౪)." (సూ. రా. ని). "డగ్గఱ = దగ్గఱ...... (సమీపస్థలము) ఉ. డగ్గఱ మేదినీ పరివృఢ ప్రవరుఁడు......(నై. ౮ ఆ. ౧౦౮)" (సూ. రా. ని). దాఁగు = డాఁగు = మఱుఁగుపడు. తిరోహితమగు. "దాకలి = డాకలి. దే - వి. (దాయి+కలు)కాఁచి సాగఁగొట్టెడు ఇనుము బంగారు లోనగు వానికి ఊఁతగా క్రింద నుంచెడు ఇనుప ముద్ర లోనగునది = నిఘాతిక. 'దాకటి మీఁదఁ బెట్టి బెడిదంబుగ సంపెటవేయ' (రత్నపరీక్ష)" (శ. ర) (రూ - దాగలి). బా. గు. ప్రవ్యాఖ్యాకర్తయు బా - సా - పే వ్యాఖ్యాతయు దీనిని సఖండముగా నుదాహరించిరి. "దాఁగు - దాఁకలి - దిగు........." (బా - గు - ప్ర. ద్వి-ము. ౪౬౫ పుట). (బా - సా - పే. ౫౧౬ పుట). బాలవ్యాకరణ ప్రథమ ద్వితీయ ముద్రణములందును దర్వాతఁ గొన్ని ముద్రణములందును "దాకలి" అని యిది నిర్బిందువుగానే చూపఁబడెను. "దాకలి = డాకలి - డాకల్లు² - దాగలి - వి - ఔ. (దాయి+కలు². శ. ర). (దాఁకలి అని. చి. ని)". (సూ. రా. ని). ఈ సూ. రా. నిఘంటు వివరణమును బట్టి (చి. ని = చిన్నయసూరి నిఘంటువు. వ్రాఁతది) చిన్నయసూరి తన నిఘంటువున దీనిని సబిందుకముగా వ్రాసియుఁ దర్వాతఁ దన యా యభిప్రాయమును మార్చుకొని బాలవ్యాకరణమున నిట్లు నిర్బిందుకముగా దీని నుదాహరించెనని గ్రహింపనగును. గుప్తార్థ ప్రకాశికావ్యాఖ్యాత చిన్నయ సూరి నిఘంటువును జూచి కావలయు నాతఁడు మార్చుకొన్న విషయమును వివేకింపక దీనిని సబిందుకముగా నుదాహరించెనా యని యాలోచింపవలసియున్నది. గుప్తార్థ ప్రకాశికకుఁ దర్వాతి బాలవ్యాకరణ ముద్రములలో నిది సబిందుకముగానె యుదాహరింపఁబడుచున్నది. బా. గు. ప్ర. వ్యాఖ్యను స్వీకరించి వ్రాయుట బా - సా - పే. వ్యాఖ్యాత కలవాటె కదా. దిగు = డిగు = అవరోహించు.

(రూ - దిగ్గు = డిగ్గు). చ. డిగకుఁడు వాహనంబులు కడింది మగంటిమి కోలుపోవ ....(ద్రోణ. 3 ఆ. 3౪౧ ప). దిగ్గి(గి)యు = డిగ్గియు=డిగియ. వి. (√దిగ్గు I). (సం. దీర్ఘికా. ప్రా. దిఘి ఆ.) నడబావి. ఉ. దిగ్గియు నంచతూఁడుగొని తీరవనేకువు వంక మీఁదుగా। .... (ఆము. ౫ ఆ. ౧౨౨). గీ. దేవ నిర్మితమైనట్టి దిగ్గియఁ గని । దిగ్గి యగణితవిభవముల్ తేజరిలఁగ (సారంగ. ౧ ఆ. ౧౧౨)". (సూ. రా. ని). (మూలమున గణమును బఠించునపుడు. 'డిగ్గియ' అని పడుట ముద్రణ ప్రమాదకృతము). "దూయు = డూయు = దుయ్యు = డుయ్యు - స. క్రి. ౧ (ఒఱనుండి కత్తి)లాగు - పైకితీయు......... 3 (చింత మొదలగు చెట్ల ఆకులను గుప్పిటిపట్టులతో ఒక్కసారిగా కోయు. శా. దూయంజొచ్చె మరుండు లేఁజిగురు కత్తుల్.........(నిరం. ౨ ఆ. ౧౦3)." (సూ. రా. ని). దెందము = డెందము = హృదయము. "దెప్పరము = డెప్పరము. వి - ఆపద. ఆధిక్యము - దుష్టవచనము - అధికము. ఉ. దిగ్గన వచ్చె శంకరుఁడు దెప్పరమైన వడిం జెమర్చుచున్. (హర. ౧ ఆ. ౨౧) చ. పరమ పతివ్రతన్............దె। ప్పరముఁలు వల్కఁగాఁ। దగునె...(సభా. ౨ ఆ. ౨౫౫)" (సూ. రా. ని). చ...దె। ట్టి దుఁడగు కౌరవేంద్రునకు డెప్పర మయ్యెడు భంగిఁ జేర్చెదన్. (ద్రోణ. ౨ ఆ. ౧౧) దెప్పు= డెప్పు = నిందించు = మర్మోద్ఘాటనముచేయు. దొంగ = డొంగ = చోరుఁడు. దొప్ప = డొప్ప = దొన్నె. పత్త్రచషకము.

౨౧ సూ. వ్యాఖ్య:—జాదము మొదలగు శబ్దముల దకారమునకు జకారాదేశ మగును. ఈవిషయము నథర్వణుఁడు వచింపలేదు. సూరిగారుపదేశించినది. జాదము = జాజము = ద్యూత శబ్దభవము. "తే. గీ. దొమ్మరుల వీడొ పల్లి కూటమ్మె మయిల। సంతో బెస్తల సాలొ జూజంపుగట్టొ। రచ్చకొట్టంబొ తన మందిరంబు నీకు। (బహు. ౫ ఆ. ౨౦౬)" (సూ. రా. ని). క. జూదపు సిరి యూస పడం। గాదని విదురుండు సెప్పఁగా.........(ఉద్యో. ౧ ఆ. 3౧౬). "అవుదు = అవుజు = బురద పంకము. జలయంత్ర దీర్ఘిక. నీటికాలువు. వలిమించు క్రొమ్మంచు టౌదు లీఁది యీఁది (మనుచ. 3 ఆ. ౨౮)" (సూ. రా. ని). జవాది = జవాజి = (జవ్వాది = జవ్వాజి. రూ) జవాది శబ్దభవము. "శ్లో. జవాదినీలం సుస్నిగ్ధ। మీష త్పీతం సుగన్ధిదమ్. (రా. ని. చందనాది వర్గుప్ర. ౭౨.) క. అగురు సితాభ్రజవాదీ। మృగమద చందన హిమాంబు మిళితంబై......(రసిక. ౧ ఆ. ౭3) ...." (సూ. రా. ని. జవాదిశబ్దమునొద్ద). "జాది = జాజి = వి. (సం. జాతిః. ప్రా - క - జాఇ.) జాజి - జాతిలత - జాతిపుష్పము.............

ఉ. జాదులు సూదులంచుఁ దెలిచల్వలు చిల్వ లటంచుఁ గప్రపున్ । వేదులు......
(అహల్యా. ౨ ఆ. ౮౫) "జాజి = జాది. వి. జాతిలత - జాతిపుష్పము.........
క. జాజుల పొట్లము విప్పిన । రాజఁ గవిత్వంబు వెలయుకుండిన సభలన్ । బూజిం
తురె......(రుక్మా. పీఠి. ౨౬)." "జాదు = జాజు - రక్తవర్ణము. ఎఱుపురంగు.
గైరికాదిధాతువు. పొడిమగఱా చందు కొడిగె నంటిన జాతి, రేజోతి అఁగోడ
జాజుటాకు (ఘటికా. ౨ ఆ. ౬౬)" (సూ. రా. ని. జాజు శబ్దమునొద్ద). విరవాది =
విరవాజి = విరజాజి = నవమాలిక. "విరవాజి. ద్వి-వి. విరజాఁజియొక్క రూపాం
తరము. రగడ. మితిలేనితేనె నామెతఁజెసె విరవాది । యితర లతికల మరగి యేగు
నది వరవాది. (స్వా. 3 ఆ.)" (శ. ర.)

బా - ప్రకీ - లోని. ౧౬ సూత్రమునకు ౨౧౦ III విషయమునందును ౧౭-౧౮-౧౯-౨౦ సూత్రములకు ౨౧౦ XI విషయమునందును, ౨౨ సూత్రమునకు ౧౦౪ I విషయమునందును, ౨౩ సూత్రంబునకు 3౦ IV విషయమునందును, ౨౪ - ౨౫ సూత్రంబులకు ౯౭ VII విషయమునందును మూలోదాహృతియు వ్యాఖ్యానము జేయఁబడెను.

ఇది ప్రకీర్ణకపరిచ్ఛేదము

శ్లో. శ్రీస్తనాఞ్చిత కస్తూరీ । పఙ్కసంకలితోరసే ।
పఙ్కజాక్షాయ నాథాయ । వేంకటేశాయ మఙ్గళమ్.

వ్యాఖ్య:—దీనిచే సూరి గ్రంథాంత మంగళాచరణమును జేయుచున్నాఁడు. అర్థము, స్పష్టము. ఇంతతోఁ బ్రకీర్ణపరిచ్ఛేదము ముగిసెనని యర్థము.

బాలప్రకీర్ణక-౨౫ సూత్రంబున "తక్కుంగల విశేషంబుల నార్యవ్యవహారంబులం దెలియుట శ్రేయంబు" అని సూరిగా రుపదేశించిరి. కావునఁ బ్రౌఢవ్యాకరణములోని వాక్య పరిచ్ఛేదపు విశేషవిషయములను మఱికొన్ని వింత వాక్యముల విశేషములను నిట విశదపఱుచుచున్నవాఁడను.

వాక్యం స్యా ద్యోగ్యతాకాంక్షా । ఒసత్తియుక్తః
పదోచ్చయః (సాహి- ద. ౨ పరి ౧ కా).
యోగ్యతా పదార్థానాం పరస్పరసంబన్ధే బాధాభావః.
సాహిత్యదర్పణము. పదోచ్చయస్య ఏతదభావేపి వాక్యత్వే వహ్నినా
౩౮౫ విషయము. సిఞ్చతీత్యపి వాక్యం స్యాత్. ఆకాంక్షా ప్రతీతి
పర్యవసాన విరహః - స చ శ్రోతు ర్జిజ్ఞాసారూపః.

నిరాకాంక్షస్య వాక్యత్వే గౌ రశ్వః పురుషో హ స్తీ
త్యాదీనామపి వాక్యత్వం స్యాత్. ఆసత్తి ర్బుద్ధ్య
విచ్ఛేదః. బుద్ధి విచ్ఛేదేపి వాక్యత్వే ఇదానీ ముచ్చరి
తస్య దేవదత్తశబ్దస్య దినా న్తరోచ్చరితేన గచ్ఛతీతి
పదేన సం గతిః స్యాత్.

కల్పతరువు, 3 రా ౨ విమ:—దర్పణపంక్తులె ప్రౌఢవ్యాకరణమున నీ క్రింది రీతిని సంగ్రహింపఁబడెను. "౧. సూ. వాక్యము నా యోగ్యతాకాంక్షాసహితం బగు నర్థము గల యాసత్తి యుక్తమగు పద సముదాయంబు. యోగ్యత యనఁగాఁ బదార్థములకుఁ బరస్పర సంబంధంబునందు బాధ గలుగకుండుట. ఆకాంక్ష యనఁగా నిలుపుదల లేక పయింబయిఁ బోయెడి పదార్థములమీఁది యాదరము. అది విను వారికిఁ దెలిసికొనవలయు ననెడి యపేక్షారూప మయినది. ఆసత్తి యనఁగాఁ బదము లచేరిక......" (ప్రౌఢ. వాక్య. ౧ సూ.) వాక్యగత పదములకు యోగ్యతలేనిచో "అగ్నిచేఁ దడుపుచున్నాఁడు" అనురీతి గలవానికిని వాక్యత్వము కల్గవలసి వచ్చును. ఆకాంక్ష లేనిచో "గోవు - అశ్వము - పురుషుఁడు - గజము" అనురీతి పదసముదాయము వాక్య మనిపించుకొనవలసివచ్చును. ఆసత్తిలేనిచో నిపుడు పల్కిన దేవదత్తుఁడనుశబ్దము దినాంతరమునఁ బల్కిన 'వెళ్లుచున్నాఁడు' అను శబ్దముతో నన్వయింపవలసి వచ్చును.

వాచకమనియు లక్షకమనియు వ్యంజకమనియుఁ బదములు మూఁడువిధములు. వానియర్థములు వరుసఁగా వాచ్యము - లక్ష్యము - వ్యంగ్యము నని మూఁడువిధములు. వాచకాది త్రితయమునందు వరుసగా "అభిధ - లక్షణ - వ్యంజన" అని మూఁడు శక్తులు గలవు. వాచకశబ్దమునుండి యభిధాశక్తిచేఁ దోఁచు నర్థము వాచ్యార్థ మనఁబడును. అట్లె - లక్షకశబ్దమునుండి దానియందలి లక్షణాశక్తిచేఁ గల్గు నర్థము లక్ష్యార్థ మనఁబడును. ఈరీతినె వ్యంజకశబ్దమునుండి దానియందలి వ్యంజనాశక్తిచేఁ దోఁచు నర్థము వ్యంగ్యార్థ మనిపించుకొనును. వ్యాకరణ కోశవ్యవహారాదులచేతను ప్రకరణాదులచేతను వాచ్యార్థము బోధ్య మగును. ఉదా:—రాముఁడు సీతను బెండ్లాడెను. మొ. ఈ వాచ్యార్థమును ముఖ్యార్థమనియుఁ జెప్పనగును. ఇట్టి వాచ్యార్థము చెప్పినచో బాధ కల్గునపుడు దానిని సంబంధించిన యబాధితమగు నర్థము లక్ష్యార్థ మనిపించుకొనును. (గఙ్గాయాం ఘోషః)= "గంగయందు గొల్లపల్లె గలదు." అను వాక్యమున వాచ్యార్థముచొప్పున గంగా ప్రవాహములో గొల్లపల్లె యుండుట యసంభవ మనెడి యనుపపత్తి గల్గి ముఖ్యా

ర్థము బాధిత మగుచున్నది. అట్టియెడ గంగయం దనుశబ్దమునకు గంగాతీరమందనచు నబాధితార్థమును జెప్పవలయును. అట్టియెడ గంగయం దను దాని వాచ్యార్థము గంగాప్రవాహము. అట్టి యర్థము గంగయం దను శబ్దము నందలి యభిధాశక్తిచే వాచ్య మగుచున్నది. కావున నాశబ్దము వాచకము. ఇంక నచట గంగయం దనుశబ్దమునకుఁ జెప్పిన గంగాతీరమం దను నర్థము లక్ష్యార్థము. ఆ శబ్దమునందలి లక్షణాశక్తిచే నట్టి యర్థము లభించుచున్నది గాన నా శబ్ద మాయర్థమునకు లక్షకము. ఇట్టి లక్ష్యార్థము నపేక్షించురీతిగా నేల ప్రయోగింపవలెనని శంకింపరాదు. ఇట్టి యర్థము చెప్పునపుడా గొల్లపల్లె గంగ కత్యంతసమీపస్థమై యున్నదనియు నక్కారణమున నది శీతత్వ పావనత్వములతో నలరుచున్నదనియు నర్థములు వ్యంగ్యములగుచున్నవి. వ్యంగ్యార్థము నిచ్చు శబ్దములు వ్యంజకములు. అట్టి వ్యంజకశబ్దములందలి వ్యంజనాశక్తిచే దోఁచు నర్థము వ్యంగ్యార్థ మనిపించుకొనును.

రాఘవ పాండవీయాది ద్వ్యర్థి కావ్యములందలి రెండర్థములును శ్లేషార్థములే. అందొకటియు వ్యంగ్యము కానేరదు. రెండర్థములును నుద్దిష్టములే యగుటచేత స్ఫురణ విషయమున నవి సమానబలము గల్గి యుండును. వ్యంగ్యార్థ మట్టిది కాదు. ప్రకరణాదివశమున నొకయర్థము వాచ్యమైనపిదపఁ దోఁచునది వ్యంగ్యార్థము. ఒక రాజును వర్ణించునపుడు రాజపరమగు నర్థమే కాక యందు విష్ణ్వాదిపరమగు నర్థాంతరమును నున్నయెడల నందు రాజ పరార్థము ప్రకరణవశమున ముందుగాఁదోఁచును గాన నది వాచ్యార్థము. తర్వాత స్ఫురించు విష్ణ్వాది పరమగు నర్థము వ్యంగ్యార్థము.

ప్రయోగః—అట్టియెడఁ గద్రువయు వినతయు......ఉద్యానవనంబునుం బోలె బహు విద్రుమలతాలంకృతంబైనదాని, నాటక ప్రయోగంబునుంబోలె ఘన రస పాత్రశోభితరంగ రమ్యంబైనదాని దివంబునుంబోలె నక్షీణమకరభరితంబైనదాని......మహోదధిం గనిరి. (ఆది. ౨ ఆ. ౨౭ గద్యము). ఇందు మహోదధి యుద్యానవనమువలెను నాటక ప్రయోగంబువలెను దివమువలెను నున్నదని యుపమించుటలో సమానధర్మములగు విశేషణములు మహోదధి పరముగాను నుద్యానవనాది పరముగాను నర్థద్వయము గలవగుచున్నవి. అట్టి శబ్దశ్లేషముతో నొప్పు నర్థద్వయమును వాచ్యార్థములే యనఁదగును. స్ఫురణవిషయమున ద్వివిధములగు నర్థములును సమానబలము గలవె యగుటచే నందొకయర్థము వాచ్యము వేఱొకటి వ్యంగ్యము ననుటకు వలనుపడదు. సముద్రపరమగు నర్థము ప్రకృతమును, నుద్యానవనాది పరార్థము లప్రకృతములు నగుటచేత నిందుఁ బ్రకృతాప్ర

కృతశ్లేష మనఁగా నుభయశ్లేష మందురు. ఉపమాశ్లేషాలంకారముల కేకవాచకాను ప్రవేశ సంకరమని కొందఱ యాశయము. శ్లేషోపమల కంగాంగిభావసంకరమని మఱికొంద ఱాలంకారికుల యాశయము. ఇట్లు వ్యంగ్యమునకును శ్లేషమునకును నంతటను భేదము నరయునది.

కల్పతరువు. 3౮౬. విష:—"విషయబోధకము వాక్యము". "ఉద్దేశ్య విధేయభిన్నంబు విషయంబు." (ప్రౌఢ. వాక్య. ౫. ౬. సూ.) అని సూత్రించి త్రిలింగ లక్షణశేషకర్త యాక్రిందిరీతిని వివరించెను. "విషయ ముద్దేశ్యవిధేయములతోఁ గూడినది. అనఁగా విషయమునం దుద్దేశ్యము విధేయము నని రెండు గలవని యర్థము. ఉద్దేశించి చెప్పఁదగినది యుద్దేశ్యము. మీఁదఁ దెలియఁదగినది విధేయము. ఉద్దేశ్యము వక్తృశ్రోతల కుభయులకును దెలియును. విధేయము వక్తకు మాత్రము తెలియును." (ప్రౌఢ. వాక్య. ౬. సూ. వివరణము.) ఉదా:—'పర్వతము వహ్నిమంతము' అనుచోఁ బర్వత ముద్దేశ్యము. 'వహ్నిమంతము' అనునది విధేయము. పర్వతము వక్తృశ్రోతల కిద్దఱకును దెలిసినది. అందు వహ్నిగలదనుట వక్త చెప్పువఱకును శ్రోతకుఁ దెలియదు. మహాత్ముఁడగు రాముఁడు దుర్మార్గుఁడగు రావణుని వధించెను' అనుచో 'మహాత్ముఁడగు రాముఁడు' అనునది యుద్దేశ్యము. "దుష్టుఁడగు రావణుని వధించెను" అను భాగము విధేయాంశము. "నీవు రానేల" అనుచో - నీవురాన్ = నీవు వచ్చుట = ఉద్దేశ్యము, ఏల విధేయము. ఇట్లు వాక్యమును రెండుభాగములుగ విభాగించుకొనవలెను.

" అనేక కర్తృకక్రియకు సమీప కర్తయొక్క లింగవచనంబు లగు. ఉదా:—క. ఏవాని బంధుమిత్రులు । జీవధనంబులును డప్పిఁ జెందును గృశునిం । గా వాని నెన్నఁగాఁ దగు । ....(భార. శాంతి. ౧ ఆ. ౫౨ ప). క. సుర గంధర్వ ప్రభృతులు । ధరణీ శైలాపగాబ్ధి ధాత్రీజాదుల్ । నరవర నీకేయపకృతి । నరయఁగఁ గావించె. (భాస్క - రా. అర-కా. ౨ ఆ). తమసేనలు వారును విశ్రమించిరి. (ఉ. హరి. ౪ ఆ) వ. భూతంబులు దేవాసురులు వినాశగతులు కారె. (భాస్క - రా. అర - కాం. ౨ ఆ) మొ." (ప్రౌఢ-వాక్య. ౧౫ సూ. వివృతి). తిక్క యజ్వ స్థలాంతరమునందును నిట్టి ప్రయోగమును జేసెను. తే గీ. ధరణియును ఋషులుఁ బరాశరుఁడు గోస । మాహాములు వత్సులు గౌతముండుఁ గపులుఁ । దోయధియు నింత పుణ్యంబు సేయునే జ । నంబు భాగ్యంబు నభివర్ణనమున కెక్కె (శాంతి. ౨. ఆ. ౯౮. ప.) ఇందుఁ గర్తృబహుత్వ మున్నను గర్తలలో మహాద్వాచకము లున్నను సమీపకర్తృవాచకమగు "తోయధి" అను దానికి

సరిగనె క్రియయొక్క లింగవచనములు ప్రయుక్తములయినవని యెఱుంగునది. కర్తృవాచకములెల్లఁ బ్రథమపురుషమునం దున్నపుడే యీసూత్రము వర్తిల్లును. అస్మ ద్యుష్మ దన్యతరము కర్తలలో నున్నపుడు బా. వ్యా. ౩౬ సూత్రము చెప్పిన నట్టి యుష్మ దస్మ త్కర్తృకత్వమున కనుకూలముగనె క్రియ ప్రయుక్తము కావలయును. విశేషములు ౩౪౦ విషయమున వివరింపఁబడెను. పునరుక్తమగునని యిట మరల వివరింపఁబడలేదు.

కల్పతరువు. ౩౮౭. విష:—ప్రకృతులు పదత్వము నంది వాక్యమునఁ బ్రయుక్తములు కావలయును. "అపదం న ప్రయుఞ్జీత" "న కేవలా ప్రకృతిః ప్రయోక్తవ్యా; నాపి ప్రత్యయః" అను నభియుక్తోక్తుల చొప్పున వాక్యమందు పదములు మాత్రమె ప్రయోగార్హము లగును. కావుననే కదా "వాక్యం స్యా ద్యోగ్యతా కాం క్షాసత్తి యుక్తః పదోచ్చయః" అను వాక్యలక్షణము వెలయుచున్నది.

వాక్యమునందలి పదము లన్వయయోగ్యములగు వరుసతో నుండుటయె సహజము. కాని ఛందోనురోధమునఁ బద్యములందు వాక్య గత పదములు ప్రకృతార్థ ప్రకాశ భంగము కాకుండ వ్యత్యస్తముగా నుండుటయు దుష్టము కాదు. ఈవిషయమునే ౨౬౫ విషయమున "వ్యవధానం చ సాధు స్యా దిత్యాదివచనము వక్కాణించుచున్నది. అట్లె యేపద్యమున కాపద్యమునందె యన్వయ పరిసమాప్తి యగుచుండుట యనుకూలమెకాని ఛందోనురోధమున ననేక పద్యములం దేకాన్వయముండుటయు దుష్టము కాదని ౨౬౫ విషయమునందె "క్వచిత్ కులక సంబన్ధో । యత్ర నాహిత కృ ద్భవేత్" అను చొప్పున నథర్వణుఁ డుపదేశించి యున్నాఁడు. ఇవ్విషయములీ వాక్య పరిచ్ఛేదమునందె యుండఁ దగినవయ్యును గారక పరిచ్ఛేదమందలి ప్రసక్తిచే ౨౬౫ విషయమున వివరింపఁబడినవి. కాన ౨౬౫ - ౨౬౫ I విషయము నెల్ల నిచట ముందుగాఁ బరిశీలింపవలయును. ఈ ౨౬౫ విషయమునందె వాక్యమునం దావశ్యకములగు పదములు కొన్ని గమ్యమానములగుచు నప్రయుక్తములు కావచ్చుననియు నట్టివి యధ్యాహృతము లగుటయుఁ బ్రయోగదృష్టమగుచున్నదనియు విశదీకరింపఁబడెను.

కల్పతరు. ౩౮౮ విష:—ఆచార్యదండి కావ్యాదర్శమునందుఁ గవితారీతికిఁ బ్రాణము లనఁదగు కావ్యగుణముల నుపదేశించుట మూలముగాఁ గొని వాక్య స్వరూపమును నిరూపించి యున్నాఁడు. "శ్లేషః ప్రసాదః సమతా । మాధుర్యం సుకుమారతా । అర్థవ్యక్తి రుదారత్వ । మోజః కాన్తి సమాధయః." (కావ్యా. ౧ పరి. ౪౧.) అని ప్రాణదశకమును వివరించెను. ౧. శ్లేషము = వాక్య

గత పదబంధము శైథిల్యము లేనిదయి యుండవలయును. ౨. ప్రసాదము=శుష్కేంధనము చుర చుర నంటుకొను నట్లు సంకేతిత సుప్రసిద్ధ పద ఘటితమై వాక్యము సులభార్థ బోధకమై యుండవలయును. గౌడీరీతిలో నిట్టి నియమము లేదు. (చూ. ౧ IX. విష. ౧ X. విష). ౩. సమత = పదబంధముండును నర్థవిషయము నందును బ్రక్రమ భంగాది వైషమ్య ముండ రాదు. ౪. మాధుర్యము = వాక్యార్థము రసప్రచురమై యుండవలయును. మధురం రసవ ద్వాచి। వస్తున్యపి రసస్థితిః। యేన మాద్యన్తి కవయః। మధునేవ మధువ్రతాః” (కావ్యా. ౧ పరి. ౫౧.) ౫. సుకుమారత=పదబంధ ముచ్చారణ సౌకుమార్యము గలదిగ నుండవలయును. రౌద్రాది రస సందర్భములం దిట్టి నియమ ముండరాదని గౌడుల యాశయము. ౬. అర్థవ్యక్తి = వివక్షితార్థబోధన క్షమముగ వాక్యగతపదము లన్యాకాశానతిరిక్తముగ నుండవలయును. ౭. ఉదారత = వివక్షితార్థ ప్రకాశనమునం బ్రౌఢిమ యుండవలయును. ౮. ఓజము = దీర్ఘ సమాసములు - గాఢబంధము - రౌద్రాది రస సందర్భమున నుండవలయును. ఇట్టి రచన గద్యముందె యుండనగును గాని పద్యములం దుండరాదనియు రౌద్రాదులం దర్థదీప్తి యుండుట యుక్తమనియు వైదర్భుల యాశయము. గద్యపద్యములు రెంటను నర్థదీప్తియు గాఢబన్ధ దీర్ఘసమాసములును నుండవలెనని గౌడుల యాశయము. ఉదా:—అర్థదీప్తి - మృదుబంధము:— క. తడఁబడ నేసియు వైచియుఁ। బొడిచియు వివిధాస్త్ర శస్త్రముల నుద్ధతులై। కడుకొని యుద్ధము సేసిరి। గడిమి మెఱిఁ విబుధవరులు గరుడునితోడన్. (ఆది. ౨ ఆ. ౯౫). శా. కర్ణుండుం విజయుండు నొండొరులఁ జుల్కం దాఁకి చాపంబు లా। కర్ణాంతంబులుగా వడిం దిగిచి యుగ్రక్రోధులై యేసి రా। పూర్ణం బయ్యెఁ దదీయబాణ తతిసంభోగ్భ్రత్పథంబెల్ల నా। స్తీర్ణంబయ్యె ధరిత్రియెల్ల నవిసెఁ దిక్చక్రమెల్ల న్వడిన్. (ఆది. ౭ ఆ. ౧౯౮). మొ.

౯. కాంతి:—అసంభ వాతిశయోక్తి కాకుండ సంభావ్యము లగు నతిశయోక్తు లుండవలయును. ఈవిషయమును నాచార్యదండి యీక్రింది రీతిని వివరించెను. “కాన్తం సర్వజగత్కాన్తం। లౌకికార్థానతిక్రమాత్...... ....అనయో రనవద్యాఙ్గి। స్తనయో ర్జృమ్భమాణయోః। అవకాశో నపర్యాప్త। స్తవబాహు లతాన్తరే। ఇతి సంభావ్య మేవైతత్ । విశేషాఖ్యాన సంస్కృతమ్। కాన్తంభవతి సర్వస్య। లోకయాత్రానువర్తినః। .... అల్పం నిర్మిత మాకాశ। మనాలోచ్యైవ వేధసా। ఇద మేవంవిధం భావి। భవత్యాః

స్తన జృమ్భణమ్ ! ఇద మత్యుక్తి రిత్యుక్త । మేత ద్గౌడోపలాలితమ్." (కావ్యా దర్శము. ౧ పరి. ౧౫. ౭౭-౮౮. ౯౧-౯౨-శ్లో). అసంభవముకాని యతిశయోక్తియే సర్వాలంకారమూల మని యాలంకారికుల యాశయము. "కస్యాశ్చ ప్యతిశయ స్యోక్తి । రిత్యనర్థ విచారణాత్ । ప్రాయే ణామీ అలఙ్కారా । భిన్నా నాతిశయోక్తితః." (కావ్యాదర్శ వ్యాఖ్యా ౨౨౦ శ్లో. వ్యా). లోకసీమానువర్తి యగు నతిశయోక్త్యలంకారమును దండ్యాచార్యుఁ డీక్రిందిరీతిని బ్రశంసించెను. "వివక్షా యా విశేషస్య । లోకసీమాతివర్తినీ । అసా వతిశయోక్తిః స్యా । దలఙ్కారోత్తమా యథా । ....అలఙ్కారాన్తరాణా మ । ప్యేక మాహుః పరాయణమ్ । వాగీశ మహితా ముక్తి । మిమా మతిశయాహ్వయామ్. (కావ్యాద. ౨ పరి. అతిశయోక్తి చక్రము. ౨౧౪-౨౨౦ శ్లో).

౧౦. సమాధి:—వ్యంగ్య ప్రయోజనికములగు గౌణోక్తులు విలసిల్ల వలయును. ఉదా:—చ. అతిరుచి రాగతుండయిన యాతనికిన్ హృదయ ప్రమో ద మా । తతముగ నవ్వనంబున లతాలలనల్ మృగులానిలాపవ । ర్జిత కుసుమా క్షతావళులు సేసలువెట్టిన యట్టి రైరి సం । పత దళిసీనినాదమృదుభాషల దీవన లొప్ప నిచ్చుచున్. (ఆది. ౪ ఆ. ౧౭). (శకుంతలా పరిగ్రహము సంభవింపనున్న సందర్భమునందలి దుష్యంత తపోవన ప్రవేశమును వర్ణించు నీపద్యరత్నము నకిదియె సాటి). ఇందలి లతలయందలి లలనాధర్మ వర్ణనము గౌణవృత్తి నాశ్రయించి యున్నది. అర్వాచీనపద్ధతి:—సీ. గగన కల్లోలినీ కల్లోలమాలికా హాళిసకములతో నవఘళించి । చరమ సంధ్యాకాల సంపుల్ల మల్లికా స్తబక పంక్తులతోడ సరసమాడి శరదాగమారంభ సంపూర్ణ పూర్ణిమా ; విమల చంద్రికలతో వియ్యమంది । బిసరుహాసన వధూపృథుపయోధర భారహారవల్లరులతో నసఁగి పెనఁగి । తే-గీ. వెలయు నెవ్వాని యభిరామ విమలకీర్తి । ....(నైష-అవతా. ౩౭ ప).

కల్పతరు. 3౹౯ విమ:—కావ్యపద్ధతికి ముఖ్యప్రాణమగు నర్థవ్యక్తి గుణ మత్యావశ్యకము గానఁ బునరుక్తులును వ్యర్థపదములు నపుష్టార్థములును గావ్యమునం దెంతమాత్రమును నుండరాదు. అట్లయినను ఛందో యతిప్రాసానురోధమున నట్టివి సహృదయచేత స్సుఖావహమగు రీతిని నిల్పఁదగునని యథర్వణు డీక్రిందిరీతిని వివరించుచున్నాఁడు.

నన్నయ అపుష్టార్థోపి సాధుః స్యా । ద్యది చేత స్సుఖావహః

థర్వణీయము. (విక్ర. అజం. ౯౪ కా. అవహో. ౩౭౨ పుట.)

3౹౯ విమయము. ఉక్తస్య పునరుక్తిః స్యా । త్క్వాచి ద్దార్ఢ్య ప్రదర్శనే.

(వికృ. అహో. ౨౯౨ పుట.) ప్రసిద్ధౌ స్యాద్విశే
షస్య। పునరుక్తి ర్న దోషకృత్. (వికృ. క్రియా.
౩౨ కా. అహో. ౫౧౧ పుట).

కల్పతరువు. ౩౯ విష:—అపుష్టార్థోఽపి = అర్థపోషణములేని శబ్దముల ప్రయోగము సైతము, చేతస్సుఖాసహోయది = పండితకవీంద్రుల హృదయము నకు సుఖావహముగఁ దోఁచునపుడు, సాధుః స్యాత్ = ప్రయోగార్హమె యగును. ఇచటఁ అపుష్టార్థ మనునది, వ్యర్థ పునరుక్తులకు నుపలక్షణము.

ఉ. శారదరాత్రు లుజ్జ్వల లసత్తరతారక హారపంక్తులం। జారుతరంబులయ్యె వికసన్నవకైరవ - గంధబంధురో। దారసమీర సౌరభముఁ దాల్చి సుధాంశువికీర్యమాణ క। ర్పూరపరాగ పాండురుచి పూరములం బరిపూరితంబులై (ఆర. ౨ ఆ. ౧౨౭) ఇందుఁ దారకల విశేషణములలో 'ఉజ్జ్వల' అనునది చాలియుండును గాన 'లసత్తర' అను విశేషణశబ్దము భట్టారకహితమై పునరుక్తముగఁ బ్రయోగింపఁబడెను. అట్లె గంధబంధురోదార సమీర మనునపుడు "ఉదార" శబ్దము సత్కవిచేతో హితమగుచుఁ బునరుక్తముగఁ ప్రయోగింపఁబడెను. ఉక్తార్థ దృఢీకరణార్థకమగు పునరుక్తి దోషమే కాదని వచించుచున్నాఁడు.

ఉక్తస్యేత్యాది:—క్వచిత్ = ఒకానొకప్పుడు, ఉక్తస్య = చెప్పఁబడినదానికి, దార్ఢ్యప్రదర్శనే = పుష్టిని జూపుటవిషయమున, పునరుక్తిః స్యాత్ = పునరుక్తి సమ్మతమెయగును. (చూడు. ౩౯౩. విష). వెనుక నుదాహరించిన "శారద రాత్రులు........." అనుపద్యమునందలి, 'నవ' శబ్దము దీని కుదాహరణ మన నొప్పును. "వికసన్నవకైరవగంధ" అనునపుడు వికసించుచున్న కైరవముల గంధము నూతనమని వేఱ చెప్పనక్కఱలేదు. అట్లయినను దాని నవ్యతను దృఢీకరించుటకై 'నవ' శబ్దమును బ్రయోగించుట యుక్తమె యని తాత్పర్యము. ఈకారిక యాథర్వణమని యహోబలపతి యనలేదు.

ప్రసిద్ధావిత్యాది:—విశేషస్య = క్రియచేత నుక్తమె యైన యర్థవిశేషము యొక్క, పునరుక్తిః = పునః కథనము, ప్రసిద్ధౌ పండితకవి వ్యవహార ప్రసిద్ధమగుచుండఁగా, నదోషకృత్ = దుష్టము కాదు. అహోబల పండితుఁడీకారిక కిట్లు వివరణము వ్రాసెను. "విశేషస్య క్రియోపాత్త విశేషస్యేత్యర్థః. తరువు పూవులు పూచెన్ - కాయలుగాచెన్ - పండ్లు పండెన్ - పల్కులు పల్కెన్ - దూఱులు దూఱెన్ - నోములు నోచెన్ - ఇత్యాది ప్రసిద్ధదేశ్యపద నిర్వాహార్థోయం విధిరితి జ్ఞాపయితుం ప్రసిద్ధావిత్యుక్తమ్, వాగనుశాసనేనా ప్యఙ్గీకృత ఏవాయం పక్షః,

"పల్కులు పల్కునది - నా పల్కిన పల్కు ఇత్యాది వచనాత్ జ్ఞాపకాత్...... జగాద మధురాం వాచం। విశదాక్షరశాలినీమ్। వాచ మూచే సుధాధారా। మధురాం మధుసూదనః........." (అహో. ౫౧౧ పు). "ను. తలఁపం జొప్పడి యొప్పె నప్పుడు......" (రాఘవ. ౧. ఆ. ౯. ప). ఇత్యాద్యనార్షకాదే రూపుస్తార్థ పదానాం క్వచిత్ ప్రయోగ స్సాధుః" (అహో. 3౭౨. పుట.) "ఉక్తస్య పునరుక్తి రిత్యాది కహోబలపతి భట్టారక సూత్రార్థ పునరుక్తి నీక్రిందిరీతి నుదాహరించెను. "పర్యాప్తో మన్మతేకు సంకేతః. (వ్యాఖ్య):—పర్యాప్తః పూర్ణః సుప్రసిద్ధ ఇతి యావత్. మన్మతేకు సంకేతః పర్యాప్తో భవతి. యత్సంకేతితం శిష్ట ప్రయోగా రూఢంచ పదం తత్ప్రయోజ్య మిత్య త్రాస్మాక మభినివేశః...ఇత్యశేనై వోక్తో వ్యర్థః 'ఇహాతు ప్రవ్యాహార్యం। సంకేతిత సుప్రసిద్ధమేవ పద'మితి. (సూ. ౧. IX విష). పునరుచ్యతే దార్ఢ్యార్థమ్. ఉక్తస్య పున రుక్తి స్స్యాత్। త్క్వాచి ద్దార్ఢ్య ప్రదర్శనే ఇతి." (అహో. ౪౯౪ పు). ఇంకను ననేకస్థలములందుఁ బునరుక్తులు ప్రసిద్ధములై యున్నవి. (చూడు. 3౪౭ విష). చంద్రుని నగుమోము లాయురసికుల్. (రాఘవ. ౨ ఆ. ౯ ప.) "నేత్రమ్ముల తమ్ములైన కనుదమ్ములు" మున్నగు నర్థపునరుక్తులును గవి ప్రయోగ దృష్టము లగుచున్నవి. (చూడు. ౨౭౪ విష).

ద్వ్యర్థిపద్యములందు సఖండాఖండపదమేళనము సాధువనియు నట్లె ప్రశ్నాద్యర్థకస్వరమేళనమును గల్గుట గలదనియు నథర్వణుఁడు వివరించుచున్నాఁడు.

నన్నయా శ్లేషే సఖణ్డ నిర్ఖిణ్డ్వో। ర్మేళనం కుత్రచి న్మతమ్।
థర్వణీయము. ప్రశ్నార్థకస్య చాన్యస్య। స్వరయోః శ్లిష్టతా

3౯౦ విషయము. మతా. (వికృ - సంధి. ౨౨. కా. అహో. ౨౧౪.)

కల్పతరువు. 3౯౦. విష:—శ్లేషే = శ్లిష్టార్థసంఘటన సందర్భమున, సఖణ్డ నిర్ఖణ్డ్వోః = సార్థబిందు నిర్బిందుక శబ్దద్వయ సంమేళనము, కుత్రచిత్ = కొన్నియెడల, మతమ్=సమ్మతమగును. ఇది సఖండాఖండప్రాసాదులకును నుపలక్షణ మగును. ఉదా:—ను. ఒప్పెసఁగు రూఢాపూర్వసత్కీర్తితోన్. (రాఘు. 3 ఆ. ౧౫ ప.(ఒప్పెన్+సగురు+ఊఢ+అపూర్వసత్కీర్తితోన్ (భార). ఒప్పు+ఎసఁగు+రూఢ + అపూర్వసత్కీర్తితోన్ (రామా.)

ప్రశ్నార్థకస్య = ప్రశ్నాద్యర్థకమైనట్టి కాకాది స్వరము, అన్యస్య = తద్భిన్న స్వరము ననెడి, స్వరయోః = స్వరములకు, శ్లిష్టతా = మేళనము, మతా = సమ్మతమగును. ఉదా:—ను......మానిత్వాకృతేష్టసిద్ధితఁ దిరంబై పోయె దేదీప్య మాన నిరూఢిన్. (రాఘువ. ౨ ఆ. ౯౬). మానిత్వా కృత = సన్మాన్యసిత్వాకృతమగు,

ఇష్టసిద్ధితన్ = సుభద్రను వరించుటచే - దేదీప్యమానసిరూఢిన్ - పోయెన్. (భార.) మానిత్వ=నిరుత్తరత్వముచే=మూకత్వముచే, కృతేష్టసిద్ధితన్=నాదాడి తప్పించుకొనుటచేత, చిరంబై=బ్రదికినవాఁడవై, పోయెదే - (రామా) (పరశురాముఁడు రాముని గూర్చి పలికిన వాక్యము). ఈ సూత్రములు రెండును సాధర్వణము లని యహోబలపండితుఁడు వచింపలేదు. "శ్లేషే సఖణ్డ నిర్బిన్దో। శ్లేశనం కుత్రచి న్మతమ్। ప్రశ్నార్థకస్య చాన్యస్య। స్వరయో శ్లిష్టతా మతేతిః-అనఘ శ్రీధరణీశుఁడొప్పె సఁగు రూఢాపూర్వ సత్కీర్తితోన్. వేడుకగా వరించితి ఖ్యాతిగా దేవరన్నాశ్రయము- ఇత్యాది రూపాణి నిర్బాధాని." (అహో. ౨౧౪ పు). అట్లయినను నిది యవిరుద్ధ మగుటచే నిటఁ జేర్పఁబడెను. ప్రక్షిప్తకారికలు పెక్కు కవిజనాంజనాదులలో నుదాహృతము లయియున్నవి. అట్టివెల్లఁ బరస్పర విరుద్ధతాది దుష్టములగుటచే వాని నుపేక్షించి యిందుఁ జేర్పలేదు. నారాయణీయాంధ్ర వ్యాకరణమున నాంధ్రీకరింపఁబడెను. అహోబలపండితుఁడు కంఠోక్తముగా సాధర్వణము లని వచించిన కారికలుమాత్రమె వికృతి వివేకగతములని విశ్వసించి వానిని మాత్రమె సంగ్రహించితిని.

నన్నయా అన్యేషాం చ ద్విరుక్తౌ స్యు। ర్బహుం లోపాగమా

౩౯౦. I విషయము. మతాః. (వికృ-అజం ౮౧ కారి. అహో. ౩౬౧ పు.)

కల్పతరువు. ౩౯౦ I విష:—ఈకారికకీవలను ౭౪ విషయమందును ౧౦౨ విషయమందును వ్యాఖ్య చేయఁబడెను. స్వయ మర్థకములను గొన్నిటి నహోబలపతి వివరించెను. "తారుదారె - తమరు దమరె - తముకుఁ దామె - తనకుఁ దనక-తనకుఁ దాన - తముకుఁ దముకె - తమ తముక - వారు వారె - వారికి వారికె - వారివారె ఇత్యాది. తనంతం దాను - తమంతం దాము - ఇత్యాద్యావంత శబ్దస్య పరిమాణవాచినః ప్రయోగః" (అహో. ౩౬౧ పుట). ఇట్టివానిని సైతము "అన్యేషాంచే" త్యాద్య ధర్వణకారిక చేతనే సంగ్రహింపనగును.

అన్యేషాం చేత్యాది:—అన్యేషాం చ = కాంతి శబ్దాదులకె (౧౦౨ విష.) కాక మఱికొన్ని జాతులయొక్కయు, ద్విరుక్తౌ = ద్విరుక్తియందు, బహు లోపాగమాః = అనేకవిధములైన లోపాగమాదేశాదివికారములు పెక్కు, మతాః స్యుః = సమ్మతము లగుచున్నవి. ఉదా:—తనకుఁదానె. వనిత తనంతఁ దా వలచి వచ్చిన (మనుచ. ౨ ఆ.) మొ. ప్రయోగ:—చ. మానిని కిం దనుఁదాన కాచికో। లాదవినదానఁ జేసి (ఉద్యో. ౧ ఆ. ౩౪౮). ఉత్సాహ......ఇర్వారుం। దముకమేది తమక తముక తనిసి రాహవంబునన్. (అర. ౭ ఆ. ౭౬.) క. సమరక్రీడన లీలం।

దమకుఁదమక తనిసి మరలి శమ శమ యావా। సములకు సరిగి......(భీష్మ. ౨ ఆ. ౩౮౨). ఉ......తద్గణాధిపులఁ గాంచుచు మీఁదికి మీఁదఁ బ్రాణముల్ । పోఁబరి (నన్ని-కు. ౨ ఆ, ౨౦౧). (పోఁబరి = కోలాహ్వాంబరి). (వి స్తర)

ఏవావ్యయ సమానార్థ। మేత్వా ఉత్వంచ దృశ్యతే।
వై పుల్యవాచకత్వేన। వేరు శబ్దో విధీయతే. (వికృ - అజం. ౭౮. అహో. ౩౯౯. పు. వికృ - అజం. ౭౦.
కా. అహో. ౩౯౮ పు.)

నన్నయా థర్వణీయము. ౩౯౦ II విషయము

సయుతాది పదానాం స్యా। త్క్రియాభేదకతా యది।
సుస స న్తత్వ మిష్టం స్యా। త్స్యా త్తృతీయా స్తతాపి చ। క్వచి ల్లక్షక శబ్దస్య। ప్రయోగశ్చ హితావహః. (వికృ. అజం. ౭౯ - ౮౦. కారి. అహో ౩౯౯.)

కల్పతరువు. ౩౯౦. II విష:—ఏవావ్యయేత్యాది కారికకు ౨౧౦ విషయమున వాఖ్య చేయఁబడెను. 'ఎ - ఏ - ఆ' అను నవ్యయ శబ్దము లవధారణార్థకము

విస్తరము. ౩౯౦ I విష:—౧౦౭, "సద్రుతం బంత శబ్దంబు తన తము పూర్వకంబు స్వయమర్థకం బగు. ఉదా:—తనయంత-తనంత-తమయంత-తమంత. చ. వనిత తనంతఁ దా వలచి వచ్చిన చుల్కన గాదె యేరికిన్. (మనుచ. ౨. ఆ.) మొ. ౧౦౮. షష్ఠ్యంత త దేత ద్యు ష్మ దస్మ దాత్మ శబ్దపూర్వకంబులగు ప్రథమాంత తదాది శబ్దంబు లవధారణార్థకాంతంబులు తఱచుగ స్వయ మర్థకంబు లగు. ఉదా:—వానికి వాఁడె - వీనికి వీఁడె - నీకు నీవె-నాకు నేనె - తనకుఁ దానె - వారికి వారె - మొ. తఱచుగ ననుటచే, తనుదాన తారుదారె, ఇత్యాదులు గ్రాహ్యంబులు. తనుఁదాన తొరగిన. (మనుచ. ౨ ఆ.) తనుదా నాపూర్ణప్రభల వెలయు. (పర. ౧ ఆ.) మొ. ౧౦౯. కొన్నియెడల షష్ఠ్యంత తదాదిశబ్ద పూర్వకంబులు గాకయు నవి స్వయమర్థకంబులగు. (అవి=త దేత ద్యుష్మ దస్మ దాత్మశబ్దములు). ఉదా:—వాఁడే వచ్చెను=వాఁడు తనంత వచ్చెననుట." (ప్రౌఢ - శబ్ద). ఇచట వాఁడై వచ్చె ననువిధమునఁ బ్రయోగములు కన్పట్టును. క......శమము తానై కలుగున్. (శాంతి. ౧. ఆ. ౯౯). మ.........దై । త్యగణోన్మర్దనుఁ డా జనార్దనుఁడు తానై మానసీయోన్నతిన్. (హరి. ఉ - భా. ౮ ఆ. ౩ ప). (ఇది యతిస్థానఘటితము.)

"షష్ఠ్యంత త దేత ద్యుష్మ దస్మ ధాత్మశబ్దపూర్వకం బంతట శబ్దంబు పృథగర్థకం బగు. ఉదా:—వానియంతట వాఁడున్నాఁడు." (ప్రౌఢ. శబ్ద. ౧౧౦. సూ.)

లని యర్థము. ఉదా:—ఇప్పుడె వచ్చెను. ఇప్పుడేవచ్చెను. ఇప్పుడ వచ్చెను. మొ. పేరు శబ్ద=పేరుశబ్దము, వైపుల్యవాచకత్వేన = 'విపులమైన' అను నర్థము గలదిగ, విధీయతే = చెప్పఁబడుచున్నది. ఉదా:—పేరు+ఉరము = పేరురము. పేరన్న - పేరమ్మ - పేరుశాస్త్రి. మొ. క. పేరసిరియొడు శబ్దం బే। పారం దెనుఁగులకు మొదల నధికతఁ దెలుపుఁ। బేరాఁకలి పేరాముని। పేరాముదపాకు లనఁగఁ బేరిం పునఁగన్. (ఆం. భూ. ౧౨౬ ప.) సయితాదిపదానామ్ = "సయితము (సహిత శబ్దభవము) సైతము" అను పదములకు, క్రియాభేదకతా యది = క్రియా విశేషణత్వమును, సుస్ - అస్-అన్తత్వమ్ = ప్రథమాంతత్వము - ద్వితీయాంతత్వమును (సు-ఔ-జస్, అమ్ - ఔ - శస్). ఇష్టం స్యాత్ = సమ్మతము గును. తృతీయాన్తతాపిచ = తృతీయాన్తత్వము సైతము, స్యాత్=సమ్మతమగును. ఉదా:—అది సైతము = అదియు, దానిని సైతము, దానితో సైతము మొ. నేఁటి వాడుకలో దానికి సైతము మున్నగురీతి నెల్ల విభక్తులును వాడఁబడుచున్నవి. సయితాది పదములు సముచ్చయార్థకములై యథేష్టముగా వాడఁబడుచున్నవి. క్వచిత్ = ఒకానొకచో, లక్షక శబ్దస్య = లక్షార్థమును దెల్పు శబ్దముయొక్క ప్రయోగశ్చ = ప్రయోగము సైతము, హితావహః = సమ్మతమగుచున్నది. (3౭౫ విష. చూ). ఉదా:—అదే పదివేలు = అదే చాలు నని యర్థము. దశసహస్రరూప వాచ్యార్థము ప్రసక్తము కాదు. ప్రయోగములు - అవధారణార్థకములు:—శా......పోయిన। శ్లై పోని త్తురు గాన నిన్నతఁడు జాలిం బెట్టెడుం జూడుమీ (ఉద్యో. 3 ఆ. ౪౫.) శా. ఇం। తే పోతమ్ముఁ 'గపిధ్వజ ప్రభలై యంధీభూతులం జేయు వే. (ఉద్యో. ౧ ఆ. 3౨౧). క......పర్వం। బ కడు న్మేలనఁగ శాంతిపర్వము వెలయున్. (ఆది. ౧ ఆ. ౫౮). మ. ......శా। న తగం బొందుట కార్య మీ యుభయమున్ సంతుష్టి మై నుస్కికిన్. (ఉద్యో. ౧ ఆ. 3౫౮.) శా...వీఁడె వ। చ్చెం గుంతీసుతమధ్యముండు. (విరా. ౪ ఆ. ౯౫).సయితాదులు:—"తమ్ములు భూమిజాత సయితమ్ముగ నుండెడు రాముఁ గొల్చెదన్." "నన్ను సయితమ్ము విడిచె నన్నరపమౌళి" "తమ్ములతో సయితమ్ముగ" "సైత శబ్ద స్సహిత శబ్దాన్నిష్పన్నః తేన సయితమ్ముగ నితి ప్రయోగోపి సాధుః." (అహో. 3౯౯.) లక్షకశబ్దము:—"చాలు పదివేలు వచ్చె నో జలజనయన ఇత్యాదౌ లక్షకత్వమ్". (అహో. 3౯౯). పై వానిలోఁ గవి శిరోభూషణమున 'సహిత' శబ్దము గలదు. సహిత శబ్దమునకు సంస్కృతమున నిట్టి యర్థము లేదు. అథర్వణుఁడాచ్ఛికశబ్దముల వివరించు సందర్భమున నీకారికనుపదేశించెను. సూరియు నీ కవి శిరోభూషణస్థితిని జూచియే కావలయుఁ దలుచుగా సహితశబ్దమును వాఁడెను.

"లాంతిచో సహితము" (బాల - సంధి ౫౦ సూ. క్రియా. ౧౨౩ సూ.) ఇట్లు నేఁటి వారు వీని నెల్ల విభక్తులచోటను వాఁడుదురు. ప్రాచీనకావ్యములలో వీనికిఁ బ్రయోగములు లభింప లేదు.

నన్న సూ. ౩౯౦ III విష. క్వచిత్సాదృశ్య శబ్దస్య । తదుత్కర్షే వ్యవస్థితిః. (వికృ. అజం. ౮౩ కారి. అహో. ౩౬౪ పుట.)

కల్పతరువు. ౩౯౦ III విష:—క్వచిత్ = ఒకానొకప్పుడు, సాదృశ్యశబ్దస్య = ఉపమానవాచకములగు వంటి - అట్టి మున్నగువానికి, తదుత్కర్షే = ఉపమానము యొక్క యుత్కర్షాతిశయార్థమందు, వ్యవస్థితిః = ఉనికి గలదు. ఉదా:—ధర్మజుని వంటివాఁ డసత్య మాడెను. ఇచటి వంటిశబ్దము ధర్మజుని సత్యవాచితోత్కర్షమును దెల్పును. నీయట్టి పుణ్యాత్మకుల్ గలరే. (భాగ) క. విమల తపోవిభవంబునఁ గమలజునట్టిండు. (ఆది. ౨ ఆ. ౨౨౦ ప.)

ప్రకృత్యుక్తిప్రకారేణ । రచనా రసరంజనీ । అనాద్యస్యాపి శబ్దస్య।కల్పనా క్వచి దిష్యతే (వికృ. అజం. ౧౧౪ - ౯౫ కా. అహో. ౩౭౧ - ౩౫౩ పు.)

నన్నయా ధ్వరణీయము ౩౯౦ IV విష. లోకోక్తీనాం భవే ద్యోగో । యది స్యా చ్ఛ్రుతిరఞ్జనమ్. (వికృ. అజం. ౮౨ కారి. అహో. ౩౬౨ పు.)
భవే దత్రాపి శబ్దస్య । క్వచి ద్యోగేన సాధుతా ।
భవేత్ క్వచి దయోగేన । క్వచిత్తు వచనశ్రుతేః ।
తత్త త్పదం పరిగ్రాహ్యమ్ । యద్య త్సహృదయే హితమ్. (వికృ. అజం. ౯౨ - ౯౩ కా. అహో. ౩౭౧ పు.)

కల్పతరువు. ౩౯౦ IV విష:—ప్రకృత్యుక్తి ప్రకారేణ = సంస్కృత కావ్యములలోని శబ్దములందలి రీతులచొప్పున, రచనా = శబ్దరచనము, రసరఞ్జనీ = రసవంతముగానుండును. ఉదా:—వాగ్దేవి = మాటల తొగకంటి, ఇల్లాలు - జగడం పుటొరెంపు జడదాదినాడెంపుఁ బాటల కెద నుబ్బు బల్లిదుండ = కలహాశనుని స్తుతుల నుబ్బువాఁడు = విష్ణువు మొ. అనాద్యస్యాపి శబ్దస్య కల్పనా = సంస్కృత మునఁ బ్రసిద్ధిలేనిరీతిని శబ్దఘటన చేయుటయు, క్వచి దిష్యతే = ఒకప్పుడు సమ్మతమగును. ఉదా:—తుంటవిల్తుఁడు, చెఱకు విలుకాఁడు, తీయవిల్తుఁడు మొ. ఇట్టి శబ్దరచనము సంస్కృతానుకారి కాదు. ఆంధ్రకవు లిట్లుగ నాచ్ఛికశబ్దరచనము చేయుటయేకాక తత్సమ శబ్దరచనమును జేయుటయుఁ గలదు. శా...ఆ । హా పుట్టింపదే

యిత్తు ధన్వినకు నయ్యబ్జాక్షి నీక్షించినన్. (పినవీర. శకుం. ౨ ఆ. ౧౨౮). ఇట్టి శబ్ద ములు సంస్కృత కోశములలో లేవు. సంస్కృతకావ్యములందును నిట్టిశబ్ద రచనలు లేవు - మఱొక విశేషము:—ఖండశబ్దపర్యాయమగు 'తుంట' శబ్దమున కిక్షు శబ్దార్థము సైతము గలదని శబ్దరత్నాకర, సూ. రా. నిఘంటువులలో వ్రాయఁ బడెను. వీరు తుంటవిస మనుటకుఁ జెఱకురస మను నర్థమును నంగీకరింతురు కాఁ బోలును?

లోకోక్తీనామ్ = లోకవ్యవహారమున నున్న కొన్ని వాక్యములకును, యది స్యాత్ - శ్రుతి రఞ్జనమ్=పండితకవీంద్ర శ్రుతిహితమగునేని, యోగః = ప్రయోగము, భవేత్ = అగును. ఉదా:— "అమ్మకచెల్ల - అమ్మచెల్ల - నీవెఱ్ఱి బంగారయ్యె॥......ఇత్యాద్యా లోకోక్తయః." (అహో. ౩౬౨ పు.) 'నీవెఱ్ఱి బంగారుగాను' మున్నగులోకోక్తులలో 'కాను' అనుదానికి 'అగుఁగాక' అను నర్థము వచ్చుట కవకాశము లేకున్నను కవి సమ్మత లోకోక్తిగాన సాధువే యనఁదగును.

అత్ర = ఈ యాంధ్రభాషయందు, శబ్దస్యాపి = సు శబ్దమునకు సైతము, క్వచిత్ = ఒకప్పుడు, యోగేన సాధుతా = శబ్దాంతరముతోడి సమాసముందే సాధుత్వము భవేత్ = సమ్మతమగును. ఉదా:— "నును గాళ్ళు - మిాఁగాళ్ళు. ఇత్యాదీనాం శబ్దాంతరయోగే శృంగారే సాధుతా" (అహో. ౩౭౧ పు). క్వచిత్ = ఒకప్పుడు, అయోగేన = వ్యస్తతయందును, సాధుతా = సాధుత్వము భవతి = సమ్మతమగును. "వ్రేళ్ళు చిదిమియుఁ, గాళ్ళు నఱికియు నిత్యాదీనా మయోగే రౌద్రాదౌ సాధుతా." (అహో. ౩౭౧ పుట.) క్వచిత్తు = ఒకప్పుడు, వచనశ్రుతేః = శ్రుతిహితమగు బహుత్వాది వచన విశేషప్రయోగమున సాధుత్వము సమ్మతమగును. ఉదా:—"పండ్లికిలించుచుండె - ఇత్యాదీనాం బహువచన శ్రవణేన బీభత్సాదౌ సాధుతా." (అహో. ౩౭౧ పు.) ఆలంకారికులు సంస్కృతమున "కటి గల్లా" దులనువలెనె తెల్గునఁదును గొన్ని చుల్కని పదములను "కాళ్లు" మున్నగువాని నాలంకారిక గ్రామ్యమనెడి యనిత్యదోషమునకు లక్ష్యములనుగాఁ గొందఱు దలంచుటంజేసి యట్టివానికి సైత మాయా రసములందలి ప్రయోగౌచితినిఁబట్టి వానికి గ్రామ్యత లేదని యథర్వణుఁడు వచించెనని తోఁచుచున్నది. తే-గీ. రణము వర్ణించుచో వీరరసమునందు। యుద్ధపంచకమునఁ దిక్కనొజ్జ సారెఁ। గాళ్ళటంచు రచించుట గాంచి కవులు। చెప్పికొనిరి మిాఁగాళ్ళని చెలఁగి కృతుల." (అప్పక. ౧ ఆ. ౧౧౫ ప.) సీ. మదిరాక్షి చెవులు తొమ్మిది లెక్క లనరాదు ముద్దియ కనులు దమ్ము లనరాదు। శుకవాణి బుగ్గలు ముకురంబు లనరాదు చెలిపండ్లు మల్లె

మొగ్గ లనరాదు। గజయాన చనులు బంగరుకుండ లనరాదు సతిబొడ్డు సుడిని మెచ్చ దనరాదు। సరసిజానన పిఱుఁదు సైకతం బనరాదు।హరి మధ్య కార్శ్యగుణ్యనఁగ రాదు. "తే.గీ. క్రమత వీనికి వీనులు కన్నుదోయి। చెక్కులును బలువరుసలు నిక్కఁ జన్ను। గవయుఁ బొక్కిలి పిఱుఁదు చొక్కంపుటడుగు। లనుచు మునువాడి రవియు చేకొనఁగవలయు. (అప్పక. ౧ ఆ. ౧౧౮). కాని యిందియు నిత్యదోషము గుటచేతఁ బయి నియమములు లేకున్నను గొన్ని ప్రయుక్తము గుచున్నవి. క... । మిక్కిలి చేతులును వాని మిక్కిలి కన్నుల్. (సభా. ౨ ఆ. ౪౭ ప.) మొ తత్తత్పద మ్మనుకారిక ౮౮ I విషయమున వ్యాఖ్యాతము.

కల్పతరువు. 3౯౧ విష:—కొన్ని వింతప్రయోగములు:—3౪౭ విషయమునఁ బెక్కువిధములగు విశేషార్థ ఘటకప్రయోగములు చూపఁబడినవి. అందలి యర్థ విశేషము లరయఁనది.

కల్పతరువు. 3౯౨ విష:—3౧3 విషయమున "తుము స్నర్థక సాన్తేన మిసమాసః క్వచి ద్భవేత్" అనుచొప్పున వింతలగు పెక్కు సంక్షేపవాక్యములు ప్రదర్శింపఁబడెను. పునరుక్తి భీతి నట్టివాని నిట మరలఁ జూలలేదు.

కల్పతరువు. 3౯3 విష:—అర్థదార్ఢ్యమునకై యవధారణార్థ కావ్యయ పునరుక్తి:—క. కురుసేనగదా గెలుచుట। కరము భరం బర్జునునకు గాండీవమునం। బెరిఁగిన యమ్ముల మంటల। దరికొని తెగఁ గాల్చునట్టి దయు యగ్గజుండా (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౯౯౭). ద్వి. పరమ తత్వామృతం బయు చన్నఁబాలు। గురుపద ధ్యాన విస్ఫురణయ వెన్న. (బసవ. ౧ ఆ. ౧౯౯). "ర - ఒక యక్షరము. డే - అవ. ౧ నీచ మిత్రోద్దేశములయందు ఉద్దేశ్యవాచకమునకు ఏకత్వంబున అంతాగమంబగును..." (శ-ర.). ఇది "రమ్ము = రా=ర" అనురీతి గల పదమే యగుఁదగును. దీని వాడుకలలోని వింతలు:—చ......స। త్వరముగ......తప్పు సుమ్మురయని......(ద్రోణ. ౪ ఆ. 3౨౪). చ...తం। డ్రి యముని చందమై తెగితిరే శినివీరుఁడ యంచు నేయుచున్।......(కర్ణ. 3 ఆ. ౧౮౮.) (తెగితివిర+ఏ = తెగితిరే). ఇట్టి ప్రయోగములను బట్టి యిది యుద్దేశ్యవాచకమున కంతాగమ మను శబ్దరత్నాకరము సరికాదుగదా. ఇట్టిది యుష్మదర్థకాన్విత మగుఁనేమొ నిల్చును.

కల్పతరువు. 3౯౪ విష:—అగు ధాతు సబ్యంతరూపములగు "కాన్ = కన్" అనువాని వాడుకలను గూర్చి। 3౪౭ VI విషయమునఁ గొన్ని విశేషములు చూడఁబడెను. ఇయ్యది పెక్కుచోట్ల కొక్కటియై ప్రయోగింపఁబడుటయుఁ గలదు. మత్తకోకిల......ఉర్వి పా। దంబు లగ్ని ముఖంబు సూర్యసుధాకరుల్ నయనంబు

లి । యంబకంబు శిరంబుగా నిటు లద్భుతాకృతి నుండెదన్. (ఆరణ్య. ౪ ఆ ౨౬౮). క. ఏ నిది యంతయు నెఱుఁగుదుఁ । గాన వృథా శోకవహ్నిఁ గాలమికిది నీ । మానస మునఁ గృపగలిమికిఁ । గా శొడిదితి దేవగుహ్యాగతియుఁ దెలిపితిన్. (స్త్రీ. ౧ ఆ. ౮౭ ప). ఇట్టి స్థితి మఱికొన్నిశబ్దములకును గలదు. మ......భూ । రితరారాతి బలంబులం బొడివి మూర్ఛిల్లన్ విభేదిల్లఁ గం । పితచేష్టల్ దురటిల్ల విహ్వాల దశక్ భీతిల్లఁ జేసెన్ వెసన్. (హరి. పూ. ౪ ఆ. ౧౨౫). చ. అనఘ మనుష్యులం బను వసు ధావరుఁడున్ జతురాశ్రమంబులం । దును గృహమేధి ధర్మమును దుర్గను దైవత దైత్యకోటియం । దనుపమ సత్వ వైభవ సమగ్రుఁడు నింద్రుఁడు వోలె......... (హరి. ఉత్త. ౧౦ ఆ. ౨౫౦.)

కల్పతరువు. 3౯౫ విష:—అగు ధాతు క్త్వార్థకమగు 'అయి' శబ్దము 'కలిగి' యున్నగుర్థముల నిచ్చును. చ......భ్రూకుటియుం దశనోష్ఠపీడనం । బును నయి యున్న వాఁడ నిల పుత్త్రుఁడు......(ఆర. ౬ ఆ ౨౧౯). (అయి = కలిగి) క...... ఏ । జ్ఞాతికన్నులు నై......ఒకంతపుష్టె......(శాంతి. ౨ ఆ. ౨౨౬). మ. అర్జు నుఁడు గాండీవంబు మోపెట్టఁ గృ । ష్ణుని సారథ్యము నై జగత్త్రితయ సంక్షోభం బు గాకుండు నే (ఉద్యో ౧ ఆ ౨౬౬). ఉ......ఆతండును నేము నైన విబుధ ప్రకరంబును మాకు నడ్డమే. (శాంతి. ౧ ఆ. ౧౨). (ఇందలి - 'ఐనన్' అనుదానికి నేకీభవించినచో నని యర్థము).

కల్పతరువు. 3౯౬ విష:—శత్రర్థక చువర్ణకస్థలములందుఁ దదర్థాగక విధే యవిశేషణములను వాఁడుటయుఁ గలదు. (చూ. 3౧౫ II విష). ఉదా:— అయ్యుదంకుండు......ఒక్కరుండ చనువాఁ డెదుర......ఒక్క దివ్యపురుషుం గని......(ఆది. ౧ ఆ. ౮౭ వ.) ఇట్టియెడల "ఉదంకుఁడు చనుచు నెదుర దివ్య పురుషుం గని" అనురీతిని వాడుట సామాన్యపద్ధతి. సంస్కృతపద్ధతి ననుసరించి భట్టారకుఁ డట్టి విశేషపద్ధతిగల వాక్యవిన్యాసము నారంభించె ననఁదగును."ఉదఙ్కః గచ్ఛన్ పురతః దివ్యపురుష మపశ్యత్." అనుచోటి 'గచ్ఛన్' అనుదానికిఁ దెలుం గున 'చనుచున్' అనియు 'చనువాఁడు' అనియు నర్థములు విలసిల్లునుగదా. తిక్కయజ్వయుఁ బయి నన్నయ పద్ధతి నరుదుగ వాడెను. "వ. అతండు (శాంతి. 3 ఆ. 33౮.)...తే గీ. అరుగుచుండువాఁ డొకచో దవానలంబు । గట్టెదిరి కానవం బెల్లముట్టి యుండ । సంప్రమోదిత చిత్తుఁడై చక్కఁ జొచ్చి...(శాంతి. 3 ఆ. 3౪౦).

కల్పతరువు. 3౯౭ విష:—వ్యస్తరూపకమున నారోపితవస్తువాచకము తోనే సమస్తరూపకవిశేషణము లన్వయించును. ఉ. వీరరసాంబుపూరమును విశ్రుత

బాహుమహోగ్రసత్వయుం । జారు గదాఢ్యజాచల విశాలము నంబక జాల వీచికా । స్ఫారము నైన భీష్ముఁ డను సాగరముం గడచంగ నీఁదఁగా । నేరిమి రొట్టొకో కలుగ నేర్చె శిఖంశికి నేమి సేయుదున్. (భీష్మ. ౧ ఆ. ౫౪). దీని కనుస్మృతిగా నన్నెచోడుఁ డీక్రిందిరీతిని వర్ణించెను. మ. అలిధమ్మిల్ల మృణాలహస్తఁ గమనీయావర్తనాభిక మహోత్పలగంధిం గలహంస యాన విల సద్బంధూకరక్తోష్ఠ నుత్పలనేత్రం గమలాస్య నంగజ రసాంభః పూరఁ దత్పార్వతిక్ । జలజావాసముఁ జొచ్చి యాఁడక మనోజాతానలం బాయునే. (నన్ని. కు. ౬ ఆ. ౧౨౪ ప.) పార్వతీజలజావాస మనెడు ముద్రణ మవిమర్శనకృతము. సోమయాజి వ్యస్తరూపకమునందలి యారోపితవస్తువాచకమునకు విశేషణములుగ సమస్త రూపకములను ఘటింపఁగా నన్నిచోడకవి ప్రకృత వస్తువాచకమునకు సమస్తరూపకములు విశేషణములగునట్లు ఘటించెను. ఈపక్షమున అళులవంటి ధమ్మిల్లముగలది మున్నగురీతి నుపమానపూర్వపద బహువ్రీహుల నెన్నునది. ఈపక్షమున నళ్యాదులను బద్ధాకరసంబంధులుగ నుపచరింపఁ జేసికొనవలసియుండును. తక్కిన రచనమున నిట్టిచిక్కు లేదు.

నన్నయాథర్వణీయము. అనిన్ద్యతాయాం భాషాణాం । శ్లేషో యోగశ్చ
౩౯౭ విషయము. సమ్మతః (వికృ. అజం. ౯౬ శా. అహో. ౩౭౫ పు).

కల్పతరువు. ౩౯౭ విష:—అనిన్ద్యతాయామ్ = మహాకవి ప్రయోగసమ్మతిచే నింద్యము కానపుడు, భాషాణామ్ = వివిధభాషల పదములకు, శ్లేషః = వాక్యమం దన్వయమును, యోగశ్చ = సమాసమును, సమ్మతః = సమ్మతమగును.

విస్తర. ౧౧౨ II విషయమునందు సంస్కృతపదములు నిరనుకృతికముగాఁ దెల్గు వాక్యమునఁ బ్రయోగించుట భారత సమ్మతము కాదని విశదీకరింపఁబడెను. క్వాచిత్కముగా భారతేతరములందు "వినానుకరణం కేచి దాద్యశబ్దం ప్రయుజ్ఞతే" అను నథర్వణోక్తిచొప్పున నిరనుకృతికముగ శుద్ధసంస్కృత విభక్త్యంతముల ప్రయోగము కన్పట్టుచున్నది. వృథా శపింతురే (మనుచ. ౪ ఆ.) క...... ఆనం। దశాననమునందు సర్వదా సిద్ధించున్. (కాశీ. ౭ ఆ.) మహాకవి ప్రయుక్తములగుటచే ననింద్యములగు నిట్టి యలంతిస్థలములందుఁ దప్పు మటెచ్చుటను మణిప్రవాళరీతిగల వాక్యములు ప్రయోజ్యములు కావని యెఱుంగునది. మలయాళభాషలో మణిప్రవాళరీతి సమ్మతమై యుండుటచే నట్టిరీతిగల వాక్యములు తెల్గున బ్రయోజ్యములు కావని దృఢీకరించుటకయి యీ యథర్వణకారిక వేఱుగ నుపదేశింపఁబడెను. "యోగశ్చ సమస్తత్వేన పదానాం సంబన్ధః మిఁటఁ గంటిఁ గలకంతి శశాంక మిత్యాది." (అహో. ౩౭౫ పు.) ఇచట "శశాంకమ్" అనునది సంస్కృత

ద్వితీయైక వచనాంతపదము తెనుఁగు వాక్యమున నన్వితమగుచున్నదని యహోబల పతి యుదాహరించెను. కాని యిట్టిది మహాకవిగ్రంథములం దెచ్చటను గన్పట్టలేదు గాన నిది నింద్యమే యగుటచేత నిది యిచటి యథ్వాణకారికకు లక్ష్య మనఁదగదు. "జయజయమంగళసంగతరూపా" మున్నగు నాచన సోమనాథాది ప్రయుక్తములగు జయాది శుద్ధ సంస్కృతవిభక్త్యంతపదముల ప్రయోగముమాత్రమె కవి ప్రయుక్తమగుటచే ననింద్యమై సమ్మత మగునని యెన్నునది. ఈ విషయము "విశానుకరణమిత్యాదికి- బునరుక్తమే (చూ. ౧౧౨ విష) యనఁదగి యున్నను మలయాళ వాఙ్మయ ప్రసిద్ధమగు మణిప్రవాళరీతి యథేచ్ఛముగాఁ బ్రయోజ్యము కాదని దృఢీకరించుటకు" ఉక్తస్య పునరుక్తిః స్యాత్క్వచి ద్దార్ఢ్యప్రదర్శనే." (చూ. ౩౮౯ విష.) అను చొప్పున నిది మరల నుపదేశింపఁబడెనని యెఱుంగునది.

కల్పతరువు. ౩౯౯ విష:—కొన్ని వింతలగు వాక్యవిశేషము లీక్రిందఁ జూపఁబడుచున్నవి:—కం...హా। రామ గుణధామ యని యని। భూమీశ్వరుఁడను వియోగముం బ్రాపించెన్. (ఆర. ౬ ఆ. ౩౦౫). (అని పలికి యని పలికి యని యర్థము కాదు. అని పలికి పలికి యని యర్థము). గీ. అనఘు లింతకు వత్తురు వినుత బలులు (ఆరణ్య. ౬ ఆ. ౧౫౮). (ఇంతకున్ = ఇప్పుడే). క. వినుతమగు లోకరేచన। మున నన్ను విరించుఁ డండ్రు...(శాంతి. ౬ ఆ. ౮౩౮). ఉ. దా। మోదరుఁ జెప్పెఁ బూజ్యుఁడని (సభా. ౨ ఆ. ౧౮). క......సౌమిత్త్రిఁ గనుం। గొని జనకతనయ సుమ్మీ। యని పలుమఱు నప్పగించి...(భాస్క. రా. ఆర. ౨ ఆ. ౮౫ ప.) (జనకతనయను జాగ్రత్తతోఁ గాచి యుండుమూ యని యప్పగించె నని యర్థము). క. మీ యనుగతి మాకు నభిప్రాయము......(ఆర. ౧ ఆ. ౮ ప.) (మీరు మాతో వచ్చుట మాకు సమ్మతమె). ఆ. వె......ఇతని నియోగంబు। మనకుఁ జేయ కునికి మానుషంబె. (ఆర.౧ ఆ. ౫౫.) మత్తకో. ఇంతయుం గపినాథ నీకిది యేమిపెద్ద...
......(ఆర. ౩ ఆ. ౩౫౩). (ఇదెల్ల నీకొక గొప్పకార్యమా? చుల్కఁగాఁ జేయుదువని యర్థము). ఆ. వె. ఇంకనైన నన్ను నేల యేలింపవు. (ఆర. ౨ ఆ. ౮౮). (ననుఁ గుఱిచి నేఁ బెట్టుచున్న మొఱ నేల యాలింప వని యర్థము). శా. ఈ పాండిత్యము నీకుఁ దక్క మఱి యెందేఁ గంటిమే. (మను. ౨ ఆ.) (నీయందుఁదప్ప మఱి యెందేఁ గంటిమేయని నిల్వలేదు). వ.........కొండుక యయ్యును దపోమహిమ నెవ్వరికంటెఁ బెద్దయైనవాని నుపయాజు నుపాసించి యిట్లనియె. (ఆది. ౭ ఆ. ౮). (ఎవ్వరికంటెన్ = అందఱికంటెను = ఎల్లవారికంటెను). సీ.....ఒకొక్కనింటఁ దానొక్కఁడేఁడు. (ఆది.౮ ఆ. ౧౧౫) ('ఒకొక్కని యింట నొకొక్కఁడేఁడు'

అనలేదు) క. వృద్ధులోక లక్ష యున్నను । బుద్ధియె యెవ్వరికి వారిఁ బూజింపంగా। నిర్ధరణీశులలో గుణ । వృద్ధని పూజింతిమి త్రివిక్రము భక్తిన్. (సభా. ౨ ఆ. ౨౭). ఆ. వె కరుణతోడ నాకు వరము ప్రసాదింప । బుద్ధియేని లోకపూజితుండు । మను నిభుండు ధర్మతనయుండు దాస్యంబు । వలనఁ బాయువలయు వసుమతీశ. (సభా. ౨ ఆ. ౨౪౯.) సీ......ఆ. వె. నాకుఁ బుత్త్రివై పితాకికిఁ బత్నివై । మిధునచరితఁ దగిలి మీరు లోక । జననములకు బీజశక్తులై యుండంగ । వరముఁ గగుణ నొసఁగ వలయు దేవ. (నన్ని. కు ౧ ఆ. ౭౦.) సీ. నీకంటె హరి బుద్ధి లేకయే నిజనేత్రకమ లంబు పూన్చి చక్రంబు వడసెఁ।బరమేష్ఠి నీకంటెఁ బరవిడియే శిర మొప్పించి నిత్యుఁ డై యున్నవాఁడు । (పరవు = గౌరవము. పరవిఁడి = గౌరవము లేనివాఁడు). మఘ వుండు నీకంటె మరుదైయె క్రతుతతి నర్చించి దేవేంద్రుఁడై వెలిఁగె।నిఖిల దేవా వళి నీకంటె నవివేకు లయియె సేవించి భోగాత్ములైరి । ......(నన్ని. కు. ౨ ఆ. ౧౬౮ప.) సీ. ఒక విప్రుఁ డలిగి పయోనిధి జలము లపేయముల్ గాఁగ శపింపఁ డెట్లు (అర. ౫ ఆ. ౧౯.) (శపింపఁడెట్లు = శపింపలేదా). క. వరదములగు కల్పలతాం । కురములో విషమాస్త్ర నిశితకోరకవిశిఖో । త్కరము లనఁ గరజములు సుం । దరి కగు నరుణోత్పలాగ్రదళముల పోలెన్. (నన్ని. కు. ౩ ఆ. ౩౦౨). క. జననీజనకు లును సుహృ । జ్జనులును దెగునపుడు గావఁజనమి దెలియదే । ధనములు వాగల కంటెనె । మనుజేశ్వర వగపు వాని మగిడించునొకో. (శాంతి. ౩ ఆ. ౨౯.) వ. అయ్యిద్దఱుఁ జేరనరిగి......ప్రణామంబు లాచరించి కృష్ణుండు ప్రాంజలియై యతని కిట్లనియె. (హరి. ఉ. భా. ౧ ఆ. ౩౮.) (అయిద్దఱిలో నొకఁడగు కృష్ణుఁ డిట్లనియె నని యర్థము.) వింత వింతైన యవధారణార్థక ప్రయోగములు కాకువులు మహాకవి ప్రయోగములనుండి గ్రహింపవలయును. క. వదలక నీకోర్కి తీర్ప వల యున రెట్లున్. (అర. ౬ ఆ. ౨౪౬.) క. ఉడుగక యే మహితముఁ బలి । కెడు వారము నీవు హితవు క్రియ గొనఁగాఁ బ । ల్కెడు వాఁడవు మాకంటెను । గడు హితుఁడవు నీవ కావె కౌరవ్యులకున్. (ఆది. ౮ ఆ. ౪౦.) ఉ. ఈవును జూచితట్టి సభ నేని వినంబడ దే యుగంబునన్ । ......ఏక్రియం బడసె నయ్య మహాత్ముఁడు దాన నేమి సం । భావిత భాగ్యుఁ డయ్యెనుఁ బ్రభాకర తేజుఁడు ధర్మజుం డిలన్. (సభా. ౨ ఆ. ౯౫.) 'ఏమి' అనుదానియందు నిల్చిన కాకువుచేతను సంభావిత భాగ్య వత్త్వాతిశయవాచక మగు 'అయ్యెన్+నున్' అనుచోటి 'ను' శబ్దముచేతను నర్థవిశేష స్ఫూర్తి గలుగుచున్నది. ఉ. ధర్మత । త్త్వమ్ములు పాండవేయులును దాసును గాని యెఱుంగ రట్టె. (సభా. ౨ ఆ. ౩౯).

కల్పతరువు ౪౧౦ విష:—యత్తచ్ఛబ్దాన్వయస్థలములలో యచ్ఛబ్ద ఘటిత వాక్యమునందలి క్రియ భావ్యర్థకముగ యుండఁదగి యున్నను నట్టి క్రియ తచ్ఛబ్ద ఘటితవాక్యక్రియకు భూతమెయగును గాన దానిని భూతార్థకముగాఁ బ్రయోగించుటయుఁ గలదు. భావ్యర్థమును దద్ధర్మాదులలోనిదే కాన నట్టియెడలఁ దద్ధర్మాద్యర్థక క్రియను నిల్పుటయు సహజమె. ఉదా:—ఈమంత్రంబున నీ వెవ్వేల్పని నొక్క వేల్పు నారాధించి తవ్వేల్పు నీ కోరినయట్టి పుత్త్రకుల నిచ్చు. (ఆది. ౫ ఆ. ౧౯ గద్య). ఇట నీ వేవేల్పునేని యారాధింతువేని యావేల్పు నీకోరిన పుత్త్రకుల నిచ్చు ననుట సహజము. వ. విదురుండు ధృతరాష్ట్రున కిట్లనియె. సీ......। ద్రోణగాంగేయులు దురితవిదూరులు నిన్నెద్దిగఱపిరి నెమ్మితోడ। దానిన చేయుట ధర్మువు... (ఆది. ౬ ఆ. ౪౭ వ. ౪౩). ఆ. వె. ఇందు లక్ష్య మెవ్వఁ డేసె నాతని వరియింపు నెమ్మితోడ నిందువదన. (ఆది. ౭ ఆ. ౧౭౨.) సీ.....కమలాక్షి యెవ్వారి యింటఁ దానుండె నయ్యింటివలనఁ। బెఱవారు చనకుండ...... (ఆది. ౬ ఆ. ౧౧౫). చ......నీ గురువుఁ బొల్తి తగం గొని యాడుమెట్లు సె। ప్పె నటుల భక్తిమై నడవు మెంపెసలారఁగ ......(విరా. ౧ ఆ. ౨౫౨.) క. మన సంవాదం బెవ్వరు। వినిరి నియతి నజ్జనులకు విభవము కల్గు......(అను.౫ ఆ. ౩౦౬).చ......ఎ।వ్వరి దెసఁ గాంచి తెక్కుడుగ వారి నుతింపుము...(కర్ణ. ౨ ఆ. ౨౬). సీ......ఎ-గీ. అచ్యుతుండు। నెట్లు దనకు రుచించెఁ దా నట్లుసేయు (ద్రోణ. ౫ ఆ. ౩౭౯.) గీ... ఆ హంపడిభకు లే నాఁట నేడి। నడపి రదె చెల్లుఁగాక. (ఉ. హరి. ౪ ఆ. ౧౦౩.) గీ. వాఁడు చేసిన ధర్మంబు వానిం గాంచు. (కాశీ. ౨ ఆ. ౧౦౭). (ఎవఁడు చేసిన ధర్మము వానిని గాంచునని యర్థము.) తద్ధర్మము నిల్పుటరుదు:—తే-గీ. ఇప్పురంబు జయింపంగ నెవ్వరేని। వత్తు రుద్ధతులయి శత్రువరులు వారు।......నిర్ధనులై విహీను లవునట్లుగా.........(సభా. ౧ ఆ. ౨౫౭). యత్తచ్ఛబ్దాన్వయంబు సంస్కృతమందువలెఁ బ్రచురముగాకున్నను దెలుంగునను బ్రయుక్తమగుచున్నది. క. ఏయది హృద్య మపూర్వం। బేయది; యెద్దాని వినిన నెఱుక సమగ్రం। బైయుండు నఘనిబర్హణ। యేయది యక్కథయ వినఁగనిష్టము మాకున్. (ఆది. ౧ ఆ. ౩౦ ప.) తిక్కయజ్వయు నీరీతిని వాడియున్నాఁడు. ఉ......ఖాండవం। బే తెలివొంది కాల్చితి మహేంద్రుఁడు నివ్వెఱఁ గంది యుండఁగా। నా తెలి వాత్మ నూల్కొలిపి......(కర్ణ. ౩ ఆ. ౨౯౨.) "ఖాండవమును గాల్చిన తెలివి నాత్మనూల్కొలిపి" అని వాడుట తెలుంగు సామాన్యపద్ధతి, అట్లె నన్నయ పద్యమందును "హృద్యము నపూర్వము నఘనిబర్హణము నగు కథయ

వినఁగ నిష్ట మని వాడుట సాధారణపద్ధతి. ఉదా:—సీ. కమనీయ ధర్మార్థకామమో క్షములకు నత్యంత సాధనం బైనదాని। వేడ్కతోఁ దవిలి తన్ వినుచున్నవారల కభిమత శుభకరం బైనదాని। రాజుల కఖిలభూరాజ్యాభివృద్ధి నిత్యాభ్యుదయ ప్రదం బయినదాని। వాఙ్మనఃకాయ ప్రవర్తితానేక జన్మాఘనిబర్హణంబయిన దాని. ఆ. వె. సత్యవాక్ప్రబంధశత సహస్రశ్లోక। సంఖ్య మైనదాని సర్వలోక। పూజ్య మైనదాని బుధనుత వ్యాసమ।హాముని ప్రణీత మైనదాని. (ఆది. 3. ఆ. ౯.) చ. వినుత పరాక్రముల్ ధృత వివేకులు సత్య సమన్వితుల్ యశో। ధనులు కృతజ్ఞు లుత్తములు ధర్మపరుల్ శరణాగతానుకం। పను లనఁగాఁ బ్రసిద్ధులగు భారతవీరుల సద్గుణానుకీ। ర్తనముల నొప్పుదాని విదితంబగుదాని సభాంతరంబులన్. (ఆది. 3 ఆ. ౧౦). శా. ఆయుష్యం బితిహాసవస్తుసముదాయం బైహికాముష్మిక। శ్రేయః ప్రాప్తి నిమిత్త ముత్తము సభాసేవ్యంబు లోకాగమ। న్యాయై కాంత గృహంబు నాఁబరఁగి నానా వేదవేదాంతవి। ద్యాయుక్తం బగుదానిఁ జెప్పఁ దొడఁగెం దద్భారతాఖ్యానమున్. (ఆది. 3 ఆ. ౧౧).

గద్యము

ఇది శ్రీవత్స సగోత్ర పవిత్ర శ్రీమద్వేంకటాంబాముఖలింగేశ్వరశాస్త్రి
జ్యేష్ఠపుత్త్ర శ్రీమచ్చిన్నాయమణ్యపాఖ్య షడ్దర్శనీపారంగత నారాయణాఖ్య
పండితకవీంద్ర శేమునిచయానంద గురుప్రకాండ పాదపద్మమధుకర
వివిధప్రబంధ శాస్త్రగ్రంథ నిమర్శన వీరసింహమంజరీప్రబంధ
వైయాకరణ పారిజాత సుమ సమర్చితాంధ్రవాగ్దైవత కౌత్స
సమాఖ్యఖండకావ్యపతిత్వబంధు రాంధ్రసారస్వత పరి
షద్బహూకృత వ్యాకరణోపాధ్యా యాంధ్ర విశ్వ
కళాపరిష ద్బహూకృత కళాప్రపూర్ణ బిరుద
భూషిత వజ్ఝల చినసీతారామస్వామిశాస్త్రి
విరచి తాంధ్రవ్యాకరణసంహితా
సర్వస్వమునందుఁ గారకసమాసతద్ధిత
క్రియాకృత్ప్రకీర్ణక పరిచ్ఛేదముల
ద్వితీయభాగము.

శ్రీరస్తు.

గురుదేవతా నమస్కారము

శ్లో. వేదాన్తాద్వైతసిద్ధాన్త । దేశికం జనకం భజే,
కావ్యనాటకసాహిత్య । విద్యాచార్యం విపశ్చితమ్. ౧

శ్లో. గిర్వాణార్థిచ్ఛన్దో । వ్యాకరణాలంక్రియేడ్య శాస్త్రాణామ్,
ఆచార్యం నారాయణ । పణ్డితవర్యం నమామి సద్భక్త్యా. ౨

శ్లో. స్కన్దత్రయాత్మకజ్యోతి । శ్శాస్త్రాచార్యం భజే సదా,
చినవేఙ్కటసిద్ధాన్తి । మత్కనిష్ఠపితామహామ్. 3

శ్లో. దీపికాన్త న్యాయగురుం । పీసపాటికులోద్భవమ్,
తర్కశాస్త్రప్రవక్తారం । వన్దే శ్రీవేఙ్కటేశ్వరమ్. ౪

శ్లో. ముక్తావలీ శ్రీవిశిష్టా । ద్వైతసిద్ధాన్తదేశికమ్,
వన్దే సదాభూర్యనన్తా । ళ్వారు విద్యామహోదధిమ్. ౫

ముఖ్యములగు తప్పొప్పుల పట్టిక

పుట.	పం_క్తి.	తప్పు.	ఒప్పు.
౯౭౭	౨౦	ధాతువువలె నీఁబడిన	ధాతువులె యీఁబడిన
,,	౨౩	ద్వితీయము	ద్వితీయయు
౯౮౪	౩౧	లన వర్ణకము	వలన వర్ణకము
౧౦౦౮	౨౯	ఏమి సేయ	లేమి సేయ
౧౦౪౦	౧	షష్టి	షష్ఠి
౧౦౬౮	౧	మాక్షేపము	యాక్షేపము
౧౦౭౧	౬	బహువచనమునకు	బహువచనములకు
,,	౨౮	స్త్రీ సమువిశేషణ	స్త్రీసమ విశేషణ
౧౦౭౨	౮	మొ.	అందమగు నేనుంగులు మొ.
౧౦౭౫	౧	సూరికవి	సూరకవి
౧౦౭౯	౧౦	సము|జ్జలుఁడు	సమ|జ్జ్వలుఁడు
౧౦౮౪	౧౫	అని భేదము	అని ఘేదము
౧౦౮౫	౬	కేశవార్జున కృతి (నీ)	కేశవార్జున కృతి (న్)
౧౦౯౪	౧౪	వార లిట్టి	వార రిట్టి
౧౧౧౬	౧	సమాసకము సమాస	సమాసకము. సమాస
౧౧౨౦	౨౦	ప్రాయః. సూపప్రతి ఉన్మత్తగఙ్గ సూపస్యలేశః	ప్రాయః. సూపస్యలేశః
౧౧౩౬	౨౭	(నన్ని.	(నన్ని.
౧౧౪౩	౨	సమీాపే' యే సతఉపదశాః	సమీాపే యే సన్తి త ఉపదశాః'
౧౧౪౪	౧౭	ఘటింత	ఘటిత
౧౧౪౭	౧	అనడ్గు	అనడ్జు
,,	౬	అనడ్జు	అనడ్జు
౧౧౫౦	౪	మాతృప్వస	మాతృష్వస
౧౧౫౬	౧	ధారయానీత్యాదినె	ధారయా విత్యాదినె
౧౧౫౮	౯	సాధువుకాదు.	సాధువుకాదు. (చూ ౨౪౬ I విష. ౧౦౧౨ పుట.)
౧౧౬౧ ౧౧౬౩ ౧౧౬౫ ౧౧౬౭	౧	సమా ౩ సూ	సమా ౨౫ సూ
౧౧౮౨	౧	'జనుపకార'	'జనుపసార'
౧౧౯౫	౧౯	క్లోకార్త	శ్లోకార్త

పుట.	పంక్తి.	తప్పు.	ఒప్పు.
౧౧౯౬	౬	షష్ఠ్ర	షష్ఠ్య
౧౧౯౮	౨౩	ములు ఇది తుదికి	ములు తుదికి
౧౨౦౨	౧	కర్మధారయమునందున	కర్మధారయమునందు
౧౨౧౩	౨౦	అక్షృణంబునన్	అక్షణంబునన్
౧౨౨౯	౨౫	నిరుదెరుఁ	నిరుదేరుఁ
,,	౨౭	బొందవె	బొందవే
౧౨౪౨	౧౨	క్వత్తులు	కృత్తులు
౧౨౪౫	౧	స్థానీకము	స్థానికము
౧౨౪౭	౩	స్పష్టము. కా	స్పష్టము. కాన
,,	౧౬	ద్వద్వార్థ	ద్వన్ద్వార్థ
౧౨౬౩	౨౭	లోపింంచినట్లు	లోపించినట్లు
,,	,,	కనఁబడు	కనఁబడును.
౧౨౭౩	౧	శబ్దములు	శబ్దముల
౧౨౭౫	౧	ధర్మ	ధర్మి
౧౨౮౮	౧	నియనురా	నియమరా
౧౩౦౮	౧	యథర్వణ	యాథర్వణ
,,	౩౧	తద్గిత	తద్ధిత
౧౩౧౦	౧	సంధికి	సంధిలి
౧౩౧౨	౧౧	కీర్తుల్	కీర్తుల్
౧౩౧౬	౨౪	౬ అ ౧౪౧ ప)"	౬ అ ౧౪౧ ప)" (౪-౭)
౧౩౨౬	౧౫	రసబంధక	రసబన్ధక
,,	౨౪	నెల్లధాతువులను	నెల్లధాతువులకును
౧౩౩౭	౧౧	రక్షింపక	"రక్షింపక
౧౩౪౪	౨౦	విశేషం	విశేష
౧౩౫౧	౯	క్రియుత్తమరుష	క్రియ యుత్తమపురుష
౧౩౫౨	౯	అది-వి.	అవి-వి.
౧౩౬౦	౧౦	క్వత్యా స్తవ్యాదయః	కృత్యా స్తవ్యాదయః
౧౩౬౪	౫	ఈమంత్రంబునని	ఈమంత్రంబున నీ
౧౩౭౧	౧	'దు' దాగమ	'దు' గాగమ
౧౩౭౪	౭	వ్రాబసరి.	వ్రాసిరి.
౧౪౦౦	౯	క్వచి"న్నత త్తను	క్వచి న్న తత్త" ను
౧౪౨౩	౭	"మ. బళిరా	మ. బళిరా
౧౪౨౫	౮	అర్వాచీకవి	అర్వాచీనకవి
౧౪౨౯	౧	౩౭-౧౨౨	౩౬ ౧౨౨

పుట.	పంక్తి.	తప్పు.	ఒప్పు.
౧౪౩౧	౧	౩౭-౧౨౨	౩౬-౧౨౨
౧౪౪౧	౧	సూరికి సరికాదు	సూరివిధి సరికాదు
౧౪౫౪	౧	ఎత్తుకు—ఎత్తుకు	ఎత్తుక—ఎత్తుకు
౧౪౫౫	౧	ధాత్వద్వ్యాహారము	ధాత్వధ్యాహారము
౧౪౬౦	౧	'బాలక్'	'చాలన్'
౧౪౮౨	౨౭	కాన 'తగిన	కాన "తగిన
౧౪౮౪	౨౮	(నిర్ణయింపక	నిర్ణయింపక
౧౫౧౩	౧	ప్రాచీనము లేవు	ప్రాచీనములు లేవు
౧౫౧౩	౨౩	విపృతి).	వివృతి).
౧౫౧౮	౪	నిల్చి	నిల్పి
౧౫౬౧	౧	వనరాదు.	వనవలెను.
౧౫౬౯	౨౬	కర్తృష్ట్వేవ	కర్తృష్వేవ
౧౫౮౫	౪	కల్లుచుండును.	కల్గుచుండును.
౧౫౮౭	౧	ఆగుప్రభృతి	ఆగుప్రభృతి
౧౫౯౫	౨౦	అనునది	అనునది
౧౬౦౫	౧౪	మున.తడంబఱచి	మున) తడంబఱచి
౧౬౦౮	౧౦	సందర్భనన	సందర్భమున
"	౧౧	జాలక" యని	జాలక" అని
౧౬౭౯	౧	౪౬ మొ.	౮౬ మొ.
౧౬౨౨	౧	'తలఁచు'	'తోఁచు'
౧౬౩౩	౧	'చాఱి-చారితిని'	చారి-చాఱితిని'
౧౬౩౪	౨౧	ప్రార్థనాద్యక	ప్రార్థనాద్యర్థక
౧౭౧౧	౧౮	క-గ-చ-య-ష-వలకున్	క-గ-చ-య-వలకున్
౧౭౩౬	౧	సాద్యక్షర	నాద్యక్షర
౧౭౩౮	౧	ప్రిభృతుల	ప్రభృతుల
౧౭౪౧	౧	అజాదుల	అజ్వాదుల
౧౭౬౭	౧౩	పట్టిని	పట్టి
౧౭౬౬	౧	తమిలు	తమిళు
౧౭౬౮	౧	౩౮౨. వి.	౩౮౩. వి.
౧౭౭౫	౨	పురుషోహస్తీ	పురుషో హస్తీ
౧౭౮౫	౧	సైహితాది	సైతాది
౧౭౯౩	౧౪	భొల్తి	భోల్తి